ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1

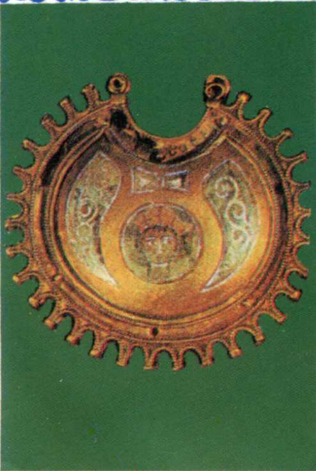

IC
XC
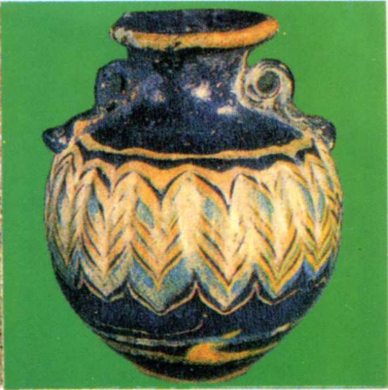

MP
ΘY

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1

ТОМ

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

КИЇВ 2001

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ давнього населення УКРАЇНИ

1 ТОМ

Редакційна колегія тому

ТОЛОЧКО П. П. — головний редактор
КОЗАК Д. Н. — заступник головного редактора
ОРЛОВ Р. С. — відповідальний секретар
СМИРНОВ С. В., ОТРОЩЕНКО В. В.,
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., БЕССОНОВА С. С.,
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В.

НАУКОВА ДУМКА

Вперше в історії нашої держави системно викладається багатовікова історія української культури, її самобутність та зв'язки з іншими культурами, внесок у світову культурну спадщину.

До авторського колективу залучені кращі фахівці установ Національної академії наук і вузів України, зокрема Інституту археології, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту історії України, Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Узагальнено вітчизняні та зарубіжні дослідження з історії української культури.

Видання розраховане на широкий читацький загал.

У першому томі реконструюється процес первинного залюднення українських теренів, висвітлюється побутування на українських землях різних етносів, досліджуються становлення, розквіт і занепад культури Київської Русі.

Список авторів першого тому

АСЄЄВ Ю. С., БАРАН В. Д., БАРАНОВ І. А., БЕЛОЗОР В. П., БЕССОНОВА С. С., БОРОВСЬКИЙ Я. Є., БРАЙЧЕВСЬКА О. А., БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю., БУЙСЬКИХ С. Б., БУНЯТЯН К. П., ВЕРВЕС Г. Д., ВИСОЦЬКИЙ С. О., ВІДЕЙКО М. Ю., ГАВРИЛЮК Н. О., ГЕРАСЬКОВА Л. С., ГЕРШКОВИЧ Я. П., ГОРСЬКИЙ В. О., ДЗЮБА І. М., ЗУБАР В. М., КИРИЛКО В. П., КЛОЧКО В. І., КОЗАК Д. Н., КОТОВА Н. С., КРАПІВІНА В. В., КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., ЛОГВИН Г. Н., МАГОМЕДОВ Б. В., МИЦ В. Л., МОЦЯ О. П., НАЛИВАЙКО Д. С., НЕЧИТАЙЛО А. Л., НІКОЛОВА А. В., НІМЧУК В. В., ОРЛОВ Р. С., ОТРОЩЕНКО В. В., ПАТОН Б. Є., ПРІЦАК О. Й., ПУСТОВАЛОВ С. Ж., РУСЯЄВА А. С., СЕРГЕЄВА М. С., СИМОНЕНКО О. В., СКРЖИНСЬКА М. В., СМИРНОВ С. В., ТАРАНЕНКО О. М., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., ТОЛОЧКО П. П., ТОЦЬКА І. Ф., ХАРЛАМОВ В. О., ЧЕРНИХ Л. А., ЧЕРНЯКОВ І. Т., ЯКОВЛЕВА Л. А.

Видання випущено в світ
за сприяння Фонду інтелектуальної співпраці
"Україна — XXI століття"
та відкритого акціонерного товариства
"Державний експортно-імпортний банк України"

$$I \frac{0504000000 - 001}{2001} 2 - 01$$

ISBN 966-000-0541-5
ISBN 966-00-0542-3 (т. 1)

ВІД ГОЛОВИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Я далекий від того, щоб легковажити науковим доробком вчених України в минулі десятиліття: що можна було зробити в умовах тоталітарного режиму — робилося. І я міг би назвати цілу низку ґрунтовних праць — індивідуальних і колективних, — що тоді з'явилися і роблять честь українській науці. Маю на увазі дослідження не лише в галузі точних дисциплін. Однак синтетичного видання, яке б системно розкривало багатовікову історію української культури, її самобутність і зв'язки з іншими культурами, її внесок у світову культурну спадщину, — такої праці справді не було.

Написання пропонованої читачеві багатотомної історії культури України продиктовано сьогодні не просто науковим престижем, а насамперед потребами національної суверенності та державності.

Щодо наукового аспекту питання, то слід наголосити: ігнорування підходу до вивчення національної культури саме як цілісної самобутньої системи, що забезпечує творення, збереження та поширення духовних цінностей і є живою складовою культури людства, призвело до вибіркового вивчення й кон'юнктурного тлумачення історії та сьогодення української культури. Багато значних звершень української культури було вульгарно викривлено й спрощено, трактовано з огляду на "теорію двох культур". Патріотично-визвольні ідеали українського народу нерідко оголошувалися націоналізмом, а спроби вийти за межі догматичного мислення розцінювалися як ворожі радянській ідеології. Обмежено застосовувались новітні світові здобутки культурології, в тому числі історико-порівняльний, структурний та міждисциплінарний підходи. Однобічно висвітлювались найяскравіші часи історії українського народу — Київська Русь, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, замовчувалася участь українців у світовому культурному процесі в епоху європейського Відродження й Просвітництва, а надто в епоху Бароко, Романтизму, Неоромантизму. Словом, ми штучно вилучалися з європейської родини народів.

Відомо, що в історії України були трагічні періоди, коли золота нитка нашої духовності ледь не переривалась. Про цей нерівномірний характер розвитку української культури неодноразово писали як українські, так і зарубіжні дослідники. При цьому всі вони відзначали

здатність нашого народу швидко адаптуватись, загоювати рани, активно використовувати свій попередній набуток, а також світовий культурний потенціал, щоб не відстати від потреб і запитів доби, утвердити своє право на існування.

Авторський колектив цієї п'ятитомної праці ставив своїм завданням висвітлити культуру і етногенез на українських землях (в їх єдності), розкрити культуру Київської Русі як визначний період розвою української культури, показати розвиток української культури за часів Литви й Польщі (до середини XVII ст.), об'єктивно оцінити значення Запорозької Січі, хід і результати Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, трагічні наслідки ліквідації Гетьманщини. Осмислюючи поступ нашої культури епохи національного відродження у XIX — на початку XX ст., автори залучають до аналізу не лише мистецькі, а й інші культурні цінності (родину, побут, систему освіти, бібліотеки, архіви, музеї). Досліджено такі складові культури, як релігія, законодавство, філософія, наука, — і це характерно для всіх томів.

Нове бачення розвитку української культури XX ст. пропонують автори п'ятого тому "Історії української культури", в якому показано, яким чином в умовах пригноблення національної ініціативи український народ вистояв і дав світові здобутки непересічної вартості та значення.

Безсумнівно, "Історія української культури" у п'яти томах стане помітним явищем у справі державно-політичного та національно-культурного самоствердження українського народу, його духовного єднання та поступу.

Президент НАН України Б. Є. Патон

ПЕРЕДМОВА ДО П'ЯТИТОМНИКА

Ідея підготовки фундаментальної праці з історії української культури зародилася в Національній академії наук у кінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. на хвилі національного піднесення і відродження гуманітарних наук в Україні. Специфіка відродження гуманітарних наук в Академії полягала в тому, щоб не лише створити умови для пріоритетного розвитку цих наукових напрямів, які найбільш зазнали деформацій і які в минулому були майже згорнуті, але й забезпечити розв'язання важливих загальнонаціональних проблем, вирішення яких конче потрібне для розбудови суверенної держави.

У квітні 1991 р. Президія Національної академії наук запропонувала Загальним зборам Академії принципово новий курс на прискорений розвиток гуманітарних наук, нарощування потенціалу, зокрема з напрямів, які раніше не досліджувалися, оскільки були прерогативою союзних наукових центрів. Виходячи з рішення цих зборів, вченими-гуманітаріями була детально опрацьована відповідна програма і 23 травня 1991 р. всебічно обговорена на розширеному засіданні Президії. В результаті було прийнято розгорнуту постанову "Про стан і перспективи розвитку гуманітарних досліджень в Національній академії наук України", якою визначено пріоритети фундаментальних досліджень назрілих гуманітарних проблем.

Бурхливі події кінця 80-х — початку 90-х років XX ст. поставили вимогу глобального переосмислення теорії суспільного і духовного розвитку, майбутнього устрою і життя української держави. Перед вченими постала практична вимога з погляду новітніх методологічних концепцій і методичних можливостей фундаментально дослідити внутрішню структуру глибинних суспільних процесів в органічній взаємодії матеріального і духовного, віддаючи належне останньому як могутньому рушієві прогресу.

Тоді ж, у 1991 р., Президія Національної академії наук України прийняла постанову про підготовку до видання ілюстрованої "Історії української культури" у п'яти томах. В ній зазначалося, що створення такої праці "набуває першорядного значення в умовах національно-культурного відродження українського народу. Така робота повинна не лише узагальнити численні вітчизняні та зарубіжні дослідження з історії української культури, але й виробити справді наукову концепцію й методологію, орієнтуючись на новітні досягнення світової науки". Були затверджені Головна редколегія і редколегії томів. Президія НАН України постійно тримала в полі зору процес підготовки томів, опікуючись не лише організаційною стороною справи, а й матеріально-фінансовою, що було особливо складно. З ініціативи Президії НАН України було проведено широке обговорення плану-проспекту видання, всеукраїнську наукову конфе-

ренцію "Актуальні проблеми історії української культури" (1993 р.).

"Історія української культури" має на меті дати цілісну картину розвитку різних сфер культури українського народу в їх комплексі і взаємозв'язку. Здійснюючи підготовчу працю джерелознавчого, бібліографічного, систематизаційного й інтерпретаційного спрямування, спираючись на вже випробувані й розробляючи нові методологічно-концептуальні підходи, авторський колектив комплексного дослідження прагнув розкрити характер і структуру української культури, її життєздатність та місце у світі, її роль в утвердженні національного буття та державності українського народу. Мета вступного розділу [1] така: 1) визначення теоретико-методологічних найбільш загальних орієнтирів праці з огляду на культурологічні концепції сучасної науки; 2) огляд української історіографії предмета; 3) періодизація, регіональний, європейський, світовий контекст української культури.

Національна культура є спільним творінням і набутком незліченних поколінь, перебуває у постійному русі та самоствердженні, несе в собі відгомін давно минулих епох і готує ґрунт для існування власного носія в майбутньому. Будучи зосередженням історичного досвіду, культура дає лад суспільству, упорядковує стосунки між людьми, визначає особливості їх менталітету.

Культура людства твориться у взаємодії національних культур і реально існує як їх органічна складова. Однією із світових національних культур є українська культура. Вона проявляється у світогляді українців, їхній національній самосвідомості і вдачі, своєрідності їхнього осмислення і бачення свого буття, в уявленнях про сенс життя і призначення людини, етичних орієнтаціях, релігійних віруваннях, правових нормах та інституціях, смаках і уподобаннях, наукових і художніх звершеннях тощо, в органічно притаманних народові чуттєво-емоційних сприйняттях, міфологічних і художніх образах, логічних поняттях, закріплених у національній мові та інших знакових системах.

Сам термін *культура* має свою історію. Скажімо, давні римляни (Цицерон) уживали цей термін на означення гармонії ладу, який надає людина природі та матеріальному світові, будуючи міста, обробляючи поля, впорядковуючи взаємини в громаді. Тривалий час культура ідентифікувалася з цивілізацією.

Перші наукові визначення поняття культури запропонували просвітники. Німецький правознавець та історик С. Пуффендорф, якого називають батьком Просвітництва в Німеччині, визначаючи це поняття, ув'язав його виключно з ідеєю розуму як сили, здатної творити впорядкований і гармонійний світ, культивуючи за допомогою освіти, виховання, науки, мистецтва тощо корисні для людини й суспільства моральні, духовні, правові та інші вартості [2].

При цьому культура трактувалася Пуффендорфом та іншими просвітниками-раціоналістами як витвір "носіїв розуму", тобто освічених людей. За такого підходу говорити про народну культуру не було сенсу.

Цю однобічність раціоналістів подолав преромантик Й. Г. Ґердер, який у поняття культури включив духовну діяльність "неосвічених" прошарків та "нецивілізованих" народів і трактував цю діяльність як ґрунт і основу всієї культури. Водночас у Ґердера зароджу-

[1] У розділі використано окремі положення вступних зауважень до плану-проспекту "Історії української культури" (1992 р.), написаних за участю чл.-кор. НАН України М. В. Гончаренка.

[2] *Puffendorf S.* De jure naturae et gentium libri octo, 1672.

ється поняття національної культури, відсутнє у його попередників. За його парадигмою, культура народжується і визначається буттям етносу, природою й життєвими умовами, в яких він існує та розвивається, і звідси неминучість відмінностей культур різних народів. Просвітники-раціоналісти мислили культуру як щось унітарне, як загальнолюдську культуру взагалі. Гердер усвідомлює її диференційованість і, власне, розглядає її як суму національних культур, що й забезпечує багатство та розмаїття культури людства.

Романтики, підносячи "почуття й віру" над спекулятивним розумом, створили власну модель культури.

Романтизм був не тільки художнім напрямом літератури і мистецтва, а й етапом розвитку духовної культури Європи й Америки. В підґрунті романтизму — глибинний духовний рух, новітні для того часу світоглядні структури, принципи й моделі мислення і творчості, що поширювалися на різні сфери духовно-практичної діяльності людини. Романтичні концепції виходили з ідеї спонтанності й органічності культури. В них культура — глобальна динамічна єдність, в якій усе взаємопов'язане і все взаємодіє у всеохоплюючому русі. Сприймаючи світове ціле як "космічний організм", романтична натурфілософія розглядала культуру як складову частину цього організму. За постулатами романтиків, культура є і породженням творчих сил природи, і творінням людського духу, через який діють названі сили. За узагальнюючим формулюванням Шеллінга, культура є вищим виявом природи і апогеєм її творчих зусиль.

Водночас у романтизмі знаходять продовження і розвиток деякі культурологічні ідеї Гердера, усталюється поняття національної культури, посилюється увага до проблем її генези та самобутності. Важлива роль належить гейдельберзькій групі німецьких романтиків. Правда, вже ієнські романтики багато говорили про національне в літературі й культурі, але національне у них означало скоріше новоєвропейське, середньовічне, християнсько-німецьке на противагу античному, класичному, греко-латинському. І лише у гейдельберзьких романтиків з'являється поняття національного як притаманного певному народу, як глибинно-самобутнього в етнічному значенні.

У слов'янському світі, у тому числі в Україні, поняття "культура" набуває поширення в першій третині XIX ст. Його теоретичний дискурс складається під визначальним впливом романтичних концепцій культури. При цьому, що природно для поневолених народів, які пробуджувалися до громадсько-політичного й культурного життя, в західних слов'ян і в Україні посилений інтерес викликала не проблематика культури взагалі, а проблематика національної культури, особливо питання повернення до глибинних основ національної культури, її відродження й творення, виходячи саме з цих основ. У реалізації цих завдань у слов'янському світі епохи Романтизму конструктивну роль відігравало вивчення міфології, етнографії, фольклору.

Розуміння і вивчення культури набуває іншого характеру й спрямованості за доби позитивізму, тобто в другій половині XIX ст. Породження часу, позначеного розквітом природничих (позитивних) наук, позитивізм характеризується намаганням створити науковий світогляд "без будь-яких метафізичних або теологічних вірувань" (Г. Спенсер) і наукову методологію, що базувалася б на даних позитивних наук. "Основний характер позитивної філософії, — писав зачинатель позитивізму О. Конт, — полягає у визнанні всіх

явищ підпорядкованими незмінним природним законам" [3].

Засадничі принципи позитивістської методології наукового мислення — збирання, опис і класифікація фактів — поширювались і на вивчення духовної культури, яка, однак, для позитивістів (і загалом для цілої доби) не була чимось системно-цілісним. У другій половині XIX ст. вже існували такі галузі, як філософія культури, соціологія культури, антропологія культури, історія культури, які розвивалися окремо одна від одної. Найбільш продуктивно розвивалась остання, очевидно, тому, що лише вона "узгоджувалася" з емпіризмом позитивістської наукової методології. Першу спробу дефініції поняття культури в епоху позитивізму зробив англієць Е. Тайлер, відомий фольклорист і етнограф, творець антропологічної школи в народознавстві. "Культура, або цивілізація, — писав він, — є складною цілістю, яка об'єднує науку, вірування, мистецтво, право, мораль, звичаї, а також усі інші здібності і навички, здобуті людиною як членом суспільства" [4].

Таке визначення культури пізніше то звужувалося, то розширювалося, відповідно до часу, обставин і поглядів дослідників, але не суттєво, і в основному зберегло свою значимість і сьогодні.

Американські вчені А. Кребер і К. Клайгор у праці "Культура. Критичний огляд концепцій і дефініцій", виданій 1952 р., наводять понад 150 визначень культури. Вони поділяють їх на групи, зокрема на: еволюціоністські визначення — культура розуміється як наслідок всезростаючого впливу людини на оточення; дистрибутивні — культура трактується як інтегральна сила духовних здобутків відносно відокремлених етносів; нормативні — культура розглядається як система позитивних вартостей та ін. [5]

У другій половині XIX ст. зароджується марксистська теорія культури, яка остаточно оформлюється вже у XX ст. у радянській науці. Слід зазначити, що безпосередньо духовною культурою як особливим об'єктом вивчення К. Маркс не займався. Марксистська теорія культури формувалася, власне, як похідна його соціально-економічного вчення, в межах якого культура мала статус "надбудови" над економічним базисом, що підпорядковується цьому базису, визначається ним і обслуговує його.

Марксистська теорія культури, що була розроблена в радянській науці, являє собою жорстку догматичну побудову нормативного характеру. В її основі — теза про те, що розвиток матеріального побутування людей визначає поступ матеріальної й духовної культури: кожна суспільно-історична формація виробляє власний тип культури, з якої наступна формація успадковує продуктивні елементи. Особливо наголошувалося на тому, що в класових суспільствах існує дві культури — культура панівних класів і культура трудящих мас, між якими точиться боротьба. Це була унітарна теорія, за якою увесь розвиток світової культури відбувається нібито на основі спільних закономірностей і втілюється в аналогічних змістових структурах, що різняться лише за формою. Постулювалось також, що антагоністичні суперечності й боротьба культур відсутні в соціалістичному суспільстві, де відбувається розквіт культур різних народів, національних за формою та інтернаціональних за змістом.

---

[3] *Конт О.* Курс позитивной философии (лекции). — Родоначальники позитивизма. — Вып. 4. — СПб., 1915, с. 6.

[4] *Tyler E.* Primitive Culture. — Boston, 1971, p. 1.

[5] *Kroeber A., Clucckhobr C.* Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions. — Cambridge (Mass.), 1952.

Ця офіційна в колишньому СРСР "культурологічна" доктрина гальмувала вивчення історії культури й розробку її теорії, у тому числі в Україні. Ситуація почала змінюватися в останні десятиліття існування СРСР, коли наука завдяки власному поступу відійшла від офіційної доктрини, розширила діапазон культурологічних досліджень, розробила нові підходи й концепції, увійшла в контекст світової культурології.

У працях радянських вчених зазначеного періоду можна виокремити різні підходи до вивчення культури, зокрема кілька основних концепцій культури: предметно-ціннісну; діяльнісну; особистісно-атрибутивну; суспільно-атрибутивну; інформативно-знакову; системну (культура — підсистема у системі "суспільство") [6]. Кожна з них має певну наукову базу і тою чи іншою мірою перегукується, а то й безпосередньо кореспондує із деякими західноєвропейськими новітніми науковими пошуками.

Майже нормативного значення набув підхід, що фактично об'єднує в межах культури всі духовні та матеріальні цінності, створені людиною. У межах цього підходу виділяються три варіанти. За першим, культурою є все, що створено людиною ("штучна природа" на відміну від власне природи). Поняття "культура" тут ототожнюється з поняттям "суспільство". Уникаючи ототожнення, деякі вчені, зокрема в колишніх соціалістичних країнах, активно висували тезу про необхідність розмежування матеріальної й духовної культур і робили це в дусі вульгарно-соціологічного протиставлення цих культур, а то й вивищенням першої ("первинної") над другою ("похідною", або "залежною"). Другий варіант рішуче заперечує ототожнення "штучної природи" з суспільством, але не менш категорично із сфери культури виключає матеріальні здобутки. Нарешті третій варіант відносить до культури все із сфери духовної та матеріальної діяльності людини, що має ознаку "нетиражованих цінностей" ("від музичного твору до технічного винаходу").

За будь-яких підходів до визначення культури ("сума матеріальних і духовних цінностей", "штучна природа", "сукупність усієї діяльності людини", "духовний стан суспільства", "сукупність знакових систем" тощо) дослідники констатують її суспільну природу. Річ у тім, що становлення та розвиток і матеріальної, і духовної культур неможливі поза суспільством, і тому для деяких вчених культура і суспільство — явища навіть тотожні.

Безперечно, матеріальна культура забезпечує життєдіяльність духовної, проте було б досить необачливо говорити про повну відповідність між розвитком матеріальної бази суспільства і розвитком його духовності. Загальновідомо, що за умов високого рівня розвитку матеріальної культури суспільства його духовна культура може перебувати на низькому рівні, і навпаки. Хоча на практиці матеріальне і духовне взаємодоповнюють одне одного, а в багатьох аспектах і взаємовизначаються, однак розвиток духовності має цілком самостійну природу. Крім того, матеріальне і духовне освоєння дійсності безпосередньо творять різні світи: перше — зовнішній, "предметний світ", друге — внутрішній, суб'єктивний світ.

Еволюціоністсько-антропологічні (за своєю суттю) концепції культури дають можливість дослідити ту чи іншу культуру в її історико-генетичному, естетичному та предметно-матеріальному планах, окреслити внутрішні історико-типологічні зв'язки з іншими культурами, зосередити увагу на найцінніших національних духовних звершеннях і здійс-

---

[6] *Ешич М. Б.* Культура в системе общества // Культура в общественной системе социализма. — Москва, 1984, с. 12.

нити їх попередню класифікацію [7]. Зауважимо, що лише окремі дослідження в межах цієї концепції долають певний емпіризм і розкривають взаємозв'язок культурних явищ у загальному процесі розвитку людини і суспільства.

Людиномірні концепції культури сконцентровані на вирішенні проблеми людина—культура—суспільство. До цієї групи концепцій належать діяльнісна, особистісно-атрибутивна і суспільно-атрибутивна.

Перша і друга з названих концепцій розглядають людину як головний суб'єкт культури, для третьої визначальним є рівень духовного розвитку суспільства в цілому в певну добу (його "культурність"). При цьому всі вони схиляються до думки щодо нерозривності культури і суспільства, штучності відриву духовної культури від матеріальної.

Відомі намагання виділити в духовній культурі окремі її види, зокрема художню культуру, оскільки в ній нібито "діяльність духовна і матеріальна взаємно ототожнюються, утворюючи унікальний, специфічний діяльнісний субстрат — художню інформацію [8]".

Однак ця думка не була підтримана, оскільки, як наголошували її опоненти, закони духовного освоєння світу в усіх видах духовної діяльності людини стратегічно не відрізняються.

Інформаційно-знакова концепція культури розглядає різні культури як "сукупності знакових систем" [9]. Власне семіотика, відкривши значення "матеріальних оболонок", в яких наслідки духовного опанування світом закріплюються і передаються іншим людям, показала можливість наближеного до точних наук трактування предмета дослідження, залучення до гуманітарних наук нових відкрить математики й кібернетики. У широкому значенні семіотика — це наука про комунікацію за допомогою різних систем знаків (мова, ноти, форми поведінки тощо), які є засобом об'єктивізації духовного світу.

Людина відрізняється від решти біологічного світу, зокрема, тим, що вона у передаванні своїх знань і умінь широко користується найрізноманітнішими знаками (жестом, мімікою, голосом, письмом, схемою). У примітивних культурах існує пансеміотизм. Слово має магічну силу, воно стільки ж "важить", як і предмет, що ним означається. Лише згодом "оболонки" відділяються від значень, які вони передають. Однак знаки і символи продовжують бути універсальними елементами культури, складаючи її кодову систему.

Проте семіотика не може охопити всі аспекти діяльності людини. Семіотика вивчає лише інструменти передавання інформації. Розвиваючись як опозиція до існуючих офіційних концепцій, як бажання вільного пошуку наукової істини, семіотика є кодом, системою знаків для "утаємничених".

Структуральна семіотика, як і семіотика взагалі, зробила значний внесок у висвітлення таких наукових проблем, як природа сучасної комунікації, текст і структура аудиторії, міфотворчість первісного і сучасного суспільства,

---

[7] Стосовно культури західних і південних слов'ян див., напр.: *Suchodolski B.* Dzieje kultury polskiej, 1986 (За редакцією цього ж автора "Historia nauki polskiej", 10 томів); Historia kultury materialniej Polski w zarysie, 6, 1978—1979, *ħop ŧebiħ T.* Наш народни живот, 4 т., 1984; *Crnja Z.* Kulturna povijest Hrvatske, 3 т., 1978; *Horwath J.* Kultura Hrvata. Kroz, 1000 godine, 2, 1980.

[8] Системный подход в изучении социалистической культуры. — Новосибирск, 1985, с. 8. Там же визначаються такі напрями діяльності в галузі художньої культури: художньо-словесний, музичний, образотворчий, театральний, кінематографічний.

[9] *Лотман Ю., Успенский Б.* О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1971, с. 145.

структура культури тощо. Зворотний вплив семіотики на духовну культуру (в літературі, образотворчому мистецтві, музиці) безперечний.

Не менш важливою є концепція культури як суспільної підсистеми. Вона сформувалася остаточно у 80-х роках XX ст. і була певним підсумком попередніх соціологічних досліджень. За цією концепцією культура характеризується як динамічна в часі і просторі суспільна підсистема творення, зберігання, розподілу і поширення духовних цінностей, які формують і визначають інтелектуально-моральний клімат суспільства і впливають на його матеріальне, біологічне, суспільно-структурне і державно-управлінське існування (тобто на всі інші суспільні підсистеми).

Ця концепція, попри неминучі спрощення і певний схематизм, дає можливість дослідити окремі складові національної культури [10] у їхній специфіці й цілісності, й до того ж дослідити їх у контексті світових духовних здобутків.

Загалом у XX ст. вивчення культури західноєвропейськими дослідниками розгортається на інших засадах, ніж у XIX ст. Відбувається розрив з тією онтологією, яка була властива теоріям культури минулого століття (позитивістській і марксистській), коли культура розглядалася як породження виняткового об'єктивних чинників — соціальних, біологічних, соціобіологічних тощо — і відмежовувалася в своєму об'єктивізованому бутті від суб'єктивного, особистісного, людського чинника. У культурології XX ст. центр ваги переноситься на дух, волю, життєвий порив людини.

У зміні парадигми філософського мислення і переоцінці цінностей в сфері культури на порозі XX ст. велику роль зіграв Ф. Ніцше (1844—1910). Він рішуче заперечив раціоналістичну модель розумності світоустрою і відповідну їй модель людини як носія розуму, що пізнає і впорядковує буття. За Ніцше, людина, виходячи з прагматичних потреб, спочатку логізувала й раціоналізувала світ, а потім проголосила цю раціонально-логічну схему іманентною світові. Насправді світ ірраціональний, ніякого розумного начерку й ніякої мети в ньому не закладено, це світ, в якому "помер Бог" і відсутній постульований різними філософськими вченнями "світовий розум". Ніцшеанська "філософія життя" виходить із визнання ірраціональної природи буття і самої людини. Головне для Ніцше — відкрити можливості вільного вияву життя людини, її творчих потенцій.

Центр філософії Ніцше, безперечно, в сфері антропології і культури, які у нього тісно взаємопов'язані. За Ніцше, творчі потенції людини розкриваються не в раціональному облаштуванні світу, а в міфотворчості, яка відповідає дійсній природі людини, і тому він її підносить у ранг основної культурфілософської категорії.

За ніцшеанською парадигмою міфу, сила міфу, зокрема культуротворча, в тому, що у ньому "задіяні" глибинні шари людської свідомості, вірування й сподівання, а також сфери інтуїтивного, індивідуального й колективного підсвідомого, ті моделі менталітету й поведінки, які згодом К. Юнг назве архетипами. Ніцше запропонував принципово нову морфологію культури, вказав на її глибинні позараціональні чинники й структури та їхню реакційну роль.

Філософські аспекти культурології активно розроблялися й іншими німецькими мислителями (В. Дільтей,

---

[10] Скажімо, можна розглядати народну і професійну культуру, мову, право і законодавство, релігію, філософію, гуманітарні та природничі науки, літературу, архітектуру, образотворче мистецтво, театр і драматургію, музику тощо; або родину і побут, освіту і систему виховання, засоби комунікації (рукописні й друковані книги, пресу, радіо, кіно); засоби збереження інформації (бібліотеки, музеї, охорона культурної спадщини тощо).

Г. Зіммель, М. Шелер, Е. Гуссерль, Г. Ріккерт, Е. Кассірер та ін.). Зокрема, в центрі культурологічної концепції Г. Зіммеля (1858—1918) — проблема життя і культури, їхнього іманентного взаємозв'язку і непозбутнього конфлікту. Життя, яке трактується Зіммелем у дусі, близькому до ніцшеанського, породжує все нові форми культури, які з часом сковують його спонтанний рух і, зрештою, ним переборюються та відкидаються. У цьому, за Зіммелем, вічна трагедія культури. Із цього глибинного конфлікту життя і культури виводяться Зіммелем і конфлікти, притаманні самій культурі.

Значна роль у розвитку культурології XX ст. належить психоаналітичним теоріям З. Фрейда (1856—1939) і К. Юнга (1875—1961). Психоаналіз продовжив розпочатий Ніцше перегляд традиційних для європейської культури уявлень про людину як істоту розумну й свідому в своїй життєдіяльності. У трактуванні людини психоаналіз переносить "центр її ваги" на позасвідомі або підсвідомі шари психіки (тут її ядро, її субстанція), свідомість є "представником" зовнішнього світу в психіці, регулятором і упорядником стосунків людини із зовнішнім світом. Головним культурологічним завданням для психоаналізу в обох варіантах (фрейдівському і юнгівському) є з'ясування психологічних аспектів походження і функціонування культури. При цьому Фрейд зосереджує увагу на індивідуальній психології, а Юнг переносить акцент на психологію колективу.

За Фрейдом, людина як культурна одиниця починається із формування системи психологічних самозаборон. Суспільство й культура — це такі об'єднання людей, які засновуються на системі заборон певних прагнень і бажань, зокрема сексуальних. Однак ці бажання й прагнення не перестають існувати: вони витісняються в сферу підсвідомого і, шукаючи вдоволення, трансформуються в різні види людської діяльності, зокрема духовно-практичної, а їх енергія, сублімуючись, стає енергією культуротворення. До центральних проблем культурології, за Фрейдом, належить проблема соціалізації людини, тобто входження людини в культуру, яке є вічною, постійно повторюваною драмою людського буття.

К. Юнг, учень Фрейда, зосередився на дослідженні колективного підсвідомого, в якому відкрив систему стійких структур і зв'язків. Він розробив вчення про архетипи — прообрази, проформи мислення та поведінки, що становлять універсальну основу психічного життя індивіда і водночас є своєрідною матрицею людської духовно-практичної діяльності. На ґрунті архетипів утворюються міфи, вірування, релігії тощо, вони складають глибинну основу духовної культури, яка в процесі розвитку "перекладає" їх на метамову сучасності, відповідаючи на виклики останньої.

На культурологію XX ст., як і на інші гуманітарні науки, значний вплив мала феноменологія Е. Гуссерля (1856—1939). За ним, раціоналізм, який став стрижнем сучасної європейської теорії пізнання і всієї духовної культури, був спотворений об'єктивізмом, що, зрештою, й призвело до кризи духовності. В інтенціях пізнання до об'єктивності було загублено розуміння того, що процес пізнання базується на "первісному досвіді", йде не від предметів самих по собі, а від явленості їх у нашій свідомості. Предмети даються нам у суб'єктивній формі сприйняття й осмислення й інакше даватися не можуть. Це і є справжні буттєві феномени. Системний опис та аналіз феноменів — єдиний шлях до адекватного розуміння "життєвого світу" й соціально-культурного досвіду. Саме феноменологічний метод вивчення культури відкриває можливість

"створення чистої, самозамкненої й універсальної науки про дух" [11].

Феноменологічні ідеї знайшли свій вияв у таких визначних для філософії та культурології XX ст. течіях думки, як екзистенціалізм, структуралізм, новітня герменевтика.

Новітня герменевтика (принаймні в інтерпретації П. Рікера) прямо виводить себе з феноменології, хоч деякі філософські засади бере від Шлейєрмахера і Дільтея. Водночас герменевтика П. Рікера (1913) претендує на те, щоб бути арбітром у "конфлікті інтерпретацій" культурного явища або мистецького твору, які дають йому різні дисципліни: лінгвістична семантика, психоаналіз, феноменологія, порівняльна історія релігій, літературна критика тощо. З цього погляду "загальна герменевтика" стоїть нібито над усіма цими дисциплінами, координуючи їхні позиції й підпорядковуючи їх законам внутрішньої зв'язності тексту, контексту, географічного, етнічного і соціального довкілля тощо. Герменевтика пропонує співробітництво з іншими способами розуміння; за очевидним змістом вона дошукується глибшого і знаходить зв'язок між "прирощенням змісту і тягарем часу", долаючи "відстань між минулою культурною добою, якій належить текст, і самим інтерпретатором" [12] (до речі, цю проблематику розробляв, головно у ранній період своєї творчості, О. Білецький (1884— 1961)).

Особливий вплив на філософію XX ст. мала творча спадщина О. К'єрєгора. Філософія К'єрєгора (1813— 1855) виникла як реакція на невідповідність об'єктивістського теоретичного осягнення світу людини особистісному суб'єктивному інтимному досвіду. За К'єрєгором, немає істини поза внутрішнім індивідуальним (екзистенціальним) життям, суб'єктивним переживанням. Істина пізнається через "мучення" власної душі. Найглибшим суб'єктом пізнання є митець, митецька натура ("Хто такий поет? Нещасна людина; в його серці глибоке горе, та коли він ... стогне, стогони його звучать, як дивна музика" [13]), а художня творчість є найпліднішим способом екзистенційного роздуму про буття на ґрунті особистого існування.

Саме від К'єрєгора екзистенціалізм прийняв імпульс персоналізації буття. Від феноменології Гуссерля екзистенціалізм узяв принцип "інтенціональності" (спрямування свідомості на об'єкт) і трансформував його в ідею відкидання об'єктивного в суб'єктивне; "ейдетична інтуїція" феноменології еволюціонувала в суто ірраціональну інтуїцію.

Екзистенціалізм переніс питання про сенс життя в сферу індивідуального людського існування, яке поділяється на істинне (індивідуальна екзистенція, неповторна і непідвладна розуму) і неістинне (деперсоналізоване функціонування в суспільстві, в соціальній чи професійній групі тощо). Екзистенціалізм вбачає визволення людини в орієнтації на істинне існування.

Значний вплив на філософію культури мав К. Ясперс (1883—1969), на думку якого філософія не є наукою. Філософія близька до мистецтва, там, де вона зупиняється, "відкривається світ мистецтва як одкровення, що перевищує філософію. За допомогою мистецтва філософ (як художник) хоче зробити те, чого він не може зробити як філософ" [14].

Ті глибини людської екзистенції, до яких не може доступитися раціональне мислення, митець може вловити або

---

[11] *Гуссерль Е.* Кризис европейского человечества и философия // Культурология XX в. Антология. — Москва, 1995, с. 299.

[12] *Рикер П.* Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. — Москва, 1995, с. 25.

[13] *Kirkegard S.* Gesammelte Werke. Abt. 16. Abschlissende Unwissenschaftliche Niderschrift. I. Teil. — Düsseldorf, 1956, s. 19.

[14] *Jaspers K.* Philosophie. — B. I, s. 339.

прозріти, заглибившись у власне існування і освітивши свої переживання ірраціональною інтуїцією, зануривши у "межові" ситуації. Ясперс вважає, що "минуле не завершене: воно живе далі, його рішення не цілком, а лише відносно остаточні, вони можуть бути переглянуті. Те, що було, може бути витлумачено по-новому. Те, що здавалося з'ясованим, знову стає питанням. Те, що було, ще відкриє, чим воно є" [15].

Як спосіб осягнення прихованої сутності буття розглядав мистецтво і М. Гайдеґґер (1889—1976). Більш того, за Гайдеґґером, мистецтво є не тільки відкриттям істини, а й "здійсненням істини". Шляхом безпосереднього інтуїтивного бачення митець відкриває істину глибинного — індивідуального буття, переводить її з "прихованого" стану у відкритий, він також захищає її від ідеологічних маніпуляцій.

Інтенсивного розвитку набуває у XX ст. соціологія культури (Е. Дюркгейм, В. Парето, Ф. Тенніс, Т. Зіммель, франкфуртська школа тощо). Неперевершений вплив на цю галузь мала творчість видатного німецького економіста й соціолога М. Вебера (1864—1920). У своїх працях М. Вебер знімає той "зв'язок підрядності" між матеріальною і духовною культурою, ту детермінованість культури економікою, що постулювалася марксизмом. Він виявляє "зв'язки сурядності" між ними, показує, що чинникам духовної культури може належати "первинна" роль у виникненні й конституюванні суспільно-економічних процесів та структур. У праці "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905) М. Вебер розкрив визначальну роль протестантської етики у формуванні "духу капіталізму", який матеріалізувався в соціально-економічних структурах капіталістичного ладу.

Загалом зазначимо, що М. Веберу і його молодшому брату А. Веберу належить важлива роль у розробці концепції культури, за якою різні соціальні відносини й інституції, включаючи й економічні, входять до сфери культури і розглядаються як її складові частини. Це одна з фундаментальних засадничих ідей культурології XX ст. як інтегральної науки.

Синтетичну концепцію культури запропонував також іспанський філософ X. Ортег-і-Ґассет (1883—1955). У загальному плані Ортега визначав культуру як результат людської діяльності, що становить єдність природних (біологічних) і духовних (суто людських) сил. При цьому він наголошує на спонтанності культури, що органічно пов'язана з природою людини. Культура — це невіддільний складник буття людини, жива реальність і водночас дороговказ, система ідей про світ і саму людину, яка надає сенс людському існуванню і спрямовує його. За Ортегою, людина живе ідеями культури, а культура є сферою дійових переконань стосовно того, що є світ і є ближні та якою є ієрархія предметів і дій. Ідеї культури, на відміну від констатуючих ідей науки, "живі ідеї", злиті з життям людей: культура — це система живих ідей, які притаманні кожному часові, ідей, якими час живе. Коли попередні "живі ідеї" відмирають, а нові ще не народилися, тоді порожнини заповнюються штучними теоретичними побудовами. Саме таким проміжним періодом Ортега вважав свою епоху, першу половину XX ст., а її атрибутивною рисою — продукування "псевдоідей", які стають набутком і ґрунтом "масової культури".

Антропологічними орієнтаціями позначені також культурологічні праці Й. Ґейзінґа (1872—1945). Генеральна культурологічна ідея Ґейзінґа полягає в

[15] *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — Москва, 1994, с. 266.

запереченні постулату, за яким праця є творцем культури. Він доводить, що формувальним елементом людської культури скоріше була гра, ніж праця, що людина задовго до того, як досягла реальної могутності, щоб змінити природне довкілля, створила собі особливе оточення у вигляді символічної сфери — сфери гри. Гра старша за культуру, вона коріниться в біологічній природі людини, проте не є проекцією біологічного закону в людський світ, а є саме культуротворчою силою. Загалом Гейзінґ розглядає культуру як складну динамічну систему, в якій взаємопов'язані й взаємодіють складники, що належать до матеріальної й духовної сфер.

Окремо слід сказати про циклічні концепції розвитку культур і цивілізацій. Їх прихильники відмовляються розглядати історію людства взагалі й історію культури зокрема як лінійний унітарний процес, що завжди й у всьому відбувається за одними й тими самими законами і створює в усіх реґіонах планети однакові економічні, соціальні й духовні структури. За цими концепціями, історія людства — це історія культур та цивілізацій, що виникали в різних реґіонах у різні часи, досягали розквіту, а потім занепадали та поступалися місцем іншим культурам, скоряючись універсальному закону народження і смерті. Отже, життя культур відбувається в межах певних циклів, а історія людства складається з низки таких циклів, які є повністю самостійними, але не ізольованими один від одного (за винятком катастрофічної загибелі деяких цивілізацій).

Ідея циклічності руху історії не є витвором XX ст., витоки її можна знайти в античності, зокрема в "циклі вічних перетворень" Геракліта. Важливими етапами її еволюції в новий час є: вчення Дж. Віко (1668—1774) про розвиток усіх націй за циклами; розробки Ґердера про самобутність й рівноцінність культур народів і культур епох; ідея "вічного повернення" Ніцше тощо. Природно, що ці концепції набули актуальності у XX ст. у зв'язку з розчаруванням в унітарності історичного процесу й зростанням інтересу до індивідуального й специфічного в змісті й структурі різних культур.

Перше місце не лише за часом, а й за значенням серед культурогем цього типу, безперечно, належить культурогемі О. Шпенглера (1885—1936), розгорнутій в його знаменитій праці "Занепад Заходу" [16]. Своїми історіософськими підвалинами вона пов'язана з філософією життя, ідеям якої Шпенглер надає онтологічного змісту. В культурах він вбачає не вияви руху світової історії, а вияви стихії життя. Як такі ці вияви мають циклічний характер і, зрештою, підпорядковуються універсальним законам і ритмам життя. За Шпенглером, культура — це вища форма життя, своєрідний суперорганізм, а це означає, що вона народжується, розквітає і вмирає. Середній вік культури, за його обрахунком, — приблизно тисяча років. Переживши свій розквіт, кожна культура поступово занепадає, втрачає творчий потенціал та динаміку, її форми костеніють і вона переростає у цивілізацію.

Шпенглер дотримується принципу рівноцінності культур, кожна з яких має власну структуру, "програму" і метамову, що виключає можливість їх ієрархічної систематизації. Таких культур, що досягають повноти самореалізації та довершеності, Шпенглер називає вісім: вавилонська, єгипетська, ін-

---

[16] "Присмерк Європи" — неточний переклад назви твору, прийнятий у нас. Адже йдеться саме про занепад Заходу ("Untergang des Abendlandes") як культурно-історичного реґіону, від якого відмежована Східна Європа. У другому томі йдеться про Росію як країну, культура якої споріднена не з "фаустівською", західною, культурою, а з "магічною", арабсько-візантійською, і всі спроби залучити її до західної культури виявилися неорганічними.

дійська, китайська, арабсько-візантійська ("магічна"), греко-римська ("аполлонівська"), західноєвропейська ("фаустівська") і культура майя. В основі кожної культури — лише їй властиве світовідчуття і свої засоби його вираження. "Кожна з великих культур, — пише Шпенглер, — володіє таємничим кодом світовідчуття, повністю зрозумілим лише тому, хто душею належить до цієї культури" [17]. Кожна з них має свою міфологію зі своїми праміфами, свої символічні коди, свої тотальні ідеї, свої домінуючі пристрасті, зрештою, свій метастиль сприйняття і мислення, яким означені всі форми її життя і який є виявом її внутрішньої єдності.

Автор іншої масштабної концепції циклічного розвитку культур — А. Тойнбі (1889—1975). У багатотомному "Дослідженні історії" він відштовхується від англійської традиції історіософської думки, що характеризується тяжінням до емпіризму. Тойнбі дотримується конкретики історії та історії культури. Безперечно, Шпенглер мав значний вплив на Тойнбі, але, разом з тим, атестуючи себе як "емпірика", Тойнбі вважав побудови німецького мислителя такими, що "не піддаються ретельній перевірці на пробному камені явищ" [18]. Рішуче відхиляючи лінійність та унітарність історії культури, Тойнбі заперечує також замкненість культур і приділяє велику увагу механізмові їхніх зв'язків і переходів.

Фундаментальним утворенням історичного буття людства і основним предметом дослідження у Тойнбі виступає "локальна цивілізація". Це є стійка єдність людей, що виникає в певному регіоні й базується на певних архетипах і спільних духовних цінностях та традиціях. Всього в історії людства Тойнбі налічує близько тридцяти таких спільнот, які він поділяє на первинні, що безпосередньо виходять із первісного стану, та вторинні, що формуються на основі первинних, і на третинні, що виникають шляхом відділення від вторинних. Найкраще такі перетворення можна проілюструвати на прикладі Європи, що дасть нам змогу безпосередньо перейти до розгляду проблеми генезису й місця української культури в європейській системі культури.

За Тойнбі, для Європи первинною є мінойська (кріто-мікенська) цивілізація, з якої постає, як вторинна, еллінська (антична), а вже на її підґрунті виростає новоєвропейська християнська культура, що розгалужується на західно- та східнохристиянську. В останній формуються два осередки — Балкани та Русь. І якщо спочатку основним осередком був балканський, то з часом ця роль переходить до Русі. У XIV ст. західні землі Русі увійшли до складу Польсько-Литовської держави, що означало також поширення на них впливу західної культури. У XVI ст. Московська держава розпочинає боротьбу з цим політичним і культурним наступом, що завершується приєднанням до неї українських і білоруських земель. "Однак воєнні й політичні перемоги ще не гарантували повернення цих територій в лоно колишньої культури", навпаки, з часом впливу західної культури "зазнали навіть внутрішні землі Московії" [19].

Отже, Тойнбі схильний розглядати Україну і Білорусь як межу між двома європейськими культурно-історичними спільностями, "східнохристиянською" та "західнохристиянською", і водночас як посередників між ними. Тут він розходиться зі Шпенглером, який розглядав російську культуру як цілісність, що включає не лише московську, а й інші

[17] *Шпенглер О.* Закат Европы. — Новосибирск, 1993, с. 255.

[18] *Toynbee A.* A Study of History. Vol. 12. — London: Oxford Univ. Press, P. 245.

[19] *Тойнби А.* Постижение истории. — Москва, 1991, с. 562.

східнослов'янські культури, і який перебував під впливом російських слов'янофілів, котрі теоретично оформили антитезу Росія — Захід, російська культура — західна культура.

Більшою, порівняно з Тойнбі, визначеністю трактування місця України і української культури в європейському культурному просторі відзначається концепція польсько-американського дослідника О. Галецького. У своїх працях він не поділяє Європу в культурно-історичній площині на дві частини, протиставляючи їх одна одній, а виокремлює в ній кілька спільностей, зокрема Середньосхідну Європу як культурно-історичний регіон зі специфічними особливостями й функціями в європейському культурно-історичному просторі. До нього Галецький включає Польщу, Чехію, Україну, Білорусь і країни Балтії, відмежовуючи їх від євразійського регіону, для якого є характерним високий вміст азіатських елементів [20].

Російській історичній традиції в цілому притаманний асиміляційний підхід до різних культур, розчинення їх в "общерусском море". Особливо це характерно щодо української культури. Найбільше, що визнають російські історики, — це самобутність і цінність української культури хіба що на рівні побуту, вищі ж духовні щаблі цієї культури для них не існують. Ця генеральна тенденція з усією виразністю виявилася і в праці М. Данилевського (1822—1885) "Росія і Європа" (1871). Специфічною рисою цієї книги, що виникла на ґрунті слов'янофільства, є апологія слов'янського (власне, російського) типу культури, якому приписуються переваги над західним типом і пророкується повна гегемонія в майбутньому.

У свій час І. Франко радив дослідникам збагнути єдність "свого, місцевого, оригінального, своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин" [21]. Національні культури розвиваються "не за одним шаблоном", оскільки їх розвиток залежить від багатьох місцевих умов — соціальних, географічних, етнічних тощо. "Різнорідність фізичних і зверхніх життєвих обставин людського роду витворили різні цивілізаційні типи" [22], — зауважує Франко в іншому місці. Однак це розмаїття не перешкоджало виникненню аналогічних явищ навіть у країнах географічно віддалених. Останнє І. Франко пояснював, з одного боку, близькістю умов, що їх породили (те, що донедавна пояснювалося типологією історичного процесу, а зараз "колективним несвідомим" або архетипами), з другого — глобальним обміном культурними досягненнями.

Розглядаючи методологічні аспекти праці, варто зазначити, що автори не прагнули визначити методологію дослідження, обов'язкову для кожного; для даного дослідження загалом характерний методологічний плюралізм. Кожен автор керувався в своїй ділянці тими філософсько-методологічними настановами, які він вважав найбільш для себе зручними. Природно, що, оскільки предметом дослідження, спільним для всіх, є українська національна культура, особливу увагу всі автори приділяли загальним проблемам теорії нації та національної культури, хоча і в цій галузі не було загальнообов'язкових концепцій. Але авторський колектив — при всій різноманітності реалізованих у книзі підходів і загальних уявлень — дотримувався деяких загальних вимог. Насамперед це вимога наукової об'єктивності, що проявляється у неприпустимості заміни безсторонньої наукової аргументації будь-якими ідеологічними

[20] *Halecki O.* Borderlands of Western Civilisation. A History of East Central Europe. — N. Y., 1952.

[21] *Франко І.* Зібрання творів у 50 томах. — К., 1976—1986. — Т. 40, с. 10.

[22] Там само, с. 80.

міркуваннями. Далі, приймаючи як дослідники і разом з тим носії культури певні загальнолюдські і національні цінності, автори вважали неприпустимим захист антигуманних ідей, підтримку у будь-якій формі ідеології національної чи соціальної виключності та ворожість і зневагу до інших народів.

Узагальнюючих, синтетичних праць про історію української культури ще не створено. Були капітальні розробки з історії української літератури (О. Огоновський, М. Грушевський, М. Возняк, С. Єфремов, Д. Чижевський та ін.), з фольклористики (М. Драгоманов, І. Франко, Ф. Колесса, В. Гнатюк), з історії окремих галузей мистецтва (М. Грінченко, О. Кисіль, Д. Антонович, Г. Павлуцький, С. Чарнецький, численні публікації І. Свєнціцького, Вадима і Данила Щербаківських та ін.), було кілька узагальнюючих праць по окремих періодах українського мистецтва або коротких нарисів з його загальної історії (В. Мозалевский. "Украинское искусство", Чернигов, 1917; Ф. Шміт. "Мистецтво старої Руси-України", Харків, 1919 та "Пам'ятки староруського мистецтва", К., 1922; М. Голубець. "Нарис історії українського мистецтва", Львів, 1922; Д. Антонович. "Скорочений курс історії українського мистецтва", Прага, 1923; В. Січинський. "Конспект історії всесвітнього мистецтва", Прага, 1925).

Причиною цього була не стільки методологічна або "суб'єктивна" непідготовленість української науки, скільки об'єктивні умови українського життя: неповнота соціально-культурної структури українського суспільства за умов колоніального становища і, відповідно, неповнота структури української культури, в якій тривалий час переважали гуманітарні інституції й були недостатньо розвинені всі інші. Україна лише зрідка перебувала в стані оптимального (чи просто нормального) національно-культурного розвитку. Здебільшого вона знаходилась у стані боротьби за національно-культурне виживання, яка впродовж майже усього XIX ст. зосереджувалася на проблемах мови, літератури, школи, мистецтва, історичного самовизначення. Це впливало на теоретичну модель національної культури України та модель її історії. І хоча наприкінці XIX та особливо в перші десятиліття XX ст. ця "гуманітарна" модель була вже вочевидь завузькою, вихід за її межі та конструювання ширшої, адекватнішої моделі відбувався повільно. Крім того, постійно існувала небезпека розчинення історії культури в історії "загальній", переважно суспільно-політичній.

Цілком природно — з огляду на стан суспільства та його самопізнання, як і на логіку розвитку науки, — що перш ніж стати окремим науковим предметом, історія української культури тривалий час залишалася фрагментом загальної історії народу, більш (скажімо, у М. Грушевського) чи менш (у інших авторів) вагомим, а інколи свого роду доповненням до такої історії.

Цікавими в цьому плані є "Додатки" академіка Д. Багалія до редагованого ним другого випуску "Історії українського народу" О. Єфименко (Харків, 1922). Один з розділів цих "Додатків" присвячений "культурним надбанням" українського народу. Зазначивши, що недоліком праці О. Єфименко є випадання національної культури з предмета історії, він намагався компенсувати це власними зауваженнями, які фактично набули характеру короткого загального огляду української культури як важливого складника національного буття. Найбільше місця в цих "Додатках" займають огляди нової української писемності (XIX ст.), етнографічних та історичних досліджень як форми національного самопізнання і духовної підготовки національного відродження (а водночас і як тієї інтелектуальної арени, де українці включалися в процес за-

гальноєвропейської наукової думки), а також археології. Д. Багалій дав короткий нарис здобутків українського театру, музики, шкільництва, зупинився на значенні школи та навчальних посібників для розвитку національної культури. Принципове значення в багаліївій схемі української культури мали два моменти: введення до неї російськомовних явищ, створених в Україні й органічно пов'язаних з Україною (ширше розгорне й обгрунтує цей принцип Д. Антонович), та долучення здобутків природничих і технічних наук, головно — політичної думки, "політичної ідеології", початки якої, до речі, Д. Багалій виводив з народної пісні.

Короткі оглядові розділи присвятив культурі Д. Дорошенко у "Нарисі історії України" (Варшава, 1932—1933). Однак він майже не виходив за межі гуманітаристики. Цікавою є його інтерпретація розвитку історичної думки та наукових історичних досліджень в Україні як частини національно-культурного руху. Інтерес до історії Д. Дорошенко пов'язував з інстинктом самозбереження нації, вбачаючи в цьому загальну закономірність суспільного життя. Піднесення етнографії він також розглядав у контексті відродження слов'янських народів.

На початку XX ст. українські вчені та публіцисти доклали чимало зусиль для того, щоб краще ознайомити інші народи з історією, становищем та прагненнями українського народу вплинути на демократичну громадськість у напрямі справедливого розв'язання "українського питання". У цьому контексті чи не найзначнішою акцією стало видання в Петрограді у 1914—1916 рр. двотомної колективної праці "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Ініціатором видання був М. Грушевський, а членами редколегії разом із ним — Ф. Вовк, М. Ковалевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, О. Шахматов. Розділ про історію українського народу написав М. Грушевський, про географію України — С. Рудницький, про статистику українського населення — О. Русов, В. Охримович і С. Томашевський, про антропологічні та етнографічні особливості українського народу — Ф. Вовк, про історію української мови — О. Шахматов. По суті, це була перша енциклопедія українознавства. На жаль, задумані два наступні томи так і не було видано через війну.

Першу спробу виділити національну культуру в окремий предмет розгляду здійснив 1918 р. І. Огієнко, на той час приват-доцент Київського університету, видавши працю "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" (К., 1918). Незважаючи на популярний характер і адресованість до малообізнаної аудиторії, вона давала досить продуману загальну картину розвитку національної культури, хоча й у схематичному вигляді. Автор послідовно обгрунтовує уявлення про українську культуру як цілком окрему, а не частину або периферію російської; багато уваги приділено фактам, що засвідчують антиукраїнську політику російських царів. Саме тому ця праця набула виразно полемічного (і "політизованого", за сучасним виразом) характеру. Натомість структура самої культури та внутрішні чинники її розвитку описані побіжно.

Пізніше, 1937 р., у Галичині у видавництві Івана Тиктора вийшла "Історія української культури" за редакцією Івана Крип'якевича. Він же був автором тієї частини праці, де висвітлювалися побут і суспільна культура українців; інші розділи написали: письменство — В. Радзикевич, мистецтво — М. Голубець, музика — В. Барвінський, театр — С. Чарнецький. Як і праця І. Огієнка, вона також мала популярний характер, але відрізнялася набагато більшою повнотою, подавала ширший матеріал із різних галузей культури, грунто-

вніше висвітлювала основні її ділянки, тобто була свого роду "популярною енциклопедією" української культури.

1934 р. у Подєбрадах (Чехія) видано цикл лекцій, прочитаних видатними українськими вченими-емігрантами для студентів Українського техніко-господарського інституту. У повному обсязі збірник лекцій (власне, колективну монографію) "Українська культура" видано 1940 р. у Подєбрадах, перевидано 1947 і 1988 рр. (теж за кордоном) і нарешті 1993 р. — в Україні. Організатором і редактором збірника, як і автором низки матеріалів, був Дмитро Антонович — видатний політичний і громадський діяч передреволюційного часу та доби визвольних змагань, дослідник української культури. Його співавтори: історик Д. Дорошенко; учений-славіст із світовим ім'ям, історик літератури та філософії Д. Чижевський; архітектор, графік та мистецтвознавець В. Січинський; вчені В. Біднов, О. Лотоцький, С. Наріжний, С. Сірополко, А. Яковлів. Розглянемо цю працю детальніше.

Жанр книги — академічні лекції — унеможливлював поєднання доступності викладу з глибиною інтерпретації. Д. Антонович замислював видання як синтетичну працю з історії української культури, що охоплювала б усі її найважливіші ділянки у їхній взаємопов'язаності та взаємозалежності, з віднайденням спільних для них чинників та закономірностей. Останнього, звичайно, важко досягти — надто в колективній, "збірній", праці, почасти неминуче фрагментованій. Також з різних причин не розкриті деякі з важливих ділянок культури (наука, кінематограф, література, народна культура). Зате ґрунтовно опрацьовані теми школи й освіти в Україні, дохристиянського і християнського релігійного життя, друкарства та мистецтва книги, звичаєвого і цивільного права, народного світогляду і професійних філософських ідей, розвитку української преси, традицій і здобутків мистецтва — архітектури, скульптури, малярства, гравюри, музики, театру — і все це в історичній еволюції та у зв'язку із загальним станом суспільства і широким європейським процесом, з ідеологічним світом і психологічними особливостями конкретно-історичної української людини як творця і реципієнта культури (в цьому плані особливо цікавий розділ Д. Антоновича "Автори, друкарі і меценати").

Д. Антонович розкриває у вступі до книги суть феномену культури людства у всій його невичерпності як явища, що обертається новими й новими гранями, модифікується в часі й просторі. Для автора культура — не тільки результат, а й власне процес, певний (для кожного випадку, для кожного історичного часу) щабель розвитку. Існують різні рівні культури (і не лише в історичній послідовності, а й синхронно) в духовному просторі людства і навіть у межах одного суспільства. У цій грандіозній картині вічного розгортання відбуваються надзвичайно важливі, плідні щодо культури в цілому діалектичні процеси кристалізації окремих національних культур та взаємне переплетення їх. Що щільніше таке переплетення, то динамічніше розвиваються національні культури, чим відкритіша культура народу, чим більше зв'язків має з іншими культурами, тим вона багатша і життєздатніша. Культур цілком "самобутніх" (Д. Антонович уживав це поняття в значенні замкнутих, відокремлених від інших культур), на його думку, не буває.

Д. Антонович застосовує у своєму дослідженні української культури ті принципи систематизації й періодизації культурного розвитку, які виробила на той час західноєвропейська історія культури. Відповідно він специфікує в українському мистецтві візантійсько-романський стиль (іноді відокремлюючи візантійський від романського), ґотич-

ний, ренесансний, бароковий, рококо, класичний і еклектичний (фактично йдеться про період еклектизму, коли взаємодіяли різні стилі, в тому числі натуралізм і реалізм, як це було у XIX ст., переважно в його другій половині, та на початку XX ст.). У розділах про різні мистецтва сучасного йому (тогочасні 20—30-ті роки XX ст.) періоду Д. Антонович уникає категоричних стильових визначень.

Звичайно, такому підходові притаманна певна умовність. Принаймні запропонована Антоновичем специфікація не була прийнята більшістю українських істориків мистецтва, літератури, культури, хоча дехто так чи інакше зазнав її впливу. Так, схема, якої дотримується Д. Чижевський в "Історії української літератури" (1956), небезвідносна до схеми Антоновича.

Вводячи українську культуру в загальноєвропейський духовний простір, Д. Антонович тим самим "визволяє" її з-під російського протекторату, тобто уневажливлює уявлення про такий протекторат. Як і М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, автори збірника вважають, що українська культура існувала вже за дохристиянських часів. Таким чином, культура Київської Русі для них, безсумнівно, є культурою українського народу. І цей принциповий момент, як і факт субстанційної окремості української культури щодо російської, в їхніх очах не потребує якогось спеціального демонстративного підтвердження, а випливає з очевидних історичних фактів.

Праця позначена енергією наукового критицизму. Д. Антонович, наприклад, дуже скептичний щодо перебільшених уявлень про рівень язичницької релігії наших предків, обережно висловлюється про можливість чи неможливість малярства в Україні у дохристиянські часи; відхиляє міф про виняткову музикальність українського народу, показуючи обмеженість такого погляду. Можна погоджуватися або не погоджуватися з такими позиціями дослідника, але все це має бути на рівні наукової думки.

На час наукової діяльності Д. Антоновича та його співавторів із празької еміграції історія культури в європейській науці вже виділилася в окремий предмет досліджень (початок цього процесу можна вбачати в "Історії цивілізації в Англії" Бокля). Вже існували не лише історії деяких національних культур, а й історії світової культури (Г. Клемма, Ю. Ліпперта та ін.), світового мистецтва (К. Байе). Д. Антонович, судячи з його інтерпретації культури, її обсягу, структури й еволюції, пройшов культурно-історичну школу І. Тена та його послідовників, віддав певну данину її соціологічному монізмові та історичному детермінізмові, ідеї "співіснування" різнорідних культурних явищ, але вийшов за межі культурно-історичної школи, досліджуючи іманентні чинники мистецтва і культури та вводячи більш складну і розгалужену систему понять.

Можна простежити й деяку спорідненість культурологічної концепції Д. Антоновича з концепцією культурного консерватизму (С. Колрідж, Т. Карлейль, Дж. Рескін, Т. Еліот), з її розумінням культури як сукупності людської діяльності, з наголошеннями на значенні й цінності національної культури і водночас на інтернаціональному характері європейської культури.

Коротко розглянемо інші спроби осмислення історії нашої культури.

1939—1944 рр. у Німеччині друкувалися німецькою мовою огляди української культури М. Антоновича та І. Мірчука. Останній у 1949 р. видав англійською мовою збірник наукових статей про Україну та її культуру. Огляд окремих галузей культурного життя доповнено спробою дати характеристику українській ментальності.

Значним здобутком української культури стало видання науковцями еміграції, за матеріальної підтримки всієї громади, загальної частини "Енциклопедії українознавства" за редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі з оглядом, зокрема, галузей української культури і мистецтва [23].

У ній описано і систематизовано величезний масив фактів української культури. Крім підсумкових статей про літературу, фольклор, мистецтво, бібліотеки, архіви й музеї, охорону здоров'я, військо тощо, у розділі "Етнографія" є підрозділи "Матеріальна культура" і "Народна духовна культура" (автори З. Кузеля і В. Петров), а в розділі "Культура" — підрозділи "Загальна характеристика. Складники культури" (О. Пріцак, Д. Чижевський, І. Шевченко), "Риси характерології українського народу" (О. Кульчицький), "Історія української філософії" (І. Мірчук). Ці підрозділи містили не лише узагальнення попередніх досліджень, а й багато нових, зокрема з таких складних питань, як ментальність українців, доіндоєвропейські, індоєвропейські, праслов'янські й античні складові української культури. Ці розділи були опубліковані в дещо модифікованому вигляді в англомовній енциклопедії "Україна" [24]. Ряд культурологічних питань висвітлено у словниковій частині "Енциклопедії українознавства" [25].

Значну увагу народній культурі приділив Є. Онацький в "Українській малій енциклопедії" (Буенос-Айрес, 1—4, 1957—1964).

Натомість у двох виданнях "Української радянської енциклопедії", в "Українському радянському енциклопедичному словнику" та у "Радянській енциклопедії історії України", попри наявність великого фактичного й іншого матеріалів (персоналії, довідки про установи культури, мистецтва і літературні явища), не було істотних культурологічних узагальнень, якщо не рахувати повторення певних штампів вульгаризованої версії історичного матеріалізму.

Є. Маланюк видав у 1954 р. у Нью-Йорку "Нариси історії нашої культури" — велику і водночас фрагментарну працю, свого роду гіперес, насичену слушними спостереженнями і глибокими думками. Проте, звичайно, це зовсім інший жанр, ніж наукова історія культури.

В Едмонтоні у 1984 р. видано "Нариси з історії української культури" у трьох книжках (тексти давалися паралельно українською та англійською мовами). Видання мало переважно довідковий та популяризаторський характер. Однак деякі його частини мають і певне наукове значення. Насамперед це нарис "Українська драма і театральне мистецтво на історичному шляху" (В. Ревуцький, кн. 2) та нарис "Українське образотворче мистецтво" (І. Кейван, кн. 3). Обидва є своєрідним доповненням до "Української культури" Д. Антоновича і його колег, оскільки, взявши переважно їхню схему, доводять розповідь до новітніх часів. Багато інформації І. Кейван дає про мистецтво української діаспори, а В. Ревуцький ґрунтовно розробляє тему про театр "Березіль".

Порівняно нещодавно (1985) Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у серії "Бібліотека українознавства" видало

[23] *Енциклопедія* українознавства, т. 1, кн. I—III. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. Видавці не зовсім вдало назвали першим томом загальну (тематичну) частину (фактично 3 томи) Енциклопедії або скорочено ЕУ-1; другим вважалася словникова частина, яку стали скорочено називати ЕУ-2 (т. 1—10, крім доповнень, які ще не вийшли).

[24] *Ukraine*. A Concise Encyclopedia. — Vol. 1—2: Ed. by V. Kubijovyc. — Toronto, 1963—1971.

[25] *Енциклопедія* українознавства. Словникова частина (Ред. В. Кубійович. Т. 1—10. — Париж — Нью-Йорк, 1955—1984; Т. 11. — 1995). Англійський варіант словникової частини опубліковано в п'яти томах.

об'ємну працю Мирослава Семчишина "Тисяча років української культури (історичний огляд культурного процесу)". Це й справді є огляд без претензії на власну концепцію, але найповніший з досі наявних, з бібліографією предмета (хоч і знов-таки хрестоматійною), іменним покажчиком тощо.

Дослідження окремих галузей культури і мистецтва значно просунулося. Крім численних монографій, видано фундаментальну восьмитомну "Історію української літератури" (1967—1971), шеститомну (1966—1970) "Історію українського мистецтва" (образотворчого), побачило світ видання "Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті" (1976—1994) у п'яти томах, ряд енциклопедичних видань, праці з історії окремих видів мистецтв, історії науки тощо. Не можна недооцінювати цих здобутків, хоч не можна не бачити й їхніх, часом разючих, недоліків, особливо, якщо міряти мірою державних націй, нормальних демократичних суспільств.

Загальної систематизованої історії української культури за 70 років радянської влади так і не було створено. Хоча у 1931 р. вийшов нарис А. Козаченка "Українська культура, її минувшина і сучасність". У 1961 р., за умов тимчасової "відлиги", опубліковано "Історію української культури (З найдавніших часів до середини XVII ст.)" М. Марченка. Однак, по-перше, вона була, по суті, історією української культури лише середньовіччя; по-друге, мала характер навчального посібника, а не концептуальної наукової праці.

Постає питання: чому українські радянські дослідники не змогли створити повноцінної систематизованої наукової історії української культури? Певно, проблема не в їхній професійній неспроможності, а в національній і культурній політиці, жертвою якої стала самосвідомість українського народу. Режим не був зацікавлений у його вільному саморозвитку, а атмосфера поліційного нагляду за наукою, маніакального вишукування і викорінення "націоналізму" унеможливлювала адекватне осмислення, отже, й повноцінний розвиток національного буття і його вищого вияву — національної культури.

Принципово інша ситуація склалася після проголошення Україною незалежності. Розбудова Української держави висунула проблему докорінної зміни поглядів і дій учених, передусім у галузі гуманітарних наук, необхідності виходу їх із кризового становища, переорієнтації діючих і створення системи нових напрямів досліджень як основи для духовного відродження народу. Розширюючи фундаментальні дослідження, вчені-гуманітарії одержали в 90-ті роки і більш вагомі практичні досягнення. Розроблено ряд важливих державних програм, зокрема "Комплексна програма основних напрямів розвитку української культури на період до 2005 року". Відповідно до Закону України "Про мови" складено "Державну програму розвитку української та інших національних мов в Україні до 2000 року". З 1992 р. започатковано формування міжнародного банку даних (на основі рукописних фондів) явищ народної культури. Українські вчені — філософи, історики, мистецтвознавці, літературознавці, філологи, соціологи, етнографи опрацьовували фундаментальні та прикладні проблеми історії культури та її філософії, розвитку літератури, мови, мистецтва, традиційно-побутової культури, комп'ютерної лінгвістики. Проблеми теорії, методології української культури з нових світоглядних позицій плідно розвиваються провідними вченими України Г. Вервесом, І. Дзюбою, М. Жулинським, Я. Ісаєвичем, І. Курасом, О. Онищенком, М. Поповичем,

В. Смолієм, П. Толочком, О. Федоруком, В. Шинкаруком та іншими.

У 90-ті роки значно розширилася джерельна база досліджень з історії української культури. В результаті світ побачили такі об'ємні збірники документів, як "Історія Національної академії наук України" в 3 т., "Культурне життя в Україні. Західні землі" в 2 т., "Правова охорона культурних цінностей. Міжнародні документи і законодавство України", "Мистецькі рукописні пам'ятки України" в 2 т.

У 1996 р. в Києві опубліковано комплексну фундаментальну працю "Феномен української культури: методологічні засади осмислення", в якій узагальнено основні риси української культури в контексті світової культури, подано характеристику особливостей української духовності та українського світосприйняття. Автори предметно аналізують формоутворення української культури — історію думки, політичну культуру, право, мораль, мистецтво, екологічну свідомість та культурно-господарські пріоритети українців. Досліджуються найсучасніші проблеми культурного самоутвердження України в контексті світової культури, пов'язані з релігійним життям, міжетнічними взаєминами.

На нових концептуальних засадах побудований "Нарис історії культури України" М. Поповича (1998 р.). Культура розглядається як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій, вірувань.

Актуальні проблеми історії української культури з нових позицій розглядаються в таких фундаментальних дослідженнях, як 15-томна серія "Україна крізь віки", тритомна "Стародавня історія України", опублікованих томах десятитомника "Історія релігії в Україні", серійних випусках наукових праць Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність".

Вагомим підсумком творчих пошуків українських культурологів у 90-ті роки стало опублікування новаторських колективних праць: "Історія Академії наук України. 1918—1993", "Історія української літератури XIX століття" у 3 книгах, "Нарис історії української літератури XX ст.", "Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX—XX ст.)", "Український театр: історія і сучасність", "Українське кіномистецтво в контексті світової культури" та ін. У них розглядаються ключові проблеми теорії та історії національної духовної культури, в тому числі й періодизація, регіональний, європейський та світовий контекст.

Періодизація, регіональний, європейський та світовий контекст української культури — це питання, що тісно пов'язані між собою. Йдеться про те, щоб у складному і неоднозначному процесі національного духовного розвитку не залишити поза увагою жодного ні внутрішнього, ні зовнішнього з його складників. У тих спробах періодизації, які вже робилися (зокрема, у розглянутих вище працях: чи то за етапами історично-суспільного розвитку народу, чи то за зміною художньо-стильових [26] епох, чи то за часовими відтинками), не враховувалась історія входження української культури у світову культурну систему, тобто не бралося до уваги чи не найголовніше: що українці взяли від світу і що дали світові, у яких історично важливих подіях людства вони брали участь, а в яких взяти участь не могли.

[26] *Білецький О.* Зібрання праць у 5 томах. — К., 1966, т. 3, с. 568.

Усвідомлюючи відносну самостійність історії культури, внутрішню єдність членованих за історично-хронологічним принципом її складових і водночас місце останніх у логіці загального процесу культуротворення, нарешті, враховуючи регіональні й світові обрії національної духовності, автори виділяють в історії української культури п'ять великих періодів. Кожному з них присвячується окремий том:

Том 1. Історія культури давнього населення України.

Том 2. Українська культура XIII — середина XVII століть.

Том 3. Українська культура другої половини XVII—XVIII століть.

Том 4. Українська культура кінця XVIII—XIX століть.

Том 5. Українська культура XX століття.

Визначеній періодизації автори дають таке обґрунтування.

Розвиваючись на величезних просторах Центральної і Східної Європи, протоукраїнський етнос мав постійні контакти із Заходом і Сходом, залишаючи сліди цього спілкування з іншими народами у мові, звичаях, побуті, громадському житті тощо.

Найменш, звичайно, досліджені дохристиянські, язичницькі часи, хоч дані археології, народознавства і мовознавства значно розширили уявлення про спілкування протоукраїнців з численними народами, такими, як балти, германці, волзькі болгари, сармати, гуни, хозари, тюркські племена південних українських степів. Язичницька культура наших пращурів стояла досить високо (ужиткове мистецтво, прикраси, фольклор, а надто календарно-господарський цикл). Прийняття християнства, входження культури наших предків у сферу дії писемної візантійсько-європейської культури, хоч і було пов'язане із запереченням "старої" духовності, але було також і своєрідним її пристосуванням до завдань нового суспільного і культурного життя. Найвищі здобутки тогочасної культури (скажімо, "Слово о полку Ігоревім") виникли як неповторний сплав давнього і нового. З прийняттям християнства народжуються нові види організації державного і громадського життя, розвивається професійна культура, зокрема літописи, література релігійного та світського змісту, шкільництво, музика, архітектура, ансамблевість у містобудуванні, монументальний живопис у вигляді мозаїк та фресок, іконописання.

Цей золотий вік розвитку культури інтерпретувався свого часу як доробок винятково "великоросів". За радянських часів концепцію дворянсько-буржуазних істориків було "підправлено" і доповнено доктриною про "давньоруську народність" (Київська Русь — колиска трьох народів).

Київська Русь була поліетнічною державою, яка об'єднувала величезні простори етнічно розрізнених східних слов'ян владою київських князів, спільною релігією і писемністю, староболгарською книжною мовою. Долею історії наші предки (в етнонімах: поляни, руси, русини, русичі; пізніше: південноруси, українці, малороси) творили свою культуру, з давніх-давен об'єднуючись з багатьма етносами.

Це спілкування тривало близько п'яти століть, вплинувши і на розвиток торгівлі, і на появу міст у гирлах південних рік, військову організацію, і, як зазначав М. Грушевський, "на політичні форми пізнішої доби". На думку історика, ці переселення, цей повільний рух людності спочатку з півночі на південь, де "тихо-тихо Дунай воду несе", а потім знову на Подніпров'я, закінчився в VIII—IX ст. освоєнням величезних просторів від Карпат до Азова і Дону, від Чорномор'я й Дунаю до Прип'яті і далі на північ, на яких був історично сформований культурний масив, утвердила-

ся неподільна етнопсихологічна цілісність з єдиною мовою, побутом, фольклором, ментальністю.

Із занепадом Київської Русі розпочинається так званий бездержавний період нашої історії й культури (другий том). Однак духовні традиції Києва певний час продовжують живити як північ, так і південь. Вони зберігаються в культурі Галицько-Волинського князівства, пізніше — живлять патріотичну діяльність русько-української еліти в Литовській державі, київських учених і письменників XVI— XVII ст. у боротьбі проти національно-релігійної нерівноправності. Пам'ять про Київську Русь — як найвищий спалах руської культури за нормальних державних умов самовиявлення народу — назавжди збереглася в українців, що відображено в працях зарубіжних і вітчизняних істориків та публіцистів від Гізеля, козацьких літописів, "Історії Русів", Франка і Грушевського до сучасників.

Після Київської Русі можна назвати три періоди піднесення українського творчого генія: 1) за часів "Козацької республіки" і Гетьманщини (XVI — перша половина XVIII ст.); 2) у період слов'янського Відродження (кінець XVIII— перша половина XIX ст.); 3) період активізації національної свідомості (остання чверть XIX — перша третина XX ст.). Кожне з цих піднесень є квінтесенцією, певним підсумком духовних звершень нації, і тому в них найоб'ємніше виступають особливості входження культури у реґіональний (слов'янський) та світовий контекст із своїм прологом, розквітом і епілогом, своїми культуротворчими можливостями й здобутками, характером плекання традицій і світового художнього синтезу, пошуками нових шляхів духовного самоутвердження народу.

Орди Батия не могли повністю паралізувати життя на великих русько-українських просторах. Культура великих міст з їхніми храмами, фресками і мозаїками соборів, бібліотеками, літературою, літописанням, школами, пишнотою княжого двору, легендарними вояками не могла зникнути безслідно. Тим більше, що візантійсько-православна спільність, в традиціях якої розвивалася культура Київської Русі, створювалась представниками різних народів протягом століть і, незважаючи ні на що, продовжувала функціонувати не лише у Києві й Новгороді, а й в Афоні, Тирнові та Константинополі.

Водночас у світлі вітчизняних і зарубіжних джерел (від різного роду хронік, літописів, нотаток мандрівників аж до історичних творів, скажімо, француза Боплана та турка Челебі) є всі підстави твердити не лише про тривалість культурного розвитку в межах цієї православної спільності, а й про збагачення його європейським духовним досвідом часів Ренесансу, Реформації і Бароко. Власне, після часів стагнації (XIV—XV ст.) культурні зв'язки із Західною Європою (Італія, Франція, Німеччина) здійснюються не лише через Польщу, яка в XVI ст. стає одним із вогнищ Відродження і вступає у "золотий вік" своєї духовності, а й безпосередньо. Уже в XV—XVI ст. у Львові з'являються італійські ремісники та зодчі, культурний вплив яких поширюється на Луцьк, Острог і далі на Київ. Українці нерідко міняли козацький намет на університетську аудиторію у Кракові, Римі, Падуї, Відні. Одні з них поверталися потім на батьківщину, щоб прислужитися рідному краєві книгою або шаблею, інші залишалися на Заході, включаючись у загальноєвропейський культурний рух.

На догоду кон'юнктурній політизації наша наука не могла об'єктивно висвітлювати проблему українсько-польського культурного пограниччя XV—XVI ст. (аж до часів шляхетської експансії та католицької контрреформа-

ції). Власне, протягом тих двох сторіч, повторимо за Шевченком, ми "браталися з вольними ляхами". Пізніше, переборюючи польський наступ на Схід, українці не відверталися від культури М. Коперника, А. Фрича-Моджевського, Я. Кохановського. Польські письменники часів Ренесансу також зверталися до образу України, прославляли нашу землю та її людей (О. Кльонович, Ш. Шимонович та ін.).

Під впливом західноєвропейського Відродження в XV — початку XVII ст. спостерігається піднесення етнічного самоусвідомлення українців, що виявилося як у народній, так і в професійній творчості. Воно зростало в міру захисту своєї землі й віри, зосередження всіх національних зусиль над виробленням інститутів самозахисту. Під дією "Козацької республіки" — Запорозької Січі (в політично-державному плані, може, найбільш відповідної епосі Відродження з її свободою людської особистості) — формуються ті риси української культури, які визначають її обличчя у наступних століттях.

Приблизно з кінця XV ст., коли козацтво заявляє про себе війнами з турками й татарами, і до остаточної ліквідації царизмом Гетьманщини (остання чверть XVIII ст.) козацтво було тією суспільною, політичною і військовою силою, під захистом якої відбувався розвиток національної культури. Його присутністю позначені всі сфери українського інтелектуального життя і насамперед фольклор з його культом козацької доблесті й патріотизму, професійне і народне мистецтво, наука, писемність — багатобарвна національна культура, яка відроджувалася й розвивалася з кінця XVI до останньої чверті XVIII ст., досягнувши європейського резонансу за Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Національно-визвольна боротьба українського народу (1648—1654) під проводом Богдана Хмельницького завершилася здобуттям державності і сприяла піднесенню національної культури, яка посіла чільне місце в православно-слов'янському регіоні. Новий статус своєї історії українська культура розпочинає з другої половини XVII ст. (третій том нашого дослідження).

На Заході перехід до світської культури нового типу здійснювався в XV—XVI ст. під впливом Відродження, в Україні — в лоні Реформації і Бароко (XVI—XVIII ст.), хоча, скажімо, література і мистецтво у сфері поетики, стилю і жанрів часто орієнтується, власне, на ренесансні зразки.

У перші століття після занепаду Київської держави, за умов денаціоналізації верхів і перебування українських земель під чужинецьким пануванням, головною культурооб'єднувальною силою виступають православна церква (монастирі, школи, писемна література) і народна творчість. Проте незабаром про себе заявляють й світські чинники. Особливо велике значення не лише для України, а й всього слов'янського світу мали такі явища, як початок друкарства (1574), діяльності братств, початок книговидання при Києво-Печерській лаврі (1616), відкриття Києво-Могилянського колегіуму (1632). Представники полемічної літератури, скерованої проти Берестейської унії, висловлюють погляди, близькі до радикальних, плебейських варіантів Реформації з точною вказівкою на конкретні соціальні події часу, що, зокрема, характерно для творчості І. Вишенського. У діяльності українських лінгвістів, перекладачів, укладачів словників, поетик, авторів перших історичних трактатів кінця XVI—XVII ст. (з Острозькою та Києво-Могилянською академіями в центрі) виявляється входження в європейські духовні пошуки.

Однак лише Бароко, останній спалах української культури епохи козацької державності після Київської Русі, було першим загальноєвропейським явищем,

в якому Україна виступила партнером. Бароко успадкувало деякі риси вітчизняної та зарубіжної художньої культури: давню, споріднену візантійській, риторичну манеру висловлення; народну сміхову культуру, близьку західноєвропейському "низовому бароко", а також польській совзджальській традиції; європейську теоретичну думку епохи Відродження, культивовану вченими Києво-Могилянської академії. Явища, створені в традиціях зрілого українського бароко, синтезу свого і чужого, були для православних народів Центральної і Східної Європи зразками, на які вони орієнтувалися.

Розвиток української культури XVIII ст., яка входила у загальноєвропейський культурний простір, був перерваний падінням Гетьманщини. Парадоксом є те, що український вік неволі (XIX ст.) відкривається останньою чвертю XVIII ст. саме тоді, коли розпочинається національне пробудження так званих недержавних народів Центральної і Південно-Східної Європи, слов'янських: чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів, словенів і неслов'янських: угорців, румунів, греків (4-й том).

Відродження виникло на хвилі національно-визвольних рухів, увібравши в себе ідеї загальноєвропейського Просвітництва і Романтизму. Воно пройшло два етапи у своєму розвитку — просвітницький (кінець XVIII — початок XIX ст.) і романтичний (20—40-ві роки XIX ст.). Уже на першому етапі діячі Відродження — будителі — повсюдно займаються організацією освітньо-культурних установ, вивченням національної історії, культури, народної творчості, а особливо мови, доля якої висувається чи не на перший план (праці "батька славістики" чеха Й. Добровського, словенця В. Копітара, словака П. Шафарика, серба Д. Обрадовича та ін.). Відбувається поступове впровадження національної мови в науку, школу, державні установи, що, у свою чергу, сприяє процесу укорінення корінних народів у денаціоналізованих рідних містах в романтичний період завдяки діяльності великих поетів та публіцистів-реформаторів (К. Ербен, Ф. Прешерн, В. Караджич, Л. Штур). Спостерігається активний процес консолідації націй — аж до висунення політичних вимог стосовно власної державності, особливо після польського повстання 1830—1831 рр., у процеси національного відродження включається польська культура.

Українському відродженню притаманні риси, аналогічні західнослов'янському: історично-патріотичне самоусвідомлення, розвиток наук і періодики, образотворчого мистецтва, театру, нарешті утвердження всевладної романтичної літератури з геніальним поетом на чолі. Отже, на обох етапах наше Відродження як типологічно, так і контактно-генетично пов'язане із зарубіжним слов'янським, насамперед із сербським, чеським і польським.

На просвітницькому етапі, започаткованому групою патріотів-автономістів (два покоління Полетик, А. Чепа, Ф. Туманський та ін.), виступають філософи (Г. Сковорода), публіцисти (В. Карамзін), письменники (І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко). Виникає літературна мова на народній основі, реанімується ідея окремого народу в слов'янській родині, підкріплена розвитком багатьох видів художньої культури (театр, малярство, хореографія, музеї тощо). На другому етапі, під впливом і з участю романтичної поезії, відбувається, як і повсюдно на Слов'янщині, активний процес формування нації та національної моделі культури. Українці завдяки Шевченку першими висувають ідею державного співжиття слов'ян у федеративному союзі (Кирило-Мефодіївське братство). Самоусвідомленню українців сприяють

патріотичні праці істориків (М. Костомаров, П. Куліш), фольклористів (М. Максимович), культурно-порівняльні дослідження слов'янознавців (І. Срезнєвський, О. Бодянський), поява "українських шкіл" в культурі сусідніх народів (поляків і росіян). Українське пробудження досягає Західної України ("Руська трійця").

Водночас національний рух українців стає небезпечним для царської імперії. Розгромом Кирило-Мефодіївського братства починається активізація цілеспрямованого нищення царизмом української самосвідомості та її найвиразнішої ознаки — національної культури (Валуєвський указ, Ємський циркуляр тощо). За цих умов українське відродження (на відміну від західних та південних слов'ян) не досягло своєї головної мети: сформувати цілісну соціальну структуру нації, і, таким чином, створити передумови для власної державності — єдиного, що могло б забезпечити всебічний розвиток національної культури. Боротьба з "українським сепаратизмом" відбувалася на державно-адміністративному, політичному, мовному і демографічному рівнях (масові переселення на українські землі чужих етносів, русифікація міст, створення вірної урядові "п'ятої колони", нищення національно свідомої інтелігенції).

Національна ідея і шевченківська модель культури впродовж другої половини XIX ст. виявили, однак, свою живучість і нездоланність. Продовжуючи функціонувати в слов'янському реґіональному контексті (у 60-ті й наступні десятиліття зростає зацікавленість до духовного життя українців не лише в Росії, Польщі та Чехії, а й у Болгарії, Хорватії, Словенії та інших країнах), українська культура міцно дотримується народних основ. Декоративне і прикладне мистецтво функціонує у традиційних формах і жанрах, поширюється просвітницька діяльність громад, розвиваються на високому науковому рівні фольклористика й етнографія (П. Чубинський, Ф. Вовк), активізується художня література (А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний), театр і музика (М. Кропивницький, І. Тобілевич, М. Лисенко), станковий живопис (К. Трутовський), гуманітарні науки (О. Потебня, В. Антонович). Наприкінці 70 — початку 80-х років з'являється перша елітарна українська еміграція, яка прагне об'єднати сили Східної і Західної України в єдиний національно-політичний і культурний рух (женевські видання М. Драгоманова).

Перегрупування розпорошених царизмом сил і перенесення центру культури з Києва до Львова дало свої наслідки у створенні у 80—90-х роках на належний професійний рівень зорієнтованої науково-історичної та літературно-художньої періодики ("Киевская старина", "Світ", "Правда", "Зоря", "Життє і слово"), численних підручників, загальноосвітньої літератури; нових бібліотек, музеїв та українських шкіл (в Австро-Угорщині). Розвивається українське малярство (С. Васильківський, І. Похитонов). У 1873 р. засновано Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка із бібліотекою, яке під керівництвом М. Грушевського та І. Франка виконує функції національної академії з відділами суспільних та природничих наук. Можна сказати, що вже на цей час плідно діють усі три головні блоки національної культури: творення, зберігання і поширення духовних цінностей. Докорінний перелом у ключових ділянках культури пов'язаний саме з іменами І. Франка і М. Грушевського.

XX ст. — доба модернізму — висвітлюється в останньому, п'ятому, томі "Історії української культури". Цей великий період характеризується строкатістю теоретико-мистецьких пропозицій, шкіл, напрямів і розмаїттям талантів у всіх ділянках культури — літера-

турі (що продовжує лідирувати у духовних пошуках доби), а також малярстві, музиці, хореографічному мистецтві, кіно, театрі й драматургії. Період, до якого звичайно зараховують такі художньо-стильові напрями у мистецтві та літературі, як імпресіонізм, символізм, футуризм, авангардизм, експресіонізм, екзистенціалізм тощо, розпочинається в 90-х роках XIX ст. і продовжується до наших днів. Деякі вчені виділяють у модернізмі ще й постмодернізм, початки якого відносять до 30-х або 50-х років XX ст. залежно від тієї політичної ситуації, що склалася на той час у Західній та Східній Європі [27]. Напрями також відповідно диференціюються: постфутуризм, поставангардизм, постструктуралізм тощо.

Українська культура XX ст. продовжує розвиватися, як і раніше, нерівномірно, з піднесеннями і спадами. В її розвитку чітко простежуються три періоди: 1) від 90-х років XIX ст. до кінця 20-х років XX ст. (з "розстріляним Відродженням" включно); 2) від початку 30-х до середини 50-х років XX ст. (до так званої хрущовської відлиги); 3) від другої половини 50-х років до кінця 80-х років XX ст. (розпад СРСР та країн Варшавської співдружності). Далі настає нова епоха — епоха Незалежності.

У перший період український модернізм розвивається в річищі нових пошуків загальнослов'янського і загальноєвропейського значення (російський символізм, "Молода Польща", чеський та хорватський модерн). Маніфест українського модернізму, проголошений М. Вороніним (1901), був, з одного боку, реакцією на застарілі позитивістські догми народницької літератури (просвітництво, етнографізм, провінціалізм, "солоденьке щебетання"), з другого — виражав історичну об'єктивну потребу розширення меж національної культури новітніми засобами, що, зрештою, уже здійснювалося або мало здійснитися незабаром діячами культури (М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, В. Винниченко, І. Труш, О. Новаківський та ін.). Прагнення адекватно відгукнутися на потреби доби, пошуки нових форм мистецького самовиразу яскраво втілені в багатогранній діяльності Лесі Українки. У боротьбі з адептами народницької літератури вона не думала "складати зброї і зрікатися прапору "неоромантичного" [28], прагнула перенести на український ґрунт здобутки європейської думки й слова, щоб література й театр змальовували життя не лише "неосвіченої частини нашого народу, а життя всіх частин, усіх станів, усіх шарів нашого народу", щоб освітлювалися "ті питання, що турбують душу інтелігента наших часів" [29].

Термін "неоромантизм", запропонований Лесею Українкою, цілком відповідає означенню специфіки творчості покоління діячів культури кінця XIX — початку XX ст. (Леся Українка, М. Вороний, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Жук) і пізнішого (Ю. Яновський, О. Довженко), але таких явищ нашої культури, як авангардизм, неокласицизм, пролетарські течії, не охоплює. Імовірно, приєднуючись до загальноєвропейського терміна "модернізм", слід насамперед уявляти його таким, що комплексно охоплює все розмаїття духовності кінця XIX — початку XX ст., а саме: неоромантизм з двома його стадіями — дореволюційною і пореволюційною; авангардизм, неокласицизм і пролетарські течії, які в художньо-технічному плані використовували здобут-

---

[27] У науковому світі найпоширенішою є англосаксонська пропозиція, висловлена у публікації: *Modernism* (1860—1930). — London, 1977.

[28] *Українка Леся.* Твори у 5 томах, т. 5, с. 452.

[29] *Українка Леся.* Життя і творчість у документах. — К., 1979, с. 100.

ки усіх трьох інших. Найорганічніше в цю схему (модернізм) "вписується" художня культура (література, малярство, музика, театр, хореографія та ін.), якщо враховувати відносність будь-якої класифікації і розмитість меж будь-яких течій.

Ренесанс 20-х років XX ст. означав готовність українців перенести здобутки європейської цивілізації і культури на береги Дніпра. Революція, здобуття національної державності (хай і короткочасної), пореволюційні роки часів непу, що проходили під знаком соціальних перетворень і мобілізували приспані неволею сили народу, сприяли історично закономірному формуванню українців у новітню державну націю з цілісною соціальною структурою від адміністративно-державного апарату (верхи) до робітника і селянина (низи). Саме це — відродження народу (нової держави у державі) — і не вкладалося в сталінську модель соціалізму, було небезпечним для імперських прагнень Москви.

Розпочинається перманентна, жорстока і безоглядна боротьба з Україною як нацією з державницькими запитами. Відтоді (кінець 20-х — початок 30-х років) і до виборення Україною незалежності (1991) ця боротьба започаткувала, здавалося б, локальну подію — літературну дискусію, в якій перемогли найменш інтелектуальні українські сили, а далі вона продовжилася сфабрикованою справою СВУ, розкуркулюванням і вивезенням до Сибіру найсвідомішої частини селянства; потім колективізацією, голодомором, страхітливими репресіями української і лояльної до української справи інтелігенції інших етнічних груп населення. Репресії поєднувалися з "мирними" заходами в межах русифікації, змішування етносів, переселень, створенням чужої адміністрації у вигляді "елітної" інтернаціональної партократії, яка, власне, і здійснювала масову декоренізацію та асиміляцію України. Навіть такі явища, як об'єднання усіх українських земель в єдиній державі, входження УРСР, яка формально мала всі атрибути державності (представництво в ООН, мережа культурно-освітніх установ), були підпорядковані меті створення унітарної імперії з одною панівною мовою і єдиним "советским народом".

Найнебезпечнішими для української культури були 30—50-ті роки, коли саме її існування в національному змісті і формі опинилось під загрозою. Вона надовго випадає з європейського контексту. Український модернізм був поглинутий догматами соціалістичного реалізму так званої спільноти радянських соціалістичних культур. Культура стала повністю залежною від політичної кон'юнктури і мала утверджувати те, що об'єктивно її руйнувало. Вона славословила режим та його керманичів, камуфлювалася, заробляючи право на хоча б обмежене творче самовиявлення. Найпевнішим за тих умов було становище точних, а почасти й суспільно-філософських наук, які технічно й ідеологічно стверджували могутність режиму, але чи не найгіршим було становище культури, яка за своєю природою повинна вільно реалізовуватися в творчих інтелектуальних пошуках і національних формах. Звідси її численні жертви й трагедії за тих часів.

У третій період (кінець 50-х — кінець 80-х років) відбувається певне пожвавлення духовного життя, чому сприяли такі явища, як повернення до національної культури частини творчого доробку репресованих і знищених сталінським режимом діячів; поступове ознайомлення з національними мистецькими здобутками діаспори; нездоланність культурно-радикальних пропозицій, скерованих проти денаціоналізації й русифікації, висунутих поколінням "шестидесятників"; благодатний клімат нового контексту культури на терені

країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Як показали дослідження останніх років, українська культура періоду "відлиги", з одного боку, продовжує перервані у 30-х роках ренесансні традиції пореволюційного десятиліття, а з другого — активно надолужує втрачений час, синтезуючи новітні західноєвропейські здобутки в галузі історії, літератури тощо.

Найнебезпечніша тенденція сьогодні — це ігнорування створеного українським народом і його інтелектуальними силами за роки радянської влади, механічне перенесення на український ґрунт явищ масової культури, створеної під чужим небом і за незвичних для нас обставин. Певним регулятором зближення свого й чужого виступає творчий доробок української діаспори усіх поколінь, а надто старшого, яке не поривало зв'язків з українськими традиціями (Є. Маланюк, У. Самчук, Ю. Шевельов) і яке, власне, активно підтримало національно-визвольний рух в Україні.

Важливе значення для розвитку української культури та її входження в світовий контекст мали тривалі й плідні зв'язки із слов'янськими та іншими культурами країн так званої соціалістичної співдружності. Як відомо, радянському режимові не вдалося, за незначними винятками, нав'язати цим країнам свою модель імперської культури з соціалістичним реалізмом в основі. Після відомих дискусій наприкінці 40-х — початку 50-х років навколо нового реалізму, а особливо після подій в Угорщині 1956 р. та певних компромісів з одного і другого боків, ця модель згадувалася принагідно або й зовсім ігнорувалася [30]. Слов'янські та інші культури реґіону (Польща, Чехословаччина, Югославія, Угорщина, Румунія) поверталися до модерних традицій міжвоєнного двадцятиліття, у західноєвропейський духовний простір. Оскільки зв'язки СРСР із цими країнами в політичному й економічному відношеннях розвивалися на державних рівнях, це давало можливість підтримувати активний культурний взаємообмін. Налагоджується потужний потік в Україну зарубіжної культури усіх без винятку видів, а української, в тому числі забороненої, до слов'янських та інших країн Центральної та Східної Європи, а через них у Західну Європу і світ.

Якщо теза американського антрополога А. Кребера (1876—1960) "Велич національної культури визначається кількістю її геніальних та великих синів" вірна, то український народ, який дав світові Нестора-літописця і безіменного автора "Слова о полку Ігоревім", Б. Хмельницького й І. Мазепу, Т. Шевченка й І. Франка, Лесю Українку і М. Грушевського, В. Винниченка і Леся Курбаса, М. Лисенка і Б. Лятошинського, О. Довженка і О. Архипенка, П. Тичину і А. Бучму, В. Вернадського і С. Корольова, має право на своє належне місце в пантеоні світової культури.

Історія національної культури є розмовою багатьох поколінь єдиного народу, передаванням від покоління до покоління набутого досвіду. Водночас кожна національна культура розвивається за законами дифузії та конверґенції, що дозволяє їй обмінюватись своїми здобутками з іншими народами і творити спонтанно, незалежно від них.

Нова історична епоха української духовності розпочинається 1991 роком — роком проголошення незалежної суверенної України. Вона характеризується ліквідацією основних перепон на шляху розвитку національної культури, зокрема цензурних заборон, звільненням від ідеологічних догм і міфів, вільним доступом до здобутків сучасного світового культурного про-

---

30 У солідному виданні — "Encyklopedia kultury polskiej XX w." — Wrocław, 1991 — цей термін навіть не згадується.

цесу, до всієї культурної скарбниці людства. Особливо помітне піднесення в тих галузях культури і мистецтва, які менше залежать від значних капіталовкладень і де вирішальну роль відіграє особиста творчість, талант митця — живопис, музика, виконавське мистецтво, література. Вперше яскраво заявило про себе таке явище, як національна молодіжна субкультура. Українське мистецтво широко представлене в різних країнах світу виставками, гастролями, імпрезами, участю у міжнародних фестивалях та конкурсах і в самій Україні ніколи не проводилося стільки міжнародних фестивалів, мистецьких свят і яскравих культурних акцій, як нині.

З іншого боку, труднощі переходу до ринкової економіки зумовили глибоку кризу, яка найбільш боляче позначилася саме на сфері культури, її установах і закладах. Державні ресурси виявилися недостатніми для функціонування інститутів культури в нових умовах. Зменшення державних асигнувань призвело до істотного скорочення мережі установ освіти, культури та науки, відливу кваліфікованих кадрів, втрати багатьох традицій культурного життя. Інтелігенція, яка покликана берегти й збагачувати культурні надбання народу, деморалізована жалюгідними умовами існування. В суспільстві знизилася престижність її професійного статусу.

Проте в умовах поглиблення ринкових реформ зростає увага громадськості, підприємницьких структур до проблем культури. Виникає безліч асоціацій, товариств, об'єднань, фондів, які ставлять за мету відродження національних культурних традицій. Зокрема, велику роботу здійснює очолюваний упродовж багатьох років академіком НАН України Б. Олійником Фонд культури. Все ширше розгортає свою меценатську діяльність Фонд інтелектуальної співпраці "Україна — XXI століття", очолюваний народним депутатом України доктором економічних наук Б. Губським. Масштабні заходи проводить українсько-американський фонд "Відродження". Активну діяльність розгорнули в Україні такі меценати з західної української діаспори, як Є. Гуцуляк, Ю. Ємець, П. Яцик з Канади, В. Баранецький, О. Воскобійник, А. Лисий, подружжя Н. та І. Даниленків із США, М. Гоян із Австралії та ін.

Культурний процес, як і все життя суспільства у перехідну епоху, розвивається суперечливо і неоднозначно. Відживають одні явища й цінності і народжуються інші. Освіта, наука, літературно-художня творчість незалежної України поступово пристосовуються до нових умов існування, набуваючи нового змісту і нових форм.

Українська культура, вступаючи в третє тисячоліття, долає свою тривалу ізоляцію, поповнює свою присутність у європейському культурному просторі, адаптується до світового досвіду, водночас пропонуючи світові свої оригінальні культурні цінності. Ставши повноправним членом сім'ї цивілізованих народів світу, український народ матиме можливість показати справжню міру своєї культуротворчої продуктивності, збільшити свій вклад у культурно-цивілізаційний прогрес людства.

Редакційна колегія

ВСТУП

Хронологічно перший том охоплює величезний історичний період — від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. В його межах на території сучасної України проживало безліч племен і народів, неоднорідних за етнічним і культурним походженням, зв'язаних з іншими регіонами євразійського світу і міцно закорінених у місцевий етнокультурний ґрунт. Пошук єдиного архетипу української культури у сивині століть так само неможливий, як і визначення, який із давніх народів, що проживав на території сучасної України, є найбільш етнічно спорідненим з історичними слов'янами. Етно- і культурогенез — процеси складні й багатолінійні, не завжди взаємообумовлені й еволюційні, нерідко пов'язані зі значними антропогенними катаклізмами. Зіткнення різних народів і культур іноді приводило до появи цілком нових етносів, мало схожих на своїх попередників не лише образом життя, а й стилем культури, мовою.

Однак все це не означає, що історичні слов'яни, у тому числі й українці, аж ніяк не пов'язані з тими народами, які мешкали на цих землях до них. Навпаки, вони є завершальною ланкою тривалого процесу етно- і культурогенезу, а відтак і спадкоємцями всіх тих надбань, що створили їх попередники. Які б міграційні бурі не проносились нашими землями, що в усі часи були мостом між Сходом і Заходом, вони ніколи не приводили до повної зміни населення, втрати регіоном своєї історичної пам'яті. Його культурний генофонд органічно передавався у спадок прийшлим народам і, в свою чергу, збагачувався новими елементами.

Україна не належить до тих реґіонів, де виникли найдавніші вогнища культурогенезу, проте її земля містить чимало пам'яток, що засвідчують завершальний етап становлення культури первісної (розумної) людини. Археологічні дослідження виявили цілий ряд мисливських поселень (Гінці, Мізин, Добраничівка, Межиріч, Кирилівка та ін.), які були центрами зосередження суспільної, господарської, естетико-художньої та обрядово-ритуальної діяльності давнього поселення. На стоянках, що функціонували за доби пізнього палеоліту (40—10 тис. років до н. е.), найповніше представлені такі вияви культури, як образотворче і прикладне мистецтво, музика, обрядові дійства. Мізинський комплекс пофарбованих вохрою кісток, інтерпретований С. М. Бібіковим як ансамбль музичних інструментів, засвідчує високий рівень духовності пізньопалеолітичного населення території України.

Наступний важливий етап формування первісної культури пов'язаний із становленням пізньородової общини і належить до доби неоліту (кінець VI—IV тис. до н. е.). Населення цього часу являло собою суспільство вищих мисливців, ранніх хліборобів та скотарів. Перехід до свідомого виробництва продуктів харчування поклав початок якісно новому етапу в історії людства, який отримав назву "неолітичної революції". Відповідно до базисних змін відбувалися суттєві зрушення і в системі світосприйняття неолітичної людини.

Виникає віра у потойбічне життя, з'являються культ предків, релігійні уявлення з елементами первісної магії, анімізму та фетишизму. Незмірно розширюються релігійно-космогонічні уявлення. Яскравим прикладом цього можуть бути зображення на плитах Кам'яної Могили, яка була гігантським святилищем неолітичної доби. Тут маємо не лише зображення "поранених" тварин, що символічно відтворюють процеси полювання, а й зміїв, драконів, птахів, биків, які уособлювали собою небесно-земні стихії.

Доба енеоліту, або мідно-кам'яного віку (IV—III тис. до н. е.), принесла низку нових відкриттів, які надали незвичайного динамізму розвиткові первісного суспільства. Це насамперед освоєння міді та золота, зародження орного землеробства з використанням тяглової сили бика, поява колісного транспорту, винайдення гончарного горна, ткацького верстата. Вершинний етап розвитку енеолітичного населення представлений пам'ятками культури Трипілля, генетично спорідненої з культурами Балкан та Подунав'я. Високий рівень матеріального виробництва сприяв, відповідно, піднесенню культури трипільців. Особливо високого технічного і художнього розвитку досягло виготовлення кераміки, яка й сьогодні вражає своєю досконалістю і розмаїттям форм, незбагненною вишуканістю і декоративністю орнаменту, його космогонічністю. Немає найменшого сумніву в тому, що кераміка трипільських племен мала не лише утилітарне, а й релігійно-магічне призначення.

Ще одною характерною етнографічною ознакою трипільської спільності є глиняна пластика. Це насамперед жіночі статуетки, фігурки тварин, моделі жител, олтарів. Широке побутування жіночих статуеток пов'язане з культом богині родючості — Великої Матері, на користь чого свідчить наявність борошна і зерен злаків у глині, з якої вони виліплені. Імовірно, що саме з цим культом пов'язані й нечисленні чоловічі фігурки.

Певного поширення в енеолітичних культурах України набуло виготовлення антропоморфних стел з вирізьбленими символічними зображеннями. Стели ставилися на курганах і символізували пам'ять і повагу до похованої особи.

Останнім періодом первіснообщинної формації була доба бронзи (II—початок I тис. до н. е.). Вона характеризується насамперед винайденням технології першого штучного металу. Зміни, що відбувалися у сфері відтворюючих форм господарювання, сприяли різкому збільшенню населення, а також привели до прогресивних змін соціальних і політичних форм життя. Незмірно зросла роль глав великих патріархальних сімей, в руках яких зосереджувалася влада і багатство.

У сфері культури ідея звеличення людини знайшла своє втілення в широкому побутуванні кам'яних антропоморфних стел, відомих і за попередньої доби, а також, очевидно, в обряді модельованих глиною черепів. Культ предків посідав особливе місце в ідеології племен бронзової доби. Вони насипали над померлими високі кургани, що вимагало зусиль великих колективів. Кургани являли собою складні архітектурні споруди. На верхівках деяких з них розташовувались святилища. Частина з них, на думку дослідників, можливо, виконувала роль своєрідних первісних обсерваторій.

Побут племен бронзового віку збагатився численними прикрасами з бронзи: браслети, підвіски, пронизки, кільця, шпильки. Справжніми мистецькими витворами були відлиті у двобічних кам'яних формочках сокири-кельти, вислообушні сокири, наконечники списів, серпи, мотики. Цікавими пам'ятками прикладного мистецтва бронзової доби є кістяні вироби, оздоблені символічними ритуальними зображеннями, геометричним і рослинним орнаментом. Серед них: псалії, навершшя скіпетрів, сокири, лощила тощо.

Початок I тис. до н. е. позначився відкриттям заліза і освоєнням технології

його виробництва, що значно прискорило розвиток продуктивних сил, сприяло загальному прогресу суспільства. В межах України на ранньому етапі залізної доби проживали історичні, відомі за писемними джерелами, народи: в степовій зоні — кіммерійці, скіфи, сармати, а в лісостеповій і поліській зонах — скіфи-хлібороби, меланхлени, будини, гелони, сколоти. Ці два світи були різними за господарським укладом (кочівники-скотарі й хлібороби), етносом (іранці й праслов'яно-балти), але їх об'єднував єдиний стиль культури, що склався в умовах економічної та політичної взаємодії регіонів. У його підґрунті лежав так званий скіфський звіриний стиль, який розвинувся у Скіфії під впливом культур Переднього Сходу і Греції.

Розкопки курганів скіфської знаті виявили величезну кількість неперевершених ювелірних виробів: золоті й срібні чаші, пекторалі, горити, шийні гривни, руків'я мечів, гребені, амфори, бронзові навершшя, курильниці, зеркала, золоті оздоби парадних уборів багатих скіфів та скіф'янок. Рельєфне зображення сюжетів і сцен зі скіфського життя в поєднанні з високою античною традицією ювелірної майстерності засвідчують народження нового культурного явища, яке вийшло далеко за межі ірраномовних степових поселенців України.

Починаючи з VI ст. до н. е. місцеве населення перейняло від скіфів повний набір озброєння і кінського спорядження. Спільними для всіх племен Великої Скіфії стають основні типи знарядь праці, прикрас, предметів туалету, посуд, речі культового призначення. Місцеві майстри, що виготовляли речі із металу і кістки, оздоблювали їх у традиційному скіфському звіриному стилі.

Вражає також монументальне мистецтво скіфів. Це насамперед кам'яні скульптури — зображення скіфського першопредка у вигляді суворого воїна. Головними атрибутами статуй є зображення зброї, обладунку, а також фалу. Місцем знахідок таких скульптур є кургани.

Міфологія скіфів, свідчення про яку зберегли античні автори, в цілому схожа з міфологією інших давньоіранських народів.

Завдяки Геродоту ми знаємо про релігійні уявлення скіфів, які були язичниками і мали розвинений пантеон давніх божеств. Сім із них шанувалися всіма скіфами, що свідчить про значну етнополітичну монолітність скіфського суспільства.

Своєрідним продовженням скіфської культури була сарматська. Сармати вели такий самий кочовий спосіб життя, що й скіфи, мали таке саме воєнізоване суспільство й увібрали від скіфів звичаї, міфологію, релігійні уявлення, мистецтво. Багаті сармати і сарматки носили золоті й срібні прикраси, якими розкішно декорувався їх одяг. Новим у ювелірному мистецтві сарматів було те, що поряд із золотом модними у них були коштовні й напівкоштовні камені, а також намиста із бурштину, скла, фаянсу. Розкішні поліхромні браслети, фібули, персні та інші речі демонструють стиль, що походить із середньоазійських та західносибірських країв і позначений впливами китайського мистецтва.

Щодо міфологічних або релігійних уявлень сарматів, то вони, напевно, були близькими до скіфських. Сармати вірили у потойбічне життя і тому споряджали небіжчиків на той світ із їжею, знаряддями праці, зброєю і прикрасами. Сармати поклонялися мечу, який уособлював собою, як і у скіфів, бога війни. Крім того, у них існував культ коня, що цілком природно для кочівників.

Скіфи і сармати тісно взаємодіяли з античним світом через міста-держави у Північному Причорномор'ї (Ольвію, Херсонес, Пантікапей), а також з численними грецькими поселеннями, що входили до складу цих держав. Освоєння Північного Причорномор'я греками розпочалось у VII ст. до н. е. Впродовж

VI—V ст. до н. е. вони зайняли практично усе узбережжя — від Тіри, що в гирлі Дністра, до Пантікапея на Керченському півострові. Другий етап, що датується V—IV ст. до н. е., можна назвати золотою добою грецької історії в Північному Причорномор'ї. На цей час припадає розквіт економіки і культури, політичного розвитку усіх античних міст, а також їхніх зв'язків з кочівниками та осілими племенами лісостепу. Третій, елліністичний, період у житті міст Північного Причорномор'я розпочався максимальним піднесенням економіки і культури (IV ст. до н. е.) і завершився занепадом (середина I ст. до н. е.). Після цього грецькі міста Північного Причорномор'я перейшли під протекторат Риму і перебували у складі імперії до 70-х років IV ст. н. е.

Високий рівень античної культури, враховуючи близьке сусідство з варварським світом, не міг не позначитися на розвитку останнього. Це добре помітно на скіфо-сарматському етапі та виразно виявляється на зарубинецько-черняхівському, коли на історичну арену вийшли слов'яни. Відомостям про слов'ян ми завдячуємо античним авторам: Плінію Старшому, Таціту, Птолемею та ін. Вони знали їх під іменем венедів і розміщували у Східній і Центральній Європі між Дніпром і Одером. Археологічним еквівалентом слов'ян-венедів є так звана зарубинецька культура, яку залишило осіле хліборобське населення II ст. до н. е. — II ст. н. е., що проживало у лісостеповій зоні України. Наступний історичний етап представлений пам'ятками черняхівської культури (II—V ст. н. е.), яка сформувалась під значним впливом Риму і його провінцій. Він позитивно позначився на економічному, соціальному і культурному розвитку слов'янських племен території України. На цей час припадає демографічний вибух: черняхівське суспільство, вже втягнуте у товарно-грошові відносини римського світу, мало високу культуру обробітку землі завдяки знайомству з важким римським плугом, стояло на порозі класоутворення і політичної організації. Особливо високого рівня досягло гончарне виробництво з його незбагненно вишуканими і різноманітними керамічними формами, виготовленими на гончарному колі, а також технічно досконалим двоярусним горном. Вражає орнаментальний декор керамічних чаш і глечиків IV ст. з календарною і хліборобською символіками.

Розгром варварами Римської імперії, безперечно, негативно позначився на економічному і культурному розвитку східних слов'ян. Їхня матеріальна культура у VI—VII ст. занепадає. Ряд досягнень попереднього періоду (гончарне коло, горно, плуг) виходять із ужитку. Пройшов по східнослов'янських землях і спустошливий гунський смерч, що також не сприяло піднесенню економіки та культури. І все ж, незважаючи на такі випробування долі, східні слов'яни консолідуються у племенні союзи і вдруге підходять до порогу державотворення. Названі у "Повісті минулих літ" племена полян, древлян, сіверян, уличів, волинян та інших (всього 14) утворювали великі міжплемінні об'єднання, що мали структуровану політичну організацію і керувалися князями. У різних реґіонах східнослов'янського світу виникають укріплені центри, окремі з яких згодом переростають у справжні міста, а також реміснничі осередки.

На загальному невисокому тлі археологічних культур третьої четверті I тис. н. е. (Корчацької та Пеньківської) помітного прогресу набувають залізоробне та ювелірне ремесла. Ювелірні вироби VI—VIII ст., зокрема пальчасті, зооморфні та антропоморфні фібули, нашивні декоративні бляшки, є відображенням уявлень східних слов'ян про земний, небесний та підземний світи, про різноманітні божества, які порядкують світом. Найвищий вияв язичницького світосприйняття демонс-

трує кам'яна скульптура, зокрема відомий Збруцький ідол, в якому, практично, знайшов вияв увесь пантеон язичницьких божеств. Стильова подібність східнослов'янських ювелірних виробів до пам'яток скіфського звіриного мистецтва дає підстави стверджувати спадковість цих культурних явищ. Напевно, близькою до давньоіранської була і міфологія східних слов'ян. Окремі східнослов'янські, а пізніше й ранньоруські язичницькі боги перегукуються з іранськими не лише функціонально чи зображально, а й назвами. Симаргл, відомий з пантеону Володимира Святославича, є нічим іншим як іранським Сенмурвом. Аналогічне походження, напевно, мала і назва божества Хорс. Ці запозичення могли статися, імовірно, ще за скіфської або сарматської доби, коли місцеве населення лісостепової зони України тісно контактувало з кочовими народами степів.

Глибинні традиції багатьох культурних явищ чітко виступають і на етапі політичного буття східних слов'ян, коли вони створили одну з найбільших і могутніх держав середньовічної Європи — Київську Русь. Йдеться, зокрема, про народну міфологію з образами добрих і злих духів — лісовиків, домовиків, водяників, русалок, мавок, а також загальнослов'янських божеств — Рода, Велеса, Дажбога, Симаргла, Хорса, Перуна, Мокош, Марени та ін. Різноманітний світ язичницьких образів достатньо повно зберігся в творах прикладного мистецтва, причому навіть і в тих, що "облагороджені" християнською символікою: діадеми, барми, колти, очілля, шийні гривни, змійовики, браслети-наруччі, вироби з кістки, різьблені архітектурні деталі християнських соборів. Не виключено, що з часом первісна семантика образів відходила на другий план, або й зовсім втрачалась, і нові покоління сприймали їх як невід'ємну складову народної культури.

Крім традиційних, за доби Київської Русі набули прискореного розвитку нові галузі, зокрема пов'язані з прийняттям християнства, яке інтегрувало під своєю егідою писемність, літературу, архітектуру, іконопис, монументальний живопис, право, філософію. Важливими центрами давньоруської культури стали Десятинна церква, Софіївські собори в Києві, Новгороді, Полоцьку, Спас у Чернігові, Печерський монастир й інші культові осередки Русі, які були водночас і вогнищами поширення освіти, літописання, бібліотечними зібраннями. Під склепіннями давньоруських храмів створювався світ християнських образів, виконаних у техніці фрески та мозаїки, іконопис, писалися, перекладалися й оздоблювалися мініатюрами богослужбові книги, лунав церковний спів.

Широкі економічні й політичні зв'язки Київської Русі з багатьма країнами Європи, а також з кочовим світом степів — печенігами, торками, половцями залишили помітний слід у її культурі. І все ж Київська Русь належала до візантійської співдружності країн і повністю перебувала у сфері цієї культурно-історичної традиції. Її структуротворчі можливості були великими, і тому невипадково Київська Русь впродовж X — початку XIII ст. належала до найрозвиненіших країн Європи.

Важко сказати, як би склалася її подальша доля, якщо б православний світ не зазнав на початку XIII ст. двох нищівних ударів: у 1204 р. хрестоносці зруйнували Візантійську імперію, а в 1237—1241 рр. монголо-татари знищили Київську Русь. Висока культура Русі була розтоптана і розкрадена завойовниками, а режим систематичного терору надовго затримав її поступальний розвиток.

Академік НАН України П. П. ТОЛОЧКО

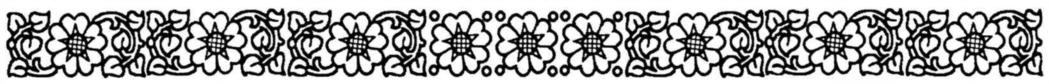

ПОХОДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ. Процес культурогенезу на теренах УКРАЇНИ

Розділ 1

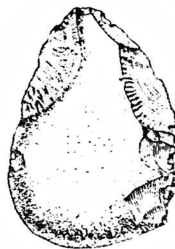
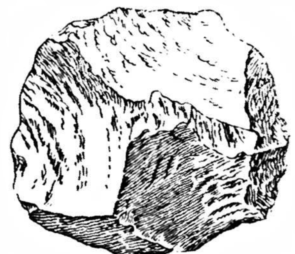

Кремневі гостроконечники зі стоянки Заскальне (мустьєрська доба).

1.1. Становлення культури як один із аспектів становлення людини та суспільного способу життя

Осмислення культурних надбань народів, які проживали на території України протягом різних історичних епох і тією чи іншою мірою взяли участь у формуванні культури українського народу, не може бути повним без відповіді на питання про походження культури як складного соціального феномена. Розробка цієї проблеми вимагає залучення широкого спектра даних, що належать до різних галузей знань. Вона не може бути забезпечена повною мірою за рахунок матеріалів лише однієї або кількох територій. Для досягнення успіху потрібен широкий підхід, оскільки саме він дозволяє виявити загальне, типове, отже, закономірне у цьому складному генетичному процесі. Матеріали, які походять з території України, — незначні за обсягом і належать переважно лише до пізніх етапів культурогенезу. Для об'єктивної оцінки їх необхідно розглядати на широкому теоретичному тлі.

Якщо оцінювати культуру як цілісну сукупність предметних та духовних умов реалізації соціальної суті людини, як універсальний світ людського буття, в якому розкриваються багатогранні людські якості, а людину — як суб'єкт культуротворчого процесу, то генезу культури слід розглядати як одну з особливих сторін становлення суспільного способу життя. Саме в процесі становлення людини визріли ті численні феномени, які у своїй цілісності складають культурний світ людини. Культура є інтегративним результатом антропогенезу, тією специфічною сферою, яка створена людиною в ході свого становлення. В ній знаходить свій вияв універсальна позиція людини у світі, її відношення до природного довкілля, до свого власного історичного минулого та майбутнього [1].

Дослідження антропо- та культурогенезу: проблемна ситуація. Проблема походження людини — одна з найскладніших. Справа не лише в тому, що цей процес відбувався дуже давно і до нас дійшли лише незначні матеріальні залишки від тих далеких часів, а й у тому, що до цього часу наука ще не виробила єдиного підходу до його вивчення. В науці склалися два концептуальних підходи до вирішення проблеми антропогенезу. Еволюційно-біологічний підхід пояснює закономірності становлення людини у межах природничо-наукового знання. Соціально-трудовий підхід намагається відтворити цей процес на підставі відшукування генетичних витоків відповідних соціальних чинників. Жоден з них не може за-

---

[1] *Козловский В. П.* Культурный смысл: генезис и функции. — К., 1990, с. 3—7.

безпечити всеохоплююче вивчення антропогенезу [2].

Незважаючи на величезну дослідницьку роботу, в науці не існує єдиної загальновизнаної концепції походження людини. Кожна з конкретних наук має власне бачення відповідно до того, якими джерелами і методами вона володіє.

Необхідно, однак, усвідомити головне: проблема антропогенезу і проблема походження культури не можуть вирішуватись на основі ізольованих зусиль окремих наук. Необхідна тісна взаємодія між ними на шляхах інтеграції знань.

Теоретико-методологічні принципи розробки проблеми антропо- і культурогенезу. Однією з важливих передумов вивчення будь-якого генетичного процесу, отже, антропо- і культурогенезу, є розуміння єдності результату і процесу, який його породжує.

Сучасна наука обстоює моністичний погляд на людину і спосіб її буття в світі. Монізм людини означає єдність біологічного, духовного і соціального. Він є відправним пунктом дослідження процесу антропо- і культурогенезу. Оскільки результатом антропогенезу став вихід на історичну арену людини як цілісної істоти, цей процес необхідно осмислювати як цілісний [3].

Цілісність антропогенезу — є не одним з можливих принципів вивчення антропогенезу, а єдино вірним і тому є визначальним принципом його дослідження.

Принцип цілісності означає, що слід забезпечити не лише розуміння процесів формування біологічних, соціальних, психічних і тілесних особливостей людини, а й розуміння процесів становлення праці, свідомості, колективності — всього того, що складає систему соціальності. Іншими словами, становлення людини як носія соціального і культуротворчого процесу і становлення чинників соціальності повинні розглядатися як сторони єдиного цілісного процесу. Формування руки і мозку як природних органів праці, становлення системи механічних засобів праці — знарядь праці, становлення самої праці в єдності технологічної та соціальноутворюючої функцій, становлення свідомості у індивідуальній та суспільних формах, складання колективності як суто соціальної форми взаємодії індивідів необхідно розглядати у взаємозв'язку та взаємообумовленості. Разом з тим системність вимагає включення проблеми антропогенезу в загальний контекст всеохоплюючої проблеми людини.

Не менш важливе значення має принцип перехідності. Характеристика антропогенезу як перехідного періоду від тварини до людини ґрунтується на розумінні того, що між ними існує якісна різниця, і що перетворення мавпи на людину вимагало тривалого еволюційного процесу. Обґрунтована Ф. Енгельсом ідея перехідного періоду зберігає своє значення і сьогодні. Відповідно до змісту перехідного періоду як часу становлення суспільної людини Ф. Енгельс ввів поняття істоти, яку назвав людиною, що формується. Перехідний характер антропогенезу був блискуче підтверджений низкою відкриттів перехідних типів, які за будовою тіла посідають проміжне місце між викопними мавпами та людиною сучасного фізичного типу. Слід додати, що

---

[2] *Иванов В. П.* Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого мира // Человек и мир человека. — К., 1979, с. 62—65.

[3] *Ананьев Б. Г.* Проблемы современного человекознания. — Москва, 1977, с. 19; *Молчанов И. Н.* Природная и социальная сущность антропогенеза // Человек и мир человека. — К., 1979, с. 99—101.

Ф. Енгельс не зводив ідею перехідності лише до морфологічних ознак будови тіла, а передбачав перехідні форми життєдіяльності. На його думку, перехідним істотам відповідала свідомість, що прояснювалась, та примітивна мова, яка формувалась із трансформацією гортані мавпи в гортань людини. Еволюцію руки він оцінював як становлення природного органу праці і говорив, що вона не лише орган праці, а й її продукт. Саме йому належить висновок, що "пояснення виникнення мови з процесу праці і разом з працею є єдино правильним" [4].

Принцип перехідності є важливим компонентом трудової теорії антропогенезу. Він орієнтує на відшукання генетичних механізмів виникнення праці, свідомості, колективності. У перехідному періоді не було та й не могло бути ні соціальності як такої, ні окремих сформованих суспільних інститутів та чинників.

Загальновизнаною є теза, що вирішальну роль у антропогенезі відіграла праця. Чому саме праці надається такого значення? Щоб відповісти на поставлене питання, слід чітко усвідомити, що праця не лише свідома, колективна технологічна діяльність з допомогою знарядь. Якісно визначальним є те, що праця є соціальноутворювальною діяльністю. З точки зору суто технологічної між людською працею і знаряддєвою діяльністю тварин не існує суттєвої різниці, однак з точки зору соціальноутворювальної функції праці вона є явищем принципово новим. Це має надзвичайно важливе значення, позаяк практично вся археологічна література, оцінюючи археологічні джерела, соціальноутворювальну функцію праці не враховує, що зводить різницю між людською працею та знаряддєвою діяльністю тварин до суто кількісних показників. Саме тому в археології зародилася й перейшла до інших наук концепція одвічності праці в антропогенезі.

Праця — головне і єдине джерело штучно створеного людиною предметного світу, що становить матеріальну основу її існування. Предметність акумулює в собі соціально-трудові та культурні здобутки людства, вона у матеріальній формі засвідчує присутність і наміри людини у Всесвіті. Головним компонентом предметності є знаряддя праці. Їх генезис має особливе значення для розуміння розвитку соціальної суті людини.

Виникає закономірне питання: як на основі наявних археологічних джерел відтворити генезис знарядь праці? Насамперед слід усвідомити, що знаряддя праці — це не сума однорідних за соціальним значенням технічних інструментів, а структурована сукупність інструментів з різними соціальними функціями. Знаряддя праці складаються зі знарядь для виготовлення інших знарядь, або знарядь праці першого підрозділу, та знарядь для виготовлення предметів споживання, або знарядь праці другого підрозділу. Матеріалізований у знаряддях праці різних підрозділів соціально-трудовий досвід має різну історичну долю. Досвід, акумульований в знаряддях праці другого підрозділу, в міру їх функціонування передається предметам споживання. Він не може нагромаджуватися, бо зникає разом із зникненням предметів споживання. Тому вважається, що нагромаджений у знаряддях праці другого підрозділу соціально-трудовий досвід має тимчасове соціальне буття. Інші тенденції реалізуються через знаряддя праці першого підрозділу. Нагромаджений у них матеріалізований досвід не зникає, позаяк пере-

[4] *Енгельс Ф.* Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 456.

дається старими знаряддями цього підрозділу новим знаряддям цього самого підрозділу. Ось чому функціонування знарядь праці першого підрозділу є механізмом нагромадження від покоління до покоління матеріалізованого соціально-трудового досвіду людства [5]. Відповідно до цього головним компонентом праці є спеціальна діяльність із створення знарядь для виготовлення знарядь [6].

Основний стрижень антропогенезу — становлення праці і породжуваних нею суспільних відносин. Саме в цьому сенс виразу "праця створила людину".

1.2. Основні закономірності антропо- і соціогенезу

Етапи формування морфофункціональних особливостей сучасної людини Homo sapiens. Носієм культуротворчого процесу є людина, і хоч формування морфофункціональних особливостей її тіла не входить безпосередньо в коло питань культурогенезу, без нього зрозуміти генезу культури дуже важко. Справа в тому, що культуротворча діяльність передбачає здатність людини до свідомої діяльності, яка забезпечується функціонуванням складноорганізованого мозку. Тому справедливо вважається, що етапи формування сапієнтної структури мозку відбивають етапи становлення свідомості. Культуротворча діяльність також неможлива без участі людської руки — природного органу праці, що поєднує у собі дві важливі і, до певної міри, суперечливі функції — силове утримання предметів і здатність до надзвичайно тонких рухів у всіх напрямах. Формування руки, як і формування мозку, розкриває одну із сторін становлення праці, і тому висновки щодо еволюції мозку та передніх кінцівок також повинні бути задіяні у відтворенні процесу культурогенезу. Оскільки формування мозку та руки тісно пов'язане з перебудовою усіх структур тіла людини, необхідно розглядати морфогенез тіла людини в цілому.

Сучасною наукою доведено, що найвищою еволюційною ланкою у розвитку тваринного світу були викопні мавпи — австралопітеки. З класифікаційної точки зору австралопітеки характеризуються як стійка група, що складається з чотирьох різновидів. Загальними ознаками для них є невеликі зріст (120—130 см) та вага (25—45 кг). Від інших мавп вони відрізняються важливими прогресивними ознаками у будові черепа та лицьового відділу. Прогресивними ознаками характеризуються й передні кінцівки.

Загальний рівень розвитку психіки австралопітекових визначається на підставі даних про обсяг мозку та його внутрішню будову. Обсяг мозку коливається в межах 435—600 $см^3$, що становить 13 % загальної ваги тіла. Це значно більше, ніж у близьких за будовою тіла сучасних вищих мавп — 9 %. Незважаючи на певні прогресивні зрушення, в структурі мозку австралопітеків ще не помітно ознак перебудови в напрямі формування суто сапієнтних ділянок, пов'язаних з регулюванням високоорганізованої соціальної поведінки.

Уся сукупність даних дозволяє дійти висновку, що австралопітеки були пристосовані до прямоходіння, хоча цей

[5] *Батекин С. С.* Человек в его истории. — Ленинград, 1976, с. 54.

[6] *Плетников Ю. К.* О природе социальной формы движения. — Москва, 1971, с. 20.

Розкопки стоянки Заскальне (Крим).

спосіб пересування і не набув функціональної завершеності. Передні кінцівки були пристосовані до захвату і маніпулювання предметами. Характер пошкоджень зубів і пов'язаний з цим порядок їх прорізування вказує на те, що період дитинства був триваліший, ніж у сучасних вищих мавп. Є чимало доказів того, що австралопітеки не були вегетаріанцями, а споживали змішану їжу. Додавання м'яса поповнювало відсутні у рослинній їжі амінокислоти, що стимулювало прогресивний еволюційний розвиток.

Вивчення викопної фауни та флори на місці знахідок австралопітеків показало, що вони жили у лісостепових та саванних умовах. Клімат характеризувався ритмічною зміною більш сухих і більш вологих періодів. Природне оточення було таким, що вимагало активних пристосувальних зусиль, у тому числі й у сфері предметної діяльності.

Морфофункціональна близькість австралопітеків та вищих мавп дозволяє на основі вивчення поведінки останніх шляхом екстраполяції відтворити основні риси поведінки австралопітеків. Їх стада мали досить складну ієрархічну структуру, в якій центральне місце належало вожакові — найсильнішому та найкмітливішому самцю. Його провідна роль у стаді та право на створення гарему з самок було біологічним механізмом отримання здорового потомства та забезпечення фізичного здоров'я стада. Система домінування, таким чином, відігравала важливу селективну роль.

Як показують спостереження над сучасними вищими мавпами, психіка австралопітеків характеризувалася певними інстинктами, що ставили їх у винятково сприятливі умови еволюційного розвитку. Важливе місце посідав так званий пошуково-орієнтовний інстинкт — природна цікавість та допитливість до оточуючих предметів. На дії пошуково-орієнтовного інстинкту базується "дослідницька" діяльність мавп — маніпу-

ляція предметами, здатність помічати деталі та поділяти предмети на складові частини. Маніпуляція предметами має переважно не індивідуальний, а колективний характер: особи, які займають підпорядковане місце, орієнтуються на лідируючих, заохочуються ними, беруть з них приклад. Здійснюється це у суворих межах системи домінування. Вона є основною умовою кооперування зусиль окремих членів стада на отримання спільного результату на основі відпрацьованої схеми внутрішньостадних відносин. У приматологічній літературі вказані особливості дістали назви: запрошувальна поведінка, демонстраційне маніпулювання та наслідувальна поведінка.

З точки зору передумов антропогенезу важливе значення мали досягнення австралопітеків у мисливстві. Знахідки цілих та фрагментованих кісток на деяких місцезнаходженнях австралопітеків свідчать про те, що для забезпечення себе їжею вони полювали на різних тварин.

Усі вияви фізичного і психічного життя, предметна діяльність, мисливство австралопітеків становили складний комплекс, що означав найвищі досягнення біологічного розвитку.

Першим і найдавнішим перехідним типом на шляху від австралопітеків до сучасної людини був презинджантроп. Його зріст не перевищував 150 см. Об'єм черепної коробки становив 680 см^3. Кисть була пристосована до захвату і силового утримання предметів, що вказує на наявність знаряддєвої діяльності. Він був добре пристосований до пересування на задніх кінцівках. За всіма морфофункціональними ознаками презинджантроп не виходить за межі австралопітекових, що й дало можливість послідовним захисникам біологокласифікаційних критеріїв віднести його до австралопітекових. Оскільки презинджантроп почав виготовляти перші штучні знаряддя, більшість дослідників, визначаючи його місце в біологічній систематиці, знехтували цими критеріями і взяли за основу соціальний критерій — наявність штучно виготовлених знарядь. Тому за ним закріпили назву Homo habilis.

Більш розвиненими були пітекантропи і близькі до них форми. Усі вони об'єднуються видовою назвою Homo erectus, або архантроп. Це були прямоходячі істоти, їх череп мав масивний надбрівний валик, похилий лоб та плескате тім'я. Кисть більш розвинена, ніж у хабіліса. Обсяг мозку коливається у значних межах — від 775 см^3 у тринільського пітекантропа II до 1225 см^3 у синантропа. До прогресивних ознак відносяться перші вияви зростання специфічно сапієнтних ділянок мозку, тобто тих, що безпосередньо пов'язані з регулюванням соціальної поведінки.

Третім і останнім перехідним до сучасної людини типом був Homo neandertalensis, або палеантроп. Серед неандертальців виділяються більш примітивні європейські форми та більш прогресивні передньоазійські. У європейській групі є класичні, так звані спеціалізовані неандертальці, що опинилися в еволюційному глухому куті, та так звані атипові ранні неандертальці. Обсяг мозку коливався в значних межах — від 1070 см^3 у деяких атипових форм до 1700 см^3 у найспеціалізованих європейських. Поліформність палеоантропів не суперечить їх загальній оцінці як істот, що за загальними морфофункціональними ознаками є проміжною ланкою між архантропами та сучасною людиною Homo sapiens. Головне, що їх об'єднує в єдину еволюційну групу, це швидке та інтенсивне зростання сапієнтних ділянок мозку, з якими пов'язана свідома психіка, членоподільна мова, вищі людські емоції тощо. Передні кінцівки

набирають майже закінчених ознак органу праці, вони являють собою грубу модель людської руки.

При переході до пізнього палеоліту на зміну неандертальцям на історичну арену виходить сучасна людина з усіма притаманними їй фізичними і психічними якостями та соціальними характеристиками.

Становлення засобів праці та трудової діяльності. Культуротворча діяльність, навіть у найбільш примітивних виявах, не могла бути принесена іззовні, вона повинна була мати свої генетичні початки у сфері тваринної життєдіяльності. Життя попередників пралюдини було біологічно збалансованим, у його структурі не могло бути і не було жодних культурних феноменів. Отже, виникнення в сфері тваринної життєдіяльності небіологічних елементів можна розглядати лише як неосновний, побіжний результат суто тваринної життєдіяльності. Це саме та ситуація, коли стара якість як виняток із загального правила породжує первинні елементи нової якості, що у своєму подальшому розвитку набувають структуроутворювального значення.

Наведені вище міркування дають можливість правильно оцінити наявні на сьогодні наукові факти. Попередники пралюдини австралопітеки не знали штучних знарядь, хоча й використовували як знаряддя природне каміння та кістки впольованих ними тварин.

Першими штучними знаряддями, зафіксованими археологічно, були так звані галькові знаряддя — чоппери та чоппінги. Вони являють собою природно відшліфовані кам'яні гальки невеликого розміру, загострені з одного або двох боків кількома сколами. На сьогодні галькові знаряддя найкраще репрезентовані на відомому Олдовайському місцезнаходженні у Танзанії. Звідси назва першої археологічної епохи раннього палеоліту — олдовайська (2—1 млн років тому).

Знаряддя праці зі стоянки Заскальне (АР Крим).

Нерідко великого значення надається тому, що чоппери та чоппінги мали типологічно усталені форми, що й видається за доказ високого психічного розвитку їх виготовачів — Homo habilis. Однак при цьому чомусь забувають, що загальна форма чоппінгів та чопперів зовсім не пов'язана з їх обробкою: круглу, як яблуко, гальку дуже зручно тримати у руці, і тому не дивно, що хабіліси надали перевагу саме їй. До сказаного слід додати, що доля цих галькових знарядь сягала кількох відсотків загальної маси знахідок. Їх основу складали безформні уламки та грубі відщепи, частина яких також використовувалася для добування засобів життя.

Як же виникли галькові знаряддя? Використання австралопітеками різних уламків каменю та найбільш зручних для закріплення в руці кам'яних гальок могло мати подвійний результат. Головне — це розбирання туш забитих на полюванні тварин, фрагментація кісток, розбивання горіхів тощо. Неосновним, побіжним, результатом, випадком із загального правила могло бути і, напевно й було, пошкодження самої гальки при ударі по іншому каменю або кістці. Незначні пошкодження утворювали на поверхні гальки специфічну, так звану зірчасту забитість на місці нанесення уда-

рів; значні ж пошкодження вели до відколювання відщепів та уламків і утворення гострих граней на поверхні гальки. Так, в результаті суто біологічної життєдіяльності, виникли перші штучні знаряддя з каменю.

Звичайно, перші гальковї знаряддя були набагато примітивніші, ніж ті, що походять з Олдовайського місцезнаходження. Однак важливо зрозуміти переломний, справді епохальний характер цих речей. З точки зору специфіки тваринної життєдіяльності поява перших чопперів та чоппінгів була простим непередбаченим наслідком добування м'ясної їжі, але з точки зору соціально-культурної це був генетично первинний акт становлення праці, той пункт розвитку, коли біологічне, не перестаючи бути біологічним, породжує пагіння майбутнього соціального. Біологічний контекст ще не втрачає своєї якісної визначеності, але одночасно породжує можливість розвитку в принципово новому напрямі. З цього моменту між живою істотою і навколишнім середовищем починає зростати і ускладнюватись створена нею проміжна ланка — штучно створені знаряддя, що врешті-решт приводить до опосередкованого матеріальним виробництвом способу буття в природі.

Важко сказати, чи використовувалися відбійники у хабілісів з Олдовайської ущелини. Доказом того, що могли використовуватися, є гальки та уламки каменю із зірчастою забитістю, але такі самі сліди залишалися й на гальках, коли вони використовувалися для розбивання великих кісток. Щодо чопперів та чоппінгів, то їх виготовлення і використання в олдовайську епоху було необхідним, отже, закономірним компонентом усієї системи життєдіяльності.

В ашельську епоху (1 млн — 100 тис. років тому), що настає після олдовайської і в цілому пов'язана з архантропом, набір знарядь значно розширюється. Ускладнюються прийоми виготовлення знарядь з каменю. Є знаряддя, виготовлені з монолітного шматка каменю шляхом двобічної оббивки, і знаряддя, виготовлені на заготовках-відщепах за допомогою спеціальної підправки-ретуші, яку наносили для оформлення робочого краю. Для оббивки ручних рубил, що типологічно є продовженням чопперів, та нанесення ретуші на заготовки використовували природні відбійники. Застосування відбійників мало велике значення, позаяк вся сукупність засобів знаряддєвої діяльності набула чітко вираженої двочленної структури, що наближує її до структури засобів праці суспільної людини. Однак ашельські відбійники не можуть вважатися знаряддями праці першого підрозділу, тому що вони не є результатом спеціальної діяльності пралюдини. Ось чому всю систему засобів діяльності архантропів ашельської доби не можна вважати сформованими засобами праці, а їхню діяльність працею. Це розвинена знаряддєва діяльність, якій ще потрібно було пройти великий шлях розвитку, щоб стати справжньою працею.

Констатуючи сказане, слід враховувати і таку особливість. Для виготовлення знарядь, призначених для добування предметів споживання, поруч з необробленими природними предметами могли використовуватись, і звичайно ж використовувались, інші знаряддя другого підрозділу. Тому дуже спокусливо оцінювати їх як знаряддя для знарядь. Однак така оцінка була б помилковою, адже набуття знаряддями другого підрозділу нових функцій надає їм універсального значення і жодною мірою не відміняє генетично первинної і тому основної функції бути знаряддям для виготовлення предметів споживання. Специфічної діяльності із створення справжніх знарядь для знарядь ще не існувало.

Після ашельської епохи раннього палеоліту настає мустьєрська доба (100 тис. — 35 тис. років тому). За часовими масштабами вона більш як у десять разів поступається попередній ашельській епосі. По суті, це відносно вузький відтинок часу, коли завершується процес становлення людини і суспільства, який розтягнувся більш ніж на 2 млн років.

У мустьєрську добу, яка, в основному, збігається з палеоантропом, асортимент штучних знарядь різко зростає. Розміри двобічно оброблених знарядь типу рубил починають зменшуватися. З'являються так звані листоподібні двобічні знаряддя, які вже можна було закріплювати у руків'я. Типові для цього часу гостроконечники та скребачки стають надзвичайно різноманітними за формами та розмірами. У сфері первинної обробки все ширше розповсюджуються прийоми отримання високоякісних видовжених пластинчастих заготовок, що економило використання сировини та робочого часу. Комбінація цих численних ознак дає надзвичайно складну і строкату картину мустьєрських пам'яток.

Незважаючи на значне ускладнення засобів знаряддєвої діяльності палеоантропа, в цілому вона ще не позбулася тієї універсальності, що притаманна попередньому часу. Більшість знарядь залишається функціонально недиференційованими, тобто поліфункціональними. Однак у сфері знаряддєвої діяльності з'являються нові важливі елементи, які вказують на майбутнє близьке завершення процесу становлення праці. Йдеться про появу перших спеціалізованих знарядь, які є втіленням надзвичайно важливого технічного досягнення — відповідності морфології знарядь їх виробничій функції, що сприяло різкому зростанню їх продуктивності. Виникають вони спорадично, їх ще дуже мало, але сама їх поява свідчить, що незабаром знаряддєва діяльність набере функціонально диференційованого вигляду, тобто ознак справжньої праці.

Для рельєфнішого окреслення значення спеціалізованих знарядь праці нагадаємо, що трудова діяльність людини підпорядковується дії двох важливих законів: закону диференціації праці та закону підвищення її продуктивності. Забезпечити постійне зростання продуктивності праці можна лише за умови її постійної функціональної диференціації, а це можна забезпечити лише використовуючи технологічно спеціалізовані знаряддя праці. Поліфункціональні знаряддя ведуть до в'ялотекучого стагнатного розвитку. Вони не піддаються принциповому вдосконаленню, тому що покращання відносно однієї функції обертається на погіршення інших функцій. Величезні часові масштаби раннього палеоліту з ледь помітним прогресом у засобах діяльності є добрим підтвердженням цієї тези.

Виникнення спеціалізованих знарядь забезпечує умови для швидкого розвитку матеріального виробництва. Проста, на перший погляд, річ — закріплення певної виробничої функції за спеціальними знаряддями, будова яких найповніше забезпечує виконання самої функції, — обертається на чинник не баченого раніше прогресу.

Якщо спеціалізовані знаряддя мустьєрської доби були винятком із загального правила, то у пізньому палеоліті, який пов'язується з появою сучасної людини Homo sapiens, вони є необхідним і закономірним компонентом матеріальних засобів діяльності. Так, найпоширеніше знаряддя пізнього палеоліту — різець — є знаряддям спеціалізованого типу.

Наявність спеціалізованих знарядь як масової категорії засобів діяльності пізньопалеолітичної доби свідчить про те, що вона набула ознак справжньої людської праці. Другою важливою оз-

накою є поява знарядь праці першого підрозділу. Якщо суто технічно різець є найпоширенішим спеціалізованим знаряддям для обробки кістки, рогу та дерева, то з точки зору внутрішньої структури засобів праці він є найпоширенішим знаряддям праці першого підрозділу. Вся так звана кісткова індустрія пізнього палеоліту безпосередньо пов'язана з винайденням та розповсюдженням різця як інструмента, призначеного для виробництва знарядь праці з кістки. Важливе значення має і те, що при переході до пізнього палеоліту змінюється система розколювання кременю з метою отримання заготовок знарядь. Тепер замість заготовок випадкової форми повсюдно здійснюється перехід до стандартизованих пластинчастих заготовок, що привело до стандартизації знарядь, а це у свою чергу тісно пов'язано з їх технологічною спеціалізацією. Так, відпрацьований у надрах раннього палеоліту, тобто ще на етапі становлення праці, технологічний принцип отримання заготовок, максимально близьких до знаряддя, що виготовляється, приводить до загальної економії трудових витрат у матеріальному виробництві. Він діє і сьогодні. Точне кування, точне лиття, порошкова металургія — це лише окремі сучасні вияви дії цього принципу [1].

Завершення формування знарядь праці першого підрозділу та системи знарядь праці в цілому фіксує момент, коли завершується процес становлення соціальних відносин. Не випадково на цей рубіж припадає вихід на історичну арену сучасної людини Homo sapiens. Адже становлення матеріально-технічних засобів праці, становлення трудової діяльності і становлення людини як суб'єкта праці і соціальних відносин є різні сторони єдиного нерозривного процесу антропогенезу.

Становлення суспільних відносин. Визначення механізму становлення суспільних відносин є надзвичайно складним завданням, оскільки він не віддзеркалюється в речових джерелах. Тому його визначають шляхом логічного відтворення проміжних форм відносин, що існували в стадах тваринних попередників пралюдини. Об'єктивними можуть вважатися лише ті висновки, які узгоджуються з наявними археологічними та антропологічними матеріалами.

Як вже зазначалося, найдавнішими перехідними до суспільної людини істотами були хабіліси. Відносини в середовищі хабілісів мало чим відрізнялися від відносин у стаді австралопітеків. Нові елементи в поведінці хабілісів з'являються із виготовленням та використанням штучних знарядь з каменю. Це стало тим чинником їхньої життєдіяльності, який підготував ґрунт для переходу на рівень архантропів. Хоча епоха архантропів тривала понад 1 млн років, сьогодні неможливо показати поетапний розвиток їх праобщини. Існують сумарні оцінки і то далеко не повні.

Архантропи вели рухливий спосіб життя, але їхні стійбища були обжиті інтенсивніше, ніж у хабілісів. Стійбища розташовувались біля води. Нерідко праобщини архантропів поверталися на старі місця, де знову утворювали нове стійбище. Є археологічні докази того, що деякі з пізніх архантропів утворювали найдавніші в історії людства примітивні округлі або овальні житла, основою яких були з'єднані між собою жердини.

Мисливство архантропів було ефективнішим, ніж у хабілісів. Матеріали найвідоміших ашельських стоянок (на-

---

[1] *Смирнов С. В.* Значение леваллуазской техники в древнекаменном веке // СА. — 1978. — № 4; *Смирнов С. В.* Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). — К., 1983, с. 145—153.

приклад, Торральба та Амброна в Іспанії) свідчать, що полювання було колективним: тварин заганяли в болото або гнали до урвищ і там вбивали. Мисливство було сезонним і тому, зрозуміло, в деякі пори року істотне значення мало інтенсивне збиральництво. За різними даними (кількістю та складом знахідок, розмірами стійбищ тощо) загальна кількість членів праобщини становила від 35—40 до 90—100 осіб. Оптимальна кількість праобщини архантропів становила 50—60 осіб.

Припускається, що формування суспільних відносин на етапі архантропа насамперед було формуванням комуналістичної власності на предмети споживання та засоби діяльності. Першим об'єктом комуналістичної власності був найважливіший для виживання пралюдини продукт — м'ясо. Усі члени праобщини мали однаковий доступ до нього, що й стало могутнім чинником виживання праобщини навіть у критичні періоди її життя. Поява таких відносин означала початок формування виробничих відносин у власному розумінні цього слова [2].

Комуналістична власність на м'ясо не могла не привести до комуналістичної власності на всі інші продукти харчування, в тому числі й на продукти збиральництва. Це означало, що з'явились перші ознаки розподілу праці. За цих умов створення речей, насамперед кам'яних знарядь, перетворювалося на процес відтворення комуналістичної власності, тобто на процес не лише технічний, а й соціально-економічний. Відтак комуналістична власність, яка спочатку поширювалася лише на м'ясо, згодом перетворилася на загальний соціально-економічний чинник, який визначав усю специфіку відносин.

Саме тому мисливство, що давало основні засоби до життя, поступово набувало нового змісту. Скільки б членів праобщини не брало участі у полюванні, отриманий продукт надходив не до учасників полювання, а до всієї праобщини, в якій кожен її член мав право на отримання своєї частки. Так поступово формувалася об'єктивна, відмінна від біологічної, соціальна основа для успішного подолання кризових явищ і збереження життя колективу.

Таким чином, виникнення комуналістичної власності на м'ясо, а потім на всі продукти праобщини, стало чинником формування власне виробничих відносин як основи соціальних стосунків між людьми. Суто біологічна система домінування, що визначала складну ієрархію членів стада, почала замінюватися системою рівноправних стосунків між членами колективу.

Зміни у сфері пратрудової діяльності не могли не вплинути на відносини між статями. На початкових стадіях антропогенезу система домінування і пов'язаний з нею періодичний перерозподіл членів стада в стадній ієрархії виключали трагічні наслідки сутичок між самцями. Подальший розпад цього біологічного механізму, підтримання внутрішнього порядку в стаді привів до утворення в праобщині окремих пар [3], які існували лише для задоволення статевого інстинкту. Зрозуміло, що в умовах диспропорції між статями та з деяких інших причин утворення пар не означало усунення конфліктів між самцями за володіння самками, скоріше воно їх стимулювало. Сутички між самцями при наявності кам'яних знарядь не могли не призводити до трагічних наслідків — каліцтва і навіть смерті.

Наведені вище логічні міркування щодо конфліктів у праобщині архантро-

[2] *Семенов Ю. И.* Становление человеческого общества // История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. — Москва, 1983, с. 357.

[3] *Семенов Ю. И.* Вказ. праця, с. 361.

пів підтверджуються даними палеоантропології. У багатьох випадках кістки архантропів мають значні прижиттєві пошкодження, що підтверджують існування кривавих сутичок із застосуванням кам'яних знарядь. Якщо задоволення харчового інстинкту регулювалося введенням спільної власності на їжу, то статеві інстинкти ще тривалий час залишалися соціально неврегульованими. В цих умовах виживали лише ті праобщини, в яких згладжувалися суперечності, породжені конфліктами самців. Головну роль почала відігравати колективна воля, що виявляла себе і на індивідуальному рівні. Це так званий праобщинно-індивідуальний добір [4].

На етапі ранніх палеоантропів в праобщинах ще існували криваві сутички, які трактуються деякими дослідниками як ознаки канібалізму. Хоча пізніх палеоантропів виявлено значно більше, ніж ранніх, слідів насильницької смерті виявлено значно менше. Зафіксовані випадки, коли до глибокої старості доживали індивіди з такими каліцтвами, що їх життя ставало можливим лише за умови допомоги інших. Усе це свідчить про більш високий рівень консолідації праобщини на останньому етапі антропогенезу, а також про те, що в цей час спільні відносини набули незворотнього характеру. З цим висновком узгоджується і наявність неандертальських поховань, про що мова йтиме далі.

Як бачимо, на сьогодні вимальовуються основні моменти подолання зоологічного індивідуалізму і утворення соціальних відносин. Праобщина як утворення перехідного типу періоду антропогенезу близько 35 тис. років тому переросла в первісну общину з притаманними їй соціальними механізмами.

Релігійні вірування. Проблема походження релігійних вірувань одна з найбільш заплутаних. Справа не лише у тому, що йдеться про генезис надзвичайно складного явища духовного життя, а й у тому, що досі не існує єдиного погляду щодо специфіки ілюзорних уявлень первісної людини. На думку одних, можна говорити лише про міфологічну свідомість первісної людини, для якої не існує відмінностей ні між ілюзорним, фантастичним, і неілюзорним, природно можливим, реальним, ні між природним і надприродним; інших — що первісні ілюзорні уявлення слід відносити до релігійної свідомості, позаяк в них міститься найважливіший елемент релігії — віра у надприродні сили та спеціальні ритуали, спрямовані на нейтралізацію негативного впливу цих сил на людину. Остання точка зору є більш вмотивованою.

Щоб правильно оцінити антропологічні та археологічні свідоцтва, слід дотримуватись розуміння того, що релігійні уявлення первісної людини не були якимось ізольованим духовним феноменом. Первісний синкретизм вимагає розглядати генезу релігійних вірувань як невід'ємну складову частину становлення всього цілісного культурного комплексу первісності. У всякому разі він заперечує будь-які спроби (а їх чимало) довести наявність сформованих релігійних вірувань там, де ще не склалось первісне мистецтво, членороздільна мова тощо. Релігійні вірування реалізуються в обрядовій формі. Поза обрядом релігія як система ілюзорних вірувань існувати не може, тому що втрачається можливість через молитву або якісь інші обрядові дії впливати на надприродні сили у бажаному для людини напрямі. Серед релігійних ритуалів важливе місце посідає поховальний ритуал, породжений невмінням людини зрозуміти суть людської смерті, взаємозв'язком живих з тими, хто пішов з

---

[4] *Семенов Ю. И.* Вказ. праця, с. 364—365.

життя. Первісні люди боялися померлого і вірили, що він може спричинити чимало бід живим і тому, ховаючи небіжчика, створювали умови для спокійного існування співплемінників. Поховальний обряд, як і інші первісні обряди, мав поліфункціональний характер. Він був формою об'єктивізації первісних міфів, у яких повною мірою віддзеркалювалось світосприймання людини, її погляди на своє місце в природі і серед інших людей.

У археологічних джерелах поховальний обряд фіксується в так званих поховальних пам'ятках. Найдавніші пам'ятки цього типу — це неандертальські поховання, що датуються 50—60 тис. років тому пізнім етапом мустьєрського часу, тобто на завершальній фазі антропогенезу. Йдеться про те, що лише пізні неандертальці, які впритул підійшли до Homo sapiens, вже застосовували поховальний обряд.

Поховання неандертальців дуже різноманітні. Небіжчиків клали на спину, на живіт, на правий або лівий бік з підібганими ногами або у випростаному стані. Місцем поховання служили підлога скельних навісів, що використовувались як помешкання, незаселені ділянки перед навісами і гротами та спеціальні підвищення, складені з каменю. Нерідко видовбували неглибоку впадину або яму, куди клали небіжчика. Яму після обряду поховання засипали землею. Інколи небіжчика зверху перекривали плескатними брилами каменю. Серед неандертальських поховань є цілі кістяки, є розчленовані на частини різноманітними методами: простим розтином трупа, обезглавленням, вичленуванням нижньої щелепи. У рідких випадках у померлого вишкрябували мозок. Є докази, що інколи кістки перезаховували, від чого кістяк втрачав анатомічний порядок розташування кісток. У деяких неандертальських похованнях поруч з кістяком знаходять ретушовані знаряддя або додатково необроблені відщепи та уламки каменю та кістки [5].

Серед археологів не виникає жодного сумніву щодо достовірності наведених фактичних оцінок. Суперечки точаться навколо їх інтерпретації. Раніше, коли знахідок неандертальських поховань було мало і вони не давали такої строкатої картини, фахівці майже одностайно вважали, що ці поховальні комплекси відбивають завершальний етап формування первісних релігійних вірувань. Однак коли кількість поховань зросла і загальна картина стала ускладнюватись, більша частина археологів почала схилятися до думки, що слід говорити про цілком сформований і досить розвинений поховальний культ. Це, у свою чергу, змусило переглянути деякі загальні оцінки антропогенезу. Так виникли твердження про те, що становлення соціальних відносин випереджало формування структури тіла Homo sapiens, тобто що соціогенез випереджав антропогенез.

Безпосереднім приводом для цього послужили відкриття неандертальського поховання Шанідар IV на території Іраку. Кістяк лежав у неглибокій ямі, яка добре простежувалась за більш темним кольором заповнення. Флористичний аналіз показав наявність на дні ями пилку квіткових рослин: деревію, хрестовика тощо. Автор відкриття сенсаційно повідомив, що за цими фактами слід вбачати складний ритуал з участю поховальних букетів, що свідчить про цілком сформовані етичні норми, естетичні почуття та інші соціальні вияви життя. Відтак народився висновок: неандертальці уже перейшли межу, яка відокрем-

[5] *Смирнов Ю. А.* Мустьерские погребения Евразии. — Москва, 1991.

лює перехідних істот від суспільної людини. Під впливом цих археолого-реконструктивних побудов деякі з антропологів поквапилися внести зміни у таксономічну оцінку неандертальців — дали йому нову назву — Homo neandertalensis sapiens. Відповідно до цього нововведення сучасній людині також дали нову назву — Homo sapiens sapiens. У сенсаційному захопленні не помітили, що при цьому було порушено основне правило біологічної систематики — опору на морфофункціональні ознаки тіла.

Та головна помилка в оцінці поховання Шанідар IV полягає у тому, що дуже складний вияв духовного життя людини був відтворений на основі лише однієї знахідки без урахування всього історичного контексту та цілісного розуміння первісної культури. Висновки щодо релігійності неандертальця не були поставлені у логічний зв'язок з іншими виявами духовного життя — насамперед з мистецтвом, якого у неандертальця ще не було. Крім того, висновки палеоантропології та психології щодо когнітивних (пізнавальних) можливостей неандертальця були проігноровані. Релігійні вірування базуються на абстрактній роботі розуму, а ділянки мозку, які відповідають за абстрактне мислення, у неандертальця ще не були розвинені.

Новації щодо релігійності неандертальця призвели врешті-решт до того, що проблема походження релігії опинилася в річищі позаісторичних побудов. На сьогодні більшість археологів вважає, що релігія з'являється в мустьєрський час раптово, а питання щодо самої генези релігійних вірувань фактично знято з порядку денного.

Якщо послідовно дотримуватися окреслених вище методологічних принципів дослідження проблеми, то за всією розмаїтістю ознак, якими характеризуються неандертальські поховання, слід вбачати не багатство типів сформованого поховального обряду, а генетично первинну невпорядкованість, тобто той первопочатковий хаос, який притаманний будь-якому генетичному процесу [6]. Сьогодні слід на новому рівні розуміння проблеми повернутися до старих, добре вмотивованих висновків про те, що неандертальські поховання фіксують той стан становлення людини, коли ще не було "ніякої системи, що остаточно встановилася, нічого певного і цілісного. Це, певною мірою, вихідний стан, де химерно переплітаються невиразні й невизначені фантастичні образи і уявлення, з яких набагато пізніше виростає справжній культ мертвих і віра в духів, культ живих" [7].

Така оцінка неандертальських поховань повністю відповідає когнітивним можливостям неандертальця. Нерозвиненість лобних зон мозку відрізняє неандертальця від сучасної людини, а це означає, що він повністю не оволодів соціальними нормами поведінки [8]. Реконструкція м'яких тканин гортані свідчить, що його мовний апарат був слабо розвиненим. "Гортань неандертальця пов'язана з порожниною рота лише невеликим проходом, який перетвориться на широкі ворота лише тоді, коли неандерталець повністю випрямиться і голова його не буде видаватися вперед, — а це одна з найважливіших ознак вже Homo sapiens" [9]. Мовна артикуляція не-

---

[6] *Смирнов С. В.* Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія. — 1990. — № 2; *Смирнов С. В.* Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія. — 1998. — № 1.

[7] *Окладников А. П.* О значении захоронений неандертальцев // СЭ. — 1952. — № 3, с. 179.

[8] *Алексеев В. П.* Становление человека и общества. — Москва, 1984, с. 290—292.

[9] *Леонтьев А. А.* Возникновение и первоначальное развитие языка. — Москва, 1963, с. 70.

андертальця утруднювалася ще й тим, що піднебінна завіса відстояла значно далі від задньої стінки, ніж у сапієнса. Разом зі звуками мовного ряду він створював багато негармонійних звуків у вигляді визгу, хрипіння, пищання тощо. Найновіші дослідження в галузі комп'ютерного моделювання мовного тракту підтверджують думку, що неандерталець не міг вимовляти деякі конче необхідні для мовного спілкування звуки.

Однак головною ознакою мови неандертальця є не утруднена артикуляція та наявність негармонійних звуків, а примітивна структура механізму мови. Дискурсивність, тобто послідовність слів у мові, характерна лише для сапієнса, тому що лише його мозок має сформовані центри, які регулюють нервові процеси, пов'язані з дискурсивністю. Основу мови становили конструкції типу "слово — речення", тобто звукові сигнали з логічно нерозчленованим змістом. Ця конструкція є перехідною від конкретно-дійового мислення тварин до абстрактного мислення суспільної людини. Характерне для мозку неандертальця інтенсивне розростання лобних часток зі збереженням стабільної величини об'єму мозку є морфологічними передумовами для оволодіння граматичними та синтаксичними структурами мови.

Релігія як суспільна форма свідомості формується разом із формуванням індивідуальної здатності пралюдини до свідомого мислення та мовного спілкування. З огляду на взаємопов'язаність цих процесів оцінка неандертальських поховань як свідоцтв становлення релігії набуває додаткової доказовості. Оскільки в генезисі духовного світу людини когнітивне, емоційне і вольове знаходиться в нерозривному зв'язку між собою, то, виходячи з наведених вище реконструктивних побудов, неважко зробити висновок, що психічний стан неандертальця характеризувався чималим напруженням, острахом усього внутрішнього духовного і зовнішнього предметного. І як засіб подолання такого емоційного стану виникає релігія, яка на етапі, коли на історичну арену виходить Homo sapiens, стає надійним засобом для подолання руйнівних емоцій, створення позитивного тонусу до життя, внесення в душу людини спокою й упевненості у правильності власних дій. Виникають первісні форми релігії — фетишизм, анамізм та магія. Релігія в умовах повної залежності людини від внутрішніх духовних сил і сил навколишньої природи, слабкої технічної забезпеченості та непередбачуваності конкретних результатів своїх трудових зусиль створює психічні умови для успішної соціальної та культуротворчої діяльності.

Походження мистецтва. У комплексі питань антро- і культурогенезу проблема походження мистецтва посідає одне з найголовніших місць. Вона не менш складна, ніж проблема походження релігії й тісно пов'язана з нею. Сучасна наука нагромадила великий за обсягом матеріал з цієї проблеми, за яким творцем найдавніших витворів мистецтва був Homo sapiens.

Один з найвидатніших знавців проблем людини Т. де Шарден писав, що лише у "Homo sapiens за доби Оленя думка, ще зовсім молода, остаточно вивільняється, відбивається на стінах печер. Нові прибульці несуть з собою мистецтво — натуральне, але на диво доскональне. І завдяки мові цього мистецтва ми вперше можемо проникнути у свідомість зниклих істот, кістки яких ми знаходимо. Дивна духовна близькість, аж до деталей" [10]. На його думку, саме в Homo sapiens пізнього палеоліту ми

---

[10] *Шарден Т. де.* Феномен человека. — Москва, 1987, с. 163.

вперше пізнаємо "наше власне дитинство" і "ту ж істотну спрямованість в глибині душі" [11]. Аналогічні погляди відстоював найвідоміший в межах колишнього СРСР знавець первісного мистецтва О. П. Окладников: "Не побоюючись перебільшення, можна говорити, що людиною у справжньому розумінні цього слова наш предок на кроманйонському рівні став лише тоді, коли він зміг виявити себе і своє ставлення до світу в образах мистецтва, коли він піднявся до здатності оцінити дійсність у естетичному плані, в духовних образах, емоційно — у вищому значенні цього поняття" [12].

Проблема генезису різних видів мистецтва має різні джерела, що створює значні труднощі. Найкраще в археологічних матеріалах висвітлено процес формування образотворчого мистецтва, оскільки воно пов'язане зі створенням матеріальних предметів. Щодо міфів, пісенної творчості тощо, то їх генезис відтворюється логічним шляхом на підставі розуміння синкретичного характеру первісного мистецтва.

Мистецтво виникає з реальних потреб життя і є одним із способів осмислення дійсності. Давно відійшли у минуле спроби довести, що поява мистецтва — це плід відірваних від виробничого життя вправ людини під час дозвілля. Сьогодні, коли ми, як ніколи раніше, знаємо про ті складнощі, які прийшлось пройти людині на шляху свого історичного становлення, все яснішим стає, якого емоційного напруження вимагало полювання на хижого звіра. Емоційна сфера пралюдини була заповнена почуттям небезпеки, яку несе спілкування з хижим звіром, та почуттям задоволення, коли полювання на нього давало очікуваний результат. І не випадково, що першими художніми образами, створеними людиною, були зображення звірів — тих живих істот, з якими у величезному напруженні людина стикалася щоразу під час полювання. Отже, художня творчість виникає як необхідність емоційного освоєння усього того, що пов'язано з мисливською діяльністю.

Найкраще і найповніше походження мистецтва розкривається відтворенням процесу становлення художнього образу [13].

Один з найраніших пунктів генези художнього образу демонструють археологічні комплекси раннього палеоліту, відомі під назвою "Ведмежі печери". Вони містять відсортовані пралюдиною кістки мисливських тварин, які найповніше передають анатомічні особливості звіра. Це довгі кістки кінцівок та черепи печерного ведмедя. Кістки викладалися в темних, важкодоступних місцях печер, інколи у спеціальних примітивних кам'яних спорудах. Навмисність створення цих комплексів дає можливість вбачати в них демонстраційні об'єкти, що мали не лише обрядове, а й зображувальне значення. Вони демонструють виробничо-емоційний зв'язок і являють собою генетично первинний зображувальний комплекс. Тут ще немає художнього образу як такого, побудованого за допомогою штучних зображувальних засобів: емоційний вплив справляють найбільш характерні натуральні елементи звіра. Комплекси "Ведмежих печер" — перший крок на шляху становлення художньої творчості людини.

Наступний крок доісторії мистецтв — це так званий натуральний макет. Як археологічний об'єкт він являє собою спеціально створену споруду, яка складається з двох різних за своєю приро-

[11] Там само, с. 163.

[12] *Окладников А. П.* "Палеолит мира" — важный вклад в советскую историческую науку // СА. — 1979. — № 3, с. 306.

[13] *Столяр А. Д.* Происхождение первобытного искусства. — Москва, 1985.

дою речей: штучно зліпленої з глини основи та прилаштованих до неї натуральних шкір і голови забитого на полюванні звіра. Це свого роду опудало, створене з штучних матеріалів та мисливських трофеїв.

В історії становлення художнього образу натуральний макет посідає проміжне місце між комплексами "Ведмежих печер", де ще немає жодних штучних елементів для зображення звіра, та справжнім художнім образом, який будується з використанням штучних засобів. На цьому етапі розвитку вже присутні елементи умовності, тобто того головного, що лежить в основі будь-якого виду мистецтва. Однак ці елементи умовності ще не набули загального характеру, вони повністю не витіснили натуральні елементи, а співіснували з ними в межах єдиного зображувального комплексу. У примітивній обрядності пралюдини натуральний макет мав замінити живого звіра, викликати у учасників дійства такі самі емоційні переживання, що й під час реального полювання. Цей напівприродний—напівумовний символ звіра виконував свою роль у межах конкретного ритуального дійства. Абстрактного образу звіра ще не існує, символ звіра реалізує себе у сфері конкретно-чуттєвого сприймання.

Зрозуміло, що подальша еволюція натурального макета здійснювалася на шляху нагромадження елементів умовності і повільного усунення елементів умовності й натуральності. Основа з глини все більше ускладнюється, вона обростає тими штучними деталями, які раніше передавались натуральними частинами тіла звіра. Врешті-решт усе зображення звіра (основа та деталі на ній) передається за допомогою штучних засобів. Глиняний символ набуває характеру художнього образу. Так виникає найдавніша глиняна скульптура, виконана без участі натуральних частин тіла зображувального звіра.

З появою найдавнішої скульптури досягається нова якість — штучно створені людиною предмети навколишнього світу за силою емоційного впливу на неї заміняють реально існуючі предмети. Це — умовне подвоєння світу, створене творчою уявою самої людини.

Таким чином, формування художнього образу йде шляхом протиборства двох начал — натурального і умовного, що завершується повною перемогою умовного, яке у своїй цілісності і створює підґрунтя мистецтва — художній образ.

Автор викладеної вище концепції А. Д. Столяр не відносить до сфери справжнього мистецтва глиняну скульптуру, породжуваний нею барельєф та просте контурне зображення звіра раньоорінякської доби пізнього палеоліту. На його думку, власне мистецтво починається з того пункту, коли з'являється художньо виписаний двоногий профіль звіра (доба розвиненого оріньяку пізнього палеоліту). Чому ж склалася така парадоксальна думка? А. Д. Столяр підкреслює, що, незважаючи на наявність штучних зображувальних засобів та умовності у передачі символа звіра, на самому початку пізнього палеоліту, тобто у найраніших сапієнсів ще не склалось розуміння естетичної цінності цих зображень. Штучні символи звіра знищувались у ході ритуальних дій, і сліди цього добре простежені під час археологічних досліджень.

Але хіба естетична цінність мистецьких творів може оцінюватися залежно від того, як довго і обережно ними користуються? Історія первісного мистецтва знає безліч прикладів, коли художнє зображення створювалося для його знищення в процесі ритуальних дій, що символізувало вдале полювання. На стінах пізньопалеолітичних печер нерідко одні малюнки наносилися поверх інших, внаслідок чого виникла складна

система нашарувань, що створює значні труднощі для відтворення послідовності нанесення зображень.

Естетична цінність витвору мистецтва визначається не "музейним" підходом до його тривалого зберігання, а силою емоційного впливу. І з цієї точки зору ранньооріньякські зображення пізнього палеоліту досягали своєї мети — учасники ритуалу "вбивали" зображеного звіра, тобто чинили так, як під час реального полювання.

Первісне мистецтво не існувало поза суспільною практикою, воно органічно входило у реальну виробничу діяльність. Мисливський ритуал вбивання штучно створеного звіра повинен був забезпечити успіх полювання, і з огляду на це усі оріньякські зображення як схематичні, так і деталізовані виконували свою роль. Якщо ж стати на позицію А. Д. Столяра і за схематичними ранньооріньякськими зображеннями звіра вбачати не художній образ, а логічно-понятійну схему, то прийдеться погодитися із думкою, що абстрактно-логічне мислення виникає раніше, ніж абстрактно-образне, але це суперечить цілісному характеру людського інтелекту. Якщо у свідомості первісної людини важко відділити логічні форми пізнання від емоційних, то становлення людського інтелекту може бути осмислене обов'язково як процес цілісний, і походження художньої творчості було однією з його сторін.

Завершуючи розмову щодо генезису образотворчого мистецтва, спробуємо дати оцінку повідомленням про так зване неандертальське мистецтво, які нещодавно з'явилися в археологічній, а потім і антропологічній літературі. Йдеться, зокрема, про "зображення" на лопатці мамонта зі стоянки Молодове І на Дністрі. У публікації це "зображення" являє собою замкнений овал з трикутним коротким виступом праворуч внизу, який трактується як задня нога. Кілька вертикальних штрихів внизу у лівій частині овалу розглядаються як передні ноги. Сума штрихів зверху ліворуч від овалу — зображення шиї та голови з рогами. Усе разом взяте, на думку автора розкопок О. П. Черниша, передає графічний умовно-стилістичний образ оленя.

Лопатку мамонта знайдено в мустьєрському шарі в дуже поганому стані. Під час розчистки ножами вона розсипалася прямо на очах, і тому вирішили закріпити її клеєм БФ-6. Археологічний аналіз знахідок такого типу вимагає розділення штрихів на ті, які нанесені у давнину, і на ті, що з'явилися в результаті розчистки. Цього, на жаль, не було зроблено. У публікації на рисунку подані лише ті штрихи, які в своїй сумі віддалено нагадують обриси звіра. Всі інші штрихи відсутні. Це свідчить про те, що ми маємо справу не з документальною прорисовкою, а зі зразком, попередньо препарованим. Серед археологів, які мали змогу ознайомитися зі знахідкою, немає таких, які б беззастережно визнали б її за витвір мистецтва.

Якщо цю лопатку оцінити як художнє зображення, то слід визнати, що найдавнішим був не реалістичний, а умовно-стилістичний художній образ. Однак погодитися з цим аж ніяк не можна, адже умовно-стилістична манера виростає з реалістичної. Вона не може з'явитися на пустому місці, що добре доведено. Думати навпаки — те саме, що стверджувати, що народження дитини передує народженню її матері.

Таким чином, висновки про "зображення" оленя на молодовській лопатці хибні з точки зору як археологічно-джерелознавчої, так і теоретико-мистецтвознавчої. Це прямий результат звичайної захопленості та неконтрольованого потягу до сенсації, що, на жаль, раніше траплялося й зараз трапляється серед археологів.

Ці самі вади притаманні публікації умовно-стилістичного зображення на кістці з мустьєрської стоянки Пронятин на Тернопільщині: штрихи нанесені на внутрішню, частково губчасту, поверхню розколотої кістки, що ставить під сумнів об'єктивність трактування самої знахідки, адже палеолітичне мистецтво не знає випадків використання губчастої поверхні кістки для нанесення на неї зображень. Це звичайна кістка, а штрихи на ній — можливо, не що інше, як результати добування кісткового мозку[14].

Отже, сенсаційні повідомлення про неандертальське мистецтво не мають під собою об'єктивних доказів і жодним чином не впливають на добре доведені висновки, що найдавніше образотворче мистецтво є досягненням людини пізньопалеолітичної доби. Зважаючи на синкретичний характер мистецтва та культуру первісної людини можна дійти висновку, що й усі інші види мистецької діяльності, які не мають прямого відбиття в археологічному матеріалі, виникли з настанням пізнього палеоліту і виходом на історичну арену сучасної людини.

Цілісність результатів антропо- та культурогенезу. Із завершенням антропогенезу закінчується праісторія людства і починається його формаційна історія, завершується розтягнутий більш як на 2 млн років тривалий, повільний і дуже складний перехідний період від мавпи до людини — свідомого творця своєї історії та культури. Антропогенез мав багатозначні наслідки. Елементарна за змістом знаряддєва діяльність тварин перетворюється на працю, яка є не лише складною технологічною, а й соціальноутворюючою діяльністю. Елементарні матеріально-речові засоби діяльності, репрезентовані необробленими природними предметами, перетворюються на складну двочленну систему засобів виробництва. Психіка тварин, в основі якої лежали інстинкти та асоціації, перетворюється на свідому психіку людини. Голосове спілкування тварин, яке виконувало лише комунікативну роль, перетворюється на членороздільну мову з її комунікативною та семантичною функціями. Фонемна будова голосового спілкування тварин перетворюється на структуру, яка має крім фонемного лексичний і синтаксичний рівні. Стадні відносини трансформуються в суспільні зв'язки між людьми, об'єднаними у суспільство.

Якщо антропогенез розглядати зі специфічної позиції культурогенезу, то наслідком його стало створення не лише духовної сфери життя людини, а й суспільної предметності — особливого культурного феномену, що становить ґрунтовну основу єдності людського світу, базис будь-якої культури, тому що без виробництва (та відтворення) предметних форм немає і не може бути культури, духовності, моралі, мистецтва[15].

У центрі предметного світу людини — знаряддя праці, серед яких найважливішими за соціальним значенням є знаряддя для виготовлення знарядь. Культурне значення знарядь праці полягає у тому, що саме в них постійно нагромаджуються в матеріалізованому вигляді соціальні та культурні досягнення всіх поколінь людства. Через знаряддя праці нові покоління людей залучаються до соціальних і культурних здобутків, включаються в соціокультурний процес. Створення цього механізму — один з найважливіших результатів антропогенезу.

Становлення людства було одночасно становленням його найдавнішої

[14] *Смирнов С. В.* Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в современной археологии. — К., 1988, с. 99—102.

[15] *Козловский В. П.* Культурный смысл: генезис и функции. — К., 1990, с. 20.

форми — первісної культури. Первісна культура — це синкретичне утворення. Її не можна подібно до культури класових суспільств розчленувати на окремі, відносно самостійні види. Це нерозривний комплекс, і якщо він піддається внутрішньому členуванню, то лише у сфері теоретичного аналізу.

У первісному суспільстві панувала колективна власність. Кожен мисливець мав індивідуальні знаряддя праці, насамперед мисливську зброю, яка виготовлялась ним відповідно до свого зросту, сили рук, окоміру тощо. Тільки власник зброї міг її використовувати з максимальною ефективністю. Проте вся суть полягає в тому, що результати праці кожного належали не йому, а колективу. Тому і вважається, що засоби виробництва знаходились в колективній власності. Колектив розподіляв мисливську здобич та зібрані їстівні рослини між усіма, незалежно від того, хто полював на звіра, а хто збирав рослини. Нерідко той, хто забезпечив їжею всіх, отримував не найкращий шмат. Отже, право на отримання своєї частки продукту давала тільки приналежність до колективу. Така організація розподілу результатів праці в умовах, коли добування засобів до життя залежало від багатьох непередбачуваних природних причин, дозволяло перерозподіляти продукти, допомагати один одному і, як наслідок, навіть у екстремальних ситуаціях підтримувати на достатньому рівні життя общини.

У первісному суспільстві існувала лише ідеологічна мотивація до праці. Вдалий мисливець, як і кращий знавець міфів та звичаїв, користувався значною повагою, був взірцем для наслідування. Примусу до праці не було, але не було й економічного стимулювання праці. Саме цим і пояснюється те, що протягом багатьох поколінь матеріальне виробництво існувало без помітних змін.

Диференціація праці здійснювалася на основі не соціальних, а суто біологічних критеріїв — віку та статі. Кожна людина відповідно до вікових особливостей та приналежності до чоловічої або жіночої статі входила до певної виробничої групи. Статево-віковий розподіл праці дозволяв найефективніше використовувати суто біологічні можливості людей і здійснювати трудову діяльність виробничого колективу в чітко окреслених межах.

Окремим, автономно існуючим трудовим колективом, тобто соціальною одиницею первісного суспільства, була первісна община. Ядро общини складали представники одного роду, решта були представниками інших родів, які потрапляли до неї в результаті екзогамних шлюбних відносин. Інститут екзогамії базувався на обміні шлюбними партнерами: молоді жінки, що досягали статевої зрілості, переходили до іншої общини для утворення сім'ї. Екзогамні стосунки нерідко мали розгалужений характер. Послідовність переходу шлюбних партнерів від однієї общини до іншої ретельно регулювалася. Отже, у межах общини не було шлюбних пар однієї крові. Рід був структурою екстериторіальною: його представники проживали у різних общинах. Слід додати, що екзогамія відігравала також певну роль у передаванні соціального досвіду між общинами, була тією ланкою, яка об'єднувала самостійні общини у людство.

Соціальна структура первісної общини повністю відбиває характер виробництва. Структуру суспільства складали так звані статево-вікові групи. Найпоширенішим був поділ на три вікові групи: молодь, дорослі та старі. Немовлята і маленькі діти не виділялися й належали до тієї групи, де знаходилася їх мати. Кожна група мала окремий соціальний статус і виконувала певні виробничі функції. Група молоді мала підготовляти себе до дорослого життя — вивчати міфи, заповіти предків, освою-

вати норми поведінки тощо. Повноцінний статус мали дорослі члени общини. Перехід до групи дорослих супроводжувався досить складними ритуалами ініціацій, в ході яких підлітки та дівчата піддавались випробуванням болем, голодом, перенесенням різних навантажень тощо. Перевірка включала в себе знання моральних норм, правил дотримання заборон-табу. Тут були різні комбінації, і лише той, хто витримував їх, мав право на перехід у стан дорослих. Останнє давало право на участь у престижних видах праці, у найбільш втаємничених зібраннях, де пізнавались найважливіші таємниці общини, на створення сім'ї. Бувало і так, що дехто не витримував суворості ініціації і тоді, незважаючи на вік, назавжди соціально залишався у групі молоді [16].

Первісна людина знаходилась у полоні міфологічного мислення. Міф — це плод людської фантазії, штучний світ, породжений людською уявою. Однак для первісної людини міф за своїм значенням був конкретністю і справжньою реальністю. Для людини в будь-яких життєвих ситуаціях міф був конче необхідною категорією думки і дії. Поза міфічними уявленнями первісна людина існувати не могла. Міфічні предмети та герої з їх вчинками мали для неї таке ж саме значення, що й оточуючі реальні природні феномени. Міфічне і реальне тісно перепліталося у єдине ціле. Впевненість у своїх практичних діях, душевний спокій людина могла мати за умов, коли вона жила міфом. Міф — це закінчена система, в якій немає нічого непотрібного, недійового чи випадкового, усе в ньому мало для життя певний позитивний або негативний смисл. Він виникає не ізольовано від практичного життя людини, а в процесі формування суспільного буття. Міф, на відміну від науково-практичних знань з їх практичністю і логічністю, є синкретично життєвим, він насичений живими істотами. Доля міфічних героїв висвітлена емоційно й інтуїтивно відчутно. Ось чому не слід думати, що науково-практичні знання є частиною міфології. Первісна наука не має нічого спільного з міфологією, хоча і позначена міфологічними фарбами [17].

Моделі поведінки у традиційній культурі базуються не на логічному доведенні правильності тих чи інших норм поведінки, не на логічно вмотивованих правилах, а на зразках, що спираються на усталені традиції. Програми поведінки мають цілісний характер, у них в зародковому вигляді зосереджені витоки всіх наступних юридичних, естетичних, релігійних норм, які конституюються пізніше, коли з'являються класові суспільства. Програми поведінки у кожному новому поколінні відтворюються автоматично, без спеціального обґрунтування і соціальних механізмів наслідування. Кожна людина у своїй поведінці стає такою, якою були її предки. Автоматизм, запрограмованість у наслідуванні зразків поведінки були основою живучості моделей поведінки, їх незмінності протягом життя багатьох поколінь.

Освоєння кожним новим поколінням норм поведінки відбувалося насамперед за рахунок вивчення і суворого дотримання заборон та обмежень і лише потім за рахунок засвоєння позитивних моментів життя. У свідомості первісної людини щодо норм поведінки існувало одне пояснення: робити слід саме так тому, що так робили предки. Первісна людина не приділяла жодної уваги тому, що слід зробити; наголошувалося

---

[16] *Гиренко Н. М.* Социология племени. — Москва, 1991.

[17] *Лосев А. Ф.* Философия. Мифология. Культура. — Москва, 1991, с. 29.

тільки на тому, чого робити не можна і що взагалі заборонено. Заборони-табу створювали особливий світ, не відомий людині класового суспільства.

Організація суспільного життя дозволяла переборювати кризові періоди розвитку і в цьому плані найголовніше значення мали ритуали.

Ритуал — це особлива програма дій, яка не допускає жодних відхилень від усталених норм і яка є обов'язковою для всіх. Жорсткість, послідовність, незмінність, повна відтворюваність ритуалу давала можливість колективу подолати найнебезпечніші ситуації, зберегти себе для подальшого життя. Сучасні дослідження дозволяють говорити про психотерапевтичне значення первісного ритуалу, його вплив на психіку людей на рівні підсвідомості. Ритуал був найголовнішим засобом збереження колективу, мобілізації його членів на подолання труднощів на основі використання морально-етичних цінностей колективу. Він створював особливий емоційний фон, давав чіткі установки для практичних дій, об'єднував людей зі світом сакрального [18].

Світ первісної людини обмежувався власною общиною. Усе, що лежало поза нею, було чужим і ворожим. Своя община — це "ми", усі ті, хто належав до інших общин, не пов'язаних з "нашою" екзогамними зв'язками, — "вони". "Ми" — це рідня, з ними треба співпрацювати, їм необхідно допомагати, їх слід захищати. "Вони" — чужі, від них можна чекати лише лиха. Звідси, з одного боку, випливає відданість своїм одноплемінникам, а з іншого — немилосердна жорстокість до чужинців.

Первісне суспільство існувало на різних територіях Старого Світу в різний час. Перехід до класових суспільств відбувався різними темпами залежно від конкретних історичних умов. Він означав закінчення тієї доби історії, коли людина не усвідомлювала себе особистістю, і початок формування того типу духовності, коли людина тільки почала розуміти значення приватного життя. З'являються нові цінності, і культура піднімається на вищий щабель розвитку, що й відбулося понад 2,5 тис. років тому.

1.3. Антропогенез на території України

Первісне вогнище культурогенезу. Україна не належить до тих територій, на яких здійснювався перехід від мавпи до людини. Почався цей складний і багатогранний процес далеко за її межами у рихтовій зоні Африки понад 2 млн років тому. Сучасна наука, насамперед такі її нові відгалуження, як еволюційна екологія, доводить, що саме ця частина Африки мала всі необхідні фауністичні, флористичні, кліматичні й радіаційні умови для складання на вищих щаблях тваринного світу гомінідної гілки, яка у своєму подальшому розвитку привела до антропогенезу і зрештою до остаточного виділення людини та утворення культури — специфічної сфери її матеріального і культурного буття.

Сімейство гомінід виникло у Східній Африці приблизно 6 млн років тому. Спочатку вони були більш-менш однорідною групою, яка не виходила за східноафриканські територіальні межі. У інтервалі від 3 до 2 млн років відбулася перша суттєва зміна у її розвитку — популяції найдавніших гомінід австралопітеків розповсюдились на південь. Під час цього розселення вихідна форма австралопітеків трансформувалась у більш розвинену грацильну форму, що представлена місцезнаходженням Омо та Кобі-фора. Невдовзі після цього (близько

[18] *Байбурин А. К.* Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этно-языковые функции культуры. — Москва, 1991, с. 23—42.

2 млн років тому) відбулася ще одна еволюційно важлива зміна: східноафриканські австралопітеки розділились на дві гілки, які опинилися на різних еволюційних шляхах. Одна з них продовжувала розвиватися в суто біологічному напрямі, а інша стала на шлях переходу до нового способу життя і поклала початок першій на земній кулі пралюдині Homo habilis. Пізніше вона ще далі просунулась на південь, освоївши значну територію.

Одним з чинників, що сприяв розчленуванню пізніх австралопітеків на дві окремі гілки, була знаряддєва діяльність. У період антропогенезу вступили ті популяції австралопітекових, в яких знаряддєва діяльність стала необхідним компонентом життєдіяльності.

До сказаного додамо, що поява хабілісів збігається зі зміною екологічного середовища — розквітом видового розмаїття тварин, що поставило австралопітекових в умови гострої конкурентної боротьби за виживання. Хабіліс, завдяки знаряддєвій діяльності, цю конкуренцію витримав. Австралопітеки, навпаки, опинившись між спеціалізованими травоїдними та добре пристосованими до життя всеїдними, не витримали і загинули [1].

Таке саме видове розмаїття і спричинена цим гостра конкурентна боротьба за виживання відбувалися на етапі переростання хабілісів у архантропа.

Переселення архантропів із зони перших вогнищ у північні широти розпочалося близько 1 млн років тому. В цей час вони досягли Північної Африки. Одна гілка переселенців пішла на захід вздовж північного узбережжя континенту, друга — на північний схід у напрямку Європи, від якої пізніше відокремилась нова гілка — на схід [2].

Після освоєння півдня Європи архантроп з'являється на території сучасної України. Доказом цього є найдавніші ашельські комплекси багатошарової пам'ятки Королеве у Виноградівському районі на Закарпатті. У дванадцятиметровому розрізі пам'ятки зафіксовано сім поховальних ґрунтів, які є результатом циклічних потеплінь та інтенсивного розвитку рослинності. Саме вони і виконують роль реперів при вирішенні питань датування.

Щодо східноєвропейської території України, то це питання тісно пов'язано з проблемою первісного заселення Східної Європи. Сьогодні найдоведенішою є думка про центральноєвропейські шляхи заселення східноєвропейської території через Карпати — або з півночі, або з півдня, або через карпатські перевали [3].

Крім загальних напрямків заселення Східної Європи робляться спроби з'ясувати конкретні шляхи освоєння більш вузьких територій. Серед них заслуговує на увагу висновок, що одним із шляхів заселення Криму могла бути сухопутна в той час територія між румунською Добруджею та західним кутом Кримського півострова [4]. Взагалі зазначимо, що в проблемі заселення Східної Європи і зокрема України окреслені лише загальні обриси. Однак не викликає сумнів те, що основні переселення йшли із заходу та південного заходу, і що вперше пралюдина з'являється тут біля 1 млн років тому.

Археологічні свідоцтва антропогенезу на території України. На сьогодні доведено, що найранішою освоєною територією було Закарпаття. Серед закарпатських пам'яток чільне місце посідає місцезнаходження Королеве. Тут виявлено 16 різночасових комплексів кам'яних знарядь, серед яких 7 ашельських, 7 мустьєрських та 2 пізньопалеолітичних. Значення цієї пам'ятки полягає в тому, що вона дає можливість по-

[1] *Фоули Р.* Еще один неповторимый вид. — Москва, 1990, с. 315.

[2] *Фоули Р.* Там само, с. 324—337, рис. 10, *1*.

[3] *Гладилин В. Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976, с. 128— 151; *Давня* історія України. — К., 1997, с. 25—30.

[4] *Колосов Ю. Г.* Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. — К., 1972, с. 139—149.

етапно простежити еволюцію обробки каменю протягом тривалого проміжку часу, який охоплює майже усю другу половину антропогенезу та ранні фази вже сформованого суспільства. Основу королевських колекцій становлять вироби з андезиту та частково обсидіану.

Ашельські комплекси пов'язані між собою генетично. Вони характеризуються незначним вмістом пластин — від 3 до 7 % усіх заготовок. Найтиповішими знаряддями є чоппери, сікачі, колуноподібні вироби. Класичні ашельські знаряддя — рубила — досить рідкі, що відрізняє закарпатський ашель від класичних ашельських місцезнаходжень Західної Європи із великою кількістю ручних рубил і майже відсутністю чопперів, а також від так званого мікроашеля Центральної Європи. Разом з іншими аналогічними пам'ятками українського Закарпаття та сусідніх країн місцевий ашель становить досить виразний локальний різновид так званого однобічного ашеля.

На відміну від ашельських пам'яток з їх одноманітністю у мустьєрську добу в Закарпатті існувало два напрями розвитку. Один з них безпосередньо виростає з місцевого ашеля, а другий є новим для українського Закарпаття. Він пов'язаний з переважанням так званого радіального сколювання, яке давало заготовки досить низької якості, що позначилося на якості знарядь.

Між горизонтами з пізньомустьєрськими матеріалами на місцезнаходженні Королеве виявлено два горизонти знахідок з типовим для пізнього палеоліту пластинчастим розколюванням каменю та пізньопалеолітичним виробничим інвентарем [5]. Це доказ того, що одні праобщини неандертальців випереджали інші, що й дає складну і неоднозначну картину завершального процесу антропогенезу на різних територіях Старого Світу. Аналогічна картина спостерігається на Близькому Сході, де на деяких багатошарових пам'ятках шари з пізньопалеолітичними матеріалами перекриваються мустьєрськими шарами. З історичної точки зору така ситуація є цілком зрозумілою і більш життєвою, ніж спрощені побудови, згідно з якими на всіх територіях Старого Світу антропогенез завершився однаковими для всіх, абсолютно синхронними кроками.

Надзвичайно строкату картину дає ранній палеоліт Криму. Ця територія за насиченістю пам'яток є однією з найбагатших не лише в Україні, а й в усій Європі. За останні десятиліття тут виявлено і досліджено низку нових першокласних одно- та багатошарових пам'яток, які дозволяють дати досить повну характеристику пізнім етапам антропогенезу. Сьогодні впевнено можна говорити про те, що перші пралюди в Криму з'явилися в ашельську епоху. Ашельське населення Криму не було однорідним, про що свідчать різні типи ашельських пам'яток.

Ще строкатішою як за напрямами, так і за темпами розвитку є мустьєрська епоха в Криму. В основному вже завершені роботи по дослідженню пам'яток із залученням природничих методів датування комплексів. Є підстави говорити, що на території Криму в різні часи існувало щонайменше чотири групи мустьєрських пам'яток, за якими слід вбачати різні за походженням групи прадавнього населення. Вони виникли в різні часи і, незважаючи на неоднаковий рівень розвитку техніки обробки каменю, доживають до початку пізнього палеоліту.

Комплекси археологічної пам'ятки Киїк-Коба характеризуються такими показниками: в основі обробки каменю лежить радіальне сколювання, пов'язане з використанням дископодібного нуклеуса, що давав низькоякісні заготовки. Частка високоякісних пластинчатих заготовок, з якими пов'язується прогрес становлення матеріального виробництва, не-

[5] *Гладилин В. М.* Проблемы раннего палеолита. — Новосибирск, 1989, с. 52.

значна — всього близько 10 %. Широко використовувались прийоми виготовлення двобічних знарядь. В інвентарі присутня значна кількість гостроконечників як двобічного, так і однобічного виготовлення. Друге місце посідають скребачки. Далі йдуть так звані зубчасті форми. Вміст пізньопалеолітичних типів знарядь мізерний — всього 2 %. Киїк-Кобинські знаряддя відрізняються незначними розмірами. Взагалі пам'ятки Киїк-Коби дають зразок живучості консервативних традицій обробки каменю, які не можуть перерости у прогресивну систему пластинчастого сколювання.

Не такі, але близькі за історичним значенням традиції характерні для пам'яток ак-кайської археологічної культури. Тут пластинчасте сколювання також не набуло широкого розповсюдження. Натомість головну роль відігравали двобічно оброблені знаряддя, серед яких домінували так звані ножі з прощиною для упору пальця, відомі на багатьох пам'ятках мустьє Центральної Європи. За архаїчною системою розколювання каменю та традиціями виготовлення двобічних знарядь приховується неекономне використання трудових витрат і сировини.

Принципово іншу картину дають мустьєрські комплекси старосільської та західнокримської групи пам'яток. Тут чітко виражена тенденція до використання пластинчастого сколювання, що давало високоякісні заготовки типу ножеподібних пластин, а відтак — можливість виготовлення на цих заготовках ефективного виробничого інвентарю. На фінальному етапі мустьє Криму на пам'ятках цих двох груп настає стабілізація пластинчастого сколювання.

Крим виявився не лише надзвичайно багатим на мустьєрські археологічні пам'ятки, а й на антропологічні знахідки. У центральній частині грота Киїк-Коба ще у довоєнні роки виявлено залишки двох неандертальських поховань. Поховання дорослого хронологічно пов'язане з кінцем ашельської доби. Приналежність дитячого поховання твердо не встановлена [6].

Розрізнені кістки жінки 25-річного віку знайдені в другому шарі багатошарової стоянки Заскельна V. Більш цінні антропологічні матеріали походять з III та III-а шарів стоянки Заскельна VI. Анатомічні дослідження довели, що кістки першого скупчення належать до трьох дитячих поховань, віком один, три та п'ять років. Висловлювалося припущення, що друге скупчення являє собою залишки колективного поховання, яке у пізніший час було частково зруйновано.

Хоча старосільська та західнокримська групи мустьєрських пам'яток демонструють вищі досягнення ранньопалеолітичної техніки обробки каменю, встановлено, що ці пам'ятки не могли перерости в місцевий пізній палеоліт. Найдавніше сапієнтне населення в Криму з'явилось внаслідок міграції з заходу.

Серед археологічних регіонів, де простежуються пізні етапи антропогенезу України, важливе місце посідає Середнє Подністров'я. З-поміж численних пам'яток цієї території найцікавішими є багатошарові стоянки Молодове І та V. Широкомасштабні розкопки цих пам'яток дозволили виявити у чітких геологічних шарах першокласні мустьєрські комплекси з виразним крем'яним інвентарем.

На стоянці Молодове І у четвертому культурному шарі знайдено залишки мустьєрського поселення, які складалися з кісток мисливських тварин, численних крем'яних знарядь та різноманітних знахідок. Основною мисливською здобиччю молодовського палеоантропа був мамонт. Для виробничого інвентарю характерні однобічні знаряддя, виготовлені з використанням високоякісних тонких заготовок, серед яких значне місце посідали ножеподібні пластини. Унікальною є знахідка залишків штучно

[6] *Бонч-Осмоловский Г. А.* Палеолит Крыма. Грот Киик-Коба. Москва—Ленинград, 1940. — Вып. 1, с. 136—143.

створеної житлової споруди круглої форми з кісток мамонта.

Аналогічну картину дають і нижні культурні шари розташованої поблизу унікальної за кількістю культурних нашарувань пам'ятки Молодове V. Тут також виявлено значну кількість мисливських тварин, виразну колекцію знарядь з однобічно обробленого кременю. У 11-му шарі досліджено залишки довготривалого житла, аналогічного житлу з Молодове I [7].

Ці споруди зведені з використанням дерев'яних жердин, шкур та кісток мамонта. У значно досконаліших зразках вони добре відомі з пізньопалеолітичних поселень Мізин та Межиріч. Проте, як свідчать елементи конструкції жител, молодовські споруди ще не мали тих архітектурно-естетичних елементів, що надають особливої виразності житлам з кісток мамонта пізньопалеолітичного часу.

Крім цих мустьєрських пам'яток, що належать до так званих леваллуазьких комплексів і характеризуються найпрогресивнішими у ранньопалеолітичну добу прийомами обробки каменю, на території Середнього Придністров'я відомі пам'ятки з примітивними прийомами виготовлення кам'яних знарядь. Це так звана стінківська археологічна культура [8].

Взагалі на Середньому Дністрі також була відсутня однолінійність розвитку протягом досить значного проміжку часу, що охоплював завершальну стадію антропогенезу.

Інші території України не так багаті на ранньопалеолітичні пам'ятки. Це стосується насамперед Донбасу і Придніпров'я. Відсутність на Дніпрі стратифікованих мустьєрських пам'яток, невиразна геологічна ситуація залягання знахідок та їх нечисленність не дозволяють детально проаналізувати шляхи розвитку ранньопалеолітичного населення в цьому регіоні. Багаторічна руйнація берегових схилів, викликана будівництвом штучних водосховищ, також не дає надію на виявлення тут нових добре збережених пам'яток палеоліту.

Таким чином, у межах України існували різні прояви антропо- та культурогенезу. Близько 1 млн років тому територія України заселюється пралюдиною — спочатку архантропами (пітекантропи), а з настанням пізньоашельської доби — палеоантропами (неандертальці).

Територія України, як і вся Східна Європа, на останніх етапах антропогенезу в цілому тяжіє до Центральної Європи, хоча це зовсім не означає абсолютну ізольованість від східних територій. Виняток становить Придністров'я, мустьєрські пам'ятки якого відбивають головним чином не центральноєвропейські впливи, а насамперед ті напрями, витоки яких знаходяться в Передньому Сході. У цьому позначилася географічна специфіка території України — її приналежність до периферії Великого Середземномор'я, яке, починаючи із завершення антропогенезу, стає центром багатьох прогресивних змін у розвитку людства.

Саме на Передньому Сході виявлені найрозвиненіші археологічні комплекси завершальної фази раннього палеоліту, саме тут досліджено низку унікальних поховань так званих прогресивних неандертальців, саме з цієї території, як вважає більшість фахівців, Homo sapiens розселився на євразійський континент. Є чимало антропологічних свідчень того, що європейські неандертальці не могли трансформуватися в сучасну людину і що культура пізнього палеоліту принесена в Європу іззовні. Зрозуміло, що це лише гіпотези, які не дають остаточної відповіді на питання, звідки з'явився Homo sapiens на європейському континенті і що сталося з місцевим неандертальським населенням? Попереду велика дослідницька робота, в якій своє місце мають посісти науковці України.

---

[7] *Черныш А. П.* Ранний и средний палеолит Приднестровья. — Москва, 1965; *Черниш О. П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961.

[8] *Анисюткин Н. К.* Об археологических культурах мустье // АС. — 1977. — № 18, с. 5—9.

Розділ 2

КУЛЬТУРА пізньопалеолітичного населення УКРАЇНИ

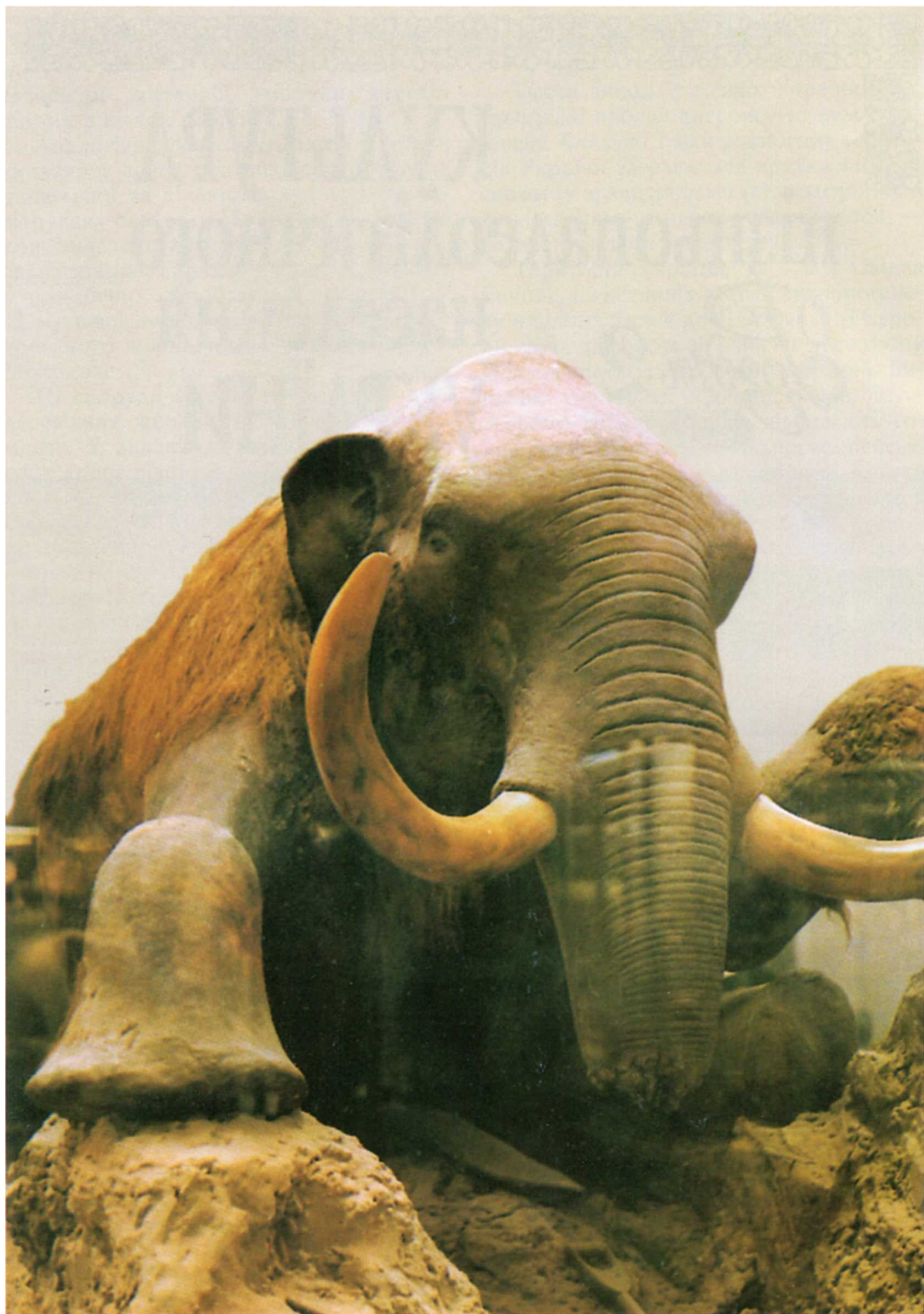

Мамонт, знайдений у 1901 р. на р. Березівка (Зоологічний музей РАН, Санкт-Петербург).

2.1. Загальна характеристика ранньопервісної общини пізнього палеоліту

Суспільства мисливців та збирачів, які населяли територію України 40 — 10 тис. років тому, залишили численні свідоцтва культури стародавнього людства. Вони є невід'ємною частиною пізньопалеолітичних суспільств, поширених на просторах Європи, зі спільними формами соціальної організації, загальними рисами привласнювальної економіки та світогляду. Огляд цього тривалого та суттєвого періоду розвитку людства на широкому тлі пам'яток Європи висвітлює певну своєрідність традицій пізньопалеолітичного населення України.

Епоха, що має назву пізній палеоліт, пов'язана з появою на історичній арені Homo sapiens — людини сучасного фізичного типу, що супроводжувалось рядом важливих змін.

У пізньому палеоліті, як і у попередню епоху, полювання залишається основою економіки стародавніх суспільств. Завдяки прогресу в галузях кам'яної та кістяної індустрій та особливостям природних умов пізнього плейстоцену набуває розвитку спеціалізоване колективне полювання на той чи інший вид тварин у різних ландшафтно-кліматичних регіонах. Як наслідок — розвиваються різні форми та методи полювання на великих стадних тварин в певних регіонах, що доповнюються полюванням на дрібних тварин і птахів, а також збиральництвом.

Умови життя вимагали від людей створення соціальної організації з високим рівнем колективізму, без якого взагалі неможливо було вижити в умовах суворого клімату та полювати на велетнів плейстоценової фауни.

За однією з поширених теорій щодо соціальної організації мисливських колективів з переходом до пізнього палеоліту завершується становлення нового соціального організму, яким стає рід. Порівняно із праобщиною раннього палеоліту первісний колектив набуває рис справжньої первісної общини [1]. У контексті цієї теорії поява на історичній арені ранньородової общини завершує тривалий процес формування екзогамії, уможливлює регулювання статевих відносин, що сприяє відтворенню повноцінного покоління. За іншою точкою зору існування в пізньому палеоліті таких соціальних інститутів, як рід, екзо-

[1] *История* первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — Москва, 1986, с. 101.

гамія тощо не може бути доведеним через неповноту археологічних даних та брак наукових розробок [2].

Немає також єдиної думки щодо механізму здійснення шлюбних відносин, якщо вони існували за законами екзогамії. За однією з концепцій, обмін партнерами відбувався за дуально-шлюбною системою. Тобто шлюби були можливі тільки між двома або кількома шлюбними общинами. Дискусійним є питання стосовно того, якою саме була форма шлюбу — груповою чи парною.

Згідно з однією з пануючих у 60—80-х роках XX ст. гіпотез, провідною формою шлюбу була парна сім'я, яка поступово змінювала групову [3]. Існування такої сім'ї теоретично доводилося необхідністю соціально-економічного об'єднання жінки з чоловіком в умовах статевого розподілу праці для забезпечення найсприятливіших умов виживання, продовження роду та виховання дітей [4]. Існування парних сімей в палеоліті підтверджується наявністю на стоянках невеликих жител [5]. Щодо устрою сімейно-шлюбних відносин, то також є полемічним питання, в якій общині повинна була залишатися утворена сім'я? Тобто сім'я була матрилокальною чи патрилокальною? Звичайно, що жодних прямих свідоцтв існування того чи іншого археологія не дає. Одні й ті самі факти — наявність у житлах жіночих статуеток, розбіжність складу крем'яних знарядь, знайдених в житлах, та деякі особливості у конструкції самих жител — інтерпретуються з діаметрально протилежних позицій [6].

За наявності різних концепцій звичайно використовуються різні терміни щодо визначення соціальних структур пізнього палеоліту: ранньородова община, ранньопервісна община, локальна група, парна сім'я, мала сім'я, нуклеарна сім'я. При всій складності цих ґрунтовних питань, враховуючи різні концепції, за однією з сучасних теорій можна визначити, що основою соціального устрою пізньопалеолітичного суспільства була ранньопервісна община, яка утворювалася з кількох малих сімей.

Існування таких соціальних угруповань за археологічними даними простежується на прикладі стоянок мисливців зі складною плануграфією та житлами.

Одним з археологічних джерел, унікальним за своєю інформативністю щодо складу соціальної групи, яка проживала на одній стоянці, є Мащицька печера у Польщі. Стоянка, яка була розташована у печері та на майданчику біля неї, займала 70 м². За плануграфією стоянка чітко поділяється на кілька функціонально різних зон. Біля входу в печеру на майданчику розташовувалася зона білування дичини. У пе-

[2] Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1, с. 93, 97.

[3] *Семенов Ю. И.* О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // СЭ. — 1978. — № 4, с. 64.

[4] *Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи. — Москва, 1974, с. 234.

[5] *Григорьев Г. П.* Происхождение общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы. — Ленинград, 1972, с. 12.

[6] *Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи...; *Ефименко П. П.* Первобытное общество / Изд. 3. — К., 1953, с. 403; *Яковлева Л. А.* Информативность внешнего облика древних жилищ // Строительство и архитектура. — 1986. — № 7, с. 27; *Яковлева Л. А.* Роль женщины в позднепалеолитической общине (по материалам искусства Восточной Европы и Сибири) // Древняя история населения Украины. — К., 1991, с. 12; *Залізняк Л. Л.* О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987, с. 64.

Житло з кісток мамонта зі стоянки Межиріч (реконструкція І. Г. Підоплічка).

черi — житлова зона, а за нею — зона зберігання припасів.

Унікальним для пізнього палеоліту є той факт, що на стоянці знайдено більше 50 кісток людей, переважно фрагментів черепів. Характер пошкодження кісток свідчив про знищення мешканців печери іншою групою людей, які застосовували канібальство [7]. Цей факт надав винятковy можливість мати прямі свідоцтва щодо складу однієї з соціальних груп пізнього палеоліту, яка мешкала на стоянці 15 тис. років тому. За реконструкцією антропологів людські кістки належали 16 особам, представленим трьома поколіннями: п'ятеро дорослих (три жінки та двоє чоловіків), троє молодих (двоє дівчат та один хлопець-підліток) та восьмеро дітей.

Чисельність групи людей Мащицької печери добре корелюється з даними етнографії, за якими мінімальна кількість мисливської общини могла становити 15—20 осіб.

Більш розвинену мисливську общину до 50 осіб, що складалася з п'яти-семи сімей, простежено на пізньопалеолітичних стоянках України за допомогою етнографічних паралелей щодо аборигенів півночі [8]. Розрахунки були зроблені за кількістю жител (чотири-п'ять на одній стоянці) та за розмірами решток

[7] *Kozlowski S. K., Sache-Kozlowska E.* Magdalenian. Family from the Maszycka Cave, Jahrbuch des Römi-Sch-Germanischen Zentra L'museums Mainz, 40, Jahrgang, 1993. — Teil. Mainz, 1995, p. 115—205.

[8] *Бибиков С. Н.* Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования // СА. — 1969. — № 4, с. 5—23.

Кістяні наконечники списів зі стоянки Амвросіївка (пізній палеоліт).

житлових споруд діаметром 5—7 м на таких пам'ятках, як Радомишль, Мізин, Добранічівка, Межиріч. Виходячи з оптимальної внутрішньої площі житла, дослідники дійшли висновку, що у кожному житлі проживало від однієї до трьох сімей, а сама община складалася з 20—50 осіб. Коливання чисельності мисливських громад є цілком нормальним, враховуючи ряд мінливих природних та соціально-економічних чинників.

За даними етнографії, община мала певну мисливську територію. Привласнювальний тип первісної економіки, основою якої в пізньому палеоліті було полювання, чітко диктував спосіб використання громадою своїх мисливських зон. У цілому мисливці пізнього палеоліту мали багато спільних рис щодо способу життя, яке повністю залежало від поведінки стадних тварин, їх біологічних циклів та сезонних міграцій [9]. Завдяки постійності сезонних міграцій стадних тварин первісна людина досконало орієнтувалася на місцевості, обираючи найбільш вдалі стратегічні місця для полювання.

Особливо важливими були осінні полювання, завдяки яким община отримувала значну кількість м'яса, кісток, шкір, які необхідно було переробити, відсортувати, перетворити на запаси їжі, матеріал для пошиття одягу, сировину для виготовлення знарядь, витворів мистецтва, матеріал для будівництва жител тощо. Відсутність транспортних засобів, м'ясних запасів та сировини сприяли тому, що люди селилися поблизу місця осінніх полювань.

Якщо поселення тільки утворювалося, то до настання холодів необхідно було насамперед збудувати житла, які захищали від негоди в умовах відкритої усім вітрам Руської рівнини, та заготувати м'ясо на зимовий період, що давало можливість відносно спокійно та достатньо комфортно перезимувати.

За сприятливих умов люди могли залишатися в такому поселенні протягом цілого року, створюючи в міру потреби пошукові та мисливські експедиції для поповнення запасів їжі, сировини для крем'яних та кістяних знарядь, вохри, природніх прикрас тощо. З настанням тепла община з економічних міркувань могла розпастися на невеликі групи і навіть на окремі сім'ї, які мандрували у пошуках їжі самостійно. У межах мисливської території вони створювали тимчасові стоянки, полюючи на різних

[9] *Binford L. /B/.* The Magic Numbers "25" and "500". Determinants of Group size in Modern and Pleistocene Hunters // Man the hunter. — Chicago, 1968, p. 247—248; *Кабо В. Р.* История первобытного общества и этнография // Охотники, собиратели, рыболовы. — Ленинград, 1972, с. 53—67; *Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.

тварин та поповнюючи харчовий раціон збиральництвом. З початком осені община знов збиралася разом на традиційних шляхах осінніх міграцій тварин, у ряді випадків вертаючись до свого зимового поселення. Якщо вдале полювання відбувалося в іншому місці, то створювалося нове зимове помешкання.

Таким чином, пізньопалеолітична община, за винятком особливо сприятливих сезонів, вела напівосілий спосіб життя, утворюючи базові поселення, де вона перебувала в холодну добу року, доповнюючи їх в міру необхідності іншими короткотривалими стоянками теплої доби в межах певної мисливської території.

У пізньому палеоліті, з появою екзогамії та перших форм шлюбу, набули розвитку міжобщинні відносини. Контакти між общинами здійснювалися не тільки за законами екзогамії, а й з суто економічних причин: обмін сировиною, деякими типами речей тощо. Завдяки цьому зміцнювалися стосунки між спорідненими общинами, відбувався обмін досвідом, передавалися міфи, легенди, що сприяло збагаченню культурних традицій. Усе це свідчить про складний процес розвитку пізньопалеолітичних суспільств.

За даними етнографії, що обгрунтовуються також рядом археологічних джерел, міжобщинні контакти відбувалися в певних місцях та у відповідні періоди і набували характеру міжобщинних свят, під час яких необхідно було дотримуватися конкретних обрядів, ритуалів. До цих подій готували ритуальний одяг, ритуальний інвентар, малювали певні зображення тощо.

Місцями проведення міжобщинних свят вважають ряд відомих печер та гротів Західної Європи, розташованих у Піренеях та Перігорі. На стінах більшості з них зображені люди, тварини, які супроводжувалися знаками та численними відбитками рук.

Орнаментовані предмети з бивня мамонта зі стоянки Мізин (пізній палеоліт).

На рівнинних просторах Східної та Центральної Європи місцями міжобщинних свят, цілком імовірно, були такі великі поселення, як Дольні-Вестоніци, Павлів у Чехії, Костенки I у Росії, де знайдено значну кількість художніх виробів та численні прикраси.

Наявність на деяких поселеннях однотипних речей, кількість яких значно перевищує потреби однієї общини, відомі у Німеччині. На поселеннях Петерсфельд та Горенздорф знайдено сотні кам'яних плиток з гравіюванням. Серед них досить часто повторюється одна й та ж тема — схематичне зображення групи жінок. Значну кількість кам'яних плиток з зображенням людей виявлено на поселенні Ля-Марш у Франції.

На зазначених поселеннях простежується повний цикл виготовлення цих предметів — від заготовки до виробу.

Лопатка мамонта з розписом зі стоянки Мізин (пізній палеоліт).

Значна концентрація художніх виробів на деяких поселеннях пізнього палеоліту пояснюється тим, що ці поселення були певними центрами виробництва таких виробів для подальшого їх розповсюдження. Наявність на поселеннях місць локального їх зосередження зі слідами утилізації в археологічному контексті засвідчує, що дії обрядово-ритуального змісту, можливо з рисами дарообміну, відбувалися саме на цих поселеннях як центрах обрядової та соціальної активності певного населення.

Існування поселень з поліфункціональним призначенням, а також спеціальних святкових центрів-святилищ (Ніо, Труа Фрер Фон-де-Гом, Ляско, Альтамира) свідчать про значну розвиненість обрядово-ритуальної діяльності та її важливу роль у житті пізньопалеолітичного населення. Специфіка археологічних джерел не дозволяє дати однозначну характеристику щодо конкретизації цього боку життя. Однак в цілому всі ці пам'ятки окреслюють загальний напрям обрядово-ритуальної діяльності людини тієї епохи, пов'язаний з темою полювання, стосунків мисливців з тваринним світом.

За рядом даних, одним з найважливіших етапів обрядово-ритуальної діяльності у мисливських суспільствах були обряди посвячення нового покоління в мисливці, тобто ініціації, спрямовані на закріплення найоптимальніших способів існування та виживання в умовах мисливського господарства.

Під час ініціації молодому поколінню у обрядово-міфологічній формі передавалися різноманітні знання — від побутових до сакральних, нагромаджених та збережених старшим поколінням. Обряди та міфи посвячували його у найглибші таємниці общини, розкривали картину мисливських уявлень.

Щелепа мамонта з розписом зі стоянки Мізин (пізній палеоліт).

Посвячувальні обряди у більшості мисливських общин, відомих за етнографією, були обов'язковими для усіх підлітків чоловічої статі. Проходження обряду ставало найважливішим етапом у житті підлітка, своєрідним "рубіконом", після якого він ставав повноправним членом общини, визнаним мисливцем.

Ініціації супроводжувались фізичними та психічними випробуваннями, що вимагало від підлітка демонстрації мисливського хисту, витривалості, уміння перебороти страх та негоди. Суворість випробувань диктувалася самим життям, в якому можна було зберегти себе, маючи подібні якості. В цілому проведення різних за призначенням первісних обрядів вимагало виконання певних дій, пісень, танців, використання костюмів, прикрас, масок, обрядового складу деяких речей.

Однією з провідних фігур у мисливських обрядах є персона "людина-звір". Його роль виконував один з мисливців, який у ритуальному вбранні зооморфного характеру, завдяки певним діям, здійснював, так би мовити, зв'язок соціуму з тваринним світом.

У цьому персонажі напівлюдини-напівзвіра втілений один з класичних образів мисливського світогляду, відомий у різноманітних художніх формах — від міфів до фігуративних зображень. У деяких святилищах пізнього палеоліту на стінах печер залишилися зображення "рогатого Бога" з печери Труа Фрер, "людини з маскою" з Комбареля, "людини з пташиним обличчям" з Ляско. Ці фантастичні персонажі супроводжували різноманітні тварини.

Загальний для мисливського світогляду напрям, пов'язаний з системою складних стосунків соціуму з тваринним світом, у тому числі й у різних обрядово-ритуальних формах, простежується і у похованнях пізнього палеоліту.

При всій нечисленності пам'яток цього типу вони за характером поховального обряду, складом супроводжуючих небіжчика речей, висвітлюють комплекс ідеологічних уявлень з елементами формування тотемізму, шаманізму та анімізму.

На території України пізньопалеолітичні поховання невідомі, однак, за даними поховань Європи та Сибіру, в пізньому палеоліті людей ховали в одязі, оздобленому зооморфними прикрасами. Поруч з померлими у ряді випадків клали кістки тварин, а іноді художні вироби у вигляді тварин і людей.

Одним з яскравих прикладів мисливського світогляду є поховання молодої жінки з Сан-Жермен-ла-Рівьєр у Франції. Її поховано у невеликому кам'яному дольмені, на одному камені якого зображено сцену полювання на бізона [10]. Зображення, залишки ритуального вогнища, роги оленя навколо вогнища, кістки коня, вбрання, прикрашене зубами оленя та мушлями, свідчать про дотримання ритуальних дій під час поховального обряду, пов'язаного з темою єдності людини зі світом тварин.

Ще одним унікальним прикладом є парне поховання підлітків із Сунгира в Росії. Підлітків поховано на спині у випростаному стані, головами один до одного. За реконструкцією О. М. Бадера, їх покладено у могилу в хутряному одязі, багато розшитому кістяним намистом та прикрашеним підвісками із зубів тварин [11].

Особливу увагу привертає одяг старшого підлітка: кількість підвісок із зубів песця, пазур пантери біля рота, можливо, частина зооморфної маски, хвіст із намистин наближають цей костюм до відомих з етнографії ритуальних костюмів шаманів, які втілювали в собі фантастичний персонаж "людини-тварини", відомий у мистецтві палеоліту. Дві кістяні статуетки тварин: мамонт біля лівого плеча та кінь на грудях, а також набір мисливської зброї поруч із підлітком дозволяють вбачати у цьому похованні відображення в своєрідній предметно-ознаковій формі один з провідних сюжетів мисливської тематики "чаклун в оточенні тварин" [12].

У цілому сукупність поховальних пам'яток пізнього палеоліту засвідчує те, що загальною тенденцією було дотримання ритуальних дій під час поховання. Так, більшість поховань розміщено в зоні з насиченим культурним шаром не лише в місті активної господарської діяльності людей, а й у житлі.

Одним з важливих компонентів поховального ритуалу було посипання померлого порошком червоної мінеральної фарби — вохри (Мальта, Костенки XV, Сунгир у Росії; Ковіньйон, Арен-Кандід в Італії; Дольні-Вестоніци у Чехії). У могилу небіжчика клали в одязі, нерідко оздобленому численними і складними прикрасами (Грот Дітей, Ковіньйон в Італії, Кро-Маньйон у Франції; Дольні-Вестоніци у Чехії; Сунгир та Мальта у Росії). Біля померлого або навіть йому у руки клали знаряддя праці, мисливську зброю (Сунгир та Мальта в Росії, Кро-Маньйон у Франції, Арен Кандід в Італії).

Інтерпретація цих традицій стає можливою завдяки кореляції рис поховального обряду з даними етнографії. За багатьма свідченнями, мисливців досить часто ховали безпосередньо на стоянці, частіше в самому житлі. Жит-

[10] *Blanchard R.* Le gisement et le squellette de Saint-Germain-la-Riviere L'Arthropologie, n. 1 et 2. Ed masson. — Paris, 1973, p. 148—151.

[11] *Бадер О. Н.* Палеолитические погребения и палеолитические находки в Сунгире // Сунгирь. Антропологическое исследование. — Москва, 1984, с. 8—11.

[12] *Яковлева Л. А.* Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру // Археологія. — 1994. — 4, с. 88.

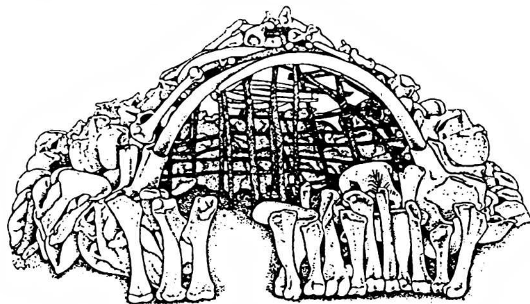

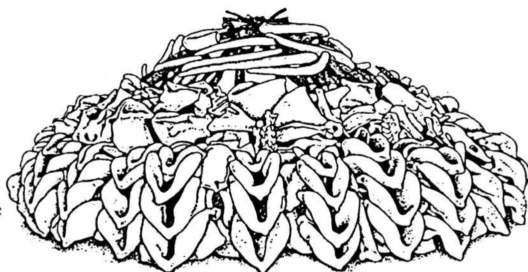

Житло з кісток мамонта зі стоянки Межиріч (графічна реконструкція за І. Г. Підоплічком).

ло, в якому ховали людину і де вона проживала до самої смерті, як правило, мешканці залишали назавжди, або на досить тривалий час [13]. За цим звичаєм стоять уявлення, в підгрунті яких — фіксація смерті та відцурання живих від померлого. Дотримання цього звичаю, на думку мисливців, забезпечувало незворотність процесу "відчуження" мертвого від живих. Тому під час поховання в могилу клали майно, що особисто належало померлому: одяг, знаряддя праці, зброю, прикраси тощо. Вилучення з речового середовища предметів, що належали за життя одному з членів самої общини, широко відомі. З одного боку, речі, що належали померлому, згідно з певним уявленням, могли знадобитися й після смерті, з іншого — залишені на стоянці, вони могли завдати шкоди живим, стати причиною їх невдач, хвороби та навіть смерті [14]. Строк функціонування предметів обмежувався терміном життя їх власника. Речі, що виготовляв общинник чи отримував при обміні, даруванні або внаслідок обрядових дій, після його смерті в ряді випадків вилучалися з користування.

Іноді разом з померлим клали речі, що належали не тільки йому особисто, а й певній групі людей, або всій його сім'ї [15].

Таким чином, речі, що супроводжували померлого, свідчать про його становище в общині та взаємостосунки, які існували між ним та колективом.

Модель поведінки людини у мисливській общині чітко регламентувала дії кожного її члена, залежно від його статі та віку. Відповідні норми для кожної статево-вікової групи зумовлювалися мисливським побутом, що забезпечувало общині стабільне функціонування.

За приналежністю до однієї з статево-вікових груп (будь то діти, чоловіки чи жінки) визначався набір особистих речей. Значну роль щодо з'ясування місця того чи іншого індивідуума у колективі відігравали прикраси.

Оздоблення одягу та тіла в системі світогляду первісної людини посідало чільне місце і несло в собі багатозначну інформацію в ряді випадків про стать, вік, соціальний статус індивідуума [16].

---

13 *Харунзин Н.* Этнография. Лекции IV. Верования. — Санкт-Петербург, 1905, с. 211.

14 *Ламанский В.* Этнографические замечания и наблюдения Кастена о лопарях, карелах, самоедах и остяках, извлеченные из его путевых воспоминаний 1838—1844 гг. — Санкт-Петербург, 1853, с. 67, 71, 79, 80.

15 *Харунзин Н.* Этнография..., с. 211.

16 *Народы* Сибири. Народы мира. — Москва: Ленинград, 1956, с. 289, 391, 623, 753—754; *Бадмаева Р. Ф.* Бурятский народный костюм. — Улан-Уде, 1987, с. 53, 101; *Уайт Р.* Образное мышление в ледниковую эпоху // В мире науки. — Москва, 1989. — № 9, с. 54—61.

Поховання пізнього палеоліту не тільки розкривали певні домінанти обрядово-ритуальної діяльності, а й несли в собі інформацію щодо подальшої соціалізації суспільства в цілому.

Окреслені риси суспільства пізнього палеоліту на широкому тлі археологічних пам'яток Європи розкривають загальні ознаки архаїчної культури людства. Водночас в межах цього тривалого хронологічного періоду простежується своєрідність традицій щодо мисливських суспільств реґіонів, обмежених у просторі та часі.

2.2. Основні хронологічні етапи заселення території України у пізньому палеоліті. Спосіб життя

Територія України у пізньому палеоліті освоювалася людиною за досить специфічних природних умов, пов'язаних з материковими зледеніннями, характерними для плейстоцену. Під впливом льодовиків панував досить холодний клімат з ритмічними коливаннями похолодань та потеплінь [1].

Початок епохи пізнього палеоліту геологічно збігається з середнім вюрмом, в межах якого простежується паудорфський (дофіновський) інтервал відносного потепління та пом'якшення клімату приблизно 30—24 тис. років тому. В цілому цей період, обмежений в рамках 40—24 тис. років тому, за прийнятою в археології періодизацією визначається як ранній етап пізнього палеоліту. На ранньому етапі пізнього палеоліту заселення території України обмежувалося кількома реґіонами.

За даними стратиграфії та абсолютними радіокарбонними датами, зосередження археологічних пам'яток простежується в Криму (Сюрень І, нижній шар; Буран-Кая 3, шар с), в Закарпатті (Королеве І, шар 1а; Королеве II, шар 2), в Побужжі (Анетовка 13), в Середньому Подністров'ї (Молодове 5, шар 10—8; Кормань 4, шар 7), на Волині (Липа 1,6; Куличівка, шар 3 та ін.).

Клімат у паудорфський інтервал потепління визначається за споро-пилковими характеристиками геологічних відкладень. За результатами аналізів простежується існування лісостепу, що змінюється поширенням хвойних та хвойно-листяних лісів [2].

За даними остеологічних залишків, на археологічних пам'ятках окреслюються види тварин, на які полювали люди, — північний олень, кінь, мамонт тощо.

У середньому етапі пізнього палеоліту (23—18 тис. років тому) відбувається останнє потужне зледеніння пізнього вюрму. Широке насування Скандинавського льодовика з півночі призвело до значного похолодання, пік якого припадає на 20—18 тис. років тому [3].

Клімат визначається як різкоконтинентальний, холодний та сухий з тривалою зимою та коротким літом. Вже на початку пізнього вюрму простежується зональність рослинного покриву на території України. В максимум зледеніння вздовж льодовикової криги тягнулася смуга рослинності тундрового та степового характеру з листяним рідко-

[1] *Марков К. К., Величко А. А.* Четвертичный период. — Москва, 1967. — Т. 3.

[2] *Гричук В. П.* Растительный покров в позднем плейстоцене // Лесс-перигляциал-палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — Москва, 1969, с. 65—66.

[3] Палеолит СССР. — Москва, 1984, с. 165.

ліссям. Її змінювала зона перигляційного лісостепу з березовими та сосновими лісами. Далі на південь простягалася широка зона перигляційного степу, що тяглася до басейна Чорного моря, територія якого була зменшена загальним зниженням рівня океану в максимум зледеніння на 130 м. Серед степів на півдні Волино-Подільської височини, на Донецькому кряжі, розміщувалися невеликі ділянки лісостепу, у східних та південних передгір'ях Карпат — хвойні ліси [4].

За умов значного похолодання північні реґіони України були майже не заселеними, за винятком деяких стоянок на Дніпрі та Дністрі. У басейні Верхнього Дніпра за стратиграфією та абсолютними датами фіксується локальне зосередження стоянок (Пушкарі I, Погон, Новгород-Сіверський). Їх компактне розташування, вірогідно, пов'язано з потужними виходами кременю у Новгород-Сіверському реґіоні.

Кремінь був провідною сировиною, з якого виготовляли численні й різнофункціональні знаряддя праці, мисливську зброю протягом всього пізнього палеоліту. Тому біля природних крем'яних родовищ, які локалізувались у певних реґіонах, завжди знаходять стійбища первісної людини.

За даними розкопок з'ясовано, що стоянка Пушкарі I функціонувала тільки у теплу пору року [5]. Тисячі розщеплених кременів, які рясно вкривали давню поверхню стоянки, свідчать про інтенсивне виготовлення нуклеусів — заготовок для різноманітних знарядь. Цілком природно, що із закінченням полювань та заготовивши запаси крем'яних виробів, пушкарівці відкочовували далі на південь, ховаючись від пилових бур та холодних північних вітрів з льодовика. В умовах максимального похолодання Південна Україна стала основною територією зосередження різноетнічного населення. Широка зона перигляційного степу Причорномор'я та Приазов'я з багатою фауною, де панували травоїдні, а також родовищами кременю у Сіверському Дінці та на Донецькому кряжі створювала сприятливі умови щодо проживання різних груп населення. На Середньому Побужжі відомі такі стоянки, як Анетівка II, Сагайдак I,Ліски, Володимирівка 8—7, Івашкове поле, а на Сіверському Дінці — Амвросіївка, Ями, на Нижньому Подністров'ї — Зелений хутір 2, Рашкове 8—7 та ін.

Простежено, що мисливці степової зони переважно полювали на бізонів. Згідно циклу сезонних міграцій цих тварин, люди протягом року переміщувалися широкими просторами перигляційних степів. Свідоцтвами таких сезонних міграцій є місця колективних полювань на бізонів та стійбища мисливців, які розміщувалися в теплу добу року на плато, а у холодну — в долині біля річок [6].

Найінформативнішими археологічними пам'ятками мисливців на бізонів є Анетівка II та Амвросіївка. Остання являла собою стоянку, розташовану біля місця полювання на бізонів. Анетівка II більш складної структури — вона мала спеціалізовані зони розбирання бізонів, майданчик для ритуальних дій [7].

---

[4] *Гричук В. П.* Вказ. праця, с. 66—67.

[5] *Пушкаревский* сборник. По материалам исследований палеолитической стоянки Пушкари I. — СПб, 1997. — Вып. 1, с. 73.

[6] *Дворянинов С. О., Сапожников И. В.* О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тез. конф. — К., 1995, с. 16—18.

[7] *Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н.* Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989, с. 137; *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40, с. 328—370; *Пидопличко И. Г.* Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2, с. 65—69.

Ці унікальні мисливські комплекси не тільки дають можливість простежити характер стоянки, а й детально реконструювати характер полювання на бізонів, способи розбирання туш тварин, зберігання м'ясних запасів тощо. Однак ці глобальні реконструкції є справою майбутнього, оскільки обидві пам'ятки знаходяться в процесі дослідження.

На сучасному етапі дослідження, за даними Амвросіївки, простежено, що місцем багаторазового полювання на бізонів був довгий яр із стрімкими схилами. У різні періоди тут забито до 1000 бізонів [8]. При полюванні у Амвросіївці використовувались списи з довгими кістяними вістрями. У Анетівці II застосовували вістря з рогу північного оленя. Списи з роговими та кістяними вістрями (деякі з них, можливо, мали вставлені крем'яні вкладені) та лук з крем'яними стрілами були достатньо ефективною зброєю для полювання на бізонів.

За даними розкопок, на Анетівці II зафіксовано сліди ритуальної діяльності, пов'язаної з мисливством на бізонів. На одній з ділянок стоянки знайдено викладки з черепів та щелеп бізонів, вкритих червоною фарбою [9].

На останньому етапі пізнього палеоліту (17—10 тис. років тому), у пізньому вюрмі, розпочалося поступове потепління, яке відбувалося пульсаціями. Коливання температури обумовили чергування періодів потепління з періодами похолодань. Близько 10 тис. років тому розпочинається сучасна епоха голоцену [10].

Зональність рослинного покриву на території України, простежена ще для початку пізнього вюрму, обумовлює зональне розміщення певних видів тварин. За рештками фауністичного матеріалу на стоянках визначено чотири варіанти: мамонтовий (середньодніпровський), бізоновий (степовий), рангіферно-еквідно-мамонтовий (волинсько-придністровсько-середньобузький), сайгачно-цервідний (кримський) [11]. Усі ці природні чинники значною мірою впливали на формування тієї чи іншої системи життєзабезпечення в певному ландшафтному регіоні.

Заселення території України значно пожвавлюється на останньому етапі пізнього палеоліту. Мисливські групи зосереджуються в басейнах великих річок, що течуть з півночі на південь.

Як і раніше, щільно заселена зона перигляційних степів, про що свідчить значна кількість стоянок. Серед них можна назвати Говоруху, Янісоль, Кам'яну балку 2 [12]. Як і раніше, переважало полювання на бізона. У фінальному пізньому палеоліті провідним стає полювання на коня. В Криму також спостерігається присутність мисливських груп (Буран-Кая 3, шар 6, горизонти 9—8; Грот Скалистий, шар 3, горизонт 3 та ін.).

Активізується діяльність мисливського населення на Волині та Середньому Подністров'ї. Найважливішою є стоянка Молодове V, шари 6—1, матеріали якої дають можливість реконструювати традиції мисливських типів господарства протягом всього останнього періоду пізнього палеоліту на Середньому По-

---

[8] *Krotova A. A., Belan N. C.* Amvrosievka. A unique upper paleolithic site in Eastern Europe // From Kostenky to Cloves. Upper-paleolithic paleo indian adaptations. — N. Y., 1993, p. 125—142.

[9] *Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н.* Вказ. праця, с. 22.

[10] *Палеолит* СССР, с. 165.

[11] *Бибикова В. И., Белан Н. Г.* Локальные варианты и группировки позднепалеолитического территориального комплекса Юго-Восточной Европы // Бюл. МОИП. Отд. биол. — 1979/84. — Вып. 3, с. 3—14.

[12] *Сапожников И. В.* Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. — 1992. — Вып. 206, с. 43—48.

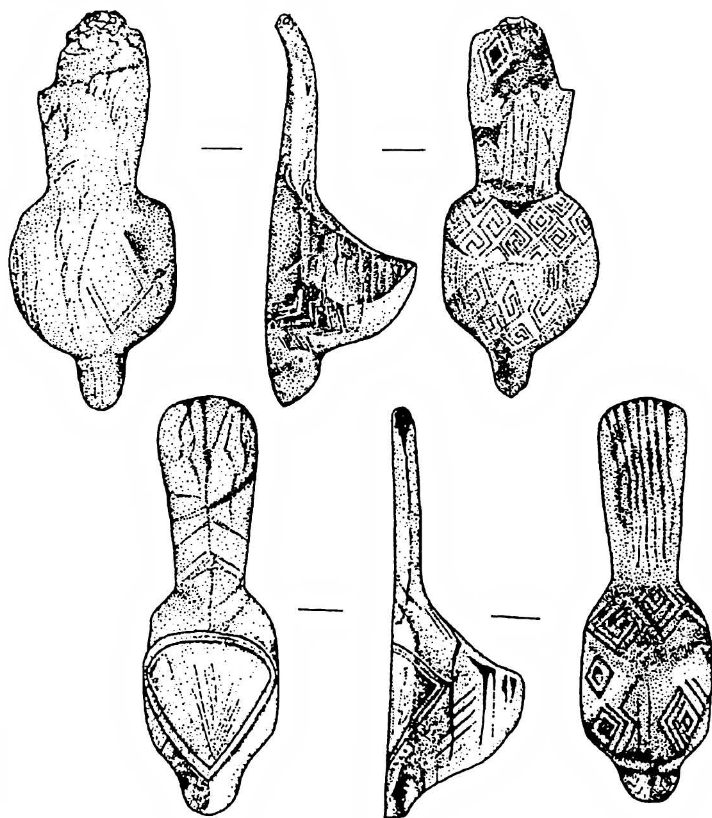

Статуетки з бивня мамонта зі стоянки Мізин (пізній палеоліт).

дністров'ї [13]. За археологічними даними, простежується комплексне полювання на різні види тварин. Мисливці надають перевагу полюванню на північних оленів та коней.

Досить щільно був заселений басейн Середнього та Верхнього Дніпра. Найбільша активність мисливського населення цих територій простежується приблизно 15—13 тис. років тому. У широкій зоні перигляційного лісостепу Дніпровського басейну основні базові поселення зі стаціонарними житлами люди влаштовували у долинах біля річок, куди на зиму, згідно з природними умовами та сезонними міграціями, відкочовувала мисливська дичина.

Обираючи найбільш стратегічно вдалі місця для полювань у долинах річок, мисливці, озброєні списами з довгими міцними вістрями зікол мамонта, луком зі стрілами тощо, мали всі підстави для позитивних результатів мисливської діяльності. Завдяки багаторазовим, особливо осіннім полюванням на мамонта, північного оленя, вовка, песця, зайця, росомахи, ведмедя та інших, люди заготовляли м'ясо та сировину різного призначення, що давало можливість успішно перенести довгу зиму на базовому поселенні.

Такими поселеннями в басейні Дніпра на території України та Росії були Межиріч, Добранічівка, Київ-Кирилівська, Гінці, Мізин, Юдинове, Тимонов-

[13] *Черниш О. П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961, с. 174.

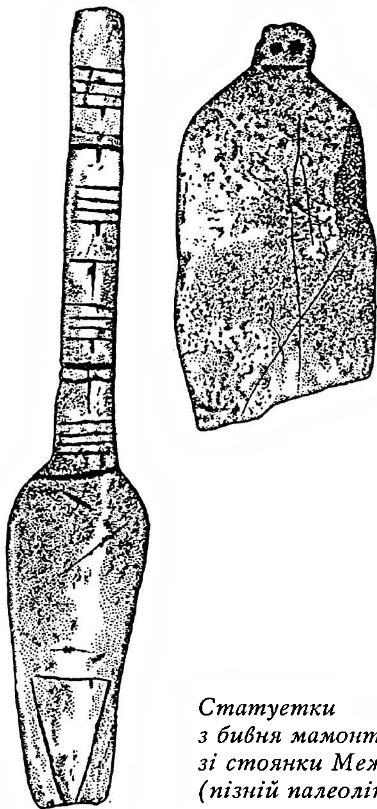

Статуетки з бивня мамонта зі стоянки Межиріч (пізній палеоліт).

ка 1, 2, Єлисейовичі 1, 2, Супоневе. Особливе місце серед цих визначних пам'яток мисливців пізнього плейстоцену належить Гінцям, розкопки якого дали можливість з'ясувати причини вибору розташування базового поселення в певній місцевості, пов'язаній з мисливською діяльністю. Поселення зі стаціонарними житлами із кісток мамонта розташовано на північному мису низької тераси р. Удай. З півдня мис захищав високий вододільний схил. З інших боків він був обмежений ярами та широкою улоговиною річки. Таке розміщення базового поселення є типовим для поселень басейну Дніпра. Однак у Гінцях сліди перебування мисливців не обмежувалися самою стоянкою. За останніми даними з'ясовано, що базове поселення було тісно пов'язане з улоговиною річки та ярами, де виявлені сліди активної діяльності людей по обробці мамонтів та північних оленів, білування дичини, сортування кісток тварин тощо [14].

Окрім основних поселень, у лісостеповій зоні басейну Дніпра відомі такі невеликі короткочасні мисливські стоянки, як Фастів і Семенівка. Існування цих стоянок на значній відстані від основних поселень свідчить, що населення Наддніпрянщини повністю освоїло території, які воно активно використовувало в різні пори року.

В цілому мисливці перигляційних лісостепів пізнього вюрму опанували різні форми та методи полювання, які вони вдало застосовували, полюючи на певний вид тварини.

Значна увага приділялася полюванню на мамонта, м'ясо якого було основною їжею, враховуючи кількість отриманих кілограмів, навіть якщо була впольована тільки одна тварина. Однак полювання на цього велетня плейстоценової фауни вимагало від мисливців особливого уміння та виготовлення певної зброї. Такою ефективною зброєю були довгі списи з міцними загостреними довгими та короткими вістрями, виготовленими з бивня мамонта. У Межирічі їх робили гладкими та довгими. У Юдинові, Мізині, Гінцях, окрім межиріцького типу, використовували вістря для списів із пазами, в які вставляли крем'яні вкладені. Про те, що до полювання на мамонта ретельно готувалися на базових поселеннях, засвідчують серії цих предметів, знайдені у

[14] *Яковлева Л. А., Джинджан Ф.* Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Гонцы на Украине // Конференция "Каменный век Европейских равнин". — Сергиев Посад, 1997, с. 13—14.

житлах. У Юдинові тільки на площі з двома житлами знайдено 56 вістер у вигляді заготівок, фрагментів та цілих, деякі з яких були прикрашені геометричним орнаментом [15].

Природно, що мисливці на мамонта повинні були добре знати склад стада цих тварин, їх поведінку, шляхи сезонних міграцій. За даними палеозоологів, статево-віковий склад стада мамонтів, що простежується за остеологічними рештками на поселеннях Мізин, Добранічівка, Межиріч, є близьким до природного складу стада диких слонів [16]. Це дає можливість порівняти склад стада та спосіб життя плейстоценових та голоценових хоботних. Вважається, що на чолі стада мамонтів, як і слонів, стояла доросла самка, яка виконувала роль лідера. Вона разом з іншими самками охороняла стадо та координувала його дії. Стадо, в якому налічувалося до 20 голів, складалося з дорослих самок, напівдорослих особин та малюків. Самціодинаки паслися окремо.

За даними полювань на індійських та африканських слонів з'ясовано, що могли полювати як невеликими групами, так і значним колективом. На слонів-одинаків люди майже не полювали, вважаючи їх особливо небезпечними. Перевага надавалася полюванню на молодих тварин. Найбільш вдалим полювання на слонів було тоді, коли мисливці могли вбити самку матріарха, після чого вполювати інших тварин було цілком реально. За даними експериментальної американської археології, полювання на слонів із застосуванням мисливської зброї, виготовленої за зразками зброї пізнього палеоліту, відбувалося цілком успішно. Впольовані тварини також досить вдало та швидко були розділені за допомогою крем'яних знарядь. Розбирали туші біля води [17]. Проведені експерименти доводять можливість ефективного полювання на мамонтів у пізньому палеоліті та прояснюють ряд принципових питань щодо характеру полювання та способів переробки його продуктів.

Крім мамонта, на Наддніпрянщині полювали і на північного оленя, про що свідчать сліди різної інтенсивності як на північних, так і на південних територіях Дніпровського басейну, що пояснюється більш широким ареалом, з південним зміщенням кордонів, поширення цієї тварини у пізньому плейстоцені [18]. У Верхньому Подніпров'ї полювання на північного оленя простежено у Мізині, на Середньому Подніпров'ї — у Гінцях, Добранічівці, Межирічі. Присутність північного оленя в степовій зоні зафіксовано за матеріалами Кам'яної балки.

Значні сезонні міграції в меридіальному напрямку стад північних оленів у Дніпровському басейні, восени з півночі на південь та навесні у зворотному напрямку, створювали сприятливі умови для періодичного сезонного полювання на цих тварин. У результаті таких полю-

---

[15] *Абрамова В. А., Григорьева Г. В., Кристенсен Н.* Верхнепалеолитическое поселение Юдиново // РАН. — Вып. 2, 1997, с. 81.

[16] *Корнієць Н. Л.* Про причини вимирання мамонтів на території України // Викопні фауни України і суміжних територій. — К., 1962, с. 96—169.

[17] *Frison G. C.* Experimental use of clovis weaponry and tools on African elephants // American Antiquity. 54 (u), 1989, p. 766—784; *Fisher J.* Elephant butchery practices in the Ituri Forest, Democratic Republic of Congo, and their relevance for identifying Human Activities at Prehistoric Proboscidean Sites // International conference on mammoth site studies. — Lawrence: USA, 1998, p. 1—3.

[18] *Громов В. И.* Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР // Тр. Геол. института АН СССР. Серия геол. — 1987. — Вып. 64, с. 439—440.

вань, особливо восени, люди отримували не тільки м'ясо північних оленів, а й шкури вищого ґатунку, які, вірогідно, використовувалися для покриття зимових жител.

Важливим також було полювання на хутрових звірів: песця, зайця, вовка, ведмедя і росомаху. Полювали на цих звірів, особливо на песця, вовка та зайця, переважно для отримання хутра, з якого шили теплий одяг. Тому найінтенсивніше полювали на них в холодну пору року, коли хутро мало найвищу якість. Про те, що звірів вбивали заради хутра, свідчать численні знахідки на поселеннях цілих кістяків — після зняття шкурок тушки звірів просто викидали.

Найпоширенішим було полювання на песця, що пояснюється не тільки красою легкого і водночас якісного хутра, а й значним розповсюдженням цієї тварини. Рештки песця знайдені практично на всіх базових поселеннях Верхнього та Середнього Дніпра. Однак найбільше їх виявлено у Єлисейовичах, Мізині, Юдинові. Активно полювали на вовка у Єлисейовичах та Мізині, на зайця — у Межирічах. На інших поселеннях також зафіксовано сліди полювання на цих тварин.

При полюванні на хутрових звірів використовували не тільки метальну зброю, лук зі стрілами, а й різні сильці та пастки. Рештки деяких з них знайдено у Межирічі. Пастки влаштовували поблизу поселення, враховуючи звичку тварин, яких приваблювали запахи їжі. Насамперед це стосується песця.

Полювали і на такого хижака, як ведмідь. Остеологічні рештки цього звіра у невеликій кількості знайдені на усіх поселеннях. Найчисленніші вони у Єлисейовичах та Мізині. Особливо цінні дані щодо полювання на ведмедя отримано під час розкопок Семенівки, де знайдено остеологічні залишки бурого ведмедя та кілька крем'яних виробів, серед яких є вістря стріли [19].

В цілому, за археологічними даними, з'ясовано, що на ряді базових поселень існував досить розвинений хутровий промисел з подальшою переробкою сировини та виготовленням зимового одягу.

Огляд основних хронологічних етапів заселення території України протягом пізнього палеоліту свідчить про значний вплив природного середовища на міграції людей у пошуках більш оптимальних та сприятливих умов існування та формування характерних рис системи життєзабезпечення в певних реґіонах.

2.3. Поселення, житла, предметне середовище

На території України відкриті й досліджені різні типи археологічних пам'яток пізнього палеоліту, які розкривають характерні риси життєдіяльності ранньопервісної общини: базові поселення із стаціонарними житлами складної конструкції; стоянки з житлами більш простих та легких конструкцій; стоянки без жител ; стійбища-майстерні тощо. Базові мисливські поселення виступають як центри суспільної, господарської, естетико-художньої та обрядово-ритуальної діяльності населення. Виявлений на них різноманітний речовий інвентар найповніше висвітлює своєрідні риси архаїчної культури пізнього палеоліту.

[19] *Телегин Д. Я.* О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине // Древняя история населения Украины. — К., 1991, с. 3.

На базових поселеннях простежується різна планіграфія з певним типом житла, що пояснюється не лише традиціями етнічних груп, а й природним середовищем, топографією місцевості, площею стояночного мису, матеріалом для будівлі жител тощо. Відмінності планіграфії поселення та типів жител розкриваються на прикладі таких значних пам'яток, як Молодове V, Кормань 4 (різні культурні шари), Радомишль, Мізин, Добранічівка, Межиріч, Пушкарі І. В умовах суворого клімату пізнього плейстоцену будували теплі, герметично закриті житла округлої форми. У конструкції будівель широко використовували камінь, дерев'яні жердини, кістки тварин.

Базові поселення Наддніпрянщини зі складною планіграфією та житлами із кісток мамонта свідчать про здатність первісного населення до адаптації на відкритих просторах Руської рівнини. У більшості випадків поселення розташовувались на мису річкової тераси із природним пониженням до улоговини річки. Відомі поселення, які розташовувалися і на плато. Поселення з житлами займали значну площу, яка коливалася від 500 м² (Радомишль) до 1200 м² (Мізин). Великого значення у планіграфії поселень надавалось розташуванню жител. Особливо чітко схожа планіграфія в розташуванні поселень простежується в Добранічівці, Межирічі, Гінцях, що пояснюється спорідненістю общин, які проживали на базових поселеннях мисливських територій басейну Середнього Дніпра, які вони опанували приблизно 15 тис. років тому. Насамперед схожість виявляється в розміщенні жител на відстані одне від одного від 10 до 20 м. У Добранічівці та Межирічі досліджено по чотири житла, у Гінцях лише два. Кількість виявлених жител не може бути остаточною, тому що розкопки у Гінцях та Межирічі продовжуються.

Кожне з таких жител було центром окремого житлово-господарського комплексу, який в межах общинного поселення міг функціонувати самостійно [1]. Навколо житла розташовувались ямисховища. Біля самого житла влаштовувались невеликі вогнища. Попіл з вогнищ та сміття викидались у спеціальні ями або на поверхню біля жител. Тут знайдено фрагменти кісток тварин, поламані та спрацьовані речі, більшість з яких виготовлено з кременю.

Житлово-господарський комплекс займав площу 120—140 м². Площа житла, розташованого в центрі, становила 20—25 м². Завдяки потужній кільцевій обкладці житла кістками внутрішня площа становила 18—20 м². В ньому проживали від однієї до трьох споріднених сімей. Сусідні житла також були зайняті спорідненими сім'ями, які належали до єдиної общини.

В археології 50—70-х років вважалося, що поселення з житлами із кісток мамонта могли функціонувати безперервно до 20 років [2]. За іншою точкою зору, ці та подібні їм поселення були короткочасними й існували лише протягом холодного сезону [3]. Всебічний аналіз археологічних даних, попри всю

---

[1] *Шовкопляс И. Г.* Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКПИЧП. — 1977. — № 47, с. 115—120; *Гладких М. І.* Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — 1972. — Вип. 4, с. 20—23.

[2] *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976, с. 239; *Бибиков С. Н.* Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования // СА, 1969. — № 4, с. 5—53.

[3] *Soffer O.* The Paleolithic of the Central Russian Plain., Academic Press, Orlando. — Florida, 1985, p. 328—350.

їх неповноту та обмеженість, особливо враховуючи застосування різних польових методик досліджень у різні періоди розвитку науки, піднімають ряд дискусійних питань. Насамперед найбільш теоретично обґрунтованим є той факт, що первісні, відомі за етнографією, суспільства мисливців та збирачів вели напівосілий спосіб життя, мігруючи за промисловими тваринами. Відомо також, що мисливці поверталися на місця попереднього проживання з мігруючими тваринами. Якщо пізньопалеолітичні мисливці мамонтової смуги перигляційного лісостепу дійсно залишалися на одному поселенні протягом 20 років, то це є унікальним фактом у розвитку первісного людства.

Про те, що поселення з житлами із кісток мамонта не завжди були спустілими у теплу добу року, свідчать рештки деяких видів тварин, які можна було вполювати лише до морозів; особливо це стосується перелітних птахів (фауна Межиріча). Про проживання людей на поселенні у теплу пору року засвідчує і той факт, що за умов останнього зледеніння пізнього плейстоцену вкопати у мерзлий ґрунт численні черепи мамонта та інші кістки для фундаменту житла і викопати широкі ями до 1 м глибиною було досить проблематично.

Безумовно, проживання общини у холодну пору року на поселенні зі стаціонарними житлами не викликає сумніву. Хоча це зовсім не виключає можливість здійснення певною групою людей експедицій різного призначення. Цілком ймовірним у контексті численних етно-археологічних даних є те, що община або певна її частина могла не проживати на поселенні у теплу пору року. Переміщуючись мисливськими угіддями в пошуках їжі, община, в разі потреби, могла влаштовувати короткочасні стоянки. Однак базове поселення залишалося основним місцем проживання, куди люди неодмінно поверталися.

Конструкції стаціонарного житла на базовому поселенні приділялася особлива увага. Археологічними розкопками з'ясовано, що рештки жител являють собою могутнє скупчення кісток мамонта, складених у формі яранги або чуму народів Крайньої Півночі [4]. Використання в конструкції житла кісток мамонта надавало споруді особливого вигляду. Фундамент житла складався з двох кістяних обкладин — внутрішньої та зовнішньої. Внутрішня обкладина, що виконувала функції фундаментної несучої частини житла, утворювалась із вкопаних один біля одного по колу черепів мамонта. Черепи розміщували по-різному: або у землю вкопувались альвеоли, або їх клали потиличною частиною на землю. Деякі черепи були з бивнями. У Добранічівці, Межирічі та Гінцях використовували обидва способи розміщення черепів. Внутрішнє коло обкладини утримувало каркаса із жердин та бивнів, який вкривали шкурами. У Гінцях, Мізині та Межирічі, найімовірніше, житла вкривали оленячими шкурами. Для зміцнення та стабільності каркаса зсередини житла вбивали трубчасті кістки зі збитими суглобами, а у зчеплення кісток вставляли жердини, які також підтримували каркас. Іззовні обкладину робили з різних типів кісток мамонта, що було необхідним для зміцнення конструкції і підвищення герметичності будинку. Подібний прийом утеплення житла іззовні відомий в деяких народів Півночі — будинок обкладали камінням, рогами оленів, кістками. У зовнішній обкладці використовували різні типи кісток: лопатки, тазові та трубчасті кістки, щелепи тощо. Нерідко однотипні кістки клали групами. Насамперед це пояснюється тим, що однорідний кіст-

[4] *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.

ковий матеріал легше підганявся один до одного, не залишаючи щілин, чим підвищувалася міцність споруди. Однак у чергуванні та комбінаціях певних груп кісток для кожного із жител простежуються наміри первісних архітекторів надати своїм спорудам певний зовнішній вигляд. Особливо видовищними були житла, в зовнішній обкладці яких застосовували трубчасті кістки та нижні щелепи мамонта. Природна рельєфність цих кісток, їх розміри, а головне, їх ритміко-композиційне розміщення утворювали своєрідний декоративний орнамент [5].

Вибір кісток мамонта для утворення об'ємно-архітектурного орнаменту був обумовлений природною конфігурацією та геометричною своєрідністю цих кісток, що й було підмічено і використано давніми архітекторами. Повторення у їх природній формі простих, але поширених у пізньому палеоліті геометричних орнаментальних елементів (нижня щелепа — "кут", нижні щелепи, вставлені одна в одну — "зиґзаґ"; трубчаста кістка — "пряма лінія", трубчасті кістки, закріплені одна біля одної — "прямі лінії") — привело до створення об'ємно-орнаментальних композицій із кісток мамонта. Такі орнаментальні композиції виявлені в обкладці жител у Юдинові, Аносовці, Межирічі.

Характерна особливість Межиріцьких жител виявляється в композиційній індивідуальності їх зовнішньої обкладки, яка значною мірою була досягнута за допомогою розміщення однорідними групами двох типів кісток мамонта — трубчастих та нижніх щелеп у різних варіантах. Особливо видовищним було перше житло, декороване 95 нижніми щелепами, вставленими одна в одну підборіддяними виступами донизу, завдяки чому утворилася зиґзаґоподібна архітектурна композиція, доповнена композицією із вкопаних суглобами у землю трубчастих кісток мамонта. У зовнішній обкладці другого житла також були використані трубчасті кістки, розміщені горизонтально, але нижні щелепи повністю відсутні. У зовнішній обкладці третього житла використані трубчасті кістки, складені одна на одну горизонтально, по три-чотири поспіль. Біля них — група із трьох нижніх щелеп, вставлених одна в одну. Зовнішня обкладка четвертого житла складалася з групи із 11 нижніх щелеп. Композиційним центром цієї групи була велика нижня щелепа мамонта, з одного боку від якої розміщувалися дві колонки з нижніх щелеп (по дві у кожній), а з другого боку також дві колонки, але по три щелепи у кожній.

Своєрідність кістково-декоративних композицій Межиріцьких жител свідчить, що мешканці кожного з них мали певні уявлення щодо зовнішнього вигляду своїх жител. Можливо, одна з причин відмінностей зовнішнього вигляду будівель полягала у змішаному складі общини, зумовленому переходом однієї або декількох шлюбних груп з інших общин. З іншого боку, в традиції вишуканого декорування жител та певної спільності декорованих прийомів простежуються внутрішньо-колективні зв'язки общини, її єдність та особливість [6].

Наявність розвинених традицій житлобудування з оформленням зовнішнього вигляду житла розкриває риси активної творчої діяльності людей, що поєднує не тільки функціональні, технічні, а й декоративні аспекти. Житло із кісток мамонта, як і будь-яке інше житло, за своїм призначенням є утилітар-

[5] *Яковлева Л. А.* Архитектурный орнамент древних жилищ // Строительство и архитектура. — 1985. — № 10, с. 25—26.

[6] *Яковлева Л. А.* Информативность внешнего облика древних жилищ // Строительство и архитектура. — 1986. — № 7, с. 27.

ним. Водночас суб'єктивна діяльність первісних архітекторів поєднує дві функції: утилітарно-будівельну та декоративно-композиційну. Увага до зовнішнього вигляду житла, своєрідність його оформлення доводять, що житлова споруда певної конструкції є водночас естетико-символічним об'єктом, що свідчить про розвиток архітектури на такому ранньому етапі розвитку людства, як пізній палеоліт [7].

Реконструкція житла дає можливість відтворити інтер'єр жилого простору. Насамперед це стосується вогнища, влаштованого в житлі. Невеликі заглиблені у землю вогнища виявлені в більшості пізньопалеолітичних жител із кісток мамонта (Гінці, Юдинове, Мізин, Межиріч, Добранічівка). Їх кількість коливалася від одного до трьох. У більшості жител Добранічівки, Межиріч, Гінцях вогнища розміщені у центрі житла. У Межирічі знайдені привогнищеві конструкції, влаштовані із трубчастих, вбитих у землю кісток мамонта. Освітлювалося житло не лише за допомогою вогнища, а й переносними "світильниками", виготовленими з голівок епіфізів стегнових кісток мамонта [8]. У житлах влаштовували невеличкі криївки, де ховали найцінніші речі. Археологами простежено, що деякі крем'яні знаряддя та нуклеуси, кістяні та рогові знаряддя, статуетки тощо ховали у невеликих ямах, викопаних у підлозі житла або під кістками мамонта, що були частиною стінної конструкції, а також у самих кістках — альвеолах черепів, інших природних отворах. Завдяки цим первісним "скарбам" знайдені цікаві "закриті комплекси": заготівки та знаряддя з кременю у Юдинові, Гінцях; знаряддя з ікол та кістки у Межирічі; браслет та три жіночі статуетки у Мізині тощо [9].

У житлах виявлені місця, де виготовлялися різноманітні речі із кременю, кістки, рогу. Найбільш масовим інвентарем у житлах та в цілому на пізньопалеолітичних поселеннях були знаряддя праці з кременю, представлені скребачками, різцями, проколками, різними пластинами тощо.

За трасологічними аналізами колекцій крем'яних знарядь базових поселень Наддніпрянщини з'ясовано, що крем'яними знаряддями обробляли різні тверді матеріали: кістку, ріг, бивні, дерево. Крім того, широко застосовували пластини та різці. З їх допомогою пиляли, скоблили, різали бивні, кістки, роги північного оленя. У Юдинові навіть простежено, що різець був спеціалізованим знаряддям для роботи з кісткою та рогом [10]. Різцями та пластинами білували шкури тварин, різали м'ясо. Пластини, скребачки широко застосовувалися для обробки сухих шкур.

У міру спрацьовування крем'яні знаряддя викидали на смітник, який влаштовувався в певних місцях або у ямах на самих поселеннях. Одне з таких місць нещодавно досліджено у Гінцях на подвір'ї, поблизу житла. Серед значної концентрації попелу, що, певно, було результатом чисток вогнища, знайдено дрібні фрагменти кісток та бивні, а також використані та поламані знаряд-

---

[7] *Яковлева Л. А.* Жилище в мировоззрении позднепалеолитического человека (по материалам поселения Межирич). Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991, с. 8—19.

[8] *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта.

[9] *Абрамова З. А.* Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Санкт-Петербург, 1995. — Вып. 1, с. 30; *Iakovleva L.* Les reprézentations féminines du paléolithique supérieur de Mezine (Ukraine) // L'Anthropologie. — Paris, 1995, t. 99, n 2/3, p. 285.

[10] *Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М.* Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Санкт-Петербург, 1997. — Вып. 2, с. 153, 155.

дя з кременю. Подібну "смітникову зону" відкрито у Юдинові. Це велика яма з попелом та різноманітними використаними і поламаними крем'яними знаряддями [11].

Про розвинене виробництво речей із кістки, рогу, бивнів свідчать кількість і різноманітність знарядь.

Бивень був одним із основних матеріалів, з якого виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси, статуетки. Твердість та водночас пластичність цього матеріалу, його естетичні якості привертали увагу пізньопалеолітичних людей. За археологічними даними та експериментальною археологією з'ясовано, що бивні спочатку вимочували у воді. Справа в тім, що, всмоктуючи вологу, бивень ставав більш пластичним під час обробки. Бивні розпилювали вздовж на дві частини, про що свідчать знахідки у Гінцях. З них вирізали довгі та короткі стрижні, з яких виготовляли різноманітні вістря та інші вироби. Такі бивні з глибокими рівчачками знайдені у Мізині, Юдинові, Межирічі та ін. Враховуючи платівчасту структуру бивня, з нього знімали тонкі округлі пластинки, з яких виготовляли браслети, підвіски, намистини тощо. Подібні вироби з пластин бивня відомі у Мізині, Юдинові, Межирічі та ін. З тонких стрижнів бивня робили голки з вушком, якими шили одяг та зшивали шкіряні покриття для жител (Межиріч, Мізин, Юдинове). Кінці бивнів, ребра мамонтів, що загострювалися, використовували як землекопалки.

Роги північного оленя також були цінним матеріалом. Найчастіше з них виготовляли молотки. Такі рогові молотки знайдені практично на всіх основних поселеннях Наддніпрянщини, Подністров'ї та Волині. З рогів північного оленя та бивнів мамонта виробляли знаряддя з отвором, що використовувались для випрямлення древків. Іноді ці знаряддя прикрашались зображеннями людей (Молодове) або орнаментом (Межиріч, Тимонівське). Особливо часто подібні витвори трапляються на мадленських стоянках Франції. Довгий час через неможливість їх ідентифікації ці вироби називали "жезлами начальників". Але ця назва, що виникла під враженням зображень на них, є умовною: велика кількість таких предметів, виявлених на палеолітичних стоянках Європи й Сибіру, не має декору.

Із кісток різних тварин також виготовляли різноманітні знаряддя. Особливо часто трапляються шильця, проколки, голки, виготовлені із трубчастих кісток дрібних тварин — зайця, песця, інколи птахів. З дрібних трубчастих кісток, обрізавши обидва суглоби, робили "голочники", які нерідко орнаментувалися. Особливо багато прикрашені гравіюванням "голочники", знайдені у Юдинові.

Наведені дані щодо виробів з кременю, кістки, рогу, бивнів свідчать, що на основних поселеннях відбувався повний виробничий цикл: первинна обробка сировини, виготовлення заготовки, створення завершеної речі. Більшість виробів після введення їх в обіг речового середовища ретельно використовувались та після завершення своїх функцій, поломки тощо нерідко залишалися на самому поселенні.

[11] Там само, с. 157.

2.4. Мистецтво

Мистецтво найдавніших часів не є "чистим мистецтвом". Воно, вбираючи різні функції: обрядово-магічні, практично-пізнавальні, знаково-комунікативні, є важливим та невід'ємним компонентом культури. Його особливості полягають у синкретизмі стародавньої культури, відсутності чіткої межі між художньою та життєво-практичною сферами людської діяльності. Синкретичність виражається і у відсутності чіткої жанрово-видової структури.

Естетична "нечистота" стародавнього мистецтва не є ознакою відсутності естетичного елементу. Витвори палеоліту, віртуозно виготовлені з каменю, глини, кістки, яскраво доводять їх естетико-художнє значення. Дотримання чітких анатомічних пропорцій фігур з досконалим проробленням деталей, використання перспективи, фігуративні композиції, розміщені по вертикалі та горизонталі, застосування різних кольорів свідчать про освоєння первісною людиною законів художньої творчості.

Фігуративне мистецтво можна розділити на дві групи. Перша — це монументальне мистецтво, тобто зображення на стінах печер, гротів або скелях. Друга — мистецтво малих форм, мобільне (переносне) мистецтво, до якого належать фігуративні зображення, виготовлені з каменю, кістки, рогу, бивня мамонта.

Монументальне та мобільне мистецтва, втілені у різних художніх формах, свідчать про появу, значний розвиток та поширення скульптури, гравюри, малюнку в пізньому палеоліті.

Мистецтво пізнього палеоліту широко представлене прикрасами одягу та тіла, різноманітними декоративними виробами та декорованими знаряддями праці та зброї.

Про існування в пізньому палеоліті музики, танцю, пантоміми свідчать не лише зображення людей у різних динамічних позах, а й найдавніші музичні інструменти, знайдені на стоянках. Найвиразнішими серед них є флейти, різноманітні сопілки, виготовлені з трубчастих кісток тварин, у яких просвердлені або прорізані отвори. Дві з таких стародавніх флейт знайдено у Молодові в Україні. Обидві флейти виконані з рогу оленя, мають отвори та орнаментальне оздоблення [1].

Мистецтво пізнього палеоліту є первинним корінням, з якого виростають дві великі гілки. Одна представляла найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості. Друга — найдавніші форми прикладних мистецтв, архітектури, скульптури, живопису, графіки. Обидва напрями, що переплетені у стародавній культурі, розкривають дві суттєво різні можливості художнього освоєння світу. Одна з них охоплює способи втілення художнього задуму, якими володіла сама людина — рухи тіла, звук голосу. Друга — можливість звернутися до природних засобів — каменю, глини, дерева, кістки, фарб [2].

Фігуративне мистецтво широко представлене образами людей та різних тварин. Зображення людей та тварин, втілених у різних формах, із зображенням певних знаків, геометричною орнаментацією та відбитками рук, становлять стабільний художній репертуар, демонструючи єдині домінанти світо-

[1] *Черниш О. П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961, с. 101, 103, 128.

[2] *Каган М.* Морфология искусства. — Ленинград, 1972, с. 186—187.

гляду, високий рівень образного мислення та естетичного сприйняття.

Тема звіра широко представлена у пізньопалеолітичному мистецтві. Зооморфні зображення, досконало виконані у монументальних та малих формах, дозволяють не лише визначити вид або підвид тварини, а й у багатьох випадках статево-вікові відмінності [3]. Численність зображень плейстоценової фауни (від травоїдних до хижаків), поодинокі зображення птахів, риб, плазунів ілюструє широту освоєння зооморфної тематики, її багатогранне використання не лише як об'єктів здобичі, а й як образів символічного формоутворення цієї епохи. Звірі, розміщені в печері у певному порядку, можуть розглядатися як єдине структурне утворення, втілення міфу, легенди, соціальних відносин у суспільстві, мандрівки людей, їх роздуми стосовно життя та смерті, зміну поколінь, взаємостосунки між тотемними групами [4].

Образ людини також представлений як у монументальних, так і малих формах. Тематично визначаються зображення чоловіків, чоловіків у зооморфному вбранні, жінок.

Тема людини, втілена окремо або співіснуючи з темою звіра, виступає як друга домінанта художньо-образної структури найдавнішого мистецтва.

Зображення чоловіків із зооморфними рисами, а також жіночі групи серед звірів у наскельному мистецтві, виразно розкривають наявність складних "міфологічних стосунків" людей із світом тварин, їх спроб висловити різними художніми формами свою єдність з навколишнім середовищем.

Зображення жінок, безумовно, домінують у мистецтві палеоліту за своєю чисельністю та широтою розповсюдження.

Тема жінки, найбільш широко представлена у мистецтві малих форм, висвітлює інший змістовний аспект.

Зображення жінок у скульптурі та гравюрі нерідко знаходять на стоянках серіями. Серед зображень домінують пишнотілі "Венери" — жінки з розвиненими формами. У зовнішності жінки увага акцентувалася на суто статевих ознаках її тіла. Вони навіть перебільшувались: великі груди, пишні стегна, опуклий живіт. Підкреслення жіночих ознак, окреме зображення статевих жіночих органів (лобкового трикутника, вульви, грудей, зображення вагітних жінок) розкриває тему в контексті народжувальних функцій жінки, тобто продовжувачки роду [5]. Як у монументальному, так і у мобільному мистецтві реалізм співіснує з умовними, схематичними зображеннями.

Існування реалізму та схематизму як двох напрямів найдавнішого мистецтва розкриває наявність широких варіативних можливостей втілення художнього образу відповідного змісту.

У мистецтві пізнього палеоліту відомі вироби з тонким пропробленням силуету і деталей. Не менш досконало виконані схематичні зображення, де одна лінія, лаконічний штрих втілюють профіль жінки або звіра. Обидва напрями тісно пов'язані у мистецтві, хоча існують регіони, що мають безумовну перевагу та розвинення одного з них.

Одним із центрів розвинутого фігуративного мистецтва схематичного на-

---

[3] *Яковлева Л. А.* Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамбль) // Археологія. — 1996. — № 3, с. 52.

[4] *Raphael M.* Prehistoric cave paintings (Bollingen Series IV). — N. Y., 1945; *Laming-Emperaire A.* La signification de l'art rupestre paleolithique, 1962; *Leroi-Gourhan A.* Prehistoire de l'Art Occidental. — Paris, 1965.

[5] *Ефименко П. П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — К., 1953, с. 662; *Leroi-Gourhan A.* Prehistoire de l'Art Occidental. — Paris, 1965.

пряму були Середня та Верхня Наддніпрянщина. Схематичні статуетки жінок, вирізані із бивня мамонта (Мізин, Добранічівка, Межиріч), бурштину (Добранічівка), були своєрідною рисою фігуративного мистецтва цих регіонів. Фігурки дрібної пластики, оздоблені графічним орнаментом, разом з виробами утилітарного та декоративного призначення, також прикрашеними орнаментальними композиціями, є непересічним художнім явищем пізньопалеолітичного мистецтва України. Завдяки доповіді українського вченого Ф. Вовка у 1912 р. на міжнародному конгресі антропологів та археологів у Женеві [6] першими стали відомі мізинські статуетки. Відкриття мізинської пластики стало поштовхом до ідентифікації та порівняння схематичних зображень пізнього палеоліту з іншими зображеннями віддаленіших територій [7]. Зображення з Петерфельс, Пекарна, Піндаль (Західна Європа) та фігурки з Мізина, Добранічівки, Межиріч (Східна Європа) дали широку порівняльну серію втілення жіночого образу умовно-схематичного напряму.

Мізинська група схематизованих жіночих зображень, виготовлених із бивня мамонта, налічує 17 прим., їх розміри коливаються від 14 до 2 см заввишки. Статуетки створені за двочасною схемою, де верхня частина фігурки виготовлена у вигляді витягнутого стрижня, що звужується, а нижня — округла та опукла — загострюється донизу. Статуетки зображують сильно схематизовану фігуру жінки у фас та профіль з акцентовано-перебільшеною нижньою частиною тіла. Простежуються чотири варіанти пропорційного формоутворення та зв'язок відповідного варіанту форми з певними графічно-орнаментальними композиціями [8]. Оздоблення статуеток складними графічними композиціями надає своєрідність мізинській серії. Особливо вишукано декоровані фігурки із сильно сплощеною верхньою частиною. Графічні композиції з прямих ліній, кутів, трикутників, ромбів, меандрів, що вирізьблені на шести статуетках, вражають досконалістю композиційного розміщення з урахуванням вертикальної та горизонтальної симетрії.

Високий розвиток геометричної графіки Мізина простежується і на інших типах речей. Привертають увагу два широковідомих браслети, виготовлені з бивня мамонта. Один з них має п'ять тонких пластин, оздоблених орнаментом, подібним орнаменту на жіночих статуетках. Кути та ромби, з яких складався орнамент, розміщені у чітко витриманому ритмі, що надає речі естетичного вигляду. Другий браслет, зроблений з однієї широкої пластини, також прикрашений вишуканим орнаментом з ритмічним чергуванням зигзагів та меандрів. Численні фрагменти браслетів, діадем, прикрас мали різні варіанти декорування.

Мізинське мистецтво розкриває широкі композиційні можливості орнаментики. Художнє комбінування графічними елементами створює своєрідне оздоблення кожної речі. Неповторною рисою орнаментально-графічних композицій є використання такого елементу як меандр. Мізинський меандр є найдавнішим у Європі. Рідкість його ви-

---

[6] *Volrov Th.* Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mezine (Ukraine) // Congres intern. d'anthropol. et d'archeol., Compte rendu de la XIV session. — Geneve, 1913, p. 415.

[7] *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965, с. 248; *Ефименко П. П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — К., 1953, с. 662.

[8] *Iakovleva L.* Les représentations féminines de paléolitique supérieur de Mezine (Ukraine) // L'Anthropologie. — 1995. — T. 100. — N 2, p. 268—280.

користання підкреслює високу розвиненість художніх традицій Мізина, їх особливість.

Об'єктами орнаментації у Мізині були не тільки різноманітні вироби, а й кістки мамонта у конструкції житла. Орнаментальні композиції на них виконані червоною та жовтою фарбами. Кістки мамонта розписані зигзагами, прямими та хвилястими лініями, подібними до графічних.

Мистецтво Межиріча також демонструє розвиненість геометричного орнаменту і його зв'язок з відповідними типами виробів, насамперед з жіночими статуетками.

Межиріцька група схематичних жіночих зображень, виготовлених з бивня мамонта, налічує п'ять екземплярів; їх розміри коливаються від 12 до 5 см заввишки. Так само, як і мізинські, вони створені за двочастною схемою, тобто верхня частина фігурки зроблена у вигляді вузького стрижня, а нижня — опукла та заокруглена.

Своєрідність межиріцьких статуеток полягає в тому, що дві з них представляють сильно схематизовані зображення жінки у фас та профіль, а три інші — зображення жінки тільки у фас.

Перші дві межиріцькі фігурки нагадують мізинські. Різниця лише в більш чіткій геометризації форми та більшій сплощеності профілю [9].

Оригінальні зображення жінок представляють плоскі статуетки. Тенденція до поступової сплощеності форми у цих витворах набуває свого завершення.

У графіко-геометричному оздобленні статуеток переважають кути та зигзаги. Композиції, створені з них, порівняно з мізинськими, більш прості та лаконічні. Найвиразнішим декоративним витвором є одна з плоских жіночих фігурок. Її верхня частина вкрита складною композицією з прямих ліній, витриманих у відповідному ритмі. Нижня частина фігурки прикрашена трикутником —

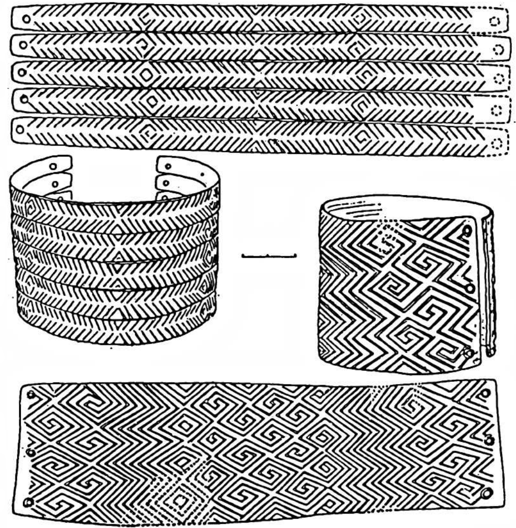

Браслети з бивня мамонта зі стоянки Мізин (пізній палеоліт).

знаком жіночої статі. Внутрішня поверхня трикутника заповнена дуже тонкими, ледве помітними кутами.

Межиріцьке мистецтво дає й інші приклади складних графічних композицій. Найвідомішою з них є багатоярусна композиція, що розміщена на фрагменті бивня мамонта. Спорідненість графічних елементів із застосуванням кутів та зиґзаґів зближує цю композицію із композиціями на жіночих статуетках.

Широке використання кутів, зиґзаґів, трикутників на відповідних витворах, вірогідно, пояснюється їх зв'язком із жіночою тематикою [10]. Мистецтво Мізина та Межиріча ілюструє широкі варіативні можливості втілення теми жінки не тільки у скульптурі, а й у від-

---

[9] *Iakovleva L.* Les statuettes féminines en ivoire de Mezinien de Meziritche (Ukraine) // B.S.P.F. — 1992, t. 89, № 3, p. 68—71.

[10] *Столяр А. Д.* К вопросу о социально-исторической дешифровке женских знаков верхнего палеолита // Палеолит и неолит СССР. — МИА. — 1972, № 185, с. 213.

повідних знаково-орнаментальних графічних композиціях.

У Добранічівці відомі плоска статуетка жінки з бивня та статуетка жінки із бурштину. Зображення нагадують статуетки Межиріча та Мізина і входять до кола традиційних схематичних зображень Наддніпрянщини.

Мистецтво Наддніпрянщини також представлене графічними композиціями лінійного характеру. Найскладнішою з них є композиція, що вирізьблена на бивні мамонта з Кирилівської стоянки. У ній налічується 11 варіантів розміщення прямих та хвилястих ліній у певних ритмах. Своєрідністю цього графічного твору є поєднання фігуративних та декоративних компонентів. Профіль голови мамонта, птаха та черепахи є невід'ємною частиною композиції [11].

Простіші графічні композиції з прямих ліній, виконані на бивнях мамонта та різних кістках тварин, були розповсюджені у Гінцях, Клинцях, Мізині, Добранічівці. За однією з гіпотез, існування подібних композиційних утворень було викликане необхідністю вести рахунок певного часу, або навіть винаходом місячного календаря [12].

За законами художньої творчості існування графіко-геометричних композицій з широким комбінуванням вихідних елементів свідчить про досконале опанування ритмом, використанням його варіативних можливостей щодо утворення різноманітних орнаментальних композицій певного символічного змісту.

Другим регіоном розвинення мистецтва пізньопалеолітичного часу в Україні є територія Середнього Подністров'я. Більшість витворів мистецтва зосереджувалося на багатошаровій стоянці Молодове V. Художня творчість мисливських общин, що населяли цю територію у різні хронологічні періоди пізнього палеоліту, представлена мистецтвом малих форм: це схематичні антропоморфні зображення, які за своєю стилістикою значно відрізняються від зображень Наддніпрянщини. Найвиразнішим у Молодове V є зображення людини, вирізьблене в низькому рельєфі на виробі з рогу північного оленя, так званому жезлі начальника. Зображення виконане у фас, з чітко окресленою головою, з очима та носом, обрисом тіла. Також відоме жіноче зображення із вапняка. На ній виділені статеві ознаки — повні груди, стегна.

Нескладними графіко-геометричними орнаментами з прямих ліній та кутів іноді прикрашалися жезли, флейти, підвіски із зубів тварин та деякі кістки [13].

Мобільне мистецтво представлене на деяких стоянках пізнього палеоліту степів Приазов'я. Виявлено два регіони його зосередження — середня течія Сіверського Дінця (Рогалик) та правий берег Мінусінської затоки (Мураловка).

Фігуративне мистецтво Рогалика репрезентоване схематичними зображеннями жінок, втіленими у скульптурі та гравюрі. Кам'яні статуетки за своєю пластикою дуже лаконічні. Більш виразне графічне зображення жінки на ретушері з Рогалика VIIIа [14]. Статична постать жінки у профіль, з проробленням анатомічних деталей у розвороті на три чверті, прикрашена лінійними композиціями. За своєю стилістикою це жіноче зображення дуже цікаве. Воно втілює в собі деякі риси фігуративного

---

[11] *Яковлева Л. А.* К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987, с. 177—186.

[12] *Marchack A.* Les racines de la civilisation, 1972.

[13] *Черниш О. П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961, с. 170.

[14] *Горелик А. Ф., Тарасенко Н. И.* Женское изображение из палеолитического местонахождения Рогалик VIIIа на Северском Донце. — 1992, с. 28.

мистецтва різних регіонів: з одного боку — середньої течії Дону з його реалістичними витворами, а з другого — Середньої Наддніпрянщини — із дуже схематичними зображеннями, доповненими лінійно-геометричними композиціями. Однак, нагадуючи фігуративне мистецтво сусідніх регіонів, жінка з Рогалика представляє оригінальний стильовий витвір.

Мистецтво Мураловки представлене графіко-геометричними композиціями, вирізьбленими на деяких утилітарних речах. Йдеться про два рогових знаряддя — лощила, прикрашені орнаментом з прямих ліній та кутів. На одному з лощил вигравіювано композицію, яку трактують як схематизоване зображення людини [15].

На відміну від фігуративного мистецтва, яке було розвинене тільки у деяких регіонах, декоративне мистецтво набуло широкого розповсюдження на території України на різних хронологічних етапах пізнього палеоліту. Різноманітні типи декоративних виробів знайдені на 23 стоянках. Серед них домінують прикраси одягу, тіла, виготовлені із різних природних матеріалів: каменю, бурштину, мушлі, зубів тварин, бивнів мамонтів, кістки.

Прикраси з бурштину є однією з особливих рис пізньопалеолітичного мистецтва України. За останніми дослідженнями з'ясовано, що вони мали значне поширення в басейні Дніпра. Прикраси з бурштину є у Гінцях, Мізині, Добранічівці, Семенівці, Межирічі, Юдинові, Осокорівці, горизонт 2а, Кайстровій Балці II. Прикраси з бурштину виготовляли у вигляді різноманітних підвісок. Про розвиток бурштинового виробництва свідчать матеріали Межиріча. На цьому поселенні у трьох житлах та поблизу них знайдено 338 шматочків бурштину.

Підвіски із каменю найбільш розповсюджені на Середньому Дністрі (Молодове V, шари 6, 7). Кам'яні підвіски, іноді прикрашені геометричним орнаментом, використовувались на Сіверському Дінці на Рогалицьких стоянках. У Амвросіївці також знайдено кам'яну прикрасу.

Морські та річкові мушлі різних типів, як прикраси, також широко використовувались. Їх значне використання пояснюється насамперед оригінальністю та варіативністю форми. Їхня особлива природна форма несла в собі вишуканий декоративний елемент. Завдяки цим якостям мушлі мали певну цінність, можливо, доповнену якимось символічними аспектами, що забезпечувало їх широке використання у декоруванні одягу та тіла пізньопалеолітичних людей. В Україні використання різних типів мушлів простежується в багатьох регіонах: у Криму (Сюрень I), у Приазов'ї (Амвросіївка), на Сіверському Дінці (Рогалик-Якимівська), у Надпоріжжі на трьох стоянках, розташованих компактною групою (Осокорівка, Дубова Балка, Кайстрова Балка II), на Середній та Верхній Наддніпрянщині (Гінці, Семенівка, Межиріч, Мізин, Юдинове). На Середньому Подністров'ї прикраси із мушлів знайдено у Молодове V, Лисичниках. Про розвиток виготовлення прикрас із мушлі, тобто просвердлення в них отворів, свідчать розкопки Мізина. На цьому поселенні, тільки в одному житлі та поблизу нього знайдено 829 мушлів різних типів, які були залишені на різних етапах обробки та використання. Морські види мушлів, знайдені у Мізині, який розташований на значній відстані від джерел сировини (Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я), свідчать про важливість використання мушлів відповідних типів

[15] *Праслов Н. Д., Филиппов А. К.* Первая находка палеолитического искусства в южнорусских степях // КСИА. — 1967, с. 111.

певними групами населення та розвиток обміну і міжобщинних зв'язків.

Зуби тварин також були одним із класичних декоративних матеріалів пізнього палеоліту. Прикраси із зубів різних видів тварин широко розповсюджені на терені України. Регіонально простежується певний пріоритет вибору того чи іншого виду тварин, із зубів яких виготовляли прикраси. У Криму набули поширення підвіски із зубів благородного оленя (Шан-Коба, нижній шар, Сюрень I, нижній шар), у Надпоріжжі — прикраси із зубів коня (Осокорівка, горизонт 2а, Дубова Балка). На Південному Бузі (Анетівка II) знайдено прикрасу із зуба ведмедя. На Середньому Дністрі використовували прикраси із зубів песця (Молодове V, шар 7). На Середньому Подніпров'ї відомі прикраси із зубів хижаків. У Гінцях є зуби ведмедя та вовка, у Межирічі — ведмедя. Лише у Межирічі використовувалися прикраси із зубів бізона. Цікаво відзначити своєрідність традицій щодо вибору зубів тварин як прикрас на двох споріднених пам'ятках, близьких за часом існування. Так, у Гінцях визначається ведмідь—вовк, а у Межирічі — хижак та травоїдний, а саме ведмідь— бізон. За таким вибором використання прикрас із зубів відповідних видів тварин простежуються традиції, пов'язані із зооморфною символікою, вірогідно, тотемічного характеру. Загалом широке використання різноманітних прикрас одягу і тіла, жіночих статуеток, геометричного орнаменту є характерним для пізньопалеолітичного населення Наддніпрянщини, що висвітлює своєрідність художніх традицій.

У цілому різноманітні витвори мистецтва пізнього палеоліту України розкривають широке використання природних матеріалів. Ретельно та всебічно використовуючи природні форми та можливості кісток і зубів тварин, бивнів, мушлів, бурштину тощо, первісні митці виготовляли високохудожні витвори, що створювало неповторне естетико-символічне середовище мисливських общин пізньопалеолітичної доби. Семантичне наповнення мистецтва висвітлюється в складному поєднанні зооморфної та антропоморфної тематики. Оригінальні форми образотворчої системи виразно проявляються в Межирічі, де до кола естетико-символічного середовища належали не тільки витвори мистецтва малих форм, серед яких виділяються оздоблені жіночі статуетки, а й житла, що мали зовнішній архітектурний декор, виконаний із кісток мамонта. Схожість декору, пов'язаного з жіночою семантикою, поєднує мініатюрні статуетки жінок та монументальні житлові споруди. Водночас житла несуть в собі інформацію зооморфного характеру, що міститься в матеріалі, з якого вони зроблені. В Межирічі в зовній обкладці трьох жител є композиції, пов'язані з жіночою семантикою, що створені з нижніх щелеп мамонта, вставлених одна в одну на зразок графічних орнаментів. Щелепи належали дорослим мамонтам, напівдорослим та мамонтенятам, що відповідало складу стада мамонтів, яке очолювалось самицею за підтримки інших самиць і було матріархальним. Таке використання природного матеріалу, з якого створені композиції, демонструє глибоке поєднання зооморфної та антропоморфної тематики, де жіноча семантика має своє величне домінування. Цей оригінальний сплав монументальних і малих форм прадавньої творчості яскраво розкриває могутні можливості, а також неповторність і своєрідність найдавнішого мистецтва.

Розділ 3

КУЛЬТУРА неолітичного населення УКРАЇНИ

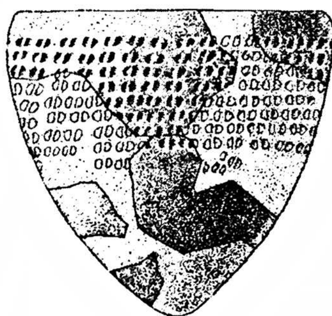
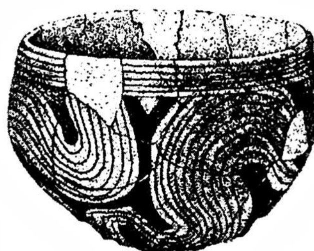

Типове поселення неолітичної доби для Східної та Середньої Європи.

3.1. Неолітична революція

Культуротворчий процес на етапі переходу від ранньої до пізньої первісності не можна зрозуміти без осмислення якісних перетворень у виробничій сфері, які сприяли прогресивним змінам в усій системі соціального розвитку первісного суспільства і врешті-решт привели до утворення ранньокласових суспільств. У історичній літературі ці прогресивні зрушення відомі під назвою "неолітична революція". Названа вона так тому, що пов'язана з археологічною епохою неоліту, в якому відбулися ґрунтовні зміни в розвитку людської історії та культури.

Теоретичну модель "культурної революції" розроблено В. Г. Чайлдом на археологічних матеріалах Передньої Азії та Єгипту. Він дійшов висновку, що господарські зміни у напрямі становлення відтворюючих форм господарства — землеробства та скотарства, — відбувалися досить швидко і сприяли прогресові усіх сфер суспільного розвитку. Це насамперед перехід до осілого способу життя, виникнення глинобитної архітектури, прискорений розвиток домашніх промислів і зародження ремесла, наслідком чого стала поява регулярного надлишкового продукту, а також посилення процесів обміну матеріальними результатами виробництва.

Тривалий час вважалося, що ця модель неолітичної революції є універсальною, проте надходження нових археологічних матеріалів та етнографічних даних показало, що "неолітична революція" в різних регіонах світу мала свої неоднозначні конкретно-історичні вияви. Вони виявляються не лише в різних за значенням чинниках, що лежали в площині виникнення відтворюючих форм господарства, а й у різних темпах розвитку. Різна культурно-історична обстановка спричинила строкату варіабельність цього процесу.

Періодизація процесу становлення відтворюючих форм господарства. Перехід до відтворюючого господарства в його локальних виявах не знімає з порядку денного питання про загальні закономірності процесу. Лише через загальні тенденції становлення відтворюючого господарства можна висвітлити його конкретну історичну специфіку, яка повинна враховувати як загальні, так і регіональні та локальні ознаки. Звичайно, це стосується і території України.

За В. А. Шнірельманом, періодизація поділяється на три послідовних етапи.

Етап А (перший) — визрівання передумов переходу до відтворюючого господарства у мисливців, рибалок та збирачів. Для нього є характерним несвідомий або свідомий вплив людини на навколишню природу, внаслідок чого в ній відбуваються певні позитивні зміни.

Найранішим і найпоширенішим методом такого впливу первісних мисливців, рибалок та збирачів тропічного та помірного поясів були підпали рослинного покриву. Доведено, що просте випалювання рослинності сприяє інтенсивному оновленню рослинного покриву і збільшенню щільності розселення травоїдних тварин. Вогонь викликає інтенсифікацію обміну речовин в природі, стимулює ріст трав та чагарників, плоди яких людина вживала у їжу. Етнографічні спостереження свідчать, що на випалених ділянках за сприятливих умов збір дикорослих плодів міг збільшуватися в кілька разів.

Важливе значення мало штучне обводнення ділянок з дикорослими рослинами: створення штучних дамб, запруд, каналів тощо. Крім того, відомі випадки штучного розширення ареалів дикорослих рослин. Причому йдеться не лише про рослини, які давали їжу, а й про рослини, які широко використовувалися з побутовою та ритуальною метою. У ряді районів первісні мисливці, рибалки та збирачі освоїли свідоме прополювання заростей диких рослин, збереження молодої порості, штучні посадки, тобто дії, пов'язані з контролем вирощування.

Отже, культивація рослин у своїх первісних примітивних формах існувала задовго до справжнього землеробства, що ґрунтується на вирощуванні культурних видів рослин. Така первісна культивація не була регулярною, та й її масштаби були невеликими, тому вирощені плоди та зерна не відігравали помітної ролі в харчуванні. Вплив культивації рослин на природу був мінімальним, але за своїм значенням був рівноцінним прирученню диких тварин.

Етап Б (другий) — виникнення землеробства та скотарства як побуту в межах привласнювального господарства. Протягом багатьох десятиріч в науці вважалося, що перехід до землеробства та скотарства був викликаний кризою мисливського господарства і пов'язаною з цим нестачею необхідних харчових продуктів. На сьогодні виявлені дані, які свідчать, що все відбувалося набагато складніше, і якщо й була криза мисливського господарства, то вона не мала загального характеру. Перехід до відтворюючого господарства відбувався і в середовищі мисливців та рибалок. Хоча життя кочових мисливців та збирачів було тяжким, воно не мало того виснажливого характеру, що землеробство. Мисливство було гнучкішим, ніж спеціалізоване землеробство. Тому перехід до справжнього землеробства у різних районах відбувався неоднаково і не давав відразу позитивні результати.

Поява землеробства привела до інтенсивнішого і раціональнішого використання природного середовища. Одна й та сама територія при справжньому землеробстві давала значно більше харчових продуктів, ніж мисливство та збиральництво.

Отже, ранні форми землеробства існували в межах традиційного привласнювального господарства, і у більшості випадків не приводили до негайного витіснення старих господарських форм. Раннє землеробство протягом тривалого часу відігравало другорядну роль і майже не впливало на звичний образ життя.

Етап В (третій) — остаточна перемога землеробсько-скотарського способу життя і завершення процесу становлення відтворюючого господарства. Основною характерною рисою цього етапу є не поява нових господарських форм, а перебудова на їх основі всього життєвого побуту. Землеробство і скотарство перетворюються на основну домінанту господарської діяльності і лише тепер визначально впливають на всі сфери життя — демографічну, соціальну, світоглядну. Ці зміни відбувалися

скоріше й інтенсивніше за наявності зовнішніх чинників — різких екологічних змін, природних катастроф, посух, масових хвороб мисливських тварин тощо. Отже, для остаточної перемоги нових господарських систем і утвердження нового способу життя був необхідний комплекс внутрішніх (соціально-економічних) і зовнішніх (природно-екологічних) чинників [1].

Територіальні центри виникнення відтворюючого господарства. Територіальний аспект проблеми неолітичної революції — виявлення первинних та вторинних вогнищ становлення відтворюючого господарства. Підгрунтя для цього закладено палеоботанічними дослідженнями М. І. Вавилова, який виділяв первинні та вторинні вогнища доместикації рослин та тварин, спираючись на ботаніко-географічні особливості різних регіонів світу.

Сучасна наука під первинними землеробськими вогнищами розуміє ареали, де склалися комплекси культурних рослин, які започаткували перехід до землеробського способу життя, звідки воно поширилося повсюдно. Їх виникнення стало результатом тривалих процесів злиття так званих мікровогнищ — вузьких територій, де відбувалася доместикація окремих рослин.

Вторинні вогнища — це території, де землеробство та скотарство остаточно сформувалося за рахунок інтродукції комплексу культурних рослин і домашніх тварин з первинних вогнищ. Як правило, вторинні вогнища виникли там, де на першому етапі склалися відповідні умови, сприятливі для засвоєння принесених сюди іззовні господарських новацій. Вторинні вогнища в ряді випадків стали підгрунтям для наступного виникнення цивілізацій.

Всього на території Старого та Нового Світу виявлено 25 первинних та вторинних вогнищ. Перелік первинних вогнищ включає сім позицій: в Азії — передньоазійський, східноазійський та південно-східноазійський; в Африці — сахаро-суданський та гвінейсько-камерунський; в Америці — мексиканський гірський та індійський. В Європі первинних вогнищ немає. Тут розташовані центральноєвропейські, балканські, частково середземноморські, буго-дністровські та східноєвропейські степові вторинні вогнища. Останні два відкриті в Україні. Буго-дністровське вторинне вогнище відтворюючого господарства генетично пов'язане з найдавнішим в Європі балканським вторинним вогнищем, а східноєвропейське степове — головним чином з передньоазійським первинним вогнищем через територію Кавказу.

Для неоліту України найвагомішим є найдавніше у світі передньоазійське вогнище відтворюючого господарства. Воно склалося в IX—VIII тис. до н. е., коли внаслідок доместикації еммера, дворядного ячменю, чечевиці, гороху та деяких інших рослин склався комплекс культурних рослин. Саме тут завершилася доместикація кози та вівці. Причому перехід від перших спроб доместикації до остаточної перемоги нового способу життя зайняв 1000—1500 років, тоді як на інших територіях аналогічні процеси відбувалися протягом кількох тисячоліть.

Загалом первинне землеробство, яке виникло за різних природно-кліматичних та соціокультурних умов, значно відрізнялося між собою. На одних територіях випалювання рослинності та удобрення землі за рахунок попелу сприяли розвитку перелогової системи землеробства, а штучний полив і обводнення ділянок з дикими рослинами —

---

[1] *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — Москва, 1989, с. 444.

іригаційному землеробству. В окремих місцях землеробство мало богарний характер: його специфіка полягала в тому, що засівали напередодні дощових сезонів. Це давало можливість максимально використовувати вологу землю. У деяких районах досить рано отримало розвиток так зване лиманне землеробство, яке пізніше сприяло виникненню іригаційних споруд.

Ефективність раннього землеробства була неоднаковою й істотно залежала від характеру ґрунтів, особливостей водного режиму, кількості опадів, довжини світлового дня, спектра культурних рослин, технології обробітку ґрунту тощо. Вирощування злаків та зерно-бобових культур пов'язано зі значними трудовими витратами, що вимагало укрупнення общин і ускладнення їх соціальної організації. Проте землеробство, яке базувалося на вирощуванні коренеплодів, могло успішно існувати без істотних змін в общинному устрої.

Слід зазначити, що ареал розповсюдження скотарства був набагато вужчим, ніж ареал поширення раннього землеробства. Першою була приручена дрібна худоба (коза, вівця, свиня), значно пізніше — великі тварини (велика рогата худоба, галл, балійська худоба, буйвол, лама, альпака). Спочатку свійські тварини вільно випасалися, і лише пізніше для їх вирощування почали споруджувати спеціальні огорожі.

Виникнення землеробства і скотарства та їх подальший прогресивний розвиток започаткували серйозні соціокультурні зміни первісного суспільства, стимулювали процеси, які на певному історичному етапі призвели до його занепаду і виникненню ранньокласового суспільства.

Культурно-історичні наслідки "неолітичної революції". Численними фактичними даними доведено, що виникнення землеробства та скотарства ще не означало автоматичного переходу до нових, більш складних соціальних структур стародавніх суспільств. У ряді випадків високоефективне привласнювальне господарство вело до ускладнення соціальної структури, тоді як общини, що стали на шлях землеробства та скотарства, дотримувались старого, майже незмінного соціального укладу. Соціальний потенціал нових форм господарювання виявив себе не відразу, а через певний історичний проміжок і став особливо відчутним на завершальному етапі становлення ранньокласових суспільств. У питаннях оцінки історичного значення переходу до відтворюючого господарства слід відмовитися від спрощеного схематизму і стати на шлях гнучкої оцінки, що враховує увесь спектр чинників, які супроводжували "неолітичну революцію".

Якщо говорити про загальні фундаментальні зміни, що відбулися в процесі неолітизації, то слід, насамперед, зазначити, що відбулося істотне зростання продуктивних сил стародавніх суспільств. Це сприяло появі передумов до збільшення щільності народонаселення, тенденцій до осілості, збільшення маси додаткового продукту. Однак все це відбувалося не повільно, а скачкоподібно і різними темпами.

Поява раннього землеробства нерідко гальмувалася ефективним привласнювальним господарством. Це насамперед сталося в районах поширення рибальства, морського промислу та інтенсивного збору дикорослих рослин. У суспільствах, які дотримувалися цих старих напрямів господарської діяльності, також відбувалися істотні зрушення в отриманні додаткового продукту, у соціальній структурі, організації осілості тощо. Все це відбувалося не за рахунок появи нових форм господарювання, а в результаті різкої інтенсифікації старої привласнювальної системи госпо-

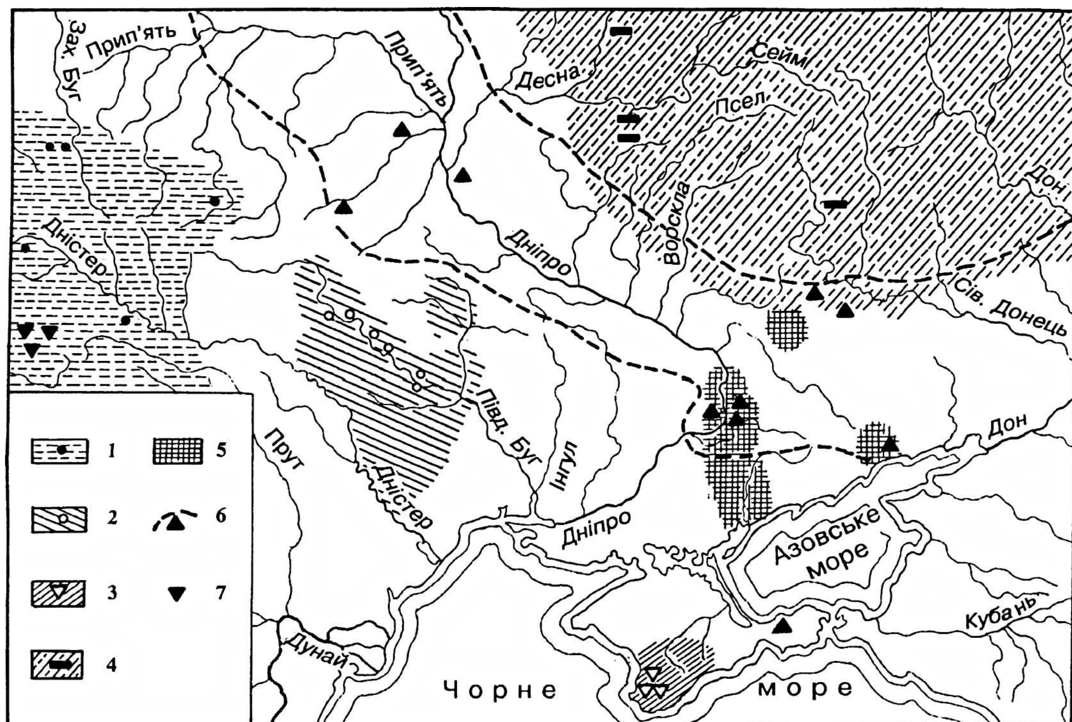

Неолітичні культури на території України:
1 – лінійно-стрічкової кераміки (друга половина V тис. до н. е.); *2* – буго-дністровська (середина VI – початок IV тис. до н. е.); *3* – кримська (V – IV тис. до н. е.); *4* – дніпро-донецька (друга половина V тис. до н. е.); *5* – сурська (V – початок IV тис. до н. е.); *6* – ямково-гребінцевої кераміки (кінець V – початок IV тис. до н. е.); *7* – неоліт Закарпаття (V тис. до н. е.).

дарства, яка повністю вичерпала себе на завершальному етапі становлення ранньокласових суспільств. Отже, в окремих випадках перехід від ранньородової до пізньородової общини супроводжувався не перемогою нових відтворюючих форм господарства, а високоефективним привласнювальним господарством, що є одним з виявів нерівномірності історичного розвитку.

Відсутність чіткої кореляції між господарськими системами та рівнем розвитку соціальної структури первісних суспільств дозволяє виділити два шляхи становлення ранньокласових суспільств [2]. Перший притаманний мисливцям, які стали на шлях поступового переходу до відтворюючого господарства. Для нього є характерним те, що ускладнення суспільної організації відбувається досить пізно — на третьому етапі. Цей шлях не мав повсюдного поширення. Більш відомим в історичних реаліях є другий шлях, який притаманний общинам, котрі використовували високоефективне привласнювальне господарство. Тут соціальна диференціація простежується вже на першому етапі, а перехід до панування землеробства та скотарства лише прискорює і закріплює ті процеси, що в цілому склалися досить рано на ґрунті панування привласнювальної економіки.

[2] *Шнирельман В. А.* Вказ. праця.

Оцінюючи роль відтворюючого господарства з точки зору його значення в культуротворчому процесі, необхідно чітко усвідомлювати, що справа не лише у підвищенні рівня продуктивності праці, переході до осілості, виникненні ремесла, збільшенні маси додаткового продукту. Головним є утворення принципово нових умов для розширення соціальних зв'язків між людьми, що мало значний вплив на всі сфери життя. Виникнення ремесла означало закріплення виробника за окремим видом трудового процесу, що давало можливість швидко вдосконалювати професійні навички, створювати нові високоефективні знаряддя праці і, як наслідок, добиватися зростання продуктивності суспільної праці. Останнє, в свою чергу, призводило до створення такої кількості продуктів, які власна община спожити не могла. Саме це сприяло виникненню необхідності обміну матеріальними результатами праці між общинами.

Міжобщинний обмін розриває вузькі рамки общини, в межах якої раніше відбувалося все господарське і культурне життя людини. Тепер вона може розширити спектр соціальних зв'язків і за рахунок цього значно розширити горизонти свого власного життя, зрозуміти свою залежність не лише від членів своєї общини, а й від інших людських колективів. Так, пов'язане з переходом до землеробства та скотарства зростання продуктивності праці обертається на невпинне розширення мережі соціальних зв'язків і отримання умов для усвідомлення людиною спорідненості з іншими людьми. Людина починає відчувати себе не лише членом власного виробничого колективу, яким є її община, а й членом суспільства як такого. Це мало колосальне культуротворче значення, тому що вело до взаємозбагачення культурними надбаннями і, як наслідок, до культурного прогресу людства взагалі.

Разом з тим перехід до землеробства і скотарства сприяв виникненню нових стосунків людини з довкіллям. За умов привласнювального господарства людина не думала про відшкодування природі тих збитків, яких вона їй завдавала своєю виробничою діяльністю. Мисливець на одному місці полював доти, доки полювання ставало неможливим. Після цього він переходив на інше, придатне для полювання, місце. По суті, це був хижацький підхід до природи.

Землероб діяв по-іншому: своєю працею він стимулював суто природний процес відтворення природної родючості землі. Угноєння, сівозміни тощо є лише окремими ознаками творчого підходу до використання природи. Саме тому землеробство має величезні внутрішні потенціали до прогресивного розвитку. Скотарство теж будується на участі людини у відшкодуванні збитків природі — підтримка біологічної життєдіяльності стада.

Особливу специфіку в аспекті зв'язків людини з природою має кочове скотарство. У цій системі людина ставиться до стада як землероб до землі — вона вкладає свою працю у відтворення природи. Однак до землі у кочового скотаря, по суті, таке саме хижацьке ставлення, що й у мисливця: пасовище він експлуатує до крайньої межі, а потім, не замислюючись про наслідки свого згубного господарювання, переходить на нове місце, де є необхідні запаси рослинного корму. Саме ця суперечливість кочового скотарства і є його визначальною соціально-економічною характеристикою: з одного боку, воно має якості відтворюючого господарства, а з іншого — привласнювального. Ось чому кочові суспільства характеризуються застійним, так званим стагнатним, розвитком і не можуть породити розвинені класові структури.

3.2. Неолітичний період в Україні

Протягом раннього та середнього голоцену в більшості регіонів світу завдяки значному зростанню продуктивних сил відбувається перехід до пізнього етапу первіснообщинного ладу, що створило передумови для соціальної та майнової диференціації й підготувало становлення ранніх первісних суспільств. Це був період формування та становлення пізньородової общини — важливої ланки соціальної організації. Община, що складалася з сімей, уособлювала самокеровану виробничу одиницю та соціально-побутовий колектив об'єднаних спільним проживанням представників кількох родів.

Від ранньопервісних ці общини відрізнялися великими розмірами, переходом до більш осілого існування, а матеріальна культура збагатилася безліччю нових елементів, що значною мірою спричинилося розвитком спеціалізації та становленням ремесла. У суспільній структурі відбувалося формування нових інститутів, зростала консолідація суспільства. Центральною ставала концепція вертикальної спорідненості, удосконалювалася система влади, культ предків стає провідним в релігії [1].

Пізньородовими є більшість общин населення неолітичної доби в Україні. За археологічною періодизацією до неолітичних належать пам'ятки, в яких знайдено глиняний посуд, проте знаряддя праці, як і в попередні періоди, виготовлені з каменю та кістки. Глиняний посуд відігравав важливу роль у вдосконаленні засобів зберігання та приготування їжі.

В цілому для неолітичної доби є характерним зростання осілості та інтенсивність освоєння менших, порівняно з мезолітом, територій. Це фіксується неодноразовим заселенням стоянок та поселень, на яких проживала значна кількість людей, що приводило до нагромадження досить потужних культурних шарів. Частина населення України в цю епоху перейшла від мисливства та рибальства до землеробства та тваринництва. Осілість вплинула на розвиток житлобудівництва, вдосконалення транспортних засобів, крім того, потреби у вільних ділянках для раннього землеробства викликають широке використання знарядь, що рубають. Якість знарядь вдосконалюється шліфуванням їх поверхні. Саме потребами збиральництва та землеробства зумовлюється значне розповсюдження палок-копалок, сап, зернотерок та розтиральників.

На більшій частині Східної Європи формування культур неоліту починається в степовій зоні наприкінці VI тис. до н. е.; в лісовій зоні — з середини V тис. до н. е. Неоліт в Україні закінчується з появою енеолітичного населення в лісостепах та степах Дніпро-Дністровського межиріччя з початку IV тис. до н. е. У лісостеповій зоні на схід від Дніпра енеолітичне населення розселюється до середини IV тис. до н. е.

Неолітичні мешканці України за своїм господарством, суспільними відносинами та соціальною структурою належать до суспільств "вищих" мисливців і збирачів (більшість мешканців лісостепових та сучасних лісових районів) та до суспільств ранніх землеробів та скотарів (мешканці степових та частково лісостепових районів України). На думку фахівців, ці групи населення стадіально ближчі між собою, ніж до суспільств відсталих мисливців та збирачів [2]. Специфікою України є одночасне

[1] *История* первобытного общества. — Москва, 1986, т. 2, с. 236.

[2] *История* первобытного общества, с. 238.

існування в епоху неоліту общин з домінуванням привласнювального господарства та общин, де переважали галузі з відтворюючим виробництвом. Нині в Україні виділено 13 археологічних культур епохи неоліту, що розрізняються за специфікою матеріальної культури: культура Кріш, або група мехтейлик, та культура мережаної кераміки на Закарпатті, культура лінійно-стрічкової та ямково-гребінцевої кераміки, буго-дністровська та сурська культури. У степовій Україні визначено дві культури маріупольської культурно-історичної спільності: нижньодонська та азово-дніпровська. Лісостепову територію України займають пам'ятники дніпро-донецької культурно-історичної спільності: волинська, києво-черкаська, донецька та лисогубівська культури. Свої назви археологічні культури отримали здебільшого від території, від найяскравіших або перших поселень, що досліджувалися (сурська, лисогубівська), від особливостей орнаментики посуду (ямково-гребінцева або лінійно-стрічкова).

Для розуміння процесів, пов'язаних з переходом давнього населення України на неолітичний щабель розвитку, зупинимося на природно-кліматичних умовах. Судячи з досліджень, клімат атлантичного періоду голоцену, на який припадає неолітична доба в Україні, в цілому був теплішим та сухішим, ніж сучасний[3]. Територія України у цей час, вірогідно, займала дві ландшафтні зони — лісостепову та степову. Для лісостепової зони було характерним чергування степових просторів зі значними масивами лісів, які охоплювали не тільки долини річок, а й вододіли. До втручання людини вони займали не менше 50 % усієї площі. Іншу частину цієї зони займали луки. У лісостепу розміщувалися родючі ґрунти, що створювало сприятливі умови для розвитку рослинності та тваринного світу. Запас зоомаси тут в середньому становить 500 кг на гектар, що перевищує зоомасу степу в п'ять разів. У атлантичний період голоцену в лісостеповій Україні були сприятливі умови для широколистяних лісів. У західних районах росли липа, в'яз, дуб, граб; на півночі, крім них, — береза. У підліску росли ліщина та грабинник[4]. Серед тваринного світу лісостепу відомі благородний олень, косуля, тур, лось, зубр, кабан, ведмідь, заєць, вовк, лисиця тощо.

Для степової зони, на відміну від лісостепу, є характерним постійний дефіцит вологи. Близько 75—85 % опадів випадає влітку, але за умов високих температур випаровується. В степах України в атлантичний період мешкали сайга, заєць, лисиця, європейський віслюк. У долині Дніпра, а в періоди достатнього зволоження і в долинах невеликих степових річок, мешкали благородний олень, тур, зубр, косуля, кабан.

Формування неолітичних культур на території України починається на початку атлантичного періоду голоцену близько 7500 років тому і було викликане такими причинами: кризою мисливсько-збиральницького господарства, що виникла насамперед через погіршення природно-кліматичних умов. Важливу роль у їх формуванні зіграли контакти мезолітичних мешканців України з прийшлим населенням, господарство яких мало певні виробничі елементи.

У VI тис. до н. е. відбувається найбільша в атлантичному періоді посуха та потепління клімату, що призвело до аридизації. Степова зона розширюєть-

---

[3] *Спиридонова Е. А.* Эволюция растительного покрова бассейна Дона в плейстоцене и голоцене. — Москва, 1991.

[4] *Мильков Ф. Н.* Природные зоны СССР. — Москва, 1977; *Кременецкий К. В.* Палеоэкология земледельцев и скотоводов Русской равнины. — Москва, 1991.

ся, а лісостеп відсувається на північ. Зоологи відзначають, що сильні посухи помітно знижують вітамінні та інші поживні якості рослинного корму. Недолік живильних речовин в кормах негативно впливає на статеву сферу ссавців. Як наслідок — сильно скорочується народжуваність тварин та приріст популяцій. Крім того, через голод зростає смертність: виснажені тварини гинуть від хижаків та стихійних лих. Тривала аридизація клімату на початку атлантичного періоду скоротила ресурси мисливства та збиральництва в степовій зоні. Крім того, скороченню кількості диких тварин сприяло вдосконалення засобів та знарядь мисливства. Усе це підштовхнуло степове населення до запозичення домашніх тварин у мешканців наддністрянщини та доместикації місцевих форм. Скорочення продуктів збиральництва люди компенсували початком розведення культурних рослин. Криза мисливсько-збиральницького господарства відбувалася тільки в степовій зоні. Більш північні регіони, де збереглися лісостепові ландшафти, залишалися сприятливими для існування давнього населення. Їхні мешканці не відчували потреби у тваринництві та землеробстві.

У 60-ті роки В. М. Даниленко (1969) висунув припущення стосовно того, що початок неоліту на Україні був пов'язаний зі східним культурним імпульсом. На його думку, прогресуюча посуха клімату на сході Європи призвела до кризи мисливського господарства і давнє населення перейшло до скотарства. У пошуках пасовищ воно почало пересуватися на захід. Переселення населення зі східних районів Європи в Україну він підтверджував подібністю найранішої неолітичної кераміки, зазначаючи, що гостродонні горщики з прокресленим та тисненим орнаментом відомі від Прикаспія до Північно-Західного Причорномор'я.

Тривалий час матеріали, які б підтверджували цю точку зору, були відсутні. Усі культури Поволжя та Прикаспія вважалися більш молодими, ніж неолітичні культури України. Однак в останні роки з'явилися дані про більш давні неолітичні культури на сході Європи [5]. Найдослідженішою з них є Єлшанська культура в Середньому Поволжі. Дані про господарство її населення поки що відсутні, проте єлшанський посуд дуже близький до кераміки найраніших неолітичних пам'яток України.

Однак, незважаючи на появу цих нових матеріалів в Росії, роль східного імпульсу при переході до неоліту в Україні ще недостатньо вивчена. Визнаючи можливість появи першої кераміки та свійських тварин завдяки впливу східних груп неолітичного населення, слід підкреслити практично одночасне запозичення ряду керамічних форм, окремих видів свійських тварин та раннього землеробства у неолітичних мешканців Балкано-Карпатського регіону.

Найдавнішими неолітичними мешканцями України можна вважати населення буго-дністровської культури в лісостепових районах Бугу та Дністра, населення сурської культури в західному Приазов'ї та степовому Подніпров'ї, а також ранньонеолітичне населення Закарпаття, чия культура входила до великого блоку культур Балкано-Карпатського регіону Старчево-Кріш-Кьореш.

Аридизація клімату, як вже згадувалося, викликала міграцію до Подністров'я з території сучасної Румунії населення крішської культури і появу спорідненого йому неолітичного населення на Закарпатті. Прибульці мали комплексне

[5] *Васильев И. В., Выборнов А. А.* Неолит Поволжья. Степь и лесостепь. — Куйбышев, 1988, с. 10, 19—26.

землеробсько-тваринницьке господарство та розвинене гончарство. Вони розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней. Під їхнім впливом у мезолітичних мешканців Подністров'я сформувалися традиції дністровського варіанта буго-дністровської культури, з'явилася перша кераміка, одомашнені бик та свиня та раннє землеробство. В. А. Шнірельман висловив припущення, що саме густі ліси завадили буго-дністровському населенню Подністров'я розводити дрібну рогату худобу [6].

Саме крішський вплив, певною мірою опосередкований буго-дністровським населенням Подністров'я, привів до розповсюдження в ранньому неоліті серед мешканців Південного Бугу раннього землеробства та плоскодонного глиняного посуду. Поштовхом до запозичення стало погіршення умов існування, викликане глибокою аридизацією. Як наслідок, в лісостеповому Побужжі сформувався бузький варіант буго-дністровської культури, відомий матеріалами з нижніх шарів поселення в селищах Сокольці та Скибинці Вінницької області. Основними галузями господарства неолітичного населення Південного Бугу протягом всього існування були мисливство та рибальство. З домашніх тварин для ранніх пам'яток буго-дністровської культури в Україні поки що відома лише незначна кількість великої рогатої худоби.

У період раннього неоліту під впливом східного, а пізніше і західного, буго-дністровського, імпульсів серед мезолітичного населення степового Подніпров'я та західного Приазов'я виникає перший глиняний посуд. Це викликало початок формування сурської неолітичної культури. На жаль, дослідження більшості стоянок ранньої сурської культури (на о-вах Виноградний, Шулаїв, Кодачок в Дніпровському Надпорожжі), що проводилися в 30— 40-ві роки, мають певні недоліки. Колекції, що збереглися, не дозволяють дати характеристику господарства цього населення, проте з певністю можна твердити, що вони займалися мисливством та рибальством.

У цей самий час у Північному Приазов'ї та на Нижньому Дону сформувалися пам'ятки ракушечно-ярської неолітичної культури. Населення займалося мисливством, рибальством, збиральництвом, тваринництвом і, можливо, раннім землеробством. Вони розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, утримували собак. Можливо, до свійських тварин належать кістки кішки та коня [7].

У другій чверті V тис. до н. е. зростає загальна зволоженість клімату, що призводить до скорочення степової зони і розповсюдження лісів долинами річок аж до Чорного і Азовського морів. Кордони лісостепової зони наблизилися до сучасних. Природно-кліматичні умови сприяли збільшенню чисельності населення, що викликало значні зміни в етнокультурній ситуації на території України. У Закарпаття з Угорщини пересуваються носії культури мережаної кераміки, які асимілювали місцеве ранньонеолітичне населення. На думку М. Ф. Потушняка, вони вели комплексне землеробсько-скотарське господарство [8].

Одночасно з ними на Західну Волинь з Польщі прийшли носії культури лінійно-стрічкової кераміки, які розселилися в лісостеповій та лісовій зоні аж до

[6] *Шнирельман В. А.* Вказ. праця, с. 176.

[7] *Белановская Т. Д.* Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. — Санкт-Петербург, 1995, с. 150—151.

[8] *Потушняк М. Ф.* Неолит Закарпатья: культуры криш и расписной керамики // Археология Украинской ССР. — К., 1985, т. 1, с. 149.

сучасної Житомирської області [9]. Пам'ятки, залишені цим населенням в Україні, були частиною великої культурної єдності, що займала в епоху неоліту значну територію Центральної та Східної Європи. Це населення також мало розвинене виробниче господарство. Найбільш повно вивчені поселення Торське, Незвисько, Гнідава, Рівне.

Поліпшення умов існування на півдні степової зони сприяло проникненню з території Нижнього Подоння в Західне Приазов'я носіїв нижнєдонської культури, що змінили на Нижньому Дону ракушечно-ярське населення. Вони залишили другий та третій шари поселення Роздорське, верхні шари поселення Ракушечний Яр на Нижньому Дону, нижній шар поселення Роздольне та Маріупольський могильник. Пам'ятки нижнєдонської культури датуються серединою V — початком IV тис. до н. е. Населення мало розвинене тваринництво і, можливо, в нього існувало раннє землеробство.

Нижнєдонське населення, просуваючись на захід, досягло степового Подніпров'я. Окремі його групи досягли басейну Південного Бугу. Вплив нижнєдонського населення та його можлива інфільтрація в буго-дністровське середовище привели до значних змін в цій культурі.

Частина нижнєдонського населення осіла в басейні р. Молочна та в степовому Подніпров'ї. Сусідство з носіями місцевої сурської культури сприяло певним змінам у традиціях та формуванні на нижнєдонському підґрунті азово-дніпровської культури [10]. Пам'ятки останньої відомі в Західному Приазов'ї (пос. Семенівка, Чапаївка), степовому Подніпров'ї (пос. Вовчок, Собачки, мог. Вовніжський 2, Микольський) та у степових районах Криму (верхній шар пос. Фронтове, мог. Долинський). Ця культура існувала з середини V — до середини IV тис. до н. е. Її населення мало розвинене тваринництво, а за новими дослідженнями й досить розвинене землеробство.

Наприкінці третьої чверті V тис. до н. е. незначні групи буго-дністровського населення досягають південних районів Полісся. Контакти з місцевим мезолітичним населенням сприяли розповсюдженню в його середовищі навичок виготовлення глиняного посуду і раннього землеробства. Кінцевим результатом стало формування традицій дніпро-донецької культурно-історичної спільності, яка складається з волинської, києво-черкаської, лисогубівської та донецької археологічних культур. Найраніші пам'ятки києво-черкаської, волинської і донецької культур цієї спільності представлені знаряддями праці (виконані в місцевих мезолітичних традиціях) та керамічним посудом, що копіює буго-дністровський.

В останній чверті V тис. до н. е. розпочалася поступова аридизація клімату, внаслідок чого на півдні України значно погіршуються умови існування давньої людини. Це, в свою чергу, призводить до переселення частини степових мешканців на північ. Так, в басейнах Сіверського Дінця та Айдара, де з доби мезоліту мешкало населення донецької культури, з'являються носії нижнєдонської та сурської культур [11]. Їхнє співіснування з місцевим донецьким населенням фіксується на пос. Устя Осколу 1 і

[9] *Захарук Б. Н., Телегин Д. Я.* Культура линейно-ленточной керамики // Археология Украинской ССР. — К., 1985, т. 1, с. 126—133.

[10] *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1, с. 56—57.

[11] *Словник-довідник* з археології. — К., 1996, с. 77.

2, Підгорівка та ін. Пізньонеолітичне населення цього регіону розводило велику та дрібну рогату худобу, коней та незначну кількість свиней. Заняття тваринництвом давало мешканцям цих поселень понад 60 % м'ясної їжі [12].

Аридизація наприкінці V тис. до н. е. змусила частину азово-дніпровського населення переселитися на північ степового Подніпров'я та в прилеглі райони сучасного лісостепу [13]. Деякі його групи досягли басейну р. Десни. Тут вони були асимільовані місцевим населенням з традиціями, близькими до київського варіанту києво-черкаської культури. Це стало поштовхом до утворення лисогубівської культури, що датується кінцем V — першою половиною IV тис. до н. е. На думку В. І. Непріної, мешканці поселення Лисогубівка займалися землеробством, про що свідчать знахідки зернотерок, палок-копалок, сапи [14]. Важливу роль у їхньому житті відігравало мисливство. Вони полювали на кабана, ведмедя, тура, благородного оленя та косулю, розводили велику рогату худобу.

У четвертій чверті V тис. до н. е. вплив традицій нижнєдонського населення на неолітичне населення басейну Південного Бугу послаблюється. Контакти з нижнєдонським населенням, схоже, перервалися з погіршенням клімату на півдні степової зони, викликаного посухою. Її пік припадає на кінець V — початок IV тис. до н. е. У цей час викорінюється вплив нижнєдонської культури і в кілька видозміненому вигляді відроджуються ранні буго-дністровські традиції. Водночас простежуються тісні контакти найбільш південних груп буго-дністровського населення, що мешкали на півночі степового Побужжя, із східними сусідами — носіями азово-дніпровської культури. Останнє мало значний вплив на виготовлення кераміки та знарядь буго-дністровського населення [15]. Схоже, саме під його впливом серед неолітичних мешканців Південного Бугу сформувалося розвинене тваринництво з розведенням великої та дрібної рогатої худоби, свиней, коней [16].

На початку IV тис. до н. е. поступово зростає зволоженість клімату в Східній Європі, а у другій чверті настає досить вологий період, коли степ і лісостеп наблизилися до сучасних кордонів, а у степовій зоні виникли більш сприятливі умови для проживання. Це сприяло широкому опануванню степової зони і збільшенню чисельності населення.

На початку IV тис. до н. е. на Нижньому Подунав'ї і Подністров'ї формуються енеолітичні культури Гумельниця, Кукутені А, а пізніше Трипілля. Їхні носії мали значний вплив на неолітичне населення України, сприяючи оволодінню металом і встановленню зв'язків з Балкано-Карпатським регіоном.

У Нижньому Подонні і Північному Приазов'ї в першій половині IV тис. до н. е. співіснування населення сурської і нижнєдонської культур приводить до формування на їхній основі нового культурного утворення, що входить у середньостогівську культурно-історичну спільність. Нове населення відрізнялося значною рухливістю та контактністю. Протягом першої половини IV тис. до н. е. воно опанувало усе При-

[12] *Гурін Ю. Г.* Дослідження стоянки Підгорівка на Айдарі // Археологія. — 1992. — № 2, с. 144—152; *Журавльов О. П., Котова Н. С.* Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2, с. 3—17.

[13] *Котова Н. С.* Вказ. праця, с. 78—81.

[14] *Неприна В. И.* Памятники лисогубовского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 177—178.

[15] *Товкайло Н. Т.* О восточных связях буго-днестровской культуры // Каменный век на территории Украины. — К., 1990, с. 47—54.

[16] *Журавльов О. П., Котова Н. С.* Вказ. праця, 1996.

азов'я та степове Подніпров'я. Окремі його групи досягали Балкано-Карпатського регіону та виконували роль посередників у розповсюдженні мідних виробів від Дунаю до Поволжя.

Розселення носіїв трипільської культури в басейнах Дністра і Південного Бугу призвело до асиміляції буго-дністровського населення, а в північних районах степового Подніпров'я тісні контакти азово-дніпровського і дніпро-донецького населення сприяли змінам в матеріальній культурі. Важливу роль відігравали зв'язки з трипільським та середньостогівським населенням, про що свідчать трипільський посуд, мідні і золоті вироби, знайдені на азово-дніпровських і дніпро-донецьких пам'ятках.

Приблизно в цей самий час, коли зростання зволоження спричинило розширення лісів на південь, в Україну з Середнього Подесення і Середнього Подоння переселяються носії культури ямково-гребінцевої кераміки, специфічною рисою яких є виготовлення посуду, прикрашеного ямками та відбитками гребінця. Носії цієї культури займали усю лісову і більшу частину лісостепової зони Східної Європи. У лісостеповій Лівобережній Україні вони встановили тісні контакти з місцевим дніпро-донецьким населенням і асимілювали їх частину.

В другій половині IV — початку III тис. до н. е. носії культури ямково-гребінецької кераміки продовжували існувати поруч з енеолітичним середньостогівським та трипільським населенням і, можливо, взяли участь у формуванні мар'янівської культури епохи бронзи.

3.3. Господарство неолітичного населення України

Неолітичне населення Закарпаття та носії культури лінійно-стрічкової кераміки, які займали передгір'я та лісостепові райони Західної України, мали комплексне господарство з мотичним землеробством та м'ясним і молочним тваринництвом. Водночас вони приділяли значну увагу мисливству. Нижнєдонське та азово-дніпровське населення маріупольської культурно-історичної спільності також, схоже, мало комплексне виробниче господарство, в якому, однак, провідна роль належала, найімовірніше, тваринництву. Така спеціалізація пояснюється природно-кліматичними умовами південних районів степової зони.

Господарство сурського, дніпро-донецького, кримського та буго-дністровського населення України, виходячи з існуючих даних, слід визначати як привласнювальне з елементами мотичного землеробства та тваринництва. Протягом тривалого часу окремі запозичення культурних рослин і домашніх тварин разом з новими навичками їхнього розведення поступово інтегрувалися в культурні традиції цього населення. Дані процеси розтяглися майже на 1000 років і закінчилися асиміляцією цих неолітичних груп населенням енеолітичних культур з розвиненою виробничою економікою. Життя носіїв ямково-гребінцевої кераміки майже повністю визначалося галузями привласнювального господарства.

Землеробство. Існування раннього землеробства в Україні зафіксоване у неолітичного населення Закарпаття, буго-дністровського, дніпро-донецького і носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки. Є перші свідоцтва про існування землеробства у носіїв азово-дніпровської культури. Можна припускати, що з

ним було знайоме населення сурської та нижнєдонської культур.

Найзначнішу роль землеробство відігравало в житті неолітичного населення Закарпаття та культури лінійно-стрічкової кераміки. У буго-дністровського та азово-дніпровського, а також, вірогідно, у нижнєдонського та сурського населення воно мало другорядне значення, поступаючись на Південному Бузі мисливству та рибальству, а в степових реґіонах України — тваринництву. Ще менший вклад землеробство вносило в харчовий раціон дніпро-донецького населення, життя якого визначали привласнювальні галузі господарства.

Землеробство в епоху неоліту в Україні було мотичним, тому заселялися і оброблялися легкі, насамперед лесові ґрунти. Ранньонеолітичне населення Закарпаття та носії буго-дністровської культури виготовляли наконечники мотик з кістки та рогу; населення культури лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецьке та сурське — з рогів оленя, а населення мережаної кераміки користувалося прямокутними мотиками з каменю.

В Україні в неолітичну добу вирощувалися різноманітні культурні рослини. Населення культур лінійно-стрічкової та мережаної кераміки вирощувало пшеницю одно- та двозернянку, ячмінь голозерний та звичайний, просо посівне, горох [1]. Буго-дністровці також були знайомі з цими рослинами, за винятком проса. Для дніпро-донецьких пам'яток на Київщині досі відомі лише знахідки кераміки з відбитками ячменю. На Волині, в безпосередній близькості від носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецьке населення вирощувало пшеницю одно- та двозернянку, просо, горох [2]. Урожай в неолітичну добу збирали за допомогою серпів та ножів, які являли собою кременеві вкладиші, що вставлялися в оправу з кістки або дерева. Для обмолоту могли використовувати молотильні дошки, вкладиші до яких знайдено на неолітичному поселенні в басейні р. Айдар [3]. Отримане зерно носії культур мережаної та лінійно-стрічкової кераміки зберігали в господарських ямах, що розташовувалися поруч із житлами. Борошно отримували за допомогою зернотерок та розтиральників, зроблених з твердих пород каменю.

За підрахунками дослідників, ранні землероби могли отримувати високі врожаї, що не поступалися врожаям середньовічної доби. Доти, доки щільність населення була незначною, і вільних земель було багато, землеробство мало екстенсивний характер. Після кількох років використання, коли падала родючість ґрунтів, землю тривалий період не обробляли. Вже в неоліті люди могли продовжити терміни користування землею, випасаючи по стерні худобу або вносячи добрива (харчові покидьки, гній) [4].

Тваринництво. Сьогодні є можливість простежити кілька імпульсів розвитку тваринництва в Україні. Аридизація клімату та криза мисливства у VI тис. до н. е. сприяла одомашненню тварин мешканцями українських степів та півдня сучасної лісостепової зони. Мезолітичне населення Південного Побужжя запозичило велику рогату худобу і, можливо, собаку у населення дністровського варіанта буго-дністровської культури і культури Кріш. Запозичення

---

[1] *Пашкевич Г. О.* До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту—бронзи на території України // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992, с. 182.

[2] *Пашкевич Г. О.* Вказ. праця.

[3] *Гурин Ю. Г., Манько В. А.* Старобельская стоянка эпохи позднего неолита — раннего энеолита // Древние культуры Подонцовья. — Луганск, 1993, с. 35—57.

[4] *Шнирельман В. А.* Вказ. праця, с. 186.

навичок розведення свійських тварин відбувалося паралельно із запровадженням навичок виготовлення кераміки та раннього землеробства. У зв'язку з тим, що у населення степового Подніпров'я та басейну р. Молочна частина кераміки наприкінці VI тис. до н. е. з'явилася під впливом буго-дністровської культури, можна припустити, що в цей самий час у них була запозичена і велика рогата худоба.

У середині V тис. до н. е. фіксується поява нового населення культури лінійно-стрічкової кераміки (Польща), яке мало розвинене тваринництво. Зайнявши нові території, вони продовжували розводити велику і дрібну рогату худобу, свиней. За наявними даними, цей імпульс не мав істотного впливу на місцеве населення західних районів України. Відсутні дані й про розповсюдження певних видів домашніх тварин під впливом культури лінійно-стрічкової кераміки серед населення волинської культури дніпро-донецької області або бугського варіанта буго-дністровської культури. Це можна пояснити тим, що мисливство повністю забезпечувало потреби місцевого населення в м'ясній їжі.

Наявні матеріали дозволяють припустити існування східного імпульсу, що сприяв розвиткові тваринництва в Україні. У середині V тис. до н. е. міграція населення нижнєдонської культури з Північного Приазов'я в західному напрямку привела не тільки до формування азово-дніпровської культури з її розвиненим тваринництвом, а й зумовила появу дрібної рогатої худоби, домашнього коня і свині у населення сурської неолітичної культури в Західному Приазов'ї та степовому Подніпров'ї. Матеріали сурського шару поселення Семенівка доводять існування цих домашніх тварин в Західному Приазов'ї у середині V тис. до н. е.

Продовженням східного імпульсу був вплив азово-дніпровської культури на найбільш південні групи населення бузького варіанта буго-дністровської культури. Відсутність кісток домашньої свині, дрібної рогатої худоби та коня на неолітичних поселеннях Південного Бугу, що датуються VI — серединою V тис. до н. е., і поява цих видів тварин у останній чверті V тис. до н. е., одночасно з впливом азово-дніпровської культури, що простежується в кераміці і знаряддях праці, дозволяє припустити запозичення цих видів тварин у степових мешканців Подніпров'я і Приазов'я.

Цікаво, що в басейні Дністра буго-дністровське населення не розводило дрібної рогатої худоби протягом всього періоду свого існування. Проте майже на усіх пам'ятках цієї культури в Подністров'ї серед свійських тварин переважала свиня. Однак в басейні Південного Бугу кістки свійської свині знайдені тільки на пізньому буго-дністровському поселенні Миколина Брояка. Ймовірно, склад стада буго-дністровського населення Подністров'я залежав від природних умов долини великої річки, де коливання клімату було дещо м'якшим. Періодичні посухи незначно погіршували пасовища і мисливські угіддя, а для випасу свійської свині існували зручні галявини в дубових лісах, поширених в неолітичну добу на півдні лісостепового Подністров'я. У Побужжі, навпаки, періоди аридизації відчувалися сильніше. Степова рослинність розповсюдилась у лісостепові зони, тому доцільніше було розводити дрібну рогату худобу.

Наприкінці V тис. до н. е. через значну посуху частина степового скотарського населення мігрує до південних районів сучасного лісостепу. Цей південний імпульс сприяє розвиткові тваринництва серед населення києво-черкаської культури в Подніпров'ї і пізньо-

неолітичного населення басейнів річок Сіверський Донець та Айдар.

У цілому в Україні тваринництво досягло найбільшого розвитку в Приазов'ї та степовому Подніпров'ї у другій половині V — першій половині IV тис. до н. е. Носії нижнєдонської і азово-дніпровської культур, які тут мешкали, розводили основні види домашніх тварин. Тваринництво постачало їм основну частину м'ясної їжі (від 70 до 100 %). Слід підкреслити, що степові райони України були сприятливі для розвитку раннього тваринництва. Степова рослинність надавала широкий асортимент кормів. Оскільки степ вегетує з квітня по жовтень, то весь теплий період року тварини мають свіжий корм. Особливі властивості степового травостою дозволяють навіть у зів'ялому стані зберігати усі цінні кормові якості. Це гарантувало випас домашніх тварин протягом року, а слабкий шар снігу дозволяв їм легко отримувати корм, що знімало проблему заготівлі кормів на зиму і обов'язкового утримання худоби в стійлах.

Тваринництво, поряд із землеробством, набуло значного поширення на Закарпатті і у носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, які розводили велику рогату худобу, вівці, кози, свині. Домашню худобу використовували не лише для отримання м'яса, а й молока, про що свідчать знахідки сит та друшляків з глини.

Населення культури лінійно-стрічкової кераміки володіло незначною кількістю коней, отриманих, схоже, внаслідок обміну від південних груп населення. В третій чверті V тис. до н. е. фіксуються контакти носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки з буго-дністровським населенням [5]. Підкреслимо, що буго-дністровська культура в цей час зазнала впливу з боку нижнєдонської культури, у складі тварин якої значне місце посідав кінь.

Цілком можливо, що заняття землеробством змусило неолітичне населення Закарпаття та культури лінійно-стрічкової кераміки оберігати посіви від домашніх тварин, для чого худобу відганяли на пасовища. Умови Українського Лісостепу, Полісся і передгір'я Карпат, де випадало багато снігу, вимагали утримання худоби в стійлах і заготовку кормів.

Для ранніх груп буго-дністровського і дніпро-донецького населення лісостепової та лісової зони України фіксується слаборозвинене тваринництво із незначною кількістю худоби. Цікаво, що у населення з найменш розвиненим тваринництвом знайдені залишки тільки великої рогатої худоби. Можливо, його утримували на вільному випасі, однак природні умови вимагали заготівлі кормів на зиму.

Лише у окремих груп буго-дністровського і дніпро-донецького населення, що проживали на півночі степу і півдні лісостепу в безпосередній близькості від носіїв азово-дніпровської і нижнєдонської культур (пізня буго-дністровська культура степового Побужжя, черкаський варіант києво-черкаської культури), розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней. При цьому як на півночі степового Побужжя, так і на півдні лісостепового Подніпров'я, серед остеологічних залишок свійських тварин більша частина належить великій рогатій худобі (від 25 до 40 %).

У пізньонеолітичного населення басейну р. Айдар, в складанні культури якого брало участь нижнєдонське населення, утримували також і коней. На двох поселеннях лисогубівської культури, в складанні якої брало участь азо-

[5] *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969, с. 68; *Маркевич В. И.* Буго-днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев, 1974, с. 135, 159.

во-дніпровське населення, свійський кінь становить 18 і 26 % загальної кількості.

На всіх неолітичних поселеннях України, остеологічні залишки яких були досліджені в останні роки, знайдено незначну кількість кісток молодих свійських тварин. На думку археозоолога О. П. Журавльова, це свідчить про наявність достатньої кормової бази, що дозволяла утримувати не лише основне поголів'я, а й молодняк.

Мисливство. Мисливство займало важливе місце в житті неолітичного населення України. Засвоєння плетіння дозволило йому застосовувати пастки і сильця. У степах полювали колективно, заганяючи тварин на краї балок або в огорожені ділянки.

Найбільшу роль мисливство відігравало в житті дніпро-донецького населення і носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки, які займали сучасні лісові та лісостепові райони України. Вони полювали на кабанів, благородних оленів, косуль, ведмедів, лисиць, видр. Мисливство забезпечувало основну частину м'ясної їжі і буго-дністровського населення, яке полювало, головним чином, на благородних оленів, косуль, іноді на кабанів. Благородний олень і кабан були головними промисловими тваринами у неолітичного населення Закарпаття. Носії культури лінійно-стрічкової кераміки, окрім цих тварин, також полювали на турів.

У степового неолітичного населення мисливство мало другорядне значення в забезпеченні м'ясною їжею, але відігравало важливу роль, поставляючи хутро, шкіру і роги. У південних районах степу і в басейнах невеликих степових річок основними об'єктами мисливства були сайга, дикий віслюк, кулан. Менше полювали на кабанів, благородного оленя, тура. У долинах великих річок (Дон і Дніпро) неолітичне населення степової зони полювало насамперед на благородних оленів, турів, іноді на кабанів, куланів, лисиць, зайців.

Вірогідно, основними знаряддями мисливства за доби неоліту були лук зі стрілами, дротики та списи. Вивчення знарядь мисливства показує існування певних закономірностей. Так, дротиками та списами за доби неоліту найчастіше користувалося населення степової зони. Цілком можливо, що це було пов'язане з особливостями колективно-загінного мисливства на степових копитних тварин. Луком та стрілами більше користувалися мешканці лісостепу, що, певно, зумовлювалося значною роллю індивідуального мисливства.

До четвертої чверті V тис. до н. е. неолітичне населення України використовувало як наконечники до стріл геометричні мікроліти і наконечники, зроблені з кременевих або обсидіанових пластин. Для оздоблення дротиків та списів застосовувались наконечники з кістки та рогу. Вони були простими і складеними. Останні мали основу з кістки, в пази якої вставлялися кременеві вкладні.

Перші двобічно оброблені наконечники з кременю для стріл, списів і дротиків з'явилися у населення нижнєдонської культури приблизно у другій половині V тис. до н. е. Схоже, під впливом нижнєдонської культури вони поширилися серед спорідненого азово-дніпровського населення, а також серед пізньонеолітичних мешканців басейну Сіверського Дінця наприкінці V — першій половині IV тис. до н. е. Перші двобічно оброблені наконечники мали підтрикутну форму з різноманітним оформленням основи. Трапляються поодинокі наконечники підромбічної форми. Можна припустити, що в цей період відбувався процес вибору найбільш зручної форми двобічно ретушованих наконечників. Нові форми наконечників

стріл використовувались паралельно з колишніми наконечниками на пластинах і трапеціями.

Рибальство. За доби неоліту вдосконалювалися засоби рибальства. Носії буго-дністровської, сурської і азово-дніпровської культур ловили рибу за допомогою вудил і гачків з кістки. Дніпро-донецьке населення і населення культури ямково-гребінцевої кераміки використовувало гарпуни з кістки. Про рибальство сіткою свідчать знахідки грузил на багатьох неолітичних поселеннях України. Цілком можливо, що за доби неоліту для вилову риби використовували човни.

Неолітичне населення України ловило вирезубів, коропів, щук, сомів, про що свідчать знахідки кісток риби на поселеннях, а також зуби карпових риб, виявлені в похованнях практично усіх неолітичних могильників Подніпров'я та Приазов'я.

Збиральництво. Воно продовжувало відігравати значну роль у харчовому раціоні давнього населення. В їжу вживали річкових молюсків, стулки яких заповнюють ями для сміття і утворюють купи на більшості неолітичних поселень. Населення Криму вживало у їжу молюсків Helix. Щоб добути тіло молюска з мушлі, їх могли варити у горщику або запікати у ямах. Неолітичне населення також споживало дикі злаки, ліщину, глід, яблука, жолуді.

3.4. Поселення неолітичного населення в Україні

Зміни господарського життя в неолітичну добу призводять до більшої, ніж раніше, осілості давнього населення. В цей період скорочується кількість тимчасових стоянок і з'являються поселення, які існують тривалий час. Проте рухливість населення зберігається. Основною причиною для зміни місця проживання общин мисливців та збирачів було виснаження природних ресурсів. Населення, яке займалося землеробством, було змушене переселятися на нові місця через падіння врожайності внаслідок виснаження ґрунтів, а населення, в господарстві якого переважало тваринництво, змінювало місце проживання, коли продуктивність пасовищ знижувалась. Однак конкретними приводами, що змушували общину переселятися на нове місце, були смерть ватажка поселення, епізоотія, внутрішні конфлікти, хвороби тощо [1].

Неолітичне населення України місцем проживання обирало підвищені місця по берегах річок та озер. Площа селищ і тривалість їхнього існування залежали від господарської діяльності. Провідна роль тваринництва або мисливства сприяла створенню короткочасних сезонних стоянок, які використовувалися в періоди сезонного мисливства або на час випасу худоби. Стаціонарні селища функціонували протягом року — в них постійно проживала якась частина общини (старі, жінки та діти).

Найбільші стаціонарні поселення мало неолітичне населення Закарпаття та культури лінійно-стрічкової кераміки, площа яких сягала близько 2—3 га. Селища ранньонеолітичного населення Закарпаття, наприклад Заставне, складалися з будівель, розміщених по колу. Населення культури мережаної кераміки, за даними поселення Дрисіно, групувало житлові й господарські будівлі по дві-три безсистемно. Носії культу-

---

[1] *Гиренко Н. М.* Социология племени. — Ленинград, 1991, с. 100.

ри лінійно-стрічкової кераміки розміщували житла в ряд, наприклад, поселення Торське. Населення буго-дністровської культури також розміщувало будівлі в ряд вздовж берега річки на відстані кількох метрів один від одного. Їх житла розташовувалися перпендикулярно течії річки. Носії інших культур залишили невеликі селища з малою кількістю жител.

Житлобудівництво. Неолітичне населення споруджувало житла з дерева, глини, каменю. Кожній культурі були притаманні власні традиції будівництва, що визначалося господарством, природними умовами і соціальним розподілом суспільства.

Населення Закарпаття будувало овальні напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. Стіни, можливо плетені, спиралися на стовпи. На поселенні Рівне виявлено глиняну модель наземного житла. Це прямокутна будівля з двосхилим дахом, вкритим, певно, шкірами або соломою. Плетені стіни спиралися на наріжні стовпи і були обмазані глиною.

Носії культури лінійно-стрічкової кераміки будували напівземлянки та наземні житла. За реконструкцією [2] наземної будівлі на поселенні Незвисько житла мали стовпову конструкцію, плетені стіни, обмазані глиною, і легку покрівлю. У центральній частині житла розміщувалося вогнище. Біля нього споруджувались прямокутні глинобитні підвищення, які, можливо, заміняли столи. Поруч із ними знайдено глиняний посуд. У північній частині житла знаходився глинобитний майданчик розміром близько 5 м², викладений з вальків глини, покладених на дерев'яні колоди. Певно, тут розтирали зерно. Його дещо піднесені краї запобігали висипанню зерна. Тут лежали зернотерки, а на землі поруч стояв широкогорлий горщик, в якому було зручно зберігати зерно.

Буго-дністровське населення в період раннього неоліту будувало легкі наземні споруди. Підовальні контури жител простежені за скупченням кераміки, знарядь праці і кісток тварин. Вогнища, обкладені каменем, розміщувались поруч із будівлями. Всередині жител робили склепінчасті печі на кам'яній основі. У третій чверті V тис. до н. е. під нижнєдонським впливом у буго-дністровського населення з'являються наземні будівлі прямокутної форми. Наприкінці V — початку IV тис. до н. е., крім легких каркасних будівель, буго-дністровське населення починає зводити житла на кам'яному фундаменті, куди вставлялися стовпи, що підтримували плетені стіни і дах. Подібні будівлі мали площу близько 30 м² і складалися з однієї або двох камер. Готували їжу на відкритих вогнищах.

Для азово-дніпровського населення в першій половині IV тис. до н. е. відомі лише залишки невеликих наметів на о-ві Середній Стіг.

Судячи з матеріалів поселення Ракушечний Яр, населення нижнєдонської культури будувало наземні житла підпрямокутної форми. Вони мали каркасностовпову конструкцію, стіни, схоже, плетені і обмазані глиною [3].

Дніпро-донецьке населення, судячи з матеріалів поселення Лисогубівка, Віта Литовська, Гришівка та інші, споруджувало наземні будівлі підпрямокутної форми, ледь заглиблені у землю. Всередині будівель розташовувались вогнища, а вихід мав вигляд сіней. Житла мали стовпову конструкцію із плетеними стінами. Відомі конічні каркаси з жердин, вкриті зверху шкірами і землею.

Населення культури ямково-гребінцевої кераміки на поселеннях Гришівка

[2] *Пассек Т. С., Черныш Е. К.* Неолит Северного Причерноморья. — Москва, 1970, с. 14—15.

[3] *Белановская Т. Д.* Вказ. праця, с. 16—18.

та Погорілівка-Вирчище будувало наземні житла близької до кола форми площею близько 60 м^2. Після асиміляції окремих груп дніпро-донецького населення та засвоєння їхніх традицій серед носіїв цієї культури розповсюджуються будівлі підчотирикутної форми. Уявлення про них дають наземні житла поселення Гришівка площею 48 і 72 м^2. Перекриття і стіни, вірогідно, складалися з жердин, кори, шкір. Всередині кожного житла розташовувалося велике вогнище.

Зростання в період неоліту осілості населення і перехід до відтворюючого господарства, на думку більшості дослідників, сприяє поширенню наземних будівель підпрямокутної форми. Подібні споруди при тривалому мешканні на одному місці було зручно збільшувати за рахунок прибудов. Населення з розвиненим землеробством будувало багатокамерні житла. Подібна конструкція була викликана господарською необхідністю. Окремі приміщення служили для зберігання запасів їжі, інвентарю і виконання різноманітних господарських операцій. За рахунок багатокамерності житла землеробів більші за житла мисливців та рибалок. Визнаючи доречність такого спостереження, зазначимо, що матеріали України свідчать про те, що форма будівель залежала від традицій, які, можливо, склалися ще в період мезоліту. Простежується і важлива роль впливів інших культур, викликаних асиміляцією тієї або іншої групи населення.

Так, населення Закарпаття та лінійно-стрічкової кераміки, яке мало розвинене господарство, будувало землянки та напівземлянки, від яких збереглися ями аморфного вигляду. Населення дніпро-донецької культурно-історичної спільності, основу життєдіяльності якого складали мисливство і рибальство, традиційно будувало підчотирикутні, здебільшого наземні будівлі. Близький тип господарства, але з більш розвиненим землеробством, існував у населення буго-дністровської культури. За сучасними даними, їхні житла до другої половини V тис. до н. е. за формою були підовальними і лише під впливом нижнєдонського населення з'являються підчотирикутні будівлі.

3.5. Побут неолітичного населення України

Значну роль у господарстві відігравало виготовлення знарядь праці і зброї. Сировиною для цього на більшій частині території України були кремінь, кварцит, каміння. Населення Закарпаття і Передкарпаття широко використовувало також обсидіан та димковий опал. Знаряддя праці виготовляли на самому поселенні. Реміснича спеціалізація в неоліті ще була відсутня, але, певно, існували майстри, які краще за інших виготовляли знаряддя праці. Останні виготовлялися з пластин або відщепів, що сколювали з нуклеусів. Також використовували пластини та відщепи без наступної обробки та зіпсовані вироби, яким надавали певну форму за допомогою додаткового ретушування. Знаряддя, що втратили свої робочі якості в процесі використання, могли неодноразово підправлятися.

Значний розвиток в неоліті отримало виготовлення знарядь для обробки деревини, що було викликане потребами житлобудівництва, виготовленням човнів, розчищенням ділянок, придатних для землеробства. Дніпро-донецьке населення Житомирщини і Донеччини та носії культури ямково-гребінцевої кераміки виготовляли з кременю шляхом

двосторонньої відбивки сокири і тесла. Кременеві сокири з підшліфовуванням лез також виготовляло населення нижнєдонської і азово-дніпровської культур, а під їхнім впливом і пізнє бугодністровське населення.

Важливе значення для вдосконалення знарядь деревообробки мало поширене в епоху неоліту повне або часткове шліфування виробів, завдяки чому знімалася шерехатість і вирівнювалась поверхня знарядь. Рівні, гладкі поверхні зменшували тертя об дерево, прискорюючи його обробку і підвищуючи ефективність знарядь.

Сланцеві шліфовані сокири, тесла і долота використовувало населення Закарпаття, азово-дніпровської, нижнєдонської, сурської культур і культури лінійно-стрічкової кераміки. Дніпро-донецьке і буго-дністровське населення виготовляло долота і тесла з кістки.

Своєрідні диски з гнейсу та інших кристалічних порід для виготовлення човнів застосовувало сурське населення Надпоріжжя. Носії цієї культури широко використовували невеличкі стамески, зроблені з відщепів або нуклеподібних уламків.

Посуд. Від епохи неоліту до нас дійшов посуд, виготовлений з тривких матеріалів: глини і каменю. З м'яких порід каменю (стеатиту, тальку, сланцю) виготовляло посуд лише населення сурської культури. Нагар на зовнішній поверхні кам'яних посудин свідчить про те, що в них готували їжу.

Одним з найважливіших досягнень неолітичної доби є глиняний посуд. Він дозволив вдосконалити засоби приготування і зберігання їжі. Глиняний посуд виготовлявся на кожному стаціонарному поселенні і рідко слугував засобом обміну. Його робили в традиціях, притаманних даній етнічній групі, відбиваючи в орнаментації символіку, пов'язану з ідеологічними уявленнями та родо-племінними ознаками. За доби неоліту запозичення традицій виготовлення посуду і його орнаментації відбувалося тільки внаслідок тісних контактів самого населення. У зв'язку з тим, що найчастіше кераміку виготовляли жінки, взаємовплив керамічних традицій відбувався і завдяки змішаним шлюбам. Коли жінка йшла до чоловіка іншої общини, вона продовжувала виготовляти кераміку в звичних для себе традиціях свого роду.

Посудина неолітичної доби (V тис. до н. е., Микільський могильник).

Виготовлення кераміки було складним процесом. Починався він з приготування глини, в яку додавали воду і залишали "визрівати". Внаслідок тривалого вилежування глина під впливом води і температурних коливань поступово розкладалася. Пізніше глину подрібнювали, очищували від небажаних домішок. Після цього її розминали руками або ногами і додавали до неї різноманітні отощувачі: пісок, товчену чере-

пашку, подрібнену рослинність, шамот. Домішки зменшували зсідання під час сушіння та обжигу, зміцнювали вологонепроникність виробів. Кожному з означених отощувачів були притаманні певні властивості. Наприклад, більшість неолітичного населення України додавала у глину пісок. Це підвищувало міцність виробу під час сушіння та обжигу, а також його термостійкість при використанні.

Посуд виготовляли різноманітнішими способами, але в неоліті найбільшого поширення набуває стрічковий наліп, коли на сформоване денце по колу накладали стінки, зроблені зі смуг глини. Надавши посудині необхідну форму за допомогою лощил з кістки, гребінцевих штампів або пучків трави, вирівнювали та загладжували поверхню, прикрашаючи іззовні, а інколи і зсередини, орнаментом. Після цього кераміку сушили і обпалювали. Для обпалювання більшість населення використовувала відкрите вогнище і лише у населення культури мережаної кераміки знайдені спеціальні печі.

Спільні риси у виготовленні посуду існували у неолітичного населення Закарпаття і культури лінійно-стрічкової кераміки, що пов'язане з походженням цих груп населення, яке входило до кола культур з комплексним землеробсько-тваринницьким господарством Балкано-Карпатського реґіону. Вони додавали в глину як отощувачі пісок, шамот, полову. Посуд виготовлявся двох видів: кухонний та столовий. Кухонний посуд представлений банками, мисками, сковорідками, друшляками, горщиками. Здебільшого його використовували для приготування їжі. Цей посуд був менше обпалений, мав шерехату поверхню і бідну орнаментацію з валиків, наліпів, вдавлень.

Очевидно, ширше застосовувався в побуті численний і ретельно виготовлений столовий посуд. Його робили з добре відмуленої глини з незначними рослинними домішками і ретельно загладжували стінки. Населення культури мережаної кераміки вкривало столовий посуд шаром ангобу, що надавав зовнішній поверхні червоно-брунатного або рожевого кольору. Для отримання ангобу ще необпалену посудину обливали або занурювали в рідку ретельно подрібнену глину, інорідну щодо глини, з якої виготовлено горщик. Ангоб, змінюючи колір кераміки, робить стінки більш стійкими до вологи, надає додаткову гладкість поверхні і утворює чудовий ґрунт для розпису.

Столовий посуд використовувався не лише для їжі, а й для культових церемоній. Він представлений банками, горщиками, мисками. Відомі також склянки і кухлі. У великих горщиках та банках могли зберігати зерно, борошно й інші продукти.

Столовий посуд звичайно мав багату орнаментацію. Ранньонеолітичне населення Закарпаття прикрашало його насічками, пальцьовими защипами, наліпами, рідше — розписувало чорною фарбою. Чорною, темно-червоною і білою фарбою розписували посуд носії культури мережаної кераміки (незавершені спіралі, смуги, заштриховані зони). Населення культури лінійно-стрічкової кераміки прикрашало свій посуд прокресленими лініями і ямками. Нерідко неглибокі ямки робилися з однаковим інтервалом по прокресленій лінії, утворюючи "нотний" орнамент.

Розподіл на столовий і кухонний посуд відомий і у буго-дністровського населення. Однак, на відміну від перелічених вище культур, його столовий посуд був нечисленним, можливо, частина його була отримана внаслідок обміну з буго-дністровським і крішським населенням Подністров'я.

Посуд інших культур України не можна поділити за формою і орнамента-

цією на столовий та кухонний. Як отощувачі глини буго-дністровське і сурське населення використовувало різноманітні домішки: рослинність, пісок, товчену черепашку, графіт. Нижнєдонське населення додавало в глину тільки товчену черепашку. Дніпро-донецьке і азово-дніпровське населення, а також носії культури ямково-гребінцевої кераміки здебільшого змішували з глиною пісок та пісок в поєднанні з рослинними залишками.

Існують загальні риси і в формах посудин у цих груп населення. Так, гостродонні горщики і банки виготовляло сурське населення. У буго-дністровського і дніпро-донецького населення одночасно існував глиняний посуд з плескатим і гострим денцем, представлений горщиками, банками і мисками. Плоскодонні банки і горщики виготовляли носії азово-дніпровської і нижнєдонської культур. Більша частина їхньої кераміки мала специфічні вінця, оформлені прямокутним або підтрикутним потовщенням іззовні, так званим комірцем. Населення культури ямково-гребінцевої кераміки ліпило гостродонний та круглодонний посуд.

Простежуються загальні риси і в орнаментації посуду. Населення нижнєдонської і азово-дніпровської культур прикрашало посуд відбитками гребінцевого штампа, інколи додаючи прокреслені лінії. Сурське і буго-дністровське населення прикрашало свій посуд здебільшого прокресленими лініями, овальними наколами, ямками та різноманітним поєднанням цих елементів. Найбільш поширеними композиціями були горизонтальні й діагональні лінії наколів, стрічки з прокреслених ліній, заповнені лініями, наколами або ямками. Однак орнаменту сурської культури притаманні гострокутові фігури, що відрізняються від плавних, округлених фігур буго-дністровського посуду. Внаслідок контактів з азово-дніпровським та нижнєдонським населенням в буго-дністровській і сурській культурах з'явилася кераміка з гребінцевим орнаментом.

Саме таку гребінцеву кераміку було перейнято мезолітичним населенням сучасного Полісся під час контактів з прийшлим буго-дністровським населенням. Пізніше, знов-таки під буго-дністровським впливом, у дніпро-донецького населення набуває поширення посуд, орнаментований прокресленими лініями та овальними наколами. Прихід на Лівобережну Україну населення середньодонської неолітичної культури з керамікою, яку прикрашали підтрикутні щільно нанесені наколи, і контакти з прибульцями відбилися на орнаментації дніпро-донецького і азово-дніпровського населення — гребінцеві відбитки змінилися підтрикутними наколами.

Цікавий орнамент застосовувало пізньонеолітичне населення сучасних лісових та лісостепових районів Лівобережної України: чергування ліній, ямок, які змінювалися горизонтальними рядами гребінцевих відбитків. Ямки нерідко накладали на стики стрічок, з яких ліпилася посудина, для того щоб зміцнити місце поєднання.

Ткацтво, плетення, одяг. Ткацтво та плетення з'явилося за доби неоліту. Про існування ткацтва свідчать знахідки глиняних пряслиць, хоча за етнографічними даними можливе використання веретен. Пряслиця найчастіше робили із стінок розбитих посудин, просвердлюючи наскрізний отвір. Матеріалами для виготовлення тканин служили волокна дикорослих рослин: кропиви, коноплі, льону, а також вовна вівці та кози. З мотузок плели сіті, пастки, очеретяні мати. Ті самі навички застосовувалися для плетіння кошиків і стін жител.

Одяг неолітичне населення виготовляло переважно зі шкір тварин. Їх обробляли за допомогою скребачок з кре-

меню різноманітної форми. Отвір в шкірах робили з допомогою проколок та шил з каменю та кістки. На підставі етнографічних аналогій і розміщення прикрас в неолітичних похованнях можна реконструювати одяг нижнєдонського, азово-дніпровського і дніпро-донецького населення.

За своїм культурно-господарським типом дніпро-донецьке населення близьке до племен алгонкінів Північної Америки. Воно проживало в лісостеповій зоні з помірним кліматом, займалося мисливством і рибальством. Їхній костюм складався з фартуха із замші, довгих гамаш-ноговиць, що кріпилися до паска, і накидки із бізонячої шкіри. Накидку завжди прикрашали нашивками та аплікаціями, або розмальовували. Жінки також носили накидки, але типово жіночим костюмом було плаття-сорочка без рукавів. Ноговиці у жінок були коротшими та кріпилися на колінах.

Найвірогіднішими з найближчих в хронологічному і територіальному плані до азово-дніпровської і нижнєдонської культур є відомості про елементи одягу на статуетках культур Трипілля та Гумельниця [1]. Населення означених культур, так само як і нижнєдонське та азово-дніпровське, проживало в степовій Україні і мало розвинене тваринництво.

Їх дослідження дозволяє припустити, що у азово-дніпровських і нижнєдонських чоловіків одяг міг складатися з ноговиць, сорочки, шкіряного взуття. Цілком можливе і використання шкіряних або вовняних штанів. Одяг жінок міг складатися з плаття або сорочки та спідниці, а також невисоких ноговиць та шкіряного взуття.

Одяг дніпро-донецьких жінок, схоже, був дуже близьким до азово-дніпровських та нижнєдонських. Однак в костюмі чоловіків, найімовірніше, не було штанів, на відміну від населення з розвиненим тваринництвом, що включало розведення коней. Таким чином, чоловічий костюм цієї культури можна реконструювати як сорочку, фартух або спідницю, можливо, ноговиці та шкіряне взуття.

3.6. Духовна культура

Дані про релігійні уявлення, обряди та образотворче мистецтво лише частково присутні в археологічних матеріалах цього періоду. Однак з урахуванням етнографічних джерел можна спробувати відтворити цю частину життя давнього населення.

У населення з розвиненим землеробством і тваринництвом (неолітичне населення Закарпаття, носії культури лінійно-стрічкової кераміки) значну роль у житті відігравали обряди сільськогосподарського циклу. Кожна важлива стадія трудового процесу супроводжувалась складними і тривалими обрядами. В уявленнях давнього населення обряди землеробської і тваринницької магії були необхідні для досягнення успіху в виробничій діяльності. Найважливіші з цих обрядів були пов'язані із сівбою, збиранням врожаю, вигоном худоби на пасовища та поверненням його звідти.

Однак археологічні матеріали дозволяють з певністю віднести до землеробського культу родючості лише статуетку вагітної жінки з ранньонеолітичного поселення в Закарпатті. Можна припустити, що в різноманітних землероб-

[1] *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983; *Субботин Л. В.* Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. — К., 1983.

ських ритуалах використовувалися антропоморфні і зооморфні посудини. Антропоморфні чаші виготовляло населення культури мережаної кераміки. Одна з таких чаш мала дві товсті ноги. На іншій валиками глини були позначені контури людської фігури, вуха і груди. Зооморфну посудину знайдено на поселенні Незвисько, яке залишили носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Вона була прикрашена наліпами у вигляді стилізованих голів з ріжками.

В цілому серед неолітичного населення Закарпаття набула поширення антропоморфна пластика. На думку Є. В. Антонової, статуетки зображують реальних жінок — виконавиць обрядів, які померли і стали духами. Ці жінки-пращури мали відоме їх нащадкам минуле, що розглядалося крізь призму міфологічного образу. Вони є родинно-родовими покровительками. Більшість фігурок знаходять біля вогнищ, що свідчить про їхні функції як берегинь домашнього вогнища. Декілька статуеток, знайдені у житлі, свідчать про існування кількох покровительок.

У неолітичного населення Закарпаття існували статуетки двох типів: реалістичні і схематичні. Деякі з них мали татуювання, заповнене червоною фарбою. Це дає можливість припустити, що і реальні жінки — учасниці обряду мали татуйоване тіло. Матеріали ранніх землеробів свідчать, що схематичні статуетки існували в культурах, які не знали писемності. Вони використовувались під час обрядів, учасники яких безпосередньо зверталися один до одного. Подібно до усної мови, що допускає скорочення, яке заповнюється інтонацією, мімікою, підтекстом, ці статуетки могли бути лише натяками на персонажі та їх дії. Цього було достатньо для їхньої ролі в обряді, де умовність зображення роз'яснювалася діями або словами. Можливо, сам процес виготовлення статуеток мав обрядовий характер [1].

У неолітичного населення України існували промислові культи. До них належить сукупність обрядів, спрямованих на досягнення надприродним шляхом успіху в мисливстві, рибальстві тощо. Можливо, саме у дні мисливських і скотарницьких свят були створені зображення на скелях Криму і плитах Кам'яної Могили під Мелітополем. До періоду неоліту на Кам'яній Могилі, на думку В. М. Даниленка [2], належать стилізовані зображення риб, оленя, людської стопи, антропоморфні фігурки, малюнки сіті, човнів, вовчих ям. Вони досить схематичні, що загалом характерно для доби неоліту.

Неоліт вважають часом стилізації образотворчого мистецтва, коли відбувається перехід від відтворення та імітації живих, індивідуальних, природних форм і конкретних ситуацій до загальної схеми та до знаку [3]. Зображення починає обмежуватися лише найхарактернішими рисами об'єкта. Наприклад, малюючи тварину, зображували її органи і кінцівки, використовуючи при цьому чіткі геометричні форми. Це допомагало точніше зазначити ступінь їх важливості, функцію і взаємовідношення. Реалістичні деталі лише ускладнили б розуміння необхідних характеристик. Трансформація в образотворчому мистецтві, що відбулася в неолітичну добу, свідчить про активність сприймання, коли людина вже не копіює природу, а аналізує її явища і все більше віддаляється від природи.

---

[1] *Антонова Е. В.* Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. — Москва, 1990, с. 232—233.

[2] *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила. — К., 1986.

[3] *Мириманов В. В.* Первобытное и традиционное искусство. — Москва, 1973, с. 182—183; *Арнхейм Р.* Искусство и визуальное восприятие. — Москва, 1974, с. 132.

У цілому Кам'яна Могила була одним із найдавніших культових центрів і в силу своєї природної унікальності використовувалася протягом кількох тисячоліть. Про церемонії, що там відбувалися, свідчать і знахідки так званих чуринг, виявлених, окрім Кам'яної Могили, на стоянці Балин-Кош в Криму. Це кам'яні конкреції завдовжки 5— 70 см, у формі риб різних порід. Чуринги орнаментували нарізними лініями, інколи доповненими червоною фарбою. За етнографічними даними, чуринги використовувались під час обрядів, коли за малюнком на них розповідач відновлював сюжет міфу.

Міф містить певне уявлення про світ. Міфологічне світосприйняття виявлялося і в інших формах: в обрядах, танцях, піснях тощо. Міфи звичайно розповідали про найдавнішого пращура та утворення світу. Вони були пов'язані з традиціями конкретного племені і підтверджували поширену в даному суспільстві систему цінностей, санкціонуючи певні норми поведінки. Міф немов би стверджував існуючий в світі та суспільстві порядок [4].

Епоха неоліту є періодом розквіту орнаментації, що, певно, пов'язане з появою кераміки. Схоже, що фарбою або різьбленням орнамент наносився на різні побутові предмети (одяг, знаряддя, прикраси), зроблені з тканин, шкіри, дерева, кістки. Однак через погану збереженість ці предмети не дійшли до нас.

Орнамент є однією з сфер творчості, де застосовується багатократне повторення геометричних моделей правильної форми. Зміст орнаменту визначається функцією предмета, на який він наносився. Він потрібен для візуальної інтерпретації характеру предмета, його сенсу, тому орнамент завжди є частиною виробу [5]. Одна з цілей орнаменту — надання предметові особливої сили, необхідної для його нормального функціонування [6]. Структура орнаменту визначена тим об'єктом, для якого він позначається.

Орнамент повинен був відповідати образній картині світу, притаманній даному населенню. У візерунках на посуді містився певний набір знаків і ідеограм конкретного племені. В цілому для неоліту України характерні схематичні зображення на кераміці, в яких сучасній людині важко розшифрувати конкретні образи. Можна лише констатувати, що в культурах з розвиненим землеробством населення нерідко використовувало в композиціях плавні, близькі до кола контури, а населення, чий спосіб життя визначало мисливство або тваринництво, в орнаментуванні переважала горизонтальна зональність і гострокутові композиції.

Уявлення про життя, смерть і народження відбилися в поховальних культах. Під останніми розуміється сукупність обрядів, що мають відношення до померлих, і пов'язаних з цими обрядами вірувань [7]. Звичайно, смерть уявлялася не як остаточне зникнення, а як перехід до іншої форми існування. Життя і смерть були тісно пов'язані. Життя породжувало смерть і навпаки.

Поводження з небіжчиком (засоби його поховання, положення тіла, супровідний інвентар) відповідали культурним традиціям, а також віку, статі, місцю померлого в житті колективу, обставинам смерті й іншим чинникам.

Нині досліджено поховальний обряд лише кількох груп неолітичного населення України. Це пов'язане з відсутністю курганів над похованнями, тому

[4] *Художественная* культура первобытного общества. — Санкт-Петербург, 1994, с. 89.

[5] *Арнхейм Р.* Вказ. праця, 1974, с. 139—143.

[6] *Антонова Е. В.* Вказ. праця, 1990, с. 48.

[7] *Токарев С. А.* Ранние формы религии. — Москва, 1990, с. 153.

їх знаходять лише випадково при розмиві берегів річок або під час будівельних робіт.

Неолітичне населення України ховало своїх померлих в ґрунтових могильниках, розташованих на відстані близько 700—1000 м від поселення. Зазвичай могильники дніпро-донецького, азово-дніпровського і нижнєдонського населення розташовувалися берегами річок. Це дозволяє припустити, що у даних груп населення могла існувати ідея про водний шлях, який вів у світ мертвих за допомогою човна. Певно, саме такий човен і створювали, риючи вузьку підовальної форми могильну яму.

Найпоширенішим в епоху неоліту був обряд інгумації. Населення бугодністровської і лінійно-стрічкової культур ховало своїх померлих, в традиціях землеробського населення Балкано-Карпатського реґіону, зігнутими на боку. Ця поза, на думку дослідників, символізує спокій і, можливо, відродження.

Нижнєдонське, азово-дніпровське і дніпро-донецьке населення створювало великі цвинтарі, де поховання розміщувались рядами. Для кожного померлого рили нову яму поруч або над попереднім похованням. Місце поховання, можливо, помічали на поверхні невеликим земляним пагорбом. Померлих клали в яму на спині з випростаними ногами і ледь зігнутими або випрямленими руками. Окремі небіжчики були зв'язані або сповиті. С. О. Токарєв пояснює це прагненням знешкодити тих людей, яких боялися ще за їх життя [8].

Азово-дніпровське і нижнєдонське населення клало померлих головами на захід або схід; дніпро-донецьке — ховало померлих головою на північ або південь. Орієнтація небіжчиків, можливо, була пов'язана з напрямком шляху до країни померлих. У поховальному обряді застосовувалась вохра, якою посипали дно могильної ями та тіло. Її червоний колір символізував майбутнє відродження померлого.

На початку IV тис. до н. е. поховальний обряд азово-дніпровського населення стає складнішим. Небіжчиків починають ховати у великих поховальних ямах, розкиданих по всій площі могильника (Микільський, Лисогірський). Їхні контури добре помітні на поверхні завдяки пофарбованому вохрою ґрунту, що заповнював ці ями. Одна з таких ям у Микільському могильнику, що досліджувався на березі Дніпра в Дніпропетровській області, являла собою гробницю із дерев'яним перекриттям і входом. Можна припустити, що подібні поховальні ями і гробниці були каплицями для близьких родичів і використовувались протягом тривалого часу. В них постійно ховали померлих, зсуваючи кістки більш ранніх поховань у бік або змішуючи їх з ґрунтом, що заповнював яму.

У цілому пізні азово-дніпровські могильники являли собою культові комплекси. Вони служили не тільки місцем поховання померлих, а й місцем виконання складних обрядів, пов'язаних з похованням та культом пращурів. На поверхні могильників виявлені кам'яні закладки і майданчики для жертвоприношень, на яких розкидані знаряддя праці, поламаний посуд, кістки диких і домашніх тварин. Цікаво, що посуд, знайдений на поверхні могильників, відрізняється від кераміки, яку використовували в побуті. Якщо на поселенні знайдені здебільшого горщики, то на могильниках переважали кухлі та банки із складним та яскравим орнаментом. Можливо, для культових потреб виготовлявся особливий посуд, орнамент якого мав складне ідеологічне навантаження. Так, денце посудин, символізуючи нижній світ — світ померлих, орна-

[8] *Токарев А. С.* Вказ. праця, 1990, с. 182.

ментувалося: хрестами—символами життя і смерті; колами — символами єдності світу і жіночого початку; колами, поділеними на дві частини, які могли символізувати день і ніч; зірками, вписаними в коло.

Традиція жертвоприношення, що фіксується за матеріалами могильників азово-дніпровської культури, народилася з практики знищення речей і харчових запасів померлого. Пізніше виникає звичай класти разом з небіжчиком різноманітні предмети та їжу. Однак більшу частину їжі з'їдали самі учасники поховальної церемонії[9]. Це підтверджується знахідками на поверхні могильників кісток тварин і розбитих посудин.

Жертвоприношення в цілому були засобом отримання благ: даючи, розраховували щось отримати взамін. Звичайно вони мали вигляд спільних трапез людей, зацікавлених в певних результатах, і духів, що володіють бажаними благами.

У поховальному обряді азово-дніпровського населення важливу роль відігравав вогонь. Його сліди простежені у вигляді вугілля та сажі в поховальних ямах та на поверхні могильників. Можливо, це символізувало відродження, що завжди пов'язується з вогнем. Цікаво, що при цьому віддавали перевагу дубу, дереву, якому вклонялися різні народи за давнини. Давні вважали, що вогонь має очисну силу. Найбільш яскраво це виявилося в розведенні вогнищ в ямах з численними похованнями, особливо перед тим, як туди клали нового померлого. Серед поховань азово-дніпровської культури відомі також трупоспалення.

Населення культури лінійно-стрічкової кераміки застосовувало кремацію. Так, поховання за цим обрядом виявлене на поселенні Незвисько після того, як його покинули мешканці. Померлий лежав скорчено на боці, поруч стояли 18 глиняних посудин і лежали знаряддя праці. На місці самого поховання було розведене велике вогнище.

Інший тип кремації простежено за матеріалами Маріупольського могильника. Нижнєдонське населення проводило кремацію на стороні, спалюючи померлого поза могильною ямою, після чого переносили залишки на місце поховання. Спалювання трупа було викликане прагненням повністю знищити померлого. Звичайно так поводилися з людьми, яких найбільше боялися за життя, насамперед пов'язаними з культовою діяльністю.

Поховання за доби неоліту супроводжувалися інвентарем, що складався зі знарядь праці і зброї. Поховальний одяг більшості небіжчиків прикрашався різноманітним намистом з перламутру, каменю, кістки, підвісками із зубів зубрів, оленя і риби. У населення нижнєдонської і азово-дніпровської культур на одяг і головні убори нашивалися також пластини з кабанячихікол.

---

[9] *Там само,* с. 175, 178.

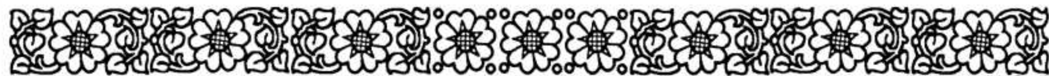

Розділ 4

КУЛЬТУРА енеолітичного населення УКРАЇНИ

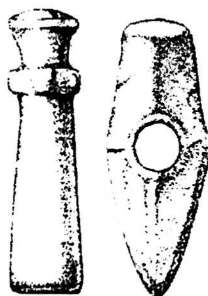

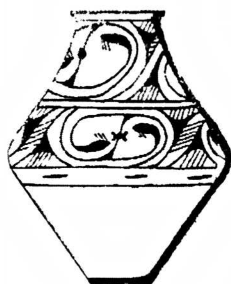

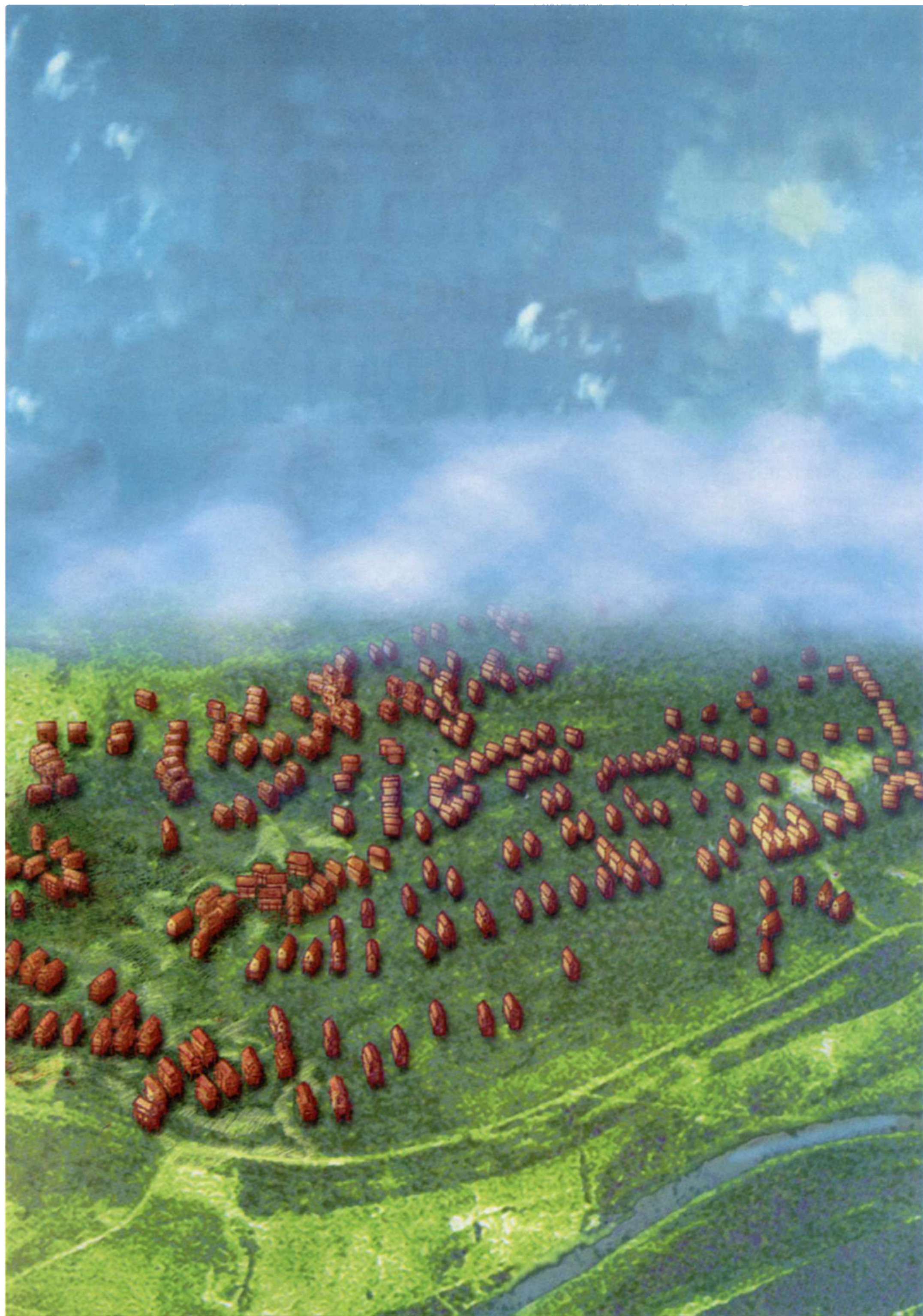

Поселення трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Ятранівка Черкаської обл.). Реконструкція М.Ю. Корбута за матеріалами В. П. Дудкіна

4.1. Природно-історичні культурні зони на території України

Початок розвитку відтворюючої економіки. Нерівномірність розвитку економіки племен різних природно-історичних зон. Значний крок у культурному прогресі в історії племен на території України зроблено на початку розвитку відтворюючої економіки, пов'язаної насамперед з поширенням землеробства та скотарства. Особливістю розвитку стародавньої культури у пізньопервісній общині стало те, що стародавнє населення поруч із застосуванням вже відомих протягом тисячоліть природних матеріалів для виготовлення знарядь праці з кременю, кістки і дерева винайшло та почало застосовувати штучно вироблені матеріали з металу (мідь та бронза). Розповсюдження металевих виробів із міді та бронзи серед стародавніх племен дало можливість вченим в археологічній періодизації первісного суспільства виділити два окремих історико-культурних періоди — мідний енеоліт та бронзовий віки.

Доба мідного віку на території України є одним з найяскравіших періодів розвитку стародавньої культури на території усієї Східної Європи, пов'язаної з розвитком так званої трипільської культури протягом VI—III тис. до н. е. У цей час на правобережній частині лісостепу України виникає суспільство перемагаючого відтворюючого господарства, основу якого склали землеробство та скотарство. Ранньоземлеробські общини стали завершальним періодом класичних форм общинно-родового ладу, що змогли сконцентрувати найпередовіші світові досягнення в землеробстві, розвитку ремесел, мистецтві, міфології, консолідації великих етнокультурних масивів стародавнього людства.

Розвиток матеріальної та духовної культури, як відомо, завжди був тісно пов'язаний з природно-географічними умовами оточення людського суспільства. Ця особлива залежність та взаємозв'язок людини з природою є особливо властивими для історії культури первісного суспільства. Територія України займає значну частину півдня Східної Європи і має різні кліматичні умови, що впливали на культурно-господарську діяльність стародавніх людей, їх побут. Тому розвиток окремих груп стародавнього населення відбувався нерівномірно. Значний вплив на цей процес справляли зовнішні зв'язки стародавніх племен з навколишніми сусідами. Південно-східна частина України, зокрема степова та лісостепова, були найближчими до найпередовіших для того часу центрів розвитку стародавніх культур на терені Придунав'я, Балкан, Близького Сходу та Східного Середземномор'я. Залежно від природних умов та рівня розвитку, в тому числі й часу освоєння металу та всту-

пу до доби міді, на території України виділено три основні культурно-географічні зони: 1) степова причорноморська, або південноукраїнська; 2) лісостепова, або середньоукраїнська; 3) поліська, або північноукраїнська [1].

Розвиток стародавніх культур був неоднаковим не тільки в різних культурно-географічних зонах на території України, а й в самих зонах залежно від їх розташування на схід або захід від Дніпра. Так, археологи виділяють землеробські культури Правобережної України (наприклад, культуру Гумельниця в Подунав'ї), що входили до кола культур хліборобського напряму, господарства Південно-Східної Європи та культури Подніпров'я, Криму, лівобережної частини України, що входили до кола культур тваринницько-землеробських племен великого поясу степів Євразії (дніпро-донецька). Різні напрями в розвитку господарської діяльності, культурно-побутовому оформленні етнічних груп стародавніх племен зафіксовані в більшості археологічних культур. Як виразники певних етнічно-племінних особливостей вони дають можливість окреслити в культурно-географічних зонах певні культурно-археологічні області. Так, у степовій зоні виділені такі області: 1) Північно-Західне Причорномор'я; 2) Нижнє Подніпров'я та Крим; 3) Приазовсько-Донецька область. У лісостеповій зоні виділені: 1) Закарпаття; 2) Прикарпаття; 3) Правобережжя; 4) Лівобережжя. У Поліській зоні різні напрями в культурно-історичному розвитку помічені між західною та середньодніпровською областями.

Якщо зародки відтворюючого господарства на території України виникли ще за доби мезоліту та неоліту, то утвердження його провідної ролі відбулося тільки за доби мідного віку [2]. Слушною є думка В. М. Даниленка про те, що за доби неоліту основу господарства становило привласнювальне господарство, а відтворююче відігравало лише допоміжну роль [3]. Освоєння лісостепової території Правобережної України від Прута, Дністра до берегів Дніпра землеробськими племенами трипільської культури відбувалося поступово. На ранніх етапах розвитку трипільських поселень помітна роль мисливства, яке поволі поступається скотарству. Трипільські племена принесли в Україну численні методи інтенсифікації землеробства, насінний фонд сільськогосподарських культур, запозичений у розвинених землеробських культур Подунав'я, Балкан, Близького Сходу. Однак цілком імовірно, що успішному розвиткові землеробства на цій території сприяло і те, що ще в неолітичну добу землеробством тут займалися племена таких місцевих культур, як буго-дністровська та лінійно-стрічкової кераміки. Розвиток землеробської галузі господарства у трипільців органічно поєднувався з розвитком присадибного скотарства, в якому головну роль відігравала велика рогата худоба.

Ранньоземлеробська економіка трипільської культури стала підґрунтям для розвитку інших галузей господарства родових общин. До цього часу розвиток виробничих сил суспільства відбувався по лінії вдосконалення вже відомих знарядь праці: кременю, кістки, дерева. Можливості підвищення продуктивності праці цими знаряддями і за доби мідного віку були ще повністю не вичерпані. Однак нові господарські завдання, пов'язані насамперед із розвиненим землеробством, яке було можливе за умов існування постійних поселень з

[1] *Чмихов О. М., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді — бронзи на території України. — К., 1988, с. 12.

[2] *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — Москва, 1989, с. 159—191.

[3] *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1974, с. 236.

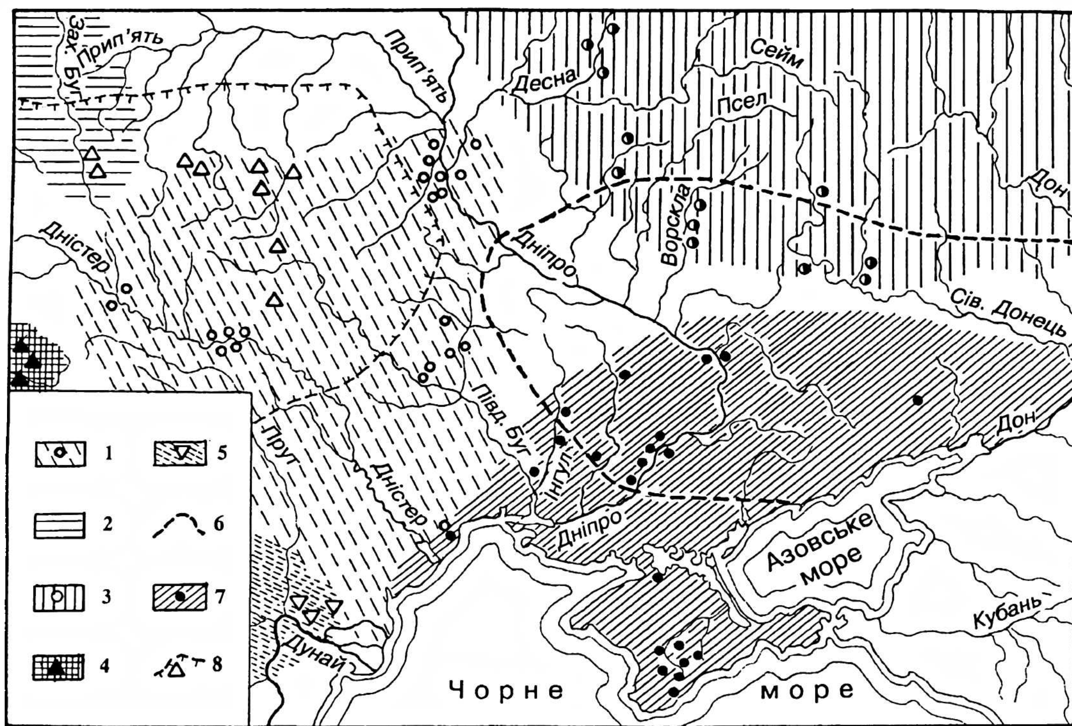

Культури мідного віку на території України:

1 – трипільська (5400–2750 рр. до н. е.); *2* – лійчастого посуду (3800–2700 рр. до н. е.); *3* – ямково-гребінцевої кераміки (V–II тис. до н. е.); *4* – мідний вік Закарпаття (V тис. до н. е.); *5* – Гумельниця (V тис. до н. е.); *6* – середньостогівська (4600–3500 рр. до н. е.); *7* – нижньомихайлівсько-кеміобинська (3500–2200 рр. до н. е.); *8* – кулястих амфор (3200–2200 рр. до н. е.).

капітально побудованими житлами, системою господарських, культових споруд, відповідним побутом та одягом, вимагали не тільки удосконалення знарядь праці й побуту, а й нових виробів, які неможливо було виготовити з відомих вже людині матеріалів. Необхідність подальшого підвищення ефективності праці, нові умови побуту змусили стародавніх мешканців шукати нові матеріали, одним з яких була мідь. Оскільки поклади міді розташовані не всюди, виникла потреба в обміні.

Важливим винаходом за доби мідного віку, що піднесла на вищий щабель розвиток відтворюючої економіки, було органічне поєднання двох основних галузей господарства — землеробства та скотарства. Саме у цей час створились умови для переходу від мотичного землеробства до орного з використанням волів. Все це значно підвищувало продуктивність господарства, яке стало основою для подальшого розвитку та прогресу первісного суспільства. Поява надлишків продуктів звільнила частину членів родових общин для занять, пов'язаних безпосередньо не з матеріальним виробництвом, а з духовною сферою. Ефективність розвитку землеробства та скотарства у племен трипільської культури та поява надлишків продуктів сприяли широкому розвитку ремесел, особливо керамічного та металургійного, розвитку постійного обміну з сусід-

німи племенами, зростанню кількості населення. Останнє, навіть "демографічні вибухи" в окремих регіонах України, як це досліджено археологами у Подністров'ї на значній кількості близько розташованих одночасних поселень, привело до розселення трипільських общин по всій території лісостепової частини Правобережної України [4]. Цей процес розселення землеробських племен з південного заходу на північний схід певною мірою можна схарактеризувати як поширення перемагаючого відтворюючого господарства на значній території України.

Такого самого рівня розвитку, як і трипільські племена, у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я, на обмеженій території придунайських прісноводних озер на Одещині досягли і племена культури Болград-Алдені, що були складовою частиною культурного комплексу Гумельниця, племена якої в основному проживали в пониззі Дунаю на території Румунії [5].

Якщо племена трипільської культури у лісостеповій зоні Правобережної України та культури Болград-Алдені у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я представляли найрозвиненішу частину стародавніх землеробів Балкано-Західноукраїнського регіону Старого Світу, то на більш обмежених територіях Закарпаття та Західної України розвивалися середньоєвропейські культури мідного віку, основні землі яких займали території сучасних держав Угорщини та Польщі [6]. Так, у Закарпатті досліджені пам'ятки тисо-полгарської культури, а на західній частині Волині — лендельської культури [7]. Розвиток відтворюючої економіки на цих територіях відбувався в результаті розселення стародавніх племен з території Центральної Європи.

Якщо майже вся територія Правобережної України, за винятком поліської зони, у V—IV тис. до н. е. є районом розташування стародавніх племен з розвиненою відтворюючою економікою, то степова зона причорноморських степів у Придніпров'ї, Криму, Приазов'ї та лісостепова зона Лівобережного Придніпров'я стали основою для поступового розвитку культур відтворюючого господарства із скотарським напрямом економіки. Зазначимо, що формування скотарських общин у Старому Світі як форми відтворюючого господарства, яке розвивалося в комплексі з певними формами землеробства та скотарства в окремих районах, зокрема на території України, було різним. Так, археологи мають чимало свідчень про розвиток скотарства у племен дніпро-донецької культури у Приазов'ї та лісостеповій і поліській частинах лівобережної частини України [8]. Племена дніпро-донецької культури, судячи із знахідок кісток на поселеннях, займалися переважно мисливством та рибальством, але розводили домашню худобу (велику рогату худобу, свиней) та займалися примітивним землеробством. Відомі знахідки відбитків зерен ячменю на посуді. Одночасно у поліській зоні

[4] *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА, 1961. — № 84, с. 228.

[5] *Бибиков С. Н.* О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы (Алдень II) на юго-западе СССР // Докл. и сообщ. археологов СССР на VII международном конгрессе доисториков и протоисториков. — Москва, 1966, с. 93—99; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982, с. 165—252; *Субботин Л. В.* Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. — К., 1983, с. 137.

[6] *Потушняк М. О.* Полгарська культура // Археологія Української РСР (у 3 томах). — К., 1971, т. 1, с. 291—300.

[7] *Полещишин Н. А.* Лендельська культура // Там само, с. 268.

[8] *Телегін Д. Я.* Дніпро-Донецка культура // Там само, с. 156.

Поселення трипільської культури (IV тис. до н. е., с. Майданецьке Черкаської обл.). Реконструкція М. М. Відейка за матеріалами розкопок М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка.

Подніпров'я, особливо на Лівобережжі, неолітичні племена, пам'ятки яких представлені струмельсько-гастинським та лисогубівським типами [9], займалися переважно збиральництвом і мисливством. За часів існування розвиненої трипільської землеробської культури на південному сході України в долині Сіверського Дінця жили племена культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки [10], які теж не досягли ще рівня відтворюючої економіки. Примітивному збиральницько-мисливському господарству із паростками розвиненого землеробства та скотарства відповідає такий самий рівень устрою поселень у вигляді стійбищ із нечисленними заглибленими житлами.

Розглядаючи проблему нерівномірності розвитку економічного рівня стародавніх племен у різних географічних зонах та історико-культурних областях на території України за доби мідного віку, слід підкреслити, що вона була зумовлена не тільки зовнішніми впливами прогресивних суспільств Балкано-Дунайського регіону, а й природними умовами того часу. Розповсюдження землеробсько-скотарської економіки на правобережній частині лісостепової зони України в ранньотрипільський час збіглося з періодом максимума середньорічної температури атлантичного періоду голоцену. У той час родючі грунти, товщина яких була у п'ять-шість разів менша за сучасну, існували в кліматично найпривабливіших для того часу районах лісостепу Правобережної України. Невеликий шар чорнозему того часу доповнювався мінеральними добривами при спалюванні трипільцями лісів для створення полів для землеробства. Останні вже володіли розвиненим набором кам'яних знарядь праці для вирубування та обробки дерева. У інших регіонах України природні умови не дозволяли розвинути складну систему землеробства. У поліській зоні із великими масивами лісів та широкими низькими долинами річок технічно неможливо було освоїти значну кількість землі. До того ж багатий на тварин та рослини світ дозволяв вести досить вдало мисливське та збиральницьке господарство. В умовах трохи вищих, ніж зараз, літніх температур у степовій зоні землеробство також було не ефективним. Малогумусний, але зарослий високими

[9] *Телегін Д. Я.* Пам'ятки струмельсько-гастинського типу // Там само, с. 172; *Непріна В. І.* Пам'ятки лісогубівського типу // Там само, с. 175.

[10] *Непріна В. І.* Культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки // Там само, с. 178.

Кромлех кургану доби енеоліту (IV тис. до н. е., поблизу Запоріжжя).

травами степ було неможливо розорати технічними засобами того часу, однак він був придатний для розведення худоби. Дослідження археологічних пам'яток середньостогівської культури V—IV тис. до н. е. [11] та новоданилівського типу [12] засвідчує майже виняткове заняття цих племен скотарством. Вони займали величезну територію степової та лісостепової зони між Дніпром і Доном. Представники цих племен створили найранішу в Східній Європі культуру скотарів, що репрезентує "степовий мідний вік, або неоліт", Євразії.

Нерівномірність розвитку відтворюючої економіки за часів існування пізньопервісної общини, безперечно, зумовлювалася не тільки різними природно-географічними причинами, а й значним прогресивним розвитком окремих первісних общин, які досягли значних успіхів у розвитку землеробства та скотарства, що доведено на прикладі трипільської культури. На терені Європейського континенту того часу землеробські племена України культури Болград-Алдені у Північно-Західному Причорномор'ї, Тиса-Полгар у Закарпатті, Лендель у Західній Волині становили найрозвинутішу частину первісних суспільств ранньоземлеробської доби Південно-Східної та Центральної Європи, що знаходилась на початковому етапі виникнення цивілізації. Усі інші зони Східної Європи та північні зони Західної Європи в цей час ще були територією, на якій жили племена привласнювальної форми економіки. Тому дуже важлива роль племен, які проживали на території України, в передаванні прогресивних форм господарства відтворюючої економіки стародавнім племенам широких просторів Східної та Північної Європи.

---

[11] *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 168.

[12] *Телегін Д. Я.* Пам'ятки новоданилівського типу // Археологія Української РСР (у 3 томах). — К., 1971, т. 1, с. 311.

4.2. Матеріальна культура землеробів та скотарів

Розвиток землеробства та скотарства. Домашні промисли та зародження ремесел. Гончарне виробництво. Матеріальна культура періоду пізньопервісної общини за доби перемагаючого відтворюючого господарства включає велику сукупність матеріальних предметів, що забезпечували виробництво, життєдіяльність, побут та духовні потреби досить складного суспільства. Порівняно з попередніми епохами різноманітність предметів та явищ матеріальної культури для первісних общин мідного віку зросла навіть не у десятки, а у сотні разів. Це відбиває не тільки значне ускладнення виробничої діяльності стародавніх племен, а й їх побут, соціальну та духовну організацію.

Набір складу матеріальної культури, з яким археологи стикаються при розкопках стародавніх пам'яток, до певної міри відповідає рівню розвитку тих чи інших первісних общин, їх зв'язків з сусідніми племенами, а також специфіці окремих етнічних груп або навіть спільностей. Предмети матеріальної культури, в широкому розумінні сукупності усіх залишків матеріальної діяльності стародавньої людини, є головним джерелом для встановлення їх культурної належності та визначення хронології. Археологічні пам'ятки, що мають цілий комплекс спільних ознак у специфіці планування поселень, влаштуванні жител, виробничої діяльності, поховальних та культурних споруд, посуду, предметів побуту, одягу, орнаментації тощо, розташованих на певній окресленій території, об'єднуються в окрему "археологічну культуру". Вважають, що кожна археологічна культура відповідає певному етнічному угрупованню [1].

Археологічні культури, що мають споріднені риси в матеріальній культурі, однаковий рівень розвитку, спільні кордони, об'єднуються археологами в "культурно-історичні спільності", або "культурно-історичні області", що повинні відповідати певним спорідненим союзам кількох племінних одноетнічних об'єднань. Пошуки родоводу окремих народів, засвідчених джерелами в стародавніх культурах первісної дописемної історії, або, як це прийнято на Заході, у "передісторії", вимагають особливої наукової методики і є дуже складними та гіпотетичними. У цьому напрямі потрібна кропітка робота з дослідження еволюції культур, причин їх зникнення, простеження зміни окремих елементів матеріальної культури протягом кількох тисячоліть. Останнє є завданням виняткової наукової ваги.

Матеріальна культура різних культурних груп стародавнього населення на території України за доби мідного віку, відповідно до напрямів господарської діяльності, природно-географічних особливостей, походження, відрізняється одна від одної. Це стосується навіть певних груп населення з однаковим рівнем досягнень відтворюючої економіки, але різними за походженням окремих культурних груп. Це насамперед стосується матеріальної культури таких землеробських племен, як Болград-Алдені (Гумельниця), Трипілля, Тиса-Полгар та Лендель. У цьому можна вбачати етнічні особливості окремих археологічних культур мідного віку на території України.

---

[1] *Генинг В. Ф.* Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970, с. 147.

Фрагмент антропоморфної статуетки раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

Матеріальна культура землеробів пройшла довгий шлях розвитку на території України протягом всього мідного віку VI—IV тис. до н. е. Тривалість розвитку матеріальної культури простежено на багатьох категоріях предметів за еволюцією форм, технологією, орнаментацією, зміною розмірів, якістю, значенням в суспільстві.

Трипільська культура є винятковою культурою первісного суспільства в Україні. Її розвиток продовжувався понад 2,5 тис. років. Охоплена нею територія займає майже всю Правобережну Україну та Молдову. Початок розвитку трипільської культури та її розквіт припадають на весь період мідного віку. Кінцевий етап і занепад — на початок бронзової доби. Перші пам'ятки трипільської культури були відкриті відомим вченим-археологом В. В. Хвойкою більш ніж 100 років тому. Кілька поколінь вчених продовжують вивчати численні пам'ятки трипільської культури на території України та Молдови. Т. С. Пассек розроблено загальну періодизацію розвитку матеріальної культури Трипілля на основі дослідження зміни типології керамічних комплексів [2]. Нею виділені три основні періоди у розвитку трипільської культури: ранній (А), середній (В) та пізній (С). Останні були поділені ще на два етапи (І та II). Основною категорією археологічних знахідок на пам'ятках стародавніх племен, починаючи з доби неоліту, мідного віку, бронзового віку, раннього залізного віку та середньовіччя, є уламки глиняного посуду. Завдяки повсякденному вживанню усіма членами стародавнього суспільства глиняного посуду, що часто бився і добре зберігався в землі, його знахідки об'єктивно фіксують зміни технології, своєрідної "моди" на певні форми посуду, або запозичення тих чи інших форм у сусідніх общин.

Відомим українським дослідником О. Кандибою була розроблена періодизація трипільських пам'яток Подністров'я, що складається з двох періодів (А, Б) та кількох фаз у кожному періоді [3]. За останні роки українські археологи звернули особливу увагу на локальні різниці в матеріальній культурі трипільських пам'яток на окремих територіях та генетичні зв'язки певних культурних

[2] *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. № 84.

[3] *Kandyba O.* Schipenitz Kunst und Geroite eines neolitischen Dorfes. — Wien — Leipriz. 1937.

угруповань [4]. Йдеться про те, що трипільська культура навряд чи представляє собою єдине культурне угруповання, а, напевно, є культурно-історичною спільністю землеробських культур. Інші дослідники, вивчаючи особливості матеріальної культури у трипільців на різних територіях, дійшли висновку про особливі відмінності у розвитку трипільської культури західного (від Прута до Дністра) та східного ареалів між Бугом та Дніпром [5].

Найраніша кераміка трипільської культури повністю зберегла традиції культури Боян та Докукутені. Уся поверхня посуду вкрита защипами, або врізним орнаментом [6]. У другій половині раннього етапу з'являється посуд з прогладженою орнаментацією. У цей період розміри поселень невеликі — від 1 до 9 га з плануванням по колу або вуличним. Поруч з широким будівництвом землянок та напівземлянок на ранньому етапі були поширені й глинобитні житла. Деякі дослідники навіть вважають, що на ранньому етапі існували глинобитні двоповерхові будівлі, наприклад на ранньотрипільському поселенні біля Олександрівки на півночі Одещини. Основна маса знарядь праці вироблялася з кременю, кістки та каменю. Певного розвитку набула місцева металообробка міді, яку привозили з Балкано-Карпатської металургійної провінції [7]. На поселеннях знайдено мідні шила, рибальські гачки, різні прикраси. Відомі й великі вироби з міді — клиноподібні та провушні сокири-тесла. На поселенні Карбуна в Молдові відкрито величезний скарб мідних виробів [8].

На середньому етапі розвитку відбувається подальше ускладнення матеріальної культури трипільських племен у зв'язку з прогресом господарського розвитку, посиленням торговельних відносин із сусідами, у тому числі й степовими племенами Північного Причорномор'я, іншим оформленням локальних груп племен на заході та сході, розширенням усієї території. Головним визначником пам'яток середнього етапу Трипілля є керамічні комплекси, які різняться від ранньотрипільських наявністю в них розписаного фарбами посуду, хоч застосовувався і поглиблений орнамент. Останній найдовше зберігається в локальних групах трипільських племен східного ареалу.

На середньому етапі з'являється досить численна кількість локальних груп трипільських племен (як в західному, так і східному ареалах), матеріальна культура яких помітно відрізняється одна від одної. У західному трипільському ареалі найвиразнішими є такі групи: залещицька, солонченська, петренська та ін. Східний ареал представлений

---

[4] *Мовша Т. Г.* Средний этап трипольской культуры. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР (в 3 томах). — К., 1985, т. 1, с. 206—262; *Цвек Е. В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980, с. 163—181; *Цвек Е. В.* Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья). Первобытная археология. Поиски и исследования. — К., 1989, с. 97—106.

[5] *Цвек Е. В.* Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры...

[6] *Збенович В. Г.* Поселение Бернашовка на Днестре. — К., 1980, с. 177.

[7] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53; *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — Москва, 1971, с. 142.

[8] *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.

пам'ятками, локальні варіанти яких дослідники називають по-різному [9].

У цей період розвитку трипільської культури майже на всіх територіях Правобережної України зникають малі за площею поселення та з'являються поселення площею від 10 до 150 га. Житла розташовуються концентричними колами, набувають поширення будівлі значних розмірів та складним внутрішнім плануванням. У будівництві, крім дерева та глини, вже застосовують каміння. Більшість споруд на окремих поселеннях двоповерхові, прямокутні або Г-подібні у плані. На поселеннях відомі й землянки, а також господарські ями. Деякі поселення укріплені ровами та валами, що свідчить про неспокійні стосунки між окремими общинами. Так, поселення Поливанів Яр у Подністров'ї навіть двічі укріплювалося оборонними спорудами. Зовнішній вигляд будинків трипільців середнього періоду, у тому числі й двоповерхових, відновлюється за глиняними моделями, знайденими на Уманщині, в Росоховатці, Володимирівці, Коломийщині II, Попудні.

Ківш з антропоморфною ручкою раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

Знаряддя праці, як і на ранньому етапі, виготовлялися переважно з кременю, кісток тварин та дерева. На придністровських поселеннях, багатих на поклади кременю, відкриті майстерні по виготовленню знарядь праці (Комарове, Кормань, Ожеве та ін.) [10]. На поселеннях виявлено значний за кількістю рем止 манент з кісток свійських та диких тварин, серед якого є шила, штампи для прикрашання посуду, ножі, землекопалки, мотички тощо. Значно розширився асортимент виробів з міді, в якому, крім прикрас, збільшується кількість знарядь праці, особливо таких, як шило, рибальські гачки, клиноподібні сокири, тесла тощо.

Ускладнення матеріальної культури, пов'язане з подальшим прогресивним розвитком господарства землеробських трипільських племен, вже наприкінці середнього етапу Трипілля приводить і до зміни самих поселень. З'являються поселення-гіганти. Так, поселення біля Миропілля за площею сягало близько 200 га [11]. Будували житла одно- і двоповерхові, стіни яких, судячи зі знахідок штукатурки, фарбувалися та розписувалися.

[9] *Цвек Е. В.* Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры..., с. 97—106.

[10] *Попова Т. А.* Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр). Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980, с. 143—165; *Черныш Е. К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — 1967. — Вып. III, с. 153—165.

[11] *Цвек Е. В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья..., с. 163—181.

Матеріальна культура на пізньому етапі розвитку трипільської культури кардинально змінюється в зв'язку із ширшим розселенням трипільських племен, їх значним відокремленням одне від одного, занепадом окремих та розквітом інших реґіонів, кризою землеробства та переходом деяких трипільських культурних груп до ведення тваринницького господарства. На початку пізнього Трипілля в окремих районах, як це видно на прикладі Уманщини, продовжується не тільки створення великих поселень з розташуванням будівель широким колом у кілька рядів, а й виникають найбільші для енеолітичної доби поселення-гіганти. Так, поселення Тальянки має площу 450 га з 2700 будівлями[12], поселення Майданецьке — 200 га з 1575 будівлями[13], Томашівка та Доброводи — 250 га з 1470 будівлями, Небелівка — 220 га з 1294 будівлями[14].

У керамічному комплексі виразно виявляється різниця між двома групами посуду, виготовленого з добре відмуленої глини та грубої глиняної маси. Для цього часу характерною є різниця між окремими трипільськими культурами майже у всіх аспектах оформлення матеріальної культури. Поряд із розквітом обробки кременю, кістки продовжується прогрес в обробці металів. Металеві вироби на кінцевому етапі Трипілля вже відливають у ливарних формах. Замість тугоплавкої міді пізньотрипільські племена починають застосовувати бронзу, виготовлену із сплаву міді та арсену[15]. На території Трипілля вперше виникають два центри металообробки (Усатівський — на південному заході України та софіївський — у Середньому Подніпров'ї), що входили до найдавнішої світової циркумпонтійської металургійної провінції[16]. Багато дослідників відносять кінцевий період розвитку Трипілля не до мідного, а до бронзового віку[17].

У південно-західній частині України, паралельно з розвитком трипільської

Грушоподібна посудина раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

культури, існувала землеробська культура, яка отримала назву Гумельниця, або її східний варіант Болград-Алдені. Вона охоплює східні райони сучасної Румунії, південні райони Молдови та південно-західні райони Одеської області в зоні пониззя Дунаю, Пруту, Ялпуху та придунайських прісноводних озер[18]. Племена цієї культури на території України жили одночасно з племенами трипільської культури на ранньо-

---

[12] *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. — К., 1989, с. 117—131.

[13] *Шмаглій М. Ю., Відейко М. М.* Вказ. праця.

[14] *Круц В. А.* Вказ. праця.

[15] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53—82.

[16] *Черных Е. Н.* Вказ. праця.

[17] *Черных Е. Н.* Вказ. праця, с. 53—82.

[18] *Субботин Л. В.* Вказ. праця, с. 137; *Бибиков С. Н.* О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы Алдень II на юго-западе СССР // Доклад. и сообщ. археол. СССР на VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков. — Москва, 1966, с. 93—99.

му і початку середнього етапів її розвитку. На відміну від трипільців гумельницькі племена орнаментували свій посуд канелюванням та особливим лощінням поверхні, тонким розписом білою, чорною, червоною та брунатною фарбами. Розміри поселень невеликі: від 0,5 до 1 га. Найдавніший горизонт гумельницьких поселень представлений залишками напівземлянок, а верхній — наземними будівлями, зробленими на зразок трипільських — з глини та дерева [19].

Матеріальна культура полгарської землеробської культури Закарпаття також одночасна трипільській культурі раннього та середнього етапів, але своїм походженням і, відповідно, складом та оформленням усіх рис пов'язана із відповідною культурою на території Словаччини та північно-східної Угорщини. Для пам'яток цієї культури крім грубого товстостінного кухонного посуду є характерним тонкий, з добре відмуленої глини столовий посуд, прикрашений наліпами, насічками та розписом чорною та вишневою фарбами. Поселення невеликі й розташовувалися окремими групами чисельністю по 3—4. Матеріальна культура тисо-полгарських племен у своєму розвитку також пройшла кілька етапів [20].

У цей час на території Волині та Поділлі розвивалася лендельська культура, пов'язана з племенами Угорщини, Словакії, південно-східної Польщі та західних областей України. В історії цих племен дослідники виділяють два етапи розвитку: ранній — Зимно — Злота, пізній — Гоща — Вербковиці [21]. Глиняний посуд (амфори, миски, чаші) найчастіше залощений, поглиблений геометричним візерунком та розписом червоною фарбою. Житла — напівземлянки невеликих розмірів.

Більш пізні культури (баденська у Закарпатті, що змінила полгарську культуру; культури лійчастого посуду, кулястих амфор у західній частині України, що змінили лендельську культуру) охоплюють період кінця мідного — початку раннього бронзового віку Південно-Східної та Центральної Європи, хоча нерідко розглядаються дослідниками в межах мідного віку (енеоліту).

Матеріальна культура дніпро-донецької культури племен лівобережної України, які жили одночасно з ранніми племенами трипільської культури, відзначається досить одноманітними рисами у виготовленні гостродонного посуду, прикрашеного гребінцево-накольчастим орнаментом, наявністю крем'яних знарядь архаїчного неолітичного зразка [22]. З часів середнього Трипілля (4500—3900 рр. до н. е.) у степовій зоні Причорномор'я та Подніпров'я жили скотарські племена середньостогівської культури, пам'яток новоданилівського типу, нижньомихайлівської та кемі-обинської культури. Дві останні культурні групи степового населення виникли на кінцевому етапі мідного віку, а подальша їх історія припадає на ранній період бронзової доби. Пам'ятки цих культур також мають локальні особливості в окремих степових районах півдня України та поділяються на кілька етапів розвитку матеріальної культури [23].

---

[19] *Бібіков С. М.* Пам'ятки культури Гумельниця на території УРСР // Археологія Української РСР (у 3 томах). — К., 1971, т. 1, с. 210—213.

[20] *Потушняк М. Ф.* Польгарская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985, т. 1, с. 291—300.

[21] *Пелещишин Н. А.* Лендельская культура. — Археология Украинской ССР. — К., 1985, т. 1, с. 268—272.

[22] *Телегін Д. Я.* Дніпро-донецька культура. — К., 1968, с. 259.

[23] *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 172; *Телегин Д. Я.* Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология Украинской ССР. — К., 1985, с. 305—319; *Рассамакін Ю. Я., Будніков О. Б.* Проблеми раннього степового енеоліту в світлі вивчення нових пам'яток // Археологія. — 1993. — № 3, с. 128—142.

Статуетки раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Сабатинівка Кіровоградської обл.).

Найдослідженішим поселенням степових племен є поселення Дереївка на Дніпрі середньостогівської культури. Глиняний посуд переважно гостродонний, але є горщики та миски з плоским денцем. Особливістю гончарних виробів степових скотарських племен є широке застосування в орнаментації "шнурового" орнаменту. Серед знарядь праці переважають вироби з кременю та кістки. Як у племен дніпро-донецької культури, так і в інших степових культурах виявлені досить примітивні порівняно з трипільськими наземні житла, зведені з дерева, очерету і глини.

Найголовнішим у розвитку культури стародавніх племен на території України періоду пізньопервісної доби, що припадає, за археологічною періодизацією, на добу мідного віку або енеоліту, є перемога відтворюючої економіки, насамперед землеробства та скотарства, які лягли в підґрунтя економіки первісного суспільства [24]. На території України за доби розквіту таких землеробських культур, як трипільська, тисо-полгарська та лендельська, існували племена, які займали величезні райони Полісся, Криму, степової частини Лівобережної України, в яких тільки з'являлися передумови для переходу до відтворюючої економіки. Ці племена займалися переважно мисливством, рибальством та збиральництвом. Однак у більшості культурних груп в межах привласнювального господарства вже виникають землеробство та скотарство. Елементи привласнювального господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) існували і у племен, основу економіки яких становили землеробство та скотарство. Особливо це стосується економіки землеробських племен, більшість яких переселилися з інших територій на терени України. Просуваючись у зони, де вже існувала відтворююча економіка, вони не тільки асимілювали місцеві племена і приносили нові форми господарства, а й запозичували більш відсталі, "архаїчні", методи ведення господарства [25].

Територія України є вторинним осередком становлення відтворюючої економіки і, зокрема, землеробства. Первинним осередком виникнення земле-

[24] *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — Москва, 1989, с. 444; *Бибиков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья: Опыт изучения первобытной экономики // СА. — 1965. — № 1, с. 48—62.

[25] *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 85.

Розписна посудина трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Конівка Чернівецької обл.).

робства для Європи є переднєазійський, який є найстарішим на нашій планеті [26]. Тут перехід до відтворюючої економіки відбувся ще у IX—VII тис. до н. е. Поряд із середньоземноморським, балканським та центральноєвропейським східноєвропейський осередок розвитку землеробства був одним із найдавніших у Старому Світі. На території України поруч із східноєвропейським розвивався й центральноєвропейський осередок. Обидва були тісно пов'язані з балканським та середньоземноморським.

Перші кроки у розповсюдженні землеробства на території України були зроблені ще неолітичними племенами буго-дністровської та лінійно-стрічкової кераміки на правобережній частині України, культурою Кріш у Закарпатті. Примітивне землеробство цих племен теж було запозичене у племен стародавніх неолітичних культур Винча, Кріш, Боян — Балкано-Подунав'я. Воно майже повністю базувалося на мотичній обробці землі [27].

Другий етап розповсюдження землеробства пов'язаний з другим імпульсом стародавніх землеробських культур Подунав'я та Центральної Європи. Внаслідок розселення на території України племен тисо-полгарської, лендельської культур та особливо Кукутені — Трипілля відбулося землеробське освоєння величезних масивів земель лівобережної частини лісостепу України. На південному заході в степовій частині Придунав'я панували землеробські племена гумельницького варіанту культури Болград-Алдені. Тривалий час серед дослідників трипільської культури панувала думка про те, що трипільське землеробство також було примітивним і виключно мотичним. Однак детальне вивчення археологічних джерел дозволило С. М. Бібікову висловити думку щодо орного землеробства трипільських племен, в якому використовувалося дерев'яне рало із запряженими волами [28]. До такого висновку привели не тільки палеоекономічні розрахунки історії трипільських громад, а й зображення биків на посудинах, знахідки моделей саней, які тягли воли, сліди на кістках биків, що утворюються під час їх використання як тяглових тварин. Порівняно з попереднім часом збільшився асортимент сільськогосподарських культур: плів-

[26] *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Ленинград, 1976, с. 191; *Массон В. М.* Первые цивилизации. — Ленинград, 1989, с. 276.

[27] *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969, с. 258.

[28] *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38, с. 282; *Бибиков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. Опыт изучения первобытной экономики // СА. — 1965. — № 1, с. 52.

Розписні посудини трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Черкасів Сад Одеської обл.).

часта пшениця, яку вирощували неолітичні племена лінійно-стрічкової та буго-дністровської культури, ячмінь, бобові, просо [29].

Природні умови української лівобережної частини лісостепу, який інтенсивно освоювався трипільськими племенами протягом майже двох тисячоліть, являли собою широколистяні ліси по долинах річок та балок та злаково-різнотравні степи на плато вододілів. Трипільці застосовували перелогову систему користування землею, яка потребує значних площ для отримання більш-менш сталих врожаїв. Слід зважати, що гумусований шар того часу, порівняно із сучасним, був незначним. На більшості трипільських поселень присутній один культурний шар, що наводить на думку про те, що вони існували недовго, 70—100 років. Населення повинно було після виснаження гумусу переміщуватися на нові місця і будувати нові поселення.

Досягнення племен трипільської культури у розвитку землеробства, яке, мабуть, було багатогалузевим і включало навіть городництво, вирощування технічних культур (льон), садів (абрикос, вишня), винограду тощо були значними. Однак землеробство на всіх етапах розвитку трипільської культури та на всіх територіях було неоднаковим. Трасологічні дослідження знарядь праці, проведені Г. Ф. Коробковою, дозволили зробити висновок, що трипільські племена значну увагу приділяли розвитку другої галузі відтворюючої економіки — скотарству [30]. Дослідницею виділено шість господарських варіантів у системі трипільської економіки: 1) землеробсько-скотарський з гармонійним однаковим значенням обох галузей; 2) скотарсько-землеробський з домінуючою роллю скотарства та підсобним

[29] *Янушевич З. В., Кременецький О. В., Пашкевич Г. О.* Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3, с. 143—152; *Янушевич З. В.* Культурные растения Северного Причерноморья. — Кишинев, 1986, с. 90; *Пашкевич Г. А.* Культурные растения трипольских поселений Поднепровья // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980, с. 234—242; *Пашкевич Г. А.* Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. — К., 1989, с. 132—141.

[30] *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Ленинград, 1987, с. 212.

значенням землеробства; 3) скотарсько-мисливсько-землеробський з головною роллю перших двох галузей та меншим значенням останнього; 4) скотарсько-мисливський з провідною роллю скотарства; 5) скотарський; 6) мисливсько-скотарський з провідною роллю мисливства.

Панування тих чи інших господарських варіантів у трипільській культурі змінювалося з часом, а власне землеробство було головним на середньому етапі розвитку. На пізньому етапі на перше місце виходить скотарство. Особливе значення також мали різні природні умови, за яких жили певні групи трипільських племен.

Розвиток скотарства як однієї з основних галузей економіки первісного суспільства має дуже довгу історію. Тривалий час деякі дослідники (Е. Р. Штерн, Б. Л. Богаєвський, І. Г. Підоплічко, Д. А. Крайнов та ін.) наполягали на тому, що більшість свійських тварин були доместиковані від їх диких предків на території Східної Європи. Подальші спеціальні дослідження привели до протилежного висновку: основний склад свійських тварин на території Східної Європи, у тому числі й на території України, був запозичений з первинного осередку скотарсько-землеробського способу життя Передньої Азії, та найстародавнішого у Європі центру відтворюючої економіки на Балканах [31]. Вже в пам'ятках буго-дністровської культури виявлені кістки таких перших свійських тварин, як бик, корова, свині, кози, вівці.

Носії лінійно-стрічкової кераміки також розводили велику рогату худобу та свиней, незначну кількість овець та кіз. У населення трипільської культури дослідники відзначають різний склад стада на окремих етапах розвитку та в певних групах населення [32]. У ранніх трипільців, як і в неолітичного населення України, найбільшого розповсюдження набуває велика рогата худоба та свині. На середньому етапі Трипілля простежуються великі коливання у співвідношенні свійських тварин у стаді в різних регіонах. На деяких поселеннях свині навіть посідають у господарстві перше місце (Поливанів Яр). На пізніх етапах розвитку окремих трипільських груп, особливо усатівської, дрібна рогата худоба займає понад 50 % всього стада. Важливу роль дрібна рогата худоба відіграє і у степовій енеолітичній культурі Болград-Алдені.

Особливістю степових пам'яток Подніпров'я, Північного Причорномор'я та Приазов'я є те, що давнє населення таких культур, як Середній Стіг II, крім розведення великої рогатої худоби, займалося конярством, яке стало провідною галуззю скотарства. Питання про доместикацію коня та розвиток конярства у Старому Світі є найбільш дискусійним через протиріччя в археологічних джерелах та головну роль, яку зіграло конярство в історії не лише стародавньої Європи, а й навіть у світовій історії. З часів енеоліту до появи машин кінь був основною тягловою силою в господарстві та воєнному спорядженні. В. М. Даниленко виразно назвав приручення коня та появу вершництва "поворотним моментом в історії енеолітичного населення Південної Європи" [33], а М. Гімбутас навіть поділила найдавнішу

---

[31] *Цалкин В. И.* Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА. — 1970. — № 161, с. 278; *Шнирельман В. А.* Происхождение скотоводства. — Москва, 1980, с. 333.

[32] *Цалкин В.И.* Вказ. праця, с. 236.

33 *Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — Вип. 6, с. 3—20.

історію Європи на два періоди, пов'язаних з появою прирученого коня [34].

На думку сучасних дослідників, зоною приручення коня є степи півдня Східної Європи між Уралом і Дунаєм. Археологічними та остеологічними дослідженнями використання прирученого коня зафіксовано на поселенні середньостогівської культури Дереївка на Дніпрі. Знахідки кістяних псалій в Дереївці, кам'яних скіпетрів із зображенням загнузданої голови коня, поширених від Волги, Північного Кавказу до Балкан стали підґрунтям для висновків щодо появи стародавнього вершництва у степових племен Північного Причорномор'я: успішні військові походи носіїв середньостогівської культури проти енеолітичних племен Південної Європи, знищення стародавніх землеробсько-скотарських культур, у тому числі й трипільської.

Зооморфна посудина раннього етапу трипільської культури з Луки-Врублівецької.

Навряд чи ця точка зору є об'єктивною, тому що питання стосовно того, хто першим приручив коня, є дуже спірним. Кістки коня відомі ще на поселеннях неолітичної лінійно-стрічкової кераміки з Флорешт, культури Болград-Алдені, ранньотрипільських поселеннях, навіть таких ранніх пам'ятках, як поселення культури Старчево-Кріш, культури Боян, неолітичних поселеннях Угорщини та ін. [37] Мова йде, мабуть, не тільки про центр доместикації, а й ту роль, яку відігравав кінь у господарстві. Загальновизнаним вважається, що свійський кінь походить від тарпана, який мешкав у причорноморських степах. Можливо, що спочатку коня вживали тільки у їжу, але поступово його почали використовувати для їзди верхи племена Північного Причорномор'я та Придніпров'я, серед яких були й середньостогівці. Навряд чи вони були єдиними в цьому процесі освоєння вершництва, поява якого ще у ті часи є досі дискусійною. Як відомо, тваринництво було розповсюджене і серед окремих культурних груп трипільської культури. Зокрема в усатівській на території Північно-Західного Причорномор'я воно посідало провідне місце. В с. Усатове поблизу Одеси не тільки знайдено велику кількість кісток коней, а й його зображення на плиті, що свідчить про виникнення особливого культу коня та його значення в житті суспільства.

Питання про домашні промисли та зародження ремесел за доби пізньо-

[34] *Gimbutas M.* The Goddesses and Gods of Old Europe 6500—3500 B. C.: Myts and Cult image London: Thames and Hudson. 1982.

[35] *Цалкин В. И.* Вказ. праця, с. 266; *Шнирельман В. А.* Происхождение скотоводства, с. 37; *Бибикова В. И.* К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. (По материалам энеолитического поселения Дереивка Кировоградской обл.) // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. — 1967, с. 106—118; *Бібікова В. І.* До історії доместикації коня на Південному Сході Європи // Археологія. — 1969. — № 22, с. 55—67.

[36] *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 172.

[37] *Цалкин В. И.* Вказ. праця, с. 183.

Ритуальні "біноклеподібні" посудини середнього етапу трипільської культури (друга половина V тис. до н. е., с. Шкарівка Київської обл.).

первісної общини є одним з найважливіших у вивченні відтворюючої економіки. Це особливо важливо у зв'язку з тими різними поняттями у розвитку матеріальної культури, які були притаманні історичній та археологічній науці марксистського та цілого ряду теоретичних напрямів у західній науці [38]. С. М. Бібіковим вперше по-новому розглянуто питання про рівень домашніх промислів та зародження ремесел у племен трипільської культури [39]. Домашні промисли (виготовлення знарядь праці з кременю, кістки, деревини, одягу зі шкір) зародились та розвивались ще за доби кам'яного віку. Немає сумніву, що у неолітичних племен поліської зони України, степових племен південної частини виробнича діяльність існувала у вигляді домашніх промислів. Інша справа в організації домашніх промислів і зародженні ремесел в найбільш розвинених землеробсько-скотарських культурах, таких як трипільська, Болград-Алдені, тисо-полгарська та лендельська. Найвивченішою є трипільська культура.

У трипільській культурі дослідниками виділені різні сфери виробничої діяльності, більшість з яких не виходили за межі домашніх промислів: вироблення простого домашнього начиння, обробка шкіри, рослинних волокон, прядіння, ткацтво тощо. На рівень зародження ремесел дійшли обробка кременю та виготовлення крем'яних знарядь праці. Цьому сприяли й значні поклади кременю на частині території розселення трипільців. У Подністров'ї відкриті майстерні для добування та виготовлення крем'яних знарядь праці: села Ожеве, Кормань, Комарове Чернівецької області [40]. Безумовно, певного розквіту досягла обробка металу, чому сприяла складність самої праці, що вимагала висо-

[38] *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Ленинград, 1976, с. 5, 58.

[39] *Бибиков С. Н.* О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло // Тез. расширенного засед. сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июня 1970 г. — Ленинград, 1970, с. 3—6.

[40] *Черныш Е. К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — 1967. — Вып. III, с. 153—165.

ких професійних навичок та особливих знань [41].

Широкого розвитку за доби енеоліту набуло гончарне виробництво. Якщо в степових енеолітичних культурах та неолітичних культурах лісостепової та поліської зон гончарне виробництво було примітивним і відповідно знаходилось на рівні домашніх промислів, то у землеробсько-скотарських племен на лівобережній частині України було значним. Керамічне виробництво землеробських племен, особливо на території племен трипільської культури, досягає найвищого рівня. У стародавній світовій історії археологічні культури "мальованої кераміки" доби енеоліту Європи займають найпочесніше місце.

Увесь керамічний комплекс трипільської культури та інших землеробських культур на території України (Болград-Алдені, тисо-полгарська, лендельська), за своєю технологією та типами посуду поділяється на дві групи: кухонну грубу кераміку та столовий посуд. Перший призначався для зберігання харчових припасів, води та приготування їжі, другий — не лише для безпосереднього приготування їжі, а й для подавання її до столу. Якщо кухонний посуд має незначну кількість різних форм, то столовий представлений різноманітними типами: чаші, тарілки, келихи, горщики тощо. Кухонний посуд переважно представлений горщиками, корчагами, мисками. Орнаментація кухонного посуду на всіх етапах розвитку трипільської культури одноманітна і складалася з відбитків нігтя, прокреслених ліній, защипів, наліпів, валиків, виступів. Столовий посуд виготовлено з ретельно відмуленої глини, поверхня старанно оброблена та прикрашена розписним або рельєфним орнаментом.

Спеціальні дослідження технології виготовлення трипільської кераміки [42] з проведенням експериментальних моделювань виробництва виявили різні процеси. Насамперед ті, яким притаманні такі складні технічні операції: пошук і добування спеціальних глин, їх подальша обробка та підготовка до формування, власне формування посуду із застосуванням спеціальних шаблонів, повіль-

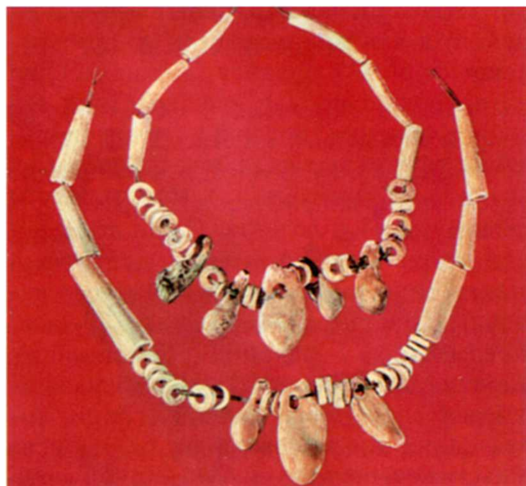

Намисто з зубів оленя, вапняку та черепашок (пізнє Трипілля, перша половина III тис. до н. е., с. Цвіклівці Хмельницької обл.).

[41] *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — Москва, 1971, с. 142; *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53—82.

[42] *Белановская Т. Г.* Кухонная керамика трипольской культуры // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1949, с. 21; *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994, с. 55—95; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 194; *Мовша Т. Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. — 1971. — № 3, с. 228—234; *Заец И. И., Сайко Э. В.* Трипольская культура Побужья в свете технологического изучения ее керамики // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. — К., 1989, с. 72—74.

ного гончарного кола, спеціальних інструментів для орнаментування, виготовлення фарб для розпису та їх нанесення на поверхню посуду, виготовлення ангобів, лощення поверхні, процеси сушіння та випалу в складних гончарських печах з дотриманням температурного режиму від 800 до 1200 °С. На поселеннях трипільської культури досліджені кілька типів гончарних горнів: однокамерні (Шкарівка, Миропілля, Гребені, Кошиловці, Гарбузин, Тростянчик), двокамерні (Шкарівка) [43]. Найскладнішими є двокамерні гончарні горни, поява яких зафіксована на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублівецька [44]. Вони мають вертикальне розташування камер для палива, випалу посуду, систему продухів для полум'я, гарячих газів. Такі складні горни досліджені у Кадієвцях, Веселому Куті, Гребенях [45]. Виробничі керамічні комплекси звичайно розташовувались за межами поселення (наприклад, на поселенні Жванець-Лиса Гора), що, безумовно, свідчить про створення трипільськими племенами окремих ремісничих керамічних центрів, які виготовляли глиняний посуд не тільки для членів своєї племенної общини, а й для торгівлі та обміну з сусідами [46].

Технологія виготовлення кухонного та столового посуду має певні особливості: кухонний посуд, можливо, у трипільському суспільстві виготовлявся кожною сім'єю в домашніх умовах, а "престижний" столовий посуд — в спеціалізованих гончарних майстернях певних общин. Окрему групу посуду у племен трипільської культури та інших землеробських общин (Болград-Алдені, Лендель, Тиса-Полгар) становить так званий посуд культового призначення та антропоморфні й зооморфні статуетки. Вони виготовлені дуже майстерно. Вірогідно, це була окрема галузь гончарного виробництва первісних общин.

Більш примітивним було гончарне виробництво у степових і лісостепових племен дніпро-донецької та середньостогівської культур, серед яких найпоширенішими були плоскодонні або гостродонні горщики, виготовлені з грубого тіста, із значною домішкою мушлі. Такий посуд був простішим у виготовленні і випалювався в простих ямах або вогнищах. На середньостогівських поселеннях з'являється високоякісний трипільський посуд, що є безумовним свідоцтвом взаємовпливів у розвитку гончарного виробництва степових скотарських племен та землеробсько-скотарських трипільських общин лісостепової зони.

Розвиток гончарного виробництва мав велике значення у житті племен пізньопервісної общини на території України. Глиняний посуд увійшов в господарство та постійний ужиток первісної людини, покращавши значною мірою приготування їжі, збереження припасів, асортимент страв. Гончарний посуд сприяв появі культури кухні та столу, а серед найпрогресивніших у господарському та побутовому відношеннях землеробських племен трипільської, гумельницької, тисо-полгарської, лендельської культур — навіть особливого сервірування столу. Знахідки десятків різнотипових екземплярів посуду майже в кожній хаті трипільських поселень, глиняних ложок — свідоцтво добробуту давніх землеробів.

---

[43] *Цвек Е. В.* Гончарное производство..., с. 74.

[44] *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38, с. 128.

[45] *Цвек Е. В.* Вказ. праця, с. 75.

[46] *Мовша Т. Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. — 1971. — № 3, с. 231; *Мовша Т. Г.* Средний этап трипольской культуры, с. 233.

4.3. Родоплемінна організація та суспільні відносини періоду пізньопервісної общини

Неолітична революція, перехід до відтворюючого господарства стали головною причиною трансформації соціальної сфери діяльності прадавньої людини. Прискореними темпами відбувається ускладнення соціальної структури суспільств, що існували на теренах України. Замість двочастинної поступово утворюються тричастинні соціальні системи. З одного боку, з'являються багаті, а з іншого — незаможні, неповноправні верстви населення. Удосконалюються старі та виникають нові інститути керування суспільством. Поряд із родовими структурами все більшу роль відіграє плем'я — одна з основних ланок поділу суспільства у цей час. Серед керуючого прошарку суспільства починає виокремлюватися пануюча верхівка, жерці та воєнні вожді. Врешті-решт все це приводить до появи перших ранньодержавних утворень на теренах України.

Хронологічно ці процеси припадають на добу енеоліту — бронзи і загалом обіймають чотири тисячоліття від V до початку I тис. до н. е., коли на території України з'являється перше ранньодержавне утворення, зафіксоване писемними джерелами, — кочова скіфська держава. Протягом цього величезного відтинку часу нагромаджується соціальний досвід не лише у сфері форм, в яких відбувалося керування суспільствами, а й у сфері відображення в матеріальній, знаковій формі соціального статусу панівного прошарку того чи іншого населення.

Внаслідок того, що панівний прошарок накопичує у своїх руках значні матеріальні цінності, його побут та поховальні звичаї починають суттєво відрізнятися від решти населення. Тому для вивчення соціальної структури давнього населення загальновизнаним є принцип міри працевитрат на спорудження чи житла, чи поховання. Серед інших він є одним з найрезультативніших. Проте дослідженнями із застосуванням цього методу охоплені лише деякі давні суспільства, що виключає можливість характеризувати соціальну сферу розвитку стародавніх суспільств на території України за єдиною схемою. До певних суб'єктивних чинників тут додаються й об'єктивні — різний ступінь вивченості населення доби енеоліту — бронзи в межах України.

Добре відомо, що стародавнє населення, його соціально-економічний розвиток значною мірою залежали від географічного чинника. Нерівномірність темпів соціально-економічного розвитку людства насамперед обумовлювалося природно-екологічними можливостями того чи іншого реґіону.

Територія України впродовж енеоліту—бронзи становила спочатку далеку, а потім більш близьку периферію цивілізацій Близького Сходу. Південні та південно-східні райони України, що географічно розташовані ближче до перших цивілізаційних центрів, розвивалися порівняно з північними та північно-східними швидше. У той час як на півдні та південному заході вже розвиваються суспільства з відтворюючою економікою (Трипілля), північний схід ще займають мисливці (ямково-гребінцевий неоліт). З іншого боку, суспільства з відтворюючою економікою поділяються на переважно землеробські та скотарські, що теж накладає певні особливості на їх соціальний розвиток.

Отже, у подальшому розгляді основна увага зосереджується на суспільствах з відтворюючою економікою, серед яких першими розглядатимуться землероби, а потім скотарі.

Одним з найяскравіших культурних виявів протоцивілізації є трипільська культура. Першими, хто зробив спробу реконструювати соціальний устрій трипільців, були Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевський [1]. На їхню думку, трипільське суспільство було матріархальним, яке поступово переходило до патріархату. Спираючись на аналіз системи рільництва, С. М. Бібіков висунув гіпотезу щодо патріархального устрою трипільського суспільства [2]. Ця гіпотеза стала панівною в радянській історіографії [3].

Проведені спеціальні дослідження [4] показали, що трипільське суспільство мало три-, чотирирівневу соціальну структуру. На першому, нижньому, рівні знаходився великосімейний колектив (окреме подвір'я), який вів автономне господарство. На другому рівні низка господарств, об'єднаних єдиним родовим походженням, утворювали родову общину. Як правило, родові общини жили на одному поселенні. На великих поселеннях проживало кілька родових груп, серед яких одна була більш чисельною. Третій рівень відповідав племені, в яке об'єднувалися кілька родових общин [5]. Більш розгалужену ієрархію запропонував М. Ю. Відейко [6], за якою налічується шість ступенів. Збільшення щаблів соціальних одиниць відбулося тут за рахунок поселень-гігантів, що існували у пізньому Трипіллі. Так, після виокремленого поселення-гіганта вводиться ще група поселень, що складається з поселення-гіганта та кількох супутників — малих або середніх поселень (Майданецьке, Доброводи — Сушківка — Ятранівка).

Незважаючи на великі зусилля у розкопках поселень-гігантів та інтерпретації наслідків цих розкопок, питання про їхній протоміський характер залишається дискусійним. Дискусійною є також проблема двоповерховості три-

Розписна посудина середнього етапу трипільської культури (кінець V тис. до н. е., с. Веселий Кут Черкаської обл.).

[1] *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений, с. 245; *Кричевський Є. Ю.* Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — К. — 1940. — Т. 1, с. 479—589; *Кричевський Є. Ю.* Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1950. — Т. 3, с. 9—36.

[2] *Бибиков С. Н.* Поселение Лука-Врублевецкая // МИА. — 1953. — № 38, с. 281—287, 408.

[3] *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974, с. 175; *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974, с. 128—129, 173; *Мовша Т. Г.* Социальный строй и некоторые черты идеологии трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 260—263.

[4] *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980, с. 205; *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993, с. 152; *Відейко М. Ю.* Економіка та суспільний лад трипільського населення південного Побужжя (Етапи BII — C1) // Автореф. ... канд. дис. — К., 1992, с. 20.

[5] *Бибиков С. Н.* О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен // VII междун. конгр. антропол. и этнограф. наук. — Москва, 1964, с. 8—9; *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. — 1964. — Т. 18, с. 36—40; *Дергачев В. А.* Вказ. праця, с. 154; *Мовша Т. Г.* Вказ. праця, с. 261; *Колесников А. Г.* Вказ. праця, с. 103—104.

[6] *Видейко М. Ю.* Вказ. праця.

Жіноча статуетка трипільської культури (початок IV тис. до н. е., Подніпров'я).

Жіноча статуетка трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Кирилівка Одеської обл.).

пільських жител та їхня одночасовість на таких поселеннях.

Значну увагу дослідники приділяли соціальному аналізу житлових споруд. Площа жител від 12—15 до 150 м^2, а для двоповерхових будинків вона збільшується вдвічі [7]. Диференціація жител за площею розглядається дослідниками, з одного боку, як відображення процесу соціальної та майнової стратифікації, виділення багатих та незаможних господарств, з другого — як свідчення процесу відокремлення малої сім'ї, яка поступово набуває економічної незалежності. У власність до неї переходять, насамперед, рухоме майно: знаряддя праці, худоба, житлові споруди тощо. Проте основними власниками залишаються великі сім'ї, які складалися з кількох малих сімей.

[7] *Колесников А. Г.* Вказ. праця.

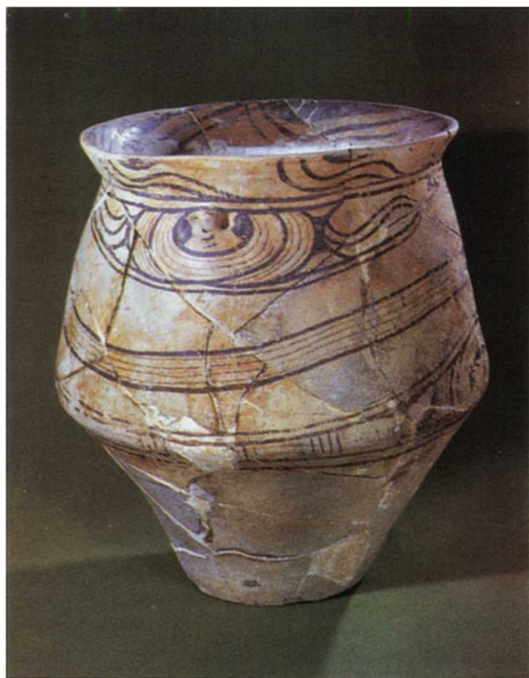

Посудина з мальованим орнаментом трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Кирилівка Одеської обл.).

Велика сім'я залишається й власником землі, яку обробляє, у системі ієрархічної власності на землю. Це поступово приводить до появи сусідських відносин. Загалом фахівці оцінюють трипільську общину як ранньосусідську [8]. Про це свідчить між іншим і те, що на великих поселеннях проживали окремі сегменти кількох родів, між якими повинні були утворитися сусідські відносини, що забезпечувало організацію та виконання певних робіт, а також ідеологічні, культові відправи. Сегменти роду виступають подальшим власником землі на черговому ієрархічному рівні, тобто общини. До функцій останньої належать перерозподіл землі між окремими сегментами, регуляція відносин між сегментами, відправи загальнообщинних культів, організація оборони селища тощо [9]. Племінна структура займається регулюванням відносин між окремими общинами та виступає верховним власником землі. Суттєвою ознакою племені є міжплемінні відносини, обмін з племенами, що живуть на інших територіях.

У поховальному обряді північних груп трипільського населення фахівці виявляють як статеві, так й вікові ознаки. Так, чоловічим похованням притаманні різноманітна зброя та знаряддя праці, які застосовуються для містких робіт. У жіночих похованнях крім прикрас знайдені пряслиця, кераміка, скроневі кільця тощо. За висновками В. О. Дергачова, Л. І. Авілової та О. Г. Корвін-Піотровського такий розподіл простежується й на інших територіях.

Загалом для всіх груп населення О. Г. Корвін-Піотровським виділено чотири групи: 1) хлопчики-юнаки. До складу інвентарю входять крем'яні ножі, ретушери, скребачки, вістря стріл та ін. Поховання влаштовано в урнах; 2) дорослі чоловіки. Крім згаданого інвентарю у похованнях представлено кам'яні та мідні сокири, кинджали, шила, серпи, прикраси тощо; 3) дівчинки-дівчини; 4) дорослі жінки. Поховання останніх двох груп супроводяться пряслами, посудом, прикрасами, проте дівчат ховали в урнах, а дорослих — без урн.

За інвентарем серед поховань трипільських груп населення можна виокремити дуже багатих, багатих та простих. Дуже багаті мають, як правило, три—сім категорій інвентарю, багаті — одну-дві категорії, решта безінвентарні. Проте чи варто зараховувати до складу багатих 42,6 % усіх поховань, що становлять разом дві перші групи? Навіть для пізніших епох відсоток багатих значно нижчий. Тому до складу знаті можна зараховувати лише групу дуже багатих (8,9 %). Той факт, що вона представлена

[8] *Колесников А. Г.* Вказ. праця, с. 104.
[9] *Колесников А. Г.* Там само, с. 104.

Жіноча статуетка трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

Фрагмент жіночої статуетки трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

як дорослими чоловіками, так і юнаками, свідчить про те, що владні функції, можливо, починають закріплюватися за окремими родами.

Як бачимо, трипільські пам'ятки демонструють наявність значної соціальної стратифікації та складну соціальну ієрархію громадського устрою. Трипільське суспільство перше на теренах України зробило рішучий крок у напрямі цивілізації.

Таким самим рівнем соціального розвитку позначаються й інші суспільства енеолітичного населення в Південно-Західній Україні. Це стосується східних пам'яток культур Гумельниця, Тиса-Полгар та культури лійчастого посуду.

За даними поховальних пам'яток, у населення культури лійчастого посуду наявне соціальне та майнове розшарування. Мегалітичні споруди поряд із безкурганними могильниками дозволяють припустити існування родової верхівки, поховальному обряду якої притаманна особлива пишність [10]. Соціальні відносини населення культури кулястих амфор також вивчені недостатньо. Як зазначав І. К. Свешніков, домінуюче положення займали чоловіки. Вважається, що у гробницях ховали членів однієї родини. Не завжди ясно, чи відбувалися колективні поховання одночасно, чи послідовно. Наявність у поховальному ритуалі значних варіацій у працевитратах, кількості та якості інвентарю свідчать про значну соціальну диференціацію цього суспільства.

На відміну від землеробських культур лісостепової зони України соціальні відносини енеолітичного населення степової зони вивчені вкрай недостатньо. Проте зважаючи, що у господарстві степового населення переважало скотарство, якому притаманні індивідуалізація праці та різке соціальне розша-

---

[10] *Черныш Е. К.* Вказ. праця, с. 240.

рування при збереженні родових та родоподібних структур (патронімій), можна припустити, що схожі процеси відбувалися й у населення середньостогівської культури і серед населення, яке залишило пам'ятки новоданилівського типу. З'являються перші символи влади — кам'яні навершшя скіпетрів у вигляді голови коня, зроблені з каменю булави. Про майнове розшарування свідчать матеріали могильників, в яких поруч із рядовими похованнями виявлені багаті поховання з металевими виробами (мідними, золотими) — прикрасами (кільцями, підвісками, браслетами), знаряддями праці. Про нагромадження багатств окремими особами свідчать також знахідки скарбів виробів з кременю, які складалися з десятків та сотень предметів — пластин, сокир, наконечників дротиків та списів. Серед причин цих явищ, крім особливостей скотарської економіки, називають транзитну торгівлю та обмін виробами з металу та кременю. Наявність підкурганних поховань з кромлехами поруч з ґрунтовими некрополями може також розглядатися як прояв суспільної диференціації [11].

4.4. Планування та архітектура поселень найдавніших землеробів

Найдослідженішими є поселення давніх землеробів, які залишили пам'ятки Трипільської культури (VI—III тис. до н. е.). Планування поселень встановлено на підставі розкопок, аерофотознімків та геомагнітної зйомки. На ранньому етапі поселення були невеликими: поселення Бернашівка налічувало 7 будівель, Олександрівка — 14. Звичайним було планування по колу, в центрі якого могло стояти одне житло. В Олександрівці будинки стояли рядами вздовж схилів балки [1]. Для середнього періоду характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу, що має форму витягнутого еліпса. Кількість таких планувальних структур могла сягати трьох-чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипіллі, переважно в східному ареалі поширення культури, з'являються величезні поселення-протоміста площею 100—300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та ін. У їх плануванні простежуються вулиці та квартальна забудова, що добре помітно на аерофотознімках. Поступово зростають розміри та змінюється планування невеликих поселень. Так, у Подністров'ї на етапі BII відомі селища зі 100—120 будівлями, поділеними на чотири квартали із забудовою в центрі (Конівка, Главан) — в точці поєднання цих кварталів. У Конівці така будова виявилась святилищем. Помітною стає тенденція до утворення садиб з двох-трьох споруд (Шкарівка) [2].

Найскладнішими за плануванням були величезні пізньотрипільські поселення Побужжя. Планування двох з них встановлено за допомогою магнітної аерофотозйомки. Так, поселення біля с. Тальянки (450 га) являло собою замкнений контур з двох овалів, вписаних один в одний, з незабудованим інтерва-

---

[11] *Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 289—290.

[1] *Збенович В. Г.* Памятники раннего этапа Трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

[2] *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии; *Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П.* Трипільське поселення Конівка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52, с. 42—52.

Модель двоповерхового трипільського житла (перша половина IV тис. до н. е., с. Розсохуватка Черкаської обл.).

лом між ними 70—100 м. Всередині поселення, в південній частині, простежувався незамкнений ще третій ряд жител. Помітні радіальні ряди будівель, що утворюють вулиці, які тягнуться до центру поселення. В межах вулиць житла виходили на них короткими сторонами, що лежать на одній лінії [3]. Подібною була забудова Майданецького поселення (260 га), де рядів-овалів вже не два, а чотири, однак залишається незабудованою площа всередині та проміжок між першими овалами. Поселення-протоміста проіснували понад 1000 років і для їх забудови використовувалась саме ця планувальна схема, яка включала в себе тисячі жител [4].

У Середньому Подністров'ї зберігалося архаїчне планування: на малих поселеннях житла розміщувалися по колу (Коломийщина I), в центрі будувалося дві-три споруди. На найпізніших етапах Трипілля (у Подністров'ї, на Поділлі) з'являються поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Жванець, Паволоч, Поливанів Яр III).

На всіх етапах Трипілля існували сезонні селища, більшість з яких була пов'язана з мисливством або рибальством (поселення в районі Гарду на Південному Бузі, Григорівка, Ігнатенкова Гора на Дніпрі та ін.), які складалися з тимчасових легких наземних або напівзем-

[3] *Круц В. А.* Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. (Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине). — К., 1990, с. 43—47; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — Вип. 52.

[4] *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста // Археологія. — 1993. — № 3, с. 52—63.

лянкових жител, навколо яких знайдено значну кількість господарських ям.

Архітектуру трипільських жител можна відновити на підставі археологічних даних, а також глиняних трипільських моделей будинків або їх частин, знайдених під час розкопок. Для Трипілля найпоширенішою є каркасно-стовпова конструкція з дерев'яними стінами та перекриттям, обмазаним глиною. У глину домішували полову, інколи листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, заглиблюючи їх у землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною. Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли стіни на окремі частини, виступаючи як напівколони. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделі з Володимирівки. Перекриття робили дерев'яними залежно від ширини будівлі — з колод або кругляку. При необхідності перекриття підпирали додатковими стовпами.

Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволоку — повздовжнього елемента дерев'яної конструкції перекриття. Дерево вкладалося поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої становила 4—5 м, проте відомі приміщення шириною 9—10 м. Розміри будівель прямокутної форми від 4 × 6, 4 × 9 м до 10 × × 15, 9 × 21 м, 7 × 33 м тощо. Як бачимо, розміри споруд зростали переважно в довжину. Вже на ранньому етапі трипільцям були відомі не тільки одноповерхові, а й двоповерхові споруди з горищем. Перекриття обмазувалися глиною, як правило, з домішкою полови, що утворювало рівну поверхню. Долівка також обмазувалась глиною, яку клали на земляну підлогу, що є характерним для трипільської архітектури Подністров'я та Поділля. Долівку неодноразово підмазували, наносячи тонкий шар глиняного розчину, потім фарбували вохрою. Інтер'єр жилого приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили "почорному", дим виходив у отвір, вирізаний в стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні ночви кам'яні зернотерки. Судячи із зображень на моделях, навколо круглих вікон наносився певний геометричний орнамент (модель з Сушівки) [5]. Якщо будівля була двоповерховою, то жили на другому поверсі, де стояла піч, а на першому зберігали припаси, утримували худобу тощо. Крім житлово-господарських комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси — гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кремнеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами, або входили в них як окремі приміщення.

Досліджено також залишки культових споруд. Найцікавішою серед них є центральна споруда з поселення в Конівці. На першому поверсі виявлено два прямокутних олтарі з глини, навколо яких стояв мальований посуд. На олтарях знайдено багато пластики, глиняні фішки у вигляді конусів з головами тварин та людини тощо. Тип громадської споруди представляє комплекс "М" з Майданецького, де у великому приміщенні (15 × 7 м) відкрито глиняні лави, що йшли вздовж стін по периметру, а менша кімната мала підлогу, пофарбовану в червоний колір. Про існування храмових будівель можуть свідчити глиняні моделі. Так, на моделі з Володимирівки зображено лише хрестоподібний жертовник, печі та інші звичайні деталі інтер'єру відсутні. Модель з Во-

[5] *Зиньковский К. В.* О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1976. — Вып. 8, с. 36—49; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

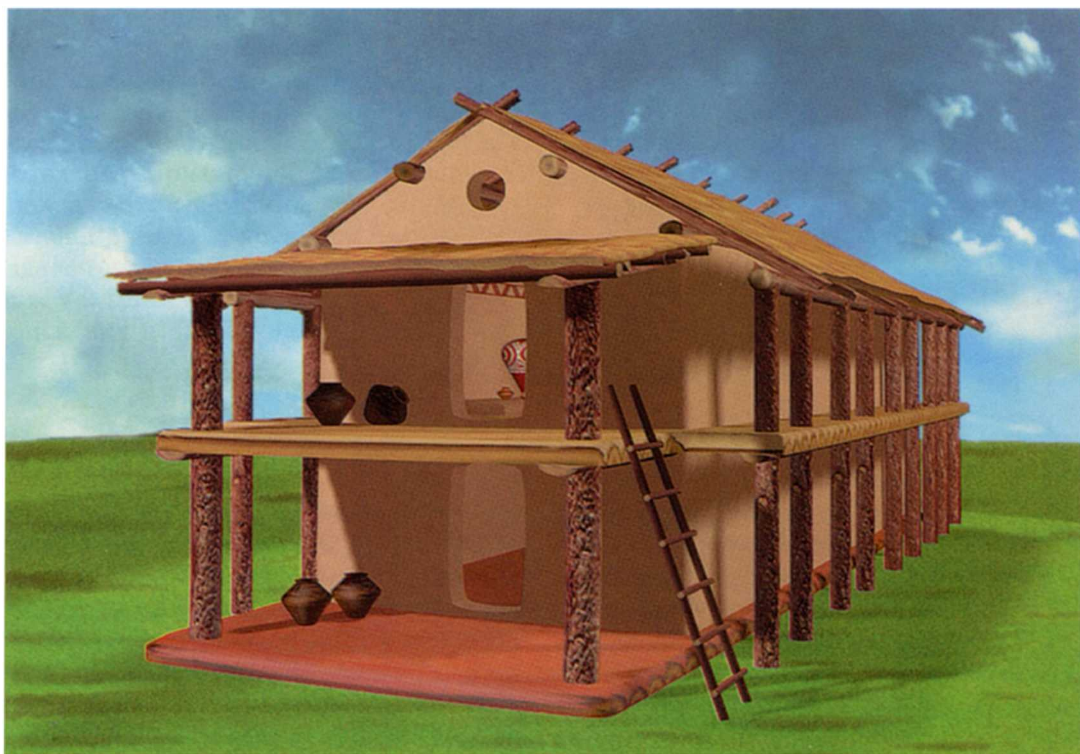

Комп'ютерна реконструкція двоповерхового житла трипільської культури, автор — М. М. Корбут (перша половина IV тис. до н. е., с. Майданецьке Черкаської обл.).

рошилівки, можливо, передає зовнішній вигляд храму, з рогоподібними виступами на фасаді. Фасади культових будівель відтворено, можливо, і на глиняних виробах, що походять з розкопок у Трушешті (Румунія). Фасад розділено напівколонами з антропоморфними навершшями навколо овальних вікон. Фронтони також увінчано антропоморфними зображеннями.

Трипільські будівничі винайшли також новий тип укріплень для поселень-гігантів, поєднуючи в єдине ціле двоповерхові житлово-господарські комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній (по довгій осі) на відстані 1—1,5 м і з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Залишки таких укріплень досліджено в Майданецькому[6].

Підводячи підсумки, зазначимо, що населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми житлобудування, що дозволяло створювати надійні та зручні житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Виявлення останніх та їх розміри, зовнішній вигляд дозволяють припускати формування монументальної архітектури. Трипільці виробили раціональну систему планування поселень різних типів, що перетворилися на традиційні. Значним досягненням було створення поселень-протоміст.

[6] *Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П.* Вказ. праця.

У загальних рисах трипільська архітектура близька до архітектури давніх землеробів Південно-Східної Європи, носіїв культур фракійського енеоліту, Лендель, Тиса-Полгар, Вінча та ін. (каркасно-стовпові конструкції, використання глини). Помічено вплив трипільської архітектури на домобудівництво сусідніх племен, наприклад, носіїв культури лійчастого посуду (в Грудеку-Набдужному знайдено залишки згорілих жител, подібних до трипільських). На решті території України у V—IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби — легка конструкція наземних або напівземлянкових жител. Землянки відомі з розкопок поселень дніпро-донецької, середньостогівської та інших культур. В середині IV тис. до н. е. у зв'язку з економічними змінами Трипілля втрачає певні яскраві етнографічні риси, у тому числі й у житлобудуванні, плануванні та типах поселень [7].

4.5. Трипільські протоміста

На початку дослідження великих поселень трипільської культури було висунуто тезу щодо існування протоміст в енеолітичному періоді на території Східної Європи [1]. Таке визначення не здобуло значної кількості прихильників, натомість висловлювалися думки, що ці пам'ятки є племенними центрами. Складність трипільського суспільства хоча й не заперечувалася, однак наголошувалося на тому, що воно розвивалося "неурбаністичним" шляхом. Опрацювання [2] наявного археологічного матеріалу дає можливість розвинути далі положення стосовно трипільських протоміст [3].

Спробуємо побудувати загальну модель протоміських утворень. Їх первісною ланкою можна вважати квартальну систему, яка, в свою чергу, базується на типах розселення більш раннього періоду — поселеннях великосімейних громад та поселеннях-громадах, які об'єднують кілька великосімейних громад. В оточенні протоміських утворень продовжують, як правило, існувати всі типи поселень, що були тут раніше, за помітної тенденції до скорочення числа малих селищ через переселення їх мешканців у "міські" квартали. При цьому слід наголосити на збереженні й складному переплетінні родових та сусідських структур, причому останні, як правило, утворюються за зразком перших. Типовим є поділ великих поселень на квартали, що іноді відповідають гілкам колишніх племен. Угруповання в складі великого, кількох середніх та малих поселень утворюють "номи", які, в свою чергу, можуть утворювати різноманітні ліги та конфедерації як в межах етнокультурних спільностей, так і шляхом

[7] *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста, с. 52—63; Археологія Української РСР. — К., 1971. Т. 1, с. 149—210; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982.

[1] *Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В.* Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. — 1973. — Вип. 10, с. 23—31.

[2] *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра, с. 117—132; *Збенович В. Г.* К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I пол. сем.: Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое, август 1990. — К., 1990, с. 10—12; *Массон В. М.* Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Там само, с. 8—10.

[3] *Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю.* Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Там само, с. 12—16.

Дрібна пластика трипільської культури (перша половина IV тис. до н. е., с. Тальянки Черкаської обл.).

підкорення сусідніх "номових" або племінних структур. Основою економіки залишається землеробство, навіть мотичне, а значення ремесел у протоміських центрах незначне, воно спрямоване насамперед на обслуговування верхівки суспільства. Велике поселення-протомісто є господарським, адміністративно-політичним та культовим центром територіально-поземельної громади, що утворилася внаслідок інтеграції землеробських поселень-громад.

Передумовою виникнення подібних складних утворень були такі явища, як зростання чисельності населення в умовах обмеженої можливості територіальної експансії при низькому рівні розвитку землеробства, зростанні зіткнень при розподілі земельних та водних ресурсів, коли існування громади залежало від її міцності — економічної та військової. Історично протомісто як особливий перехідний тип поселення відповідає часу класоутворення та політогенезу, воно виконує широкі функції економічного, політичного, соціального, військового та ідеологічного характеру. Основну масу населення становлять селяни [4]. Населення протоміст налічувало від 3 тис. і більше жителів, населення ному — 6—10 тис., територія охоплювала землі в радіусі 10—20 км навколо "столиці".

Звернемося до трипільського суспільства Південного Побужжя на етапах ВІІ—СІ (за періодизацією Т. С. Пассек), що відповідає хронологічно кінцю V — першій половині IV тис. до н. е. Воно являло собою складний, стратифікований соціальний організм. Економічною базою було мотичне землеробство з циклічною перелоговою системою, розвинене тваринництво. Вже склалася певна ієрархія поселень. Виділено такі рівні: 1) житло; 2) група (до 20 жител на поселенні); 3) мале поселення або відповідна група будівель на великому поселенні (60—100); 4) велике поселення (понад 50 га); 5) мікрогрупа поселень (велике та малі, середні); 6) локально-хронологічна група поселень.

Основу забудови всіх типів поселень становлять однокамерні житла, які могли належати окремій (малій) сім'ї, чисельністю 5—7 осіб. Наявність різних за розмірами жител пов'язана, можливо, з різними розмірами окремих сімей і їх добробутом. Найчисленнішими є житла площею 90—140 м², проте трапляються комплекси площею 200—350 м², які не

[4] *Андреев Ю. В.* Ранние формы урбанизации // СА. — 1987. — № 3, с. 9—11; *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Ленинград, 1976, с. 142.

різняться за інтер'єром. Останні можуть розглядатися як центри великосімейної громади — "великі будинки" [5]. Саме їй могли належати групи з 15—20

Жіноча статуетка пізнього етапу трипільської культури (кінець IV тис. до н. е., с. Троянів Житомирської обл.).

будівель, виділені на підставі розкопок у Майданецькому. Чисельність такої одиниці визначається у 100—140 осіб. Наступний рівень — мале поселення або відповідна йому група жител на великому поселенні. Прикладом може бути поселення Тальне 2 в 7 км від Майданецького, дослідженого у 1990 р. [6] За даними розкопок та магнітної зйомки, на підставі реконструкції (щільність забудови — 13,3 житла/га) кількість будівель на 9 га поселення має бути не менше 120. Тобто маємо об'єднання 6—8 великосімейних громад, загальною чисельністю 600—850 осіб. У межах великого поселення такому об'єднанню могло належати окреме або частина кола забудови. У Майданецькому вони налічують від 115 до 225 житлогосподарських комплексів [7]. На думку В. О. Круца, населення Тальянок (450 га) складалося зі спілки 40 таких поселень-громад [8].

Крім формальних ознак великого поселення (площа, кількість жителів), існують і структурні аналогії з протомістами — поділ у плані на кола, квартали забудови, виділення в межах протоміста окремих громад. Поселення площею 100 га в Побужжі відповідає приблизно містечку площею 15—30 га у Месопотамії. Таким чином, на ранг "міст" (протоміст) можуть за цими па-

---

[5] *Видейко М. Ю.* Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты на территории Украины. — К., 1990, с. 115—120.

[6] *Круц В. А., Видейко М. Ю.* Раскопки Тальновского отряда Трипольской экспедиции // Археологічні дослідження в Україні у 1990 р. — К., с. 32—33.

[7] *Шмаглий Н. М.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга, с. 198—203.

[8] *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра, с. 117—132.

раметрами претендувати трипільські пам'ятки площею понад 150—200 га.

Рівень мікрогрупи поселень, що включає одне велике, середні та малі поселення, відповідає номам Сходу за такими ознаками, як наявність ієрархії поселень, розміри території[9], чисельність та моноетнічність населення. "Номи" Побужжя, як і їх аналоги, на початку свого розвитку були відносно невеликими, налічували від 5 до 8 тис. осіб, потім на етапі CI — 13—19 тис. осіб. Слід підкреслити, що одночасно у Побужжі існували різні за розмірами "номи", один з яких, найбільший (найголовніший?), виявлений у Володимирівській групі — Гордашівський, інші у Томашівській (послідовно): Доброводський, Тальянківський.

Самі ж локально хронологічні групи, що існували послідовно (Володимирівська, Небелівська, Томашівська), є, можливо, археологічним свідченням існування найвищого рівня інтеграції — "ліги" номів, основою утворення якої могла бути належність до єдиного етнокультурного утворення, що з самого початку розвивалося відокремлено. Південно-Побузька "ліга" (конфедерація) є найпотужнішою серед інших синхронних утворень, замкненою і схильною до зовнішньої експансії (особливо на схід — до Дніпра). Чисельність її на початку може бути визначена у 9—12 тис. осіб, за часів розквіту (друга фаза томашівської групи) — 25—34 тис. осіб.

За складністю суспільної організації трипільське суспільство Південного Побужжя (етапи BII—CI) посідає чільне місце серед синхронних груп трипільсько-кукутенської спільності. Це зумовлене його місцем у ній і є відображенням внутрішньосистемних можливостей саморозвитку давньоземлеробських культур [10]. Циклічно-перелогове мотичне землеробство потребувало створення адміністративних структур, що ускладнювалися в умовах конкуренції між громадами за землю як основний засіб виробництва. Населення, яке залишило пам'ятки володимирівсько-томашівської генетичної лінії, пішло шляхом створення агломерацій землеробського населення — протоміст, що були господарськими, адміністративно-політичними та культовими центрами угруповань сільських громад, які до того часу локалізувалися на окремих малих поселеннях. Вирішальним чинником стала потреба в об'єднанні зусиль для захоплення, розподілу та охорони землі, проведення в стислі строки польових робіт, будівництво укріплень поселень-гігантів. Сфера колективної праці охоплювала, таким чином, економіку, військові

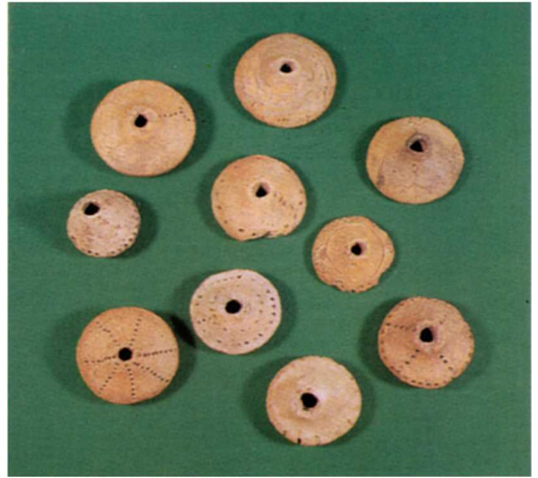

Пряслиця пізнього етапу трипільської культури (кінець IV тис. до н. е., с. Троянів Житомирської обл.) .

[9] *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра, табл. 1.

[10] *Сайко Э. В.* Стадиальная дифференциация разных типов расселения: поселение и город-деревня // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I пол. семинара, Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август 1990 г. — К., 1990, с. 20.

Пізньотрипільські кам'яна сокира і мідні кинджали (початок III тис. до н. е., Червоний хутір, Дарницький р-н Києва).

справи, що сприяло розвитку адміністративної системи. На етапах BII—CI Трипілля відбувся перехід від територіальної експансії до інтенсифікації освоєння захоплених територій, що зумовило ускладнення відносин між складовими частинами трипільсько-кукутенської спільності, поглиблене відносною нерівномірністю їх розвитку та різними екологічними умовами існування. Системи, що опинилися в центрі цих протиріч (Побужжя, Подністров'я), відзначаються більшою складністю, ніж периферія (Подністров'я).

За умов стагнації у розвитку продуктивних сил криза системи була неминучою. Вона охопила суспільні інститути та економіку центральних регіонів трипільсько-кукутенської спільності близько середини IV тис. до н. е. (що збіглося в часі з природно-кліматичними змінами). Роль "степових" культур у процесі виникнення та знищення трипільських протоміст, на думку окремих дослідників[11], не була визначальною. У період розквіту трипільсько-кукутенської спільності (друга половина V — перша половина IV тис. до н. е.) відбувалося формування культурно-господарських типів, пов'язаних з пастушеським тваринництвом у степовій та лісостеповій смугах (середньостогівська культура та ін.), які поширилися на початку ранньобронзового віку, коли Трипілля як певна спільність вже перестало існувати внаслідок системної та екологічної кризи.

Зрозуміло, що проблема трипільських протоміст ще далека від остаточного вирішення. На даному етапі дослідження ми вважаємо за потрібне наголосити на закономірності цього історичного феномену, що базувався саме на внутрішній логіці розвитку трипільського суспільства та його економічних можливостях. Подальше вивчення питань соціально-економічного розвитку трипільсько-кукутенської спільності в системі енеоліту Європи визначить її місце у процесі переходу від первісності до ранньокласових суспільств, реконструювати цю сторінку давньої історії.

---

[11] *Черныш Е. К.* Формирование локальных вариантов трипольской культуры // Новейшие достижения советских археологов. Тез. докл. всесоюзн. конф. — Москва, 1977, с. 18—21; *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра, с. 117—132.

4.6. Найдавніші землероби. Побут та одяг

Відомості про побут та одяг найдавніших землеробів — різноманітні знаряддя, зображення на посуді, глиняна пластика тощо — отримано насамперед з матеріалів розкопок. Трипільське населення належало до моделі господарської адаптації ручних (мотичних) землеробів передгір'їв та сухих степів (на ранньому етапі). Під час їх розселення в межах лісостепу почався процес зміни цієї моделі. Новий культурно-господарський тип за рядом ознак наближується до моделі орних землеробів лісостепу та лісів помірного поясу, що визначило особливості побуту трипільців.

Житлово-господарчий комплекс (споруда з жилими та виробничими і підсобними приміщеннями) належав, як правило, одній сім'ї. Жиле приміщення було звичайно одне, частіше — на другому поверсі. Праворуч біля входу стояла піч або розташовувалося відкрите вогнище на глиняному підвищенні, де готували їжу. Опалювальні пристрої були також джерелом світла в приміщенні, яке, крім того, освітлювалося невеликим округлим віконцем у стіні, протилежній входу. Як видно на моделях та на матеріалах розкопок, вздовж стіни, протилежній тій, під якою робили піч, йшла глиняна лава — підвищення заввишки 10—20 см і 30—40 см завширшки, на якій розставлявся посуд. Частина посуду, ймовірно, стояла на полицях, розвішаних вздовж стін, що засвідчено обставинами його знахідок. Біля печі розміщувалися зернотерки, вмонтовані у глиняні ночви. Трипільцям були відомі меблі, зроблені з дерева, про що свідчать глиняні моделі стільців: передано ніжки та різноманітні спинки з антропоморфними та зооморфними навершшями. Їх прийнято називати "тронами", можливо, вони зображують меблі, що стояли у культових чи громадських спорудах. Цікавий "трон" знайдено на поселенні Липчани — його спинка утворена двома схематичними антропоморфними статуетками. Про заняття трипільців деревообробкою свідчать численні знахідки сокир, тесел, доліт — у тому числі не лише кам'яних або крем'яних, а й металевих.

Переважна більшість знарядь праці виготовлялася з кременю, твердих порід каменю, кістки та рогу, глини. Вражає великий асортимент виробів (до 40), у тому числі й спеціалізованих. Вироблялася значна кількість різноманітного, багато орнаментованого посуду, який на середньому та пізньому етапах виготовляли в спеціалізованих майстернях, випалювали в спеціальних горнах — у тому числі й двоярусних. Починаючи з раннього етапу, асортимент посуду стає різноманітнішим (до 20—30 типів). Він призначається не лише для конкретного вжитку (кухонний, столовий), а й різниться за розмірами (існував певний метрологічний стандарт ви-

Пізньотрипільські шліфовані кам'яні сокири (початок III тис. до н. е., Червоний хутір, Дарницький р-н Києва).

Зооморфний кам'яний скіпетр доби енеоліту (друга половина V тис. до н. е., с. Суворове Одеської обл.).

робів) та певним призначенням, що свідчить про високий рівень побутової культури. Так, трапляються кухонні горщики різних розмірів (від 10—12 до 50—80 см заввишки), у їх масу додано грубі домішки (шамот, пісок, товчені черепашки), що дозволяло витримувати багаторазове нагрівання без пошкодження або деформації посуду. Робилися спеціальні посудини для зберігання припасів з вузькою горловиною (грушоподібні, біконічні) та покришки до них. Для зберігання молока робили високогорлі глечики, для виготовлення сиру — цідилки. Ранньотрипільські посудини на високих циліндричних піддонах ("фруктовниці") зручно було ставити у відкрите вогнище, серед жарин. З глини робили ковші, черпаки, ложки. Посуд старанно оздоблювався врізним орнаментом, штампами, розмальовувався.

Їжу вживали рослинну — каші з плівчастих пшениць, проса, гороху. Хліб могли пекти з ячменю. Останній використовували також для виробництва пива (на поселенні Фрумушіка знайдено рештки зерен, що пройшли процес ферментації). Збирали також дикорослі плоди сливи, абрикосу, калини, смородини тощо. М'ясо отримували від домашніх тварин (бик, свиня, корова, вівці) та полюванням (олені, косулі, кабани тощо). Знайдено чимало слідів рибальства, особливо на узбережжі Дніпра. Рибальські стоянки трипільців відомі й на Південному Бузі — особливо в районі порогів. Поліваріантність трипільського господарства засвідчує, що незважаючи на певні досягнення в розвитку відтворюючих форм господарства, система життєзабезпечення трипільського населення все ще залишалася вразливою щодо дії зовнішніх, насамперед природних, чинників.

З транспортних засобів відомі сани, в які запрягали одного або двох биків (знайдено глиняні моделі). Це були конструкції з міцним дерев'яним каркасом, 2—2,5 м завдовжки і 1,5—2 м заввишки, що дозволяло перевозити вантажі значної ваги, проте навряд чи на значні відстані. Можливо, існували й в'ючні тварини. Факт транспортування мідної руди до трипільських поселень з родовищ у Трансільванії засвідчує наявність ефективного транспорту на суходолі. Глиняна модель човна типу довбанки вказує на наявність річкових засобів пересування.

Є чимало даних для реконструкції одягу трипільського населення. Насамперед зазначимо, що в мідному віці населення на території сучасної України вперше замість шкір одяглося в одяг з тканин. При розкопках знайдено рештки вертикальних ткацьких верстатів — глиняні важки до них. У такий спосіб можна було виготовляти тканини всіх

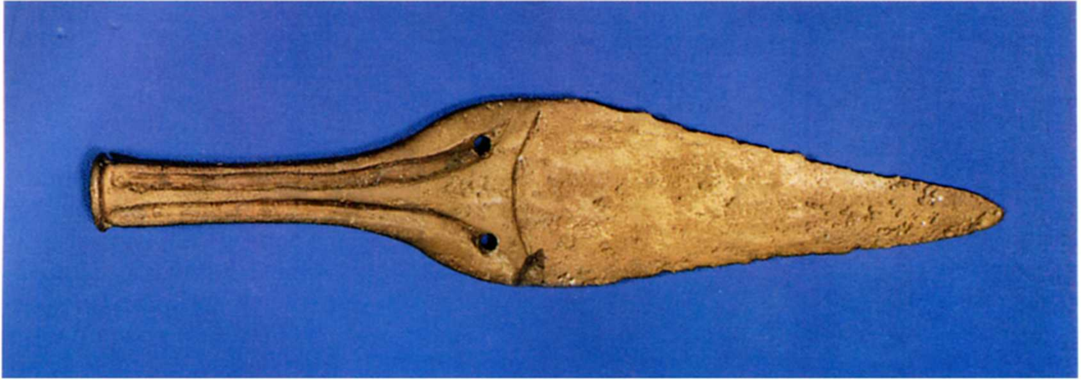

Мідний кинджал ямної культури (III тис. до н. е., с. Старогорожене Миколаївської обл.).

типів до 1—1,5 м завширшки. Знайдено відбитки різних тканин — від мішковини до досить тонкого полотна. Визначено факт виготовлення візерункових тканин. Тканини, які виготовляли з рослинних волокон, фарбували [1]. Судячи з орнаменту на статуетках, на середньому етапі культури популярними були тканини з горизонтальними смугами. Є зображення геометричних фігур, рослин на "одязі" статуеток. Про покрій свідчать зображення на посуді та орнаментація статуеток. Можна говорити про наявність довгих суконь, іноді з бахромою внизу, з різними типами вирізу коміру, спідниць, нараменних пов'язок. Існували різні типи пасків — плетених, з тканин, з нашивними прикрасами. На плаття нашивалися мідні або кістяні бляшки. Чоловічий костюм доповнювала перев'язь — через праве або ліве плече, навхрест. Відомі три типи взуття, яке, напевно, виготовлялося зі шкіри: чобітки з халявками нижче коліна, іноді відігнутими назовні, деякі — з "підв'язками" під коліном, напівчеревики — вірогідно, типу постолів, і сандалі — підошва з двома ремінцями. З хутра або тканини робилися короткі, до пояса, жилетки, зображення яких є на жіночих статуетках. Відомі зображення і головних уборів — грибоподібної форми або схожого на шапку з підгорнутими краями. Одяг доповнювався численними прикрасами, відомими за розкопками та зображеннями на пластиці — насамперед різноманітні намиста з мідних, кам'яних, бурштинових і навіть скляних намистин (найдавніше в світі скло), амулети у вигляді круглих блях або антропоморфні (мідь), кільця, браслети — пласкі, в один або кілька обертів. На жіночих статуетках, крім того, зображено принаймні десять типів зачісок. Переважає зібране на спині у різні типи вузлів волосся, є заплетене у чотири коси. Іноді обличчя розмальовували [2]. Чоловіки носили бороду, інколи голили голову і обличчя.

Одяг трипільського населення відображає як певні територіальні, етнографічні особливості, так і зміну певних уподобань. Крім того, помітно, що одяг засвідчував положення його власника в суспільстві (перев'язі, паски, головні убори, окремі типи прикрас, амулети). Існував, як припускають, спеціальний одяг для культових відправ.

[1] *Семенов С. А., Коробкова Г. Ф.* Технология древнейших производств. — Ленинград, 1983.

[2] *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.

4.7. Духовна культура та мистецтво. Зооморфізм та антропоморфізм первісного мистецтва

Якщо розуміти під поняттям духовна культура знання, вміння, рівень інтелекту, естетичного розвитку, світогляд, засоби та форми спілкування людей, то археологічні матеріали дозволяють лише спробувати знайти її відображення в матеріальній культурі давнини. Безумовно, це буде сучасне розуміння давніх форм духовної культури, її непевна приблизна реконструкція [1]. Особливо це стосується періоду, який відстоїть від нашого на 7—6 тис. років. Вже чотири з половиною тисячі років тому цей період сприймався як початок створення сучасного світу. Фактично так і було, адже сучасна цивілізація має підґрунтям відтворюючі форми господарства, які активно впроваджувалися і набули досить широкого поширення саме в мідному віці. Енеоліт — це час, коли людство отримало перші плоди нової цивілізації: як відносно гарантоване життєзабезпечення на базі землеробства і тваринництва, комфорт в побуті, розвиток культури і мистецтва, так і екологічні кризи, перенаселення, епідемії, суспільні катаклізми, тобто проблеми, які воно намагається вирішити протягом останніх шести тисячоліть.

На прикладі трипільської культури мідного віку, поширеної на території України у V—IV тис. до н. е., ми розглянемо розвиток духовної культури, мистецтва тієї доби, спробуємо визначити його типові риси. Трипільське населення оволоділо передовими на той час технологіями виробництва продуктів — землеробством з використанням ручних знарядь і таких, в які впрягали тварин.

Солідне економічне підґрунтя сприяло формуванню певних естетичних уподобань і світогляду. Вони не лишалися сталими протягом 2 тис. років існування трипільської культури, про що може свідчити антропоморфна пластика [2]. Еволюція естетичних поглядів трипільського населення в цьому відношенні відбувалася в напрямі пошуків нових стилів зображення. На початку раннього періоду статуетки зображали дебелих жінок з підкреслено розвиненими сідницями, схематично виділеною головою та торсом. Вірогідно, за ідеал краси було обрано невисоку, з широкими стегнами та невеликими грудьми жінку, обличчю значення не надавалося. На початку середнього періоду з'являються стрункі постаті, пропорції яких наближаються до реальних. Зникає стеатопігія, з'являються ніс, очі (спочатку схематичні) — ідеалом стає струнка дівчина. З часом зростає цікавість до обличчя — наприкінці середнього — початку пізнього періоду з'являються реалістичні, практично портретні зображення, натомість нижня частина тіла передається схематично (за винятком частин одягу або взуття). Серед реалістичних голівок люди різного віку, чоловіки, частіше жінки. Зображення настільки реалістичні, що можна визначи-

---

[1] *Бибиков С. Н.* Поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К. — 1974; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Москва, 1981; *Цыбесков В. П.* Обряд акротиния в культуре трипольских племен // МАСП. — 1976. — Вып. 8; *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія, 1993. — № 3, с. 74—91 та ін.

[2] *Мовша Т. Г.* Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. — 1973. — Вип. 2; *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья; *Makarenko N.* Sculpture ce la civilization Trypolienne en Ukraine. — JPEK, 1927. — Leipzig; *Dumitrescu V.* Arta culturi Cucuteni. — Bucuresti, 1979.

Ножеподібні крем'яні платівки середньостогівської культури(V тис.до н.е., Гончаровський скарб, Сіверський Донець).

Крем'яні наконечники дротиків середньостогівської культури (V тис. до н. е., Гончаровський скарб, Сіверський Донець).

Прикраси новоданилівського типу (друга половина V тис. до н. е., Чаплинський та Новоданилівський могильники).

ти антропологічний тип трипільців. На пізньому етапі зображення знову набувають схематичності, передаючи якісь узагальнені образи, щоправда в нових порівняно з раннім періодом формах — від усатівських фігурок з кубічними постаментами до подніпровських із гіпертрофованими зображеннями ніг. Тобто маємо цикл — від схематичних до реалістичних з поверненням до схематичних антропоморфних зображень.

Найрізноманітнішу інформацію про світосприйняття трипільців дає аналіз орнаментики, представленої на посуді та статуетках [3]. Зазначено, що в основі орнаментальних композицій лежали певні космологічні уявлення, ідея плинності часу, що відбилося в побудові композиції, конкретних схемах розпису. Це був світ, що обертався навколо певного центру, з дво—чотирьохчастковим поділом, іноді — потрійним. Великого поширення набули стилізовані антропоморфні та зооморфні зображення, серед яких домінуючою стала символіка, пов'язана зі змією, небесними світилами (насамперед Місяцем). Простежується намагання за допомогою чергування зображень відтворити певний перебіг подій у їх послідовності — наприклад, сівба та проростання зерна, відділення колоса від стебла. Зображення насичені окремими знаками та символами, кількість і склад яких весь час змінювалися, так само як стилі та технологія орнаментації посуду.

Розробки Т. Ткачука показують, що знакова діяльність трипільців певною мірою відображала стан суспільства та економіки [4]. Так, наприкінці етапу СІ — початку етапу СII у розпису з'являєть-

---

[3] *Збенович В. Г.* Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991, с. 20—34; *Мовша Т. Г.* Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Там само, с. 34—47; *Маркевич В. И.* Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутени // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, 1989, с. 26—36; *Макаревич М. Л.* Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. — 1960. — Т. 1 (34).

[4] *Ткачук Т. Н.* Личины в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991, с. 47—59; *Ткачук Т. М.* Знакова система Трипільської культури // Археологія. — 1993. — Вип. 3, с. 91—100.

ся ряд знаків, що існували на етапах ВІ—ІІ і тривалий час були мало поширеними — овали, антропоморфні зображення. Орнамент вкриває всю поверхню посудини, відроджуються архаїчні форми посуду, знову поширюється червона фарба тощо. Зображення дещо відрізняються від давніх (адже пройшло принаймні 400 років), але відтворювалися знаки предків, які могли мати в очах нащадків найбільшу вартість і за певних обставин не могли часто зображуватися. "Знакова активність" припадає на час кризи трипільської цивілізації у другій половині IV тис. до н. е., однак повернення до давніх символів не відвернуло кризових явищ. На етапі СІІ відбувається повна відмова від раніше вживаних форм посуду й розпису, натомість створюються нові вироби, хоча зберігаються в сильно трансформованому вигляді прадавні символи, можливо, як згадка про Золотий Вік, добробут і достаток в лісостепу в V тис. до н. е. Однак магія знаків не допомогла, і Трипілля як своєрідна культура зникає. Отже, знакова система — це пульс культури, який, на думку Т. Ткачука, реагує на зміни в стані суспільства. Перед початком кризи число знаків зростає, немовби передрікаючи майбутні катаклізми, під час яких відмовляються від знакового арсеналу, відтворюючи нову систему. Слабкі коливання в знаковій системі свідчать про відносну стабільність суспільства, яке нею користується.

Вражає кількість орнаментованого трипільського посуду, його поширення на всіх етапах культури. Це була система образів, що оточувала людей у їх повсякденному житті. Зображення мали бути загальнозрозумілими кожному, кому потрапляли на очі. Можливо, це відображає певний етап розвитку суспільства, коли кожен міг "прочитати" зображення, на відміну від пізніших часів, коли це стало привілеєм

Кістяні пронизки і булавки ямної культури (III тис. до н. е., з курганних поховань степової зони України).

жерців. У трипільський час кожна людина, якщо мала потребу, могла спілкуватися з потойбічними силами без посередників.

Важливими рисами трипільського мистецтва є його антропоморфізм та зооморфізм. Великого поширення набуло надання людських рис, наприклад посуду[5], частинам предметів побуту (стільці-трони з антропоморфними спинками), навіть фасадам будівель (глиняні моделі з Трушешть). Починаючи з раннього періоду, набули поширення грушоподібні посудини, виконані в умовно-реалістичному стилі, які зображували спочатку постать без голови, але з модельованими грудьми, ознаками жіночої статі (звернемо увагу саме на нижню частину жіночого тіла в ранньотрипільській пластиці). В середньому Трипіллі цей тип посудин вже поєднується з покришками, тобто тіло "отри-

[5] *Маркевич В. И.* Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кутень, с. 26—36.

мує голову". До числа зображень на цих посудинах належать насамперед сюжети, пов'язані з образом змія, який і на статуетках згортається в клубки, сповиває жіноче тіло. На думку В. Маркевича, це пов'язано з комплексом магічних заклять, спрямованих до верховного жіночого божества.

У середньому Трипіллі на посуді з'являється й графічне зображення чотириокових антропоморфних духів богів, якимось чином пов'язаних з місцем, рослинністю та вологою — це посуд з так званими лицьовими зображеннями. Вони поширені не лише на грушоподібних посудинах, а й на покришках, біноклеподібних посудинах, амфорках, горщиках. Цей образ набув значного поширення на етапі BII Трипілля. Його супутники — зображення рослин, тварин, знаки Місяця, що утворюють певні комбінації.

На пізніх етапах Трипілля на посуді поширюються зображення людей, більшість яких складається з двох, з'єднаних вершинами, трикутників із головою, ногами, руками в різних положеннях — піднятих вгору, приставлених до пояса. Поруч з людьми — тварини, зірки, відтворені цілі сцени, вірогідно, ритуальні. Б. Рибаков вбачає в цих персонажах дійові особи міфів, поява яких пов'язана з певним зламом у світогляді трипільців. Т. Мовша виділила сцени, пов'язані, на її думку, з полюванням і відповідним архаїчним для енеоліту світоглядом, а також аграрними та скотарськими культами. Останні, можливо, мали сезонний характер, оскільки входять до орнаменту, який передає ідею плинності часу.

Зооморфізм у трипільському мистецтві явище менш поширене, але тільки на перший погляд. Справа в тому, що "в чистому вигляді" зооморфні речі розпізнати важко, тому що вони поєднуються з іншими типами зображень. Зооморфний посуд існує вже на ранніх етапах Трипілля — це птахоподібні посудини, рогоподібні наліпи-букранії. Протоми биків, овець стають належністю різноманітних чаш і горщиків, причому співіснують як схематичні, так і надзвичайно реалістичні зображення. Є чимало посудин на ніжках (мисочки, горщики). У даному випадку посудина, вірогідно, мислилася як тварина в цілому. Цікавими є чаші з наліпами голівки бика та перетинкою посередині — поєднання статуетки з посудиною. Для зображення бика достатньо було показати наліпами його роги на боці посудини. Відомі мідні бляшки (з Карбунського скарбу) у вигляді букраніїв. Знов-таки бачимо поєднання образів-зображень бика та сонця, спіралі часу в орнаментації посуду. Поширеними є композиції з поєднаних антропоморфних і зооморфних сюжетів — зображення бика у "лицьових" композиціях, трони з букраніями для ранньотрипільських статуеток, кістяна платівка із Більча-Злотого у вигляді голови бика з вибитим на ньому зображенням жінки. На початку пізнього етапу набувають поширення мальовані зображення тварин, рідше — птахів у надзвичайно стилізованому, "стрічковому", стилі, що утворюють цілі процесії у певному ярусі орнаменту (згадаємо золоту пектораль, що з'явиться через 3 тис. років після Трипілля), над космогонічним сюжетом. Нерідко тварин (хижаків-собак?) зображують поруч з рослинами, можливо, як охоронців останніх.

Поєднання антропоморфних та зооморфних сюжетів у трипільському мистецтві відкриває перед нами надзвичайне багатство праісторичних "текстів", які містять міфи давньоземлеробського населення України. Ці сюжети мають витоки в неоенеолітичному мистецтві культур давніх землеробів Балкан та Подунав'я, корені яких сягають Малої

Азії[6]. Тисячолітня їх історія була продовжена трипільцями в V—IV тис. до н. е. Розвинена знакова система, створена носіями трипільської культури, іноді сприймається як свідчення існування у них писемності, починаючи з V тис. до н. е., в тому числі алфавітної. Звичайно, знакова система трипільців могла стати основою для певної системи письма, подібної до давньосхідної — недаремно ми спостерігаємо подібність деяких знаків ("зірка", рослини тощо). Існувала об'ємна система з глиняних жетонів (для обліку), подібна до давньосхідної. На аналогічній базі у другій половині IV тис. до н. е. склалася протописемність шумерів — найдавніша серед нині відомих у світі. Однак саме в цей час трипільське суспільство потрапило в кризу, наслідком якої стала дезінтеграція та втрата багатьох рис тисячолітньої культури, і потенційні можливості не були реалізовані. Сучасна наука не має достовірних даних про існування писемності у населення, яке залишило нам пам'ятки трипільської культури мідного віку. Однак і без цього внесок трипільської цивілізації в спадщину тисячоліть більш ніж вагомий.

Насамперед — це закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства та народи від пізніших часів — до історичних українців включно. Крім того, це основи матеріальної культури — тип житла, типи знарядь праці, навички в технології металообробки, гончарства, житлобудування; величезний внесок в культурний генофонд наступних поколінь — світогляд, пов'язаний з відтворюючими формами господарства, відповідна міфологія та обрядовість. Разом з тим можемо констатувати обмеженість знань та можливостей носіїв трипільської культури, що не знайшли засобів перебороти суспільно-економічну кризу другої половини IV тис. до н. е. і пішли шляхом трансформації, що призвела до втрати багатьох досягнень — протоміст, архітектури, передписемності, які були відновлено на цій землі лише через тисячоліття.

4.8. Поховальні звичаї землеробських та скотарських племен енеоліту

Усталення відтворюючих форм господарства на теренах України, що припадає на епоху енеоліту за археологічною періодизацією і належить до середини V — кінця IV тис. до н. е., привело до значних змін в етнокультурному складі давнього населення. Нові форми господарства, що утверджувалися в різних природно-ландшафтних зонах, сприяли становленню різних способів життєдіяльності давніх племен, формуванню різних соціокультурних систем з певною культурно-господарською та ідеологічною специфікою, різним напрямом їх етнокультурних зв'язків. Становлення переважно землеробської форми господарства у лісостеповій зоні та переважно скотарської — у степовій на кілька тисячоліть визначило основні напрями розвитку етнокультурних процесів в Україні. І якщо енеолітичне земле-

[6] *Бибиков С. Н.* Поселение Лука-Врублевецкая на Днестре; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Москва, 1981; *Dumitrescu V.* L'art Neelitique en Koumanie-Bucuresti, 1968; *Dumitrescu V.* Arta culturi Cucuteni; *Тодорова Г.* Каменно-медната епоха в България. — София, 1986.

робське населення України займало північно-східну периферію високорозвинених культур Балкано-Дунайського регіону, то степові культури займали широку смугу євразійських степів. Різні напрями в формуванні етногенетичних процесів стали одним з головних чинників у створенні певних ідеологічних уявлень окремих етнокультурних груп населення, що уособлені в різних археологічних культурах і тією чи іншою мірою виявилися в поховальних звичаях цих угруповань.

Осілий спосіб життя давніх землеробів визначав специфіку їх світогляду, в тому числі й певні особливості ідеологічних уявлень про перехід від життя до смерті, що в більшості випадків відбивалося в поховальному звичаї кожного народу. Щодо поховального звичаю носіїв трипільської культури, то сучасна археологія фіксує його матеріальні залишки лише для останнього, пізнього, періоду в розвитку культури. Два більш ранні етапи її розвитку за чисельністю знайдених поселень характеризуються повною відсутністю могильників. Нечисленні поховання, знайдені на поселеннях, не дають уявлення про поховальний обряд трипільського населення загалом, і слушно вважаються жертовними. Найчастіше в цих похованнях небіжчики лежали головою на схід у скорченому на боці положенні, із зігнутими руками, кисті яких підняті до обличчя. Поховання супроводжувалося кількома посудинами [1]. Такий поховальний звичай притаманний широкому колу землеробських племен Балкано-Карпатського реґіону.

Значні зміни, що простежуються в розвитку культури на кінцевому етапі, пов'язані як із внутрішніми чинниками соціокультурної трансформації, так й з інокультурними впливами [2]. Вони безпосередньо торкнулися й змін у ідеологічній сфері трипільських племен. У різних частинах ареалу розповсюдження трипільських племен виникають декілька видів поховального звичаю. Найчастіше могильники розташовувались поруч із поселеннями і мали ґрунтовий або курганний вигляд. Причому курганні могильники виявлені лише у тих трипільських племен, які проживали у степу. В Подніпров'ї найраніший ґрунтовий могильник біля с. Чапаївка розташовувався поруч з поселенням і налічував 31 поховання. Кістяки лежали у чотири ряди у випростаному стані, головами на захід. Деякі з них супроводжувалися посудом, знаряддями праці з кременю. Появу в осередку трипільців випростаного положення небіжчиків дослідники пов'язують з асиміляцією ними неолітичного населення дніпро-донецької культури [3]. Пізніше поховальний звичай знову змінюється — з'являються ґрунтові могильники з трупоспаленням, що включали від 16 до 200 поховань. Кремації здійснювалися на стороні, потім перепалені кістки разом з поховальним інвентарем (невеликі посудини, прикраси, зброя, знаряддя праці) та кістками худоби складалися в горщики-урни або загорталися в тканину і закопувалися в землю.

Інший вигляд мав поховальний обряд у населення Подністров'я та Північно-Західного Причорномор'я. Племена Подністров'я ховали небіжчиків у ґрунтових могильниках в ямах овальної чи прямокутної в плані форми. Кістяки лежали у зібганому положенні, переваж-

[1] *Мовша Т. Г.* К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения.

[2] *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980, с. 147—148.

[3] *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники среднего Поднепровья, с. 136.

но на лівому боці, головою на північ або північний схід. Поховання супроводжувалися значною кількістю глиняного посуду (від 1 до 11), дитячі — антропоморфними статуетками та брязкальцями, а також знаряддями праці з каменю та кістки, прикрасами з мушлі. Після похорону могили закривалися деревом, а місце поховання відзначалося кам'яною закладкою чи невеликою кам'яною огорожею-кромлехом.

Близькі поховальні традиції мало населення, яке проживало в степовій зоні межиріччя Прута, Дністра та Південного Бугу. Пізньотрипільські племена цього реґіону ховали своїх сородичів як у грунтових, так і в курганних могильниках, кілька з них знайдено поруч з поселеннями. Могильні споруди більш різноманітні, це не тільки прості ями овальної чи прямокутної в плані форми, а й ями з підбоєм. Більшість небіжчиків покладено на лівому боці зібганими і орієнтовано головою на північний схід.

Значні соціальні зміни, що спостерігаються в пізньотрипільському суспільстві, знайшли своє відображення і в культовій сфері. З майновим та соціальним розшаруванням пов'язано ускладнення поховального культу для осіб, які займали високі щаблі в соціальній структурі суспільства. Поховання курганних могильників значно відрізняються за кількістю та якістю супровідних дарів, ускладненими ритуальними діями від поховань у грунтових могильниках. І хоча насипи курганів мали відносно невеликі розміри (висота 2,5, діаметр 15—30 м), вони являють собою досить складні в архітектурному плані культові споруди. Найчастіше кургани зводилися над одним — шістьма похованнями, які закривалися кам'яними брилами та закладками; насипи оточувалися кам'яними кромлехами (іноді подвійними), що утворювали коло, і були пов'язані не лише з сонячним культом, а й, мабуть, слу-

Мідний кинджал, золоті пронизки і кременевий наконечник стріли ямної культури (III тис. до н. е., с. Старогорожене Миколаївської обл.).

жили для розмежування двох світів — дійсного та потойбічного. Камені кромлехів лежали у кілька ярусів, а у південно-західному секторі вони мали "ворота", утворені з великих вертикально вкопаних брил. На деяких з них знайдені рельєфні або прокреслені зображення людей та тварин. Нерідко під насипами курганів виявляють жертовні ями, вогнища з кістками тварин і посуд.

Унікальним за своєю конструкцією є курган біля с. Усатове. Під земляним насипом, вкритим великими кам'яними брилами, виявлено споруду у вигляді склепіння заввишки 1,5 м. На його побудову пішло близько 8 тис. каменів. Уся споруда була обнесена потужним кам'яним кромлехом [4].

У похованнях виявлено значну кількість речей: горщики, численні прикраси, в тому числі й зі срібла, металеві знаряддя праці та зброї. Особливо ба-

[4] *Патокова Э. Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1989, с. 43—110.

гаті поховання, що займали центральне місце в курганах.

Усі ці зміни ідеологічно-культової сфери пізньотрипільського населення дослідники пов'язують з інтенсивними контактами землеробського населення з іноетнічними племенами, насамперед із степовими, що призвело до певної трансформації релігійно-міфологічних уявлень давніх землеробів.

Як зазначалося, поруч із племенами трипільської культури на теренах України проживали й інші землеробські групи населення, батьківщина яких знаходилася за межами України, в Північно-Східній та Центральній Європі.

Час складання трипільської культури збігся з формуванням у Балкано-Дунайському регіоні культури Болград-Алдень як одного з варіантів культури Гумельниця, населення якого проживало на теренах сучасних Румунії та Болгарії.

На теренах України пам'ятки цієї культури розповсюджені у придунайських районах Одеської області. Як і в носіїв трипільської культури, у племен культури Болград-Алдень, на відміну від основного масиву культури Гумельниця, великі могильники невідомі. Знайдені лише поодинокі поховання на поселеннях. Зокрема, відомо одне поховання дитини, яке здійснено у скорченому на лівому боці положенні і супроводжувалося глиняною посудиною, що стояла біля ніг, та жертовною їжею у вигляді кісток тварини.

Північно-західними сусідами трипільських племен були племена лендельської культури, основний ареал розповсюдження якої знаходився на теренах сучасних Словаччини та Польщі. В Україні відомо кілька невеликих могильників та поодиноких поховань цієї культурної групи. Поховання як поодинці, так і парні. Основне положення небіжчиків — зібгано на лівому боці, але є й поодинокі трупоспалення. Кістяки орієнтовано головами за сторонами світу. Поховання супроводжувалися жертовною їжею у вигляді кісток тварин, посудом, прикрасами з міді,ікол кабана, мушлі.

Інший обряд поховання існував у представників культури лійчастого посуду, які займали значні простори Центральної Європи, включаючи Західну Україну[5]. В Україні знайдено лише одне ґрунтове поховання цієї культури — на Львівщині. Небіжчик лежав у випростаному положенні, поруч стояла посудина. У інших регіонах поховання цієї культурної групи здійснювали як у ґрунтових, так і курганних могильниках.

Представники ще одного великого етнокультурного угруповання проживали на значній частині лісостепової Правобережної України — носії культури кулястих амфор, які ховали своїх небіжчиків у кам'яних скринях, стінки, дно та перекриття яких складалися з декількох прямокутних брил. Скрині перекривалися курганними насипами або опускалися в ґрунтові ями. Трапляються скрині досить складної конструкції з так званими сіньми — спеціально відгородженим вхідним простором. Нерідко в похованнях лежало кілька кістяків (до 10 осіб). Поряд з трупопокладенням практикувався звичай й трупоспалення. Небіжчиків клали як зібгано на спині й боці, так і випростано. Досить часто чоловіків ховали в сидячому положенні. Небіжчиків у потойбічний світ супроводжували жертовна їжа, посудини, знаряддя праці з каменю та кременю, прикраси.

Перехід певної частини давнього населення України до переважно скотарської форми господарства диктував досить рухливий спосіб життя, що приводило до формування специфічних рис соціокультурної системи, становлення

---

[5] *Давня* історія України, с. 268.

особливих релігійно-міфологічних уявлень, стимулювало швидкість етнокультурних процесів. Із розвитком рухливих форм скотарського господарства контакти між давнім населенням зростають, у їх коло втягуються нові території, а досягнення та надбання окремих племен незабаром стають відомими широкому колу сучасників.

Витоки формування ідеологічних уявлень ранніх скотарів, безумовно, пов'язані з попереднім часом. Вже в пізніх неолітичних пам'ятках простежуються риси, що поступово стають головними в поховальному звичаї степового населення за енеолітичної доби. Становленню патріархальних відносин відповідає поява в могильниках Маріупольського типу окремих індивідуальних поховань з кістяками в зібганому на спині положенні, що супроводжувались значною кількістю металевих речей, зокрема золота, та іншим престижним інвентарем.

У деяких випадках поховання складають невеликі могильники до 29 поховань. Один з таких могильників знайдено у м. Олександрівськ Луганської обл. Могильні ями найчастіше мають овальну в плані форму, в кількох випадках поховання зроблені в кам'яних скринях. Крім того, вперше на теренах євразійських степів з'являються такі складні споруди, як катакомби. Широко застосовувався камінь для перекриття могильних споруд. Нерідко вони оточувались невеликими кромлехами та супроводжувалися жертовними майданчиками. Достовірних даних щодо наявності над могилами ранніх скотарів України значних надмогильних земляних або кам'яних споруд у вигляді курганів ми не маємо. Проте такі споруди зафіксовано в більш східних регіонах ойкумени. І хоча утвердження звичаю будівництва курганів над похованнями припадає на пізніший час, витоки цього звичаю лежать саме в поховальному обряді найдавнішого степового населення. На користь цього свідчить той факт, що в більшості випадків для устрою своїх могильників найдавніші скотарі обирають або природні пагорби, або найвищі місця на вододілах, які превалюють на місцевості і в подальшому приваблюють пізніші скотарські племена. Саме при розкопках таких курганних насипів найчастіше знаходять ґрунтові поховання ранніх скотарів.

Найбільш сталою рисою поховального звичаю ранніх степовиків є обряд покладення небіжчика у зібганому на спині положенні з випростаними або зігнутими руками. Зігнуті ноги, як правило, зберігали первісне положення колінами догори. Орієнтовані небіжчики головою на схід, тіло та дно могили посипали значною кількістю вохри. Останній акт в поховальному звичаї символізував кров та вогонь очищення, що сприяли, за уявленням давніх народів, відродженню померлого в потойбічному світі. Ці специфічні риси поховального обряду давніх скотарів на багато століть стали їх "візитною карткою" та збереглися в їх нащадків. Значну роль у поховальному ритуалі цих племен відігравали поховальні дари, що супроводили небіжчика, відображаючи своїм кількісним та якісним складом ті соціальні процеси, що відбувалися в суспільстві.

Особливо яскравими знахідками в похованнях давніх скотарів є зооморфні кам'яні скіпетри та булави, що підкреслювали особливий статус небіжчиків у суспільстві. Зооморфні скіпетри, виконані як в реалістичній, так і в схематичній манері, виготовлені з якісного каменю і, на думку більшості дослідників, зображують голову коня. Найбільш значними за знахідками є поховання у м. Кривій Ріг, селах Суворове, Петро-Світстунове, Новоданилівка, Кайнари та ін. У більшості поховань

знайдено вироби з кременю — знаряддя праці, зброя, великі ножі, виготовлені з кременевих пластин, прикраси з мушлі тощо.

Поступово звичай позначати місце поховання окремої людини за допомогою монументальних земляних споруд — курганів стає панівним для більшості етнокультурних угруповань, що проживали в широкій смузі євразійських степів. Усталення цього звичаю не тільки є свідченням певних соціальних змін в суспільстві, а й свідоцтвом становлення певної релігійно-міфологічної системи, символом якої стає курган. У кургані як частці космогонічної системи давніх скотарів у світлі індоєвропейської проблеми дослідники вбачають міфічний первісний пагорб — символічний початок організованого Всесвіту, а сама форма кургану, безумовно, пов'язана з культом Сонця. Ритуал поховання під курганом передбачав для небіжчика досягнення вічного блаженства або його відродження в новому світі. Сама поховальна споруда символізувала вічне житло, в якому забезпечувалися умови для відродження. В курганних спорудах деякі дослідники вбачають також відображення головних міфів "Рігведи", зокрема міфу про боротьбу бога грози та війни Індри зі змієм Врітрою або міфу про утворення Всесвіту [6].

Наприкінці енеолітичної доби в степовій Україні формується кілька різних за походженням етнокультурних скотарських угруповань, які практикували курганний поховальний звичай. Спочатку це були невеликі кургани заввишки до 2—3 і діаметром 10—20 м.

Одна з цих культурних груп займала південну смугу степів між Доном і Дунаєм. Особливості генезису та розвитку надали особливих рис поховальному обряду цієї культурної групи. Набуває поширення будівництво курганів зі складними конструкціями і значним використанням каміння. Нерідко насипи курганів обносилися кромлехами або крепідами, які оточувалися рівчаками. Зафіксовані кургани повністю складені з каменю, а в деяких випадках земляний насип був вкритий шаром каміння. Знайдені кургани певний час функціонували як родинні святилища, від яких залишилися ями, кам'яні закладки, тризни. На цих святилищах, що існували протягом тривалого часу, відправлялися певні заупокойні культи.

Небіжчиків ховали в ямах овальної в плані форми або кам'яних скринях, найчастіше у зібганому на боці положенні, орієнтованими головами на схід. Значне місце в поховальному ритуалі надавалося вохрі. Нею не тільки посипали небіжчика, а її шматки у вигляді циліндрів, "хлібців", куль клалися поруч з ним. Особливу роль у поховальному звичаї відігравав культ тварин, тому поховання оточувалися кромлехами, утвореними з черепів биків та інших тварин. Нерідко поховання супроводжувалися тризнами, залишки яких знаходять у вигляді битого посуду та кісток тварин. У ряді випадків поруч з тризною знаходять залишки святилищ із стовповими конструкціями, рештками вогнищ, золи та вугілля.

Особливе місце у ритуальній практиці цих племен займали антропоморфні стели — перші монументальні кам'яні скульптури, які знаходять у насипах та в перекритті могил. Найчастіше це схематизовані людиноподібні фігури із підтрикутним тілом та невеликим виступом-головою, хоча трапляються стели з досить реалістично переданою постаттю людини, пропрацьованими деталями тіла та зображеннями на ньому сокир, посохів, тварин, людей і куль-

[6] *Давня* історія України, с. 360.

Курган Нечаєва Могила на Запоріжжі.

тових сцен. Згідно з думкою багатьох дослідників, ці стели слід розглядати як показник формування в світогляді давніх скотарів культу предків, а саму скульптуру як образ певної духовної субстанції, універсального божества, близького до ведійського Пуруші. Останній уособлював першооснову Всесвіту, першопращура людини.

Поховальний інвентар, що супроводив небіжчиків, найчастіше складався з горщиків, разків намиста з металу та мушлі, рідше — кам'яних та металевих знарядь праці. Тривалі стосунки між скотарським населенням та трипільськими землеробськими племенами сприяли появі серед скотарського населення деяких запозичень, безпосередньо пов'язаних з культовою сферою, зокрема, глиняної пластики у вигляді схематичних антропоморфних скульптурок, що трапляються в похованнях.

Північна частина степової України була зайнята племенами етнокультурної групи, для якої характерно збереження в поховальному ритуалі деяких неолітичних рис. Про це свідчить значна кількість парних та групових поховань, притаманних цій культурній групі, одночасове перекриття єдиним насипом відразу 10—11 окремих поховань, що, певно, є дериватом колективних ґрунтових могильників неолітичної доби. Та чи не найяскравішим є покладення небіжчика у випростаному на спині положенні. Насипи курганів ще невеликі за розміром, подекуди оточувались ровом чи кромлехом. На підкурганній поверхні поруч з могилами нерідко знаходять залишки жертовних дій у вигляді битого посуду, кісток тва-

рин, вогнищ тощо, що теж перегукується з попереднім часом. Небіжчиків ховали у вузьких ямах овальної в плані форми. Найчастіше костяки орієнтовані в східному напрямку й вкриті значним шаром вохри. Особливу роль у поховальному ритуалі цих племен відігравали специфічно сформовані шматки вохри у вигляді серцеподібних плиток, циліндрів, "хлібців". На думку І. Ф. Ковальової, ці вироби уособлювали уявлення про серце як осередок душі, життєвої сили, забезпечуючи майбутнє відродження померлого. Поховання майже не супроводжувались інвентарем, рідко трапляються мідні намистини, вироби з кременю та інших кам'яних порід.

У цей час в степовій Україні, зокрема у Південно-Східному Надазов'ї та Лівобережному Подніпров'ї, проживали племена, споріднені з населенням східного Волго-Донського регіону. В поховальному звичаї цього населення особливо яскраво відображено їх певний генетичний зв'язок з найдавнішими скотарями. Як і в попередній час, небіжчиків ховали у зібганому на спині положенні з підібганими догори ногами. Орієнтовані небіжчики головою на схід, тіло посипалося значною кількістю вохри. Могили мали прямокутну в плані форму, перекривалися деревом або кам'яними плитами. Кургани, що теж мали невеликі розміри, оточувалися рівчаками або кам'яними кромлехами. Дуже рідко небіжчиків супроводив посуд, вироби з металу та каменю, прикраси з кістки.

Досить активними були зв'язки скотарських племен із землеробськими племенами, особливо трипільськими. Причому зв'язки ці відігравали значну роль не тільки в культурно-господарській сфері, а й зачіпали глибинні ідеологічні уявлення як землеробського, так і скотарського населення. Саме тривалими стосунками зі степовиками пояснюється поява у трипільських племен звичаю спорудження курганів, оточення їх рівчаками, різними спорудами з каменю (кромлехи, закладки, панцері), поява монументальної скульптури. З іншого боку, і в середовищі скотарів під впливом землеробських традицій з'являється глиняна пластика. Як землеробський слід розглядати появу у скотарів звичаю супроводжувати небіжчика посудом.

Таким чином, за часів енеоліту територія України була епіцентром взаємодії різних етнічних компонентів, що приводило до формування складних соціокультурних систем з розвинутою системою релігійно-міфологічних уявлень давнього населення, подальший розвиток якої стає надбанням уже суспільств бронзової доби.

Розділ 5

КУЛЬТУРИ племен періоду розвиненої первісної общини (бронзова доба)

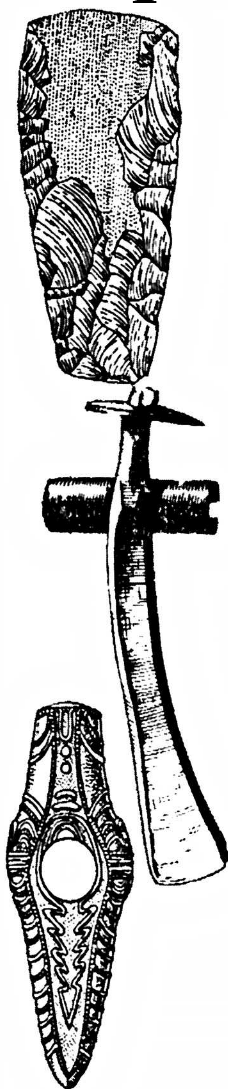

Посудина і браслети доби пізньої бронзи (Войцехівський могильник).

5.1. Загальногеографічні особливості розвитку культур. Матеріальні культури

До нещодавнього часу традиційно вважалося, що доба бронзи в Україні охоплює тільки II тис. до н. е. та перші століття I тис. до н. е. Таке уявлення на сьогодні не відповідає дійсності та результатам останніх наукових досліджень. Бронзова доба на території Старого Світу настала не одночасно. Найраніші бронзові вироби, що є сплавом міді з оловом, арсеном, іноді з додатками сурми та цинку, з'явилися ще в середині IV тис. на території Південного Ірану, у Месопотамії, а потім на зламі IV—III тис. до н. е. вони розповсюдились по Малій Азії, Східному Середземномор'ю, а згодом по всій Європі та Азії [1].

Бронзові знаряддя праці, предмети озброєння були твердіші та міцніші за мідні, а технологія відливки у ливарних формах дозволяла виготовляти однотипові вироби у значній кількості. Все це сприяло більш широкому розповсюдженню бронзових знарядь у багатьох сферах виробничої діяльності стародавніх племен, духовної культури, соціального прогресу.

Територія України на Європейському континенті знаходилась на відносно недалекій відстані від найпрогресивніших центрів розвитку бронзової доби Близького Сходу та Східного Середземномор'я, де наприкінці IV та III тис. до н. е. виникли перші у Старому Світі держави. За дослідженнями Є. М. Черних, на початку III тис. до н. е. утворилася так звана Циркумпонтійська металургійна провінція ранньої бронзової доби, куди входили і такі важливі осередки розвитку бронзоливарної металургії на території України, як усатівський та софіївський, що належали племенам пізнього етапу трипільської культури [2]. Отже, початок доби бронзи на території України належить до більш ранньої пори, ніж вважали раніш. Культури доби бронзи України є одним з найстаріших на території Європи, а початок цієї доби датується щонайменше 2800—2750 рр. до н. е. [3] Більш раннє датування початку бронзової доби в Україні дозволяє залучити до неї ямну та кемі-обинську культури, які раніше пов'язувалися з мідним часом або енеолітом [4]. Спектральний аналіз металевих виробів

---

[1] *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — Москва, 1974, с. 2.

[2] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 266.

[3] *Чмихов О. М., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді—бронзи на території України. — К., 1988, с. 80.

[4] *Шапошникова О. Г.* Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 336.

цих культур виявив, що вони зроблені не з чистої міді, а з бронзи.

Останні дослідження внесли певні зміни щодо датування доби бронзи, кінцеві етапи якої традиційно пов'язували з початком I тис. до н. е. Висловлено точку зору, що племена на території України ще наприкінці II тис. до н. е. запозичили на Близькому Сході технологію виготовлення заліза, а тому кінець бронзової доби належить до більш раннього часу, що відповідає змінам культур, господарської діяльності та соціального устрою стародавніх племен Південно-Східної Європи [5].

Період розвиненої первісної общини за доби бронзи збігся з новим природно-кліматичним періодом — суббореальним, в якому остаточно визначились на території України природно-географічні зони лісу, лісостепу та степу, почали формуватися чорноземи степової та лісостепової зон. На початку III тис. до н. е. суббореальне похолодання клімату призвело до занепаду насамперед землеробських культур, серед них особливо трипільської, інтенсивнішому розповсюдженню у стародавніх племен ролі тваринництва. Частина трипільських племен переселяється з лісостепу до степової зони, де було вигідніше займатися тваринництвом. Так, наприклад, у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я виникає усатівська трипільська культура.

Традиційна періодизація бронзової доби, відповідно до нових даних, була змінена і має такий вигляд: 1) період ранньої бронзи (2800—2200 рр. до н. е.); 2) період середньої бронзи (2200—1700 рр. до н. е.); 3) період пізньої бронзи (1700—900 рр. до н. е.). Екологічна ситуація протягом III—II тис. до н. е. на території України поступово змінювалася: посушливий період III тис. у середині II тис. змінився на більш вологий, а в кінці бронзової доби розпочався перший субатлантичний період з посушливим кліматом та похолоданням, який тривав до початку I тис. до н. е., саме тоді розпочався розвиток культур раннього залізного віку.

У зв'язку з деякою зміною клімату, розвитком тваринництва на значній території України культурно-історичні межі між племенами стають не чіткими, а деякі культури одночасно займають степову та лісостепову зони Правобережної і Лівобережної України. Якщо в ранньому періоді бронзової доби існувала різниця в культурному розвитку Правобережжя та Лівобережжя України, успадкована ще від часів енеоліту, то в середній період бронзи такі відмінності стають незначними, а в період пізньої бронзи цей кордон відмінностей у розвитку посунувся до сучасної території Донбасу. За доби бронзи залишаються чіткі відмінності в розвитку степових, лісостепових племен і племен Полісся, племен основної частини України та її крайніх західних регіонів, особливо Закарпаття, тісно пов'язаних з історико-культурними процесами на території Середньої Європи. Відповідно зберігаються й особливості матеріальної культури самих племен.

Матеріальна культура племен періоду ранньої бронзи представлена такими археологічними культурами, як усатівська, софіївська, городсько-касперівська групи пізнього етапу Трипілля, ямної культурно-історичної спільності, у Закарпатті — баденської культури, на Західній Україні — культурою кулястих амфор, кемі-обинською культурою Криму та Нижнього Подніпров'я. На території Полісся та в лісостепу лівобережної частини України продовжували господарювати неолітичні племена

[5] *Чмихов О. М., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. — К., 1992, с. 183—193.

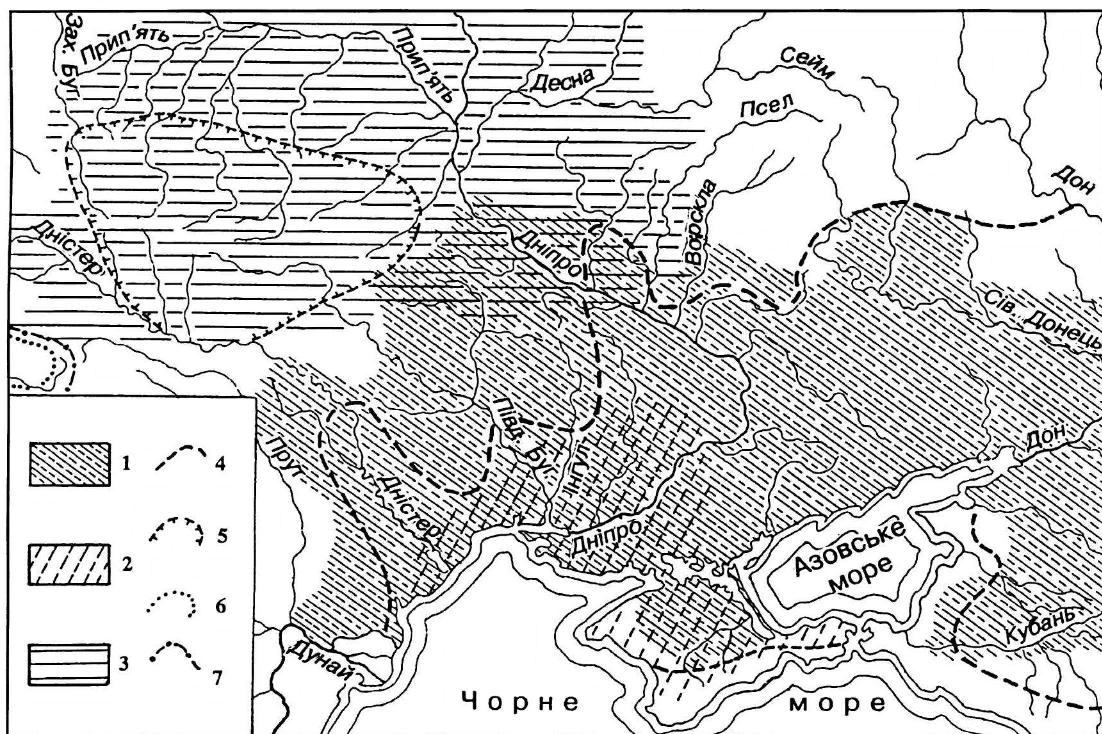

Культури доби ранньої та середньої бронзи: *1* – ямна; *2* – Кемі-Оба; *3* – шнурової кераміки; *4* – катакомбна; *5* – кулястих амфор; *6* – Баден; *7* – Н'їршег.

культури ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецької культури.

Усатівська культурна група пізнього Трипілля є найбільш вивченою у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я [6]. Досліджено два усатівських поселення біля с. Усатове під Одесою та с. Маяки на Дністрі, а також курганні та безкурганні могильники. Інші пам'ятки усатівської культурної групи відомі у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я від гирла Дунаю та Прута до Південного Бугу. На Усатівському селищі житла викладені з каменю, а площа займає 35—40 м², на Маяцькому — з глини. На останньому простежені рови глибиною 3,6 м, які, мабуть, споруджувалися для захисту поселення або залишалися від видобутку глини для будівництва домівок. На усатівському поселенні досліджені проходи, вирублені у вапнякових скелях, які теж могли відігравати роль жител. Складними в архітектурному плані є усатівські кургани, які складалися з кромлехів, банеподібних центральних споруд і спеціально встановлених кам'яних стел, на деяких з них вибито зображення людей та тварин.

На поселеннях та у численних похованнях усатівської культурної групи

[6] *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974, с. 174; *Патокова Э. Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1979, с. 184; *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989, с. 81—124.

знайдено знаряддя праці з кременю, кістки, бронзи, прикраси, посуд кухонного та столового призначення. Глиняний посуд з добре відмуленої та обпаленої глини червоно-жовтого кольору розписаний чорною та брунатною фарбами в традиційній трипільській манері. Знайдені також численні екземпляри грубого глиняного посуду з домішками мушлі та вапняку в глині, поверхня яких орнаментована заглибленим орнаментом, відбитками шнура, або спеціальними прокресленнями. Всьому керамічному комплексу усатівської групи притаманна різноманітність форм та пишність орнаментації.

Особливістю усатівських поховань є наявність багатого набору металевих виробів, представлених знаряддями праці, прикрасами та зброєю. Серед них шила, сокири-тесла, провушні сокири, кинджали, скроневі мідні та срібні підвіски тощо. Серед прикрас важливе місце займало намисто, виготовлене з лігніту, гагату, кістки, бурштину. Найцікавішою знахідкою є скляна намистина — найстародавніша на території Південно-Східної Європи і, мабуть, привезена з Малої Азії або Єгипту. Досить оригінальними виявилися глиняні статуетки, знайдені в усатівських та маяцьких могильниках. Це схематично зображена людина, яка на колінах молиться божеству. В Усатовому знайдено кубики з орнаментацією, які М. Ф. Болтенко вважав символом житла на зразок таких самих мініатюрних зображень, що шанувалися в культурах Стародавнього Сходу [7]. Племена усатівської групи пізнього Трипілля характеризуються як скотарсько-хліборобські з підсобною роллю привласнювальних промислів. Усатівці вирощували рослини, що добре переносили посуху. За відбитками на глиняному посуді вивчено полбу, карликову пшеницю, горох, голозерний ячмінь і, переважно, просо. У домашньому стаді головне місце посідала дрібна рогата худоба — вівці, на другому місці — велика рогата худоба та коні. Є. Ю. Кричевський вважав стародавніх мешканців Усатівського селища навіть "кінними вівчарами" степів [8].

Дослідники цієї культури відзначають значну роль в господарстві мисливства та рибальства. На поселенні знайдено кістки тура, благородного оленя, диких віслюків. На Маяцькому поселенні виявлено навіть кістки лева, що засвідчує їх існування за тих часів у плавнях та хащах Нижнього Дністра.

Лісостепова зона за ранньобронзової доби була зайнята кількома групами **пізньотрипільського населення**, серед яких найдослідженими у Придністров'ї є пам'ятки гординештського та вихватинського типів, побузька група [9]. Для них є характерним використання каміння для будівництва, влаштування навколо поселень ровів та валів, наявність могильників і поховань. Керамічний посуд свідчить про близькість цих пам'яток до більш ранніх. Мальований орнамент посуду нерідко включає зображення людей, тварин та рослин, але на більшості поселень переважає не мальований, а грубіший посуд з домішкою мушлі, шамоту, піску, з використанням орнаменту з відбитків шнура (мотузки).

Поліська зона пізніх пам'яток трипільської культури, що представляють ранній період бронзової доби, репрезентована **софіївською локальною групою**. Досліджено кілька невеликих

---

[7] *Болтенко М. Ф.* Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // МАСП. — 1957. — № 1, с. 24—33.

[8] *Кричевский Е. Ю.* О процессе исчезновения трипольской культуры // МИА. — 1941. — № 2, с. 250.

[9] *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982, с. 227.

поселень та могильників. Характерною рисою цієї групи племен, які займали територію сучасної Київської області по обох берегах Дніпра, є трупоспалення, на відміну від інших культурних груп трипільського населення, в яких розповсюджені поховання небіжчиків у скорченому стані на лівому, або правому боці. Рештки трупоспалення або вміщені в глиняні урни, або лежать без них. В інвентарі могильників знайдено чимало речей, які дозволяють скласти певне уявлення про розвиток матеріальної культури. На відміну від інших культурних груп пізнього Трипілля, софіївська кераміка має червонувато-брунатне забарвлення. Хоча значна частина посуду розписана фарбами, якість кераміки порівняно з більш ранньою трипільською набагато гірша. Під час розкопок знайдено бойові кам'яні сокири-молоти, знаряддя праці з кістки, рогу, кременю, а також металеві зразки зброї та прикрас [10]. Знахідки виробничого інвентарю, аналіз кісток свійських тварин свідчать про те, що ці племена вели осілий спосіб життя та займалися хліборобством і скотарством.

На Східній Волині поселення кінцевого етапу трипільської культури представлені групою пам'яток **городського типу** [11]. Розкопки в Троянові виявили планування жител за колом, яке було притаманне племенам трипільської культури протягом тривалого часу розвитку на всіх територіях. Житла були наземними та напівземлянковими невеликих розмірів (до 24 м^2). Виробничий інвентар здебільшого з кременю. Глиняний посуд за технологією поділяється на два типи: глина з домішками товченої черепашки, кварцу та тонко відмулена. Мальований посуд є звичним для пізньотрипільських пам'яток на всіх територіях поширення цієї культури. Металеві вироби, зокрема сокири-тесла, знайдені у незначній кількості. Аналіз всього господарського інвентарю та решток кісток тварин дозволяє твердити про гармонійне поєднання хліборобства та тваринництва у господарстві племен городської групи пізнього Трипілля.

У західних областях України на початку бронзової доби мешкали племена **культури кулястих амфор**, що представляли східну периферію цієї культури, розповсюдженої на територіях сучасних Німеччини, Польщі, Чехії, південно-західної Білорусі, північної Молдови та Румунії [12]. Східна група культури кулястих амфор на території України представлена двома локальними варіантами: волинським та подільським. Деякі дослідники вважають один з варіантів окремою "волинською мегалітичною культурою", яка розвивалася незалежно від культури кулястих амфор [13]. На поселеннях східної частини цієї культури досліджені напівземлянкові невеликі житла площею близько 10 м^2 з печами та лежанками. Основні пам'ятки культури кулястих амфор в Україні представлені похованнями в кам'яних гробницях різних конструкцій. Основний обряд поховання — скорчене трупопокладення. Посуд переважно вивчено за матеріалами, знайденими в похованнях. Головною його рисою є розповсюдження так званих кулястих амфор з двома або чотирма вушками. Орнаментація складається із заглибленого орнаменту у вигляді зиґзаґів, ялинок та відбитків шнуру. Крім них трапляються миски, покришки тощо. Крем'яні вироби представлені вузькими долотами.

[10] *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977, с. 160.

[11] *Шмаглій М. М.* Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія, 1966. — Т. 20, с. 15—37.

[12] *Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор // САИ. — 1983. — С. 1—27.

[13] *Брюсов А. Я.* Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — Москва, 1952, с. 260.

Знайдені кам'яні сокири з просвердленим отвором, зернотерки. Серед прикрас відомі кістяні пряжки, бурштинове намисто тощо.

На території Закарпаття досліджені пам'ятки **баденської культури**, яка займала значні терени Карпатського басейну. Біля м. Мукачеве досліджено поселення з залишками напівземлянкових прямокутних жител. Поселення також відкриті на південних схилах Карпат на межі рівнинної частини долин річок. Як і у всіх інших культурах, найпоширенішим був глиняний посуд [14]. Характерною рисою кераміки баденської культури є врізний орнамент, що створює композиції з паралельних ліній, штрихованих трикутників, ромбів тощо. В орнаментації застосовувались нігтьові відбитки, рельєфні композиції з наліпних пружків, а також розпис темною та світло-червоною фарбою. Серед виробів є кам'яні сокири, долота, вістря до стріл, зернотерки тощо. Населення цієї культури займалось хліборобством та скотарством. Судячи з характеру матеріальної культури, населення баденської культури Закарпаття було близьким до населення Східної Словаччини та Північно-Східної Угорщини.

Якщо на Правобережній Україні за ранньої бронзової доби розвивалися культури скотарсько-землеробського напряму господарства, які були генетично пов'язані з попередніми енеолітичними землеробськими культурами, то в степу, в Надазов'ї та Надчорномор'ї, набули широкого розповсюдження культури зі скотарським напрямом господарства так званої ямної культурно-історичної спільності, які вперше були виділені відомим археологом В. О. Городцовим на початку XX ст. на основі дослідження поховань у курганах Лівобережної України [15]. Археологічні дослідження довели, що пам'ятки цієї спільності, головним чином поховання в курганах, поширені на величезній території Східної Європи: від степів Дунаю до Зауралля, а також від Північного Кавказу до лісостепових районів Середнього Подніпров'я [16]. Окремі дослідники вважають пам'ятки ямної культурно-історичної спільності, поруч з іншими степовими культурами півдня Східної Європи (середньостогівської, майкопської), належними до єдиної "курганної культури".

За останніми дослідженнями вчені дійшли думки, що ці пам'ятки мають різне походження. Якщо у Поволжі простежено єдину лінію походження ранніх пам'яток ямної культури від "хвалинських", то на теренах України вони включають низку культурних компонентів, серед яких значну роль відіграли пам'ятки середньостогівської культури [17]. Розвиток пам'яток ямної культурно-історичної спільності охоплює значний відрізок часу другої половини III та початку II тис. до н. е. Основними джерелами для їх дослідження є курганні поховання, поселення нечисленні і виявлені тільки у Подніпров'ї та Надазов'ї. Серед останніх особливе значення мають матеріали поселення біля с. Михайлівка, а його стратиграфія стала підґрунтям для періодизації пам'яток ямної спільно-

---

[14] *Потушняк М. Ф.* Баденская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 303—304.

[15] *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Тр. XII АС. — 1905. — Т. 1, с. 225; *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г. // Тр. XII АС. — 1907. — Т. 1, с. 211.

[16] *Мерперт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — Москва, 1974, с. 152.

[17] *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 170.

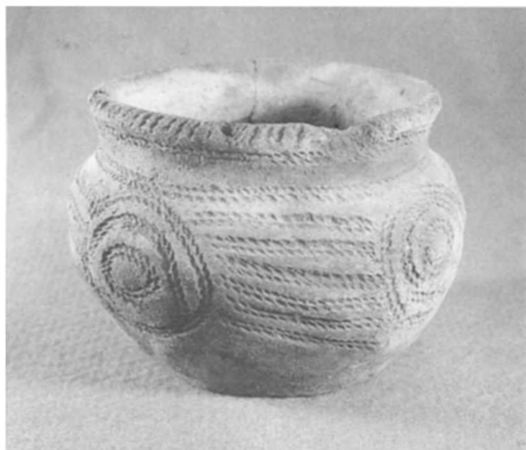

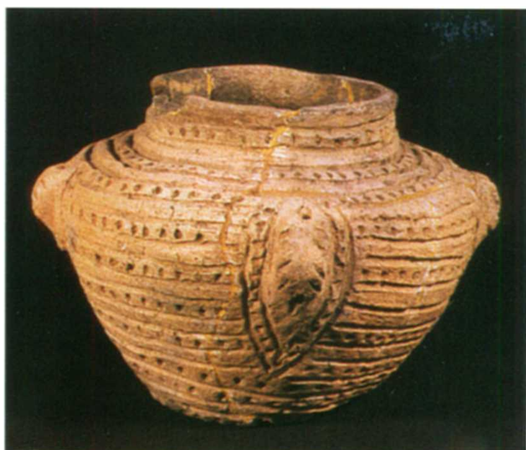

Посудини катакомбної культурно-історичної спільності (Запорізька, Полтавська та Миколаївська обл.).

сті [18]. Середній та верхній шари поселення репрезентують ранній та пізній етапи її розвитку.

Серед пам'яток степової частини Східної Європи доби бронзи Михайлівське поселення є унікальним. Матеріали його досліджень мають виняткове значення для вивчення матеріальної культури степових племен. Унікальність полягає в тому, що воно є не тільки найбільшим поселенням степових племен ямної культури, а й однією з найдавніших пам'яток оборонної архітектури, в якій застосовувалися кам'яні стіни та рови. На ранньому етапі розвитку ямної культури поселення займало площу близько 1500 м^2 з трьома групами жител. На пізньому етапі площа поселення поширилася до 1,5 га, зайнявши сусідній пагорб. Обидві частини поселення були захищені міцними кам'яними стінами та ровами. Найбільш укріпленим був центральний пагорб, який з боку плато оточувала стіна завдовжки близько 80 м та завтовшки 1,5—2,8 м. Захисну лінію споруд з боку плато продовжено і для захисту частини поселення на другому пагор-

[18] *Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962, с. 246.

бі. Деякі стіни збереглися на висоту понад 2 м. Стіни складені з пласких брил з використанням розчину цупкого ґрунту. Поміж стінами є проходи і своєрідна брама. Вздовж стін викопано захисний рів завглибшки 0,7—1,5 м та завширшки до 3 м. Захисна лінія споруд побудована таким чином, що якби "ворог" потрапляв у рів, то перед ним підіймався б стрімкий, майже прямовисний схил 25—27 м заввишки.

На поселенні досліджено два типи жител, представлені будовами з каменю овальної та прямокутної форми. Деякі з житлових споруд трикамерні. Господарсько-житлові кам'яні споруди були заглиблені в землю. Площа приміщень сягала 20—48 м^2. Посередині долівок жител простежені "гнізда" — кам'яні викладки для закріплення стовпів, що підтримували дах, який, очевидно, викладався з очерету або соломи.

На поселенні знайдено величезну кількість уламків глиняного посуду, кам'яних та металевих виробів, що дозволяють характеризувати матеріальну культуру мешканців. Глиняний посуд представлено уламками горщиків, мисок та курушок. Горщики мали опукле денце, а поверхня прикрашена орнаментацією з відбитків шнура, гребінки, пальців тощо. Знаряддя праці виготовлені з кістки та каменю: шила, проколки, молоти, розтиральники, сокири. Металеві знаряддя представлені значною кількістю ступок для подрібнення руди, кам'яних ковадел та глиняного сопла від горна, що, безумовно, свідчить про наявність металообробного виробництва.

Поселення степових племен ямної культури такого типу, як Михайлівка, на території Нижнього Подніпров'я (Скеля-Каменоломня, Капулівка, Благовіщенка, Дрімайлівка та ін.) поодинокі. Дослідники вважають їх родоплемінними центрами пастухів-скотарів, де зосереджувалися представники верхівки племінної знаті та майстри. Попри винятковість таких поселень, вони дають найґрунтовніші джерела для відновлення матеріальної культури степових племен раннього періоду бронзового віку Північного Причорномор'я.

Основна частина фонду джерел з історії матеріальної культури племен ямної культурно-історичної спільності представлена знахідками з численних поховань у курганах. Поховання раннього етапу ямної культури переважають на Лівобережжі, зокрема в Орельсько-Самарському регіоні [19]. На пізньому етапі кількість курганних поховань зростає в зв'язку з поширенням ямної культури та збільшенням її населення. Зокрема, виділені кілька груп пам'яток (донецька, середньодніпровська, південнобузька) [20]. Розміри курганів з похованнями ямної культури становлять від 0,5 до 5 м, нерідко трапляються досипки насипів у зв'язку з неодноразовими похованнями небіжчиків протягом тривалого часу. Кургани з досипками та певним розташуванням поховань можна розглядати як родо-сімейні могильники. Насипи курганів по краю оперезані ровом, кромлехами. Важливим джерелом для вивчення залишків матеріальної культури є знахідки дерев'яних возів або коліс, що залишилися від них, килимів або мат. У Подніпров'ї виявлені й безкурганні поховання.

Як на поселеннях, так і в похованнях ямної культури найчисленніші знахідки пов'язані з глиняним посудом, що здебільшого дійшов до нас неушкодженим. Горщики переважно мають яйцеподібне тулово, а поверхня прикрашена орнаментом з відбитками шнура та гребінце-

[19] *Ковалева И. Ф.* Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984.

[20] *Шапошникова О. Г.* Ямная культурно-историческая общность, с. 348.

вого штампа. Трапляються посудини з ручками, глечики тощо. Зрідка в могилах знаходять кам'яні вістря до стріл, молоточкоподібні кістяні шпильки, прикраси з міді, кістки, металеві знаряддя праці (шила) та зброю (кинджали).

Важливим джерелом для вивчення господарства племен ямної культури є рештки кісток тварин, особливо знайдених під час розкопок поселень, зокрема біля с. Михайлівка. З'ясовано, що до середини III тис. до н. е. на півдні України у племен ямної культури завершився процес формування стада свійських тварин, серед якого переважала велика рогата худоба; друге місце посідали вівці та кози, а третє — кінь.

Переважаючий розвиток скотарства, безумовно, був тією рушійною силою прогресу степових племен ямної спільності, внаслідок якої зросла кількість населення, що змушувало його освоювати нові пасовища не тільки в степовій, а й в лісостеповій зонах. Під час літніх посух скотарі ямної культури зі своїми ґуртами худоби змушені були просуватися на північ до лісостепу, де розташовувались придатні для пасовиська землі. Знахідки крем'яних серпів та зернотерок на Михайлівському поселенні засвідчують, що хліборобство відігравало певну роль, але порівняно зі скотарством було другорядним. Скотарство за доби бронзи стає провідним не тільки в України, а й усій Європі.

Майже вся територія, зайнята племенами ямної культури у середньому періоді бронзової доби, перетворюється на зону розвитку племен **катакомбної культурно-історичної спільності,** яка представляла найбільше культурне угруповання на території Східної Європи. Існує чимало гіпотез щодо цієї великої культурної зміни: від пояснення генетичного походження катакомбних племен від ямних [21] до їх міграції в Північне Причорномор'я з далеких територій Північної або Південної Європи [22]. Виділення археологічних пам'яток катакомбної культури зроблено В. О. Городцовим одночасно з ямною культурою на підставі обряду поховання в катакомбах під курганами. За столітнє дослідження пам'яток катакомбної культури виявлено основну територію їх поширення — від Волги до Дунаю — та культури, що входили до цієї спільності: 1) харківсько-воронезька; 2) донецька; 3) дніпро-азовська; 4) інгульська; 5) передкавказька, або маницька; 6) полтавкінська [23]. З'ясовано, що від ямної катакомбна культура відрізняється не лише поховальними спорудами та обрядом, а й комплексами матеріальної культури та іншим антропологічним типом населення. Йдеться про появу нової культури і можливе підкорення ран-

Курильниця катакомбної культурно-історичної спільності (Луганська обл.).

[21] *Березанская С. С., Шапошникова О. Г.* Рец. на книгу Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // СА. — 1957. — № 2, с. 102—104.

[22] *Клейн Л. С.* Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // ВЛГУ. — 1961. — № 2, с. 74—87.

[23] *Братченко С. Н., Шапошникова О. Г.* Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 403.

нього населення ямної культури племенами катакомбної культури, які прийшли у Північне Причорномор'я зі степів Північного Кавказу.

Основним джерелом для вивчення матеріальної культури племен катакомбної спільності є поховання в курганах. Більшість з них впущено в кургани ранішого часу, переважно ямної культури, хоча трапляються й кургани, створені власне носіями катакомбної культури. Для всіх районів поширення пам'яток катакомбної спільності є характерними знахідки у похованнях плоскодонних горщиків з багато орнаментованою поверхнею. Орнаментацію зроблено відбитками шнура, гребінцевого штампа у вигляді різноманітних композицій з трикутників, горизонтальних смуг, фестонів тощо. На пізньому етапі розвитку катакомбних пам'яток з'являється орнаментація, зроблена наліпними пружками. На відміну від поховань ямної спільності у катакомбних похованнях інвентар наявний в більшій кількості та значно різноманітніший. Серед похованих виявлені представники окремих ремісничих професій з наборами інструментів і готових виробів. Відомі поховання ливарників, ковалів, виробників вістрів до стріл тощо. В похованнях знайдені речі домашнього ужитку, виготовлені з дерева (чаші, ложки) та інших органічних матеріалів (мати з рогози). Серед знахідок привертають увагу прикраси з міді, бронзи, "фаянсу" близькосхідного походження, кам'яні булави та сокири з орнаментованою поверхнею. Кожна група пам'яток катакомбної спільності має власну специфіку типів та орнаментації виробів матеріальної культури. Серед бронзових виробів катакомбних племен відомі численні знахідки ножів, тесел, доліт, стамесок, втульчастих сокир.

Поселення відомі майже у всіх регіонах поширення пам'яток катакомбної спільності, але вони нечисленні й не мають потужного культурного шару. Біля с. Матвіївка під Миколаєвом на Південному Бузі виявлені овальні у плані величезні кам'яні будівлі [24]. Вивчення остеологічного матеріалу дозволяє зробити висновок, що склад худоби племен катакомбної спільності був подібний до такого ямної культури. Головне місце у стаді належало великій рогатій худобі (61 %), на другому місці — дрібна рогата худоба (28 %) та коні (6,45 %). Безумовно, в господарстві катакомбних племен скотарство відігравало головну роль, хоча існувало й примітивне землеробство, про що свідчать знахідки дерев'яного рала в катакомбному похованні біля с. Балки Запорізької області [25], зерна пшениці в Криму [26], зображення колосків на сокирах тощо.

Розпад катакомбної культурно-історичної спільності у першій чверті II тис. до н. е. привів до появи на її території пам'яток культури багатопружкової кераміки, в якій, з одного боку, залишилися деякі елементи пізнього етапу катакомбної спільності, а з другого — елементи пізнього етапу ямної та деякі нові впливи різних західних та східних культур середнього періоду бронзової доби. Ці пам'ятки вперше досліджені А. В. Добровольським під час розкопок поселення Бабине III на Нижньому Дніпрі [27] та виділені в окрему культурну

---

[24] *Никитин В. И.* Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. — 1989. — № 2, с. 136.

[25] *Никитенко М. М.* О датировке балкинского рала // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К.: Наук. думка, 1977, с. 44—47.

[26] *Корпусова В. Н., Ляшко С. Н.* Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму // СА. — 1990. — № 3, с. 166—175.

[27] *Добровольский А. В.* Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7, с. 40—45.

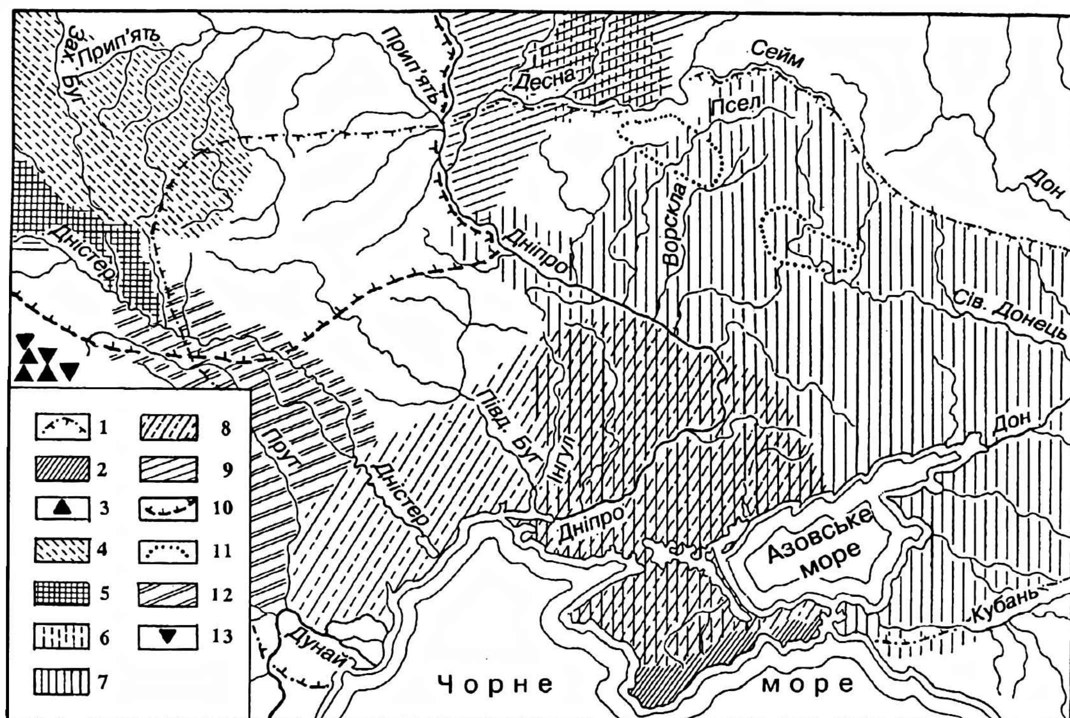

Культури доби пізньої бронзи (XVII–XIII ст. до н. е.):

1 – багатопружкової кераміки; *2* – кам'янсько-ливенцівський тип пам'яток; *3* – Отомань; *4* – стжижовська; *5* – Хлопіце-Веселе (почапська група); *6* – мар'янівська; *7* – зрубна (бережнівсько-маївська); *8* – сабатинівська; *9* – сосницька; *10* – тщинецько-комарівська; *11* – пам'ятки малобудківського типу; *12* – Ноа; *13* – Станове.

групу С. С. Березанською[28]. Ця культурна група пам'яток займає територію степової та лісостепової зон України. Матеріальна культура цих племен на різних територіях мала свої відмінності, що дозволило виділити в ній чотири локальних варіанти: південно-західний, середньодніпровський, нижньодніпровський та східний.

Усі пам'ятки об'єднує важлива риса — посуд орнаментовано за допомогою наліпних або відтягнутих пружків, хоч застосовувалися й інші технічні засоби, наприклад, заглиблений орнамент відбитка шнура, штампа тощо. Для культури багатопружкової кераміки, порівняно з катакомбною або ямною спільностями, характерне збільшення кількості поселень. Відомо понад 200 поселень. Значна площа досліджена на поселенні Бабине III, де виявлені житло-землянка та наземне житло з глини. На інших поселеннях відомі залишки жител, складених з каменю.

Численні поховання культури багатопружкової кераміки. Вони відомі як основні в курганах, так і впущені. Трапляються й ґрунтові поховання. Небіжчики поховані в прямокутних ямах, інколи в ямах з підбоями у скорченому стані на боці з піднятими до обличчя

---

[28] *Березанская С. С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4, с. 26—41.

Кам'яні сокири і булави катакомбної культурно-історичної спільності (Запорізька та Миколаївська обл.).

долонями. Знайдені поховання в кам'яних скринях та дерев'яних з дощок.

Для культури багатопружкової кераміки відомі скарби металевих виробів, серед яких і всесвітньовідомий Бородинський скарб [29]. Як і в більшості стародавніх культур бронзової доби, найчисленнішою категорією матеріальної культури є глиняний посуд: стрункі біконічні горщики з досить складною орнаментацією, найчастіше із наліпних валиків. Трапляються й миски, горщики слоїкоподібної форми тощо. Значною кількістю представлені металеві вироби, серед яких різні типи ножів, кинджалів, провушних сокир, доліт, різних прикрас тощо. Склад Рибаковського скарбу представляє основні типи виробів цієї культури. У Бородинському скарбі репрезентовані речі парадно-елітного характеру, призначені для племінної верхівки: срібні наконечники списів, кинджал, шпилька із золотою інкрустацією, кам'яні булави та нефритові сокири. Бородинські вироби мають аналогії в багатьох культурах бронзової доби Східної Європи, Сибіру та Середземномор'я. Досить широкий асортимент виробів з каменю, більшість з яких має господарське призначення: товкачі, абразиви, коваделки, сокири, зернотерки, кременеві вкладні до серпів тощо. Поширені знахідки кременевих наконечників до стріл кількох типів. Серед кістяних виробів розповсюджені знахідки пряжок у вигляді кілець з одним чи кількома отворами, пряжок з виступами, дископодібних псаліїв, лощил, шил, гачків для рибальства тощо. В пам'ятках культури відомі й знахідки "фаянсових" намистин близькосхідного виробництва.

Як і в попередніх степових культурах, у племен культури багатопружкової кераміки основною галуззю господарства було скотарство. Судячи з матеріалів найдослідженішого поселення Бабине III, у домашньому стаді провідне місце належить великій рогатій худобі (32 %), далі йдуть кози та вівці (30 %), свині (12 %), кінь (10 %). Допоміжну роль у господарстві відігравало хліборобство,

---

[29] *Кривцова-Гракова О. А.* Бессарабский клад. — М., 1949, с. 28.

про розвиток якого свідчать знахідки серпів, зернотерок і значна кількість поселень в степовій та лісостеповій зонах України. Безумовно, можна твердити про розвиток таких промислів, як гончарство, бронзоливарне виробництво, ткацтво, обробка шкур, кістки тощо.

Середній період бронзової доби Середнього Подніпров'я на півночі України та в західних областях представлений кількома культурами **шнурової кераміки**: середньодніпровською, підкарпатською, почапською групами, городоцько-здовбицькою на Волині та стжижовською культурами. Всі вони представляють східний ареал європейських культур шнурової кераміки із скотарським напрямом господарства, що охоплюють величезну територію від Рейна на заході до Волги на сході, Південної Скандинавії на півночі та Альп на півдні.

Середньодніпровська культура займала територію Середнього та Верхнього Подніпров'я на теренах України та Білорусі [30]. Відомо близько 200 поселень та стільки ж поховань. Житла наземні або заглиблені, прямокутної форми, зроблені з дерева. Площа жител сягає 45 м^2. Поховання — в курганах або ґрунтові. Глиняний посуд представлений кухонними та столовими зразками. Серед них виділяються горщики, амфори, келихи. Як і в інших культурах шнурової кераміки, поверхня посудин багато орнаментована відбитками шнура, вдавленими рисками. Серед металевого інвентарю знайдені сокири різних типів, наконечники списів, ножі, прикраси (скроневі кільця, підвіски, бляшки, гривні, браслети, діадеми, пронизки). Значну кількість виробничого інвентарю виготовлено з каменю. Господарство переважно базувалося на скотарстві. Вивчення знахідок кісток свійських тварин дозволило визначити, що стадо складалося з великої та дрібної рогатої худоби, коней та свиней.

Череп, лицьова частина якого модельована глиною; катакомбна культурно-історична спільність (с. Жовтневе Запорізької обл.).

Пам'ятки підкарпатської культури шнурової кераміки розташовані у Прикарпатті й представлені чотирма локальними групами (верхньодністровською, подільською, любачівською та краківсько-сандомирською) [31]. Пам'ятки цієї культури представлені поселеннями, похованнями в курганах та ґрунтовими могильниками. Порівняно з іншими культурами шнурової кераміки в підкарпатській культурі значного поширення набули амфори, циліндричні келихи, крем'яні сокири та серпи, крем'яні наконечники до стріл. Серед металевого інвентарю відомі знахідки бронзо-

[30] *Артеменко И. И.* Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская // Археология СССР: эпоха бронзы лесной полосы СССР. — Москва, 1987, с. 35—50.

[31] *Свєшніков І. К.* Історія населення Прикарпаття і Волині в кінці II — на початку I тис. до н. е. — К., 1974, с. 206.

вих сокир, кинджалів, прикрас (браслети, скроневі підвіски, персні тощо).

Пам'ятки почапської групи розповсюджені у північно-західних районах Подільської височини. Матеріали цієї культури походять з ґрунтових могильників і мають багато аналогій в інших культурах шнурової кераміки.

Городоцько-здовбицька культура охоплює південну частину Волинського Полісся та Західну Волинь. Її пам'ятки представлені поселеннями та курганними похованнями. Житла наземні. Біля жител виявлені господарські ями, а на периферії поселення Городок — місце видобутку кременю. Крім типових для культур шнурової кераміки виробів з кременю та каменю, знайдені скроневі кільця, сережки, підвіски тощо.

Пам'ятки стжижовської культури розповсюджені у Північно-Західній Волині та на східній частині Люблінської височини. Вони представлені залишками поселень, ґрунтових та курганних могильників. Посуд багато орнаментований, а його типи характерні для культур шнурової кераміки. Житла — напівземлянки. На поселеннях відкриті сліди майстерень з обробки кременю, виготовлення серпів та наконечників списів. До цієї культури належать два скарби металевих виробів: сокири, скроневі кільця, підвіски, браслети. Серед кістяних виробів цікавою є знахідка сопілки. Основою господарства було скотарство у поєднанні з хліборобством.

Всі ці культури на території України представляють південно-східну периферію спільності шнурової кераміки Європи. Дійсно, комплексне господарство племен шнурової кераміки, в якому провідне місце належало скотарству, схожі поселенські комплекси, поховальні звичаї, елементи орнаментації та типів глиняного посуду, кам'яний та металевий інвентар, безумовно, свідчать про досить активну взаємодію племен різних частин Європейського континенту, яка привела до формування прагермано-балто-слов'янської мовної спільності. У цьому процесі брала участь і більша частина стародавнього населення лісостепової правобережної частини України. Однак, незважаючи на певні відмінності, важко повністю протиставляти шнуровим культурам степові культури України цього часу. Йдеться не тільки про певні паралелі у розвитку скотарського господарства, а й про поширення шнурового орнаменту та окремих типів кераміки (амфори, келихи) серед племен ямної та катакомбної культур. Дослідники навіть ставили питання щодо походження скотарства та шнурового орнаменту в Європі від степових племен ямної культурно-історичної спільності [32]. В цьому плані цікавою є так звана буджацька культура, пам'ятки якої поширені на території Молдови та Одещини в Україні. Вони представлені тільки курганними похованнями. У деяких великих курганах з багатьма досипками поховання розташовані за колом і, мабуть, є могильниками великих патріархальних сімей. Один з основних показників археологічної культури — керамічний комплекс — подібний до культури шнурової кераміки Подністров'я та Прикарпаття, хоч і має деякі елементи ямної та катакомбної культур і культур бронзової доби Нижнього Подунав'я і Балкан. Основною галуззю буджацьких племен було скотарство.

Археологічні пам'ятки середнього періоду бронзової доби Закарпаття представлені культурами Н'їршеґ-Затін та східнословацьких курганів, основні території поширення яких розташувалися

[32] *Мерперт Н. Я.* Древнеямная культурно-историческая общность и вопросы формирования культур шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — Москва, 1968, с. 103—127.

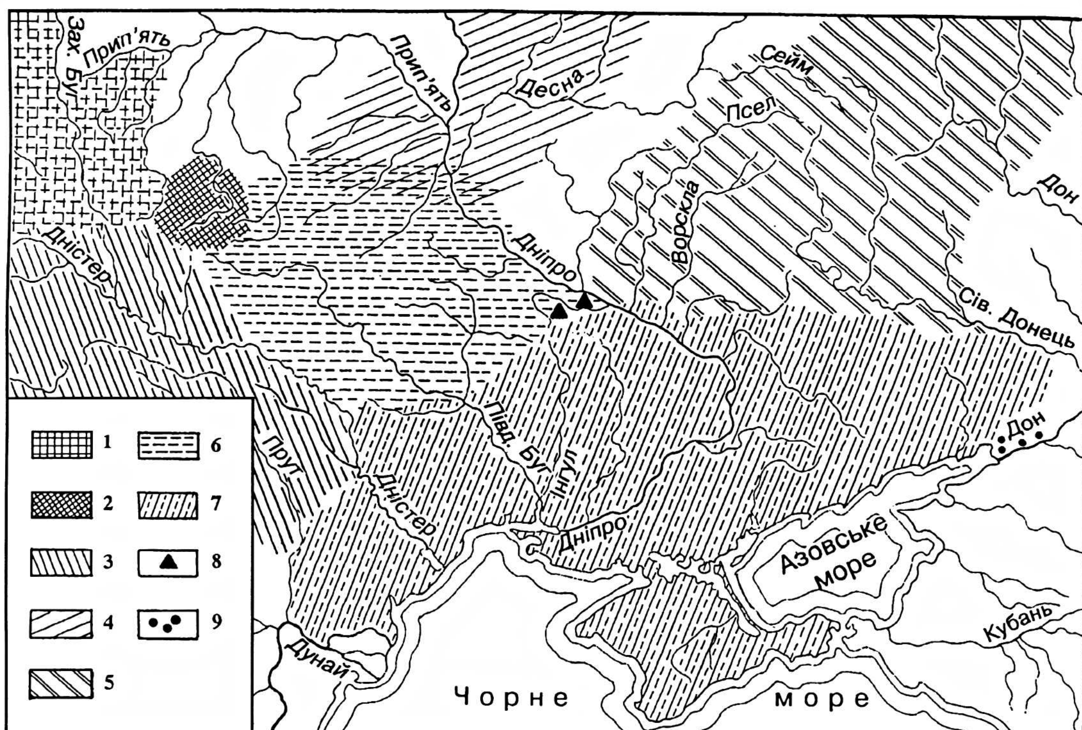

Культури фінального періоду бронзової доби (XII–X ст. до н. е.):
1 – лужицька; *2* – висоцька; *3* – Гава-Голігради; *4* – лебедівська; *5* – бондарихінська; *6* – білогрудівська; *7* – білозерська; *8* – чорноліська (ранній період); *9* – коб'яківська.

на заході [33]. Для цих культур характерні житла каркасно-стовпової конструкції, ґрунтові могильники. Глиняний посуд представлений кухонним та столовим. Серед останнього поширені глечики з ручками, миски. Пам'ятки культури східнословацьких курганів відомі за знахідками поховань. За своїм походженням та матеріальною культурою вони входять до культур шнурової кераміки Європи.

Особливістю розвитку населення поліської зони Лівобережної України відбивають пам'ятки мар'янівського типу. Керамічні комплекси поселень зберегли багато архаїчних елементів та орнаментацію кераміки неолітичної доби. Відомі й знахідки бронзових виробів.

Пізній період бронзової доби на території більшої частини України пов'язаний з розвитком племен двох найбільших у Східній Європі культур — **зрубної та сабатинівської**. Зрубну культуру, як ямну та катакомбну, виділено ще на початку XX ст. В. О. Городцовим. Територія поширення пам'яток зрубної культури охоплює величезні території степової та лісостепової зон Лівобережної України, басейнів Дону, Волги, Уралу. На території України відомо близько 1000 поселень зрубних племен. Вивчено два типи планування. Домінуючим типом житла були землянки. Одним з детально вивчених поселень зруб-

[33] *Березанская С. С.* Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северном Донце. — К., 1990, с. 148.

ної культури є Усове Озеро на Сіверському Дінці. На ньому та інших поселеннях Донбасу відкриті залишки бронзоливарного виробництва, яке базувалось на місцевих покладах руди. Поховання зрубної культури відомі як у курганних, так і в безкурганних могильниках. Більшу частину поховань впущено в насипи курганів ранішого часу, але відомі кургани з основними похованнями зрубної культури. При цьому у насип кургану ховали кілька разів, підсипаючи його. Нерідко трапляються кургани з видовженими насипами та кількома похованнями.

До керамічного комплексу зрубної культури входять переважно три типи посуду: банки, гострореберний посуд та горщики, орнаментовані заглибленими лініями, відбитками зубчастого штампа, шнура або мотузки [34]. Серед глиняного посуду трапляються миски, друшляки. Чимало посуду зрубної культури прикрашено гладкими або розчленованими вдавлюваннями пальця чи палички, наліпними валиками.

На території України відомо кілька скарбів зрубної культури, серед яких найважливішими для вивчення бронзоливарного виробництва та господарства є Лобойківський, Райгородський, Кабаківський та ін. Металеві вироби переважно представлені бронзовими серпами кількох типів, сокирами, ножами, кельтами, скроневими підвісками тощо. Деякі сокири призначалися для озброєння. В зрубній культурі виявлено й кілька типів бронзових кинджалів, серед яких одним з розповсюджених був кинджал з кільцеподібним пристосуванням для закріплення руків'я. Серед металевих знахідок відомі також шила, гарпуни. На поселеннях знайдені різні вироби з кістки, серед яких псалії для вуздечки коня.

Дослідження археологічних пам'яток зрубної культури дозволили дійти висновку, що племена займалися переважно скотарством: розводили велику рогату худобу, як це було і в більш ранніх культурах (ямній, катакомбній). Значне місце в господарстві посідало й хліборобство, про що свідчить характер поселень та знахідки серпів, зернотерок, відбитків зерен на кераміці тощо. Племена зрубної культури займалися й ремеслами, особливо бронзоливарним, про що свідчать знахідки бронзоливарних майстерень, скарбів та навіть копалень для видобутку мідної руди у Донбасі.

Другою найважливішою культурою пізнього етапу бронзової доби є сабатинівська [35]. Пам'ятки цієї культури займають територію степової та південної частини лісостепової зони України від Дунаю, Пруту до Приазов'я, включаючи Кримський півострів. Тут виявлено близько 1,5 тис. поселень, площа яких дорівнює 0,5—4 га, але площа деяких поселень сягала 18 га (Ташлик). Найбільш дослідженими є: Сабатинівка, Воронівка II, Анатоліївка, Степове, Новорозанівка, Ташлик, Виноградний Сад, Кірове, Новокиївка. На них виявлено два типи будівель: глинобитні та кам'яні. Планування різне — вуличне, гніздове, терасне. Всі житла наземні, але є й заглиблені. Житла однокамерні та багатокамерні загальною площею від 20 до 70 м^2. Серед них є великі будинки з багатьма кімнатами, загальна площа яких сягає 230 м^2 (Анатоліївка). Під час розкопок простежено улаштування спеціальних пристроїв до будівель — сіней, що давали змогу утримувати тепле повітря в житлових приміщеннях. Біля будинків виявлено господарські ями, зольники.

Поховання сабатинівської культури досліджено недостатньо, але з'ясовано,

---

[34] *Чередниченко Н. Н.* Срубная культура, с. 66—67.

[35] *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986, с. 83—116; *Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1985, с. 170.

що більшість з них розташовуються в курганах. Трапляються поховання в кам'яних скринях.

Глиняний посуд розділяється на посудини господарського призначення (піфоси для зберігання зерна), кухонний та столовий. Серед кухонної кераміки виділено три види: банкоподібні горщики, горщики та сковорідки. Серед столового — банкоподібний посуд, чаші, глечики, черпаки тощо. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, курантами, товкачами. Значна кількість виробів зроблена з кістки, що є особливою прикметою матеріальної культури цих племен. Це знаряддя для обробки шкур, шиття, плетіння, виготовлення одягу та взуття, псалії для вуздечок, наконечники стріл тощо.

Особливістю сабатинівської культури є також значна кількість знахідок кам'яних ливарних форм та скарбів бронзоливарних виробів. За кількістю таких знахідок сабатинівська культура посідає перше місце серед європейських культур пізнього періоду бронзової доби. Відомі скарби ливарних форм, виготовлених з талько-хлористих сланців (Волоське, Капулівка, Златопіль, Новоолександрівка, Коблеве, Малі Копані, Андронівка, Новокиївка, Красний Маяк та ін.). Комплекси ливарних форм знайдені на багатьох поселеннях сабатинівської культури. Ймовірно, що такі скарби є залишками бронзоливарних майстерень, де масово виготовлялися металеві вироби. Великій кількості знахідок ливарних форм відповідають скарби бронзових виробів. Кількість речей в окремих скарбах перевищує 100 (Інгульський). Серед бронзових скарбів можна назвати Нікопольський, Козорізівський, Авраамівський, Оріхівський, Князь-Григорівський, Новотроянський, Журавлинський, Бецилівський, Солонецький, Лозівський. В. М. Клюшинцевим під час розкопок на поселенні Бузьке відкрито квартал ремісників-бронзоливарників.

Найчисленнішими знахідками металевих виробів є серпи кількох типів. Бронзові знаряддя праці представлені знаряддями для обробки деревини: кількома типами кельтів, долотами, теслами. Широко розповсюджені серед знахідок бронзові ножі та кинджали, бойові сокири, наконечники списів, вістря до стріл, прикраси (шпильки, браслети).

Дослідження значної кількості поселень сабатинівської культури зі складним плануванням господарсько-житлових споруд, внутрішнім плануванням будинків, тривале існування поселень, велика кількість знахідок бронзових землеробних знарядь праці (серпи) засвідчують провідну роль хліборобства у господарстві цих племен. На багатьох поселеннях відкриті ями для зберігання зерна, а на поселенні Виноградний Сад в Південному Побужжі І. М. Шарафутдінова дослідила спеціальне місце для висушування та зберігання зерна, що, імовірно, йшло на обмін. Про хліборобський характер племен сабатинівської культури свідчать також знахідки глиняних "хлібців" на поселеннях та в окремих зольниках. Основними сільськогосподарськими культурами є просо, ячмінь та пшениця.

Скотарство також було важливою галуззю господарства племен сабатинівської культури. У стаді у сабатинівців переважала велика рогата худоба, потім йшла дрібна рогата худоба та коні. Племена сабатинівської культури розводили й свиней. В господарстві та військовій справі значну роль відігравав кінь. На деяких поселеннях (Сухий Лиман) виявлено кістки трьох порід коней. Можливо, що коні використовувались і для обробки сільськогосподарських угідь [36]. У сабатинівській культурі

[36] *Ванчугов В. П., Загинайло А. Г., Кушнир В. Г., Петренко В. Г.* Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991, с. 56.

Посудина зрубної культурно-історичної спільності (с. Високе Запорізької обл.).

відомі зразки бронзових псаліїв та матриці для їх виготовлення.

Поруч із високим розвитком хліборобства та скотарства у племен сабатинівської культури значну роль відігравали ремесла, серед яких, безперечно, домінувало бронзоливарне. Спеціальні дослідження Є. М. Черниха довели, що більшість металевих виробів сабатинівської культури виготовлено з металу карпато-трансільванського та балкано-дунайського походження [37].

За доби існування в степовій зоні України зрубної та сабатинівської культур на її лівобережній частині у Лісостеповому та Поліському регіонах мешкали племена **комарівської та східнотщинецької культур** [38]. Пам'ятки комарівської культури розташовувались на території Середнього та Верхнього Подністров'я. Поселення складалися з наземних дерев'яних жител на кам'яному фундаменті. Поховальні пам'ятки представлені курганними та грунтовими могильниками. Виявлені багаті поховання в склепах з інвентарем із золота та бронзи (Комарове). Серед керамічного поховального матеріалу виділяються багато орнаментований лощений столовий посуд та горщики кухонного призначення. Орнаментований посуд прокресленими лініями, наліпними валиками тощо. Столовий посуд представлений вазами з двома ручками, мисками, циліндричними келихами. Нерідко їх поверхня прикрашена лощеними канелюрами. Серед бронзових виробів комарівської культури є зброя (кинджали, вістря до списів), прикраси (шпильки, браслети, гривні, фібули), а серед кам'яних — зернотерки, сокири, крем'яні ножі та серпи. Господарство племен комарівської культури базувалося на гармонійному поєднанні хліборобства та скотарства.

Пам'ятки **східнотщинецької культури** розповсюджені на півночі Правобережжя України, а також у межиріччі Дніпра та Десни. Дослідники вважають, що тщинецька культура на території Польщі, комарівська на Дністрі та східнотщинецька у північній частині України становлять єдиний культурно споріднений комплекс. Відомо близько 200 поселень східнотщинецької культури. Одне з них, біля с. Пустинки Чернігівської області, розкопано С. С. Березанською майже повністю, а його матеріали дають найповніше уявлення про цю культуру [39].

Поселення складалось з 15—20 жител, розташованих в ряд біля водоймища. Це землянки стовпової конструкції

---

[37] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4.

[38] *Березанская С. С.* Комаровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1995. — Т. 1, с. 428—436; *Березанская С. С.* Восточнотщинецкая культура // Там само, с. 437—444.

[39] *Березанская С. С.* Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974, с. 176.

Бронзові вироби зрубної культурно-історичної спільності (XIV—IX ст. до н. е., серп — с. Кірове, АР Крим).

площею 50—72 м². Очеретяні дахи двосхилі. Серед поховальних пам'яток відомі курганні та безкурганні могильники. Так само, як і в комарівській культурі, відкриті багаті поховання (с. Івання Рівненської обл.), де знайдено інвентар, що складається з кременевих наконечників стріл, бронзових кинджалів, шпильок та золотих прикрас. Характерною рисою глиняного посуду є тюльпаноподібні горщики. Орнамент складається з прокреслених ліній, наколів, перлинок. Розповсюджені також чаші, миски, келихи. На поселеннях знайдені глиняні друшляки, ложки, покришки від посуду. Серед крем'яних виробів — серпи, наконечники стріл, списів. Біля Кременця виявлені залишки майстерень з обробки крем'яних виробів. Знахідок бронзових виробів дуже мало і представлені вони кинджалами, шпильками, браслетами, фібулами, перснями тощо. У господарстві східнотщинецьких племен головну роль відігравало скотарство з провідною роллю великої рогатої худоби. Їм також властиві примітивні форми хліборобства.

Крім східнотщинецької культури, на півночі України між Прип'яттю та Россю поширені пам'ятки лебедівського культурного типу [40]. Поселення складалися з наземних жител площею 40—84 м². Поховальні пам'ятки представлені трупоспаленнями в урнах. Глиняний посуд — тюльпаноподібні горщики, великі посудини з яйцеподібним тулубом, банки та невеликі горщики. Трапляються фрагменти мисок, друшляків. Серед металевих виробів — кельти, наконечники списів, прикраси (шпильки, спіральні підвіски).

Пізній період бронзової доби Закарпаття представлений пам'ятками таких культур, як Отомань та Станове [41]. Пам'ятки **культури Отомань** становлять

---

[40] *Березанская С. С.* Памятники лебедевского типа // Археология Украинской ССР. — 1985. — Т. 1, с. 445—450.

[41] *Балагури Э. А.* Культура Отомань // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 420—427; *Балагури Э. А.* Культура Станово // Там само, с. 437—480.

східну периферію цієї культури в Закарпатті, ареал якої охоплює Східну Словаччину та Північно-Східну Угорщину. Закарпатські поселення культури Отомань розташовані на височинах і нерідко мають укріплення у вигляді ровів та валів (Берегове, Дєдове, Барца). Розміри поселень від 0,5 до 1 га. Відоме гніздове та вуличне планування поселень. Житла наземні, хоч є й землянки, дахи двосхилі. До культури Отомань у Закарпатті належить й кілька скарбів бронзових виробів (Колодне, Підгоряни, Д'якове). Серед бронзових виробів — сокири, бойові сокири, шпильки, підвіски, браслети, бляшки, мечі тощо. Деякі мечі схожі на мікенські. Населення культури Отомань займалося орним землеробством і скотарством. Для цієї культури є характерною наявність на поселеннях високоякісного та багато орнаментованого столового посуду: глечиків, мисок, посуду з двома ручками, чаш, келихів, ваз тощо. В орнаментації нерідко використовується спіраль, наліпний валик, лощіння, канелюри тощо. Кухонний посуд репрезентований банкоподібними та тюльпаноподібними горщиками. Відомі й посудини господарського призначення (піфоси). Серед знарядь з каменю відомі сокири, долота, точильні бруски. Кістяні вироби представлені мотиками, псаліями, проколками.

У кінці пізнього етапу бронзової доби відбувається розпад культури Отомань внаслідок появи в Карпатській улоговині носіїв культури курганних могил, під тиском яких із Трансільванії у Закарпаття перемістилися племена культури Вітенберг, які, змішавшись тут з племенами культури Отомань, утворили нову **культуру Станове** (Фельшесеч-Станове, або Сучіу де Сус (Suciu de Sus) в Румунії). Поселення цієї культури займають площу від 0,5 до 2 га. Житла двох типів: наземні каркасно-стовпової конструкції та заглиблені у землю. Кухонна кераміка представлена горщиками банкоподібної форми з ручками та наліпними валиками; столовий посуд — черпаками, вазами-урнами, мисками. Поширеною орнаментацією є багаторядні композиції зі спіральних ліній, трикутників. Інколи заглиблений орнамент заповнений білою пастою, що притаманно культурам фракійського гальштату. Про значний розвиток бронзоливарної металургії у племен станівської культури свідчать знахідки ливарних форм та виробів, а також скарбів. Серед останніх чимало знарядь праці, зброї та прикрас, у тому числі й косідерського та трансільванського типів, що потрапили до Закарпаття завдяки торгівлі. Значна кількість скарбів бронзових виробів зосереджена неподалік Верецького перевалу, який виконував роль своєрідних східних воріт Тисо-Дунайського реґіону.

У пізній період бронзової доби на правобережжі Середнього Подністров'я проживали племена культури Ноа. Цей реґіон був крайнім північним районом розповсюдження цих пам'яток, які займають територію Південно-Східної Трансільванії, Припруття в Румунії та лісостепову зону Молдови. Детально розкопками досліджено кілька поселень, серед яких найважливішими є Острівець [42] та Магала. Житла глинобитні на дерев'яному каркасі площею 20—30 м^2. Поруч з житлами розташовувалися господарські ями та зольники (висота останніх від 0,15 до 2 м, діаметр від 10 до 45 м). На поселенні Острівець виявлено сліди ливарної майстерні з залишками уламків ливарних матриць, глиняної ллячки, шматків шлаків, мідної руди та бронзи. З цією культурою пов'язана й значна кількість скарбів брон-

[42] *Балагури Э. А.* Культура Ноа // Там само, с. 481—488.

Золоті прикраси (XIV–X ст. до н. е., с. Гордіївка Вінницької обл.).

зових виробів у Прутсько-Дністровському регіоні (Улошковці, Ісакове, Вікторів, Держів). Серед виробів у скарбах знаряддя праці (серпи, кельти) та прикраси (шпильки, браслети тощо). Глиняний посуд культури Ноа, як і сабатинівської, представлений кухонним, столовим та великим глиняним посудом господарського призначення. Технологія виготовлення посуду, прикрашання поверхні валиками подібні до керамічного комплексу глиняного посуду сабатинівської культури, разом з якою вони становлять єдиний культурно-історичний блок культур. Племена культури Ноа, як і племена сабатинівської культури, мали розвинене комплексне господарство з переважаючою роллю хліборобства. Значну роль відігравало й скотарство, в стаді якого були велика (до 50 %) та дрібна (10 %) рогата худоба, свині (15 %) та коні (25 %).

Кінцевий період пізньої доби бронзового віку представлений трьома найбільшими культурами, поширеними на території України: **білогрудівською, бондарихінською та білозерською. Білогрудівські** пам'ятки розташовані в східній частині лісостепової зони Правобережної України від Збруча й Горині до Дніпра. Найбільш досліджені такі пам'ятки: Суботівське городище (нижній шар), Сандраки та могильник біля с. Печора Вінницької обл. Житла представлені землянками, розташованими в ряд [43]. Для керамічного комплексу цієї культури є характерними тюльпаноподібні горщики, миски, прикрашені валиком. Відкриті зольники, які були притаманні культурам сабатинівській та Ноа. Велику кількість знарядь праці білогрудівської культури виготовлено з каменю (крем'яні серпи, зернотерки, сокири) та кістки (проколки, лощила тощо). Крім них, на поселеннях трапляються й бронзові знаряддя праці (кельти, ножі) та зброї (наконечники списів, кинджали), а також прикраси (браслети, шпильки, скроневі підвіски). Поховання відомі як у курганах, так і в ґрунтових могилах. Основу господарства племен білогрудівської культури становило хліборобство при допоміжній ролі скотарства, в якому були велика та дрібна рогата худоба, кінь.

Археологічні пам'ятки **бондарихінської культури** розповсюджені на території лісостепової зони Лівобережної України. Територія бондарихінської

[43] *Березанская С. С.* Белогрудовская культура, с. 503, 512.

Посуд доби фінальної бронзи (XIV—IX ст. до н. е., с. Широке Херсонської обл.).

культури охоплює й прилеглі до України області лісостепової зони Росії. На поселеннях цієї культури досліджені житла у вигляді землянок прямокутної форми площею до 40 м². Розповсюдженим типом керамічного посуду є горщики, прикрашені вдавленим орнаментом або наліпним валиком. На поселеннях Бондариха, Оскол знайдено сліди бронзоливарного виробництва. Значну кількість виробів виготовлено з каменю та кістки. Поховання здійснені як в курганних, так і в безкурганних могильниках. Населення займалося хліборобством та скотарством.

Білозерська культура займає ту саму територію, що й сабатинівська — степову та південну частину лісостепової зон України від Дунаю до Приазов'я, включаючи Крим. Поселень, порівняно з сабатинівською культурою, відкрито і вивчено у десятки разів менше. Досліджено два типи жител: глинобитні з кам'яним фундаментом та напівземлянки. Відома й система планування поселень у вигляді вулиць. Краще вивчені поховання білозерської культури, матеріали яких дають детальнішу характеристику матеріальної культури. Виявлені курганні та безкурганні могильники; у деяких з них налічують близько 200 поховань (Брилівка). Серед них виділяються поховання родоплемінної знаті з багатим інвентарем, у тому числі виробами із золота та бурштину [44]. Глиняний посуд племен білозерської культури досить добре досліджений. Провідною формою посуду на поселеннях є горщики і корчаги, а в похованнях — столовий. Останній досить різноманітний: кубки, келихи, миски, черпаки. Столо-

[44] *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины, с. 117—142; *Ванчугов В. П., Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье на рубеже эпох бронзы и железа // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984, с. 5—24.

вий посуд лощений, поверхня нерідко прикрашена наліпними валиками або врізним орнаментом.

У білозерській культурі відомі скарби ливарних матриць та бронзових виробів, але їх набагато менше, ніж у сабатинівській. Серед бронзових виробів — знаряддя праці (кельти, долота, серпи, ножі, шила), зброя (кинджали, наконечники списів, вістря до стріл), прикраси (шпильки, фібули, підвіски тощо). Зменшуються розміри бронзових виробів. Все це свідчить про певну кризу бронзоливарного виробництва. У пам'ятках білозерської культури з'являються біметалеві кинджали — знаряддя з бронзовою основою та залізним лезом. Окремі залізні вироби відомі не лише в білозерській, а й в інших культурах заключного періоду пізньобронзової доби (білогрудівська, бондарихінська).

Хоча в кінцевому періоді пізньобронзової доби на території України у різних племен розвивається традиційний осілий скотарсько-хліборобський напрям господарства, але в степовій зоні більшої ваги починає набувати скотарство, можливо й кочове. Про це свідчить зменшення кількості поселень, спрощення їх планування, поява примітивних, порівняно з попереднім часом, жител. У домашньому стаді ще відіграє значну роль велика рогата худоба, а на пам'ятках Криму вже відомі знахідки кісток верблюда. Мова йде про зміни в господарстві, особливо в скотарстві, в якому значну роль набуває кочівництво, рухливі форми випасу худоби, що зародилося на початку бронзової доби. Разом з цим відбувається й різка зміна матеріальної культури стародавнього населення України, особливо в степовій зоні.

5.2. Планування і архітектура поселень. Демографічні характеристики розвитку стародавніх племен. Побут та одяг

За доби бронзи розміщення поселень обумовлювалося господарською доцільністю та палеокліматичною ситуацією, зокрема гідрологічним режимом. Планування залежало від рельєфу обраної ділянки, кількості одночасно існуючих жител. Як будівельний матеріал використовували дерево, каміння, глину. Стосовно їх транспортування на великі відстані даних немає. Оскільки кордони природних зон того часу близькі до сучасних, переважає використання дерева для жител та господарських будівель у лісостепу (Середнє Подніпров'я, Подінців'я, Волинь, Поділля), а каменю — в степу, особливо в районах, багатих на його виходи (Нижнє Подніпров'я, Північно-Західне Причорномор'я, Північно-Східне Надазов'я, Крим).

Поки що немає жодних свідоцтв, які дозволили б говорити про виділення будівництва (поготів архітектури) в окремий вид діяльності. Найімовірніше, за доби бронзи поселення будувала вся община. Втім без спеціальних навичок у цій галузі, особливо при зведенні оборонних споруд, обійтися було неможливо.

Привертає увагу така закономірність у еволюції типів будівель за бронзової доби у Північному Причорномор'ї, як наявність на ранньому етапі деяких культур землянок, у середньому — великих кам'яних будівель (напівземлянок та наземних), а в прикінцевому — повернення до землянок. Така сама тенденція властива античному та іншим періодам[1].

[1] *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982, с. 29.

На початку бронзової доби, у III тис. до н. е., у степу та південній частині лісостепу України мешкали племена ямної культури. Поселень виявлено обмаль, масштабні розкопки майже не проводилися. Найвідомішим та більш-менш дослідженим є Михайлівське поселення в Нижньому Подніпров'ї. Спочатку воно було невеликим, але в пізньоямний період вже займало площу 1,5 га. Житла розташовувалися групами, споруджувалися з каменю, але верхня частина стін — глинобитна. Всередині встановлювалися стовпи, що підтримували покрівлю даху. У верхньому шарі поселення виявлені напівземлянки з глинобитними вогнищами, наземні житла. Припускається, що в центрі поселення могли існувати приміщення громадського і культового призначення, а житлові та господарські будівлі зосереджувалися в південно-західній ділянці [2]. Особливий інтерес викликають захисні споруди — рови та кам'яні стіни. Це одне з перших поселень з явними ознаками фортифікаційного будівництва не тільки в Україні, а й в усій Східній Європі.

Кам'яний товкач доби пізньої бронзи (кінець II тис. до н. е., с. Чикалівка Полтавської обл.).

У наступний період у степовій зоні вже немає таких великих поселень, як Михайлівське. Племена скотарів катакомбної культурно-історичної спільності, які змінили ямну культуру десь у середині III тис. до н. е., у зв'язку із посухою змушені були перейти на мобільніші форми випасу стад, тобто вели рухливіший спосіб життя, який не вимагав будівництва великих стаціонарних поселень. Залишки поселень відкриті на нижніх ділянках надзаплавних терас, на островах в районі Дніпровських порогів. Житла, як правило, напівземлянкові. На поселенні інгульської катакомбної культури (Матвіївка) знайдено житла з кам'яними фундаментами стін. У зоні Нижньодніпровських пісків відомо чимало пунктів з типовою катакомбною керамікою, але немає жодних ознак жител. Певно, тут розташовувалися тимчасові стоянки, основним типом будівель яких могли бути легкі розбірні житла, курені тощо.

У лісостеповій зоні України на початку бронзової доби поширилися культури шнурової кераміки. У Середньому Подніпров'ї (середньодніпровська культура) поселення розташовані у заплавах

[2] *Лагодовська О. Ф., Шапошнікова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.

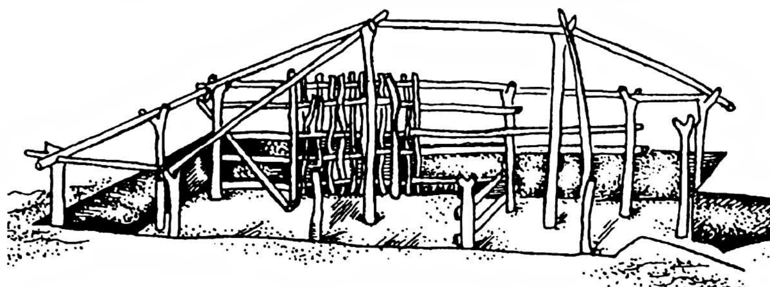

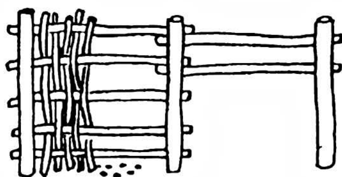

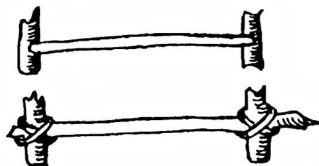

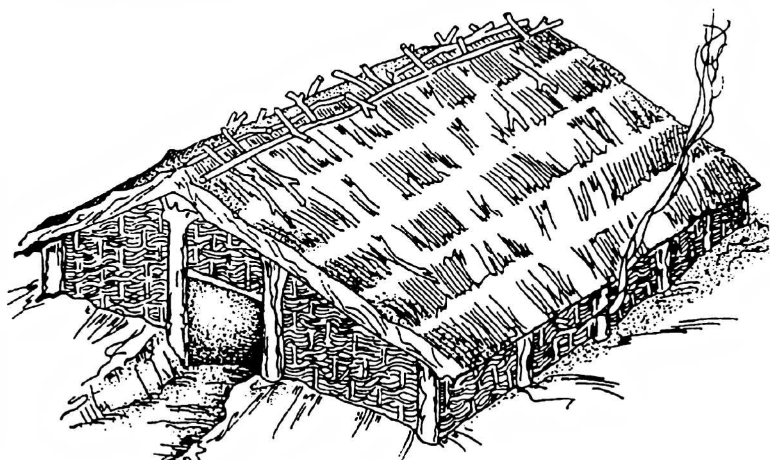

Реконструкція будівельного процесу та зовнішнього вигляду житла східнотщинецької культури доби пізньої бронзи. Автор — С. С. Березанська (с. Пустинки Чернігівської обл.).

річок на піщаних підвищеннях та високих мисах. Житла наземні, стовпової конструкції. На поселенні Ісковщина простежено концентрацію жител уздовж берега. Деякі з жител складалися з двох приміщень [3]. У Прикарпатті та Волині (городоцько-здовбицька культура, стжижовська та ін.) поселення вивчені ще недостатньо. На Волині вони розташовані на високих берегах річок і озер, на дюнах. На жаль, через невеликі за площею розкопки робити висновки щодо особливостей планіграфії важко. Житла наземні. Інколи за розміщенням стовпів уздовж довгої осі простежується, що вони складалися з двох приміщень. З'являються житла з виступами біля стін (певно, місця для лежанок), землянки. Такі типи жител у лісостеповій зоні існували протягом всієї бронзової доби і навіть пізніше.

У першій чверті II тис. до н. е. кількість поселень зростає. Топографія та планування багатьох пам'яток, від Закарпаття (культура Отомань) до По-

[3] *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974, с. 13.

доння (культура багатопружкової кераміки) та Криму (Кам'янсько-Лівенцівська група), підпорядковані захисту. З'являються справжні фортеці. Одна з них, біля с. Лівенцівка (Нижній Дон), у плані мала форму півкола площею 1,8 га, по краях якого розташовувалися кам'яні споруди, а вздовж них — рови з вузькими проходами, на які спиралися підвалини жител [4]. Рештки валу та кам'яних споруд відомі на поселенні Кам'янка в Криму, а у Північно-Західному Причорномор'ї — на поселенні Кременчук. На поселенні Алчак-Кая в Криму отримане одне з перших свідоцтв використання у гірських районах під забудову терасового схилу з підпорною стіною [5].

У пізній період бронзової доби (середина — друга половина II тис. до н. е.) кількість поселень стрімко зростає. У Північному Причорномор'ї вони розташовані на низьких берегах річок, балок, лиманів, а у степовій частині межиріччя Дунаю та Дністра — поблизу прісноводних озер та на невеликих річках [6].

Слідів штучних захисних споруд немає, але деякі поселення добре захищені природними балками та байраками, системою понижень.

Кам'яне житлобудівництво набуло широкого розповсюдження в сабатинівській культурі Побужжя — Поінгулля, у Подніпров'ї. Але у степовій смузі Подніпров'я, де немає виходів каменю, житла являли собою легкі наземні конструкції, основу стін яких складали тонкі стовбури дерев чи хмизу, обмазані глеєм. Однією з властивостей глею є його швидке тверднення на відкритому повітрі, тому для обмазування дерев'яного каркаса він був ідеальним матеріалом. Певно, нерідко термін "глинобитні" щодо подібних жител є не зовсім точним. Будівлі на поселеннях ранньої бронзової доби Болгарії, основу стін яких утворювали ряди кілків, обмазаних глиною, називають турлучними [7].

Існує особливий тип будівель, від яких збереглася система канавок різноманітної форми, які у плані нагадують житла прямокутної та округлої форми, іноді у вигляді блоків з двох приміщень (Північно-Західне Надазов'я — Обіточне 20, Північно-Західне Причорномор'я — Воронівка II) [8]. Можна припустити, що канавками відгороджувалися майданчики для худоби: у поглиблення вкопувалося гілля, стовбури дерев, що виступали вище рівня поверхні і утворювали паркан.

Окремий вид об'єктів представлено ямами різноманітних форм і розмірів. Деякі з них залишились від льохів, інші, зокрема такі, що мають грушоподібну в розрізі форму, можна вважати зерносховищами. В останніх замість стін, обмащених глиною (як це робилося з античних часів), міг бути каркас з гілля, який щільно прилягав до стінок зсередини. Частина цих ям могла використовуватися для схову зерна та інших продуктів.

У Північно-Східному Надазов'ї, в ареалі зрубної культури, можна локалізувати ще один регіон кам'яного житлобудівництва. Останніми розкопками

---

[4] *Братченко С. Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология УССР. — К., 1985. — Т. 1, с. 458—462.

[5] *Кислый А. Е.* Некоторые особенности строительной техники и особенности среды обитания в эпоху средней бронзы // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Т. 2, с. 106.

[6] *Черняков И. Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1985, с. 25—27.

[7] *Георгиев Г. И.* Строителна дейност // Эзеро. Ранноброзовото селище. — София, 1979, с. 103—121.

[8] *Ванчугов В. П., Загинайло А. Г., Кушнир В. Г., Петренко В. Т.* Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991, рис. 3.

з'ясовано, що кам'яні будівлі зрубної культури істотно відрізняються від одночасних їм сабатинівських [9]. Насамперед ці відміни полягають у застосуванні кладок: у зрубних житлах кладкою облицьовано стіни котлованів заглиблених жител, а в сабатинівських це є підвалинами стін наземних будов.

У лісостепу, в ареалі східнотщинецької культури, відомі будівлі господарського призначення на палях. Вони відкриті, наприклад на поселенні Пустинки на Дніпрі. С. С. Березанська звернула увагу на таку деталь, як зосередження жител (усього їх було 12) двома групами, в центрі кожної знаходилася будівля культового призначення. Деякі житла разом із господарською будівлею відгороджувалися від інших, тобто це були своєрідні садиби [10].

Деякі сабатинівські та зрубні поселення досліджені великими площами. Проте для вивчення їх планіграфічних особливостей слід з'ясувати, чи справді усі будівлі, знайдені в одному місці, існували одночасно, тобто чи були ці поселення великими агломераціями, чи вони утворені за рахунок послідовного припинення заселення на одних ділянках та появи нових протягом тривалого періоду. Поки не буде вирішено це питання, а також не будуть досліджені великими площами поселення більш ранніх періодів бронзової доби, питання палеодемографії залишиться відкритим.

Вивчення проблем палеодемографії для доби бронзи на території України здійснюється завдяки широкому залученню палеоантропологічних даних, які у великій кількості отримані за останні 20—30 років при розкопках курганів та ґрунтових могильників [11]. Зокрема, вирішуються питання середньої тривалості життя людини, рівня жіночої та дитячої смертності тощо. Наприклад, встановлено послідовне зниження дитячої смертності у посткатакомбний період, що, до речі, збігається з початком зростання кількості поселень у XVII—XVI ст. до н. е. Для кінцевого періоду бронзової доби, коли зникає населення сабатинівської культури, яке селилося не тільки на узбережжі річок, а й у відкритому степу, знову зростає чисельність поховань дітей та підлітків. Це прямо пов'язано з погіршенням кліматичних умов та викликаною цим кризою відтворюючого господарства у Північному Причорномор'ї.

Залучення та зіставлення палеоантропологічних та археологічних джерел, отримання на цій підставі палеодемостатистичних даних дозволяє виявити деякі загальні закономірності, наприклад: більшу тривалість життя чоловіків, починаючи з епохи енеоліту і до кінця бронзової доби, збільшення тривалості життя населення в середній та пізній періоди бронзи [12].

Повсякденне життя давніх хліборобів та скотарів добре вивчено за археологічними даними. На пам'ятках бронзової доби речі, безпосередньо пов'язані з побутом, насамперед посуд для приготування їжі, становлять масову категорію знахідок. Додаткову інформацію, зрозуміло у приблизному вигляді, отримано за допомогою споропилкових та палеоетноботанічних досліджень, аналізу фауністичних решток. Все це може вказувати на забезпеченість людей тими чи іншими продуктами харчування рослинного, молочно-

---

[9] *Горбов В. Н.* Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века // АА. — Вып. 6. — Донецк, 1997, с. 146, 154.

[10] *Березанская С. С.* Пустынка.., с. 102—193.

[11] *Круц С. И.* Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — К., 1984.

[12] *Кислый А. Е., Каприцын И. И.* Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. — Запорожье, 1994, с. 79, 129 и др.

го або м'ясного походження, тобто раціон харчування та його зміни.

Розмаїття посуду за доби бронзи, певно, пов'язане з тим, що для приготування їжі та її зберігання користувалися певними типами посуду. Щоправда, археологи інколи прагнуть виділити лише три категорії — кухонний, столовий посуд та тару (останні — для зберігання продуктів та їх транспортування), але у реальному житті такого поділу, найімовірніше, не було.

Для приготування м'ясної їжі використовувалися здебільшого горщики, але наприкінці бронзової доби з'являються глиняні та бронзові казани — прототипи казанів скіфського часу, про які писав Геродот. За аналогією зі скіфською керамікою можна припустити, що посуд доби бронзи з розтрубною шийкою призначався для приготування молочної їжі, а дерев'яні тарелі або підноси, які знаходять у похованнях зрубної культури, — для готового м'яса[13]. Набір посудин з такими тарелями дуже виразний: біля небіжчика, навпроти грудей та обличчя, ставилася дерев'яна таріль з частиною туші вівці або молодого теляти (інколи клали тазову частину з хвостом), а біля нього келих, можливо, для рослинної їжі, на саму таріль ставилася маленька баночка (солонка?).

Особливий тип дерев'яних посудин у вигляді невеликих чаш, іноді оббитих бронзовими платівками, призначався для якихось ритуальних напоїв, певно, типу амрити (суміш соку рослин типу ефедри чи гриба-мухомора з молоком, медом чи ячмінним напоєм), про яку пишеться в Рігведі.

Вже тоді люди дбали про своє дозвілля. У похованнях дітей, підлітків, молодих чоловіків знаходять кістяні кубики, на гранях яких нанесені різноманітні позначки у вигляді крапок, рисочок тощо. Разом з ними або окремо трапляються астрагали (інколи понад 100 штук в одному похованні). Судячи з етнографічних даних, це були набори для ігор та ворожіння. Подібні астрагали, щоправда виготовлені зі слонової кості, знайдені у гробниці єгипетського фараона Тутанхамона (XIV ст. до н. е.). Дивує знахідка в посудині з поховання зрубної культури насіння споришу, яке могло призначатися, на думку фахівців, для корму співочих птахів.

Увесь асортимент м'ясних і молочних страв, що вживався людьми за доби бронзи, ми, зрозуміло, з'ясувати не можемо, але види тварин, що йшли у їжу, відомі — це вівці та кози, велика рогата худоба, кінь. Протягом всієї доби бронзи проводилася селекція домашніх тварин: у всіх них (окрім коня) зменшуються розміри кісток. Серед рослинної їжі переважали різноманітні каші та юшки з проса, пшениці, ячменю.

До кінця бронзової доби частка дрібної рогатої худоби та коней збільшується, що збігається зі зміною у наборі хліборобських знарядь праці. Певно, в цей час в силу природних (аридизація клімату) та економічних чинників (криза хліборобського господарства у степовій та лісостеповій зонах) відбувалися значні зміни у повсякденному житті людей. Судячи з припинення розвитку цілого ряду археологічних культур Євразії, це були зміни катастрофічного характеру.

Неабияку увагу люди за доби бронзи приділяли естетичному оформленню свого побуту: багато орнаментована кераміка, на якій за допомогою різноманітних знаків та фігур, що утворюють орнаменти, передавалися уявлення про модель "світу", особливим чином закодовані міфологічні сюжети. Повніше розшифрування цих знаків — справа майбутнього.

Через відсутність іконографічних і письмових джерел для доби бронзи

---

[13] *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт скифов. — К., 1989, с. 32—48.

України ми мало знаємо про одяг та взуття людей того часу. Наявність знарядь праці з кістки та металу, пов'язаних з кушнірством, ткацтвом, прядінням, свідчить, що цій сфері побуту приділялася достатня увага.

Обов'язковою деталлю чоловічого костюму були паски — від них збереглися (культура багатопружкової кераміки) фігурні, плоскі та ін. пряжки, в сабатинівській культурі відомі пряжки з металу (Нікопольський скарб) [14]. Зображення паска є на Керносівській кам'яній стелі ямної культури. В одному з поховань катакомбної культури біля с. Заможне на р. Молочна знайдені залишки шкіряного одягу — ймовірно, від куртки та штанів. Щодо взуття, то про його вигляд можна судити зі знахідки в одному з поховань зрубної культури намиста, серед якого одна підвіска була у вигляді "черевичка": мала загорнутий догори носок та підбор [15].

За матеріалами Гордіївського могильника (Вінницька обл.) Л. С. Клочко запропонувала реконструкцію жіночого одягу, який складався з головного убору у вигляді стрічки або шнура, довгої сорочки та накидки, поясної спідниці. Зображення спідниці є на жіночій статуетці з поселення Кривче культури фракійського гальштату на Поділлі [16].

5.3. Розвиток общинних ремесел та транспорту за доби бронзи

Перехід до відтворюючих форм економіки визначив нові можливості для розвитку тієї сфери суспільного виробництва, яка пов'язана з видобутком та переробкою природної сировини, виготовленням різного роду речей і об'єктів для задоволення господарських та соціальних потреб. Хліборобство і скотарство мають значний потенціал для отримання регулярного харчового надлишкового продукту та його нагромадження, що дає можливість вивільнити значні трудові зусилля для нехарчового (ремісничого) виробництва. Регулярність робіт у зв'язку з сезонними господарськими циклами сприяє раціональному використанню людських ресурсів, найбільш повній реалізації індивідуальної майстерності. Переробка продукції хліборобства та скотарства, нагромадження знань у ході подальшого освоєння природи розширюють матеріальну базу ремісничої діяльності, а зростаючі потреби нових форм господарства стимулюють появу її нових видів.

Відмічені тенденції розвитку, які розпочалися ще за доби неоліту, найбільш повно виявляються в палеометалеву добу, коли з нагромадженням досвіду в хліборобстві та скотарстві суттєво зростає продуктивність праці. Протягом доби енеоліту—бронзи на теренах України формуються суспільства з комплексною системою господарства — скотарсько-землеробського (степ) та землеробсько-скотарського (лісостеп) типу, які також займалися мисливством, рибальством, збиральництвом. Освоєння значних територій, зростання кількості та розмірів поселень супроводжуються будівництвом довготривалих

[14] *Гершкович Я. П.* Фигурные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. — 1986. — № 2, с. 132—146.

[15] *Отрощенко В. В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 9—10, рис. 2.2.

[16] *Клочко Л. С.* Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тщинецкой и комаровской культур // "Trzciniec": system kulturowy czy interkulturowy proces? — Poznan. — 1998, s. 329—336.

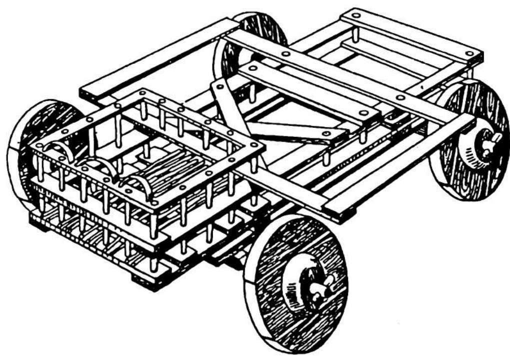

Реконструкція возу доби ранньої бронзи.

жител, ускладненням побуту. Розвиток системи комунікацій спонукає до вдосконалення транспортних засобів. Утворюється складна система соціальної ієрархії та ідеологічних уявлень, що виявляється в престижних матеріальних цінностях, атрибутах влади й культу. Зростає роль війни, яка стимулює виробництво озброєння, будівництво оборонних споруд. Усі ці чинники збільшують в економіці питому вагу ремісничих виробництв, пов'язаних з виготовленням як засобів виробництва, так і предметів споживання.

Виникають металургія та колісний транспорт, які визначили подальший напрям технічного і соціального прогресу. Новий імпульс розвитку отримують будівельна справа, виробництво кераміки, тканин з рослинних та тваринних волокон. Поряд з удосконаленням традиційних технологій з обробки каменю, кістки, дерева, шкур та шкіри розвиваються нові типи ручних знарядь праці: ткацькі та прядильні пристрої, гончарні та металургійні печі, ковальський та ливарний реманент, а разом з тим й нові технології, пов'язані зі зміною фізичного та хімічного станів речовин, тобто з отриманням матеріалів, яких не було в готовому вигляді у природі.

Темпи розвитку різних видів ремісничих виробництв не були однаковими. Їх роль у економіці доби палеометалу визначалася наявністю джерел сировини, регіональними особливостями господарства, нерівномірністю соціального розвитку.

Металургія доби міді—бронзи була одним з головних досягнень доби палеометалу, мала величезний вплив на розвиток військової справи, сприяла вдосконаленню землеробських знарядь (мотик, серпів, серпів-сікачів), а також певних галузей виробництва, технологія яких залежала від застосування лезових інструментів — ножів, шил, тесел, доліт, стамесок, сокир-кельтів, тобто насамперед деревообробки. Крім того, вона сприяла розвитку керамічного виробництва та обробки каменю, оскільки з них виготовляли головний інструментарій для металовиробництва. Але обсяги мідно-бронзової металургії обмежувалися локалізацією джерел сировини, технічними можливостями того часу, складністю самого виробництва, яке було прерогативою фахівців лише певних колективів. За період ранньої — середньої бронзи метал фігурував переважно у сфері престижної економіки, зокрема й знаряддя праці не були об'єктами масового вжитку. Перевагу в розвитку металовиробництва мали скотарсько-хліборобські народи, які населяли степові та прилеглі лісостепові обшири Надчорномор'я та Надазов'я. Це пояснюється їх близькістю до давніх балканських та кавказьких металургійних центрів, рухливим способом життя, що сприяв не лише поширенню металевих імпортних виробів, а й виробничих навичок, а також наявністю родовищ міді у регіонах їх розселення — передусім у Донбасі. Разом з тим у ряді регіонів, віддалених від рудних джерел (Північна Україна), металеві вироби впродовж доби бронзи залишалися раритетами, їх кількість залежала від інтенсивності обміну. Тому кремінь, камінь, кістка та де-

Кам'яні "праски" доби пізньої бронзи (кінець II тис. до н. е., с. Капулівка Дніпропетровської обл.).

рево тривалий час залишалися найважливішими матеріалами у системі виготовлення засобів виробництва та озброєння.

На початок доби палеометалу вже були засвоєні основні прийоми обробки різних порід каменю, які отримують подальший розвиток за доби енеоліту — бронзи: пиляння, свердління, пікетаж, різноманітна ретуш, шліфування, полірування. Зростає тенденція до спеціалізації кам'яних знарядь, розширюється сфера їх застосування.

Кремінь посідає головне місце у виготовленні різноманітного лезового реманенту, асортимент якого за доби палеометалу був надзвичайно великим: ножі та ножеподібні знаряддя різних форм і призначення — для розробки туш тварин, розкрою шкур та шкіри, інших господарсько-побутових робіт. У деревообробці, а також у косторізному виробництві використовувалися крем'яні стругальні ножі, скобелі, свердла, розвертки, пилки, різці та різчики, струги, тесла, долота. В різних галузях господарства використовувались рублячі знаряддя — сокири. Крем'яними проколками та різноманітними скребачками обробляли шкури, дерево, кераміку. У хліборобстві застосовувалися мотики з крем'яними вістрями, крем'яні вкладні до серпів з рогу або кістки. Численними були категорії зброї з кременю — кинджали, вістря до списів, дротиків, стріл.

У місцях, багатих на кремінь (Волинь, Сіверський Донець, Середня Десна, Подністров'я), відкриті гірничі виробки, а також майстерні з первинної обробки кременю біля них. На майстернях поблизу поселень виконувалась вторинна обробка кременю — виготовлялися знаряддя з напівфабрикатів.

Особлива активізація видобутку та обробки кременю спостерігається в енеоліті—ранньобронзовому віці. Цей період називають розквітом кременеобробного виробництва. З кременю в техніці збереження основи та на пластинах виготовлялась абсолютна більшість знарядь. Для них є характерною особлива ретельність обробки, різноманітна ретуш, яка вкривала практично всю поверхню. Але за доби бронзи все чіткіше визначається нерівномірність у виробництві та використанні крем'яних засобів у різних районах України, що обумовлювалося як темпами розвитку металургії, так і кількістю та якістю сировинних джерел кременю.

У степових племен ранньої середньої бронзи асортимент крем'яного інвентарю був досить численним, але у виробництві засобів визначається принцип "виробничої необхідності", тобто переважає техніка виготовлення на відщепах, обробка знарядь праці стає більш

економною й недбалою, піддавалися ретуші лише невеликі робочі ділянки. Ретельно оброблялися тільки предмети озброєння — кинджали, вістря до списів, дротиків. Особливо високим рівнем виконання, майже ювелірною тонкістю обробки вирізняються вістря до стріл катакомбних культур, що, напевно, пов'язано з використанням при їх виготовленні бронзових стрижнів-шил як віджимників-ретушерів. На середину II тис. до н. е. головні технічні засоби обробки кременю вже досягли своєї досконалості, й фізичні можливості матеріалу були вичерпані. Ця обставина, а також інтенсивний розвиток металургії призвели до занепаду кременеобробки за доби пізньої бронзи — кількість крем'яних виробів значно скорочується, збіднюється техніка їх виготовлення, хоча повне їх витіснення відбувається вже за доби раннього заліза.

Особливостями розвитку обробки кременю відзначалося населення Північної України. Висока вартість металу, який надходив сюди переважно шляхом обміну, а також наявність невичерпаних родовищ високоякісного кременю обумовили той факт, що тут кременеобробка залишалася головним джерелом отримання знарядь та зброї впродовж усієї доби бронзи. Найбільш значні обсяги кременевидобутку фіксуються в племен культури кулястих амфор та культур шнурової кераміки, які населяли терени Волині та Поділля. Величезна кількість решток виробництва на численних кременеобробних майстернях культур шнурової кераміки засвідчує виробництво не лише для власних потреб, але й на обмін. Вироби з волинського кременю, серед яких найвиразнішими є серпи волинського типу, трапляються на обширах від Вісли та Південної Прибалтики на заході до Дону на сході [1]. Традиції крем'яної індустрії не вичерпуються тут і за доби пізньої бронзи — триває виготовлення знарядь за технікою збереження основи, пов'язаної з масовим виробництвом великих знарядь: сокир, тесел, цілісних серпів.

Не менш помітне місце за доби бронзи посідають видобуток та обробка інших порід каменю, асортимент яких значно урізноманітнюється: це й тверді кристалічні породи — граніт, гнейс, кварцит, порфірит, діорит, діабаз тощо, й м'які — хлорито-тальково-амфіболового ряду, пісковики. Поклади цих мінералів відомі у різних регіонах України, але найбагатші виходи є в Криворізькому районі Українського кристалічного щита, де вони найбільш інтенсивно розроблялися [2].

У степових регіонах відомі багаті поклади пісковику, вапняку, ракушняку, придатних як для будівельної справи, так і для виготовлення різноманітних знарядь. Місцеве населення володіло ґрунтовними гірничо-добувними навичками й традиціями обробки каменю. На поселеннях ранньої середньої бронзи Нижнього Подніпров'я відомі залишки майстерень з виготовлення кам'яних знарядь, насамперед сокир, судячи зі скупчень їх заготовок та висвердлин (о-в Перун, Стрільча Скеля, Дурна Скеля) [3]. Степові племена широко використовували камінь у будівельній справі: за доби ранньої бронзи — для зведення оборонних стін (Михайлівка III), а за

---

[1] *Березанская С. С.* Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство..., с. 18—22, 34—42, 49.

[2] *Петрунь В. Ф.* Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — К., 1967, с. 185—195.

[3] *Шапошникова О. Г.* О культурной принадлежности поселений эпохи ранней бронзы Степного Поднепровья // МАСП. — 1971. — Вып. 7, с. 118—122.

доби пізньої бронзи — в житловому та господарському будівництві (сабатинівська та бережнівсько-маївська зрубна культури); в курганах — кам'яні кромлехи та закладки, антропоморфні стелі й поховальні кам'яні скрині, нерідко зроблені зі спеціально виламаного й обробленого матеріалу, різноманітного за складом й, зокрема, виняткового за розмірами та вагою.

З твердих кристалічних порід виготовлялися численні категорії знарядь ударної та ударно-рублячої дії. Масивні кувалди, прив'язні та просвердлені сокири-молоти і сокири-клини застосовувались у гірничій справі для видобутку та первинної обробки кам'яних брил, в будівельній справі та інших галузях господарства. В період ранньої середньої бронзи набули поширення пласкі сокири-тесла та долотоподібні знаряддя для обробки каменю, дерева й кістки. Численні куранти, коваделка різних розмірів з ретельно зашліфованою поверхнею використовувались у ковальській справі, а також для виробництва кременевих знарядь. Знаряддями металургії були кам'яні рудодробилки, ковальські молотки різної дії. За доби ранньої бронзи також поширені ядрища з вапняку, пісковику та інших твердих кристалічних порід. Припускається їх використання як відбійників, молотків, пращових каменів.

Найчисленнішими впродовж доби бронзи були кам'яні знаряддя для розтирання та подрібнення рослинних речовин і мінералів — зернотерки, ступки, товкачі; розтиральники, які використовувались для обробки хліборобської продукції та приготування їжі, розтирання фарб і різних речовин, що слугували лігатурою, отощувачами в керамічному та металургійному виробництві. Як правило, ці знаряддя виготовляли з крупнозернистих порід каменю, їх поверхня ретельно шліфувалася. За доби

Ливарні форми доби пізньої бронзи (кінець II тис. до н. е., села Капулівка і Златопіль Дніпропетровської обл.).

пізньої бронзи поширюються невеликі ступки на піддоні, фігурні великі товкачі та невеликі товкачики з ретельно заполірованою поверхнею. Останні, можливо, використовувалися для розтирання речовин, призначених для культових відправлень.

Серед інших знарядь праці у великій кількості репрезентовані: кам'яні "праски" для розтягування та розгладжування шкіри, рибальські важки, важки для ткацьких верстатів, пряслиця, а також "випрямлячі древків стріл", різноманітні точильні бруски, оселки, абразиви з пісковикових порід для шліфування та полірування каменю, кістки, дерева, для точіння та правки металевих виробів.

Кам'яна зброя представлена переважно бойовими сокирами, характерними для періоду ранньої—середньої бронзи, пізніше вони стають поодинокими. Од-

ночасно виготовлялися парадні сокири-молоти та булави, що були атрибутами влади — клейнодами. Ці речі виконувалися з особливою майстерністю, для них добиралися найцінніші кристалічні породи — порфірит, діорит, діабаз, нефрит. Вони відрізняються витонченістю форм, ювелірною обробкою, ретельно відполірованою аж до дзеркального полиску поверхнею, унікальною рельєфною орнаментикою [4].

За доби пізньої бронзи поширилося виготовлення ливарних форм з м'яких хлорито-тальково-амфіболових порід каменю, нерідко двох- або тристулкових. На кам'яних відшліфованих плитках вирізьблювалися всі деталі негативів металевих знарядь широкого асортименту, що мали доволі складну конфігурацію і навіть орнамент. Від майстрів вимагалася художня майстерність й особлива точність, а також знання деталей та тонкощів ливарної справи.

Значна роль кістки та рогу в господарському житті населення доби бронзи пояснюється не лише браком металевих інструментів. Кістка має чудові фізичні властивості — твердість, щільність, пружність. Вона добре ріжеться, точиться, полірується, має приємний світлий колір. Відносна простота її обробки, традиції якої вироблялися з найдавніших часів, доповнюється наявністю сировини — кісток свійських та диких тварин, а в окремих випадках і людей.

Широкий асортимент кістяних виробів включав знаряддя праці, зброю, елементи кінської упряжі, прикраси, побутові речі. Найширше застосувалися кістяні знаряддя в шкіряному виробництві — струги, тупики, "ковзани", зубчасті тощо, зроблені з ребер, щелеп, плюсневих кісток великої рогатої худоби, кінських копит. Їх використовували для мездріння, видалення вовни, розгладжування та розтягування шкіри. Кістяні шила, проколки, голки, кочедики, виготовлені з розколотих уздовж променевих та трубчастих кісток, пряслиця з епіфізів великої рогатої худоби слугували для шиття шкіряних виробів, тканин, для плетіння з рослинних волокон та пряжі. З ребер, підгострених скалок трубчастих кісток та щелеп виготовляли руків'я та основи для кременевих і металевих знарядь — ножів, шил, серпів тощо. З крижових та лопаточних кісток великої рогатої худоби виготовляли землерийні знаряддя, з рогу — сокири-кайла, що застосовувались у гірничій справі. З трубчастих кісток виготовляли теслоподібні та долотоподібні знаряддя, а також віджимники для кременеобробки.

Якщо перелічені категорії реманенту вимагали лише незначного підправлення природного матеріалу, то більшою складністю виготовлення відзначалися предмети озброєння та полювання — вістря до дротиків, гарпуни, клювці, кинджали, риболовні гачки, а також вістря до стріл, які були поширені поряд з кременевими. Від другої чверті II тис. до н. е. у скотарів поширюється виготовлення деталей кінської вузди, зокрема кістяних та рогових псаліїв — дископодібних з шипами, жолобчастих, стрижнеподібних різної форми. Значну частину кістяних виробів складали прикраси та амулети: підвіски з просвердлених ікол тварин, разки намиста з гладких та реберчастих пронизок, рогові молоточкоподібні шпильки, кільця, а також музичні інструменти, гральні кістки. Наприкінці середнього бронзового віку численними виробами стають кістяні овальні, круглі та фігурні пряжки з різновеликими отворами. Набувають поширення навершшя та руків'я жезлів-

[4] *Шарафутдінова І. М.* Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. — 1980. — Вип. 33, с. 60—70.

клейнодів, нагайок[5]. У виробництві озброєння, вуздечок, прикрас, клейнодів, пряжок застосовували фігурне різьблення, розпил, свердління. Окремі вироби гравірувалися складним орнаментом у карпато-мікенському стилі.

Для доби бронзи характерне значне зростання сфери використання дерев'яних знарядь та істотне удосконалення техніки деревообробки, з якою пов'язана велика кількість згаданих вище деревообробних інструментів з кременю, каменю, кістки й металу. Дерево почало широко використовуватися в домобудівництві, поховальних спорудах, для опорних конструкцій шахт з видобутку кременевої та металургійної сировини, солі. В будівельній техніці зростає питома вага обробленої деревини — брусів, обапола, колод, дощок, тобто заготовок та елементів правильних геометричних форм, що є однією з провідних тенденцій розвитку деревообробки за доби бронзи. Особливо інтенсивно дерево як базовий будівельний матеріал використовувалось у лісостепових районах та у Поліссі, де зводилися наземні та заглиблені житла з дерев'яним каркасом. Не виключено, що за доби пізньої бронзи тут вже споруджували й наземні дерев'яні зруби. Вироблення технології зрубних конструкцій простежується за поховальними пам'ятками, де дерево зберігається краще. Для міцного з'єднання зрубу колоди обтесували й стикували у "півдерева", "обло", "в лапу", "на шип"[6].

З дерева виготовляли важливі знаряддя праці або елементи зброї: рала, рами ткацьких верстатів, веретена, пристрої для свердління та видобутку вогню, луки, древки стріл, а також, ймовірно, предмети житлового інтер'єру. Дерев'яні руків'я, древки, муфти були складовими частинами різноманітних знарядь та зброї з кам'яними, кістяними та металевими наконечниками: землерийних пристроїв та мотик, доліт, стамесок, тесел, ножів і кинджалів, шил, стилетів, робочих та бойових сокир, молотів, скіпетрів, списів, дротиків, стрекал тощо. Були розроблені різні способи кріплення наконечників і руків'їв, де провідною тенденцією стає втульчасте кріплення, а також продукування набірних ручок, які складалися з двох частин (для ножів, кинджалів).

Крем'яні серпи доби пізньої бронзи (кінець II – початок I тис. до н. е., с. Кірове, АР Крим).

Дерево широко застосувалося при виготовленні різних місткостей і тари: футлярів та скриньок з покришками, кошиків, коробів, а також посуду — чаш, келихів, ковшів, блюд, ложок. У степових племен особливого значення набуває виготовлення ритуальних дерев'яних чаш, які прикрашали бронзовими та золотими орнаментованими фігурними окуттями, заклепками, скобами. Типи місткостей варіюються залежно від способу виготовлення — довбані та точені, виготовлені з цільного шматка деревини, гнуті й плетені — з лози і берести. В період середньої бронзи з'явля-

[5] *Отрощенко В. В.* Клейноди зрубного суспільства // Археологія. — 1993. — № 1, с. 101—109.

[6] *Ляшко С. Н.* Деревообрабатывающее производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994, с. 133—151.

ється бондарна техніка — продукування місткостей з дерев'яних платівок, скріплених рядами бронзових скоб.

Потреба у перевезенні вантажів, зародження відгінних форм скотарства вимагали удосконалення транспортних засобів. Розвинена мережа водних артерій обумовила появу плавучих засобів ще за неоліту: човни-однодеревки виготовлялися шляхом випалювання поверхні стовбура з наступною обробкою сокирами та теслами. Як суходільний транспорт в енеоліті використовувались під в'юк тварини. Населення пересувалося на санях, запряжених волами; ймовірно, аналогічні види транспорту були й у степових енеолітичних племен [7]. Однак справжній переворот у транспортних засобах відбувся лише з появою колісних візків — одного з найбільших досягнень людства, поширення якого позначилося на подальшому ході історичного розвитку.

На теренах України пріоритет у розвитку колісного транспорту належав степовим скотарським племенам — перші колісні візки відомі у населення ямної та катакомбної культур, де вони у розібраному вигляді застосовувалися для перекриття поховань. Вивчення їх деталей та реконструкція загального вигляду дозволяють дійти висновку, що у поховальних ритуалах ранньої, середньої бронзи використовувалися візки для повсякденного користування. На той час візки вже мали різноманітні типи конструкцій — двоколісні та чотириколісні, відкритого типу та критого, у вигляді фургона чи кібітки, масивні й легкі, з діаметром коліс від 0,45 до 0,9 м. Колеса дископодібні, суцільні, з двобічно виступаючою маточиною з осьовим отвором. Спершу колеса вирізьблювались із суцільного шматка деревини, пізніше виготовляли дво- та трискладові диски коліс. Основу та кузов візків виготовляли з ретельно оброблених колод, брусів, дощок і планок різних конфігурацій і розмірів. Елементи передків візка нерідко прикрашалися фігурними оздобами. При складанні частин коліс був вироблений шканцевий спосіб з'єднання — за допомогою висвердлювання круглих отворів та вставлення в них дерев'яних шунтів. Шканцевий та шиповий способи з'єднання застосовувалися при складанні основи та кузова візка, які за необхідності додатково укріплювалися шкіряними ременями. Для жорсткого кріплення дерев'яних рам основи та кузова використовувалась хрестовина. У візки запрягали волів за допомогою ярма й дишла, останнє кріпилося до передка — вузол з'єднання цих елементів, ймовірно, був найпростішим поворотним механізмом [8].

Подальший розвиток колісного транспорту пов'язаний з удосконаленням ходової частини візків, що привело до появи наприкінці доби середньої бронзи коліс зі спицями, вставленими в обід з косяків. Ця новація визначила поширення легких двоколісних бойових колісниць, запряжених кіньми. Використання бойових колісниць індоєвропейськими і, зокрема, індоіранськими племенами привело до істотних політичних змін у першій половині — середині II тис. до н. е. — проникнення індоєвропейських народів до різних регіонів Старого Світу.

Як бачимо, за доби бронзи визначилась провідна тенденція розвитку деревообробки — використання елементів правильних геометричних форм та нових засобів їх з'єднання за допомогою

[7] *Круц В. О., Рассамакін Ю. Я.* Населення в епоху енеоліту // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1, с. 313, 316, 329.

[8] *Мельник А. А., Сердюкова И. Л.* Реконструкция погребальной повозки ямной культуры // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988, с. 118—124.

пазів, шипів, шкантів, що лягло в основу теслярського, столярного й екіпажного ремесел. Поява бондарної техніки дозволила розв'язати проблему виготовлення місткостей будь-якого розміру, вплинула на розвиток транспортного виробництва — виготовлення коліс зі спицями та ободом, зібраним із косяків. Виробництво колісного транспорту, в свою чергу, справило великий вплив на систему вимірів, що формувалася, розвиваючи поняття щодо параметрів кутів та кіл. Успіхові деревообробки значною мірою сприяло запровадження металевих знарядь — тесел, доліт, стамесок. В процесі удосконалення цього реманенту впродовж доби бронзи були вироблені оптимальні форми знарядь, повністю подібні до сучасних столярних ручних інструментів.

За доби бронзи невід'ємною частиною кожного господарсько-побутового комплексу стало виготовлення керамічних виробів, насамперед посуду. Показово, що уся кераміка доби бронзи з теренів України — ліпна. Провідними способами її конструювання є стрічковий, джгутово-кільцевий, спірально-джгутовий. Невеликі посудини виготовляли також шляхом видавлювання начину з одного ковалка глини, використовувалась також клаптикова техніка. Випал кераміки відбувався на вогнищах — на відкритих майданчиках або в ямах.

Ліпний керамічний посуд є найбільш чітким етнографічним покажчиком, оскільки під час його виготовлення сполучалися впливи специфіки естетичного сприйняття й господарсько-побутових потреб окремих народів і племен, а також рефлекторно закріплених з покоління в покоління навичок конструювання посудин. Ці чинники визначили велику різноманітність кераміки доби бронзи за рецептурою формовочних мас, формою посудин, обробкою та орнаментацією їх поверхні, варіантами проведення випалу, а також за складом категорій посуду.

При змішуванні формовочних мас використовувались різні домішки до глини — пісок, товчений вапняк і мушля, характерні для кераміки доби ранньої бронзи. За доби середньої бронзи додавали переважно грубий пісок, товчений перепалений граніт; за доби пізньої бронзи — тальк, слюду, шамот, графіт, органіку. Обробка поверхні сформованих посудин здійснювалась за допомогою зубчастих дерев'яних чи кістяних інструментів, дерев'яних ножів, трісок, кістяних шпателів, жмутів трави та пальців. У деяких народів практикувалося ангобування — обмазування поверхні посудин рідким розчином підфарбованої глини (комарівська, східнотщинецька, бережнівсько-маївська зрубна культури), а також лискування, яке за доби ранньої бронзи досягалося ретельним механічним загладжуванням поверхні, а наприкінці доби бронзи — особливим режимом випалу.

Для доби бронзи є показовим рельєфний, прокреслений та штампований орнамент, який наносився на сиру глину спеціальними інструментами (писало, стило) у вигляді поглиблених ліній, відбитків палички (ямки, кружальця, насічки), різними штампами (шнур, мотузочка, обмотана шнуром паличка, гребінка), нігтьовими та пальцьовими вдавлюваннями та защипами, а також наліпними пружками. Лише у деяких випадках відмічено пофарбування заглиблених частин візерунка білою пастою (культури кулястих амфор, Станове, лебедівська) або червоною вохрою (катакомбні культури). В орнаментиці переважали геометричні композиції, які складалися із зон паралельних ліній, ромбічних та трикутних фігур, що чергувалися, а також з дрібновізерункових ялинкових та паркетних композицій. У деяких етносів геометричні

схеми урізноманітнювалися шевронами, фестонами, концентричними колами (катакомбні культури), меандром (зрубні культури), S-подібними чи біжучими спіралями (культури Отомань, Станове, бережнівсько-маївська зрубна) тощо. Дослідники вважають, що орнаментика доби бронзи втілює нерозривно злиті елементи власне декору та символів, що несуть ідеологічне навантаження, але дуже переоформлених та стилізованих. В окремих випадках, переважно на кераміці степових культур (катакомбні, зрубні), у декорі чіткіше вирізнялися символічні солярні або рослинні знаки, хрест, свастика, "дерево життя".

У плані функціонального призначення керамічний посуд доби бронзи можна поділити на три основні групи — кухонну, столову та культову. Категорії кухонної та столової кераміки визначалися характером господарсько-побутового комплексу й були достатньо різноманітними, причому останнє помітно збагачується за доби пізньої бронзи, що, ймовірно, пов'язано із зростанням культури побуту. За періоди ранньої — середньої бронзи кухонний та столовий посуд, відрізняючись габаритами, був менш диференційований за формою. Найпоширенішою категорією посуду є горщики різних форм та розмірів. Більш товстостінні горщикоподібні посудини використовувалися як кухонна тара. Численні також миски, банки, амфороподібні посудинки або фляги з двома-чотирма ручками, черпаки чи кружки з ручкою, трапляються також келихи (середньодніпровська, ранньокатакомбна культури). Пізніше ці категорії доповнилися новими видами кухонного посуду — друшляками, жаровнями та сковорідками, покришками, ложками. Численними стають черпаки, урізноманітнюються типи столового посуду — келихи, амфори, з'являються вази, глечики, тарілки. Набуває поширення кухонна тара — посудини-зерновики, корчаги, піфоси.

Не виключено, що форми посуду визначалися й особливостями будови вогнищ. Імовірно, саме цим пояснюється переважання посудин з яйцеподібним або округлим денцем в кераміці степових культур доби ранньої бронзи (ямна, кемі-обинська), округлодонних посудин середньодніпровської культури, а також своєрідних високих горщиків тюльпаноподібної форми з непропорційно вузьким плоским денцем у носіїв мар'янівської, східнотщинецької, лебедівської культур [9].

Поряд з широким використанням побутової кераміки у поховальних ритуалах виготовлявся спеціальний культовий посуд: курушки на ніжках (ямна, катакомбна культури), круглодонні чаші, багатий орнамент яких, певно, пов'язаний з астральною символікою, а також невипалені посудини з остеокерамічної маси зі значною домішкою подрібнених людських кісток (поширені у населення інгульської катакомбної культури). За доби пізньої бронзи виготовляли ритуальні мініатюрні посудинки з білої, гарно відмуленої глини, що повторювали форми столового посуду (білогрудівська та бондарихінська культури).

Поряд з посудом культове призначення мали й інші керамічні вироби — "коржі", "хлібці", фігурки тварин і птахів, моделі зерен, мініатюрні сокирки, візки, коліщатка, поширені переважно у населення культур доби пізньої бронзи (Отомань, Станове, Ноа, сабатинівська, білогрудівська).

Масовою категорією керамічних виробів є пряслиця, ткацькі важки, котушки, світильники.

---

[9] *Березанська С. С., Отрощенко В. В.* Бронзовий вік // Давня історія України, с. 456.

Особливою групою керамічних виробів доби бронзи є технічна кераміка, поява якої пов'язана з розквітом металургійного виробництва — сопла (наконечники пристроїв для штучного дуття), плавильні чаші, тигелі-ллячки, ливарні форми. Їх виготовляли майстри-металурги, оскільки це вимагало спеціальних знань щодо рецептів вогнетривкої глини, оптимальних розмірів та форм місткостей для плавлення й ливарних матриць, які б точно відповідали кількості металевого розплаву, необхідного для виготовлення конкретних виробів.

За доби бронзи значно зростає сфера використання виробів із шкур та шкіри, а разом з тим і обсяг шкіряного виробництва. Із шкур та шкіри виготовляли не лише одяг та взуття, а й різноманітну тару — торби, мішки, бурдюки, футляри; різні скріплювальні засоби — мотузки, ремені, шнури; у степового скотарського населення — покрівлю тимчасових жител. З використанням тяглової сили тварин під в'юк та запряжку, з появою колісного транспорту виникають і постійно зростають потреби у шорно-сідлових виробах. Шкіра використовується для виготовлення військового спорядження — сагайдаків, обтяжки щитів та передків бойових колісниць, а також, вірогідно, захисних панцирів. Трапляються обтягнуті шкірою й пробиті мідними цвяшками руків'я парадних сокир-молотів та булав, шкіряні подушки (катакомбні культури). Із шкіри виготовляли міхи музичних інструментів типу волинки. Знахідки, що дійшли до нас, засвідчують наявність аплікацій зі шматочків шкіри різного кольору, а також тисненого орнаменту, бронзових окуть на шкіряних елементах одягу, ременях, торбах, футлярах, подушках.

Припускається, що найпоширенішою шкіряною сировиною були шкури свійських тварин, переважно великої рогатої худоби [10]. Відповідно до широкого спектра призначення шкіряних виробів за доби бронзи напрацьовувалися різні способи обробки сировини для отримання хутра та різної сортності шкір — грубої й тонкого вичинення, що складалося зі сполучення механічних і хімічних операцій: сушіння, видалення волосяного покриву, розм'якшення, розтягування, розгладжування, дубіння, тиснення, фарбування. На середину бронзового віку сформувався стійкий склад знарядь шкіряного виробництва та відповідних технологій, які без особливих змін зберігаються і в ранньому залізному віці. Судячи з великої кількості знахідок знарядь шкіряного виробництва на численних поселеннях доби бронзи, обробка шкур та шкіри, а також виготовлення виробів із шкіряної сировини тією чи іншою мірою було необхідним компонентом господарсько-побутових занять кожної общини.

Археологічні джерела свідчать про широке запровадження в сферу господарсько-побутових занять виробництва тканин, різних плетених виробів і повсті. Широке виробництво тканин підтверджується численними, практично повсюдними знахідками прясел, переважно глиняних, а також кам'яних та кістяних. Волокно для прядіння ниток вироблялося з диких рослин — кропиви, конопель, а також з вовни домашніх тварин. У комплексах з пряслицями відомі знахідки дерев'яних гребенів та кістяних знарядь із зарубками, які слугували для обробки рослинних волокон та вовни, а також котушок з глини та кістки. Про ткацтво та в'язання свідчать знахідки кістяних в'язальних спиць та шпильок з вертикальними й бічними отворами, важків для вертикальних тка-

[10] *Ляшко С. Н.* Кожевенное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994, с. 167—172.

цьких верстатів. Вертикальний верстат з важками існував лише у осілих племен, тоді як степові мешканці, напевно, використовували ткацькі пристрої з горизонтальною основою, подібні до відомих з побуту казахів та кочових народів Сибіру [11].

Скотарські народи винайшли повсть, яку виготовляли з овечої вовни. Повсть — чудовий теплоізоляційний м'який матеріал — за доби бронзи, ймовірно, вже широко залучалася до обладнання побуту підстилками, килимами, кошмами та покривалами. Залишки повстяних підстилок та плетених мат виявлені у похованнях степових культур нерідко із слідами візерункового фарбування.

Численні знаряддя та предмети побуту, необхідні в повсякденному житті, виготовляли в общинах, кооперуючи працю, або в кожній родині, що опосередковувалось традиціями статево-вікового розподілу праці. Але єдність господарських і соціальних інтересів общини в умовах ускладнення структури виробництва сприяла закріпленню окремих видів праці за найвправнішими майстрами (індивідами, групами, сім'ями) з метою забезпечення продукцією всіх членів общини. Водночас невідповідність між зростаючими потребами у тих чи інших видах ремісничої продукції й можливостями їх задоволення в межах свого колективу стимулювала появу общин, які виробляли ті чи інші речі не лише для власних потреб, а й для обміну. Розвитку внутрішньо- та міжобщинної спеціалізації за доби бронзи сприяла поява складних та трудомістких технологій, локалізація сировинної бази, а також формування системи престижних цінностей, пов'язаних із попитами родо-племінної верхівки. Престижні речі виступали символами багатства, могутності, а в силу цього й еквівалентами обміну у міжобщинних відносинах (парадна зброя, клейноди, колісний транспорт, металеві вироби, прикраси).

Процеси розвитку виробничої спеціалізації добре виявлені за численними археологічними матеріалами. Так, у могильниках степових культур доби ранньої й середньої бронзи відкриті поховання майстрів з інструментарієм, сировиною, напівфабрикатами, пов'язаними з окремими видами виробництва — кременеобробкою, деревообробкою, металообробкою, ткацтвом, шкіряним, косторізним виробництвами або ж з виготовленням окремих видів продукції — луків та стріл, парадних сокир, булав тощо. У майстернях з обробки кременю та каменю фіксуються різні обсяги виробництва, спрямованого як на внутрішньообщинний ужиток, так і на обмін. Останнє, як правило, пов'язане з близькістю високоякісних джерел сировини. Серед подібних майстерень відома й вужча спеціалізація з окремих видів продукції, наприклад серпів та наконечників списів на ряді майстерень культур шнурової кераміки Волині, виготовлення кам'яних просвердлених сокир (Надпоріжжя), зернотерок (Суботівське городище чорноліської культури). Металургійне виробництво в силу принципово нової технології та локалізації джерел сировини від самого початку було справою майстрів-фахівців у межах окремих колективів, продукція яких стала предметом широкого міжобщинного обміну. З середини II тис. до н. е. утворюється значний гірничо-металургійний центр у Донбасі, де зафіксовані давні міднорудні копальні та спеціалізовані поселення металургів

[11] *Потапов Л. П.* Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // САЭ. — 1949. — Т. 12, с. 43—77; *Попов А. А.* Плетение и ткачество у народов Сибири в XIX — первой половине XX в. // МАО. — 1955. — Т. 16, с. 41—146.

зрубної культури (Вискрівка, Пилипчатине, Калинове, Усове Озеро) [12], а в степовій Правобережній Україні — центри металообробки, які отримували металургійну сировину з Трансільванії (Інгуло-Красномаяцький, Кардашинський) [13]. Майстерні з цих центрів були головними постачальниками бронзових виробів на широкі терени України та поза її межі.

Таким чином, розвиток виробництва за доби бронзи значно прискорив процес розподілу праці й створив матеріальне підґрунтя для становлення професійного ремесла.

5.4. Металургійне виробництво у первісному суспільстві

Металургійне виробництво є одним з найскладніших у технологічному відношенні видів виробничої діяльності людини за давнини. Його розвиток і функціонування потребують великого обсягу технічних та природних знань і навичок. Виробництво металів вимагало особливої соціальної структури та рівня розвитку виробничих сил давніх суспільств, але одночасно було могутнім стимулом їх прогресу. Технічні знання й навички, необхідні у розвідуванні та видобутку руди, первинного виплавлення металів з руд, отримання штучних сплавів з визначеними якостями, ковальська обробка виробів та ливарна справа потребували високого ступеня спеціалізації давніх майстрів.

На ранньому етапі розвитку металургії, за часів енеоліту — доби бронзи це виробництво розвивалося відносно повільно та нерівномірно. Металеві вироби, особливо знаряддя праці, виготовлені з металу, поступово витісняли кам'яні та кістяні. У регіонах, особливо віддалених від центру давніх цивілізацій та таких, що не мали власних покладів руд, металеві предмети довго залишалися раритетами, а їх кількість залежала від інтенсивності зв'язків та масштабів металургійного виробництва сусідів, що виступали торговельними партнерами.

Відносна рідкісність в природі мідних руд та складність технології виплавлення міді з руди і обробки міді суттєво впливали на процеси поширення знань з металургії. За доби енеоліту — ранньої бронзи у Східній Європі (а це була територія, що не входила в коло первинних центрів становлення та розвитку металургії, а використовувала набуті знання від сусідів — населення Балкан та Кавказу) їх розповсюдження могло здійснюватися невеликими групами майстрів, які передавали учням своє вміння безпосередньо у процесі виробничої діяльності. В той же час це було невід'ємною частиною загального етнокультурного процесу.

Виходячи із загальноприйнятої періодизації бронзової доби, можна виділити такі етапи розвитку металургійного виробництва.

Енеолітичний — характеризується появою металургії міді на терені України разом з племенами трипільської культури. Походження цього явища пов'язують з Балкано-Карпатською металургійною провінцією, де в середині V тис. до н. е. виробництво досягло надзвичайно високого як для того часу

[12] *Березанская С. С.* Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990; *Татаринов С. И.* Древний металл Восточной Украины. — Артемовск, 1993.

[13] *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — Москва, 1976.

кількісного та технологічного рівнів [1]. Вже для цього періоду у Балкано-Карпатському регіоні Є. М. Черних припускає існування кланової організації майстрів-металургів [2].

Металургія, виходячи з її виробничої та технологічної специфіки, ніколи не могла бути домашнім ремеслом "у класичному розумінні". Важко уявити, як могла кожна родина сама шукати і видобувати руду, будувати плавильні, випалювати вугілля, виготовляти шихту для плавки, дотримуватися умов температурного режиму, сплавляти метали, виготовляти та використовувати ливарні форми, застосовувати різні прийоми литва. Все це могло існувати лише тоді, коли відчутною стала спеціалізація, з маси общинників виділилися майстри гірничо-металургійної справи. Вірогідно, що таке відокремлення й пояснює те, що залишків металообробки на енеолітичних поселеннях відомо дуже мало. Але спільна технологія, типовість металевих виробів, знайдених на трипільських поселеннях, дозволяють ставити питання про існування майстрів, які працювали на замовлення, тобто про досить розвинуте ремесло вже починаючи з доби енеоліту.

У цей час вже засвоєно чимало ковальських прийомів: витяжка, сплющення, вигинання, рубання, тиснення, пробивання та прошивання отворів, зварювання, обточування, шліфування, полірування, гаряче та холодне кування з проміжними нагріваннями-віджигами. Наприкінці періоду засвоюються нові технічні прийоми: фігурне кування із застосуванням спеціальних ковадл та лиття спочатку у відкритих ливарних формах, а потім і у закритих, дводетальних, починається застосування так званого наклепу робочих кінців знарядь [3].

Набір виробів досить різноманітний. Серед них переважали прикраси: намистини, пронизки, браслети, підвіски, платівки-аплікації, амулети, шпильки, скроневі кільця, персні. Знахідки знарядь праці з металу нечисленні — шила, рибальські гачки, сокири, долота, сокири-молоти.

За доби ранньої бронзи, поряд з подальшим розвитком технік ковальської обробки, притаманних енеолітичній добі, все більше поширюється ливарництво із застосуванням глиняних ливарних форм, створюються перші штучні сплави — арсенові бронзи, а також з'являються перші вироби з олов'яних бронз. Поряд з подальшими впливами балканських гірничо-металургійних центрів на територію України і насамперед на Лівобережжя починають проникати кавказькі металургійні традиції. Досить чітко простежуються "сфери впливу" двох великих гірничо-металургійних областей того часу — Кавказької та Балкано-Карпатської [4]. Пізньотрипільські племена, продовжуючи застосовувати традиції ковальської обробки, відомої з енеоліту, опановують і нові технології — литво в складній формі, штучні сплави. Степові металурги, використовуючи та розвиваючи кавказькі традиції, налагоджують власне металургійне виробництво.

До останнього часу уявлення щодо ролі кавказької металургії, її впливу на північні регіони були суттєво іншими [5].

[1] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53—82.

[2] *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978.

[3] *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — Москва, 1971.

[4] *Черных Е. Н.* Металлургические провинции.., с. 53—82.

[5] *Кореневский С. Н.* О металлических топорах майкопской культуры // СА. — 1974. — № 3, с. 14—32; *Кореневский С. Н.* О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // СА. — 1978. — № 2, с. 33—48.

Так, вважалося, що основну роль відігравав експорт готових виробів з Кавказу в степову зону і далі на північ. Останні дослідження С. Н. Кореневським степового металу та Є. М. Черних балканського довели, що головне місце в поширенні технологій металургії та металообробки в цей час на території України займали не імпорт готових речей, а розповсюдження професійних знань, найвірогідніше, групами професійних металургів та ковалів, що сприяло становленню місцевого виробництва.

За доби середньої бронзи поряд з використанням широкого арсеналу ковальських засобів все більшого значення набуває лиття. В цей період з'являється розвинена технологічна культура ковальської обробки олов'яних бронз — нового типу штучних сплавів, які з цього часу поступово замінюють металургійно "чисту" мідь та арсенові бронзи.

У цей час на металургів України продовжують впливати два металургійні центри: кавказький та європейський (балканський). Катакомбні, а пізніше племена багатопружкової кераміки, розвивали кавказьку традицію, яка відрізнялася від балканської особливими формами металевих виробів, широким використанням арсенових бронз та багатством набору ковальських засобів. Племена шнурової кераміки на ранньому етапі своєї історії виготовляли предмети, що були характерними для загальноєвропейського "шнурового" культурного горизонту, застосовуючи технологію, яка, хоч і мала деякі локальні властивості, все ж таки була виявом балканських традицій. Однак поступово металургія шнурових культур набуває все більше яскравих рис (виготовлення різноманітних втульчастих знарядь, серпів, мотик з олов'яних бронз, оздоблення виробів специфічним рельєфним орнаментом, виготовленим в техніці лиття), що згодом склали якісно нову, оригінальну технологію, яка стала основою металургійного виробництва доби пізньої бронзи України.

Отже, за доби ранньої та середньої бронзи металургія піднімається на вищий технологічний щабель, розширюється її географія, народжуються і розвиваються культурні особливості в різних регіонах. Останні виявилися не тільки в типах металевих виробів, а й в технологіях, рецептурі сплавів, орнаментації.

Однак суттєвих змін в організації виробництва цього часу не було. Більше того, поява поховань майстрів-ливарників (здебільшого в степових культурах) зі специфічним супровідним інвентарем, що складався з ливарних форм, сопел, ллячок, вказує на певний регрес у цій справі, на посилення родинного характеру виробництва, тобто на більшу ступінь інтеграції майстрів у межах родових колективів. Лише наприкінці цього періоду відновлюється товарність виробництва. Про це свідчать, зокрема, скарби бронзових знарядь праці, прикрас, а також ливарні форми для виготовлення вагових зливків металу, знайдені у катакомбному похованні біля с. Мала Тернівка Запорізької області [6]. Такі зливки однакової ваги могли призначатися для торгівлі.

Доба пізньої бронзи характеризується широким розповсюдженням олов'яних бронз та технікою лиття в кам'яних ливарних формах, що дозволяло отримувати вироби з високоякісною поверхнею, які не потребували значної ковальської доробки. Кам'яні форми витримували до 150—300 відливок. Ковальські прийоми застосовувалися в цей час лише при виконанні таких операцій,

---

[6] *Кубышев А. И., Черняков И. Т.* К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы // СА. — 1985. — № 1, с. 39—54.

як "покріплююча наклепка" леза, при виготовленні прикрас, нанесенні орнаментів на відлиті речі. Останнє значно збільшило продуктивність праці, дозволяло швидко виготовляти досить великі серії виробів.

У цей час практично сформувався той набір речей, що вважається типовим для розвиненої "металевої" доби: знаряддя праці — сокири, тесла, долота, свердла, серпи, мотики, ножі, шила, гарпуни, остроги, рибальські гачки; зброя — вістря до списів, стріл, кинджали, мечі, бойові сокири, клювці, деталі захисного обладунку, кінська вузда; прикраси — шпильки, гривні, браслети, персні, скроневі кільця, платівки-аплікації, намисто, пронизки, медальйони; посуд — казани, чаші. На території України в цей час зникають впливи кавказьких металургійних традицій. Натомість пануючими стають місцеві, що сформувалися на базі металургії культур шнурової кераміки [7]. Закарпаття в цей час входило до карпатської гірничо-металургійної області. Виробництво західних областей України знаходилось під значними впливами карпатських металургійних традицій. У більш східних регіонах виникли і розвивалися місцеві традиції, репрезентовані матеріалами таких археологічних культур, як сабатинівська, східнотщинецька, сосницька, білозерська, білогрудівська, бондарихінська. Вироби цих культур суттєво впливали на більш східні регіони. Ці впливи простежуються аж до Західного Казахстану [8].

За доби пізньої бронзи відбулися різкі зміни в розвитку технології, що дозволило суттєво збільшити продуктивність праці майстрів. Технологічний стрибок відбився і на товарному характері виробництва — значно зросла кількість скарбів бронзових предметів місцевого виробництва і їх поширення на сусідніх територіях. Є. М. Черних вважає, що в цей час відроджується на новому рівні кланово-виробнича організація майстрів. Однак, на його думку, клани вели мандрівний спосіб життя, тобто він відсуває їх, фактично, за межі етносів. Така гіпотеза, на наш погляд, суперечить виділеним самим Є. М. Черних локальним металообробним центрам. Саме наявність таких чітких технологічних та культурних локальних традицій за доби пізньої бронзи вказує на те, що в цей час на рівень товарного виробництва виходять майстри та виробничі центри окремих племен, представлених археологічними культурами, про що свідчать численні знахідки ливарних форм та так звані ливарні майстерні, які так чи інакше пов'язуються з окремими археологічними культурами.

Про високий рівень металургії того часу в Україні свідчить такий факт: Н. К. Сандарс, порівнюючи пізньомікенську металеву зброю, виготовлену в так званих палацових майстернях, з північними бронзами, знайденими на території Греції, зазначила, що останні з технологічного та тактико-технічного боків значно кращі за грецькі [9]. Серед "північних" бронз є чимало північнопонтійських виробів, які були занесені туди під час подій, відомих в історії, як "навала Народів Моря" [10].

Найпізніші датовані комплекси з бронзовими виробами (знаряддя праці

[7] *Klochko V. I.* Weapons of the tribes of the Northen Pontic zone in the 16th.—10th. centirues B.C. — Poznan, 1993 (Baltic-Pontic Studies, v. I), — 190 p.; *Клочко В. И.* Металлургическое производство в енеолите — бронзовом веке на Украине // Ремесло эпохи бронзы на Украине, 1994.

[8] *Черных Е. Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.

[9] *Sandars N. K.* The Sea Peoples, Warriors of the ancient Mediterranian 1250—1150 B.C. — London, 1978.

[10] *Клочко В. І.* Народи Моря та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1, с. 10—17.

та зброя) належать до XI—X ст. до н. е., а з залізними — з'являються ще в пам'ятках сабатинівської культури XIV—XIII ст. до н. е. Звісно, виробництво окремих виробів, навіть серій з бронзи, не зникає і за доби заліза. Насамперед припиняється виробництво великих речей масового попиту: вістрів до списів, мечів, сокир, кинджалів, серпів. Одночасно збільшується виготовлення вістрів до стріл, прикрас, посуду з бронзи. На різних територіях процес заміни бронзи на залізо відбувається нерівномірно, але у IX—VIII ст. до н. е. практично на всій території України широко розповсюджуються залізні вироби, які репрезентують металургію вже нової доби — раннього заліза.

5.5. Поховальні звичаї та курганна архітектура

За доби бронзи панує курганний обряд поховань, який виник у середовищі степових скотарських народів за доби енеоліту і аж до середньовіччя залишається провідним для мешканців степу. Його виникнення пов'язане з формуванням своєрідної господарської діяльності, де провідною галуззю було скотарство, яке спричинило й своєрідний спосіб життя — рухливий. Утримання значної кількості худоби вимагало постійних пересувань з місця на місце. Тому степове населення більшу частину року — з ранньої весни до пізньої осені — вело кочовий спосіб життя, що обумовило своєрідність культури. У хліборобських народів господарська, а відтак і ритуальна діяльність зосереджувалась переважно на поселенні, яке ставало центром побутового і сакрального життя. У скотарських народів, у зв'язку з рухливим способом життя, увага акцентується на просторі — на пасовиськах, які були запорукою їх існування. Іншими словами, з виникненням рухливого скотарства розширилися межі господарської, а відтак і сакральної території. Ритуальне життя виходить далеко за межі поселень. З'являються кургани, які насипалися над могилами пращурів і були своєрідними храмами. Здіймаючись на фоні одноманітного степового ландшафту, вони ставали своєрідними орієнтирами на шляхах перегону худоби, відмічали територію певних угруповань. Кургани символізували зв'язок з пращурами, а через них — і з певною територією, минулого — з сьогоденням.

Поширення курганного обряду у мешканців інших смуг за доби бронзи, певно, викликано різними причинами, головною з яких була криза ранньохліборобських суспільств, зокрема трипільського, та зміна орієнтирів господарської діяльності, а саме — активізація скотарства. Відтак скотарство за доби бронзи на значних просторах України стає провідною галуззю діяльності, що поширилася і в лісову смугу, де за енеоліту мешкали мисливці та рибалки. Додамо, що пошуки нових форм адаптації відбувалися за умов значних міграцій народів у різних напрямах, їхнього змішання і запозичень культурних навичок, що стосувалися не лише реального життя, а й ірреального. Все це призвело до нової ритуальної орієнтації, що, ймовірно, полегшувалося зневірою в старий порядок світу та старих кумирів. Адже первісне мислення образно сприймало та пояснювало світ, а всі негаразди розцінювало як наслідок гніву надприродних істот, які правили світом і яким слід було догоджати. Порядок у світі тримався на його всеосяжній єдності. Невдача й лихо сприймалися як кара за порушення цієї єдності. Саме тому ритуальна діяльність спря-

мовувалась на підтримку та її відновлення. Цьому значною мірою слугували й поховальні обряди, що відбивали не тільки вшановування небіжчика, а й прагнення відновити єдність світу, розрив якої заподіяла смерть родича, і підтримати зв'язок між світом живих та світом померлих і ширше — між світом людей та всією природою, зокрема й вдаваною: населеною різними міфічними істотами — добрими й злими. Курган разом з могилою являв собою своєрідну модель Всесвіту, який на той час мислився тричленним: нижній світ — світ померлих — представлено могилою, середній світ — світ живих — поверхня, на якій зведено курганний насип, і горішній світ — небесну сферу — символізував сам насип.

Незважаючи на панування курганного обряду поховання, за доби бронзи спостерігається строкатість поховальних звичаїв, викликаних не лише протяжністю самої доби, а й етнічною ситуацією. Останню засвідчено численними археологічними культурами, які відбивають поліетнічний склад давнього населення нашої країни на синхронному й діахронному рівнях [1]. Кожному народові або групі споріднених народів притаманний власний поховальний звичай, який поруч з іншими рисами культури вирізняв його з-поміж інших. Та певну строкатість поховальних звичаїв спостерігаємо і в межах окремих спільнот. За панування певних сталих норм поховального обряду маємо й деякі відхилення, спричинені віком, статтю, соціальною роллю, професійними навичками, умовами смерті та ще багатьма причинами, тобто, зрештою, ставленням суспільства до свого члена за його життя й по смерті, з одного боку, а з іншого — своєрідністю осмислення самої смерті та уявлень про "життя після смерті". Тому серед поховань трапляються й неординарні, серед яких добре помітними є поховання осіб високого соціального рангу — вождів різного рівня, жерців, знатних воїнів тощо. Вони, як правило, є найпишніші. Та все ж у цій строкатості можна помітити й провідні тенденції, притаманні цій добі, що стосуються кількох моментів.

Окрім курганних могильників деякі спільноти влаштовували й ґрунтові — на зразок сучасних цвинтарів. Найбільше це стосується населення лісостепової та лісової смуг, найменше — степової.

Влаштування поховання. Могилу сприймали як оселю мерця, а відтак старанно впорядковували. Провідним видом поховання є яма. Але відомі й складніші споруди — з каменю та дерева. Кам'яні гробниці почали зводити на нашій території ще за доби енеоліту. Їх влаштовували прямо на землі або в ямі з необроблених або ледь підправлених плоских брил, поставлених на ребро і перекритих такими самими брилами. За доби бронзи вони стали досить поширеними у населення Поділля, Волині та Криму, хоча інколи це практикувало й степове населення. Декотрі з них зроблено дуже старанно: оброблені плити добре припасовані, щілини закладені дрібними камінчиками та замазані глиною. Є й гробниці, витесані з моноліту. Зсередини вони оздоблені різьбленими та мальованими зображеннями. Надалі ця традиція дещо згасає і зберігається в простіших варіантах.

Своєрідним різновидом були катакомби — поховальні камери, вириті збоку, в одній із стінок ями. Населення, яке застосовувало такий вид поховання, отримало назву катакомбної культури. Підготовлену могилу старанно облаштовували: зсередини її іноді облицьовували матами, деревом, влаштовували й

[1] *Березанська С. С., Отрощенко В. В.* Бронзовий вік // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1, с. 387—422.

своєрідні домовини у вигляді зрубів та дерев'яних і кам'яних ящиків; дно могили вкривали очеретом, травою, корою, матами або шкурами, посипали вохрою, піском, крейдою, тобто влаштовували своєрідне поховальне ложе. А щоб ця "оселя" була завершеною, після похорону могилу перекривали колодами, дошками, кам'яними брилами, очеретом або ж поєднували різні матеріали. Поховання інколи оточували ровиком, дерев'яною або кам'яною огорожею або навіть зводили дерев'яне або кам'яне склепіння і потім насипали курган.

Напевно, кожен крок у процедурі поховання обставлявся всілякими сповненими жалобної урочистості ритуалами та табу, про які ми можемо лише здогадуватися і які лише частково фіксуються.

Поки підготовляли могилу, небіжчика споряджали до іншого життя. Перехід до іншого світу мислився різними групами населення по-своєму — або просто через поховання померлого, або ж через його спалення з подальшим похованням. Останнє становить третю рису поховальних звичаїв давнього населення України.

Панував перший звичай. Як правило, небіжчика клали в могилу в скорченому стані: на спині з підігнутими догори колінами або на боці із зігнутими руками й ногами. Стан скорченості у деяких випадках дозволяє припускати, що померлого зв'язували. За доби середньої бронзи ховали й у випростаному стані — на спині або на боці.

У деяких степових народів відомі факти й складніших маніпуляцій з тілом померлого — замазування очей, рота, вух, ніздрів землею, глиною та вохрою (або їхньою сумішшю), різні накладки на лоб та очі, нанесення знаків рідкою вохрою на обличчя тощо. Яскраве втілення звичай всіляких процедур з головою та черепом померлого знайшов у створенні своєрідних посмертних портретів шляхом відтворення частково або повністю обличчя на звільненому від м'яких тканин черепі [2]. Ці та інші дані засвідчують наявність культу черепів, поширених у багатьох народів світу. Можна припустити й якісь примітивні форми муміфікації. Окрім цього, трапляються поховання кісток, складених компактним "пакетом" або ж так, що вони імітують поховання тіла. Важко сказати, чи був це спеціальний обряд перепоховання, таке засвідчено в історії, чи це було викликано обставинами, коли через якісь причини небіжчика не могли вчасно поховати на родовому цвинтарі, і тіло або кістки зберігали до певного часу.

Щодо спалення, то його провадили або на місці поховання, влаштовуючи вогнище на поверхні землі, або в могилі, або ж у спеціальних місцях. Потім останки збирали в урну чи загортали в тканину й ховали або ж просто зсипали до могили. Хоча кремація трапляється у населення різних зон України, найбільше вона притаманна мешканцям лісостепової та лісової зон. Загалом біритуалізм поховального обряду — курганні могильники й ґрунтові, трупопокладення й трупоспалення — притаманніший населенню північних територій України.

Ще один аспект — поховальні дари. Загалом "багатство" похованого відбиває якоюсь мірою добробут суспільства — його спроможність забезпечити усім необхідним небіжчика для потойбічного життя. Однак тут діяли й соціальні та ідеологічні чинники — значимість людини за життя, а відтак і її роль як певної ланки у зв'язку з іншими світами. Рядових співобщинників спо-

[2] *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991, с. 59—84.

ряджали в дорогу, так би мовити, по мінімуму — особисте вбрання, прикраси, харчі, якісь речі. Осіб високого соціального рангу, які користувалися особливою повагою і смерть яких сприймалася тривожно, споряджали пишніше. Адже вони не лише мали відчути повагу та віддячити за це живим, а й виступити свого роду передавачами дарунків пращурам та богам, яким колектив завдячував своїм існуванням. Тому в поховання клали різні речі — посуд (певно, з їжею та напоями), зброю, знаряддя праці, знаки високого соціального рангу (булави, скіпетри) тощо. З доби енеоліту з'являються дрібні золоті та срібні прикраси. Кожна річ була сповнена різноманітної символіки, що передавала світосприйняття та прагнення людей.

Загалом поховальні обряди доби бронзи яскраво втілюють, по-перше, ідею продовження життя, його відновлення, про що свідчить скорчена поза небіжчиків, яка імітувала положення дитини в утробі матері, і застосування вогню як очисної сили задля нового життя, а також вохри. Певно, активне використання вохри в поховальному обряді та в різних формах, особливо за доби ранньої бронзи (посипання могили та небіжчика, виготовлення "хлібців", конусів, брусочків, нанесення вохрою плям та знаків), було спричинено насамперед її кольором. Червона фарба здавна відігравала важливу роль у обрядах і символізувала вогонь, тепло, кров, а відтак — життя.

По-друге, в поховальних обрядах відбито ідею комунікації — зв'язку між світом живих та світом померлих, і ширше — між світом людей та Всесвітом, ідею переходу з одного стану в інший. В цьому переході велику роль надавали й худобі. Однією з найшановніших тварин був, певно, спочатку бик, а пізніше — кінь, що збігається і з їхньою значимістю в реальному житті. Схожість їх функцій в поховальному обряді, а саме поводирів, фіксується за однаковим розташуванням. Особливо показовим є накривання могили шкурою, знятою разом з черепом, нижніми частинами кінцівок та хвостом. Цей символ тварини інколи наближали, так би мовити, до реальності, виготовляючи опудало, яке клали в могилу. Символіку такого звичаю розкриває індоіранська міфологія, згідно з якою кінь мав перенести небіжчика в царство мертвих, звідки той повертався вже на опудалі коня.

Загалом у ритуальній практиці було задіяно всі різновиди свійської худоби і частково диких тварин. Функція худоби не обмежувалася переправою на той світ. "У дорогу" небіжчику клали кусень м'яса або й цілу тварину, яким він мав сам харчуватися та пригостити провідників і богів. Приносячи в жертву худобу, люди намагалися задобрити богів, аби худоба краще плодилася, множився рід людський, а також на випадок пошесті та інших незгод, щоб вдалою була зимівля тощо. У разі радісних подій необхідно було дякувати силам, що сприяли цьому. Певно, худоба виконувала й роль спокутувальної жертви.

З ідеєю переправи на той світ тісно пов'язано й використання транспортних засобів у поховальному ритуалі. Найдавніші знахідки возів та коліс відомі в похованнях ямної культури. Надалі ця традиція зберігається в колі степових народів. Ще одним засобом переправи на той світ був вогонь. Спалювання небіжчика символізувало приєднання до універсальної сили вогню. Крім того, вогонь у всіх народів світу виступав очисною силою для відродження до нового життя. Тому крім спалення провадили й інші ритуали — розводили багаття, обкурювали місце майбутнього поховання й саму могилу, підпалювали могилу, клали разом з небіжчиком деревне вугілля, ставили курушки.

Завершальною стадією влаштування поховальної споруди було зведення кур-

ганного насипу. Курган — це не просто насип із землі над могилою. Нерідко це досить складна архітектурна споруда, яка разом з могилами утворює складний ритуальний комплекс. Більшість з них функціювали впродовж століть і навіть тисячоліть, а відтак зростали їхня велич та складність. Адже більшість курганів — це пам'ятки не якогось одного народу. Народи рухалися, змішувалися, потісняли один одного. Але прихильники курганної традиції продовжували її. І вони не лише зводили нові кургани, а здійснювали поховання в існуючі, а відтак надбудовували старі насипи, додавали нові елементи до їхньої конструкції. Відомі кургани, що виступають своєрідними літописами давньої історії, утримуючи поховання від доби енеоліту до середньовіччя, тобто різних епох і різних народів.

Найпростішими є кургани, насипані з чорнозему, який брали поруч — тому навколо курганів нерідко помітні улоговини. Однак трапляються кургани складнішої конструкції. Особливо це стосується великих курганів, якими позначені поховання знатних осіб і які слугували своєрідними храмами просто неба. Їх зводили з дерну, викладали певним чином прошарки різного ґрунту, схили обмазували грязюкою, обкладали каменем або деревом. На вершинах курганів нерідко влаштовували ритуальні майданчики. Інколи вони передували зведенню насипу або влаштуванню поховання, а відтак здійснювалася закладка майбутнього храму, освячення його місця.

Зазначимо, що поодиноких курганів мало. Як правило, вони утворюють групи — курганні поля. Ланцюги курганів тягнуться вздовж вододілів річок — давніх доріг, шляхів перегону худоби, ними означували літні пасовиська окремих общин та місця осілості. Деякі курганні групи утворюють певним чином сплановані храмові ансамблі, де головні кургани поєднано валами, огородженими, натоптаними чи вимощеними дорогами (населення зрубної культури). Саме тому насипи набували фігурних форм [3]. Такі ансамблі, певно, позначають святині великих колективів — груп споріднених общин, які час від часу збиралися разом не лише на похорони та поминання, а й віддати шану пращурам і богам, посвятити молоде покоління до стану дорослих, справити весілля чи відсвяткувати прихід весни, обговорити всілякі важливі справи. Такі церемонії відбувалися урочисто: влаштовувалися трапези для богів і людей. Адже світ сповнений різними силами, доброзичливими і готовими нашкодити людям. Для того щоб цього не сталося, їх необхідно задобрити. Саме на це й спрямовувалися різні ритуали, в яких великого значення надавалося слову (молитви, заклинання, гімни), жесту (зокрема, й ритуальному танцю), сумісним трапезам з участю пращурів і богів. Задля цього різали худобу, готували напої та страви. Останнє добре засвідчено битим посудом та кістками тварин на спеціальних майданчиках, в ямках або просто на поверхні кургану або біля його підніжжя.

З поховально-поминальними обрядами та курганною архітектурою на нашій території пов'язані й так звані мегалітичні споруди, тобто з великих каменів. Серед них — кромлехи — своєрідні огорожі навколо поховання або насипу. Найграндіозніші з них зведено за доби енеоліту. Деякі найдавніші кургани оточено масивними сплющено-видовженими брилами, вкопаними вертикально впритул одна до одної. Інколи насип оточували дерев'яними колодами. Навіть невисокому насипу така споруда

[3] *Отрощенко В. В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 5—17.

надавала монументальності — величності, що справляло великий емоційний вплив на людей. Надалі ця традиція згасає, хоча звичай огороджувати могилу або насип невеликими каменями подекуди трапляється й пізніше. До мегалітичних споруд належать і вже згадані кам'яні гробниці.

З будівничими курганів пов'язано на нашій території й виникнення монументальної кам'яної скульптури. Найпростішою її формою є менгір — вертикально поставлений камінь видовженої форми, який здалеку нагадував постать людини. На кургані, що втілював модель Всесвіту, він, певно, символізував центр світобудови — світове дерево. За енеоліту з'являється й примітивна скульптура, яка дуже стилізовано передає людську постать: частково або повністю оброблені камені видовженої форми схематично зображують постать людини — з широкими плечима та ледь виступаючою голівкою. Ними іноді перекривали могили. Поруч з такими дуже примітивними витворами є й такі, де добре означено голову та обличчя, руки, деякі із стел вкрито карбованими знаками, орнаментом, зображеннями предметів, істот, сценами, за якими приховується складна символіка тогочасного мислення та вірувань. Найбільшого поширення кам'яні стели набули в ямній та кемі-обинській культурах. Пізніше ця традиція дещо згасає — вони трапляються рідше і є менш виразними. Традиція встановлення на курганах та над могилами кам'яних статуй відроджується за доби раннього заліза — у кіммерійців, існує у скіфів та інших народів, але вже в інших формах.

Наостанок зазначимо, що поховальні пам'ятки відбивають як реальне життя давніх колективів, зокрема різноманітний світ речей, якими люди користувалися і які клали разом з небіжчиком, їхній господарський та технологічний потенціал, так і надзвичайно складне для реконструкції світосприйняття, де смерть посідала важливе місце, оскільки не сприймалася як остаточне завершення життя, а лише як певний його етап.

5.6. Соціальна стратифікація суспільства

Процеси та тенденції, що розпочалися в суспільному житті на території України ще за доби енеоліту, набувають поширення за доби бронзи. Утвердження та подальший розвиток відтворюючого господарства стають ґрунтом для розвитку соціальної диференціації, зміцнення влади пізньородових та племінних структур, появи надплемінних утворень. Скотарський ухил в економіці населення України в цей час приводить до підвищення рухливості населення, з одного боку, і до збройних сутичок за худобу, яка дуже легко відчужується, — з другого. Оборонні споруди, що з'являються ще за Трипілля (Козаровичі, Жванець-Шовб, Костешти), стають розповсюдженим явищем за доби бронзи (верхній шар Михайлівського поселення, Лівенцівська фортеця, Байда та ін.).

Посилення ролі військових керівників у суспільному житті сприяє виділенню поруч з родоплемінною верхівкою військової знаті, яка в певних суспільствах стає панівною. Символами влади стають сокири, булави, колісниці, посох. Схематичні зображення воєначальників продовжують розвиток культу предків (стели з Наталівки, Керносівки та ін.). На думку фахівців, антропоморфні скульптури, що з'являються в Україні за часів міді — бронзи, можна ототожнювати з образом бога-людини й з володарем (царем). Тобто соціальне розшарування стає не тільки повсякденністю, а й знаходить своє відображення в релігії, за-

кріплюється в культі вождів-царів. Для соціальної стратифікації суспільства доби бронзи стає вже характерним складний кількачастинний розподіл. На думку М. О. Ричкова та Н. Д. Довженко, ямне населення поділялося на три основні соціальні групи: до першої належали поховання панівного прошарку, до другої — воєначальників, до третьої — рядового населення [1]. Не беручи під сумнів відносний розподіл ямного суспільства, вважаємо досить проблематичним пряме ототожнення двох перших груп населення з певними гілками влади без додаткового аналізу інвентарю та поховального обряду.

Просторове поширення різних верств ямного населення дало можливість М. О. Ричкову виявити райони концентрування соціально високих поховань, а саме: межиріччя Південного Бугу та Дніпра, де виявлено центр, в якому сконцентровано більшість культових споруд і значну щільність населення, та периферію, де переважають рядові поховання.

Соціальна стратифікація ямного населення вивчалася згаданими авторами лише за працевитратами, без аналізу поховального інвентарю та специфічних рис ритуалу, на що звернув увагу Д. Меллорі. Зіставляючи дані, отримані М. О. Ричковим та Н. Д. Довженко, з матеріалами Манича та інших територій, він зазначає, що між окремими соціальними ознаками немає взаємозв'язку. Тобто для ямного населення немає чіткого комплексу соціальних ознак [2]. Це може свідчити, з одного боку, про відсутність значної соціальної диференціації або лише про її початок, з другого — про те, що ямне населення, яке співіснує тривалий час з катакомбним, підпадає під владу останнього або знаходиться в певній залежності, що й обумовлює нестійкий характер соціальних ознак у похованнях ямного населення.

Теза про слабку соціальну диференціацію не витримує критики. Так, для Лівобережжя Дніпра З. П. Марина виділяє кургани, у спорудженні яких брало участь 50—60 осіб [3]. Потужні оборонні споруди Михайлівського поселення в верхньому шарі розглядаються О. Ф. Лагодовською, О. Г. Шапошниковою і М. Л. Макаревичем як свідчення наявності в ямного населення великих племінних центрів, що керувалися племінною верхівкою. М. Я. Мерперт вважав, що в ямного населення Волго-Дніпровського реґіону існували значні племінні угруповання, якими керувала знать на чолі з вождями.

Знахідки скіпетрів, кам'яних булав, візків, сокир розглядалися як інсигнії влади більшістю фахівців. Про атрибути осіб високого соціального рангу писали В. М. Даниленко та М. М. Шмаглій [4]. Численні знахідки деталей візків тлумачилися О. Ю. Кузьминою як відображення соціальної диференціації та поховання вищої індоєвропейської знаті [5].

Наведені дослідження та загальне місце ямних племен у соціальному роз-

[1] *Довженко Н. Д., Рычков Н. А.* К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988, с. 14—27.

[2] *Мэллори Д.* Курганы и социальная структура населения эпохи ранней бронзы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья в V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тез. докл. конф. — Тирасполь, 1994, с. 86—89.

[3] *Марина З. П.* Некоторые аспекты социальной структуры и идеология древнеямного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981, с. 66—71.

[4] *Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6, с. 1—12.

[5] *Кузьмина Е. Е.* Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ. — 1974. — № 4, с. 68—87.

витку населення півдня України не дозволяють припускати існування слабкої соціальної диференціації в цьому суспільстві. Так, висновки М. Д. Хлобистіної щодо окремого поховання чоловіків та жінок у населення ямної культури не знайшли підтримки.

Тому можливішим є інший варіант пояснення відсутності комплексу ознак у ямного населення. Нормальний розвиток ямного суспільства на певному етапі був порушений, можливо, катакомбним населенням, яке, за визначенням фахівців, тривалий час співіснувало з ямним. Аналіз періодизацій поховального обряду ямного населення засвідчує зростання катакомбних рис у ямному обряді. До речі, на користь такого припущення свідчить й те, що у пізній період існування ямного населення зменшується кількість поховань високого соціального рангу та збільшується й навіть превалюють поховання третього, нижчого, рангу. Саме так тлумачаться дані, отримані Н. Д. Довженко та М. О. Ричковим. Тобто проблема соціального розвитку ямного населення може бути вирішена, виходячи з гіпотези щодо існування в Північному Причорномор'ї за катакомбного часу складного етносоціального організму, де окремі етнокультурні групи населення поступово перетворювалися на соціальні групи, що й відбивалося в етнічному забарвленні соціальних ознак [6].

Соціальній сфері катакомбного населення тривалий час майже не приділялося уваги, за винятком кількох спроб О. Л. Круглова, Г. В. Підгаецького, М. І. Артамонова. Донедавна питання щодо соціального устрою та стратифікації катакомбного населення залишалося відкритим. Проте Т. Б. Попова, ґрунтуючись на даних про відтворююче господарство у носіїв катакомбної культури, вважала, що серед катакомбного населення відбувалася певна диференціація. Однак процес розкладу (трансформації) первісності лише починався.

Зацікавлення соціальними проблемами катакомбного суспільства з'являється у дослідників у 70—80-ті роки. Так, досить високий рівень розвитку економіки дозволив О. Г. Шапошниковій твердити, що серед катакомбного населення існували значна соціальна стратифікація і складна соціальна структура [7]. На це вказували парні поховання із примусовим умертвленням одного з небіжчиків [8]. І. М. Шарафутдинова, досліджуючи поховання з орнаментованими сокирами-молотками, також вважає, що останні є атрибутом осіб високого соціального рангу, а саме шаманів-жерців. На думку багатьох дослідників, знахідки візків та окремих їх частин у похованнях катакомбної спільності також є свідченням значного розшарування суспільства та приналежності похованих у цих могилах до вищого шару скотарських суспільств.

Розглядаючи соціальну структуру катакомбного населення Орель-Самарського межиріччя, І. Ф. Ковальова вважала її досить складною. За її спостереженнями, поховання майстрів, що притаманно катакомбній спільності, свідчать про їх високий соціальний рівень [9].

Новий поштовх до поглиблення розуміння соціальної структури катакомбного суспільства дала знахідка моде-

[6] *Пустовалов С. Ж.* До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991, с. 104—122.

[7] *Шапошникова О. Г.* До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури // Археологія. — 1971. — № 1, с. 22.

[8] *Рычков Н. А.* Опыт статистической характеристики коллективных погребений степных племен эпохи бронзы // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982, с. 85—105.

[9] *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов: по материалам культур бронзового века Левобережной Украины. Учебное пособие. — Днепропетровск, 1983.

льованих черепів у похованнях інгульської культури. За етнографічними паралелями, такий обряд був поширений серед народів, які знаходилися на переддержавному або ранньодержавному рівні. В середньому поховання з модельованими черепами в кілька разів перевищують середні показники поховань цього типу [10].

Досвід статевовікового аналізу поховань катакомбної спільності також виявив значні варіації у розмірах та оформленні катакомб, кількості та якості поховального інвентарю, що було викликано не лише статтю та віком померлих, а й їх соціальним статусом [11].

Спеціальний соціальний аналіз катакомбних поховань різних етнокультурних груп населення дав можливість виділити кілька окремих соціальних страт у кожній групі, встановити їх питому вагу, характерні ознаки, територіальне поширення.

Так, для інгульського населення найхарактернішими ознаками вищого соціального рангу виявилися: складне поховальне ложе, моделювання обличчя за черепом, колесо-колісниця, зброя, метал, розпис, насип тощо; для другого рангу — всі перелічені вище ознаки, до яких додаються також прикраси, знаряддя праці та досипка землі замість насипу; для третього рангу — або моделювання обличчя, або зброя, або насип [12].

Для четвертого рангу характерними є знаряддя праці, один або кілька горщиків, кістки тварин, просте поховальне ложе. Для п'ятого рангу — лише просте поховальне ложе. Шостий ранг відрізняється від попереднього тільки меншими розмірами поховальної камери.

Виділені групи можна інтерпретувати за інвентарем. Так, серед третього рангу знаті переважають воїни (катакомби зі зброєю). Моделювання пов'язується із служителями культу — жерцями, досипки та метал інтерпретуються як поховання заможних, очевидно, голів кланів або родів. Вся третя група знаті рівномірно трапляється на всій території поширення інгульської катакомбної культури. Наступний, більш високий, ранг знаті зосереджений лише у кількох місцях: на Південному Бузі — Криворіжжі, у Північному Криму та на р. Молочна. В останньому районі таких поховань удвічі більше, ніж на інших. Ця категорія поховань може бути інтерпретована як могили голів субсоціальних підрозділів інгульського суспільства, а також поховання членів родин вищої знаті. На цьому рівні, як правило, сполучаються окремі керівні функції: сакральні, світські (досипка та моделювання обличчя), громадської та військової (досипка і зброя) влади, сакральні та військові (моделювання та зброя). У могилах цієї категорії знаті поховальна камера закривається частиною візків-колісниць. Вищий прошарок знаті (3,0 %) об'єднує всі три керівні функції: владні, культові та військові. Як відомо, таке сумісництво широко практикувалося на Близькому Сході. Переважна більшість цих поховань зосереджена біля м. Молочанськ. Четверта група пов'язується з рядовим заможним, п'ята — рядовим незаможним населенням. Шоста група — як катакомби неповноправного населення.

---

[10] *Пустовалов С. Ж.* Обряд моделирования лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum. — 1999. — № 2, С. 222—255.

[11] *Пустовалов С. Ж., Черных Л. А.* Опыт формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982, с. 105—139.

[12] *Пустовалов С. Ж.* К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991.

Серед катакомб знаті з'являються так звані багатокамерні поховання із двома та більше камерами. Їм притаманні всі ознаки вищої інгульської знаті: вбиті силоміць люди, які повинні були супроводжувати своїх господарів у потойбічному світі. Такі поховання перевищують середні показники у 8—11 разів (лише за працевитратами). Якщо середні багатокамерні катакомби розташовані майже рівномірно по всьому ареалу інгульської культури, то великі зосереджені лише в небагатьох місцях. Переважна більшість середніх і великих багатокамерних катакомб знаходиться в районі м. Молочанськ [13].

Багатокамерні катакомби свідчать про появу спеціальних поховальних споруд для знаті вищого рангу. Показово, що серед багатокамерних катакомб у могилах знаті є поховання дітей, що може свідчити про спадковість влади. Колективні катакомби теж тяжіють до соціальних центрів, таких, як Молочанський та ін. Враховуючи мінімальні відміни між статевими групами, можна дійти висновку, що форма сім'ї у знаті починає вирізнятися. Катакомбна еліта прагне відокремити себе, обмежити коло сімей, які б мали доступ до влади. Особливо це помітно у інгульського населення.

У східнокатакомбних груп населення соціальна стратифікація виражена менше, ніж у інгульського. Серед першого виділяються лише чотири прошарки: перший — знать без підрозділу на окремі групи; другий — заможне рядове населення; третій — незаможне рядове; четвертий — неповноправні верстви. Для знаті виявилися характерними найбільші розміри поховальних споруд, наявність рову, пандуса, сходів, просте поховальне ложе, вугілля, крейда, зброя, метал, кістки тварин. Ознак, що притаманні похованням рядового населення, майже немає. Це слабкі вияви культу черепів (поховання окремих черепів, небіжчиків без голів тощо), знахідки коліс або візків — тобто ознаки, які в інгульському масиві притаманні знаті. Отже, соціальні страти східнокатакомбного населення відрізняються меншою вираженістю соціальних відмін. Соціальний розподіл східнокатакомбного населення, так само як і інгульського, варіюється за територіями. Так, в районі Нижнього Дону — Сіверського Дінця зафіксовано соціальний центр, де переважають поховання знаті, а у ранній період його існування незаможний прошарок відсутній.

Зіставлення територіального розподілу східнокатакомбного населення та інгульського за соціальними стратами у межах поширення інгульської культури виявило, що в тих районах, де переважають поховання інгульської знаті, майже відсутні поховання східнокатакомбної знаті, і навпаки. Якщо ввести хронологічний показник, то для Північного Причорномор'я, крім Донбасу, на пізньокатакомбному етапі знать у східнокатакомбного населення відсутня.

Тривале співіснування різних катакомбних культур та пізньоямного населення, зникнення подекуди знаті в східнокатакомбного населення, надто довге зберігання етнічних особливостей різними групами співіснуючого населення, особливості перехідних етнічних типів [14], які можуть бути інтерпретовані як відображення звичаю "анулома" [15], свідчать, що з трьох колишніх етносів утворюється ієрархічне суспільство, в якому інгульське населення відігравало головну роль, а східнокатакомбне та залишки ямного поступово займали все

---

[13] *Пустовалов С. Ж.* Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності // Археологія. — 1990. — № 3, с. 56—67.

[14] *Пустовалов С. Ж.* Этническая типология катакомбного населения Северного Причерноморья. — К., 1992, с. 71—72.

[15] *Куценков А. А.* Эволюция индийской касты. — Москва, 1983, с. 50.

нижчі щаблі громадської ієрархії. Якщо в межах кожної з етнічних груп превалювала станова система, тобто межі між окремими групами, рангами були розмиті, то перехід до вищої етносоціальної групи підпорядковувався спеціальним правилам і ставав можливим лише для чоловіків переважно за воїнські подвиги (серед інгульських поховань, що мають деякі ознаки східнокатакомбного етносу, набагато більше поховань зі зброєю), то для жінок це відбувалося шляхом шлюбу. Як бачимо, в основі катакомбного суспільства на теренах України лежала станово-кастова система, що потім, на новому грунті, відтворюється у ранніх арійців.

Існування станово-кастової системи у катакомбного населення Північного Причорномор'я обумовило необхідність підкреслення не тільки суто соціального статусу померлого, а й професійної належності. Ось чому тільки в катакомбних похованнях та якось пов'язаних з ними культур простежується традиція позначення в поховальному обряді професійної належності померлого. Крім зброярів, стельмахів та ливарників, відомі поховання ткачів, малярів, бальзамувальників та інших, які передусім обслуговували знать, тобто працювали на замовлення. Окремою і найчисленнішою групою професіоналів були воїни: колісничі, сокироносці, лучники, пращники та ін. [16] Загалом вони становлять близько 10 % поховань. З'ясувалося, що кенотафи теж належать до воїнських поховань, тому що вони, з одного боку, пов'язані з військовими похованнями, а з другого — з катакомбними із трепанованими черепами або якимись іншими слідами поранення кістяка.

Загалом інгульська катакомбна культура являла собою складний етносоціальний організм з центром у межах р. Молочна—Присивашшя—Південний Буг, де, на думку М. П. Оленковського та С. Ж. Пустовалова, було розташовано більшість поселень та короткочасних стоянок, де мешкали знать, воїни та ремісники, що їх обслуговували, де знаходилися культові споруди (Молочанське святилище, Кам'яна Могила). Центр оточувала скотарська периферія.

Наведені риси соціальної структури катакомбного суспільства, його особливості відповідають переважній більшості археологічних ознак державності та вторинної формації. До останніх років були невідомі катакомбні укріплені поселення, але знахідки на Байді (Мала Хортиця) дають можливість по-новому розглянути стіни верхнього шару Михайлівського поселення та інших пам'яток порожистої частини Дніпра. З'являються й свідоцтва наявності в катакомбний час знакової системи, що згодом поширюється серед зрубного населення [17].

Отже, можна твердити, що в інгульській катакомбній культурі, в широкому розумінні цього терміна, вже склався протодержавний організм, який не зміг до кінця реалізувати свій поступ до цивілізації, а скотарські суспільства, до яких належить й катакомбне, ледь могли досягти ранньодержавного ступеня соціального розвитку. Нестабільний рівень продуктивності господарства, кастова

[16] *Клочко В. І., Пустовалов С. Ж.* До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1, с. 118—141.

[17] *Илюшечкин В. П.* Сословноклассовое общество в истории Китая. — Москва, 1986, с. 396; *Пустовалов С. Ж.* Многослойное городище на оз. Малая Хортица (Байда) // Наук. праці істор. факультету Запорізького ун-ту. — Запоріжжя, 1998. — Вип. IV, с. 162—188; О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Воронеж, 1998, с. 22—51.

система, що позбавляла соціальних перспектив нижчі касти, негативно вплинули на його розвиток. Воно не змогло протистояти як ворожому оточенню, так і різкому погіршенню кліматичних умов. Межа державності знов не була перетнута.

За доби пізньої бронзи потужним центром, що визначав напрям соціального розвитку, стала зрубна культурна спільність. За нормою працевитрат та інвентарю В. В. Отрощенко [18] розділив зрубні поховання на три групи. Загалом соціально значущі поховання зрубного суспільства зосереджені на кордоні степу та лісостепу України. Серед них майже не відомі військові поховання. Поховання зрубної знаті містять насамперед майнові ознаки: метал (ножі), дерев'яні чаші з оббивкою металевими платівками, численних жертовних тварин (велику рогату худобу або коня). Останні інтерпретуються С. С. Березанською, В. В. Отрощенко, М. М. Чередниченко, І. М. Шарафутдиновою як власники худоби, а перші — як жерці. Трапляються поховання, де об'єднані жрецька та військова функції. Серед служителів культу також простежується соціальна диференціація. На пізньому етапі у населення зрубної культури різко скорочується поховання знаті [19].

Три рівні ієрархії виділяються й для поховань з інсиґніями влади. Це поховання з кам'яними сокирами, булавами, нагайками та жезлами. Іранська приналежність зрубної культури не викликає сумніву [20], тому соціальна структура цього населення добре реконструюється за даними іранського та арійського епосів. Проте військовий прошарок в Україні не мав владних функцій, тобто зрубне суспільство складалося з власників худоби, жерців та рядових общинників.

Зрубна побудова суспільства, клейноди влади, головним серед яких був жезл — стрижень з кістяним навершшям, справили вплив на суміжні з нею культури — сабатинівську, мар'янівську, бондарихінську та ін. Так, сабатинівське поховання біля с. Борисівка на Одещині трактується як поховання людини високого соціального рангу [21].

Соціальні відносини серед інших пізньобронзових культур на території України вивчені недостатньо. Можна припустити, що досить складною та розвиненою була соціальна структура населення культури Отомань, економіка якої досягла значних успіхів. Могильники комарівської культури теж свідчать про високий рівень станової диференціації. Для білозерської культури дослідники реконструюють складну соціальну структуру. Так, представників родоплемінної аристократії ховали у курганах, а решту населення — в ґрунтових могильниках. Усі складні білозерські поховання розташовані у південній частині ареалу культури, але майже всі постраждали від грабіжників.

Підсумовуючи розвиток соціальних відносин у населення доби енеоліту — бронзи, підкреслимо, що цей процес відбувався дуже важко. Найбільшого прогресу в енеоліті досягнуто трипільцями, які першими на терені України намагалися вийти за межі первісності.

---

[18] *Отрощенко В. В.* О социальном членении погребений срубной общности Поднестровья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979, с. 86—87.

[19] *Цимиданов В. В.* Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України). — Автореф. канд. дис. — К., 1997. — 22 с.

[20] *Членова Н. Л.* О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. — Москва, 1984, с. 259—268.

[21] *Черняков И. Т., Шмаглий Н. М.* Раскопки курганов на Днестровском лимане // АО, 1969 г. — Москва, 1970, с. 225.

Соціальні моделі трипільського типу, можливо, існували у лісостепового хліборобського населення і після загибелі трипільського суспільства.

Для епохи середньої бронзи соціальним орієнтиром стає катакомбне суспільство, яке, можливо, ближче за інших підійшло до формування держави. Зона його впливів сягає далеко за північ аж до Середнього Подніпров'я і далі. Сокири та булави, що стали інсиґніями влади ще за часів Трипілля, стають основним атрибутом володарів у катакомбний час. Висунення на перший план військової знаті зберігається в ранньозрубний час й після розпаду катакомбного етносоціального утворення.

Серед соціальних систем, які існували серед давнього населення України, найбільшого поширення набула станова система. Створення кастової або станово-кастової системи у катакомбному суспільстві обумовлювалося як різним походженням окремих етнічних груп, що увійшли до нього, так і різним загальнокультурним розвитком.

Для переважної частини суспільств простежується єдина емпірична закономірність: як правило, на початку існування спостерігається різке піднесення, а на більш пізньому етапі — тією чи іншою мірою — занепад. Жодне з них так і не перетнуло межі державності. Для останнього був необхідний більший розвиток продуктивних сил, що на території України було досягнуто вже у ранньому залізному віці.

5.7. Розвиток мистецтва та монументальної скульптури

Твори мистецтва входять до сфери духовних потреб людини. Їх появу не можна зрозуміти з позицій доцільності. Можливо, тяжіння до прекрасного є невід'ємним від людського єства, бо завжди супроводжує людину розумну. Доба бронзи становить особливу форму розвитку мистецтва в Україні, позначену приматом декоративності над образністю. Причини такого явища вивчаються мистецтвознавцями і не знаходять однозначного пояснення. Цікаві спостереження та міркування з цього приводу висловив російський археолог О. О. Формозов, який дійшов висновку щодо схильності до образного мислення в одних народів та відсутності такої в інших [1]. Однак необхідно зважати і на епохальні ритми розвитку мистецтва, співзвучні ритмам історії. Митцями класових суспільств цієї доби були створені такі шедеври світового мистецтва, як скульптури Єгипту з портретом Нефертіті, фрески палацу Міноса на острові Крит, золота маска-портрет Агамемнона з Мікен, хеттські наскельні рельєфи Язили-кая тощо. Європа ж, за винятком півдня Греції, включаючи Україну, продовжувала жити за нормами первісного суспільства, лише нагромаджуючи економічний, технологічний, культурний та політичний потенціали для стрибка у державність. Може й не дивно, що цей період нагромадження сил виявився скупуватим на мистецькі злети.

Витвори образотворчого мистецтва бронзової доби можна розділити на монументальні, пластику малих форм і графічні композиції. Проте панувало декоративно-прикладне мистецтво, яке виявлялося в оздобленні посуду, виробах з каменю, дерева, кістки та металів, облаштуванні жител і поховальних споруд.

Серед творів монументального мистецтва на окремий розгляд заслуговують наскельні малюнки та скульптура великих форм. Архітектура житлових

[1] *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству // МИА. — 1969. — № 165.

та культових споруд вже висвітлювалася у попередніх параграфах.

Наскельні малюнки умовно поділяються О. О. Формозовим на чотири типи: 1) печерні; 2) горизонтальні на відкритих площинах каміння; 3) на вертикальних площинах скель; 4) на окремих кам'яних брилах [2]. В Україні відомі усі типи наскельних малюнків, але лише деякі з них можуть бути пов'язані з добою бронзи.

Справжньою скарбницею первісного монументального мистецтва є комплекс гротів та навісів Кам'яної Могили біля м. Мелітополь [3]. Друга частина назви — "Могила" — щодо природного пісковикового останця серед рівного степу в заплаві лівого берега р. Молочна є умовна, тому що лише зовні нагадує могилу. Більшість малюнків Кам'яної Могили датовані кам'яним віком і лише частина з них залишена людьми бронзової доби [4].

Це брили із зображенням супряг биків, датовані першою половиною II тис. до н. е., та більш пізні брили з профільними зображеннями коней, колісниць та солярних (сонячних) знаків. Малюнки протиралися на площинах та зламах пісковику за допомогою реберчастих кавалків кварцю. Умовні зображення, що часом не піддаються розпізнанню, загалом губляться на тлі сотень прямих, кривих та перехрещених ліній, ямок, цяток, штрихів. Присутність у таких композиціях людини позначена зображенням однієї чи двох стоп, узутих або босих. Тобто перед нами не людина, а знак людини чи антропоморфізованого божества. Загалом малюнки на брилах Кам'яної Могили не можна і не слід сприймати, як картини реального життя. Насамперед це певні системи знаків, характерних для бронзової доби.

В останнє десятиліття наскельні малюнки відкриті у Горгано-Покутських та Буковинських Карпатах і на північному схилі хребта — Високий Бескид. Це переважно солярні знаки, датовані рубежем II—I тис. до н. е. і пов'язані з рухом фракійських племен у Прикарпаття [5].

Сім малюнків на стінах та стелі карстової печери біля м. Докучаєвськ Донецької обл. виконані вохрою. Розпізнані дві антропоморфні фігури, водоплавний птах та хвиля під ним, бик (?), косуля (?), знак-свастика, лук. Схожі знаки відомі на кераміці зрубної культури з курганів Північно-Східного Надазов'я, що дозволяє відносити зображення Докучаєвської печери до доби пізньої бронзи. Існує й інша точка зору, згідно з якою ці малюнки належать до доби середньої бронзи [6].

Окремі наскельні малюнки відомі у горах Криму, Миколаївській та Черкаській областях. Але їх зв'язок з добою бронзи менш переконливий. Загалом наскельні малюнки більш притаманні мистецтву жителів гір та кряжів, будучи жорстко пов'язані з виходами кам'яних порід. Але й степовики не минали можливості залишити свій знак на камені. Цікаво, що пам'ятка монументального мистецтва доби бронзи описана Геродотом: "біля ріки Тіра (Дністер) на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але завбільшки він у дві стопи" [7]. Цей "слід Герак-

---

[2] *Формозов А. А.* Наскальные изображения и их изучение. — Москва, 1987, с. 13—18, рис. 1—4.

[3] *Рудинський М. Я.* Кам'яна Могила. — К., 1961, с. 140; *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила. — К., 1986.

[4] *Гладилін В. М.* До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили // Археологія. — 1964. — Т. XVI, с. 87—88.

[5] *Бандрівський М. С.* Про "поганські" камені в Карпатах // Археологія. — 1989. — № 3, с. 109—117.

[6] *Привалов А. И., Посредников В. А., Кравец Д. П.* Живопись пещеры Архундьяс-Тарама (Северное Приазовье) // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1993, с. 58—82.

[7] *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. — К., 1993, Кн. IV, *82*.

ла" зіставляється зі "стопами" Кам'яної Могили, зображеннями стоп на антропоморфних стелах доби ранньої бронзи та у катакомбних похованнях.

Монументальна кам'яна скульптура бронзової доби впродовж тривалого часу була майже невідома, тому що більшість виявлених зображень відносили до енеолітичної епохи або до ямної культури. Остання ж ще донедавна розглядалася в системі пам'яток енеоліту. Практично лише у 80-ті роки відкриті нечисленні кам'яні фігури у ареалі поширення індоіранських племен у степовій зоні та фракійських у Карпатах, які можна датувати добою середньої та пізньої бронзи. Отже, традиція монументального різьблення по каменю, широко представлена скульптурою III та I тис. до н. е., не переривалася і у II тис. до н. е.

Величне антропоморфне зображення "голови-Сонця" відкрите в урочищі Камінь, біля с. Урич у північних передгір'ях Українських Карпат. Округле обличчя розмірами 2,5 × 1,5 м витесане над входом до невеликого навісу і орієнтоване точно на південь. "Очі" та "рот" передані місяцеподібними заглибленнями, а "ніс" — рельєфом [8]. Близька аналогія цьому зображенню виявлена разом із комплексом фракійських малюнків у Родопах у Болгарії.

Видатним явищем давньої культури України можна вважати рухому монументальну скульптуру. Найдавніші зразки її виготовлені ще за доби енеоліту в середовищі скотарів нижньомихайлівської та середньостогівської культур. Найбільшого поширення кам'яна скульптура набула у населення ямної спільності на теренах України, де виявлено, за підрахунками Н. Д. Довженко, до 330 статуй. Одиничні знахідки аналогічних скульптур виявлені на теренах республік Північного Кавказу, Росії, у Молдові, Румунії, Болгарії, Греції. Поява кам'яних стел на Північному Кавказі однозначно пов'язується з духовним впливом ямного населення України [9], так само, як і поширення їх на Балкани. Побутує думка, що власне ідея антропоморфності (антропоморфного божества) була запозичена скотарями Надчорномор'я ззовні — з півдня [10]. Проте чи не логічніше припустити, що вона зародилася в місцевому індоєвропейському середовищі

Стела доби ранньої бронзи (III тис. до н. е., с. Керносівка Дніпропетровської обл.).

---

[8] *Бандрівський М. С.* Вказ. праця.., с. 112, рис. 5.

[9] *Нечитайло А. Л.* Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991, с. 51—59.

[10] *Рычков Н. А.* К вопросу об антропоморфных стелах рубежа энеолита и эпохи бронзы // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979, с. 19—20.

з неодмінно чоловічою іпостассю усіх верховних богів [11].

Класифікація монументальної скульптури налічує чотири головні підрозділи: 1) стели з прямокутною чи округлою верхньою частиною; 2) антропоморфні стели з виступом-головою; 3) ідоли — антропоморфні стели з три-чотирибічними зображеннями; 4) фалоїдні камені (менгіри) [12]. Серед виробів першого та четвертого підрозділів є чимало природних, лише дещо підпрацьованих, кам'яних конкрецій відповідних обрисів. Другий та третій підрозділи включають зразки довершеної й стандартизованої роботи скульпторів. Виготовлені скульптури додатково розмальовувалися червоною та чорною фарбами й прикрашалися іншим чином. Спочатку їх встановлювали на святилищах, а потім використовували у поховальних ритуалах. Довершеним шедевром монументальної скульптури доби ранньої бронзи є Керносівський ідол з Дніпропетровщини. Колись ідол височів на одному з курганів понад р. Оріль. Висота статуї — 120 см, нижня частина пісковикової брили мала загострену форму й закопувалася в землю на третину висоти, а верхня зображує кремезного бороданя, лисого, з опущеними кінчиками вусів. Побутовому сприйняттю образу заважає зумисна оголеність фігури. Відсутність одягу, крім паска та взуття, дозволяє скульптору підкреслити статевий орган спереду й хвіст іззаду, створити на площині спини з хребта та ребер символічне дерево, яке ніби виростає з хвоста. Обабіч крони "дерева" — коло та квадрат з деревцем усередині кожної з фігур. Таким чином, хребту-дереву надано рис світового дерева, зі знаками неба і землі або Сонця й Місяця в кроні. Воно виступає міцним каркасом світобудови. З ним пов'язані події, увічнені на бічних гранях ідола. На правій — боротьба хаосу (недбало прокреслені зиґзаги) з космосом (ритмічні рядки класичного меандру). На лівій — зона хаосу звужена до подвійного зиґзаґу, затиснутого у лещатах меандру, а на звільненому від хаосу полі, попід гіллями дерева, вирізьблено акт творення — хвостатий чоловік запліднює жінку. Наступна сцена — полювання хвостатої людини на тварину — розміщено вже на передній площині ідола, попід молитовно складеними на грудях руками. Тут аж занадто багато зброї: лук, спис, дві бронзові сокири та одна кам'яна. Знак влади — булава — затиснута у правиці ідола. Поміж кам'яною та бронзовою сокирами зображено розпластану шкуру забитої тварини — свідчення вдалого полювання. Увесь цикл зображень на верхній частині стели передає світ сакрального. Сцени на лівій та передній площинах відтворюють подвиги хвостатої людини, тобто самого хвостатого божества-ідола.

Не менш цікавим є світ профанного, розміщений нижче пояса. Сам пояс у вигляді двох паралельних ліній, замкнених поперек статуї, без початку і кінця, є свого роду перехідною смугою між світами. Він відокремлює хвіст від хребта-дерева, що передбачає остаточну втрату чи звільнення героя від елементів звіриної подоби. Контури двох стоп, накладені на пояс обабіч хвоста-хребта, вказують на здатність героя здійснювати контакт між світами, перетинати розподільчу лінію. З іншого боку, розміщення стоп на поясі може вказувати на те, що втілений у камені персонаж стоїть в молитовній позі на колінах, звертаючись до Бога. Отже, ідол відтворює образ не Бога, а героїзованого предка-медіатора, наділеного надприродними здібностями. Обабіч кінцівок

---

[11] *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. — Москва, 1986.

[12] *Чмыхов Н. А., Довженко Н. Д.* О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987, с. 131.

стоп викарбувані ливарна форма та ложка-ллячка — інструментарій ливарника. Далі зображено вервечку домашніх тварин: вола на лівій площині, жеребця й кобилу — на передній. Понад кіньми вирізьблено піднятий фалос, що у конкретній мікрокомпозиції асоціюється з встановленим на святилищі менгіром. Поряд з фалосом прокреслений квадратний загін для худоби, від якого дві паралельні лінії переходять на праву площину ідола попід поясом. Загалом об'єкти й персонажі нижнього рівня віддзеркалюють аспекти господарського життя мешканців степу, їх турботу про збільшення й збереження поголів'я худоби, важливу роль металообробки [13].

Система зображень на Керносівському ідолі чітко відбиває й реальну стратифікацію суспільства з престижними — шаманство, полювання-війна і непрестижними — тваринництво, ливарна справа — видами діяльності. Зображення на інших ідолах та стелах доповнюють епічний цикл діянь хвостатого героя як версії міфу.

Антропоморфні скульптури катакомбної культури відомі менше. Їх виявлено 15. Вони тяжіють до пізньоямних, але відрізняються від останніх значно меншими розмірами. Стели катакомбної культури завжди перекривають вхід до катакомби, що й пояснює їх відносно невеликі розміри. Найвиразнішою є стела з с. Первомаївка на Херсонщині, яка передає поясне зображення бородатого чоловіка із складеними на грудях руками. Аналогічні скульптури вирізьблювали, напевне, і з дерева. Так, у похованні катакомбної культури біля с. Виноградне на Запоріжжі вхід до підземної усипальниці був закритий фалоїдним зображенням з дерева.

Н. О. Ніколаєва та В. О. Сафронов опублікували два антропоморфні барельєфи, зафіксовані на стінах катакомби у кургані біля м. Гірське на Луганщині. Це зображення бороданів з підкресленими бровами, западинами очей, носом та широко відкритим начебто у крику ротом [14]. На жаль, рівень документованості та достовірність цього відкриття не можна перевірити, тому що звіт про дослідження не був зданий до Наукового архіву Інституту археології НАН України.

З пам'яток культури багатопружкової кераміки відомі лише дві антропоморфні фігури: кам'яна та дерев'яна. За розмірами вони близькі до катакомбних.

Понад 10 кам'яних фігур зрубної культури відомо в Нижньому Подніпров'ї та на Донбасі. Належать вони до тих самих трьох класів, крім ідолів, що й кам'яна скульптура інших індоіранських племен бронзової доби. Найвиразнішу з антропоморфних стел цього періоду виявлено у ровику кургану 10 біля с. Велика Білозерка на Запоріжжі. Боковими виїмками виділено округлу голову, а очі, ніс та рот — неглибокими борозенками.

Окремі антропоморфні та фалоїдні зображення виявлені також на пам'ятках сабатинівської та білозерської культур. За формою вони подібні до кам'яних фігур зрубної культури. Підкреслюючи безперервність індоіранської традиції виготовлення антропоморфних скульптур, зазначимо, що скульптура II тис. до н. е. виконана грубіше та примітивніше порівняно з шедеврами монументальної антропоморфної пластики племен ямної та кемі-обинської культур III тис. до н. е.

Антропоморфна та зооморфна пластика малих форм відрізняється від монументальної скульптури не лише

[13] *Крылова Л. П.* Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976, с. 36—46, рис. 1—4.

[14] *Николаева Н. А., Сафронов В. А.* Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа. — Орджоникидзе, 1981, с. 13—14, рис. 11.

розмірами, а й сферою обігу. Вироби малих форм призначалися для домашнього ужитку, супроводили людей у повсякденному побуті й готувалися ними до урочистих подій.

Від середини III тис. до н. е. у ареалі розселення індоіранських племен на півдні України, а особливо серед носіїв інгульської катакомбної культури, набуло поширення виготовлення так званих модельованих черепів, тобто відтворення рис обличчя померлої людини на її ж черепі за допомогою спеціально підготовленої глиняної суміші. Технологія моделювання обличчя на черепі досить складна. З відтятої голови небіжчика видалялися усі м'які тканини. На лицьову частину очищеного черепа накладався тонкий шар пластичної маси (суміш глини, землі, подрібнених вуглинок, вохри та кісток на жировій основі). При цьому ретельно замазувалися порожнини очей, носа, вух, а далі моделювалися стулені повіки, ніс, щільно стулені губи. Пластичною масою вкривалася лише передня частина обличчя — від надбрівних дуг до підборіддя. Змодельоване таким чином обличчя та вільна від глини тім'яна частина черепа додатково розфарбовувалися вохрою. Відкрито близько 100 оброблених у такий спосіб черепів. Усі зразки, які збереглися найкраще, позначені рисами індивідуальності, що дозволяє вбачати в них портрети людей доби бронзи. Більшість знахідок зосереджено в курганах, розташованих вздовж правого берега р. Молочна у межах Запорізької обл.

Л. А. Новікова простежує традицію виготовлення модельованих черепів від VII—VI тис. до н. е. у Палестині до сучасних народів Океанії. На її думку, це та "лінія портрета" у мистецтві, що бере початок від натурального макета палеолітичної доби — одного з різновидів маски. Підмічено, що частина черепів з глиняними накладками є безобразною, коли процес моделювання обмежений лише замазуванням отворів лицьової частини черепа, тобто зняттям образу. Отже, другий етап моделювання — створення антропоморфного образу — призначався для обраних, а не для всіх [15].

За доби бронзи майже переривається практика виготовлення дрібних статуеток жінок, що була поширена в енеолітичних племен трипільської культури. Відгомін енеолітичної традиції простежений на трьох статуетках з поховання катакомбної культури біля с. Бірюкове на Луганщині. Крихітні зображення жінок з наміченою головою та трикутними стегнами були орнаментовані по обрисах насічками і нагадують пізньотрипільські. З іншого боку, ці фігурки близькі до статуеток з Ульських курганів доби середньої бронзи у Передкавказзі.

Певний розквіт дрібної глиняної пластики відбувається за доби пізньої бронзи у фракійських, праслов'янських та іранських племен. Його можна пов'язати з інтенсифікацією хліборобства. Антропоморфні статуетки, як чоловічі, так і жіночі, трапляються вкрай рідко. Виділимо знайдену в Блищанках Тернопільської обл. глиняну іграшку-брязкальце у вигляді чоловічої фігури. Досконалим зразком антропоморфної пластики є жіноча статуетка скрипкоподібної форми з фракійського городища Нижнє Кривче Тернопільської обл. Жінка вбрана у спідницю, підперезану паском на тонкій талії. Фактура тканини передана орнаментом у вигляді горизонтальної ялинки. Оголені груди позначені двома крапками. На шиї — дворядне намисто, на спину спадає довге волосся, заплетене у п'ять кіс. На руках та спині помітне татуювання — вертикальні ялинки. Голівку аналогічної статуетки

[15] *Новикова Л. А.* Маска в культуре // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — Санкт-Петербург, 1991, с. 11—14, 30.

виявлено на городищі Лисичники. Ці шедеври дрібної пластики виготовлені у стилі антропоморфних статуеток з Кікладських островів Греції [16].

Значно більшою є кількість глиняних фігурок тварин. Лише на території Правобережного Лісостепу їх виявлено 25. Здебільшого це домашня тварина взагалі, без конкретизації виду. В окремих зразках можна вгадати зображення свині, корови, коня, вівці. На поселенні куль- тури Ноа в Румунії виявлено фігурку дракона з роззявленою пащею та частоколом шпичаків на вигнутій спині [17]. Саме такий тип дракона згодом став популярним в українських керамістів. На відміну від трипільської зоопластики за доби пізньої бронзи фігурки ліпили начебто поспіхом, лише в окремих випадках пробляючи деталі. Можливо, вони призначалися для разового використання. У фракійського населення улюбленим був кінь, у праслов'ян білогрудівців — бик.

Окрему групу дрібної пластики складають фігурки пташок на конічній підставці. Вони відомі у праслов'янських племен Правобережної України. Зображувалася, найімовірніше, курка, тому що кістки саме цієї птиці виявлено на поселенні Собківка біля Умані та на Чорноліському городищі. На спині та шиї птахів штриховкою позначене пір'я. А на одній із пташок з Висоцького могильника на Львівщині відтворено навіть сюжетну композицію: три хрести у колах, бик, кінь, людина (?) [18]. У фракійських племен особливою популярністю користувався поряд з конем образ качки. Це підтверджується знахідками шумливих прикрас у вигляді строєних кілець та підвісок, на яких зображені качині голівки з с. Кудринці Тернопільської та с. Смереківки Львівської областей [19].

Поряд з антропо- та зооморфними фігурками виготовлялися глиняні "паляниччки", "коржі", "зерна", "пироги з начинкою", фалічні зображення. Тема хліба користувалася підвищеною увагою у хліборобських племен вже за доби бронзи. Носії катакомбних культур виготовляли керамічні моделі колисочок та санчат.

Графічні сюжетні композиції відомі лише на обмеженому колі виробів. Найкращою серед них є композиція на нижній щелепі бика, де зображені схематичні будівлі обабіч шляху, череди корів та коней, що тягнуться до села та оброблених клаптиків поля. На зворотному боці щелепи вигравіровано складний геометричний візерунок [20]. На цій щелепі, яка, можливо, була калатачкою шамана, відтворено картину хліборобсько-скотарського осілого побуту, показового для доби бронзи. Інші ж сюжетні композиції більш схематизовані й постають швидше рядками знаків, ніж конкретними зображеннями. Виділяється сюжет перевтілення людини на стрілу на посудині зрубної культури з Бахмутівки Луганської обл. Певне коло сюжетів ще потребує належної інтерпретації.

Мистецтво доби бронзи засвідчує наявність образного мислення у давнього населення України, втіленого у блискучу галерею антропоморфних стел-ідолів — прообразів слов'янського Святовита — Збруцького ідола.

---

[16] *Крушельницкая Л. И., Малеев Ю. А.* Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды) // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990, с. 126—128, рис. 42, *4*.

[17] *Floresku A. C.* Repertoriul Culturii Noua-Coslogeni din Romania // Cultura si Civilizatia la Dunarea de Jos. — Vol. IX. — Calarasi, 1991. — P. 267, fig. 95, *1*.

[18] *Телегін Д. Я.* Мистецтво періоду неоліту та епохи міді-бронзи // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1, с. 36, рис. 15.

[19] *Крушельницька Л. І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття та Волині з племенами Східної та Центральної Європи. — К., 1985, с. 99, рис. 28, *4—5*.

[20] *Березовец Д. Т.* Рисунки на челюсти быка // СА. — 1958. — № 4, с. 194—196.

5.8. Розвиток знань про природу та суспільство

За доби бронзи значно зріс творчий потенціал людини, а обсяг знань, нагромаджених впродовж тисячоліть, істотно поповнився та сягнув якісно нового рівня. Йдеться насамперед про раціональні знання, які безпосередньо впливали на практику реального життя: покращували побут людей, їхнє здоров'я, розширювали можливості освоєння сил природи, а відтак сприяли інтенсифікації виробництва, яке й було визначальним чинником прогресу. Через досить густу заселеність Європи екстенсивні методи господарювання, спрямовані на освоєння нових територій, все більше поступалися інтенсивним, зорієнтованим як на раціональне користування природними ресурсами, так і на їхнє окультурення, тобто примноження життєдайних сил природи.

Хоча за доби бронзи залежність від навколишнього середовища була ще досить відчутною, все ж добробут людей залежав і від їхньої працьовитості та кмітливості, і від духовної та технологічної оснащеності спільнот — тобто, зрештою, від рівня знань та практичного їх застосування. Коло цих знань значною мірою приховано від нас пітьмою давнини і тому, що не зафіксовано письмово, і тому, що матеріальні рештки життєдіяльності людей тих часів погано збереглися, і тому, що важко декодувати наявну інформацію. Однак невтомні пошуки археологів поступово збагачують наші уявлення про досягнення цієї доби.

У самій назві окремого періоду в давній історії — бронзова доба — вже відбито одне з істотних зрушень у творчому потенціалі первісних людей, а саме винайдення ще одного (після кераміки) штучного матеріалу — бронзи, яка є сплавом міді з оловом, свинцем або арсеном. Винахід було зроблено передньоазійським населенням у V тис. до н. е. і поступово стало надбанням інших народів. Завдяки контактам з мешканцями Балкано-Карпатського та Кавказького реґіонів у III тис. до н. е. бронзові речі потрапляють і на нашу територію. Спочатку досить рідкісні бронзові речі оберталися переважно в соціально-престижній сфері, виступаючи відзнакою високого соціального рангу, тому й представлені прикрасами. Разом з тим бережливе ставлення до імпортних металевих виробів привело до освоєння переплавки спрацьованих та пошкоджених речей і виготовлення нових. А з II тис. до н. е. на нашій території виникає власне бронзоливарне виробництво — спочатку на імпортній сировині, а згодом і на власній — на ґрунті освоєння рудних покладів Донбасу.

Відтак розширюється сфера соціальної практики і з'являються нові професії: рудокопів, металургів, ливарників, майстрів з виготовлення ливарних форм тощо. Поява досконаліших та значно більшої кількості знарядь позитивно відбилася на інших сферах діяльності — землеробстві (розквіт яскравої сабатинівської культури збігається з піком розвитку металургії бронзи) та досить відчутно на скотарстві, деревообробці, військовій справі тощо. Можливо, спектр впливу металургійної справи був ще ширшим. У всякому разі саме на цей час припадає ціла низка суттєвих зрушень у технологічній оснащеності спільнот. Серед них — поява орного землеробства, що надало можливості розширити посівні площі, а також якоюсь мірою полегшити працю хлібороба. Принагідно зазначимо, що якихось інших зрушень у агротехніці цього часу не відмічено.

Соціально-економічна значимість металу, його дорожнеча, особливо на перших порах — до відкриття руд Донбасу, привели до того, що він стає еквівалентом обміну. Це якоюсь мірою засвідчено не лише поширенням скарбів бронзових речей та ливарних форм, особливо притаманних добі пізньої бронзи, а й прагненням до створення вагової системи, чого вимагало й дотримання рецептури для отримання якісного сплаву. На ґрунті дослідження об'ємів ливарних форм з пам'яток катакомбної культури намічається ваговий стандарт, величина найменшого еквівалента якого дорівнює приблизно 6 г. Це є, до речі, додатковим аргументом на користь існування системи обрахування дванадцятками, яку дослідники вважають притаманною давньоєвропейському населенню [1].

За доби бронзи худоба значно ширше залучається до трудового процесу, стає активним помічником людини, що знаменує вищий рівень доместикації. Саме для цього часу твердо зафіксовано наявність колісного транспорту, хоча, можливо, його було винайдено раніше. Значення цього винаходу можна оцінити, якщо усвідомити, що люди усі вантажі переносили на собі або тягли на волокушах чи санях. Враховуючи рухливий спосіб життя в степу, віз набуває особливого значення і, в свою чергу, сприяє підвищенню мобільності. Найдавніші вози на суцільних дерев'яних великих колесах були важкими та незграбними, їх могли тягти лише воли. Однак з II тис. до н. е. відомі вже й легкі візки на двох колесах, а згодом почали виготовляти колеса зі спицями.

Поступово зростає не лише господарська, а й військова оснащеність спільнот. Воїни на колісницях, долаючи величезні відстані, прокладають нові шляхи міграцій. Їхня поява в різних куточках Євразії фіксує розселення індоіранських народів — однієї з гілок індоєвропейської спільноти. Мобільності та сили степовому населенню згодом додають винайдення досконалої (твердої) вуздечки та поява воїнів-вершників. Все це надзвичайно розширило межі контактів та значно прискорило обмін інформацією.

Вирощування та виховання різних порід свійських тварин, робочої худоби — волів та коней добре засвідчено остеологічними матеріалами [2], а догляд за нею обумовлював певні знання з ветеринарії та тренінгу. Особливо це стосується бойових коней. Кінь у бою з вершником або запряжений у колісницю повинен бути слухняним, мобільним, прудким та не боязким. Не викликає сумніву, що науку вирощування бойових коней в Північному Надчорномор'ї знали досконало. Свідченням цьому є, зокрема, трактат Кіккулі про тренінг коней у хеттів [3]. Можна спитати, до чого тут якийсь Кіккулі? Та якщо врахувати, що Кіккулі був мітаннійцем, а в державі Мітанні правляча верхівка була прийшлою, індоєвропейською за мовною належністю, а це прийшле населення в східних джерелах характеризується як добрі конярі, що вдосконалили тут тактику бою на колісницях, то виходить, що саме Кіккулі скористався кращими надбаннями цієї науки. Відомо, що індоіранці з'явилися на півночі Передньої Азії на початку II тис. до н. е., а Кіккулі склав свій трактат десь у середині XIV ст. до н. е.

Зрозуміло, що тисячолітні навички спілкування з худобою, її вразливість

---

[1] *Черних Л. А.* Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я // Археологія. — 1995. — № 4, с. 117—131.

[2] *Березанська С. С., Отрощенко В. В.* Бронзовий вік // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1, с. 447—448.

[3] *Ковалевская В. Б.* Конь и всадник. — Москва, 1977, с. 41.

до збоїв у харчуванні та хвороб спричинили і якісь способи лікування. Тим більше, що на цей час люди вже знали цілющі сили багатьох рослин та інших речовин. Але розкрити їх конкретний зміст ми не можемо, так само як і більшість досягнень у медицині.

Вікова практика розтинання тварин, закладена ще мисливцями, сприяла пізнанню їхньої анатомії. Щодо анатомії людини, то в цьому певну роль відігравала поховальна практика. В похованнях доби бронзи трапляються розчленовані кістяки з відділеними головами. Населення ямної культури, і особливо катакомбної, практикувало зрідка й такі процедури, як вивільнення голови та всього тулуба від м'яких тканин, якісь примітивні способи муміфікації. Однак важко сказати, якою мірою тоді люди усвідомлювали зв'язок певних органів з конкретними функціями організму та важливість цих функцій для підтримки і збереження життя. Однак у лікувальній практиці це відігравало позитивну роль, що частково засвідчено антропологічними рештками.

На кістяках доби бронзи нерідко трапляються травми — сліди ударів, нанесених гострими чи тупими предметами, переломів та патологічні зміни, викликані певними хворобами. На цьому ґрунті дослідники дійшли висновку, що в деяких випадках потерпілим надавалася кваліфікована допомога: загоєння ран, лікування переломів, знеболювання. Останнє, можливо, стосується й зубного болю, оскільки відмічено поширення карієсу. Виконували досить успішно й такі складні операції, як трепанація черепа — і з метою ліквідації осколків кісток від пролому черепа, і з якоюсь незрозумілою іншою метою. І це робилося зі знанням справи. Зокрема, у випадках спеціальної трепанації (а не через поранення) її провадили в місцях, віддалених від великих вузлів кровоносних судин.

Загальне покращання добробуту і, певно, "медичного" обслуговування відбилося й на протяжності життя: якщо за доби ранньої бронзи найбільше жінок помирало у віці до 25 років, то надалі — в межах 25—35 років та старшому віці (35—45 років). Меншою мірою це стосується чоловіків, які загалом жили трохи довше, а шанс дожити до 35—45 років та й довше для них був більшим, аніж для жінок, впродовж усієї доби бронзи [4]. Ці зміни відбивалися й на темпах приросту населення, яке поступово збільшувалось.

Прогрес у господарській діяльності визначався не лише новими технологічними винаходами, а й досконалішими формами її організації. Цьому значною мірою сприяло винайдення календарів, які виступали однією із складових успішного ведення хліборобства й скотарства. Орієнтовані на прямі потреби життя, а не просто на лічбу часу, вони визначали початок певних робіт, наприклад оранки, сіянки або вигону худоби на літні пасовиська. Не дивно, що саме із впровадженням хліборобства й скотарства пов'язують активну розробку календарів у різних куточках світу. Не викликає сумніву, що існували календарі й у давніх хліборобів та скотарів України. Та чи збереглися вони? Тут увагу археологів привернули орнаменти на посуді. І в цьому є певна логіка. Адже орнаменти, головною рисою яких є повторюваність і ритмічність, як і календарі, зрештою з'явилися з усвідомлення певної ритмічності в природі. Однак орнаменти (йдеться про посуд зрубної культури) дещо нестандартні, і хоча ритмічність в них загалом зберігається, певні елементи орнаменту можуть різнитися досить суттєво не лише за ра-

[4] *Круц С. И.* Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — К., 1984, с. 87—89.

хунок ускладнення або спрощення (скажімо, пусті ромби чи трикутники й заштриховані, доповнені якимись знаками чи ні), а й через поєднання в одному ряду різних фігур, коли, наприклад, ряд ромбів продовжує зображення хрестів. Таким чином, повторюваність і ритмічність тут порушуються якимсь іншим ритмом, прихованим від нас та переданим поєднанням різних фігур чи знаків, на що вказують і певні розриви в орнаменті, означені чистим полем або якоюсь оригінальною позначкою.

Однак спроба виявити певні закономірності в кількісному розподілі елементів орнаменту дозволяє лише з незначною часткою вірогідності говорити про певні пріоритетні числа та існування в цьому середовищі календаря з 12 основними і 13 додатковим місяцями. Відтак не заперечується існування й інших календарних систем, тобто з іншим поділом року [5]. Зауважимо, що інтерес до цієї теми виник нещодавно, тому можна очікувати нових результатів.

Складення календарів вимагало певних спостережень за рухом небесних світил і вияву певної періодичності у зміні їхнього положення на небосхилі або стану, наприклад, Місяця, а також співвіднесення з іншими явищами природи, скажімо льодоходом, появою першої зелені, розквітом певних рослин або нерестом риби, тривалістю холодів чи теплої пори року. Таку роботу в первісних суспільствах виконували жерці, оскільки саме вони керували ритуалами, спрямованими на підтримку єдності та стабільності всього світу, що й було в очах тодішніх людей запорукою нормального життя. Ритуальна діяльність, тісно пов'язана з повсякденним життям, вимагала певної обізнаності жерців, тобто їхньої спостережності за життям та станом природи та, головне, за виявами певних закономірностей її функціювання, що зрештою й вилилося в календарні системи. З цієї точки зору припущення, що кургани на нашій території були своєрідними обсерваторіями, є досить вірогідним. Жерці як люди, наділені особливими функціями та особливими знаннями, оберігали монополію на ці знання, а відтак повинні були мати місце для їх отримання та збереження. І курган як святиня, як храм і як висока споруда, з якої відкривався широкий краєвид, виступав чи не найкращим місцем для усамітнення жерців, уважних спостережень і якихось нотатків для запам'ятовування. В цій діяльності жерців лежать витоки астрономічної науки, яка тоді була тісно пов'язана з астрологією.

Зростання інформаційного потенціалу викликало потребу в його фіксації. Однак багата символіка, представлена орнаментами й орнаментальними композиціями, різноманітними зображеннями на посуді та інших речах лишається для нас значною мірою утаємниченою, а успіхи в її розшифруванні прогнозувати важко. Серед таких зображень привертають увагу окремі знаки та згруповані в композиції, що оперізують за периметром посудину або утворюють певні скупчення. Найчастіше вони трапляються на посуді зрубної культури. Різноманітність знаків, поєднаних в єдину композицію, відсутність ритмічності в їхній організації чітко виділяють їх з кола орнаментальних сюжетів та надають схожості з писемністю. Однак інтерпретація цих оригінальних зображень як протописьма свого часу викликала різку критику тому, що суперечила панівній гіпотезі, що обстоюється сучасною наукою, стосовно виникнення письма, а саме: від піктограми до ідеограми, а через неї до літерного. Знаки ж на зрубному посуді не мають витоків у ви-

[5] *Беседин В. И., Сафонов И. Е.* Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА. — 1996. — № 2, с. 22—33.

гляді піктограм (письма малюнками), тобто реальних конкретних зображень, оскільки і попередній традиції, і самій зрубній культурі притаманний геометричний орнамент. Тому йшлося про виникнення письма шляхом виокремлення певних знаків з орнаменту, що дійсно є сумнівним. Однак, як то часто буває, критика лише сприяла подальшій розробці цієї проблеми, що ще гостріше поставала у зв'язку з нагромадженням нових джерел.

Незважаючи на значне розмаїття, В. В. Отрощенку вдалося розкласифікувати знаки на п'ять основних груп, а в їхніх межах виділити певні варіації. Початковий список з 31 різновиду знаків [6] на сьогодні поповнено ним ще двома. Серед знаків є складні, у вигляді рамок з "вписаними" в них різноманітними знаками, і прості, наприклад всілякі хрести (прямі, навскісні, із зігнутими кінцями) або геометричні фігури (прямі лінії, дуги, кути, овали тощо). Є знаки тотожні літерам слов'янської чи латинської абетки або схожі на них, а також піктограми, тобто знаки, що передають образи істот або предметів. Відтак це "письмо" постало як система змішаного типу, що поєднувало знаки-образи, знаки-числа і, що мало вірогідно, літери. Витоки її певних елементів В. В. Отрощенко вбачає в місцевій образотворчій традиції. Він же спробував розшифрувати деякі знаки.

Наостанок зазначимо, що в ототожненні вказаних знаків з протописемністю є момент нетрадиційного шляху виникнення писемності. Однак чи є він таким неймовірним, якщо врахувати, що йдеться не про первинні осередки виникнення писемності. На час побутування зрубного населення писемність існувала в Єгипті, Азії та на півдні Європи. Активні контакти східноєвропейського населення з Крито-Мікенським світом добре засвідчені археологічними джерелами, а відтак його потреби в письмі могли живитися цим спілкуванням. Такий аргумент прибічників зрубного протописьма є досить вагомим. Однак спроба його дешифрування ускладнюється тим, що воно так і не розвинулося в справжнє письмо.

Загалом досягнення народів доби бронзи стали суттєвим підґрунтям для подальшого поступу, пов'язаного з добою залізного віку.

5.9. Розвиток військової справи у первісному суспільстві

Початок формування такого явища суспільного життя, як військова справа, на теренах України належить до часів неоліту — доби становлення відтворюючого господарства, появи хліборобства та скотарства. Розповсюдження цих нових форм господарської діяльності супроводжувалося масовими міграціями населення з Малої Азії та Балкан, витісненням мезолітичних мисливських племен на північ, в ліси та болота, боротьбою за родючі землі та добрі пасовища. Саме в цей час в Україні з'являються вироби, які можна трактувати як першу спеціалізовану військову зброю — булави та різні види сокир-молотів.

Більшість типів цих виробів наслідують форми, що характерні на той час у Балканському регіоні. Це пояснюється

[6] *Отрощенко В. В., Формозов А. А.* К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья // Studia praehistorica. — Т. 9. — Sofia, 1988, с. 147—178.

тим, що у поширенні відтворюючого господарства на теренах Східної Європи і передусім в Україні провідну роль відігравали балканські племена. Саме вони брали безпосередню участь у виникненні таких культурних явищ, як раннє Трипілля в лісостеповій зоні країни та пам'ятки маріупольського типу в степовій зоні [1].

Кам'яні булави та сокири-молоти виготовлялися переважно з твердих порід каменю (наприклад, з порфірито-діабазів та нефритів). Всі вони відзначаються єдиною технікою обробки поверхні, добре відшліфовані й мають просвердлені отвори-провухи. Така складна на той час техніка обробки твердих порід каменю зародилася на Близькому Сході, а з кінця VI тис. до н. е. поширилася на Балканах, а пізніше і в Східній Європі.

Озброєння часів неоліту-енеоліту (V—IV тис. до н. е.) ще не дозволяє ставити питання про виділення професійних воїнів. Зброя цього часу досить типова й одноманітна: лук та стріли з кременевими вістрями, спис-дротик з кременевим вістрям, сокира-молот, або клювець, булава. Військова сила тієї чи іншої спільності здебільшого залежала від кількості озброєних людей, а не від якості зброї чи організації війська. Але привертає увагу те, що серед матеріалів Маріупольського могильника є поховання окремих людей, які мали захисний обладунок з кістки та ікол вепра у вигляді шоломів і нагрудників-пекторалей. При небіжчиках знайдені молоти складної форми, виготовлені з крихкого каменю — нефриту. Такі предмети не могли використовуватись як зброя або знаряддя праці, а були "скіпетрами" — знаками зверхності власника. Тож перед нами, вірогідно, ілюстрація початку виділення військових вождів, формування суспільства типу чифдому. Цікаво, що цю пам'ятку знайдено в степу і залишено скотарськими племенами. Вже з початкового етапу становлення степових скотарських суспільств ми бачимо у них відносно більш розвинену військову організацію, що обумовлювалося структурою економіки та способом життя.

У хліборобських племен трипільської культури вперше на нашій території з'являються фортифікаційні споруди — рови та невеликі вали навколо поселень, які розташовуються на важкоприступних мисах та пагорбах [2]. На пізньому етапі зафіксовані більш розвинені прийоми: житла розміщували так, щоб вони утворювали кола, причому в зовнішньому колі будинки з'єднувалися в єдину оборонну лінію за принципом будівлі-стіни. Цікаво, що укріплені поселення трипільської культури були розташовані в центральних районах її поширення, а не на кордонах. Це свідчить, що військова активність степовиків на той час була ще незначною, а військові сутички здебільшого точилися між самими "трипільцями".

Як бачимо, становлення військової справи на теренах України пов'язано з поширенням балканських землеробсько-скотарських протоцивілізацій, що сприяло швидкому розвитку озброєння та появі оборонних споруд.

Військова справа наступної епохи — доби бронзи — в Україні характеризується значними змінами. З'являється металева зброя, поряд з намаганнями втілити у металі традиційні форми кам'яної зброї (черешкові вістря до стріл та списів, сокири) спостерігається поява нових типів, специфічних для мета-

---

[1] *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на Украине. — К., 1989; *Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.

[2] *Збенович В. Г.* Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія. — 1975. — № 15, с. 32—40.

лу, — втульчастих вістрів до списів та кинджалів. Водночас зберігаються традиційні неолітичні типи кам'яної зброї — кам'яні вістря до списів та стріл, булави, сокири-молоти, крем'яні кинджали, але кількість їх значно зменшується. Починає переважати металева зброя, хоча кам'яна на початку цієї доби ще залишається основною для всіх верств суспільства. З розвитком металургії металева зброя набуває все більшого поширення, поступово витісняючи кам'яні знаряддя.

З середини III тис. до н. е. в Європі починається так звана пасторалізація — поширюється скотарство. Старі хліборобські цивілізації зникають, їх змінюють досить рухливі суспільства з комплексним скотарсько-хліборобським господарством, що займають не тільки території, вже освоєні хліборобами, та степи, але й проникають далеко в глиб лісової зони, починаючи експансію на північ та схід. Кордони між окремими археологічними культурами стають менш чіткими, помітна досить велика культурна інтеграція у значних регіонах. Одночасно спостерігається більш швидкий соціально-економічний розвиток степових племен.

Вже починаючи з часів пізнього Трипілля, в усатівській групі пам'яток, що займала степи Південно-Західної України, поширюються курганні поховання осіб, озброєних металевими кинджалами. Це вже поховання військових вождів, характерні для суспільства розвинутого чифдому. В той же час у рядових похованнях усатівської групи зброї практично немає. Натомість могильники лісостепової софіївської групи трипільської культури дають велику кількість зброї, що свідчить про майже суцільне озброєння чоловічої частини суспільства. Однак в той же час вони не мають поховань, які б чітко виділялися поховальним обрядом та інвентарем. Тобто вже стають помітними різні шляхи структуралізації суспільств і формування їх збройних сил.

В ямній культурі, яка була наступницею усатівської, з'являється транспорт — спочатку чотириколісні вози, запряжені волами, а пізніше, за часів катакомбної культури, їх доповнюють більш легкі двоколісні візки. Ці транспортні засоби могли використовуватися і у військовій справі. Взагалі катакомбна культура була найрозвиненішою культурою доби середньої бронзи України, де військова справа досягла досить високого ступеня розвитку. Поява великої кількості зброї в похованнях цього часу відбиває зростання значення війни в житті суспільства. Змінюється й сама соціальна структура суспільства, з'являються професійні воїни — колісничі, зароджується військова аристократія. Основу катакомбного війська становила піхота, яка комплектувалася з рядових общинників. Вона була озброєна дротиками з крем'яними вістрями та кам'яними сокирами-молотами. Колісничі озброювалися сокирами, булавами, списами, луками. Це була ударна частина війська, найдосвідченіша і тому найкраще озброєна. Очевидно, саме ця категорія користувалася металевою зброєю [3]. В катакомбній культурі знов з'являються укріплені поселення, але, на відміну від трипільських, це вже скоріше фортеці, які розташовувалися на важливих торговельних шляхах — острів Байда на Дніпрі.

Доба пізньої бронзи відзначається значно більшою культурною стабільністю. Вірогідно, внаслідок кліматичних змін знову відроджуються хліборобські культури, які поширюються далеко на південь і досягають морського узбереж-

---

[3] *Кореневский С. Н.* О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // СА. — 1978. — № 2, с. 33—48.

жя. Звісно, господарство цих племен було відмінним від трипільського, переважало скотарство, зокрема конярство. У військовій справі починають використовувати легкі бойові колісниці з колесами на шпицях, запряжені кіньми. З'являються справжні фортеці — Лівенцівська та Каратаївська у гирлі Дону. Засвоєння металургії бронзи, розвиток ливарного виробництва сприяли появі багатьох нових типів спеціалізованої військової зброї — вістрів до стріл, списів, дротиків, бойових сокир, клювців, мечів, кинджалів, бойових ножів, захисного обладунку. Зброя стає досить різноманітною за типами та декором, що відбиває технологічні та культурні особливості різних племен [4]. До цього часу належать перші спроби виготовити деталі кінської вузди з металу.

Виразнішими стають особливості озброєння різних регіонів. Зброя стає важливим культурним показником, відображає не тільки рівень розвитку технологій, а й ті чи інші культурні традиції, генетичні зв'язки, напрями культурних контактів, джерела взаємовпливів та запозичень. Зберігається досить виразний поділ території України на два великі регіони з різними культурними тенденціями розвитку: Правобережжя тяжіє до Центральної та Південної Європи, а Лівобережжя має тісні зв'язки з південними та східними регіонами.

У XIII—XII ст. до н. е. населення з території Півдня України бере участь у "навалі Народів Моря" на Східне Середземномор'я, що зафіксовано в близькосхідних писемних джерелах [5]. В них є досить цікаві відомості про військове мистецтво давніх північнопонтійських вояків: вони використовували тактику важкоозброєної піхоти, так звану "фалангу", досить успішно відбивали атаки колісниць, брали штурмом фортеці, знали мореплавство. Їхні бойові човни мали добрі мореплавні якості, ходили як на веслах, так і під вітрилом. Екіпажі складалися з самих вояків, озброєних списами, дротиками, луками та короткими рублячими мечами. Вони мали захисний обладунок: платівчасті панцери, поножі, шоломи та круглі щити.

Історичні події у Східному Середземномор'ї 1250—1150 рр. до н. е. призвели до послаблення Єгипту, загибелі Хеттської держави та Мікенської Греції, значних змін на політичних та етнічних картах, в економіці та матеріальній культурі населення цього регіону. Дослідження окреслених подій з урахуванням широкого кола історичних, лінгвістичних та археологічних джерел тільки починається. Але вже зараз можна зазначити, що встановлення факту участі європейських народів пізньої бронзової доби в "навалі Народів Моря" на Єгипет на рубежі XIII—XII ст. до н. е. відкриває значні перспективи у вивченні історії Європи. Зокрема, у хронології певне місце займають опорні абсолютні дати, що подовжують історичний період у Центральній та Східній Європі до XIII ст. до н. е.

З кінця XIII — початку XII ст. до н. е. знову починається аридизація (висихання) степів, хліборобство в цій зоні зникає, а чільне місце посідає скотарство. Однак тепер в господарстві степових племен збільшується поголів'я коней. Такі зміни відбилися й на військовій справі — в степах з'являються вершники, тобто утворюється новий рід війська — кіннота. Проти навал степових племен населення лісостепової зони починає споруджувати на кордонах городища [6].

---

[4] *Klochko V. I.* Weapons of the tribes of the Northen Pontic zone in the 16 th — 10 th centirues B. C. — Poznan, 1993 (Baltic-Pontic Studies, v. I).

[5] *Sandars W. K.* Sea Peoples: Warriors of the ancient Mediterranlan 1250—1150 BC. — London, 1978.

[6] *Klochko V. I.* Op. sit.

З IX ст. до н. е. розпочинається нова — "кіммерійська" — доба історії України. Це епоха походів історичних кіммерійців у Подунав'я, на Балкани та Малу Азію. У цей час відбуваються кардинальні зміни у військовій справі, пов'язані з переходом до залізної зброї та появою кінноти. Зникає більшість старих типів зброї та виникають нові — короткий складний лук вершника, короткі мечі-акінаки, великі залізні вістря списів, нові типи захисного обладунку, тобто починає складатися комплекс озброєння вершника, що стає характерним для наступної, скіфської, доби.

Отже, зазначимо, що починаючи з неолітичної доби, населення України у воєнному відношенні було досить розвинутим для свого часу і не поступалося близькосхідним та балканським цивілізаціям, північною частиною яких воно, практично, завжди й було. З початку II тис. до н. е. починається досить своєрідний розвиток військової справи в Україні. Її народи стають загрозою для південних сусідів, що неодноразово підтверджується військовими походами. За цих часів територія України входить у регіон-генератор новацій у військовій справі, що впливає на інші регіони Старого Світу. Серед таких новацій необхідно виділити винайдення легкої колісниці, тактики важкоозброєної піхоти, кінноту.

5.10. Зовнішні зв'язки стародавніх племен

Жодне суспільство світу, за окремими винятками, не розвивалося ізольовано. Взаємодія суспільств була однією із складових загального прогресу. Тому розкриття зв'язків має важливе значення для пізнання історичного процесу взагалі й конкретних регіонів зокрема. Воно є одним з напрямів у дослідженні кожного явища, кожного народу та його культури. Звернення до проблеми взаємин стародавнього населення України й навколишніх областей дає значні можливості для пізнання як особливостей розвитку різночасних культур України, так і реконструкції деяких сторін життєдіяльності різних груп населення, зокрема контактуючих племен. Взаємозв'язки повинні розглядатися як один з компонентів історичного процесу.

Територія України розташувалася в центрі північнопричорноморської дуги, між західним і східним її крилами, і природно, увійшла в ці процеси. У загальній системі відносин ранньохліборобського культурного світу Україна мала свої особливості, свої зв'язки як з південним заходом — Балканами, так і південним сходом — Кавказом. Розвиваючи власні традиції, вона водночас зазнавала впливу оточуючого світу.

У контакт вступали різні за рівнем і характером економіки групи, які заселяли величезний простір Південно-Західної Європи. Географічні умови розселення племен вздовж узбережжя Чорного моря створювали сприятливі обставини і можливості для контактів у різні історичні періоди. Зазначимо, що на всій цій території взаємини існували з давніх давен. За раннього енеоліту в степах поширюються рухливі форми скотарства, які сприяли активнішому спілкуванню тих чи інших груп населення північнопричорноморської зони.

Стійкість і нарощування цих зв'язків, чітко засвідчених археологічно, свідчать про їх необхідність для життєдіяльності племен України. Вивчення зв'язків дає можливість, наприклад, фіксувати реальні потреби населення України в цьому спілкуванні, розкривати нові сторони діяльності стародавніх

суспільств, визначати їх місце і роль у системі скотарсько-хліборобського світу Причорномор'я.

У вітчизняній літературі практично відсутні розробки, пов'язані з висвітленням поняття культурних взаємовідносин. Одним з винятків є праця С. Н. Артановського [1], який спеціально займався розглядом проблем світових культурних зв'язків. Він поєднує під цією назвою "різні явища культурного спілкування народів", включаючи контакти, переселення, запозичення, наслідування тощо. Поява їх пояснюється нерівномірністю культурно-історичного розвитку, а ускладнення — ходом соціально-історичного процесу. До певної міри визначення, пов'язане з характеристикою взаємин, проблемою торгівлі та обміну, опрацьовувалося як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі (С. О. Арутюнов, Г. Чайлд, Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ларсон, Я. Махнік та ін.). Особливе місце в цьому плані займає обмін. Так, К. Х. Кушнарьова вважає різні види обміну явищами, що стимулювали і регулювали "внутрішньоетнічні і міжетнічні соціальні та культурні зв'язки". Віддзеркалення цих положень знаходимо в працях В. М. Масона та В. Р. Кабо. На думку В. М. Масона, обмін розкриває механізм зв'язків, впливів, контактів стародавніх племен. Такого роду визначення останнім часом вживається дедалі частіше. Проте поняття культурних, торговельних зв'язків не є рівноцінним такому явищу, як спілкування, що враховує весь спектр інтересів взаємодіючих сторін. Для з'ясування цього необхідно залучати питання змісту зв'язків, їх характеру, особливостей контактуючих сторін. Певною мірою зв'язки можна характеризувати як систему відносин, орієнтовану на прийняття і передавання інформації, що стосується предметів, впливів тощо.

Під зв'язками маємо на увазі всі види й форми відносин між контактуючими групами, включаючи взаємовпливи, зумовлені прямими й опосередкованими контактами, хвилі міграцій, що несуть традиції однієї з досліджуваних культур в іншу, а також збагачення їх новими надбаннями в різних сферах життя.

Система контактів стародавніх племен України за доби енеоліту була складною. На ранніх фазах розвитку переважав західний напрям впливів. Це виявилося, з одного боку, в формуванні ранньохліборобської трипільської культури на Правобережжі України, а з другого — у виробленні специфічно степових рухливих форм скотарства, що відіграло велику роль у взаємодії різних груп.

У процесі розселення носії трипільської культури асимілювали місцеву буго-дністровську культуру. В результаті взаємин останньої з пришельцями виникають такі пам'ятки синкретичного характеру на Південному Бузі [2], як поселення Пугач. Ранньотрипільські племена постійно підтримували зв'язок з енеолітичним населенням Балкано-Дунайського ареалу, що знайшло вираз у надходженні в Україну кераміки та пластики носіїв культур Вінча, Турдаш, Боян, створених з наслідувань імпортних зразків. За посередництвом такої сполучної ланки, як культура Гумельниця, у Трипілля проникали культурні досягнення балкано-дунайських країн, що зв'язували його з цивілізаціями Східного Середземномор'я. Гумельницькі племена у IV тис. до н. е. постачали трипільцям метал.

Племена Подністров'я та Попруття підтримували відносини з населенням

---

[1] *Артановский С. Н.* Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. — Ленинград, 1967, с. 267.

[2] *Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Г.* Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. — К., 1989.

лендельської культури, Тиса-Полгар, Бодрог-Керестур. Тиса-Полгарські впливи відбилися в формах розписних посудин етапів. Племена культури Бодрог-Керестур були посередниками і в передачі мідних сокир-мотик. Наявність у пізньотрипільських комплексах кераміки з елементами орнаменту, типового для культури кулястих амфор, свідчить про контакти населення цих культур.

У степових районах на схід від Буго-Дністровського межиріччя вже за доби неоліту з'являються елементи скотарства (сурсько-дніпровська культура, дніпро-донецька, ракушечноярська). Поширення останніх може пов'язуватися не лише з впливами Балкано-Дунайського осередку, а й з Кавказом. У ранньому енеоліті групи племен, які опанували рухливі формами скотарства, сприяли поширенню на великих просторах не лише окремих культурних елементів, а й культурних спільностей [3]. У цьому плані є показовою європейська степова спільність, де центральне місце належить племенам, які залишили пам'ятки новоданилівського типу (від Дніпра до Дону), а також суворовській групі в західних степових районах України та Молдови. Зі сходу та південного сходу сусідами новоданилівської групи були енеолітичні племена Передкавказзя та Нижньої Волги. Ситуація, у якій вони перебували, сприяла, з одного боку, сприйняттю балканських, з іншого — кавказьких елементів впливу, що зумовило їх фокусування в Азово-Чорноморській зоні [4].

Приклади проникнення балканських виробів і створення наслідувань їм чітко фіксуються в Україні в могильнику Чаплі на Дніпрі, в Олександрівському могильнику на Донеччині, де виявлено мідні підвіски у вигляді "черепашки з отвором". Тут серед прикрас наявна майже кругла, ледь опукла бляха з пуансонним орнаментом по краю, схожа на бляшку Карбунського скарбу. В цьому плані вартий уваги інвентар поховання новоданилівського типу з розкопок в м. Кривий Ріг. Крім золотої трубочки, як у Варненському некрополі, знайдено мідний браслет, багатовиткові підвіски, намисто, а також уламки чотиригранних стрижнів — злитків (можливо, заготівки металу) [5].

Наші побудови підтверджуються дослідженнями Н. В. Риндіної, яка вважає, що спільними для північнопричорноморської зони періоду кінця Трипілля були спіралеподібні браслети, бляхи з пуансоном, черепашкоподібні підвіски ("черепашки"). Аналіз показав, що вони виготовлені з балканського металу, який надходив переважно з півночі Югославії (Рудна Глава) і доходив до Кавказу й Волги. Напрям руху цього металу Н. В. Риндіна [6] пояснює не стільки економічними міркуваннями енеолітичних племен, скільки результатом етнокультурних зв'язків. Останнім часом дослідниця дійшла висновку, що основна частина виробів у новоданилівській колекції "пов'язана з продукцією місцевих майстрів, які працювали на привізному металі фракійсько-нижньодунайського і середньодунайського регіонів". На її думку, в металообробці північнопричор-

---

[3] *Мерперт Н. Я.* Об этнокультурной ситуации IV—III тыс. до н. э. в циркумпонтийской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи. — Москва, 1988.

[4] *Нечитайло А. Л.* Европейская степная общность в эпоху энеолита // РА. — 1996. — № 4.

[5] *Рассамакин Ю. Я., Будников О. Б.* Проблеми раннього степового енеоліту в світлі вивчення нових пам'яток // Археологія. — 1993. — № 3.

[6] *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите) // Автореф... дис. д-ра ист. наук. — Москва, 1993.

номорського (новоданилівського) осередку сполучаються гумельницько-варненські, трипільські та місцеві прийоми й традиції.

Ці дані дуже важливі, тому що документують не лише поширення балканського металу та його місцеву металообробку в причорноморських степах, а й тісний зв'язок скотарських племен, можливість їх спілкування між собою та з сусідами-хліборобами на гігантських просторах [7]. Однотипність ряду металевих прикрас на території від Дунаю до Волги фіксує не тільки моду на ці вироби, а й підтверджує синхронність взаємодії контактуючих груп за аналогічних умов суспільного розвитку. Спілкуючись з центрами дунайсько-балканської металургії, степові племена Північно-Західного Причорномор'я не лише опановували традиції західних майстрів, а й далеко розносили продукти їх діяльності, переймали навички металообробки, прикладом чого є новоданилівський осередок.

Щодо взаємовідносин племен України та Кавказу, то в них особливе місце належало обміну конкретними предметами, продуктами виробництва, різними за своїм призначенням: знаряддя праці (серпентинові тесла й долота, що за формою, матеріалом і технікою виготовлення повторювали кавказькі зразки), предмети побуту (кераміка) й такі специфічні речі, як булави, що пов'язуються дослідниками із символами влади. Останні виготовлені з кавказьких мінералів, як встановлено петрографом В. Ф. Петрунем [8]. Все це ілюструє складну й різнопланову структуру потреб племен України в імпорті. Серед предметів чужоземного походження на Кавказі наявна кераміка ранньосередньостогівського типу, а також є характерні для степу прикраси з черепашок та емалевих пластинок. Незалежно від умов надходження кераміки (переміщення племен, обмін) сама її наявність фіксує більш складні взаємини, ніж звичайна необхідність контактів.

У цьому плані поява прикрас і таких предметів, як булави, становить особливий інтерес. Якщо прикраси є важливим компонентом обміну і характеризують його потенціал і широту, то наявність булав, скіпетрів з'ясувати важче. Адже зв'язки людей, спільнот, регіонів не завжди мають на меті безпосередню вигоду і не повинні бути детерміновані лише нею. Ірраціональні за своєю природою, вони відображають найцікавіші, проте нелегко з'ясовувані сторони взаємодії різних суспільств.

Безперечно, коло обміну ширше, ніж про це свідчать матеріальні показники зв'язків. Їх склад та чисельність вказують не стільки на економічний характер обміну з Кавказом, скільки на культурний. Йдеться про потребу людей у спілкуванні, бажанні придбати речі, яких їм бракує. Незначна кількість імпортних речей в культурах України й Кавказу є, скоріше, свідченням того, що більша їх частина була не товаром, а дарунками на знак дружніх або шлюбних зв'язків. У ряді випадків предмети розповсюджувалися внаслідок міграцій, шляхи яких пролягали степами Азово-Чорноморської зони. На наш погляд, переміщення племен IV тис. до н. е. були різноспрямованими, а не тільки йшли зі сходу. На користь такого припущення вказує взаємопроникнення речей, зафіксоване на пам'ятках різних груп населення зазначених областей. А поширення в енеоліті

---

[7] *Нечитайло А. Л., Козюменко Е. В., Жеребилов С. Е.* Новые погребальные памятники эпохи энеолита // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998.

[8] *Петрунь В. Ф.* О достоверности петрографо-минералогических определений в археологической практике // ЗОАО. — 1967. — Т. 2 (35).

балканського металу до самої Волги добре ілюструє рух впливів із заходу.

На початку ранньої бронзової доби контакти активізуються і приводять до формування так званої Циркумпонтійської металургійної зони[9]. Це пов'язано з глибокою етнокультурною трансформацією, яка відбувалася по всій території навколо Чорного моря. Археологічно така трансформація знайшла вираз у різкому порушенні стабільності й послідовності розвитку ранньохліборобської ойкумени й у створенні нової величезної системи культур, що розвивалися в певному взаємозв'язку: вздовж північної дуги від Балкано-Дунайського регіону до Кавказу і південної — від Кавказу до Балкан. Природно, племена території України були залучені до цих процесів і самі стимулювали їх. Водночас триває заселення степових просторів, формування давньоямної культурно-історичної області. Контактна "безперервність" та культурна інтеграція у цей час простежуються від Прикаспія до Подунав'я і Центральної Європи. Рухаючись по каспійсько-чорноморських степах, скотарські групи розповсюджували й власні степові й кавказькі та західні культурні елементи, створюючи реальну можливість для їх взаємодії. На території України, аж до дніпровського правобережжя, рельєфно представлені впливи майкопської культурно-історичної спільності (Північний Кавказ), які зафіксовані й у пізньому Трипіллі (Т. Г. Мовша) і в пам'ятках нижньомихайлівського типу (О. Г. Шапошникова), і особливо в ямній культурі [10].

У вивченні структури, характеру, інтенсивності зв'язків племен України й Кавказу особливу роль відіграв метал. Потреба в ньому, зумовлена виробничою діяльністю, визначила не лише посилення контактів, а й їх вплив на економіку обох областей. Вирішальною стала зміна шляхів поширення металу, викликана, зокрема, вищим економічним розвитком кавказьких осередків. Якщо раніше, за енеоліту, метал надходив із заходу, то за доби ранньої бронзи картина різко змінюється. У металообробці Азово-Чорноморської зони повністю відсутні енеолітичні традиції і розвивається новий напрям зв'язків. Тепер тут поширюється кавказька арсенова бронза, хоч, за даними аналізу, є й суто мідні вироби. Кавказького металу поки ще мало, тому що тільки починається процес його нагромадження. Дуже важливим у характеристиці не лише зв'язків, а й розвитку виробництва цих областей є факт наслідування форм кавказьких металевих предметів. Останнє досить переконливо свідчить про наявність реальної потреби у виготовленні на місці виробів певного виду, аналогічних кавказьким. Це пов'язувалося із зростаючою необхідністю використання знарядь такого типу і можливістю їх місцевого виробництва. Водночас наявність кавказького металу й зразків, за якими виготовлялися предмети, чітко фіксує стійке спрямування контактів України та Кавказу. Привертає до себе увагу склад імпортованих металевих виробів та їх наслідувань: знаряддя праці (сокири, тесла, долота, ножі, шила), зброя (кинджали), прикраси. За формою і характером вони близькі кавказьким зразкам, а більшість їх виготовлена, як показують аналізи, з арсенової бронзи кавказького походження. Підкреслимо значну кількість знарядь праці в імпорті та наслідуваннях, що, мабуть, зумовлено виробничою

[9] *Черных Е. Н.* Культурные контакты Циркумпонтийской области // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. — Тбилиси, 1987.

[10] *Нечитайло А. Л.* Связи племен степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.

необхідністю. Такий характер імпорту, безперечно, вплинув на розвиток місцевого виробництва, яке виявилося у наслідуваннях і розробленні власних форм (форми для відливання сокир з Маївки, острова Самарського на Дніпропетровщині).

Слід зазначити різнохарактерність матеріалу виробів у сфері обміну. Це не лише метал, а й кераміка високої якості. Вона виявлена як у нижньомихайлівських пам'ятках (два імпортних зразки), так і в матеріалах ямної культури, і поширена по всій степовій території. Виділення імпортів і наслідувань "Майкопу" переважно в пам'ятках ранньоямної культури степової України виявляє різні рівні та форми вияву степових впливів: безпосередні контакти, коли йдеться про матеріальний обмін (або безпосереднє спілкування племен з інфільтрацією окремих груп), та сталість зв'язків, які провокують місцеве виробництво кераміки під впливом кавказької традиції. Прикладом є зразки наслідувань у ямних курганах поблизу сс. Цілинне, Мар'їне, Тарасівка, Рисове, Танкове, в Одеському кургані тощо. Порівняльне дослідження шляхів поширення чужорідних елементів у згаданих культурах дає можливість ставити питання про збільшення на пізньому етапі майкопського імпорту та наслідувань у кераміці. Простежується воно не тільки в кількісному зростанні матеріалу, а й в ступені його впливу на зміну керамічних форм, в удосконаленні й розгортанні практики наслідувань. Подібний процес, безумовно, відбиває посилення і ускладнення культурно-економічних контактів.

Як відомо, обмін знаряддями праці має у кожному разі виробничі підстави. За своїм значенням в економіці він посідає особливе місце, тоді як впровадження в обмін прикрас та взагалі речей невиробничого характеру відіграє іншу роль. Нарешті, посилення суто економічних зв'язків сприяє обміну культурними досягненнями, поглибленню ідеологічної взаємодії, що добре простежується в майкопських племенах у запозиченні ними в степовиків курганного обряду, сприйнятті антропоморфних зображень у камені тощо.

На території України є типово майкопські комплекси (Сватове і Петрівка на Донеччині, Костянтинівка в Приазов'ї, Виліне в Криму), де роль кавказького компонента значна. В зв'язку з тим, що ці комплекси мають стійкі характерні традиції майкопської культури, можна припустити проникнення окремих груп населення на територію України. А відкриті нещодавно поховання поблизу Павлограда Дніпропетровської обл., в яких обряд і кераміка типові для майкопської культури, свідчать про наявність реальних мігрантів з Кавказу, які влилися в етнічні масиви України [11].

Істотним моментом є фронтальний характер зв'язків, шляхи яких у цей період пролягають не лише через Дон, по степах, а й спостерігається інтенсивний рух через Крим.

Рівень охоплення областей України кавказькими впливами досить високий порівняно з енеолітом. Незважаючи на нерівномірне розміщення знахідок, пов'язаних з кавказькими традиціями, можна зазначити, що в Україні сформувалася значна потреба в імпорті з Кавказу.

Доба ранньої бронзи (III тис. до н. е.) — це практично новий етап, який характеризується, з одного боку, продовженням традиції тісних взаємин, хоч і в зміненому за обсягом варіанті, враховуючи міграції, а з другого — появою

[11] *Ковалева И. Ф.* Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1991.

виробничої потреби в металі у населення України і задоволення цього попиту за рахунок кавказького імпорту, незалежно від інших можливих джерел сировини.

Період середньої бронзової доби є часом посилених перетворень і культурних трансформацій. Розпадаються всі ранньобронзові культури степової смуги, а натомість з'являється катакомбна культурно-історична спільність, яка поширилась на величезних просторах від Дагестану до Румунії. Тепер вже представники катакомбних культур вступають у контакти, з одного боку, із західним населенням, а з другого — з населенням північнокавказької культурно-історичної області.

Цей період характеризується не тільки новим рівнем обміну й широти культурно-економічних контактів, а й новим рівнем економічного розвитку племен степової України. Щодо змісту обміну, то дуже важливо підкреслити два моменти: по-перше, зміну ролі й місця металу, по-друге, збільшення кількості виробів побутового плану, насамперед кераміки, яка тісно пов'язана з місцевими культурними традиціями і лише за певних умов може стати об'єктом підвищеної рухомості. Кераміка, позначена північнокавказькими впливами, представлена посудинами різних форм та стилів. Багатоваріантний керамічний матеріал містить зразки культури різних груп населення. Тут наявний прикубанський і центральнокавказький, передкавказький і північносхіднокавказький (Дагестан) посуд.

У цей період зберігається типологічний набір металевих виробів, наявних і раніше в обмінних взаєминах (сокири, тесла, долота, гаки), хоч він значно збагачується, особливо за рахунок прикрас (посохоподібні шпильки, круглі бляхи, бронзові медальйони, різнофігурні підвіски). Кількісне зростання коштовних металевих прикрас, імпортованих з Кавказу, свідчить про появу якісно нових потреб населення України. Поширення привізних і особливо місцевих металевих оздоб — показник достатньої кількості металу, а також зміни загального асортименту звичних виробів у побуті степових племен і забезпечення подальшого розвитку металообробного виробництва.

Функціонування трьох металообробних центрів на території України за доби середньої бронзи свідчить про сформованість місцевих технологічних схем, генетично наближених до кавказьких. Саме внаслідок стійких контактів з північнокавказьким населенням, глибокого знайомства місцевих майстрів з технологічними схемами Кавказу, можливостями отримання сировини в кількості, достатній для діяльності цих центрів, які по-різному могли встановлювати зв'язки з кавказькими племенами, створювалися умови для активізації розвитку, спеціалізації виробничої бази в Україні.

Загалом на цей час дані про близькість складу сировини, однотипність знарядь та обладнання, а також схожі розрахунки при виготовленні мірних злитків — реальні свідчення безпосередніх контактів ремісників обох регіонів за доби бронзи [12]. В цьому плані існування й розвиток виробничих центрів України, так тісно пов'язаних і переплетених технологічними схемами та сировиною у її обмінних стосунках з Кавказом, є важливим показником ступеня впливу зв'язків на активізацію виробничої діяльності та формування її структури в Україні.

Отже, рівень відносин між Кавказом і степовою Україною практично змінив-

---

[12] *Нечитайло А. Л.* Средства и приемы металлообработки эпохи средней бронзы (по материалам Украины и Северного Кавказа) // Историко-археологический альманах. — Армавир — Москва, 1997.

ся. Степові племена у цих взаєминах посіли іншу позицію, зумовлену виникненням бронзоливарних центрів на території України, що справило конкретний вплив на характер обміну з Кавказом. Таким чином, водночас із збереженням всього обсягу та структури культурно-економічних зв'язків на той період розпочався новий етап у їх розвитку. Тепер Україна виступала не лише як споживач, а й як виробник, що диктував певні замовлення.

З серединою II тис. до н. е. пов'язується новий період взаємовідносин між культурами цих регіонів. Тісні контакти попереднього часу руйнуються, і зв'язки стають спорадичними [13]. За доби пізньої бронзи племена України, з одного боку, контактують з балкано-карпатськими культурами, а з другого — з поволзько-уральськими. Така переорієнтація, певно, спричинилася загальноісторичними процесами, рухом племен тощо. Динаміка актуалізації металургійних зон і напрямів їх впливу є окремою, спеціальною проблемою, пов'язаною із змінами соціально-культурної ситуації розвитку племен Євразії.

5.11. Етнокультурний розвиток племен України та індоєвропейська проблема

Проблема етнокультурного розвитку стародавнього населення є однією з найважливіших у вивченні первісного суспільства. Труднощі у її дослідженні пов'язані з подіями сивої давнини, для висвітлення якої не існує письмових джерел. Тому вона розв'язується комплексно з залученням даних таких наук, як етнографія, палеолінгвістика, етнічна антропологія, етноархеологія та ін. Основні дані для розуміння етнокультурного розвитку племен первісного суспільства на території України добуті археологічною наукою. Дослідження первісності в археології пов'язане переважно з категорією "археологічна культура", яка, за усвідомленням більшості дослідників, включає етнічну характеристику стародавнього населення [1]. Незважаючи на гостру дискусійність серед дослідників про значення таких понять, як "археологічна культура", "блок" споріднених археологічних культур, культурно-історична спільність та інших, все ж на сучасному рівні можна виділити основні етапи етнокультурного розвитку племен первісного суспільства та його конкретні угруповання на території України. Значний внесок у розробку цих проблем зробили В. В. Хвойка, В. П. Петров, В. М. Даниленко, С. С. Березанська, Д. Я. Телегін, В. Ф. Генінг та ін.

Головним типом етносу для первісного суспільства було плем'я. В період розкладу первіснообщинного ладу виникають нові угруповання, які називаються етнографічною наукою "група або сім'я племен", "міжгрупова або міжплемінна спільність" [2]. Проміжне місце між племенем та першим типом етнічної спільності суспільств державного типу саме й була "співплемінність" — термін, що відбиває угруповання етносу у ви-

---

[13] *Недопако Д. П., Нечитайло А. Л.* Состав металла Нарат-Эшикских серпов // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 3 українсько-російського археологічного семінару, с. Капітанове). — К.; Вороніж; Перевальськ, 1997.

[1] *Брайчевський М. Ю.* Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ. — 1965. — № 2, с. 46—52.

[2] *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — Москва, 1983.

гляді міжплемінної спільності. Етнічна співплемінність визначалася певною єдністю мови, культури, етнічної самосвідомості. Не існує загальноприйнятої думки відносно часу появи таких типів етносу, як "співплемінність" та "народність". Наприклад, В. Ф. Генінг вважав, що "співплемінності" як вираз сукупності споріднених племен були основним типом етнічної спільності, у тому числі й в часи її класичного розквіту [3].

Розвиток пізньопервісної общини за доби енеоліту на території України пов'язаний з розповсюдженням нових культурно-господарських типів хліборобів та скотарів. Прогресивний розвиток відтворюючої економіки приводив до розширення територій та кількості етносів-племен за рахунок демографічного росту та включення й асиміляції численних, але менш розвинених етнічних груп мисливців, збирачів або примітивних неолітичних племен, в яких землеробство та скотарство тільки почало розвиватися. При цьому відбувалася асиміляція менш розвинених у господарському відношенні племен, хоча у останніх, як це свідчать дані етнографії, могли дуже довго зберігатися окремі риси колишньої матеріальної та духовної культури. Певно, саме так відбувався розвиток хліборобської трипільської культури, племена якої, просуваючись від Прута та Дністра на північний схід у лісостепову зону Правобережної України, поглинули носіїв місцевих культур, зокрема буго-дністровської неолітичної. Вже на ранньому етапі розвитку трипільська культура за ознаками етносу може бути охарактеризована як співплемінність. Інтеграція племен сприяла укрупненню діалектів, створенню однорідної структури матеріальної та духовної культури. Зростання таких значних племінних утворень тривало до досягнення певного рівня господарського та демографічного потенціалів. Порушення балансу між останніми приводило до відгалуження нових громад та культурного диференціювання. Вірогідно, саме так вже на ранньому етапі трипільської культури виділяються західний та східний ареали з відмінними культурними ознаками. Подальший розвиток трипільської культури супроводжувався не лише освоєнням зайнятих територій, а й розширенням їх ареалу на нові землі у Побужжі, Подніпров'ї, Середньому та Верхньому Подністров'ї. Причому перенаселеність окремих трипільських реґіонів ставала поштовхом до просувань нових відгалужень із заходу на схід, під час яких відбувалась нова інтеграція та формувалися нові культурні групи трипільського населення, кожна з яких мала власну етногенетичну лінію розвитку. Хоча взаємозв'язок трипільських племен у межах метаплемінного утворення і приводив до певної культурної однорідності, в кінцевому результаті через великі територіальні простори це закінчувалося культурно-мовною дивергенцією та ослабленням спільної самосвідомості. Інші культурні угруповання хліборобських племен за доби енеоліту та бронзи у Закарпатті, Західній Україні, Північно-Західному Причорномор'ї (культури Гумельниця, лендельська, лійчастого посуду, кулястих амфор, баденська, Н'їршег-Затін, східно-словацьких курганів, Отомань, Ноа, східнотщинецька) представляли частину західних етнічних громад, розвиток яких починався та продовжувався на території суміжних держав (Румунія, Молдова, Угорщина, Словаччина, Польща).

Первинна номадизація культурно-етнічних угруповань на території степової частини України (ямна та катакомб-

[3] *Генинг В. Ф.* Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970.

на культурно-історичні спільності) була пов'язана з асимілюванням культурних угруповань з нижчим рівнем господарсько-культурного розвитку та взаємовідносинами з посттрипільськими культурними угрупованнями. Степовики запозичили прогресивні елементи господарства у хліборобських трипільських та інших племен Південно-Східної та Центральної Європи.

Етнокультурний розвиток насамперед пов'язаний з мовою, яка відігравала найважливішу роль у формуванні та функціюванні етнічних спільностей. Культурно-мовна спільність народжувала почуття етноцентризму та була основою розвитку стародавніх етносів. Вчені вважають, що майже всі мови Старого Світу беруть свій початок з "прамови", яка отримала назву "ностратичної" ("борейської", "бореальної", "сибіро-європейської") спільності [4]. Центром цієї спільності вважається район Передньої Азії (доба пізнього палеоліту). Ностратична спільність розпалася на шість великих сімей: афразійську, картвельську, індоєвропейську, дравідську, уральську та алтайську. До території України мають відношення тільки індоєвропейська та уральська (угро-фінська) мовні сім'ї.

Основною мовною сім'єю, пов'язаною з історією розвитку більшості етнокультурних груп стародавнього населення України, є індоєвропейська. Нині вона займає найвизначніше місце у світі, тому що індоєвропейськими мовами розмовляє більшість населення Європи, Америки, Австралії, наявні вони в Азії та Африці. Дослідженнями мовознавців доведено, що індоєвропейська сім'я складається з десятка груп сучасних мов. Це індійська (хінді, урду, бенгалі), іранська (перська, пушту, таджицька, осетинська, курдська), слов'янська (російська, польська, чеська, словацька, українська, білоруська, сербо-хорватська, македонська, болгарська), балтійська (литовська, латиська), германська (норвезька, шведська, датська, англійська, ісландська), романська (португальська, французька, іспанська, італійська, румунська), кельтська (ірландська, бретонська), грецька, албанська, вірменська. З стародавніх, або "мертвих", мов відомі за писемними джерелами такі: іранські мови скіфів, сарматів, саків, массагетів, аланів, отська мова кельтської групи, стародавньоіталійські (умбрів, осків, латина), давньоперські, санскрит та тохарська мови індоіранської групи, фракійська, давньогрецька, а також хеттська, палайська, лікійська, лідійська, фрігійська та інші мови малоазійського населення [5].

Палеолінгвісти пропонують реконструкцію розвитку індоєвропейської мовної сім'ї, виділяючи три етапи: початковий, "бореальний", ранньоіндоєвропейський та пізньоіндоєвропейський [6]. Серед дослідників немає повної згоди стосовно часу розвитку тих чи інших етапів індоєвропейської сім'ї: бореальний період відносять до пізнього палеоліту і мезоліту, а інші періоди — до часу від епохи неоліту до бронзи [7].

Найважливішою проблемою, що стосується безпосередньо питань етнокультурного розвитку племен України,

---

[4] *Шнирельман В. А.* Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — Москва, 1986, с. 427—429.

[5] *Сафронов В. А.* Проблемы индоевропейской прапрародины. — Орджоникидзе, 1983, с. 3; *Mallory J. P.* In Secrch of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Mith. — London, 1991, p. 15.

[6] *Андреев Н. Д.* Раннеиндоевропейский язык. — Москва, 1986.

[7] *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974, с. 132—157; *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994, с. 82.

безперечно, є встановлення місця прабатьківщини індоєвропейського ядра [8]. У пошуках цієї прабатьківщини використовувалися дані порівняльного мовознавства з індоєвропейських мов, міфології індоєвропейських народів, палеогеографії, антропології, археології тощо. Зокрема, важливу роль у цьому відіграє вияв загальноєвропейських слів, що характеризують ландшафт (наявність гір), рослинність (рясколисті та змішані ліси з такими деревами, як "осика", "верба", "береза", "сосна", "дуб", "тис", "граб", "ясень", "волоський горіх" тощо), фауну ("лев", "барс", "рись", "вовк", "лисиця", "ведмідь", "кабан", "тур", "бобер", "заєць", "орел", "ворон", "дятел", "гуси", "лебеді" тощо), клімат зі зміною пори року. Важливими в ідентифікації індоєвропейської прабатьківщини були пошуки таких археологічних культур або культурно-історичних спільностей, в яких відображалися б досягнення загальноіндоєвропейської культури, що реконструюються на основі мовних даних: знайомство з мідними знаряддями, порівняно високий розвиток хліборобства із застосуванням рала, вирощуванням ячменю, пшениці, льону, садових рослин, розгалуженим скотарством та ремеслами (ткацтво, гончарство тощо). В такій культурній спільності повинен існувати водний та наземний транспорт з використанням тяглової сили бика, коня, відповідний рівень соціального розвитку суспільства із складною системою ідеології та кастою жерців. Крім того, територія індоєвропейської прабатьківщини повинна відповідати й таким вимогам, як можливість контактування з племенами з пракартвельської, хаміто-семітської та фінно-угорської мовних сімей.

Протягом досить тривалих пошуків індоєвропейської прабатьківщини дослідники локалізували її на території Азії (Індія, Гімалаї, Согдіана, Азійські степи, Месопотамія, Ближній та Середній Схід, Вірменське нагір'я), Європи (Східна Європа, територія від Рейну до Уралу або Дону, Чорноморсько-Каспійські степи, степи від Рейну до Гіндукушу, Західна, Північна та Центральна Європа, Балкани). З останніх досліджень з проблеми пошуків індоєвропейської прабатьківщини зазначимо праці таких вчених, як В. М. Даниленко, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов, В. А. Сафронов, К. Ренфрю, М. Гімбутас, І. М. Дьяконов та ін.

Найпривабливішою та найпоширенішою серед дослідників вважається причорноморська гіпотеза індоєвропейської прабатьківщини, започаткована працями відомого англійського археолога Г. Чайлда [9] та підтримана польським археологом Т. Сулімірським [10]. Ця концепція набула особливого розголосу в дослідженнях американської вченої литовського походження М. Гімбутас. Вона поділила історію європейських етносів на два етапи: архаїчний та індоєвропейський. Перший етап пов'язаний з розвитком хліборобства, міською цивілізацією, пануванням жінки в суспільстві, другий — з пануванням скотарства, чоловіка в суспільстві та пов'язаними з цим війнами. Згідно з

---

[8] *Гамкрелидзе Т. В.*, *Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы / В 2 т. — Тбилиси, 1984; *Дьяконов И. М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ. — 1982. — № 3, с. 3—37; *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994, с. 40—60; *Сафронов В. А.* Индоевропейские прародины. — Горький, 1989; *Renfrew C.* Archaeology and Language. — N.Y., 1987.

[9] *Childe V. G.* The Aryans. — N.Y., 1926; *Childe V. G.* The prehistory of European Society. — London, 1950.

[10] *Sulimirsky T.* Corded Ware and Globular Amphorae North-Fast of the Carpathians. — London, 1968.

М. Гімбутас, протоіндоєвропейцями були носії так званої курганної культури, до яких вона віднесла цілий ряд культур, як середньостогівська, ямна, поховання з вохрою, поховання культур шнурової кераміки. З території Понто-Каспійських степів представники індоєвропейського населення курганної культури рушили до Південно-Східної, Центральної, Західної та Північної Європи, де зруйнували стару європейську хліборобську цивілізацію, до якої належить і трипільська культура. Погляди М. Гімбутас ґрунтуються на застарілих уявленнях про археологічні культури Західної Європи.

Найбільший внесок у дослідження проблеми індоєвропейської прабатьківщини, взаємовідносин індоєвропейської сім'ї з іншими мовними сім'ями, розпаду індоєвропейської єдності в тісному зв'язку з археологічними реаліями зробив В. М. Даниленко. Згідно з його гіпотезою, індоєвропейська спільність виникла ще за доби докерамічного неоліту (X—VII тис. до н. е.) на кордоні Східної Європи та Азії у Причорноморсько-Каспійських степах. У подальшому в VII—V тис. до н. е. індоєвропейська людність просунулася на захід і розділилася на кілька окремих груп або ліній розвитку. Перша степова лінія розвитку, або найдавніша евразійська тваринницько-мисливська, представлена в Україні приазовською, сурсько-дніпровською та буго-дністровською культурами [11].

Думку В. М. Даниленка підтримав В. Ф. Генінг, який теж вважав, що індоєвропейська спільність, починаючи з неоліту, займала Північне Причорномор'я, Подунав'я та Балкани і була представлена приазовською, дніпро-донецькою у ранній фазі, буго-дністровською та західними хліборобськими культурами. Подальший розвиток дніпро-донецької культури та ямково-гребінцевої кераміки пов'язаний з уральським (угро-фінським) протоетносом. Збігається з цим і думка М. Я. Мерперта, який теж походження індоєвропейців починає з неолітичної доби, коли почала формуватися ямна культурно-історична спільність [12]. Хоча він і припускає належність до індоєвропейців деяких культур Балкан та Анатолії за доби неоліту, але представників основних хліборобських культур Південно-Східної Європи, у тому числі й трипільської, вважає не індоєвропейцями. У цьому відношенні думки багатьох дослідників розходяться з гіпотезою В. М. Даниленка. Річ у тім, що, безумовно, тісні зв'язки хліборобських балкано-дунайських культур з культурами Малої Азії, середземноморський антропологічний тип представників цих культур поставили питання про те, що це стародавнє населення належить до близькосхідної семіто-хамітської сім'ї [13]. За гіпотезою В. М. Даниленка, "шлях формування кожної із локальних археологічних культур був тривалим і складним", а етнічне визначення пов'язане з встановленням етнічного зв'язку південноєвропейського ареалу розписної кераміки і хаджиларської культури в Малій Азії з протохеттськими та ранньогрецькими глоттонічними ареалами, що в подальшому привело до розвитку дакомезійського ареалу та спорідненого з ним протофракійського масиву.

Йдеться про дуже раннє переплетення малоазійських та південно-східноєвропейських етнокультурних груп, на основі яких виникли певні індоєвропейські етноси.

---

[11] *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974, с. 132—157.

[12] *Мерперт Н. Я.* Об этнокультурной ситуации IV—III тыс. до н. э. в циркумпонтийской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи. Вып. 80. — М., 1988, с. 7—36.

[13] *Петров В. П.* Походження українського народу. — К., 1992, с. 109.

Частково до цього має відношення і так звана балкано-анатолійська гіпотеза походження індоєвропейців. На думку І. М. Дьяконова, індоєвропейська прабатьківщина могла бути тільки в Балкано-Карпатському реґіоні, хоча початкове зародження могло відбуватися і в Малій Азії. Саме з цієї території почалося розселення індоєвропейських племен, представлених різними культурами, зокрема племенами лінійно-стрічкової кераміки, на територію України. Причому у III тис. до н. е. протохари та індоіранці розповсюдилися до Дніпра, а балтослов'яни — до Південного Бугу. Близькою до цього є й гіпотеза англійського дослідника К. Ренфрю, згідно якої територія індоєвропейської прабатьківщини знаходилася у Центральній та Східній Анатолії, звідки ще у VII тис. до н. е. почалось розселення через Подунав'я в Європу. Цим пояснюється й виникнення зони Кукутені-Трипілля, яке стало осередком індоєвропеїзації Лівобережної та Степової України через курганні культури, які належали індоаріям.

Найбільш обґрунтована анатолійсько-північнопередньоазійська гіпотеза прабатьківщини індоєвропейців, їх мови та культури подана у двотомному енциклопедичному дослідженні Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова[14]. На їхню думку, індоєвропейський етнос починається із західноанатолійської культури Чатал-Гуюк у VI—V тис. до н. е. Але праіндоєвропейський ареал зміг сформуватися тільки після просування цих племен на територію між Верхньою Месопотамією та Закавказзям. Індоєвропейська спільність, за їх даними, почала розпадатися з початком бронзової доби. Племена тохарських та давньоіндоєвропейських діалектів (германських, іллірійських, кельто-італійських, слов'янських та балтських) переселилися в прикаспійські та причорноморські степи, де створили "вторинну прабатьківщину" індоєвропейців, з якою пов'язується ямна культурно-історична спільність. Подальший процес розселення пов'язується ними з розширенням територій племен культур шнурової кераміки.

Оригінальною, але багато в чому подібною до вищеохарактеризованих гіпотез, є й дослідження археолога В. О. Сафронова[15], який намагався відповідно до даних лінгвістики знайти три великих ареали проживання праіндоєвропейців із залишеними ними археологічними культурами, які представляють хронологічні етапи розвитку, генетично пов'язані між собою. Згідно з його уявленнями ранньоіндоєвропейська прабатьківщина знаходилась у Малій Азії і археологічно зафіксована культурою VII—VI тис. до н. е. Чатал-Гуюк. Переселення індоєвропейців до Північних Балкан у V—IV тис. до н. е. пов'язане із виникненням середньоіндоєвропейської прабатьківщини, що відбилося в археологічній культурі Вінча. Пізньоіндоєвропейська прабатьківщина IV—III тис. до н. е. репрезентована культурами Лендель та лійчастого посуду, східний ареал яких охоплює й Західну Україну. Головною галуззю господарства праіндоєвропейців було хліборобство, але перехід до сухого аридного клімату на стику IV та III тис. до н. е. сприяв прогресивному розвитку скотарської економіки, що й стало причиною далеких міграцій індоєвропейських племен на схід у степову зону. В цьому він вбачає й причини зміни енеолітичної доби на ранньобронзову на Балканах і у всьому європейському реґіоні. Археологічні пам'ятки усатівської, кемі-обинської культури та Баден пов'язуються ним з міграцією хет-

[14] *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы.

[15] *Сафронов В. А.* Индоевропейские прародины.

тів, а ямної культурно-історичної спільності — з індоіранцями, які прийшли у причорноморські степи не зі сходу, а з заходу (Подунав'я).

Останнім часом Л. Л. Залізняк відновив гіпотезу північноєвропейської прабатьківщини індоєвропейців, до якої дослідник долучає й причорноморський ареал [16]. Згідно з цією поновленою синкретичною гіпотезою індоєвропейці сформувалися на території Німецької, Польської, Поліської, Наддніпрянської низин та басейну Сіверського Дінця. Мігранти з Прибалтики досягли території України аж до берегів Чорного моря, їх археологічні пам'ятки представлені дніпро-донецькою неолітичною культурою та більш пізніми середньостогівською і ямною культурами. На території України праіндоєвропейці познайомилися з прогресивними досягненнями неолітичних та енеолітичних балкано-дунайських культур, створили "ранньоскотарське рухливе мілітаризоване суспільство" і розпочали індоєвропеїзацію Південно-Східної, Центральної та Західної Європи, що відбилося в культурному імпульсі культур шнурової кераміки Північного Причорномор'я. Одним із основних доказів північноєвропейської гіпотези прабатьківщини індоєвропейців він вважає антропологічний тип північних європеоїдів (високий зріст, масивний кістяк, світла пігментація, видовжена форма голови), який відповідає уявленням про "справжніх європейців".

Незважаючи на численні наукові дослідження в пошуках індоєвропейської прабатьківщини, визначення часу її виникнення та розселення конкретних груп індоєвропейців, до цього часу існує істотна різниця в точках зору дослідників. Використання даних палеолінгвістики, археології, палеоантропології, урахування комплексних даних різних наук не змогли подолати розбіжності різних гіпотез щодо походження індоєвропейців. Однак у всіх гіпотезах територія України займає найважливіше місце, чому, можливо, сприяє її центральне географічне положення в Старому Світі. Дійсно, територія України розташовується в середині індоєвропейської сім'ї: із заходу на схід, від Атлантичного узбережжя до Гімалаїв в обидві сторони близько 4000 км, з півночі на південь від Балтійського моря до Малої Азії по 1200 км. На території України розташовані найяскравіші та найбільші археологічні культури, що вже давно традиційно пов'язувалися з окремими групами стародавнього населення, у тому числі й індоєвропейською сім'єю: трипільська — з фракійцями, давньоямна — з стародавніми іранцями, культури шнурової кераміки — з германо-балто-слов'янським масивом, неолітичні культури ямково-гребінцевої кераміки — з угро-фінами.

Значну роль у визначенні етнічної належності стародавніх культур грає залучення таких даних палеолінгвістики, як гідроніми, пов'язані зі сталими назвами річок. Інтерполяція даних гідронімії з територією розповсюдження пам'яток окремих археологічних культур дає можливість визначення поширення стародавніх етносів на окремих територіях та висування гіпотез щодо часу їх появи. Так, появу фракійських гідронімів на Правобережжі Подніпров'я пов'язують з трипільськими племенами IV—III тис. до н. е., іллірійські гідроніми Верхнього Подністров'я, Волині — з носіями культур лінійно-стрічкової кераміки, лендельської та кулястих амфор V—III тис. до н. е.

Гідроніми північної частини Лівобережної України мають угро-фінське походження. Вони ідентифікуються з та-

[16] *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994, с. 102—116.

кими археологічними культурами, як неолітична культура ямково-гребінцевої кераміки, мар'янівська культура та бондарихінська доби бронзи. Назви річок лісостепової та степової зон Лівобережної України іранського походження і насамперед пов'язуються зі зрубною культурою.

Питання походження та перебування індоіранців на території України має особливе значення. По-перше, у деяких дослідженнях відбувається відродження відомої "арійської" гіпотези походження окремих народів Європи, але тепер на так званому українському підґрунті, створюються нові міфи про трипільську державу у Подніпров'ї, про прямий зв'язок "арійської" культури степів України та Індії. Наукові гіпотези пов'язують індоіранську групу індоєвропейської мовної сім'ї на території України з ямною культурно-історичною спільністю. Подальший розвиток індоаріїв пов'язують з культурою багатопружкової кераміки, а деякі дослідники — з катакомбною культурою. Поширення ж гідронімів та топонімів іранського походження значною мірою характерно для пізнішого скіфського часу, хоча, на думку В. П. Петрова, прихильники ірано-осетинської теорії скіфської мови перебільшують у своїх дослідженнях роль іранства на півдні Східної Європи. Останнє має відношення й до визначення найдавнішого народу на території України, ім'я якого засвідчено письмовими джерелами, — кіммерійців. Чимало дослідників схиляються до іранського визначення цього етносу Південно-Східної Європи.

На сучасному етапі досліджень з кіммерійцями пов'язані так звані поховання найраніших кочовиків у степах Північного Причорномор'я. Генетичний зв'язок цих пам'яток з більш ранньою білозерською та сабатинівською культурами дозволяє простежити в археологічних реаліях історію цього народу до середини II тис. до н. е. Величезна кількість сабатинівських довготривалих поселень з кам'яним домобудівництвом зафіксована від Дунаю до Приазов'я, що свідчить про розвиток великого етносу. У письмових джерелах є свідоцтва про існування Кіммерії (Геродот) та "міст людей кіммерійських" у Північному Причорномор'ї у II тис. до н. е. (Гомер). Схожість матеріальних комплексів сабатинівської культури з культурами Ноа, Косλоджені, білозерської з культурами фракійського гальштату дозволяє висловити думку щодо спорідненості кіммерійського та фракійського етносів, про що писали такі вчені, як В. Д. Блаватський, Ф. Ганчар, К. Кречмер, Ф. Г. Міщенко, М. І. Ростовцев, К. Флігер та ін.

Попри дискусійність питань щодо етнічної належності тих чи інших культур доби бронзи, можна стверджувати, що на початок I тис. до н. е. терени України були зоною взаємодії кількох великих етнічних спільнот, серед яких особливо важливою для вивчення етногенези українців є праслов'янська. В зоні розселення праслов'ян у лісостеповій зоні Лівобережжя та Поліссі слід шукати витоки власне українського етносу та культури.

Розділ 6

КУЛЬТУРА населення скіфо-сарматського часу

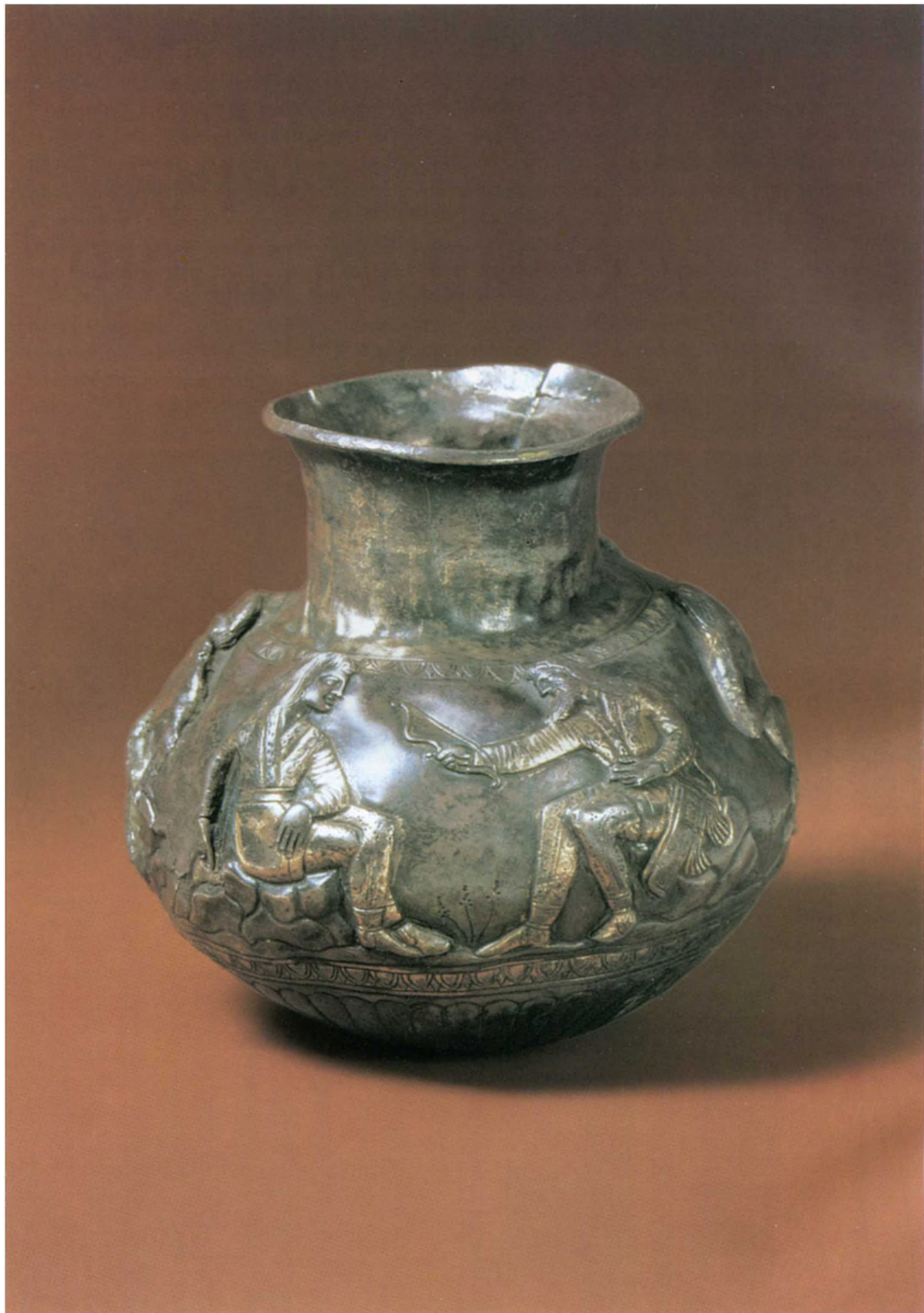

Келих із зображенням скіфів. Срібло IV ст. до н. е.

Період доби раннього заліза в Євразії (в різних країнах початок користування залізом припадає на кінець II — початок I тис. до н. е.) позначений утворенням великої кількості "нових" цивілізацій, що прийшли на зміну прадавнім цивілізаціям месопотамсько-єгипетського ареалу: Ассирія, Мідія, Персія та інші держави Близького Сходу й Центральної Азії, єгипетський світ узбережжя Малої Азії, острівна та материкова Греція. На шлях цивілізації стає величезне число нових народів, кордони "відвідуваного світу" стрімко розширюються [1].

Значна роль у цьому процесі належала кочовим народам аридної (посушливої) зони Євразії, серед яких визначну роль відігравали народи іранських мовних груп: кіммерійці, скіфи, саки, сармати та ін. Кочові суспільства внаслідок обмеженості власної господарської бази є найбільш "відкритими" до сприйняття культурних досягнень осілих народів, зокрема в сфері духовної культури, що швидко поширювались по Євразійському степовому "коридору" [2].

Кочове скотарство зароджується ще у другій половині II тис. до н. е., але лише з початком металургії заліза відбуваються значні зрушення у розвитку продуктивних сил. Це сприяло розширенню обміну товарами, а паралельно — посиленню соціального розшарування, привело до численних воєн з метою пограбування і поневолення народів. Мабуть, вперше в історії людства військова справа стає найприбутковішою сферою діяльності.

Кочові народи, зокрема іранські, залишили помітний слід в історії культури Євразії, про що свідчать довершені озброєння, кінське спорядження, одяг, деякі стереотипи поведінки та ідеологічні настанови, насамперед поширення ідеалів вершницького стану. Кочівники, які вступили в контакт з цивілізаціями Європи та Азії, відкрили історичну "епоху в житті населення Північного Причорномор'я, зробили надбанням писемної історії невідомі раніше народи". Саме тому історія народів Північного Причорномор'я раннього залізного віку умовно поділяється на такі періоди: кіммерійський (IX—VIII ст. до н. е.), скіфський (VII—III ст. до н. е.), пізньоскіфський (III ст. до н. е. — II ст. н. е.), сарматський (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.).

---

[1] *Луконин В. Г.* Древний и средневековый Иран. — Москва, 1987. — С. 44, 45.

[2] *Крадин Н. Н.* Кочевые общества (проблемы формационной характеристики) // Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Москва, 1994. — С. 18.

6.1. Кіммерійський період

Фінал доби бронзи на території Давньої України (XI—IX ст. до н. е.) знаменує собою не лише перехід до заліза, перспективнішого за своєю технологією, а й початок щільної інтеграції культурно-історичного розвою аборигенних племен та близькосхідних цивілізацій. У цей час на безмежних просторах Євразійських степів — від далекого Забайкалля до Закарпатської рівнини — у скотарських племен з індо-іранськими за своєю основою коренями завершується перехід до нової форми ведення господарства — кочового скотарства, що сприяло певним змінам в соціально-культурному розвитку цих народів. Настійна необхідність захисту величезних табунів коней та іншої худоби, які постійно намагалися загарбати сусідні племена, викликала утворення в середовищі патріархально-родових громад спеціалізованих загонів озброєних вершників, які з часом перетворилися на справжні військові формування, і самі, в свою чергу, становили вже загрозу для сусідів. З дитинства призвичаєні до сідла, озброєні напрочуд довершеною бронзовою, а згодом і сталевою зброєю та обладунком, кочові народи Євразійських степів щодалі частіше вдавалися до агресивних дій. Війна в цей час стала постійним супутником їх життя, а воїни — привілейованим прошарком кочового суспільства [1].

Особливо посилилася агресивна суть таких кочових об'єднань на межі IX—VIII ст. до н. е., коли внаслідок несприятливих для скотарства кліматичних змін розпочався могутній рух арійських кочівників з центральноазійських степів до більш плодючої південносхідної європейської рівнини. Під час цього поступового, але невпинного войовничого руху арійських номадів на захід остаточно завершилась своєрідна станово-ієрархічна суспільна система кочівників з притаманною їй привілейованістю воїнського стану, з ідеалізацією, поетизацією та навіть обожненням війни й усього, що з нею пов'язано: зброї, бойового коня, військових трофеїв тощо. Захоплених у сусідніх племен територій, худоби та скотарського начиння вже було недостатньо для втамування постійно зростаючих потреб військової аристократії номадів. Неминуча загроза насунулася на багатющі деспотії Близького Сходу. Пройняті жахом віщування ізраїльського пророка Ісайї у VIII ст. до н. е. про "... бунтівний галас царств та народів, що зібрались разом", щоб спустошити близькосхідні держави [2], справдилися плачем Ієремії та розпачем Ієзекіїля [3] на початку VI ст. до н. е., коли народи Малої Азії усвідомили жахливі наслідки майже сторічної кочової навали протягом VII ст. до н. е., в якій чільна роль належала причорноморським номадам.

Проте військова агресивність кочівників мала й певні позитивні результати, зокрема розширення культурних зв'язків варварської ойкумени. Рухливість загонів сприяла культурному об'єднанню досі розірваного світу євразійської кочової "глибинки" з колом народів, що у своєму культурно-історичному поступі до цивілізації помітно випередили північно-східних сусідів. Однак, лишаючись маргіналами у творенні великої близькосхідно-егейської цивілізації, кочові племена Північного Причорномор'я доби раннього заліза не

[1] *Махортых С. В., Иевлев М. М.* О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — Москва, 1991. — С. 19—22.

[2] Біблія. Ісайя, 13, 4.

[3] Там само, Ієремія, 1—5; Ієзек. 38, 1—6.

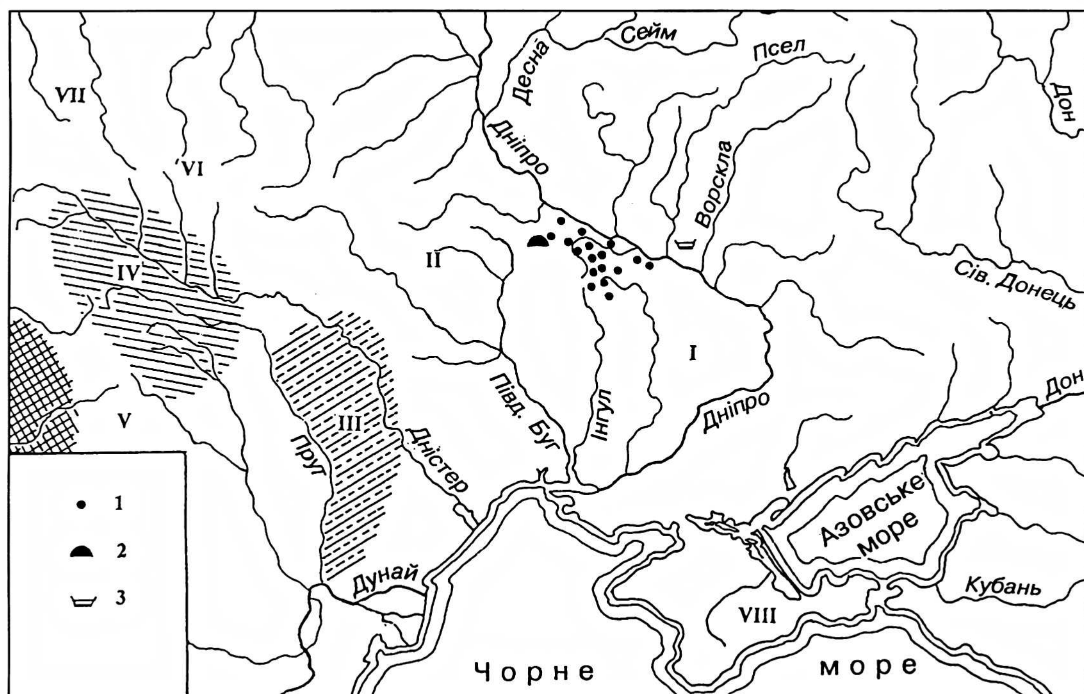

Культури Північного Причорномор'я передскіфської доби (IX–VIII ст. до н. е.): *I* – кіммерійська; *II* – чорноліська; *III* – молдовська група фракійського гальштату; *IV* – голіградська; *V* – закарпатська група фракійського гальштату; *VI* – висоцька; *VII* – лужицька; *VIII* – кизил-кобинська; *1* – поселення; *2* – кургани; *3* – могильники.

не лише сприяли розповсюдженню новітніх на той час технологічних винаходів та культурно-мистецьких ідей, а й зі свого боку зробили чималий внесок в загальну скарбницю культурного надбання людства.

Саме в цей час закінчується дописемний період історії України. З'являються ще доволі скупі та уривчасті свідчення про народи, що населяли в ту сиву давнину терени нашої Батьківщини. Одним з перших таких кочових народів, чиє ім'я відомо нам достеменно не за умовною археологічною номенклатурою, а за свідченнями ассирійських хронік VII ст. до н. е. та за пізнішими творами античних авторів, є кіммерійці.

За Геродотом [IV, *11, 12*], увесь той край, що нині охоплює степове Причорномор'я, здавна належав саме кіммерійцям. Тут ще за часів "батька історії" (V ст. до н. е.) існували "кіммерійські переправи", "кіммерійські стіни", країна з назвою "Кіммерія" тощо. Кіммерійців, за Геродотом, витіснило з Причорномор'я могутнє військо скіфів, що насувалося з-поза Араксу на Європейську степову рівнину. Залишки кіммерійців, які вціліли в братовбивчій війні, що розгорнулася саме в цей драматичний для них час, вимушені були мігрувати до південного узбережжя Чорного моря в Малій Азії.

Сучасні археологічні дослідження підтверджують цю загалом легендарну оповідь, пов'язуючи етнонім "кіммерійці" з реальною археологічною культурою, відомою під назвою "новочеркаська" за першим місцезнаходженням

найтиповіших речей, притаманних кіммерійцям [4]. Незаперечним свідченням перебування кіммерійців наприкінці VIII—VII ст. до н. е. на території Передньої Азії є згадки про них у хроніках місцевих правителів та зображення типових для їх матеріальної культури предметів оздоблення кінської вузди на палацових рельєфах часів Тиглатпаласара, Саргона II та Ашшурбаніпала.

Узагальнення писемних джерел, археологічних, антропологічних та лінгвістичних даних дозволяє твердити, що кіммерійці являли собою кочове, найвірогідніше індо-арійське за походженням, племінне об'єднання. Більш конкретне їх походження до цього часу ще не з'ясоване. З деякою мірою вірогідності можна говорити про те, що в становленні кіммерійського етносу та культури генетичною основою були племена Північного Причорномор'я, відомі в археології під назвою "білозерських", а сам процес етногенезу кіммерійців відбувався на тлі значного впливу фракійського та північнокавказького етнокультурного оточення.

Господарство, побутова культура кіммерійців. Фактографічна база для вивчення культури кіммерійців (наукова ідентифікація певного кола археологічних пам'яток з цим етносом свого часу блискуче здійснена О. І. Тереножкіним) дуже обмежена. Залишки матеріальної культури представлені тільки інвентарем досить нечисленних поховань, скарбами і випадковими знахідками, розкиданими по території, що охоплює кавказький, передньоазійський та північнопричорноморський регіони. До того ж етнокультурна специфіка деяких, навіть ключових для кіммерійської проблеми, пам'яток не є безперечною або однозначною. Археологічний матеріал, що походить переважно з поховальних пам'яток, представлений головним чином предметами зброї, кінської упряжі, деякими видами хатнього начиння, прикрасами. Пам'ятки осілості ще не відомі. Комплекс даних дозволяє уявити лише контури та деякі окремі риси кіммерійців як кочового, дуже войовничого народу з гігантською (майже уся європейська частина Великого поясу степів і прилеглих до неї територій) ареною діяльності.

Саме з цим етносом пов'язаний початок раннього залізного віку. Головною ознакою матеріальної культури, що народжується в цей час, вважається зброя, деякі види якої, наприклад кинджали, виготовлені за комбінованими технологіями, тобто частково традиційними (бронзоливарними), а частково — залізообробними. Ці технології поєднують риси обох — минулої та наступної — епох. Внаслідок використання такої технології досягається більш висока, порівняно з попереднім часом, якість зброї (кинджали новочеркаського кола з біметалічними руків'ями). Таким чином, досить високий рівень обробки металів, притаманний майстрам перехідного етапу вже не бронзової доби, але ще не повністю залізної, є одним з чинників, що на певний час забезпечив панування кіммерійців на просторі від Кавказу до Карпат.

Зі сказаного випливає, що дослідження кіммерійського господарства та побутової культури є не тільки однією з найскладніших, а й одночасно найцікавішою проблемою історії культури періоду кінця бронзи — початку раннього залізного віку. Розв'язання цієї проблеми не могло не просунутись за два десятка років, які пройшли з моменту виходу праці О. І. Тереножкіна [5].

---

[4] *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 159.

[5] Перегляд деяких положень О. І. Тереножкіна наштовхнувся на стійку традицію їх збереження, про що свідчить відома дискусія московських, петербурзьких та київських археологів стосовно датування та походження кіммерійської культури.

Як і раніше, можна констатувати, що внаслідок бідності фактографічної бази, проблематичності інтерпретації багатьох явищ кіммерійської культури реконструювати кіммерійське господарство можна лише обмежено. Не на всі типові запитання, що виникають при аналізі господарства, можна отримати відповідь. Однак частину важливих даних можна отримати з того факту, що кіммерійці були кочівниками. Можна припустити, що скотарство було провідною галуззю кіммерійського господарства протягом усього часу існування цього кочового утворення. Можна говорити про розвинуте конярство, але для цього об'єктивних даних занадто мало. Відсутність пам'яток осілості дозволяє припустити, що скотарство існувало у кочовій формі. Переміщення здійснювалися на великі відстані і нерідко були пов'язані з загарбанням нових територій.

Також дуже мало даних щодо наявності ремесла та домашнього виробництва. Про власну обробку металів кіммерійцями досі немає жодних відомостей. Але дуже добре відомо про високий (відносно синхронних груп населення) рівень виготовлення зброї, кінської упряжі. Можливо, саме завдяки кіммерійцям з'явився своєрідний культурний міст між Кавказом і Карпатами та Балканами.

Через брак нових підходів і ідей, дефіцит нових пам'яток, вичерпання можливостей переатрибутації вже відомих комплексів або окремих знахідок, коли масив даних починає поповнюватися за рахунок "поглибленої арифметизації" (тобто підрахунків кількості вже не знахідок, не їх формоутворюючих ознак, а навіть їх окремих елементів, наприклад пелюсток розеток тощо) [6], дуже дивним є нехтування дослідниками вивчення такої категорії, як кераміка. Саме тому розглянемо цей елемент побутової культури. Кіммерійці залишили досить яскраву колекцію ліпного лощеного посуду. За широтою розповсюдження і кількістю знахідок лощений посуд з кіммерійських поховань можна порівняти лише з грецькою гончарною керамікою більш пізнього періоду. Першим звернув увагу на це явище М. П. Грязнов. Він помітив різницю у формах та орнаментації посуду різних територій і виділив групи кераміки, характерні для культур пізньої бронзи — раннього залізного віку Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу [7]. Нами виділено набір ознак, характерних саме для кіммерійської кераміки.

Золоті прикраси кіммерійської доби (курган Висока Могила).

Для кіммерійців найхарактернішим був посуд з горлом у вигляді циліндра. При цьому майже уся група лощеного посуду мала високе циліндричне горло з діаметром, близьким до ширини людської долоні (близько 12 см). На нашу думку, це пояснюється, по-перше, тим, що високе вузьке горло полегшує їх транспортування у приторoченому до сідла або поясу стані. По-друге, ширина

[6] *Махортых С. В.* Киммерийцы на Северном Кавказе. — Киев, 1994. — 94 с.

[7] *Грязнов М. П.* О чернолощеной керамике Кавказа, Казахстана и Сибири в эпоху поздней бронзы // КСИА АН СССР. — 1956. — Вып. 108, с. 31—34.

горла полегшує миття посуду. Особливо це стосується посудин для молока, на стінках яких завжди залишається казеїновий осад, який можна зняти лише механічним способом [8]. Для того щоб покращити цю споживацьку властивість, посуд почали лощити зсередини. Таким чином, описана група лощеного посуду має вражаючу, майже унікальну, функціональну — як посудина для молока — однорідність.

Деякі особливості культури кіммерійців простежуються за орнаментацією кераміки. Найорнаментованішим посудом є лощені келихи та корчаги, на плічках та стінках яких нанесено рельєфний орнамент та нарізний візерунок.

Невеликі наліпи-шишечки білозерської культури у IX — першій половині VIII ст. до н. е. змінюються великими наліпами та канелюрами. Відбитками зубчастого штампу, характерного для попереднього періоду, орнаментовані лише чаші з Волоського та корчага з Малої Цимбалки. У чорногорівських пам'ятках повністю зникають короткі навскісні канелюри, які змінюються горизонтальними; іноді ними прикрашають основу шийки келиха або корчаги.

У нарізній орнаментації, з одного боку, зберігаються традиції зрубної культури — трикутники з вершинами донизу, а з другого — з'являється новий мотив: смуга, що розміщується на плічках посудини. Більш того, у новочеркаський період цей мотив поширюється на посуд мешканців досить великої території — від Дніпра до Дністра. Нарізний візерунок доповнюється наколами, наліпами. Переважає орнамент з двох смуг, які, в свою чергу, заповнювались геометричними фігурами. Широке розповсюдження в Північному Причорномор'ї такого орнаменту разом з поширенням тут кіммерійської культури дозволяє нам розглядати його як суто кіммерійський. Тим більше, що він значно відрізняється від інших орнаментальних мотивів лощеної кераміки новочеркаського часу, який взагалі дає різноманітний набір орнаментальних груп лощеної кераміки.

Майже таке саме поширення, що й кіммерійська орнаментаційна група, отримав посуд, прикрашений подібно до кераміки жаботинського типу. Найчастіше так прикрашалися келихи. Найпопулярнішим у цій групі був мотив, в основу якого покладено незаштрихований зиґзаґ з невеликими незаштрихованими трикутниками, перевернутими вершинами донизу. Іноді орнаментальний пояс складається з ряду приставлених один до одного великих трикутників, заповнених штрихуванням у вигляді зиґзаґів або клітин. До жаботинської орнаментації належить візерунок, основою якого є комбінації незаштрихованих зиґзаґів, два зиґзаґи та фігури у вигляді бантиків. Посудини з такою орнаментацією мають аналогії у лісостепових культурах передскіфського часу і становлять з нею одну групу [9].

Орнаментація лощеного посуду новочеркаського періоду західних районів степової частини України та Молдови дозволяє поєднати цю групу кераміки з посудом Сахарна-Солончени. Це келихи та келихоподібні посудини з високою шийкою та кулеподібним тулубом із заокругленим дном. Головною особливістю орнаментації таких посудин є поділ орнаментального поясу вертикальними лініями на зони. Іноді, крім нарізної орнаментації, трапляються від-

---

[8] *Лукич Г. Е.* Конструирование художественных изделий из керамики (теоретические основы формообразования). — Москва, 1979, с. 180.

[9] *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975, с. 233, табл. 6, *7*; 14, *4*; 3, *18*; 1, *3*; *Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981, с. 85, рис. 52, *3, 11*.

битки S-подібного штампа та крапки. Досить різноманітні мотиви візерунків орнаментальних зон: невеликі трикутники, розташовані у шаховому порядку, ромби, зиґзаги, перехрещені лінії тощо. Посуд входить до матеріальної культури фракійського гальштату [10].

Від описаних типів лощеного посуду відрізняються посудини, знайдені на півдні степової зони: келихи з короткою шийкою та кулеподібним тулубом, стінки яких вкриті врізною орнаментацією. Головний елемент композиції — трикутники, з'єднані вершинами. Між ними — подвійні, заповнені навскісною штриховкою смуги. Подібні за формою та орнаментацією посудини характерні для другого періоду кобанської культури IX — середини VII ст. до н. е. [11]

Західні аналогії має одна досить яскрава група кераміки новочеркаського часу — корчаги вілланoвського типу, виготовлені з місцевих глин, за формою та обробкою зовнішньої поверхні (канелюри, наліпи) подібні до кераміки фракійського гальштату. Вони отримали назву від поховальних урн культури Вілланова, яка була розповсюджена у Східній Італії у IX—VIII ст. до н. е. [12] У лісостеповій зоні корчаги цього типу з'являються в пам'ятках другого ступеня чорноліської культури та існують до ранньоскіфського часу.

Наявність різних "орнаментальних шкіл" — лісостепової, північнокавказької, фракійської — свідчить про відкритість кочової культури кіммерійців, про здатність цього народу вбирати кращі традиції оздоблення побутових речей.

Як бачимо, в комплексі лощеної кераміки новочеркаського ступеня кіммерійської культури простежуються кілька генетично неоднорідних груп. Результати дослідження кераміки дозволяють зробити такі висновки.

1. За прийомами і мотивами орнаментації, а також за формами виділяються певні групи лощеного посуду. Суто кіммерійськими є келихи та вузькогорлі корчаги з орнаментом, основною особливістю якого є розподіл орнаментального поясу рядом горизонтальних ліній на смуги, заповнені простими геометричними фігурами.

Таким чином, основна група кераміки пов'язана з попереднім періодом і продовжує лінію розвитку культури місцевого населення й свідчить про спадкоємність основних орнаментальних традицій та збереження степовиками естетичних уявлень, що склалися за доби пізньої бронзи.

2. Зв'язок з лісостеповими племенами засвідчується керамікою, причому в новочеркаській групі пам'яток він виявляється сильніше, ніж у чорногорівській. Всупереч існуючій думці, спираючись на керамічний матеріал, можна говорити не про проникнення кочового елементу в лісостеп, а навпаки — про проникнення в степ носіїв лісостепових культур (так, чверть керамічного комплексу новочеркаської групи складає кераміка, запозичена у лісостепу). При цьому посудини лісостепового обрису трапляються переважно у похованнях степового Подніпров'я. Таким чином, є підстави говорити про потужну хвилю лісостепового переселення до степу в новочеркаський час. Однак про форми цього переселення (чи мав він характер експансії, чи, навпаки, був пов'язаний тільки з шлюбами жінок) говорити ще передчасно.

3. У кераміці західних районів розповсюдження кіммерійської культури простежується вплив фракійських куль-

[10] *Мелюкова А. И.* Скифия и фракийский мир. — Москва, 1979, с. 66, 67.

[11] *Крупнов Е. И.* Об уточненной датировке и периодизации кобанской культуры // СА. — 1969. № 1, с. 13—19.

[12] *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый век. — Москва, 1974, с. 139.

тур Сахарна-Солончени, пам'яток типу Шолданешти.

4. Знахідки з кіммерійських поховань Криму (чорногорівські та новочеркаські пам'ятки) свідчать про зв'язки населення цього регіону з протомеотами та населенням Передкавказзя і Закавказзя.

Побут і культура. З аналізу усіх відомих даних можна дійти висновку, що кіммерійці були не тільки кочовиками, а й постійно вели бойові дії. Саме тому їх побутова культура модифікувалася відповідно до суворих вимог війни. Є підстави уподібнити пізніх кіммерійців раннім скіфам, яких звичайно характеризують як народ-військо. Більшість сфер побуту знаходились у нерозвиненому стані. Винятком є ліпна кераміка. Адже неможливо уявити, щоб увесь етнос був "під сідлом". Є ознаки того, що в кіммерійському середовищі існували прошарки, які забезпечували сталість етнічних традицій, що передавалися від покоління до покоління, наприклад, традиції виготовлення ліпної кераміки, навіть досконалішої (як за технологією, так і за асортиментом), ніж у скіфів. Зараз ще не розроблено питання, яку кількість населення можна віднести до військового стану, щоб цей етнос міг зберегти власну етнокультурну відособленість. Зрозуміло, що тільки сильний в економічному і демографічному планах етнос спроможний здійснювати тривалий ефективний контроль за суміжними територіями і вести постійні війни. Можливо, кіммерійці нерідко повинні були вирішувати демографічні проблеми, подібно скіфам, коли ті повернулися з передньоазійських походів.

Житла. Вони практично не простежуються на кіммерійському матеріалі. Враховуючи суто кочовий спосіб життя кіммерійців, а також наявність більш теплого клімату у IX—VII ст. до н. е., можна припустити, що мешканці степів Північного Причорномор'я не мали постійного житла, але могли жити у куренях, які легко збиралися на місцях ночівель або стоянок. Виходячи з конструкції поховальної споруди, наприклад, з добре відомого комплексу кургану Уашхита в Закубанні, можна припустити, що кіммерійцям були знайомі такі примітивні житлові споруди, як землянки або напівземлянки.

Велике значення для вивчення будь-якої побутової культури має все, що пов'язане з приготуванням їжі. Виходячи з уявлень про кіммерійців як кочівників, ми можемо твердити, що велику роль у їх раціоні відігравала м'ясна та молочна їжа. Безумовно, система їх харчування в цілому забезпечувала кочовий і військовий спосіб життя, який потребував чималих енергетичних витрат. Продукція скотарства в багатьох випадках задовольняла потреби народа-війська у харчуванні, а основною рисою стало споживання молока, про що писав і Гомер. Зараз його повідомлення підтверджено "молочним" набором хатнього начиння та дерев'яними напівсферичними чашами з ясеня (дві такі чаші зафіксовані у кіммерійському похованні біля с. Високе) і відповідним глиняним посудом. Деякі аналогії щодо "гіпемології" кіммерійців та інших складових раціону і звичаїв можна почерпнути, розглянувши культуру ранніх скіфів — найближчих за культурою наступників кіммерійців. На жаль, через відсутність відповідних археологічних даних про видовий склад стада кіммерійців, динаміку його розвитку ми нічого зараз не можемо сказати.

Уявлення про одяг кіммерійців можна отримати за зразками вазопису [13] та

[13] Розбіжності у зображенні складових і деталей одягу легко пояснити дуже великими відстанями як за часом, так і за простором між керамістом і його, вже дуже легендарним на момент створення вази, персонажем.

іншими нечисленними іконографічними матеріалами. В одному випадку чоловіки-кіммерійці зображені у короткому платті, у другому — у вузьких штанях. Практично на всіх зображеннях кіммерійці представлені у характерному для них головному уборі — конусоподібній шапці.

Відсутність залишків одягу в похованнях не дозволяє реконструювати його повністю. Розглядаючи кам'яні стели, можна лише здогадуватися, що невід'ємною частиною одягу чоловіків був бойовий пояс з підвішеною до нього зброєю. З накладних деталей костюма можна назвати діадему. Про жіноче вбрання нам практично нічого не відомо.

Соціонормативна культура кіммерійського середовища нам майже невідома. Деякі її особливості можна реконструювати за даними Геродота та інших античних авторів. Однак виникає питання, наскільки можна їм довіряти, враховуючи переважно усні повідомлення щонайменше трьохсотлітньої давнини.

Виходячи з рухливого способу життя, можна припустити досить вільні стосунки при створенні сім'ї. Цілком можливо, що кіммерійці брали у полон місцевих жінок. Імовірно, що саме цим (відомо, що виготовлення ліпного посуду є жіночим заняттям) пояснюються численні варіанти ліпного посуду досить високої якості, але з відносно короткою власне кіммерійською лінією розвитку (скоріше не розвитку, а існування), що мають коріння і у Фракії, і на Кавказі, і у лісостеповій зоні.

Майно, яке б відповідало вимогам транспортабельності, повинно було бути дуже скромним. Напевно, найбільш привілейовані представники кіммерійців володіли колісницями, подібними до знайденої у кургані Уашхит в Закубанні. Навіть інструмент, притаманний кімме-

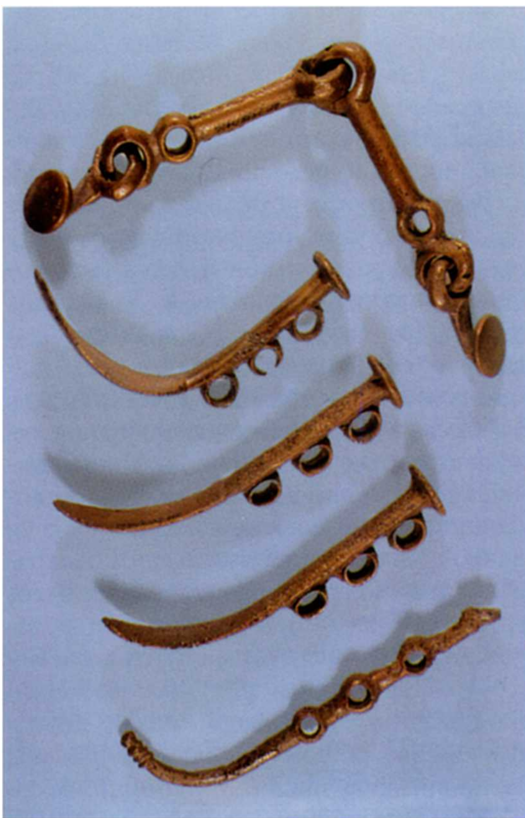

Спорядження коней кіммерійської доби (Вільшанський скарб).

рійській культурі, дуже скромний за асортиментом.

Зроблені спостереження дозволяють говорити про побутову культуру кіммерійців, як про досить раціональну та високоорганізовану.

Кочовий та осілий способи життя можна розглядати як існування двох, не завжди ворожих або конкуруючих, а навпаки, взаємно доповнюючих одна одну економічних систем, за допомогою яких здійснюється розподіл праці. Прогресивний розвиток або навіть просто підтримка постійного стану кожної системи потребують обов'язкової їх інтеграції, в межах якої формуються взаємовідносини між її частинами. Кочова і осіла складові характеризуються різним степенем впливу одна на одну. Кочова євразійська культура ніколи не могла ефективно існувати без осілої. Від осілих народів номади отримують зернові, численні ремісничі вироби тощо. На всьому просторі Великого поясу степів кочові культури, як правило, з півдня і (або) півночі концентруються поблизу великих цивілізацій і значних центрів або смуг осілості, з якими безперервно здійснюють стосунки найрізноманітніших напрямів й інтенсивності. Найбільш відомі кочові утворювання виступають, так би мовити, тінню цивілізацій, і жодне велике кочове утворення невідоме поза зв'язками з тією чи іншою осілою цивілізацією. Ілюстрацією такої взаємовигідної, майже увесь час мирної, взаємодії двох систем є стосунки Скіфії з античними центрами Північного Причорномор'я. Для кіммерійців об'єктом "інтеграції" стали передньоазійські (в тому числі ассирійська, малоазійська), північнопричорноморські та лісостепові культури.

Економіка осілого населення, навпаки, найчастіше, майже не залежала від кочової. З іншого боку, наявним є позитивне значення кочівників для осілих народів, що постає як своєрідний акселератор розвитку, провідник новацій, чинник різноманітності (в тому числі демографічної) і подразнення, що стимулюють розвиток техніки, особливо військової, торгівлі, знань.

Ці дві системи нерідко вступають у взаємовигідні стосунки, зумовлені політичною (союз проти третьої сторони; опанування кочівницькою верхівкою потестарних функцій численнішого населення хліборобів) та демографічною ситуаціями. Висвітленню особливостей побуту та способу життя кіммерійців присвячено цілу низку праць [14].

Мистецтво. Становлячи за своєю природою одну з найбільш стійких, зберігаючих глибинні традиції категорій культури, мистецтво, на відміну від порівняно швидкоплинних, залежних від повсякденних потреб та сторонніх впливів елементів господарсько-побутової та військової сфери, являє собою незамінний матеріал щодо етнокультурних зіставлень.

Саме відкриття кіммерійського кістяного різьбярства в могилі біля с. Зольне в Криму [15] дозволило визначити етнічну специфіку археологічних пам'яток новочеркаського кола, що полягає не тільки в особливостях поховального

---

[14] *Археология* Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2; *Дударев С. А.* Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром. — Грозный, 1991; *Chochorowski J.* Ekspansia kimmeryjska na tereny Europy Srodkowej. — Kraków, 1993; *Эрлих В. Р.* У истоков раннескифского комплекса. — Москва, 1994; *Эрлих В. Р.* В защиту происхождения традиций о причерноморском происхождении киммерийцев // ВДИ. — 1994. — № 4, с. 168; *Иванчик А. И.* Киммерийцы. — Москва, 1996.

[15] *Щепинский А. А.* Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА, 1962. — Вып. 2.

Скарб прикрас кіммерійської доби (с. Суботів Черкаської обл.).

обряду та своєрідності форм матеріальної культури, а й насамперед в яскравій самобутності художнього світосприйняття. З'ясувалося, що особливість кіммерійського декоративно-прикладного мистецтва полягає в цілковитому домінуванні геометричної орнаментики, яка радикально відрізняє його від анімалістичного у своїх підвалинах скіфського художнього стилю.

Загалом, характеризуючи художню творчість кіммерійців, слід вирізняти її два головні компоненти: декоративно-прикладне мистецтво та кам'яне різьбярство. Перше репрезентоване художнім литвом з бронзи та коштовних металів, косторізним мистецтвом та різьбярством деревини, друге — монументальною скульптурою.

Технологічні прийоми, що використовувалися кіммерійцями у кістяному різьбярстві та художньому литві, не відрізняються вибагливістю: це плоский рельєф, гравірування та відливання за восковою моделлю. Дещо рідше застосовувалися карбування, штампування та паяння золотом. Геометричний орнамент прикрашає зброю, військовий обладунок, деталі кінської вузди тощо. Найтиповішими елементами орнаменту є одинарні та концентричні кола, розетки, різноманітні спіралі, меандри, фігури ромбічних обрисів тощо.

Прикладом застосування техніки золотого литва, штампування та пайки є золотий фалар з кургану Висока Могила на Запоріжжі та окуття піхов кинджала з кургану біля Білоградця в Болгарській Добруджі, куди доходили в своїх набігах кіммерійські кіннотники. Масивний фалар з Високої Могили має діаметр близько 4 см, відлитий за восковою моделлю й композиційно складається з трьох концентричних кіл, обмежених золотою напайкою дроту, прикрашеного насічками, які здаля нагаду-

ють техніку зерні. Внутрішнє коло заповнене білою пастою, чотири опуклі сегменти середнього кола утворюють щось на зразок хрестоподібної фігури або розетки з пелюстками, а зовнішнє коло декороване напаяними кілечками з незамкненими кінцями, що надає йому привабливого ажурного контрасту порівняно з масивною нерухомістю двох центральних зон. Цілком можливо, що саме у такий спосіб виражено глибину семантичної ідеї "чотирикутної Варни" — землі обітованої прадавніх індоаріїв, оточеної хвилями священного моря Ворукаша [16].

Ще більш парадний вигляд має окуття піхов з Білоградця. Орнаментально воно також поділено на три зони: верхню, утворену двома горизонтальними ярусами з дугоподібних дротяних напайок; середню, з вертикальним рядом, що складається з трьох хрестоподібних фігур, відповідних центральному зображенню на фаларі з Високої Могили з тією лише різницею, що середні кола замість білої пасти заповнені бурштиновою аплікацією; та нижню, утворену просторими дугами золотого дроту, прикрашеного філігранними насічками. Середня зона, крім того, декорована симетричними напівкруглими бурштиновими вічками та золотими дротяними дужками з дрібними насічками. Композиційна суворість орнаменту (послідовна симетричність середньої зони) компенсується розкутістю плавних форм нижньої та святковою ажурністю верхньої частини. Можливо, що і цей витвір кіммерійського золотарства демонструє символічне зіставлення різних частин макрокосму, упорядкованої і зваженої в елементах землі арійців та хаотичної розкутості стихій підземного та небесного світів.

Розглядаючи систему орнаментації в кіммерійському декоративно-прикладному мистецтві, слід враховувати, що в цілому вона тісно пов'язана з художнім напрямом мистецтва культур Балкано-Адріатичного регіону та зони Гальштату, де в системі орнаментації кераміки та предметів побутового призначення й прикрасах панував геометричний стиль. Це саме стосується й різьбярства на кістці, найбільш повно репрезентованого чудовим комплексом кінської упряжі з поховання біля с. Зольне. Особливо пишним та вишуканим орнаментом прикрашені великі кістяні пряжки, декоровані мотивами спіралі з традиційними хрестоподібними фігурами та концентричними колами посередині. Орнамент заповнено червоною фарбою, що надає йому яскравої барвистості, виразності та ошатності.

Типовими орнаментальними мотивами кіммерійського мистецтва є також різноманітні комбінації концентричних кіл та спіралей, скомпонованих півмісяцем.

Особливої популярності набув орнаментальний мотив, що передає чотирипроменевий знак із вписаним у нього колом. В свою чергу кругла платівка, на яку він звичайно наноситься, сама утворює навколо нього зовнішнє коло. Цей знак набув такого значного поширення на різноманітних предметах, що може вважатися справжньою кіммерійською емблемою, яка, мабуть, символізує солярну ідею, найчастіше пов'язану з предметами спорядження коня — достеменно відомої зооморфної іпостасі Сонця в міфологічних уявленнях усіх індоіранських народів.

На жаль, у похованнях кіммерійців деревина зберігається вкрай погано.

---

[16] *Авеста*, Вендидат, гл. I, II; Яшт, гл. 5 // Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай. Тексты. — Москва, 1984, с. 7, 8, 14.

Посудини чорноліської та висоцької культур (с. Велика Андрусівка, Висоцький могильник).

Але навіть мізерні рештки дозволяють зробити висновок про досить високий рівень різьбярства кіммерійців. Частину дерев'яного саркофага з поховання біля с. Софіївка на Херсонщині прикрашено різьбленим орнаментом у вигляді вписаних один в одний квадратів та декоровано червоною мінеральною фарбою.

Зауважимо, що відсутність знахідок предметів з матеріалів, що легко руйнуються (дерево, шкіра, тканини тощо), значно збіднює уявлення про колористичну гаму, притаманну кіммерійському образотворчому мистецтву. Певні дані є лише про використання червоної фарби, проте можна припустити, що різноманітні яскраві кольорові поєднання значно збагачували сухий геометричний схематизм кіммерійського декору. Про розмаїття кіммерійських жіночих вбрань згадує, зокрема, Арістофан в уславленій "Лісістраті" [17].

Кіммерійська скульптура не має не лише місцевих попередників, а й придатних типологічних витоків у інших царинах художньої творчості попереднього часу, що характеризується цілковитою аніконічністю мистецтва. Багатющий комплекс причорноморської скульптури доби енеоліту надто віддалений від кіммерійської культури у часі, відгороджений від неї непроникним бар'єром кількох чужорідних за етнокультурними особливостями популяцій і навіть типоморфологічно не відповідає кіммерійським обеліскам.

Монументальне мистецтво кіммерійців є дивовижним феноменом культурного взаємовпливу навіть тих народів, контакти між якими обмежувалися майже винятково військовими сутичками. Виникненням цього виду мистецтва

[17] *Арістофан.* Комедії. — К., 1980, с. 311.

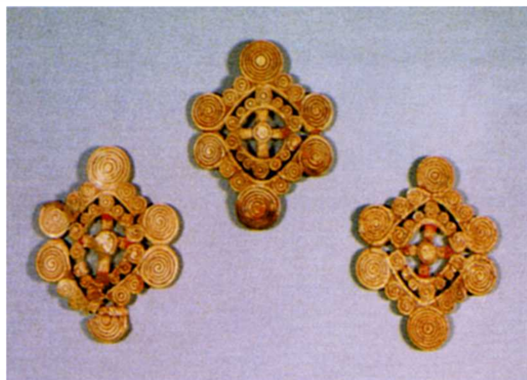

Кістяні прикраси з кіммерійського кургану (с. Зольне, АР Крим).

кіммерійці зобов'язані своїм запеклим супротивникам — скіфам, які принесли його з глибин азійських степів. Відображаючи ідею військово-аристократичної зверхності над рядовими членами кочового суспільства шляхом демонстрації зв'язку померлого воїна й живих членів його корпорації з сонячним божеством або героєм, образ якого й відбивають проскіфські статуї, звичай встановлення скульптурних монументів найкраще відповідає ідеологічній доктрині не тільки азійських чужинців, а й самих кіммерійців. Останні знаходились приблизно на тому ж щаблі соціально-економічного розвитку і мали зі скіфами глибинні споріднені індоарійські корені, отже, й деякі спільні міфологічні уявлення. Саме тому глибинна ідейно-художня традиція азійських завойовників так легко інтегрувалася зі, здавалося б, цілковито чужорідним кіммерійським культурним шаром.

Надмогильних кіммерійських скульптур відомо небагато (близько 20). Як і їх скіфські прототипи найархаїчнішого часу, вони зображують воїна без жодних анатомічних деталей, що, мабуть, не дозволялося відповідно до певних релігійно-міфологічних уявлень. Увесь пафос зображення концентрується на зброї та солярній символіці. Поверхня статуй-стовпів добре відшліфована, зображення виконані в техніці контррельєфу та гравіювання.

Найкращим зразком кіммерійської кам'яної скульптури є статуя із с. Цілинне в Криму. Верхня частина її, щоправда, пошкоджена, але цілком можливо, що подібно до інших скульптур тут були зображені навскісні лінійні символи на місці обличчя та рясна низка намиста на шиї. Стан воїна оперезаний широким бойовим поясом з вибагливою пряжкою-застібкою. Він озброєний луком та кинджалом.

Якщо скіфська скульптура продовжувала свій прогресуючий у художній майстерності розвиток у напрямі повної антропоморфності, то кіммерійське монументальне мистецтво, зважаючи на короткий період його існування, від перших контактів з протоскіфами на початку VIII ст. до н. е. й до кінця цього століття, коли кіммерійці змушені були залишити батьківщину під зростаючим тиском скіфів, так і не вийшло за межі зображення напівантропоморфного солярного божества-покровителя аристократичного стану. Більш того, навіть протягом такого короткого існування кіммерійська монументалістика трансформувала деякі зооморфні мотиви, притаманні протоскіфській скульптурі, у традиційні для аніконічного аборигенного мистецтва геометричні схеми.

6.2. Скіфський період

Скіфська культура була тим новоутворенням, яке виникло завдяки складним етносоціальним процесам у Євразійських степах. Початок цього процесу [1] поклало пересування наприкінці II тис. до н. е. кочівників-іранців з території Центральної Азії у південному та західному напрямах. Через кілька століть, у VII ст. до н. е., племена, що відкочували на захід [2], створили синкретичну культуру, головними компонентами якої стали східний (іранський), передньоазійський та північнопричорноморський (в своїй основі теж іранський) [3].

У найбільш "чистому" вигляді скіфська культура існувала в степах Північного Причорномор'я [4]. В скіфському степовому масиві залишалися, певно, реліктові зони індоарійської мови та культури, передусім у так званій Споконвічній Скіфії, що знаходилася між Дунаєм та Кримським півостровом, а також на Таманському півострові [5]. Поступово скіфська культура внаслідок військових походів, підкорення та часткового асимілювання населення, а також через культурний вплив на сусідні племена розповсюджується в західному та північному напрямах.

За культурно-господарським типом скіфська культура належала до кочової (точніше — напівкочової) скотарської, але співвідношення кочових та осілих елементів на різних етапах було неоднаковим. Етнічна специфіка скіфської культури обумовлювалася її розташуванням, за висловом відомого лінгвіста В. І. Абаєва, "на перехресті Сходу й Заходу", на крайньому заході не тільки іранського ареалу, а й кочівницького степового світу взагалі. Саме тут хвилі східних кочівників поступово "розчинювалися" в середовищі осілих племен.

Подібно до інших кочових культур, скіфська належить до так званих відкритих культур, тобто таких, які легко переймають нове з різних сфер. Контакти з цивілізаціями того часу були досить активними, насамперед з передньоазійськими та античною. Ще до переселення в Північне Причорномор'я пращури скіфів контактували з фінно-угорськими племенами Заволжя та Приуралля [6], а також тюркомовними племенами [7]. Останнє також певною мірою відбилося на скіфській культурі. Через посередництво східних племен скіфи підтримували торговельні зв'язки з Іраном та Китаєм.

Головні етапи розвитку скіфської культури пов'язані з етапами формування держави та етносу. Перший етап (VII — початок VI ст. до н. е.) — час виходу скіфів на історичну арену й розселення на широкому просторі Східної та частково Середньої Європи, тобто період "пасіонарності" або "молодості"

---

[1] *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990, с. 4.

[2] Інша велика група іраномовних племен оселилася на території сучасного Ірану.

[3] *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984, с. 90—91.

[4] Термін "скіфська культура" використовується іноді для позначення культурно-історичної спільності кочовиків Євразійських степів від Дунаю до Алтаю і навіть Китаю. Найближчими родичами скіфів були племена казахстанських степів та Приаралля (саки античних авторів), а також Поволжя — Приуралля (савромати — сармати).

[5] *Трубачев О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкции // ВЯ. — 1979. — № 4, с. 29—45.

[6] *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. — Москва, 1983.

[7] *Павленко Ю. В., Исмагулов В. А.* Гунны накануне их вторжения в Европу // Археология. — 1993. — Вып. 1, с. 39, 40.

етносу [8]. У цей час відбувалося складення та розмежовування головних культурних ареалів в Євразії, формування культур нового типу з яскраво вираженим індивідуальним обличчям [9]. У Передній Азії скіфи зіткнулися з такими державами, як Урарту, Ассирія, Мідія, Ману та інші й навіть дійшли до рубежів Єгипту. У цих походах брала участь найактивніша частина скіфського об'єднання, опорною базою якого було "скіфське царство" у Передкавказзі [10]. На скіфській культурі особливо позначилися контакти з державами Урарту та Мідія у Закавказзі (на території сучасних Вірменії та Азербайджану).

Метою скіфських походів було отримання данини та пограбування — саме такий спосіб життя вважався гідним воїна-кочівника, який з презирством ставився до ремісництва та хліборобства. За 28 років "панування" в Азії [Herod, IV, I] скіфи, безумовно, мали різноманітні контакти з місцевими народами: потестарно-політичні (союзницькі договори, посольства), соціальні (шлюби з місцевими жінками), технологічні (запозичення нових знарядь та навичок у військовій справі) [11]. Осілі народи, в свою чергу, також переймали у кочівників насамперед способи стрільби з лука, деталі кінської упряжі. Наявні також наслідки контактів у духовно-ідеологічній сфері: обгрунтування концепції царської влади, формування мистецтва звіриного стилю, запозичення елементів обрядності і навіть культів божеств (Афродіта Уранія).

Надмогильна кіммерійська статуя-стовп (с. Костянтинівка Миколаївської обл.).

Під час походів якась частина скіфів осідала в Центральному Кавказі та у Закавказзі [12], де існували розвинені осередки металообробки, а також у Передкавказзі, серед меотських (також іранських або індоарійських) племен. Тут відкрито могили скіфських вождів VII—VI ст. до н. е. — кургани біля станиці Костромська, аулів Келермес, Уляп, хут. Красноє Знамя, що мали ряд спільних рис із похованнями Придніпровського Лісостепу.

Майже одночасно з передньоазійськими походами якась частина скіфів по-

[8] *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. — Ленинград, 1990; *Смирнов С.* Сравнительные жизнеописания народов // Знание—сила. — 1991. — № 7, с. 57—65.

[9] *Андреев Ю. В.* Греческая цивилизация в системе варварских культур Евразии I тыс. до н. э. // Археологические материалы к конференции памяти акад. М. И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989, с. 28—30.

[10] *Виноградов В. Б.* О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Тр. Чечено-Ингушского НИИ. — 1964. — Вып. 9, с. 21—48; *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья, с. 99, 100.

[11] *Першиц А. И., Хазанов А. М.* Некоторые общие аспекты исторических контактов до начала Великих географических открытий // ППКО. — Москва, 1978, с. 240, 241.

[12] *Погребова М. Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — Москва, 1984, с. 41—197.

Браслети і ливарна форма чорноліської культури (с. Суботів Черкаської обл.).

далася в Прикам'я, Північне Причорномор'я і далі на захід до Румунської Трансільванії. У Північному Причорномор'ї скіфи насамперед просунулися в лісостепову зону, де існували розвинені центри землеробсько-скотарської культури та металообробки: Наддністрянський, Побузький, Пороський та Тясминський на Правобережжі, Посульський, Ворсклинський та Сіверсько-Донецький на Лівобережжі. На півночі кочівники досягли рубежів Полісся. Населення степової зони Північного Причорномор'я в цей час не було численним, мабуть, через несприятливі кліматичні умови.

Лісостепова зона за скіфські часи була заселена різноетнічними племенами. Античні автори називають деякі, мабуть, найбільші — неври на Правобережжі, гелони і будини на Лівобережжі. Етнічна ситуація мала приблизно такий вигляд: у північній смузі лісостепу жили праслов'яни, балти, фіни (останні — на Лівобережжі), а у південній — фракійці, іллірійці та іранці[13]. В середині V ст. до н. е., після підкорення лісостепу новою хвилею кочівників, у південній частині лісостепу і вздовж Дніпра вже мешкали напівскіфські етноси — скіфи-орачі та скіфи-землероби (або скотарі, за тлумаченням В. І. Абаєва).

У VII ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'явилися грецькі колоністи, які заснували перші факторії та колонії на острові Березань, у Східному Криму та Приазов'ї. Їхні контакти зі скіфським світом були спочатку здебільшого торговельними. Грецькі міста Північного Причорномор'я — Ольвія, Німфей, Пантікапей та інші у Східному Криму, на Таманському півострові та Північно-Західному Причорномор'ї на кілька століть перетворилися на головні осередки цивілізації для скіфських племен. Народи "європейської" Скіфії стали периферією античного світу, того його різновиду, що утворився в Північному Причорномор'ї внаслідок Великої грецької колонізації.

Вплив античної цивілізації був найбільш значним у V—IV ст. до н. е. Скіфи контактували (прямо чи опосередковано) із великими східними цивілізаціями — Китаєм та Персією. Значення східних контактів посилюється в пізньоскіфський період.

[13] Це встановлюють за даними мовознавства (гідро- і топоніміки), які співвідносять із даними археології та повідомленнями давніх авторів.

Другий період скіфської історії охоплює VI й значну частину V ст. до н. е. В цей час у степовій зоні зростає чисельність населення, насамперед внаслідок переміщення значного осередку скіфів на чолі з так званими царськими скіфами з Північного Кавказу. Грецькі автори подають цю подію як повернення скіфів на колишню батьківщину, звідки вони рушили в похід до Передньої Азії. За Геродотом [IV, 1], скіфам довелося вести на батьківщині війну "не меншу за мідійську", адже супроти них постали "нащадки рабів" — молодь, що народилася за їх відсутності від скіфських жінок, які залишилися вдома, та рабів. За свідченням Геродота, ці події відбувалися у Східному Криму, але щось подібне, певно, точилося й на інших територіях, зокрема у лісостеповій зоні, на підкорення якої були спрямовані основні зусилля кочівників.

Найбільш бурхливі події сталися наприкінці VI — початку V ст. до н. е. Саме тоді у Середньому Подніпров'ї виникають величезні, площею в кілька десятків і сотень гектарів, городища з міцними захисними спорудами проти вторгнень з боку кочовиків. У цей самий час відбуваються нові значні переміщення племен, які розпочалися на північно-східних кордонах імперії й досягли Північного Причорномор'я [14], а потім — Середньої Європи.

Значною подією в низці військових сутичок цього часу була скіфо-перська війна (приблизно 515—512 pp. до н. е.) [15], під час якої скіфи перемогли перського царя Дарія. Успішне завершення війни сприяло, мабуть, підкоренню лісостепових племен Середнього Подніпров'я. Війни та внутрішні смути V ст. до н. е. негативно вплинули на розвиток господарства та культури місцевих племен, насамперед правобережних. Спостерігається запустіння земель, скорочення чисельності населення, розрив торговельних зв'язків з античними містами. На Лівобережжі ситуація була дещо іншою, тут не відчувається перерви в культурному розвитку місцевих землеробсько-скотарських племен. У взаємостосунках скіфських кочових племен з античними містами у V ст. до н. е. відчувається напруженість. Посилення військового тиску супроводжувалося змінами у сфері ідеології, яка у скіфів цього часу набуває яскраво визначеного войовничого характеру. Наприкінці цього періоду складаються передумови формування ранньокласового суспільства та державності, єдиного скіфського етносу, а також національно-державної релігії.

Культура скіфського суспільства VI—V ст. до н. е. значною мірою відрізнялась від культури попереднього часу. Можливо, це були культури різних не тільки у політичному відношенні, а й за етнічним складом населення утворень. В культурі "нового скіфського царства" менш відчутний передньоазійський вплив, натомість помітнішими стають зв'язки із східними регіонами євразійських степів.

Останній, третій, період в історії Скіфії охоплює третю чверть V — кінець IV ст. до н. е. Це період розквіту Скіфії, що тривав майже століття і закінчився наприкінці IV ст. до н. е. глибокою кризою. Внаслідок поліпшення палеоекологічних умов та відносно спокійної політичної ситуації значно зростає чисельність населення в степу (своєрідний демографічний "вибух"). Частина кочівників переселяється до лісостепу, населення якого вже не могло протистояти степовикам. На Право-

[14] *Алексеев А. Ю.* Скифская хронография. — Санкт-Петербург, 1992, с. 103, 111.

[15] *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. — К., 1984.

бережжі культура місцевих землеробсько-скотарських племен значною мірою занепадає й частково стає напівкочовою. Нівелювання культури на значному просторі Північного Причорномор'я в IV ст. до н. е. було найзначнішим за увесь скіфський період, а вплив скіфської культури на сусідні племена — найсильнішим.

У скіфському кочовому об'єднанні кінця V—IV ст. до н. е. відбулися значні зміни як у соціально-політичному устрої, так і в культурній сфері. Головною подією стало утворення (внаслідок підкорення місцевих осілих племен) ранньокласового суспільства. Етнічна консолідація теж досягла в цей період максимуму [16].

Переважали південно-західні напрями культурних контактів (еллінський світ, Фракія). Тривкі двосторонні контакти існували протягом IV ст. з античними містами, насамперед з Боспорським царством, де у 438 р. до н. е. утвердилася нова напіввварварська династія Спартокідів. Зовнішньополітична активність скіфів у IV ст. на сході обмежувалася сарматськими племенами, а на заході — фракійською державою одрисів, а потім македонцями. У другій половині IV ст. відбувся значний військовий конфлікт з Македонією, який завершився суттєвою поразкою скіфів й загибеллю царя Атея у 339 р. до н. е.

Період найвищого розвитку Скіфії був одночасно і початком її занепаду. Цьому сприяли як економічні чинники (криза кочового скотарства) [17], так і кліматичні [18], а також занепад військового стану та військової ідеології взагалі. Зростає роль торгівлі, спрямованої переважно на задоволення потреб скіфської знаті у престижних речах, що супроводжувалося збільшенням грабунків та розбою. Паралельно цим процесам в культурі збільшуються елементи ірраціонального: поховальний культ набуває

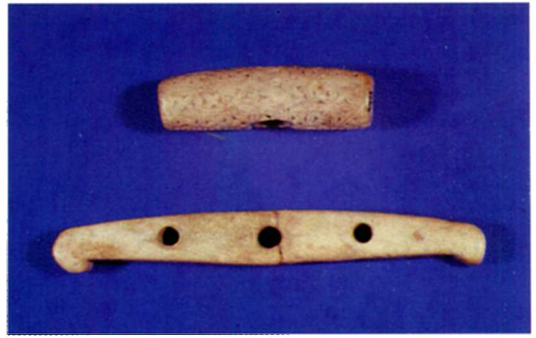

Кістяні псалії ранньоскіфської доби.

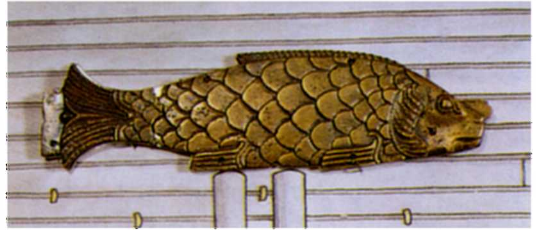

Бронзова прикраса щита ранньоскіфської доби (Орджонікідзе Дніпропетровської обл.).

гіпертрофованого характеру (царські кургани з величезними насипами й складними поховальними спорудами, безліччю золотих речей), поширюється містицизм, у середовищі "справедливих кочовиків" "занепадають звичаї", про що писали античні автори [Cl. Sol. B101, IV, *8*].

Культурний синкретизм скіфського суспільства пізнього етапу особливо яскраво відбився в образотворчому елліно-скіфському мистецтві, яке переважно орієнтувалося на скіфську знать. Виникають деякі синкретичні культи. Значним був і скіфо-фракійський куль-

[16] *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы...

[17] *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989, с. 21—24.

[18] *Полин С. В.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992, с. 104—106.

Золоте зображення пантери (VII ст. до н. е., Келермеський курган).

турний взаємовплив, якась частина скіфської знаті IV ст. до н. е. стає вже фактично поліетнічною. Під кінець IV ст. до н. е. ознаки кризи, що охопила всю Скіфію, стають досить виразними.

Господарство, побутова культура скіфів. Господарство скіфів у цілому відповідало загальному соціально-економічному рівню, притаманному основним групам населення Центральної і Східної Європи доби раннього залізного віку. Вважається, що у цей час специфікою культурного розвитку скіфів і найбільш суттєвою його рисою був безперервний та інтенсивний процес військового, політичного, економічного і культурного освоєння великої території — лісостепової та степової зон Північного Причорномор'я.

Якщо у степовій зоні звичайно йдеться про культурні традиції, притаманні суто кочовим народам, то у лісостеповій зоні культурні традиції її населення поєднують у собі традиції осілих землеробів та елементи кочівництва. У кожній зоні існували власні базові галузі господарства, що й визначали специфіку культурного, економічного, господарського розвитку скіфського етносу.

У степовій зоні Північного Причорномор'я головну роль відігравало скотарство. На першому етапі воно розвивалося в кочовій формі. За археологічними даними, наприкінці V—IV ст. до н. е. існували вже дві форми: напівкочове скотарство, притаманне степовому Придніпров'ю, та кочове, характерне господарству населення, яке мешкало у відкритому степу. Господарською основою культури населення лісостепу було хліборобство та скотарство у придомній його формі.

Як бачимо, для розвитку господарства в обох зонах велике значення мало скотарство. Для вивчення останнього важливим джерелом є реалістичні зображення на численних виробах з коштовних металів, знайдених у скіфських похованнях. Наприклад, екстер'єр великої рогатої худоби, зображеної на пекторалі з Товстої Могили, коней та овець свідчить про м'ясо-робочий для великої рогатої худоби, тягловий для коней, м'ясо-молочний для овець напрями використання цих тварин. Складається враження, що скіфи цілеспрямовано покращували свою худобу, тобто володіли навичками селекції.

Золоте зображення оленя (VI ст. до н. е., Костромський курган).

У лісостепу приблизно чверть худоби становили воли та бики. Як і у степу, вони були головною тягловою силою, забезпечували населення м'ясом, використовувалися для обробітку землі [19].

Коні відігравали значну роль у стаді степових кочівників. Зображення коней на витворах торевтики та залишки їх кісток серед матеріалів з курганів, а пізніше й поселень, свідчать про різноманітність порід і про те, що люди, які їх розводили, добре зналися на них.

Мешканці лісостепу і степу розводили дрібну рогату худобу — кіз та овець. Численні зображення та аналіз залишків кісток дозволяють відновити породи овець різних регіонів. Мешканці Більського городища, наприклад, вирощували овець, які були більші за розмірами від степових і нагадували сучасних романівських [20]. Іконографічні дані пам'яток степових скіфів свідчать, що вівці степової зони мали вовну високої якості і наближалися за екстер'єром до сучасної цигайської породи.

У IV ст. до н. е. фіксується початок впровадження свинарства у господарство степових скіфів. Кістки свійських свиней наявні серед палеозоологічних знахідок Кам'янського городища та поселення Лиса Гора. Тут знайдені і кістки досить екзотичних для Північного Причорномор'я тварин, наприклад віслюків. Мешканці лісостепу приручили свиней давно. Серед кісток свійських тварин у лісостепових пам'ятках відомі кістки качок, гусей, курей, тоді як на степових поселеннях їх не знайдено. Як бачимо, скіфи Північного Причорномор'я досягли значних успіхів у скотарстві.

Другою важливою галуззю господарства Скіфії було землеробство, яке мало велике значення для населення обох зон.

У лісостеповій зоні воно мало глибокі корені й традиції, тому ця галузь економіки лісостепових племен раннього залізного віку знаходилась на більш високому рівні розвитку порівняно зі степовими. Знахідки глиняних моделей рала з Більського городища свідчать про розвиток рільництва. Поряд з яро-

[19] *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи. — К., 1987, с. 88.

[20] *Цалкин В. И.* Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — 1966. — № 135, с. 29, 32.

Бронзове дзеркало, оздоблене у скіфському звіриному стилі (VI ст. до н. е., біля м. Ромни Сумської обл.).

вими посівами з'являються й озимі. Склад культур різноманітний — просо, ячмінь, пшениця. Збирали врожай серпами, зберігали у зернових ямах [21]. Все це свідчить про існування хліборобського господарства зі сталими традиціями, з високою для свого часу агротехнікою.

Як добре відомо з етнології, кочівники завжди відчували потребу в продуктах хліборобства. Якщо на початку розвитку Скіфії, при незначній щільності кочового населення, ці потреби забезпечувалися простим обміном, даниною тощо, то у зв'язку зі збільшенням кількості населення в степу виникає необхідність і можливість самозабезпечення мешканців степу зерновими продуктами. Поява хліборобства у степу датується початком IV ст. до н. е. У степовому Наддніпров'ї виникає низка поселень — від о. Хортиця до Дніпровського лиману. Вони надають специфіки цій зоні і свідчать про перетворення кочового господарства у степу на напівкочове. Особливістю хліборобства у Придніпров'ї є переважання ячменю та проса серед культурних рослин. Все це дозволяє твердити про специфічний розвиток хліборобства у степу та про його відставання від розвинутого хліборобства лісостепу та синхронних за часом античних центрів.

Рівню розвитку господарства та культури того чи іншого етносу відповідає рівень розвитку ремесла та домашнього виробництва. Як у лісостепу, так і у степу розвивалася обробка металів. Рівень її розвитку в лісостепу був значно вищим, ніж у степу. Більське городище, як і інші великі городища цієї зони, було одним з центрів металургії, бронзоливарної і навіть ювелірної справ. У лісостеповій зоні існувала сировинна та паливна база для чорної металургії — легкодоступні болотяні, лугові та озерні руди (бурий залізняк або лимоніт). Залізо отримували сиродутним способом. Майстри лісостепу володіли прогресивними для того часу технологіями обробки залізних виробів — вуглецюванням, наклепом, закалюванням та відпусканням [22]. Майже 40 видів залізних виробів виготовлялися на Більському городищі [23].

[21] *Шрамко Б. А.* Вказ. праця, с. 85—87.

[22] *Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фоминых Л. Д.* Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — 1963. — № 4, с. 36—57.

[23] *Шрамко Б. А.* Бельское городище.., с. 116.

Тривалий час Кам'янське городище в степу також вважалося ремісничим центром Скіфії [24]. Але археологічні дослідження останніх років довели його досить низький рівень розвитку ремесла. Так, відсутні дані про розподіл праці за операціями, про диференціацію видів виробництва, локалізацію ремесел в окремих "кварталах". Вироби з бронзи на Кам'янському городищі завжди знаходять в одному комплексі з залізними речами. Асортимент залізних виробів невеликий. З впевненістю можна говорити про виготовлення мешканцями городища лише залізних голок, шил, ножів, цвяхів та пряжок. Розвиток кольорової металургії на Кам'янському городищі також дещо перебільшений [25]. А от на Більському городищі майстерня з бронзоливарною піччю датується VI ст. до н. е. Майстерня, де відливалися вироби, виготовлені у звіриному стилі, датується кінцем VI — початком V ст. до н. е. На цьому городищі виготовлені ювелірні вироби з золота та срібла — деякі види нашивних платівок [26]. Таким чином, можна говорити про високий рівень розвитку ремісничого виробництва у лісостеповій частині Скіфії, починаючи з періоду архаїки, і про відставання степової Скіфії у цій галузі економіки.

Кам'яна статуя скіфського воїна (Vст. до н. е., с. Нововасилівка Миколаївської обл.).

Побутові потреби непримхливих степовиків і мешканців лісостепу вдовольнялися за рахунок домашнього виробництва. У степу перше місце посідає обробка скотарської сировини та інші види домашнього виробництва. Деревообробка, наприклад, знаходилась на стадії переходу до ремесла. Обробка каменю спрямовувалась на виготовлення насамперед абразивних інструментів та прикрас, культових та поховальних споруд. Набули розповсюдження ткацтво, прядіння, в'язання, обробка шкур, виготовлення повсті [27].

Таким чином, домашнє господарство степових скіфів знаходилось на рівні, який забезпечував майже всі побутові потреби. Зазначимо, якщо у галузі технічних та технологічних досягнень мешканці лісостепової зони були прогресив-

---

[24] *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36.

[25] *Ольговский С. Ю.* Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987, с. 48—58.

[26] *Шрамко Б. А.* Бельское городище.., с. 119, 121.

[27] *Гаврилюк Н. А.* Домашнее производство и быт степных скифов.

нішими, то у галузі домашнього виробництва степові скіфи та мешканці лісостепу стояли на одному рівні.

Степова та лісостепова скіфські культури характеризуються використанням великої кількості предметів античного імпорту. Їх асортимент дуже широкий і охоплює посуд, прикраси, парадну зброю та предмети так званого престижного значення. Потреби в них весь час зростали і у IV ст. до н. е. надходження деяких з них стали масовими.

Побут. Традиційно вважається, що у ранньому залізному віці у степу переважав кочовий або напівкочовий спосіб життя, а у лісостепу — осілий, хліборобський [28]. Деякі нові дані свідчать про проникнення в лісостеп елементів кочової культури [29]. В цілому побутова культура степу та лісостепу визначається пануючим господарсько-культурним типом. Розглянемо основні компоненти побутової культури.

Житло і садиба є найбільш тривалим компонентом побутової культури. Житло — це той організований людиною відповідно до еколого-економічних умов мікросвіт, який також формувався відповідно до світоглядних уявлень. У ньому відбувається поєднання та використання цих уявлень з екологічними можливостями середовища, з природними ресурсами регіону існування. Тому надзвичайно привабливою видається спроба виявити ті його риси, які склалися разом з переходом від кочового способу життя до осілого, що відбулося у степовому Придніпров'ї у IV ст. до н. е.

У період архаїки скіфи не мали постійного житла. Геродот писав, що житла у них на візках [Herod., IV, *46*]. Гіппократ повідомляє, що найменші візки бувають чотириколісними, а інші — шестиколісними. Можливо, житло кочових скіфів мало вигляд намету на візку.

Але вже на початку IV ст. до н. е. на поселеннях степового Придніпров'я фіксуються постійні житла. Це — двокамерні напівземлянки з округлими приміщеннями, де розміщувалось відкрите вогнище та земляні лави по периметру. Іноді трапляються наземні "однокімнатні" споруди, округлі в плані. На деяких поселеннях Подніпров'я зафіксовані прямокутні в плані землянки (поселення біля с. Первомаївка на Херсонщині та Лиса Гора біля м. Василівка Запорізької обл.). Для обігріву приміщень використовувались відкриті вогнища. Тільки при розкопках Кам'янського городища біля м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. знайдено більш складні вогнища — глинобитні печі закритого типу [30]. Освітлювались житла за допомогою ліпних світильників-каганців. Найчастіше це був уламок ліпної посудини (денце із залишками придонної частини), куди наливали трохи жиру, вставляли гніт і запалювали. Іноді використовувалися світильники грецького виробництва або ліпні, які повторювали форми античних.

Можна відтворити садибу скіфів, які вели напівкочовий спосіб життя. Це було досить просторе (100—200 м²) подвір'я, огороджене плетеним парканом. На такому подвір'ї розміщувалися господарські споруди, дві-три грушоподібні у розрізі зернові ями, кілька сміттєвих ям, заповнених битим посудом та кістками тварин. У центрі подвір'я — невелика за площею житлова споруда. Такі садиби на поселенні Лиса Гора утворювали щось подібне до вулиці, що тяглася паралельно річці. Іноді на подвір'ї розміщувалась

[28] *Шрамко Б. А.* Бельское городище.., — К., 1987, с. 17.

[29] *Бессонова С. С.* К вопросу о скифо-ольвийских контактах в VI — начале V вв. до н. э. // Мир Ольвии.— К., 1996, с. 104.

[30] *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36, с. 235.

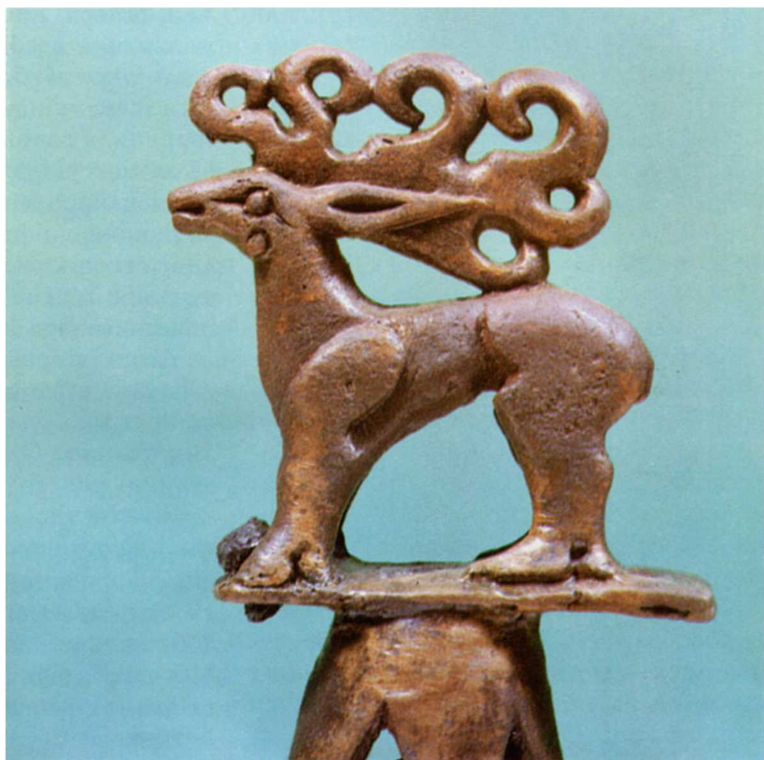

Бронзове скіфське навершшя (V ст. до н. е., с. Аксютинці Сумської обл.).

"майстерня" з ямами — складами для зберігання сировини [31].

Особливості довкілля та культурних традицій знайшли відображення в житлі та садибі мешканців лісостепової зони. Якщо у степу лише фіксується виникнення стаціонарного житла та садиби, то у лісостепу ця частина побутової культури мала глибокі традиції. Як і у степу, це наземні або вкопані у ґрунт споруди. Головними будівельними матеріалами тут були глина і дерево. Переважали землянки, заглиблені у землю на 1—2 м, прямокутні у плані, із заокругленими кутами та лежанками вздовж стін. У центрі приміщення розміщувалося глинобитне вогнище.

Наземні житла безстовпові, з заглибленою нижньою частиною або утрамбованим майданчиком в основі. За матеріалами Трахтемирівського, Хотівського та Малого Ходосовського городищ ці будівлі датуються VII—VI ст. до н. е. [32] Житлове приміщення було центром садиби, яка за підрахунками Ю. М. Бойка займала площу від 168 до 1480 м^2. У садибу входили такі господарські приміщення: повітки, надвірні кухні, ями-сховища, зернові ями, льохи. Садиби були відокремлені одна від одної вулицями шириною від 2 до 3—4 м. Саме таке планування простежено на Більському городищі [33].

---

[31] *Гаврилюк Н. А.* Новый хозяйственный комплекс Каменского городища // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукраин. конф., посв. 90-летию XII Археол. съезда. — Харьков, 1992, с. 23—25.

[32] *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. — К., 1989, с. 23.

[33] *Шрамко Б. А.* Бельское городище., с. 37—82.

Таким чином, в улаштуванні житла та садиби у лісостепових та степових скіфів багато спільного. Більш пізнє (IV ст. до н. е.) виникнення стаціонарного житла у степових скіфів дозволяє висловити припущення, що воно могло мати риси сусідів — мешканців лісостепу — і/або греків. Останні на час переходу частини степових кочівників до осілості були культурною домінантою у Північному Причорномор'ї.

Система харчування є одним з найконсервативніших компонентів побутової культури. Її особливості, зумовлені культурними та екологічними чинниками, зберігаються тривалий час. Є підстави вважати, що традиції харчування кочовиків збереглися у скіфів-степовиків навіть тоді, коли вони перейшли до осілого або напівосілого способу ведення господарства. На першому місці залишалася м'ясна їжа. В остеологічних залишках на поселеннях наявні кістки коня та вівці. Однак вже переважають кістки великої рогатої худоби. У IV ст. до н. е. в раціоні степовиків з'являється м'ясо свині. А от м'ясо диких тварин споживалося рідко. Кісток диких тварин серед кухонного сміття на скіфських пам'ятках IV ст. до н. е. небагато[34].

Знахідки в курганах та матеріали пам'яток осілості свідчать про те, що м'ясо вживалося переважно у вареному вигляді. Частина туші вівці варилася або в бронзовому казані, або у великому ліпному горщику. М'ясо витягали з посудини залізними щипцями та викладали на велику дерев'яну таріль, а юшку розливали в дерев'яні або металеві чаші. М'ясо їли руками за допомогою ножів. Один або два ножі обов'язково лежать на дерев'яній тарелі, поставленій у поховання поруч з головою небіжчика. Так само, як і у більшості кочівників, скіфи під час поділу туші, мабуть, дотримувалися певних правил. Найбільш поважним членам суспільства віддавалась голова, воїнам — передні кінцівки та частина хребта. Можливо, не випадково у чоловічих похованнях трапляються саме кінцівка та частина хребта тварини, а голови найчастіше фіксуються за матеріалами тризни (ними пригощали найпочесніших гостей). Як й інші кочівники, скіфи дотримувалися, очевидно, сезонного та денного ритмів харчування: м'ясна їжа переважала восени і споживалася звичайно ввечері.

Дещо відрізняється від харчування степовиків раціон мешканців лісостепу, який складається з м'яса свиней та диких тварин. Однак споживали і м'ясо великої рогатої худоби та овець.

Значне місце в раціоні як степових, так і лісостепових скіфів займала молочна їжа, насамперед — овече молоко. Ймовірно, не випадково молодий скіф, зображений на пекторалі з Товстої Могили, доїть вівцю. Ранковою їжею скіфів, як і інших кочівників, була, мабуть, каша або юшка з меленого пшона чи ячменю, що варилася на молоці. Кисле молоко йшло на приготування твердого сиру на зразок арула чи біслага у монголів. З кобилячого молока готували напій типу кумису. За Геродотом, його збивали сліпі раби. Молочну їжу їли як з відкритих чаш, так і невеликих ліпних горщиків.

Рослинна їжа, за археологічними даними, фіксується погано. Крім зернових культур, які вирощувались у степу і у лісостепу, у їжу вживали продукти збиральництва: дикі часник і цибулю, плоди дерев, черепашки, коріння рослин. У мешканців лісостепу існувало садівництво: вирощували груші, яблука, можливо, сливи.

---

[34] *Журавлев О. П.* Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // *Гаврилюк Н. А.* Скотоводство степных скифов. — К., 1995, с. 134.

У раціоні та звичаях, пов'язаних з їжею, у населення обох природних зон Північного Причорномор'я виділяються певні правила, коріння яких сягає доскіфського часу.

Найвиразнішою рисою побутової культури скіфського етносу обох природних зон став звичай пиття вина, поява якого у скіфів зумовлена контактами з греками. Звичайно, і раніше скіфи знали малоалкогольний напій, подібний до кумису, міцність якого не перевищувала 3—6°. Можливо, вони гнали горілку з сироватки, як це робили кочівники, відомі нам за етнографічними матеріалами. Поява виноградного вина в Північному Причорномор'ї супроводжується поширенням у скіфському середовищі нових звичаїв. А сам звичай споживання цього напою викликав появу виразних елементів матеріальної культури. З'явився новий посуд — амфори, кіліки, канфари, черпаки-кіафи, ситечка тощо. З огляду на розповсюдження цих знахідок у IV ст. до н. е. доходимо висновку, що звичай пити вино став масовим. Культура пиття виноградного вина у скіфів мала суто скіфські риси. Греків дивувало, що скіфи пили вино нерозведеним. У них навіть з'явився вираз "підскіфь" — тобто налий нерозведеного вина. Більш того, спартанці розповідали Геродоту про Клеомена, який, постійно спілкуючись зі скіфами, почав пити нерозведене вино і від цього збожеволів.

Як бачимо, у IV ст. до н. е. досить проста, але раціональна і збалансована система харчування скіфів доповнилась запозиченим у греків звичаєм вживати виноградне вино. Цей звичай змінив не тільки склад хатнього начиння, а й приніс деякі зміни у соціонормативну культуру і навіть мораль. Адже зі слів Геродота ми знаємо, що скіфи уникали користуватися чужими звичаями. Так було за часів Геродота, який зобразив лише початкову стадію розвитку скіфського кочового суспільства. Те, що у IV ст. до н. е. вживання вина набуло поширення, є красномовним свідченням глибоких перетворень у сфері побутової культури, моралі і навіть етики, що зумовлювалося відповідними змінами в економіці степових скіфів.

Бронзовий скіфський казан.

Одяг скіфів-чоловіків [35] відповідав вимогам кочового та військового побуту. Куртка з поясом та штани типу ша-

[35] *Рикман Э. А.* Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гето-даки (середина I тысячелетия до н. э. — середина I тысячелетия н. э.) // Древняя одежда народов Восточной Европы. — Москва, 1986; *Горелик М. В.* Скифский мужской костюм в системе комплекса одежды ираноязычных народов древности // Тез. докл. III Всесоюзн. конф. "Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен". — Москва, 1979, с. 32, 33; *Горелик М. В.* Панцирное снаряжение из кургана у с. Красный Подол // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984, с. 119—121.

ровар, м'які чобітки-скіфики, шапки з гострим верхом відомі за численними зображеннями скіфів.

Жіноче вбрання складалося з широкої довгої сорочки, яка потім доповнювалась різними деталями [36].

Крім нашивних бляшок, в одязі скіф'янок виділяється група накладних прикрас, які чудово простежуються за археологічним матеріалом. До цієї групи входять сережки, гривні, намисто, браслети, персні. Їх наявність у костюмі мала певне значення. Деякі типи сережок позначали соціальний стан жінок. Так, сережки із зображенням богині у позі оранти носили жриці, сережки-"калачики" входили в комплект прикрас жінок, які вмерли молодими. Якщо у поховальний набір прикрас входила тільки одна сережка, то це засвідчувало належність небіжчиці до амазонок [37].

Скіфські жінки приділяли значну увагу зовнішності, про що свідчить і любов до парфумів, які вони готували власноручно. Геродот писав, що вони на шерехатому камені розтирають кипарисову, кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змащують усе тіло та обличчя. Від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї мазі, їхня шкіра стає чистою та блискучою. Набір парфумів зберігався у невеликих коробочках, виготовлених з дерева (коробочка з Трибратнього кургану [38]) або з рогу (з кургану Огуз [39]).

Значну частину культури становлять стосунки людей, які складаються в процесі господарювання та в побуті — соціонормативна культура. Якщо матеріальна культура простежується досить повно за археологічними даними, то стосунки між людьми у побуті, наприклад, відтворюються за свідоцтвами античних авторів та деякими етнографічними аналогіями.

Про досить вільні стосунки у процесі створення сім'ї у скіфів свідчить розповідь Геродота про амазонок та скіфських юнаків. Але потім йдеться про створення сім'ї: після того, як скіфські юнаки та амазонки об'єднали табори, вони стали жити разом, кожний маючи за жінку ту, з якою вступив у зв'язок з самого початку. Чоловіки не знали мови жінок, жінки ж засвоїли мову чоловіків. Після того, як вони зрозуміли один одного, виникло майнове питання. Саме жінки порадили чоловікам одержати свою частку майна, коли вони повернуться з новою сім'єю до свого народу. Юнаки послухали порад і все виконали. З подальшого стає зрозумілим, що юнаки без особливих труднощів отримали свою частку майна і переселилися зі своїми рішучими, войовничими, практичними та мудрими жінками за Танаїс.

Більшість ранніх скіфів Північного Причорномор'я володіла парою волів та візком. Відомо, що при загрозі нападу з боку Дарія скіфи перегнали у глибинні райони Скіфії не тільки худобу, а й візки разом з дітьми та жінками [Herod., IV, *121*]. Пізніше, з переходом до напівкочового або осілого способу ведення господарства, будувалися землянки або напівземлянки. Невеликі роз-

---

[36] *Боровка Г. И.* Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // Изв. Рос. академ. матер. культуры. — Петроград, т. 1, с. 172—195; *Клочко Л. С.* Скіфський костюм // Золото Степу — Шлезвіг, 1991, с. 105—111; *Прилипко Я. П., Болтрик Ю. В.* Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могилы // Курганы Степной Скифии. — К., 1991, с. 18—33.

[37] *Клочко Л. С.* Скіфський жіночий костюм // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992, с. 15.

[38] *Бессонова С. С.* Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана // Скифские древности. — К., 1973, с. 249.

[39] *Фиалко Е. Е., Болтрик Ю. В.* Ларец из кургана Огуз // СА. — 1986. — № 2, с. 241—247.

Золота гривна (IV ст. до н. е., курган Товста Могила).

міри такої житлової споруди є ще одним свідченням про існування у скіфів невеликої сім'ї.

Як і в будь-якому сталому суспільстві, стрижнем сім'ї, носієм побутової культури у скіфському суспільстві була жінка. Про це свідчать археологічні дані та писемні джерела, за якими можна уявити скіф'янку у звичайних для неї умовах — у побуті. Про місце і роль скіфської жінки дуже влучно висловилися амазонки. За повідомленням Геродота, амазонки нагадали своїм чоловікам, що на відміну від скіф'янок, які живуть у візках і займаються жіночими справами, вони виїжджають на полювання і беруть участь у війні та грабіжницьких набігах. Основна ж маса скіфських жінок займалася побутом та домашнім виробництвом. Це пояснюється не тільки якимись звичаями, а тим, що сімейне господарство кочівників було дуже трудомістким, і жінка в ньому була головною робітницею. Тому жінок не лише брали в полон, а й перед військовою загрозою відсилали у небезпечне місце. До речі, під час знищення сім'ї ворожбита, який провинився перед царською особою, дітей жіночої статі не вбивали (за Геродотом). І це, мабуть, не тому, що цар намагався зберегти рід ворожбита, а тому, що не хотів втратити робітниць.

У господарстві жінки робили все. Однак виділяються такі види домашнього виробництва, які вважалися суто жіночими. Це насамперед прядіння та ткацтво. Ознакою належності поховання жінки є знахідка у ньому пряслиця або веретена. Жіночою справою було, безумовно, приготування їжі, обробка деяких продуктів скотарства, а саме — виготовлення сиру. Тут їм допомагали осліплені раби. Цікаве пояснення звичаю осліплення рабів було висунуто нещодавно: їх осліпляли через ревнощі. Цей звичай нібито перегукується з практикою надівання хрестоносцями на своїх жінок "поясів вірності" [40]. Але це не мало бажаних результатів ні у середньовіччі, ні у ранньому залізному віці. Діти покинутих на час передньоазійського походу скіфських жінок та рабів завдали скіфам чимало клопоту, задумавши виступити проти скіфів, які повернулися [Herod., IV, *3*].

Особливістю скіфського суспільства було й те, що незаміжні жінки володіли зброєю і входили до війська під час во-

[40] *Зуев В. Ю.* О причине ослепления рабов скифами // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992, с. 110—111.

єнних кампаній [41]. Про це свідчать жіночі поховання, в яких, крім суто жіночого інвентарю, виявлено зброю. Такі поховання відомі як у степовій, так і у лісостеповій зонах. Поховані у цих могилах жінки відрізнялися від інших своїм соціальним станом. Їх почесне становище підкреслювалося зведенням над похованням кургану, наявністю багатого інвентарю, до якого обов'язково входили предмети античного імпорту та дзеркала. Судячи з набору зброї (відсутні сокири й мечі), жінки у війську були переважно лучницями, тобто складали легкоозброєну частину війська [42]. У скіфському суспільстві існували і жінки-жриці, про яких мова піде далі.

Отже, матримоніальна поведінка у скіфському суспільстві визначається такими рисами: раннім вступом у шлюб більшості жінок; можливістю раннього овдовіння; пов'язаним з цим звичаєм левірату, коли із вдовою повинен був побратися брат або інший якийсь близький родич померлого (наприклад, шлюб між Скілом та жінкою вбитого Аріапіфа — Опоєю).

Психологічні норми, що виражаються у релігійних обрядах, також спрямовували людину на продовження роду. Писемні та етнографічні дані дозволяють погодитись з висновком А. М. Хазанова стосовно того, що у скіфів V—IV ст. до н. е. існувала мала нуклеарна сім'я [43]. Рівень розвитку економіки скіфів свідчить про "традиційний тип народжуваності" [44], а аналіз демографічних даних степових скіфів дозволяє твердити, що скіфському суспільству була притаманна сім'я з 4—6 дітьми, з яких виживало 2—3 [45].

Одним із видів соціонормативної культури є виховання дитини. У скіфів вони виховувалися в сім'ї, що підтверджується і писемними джерелами (у скіфа Абавха, який прийшов у Ольвію, двоє дітей [46], у Таргітая — троє). Виховували відповідно до традиційних для кочівників норм. По суті, це процес "соціалізації дітей у світі", який передбачає "залучення індивіда до участі у суспільному житті, до розуміння культури суспільства, навчання поведінці у колективах, затвердження себе як особистості, а також виконання соціальних ролей" [47]. При цьому всі народи розрізняють основні етапи виховання та розвитку людини, а саме: дитинство, дорослість та старість. Найважливішим вважається дитинство, в якому також виділяються певні періоди.

Деякі періоди дитячого виховання можна простежити і у скіфів за даними писемних та археологічних джерел. Перший період дитинства людини традиційний для всіх народів — від її народження до п'ятирічного віку. Цей період у житті дитини важко відтворити. За деякими свідченнями, крім природного годування, скіфські жінки застосовували й штучне. Так, грецький комедіограф першої половини IV ст. до н. е. Антіфан повідомляє, що скіфи навіть немовляті дають пити кобиляче молоко. Не дивно, що у скіфських дитячих по-

[41] *Черненко Е. В.* Поход Дария в Скифию // Древности Степной Скифии. — К., 1982, с. 18.

[42] *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983, с. 176—182; *Бунятян Е. П.* Методика социальных реконструкций в археологии. — К., 1985, с. 69—80.

[43] *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. — Москва, 1975, с. 62.

[44] *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общество. История, современность и взгляд в будущее. — Москва, 1982, с. 170—183.

[45] *Гаврилюк Н. А., Тимченко Н. П.* Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. — К., 1994, с. 22—45.

[46] *Тереножкин А. И.* Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977, с. 8.

[47] *Кон И. С.* Ребенок и общество. — Москва, 1988, с. 133.

хованнях IV ст. до н. е. трапляються ліпні горщечки з носиком на боці — на зразок античних гутусів. На відміну від інших первісних народів, де практикувалося виховання менших дітей старшими, у скіфів, на нашу думку, переважало материнське виховання. Тобто до 5 років дитина залишалася з матір'ю. Колекція іграшок з скіфських пам'яток складається з глиняних коників, візків, бичків, пташок, маленького посуду і відображає світ скотарів, кочовиків, воїнів [48].

У первісних суспільствах особливу увагу приділяють дитині у віці 5—14 років. Діти 5—7 років "входять у розум", а у 7—12 вони вже набувають соціальних навичок [49].

Їм доручають найпростіший догляд за тваринами, інтенсивно навчають. З них вже суворо питають за порушення соціальних норм, відбувається диференціація за статтю. В кінці періоду підліток займає певне місце у соціальній системі. Це добре простежено на прикладі дослідження групи поховань підлітків — ритуальних помічників [50].

Наступний важливий етап формування особистості у скіфському суспільстві — перехід до статевої зрілості, коли людина займає певне місце не тільки у соціальній, а й у побутовій системі. Звичайно це 12—14 років [51]. Який вік переходу був прийнятий у скіфському суспільстві, визначити важко. Геродот про це пише досить непевно (юнацький вік, досить змужніли) [IV, *3, 9*]. Можливо, цей віковий перехід визначався батьками суто індивідуально.

З переходом до статевої зрілості пов'язаний обряд ініціації, описаний Геродотом. Геракл пропонує матері своїх дітей самій визначити, коли провести обряд ініціації, в якому чільне місце посідає уміння юнака володіти луком [IV, *9*]. Тобто після ініціації юнак вже знає своє місце у соціальній системі — чи стає воїном, чи править країною, чи щось інше. Крім володіння зброєю, в обряд ініціації входило обов'язкове вбивство ворога, і той, хто вбив першого ворога, повинен був випити його кров [IV, *64*]. Особлива система виховання, подиктована воєнізованим побутом, описувалася деякими дослідниками, які підкреслювали, що, проходячи ініціацію, юнак входив до особливого військового об'єднання, якщо він походив з сім'ї воїна [52].

Проаналізувавши систему виховання в скіфів і порівнявши її з дуже обмеженими свідоцтвами про мораль, можна виділити ціннісні орієнтири культури скіфів, окреслити нормативи особистості. Підкреслимо, що уявлення про моральні цінності з плином часу змінюються. Зазначимо, що Геродот, по-перше, зафіксував початкову стадію розвитку скіфського суспільства. А по-друге, намагався відтворити ідеальну модель, до якої прагнула антична культура його часу (V ст. до н. е.). У цілому можна припустити, що в середині IV ст. до н. е. скіфське суспільство та його моральні цінності суттєво змінилися і стали більш "меркантильними".

Спочатку основними моральними орієнтирами у вихованні скіфів були хоробрість, вірність, яких суворо дотримувалися. Геродот не сумнівається у тому, що царські скіфи найхоробріші

[48] *Rolle R.* Kinder der Skythen // Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — С. 97—103.

[49] *Кон И. С.* Вказ. праця, с. 96—97.

[50] *Бессонова С. С.* Жертвоприношения подростков в скифских курганах // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992, с. 11—12.

[51] *Кон И. С.* Вказ. праця, с. 98.

[52] *Лукьяшко С. И., Максименко В. Е.* Некоторые вопросы военной организации скифов и сарматов // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1991. — Азов, 1993, с. 73, 74.

[IV, *20*]. Іданфірс, відповідаючи Дарію, підкреслює, що він і раніше не бігав у страсі ні від кого з людей, і зараз від нього не біжить [IV, *127*]. Такий орієнтир не випадковий. Адже у суспільстві, де війна — звична справа, хоробрість повинна виховуватися з дитинства. Дуже цінувалася скіфами вірність. Одним з найстрашніших гріхів вважалося порушити обіцянку, договір побратимства [IV, *70*]. Однією з характерних рис (негативних з сучасної точки зору) скіфської моралі були схвалення та виховання жорстокості. Звичай пити кров убитого ворога, скальпування та виготовлення чаші з черепа не лише ворога, а й родича, з яким посварилися [IV, *64—65*], змальовують досить сувору картину не тільки побуту, а й моралі.

Згадуючи історію Анахарсіса, а потім Скіла, які порушили скіфські звичаї, можна говорити про вірність звичаям, про культурну замкненість раннього скіфського суспільства. Взагалі недотримання своїх звичаїв карається не тільки позбавленням життя, а й повним забуттям [IV, *76*]. Вбивство найосвіченішої для свого часу людини, одного з семи мудреців, показує, що освіта та мудрість не дуже цінувалися скіфами у V ст. до н. е.

Однією з найважливіших рис моралі ранніх скіфів була повага до предків. Іданфірс, погрожуючи Дарію, каже, що вони будуть захищати батьківські могили [IV, *127*]. Однак вже у IV ст. до н. е. поширюється таке явище, як пограбування самими скіфами могил предків [53]. Деякі сумніви викликають повідомлення Геродота про мудрість скіфів [IV, *46, 76*]. З другого боку, історія Анахарсіса свідчить саме про протилежне, тобто про цікавість скіфів до інтелектуальних занять. Взагалі з плином часу ставлення до античної культури та знань докорінно змінюються. Якоюсь мірою це пояснюється постійним розвитком економічних зв'язків між двома культурами. Лише економічними потребами можна пояснити проникнення грецької писемності у середовище степових скіфів. Навряд чи скіфи, наприклад мешканці Кам'янського городища, які постійно купували величезні партії вина (аналіз клейм свідчить про те, що вино поставляли саме через цей центр Степової Скіфії), не вміли розмовляти грецькою мовою. Деякі епіграфічні знахідки (графіті на ліпному горщику, на бронзовому вістрі стріли тощо) засвідчують знання деякими мешканцями городища грецького письма.

Міфологія, епос, космологія. Скіфська міфологія була частиною міфології іранського світу, яка, в свою чергу, відокремилася від індоіранської міфології [54]. Від цих архаїчних періодів у скіфській міфології залишилися окремі сюжети та образи, причому деякі з них не збереглися в іранській міфології, але наявні у ранішій давньоіндійській міфології.

Вже на індоіранському рівні (до середини II тис. до н. е.) виявилася така характерна ознака цієї міфології, як перебільшений антагонізм жрецького та воїнського станів, що згодом вплинуло на формування дуалізму іранської міфології. Причому для індійського епосу є характерним мотив перемоги жерців і поразки воїнів, а для іранського — навпаки [55]. До індоіранського пе-

[53] *Хазанов А. М., Черненко Є. В.* Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія. — 1979. — № 30, с. 18—27.

[54] *Брагинский И. С., Лелеков Л. А.* Иранская мифология // Народы Азии и Африки. — 1973. — № 3. — Т. 1, с. 560—564; *Раевский Д. С.* Скифо-сарматская мифология // Мифы народов мира. — Москва, 1982. — Т. 2, с. 445—450.

[55] *Лелеков Л. А.* Ранние формы иранского эпоса // Народы Азии и Африки. — 1979. — № 3, с. 183, 184; *Брагинский И. С., Лелеков Л. А.* Вказ. праця, с. 561.

Жіночий головний убір (IV ст. до н. е., курган Товста Могила).

ріоду належать й деякі загальні моменти з міфології фінно-угорських народів, з якими предки індоаріїв контактували, мабуть, у районах Поволжя — Зауралля. Це образи священного шести- або восьминогого лося, собаки-птаха, образ могутнього північного вітру Вайю, уявлення про високі снігові гори (обитель блаженних) на півночі тощо [56]. Іранська міфологія і епос відокремилися від загальноарійського та індоєвропейського десь на порубіжжі II—I тис. до н. е. Головним осередком його формування стали північно-східні регіони Ірану, в тому числі Середня Азія. Їхніми характерними рисами є колективність ідеологічних настанов, звернення до соціуму, а не індивіда. Тому іранський епос завжди тісно пов'язаний з ритуалом та міфологією. Від інших індоєвропейських традицій іранська міфологія відрізняється різким дуалізмом як у етнічній сфері (добро і зло), так і в гносеологічній (розподіл світу на тілесну земну сферу і потойбічну духовну). Для раннього іранського епосу характерні також теми боротьби за владу і під-

[56] *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Є. А.* От Скифии до Индии.

несення ідеї соціальної стабільності, зокрема, уславлення справедливого царя, який встановив головні моральні та соціальні закони [57]. Епос, за висловом відомого дослідника східних культур В. Г. Луконіна, був "іранською династійною історією" [58]. Скіфські міфологія та епос постають більш архаїчними у порівнянні з іранською міфологією, що відображена в Авесті [59]. Так, в скіфській міфології одним з головних сюжетів є космогонічний міф, який існував у двох варіантах, що відображали дві різні традиції: одна належала царським скіфам, які прийшли у Північне Причорномор'я зі сходу, а інша — іранцям, які мешкали тут раніше (кіммерійцям ?). Обидві традиції у V ст. до н. е. вже настільки тісно переплелися, що розрізнити їх неможливо [60].

Одна з версій космогонічного міфу передана Геродотом [IV, *5, 7*]. Від першого чоловіка Таргітая — сина Зевса і дочки Борисфена (Дніпра) — народилися три сини, за яких на землю впали золоті священні дарунки: чаша, сокира та плуг з ярмом. Вони спалахнули вогнем, тому їх не змогли взяти старші брати. Лише молодший — Колаксай — зміг заволодіти чарівними дарунками. Брати зрозуміли значення цієї події і віддали йому все царство, яким вони спільно володіли. Від Колаксая пішов рід царських скіфів, від старшого брата Ліпоксая — рід жерців, а від середнього Арпоксая — хліборобів та скотарів.

Таргітая здебільшого вважають персонажем ще доскіфського епосу: це архаїчний герой-цивілізатор, переможець чудовиськ і творець впорядкованого Всесвіту [61]. Таким чином, міф був також етногонічним: створення людей (скіфських етносів) постає як один з етапів творення світу. Одночасно з людьми утворені й головні інститути — розподіл суспільства на три "роди", з яких головними були нащадки Колаксая, а також на три "царства". З них одне, в якому зберігалися священні дарунки, було найбільшим.

Друга версія скіфської етногонічної легенди [Herod. IV, *8—10*] розповідає про народження змієдівою трьох синів від Геракла, що потрапив у безлюдну країну під час своїх мандрів [62]. І знову царство дістається молодшому, Скіфу, який один зміг виконати батьківський наказ: підперезатися його паском і натягти його лук. Старші брати — Агафірс та Гелон — були вигнані матір'ю з країни, а від Скіфа пішов рід скіфських царів. Тобто в міфологічному вигляді подається офіційна історія створення скіфського об'єднання в Північному Причорномор'ї. Наведені сюжети є типовими для іранського епосу. Зокрема, у відомому перському епосі "Шахнаме" відображено цикл переказів про царів династії Парадата [63], який збігається зі скіфським. Це, зокрема, сюжети про

[57] *Лелеков Л. А.* Вказ. праця, с. 186, 187.

[58] *Луконин В. Г.* У истоков древнеиранского искусства, с. 89.

[59] Священне писання зороастризму, збірка тенденційних текстів, що у кінцевому рахунку були спрямовані на ствердження культу легітимізму та ідеалізацію абсолютної монархії. *Лелеков Л. А.* Индоиранская идеология между первобытностью и раннеклассовым обществом (по материалам Ригведы и Авесты) // Конф. "Идеологические представления древнейших обществ". Тез. докл. — Москва, 1980, с. 117—119.

[60] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 137—138.

[61] *Граков Б. Н.* Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34, с. 7—18; *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 55.

[62] Суто еллінське походження цієї легенди доводить А. С. Русяєва у праці: Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 49—54.

[63] *Толстой И. И.* Черноморская легенда о Геракле и змеедеве // Статьи о фольклоре. — Москва, 1966, с. 234—238.

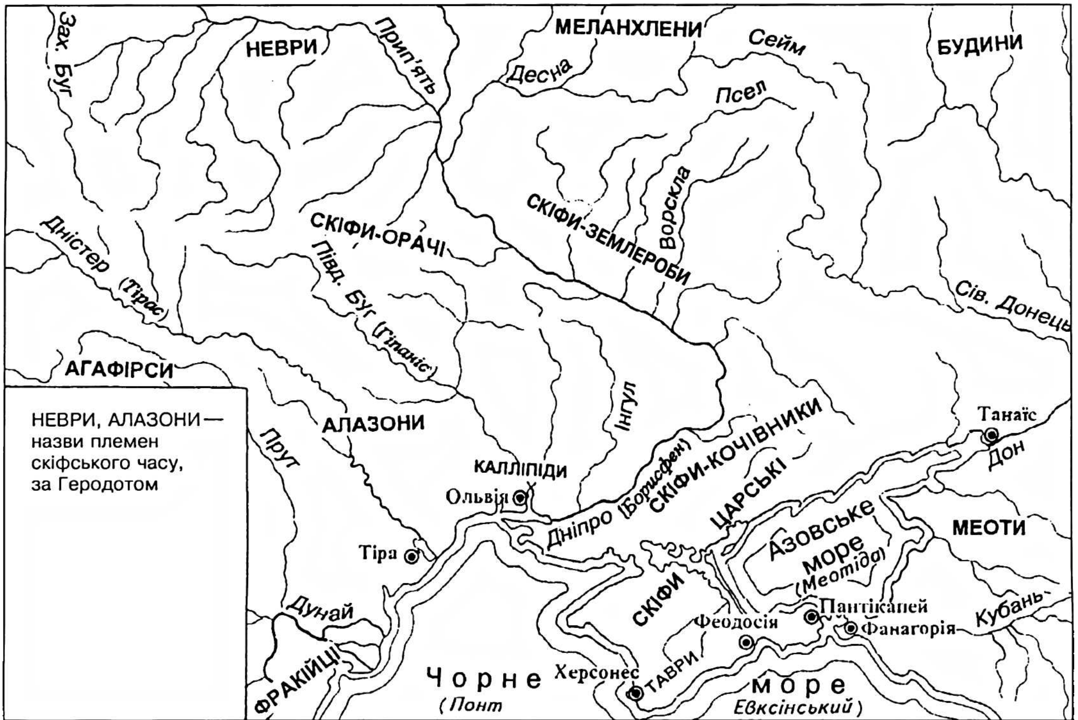

Етногеографія Геродотової Скіфії.

небесний дарунок, про третього сина, який перемагає братів у боротьбі за престол, про його трагічну загибель від руки батька або старших братів [64].

Наведені легенди становили самостійний цикл ще до відокремлення скіфів від головного іранського масиву на початку I тис. до н. е. В скіфському епосі, що склався остаточно вже в новому етнічному середовищі, є також елементи історизму, тобто його сюжети прив'язані до конкретних історичних подій. Зокрема, скіфи вважали, що від царювання Таргітая до вторгнення перського царя Дарія минуло саме тисяча років [Herod., IV, *7*]. Риси давнього міфу та історичного переказу поєднані у повідомленні Діодора Сицилійського [II, *43*], грецького автора I ст. до н. е. В ньому йдеться про прихід скіфів зі сходу і тривалу боротьбу за підкорення різних народів — від Індійського океану до Фракії та Кавказу [65]. Є також і міфологічні мотиви: народження царя Скіфа від Зевса і напівдіви-напівзмії, два брати-богатирі, що дали свої імена народам [66].

Обгрунтування сакрального права на престол шляхом піднесення царської династії до епічних героїв — загальноіранська епічна традиція. В скіфському

[64] У скіфських легендах, що збереглися, мотив трагічної загибелі героя відсутній. Його реконструйовано на підставі іранських аналогій та елліно-скіфського образотворчого мистецтва. *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 115—118; *Лелеков Л. А.* Ранние формы.., с. 186.

[65] Ця легенда відображає ситуацію I ст. до н. е., коли термін "скіфи" поширився на інші споріднені або просто сусідні народи.

[66] Про інші версії походження скіфів за античними джерелами див.: *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 22—25.

епосі були, можливо, цикли переказів про героїчні діяння першопредків — культурних героїв, а також про походження найважливіших свят та окремих ритуалів. Це, зокрема, відображено в таких сюжетах прикладного мистецтва V—IV ст. до н. е., як двобій героя з чудовиськом або двох героїв, героїчне полювання, жертвопринесення. В цих зображеннях немає жінок, за винятком богині в сцені жертвопринесення (сахнівська пластина): в скіфському епосі та офіційних ритуалах вони не відігравали суттєвої ролі.

Інша серія скіфських легенд пов'язана з історичними подіями: походами, завоюваннями, битвами. Одна з легенд [Herod., IV, *3*] розповідає про війну скіфів з "нащадками рабів" і скіфських жінок, з якими вони зіткнулися на батьківщині після повернення з Азії. Спочатку скіфи не змогли перемогти молодь, і лише коли вони взялися за нагайки, "нащадки рабів" відразу визнали свою поразку і підкорилися. З точки зору царських скіфів, які утвердилися в північнопричорноморських степах наприкінці VI ст. до н. е., такими нащадками рабів, певно, було все підвладне їм населення, в тому числі й скіфське. Фольклорні елементи виявляються також в інших переказах: деяких епізодах скіфо-перської війни, оповіданні про цвинтар скіфських царів [67].

Деякі сюжети скіфського епосу і "родовід" його героїв можна реконструювати на підставі нартського епосу народів Кавказу, насамперед осетин [68].

Ці сюжети здебільшого відрізняються від загальноіранських і збігаються або з давньоіндійськими (дочка Сонця Ацірухс в осетинському — скіфська богиня Табіті — дочка Сур'ї Тапаті в давньоіндійському), або з кельтськими. До останніх належать: осетинська легенда про бога-меч Батрадза (йому відповідають "скіфський Арей" і деякі кельтські паралелі) [69], сюжет про вагітність і пологи чоловіків як покарання за образу жіночого божества, що відповідає розповіді Геродота [I, *105*] про "жіночу хворобу" енареїв [70].

У нартському епосі збереглися також відгуки легенд про уславленого скіфського царя Атея, який прожив 90 років і загинув у битві з воїнами Філіппа Македонського. Ім'я Атея, мабуть, збереглося в імені чарівного нартського музиканта Ацамаза [71]. В легендах, які зберегли античні автори, підкреслювалася, зокрема, простота звичок царя. Так, він віддавав перевагу іржанню свого коня перед грою уславленого грецького музики Ісменія, який перебував у скіфському полоні.

Сусідство з античними містами та різноманітні зв'язки з материковою Грецією сприяли знайомству скіфів з античною культурою, в тому числі з грецьким фольклором та літературою. Останнє стосувалося, певна річ, лише скіфської знаті, пов'язаної династичними та іншими узами з еллінським світом. Одним з таких еллінізованих скіфів був цар Скіл, якого мати (жителька античного міста Істрія) навчила

---

[67] *Лелеков Л. А., Раевский Д. С.* Скифский рассказ Геродота: фольклорные элементы и историческая информативность // НАА. — 1979. — № 6, с. 68—78; *Белозор В. П.* О сущности скифского Герроса // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. — Кировоград, 1987, ч. 1, с. 18—20.

[68] Іранський етнос, нащадки аланських племен.

[69] *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты, с. 14—38, 64—70; Культ бога-меча відноситься до центральноєвропейських ізоглос, його не було у індоіранській міфології. *Лелеков Л. А.* Ранние формы.., с. 185.

[70] *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология. — Москва, 1976, с. 132—137; *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты, с. 168—172.

[71] *Гуриев Т. А.* Наследие скифов и алан. — Владикавказ, 1991, с. 38—50.

Срібна позолочена амфора (IV ст. до н. е., курган Чортомлик).

грецькому письму та мові. Він подовгу жив у Ольвії, повністю дотримуючись грецьких звичаїв, і навіть хотів прийняти посвячення в таїнства Діоніса Вакха [Herod., IV, *78—80*]. У Греції були також добре відомі перекази про скіфського мудреця царевича Анахарсіса, який відвідав багато країн, в тому числі Елладу [Herod., IV, *76, 77*].

Серед скіфської знаті у IV ст. до н. е., після трьохсотрічного близького сусідства двох культурних укладів, певно, існували люди, які були хоча б поверхнево знайомі з найпопулярнішими фольклорними та літературними сюжетами Еллади. До них, зокрема, належали так звані сюжети троянського циклу [72], сцени з яких прикрашали золоті окуття горитів та піхов мечів з багатофігурними композиціями (сцени з життя Ахілла, битви греків з амазонками тощо).

[72] Існує думка, що скіфи сприймали ці грецькі зображення як зображення героїв скіфського епосу. *Раевский Д. С.* Эллинские боги в Скифии? // ВДИ. — 1980. — № 1, с. 49—71.

Скіфська космологія (система уявлень про Всесвіт) становила частину індоіранської. Їй притаманні такі уявлення: впорядкований Всесвіт (на відміну від невпорядкованого хаосу, що його оточує) має форму квадрата, південною межею якого є океан, а північною — Ріпейські гори [73], що сягають небес. За горами, біля північного моря, знаходилася "обитель блаженних". Модель Всесвіту мала й інші просторові характеристики: в горизонтальній площині чотири сторони Всесвіту охоронялися окремими божествами, аналогічними давньоіндійським локапалам, "охоронцям світу" [74]. Такою чотиричасною моделлю Всесвіту було, мабуть, бронзове культове навершшя з уроч. Лиса Гора на околиці Дніпропетровська. Воно відтворює світове дерево з чотирма гілками, на яких розташовані тварини (вовки ?), а також хижі птахи, що тримають у дзьобах ланцюжки з астрально-небесними символами. Стовбур дерева зливається з фігурою бога-творця, громовика. Композиція відповідає уявленням індоєвропейської міфології про світове дерево в центрі сакралізованого чотирикутного світу, з яким пов'язаний великий комплекс шаманських уявлень та обрядів [75].

По вертикалі Всесвіт розподілявся на три космічні зони, з якими співвідносилися: верхній світ (світ богів), середній світ (людей) та нижній (підземний) [76]. Всі три космічні стихії об'єднувалися вогненною, що уособлювала увесь космос. Трьом космічним зонам відповідали персонажі етногонічних легенд, сини першої людини — Ліпоксай, Арпоксай та Колаксай. Вони ж були засновниками трьох головних верств, притаманних індоіранському суспільству періоду становлення загальних міфологічних уявлень: жерців, хліборобів та скотарів (виробників), воїнів, з середовища яких походили царі [77].

Щодо космогонічних образів та сюжетів, то до них належали популярні в скіфському мистецтві сцени перемоги героя над чудовиськом, а також жертвопринесень або роздирання копитної тварини хижаком. Двобій героя та чудовиська символізував акт створення космосу, перемоги добра над злом. Подібні ритуали, так само як і жертвопринесення тварин, відтворювалися під час новорічних свят у давній Індії та Ірані, а також при посвяченні на царство. Саме у такому дусі трактується сцена жертвопринесення коня на срібній культовій амфорі з кургану Чортомлик. Своєрідною космограмою можна вважати й золоту пектораль з Товстої Могили, де виразно протиставлені верхній і нижній яруси (відповідно людський світ з мирними клопотами і свійськими тваринами та обитель смерті й хаосу, де хижаки роздирають копитних тварин), права і ліва сторони, а також чітко позначений центр з емблемою світового дерева.

---

[73] Можливо, так античні автори називали Уральські гори.

[74] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 84, 121, 122.

[75] *Топоров В. Н.* Дерево жизни // МНМ. — 1980. — Т. 1, с. 396—398.

[76] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 121, 122; *Раевский Д. С.* Модель мира.., с. 27.

[77] Припущення зроблене А. Крістенсеном, але індоіранське походження імен трьох синів Таргітая, а також назви трьох скіфських родів та їх символіку доведено Е. О. Грантовським (вказ. праця). У подальшому ця концепція розвивалася і відстоювалася Д. С. Раєвським (Очерки.., с. 64, 121—123). Згідно з нею, тричленні структури були притаманні не тільки скіфській міфології, а й реально існували у суспільстві — соціальній сфері, релігії, побуті, звичаях й одязі, міфології та мистецтві. Щодо Ж. Дюмезіля, головного творця теорії трифункціональності, то він не був переконаний у тому, що скіфське суспільство дійсно поділялось на три стани. Але він доводив, що в них, так само як і у давніх індійців та іранців, такий розподіл існував в ідеалі і був частиною соціальної філософії. *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология, с. 160, 457.

Релігійні уявлення та обряди степових скіфів. За походженням скіфська релігія належала до індоіранських. В класифікаційному плані це політеїстична "природна" релігія, суть якої — обожнювання природних явищ та соціальних категорій. Дискусійним залишається питання щодо наявності індоіранських реліктів у скіфській релігійній ідеології та практиці, зокрема образах деяких божеств, міфологічних сюжетах. Існують також лінгвістичні дані на користь індоарійської приналежності частини степового населення [78]. Відроджується і здобуває переконливі докази концепція щодо подібності релігійної традиції скіфів (а також індоіранців у цілому) з релігійними уявленнями фінно-угорських народів Уралу та Зауралля [79].

В соціальному плані скіфська релігія є типовою племінною релігією з тенденцією до перетворення її на національно-державну. Про це, зокрема, свідчить наявність пантеону з усіма верховними божествами, які поділялися на три ієрархічні рівні [80]. На чолі пантеону, за Геродотом [IV, 59], стояла богиня Табіті (Гестія), далі — Папай (Зевс) та його дружина Апі (Гея). Нижчий щабель становили Гойтосір (Аполлон), Аргімпаса (Афродіта), Геракл та Арей. В такому вигляді скіфський пантеон існував за часів Геродота, десь у середині V ст. до н. е., коли складалися умови для створення скіфського ранньодержавного утворення.

Про скіфські божества ми майже нічого не знаємо, окрім імен та їхніх грецьких аналогів. Винятком є два божества — Гестія та Арей, про яких збереглися деякі подробиці культової практики.

Культ Табіті-Гестії, "цариці скіфів", виник, очевидно, з шанування божества — охоронця вогнища та житла. Це також було і шанування вогненної стихії, притаманне всім індоіранським народам [81]. Ім'я Табіті означає "та, що зігріває". Воно збереглося в давньоіндійському епосі Махабхарата (дочка сонця Тапаті), а також в осетинському нартському епосі, але тут трансформувалося в божество вогнищного ланцюга чоловічого роду — Сафа [82]. Моральний авторитет цього божества був надзвичайно високим. У скіфів Табіті шанували, мабуть, як втілення єдності всіх скіфських вогнищ головного правителя (царя). Клятва "царськими гестіями" — певно, божествами царського вогнища — вважалася найсвященнішою, а її порушення нібито призводило до хвороби царя. Уявлення про виняткову святість "царських вогнів", в яких містилося щастя і все життя царя, було надзвичайно розвиненим у персів (західних іранців). Божества вогню звичайно не мали антропоморфних втілень — навряд чи мала їх і скіфська Табіті [83].

За Табіті вшановували Папая і Апі. Їхні імена, а також шлюбні стосунки свідчать про те, що вони — божества неба і землі. Союз двох стихій — неба та вогкої землі — в усіх індоєвропейських космогоніях вважався джерелом життя. Найімовірніше, саме Папая зображено на бронзовому навершші,

[78] *Трубачев О. Н.* Indoarica и Северное Причерноморье.., с. 29—45.

[79] *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии, с. 38—40, 98—99, 121—122, 147—148.

[80] В цьому відношенні скіфський пантеон можна порівняти з вищим рівнем східнослов'янської релігійної системи кінця І тис., зорганізований за принципом загальнодержавного пантеону. *Иванов В. В., Топоров О. Н.* Структурно-типологический подход к семантической интерпретации произведений изобразительного искусства в диахроническом аспекте // ТЗС. — 1977. — Вып. 8, с. 103—119.

[81] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 92.

[82] *Гуриев Т. А.* Наследие скифов и алан, с. 151.

[83] Розповсюдженою є думка, що саме Табіті зображено у вигляді богині із дзеркалом на золотих прикрасах зі скіфських поховань.

Золота ритуальна посудина (V ст. до н. е., Братолюбівський курган).

знайденому в уроч. Лиса Гора [84]. Він постає як божество грому, повелитель усіх небесних світил, а також віщун, що перебуває на світовому дереві зі своїми помічниками — птахами та звірами.

Щодо божества землі Апі, відомі міфологічні сюжети, в яких діють її породження та персоніфікації. Насамперед "народжена землею діва" з легенди про походження скіфів, а також напівpослинні "змієногі" істоти, що належали до розряду демонів (духів) землі та води. Це, безсумнівно, надзвичайно давній персонаж народних вірувань, які сягають щонайменше часів енеоліту (V— IV тис. до н. е.). Виходячи з аналогій у германських та балтських мовах, ім'я Апі існувало ще в період індоєвропейської спільності. Відомі численні зображення демонів землі у напівеллінському мистецтві IV ст. до н. е. Це, зокрема, зображення змієногих персонажів, схожих на античних сирен, які охороняли померлих. Деякі зображення, що поєднували риси жіночих та змієподібних драконів, а також птахів, походили від давньоіранських прототипів. Змієподібні дракони в іранській міфології були агресивними істотами, ворожими до людей. Значний інтерес становить зображення на кінському налобнику з Цимбалової

[84] За Б. О. Рибаковим, цей образ є втіленням іншого божества — "віщого" Аполлона-Гойтосіра. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Москва, 1981, с. 554.

Могили, в якому поєднані риси бика (пальметта над головою богині у вигляді букранія), змії та дракона.

Гойтосір-Аполлон в скіфському пантеоні посідав почесне місце — одразу після трійці верховних божеств. Він подібний до іранського Мітри й грецького Аполлона в його архаїчному вигляді [85]. Мітра як охоронець договору і суспільного ладу був відомий вже у індоєвропейський період. Мітра-Аполлон був також божеством Сонця і світла, охоронцем стад, стрільцем, віщуном та переможцем чудовиськ. Ворогів він перемагав магічними засобами. Це божество існувало, мабуть, у племен Східної Європи ще за часів індоєвропейської спільності, а в скіфську епоху залишалося одним з найзначніших божеств [86]. В цілому ж функції Гойтосіра у скіфському пантеоні не дуже визначені — можливо, вони перейшли вже до інших, більш молодих богів. У його імені зрозумілою є лише друга частина "сурос" — "могутній", "герой". Існує припущення про його тотожність з арійським божеством північного вітру Вайю ("Могутній Вайю") [87]. Можливо, саме з цим божеством пов'язаний міфологічний цикл Аполлона-Гіперборея в античній традиції [88]. Серед образів скіфо-античного мистецтва зображення Аполлона майже невідомі, принаймні такі, що можна безсумнівно ідентифікувати з цим персонажем [89].

Аргімпаса (або Артімпаса) — Афродіта-Уранія — одне з найзначніших скіфських божеств. Цей культ був запозичений скіфами під час перебування в Передній Азії, де існувало кілька різновидів цього божества: Іштар, Афродіта, Уранія, Мати Богів, Східна Артеміда тощо. У персів також існувало подібне божество — Анахіта. За переказом Геродота [I, *105*], скіфи під час перебування в Передній Азії пограбували храм Афродіти-Уранії у сирійському місті Аскалоні, за що богиня покарала їхніх нащадків "жіночою хворобою". Жерцями скіфської Аргімпаси дійсно були жінкоподібні енареї, які носили жіноче вбрання і взагалі поводилися, як жінки. Їх вважали наймогутнішими і небезпечнішими поміж усіх скіфських віщунів.

Головна функція цього божества — сприяння родючості людей та тварин, захист від ворогів. У персів Анахіта, про культ якої відомо значно більше з писемних джерел, була покровителькою богатирів, а згодом й царської династії. Як божество життя й смерті вона у вигляді молодої дівчини зустрічала померлих у потойбічному світі. Аналогічні функції виконувала, певно, скіфська Аргімпаса, виходячи з її численних зображень на золотих прикрасах з поховань IV ст. до н. е. Насамперед це її зображення із дзеркалом, перед нею стоїть скіф (частіше молодий) з ритоном. На іконографію цього образу, що склався, мабуть, на Боспорі, вплинув образ грецької Афродіти.

Інша, більш давня іпостась цього образу — Володарка звірів. Відомі її численні зображення, виконані у синкретичній манері, що склалася в IV ст. до н. е. із створенням "загальної релігійної мови" [90] елліністичного світу: богиня в оточенні левів та грифонів. Зрідка трапляються місцеві втілення цього образу —

[85] *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. — Москва, 1957, с. 267 и сл.

[86] *Рыбаков Б. А.* Вказ. праця, с. 433, 434. На думку Б. О. Рибакова, спадкоємцем цього божества у слов'ян був Дажбог.

[87] *Абаева В. И.* Культ семи богов у скифов, с. 450.

[88] *Meuli K.* Scythica // Hermes. — ZKP. — 1935. — Bd. 70, s. 121—176.

[89] За винятком, можливо, одного. Див.: *Онайко Н. А.* Аполлон Гиперборейский. История и культура античного мира. — Москва, 1977, с. 153—160.

[90] *Луконин В. Г.* У истоков древнеиранского искусства, с. 88.

з двома копитними тваринами, які були (зокрема, олені) споконвічними супутниками великого жіночого божества лісової зони Євразії ще за доби мисливського господарства. Якісь ремінісценції цього образу через дако-сарматське мистецтво проникли до слов'ян, де стійко зберігалися в народному мистецтві протягом багатьох століть [91].

Геракла Геродот згадує шостим серед скіфських богів, тобто це "молоде божество", яке лише нещодавно увійшло до верховного пантеону. Існує припущення, що герой Таргітай з легенди про походження скіфів фактично двійник грецького Геракла, відомий у північнопричорноморських степах ще за кіммерійських часів [92]. Аналогічні божества, що втілювали фізичну могутність та військову доблесть і водночас мали цивілізаторські функції, набувають особливої популярності під час становлення державності та посилення влади верховних правителів (ведичний Індра, авестійський Веретрагна, хеттський Тешуб та ін.). Їхній головний подвиг — перемога над чудовиськом (триголовим змієм або псом) — відтворювався під час новорічних ритуалів і мав значення космогонічного акту — визволення Сонця і небесних вод, перемога над силами зла. Сюжет героїчного епосу з участю подібних персонажів стає популярним у скіфо-еллінському мистецтві IV ст. до н. е. Широкого розповсюдження набули також зображення голови Геракла в лев'ячій шкурі, що наслідують типи античних монет. Можливо, Геракл був знаний в Скіфії під власним ім'ям, чому сприяли грецькі колоністи, які створили легенду про відвідання Гераклом Скіфії та його шлюб зі змієногою богинею [93]. Цей культ охоче переймало негрецьке населення в різних частинах елліністичного світу.

Арея Геродот називає останнім із "молодших богів", але у суспільному житті Скіфії цьому культу належала провідна роль. Про це, зокрема, свідчить розповідь Геродота про щорічні жертвопринесення на його честь біля велетенських чотирикутних жертовників з хмизу, які споруджували по всіх "округах" [Herod., IV, *59*, *62*]. Йому приносили в жертву полонених та велику кількість худоби. Людською кров'ю окроплювали старовинний залізний меч, укріплений на верхівці жертовника. Вівтарі Арея дуже нагадують жертовники сучасних народів Сибіру, призначених для шанування духів — охоронців місцевості [94]. Перси також споруджували величезні жертовники з дерева, які спалювали під час жертвоприношень [Strabo, XV, *14*].

Геродот не згадує скіфського імені цього божества. Можливо, воно було забороненим з магічних міркувань. Не виключено також, що суть самого культу є дуже близькою до культу грецького Арея [95]. В цьому шаманському культі простежуються риси охоронця родової (або племінної) території. Однак, оскільки територіальний поділ Скіфії збігається з військовим, саме божество набуло також функції божества воєнної вдачі.

За походженням скіфський Арей, можливо, належав до божества середньої, повітряної, сфери і був різнови-

[91] *Городцов В. А.* Дако-сарматские элементы в русском народном творчестве // Тр. ГИМ. — 1926. — Вып. 1, с. 7—36; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян, с. 472.

[92] *Граков Б. Н.* Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34; *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 81—86, 138—140.

[93] *Русяева А. С.* Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации, с. 49—52.

[94] *Дьяконова В. П.* Культовые сооружения тувинцев // Полевые исследования Института этнографии 1974 г. — Москва, 1975, с. 157—164.

[95] *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983, с. 46, 47.

дом давнього індоарійського божества північного вітру й смерті Вайю [96], спогади про якого збереглися в осетинській (велетень Вайюг) та слов'янській (Вій) міфології [97].

Міфи про божество-меч поширені переважно в Скіфії та Середній Європі [98]. Витоки європейського "бога-меча" сягають Егейського світу [99], але шанування цієї найбільш ефективної зброї притаманне, мабуть, усім войовничим народам епохи ранньої залізної доби [100].

Тагімасад-Посейдон посідав в скіфській релігії окреме місце. Він не входив до складу пантеону з семи верховних божеств — йому приносили жертву тільки царські скіфи. Геродот ототожнює Тагімасада з Посейдоном — давнім хтонічним божеством, який колись мав універсальну владу, але згодом його потіснили олімпійські боги на чолі із Зевсом. Найімовірніше, Геродот мав на увазі "Кінського Посейдона" (Гіппіос), культ якого був поширений в північних областях Греції, а також Етрурії. Цікаво, що подібне божество — володар коней — існувало з давніх часів на крайньому сході індоєвропейського ареалу [101]. За походженням скіфський Тагімасад, найімовірніше, є божеством індоєвропейського періоду, аналогічним індійському Варуні та іранському Мазді [102].

Поза межами загального пантеону він опинився, мабуть, внаслідок особливої його ролі у скіфському культі. На підставі давньоіндійських аналогій можна припустити, що в ньому втілювалася магічна суть царської влади, зокрема над природними стихіями. Одночасно Тагімасад був, певно, покровителем воїнського стану, до якого у скіфському суспільстві входили так звані царські скіфи. Таким чином, це давнє хтонічне божество втілювало магічну і воєнну суть скіфських царів з переважанням першої. Фольклорним спадкоємцем скіфського Посейдона був, можливо, осетинський Донбеттир, володар протоки, який міг магією породити з морської глибини безліч воїнів [103]. Якесь подібне божество шанували боспорські царі напіввroutine варварської (скіфської або фракійської) династії Спартокідів. Це — герой Евмолп, нащадок Посейдона та Геракла [104]. Його символ — тризуб — зображувався на боспорських монетах римського часу.

Жрецтво. Форми та вияви релігійних культів. Поширеною є думка про відсутність у скіфів спеціальних жерців, крім віщунів, а релігійні обряди начебто відправляли голови родин та різних соціальних підрозділів, включаючи й царя.

Дійсно, Геродот, головний інформатор про скіфську релігію, ніде не згадує окреме плем'я або стан жерців, подібне до мідійського племені магів у давній Персії, які були носіями релігійної думки у суспільстві, або "атраванів" — жер-

[96] *Алексеев А. Ю.* О скифском Аресе // АСГЭ. — 1980. — Вып. 21, с. 43—44.

[97] *Абаев В. И.* Образ Вия в повести Н. В. Гоголя // Русский фольклор, 1958. — Т. 3, с. 303—307.

[98] *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология, с. 62—64, 185.

[99] *Contenau G.* La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitani. — Paris, 1942, p. 141.

[100] Про схожість культу скіфського Арея з культами інших войовничих народів див.: *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в "Истории" Геродота. — Москва, 1982, с. 301, 302.

[101] *Шер А.* "Господин коней" на берегах Енисея // ПАВ. — 1993. — № 6, с. 17—22.

[102] *Наливайко С.* Хто вони, Дажбог і його внуки? // Індо-Європа, 1991, с. 43—60; *Литвинский Б. А.* Кангюйско-сарматский фарн. К историко-культурным связям Южной России и Средней Азии. — Душанбе, 1968, с. 119.

[103] *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология, с. 220.

[104] *Ростовцев М. И.* Боспорское царство / Избранные работы академика М. И. Ростовцева // ПАВ. — 1993. — № 5, с. 77.

ців вогню. Він лише зазначає, що серед скіфів було багато "віщунів" [IV, *67*], які ворожили за допомогою вербових лозин, розкладаючи їх на землі. Інша категорія віщунів — "енареї" [105] — ворожили, навиваючи на пальці смужки липової кори. Енареї, могутні й небезпечні віщуни, належали до "природних" скіфів, можливо, до царського роду [106].

Обладунок скіфського воїна (реконструкція О. Мінжуліна).

За переказами [I, *105*], їхні предки під час азійських походів пограбували храм Афродіти-Уранії у сирійському місті Аскалоні. За це богиня покарала їх "жіночою хворобою". Суть цієї хвороби пояснює Псевдо-Гіппократ: "Відчувши себе безсилим у статевому відношенні, чоловік присвячує себе богині: починає вести "жіночий" спосіб життя, одягається і навіть розмовляє "по-жіночому" [De aerae, 29—30]. Подібні "перетворені" шамани вважалися наймогутнішими; вони відомі у багатьох народів, в тому числі й в Середній Азії. Священний дар скіфських енареїв наслідували нащадки, тобто вони становили окремий рід, або, безумовно, належали до одного племені. На користь існування у скіфів окремого стану жерців свідчать також легенди про походження скіфів та загальноіранська традиція [107].

Скіфам, як і іранцям взагалі, було притаманне переважання чоловіків у культовій сфері. Це взагалі є характерним для суспільств із переважанням суто "чоловічих" занять: війна та кочове скотарство. Тому скіфське жрецтво було переважно чоловічим. За жінками залишалися, головним чином, домашні культи, а також обряди, пов'язані з похованнями, і деякі езотеричні (тобто таємні) обряди [108]. Якщо сфера "культури" належала чоловікам (відповідно, найважливіші здобуття в цій сфері пов'язані із героями-чоловіками), то з жінками асоціювалася сфера "дикої" природи, хтонічних сил, зокрема породжуючих

[105] Певно — "не чоловіки, не люди".

[106] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 132.

[107] *Грантовский Е. А.* Индоиранские касты у скифов; *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 145.

[108] Порів. з віруваннями народів Гіндукуша, де, зокрема, зберігалася полярність "чоловічих" та "жіночих" занять. Все "чоловіче" — "чисте", "жіноче" — "нечисте". *Йеттмар К.* Религии Гиндукуша. — Москва, 1986, с. 153, 180, 239—241, 262.

сил землі. Суспільне значення цих культів і роль жіночого жрецтва взагалі посилюються в IV ст. до н. е. із занепадом військової ідеології. До IV ст. до н. е. належать численні поховання жінок-жриць в багатих золотих уборах у супроводі візків та коней.

Обрядність скіфської релігії принаймні у V ст. до н. е. не була складною. У скіфів, за Геродотом [IV, *59*], не існувало звичаїв споруджувати ідолів, вівтарі та храми богам, за винятком Арея. Жертвопринесення провадились без участі спеціальних жерців. Жертовну тварину душили зашморгом, звертаючись до божества, а потім м'ясо відварювали в казанах. Присвячену божествам частину м'яса та нутрощі кидали на землю [Herod., IV, *60*]. В сцені жертвопринесення на золотій пластині від головного убору із с. Сахнівки зображені скіфи в звичайному одязі, які розливають напої та несуть жертовного барана. Поруч — бородатий співак, що грає на струнному інструменті [109]. Приносили в жертву биків та інших тварин, за винятком свиней, але найбільше коней. Безкровний спосіб жертвопринесення, а також виключне значення кінської жертви наближують скіфську обрядність до давньоіндійської [110]. Приносили і криваві людські жертви, зокрема Арею. Відомі й інші ритуали, пов'язані з військовою магією: скіфи пили кров першого вбитого ворога, голови вбитих приносили до царя; знімали скальпи, шкіру з руки або з усього трупа, із черепів найлютіших ворогів робили келихи [Herod., IV, *52*, *64*].

Спорудженням "вівтарів Арея" — величезних пагорбів з хмизу — відали, певно, "номархи" (правителі областей). Вони також щороку влаштовували бенкети для воїнів, під час яких найбільше частували тих, хто вбив багато ворогів — їм підносили два келихи вина водночас [Herod., IV, *66*]. Для ритуальних трапез використовували великі бронзові

Ритуальна посудина скіфської доби (с. Комінтерн Миколаївської обл.).

казани, які нерідко знаходять у похованнях. Що вище був соціальний статус похованого, то більшими були казани. Найбільший казан, за переказом, стояв у священній місцевості Ексампей [111] і був виготовлений за наказом царя Аріанта з безлічі вістрів до стріл, які принесли підлеглі — по одному вістрю від кожного воїна [Herod., IV, *81*].

Щодо функції скіфських віщунів, то можна лише висловити припущення. Однією з головних сфер їх діяльності була воєнна магія. Скіфські віщуни, мабуть, супроводжували військо в поході, подібно до перських магів та монгольських шаманів. Так, перські маги кривавими жертвами та заклинаннями нібито

[109] *Безсонова С. С.*, *Раєвський Д. С.* Про золоту пластину з Сахнівки // Археологія. — 1977. — Вип. 21, с. 39—50.

[110] *Лелеков Л. А.* Проблемы индоарийских аналогий к явлениям скифской культуры // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Матер. I Всесоюзн. археол. конф. — Кемерово, 1980, с. 119—121.

[111] Ця місцевість знаходилася в районі найбільшого зближення рік Південний Буг і Дністер, можливо, в басейні Синюхи або Гнилого Тикича. *Доватур А. И.*, *Каллистов Д. П.*, *Шишова И. А.*, с. 279.

зупинили страшенну бурю, яка за три дні потопила чимало кораблів царя Ксеркса [Herod., VII, *191*]. Втім, — додає Геродот, — буря, мабуть, ущухла й сама по собі. Однією з найважливіших функцій віщунів був магічний вплив на стихії: викликання дощу при посухах, припинення стихійного лиха тощо. Не менш суттєвими були каральні функції. Віщуни вишукували зловмисників, які хибно присяглися божеством царського вогнища і через те накликали хворобу на царя. Інколи послідовно викликали кілька "трійок" віщунів, і розгляд справи міг закінчитися загибеллю перших звинувачувачів. Їх живцем спалювали у хмизі разом із возом та биками. Карали віщунів також за інші хибні пророцтва, причому страчували й синів винуватця. Головним суддею в цих процесах був цар.

Свідчення Геродота доповнюється його твердженням про неприйняття скіфами чужоземних звичаїв [Herod., IV, *76—80*]. Він розповідає про нещасливу долю двох скіфів царського роду — Анахарсіса та Скіла, які перейняли еллінські звичаї. У переказах йдеться, мабуть, про конфлікт нової хвилі кочівників — "царських скіфів" та старої аристократії і частини жрецтва, які вже встановили тісні контакти з еллінськими містами і частково сприйняли еллінську культуру. Звичайно, порушення "вірності батьківським богам" стало лише приводом у міжусобній боротьбі, але воно коштувало життя Скілу та Анахарсісу.

Важливий аспект ідеології скіфського суспільства становили уявлення щодо суті царської влади. Виходячи із скіфських генеалогічних легенд та повідомлень античних авторів, скіфські царі, які нібито походили від богів, мали не тільки вищу мирську, в тому числі й військову владу, а одночасно були й верховними жерцями [112] й мали найвищий авторитет у релігійних справах. Тобто їхні функції були близькі до функції священних царів [113]. Про це, зокрема, свідчить особлива роль культу Тагімасада у середовищі царських скіфів. Походження від богів та наявність божеств — покровителів царської династії — загальне явище у суспільствах того часу [114].

Спірним залишається лише питання ступеня сакралізації особи царя — наскільки значною була дистанція між особою царя та божеством. В Ірані тенденція обожнювання царів зароджується десь близько кінця VI — V ст. до н. е. під передньоазійським впливом, але остаточно складається вже у III—II ст. до н. е. Цікаво, що саме у північнопричорноморському варварському середовищі вперше в мистецтві з'являються сцени інвеститури (благословіння на царство), які через кілька століть досить точно відтворюються у перських сасанідських рельєфах. Йдеться про величезний срібний ритон з кургану Карагодеуашх на Кубані [115] із зображенням двох вершників, один з яких тримає спис та ритон, а другий простягає руку в жесті адорації (моління). Стосовно змісту зображення немає єдиної думки, чи це інвеститура царя перед божеством, чи це шанування царя або іншого володаря його підлеглим [116]. Оскільки у скіфському суспільстві подібно до інших кочівників не існу-

---

[112] Порівн. із перською традицією: царі були одночасно верховними жерцями, незважаючи на наявність професійного жрецтва. У давній Індії царі, які походили з варни кшатріїв (воїнів), здійснювали спеціальні обряди для отримання вищого жрецького стану. *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 102.

[113] *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос, с. 160.

[114] *Фрай Р.* Наследие Ирана. — Москва, 1977, с. 137.

[115] *Лаппо-Данилевский А. С., Мальмберг В. К.* Древности кургана Карагодеуашх // МАР. — 1894. — Вып. 13. Курган знаходився на території одного з меотських племен — іранців або індоаріїв за походженням.

[116] *Виноградов Ю. А.* О ритонах из кургана Карагодеуашх // ПАВ. — 1993. — № 6, с. 66—71.

вали розвинені форми теократичного правління [117], в них навряд чи могли скластися передумови прижиттєвого обожнювання царів. Досить згадати царя Атея, який був відомий простотою звичок. Але якісь форми царського культу, безумовно, існували. Це, передусім, посмертна героїзація царів, тобто перетворення їх на напівбожественні істоти, яким приносили жертви, споруджували святилища тощо [118]. Такими святилищами є величезні кургани IV ст. до н. е. з похованнями царів, які сягають іноді 20 м заввишки. Відомі також численні зображення містичного прилучення "царя" жіночому божеству, що прикрашали поховальний одяг знатних скіф'янок, які були, мабуть, жрицями богині — покровительки царської династії і водночас володарки потойбічного світу.

Божества та вірування лісостепових племен. Про божества та вірування лісостепових хліборобсько-скотарських племен скіфського часу відомо переважно за археологічними даними та пізнішими слов'янськими джерелами. За Геродотом [IV, *59*], "всі скіфи" вшановують сімох богів, але невідомо, чи відносився цей вислів до лісостепових хліборобів та скотарів, частину з яких у V ст. до н. е. елліни вже вважали скіфами. Виходячи із загальних міркувань, можна припустити, що культи деяких божеств були спільними для степових та лісостепових скіфів. Це насамперед стосується божеств Землі, культи яких є найстійкішими. До таких божеств могла належати скіфська богиня Апі, місцеве походження якої припускали деякі дослідники.

Можна також припустити, що серед лісостепового населення скіфського часу зберігалися культи двох давніх богинь — Рожаниць, які у індоєвропейських народів Центральної та Східної Європи відомі як Лада та Лель-Ляля, а також чоловіче сонячне божество (у подальшому — східнослов'янський Дажбог) [119]. Ці божества мали спільні риси [120] з давньогрецькими божествами Лато, Артемідою та Аполлоном. У давньогрецьких авторів збереглися свідоцтва про якісь тісні зв'язки між грецькими святилищами цих божеств (на острові Делос, у Додоні) та святилищами у північній країні гіпербореїв [121]. До святилища Артеміди скіфи нібито передавали через гіпербореїв дарунки, загорнуті у пшеничну солому [Herod., IV, *33*]. Можливо, зображеннями саме цих богинь були золоті прикраси у вигляді жіночих голівок, що нагадують еллінських Деметру та Кору, з поховань IV ст. до н. е. Два парні жіночі божества у кочових скіфів невідомі. Щодо згаданого вище чоловічого божества, то він міг співвідноситися зі скіфським Аполлоном — Гойтосіром.

Лінгвісти виділяють значну кількість слов'яно-іранських ізоглосс релігійно-міфологічного характеру. Цілком можливо, що більшість з них сягає скіфських або сарматських часів, коли іранський вплив у Східній Європі був найвідчутнішим. Іранськими, зокрема, вважа-

---

[117] *Крадин Н. И.* Кочевые общества, с. 27. При теократичному правлінні влада у той чи інший спосіб належить голові жрецького стану.

[118] Є відомості щодо існування у елліністичні часи прижиттєвих культів Олександра Македонського, а також боспорського царя Перісада [Strabo, VII, *4*, *4*].

[119] Цікавою є гіпотеза С. Наливайка про тотожність Дажбога та скіфського Тагімасада (*Наливайко С.* Вказ. праця), але в такому разі Дажбог — не сонячне божество, а хтонічне.

[120] Можливо, ще з епохи енеоліту, тобто з IV—III тис. до н. е. Цікаво, що якесь божество, подібне до Артеміди, існувало серед головних божеств фракійців [Herod., V, *7*], предки яких з давніх часів підтримували тісні зв'язки із населенням на території сучасної Молдови та Правобережної України.

[121] *Рыбаков Б. А.* Вказ. праця, с. 371, 432—437.

ються імена деяких східнослов'янських божеств (Дажбог, Стрибог).

Кілька відомостей про обряди лісостепових сусідів скіфів є також у Геродота. Так, він розповідає [IV, *105*] про звичай неврів щороку на кілька днів перетворюватися на вовків. "Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни". Подібні повір'я про вовкулаків, вурдалаків тощо були широко розповсюджені серед слов'ян, особливо у Поліссі та Прикарпатті. Врешті-решт, ці уявлення сягають ідеї тотемічних перетворень, але вони також тісно пов'язані із магією, тому сусідні племена, мабуть, не без підстави вважали неврів небезпечними чаклунами.

Значний інтерес становить розповідь Геродота про свято на честь бога Діоніса, яке кожні три роки відбувалося у жителів міста Гелон [IV, *108*]. Цей культ тубільці — кочівники-будини — запозичили начебто від гелонів, напівеллінів-напівскіфів, які раніше жили у грецьких гаванях [122]. Свідчення про культ чоловічого божества родючості, зокрема статуетки, знайдено на Більському городищі, яке ототожнюють з містом Гелон, у шарах V—IV ст. до н. е. [123] Тут відкрито залишки великого святилища з дерев'яним стовповим храмом, який пов'язують саме з культом Діоніса. У жіночих похованнях кочових скіфів IV ст. до н. е. трапляються однотипні головні убори елліно-скіфського типу, прикрашені золотими фігурками танцюючих менад (супутниці й жриці бога Діоніса) [124]. Вони, певно, були жрицями цього еллінізованого культу або посвяченими у таїнства божества. Проте невідомо, чи існували якісь зв'язки між діонісійським культом мешканців Гелона та згаданим вище культом кочових скіфів.

Культові речі і споруди. Численні культові споруди скіфського часу, а також культові речі є надійними показниками етнокультурних процесів, що відбувалися на терені лісостепу за скіфських часів. Саме за ними можна скласти уявлення про глибину культурного впливу з боку кочового скіфського світу на місцеве населення, а також про його етнічну складність, зокрема, наявність фракійського етносу в передскіфські та ранньоскіфські часи (VIII—VII ст. до н. е.), а також іранського, особливо з другої половини VII ст. до н. е.

Курганні святилища з'являються разом із відродженням у VII ст. до н. е. традиції курганних поховань і пов'язані здебільшого з прийшлими іранцями. То були святилища поховального культу, які споруджували поруч із курганними могильниками. На святилища перетворювалися також поховання видатних осіб — вождів та жерців, душі яких з часом нібито перетворювалися на духів — охоронців місцевості, які могли вплинути на різні сфери людського життя. Згідно з давньоіранською традицією одним з головних елементів цих святилищ були складні дерев'яні споруди у вигляді шатра, а також великих дерев'яних помостів, що свідчить про сакрально-магічне значення дерева [125]. Іно-

[122] Йдеться, мабуть, про якесь фрако-іранське населення, що переселилося з Правобережжя до басейну Ворскли десь у VIII ст. до н. е. Пізніше до них могли приєднатися їхні родичі, що мешкали поблизу грецьких емпоріїв. Останнім часом гелонів вважають вихідцями з Кавказу (див. праці Б. А. Шрамка, П. Я. Гавриша та ін.).

[123] *Шрамко Б. А.* Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // ССЗСИНЕ, Москва, 1976, с. 206, 207.

[124] З них два відкрито у лісостеповій зоні, а три — у степовій.

[125] Див. нижче у зв'язку зі святилищем Арея у кочових скіфів. Типологічними аналогіями таких споруд є дерев'яні культові споруди народів Сибіру, що збереглися до наших часів. *Дьяконова В. П.* Вказ. праця.

ді споруди спалювалися з ритуальною метою (наприклад, дерев'яні шатрові споруди в курганах поблизу сс. Костянтинівка та Жаботин в басейні Тясмина). Найвиразнішим є дерев'яне святилище IV ст. до н. е., відкрите в кургані біля с. Кальник на Вінниччині. Воно мало вигляд дерев'яного шатра заввишки близько 2 м, складеного з дев'яти порід дерев на дерев'яному помості з 10 або 12 шарів дощок. Під помостом розташовувалися залишки людського жертвопринесення, а нижче — яма зі складним спорудженням із 25 стовпів та рейок, заповнена твердим чорноземом. Поверхня ґрунту під курганом була повністю вкрита дерев'яним настилом. В курганному насипу траплялися залишки вогнищ та людські жертвопринесення [126].

Інше цікаве святилище V ст. до н. е. відкрито в кургані біля с. Аксютинці на Полтавщині [127]. Воно мало вигляд подвійного дерев'яного зрубу в ямі. В центрі стояв круглий дерев'яний стіл на товстому стовпі, по сторонах якого хрестоподібно розміщені чотири прямокутні заглиблення в ґрунті, обведені невеликими "стінками". По боках споруди лежали кістки барана, ліпний та античний посуд, зброя, кінська вузда, залишки бронзового казана. Деякими рисами планування святилище подібне до фракійських жертовників IV ст. до н. е. [128]

У курганах та курганних святилищах трапляються різноманітні культові речі: кам'яні блюда, бронзові навершшя різних форм [129], з яких найстаріші близькі до прикубанських: у вигляді кулі із фігурою оленя або у вигляді голови хижого птаха тощо. До культових знарядь належали також бронзові довгі ножі, казани, дзеркала, дерев'яні чаші з золотими платівками, золоті прикраси головних уборів. З останніх найраніші виконані у скіфському звіриному стилі, а пізніші (IV ст. до н. е.) прикрашені золотими стрічками із зображеннями в еллінському стилі або скіфськими культово-міфологічними композиціями (пластина з кургану біля с. Сахнівка у Пороссі).

З місцевою традицією попереднього періоду, що простежується з XIII—XII ст. до н. е., пов'язані громадські святилища на городищах. Так, на поселенні біля с. Черепин у Прикарпатті відкрито святилище VII ст. до н. е. у вигляді стовпової оселі площею близько 85 м^2. У підлозі — ями із залишками ритуального посуду, попелу тощо [130].

На особливу увагу заслуговують глиняні орнаментовані жертовники, що трапляються в ранніх шарах великих городищ Наддніпрянщини. Вони мали вигляд кола діаметром 1—1,5 м, прикрашеного жолобчастим або рельєфним орнаментом (хвиля, меандр, спіралі, концентричні кола). Ці орнаменти пов'язані з давньою астрально-календарною символікою, притаманною хліборобсько-скотарським культам. Особливо вони поширені у III—II ст. до н. е. у Східному Середземномор'ї та Балкано-Дунайському регіонах, а також в областях, пов'язаних з ними культурою [131].

У ранньому залізному віці відроджується традиція прикрашати жертовники орнаментами, причому найдавніші зразки виявлені саме на городищах Наддніпрянщини VII ст. до н. е. Ця тради-

[126] Отчеты археологической комиссии за 1891 г. — Санкт-Петербург, 1893, с. 165—171.

[127] *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. — Москва, 1908, с. 99—102.

[128] *Чичикова М.* Жертвенники эллинистической эпохи во Фракии // Studia Thracica. — София, 1975. — Т. 1, с. 180—195.

[129] *Іллінська В. А.* Про скіфські навершшя // Археологія. — 1963. — Т. 15, с. 33—60.

[130] *Крушельницкая Л. И.* Культуры раннескифского периода Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // АПВЗ. — 1990, с. 149.

[131] Зокрема, трипільські племена на території Молдови та України.

ція, певно, принесена сюди однією з груп населення з південного заходу [132], можливо, фрако-іранським за етносом. Тому вона простежується лише на Правобережжі та у Більському городищі на Лівобережжі, серед мешканців якого було багато вихідців з Правобережжя. Отже, згадані жертовники являли собою елементи "протоміської" культури того часу. Найдавніший жертовник знайдено у святилищі VII ст. до н. е. поблизу с. Жаботин [133]. На Трахтемирівському городищі на Канівщині святилище VII ст. до н. е. влаштовано у великій напівземлянці. На жертовнику лежали дві посудини, а неподалік — культова посудина у вигляді птаха та купка кісток тварини [134].

Уламки глиняних жертовників, прикрашених орнаментами у вигляді 7—8 концентричних кіл, знайдені на Мотронинському та Пастирському городищах на Черкащині. Біля пастирського жертовника, що мав вигляд стовпа заввишки 1 м та діаметром 1,25 м, знайдено велику кількість уламків посуду, а також обпалені жолуді, горіхи, зерно [135].

З іншою культовою традицією, можливо, суто іранською, пов'язані тарілкоподібні — круглі або овальні — жертовники, що трапляються на городищах Лівобережжя, зокрема Сіверському Дінці [136] та Середньому Доні. Аналогічну форму мали також кам'яні тарелі — портативні вівтарики зі скіфських та сакських поховань VII—V ст. до н. е.

Дуже цікавий культовий комплекс V ст. до н. е. відкрито на Східному Більському городищі: п'ять глиняних жертовників у вигляді круглих стовпчиків, яма з уламками культових речей (антропоморфні статуетки, фалічні зображення, моделі хлібців та посудин) і частина круглого в плані дерев'яного стовпового святилища — "обсерваторії ". Його планування нагадує планування грецького театру за Вітрувієм [137], а також календарних святилищ давніх фракійців [138] та слов'ян. Храм Більського городища присвячений, мабуть, Діонісу — божеству, яке тісно пов'язане із солярно-вегетативною циклічністю. З містерій на його честь розвинувся давньогрецький театр. Існує припущення щодо наявності у середовищі військової знаті та аристократії Більського городища фіасу (тобто релігійного союзу) прихильників Діоніса [139].

Залишками давніх хліборобсько-скотарських культів є також зольники — пагорби з попелу невеликих (до 1 м заввишки) розмірів, в яких трапляються різні культові речі (глиняні "хлібці", моделі посуду, зерна та інші вироби з глини), а також вогнища, жертовники або їхні уламки, кістки тварин тощо [140]. Витоки звичаю спорудження зольників

---

[132] Так звані племена культур фракійського ґальштату, які мешкали на територіях сучасних Румунії, Болгарії, Східної Угорщини та на крайньому заході сучасної України.

[133] *Покровская Е. Ф.* Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин // КСИА. — 1962. — Вып. 12, с. 73—81.

[134] *Ковпаненко Г. Т.* Памятники раннескифского времени Каневщины // МИА. — 1971. — № 177, с. 117.

[135] *Яковенко Е. В.* Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирське // Археологія. — 1966. — Т. 20, с. 180—184.

[136] *Шрамко Б. А.* Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — 1957. — № 1, с. 178—198.

[137] *Бойко Ю. Н.* Храм города Гелона // СЭ. — 1990. — № 3, с. 52—65.

[138] Порів. із: *Марченко Г. Е.* Обсерватория — календарь в с. Долиняны // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31, с. 83—89.

[139] *Шрамко Б. А.* Бельское городище.., с. 63; *Бойко Ю. Н.* Вказ. праця.

[140] Для пояснення формоутворення зольників залучають дані етнографії слов'янських та інших індоєвропейських народів, зокрема, звичаї розведення ритуальних вогнищ під час календарних свят на честь Сонця. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.., с. 312—318.

можна простежити у Північному Причорномор'ї з XIII—XII ст. до н. е., переважно на південному заході регіону.

У скіфські часи зольники нерідко утворювали великі скупчення — по кілька десятків насипів — зокрема, на поселеннях у басейнах Ворскли та Сіверського Дінця. Деякі з них пов'язані із святилищами. Так, на городищі біля с. Караван відкрито залишки святилища з глиняним тарілкоподібним жертовником, трьома ямами та зольником, в якому, а також поруч з ним, знайдено чимало антропоморфних та зооморфних статуеток, глиняних "хлібців", а також велику кількість моделей зерен злакових рослин та зерна проса, гороху, нуту, чуфи [141].

В уроч. Лиса Гора біля Таращі під зольником відкрито залишки землянки-святилища та двох жертовних вогнищ [142]. Обряди землеробських культів інколи пов'язані з поховально-поминальними. Так, на могильнику в уроч. Осняги поруч з Більським городищем під зольником відкрито жертвопринесення: череп бика та 40 рогів, зооморфні статуетки, уламки посуду [143]. Великий культовий зольник відкрито також під насипом кургану з похованням жриці VI ст. до н. е. в уроч. Скоробор. Серед попелу знайдено обпалені гілки, солому, колоски та зерна рослин пшениці, ячменю, жита, вівса, бобів, а також волошки, шматок обпаленої вовни, кілька кісток, глиняні моделі зерен, уламки посуду тощо [144].

Культові речі, які знаходять на поселеннях скіфського часу, здебільшого відтворюють давні зразки, що існували у лісостеповій зоні ще за часів пізньої бронзи (глиняні моделі хліба, коржів, зерен, посуду, "рогаті цеглини", конуси тощо) або передскіфських часів (глиняні зооморфні статуетки, форми культових посудин — черпаків та корчаг). У цілому вони стають різноманітнішими, що свідчить про розвинену культову практику. Типи культових виробів відрізнялися в окремих регіонах, зокрема, на Право- і Лівобережжі Дніпра — через різні напрями культурних зв'язків і дещо відмінний склад населення.

Бронзовий шолом (IV ст. до н. е., курган поблизу с. Пастирське Черкаської обл.).

Найпоширенішими були різноманітні глиняні "хлібці" (діаметром 3—5 см), виготовлені з хорошої глини, іноді з домішками зерна або борошна. Хліб (точ-

[141] *Шрамко Б. А.* Следы земледельческих культов ...

[142] *Романюк В. В.* Зольники предскифского и раннескифского времени в уроч. Лысая Гора близ Таращи // ДОЗССП. — Тирасполь, 1994.

[143] *Щегленко А. В.* Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ВХГУ. — 1983, № 238.

[144] *Шрамко Б. А.* Бельское городище.., с. 145.

ніше коржики з грубопомеленого зерна) цінувалися, тому при жертвоприношеннях його замінювали на глиняні копії. Рідше трапляються моделі зерен злакових та бобових культур. Конуси та "рогаті цеглини" [145] відомі лише на городищах Лівобережжя. Це, можливо, результат культурного впливу з боку балтського та фінно-угорського населення, яке мешкало тут у скіфські часи.

Глиняні статуетки здебільшого зображували різних свійських тварин (бик, свиня, кінь, коза), а також диких (лось, ведмідь, рись, бобер), рідше — людей, птахів, фантастичних істот. Зооморфні і антропоморфні статуетки мали багато спільних рис на широкому просторі протягом значного часу. Це пояснюється міжетнічними контактами, а також подібністю образів хліборобської міфології [146]. Якщо зооморфні статуетки відомі ще на поселеннях XI—IX ст. до н. е., то антропоморфні з'являються лише у передскіфські та ранньоскіфські часи (VIII—VII ст. до н. е.) на поселеннях Прикарпаття і Верхнього Подністров'я, а у Подніпров'ї — лише з V ст. до н. е. Деякі антропоморфні статуетки Прикарпаття та Верхнього Подністров'я стилістично подібні до середземноморських [147]. У Подніпров'ї головним регіоном поширення глиняних статуеток були лівобережні городища у басейнах Ворскли та Сіверського Дінця, а на правобережних городищах відомі поки що поодинокі знахідки на Пастирському та Шарпівському городищах [148].

Зооморфні статуетки пов'язані з магією родючості. Значна їх кількість походить із зольників та культових ям. Нерідко вони виготовлені недбало, для одноразового використання в обрядах, під час яких вони розбивалися. Статуетки, що зберігалися в святилищах, виготовлені більш ретельно. Зрідка на статуетках помітні ознаки жертвопринесень: надрізи на шиї, розрізана грудинна, червона фарба [149]. На деяких статуетках зроблені отвори для підвішування. Більшість антропоморфних статуеток походить зі святилища на Більському городищі V ст. до н. е., причому якась їх частина вже наслідує античні зразки — зокрема, танцюючі жінки, що нагадують античних менад [150]. Але найчастіше статуетки не мали статевих ознак і були дуже схематизованими.

Антропоморфні статуетки, на відміну від зооморфних, трапляються лише на поселеннях і ніколи — за їх межами. Очевидно, це здебільшого божества суспільних культів, пов'язаних з родючістю: жіночі статуетки зображували вагітних, в глину інколи домішували зерна проса. Серед чоловічих статуеток виділяється божество породжуючих сил природи, подібне до грецького Діоніса. Під впливом іранського (або грецько-іранського) мистецтва у V—IV ст. до н. е. з'являються також деякі фантастичні істоти (грифони, крилаті

---

[145] *Рибаков Б. О.* (Язычество..., с. 334, 346) порівнює їх із так званими "рогатыми лепешками Аполлона", а також з ритуальними виробами із тіста у вигляді хреста у слов'ян.

[146] *Андриенко В. П.* Земледельческие культы племен Лесостепной Скифии (VII—V ст. до н. э.) // Автореф. дис... канд. ист. наук. — Харьков, 1975, с. 9.

[147] *Малеев Ю. Н.* Гальштатская пластика Лесостепного Поднестровья // ДОЗССП, с. 149, 150.

[148] Майже повна відсутність глиняних статуеток на таких великих і добре досліджених городищах, як Трахтемирівське та Мотронинське, пояснюється, мабуть, тим, що життя тут припинилося десь на початку V ст. до н. е., тобто до поширення цього виду культової пластики, що припадає на V—IV ст. до н. е.

[149] *Шрамко Б. А.* Бельское городище..., с. 135; *Андриенко В. П.* Вказ. праця, с. 10—11.

[150] Там само, с. 203, рис. 5, 10; с. 204—207, рис. 8; *Шрамко Б. А.* Бельское городище..., с. 128—132, рис. 62. На с. 130 Б. А. Шрамко наводить також лужицькі аналогії більському "Діонісу".

коні). Але в цілому в культовій глиняній пластиці місцевих племен скіфський, тобто іранський, вплив був незначним, тому що у скіфів, як і у всіх іранців взагалі, цей вид образотворчого мистецтва не був розвинений.

Надзвичайно різноманітною є глиняна пластика Більського городища. Тут знайдено фігурки зміїв, птахів, фантастичних істот, а також глиняні моделі "хлібців", зерен, посуду, букранії, молоточки, хрестоподібні та рогаті вироби, коліщатка, ложки, ступки та товкачики.

Із закінченням скіфської епохи глиняна пластика у лісостеповій зоні зникає майже повністю, що, певно, пояснюється новими культурними традиціями, а також змінами у соціальному оформленні культів.

Символіка орнаментів та форм культового посуду скіфського часу також продовжує традиції попередньої доби. Це, передусім, давні солярно-вегетативні символи з арсеналу землеробської та скотарської магії. Найпоширенішими були символи сонця, води, рослин, причому різні орнаментальні зони посуду мали різну символіку. До культових належали насамперед корчаги — великі лисковані посудини для зберігання харчових припасів. Вони мали виразну жіночу символіку (одна або дві пари наліпних "грудей"), а також прикрашалися пишним різьбленим орнаментом, здебільшого геометричним, що нерідко затирався білою пастою. Корчаги використовувалися і як поховальні урни. Культовими посудинами були також черпаки з довгими ручками — стилізованими фігурами тварин, опуклобокі келихи з багатим орнаментом. Зрідка трапляються культові посудини у вигляді птахів, що вказує на деяку спільність релігійних уявлень місцевого населення та попереднього населення лужицької і висоцької культур.

Носіями лужицької культури, як вважають, були праслов'яни, які мешкали у Центральній Європі, звідки наприкінці II тис. до н. е. переселилися у Прикарпаття та Західну Волинь, а частково також у Наддніпрянщину.

Бронзова скіфська сокирка (IV ст. до н. е., курган поблизу с. Львове Херсонської обл.).

Поховально-поминальний обряд. Він докладно описаний Геродотом [IV, *71—75*]. Скіфів як простих, так і "царів" після смерті 40 днів возили по всій околиці до "друзів", де влаштовували частування, в тому числі "годування" небіжчика. Після поховання проводили ритуальне очищення: мили голову та влаштовували "парову лазню" в повстяних наметах з використанням наркотичних засобів (насіння коноплі). Царське поховання перетворювалося на загальноскіфську подію: померлого возили по усіх підвладних племенах, представники

Золота статуетка вепра (IV ст. до н. е., Хомина Могила).

яких супроводжували царя. На знак жалоби всі підрізували кільцем волосся на голові, відрізали кінчик вуха, дряпали обличчя тощо. Тіло царя бальзамували [151], щоб зберегти для подальшого вічного життя. Раніше, у VII—VI ст. до н. е., подібно до інших іранців у скіфів існував звичай спалювати померлого разом із дерев'яною поховальною спорудою, тобто прилучення його до священної вогняної стихії. Разом з царем в одній могилі ховали одну з наложниць, яку перед тим душили, а також чоловіків-"слуг" ("чашника", "куховара", "конюха" тощо), можливо, знатних скіфів з царських "друзів", а також золоті чаші та коней [152]. Ховали царів на окремому цвинтарі у віддаленій місцевості Герри, мабуть, за дніпровським гирлом. Царські могили перетворювалися на об'єкти шанування, а самі померлі з часом ставали могутніми духами — охоронцями свого племені. Об'єктами шанування були, певно, також поховання уславлених воїнів та шаманів. Руйнування поховань з метою залишити своїх недругів без "охоронців" призводило до військових сутичок.

На курганах та поруч з ними періодично здійснювалися поминальні обряди. Від них залишилися купи кісток тварин, вогнища, уламки посуду тощо. Встановлювалися також кам'яні статуї, які, мабуть, зображували померлих або "охоронців" поховання. Інколи споруджувалися також спеціальні підземні галереї та печери, в яких здійснювалися якісь хтонічні обряди [153]. Приносили також людські жертви. Через рік після похорону на могилі царя встановлювали своєрідний "жалобний почт" з 50 найкращих слуг та 50 найкрасивіших коней, яких душили, а потім встановлювали їхні тіла на кілках навколо кургану [Herod., IV, *71*]. Відлуння цього звичаю збереглося у деяких сучасних народів, зокрема Сибіру, у вигляді об'їзду навколо могили. Після цього душа помер-

[151] Існування цього звичаю підтвердили знахідки у Пазирикських курганах на Алтаї, де мешкали далекі "родичі скіфів": у вічній мерзлоті тут збереглися муміфіковані тіла знатних небіжчиків.

[152] Цьому зображенню царських поховань найбільш відповідають поховання скіфської знаті у курганах Передкавказзя VII—V ст. до н. е.

[153] *Исмагилов Р. Б.* Об одном скифском обряде // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. — Мелитополь, 1992, с. 34, 35.

лого нібито назавжди переселялася до предків. Подібно до інших індоіранців, велике значення при подорожуванні до потойбічного світу надавалося коням. Їх ховали в одній могилі з померлим або в окремій, причому разом з ними інколи клали також "конюхів". З IV ст. до н. е. у похованнях знатних скіф'янок трапляються візки — можливо, для переїзду до потойбічного світу. В осетинському нартському епосі, наприклад, збереглися відомості про три потойбічні світи, до яких душі померлих везуть коні [154].

З другої половини IV ст. до н. е. у скіфському поховальному культі та ритуалі відбуваються помітні зміни: померлих почали ховати в глибоких катакомбах, наче підземних божеств, одяг прикрашали значною кількістю золотих платівок, що мали магічне значення [155]. Серед останніх набули поширення діонісійські символи (маски силенів та сатирів, танцюючі менади), сцени терзання копитної тварини дикими тваринами (ідея відроджуючої жертви, смерті заради життя), а також містичного прилучення померлого до богів. Це свідчить про розповсюдження, мабуть, під грецьким або фракійським впливом ідей містицизму, поширених в еллінському світі [156].

Царські могили цього періоду сягають інколи 20 м заввишки і більше. Такі поховання були символом соціального престижу не лише для співплемінників, а й чужинців. За свідченням Плутарха, "скіфи пишаються своїми могилами" [Plut., 499]. У царських похованнях набула найвищого втілення ідея героїзації померлих, прилучення їх до сонму богів. Найвиразніше це відображено на кам'яному рельєфі Трибратнього кургану біля Керчі.

Від скіфів пишний поховальний обряд сприйнято північними сусідами разом із звіриним стилем, зброєю та іншими елементами військової культури.

Культ родючості. Він мав чимало спільного у різних індоєвропейських народів, оскільки сягав давніх вірувань землеробів і скотарів та магічних обрядів, спрямованих на збільшення родючості полів та плодючості тварин. Багато з них пов'язано із астрально-календарними обрядами, які відігравали значну роль у господарській діяльності.

Значний інтерес становить повідомлення Геродота про скіфське новорічне свято [IV, *7*], нібито засноване Колаксаєм, першим скіфським царем, на честь священного золота, яке впало з неба і призначалося йому божеством. Головні моменти свята [157]: нічне чергування біля священного золота ритуального замісника царя, його вбивство через деякий час, об'їзд царем-вершником земельної ділянки. В ритуалі свята виконувалась, мабуть, й оранка — імітація священного шлюбу царя та божества землі [158].

В самому святі й пов'язаних з ним культових легендах злилися, певно, елементи середньоєвропейської аграрної міфології (мотив священного плуга) та індоіранської концепції царської влади. Це відбулося, можливо, внаслідок тісних контактів скіфів-кочівників і місцевих землеробсько-скотарських племен,

---

[154] *Миллер В. Ф.* Черты старины в сказаниях и быте осетин // ЖМНП. — 1882. — № 222, август, с. 204.

[155] *Литвинский Б. А.* "Золотые люди" в древних погребениях Центральной Азии (опыт истолкования в свете истории религии) // СЭ. — 1972. — № 4, с. 34, 43.

[156] Найбільш приваблива риса містицизму — переселення душ до живих істот і таємниче спілкування мертвих з живими.

[157] Деякі його моменти реконструйовано на підставі індоіранських та середньоєвропейських аналогій.

[158] *Артамонов М. И.* О землевладении и земледельческом празднике у скифов // УЗЛГУ. — 1947. — № 95. Серия ист. наук. Вып. 15, с. 3—20; *Шрамко Б. А.* Следы земледельческого культа.., с. 178—198; *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 67—70.

частина яких у V ст. до н. е. вже входила до скіфського об'єднання (скіфи "орачі" та "землероби"). Існує думка, що легенди про золоті дарунки зародилися саме в середовищі лісостепових племен і що саме тут провадилися щорічні святкування на їх честь [159].

Ритуали цього свята повинні були сприяти оновленню сил природи та суспільства на початку року. Головним серед них був поєдинок героя з чудовиськом, що символізувало перемогу світла над мороком, визволення сонця та води. Героя зображував цар, який тим самим підтверджував ритуальну могутність. До новорічних належав, можливо, і ритуал, відтворений в центрі верхнього ярусу золотої пекторалі з Товстої Могили. Тут зображено шиття ритуального одягу із шкури, в якому беруть участь два культові герої — покровителі скотарства. Головний зміст ритуалу і всіх зображень на пекторалі — магічна формула щастя та достатку, насамперед примноження худоби [160]. Відображенням скотарських календарних свят є й деякі сцени із зображенням тварин на культовій срібній амфорі з кургану Чертомлик (жертвування коня), а також на золотій пекторалі з кургану Велика Близниця на Таманському півострові: вівці та кози, які пасуться між квітучими рослинами.

Цікавим свідченням існування синкретичних культів є золоті прикраси жіночих головних уборів у вигляді танцюючих менад. Вони знайдені у шести похованнях кочівницької знаті в степу і лісостепу. Зображення менад виконані за зразками античного мистецтва. Проте існування у скіфів суто еллінського діонісійського культу маловірогідне. Цілком можливо, що у скіфів існували свята на честь весняного відродження землі [161], на які "наклалися" елементи ритуалу еллінських діонісій. До кочових скіфів елементи діонісійських містерій могли потрапити через контакти, зокрема шлюбні, з жительками північнопричорноморських еллінських міст або від сусідніх фракійців та македонців, в яких культ Діоніса поширений з давніх давен.

Скіфське мистецтво. Мислення та світосприйняття скіфів, як й інших індоіранців, було образним та символічним. Його образи відзначалися синкретизмом та полісемантизмом [162]. Увесь Космос, за уявленням індоіранців, є боротьбою протилежних сил — природних і таких, що уособлювали морально-етичні категорії (добро — зло тощо). Ці сили перебувають у постійному розвитку і набувають різних образів, переважно зооморфних.

Щодо мистецтв, то індоіранцям взагалі більш притаманні "мусичні" види мистецтв, що значною мірою відбилося на їх культурній історії. При значній активності індоіранських релігій, мови тощо, які перемагали при спілкуванні з іншими народами, простежується інтенсивне засвоєння традицій цих народів в галузі мистецтв класу "техне" — в скульптурі, архітектурі, мистецькому ремеслі та ін [163]. Через кочовий спосіб життя

---

[159] *Шрамко Б. А.* Следы... (Б. О. Рибаков вважає свято повністю не скіфським, а сколотським, тобто праслов'янським.) *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян, с. 227.

[160] *Мозолевський Б. М.* Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі із Товстої Могили // Всесвіт, 1978. — № 2, с. 191—204; *Раевский Д. С.* Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы) // ВДИ. — 1978. — № 3, с. 115—134.

[161] Порів. з весняними святами народів Гіндукуша, які за змістом дуже нагадують діонісії. Йеттмар К. Религии Гиндукуша, с. 273—275, 279.

[162] *Кузьмина Е. Е.* Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // ССЗСИНЕ. — 1976, с. 53—62.

[163] *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры, с. 90.

та соціальний устрій скіфи не мали монументального мистецтва у традиційному значенні терміна (монументальна скульптура, палаци, храми). Різновидами монументальної архітектури були величезні курганні ансамблі, до яких входили суто поховальні споруди, а також жертовно-поминальні комплекси [164] із землі, каменю та дерева. Частиною таких ансамблів були кам'яні антропоморфні статуї.

У середовищі скіфів, як й інших кочівників, була надзвичайно розвинена зовнішня охоронна символіка, що, зокрема, відбивала складну соціальну ієрархію суспільства, досить однорідного за природою (всі — кочовики-скотарі) [165]. Цим пояснюється значний розвиток орнаментального декоративно-прикладного мистецтва. В народному побуті, певно, набули поширення рослинні орнаменти, але прикрашали вони вироби з нестійких матеріалів (шкіри, хутра тощо) і тому майже не збереглися. Набагато краще відомі "престижні" вироби із коштовних металів та бронзи, прикрашені зоо- та антропоморфними зображеннями, що становили частину культури лише верхівки суспільства. Надзвичайно багатозначні та динамічні образи мистецтва звіриного стилю найбільш відповідали світосприйняттю войовничих кочівників. До "престижних" речей належали парадний посуд, піхви для зброї, прикраси кінського спорядження, а також парадних головних уборів та одягу. Особливе місце займає дрібна бронзова пластика — різноманітні навершшя (штандарти) у вигляді солярних символів, нерідко поєднаних із зображеннями тварин, птахів та фантастичних істот. Традиція виготовлення архаїчних наверш сягає витоків скіфської культури, на відміну від "престижних" виробів із коштовних металів, виготовлених за елліністичними та передньоазійськими зразками.

Золота чаша (IV ст. до н. е., Братолюбівський курган).

Однак до початку скіфського періоду у індоіранців Північного Причорномор'я не існувало образотворчого (фігуративного) мистецтва. В мистецтві попередників скіфів — кіммерійців переважали геометричні орнаменти, так само, як і у мистецтві місцевих осілих племен. За недовгий час існування скіфського царства в Передній Азії (VII — початок VI ст. до н. е.) для потреб соціальної верхівки на ґрунті різних течій давньосхідного мистецтва утворилося своєрідне мистецтво, в якому переважали зооморфні або зооантропоморфні образи. Інокультурні зразки реінтерпретовані в річищі власне скіфської міфології [166]. Зокрема, деякі вироби із золота та срібла, знайдені у передньокавказьких курганах VII—VI ст. до н. е.

[164] *Чернопицкий М. П.* Курганная группа как археологический ансамбль (опыт композиционно-художественного подхода) // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980, с. 176—186.

[165] *Ткачев В. Н.* Эволюция охранной символики в архитектуре кочевников Центральной Азии // СЭ. — 1985. — № 1, с. 35—48.

[166] *Раевский Д. С.* Модель мира.., с. 92.

Але антропоморфні та значна частина інших образів цього мистецтва не прижилися у скіфському суспільстві. Вони зникли після припинення контактів з передньоазійськими цивілізаціями.

Лише з кінця V ст. до н. е. внаслідок тривалих контактів з античними цивілізаціями і виникненням в усьому елліністичному світі синкретичних елліно-східних культів з'являються антропоморфні зображення скіфських епічних героїв та божеств. Цьому сприяли також соціальні зміни — формування ранньокласового суспільства [167] й посилення ідей сакралізації царської влади. Однак скіфському мистецтву в цілому не притаманна прокламативність (тобто прославлення діяльності царів) [168]. Скіфське мистецтво було переважно релігійно-міфологічним, тісно пов'язаним з епосом та міфологією. Діяння героїв — головний зміст сюжетних композицій. Рідше трапляються зображення окремих божеств, а частіше — персонажів міфології та демонології, переважно зооморфних.

Скіфський звіриний стиль. Доба скіфського панування на території прадавньої України позначена швидким прогресом у розвитку матеріальної культури. Вона привертає увагу й феноменом бурхливого розвитку мистецтва, яке за своїм своєрідним і неповторним художнім забарвленням, розмаїттям образів та довершеністю засобів мистецького втілення, навіть на тлі одночасного йому високого античного мистецтва, не втрачає привабливості й естетичного значення.

Художня спадщина скіфів вбирає в себе три головні складові частини: декоративно-прикладне мистецтво, кам'яну монументалістику та скіфо-еллінську торевтику.

На відміну від досконалого, але дещо сухуватого кіммерійського, геометричного за схематикою декору, скіфська художня творчість спирається на зображення тваринного світу в різноманітних його іпостасях та виявах. Зброя та військовий обладунок, лаштунки бойового коня, господарське начиння, широко відомі за знахідками в скіфських похованнях Причорномор'я, майже поспіль прикрашені оздобами з бронзи, срібла, золота, що зображують травоїдних та хижих звірів, птахів та риб, химерних потвор міфологізованої свідомості тощо. Часто-густо на присутність в декорі того чи іншого створіння вказує лише символ-мітка: ратиця травоїдного, гостре ікло або пазур хижака, пильне око або потужне крило птаха. Усі ці витвори, хоча й позначені в найкращих зразках індивідуальною неповторністю, мають, проте, цілком певні канонічні ознаки, що дозволяє тлумачити їх як твори особливої течії в декоративно-прикладному мистецтві. Ця течія отримала назву скіфського звіриного стилю (scythian animals art) [169].

З'ясування витоків цього своєрідного жанру декоративно-прикладного мистецтва причорноморських номадів, як і взагалі питання походження скіфської культури, ще не так давно становило пекучу проблему прадавньої історії. Справа в тому, що вироби, оздоблені в звіриному стилі, поряд з речами, які характеризують скіфську культуру, з'являються в Північному Причорномор'ї доволі спонтанно і десь на зламі VIII—VII ст. до н. е. заповнюють собою культурний простір усієї циркумпонтійської зони, не маючи, проте, жодних натяків на власні прототипи в культурах, які передували тут скіфській. І хоча в цілому художній стиль, про який йдеться, поширений на гігантській тери-

[167] *Раевский Д. С.* Очерки.., с. 178.

[168] Цими ідеями насичено давньоперське мистецтво, насамперед монументальне.

[169] *Borovka G.* Scythian art. — London, 1928.

Золоті піхви меча (IV ст. до н. е., курган Товста Могила).

торії Євразійських степів від Закарпатської рівнини до Забайкалля, проте довгий час вважалося, що його витоки знаходяться лише тут, в Причорномор'ї, і тільки згодом, протягом VI—V ст. до н. е., він поступово поширюється на терени азійських степів [170]. Подібне розуміння процесу зародження та поширення звіриного стилю унеможливлювало раціональне пояснення його первісних витоків, підштовхувало дослідників до пошуків його чинників у розвинутих, проте далеких за своїми ідейно-художніми основами, системах мистецтва Близького Сходу. Лише завдяки блискучим археологічним відкриттям останніх десятиріч з'ясувалося, що найбільш давні зразки скіфського або, точніше, протоскіфського мистецтва створювалися в глибинних осередках Центральної Азії ще з IX—VIII ст. до н. е., а можливо, й раніше, і вже звідти разом з міграційними хвилями азійських номадів поширилися в західному реґіоні євразійського ареалу [171].

На відміну від західної частини Великої смуги євразійських степів, де доволі м'який клімат з часів енеоліту та бронзової доби дозволяв пращурам займатися осілим землеробством та скотарством, аридні, посушливі природні умови напівпустель та степів Центральної Азії з глибокої давнини змушували найбільш східну частину племен індоарійського етнічного масиву займатися майже виключно відгінним скотарством, а незабаром перейти й до кочового способу життя, що давало більш реальні шанси до виживання за тих суворих умов. Перехід до постійного кочування поривав усілякі зв'язки з віковічним осілим побутом, з його розміреним, неквапливим ритмом, усталеністю садиб та полів, з частиною, хай і зовсім незначною, освоєного культурного простору. Кочівник опинився в рухливому світі динамічних змін природного оточення, нерідко сам на сам в боротьбі з жорстокою стихією, ускладненою постійним чатуванням небезпеки з боку інших агресивних кочових племен, так само, як і він, добре озброєних та мобільних вершників. Усе його світобачення обумовлювалося циклічними змінами природи, динамічним ритмом сезонних перекочувань, законами запеклої боротьби за виживання в тваринному світі, що точилась на його очах у дикому степу, та напіввійськовим побутом, де панував культ сили, підступ-

[170] *Граков Б. М.* Скіфи. — К., 1947, с. 83, 84.

[171] *Грязнов М. П.* Аржан. — Ленинград, 1980; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. е. — К., 1983, с. 356; *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика. — К., 1984, с. 9, 10.

ності та жорстокості. Така різниця в світогляді племен, що населяли західні та східні регіони євразійського степового ареалу, й стала, мабуть, ідеологічною підвалиною двох різноманітних шляхів у розвитку релігійно-міфологічного осмислення буття та відображення його в художній творчості доби раннього заліза у кочових народів Причорномор'я. Кіммерійці, які так чи інакше успадкували традиційне для їхніх ще зовсім недавно осілих землеробсько-скотарських пращурів геометричне за схематикою образотворче мистецтво, яке, мабуть, безпосередньо походить від віковічного звичаю орнаментування кераміки, розвинули його в декоративно-прикладних витворах. Східні ж племена, з більш давнім кочовим минулим, серед яких були й протоскіфи, які, починаючи з VIII ст. до н. е., все сильніше тиснули на західну периферію євразійського степу, несли з собою зовсім іншу мистецьку традицію, обумовлену кочовою ідеологією, насичену образами швидких, як вітер, копитних тварин, кровожерливих гнучких хижаків, зірких та стрімких птахів, сюжетами затятої боротьби між ними та відзначену певною ієрархічністю створінь у цьому сповненому боротьбою світі.

Природно, що спочатку на перший план у споглядача того чи іншого твору скіфського звіриного стилю виступали не суто його естетичні якості (хоча процес формування естетичного смаку та завдання глибоко діалектичний і його не можна нараз відокремлювати від змістовної суті твору), а суттєві характеристики створеного образу у їх взаємозв'язку з усією складною системою релігійно-міфологічного світосприйняття, що, напевне, панувало неподільно на той час. Про релігійно-міфологічне сприйняття тваринного світу в кочовиків доби раннього заліза є цілком певні свідчення античних авторів. Так, Геродот [I, *216*] пише, що масагети (споріднений за походженням зі скіфами народ) приносять у жертву Сонцю коней, вбачаючи в цьому той сенс, що найпрудкішому з богів вони віддають щонайпрудкішу зі смертних істот. Таким чином, зображення коней, які серед витворів скіфського звіриного стилю архаїчного часу посідають досить значне місце, можна з певністю трактувати як символічний образ Сонця. Зображення хижака, який скрутився клубком, можна співвідносити з образом Світового вовка — істоти, що відіграє неабияку роль у есхатологічній концепції Всесвіту давньоскандинавської міфології, яка за своїм прадавнім індоєвропейським корінням може мати спільні глибинні зв'язки зі скіфськими міфологічними уявленнями.

Деякі дослідники вбачають у образах скіфського звіриного стилю підсистему розгорнутої картини світу, де кожен з образів займає певне усталене місце в маркуванні тієї чи іншої сфери Всесвіту, а кожне окреме зображення являє собою щось на кшталт цитати з тотального міфологізованого тексту буття [172].

Цілком можливо, що окремі образи звіриного стилю, корені яких сягають ще тотемістичних уявлень, переосмислені та пристосовані до нових умов ієрархічно-станового суспільства. Так, небезпідставними є міркування дослідників щодо тотемістичного значення образу оленя, особливо зважаючи на те, що етнонім "скіфи", можливо, походить від назви оленя [173].

---

[172] *Раевский С. Д.* Модель мира.., с. 23—26. Зауважимо, що подібне суворе регламентування елементів міфологічного світосприйняття притаманне лише розвиненим релігійним системам, які перебували під повсякчасним канонізуючим контролем з боку жерців, що навряд чи відповідає стану релігії в скіфському суспільстві.

[173] *Абаев В. И.* Скифский язык // Осетинский язык и фольклор. — Москва; Ленинград, 1949, с. 37, 49, 139.

Нарешті цілком виправданим є підхід до тлумачення мотивів скіфського звіриного стилю як магічних засобів, з допомогою яких їх носій отримував бажані властивості, притаманні тій чи іншій істоті: силу, прудкість, влучність тощо [174].

Вироби, прикрашені звіриним стилем, виготовлялися з різноманітних матеріалів (кістка, ріг, бронза, срібло, золото, залізо тощо). Відповідно й технологічні прийоми їх виготовлення також різнилися: литво за восковою моделлю, штампування та гравіювання, кування деталей, витончене різьблення кістки. У декорі особливо коштовних речей застосовували філігрань та зрідка інкрустації різними матеріалами. Загалом зазначимо, що скіфські майстри-золотарі, особливо класичної доби, володіли практично усіма технологічними тонкощами, що притаманні ювелірному мистецтву подальших епох.

Скіфський звіриний стиль у декоративно-прикладному мистецтві, хоч і зберігав протягом свого існування (VIII—IV ст. до н. е.) узагальнюючі, канонізуючі риси, проте зазнав значних метаморфоз на різних етапах розвитку. Умовно твори, виконані у звіриному стилі, можна віднести до чотирьох основних фаз розвитку: архаїчної (VIII—VII ст. до н. е.), ранньокласичної (кінець VII—VI ст. до н. е.), класичної, або "скіфського бароко", (V ст. до н. е.) та пізньої деградуючої (IV ст. до н. е.).

Цікаво, що бестіарій, тобто склад тваринних образів та анімалістичних сюжетів, також не був сталим — для різних епох характерне переважання зображень тієї чи іншої тварини. Якщо олень та хижаки котячої породи є улюбленим мотивом протягом усієї історії розвитку цього жанру мистецтва, то зображення коня, цапа, лося, хижого птаха, грифона та інших притаманні у своїй домінації лише окремим періодам.

Речей, які з певністю можна віднести до найдавнішої фази розвитку, оздоблених у звіриному стилі, обмаль, так само, як небагато і відповідних їм за часом скіфських поховань. Втім ця обставина зовсім не виправдовує скепсису тих дослідників, які вважають за безнадійну справу пошуки першовитоків скіфського звіриного стилю та й прабатьківщини скіфської культури взагалі [175].

Найраніший, архаїчний, період в розвитку звіриного стилю означений безпосереднім зв'язком з мистецтвом далеких азійських просторів, звідки він повернувся вивершеним у головних своїх рисах до Причорномор'я. Серед найбільш типових витворів цієї епохи назвемо рогові пластини з кургану 2 біля с. Жаботин на Черкащині та з кургану біля Костянтинівська-на-Дону, кинджал з експозиції Національного музею історії України, прикрашений фігуркою вепра, різноманітні типи платівок із зображеннями оленя, коня, гірського цапа, кабана, згорнутого в клубок хижака тощо.

Для кістяного різьблення цієї епохи характерні художні риси, які мають свої витоки ще в зображеннях на монументальній скульптурі Центральної Азії періоду формування протоскіфського етнічного елементу напередодні міграції кочівників на захід. До таких рис слід віднести: своєрідний прийом "килимового" декору, намагання заповнити весь простір виробу, що декорується, зображеннями тварин; особливе композиційне рішення, коли тварини утворюють вертикальні (Костянтинівськ-на-Дону) або горизонтальні (Жаботин) ряди, — беззаперечний вплив художнього оформлення так званих оленних

[174] *Граков Б. М.* Скіфи, с. 81.

[175] *Грязнов М. П.* Начальная фаза развития скифо-сибирских культур, с. 3—18; *Раевский Д. С.* Модель мира..., с. 9—10.

каменів Сходу; манера "рудиментації" обрису тварини, за якої нерідко зображується верхня частина тулуба та голови — прийом, що також бере початок з монументальної творчості Центральної Азії або мистецтва кістяного різьбярства цього реґіону; неприхований натуралізм творів на відміну від вивершеної стилістики класичної епохи; нарешті, широке використання геометричної символіки в творах анімалістичного в цілому характеру як слід впливу кіммерійської художньої традиції.

Зображення оленя — центральної фігури бестіарію скіфського мистецтва — має в цей час іконографічні риси, притаманні його східним прототипам. Образ оленя в литві та штампуванні відтворювався в "небесному леті", відповідно до його міфологічної сутності як тварини медіатора, що пов'язує небесний та земний світи. Головними композиційно-стилістичними ознаками, що визначають іконографію оленя "в леті", є: наявність чіткої конструктивної схеми у вигляді перекинутої догори трапеції; підібгані внахльост ноги; ледь вигнута спина; витягнута вперед шия з головою, яка продовжує її лінію; модельований широкими площинами тулуб та паралельні ряди круглих або S-подібних завитків, що імітують роги [176].

Характерною іконографічною ознакою зображення кабанів є своєрідна манера передавати ноги тварин, за якої звір нібито зависає, спинаючись навшпиньки, що повністю відповідає найдавнішим витворам протоскіфського мистецтва, наприклад зображенням вепрів на "оленних каменях" Туви, Алтаю та Монголії. Те саме стосується й манери зображення хижака, який скрутився в клубок. Найкращий прототип витворам з Європейської Скіфії архаїчного часу знаходимо в чудовій бронзового лиття пластині з кургану Аржан у Туві, а також в тих зображеннях на "оленних каменях" з центральноазійського реґіону [177].

Найчастіше в архаїчний період зображення хижаків, згорнутих в клубок, прикрашають литі наконечники до піхов кинджалів та мечів, сама схема яких ніби наштовхує майстра на відтворення саме такої округлої композиції, а місце на зброї та грізно-напружена поза хижака вказує на смертельну разючу функцію вістря скіфського меча. Характерною особливістю цього типу зображень для архаїчного часу є моделювання кінців лап звіра у вигляді невеличких кілечок.

На відміну від більш пізніх періодів мистецтва скіфського звіриного стилю в давній час досить популярним було зображення коня. Це, по-перше, бронзові платівки, що зображують в досить примітивній манері його голову в фас; по-друге — вихроподібна композиція на кшталт свастики, де голови коней ніби мчать по колу одна за одною, відображаючи, найімовірніше, прадавній арійський символ Сонця; нарешті у VII ст. до н. е. з'являється значна кількість штампованих прикрас, на яких кінь зображений на манер оленя "у леті" зі зверненою назад головою. Та ж таки манера притаманна й іншим зображенням травоїдних: ланей, цапів та ін.

Слід відзначити цікаву особливість архаїчної фази звіриного стилю щодо зображення хижих птахів. Цей образ, такий характерний для класичної фази розвитку скіфського мистецтва, лише зрідка трапляється в архаїчний час.

---

[176] *Канторович А. Р.* Образ оленя в искусстве степной Скифии: две иконографические тенденции. — Тезисы докладов междунар. конф. "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья". — Запорожье, 1994, с. 71—73.

[177] *Новгородова Э. А.* Древняя Монголия. — Москва, 1989, с. 175, 179, 226—232.

Стиль зображення голови хижого птаха зовсім не схожий на пізніші зразки: голова видовжена, з майже прямим дзьобом, що не має характерної восковиці, шия інколи декорована геометричним орнаментом.

Дуже типовим для скіфського звіриного стилю найдавнішого часу є зображення барана. Найчастіше цей мотив використовувався в оформленні кістяних деталей вуздечки. Верхній край мундштука закінчувався головою барана з крутими рогами, що широким півколом простягався до виразного горбатого носа, а нижній —конячим копитцем.

Загалом, характеризуючи найбільш ранній етап становлення звіриного стилю в Європейській Скіфії, слід зауважити, що головні його канонічні форми, маючи своїми витоками простори євразійських степів, набули у Причорномор'ї остаточної витонченості й стильової довершеності. Лише згодом, на завершальному етапі скіфських транскавказьких походів (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), до доволі чітко визначеного у основних номенклатурних та стилістичних рисах декоративно-прикладного мистецтва долучаються образи та прийоми, запозичені скіфами під час майже столітньої малоазійської епопеї. Такими головними запозиченнями є зображення тварин та міфологічні образи, типові для країн Близького Сходу: леви, гірські цапи, риби, грифони, сфінкси, а також декоративні схеми, притаманні віковічним художнім системам народів Передньої Азії (пальмети, розетки, геральдичні композиції тощо).

Закінчення скіфської навали до країн Передньої Азії збігається за часом з інтенсивним поступом грецької колонізації Причорномор'я та посиленням культурного впливу еллінської діаспори на глибинні райони Скіфії аж до кордонів лісової зони. Саме з кінця VII — у VI ст. до н. е. скіфські могили насичуються довершеними предметами грецького побуту або речами, виготовленими за їх зразками, насамперед керамічним та металевим посудом, відзначеним неперевершеним художнім смаком. Разом з виробами грецької архаїчної торевтики до Скіфії потрапили перші твори антропоморфного жанру — зображення міфологічних персонажів переважно на ручках посуду та дзеркал.

Бронзове навершшя (IV ст. до н. е., курган Товста Могила).

Проте не слід перебільшувати вплив близькосхідноегейської цивілізації на мистецтво Скіфії цього часу. Предмети, про які йдеться, хоча й збагачують суцільний масив скіфської культури, врешті лише виразно відтіняють самобутній творчий стиль аборигенних митців. Навіть ті витвори художньої уяви скіфів класичного періоду, що зазнали синкретичної метаморфози під впливом близькосхідної та античної культури врештірешт асимілюють стилістичні риси чужинського мистецтва, набуваючи характеру особливого художнього напряму, підпорядкованого законам власне скіфського декоративно-прикладного мистецтва.

Такими синкретичними образами в скіфській творчості постають так звані грифо-барани, де голова мирної травоїдної тварини з ошатними рогами має хижий дзьоб крука, гіперболізований до неймовірних розмірів, або хижаки, кінцівки яких дублюють того ж таки звіра, що скрутився в давній манері архаїчного стилю. Взагалі схема дублювання та принцип так званої загадкової картинки, коли кожен з елементів суцільного зображення тварини чи її цілісної частини перетворюється на самостійне зображення, що повторює й підсилює основний образ або ж вносить у нього якісно нові риси, потрапивши в скіфське творче середовище з Близького Сходу, отримує новий імпульс та набуває значення головного художньо-схематичного компонента декоративно-прикладного мистецтва в епоху його розквіту.

Вже починаючи з ранньої класичної фази, приблизно з кінця VII — протягом VI ст. до н. е., відчуваються певні зміни в схематиці побудови образу та декоруванні зображень тварин, що виразно переростають у V ст. до н. е. в якісно новий напрям у мистецтві звіриного стилю. Так, на зміну оленям "в леті" приходять зображення тварин в статичній позі відпочинку, з підібганими ногами та високо здійнятою головою. Так само зображення кабанів вже не справляє враження попередньої експресивної напруги, а натомість сповнене важкого спокою тварини, що відпочиває.

Схема зображення тварин за принципом "загадкової картинки" попереднього періоду поєднується тепер з елементами декору рослинного характеру у вигляді близькосхідноантичних пальмет та волют, надаючи неповторної своєрідності виробам художньої творчості цієї епохи, що отримала назву "скіфського бароко".

У цей завершальний період розквіту скіфського звіриного стилю його номенклатурні межі набувають найбільшого розширення. Всі попередні образотворчі схеми, сюжети, окремі образи, зберігаючи риси певної спадкоємності з ранньокласичною творчістю, набувають тепер значної варіативності та оригінальної художньої стилізації. V ст. до н. е. у розвитку скіфського декоративно-прикладного мистецтва з певністю можна вважати апогеєм майстерності бронзового художнього литва.

Серед типових витворів цього часу слід відзначити чудові серії зображень лосів та вепрів. Власне на литих масивних пластинах з бронзи зображуються лише голови тварин, де роги, ікла, вуха, щетина звірів відтворені з допомогою того ж таки прийому ажурного компонування стилізованих голівок хижих птахів та пальмет.

Не менш привабливий вигляд мають литі зображення фантастичних чудовиськ, де сама міфотворча уява, що лежить у підгрунті створення цих образів, ніби самохіть спрямовує автора по шляху творчого пошуку ажурно-вибагливого композиційного рішення.

Одним з найулюбленіших сюжетів звіриного стилю цього часу є зображення лев'ячої голови в профіль з мо-

гутніми ощиреними іклами, що в своїй глибинній семантиці пов'язано, напевне, з магічно-захисною функцією.

Саме для часу V ст. до н. е. найхарактерніші золоті штамповані пластинки значних розмірів на ритонах та чашах, що відтворюють голову грифона з велетенським стрімко загнутим дзьобом. Майже вся площина таких пластинок оздоблювалась пуансонним декором та геометричним гравіюванням.

Значний приплив у Скіфію в V—IV ст. до н. е. виробів античного мистецтва, особливо у вигляді творів високохудожньої торевтики, окрім безумовного збагачення скіфської культурно-мистецької скарбниці, мав своїм наслідком і зворотний бік: формування нового естетичного смаку у того прошарку скіфського суспільства, який мав змогу замовляти у митців вироби. Поступово витвори грецького мистецтва, що тепер мають своїми сюжетами міфологічну картину античного світу, починають витісняти споконвічні образи скіфського декоративно-прикладного мистецтва. Але головним наслідком античної культурної експансії було те, що сама художньо-образна система звіриного стилю зазнала значної метаморфози.

Починаючи з кінця V ст. до н. е. і протягом IV ст. до н. е. виразно простежується процес деградуючої мутації звіриного стилю на теренах Скіфії. Якщо бестіарій зображень переважно зберігає номенклатуру (це, як і раніше, олені, лосі, кабани, пантери, леви, хижі птахи тощо), то в схематиці і художньому рівні їх зображень відбуваються якісні зміни. У відпрацюванні деталей зображення тепер часто панує неприкритий схематизм та недбалість. Інколи навіть виникає враження, що автор того чи іншого витвору лише повторює трафаретну схему, яка зазнала значних спрощень і вже не вповні йому зрозуміла.

Таке становище, мабуть, було результатом не лише конкуренції високохудожньої античної продукції, а й наслідком щодалі глибшого розпаду міфологічної картини світосприйняття, притаманної скіфам попередніх часів. Наприкінці існування Скіфії внаслідок зміни соціально-економічних орієнтирів (посилення седентаристських процесів, втрата військовою олігархією чільного становища в суспільстві, інтеграційні процеси між скіфською та еллінською аристократією тощо) відбувається й трансформація ідеологічних підмурків кочового соціуму. Образи скіфського звіриного стилю, сповнені глибокого семантичного зв'язку з міфологічним, ще первісним у своїх засадах, світобаченням степовиків, змінюють нові художні вподобання, що будуються на інтегрованих формах скіфо-еллінського мистецтва й нової ідеології зі значним домінуванням естетичного боку творчості.

У багатьох витворах скіфського мистецтва цього часу відчувається й значний вплив фракійського стилю декоративно-прикладної творчості, що знайшло вираз в особливій манері зображення тварин у декорі прикрас кінської вуздечки.

У IV ст. до н. е. частіше, ніж в будь-який попередній час, відтворюються сцени боротьби хижаків та фантастичних потвор з травоїдними тваринами. Проте в цілому це лише незграбні та бліді подоби реалістично-жорстоких двобоїв, що постають у витворах античної торевтики або в принадно-безпосередніх в своєму примітиві витворах скіфського мистецтва архаїчного часу [178].

---

[178] Ще донедавна вважалося, що сцени роздирання хижаками травоїдних тварин з'являються в скіфському мистецтві під впливом близькосхідної або грецької творчості, проте відкриття останнього часу на терені Центральної Азії чітко вказують на глибочезну давнину існування цього мотиву серед творів східних номадів архаїчного скіфського часу. (Див.: *Новгородова Э. А.* Древняя Монголия. — Москва, 1989, с. 203—212).

У зв'язку з вивченням мистецтва скіфського звіриного стилю поряд з проблемою пошуків його витоків неодмінно постають і питання про художні центри, де створювалися незчисленні витвори цього жанру. Свого часу такими осередками, де вироби у звіриному стилі широко продукувалися за скіфськими першозразками та поширювалися у всю Скіфію, вважалися майстерні античних причорноморських колоній. Проте останнім часом починає переважати думка про власне скіфську основу не тільки в художній спрямованості цього жанрового різновиду мистецтва, а й в безпосередньому технічному втіленні переважної більшості виробів, оздоблених у згаданому стилі. Лише відносно творів, що належать до періоду V ст. до н. е., з їх різким відходом від усталеного канону класичного періоду, мережаною витонченістю та підкресленою декоративністю за допомогою елементів рослинного характеру, які вочевидь походять з малоазійсько-егейського світу мистецтва, доречно з деякою мірою вірогідності твердити про пріоритет у їх створенні грецьких майстрів.

Хоча звіриний стиль у декоративно-ужитковому мистецтві скіфів, починаючи з IV ст. до н. е., як вже зазначалося, набуває поступового розмивання стильової своєрідності і, врешті-решт, деградує як окремий виразний напрям давнього мистецтва, його вплив на подальший розвиток художньої творчості народів, які змінювали один одного на теренах сьогоденної України, беззаперечний. Окремі образотворчі схеми, сюжети й стилістичні лінії ще за часів скіфського панування в Причорномор'ї поширюються на величезній території, яка охоплювала майже всю культурну ойкумену того часу. В подальшому окремі його елементи постають у більш-менш виразному вигляді в мистецьких системах сарматів, гунів та інших ранніх та середньовічних кочівників. Деякі ознаки впливу скіфського звіриного стилю можна вбачати навіть у мистецтві декоративного оформлення давньоруських архітектурних споруд.

Якщо твори, виконані в скіфському звіриному стилі, набули широкого розголосу та всесвітнього визнання, то про інший феномен художньої творчості скіфів — **монументальне мистецтво** — майже нічого не відомо. Залишаючись у затінку гучної слави, якої набуло скіфське золотарство, воно до останнього часу привертало увагу хіба що вузьких фахівців [179]. Між тим скіфська скульптура за своїми художньо-естетичними якостями заслуговує на більшу увагу.

Скіфська скульптура зображує воїнів у бойовому обладунку. В граніті, пісковику чи вапняку постає перед нами грізний образ володаря причорноморських степів. Закутий у крицю, озброєний мечем, кинджалом, бойовою сокирою, луком та сагайдаком зі вбивчими стрілами, воїн підносить до вуст ритон зі священним напоєм, що символізує приєднання його після смерті до гурту могутніх прадідів-героїв.

Такі кам'яні статуї височіли на могилах степової Скіфії від передгір'їв Кавказу до румунської Добруджі, що переконливо засвідчує межі панування причорноморських скіфів. Традиція встановлення кам'яних скульптур у Скіфії охоплює VII—IV ст. до н. е.

На честь та право встановлення кам'яного монумента над могилою могла розраховувати лише найбільш аристократична частина скіфських воїнів, які, мабуть, належали до замкненої кастової групи. Принаймні кам'яні статуї супроводжують лише поховання скіф-

179 *Білозор В. П.* Скіфська скульптура. Золото степу // Археологія України. — Шлезвіг, 1991, с. 161—164; *Ольховский В. С.*, *Евдокимов Г. Л.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — Москва, 1994.

ських воїнів з різноманітним комплексом озброєння та захисного обладунку. Цікаво, що прикрас і коштовностей в таких похованнях трапляється обмаль. Вочевидь, це слід пов'язувати з існуванням особливої доктрини воїнського аскетизму, що знаходить певні підтвердження в міфології та епосі північних іранців.

У археологічній літературі до цього часу точиться гостра дискусія щодо походження та значення традиції встановлення скіфських кам'яних скульптур.

Золота пектораль (IV ст. до н. е., курган Товста Могила).

Тривалий час переважала думка на користь запозичення скіфами цього звичаю з розвиненого комплексу передньоазійської скульптури під час їх транскавказьких походів [180]. Існує також по-

[180] *Шульц П. Н.* Скифские изваяния Причерноморья // Античное общество. — М., 1967, с. 218.

гляд, згідно з яким походження скіфської скульптури пов'язується з місцевою причорноморською енеолітичною традицією [181].Однак відкриття останніх десятиріч, які переконливо свідчать про центральноазійський генезис скіфської культури в цілому, одночасно чітко вказують на витоки монументального мистецтва — широке розповсюдження кам'яної скульптури на просторах Західної Монголії, Алтаю й Казахстану [182].

Постаючи з примітивних форм, набираючи з часом рис все більшої антропоморфності, кам'яні скульптури пройшли в своєму розвитку шлях від зображення абстрактного сонячного божества, покровителя воїнського стану (стадія формування) до реалістичного втілення в камені образу героя-воїна, асоціативно пов'язаного з міфічним першоцарем скіфів Колоксаєм — упорядником соціального світу й легендарним ватажком воїнів. Таке трактування повністю відповідає численним індоарійським міфологемам і не містить багатьох протиріч, притаманних іншим поясненням значення образу скіфських кам'яних скульптур.

Врешті-решт, якою б не була семантика образу скіфських статуй, кого б вони не зображували — чи то божество, чи легендарного героя або священного царя (існують і такі погляди), — так чи інакше перед нами образ скіфського воїна у всій його грізній реальності. За відомим законом розвитку художньої творчості митець, відтворюючи навіть міфологічний образ, мислив, втім, категоріями свого часу відповідно до реального буття, яке його оточувало. Саме тому скіфські скульптури являють собою незамінне джерело для вивчення не тільки царини ідеологічних уявлень номадів, а й є першорядним матеріалом для дослідження скіфського озброєння, одягу та інших категорій матеріальної культури.

Пов'язана з моменту свого зародження з культом, що практикувався замкненою соціальною групою, яка претендувала на панівне становище у структурі суспільства, культом відносно молодим, що віддзеркалював нову соціальну реальність, скіфська монументалістика поряд з серією творів греко-скіфської торевтики (пектораль з Товстої Могили, Чортомлицька ваза, Гайманова чаша тощо) певною мірою протистоїть іншій частині скіфської художньої творчості —декоративно-прикладному мистецтву, просякнутому тисячолітніми традиційними образами теріоморфного світосприйняття. Останнє, як вже згадувалося, оперуючи універсальними категоріями (структура природного космосу, життя, смерть і т. п.) та звернене однаковою мірою до усіх прошарків скіфського суспільства, було більш консервативним і за своєю природою менш уразливим щодо змін в соціальній сфері. Зовсім по-іншому виглядає справа з кам'яними скульптурами. Являючи собою неприховану маніфестацію панування "кращих богообраних" мужів в даному соціумі, вони віддзеркалили усі перипетії суспільних струсів, які зазнала Скіфія за доби занепаду.

Розвиток скіфського монументального мистецтва умовно можна поділити на три основних періоди: ранній — VII — перша половина VI ст. до н. е.; розквіт — VI—V ст. до н. е.; пізній період, занепад — IV ст. до н. е.

Найбільш архаїчні скульптури за своєю морфологією повністю відповідають своїм протоскіфським попередникам — підпрямокутні або округлі у перетині кам'яні стовпи з шліфованою по-

[181] *Членова Н. Л.* Оленные камни как исторический источник, с. 57—60.

[182] *Новгородова Э. А.* Древняя Монголия, с. 173—232.

верхнею, на якій гравіюванням або невисоким рельєфом зображені деталі. Проте вже в найдавніших, суто скіфських, пам'ятках позначились зміни, значення яких не можна переоцінити: перед нами справжня антропоморфна скульптура, хоч вкрай примітивна, але цілком деталізована в головних своїх рисах. Моделюється лише голова, інші анатомічні деталі найчастіше гравіюються або передаються за допомогою низького рельєфу. Характерною особливістю цього часу є своєрідний прийом у відтворенні рис обличчя, коли очі й ніс зображуються в єдиному невисокому рельєфі, при цьому очі набувають оригінального вигляду "запухлості". Типовим художнім засобом цього часу є відтворення плечей за допомогою барельєфного зображення на передній площині. Лише в найраніші часи руки передаються у вигляді трапецієподібних виступів з нероз'єднаними пальцями.

Камінь як єдиний матеріал для виготовлення скіфських скульптур, маючи майже безстрокову довговічність, підштовхував митців архаїчної доби до ідеї монументальності, до особливого шляху втілення реальних форм. На ранніх етапах розвитку скіфської скульптури вона ще повністю тяжіє до фронтальності та напруженого вертикалізму, що призводить до деякого протиріччя з масивністю самої кам'яної брили. Особливо помітна ця образотворча недоречність у серії скіфських скульптур раннього часу, які можна віднести до типу антропоморфних плит [183].

VI—V ст. до н. е., як і у декоративно-прикладному мистецтві, стало в скіфській монументалістиці добою найвищого підйому та створення певного канону в скульптурних зображеннях. Виразно проглядається тенденція до створення реалістичних образів. Окрім голови тепер виразно окреслюються плечі, моделюються лопатки, а інколи за допомогою рельєфу — і ноги. Більш розкуто зображують й руки з іноді добре модельованими пальцями. Найкращі зразки скіфської скульптури впритул наближаються до межі, коли її можна було б назвати круглою, проте в цілому, як і раніше, домінує тип фронтального зображення. Цей консервативний елемент аборигенної іконографії, постаючи на заваді об'єктивному розвитку монументального мистецтва, надає натомість неповторної своєрідності й довершеності скіфській скульптурі в її канонічному рішенні. Монолітність об'єму, спричинена ще недостатнім володінням скіфськими скульпторами відповідними технологічними прийомами та матеріалом, відповідала, однак, якнайкраще змістовній суті твору — внутрішній напрузі образу. І спресований, нероз'ємний обрис голови й торсу, і важкі, щільно притиснені до боків руки, й пильно-напружений погляд — уся подоба воїна сповнена дрімотної сили та притамованої до часу загрози.

Наприкінці VI ст. до н. е. на Скіфію чекає доля усіх кочових імперій. Могутнє на своєму злеті, невтримне під час набігів на передньоазійські держави, скіфське кочове об'єднання під кінець свого існування опинилося у несприятливій політичній ситуації. Непереборна міць Ахеменідської Персії ще з кінця VI ст. до н. е. виключила будь-які спроби проникнення північних номадів через Кавказ. Західним зазіханням скіфів поклала край консолідація фракійських задунайських племен; зі сходу, з-поза Дону, поступово насувалась, набуваючи все більшої могутності й динаміки, нова хвиля кочових племен — сарматів.

За цих умов чи не єдиним джерелом позаекономічного збагачення скіфської

[183] *Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л.* Скифские изваяния VII—IV вв. до н. э., с. 48—49.

верхівки стає контроль за хлібним і соляним експортом, торгівля (обмежена в нових умовах) рабами тощо. Все це залучало частину скіфської знаті у непритаманну для неї сферу діяльності, сприяло радикальному перерозподілу матеріальних багатств серед різних прошарків суспільства, процесу осідання на землю і, врешті-решт, руйнувало усталену соціальну структуру. В особливо несприятливих умовах опинилося скіфське воїнство. Сповнене кастового презирства до будь-якої продуктивної праці, визнаючи гідним способом життя лише набіги та марнотратні бенкетування, в нових умовах політичного й соціального життя воно поступово відійшло на другий план.

Такі зміни відбилися й на скіфському монументальному мистецтві. Кам'яні скульптури наприкінці IV ст. до н. е. набувають рис явного занепаду й художньої деградації. Форми статуй спрощуються до примітивного силуетного зображення, трудомісткі рельєфні деталі, що вимагали копіткої праці та непересічної майстерності, поступаються живописним прийомам, про що, мабуть, свідчить завжди загладжена передня площина. Скульптури зменшуються у розмірах і майже ніколи тепер не висікаються з твердих порід каменя.

Лише в приморських районах Криму та Кубані скульптори синтезують попередні традиційні риси з впливом мистецтва Еллади. Однак в намаганнях поєднати грубуватий образ скіфського воїна з витонченістю форм еллінської пластики вже важко визнати самобутній, просякнутий живою безпосередністю творчий почерк скіфських митців.

Елліно-скіфське мистецтво IV ст. до н. е. Взаємозв'язок скіфської і еллінської культур у Північному Причорномор'ї досяг апогею в IV ст. до н. е. Внутрішні процеси розвитку Скіфії зумовили нові потреби, які сприяли виникненню своєрідного стилю — елліно-скіфського мистецтва. Створені грецькими майстрами пам'ятки торевтики, в яких відтворено реалістичні зображення скіфів та еллінів, різноманітні сюжети з їхнього життя, міфології та релігії є гордістю і славою не лише елліно-скіфського мистецтва, а й в цілому культури України.

На відміну від власне еллінського мистецтва з його монументальною скульптурою, живописом, мозаїкою та більш камерними вазописом і коропластикою скіфи надавали перевагу торевтиці. Оздоби костюму, кінської вузди, воїнського обладунку, посуд і ритуальні речі вкривалися рельєфними фігурними зображеннями людей, тварин і рослин. Найбільш уживаними матеріалами були золото, електр, срібло та бронза. Відомо, що в цей період деякі з скульпторів теж виготовляли речі з коштовних металів. Їх унікальні художні якості (ковкість, м'якість і плавкість) лягли в основу технічних засобів їх ювелірної обробки — литва, карбування, гравіювання і філіграні. Найдосконаліші з них створені видатними грецькими торевтами, які в цей час працювали в Афінах і яких спеціально запрошували до Пантікапея боспорські царі. Саме у IV ст. до н. е. скульптори і художники починають працювати на замовлення, переїжджаючи з одного міста до іншого [184].

У багатьох областях античного світу з'являються школи з притаманними лише їм стильовими напрямами і художніми особливостями. Своєрідні риси характеризують мистецтво віддалених від культурних центрів Еллади міст Північного Причорномор'я. Так, на Боспорі на основі загальноеллінських традицій

[184] *Чубова А. П., Конькова Г. И., Давыдова Л. И.* Античные мастера. Скульпторы и живописцы. — Ленинград, 1986, с. 18—38.

мистецтва художники, спостерігаючи місцеве населення, створили зовсім нові сюжети і композиції. Вони розкривають різні сторони життя скіфських племен, характеризують уподобання боспорських торевтів і те, як вони відображали деталі побуту і культури, які не зберегли нам літературні джерела того часу. При цьому майстри повністю дотримувалися норм класичного мистецтва Еллади. Саме тому найближчі сюжетні і стилістичні аналогії деяким зображенням на пам'ятках торевтики можна знайти в монументальній рельєфній скульптурі [185].

До Північного Причорномор'я в цей час завозилася і велика кількість високохудожніх витворів золотарства з Афін, міст Середземномор'я, Іонії та Фракії [186]. Вони свідчать не лише про інтенсивні торговельні зв'язки, матеріальний достаток і майнову диференціацію населення, а й про зростаючий попит, художні смаки, прагнення майстрів створити подібні до довізних зразки прикрас і зовсім нові пам'ятки мистецтва.

Таким чином, на Боспорі в період його найвищого економічного розквіту вперше почалося масове виробництво найрізноманітніших виробів із золота, срібла, бронзи, які переважно забезпечували потреби скіфської, боспорської і сіндо-меотської еліти. Значна частина таких речей надходила до скіфських вождів як у вигляді данини, відкупу, посольських і шлюбних дарунків, плати за допомогу у військово-політичних конфліктах, так і в результаті торговельного обміну. Привертає увагу те, що зображення номадів прикрашають типово скіфські речі — атрибути релігійного обряду, головні убори, особисті прикраси, одяг та озброєння. Це безпосередньо вказує на те, що вони спеціально призначалися скіфам. Вчені довели, що це головним чином сцени з легенд та героїчного епосу скіфів [187].

За вдалим виразом М. І. Ростовцева, зображення скіфів виконані у стилі "етнографічного реалізму" і з достовірністю передають їхній зовнішній вигляд. Ми маємо надзвичайно конкретне уявлення про воїнський обладунок, костюм, його прикраси, етнічний тип скіфів — будову тіла, характерні особливості обличчя, зачіски [188].

Так, золота гривна з кургану Куль-Оба є прикладом витонченої роботи часів розквіту елліно-скіфського мистецтва першої половини IV ст. до н. е. [189] Її кінці прикрашено скульптурними фігурками скіфських вершників, які нібито долають якусь перешкоду, можливо,

---

[185] *Русяева М. В.* Эллино-скифская торевтика в контексте развития монументального искусства Эллады конца V—IV вв. до н. э. // Музейні читання. Матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. — К., 1998, с. 158—168.

[186] *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство, с. 118—131; *Книпович Т. Н.* Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья в античную эпоху // АГСП. — 1955, с. 172—175.

[187] *Ростовцев М. К.* Скифия и Боспор... — Л., 1925, с. 439, 440; *Граков Б. Н.* Скифы, с. 81; *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен, с. 12; *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры. — Москва, 1985, с. 181—203; *Мачинский Д. А.* Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. — Ленинград, 1978, с. 131—150; *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов, с. 70—73; Zur graeco-skythischen Kunst. — Münster, 1997.

[188] *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор, с. 161—176; *Русяева М. В.* Естетичні принципи відображення скіфів у грецькій торевтиці // Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. — К., 1993, с. 9—11.

[189] *Williams D., Ogden J.* Greek Gold. Jewellery of the Classical world. — London, 1994, p. 137—139, kat. 81.

Наконечники золотої гривни (IV ст. до н. е., курган Куль-Оба).

перепливають річку. Тулуби коней повільно переходять у наконечники з філігранним, суто еллінським, візерунком з листя аканту, ов, S-подібним мереживом із вставками зеленої та блакитної емалі.

Майже всі вироби грецьких майстрів із зображенням кочівників виготовлені у барельєфі у техніці басми методом металопластики, що яскраво простежується на коштовному ритуальному посуді з Солохи, Чортомлика, Куль-Оби, Частих курганів та Гайманової Могили. Одним з найкращих є фриз у центральній частині срібної позолоченої амфори з Чортомлика зі сценами приборкання коней [190]. У центрі композиції — група скіфів, які, заарканивши коня, намагаються повалити його на землю. Праворуч один скіф стриножує осідланого коня, ліворуч інший, тримаючи коня за передню ногу, примушує його лягти. З двох боків багатофігурну композицію завершують степовики з уже прирученими конями.

Всі фігури відлито окремо і припаяно до поверхні посудини. Обабіч головної композиції зверху вміщено двох оленів, яких гризуть орлиноголові грифони, а знизу всю поверхню амфори прикрашає витончений карбований горельєфний орнамент з пальмет, квітів та птахів. До нижньої частини корпуса амфори прикріплено своєрідні скульптурні краники у вигляді голівок двох левів і Пегаса. Саме останній є центром вази, а доскональна проробка різцем всіх деталей його голови, оповитої променистим вінцем, без сумніву, пов'язана з головним сюжетом. Це підкреслено високим горельєфним орнаментальним фризом, який за колом поступово знижується, переходячи у гравіювання на тильному боці амфори.

Чільне місце серед пам'яток цього кола посідають кулясті келихи з Куль-Оби і Частих курганів та срібні позолочені чаші напівсферичної форми з двома ручками з Солохи і Гайманової Могили. На куль-обській вазі вміщено сцени з легендарних переказів кочівників: два воїни, які, певно, відпочивають після бою; скіф, який натягує тятиву лука. Але на особливу увагу заслуговують унікальні композиції лікування — перев'язування пораненої ноги та видалення зуба [191]. Саме в цих сюжетах втілено одне з поширених в еллінській класичній скульптурі понять — "схемата" — здатність художника з ритмічною виразністю передати внутрішній духовний стан

[190] *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991, с. 120—123, 174, кат. 91.

[191] *Schiltz V.* Les Scythes et les nomades des steppes 8-e siucle avant J.-C. 1-er siucle aprus J.-C. — Paris, 1994, p. 169—172, p. 124—127.

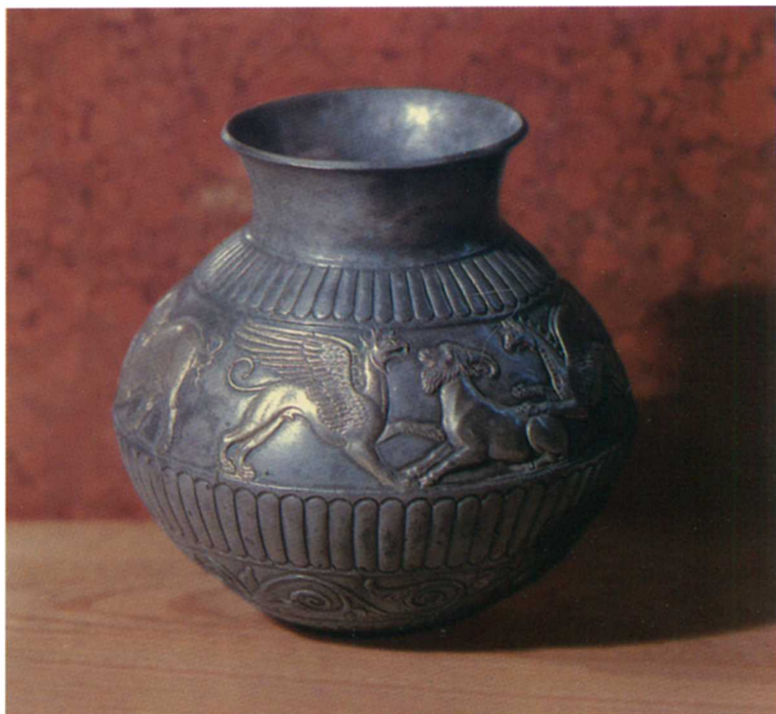

Срібний келих (IV ст. до н. е., курган Куль-Оба).

людини через певний рух тіла. Торевт майстерно передав напруження пози хворого воїна, обличчя якого сповнене болю, та внутрішню зосередженість його рятівника, що підкреслюють психологічний драматизм і внутрішній динамізм усієї багатофігурної композиції.

У такому самому стилі виконані сцени на келисі з Частих курганів [192]. Шість персонажів розподілено на три групи (по дві фігури у кожній): бородатий скіф з бунчуком простягає руку до чоловіка, який стоїть навколішки з двома списами, спираючись на щит; два бородатих воїни — один із сокирою, другий з нагайкою в руках — сидять і розмовляють між собою; нарешті, старий скіф передає лук юнакові. Воїни сидять на невеличких купках каміння серед досить одноманітних кущиків квітів, що ростуть на землі, поверхня якої передана маленькими пагорбками технікою карбування.

Порівняно більш статичні та ідеалізовані зображення скіфських воїнів на досить складному барельєфному фризі гайманової чаші [193]. На підвищенні з каміння сидять два літні воїни в парадних скіфських костюмах, які начебто щось зосереджено обговорюють. Такі ж фігури бородатих скіфів зображено на протилежному боці чаші, яка збереглася набагато гірше. Біля них, під ручками чаші, з одного боку стоїть навколішки бородатий варвар з вусами і довгим волоссям, тримаючи качку, а з

---

[192] *Ростовцев М. И.* Воронежский сосуд // МАР. — 1914. — № 34, табл. I—IV; *Русяєва М. В.* Естетичні принципи відображення скіфів..., с. 22, 25, рис. 4.

[193] *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971. — № 1, с. 51—55; *Русяєва М. В.* Багатофігурні композиції на чаші з кургану Гайманова Могила // Музейні читання. Матеріали наук. конф. — К., 1999, с. 49—55.

іншого — юнак з бурдюком для вина. Багатофігурний фриз побудовано відповідно до класичного (строгого) типу рельєфу, який був панівним у пам'ятках елліно-скіфського мистецтва. Скіфські вожді сидять майже у повній дзеркальності один до одного. Різні предмети в їхніх руках, деяке розмаїття жестів і ракурсів, багата орнаментація одягу і зброї підкреслюють динамічність і психологічну напруженість сюжету й дають яскраве уявлення про етнічний тип, одяг і озброєння цього кочового народу.

Реалістично змальована сцена полювання на срібній позолоченій чаші з Солохи [194]. Перед нами розгортається динамічний сюжет: дві пари скіфських вершників зі списами і луками в руках намагаються вбити лева і фантастичну рогату левицю. Мисливців супроводжують собаки з нашийниками: одна з них зіщулилася від жаху, інша, навпаки, безстрашно кидається на лева. Якщо постаті скіфів передані сумарно (деталі костюмів та зачісок не виділені), то фігури тварин вражають складністю ракурсів, жвавістю рухів, реалістичним прагненням до самозахисту.

Таким самим динамізмом насичені композиції й на інших витворах золотарства з цього ж кургану. Найраніша і найважливіша з них представлена на золотому гребені кінця V — початку IV ст. до н. е. [195] Її центральним персонажем є вершник. Він цілить списом у скіфа, кінь якого лежить під їхніми ногами. Другий скіф, підкрадаючись ззаду до вершника, готується завдати йому смертельного удару кинджалом. Художник вловив момент нерухомості на найвищому злеті драматичної напруженості двобою. Психологічно сцена справляє враження перемоги кінного воїна, але разом з тим вона недвозначно вказує на підступність і хитрість скіфів.

У розміщенні двох бокових фігур виявилося одне з основоположних відкриттів давньогрецької скульптури — контрапост Поліклета. Завдяки цьому у глядача створюється враження безперервного руху, спрямованого до центру композиції — вершника на здибленому коні. Саме це наштовхує на думку, що скіфи разом протистоять вершникові. З якого боку не подивитися на гребінь, завжди побачиш воїна у стрімкому русі з націленим на вершника оголеним коротким мечем у напівзігнутій руці.

На срібному позолоченому окутті горита з Солохи початку IV ст. до н. е. збереглися чотири барельєфні фризи [196]. Чільне місце серед них посідає зображення бою, психологічне напруження якого досягло найвищого рівня. Троє піших юнаків досить близькі до перемоги над двома старими скіфськими вершниками, які хоробро обороняються. Ліворуч — молодий безбородий напівоголений кочівник, прикрившись щитом і замахнувшись сокирою, наступає на старого вершника зі списом в руці. У центрі композиції — бородатий кремезний скіф стягнув за чуприну з коня молодого вершника. За ним — у правому крайньому куті — вже напоготові стоїть безбородий скіф, щоб підступно вбити старого коротким мечем. Всі воїни, за винятком одного, одягнуті у довгі з трикутними звисаючими полами куртки та просторі широкі штани, прикрашені орнаментами у вигляді хрестиків та кілець.

---

[194] *Онайко Н. А.* Античный импорт.., с. 36, табл. XXIX, *435*; *Манцевич А. П.* Курган Солоха, с. 88—92, кат. 61.

[195] *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 44, 45, табл. XXIX, XLV, *476*; *Манцевич А. П.* Курган Солоха, с. 57—60, кат. 34; *Алексеев А. Ю.* Гребень из кургана Солоха в контексте династической истории Скифии // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. Тез. докл. — Санкт-Петербург, 1996, с. 5—7.

[196] *Русяєва М. В.* Відтворення історичного переказу про битву старих і молодих скіфів // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького.— 1997. — № 1, с. 55—58, рис. 1.

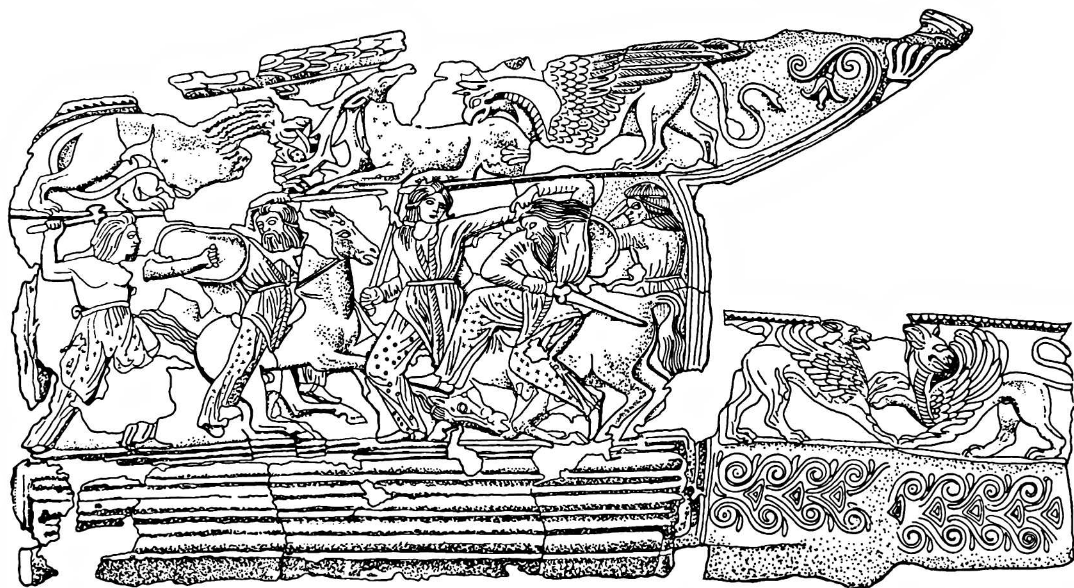

Срібне позолочене окуття горита (IV ст. до н. е., курган Солоха).

Автора горита цікавить внутрішнє життя героїв, складність і пристрасність їх душевних переживань. Він акцентує увагу на психологічній характеристиці образів, виявляючи симпатію до старих чоловіків. Водночас це узагальнено-типові образи скіфів. На відміну від них майже всі інші зображення номадів на пам'ятках елліно-скіфського мистецтва позначені більш індивідуальними або ідеалізованими рисами. Діючі персонажі в динамічних позах справляють враження єдиного ритму рухів і емоційності, що, крім того, значно підсилюється жорстокою битвою тварин на верхньому ярусі.

За спиною напівоголеного варвара викарбувано стовбур дерева. Такий пейзажний мотив досить рідко трапляється на виробах торевтики. Відомі тільки пластини із слонової кістки від оздобленого золотом гребеня з кургану Куль-Оба кінця V — першої половини IV ст. до н. е., де вирізьблено сцену полювання собаки на зайця у лісі (стовбур дерева — його символ) [197].

В іншій стилістичній манері виконано зображення двох сцен битви літнього скіфа з юнаками на шоломоподібному золотому предметі ритуально-культового призначення з кургану Передерієва Могила другої половини IV ст. до н. е. Можливо, це була висока покришка від великої золотої чаші, якою користувалися у спеціальних обрядах [198]. Фігури воїнів займають практично всю площину витвору. В центрі першої композиції юнак стоїть навколішки і витягує із піхов меч. Він повернувся обличчям до молодого воїна, який намагається його захистити. Виставивши вперед руку зі щитом, останній начебто щось вигукує, замахуючись списом в голову

[197] *Грач Н. Л.* Гребень и ожерелье из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. — Ленинград, 1986, с. 76, 77, рис. 1.

[198] *Русяєва М. В.* Відтворення історичного переказу..., с. 58—62, рис. 2—4.

бороданя з гнівно-суворим обличчям. Через плече останнього перекинуто батіг, у правій руці він тримає меч, а лівою вхопився за щит супротивника. До пояса підвішено піхви меча з кількома декоративними китицями.

На протилежному боці цього предмета показано іншу сцену. Обеззброєний юнак теж стоїть навколішки з ледь схиленою головою, правою рукою відштовхуючи бородатого скіфа, котрий міцно тримає його за чуприну і ніби готується відрубати голову мечем. Ні в його руках, ні поряд з ним, на відміну від першого, меча немає, хоча його піхви підвішено до пояса. Молодий воїн, намагаючись підтягти до себе поваленого юнака за руку, теж з гнівним криком замахується списом на бородатого нападника.

Головними героями обох композицій є юнаки, що стоять навколішки. Навколо них і через них відбуваються поєдинки на тлі горбистого степу з квітами. У цих батальних сценах буквально на кількох персонажах можна простежити багатство варіацій крою костюмів та їх орнаментики, виконаної за допомогою вишивки або аплікацій із золотих пластин, які нерідко трапляються в похованнях заможних скіфів. Саме деякі деталі їх зброї та костюмів дають можливість більш певно говорити про те, що тут зображено дві групи воїнів, які відтворюють, за задумом художника, одну сюжетну лінію в різних варіантах.

Фігури в обох композиціях не позбавлені своєрідності, хоча у позах і обличчях поступово зникає життєва реалістичність, яку можна побачити у попередніх батальних сюжетах. Всі учасники битви скоряються єдиному ритму руху і загальному настрою. У юнаків це насамперед прагнення врятувати своїх товаришів, у літніх скіфів — знищити ворогів. Але на якому боці перевага, художник прямо не вказує.

Отже, на гориті з Солохи та шоломоподібному предметі з Передерієвої Могили зображено дві різні версії описаної Геродотом легенди про старих скіфів, які, повернувшись після войовничих походів з Передньої Азії, вступили в протиборство з юнаками, які народилися від шлюбів їхніх жінок з осліпленими рабами [Herod. IV, *3—4*]. Загалом складається враження, що елліні́ські художники творчо підходили до історичного факту. Вони обирали зі свідчень "батька історії" найбільш захоплюючі сюжети. Їх більше цікавили пластичні можливості втілення цих сюжетів, виконаних у вишуканій техніці карбування і гравіювання, ніж точна історична достовірність, до того ж оповита тінями минулих часів [199].

Відтворенням геродотівських розповідей про скіфів може бути золотий ковпачок з Курджипського кургану [200]. Рельєф на ньому складається з двічі повторених фігурних груп, в кожній з яких показано двох воїнів. Вони тримають однією рукою ратище дротика, загнане вістрям у землю. В іншій руці в одного з них — меч, а у другого — відрубана чоловіча голова. Ця сцена є наочним підтвердженням розповіді Геродота про ставлення номадів до своїх ворогів [Herod. IV, *64—69*].

Однак неперевершеним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили. Ця місяцеподібна прикраса складається з трьох ярусів, чітко відокремлених один від одного товстими витими джгутами, що в цілому не порушує єдності в зображенні, а надає йому своєрідної ритмічності і досконалості. Головним сюжетом усього твору є центральна сцена верхнього ярусу, де двоє напівроздягнених чоловіків, роз-

[199] *Русяєва М. В.* Відтворення історичного переказу..., с. 60, 61.

[200] *Галанина Л. К.* Курджипский курган. — Ленинград, с. 93, рис. 51.

тягнувши хутро на руках, готуються до якогось таїнства [201]. Кожного з них наділено індивідуальними, можливо, навіть портретними рисами, що нарівні з унікальністю твору становить найбільший інтерес серед зображень скіфів [202]. Ліворуч і праворуч від основної сцени стоять корови і кобили з телятами, а за ними розташовані фігури скіфських служників, один з яких доїть вівцю, а інший — корову, тримаючи у руках відповідно ліпний горщик та невеличку амфору.

Скульптурна довершеність образів верхнього фризу сягає вищого рівня художнього відтворення життя кочівників. Насичений трагічним динамізмом і нижній ярус пекторалі, де показані різноманітні сцени терзання тварин. Буяння рослин на середньому ярусі підкреслюється великими квітками, інкрустованими блакитною емаллю і скульптурними фігурками птахів [203]. Майстер з повним знанням пропорцій тіла, з вражаючою природністю рухів тварин і людей створив незабутню композицію, сповнену одночасно динамізмом і лаконічністю художніх засобів. Гра світлотіні на фігурах підкреслює об'єми, вражає реалізмом буття людей, тваринного світу і природи.

У скіфських похованнях IV ст. до н. е. трапляються також вироби з суто грецькими міфологічними сюжетами. Прекрасні золоті окуття горитів з Чортомлицького, Іллінецького, Мелітопольського і Єлизаветівського курганів виконані за однією матрицею в техніці басми методом металопластики. Центральні сцени на них пов'язані з відтворенням окремих епізодів з життя Ахілла — головного героя гомерівського епосу "Іліада" [204]. Наслідуючи принципи пізньокласичного мистецтва з його динамізмом і емоційністю, торевти створили унікальну золоту "поему" про свого героя, тим самим наочно "розповіли" про нього своїм войовничим сусідам.

Також золоті окуття піхов мечів (340—320 рр. до н. е.) з однаковими барельєфними сценами бою між еллінами та персами знайдено в курганах Чортомлик, Чаян та Восьмому П'ятибратньому [205]. Торевт об'єднав фігури воїнів у

Золотий шоломоподібний ритуальний предмет (IV ст. до н. е., курган Передерієва Могила).

---

201 *Мозолевський Б. М.* Товста Могила. — К., 1979, с. 219, 225, 226; *Мачинский Д. А.* Вказ. праця, с. 144—146; *Раевский Д. С.* Модель мира..., с. 187—200; *Русяєва М. В.* Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили // Археологія. — 1992. — № 3, с. 38—43.

202 *Русяєва М. В.* Основний сюжет.., с. 41.

203 *Мозолевський Б. М.* Товста Могила, с. 79—86, рис. 59—67.

204 *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган. — К., 1988, с. 121—128, кат. 110; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык, с. 105—107, 223, кат. 189.

205 *Онайко Н. А.* Античний импорт.., с. 28, 30; *Раевский Д. С.* Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства) // ВДИ. — 1980. — № 1, с. 58—71; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. А.* Чертомлык, с. 103—105, кат. 191; *Русяєва М. В.* До питання про композицію та сюжет на золотих окуттях піхов меча з Чортомлицького кургану, с. 40—45.

п'ять компактних груп, розташованих на нерівній поверхні, що імітує горбистість землі. Це своєрідний "перспективний" показ поля битви: на передньому плані стратег і десь на обрії кінь, що тягне за собою юнака. Індивідуальність поз, динамізм всієї композиції підкреслено за допомогою багатих живописних драпіровок. Художник застосував нові засоби пластичного виконання фігур у русі з досить частим перехрещенням просторових планів. Сцени побудовано на протиставленні енергії і безсилля, мужності і жаху, гуманності і жорстокості, життя і смерті. Проте в жодному випадку художник не зобразив процес вбивства того чи іншого воїна. Грецький майстер творчо підійшов до створення своєї розповідної композиції. Вона вперше в торевтиці античних міст Причорномор'я передає драматично-емоційні сцени битви греків і персів, яких скіфи теж вважали своїми ворогами. Перед нами перша незамкнена композиція на пам'ятках елліно-скіфського мистецтва, де спостерігається тенденція перенесення на порівняно невеличкі рельєфи як засобів живописної композиції, так і скульптурних фризів нового "живописного" типу рельєфу.

Отже, окремі предмети парадного воїнського обладунку тиражувалися в майстернях Пантікапея на замовлення скіфської еліти або для спеціальних дарунків. Їх форма була вироблена греками відповідно до скіфської зброї. Тематика та композиції запозичувалися з різних пам'яток монументального грецького мистецтва. Найчастіше це сцени бою між людьми або тваринами, джерела яких потрібно шукати в класичному грецькому рельєфі [206]. Проте в жодному випадку не простежується пряме запозичення або копіювання. Боспорські майстри запозичували з монументальної скульптури основні композиційні та стилістичні принципи, засоби відтворення реальності, динаміки та складних ракурсів у зображенні людей і тварин.

У торевтиці зі скіфських курганів IV ст. до н. е. були також популярні образи грецьких божеств і демонів — Афіни, Гери, Діоніса, Пана, Силенів, сатирів, Горгони Медузи, сфінксів тощо.

На куль-обській золотій фіалі з омфалом викарбовані численні маски сатирів у гострокінцевих головних уборах, які чергуються з масками Медузи. Крім того, фіалу прикрашено безліччю голівок диких кабанів та пантер, фігурками бджіл, дельфінів та риб [207]. Золоті сережки з цього ж кургану виготовлено у так званій мікротехніці, якою особливо уславилися афінські торевти V—IV ст. до н. е. Кожна сережка складається зі складного орнаментованого диска та лунниці, до яких підвішено низку ланцюжків з амфорисками на кінцях. Вони оповиті філігранним мереживом із гірлянд, волют та різноманітних орнаментів, які наближаються до архітектурних. Обрамлення диску та деякі з деталей інкрустовано кольоровими емалями. Навколо великої розетки розташовано чотири маленькі, а між ними вкомпоновано мініатюрні скульптурні фігурки Нереїд, які пливуть на дельфінах, тримаючи в руках предмети воїнського обладунку, що, за легендою, богиня Фетіда послала своєму сину Ахіллу [208].

У торевтиці розповсюджені також мініатюрні копії видатних монументальних статуй. Так, з кургану Куль-Оба походять золоті скроневі підвіски, диски-медальйони яких прикрашено рельєфними зображеннями голови

[206] *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 25.

[207] *Русяєва М. В.* Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів // Археологія. — 1995. — № 1, с. 27, рис. 2, 5.

[208] *Williams D., Ogden J.* Greek Gold..., p. 146, 147, kat. 88.

Золоте окуття горита (IV ст. до н. е., Мелітопольський курган).

Афіни у шоломі з трьома фігурками сфінксів[209]. За Павсанієм, саме такий шолом увінчував голову всесвітньовідомої хризоелефантинної статуї Афіни Партенос близько 438 р. до н. е. Саме тому куль-обські підвіски відносять до її найраніших мініатюрних копій.

Крім того, в кургані біля с. Велика Білозерка знайдено золоту підвіску у вигляді жіночої голови з букранієм на шиї[210]. Схожі з нею й інші голівки з різних регіонів Північного Причорномор'я[211]. Цілком можливо, що вони становили різностильні копії голови Гери відомого грецького скульптора Поліклета, який створив у 420—417 рр. до н. е. її статую із золота і слонової кістки для Аргоського Герайону.

Окрім коштовних прикрас (намист, браслетів, сережок та перснів), у скіфських похованнях знайдено вироби з образами тварин, зокрема сцен роздирання, які наслідують більш ранній скіфський звіриний стиль.

Солохська золота фіала вкрита трьома горельєфними фризами з фігурками левів, пантер або леопардів, які нападають на лань, лоша та коня[212]. Ці групи за композицією та стилем виконання нагадують сцени на золотому, типу перевернутого модіола, культовому предметі з Братолюбівського курга-

[209] *Онайко Н. А.* Об отражении монументального искусства в боспорской торевтике (мастера куль-обских подвесок) // Проблемы античной археологии и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников социалистич. стран "Эйрене". — Ереван, 1979. — II, с. 389—396.

[210] *Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В. и др.* Работы Запорожской экспедиции // АО 1972 г. — М., 1973, с. 261.

[211] *Русяєва М. В.* Золоті прикраси у вигляді голови Гери // Археологія. — 1994. — № 1, с. 104—109, рис. 1.

[212] *Манцевич А. П.* Курган Солоха, с. 79—83, кат. 55.

ну [213]. Вся його поверхня, починаючи з верхівки, вкрита п'ятьма фризами зі сценами роздирання в різних сюжетних поєднаннях. Хижаки розривають на шматки свої жертви, фігури яких сповнені трагізму та приреченості. Близька до них за стилістикою і майстерністю виконання братолюбівська золота фіала з горельєфними рідкісної краси та виразності головами коней у збруї, розташованими в одному ракурсі одна за одною. Кожну їхню волосину пророблено в техніці карбування. Підняті вуха, вишкірені зуби, роздуті ніздрі, рельєфно виділені кровоносні судини наповнюють образи шістьох коней динамізмом. Ця композиція, яка не має початку і кінця, створює враження стрімкого бігу табуна коней степовими просторами, символізуючи собою неозорий скіфський степ. Майстри, які виконали ці рельєфи, були досвідченими талановитими художниками з добре розвиненою фантазією та знанням анатомії тварин, вільними від дотримування певних канонів у мистецтві.

Крім розглянутих, переважно оригінальних за формою і сюжетом, пам'яток торевтики, із скіфських поховань походить велика кількість золотих витиснених аплікаційних пластин, як правило, дуже невеликих, які прикрашали одяг. За тематикою зображень їх умовно можна розподілити на чотири типи. Перший — пластини з сюжетами із скіфського епосу, міфології та релігії. Винятково високими художніми якостями вирізняються виявлені в кургані Куль-Оба прямокутні аплікації із зображенням скіфів-лучників, скіфів-вершників, сцени полювання на зайця, братання та адорації [214]. Кожен сюжет має індивідуальні риси, підкреслені виразом облич та позою. Пластини відрізняються від інших виробів не тільки надзвичайною складністю та оригінальністю художнього рішення представлених на них сюжетів, а й технічною досконалістю. Незважаючи на деяку стилістичну дрібність у передаванні різних деталей озброєння, одягу та м'язів тіла людей, зображення зберігають велич і монументальність. Навіть при багаторазовому збільшенні пластини з Куль-Оби викликають захоплення, нагадуючи довершені і витончені мармурові рельєфи [215].

До другого типу належать аплікації з образами грецьких міфологічних персонажів. Це маски Діоніса, Силенів, Пана, Горгони Медузи, голівки Афіни, Деметри, Кори; фігурки менад, еротів, Пегаса; невизначені чоловічі та жіночі обличчя у фас та профіль тощо. Вони набули поширення не тільки у Північному Причорномор'ї (скіфські та боспорські кургани), а й у червонофігурному вазопису Афін і Великої Греції, а також в мозаїках Олінфа першої чверті IV ст. до н. е., що можна пояснити загальноеллінськими тенденціями розвитку мистецтв [216].

До третього типу належать пластини із зображенням як реалістичних, так і фантастичних тварин. Деякі з них ще мають сліди скіфського звіриного стилю (леви, пантери, олені, зайці, коні, грифони тощо) [217].

---

[213] *Кубишев А. І., Симоненко О. В.* Скіфські та сарматські пам'ятники Таврії // Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991, с. 77, 318, 319, 366, кат. 120 d, e.

[214] *Копейкина Л. В.* Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика, с. 30, 31, 38—42, 49, 50, кат. 2—4, 6, 6а, 19.

[215] *Русяєва М. В.* Естетичні принципи..., с. 13, 19, рис. 2.

[216] *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 47—49, табл. XLI; *Копейкина Л. В.* Вказ. праця, с. 32—34, кат. 1, 1а, 5, 8—15, 23—27а, 30, 31; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана // Античная торевтика, кат. 18—25, 31, 32, 38—40.

[217] *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 49, 50, табл. XLII; *Копейкина Л. В.* Вказ. праця, с. 31, кат. 7, 7а, 17, 18, 20—22, 28, 29, 33; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки, кат. 27—30, 33, 34, 37, 41.

Останній представлено аплікаціями, прикрашеними рослинними і геометричними візерунками: розетки, квіти лотоса, лілії, ароцеї, міозотіса, гілки аканту, трикутники з псевдозерню, ажурні пластини у вигляді ов, плетінок, меандру, передані розмаїттям форм і орнаментації [218].

Техніка штампування привела до того, що на багатьох пластинах антропоморфні та зооморфні образи набули схематизації, вони ледь намічені і навіть абстраговані. Їх численність свідчить про те, що вони користувалися особливим попитом скіфів. Зважаючи на це, боспорські майстри займалися масовим виробництвом, що інколи набагато знижувало художні якості.

Таким чином, в узагальнених універсальних образах грецька естетична свідомість намагалася осмислити скіфський степовий світ у всій його суперечливій цілісності і взаємозв'язку. Це відчувається, передусім, у численних виробах причорноморських торевтів, де відображено сцени з легендарних переказів, міфології та релігії скіфів. У цих речах вони намагалися виразити характерний для всього мистецтва еллінів естетичний принцип з його основними канонами — тектонікою, синтезом, ритмом і пропорційністю.

Добре знаючи традиційний скіфський орнамент, як це видно з зображень одягу та зброї, торевти для оздоблення всіх предметів використовували виключно еллінські візерунки — ови, плетінку, меандр, перлинник, іонійський та лесбійський кіматій, різноманітні рослинні мотиви. Тут ми майже ніколи не бачимо статики, рівноваги чи спокою. Вони просякнуті напруженістю, пристрастю, розумінням композиції як противаги сил, що протистоять одна одній, уособлюючи вічний коловорот життя кочової людини в безпосередньому зв'язку з навколишнім середовищем — природою степів.

Майже жанрове зображення мотивів, увага до етнокультурних особливостей зовнішнього вигляду створює типовий образ скіфського кочівника з незначною різницею в зображенні костюма, озброєння, зачіски, різних занять. Універсальність образів органічно поєднана з уявленням про призначення мистецтва, в якому переплелося прагнення увічнити естетично прекрасні міфічні образи і події, бажанням привнести через річ гармонійну основу навколишнього середовища. Тенденція ідеалізувати звичаї та образи скіфів на художніх виробах, які нерідко призначалися для спеціальних дипломатичних дарунків вождям, а то й царям, мала сприяти більш гуманному розвитку життя войовничих номадів.

Отже, внаслідок зближення двох найбільших етносів Північного Причорномор'я в IV ст. до н. е. утворився цілісний і неповторний художній стиль, який увібрав в себе традиції еллінського і скіфського мистецтв. Завдяки цьому синтезу, майстерності боспорських торевтів художня культура скіфів збагатилася новим видом мистецтва. Однак, що є найважливішим, скіфи переступили межу зооморфізму, сприйнявши еллінський реалістичний антропоморфізм. Таке залучення до найпередовішого на той час мистецтва вказує на значні зміни в світогляді кочівників, особливо їхньої соціальної верхівки, та її поступову еллінізацію.

---

[218] *Онайко Н. А.* Античный импорт.., с. 50, 51, табл. XLII; *Копейкина Л. В.* Вказ. праця, кат. 16, 16а, 34, 35, 37—41; *Алексеев А. Ю.* Нашивные бляшки.., кат. 1—17, 42, 43.

6.3. Пізньоскіфський період. Мала Скіфія на Дніпрі

На рубежі IV—III ст. до н. е. розпадається так звана Скіфія — могутнє об'єднання кочових племен раннього залізного віку, основна частина якого розміщувалася в степовій та лісостеповій смугах сучасної України. Скіфологи дискутують відносно причини занепаду цієї блискучої культури. На нашу думку, ця причина мала комплексну природу. Наприкінці IV ст. до н. е. у північнопричорноморському регіоні стався збіг багатьох несприятливих для розвитку кочового та напівкочового господарства умов (екологічних, економічних, політичних тощо), який призвів до катастрофічних для населення степу наслідків. Погіршення природних умов, виснаження природних ресурсів проходили на фоні різкого зростання впродовж усього IV ст. до н. е. кількості населення степу. У наступному III ст. до н. е. у степовій зоні Північного Причорномор'я майже повністю відсутні не тільки скіфські, а й будь-які інші пам'ятки. Тільки у Криму, в античних центрах та Північно-Західному Причорномор'ї зберігається безперервність лінії розвитку. Приблизно у ці ж часи на східних околицях Північного Причорномор'я з'являються ознаки просунення сюди хвилі нових кочовиків (сарматів).

Однак вже у II ст. до н. е. письмові та археологічні джерела чітко фіксують існування певних груп населення на території колишньої Скіфії. Страбон [VII, *4,5*] вказує місцезнаходження цих угруповань. Одне, про яке ще мало відомо, знаходилося за Істром[1], інше — в Криму й охоплювало не тільки Крим, а й Подніпров'я. Сучасна наукова традиція цю другу, за Страбоном, Малу Скіфію поділяє на дві — Кримську та Нижньодніпровську. В Криму знаходилась резиденція царя скіфів Скілура та його сина Палака, царські фортеці Палакій, Хаб і Неаполь. Назви поселень, які б можна було пов'язати з Придніпровською Скіфією, за письмовими джерелами невідомі. Лише Птолемей вказує на координати деяких міст по Борисфену, які нібито існують там ще з першої половини II ст. до н. е. Серед них він згадує Азагарій, Амадоку, Сар, Серім, Метрополь та Ольвію [3, V, *11*]. Деякі дослідники пов'язують з цими містами певні городища Нижнього Подніпров'я. Так, Б. М. Граков вважав Азагарієм Кам'янське городище, а Знам'янське — Амадокою. Н. М. Погребова вважала за Сар Гаврилівське городище[2], а М. І. Вязьмітіна — Золотобалківське поселення[3].

Пізньоскіфські об'єднання проіснували не дуже довго: Нижньодніпровське — до II ст. н. е., а Кримське — до середини III ст. н. е. Ми не будемо докладно зупинятися на історії Малої Скіфії на Дунаї (через брак інформації)[4] і кримської Малої Скіфії (тому що вона дуже добре вивчена і результати її дослідження викладено у низці монографій[5]). Тенденції розвитку сучасних

---

[1] *Андрух С. И.* Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. — Запорожье, 1995, 204 с.

[2] *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища на нижнем Днепре // МИА. 1958. — № 64, с. 247.

[3] *Вязьмітіна М. І.* Золота Балка. — К., 1962, с. 136.

[4] Існує тільки одна, згадана вище монографія С. І. Андрух, з цього питання.

[5] *Дашевская О. Д.* Скифы на северо-западном побережье Крыма // ПССА, 1971, с. 151—155; *Высоцкая Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979; *Сымонович Э. А.* Население столицы позднескифского государства. — К., 1984; *Высоцкая Т. Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994, с. 206.

Золота підвіска у вигляді голівки Деметри (IV ст. до н. е., Велика Білозерка).

знань про Малі Скіфії розглянемо в основному на прикладі пізньоскіфських городищ на Дніпрі.

У проблемі "Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі", у розв'язанні деяких окремих завдань, наприклад її виникнення, етнічного складу населення, соціально-політичного розвитку, існує два напрями.

Згідно з першим, який переважав у 50—80-х роках нашого століття, городища Нижнього Подніпров'я відповідають "пізньому етапу існування Скіфії, коли осілість скіфського населення стає досить розповсюдженою" [6]. М. І. Артамонов теж вказував на належність цих пам'яток місцевому скіфському населенню [7]. Б. М. Граков простежував безперервну лінію культурного розвитку між населенням Кам'янського городища та малих городищ Нижнього Дніпра [8]. На думку П. М. Шульца, пам'ятки пізньоскіфської культури з'являються у Криму внаслідок переселення туди частини скіфського населення з Нижнього Подніпров'я [9]. Цей напрям інтерпретації історії Малої Скіфії на Дніпрі московські археологи розвивають і зараз [10]. Викладений вище напрям у вивченні нижньодніпровських пам'яток витіснив раніше за часом трактування цих пам'яток як ольвійських факторій [11] або римських поселень.

Аналіз нових матеріалів, отриманих під час розкопок Аннівського, Знам'янського, Любимівського, Великолепетиського городищ, та зіставлення їх з ма-

---

[6] *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э., с. 194.

[7] *Артамонов М. И.* Этногеография Скифии, с. 129—171.

[8] *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре, с. 45.

[9] *Щульц П. Н.* Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // ПССА. — 1971, с. 132.

[10] *Степи* Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Москва, 1989, с. 140—145.

[11] *Чирков А. П.* Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД. — 1867. — Т. 6; *Гошкевич В. И.* Древние городища по берегам низового Днепра // ИАК. — 1913. — Вып. 43.

теріалами скіфських поселень попереднього часу дозволили переглянути традиційну точку зору і приєднатися до думки В. І. Гошкевича про ольвійське походження частини мешканців цих городищ.

Головним джерелом у вивченні пізньоскіфської культури у Нижньому Подніпров'ї є матеріали 14 городищ, двох поселень і трьох безкурганних могильників. Всі вони розташовані на невеликому відтинку Нижнього Подніпров'я — від городища біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. до городища біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. на лівому березі Дніпра та від городища біля с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну до Понятівського городища Білозерского р-ну Херсонської обл. на правому березі Дніпра [12]. Городища розташовані по берегах Дніпра або його проток на добре захищених масивах. Поруч з ними, як правило, влаштовувались грунтові могильники. Першу докладну характеристику цих пам'яток подано В. І. Гошкевичем. Ним же досліджено Козацьке городище [13]. Крім вже згаданого Золотобалківського поселення, розкопки проводилися на Гаврилівському, Великознам'янському, Любимівському, Аннівському і Великолепетиському городищах та на трьох могильниках. Спираючись на матеріали цих пам'яток із залученням даних з Кримської та Нижньодунайської Малих Скіфій, наведемо характеристику господарства та культури пізньоскіфського часу.

Господарство. Економічною основою пізньоскіфського об'єднання було хліборобство та скотарство. Про рівень розвитку "Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі", у тому числі культури, можна судити, розглянувши розвиток цих галузей. На перший план все більше висувається хліборобство, в якому переважає вирощування пшениці. Змінюється й організація хліборобського господарства —воно зосереджується в передмістях городищ. На приміських територіях виникають віддалені одна від одної садиби з житловими та господарськими будівлями. У садибі навколо житлового приміщення, як правило глинобитного, розташовуються кілька господарських ям та три—п'ять зернових ям, майже герметично закритих камінням. Зерно у таких ямах, за даними Плінія, могло зберігатися до 50 років. Такі садиби оточувались земельними ділянками. Усе передмістя захищалося невисоким земляним валом, який скоріше був межею, а не лінією оборони. У всякому разі він не захистив мешканців передмістя Аннівського городища, на якому простежено два шари пожежі з сарматською стрілою в одному з них, але нападники на акрополь не вдерлися. Значні зміни, порівняно зі скіфами IV ст. до н. е., сталися у "скіфів" II ст. до н. е. — II ст. н. е. в обробці продуктів землеробства. Поряд зі звичайними зернотерками на городищах знаходять кам'яні жорна еллінського типу — чотирикутної форми з розширеним догори конічним отвором для засипки зерна. Існування такого пристрою свідчить, що крім типової їжі кочівників — каші з зерна грубого помолу, який можна отримати на зернотерці, мешканці пізньоскіфських городищ вже вміли робити борошно, тобто почали вживати у їжу хліб, що є ознакою осілості.

Скотарі II ст. до н. е.— II ст. н. е. вже втратили заплавні угіддя Великого лугу та плавнів, які були основою розквіту скотарства скіфів IV ст. до н. е.

---

[12] *Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П.* Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського реґіону. — Херсон, 1992, с. 36—49.

[13] *Гошкевич В. И.* Древние городища по берегам низового Днепра.

Можливо, ці плодючі пасовиська вже почали використовуватися новими кочівниками — сарматами. Мешканцям пізньоскіфських городищ залишились невеликі смуги, що прилягали до високого правого берега Дніпра. Ці угіддя могли прогодувати лише невелике стадо, в якому переважала велика рогата худоба, але трапляються кістки коней та овець. Ймовірно, скотарство мешканців пізньоскіфських городищ Подніпров'я мало придомну форму.

Крім хліборобства та скотарства, на городищах були розвинуті промисли — рибальство, збиральництво, мисливство. Особливість господарства мешканців нижньодніпровських городищ пізньоскіфського часу полягає ще й в тому, що полювання тут відігравало значну роль. Якщо у кухонних залишках поселень IV ст. до н. е. кістки диких тварин становлять дуже незначний відсоток, то на городищах пізньоскіфського часу їх вже більше чверті. Тобто раціон мешканців цих городищ розширився за рахунок м'яса оленів, вепрів, лосів, сайгаків. М'яса, яке давало скотарство, не вистачало.

Розміщення пам'яток по берегах Дніпра та його проток сприяли розвитку рибальства. Якщо матеріали скіфських поселень IV ст. до н. е. фіксують лише початок впровадження риби у раціон скіфів, то кухонні залишки з шарів пізньоскіфських городищ засвідчують широке вживання риби. У господарських ямах на Золотобалківському, Аннівському, Великолепетиському городищах трапилась велика кількість риб'ячої луски, хребців та кісток сома, судака, сазана, осетрових. Для їх лову використовували вудлища або сітки, важки від яких трапляються досить часто.

Значне місце серед занять мешканців нижньодніпровських городищ посідає домашнє виробництво, тобто виробництво речей, які йшли не на продаж, а задовольняли побутові потреби: це прядіння, ткацтво, обробка продуктів скотарства, виготовлення ліпного посуду.

Таким чином, рівень розвитку основних галузей господарства свідчить про значну різницю у житті скіфів IV ст. до н. е. та "скіфів" II ст. до н. е. — II ст. н. е. Складається враження, що йдеться про населення зі сталими традиціями осілості: розвиток землеробства, розведення свійських тварин. Розвиток промислів спрямовувався на більш раціональне й повне використання природних ресурсів. Це явище також більш притаманне осілому населенню. Таких традицій у скіфів IV ст. до н. е. не було. На нашу думку, вони були привнесені у Нижнє Подніпров'я переселенцями з Ольвії.

Побутова культура. Структура та рівень розвитку господарства відбилися на розвитку побутової культури, насамперед на топографії поселень, їх оборонних спорудах, на житловому будівництві.

Топографія городищ (розміщення на високих мисах, пануючих над місцевістю, наближеність до водних артерій тощо) свідчить про їх планомірність. На правому березі Дніпра центральним було, безсумнівно, Червономаяцьке городище. Воно відрізняється від інших не тільки великою площею, потужністю та складністю оборонних споруд, а й тим, що розташоване біля переправи на найкоротшому шляху з Ольвії до Лівобережжя.

Слід підкреслити ще одну досить суттєву особливість топографії нижньодніпровських городищ — всі вони "парні". Тобто городищу на правому березі Дніпра, як правило, відповідає городище на лівому березі (городища Червоний Маяк — Любимівське; Великолепетиське — Аннівське і т. п.). Можливо, в економічному відношенні вони орієнтувалися на водний шлях по Дніпру, а не на степ. Складається враження,

що їх будували люди, які добре зналися на морській справі і не боялися води, чого не можна сказати про їх попередників — скіфів IV ст. до н. е.

Оборонні споруди пізньоскіфських городищ — кам'яні стіни заввишки до 2 м, споруджені на гребені невисокого земляного валу. Біля входу споруджувалась невелика вежа (Аннівське городище). Вал з напольного боку оточував глибокий рів. Від інших оборонних споруд відрізняються фортифікаційні споруди Знам'янського городища, стіни якого викладено з цегли-сирцю. Досить побіжний огляд фортифікації нижньодніпровських городищ дозволяє припустити, що споруди зводилися за традиціями античної фортифікаційної справи під керівництвом, мабуть, грецьких майстрів, які добре зналися на цій справі.

Про рівень розвитку побутової культури можна судити з будівництва житла, в якому виділяється кілька періодів: перший датується кінцем III—II ст. до н. е. Йому притаманні глинобитні на каркасній основі споруди (Знам'янське та Гаврилівське городища) і глинобитні каркасні споруди на кам'яному фундаменті (передмістя Аннівського городища). На початку I ст. до н. е. з'являються будівлі перехідного типу, подібні до напівземлянки Аннівського городища, спорудженої у береговому схилі. В неї не тільки кам'яний фундамент, а й обкладений каменем фасад.

Другий період розвитку житлобудування пізніх скіфів охоплює I ст. до н. е. — II ст. н. е. Він характеризується пануванням кам'яного будівництва. Матеріалом для споруд слугував необроблений, лише трохи підтесаний сарматський вапняк, виходи якого розташовані поруч із городищами. Кладки тришарові — внутрішній та зовнішній шари складалися з досить великих каменів, вертикальні ряди яких чергувалися з горизонтальними. Середній шар — забутовка з дрібних каменів, фрагментів амфор, ліпного посуду. Долівка у приміщеннях глинобитна (Аннівське, Великолепетиське городища), іноді посипана дрібним каменем або вимощена великими плитами (Золота Балка). Іноді стіни тинькувалися та фарбувалися в білий або охристий кольори (Аннівське городище). Покрівля даху викладалася з черепиці або очерету (уламок синопської черепиці знайдено на Аннівському городищі). Описані вище ознаки характерні для "варварської" архітектури Нижнього Подніпров'я [14].

У плануванні всіх пізньоскіфських городищ, незалежно від їх розмірів, зберігається принцип поділу на дві частини: укріплену кам'яними оборонними спорудами та неукріплену, точніше, укріплену невисоким земляним валом. Неукріплена частина звичайно займає велику площу і складається з садиб, віддалених одна від одної на деяку відстань (Аннівське та Гаврилівське городища). Два-три ряди таких садиб розміщувалися в передмісті (Аннівське городище).

Ансамбль акрополя — оборонні споруди та житлова забудова — виникають майже одночасно: наприкінці II — початку I ст. до н. е. Прямолінійне планування Аннівського городища орієнтоване на оборонні споруди — глухі стіни будинків паралельні оборонній стіні, що захищає акрополь з напольного боку. Детальне археологічне дослідження кам'яного будівництва на Аннівському городищі дозволяє припустити, що центральна частина акрополя залишалася вільною, а навколо неї розміщувалися будинки та квартали. Причому майстри, які керували забудовою Аннівського городища, враховували особливості рельєфу, тобто його

[14] *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома.., с. 27.

ухил в бік Дніпра. Деякі будинки зведені на укріплених каменем терасах. Це свідчить про те, що забудова центральної частини міста велась за заздалегідь створеним планом, тобто рівень житлової будівельної справи був дуже високим.

Найбільшу частину хатнього начиння становить ліпний посуд. У його складі переважають слабопрофільовані горщики, які за походженням пов'язані зі скіфською матеріальною культурою. Інші типи ліпного посуду відображують, скоріше, зв'язки мешканців городищ із сусідніми територіями. Саме елліністичним впливом можна пояснити появу і широке розповсюдження в Нижньому Подніпров'ї мисок на ніжках, що повторюють форми античного посуду. Причому мова йде не про запозичення посуду, а саме про наслідування, про еллінізацію побутової культури. Деякі риси керамічного комплексу Нижнього Подніпров'я та Криму можна вважати спільними, якщо не звертати увагу на співвідношення основних типів посуду. Дійсно, в матеріалах пам'яток обох регіонів трапляються і миски на ніжках, і глечики. Але на городищах Нижнього Подніпров'я миски на ніжках переважають, а у Криму їх знахідки нечисленні. Глеки, навпаки, у Подніпров'ї трапляються не часто, а у Криму масово. Тобто ми не схильні розглядати ліпний посуд як аргумент "Придніпровсько-Кримської єдності", а тільки простежуємо та пояснюємо ті культурні впливи, які існували у цей період.

Значну роль у побуті мешканців пізньоскіфських городищ відігравала кераміка, що надходила з античних центрів. Насамперед це столовий посуд, представлений червоноглиняною, світлоглиняною, червонолаковою та сіроглиняною керамікою. Червоноглиняний посуд представлений глеками десяти типів, мисками, бальзамаріями, флаконами та кухлями з петельчастою ручкою. Червонолаковий посуд складається з глеків, мисок, чашок, тарілок, тарелів, бальзамаріїв та келихів. Світлоглиняна кераміка нечисленна: миски та глекоподібні посудини. Всі перелічені посудини надходили до Нижнього Подніпров'я з різних середземноморських центрів. Крім згаданих вище видів посуду масового вжитку сюди надходив парадний посуд типу келихів малоазійського виробництва з чудовим червоним лаком або посудини з розписом білою фарбою, фрагменти яких знайдено на Аннівському городищі. На першому етапі існування городищ сюди надходили так звані мегарські чаші (матеріали Знам'янського, Гаврилівського та Любимівського городищ).

Помітний відсоток столової кераміки пізньоскіфських городищ становить сіроглиняний посуд, представлений глеками семи типів, мисками трьох типів, горщиками, тарелями та тарілками. Зараз можна з впевненістю говорити про виготовлення цього посуду в Ольвії [15].

У керамічному комплексі нижньодніпровських городищ наявна невелика група посуду з червоним покриттям, що нагадує лак. Переважно це фрагменти глечиків та мисок. Причому їх "лак" нестійкий, тьмяний, темно-червоного, іноді брунатного відтінку. Склад глини дозволяє віднести цей посуд теж до кераміки ольвійського виробництва.

Потреби у тарі мешканців пізньоскіфських пам'яток забезпечувалися за рахунок античних амфор та піфосів. Основні типи амфор пізньоскіфських городищ співвідносяться за типологією

[15] *Гудкова А. В., Крапивина В. В.* Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры. — К., 1999, с. 82—104; *Крапивина В. В.* Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.

з керамікою цієї групи, складеною за матеріалами інших пам'яток [16].

Хронологія основних типів античної кераміки пізньоскіфських городищ Нижнього Подніпров'я дозволяє говорити про те, що стосунки їх мешканців з античними центрами були сталими і виходили за межі суто торговельних. Великий відсоток античного посуду переконливо свідчить про глибоке проникнення в побут населення Подніпров'я античної культурної традиції. Не заперечуючи певних особливостей торговельних зв'язків (у I ст. до н. е. — II ст. н. е. на городища Нижнього Подніпров'я надходили товари у амфорах південнопричорноморського виробництва, подекуди італійських, а починаючи з рубежу ер зростає кількість малоазійської червонолакової кераміки), зазначимо постійну наявність виробів ольвійського виробництва у шарах цих пам'яток. Тобто "ольвійський" варіант античної побутової культури стає пануючим.

Прядіння та ткацтво завжди були жіночою справою, про що свідчить значна кількість прясличок та важків, які використовувалися у вертикальних ткацьких станках, у похованнях. Одяг виготовляли з вовни й рослинної сировини. Відбитки на денцях горщиків належали тканинам простого полотняного переплетіння.

Матеріали могильників (Золотобалківського, Миколаївського, Червономаяцького) свідчать про те, що мешканці пізньоскіфських городищ носили намиста, браслети, діадеми. Одяг скріплювався фібулами різних типів. Більше відомостей про костюм "пізніх скіфів", які мешкали у Криму. За матеріалами Усть-Альминського городища, Т. М. Висотська реконструює одяг знатних жінки та чоловіка [17]. Вона простежує деякі відмінності в одязі скіфів IV ст. до н. е. та Усть-Альминського городища (заміна головного убору на покривало, обшивка рукавів та подолу плаття намистом тощо), але робить висновок, що в цілому одяг є скіфським. Підставою для такого висновку є те, що він обшивався золотими бляшками. З цим не можна погодитися. Бляшки використовувалися і сарматами. Золоті бляшки останніх більше нагадують знахідки з Усть-Альминського некрополя. Обшивання одягу намистом теж фіксується за матеріалами сарматських поховань [18]. На наш погляд, реконструкція костюма знатної скіф'янки більше нагадує костюм знатної сарматки.

Таким чином, побутова культура мешканців пізньоскіфських городищ Нижнього Подніпров'я характеризується рядом рис, що надають їй певної специфіки. В ній багато ознак, які могли виникнути під впливом зовнішніх обставин — особливостей навколишнього середовища та не завжди миролюбного кочового сусідства. Деякий вплив сарматів-кочівників простежується на матеріалах поховальних пам'яток. У матеріальній культурі городищ він майже не відчувається. Можливо, поховання з відомих нам могильників, розташованих поблизу городищ, різночасові, і не всіх похованих в них можна вважати колишніми мешканцями городищ. До повної публікації матеріалів могильників та дослідження нових це питання вирішити неможливо.

У матеріальній культурі городищ, насамперед у ліпній кераміці, простежуються лише деякі риси культури попередників — степових скіфів. Цілком природно припускати, що невеликі гру-

[16] *Абікулова М. Й.* Керамічна тара пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра // Археологія. — 1994. — № 3, с. 78—85.

[17] *Высотская Т. Н.* Усть-Альминское городище и некрополь, с. 63—65.

[18] *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.

пи придніпровських скіфів увійшли до складу населення цих городищ. Але в підгрунті матеріальної культури, побуту мешканців городищ Нижнього Придніпров'я, на наш погляд, лежить антична культура переселенців з Ольвії. І господарство (поєднання хліборобства і скотарства, рибальство, торгівля), і побутова культура (топографія городищ, житло, їжа, хатнє начиння) мають більше рис античної культури, ніж якоїсь іншої. Все це дозволяє приєднатися до гіпотези В. І. Гошкевича щодо заснування городищ на Нижньому Дніпрі вихідцями з Ольвії і панування тут "ольвійського" варіанта античної культури.

Релігійні уявлення та мистецтво. Пізньоскіфський період як у Криму, так і в Нижньому Подніпров'ї характеризується проникненням античної культури у всі сфери життя. Відбилось це і в духовній культурі, особливо релігійних уявленнях. У Неаполі Скіфському зводяться статуї грецьких богів: Посідей поставив статую Зевса Атабірія, Афіни Ліндської, Ахілла Понтарха, богині Родос; Євмин залишив присвячення Деметрі. На поселенні Золота Балка знайдено частину зображення Геракла — мармурову голову. Зведення статуй богам є суто грецьким звичаєм — культових зображень степові скіфи IV ст. до н. е. не знали.

Вважається, що згадані грецькі божества відповідали скіфським. Так, Зевс ототожнюється з Папаєм — родоначальником скіфів, зливається воєдино культ Геї-Апі і Деметри. Культ Афіни також має традиції у скіфів попереднього часу. Судячи зі знахідки на поселенні Золота Балка, культ Геракла-Таргітая доживає до пізньоскіфського періоду [19]. Тобто еллінізація духовної культури кочовиків Північного Причорномор'я почалася ще за часів "Великої" Скіфії. На наш погляд, у II ст. до н. е. грецькі боги вже не ототожнювалися зі скіфськими — йде вшанування суто грецьких богів. Принаймні скіфська монументальна скульптура (образ героїзованого предка) зникає майже повністю до пізньоскіфського часу. Скіфські кам'яні стели залишаються лише в Криму, де скіфський етнічний елемент простежується більш впевнено, ніж у Подніпров'ї [20].

Верховним божеством скіфського пантеону Геродот називає Гестію-Табіті. Культ цієї богині та звичай шанування родового і сімейного вогнища зберігся і у пізньоскіфського населення. Так, у культовому будинку в Неаполі Скіфському знайдено розписане вогнище [21]. З влаштуванням та вшануванням вогнища пов'язані так звані коники, або очажні підставки: бруски видовженої форми, які закінчуються на обох кінцях голівками тварин — барана або коня. Баран зображений з рельєфними заокругленими рогами, очі намічені заглибинами, рот — горизонтальним надрізом. На зображеннях коня за допомогою защипів передаються вуха та гриви. Виготовлені вони з грубої глини з різними домішками — соломи, шамоту, жорстви. "Коники" трапляються на всіх пам'ятках пізньоскіфського часу: Золотій Балці, Аннівському, Гаврилівському, Великолепетиському городищах, у Неаполі Скіфському та ін.

На думку Н. М. Погребової [22] та Т. М. Висотської [23], "коники" пов'язані з культом родинного вогнища. М. І. Вязьмітіна на підставі знахідки "коника" з

---

[19] *Высотская Т. Н.* Неаполь Скифский.., с. 156—158.

[20] *Ольховский В. С., Евдокимов Г. Д.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э., с. 77.

[21] *Высотская Т. Н.* Вказана праця, с. 157.

[22] *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. — 1958. — № 64, с. 239.

[23] *Высотская Т. Н.* Вказана праця, с. 158.

розписом (зображення вершника та фігур у ритуальному танці) і широких етнографічних паралелей пов'язала ці предмети з культом Великої богині — володарки звірів та фракійського вершника [24]. Існує думка щодо утилітарного призначення "коників" — підставки для рожнів із шматочками м'яса.

Місце навколо вогнищ, як правило, добре утрамбоване або вимощене. Крім звичайних побутових речей та "коників", тут трапляються інші речі культового характеру — обереги різних видів. Так, біля вогнища на Великолепетиському городищі знайдено шість скарабеїв з єгипетського фаянсу. Біля вогнища садиби в передмісті Аннівського городища знайдено кілька мініатюрних мисочок та шість каменів-амулетів з базальту, діориту та граніту. Іноді фіксуються орнаментальні вимостки. В одному з приміщень поселення Золота Балка виявлено глиняну вимостку прямокутної форми із заокругленими кутами. На ній зображено солярний символ у вигляді хреста з чотирма овалами між перекладинами. У приміщенні виявлено досить багато ліпних мисочок. Вимостка слугувала, мабуть, жертовником, до якого приносили дарунки та здійснювали ритуальні узливання [25].

Дещо різнилися від нижньодніпровських жертовники Неаполя Скіфського та інших кримських городищ. Там крім загальних культових будинків (у Неаполі Скіфському їх чотири) існували так звані глиняні столи — домашні жертовники (городища Алма-Кермен, Чайка). Кілька жертовників, пов'язаних з культом родючості, відкрито у Неаполі: в одному будинку знайдено яму, обкладену каменем, в якій лежали кістки від п'яти овець, уламки дев'яти мініатюрних посудин, чотири антропоморфних і три зооморфних статуетки. Вважається, що це залишки жертовника домашнього типу. Антропоморфні поламані статуетки символізують тимчасову смерть кожного року богині родючості.

Виявом такого культу можуть бути жіночі теракотові статуетки, знайдені на поселеннях Нижнього Подніпров'я. Незвичайні, дуже схематичні статуетки знайдено на поселенні Золота Балка. Тулуб фігурки зображено у вигляді конуса, а потилична частина голови має вигляд заглиблення-чаші. За загальними обрисами ця фігурка нагадує конусоподібні чаші, які використовувалися не тільки в побуті, а й для культових цілей. Для ритуальних узливань використовувались також "керноси": зрізані піраміди на порожній підставці з ребрами, які біля вінець закінчувалися невеликими чашечками, розміщеними навколо порівняно невеликого отвору в центрі. Вважається, що у центральній частині розпалювався вогонь, а у малі чашечки клали "дари землі" — зерно, вино, олію, які в такий спосіб очищувалися вогнем. Такі посудини орнаментовані наліпними спіралями, драбинками, колами (Золотобалківське поселення, Гаврилівське та Любимівське городища).

Крім керносів для відправлення обрядів, пов'язаних з культом вогню, використовувались курильниці. Їх відомо чотири різновиди. Найпоширенішою була циліндрична форма з рифленим корпусом. Трапляються банкоподібні, стінки яких вкриті великими наскрізними отворами. Є невеликі посудинки без вінець та курильниці типу горщиків з двома отворами для підвішування. Посудини такого призначення переважно поширені у Криму та у західних регіонах степової зони. У Подніпров'ї такі знахідки поодинокі. Більшість курильниць мають аналогії у сарматській культурі.

---

[24] *Вязьмітіна М. І.* Золота Балка, с. 210—211.

[25] Там само, с. 213.

З хліборобськими культами пов'язані знахідки так званих хлібців — глиняних коржиків круглої форми з відбитками зерен або орнаментом, що їх імітує. Такі "хлібці" знайдено на поселенні Золота Балка, на Гаврилівському та Аннівському городищах.

З релігією пов'язано і мистецтво. Порівняння мистецтва мешканців нижньодніпровських городищ та Криму свідчить про існування розвинутого еллінізованого мистецтва в Криму та його відсутність у Придніпров'ї. Говорячи про мистецтво столиці пізніх скіфів, згадують звичайно монументальне мистецтво (рельєфні зображення Скілура та Палака, рельєф кінного Палака, фрагмент рельєфа з зображеннями тварин, образотворче мистецтво у вигляді розпису склепів (наприклад, склеп № 9), теракоти або бронзову фігурку вершника). Колекція виробів образотворчого мистецтва з пам'яток Нижнього Подніпров'я ще менша. Це мармурова голова Геракла із Золотобалківського поселення, теракоти з цього самого поселення та деяких могильників, геми з перснів-печаток.

Як бачимо, в духовній культурі мешканців пізньоскіфських городищ як Криму, так і Нижнього Подніпров'я простежується певний синкретизм. З одного боку, на обрядовому рівні залишаються звичаї та уявлення, притаманні тубільному населенню, а з другого — все більше відчувається проникнення в духовне життя цього населення основних духовних принципів еллінізму. Еллінізація духовної культури більш притаманна кримській "Малій Скіфії" та її столиці — Неаполю Скіфському.

6.4. Сарматський період

Культура сарматських племен. Сармати — іраномовні кочові скотарі — з'явилися на території сучасної України на межі III—II ст. до н. е. За походженням вони пов'язані зі світом східноіранських народів — савроматів, даїв та массагетів, які мешкали у VI—III ст. до н. е. в південноуральських та північноказахстанських степах. На час появи сарматів в Україні серед них були відомі такі племінні угруповання: сіраки (Прикубання), аорси (Нижнє Подоння — Нижнє Поволжя), язиги та роксолани (Північне Причорномор'я). Роксолани займали степову смугу півдня Лівобережжя, язвиги мешкали трохи на північ від них [1]. Першою писемною згадкою про роксоланів є декрет на честь Діофанта — регіментаря понтійського царя Мітрідата Євпатора, який у 112—110 рр. до н. е. захищав Херсонес від скіфських царів Скілура та Палака. Згідно з декретом, на боці останнього воювало 50 тис. роксоланів (у декреті "ревксиналів") під проводом царя Тасія. Ці дані підтверджує Страбон, який в своїй "Географії" вміщує роксоланів "між Борисфеном та Танаїсом", а язигів — на схід від "області тірогетів", тобто між Південним Бугом та Дніпром [VII, *3, 17*]. За Аппіаном, на початку I ст. до н. е. царські язвиги підтримували Мітрідата в його боротьбі з Римською імперією [App. Mit, *15*], а вже наприкінці I ст. до н. е. сармати досягли Дунаю, де з ним воював у 16 р. до н. е. Гай Луцій [Cass. Dic, I, IV, *20, 3*]. Принаймні до кінця

[1] *Симоненко О. В.* Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія. — 1991. — № 4, с. 25.

третьої чверті I ст. до н. е. межею між сарматами та гетами був Дніпро [2], але після розпаду держави Буребісти (після 44 р. до н. е.) сармати розселилися по Дунаю та Пруту.

Протягом I ст. до н. е. сармати, які мешкали на півдні України, час від часу нападали на зарубинецькі городища, що підтверджено археологічно [3]. Язигів як постійну загрозу римському кордону неодноразово згадує Овідій, засланий в Томи, де він перебував до 10 р. н. е., тобто це племінне угруповання на початку I ст. н. е. вже мешкало на східних кордонах Римської імперії. За Светонієм і Тацітом, в цих самих місцях протягом I ст. н. е. мешкали й роксолани [Tac. Hist., 1, 79], а язиги за часів Таціта вже перекочували на рівнини між Тисою та Дунаєм. У середині I ст. н. е. зі сходу в Північне Причорномор'я пересувається значний масив аорсів та аланів [Plin., IV, *80*; Sen., *627*], які згодом утворили в степах Побужжя та Подністров'я міцне військово-політичне угруповання. Під протекторатом його ватажків Фарзоя (60—70-ті роки нової ери) та Інісмея (кінець 70-х — 80-ті роки нової ери) певний час знаходилася Ольвія, яка карбувала золоті й срібні монети цих "царів". Можливо, сармати та ольвіополіти уклали союз [4]. Тоді ж сармати захопили Правобережний Лісостеп і стали безпосередніми сусідами зарубинецького населення. Згодом це спричинило відхід "зарубинців" на північний схід [5].

У середині II ст. н. е. в Північне Причорномор'я пересуваються нові пришельці зі сходу на чолі з аланами. Відтоді етнікон "сармати" в працях античних авторів все частіше поступається місцем назві "алани". Як писав у IV ст. н. е. Амміан Марцеллін, "вони ... прийняли одне ім'я й тепер всі взагалі звуться аланами за свої звичаї та дикий спосіб життя й однакове озброєння" [XXI, *2, 17*]. Протягом другої половини II ст. н. е. у Подунав'ї точилися так звані Маркоманнські війни (друга отримала назву "сарматської") Риму з навколишніми варварами. У східній антиримській коаліції провідну роль відігравали роксолани та алани, в західній — язиги. Розвиток сарматської культури тривав до середини III ст. н. е., коли з північного заходу до Сарматії вдерлися племена готського союзу: готи, гепіди, герули, борани та ін. Утворена ними держава Германаріха розколола сарматський світ на дві частини. Західні сармати частково увійшли до складу готської держави як федерати, східні відкочували ближче до своїх донських родичів. У 50-х роках III ст. н. е. якась частина західносарматських племен, виходячи з археологічних пам'яток [6], взяла участь у походах готів на схід та руйнуванні Танаїса. У другій половині III ст. н. е. відбулась остання хвиля сарматських міграцій до Північного Причорномор'я зі сходу — прихід якогось монолітного угруповання з північнопередкавказьких степів із сталим поховальним звичаєм (катакомбами) та характерною матеріальною культурою [7].

---

[2] *Подосинов А. В.* Дакия и Сарматия на карте Марка Випсания Агриппы // Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Тез. докл. междунар. симпозиума "Античная балканистика-7". — Москва, 1988, с. 39—42.

[3] *Кубишев А. І., Симоненко О. В., Покляцький О. В.* Про взаємовідносини сарматів та носіїв зарубинецької культури // Археологія. — 1987. — Вип. 58, с. 57.

[4] *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991, с. 85—87.

[5] *Щукин М. Е.* О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АСГЭ. — 1987. — Вып. 28, с. 109.

[6] *Древнейшие* общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Кишинев, 1991, с. 213.

[7] *Безуглов С. И., Захаров А. В.* Могильник Журавка и финал позднесарматской эпохи в Нижнем Подонье // ИРОМК.— 1988. — Вып. 5, с. 21.

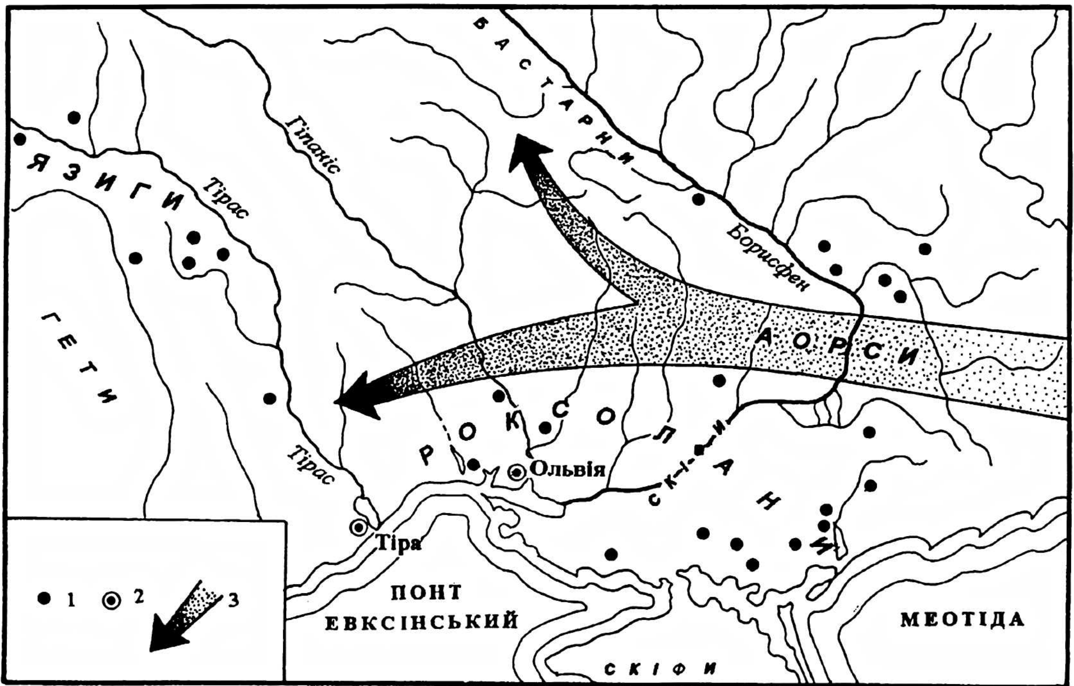

Сармати та їхні сусіди у II–I ст. до н. е.: *1* – сарматські пам'ятки; *2* – античні міста; *3* – напрямок руху аорсів.

Згодом ці племена частково увійшли до складу черняхівської культури. Джерела, як і раніше, називають їх аланами.

Кінець сарматської культури в Україні пов'язаний із навалою гунів в середині — другій половині IV ст. н. е. Завойовники частково винищили сарматів, частково асимілювали їх, включивши до складу свого об'єднання. Нечисленні сарматські пам'ятки цього часу співіснують з гунськими та містять матеріали гунського культурного кола.

Археологічна культура сарматів поділяється на три етапи: ранньосарматський (II—I ст. до н. е.), середньосарматський (I — середина II ст. н. е.) та пізньосарматський (друга половина II — середина IV ст. н. е.). Кожен з них має певні особливості у поховальному звичаї та матеріальній культурі. Зміни в археологічній культурі сарматів відбивають певні історичні реалії, що коротко охарактеризовані вище.

Культура сарматських племен Північного Причорномор'я є складовою частиною надзвичайно важливого феномена — євразійської кочової культури, яка сформувалась на величезних просторах степу протягом раннього залізного віку й існує і досі. Складовими частинами культури сарматів є: військова справа, побут та звичаї, мистецтво, міфологія, ідеологія та релігійні уявлення.

Матеріальна культура сарматів. На всіх етапах розвитку культури сармати були кочовими скотарями, до того ж досить рухливими. Виходячи з етнографічних паралелей, такому типу відповідає певний склад стада — насамперед вівці та коні (наприклад, у калмиків) [8]. Ці свійські тварини єдині, хто мо-

[8] *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. Основные закономерности развития кочевников Евразии. — Москва, 1974, с. 162.

же переносити постійне пересування, не втрачаючи ваги і життєвих сил. До того ж коні здатні тебенювати, тобто здобувати пашу з-під снігу, розриваючи його копитами. І дійсно, в сарматських могилах як напутня їжа застосовувалась тільки баранина. Щодо коней, то вони були для сармата всім. Кінь давав їжу, питво, одяг, силу та заможність, рятував життя. “Напрочуд дивно, — пише Таціт, — як завзятість сарматів лежить нібито поза ними самими” (тобто в їхніх конях. — *О.С.*). Виходячи з остеологічних даних, коні сарматів, як і усіх степовиків, були невисокі на зріст, з великою грубою головою, короткою шиєю, з міцними костистими ногами. Типовим зразком такого коня є зображення на Чортомлицькій амфорі. Щоправда, зображено скіфських коней, але сарматські мало чим відрізнялися від них. Це були яскраві представники степових тубільних порід типу монгольської або казахської. Чудовий опис таких коней є у Арріана, який, будучи прокуратором Каппадокії, сам воював з сарматами та добре знав їх. Ось що він пише в творі “Про полювання”, традиційно називаючи сарматів скіфами: “... скіфських (тобто сарматських. — *О.С.*) та іллірійських коней ... спочатку важко розігнати, так що можна поставитись до них з повною зневагою, якщо побачити, як їх порівнюють з конем фессалійським, сицилійським, пелопоннеським, проте вони витримають які завгодно труднощі; і тоді можна бачити, як той прудкий, рослий та баский кінь вибивається з сил, а ця малоросла та шолудива шкапа спочатку переганяє його, а потім лишає далеко позаду”. “Коні спроможні до будь-яких довгих перегонів”, — вторує йому Овідій, говорячи про сарматських коней.

Страбон та Овідій згадують “сарматські вози”, а перший зазначає, що сармати живуть у наметах [Strabo, VII, *3, 17*]. На фресках пантікапейських склепів перших століть нової ери є зображення сарматських жител, що нагадують юрти монголів та інших азійських кочовиків. У похованнях на території України є поодинокі знахідки коліс від сарматських возів із 12—14 шпицями (Новопилипівка)[9]. Досі не з’ясовано, чи осідала на землю якась частина сарматів. Така точка зору, що існує в науці[10], базується на наявності кількох ґрунтових могильників (Калантаївський I ст. до н. е. в Середній Наддніпрянщині, могильники II—III ст. н. е. Нижнього Подунав’я, Молдови, Румунії та Угорщини). Зазначимо, що процеси седентаризації повинні відбивати не ґрунтові поховання (вони відомі й у кочовиків, зокрема у гунів), а поселення. Саме останні й невідомі у сарматів України. До того ж, етнографічні приклади свідчать, що кочівники дуже неохоче переходили до осілого способу життя. Це могло статися лише за умови крайньої зубожілості, нестачі худоби. Але як тільки родина або рід ставали заможнішими, вони негайно переходили до кочування. Інвентар поховань у ґрунтових могильниках має яскраве кочове забарвлення, зокрема знахідки зброї та кінського спорядження, що не є характерними для осілих суспільств. Таким чином, питання щодо седентаризації сарматів на території України лишається відкритим.

У сарматському середовищі певне місце посідали традиційні для скотарського суспільства ремесла: зброярство, лимарство. Знахідки прясел в жіночих похованнях свідчать про наявність ткацького виробництва. Безсумнівно, сарматські жінки виробляли традиційну

[9] *Михайлов Б. Д.* Нові сарматські поховання на річці Молочній // Археологія. — 1978. — Вип. 56, с. 84.

[10] *Вязьмитина М. И.* Сарматское время // Археология Украинской ССР. — К., 1986, т. 2, с. 216.

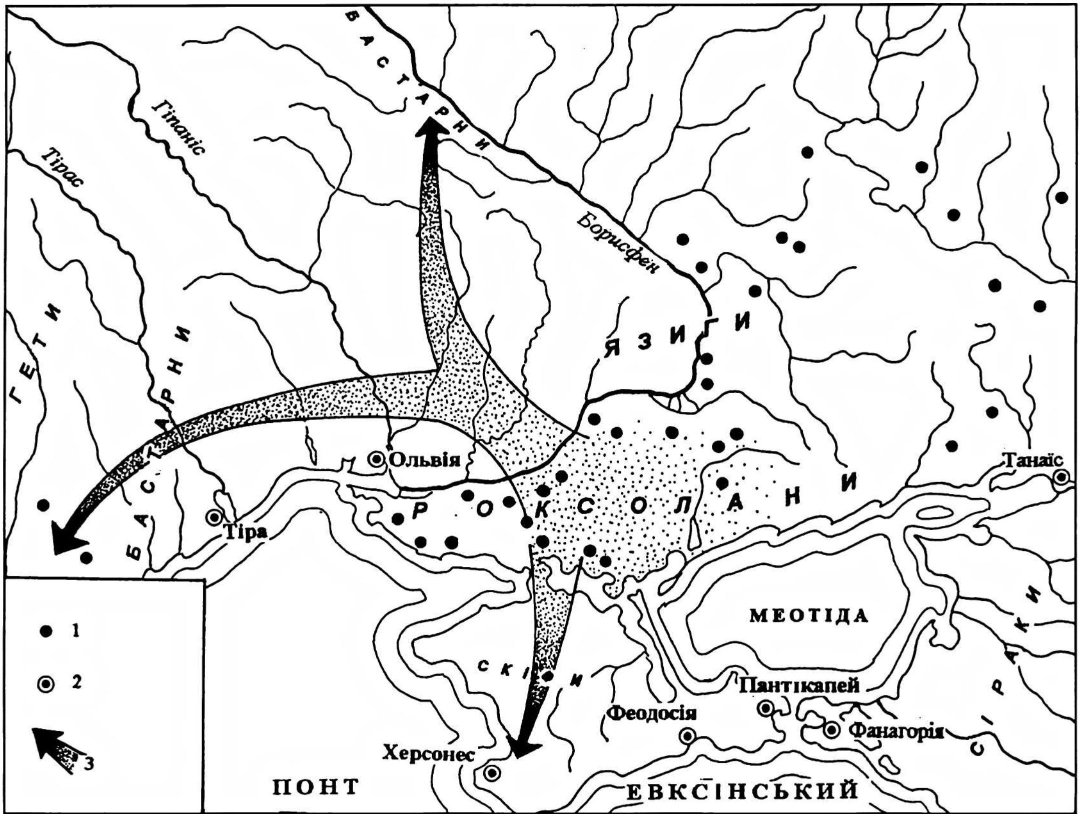

Сармати та їхні сусіди наприкінці I – початку II ст. н. е.:
1 – сарматські пам'ятки; *2* – античні міста; *3* — шляхи розселення сарматських племен.

для кочівників повсть, обробляли шкури та інші продукти тваринництва, але рештки цих виробництв не збереглися. Серед ремесел слід назвати виготовлення ліпного посуду та культових речей (курильниць, жертовників), дерев'яного та шкіряного посуду. Взагалі ремесло в сарматському суспільстві мало допоміжний характер, а його рівень диктувався традиційними потребами кочового побуту.

Останнє зумовлювало й склад їжі та хатнього начиння. Хоча в розпорядженні археологів немає матеріальних решток сарматського "меню" (крім кісток вівці, що знаходять у похованнях), не буде помилкою вважати, що в їхньому раціоні м'ясна їжа відігравала помітну роль. Найчастіше в могилах знаходять найбільш поживні частини туші вівці — передню ногу з лопаткою та частиною груднини або хрестець. За етнографічними паралелями суттєву частину м'ясного столу повинна була складати конина, але в поховальному ритуалі вона чомусь не використовувалась. Значну частину раціону складали молочні продукти: кумис, молоко, сир. Торговельні стосунки та данина забезпечували сарматів продуктами хліборобства: зерном або борошном, овочами, олією, вином.

Столовий та кухонний посуд сарматів досить різноманітний. Як кухонний

посуд використовували численні типи ліпних горщиків. Столовий посуд представлений глеками, мисками, кухлями античного виробництва. Заможні верстви населення дозволяли собі мати дорогі червонолакові або скляні посудини. У найбагатших могилах зрідка знаходять коштовні металеві (срібні, позолочені, бронзові) глеки для вина, черпаки, келихи, канфари [11].

Нечисленні рештки органіки, переважно з багатих поховань, дозволяють реконструювати одяг сарматів. Чоловіки носили короткий каптан, що підперізувався паском (іноді з коштовними прикрасами, як у Порогах) [12] та застібався фібулами, шаровари та короткі м'які чобітки, які інколи (ця мода поширилася в пізньосарматський час) перетягувалися в підйомі ремінцями з пряжками. На голові носили башлик. Костюм доповнював плащ, який застібався фібулою на лівому рамені. Жінки одягали довгу сукню із рукавами до зап'ястка або трохи вище. За східною модою поверх сукні одягався розпашний халат, що застібався фібулою на грудях. Саме зі Сходу до гардеробу сарматської жінки потрапили шаровари, які нерідко оздоблювалися на литках бісером [13]. Додамо, що одяг заможних представників суспільства оздоблювався золотими бляшками, пронизями та гаптуванням (Соколова Могила, Сватова Лучка, Ногайчинський курган, Пороги).

Різноманітними були прикраси сарматських чоловіків та жінок, деякі з них є справжніми шедеврами стародавнього золотарства. Шляхетні воїни носили золоті або срібні гривні, золоті браслети (чудові зразки знайдено в Порогах), пояси прикрашалися золотою та срібною гарнітурою. Представниці панівних верств прикрашали голови діадемами (Ногайчинський курган), золотими поліхромними сережками (Соколова Могила, Ногайчинський курган, Михайлівка), груди — намистом, до складу яких входило забране у золото коштовне та напівкоштовне каміння (Михайлівка, Соколова Могила, Сватова Лучка), намистини з бурштину, скла, фаянсу, геширу тощо. Відомі розкішні золоті поліхромні (Ногайчинський курган, Соколова Могила) та звичайні бронзові браслети із численних багатих поховань. У моді були персні з печатками та вставками із коштовного каміння та скла. З II ст. до н. е. розповсюджуються різноманітні фібули — золоті поліхромні броші (Камова Могила, Смолянинове, Ногайчинський курган), бронзові "скріплені", "воїнського типу", "Аукіса" , сильнопрофільовані римськопровінційні тощо. До складу особистого вбрання входили люстра (білонові або бронзові) теж різноманітних (хронологічно відмінних, як і фібули) типів: у вигляді диска із пружком по краю, прості круглі, прямокутні, із петлею для підвішування та рельєфним візерунком на звороті. В багатому похованні Соколова Могила знайдено опахала, що походять із Близького Сходу або Єгипту [14].

Подібно до будь-якого кочового суспільства, сарматське також було насамперед воєнізованим. Сармати з часів їх приходу до причорноморських степів являли собою так званий народ-військо, де все чоловіче населення було воїнами [15]. Головним (якщо не єдиним) родом військ сарматів була легка кіннота. Сар-

[11] *Соколова* Могила, Пороги, Весняне.

[12] *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы.., с. 49—55.

[13] Там само, с. 55—56.

[14] *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение I в. н. э. в кургане Соколова Могила на Южном Буге. — К., 1986.

[15] *Симоненко А. В.* Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. э. — III в. н. э. // Диссертация... канд. ист. наук. —К., 1986, с. 159.

матські воїни були озброєні мечами та кинджалами, луками, списами. Відповідно до хронологічних етапів розвитку сарматської культури форма тієї чи іншої зброї була різною. В ранньосарматський час провідним типом клинкової зброї були залізні мечі та кинджали з серпоподібним навершшям. Як і попередні скіфські мечі, вони були 50—60 см завдовжки (кинджали, звичайно, коротші). Виходячи з їх розташування в похованні, мечі носили на правому боці, пристебнутими до стегна. Стріли були із заліза, трилопатеві, втульчасті (хоча вже з I ст. до н. е. з'являються й черешкові). Сагайдаки робилися з бересті та шкіри, зрідка прикрашалися бронзовими платівками (Виноградне, к. 32). Металевий обладунок не набув поширення в сарматському війську, судячи з археологічних матеріалів. Проте є дані щодо застосування сарматами шкіряних та рогових панцерів [Pavs., 1, 21, 5]. Нечисленні знахідки бронзових кельто-італійських шоломів Монтефортіно та південногрецького (за М. В. Гореліком) типу свідчать про те, що в ранньосарматський час використовували імпортні шоломи.

У середньосарматський час типи зброї дещо змінюються. На клинковій зброї замість серпоподібного навершшя з'являється кільцеве, вже трапляються й довгі мечі із руків'ям-штирем без металевого навершшя. Зникають втульчасті стріли, їх змінюють черешкові. У другій половині I ст. н. е. разом із переселенням в Україну частини донських або поволзьких сарматів (аорсів) тут з'являються рідкісні типи зброї — рефлексуючі луки з кістяними обкладинками, гунсько-середньоазійські типи стріл (Пороги). Як і в попередній час, знахідки металевого обладунку майже невідомі. У пізньосарматський час відповідно до зміни населення знову змінюються й типи зброї. Домінують довгі (до 1 м) за-

Вбрання сарматської жінки (реконструкція Г. С. Ковпаненка, А. Йолкіної).

лізні мечі із руків'ям-штирем. Їхні навершшя зрідка виконувалися із напівкоштовних каменів (Нещеретове) або алебастру (Маяки). Дещо зменшується кількість знахідок стріл, що, імовірно, свідчить не про припинення використання луків, а про зміни в поховальних звичаях. Поодинокі знахідки зброї германських типів (щит з могильника Курчі) свідчать про започаткування контактів з готськими племенами, які просунулися в Північне Причорномор'я в першій половині III ст. н. е.

Таким чином, головним родом війська у сарматів України була легка кіннота, озброєна луками, списами та клинковою зброєю. Існуюча точка зору щодо наявності в усіх сарматських племен важкоозброєної кінноти — катафрактаріїв [16] — не підтверджується археологічними матеріалами не тільки на теренах України, а й на інших (крім Прикубання) сарматських територіях [17]. Звичайно, важкоозброєні контингенти були в сарматському війську, але вони ніколи не були численними. Це підтверджує й повідомлення Таціта, який пише, що в сарматів обладунок носили "ватажки та всі шляхетні" [Tac. Hist., 1, *79*], тобто заможна частина суспільства. Дійсно, нечисленні сарматські панцери знайдено лише в могилах аристократії.

Тактичні принципи та способи бою у сарматів зумовлювалися складом війська. Одним із головних видів бойових дій були різні за відстанню й часом набіги. Вони мали метою, скоріше, не фізичне винищення супротивника, а загарбання здобичі та демонстрацію військової моці з подальшим встановленням данницьких відносин. Рушаючи у похід, сармати, як і пізніші кочівники, їхали о-двукінь, тобто мали кілька запасних коней. "Вони долають величезні відстані, коли переслідують ворога або тікають самі, сидячи на швидких та слухняних конях, ще й кожний веде в поводу запасного, одного, а іноді й двох, щоб пересаджуватися з одного на іншого, зберегти сили коней та, даючи відпочинок, відновити їхню бадьорість" [Amm. Marc., XVII, 12, *3*]. Про один з таких набігів йдеться в декреті на честь Протогена. Можливо, що саме набіги сарматів призвели до занепаду зарубинецької культури.

Важливою частиною культури військової справи сарматів було бойове використання коня. Кінське спорядження, що знаходять у археологічних пам'ятках України, демонструє досягнення сарматів в цій галузі. Поряд з простими залізними вудилами і псаліями сармати знали й більш досконалі засоби керування — складні вудила на кшталт сучасного пеламу [18]. Парадна збруя прикрашалася фаларами — срібними позолоченими напівсферичними бляхами із зображенням в звіриному стилі або рослинним орнаментом (Старобільськ, Балаклея, Янчокрак, Булахівка).

Духовна культура та мистецтво. Писемні джерела не дають жодних даних для реконструкції духовної культури сарматів, їхніх міфологічних або релігійних уявлень. Тому дуже цінним джерелом є археологічні матеріали, зокрема поховання в Порогах, де на певному наборі речей — поясах, гривні, піхвах меча та срібному келисі — вміщено тамги-схеми "царя" Інісмея [19]. Із досліджень з загальноіранської та скіфської [20] міфології відомо, що такі речі мали інвеститурно-сакральне на-

---

[16] *Хазанов А. М.* Очерки военного дела сарматов. — Москва, 1971.

[17] *Симоненко А. В.* Вказ. праця, с. 168.

[18] *Зубарь В. М., Симоненко А. В.* Об одном типе узды сарматского времени // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984, с. 152.

[19] *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Вказ. праця, с. 64—66.

[20] *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — Москва, 1977.

вантаження. Тому можна висловити припущення, що ірановомні сармати мали схожий із скіфами світогляд. Вміщення царських тамг на парадних поясах з Порогів не є випадковим. Інвеститурна роль пояса в іранському світі відбита у багатьох джерелах. Оперізування мало характер посвячувального акту (наприклад, обряд Упанаяна у ведичному ритуалі) [21]. За однією з версій Геродота стосовно походження скіфів, Геракл залишає змієногій богині лук та пояс з умовою, що царем скіфів стане той з його синів, хто зможе натягти лук та оперезатися поясом із золотим келихом на кінці пряжки. За даними А. І. Мелюкової, в грецькому оригіналі тексту вжито термін, що означає бойовий панцерний пояс [22], тобто річ, яка має відношення до верстви воїнів — однієї з найвищих в іранському суспільстві, з якої походив і цар. Спостереження вказують, що коштовні пояси знаходять виключно в чоловічих сарматських похованнях.

Не менш показовим є й інший предмет з Порогів з царською тамгою — золота гривна. У персів і у скіфів вона була не стільки предметом матеріальної цінності, скільки символом належності до певної соціальної верстви [23]. Щодо сарматів, то цю думку підтверджують і знахідки коштовних гривен у похованнях вищої знаті (Пороги, Ногайчинський курган, Кобяково, к 10, Хохлач та ін.). Ще один предмет з тамгою, соціально-сакральне навантаження якого перегукується із скіфськими, — меч в оздоблених золотом піхвах. Як відомо, меч у скіфів відігравав роль соціального індикатора, що вказував на належність до вищого прошарку воїнів, був уособленням бога війни Арея. Нарешті, останній предмет з тамгами з Порогів — срібний келих. Культова роль подібних посудин в іранському світі безперечна. Келих фігурує серед священних дарунків, які отримали скіфи в обох варіантах етногонічної легенди Геродота. Келих згадується й серед священних предметів середньоазійських саків. Коштовні келихи символізували жрецькі функції.

Золоті прикраси з сарматського поховання (I ст. н. е., курган Соколова Могила).

Золоті сережки з сарматського поховання (I ст. н. е., курган Ногайчинський).

---

[21] *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов, с. 23.

[22] *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов, с. 74.

[23] *Мозолевський Б. М.* Товста Могила, с. 212.

Келихи з коштовних металів, а також дерев'яні, прикрашені золотом, досить широко репрезентовані в скіфських та савроматських старожитностях. Безумовно, у споріднених скіфам сарматів були подібні ідеологічні уявлення, які сягають доби пізньої бронзи, часів індоіранської спільності. У цьому зв'язку показовими є нечисленні аналогії келиха з Порогів — золоті та срібні посудини з "царських" сарматських поховань на Нижньому Доні (Мігулинська, Височино, Хохлач) та у Поволжі (Косіка) [24].

Саме тому поховання біля с. Пороги є важливим джерелом для реконструкції ідеологічних та міфологічних уявлень сарматів. Збіг скіфського й сарматського набору речей, які мають інвеститурно-сакральне навантаження, разом з констатацією спільного ряду далеких предків переконують у наявності в сарматів подібних до скіфів етногонічних легенд, пантеону, міфів тощо. На жаль, більш детальні реконструкції поки що неможливі через брак джерел.

Мистецтво сарматів відомо з численних виробів — прикрас, зброї, речей особистого вжитку, туалетних та культових речей. Як і в більшості кочовиків, сарматське мистецтво мало прикладний характер. На різних етапах розвитку сарматської культури, згідно з різним походженням племен та мінливістю зовнішніх впливів, витоки та художні особливості образів сарматського мистецтва були різними.

Це стосується, зокрема, прикрас, особливо із золота. У II—I ст. до н. е. відчутний вплив пізньоелліністичного близькосхідного або греко-бактрійського мистецтва. Типовим зразком є фалари із Старобільська. Зображені на них звірі поєднують у собі реалізм еллінського мистецтва із східною стилізацією та варварським спрощенням. Крім зображень хижаків, свійських тварин та фантастичних істот на деяких фаларах є антропоморфні постаті та персонажі з античної міфології: Афіна, Діоніс, Аполлон. Образи античних богів нерідко передані спрощено, у варварському стилізованому варіанті. Деякі деталі зображень — одяг, зброя, зачіски — набувають місцевого забарвлення (Сіверський курган, Янкочрак), що свідчить про виготовлення їх місцевими майстрами. Найпоширенішою орнаментацією фаларів кінця II—I ст. до н. е. стає рослинний декор. У центрі виробу вміщується розетка з зображенням сегнерова колеса (солярний символ) або медальйона з листків індійського лотоса та аканту. Край виробу оформляється у вигляді мотузки, прикрашається овами або зиґзаґами.

Характерними прикрасами й водночас речами особистого вжитку в ранньосарматський час були поліхромні фібули-брошки античного виробництва. Основою виробу був золотий щиток круглої або овальної форми, центр та краї якого прикрашалися вставками з напівкоштовних (альмандин, сердолік) камінців або кольорового скла. Поля між вставками заповнювалися сканню або зерню. На зворотному боці фібули знаходилася пружина з однією або двома голками. Подібні фібули виготовлялися на Боспорі або в Сирії та Єгипті і потрапляли до сарматів внаслідок торговельних зв'язків.

Прикраси інших типів — сережки, персні, — відомі з ранньосарматських пам'яток, є виробами пізньоелліністичної торевтики з притаманними цьому періоду рисами. Типовими зразками стилю цих часів є сережки у вигляді лев'ячих голівок з філігранню (Солонці), аналогії яким відомі в Танаїсі та Херсонесі. По-

[24] *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Вказ. праця, с. 65.

дібні сережки виготовлялися в сирійських або малоазійських майстернях [25].

З I ст. н. е. серед сарматів України розповсюджується так званий звіриний бірюзово-золотий (за М. Щукіним) стиль, що походить із середньоазійських та західносибірських земель і позначений значним впливом китайського мистецтва. Як видно з назви, цей стиль являє собою зображення звірів, виготовлених з золота або плакованих ним — реальних чи фантастичних, — найчастіше в боротьбі між собою. Характерною рисою цього стилю є інкрустація постатей тварин (очей, вух, м'язів, хвостів) бірюзою, сердоліком та іншими камінцями або емаллю. Чудові зразки "бірюзово-золотого" стилю знайдені в Порогах (поясна гарнітура, гривна), Запорізькому (поясні пряжки) та Ногайчинському (гривна) курганах. Хронологічна та культурна компактність виробів у "бірюзово-золотому" стилі робить їх надійним етнокультурним індикатором сарматського часу.

Походження цього унікального культурного феномену ще остаточно не з'ясовано. Поліхромія притаманна стародавнім культурам Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). У циркумпонтійському реґіоні прикраси поліхромного стилю входять в моду наприкінці доби еллінізму, коли вони набули популярності в античному світі завдяки східним походам Александра Македонського. Проте сарматська поліхромія багато в чому відмінна від античної. Скоріше їх поєднує тільки технологія — прикрашення золотого тла кольоровими вставками. Сама іконографія та система образів "бірюзово-золотого" стилю демонструє його походження з далекого Сходу. Звірині сюжети, прийом зображення тварин (для підкреслення динаміки) з "вивернутим" тулубом, денатуралізм образів вказують на іраномовне середовище кочівників як на батьківщину цього стилю. Своєрідний підбір (бірюза, гранат або сердолік, іноді коралі) є відмінним від традиційної сировини античних майстрів (найчастіше кольорове скло, емалі, рідше — рубін, смарагд, циркон або топази). Ще однією характерною рисою виробів "бірюзово-золотого" стилю є помітний вплив на іконографію китайського (монголоїдність деяких персонажів, образ дракона) та середньоазійського (бактрійського) мистецтва. Все це відбилося у влучному визначенні сарматського мистецтва цього стилю як "мистецтва цитат" [26]. Своєрідним є й асортимент предметів, прикрашених у "бірюзово-золотому" стилі. Це насамперед речі, пов'язані з інвеститурно-сакральною та культовою сферою, а з боку соціальної належності — з вищими верствами населення: парадні зброя та вузда, інсигнії влади (гривни, наборні пояси, коштовний посуд), вбрання жриць (діадеми, амулети). Показово, що, так би мовити, світські прикраси поліхромного стилю (намиста, брошки, браслети, фібули тощо) є найчастіше античного виробництва. Таким чином, "бірюзово-золотий" стиль виник у кочовому суспільстві, що на рубежі нашої ери тісно контактувало з Китаєм, Середньою Азією та культурами їхніх впливів. Найімовірніше, це були алани [27].

Характерними зразками "бірюзово-золотого" стилю є прикраси з поховання вождя (здогадно "царя" Інісмея) біля с. Пороги. Насамперед це дві бляхи-застібки парадного пояса. Вони виготовлялися з заліза, плакованого товстою

[25] *Пятышева Н. В.* Ювелирные изделия Херсонеса. — Москва, 1956, с. 18, 19.

[26] *Яценко С. И.* Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // ПАВ. — 1993. — Вып. 3, с. 66.

[27] Там само.

золотою платівкою. Бляхи круглі, з гострим виступом на одному боці. Пласкиий обідок оконтурює виріб, в центрі якого у високому рельєфі зображені по колу два дракони у двобої. Вони вп'ялися іклами в поперек одне одному. Тулуби потвор вивернуті згідно з каноном, м'язи тулуба, лап, грудей, вуха та пальці підкреслені краплеподібними вставками з бірюзи; деякі, втрачені ще за давнини, замінені на одонтоліт. Карбуванням майстерно доробленi кінцівки, характерна "китайська" чолка на лобі, крила та хвости. Порожнеча між золотою платівкою та залізною основою заповнена, як на всіх виробах цього кола, масою з вапна, розведеного на органічному білку (яйце або сир).

Не менш показовими є й золоті застібки іншого пояса з цього поховання. Стилістично вони ближче до китайсько-бактрійських зразків. Вироби ажурні, складаються з щитоподібної рамки, на якій змонтовано композицію: в центрі — протома пантери, на якій торс чоловіка ("володар звірів верхи на пантері", східна персоніфікація Діоніса). Він одягнений в каптан скіфського крою, широке пласке обличчя має виразні монголоїдні риси, на потилиці промодельований вузол зачіски, інкрустований блакитно-зеленою емаллю. Персонаж тримає за одну із задніх лап двох грифонів, розташованих по контурах рамки. На її заокругленні вміщено якогось котячого хижака, в якого вп'ялися дзьобами обидва грифони. Пантера на одній застібці теж шматує спину грифона, а на другій голова пантери відкинута назад, паща хижо вишкірена. Рамки обох пряжок та тіла грифонів інкрустовані блакитною емаллю.

У такому самому стилі виконано й кінські голівки — наконечники гривни з цього поховання. Майстерно переданий тип аборигенної степової породи — важка горбоноса голова з широкими ніздрями та довгими вухами, стояча грива. Вуха інкрустовані бірюзою, очі — білою керамікою, зіниці — карі. Технологія виготовлення така: кожна частина кінських голівок відливалася окремо, а потім вони спаювалися за центральною віссю. Окремо напаяно гриву, далі інкрустовано вуха та очі. В останню чергу на вилицю однієї з голівок напаяно царську тамгу.

Чудові витвори золотарства у "бірюзово-золотому" стилі знайдено в інших курганах України — Ногайчинському в Криму та Запорізькому [28]. Розквіт цього стилю, виникнення та розповсюдження якого пов'язано з аланами, обмежується I — серединою II ст. н. е., хоча деякі речі зберігалися в сарматському середовищі й пізніше, що підтверджується їх знахідками в більш пізніх похованнях [29].

Місце виготовлення прикрас цього стилю не встановлене й досі. Гіпотеза щодо бактрійського центру золотарства [30] має те вразливе місце, що ані до, ані після часу існування цього стилю на території Бактрії не виявлено жодних слідів виробництва і навіть побутування предметів "бірюзово-золотого" стилю в місцевому середовищі. Такий висновок зроблено на підставі некрополя кочової знаті Тілля-Тепе, золоті речі якого, безсумнівно, імпортні для території Бактрії. Спостереження за розповсюдженням виробів цього стилю, їхня хронологічна компактність, сліди ремонту та тривалого використання наводять на думку, що ці, безперечно, цінні речі (й

[28] *Золото* степу. Археологія України (каталог виставки). — Шлезвіг, 1991, № 145, 161, 162, с. 325, 330.

[29] *Шедевры* древнего искусства Кубани (каталог выставки). — Москва, 1987, № 260, с. 59.

[30] *Сарианиди В. И.* Бактрийский центр златоделия // СА. — 1987. — № 1, с. 82.

Оздоблення пояса з сарматського поховання (І ст. н. е., с. Пороги Вінницької обл.).

не тільки матеріально) виготовлялися на батьківщині (Східне Приаралля [31], Усунь або Кангюй) та береглися як реліквії. Проте місцеві (причорноморські) торевти час від часу отримували замовлення на виготовлення речей у "бірюзово-золотому" стилі. Про це свідчить відомий Мигулівський келих з написом ювеліра-фракійця [32] або одна з блях з с. Пороги, що відтворює втрачений оригінал [33]. Ймовірно, всі ці речі потрапили до Європейської Сарматії з першим поколінням мігрантів (племен аланського союзу), але здебільшого випали з побуту, потрапивши до могил як заупокійні дарунки [34].

Зразками прикладного мистецтва сарматів цього часу є численні золоті нашивні платівки. На відміну від скіфських вони мініатюрніші та виготовлені в іншому стилі. Замість прямокутних або круглих скіфських платівок з штампованими зоо- та антропоморфними сюжетами у сарматів набули популярності ажурні, різноманітних форм (ступінчасті "городки", ромбоподібні, круглі із вставками скла або камінців, хрестоподібні та у вигляді пагонів рослин, інкрустовані емаллю, складних геометричних форм та ін.).

Будь-які зображення на сарматських платівках відсутні. Мотиви орнаментації та форми сарматських платівок також походять зі Сходу, з батьківщини сарматів.

Підсумовуючи огляд прикладного мистецтва середньосарматського часу, підкреслимо його головні риси: розквіт поліхромного "бірюзово-золотого" стилю, що майже не зазнав античних впливів (на відміну від греко-скіфської торевтики IV ст. до н. е.) та наявність у культурному комплексі сильного східного впливу. Обидва феномени пов'язані з приходом зі Сходу нової (аланської) хвилі мігрантів.

З появою на території України пізньосарматських племен змінюються й напрями в прикладному мистецтві. Вироби "бірюзово-золотого" стилю зни-

[31] *Яценко С. А.* Основные волны новых элементов костюма в Сарматии и политические события I в. до н. э. — III в. н. э. // ПАВ. — 1993. — Вып. 4, с. 98.

[32] *Ростовцев М. И.* Надпись на золотом сосуде из ст. Мигулинской // ИАК. — 1917. — Вып. 63, с. 106—108.

[33] *Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Вказ. праця, с. 70—71.

[34] *Яценко С. А.* Вказ. праця, с. 98.

кають, хоча антична поліхромія продовжує бути в моді. Нові пришельці принесли з собою традиції геометричної орнаментації, відомої переважно з металевих виробів. Популярним стає фацетування наконечників ремінців та рамок пряжок, прикрашання їх карбованими прямими або зигзагоподібними лініями. Нові яскраві риси в прикладному мистецтві сарматів виникають у другій половині III ст. н. е., з приходом чергової східної хвилі мігрантів із задонських степів: розповсюджується так званий сердоліковий стиль [35] та техніка перегородчастої інкрустації клуазоне. Вироби першого стилю відзначаються стійкими ознаками: складовий монтаж речі (лицьовий та зворотний боки); плакування бронзовою та срібною позолоченою платівкою, в якій прорізані гнізда для вставок пласких полірованих сердоліків; декор рифленням, сканню (хрести або зигзаги), зерню (окантовка вставок), маленькими скляними круглими або краплеподібними вставками. Характерними зразками цього стилю є прикраси з могильників Подунав'я Чауш та Градешка. Найімовірніше, "сердоліковий" стиль виник як симбіоз сарматського, іберійського та пізньоримського ювелірного мистецтв. З варварами-федератами імперії він широко розповсюдився поза її межами, ставши своєрідним культурним койне верхівки населення барбарикума. Як і в попередній час, в цьому стилі прикрашалися переважно речі військового побуту — зброя (руків'я мечів та піхви), вузда, пояси. Інновацією для пізньосарматського часу стає мода на нефритові скоби піхов мечів та навершшя й перехрестя, яка походить з Китаю та межуючих з ним земель.

Прикраси в техніці клуазоне з'являються в сарматів у цей самий час. В Україні вони нечисленні (золота, інкрустована сердоліком, фібула з могильника Фрікацей [36], обойма пряжки з могильника Кубей [37]). Здається, мають рацію ті дослідники, які пов'язують його виникнення з Іберією. Далі через посередництво сарматів клуазоне поширився на весь барбарикум і потрапив до римського прикладного мистецтва.

Розвиток в останньому техніки перегородчастої емалі утворив родючий ґрунт для запозичення техніки клуазоне і сприяв її популярності серед верхівки федератів, так само як і "сердоліковий" стиль забезпечив швидке та повсюдне поширення таких виробів. Чудовим їх зразком є прикраси вузди кінця III — початку IV ст. н. е., знайдені в Казаклії (Молдова) [38]. Від класичного клуазоне вони відрізняються лише тим, що традиційні для нього вставки гранату або альмандину замінені на червоні та блакитні емалі.

Наприкінці сарматського часу в прикладному мистецтві з'являються гунські орнаментальні мотиви та прийоми.

Торгівля і культурні зв'язки. Сарматські племена Північного Причорномор'я підтримували жваві торговельні стосунки з навколишнім світом. Найактивнішими та найближчими контраген-

[35] *Гороховский Е. Л.* Хронология ювелирных изделий пер. пол. I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1988, с. 19.

[36] *Тощев Г. Н., Сапожников И. В.* Курганы у ст. Фрикацей в низовьях Дуная // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1990. — Вып. 1, с. 27.

[37] *Субботин Л. В., Дзиговский А. Н.* Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья (препринт). — К., 1990, т. 3, с. 46, рис. 22, 1.

[38] *Simonenko A., Agulnikov S.* The Late-Sarmatian Bridle set from Moldova // Communicationes Archaeologica Hungaricae. — Budapest, 1993, p. 92—97.

Золота гривна з сарматського поховання (I ст. н. е., с. Пороги Вінницької обл.).

тами для них були античні міста. В сарматських могилах знайдені численні зразки античної продукції: ювелірні прикраси, червонолакова, сіроглиняна та червоноглиняна кераміка, амфори, металевий посуд. Провідними центрами, з яких до сарматів надходили імпорти, були Боспор, Ольвія (столовий посуд), Мегара, Пергам та інші міста Малої Азії (червонолаковий посуд, амфори), римські провінції Близького Сходу (ювелірні вироби, скло), Італія (металевий посуд). Ймовірно, з Пантікапея та Ольвії до сарматів надходили фібули, люстерка, піксиди, намиста та інші дрібні речі особистого вжитку. Проте античний світ був не єдиним напрямом торговельних зв'язків сарматів. Завдяки мобільності сарматського суспільства та постійних зв'язків причорноморських сарматів із східними родичами у сарматському середовищі України з'являлися товари з далекої Азії: ювелірні вироби у "бірюзово-золотому" стилі, китайські люстра та шовк, коштовні камені з Індії та Цейлону. Сприяло й те, що Північне Причорномор'я знаходилося на західному краю Великого шовкового шляху, й сармати, чудово розумілися на користях такого розташування. Слід назвати й торговельні стосунки із власне сарматським світом Подоння та Поволжя, звідки до причорноморських сарматів потрапляла характерна північнокавказька кераміка. Традиційними ж статтями сарматського експорту до античного світу були худоба, продукти тваринництва й раби з військового полону.

Нечисленні зразки металевого посуду з'являються в сарматів України наприкінці II—I ст. до н. е. Із зруйновано-

го поховання в Булахівці походять срібні напівсферичні чаші пізньоелліністичного типу. Такі посудини з бронзи, срібла та скла широко розповсюджуються з середини II ст. до н. е. в античному світі. Відомі вони й в Північному Причорномор'ї (Артюховський курган, ст. Ахтанизівська, Буєрова Могила) [39], куди вони надходили, імовірно, з Близького Сходу через посередництво боспорських купців. З середини I ст. н. е. у знаті Європейської та Азійської Сарматії стають модними та престижними італійські або "провінційні" бронзові та срібні глеки, лутерії, черпаки, цідилки та інші посудини для вина, які іноді утворюють сервізи (Жутово в Нижньому Поволжі). Наявність у похованні імпортного металевого посуду є певним соціальним індикатором, що вказує на належність небіжчика до вищих верств сарматського суспільства. Виходячи із свідоцтва Таціта та умов знахідок, слід вважати, що більша частина дорогого імпортного посуду надходила до сарматських вождів як дипломатичні дарунки боспорських та ольвійських правителів; решта знахідок могла бути купована або здобута як трофеї (черпаки, що входили до уставної екіпіровки легіонера) [40].

Знахідки римського металевого посуду в Україні нечисленні. Із зруйнованого поховання в Цвітні на Середній Наддніпрянщині походять бронзова ойнохоя з маскою Силена, срібна чаша із позолоченим медальйоном на денці та бронзовий черпак. Подібні черпаки знайдено в цьому самому реґіоні в могилах біля Краснополки та Кагарлика, у Троянах та Ново-Петрівцях в Побужжі, в ст. Кобусці в Молдові. Черпаки іншого, дещо пізнішого, типу знайдено в Чугуно-Крепінці (Донбас) та ст. Кукрнештах (Молдова). У похованнях заможних сарматів біля Чугуно-Крепінки, в Олонештах, біля Неаполя Скіфського виявлено також поширені в римському світі тази, глеки, цідилки. Показово, що, як і на сході, в причорноморських похованнях подібні посудини знаходять наборами.

У пізньосарматський час помітне місце серед імпортів посідає провінційно-римський посуд з майстерень Германії або Галлії.

До імпортних речей в сарматському середовищі слід віднести фібули, італійські прямокутні люстра, ювелірні прикраси, шовкові тканини тощо. Вони окреслюють напрями торговельних зв'язків сарматів Північного Причорномор'я: Рим та європейські провінції (металевий і скляний посуд, певні типи фібул, вироби з емалями), азійські провінції (скло "міллєфіорі" і срібні посудини, ювелірні поліхромні вироби), Китай (шовк, люстра, певні типи зброї). З повідомлення Страбона відомо, що помітну роль у караванній торгівлі зі Сходом ("Вавилонією та Індією") відігравали аорси. Проте, попри поширену точку зору щодо безпосередньої участі аорсів в торговельних процесах [41], найімовірніше, вони тільки конвоювали каравани через свої степи, беручи за це платню частиною товарів [42]. Як свідчать етнографічні приклади, таке конвоювання іноді нав'язувалося

---

[39] *Максимова М. И.* Артюховский курган. — Ленинград, 1979, с. 81.

[40] *Шилов В. П.* К проблеме взаимоотношений кочевых племен и античных городов Северного Причерноморья в сарматскую эпоху // КСИА АН СССР. — 1973. — Вып. 138, с. 65.

[41] *Лукьяшко С. И.* О караванной торговле аорсов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — Москва, 1984, с. 164.

[42] *Виноградов Ю. Г.* Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2, с. 156.

Бронзовий сарматський казан (I ст. н. е., р. Кальміус).

купцям кочівниками під загрозою звичайного пограбування [43].

Провідне етнічне угруповання причорноморських степів — сармати — протягом усієї історії контактували з іншими етносами реґіону. Насамперед з мешканцями античних міст — еллінами, спорідненими сарматам мовою пізньоскіфськими племенами Нижнього Дніпра та Криму; в різні часи з носіями зарубинецької культури та населенням Північно-Західного Причорномор'я — творцями черняхівської культури. Безумовно, політичні, етнічні та культурні контакти сарматів з цими народами мали взаємний вплив. Розповсюдження речей сарматського типу (зброя, кінське спорядження, деякі форми одягу, прикраси, предмети вбрання) в матеріальній культурі античних центрів перших сторіч нової ери дістало в дослідників не зовсім вдалу назву сарматизації античного світу. Насправді, мова може йти тільки про своєрідний культурний флер, до того ж у сферах життя, де сармати дійсно могли привнести щось прогресивне та корисне: військова справа, скотарство, певні галузі ремесла. Вивчення складу античних міст за даними ономастики, просопографії, поховального обряду не дає підстав стверджувати відчутну сарматизацію місцевих еллінів. Ні в Ольвії [44], ні

[43] *Першиц А. И.* Некоторые особенности классообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — Москва, 1976, с. 298.

[44] *Симоненко А. В.* Ольвия и сарматы // Проблемы истории и археологии Ольвии. — Парутино, 1985.

в Херсонесі сарматський етнічний компонент не був помітний.

Значно більшою мірою етнічний вплив сарматів виявився в пізньоскіфському середовищі. Відомо, що серед населення городища Золота Балка якусь кількість становили сармати, вірніше, сарматки — дружини скіфських чоловіків. Це явище на прикладі поховального обряду простежено й в Неаполі Скіфському [45]. Матеріальна культура пізньоскіфських пам'яток більшою мірою, ніж антична, несе на собі сарматський вплив. І це не дивно — адже сармати і пізні скіфи близькі за походженням і, ймовірно, мовою.

Протягом півтораста років (I ст. до н. е. — вірогідно, середина I ст. н. е.) сармати контактували із населенням зарубинецької культури. Щоправда, характер таких контактів (військові напади та данницькі відносини) врешті-решт призвели до занепаду останньої. Тому сподіватися на якусь участь сарматів у етнічних процесах зарубинецької культури, мабуть, марно. Виходячи із поодиноких знахідок зарубинецької кераміки та фібул в сарматських могилах півдня України та загальноісторичних уявлень, не варто виключати можливість потрапляння якихось представників (за А. К. Амброзом — представниць) зарубинецького населення до степу як полонених. Втім, навряд чи сармати відігравали помітну роль у етнічному розвитку зарубинецької культури.

Натомість формування іншої культури "полів поховань" — черняхівської — відбувалося за активної участі сарматів. Дослідники вважають, що сарматський етнос був одним з компонентів південно-західного варіанта цієї поліетнічної культури. Археологічне підтвердження цьому слушно вбачають у розповсюдженні камерних могил (та взагалі обряду інгумації), деяких типів кераміки та речей вжитку [46]. Можливо, що й сучасні іранізми в слов'янських мовах є наслідком контактів сарматів із праслов'янською частиною черняхівської культури.

Поховальні звичаї сарматів. Джерелами реконструкції релігійних уявлень сарматів є археологічні матеріали та повідомлення стародавніх авторів. З праці Амміана Марцелліна відомо, що сармати вклонялися мечу, який уособлював бога війни: "у аланів голий меч встромляють у землю та вклоняються йому як Марсу". У скіфів меч також був інкарнацією бога війни Арея. Щодо інших загальноіранських культових уявлень, то за археологічними матеріалами простежене існування у сарматів України культів вогню та коня [47]. З першим з них пов'язані численні сліди вогнищ в насипах курганів та в могилах, а також курильниці, які нерідко трапляються серед інвентарю жіночих поховань. Ймовірно, саме жінки як охоронниці домашнього вогнища відправляли вогняний культ. Роль жінок як служниць культу відбивають численні солярні або хтонічні амулети, які знаходять у похованнях. Вони ж свідчать про існування в сарматів анімістичних уявлень. Поховальний звичай відбиває віру в потойбічне життя. Більшість поховань орієнтовано на північ, менша — на південь. Можливо, така різниця свідчить про уявлення різних сарматських племен щодо розташування "країни

[45] *Пуздровський О. Є.* Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. — 1989. — № 3, с. 35—38.

[46] *Магомедов Б. В.* Черняховская культура, с. 98.

[47] *Костенко В. И.* Культ огня и коня в погребениях сарматского времени междуречья Орели и Самары // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980, с. 83—89.

мертвих". Супровід померлих напутньою їжею та речами теж входив у поховальний ритуал. Чоловікам в могили клали зброю, кінське спорядження, "чоловічі" знаряддя праці — точила, сокири, посуд для вина. Жінок супроводжували в потойбічний світ прикраси, посуд, "жіночі" речі: люстра, прясла, голки тощо.

Кургани — практично єдині пам'ятки сарматів на території України. Найраніші сарматські поховання являють собою впускні в насипи більш ранніх курганів. Це свідчить про те, що нові пришельці ще не досить впевнено відчували себе в степах, тому що стаціонарні цвинтарі з компактними численними основними похованнями властиві тільки народам, які відчувають себе володарями. Лише в середині I ст. н. е. в сучасних Запорізькій та Дніпропетровській областях, куди сармати прийшли найраніше, з'являються великі Молочанський та Подгороднянський могильники. Там, як і на батьківщині сарматів (в степах Подоння та Поволжя), щільно розташовані невеликі насипи, які містять одне основне та зрідка впускне поховання. Така сама картина спостерігається в третьому з великих сарматських могильників України, Усть-Кам'янському, вже на правому березі Дніпра. Як бачимо, топографія та морфологія сарматських поховань дають можливість відтворити етапи опанування ними причорноморського степу.

За конструкцією поховальні споруди сарматів об'єднуються в чотири провідні типи, які теж відбивають різні етапи проникнення сарматів у Причорномор'я та вказують на вихідні території їхнього просування. Найраніші поховання представлені простими вузькими прямокутними ямами, де небіжчик лежить у випростаній позі на спині, головою на північ, зрідка — на південь. Такі самі поховання досліджено на Нижньому Дону, який і був "землею обітованою" причорноморських племен. Другий провідний тип поховань — так звані діагональні: небіжчик лежить по діагоналі квадратної ями. Знов-таки подібні поховання з'являються на сході, в Поволжі, згодом на Дону, а в середині I ст. н. е. — в Україні. Нарешті третій тип — ями з підбоями — фіксує ще одну хвилю зі сходу десь наприкінці I ст. н. е. Поховання четвертого типу — катакомби — притаманні пізньосарматському часу і набувають розповсюдження з III ст. н. е. Місце їх появи — задонські степи, звідки з останньою хвилею сарматів вони потрапляють у Причорномор'я.

Для прикладу наведемо опис найбагатшого поховання України біля с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької обл. У глибокій катакомбі, орієнтованій на північ, стояв дерев'яний саркофаг з тілом небіжчика. Вхід в камеру закладено камінням. У кутку біля входу стояли дві синопські амфори. Кістяк воїна лежав випростано на спині, ноги розкинуті. Вдалося зафіксувати, що небіжчик був вбраний в червоний шкіряний костюм, гаптований маленькими золотими рурочками. Біля його рамен лежала золота гривна, поруч з нею — срібний келих. На лівому зап'ястку наділо масивний золотий браслет, на правому — золота платівка для захисту руки від удару тятиви (цікаво, що небіжчик був лівшою). На стегнах лежала золота, інкрустована емаллю та бірюзою, гарнітура від двох коштовних поясів. Один з них, портупейний, підтримував меч, пристібнутий до пояса золотими пряжками. Руків'я та піхви меча оздоблено інкрустованими платівками, а сам меч прив'язувався до правого стегна ремінцями із золотим окуттям. Зліва, біля пояса, лежав залізний кин-

джал, який, певно, також підвішувався до нього. Вздовж лівої ноги лежали лук та сагайдак із стрілами, на ногах небіжчика — чоботи, які застібалися срібними пряжками. Серед поховального інвентарю чільне місце посідає керамічний посуд. Незграбні, зліплені вручну сірі горщики вказують на зв'язки сарматів з пізніми скіфами — саме на їхні форми схожий ліпний посуд сарматів.

Нерідко трапляються античні вироби — амфори для вина та олії, червонолакові та червоноглиняні глеки, тарілки, мисочки. Звичайні глиняні та скляні туалетні посудини — бальзамарії та алабастри.

Таким чином, культура сарматських племен, які мешкали з II ст. до н. е. до IV ст. н. е. на території сучасної України, є невід'ємною складовою стародавньої культури нашої Батьківщини. Яскрава та самобутня сарматська культура існувала не ізольовано. Міцні та тривалі контакти сарматів з навколишнім населенням — греками, римлянами, пізніми скіфами, даками, праслов'янською частиною носіїв хліборобських культур лісостепу — відбилися на усіх цих культурах.

Розділ 7

КУЛЬТУРА населення античних держав Північного Причорномор'я

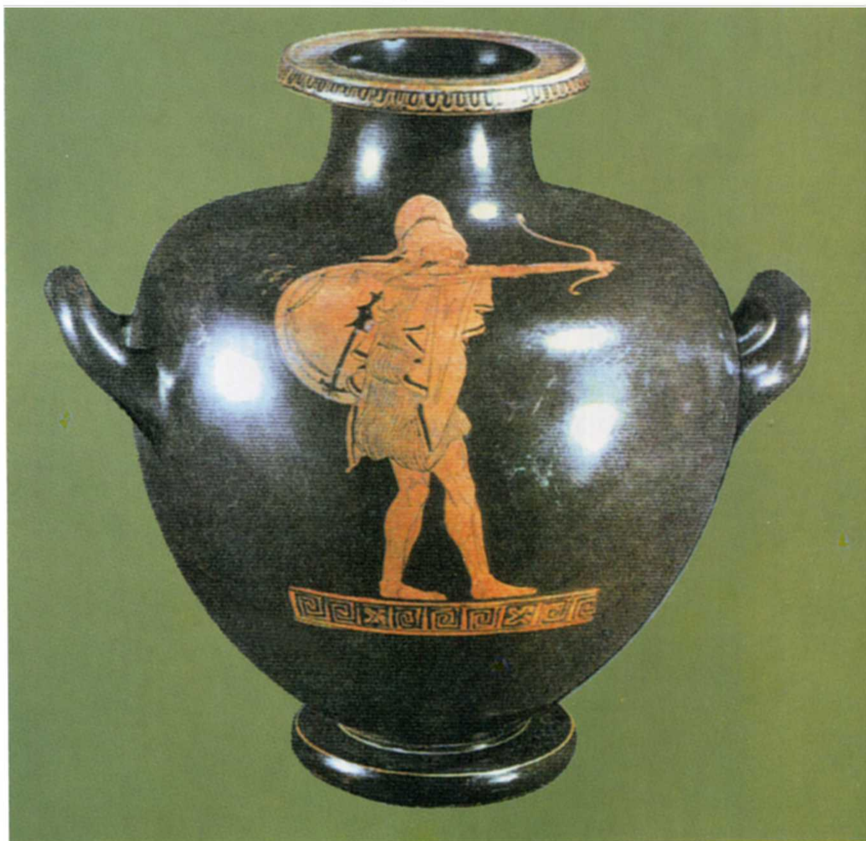

Стела ситонів (Ольвія).

В історії давнього населення України визначне місце посідає культура античних держав, заснованих греками на північних берегах Понту Евксінського протягом VI–V ст. до н. е. На порівняно вузькій території, що переривчастою смугою тягнеться від Дністра до Керченської затоки уздовж узбережжя Чорного і Азовського морів, виникає велика кількість міст і поселень.

Античні держави розташовувалися в чотирьох основних зонах: по обох берегах Боспору Кіммерійського, в Західному Криму, в Нижньому Побужжі і Нижньому Подністров'ї з головними центрами — Пантікапеєм, Херсонесом, Ольвією і Тірою. За своє тисячолітнє існування вони досягли значного розвитку в державотворенні та зовнішній політиці, економіці та торгівлі, культурі, мистецтві й побуті.

Розквіт античної культури в цьому реґіоні залежав від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників. Важливу роль у її становленні в VI ст. до н.е. зіграли різнобічні контакти з Мілетом (головним організатором переселенського руху еллінів у райони півдня України) та іншими іонійськими містами. Починаючи з V ст. до н. е., в поступальному розвитку цієї культури, її збагаченні новими елементами і якостями надзвичайно велике значення мали Афіни. У перші століття нової ери з виходом на міжнародну арену Римської імперії позначився вплив провінційно-римських міст у багатьох сферах духовної і, особливо, матеріальної культури.

Населення північної периферії античного світу не тільки зберігало традиції, винесені зі своїх метрополій, а й постійно збагачувало власну культуру за рахунок запозичення нових досягнень еллінів Егеїди в політиці, культурі, наукових знаннях, літературній, театральній і музичній творчості, мистецтві та побуті. Водночас греки північнопонтійських міст як носії вищого рівня соціально-політичного і культурного розвитку позитивно впливали на сусідні племена — скіфів, синдів, таврів, фракійців, населення лісостепу, сарматів, черняхівців тощо. У свою чергу всі ці народності впливали на мешканців античних міст і поселень Північного Причорномор'я.

Отже, найголовнішими чинниками розвитку північнопричорноморської культури протягом багатьох століть були постійні взаємовідносини як з багатьма центрами античного світу, так і з місцевими племенами. Однак не менш важливими були соціально-економічні та політичні стосунки, що мали специфічні риси в кожній із держав. Залежно від них складався і характер культури кожного міста, її піднесення та розквіт

у періоди мирного співіснування з варварами, інтенсивного розвитку економіки і різнобічних зв'язків з містами Середземномор'я, занепаду й відсутності виявів творчості місцевих майстрів за часів кризи і під час війни.

Вивчення північнопонтійських міст розпочалося з кінця XVIII ст., активізувалося у другій половині XIX ст. і набрало особливої сили у XX ст. На сучасні археологічні карти нанесені сотні античних сільських поселень, які існували в Нижньому Подністров'ї і Нижньому Побужжі, Західному і Східному Криму. На багатьох поселеннях розкопані залишки жител, оборонних споруд і виробничих комплексів. У містах відкриті житлові квартали і вулиці, святилища і храми, оборонні споруди, гончарні печі і виноробні, рибозасолювальні ванни тощо.

Здобуті протягом майже двохсот років археологічні матеріали дали можливість розробити питання колонізації, хронології історичного розвитку, економіки, політичної історії, державного устрою, містобудівництва і архітектури, культури і релігії.

Антична культура понтійських греків увесь час знаходиться в полі зору різних дослідників. У XIX ст. над вивченням деяких питань античної літературної традиції про народи Північного Причорномор'я, епіграфіки, нумізматики, мистецтва працювало багато вчених. У першій чверті XX ст. вперше було поставлене питання про існування в північнопонтійських містах місцевих художніх шкіл живопису, скульптури, торевтики, розкрито значення синкретизму, зокрема греко-ірано-скіфських і сарматських взаємовпливів у духовному житті населення. З 30-х років XX ст. коло проблем, які почали розробляти вчені, значно розширилося. В результаті створено чимало наукових праць, певна частина яких присвячена різним галузям і пам'яткам культури.

Історія культури північнопричорноморських держав розглядається відповідно до основних етапів їх історичного розвитку [1]. В межах античної доби протягом тисячоліття виділяються два великих періоди. Перший — грецький — охоплює час з другої половини VII ст. до н.е., коли греки заснували найраніше поселення на сучасному острові Березань і встановили перші контакти з населенням лісостепу і кочовими скіфами, до першої половини I ст. до н. е. Він характеризується відносно самостійним розвитком, тісними контактами з грецьким світом і скіфами, абсолютним домінуванням у культурі еллінських традицій. У першому періоді, як і в історії Греції, визначаються три етапи. В пізньоархаїчний час (приблизно до кінця першої третини V ст. до н. е.) засновуються міста та поселення, формуються держави, переносяться культурні традиції. На другому етапі за класичної доби (по другу третину IV ст. до н. е.) починається перше економічне та культурне піднесення саме еллінських традицій. Після нетривалих криз, переважно економічних, з останньої третини IV ст. настає третій, останній, етап грецького періоду — елліністичний. На його початку спостерігається найвищий за всю історію північнопричорноморських держав економічний і культурний розквіт. Проте саме у ці часи поширюються варварські традиції, що призводить до створення синкретичної культури, зокрема на Боспорі. Приблизно з другої половини III ст. до н. е. починається поступовий занепад економіки античних держав.

[1] *Античные* государства Северного Причерноморья // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2; *Античні* держави Північного Причорномор'я // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.

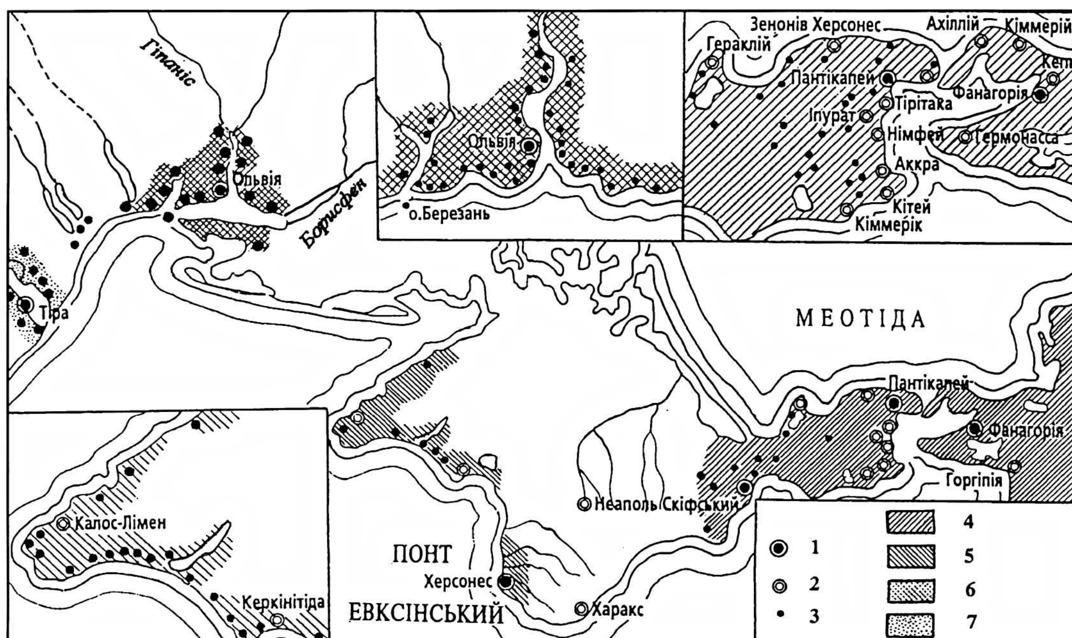

Розташування античних міст і поселень на північнопричорноморському узбережжі:
1 – найважливіші міста; *2* – інші міста; *3* – поселення; *4* – територія Боспорського царства; *5* – територія Херсонеської держави; *6* – територія Ольвійської держави; *7* – античні поселення Нижнього Подністров'я.

Другий період охоплює другу половину I ст. до н. е. — 70-ті роки IV ст. н. е. Це час відносної залежності північнопричорноморських держав від Риму, зв'язків із сарматами, руйнівних набігів готів, гунів та інших кочових племен. У цьому періоді, на відміну від попереднього, відсутні загальні для усіх держав яскраві у культурному відношенні етапи. Єдине, що можна зазначити, це те, що у I–II ст. н. е. у причорноморських державах спостерігається певний розквіт економіки.

Однак вже від середини III ст. починається глибока військово-політична та економічна криза. Проте цей період навряд чи можна назвати римським через відсутність досить значних римських впливів та збереження власне еллінської культури. У цей час вона набуває лише деяких рис, притаманних варварському оточенню та римській провінційній культурі. У зв'язку з цим зазначимо, що культурні особливості різних категорій пам'яток мали і свої певні відмінності від наведених вище загальних культурно-хронологічних характеристик. Тому цей період визначається як греко-римський.

І останнє, у таких містах, як Херсонес, деяких містах Боспору, зокрема Пантікапеї, останнім часом виділяється ще один період — пізньоантичний, який охоплює другу половину III — першу половину VI ст. Він тісно пов'язаний із соціально-економічною і політичною кризою Римської імперії, готськими війнами, проникненням візантійських впливів, а також зародженням християнства. У Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося й в середні віки.

7.1. Архітектура

В архітектурі античних держав Північного Причорномор'я за стильовими, об'ємно-планувальними, естетичними та конструктивними ознаками виділяються такі самі періоди та етапи, що й розглянуті стосовно всієї історії культури.

Основними рисами обох періодів були ті, що закладені у їх назвах. Перший — розвиток місцевої архітектурної традиції на підґрунті еллінських традицій та під їх безперервним впливом; другий — поява у місцевій античній традиції елементів римської архітектури. Як бачимо, антична архітектурна традиція існує в Північному Причорномор'ї практично ціле тисячоліття і знаходить свій вияв у ранньосередньовічних містах Криму. Поряд з цим з IV ст. до н. е. виникає греко-варварська традиція, що набуває поширення серед місцевих осілих племен.

Архітектура грецького періоду. У пізньоархаїчний час відбувається перенесення в Північне Причорномор'я еллінських традицій і зародження власної архітектурної школи разом з освоєнням місцевого принципу будівництва жител, заглиблених у землю.

Містобудування у Давній Греції набуло значного розвитку як з функціональної та інженерної точки зору, так і з позицій естетичного оформлення міського простору. Це відбилося в створенні гармонійних архітектурних ансамблів, причому за будь-якої планувальної системи міст — регулярної (Мілет, Пієрна) або стихійної — іррегулярної (Делос, Афіни).

Надбанням античного будівництва стала розробка прямокутного планування міст, розквіт якого пов'язаний з ім'ям грецького архітектора Гіпподама, який жив у V ст. до н. е. Зазначимо, що принципи цієї системи з'явилися в Греції значно раніше, ще за часів початку Великої грецької колонізації у середині VIII ст. до н. е.

Головний принцип ансамблевої забудови полягав у намаганні створити з різних архітектурних споруд єдиний гармонійний комплекс, в якому існувала головна архітектурно-просторова домінанта. Однією з найважливіших особливостей грецького містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення — стої, портики храмів, пропілеї тощо, які гармонійно пов'язували будівлі з навколишнім простором. Створювались декоративні прикраси суто функціональних споруд — міських брам, водорозбірних фонтанів тощо. Звичайно, хоча і в набагато скромнішому вигляді, усі ці особливості були перенесені у Північне Причорномор'я.

Слід зазначити, що на етапі заснування античних міст у VI ст. до н. е. планування було нерегулярним, але формування кварталів та вулиць відбувалося з самого початку [1]. Відсутність регулярного планування не відповідала практиці заснування греками нових міст і пояснювалася, очевидно, недостатнім ступенем організації колоністів. Поряд з квартальною структурою у Північне Причорномор'я було перенесено і принцип ансамблевої забудови, про що свідчить планування обох теменосів Ольвії, а також акрополя Пантікапея. Як і у Греції, міста могли мати акрополь (Пантікапей, Мірмекій, можливо, Німфей), або обходилися без нього (Ольвія, Тірітака, пізніше Херсонес). У класичному вигляді місто складалося з двох головних частин — верхньої та

---

[1] *Марченко И. Д.* О планировке северного района Пантикапея (к проблеме изучения агоры) // СА. — 1979. — № 2.

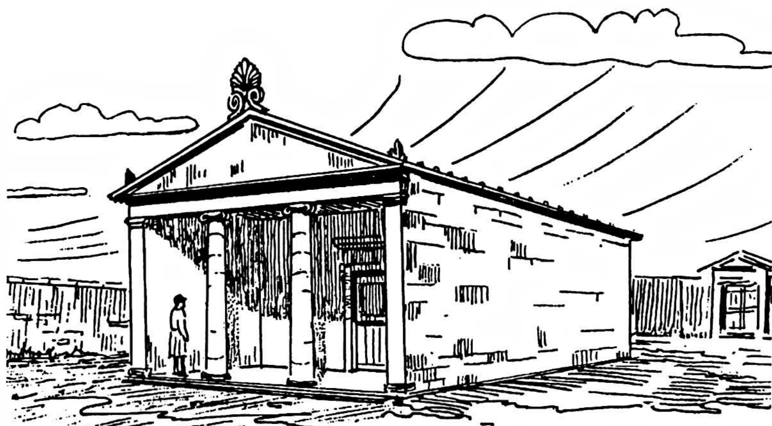

Храм Аполлона Лікаря VI ст. до н. е. (реконструкція С. Д. Крижицького).

нижньої і з'єднуючих їх схилів, що також часом забудовувалися. Відомі винятки, коли місто розташовувалося лише на одному рівні (Керкінітіда, Калос Лімен, Порфмій, у перші сторіччя нової ери — Ілурат).

Загалом в архаїчний час (головним чином у VI ст. до н. е.) північнопричорноморські міста являли собою невеликі селища із землянковою та напівземлянковою житловою забудовою, що групувалися в квартали. У центрі селищ розміщувалися невеликі ансамблі культового та громадського призначення. Оборонних стін міста в цей час, як видно, не мали (винятком є Тірітака, де найраніші оборонні споруди складалися з торцевих стін і житлових будинків, з'єднаних відтинками нешироких куртин [2]). Як зазначалося, регулярність у плануванні була відсутня, хоча елементи прямокутної системи планування могли обмежено застосовуватися, наприклад, на Березанському поселенні та у місті Торік вже наприкінці VI ст. до н. е. Міста в цей час не мали водопостачальних або каналізаційних систем, терасного будівництва.

Архітектура житла архаїчного часу, на відміну від містобудування, на найранішій стадії існування (десь 50—70 років з часу виникнення того чи іншого поселення) аж ніяк не відповідала традиціям Давньої Греції. Це були переважно невеликі, здебільшого однокамерні, прямокутні, рідше — круглі або овальні в плані землянки та напівземлянки. Проте є підстави вважати, що кілька таких структур могли належати одному і тому ж ойкосу, тобто складали практично єдиний будинок, який за периметром міг обноситися невеликою огорожею. Однак взаємне розташування окремих напівземлянок не нагадує відомі планувальні типи грецьких будинків, не простежується й їх функціональна диференціація. Розмір кожної такої землянки близько 10 м^2, заглиблення від 30—40 см до 1,8—2,2 м. Найяскравіші приклади такого домобудівництва дають Ольвія та Березанське поселення [3].

Традиція будівництва заглибленого житла існувала впродовж майже усіх періодів історії давнього населення на

---

[2] *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25, с. 74, рис. 86.

[3] *Крижицький С. Д., Русяєва А. С.* Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28; *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (V в. до н. э. — IV в. н. э.). — К., 1982, с. 12.

теренах майбутньої України. Це, імовірно, було стадіальним явищем. Не уникли цього й грецькі переселенці. Відсутність на час грецької колонізації достатніх виробничих та економічних можливостей спонукала їх звернутися до цього досить дешевого і разом з тим ефективного способу будівництва, яке саме у цей час було поширене і у скіфських племен лісостепу.

У будівництві напівземлянкових жител антична традиція виявилася в появі ойкосних, тобто багатокамерних односімейних споруд, в якості будівельних робіт, більш-менш чітких геометричних формах планування, ретельності будівництва, у застосуванні грецьких стандартів лінійних мір та у ряді випадків сирцевої цегли, в обладнанні та улаштуванні внутрішнього простору житла (зокрема, наявності специфічних вогнищ, різних стінних ніш, столиків, вкопаних амфор, типового грецького керамічного посуду).

Поряд із напівземлянковими спорудами існували й звичайні наземні однокамерні будинки колоністів, але кількість їх була, безумовно, незначною і не визначала силуету міста.

Вже в архаїчний час, особливо у другій половині VI ст. до н. е., з'являються перші типові для Греції святилища, культові споруди і ансамблі. З останніх назвемо насамперед теменос Аполлона Дельфінія в Ольвії з священним гаєм та олтарями і розташований поряд майдан — агору. Можливо, саме в цей час формується і двірцевий ансамбль на акрополі Пантікапея. Серед інших ансамблів тільки культового призначення слід відмітити Західний теменос та святилища Афродіти у Німфеї. Серед перелічених найкраще зберігся Західний теменос в Ольвії — тут відкрито не тільки залишки олтарів, а й найраніший у Північному Причорномор'ї храм Аполлона Лікаря іонічного ордера кінця VI ст. до н. е. та виявлено унікальний комплекс з архітектурної розписної теракоти [4]. Зазначимо, що навіть за цими незначними залишками ранніх комплексів можна зробити висновок щодо використання тут типових для грецької архітектури принципів — відсутності симетрії разом з виділенням архітектурної домінанти — храму і наявності архітектурно-просторового зв'язку з ним інших споруд теменосу, зокрема олтарів.

Від культових пам'яток цього часу збереглося небагато — залишки прямокутних у плані олтарів в Ольвії, деяких споруд невизначеного призначення (Німфей, Левка), згадуваного храму і архітектурної теракоти в Ольвії, двох храмів на Березанському поселенні.

За об'ємно-планувальним типом храми VI ст. до н. е. виключно антові або перистильні, невеликих розмірів. Так, розміри у плані ольвійського храму приблизно 7,1 × 14,5 м. Він повністю повторює невеликі антові споруди цього часу в Греції. Дещо відрізняються плани храмів Березані — вони значно видовжені, нагадують мегарони і мають апсидальні завершення. Так, розміри одного з березанських храмів, що зберігся найкраще, приблизно 5,3 × 19 м. Ольвійський храм був кам'яним, мав іонійський ордер малоазійського типу. Однак застосування в цей час доричного ордера не зафіксовано.

Для архітектурного декору цих храмів, зокрема теракотових деталей, був типовим розпис здебільшого у вигляді ялинки або меандра. Найранішим часам притаманний чорний, брунатний, вишневий, білий, а трохи пізніше — черво-

[4] *Русяева А. С.* Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. — К., 1988, с. 33—51; *Русяева А. С.* Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4; *Крыжицкий С. Д.* Храм Аполлона Врача на Западном теменосе Ольвии (опыт реконструкции) // ВДИ. — 1998. — № 1.

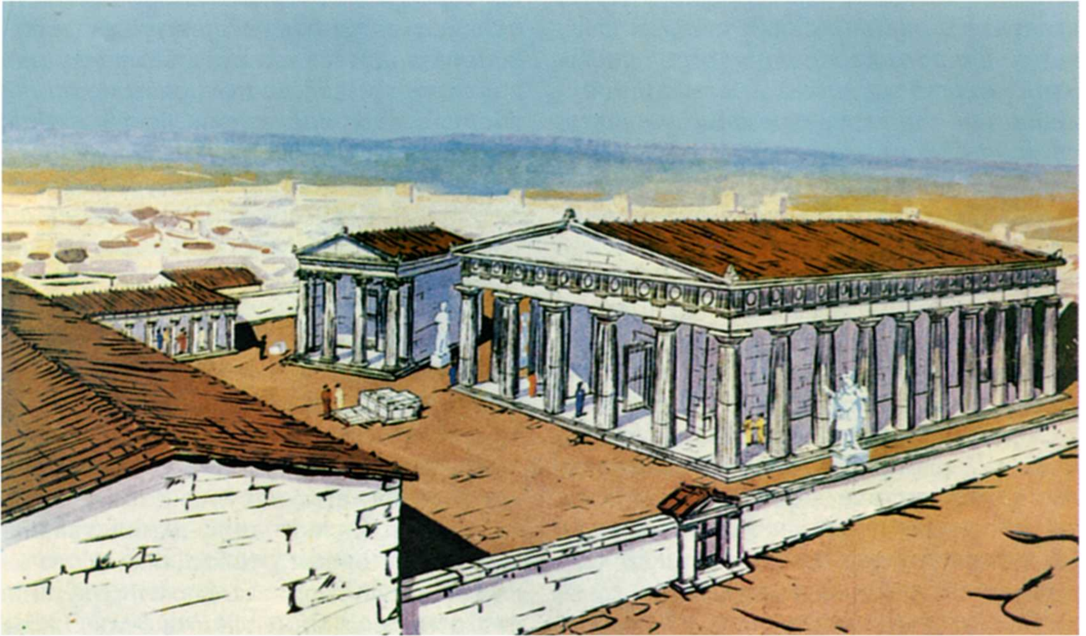

Центральний теменос в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

ний та блакитний кольори. Розписні теракоти походять з Мілета та, можливо, Коринфа.

Загалом архітектура храмів VI ст. до н. е. мала архаїчні риси, що виявилися насамперед у наявності в храмах поселення Березань та Німфея апсид та значній видовженості у плані одного з них (Березань).

Як видно з викладеного, культова архітектура за своїми особливостями була еллінською. Навіть генезис апсидальних структур на Березані логічніше пов'язувати з Малою Азією, де подібні будівлі були широко розповсюджені за доби бронзи, а не з Північним Причорномор'ям, де в цей час апсидальні структури були поодинокими.

Таким чином, античне північнопричорноморське місто на першому етапі являло собою квартали з невисокими, переважно напівземлянковими житлами, серед яких виділялися храми на культових ділянках або двірцеві ансамблі акрополів.

На відміну від міст сільські поселення мали лише напівземлянкову забудову. Тільки наприкінці цього етапу тут, як і у містах, розпочинається наземне будівництво. Поселення не мали планувальної структури. Це були окремі домоволодіння, що складалися з кількох напівземлянок, розташованих без певної системи — окремими "кущами".

Зазначимо, що в Греції значну увагу приділяли некрополям. Однак стосовно Північного Причорномор'я у нас поки що немає жодних даних щодо наявності якихось спеціальних архітектурних споруд на некрополях античних міст — мерців ховали у звичайних ґрунтових могилах, кургани відсутні. Над могилами заможних людей встановлювали невеликі стели з рельєфними зображеннями або антропоморфні надгробки.

У цілому в архаїчний час греки перенесли у Північне Причорномор'я голов-

ні принципи своїх конструкцій — іррегулярні та рядові кладки стін, сирцеву цеглу, балково-стовпову ордерну систему. Синхронно з освоєнням традиції будівництва напівземлянок розпочинається розвиток власної північнопричорноморської античної традиції.

Залишків архітектурно-будівельних споруд класичного часу відкрито значно менше, ніж архаїчного або елліністичного. Проте вони більш різноманітні, ніж у архаїчний час. Це фортеці, житла, культові будівлі — храми та олтарі, поховальні споруди суто еллінського типу.

Приблизно з другої половини V ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї починає поширюватися доричний ордер, хоча, як і раніше, провідне місце належало іонічному. До дорійських традицій слід віднести і об'ємно-планувальні схеми житлових будинків. Зокрема, у жодному північнопричорноморському місті досі не виявлено будинків із послідовно-ієрархічним принципом планування. Звичайно, архітектуру античних міст Північного Причорномор'я не можна поставити на один щабель з ансамблями материкової чи Великої Греції та Малої Азії. Вона була набагато скромнішою як за кількістю споруд і їх розмірами, так і за якістю конструкцій, обмеженим застосуванням мармуру та декору.

Для цього етапу є притаманним остаточне перенесення всього основного арсеналу саме грецьких архітектурних традицій, становлення північнопричорноморської античної школи, максимальне піднесення якості будівництва.

У цей час північнопричорноморські міста набувають типового для Греції вигляду. Основним зрушенням порівняно з попереднім етапом був перехід від напівземлянкового до масового наземного будівництва. Крім того, відбувається формування майданів, теменосів, чіткої квартальної структури та благоустрою міста — заходи щодо водопостачання та каналізації, терасування схилів. Міста оточуються фортечними мурами та вежами, зводяться споруди адміністративного та громадського призначення — гімнасії, театри, будинки різних магістратур тощо. Впроваджуються елементи прямокутної системи планування, а у Херсонесі, Керкінітіді, Порфмії з самого початку виникає єдина регулярна прямокутна система. У цей час формуються і силуети міст.

У цілому для значних міст була типовою тричленна топографічна схема розташування: верхнє місто, нижнє біля гавані та з'єднуючі їх схили. Однак при цьому верхнє місто могло не мати захисних мурів при забудові звичайними спорудами (культовими, адміністративними, житловими), тобто таке місто не мало акрополя в загальному розумінні цього терміна. Саме такими були Ольвія та Херсонес. На противагу їм Пантікапей та Мірмекій (можливо, і Німфей) мали добре укріплені акрополі з двірцевими укріпленими будівлями на узвишшях. Вулична сітка останніх мала елементи радіально-кільцевої системи у терасній частині, а комплекс агори тут міг розміщуватися лише у нижньому місті. Щодо Ольвії та Херсонеса, тут агори, в усякому разі головні, розташовувалися в верхньому місті біля центральної поздовжньої вулиці. Якщо у Пантікапеї та Мірмекії ансамблі акрополів були єдиною головною містобудівною домінантою, добре видною з будь-якого місця, то в Ольвії та Херсонесі таких домінант було кілька. Однак жодна з них не була головною для всього міста, і вони могли сприйматися лише з обмеженої території. Такими домінантами в Ольвії та Херсонесі були не двірцеві споруди, як у Пантікапеї та Мірмекії, а ансамблі агори та теменосів, яких в Ольвії виявлено два. Звичайно на теменосах виділялися відносно масштабні споруди храмів.

Цілком можливо, що традиція розташування міст на двох головних рівнях, а також акрополів могла бути повністю запозичена скіфськими племенами (Кам'янське городище на Дніпрі, Більське та Басівське городища та ін.), від яких вона опосередкованим шляхом могла увійти до арсеналу будівничих Київської Русі.

Про захисні споруди класичного часу відомо мало. Як вже зазначалося, спочатку це могли бути лише торцеві стіни житлових будинків, з'єднаних між собою неширокими (1,5 м завтовшки) і невисокими відтинками мурів, як у Тірітаці. Трохи пізніше, у другій чверті V ст. до н. е., розпочинається будівництво звичайних для Греції укріплень, що складалися зі стін та веж. Геродот у відомому Скіфському логосі згадує захисні мури та вежі в Ольвії. У місті звичайно було не менше двох брам, які фланкувалися вежами. Фундаменти куртин викладалися з каменю, наземні частини стін та веж — з каменю або сирцевої цегли. Відомі випадки будівництва мурів і без фундаменту — залишки такої стіни, викладеної з сирцевої цегли, відкриті в Ольвії. Товщина стін могла становити близько 4,5 м. Вежі у плані найчастіше прямокутні, хоча відомі й круглі та напівкруглі. Особливістю захисних комплексів є відсутність ровів та валів. Традиції оборонного будівництва згодом запозичили племена осілих скіфів — мешканці Неаполя Скіфського та нижньодніпровських городищ.

У V—IV ст. до н. е. набуває поширення будівництво культових споруд, зокрема храмів та олтарів. За епіграфічними свідченнями відомо, що у північнопричорноморських містах та найбільш визначних святилищах цього реґіону (Ахілла на о. Левка, Діви на мису Парфеній, Афродіти Апатури на Азіатському Боспорі) існувало не менш як півтора — два десятки храмів. Від одиничних збереглися залишки in situ, від інших — тільки ордерні деталі або лише згадки в епіграфічних пам'ятках. Переважна кількість храмів невеликі за розміром (5,5—9 м завширшки по головному фасаду), антові або перистильні за просторово-планувальним типом. Серед них слід назвати залишки двох антових або перистильних храмів — Аполлона Дельфінія в Ольвії V ст. до н. е., який був вирішений, найімовірніше, в іонічному ордері, та храм доричного ордера у Пантікапеї другої половини V—IV ст. до н. е. [5]

Поряд з невеликими храмами, які за своїми розмірами та типами близькі до середземноморських скарбниць, у Північному Причорномор'ї існувало і кілька храмів досить значних розмірів, про що свідчать знахідки мармурового фуста іонійської колони діаметром 0,88—0,92 м [6] та комплекс архітектурних деталей іонійського ордера, знайдених у Пантікапеї. За останніми запропоновано реконструкцію шестиколонного periптера іонійського ордера розмірами 20 × 43 м [7]. Звичайно, таких великих для Північного Причорномор'я споруд не могло бути багато. Гадаємо, що подібні храми, не більш ніж по одному, були зведені в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, можливо, Тірі та у найзначніших святи-

---

[5] *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993, рис. 37; *Tolstikov V.* Archäologische Forschungen im Zentrum von Pantikapaion und einige Probleme der Stadtplanung vom 6 bis zum 3 Jahrhundert V. Chr. // Demokratie und Architektur. Der hippodamische Stadtebau und die Entgtehung der Demokratie. Konstanzer Symposion von 17 bis 19 Juli 1987. — 1989, s. 76.

[6] *Пичикян И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — Москва, 1984, с. 154.

[7] *Блаватский В. Д.* Строительное дело по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // МИА. — 1957. — № 56, с. 52—53; *Пичикян И. Р.* Вказ. праця, с. 156.

лищах. Проте навіть і такі храми не йшли в жодне порівняння з величезними периптерами Іонії, довжина яких сягала понад 100 м. Усі храми вирішувалися в іонійському ордері у його малоазійському, а з третьої чверті V ст. до н. е. — і в аттичному варіантах. Вони мали багате декоративне оздоблення.

Важливим елементом в ансамблях культових ділянок були олтарі. Вони існували в кожному житловому будинку, але в архітектурному відношенні, за рідким винятком, значної ролі не відігравали. На теменосах олтарі за своїми розмірами, кількістю та формами являли своєрідні функціональні архітектурні осередки, підпорядковані центральним храмам. Найбільш значні олтарі мали архітектурний декор у вигляді увінчуючих карнизів та акротеріїв. Залишки олтарів V—IV ст. до н. е. знайдені in situ поки що лише в Ольвії. Серед них два круглі у плані та близько десяти прямокутні. Найцікавішим з них є центральний прямокутний олтар Аполлона Дельфінія V ст. до н. е., стіни якого складені з рустованих плит, а у верхній площині розміщувалися три напівсферичної форми заглиблення для жертовних узливань; перед олтарем — кам'яний майданчик, на якому стояв жрець [8].

Значні зміни відбулися і в будівництві житла. По-перше, у всіх містах з V ст. до н. е. зводяться лише наземні будинки звичайних грецьких планувальних схем. Винятком є лише Ніконій, де поряд з наземними житловими будинками у V ст. до н. е. продовжують існувати й напівземлянки. По-друге, асиміляція традицій землянкового будівництва приводить до появи у будинках житлових підвалів.

Будинки V—IV ст. до н. е. невеликі за розмірами (за наявними даними 80—110 м^2). Їх подвір'я розташовані з півдня і займають від 13 до 45 % загальної площі забудови. Залишки жител відкриті майже у всіх античних містах, але найкраще вони досліджені насамперед у Керкінітіді, менше у Пантікапеї, Ольвії та на Березанському поселенні. Серед них відомі будинки пастадного типу (Керкінітіда), але без застосування ордера. Поки що нам невідомий жодний ордерний будинок цього часу. Житлові підвали у цих будівлях відомі у Пантікапеї, Керкінітіді, Ольвії та Тірі. Будинки зводилися у сирцево-кам'яній техніці. Стіни андронів покривалися вапняковим тинком та найчастіше фарбувалися в червоний колір у структурному стилі і техніці фрески або енкаустики. У інших приміщеннях стіни найчастіше обмазувалися глиною і білилися. Покрівлі нерідко вкривали черепицею. Слід зазначити появу в Керкінітіді вже на цьому етапі перших шарових підвалин — прогресивної конструкції, що сформувалася в Ольвії. У цей час також досягають найвищої досконалості кам'яні кладки майже усіх грецьких типів — полігональні прості та орфостатні, у тому числі так звані лесбійські, однорядні та дворядні орфостатні системи, однорядні постелисті кладки з ретельною викадровкою фасадів та щільним притесуванням. За такими системами викладалися фасади стін, що виходили назовні — у подвір'я або на вулицю. Вікна — невеликі, опалення — за допомогою груб, вогнищ та, найчастіше, жаровень.

V—IV ст. до н. е. стали часом початку розвитку поховальних споруд — як їх підземних частин, так і наземних, призначених для увічнення небіжчика. Над могилами могли розташовуватися невеликі кам'яні олтарі у вигляді плити із сфероподібним заглибленням на верхній площині або невеликої квадратної у плані споруди, центральна частина якої за-

---

[8] *Карасев А. Н.* Монументальные памятники Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — Москва: Ленинград, 1964, с. 73.

повнювалася землею і призначалася для узливань. Вже у першій половині V ст. до н. е. в районі Ольвії та на Боспорі з'являються перші курганні насипи. Враховуючи відсутність у Північному Причорномор'ї античних курганів архаїчного часу, їх генезис можна вести, насамперед, від скіфських та синдських племен, хоча взагалі курганна традиція в Середземномор'ї в цей час вже існувала. Еволюція будівництва поховальних споруд досить добре простежена у Нижньому Побужжі — в Ольвії та на Боспорі. За архаїчного часу в Ольвії поховальна камера являла собою звичайну прямокутну яму (так звані ґрунтові поховання). З кінця VI ст. до н. е. тут з'являються та поширюються споруди у вигляді прямокутної вхідної ями з нішою у стіні, де, власне, і ховали небіжчика (підбійні поховання). У першій половині IV ст. до н. е. з'являються вирізані у лесі земляні склепи, які складалися зі ступінчастого або пандусного входу-дромосу та поховальної камери із склепінчастим перекриттям, а у другій половині IV ст. до н. е. — кам'яні склепи.

Кам'яні склепи на Боспорі виникають з кінця V ст. до н. е. [9] Їх особливістю стали уступчасті, так звані несправжні, склепіння. Найвищої досконалості ця конструкція досягає лише на початку елліністичного етапу, коли будуються такі визначні поховальні пам'ятки, як Золотий, Царський та Мелек-Чесменський кургани. Генезис кам'яних склепів, особливо із згаданим типом склепіння, переконливо пов'язується з фракійською традицією [10].

У цілому V—IV ст. до н. е. стали часом вироблення особливого місцевого античного напряму, на ґрунті якого з кінця IV ст. до н. е. починається становлення греко-варварської архітектурної традиції. Однак слід зазначити, що цей місцевий античний напрям виявився не стільки в особливостях ордера та декору, скільки у конструкціях, відносно невеликих розмірах окремих споруд, у наявності підвальних поверхів тощо. Існували і локальні відмінності між окремими найзначнішими центрами Північного Причорномор'я.

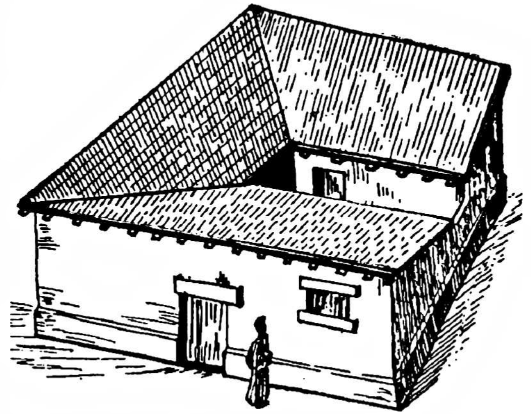

Будинок V ст. до н. е. на Березані (реконструкція С. Д. Крижицького).

Наступний етап у розвитку архітектури північнопричорноморських античних держав розпочинається приблизно з останньої третини IV ст. до н. е. і закінчується близько середини I ст. до н. е. В архітектурі місцевого античного напряму він відрізняється від попереднього значним зростанням масштабів будівництва, але падінням якості робіт у масовій забудові. Набувають значного розповсюдження доричний і ордери малих форм — аттичний та його малоазійський варіант. Остаточно складаються планувальні типи житла як міського, так і сільського, у тому числі садибного, виробляється тип вежових будинків. Завершується формування ори-

[9] *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикапея // МИА. — 1957. — № 56, с. 232.

[10] *Orlandos A. K.* Les materieux de construction et la technique architectural des Anciens Grecs. — Paris, 1968, p. 206.

Головна вулиця верхнього міста Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

гінальних конструкцій, зокрема шарових підвалин та цистерн для зберігання води, вирізаних у лесі. У будівництві, особливо поховальному, починають застосовуватись склепінчасті напівциркульні циліндричні конструкції, вперше на Боспорі для виноробень застосовують цем'янковий розчин тощо. Розвивається архітектура малих форм. Нарешті, завершується складання греко-варварської стильової традиції.

Містобудівництво елліністичного часу принципово нічим не відрізнялося від попереднього. Загальні планувальні схеми залишалися ті самі, що й раніше: прямокутна — у Херсонесі, Керкінітіді та Порфмі; нерегулярна, з тими чи іншими особливостями, — в Ольвії, Пантікапеї, Мірмекії, Тірітаці та інших містах. Головною відмінністю були значний розвиток терасового будівництва та досить великі перебудови у старих районах міст. У цей час зростають розміри міст — площа Ольвії сягає 55 га, Херсонеса — 33 га, Пантікапея — 30 га [11]. Зазначимо, що як і у розміщенні, так і у плануванні північнопричорноморських міст відбилися ідеї, поширені в античному світі. Нерегулярне в цілому планування більшості міст, особливо Ольвії, поєднувалося з регулярністю в окремих частинах міста і кварталах, що відповідало рекомендаціям, зокрема Арістотеля, які базувалися на узагальненні набутого досвіду античного містобудування. Територія міст звичайно мала функціональну диференціацію — у центральних частинах розміщувалися комплекси агор і головні культові ділянки. Усі ці комплекси оточувалися житловою забудовою, найбільш багатою у центральних частинах міст, і досить бідною та строкатою на периферії. Звичайно в одному кварталі розміщувалося два—чотири, іноді й більше, переважно одноповерхових будинків. Ширина головних вулиць міст становила 9—11 м (Ольвія), другорядних — 3—4 м.

У більшості північнопричорноморських міст на відміну від старих середземноморських центрів акрополі були відсутні. Виразні акрополі мали лише Пантікапей, Мірмекій та Німфей. За топографічними і планувальними характеристиками можна виділити три головні типи

[11] *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 87.

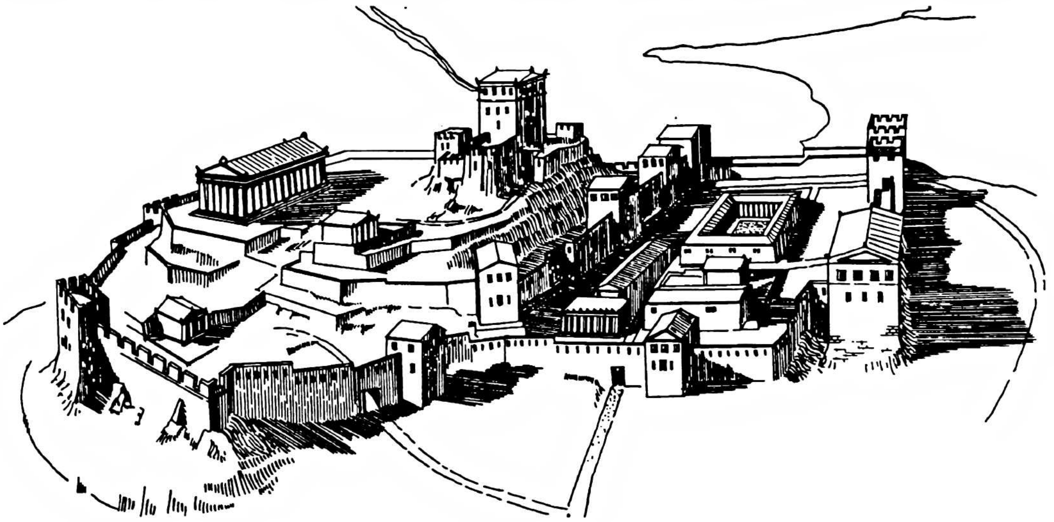

Палац на горі Мітрідат у Пантікапеї (реконструкція В. П. Толстікова).

міст. Перший — Пантікапей з "класичним" акрополем, забудованим палацевими, культовими та оборонними спорудами, з нижнім містом, де розміщувалися агора та порт. У цілому місто мало, ймовірно, нерегулярну радіально-кільцеву планувальну структуру. Містобудівною архітектурною домінантою був, безперечно, акрополь.

Зовсім інший характер мав Херсонес, який складався з верхньої, терасної та нижньої частин, але акрополя у класичному розумінні цього терміна не мав. В Агорі суспільно-адміністративні, культові й торговельні споруди розміщувалися вздовж головної вулиці верхнього міста, що проходила по вододоріздлу і замикалася культовою ділянкою з храмом. Місто мало єдиний регулярний прямокутний план. У силуеті верхнього міста єдина чітка домінанта була відсутня.

Третій тип міста — Ольвія, що, як і Херсонес, складалася в топографічному відношенні з трьох частин і не мала акрополя. Однак планування міста було нерегулярним, з використанням елементів прямокутної системи лише в окремих районах або кварталах. На відміну від Херсонеса тут у верхньому місті існував центральний ансамбль, що складався з комплексів агори та теменосу Аполлона Дельфінія, який у архітектурному відношенні домінував над терасною та нижньою частинами міста.

Уявлення про архітектурне рішення найвизначніших ансамблів північнопричорноморських міст дає згаданий комплекс ольвійської агори та теменосу Аполлона Дельфінія [12]. Ольвійська агора чотирикутної форми мала площу близько 0,35 га: з півночі до неї підходила головна поздовжня вулиця верхнього міста, що вела далі на південь. Вздовж східного боку агори розташовувався торговельний ряд. На південний

[12] *Ольвия.* Теменос и агора. — Москва: Ленинград, 1964; *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985, с. 104; *Леви Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград, 1985.

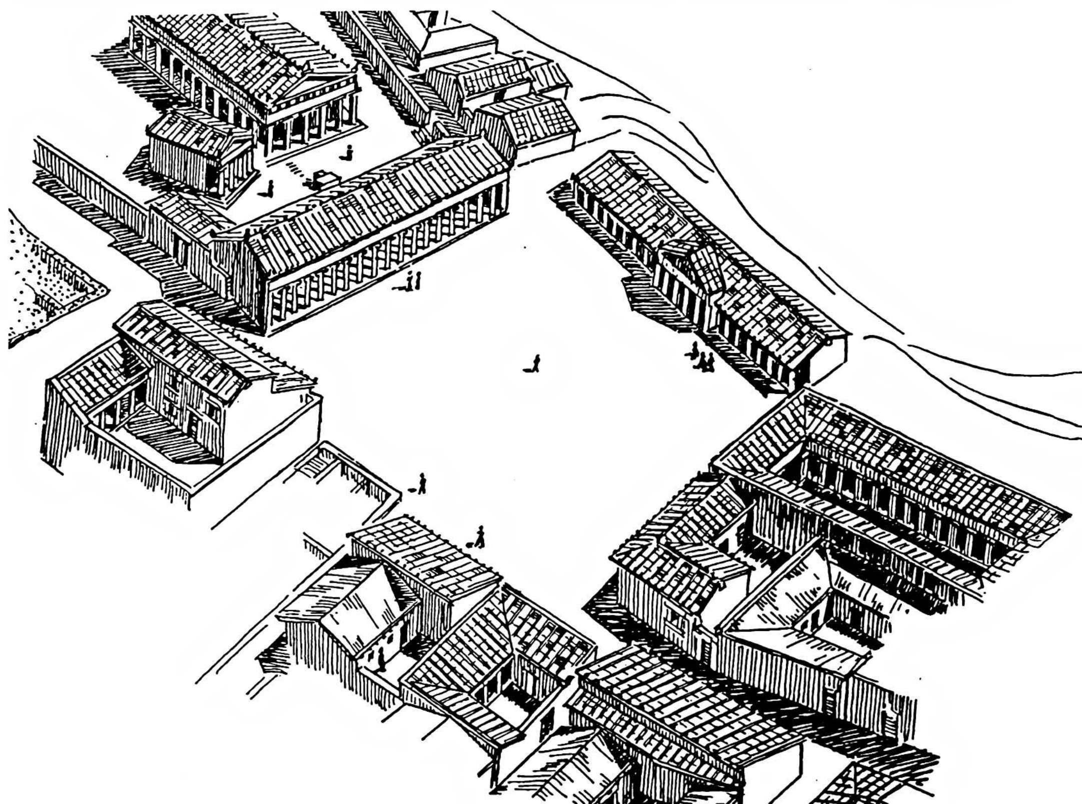

Комплекс центрального теменосу і агори в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

бік виходили гімнасій та будинок магістратур. Західний бік утворювався житловим будинком, кількома крамницями та будівлею суду. З півночі на агору відкривалася велика стоя, що відокремлювала агору від теменосу, де розміщувалися храми Зевса та Аполлона Дельфінія, олтарі, скарбниця, майстерня коропласта.

Рівень благоустрою був звичайним для грецьких міст. Вулиці переважно мали тверде покриття з керамічного бою або щебінки. Під вимостками нерідко прокладалися каналізаційні канали, робилися поглинальні колодязі. Схили міст терасувалися. Водопостачання відбувалося за допомогою каптажів водних джерел, колодязів, цистерн. Сміття вивозилося за межі міста. Існували спеціальні службові особи — астиноми, до обов'язків яких входив нагляд за міським господарством.

Значний розвиток в елліністичний час отримало оборонне будівництво, яке активно велось у всіх міських центрах, а приблизно з кінця IV ст. до н. е. — і на ряді сільських поселень та садиб Херсонеської округи та Боспорського царства. З кінця III ст. до н. е. на Фанталівському півострові на Боспорі з'являються справжні фортеці. В ольвійській сільській окрузі цього часу укріплені поселення відсутні. Оборонна система звичайно робилася одинарною (Ольвія, Керкінітіда, Херсонес, малі міста Боспору та ін.) або подвійною (Пантікапей, Тіра), Мірмекій (Німфей). Захисні лінії

складалися із стін та круглих або прямокутних у плані веж. Місто звичайно мало не менше двох брам, що фланкувалися вежами, та вилазні хвіртки. Товщина стін коливалася в межах 3—6,5 м. Вони звичайно робилися з каменю. Залишки оборонних споруд відкриті в усіх північнопричорноморських містах. Серед найбільш значних міст найкраще збереглися та досліджені захисні споруди Херсонеса і частково Ольвії та Пантікапея [13].

Крім того, велося велике за обсягами будівництво споруд громадського, торговельного, адміністративного та культового призначення. Розкопками відкриті залишки стін стої, суду, імовірно, гімнасія, будинку магістратів, крамниць (Ольвія), монетного двору (Херсонес), храмів (Ольвія, Пантікапей, Фанагорія, Кепи, Херсонес). З них піддаються реконструкції планування та деякі об'єми лише стої, торговельні ряди та храми. Усі вони мали форми, типові для подібних споруд у самій Греції. Найповніше досліджені та реконструйовані храми [14].

У Північному Причорномор'ї для елліністичного часу поки що невідомі великі за розмірами храми. Розміри прямокутних у плані храмів коливалися в межах 7,5—9,3 × 10,0—15,3 м. За планувальним типом це були антові або перистильні будівлі з двоколонним (антові) або чотириколонним портиком по головному фасаду, які принципово нічим не відрізнялися від аналогічних споруд у середземноморських грецьких містах. Майже єдиною особливістю північнопричорноморської архітектури була поява тут п'ятиколонного храму, однак про це свідчать лише посередні дані — ливарні форми для виготовлення підвісок у вигляді п'ятиколонних фасадів (Ольвія) та поховальна стела із зображенням п'ятиколонного фасаду (Боспор). Крім того, не виключено, що ці побіжні дані стосуються однієї й тієї самої пам'ятки, що мала панеллінське значення. В останньому випадку це міг бути, найімовірніше, храм на острові Левка.

Північна брама в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

Крім перелічених типів прямокутних у плані храмів у Північному Причорномор'ї в елліністичний час набули поширення толосові споруди, залишки яких in situ знайдено в Керкінітіді, на Тамані, в

[13] *Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического // ХСб. — 1926. — Ч. 1. — Вып. 1; 1927. — Ч. 2. — Вып. 2; 1959. — Ч. 3. — Вып. 3; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 87; *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Комплекс Западных ворот Ольвии // АДСП. — К., 1988; *Толстиков В. П.* О системе обороны акрополя Пантикапея // СГМИИ. — 1984.

[14] *Пичикян И. Р.* Малая Азия...; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 111.

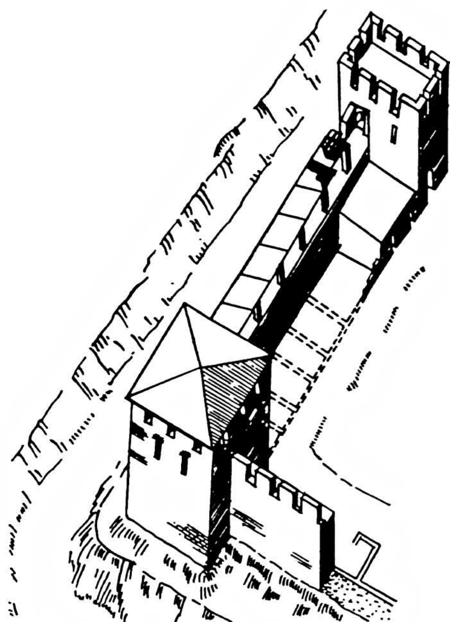

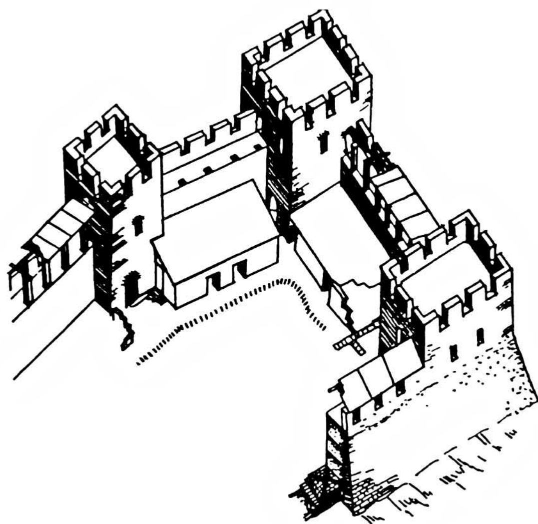

Фортеці Фанталівського півострова на Боспорі (реконструкція В. П. Толстікова).

Фанагорії та Гермонасі. Існував, можливо, круглий у плані храм і в Ольвії, про що може свідчити знахідка плити антаблемента з увігнутим у плані фасадом.

У храмах та досить значних ордерних спорудах колонади робилися переважно у доричному, рідше іонічному (аттичний варіант) ордерах. Досить численні ордерні деталі, головним чином місцевого виробництва (бази, барабани фустів, капітелі, частини антаблементів), знайдені під час розкопок, дають підстави для висновку про те, що вони мало чим відрізнялися від середземноморських. Відміни зумовлювалися переважно особливостями матеріалу, з якого робилися деталі — досить крихкого вапняку. Мармур застосовувався рідко, а деталі з нього вивозились у Північне Причорномор'я в готовому вигляді.

Стіни храмів та інших ордерних споруд робилися з вапняку, укладеному на глиняному розчині. Фундаменти були кам'яні або у вигляді шарових підвалин (Ольвія) — конструкції з прошарків землі з попелом та чистої глини. (Як вже зазначалося, ця конструкція виникла в античних містах Північного Причорномор'я.) Дах вкривався черепицею переважно коринфського типу. Кути фронтону прикрашалися акротеріями. Фасади храмів іонічного ордера прикрашалися рельєфами у вигляді геометричних плетінок, меандрів, кіматіїв тощо, іноді рослинною орнаментикою та ін.

Дуже поширеною категорією споруд були олтарі: від невеличких кубічної або призменної форми із найпростішими, у вигляді полиці або кіматія, карнизиками — такі звичайно розміщувалися у приміщеннях або на подвір'ях житлових будинків, до досить значних (розмірами у плані кілька квадратних метрів) на теменосах. Найбільш значні олтарі відкриті на теменосах Ольвії та у Херсонесі, зокрема олтар Пасіада.

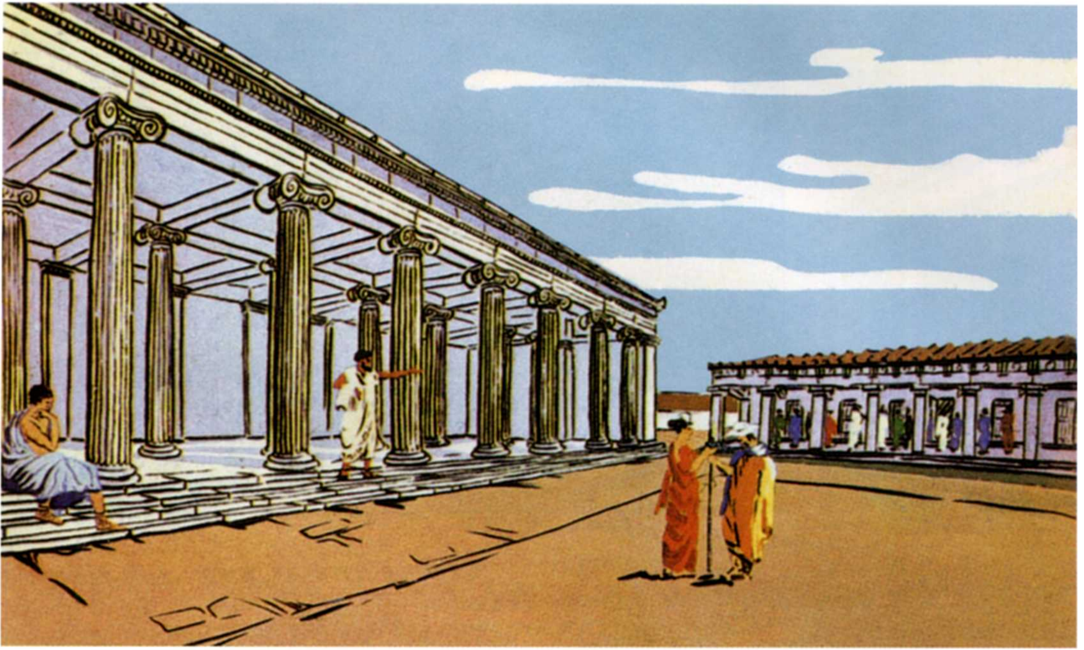

Велика стоя агори в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

Крім храмів та олтарів на теменосах влаштовувалися також пропілеї, скарбниці й інколи майстерні з виробництва культових предметів, теракот тощо. Крім теменосів Ольвії та Німфея, одним з таких ансамблів релігійно-культового призначення був комплекс Таманського толоса. Він складався із трапецієподібного перистильного (тобто оточеного з усіх боків колонадами) подвір'я, по периметру якого розташувалися криті приміщення, а ближче до центру — толосоподібний храм [15].

Проте основну забудову в містах становили житлові квартали. Залишки жител розкопано практично у всіх античних містах та поселеннях, завдяки чому вони найкраще досліджені [16]. Елліністичний етап — це час найвищого розквіту архітектури й будівництва античних жител у Північному Причорномор'ї.

Усі типи будинків античних північнопричорноморських міст відповідали основним характеристикам грецького житла: наявність внутрішнього подвір'я; розміщення критих приміщень навколо двору з одного, двох, трьох або чотирьох боків, південна орієнтація житлових кімнат. Певна річ, інколи існували й відхилення внаслідок господарських потреб або умов забудови кварталу — розміру та концентрації ділянки під забудову. Житлова частина будинку могла поділятися на чоловічу (андрон) та жіночу (гінекей). Будинки звичайно були одноповерховими, нерідко із житловими підвалами, якщо вони мали другі поверхи.

Більша частина будинків була безордерною, типової грецької схеми, ма-

[15] *Сокольский Н. И.* Таманский толос и резиденция Хрисалиска. — Москва, 1976; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 133 и сл.

[16] *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома...; *Кутайсов В. А.* Античный город Керкинитида. — К., 1990.

Галькова вимостка підлоги в андроні херсонеського житлового будинку.

лої (100—200 м²) та великої (200—400 м²) площі. Ордерні будинки відомі двох типів: пастадного та перистильного. У колонадах цих будинків використовувалися доричний, аттичний та його варіант — малоазійський ордери. Головним планувальним принципом міських жител був рівнозначно-паралельний. Андрони будинків іноді мали викладені з різнокольорової гальки на цем'янковому розчині підлоги (Ольвія, Херсонес) із орнаментальними геометричними або жанровими зображеннями. Зокрема, таку мозаїку із сценою вмивання двох жінок знайдено в Херсонесі [17]. Стіни приміщень розписувалися в структурному та, пізніше, квітковому стилях у техніці фрески або енкаустики. Стіни звичайно зводилися з сирцевої цегли на кам'яних цоколях, іноді повністю з каменю. Найпоширенішою була одно-дворядна постелиста кладка. Фундаменти здебільшого кам'яні або у вигляді шарових підвалин (Ольвія). Покрівлі найчастіше з саману, рідше — з черепиці коринфського чи лаконського типів. Найкраще досліджені міські будинки Ольвії, Керкінітіди, Херсонеса.

Серед сільських жител вирізняються садиби — індивідуальні та так звані колективні будинки звичайних міських типів, що блокувалися в квартали, окремо розміщені будинки та будинки вежового типу. Найбільш повно садиби та будинки вежового типу, які нерідко входили до складу садиб, досліджені у Західному Криму [18]. Характерною особливістю садиб обох типів була наявність розвиненого господарства. Колективні садиби складалися з великого двору (близько 600 м²), який по периметру був оточений однотипними приміщеннями або їх групами. Індивідуальні садиби мали крім значної кількості господарських приміщень та виноробень чітко виражені житлові блоки, переважно у ви-

---

[17] *Белов Г. Д.* Эллинистическая мозаика Херсонеса // МИА. — 1953. — № 34, с. 279— 295.

[18] *Стржелецкий С. Ф.* Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму. — Симферополь, 1961; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Ленинград, 1978; *Кругликова И. Т.* Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклейского полуострова // ПАК. — 1986, с. 168—175.

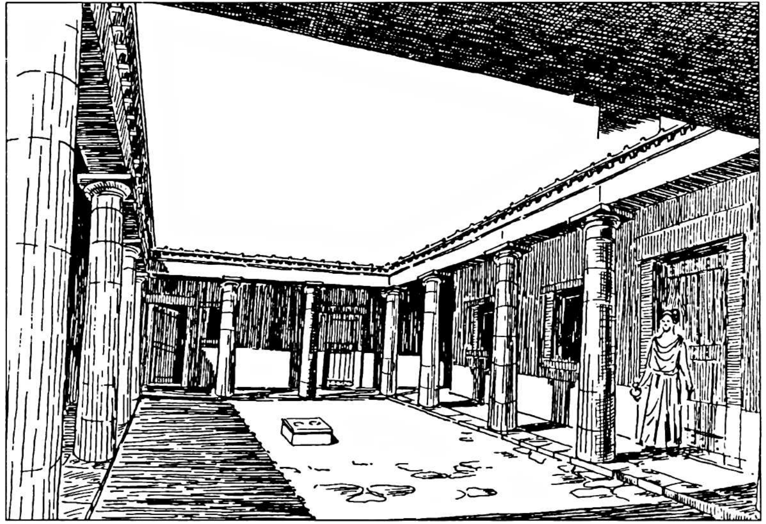

Внутрішнє подвір'я багатого житлового будинку в Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

гляді вежових будинків, де мешкав сам господар або його управитель.

Завершуючи огляд житлових будинків, необхідно сказати про їх відміни від житлових будівель Середземномор'я, що обумовлювалося особливостями існування в північнопричорноморському реґіоні. Насамперед це більша, ніж у Середземномор'ї, площа подвір'їв; наявність житлових підвалів і навіть цілих поверхів; вироблення нетипових для Греції господарсько- або виробничо-житлових планувальних типів; відсутність багатих садиб типу villa urbana; скромніший декор.

Значний розвиток у цей час отримали поховальні споруди, які у великій кількості відкриті на некрополях майже усіх античних північнопричорноморських міст. В Ольвії за елліністичного часу набувають поширення земляні склепи, кам'яні ящики та склепи з двосхилими перекриттями або напівциліндричним склепінням [19]; у Херсонесі з II ст. до н. е. — вирубані у скелі однокамерні склепи з нішами-лежанками [20]. Особливий інтерес становлять різноманітні склепи Боспору. Значна їх кількість була розписана фресками [21].

У найбільш розвиненому вигляді поховальний комплекс складався з підземної частини — дромосу (вхідного коридору), вхідної та поховальної камер та наземної — земляного насипу, оточеного крепідою — кам'яною стіною, що запобігала розповзанню насипу. Як завершувалися насипи, ми не знаємо, але за аналогією з безкурганними некрополями, можна припустити, що на курганах могли стояти вівтарі, екседри, антропоморфні зображення, стели або урни. Як вже зазначалося, власне склепи, вхідні камери, а іноді й дромоси склепів Боспору мали уступчасті склепіння. З IV ст. до н. е. тут з'являються напівциліндричні та коробові склепіння, які набувають поширення в пізньоелліністичний час. Найвизначнішими пам'ятками з точки зору монументальності та досконалості конструкцій є Золо-

[19] *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.

[20] *Зубарь В. М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. — К., 1982.

[21] *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. — Москва, 1913. — Т. 2; 1914. — Т. 1.

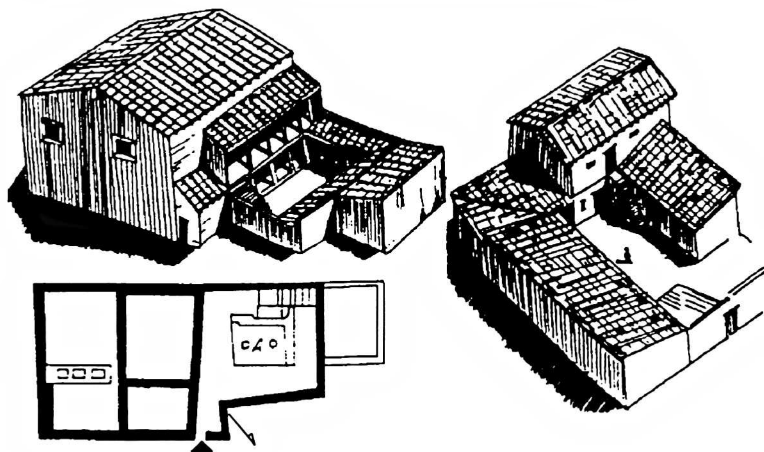

Античні житла (реконструкція С. Д. Крижицького).

тий, Царський та Мелек-Чесменський кургани із уступчастим або так званим несправжнім склепінням поховальних камер та дромосів [22]. Подібні споруди досягають найвищого рівня досконалості виконання конструкцій близько 40—30-х років IV ст. до н. е.

Особливий інтерес завдяки добрій збереженості становлять розписи поховальних камер боспорських склепів. Вони дають повне уявлення про розписи стін не лише склепів, а й наземних споруд, у тому числі житлових будинків. У розписах домінував щонайменше до II ст. до н. е. так званий структурний стиль, який імітував структуру кам'яної кладки стіни. Залишки тинку житлових будинків із розписом у структурному стилі знайдені, зокрема, в Ольвії, Пантікапеї, Фанагорії. З кінця II ст. до н. е. над структурним розписом нижніх частин стін і склепів починають розміщувати сюжетні сцени. Наприклад, сцена бою пігмеїв з лелеками в склепі Анфестерія, розташованого на схилі Мітрідатового пагорба у Пантікапеї. У наземних спорудах, зокрема святилищах, сюжетні розписи з'являються раніше. Варто згадати розпис III ст. до н. е. у Німфейському святилищі, на одній із стін якого були зображення вітрильних кораблів, тварин, людей, сцен полювання [23]. Починаючи з I ст. до н. е. з'являються елементи нового стилю, так званого квіткового.

В елліністичний час у монументальному живописі використовується майже уся палітра основних кольорів, за винятком зеленого. Усі ці розписи за своїм стилем наслідували грецькі, у тому числі малоазійські традиції елліністичного та більш раннього часів. Проте в їх сюжетах крім грецької типової міфологічної та обрядової тематики починають поступово з'являтися сюжети з життя племен оточуючого світу. Зокрема, дуже цікавим є розпис із склепу Анфестерія (Пантікапей) I ст. до н. е., де окрім згаданої вище сцени бою пігмеїв з лелеками у люнетці зображені юрба, вершники, служники, горит, що висить на гілці дерева. Найяскравіше тенденція до зображення сцен з оточуючого життя виявилася тільки у перші століття нової ери.

---

[22] *Гайдукевич В. Ф.* Боспорские города. Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат. — Ленинград, с. 6—54; ОАК за 1859 г., с. 21—25.

[23] *Грач Н. Л.* Открытие нового исторического источника в Нимфее // ВДИ. — 1984. — № 1, с. 81—88.

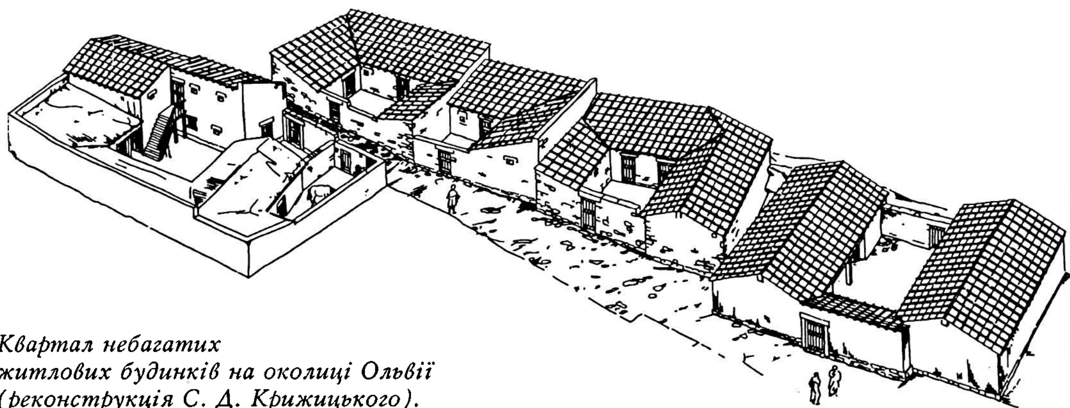

Квартал небагатих житлових будинків на околиці Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

Як бачимо, найвищий розквіт архітектурно-будівельної діяльності у північнопричорноморських містах припадає переважно на кінець IV—III ст. до н. е., після чого настає поступовий занепад, який триває майже до I ст. н. е., коли північнопричорноморські міста підпадають під сферу впливу Давнього Риму.

Архітектура греко-римського періоду. В цьому періоді між окремими етапами розвитку архітектури не простежуються значні відмінності, як це було у попередньому. Проте це може бути наслідком меншої фактологічної бази стосовно перших століть нової ери.

На першому етапі (друга половина I ст. до н. е. — I ст. н. е.) будівельна діяльність активізується: з'являються нові поселення, відбудовуються та перебудовуються старі центри (Танаїс, Ольвія), зводяться нові споруди культового та громадського призначення, фортечні споруди, а також житлові будинки. На другому етапі (II — перша половина III ст. н. е.) спостерігається найвищий для перших сторіч нової ери розквіт будівельної діяльності; на третьому (від середини III по 70-ті роки IV ст. н. е.) — будівництво поступово занепадає. Після 70-х років будівництво продовжується лише у Херсонесі та нижньому місті Пантікапея, але вже під сильним візантійським впливом.

У галузі містобудування новою важливою особливістю у перші сторіччя нової ери стало будівництво цитаделей у старих містах (Херсонес, Ольвія, Тіра). Судячи з Ольвії, міста мали господарські передмістя, де безсистемно розміщувалися складські будівлі, винобні, гончарні печі, загони для худоби тощо [24]. Частина старих міст продовжує активно розвиватися і надалі (наприклад, Пантікапей, площа якого у перші століття сягає 100 га [25]; зросла й територія Херсонеса). Інші поступово занепадають (Калос Лімен, Керкінітіда), зменшується територія Ольвії. Однак у цей час виникають і нові укріплені городища на хорі Ольвії, на Боспорі — фортеці, зокрема Ілурат. Будуються укріплення в Хараксі. Виникають структури на зразок римського військового табору (Дідова Хата в районі Ольвії [26]).

У цілому північнопричорноморські міста, імовірно, мали більш провінцій-

[24] *Крыжицкий С. Д.* Ольвия, 1985, с. 137.

[25] *Блаватский В. Д.* Материалы по истории Пантикапея. План города // МИА. — 1951. — № 19, с. 34.

[26] *Буйских С. Б.* Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991, с. 67, 68.

ний вигляд, ніж раніше. У нас відсутні дані щодо існування тут форумів і терм, подібних термам Діоклетіана, багатоповерхових житлових інсул та атріумно-перистильних будинків, садиб типу villa urbana, великих храмів та мавзолеїв, типових для римської архітектури. Незрівнянно нижчим є також рівень благоустрою міст.

Серед сільських поселень виділяються такі основні типи: укріплені стінами та ровами сховища без постійної забудови; укріплені за периметром поселення із нерегулярною забудовою міського типу; невеликі садиби із захисними вежами та регулярною забудовою; нарешті, згадані вище фортеці, укріплені за периметром стінами та вежами, прямокутні у плані або багатокутні (Фанталівський півострів на Боспорі).

Перші сторіччя нової ери стали часом розквіту будівництва оборонних споруд як у містах, так і поселеннях. Як і раніше, в основі залишалася система стін і веж, що іноді доповнювалася побудовою периболи та протейхізми (Херсонес) або звичайного рову з напольного боку (Ольвія, Танаїс). Принципово новою стала поява наприкінці елліністичного часу великих казематованих веж для розміщення кидальних пристроїв (Ольвія, Пантікапей, Мірмекій). Зростає товщина стін, яка іноді сягає понад 6 м (Ілурат). При будівництві проходів (хвірток та брам) у фортечних спорудах застосовувалися клінчасті арки та напівциліндричні склепіння, про що свідчать як залишки таких конструкцій у натурі (Херсонес, Ольвія), так і зображення на боспорських монетах Савромата I та Рискупорида II. Цікаві результати отримані при вивченні будівництва оборонних споруд на поселеннях Ольвійської хори та Фанталівського півострова, що становили певну стратегічну захисну систему [27].

Архітектуру споруд громадського та адміністративного призначення досліджено вкрай недостатньо, хоча, судячи з написів, їх наявність (капітолій та пінакотека у Пантікапеї, гімнасій, портик, екседра та стратегіон в Ольвії та ін.) сумнівів не викликає. У Херсонесі існував театр, який у перші сторіччя нової ери було перебудовано. Проте за своїм архітектурно-просторовим типом він наслідував традиції грецьких, а не римських театрів.

Новою категорією споруд, пов'язаною із римською традицією у Північному Причорномор'ї, стали терми, відкриті у Херсонесі, Хараксі та Пантікапеї. Однак своїми розмірами, кількістю приміщень, багатством та пишністю декору вони не йшли в жодне порівняння з величними термами Римської імперії.

Відомості про архітектуру культових споруд маємо як з епіграфіки, так і за знахідками архітектурних деталей. Зокрема, у написах згадуються храми, присвячені Зевсу, Ахіллу, Аполлону Простату, Матері богів; святилища — Зевса, Серапіса, Ізіди, Асклепія, Гігієї, Посейдона в Ольвії, Афродіти та богині Діви у Херсонесі, Ареса в Пантікапеї тощо.

За розмірами і типами храми перших сторіч нової ери майже нічим не відрізнялися від більш ранніх. Відміна полягала переважно у використанні поряд з іонічним та дорійським ордерами коринфського. За архітектурними деталями реконструйовано чотири храми: Афродіти у Херсонесі, царю Аспургу та чотириколонного простилю іонійського ордера з фризом у вигляді масок у Пантікапеї, коринфського ордера у Горгіппії. Проте в них більш-менш обґрунтовано реконструюються лише самі ордери [28].

---

[27] *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989, с. 155.

[28] *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 189.

Стосовно храму Аспурга зазначимо, що архітрав з написом, на основі якого запропоновано реконструкцію, взагалі не міг належати храму.

Отже, в архітектурі ордерних споруд у перші сторіччя нової ери виявилися три стильові напрями: продовження еліністичних традицій, розвиток тенденцій римської школи, що проявилося в систематизації та стриманості обрисів архітектурних деталей [29], певна варваризація форм.

Найкраще досліджені житлові будинки античних міст Північного Причорномор'я. Якихось значних принципових змін стосовно попереднього періоду не виявлено: відсутні багатоповерхові інсули; невідомі поки що й атріумні або атріумно-перистильні будинки, подібні до помпейських або геркуланумських. Немає підстав також вважати, що зросла диференціація за розмірами будинків та багатством їх декору. Не застосовувалися й римські типи кладок — так званий римський бетон та вапняковий розчин. Досить обмежено використовувалася випалена цегла. Більш того, у конструкціях будинків простежуються спрощення та деградація. Житла продовжують плануватися за схемами попередніх часів, але "чистота" цих прийомів загалом погіршується (наприклад, післяготський будинок у Тірі [30]), збільшується питома вага господарсько-житлових будинків ("пекарня" в Ольвії; будинок винороба у Херсонесі; будинок із зерносушаркою на Козирському поселенні біля Ольвії та ін.). Разом з тим поширилися однокамерні житлові будинки, які не мали внутрішнього подвір'я, а на поселеннях — будинки послідовно-ієрархічного планування. У міських будинках продовжували будувати житлові підвали, а інколи й цілі підвальні поверхи, як, наприклад, в ольвійській цитаделі. У цілому римський вплив у будівництві жител виявився лише в елементах розпису, використанні мармурових облицювальних плиток, у появі схематизованого тосканського ордера, а також коринфського варіанта аттичного ордера малих форм. Знахідки капітелей та баз невеликого розміру вказують на їх використання в інтер'єрах будинків, отже, посередньо свідчать про більшу декоративну пишність інтер'єрів окремих кімнат, ніж це було раніше.

Найкраще досліджені будинки Ілурата (Боспор) та Козирського городища біля Ольвії. Будинки Ілурата мали чітку, здебільшого прямокутну розбивку на місцевості. Це безордерні будинки типової схеми як малої, так і великої площі (70—400 м^2), які іноді мали й другі поверхи. Площа подвір'я становила 14—37 % загальної. Більш різноманітні за своїм плануванням житла Козирки, де відкрито будинки із використанням послідовно-ієрархічного принципу планування, а також криволінійні у плані. Заслуговує на увагу декор одного житлового приміщення та хатнього святилища козирських жител, який досить надійно можна реконструювати завдяки великій кількості знахідок розписного тинку та рельєфних карнизів. Декоративне рішення стіни було таким: на кам'яному цоколі, вкритому тинком, пофарбованим у чорний колір, з боку випаленої цегли нанесено широку лінію, пофарбовану у темно-вишневий колір; вище — поліхромний розпис у квітковому стилі. Стіна увінчувалася рельєфним карнизом, який у другому будівельному періоді вкрито рельєфними гірляндами з виноградного листя, пофарбованого у зелений колір, та гро-

[29] *Пичикян И. Р.* Малая Азия..., с. 106.

[30] *Крижицький С. Д., Клейман І. Б.* Житловий будинок і укріплення Тіри перших сторіч нашої ери // Археологія. — 1978. — № 25.

нами винограду рожевого кольору [31]. Карнизи другого періоду мають аналогії у Пантікапеї.

У цей період не зазнали принципових змін і поховальні споруди. Поряд із звичайними, так званими ґрунтовими могильниками, зводяться курганні. Проте таких монументальних споруд, як Золотий або Царський кургани на Боспорі, вже не зводилося. Замість склепів з уступчастим склепінням поширюються споруди із напівциліндричним склепінням. Як і раніше, склепи складалися з дромосу, поховальної камери та нерідко передпокою перед нею. Ретельність їх виконання досить висока. Такі комплекси відомі на Боспорі, в Ольвії, Тірі. Найцікавіші з них відкриті в Ольвії: склепи Євресібія та Арети і "Зевсового" кургану II ст. н. е. Курганні насипи, що знаходилися над ними, були оточені кам'яними крепідами. У Херсонесі в цей час будуються пристінні склепи (біля фортечного муру) та витесані у скелі. Останній вид склепів був поширений і на Боспорі, де, зокрема, в одному із склепів Німфея по кутах поховальної камери були вирізьблені горельєфи із зображенням погруддя Пана, Силена, Афіни.

Найцікавішими є розписи стін боспорських склепів, що продовжували традиції попередніх часів. У розписах, починаючи з I ст. н. е., набув великого поширення квітковий, а з II ст. й інкрустаційний стилі, які нерідко поєднувалися в одному й тому самому склепі. Принциповою відміною квіткового стилю від структурного, крім зображення квітів та гірлянд, було розписування стін і склепінь. Найтиповішими пам'ятками квіткового стилю є склепи Деметри та Сорака у Керчі, а інкрустаційного — склепи, відкриті там же у 1875 та 1890 рр. [32] Ордерне рішення площини стін в інкрустаційному стилі дає підстави вважати, що подібний вигляд мали й розписи стін парадних приміщень житлових будинків із використанням форм іонічного ордера. Усім боспорським зображенням бракувало ілюзорності, перспективи та вишуканості, характерних для римських розписів. Різнилися вони й сюжетно, а також умовністю зображення, зокрема рослинного декору. Тобто є всі підстави вважати, що ці розписи виконувалися боспорськими майстрами, які наслідували традиції монументального живопису попередніх часів. У зв'язку з цим зазначимо реалістичність зображень у монументальному живописі. Це сцена потойбічної трапези у склепі Сорака, сцена бою у Стасівському склепі та ін. Особливо цікаві зразки розпису на стінах кам'яного саркофага з Керчі I ст. н. е., де зображені майстерня художника, група з трьох музик, юнак, танок пігмеїв та ін. Римські впливи виявлялися переважно у появі інкрустаційного стилю.

У перші сторіччя нової ери набуває значного розвитку будівництво споруд спеціального призначення — гончарних печей, рибозасолювальних комплексів, виноробень. Вони мали усталені форми і виконувалися на досить високому конструктивно-технічному рівні з використанням не тільки вапнякових, а й вапняково-цем'янкових розчинів, випаленої цегли, гончарних димарів тощо. Однак у Північному Причорномор'ї невідомі такі типові для Риму споруди, як штучні бруківки доріг, акведуки, мости, масштабні каналізаційні системи тощо.

[31] *Бураков А. В.* Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища // КАМ. — Москва, 1966; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура..., с. 203.

[32] *Ростовцев М. И.* Декоративная живопись..., с. 199—266; 1913. — Табл. 54, 55.

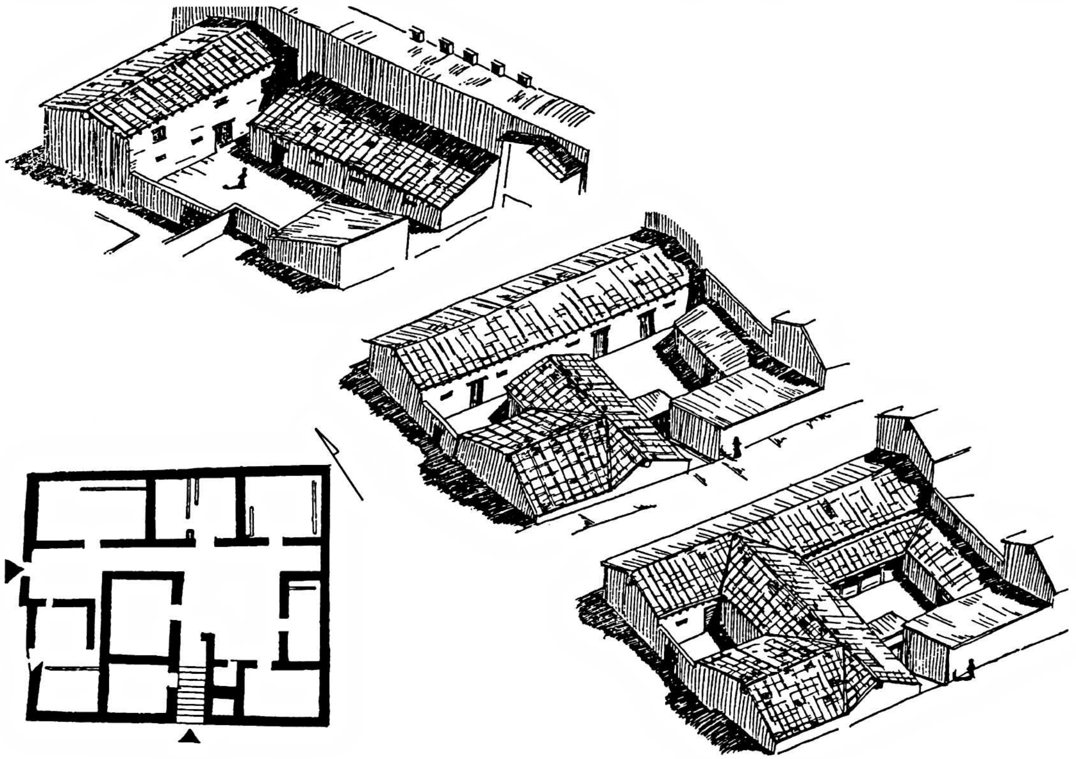

Будинки Ілурата (реконструкція С. Д. Крижицького).

Таким чином, архітектура античних північнопричорноморських держав у цей період базувалася переважно на надбаннях еллінської архітектури попередніх часів. Вплив провінційно-римських традицій був загалом незначним і виявився в другорядних особливостях античної північнопричорноморської архітектури. Тому останню не можна вважати одним із провінційних варіантів римської школи. Це було досить яскравим і самобутнім явищем, що сформувалося на ґрунті місцевої грецької архітектурної традиції.

Поряд з місцевою еллінською традицією у Північному Причорномор'ї приблизно з IV ст. до н. е. виникає і починає розвиватися змішаний греко-варварський стиль. Суть його полягає у варваризації місцевих античних традицій, пристосуванні їх для потреб і умов життя місцевих племен. Греко-варварська традиція пов'язувалася переважно із скіфськими, а у перші сторіччя нової ери — із сарматськими, а потім черняхівськими племенами. У першому періоді найвиразніше вона виявилася на нижньодніпровських городищах, у Неаполі Скіфському та у Західному Криму — Керкінітіді, Калос Лімені, Чайкінському та Донузлавському поселеннях. Для перших століть нової ери, крім перелічених вище центрів, відомі такі черняхівські поселення, як Золота Балка на Нижньому Дніпрі, Семенівка в Південно-Східному Криму, в районі Ольвії.

Греко-варварська традиція виявилася в містобудуванні, оборонній архітек-

турі, конструкціях та декорі, але особливо яскраво — у домобудівництві.

Щодо містобудівництва, то йдеться насамперед про виникнення на деяких поселеннях квартальної забудови, тобто вуличної мережі (Чайкінське поселення, Золота Балка, Семенівка тощо). Про античний вплив свідчить сам факт появи квартальної забудови, але їй притаманні варварські риси — криволінійність, нечіткість у розбивці окремих кварталів навіть при наближенні до регулярної прямокутної системи. В останньому випадку найяскравішою пам'яткою є Золотобалківське поселення [33]. Його квартали, площею 800—900 $м^2$, були своєрідними садибами, оточеними за периметром стінами, впритул до яких розташовувалися криті приміщення. Центром такого кварталу був великий двір, у якому могли розташовуватися додаткові житла. Криті приміщення не складали якогось єдиного поліфункціонального комплексу, а являли собою, імовірно, однакові за призначенням житлові осередки.

В оборонній архітектурі античний вплив виявився в появі регулярних захисних ліній у вигляді кам'яних куртин та веж (Неаполь [34]), або, можливо, тільки куртин (Золота Балка), у розширенні куртин донизу (Неаполь Скіфський) — антитаранного прийому. Варваризацію античних прийомів простежено, зокрема, у Неаполі Скіфському — відсутність зв'язку веж, що фланкували центральну міську браму з містом, застосування в куртинах іррегулярної системи кам'яної кладки з необробленого каменю, примітивізація складної дворядної орфостатної системи кладки у "мавзолеї" Неаполя Скіфського тощо.

Стосовно конструкцій та декору антична традиція відбилася в появі на скіфських пам'ятках іноді сирцевої цегли, використанні тесаного прямокутного каміння, особливо у найвідповідальніших місцях — кутах стін та для облямування двірних одвірків, у застосуванні розписів стін [35] і, нарешті, у будівництві примітивних портиків, про що може свідчити аналіз так званої портикової споруди, а також мегаронів у Неаполі Скіфському. Найяскравіше антична традиція виявилася, як вже зазначалося, в домобудівництві. Насамперед це планування будинків Чайкінського поселення другої половини II ст. до н. е. — I ст. н. е. [36]

Цікава група пам'яток греко-варварської традиції відома у Нижньому Подніпров'ї: городища Знаменське, Гаврилівське, Козацьке — де змішування античної і варварської традицій простежується насамперед у прийомах будівельної техніки. Натомість житлові будинки I—II ст. н. е. Золотобалківського поселення за типологією та конструкціями слід пов'язувати з варварською традицією — античний вплив тут виявився, головним чином, у відносно високому ступені організації планування поселення, чіткості та регулярності розбивки кварталів та окремих будинків.

Найцікавішим поселенням із змішаними домобудівними традиціями є поселення II—III ст. біля с. Семенівка у Північно-Східному Криму. Основним типом житла тут був безордерний, однокамерний у плані, з внутрішнім подвір'ям двоповерховий будинок. Най-

[33] *Вязьмітіна М. І.* Золота Балка. — К., 1962, с. 31—106, рис. *2, 8*.

[34] *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979, с. 35.

[35] *Яценко И. В.* Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском // СА. — 1960. — № 4.

[36] *Яценко И. В.* Исследование сооружений скифского периода на городище "Чайка" в Евпатории (1964—1967 гг.) // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 124; *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома..., с. 137, 138.

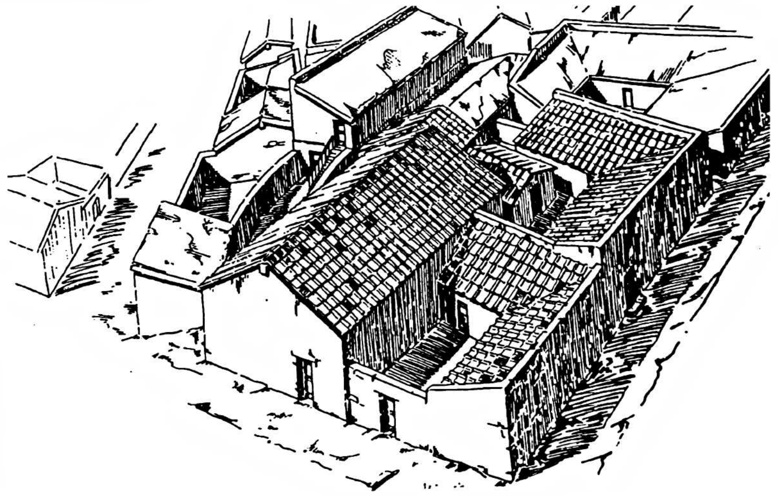

Будинки Козирського городища поблизу Ольвії (реконструкція С. Д. Крижицького).

більш поширеним був послідовно-ієрархічний принцип планування. Нижній поверх — господарське приміщення, верхній — житлове. Виділення чітких кварталів з однотипними будинками, більш-менш прямокутна розбивка на місцевості, двоповерховість, дотримання південної орієнтації критих приміщень — все це є наслідок античних традицій. На противагу цьому основа планування будинків, що наближається до класичного мегаронного типу, за своїм походженням є варварською. До останніх належать і криволінійна конфігурація частини мурів, нечіткість їх сполучень, низька якість іррегулярних кладок, відсутність тинку та черепиці.

Нарешті, одним із найцікавіших явищ у греко-варварській традиції є житла мегаронного типу, відкриті на ряді поселень, зокрема, у скіфських шарах Калос Лімена та у Неаполі Скіфському. Мегарони, які за планувальним типом близькі до прямокутних античних антових храмів, призначалися для проживання в них досить широкого соціального спектра мешканців, починаючи з правителів. Антична традиція виявилася в прямокутній розбивці на місцевості, застосуванні сирцево-кам'яних конструкцій, іноді розписів, нарешті, у використанні черепиці та єгипетського футу.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що про більш-менш чітке виділення змішаної греко-варварської традиції можна говорити, починаючи лише з IV ст. до н. е. Загальний напрям розвитку йшов спочатку в аспекті еллінізації та типізації засобів. Головним виявом, в якому втілилася неантична типологічна основа, стало розповсюдження будинків із внутрішніми подвір'ями (антична традиція), але з послідовно-ієрархічним принципом планування. Грецький вплив виявився переважно у культурі будівництва — чіткій прямокутній розбивці, окремих засобах будівельної техніки, посиленні принципів регулярності, використанні елементів містобудівної науки, зменшенні питомої ваги (або взагалі зникненні) криволінійних у плані будівель.

7.2. Побут

Побут мешканців античних держав Північного Причорномор'я в усі періоди їх історії в цілому залишався грецьким. Лише в перші століття нової ери простежується вплив культури Римської імперії. Він здійснювався як через східні, так і через західні провінції. Посилюється в цей час і вплив варварського оточення, яке стає активнішим, зростає кількість негрецького населення в античних містах, а ще більше — на поселеннях сільської округи.

Ми не маємо жодних образотворчих джерел, завдяки яким могли б уявити давньогрецькі або римські інтер'єри у всій їх повноті. У розписах, мозаїках або скульптурах фігурують лише деталі обстановки. Тому відтворення інтер'єру античного часу за наявними даними не може бути вичерпним. Підкреслимо, що інтер'єр за тих часів розглядався, як щось повністю підпорядковане призначенню та пропорціям архітектури. Основні риси античного інтер'єру — це спільність принципів дизайну та декорування, які залишалися практично незмінними з V ст. до н. е. по III—IV ст. н. е., а також тісний зв'язок основних складових декораційної схеми із повсякденним життям та особливо релігією. Божества зображувалися на світильниках, туалетних приналежностях, посуді, а також підлогах, стінах та стелях.

Інтер'єр житла. Першими житлами грецьких переселенців були однокамерні, рідше двокамерні напівземлянки та землянки з глинобитними підлогами. Спускалися в ці житла приставними дерев'яними драбинами, рідше східцями. Інколи в них трапляються вирізьблені у грунті так звані столики, лежанки уздовж стін та ніші в стінах. Лежанки, обмазані глиною та вкриті морською травою, соломою або ковдрою, використовувались як ліжка та стільці. У нішах зберігали домашнє начиння, теракоти, світильники тощо [1].

Друга стадія розвитку античних житлових будинків Північного Причорномор'я — наземні сирцево-кам'яні та кам'яні багатокамерні будинки, переважно звичайних грецьких типів із внутрішнім подвір'ям. Двері, віконні рами та ставні, внутрішні перекриття робилися переважно з місцевих порід дерева. При цьому широко використовувалися залізні цвяхи та дужки, значну кількість яких знаходять при розкопках особливо шарів перших століть до нашої ери. Зсередини двері могли замикатися на гачки та засуви, іззовні — на навісні залізні або бронзові замки. У перші століття нової ери поширюється звичай опечатувати двері за допомогою пернів-печаток. Залишки металевих дверей римського часу відомі на городищі Батарейка II та на поселенні біля с. Семенівка. В елліністичний та римський часи з'являються двері філенчастої конструкції. Найкраща сировина для виготовлення дверей — берест.

Двері всередині будинку між приміщеннями були винятковим явищем. Віконні пройоми, як правило, були невеликими, прикривалися дерев'яними ставнями. У перші століття нової ери поширюється використання віконного скла, насамперед для верхніх поверхів. Його могли частково привозити з римських провінцій, а частково виробляти на місці. Дахи звичайно вкривали черепицею, типи якої значно спрощуються в перші століття нової ери.

Підлога перших поверхів і підвалів найчастіше глинобитна, яку могли обмазувати вапном, вкривати матою з очерету або камкою. У господарських

[1] *Козуб Ю. И.* Быт // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 2, с. 504.

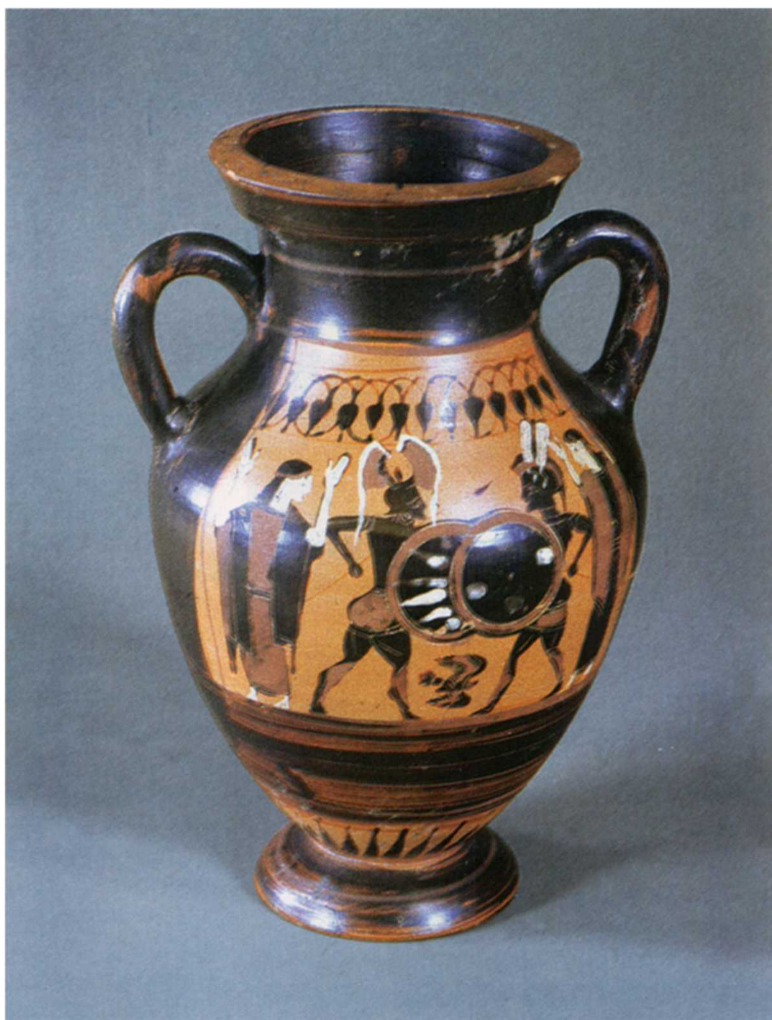

Аттична чорнофігурна амфора (VI ст. до н. е., колекція Одеського археологічного музею).

приміщеннях трапляються кам'яні вимостки, а іноді глинобитна підлога вкрита шаром золи, можливо, із санітарною метою. Підлога верхніх поверхів, мабуть, була дерев'яною. Вона могла бути також глинобитною, зробленою з очерету, розкладеного по перекриттях, як це зафіксовано для Середземномор'я. Оселі грецьких будинків були плоскими або з оголеною балковою конструкцією. Відокремленість інтер'єрів забезпечувалася переважно за допомогою завіс.

Підлога андронів у найбагатших будинках Північного Причорномор'я прикрашалася згідно з грецькою традицією гальковою мозаїкою з орнаментальними або сюжетними зображеннями. Найраніші зразки грецької мозаїки виконані з відшліфованої річкової гальки білого та чорного кольорів, пізніше до них почали додавати червоні та сірі камінці.

Тканини відігравали значну роль в інтер'єрі грецького будинку. На грецьких розписних вазах вони нерідко зображені на ложах, кріслах та стінах. Іс-

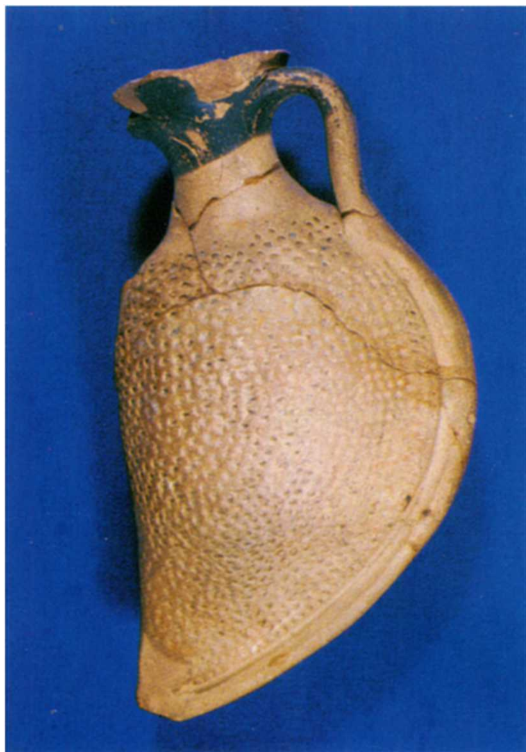

Іонійський аск (VI ст. до н. е., Ольвія).

нували покривала для меблів та настінні завіси. Тканини були вовняні та льняні, фарбувалися в прості, але яскраві кольори: зелений, шафранний, золотий, фіолетовий, малиновий. Деякі тканини були багато заткані або розписані. Використовувались декоративні візерунки, міфологічні та історичні сюжети. Візерункові драпіровки вздовж стін прикрашали приміщення.

Освітлення приміщень вдень здійснювалось через двері та вікна, ввечері — за допомогою світильників. Їх ставили на плоску поверхню ніші або на виступі в стіні. Відомі канделябри, підвісні світильники [2] різноманітної форми.

Для VI—I ст. до н. е. є характерним тип невеликого відкритого світильника з маленьким ріжком. У господарських приміщеннях користувалися масивними переносними світильниками із вставним гнотом або лучиною. З IV ст. до н. е. широкого розповсюдження набувають напівзакриті та закриті чорнолакові аттичні, пізніше малоазійські, світильники, які пізніше замінюються червоно- та сіроглиняними місцевого виробництва.

У перші століття нової ери основним типом стає світильник, виготовлений у формі, із закритим щитком. Формується специфічний так званий північнопричорноморський тип світильника. З'являються фігурні закриті світильники, наприклад, у вигляді ноги, взутої в сандалію. Ліпні закриті світильники трапляються рідко, відкриті — набагато частіше. Останні мали переважно човноподібну форму. Із західних провінцій Римської імперії надходили в невеликій кількості бронзові світильники та канделябри з елементами бронзової скульптури.

Крім того, існували ліпні світильники різноманітних форм. Металеві світильники трапляються значно рідше, за формою вони наближаються до глиняних, але більш декоровані. Як гас використовувалась оливкова олія, рідше — сало.

Для опалювання приміщень, приготування та підігріву їжі існували одноабо двокамерні печі, вогнища, переносні відкриті або закриті жаровні. Різноманітність і досконалість опалювальних пристроїв пояснюється суворішим кліматом Північного Причорномор'я порівняно із Середземномор'ям. Типи відкритих жаровень простіші — плоскі круглі з вертикальними бортиками, діжкоподібні з отвором зверху та напівкруглим вирізом знизу. До них близька за типом жаровня у вигляді ліпного напівсферичного резервуара з однією відкритою стінкою та з круглим отвором зверху. В елліністичний час останній

[2] *Лапін В. В.* Побут // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2, с. 480.

тип жаровень вдосконалюється. Вони мають вигляд тарель на високих чотирикутних підставках з покришкою з одним відкритим боком. Крім переносних жаровень у будинках споруджувалися вогнища та печі з глини та каменю. Топили, ймовірно, по-чорному, дим виходив крізь вікна, двері або спеціально зроблений у даху отвір. Опалювали дровами, кізяком, та, можливо, деревним вугіллям.

Як притаманно більшості країн з жарким кліматом, у грецьких будинках меблів було небагато. Основні типи меблів запозичені греками у давніх єгиптян та на Близькому Сході, однак вони ввели багато нового, піднесли мистецтво прикрашання предметів на дуже високий рівень.

Меблі в перші століття нової ери в цілому залишаються ті самі, що й раніше. Вони виготовлялися переважно з дерева, рідше з металу або каменю. Більша частина меблів виготовлялася на місці, однак деяка частина привозилася із Середземномор'я та західних провінцій Римської імперії. З елліністичного часу основу ложа та триножника роблять з металу. Для столиків, лежанок та ларів також використовували камінь.

Ложе — кліне — являло собою прямокутні дерев'яні рами, на які натягували сітки з мотузок, смуг шкіри або їх робили повністю з дерева. Ложе мало частіше невеликі, рідше високі узголів'я та ніжки різноманітної конфігурації. Багаті ложа декорувалися різьбленням, бронзовими прикрасами або різьбленими пластинками із слонової кістки. Використання металевих частин та прикрас зростає в елліністичний час. Для цього часу є характерним завершення узголів'я головою лева, коня, качки тощо. Ложе застелялося матрацами і подушками, вкривалося килимами і ковдрами. Для дітей робилися колиски, що практично не відрізнялися від сучасних [3].

Бронзовий глечик (III–II ст. до н. е., Ольвія).

У перші століття нової ери окрім звичайних прямокутних лож з металевою або дерев'яною рамою на чотирьох ніжках використовують ложа з одним вигнутим узголів'ям або з двома високими боковинами та спинкою. Вони прикрашалися накладними бронзовими пластинами, рідше з кістки. В Ольвії та Херсонесі такі ложа з'являються раніше, ніж на Боспорі. Їх зображення є на світильниках, надгробках, у склепах, на теракотах.

Столи — трапедзи — в архаїчний та класичний часи були здебільшого прямокутними, невисокими, згідно з тради-

[3] *Цветаева Г. А.* Мебель, бытовая утварь, отопление, освещение, предметы туалета, игрушки // АГСП, с. 226.

Посудина у вигляді кінської голови (I ст. до н. е., Ольвія).

ціями Середземномор'я. Зображення прямокутних столів на чотирьох або двох суцільних ніжках трапляються на рельєфах і в розписах склепів доби еллінізму. Набувають поширення круглі столи на трьох ніжках, які виготовлялися з дерева, мармуру, іноді металу. Інколи ніжки прикрашалися. Відомі столики і на одній ніжці.

У господарських приміщеннях використовувалися примітивні столики, складені частіше в кутку приміщення з каміння на глиняному розчині. Сиділи на табуретах, стільцях та кріслах. Зображення табуретів та стільців трапляються рідше, ніж крісел, хоча перші й переважали.

Табурет — дифрос — найдавніший та найпоширеніший вид меблів, вже з раннього часу міг мати точені ніжки. Стільці зі спинкою — клімос — мали сидіння зі шкіряної сітки, натягнутої на раму. З VI—V ст. до н. е. стільці прикрашаються навершшями зі слонової кістки у вигляді лебединої голівки. У цілому вони досить різноманітні за формою й інколи схожі на крісла.

Крісла — парадний вид меблів. Оббивки не було, однак використовувалися накривачки з тканин. Крісла архаїчної доби, представлені на теракотах, мали високу пряму спинку з виступами по верхніх кутах, прямі ніжки та бильця [4].

В елліністичний час крісла стають складнішими з пишно прикрашеними спинками та бильцями, трапляється інкрустація з коштовних металів, рідкісних порід дерева, перламутру, слонової кістки із зображенням голівок лебедів та сатирів, рослинних мотивів і геометричних фігур. Всі вони знайдені в Ольвії, Херсонесі, Мірмекії та Пантікапеї. Ніжки крісел нерідко робилися у вигляді стилізованих лап тварин. Оскільки крісла були високими, для зручності під ноги ставилися невеличкі ослінчики. Для маленьких дітей виготовляли спеціальні високі стільчики з випаленої глини у формі двох конусів, з'єднаних верхівками, а внизу верхнього конуса робилися виїмки для ніг.

Із інших видів меблів в будинках існували рундуки, скрині, в яких зберігалися предмети побуту та одягу, вішалки, шафи або полиці для посуду. Крім великих рундуків були дерев'яні шкатулки для зберігання дрібниць. Як рундуки, так і шкатулки інколи багато оздоблені, із замочками [5].

Для рундуків I—IV ст. н. е. є характерною прямокутна форма та плескатa покришка на шарнірах. В ужитку були

[4] *Кобылина М. М.* Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — Москва, 1961.

[5] *Лапін В. В.* Побут, с. 479—480.

також різноманітні підставки, постаменти, тумбочки. Мармурові колоноподібні підставки, можливо під мармурові лутерії, неодноразово знаходили в Ольвії [6].

Зазначимо, що в перші століття нової ери в античних містах, а ще більше на поселеннях використовуються столики (частіше кутові), ліжка, скрині та загородки, складені з бутового або недбало обробленого каменю. Вони притаманні, насамперед, приміщенням господарського призначення.

У оздобленні жител значну роль відігравали килими, завіси, ковдри, подушки. Греки розрізняли ковдри для меблів (stromata або hypostromata) та настінні завіси (parapetasmata). Візерункові драпіровки могли розвішуватися уздовж стін. Спочатку використовували тільки вовняні або суконні тканини. Візерунки на них могли бути виткані, вишиті або нанесені фарбою. Використання натуральних фарбників тваринного та рослинного походження обмежувало кольорову гаму, що була, однак, досить яскравою. Найулюбленішими кольорами були зелений, шафранний, золотий, фіолетовий, малиновий та пурпурний, особливо шанувався останній. Пліній називав його "кольором небес", Вітрувій писав, що пурпур перевищує всі фарбники як за вартістю, так і за враженням і здобувають його з морських мушель.

На стінах могли розвішувати, ймовірно, зроблені на дошках або полотні картини і портрети у дерев'яних рамах, як це зображено на стінці саркофага з Керчі, а також, можливо, шкури тварин, зброю, кераміку.

Для зберігання рідких припасів використовували керамічні посудини (амфори, глеки), рідше скляні (амфори, глеки, бутлі) та бронзові (амфори, ситули, глеки).

У інтер'єрі використовували мармурову, теракотову, зрідка бронзову або

Червонолакова посудина у вигляді голови негра (I–II ст. н. е., Ольвія).

срібну дрібну скульптуру, фігурні глиняні та із скляної різнокольорової пасти посудини. Ці предмети ставилися в спеціальні ніші, зроблені в стінах, або на дерев'яних полицях. Посуд розвішували і по стінах, про що свідчать навмисно зроблені дірочки для протягування товстої нитки. Існували також домашні олтарики, які прикрашалися і надавали інтер'єру парадної кімнати особливої привабливості.

У цілому зазначимо, що інтер'єр будинків античних міст Північного Причорномор'я залишався грецьким, однак із своєрідними рисами. Так, на Боспорі

[6] *Лапін В. В.* Побут..., с. 479—480.

найбільшим попитом користувалися меблі малоазійських форм, рідше використовували стільці з вигнутими ніжками, плетені, металеві та мармурові меблі, віддаючи перевагу дерев'яним деталям, виготовленим на токарному верстаті. Для Ольвії та Херсонеса сильнішим був вплив західнопонтійських міст, тут переважали прикраси з різьбленої кістки.

Скляний алабастр (V–IVст.до н.е., Ольвія).

Підкреслимо, що побут мешканців поселень був набагато скромнішим.

Побутове начиння будинків складалося з різних предметів, виготовлених із глини, металу, каменю, кістки або скла.

Глиняний посуд (як гончарний, так і ліпний) є основною категорією знахідок в античних містах та на поселеннях. Він трапляється у великій кількості як у найбідніших, так і в найбагатших будинках. За призначенням виділяють: керамічну тару, кухонний та столовий посуд, декоративні вази, світильники, туалетні посудини.

Харчові припаси зберігалися в піфосах, корчагах та амфорах. Останні використовували також для перевезення товарів, насамперед вина та олії. Зверху вони закривалися глиняними або кам'яними покришками і були недоступні для гризунів. Вони могли стояти у спеціальних господарських приміщеннях або у дворі під навісом. Зерно зберігали також у спеціальних ямах частіше грушоподібної, рідше конусоподібної або циліндричної форми. Існували ями-льохи, в яких припаси зберігали в посудинах як на підлозі, так, мабуть, і на полицях уздовж стін. Нерідко ями-льохи, або зернові ями, розміщували у господарських приміщеннях.

Їжу готували у каструлях, горщиках, сковорідках; використовували миски та глеки. Горщики та миски були не лише кружальними, а й ліпними. Останні знайдені в усіх античних містах і поселеннях Північного Причорномор'я. Його співвідношення з кружальним посудом неоднакове в різні часи, але в цілому ця група посуду відносно невелика. За функціональним призначенням вона була кухонною (превалює) та столовою. У побуті сільського населення вона відігравала більшу роль, ніж у міського.

Воду в перші століття нової ери підігрівали у великих глеках або у невеличких так званих кухонних ойнохоях.

Рідше для цього застосовували циліндричні бронзові баки з підігрівом, прикрашені бронзовою скульптурою, і які мали спеціальний краник. Сир виготовляли у посудинах з отворами, іноді на трьох ніжках.

У перші століття нової ери у Херсонесі, Ольвії й Тірі в невеликій кількості з'являються мортарії для виготовлення сиру, тіста, розтирання овочів. Вони були тісно пов'язані з побутом римських легіонерів, однак трапляються і на поселеннях.

Парадний посуд переважно привозився із різних центрів античного світу, насамперед з Іонії та Аттики. Особливо різноманітним був посуд, який подавали на бенкетах: вино — в амфорах, пеліках, ольпах та ойнохоях, воду — в гідріях; змішували ці напої в кратерах, а розливали кіафами. Пили вино з кіліків, канфарів, ритонів, фіал, скіфосів, котіл, кубків. Їли з тарілок, таріль, у тому числі й рибних; відомі солонки і келихи [7].

Найдавнішим парадним посудом, що надходив у Північне Причорномор'я в VII—VI ст. до н. е., були вироби східногрецьких центрів, так звана розписна кераміка. Розпис робився лакоподібною темною рідиною по поверхні посудини, вкритої глиною кремового кольору. Пізніше застосовують накладні фарби — білу і пурпурну. В розписі фігурують стилізовані зображення тварин, птахів, риб та фантастичних звірів. Малюнок контурний та силуетний. Фон заповнюється різноманітними рослинними та геометричними мотивами [8].

Серед зразків цієї кераміки відомі справжні шедеври. Наведемо тільки один приклад: фрагментований клазоменський кратер із розписом в кількох фризах, найцікавішим з яких є фриз із зображенням кіфаристок та хороводу жінок [9].

Аттична чорнофігурна кераміка починає надходити до Північного Причорномор'я близько середини VI ст. до н. е. Трапляються фрагменти ваз, розписаних видатними грецькими майстрами, наприклад, Лідосом, Тлесоном, Епіктетом, Псіаксом, Саконідом [10].

Фрагмент посудини з еротичною сценою (II–III ст. н. е., Ольвія).

На вазах, знайдених у Північному Причорномор'ї, є зображення всіх олімпійських божеств з їхніми традиційними атрибутами. З другої половини VI ст. до н. е. на аттичних вазах з'являються персонажі, пов'язані з Північним Причорномор'ям, насамперед скіфи. Відомі знахідки панафінейських та псе-

[7] *Кастанаян Е. Г., Арсеньева Т. М.* Керамика // АГСП, с. 229.

[8] *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики. — Москва, 1953, с. 22, 80.

[9] *Корпусова В. Н.* Восточногреческая расписная керамика // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987, с. 50—51.

[10] *Скуднова В. М.* Фрагменты чернофигурных киликов Тлесона // СГЭ. — 1957. — XI, с. 45; *Горбунова К. С.* Чернофигурный кратер мастера Лидоса // СА. — 1964. — № 3, с. 182—186.

вдопанафінейських амфор. У IV ст. до н. е. в майстернях Афін виготовляють червонофігурні пеліки так званого керченського стилю з міфічними сценами, пов'язаними з амазонками, аримаспами тощо. Більшість з них знайдено на Боспорі, кілька в Ольвії, Олінфі та інших грецьких центрах [11].

Червонофігурні пеліки у III—II ст. до н. е. замінюються так званими акварельними, що нерідко виготовлялися на місці. За формою і сюжетом вони близькі до так званих боспорських пелік, але розпис на них зроблений нестійкими акварельними фарбами у мальовничій манері. Видатне місце серед знахідок аттичної кераміки посідають фігурні посудини — арибалічні лекіфи у вигляді Афродіти, яка народжується з мушлі, сфінкса і сирени. Крім того, був розповсюджений чорнолаковий посуд без розпису. Нерідко чорнолакові кіліки, канфари, чаші та тарілки прикрашалися зсередини штампованим орнаментом у вигляді різноманітних ов та розеток. Пізніше набуває поширення чорнолаковий посуд з накладним орнаментом. Іноді вироби вкривали різнобарвними фарбами та позолотою.

Розповсюджується кераміка з рельєфним орнаментом та рельєфна кераміка, виготовлена у формах. Серед останніх це насамперед так звані мегарські чаші напівсферичної форми з орнаментацією у вигляді рослинних гірлянд, фігурок людей та тварин, а також різноманітних орнаментальних мотивів. Найвиразнішим зразком кераміки з рельєфним декором є амфора александрійської роботи II ст. до н. е., знайдена в Ольвії. Верхня частина амфори прикрашена рельєфними зображеннями, вкритими поліхромним розписом та позолотою [12].

Слід також згадати ольвійські розписні вази, прикрашені гірляндами листя, квітів, плодів та різнокольоровими декоративними стрічками, значно рідше сюжетними сценами. Основні кольори ольвійських майстрів — білий та чорний, що доповнювалися червоним та брунатним [13].

Рослинні орнаменти, близькі за кольоровою гамою, але виконані в дещо іншій манері, також є характерними для розпису боспорських пелік, лекіфів та глечиків елліністичного часу. В період розквіту місцевого вазопису в III—II ст. до н. е. митці у своїх сюжетних композиціях орієнтувалися на зразки більш раннього періоду. Це також виявилося у використанні давніших орнаментів та форм посудин [14].

Столовий посуд у перші століття нової ери кардинально відрізняється від посуду попереднього періоду. Він представлений насамперед керамічними посудинами і практично невідомими раніше посудинами із скла, зрідка — бронзовими або навіть срібними посудинами. Велику кількість глиняного посуду виявлено як у багатих, так і в бідних житлах. Чорнолакову кераміку змінює червонолакова, якій притаманні дещо інші форми та види. З'являються нові риси в сіроглиняній, червоноглиняній та світлоглиняній кераміці. Вперше розповсюджується лощений орнамент на сіроглиняних посудинах. Найбільш "парадна" червонолакова кераміка представлена насамперед різноманітними тарілками, мисками, чашка-

---

[11] *Кобылина М. М.* Поздние боспорские пелики // МИА. — 1951. — № 19, с. 169.

[12] *Ростовцев М. И.* Александрийская эллинистическая амфора // Памятники Музея изящных искусств. — Москва, 1912. — Т. 1, с. 136.

[13] *Зайцева К. И.* Ольвийская расписная керамика эллинистической эпохи // Художественная культура и археология античного мира. — Москва, 1976, с. 100—102.

[14] *Книпович Т. Н.* Художественная керамика в городах Северного Причерноморья // АГСП. — 1955, с. 378—380.

Бронзовий позолочений посуд (I–II ст. н. е., Ольвія).

ми, келихами, тарелями, рідше глечиками, канфарами, кружками, вазами. Вони прикрашалися розписом білою або світлобрунатною фарбою, штампами, насічками, прокресленими лініями, орнаментом у техніці "барботин", додатковим профілюванням, рельєфним орнаментом.

Червонолакова кераміка частково виготовлялася на місці, але більша частина довозилася з Малої Азії (Пергам, Самос) та західних провінцій Римської імперії. Італійська кераміка почала надходити лише наприкінці I ст. до н. е. — I ст. н. е. переважно у Тіру, Ольвію та Херсонес. На Боспорі знахідки італійських чаш поодинокі. В Ольвії відомі окремі знахідки чаш та їх уламків, поверхня яких мала рельєфні зображення або орнамент і була вкрита жовтуватою або зеленуватою поливою. Ще наприкінці елліністичного періоду з'являються, а потім, у I—II ст. н. е., набувають поширення фігурні посудини, імовірно, малоазійського виробництва. Частіше їх знаходять в Ольвії. Цілком можливо, що вони могли частково вироблятися саме тут [15].

Посудини виготовлялися в формі, мали парадний вигляд, прикрашали не тільки святковий стіл, а й приміщення. Фігурні посудини могли зображувати голову або навіть цілу тварину: кабана, барана, слона, півня, мавпу, коня тощо. Рідшими є зображення голів та бюстів людей і богів.

Значну групу столового посуду становила специфічна для Північного Причорномор'я сіроглиняна кераміка з лощеною поверхнею. Вона була поширена також у місцевих племен. У перші століття нової ери її прикрашали не тільки пластинчастим, а й лощеним орнаментом. Для кожного з античних центрів

[15] *Герцигер Д. С.* Четыре фигурных сосуда из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — Москва, 1976, с. 85—93.

Північного Причорномор'я, а також у різних місцевих племен сіроглиняна кераміка з лощенням являла собою своєрідний комплекс, який не мав ніде абсолютних аналогій. Наприклад, серед боспорських сіролощених посудин виділяється група глеків та чаш із зооморфними ручками, яка пов'язується із сарматським впливом [16].

Простежується деякий зв'язок тірської сіролощеної кераміки з керамікою черняхівських племен та комплексом Нижнього Подунав'я [17]. Своєрідною була й ольвійська сіролощена кераміка, прикрашена переважно лощеним орнаментом.

У цілому сіролощена кераміка Північного Причорномор'я пов'язана з античним керамічним комплексом і представлена глеками, мисками, вазами, тарілками, рідше кружками, келихами, горщиками. Трапляється наслідування посуду з металу та червонолаковій кераміці.

Однією з особливостей античного керамічного комплексу Північного Причорномор'я є використання ліпної кераміки як столової. Вона багато орнаментована різноманітними штампами, ямками, защіпами, різьбленими та прокресленими лініями, зооморфними ручками, нерідко пролощена. Особливо великого поширення столовий ліпний посуд набуває на Боспорі, частина форм пов'язана із скіфськими, меотськими та сарматськими племенами [18].

Прикрашав інтер'єр приміщень незначний за кількістю, але дуже ошатний поліхромний посуд зі скляної пасти та скла. У VI—I ст. до н. е. склороби працювали в пісочно-сердечниковій техніці, а також у техніці лиття в формі з наступною обточкою та різьбленням по поверхні. Це переважно невеликі посудини для пахощів: алабастри, амфориски, арибали, ойнохої, зрідка — гідриски. Із скла виготовляли і столовий посуд: чаші, скіфоси та канфари [19].

У перші століття нової ери розповсюджується посуд з кольорового, перистого та розмальованого скла, який прикрашав не тільки інтер'єр приміщення, а й парадний стіл. Цей посуд також частково виготовлявся на місці, частково вивозився із східних та західних провінцій Римської імперії. Основними типами посудин були різноманітні чаші, келихи, канфари, склянки та кружки, відомі тарелі, миски, глечики, бутлі, вази, ритони. Широко використовувалися скляні посудини в медицині. У будинках мешканців античних міст і поселень знаходять спеціальні бутлі, глеки, крапельниці. У I—IV ст. превалювали вироби східносередземноморських майстерень, особливо сирійських. Привозили скло з Александрії та інших центрів Єгипту, з Пергаму, Кіпру. Надходив також посуд з італійських, гальських, рейнських та інших центрів. Існувало місцеве склоробство.

Металевий посуд — бронзовий та срібний — був особливо дорогим, тому трапляється досить рідко, однак його існування, особливо в багатих будинках, сумніву не викликає. Він міг бути прикрашений рельєфним або гравірованим орнаментом. Існували також металеві виделки, рожна, можливо, ложки, а також залізні ножі з кістяними або дерев'яними ручками. Ложки були також кістяні, інколи художньо оформлені, наприклад, кістяна ложка з Ольвії з ручкою у вигляді дельфіна.

---

[16] *Скалон К. М.* Изображения животных на керамике сарматского периода // Тр. отд. ист. первоб. культ. Гос. Эрмитажа. — Ленинград, 1941, рис. 8, 10, 15, 18; табл. III—VII, IX, XV.

[17] *Гудкова А. В., Крапивина В. В.* Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — К., 1990, с. 18.

[18] *Кастанаян Е. Г., Арсеньева Т. М.* Вказ. праця, с. 233.

[19] *Сорокина Н. П.* Стеклянная посуда // АГСП, с. 233, 234, 236.

Танагрські теракотові статуетки (IV–III ст. до н. е., Ольвія).

Начиння кухонь більш багатих будинків було різноманітнішим і вищої якості. Посуд переважно кружальний керамічний, бронзовий та скляний. Ножі, виделки та ложки представлені значною кількістю. Для будинків людей середнього достатку, імовірно, були характерні кружальні керамічні кухонні посудини, рідше бронзовий та скляний посуд, трапляється ліпна кераміка. На кухнях бідних людей дорогий бронзовий та скляний посуд відсутній.

Одяг, прикраси. Протягом усієї античності в грецькому одязі вирізнялись два види: верхній, що складався з різноманітних плащів, і нижній — хітонів. Останні мали різну довжину, звичайно підперізувались у чоловіків і дітей в попереку, а у жінок — під грудьми. Вдома ходили лише в хітоні і без взуття, а на вулицю надягали плащ і сандалії або чоботи. Великий плащ, гіматій, захищав не лише від холоду, а й був необхідною приналежністю костюма для появи в громадських місцях, на святах, релігійних церемоніях і при виконанні службових обов'язків.

Теплої погоди чоловікам можна було з'являтися в громадських місцях у плащі без хітона з частково оголеними грудьми і правою рукою. Все це добре видно на ольвійській стелі із зображенням п'ятьох ольвіополітів, членів колегії ситонів. Усі вони в довгих гіматіях, задрапірованих по-різному: у трьох усе тіло повністю вкрите плащем, у четвертого добре видно хітон з коротким рукавом, надягнутий під плащем, а у п'ятого плащ накинуто на голе тіло [20].

За тією самою стелою ситонів можна уявити жіночий одяг. Жінка, яка сидить біля ложа, одягнута в хітон без рукавів, що спадає великими складками до під-

[20] *Скржинська М. В.* Костюм ольвіополітів елліністичної доби // Археологія. — 1990. — № 4, с. 30, 31.

логи, і у великий плащ, край якого накинуто на голову. Жінки нерідко закутували голову плащем, чоловіки ж звичайно ходили з невкритою головою, а під час сільськогосподарських робіт або вирушаючи в дальню дорогу, а також у холодну пору року надягали пілос (повстяний ковпак) або петасу (капелюх з крисами). Обидва головні убори ольвійський художник III ст. до н. е. зобразив на поховальній амфорі: Гермес у короткому хітоні і в петасі поряд із Хароном, який також одягнений у хітон і пілос [21].

Дитячий одяг не відрізнявся від одягу дорослих. Маленькі дівчатка, так само як і хлопчики, могли ходити в короткому хітоні до колін. Це видно, наприклад, на ольвійській теракоті, що зображує дівчинку з песиком [22].

Однак дорослішаючи, дівчата надягали довгий одяг, так що у дівчини і жінки ноги завжди були повністю закритими. Юнаки й чоловіки нерідко носили короткі хітони, особливо під час роботи. Якщо у короткого хітона залишалося відкритими праве плече і рука, його називали ексомідою. У такому одязі зображено людину, яка приносить жертву, на рельєфі олтаря стели ситонів.

Тканини для одягу виготовляли різноманітних кольорів, нерідко з тканними й вишитими візерунками. Улюбленим поєднанням кольорів одягу жінок були блакитний і рожевий або більш яскраві їх варіанти — червоний і синій, про що свідчать теракоти, на яких фарба збереглася переважно на жіночих статуетках. До блакитного хітона надягали рожевий або червоний гіматій або навпаки. У коштовні тканини парадного костюма вплітали золоті нитки, а краї розшивали бісером, золотими або бронзовими бляшками, розсипи яких трапляються біля рук і ніг похованих.

Для того, щоб добре виглядати у нарядному еллінському костюмі, не досить було його мати. Слід було ще й вміти правильно і красиво його носити: вишукано розмістити складки, закріпити тканину паском і застібками на плечах так, щоб вона добре трималася і не втрачала форми під час руху. У великому, гарно задрапірованому гіматії чоловіки й жінки майже нічого не могли робити руками й повинні були триматися так, щоб драпіровка не втрачала форми. Тому гіматій не надягали під час роботи.

Костюм греків майже завжди доповнювався прикрасами. Сережки, намиста і браслети носили лише жінки, а вінки, стрічки, головні пов'язки, обручки і персні — й чоловіки. Поряд з декоративною функцією деякі прикраси мали також утилітарне призначення. Пов'язки і стрічки утримували волосся чоловіків під час роботи й гімнастичних вправ, а жінки нерідко робили зачіски, накручуючи волосся на стрічку. Вирізьблені на перснях зображення правили за печатки для їхніх власників.

У містах Північного Причорномор'я масово виготовляли мідні браслети з невибагливими гравірованими прикрасами, обручки, сережки й намиста із бронзи, олова й низькопробного срібла, а також скляні намистини й підвіски [23].

У перші століття нової ери поширюється мода на золоті прикраси, виготовлені з використанням різнокольорового каміння та скла, яке його імітувало. Смаки античних мешканців Північного Причорномор'я в цей час дещо "варваризуються". Намиста та

---

[21] *Зайцева К. И.* Ольвийская расписная керамика..., с. 98, рис. 1.

[22] *Леви Е. И., Славин Л. М.* Терракоты из Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — Вып. Г 1—11. — № 28, с. 41.

[23] *Шелов Д. Б.* Ремесленное производство // АГСП. — 1984, с. 164—165; *Островерхов А. С.* Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА. — 1981. — № 4, с. 214—228.

підвіски є найпоширенішою прикрасою для жінок усіх верств населення. Вони різняться матеріалом, формою, розмірами та орнаментацією. Ще з VI ст. до н. е. були популярними намиста, підвіски та амулети з фаянсу. У другій половині I ст. до н. е. — I ст. н. е. поширюються прикраси з єгипетського фаянсу, однак вже з II ст. їх кількість значно зменшується. Переважають намиста геометричних форм та округлі масивні. Форма фігурних підвісок різноманітна — це фігурки нових греко-східних синкретичних божеств, тварин. У перші століття чи не найбільшого поширення набувають скляні намиста найрізноманітнішої форми та кольорів, особливо з внутрішньою позолотою. До I—II ст. належить основна маса бурштинових намист, частіше неправильної форми, а також гагатових, які, найімовірніше, надходили з Північного Кавказу. Не виключено, що їх виготовляли десь в окрузі Херсонеса [24].

Зазначимо, що намисто виготовлялося із золота, срібла, бронзи, свинцю, дерева, кістки та напівкоштовного каміння (гірського кришталю, аметисту, гранату, альмандину, яшми) [25].

Найпоширенішою формою сережок у всі часи були сережки у вигляді кола з дроту з підвісками. У перші століття нової ери в сережках використовуються різноманітні кольорові камінці, так званий поліхромний стиль. Сережки виготовляли з бронзи, срібла, золота.

Широко використовувалися браслети. Найчастіше їх виготовляли з бронзи, рідше — із заліза, срібла, золота. У перші століття нової ери браслети робилися як суцільними, так і з розімкненими кінцями. Особливого поширення набувають браслети, розімкнені кінці яких виконані у вигляді голівки змії. Найпростіший тип браслета — із дроту круглої або трохи еліпсоподібної у перетині форми; інколи їх прикрашають шишечками. Зрідка трапляються браслети більш складної форми, наприклад, розсувні, прикрашені двома завитками тощо.

Скляні орнаментовані намистини (V–I ст. до н. е., с. Золоте АР Крим).

Намистини з кольорового скла (IV ст. до н. е., с. Кошари Одеської обл.).

Персні виготовляли найчастіше з бронзи, рідше — із срібла, золота, заліза. Найпростіші типи перснів робилися з дроту, вони могли бути суцільними або з розімкненими кінцями, іноді переплетеними хрест-навхрест. Персні перших століть нової ери мають вигнуту форму, нерідко із реберчастою поверх-

[24] *Алексеева Е. М.* Бусы и подвески // АГСП. — 1984, с. 239.

[25] *Козуб Ю. И.* Быт, с. 512.

нею. Персні-печатки були як металевими зі сплощеним щитком з рельєфним зображенням, так і з вставками напівкоштовного каміння з гемами. У перші століття нової ери їх замінюють різнокольорові скляні літики. Частина гем імпортувалася з Італії та балканських провінцій, а частина виготовлялася на місці. Персні в перші століття нової ери набули значного поширення. Металеві персні-печатки, за свідченням Плінія, у Римі носили всі громадяни. Розповсюджується ця мода і у Північному Причорномор'ї. Розквіт місцевих майстерень припадає на добу Августів у Пантікапеї та на II—III ст. у Херсонесі. Специфічну форму мали пантікапейські персні з випуклими гранатовими вставками. Місцеві майстри виготовляли персні з портретами боспорських царів Савромата II та Котіса III.

У перші століття нової ери у Північному Причорномор'ї поширюються металеві застібки-фібули. Найчастіше їх робили з бронзи, рідше зі срібла, золота, заліза. Фібули могли бути прикрашені емаллю та напівкоштовним камінням. Місцеві майстри II ст. до н. е — I ст. н. е. виготовляли фібули-броші та прості куті фібули з дроту: підв'язні з кнопкою, смичкові. Частина фібул привозилась із західних провінцій Римської імперії, а частина надходила з варварського оточення.

Більшість довізних і місцевих прикрас мають близькі аналогії серед знахідок інших областей грецької ойкумени. Наприклад, у IV ст. до н. е. входять у моду кільцеподібні сережки із звіриними голівками. У містах Північного Причорномор'я знайдено імпортні, вишуканої роботи золоті сережки із голівками левів і газелей; за їх зразками місцеві майстри виготовляли ливарні форми з голівками змій і левів [26].

Античні держави Північного Причорномор'я існували в оточенні різних племен, певна кількість варварів жила й серед греків. За цих умов грецький одяг і прикраси засвідчували приналежність їхнього власника до еллінського світу. Недарма скіфський цар Скіл, як свідчить Геродот, бажаючи вести в Ольвії еллінський спосіб життя, знімав скіфський і надягав грецький одяг. У неофіційній обстановці, у приватному житті й під час роботи у холодну пору року греки почали частково використовувати одяг місцевих племен, пристосований до більш холодного, ніж у Греції, клімату. Поступово елементи місцевого одягу почали входити навіть до парадного одягу. Найраніше це сталося на Боспорі. На стелі III ст. до н. е. з Керчі чоловік одягнений у заправлені в чоботи штани, а під плащем у нього не хітон, а куртка скіфського зразка [27].

Зазначимо, що такий зручний у холодних кліматичних умовах вид одягу, як шаровари, входить в ужиток у цей час і в римських провінціях, а з часів Александра Севера їх носять у північних провінціях солдати римської армії.

Предмети туалету. Про повсякденну турботу еллінів щодо чистоти і краси свого тіла і волосся нам відомо з порівняно нечисленних матеріальних залишок предметів туалету. Проте археологічні знахідки не відбивають справжнього їх значення і співвідношення з іншими речами в побуті греків. Наприклад, збереглася лічена кількість гребенів, більшість з яких належить до римського часу. Однак кожна сім'я мала принаймні один гребінь. Адже чоловіки носили досить довге волосся і бороду, а жінки робили зачіски. Коротке волосся у жінки було ознакою її рабського стану. Гребені виготовляли переважно з

[26] *Лейпунська Н. О.* Ливарні форми з Ольвії // Археологія. — 1984. — № 45, с. 34.

[27] *Цветаева Г. А.* Одежда и украшения // АГСП. — 1984, с. 236.

дерева. Спочатку вони були повністю довізними і їх виготовляли спеціальні майстри, які вміли просушити і витримати певним чином потрібну породу дерева, переважно самшиту, що не ріс у Північному Причорномор'ї. При виготовленні гребеня дерево не повинно було жолобитися й давати тріщини.

Іншим поширеним матеріалом для гребенів була кістка. Для дорогих виробів брали слонову й риб'ячу кістку, а також панцер черепахи, для звичайних — кістки домашніх і диких тварин. Вже у VI ст. до н. е. колоністи почали виготовляти кістяні гребені, про що свідчать фрагмент гребеня із оленячої кістки з Ольвії і гребінь з круглою спинкою та майже повністю збереженими зубцями з Березані [28].

Волосся зачісували однобічними або, частіше, двобічними гребінцями з кістки, дерева, рідше металу. I—II ст. датуються дерев'яні гребінці з написами: "Дар сестрі", "Дар хазяйці". На кістяному гребінці з Ольвії вигравіровано погрудне зображення хлопчика, який підніс до рота палець [29].

Для гребінців III—IV ст. є характерною орнаментація концентричними колами, іноді — бронзовими заклепками. Зберігали гребінці у футлярах з висувними кришками. Відома знахідка дерев'яного футляру II—III ст. з трьома відділеннями, в одному з яких лежав гребінець, у другому — кругле дзеркальце, а третє маленьке відділення було порожнє [30].

Протягом усього античного періоду форма гребеня змінювалася мало, але вони по-різному орнаментувалися. Починаючи з часу архаїки, існувало два типи гребенів: одно- і двобічні, причому в останніх зубці на одному боці були частішими, ніж на іншому.

Дзеркала у греків були або такі, що стояли на підставках, або ручні. Останні використовувались значно ширше за

Фібула з емаллю (І ст. н. е., Ольвія).

перші. Вони мали круглий бронзовий полірований диск різного діаметра, що не перевищував 20 см. Відполірована дзеркальна поверхня звичайно робилася з одного боку диска і легко пошкоджувалася. Тому дзеркала тримали в мішечках з тканини або в футлярах із шкіри чи соломки. До нинішнього часу дзеркальна поверхня не збереглася на жодному античному дзеркалі. Добре відомим є зовнішній вигляд дзеркал, їхні форма і різноманітний декор ручок і обідків диска.

Під час розкопок античних полісів Північного Причорномор'я знайдено чимало більш-менш добре збережених дзеркал. Від деяких залишилися лише

---

[28] *Капошина С. И.* Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК. — 1950. — № 34, с. 41, прим. 24; *Скржинская М. В.* Украшения и предметы туалета // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987, с. 182, рис. 55.

[29] *Лапін В. В.* Побут, с. 481.

[30] *Цветаева Г. А.* Вказ. праця, с. 228, табл. СХХХ.

диски, в яких дерев'яні або кістяні ручки повністю зотліли, і тільки стрижні на краю диска свідчать про їх існування. Дзеркала з металевими ручками нерідко доброї збереженості. Вони прикрашені різноманітними орнаментами, зображеннями рослин, звірів, богів і навіть сценами з міфів. Оскільки дзеркало було досить дорогим виробом, його лагодили, що простежено на кількох ольвійських екземплярах [31].

Одне з найвитонченіших дзеркал, виготовлене в Аргосі наприкінці VI ст. до н. е., знайдене в ольвійському некрополі. По краю диска воно облямоване тонко гравірованим візерунком плетінки, а по краю ручки — імітованими перлами. На самій ручці зображено рельєфну квітку лотоса, а на її кінці — медальйон із Медузою Горгоною. Прості суцільнолиті й суцільнокуті дзеркала, а також дзеркала, прикрашені у скіфському звіриному стилі, почали виробляти в Ольвії вже у другій половині VI ст. до н. е. Для I—IV ст. відомі дзеркала із скла у свинцевих рамах із ручками, прикрашеними рельєфним рослинним орнаментом або зображенням павичів у геральдичній позі. Деякі із дзеркал мали написи: "Дуже люблячій чоловіка", "Дар хазяйці дому". Можливо, вони були також пов'язані з магією або поховальним обрядом [32].

Греки у повсякденному житті були дуже охайними. Вмивалися у широких з пласким дном чашах, лутеріях, переважно керамічних, рідше металевих і кам'яних. Деякі з чаш мали носик для зливання води й бічні ручки, а по краю орнаменти з ов, плетінки й імітацій перлин. Як вже згадувалося, на підлозі одного херсонеського будинку збереглося викладене з кольорової гальки зображення двох оголених жінок біля лутерія (див. с. 400).

Греки не знали мила. Вони мастили шкіру олією, посипали спеціальним піском, а потім зчищали його металевими або роговими скребачками-стригилями, після чого обполіскувалися водою й змащувалися оліями, ароматизованими пахощами троянди, мирта й інших рослин. Зберігали таку олію в особливих флаконах: арибали для чоловіків, алабастри для жінок. Такі флакони мали вузьке горло і вінчик із широко відігнутими краями. Олія виливалася каплями або тоненькою цівкою і розтиралася по шкірі вінцем флакона. Більшість цих посудин була керамічною, але вже з VI ст. до н. е. у Північне Причорномор'я почали ввозити фаянсові арибали й алабастри з білого і кольорового алебастру, так званого фінікійського скла.

Туалетне начиння і прикраси жінки зберігали у дерев'яних скриньках та керамічному посуді з кришками — леканах. Ще за архаїчних часів на них нерідко малювали водоплавних птахів, а у класичний час кришки лекан прикрашали сценами з життя заможних гречанок у гінекеї (жіноча частина будинку). Лекани, розписані видатними античними вазописцями, знайдено на Боспорі. У маленьких круглих дерев'яних, металевих і керамічних коробочках — піксидах зберігали рум'яна, білила і пахучі мазі. За розписами теракот можна добре уявити макіяж гречанок: вони фарбували у темний колір брови та вії, білили обличчя й рум'янили щоки.

Скляні туалетні посудини у перші століття нової ери стають різноманітнішими, набувають ще більшого розпов-

---

[31] *Скржинская М. В.* Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984, с. 112.

[32] *Калашник Ю. П.* Свинцовые рамки стеклянных зеркал из собрания Эрмитажа // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Ленинград, 1979, с. 118, рис. 121; *Зубарь В. М.* О свинцовых зеркалах из некрополя Херсонеса // Проблемы античной культуры. — Москва, 1986, с. 150—151, 153.

сюдження. Флакони для парфумів прикрашалися рельєфним орнаментом, робилися фігурними та з різнокольорового скла. У посудинах нової форми — унгвентаріях зберігали, а у фіолах перевозили ароматичну рідину. До дрібних предметів жіночого побуту відносять також футляри для швацьких приналежностей, дерев'яні, кістяні та бронзові голки, котушки та різноманітні намотки для ниток. Котушки були дерев'яними, кістяними та бронзовими. Бронзову невеличку котушку із залишками ниток знайдено в Ольвії в шарі II—III ст. Намотки виготовляли з плескатих керамічних черепків та шматочків кістки. Як перші, так і другі обточувалися по периметру, а у центрах протилежних боків робилися зарубки. Цілком можливо, що такі намотки могли бути і дерев'яними, однак до нашого часу вони не збереглися. Особливо цікаві дерев'яні циліндричні футляри зі зйомною покришкою, які нагадують сучасні.

Посудини для туалету різної форми (VI—II ст. до н. е., Ольвія).

Дозвілля і розваги. З дитячих років елліни захоплювалися різними іграми, нерідко азартними. Найпоширенішою була гра в кості, а також бої півнів і перепелів, під час яких робили ставки на ту чи іншу птицю. Гру в кості, що розвивала спритність і окомір, в античності любили і дорослі чоловіки, і жінки, і діти. Знахідки значної кількості астрагалів (бабок) в усіх північнопричорноморських античних містах свідчать про розповсюдженість цієї гри. Іноді астрагали клали в могили, завдяки чому стало відомим, скільки кісток потрібно для тієї чи іншої гри [33] (з творів античних авторів відомо, що існувало кілька варіантів гри).

[33] *Блаватская Т. В.* Игральные кости из Пантикапея // Listy Filologicke. — Warszawa, 1959, т. 8, s. 68—80.

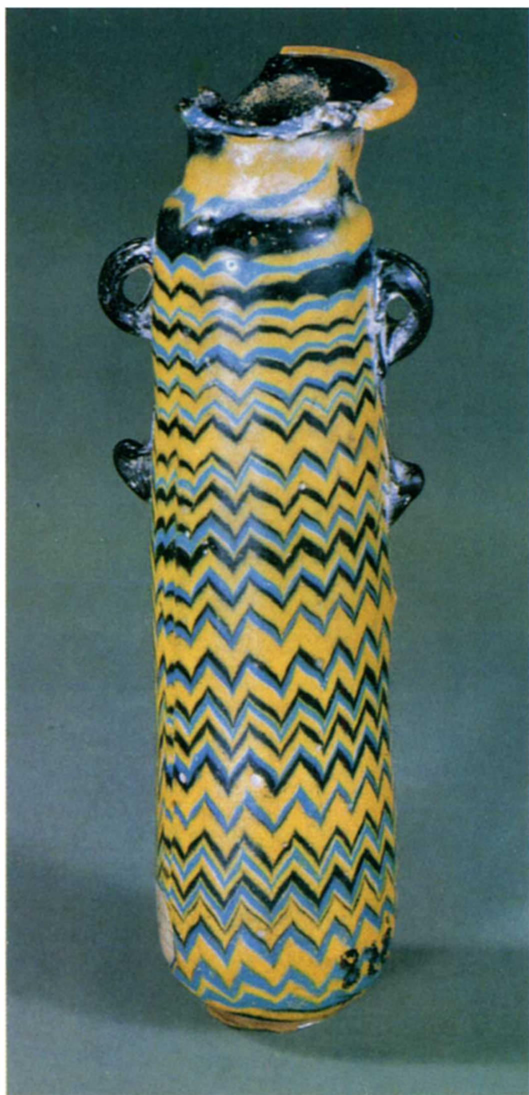

Алабастр з фінікійського скла (IV ст. до н. е., Пантікапей).

Говорячи про ігри, варто згадати й дитячі іграшки. Збереглися переважно виготовлені з глини. Наприклад, у дитячому похованні V ст. до н. е. з некрополя Німфея виявлені фігурки мавпи, собаки, риби і птаха, а також лялька з рухливими руками й ногами. Такі самі ляльки знайдено і в Ольвії. Там виявлено олов'яні і кістяні іграшки, наприклад, кістяну мавпочку у олов'яній ванночці та олов'яного верблюда.

Агора і порт були центрами торговельного життя будь-якого грецького міста. Сюди приходили не лише у справах, а й для спілкування й отримання останніх новин. Тут зустрічалися представники всіх шарів суспільства: громадяни і метеки, які прийшли у справах або просто поспілкуватися й дізнатися про новини, раби, надіслані за покупками й з іншими дорученнями, чужинці — матроси з кораблів і купці, які привезли товари. Проводити ж своє дозвілля в гімнасії дозволялось лише громадянам.

У вечірні години греки любили присвячувати своє дозвілля зустрічам із друзями у себе вдома. Такі зустрічі супроводжувались частуванням і питтям вина, звідкіля походить їх назва: симпосіон (спільне пиття вина). Приводом для симпосіону нерідко ставали знаменні події в житті господаря дому, наприклад, отримання нагороди за заслуги перед державою або перемога в якомусь змаганні; званий обід також влаштовували після жертвоприношення. Греки не любили багатолюдних вечірок і тому на симпосіон збиралося звичайно не більше десяти осіб.

Симпосіон влаштовувався виключно для чоловіків, але на нього можна було запросити гетер, які звеселяли гостей музикою, танцями і любов'ю. Згадка Діогена Лаертського про гетеру, матір філософа Біона Борисфеніта, і кілька графіті свідчать про існування таких жінок в античних містах Північного Причорномор'я [34].

На симпосіони приходили у святковому одязі, при вході до андрону (кім-

[34] *Діоген Лаертський.* Життєпис філософів. IV, *46*; *Соломоник Э. И.* Два античных письма из Крыма // ВДИ. — 1987. — № 3, с. 127—128.

нати для приймання гостей) скидали взуття, обмивали ноги й влаштовувалися на ложах, біля яких стояли невеликі столики. Трапеза складалася із гарячих і холодних м'ясних або рибних страв із овочевим гарніром. Їжу приправляли оливковою олією, яка завозилась у Північне Причорномор'я. М'ясо, риба і овочі були місцевими. М'ясні страви, можливо, були схожими, а от рибні, особливо улюблені греками, мали реґіональні особливості. Так, в Ольвії переважали страви з сомів, судаків і осетрів; у поселеннях на східному узбережжі Криму найчастіше вживали у їжу оселедця, хамсу і султанку, а на західному — кефаль, морського карася і камбалу. Майже всю їжу, порізану на шматки, брали руками, допомагаючи собі скибочками пшеничного хліба.

Після основних страв подавали десерт: фрукти, горіхи, сир, мед. У літературі IV ст. до н. е. є свідчення, що на Боспорі вирощували яблука, груші та гранати і смоковниці, акліматизовані греками. За знахідками лушпиння й кісточок відомо, що у Північному Причорномор'ї греки вирощували аличу, кавуни, горіхи.

Після десерту розпочинався власне симпосіон — пиття вина. Спочатку воно було лише довізним, але вперше на Боспорі, далі у Херсонесі, а пізніше в Ольвії греки почали вирощувати власний виноград, з якого виробляли вино, хоча вина з Еллади і Малої Азії завозилися до Північного Причорномор'я впродовж усієї античності.

Вино змішували з водою у великих кратерах. Води було більше, ніж вина, оскільки розбавлене навпіл водою вино вважалося дуже міцним. Зовсім нерозбавлене вино, на думку греків, могли пити лише варвари, і тоді приємна бесіда й веселий настрій змінювалися на п'яне й галасливе зібрання.

Вино зачерпували з кратера спеціальними черпаками-кіафами і розливали через ситечко, тому що за давнини вина мали осад. Для пиття використовували келихи різноманітних форм: кіліки, скіфоси, канфари, ритони тощо. У багатих домах вони бували срібними, нерідко з позолотою. У менш заможних людей парадні сервізи були керамічними; чимало посудин мало різноманітні

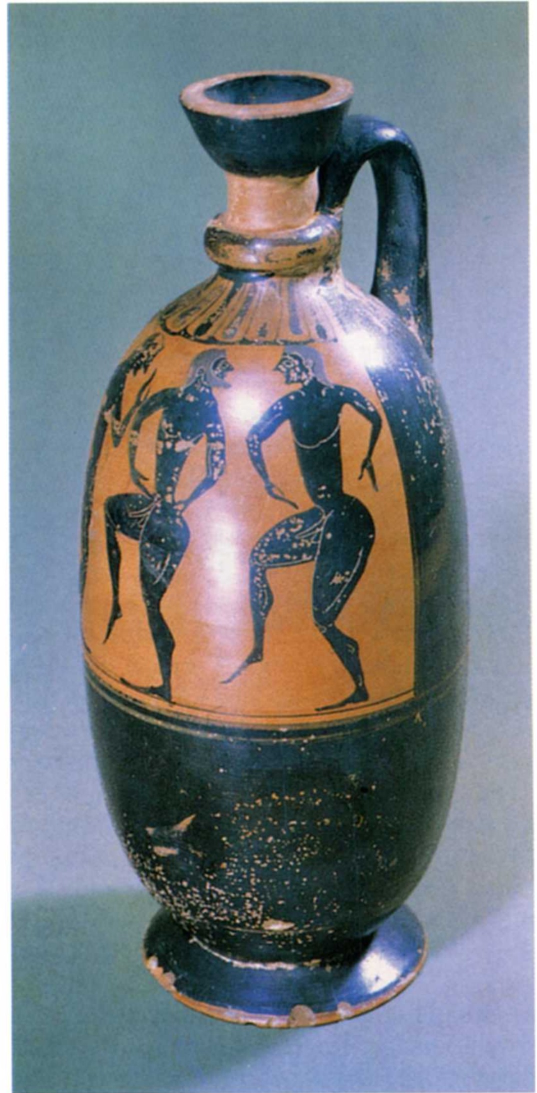

Чорнофігурний лекіф (VI ст. до н. е., колекція Одеського археологічного музею).

розписи. У VI—V ст. до н. е. аттичні вазописці прикрашали посуд для симпосіону фігурами бога вина Діоніса та його почту — сатирів і менад, а також нерідко зображували сам симпосіон та повернення гостей з веселого бенкету. Жителі Північного Причорномор'я охоче купували такий посуд [35].

Їжа у перші століття нової ери залишалася майже тією самою, що й раніше — в цілому вона була досить простою. Це різноманітні страви із борошна різного помелу (каша, юшка, хліб), овочів (салат, капуста, боби, горох, чечевиця, віка, ервілія, цибуля, часник), каштанів, маслин, риби (смажена, солена, консервована, перероблена на соус) та інших морських та річкових продуктів (раки, краби, мідії, устриці). Вживали також молоко (з якого виготовляли сир), яйця, м'ясо, фрукти, виноград, кавуни, дині, мед, горіхи. У перші століття нової ери почали більше вживати різноманітні рибні соуси та м'ясо диких тварин. У цей час, можливо, з'являються також страви з жита.

Все це сприяло створенню в перші століття нової ери своєрідного варіанта античної культури Північного Причорномор'я, який ніде у світі не мав аналогів. При цьому кожному з чотирьох античних міст-держав — Боспору, Херсонесу, Ольвії та Тірі — були притаманні своєрідні риси. Боспор лишався найбільш складною та варваризованою структурою. Херсонес майже не зазнав варварського впливу, однак внаслідок того, що став опорним пунктом римлян у Північному Причорномор'ї, був певною мірою романізований. Значного впливу західних провінцій Римської імперії зазнала Тіра. Ольвія майже не була романізована, незначним був і варварський вплив, хоча до складу громадянської общини увійшла певна частина негрецького за походженням, але повністю еллінізованого населення.

Саме на останньому етапі існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї найяскравіше виявлялися наслідки багатовікового впливу прогресивнішої еллінської культури на місцеві племена. Частина з них була еллінізована практично повністю, а частина — певною мірою, що позначилося на їхньому подальшому розвитку.

7.3. Політика і дипломатія

Північнопонтійські держави були складовою частиною всього античного світу, підтримували постійні зв'язки з його головними містами і зробили значний внесок у розвиток культури. В окремі періоди історії Еллади деякі периферійні зони, в тому числі й Північне Причорномор'я, виступали в ролі передових областей античної цивілізації, які ініціювали глобальні соціально-економічні процеси [1].

Тісні контакти еллінів з різними племенами — скіфами, синдами, таврами, меотами, населенням лісостепу, фракійцями та сарматами також відігравали надзвичайно велику роль у їх історичній долі, сприяючи прискоренню соціального розвитку, становленню державності й розквіту культури. Вислів Цицерона, що берегова лінія, заселена еллінами, "виявляється нібито пришитою до варварського поля", якнайкраще характеризує місцеположення античних полісів на півдні сучасної України.

[35] *Горбунова К. С.* Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Ленинград, 1983, № 152, 154, 176; *Скуднова В. М.* Вказ. праця, № 8, 82, 95.

[1] *Давня* історія України, т. 2, с. 197.

Політика грецьких полісів спрямовувалась на мирне співіснування з сусідніми племенами і на повне економічне самозабезпечення. З часу свого заснування вони стали самостійними державами, хоч і підтримували різнобічні стосунки зі своїми метрополіями. Зокрема, Ольвія протягом багатьох віків була тісно пов'язана з Мілетом, основним організатором іонійсько-понтійської колонізації, а Херсонес Таврійський — з Гераклеєю Понтійською, яка заснувала дорійські колонії у Причорномор'ї. Метрополії намагалися у всьому допомагати своїм колоніям, а не експлуатувати їх у власних інтересах.

Вже під час заснування нових міст у VI—V ст. до н. е. грецьким переселенцям була притаманна висока політична свідомість, що передавалася з покоління в покоління. Кожен поліс з оточуючими його поселеннями мислився як самостійна політична структура – рідна держава, вітчизна, яку необхідно захищати і постійно дбати про її добробут і процвітання. Ідея полісної єдності громадян, збереження державних територій та їх постійного захисту, поваги до засновників міста і його традицій особливо яскраво простежується в епіграфічних пам'ятках Ольвії.

У процесі історичного розвитку, різних умов існування й інтенсивності контактів з сусідніми племенами кожен з полісів на Понті розвивався з характерними лише для нього рисами і особливостями. Значні зміни відбулися з полісами на Боспорі: в результаті тиранічної політики Археанактидів, а потім Спартокідів їх було об'єднано в єдину державу. І хоча в багатьох відношеннях вони зберігали свою незалежність і полісні традиції, їх свобода порівняно з Херсонесом, Ольвією та Тірою була значно меншою. Причиною такого державного об'єднання стала не лише поява сильного політичного лідера, а насамперед ситуація, що склалася тут у відносинах з кочовими скіфами та сіндо-меотами.

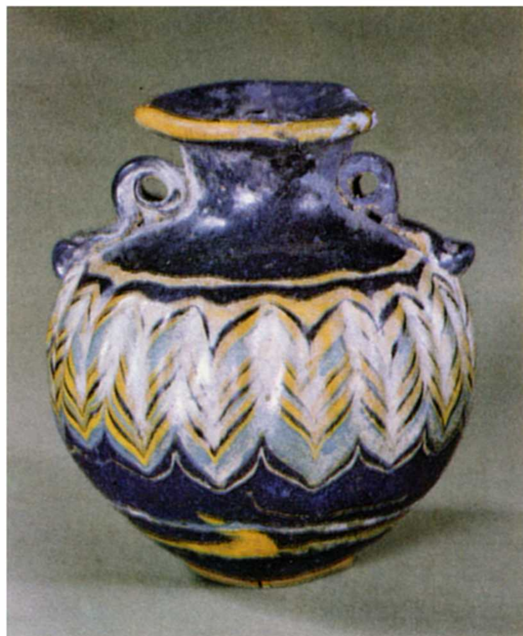

Скляний орнаментований арибал (V ст. до н. е., Ольвія).

Проте ідею об'єднання не всі поліси сприйняли однаково позитивно. Німфей, Феодосія, Фанагорія довго чинили опір пантікапейським лідерам і увійшли у Боспорську державу після завоювання їх Спартокідами, які правили тут з 438 р. по І ст. до н. е. після тривалого правління Археанактидів.

Консолідація полісів, які зберігали свою автономію, спочатку мала оборонний і релігійний характер. Однак і таке чисто номінальне об'єднання стало запорукою збереження полісів від можливого підкорення їх скіфською державою. Політика Археанактидів спрямовувалась на винятково мирні взаємини з сусідніми етносами. Ситуація різко змінилася за царювання Спартокідів, коли Боспор став великою державою,

яка у IV ст. до н. е. за розмірами посідала друге місце після Сіракуз.

Воєнізована і водночас спрямована на збільшення добробуту влада цієї династії сприяла всебічному розвитку економіки і культурно-політичних зв'язків, широкому будівництву і благоустрою всіх міст, але насамперед столиці Пантікапея. За постійний імпорт Афіни гарантували їм не лише матеріальні блага і майнове зростання, залучення до високої культури, а й політичну та військову підтримку.

Боспорська держава відрізнялася від усіх припонтійських полісів не тільки розмірами і підкоренням багатьох іноетнічних об'єднань, а й своєю політично-правовою структурою з унікальним поєднанням влади архонта для еллінів і царя для місцевого населення. Це була своєрідна територіальна монархія еллінистичного типу, в якій нерідко відбувалися конфлікти і військові сутички у боротьбі за владу і наслідування престолу. Хоча Боспорське царство в грецькій державній практиці й не було цілком оригінальним, однак постійне панування фракійської за походженням династії боспорських архонтів — царів над грецькими полісами і місцевим населенням вражає своєю довготривалістю, політичною гнучкістю і практицизмом, численністю змішаних шлюбів, хитрістю дипломатичних стосунків із номадами і аборигенами-хліборобами, з одного боку, та високорозвиненими демократичними полісами, такими як Афіни, — з другого. Це, безумовно, феноменальне явище в політичній історії грецьких полісів. Така форма державної влади на Боспорі, як династична автократія з паралельним існуванням інституту співправління (найчастіше батько і два сини), визначила особливу роль придворної знаті та столичної керівної верхівки в соціальній структурі всього населення.

Зовсім по-іншому склалася доля інших північнопонтійських полісів. Політика Ольвії, Тіри і Херсонеса була спрямована на укріплення громадянської общини першозасновників, які традиційно, відповідно до колонізаційної практики, ставали повноправними громадянами і місцевими аристократами. У суспільній свідомості еллінів VI—IV ст. до н. е. укорінився погляд на поліс, як єдино можливу і найвищу форму організації державного буття, де поліс виступає насамперед як колектив громадян з належними матеріальними умовами, що забезпечують його існування [2].

Для більшої згуртованості громадянської общини під гаслом одностайного захисту та спасіння вітчизни, її свободи і добробуту херсонесити встановили в місті плиту з текстом громадянської присяги, яку вони проголосили перед цим на Народних зборах у зв'язку з екстраординарними подіями: "...я буду однодумним про спасіння і свободу держави та громадян Херсонеса, Керкінітіди, Калос Лімена та інших укріплених пунктів та іншої території, якою херсонесити управляють або управляли, не віддам нічого нікому, ні елліну, ні варвару, але буду оберігати все це для херсонеського народу. Я не буду скидати демократичний устрій і не дозволю цього тим, хто зраджує і звалює, і не стану утаювати цього, але доведу до відома державних посадових осіб... Я буду служити народові і радити йому найкраще і найсправедливіше для держави та громадян...".

Попри всі її надзвичайно цікаві для істориків відомості щодо херсонеських територіальних володінь, присяга, як видно з наведеного уривку, викликана прагненням згуртувати громадян полісу, підняти їх патріотичний дух, дове-

[2] *Кошеленко Г. А.* Древнегреческий полис // Античная Греция. – Москва, 1983, с. 12—13.

сти єдність общини до напіввійськової організації з метою забезпечити себе життєво необхідними продуктами, насамперед хлібом, який можна було отримати за умови володіння землями Західного Криму. Така риса не була якоюсь особливою, притаманною лише херсонеситам. Взагалі в грецьких полісах майже завжди поєднувалися політичні та військові справи.

Для всіх припонтійських полісів загальною рисою політичного розвитку було встановлення й укріплення демократії, при якій намагалися дотримуватися принципу рівності політичних прав і обов'язків власників окремих ойкосів – домогосподарств. Заборонялося перетворювати громадян на рабів. Однак водночас з цим община повноправних громадян намагалася не допустити надмірного соціального розшарування, хоча це не завжди вдавалося зробити. Так, в Ольвії у другій половині III ст. до н. е. навіть за важкої економічної кризи було чимало багатих громадян типу Протогена. Проте лише він спрямував усю свою діяльність і багатства на полегшення становища в місті.

Кожна з демократій у різних державах мала власні характерні ознаки і особливості, тому що насамперед залежала від політичної активності народу і його окремих лідерів. Найтиповішим демократичним полісом на Понті була Ольвія. Саме тут полісна модель демократичного типу досягла найвищого рівня, проіснувавши до кінця античності.

Громадянська община стала найвищою цінністю держави, а хліборобство — найдостойнішим заняттям для всіх громадян. Народні збори і Рада вважалися основною і вищою структурою влади. Щорічно вибиралися члени різних колегій (архонтів, стратегів, агораномів), Ради Семи і Дев'яти та жерці різних культів [3].

Немає жодних конкретних свідчень про якісь спроби повалення установленого державного ладу в Ольвії. Однак у кожному випадку його розвиток і характер залежали від політичної активності демосу та його лідерів, гуманності і розуму тих, кому вони служили.

Ритон у вигляді голови бика (III—II ст. до н. е., Пантікапей).

Нерідко основні принципи демократії порушувалися. Так, не завжди твердо дотримувалися закону про щорічну заміну всіх посадових осіб та головну роль Народних зборів у вирішенні всіх питань. За часів панування елітарної демократії значно посилилася доброчинна діяльність заможних громадян задля отримання державних посад. Вони демонстрували свій добробут перед усією общиною будівництвом різних громад-

[3] *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — Москва, 1989, с. 135; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992, с. 68—70; *Русяєва А. С.* Ольвійська демократія // Археологія. – 1994. – № 2.

ських споруд та встановленням статуй богів і власних родичів. У кризові роки, коли наставав голод, ольвійські магістрати закуповували значну кількість хліба, який потім перепродували населенню за зниженими цінами, а також створювали спеціальні колегії ситонів, які займалися тільки продовольчим постачанням, розподілом продуктів, а в деяких випадках навіть роздаванням хліба.

Особливо слід зазначити, що найбільш сталою і розвиненою була ольвійська демократія. Впродовж шести століть ольвіополіти не змінювали цю форму правління. Крім того, ольвійська демократія є найдавнішою на теренах України і в багатьох відношеннях схожою з класичною афінською, що стала зразком і для розвитку сучасних демократичних держав.

У I ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї відбулися значні зміни: спочатку всі держави на деякий час увійшли до Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора, який вів війни з Римською імперією і в які були втягнуті й понтійські греки. Після загибелі Мітрідата на Боспорі почали правити царі з римською орієнтацією. Близько 55 р. до н. е. Ольвія і Тіра були розгромлені гетами під проводом Буребісти, що призвело до занепаду їх економічного і культурного життя, скорочення території міст. Відновлення і стабілізація усіх сфер життя відбувалися повільно.

Нарівні із збереженням віковічних традицій, обрядів, свят і багатьох інших елементів культурної спадщини, в усі міста Північного Понту проникали нові віяння провідної на той час в історії народів Європи римської культури. Взаємодія двох політичних структур – провінційно-грецьких і провінційно-римських – відбувалася в усьому регіоні різними шляхами. Залишаючись відносно вільною, Боспорська держава знаходилась у сфері політичного впливу великої імперії. Майже всі боспорські царі носили титул "друга і союзника римлян" [4]. На боспорських золотих монетах карбувались портрети римських імператорів. Впродовж тривалого часу в офіційному титулі царів Боспору фігурувала посада архієрея – верховного жерця культу римських імператорів, що свідчило про його офіційне визнання і демонструвало прихильність та відданість боспорських правителів до Риму.

Відносини з Римом відбувалися на високому державному рівні. Тому населення, в основному, продовжувало жити за звичними для них традиціями і не зазнало романізації в прямому значенні цього слова. У деяких містах навіть збереглися самоврядування і полісні інститути. Однак нова династія Тіберіїв Юліїв боспорсько-фракійського походження з романізованими елементами утворила і підсилила роль великого бюрократичного апарату, який виконував волю царів як верховних володарів держави, її землі і тих, хто на ній проживав. Окремими областями правили спеціальні царські намісники.

Іншим було становище таких демократичних держав, як Херсонес, Ольвія, Тіра. У зв'язку з воєнною експансією Боспору та скіфів щодо Херсонеса його громадяни звернулися за допомогою до Риму, в результаті чого згодом отримали елевтерію. У місті розташовувались римські війська, які періодично виводились і знову дислокувались, що допомогло зберегти незалежність міста. У всякому разі Херсонес, на відміну від Ольвії й Тіри, так і залишився поза межами провінції Нижня Мезія, хоч у ньому як гарант безпеки перебували римські легіонери, які, звичайно, не могли не вплинути на розвиток культури і громадянську общину. Чимало херсонеситів залучалося до римського війська.

---

[4] *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. — Москва : Ленинград, 1949, с. 311.

Чорнолакові посудини (V–IV ст. до н. е., Ольвія, Пантікапей).

Значну роль відігравав елітарний прошарок громадянської общини. Із входженням Ольвії до складу провінції, як і в інших містах, вона контролювалася легатом. Цікаво, що навіть напередодні гетського нападу на одній з останніх серій ольвійських монет з римською символікою (орел з вінком у дзьобі) зображено вінок, всередині якого розміщено традиційний етнікон "ольвіополіти", який вказував, що і в цей час громадянська община Ольвії вважала себе автономною. Однак ця самостійність багато в чому була лише номінальною. Внаслідок активної економічної, політичної і культурної діяльності Ольвія знову набула певного престижу на Понті, особливо в східних провінціях, чому значною мірою сприяв Мілет, який не забував своє дочірнє місто.

Слід підкреслити, що саме перебування римських легіонерів у місті сприяло мирній зовнішньополітичній обстановці у відносинах з Римом, сусідніми грецькими державами і оточуючими войовничими племенами. Завдяки Римській імперії північнопонтійські держави не були розгромлені або завойовані сарматами чи іншими іноетнічними угрупованнями, які своїми набігами на землі античних держав постійно провокували їх на воєнні сутички. До кінця античності населення, згідно з полісною традицією, зберігало власні етнікони: боспорці, херсонесити, ольвіополіти, тіріти. Їх державно-правова свідомість знаходилась на тому самому рівні, що й в інших державах Еллади. Вони інколи змінювали на римський лад свої імена, служили в римських військах тощо. Тісні взаємини з римлянами сприяли стабілізації зовнішньополітичної обстановки, значному роз-

ширенню аграрного господарства, торгівлі, ремесел, що зрештою сприяло й розвитку культури.

Тіра найраніше увійшла до провінції Нижня Мезія, але зберігала свою громадянську єдність. Незважаючи на різнопланові взаємовідносини з Римом і його провінціями, Ольвія лише наприкінці II ст. (198 р.) увійшла до складу провінції Нижня Мезія і була підпорядкована її адміністрації. Внутрішнє самоврядування міста з його традиційною Радою, Народними зборами, головними магістратурами виконавчої влади залишалося таким, як і раніше [5].

Північнопонтійські міста підтримували між собою переважно мирні стосунки. Завдяки ксенам (купцям) і евергетам між окремими містами налагоджувались тісні контакти, що знайшли відображення в наданні проксеній і політій, за допомогою яких вони отримували права на безмитну торгівлю та інші привілеї. Особливо щедрою на них була Ольвія, де виявлено велику кількість подібних документів. Типовий зміст одного з них звучав так: "В добрий час! Ольвіополіти дали Ксантіппу, сину Арістофонта, ерхіейцю, Філополіду, сину Філополіда, дейрадіоту – афінянам, їм самим і їх спадкоємцям, проксенію, право громадянства, звільнення від мита на всі товари, які б не ввозили чи не вивозили вони самі або їх діти чи брати, у яких батьківське майно спільне, або слуги, і дали їм право входу в гавань і виходу з неї і в мирний, і у воєнний час без конфіскації і без укладення договору".

Вважаючи себе прямими спадкоємцями Еллади, громадяни античних міст у Північному Причорномор'ї завжди виявляли інтерес до її культурних надбань і підтримували найтісніші зв'язки з передовими центрами і панеллінськими святилищами в Егеїді та Понті. Залежно від політичних ситуацій і економічного розвитку тих чи інших держав ці зв'язки періодично змінювалися. За архаїчного часу основну роль відігравали іонійські і острівні центри – Мілет, Клазомени, Хіос, Самос, Родос, а також Коринф та Афіни. Після розгрому іонійських міст персами Афіни у V—IV ст. до н. е. відіграють основну роль у політиці, економіці й культурі всіх без винятку північнопонтійських держав. Зі створенням Афінського морського союзу це місто стає провідним у всіх сферах життя полісів з очевидним пропагуванням власної ідеології і культурних цінностей. У всякому разі демократичні віяння простежуються в усіх великих містах.

За елліністичного часу на міжнародну арену виходять Александрія Єгипетська і Родос, між якими розпочинається конкуренція за ринки збуту зерна і культурних цінностей. При Мітрідаті VI Євпаторі північнопонтійські держави були втягнуті в ареал малоазійсько-понтійських взаємовідносин. У цей час посилився також інтерес до грецьких колоній в Колхіді. Можливо, через посередництво окремих торговців і феорів виникли окремі контакти з грецькими емпоріями на території Великої Греції.

У греко-римський період контакти північнопонтійських міст ще більше розширилися. Крім багатьох вже перелічених центрів, необхідно насамперед назвати Рим і ряд провінційних міст Малої Азії та Подунав'я.

У політичній і релігійній сферах особливу роль відігравали дипломатичні стосунки. Спеціальні посольські місії інколи відправлялися в досить далекі від Причорномор'я міста. Так, наприклад, боспорський цар Перісад II направив своїх послів до Александрії Єгипетської. Про це збереглося свідчення в папірусі 254 р. до н. е. з "архіву Зенона": "Аполлоній вітає Зенона. Як тільки прочитаєш листа, пошли в Птолемаїду екіпаж та інші транспортні засоби, а та-

[5] *Ольвия.* Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999, с. 298, 380.

кож в'ючних мулів для послів від Перісада і агорських феорів, яких цар направив для огляду Арсіноїтського ному...". Нещодавно знайдена німфейська фреска із зображенням єгипетського корабля "Ізіда" та графіто з іменем Перісад значно доповнюють різноманітні джерела про існування дружніх контактів з Єгиптом і обмін посольствами.

Деякі боспорські царі, наприклад, Євмел, здобули собі славу філеллінів, допомагаючи іншим понтійським державам за часів панування македонської династії. Під час облоги Каллатіса Лісімахом Євмел зумів вивести з цього міста тисячу громадян, надавши їм місце для поселення на Боспорі.

Особливої ваги дипломатичні стосунки набули в перші століття нової ери. До посольських місій запрошувались освічені громадяни, які добре знали ритуал прийому посольств, правила поведінки послів, вміння вести переговори. Декрет II ст. н. е. на честь Дадага, сина Падага, з Ольвії, вказує, що до складу посольських місій входили навіть юнаки, які походили з пристойних родин і мали гарну поведінку.

Нерідко послами направлялися державні діячі. Так, Карзоас, син Аттала, з Ольвії, швидко виконував усі доручення в посольствах до сусідніх царів, доброзичливо ставився до іноземців, які приїздили сюди.

Постійних посольських місій в північнопричорноморських державах не існувало. Вони організовувалися в кожному конкретному випадку. З епіграфічних документів відомо, що послів відправляли не лише до провінційноримських правителів, а й у сам Рим – "до панів наших непереможних імператорів", як іменуються вони в одному з ольвійських документів. Спеціальні посольські групи нерідко направлялися до інших центрів Егеїди, зокрема панеллінських святилищ Аполлона в Дідіми, Дельфи, Кларос, на Делос з метою отримати оракул перед тим, як вводити в своїх містах нові закони або вступати у воєнні конфлікти.

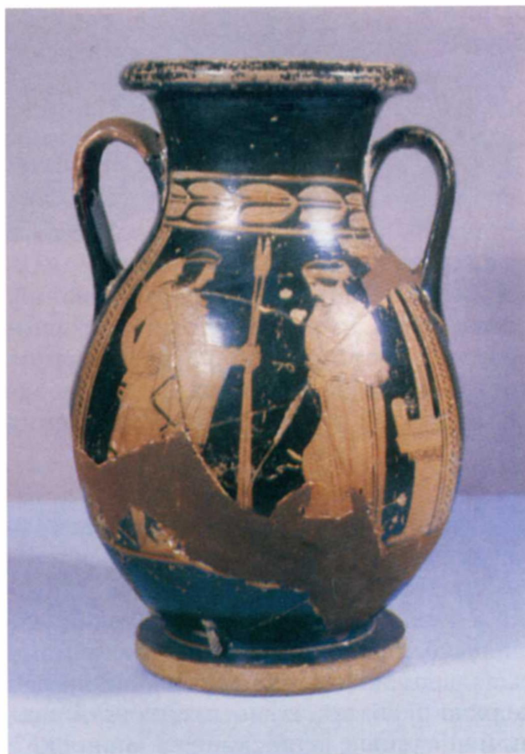

Червонофігурна пеліка (V ст. до н. е., Ольвія).

Особливо ризикованими були переговори зі скіфськими та сарматськими царями. Ольвійським послам доводилося вступати з ними в контакти не лише в інтересах своєї держави, як, наприклад, Протогену, а й задля забезпечення міста військовими загонами у разі постійних набігів. При цьому було необхідно нести чимало коштовних дарунків для місцевих царів. Однак у більшості випадків не лише могутні боспорські царі, а й громадяни демократичних полісів вважали доцільнішим підносити войовничим скіфським або сарматським вождям дарунки і платити данину, ніж ворогувати і воювати з ними, хоч війна теж становила

один з можливих видів взаємовідносин між греками і варварами.

Загалом принципи становлення і розвитку північнопонтійських держав були притаманні Елладі, хоч і мали свої особливості й характерні риси. Становлення демократії у більшості з них пройшло складний шлях у боротьбі між демократичними і олігархічними силами. Вигідне географічне розташування, інтенсивний розвиток аграрного господарства і промислів, нагромадження товарного хліба та інших продуктів дали небувалий імпульс для встановлення різнобічних економічних зв'язків. Це привело до того, що різні народи Північного Причорномор'я майже ціле тисячоліття підтримували міжнародну торгівлю і культурно-політичні стосунки з усім античним світом. Така різноманітна система зв'язків стала гарантом причетності і нерозривності північнопонтійських держав з Елладою, а пізніше Римською імперією. Впродовж свого існування вони являли собою невід'ємну частину античної цивілізації на північному узбережжі Понту Евксінського.

7.4. Мова. Писемність. Освіта

Впродовж майже тисячолітньої історії в культурі північнопонтійських еллінів, як і загалом у всьому античному світі, відбулося чимало змін. У кожній з держав різні соціально-політичні й економічні умови, інтенсивність відносин з метрополією та сусідніми племенами зумовлювали певні особливості, хоча в цілому існувала однорідна еллінська культура.

Мова і писемність. Однією з найважливіших категорій античної культури є давньогрецька мова і взаємопов'язана з нею писемність.

Внаслідок того, що більшість міст на Північному Понті, окрім Херсонеса Таврійського, засновувалася іонійськими еллінами, в них переважав іонійський діалект в його малоазійському варіанті. Херсонесити розмовляли на дорійському діалекті. У кожному з іонійських міст також відомі випадки його застосування в приватному житті. Лише окремі написи з Боспору та Ольвії засвідчують існування дорійського діалекту.

В елліністичний час для полегшення спілкування поширився єдиний варіант грецької мови, який склався на базі аттичного та іонійського діалектів і отримав назву "койне". Неабияке значення в поширенні койне мали тісні контакти з Афінами і їх вплив на всі сфери культурного життя периферійних міст. Певно тому деякі вияви аттичного діалекту з'являються тут, зокрема в Ольвії, вже у V—IV ст. до н. е. Водночас завдяки філософам, риторам, письменникам він також стає найпопулярнішим у середовищі освічених людей. Усі офіційні документи, починаючи з III ст. до н. е., написані мовою койне. Лише Херсонес тривалий час зберігав дорійський діалект.

Зазначимо, що варіативність грецької мови у Північному Причорномор'ї не заважала налагодженню тісних зв'язків між окремими містами і їх громадянами, оскільки діалекти відрізнялися вимовою окремих літер в одних і тих самих словах. Наприклад, поставлену херсонеситом в Ольвії надгробкову плиту з віршованою епітафією на дорійському діалекті у III ст. до н. е. могли зрозуміти і ольвіополіти [1].

[1] *Денисова В. И.* Стихотворная древнегреческая надпись из Ольвии // СА. — 1988. — № 1, с. 251—256.

Присвятний напис Аполлону Дельфінію (VI ст. до н. е., Ольвія).

Разом з тим зовсім різні відносини північнопонтійських міст з місцевими племенами і Римською імперією створили в кожному з них особливі умови для збагачення рідної мови за рахунок різноетнічних слів, топонімів, імен тощо. Відвідавши Ольвію наприкінці I ст. н. е., відомий віфінський філософ і ритор Діон Хрисостом писав, що ольвіополіти "по-грецьки розмовляють не зовсім вже чисто внаслідок того, що живуть серед варварів". У чому саме виявилася ця "варваризація" мови, визначити важко, тому що всі писемні пам'ятки Нижнього Побужжя, навіть найпізніших часів, не дають підстав для підтвердження його свідчень. Цілком можливо, що на побутовому рівні греки користувалися ще своїми діалектними формами та їх змішаними варіантами. Падіння мовної та літературної культури у населення Боспорського царства особливо простежується в написах I—III ст. н. е. [2]

Впродовж усієї античної історії Північного Причорномор'я при строкатості соціального складу в державах, безперечно, існували і соціальні варіанти мови. Освічені громадяни полісів, з яких нерідко виходили державні діячі, володіли правильною літературною мовою. Зовсім по-іншому могли розмовляти нижчі верстви населення, особливо еллінізовані варвари. Діоген Вавилонський (рубіж III—II ст. до н. е.) протиставляв еллінську мову грубуватому просторіччю людей, у яких не було ні слави, ні багатства, з його лексичною мішаниною, наявністю нелітературних морфологічних форм і синтаксичних конструкцій. Так, відомий філософ Біон Борисфеніт, ольвійський раб за походженням, незважаючи на отриману ним в Афінах освіту і спілкування з багатьма вченими, так і не зміг позбутися грубих слів.

Деякі зміни в усній мові відбувалися в середовищі тих греків, які мешкали в прикордонних зонах держав і частіше, ніж інші, спілкувалися з варварами, а також у сім'ях із змішаними шлюбами. Окремі слова, найменування місцевостей і урочищ, специфічно варварські назви якихось предметів, що раніш не були відомі грекам, входили у їх словниковий запас. Особливо він поповнився в перші століття нової ери за рахунок скіфських, сарматських і провінційно-римських імен.

З посиленням римського впливу, особливо під час дислокації римських легіонерів у деяких містах і їх входженням до складу Римської імперії, з'явилася зовсім нова мова — латинська. На некрополях Херсонеса та Ольвії встановлювалися надгробки римським солдатам і їхнім батькам з латинськими епітафіями. У державну мову грецьких міст почали вводитися нові латинські по-

[2] *Корпус* боспорских надписей. — Москва : Ленинград, 1965, с. 798.

літичні терміни, імена імператорів та божеств. Збагатилася мова у перші століття нової ери і завдяки новим термінам у зв'язку з поширенням римського типу споруд, будівельних матеріалів, різноманітних речей, впровадженням військової справи. Однак всі ці зміни хоч і надавали еллінській мові своєрідних рис, але так і не змінили її основи.

Пам'ятки писемності, без яких неможливо з'ясувати характер мови, поділяються на лапідарні написи, графіті, діпінті, написи на свинцевих пластинах, клеймах на амфорах й інших категоріях посуду. Вони дають яскраве уявлення і про те, як розвивалась писемність у античних містах Північного Причорномор'я. За незначної кількості літературних свідчень епіграфічні пам'ятки належать до тих важливих джерел, які знайомлять сучасників з історичними фактами, державно-правовим, соціально-економічним, культурно-релігійним і повсякденним життям греків. Такого типу написи прирівнюються вченими до рукописів в одному примірнику [3].

Загалом користувалися поширеною в Елладі маюскулярною формою письма зліва направо рядками без виділення окремих слів, найчастіше з силабічним принципом переносу [4]. Лише у пізньоелліністичний і римський часи трапляються окремі написання слів. Інколи, особливо в Борисфені та Ольвії у VI ст. до н. е., застосовувався бустрофедон (літери писалися справа наліво).

У процесі розвитку під впливом Мілета й Афін у лапідарній епіграфіці у V ст. до н. е. почали вживати стойхедон, при якому в написах дотримувалися чіткого розташування літер. Цей стиль оформлення державних документів на мармурових плитах найбільше був властивий ольвіополітам, які скоріше, ніж інші елліни, сприймали нові віяння в розвитку палеографії. Різьбяри написів не тільки запозичували нові стилі, а й намагалися виробити такі елементи шрифту, які б прикрашали напис. Тому повсюдно, особливо за елліністичного часу і в перші століття нової ери, розповсюдився декоративний стиль письма [5].

Від професіоналізму різьбяра залежала й якість напису. Зразком індивідуальної і своєрідної творчості одного з ольвійських різьбярів є шрифт декрету Протогена останньої чверті III ст. до н. е. Незважаючи на величезний текст — найбільший з усіх відомих у Північному Причорномор'ї, він відрізняється надзвичайною ретельністю виконання. Всі літери нібито виточені на спеціальному приладі, а не вирізані рукою людини по твердій мармуровій поверхні, схожі між собою, розташовані на однакових відстанях одна від іншої. Автор вже знав про заснування курсивного шрифту в державних документах, але увів лише сигму, яка вдало вписалася у всю структуру декрету, придумав оригінальне написання омеги у вигляді перевернутого донизу незамкненого овалу з двома крапками із зовнішніх боків. Немає сумніву, що цей почесний декрет вирізував талановитий майстер.

Зовсім в іншій палеографічній тональності вирізьблено визначний документ з історії Херсонеса Таврійського — присягу херсонеситів III ст. до н. е.

У III—I ст. до н. е. написи стають набагато виразнішими, привертають увагу яскраво вираженими трикутної форми

---

[3] *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические надписи Херсонеса. — К., 1973, с. 8—10.

[4] *Болтунова А. И., Книпович Т. Н.* Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре // НЭ. — 1962. — III, с. 11—12.

[5] *Larfeld W.* Griechische Epigraphik. — München, 1914, S. 270; *Woodhead A. G.* The Study of Greek Inscriptions. — Cambridge, 1967, p. 64.

апексами, інколи дуже грубуватими потовщеннями ліній, штрихами. Разом з тим продовжує існувати геометризована, позбавлена орнаментальних деталей, ділова писемність. Курсивний шрифт у написах III—II ст. до н. е. відомий тільки в Ольвії.

Саме курсив різко відрізняє палеографію цього часу від такої інших припонтійських міст, де він набув поширення лише в перші століття нової ери, тоді як в Ольвії, навпаки, вже пішов на спад. Мінускулярні форми літер набагато частіше вживалися в приватних написах на черепках — графіті і діпінті, особливо останніх, де за допомогою пензля їх було легше писати, а також прикрашати різноманітними апексами і штрихами. Ці написи наближалися до папірусного письма, яке, однак, не таке давнє (III ст. до н. е.), як керамічні написи.

Курсивний шрифт як один із елементів декоративного письма застосовувався і у I—III ст. н. е. [6] Особливо він характерний для багатьох лапідарних документів Боспору і Херсонеса, приватних діпінті на посуді, нанесених червоною, жовтою або білою фарбами. У цій манері писали присвяти богам, різні тексти, побутові замітки, імена, цифрові позначки виноробів, гончарів, торговців, власників посуду, завуальовані магічні тексти тощо.

У містах Північно-Західного Причорномор'я знайдені також латинські написи. Здебільшого це надгробкові епітафії римським легіонерам, клейма на черепиці, а також присвяти божествам. Написи ставились на добре оброблених мармурових або вапнякових плитах. Шрифт здебільшого мав монументальний стиль, нерідко літери зафарбовувалися червоною фарбою для більшої їх виразності на білому або сірому фоні каменю.

Крім того, на Боспорі й у Ольвійському реґіоні знайдено чимало пам'яток

Теракота із зображенням вчителя з учнем (V ст. до н. е., Ольвія).

із сарматськими знаками [7]. На деяких з них зафіксовано гармонійну систему розташування окремих знаків по одній осі, в тому числі й на архітектурних деталях, надгробках, кістяних пластинах.

---

[6] *Болтунова А. И., Книпович Т. Н.* Очерк..., с. 24—30.

[7] *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959; *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1975.

Ряд розташованих за чіткою схемою знаків дозволяє припускати, що тут поставлені не якісь окремі літери або тамги, а слова. Еллінізовані сармати, які носили традиційно властиві своєму етносові імена, зображували не лише своєрідні власні знаки, монограми (тамги), а й, можливо, намагалися створити свою писемність на основі елементів грецького письма.

Отже, в античних містах Північного Причорномор'я за пріоритетного панування еллінської мови і писемності з її різними діалектними формами впродовж усієї історії їх існування була відома й варварська мова різних етнічних об'єднань, а у перші століття нової ери — латинська. Незважаючи на це, припонтійські елліни зуміли до кінця зберегти основу своєї традиційної культури — мову і писемність, які постійно слугували сполучним ланцюгом з усією античною цивілізацією.

Освіта. У північнопонтійських містах за усіх часів приділялася чимала увага вихованню та освіті. Численні епіграфічні джерела, які належать ще до періоду колонізації, засвідчують, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати. Тут знайдені присвяти божествам, дарчі підписи друзям, шкільні вправи, уривки з поем Гомера, коротенькі вірші, цифрові позначки тощо. Деякі з борисфенітів уже у цей ранній час не тільки писали довгі листи на свинцевих і керамічних пластинах, а й складали філософсько-релігійні афоризми [8]. Навчальна програма будувалася на тих самих засадах, що й у передових центрах Еллади. Поширенню ідей щодо прогресивного значення освіти, методів навчання письма, арифметики, музики і співу, спорту та інших дисциплін сприяли знамениті грецькі філософи Платон і Арістотель.

Формування світогляду дитини, навчання мові, її підготовка до елементарної школи, здобуття перших знань з міфології та релігійних вірувань відбувалися в сім'ях. У багатьох з них були власні вихователі і педагоги. Найчастіше вчителями і вихователями були освічені раби. Численні почесні декрети з Ольвії і Херсонеса свідчать про те, що громадяни цих міст цінували родові та сімейні традиції, завдяки яким вони успадковували патріотизм, доброчесність, милосердя і добре ставлення до людей.

Навчання дітей майже не змінилося. Починаючи з 6—8 років, хлопчики вивчали грамоту, літературу, арифметику, музику, малювання; під наглядом матерів дівчатка вчилися вести домашнє господарство і засвоювали деякі види ремесла [9]. Оволодівши елементарними знаннями протягом 4—5 років, хлопчики навчалися три роки в граматичній школі, де поглиблювали свої знання з наведених вище дисциплін, а також отримували початкові знання з астрономії, філософії та риторики. У віці 15(16)—18 років юнаки займалися в гімнасіях, де нарівні з фізичною підготовкою вивчали філософію, риторику, географію, геометрію й отримували інші знання.

Особливо слід підкреслити, що і у Північному Причорномор'ї, як і в Елладі, "Іліада" Гомера була тим твором, який давав усі можливості для вивчення письма і читання, вміння рецитації окремих віршів. Традиція заучувати напам'ять уривки з поем Гомера та інших літературних творів, їх коментування

---

[8] *Русяева А. С.* Милет-Дидимы-Ольвия-Борисфен // ВДИ. — 1986. — № 2, с. 25; *Русяева А. С.* Эпиграфические памятники // Культура Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987, с. 134—144.

[9] *Блаватская Т. В.* Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — Москва, 1983, с. 63.

існувала тут з найранішого часу. Вона стала нормою культурного розвитку і проіснувала до перших століть нової ери [10]. Про постійне вивчення ольвіополітами поем Гомера навіть у римський час, коли почали захоплюватися короткими віршами грецьких і латинських поетів, розповів Діон Хрисостом. В Ольвії Гомера прирівнювали до бога, а головного героя епосу Ахілла перетворили на верховного покровителя держави.

Загальнорозповсюдженим з ранніх часів було навчання письму на вощених дошках дерев'яними паличками (стилями) з потовщеною верхньою частиною, з отвором для носіння на мотузці й загостреним кінцем. У всіх містах знайдено чимало кістяних і бронзових стилів, але найпоширенішими були найдешевші — дерев'яні. Відомий грецький філософ Платон наставляв усіх писати розбірливо і красиво, що знайшло відгук і в одній з херсонеських епіграм римського часу.

Постійні будівельні роботи, планування міських споруд і кварталів, розмежування землі, зміни в монетно-грошовій системі, а також у системі мір і ваги повсякденно вимагали від греків арифметичних знань, які вони отримували ще в дитинстві. Цифрові графіті та діпінті на більшості посуду і речах свідчать про місткість, вагу, ціни, розміри, загалом відображають рівень математичних знань у Північному Причорномор'ї.

Суттєвою складовою частиною освіти було вивчення філософії, історії, риторики, музики. Хоч і незначні, але цілком достовірні джерела вказують на знання північнопонтійськими греками, особливо ольвіополітами, філософії [11]. Так, Діон Хрисостом у своїй "Борисфенітській промові" приділив чималу увагу тим громадянам Ольвії, які добре розуміли філософію Платона.

Велике значення у вихованні дітей надавалося музиці, співу, танцям. З ци-

Червонофігурна лекана (IV ст. до н. е., Ольвія).

ми видами мистецтва були тісно пов'язані й численні релігійно-календарні свята, під час багатьох з яких проводилися спеціальні музичні агони — змагання поетів, музикантів, співаків тощо.

Переможці цих змагань могли виступати і на панеллінських святах, зокрема олімпійських, панафінейських, дельфійських. Так, вчитель музики, боспорит Ісілл, син Хрисолая, відзначився на дельфійських агонах. Знайдено різноманітні фрагменти музичних інструментів. Відомі зображення музиків та їх інструментів (кіфари, ліри, флейти, органа) на посуді, надгробкових стелах, у розписах склепів, саркофагів, коропластиці, монетах тощо. У яскравій розповіді Поліена засвідчено велику любов до музики жителів Пантікапея. Є деякі побічні дані (зокрема зо-

[10] *Русяева А. С.* О культурной жизни Ольвии послегетского времени // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986, с. 20—25.

[11] *Русяева А. С.* Религия и культы..., с. 14—26.

Мармурова статуя поета (I ст. н. е., Пантікапей).

браження музичних інструментів з релігійно-піфагорейською символікою на монетах) про те, що окремі громадяни були знайомі з філософським вченням про гармонію, значенням музики в житті людини та теорією музики. В одному з написів Херсонеса згадується тіасарх — проводир вакхічних процесій, де музика, спів і танець відігравали найважливішу роль.

Майже в кожному місті існували не лише школи, а й гімнасії, а в деяких з них (Херсонесі, Ольвії), можливо, і риторські школи. Керували гімнасіями гімнасіархи, які стежили за інтелектуальною і фізичною підготовкою юнаків, а також займалися організаційними справами. Залишки гімнасія IV—III ст. до н. е. з 18-колонним залом, банними приміщеннями, складною системою водопостачання і опалювання відкрито в Ольвії [12]. У Херсонесі гімнасій розміщався неподалік від театру, про що свідчать знайдені тут написи [13]. Найчастіше це була школа для заможної молоді, своєрідний осередок духовного життя, місце, де проводилися заняття, бесіди і дискусії, читалися лекції і поетичні твори [14].

У гімнасіях значна роль відводилась спортивним заняттям, яким керували педотриби. У I ст. до н. е. відзначився пантікапейський вчитель гімнастики Фарнак, син Фарнака, смерть якого оплакував увесь гімнасій. Судячи з його імені, він був вихідцем з місцевих племен, або належав до найманців Мітрідата Євпатора. Херсонеський гімнасіарх Демотел у II ст. н. е. поставив стелу з гімном на честь покровителя гімнасія Гермеса, якого в місті називали дуже корисним і милостивим, таким, що дарував багатства і мудрість.

Традиційно в цих учбових закладах проводилися спортивні і музичні зма-

[12] *Леви Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград, 1985, с. 99—108.

[13] *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса, с. 73.

[14] *Блаватская Т. В.* Вказ. праця, с. 66—67.

гання. У Горгіппії та Херсонесі знайдені агоністичні каталоги, в яких перелічено всіх переможців на спортивних змаганнях. Особливо популярними тут були пентатлон (біг на коротку дистанцію, стрибки в довжину, кидання диска і списа, боротьба), стрільба з лука, біг на довгі дистанції, кулачні бої тощо. У панеллінських змаганнях на Дромі Ахілла (сучасна Тендрівська коса) перевага надавалася кінним колісницям і п'ятибор'ю. Ольвійські магістрати записували перемоги у державних документах: Пуртей — в киданні списа і диска, Євресібій — в бігу і стрибках, Адой — у боротьбі і стрибках, Леонід — у метанні списа тощо. Інколи в цих змаганнях досягали значних успіхів. Так, Анаксагор, син Демагора з Ольвії у IV ст. до н. е. "пустив стрілу на 282 оргії" — близько 521,6 м. Змагання з пентатлону зафіксовані також у херсонеських написах. У похованні одного з херсонеситів знайдено срібний диск для кидання [15].

Юнаки з північнопонтійських міст рано брали участь у суспільно-політичному і військовому житті. Найзаможніші громадяни давали своїм нащадкам вищу освіту, яку можна було отримати в Афінах, Александрії Єгипетській, малоазійських містах. Наука і освіта стали одним з найважливіших компонентів духовного життя всієї Еллади, особливо у IV—II ст. до н. е. Познайомитися в усій повноті з різноманітними предметами можна було в Афінській академії, філософських і риторських школах, які нерідко організовували видатні мислителі того часу. Відомо, що навіть раб ольвійського ритора Біон після його смерті втік до Афін, де закінчив академію і став відомим філософом. Один з політичних діячів Боспору Сопей у IV ст. до н. е. послав до Афін свого сина, який вчився в риторській школі Ісократа, куди, за словами цього самого ритора, з'їжджалися юнаки з Сицилії й Понту. Цілком можливо, що вищу освіту отримували в Афінах сини боспорських царів, яких тут добре знали.

У великих містах Північного Причорномор'я зосереджувалася місцева інтелігенція — частина вільного населення, яка присвятила себе професійній розумовій праці. Серед них були як корінні мешканці міст, які отримали відповідну професійну освіту, так і запрошені фахівці: граматики, вчителі, лікарі, музиканти, поети, артисти, архітектори, скульптори, художники, різьбярі написів, землеміри тощо. Безумовно, що до таких осередків тягнулося й чимало освічених людей в містах.

У почесних декретах Херсонеса і Ольвії читаємо яскраво виражену "морально-виховну" формулу, звернену безпосередньо до демосу: укріплювати свою батьківщину і закони, наслідувати приклад нагороджених, чинити різні благодіяння державі, прагнути бути достойним славних предків. Цими якостями, на переконання еллінів, громадяни, а особливо той, хто бажав стати державним діячем, могли оволодіти шляхом морального удосконалення через повчання, на прикладі тих, хто жили і живуть у кожному місті, постійно заслуговуючи пошану за своє безкорисливе служіння батьківщині. Така цілеспрямована політика дійсно сприяла вихованню молоді в набутті громадянських позицій і суспільно-політичних ідеалів, які допомагали збереженню традицій і власної культури протягом багатьох століть.

[15] *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса, с. 127.

7.5. Наукові знання. Риторика. Літературна творчість

Різноманітні наукові знання і прагнення еллінів до творчості певною мірою виявилися в усіх північнопонтійських містах. На жаль, судити про них ми можемо лише за незначними епіграфічними і писемними джерелами, які так чи інакше відображають окремі види творчості еллінів [1]. Крім того, специфічні соціально-політичні, економічні та культурні умови розвитку понтійських держав, інтенсивність міжнародних зв'язків, що сприяли запозиченню багатьох елементів з культур середземноморських полісів, неоднаково відбивалися в багатьох сферах їх життя. У кожній з них створювалися свої особливості й своєрідні риси при існуванні в цілому однорідної грецької культури.

Наукові знання. Політика, релігія, міфологія були тісно поєднані з раціональним теоретичним мисленням і літературною творчістю вже в період колонізації Північного Причорномор'я. Саме перші понтійські легенди дають яскраву картину розпаду суто архаїчного міфу, який пов'язувався еллінами з тією місцевістю, яку вони заселяли. Це легенди про Ахілла на острові Левка і Тендрівській косі, Артеміду та Іфігенію у Тавриці, Геракла у Східній Європі (конкретніше у Подунав'ї, Подніпров'ї та на Боспорі), амазонок у Меотіді та за Доном. Усі ці персонажі понтійських міфів втілилися "у вічні художні образи в грецькій літературі і грецькому мистецтві назавжди, на всю добу існування античної культури, ввели чорноморське узбережжя і Кавказ в кругозір мислення і фантазії кожного освіченого грека і римлянина" [2].

У цих легендах виявляється найдавніше ядро міфу, навколо якого створювалися нові епізоди з цілеспрямованим приуроченням їх до існуючих областей і, відповідно до цього, певна вигадка. У них наявний раціональний синкретизм — поєднання найдавніших міфотворчих елементів з новими враженнями стосовно варварського світу. В легендах відбилися первинні емпіричні знання про природу і реальні етнічні об'єднання Східної Європи, їх соціальний і культурний розвиток, що дає право розглядати їх як історичне джерело.

Завдяки легендам встановлено, що понтійські греки, як і в Елладі, вели відлік своєї історії з героїчних часів і Троянської війни. Факт їх створення був ідеологічним актом, який слугував пропаганді колоністів стосовно їхнього заселення земель Північного Причорномор'я, тому що саме в цьому реґіоні мешкали грецькі герої та божества. Геракл та амазонки виступають як міфологічні попередники колонізації Північного Причорномор'я та західних територій у Середземномор'ї. У "сакральному оволодінні землями" в період грецької колонізації, "пересуванні міфів" у різні реґіони ойкумени значну роль відігравали панеллінські святилища Аполлона в Дідімах, Дельфах, на Делосі [3].

Цікаво, що в ранніх понтійських міфах виявилися знання першого філософського вчення, притаманного архаїчному світогляду і менталітету греків. У ньому виділяються різні протиставлен-

---

[1] *Граффити* античного Херсонеса. — К., 1978, с. 12; *Яйленко В. П.* Граффити Левки, Березани, Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 3, с. 88—114; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии, с. 14—26; Ольвия... — с. 580.

[2] *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. — Ленинград, 1925, с. 1.

[3] *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии, с. 8—14.

ня — основа основ теоретичного мислення та окремі деталі світоглядної орієнтації як наслідок раціонального осмислення життя в своїй історії. Найбільше вони простежуються в легенді про Геракла і Єхидну, де обидва персонажі втілюють у собі два різних ступеня давньогрецької релігії — хтонічну й олімпійську. В цій етногенетичній легенді також простежується і таке глобальне протиставлення, як еллін — варвар, а разом з тим і пропаганда більш прогресивної цивілізаторської ролі культури еллінів.

Водночас легенда свідчить про їхнє позитивне ставлення до варварів через укладення священного шлюбу між грецьким героєм і місцевою змієдівою, що мало сприяти поширенню змішаних шлюбів між елітарними представниками еллінів, скіфів і лісостепових племен. До речі, це увійшло в практику з самого початку появи тут грецьких переселенців, серед яких переважали юнаки. Міфи інформували про існування нових для греків етносів, їх географічне розташування і відмітні особливості.

Виходячи з того, що у VI ст. до н. е. Борисфен і Ольвія були дуже тісно пов'язані з Мілетом — осередком наукових знань, вони, певно, більшою мірою, ніж в інші колонії, проникали у Нижнє Побужжя. Окремі елементи світоглядного теоретичного мислення зафіксовано в напису на кістяній пластинці третьої чверті VI ст. до н. е. з Борисфена: "Сім — вовк слабкий; сімдесят — лев грізний; сімсот — лучник дружній — дар силою лікаря (спасителя); сім тисяч — дельфін розумний — мир Ольвійському полісу, благословляю (вас) там, я сам благословенний Лето". У даному тексті чітко виражена єдність усіх функцій Аполлона і водночас — їх протиставлення як двох соціально-політичних категорій. Кожному числу властива своя символіка, але з їх збільшенням помітне ускладнення як символіки, так і структури окремих виразів, їх безпосереднє поєднання із суспільними функціями. Збільшення чисел нібито сприяє ускладненню духовної сутності бога, розширенню його якостей у взаємозв'язку з політичним керівництвом полісом. Тут вимальовується теоретична аргументація через Аполлона — символа мудрості, розуму і миру — заснування нового — Ольвійського — полісу. Аполлон в напису — не просто бог, він символ окремих природних і суспільних явищ, який зрештою стає покровителем миру, правопорядку, сакральним організатором і захисником держави. Таке теоретичне узагальнення і раціональний метод мислення в борисфенівському напису могли з'явитися після знайомства з тими релігійно-філософськими вченнями, які вже були відомі у Мілеті. Вони близькі позиції Фалеса й Анаксімандра, які поєднували в своїх натурфілософських поглядах логічну аргументацію, абстрактно-математичне мислення з художньо-інтуїтивним осягненням світу як космосу [4].

Інтерес до філософського вчення про релігію Аполлона в Ольвії не затухав і в елліністичний час. Цьому сприяв спеціальний культовий союз бореїків, члени якого надавали великого значення Аполлону в іпостасі переможця півночі — тобто покровителя і захисника переселенців на північні береги Понту. В їх розумінні цей бог уявлявся універсальним творцем життя на землі, судячи із сентенції, накресленої на денці чорнолакової чаші: "Аполлон — сонце, сонце — земні блага, земні блага — світло, світло — життя, життя — Аполлон" [5]. Таким чином, це філософськологічне міркування повинно було довес-

[4] *Там само,* с. 14—15.
[5] *Там само,* с. 19—21.

ти, що все живе на землі існує завдяки Аполлону, де його уподібнено до сонця і космосу в їх багатозначному розумінні еллінами, а також до світла і життя.

Одночасно в Ольвії існував культовий союз покровителів Діоніса, в якому великого значення надавалося вченню орфіків. Його учасники залишили на кістяних пластинах V ст. до н. е. унікальні сентенції: "Життя — смерть — життя", "Мир — боротьба", "Істина — брехня", "Тіло — душа". Релігійно-філософський напрям цих понять тісно примикав до культу Діоніса як символу світу і світової душі, господаря життя і смерті в інтерпретації давніх філософів. Автори цих сентенцій, безумовно, добре розбиралися в піфагорейсько-орфічних релігійно-філософських вченнях і філософії Геракліта, розуміли значення виразів у їх протилежності і взаємозв'язку, гармонійному поєднанні одного з іншим.

Побічним підтвердженням знання філософії в Ольвії є також розповідь Діогена Лаертія про Біона Борисфеніта, якого у III ст. до н. е. купив ольвійський ритор. Очевидно, він дав йому не тільки початкові знання з філософії, а й розказав про Афіни, оскільки Біон після смерті свого господаря, спаливши його твори, відправився туди для отримання вищої освіти. Можливо, ритор помітив здібності свого раба і тому відписав йому в спадок власні твори і майно. Згодом Біон досяг великих успіхів у софічних промовах, багато мандрував, уславився як творець основного кінічного жанру — діатриби, головними темами якого були багатство і бідність, життя і смерть, добродійність і вигнання, держава і релігія.

Творча інтелігенція середземноморських міст поповнювалась також і за рахунок інших вихідців з Північного Понту. Серед прихильників відомого філософа Стільпона з Мегар (друга половина III ст. н. е.) був і Діфіл Боспорський, який славився вмінням дискутувати на філософські теми. У політичному і літературному житті Епідавра у III ст. до н. е. прославився боспорит Ісілл. Відомим філософом у III ст. до н. е. був і Сфер Боспорський, який досяг великих успіхів у науках, жив при царських дворах у Спарті та Єгипті. Сфер написав близько 40 праць на різні теми: "Про світ", "Про основи", "Про атоми і образи", "Про царську владу", "Посібник з діалектики" тощо.

У період економічної кризи у II ст. до н. е. з Ольвії виїхав поет і історик Діонісій Ольвійський, або Скіфобрахіон, який спочатку жив у Мілеті, а згодом переселився в Мітілени. У цей час перебрався в Елладу історик і софіст Посідоній Ольвіополіт, назви творів якого збереглися у Свіди ("Аттична історія", "Про Океан і його оточення", "Історія Лівії", можливо, "Історія Таврики", продовження "Історії" Полібія та ін).

Як і в більшості елліністичних держав при царському дворі на Боспорі теж працювали свої історики і хроністи. Один з них, ім'я якого невідоме, залишив цікаві розповіді про боротьбу за трон синів боспорського царя Євмела в останньому десятиріччі IV ст. до н. е. Античний історик Діодор Сицилійський включив їх до своєї "Історії", завдяки чому вони дійшли до нашого часу. В елліністичний час працював на Боспорі філософ Смікр. Він уславився справедливістю і, подібно до Сократа, викладав своє вчення на перехрестях доріг, де завжди скупчувалося найбільше людей.

Біля храму Артеміди Партенос у Херсонесі було встановлено плиту з написом, де розповідалося про великі почесті, якими вшановувався місцевий історик Сіріск, син Геракліда. За ухвалою Народних зборів і Ради його увінчали золотим вінком на діонісійських святах в театрі за те, що він ретельно, достой-

но і правдиво описав політичні відносини свого міста з Боспором та іншими державами протягом якогось часу, а також зумів відтворити релігійні явища в культі головної богині Партенос.

Розвиток наукових знань менш відомий в перші століття нової ери. У відродженій після гетської навали Ольвії чимало громадян продовжували цікавитися філософією, вивчали її, дискутували про вчення Платона. Наведений у промові Діона Хрисостома виступ ольвіополіта Гієросонта відтворює його знання основ софістики і риторики. Окрім нього, незважаючи на тривожне становище в місті у зв'язку з постійними військовими нападами кочовиків, послухати заїжджого на береги Гіпанісу Діона зібралося чимало чоловіків. Це був не просто натовп, а освічені й розумні громадяни, які цікавилися і розуміли суть його промови, розбиралися в тонкощах філософії Платона.

Відомий ольвійський діяч і евергет Каллісфен, син Каллісфена, самостійно опанував у другій половині II ст. н. е. філософські вчення, зокрема натурфілософію стоїків у її теологічному аспекті. Стратонік, син Зенона, з Пантікапея в першій половині II ст. писав філософські твори, про що вказується в його надгробковій епітафії.

Під впливом провінційно-римської культури і у північнопонтійських містах, зокрема Ольвії, Пантікапеї, Херсонесі, відроджувалися окремі елементи орфіко-піфагорейського вчення про життя і смерть, а також вчення гностиків. Тут з'явилася велика кількість астральних і солярних символів, написів АБРАСАКС — імені гностичного бога на перснях-печатках. Він уособлював собою загальносинкретичне поняття про універсального єдиного бога, як всесвітню Душу, що безпосередньо творить світ.

Водночас ці різноманітні символи свідчать про поширення лікувальної та

Теракотова статуетка із зображенням жінки (III ст. до н. е., колекція Одеського археологічного музею).

господарської магії. Це, звичайно, не означає, що тут не були відомі медичні знання. Безліч медичних інструментів із бронзи, срібла, кістки (пінцети, гачки, зубила, зонди, голки, ложечки, так звані припікачі тощо) знайдені при розкопках міст і некрополів Північного Причорномор'я. Їх також малювали на надгробкових стелах лікарів. Місцеві та запрошені сюди із середземноморських центрів лікарі вміли лікувати рани, опіки, різні хвороби, робити хірургічні операції тощо. В Ольвії відкриті залишки аптеки, де в мініатюрних керамічних посудинах готувалися різні ліки і парфуми. При храмах, зокрема на острові Левка, існував спеціальний заклад лікувальної інкубації, де проводилося зцілення за допомогою сну і, можливо, гіпнозу. На Боспорі відкриті святилища грецьким божествам у місцях знаходження лікувальних грязей. Великого значення на Північному Понті набув культ Аполлона Лікаря, а в елліністичний і грекоримський час спеціального покровителя і рятівника від усіх хвороб — Асклепія та його дочки Гігієї.

Риторика. Розквіт ораторського мистецтва в Елладі, традиція вивчення риторики, тісно пов'язаної з суспільно-політичною і філософською позицією, сприяли тому, що в периферійні міста на Понті, особливо з демократичними формами влади (Ольвія, Херсонес, Тіра) проникли уявлення про його важливу роль у житті держав. Взагалі риторика як один із феноменів культури Еллади посідала проміжне місце між теорією і практичною діяльністю. Нині вона сприймається як синтез філософської, політичної, лінгвістичної думки і конкретної суспільної діяльності. Виступи політичних діячів найчастіше пов'язувалися з внутрішнім соціально-економічним та ідеологічним життям полісів, коли на народних зборах або в інших подібних ситуаціях проголошувалися промови-поради і промови-вмовляння, а в судах — промови-звинувачення і промови-захисти.

В епіграфічних пам'ятках Ольвії з її найбільш розвиненою у Північному Причорномор'ї демократією збереглися цікаві свідчення про те, що деякі заслужені діячі володіли правилами риторики, вміли впливати на аудиторію, доводити свої погляди і завойовувати її довіру. Вони поповнювали ряди популярних місцевих політиків. Так, Каллінік, син Євксена, в тяжкий для Ольвії час зумів умиротворити демос, дав багато порад, які були позитивно сприйняті. За свою доблесть і добродійництво він був удостоєний визначної нагороди [6]. Значний вплив на населення Ольвії мав її знаменитий евергет Протоген, який "успадкував від свого батька прихильність до народу, все життя продовжував говорити і діяти найкращим чином", неодноразово виступав на Народних зборах.

У другій половині II ст. до н. е. Нікерат, син Папія, не тільки втихомирив Херсонес, а й проводив багаторічну діяльність на благо ольвіополітів, "в кожному випадку давав розумні поради" і навіть загинув, захищаючи своїх громадян. Як бачимо, красномовство і на цій далекій периферії античного світу залишалося невід'ємною частиною політичної та культурної діяльності тутешніх лідерів.

На останньому етапі свого культурно-історичного розвитку північнопонтійські елліни, хоч і жили кілька століть в оточенні войовничих кочових племен, не ізолювалися від греко-римського світу в сприйманні знань риторики. Можливо, в Ольвії і Херсонесі існували риторські школи, де спеціально вивчали

[6] *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса, с. 156.

філософію і набували вміння правильно дискутувати і виголошувати промови. Як і в попередні часи, особливо велику увагу приділяли ораторському мистецтву в державах з демократичною системою правління.

Непоганим оратором був Каллісфен, син Каллісфена, з Ольвії, який добре розбирався в філософії і давав ольвіополітам гарні поради. Демос Ольвії цінував й інших своїх діячів-ораторів (Гієросонта, Феокла, сина Сатира, Карзоаза, сина Аттала), вшановував їх почесними декретами і золотими вінками та статуями. В інших містах Причорномор'я про подібних діячів відомо менше. Херсонесит Демокріт, син Арістогена, перебуваючи на посаді проедра, "доповідав і говорив славно". Він відзначився своєю посольською діяльністю в Римі.

У промові ольвіополіта Гієросонта, переданій Діоном Хрисостомом, звучить внутрішній пафос, впевненість, яскраво виражена особиста думка, прагнення будь-що переконати славетного оратора, що зрештою сприяло тому, що Діон Хрисостом перейшов до викладання тих питань філософії Платона, що найбільше цікавили ольвійських громадян, які зібралися біля храму Зевса, щоб вислухати заїжджого на береги Гіпанісу ритора. "Ми з великим задоволенням бачимо тебе і з не меншим слухаємо все, про що ти говориш, — сказав Гієросонт. — Тепер, коли ти в своїй промові торкнувся божественого світоуправління, я сам сприймаю це із захватом і бачу, що всі присутні напружено слухають твою промову: все сказане тобою здалося нам чудовим і достойним предмета промови; саме це ми більш за все бажали б слухати. Ми не досвідчені в цій точній філософії, але любимо, як ти знаєш, Гомера, а небагато із нас — і Платона; до числа останніх, як бачиш, належу і я, постійно вивчаючи його твори, хоч, ймовірно, і дивно, щоб найбільш варвароподібний громадянин захоплювався і займався найкращим представником еллінізму і мудрості". Отже, Гієросонт не просто захоплювався Платоном, а й вивчав його твори. З великою симпатією Діон розповів про Гієросонта, відмічаючи його освіченість, скромність, гідність і витримку.

Білофонний орнаментований лекіф (V ст. до н. е., колекція Одеського археологічного музею).

Літературна творчість. Вже в період колонізації північнопонтійські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Переселенці, хай навіть найосвіченіша меншість, розуміли красу поезії та її вплив на культурний розвиток людини, сферу почуттів і світосприйняття. В античній літературній традиції залишилося дуже мало свідчень про місцевих поетів. На відміну від філософів, імена яких дійшли до нашого часу, ми майже нічого не знаємо про імена поетів з Північного Понту.

Про те, що в Ольвії у I ст. н. е. існували поети, згадував Діон Хрисостом. Взагалі, за даними цього ритора, борисфеніти з усіх давньогрецьких поетів визнавали лише Гомера. "Хоч вони по-еллінськи говорять не зовсім вже чисто через те, що живуть серед варварів, але все ж таки "Іліаду" майже всі знають напам'ять, — розказував Діон своїм співвітчизникам у місті Пруса. — Я жартома сказав Каллістрату (ольвійському юнаку — *А. Р.*): "Як ти думаєш, Каллістрат, який поет кращий, Гомер чи Фокілід?" — "Та я не знаю й імені іншого поета", — з посмішкою відповів Каллістрат. Та, певно, і ніхто з присутніх: ми не визнаємо нікого іншого за поета, крім Гомера, але зате його знає майже кожен". Дійсно, їх поети згадують тільки про Гомера в своїх віршах, які читають і в інших випадках, але особливо перед боєм постійно збуджують ними співгромадян ...Всі вони засліплені і не допускають навіть можливості існування будь-якого іншого поета".

Розвиток духовного життя населення Ольвійського полісу підтверджує наведену розповідь Діона Хрисостома.

В епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я збереглося порівняно небагато хронологічно різних і неоднорідних літературних текстів. Звичайно, вони не можуть у повному обсязі розкрити особливість й своєрідність усієї творчості північнопонтійських еллінів. З їхньої літературної спадщини виділяються віршовані почесно-вотивні метричні епіграми, епітафії та так звані застольні написи, а також ділова проза.

Почесно-вотивні епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуй на честь того чи іншого божества або героя. Тому найчастіше вони були короткі. Їх автори здебільшого невідомі. У присвятному тексті необхідно було викласти найголовніше із застосуванням метричної форми. Загалом епіграми, знайдені в Херсонесі та Ольвії, найчастіше писалися для спеціального виконання на музичних змаганнях, про що свідчить агоністичний напис з Херсонеса. Найперші з таких творів в Ольвії пов'язані з можливою подією — встановленням демократичного державного ладу наприкінці V — першій чверті IV ст. до н. е. Саме в цьому їх безсумнівне значення як історичного джерела.

Дві епіграми повідомляють про одну й ту саму особу — Євресібія, сина Сіріска, певно, лідера в боротьбі за встановлення демократії. Епіграми дуже лаконічні, мають мало епітетів, хоч і цікаві за своїм формулюванням та інформацією. Одну з них, згідно з іншими джерелами, реконструйовано. В ній йдеться про те, що Євресібій повернув свободу вітчизні і зробив народ незалежним. Цікаво, що поет самостійно склав лише перший дистих, а другий перефразував, взявши за основу знаменитий на той час аттичний зразок — епіграму на честь тиранобивць Гармодія і Арістогітона [7]. Патріотизм Євресібія підкреслюється в епіграмах його піклуванням про зміцнення вітчизни, яке, на думку автора і ольвіополітів, відбулося завдяки встановленню демократичного ладу.

[7] *Виноградов Ю. Г.* Вказ. праця, с. 135— 147.

З епіграм чітко з'ясовується значення Євресібія, діяльність якого пов'язана з кардинальними змінами в політичному житті Ольвії. Євресібій зі своїми прихильниками переміг тирана, можливо, навіть мирним шляхом, і знайшов підтримку в більшості громадян. Йому належить також пріоритет введення тут культу Зевса Елевтерія, із сакральним ім'ям якого найчастіше пов'язувалося встановлення демократичного режиму. З цього часу в політиці й культурі Ольвії настає новий період — демократичний, який з деякими модифікаціями і відтінками продовжувався до кінця існування міста.

Інші фрагментовані епіграми IV—III ст. до н. е. відображають перемоги ольвіополітів у ритуально-спортивних змаганнях та їхню благодійницьку діяльність. "Клеомброт, син Пантакла, присвятив вежу Гераклу і Демосу. Геракл, тобі і Демосу, присвятив Клеомброт цю вежу біля берега цієї ріки, прекрасної на вигляд і захисниці всіх громадян під час війни, перевершивши славу предків. За це щаслива вітчизна нагороджує безсмертними почестями нащадка Пантакла". Показ внутрішніх якостей героя дається узагальнено, але цілком достатньо, щоб відчути пафос оспівування добродійності. Йому притаманні не лише кращі риси його предків. Він навіть перевершив їх своїм альтруїзмом. Клеомброт — один з небагатьох заможних громадян, хто власним коштом приносив користь місту, яке, очевидно, і в період свого економічного розквіту не мало можливості оточити місто з усіх боків оборонними стінами з вежами або ж постійно тримати їх у належному стані.

У перші століття нової ери ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема Ахілла. В одній з них він іменується "вічним батьком". У Борисфені знайдено мармурову плиту першої половини II ст. н. е. з восьмирядковим гімном на честь Ахілла: "Обтесаний навколо здобуток богів, колісниця Ахілла, о славний, що радіє хвилям острів, якому перед іншими судилося отримати твою кров, дитино Фетіди, внизу рівний безсмертним Ахілл Еакід; ти ж, о, Ахілл, прийми добру жертву і, прихильно дізнайся про нашу, що вийшла з-під пера, благочестиву музу". На відміну від попередніх творів цей вірш справляє більше враження. Його автор був добре обізнаний з лексичним фондом, метрикою, міфологічним родоводом Ахілла, який він почерпнув з "Іліади" Гомера та "Ефіопіди" Арктина Мілетського або ж під час проведення свят цього героя. Саме для них найчастіше складалися гімни, в яких прославляли Гомера і його героя, що став верховним богом в Ольвійській державі. Очевидно, наведений гімн призначався для виконання на святі Ахілла, а потім був висічений на плиті для встановлення її в святилищі [8].

У гімні використані архаїчні форми слів, іонізми та еолізми, що, безперечно, свідчить про знання ольвійським або борисфенським поетом ранніх творів. До речі, ще Алкей у VII ст. до н. е. прославляв у своєму гімні Ахілла, називаючи його володарем скіфської землі. Можливо, в Ольвії або в святилищі на Левці спеціально зберігалася підбірка гімнів, присвячених Ахіллу, які в різні часи писали поети для того, щоб виконати їх на його святах.

В цілому ольвійські епіграми відрізняються від аттичних і малоазійських значно більшим лаконізмом, сухістю і простотою, складаються лише з елегічних дистихів; епітети скромні

---

[8] *Шелов-Коведяев В. Ф.* Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. — 1990. — № 3, с. 49—62.

або ж зовсім відсутні. У них не відчувається, в широкому розумінні, вплив поезії ні Гомера, ні знаменитих поетів. Однак Ольвія вирізняється з-поміж інших держав Понту наявністю в її лапідарних написах саме такого виду поетичної творчості.

Найчастіше у Північному Причорномор'ї писали епітафії. Це теж були коротенькі вірші, в яких віддавалася остання шана померлим. Вони висікалися не лише на високих мармурових стелах з рельєфними зображеннями, а й на простих плитах з вапняку. Більшість написів фрагментовані. Особливої руйнації зазнали написи на вапняку. Проте із тих епітафій, що дійшли до нашого часу, можна скласти уявлення про цей вид літературної творчості.

Ще з початку VI ст. до н. е. виник своєрідний поетично-скульптурний синтез, пов'язаний з поховальним культом. Надгробкові рельєфи супроводжувалися епітафіями, в яких вміщувалися звернення до всіх перехожих. Основна ідея полягала в тому, щоб ніхто не пройшов байдуже повз надгробкової плити, а зупинився і прочитав епітафію, згадавши добрим словом похованого або розказав про нього іншим.

В епітафіях відбивалися конкретні образи людей, їх діяльність, психологічний стан, поведінка і світогляд. Якщо в складанні сакральних епіграм поміж усіх північнопонтійських міст вирізняється Ольвія, то епітафія найбільше характерна для міст Боспору, особливо Пантікапея в елліністичний і греко-римський часи. Більшість віршів складено в розмірі елегічного дистиху, проте трапляються й інші розміри: гекзаметр, ямбічний триметр тощо.

У поетичних творах нерідко наводилися всі автобіографічні дані: "Фарнак, син Фарнака, прощавай. Поглянь, мандрівник, на пам'ятник Фарнака, якого зламав тяжкий Аїд, впіймавши в свої тенета нещасного юнака, за професією вчителя гімнастики, віком молодого, що пішов доблесно з рідної Сінопи на Захід. Урну його ховає Боспорська земля і на очах у всіх гімнасій оплакує його німими сльозами. Хематіон, прийомний батько його, перевершив у своїй любові природного батька, поставивши на могилі кам'яний пам'ятник". Отже, мармурова стела із зображенням чоловіка в гіматії в супроводі слуги із такими віршами, звичайно, довго привертала увагу перехожих. Про те, що некрополь відвідувався різними людьми, які милувалися тут "кам'яними пам'ятниками померлим", теж говориться в одній з епітафій.

Подібного типу автобіографічні дані супроводжують й інші епітафії з Боспору: "Громадянку Аміса, блискучу Клеопатру, віфінську Пенелопу за своєю добродійністю, вкрав горезвісний Аїд..."; "Разом з трьома дітьми зовсім самотню Трифоніду викрала з життя смертоносна Мойра..."; "...Не тяжке горе батьків буде оплакувати тут тебе, Арістон, який захищав стіни вітчизни, а доблесть. Звичайно, ти не будеш серед мертвих, бо будеш вічно у пам'яті всіх боспорців...".

Одна з найкращих боспорських епітафій, в якій оспівується "недовговічна діва Теофіла, дочка Гекатея", є зразком, де у віршованій формі розкрито не лише походження і коротке життя рано померлої дівчини, а й традиційні поховальні й весільні обряди, етичні навички та моральні устої боспорських греків. Мова епітафії відрізняється чистотою, правильністю віршованих розмірів, вмілим їх чергуванням. Вона дає надзвичайно цікаві дані про релігійні уявлення, згідно з якими на померлу чекає приваблива доля стати дружиною всемогутнього Плутона — володаря потойбічного світу. Так автор заспокоює батьків Теофіли, розкриваючи перед ними картину її нового життя, а в кінці епітафії вже сам звертається до них:

"Припиніть, батьки, плач, зупиніть свої стогони: Теофілі випало на долю ложе безсмертного". У майже синхронній з цією епітафією херсонеській на честь такого ж віку дівчини Ісігони, складеної гекзаметром, йдеться про те, що сама мати розпалювала поховальне багаття над донькою.

Набагато коротші ольвійські епітафії. Чотирирядковий напис першої половини IV ст. до н. е. ("О Епікрат, Ісократа дитина! Над могилою стела — пам'ятник це, хоч рано в могилу тобі") вирізаний на невеликій мармуровій плиті — вставці, складеній у розмірі елегічного дистиху. Хоч цей вірш дуже коротенький, проте в ньому яскраво виражена "елегічність" — тужлива жалоба за рано померлим сином, що взагалі властиво грецьким епітафіям. Дивує лише те, що такі пам'ятки в Ольвії були поодинокими і належали, напевно, найбільш освіченим і заможним громадянам, які мали можливість поставити плиту з епітафією або рельєфну стелу.

Керамічний олтар (III ст. до н. е., Ольвія).

Одна з цікавих і найдовших ольвійських епітафій (чотири елегічних дистихи) розкриває образ старого громадянина: "Ця могила, о мандрівник, утримує в собі покійника, який прийшов до звичного всім краю життя. Його батьківщиною було місто Ольвія в Скіфії, а ім'я в смертних — складене із слів "доля" і "дарунок" (Мойродор). Це був поважний старий, який, відходячи в призначений дім Аїда, залишив живими двох дітей. Його, однаково бажаного людям і безсмертним, о божество, пошли до житла благочестивих". Застосування тут діалогічної форми, звернення до мандрівника, сприяло більшій жвавості й виразності вірша, створювало відчуття безпосереднього спілкування з померлим, що також відповідало релігійним віруванням греків, їх менталітету і світогляду. Автор був добре обізнаний з уявленнями про взаємовідносини демонічних сил з упорядкованими силами суспільного життя.

У цій невеличкій епітафії ольвійський поет розкрив не тільки вік, а й етичне уявлення про громадянина, який хоч і не відзначився особливими подвигами, проте виховав, як і належить, двох дітей. Внутрішні якості людини визначають не лише її долю, а й сприяють порядку і гармонії в суспільстві. На думку автора, тільки той, хто достойно проживе своє життя, має право отримати інше серед благочестивих у домі Аїда. Власне маленький епізод про смерть простої людини зведено ним до усталених звичаїв і філософського узагальнення про сутність життя і невідворотність смерті.

Однак автор епітафії не володів оригінальним талантом, ним запозичені поширені у такого типу творах вирази, особливо ті, що стосуються Мойр, які визначають долю людини в "призна-

чений роком дім Аїда", "житло благочестивих".

Емоційно-чудові, хоч і дещо пишномовні епітафії писали херсонеські віршувальники, впевнено володіючи творчою манерою їх складання, вмілим використанням епітетів і міфологічних образів. Молодого поета Ксанфа, "мудрого в музах", "зірку краси", "розумного у ставленні до батька", "бездоганного для всіх співгромадян", якого "вбив заздрісний Арей в бою за вітчизну", оспівував його друг у короткій епітафії І ст. н. е. Доля і воля богів визначає строк життя людини, Мойри обривають його, ніби нитку при прядінні, за власним бажанням.

У тексти епітафій нерідко вводилися історичні, географічні та етнографічні реалії, що надає їм великого значення при відновленні історичного розвитку північнопонтійських міст. В одній з найдавніших (500—490 рр. до н. е.) ольвійських епітафій — Леокса, сина Мольпагора, розповідається, що він загинув далеко, віддавши життя за вітчизну. Чудову мармурову стелу з двосторонніми рельєфними зображеннями елліна-воїна і скіфа-воїна поставлено над кенотафом. У ній розкривається характер вшанування ольвіополітами тих громадян полісу ще на початку його становлення, які приносили користь державі й віддавали за її процвітання своє життя.

Боспорська епітафія Антистасію вказує, що пам'ятник йому було поставлено "при Перисаді, правителі всієї землі, яка лежить між крайніми межами таврів і Кавказьких гір". Оскільки в жодному з епіграфічних документів не залишилося відомостей щодо територіальних володінь даного боспорського царя, цей елегічний дистих є джерелом для їх визначення.

У кількох боспорських епітафіях йдеться про загиблих у боротьбі з ворогами або відзначених славою за доблесть: "Лісімаха... вбив бурний Арес номадів"; вільнонайманого Менодора з "вінчаної морем Сінопи", який довго воював на Боспорській землі; Левкія, якого прирівнювали до троянського героя Гектора; Матуса, якого шанували за життя і царі, і співгромадяни тощо. Експресійно-емоційна лексика цих віршів, найчастіше небагатих за словесною фактурою, застосовувалася для відображення поведінки і стану людей за їхнього життя.

В епітафіях найчастіше оспівані прості жителі північнопонтійських міст, нерідко жінки, які за життя не мали жодних громадянських прав, і навіть зовсім маленькі діти. В них крізь мереживо слів проступають горе, сум і гнів на божества. У Філетера одночасно померли дружина і троє дітей, яких він вічно оплакує і страждає. Молодий чоловік, можливо поет Зіл, після смерті своєї дружини Клеопатри, "краса якої неповторна", побажав бути зображеним на її надгробковій стелі, про що сповіщає розміщена під рельєфом так званої потойбічної трапези епітафія.

Поетичні твори нерідко пов'язувалися з міфологічними образами: Зевсом, Аїдом, Персефоною (Корою), Мойрами, музами тощо. Боги смерті наділялися злими епітетами: "ненависний, тужний Аїд", "заздрісний Аїд", "важкий Аїд", "смертоносна Мойра", "нечестива Мойра". Водночас люди завжди зображувалися набагато краще: "за звичаєм добрий Маст"; вірний у всякій справі бездоганний друг Геліодор, "чиє обличчя покрилося першим пушком"; ласкавий з усіма громадянами і чужеземцями Лісімах; філософ Смікр, який користувався довірою і в якого справедливість була вкорінена в розум природою від народження; "праведний муж своєї вітчизни" Тимофій, син Дасея тощо.

Невеличкі віршовані твори прокреслювались також на стінках посуду. Громадяни міст збиралися на симпосії, де,

жартуючи і змагаючись, вправлялись у версифікації. На уламках посуду збереглися переважно окремі частини метричних текстів, які за своїм змістом зараховуються до застольних. Найдавніший такого типу напис (перша чверть VI ст. до н. е.) знайдено на уламку кришки кухонного горщика у Борисфені. Прикладом для наведення віршованого застольного напису в Ольвії може бути графіто на чаші першої чверті V ст. до н. е.: "Я приємний для пиття килік, дорогий для того, хто п'є вино".

Подібного типу вірші, найімовірніше, належали не до творчості поетів, а були вправами з віршування, в яких відбивався характер зібрань чоловіків. За давньою традицією освічені елліни не лише розбиралися в поезії і музиці. Під час бенкетів їх учасники нерідко займалися імпровізацією, складали прості за змістом жартівливі або іронічно-скептичні коротенькі вірші, читаючи їх у колі друзів. Їх безсумнівне значення полягає в тому, що вони документально засвідчують не лише вміння громадян, особливо Ольвії, займатися версифікацією, а й знання основ віршування і поетичних творів, з яких вони запозичували ритміку і окремі речення.

У містах Середземномор'я нерідко встановлювали статуї поетам, філософам, різним вченим. Сюжетні композиції, пов'язані з виконанням поетичних творів у супроводі музичних інструментів, вміщені на багатьох витворах мистецтва.

Надгробкову стелу із зображенням поета чи філософа Стратоніка, сина Зенона, першої половини II ст. н. е. знайдено в Пантікапеї. На його верхньому ярусі він зображений ще за життя біля столу із сувоями. На нижньому ярусі стели вміщено героїзацію Стратоніка у вигляді вершника. Напис сповіщає: "Стратонік, син Зенона, прощавай. Загинув ти, Стратонік, хоч мав розум і славну вдачу, залишивши сльози журливому батьку. Божественний друг, зарахований до великих людей, про твою мудрість дізнаються з книг незліченні віки...".

На пантікапейській стелі Саббіона, сина Стефана (II ст. н. е.), також зображено чоловіка з невеликою борідкою і невкритою головою, який тримає у руці сувій. Епітафія внизу рельєфу сповіщає, що разом з Саббіоном загинуло все, що у нього було: "добра вдача, розум, розквіт ...Музи, що раніше насолоджували тебе серед нас, тепер плачуть над тобою, нещасний...". Отже скульптура в синтезі з написами свідчить, що у перші століття нової ери на Боспорі шанували поетів і філософів, знали і читали їхні книги, яким, на жаль, не судилося проіснувати "незліченні віки", на що сподівався автор епітафії Стратоніка.

В епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я найбільше збереглося ділової прози, серед якої перше місце посідають декрети і постанови, у тому числі проксенії, почесні декрети, закони, присяги, договори з іншими державами, накази, листи, присвяти божествам, почесні та будівельні написи, агоністичні каталоги, манумісії. Більшість з них складалися за традиційно існуючою і запозиченою, зокрема в Афінах, формою. Так, проксенії найчастіше мали однаковий зміст і починалися з формули "У добрий час!". Вони надавались громадянам з багатьох міст Середземномор'я і Понту, які приносили користь своєю торгівлею північнопричорноморським містам.

Найбільше проксеній знайдено в Ольвії. Прикладом однієї з них може бути декрет на честь громадян Гераклеї Понтійської: "У добрий час! Ольвіополіти надали синам Феопропа, Феофану і Арісті, гераклеотам, їм самим і їх спадкоємцям проксенію, право громадянства, звільнення від мита на всі товари, які б не ввезли чи не вивезли вони самі або

слуги, дали право входу в гавань і виходу з гавані і у воєнний і в мирний час, без конфіскації і без укладення договору".

Подібного типу написи, висічені на різних мармурових плитах, стояли в багатьох містах Причорномор'я разом з іншими декретами, які стосувалися різнобічних аспектів їх політичного, культурного і економічного життя. З літературної точки зору найбільший інтерес становлять унікальні для цього периферійного реґіону елліністичні декрети на честь Протогена і Діофанта, присяга херсонеситів, деякі оригінальні ольвійські почесні декрети II ст. н. е. В них простежуються характер і манера індивідуальної творчості, вміння розповісти про значні історичні події й дати пояснення тим чи іншим діям.

Декрет на честь Протогена дає уявлення не тільки про найвидатнішого евергета, а й розкриває ряд моментів, які характеризують психологічний стан общини в період кризи і перед загрозою нападу галатів або інших ворогів. У канву декрету, крім загальноприйнятих формул, введено чимало розповідей, які допомагають глибше зрозуміти образ Протогена: відвідини у складі посольства сарматського царя, який вимагав коштовних дарунків; застава священних коштовних посудин і їх викуп; неодноразові закупівля і продаж громадянам за низькими цінами хліба у голодні роки; гнів царя Сайтафарна і страх народу перед загрозою його наступу; постійне прагнення Протогена укріпити місто і заспокоїти співгромадян; виконання ним їхніх прохань тощо.

Згадки про простих людей в епіграфічних джерелах трапляються рідко. Саме тому вони й важливі в даному декреті, де яскраво виступає узагальнений образ ольвійського демосу, який постійно закликав заможних громадян "допомогти і не допустити, щоб вітчизна, яка з давніх давен оберігалась, потрапила під владу ворогів". Документ протиставляє не тільки окремі соціальні групи людей, а й відображає моральноетичну різницю між ними. Простий збіднілий демос у своєму патріотизмі вище за своїх багатих співгромадян, які найчастіше виїжджали у спокійніші реґіони, коли загрожувала небезпека. На тлі останніх Протоген з притаманним йому альтруїзмом, наділений високою духовністю.

У декреті образ Протогена виступає як важливий елемент морально-політичного життя в Ольвії, уособлюючи в собі виразну систему цінностей, в якій великого значення набули захист і пропагування полісних традицій єдності громадянської общини. У декреті відсутня пишномовність, немає жодних епітетів, що звеличують Протогена, однак постійно звучить сполучник "і", з кожним рядком тексту збільшуючи заслуги цього евергета і розкриваючи політичне й економічне становище Ольвії та її округи. Тому цей декрет і є перлиною понтійської епіграфіки, своєрідною хронікою елліністичного часу, в якій відобразилися історичні події, політичні і соціально-економічні контакти, складність взаємовідносин багатої верхівки і громадянської общини, зіткнення добра і зла, патріотизм і байдужість до долі вітчизни, моральне падіння окремих осіб і велич духу інших.

Декрет на честь Діофанта, який уславився в війнах зі скіфами та Боспором, виконуючи доручення понтійського царя Мітрідата Євпатора, був прийнятий на народних зборах в Херсонесі і за своєю літературною формою значно відрізнявся від протогенівської хроніки. Текст насичений різноманітними епітетами, введенням релігійно-містичних уявлень, постійним звеличенням хоробрості Діофанта і політики Мітрідата з переліком воєнних дій і перемог, що в цілому надає йому більш ху-

дожньої форми. Автор декрету вільно володів багатим запасом мовних виразів, відтворюючи історичні реалії походів Діофанта, підкреслюючи підступність скіфів і схвалюючи наміри Мітрідата. Діофант, прибувши у Херсонес, "відважно з усім військом зробив переправу на той бік; коли ж скіфський цар Палак несподівано напав на нього з великим військом, він, насамохіть прийнявши битву, примусив скіфів, які вважалися непереможними, втікати..."; потім він відправився на Боспор і "здійснивши за короткий час багато важливих подвигів, знову вернувся в наші місця і, взявши з собою громадян квітучого віку, проник у середину Скіфії", в результаті чого "вийшло те, що майже всі стали підвладні царю Мітрідату Євпатору, за що вдячний народ вшанував його... як визволений з-під володарювання варварів...".

Більш схожий на літературну розповідь, ніж на суто офіційно-державний документ, і декрет на честь ольвіополіта Нікерата II ст. до н. е. В ньому головну увагу зосереджено на його подвигу: "...Нарешті, коли громадяни переправилися в Гілею, він і в цьому негайно виявив піклування про вітчизну і, прибувши туди без належної військової допомоги, захищав громадян: побачивши ж нашестя ворогів, він відправив громадян у місто, а сам залишився, щоб відбити їх напад, бо вважав необхідним покарати ворогів, які злякавшись його непереможної доблесті, не насмілились напасти відкрито, але влаштували вночі засідку і підступно вбили його...". Цьому епізоду властива детальна розповідальна гармонійність. Декрет насичений новелічними елементами, вільним володінням мови і граматичних зворотів, що допомагають розкрити подвиг і причину смерті Нікерата. Автор творчо підійшов до складання тексту декрету. Зобразивши героїчний вчинок Нікерата з подробицями про місце і причини смерті, він не забув сказати, що під час похорон "майстерні в місті були закриті, а громадяни одягнулись у траур і всі йшли в похоронній процесії".

Декрети Діофанта і Нікерата знаходяться на своєрідній межі між документами пізньоелліністичного і греко-римського часів. Порівняно з почесними декретами перших століть нової ери в ньому тільки починається введення пишномовності, перевага надається конкретному переліку дій і заслуг, тоді як в пізніших конкретність оповивається в таку вигадливо-літературну форму, що історичні реалії здаються майже не важливими. Ольвійські декрети II—III ст. на честь Феокла, сина Сатира, Карзоаза, сина Аттала, Каллісфена, сина Каллісфена, насичені хвалебними епітетами. Так, Феокл "перевершив усіх од віку, що відзначились піклуванням про загальне благо і приносили користь місту", був "завзятий в мужності, не повільний в добродійності, рятівник співгромадян і людяний до іноземців, звертався до своїх ровесників як брат, до старших як син, до дітей як батько..." [9]. Можливо, декрети подібного типу складалися місцевими поетами.

Слід також зазначити, що з раннього часу свого перебування в Північному Причорномор'ї грецькі колоністи листувалися. Відсутність пергаменту і папірусу, їх дорожнеча змушувала їх використовувати для цього черепки та свинцеві пластини, останні вони згортали у своєрідні маленькі сувої. Найраніші листи на свинцевих пластинах і стінках від посуду знайдені на Березані, в Ольвії і Керкінітіді (VI—V ст. до н. е.). Хоча з художньої точки зору вони мало цікаві, здебільшого лаконічні і короткі, але водночас розкривають ін-

[9] Усі наведені цитати див.: 10SPE, I[2]; КБН; НО.

дивідуальну манеру розповіді. Особливо цікавий лист Ахіллодора з Борисфена кінця VI — початку V ст. до н. е., який дає уявлення про неординарний характер усної мови його автора: "...Прийшовши до Анаксагора розкажи, — звертається Ахіллодор до свого адресата, — адже він говорить, що той — раб Анаксагора, доводячи: "моє майно утримує Анаксагор — рабів, рабинь і будинки, а той кричить і каже, що у нього немає нічого спільного з Матасієм: каже, що він вільний...". У наведеному уривку передано сценку розбрату між окремими людьми, яку Ахіллодор описав з властивою йому експансивністю і безпосередністю, не вдаючись у пояснення, тому що його адресатові були добре відомі ті, кого він згадує.

Таким чином, у літературних творах Північного Причорномор'я за античної доби оспівувалися не лише окремі реальні особи, а й в рідкісних випадках — події без зазначення імені людини. В них визначається соціальний тип позитивного героя, якого варто наслідувати майбутнім громадянам. Особливо в почесних декретах Ольвії, меншою мірою Херсонеса, громадянин, відзначений народом за свою діяльність, водночас є і героєм. Він перетворюється на узагальнено-ідеалізований позитивний тип, який ставав символом і своєрідним духовним орієнтиром для певних соціальних верств суспільства.

Зовсім невідомо, чи існувала в північнопонтійських містах принципово інша форма літературної творчості, в підгрунті якої лежать вигадка і світогляд авторів, спроба самостійного осмислення оточуючої дійсності. Місцеві поети, як і в Елладі, не були відірваними від суспільно-політичного і культурного життя своїх міст. Так, відомо, що ольвійські поети мали певні громадські функції: вони виступали зі своїми віршами перед боєм, безперечно, оспівуючи подвиги заслужених громадян, тим самим закликаючи общину до згуртованості й мужності. Очевидно, суспільна роль поезії значно підвищилася в перші століття нової ери, що було продиктовано, з одного боку, набутим досвідом її прогресивного впливу на громадян і практикою вивчення поезії, зокрема Гомера, в школі відповідно до загальноеллінської традиції, а з другого — її значним розквітом і поширенням у всіх регіонах Римської імперії. Різноманітні календарно-релігійні свята і пов'язані з ними агони теж вимагали постійних виступів поетів. Більш того, імовірно, кожен з них прагнув перемоги, щоб принести славу не тільки собі, а й своєму місту. Переможці мали можливість поїхати і на панеллінські свята.

З наведених даних видно, що у Північному Причорномор'ї, як і в інших периферійних реґіонах античного світу, жили й місцеві поети, філософи, музиканти, ритори, історики, але їх імена або не стали широко відомими в Елладі, або ж не збереглися в античній літературній традиції. Проте деякі вихідці з північнопонтійських міст теж зробили свій внесок у загальну скарбницю еллінської культури.

7.6. Фольклор, музика, театр

Фольклор. В античній літературі збереглися найдавніші записи народних переказів, що побутували на теренах сучасної України. Це еллінські міфи й новели, які розповідалися в грецьких містах і поселеннях Північного Причорномор'я.

Фольклор будь-якого народу являє собою синкретичний вид мистецтва.

Його тексти або співали, або виголошували з певною інтонацією, нерідко супроводжуючи музикою, танцями, виразною мімікою і жестами. Все це зберігалося в пам'яті общини, змінюючись від покоління до покоління й підкорюючись суворому відбиранню неписаних законів народної творчості. Тому із зникненням того чи іншого народу незліченні фольклорні твори йшли в небуття.

Так тривало до виникнення писемності й художньої літератури, яка відібрала у фольклору його колись монопольну форму духовної культури, пов'язану з мовою, і водночас зуміла зберегти ту частину фольклору, що стосується слова. Завдяки цьому сформувалася традиція розпочинати історію літератури різних народів з їхнього фольклору. Дійсно, особливо попервах, література зобов'язана фольклору багатьма сюжетами і художніми прийомами. Давньогрецька література зародилася в VII—VI ст. до н. е. одночасно з поширенням грецької колонізації. У творах античних письменників відобразилися різні жанри усної народної творчості: епос, міфи, казки, новели, легенди, пісні, плачі по померлому, заклинання, прислів'я, примовки, загадки, анекдоти. Проте вже на початку свого розвитку література мала суттєві ознаки, що відрізняли її від фольклору.

Текст фольклорного твору — плід колективної творчості, а не певної особи. Словесні втілення, в яких він відтворюється виконавцями, варіюються стосовно один одного, а не по відношенню до якогось вихідного "зразкового" тексту. Фольклорний твір існує лише в усній передачі, звернений винятково до аудиторії слухачів і вмирає разом із носіями фольклору. Запис зберігає лише окремий варіант фольклорного тексту, що неоднаково звучав навіть при повторенні тим самим оповідачем або співцем.

Разом з культурою метрополії грецькі колоністи привезли на нову батьківщину в Північне Причорномор'я і свій фольклор. Нині про нього можна судити за двома джерелами: з одного боку, це незначна кількість місцевих написів (епіграфіка), з другого — твори античних авторів.

На кераміці трапляються продряпані гострим знаряддям короткі написи — графіті, що свідчать про існування в усній мові колоністів загальногрецьких прислів'їв і певних форм магічних заклинань. Наприклад, вираз, що відповідає нашому "випити одним духом", увійшов до візантійського збірника античних прислів'їв; його продряпано також на кількох келихах для вина з Ольвії та Ніконія [1].

З перших століть існування північних грецьких колоній тут добре знали епічні поеми троянського циклу. Цитати з "Одіссеї" та "Малої Іліади" трапляються серед графіті V ст. до н. е. [2] Тексти епічних поем стоять на межі між власне фольклором та індивідуальною літературною творчістю. Недарма вчені не дійшли спільної думки щодо того, якою мірою "Іліада" і "Одіссея" є авторськими творами, чи належать вони до того самого періоду і чи створені вони як усні поеми, чи як писемні твори.

Пам'ятки образотворчого мистецтва свідчать про добре знання в північних колоніях багатьох загальногрецьких міфів, наприклад переказів про дванадцять подвигів Геракла, про Орфея та

---

[1] *Толстой И. И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — Москва; Ленинград, 1953. — № 62, 63; *Секерская Н. М.* Застольная надпись из Никония // МАСП. —1976. — № 8, с. 215—218.

[2] *Виноградов Ю. Г.* Киклические поэмы в Ольвии // ВДИ. —1969. — № 3, с. 142—145; *Яйленко В. П.* Граффити Левки, Березани и Ольвии, с. 88, 89.

Евридику, про героїв Троянської війни. Ми ж розглянемо лише місцеві перекази й ті загальногрецькі міфи, дії яких відносили до земель Східної Європи. Адже серед багатьох жанрів розповідного фольклору греків Північного Причорномор'я в античній літературі збереглися зразки лише деяких міфів та історичних новел.

Перші уявлення про північні береги Понту оформились у греків у серії міфів. То був край ойкумени, і тому він вважався порубіжжям, що відділяє світ живих від потойбічного світу, де діють інші закони: там можуть жити казкові істоти й душі померлих. Таке уявлення про незнані землі було притаманне багатьом давнім народам. Тому в країні кіммерійців греки вміщували вхід до Аїду і розповідали, що через Скіфію Геракл потрапив до казкового саду Гесперід, звідки викрав три золотих яблука; елліни вважали, що біля північних меж Скіфії мешкають фантастичні гіперборейці, країну яких любить начебто відвідувати Аполлон. Не лише невідомі північні краї, а й мало знані терени Скіфії й Таврики стали в народній свідомості місцем, де могли відбуватися дивовижні діяння грецьких героїв. По Скіфії Геракл гнався за казковою Керинейською ланню, а біля Меотійського озера він здобув у цариці амазонок її чудовий золотий пояс. Уздовж північних берегів Понту, рятуючись від гедзя, що переслідував її, пробігала кохана Зевса царівна Іо. Розгнівана зрадою чоловіка, Гера перетворила її на корову. Іо довелося переплисти протоку, що відділяла Таврику від Таманського півострова, й у пам'ять про це, як вважали греки, затока отримала назву Боспору Кіммерійського (буквально: коров'ячий перехід).

У більш ранніх варіантах цих міфів, що народилися за часів, коли географічний горизонт греків був набагато вужчим, Керинейська лань не тікала від Геракла далі меж Греції, цариця амазонок мешкала зі своїми підданими в Темискирі на південному березі Понту, а Іо переправлялась через Боспор Фракійський (сучасний Боспор).

Причини перенесення дії загальногрецького міфу до Північного Причорномор'я найповніше можна простежити на прикладі переказів про Іфігенію в Тавриці. За часів античності це був найпопулярніший міф, дія якого локалізувалася на північних берегах Понту. Недарма цей сюжет трапляється у творах багатьох письменників, починаючи з часу архаїки і закінчуючи греко-римським періодом. Геродот і Овідій зазначали, що переказ про Іфігенію розповідають у самій Тавриці.

Найдавніший варіант міфу оповідав про смерть на жертовному багатті Іфігенії, дочки Агамемнона, котрий очолював військо ахейців. Адже лише у такий спосіб греки могли умилостивити гнівну богиню Артеміду, яка не давала можливості кораблям відплисти з Авліди до Трої. У міфі відбився дуже давній звичай приносити їй в жертву юнака або дівчину перед початком війни. Низку функцій цієї давньої богині сприйняла у греків Артеміда. Подальший розвиток міфу обумовлений зникненням звичаю людських жертвоприношень у практиці греків. Оповідання про загибель Іфігенії трансформувалося в міф про те, як в останній момент Артеміда підмінила дівчину на жертовному багатті ланню, а Іфігенію перенесла у свій таврійський храм на краю землі й зробила жрицею. Вона слугувала грізній богині, готуючи до жертвоприношень полонених, захоплених таврами. Через багато років потому молодший брат Іфігенії Орест зі своїм вірним другом Піладом прибув до Таврики. Вони викрали з храму священну статую Артеміди і разом з Іфігенією зуміли втекти на батьківщину від жорстокого царя таврів, що переслідував їх.

Тут легко впізнається поширений у багатьох народів казковий сюжет про викрадення царівни злою силою, що несе її в якесь далеке царство. Наречений (рідше брат) долає безліч труднощів у пошуках нареченої і визволяє її з полону. У цьому зв'язку нагадаємо добре знайомі нам казки про Руслана й Людмилу або про Мар'ю-царівну та Кащея. У широко відомій за трагедією Евріпіда версії міфу Іфігенію звільнив брат, але існував також варіант, де цю роль виконував її наречений Ахілл, і все закінчувалося щасливим одруженням. У "Метаморфозах" Нікандра Іфігенія перевтілюється на богиню й стає дружиною Ахілла на острові Левка. Назву Ахіллів Дром (сучасна Тендрівська коса) греки пов'язували зі спогадом про пошуки Ахіллом своєї нареченої. Тут він переслідував дівчину, яка тікала від нього, — можливо, з волі тієї ж Артеміди, богині-діви, чиї жриці також уникали шлюбу.

Дві обставини сприяли оповіді про перенесення Іфігенії саме до Таврики. По-перше, Артеміду з епіклезою Тавропола шанували в ряді грецьких міст і вшановували її храмову статую, привезену з якоїсь дальньої країни [3]. Епіклеза вказувала на функції богині, покровительки домашніх тварин, і була схожою з назвою далекого племені таврів. Хоча етимологія цих слів не має нічого спільного, греки пояснювали епітет Артеміди Тавропола як визначення богині, яку шанують у Тавриці. По-друге, саме в Тавриці елліни на власні очі побачили людські жертвоприношення, які в Елладі давно відійшли в минуле. Тому народна фантазія перенесла у Таврику грецький храм Артеміди Таврополи, де стояла статуя богині і жрицею була Іфігенія. Описи цього храму в трагедії Евріпіда і в елегії Овідія виявилися настільки реальними, що деякі вчені в минулому і нашому столітті шукали його руїни на мисі Фіолент поблизу Херсонеса. Однак при аналізі літературних текстів і археологічних джерел з'ясовується, що цей храм — лише поетична вигадка [4].

Отже, елліни включили Північне Причорномор'я до загальногрецьких міфів, відомих як у метрополії, так і в колоніях. Поряд з цими міфами тут складались місцеві міфи, що пов'язували міфічну історію нової батьківщини з міфічним минулим Еллади. Адже саме його давні греки вважали початком історії, тому Геракл і Ахілл були для них такими самими реальними особами, що й Перікл та Александр Македонський. Недарма Плутарх у своїх "Життєписах" вміщує біографію Тесея в одному шерегу з видатними грецькими і римськими політиками і полководцями.

Найдавніші усні перекази збереглися в "Історії" Геродота, котрий записав їх досить близько до стилю усних джерел. Це перекази про походження скіфів, агафірсів, гелонів і савроматів.

Повертаючись до Еллади після одного з своїх подвигів, Геракл потрапив до Скіфії. Тут він зустрівся із змієногою богинею і вона народила від нього трьох синів: Агафірса, Гелона і Скіфа. За порадою Геракла змужнілі сини піддались випробуванню: їм потрібно було напнути лук батька і підперезатися його бойовим ременем. З цим упорався лише молодший — Скіф, тому він і залишився царювати у цій країні, а двом іншим довелось піти і стати володарями сусідніх земель.

Геродот спеціально цікавився генеалогічними легендами і записував їх у різних місцях. Тому можна простежити, згідно з якою вже відпрацьованою

[3] *Толстой И. И.* Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Петроград, 1918, с. 136.

[4] *Скржинская М. В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991, с. 124—126.

схемою вихідці з Іонії склали новий переказ у своїх північних колоніях. Історик згадав, що іонійці вели родовід від трьох сусідніх малоазійських народів (карійців, лідійців й місійців), від братів із відповідними іменами: Кар, Лід і Міс. У Північному Причорномор'ї Агафірс, Гелон і Скіф виявились родоначальниками трьох найбільших племен, що жили у східноєвропейських степах за часів заснування грецьких колоній. Греки органічно вплели у міф божество з місцевого фольклору, однак сам переказ — плід грецької міфотворчості, а не переданий греками скіфський міф, як вважають скіфологи.

Інший грецький переказ пояснював походження савроматів від шлюбів амазонок і скіфів. Амазонки — жінки, що ведуть войовничий спосіб життя, — здавна згадуються в багатьох грецьких міфах. З ними змагались Тесей і Геракл, вони допомагали троянцям у війні проти греків, а Ахілл убив їхню царицю. У Північному Причорномор'ї склався переказ про те, як амазонки, занесені на некерованих кораблях до берегів Меотіди, вступили в шлюби зі скіфами, але не побажали жити на їхній землі, де жінки не брали участі в битвах і полюванні. Тому вони разом зі скіфськими чоловіками пішли на схід і утворили новий народ савроматів. Так греки пояснювали для себе близькість скіфської й савроматської мов, а також незвичну, на їх погляд, поведінку савроматських жінок, що подібно до міфічних амазонок їздили верхи і брали участь у битвах. Завдяки широкій популярності цього міфу аттичні вазописці, які раніше малювали амазонок у грецькому одязі, почали зображувати їх у скіфських костюмах, а грецькі письменники, оповідаючи про міфічне вторгнення амазонок в Аттику за Тесея, повідомляли, що войовничі амазонки прибули з-за Боспору Кіммерійського.

У колоніях північного Причорномор'я, як і в інших грецьких полісах, було багато храмів і олтарів, присвячених героям, про які розповідали місцеві перекази. Майже всі вони втрачені, за винятком деяких сюжетів про Ахілла на острові Левка, де протягом всього античного часу стояв добре відомий мореплавцям храм уславленого героя.

Під час перших плавань мілетських мореплавців по ще незвіданому Чорному морю воно уявлялось їм безкрайнім океаном, що відділяє світ живих від світу мертвих. Тут не було звичних для них численних островів, як у Середземному морі, а маленький пустельний острівець поблизу гирла Істра вони прийняли за міфічний острів Блаженних, або Левку, де живуть душі померлих героїв. Пізніше острів почали вважати місцем потойбічного життя Ахілла і назвали його ім'ям цього героя. Зміст деяких міфів про Ахілла на Левці передають автори римського часу Арріан, Філострат і Максим Тірський.

Мореплавці розповідали, що бачили на власні очі юного білявого Ахілла в золотому захисному обладунку, інші лише чули його спів, що звучав божественно і був чутний далеко в морі. Герой виконував власні пісні про подвиги під Троєю. Якщо хтось випадково засинав на тому острові, то йому вбачалося, що Ахілл його будить, веде до свого намету й садовить частувати поруч із своєю матір'ю Фетідою та іншими божествами, його вірний друг Патрокл розливає гостям вино, а сам Ахілл грає на кіфарі. За місцевими повір'ями, людям можна було лише вдень перебувати на острові й здійснювати жертвоприношення, а вночі — там не місце смертним. Адже тоді Ахілл бенкетує разом із своєю дружиною, яку одні називали Єленою, а інші Іфігенією.

Філострат записав історію про амазонок, які припливли на острів, щоб по-

грабувати храм Ахілла, та герой грізним поглядом навів такий жах на їхніх коней, що вони розшматували амазонок, а самі кинулись у море. Народна фантазія відбила в цьому міфі реальні події. Левка дійсно притягувала піратів, вони грабували скарби храму Ахілла, а іноді перетворювали острів на опорний пункт для розбійницьких нападів на торговельні кораблі [5].

Народні перекази завжди існують у багатьох варіантах, що нерідко суперечать один одному. Наприклад, вважалося, що Ахілла поховали на Левці, але одночасно у Північному Причорномор'ї знали загальногрецьку версію про похорон героя під Троєю. Неузгодженими є й розповіді про Геракла. В одних його називали родоначальником скіфів, а в інших — скіфи вже жили біля Меотіди, коли туди прибули амазонки після поразки, завданої їм Гераклом або його сучасником Тесеєм.

Суперечності легко співіснували у фольклорі, оскільки міфи передавались різними оповідачами в різний час і в різних місцевостях, але вони погано поєднувалися в одному авторському творі. Тому коли грецькі поети, починаючи з Гомера і Гесіода, а далі прозаїки почали об'єднувати розрізнені оповіді в єдиний твір, їм довелось упорядкувати фольклорні сюжети і стежити за тим, щоб дія одного епізоду органічно переходила до наступного, розміщуючись у хронологічному порядку.

Можливо, у Північному Причорномор'ї за аналогією з іншими областями Еллади, була створена міфологічна історія, що послідовно розвивалася. Проте вона, як і багато чого іншого, нині втрачена. Використовуючи вироблену за давнини хронологію життя грецьких героїв, можна запропонувати таку реконструкцію міфологічної історії Північного Причорномор'я. Найдавнішою виявляється оповідь про мандри Іо Скіфією та її переправу через Боспор Кіммерійський. Геракл, нащадок Іо в тринадцятому коліні, став родоначальником скіфів, агафірсів і гелонів. Наступне за Гераклом покоління — сучасники Троянської війни. До її початку відносять жертвоприношення нареченої Ахілла Іфігенії й чудесне перенесення дівчини до Таврики. У розпалі війни на допомогу троянцям прийшли амазонки і скіфи. Ахілл вбив царицю амазонок, але незабаром загинув і сам. Своє потойбічне існування герой продовжує на острові у Понті Евксінському. Про події, що відбувалися після Троянської війни, розповідалось у міфах про Ореста, Іфігенію, дітей Агамемнона.

Отже, греки думали, що їхні герої здійснювали подвиги у Скіфії за кілька століть до появи грецьких колоній, і один із героїв виявився родоначальником місцевих племен. Віднесення земель Північного Причорномор'я до міфологічної історії греків мало велике значення для еллінів, що оселилися тут.

Місцеві історичні новели відомі нам ще менше, ніж міфи. Однак в окремих записаних античними авторами творах цього жанру змальовується яскрава картина життя колоністів. Історична новела з'явилась у грецькому фольклорі у VIII—VII ст. до н. е. Місцем її зародження вважається Іонія. Саме звідси розпочалася колонізація Північного Причорномор'я. Розвиваючи традиції метрополії, колоністи складали нові новели про сучасні події, героями яких були реальні люди. Ці новели відрізнялися від більш давніх жанрів фольклору, в яких діяли боги, герої й казкові істоти. Однак вчинки героїв новел звичайно підводились під певні фольклорні стереотипи, а стилістика їх близька до інших жанрів оповідного фольклору.

---

[5] *Толстой И. И.* Остров Белый.., с. 75, 76.

Найдавніші новели, дія яких пов'язана з північними берегами Понту, датуються VI ст. до н. е. Це записані Геродотом майже через століття по їх створенні іонійські розповіді про похід Дарія на скіфів і ще давніші перекази про Анахарсіса, брата царя Савлія, син якого Ідантірс став переможцем персів.

Новели про скіфа Анахарсіса, якого дехто відносив навіть до семи легендарних мудреців, були популярними протягом усієї античної доби. Греки розповідали, як цей скіф поїхав до Еллади для вивчення грецької культури, як зустрічався з лідійським царем Крезом і грецьким законодавцем Солоном і вразив своїх співбесідників мудрими і дотепними висловлюваннями. Через століття після їх виникнення ці перекази перейшли в літературу, тому згадки про мудрого скіфа трапляються в багатьох давніх авторів. Найбільш близький до фольклорного джерела виклад зберігся в "Історії" Геродота, котрий докладно записав ольвійську новелу про смерть Анахарсіса в Гілеї від рук царя Савлія.

При оформленні усного переказу мотивування дій героя підводиться під одну з традиційних схем, що часто не відповідала дійсності. Таким є, на наш погляд, пояснення подорожі Анахарсіса до Греції для знайомства з філософією й культурою еллінів. У перебігу багатовікових контактів скіфів і греків не відомі випадки цілеспрямованого духовного навчання перших другими. Особливо неймовірним такий акт уявляється у ранні часи їх стосунків, коли жив Анахарсіс і коли Геродот підкреслював негативне ставлення скіфів до еллінського способу життя, релігії, звичаїв. У VI—V ст. до н. е. самі греки охоче переймали мудрість у державах, що існували здавна. Про це писали Солон, Гекатей, Демокріт, Геродот. Певно тому подорож скіфа була витлумачена у звичних для елліна категоріях. Насправді Анахарсіс, найімовірніше, виконував якісь таємні дипломатичні доручення царського дому, а потім через династичні чвари у Скіфії був вбитий. Через зсув хронології, що характерно для опису низки подій VI ст. до н. е., античні письменники перебільшили тривалість поїздки скіфа; вона могла відбутися за часів правління Креза, але не Солона [6].

Інша ольвійська новела належить до першої третини V ст. до н. е. У ній оповідається, як скіфський цар Скіл прийшов жити до Ольвії на тривалий час, як збудував там дім, одружився з грекинею й став шанувальником Діоніса. Скіфи обурилися, дізнавшись про те, як їхній цар відступає від батьківських звичаїв і релігії, за що Скіл поплатився власним життям.

Геродот записав цю новелу не більше ніж через 30 років після тих подій, коли ще були живі деякі сучасники Скіла. Тому історик дізнався багато яскравих подробиць про життя царя в Ольвії. Притаманна еллінам ключова думка щодо незворотності долі висвітлює одну з граней спільності світогляду грецьких колоністів та їх співвітчизників у метрополії. Таким чином, дії Скіла також пояснювалися нормами грецького мотивування долі.

Крім двох згаданих ольвійських історичних новел збереглися записи деяких пізніших зразків цього жанру на Боспорі й у Херсонесі.

Цикл усних розповідей про боспорських царів IV ст. до н. е. Левкона і Перісада, ймовірно, був уперше записаний якимсь місцевим істориком. Вибираючи з різних творів історії про воєнні хитрощі й інші дотепні вчинки, Поліен присвятив кілька розділів свого твору розповідям про діяння греків і варварів з Північного Причорномор'я. Поряд із

[6] *Скржинская М. В.* Древнегреческий фольклор.., с. 61, 62.

спритними діями боспорських царів, які дізнавалися про змови або ворожі напади, Поліена зацікавили новели про подвиги двох варварських жінок. У одній з них йшлося про те, як незважаючи на всю свою могутність і підступність, боспорський цар Сатир не зміг перемогти меотянку Тіргатао. Кінець новели оформлений у суто фольклорному дусі: цар помирає од відчаю, а його наступник змушений багатими дарами й благаннями схилити Тіргатао до закінчення війни.

Інша новела уславляла сарматську царицю Амагу, яка позбавила Херсонес воєнних набігів скіфів. У новелі Амага, подібно до цариць амазонок, очолює військо, слава її лунає по всій Скіфії, де вона діє справедливо, рішуче й безкорисливо допомагає сусідам, яких кривдять. Прийоми зображення ідеалізованої цариці перегукуються з фольклорним образом ідеального мудреця Анахарсіса.

Через невідомі джерела до трактату візантійського імператора й письменника Константина Багрянородного "Про управління імперією" потрапила велика херсонеська новела I ст. н. е. Її героїня Гікія із знаменитого роду херсонеситів побралася з сином боспорського царя Асандром. Подружжя жило в Херсонесі. Чоловік Гікії замислив підкорити Херсонес Боспору і для цього перебити знатних херсонеситів з допомогою тайно привезених до його дому боспорян. Випадково дізнавшись про це, Гікія повідомила про змову представникам влади і разом з ними під час свята влаштувала у власному будинку пожежу, від якої загинули її чоловік та всі його спільники.

Новела остаточно склалася через кілька років після змови, тому що в ній розповідається про статуї на честь Гікії та її надгробок. Народний переказ піддали ретельній літературній обробці й, мабуть, включили до твору місцевого історика, який зберіг властиве усним оповідям передання мови героїв від першої особи, а також неймовірну обставину, що не бентежила фольклорну традицію: озброєний загін боспорян живе протягом двох років у льосі таємно від усіх домочадців. Адже якби це якось вдалося зробити, то змовники, перебуваючи в тісному льосі тривалий час, втратили б фізичні сили для бою. Однак реалістичність таких деталей мало цікавила фольклорну оповідь. У ній важливим був ефект: протягом двох років готувалася змова, і лише випадково вона розкривається саме напередодні збройного виступу ворогів Херсонеса. Тут яскраво відбивається улюблений у фольклорі прийом контрастних зіставлень.

У процесі аналізу міфів та історичних новел ми знайомимося не лише із зразками фольклору греків, а й отримуємо відомості про історію й культуру Північного Причорномор'я. Оцінюючи події, що відфільтрувалися усною народною творчістю, необхідно вивчити її специфіку. Лише в цьому випадку можна добути з міфів і новел вірогідну інформацію про реальні події, а також уявити, якою була усна культура населення грецьких колоній, якими були погляди давніх на початку історії земель, де розташовувалися їхні поліси, як пояснювалося походження різних племен, що населяли Східну Європу, чому низка географічних назв у Північному Причорномор'ї пов'язана з еллінським фольклором.

Музична культура і театр. Музика відігравала значну роль у повсякденному, святковому й релігійному житті греків. Вона звучала під час усіх більш-менш значних моментів життя людини, починаючи з перших днів її появи на світ, коли влаштовувалося свято на її честь, і закінчуючи проводами до могили під тужливі звуки аулосів (флейт).

З дитячих років еллін не лише слухав музику й співи, а й сам навчався грати на лірі й аулосі, тому що це входило до шкільної програми. Знайдена в Ольвії аттична теракота IV ст. до н. е. ілюструє навчання дитини грі на лірі: літній чоловік у гіматії й гостроконечній повстяній шапці тримає в одній руці ліру, а іншою притримує за плече свого учня — маленького хлопчика [7].

Сольний і хоровий спів під акомпанемент струнних і духових інструментів був обов'язковим під час багатьох релігійних свят. У домашньому колі друзів також нерідко звучала музика, наприклад гімни богам, якими розпочиналось пиття вина, й застільні пісні; епіталами та інші пісні виконувалися на весіллях, а жінки вдома співали колискові й скрашували співом довгі години, які вони проводили за прядінням і ткацтвом.

Поети VII—V ст. до н. е. були одночасно авторами музичного супроводу своїх віршів. Лірику, як видно із самої її назви, виконували під акомпанемент лір або її різновиду — барбітона. Не випадково саме про ці інструменти йдеться в творах Анакреонта, Стесіхора, Піндара й багатьох інших поетів, а на розписах аттичних ваз виконання віршів зображується під музичний акомпанемент. Такі вази знайдено й у Північному Причорномор'ї.

На домашні свята звичайно запрошували професійних музикантів, найчастіше виконавців на аулосі. Недарма у грецьких комедіях серед представників найпоширеніших професій поряд із воїном, кухарем, лікарем виступають музиканти. Вони жили і в містах Північного Причорномор'я. Найдавніше свідоцтво про це — боспорський надгробок IV ст. до н. е. з ім'ям Пасафілікати, яка грала на аулосі. У грецьких колоніях слухали й уславлених музикантів з Греції. Античні автори повідомляють про виступи на Боспорі в IV ст. до н. е. відомих усій Елладі співаків Арістоніка й Стратоніка, що акомпанували собі на кіфарі [8].

Як саме виглядав такий виконавець, можна скласти уявлення з розпису панафінейської амфори зі станиці Єлисаветівської [9]. Кіфарист у білому одязі з вінком на голові стоїть на триступеневому помості. Ліворуч від нього бородатий суддя з жезлом, а праворуч — юнак, який сидить на стільці, ймовірно, інший учасник змагань. Ця амфора з фігурою Афіни і написом "Приз із Афін", наповнена олією з олив священного гаю богині, служила нагородою на музичних змаганнях під час панафінейських свят. Цілком можливо, що переможцем на святах став житель Боспору. Адже у святах могли брати участь громадяни будь-якого грецького поліса. Однак, імовірніше, афінський переможець продав свій приз на ринку, що було широко розповсюджено. Іншу амфору кінця VI ст. до н. е. із зображенням Афіни, з одного боку, авлета і двох суддів — з іншого, знайдено в некрополі Пантікапея. На ній відсутнє державне клеймо "Приз із Афін", і тому можна думати, що вона розписана на замовлення на популярну тему змагань у грі на аулосі.

Не лише на панафінеях, а й на багатьох інших грецьких святах відбувалися музичні агони. Під час готування до них з музикантами займались спеціальні вчителі, чиї імена згадувались у списках учасників змагань. Серед них були й вихідці з Північного Причорномор'я, на-

---

[7] *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья в VI—I вв. до н. э. — К., 1982, с. 115, рис. 42.

[8] *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор, с. 129.

[9] *Радлов Н. Э.* Две панафинейские амфоры, найденные в Южной России // ИАК. — № 45. — 1912, с. 83.

приклад, боспорянин Ісіл, син Хрисолая, в III ст. до н. е. підготовляв музикантів до щорічного свята Сотерій у Дельфах.

Музичні змагання проводились у всіх грецьких полісах, у школах, гімнасіях, на різних святах та іграх. Тому не викликає жодного сумніву те, що вони існували в багатьох містах Північного Причорномор'я. Адже навіть у школі практикувалися не іспити, як у наш час, а змагання серед учнів з різних дисциплін, у тому числі й музичних. На релігійних святах змагались хори, а під час атлетичних ігор відводився час і для музичних змагань. На Тендрівській косі влаштовувались ольвійські ігри на честь Ахілла. Можливо, до цих ігор поряд з атлетичними змаганнями включали й музичні, як це було заведено на більшості грецьких ігор. Адже, за переказами, Ахілл уславився своїм співом під кіфару.

Залишки численних храмів і олтарів у всіх північнопричорноморських містах засвідчують побутування свят на честь богів. Урочисті процесії супроводжувались музикою і співом. Особливо близько з музикою пов'язувався культ Аполлона. Не випадково атрибути бога, ліра і кіфара, зображувалися на монетах цих міст.

Однак пряме свідчення про музичні змагання, зокрема хори, збереглося лише у написі римського часу з Херсонеса [10]. До цього самого періоду належить і згадка про танці зі співом на майданах Херсонеса на святі в день пам'яті Ламаха, батька херсонеської героїні Гікії.

Музичні інструменти еллінів відомі за порівняно рідкісними фрагментованими знахідками з археологічних розкопок, але найбільше — за зображеннями на вазах, теракотах, фресках, скульптурах, монетах, а також за описами давніх авторів [11]. Усі види перелічених джерел виявлено у Північному Причорномор'ї. Як і сучасні, античні інструменти можна поділити на три групи: струнні, духові й ударні.

Серед струнних у греків найпоширенішою була ліра. Як правило, вона мала сім струн. Її виготовляли з жил тварин, а стійки, поміж якими їх натягували, — з рогу або дерева. Розташований знизу інструмента резонатор був черепаховим або металевим. У Пантікапеї знайдено бронзовий резонатор ліри II ст. н. е. у вигляді панцира черепахи [12]. Інших залишків ліри у Північному Причорномор'ї не виявлено, але трапляється чимало їх зображень на довізних і місцевих пам'ятках мистецтва [13]. Ліра була викарбована на ольвійських і пантікапейських монетах, намальована на фресках, вирізьблена на одному боспорському надгробку і на фронтоні ольвійського декрету.

Близький до ліри інструмент барбітон широко використовувався в VI—V ст. до н. е. Його резонатор також мав форму черепахового панцира, але стійки загиналися всередину, а не назовні, як у ліри, і були набагато довшими. Довші струни видавали низький звук, що найкраще пасував до акомпанементу. Під барбітон поети виконували власні твори, а шанувальники Діоніса — свої пісні. Дві аттичні вази, знайдені у Північному Причорномор'ї, ілюструють обидва приклади використання барбітона.

---

[10] *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса, с. 100, 101.

[11] *Герцман Е. В.* Музыка Древней Греции и Рима. — Санкт-Петербург, 1995, с. 34—54; *Paquette D.* L'instrument de musique dans la Ceramique de la Grece antique. — Paris, 1984.

[12] *Блаватский В. Д.* Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора. — Москва, 1964, с. 199.

[13] *Скржинская М. В.* Отражение музыкальной жизни греков на рисунках ваз VI—IV вв. до н. э. из Северного Причерноморья // РА. — 1997. — № 3, с. 54, 55.

Кіфара була складним і звучним інструментом, більшим і важчим за ліру. Подібно до ліри й аулоса, кіфара входила до складу комплексу музичних інструментів протягом усієї античності. Одне з найдавніших її зображень знайдено на Березані: на клазоменській вазі першої половини VI ст. до н. е. зображено урочисту святкову процесію, в якій беруть участь чотири кіфаристки [14].

Корпус кіфари був дерев'яним, кількість струн варіювалася від трьох до десяти—дванадцяти. Однак найпопулярнішою стала семиструнна. На кіфарі, як правило, грали стоячи, а виконавці на лірі й барбітоні звичайно сиділи на стільці або табуреті. Через складність гри на кіфарі її використовували лише професіонали й великі аматори музики.

Рідше за інші грали на арфі, яка називалася завдяки трикутній формі тригоном. На ній переважно грали жінки. Збереглося кілька елліністичних теракот боспорського виробництва, на яких зображено молоду жінку з тригоном [15].

До духових інструментів належали аулос, сиринга, орган і сурма. Щоправда, останню, так само як і різного роду свистки, не варто зараховувати до античних музичних інструментів, оскільки їх використовували для подання різного роду сигналів. Сурма найчастіше лунала під час воєнних дій. У Херсонесі зберігся надгробок із зображенням сурмача Аврелія Сальвіана з XI Клавдієвого легіону. Розповідь Поліена стосовно хитрості Тінніха свідчить про те, що цей інструмент добре знали у Північному Причорномор'ї ще у IV ст. до н. е. Тінніх обманув боспорян, які обклали Феодосію, звелівши уночі сурмачам подати сигнал з човнів, що стояли по різних боках бухти. Боспоряни вирішили, що на допомогу феодосійцям прийшов великий флот, і зняли облогу.

Крім ліри найпоширенішим інструментом у греків був аулос. Серед залишків музичних інструментів найчастіше трапляються рештки кістяних аулосів та їх мідних втулок. Вони знайдені в Ольвії, Херсонесі та Пантікапеї [16]. Деякі з них виготовлено з кісток місцевих тварин, а серед довізних трапляються екземпляри із слонової кістки. Поширені у давнину дерев'яні та очеретяні аулоси через нестійкість цих матеріалів не збереглися, і про них ми знаємо лише з писемних джерел.

На аулосі вчилися грати у школі, на ньому акомпанували сольному й хоровому співу, грали під час свят, задавали ритм гімнастичним вправам і веслярам на кораблях. Крім найпростіших мелодій для аулоса (що виконувалися одним інструментом) звичайно грали одразу на двох інструментах, тому на пам'ятках образотворчого мистецтва виконавці тримають біля рота, як правило, дві трубки. На давніх малюнках видно, що аулос міг використовуватися в ансамблі з кіфарою.

Кращі зображення аулоса збереглися на аттичних вазах з Пантікапея і Ольвії; на стінах боспорських склепу і саркофага.

Сиринга (флейта) складалася з кількох з'єднаних воском трубочок. Сиринга в руках різних сільських божеств трапляється на ольвійських і боспорських теракотах. На основі сиринги у Греції винайшли орган: до його труб повітря нагніталося за допомогою міхів. Перші відомості про орган належать до елліністичного часу. У Північному При-

[14] *Корпусова В. Н.* Восточногреческая расписная керамика, с. 51, рис. 20.

[15] *Финогенова С. И.* Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет // Археология и искусство Боспора. — Москва, 1992, с. 239, 244, рис. 7.

[16] *Петерс Б. Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — Москва, 1986, с. 75, табл. 15.

чорномор'ї орган відомий лише з однієї боспорської фрески I ст. н. е. На ній зображено ансамбль музикантів, що рідко траплялося в античному мистецтві: тріо для духових інструментів виконується на двох аулосах і ручному органі. Найпоширенішими ударними інструментами були тимпани (бубни) і кротали (аналог сучасних кастаньєт). Грою на них звичайно супроводжували різноманітні танці, а також релігійні процесії на честь Діоніса і Кібели. На вазах, що представляють діонісійські процесії, вакханки і сатири танцюють з кроталами, б'ють у бубни і грають на аулосах. Чимало ваз і теракот з подібними зображеннями знайдено на Боспорі та в Ольвії. Кротали викарбовані на ольвійських монетах 190 р. до н. е. [17]

Зазначимо, що люди архаїчного і класичного часів не уявляли собі античний театр без музики. Хор з музичним акомпанементом був обов'язковим при виконанні трагедії, комедії або сатиричної драми. З кінця V ст. до н. е. роль хору в драматичних творах стає менш вагомою, а з III ст. до н. е. музичні твори і танцювальні номери почали входити до п'єс як інтермедії.

Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспору. Серед знахідок, що підтверджують любов греків до театральних вистав, слід назвати численні теракотові статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок [18]. Справжні маски, що виготовлялися із розфарбованого полотна і натурального волосся, не збереглися.

За деякими непрямими даними можна дійти висновку, що театральні вистави в Ольвії ставилися вже у першій половині V ст. до н. е. Однак найдавніше безсумнівне свідчення про театри у Північному Причорномор'ї належить до IV ст. до н. е. У завершальних рядках ольвійського декрету написано: "Звеличити Каллініка, сина Євксена, за його хоробрість і добродійства для народу і нагородити тисячею золотих і статуєю, і про нагородження проголосити на Діонісії в театрі" [19]. Схожі згадки про театр вміщено ще в двох ольвійських декретах III ст. до н. е.

У грецьких полісах театральні вистави складали частину багатоденних свят на честь Діоніса. До театру збиралися всі громадяни, і перед драматичними змаганнями проводилась церемонія нагородження за особливі заслуги перед державою. Наприклад, у передмові Лібанія до промови Демосфена "Про вінок" мовиться про пропозицію "увінчати оратора золотим вінком у театрі при постанові нових трагедій".

Можна лише здогадуватись про те, які п'єси грали в театрах Північного Причорномор'я. Як і в інших полісах, тут ставили твори уславлених грецьких драматургів і місцевих авторів. Напевно, особливий інтерес виявляли до п'єс, дія яких відбувалася на північних берегах Понту. З них збереглась лише одна: трагедія Евріпіда "Іфігенія в Тавриді", а за назвами ми знаємо ще "Скіфів" Софокла і "Скіфів і таврів" Антифана.

Про існування місцевих драматургів згадується в херсонеському написі римського часу, в якому серед учасників музичних змагань названі комедіографи. Ілюстрацією до подібної комедії є пантікапейська теракота із зображенням двох комічних акторів, що борють-

---

[17] *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989, с. 112, № 334.

[18] *Кобылина М. М.* Терракотовые статуэтки.., с. 89; *Русяева А. С.* Античные терракоты.., с. 101, 131; *Античные* государства Северного Причерноморья. — Москва, 1984, табл. 118.

[19] *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса, с. 153—156.

ся, один з яких одягнений у місцевий костюм зі штанами. Мабуть, це сцена з комедії боспорського автора. За елліністичного часу широкої популярності у Греції набули міми — діалогічні або монологічні сценки побутового змісту. Іноді в мімах жартівливо зображувались боги. У розповіді Страбона про підступність Афродіти у боротьбі з гігантами в якійсь печері на Боспорі, можливо, зберігся сюжет міма боспорського автора [20].

Архітектурні залишки від театру знайдено лише у Херсонесі. Поки що не мали успіху пошуки ольвійського і боспорського театрів, про які згадує Поліен у розповіді про виступ кіфареда Арістоніка. Це доводить, що театри використовувалися не лише для драматичних вистав, а й для концертів. Херсонеські музичні змагання за участю поетів і хорів, ймовірно, відбувалися в театрі. У римський час театр використовувався також для гладіаторських ігор. Про їхнє існування на Боспорі й у Херсонесі свідчать зображення кількох гладіаторів на фресці пантікапейського склепу і на уламку херсонеського рельєфу, де передано кінцевий момент змагання двох гладіаторів.

7.7. Образотворче мистецтво

Мистецько-естетичне начало відігравало значну роль у духовному світогляді еллінів Північного Причорномор'я. Постійно діючі зв'язки між містами Середземномор'я і Понту сприяли швидкому обміну різноманітними культурними досягненнями, відкривали доступ до найкращих витворів мистецтва і безпосереднього знайомства з видатними художниками Еллади, давали імпульс до пропагування тогочасних соціально-культурних норм — ідеалів, традицій, моди. Не менш ефективним засобом збереження суто еллінського мистецтва протягом багатьох століть у найвіддаленіших периферійних куточках античного світу в оточенні різноетнічних угруповань були полісні передумови для формування гуманного ставлення до світу і громадянської общини, етнічної єдності і самосвідомості в цілому та значення громадянина як особистості зокрема. Це наклало помітний відбиток і на характер розвитку образотворчого мистецтва в північнопричорноморських державах.

Сюди надходило чимало витворів мистецтва з різних центрів Середземномор'я, найзначнішими з яких у грецький період були Мілет (VI ст. до н. е.), Афіни (V—IV ст. до н. е.), Александрія Єгипетська і Пергам (III—II ст. до н. е.). У перші століття нової ери, коли на міжнародну арену вийшов Рим з його ідеологічними настановами, культурні зв'язки підтримувалися переважно з малоазійськими і західнопонтійськими провінційними містами. Тією чи іншою мірою ці відносини сприяли тому, що образотворче мистецтво, зокрема живопис і скульптура, досягли в Північному Причорномор'ї порівняно високої досконалості.

Якщо за художнім рівнем виконання воно і поступалося мистецтву великих культурних центрів Еллади, то в ідейному продовжувало ті самі традиції — звеличення людини. Це було естетичним ідеалом кожного поліса, відображалося в художніх сюжетах з характерною для давньогрецького мистецтва природою міфологічних образів в їх людській кра-

---

20 *Тахтасьев С. Р.* Боспорская легенда об Афродите Апатуре // ВДИ. — 1983. — № 2, с. 111—117.

сі й гармонії, а також доступністю пам'яток для всього населення.

Живопис. Провідне місце в розвитку образотворчого мистецтва в Північному Причорномор'ї належало живопису. Як вже зазначалося, він безпосередньо був пов'язаний з архітектурою і найчастіше мав декоративний характер. Ми розглянемо лише ті пам'ятки, які дають належне уявлення про відображення художніх образів і міфологічних персонажів, розвиток композиції, створення портретів і спеціальних сюжетів з реального життя.

Найбільша кількість пам'яток живопису збереглася в боспорських склепах перших століть нової ери [1]. Це зумовлено тим, що в цей час у релігійному світогляді вищих верств населення Боспорської держави під малоазійським впливом значно змінилося уявлення про потойбічне життя і силу героїзованих померлих. Склепи, призначені для поховань місцевої еліти, особливо царів і представників їх численних родин, розписувалися яскравими фарбами, повторюючи фрески у житлових будинках, які не збереглися.

У більшості випадків розпис стін виконувався фрескою по штукатурці, але не менш поширеним було нанесення акварельних або воскових фарб безпосередньо на вичищену поверхню кам'яної плити. У Північному Причорномор'ї не відомо жодного імені художника. Якщо вони і підписували свої твори, як деякі живописці, вазописці або скульптори в Елладі, то їхні імена не дійшли до нашого часу.

У живопису простежуються два основних напрями: сакральний і наївно-реалістичний. Останнє визначення є умовним, тому що оскільки розписи знаходилися в поховальних спорудах, вони мали сакралізований характер. Зображення побутових або батальних сцен було лише формою, в яку вкладали уявлення про потойбічне життя чи бажання бачити його саме таким, як і в повсякденному світі. Непідробність і наївність таких сюжетів розкриває галерею образів живих людей з їх життєвими турботами, стражданнями і радощами.

Крізь призму міфологічних персонажів з традиційним для еллінів уявленням про них як звичайних людей також розкривається світогляд боспорців, прагнення наблизитися до своїх улюблених божеств або заслужити їх повагу. Саме так сприймається найраніший у Північному Причорномор'ї розпис склепу Велика Близниця середини IV ст. до н. е. [2] Голова богині Кори великих розмірів зображена у фас. Густе хвилясте волосся з темно-рудуватим відтінком, розділене на прямий проділ, акуратно облямовує високий лоб і повні щоки. Очі великі, майже круглі, широко відкриті, підняті вгору, що надає образу богині урочистості й відособленості від усього сутнього. Це підкреслюється водночас правильним малюнком носа, пухлого рота і підборіддя, а також симетрично піднятими до голови з обох боків руками. Фронтальна поза і величавий вигляд богині добре продумані художником. Образ Кори, яка ніби-то піднімається з-під землі навесні, підкреслено не лише ієратичним жестом рук, а й польовими квітами в її волоссі: жовтою повитицею, червоними маками та ліліями на довгих стеблах. Богиня з натхненним обличчям мала уособлювати

---

[1] *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России; *Ернштедт Е. В.* Монументальная живопись (общий обзор памятников) // АГСП. — 1955, с. 248—285; *Русяева А. С.* Искусство // Археология Украинской ССР. — К., 1986, т. 2, с. 517—521. Далі посилання будуть наводитись лише на перше видання пам'яток живопису.

[2] АДЖ, с. 113—136.

собою безсмертя людини і природи, їх споконвічну єдність.

Це поки що єдиний твір такого стилю у Північному Причорномор'ї. Невідомо, чи то був місцевий художник, чи для оздоблення склепу живописом було запрошено якогось майстра з Егеїди. Але в обох випадках автор цього твору був добре обізнаний не лише з методикою нанесення фарб на кам'яну (причому вапнякову) поверхню, а й добре знав анатомію людського обличчя, зумів зобразити його з досконалістю, особистою спостережливістю і вмінням. До нього і в його час у середземноморських містах вже були широко відомі різні витвори станкового і декоративного живопису, які боспорський майстер, безумовно, не міг не знати. Якщо врахувати, що таких ранніх живописних творів навіть на території Греції збереглося дуже мало, голова Кори з Великої Близниці становить значний інтерес для загальноеллінського уявлення і підтверджує свідчення давніх авторів, що подібні живописні твори дійсно існували.

Спливло чимало часу, перш ніж на Боспорі з'явилися нові пам'ятки сакрального або умовно-ієрархічного напряму в живопису. Цей хронологічний розрив можна пояснити як припиненням розписів склепів, так і тим, що деякі з них просто не збереглися.

У композиційному відношенні голова Кори нагадує зображення голови її матері Деметри з пантікапейського склепу I ст. н. е. теж в центрі склепіння [3]. Однак вбачати в цьому традиційність неможливо через значний проміжок часу, що відділяє один витвір від іншого. Це був період найвищого розквіту живописної майстерності та широкого розповсюдження сюжетних композицій, які заповнювали усі стіни цього склепу.

При вході зображено Каліпсо в сіро-синьому хітоні і золотаво-синьому гіматії з різнобарвними складками. Голова німфи схилена у глибокій скорботі. Навпроти неї, на іншій стіні біля дверей, зображено оголеного Гермеса Психопомпа. Обоє зустрічають душу померлого.

Символічно цей акт передано сценою викрадення дочки Деметри богом потойбічного світу Плутоном, який мчить на колісниці у супроводі Ерота, міцно тримаючи тендітну злякану Кору. В цій картині художник намагався передати стрімкість руху. Дійсно, незважаючи на деяку застиглість фігур, враження стрімкої втечі складається завдяки бігу коней, нахилу колісниці, наповнених вітром складок темного гіматія Плутона, польоту Ерота над четвіркою коней з нагайкою і віжками в руках. Широко відкриті очі Плутона, його велика голова з густим кучерявим волоссям і бородою, сильна постать, особливо у порівнянні з Корою, надають володареві підземного царства величі й непереможності. Проте в цілому ця композиція має ремісничий характер і значно поступається перед головою Деметри у вінку і синьому хитоні на блакитно-зеленому тлі в центрі склепового плафона.

Художник зобразив богиню в хвилину розлуки і страждання. Широко відкритими очима вона бачить, як назавжди зникає єдина дочка. При створенні цього глибоко людяного образу вміло використані засоби, що сприяли емоційній характеристиці: великі скорботні очі під високо піднятими бровами, в яких можна водночас побачити здивування і страх, міцно стулені вуста, які свідчать про волю богині, але все ж таки не владної зупинити великого бога, ракурс голови в поєднанні зі світлотінями, від чого обличчя видається більш рухливим. При детальному розгляді всіх сюжетів у склепі привертає увагу

[3] АДЖ, табл. LVI—LVIX.

Розпис склепу. Голова Деметри (I ст. н. е., Пантікапей).

їхня художня нерівноцінність. Цілком можливо, що голову Деметри писав талановитий майстер, а інші фігури були створені його учнями або помічниками.

Крім образів божеств, безпосередньо пов'язаних з потойбічним світом, у боспорських склепах зображували голову Горгони Медузи як апотропей, а також різні сцени жертвоприношень та потойбічні трапези. Зупинимось детальніше на одному з цих сюжетів, оскільки це своєрідний ланцюжок, що поєднує сакральні сцени з реальними [4]. Головна композиція збереглася частково, але при відкритті склепу все ж таки вдалося відтворити увесь сюжет. Біля юрти кочовика стоїть кобила з лошам. Поблизу у високому кріслі з різьбленими ніжками сидить жінка, зображена в фас, у рожевому хітоні й гіматії. Біля ніг — колиска з двома дітьми. Маленькі фігурки служниць на цьому тлі майже безликі: одна нібито колише дітей, інша стоїть поруч із жінкою. Праворуч від неї на високому ложі із смугастою ковдрою напівлежить чоловік у рожевому хітоні і блакитному плащі. Потойбічну трапезу, широко розповсюджену на багатьох пам'ятках скульптури і живопису, доповнюють типовий стіл на трьох ніжках з посудом і печивом та фігурка прислужника в рожевих штанях і короткому каптані. У правій руці він тримає глек, у лівій — рушник.

На інших стінах зображено героїзованого вершника та обожнених небіжчиків у високих головних уборах, які стоять біля вівтаря з рогами достатку. Поряд танцює жінка, майже торкаю-

[4] АДЖ, с. 183—198.

чись високого дерева, біля якого стоїть олень. На гілці куща сидить пташка. Всі ці сюжети символізують щасливе життя в потойбічному світі. В уявленні смертних це вічне блаженство і спокій серед природи Елізія.

Проте художній рівень усіх картин дуже невисокий. Стиль живопису має умовний характер. Майже всі фігури непропорційні, фарби підбиралися без розуміння їх відтінків, перспектива відсутня, пейзаж передано недбало. Проте і такий стиль живопису є цінним для нас тим, що він не тільки свідчить про заняття ним рядових майстрів, а й показом сцени потойбічної трапези, збагаченої побутовими місцевими деталями, які розкривають різнобічне життя боспорців у перші століття нової ери.

Разом з тим у живописі вирізняється і реалістичний напрям. Особливо цікаві зображення батальних сцен і сцен полювання, окремі портрети. Звичайно, нині важко встановити з точністю, наскільки вони відповідали оригіналу. Однак цікаво, що при пануванні релігійно-міфологічних уявлень художники прагнули показати людей у різні періоди їхньої діяльності.

Натура нерідко служила для створення різноманітних творів. У III ст. до н. е. в гавані Німфея зупинилася єгипетська трієра "Ізіда". Поки вона стояла, художник на стіні припортового святилища зобразив її в усіх деталях, передавши навіть внутрішнє улаштування і декоративне оформлення [5].

У пізніших сюжетах боспорського живопису яскраво відбилися самобутні риси місцевої художньої культури і побуту, уявлення про потойбічне життя, яке декому здавалося таким самим або навіть кращим за сьогодення. Так, в склепі Анфестерія, сина Гегесіппа, еллінізованого сармата Ктесамена, композицію розташовано по горизонталі з цілою низкою фігур [6]. Дві з них сидять у глибині великої повстяної юрти, до стіни якої приставлено спис. Неподалік від юрти, ліворуч, росте дерево з трьома гілками і великим листям на них. На дереві висить горит. З правого боку зображено жінку, обабіч неї — дві дівчини. До них під'їжджає безбородий вершник в каптані, прикрашеному золотими пластинами, у високих шкіряних чобітках. У правій руці він тримає нагайку, у лівій — меч. Його зустрічає хлопчик з келихом вина. Позад нього їде ще один воїн, ведучи другого коня за собою. Сцена відтворює повернення боспорця, на якого чекають дружина і діти. Усі фігури розміщено вільно, однак видно, що вони сюжетно пов'язані між собою. Силует і контурні лінії є головним засобом вираження художнього розпису.

У цьому самому стилі зображено і сцену герцю боспорців із сарматами на тлі рослинних мотивів, пташок і звірів у Стасівському склепі першої половини II ст. н. е. [7] Однак якщо розглянута вище сцена відзначається спокоєм, то ця насичена стрімкістю і драматизмом. Два воїни на конях б'ються один з одним. Боспорський вершник мчить на гнідому коні, вся його фігура повернута до глядача. На голові — високий шолом, груди захищає довгий панцер з короткими рукавами, який прикриває каптан і штани. Поверх панцера майорить плащ. У руках вершник тримає довгий спис, намагаючись дістати бородатого в повстяній шапці, в червоному каптані, чорних штанях і високих світлих чоботях піхотинця, який прикривається щитом, тримаючи в руці короткий меч.

Ліворуч від двох воїнів скачуть боспорець у високому шоломі, панцері і плащі, зі списом в руках, і сармат на

[5] *Грач Н. Л.* Открытие нового исторического источника в Нимфее, с. 81—88.

[6] АДЖ, табл. LI.

[7] АДЖ, с. 305—378; Табл. LXXVIII—LXXIX.

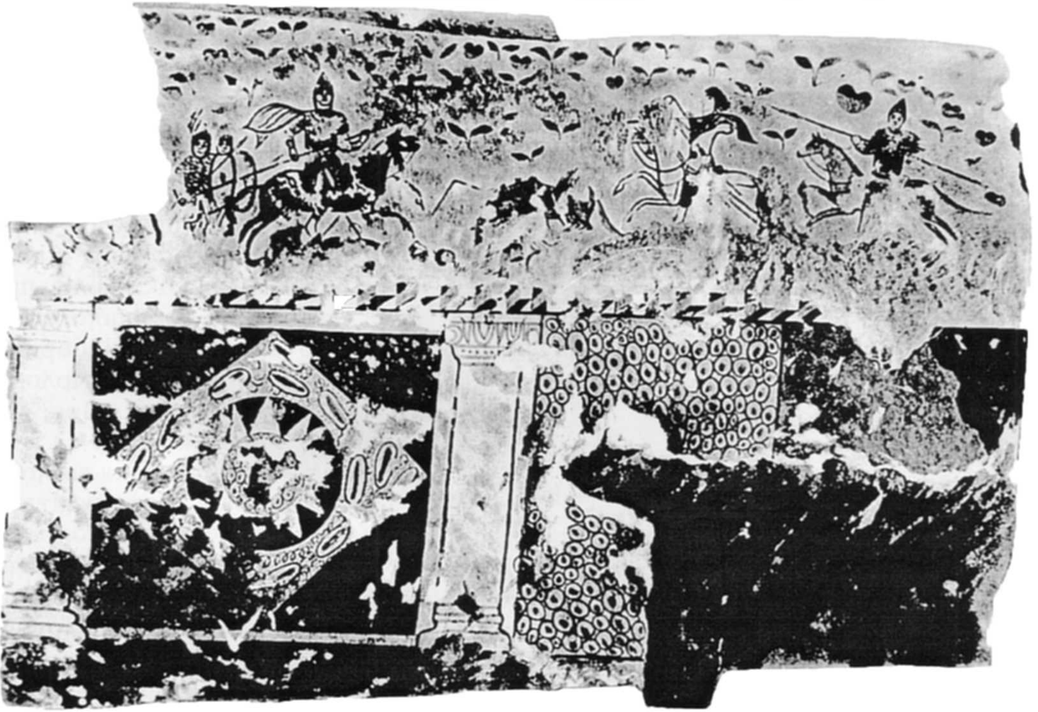

Сцена бою. Розпис Стасівського склепу (II ст. н. е., Пантікапей).

білому коні, який намагається пустити стрілу. Позаду них на буланому коні мчить другий боспорець. Передані фігурки вбитого воїна і двох піхотинців-зброєносців. На інших стінах склепу теж зображено воїнів-зброєносців та прапороносця, герць молодого вершника з піхотинцем. Ці зображення воїнів, як і багато інших, дають наочне уявлення про вигляд боспорських греків і сарматів та їхні костюми, військовий обладунок тощо.

Незважаючи на те, що майстри використовували найпростіші, знані ними художні засоби (силует і контур, фас і профіль, незначну кількість червонуватої, білої, зеленої, чорної фарб), розпис відтворює рухливість фігур і дає відповідне уявлення про хід герцю, його драматизм, що підкреслюється стрімкою рухливістю тварин. Розпис Стасівського склепу — одна з найкращих пам'яток боспорського настінного живопису. Картини із зображенням тварин в густій траві серед дерев справляють казкове враження, а в сценах бойових сутичок глядач відчуває пульс дійсних подій. Ці сцени виконані в своєрідній умовній і площинній манері. Пантікапейські художники створили нібито живі образи, в яких узагальнені риси поєднані з окремими реалістичними деталями.

З часом живопис стає декоративнішим, переважають квітковий та інкрустаційний стилі, сюжети втрачають зв'язок з реальним життям, що добре видно на численних розписах склепу Сорака першої половини III ст. [8] Сцену

[8] АДЖ, с. 244—252.

потойбічної трапези передано в більш стилізованій і умовній манері, фігури непропорційно-схематизовані, зображені окремими мазками і лініями, декор займає основне місце серед численних квіток і листя, нібито зненацька виринають апотропеїчні зображення медузи і пігмеїв. Епітафія Сорака дає пояснення, чому в його склепі таке велике значення надавалося різним апотропеям: він над усе боявся, щоб його прах ніхто не потривожив: "З добрим щастям, Сорак, син Сорака, збирач штрафів, який спорудив цю гробницю від підвалин нову і не викинув жодної чужої кістки. Хай ніхто, хто тут живе, мене не зневажить і не потривожить моїх кісток: якщо ж хто-небудь образить мене або потривожить кістки і викине їх геть, то хай не отримає він плоду ні від землі, ні від моря, а по смерті увійде він в Аїд". Отже, зневага до старих забутих поховань на Боспорі піддавалась прокляттю всіма чесними громадянами.

Особливе місце в живописі належало створенню портретів. У Північному Причорномор'ї (на Боспорі і в Херсонесі) вже у IV—III ст. до н. е. з'являються перші надгробкові зображення померлих. Так, на стелі Апфи, дружини Афінея, IV ст. до н. е. в еллінській живописній манері зображено в профіль жінку в традиційному костюмі брунатно-жовтуватого кольору, яка пригорнула до грудей дитину [9]. На іншій стелі — воїн у короткому червоному хітоні, з мечем на боці і списом у руці. Акварельні фарби на обох стелах нанесені прямо на поверхню каменю, ракурси фігур попередньо прорисовані. Витончено ніжне обличчя Апфи наповнене скорботою.

Найбільших успіхів у створенні надгробкових живописних портретів досягли у IV—III ст. до н. е. херсонеські художники. До шедеврів давньогрецького живопису належить зображення голови юнака в натуральну величину на уламку надгробка, знайденого при розкопках вежі Зенона разом з іншими поліхромними стелами та архітектурними деталями [10]. Для виконання портрета художник застосував воскові фарби (енкаустику). Портрет наочно показує, як могли працювати давні майстри. Повернута на три чверті оберту праворуч і трохи піднята вгору голова юнака відтворює реальні риси: невисоке чоло, прямий ніс із незначною горбинкою, повні вуста, дещо важкувате підборіддя. Це не ідеалізований образ, а молодий херсонесит із задумливо-розумними очима і спокійним виразом обличчя. Для відтворення цього зображення вміло підібрані кольорові тони: трохи освітлена частина обличчя передана в холодних тонах, тіньова — золотаво-брунатна, основна — майже червона з різноманітними відтінками. Бездоганне володіння світлотінню і кольором, об'ємність і пластичність, вміння передати реальний образ юнака з усіма його психологічно правдивими рисами вказують на талант невідомого художника з Херсонеса.

Серед численних сюжетів боспорського монументального живопису перших століть нової ери особливу увагу привертає зображення майстерні живописця на внутрішніх стінках кам'яного саркофага з Пантікапея [11], в якому, певно, був похований сам художник. Майстер сидить перед мольбертом, тримаючи у правій руці над жаровнею металевий стрижень — каутеріон для енкаустики, на коліні — розкритий тристулковий ящик з фарбами. Художника показано в процесі роботи. Портрети в круглих і квадратних рамках розвішані по

[9] *Иванова А. П.* Скульптура и живопись Боспора. — К., 1961, с. 98.

[10] *Стржелецкий С. Ф.* XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — 1969. — № 4, рис. 7.

[11] АДЖ, табл. XCII.

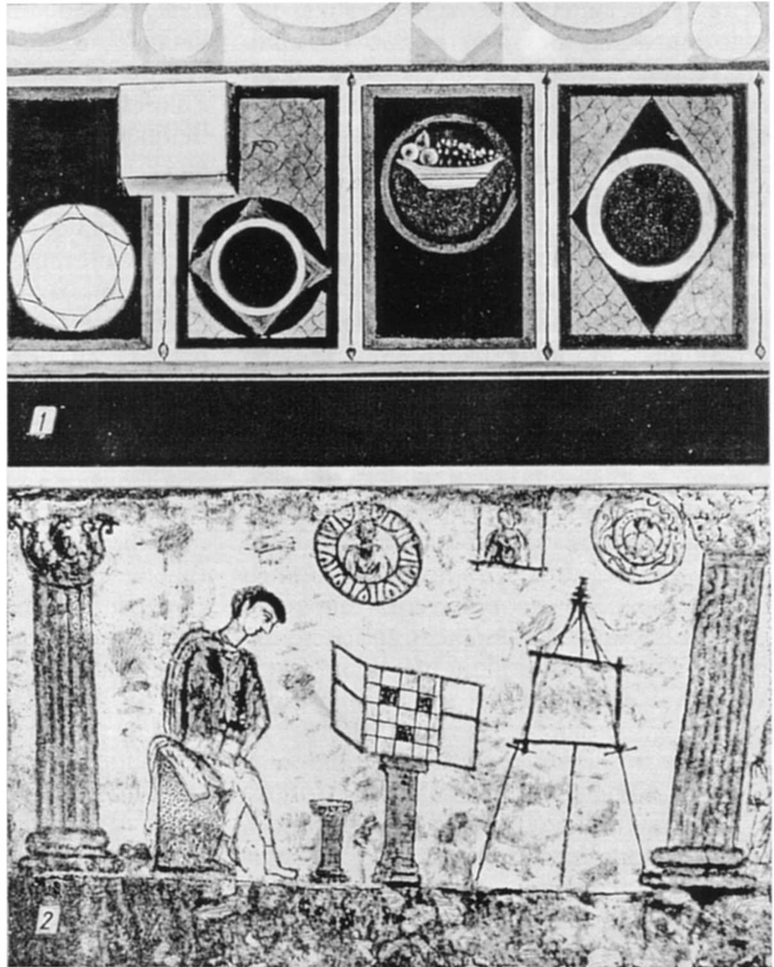

Розпис стіни склепу (1), зображення майстерні художника на саркофазі (2) (I ст. н. е., Пантікапей).

стінах. Це поки що єдине в Північному Причорномор'ї свідчення про існування станкового портретного живопису. Отже, цілком вірогідно, що житла багатьох пантікапейців прикрашалися власними портретами.

У всіх творах боспорські живописці застосовували стилізовані пейзажні мотиви, але перспектива їм була невідома. До того ж пейзаж мислився атрибутивно, у вигляді окремого схематизованого дерева або гілки, різнокольорових пелюсток і листочків, рідше квіток. Лінія горизонту, сонце, місяць, зірки в жодній картині не показані. У всіх випадках — уявне життя в потойбічному світі, але таке саме, як і земне, різниця полягає в тому, що над головою відсутнє небо з його теплом і світлом. Незрозуміло, чому художники, які вже добре знали анатомію людей, тварин і птахів, вміли їх зображувати в різних ракурсах і кольорах, не прагнули відтворити реальні картини пейзажу. Чи не пояснювалося це тим, що зображувані ними сцени відбувалися в потойбічному житті, де не тільки люди, а й природа не така, як на землі: лише окремі деталі дерев, кущів, квітів, трави?

Боспорські митці, починаючи з IV ст. до н. е., наслідували основні стилі жи-

вопису, розвинені в Елладі (Аттика, Іонія, Магнезія, острови Делос і Фера). Цілком можливо, що професійно вони навчалися в одному з культурних центрів Середземномор'я. Особливого розмаху монументальний живопис на Боспорі набув у І — першій половині III ст. н. е. у зв'язку з масовим будівництвом великих склепів для боспорської знаті і своєрідною модою на розписи поховальних споруд. Багатофігурні композиції релігійного або реально-побутового характеру за стилістикою та художнім рівнем нерівнозначні, але всі вони мають виняткове значення не тільки для вивчення майстерності художників, а й для вирішення багатьох питань культури.

Запозичення боспорськими живописцями квіткового та інкрустаційного стилів, тісно пов'язаних з архітектурою склепів та жител в Александрії Єгипетській, Римі, культурних центрах Сирії та Малої Азії, значно розширило їхній кругозір, наповнило картини з фігурними сценами різнобарвністю уявних пейзажних мотивів.

Творча самостійність і своєрідність боспорських художників яскраво виявилася в стилістичних особливостях, недовершеності й умовності картин, навіть у примітивності деяких з них, а також тематичному розмаїтті. Боспорський живописний канон існував протягом кількох століть, не виходячи власне за межі держави у Північному Причорномор'ї за винятком Неаполя Скіфського. Він був органічно пов'язаний з внутрішнім простором великих поховальних споруд. Внутрішні стіни і склепіння розписувалися гармонійним ансамблем залежно від уподобань померлого, його близьких, а також від художника, якому, певно, замовлялася основна сюжетна лінія. Розташування сцен у склепах залежало не лише від встановлених правил, а й від особливостей архітектури, релігійних уявлень похованого, роду занять, уподобань, соціального стану, етнічного походження тощо. В цих картинах представлені різні розповідні цикли і окремі зображення багатьох божеств. Яскраві кольори, обличчя людей з великими очима в різноетнічних костюмах, не завжди правильні пропорції фігур, скутість рухів свідчать про недовершеність майстерності боспорських художників, викликану значною віддаленістю Боспору від основних культурних центрів Еллади. Однак це оригінальні твори боспорських живописців, які застосовували основні стилі, але композиційні принципи, художні засоби і сюжети створювали з характерними для кожного з них умінням і знанням довкілля.

Упродовж I—II ст. н. е. лише у Пантікапеї було вироблено живописний стиль, який повністю узгоджувався з релігійними віруваннями і уявленнями про потойбічне життя боспорців і тому став особливо популярним. У багатьох сценах відмічається безпосереднє відображення реального життя, хоча нерідко боспорські живописці передавали його примітивними засобами, зокрема в період, коли розпочався загальний занепад давньогрецької культури у Причорномор'ї.

Скульптура. У містах Північного Причорномор'я збереглося чимало різноманітних пам'яток скульптури, які прикрашали теменоси, акрополі та майдани, житлові будинки, некрополі. Протягом всього античного періоду сюди надходили численні витвори мистецтва з Егеїди, де існувало багато відомих скульптурних шкіл. В архаїчний час найвідомішими були самоська і мілетська школи, витвори якої привозили і в щойно засновані міста (найбільшу кількість мілетської скульптури знайдено в Ольвії [12]). Після падіння Мілета у 494 р.

[12] *Русяева А. С.* Скульптура // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. —К., 1967, с. 154—160.

у всіх північнопричорноморських державах набули поширення різноманітні пам'ятки афінських скульпторів. Серед них відомі твори таких знаменитих майстрів, як Фідій та його учнів Каламіда, Мирона, Праксітеля. З останньої чверті IV—III ст. до н. е. вже переважає імпорт александрійської і пергамської шкіл, які славилися в елліністичний час своїми витворами по всій Елладі. У перші століття нової ери з появою на світовій арені Римської імперії з притаманними її культурі особливими рисами, що позначалися на її розвитку в усіх провінціях, північнопричорноморські міста переважно орієнтуються на малоазійські і, незначною мірою, — на нижньомезійські скульптури.

Разом з цим, але звичайно під значним впливом привізних зразків, у кожному з міст розвивалися місцеві скульптурні школи з характерними для кожної стилями і сюжетами відповідно до окремих періодів. Якщо в художньому відношенні вони поступалися імпорту, то в ідейному продовжували ті самі традиції: звеличення гармонії, краси і гідності громадянина, його героїзації, відображення різних міфологічних персонажів, а інколи сюжетів на релігійні теми з характерною для світогляду того часу антропоморфізацією образів божеств, установлення надгробкових стел, створення портретів тощо.

Імпорт і виробництво місцевої скульптури в північнопонтійських містах були тісно пов'язані з їх загальним історичним і економічним розвитком. В результаті найбільших успіхів у виготовленні місцевої скульптури досягли боспорські й херсонеські майстри в елліністичний і римський часи. Невеликий злет у цій галузі образотворчого мистецтва простежується у IV—III ст. до н. е. в Ольвії, куди з самого початку її заснування надходило багато привізних пам'яток. Порівняно з нею творча активність населення Тіри була набагато слабшою.

Грецькі майстри найчастіше для монументальної й малих форм скульптури використовували мармур і вапняк. До привізних найчастіше відносять мармурові пам'ятники. Однак останнім часом з'являються дані, що в містах Північного Причорномор'я виготовляли чимало пластики з каменю, що спеціально доставлявся з різних областей Еллади. Цілком можливо, що сюди запрошували і відомих скульпторів, які на місці виготовляли монументальні статуї і стели, оскільки перевозити їх було ризиковано.

Місцеві скульптори через брак мармуру використовували вапняк або уламки розбитих постаментів і стел з написами. Більшість їхніх творів, особливо надгробкових рельєфів, виготовлено з вапняку. З деяких написів відомо, що в містах стояли великі бронзові статуї, зокрема вершників, які, напевно, як і твори дрібної пластики з бронзи, золота, срібла, привозилися з інших центрів Середземномор'я.

Судячи з творів давніх авторів, які нерідко згадують дерев'яні ксоани, північнопонтійські майстри, можливо, використовували і дерево, як один з найуживаніших матеріалів для виготовлення скульптури. Порівняно з іншими містами в Ольвії, наприклад, знайдено небагато надгробків, але це ще не означає, що ольвіополіти не ставили хоча б найпростіших пам'ятників померлим. Це наштовхує на думку, що на ольвійському некрополі була і дерев'яна скульптура, яка просто не збереглася до наших часів.

Значна роль у виготовленні скульптур малих форм, насамперед теракот, відводилась у всі часи глині. Саме вона використовувалася для серійного виробництва статуеток за допомогою форм, випалу та фарбуванню. Численні імпортні і місцеві теракоти знайдено у всіх північнопричорноморських реґіонах. Оскільки глиняні статуетки наслідували або були копіями мармурових статуй,

Статуя Гермафродита (III ст. до н.е., Ольвія).

вони нерідко дають уявлення про ті славетні пам'ятники, які згадують давні автори. Великі скульптури з глини трапляються дуже рідко. Грецькі майстри як Середземномор'я, так і Причорномор'я дуже рідко використовували кістку для виготовлення невеличких статуеток і рельєфних зображень.

Зазначимо, що у більшості випадків знайдено лише незначні уламки скульптури і дуже мало цілих статуй і надгробкових стел. Це пояснюється тим, що під час нападів варварів на міста насамперед знищувалася і піддавалася різним пошкодженням скульптура. Відвідавши Ольвію наприкінці I ст. н. е., Діон Хрисостом писав, що в храмах не залишилося жодної цілої статуї, всі вони були зіпсовані, як і рельєфи на надгробках, внаслідок вторгнення гетів. Саме тому у нас немає повного уявлення про те, які саме скульптури стояли в містах і некрополях в той чи інший час. Однак і того, що дійшло до наших часів, достатньо, щоб з певністю стверджувати, що північнопонтійські греки з усіх видів мистецтва надзвичайно цінували саме скульптуру, надаючи їй перевагу перед усіма іншими видами мистецтва. Усі відомі нам пам'ятки скульптури поділяються за формою на дві групи: кругла скульптура і рельєфи. До першої належать монументальні статуї, погруддя божеств і уславлених діячів та героїв, а також статуетки невеликих розмірів, які використовувалися як дарунки у святилища під час поховальних обрядів і домашніх ритуалів; до другої — присвятні та надгробкові стели з різними зображеннями, скульптурні прикраси храмів і вівтарів.

За функціонально-тематичним призначенням вся скульптура поділяється на чотири підгрупи: сакральну, надгробкову, портретну і декоративну. За цим принципом у хронологічній послідовності для кожного з чотирьох реґіонів ми й розглянемо її з визначенням привізної і більш детальним аналізом місцевих пам'яток.

У різні періоди розвитку міст сакральна скульптура, як і всі види творчості, мала власну тематику і своєрідні стилістичні риси, що видозмінювалися в процесі постійного удосконалення і нових творчих відкриттів з появою пам'яток видатних майстрів того часу, що наклали певний відбиток на роботу інших скульпторів.

У VI ст. до н. е. лише в Ольвії знайдено найбільше пам'яток привізної та, що особливо цікаво, місцевої скульптури [13].

---

[13] *Русяева А. С.* Скульптура, с. 154—160.

Серед них образ куроса, або Аполлона, був найпоширенішим. Найраніші з них датуються серединою VI ст. до н. е. Їм властиві ті самі художні особливості, які були притаманні мілетсько-іонійській школі: прагнення до конкретного зображення живої натури, спроба "оживити" фігуру окремими засобами, зокрема усмішкою, декоративністю костюма [14]. Образ куроса, видозмінюючись згідно з його стилістичним розвитком в еллінській скульптурі, існував в Ольвії до III ст. до н. е. Це підтверджується знайденою під час розкопок гімнасія статуєю Аполлона в ніші стіни. За стилістичними ознаками скульптуру виготовлено ольвійським або приїжджим майстром у другій половині VI ст. до н. е. [15] Однак в елліністичний час для встановлення в гімнасії від неї залишили лише напівфігуру.

Усі куроси з Ольвії і один з Кеп представляли статуарний, широко розповсюджений у Середземномор'ї, тип строго фронтальної фігури юнака з ідеалізовано прекрасним обличчям. Ольвійські майстри не володіли високим професіоналізмом і, певно, недостатньо знали анатомію людини, хоча й були знайомі з загальними принципами створення людської фігури. Вапнякова статуя Аполлона з Ольвії відрізняється сумарним моделюванням, відсутністю виразних пластичних форм і чіткого трактування рис обличчя, умовним показом зачіски, перебільшеною асиметрією тощо. Однак вона цікава як пам'ятка місцевого виготовлення, що дозволяє відносити її до оригінальних, самобутніх творів периферійного античного мистецтва.

Загалом стилістичні риси і образи багатьох монументальних статуй повторюються в численних теракотових статуетках богині, що сидить на троні, з масивними, м'яко модельованими формами тіла і застиглою "архаїчною" посмішкою; дівчини, що стоїть, у довгому тонкому хітоні з різними атрибутами

Мармурова статуя музи (IV ст. до н. е., Ольвія).

або й без них та в гіматії, який спадає донизу візерунковими складками в схемі так званого ластівчиного хвоста; оголеного юнака, що стоїть, із зачіскою у вигляді фестонів над лобом тощо [16]. Отже, завдяки масовому імпорту теракот

---

[14] *Richter G. M.* Kouroi. Arhaic Greek Maidens. — L., N. Y., 1970, p. 12—38.

[15] *Чубова А. П., Лесницкая М. М.* Ольвийский курос // ХКААМ. — Москва : Ленинград, 1976, с. 210—218.

[16] *Кобылина М. М.* Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // САИ. — Вып. ГІ—11. — 1970; *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.

Мармурова голова Ерота (IV ст. до н. е., Ольвія).

у Північне Причорномор'я греки-переселенці були ознайомлені із загальним розвитком скульптури як в їхній метрополії, так і в інших містах Середземномор'я.

У V—IV ст. до н. е. імпорт скульптури з Афін стає домінуючим. У Тірі, Ольвії, Херсонесі та більшості боспорських міст він задовольняв потреби храмів і окремих громадян. Тому місцеві майстри в рідкісних випадках виготовляли сакральну скульптуру за зразками довізної.

Хоч афінська класична пластика переважно відображала міфологічні образи та сюжети, вона відрізняється від архаїчної насамперед наближенням до реалістичного зображення людини у всіх її виявах, зникненням статуарності й скутості, появою вільного показу людських рухів. На круглій базі вівтаря з Пантікапея другої половини V ст. до н. е. зображено в барельєфі урочисту святково-релігійну процесію жінок у довгих хітонах і гіматіях [17]. Кожна з них мала індивідуальні риси. На рельєфі IV ст. до н. е. з того самого міста Деметра сидить на троні, біля неї стоїть Кора з факелом у руці, до них наближаються учасники свята на їх честь також з факелами [18].

Від багатьох статуй божеств збереглися лише окремі фрагменти, але за ними можна дійти висновку, що в міста Північного Причорномор'я привозили не тільки посередні пам'ятки, а й виготовлені якщо не відомими скульпторами, то професійними майстрами під їх впливом. Творчість Фідія, Скопаса, Праксітеля, Лісіппа на багато часів визначила хід розвитку грецької пластики.

До школи Фідія належать мармурові голова Зевса та голови жінок з пишними зачісками з Ольвії. Дещо різкуваті та суворі профілі облич, простота в трактуванні зачіски, чіткість у моделюванні окремих рис зближують їх з манерою цього скульптора [19]. З невеликих мармурових скульптур цікавою є ольвійська статуетка Афіни III ст. до н. е. — копія з відомої елліністичної копії хризоелефантинної статуї Афіни Партенос Фідія у вільному відтворенні [20]. До речі, це одна з небагатьох копій, що дійшла до нашого часу. На Боспорі знайдено золоті підвіски із зображенням голови Афіни з усіма атрибутами, якими її наділив Фідій.

---

[17] *Максимова М. И., Наливкина М. А.* Скульптура // АГСП, с. 301.

[18] *Кобылина М. М.* Античная скульптура Северного Причерноморья. — Москва, 1972, с. 8.

[19] *Тревер К. В.* Мраморные скульптуры из Ольвии // ИАК. — 1914. — Вып. 54, с. 47—64.

[20] *Саверкина И. И.* Греческая скульптура. — Ленинград, 1986, с. 55.

Найзначнішими творами, які можна віднести до школи Скопаса, є поліхромна мармурова голова Геракла з Пантікапея, голови Кібели і юнака з Херсонеса та голова Зевса Сотера з Ольвії. Для них є характерним сумарне трактування волосся великими пасмами з підкресленими світлотінями, загальний вираз пафосу і людяності, погляд великих очей, звернений до глядача.

За стилістичними ознаками школі знаменитого Праксітеля близькі пошкоджені мармурові статуї Діоніса і музи IV ст. до н. е. з Пантікапея та Ольвії. Однак найпоширенішими у всіх містах були численні мармурові та теракотові статуетки Афродіти у вільних копіях різних скульптур цього афінського майстра. Детальне моделювання тіла, його ідеалізація, граційність руху і м'який нахил голови, гіматій, що спускається у вигляді джгута, дають уявлення про творчість Праксітеля і свідчать про надзвичайний інтерес до нього серед багатьох верств населення навіть у периферійних містах античного світу. Разом з цим у Північне Причорномор'я надходило чимало інших скульптур значно нижчого рівня. Наприклад, мармурова статуетка юного Діоніса з Тірітаки має порівняно плоску будову фігури і досить недбале трактування одягу, в ній простежуються запозичення зі статуй V—IV ст. до н. е., хоч сама вона виготовлена у III ст. до н. е. Фрагментована голова каріатиди з капітеллю доричного стилю (Херсонес) близька за стилем каріатидам Ерехтейона, але поступається своїми художньо-технічними якостями.

Із заснуванням великих елліністичних держав, де були організовані нові скульптурні школи, Афіни відходять на задній план. Серед скульптури останньої чверті IV—II ст. до н. е. вирізняються сакральні статуї і статуетки александрійської, пергамської, родоської шкіл.

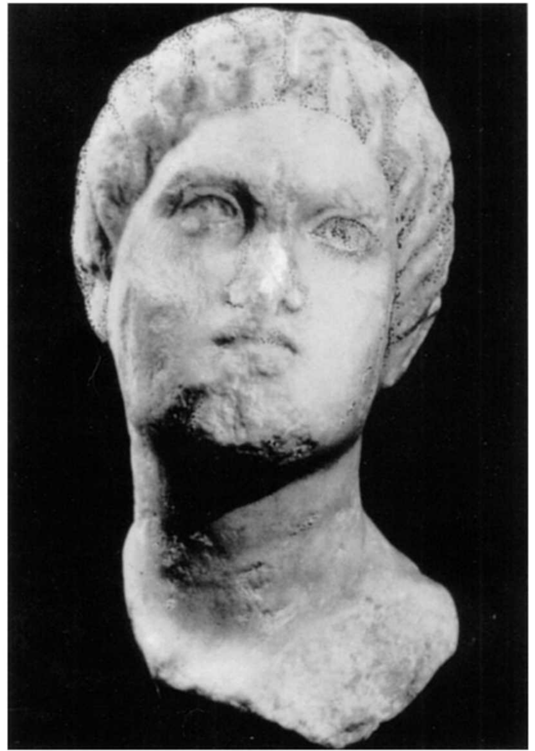

Голова юнака (III ст. до н. е., Ольвія).

До александрійської школи елліністичного часу, що продовжувала традиції грецького мистецтва IV ст. до н. е. і на їх основі створювала нові стильові напрями в скульптурі, належать мармурові голови Гігієї з Пантікапея, Асклепія, Гігієї, Ерота та комплекс скульптур (голова юнака, торс юнака і Гермафродита, фрагментована невеличка статуя Аполлона) з Ольвії [21]. Усі пам'ятки тонко модельовані. Обличчя божеств з піднятими догори очима і легким нахилом мають замріяний вигляд. Особливою граціозною майстерністю вирізняється образ богині здоров'я

[21] *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии в 1902 и 1903 гг. // ИАК. — 1906. — Вып. 13, с. 191—215; *Русяева А. С.* Искусство, с. 531; *Кобылина М. М.* Античная скульптура.., с. 10.

Мармурова статуя жінки (I ст. н. е., Пантікапей).

Гігієї або Афродіти, яка з-під ледь опущених повік нібито водночас допитливо й іронічно стежить за глядачем.

У святилищі Афродіти в Кепах відкрито невелику мармурову статую напівоголеної богині [22]. Лівою ногою вона спирається на скелю. Скульптуру, певно, було замовлено в період інтенсивних відносин Боспору з Родосом у II ст. до н. е. одним з евергетів для святилища.

У перші століття нової ери імпорт культової скульптури значно скорочується. Фрагментовану мармурову статую Кібели II ст. н. е. знайдено у Пантікапеї на горі Мітрідат. Тип статуї належить до V ст. до н. е. і за манерою трактування одягу нагадує стиль Агоракріта, який зробив величну статую цієї богині в Афінах і яка стала улюбленим прототипом для зображень впродовж багатьох століть. Однак надзвичайне заполірування мармуру, дещо вкорочені форми фігури споріднюють її з малоазійськими скульптурами римського часу.

Найчисленнішими культовими пам'ятками цього часу є невеликі статуетки і рельєфи, що зображують Артеміду, Афіну, Кібелу, Діоніса-Сабазія, Мітру, фракійського вершника, особливо поширені там, де стояли римські легіонери (Херсонес, Ольвія, Тіра). Більшість цих творів походить із західнопонтійських міст і, оскільки вони користувалися масовим попитом, виготовлялися там цілими серіями і тому не мали особливих художніх якостей. Так, Мітра зображався в образі юнака в гострокінцевому башлику, який заколює бика; фракійський вершник — на коні в плащі, що нібито майорить від швидкого руху, та з собакою; Афіна — молода богиня з усіма атрибутами у високому шоломі тощо.

У мистецькому плані ці твори не вирізняються високим рівнем виконання та оригінальністю. Їм притаманний узагальнено-схематизований показ релігійно-міфологічної сцени або окремого образу, де основна увага надавалася не висвітленню індивідуальності самих

[22] *Сокольский Н. И.* Афродита Таманская // Искусство. — 1964. — № 7, с. 68—72.

персонажів, а ідейному змісту. Відсутність пластичної виразності фігури людини пояснюється, певно, як масовим виробництвом, так і взагалі поступовим занепадом культури. За іконографією і стилем ці численні пам'ятки аналогічні багатьом скульптурам із Фракії та Нижньої Мезії.

На тлі привізної скульптури, особливо доримського періоду, місцева стояла на низькому художньому рівні. Можливо, вапнякові статуї та рельєфи спочатку мали набагато кращий вигляд, але внаслідок вивітрювання і значних пошкоджень через крихкість цієї породи їх не можна вважати такими, що належали першокласним майстрам. Однак цілком імовірно, що на далекій периферії античного світу їх взагалі не було. Брак професіоналізму, індивідуального таланту і майстерності, проте, не приводив до повної втрати грецьких традицій і виникнення якогось особливого місцевого стилю, творці якого внутрішньо відмежувалися б від, по суті, чужого їм античного мистецтва. У кожному творі, навіть найпримітивнішому, простежуються еллінські традиції. Інакше і не могло бути, тому що антропоморфно-реалістична скульптура не притаманна жодному з етносів, які сусідили з північнопричорноморськими греками. Однак непрофесіоналізм у поєднанні з творчим прагненням створити власні оригінальні образи божеств і людей дійсно сприяли появі багатьох колоритних творів.

В афінських майстернях у V—IV ст. до н. е. для північнопонтійських міст виготовлялася така велика кількість мармурової, а можливо, й бронзової скульптури та теракотових статуеток, що протягом тривалого часу тут не спостерігається заснування місцевих шкіл або окремих майстерень. Лише зі значним скороченням афінського імпорту наприкінці IV ст. до н. е. майже в кожному з великих міст починається виробництво теракот і дрібної пластики з вапняку і привізного мармуру.

Теракотова статуетка Деметри (IV ст. до н. е., Ольвія).

Північнопричорноморські скульптори дуже рідко виготовляли монументальні сакральні пам'ятники. До унікальних зразків боспорської скульпту-

Статуетка Кібели (IV ст. до н. е., Ольвія).

ри належать вапнякові статуї Астари і Санерга другої половини IV ст. до н. е. [23] У побудові фігури Астари і трактуванні одягу помітні стилістичні засоби, запозичені в афінських скульпторів. У I—II ст. на Боспорі великим попитом користувалися невеликі культові статуї і вотивні рельєфи. Серед них особливо цікаве зображення богині з величезними очима, яка нібито виростає з листя аканту, та рельєф Геракла з майже плоскою фігурою, який стоїть біля олтаря [24]. У традиціях античної скульптури у Херсонесі були виготовлені у IV—III ст. до н. е. невеликі глиняні статуї Афродіти і Геракла.

Особливу увагу приділяли вотивним вапняковим рельєфам із зображенням цього героя, які були поширені на багатьох поселеннях херсонеської хори [25]. Жоден з них не повторював інший: то бенкетуючого Геракла з масивними формами тіла і вкороченими ногами висічено в глибокому рельєфі; то юного відпочиваючого Геракла з видовженими ногами без визначення суглобів і ледь наміченими рисами обличчя майже графічно вирізано на плиті; то крокуючого героя з могутнім торсом і високими тонкими ногами передано в умовно-схематичному стилі тощо.

В елліністичний час в Ольвії існувала невелика майстерня, де виготовлялись невеликі вотивні рельєфи і статуетки з вапняку, рідше з мармуру, із зображенням Кібели, Афродіти, Асклепія, хороводу німф тощо. Для них характерне сумарно-умовне моделювання фігур, непропорційність, недбале оброблення каменю. Чудовою пам'яткою місцевого ольвійського мистецтва є присвятна мармурова плита ситонів III ст. до н. е. з рельєфним зображенням сцени трапези і п'яти бородатих чоловіків біля олтаря. Кожна фігура наділена конкретно-індивідуальними рисами при деякому порушенні пропорцій і узагальненому моделюванні. Цікаво, що майже всі скульптури ольвійських майстрів мали одну й ту ж хибу: одна рука була більша за другу; риси обличчя найчастіше перебільшено асиметричні.

У II—III ст. н. е. в Ольвії продовжувалося виробництво скульптури невеликих розмірів з місцевого вапняку і мармуру. Найцікавішими є рельєфи Афіни, Кібели, Харит. У них простежуються елементи, властиві місцевим майстрам, які погано знали анатомію людини, не володіли досконало професійними знаннями, не вміли правильно розмістити фігури божеств на вибраній площині.

---

[23] *Иванова А. П.* Скульптура.., с. 65—72.

[24] *Соколов Г. И.* Античное Причерноморье. — Ленинград, 1973. — № 135, 136.

[25] АСХ. — № 57—77; *Русяева А. С.* Искусство, с. 530.

Внаслідок цього пропорції порушувались, фігури справляють враження масивних, а в деяких випадках примітивно-геометризованих [26].

На відміну від сакральної надгробкова скульптура у всіх містах переважно виготовлялася на місці. Лише найзаможніші громадяни могли замовити для своїх близьких стели у відомих майстернях Еллади. До найраніших належить фрагмент мармурового рельєфу із зображенням голови юнака в профіль (друга чверть VI ст. до н. е.) з Ольвії. Його виконано у художній манері архаїчного часу: риси обличчя ідеалізовані, зачіска декорована у вигляді дрібних квадратиків.

До унікальних пам'яток давньогрецької надгробкової скульптури належить фрагмент стели Леокса, сина Мольпагора, початку V ст. до н. е., спеціально зробленої одним з мілетських скульпторів на замовлення ольвійського аристократа, син якого загинув у Скіфії [27]. На одному боці стели зображено оголеного юнака зі списом, на іншому — скіфа зі стрілою і горитом. У ній яскраво виражені стилістичні риси, властиві східногрецькому мистецтву часів переходу від архаїчного до раннього суворого стилю: фронтальна побудова в плоскому рельєфі, видовжені пропорції й м'яка поверхня тіл, статичність, майже графічність у зображенні озброєння.

На пантікапейській стелі V ст. до н. е., привезеній з Аттики, майже графічний силует голови і обличчя юнака з ледь наміченим виразом скорботи контрастує з різко підкресленою мускулатурою грудей і рамен [28]. В Ольвії і Пантікапеї знайдені й інші фрагменти стел афінських скульпторів. Серед них привертають увагу стели жінок з дитиною і служницями, які за стилістичними ознаками і сюжетом близькі афінським стелам типу Гегесо школи Фідія і скульпторів, які йому наслідували. Однак основна кількість надгробкової скульптури виготовлялася у кожному з міст, причому з характерними для них сюжетами і своєрідними рисами. Найбільших успіхів досягли пантікапейські скульптори у II ст. до н. е. — II ст. н. е. [29]

Мармуровий рельєф із зображенням Кібели (III ст. до н. е., Ольвія).

На особливу увагу заслуговує численна і порівняно однорідна серія ел-

[26] *Русяева А. С.* О культурной жизни Ольвии послегетского времени, с. 6—19.

[27] *Русяева А. С.* Скульптура, с. 158, 159.

[28] *Максимова М. И., Наливкина М. А.* Скульптура, с. 300; *Грач Н. Л.* Фрагмент стелы V в. до н. э. из Пантикапея // ТГЭ. — 1972. — № 13, с. 57—61.

[29] *Иванова А. П.* Скульптура.., с. 5—142; *Русяева А. С.* Искусство, с. 528, 533, 534; *Савостина Е. А.* Многоярусные стелы Боспора: семантика и структура // Археология и искусство Боспора. — СГМИИ. — 1992. — Вып. 10, с. 357—386.

лiністичних вапнякових надгробків — напівфігур і погрудь, які становлять своєрідний і оригінальний тип пам'яток місцевої скульптури. У ряді випадків чоловічі й жіночі образи мають портретний характер і яскраво виражені етнореалістичні риси. Жіночі фігури зображувалися в фас у високопідперізаних хітонах і гіматіях, накинутих поверх голови, інколи в гострокінцевих башликах — головних уборах місцевого населення. Чоловічі зображення нечисленні, але різноманітніші. Трактування одягу відрізнялось строгою лінеарністю і схематизмом.

Вапняковий надгробок Харитона, сина Мокка (I–II ст. н. е., Пантікапей).

У I ст. до н. е. — II ст. н. е. у Пантікапеї працювало кілька майстерень, де виготовлялись різноманітні рельєфні стели, серед яких вирізняються монументальні (понад 2 м заввишки) дво- і триярусні стели із зображенням різних сцен.

Великою популярністю користувалися сцени прощання чоловіка і жінки у супроводі слуг, обожненої матері в кріслі в оточенні близьких, воїна і вершника. Це ті самі сюжети, що виникли ще за класичних часів в Аттиці і стали традиційними в багатьох містах. Для всіх зображених показова статуарна ізольованість, у центрі — головний герой, який вже перебуває в потойбічному світі і тому виділяється серед усіх інших як розмірами, так і пишними атрибутами. Стели увінчані фронтонами, акротеріями, декоровані розетками. Рельєфні зображення вміщені у рамки, але в них відсутні глибина простору і перспективне скорочення.

Між сценами на багатоярусних стелах на перший погляд не існує будь-якого зв'язку, але змістовно його можна знайти в символах відповідно до уявлень еллінів про народження, життя та смерть. Саме тому на багатьох з них нерідко присутні героїзовані вершники та зображені сцени потойбічної трапези.

Найкращі з боспорських стел (Каллісфена, Левкія, сина Фарнака, Александереї, дружини Аполлонія, Мастуса, сина Аноптеніда та ін.) відображають динаміку розвитку стилю боспорського рельєфу. Скульптори намагалися детально показати всі особливості місцевих костюмів, які дійсно представляють інтерес і за якими можна стверджувати, що на Боспорі існував своєрідний стиль одягу, який виник у результаті синтезу грецького і синдо-скіфо-сарматського.

Подібно до інших міст тут виготовлялося чимало надгробків непрофесій-

Надгробкова стела із зображенням "потойбічної трапези" (II ст. н. е., Херсонес).

Мармуровий надгробок Марка Мецилія (II–III ст. н. е., Херсонес).

ними майстрами та учнями, які навіть не вміли копіювати відомі зразки. Їхні рельєфні зображення статично-геометризовані й сумарні, лише побутові дрібниці передані більш детально. Можливо, вони мали значно кращий вигляд за умов, що плита розписувалася яскравими фарбами. Деякі стели II—III ст. відрізняються крайнім примітивізмом і умовністю трактування, іноді близького до простого абстрагування. За стилістичними ознаками вони нагадують антропоморфні надгробки, які існували протягом всього античного часу в усіх містах. Голови на них зображувалися з плоским обличчям, короткою масивною шиєю, нібито зрізаними плечима і тулубом у вигляді стовпчика або простої плити.

У всіх містах були поширені традиційні надгробкові стели малоазійського

типу із зображенням потойбічної трапези. Чоловік на них завжди лежав на якомусь ложі з келихом або рогом достатку в руці, жінка сиділа в кріслі, поруч стояв столик з питвом або їжею та прислуговував хлопчик-виночерпій. Залежно від бажання майстра по-різному зображувалися побутові речі, одяг, але сама сцена залишалась традиційною.

Слід назвати рельєфні погрудні зображення чоловіків, виконаних у портретній техніці, які вставлялися в спеціальні ніші на стелах з Херсонеса [30]. В них простежується вплив римської портретної скульптури. Так, надгробок Скіфа, сина Феагена, за художнім трактуванням окремих деталей, постановкою фігури, моделюванням голови і обличчя, аналогічний погруддям часів Антонінів. У Херсонесі стояли і надгробкові рельєфи II—III ст. римських легіонерів [31]. У них теж виявилися риси місцевого стилю: схематизм і плоскість, дещо вкорочені пропорції фігур, яскраво виражена асиметрія і разом з тим прагнення наслідувати традиції римського портрета. Це особливо помітно на рельєфі Аврелія Віктора — воїна в повному військовому обладунку з індивідуальними рисами обличчя. Сама фігура стилізована і спрощена, обличчя грубувате, порушені пропорційність і побудова ракурсу.

Вапняковий надгробок Феагена і Макарії (I–II ст. н. е., Херсонес).

З ольвійських надгробків, яких, до речі, знайдено дуже мало, найцікавішою є двоярусна стела Стратона, сина Протомаха (II ст. н. е.). У верхній частині — вершник на коні, перед ним стоїть хлопчик з собакою; у нижній — традиційна потойбічна трапеза. На відміну від багатьох інших зображень чоловік, який тримає чашу в одній руці, другою рукою подає гроно винограду дитині, яка сидить на колінах у жінки в накинутому на голову гіматії. Хоч фігури непропорційно важкі, схематизовані костюми і деякі деталі, в цілому сцена справляє враження ідеального сімейного життя з добробутом і любов'ю, перемогою життя над смертю, символом чого є дитина, яка бере виноградне гроно — атрибут Діоніса.

Провідне місце серед всієї скульптури Херсонеса перших століть нової ери займають рельєфи на саркофагах. Вважається, що їх виготовляли в проконе-

[30] АСХ, с. 113—117.

[31] *Там само*, с. 124—129.

ських майстернях, але певне художнє оформлення відбувалося в Херсонесі [32]. Серед них особливо цікавою є бокова стінка-плита із зображенням трьох подвигів Геракла.

На кришці пошкодженого мармурового саркофага з Мірмекія кінця II ст. зображені чоловік і жінка на ложі, одягнені в розкішні костюми. Їх обличчя звернені одне до одного. У лівій руці чоловік тримає папірусний сувій, а правою обіймає жінку. На бокових стінках саркофага зображені сцени з життя гомерівського героя Ахілла на острові Скірос в сім'ї царя Лікомеда, звідки його вивіз Одіссей для участі в Троянській війні.

Рельєфам властиві ті самі стилістичні ознаки, що й деяким іншим скульптурам: масивність і приземкуватість фігур, умовність і архаїзована статичність, декоративність одягу.

У Тірі серед нечисленних і малопримітних пам'яток скульптури привертає увагу невеличка вставка у надгробок з рельєфною фігурою воїна з дуже великою головою, непропорційністю інших частин тіла, схематизмом рис обличчя та одягу [33].

Розвиток надгробкової скульптури сприяв поширенню портретних статуй. Вже зазначалося, що деякі з них стояли на некрополях. Серед них надзвичайно цікавий надгробок Феагена і Макарії з Херсонеса. Однак є фрагментовані скульптури з явно портретними зображеннями, які, можливо, встановлювалися ще за життя небіжчиків у святилищах і на акрополях.

Під впливом Афін портретна скульптура набула популярності на Боспорі ще у IV ст. до н. е. Портретні статуї правителів Боспорського царства — Спартокідів, встановлювалися як у Пантікапеї, так і в Афінах з вдячними написами за торгівлю хлібом. Ті, що знайдені у Пантікапеї, виготовлені з пентелійського мармуру, гарно оброблені та мають високу художню якість. За типом вони близькі аттичним портретним статуям IV ст. до н. е. [34]

Теракотова статуетка орла (II ст. н. е., Ольвія).

До місцевих портретів належить голова синда з Фанагорії цього самого часу [35]. Мужнє обличчя літнього чоловіка з негрецькими рисами передане узагальнено, під кучерявим волоссям на лобі пов'язка, головний убір гостровер-

[32] АСХ, с. 138.

[33] *Фурманская А. И.* Памятники скульптуры из Тиры // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10, с. 78—83.

[34] *Кобылина М. М.* Античная скульптура.., с. 11—12.

[35] *Кобылина М. М.* Скульптурный портрет из Фанагории // СА. — 1962. — № 3, с. 209—214.

хий. Голову виконано з властивими елліній пластиці засобами тонкої і контрастної світлотіні.

Значна кількість портретів, які знайдені не лише на Боспорі, належить до пізньоелліністичного і римського часів. Саме на Боспорі стояли найвідоміші статуї. Серед них привертають увагу два скульптурних портрети Мітрідата VI Євпатора пергамської школи 80-х років I ст. до н. е., які нагадують патетичні образи Александра Македонського, створені Лісиппом [36].

У інших портретах на Боспорі також зберігаються елліністичні традиції. Статуї молодого чоловіка і жінки в довгих гіматіях створені одним майстром у другій половині I ст. н. е. [37] Якщо в жіночому образі індивідуальні риси майже не помітні, то в чоловічому, навпаки, простежується прагнення дати портретну характеристику поета або політичного діяча з круглим обличчям, виразним поглядом, який нібито стоїть перед людьми, проголошуючи промову або читаючи свої твори. Біля його ніг зображено кошик (кіботій) з папірусними сувоями, один з яких він тримає у лівій руці. Риси обличчя, зачіска, високі чоботи, штани і натільна сорочка вказують на те, що це житель Боспору.

Водночас з цим мистецтво портрета розвивається з усе більшим використанням досягнень римського портрета і його засобів, з досить яскравою індивідуальною характеристикою. Це насамперед невеликий бронзовий бюст цариці Дінамії з властивою стилю римського портрета часів Августа зачіскою, моделюванням голови і рис обличчя з величним поглядом.

Статуя II ст. н. е. з Горгіппії дає уявлення про реалістичний образ знатного боспорця — правителя цього міста Неокла [38]. Під важкими складками плаща проступає худе тіло. У показі розумного обличчя, виразних очей, напівопущених повік і пишного волосся використані засоби римського портрета часу Антонінів і ранніх Северів.

З епіграфічних пам'яток відомо, що в Ольвії стояли статуї римських імператорів Каракалли і Гети; скульптурне зображення місцевого діяча Феокла було встановлено в гімнасії. За своїм призначенням ольвійська портретна скульптура не мала жанрового характеру — вона могла служити надгробковою або вотивною пам'яткою. Особливо цікаві портрети жінок з яскраво вираженими індивідуальними рисами, характерними для дівчат зачісками і виразом наївності в очах та зовсім немолодих жінок у покривалах із задумливими печальними очима, в яких нібито закарбувалася пам'ять поколінь [39].

Велична, понад 2 м заввишки, мармурова статуя була встановлена в Тірі у II ст. н. е. Вона зображувала якогось військово-політичного діяча, певно, Адріана, який, проводячи свою політику в Подунав'ї, надавав великого значення цьому місту [40]. Він стоїть у військовому візерунковому панцері, шкіряних чоботях і прикрашеному рослинним орнаментом одязі. Хоча голова й не збереглася, однак фігура наповнена величчю, характерною для портретів римських імператорів.

На відміну від розглянутої, декоративна скульптура в містах Північного Причорномор'я не мала значного поши-

[36] *Неверов О. Я.* Митридат и Александр. К иконографии Митридата VI // СА. — 1971. — № 2, с. 86—95; *Неверов О. Я.* К иконографии Митридата Евпатора // ТГЭ. — 1972. — № 13, с. 110—118.

[37] *Максимова М. И., Наливкина М. А.* Скульптура, с. 315.

[38] *Кобылина М. М.* Античная скульптура.., с. 12, 13.

[39] *Русяева А. С.* О культурной жизни.., с. 6—8.

[40] *Фурманская А. И.* Античный город Тира // Античный город. — Москва, 1963, с. 50.

Золоті прикраси (VI ст. до н. е., Ольвія, Березань).

рення. В розповіді Геродота про скіфського царя Скіла є свідчення, що його будинок в Ольвії було прикрашено скульптурами грифонів і сфінксів. Монументальні статуї сфінксів і левів, починаючи з пізньоархаїчного часу, в тій чи іншій кількості ставилися в кожному місті [41]. Деякі з них привозилися з Мілета та Аттики. Однак не всі вони прикрашали майдани і будинки. Деякі з них, наприклад в Ольвії, використовувалися як надгробкові пам'ятники-апотропеї. Мармуровий лев, який поклав передню лапу на голову роздертого бика з Пантікапея — один з найкращих зразків скульптури із зображенням тварин у Північному Причорномор'ї [42].

З Ольвії походить вже досить відома статуя хлопчика з винним бурдюком в руках (II ст. н. е.), яка стояла біля фонтана. Вона дещо приземкувата, але окремі риси і форма тіла реалістично відтворені: м'яко змодельовані голова і фігура, передані посмішка, наївність погляду й дитяча пухкість.

Розглянутими пам'ятками далеко не вичерпується вся кількість як привізної, так і місцевої скульптури в Північному Причорномор'ї. Цей найбільш масовий вид образотворчого мистецтва був доступним для всіх верств населення. Художня близькість багатьох творів скульптури, зокрема рельєфних зображень як похоронального, так і вотивного призначення, дозволяє вважати, що в кожному з міст, починаючи з IV ст. до н. е. до III ст. н. е., існували свої майстерні. Во-

[41] *Кобылина М. М.* Античная скульптура..; *Русяева А. С.* Искусство, с. 531; АСХ, с. 163.

[42] *Максимова М. М., Наливкина М. А.* Скульптура, с. 305.

ни могли належати різним скульпторам, а то й ремісникам і тому для них є характерними певні принципи і тенденції, що відрізняють їх від експресивного мистецтва Еллади. Місцевій скульптурі властива статичність, нерідко навіть різко підкреслена умовність і незнання усіх тонкощів скульптурної майстерності.

У перші століття нової ери в скульптурі зберігаються художні тенденції елліністичного часу. Водночас простежуються й нові, характерні для римських пам'яток: застосування бурава у кутиках очей, губ, сумарно-механічне трактування волосся, використання атрибутів, велике прагнення до конкретизації образів тощо. Особливим досягненням північнопричорноморських майстрів слід вважати їх знання портретної скульптури, яку вони застосовували для надгробкових пам'яток і встановлення статуй-погрудь у громадсько-культових місцях. Ними створені виразні образи місцевих жителів з характерними рисами обличчя, особливостями одягу і озброєння. Деякий примітивізм місцевої скульптури пояснюється не лише відсутністю талановитих творців, а й глибокою провінційністю, віддаленістю від основних центрів грецької, а пізніше римської культури. Проте велика кількість пам'яток скульптури є незаперечним доказом постійного розвитку творчого життя в містах, прагнення прикрасити їх, не розчинитися повністю в іноетнічному середовищі, уникнути варваризації культури.

7.8. Художні ремесла

Значення ремесел у житті населення грецьких полісів Північного Причорномор'я важко переоцінити. Ремісничі вироби, як прості, так і художні, з усіх боків оточували північнопричорноморського грека у його повсякденному житті. Візерункові ковдри та завіси вкривали меблі та стіни. Меблі оздоблювалися різьбленими та художніми накладками. Посуд, з якого їли та пили за святковим столом, прикрашався зображенням рослин, тварин, сценами з міфології та повсякденного життя. Парадний одяг виготовлявся з вишуканих тканин, прикрашених вишитим орнаментом. Костюми для чоловіків, дітей та особливо жінок доповнювалися різноманітними ювелірними виробами. Деякі речі туалету також являли собою художні вироби.

Мешканці античних міст Північного Причорномор'я широко використовували у побуті вироби місцевих майстрів, а також значну кількість речей, привезених з усіх регіонів античного світу. Багатство виробів різних ремесел в середовищі мешканців античних держав Північного Причорномор'я не має аналогів у побуті інших народів Східної Європи. Знайомство з високорозвиненою античною побутовою культурою мало значний вплив на сусідні північнопричорноморські племена. Експорт різноманітних виробів становив суттєву частку в торгівлі грецьких міст із сусідами. З перших століть існування грецьких колоній у Північному Причорномор'ї грецькі майстри враховували смаки сусідніх племен і нерідко працювали на потреби місцевої знаті.

У цілому рівень розвитку всіх видів ремесел, особливо художніх, в античних містах Північного Причорномор'я був досить високим, що характеризує не тільки майстерність і побутові уподобання конкретного суспільства, а й його естетичні смаки.

Вироби грецьких майстрів можна класифікувати за призначенням, за матеріалом, за технікою виконання. Безумовно, не всі види можна простежити.

Важко судити про рівень обробки шкіри, дерева, ткацтва. Повніше представлені вироби із кістки, скла та металу, однак їх збереженість здебільшого залишає бажати кращого. Зразки виробів із скла, звичайно, дуже фрагментарні внаслідок ламкості початкового матеріалу, а із срібла та бронзи — нерідко сильно окиснені, і художня обробка не може бути простежена. Найповніше представлені вироби з кераміки. Однак не завжди можна чітко виділити зразки місцевого виробництва.

Доброю збереженістю відзначаються нечисленні вироби із золота, коштовного та напівкоштовного каміння, які дають найбільш повне уявлення про рівень розвитку ювелірного мистецтва.

Ювелірні вироби. Вишукані прикраси користувалися любов'ю греків протягом усієї античності. У грецьких театрах, зокрема причорноморських, при великому зібранні народу увінчували золотими вінками співвітчизників і громадян інших держав за заслуги перед полісом. Свідчення про це збереглися в написах Ольвії. Уявлення про те, якими тонкими витворами торевтів були ці вінки, дають знахідки у боспорських похованнях золотих вінків із імітацією листків лавра, оливи, мірта і селери [1]. У перших століттях нашої ери у центрі такого вінка нерідко вміщували медальйон, що передавав відбиток боспорської або римської монети.

Місцеві та довізні художні вироби трапляються при розкопках усіх міст Північного Причорномор'я. Найбагатшу колекцію прикрас архаїчного часу знайдено в некрополі Ольвії; пізніші періоди найкраще представлені ювелірними знахідками на Боспорі.

В архаїчний час художні вироби з коштовних металів і каменів були винятково імпортними. Однак прості прикраси з бронзи місцеві майстри почали виготовляти вже у VI ст. до н. е. Про це

Золоті сережки-навушниці (VI ст. до н. е., Ольвія).

свідчать ливарні форми для бляшок, намистин і підвісок, знайдені в Ольвії, на Березані й Боспорі [2]. Виробництво прикрас і посуду із золота і срібла розпочалося на північних берегах Понту Евксінського у V ст. до н. е., а у IV ст. до н. е. воно досягло свого найвищого розквіту в боспорських майстернях. Тут і, мабуть, в Ольвії виготовляли коштовні прикраси і посуд не лише для греків, а й для скіфської знаті. Поряд із місцевими майстрами у IV ст. до н. е. у багатьох містах Північного Причорномор'я працювали ювеліри найвищої кваліфікації, які прибули з Еллади.

У Пантікапеї знайдені знаряддя праці ювелірів — невеликі глиняні тиглі та чашки для виплавлення золота; на Боспорі та в Ольвії виявлено кілька десят-

[1] ДБК. Табл. III, 1—5; IV, 1; *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото. — Санкт-Петербург, 1995, № 105, 113, 115.

[2] *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Т. 7, с. 40—45; *Сон Н. А.* Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987, с. 120, 121; *Трейстер М. Ю.* Бронзолитейное мастерство Боспора // СГМИИ. — 1992. — Вып. 40, с. 75—79.

Золота антична сережка (IV ст. до н. е., Пантікапей).

ків бронзових штампів для виготовлення золотих і срібних бляшок, які нашивали на одяг і парадні покривала. Найкращий серед цих штампів походить із розкопок Тірітаки: це рельєфне зображення Афродіти. В елліністичну добу дуже поширилась позолота срібних і бронзових виробів за допомогою їх покриття розчином золота із ртуттю. Про існування в Ольвії професійних позолотників свідчать два написи [3].

Штампи для монет інколи виготовлялись і ювелірами. Тому легко можна помітити певну близькість зображень на монетах Пантікапея та ювелірних виробах, виготовлених у боспорських майстернях. На думку вчених, обличчя божеств на золотих боспорських статерах IV ст. до н. е. не поступаються за виразністю скульптурам їх сучасника, уславленого скульптора Скопаса [4].

Поряд із традиційними грецькими прикрасами пантікапейські торевти виготовляли специфічні речі, що відбивали місцеві смаки. Наприклад, зображувалися сцени з популярних у Північному Причорномор'ї міфів про боротьбу аримаспів і грифонів [5]. Особливо цікавим є унікальний золотий убір, що належав, імовірно, боспорському правителю. Цей ажурний виріб покривав шапку з дорогої тканини і хутра. Рисунок убору складається із волют, листя аканту й великої квітки. Зображення у цьому стилі трапляються на пантікапейських скульптурі й живопису другої половини IV ст. до н. е. [6]

У II—III ст. н. е. ювелірне мистецтво у Пантікапеї переживає новий розквіт. Майстри відходять від колишніх вишуканих працемістких прийомів декору і працюють під впливом сарматського мистецтва, якому притаманне поєднання золота із значною кількістю яскравого каміння: наприклад, діадема з Новочеркаського скарбу, прикрашена гемою і вставками з коштовних каменів.

Вже в VI ст. до н. е. до античних міст Північного Причорномор'я поряд із ма-

[3] *Ельницкий Л. А.* О малоизученных или утраченных надписях Северного Причерноморья // ВДИ. — 1964. — № 1, с. 116; *Козуб Ю. И.* Металлообработка // Археология Украинской ССР. — Т. 2, с. 449.

[4] *Блаватский В. Д.* Пантикапей, с. 6.

[5] *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство, с. 287, *рис. 53*.

[6] *Прушевская Е. О.* Художественная обработка металла // АГСП. — 1955, с. 344.

совими ювелірними виробами, такими, як круглі й дольчасті намистини, гладкі сережки у вигляді маленьких обручок і калачиків, привозили й видатні пам'ятки грецької торевтики. Такими є, наприклад, виготовлені в Іонії золоті сережки-навушниці другої половини VI ст. до н. е. з некрополя Ольвії [7]. У центрі диска цих сережок вміщено голову лева, який вишкірився, а краї диска декоровані дрібною зерню.

Убори заможних гречанок із Північного Причорномор'я прикрашали чудові витвори ювелірів, які працювали у різних майстернях Еллади. Назвемо хоча б деякі з них: золоті діадеми елліністичного часу, прикрашені у центрі геракловим вузлом (Херсонес і Артюхівський курган); золоті намиста з різноманітними підвісками V—IV ст. до н. е. (Пантікапей, Німфей і Херсонес), срібні браслети кінця V ст. до н. е. із кінцями у вигляді лев'ячих голівок (Пантікапей) [8]. Особливо варто виділити великі золоті сережки другої половини IV ст. до н. е., знайдені в Херсонесі, Феодосії та на азіатському боці Боспору [9]. Вони складаються з диска з розеткою і човника, прикрашеного найдрібнішою зерню, з якого на ланцюжках звисають амфороподібні підвіски. Найвидатнішими з цієї серії є феодосійські сережки. Фігурка Ніки, що править квадригою і стоїть під диском, трохи більше 1 см. Це один серед небагатьох збережених часом зразків уславленої грецької мікротехніки.

Сережки, обручки і намиста з коштовних металів у VI—V ст. до н. е. були монохромними. Персні прикрашали гравійованими зображеннями (такими є, наприклад, персні V ст. до н. е. із Пантікапея з фігурами перса, що сидить, і сумної Пенелопи), а сережки, браслети і намиста орнаментували зернь та філігранню з тих самих металів, зрідка пожвавлюючи їх вставками з блакитної емалі [10].

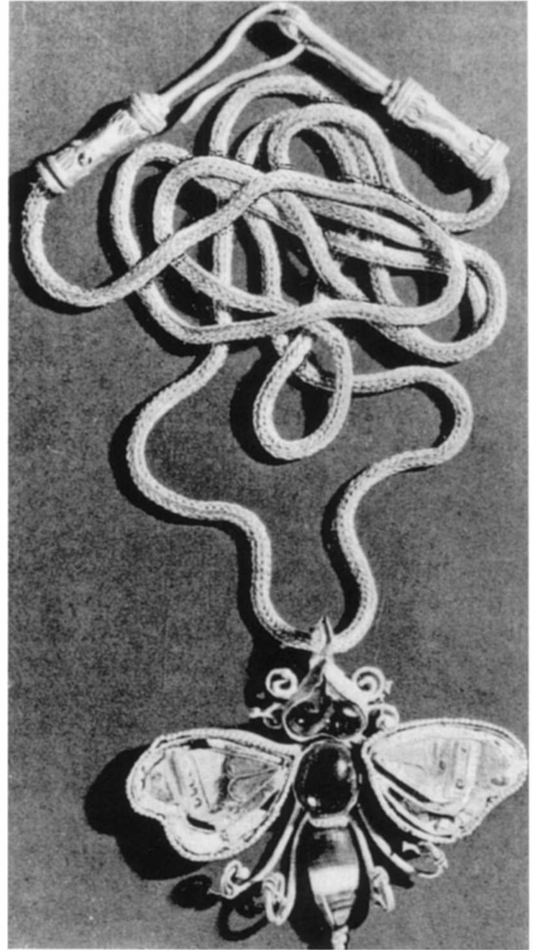

Золоте намисто з метеликом, прикрашеним емаллю і гранатами(II ст.до н. е., Херсонес).

У IV ст. до н. е. поряд із монохромними з'являються поліхромні прикраси з коштовних металів. Спочатку в перснях і обручках, а потім у сережках, бра-

[7] *Фармаковский Б. В.* Архаический период на юге России // МАР. — 1914. — № 34, с. 32.

[8] *Античные* государства Северного Причерноморья. — Москва, 1984, табл. 113; 115; *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото, № 76, 94, 96, 131.

[9] *Там само,* № 89, 122, 200; Античные государства.., табл. 113.

[10] *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото, № 76, 88, 89, 94, 96—98, 106, 116—118, 121—124.

слетах, намистах і діадемах заблищали кольорове каміння і скло. Чудові намиста і діадеми із коштовними каменями II—I ст. до н. е. знайдені у Артюхівському кургані, кілька намист із обкутих золотом коштовних каменів з центральною підвіскою у вигляді метелика — в Ольвії та Херсонесі. На них поряд з яскравим камінням крила метеликів прикрашені вставками з різнокольорової емалі.

В античних прикрасах із Північного Причорномор'я найчастіше трапляються сердолік, гірський кришталь і гранат, рідше халцедон, аметист, бурштин, агат, сардер, яшма, бірюза, смарагд, хризопраз і альмандин. Найпоширенішими виробами з напівкоштовного каміння були намистини різноманітних форм: круглі, реберчасті, барилоподібні, веретеноподібні, гранчасті [11].

Античні ювеліри володіли неперевершеним мистецтвом гліптики, різьблення по каменю. Вони виготовляли різноманітні геми: печатки-інталії й камеї із сардоніксу. Останні не набули значного поширення у Північному Причорномор'ї, але чудові інталії, створені в різних грецьких полісах, нерідко трапляються під час розкопок. На геми час зовсім не впливає, і вони мають такий вигляд, нібито тільки що вийшли з рук майстра.

Виготовлення гем здавна було відоме у давньосхідних державах, але найвищого розквіту це мистецтво досягло в античності. Наприкінці V ст. до н. е. майстерня, де виготовлялись геми, виникла на Боспорі, а в римську добу така сама майстерня працювала і у Херсонесі. Улюбленим каменем боспорських митців став гранат, а херсонесити поряд із традиційним для гем сердоліком використовували червону і жовту яшму [12]. Окрім дорогих виробів, що потребували рідкісних каменів і тривалої копіткої роботи, для незаможних верств виготовляли скляні литі печатки.

Античні геми мали три призначення: вони слугували амулетами, печатками й просто прикрасами. Перша функція пов'язана з тим, що греки, як і багато інших народів, вірили у магічні властивості кольорового каміння, а зображення і написи на ньому лише примножували їх силу. Наприклад, на персні, знайденому в Пантікапеї, вирізано магічні знаки ZZZ і напис "для шлунку", а геми із зображенням Афродіти і Ерота, що нерідко трапляються, вважалися любовними талісманами.

Друга функція гем — засвідчення особи власника при передаванні листів, товарів тощо, а також вони правили за своєрідний замок. Для цього використовувались також металеві персні із гравірованими зображеннями. У своєму домі господарі накладали печатки на скрині, комори, посудини з вином і різним продовольством, на двері кімнат, куди не бажали допускати будь-кого без власного дозволу. Іноді печатка власника була відбита на предметах особистого вжитку, таких, як різноманітний посуд, стригилі, грузила. На виготовленій із місцевої глини ткацькій підвісці з Ольвії зберігся зроблений до випалювання відбиток печатки її власника. За ним можна дійти висновку, що ольвіополіт користувався іонійською печаткою V—IV ст. до н. е. із зображенням перса, що сидить. Тонкість виконання печатки витримує порівняння з кращими зразками свого часу. Відбитки різноманітних печаток є на ручках і горловинах пантікапейських глиняних посудин, починаючи з доби архаїки [13].

[11] *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Вып. Г 1—12, с. 5—20.

[12] *Неверов О. Я.* Геммы античного мира. — Москва, 1983, с. 113, 119.

[13] *Максимова М. И.* Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов // МИА. — 1962. — № 103, с. 190—194.

Металеві персні з гравірованими зображеннями з'явилися в Греції на межі VII—VI ст. до н. е., а персні з різьбленими каменями — у IV ст. до н. е. У попередній час геми кріпилися до металевої дужки, що вільно оберталася, за яку їх підвішували до пояса. Наприкінці III ст. до н. е. персні повністю витісняють печатки.

Майстерність виконання рисунка на різьбленому камені елліни цінували надзвичайно високо. Пліній писав: "Серед гем є такі, що вважаються безцінними і не мають відповідної вартості в людських багатствах, і багатьом людям для вищого і абсолютного споглядання природи досить однієї геми". Такими гемами, виконаними з бездоганною майстерністю, володіли й деякі жителі Північного Причорномор'я. Кілька з них належало різцю знаменитого Дексамена, хіоського майстра V ст. до н. е. Дві підписних печатки з ім'ям цього художника знайдено в некрополі Пантікапея, інші приписуються йому за манерою виконання [14]. На найвідомішій гемі, що згадується в усіх працях з античної гліптики, Дексамен вирізьбив чаплю, що летить, і власне ім'я. На небесно-блакитному халцедоні, прикріпленому до золотої дужки, зображено птаха у вільному польоті. Ця гема є зразком граничної ретельності різьблення майстра-мініатюриста в поєднанні з рідкісною свободою і досконалістю композиції.

Різьблені камені, що вважалися чудесними талісманами, передавалися із покоління в покоління. Наприклад, нововавилонська халцедонова циліндрична печатка із зображенням жерця бога Мардука була виготовлена у VII ст. до н. е., а через триста років вставлена пантікапейським майстром у золоту оправу; сердолікова печатка архаїчного часу у вигляді східного священного жука скарабея знайдена в боспорському похованні елліністичного часу.

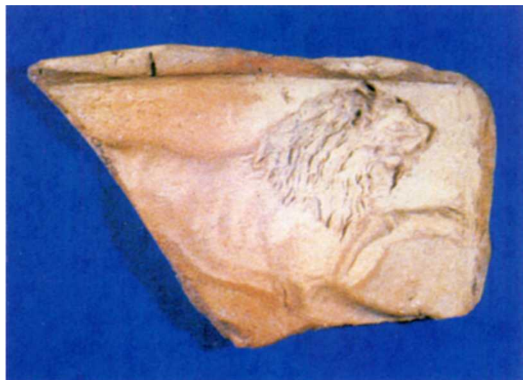

Ливарна форма (IV ст. до н. е., Ольвія).

Майстерня, що виготовляла дешеві скляні відливки, з'явилася на Боспорі вже у середині V ст. до н. е., а з кінця V — початку IV ст. до н. е. тут почали працювати місцеві різьбярі по каменю. Їхня виключна любов до гранату не має паралелей в інших областях грецької ойкумени, теми ж зображень є тими самими, що й у інших областях античного світу. Найчастіше це різні божества, птахи, звірі, дельфіни. У перші століття нової ери в сюжетах простежується вплив римської гліптики, зокрема з'являються портрети імператорів і місцевих царів [15].

На закінчення зазначимо, що заможні аматори мистецтва в елліністичний і римський періоди спеціально збирали різьблені й коштовні камені. Пристрасним колекціонером був понтійський цар Мітрідат, який провів останні роки життя на Боспорі. Можливо, із зібрання Мітрідата, який вважав себе нащадком Александра Македонського, походить знайдений на Боспорі золотий перстень із зображенням Ніки й написом Партенія, полководця Александра [16].

---

[14] *Неверов О. Я.* Вказ. праця, с. 41—48.

[15] *Максимова М. И.* Резные камни // АГСП. — 1955, с. 447.

[16] *Неверов О. Я.* Вказ. праця, с. 52.

Розписна чаша (IV ст. до н. е., Ольвія).

Порівнюючи розглянуті ювелірні вироби з подібними до них речами з Еллади та її численних колоній, доходимо висновку, що до Північного Причорномор'я надходили коштовні прикраси найвищої якості, а боспорські ювелірні майстерні IV ст. до н. е. виготовляли справжні шедеври.

Ткацтво. З найдавніших часів грецькі тканини для парадного одягу, ошатних покривал, килимів, пошивок і різноманітних стрічок нерідко являли собою справжні витвори прикладного мистецтва. Їх постійно зображували вазописці й неодноразово описували античні автори. Класичний приклад такого роду міститься в поемі Катулла "Весілля Пелея і Фетіди": за якимсь втраченим нині античним твором поет докладно описав килим із сценою з міфу про Діоніса та Аріадну, що знаходився у покоях молодих. На панафінейських амфорах, відомих за неодноразовими знахідками у Північному Причорномор'ї, художники зображували Афіну в розкішному хітоні з різноманітними орнаментами.

Про виробництво тканин чудової якості у північнопричорноморських колоніях можна судити з нечисленних решток високохудожніх зразків і деяких непрямих свідчень. До останніх належать знахідки веретен, за допомогою яких пряли найтонші нитки. Краще від інших збереглися два складаних кістяних веретена елліністичного часу з Ольвії та її округи [17].

Античне веретено складалось із стрижня, на який насаджувались різні прясла. Стрижень виготовляли або цільним або складаним. Ольвійське веретено завдовжки 44,5 см має п'ять ланок, з'єднаних за допомогою шипів. Веретено з розкопок Кошарського городища, виготовлене із слонової кістки, має чотири ланки завдовжки 34 см, разом із кістяними пряслами воно важить близько 30 г [18].

Від ваги веретена залежала можливість отримати пряжу певної тонкості й міцності. Вага стрижня складаного веретена варіювалася так, що можна було використовувати різну кількість ланок.

[17] *Петерс Б. Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — Москва, 1986, с. 58—60.

[18] *Диамант Э. И.* Складное костяное веретено из раскопок Кошарского городища // Северное Причерноморье (Материалы по археологии). — К., 1984, с. 117—119.

Червонолакова ваза (I ст. до н. е., Ольвія).

Вага веретена змінювалась також залежно від ваги і кількості прясел. При розкопках античних поселень знайдено дерев'яні, глиняні, кістяні прясла різних розмірів і форми. При вазі веретена 15—20 г можна виробити дуже тонку нитку — до № 100 за сучасним позначенням [19].

Прядінням і ткацтвом займалися переважно жінки. У джерелах є згадки про чоловіків-ткачів, які працювали у спеціальних майстернях, де виготовлялись тканини на продаж. Жодних свідчень про такі майстерні у Північному Причорномор'ї не існує. Можна лише з впевненістю говорити про те, що там торгували довізними тканинами.

Більша частина тканин протягом усієї античності виготовлялася в домашніх умовах. Це робили жінки усіх соціальних верств і прошарків. Відмінність заможної господині дому від бідної полягала в тому, що перша мала помічниць-служниць і могла більше уваги приділяти працемістким виробам зі складною технікою ткання або вишивання.

Деякі жительки Північного Причорномор'я мали коштовні веретена, про що свідчить знайдене в кургані Куль-Оба срібне веретено, плаковане золотом [20]. На червонофігурному скіфосі середини V ст. до н. е. зображено Пенелопу, яка сидить біля верстата, поруч стоїть її син Телемах, а на верстаті частково виткано покривало із зображенням крилатих коней і генія. На цьому малюнку верстат має вертикальну форму. Його виготовляли з дерева, яке погано зберігається в землі, тому в Північному Причорномор'ї не знайдено їх залишків.

Звичай вкривати саркофаг або оббивати труну гарною тканиною, а також ховати померлого в парадному одязі, існував упродовж усієї античності. Із боспорських склепів походить найбагатша й найрізноманітніша колекція античних тканин, серед яких є місцеві та імпортні [21]. Більша частина з них пофарбована в один колір або має різнокольорові смужки, але деякі вироби являють собою справжні витвори декоративно-ужиткового мистецтва.

[19] *Малышев А. П.* Веретено. — Москва, 1955, с. 15.

[20] *Яковенко Е. В.* "Скіпетр цариці" з Куль-Оби // Археологія. — 1973. — № 11, с. 39—43.

[21] *Герцигер Д. С.* Античные ткани в собрании Эрмитажа // Памятники античного прикладного искусства. — Ленинград, 1973, с. 7.

Тканини у давніх греків виготовлялись переважно із вовни. Тому не дивно, що майже всі знайдені боспорські тканини вовняні, кілька фрагментів лляні, і один — з китайського шовку. Останній датується I—II ст. н. е.: на природному жовтому тлі нанесено візерунок із незімкнутих ромбів.

Подібно до сучасних античні тканини прикрашали трьома способами: або ткали візерунок, або наносили його на готову тканину фарбами чи вишивкою. У колекції боспорських тканин є зразки всіх трьох видів орнаментації. Так, для прикладу можна навести найдавніший фрагмент вовняної тканини з четвертого Семибратнього кургану середини V ст. до н. е., відкритого в азіатській частині Боспору на теренах Росії [22]. Це покривало, що вкривало труну, виготовлене у техніці полотняного плетива і розписане фарбами трьох кольорів: на чорному тлі дрібний геометричний орнамент помаранчового й вишневого кольорів у вигляді хвиль, меандра, квадратів, розеток, плетінки і шашечок. Такі елементи орнаменту добре відомі з вазового живопису того часу.

Шматки найскладніше розписаного покривала теж походять з групи Семибратніх курганів початку IV ст. до н. е. [23] Довжина цього вовняного покривала, яке зшите з 11 смуг, становила не менше 3 м. Чотири з них прикрашені зображеннями рослин і тварин, а на інших намальовані сцени з різних міфів. З невеликих фрагментів, які збереглися, можна зрозуміти, що на одній смузі було зображено якийсь сюжет із фіванського циклу міфів про Едіпа, на другій — герць Пелея і Фетіди, на інших, біля частково збережених фігур, читаються імена богинь Афіни, Ніки й Еринії. Стиль розпису недбалий, а зображення колісниці нагадує скіфський візок. Все це дає підстави вважати, що покривало виготовлене на Боспорі [24].

До продукції місцевого виробництва вчені відносять також залишки жіночого одягу з Павлівського кургану поблизу Керчі. На них гладдю і тамбурним швом вишито складну композицію: на фіалковому тлі жовтими, зеленими і чорними нитками зображено амазонку, яка мчить на коні зі списом у піднятій руці, а також візерунок із пальмет, квітів і плодів, з'єднаних паростками виноградної лози, що в'ється. Схожі елементи орнаменту трапляються на розписах боспорських склепів і на ювелірних виробах. Вишивка на грецьких тканинах почала розповсюджуватися з кінця V ст. до н. е. Покривало з Павлівського кургану належить до середини IV ст. до н. е., тому можна говорити про те, що нову техніку прикрашання тканин досить швидко засвоїли на Боспорі.

У перші століття нової ери до античного світу зі Сходу прийшла мода на тканини, шиті золотими нитками. Фрагмент такої вишивки, що зображує гірлянду з листя плюща, зберігся на тканині з поховання члена родини боспорського царя Рискупорида III. До римського часу належать залишки пурпурного покривала, вишитого золотом, яке збереглося на дерев'яному саркофазі з Пантікапея.

Слід згадати тканини з витканими візерунками. У боспорських похованнях I ст. н. е. знайдено передньоазійські покривала з візерунками, виконаними у гобеленній техніці в середині IV ст. до н. е. [25] На одному з них брунатними, зеленими і жовтими нитками виткано облямівку з квітів і пуп'янків лотоса. Та

---

[22] *Стефани Л.* Объяснение нескольких художественных произведений, найденных в южной России // ОАК за 1878—1879. — Санкт-Петербург, 1882, с. 131, 132, табл. 5.

[23] *Стефани Л.* Вказ. праця, с. 120, табл. 4.

[24] *Герцигер Д. С.* Вказ. праця, с. 78.

[25] *Там само*, с. 82.

Червонолакова посудина із зображенням Силена (I–II ст. н. е., Ольвія).

особливо гарно була прикрашена тканина одягу, підбитого хутром. На виготовленій у техніці репса грубій темно-вишневій тканині дуже тонкими нитками виткано двобічний візерунок: жовтими, зеленими і чорними нитками зображено качок, що злітають, і голови оленів.

Виробництво художньої кераміки. Керамічне ремесло було добре розвинене впродовж усього періоду існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї не тільки в містах, а й на сільських поселеннях. Археологічні матеріали засвідчують його наявність вже у VI ст. до н. е., але значного розвитку воно сягає лише з елліністичного часу. Слід підкреслити, що незважаючи на наявність місцевого виробництва кераміки, значна її кількість постійно ввозилася з інших центрів Причорномор'я та Середземномор'я. Це стосується насамперед висохудожніх виробів, хоча вже у VI ст. до н. е. північнопричорноморські керамісти почали виготовляти художній розписний посуд: невеличкі амфори, ойнохої, кіліки, тарелі. Вони розписувалися чорною або червоною фарбами по світлому ангобу, імітуючи привізну іонійську кераміку. Широкого розповсюдження набуває розписна елліністична кераміка, яка виготовлялася практично в усіх великих центрах Північного Причорномор'я. Посудини розписувалися червоною, сірою, блакитною, чорною фарбами по світлому, або білою фарбою по темному тлі [26]. Основні орнаменти — рослинні та геометричні, значно рідше трапляється сюжетна композиція. З Ольвії походить сіроглиняний розписний, досить масивний канфар III ст. до н. е., який не має аналогій. Уся його поверхня вкрита сірою обмазкою, частково підлощеною. Зверху лощіння нанесена біла фарба, по якій у нижній частині тулуба намальовано складний меандр та рослинний орнамент, по горловині — паралельні горизонтальні смуги. На Боспорі та в Ольвії в цей час виготовляються так звані поліхромні, або

[26] *Шелов Д. Б.* Ремесленное производство // АГСП, с. 167.

акварельні, вази[27]. На Боспорі це пеліки з міфологічними сценами або рослинним орнаментом. Розпис виконано білою, жовто-брунатною, червоною, пурпурною і чорно-брунатною фарбами. В Ольвії виготовлялись поліхромні ойнохої, пеліки, курильниці й амфори з кришками. Вони розписані переважно рослинним та геометричним орнаментом червоною, блакитною, темно-сірою та білою фарбами. Особливо яскраво розписувалися амфори поверх білого, чорного, рідше червоного покриття[28].

Скляний алабастр (IV ст. до н. е., Пантікапей).

З розповсюдженням у грецькому світі чорнолакового посуду його починають виготовляти і у Північному Причорномор'ї, однак за якістю лаку та рівнем виготовлення він гірший за середземноморський і ближчий до малоазійських зразків[29]. З III—II ст. до н. е. вироблялися посудини з рельєфними прикрасами. Це насамперед так звані мегарські чаші — невеличкі напівсферичні посудини, зовнішня поверхня яких повністю прикрашена орнаментом, виконаним у низькому рельєфі[30]. Сюжети орнаментів різноманітні, частіше це рослинні або геометричні мотиви, іноді — міфологічні або театральні сцени. Виготовляли їх у спеціальних формах. Частина чаш привозилася з різних центрів Греції, а частина виготовлялася на місці — в Ольвії, Пантікапеї, Херсонесі, де знайдено форми для їх виготовлення та їх фрагменти з місцевої глини. На дні деяких чаш інколи витискалося ім'я володаря майстерні. Наприклад, пантікапейські майстри виготовляли чаші з клеймами Деметрія. У Херсонесі знай-

[27] *Лейпунская Н. А.* Керамическое производство и керамика // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2, с. 473.

[28] *Зайцева К. И.* Местная керамика Ольвии эллинистического времени // ТГЭ. — 1962. — Т. VII, с. 184 и сл.; *Марченко И. Д.* Группа расписной эллинистической керамики Пантикапея // СГМИИ. — 1966. — Т. III; *Ветштейн Р. І.* Гончарне виробництво // Археологія УРСР. — К., 1971. — Т. II, с. 411.

[29] *Книпович Т. Н.* Художественная керамика в городах Северного Причерноморья // АГСП. — 1955, с. 375 и сл.

[30] *Лосева Н. М.* Об импорте и местном производстве "мегарских" чаш на Боспоре // МИА. — 1962. — № 103, с. 195—205.

дено форми для виготовлення фігурних рельєфних медальйонів в центрі внутрішньої поверхні чаш. Один з медальйонів, виповнений у витонченій манері, зображує Омфалу, яка навчає Геракла прядінню. З I ст. до н. е. у північнопонтійських містах починають виготовляти червонолаковий столовий посуд, який за якістю значно поступається привізному.

У всі часи в античних державах Північного Причорномор'я виготовляється простий, але якісний столовий посуд — червоноглиняний, світлоглиняний та сіроглиняний. Останній нерідко вкривали темним ангобом та лощінням. У перші століття нової ери з'являється новий засіб орнаментації сіролощеного посуду — чергування пролощеної та матової поверхонь. Орнаментальні мотиви різноманітні, частіше геометричні, рідше — рослинні. Найчастіше прикрашалися глеки. Особливою різноманітністю орнаментації відзначається сіролощений посуд з Ольвії [31]. Невеличка група цієї кераміки має канельовану поверхню або поверхню, прикрашену додатковим профіліруванням. Це імітація столового металевого, рідше — скляного посуду. Індивідуальність керамічних майстерень Північного Причорномор'я в перші століття нової ери найяскравіше виявилась саме завдяки цій групі кераміки. Кожен з античних центрів мав своєрідний варіант сіроглиняного парадного столового посуду, який як комплекс не має абсолютних аналогів. Мабуть, це явище може бути пояснене еволюцією античної традиції під впливом варварського оточення.

Крім столового посуду з VI ст. до н. е. по IV ст. н. е. в античних центрах Північного Причорномор'я виготовляли туалетний посуд і світильники. Для VI—V ст. до н. е. слід назвати арибалічні лекіфи та різноманітні флакони. Світильники спочатку робили відкритими, потім вони стають закритими, виго-

Скляні намистини (перші століття н. е., Ольвія).

товляються за формою, з'являється тип північнопричорноморського світильника [32]. Крім постійних форм світильників у Північному Причорномор'ї виготовлялася група художніх червонолакових світильників. Вони робилися в двосторонніх формах, щиток орнаментувався рельєфними зображеннями тварин, людей або рослинними та геометричними мотивами.

Склоробне виробництво. В античних містах і поселеннях Північного Причорномор'я знайдено значну кількість скляних виробів, однак найчастіше дуже фрагментованих. Більшість з них привезено зі Східного Середземномор'я, Північної Італії, Рейнської області.

---

[31] *Крапивина В. В.* Орнаментация серолощенной керамики римского времени из Ольвии // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979, с. 96—100; *Гудкова А. В., Крапивина В. В.* Сероглиняная гончарная керамика из Ольвии первых веков н. э. // АГСП. — 1988, с. 98, 100.

[32] *Вальдгауэр О.* Античные глиняные светильники. — Санкт-Петербург, 1914, т. VI, XXXV, XXXVI, XXXVII и др.; *Ветштейн Р. И.* Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — К., 1975, с. 183—188.

Це стосується як масової, так і художньої продукції склоробного виробництва.

Першу групу становлять вироби з так званої скляної пасти — невеличкі посудини туалетного і культового призначення, різнокольорові намиста. Найдавнішу склоробну майстерню не тільки на теренах України, а й у Європі (VI — початок V ст. до н. е.) відкрито на поселенні архаїчної доби на березі Ягорлицької затоки. Тут виготовлялися дрібні скляні вироби (підвіски та намиста) не лише для античних центрів, а й для деяких регіонів Скіфії [33].

У VI—V ст. до н. е. склороби працювали у піщано-сердечниковій техніці, що була основною, та у техніці лиття в формі з наступним обточенням виробу та різьбленням по поверхні [34]. Залишки склоробства на березі Ягорлицької затоки представлені фрагментами керамічних тиглей із застиглою скляною масою та великою кількістю дрібних скляних виробів, переважно бракованих, і напівфабрикатів. Все це вказує на застосування першої з вищенаведених технік склоробства.

Античні вироби з кістки (VI–IV ст. до н. е., Ольвія, Пантікапей та ін.).

Другу групу скла у Північному Причорномор'ї, що з'являється в I ст. н. е., становлять скляні посудини, виготовлені за допомогою техніки видування. Ця техніка не тільки підвищила виробничу потужність, а й значно розширила сферу використання скла. З I ст. н. е. воно виходить за межі обслуговування парфумерії і поширюється в різні галузі життя.

У I ст. н. е., незалежно від розвитку видувної техніки, існували й давні засоби виготовлення посудин у піщано-сердечниковій, мозаїчній, стрічковій техніках та у техніці лиття. Скляні посудини I—II ст. н. е. представлені різноманітними типами та їх варіантами. При орнаментації посудин використовувалися майже всі можливі засоби холодної (гравірування, шліфування, розпис) та гарячої (вдавлення, намотування ниток) технік. Скляний посуд другої половини III—V ст. більш одноманітний, стандартизований — глечики, бутлі, склянки [35].

Залишки виробничих комплексів та їхньої продукції виявлені майже у всіх античних містах Північного Причорномор'я. Так, в Ольвії знайдені залишки тиглів із застиглою скляною масою, великі шматки сплавленої скляної маси, деформовані бальзамарії [36], а у Пан-

---

[33] *Островерхов А. С.* Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // Археологія. — 1978. — № 25, с. 41—49.

[34] *Сорокина Н. П.* Стеклянная посуда // АГСП. — 1984, с. 233.

[35] *Там само*, с. 235.

[36] *Крапивина В. В.* Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993, с. 129, 130.

тікапеї — фрагменти бракованої чаші зі шліфованим орнаментом. Дослідники виділяють глечики, склянки та бальзамарії боспорського виробництва [37]. Кілька склоробних майстерень існувало і у Херсонесі. На особливу увагу заслуговує великий склоробний комплекс IV ст.: залишки печі, велике скупчення фрагментів скляних виробів, тиглі, шлаки. Тут виготовляли віконне скло та посуд [38]. Ще одну склодувну майстерню відкрито на городищі Алма-Кермен, між Херсонесом і Неаполем Скіфським. Тут розкопано залишки двох печей, знайдено скломасу, браковані вироби, уламки скляного посуду, необхідний для склоробства реманент. Форми посудин з цієї майстерні не відрізняються від поширених на той час — це келихи, скляні напівсферичні чаші тощо. Вони орнаментовані в різній техніці: частина прикрашена шліфованим орнаментом, інші — гравіруванням (геометричні та рослинні орнаменти), ще інші — накладеними нитками з того самого скла або кольоровими (жовтими, білими та блакитними) з глухого скла [39].

Античне скло в цілому та його невід'ємна частина — комплекс античного скла з держав Північного Причорномор'я — мають непересічне художнє значення. Наступні покоління склоробів використовували досягнення саме античних майстрів, які вони розвивали згідно зі своїм часом.

Деревообробне виробництво. В античних містах Північного Причорномор'я воно нічим не поступалося цьому виду виробництва в метрополії. Греки використовували дерево у будівельній справі, виготовляли з нього меблі, знаряддя праці, начиння, саркофаги тощо [40]. Під час розкопок знаходять знаряддя праці столярів і теслярів. Сокири одно- та дволезові, ножі, молотки, дерев'яні і металеві пилки різних типів, рубанки, долота, свердла, напилки, різаки, тесла. Окремі частини виробів з'єднувалися в шпунт дерев'яними шипами, залізними, дерев'яними та бронзовими цвяхами, клеєм. Уже в класичну добу використовували фанерування виробів та їх декорування накладками та інкрустацією з кістки, дерева та металу. Існувало художнє різьблення по дереву, наприклад, різьблення дерев'яних прикрас для меблів і саркофагів. Вони могли бути скульптурними, рельєфними або ажурними. Дерев'яні саркофаги виготовляли в античних містах Північного Причорномор'я від початку їх існування, але вони лише частково збереглися.

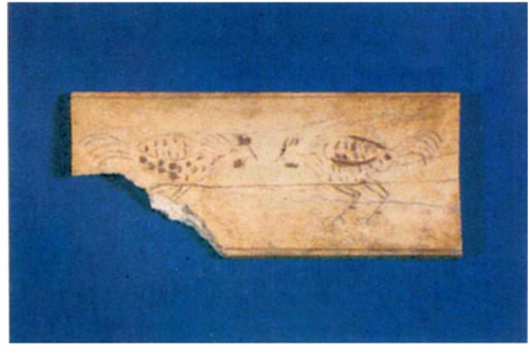

Кістяна орнаментована пластинка (IV—III ст. до н. е., Ольвія).

[37] *Кунина Н. З., Сорокина Н. П.* Стеклянные бальзамарии Боспора // ТГЭ. — 1972. — Т. XIII, с. 146—177; *Кунина Н. З.* О боспорском стеклоделии в I—III вв. н. э. // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997, с. 39—82.

[38] *Белов Г. Д.* Стеклоделие в Херсонесе // СА. — 1965. — № 3, с. 237—239; *Белов Г. Д.* Стеклоделательная мастерская в Херсонесе // КСИА. — 1969. — Вып. 116, с. 80—84.

[39] *Висоцька Т. М.* Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. — 1964. — Т. 16, с. 7—20.

[40] *Эллинистическая* техника. — Москва; Ленинград, 1948; *Сокольский Н. И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья // МИА. — 1971. — № 178.

Особливо розкішні дерев'яні саркофаги належать до періоду розквіту Боспорського царства у IV ст. до н. е. Це саркофаги з архітектурним декором, розписаними та позолоченими частинами, різьбленим орнаментом. Використовувався також токарний верстат, на якому оброблялися деякі деталі меблів та саркофагів — різьблені ніжки, колонки, а також дерев'яні посудини, насамперед піксиди, футляри для дзеркал, веретена, пряслиця. Із лози плели господарські кошики, верші для рибальства, коробочки із покришками.

Використовувалися не лише різні місцеві породи дерев (дуб, бук, в'яз, ясень, клен, тополя, сосна), а й ввозили кедр, самшит, залізне дерево, кипарис, тис, ялівець з кавказького узбережжя Чорного моря, Фракії, Малої Азії або навіть із Середземномор'я. Саркофаги найчастіше робили з кипариса, гребені та точені вироби — із самшиту, різьблені — із клена. Отже, до виробів з дерева можуть бути віднесені саркофаги, парадні меблі, парадні руків'я ножів та кинджалів, туалетні посудини, шкатулки, ларці, гребені, веретена, прясла, стилі, можливо, заколки та шпильки.

Косторізне виробництво. В античних державах Північного Причорномор'я воно відігравало досить велику роль і було значною галуззю ремісничого виробництва. З кістки виготовляли деякі знаряддя праці, різноманітні предмети побуту та прикраси для зброї. Вони довговічніші від дерев'яних.

Знаряддя праці виготовляли із трубчастих та рогових кісток домашніх і диких тварин. Це — рашпілі, коньки (гладилки), знаряддя з лезами, намотки, гачки, голки, шила, проколки, чесальні гребені, веретена, пряслиця. Висохудожні вироби і предмети розкоші робили зі слонової кістки. Їх переважно завозили у Північне Причорномор'я з Середземномор'я та зі Сходу. Завозилися деякі речі, інкрустовані кісткою, а також заготовки зі слонової кістки. Кістку використовували у воєнній справі для виготовлення кістяних накладок луків, наконечників стріл, напальчників для натягування тятиви лука, навершь, руків'їв кинджалів, мечей, панцерних нашивних пластинок тощо.

З кістки робили невеличкі статуетки, музикальні інструменти та їх частини, скіпетри, підвіски, намиста, ґудзики, піксиди, шпильки, гребені, туалетні ложки, виделки, шкатулки, ручки до дзеркал, стилі, амулети, шашки, тессери, гральні кістки, ритони, невеличкі посудинки тощо. Різьбленою кісткою прикрашали меблі, саркофаги, шкатулки [41].

Косторізне виробництво зафіксовано не тільки в античних містах Північного Причорномор'я, а й на поселеннях, де знайдені як готові вироби, так і численні заготовки, напівфабрикати, відходи виробництва. Косторізи використовували такі самі інструменти, що й столяри — пилу, долото, різець, бурав, токарний верстат [42]. До художніх виробів з кістки належать пластини, прикрашені гравіруванням або різьбленням, кругла скульптура та рельєфні зображення. Простіші вироби з кістки нерідко робили вдома. Однак існували й спеціалізовані майстерні. Кістяні вироби, які виготовлялися за допомогою токарного верстата, потребували не тільки високого технічного виконання, а й художнього смаку.

Шкіряне виробництво. Безумовно, воно існувало в античних містах та поселеннях Північного Причорномор'я, але через погану збереженість мате-

[41] *Петерс Б. Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья, с. 25, 42—77, 105.

[42] *Кадеев В. И.* Очерки истории и экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970, с. 125 и сл.

ріалу нам майже невідоме. Із шкіри виготовляли одяг, взуття, кінську збрую, ремені та портупеї, спорядження воїна (панцери, шоломи, щити, горити, піхви). У некрополях зрідка трапляються залишки шкіряного одягу та взуття. Знайдено знаряддя шкіряного виробництва — ножі, виготовлені із ребер тварин, кістяні коньки (гладильники), великі гальки або спеціально оброблені камені для чищення та розгладжування шкіри. Ймовірно, шкіряне виробництво було як домашнім, так і спеціалізованим. Частина виробів, судячи з вазопису та виробів торевтики, могла мати художнє оздоблення.

7.9. Грошова справа. Система мір і ваги

Інтенсивний розвиток різноманітних ремесел і торгівлі, будівництва, розмежування землі й міських кварталів, інтерес до встановлення відстаней між окремими населеними пунктами, у тому числі й досить віддаленими від основних центрів еллінської цивілізації, потребували ведення, організації і знання грошової та метрично-вагової систем. Колоністи, як і в інших сферах економічного життя, йшли переважно шляхом запозичення. В архаїчний час у різних регіонах Еллади і найрозвиненіших сусідніх державах (Єгипті, Фрігії, Фінікії, Лідії, Персії) існували більш-менш перевірені системи. Впродовж тисячолітньої історії античних держав Північного Причорномор'я вони періодично змінювалися залежно від інтенсивності їх торговельних відносин.

Загалом тут застосовували мілетську, евбейсько-аттичну, егінську, хіосько-родоську, аттичну, перську, римську грошово-вагові системи [1]. Між усіма цими системами існував певний взаємозв'язок, завдяки чому можна було зробити відносно нескладні перерахунки грошових сум, виражених в одиницях однієї системи, на реальні монети іншої системи.

У Північному Причорномор'ї, як і в усьому античному світі, існували лише металеві монети, переважно мідні. Залежно від економічної спроможності та політичного стану час від часу випускалися золоті й срібні монети. Кожна держава карбувала власну монету, яка мала обіг головним чином на території міста і його сільськогосподарської округи. Проте дуже рано полісні монети почали розповсюджуватися і в інших регіонах. Так, ольвійські монети знайдено не тільки в сусідніх містах — Керкінітіді, Херсонесі, Тірі, а й у Подунав'ї, на Боспорі й Дону. В свою чергу в північнопонтійські міста регулярно надходили монети з інших центрів Еллади. З V ст. до н. е. головним видом були електрові кизикини, які мали надзвичайно широке розповсюдження, виконуючи основну функцію грошей — міру вартості. В останній третині IV—III ст. до н. е. ця функція переходить до золотих статерів македонських царів. Заслуговує на увагу ольвійський декрет 340—330 рр., в якому постановлялося "продавати і купувати золото за вісім з половиною статерів за статер кизикський, не дешевше і не дорожче". Під цими статерами малися на увазі щойно випущені в Ольвії срібні моне-

[1] *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии. — К., 1988, с. 47, 136—152; *Анохин В.* Монетное дело Херсонеса. — К., 1977, с. 34—41, 68—70; *Крапивина В. В.* Весовые гири Ольвии // Исследования античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980, с. 83—99.

ти[2]. За часів панування Мітрідата Євпатора на міських ринках з'являються мідні монети Понту і Пафлагонії. У перші століття нової ери значне місце в грошовому обігу посідають монети римських імператорів[3].

Найоригінальніша монетна справа існувала в Ольвії. В процесі формування перших іонійських полісів у Північно-Західному Причорномор'ї, певно в Борисфені, створено унікальну монету у вигляді литої дволопасної стріли як символу і атрибута Аполлона Спасителя, яка мала обіг на порівняно великій території: від Аполлонії Понтійської до Ольвії[4]. Імовірно, ця монета з'явилася в зв'язку з організацією тут північно-західнопонтійської сакральної амфіктіонії. У третій чверті VI ст. до н. е. з введенням культу нового верховного покровителя Ольвійського полісу — Аполлона Дельфінія тут розпочинається карбування нової литої монети у вигляді дельфіна, що незабаром витіснила монету-стрілу.

У класичний час разом із карбуванням загальноприйнятих круглих монет із зображенням різних міфологічних персонажів, їх символів й індиферентів в Ольвії випускалися за мілетською системою рідкісні за розміром і вагою круглі литі бронзові оболи ("аси") з головою Афіни, Горгони і Деметри на аверсі, що є унікальним явищем в античній монетній справі. На реверсі найчастіше розміщувалася полісна емблема — орел на дельфіні, на ранніх — колесо, а також різні написи. Поступово карбування мідних і срібних монет витіснило литі монети десь близько середини IV ст. до н. е. з введенням егінської й аттичної системи. Починаючи з другої половини цього століття, ольвіополіти випустили серію монет з міді, золота і срібла, яку змінила емісія мідних монет із зображенням річкового божества — Борисфена, саме тому вони отримали назву "борисфенів". У III—I ст. до н. е., особливо в період економічної кризи, тут карбувалася значна кількість мідних монет із зображенням голів різноманітних божеств та їх символів. У елліністичний час, судячи з декрету Протогена, в Ольвії мали обіг і золоті статери.

Після розгрому Ольвії гетами і її поступового відродження з середини I ст. н. е. розпочався випуск серії мідних монет із зображенням головних божеств — Аполлона, Зевса, Тіхе, на яких почали ставити імена перших архонтів. Разом з цим, як і в елліністичний час, ставився етнікон у різних скороченнях.

Із входженням Ольвії до складу Римської імперії карбуються характерні для її провінції монети з портретами й іменами римських імператорів та членів їх сімей — Септімія Севера, Каракалли, Гети, Юлії Мамеї, Александра Севера, за правління якого (222—235) взагалі припиняється випуск ольвійських монет. Зазначимо, що на останніх серіях цих монет ставився етнікон "ольвіополіти", який свідчив лише про їх номінальну залежність від Риму і збереження власних полісних традицій.

Своєрідністю ольвійського монетного двору було також карбування мідних монет скіфського царя Скілура у II ст. до н. е., золотих статерів сарматських царів Фарзоя і срібних — Іненсімея у другій половині I ст. н. е. На цих монетах ольвійські карбувальники зображували їхні портрети, на звороті ставили ім'я царя і відповідну атрибутику — парокінну повозку, лук і сагайдак, горит (Скілур), орел на тамзі (Фарзой).

---

[2] *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии, с. 71.

[3] *Там само,* с. 131—133.

[4] *Анохин В. А.* Монеты.., с. 5—10; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии, с. 40, 41.

Ольвійські монети (IV ст. до н. е.).

Золоті монети боспорського царя Савромата I (93–124 pp. н. е.).

У сусідньому Ніконії у другій половині VI—V ст. мали обіг монети-стрілки і "дельфінчики". Лише протягом короткого часу, певно, під впливом Афін і Ольвії тут випускалися литі монети із зображенням сови — атрибута Афіни і скороченим написом імені між шпицями колеса [5]. Згідно з цим ім'ям, монети відносять до випуску скіфського царя Скіла, який нібито встановив протекторат над Ніконієм у першій половині V ст. до н. е.

Значно пізніше (друга чверть IV ст. до н. е.) розпочала карбувати монети Тіра, до полісної структури якої у цей час належав і Ніконій. Тут випускалися переважно мідні монети, за винятком єдиної серії срібла із зображенням голови Деметри й бика [6]. Тірським монетам елліністичного часу притаманна

[5] *Анохин В. А.* Монеты.., с. 76, 77.
[6] *Там само,* с. 86—101.

символіка, яка періодично змінювалася залежно від змін, що відбувалися в грошовому обігу. На відміну від Ольвії розорена гетами Тіра дуже рано підпала під вплив Римської імперії й відразу розпочала карбувати монети, характерні для провінційно-римських міст.

Близько середини V ст. до н. е. випускає свої монети й Керкінітіда, що припинила власну грошову справу після того, як увійшла до Херсонеської держави наприкінці IV ст. до н. е. Під впливом Ольвії тут спочатку з'явились так звані литі стріло-риби, стріли і риби, а потім аси з власним етніконом. У IV ст. до н. е. було випущено кілька серій карбованих монет із зображенням різних божеств і символів. З втратою автономії Керкінітіда перетворилася на сільськогосподарську округу Херсонеської держави.

Однак Херсонес мав власну грошову справу з притаманними лише йому рисами і особливостями. Херсонесити розпочали карбувати власні монети (як мідні, так і срібні) за перською ваговою системою з орієнтацією на свою метрополію — Гераклею Понтійську. Перевага завжди надавалася образу верховної покровительки Херсонеса — Артеміді Партенос [7]. На другому місці після Партенос стояв Геракл і спорадично зображувалися інші грецькі божества. Особливо слід відзначити образ Херсонас як сакрального уособлення всієї громадянської общини.

З налагодженням інтенсивних відносин з Афінами Херсонес перейшов на аттичну грошово-вагову систему, де основним орієнтиром слугувала афінська драхма. У зв'язку з походами Діофанта, політичними взаємовідносинами з Боспорським і Понтійським царствами на монетах Херсонеса простежується їх вплив і відповідно залежність від них міста. Цікавою з точки зору хронології є відмітка дати херсонеської ери з 24 р. до н. е. на мідних і золотих монетах Херсонеса. На відміну від західнопонтійських міст Херсонес отримав елевтерію від Риму і дуже мало карбував монет із зображенням портретів імператорів, хоч і дотримувався загальноприйнятої римської грошово-вагової системи.

Провідна роль у грошовій справі Боспорського царства з самого початку (середина VI ст. до н. е.) належала його столиці — Пантікапею [8]. Тут протягом тривалого часу перевага надавалась срібним і золотим монетам. На ранніх срібних монетах на аверсі зображено морду лева у фас, на реверсі — вдавлений квадрат, який згодом заповнювали складними малюнками у вигляді символів Аполлона або Діоскурів. З організацією сакральної амфіктонії під егідою Аполлона і початком правління династії Археанактидів (480 р. до н. е.) з'явилася серія монет з назвою АПОЛ, які, очевидно, карбувалися від імені храму Аполлона — найвеличнішого культового центру на Боспорі.

Деякий час у V ст. до н. е. ще до приєднання до Боспорської держави при династії перших Спартокідів випускали власні монети Німфей, Феодосія, Фанагорія, Сіндська Гавань. З початку IV ст. на пантікапейських монетах панівним є зображення Сатира з різноманітною символікою і скороченням етнікону, який в пізньоелліністичний і греко-римський часи ставили повністю. Крім Сатира періодично зображували інші божества. На золотих і срібних монетах ставились також імена правителів Боспору.

У першій половині III ст. до н. е. на Боспорі, як і в інших північнопонтійських державах, виникла грошова криза

---

[7] *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса. — С. 9—93; *Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999, с. 111—140.

[8] *Шелов Д. Б.* Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — Москва, 1956.

через нестачу коштовних металів. Деякий час тут випускалася лише мідна монета, яка нерідко надкарбовувалася і перекарбовувалася. Після підкорення Боспору Мітрідатом VI Євпатором монетне мідне карбування за типологією і номіналами відповідає понтійському. При правлінні Фарнака разом із міддю карбувалися й золоті монети як міські, так і царські.

У перші століття нової ери Боспор переходить на загальновизнану римську систему і на його монетах, раніше ніж будь-де у Північному Причорномор'ї, з'являються портрети імператорів. Разом з цим на окремих серіях відповідно до періодів боспорських правлячих царів їхні погруддя з підписами зображувалися на золотих статерах і динаріях. Нерідко на аверсі вміщувався портрет боспорського царя, а на реверсі — римського імператора. Грошова справа на Боспорі проіснувала найдовше — до 336—337 рр. (кінець правління Рискупорида VI) [9].

Як бачимо, у кожній з держав на Північному Понті розвивалася власна грошова справа. Її організація залежала від політичного устрою, пріоритетних сакральних союзів і храмів, а також торговельно-економічних відносин, напрями яких періодично змінювалися. Для уточнення появи тієї чи іншої серії монет у кожному з міст, їх еволюції, крім загальновизнаної відносної хронології, з'явилися розробки і абсолютної хронології, що дають більш конкретне уявлення про хід грошового обігу.

У північнопонтійських містах знайдено також чимало свинцевих, бронзових та кам'яних гир, які разом із монетами свідчать про досить розвинені ринкові відносини і розповсюдження різних вагових систем: в період колонізації — мілетсько-іонійської, у V—I ст. до н. е. — евбейсько-аттичної, еталоном якої була міна, і в перші століття нової ери — римської (фунт або лібра) [9].

Водночас сюди була перенесена і метрична система. Спочатку колоністи користувалися прийнятими у їх метрополіях стандартами лінійних мір і об'ємів. Найпоширенішими і стійкими, наприклад в Ольвії та Пантікапеї, були єгипетсько-іонійські стандарти (самоські фут і лікоть) [10]. Нерідко тут застосовували, особливо при розмежуванні земельних ділянок та у будівництві, іонійський та дорійський фути. У період інтенсивних зв'язків з Афінами у V—III ст. до н. е. в містах і на поселеннях набули поширення аттичні лінійні стандарти. Згодом під римським впливом почали застосовувати так званий римський стандарт, в основі якого знаходився перевірений та існуючий століттями іонійський фут. Однак у Північному Причорномор'ї найчастіше користувалися традиційними мірами. Для встановлення великих розмірів і відстаней визнавались стадії та оргії.

Цифрові графіті та діпінті трапляються на багатьох типах посуду, на будівельних матеріалах, гирях і навіть на окремих творах мистецтва. Вони дають уявлення про об'єм, розміри, вагу, ціну. У ранній період перевага надавалася алфавітним цифровим записам, у V—II ст. до н. е. — акрофонічним позначкам за аттичною цифровою системою. Впродовж усієї античної історії існувало чітке розуміння і знання лінійно-об'ємних вимірів, які використовувались тутешніми еллінами при будівництві жител, громадських, культових і

---

[9] *Анохин В. А.* Торговля и денежное обращение // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 2, с. 495—496; *Крапивина В. В.* Весовые гири, с. 131—133.

[10] *Николаенко Г. М.* Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период // Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1983; *Буйських А. В.* Ордер в античній архітектурі Ольвії, Тіри і Херсонесу // Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 1993, с. 13.

надгробкових споруд, виготовленні посуду та різних виробів художнього ремесла. Імовірно, що тут вивчались "Начала" Евкліда. На ринках необхідно було пам'ятати про різні об'єми, міри і вагу, знати, скільки в піфосах або амфорах міститься хусів чи медимнів. Залежно від того, звідки вони надходили, одночасно могли існувати кілька стандартів цього посуду.

У III—II ст. до н. е. в Ольвії спеціально виготовлялась мірна ойнохоя, позначена клеймами з іменами астиномів, які наглядали за дотриманням правил торгівлі і метрично-вагових стандартів. Від чесності метрологічної політики в тому чи іншому місті залежав успіх як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Тому інститути магістратів, які займалися контролем за дотриманням мір і ваги, їх регулюванням, певно, існували в кожному з міст. Надто жваві міжнародні контакти в галузі економіки диктували використання найпоширеніших в античному світі метричних і вагових систем.

Грошово-вагова система і метрологія, з одного боку, свідчить про високий розвиток торговельних і фінансових операцій, а з другого — про математичні знання північнопонтійських греків, які вони отримували в початкових школах і гімнасіях. Метрологія має неабияке значення для реконструкції міських територій, окремих кварталів, храмів і житлово-господарських комплексів, статуй і архітектурних деталей. Вона також дає можливість визначити кількість продукції, яка в той чи інший час надходила з різних центрів Егеїди у Північне Причорномор'я.

7.10. Військова справа

Військова справа Північного Причорномор'я розвивалася в тісній та корисній взаємодії грецьких, варварських, а також зовнішніх — середземноморських, а згодом й римських впливів. Тому її вивчення становить неабиякий історико-культурний інтерес. Доступні джерела дозволяють дати характеристику організації війська, комплексу наступальної та захисної зброї, а також основним видам військових машин та воєнно-морських суден, що були на озброєнні античних держав Північного Причорномор'я.

Військо та зброя. Традиційні для метрополії принципи, навички і тактичні засоби ведення війни з використанням характерних для цього типів озброєння досить швидко виявилися непридатними або ж малоефективними для умов Північного Причорномор'я. Про це прямо свідчить наявність у бойовому арсеналі захисників північнопонтійських полісів типово скіфських, сарматських та, деякою мірою, фракійських типів зброї.

Так, ольвійська зброя архаїчного часу репрезентована набором скіфського озброєння — списами й дротиками, луками та стрілами [1]. Грецький меч-ксифос у складі зброї античних держав Північного Причорномор'я змінився на скіфський меч типу акінака. Шоломи грецької форми, що ввозилися із Греції, переороблялися місцевими зброярами на більш прості.

Тактика античного війська також мала тут свої відмінності. Оскільки головний його супротивник — скіфи — був у військовому відношенні репрезен-

[1] *Черненко Е. В.* Оружие Ольвии VI—IV вв. до н. е. // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. — Парутино, 1985, с. 81, 82; *Буйских С. Б.* Оружие // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987, с. 127—131.

тований переважно кінними лучниками, то у боротьбі з ними канонічна малорухлива фаланга являла собою легковразливу ціль. З другого боку, використання фаланги вимагало великої кількості воїнів, яку не могли поставити античні міста Північного Причорномор'я. Тому ефективнішим було використання легкоозброєних воїнів, які вміли битися в розчленованому строю, а також лучників та пращників, які вражали ворога з кріпосних стін та веж.

Військові сили північнопонтійських полісів в архаїчний час, як і в метрополії, складалися з громадського ополчення вільних громадян від 18 до 60 років, які були здатні володіти зброєю. Роль цих відносно нечисленних військових формувань зводилася до несення варти на міських стінах у мирний час та захисту міста під час облоги. Однак поступово підвищувалася роль найманців. Так, для Боспору в IV ст. до н. е. відсутні дані про громадянське ополчення — всі літературні та епіграфічні джерела свідчать про використання ранніми Спартокідами військових контингентів, що складалися лише з найманців і варварів. Діодор Сицилійський, розповідаючи про міжусобну війну синів боспорського царя Перісада, повідомляє про участь у ній 4 тис. найманців (2 тис. греків і 2 тис. фракійців). Пізніше ситуація суттєво не змінилася, що підтверджує напис 88—87 рр. до н. е. з Фанагорії про розташування там військового контингенту найманців [2].

Як і в Греції, найманство на Боспорі привело до створення там регулярної армії та значно обмежило потребу в ополченні. З III ст. до н. е. на Боспорі почав застосовуватися розчленований стрій, який мав набагато більшу маневреність, ніж фаланга. Це було кроком уперед у розвитку військової справи. Попередні форми організації війська

Скульптура воїна (I ст. до н. е., Пантікапей).

зберігалися в Ольвії та Херсонесі, хоча й там зросла роль лучників.

Соціально-економічні й політичні зрушення в перші століття нової ери викликали значні зміни в тактиці та організації війська. На відміну від боспорського війська, яке вело активну польову війну, в херсонеській та ольвійській піхотах, яким доводилося вести переважно протиоблогові дії, підвищилося значення кидальної зброї [3], поступово зникли захисні обла-

[2] *Виноградов Ю. Г.* Фанагорийские наемники // ВДИ. — 1991. — № 4, с. 28, 29.

[3] *Буйских С. Б.* Фортификация Ольвийского государства в первые века нашей эры. — К., 1991, с. 123.

дунки [4]. На Боспорі значну роль на всіх етапах бою став відігравати зовсім новий підрозділ важкої кінноти — катафрактарії [5].

Армії північнопонтійських держав знову повернулися до комплектування за міліційною системою, відродилося й громадянське ополчення. Тепер воно складалося не лише з громадян міст, а й з жителів усієї держави. Командуванням військовими силами Ольвії та Херсонеса відали колегії стратегів. У перші століття нової ери стратеги відомі й на Боспорі.

Тільки з епіграфічних пам'яток Боспору римського часу нам дещо відомо про організацію війська, про конкретні військові звання та посади: спирарх — командир спири — підрозділу, який відповідав римській когорті; хіліарх (тисячаначальник) — який за посадою нагадував римського військового трибуна, і лохаг — керівник військового загону; стратег-громадян; наварх — командувач військовим флотом.

У цілому військова справа античних держав Північного Причорномор'я мала свої особливості не тільки в організації й тактиці, а й головним чином у наборі зброї, що використовувалася. Ці локальні відмінності пояснюються тим, що на Боспорі головна роль належала кінноті, а у Херсонесі та Ольвії — пішим формуванням, причому в Херсонесі переважали гопліти та пельтасти (важко- та середньоозброєні воїни), а в Ольвії найпоширенішою була легкоозброєна піхота і насамперед лучники.

Наступальна зброя. Цей підрозділ бойового обладунку війська складався з трьох видів зброї спеціального призначення: для ближнього бою (спис, меч, бойовий кинджал, бойова сокира); для бойових дій на середній дистанції (кидальні списи, дротики) та для ведення дальнього бою (лук і стріли, праща).

Списи, дротики. Списи мали різноманітне призначення: масивні, короткі були зброєю піхоти, довгі — для кидання. В перші століття нової ери списи-пики застосовувалися переважно в кінному бою. Широке розповсюдження мали залізні окуття в нижній частині древка — підтоки. Довжина списа звичайно дорівнювала 1,7 м. Подібної довжини, виходячи з пропорцій фігури воїна, були списи, зображені на одній з боспорських стел [6].

Вістря списів — наконечники з прямими гранями пера, що сходяться догори та лінзоподібне в перетині перо, яке не має ребра. Цей тип відомий в деяких некрополях античних поселень і міст. Ще один маловживаний в античних містах Північного Причорномор'я тип (грецький) — плоский наконечник з найбільшим розширенням біля основи — відомий лише в ранній час. В Ольвії та Херсонесі пізніше III ст. до н. е. вони не трапляються. Дротики найчастіше застосовувалися на Боспорі, де ними були озброєні пельтасти та важка кіннота. Як правило, дротики мали втулковий залізний наконечник, що закінчувався вузьким стрижнем.

Мечі та кинджали. У VI—II ст. до н. е. застосовувалося кілька видів мечів. Найпоширенішими були мечі та кинджали типу скіфського акінака, що мав кілька різновидів. Значну кількість типово скіфських мечів та кинджалів знайдено в архаїчному некрополі Ольвії, особливо з ниркоподібним перехрестям та брускоподібним навершшям, завдовжки 45 см.

У цей самий час на Боспорі застосовували двосічні мечі близько 60 см

[4] *Блаватский В. Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — Москва, 1954, с. 147.

[5] *Гончаровский В. А.* Катафрактарии в истории военного дела Боспора // ПАВ. — 1993. — № 6, с. 79—82.

[6] *Петерс Б. Г.* Военное дело // АГСП. — 1984, с. 189.

завдовжки із серцеподібним перехрестям та брускоподібним навершшям. Боспорські мечі мали майже однакову ширину по всій довжині та звужувалися лише на кінці леза. Деякі мечі мали повздовжні нервюри.

У V—III ст. до н. е. був поширений тип меча-кинджала, форма якого нагадувала грецькі ксифоси. Це акінаки з прямим навершшям і прямокутним перехрестям, з ледь заокругленими кутами. Вони знайдені в некрополях грецьких міст та їх сільських округ. Щодо самих ксифосів — типово грецької зброї, то вони особливого поширення не мали. З пам'яток Північного Причорномор'я лише меч із Ольвії вважається еталонним ксифосом. З розкопок Ольвії походить і серія цікавих частин піхов до ксифосів — три деталі від двох піхов, зроблених з кістки [7]. Окрім Ольвії закінчення піхов того самого типу знайдено в Пантікапеї. Ольвійські знахідки датуються кінцем V — початком IV ст. до н. е. і кінцем IV — початком III ст. до н. е., пантікапейська — початком V ст. до н. е. Вірогідно, ксифоси могли бути і на озброєнні херсонеського війська. Про це свідчать воїнські надгробки другої половини IV—III ст. до н. е. із зображенням ксифосів у піхвах з характерними устями, разом із портупеєю [8].

Третім, основним, видом мечів були довгі односічні рублячі мечі із широким клинком — махайри. Їх знахідки надзвичайно рідкісні. Так, частину клинка махайри завдовжки близько 40 см знайдено в землянці кінця VI ст. до н. е. в Ольвії [9]. Унікальним зразком є класична махайра, знайдена в одній з керченських гробниць другої половини IV ст. до н. е. Вважається махайрою і так званий кривий меч зі склепу № 13 ольвійського некрополя, що мав пряме перехрестя [10]. Кривий однолезовий бойовий ніж класу махайр виявлено в Ніконії.

Протягом II ст. до н. е. відбувається заміна цих типів мечів та їх уніфікація.

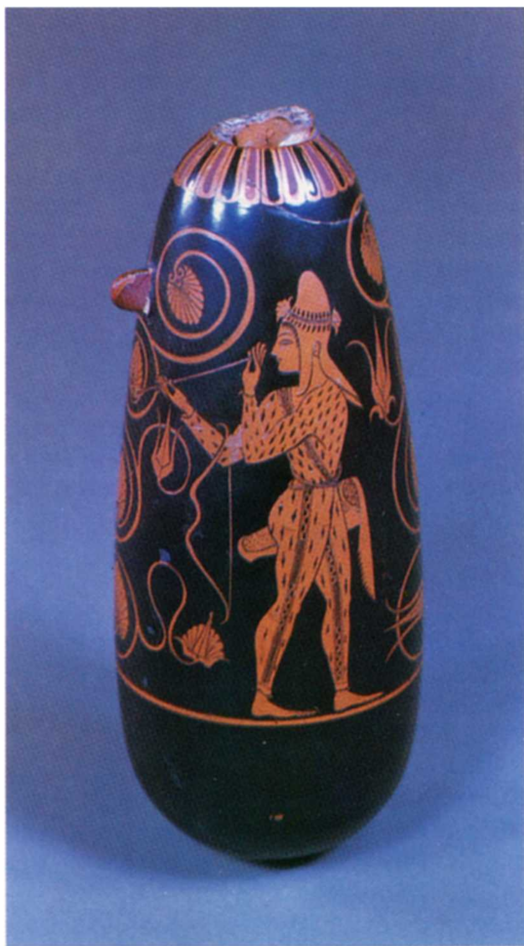

Червонофігурний алабастр (VI ст. до н. е., Ольвія).

У перші століття нової ери головною зброєю стає довгий двосічний меч від 70 до 115 см завдовжки з прямим пере-

[7] *Черненко Е. В.* Ножны греческого меча из Ольвии // Скифы и сарматы. — К., 1977, с. 120—127.

[8] *Колесникова Л. Г.* Воинские надгробия // СХМ. — 1969. — Вып. II. — С. 44—54.

[9] *Русяева А. С., Черненко Е. В.* Новые находки оружия из Ольвии // ИААСП. — 1980, с. 100—103, рис. 41.

[10] *Сокольский Н. И.* Боспорские мечи // МИА. — 1954. — № 33, с. 132, рис. 1, 7.

хрестям. Разом з ним використовувалися й короткі мечі та кинджали 40—65 см завдовжки. Вони відомі в усіх центрах Північного Причорномор'я. Уявлення про типи мечів дають також численні зображення піших воїнів і вершників на надгробкових рельєфах та у дрібній пластиці. Серед них слід назвати стелу Газурія І ст. н. е. з Херсонеса, де зображено воїна з довгим мечем у повному обладунку — горит з луком, кнеміди, шолом, овальний щит, довгий спис.

Бойові сокири, або чекани, у Північному Причорномор'ї, як і в метрополії, значного поширення не мали. Для архаїчного часу відома лише знахідка залізної сокири в некрополі Ольвії. Нещодавно залізну сокиру-чекан клиноподібної форми знайдено на о. Левка. Для пізньоантичного часу знахідки вузьколезвійних бойових сокир відомі у некрополях Таврики III—IV ст. та на пам'ятках черняхівської культури Північно-Західного Причорномор'я.

Лук та стріли, навпаки, в містах Північного Причорномор'я були широко розповсюджені. Ще від колонізаційних часів тут використовувалися далекобійні скіфські луки, що мали напрочуд стабільні бойові якості. Це складний набірний, опуклий з обох боків лук 60—100 см завдовжки із зігнутими кінцями. Для його виготовлення використовувалися різні породи дерев, ріг, кістка, сухожилки, березова кора. На жаль, вцілілі луки не дійшли до нас, винятком є лук із Трибратнього кургану в Керчі. Проте досить повне уявлення про них дають численні зображення луків та колчанів на предметах торевтики, вазового розпису, на монетах, а також бронзові моделі луків з Ольвії та Нижнього Подунав'я. У перші століття нової ери складний лук скіфського типу змінюється на "сарматський" або "гунський", зображений на відомій стелі Афенія І ст. н. е.

Жителі античних міст Північного Причорномор'я були вправними стрільцями з лука. Яскравим свідоцтвом цього є ольвійський напис про підсумки змагання лучників: "Я свідчу, що славний Анаксагор, син Демагора, пустив стрілу на 282 оргії", тобто на 521,5 м. Предметами спорядження лучника були сагайдак, в якому носили стріли, та горит, де окрім стріл вміщувався ще й лук. Уявлення про такий горит дають зображення на стелі Леокса з Ольвії, на ольвійських та пантікапейських монетах.

Найпоширенішими знахідками є вістря до стріл. Вони виготовлені з бронзи, пізніше — із заліза, древки стріл — із дерева або очерету, стріли мали оперіння. Застосовувались наконечники різних типів, з яких наймасовішими були трилопатеві, тригранні та втульчасті вістря. До сагайдачного набору, виходячи з матеріалів архаїчного некрополя Ольвії, входило до 50—60 стріл із бронзовими вістрями.

Кидальна зброя включала насамперед ручне пристосування типу пращі. Про це свідчать численні знахідки круглих пращевих камінців діаметром 35—70 мм, знайдених в античних містах та сільських поселеннях. Їх форма, розміри та обробка залишалися незмінними від VI ст. до н. е. до пізньоантичного часу.

Вважається, що з кінця елліністичного часу в Північному Причорномор'ї з'явилися спеціальні кидальні механізми на зразок тих, що використовувалися в метрополії[11]. Проте перше надійне писемне свідоцтво належить до І ст. до н. е. Для перших століть нової ери маємо не тільки масові знахідки ядер для спеціальної кидальної зброї (онаг-

[11] *Долгоруков В. С.* Северопонтийские античные военные механизмы // Сб. докл. IX—X ВАСК. — М., 1968, с. 51—64.

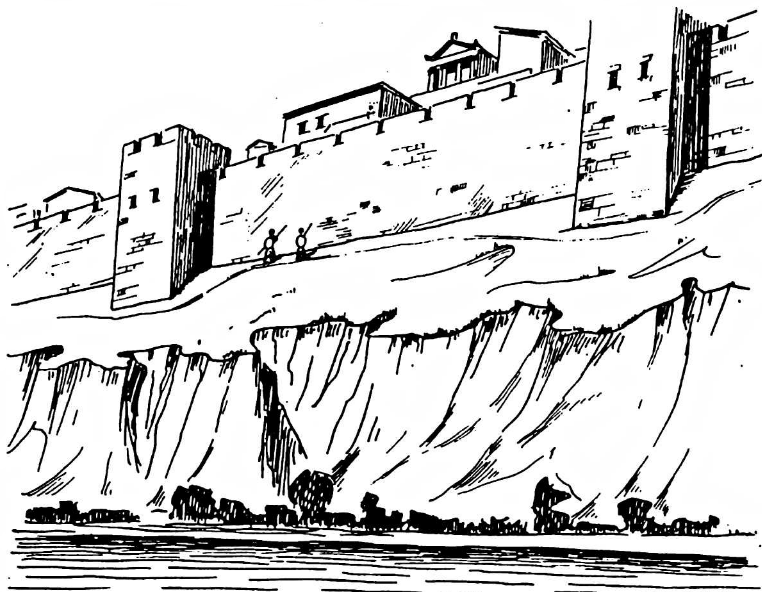

Фортеця Фанталівського півострова на Боспорі (реконструкція В. П. Толстікова).

рів та баліст), а й численні писемні підтвердження використання в бойових діях як під час облоги міст, так і в польовій війні кидальних та інших військових машин. Зображення тарана збереглося у вигляді графіті на штукатурці будинку III ст. н. е. у Неаполі Скіфському. Про застосування машин свідчать пробоїни у фортечних мурах, а також неодноразове нарощування у вигляді так званих протитаранних поясів товщини оборонних стін багатьох міст.

Захисна зброя воїнів складалася з шоломів, щитів, кнемід, панцерів і використовувалась переважно важкою піхотою та вершниками. Усі відомі *шоломи* Північного Причорномор'я [12], виходячи із знахідок в античних містах та скіфських курганах, поділяються на кілька основних типів: "кубанські", халкідські, коринфські, аттичні та "фракійські". Окрему групу становлять шоломи різних типів із вилученою нижньою частиною. Використовувалися також шоломи, набрані із окремих частин. У перші століття нової ери на озброєнні були шоломи сарматського типу конічної та яйцеподібної форми, передані на рельєфах, розписах боспорських склепів та у дрібній пластиці, а також шоломи типу, зображеного на стелі Газурія. Про застосування бронзових шоломів римського типу свідчать знахідки двох бронзових нащічників I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. із святилища біля Гурзуфського Сідла [13].

Важливу роль у захисному обладунку відігравав *щит.* Використовувалися два його основні види — дерев'яні та з металевим покриттям, різної форми — круглі, овалоподібні, чотирикутні, зрідка ромбоподібні та шестикутні. У ранній час застосовувалися круглі щити напівсферичної форми, відомі в Ольвії, Херсонесі та Боспорі. Два унікальні графіті — з Березані та Бейкушського поселення зображують воїнів з велики-

[12] *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — К., 1968, с. 74—98.

[13] *Зубар В. М.* Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці // Археологія. — 1993. — № 1, с. 66—70.

ми круглими гоплітськими щитами, першого — зі списом, другого — з мечем. Деталь круглого щита архаїчного часу у вигляді бронзової пластини знайдено в Ольвії [14]. Єдиний цілий щит походить з кургану 1834 р. в Керчі. У IV ст. до н. е. серед озброєння полісного ополчення з'явилися щити, характерні для оточуючих племен, — фракійська фігурна пельта, скіфські — місяцеподібні та квадратні. У III ст. до н. е. на Боспорі відомий довгий овальний щит, що закривав майже все тіло.

У перші століття нової ери застосовувалися переважно у піхоті великі овальні щити, у кінноті — легкі круглі. Перші мали два підтипи — так званий кельтський з вигнутою поверхнею і боспорський — з плоскою поверхнею. Іззовні в центрі щитів звичайно розміщувалися металічні умбони, із тильного боку — петля або ручка.

Одним з найпоширеніших видів зброї були бронзові *кнеміди*, або поножі, які призначалися для захисту ніг воїна від коліна до ступні. Переважну більшість їх знайдено в похованнях еллінізованої скіфської знаті. Найповніше уявлення про форму ножного обладунку з Північного Причорномор'я дає пара поножів з кургану Кекуватського [15]. Виходячи із зображення кнемід на стелі Газурія, в римську добу вони мали ту саму форму, що й в попередній час.

Панцери. Цей вид захисного обладунку також мав певні особливості, на відміну від кираси, що тривалий час використовувалася в метрополії. На Північному Понті греки перейняли у скіфів наборний (пластинчастий) панцер, який складався з окремих металевих пластинок, що нашивалися на шкіряну основу. Про це яскраво свідчить згадуване вище березанське графіті VI ст. до н. е., де зображено воїна у наборному панцері, а також знахідка наборних залізних пластин з Ольвії, Пантікапея та Ніконія.

У перші століття нової ери дістали поширення обладунки, що поєднували комбінацію панцерного набору та кольчужного плетива, а з II ст. н. е. під сарматським впливом з'явилися й кольчуги.

Військовий флот. Окрім сухопутних підрозділів, грецькі держави Північного Причорномор'я володіли й власним військовим флотом. Про це насамперед свідчать літературні та епіграфічні джерела. Виходячи з повідомлення Діодора Сицилійського, боспорський цар Євмел (309—303 рр. до н. е.) проводив рішучі бойові дії на морі проти піратів. У другій половині III ст. до н. е. Левкон II направив військовий флот, що складався з трієр, проти гераклейської ескадри. Про наявність військового флоту в Херсонесі свідчить декрет кінця II ст. до н. е., виданий на честь Діофанта, згідно з яким для врятування Діофанта херсонесити відрядили військові кораблі з воїнами на борту.

В ольвійському декреті третьої чверті III ст. до н. е. на честь Антестерія повідомляється, що він відновив бойовий стан занепалих ольвійських кораблів і побудував власним коштом ще один. Про будівництво суден у Північному Причорномор'ї свідчить і Страбон, зазначаючи, що Пантікапей має доки приблизно для 30 суден.

Деяке уявлення про військові судна, що були на озброєнні Херсонеса, Ольвії та Боспору, дають зображення на монетах, графіті тощо. Найдавнішим з них є графіті на денці чорнолакового кіліка третьої чверті VI ст. до н. е. з Бейкушського поселення поблизу Ольвії, на якому зображено військове судно з одним

[14] *Русяева А. С., Назаров В. В.* Фрагмент щита из Ольвии // ВДИ. — 1994. — № 1, с. 45—52.

[15] *Галаніна Л. К.* Греческие поножи Северного Причерноморья // АСГЭ. — 1965, Вып. 7, с. 14, 15.

рядом весел — монеру. Рубежем VI—V ст. до н. е. датуються графіті з зображенням монери з Ніконія. Графіті на ручці лекани з Мірмекія зображує бій двох північнопричорноморських суден (з таранами в носовій частині) з третім судном [16]. Основним типом північнопричорноморських суден були трієри — військові судна з трьома рядами весел з кожного борту. Зображення цих суден та їх деталей відомі з херсонеських та пантікапейських монет елліністичного часу. Окрім бойових лінійних суден військовим цілям слугували легкі сторожові, посильні та транспортні судна. До корабельного спорядження входили також тарани, самбуки (штурмові містки), стінобійні балки (ассери), гостронаточені залізні стрижні, насаджені на довгі дерев'яні шести, тощо. Уявлення про військово-транспортне судно з двоступінчастою штурмовою вежею у носовій частині дає фрагмент штукатурки II ст. до н. е. — I ст. н. е. з Пантікапея.

Судна мали якорі, про що свідчать останні знахідки з острова Левка (Зміїний), де виявлено майже усі типи залізних та свинцевих античних якорів [17].

Військові флоти античних держав Північного Причорномор'я, як і флоти метрополії, застосовували два основних способи ведення бою — маневрування в цілях нанесення таранного удару та абордаж. Командували флотами наварxи. На Боспорі, зокрема, відомі наварxи Панталеон та Трифон.

Фортифікація. Згідно з давньогрецькою колонізаційною практикою переселенці, які прибували до нового місця, обраного для заснування міста, розпочинали відразу зводити оборонні мури.

Для північнопонтійських пам'яток цей принцип досі широко не зафіксований. Більшість відомих нині архаїчних поселень неукріплені, а оборонні мури міст часів їх заснування невідомі. Найдавнішими надійно датованими античними фортифікаційними спорудами донедавна вважалися відкриті у Тірітаці, що належать до першої половини V ст. до н. е. Це залишки кам'яної двопанцерної тришарової у поперечному перетині стіни завтовшки 1,7—1,8 м. Згодом залишки оборонних мурів початку V ст. до н. е. досліджено в Порфмії та Керкінітіді і лише нещодавно відкрито фортечні споруди другої половини VI ст. до н. е. — сирцево-кам'яні укріплення Мірмекія [18].

До середини V ст. до н. е. оборонні мури, імовірно, існували вже у більшості великих міст Північного Причорномор'я [19]. Відомі оборонні мури Фанагорії V ст. до н. е., потужністю близько 2,4 м. Залишки кріпосної стіни середини V — першої половини IV ст. до н. е. відкрито в Ніконії. Близько рубежу V—IV ст. до н. е. зводяться нові оборонні споруди Мірмекія з кладкою завтовшки 2,15—2,5 м.

Документальне свідоцтво про монументальні споруди, що оточували Ольвію у першій половині V ст. до н. е., залишене Геродотом. У IV ст. до н. е. в Ольвії створено нову систему міської оборони, що вдало підпорядковувалася особливостям рельєфу. Її найважливішими ділянками були північні та західні брами. Обидва оборонні комплек-

[16] *Петерс Б. Г.* Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — Москва, 1982, с. 44, табл. 1, 2, 3.

[17] *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993, с. 48, 49.

[18] *Вахтина М. Ю.* О древнейших оборонительных сооружениях античного Порфмия // Фортификация в древности и средневековье. — Санкт-Петербург, 1995, с. 31; *Кутайсов В. А.* Античный город Керкинитида, с. 43; *Виноградов Ю. А., Тахтасьев С. Р.* Ранняя оборонительная стена Мирмекия // ВДИ. — 1994. — № 1, с. 54—62.

[19] *Крыжицкий С. Д.* Архитектура.., с. 64.

си фланковані з обох боків прямокутними вежами.

Оборонні споруди Херсонеса IV ст. до н. е. [20] також були вдало пристосовані до рельєфу місцевості. Стіни — двопанцерні тришарові у вертикальному перетині. Панцери викладені насухо із ретельно обтесаних, нерідко рустованих блоків вапняку. Стіни завтовшки 3,2—4,0 м фланковані прямокутними в плані вежами. З III ст. до н. е. почали зводити й круглі вежі діаметром до 6—10 м. У Херсонесі збереглася міська брама елліністичного часу з довжиною отвору 8,67 м, завширшки 3,87 м, підсилена з внутрішнього боку пілонами.

У IV ст. до н. е. система міських укріплень з використанням в лінії куртин — круглих веж, з'явилася і в Тірі [21]. Від кінця IV ст. до н. е. як міський центр, добре захищений оборонними мурами, відома Феодосія, де окрім обводних стін були ще й укріплення акрополя.

У центральній частині Пантікапея знаходився акрополь. Тут відкриті скельні виходи із спеціальними підтесами, що слугували підвалинами стін акрополя IV—III ст. до н. е. Стіни потужністю 2,2 м викладені з добре обтесаних блоків вапняку з рваного каменю [22]. У IV—III ст. до н. е. продовжують вдосконалюватися міські укріплення Тірітаки, стіни потовщуються до 3,4 м, в лінії куртин з'являються вежі. У III ст. до н. е. у Порфмії споруджується нова оборонна лінія.

Наприкінці елліністичного часу в ряді міст Північного Причорномор'я зводяться казематовані куртини для встановлення кидальних снарядів, що свідчить про добру обізнаність північнопонтійських містобудівників з останніми досягненнями сучасної їм середземноморської фортифікації. Такі куртини кінця II — початку I ст. до н. е. відкриті в Мірмекії та Пантікапеї.

Крім оборонних систем великих та малих міст пам'ятки античного фортифікаційного будівництва доримського часу представлені у Північному Причорномор'ї окремими фортецями, укріпленими садибами та житловими будинками так званого вежового типу. До першої категорії насамперед належить укріплення Чайка у Західному Криму (IV—III ст. до н. е.) з вежами, розміщеними у кутах фортеці та в центрі куртин. В архітектурній практиці сільських садиб Північного Причорномор'я переважали прямокутні вежі, причому для веж Західної Таврики є типовими протитаранні пояси та пірамідальні [23]. Круглі вежі на хорі північнопричорноморських міст трапляються рідко. Вони відомі в районі Керкінітіди та Калос Лімена. Крім садиб, існував ще й особливий тип вежового житлового будинку з чітко вираженою оборонною функцією, зокрема садиба клеру № 1 на Гераклейському півострові, вежі клерів 25, 26, вежа на городищі Беляус, вежові укріплені житла на поселенні Маслини 1.

Як бачимо, широке будівництво оборонних споруд у Північному Причорномор'ї розпочалося лише на початку класичного періоду (середина V — початок IV ст. до н. е.) і досягло найбільшого розквіту в кінці IV — середині III ст. до н. е. У цей час широкого розповсюдження набула фортифікаційна система, що поєднувала куртини та вежі. Прямокутні вежі були найпоширенішими. Товщина стін великих укріплень сягала в середньому 2,5—3,5 м, висота куртин могла

[20] *Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического. — Ч. 1, 1926; Ч. 2, 1927; Ч. 3, 1959.

[21] *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Античный город Тира. — К., 1985, с. 46.

[22] *Толстиков В. П.* К вопросу об оборонительных сооружениях акрополя Пантикапея // ВДИ. — 1977. — № 3, с. 157.

[23] *Кругликова И. Т.* Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклейского полуострова, с. 171.

сягати 9—10 м. Товщина стін невеликих міст та укріплень (Керкінітіда, Калос Лімен, Тірітака, Мірмекій) була меншою — 1,5—2,5 м. Конструкція стін звичайно тришарова — панцери складалися з великих, переважно добре обтесаних прямокутних плит, внутрішній шар являв собою трамбований бут на глині.

Подальший значний розвиток фортифікаційне мистецтво отримало у Тірі, Ольвії, Херсонесі та Боспорі в перші століття нової ери [24].

У Тірі відкрито західну частину цитаделі, що складалася з трьох ділянок оборонних стін загальною площею близько 1 га. В Ольвії залишки кріпосної стіни, що оточувала місто наприкінці I ст. до н. е. — I ст. н. е., відкрито в Нижньому місті. Тут збереглися дві куртини завтовшки 1,7—2,0 м, завдовжки відповідно 64 та 25 м та прямокутна в плані вежа розмірами 5,8 × 6,0 м. На відміну від Нижнього міста у Верхньому місті I — середини II ст. н. е. першою лінією оборони був рів, винесений далеко за лінію оборонних стін. У плануванні оборони Ольвії середини II — середини III ст. н. е. відчувається вплив римської військово-інженерної практики в будівництві таборів та постійних укріплень. Основним вузлом оборони стає цитадель. Кріпосну стіну цитаделі розкопано на загальну довжину близько 270 м. Найбільша висота стін, що збереглася — 1,5 м, товщина — від 2,1 до 3,7 м.

Фортифікаційна техніка укріплень Ольвійської хори, що входили в систему оборони держави, досить високого рівня. Наприкінці I ст. до н. е. — середині II ст. н. е. стає характерним поєднання ровів та кам'яних стін, а для середини II — середини III ст. — ровів та валів з дерев'яно-земляними конструкціями на гребені (палісадом). На основі планувального типу, характеру оборонних споруд та військово-адміністративного призначення серед укріплених пунктів хори Ольвії виділяються форти, опорні пункти, укріплені поселення, військові табори та сторожові пости [25].

У перші століття нової ери у Херсонесі проведено докорінну реконструкцію усієї системи оборони. Частково на одному рівні зрізано та знову надбудовано всі куртини й вежі південно-східної, південної та західної ділянок оборони. Довжина куртин коливалася в межах 45—50 м, доходячи до 96—110 м. Середня ширина кріпосних стін Херсонеса цього часу — 2,3—4,5 м, найбільша висота, що збереглася, — 9,5—10 м. На південно-східній та західній лінії споруджено передову бойову стіну — протейхізму завтовшки 1,2—1,4 м. На південній ділянці оборони паралельно лінії куртин влаштовано оборонний рів завширшки 5 м, завглибшки 3,2 м з прямими стінами.

Зведення цих споруд у Херсонесі значно покращало його оборону. Збереглися залишки цитаделі, де у перші століття нової ери розміщувалися вексиляції римських військ. У II—III ст. н. е. здійснюється друге значне за обсягом оборонне будівництво в Херсонесі римського часу — заново зводяться чимало куртин та веж.

Фортифікаційні споруди херсонеської хори перших століть нової ери вивчені набагато гірше за пам'ятки попереднього часу. Відомо лише, що традиція зміцнення веж та самих споруд протитаранними поясами, що виникла у II ст. до н. е., збереглася на сільській території Херсонеса і у перші століття нової ери. Про це свідчить укріплення садиб I—II ст., деяких наділів на Гераклейському півострові.

---

[24] *Античная* фортификация Северного Причерноморья в первые века нашей эры // Фортификация в древности и средневековье. — Санкт-Петербург, 1995, с. 58—60.

[25] *Буйских С. Б.* Фортификация.., с. 84—89.

Про фортифікаційні споруди Пантікапея перших століть нової ери збереглося мало свідоцтв. Деяке уявлення про зовнішній вигляд, який могли мати міські укріплення Пантікапея в цей час, дають зображення на боспорських монетах, зокрема на мідній монеті Савромата I (93—123 рр., та на сестерції Рескупорида II, 68—92 рр.).

Набагато краще завдяки дослідженням останніх років вивчені оборонні споруди пантікапейського акрополя та його цитаделі [26]. Укріплення акрополя, який займав вершину Першого крісла гори Мітрідат у пізньоелліністичний час, складалися з оборонних мурів, підсилених бастіонами. У другій половині III ст. до н. е. — початку I ст. н. е. вони були суттєво перебудовані та реконструйовані, проіснувавши до III—IV ст. Куртини набули вигляду укріплених казематованих конструкцій, фортифікаційні принципи яких відображені у праці Філона та знайшли втілення у військово-інженерній практиці Середземномор'я. Така сама фортифікаційна схема лежить в основі планування оборонних споруд кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. Ольвії та Мірмекія. Як і у Херсонесі, для пантікапейського оборонного будівництва римського часу є характерною ще одна особливість — використання системи вилазних хвірток для оборони брам, що зафіксовано в укріпленнях акрополя. Цілком можливо, що на центральній вежі пантікапейського акрополя за допомогою світлової сигналізації замикалася вся система оборони Європейського Боспору.

На цій території найкраще вивчені фортифікаційні споруди Ілурата. У плануванні оборонної системи міста, заснованого в середині I ст. н. е., відбився вплив римського військово-інженерного будівництва. Дві головні вулиці, що перехрещувалися під прямим кутом від центру міста, оточеного по периметру кріпосними стінами, вели до двох міських брам. Південно-східна стіна мала чотири вежі, що виступали за лінію фасаду на 4—6 м. У південній вежі зберігся двірний отвір. З оборонною системою Ілурата пов'язаний підземний хід, вирубаний у скелі, що вів за межі фортеці.

Серед інших пам'яток Боспору слід назвати оборонні споруди Кітея та Кімеріка. У Кітеї стіну IV ст. до н. е. (завтовшки 2,5 м) у I ст. н. е. було реконструйовано та підсилено другою лінією оборони, що проходила на 15 м північніше від неї та складалася з двопанцерної стіни завширшки 1,8 м. Товщина стін північної та західної ліній становила 2,9—3,4 м.

У Кіммеріку відкрито двопанцерну стіну акрополя завтовшки 2,5 м, що фланкувала п'ять веж. На північний схід від Кіммеріка, на горі Опук, розміщувалася цитадель міста, оточена складеними з вапняку двопанцерними стінами завтовшки 3 м, які фланкували три вежі. На схід від цитаделі відкрито ще одну стіну завдовжки 144 м, потужністю 3—4 м та три вежі. Комплекс оборонних споруд Кіммеріка, який датується I—IV ст. н. е., був останнім південним пунктом системи оборони боспорських укріплень, пов'язаних з так званим Аккосовим валом. Дуже цікаве, невідоме раніш боспорське укріплення другої половини I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. відкрито біля Кутлакської бухти. Це форт п'ятикутної форми з чотирма прямокутними вежами і одним бастіоном.

Переважна більшість рядових сільських поселень була добре укріпленою. Можливо, вони входили до єдиної системи оборони Європейського Боспо-

[26] *Толстиков В. П.* О системе обороны акрополя Пантикапея, с. 28—56.

ру[27]. Як правило, всі вони мали міцні кам'яні стіни, складені за традиційно двопанцерною системою.

Таким чином, фортифікаційне мистецтво античних держав Північного Причорномор'я в перші століття нової ери мало значний розвиток. Його основу становили традиції, вироблені у пізньоелліністичний час, та нові принципи планувальних і конструктивних рішень організації оборонних споруд, що належали провінційно-римській військово-інженерній школі.

В еволюції фортифікаційних споруд перших століть нової ери відображені два основних періоди військово-політичної історії Херсонеса, Ольвії та Боспору. На першому, наприкінці I ст. до н. е. — початку II ст. н. е., підсилення оборонного будівництва було викликане загрозою сарматської навали та заходами щодо його відбиття. На другому — початку II — середині III ст. н. е. — фортифікаційні споруди Північного Причорномор'я здебільшого будувалися не лише для захисту безпосередньо самих античних міст і населених пунктів регіону, а й використовувалися для захисту підступів до кордонів Римської імперії від тиску різноманітних варварських племен, які все більше укріплювалися.

В цілому антична фортифікація у Північному Причорномор'ї розвивалася в загальному річищі еллінських, потім італійських середземноморських традицій. Одночасно вона мала певні своєрідні відмінності від фортифікації метрополії. Саме тому фортифікація Північного Причорномор'я являла собою специфічний локальний варіант античного фортифікаційного мистецтва.

Проведений стислий огляд основних компонентів військової справи дозволяє дійти висновку, що незважаючи на регіональні відмінності кожного центру, вона знаходилася на досить високому рівні і в цілому відповідала вимогам свого часу. Її основу в усіх провідних аспектах для VI—I ст. до н. е. становили дві наріжні лінії традицій та впливів: ранньогрецька, згодом елліністична та варварська; для перших століть нової ери — три: пізньоелліністична, провінційно-римська та варварська.

У загальному комплексі зброї, а також у тактиці кінноти найвідчутнішими були скіфські та сарматські впливи, а у застосуванні піхотних строїв відбилися досягнення як античного, так і варварського мистецтва ведення війни. У фортечній та морській справах превалювали античні (грецькі, згодом римські) традиції та принципи. Організаційно ж військо (і у формі ополчення, і у формі професійної армії із застосуванням найманців) підпорядковувалось полісним структурам, яких не знав кочівницький варварський світ.

Поєднання цих елементів — загальноантичних, суто північнопонтійських та варварських — і визначало своєрідність військової справи Північного Причорномор'я, що завжди було невід'ємною частиною не лише античного світу, але й мало свою неперехідну специфіку. Найвагоміші прогресивні досягнення військового мистецтва античних держав Північного Причорномор'я були сприйняті іншими племенами і народами, що населяли територію України, й отримали подальший розвиток у пізніші часи.

[27] *Ланцов С. Б.* Кутлакская крепость второй половины I в. до Р.Х. — начала I в. // Археология Крыма. — 1997. — № 1, с. 73.

7.11. Релігія і культи

Характерною рисою давньоеллінської релігії Північного Причорномор'я був політеїзм — шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища і сили природи, нерідко в їх поєднанні з суспільними нормами життя. Елліни мали чітке уявлення про божества з їх іменами і конкретними функціями, антропоморфізацією образів та індивідуальними ритуалами. На чолі пантеонів найчастіше стояли олімпійські божества — Аполлон або Зевс, рідше Афіна чи Артеміда. Майже кожний культ мав безліч відповідних міфів, які постійно видозмінювалися і наповнювалися новим змістом залежно від часу й області, де вони поширювалися. Віра в силу божеств і поклоніння їм, відправлення певних обрядів у взаємозв'язку з їх культами, а також різними віруваннями, в яких особливого значення надавалося поховальному ритуалу, становило невід'ємну частину життя кожної людини, розглядалося суспільною думкою і законом не лише як ознака благочестя, а й як прямий обов'язок громадянина поліса [1]. Всі екологічні зміни та події в житті приватних осіб і політичних діячів здійснювалися в уявленні еллінів за допомогою божеств, до яких вони постійно зверталися в молитвах, під час жертвоприношень та узливань, присвяти дарунків у святилищах і на домашніх олтарях.

Із "Теогонії" Гесіода видно, що елліни знали близько 33 тис. різних божеств і демонів. Однак у кожному місті або общині їх вшановувалося значно менше, і завжди існувало кілька божеств, які займали панівне становище. Всі інші мали другорядне значення. Складається враження, що їх культи поширювались тільки тому, що вони знаходилися з головними божествами в родинно-міфологічних зв'язках.

Духовна культура еллінів Північного Причорномор'я, незважаючи на значну віддаленість від метрополії, розвивалася не відособлено. Вона постійно зазнавала впливу всієї культури античного світу, як грецької, так і греко-римської у відповідні часи їх існування. Оскільки між ними існує значна різниця і кожна з них має свою специфіку та відмінність, спершу розглянемо релігію і культи в північнопричорноморських державах того періоду, коли тут цілковито панували еллінська культура і властивий для еллінів світогляд.

Із заснуванням міст і численних поселень на нові місця разом із формами суспільно-політичного і побутового життя було перенесено чимало культів і ритуалів. Проте релігія північнопонтійських еллінів з самого початку існування міст мала власні специфічні риси, характерні лише для даного регіону. Як загалом, так і в кожному конкретному полісі релігія і культи не були чистим і прямим повторенням їх порівняно з метрополією, яка його заснувала. Тим більше в подальшому розвитку релігії у Північному Причорномор'ї виникали і посилювались місцеві особливості й своєрідні риси, що визначалися етносоціальними структурами полісів — переселенцями не лише з Іонії, зокрема Мілета, а й з інших областей Еллади, а також численними економічними і культурно-політични-

[1] *Основні* проблеми релігії давніх еллінів викладено в фундаментальних працях: *Roscher W.H.* Ausführliches der griechischen und römischen Mythologie. — Leipzig, 1886—1890; *Nilsson M. P.* Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — Bd. 1; 1974. — Bd. 2; *Burkert W.* Griechishe Religion der archaishen und klassischen Epoche. — Stuttgart, Berlin, Köln, Meinz, 1977.

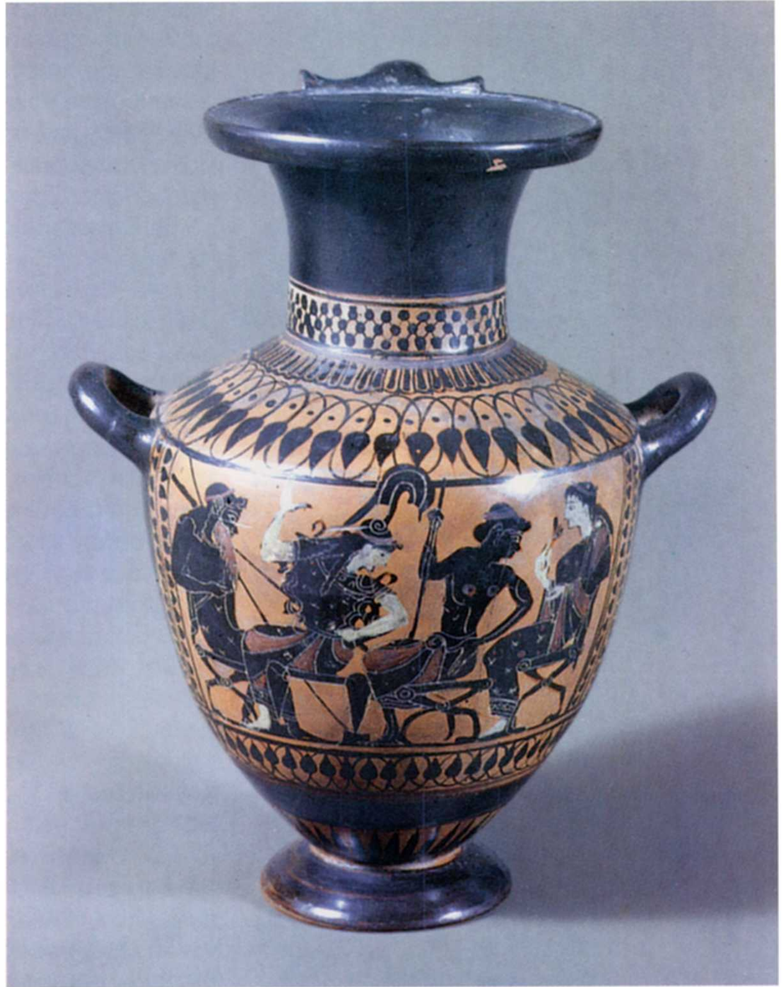

Чорнофігурна гідрія (VI ст. до н.е., Ольвія).

ми відносинами з містами Середземномор'я і Понту Евксінського. Неабияке значення для подальшого розвитку релігійних вірувань північнопонтійських еллінів мало географічне розташування полісів — за уявленням еллінів, на краю ойкумени, в сусідстві з дивовижними людьми і незвично холодним кліматом. Саме це наклало певний відбиток на міфологію і поєднані з нею культи.

У тісному взаємозв'язку з колонізаційними процесами, становленням полісів, їх державним устроєм, соціально-економічним, політичним і культурним розвитком формувались пантеони і вся релігійна система, що становили важливу складову ланку ідеології кожного міста-держави. У процесі їх поступового розвитку, ускладнення державного устрою і апарату, а також соціально-економічної структури відбувалися зміни в їх полісних релігіях і особистих віруваннях. Значну роль у цих змінах відігравали не лише контакти із Середземномор'ям, а й з сусідніми племенами, які періодично змінювалися.

І все-таки найпотужніший пласт релігійних вірувань і традицій поступово вкорінювався і поширювався саме в процесі колонізації Північного Причорномор'я їх носіями, які заселили цю велику територію у архаїчний час і намагалися пристосувати свої божества і звичаї, як і самих себе, до нових місцевостей і нових екологічних умов. Особливе значення в колонізації і виборі місця для створення нового полісу надавалося оракулам у святилищах Аполлона в Дідімах, Дельфах, на Делосі, до яких звертався ойкіст перед тим, як везти у далекі землі партію колоністів. Завдяки цьому найчастіше верховним покровителем переселенців і колоній був Аполлон, який нерідко виступав символічним архегетом (ойкістом) [2]. Для мілетсько-іонійських колоністів у Північному Причорномор'ї головну роль відігравали Дідіми, для дорійських — Дельфи. У період масового освоєння іонійцями північних узбереж Понту дідімським оракулом на перше місце було висунуто Аполлона Ієтроса (Лікаря, в переносному значенні Спасителя) [3]. Полісно-верховний характер його культу підтверджується постійним шануванням у цій ролі впродовж багатьох віків у понтійсько-мілетських колоніях — Аполлонії, Істрії, Тірі, Пантікапеї та інших боспорських містах. В Ольвії та Борисфені до останньої чверті VI ст. він теж займав головне місце в пантеоні. Проте внаслідок політичносоціального розбрату між першопоселенцями і епойками, які отримали від дідімського оракула пораду ввести миротворчий культ Аполлона Дельфінія та перейменувати свою апойкію на Ольвію, тут культ Аполлона Ієтроса відійшов на задній план.

Згідно з різними джерелами, насамперед епіграфічними, у культі цього бога відбулося синкретичне злиття різноманітних функцій, властивих божествам-покровителям колонізації: дружелюбного стрільця, переможця Півночі й північного вітру, різних труднощів і небезпек, пов'язаних з морськими подорожами і освоєнням еллінами нових земель, спасителя і захисника від хвороб і нещасть, патрона і засновника перших полісів, розповсюджувача знань. Він увібрав у себе чимало аполлонівських рис, в тому числі функції Аполлона Дідімського і Гіперборейського, або Борея, що послужило для затвердження його верховним покровителем найбільш ранніх поселень і полісів на Понті. Солярна символіка бога знайшла відображення в різних знаках, зокрема на монетах. Універсальність функцій Аполлона, його міфологічний зв'язок з північною ойкуменою сприяли подальшому розквіту цього культу, збагаченню й урізноманітненню його змісту. Атрибути Ієтроса завжди були тими самими, що й у дідімського та дельфійського Аполлона. У присвятному написі на мармуровому постаменті для триножника другої чверті V ст. до н. е. з Ольвії Аполлон Ієтрос називається володарем Істра. В Ольвії відкрито залишки храму цього бога. В останній чверті IV ст. до н. е. тут було встановлено монументальну бронзову статую бога на мармуровому постаменті з маслиновою гілкою афінського скульптора Стратоніда.

Прагнення іонійських колоністів до об'єднання спонукало боспорські міста у V ст. до н. е. створити своєрідну амфіктіонію і воєнну симмахію, духовним покровителем якої виступав Аполлон

---

[2] *Виноградов Ю. Г., Русяева А. С.* Культ Аполлона и календарь в Ольвии // ИААСП. — 1980; *Русяева А. С.* Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия // ВДИ. — 1986. — № 2, с. 25; *Русяева А. С.* Религия // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 544, сл.

[3] *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии, с. 29.

Ієтрос [4]. Загальними зусиллями у Пантікапеї було збудовано величний храм цього бога, жерцями якого були представники царських родів Археанактидів і Спартокідів. Храм карбував монети з аполлонівською символікою і відігравав значну роль у політичному і культурному житті Боспорської держави.

У Північно-Західному Причорномор'ї під егідою Ієтроса сакральну амфіктіонію створено значно раніше, можливо, навіть першими колоністами Аполлонії Понтійської, Істрії та Борисфена, куди пізніше увійшли Ольвія, Тіра та Керкінітіда. Вже наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. у цьому регіоні вперше з'явилася монета у вигляді стріли як символа і атрибута Аполлона Ієтроса, що використовувалася не лише для торговельних цілей між союзниками, а й для обслуговування релігійних свят і вотивів [5]. З введенням в Ольвії миротворчого культу Аполлона Дельфінія ольвіополіти відособилися від іонійських колоній, і, можливо, на якийсь час залишили амфіктіонію. У місті для нового культу було відведено значну ділянку. Ольвійський Дельфініон нагадував мілетський тим, що ним керували мольпи. Вони створили тут спеціальний культовий союз. У Дельфініоні зберігалися державні договори і почесні декрети [6]. В елліністичний час і особливо в кризових ситуаціях, коли не вистачало хліба та інших продуктів, святилище Аполлона було більш тісно пов'язане з політикою Ольвії через проведення громадських трапез, позичок з сакральної скарбниці, прийомів феорів, укладення договорів з іншими містами, які прагнули допомогти ольвійським громадянам. Цілком можливо, що одночасно аполлонівський храм був і пританеєм — головною урядовою спорудою, в якій знаходилось священне державне вогнище. Від нього традиційно запалювались факели для проведення різних свят та вогонь на олтарях під час жертвоприношень. При храмі влаштовували також звані обіди для іноземних послів і гостей, де

Рельєф дерев'яного саркофага із зображенням Аполлона (IV ст. до н. е., Пантікапей).

[4] *Толстиков В. П.* К проблеме образования Боспорского царства // ВДИ. — 1984. — № 3, с. 46—47.

[5] *Русяева А. С.* Религия и культы..., с. 40.

[6] *Леви Е. И.* Ольвия — город эпохи эллинизма, с. 85—88.

Статуя Аполлона (IV ст. до н. е., Ольвія).

обговорювалися зовнішньо- і внутрішньополітичні справи. Жерці Дельфініону, а інколи і сам Аполлон, обиралися епонімами в Ольвії.

Осібно від усіх інших міст у релігійному аспекті розвивався дорійський Херсонес у Тавриці. У його пантеоні найважливішу роль завжди відігравав культ сестри і паредри Аполлона Артеміди Партенос [7]. Цілком можливо, враховуючи особливе значення херсонесько-делоських контактів, що основним пропагандистом цього культу в дорійсько-понтійській колонізації був Делос, який, на противагу Дідімам і Дельфам, визнав патроном новостворених апойкій не Аполлона, а його сестру. У Херсонесі епіклеза Артеміди Партенос дуже швидко відокремилася від її імені. У наш час це призвело до того, що чимало дослідників почали вважати її не грецькою, а таврською богинею, яку нібито херсонесити перейняли у місцевого населення гірської Таврики. Однак її грецьке походження, традиційні ознаки культу, його функції, незмінно еллінська узвичаєна іконографія в вигляді молодої дівчини (Партенос) — мисливиці з луком і стрілами за плечима на херсонеських монетах, безсумнівно, вказують на її суто еллінське походження. Інша справа, що в процесі розвитку цей культ, як і всі інші, а особливо верховні, значно ускладнився. По-

[7] *Толстой И. И.* Остров Белый и Таврика на Понте Евксинском. — Петроград, 1918; *Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики.

ступово в результаті релігійного синкретизму, поширення міфів про Іфігенію у Тавриці та її сакрального зв'язку з Артемідою в культі херсонеської Партенос злилися різноманітні ознаки Артеміди, а також деяких інших божеств, зокрема Тіхе. Про надзвичайне значення патронеси херсонеситів свідчить їх присяга III ст. до н. е. За загальноприйнятою в клятвах еллінів тріадою олімпійських божеств стояло ім'я Партенос: "Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Партенос...".

У перші століття нової ери в культах верховних божеств відбулися деякі зміни. Епіклези Аполлона — Ієтрос, Дельфіній вийшли з ужитку. В написах він найчастіше іменувався просто Аполлоном. Лише в Ольвії йому було присвоєно нове ім'я — Простат (Захисник). Судячи з цього та змісту різних присвят від ольвійських стратегів, які встановили спеціальне опікування над його культом і храмом, цей бог мав сотеричні риси, які здавна були притаманні Аполлону. Одночасно він служив як бог-миротворець і захисник, лікар і спаситель, благодійник і покровитель, той, що відвертає війни і хвороби. За всі ці культові якості ольвійські стратеги дарували богу коштовні речі, в тому числі золоті й срібні статуетки богині перемоги Ніке, воєнні пояси, прикрашені коштовним камінням, триніжники тощо. У одному з написів вказується, що стратеги "відремонтували дах храму Аполлона і навколо все відновили за благополуччя міста і здоров'я; служителі твого святилища, стрілець Феб, прикрасили храм, горді славою, отримавши над супостатом трофеєносну перемогу, яку вся вітчизна святкує жертвоприношеннями". Так, в культі Аполлона з культово-поетичним ім'ям "стрілець Феб" злилися воєдино всі функції цього бога, синкретизувавшись в епіклезі Простат, що сприяло його універсалізації і допомагало

Статуя Артеміди (III ст. до н. е., Ольвія).

ольвіополітам звертатися до нього з багатьма проханнями.

Водночас в Херсонесі патронеса міста Артеміда Партенос теж стає більш універсалізованим божеством, своєрідною пророчицею і виступає в ролі не тільки покровительки усієї держави, а й мореплавства, рибальства, набуває рис, властивих аграрним богиням з їх хтонічними функціями [8]. До кінця випуску монет (60-ті роки III ст. н. е.) її образ був основною емблемою, храм мав жерців, які займалися богослужінням, орга-

[8] *Мещеряков В. Ф.* Державні культи Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському // ВХУ. — 1980. — № 201, с. 64—72; *Русяєва А., Русяєва М.* Вказ. праця, с. 67.

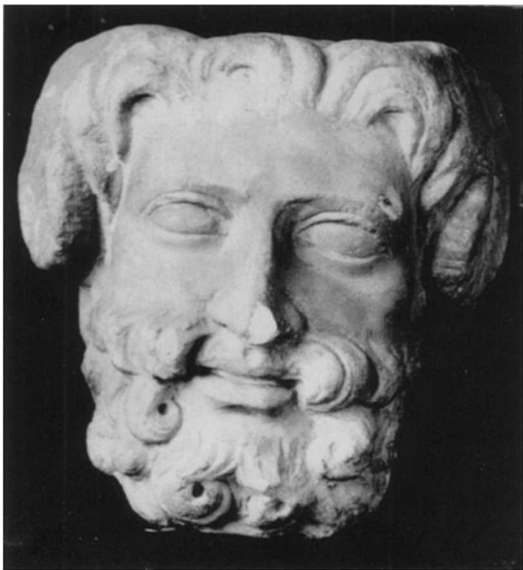

Мармурова голова Зевса-Аммона (II ст. н. е., Ольвія).

нізацією свят і відправленням обрядів. У кризові роки Партенос найчастіше проголошувалася найвищим епонімним магістратом Херсонеської держави — царицею. Усі витрати на виконання цієї сакрально-символічної посади жерці оплачували зі скарбниці храму богині.

Окрім верховних божеств, культи яких мали суспільно-державне значення, в кожному місті й поселенні елліни шанували безліч інших олімпійських божеств. На відміну від перших про останні залишилося набагато менше писемних свідчень. Окрім того, не у всіх містах відкриті їх святилища, що значно збіднює інформацію.

Північнопонтійські елліни приділяли особливу увагу Зевсу, Деметрі, Афіні, Гермесу, Афродіті, Артеміді, Діонісу, Посейдону та ін. У кожному з міст вони мали свої специфічні риси і наділялися відповідними епіклезами. Так, наприклад, Зевса на Боспорі шанували переважно як Сотера, інколи з його дружиною Герою. Він мав тут також такі рідкісні імена, як Генарх (Родоначальник) та Кілід. Значно більшою популярністю користувався його культ в Ольвії, де він мав кілька епіклез[9]. Після встановлення демократії у IV ст. до н. е. тут були введені культи Зевса Елевтерія (Визволителя) та його дочки Тіхе Елевтерії, яким невдовзі було поставлено кілька пам'ятників. Цілком можливо, що в Ольвії, як і в Афінах, на честь Зевса була споруджена велична стоя. Окрім того, ольвіополіти шанували також Зевса Сотера, Олімпія, Басилевса, Поліарха (Владику міста), Ольвія та Аммона.

Багатьма епітетами наділялася й Афродіта. На Боспорі найбільшою популярністю користувалася Афродіта Уранія Апатура, культ якої згодом поширився у всіх містах цього царства. У перші століття нової ери вона наділялася функціями Деметри і Тіхе. На боспорських монетах II—III ст. Афродіта зображена на троні зі скипетром і кулею, інколи з патерою, одна або зі своїм сином Еротом. Разом з тим тут існував культ Афродіти Наврахіди — покровительки мореплавців. У цій самій іпостасі, але під культовим іменем Понтія (Морська) вона відома в Ольвії ще за елліністичного часу. Ольвіополіти знали її й з іншими епіклезами — Апатура, Сирійська, Солодка, Щасливо Плаваюча, які яскраво відбивають різноманітні функції захисниці громадянських общин, сім'ї та сімейного добробуту, богині кохання, покровительки мореплавства і морської торгівлі.

Зображення Афіни на найраніших ольвійських асах, розповсюдження у Північному Причорномор'ї різноманітних пам'яток її культу в V—III ст. до н. е. засвідчують культурно-політичні зв'язки з Афінами, пропаганду їх головної богині, а також ускладнення зовніш-

[9] *Русяева А. С.* Религия и культы.., с. 55—65.

ньополітичного становища як у відносинах з Афінською морською державою, так і кочовими скіфами. За такої ситуації дуже важливим було підсилення ролі Афіни як богині-захисниці та розумної порадниці.

З розвитком аграрного господарства в античних державах Північного Причорномор'я пов'язано постійне існування і розквіт культів Деметри, Діоніса та божеств-супутників: Кори-Персефони, Семели, сатирів, силенів, Пана, кабірів тощо. На основі аналізу археологічних, епіграфічних і нумізматичних пам'яток, які мають відношення до цих божеств, виявляється багатоликість і різнохарактерність їх культів.

Деметра і Кора-Персефона шанувалися не лише в містах, а й на численних поселеннях їх сільських округ. Окрім того, вони мали відношення до потойбічного світу, різних видів магічних дій, сімейного життя. Помітний вияв елевсінського характеру в культі Деметри пояснюється, очевидно, не тільки торгівлею хлібом з Афінами, а й постійними культурно-політичними контактами з Аттикою та її головними релігійними центрами, зокрема Елевсіном, куди надходили звідусіль перші врожаї. У монетному карбуванні Ольвії й Тіри Деметра займала одне з перших місць і наділялась різноманітними рисами. У містах стояли монументальні статуї богині і, відповідно, знаходились її святилища [10]. Численні матеріали свідчать про значну популярність хліборобських богинь у середовищі різних верств населення. Окрім суспільного, яскраво виражений домашній характер культу пояснюється властивостями і широким спектром їх функцій стосовно різних сфер життя людини. На одній з березанських теракот Деметри збереглося графіто: "Хліба, води, сина". Таке прохання, безсумнівно, дає уявлення про багатофункціональність Деметри — не тільки богині зерна й хліба, а й покровительки природних сил і дітородіння, тобто всього життєвого добробуту.

Культ Діоніса-Вакха — покровителя виноградарства — користувався найбільшою популярністю на Боспорі й Херсонесі, де рано розпочалося вирощування місцевого винограду і виготовлення вина на продаж. З розповіді Геродота про скіфського царя Скіла відомо, що в Ольвії регулярно проводилися свята на честь цього бога. Діоніс — єдиний з усіх давньогрецьких богів, в культі якого шанувальники ототожнювалися з ним самим. Вважалося, що смертна людина може надати собі зовнішності бога за допомогою масок і гриму, а також глибоким проникненням в його рілігійну суть. Нерідко свята на честь Діоніса перетворювалися на вакханалії.

З етнографічних джерел відомо, що вже у V ст. в Ольвію проникли, певно з Аттики, філософські вчення орфіків, які надали розвитку культу Діоніса особливий відтінок, що відрізняло його від добре відомого покровителя виноградарства [11]. Під впливом орфічних вчень найбільше виявилась хтонічна суть цього бога, який вмирає і знову відроджується, сприяє родючості землі. Унікальні кістяні пластинки V ст. з Ольвії з орфічними висловами, а також свинцеві вотиви у вигляді букраніїв і дволезвійних сокир розкривають глибокий релігійно-філософський зміст культу Діоніса, його відношення до життя, смерті і вторинного життя після неї. Зв'язок Діоніса з орфічною філософією підтверджується також присвятним написом з Пантікапея, де цей бог виступає з

---

[10] *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира, с. 51—62, 78; *Сон Н. А.* Греческие культы Тиры первых веков нашей эры // ИААСП. — 1980, с. 128, 130; *Русяева А. С.* Земледельческие культы Ольвии догетского времени. — К., 1979, с. 35—71.

[11] *Русяева А. С.* Орфизм и культ Диониса в Ольвии // ВДИ. — 1978. — № 1, с. 87—104.

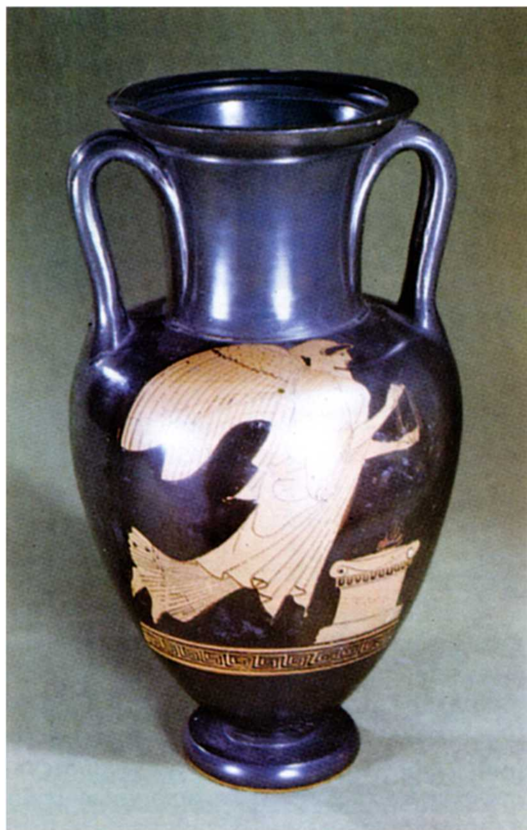

Червонофігурна амфора (V ст. до н. е., колекція Одеського археологічного музею).

епіклезою Арей, що трапляється лише в орфічних гімнах.

Підкреслимо, що на Боспорі за часів Спартокідів, крім культу Аполлона, в ідеології велике значення мав Діоніс зі своїм міфологічним почтом. Як і на території Фракії, тут рано переплелися функції обох богів та їх атрибутів, складний синкретизм символіки в поєднанні з місцевими міфами та укоріненням спадкових релігійно-політичних поглядів зі встановленням на монетах образу сатира як уособлення однойменного йому царя. В історії Боспорської держави ця емблематика на цілі століття стала основною і нерідко перепліталася з аполлонівсько-діонісійською символікою.

Народний характер культу Діоніса, який особливо виявився в проведенні його різних свят (Великих і Малих Діонісій, Антестерій, Леней), куди мали доступ усі верстви населення, в тому числі й не лише греки, сприяв його живучості. У перші століття нової ери цей культ зазнає деякої трансформації. З одного боку, це був типово еллінський культ — бога виноградарства, з другого — в ньому почали відігравати значну роль хтонічні риси, зв'язок з потойбічним світом, відродження архаїзованих елементів міфологічного споріднення з Семелою та Аріадною. Велика кількість його зображень на рельєфному посуді та вотивних скульптурах з чашами, з яких виливається вино, вказує на введення ритуалу екстатичного очищення в його культі. Особлива роль відводилась тваринам — пантері й цапу.

На Боспорі, в Херсонесі та Тірі набув поширення фрако-фрігійський Сабазій, який нерідко ототожнювався з Діонісом. У греко-римський період він виступав у ролі синкретично-універсального бога, який уособлював в собі чимало аспектів не лише аграрно-хтонічного і орфіко-піфагорейського культу Діоніса, а й Зевса, Геліоса, Аттіса, Асклепія, наділявся безліччю атрибутів [12].

Саме релігійно-філософські вчення, з якими знайомилися північнопонтійські греки, сприяли розширенню функцій окремих божеств. Символіка Діоніса як вияв орфіко-філософського розуміння його функцій і якостей відігравала основну роль у державному культі. Розміщення його символів на перших монетах демократичного ольвійського полісу свідчить, що орфічний фіас стояв на боці де-

[12] *Зубарь В. М.* О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 68—69.

мократичних сил і брав активну участь у встановленні цієї влади. Водночас зв'язок Діоніса з орфічною філософією на Боспорі, де цей бог сприймався як Арей, узгоджувався з експансивною політикою боспорських царів.

Античні міста Північного Причорномор'я підтримували постійні економічні стосунки з різними полісами Егеїди і Понту, зазнавали змін і в поширенні окремих культів або короткочасному їх введенні. Так, інтенсивні контакти з Родосом в елліністичний час сприяли значному підсиленню шанування Геліоса. Внаслідок доброчинної діяльності Херсонеса у відносинах з Ольвією в кризових ситуаціях в останній було введено культ Артеміди Партенос.

Окрім суто еллінських божеств, великого значення в релігійних віруваннях надавалося негрецьким культам. Вже в період колонізації тут було запроваджено культ Матері богів (Кібели). Її святилища існували в багатьох містах, але відкриті лише в Ольвії, де знайдено значну кількість присвят на посуді та найраніші на Понті вапнякові рельєфи з її зображенням [13]. Особливого поширення серед міського населення цей культ набув у IV—III ст. до н. е. Величезна кількість теракот і мармурових рельєфів цієї богині виготовлялась в Ольвії і на Боспорі. По суті, в кожному будинку було її зображення. Офіційний характер цього культу значною мірою доповнювався домашнім. Покровителька міста в corona muralis, яка гордо сиділа на троні з тимпаном і чашею в руках та левеням на колінах, імпонувала багатьом еллінам, і вони залюбки надавали перевагу її культу, вбачаючи в ньому порятунок від багатьох незгод і труднощів. На цей час Мати богів вже була глибоко синкретичним божеством, увібравши в себе багато функцій не лише аграрних божеств, а й Афіни, Афродіти, Тіхе, що

Теракота Кори-Персефони (IV ст. до н. е., пос. Панське, АР Крим).

значно універсалізувало її культ. Останнє сприяло також і тому, що її почали шанувати в місцях розташування римських легіонерів.

Разом з Кібелою у Північному Причорномор'ї в пізньоелліністичний період поширились й інші містеріальні культи — самофракійських кабірів і єгипетської тріади — Сераписа, Ісіди і Гора. На їх основі утворювалися спеціальні релігійні спілки, які намагалися всіляко поширювати ці культи, щоб за-

[13] *Русяева А. С.* Религия и культы., с. 144—145.

Теракотове погруддя Деметри (III ст. до н. е., Ольвія).

лучити до них більше прихильників. Загалом вже в цей час почалося поступове зниження ролі деяких олімпійських божеств.

Нарівні з богами в Північному Причорномор'ї шанували героїв — Ахілла, якого уславив Гомер у своєму епосі "Іліада", Геракла та Діоскурів. Ареал поширення культу першого обмежувався насамперед островом Левкою та Ольвійською державою, де він був полісним божеством, її покровителем і захисником [14]. Проникнення культу Ахілла в інші поліси було незначним.

Корінні зміни у звеличенні Ахілла, а разом з ним і деяких полісних богів, сталися в Ольвії у перші століття нової ери. У II ст. вперше за всю історію цього міста окремі культи беруться під захист державних колегій. Цей акт, очевидно, диктувався насамперед надзвичайно складним становищем, яке тут склалося внаслідок появи у місті сарматів і намірами зберегти головні культи, виділити їх серед інших і звеличити. Чотири ольвійські божества (Ахілл, Аполлон, Зевс і Гермес), які шанувалися в Ольвії з початку заснування поліса, виступають у ролі верховних покровителів, домінують у пантеоні. Усім їм присвоюються нові й оригінальні культові імена.

Ахілл Понтарх (Володар Понту) стає верховним божеством держави, покровителем головної колегії архонтів. Про піднесений характер його шанування і проникнення у віддалені місцевості Ольвійської держави свідчать численні присвятні написи Ахіллу Понтарху від колегій архонтів, стратегів, агораномів та жерців з проханням забезпечити її непорушність і міцність, мир, добробут, достаток плодів і питної води. В уявленні ольвіополітів Ахілл мислився як могутній heros-theos, який традиційно може впливати на будь-які ситуації в житті людей і міста, захищати їх і сприяти всілякому благополуччю. Безсумнівно, що цей культ і в перші століття нової ери відігравав значну роль у всепонтійській єдності еллінів через проведення панеллінських ритуально-спортивних свят на Тендрі. Можливо, що деякими шанувальниками він ототожнювався з близьким за звучанням культовому імені "Понтарх" — Пантархом.

Водночас культ Геракла, якого порівняно мало визнавали ольвіополіти, був поширений на Боспорі, особливо у зв'язку з Афродітою Уранією та Деметрою. Однак найбільшою популярністю він користувався в Херсонеській державі протягом всього періоду її існуван-

---

[14] *Русяева А. С.* Земледельческие культы.., с. 122—140; *Русяева А. С.* Религия и культы.., с. 70—83.

ня [15]. Він був сакральним захисником держави та її кордонів, як і Ахілл. В Ольвії щорічно на його честь влаштовувались свята. Тут, як і в Гераклеї Понтійській — метрополії Херсонеса, була яскраво виражена його хтонічна суть як обожненого героя і переможця смерті.

Наділення героїв багатьма функціями врешті-решт приводило до їх універсалізації. Особливо це помітно в культі Ахілла, який спочатку був просто епічним героєм. Бувши в своїй основі героїчним культом, він сам по собі мав багато функцій, кількість яких з висуненням його на роль верховного бога і присвоєнням нової епіклези набагато збільшилась. Фактично у II ст. н. е. Ахілл Понтарх мав таку кількість функцій, що зміг би замінити усі божества, якби в Ольвії не продовжували існувати стійкі полісні політеїстичні традиції. Пам'ять і слава про культ Ахілла на Понті пережила власне Ольвію не тільки в творах візантійських письменників, а й у принесенні дарунків цьому heros-theos на Левці й Тендрі у V—VI ст.

Посудина у вигляді погруддя Діоніса (I–II ст. н. е., городище Широка Балка).

У Північно-Західному Причорномор'ї, де розташовані найбільші басейни річок, які, безперечно, вразили уяву колоністів як своїми розмірами, так і рибними багатствами, виникли локальні річкові божества відповідно до їх назв — Борисфен, Гіпаніс, Тірас, Істр. Близько середини VI ст. на березі Борисфена в Гілеї нижньобузькі елліни спорудили олтар однойменному богу. В елліністичний час зображення Борисфена та Тіраса карбувалося на монетах Ольвії й Тіри, що свідчить про державне значення божеств та їх введення до офіційних полісних пантеонів.

При радикальній демократії в Ольвії і Херсонесі у III ст. до н. е. були введені спеціальні культи персоніфікованих громадянських общин. В Ольвії це був культ Демоса, який існував тут протягом кількох століть, найчастіше в поєднанні з іншими божествами — Деметрою і Гераклом. Цей культ значною мірою сприяв об'єднанню громадянської общини, запобіганню розпаду загальноольвійської єдності і самостійному розвитку державної організації. Цілком можливо, що в місті стояла статуя Демоса і Демократії на зразок афінської: жінка як втілення демократії увінчує вінком бородатого чоловіка, що уособлює демос.

Подібну роль у Херсонесі Таврійському відігравав культ Херсонас — теж

[15] *Соломоник Э. И.* Граффити..., с. 7—11; *Сапрыкин С. Ю.* О культе Геракла в Херсонесе и Гераклее в эпоху эллинизма // СА. — 1978. — № 1, с. 38—52; *Столба В. Ф.* Новое посвящение из Северо-Западного Крыма и аспекты культа Геракла в Херсонесском государстве // ВДИ. — 1989. — № 4, с. 55—70.

персоніфікації громадянської общини. Тут було навіть створено узагальнений образ цього божества, яке зображувалося на монетах. Оскільки карбувальники монет нерідко копіювали монументальні статуї головних божеств, то, певно, пам'ятник Херсонас було встановлено в місті. Це тим більш імовірно, що тут запровадили спеціальні свята херсонасії, які у III—II ст. до н. е. відмічалися навіть на Делосі.

Одночасно з розбудовою міст проводились організація, будівництво і благоустрій теменосів, які влаштовувались на їх території, а також на хорі та навіть на далеких відстанях, в районах греко-варварських контактів або якихось примітних місцях (наприклад, острів Левка, Тендра, Кінбурн, Гілея). Теменосам найпопулярніших божеств відводилась інколи значна площа, де стояли храми, олтарі, статуї, знаходилась сакральна скарбниця, розташовувалися майдани для проведення ритуальних дій тощо. Подібного типу теменоси відомі в Ольвії (Ієтроон і Дельфініон), Пантікапеї (Аполлона), Німфеї (Афродіти, Деметри), Херсонесі (Артеміди Партенос і Афродіти) [16]. У кожному святилищі спеціально насаджували дерева; окремі гаї традиційно пов'язувалися з тим чи іншим божеством (священні гаї Гекати і Ахілла у Нижньому Побужжі). На території великих теменосів нерідко ставилися олтарі та невеликі храми іншим божествам. Однак домінуючим завжди залишався храм верховного покровителя держави.

Окрім цього, багато полісів вважали за доцільне мати священні місця на своїх прикордонних територіях. Найкращий приклад такої колонізаційно-релігійної практики дає Ольвійський регіон. Дуже рано в різних пунктах, які мали для майбутньої держави велике економічне або політично-стратегічне значення, ставилися олтарі богам і героям (Матері богів, Деметрі, Посейдону, Гекаті, Гераклу), які асоціювалися в уявленні еллінів з тією чи іншою місцевістю. Найзначнішим периферійним теменосом, згідно з античною літературною традицією, вважається святилище Ахілла на острові Левка, про яке збереглося найбільше різноманітних свідчень давніх авторів. Такі сакральні зони привертали увагу численних шанувальників з усіх кінців античного світу. Їх влаштовували поблизу головних морських шляхів, храми правили за маяки, а всі хто пропливав повз, зупинялися, щоб віддати шану божествам, принести в жертву тварин і різні дарунки. За рахунок приношень святилища збагачувалися, через що зазнавали нападів розбійників і морських піратів, які їх грабували.

Святилища, крім релігійних функцій, пов'язаних з відправленням культів жерцями, проведенням календарних свят і ритуалів, найчастіше відігравали певну роль у політично-громадському житті. У кризових ситуаціях поліс мав право скористатися тим, що зберігалося в храмових скарбницях. У декреті на честь Протогена з Ольвії зазначається, що архонти продали коштовні храмові посудини, які викупив цей евергет, щоб повернути їх знову до скарбниці. Служителі культів найчастіше відправлялись послами для врегулювання політичних питань, приймали у себе феорів з інших міст, влаштовували громадські трапези тощо.

Відправлення культу Ахілла на острові Левка, над яким тривалий час Ольвія була протектором, та організація панеллінських календарно-спортивних

---

[16] *Карасев А. Н.* Монументальные памятники Ольвийского теменоса, с. 27—30; *Русяева А. С.* Исследования Западного теменоса в Ольвии // ВДИ. — 1991. —№ 3, с. 123—138; *Пичикян И. Р.* Малая Азия.., с. 51.

Зображення елевсінських божеств на червонофігурній вазі (IV ст. до н. е., Пантікапей).

свят на Тендрі, куди запрошувалися представники багатьох міст Причорномор'я та Егеїди, мали для нижньобузьких греків надзвичайно важливе значення в налагодженні економічних і культурних контактів, ставили їх місто на один щабель із основними центрами Причорномор'я.

Календарні свята на честь різних богів проводилися майже в усіх містах, куди запрошувалися сільські жителі. Деякі з цих свят зафіксовані написами: гермеї в Горгіппії, на яких перемогли в бігу 226 юнаків, чиї імена були висічені на мармуровій плиті; в Гермонасі агонафет Местор влаштував у IV ст. свята і змагання на честь Аполлона. У Пантікапеї жінки проводили спеціальні обряди на честь Деметри Тесмофори. У херсонеських написах згадуються партенії з урочистими процесіями. Крім щомісячних аполлонівських свят в Ольвії, велика кількість населення брала участь у весняних Діонісіях, які проходили на агорі та в театрі, де в перший день відбувалися народні збори і увінчували золотими вінками найшанованіших громадян, а потім дивились театральні вистави, приносили в жертву биків і кіз, повсюдно проводили веселі музичні хороводи і маскаради.

За архаїчного часу, коли ще було мало храмів і олтарів, населення шанувало свої божества переважно в домашніх святилищах, для яких відводились спеціальні ніші, закутки, рідше — окремі приміщення. Священним місцем у кожному домі вважалося вогнище, яке пов'язувалося з богинею Гестією — покровителькою сім'ї. Дуже добре цей культ простежено в одному з архаїчних жител Тірітаки, де біля відкритого вог-

нища в центрі приміщення збереглися in situ теракотові статуетки Деметри і Кори, глиняні вівтарик та маска, чорнолакові чаші.

При дослідженні жител майже завжди знаходять культові речі й зображення божеств, найчастіше жіночих (Деметри, Афродіти, Кібели), які, окрім своїх основних функцій, сприяли благополуччю сім'ї та її добробуту. В деяких містах і на сільських поселеннях жителі виносили золу з домашніх вогнищ у спеціально відведене місце, де через деякий час виникав високий зольний олтар, біля якого теж проводилися спеціальні церемонії.

Зв'язок релігійних інститутів з державною політикою здійснювався переважно через різні культові організації та жерців. У всі часи в античних містах засновувалися різноманітні релігійні об'єднання (фіаси). Деякі з них існували відособлено, інші втручалися в усі сфери полісного життя, сприяли корінним змінам у державній політиці. Так, вже в період становлення Ольвійського поліса тут діяла своєрідна релігійна організація, яка контролювала прикордонні святилища, постачала при необхідності продовольство їх служителям, призначала нових жерців. Деякі архаїчні поховання Ольвії, Борисфена, Пантікапея, Німфея зі специфічно культовим інвентарем свідчать, що в соціальному і культурному плані поховані належали до багатих і освічених верств спільноти.

Статуетка Кібели (IV—III ст. до н. е., Ольвія).

Найраніші фіаси зафіксовані в Ольвії. Практика організації культових об'єднань, зокрема мольпів, була запозичена з Мілета [17]. Вони організовували відповідні церемонії культу Аполлона Дельфінія, а також займалися деякими громадськими справами. У політичному житті Ольвії V ст. до н. е. союз мольпів відіграв важливу роль. Наприкінці першої чверті цього століття полісний магістрат-айсимнет Павсаній, отримавши титул стратега-автократора в один з критичних років і керуючи колегією мольпів, за підтримки інших подібних союзів поклав початок тиранічному режиму в Ольвії. Традиційно союзи Аполлона за своєю формою були соціальними організаціями. Її найзаможніші і найвпливовіші члени займали головні місця в державних магістратурах. Із встановленням демократії союз мольпів перестає існувати, однак Дельфініон [18],

[17] *Карышковский П. О.* Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье, 1984, с. 42—51; *Русяева А. С.* Религия и культы.., с. 193—195.

[18] *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса, с. 112—126.

Бронзова статуетка Геракла (I–II ст. н. е., Ольвія).

з яким він був тісно пов'язаний, продовжував його традиції.

На Боспорі у II ст. до н. е. існував фіас, в якому вшановували Афродіту Уранію, володарку Апатура.

За елліністичного часу в Ольвії були добре відомі члени фіасу бореїків, які теж поклонялися Аполлону і пропагували філософські вчення про його універсальність. Сакральний союз шанувальників Діоніса засвідчений літературними і епіграфічними даними. У розповіді Геродота про скіфського царя Скіла дається порівняно велика інформація щодо ольвійських вакхістів. Їх свята проводилися на агорі та мали галасливий екстатичний характер. Тривалий час існування цього фіасу, влаштування відкритих вакханалій, на які можна було подивитися навіть скіфам із оборонної стіни, свідчать про те, що вони не заборонялися і до нього міг вступити кожен громадянин поліса, навіть скіфський цар після певного випробувального строку. Можливо, що саме в цьому фіасі пропагувалися орфічні вчення. Сентенції, записані ольвійськими фіаситами на кістяних пластинках, являють собою складну структуру з постійними теоретичними міркуваннями, логічними співзіставленнями і дуалізмами. В ольвійському діонісійському фіасі існував спеціальний ритуал, що звеличував бога і поширював його культ

серед різних верств населення. Орфіки у своїх релігійно-філософських міркуваннях відводили чимало місця розумній поведінці в житті і культі, певною мірою виражали колективний досвід і мораль членів союзу [19].

У демократичній Ольвії значне місце посідав невеликий союз, до якого входили чоловіки відомого тут роду Євресібіадів. По суті, цей фіас був аристократичним і замкнено-сімейним. Належачи до знатного роду, він міг монополізувати не тільки головні релігійні функції, а й політичні, особливо дипломатичні. З представників роду Євресібіадів постійно вибиралися жерці для культу Зевса.

У суспільному житті полісів значна роль належала жерцям та іншим служителям культів, які входили до кола освічених громадян, знайомих з різними релігійними традиціями і храмовими хроніками. Так званий лист жерця з Гілеї, написаний у третій чверті VI ст. до н. е. на стінці амфори, що походить з Ольвії, інформує не лише про суто культові, а й різні громадські справи: втечу рабів після корабельної аварії, відловлення диких коней, вивіз лісу тощо [20].

Традиційно жерці вибиралися на один рік, були добре освіченими, дотримувалися дисципліни і батьківських звичаїв, займалися організацією свят, жертвоприношень й інших обрядів, давали поради, пророкували, інколи займалися магічними діями. Після закінчення строку їх служби в святилищах ставились присвятні написи на постаментах статуй і стелах від імені жерців і жриць або їхніх родичів. Жерцями Аполлона Ієтроса на Боспорі обиралися й царі. Археанактіди, певно, були навіть довічними жерцями — сакральними царями.

Крім офіційних культів, існувало приватне шанування божеств, виконання кожним жителем міста або поселення обрядів, магічних дій і поховального культу. Вся релігія еллінів була просякнута магічними і містичними віруваннями, коли віра в чудодійну силу слова, жеста або знака-символа супроводжувала людину, допомагаючи їй досягти певної мети. В античних державах Північного Причорномор'я простежуються елементи лікувальної, сотеричної, хліборобської, любовної й інфернальної магії. Велике значення надавалося амулетам, традиційним очисним і умилостивним ритуалам як у поховальних обрядах, так і у випадках опоганення житла, святилища, громадського місця, могили або навіть усього міста.

Складовою частиною світогляду греків Північного Причорномор'я, судячи з епітафій і поховальних обрядів у комплексі, була також віра в життя як щасливий дарунок долі, яке може знайти ще краще продовження в потойбічному світі, якщо людина приносить користь суспільству. Поширені за античної доби філософські погляди про душу і тіло, безсмертя душі, друге життя в потойбічному світі неоднаково сприймалися людьми. Збільшення і подорожчання поховальних споруд, особливо на Боспорі, диктувалося не стільки різницею в світосприйнятті й психологічному ставленні до померлого, скільки вказувало на нерівність соціального стану [21]. Приватні вірування, зокрема складність і багатогранність поховального культу, свідчать про те, що греки не у всьому дотримувались батьківських звичаїв.

---

[19] *Русяева А. С.* Орфизм и культ Диониса в Ольвии, с. 87—104.

[20] *Rusjaeva A., Vinogradov Ju.* Der "Brief des Priesters" aus Hylaia // Gold der Steppe. — Schlezwig, 1991, s. 201—202.

[21] *Козуб Ю. І.* Некрополь Ольвії..; *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени; *Белов Г. Д.* Некрополь Херсонеса эллинистической эпохи // АС. — 1978. — Вып. 19. — С. 45—66; *Цветаева Г. А.* Курганный некрополь Пантикапея // МИА. — 1957. — № 56, с. 227—250.

Між північнопонтійськими містами і головними святилищами Еллади (Дельфами, Делосом, Дідімами, Елевсіном, Олімпією) існували тісні релігійно-культурні зв'язки. На Делосі у III ст. до н. е. було встановлено свято херсонеасії на честь персоніфікованого демосу Херсонеса, на проведення якого витрачали відсотки капіталу, яке місто пожертвувало в храм Аполлона. Ольвійські і херсонеські громадяни за добре обслуговування дельфійських послів отримали проксенії у Дельфах у III—II ст. до н. е. Херсонесці також удостоїлись почесного права звертатися до оракула. Відновився зв'язок іонійських апойкій з Дідімами. Після їх відродження в IV ст. до н. е. Ольвія, нарівні з Істрією та Сінопою, мала право використовувати олімпійську символіку після перемоги демократії. Громадяни причорноморських міст брали участь у панеллінських святах. На Боспорі, в Херсонесі та Ольвії знайдені панафінейські амфори, якими нагороджували переможців на агонах, що проводилися, подібно до олімпійських, кожні чотири роки. Із зображень на амфорах видно, що перемогу отримували у змаганнях з кулачного бою, бігу, грі на кіфарі.

У перші століття нової ери в культурі і, зокрема, релігії північнопонтійських держав відбулися значні зміни. Політична переорієнтація цих держав на Римську імперію, її воєнна сила і безпосередня присутність різних за етнічним походженням римських вояків, які принесли з собою відмінні від грецьких культів божеств, а також більш тісні взаємовідносини з Малою Азією відбилися в розвитку релігії. Проте в кожній з держав відповідно до характеру політичного устрою, інтенсивності зв'язків з римськими провінціями релігія мала власні риси і особливе забарвлення. У деяких аспектах в перші століття нової ери ще виразніше простежується різниця в шануванні тих чи інших божеств у монархічному Боспорі і демократичній Ольвії.

Хоч римська політика стосовно північнопонтійських греків і не виявлялася в сфері релігії в примусовому відправленні певних обрядів чи введенні того чи іншого культу, проте різноманітні філософські вчення, своєрідні релігійні вірування східної орієнтації з їх містицизмом і складною знаковою символікою, а також численні культи божеств малоазійського, іранського, єгипетського, фракійського, провінційно-римського походження так чи інакше потрапляли в Північне Причорномор'я. Поширився також культ римських імператорів, який ніде у Північному Причорномор'ї не відігравав такої великої ролі, як на Боспорі.

Найбільш інтенсивні воєнно-політичні і дипломатичні взаємовідносини між боспорськими царями і Римом виявилися не лише в тому, що вже в період правління цариці Дінамії столичні центри Боспору були перейменовані на честь римських імператорів (Пантікапей на Кесарію, а Фанагорія на Агріппію), а й в досить ранньому введенні тут офіційного культу римських імператорів. За епіграфічними даними, боспорські царі, починаючи з Котіса I, в офіційних документах долучали до свого імені за римським звичаєм імена Тіберій і Юлій [22]. Однак з часу Котіса I вони вже виступали як довічні верховні жерці (архієреї) в культах римських імператорів. У боспорських містах встановлювалися монументальні статуї обожнених правителів, їх величали тут "установниками", "спасителями і благодійниками", "володарями всього Боспору" тощо. У най-

[22] *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство, с. 328—329; *Блаватский В. Д.* Античная история и археология. — Москва, 1985, с. 191—195.

Фаянсова посудинка у вигляді фігурки Беса (ІІ ст. н. е., Пантікапей).

більших містах споруджувалися храми і олтарі, організовувалися гладіаторські бої. Водночас тут продовжувалося обожнення власних царів: Перісада І, Аспурга, Савромата І. Однак оскільки імператорський культ мав підкреслювати лояльність боспорських царів до Риму, він не набув широкого розповсюдження серед основних верств населення, як і в інших містах.

Ще за правління Тіберія Августа один з відомих ольвійських діячів Абаб, син Каллісфена, спорудив в Ольвії портик на честь цього імператора та демосу. Після приєднання міста до складу Римської імперії тут були встановлені статуї Гети та Каракалли, збудовані бані та храм ґреко-єгипетських божеств з присвятою їх Септімію і Александру Северам. У Херсонесі цей культ також був пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю та інтересами представників соціальної верхівки. У Тірі відправляли культ римського Геркулеса, якого на монетах зображували з портретними рисами Антоніна Пія, Коммода, Септімія Севера і його синів, Александра Севера.

Дві специфічні риси — подальший розвиток політеїзму з незначним сприйняттям нових культів і ритуалів та синхронна руйнація традиційних функцій багатьох божеств шляхом синкретизації й універсалізації — були характерними для розвитку офіційного релігійного життя. Провінційноримський вплив на релігію виявився насамперед у появі порівняно значної кількості нових культів (єгипетська тріада — Осіріс, Ісіда, Гор, а також Мітра, Мен, Діоніс-Сабазій, кінний Херос-Рес, Геркулес, Юпітер Кращий, Найвеличніший, Доліхен, Юпітер Ольвіополітанський, Зевс Діберанський, Немезіда, Артеміда-Бендіда, боги Мани, Бес тощо). Більшість перелічених культів відзначені поодинокими пам'ятками і, найімовірніше, відправлялися римськими легіонерами у місцях їх дислокації. Популярними були і дві богині східного походження зі своїми супутниками: Кібела з Аттісом-Мітрою і Аттісом-Меном та Ісіда з Осірісом, Гором, Анубісом.

Спорудження в Ольвії за правління Александра Севера одного храму з трьома целлами для трьох пар різних божеств (Ісіда і Серапіс, Асклепій і Гігієя, Посейдон і Амфітріта) свідчить, що ольвіополіти добре знали сакральні принципи їх поєднання, що полягали в сотеричних функціях. За всіма своїми ознаками вони виступали як всеосяжні космологічні божества, яких звеличували у своїх творах філософи та поети. Схильність вищих кіл у Римі до єгипетських божеств і Кібели, встановлення їхніх офіційних культів, безпосередній

інтерес сімейств римських імператорів до східних релігій сприяли більш швидкому їх проникненню і у віддалені міста, хоч при цьому не можна виключати й інші чинники, зокрема безпосередні культурно-політичні контакти між Александрією Єгипетською і Малою Азією.

У II — першій половині III ст. н. е. у Північно-Західному Причорномор'ї стає відомим культ іранського сонячного бога Мітри [23], який уособлював справедливість, добро і правду, протистояв силам зла, дарував безсмертя душі. Ця багатофункціональність культу, розроблений в ньому спеціальний моральний кодекс сприяли його надзвичайній популярності серед римських вояків [24], в тому числі у Херсонесі, Ольвії та Тірі. В останній на особливу увагу заслуговує олтар-обітниця, поставлений на честь "непереможного" Мітри військовим моряком Ульпієм Валентом на ознаменування перемоги над карпами у 214 р. [25] Однак якщо у місцях дислокації військ Мітра шанувався вояками і переважно залишався їх покровителем, то зовсім інша картина склалася на Боспорі. Цей культ був занесений сюди з Малої Азії ще у I ст. до н. е. за Мітрідата VI Євпатора. І оскільки тут шанувалася Кібела у міфологічному поєднанні з Аттісом, то Мітра швидко був синкретизований з ним, зайнявши друге місце серед малих божеств родючості. Теракотові статуетки Мітри-Аттіса, який вбиває бика, виготовлялися боспорськими коропластами і розповсюджувалися серед різних верств населення. Цікаво, що в поховальному ритуалі багатьох мешканців Херсонеса з кінця II ст. н. е. простежується збільшення вірувань у зороастрійсько-мітраїстичні вчення, пов'язані з уявленнями про захисну силу світла і вогню. У Херсонесі, Хараксі, Ольвії, Козирці, Тірі знайдені невеликі мармурові й вапнякові рельєфи із зображенням фракійського Героса (Реса), в культ якого входило

Ритуальна статуетка (II–III ст. н. е., Пантікапей).

уявлення про універсального бога-мисливця з численними функціями.

У розглянутих культах негрецького походження особливої сили набув процес "інтернаціоналізації" та універсалізації їх різноманітних рис, в чому, звичайно, простежується тяжіння насе-

---

[23] *Blawatsky W. et Kochelenko G.* Le culte de Mithra sur la cote septentrionale de la mer Noire. — Leiden, 1996, p. 6—22.

[24] *Jacinovska M.* Religie swiata rzymskiego. — Warszawa, 1987, s. 210—216; *Тачева-Хитова М.* История на източнике култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. от н. е. — София, 1982, с. 439—454.

[25] *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч. — С. 119.

лення до монотеїзму. Певно, із окремими течіями релігійних уявлень східного напряму, із загальною культурно-ідеологічною атмосферою греко-римського періоду, взаємовпливами різних вірувань і традицій у північнопонтійських містах з'являлося все більше вотивних предметів, амулетів, прикрас, спрямованих на пропагування солярного культу, астрологічних уявлень про життя і смерть [26]. Разом з тим римські вояки і прихильники нових течій в релігійному світосприйнятті завозили сюди безліч культових речей, пов'язаних із шануванням греками божеств (Гекати, Гери, Тіхе, Діоніса, Афродіти, Діоскурів, Асклепія і Гігієї, німф тощо). Їх культи були вже більш складними, синкретизованими, в процесі свого розвитку збагатилися новими функціями.

Взаємодія давньоеллінських релігійних уявлень з єгипетськими, малоазійськими, іранськими, фракійськими і провінційноримськими віруваннями різноманітних напрямів, які до того ж були просякнуті містикою і складною символікою, в поєднанні з універсальністю окремих божеств, навіть якщо вони впливали тільки на світогляд окремих груп жителів міст, не могла не вплинути на єдність традиційно-полісної ідеології з давно випробуваними традиційними пантеонами. Існування різних за своїм змістом і характером культів і обрядів у окремих приватних гуртках, потяг до них в межах, здавалося б, давно усталеного духовного життя підривали авторитет верховних покровителів, шанування яких протягом століть слугувало спільним інтересам громадянських общин. Прихильники давніх полісних традицій, безперечно, продовжували на державному рівні укріплювати культи еллінських божеств.

Так, у перші століття нової ери в центрах всіх держав на Північному Понті значна увага приділялася будівництву нових культових споруд і відновленню старих. Савромат І дав кошти на зведення колонади птерона храму Афродіти Апатури в Фанагорії, а його намісник Фарнакіон в Горгіппії збудував храм Афродіти Навархіди. Савромат II відновив храм Ареса у Пантікапеї, також брав участь у спорудженні горгіппійського храму Посейдона. У 234 р. патріда Кітея побудувала храм Зевсу — Богу Громовержцю. Чотириколонний храм Посейдону або Зевсу Спасителю поставлено в Пантікапеї. З промови Діона Хрисостома та епіграфічних джерел відомо, що ольвіополіти збудували в своєму місті нові храми Аполлона, Зевса, Ахілла, Матері богів, культовий комплекс Серапіса й Ісіди, Асклепія, Гігієї, Посейдона. У Херсонесі Аврелій Гермократ пожертвував на храм Афродіти 3 тис. динаріїв.

Свята, які влаштовувались на честь цих богів, були державними, в них брали участь усі громадяни. Жерці та служителі культів, а також члени відповідних колегій стежили за дотриманням ритуалів, зміцненням полісних традицій і звичаїв. На відміну від помітно фемінізованого раніше характеру вірувань, у перші століття нової ери значно більше уваги приділялося чоловічим божествам.

Значний інтерес становлять сакральні організації, пов'язані з культом Бога Всевишнього, епіграфічні дані про який знайдено на Боспорі. Походження і суть культу Бога Всевишнього, Всемогутнього, Справедливого залишається й досі дискусійним. У ньому вбачають синкретичного бога з функціями то грецького Зевса, іудейського Яхве, фрако-македонського Зевса-Сабазія, то фракійського Діоніса-Сабазія та солярного іран-

[26] *Соломоник Є. И.* Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ. — 1973. — № 1, с. 57.

ського божества у вигляді вершника тощо. З боспорських манумісій зрозуміло, що цей культ знаходився під впливом іудаїзму, тим більше що в зверненнях до нього згадується єврейська молільня.

З усіх культів, поширених в цей час у північнопонтійських містах, лише у ньому виявляються найпомітніші монотеїстичні тенденції в сфері релігії. Боспорські фіаси мали власну внутрішню організаційну структуру. На чолі союзу стояли жрець і синагог. Існували також інші посади, у тому числі секретар і скарбник. Оскільки до таких об'єднань входили державні чиновники, представники царського роду та інших груп соціальної верхівки, вони відігравали значну роль у політичному і культурному житті держави. Члени фіасів називали один одного братами, надавали великого значення вихованню дітей у дусі своєї релігії. Згідно зі списками членів союзів їх кількість постійно збільшувалася [27].

Поширення культу Бога Всевишнього і зростаюча роль фіасів у релігійному житті Боспору, з їх явним тяжінням до монотеїзму, свідчить про поступовий занепад античних релігійних традицій. Останні занепадали ще й тому, що полісні традиції відігравали незначну роль у суспільно-політичному житті міст, а натомість набули поширення іудаїзм і містичні східні вірування, особливо у III ст.

Загалом у кожній з держав на Північному Понті залежно від внутрішньо- і зовнішньополітичного становища, характеру етносоціального розвитку, сили полісної ідеології релігійний світогляд і менталітет еллінів мав своєрідні риси і особливості не лише у відправленні культів, здавалося б, однакових за походженням та іменами божеств, а й у приватному дотриманні та збереженні одвічних традицій і ритуалів, у тому числі й тих, що стосувалися поховання людини. У цей час, особливо серед соціальної верхівки, набуває поширення шанування героїв і, відповідно, героїзація померлих. Водночас, нерідко в поєднанні з поховальним культом, зростає магічний елемент вірувань, який тісно переплітається з використанням різноманітних амулетів-апотропеїв.

Процеси взаємодії грецьких і, відповідно до кожної з держав, локальних варварських (сарматських, пізньоскіфських, таврських, гетодакійських, фракійських) релігійних уявлень дуже малопомітні. Лише деякі елементи вірувань місцевого населення запозичувалися греками, але ніколи не набували суттєвого значення в релігійному житті, швидко розчиняючись у різнобарвному політеїзмові.

У пізньоантичний час постійні набіги варварів зі степу та піратських загонів боранів, остготів, герулів, які грабували останнє, що залишилося в уцілілих, особливо боспорських містах, змушувало насамперед займатися обороною, а не будівництвом нових храмів і олтарів. І все ж таки за співправління царів Радамсадія і Рискупорида IV у 20-х роках IV ст. н. е. у Пантікапеї було споруджено невеликий храм. У містах продовжували функціонувати старі храми, портики, олтарі. Населення незрівнянно менших і збіднілих в цей час міст переважно зберігало, хоч і не повністю, власно еллінські традиції, звичаї, обряди.

За умови етнічної строкатості в містах і збіднілості більшості населення розпочався поступовий занепад політеїзму — основи основ релігії еллінів впродовж тисячоліття. Цей процес відбувався внаслідок посилення синкретизації багатьох культів через розповсюдження божеств східного походження та нових релігійно-містичних течій, що, в свою чергу, сприяло виникненню різних сакральних організацій типу бос-

[27] *Літ. див.:* Давня історія України, т. 2, с. 450.

порських фіасів, які поклонялися Богу Всевишньому. Розширення зв'язків з малоазійськими та придунайськими римськими провінціями теж привнесло свій колорит в духовне життя боспорців та херсонеситів. При цьому, звичайно, слід підкреслити, що населення міст, особливо найбільш консервативні і малограмотні верстви, шанувало старі божества. Так, у Херсонесі у IV—II ст. до н. е. відправлялися домашні культи Партенос, Геракла, Діоніса-Сабазія, Зевса, Гери та, певно, багатьох інших олімпійських божеств. У офіційному пантеоні, виходячи з останніх античних монет, як і раніше, популярністю користувалися Партенос і божество Херсонас. Вони, особливо Херсонас, уособлювали давні полісні традиції, свободу полісної общини, яка повсякчас намагалася всіма засобами залишитися вільною від Римської імперії. Тривалість давньоеллінських релігійних вірувань і звичаїв пояснюється порівняно більшою однорідністю етнічного складу населення, в якому переважали греки за походженням, збереженням полісного укладу життя, загальним консерватизмом релігійного світогляду в кризовий період.

У IV—VI ст. продовжувало функціонувати і панеллінське святилище Ахілла на Левці. Різноманітні вотиви і монети (останні часів Юстініана) свідчать, що навіть у період вже значного розвитку християнства в причорноморському регіоні сюди все ще заїжджали поодинокі шанувальники цього героя-бога і за еллінським звичаєм залишали йому скромні дарунки — посуд, персні, монети.

У Тірі й Ольвії, як вже зазначалося, у I—III ст. значно посилився синкретизм окремих культів і вірувань, простежується прагнення до монотеїзму. Зовсім інша ситуація склалася на Боспорі, а незабаром і у Херсонесі. Саме в боспорських містах вже у I—III ст. особливого поширення набули "універсальні" за своїми функціями синкретичні божества східного походження: Серапіс, Ісіда, Мітра, Зевс-Серапіс тощо. Значну роль в ідеології міст відігравали релігійні фіаси, що утверджували культи Бога Всевишнього, та іудеї зі своєю релігією і синагогальною організацією.

У найпізніших боспорських написах першої чверті IV ст. трапляються присвяти Богу Всевишньому, але зовсім відсутні згадки про грецькі божества, які поступово відходять на задній план, хоч цілком можливо, що серед окремих грецьких сімейств ще довго панували звичні їм традиції, обряди і вірування. Зокрема, поховальний культ і в найпізніші часи зберігав еллінські елементи.

Отже, характерною ознакою релігійного світогляду населення північнопонтійських держав було чітке уявлення про всіх численних богів, які були відомі на той чи інший час, знання їх індивідуальних імен, функції, атрибути, міфи, свята і обряди. Північнопонтійські греки присвоювали деяким з божеств оригінальні епіклези (Афродіта Апатура, Посейдон Сосіней і Гіпполай, Аполлон Ієтрос, Мати богів — Володарка Гілеї, Ахілл Понтарх, Зевс Ольвій тощо).

Хліборобський характер економіки еллінів водночас сприяв розвитку хтонічних культів Деметри, Кори-Персефони, Матері богів, Афродіти і Артеміди. З релігійними віруваннями були пов'язані й культуротворчі процеси в полісах: спорудження перших храмів і вівтарів, встановлення монументальних статуй, налагодження місцевого виробництва різноманітних зображень божеств і культових речей, інтенсифікація торговельних відносин з містами Егеїди для забезпечення населення вотивами — предметами декоративно-прикладного мистецтва, організація сакральних союзів із розширенням їх політичної влади в полісах.

Деякі зі старих божеств не задовольняли релігійні потреби греків. У такому

разі їх мало шанували або ж, навпаки, приписували їм функції інших божеств, внаслідок чого можливості культу розширювалися. Пріоритет яскраво вираженого синкретизму в Північному Причорномор'ї належить Аполлону Ієтросу, Артеміді Партенос, Матері богів, в культах яких злились функції багатьох інших божеств.

У північнопонтійських державах повністю сформувався релігійний світогляд населення, яке спиралося переважно на традиції метрополії та вироблені на нових місцях ідеологічні принципи. Переселенці не протиставляли себе своїм співвітчизникам, проте і не повністю їм наслідували, що насамперед відобразилось у запровадженні таких оригінальних культів, як Аполлон Спаситель, Афродіта Апатура, Артеміда Партенос та Ахілл Понтарх. У їх багатоаспектних іпостасях виявилася універсальна світоглядна структура, в якій сконцентрувалися ідейний розвиток і духовна творчість еллінів. Поступово на заселених землях божества збагачувалися новими функціями, набували титулів верховних володарів і царів з відведенням для кожного священної хори.

Є всі підстави вважати, що, особливо у V—IV ст. до н. е. серед скіфської та у I—II ст. н. е. серед сарматської знаті, спеціально поширювалися зображення суто грецьких божеств на золотих і срібних виробах, які повинні були привернути до себе увагу і сприяти еллінізації соціальної верхівки. Більш помітне пряме введення окремих грецьких культів у II ст. до н. е. в Неаполі Скіфському. Значного поширення еллінські хліборобські культи і ритуали в цей час набули на деяких поселеннях у Нижньому Подніпров'ї. Саме такий розвиток релігійного світосприйняття диктувався, певно, безпосереднім перебуванням греків серед варварів, збільшенням контактів і спільним веденням господарства. Завдяки грецькому політеїзму, де значна кількість божеств тісно пов'язувалася з навколишнім світом, виступала в ролі захисників і покровителів окремих місцевостей і річок, природне довкілля у Північному Причорномор'ї не зазнало нищівної руйнації або повного знищення за античної доби.

Північнопричорноморський світ відрізнявся від середземноморського античного світу не тільки тим, що близько сусідив з різноманітними варварськими племенами, водночас знаходячись на периферії античної ойкумени, а й дивовижним прагненням зберегти давні еллінські культурно-релігійні традиції там, де для цього складалися відповідні соціально-політичні умови. В цілому духовно-мистецький і релігійний мікрокосм північнопонтійських греків завдяки притаманному їм консерватизму зміг зберегти в собі більшість того, що назавжди було втрачено греками Егеїди через їх невпинне бажання пошуків нового. Впродовж тисячоліття релігія як складова частина суспільно-культурного життя і основа моралі залишалася в північнопонтійських державах найважливішим елементом ідеології.

7.12. Проникнення християнства

Тіра, Ольвія, Херсонес і Боспорське царство протягом майже тисячоліття залишалися визначними центрами античної цивілізації на півдні сучасної України. Однак історичні долі цих центрів склалися по-різному. Якщо Тіра та Ольвія під навалою варварів як античні держави припинили своє існування не пізніше третьої чверті III ст., то Херсонес і Боспор, переживши епоху великого

переселення народів, продовжували розвиватися в нових суспільно-політичних умовах пізньоантичного періоду. Саме в цей час, який охоплює III—VI ст., у Північне Причорномор'я із Малої Азії починає проникати християнство. Тому коло питань, пов'язаних з проникненням і поширенням християнства, може розглядатися стосовно реґіону лише на матеріалах Боспору та Херсонеса. В силу згаданих умов ні в Тірі, ні в Ольвії поки що жодних пам'яток, які можна було б пов'язати з проникненням нової релігії, не знайдено. Виходячи з наявної джерельної бази підкреслимо, що процес проникнення і утвердження християнства у Північному Причорномор'ї найкраще простежується за матеріалами Херсонеса, який протягом кількох століть був головним форпостом християнської церкви на півдні нашої країни.

Як і кожна релігійна течія, християнство виникло не на порожньому місці. Значну роль у його становленні відіграв релігійний синкретизм. Він був саме тим середовищем, яке живило християнську ідеологію, що складалася в перші століття нової ери. Тому необхідно, хоча б у загальних рисах, спинитися на тих процесах, що відбувалися в релігійному житті населення Боспору та Херсонеса напередодні проникнення християнства.

У перші століття нової ери в античних містах Північного Причорномор'я переважно зберігався грецький пантеон, який склався тут ще за доби еллінізму. Однак поряд з традиційними грецькими культами, модифікованими щодо вимог часу, серед населення Боспору і Херсонеса починають поширюватися нові релігійні течії. Це значною мірою пов'язано з проникненням сюди вихідців з Малої Азії, східних та дунайських провінцій Римської імперії. Певну роль у цьому процесі відіграли й тісні економічні та культурні зв'язки, що виникли між Північним Причорномор'ям і вказаними реґіонами, які значно посилилися після входження античних держав реґіону до сфери інтересів та впливу Римської імперії. Причому на Боспорі у II—III ст. нові релігійні течії загалом поширювалися швидше, ніж у Херсонесі, адже тут існувала сильніша варваризація населення і, зокрема, його сарматизація. Таким чином, релігійні пошуки цього часу засвідчують кризу античної релігії, що, в свою чергу, обумовлювалося певними змінами в соціально-економічному та політичному житті й етнічному складі населення античних міст. Однак в силу традицій і певної консервативності грецької частини населення, що добре простежується в Херсонесі, старі греко-римські божества не зникають, а синкретизуються з божествами переважно східного походження, і в деяких випадках набувають нового тлумачення як володарі землі та неба.

На Боспорі, наприклад, значно поширюються містичні культи Кібели, Деметри, інших грецьких богів, а також культи, пов'язані з сарматизованим населенням держави. Значного впливу на Боспорі набув культ фракійського Сабазія. Причому в цей час тут відомі релігійні фіаси — громади, що утворювалися заради шанування неофіційних культів або богів іноземного походження [1].

На відміну від Боспору, в Херсонесі нові релігійні течії проникали в середовище населення менш інтенсивно, хоча й тут зафіксовані адепти Діоніса-Сабазія та інших культів східного походження. Досить широкого поширення в Херсонесі набула віра у потойбічне життя, що було пов'язано з поширенням синкретичних уявлень [2]. Крім того,

[1] *Кубланов М. М.* Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре (II—III вв.) // Ежегодник Музея религии и атеизма. — 1958. — Т. II, с. 57—68.

[2] *Зубарь В. М.* О некоторых аспектах.., с. 61—84.

його характерною рисою як на Боспорі, так і у Херсонесі, що також було результатом релігійних пошуків і синкретизму, була добре простежена тенденція до монотеїзму. Вона була притаманна не тільки адептам іудаїзму та раннього християнства, а й ідеології "язичницьких" верств населення Північного Причорномор'я. Яскравим свідченням цього є порівняно широке побутування культу Бога Всевишнього на Боспорі і наявність його шанувальників у Херсонесі, а також написи на келихах із звертанням до безіменного божества: "Нехай буде до мене милостивий Бог".

Отже, в пізньоантичний період на Боспорі та в Херсонесі простежується криза традиційної античної релігії, триває процес синкретизації релігійних уявлень і посилюється тенденція до монотеїзму. Причому слід підкреслити, що згадані процеси найшвидше відбувалися на Боспорі, де етнічна ситуація була менш сталою, ніж у Херсонесі. На Боспорі прихильники іноземних культів започаткували фіаси, які стали своєрідними попередниками ранньохристиянських громад або ж перетворилися на такі громади. Усі ці зміни в ідеології й обумовили подальше розповсюдження християнства.

Найраніші сліди проникнення християнства на Боспор зафіксовані пам'ятками другої половини — кінця III ст. Саме цим часом датуються каблучки з сердоліком, на яких вирізьблено хрест подовженої форми та дві риби. 304 р. датується перший християнський надгробок з епітафією Євтропію [3], який знайдено в тому самому місці, де зафіксовано написи членів релігійних фіасів. Цим самим часом датується і християнський амулет з узбережжя Азовського моря, а до перших десятиріч IV ст. можна віднести стелу Трифона з Пантікапея, прикрашену монограмою Христа. У першій чверті IV ст. на Боспорі, вірогідно, вже існувала єпархія, яку очолював єпископ Кадм і який поставив свій підпис під документами I Вселенського (Нікейського) собору 325 р. До IV ст. належать й інші матеріали, що свідчать про початок розповсюдження християнства серед певних верств населення Боспору, зокрема надгробки з Пантікапея [4]. Однак, незважаючи на це, християнські культові споруди цього часу на Боспорі невідомі. Хоча не виключено, що саме у цей час як місце зібрання християн для молитов використовувалася поховальна камера Царського кургану, на стінах дромосу якого було вирізьблено хрести, що за формою датуються IV ст., а також поховальні споруди некрополя Ілурата. Усе це свідчить на користь висновку про те, що у IV ст. християнство вже почало розповсюджуватися серед населення Боспору, але ще не стало панівною релігією.

На відміну від Боспору відомо значно більше джерел щодо проникнення християнства в середовище жителів Херсонеса. Насамперед це поховальні комплекси, де знайдено речі з християнською символікою. Хоча результати вивчення некрополя міста свідчать, що поховальних комплексів другої половини IV — початку V ст., які можна було б пов'язувати з християнами, в Херсонесі небагато. Більш того, християнські поховання суттєво не відрізняються від маси поховань пізньоантичного та ранньосередньовічного часу [5].

---

[3] *Диатроптов П. Д., Емец И. А.* Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник. — 1995. — 2, № 14, с. 12.

[4] *Кубланов М. М.* Религиозный синкретизм.., с. 66—68; *Диатроптов П. Д.* Распространение христианства в Северном Причерноморье // Автореф. ... канд. ист. наук. — Москва, 1988, с. 4—8.

[5] *Зубарь В. М.* Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — Киев, 1991, с. 10—18.

Під час розкопок херсонеського некрополя наприкінці XIX та на початку XX ст. відкрито вісім склепів, вирубаних у скелі, з християнським розписом, які тривалий час датувалися другою половиною IV — початком V ст. Звичайно ці пам'ятки розглядаються як важливий показник раннього проникнення цієї релігійної течії в середовище жителів Херсонеса. Втім спеціальний аналіз нумізматичного матеріалу, а також стилю розписів дає підстави твердити, що вони стали об'єктами християнського культу значно пізніше, тобто не раніше VI—VII ст., коли херсонесити почали пов'язувати легенди про перших мучеників з певними пам'ятками в місті.

Відсутність у некрополі специфічних рис поховального обряду та значної кількості речей із зображенням християнських символів свідчить на користь висновку щодо існування в Херсонесі більш-менш тривалого перехідного періоду від язичництва до християнства. Саме для цього часу є характерною язичницько-християнська символіка. Додамо, що за часів раннього християнства поховальний обряд ще не був чітко регламентований, оскільки й сама релігія переживала період становлення та пристосування до своїх потреб не тільки певних язичницьких обрядів, а й частково уявлення про потойбічний світ, зокрема про безсмертя душі. Принагідно зазначимо, що навіть за часів перетворення християнства на державну релігію вона не була найпоширенішою релігійною течією й у великих містах Східноримської імперії. Приміром, у Константинополі, за підрахунками дослідників, християнські общини об'єднували тільки близько п'ятої частини населення.

Крім археологічних матеріалів, важливі відомості щодо часу християнізації населення вміщено у агіографічних творах. Свого часу, виходячи з житій апостола Андрія та римського папи Климента, було зроблено висновок, що християнська релігія проникає у середовище жителів Херсонеса ще у I — на початку II ст. Але вже І. Франко з'ясував, що легенда про подорож Андрія запозичена з апокрифів II—III ст., де йшлося про його місіонерську діяльність у Скіфії. Причому найбільш ранні згадки про приїзд апостола Андрія у Херсонес датуються кінцем VIII—першою половиною IX ст. [6]

Легенда про заслання римського єпископа Климента та його мученицьку смерть, виходячи з різних її варіантів, склалася поступово за межами Херсонеса і не може відбивати реальні події I—початку II ст. Зокрема, згадка мармурових каменеломень у розповіді про мучеництво Климента наводить на думку, що в ній йдеться про півострів Херсонес Фракійський, де в перших століттях нової ери існували великі розробки мармуру, а не Херсонес Таврійський. Життя та смерть цього єпископа були пов'язані з Херсонесом значно пізніше, десь у IX ст., коли Константин Філософ, майбутній видатний слов'янський філософ, відвідавши Херсонес на шляху до Хозарії, "відкрив" тут його мощі. Цікаво, що їх частину, саме ту, що зберігалася в місті, після його захоплення князем Володимиром було вивезено до Києва, де вони знаходилися у Десятинній церкві.

Складнішим є питання про достовірність "Житій святих епископів херсонеських". "Житія", що відомі за кількома редакціями, розповідають про подорож у Херсонес за часів правління імператора Діоклетіана перших християнських місіонерів, яких сюди нібито відрядив єруса-

[6] *Франко І.* Святий Клімент у Корсуні // Зап. наук. тов. ім. Шевченка, 1903. — Кн. VI. — Т. I — VI, с. 145—180; *Петровский С. В.* Апокрифические сказания об апостольской проповеди по Черноморскому побережью // Зап. Одес. общества истории и древности, 1898. — Т. XXI; *Зубарь В. М., Павленко Ю. В.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — К., 1988, с. 49.

лимський єпископ, та їхню мученицьку смерть у місті від рук язичників. Однак беззастережно приймати на віру ці дані навряд чи можна, адже добре відомо, що до III Вселенського собору (Ефес, 431 р.) єрусалимська церква не відігравала суттєвої ролі в тогочасному християнському світі і не могла відрядити місіонерів у далеке Північне Причорномор'я.

Є в "Житіях" і розповідь про хрещення громадян міста. За цим джерелом, імператор Константин Великий 325 р. на прохання деяких "вірних" надіслав у Херсонес єпископа Капітона в супроводі військового загону на чолі з Феоною. Проте жителі міста не хотіли приймати нової віри. Однак після того, як Капітон увійшов у вапновипалювальну піч та вийшов звідти неушкодженим, херсонесити повірили в "слово боже" і прийняли хрещення. Про це негайно сповістили імператору Константину Великому, який тоді знаходився в Нікеї, де відбувався славнозвісний церковний собор.

Історичне підґрунтя цієї розповіді "Житій" викликало та викликає певні сумніви [7]. Адже використовуючи "Житія", слід пам'ятати, що їх було написано не раніше VII ст., а це не дає можливості вбачати в них надійне писемне джерело щодо подій кінця III—початку IV ст. Вони були створені значно пізніше згаданих в них подій і відбивають свою епоху з притаманними їй рисами. У певному розумінні "Житія" свідчать про спробу херсонеської церкви створити власну героїчну історію, автори якої розглядали 303 та 311 рр. як "еру мучеництва". Запекла боротьба, що точилася між прихильниками християнства та язичницької віри у Херсонесі, мученицька смерть перших християнських місіонерів, врешті-решт чудо Капітона та хрещення ним мешканців міста — все це повинно було в світогляді простих людей закласти непохитну віру в церковну організацію, освячену самим Константином Великим, та популяризувати її. Саме з діяльністю цього імператора християнська церква пов'язувала остаточну перемогу нової релігії у Римській імперії. Агіографічні твори перших християнських єпископів створювали місцевих святих, життя та діяльність яких пов'язувалися з конкретною історією міста. За допомогою новостворених місцевих святих, які змінили античних героїв, відбувалося поступове поширення християнської ідеології.

Для підкріплення легенди над вапновипалювальною піччю у VII ст. було збудовано чотириапсидний храм-мортирій, який увічнював пам'ять про чудо Капітона [8]. Цим самим цілям слугував християнський розпис склепів, в сюжетах якого переважали зображення вінків, символу мучеництва, та монограми Христа. Хронологічно це добре узгоджується з пожвавленням церковного будівництва, яке розпочалося в місті у VI—VII ст.

Одним з яскравих показників раннього проникнення християнства, на думку вчених, може бути підпис херсонеського єпископа під документами I Вселенського собору, хоча синайський та арабський списки, де є цей підпис, дуже близькі між собою і виходять з одного оригіналу кінця VII—VIII ст. У більш ранніх списках імені херсонеського єпископа немає [9]. Про беззаперечну присутність херсонеського єпископа можна говорити лише стосовно II Вселенського

[7] *Латышев В. В.* Жития епископов херсонесских // Зап. Акад. наук. — 1906. — Серия VIII. — № 3, с. 39; *Мещеряков В. Ф.* О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения религии и атеизма. — Ленинград, 1978, с. 128; *Диатроптов П. Д.* Распространение христианства в Херсонесе Таврическом // Античная гражданская община: Межвуз. сб. науч. тр. — Москва, 1986, с. 130—135.

[8] *Кутайсов В. А.* Четырехапсидный храм в Херсонесе // СА. — 1982. — № 1, с. 155—169.

[9] *Лебедев Д.* Список епископов первого Вселенского собора // Зап. Академ. наук. — 1916. — Серия VIII. — Т. XIII. — № 1, с. 27—29.

собору (381 р.) [10]. Цей єпископ згадується і в "Житіях", але в них не йдеться про присутність херсонеського єпископа на I Вселенському соборі. Більше того, саме під час його життя легендарний Капітон тільки охрестив населення міста.

Наявність підпису херсонеського єпископа під документами II Вселенського собору, археологічні пам'ятки та фрагментована скульптура кінця IV— початку V ст. свідчать про існування в цей час християнської громади. Проте кількісно вона була невеликою і не повністю сформованою. На це вказує той факт, що в Херсонесі цього часу не існувало спеціальної ділянки некрополя, де ховали християн. Лише наприкінці V— у VI ст. на південному сході від міста будується невелика каплиця, навколо якої починають ховати прихильників нової віри. Згодом над нею будується заміський храм Богородиці Влахернської, який, на думку дослідників, виник на місці поховання засланого у Херсонес римського папи Мартіна I (середина VII ст.) [11].

Відсутність у Херсонесі будь-яких християнських храмів, які з впевненістю можна було б датувати другою половиною IV—першою половиною V ст., уможливлює припущення, що до появи таких споруд місцем відправлення християнського культу були деякі склепи на території некрополя Херсонеса. Про це, крім археологічного матеріалу, дають можливість говорити "Житія" та той добре відомий факт, що перші християни нерідко проводили богослужіння на місцях поховань, які користувалися правом недоторканності.

Наведені матеріали свідчать про тривалий і складний шлях проникнення та утвердження християнства у Херсонесі. Перемозі християнства тут передував перехідний період, протягом якого співіснували старі язичницькі уявлення та нова релігія, що пристосовувала до своїх потреб більшість досягнень пізньоантичної релігійної думки.

Християнство приймали насамперед представники заможних верств населення, які сподівалися на певні пільги з боку візантійської адміністрації. Переважна маса мешканців міста протягом IV ст. залишалася язичницькою. Показово, що після поразки повстання 365—366 рр., яке мало яскравий антихристиянський характер, його керівник Прокопій подався до Херсонеса. Тут він, вірогідно, сподівався знайти притулок та підтримку язичницького населення, на яке він спирався під час повстання. Однак в місті він затримався ненадовго.

Таким чином, усі наявні на сьогодні джерела дають змогу твердити, що широка християнізація населення Херсонеса розпочалася не раніше VI ст. й була пов'язана з активізацією політики візантійських імператорів щодо Таврики та входженням міста до складу імперії за часів правління імператора Юстиніана I (527—565). Саме цим або близьким часом датуються перепланування міських кварталів, зумовлене широким будівництвом християнських храмів, канонізація херсонеських мучеників, склепи з християнським розписом, певна кількість суто християнських поховальних комплексів та перші надгробки із зображенням хрестів. Показово, що зображення хреста з'являється на херсонеських монетах лише за часів правління імператора Маврикія (582—602) [12].

Остаточна перемога християнства, як і в інших реґіонах Візантійської імпе-

---

[10] *Деяния* Вселенских соборов // Православный вестник, 1899. — № 5, с. 280.

[11] *Домбровский О. А.* Архитектурно-археологическое исследование Загородного крестообразного храма в Херсонесе // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1993. — Т. III, с. 316; *Зубарь В. М.* Проникновение.., с. 22.

[12] *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса, с. 101; *Зубарь В. М.* По поводу датировки христианской росписи // Научно-атеистические исследования в музеях. — Ленинград, 1988, с. 12.

рії, сталася тільки за доби середньовіччя. Тому кінець V—першу половину VI ст. можна розглядати як кінець перехідного періоду від язичництва до християнства й лише з цього часу можна говорити про християнський Херсонес. Однак, незважаючи на те, що Херсонес, або візантійський Херсон, протягом усього середньовіччя був основним форпостом християнської церкви у Північному Причорномор'ї аж до XIII ст., як свідчать джерела, в світогляді населення переважали язичницькі вірування.

* * *

На всіх етапах свого історичного розвитку північнопонтійські держави, незалежно від того, як складалися політика та державний устрій в кожній з них, були тісно пов'язані з античним світом, становили його невід'ємну частину і принесли на чорноморське узбережжя античну цивілізацію з її найпередовішою на той час культурою і досягненнями у багатьох сферах життя.

Культурно-економічні контакти з одними й тими самими центрами на відповідних історичних етапах, а також внутрішньопонтійські взаємовідносини зумовили однакові тенденції розвитку всієї культури у Північному Причорномор'ї. Насамперед духовна культура, релігія, мистецтво і архітектура за своїм ідейним спрямуванням відповідали уявленням жителів Еллади. Деяка різниця та відставання за рівнем розвитку і сприймання основних цінностей пояснювалися географічним розташуванням північнопонтійських держав, їх значною віддаленістю від основних культурних центрів Середземномор'я (особливо Мілета, Афін, Александрії Єгипетської, Рима), а також взаємодією античної культури зі світом периферійних "варварських культур".

Незважаючи на переважання еллінських традицій у всіх сферах життя, сусідні племена, особливо в останні століття існування античних держав, певною мірою впливали на розвиток її матеріальної та духовної культури. Постійні взаємовідносини між греками та варварами обумовили зрештою створення своєрідного варіанту античної культури. Зокрема, це виявилося в становленні змішаного греко-варварського напряму в архітектурі та релігії, переважно в Боспорській державі в останній період її історії, а стосовно архітектури й у Західному Криму, починаючи з елліністичної доби. Значно меншого впливу зазнали Ольвія й Тіра.

Культура населення північнопонтійських держав у всіх її основних аспектах — в матеріальній і духовній сфері — вплинула на всі сторони життя синдів, меотів, скіфів, фракійців, лісостепових племен, черняхівців тощо. Так, керамічний комплекс грецьких виробів — тара (різні типи амфор), столовий і парадний посуд (горщики, сковорідки) разом із місцевим ліпним посудом входив певною мірою у побут цих племен. Останні також запозичували в припонтійських еллінів різні елементи будівельної справи і ремесла. Елітарна частина іноетнічних угруповань сприйняла окремі елементи духовної культури еллінів, зокрема культи Діоніса та Геракла. Можливо, деякі зі скіфських та сарматських царів вміли читати і писати. В античних містах для них карбували монети з їхніми портретними зображеннями (Атей, Скілур, Фарзой, Інісмей та ін.). Поховальні пам'ятки, наприклад склепи Огуза та Неаполя Скіфського, мають беззаперечні сліди запозиченої античної традиції. Особливо слід підкреслити широке розповсюдження в середовищі скіфів і синдів високохудожніх ювелірних виробів грецьких майстрів.

Прогресивна роль античних держав Північного Понту виявилася не лише у поширенні її культури і побуту серед варварського населення, а й особливо в тому, що вони вплинули на прискорення їх соціально-економічного і політичного розвитку.

Антична культура півдня України протягом всього періоду її існування в основних своїх рисах залишалася грецькою. Однак вона не була однорідною, раз і назавжди сталою, хоч і спиралася на еллінські традиції та принципи політеїстичного світогляду. Як і в Елладі, культура знаходилася в процесі змін і вдосконалення. На розвитку кожної з держав позначилися як зовнішні, так і внутрішні обставини: соціальні, політичні й економічні, характер впливу державної влади на культуру та ідеологію, рівень культурного розвитку окремих верств населення і ставлення громадян до традиційних духовних цінностей тощо.

Однак у художньому плані, пластичній майстерності зображення людини в багатьох видах мистецтва, зокрема скульптурі, коропластиці, живописі, торевтиці, в умінні споруджувати кам'яні будинки, культові й оборонні споруди, в розмаїтті світоглядної культури і естетичного світосприйняття, культуру населення античних держав Північного Причорномор'я не можна відносити до глибоко провінційної. В Елладі добре відомі діячі культури, вчені — вихідці із північнопричорноморських міст. Терміни "варваризація", "сарматизація", "романізація" в їх повному значенні не можна застосовувати при характеристиці північнопричорноморської культури; простежуються лише їх окремі елементи і вияви, більш значні в одних державах (Боспор) і менші — в інших.

Завдяки грекам Північного Понту в скарбницю загальноеллінської культури увійшли відомості про варварський світ Південно-Східної Європи — нові міфи, оригінальні написи, в тому числі релігійно-філософські вислови, приватні листи, віршовані епітафії. Такі відомі пам'ятки мистецтва із скіфських курганів, як пектораль, обкладки горитів, різноманітні посудини із зображенням сцен із життя скіфів і тваринного світу, виготовлені грецькими майстрами у Північному Причорномор'ї. Північнопричорноморські митці створили також цілу галерею оригінальних образів грецьких божеств у коропластиці, скульптурі й торевтиці. В живопису і на багатьох надгробкових стелах вражають своєю неординарністю реальні сцени з життя населення, в тому числі варварського. У пантеон північнопонтійських міст введено богів з унікальними культовими іменами, без розгляду яких неможлива історія релігії стародавньої Греції. Талановиті вихідці з північнопонтійських міст сприяли розвитку філософії, історії та літератури в Елладі, поповнили ряди її визначних діячів.

Культура античних держав Північного Причорномор'я ввійшла складовою частиною в культуру ранньосередньовічних міст Криму. Звичайно, при цьому слід враховувати, що наприкінці античної доби вона не була суто еллінською. Окрім варварських впливів тут знайшли відображення деякі традиції, принесені римськими військами. Проте на всіх сферах життя населення, зокрема Пантікапея і Херсонеса, позначилося проникнення нової релігії — християнства, яке із значними труднощами завойовувало тут свої позиції, викорінюючи еллінські політеїстичні традиції. Це, однак, не зменшує ролі й значення впливу власне античної культури на середньовічне суспільство.

Вияв у культурі Київської Русі античних ремінісценцій йшов із Візантії, яка засвоїла основні досягнення еллінів у філософії, літературі, історії, освіті. В цілому антична культура мала велике значення в становленні культури всіх народів Європи. Кожна держава, на терені якої за давнини існували античні міста, може пишатися тим, що й її земля причетна до великої та унікальної культури, яка визначила загальний розвиток європейської цивілізації в цілому.

Розділ 8

КУЛЬТУРА давніх слов'ян

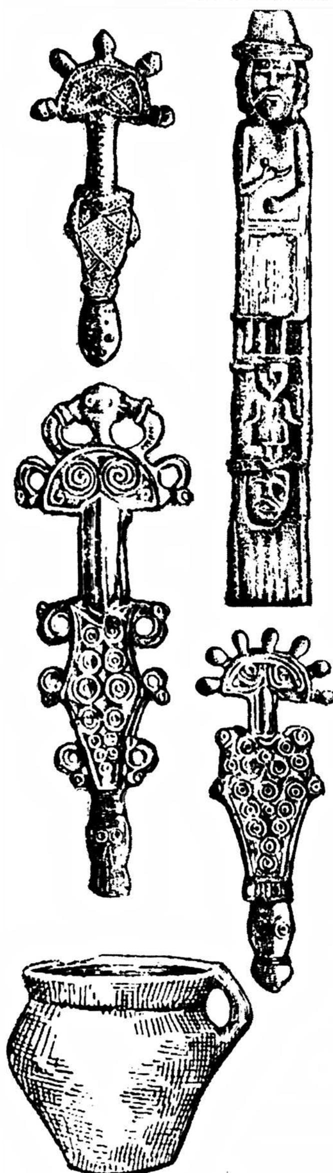

Бронзовий ланцюг, прикрашений емаллю (III ст., с. Хлепча Київської обл.).

8.1. Становлення слов'янства. Витоки давньослов'янської культури

Період становлення слов'янства можна умовно поділити на два етапи. Перший — виділення праслов'ян із сукупності староєвропейського населення, другий — формування слов'янських етнічних груп з елементами культурно-мовної диференціації.

Джерельна база до вивчення першого найдавнішого періоду історії слов'ян обмежується переважно археологічними, лінгвістичними та антропологічними матеріалами. Писемні джерела, що стосуються слов'ян, не сягають тих історичних глибин, коли останні починають виділятися серед інших культурно-етнічних груп індоєвропейського світу матеріальною культурою та мовними особливостями.

Існує чимало припущень стосовно локалізації слов'янської прабатьківщини. Найбільш ранньою є дунайська теорія, пов'язана з іменем літописця Нестора, який пише: "По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаєві, де є нині угорська земля і болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми — (од того), де сіли на котрому місці"[1].

Ця концепція була обґрунтована П. Шафариком і увійшла в літературу під назвою карпато-дунайської теорії [2]. Незважаючи на серйозну критику, вона зберегла своїх прихильників як серед лінгвістів, так і археологів (О. М. Трубачов, І. І. Ляпушкін, Г. П. Півторак) [3].

Має своїх послідовників і вісло-одерська теорія, створена польськими вченими Ю. Костшевським, М. Рудницьким і підтримана в значній своїй частині Т. Лер-Сплавинським. Зокрема, з пам'ятками ранньозалізного часу і першої половини І тис. н. е. в Польщі пов'язують походження слов'янських ранньосередньовічних старожитностей (празька культура) І. П. Русанова та В. В. Сєдов [4].

Третя група дослідників (істориків, лінгвістів, археологів) розміщує давніх

---

[1] Літопис руський за Іпатіївським списком. — К., 1989, с. 2.

[2] *Šafařik P.* Slovanské starožitnosti. — Praha, 1837.

[3] *Трубачев О. Н.* Языкознание и этногенез славян // Тр. Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4, с. 216—283; *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА. — 1968. — № 152, с. 5—22; *Півторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988, с. 29—34.

[4] *Kostrzewski J.* Pradzieje Polski. — Wrocław, 1965, s. 290—291; *Łehr-Splawiński I. O.* Bochodzeniu i praojczyznie słowian. — Poznań, 1946; *Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX вв. — Москва, 1976, с. 196—215; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979, с. 53—74; *Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье. — Москва, 1995, с. 5—95.

слов'ян між Дніпром і Віслою в північному лісовому, південному лісостеповому або на межі обох регіонів (Л. Нідерле, М. Фасмер, О. О. Шахматов, В. П. Петров, Ф. П. Філін та ін.)[5]. Археологічними дослідженнями останніх десятиліть доведена слов'янська належність ряду археологічних пам'яток в цих регіонах, але не раніше рубежу н. е. та I тис. н. е.[6]

Починаючи з 50-х років нашого століття з'явилися праці, в яких вчені-славісти, переважно археологи (М. І. Артамонов, П. М. Третьяков, Б. О. Рибаков, В. Генсель та ін.), намагалися розширити межі території можливої локалізації стародавніх слов'ян від Дніпра до Одри[7]. На підставі археологічних даних було висловлено припущення, що слов'яни (праслов'яни) з часу їх виділення не пізніше II тис. до н. е. із індоєвропейської спільноти і до раннього середньовіччя (коли вони зафіксовані писемними джерелами та однозначно підтверджені археологічно) змінювали місця свого проживання. Тому кожна із названих концепцій, тим більше остання, що певною мірою об'єднує попередні, для якогось із етапів переселення чи розселення слов'ян відповідає дійсності. Однак важко встановити межі того чи іншого регіону, який займали слов'яни (праслов'яни) на кожному хронологічному етапі свого розвитку за археологічними або мовними даними.

Слов'яни до раннього середньовіччя ніколи не займали всієї території між Дніпром і Одером, де проживали й інші численні етнічні групи.

За прийнятою більшістю археологів та лінгвістів схемою вже на рубежі III—II тис. до н. е. індоєвропейська спільнота починає розділятися на окремі етнокультурні та мовні групи, одну з яких складали германо-балто-слов'яни. В археологічному відношенні ця група представлена на території Середньої та Східної Європи культурами кулястих амфор та шнурової кераміки. Південно-східне крило цієї групи успадкувало і певні риси пізнього етапу трипільської культури, що за доби енеоліту на території України визначається високим розвитком хліборобства, общинних ремесел, виникненням протоміст, де нерідко проживало по кілька тисяч осіб (село Майданецьке на Черкащині). Однак підкреслимо, що походження трипільської культури пов'язано з Балканами та Подунав'ям, тоді як культури кулястих амфор і шнурової кераміки формувалися північніше цієї зони, отже, мова не може йти про їх пряму генетичну спадкоємність, проте природними були асимілятивні процеси.

Виділення праслов'ян як окремої етнічної групи пов'язується з існуванням у II тис. до н. е. комарівсько-тшинецької культури, пам'ятки якої відомі на території Польщі і Правобережної України. Праслов'янським племенам, на думку багатьох археологів, могла належати частина пам'яток лужицької та поморсько-підкльошової культур у Повисленні та на Волині, а також скіфські хліборобські культури Подніпров'я, існування яких припадає переважно на I тис. до н. е.[8]

[5] *Нидерле Л.* Славянские древности. — Москва, 1956, с. 27—35; *Шахматов А. А.* Введение в курс русского языка. — Петроград, 1916; *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. — К., 1972, с. 202—215; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Ленинград, 1972.

[6] *Баран В. Д.* Истоки раннеславянских культур Восточной Европы в свете ретроспективного анализа // Славяне Юго-Восточной Европы. — К., 1990, с. 335—362.

[7] *Артамонов М. Я.* Происхождение славян. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г. — Ленинград, 1950.

[8] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — Москва: Ленинград, 1966; *Рыбаков Б. А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981. — № 1, с. 55—75.

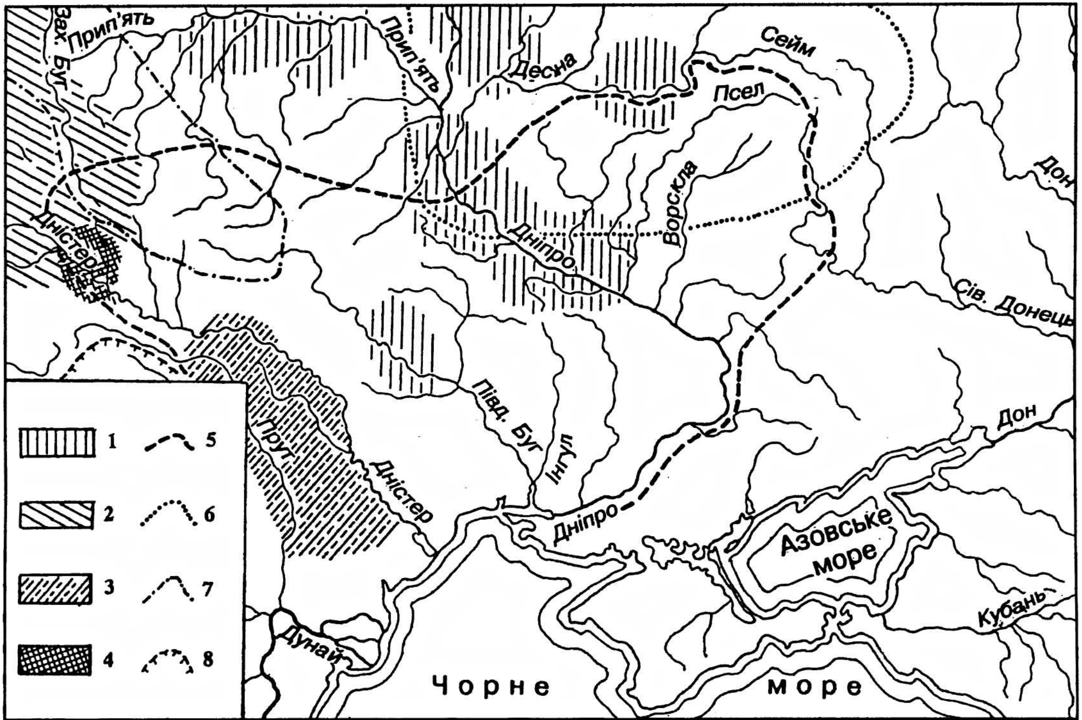

Археологічні культури праслов'ян та їхніх сусідів у III ст. до н. е. – V ст. н. е.:
1 – зарубинецька; *2* – пшеворська; *3* – поянештилукашівська; *4* – липицька; *5* – черняхівська; *6* – київська; *7* – вельбарська; *8* – карпатських курганів.

Однак усі ці побудови щодо виділення лінгвістами праслов'ян із індоєвропейської спільноти та прив'язки їх археологами до певних археологічних культур III—I тис. до н. е. мають гіпотетичний характер.

Не маючи сумніву стосовно того, що праслов'яни як автохтони входили до складу європейського населення Середньої та Південно-Східної Європи за доби бронзи і більш раннього часу, підкреслимо, що сучасний етап археологічних досліджень не дозволяє обґрунтовано пов'язувати їх із конкретними археологічними культурами, які, хоч і піддаються територіальному та хронологічному визначенню, залишаються майже недоступними для їх однозначної етнічної інтерпретації. Можна лише констатувати, що пам'ятки усіх наведених культур відкриті також на території України.

Значно краще піддається вивченню період становлення слов'янських етнічних груп, який починається в останні століття до нової ери та I тис. н. е. Для цього часу, крім археологічних та лінгвістичних джерел, відомі писемні джерела, що відкривають нові можливості для визначення етнічної атрибутації археологічних старожитностей.

Писемні, лінгвістичні, антропологічні джерела про слов'ян I—VII ст. Найраніші писемні відомості про слов'ян належать до перших століть нової ери. Вони згадуються римськими авторами Плінієм Старшим, Тацітом і Птолемеєм під збірним іменем

венстів, або венедів [9]. Слов'яни того часу, ще далекі від політичної зрілості і відділені від античного світу фракійськими та германськими племенами, не мали близьких контактів з Імперією, тому про них небагато знали і римські автори. Їх повідомлення про слов'ян-венедів уривчасті й невиразні.

Пліній Старший — автор I ст. н. е., перераховуючи народи Сарматії, безпосередньо після сарматів, які займали на рубежі та у перші століття нашої ери південно-східні степові землі України, називає венедів. Далі йдуть германські племена скірів і гіррів. Не суперечать даним Плінія Старшого повідомлення автора другої половини I ст. н. е. Таціта. У своїй праці "Германія", завершеній у 98 р., він пише: "Тут кінець Свебії. Чи віднести певкінів, венетів і фіннів до германців, чи сарматів, я не знаю, хоч певкіни, яких деякі називають бастарнами відносно мови, способу життя, місць проживання і жител, ведуть себе, як германці. Всі вони живуть у бруді, а знать — у бездіяльності. Змішаними шлюбами спотворюють себе, майже як сармати. Венети перейняли багато з їх звичаїв, адже вони обходять розбійничими зграями всі ліси і гори між певкінами і фінами. Однак скоріше їх можна віднести до германців, бо будують собі домівки, носять щити і пересуваються пішими, причому з великою швидкістю: все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возі та на коні".

Таким чином, венеди, за Плінієм Старшим і Тацітом, в перших століттях нової ери були самостійною етнічною групою на терені Європи поруч з такими етнічними спільнотами, як германці, фракійці, сармати, балти, угро-фіни. Більш того, базуючись на відомостях Таціта, який характеризує венедів як досить велику етнічну групу, можна вважати, що зайнята ними територія в перших століттях нової ери знаходилась десь між землями, зайнятими германцями, які були їх північно-західними і західними сусідами, балтів на півночі та фінів на північному сході, сарматів на південному сході та фракійців на півдні [10].

У басейні Вісли поселяє венедів александрійський географ Птолемей (90—170). Описуючи Сарматію в своїй праці "Географія", він серед інших народів називає венедів, які живуть над Венедською затокою. Вчені-славісти, розглядаючи відомості Птолемея, вважають, що він об'єднав ряд давніших свідоцтв про староєвропейських венедів (серед яких не всі були слов'янами) у єдине і "поселив" над Балтикою. Сюди потрапили й слов'янські венеди, що жили в "Сарматії" на сході від Вісли, далеко на південь від балтійського узбережжя, і ще якісь неслов'янські племена Балтики. За даними Помпонія Мели, переданими Плінієм Старшим, венеди займали південне узбережжя Балтійського моря на правому і лівому березі Вісли ще у I ст. до н. е. (можливо, Птолемей використав саме ці дані). Однак це не підтверджується ні лінгвістичними, ні археологічними джерелами.

Цінним в "Географії" Птолемея є розміщення між балтськими племенами галіндами, судинами і сарматськими аланами "ставанів". Цю назву дехто з істориків-медієвістів, лінгвістів та археологів схильні пов'язувати із етнонімом "слов'яни". На думку відомого польського історика Г. Ловмянського, ставани жили у Середньому Подніпров'ї та Подесенні, а їх назва, що визна-

[9] *Свод* древнейших письменных известий о славянах, т. I (I—VI вв.). — Москва. — 1991, с. 24—25, 39, 51—55.

[10] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. — К. — 1972, с. 3.

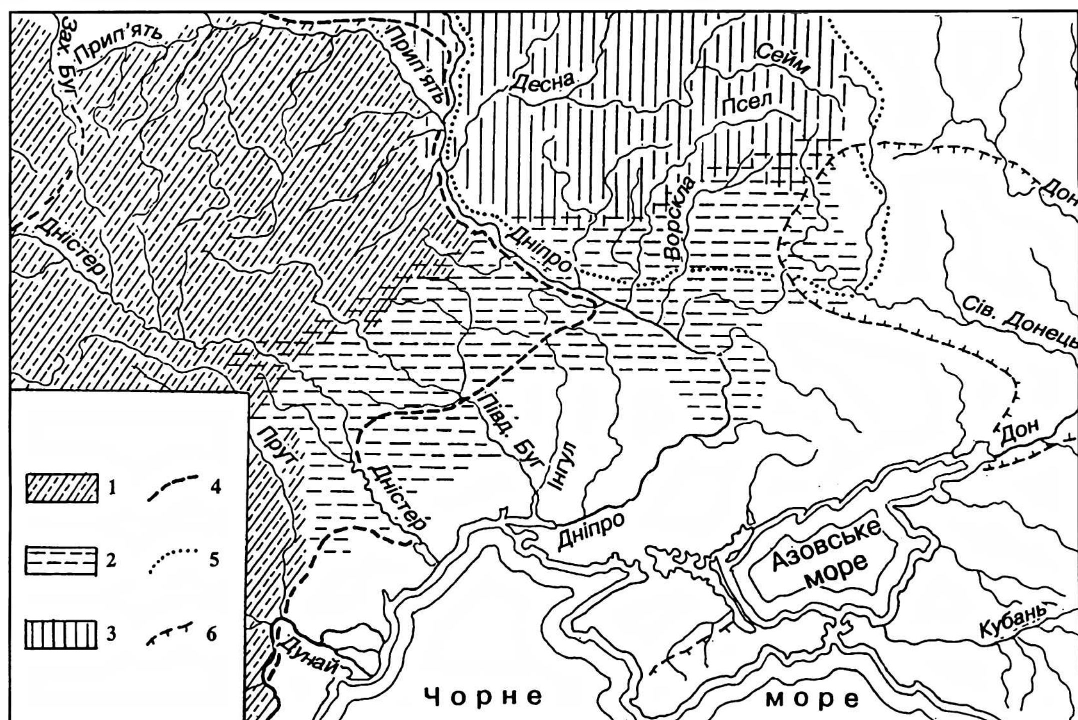

Археологічні культури слов'ян та їхніх сусідів на території України у другій половині I тис. н. е.:

1 – празька; *2* – пеньківська; *3* – колочинська; *4* – райковецька; *5* – волинцевська і роменська; *6* – салтівська.

чала слов'ян, потрапила в одне із джерел, яке використав Птолемей, від купців, які проводили через них торговельні операції між племенами балтійського узбережжя на півночі та сарматськими аланами на півдні [11].

Агріппа і Птолемей східний кордон германців довели до Вісли, за якою починалася Сарматія, де жили і венеди[12]. Більш точно визначити територію венедів у перші століття нової ери, спираючись лише на писемні джерела, неможливо. Правда, такі спроби робилися, але їх не можна вважати задовільними. Наприклад, жодних даних щодо обмеження району проживання венедів Плінія, Таціта, Птолемея в I—IV ст. лише областю південної частини Прип'ятського Полісся і басейном р. Тетерів, як це спробував зробити Д. О. Мачинський, спираючись на писемні джерела, останні не дають [13]. Однак відомо, що крім Плінія, Таціта і Птолемея, в першій половині I тис. н. е. венедів називають й інші джерела. Так, в Певтінгерових таблицях — подорожній карті, що датується приблизно IV ст. н. е., венеди позначені на північ від Карпат та між нижнім Дністром і Дунаєм, що також не підтверджує гіпотези Д. О. Мачинського. Більш вдалою його спробою можна вважати визначення району домінування

[11] *Łowmiański H.* Początki Polski. — Warszawa, 1964. — T. 1, s. 18—44.

[12] *Op. cit.*, s. 142.

[13] *Мачинский Д. А.* К вопросу о территории обитания славян в I—VI вв. // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17, с. 61—100.

венедів у другій половині I тис. н. е., яка обмежена на заході середньою течією Західного Бугу, на південному заході — Подільською височиною, на півдні — верхньою течією Південного Бугу, на південному сході — Дніпром. Проте і ця спроба базується більше на даних археологічної карти, ніж на писемних джерелах, які не дають таких конкретних відомостей.

Фактично наведені вище уривчасті відомості про слов'ян-венедів I—IV ст. дозволяють припустити, що вони були хліборобами і займали якісь реґіони на півдні лісової та півночі лісостепової зон України. Якась їх частина відселилась у межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю. Цьому не суперечать й археологічні дані.

Повніші відомості про слов'ян дають писемні, переважно візантійські, джерела VI і наступних століть, що обумовлюється збільшенням активності слов'ян на кордонах з Візантійською імперією.

Готський історик Йордан у своїй праці "Гетика", написаній в середині VI ст. н. е. і присвяченій германському племені готів, характеризує ряд племен Центральної та Східної Європи, з якими готи у III—IV ст. зіткнулися під час переходу з Нижнього Повіслення до Північного Причорномор'я. Серед цих племен він називає венетів, котрі пізніше (у VI ст.) поділяються на три народи: "Починаючи від місця походження Вістули (Вісли), на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів (венедів). Хоч їх найменування тепер змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами (грецька передача імені слов'ян. — *В. Б.*) й антами. Ці венети... походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавінів. Хоч зараз через гріхи наші вони бешкетують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха" [14].

Це вносить ясність у питання, ким були венеди перших століть нової ери, які, за повідомленнями римських авторів, жили в межах Сарматії на схід від Вісли.

Існують різні погляди щодо етносу венедів. У історичних джерелах знаходимо відомості про венетів (венедів), які в різний час жили в Галії, Італії, Прибалтиці. На думку більшості вчених, ці венеди не мають до слов'ян жодного відношення. Натомість венедів, які займали реґіони на схід від Середньої і Верхньої Вісли, де локалізується і плем'я ставанів Птолемея, виходячи із даних, почерпнутих з праці Йордана, слід пов'язувати із слов'янами або праслов'янами. Як вважає більшість вчених, венедами слов'ян почали називати германці, стосовно яких слов'яни займали східні реґіони Європи. Ще в пізньому середньовіччі германці та фіни називали слов'ян венедами [15].

Йордан обмежує територію багатолюдного племені венедів північними схилами Карпат із півдня, а на заході — верхів'ям Вісли. На північ і на схід ця територія простягалася на далекі відстані, але її межі йому не відомі. Слід підкреслити, що дані Йордана не суперечать відомостям Плінія Старшого, Таціта і Птолемея. Останні також поміщали венедів у Європейській Сарматії переважно на схід від Вісли.

До свідчень про територію слов'янських венедів слід додати ще одне джерело — так звану Певтінгерову карту, що датується кінцем III — початком IV ст.[16] На ній венеди-сармати позначені в двох місцях: у Дакії та в межиріччі

[14] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — Москва, 1960, с. 71—72, 90.

[15] *Карамзин Н. С.* История государства Российского. — Москва, 1989, т. I, с. 150.

Нижнього Дністра та Дунаю. Інтерпретація цього джерела викликала жваву дискусію. Майже в кожній праці, присвяченій давнім слов'янам, воно обов'язково згадується і по-різному тлумачиться. Дослідники, які шукають прабатьківщину слов'ян у Верхньому Подніпров'ї або межиріччі Вісли і Одера, як правило, ігнорують значення Певтінгерової карти, прихильники південної дунайської прабатьківщини слов'ян натомість наголошують на її достовірності. В останньому десятиріччі молдавськими та українськими дослідниками виявлені археологічні пам'ятки III—IV ст. типу Етулії, які за типом житлового будівництва, поховального обряду і кераміки близькі до слов'янських пам'яток цього часу Верхнього і Середнього Подністров'я. Нині цей документ набуває особливої ваги. Це перша звістка про заселення слов'янами-венедами у III—IV ст. областей між Нижнім Дністром і Дунаєм, що підтверджується археологічними даними.

Таким чином, можна вважати, що район проживання слов'ян-венедів у окреслений період обмежений на заході середньою течією Західного Бугу і Верхньою Віслою, на південному заході — Верхнім і Середнім Дністром, на сході — Верхнім та Середнім Дніпром. Як випливає з Певтінгерової карти, у III ст. якісь групи венедів перейшли Дністер у нижній його течії.

Дещо краще, ніж венедів, Йордан та інші візантійські автори локалізують слов'янські племена склавінів та антів. Йордан пише, що "склавіни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським до Данастра, а на північ до Віскли (Вісли)...Анти, найсильніші з них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин"[17]. За даними Маврикія, ці племена займали суміжні регіони, оскільки між ними немає великої відстані, яку слід було б згадувати. Якщо кордони розташування склавінів та антів, окреслені Дніпром і Дністром, не викликають жодних сумнівів, то розташування міста Новієнтуна та Мурсіанського озера залишається дискусійним.

Крім того, у звістках античних авторів відсутні дані про час заселення слов'янами того чи іншого району, тому не має підстав усі регіони, де перебували ті чи інші слов'янські племена за часів Йордана, вважати їхньою первісною територією. Наведені факти потребують перевірки археологічною та іншими науками. Слов'янські пам'ятки на Середньому Дунаї з'являються лише у VI ст., тобто за часів їх великого розселення. Якщо буде доведена слов'янська належність пам'яток пряшівського і злехівського типів, можна буде погодитися з тими дослідниками, які вважають, що якісь невеликі групи слов'ян потрапили сюди з германцями вже у III—IV ст. Усі інші старожитності Середньодунайського регіону римського часу і більш ранніх періодів археологи не можуть пов'язати зі слов'янами. Про те, що слов'яни у VI ст. займали землі на північ від Середнього Подунав'я, свідчать дані, наведені Прокопієм Кесарійським у відомій праці "Війни з готами", написаній у 50-х роках VI ст.: "Коли герули були переможені в бою з лангобардами і повинні були піти із місць проживання батьків, то одні з них...поселилися в країнах Іллірії, інші не захотіли ніде переходити через ріку Істр, а влаштувались на самому краю заселеної землі. Очолені багатьма вождями царської

[16] *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — Москва, 1975, рис. 34.

[17] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов, с. 72.

крові, вони насамперед пройшли через усі слов'янські племена, а потім через велику пустельну область і досягли країни так званих варнів"[18]. Таким чином, згідно з відомостями Прокопія Кесарійського величезна територія між Середнім Подунав'ям і Прибалтикою, де жили варни у VI ст., була вже раніше зайнята склавінами. Найімовірніше, шлях герулів із Подунав'я в Прибалтику проходив по Віслі.

Анти, за писемними даними, займали реґіони на схід від склавінів, та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром. Прокопій Кесарійський пише про них: "Народи, які тут живуть, у давнину називалися кіммерійцями, тепер звуться утігурами. Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антів". Сама назва "анти" проіснувала недовго, до початку VII ст. Останнім їх згадує Феофілакт Симокатта, який жив у першій половині VII ст. Він описує один із епізодів аваро-антських війн, коли анти зазнали поразки. Після цього назва "анти" зникає зі сторінок історичних хронік. Безсумнівно, авари не могли їх повністю знищити. Найімовірніше анти в процесі розселення на Балкани змішалися з племенами склавінів і прийняли загальну назву слов'ян.

Склавіни, назва яких поширилася на всі слов'янські племена, у V—VI ст. вже вийшли за південні межі венедських земель. Візантійські автори знають їх не лише на північ від Карпат, а й на Дунаї. На Північному Прикарпатті письмові джерела пов'язують їх із Віслою та Дністром, де вони межували з антами, які займали середню частину межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій із Кесарії вважав склавінів та антів одним народом: "Колись навіть ім'я у слов'ян та антів було одне й те саме"[19]. Північні й східні межі землі склавінів та антів візантійським авторам були мало відомі, тому вони не називали їх кордонів, а обмежувалися загальною термінологією, що визначала їх просторовість або характер ландшафту. Щодо побутових, соціально-економічних умов життя склавінів, то Йордан вказує, що вони живуть у болотах і лісах. Маврикій Стратег так само характеризує побут антів. Усе це вказує, що в середині I тис. н. е. на півночі землі антів і склавінів простягалися до Полісся і Верхнього Подніпров'я, де ландшафт відповідає цим характеристикам. Щодо згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморського узбережжя, то її, відповідно до сучасних археологічних досліджень, слід вважати дуже приблизною. Пам'ятки, які, безсумнівно, пов'язуються з антами, відкриті в Середньому Подніпров'ї, верхній частині Південного Бугу, Середньому Подністров'ї і Молдавії, але вони невідомі на Нижньому Дніпрі.

Оцінюючи дані Йордана та Прокопія про слов'ян, необхідно враховувати, що вони датуються серединою VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян у дещо раніший час, можливо, у V ст. Згадана Йорданом війна антів з готами, що сталася після 375 р., коли готи вже були підкорені гунами, може датуватися не пізніше початку V ст. Писемні джерела VI ст. вже чітко фіксують склавінів та антів на лівому березі Дунаю, зазначаючи їх набіги на прикордонні райони імперії по всій середній течії цієї великої ріки. Однак в історичних джерелах цього часу неможливо знайти відповіді на питання про те, чи було межиріччя Дністра, Верхньої Вісли та Дунаю прабатьківщиною слов'ян, чи були вони тут прийшлим населенням,

[18] *Прокопий* из Кесарии. Войны с готами. — Москва, 1950, с. 297—298.
[19] *Там само.*

коли і з яких районів вони сюди прийшли, де знаходився північний кордон зайнятих ними земель тощо. Таких даних не мають і раніші джерела. Тому багато питань ранньої історії слов'ян та їх етногеографії залишаються дискусійними і до кінця не вирішеними. Історична наука не змогла дати вичерпної, закінченої відповіді щодо шляхів і часу формування слов'янських племінних груп і повністю визначити територію, на якій вони сформувалися.

Важливе місце в дослідженні слов'янського етногенезу належить мовознавчій науці, оскільки вивчення мови в її розвитку нерозривно пов'язане з історією народу — її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть [20]. Вони досить успішно вирішили питання стосовно відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов, чим довели, що слов'яни є окремою етнічною спільнотою серед індоєвропейських народів. Картографування архаїчних слов'янських гідронімів і топонімів має важливе значення для пошуків стародавньої території слов'ян та визначення шляхів і районів їх розселення. В. Н. Топоров і О. М. Трубачов провели картографування та аналіз архаїчних гідронімів Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я [21]. В результаті з'ясувалося, що слов'янські назви найчіткіше і у великій кількості присутні на південь від Прип'яті і Десни, опускаються по Дніпру до ріки Псел, сягаючи його верхів'я, заходять на Лівобережжі у межиріччя Псла та Орелі. У Правобережжі на півдні вони сягають верхньої течії Південного Бугу та Середнього Дністра, на заході — верхів'я Дністра та Прип'яті. На північ від Прип'яті та Десни виступають суцільним шаром балтські гідроніми, які трохи заходять на Правобережжя, де чергуються із слов'янськими назвами. З півдня в лісостепову смугу території України, здебільшого в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми іллірійського та фракійського походження, а на Лівобережжя — іранського. Германські гідроніми, що представляють на схід від Вісли лише сім назв, розосереджені так: на північному Прикарпатті — два, на правому березі Верхнього Дністра — один, у верхів'ях Південного Бугу — два, на східній Волині — один і на правому березі Орелі — один. Якщо поширення іранських гідронімів з південного сходу, фракійських та іллірійських з півдня, германських із заходу та північного заходу, балтійських з півночі не викликає сумнівів, то слов'янські пов'язуються саме із окресленою територією.

Ю. Удольф, проаналізувавши дані слов'янської архаїчної гідронімії, дійшов висновку, що найдавніші слов'янські гідроніми компактно вкривають верхів'я Пруту, Середнє і Верхнє Подністров'я до верхів'їв Вісли [22]. Насиченість архаїчних слов'янських гідронімів у реґіоні між Верхнім і Середнім Дніпром, верхів'ям Вісли, Верхнім Дністром і Прутом, наявність балто-слов'янських, ірано-слов'янських та германо-слов'янських мовних зв'язків корелюються з даними археології. Найраніші слов'янські ранньосередньовічні поселення, які виникають вже у V ст., також відкриті у Подніпров'ї, верхів'ях Південного Бугу, на Середньому і Верхньому Дністрі та

---

[20] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Ленинград, 1972.

[21] *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — Москва, 1962, с. 229—251.

[22] *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slawen // Beitrage zur Namenforschung. — N.F. — 14. — Heidelberg, 1979, s. 1—23.

верхів'ях Прута. Не можна погодитися з Ф. П. Філіним стосовно того, що зіставлення ("накладення") ареалів археологічних культур та реконструювання лінгвістичних регіонів позбавлене перспективи. Така думка спричинена деякою переоцінкою можливостей лінгвістики і недооцінкою археологічних джерел у розв'язанні проблем етногенезу. Зрозуміло, археологи, як і історики, вивчаючи проблеми походження слов'ян, стикаються з багатьма труднощами. Однак порівняльне мовознавство також має власні слабкі місця. Мовні явища, як правило, не піддаються датуванню, що значно зменшує їх історико-пізнавальні можливості. Крім того, не можна забувати, що поняття "історія мови", "історія народу", хоча й пов'язані між собою, але не тотожні. Останнє значно ширше і різноманітніше, воно включає в себе ще й ряд інших важливих характеристик, не доступних лінгвістиці.

Не можна обійти увагою корисну роботу, проведену антропологами, щодо виявлення фізичного типу слов'ян, виділення його серед інших етнічних угруповань. Визначаючи єдність процесу слов'янського етногенезу, антропологи встановили, що в різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності у фізичній будові слов'янського населення. Це дало можливість зробити висновок стосовно впливу на фізичну будову слов'ян іншоетнічних рис — балтських, германських, фракійських тощо. Такий висновок є важливим при визначенні ядра території стародавніх слов'ян. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу обмежені майже повною відсутністю джерел протягом цілих століть. Загальновідомо, що у V—VIII ст. більша частина лісостепового населення Східної та Центральної Європи спалювало своїх небіжчиків. Зокрема, найраніші слов'янські поховання VI—VIII ст. виявилися саме такими.

Слов'яни за археологічними джерелами. У ситуації, що склалася у вивченні стародавньої історії слов'ян, на етапі їх етнічного самовизначення, важливого значення набувають археологічні джерела. Вони не тільки значно доповнюють історичні, лінгвістичні, антропологічні та інші дані, а й відкривають нові можливості для вивчення історичного процесу, розкривають нові й часом несподівані риси соціально-економічного і культурного життя слов'янських племен. Саме археологія, що добуває і вивчає матеріальну культуру — житла, поховання, предмети побуту та праці, одяг, прикраси, створені відносно замкнутими групами людей, які характеризуються певними, лише їм властивими, специфічними усталеними рисами, а головне, піддаються просторовим і хронологічним визначенням при зіставленні з історичними та мовними явищами, дає останнім необхідні орієнтири і прив'язки. Археологічну культуру не можна розглядати як щось застигле, незмінне. Вона може змінюватися, втрачати ті чи інші риси або набувати нових, розширювати територію, входити компонентом до нових культурних утворень, відображаючи зміни в розвитку тієї етнічної спільності, що її представляє. При цьому слід враховувати, що на кожному новому етапі в ній завжди залишаються елементи, які пов'язують її з попереднім етапом.

Проте ретроспективно-типологічні дослідження можуть привести до позитивних результатів лише за наявності матеріалів усіх хронологічних ланок, що вивчаються. Невивченість будь-якої з них знижує можливість типологічних зіставлень, що призводить до помилкових висновків. До недавнього часу таким вразливим місцем у вивченні слов'янських старожитностей були слов'янські пам'ятки V—VII ст., дослідження яких розпочалися в 50-х роках XX ст. Незадовільний стан ви-

вчення цих пам'яток був основною причиною невдач, що спіткали археологів, які шукали прямий зв'язок старожитностей першої половини І тис. н. е. з пам'ятками давньоруського періоду.

В останні роки пошуки слов'янських старожитностей проводяться шляхом ретроспекції. Цей метод почав давати позитивні результати лише після того, як були відкриті слов'янські поселення, які вдалося пов'язати з писемними даними про слов'ян V—VII ст. Це відкрило нові можливості зіставлення склавіно-антського періоду в історії слов'ян з попереднім, венедським, етапом. Тому ми, розглядаючи археологічні культури у хронологічній послідовності, проведемо їх порівняльний аналіз у зворотному, ретроспективному, напрямі. На пам'ятках першої половини І тис. н. е. і більш ранніх необхідно знайти, виділити і показати ті елементи матеріальної культури, які типологічно і хронологічно пов'язувалися б із безсумнівно слов'янськими пам'ятками V—VII ст.

На території Південно-Східної та Центральної Європи в останні століття до нової ери та першій половині І тис. н. е. відомі зарубинецькі і пшеворські старожитності, пам'ятки типу Лукашівки, липицької культури та волино-подільської (зубрицької) групи. У другій чверті І тис. н. е. на території Південно-Східної Європи їх змінюють пам'ятки черняхівської та київської культур, типу Етулії, вельбарської культури і культури карпатських курганів. Хронологічно всі вони належать до венедського періоду історії слов'ян. Пам'ятки другої половини V—VII ст. (празька, пеньківська, колочинська та дзєдзіцька) стосуються історичних слов'ян.

Спираючись на дані археологічних джерел, спробуємо окреслити регіони становлення та кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур і за допомогою ретроспекції виявити їх витоки. Нині шляхом картографії досить чітко визначено ареали слов'янських ранньосередньовічних культур, але етнокультурна невиразність старожитностей римського часу, що їх підстеляють, призводить до різної інтерпретації.

Аналіз поглядів дослідників на цю проблему засвідчує існування двох точок зору. Деякі з них вважають, що формування слов'янських ранньосередньовічних культур відбувалося в якомусь одному невеличкому регіоні Верхнього Подніпров'я на основі однієї київської культури (В. М. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський) [23] або південної та середньої Польщі на основі слов'янського компонента у пшеворській культурі (І. П. Русанова) [24], інші — на широкій території у кількох регіонах, зайнятих у другій половині І тис. н. е. кількома культурами (Б. О. Рибаков, П. М. Третьяков, Й. Геррман, І. Земан, В. Генсель, В. В. Сєдов, В. Д. Баран, З. Ваня та ін.)[25].

---

[23] *Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — № 19, с. 65—91; *Вернер Й.* К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. — 1972. — № 4, с. 102—115.

[24] *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Тр. V Междун. конгр. археол.-славистов. — К., 1988. — Т. 4, с. 195—199; *Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв. — Москва, 1976, с. 196—215.

[25] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Москва, 1981, с. 214—230; *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне..., с. 301—302; *Седов В. В.* Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси. — Ленинград, 1988, с. 14; *Баран В. Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // НТШ. — 1993. — Т. CCXXV, с. 59—85; *Herrmann J.* Die Slawen in Deutschland. — Berlin, 1985; *Zeman I.* K problematice casne slovanske kultury ve Stredni Evrope // Pamatky Frcheologickie — Praha, 1979, s. 113—130; *Hensel W.* Skad przyszli słowianie. — Wrocław, 1984; *Vaňa Z.* Poznamky k etnogenzi a deferenciaci slovana z hlediska Poznamku archeologie a jazykovedy // Pamątky Archeologickie. — Praha, 1980. — T. LXXI, s. 225—237.

Звідси й відмінності у пошуках первісної території та шляхів розселення слов'ян.

О. М. Трубачов дотримується думки, на наш погляд, досить близької до джерельних реалій щодо споконвічного діалектомовного членування слов'ян і зміни регіонів їх проживання. Це повністю узгоджується з археологічними даними[26]. Однак археологія не може підтвердити локалізацію О. М. Трубачовим слов'янської прабатьківщини в Середньому Подунав'ї, де не відкриті старожитності римського і більш раннього часу, які можна було б пов'язати зі слов'янами. Злехівські й пряшівські пам'ятки II—IV ст. свідчать лише про переселення якихось невеликих груп слов'ян разом із германцями в Подунав'я з Північного Прикарпаття.

Останнім часом чітко визначені чотири групи (культури) слов'янських старожитностей VI—VII ст.: колочинська, пеньківська, празька та дзєдзіцька. Вони, безумовно, пов'язуються із слов'янами (венедами, склавінами, антами), які неодноразово згадуються в писемних джерелах. Визначення витоків кожної з них допоможе окреслити територію їх формування й кристалізації.

Найбільшою та найяскравішою з перелічених культур є празька, яка займає територію від Прип'яті та Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході.

На схід та південь від неї розташована пеньківська культура, що простяглася смугою від верхів'я Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я, Південний Буг та Середній Дністер до Прута. Далі на південь у Нижньому Подунав'ї перехрещуються празькі та пеньківські пам'ятки. На основі взаємодії цих пам'яток і місцевого романського компонента виникає група Іпотешт-Кіндешт-Чурел. Лівобережжя Дніпра на північ від пеньківської займає колочинська культура. Кордони цих трьох культур сходяться на Київщині.

На північний захід від празької культури та на території центральної й північної Польщі у VI—VII ст. існувала ще одна, четверта, група слов'янських старожитностей — дзєдзіцька [27]. Цю групу Й. Геррманн об'єднує в ширшу під назвою Суків-Дзєдзіци або Суків-Шеліги [28].

На території Саратівського Поволжя існують пам'ятки іменьківської культури V—VII ст., де поруч з місцевими простежуються риси слов'янських культур пізньоримського часу (київської) і раннього середньовіччя (колочинської).

Хронологія та періодизація цих груп слов'янських пам'яток раннього середньовіччя розроблена недостатньо. Однак на підставі стратиграфії, добре датованих фібул та інших виробів, археомагнітного датування, а також класифікації кераміки на багатьох поселеннях празької, пеньківської та колочинської культур вдалося виділити найраніші комплекси, що датуються V — початком VI ст.[29]

Датувати дзєдзіцьку групу, що на ранньому етапі характеризується наявністю винятково ліпного посуду, дуже важко. Переважна кількість пам'яток цієї групи належить до VI—VII ст. та пізнішого часу [30].

---

[26] *Трубачев О. М.* Этногенез и культура древнейших славян. — Москва, 1991, с. 10—20.

[27] *Porzeziński A.* Z badań nad problematyką osadnictwa najstarszej fazy wczesnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim / Materiały Zachodnio-Pomorskie 26, 1980, s. 115—144.

[28] *Herrmann I.* Die Slawen in Deutschland, s. 21—32.

[29] *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (По материалам поселений из с. Рашков). — К., 1988, с. 56—79.

[30] *Szymanski W.* Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. — Wrocław, 1967, s. 293—308.

Таким чином, у VI ст. на великій території від Дніпра до Одера вже існували чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток. На території України етап їх виникнення припадає на середину V ст., між Віслою та Одером — на початок VI ст. Вже на першому етапі всі чотири перелічені групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають власну специфіку, що дозволяє розглядати їх як окремі культури. Вона виявляється в типі жител та кераміці. На території України всі житла ранньосередньовічних слов'янських культур були чотирикутними напівквадратними напівземлянками зрубної або стовпової конструкції, хоча відрізнялися за інтер'єром. Так, на поселеннях празької культури у V—VII ст. житла мали печі-кам'янки, розташовані завжди у певному кутку споруди. У житлах пеньківської культури на першому етапі її існування основною опалювальною спорудою було відкрите вогнище, яке не мало постійного місця (переважали вогнища, розташовані у центрі будівлі). Печі-кам'янки витісняють вогнища десь наприкінці VI—VII ст. в результаті інфільтрації носіїв празької культури в ці райони. У житлах колочинської культури протягом усього часу її існування відомі здебільшого вогнища, печі трапляються в поодиноких випадках. Крім того, житла колочинської, а на ранньому етапі й пеньківської культур, відрізняє від празьких напівземлянок наявність у них центрального стовпа, що пояснюється традиціями будівництва київської культури.

Поховальний обряд слов'янського населення в ранньому середньовіччі досить одноманітний. Для всіх слов'янських культур V—VII ст. характерні безурнові та урнові трупоспалення в різних кількісних співвідношеннях. У празькій культурі відомі й підкурганні трупоспалення: групові — на Волині, одиничні — на Середньому Дністрі та у верхів'ях Вісли. У пеньківській та колочинській культурах вони відсутні. Зазначимо, що підкурганні поховання з'являються лише на другому та третьому етапах розвитку празької культури.

Керамічні комплекси усіх чотирьох груп ранньосередньовічних слов'янських старожитностей представлені ліпним посудом. Зовні вони нібито одноманітні, але чітко різняться за кількісним співвідношенням різних форм, типів і варіантів.

Серед колочинського посуду переважають банко- і тюльпаноподібні горщики, а також плоскі диски. У пеньківській культурі переважають біконічні горщики, є сковорідки та поодинокі диски. Провідною формою посуду в празькій культурі є витягнутий, стрункий горщик з опуклістю у верхній частині посудини з відносно вузьким горлом та короткими вінцями. Інші типи горщиків празької культури за чисельністю поступаються посудинам цього типу. Крім того, в празьких комплексах трапляються сковорідки та поодинокі миски, але ніколи диски.

Розглядаючи питання про витоки празької, пеньківської та колочинської культур, зазначимо, що головною перешкодою на шляху їх порівняльного вивчення із старожитностями римського часу Південно-Східної Європи до останнього часу була відсутність пам'яток V ст. н. е. Це створювало видимість хіатусу на окресленій території після відходу готів, які входили одним із вагомих компонентів у черняхівську культуру.

Пам'ятки V ст. займають значну територію від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, Середнього та Верхнього Дністра. За характером матеріалу їх можна поділити на дві групи: перша — пов'язана з Верхнім Подніпров'ям та верхів'ям Південного Бугу, друга — із Середнім та Верхнім Подніс-

тров'ям та верхів'ям Прута. Вже на самому ранньому етапі кожна з цих груп відрізнялася одна від одної особливостями будівництва, кераміки, певним поховальним обрядом, про що вже йшлося[31]. Це пояснюється тим, що дніпровсько-бузька група типологічно пов'язана з київськими старожитностями та черняхівськими типу Хлопкова, а дніпровсько-прутська — із слов'янською частиною черняхівської культури типу Черепина — Бовшева. Пам'ятки III—V ст., в свою чергу, типологічно близькі до пізньозарубинецьких та волино-подільських старожитностей ранньоримського часу.

Однак на рубежі та в першій половині I тис. н. е. відбувається складний процес етнокультурного розвитку. Майже всі культури цього великого реґіону, особливо черняхівська, включали неслов'янські елементи, що свідчить про присутність тут різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Особливо помітну роль у цих процесах відігравали готи — носії вельбарської культури. З їх приходом змінюється політична ситуація у Південно-Східній Європі. У III—IV ст. вони стають провідною військово-політичною силою, очолюють племенні об'єднання в межах черняхівської культури, що складається з пізніх скіфів, сарматів, дако-гетів та слов'ян, ведуть готські ("скіфські") війни з прикордонними римськими гарнізонами. У наш час у складі черняхівської культури виділені пам'ятки, належність яких до згаданих етнічних груп не викликає сумніву.

Шляхом картографування пам'яток з чітко вираженими етнічними ознаками вдалося встановити певну стабільність у розміщенні слов'янських поселень на межі лісу та лісостепу, починаючи з II до V ст. Оскільки найраніші пам'ятки згаданих ранньосередньовічних слов'янських культур, що виникають у V ст. н. е., також знаходяться у цій самій смузі, можна зробити висновок про те, що прикордоння лісу та лісостепу України було зайнято слов'янами (протослов'янами), починаючи принаймні з рубежу нашої ери.

У слов'янських ранньосередньовічних культурах відбувається інтеграція елементів згаданих культур римського часу, але їх участь у кожній з них неоднакова. Київська культура, безперечно, стала підосновою колочинської культури та якоюсь мірою — пеньківської з урахуванням того, що в першій наявні балтські елементи, а в другій — черняхівські. Черняхівські пам'ятки Верхнього та Середнього Дністра лягли в основу празьких старожитностей.

Таким чином, на підставі добре датованих комплексів V ст. визначена територія формування слов'янських ранньосередньовічних культур на терені Східної Європи. Вона пролягає від верхів'я Псла та Середньої Десни до верхів'я Дністра та Прута. Шляхом ретроспективного аналізу на значній частині цієї території визначено спадкоємність археологічних культур — від ранньосередньовічних слов'янських старожитностей через київську та верхньодністровську — слов'янську частину черняхівської культури, пізньозарубинецьку та волино-подільську групу пам'яток вглиб, до межі I тис. н. е.

Аналіз археологічних джерел рубежу та I тис. н. е. України і суміжних реґіонів показав усю складність етнокультурних процесів на території Південно-Східної та Центральної Європи, особливо в першій половині I тис. н. е. З одного боку, простежується безперервна заселеність та поетапний історичний розвиток автохтонного слов'янського населення, що вже у другій чверті I тис. н. е. приводить

[31] *Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981, с. 163—177.

до виникнення великих племенних об'єднань, а з другого — розвиток елементів матеріальної культури, привнесених іззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським, тюркським населенням. Складні переплетення політичних, економічних та культурних інтересів різноетнічних груп, поступова асиміляція місцевим народом всього прийшлого становить одну з важливих закономірностей розвитку Південно-Східної Європи у І тис. н. е.

Процеси формування на території України великих слов'янських племінних союзів підтверджуються писемними, археологічними та лінгвістичними джерелами, що доповнюють одне одне. Можна не сумніватися в тому, що складовим компонентом племінних груп східних слов'ян у V—VI ст. були й предки українського народу.

Зародження усіх слов'янських народів, у тому числі й українського, припадає на епоху Великого переселення народів. Саме Україна була вихідною територією розселення слов'ян у VI—VII ст. Південні групи (носії празько-корчацької та пеньківської культур) поступово, але досить динамічно почали займати Подунав'я, Балкани та межиріччя Ельби і Заале; західні — носії дзєдзіцької культури — північну частину межиріччя Одера та Ельби, а північні — носії колочинської культури — Подвиння та Поволжя.

Велике розселення слов'ян не тільки зафіксовано писемними джерелами, а й ґрунтовно представлено археологічними пам'ятками, що обумовило їх поділ на групи, які в подальшому стають основою формування сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність однаково стосується всіх слов'ян: південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових землях, поступове поглинення ними чужих субстратів призводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і Подунав'ї, так і на Двині й на Волзі. Слов'янські племена, що залишилися на корінній території (Український Лісостеп, Лівобережне Повислення), також стали окремими етномовними одиницями.

Історичне значення Великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які залежно від історичних обставин заклали підвалини процесів формування сучасних слов'янських народів. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені празько-корчацькою культурою, стали не тільки предками українського народу, а й склали основний компонент предків словаків, моравів, чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повисленні. Поляки середньої та північної частини сучасної Польщі мають окремі історичні витоки, що сягають дзєдзіцької культури. Пеньківські старожитності антів на території України були поглинуті празько-корчацькою культурою. Це змішане антсько-склавинське населення дало сіверян — предків лівобережних українців. Та частина антів, що понесла з собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших етнічних груп південних слов'ян. Предками білорусів та росіян було населення Верхнього Подніпров'я, представлене у V—VII ст. колочинською культурою, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Зроблені висновки знаходять підтвердження в культурах VIII—X ст., що відбивають стан суспільного розвитку в Східній Європі напередодні утворення Київської держави.

Склавіни та анти — предки українського народу. Аналіз численних джерел дозволив видатному українсь-

кому історику М. Грушевському висунути припущення стосовно того, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам під іменем антів. У світлі сучасних археологічних досліджень висунуту ним гіпотезу можна дещо уточнити й розширити [32].

Як вже зазначалося, на території України у V—VII ст. існувало три суміжні групи слов'янських старожитностей: празька культура між Дніпром, Дністром і Верхньою Віслою, де, за писемними даними, в цей час жили склавіни; пеньківська культура в Середньому Подніпров'ї, де Йордан розміщує антів, та колочинська культура у лівобережній частині Верхнього Подніпров'я. Ім'я носіїв останньої невідомо. На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки-Райковецької між Дніпром і Дністром, а пам'ятки пеньківської культури входять одним із компонентів у волинцевську і роменську культури Лівобережжя Дніпра. Другим, але основним, її компонентом були носії празької культури склавінів, які у VII—VIII ст. переходять на лівий берег Дніпра, поглинаючи в культурному відношенні населення пеньківської культури. Із цими старожитностями, що датуються VIII—X ст., хронологічно пов'язуються племена, добре відомі за літописом. Це — дуліби-волиняни-бужани (назви одного й того самого племені в хронологічній послідовності), деревляни на Волині і хорвати у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті, сіверяни на Лівобережжі Дніпра, крім них — поляни, уличі, тиверці, що займали регіони на стику ранньосередньовічних культур VI—VII ст. Саме ці племена й є тією частиною східнослов'янського населення, яке в подальшому становить своєрідну етнокультурну спільність з притаманними їй мовними особливостями, яка лягла в основу формування українського народу.

Таким чином, предків українців слід шукати не лише в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, а й в празьких на території Верхнього і Середнього Подністров'я та Волині, де відкриті численні поселення склавінів. Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено говорити про відток частини антського населення на Балкани, починаючи з VI ст. н. е., а склавінів — на Середній і Верхній Дунай та межиріччя Ельби і Заале, де вони зафіксовані писемними і археологічними джерелами. Очевидно, саме цим пояснюється наявність спільних племінних назв по обидва боки Карпат (дуліби — дністро-волинські, чеські, панонські; хорвати — північнокарпатські, білі, чеські тощо).

Про політичну активність наддністрянських племен (нащадків склавінів) пишуть арабські автори, зокрема аль-Масуді (помер 956 р.). Спираючись на раніші джерела, у своїй книзі "Золоті луки" він зазначає серед численних східнослов'янських племен плем'я валіняна (волиняни), яке очолював князь Маджак. Йому підкорялися інші східнослов'янські вожді[33]. Як відомо, волиняни — це пізніша назва дулібів, які згадуються у VI—VII ст. у зв'язку з аварськими завоюваннями. Цим часом датується й відкрите у 50-ті роки ранньосередньовічне городище празької культури у с. Зимне на р. Лузі — притоці Західного Бугу, яке було племінним центром дулібів [34]. Все це підтверджує думку В. Й. Ключевського та М. І. Артамонова, які вважають племінний союз дулібів-волинян першим напівдержавним утворенням східних слов'ян, що ви-

[32] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1990. — Т. 1, с. 154—157; *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К., 1998, с. 212—218.

[33] *Пастернак Я.* Ранні слов'яни, с. 87—89.

[34] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище. — К., 1972, с. 124.

никло наприкінці VI—VII ст. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу [35].

Дулібське племінне об'єднання, в яке крім дулібів-волинян входили предки усіх правобережних племен, не досягло державної завершеності. Літопис вже його не згадує, а називає дулібів-волинян разом із іншими східнослов'янськими племенами. Проте всі правобережні племена, незалежно від їх племінного поділу, об'єднуються єдиною археологічною культурою — райковецькою, що виникла на основі празьких старожитностей V—VII ст. Носіями останніх були склавіни, в середовищі яких існувало й дулібсько-волинське племінне об'єднання. Якщо врахувати, що й ім'я склавінів поступово поширюється на всіх слов'ян, то їх роль у формуванні ядра східнослов'янської державності стає більш вагомою. Тим більше, що й поляни, які відігравали провідну роль у формуванні Київської держави, судячи з археологічних джерел, своїм походженням також пов'язані з носіями празької культури.

Починаючи з VIII—X ст. нам не відомі економічні, воєнні потрясіння, які б призвели до повної заміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону, незалежно від внутрішніх змін у племінних структурах та їх кордонах, викликаних насамперед соціально-економічним розвитком, поступово стає рушійною силою процесів, в результаті яких утворюється Київська держава, а з розпадом імперії Рюриковичів виникає українська народність.

Отже, новітні археологічні матеріали змінюють наші уявлення про антів як єдине ранньосередньовічне слов'янське міжплемінне утворення напівдержавного типу, а тим більше як єдиних предків українців. Є всі підстави вважати, що основну роль у формуванні тих літописних племен, які в подальшому своєму розвитку стають предками української народності, відіграли творці празької культури — склавіни.

8.2. Побут. Поселення і городища

У попередньому розділі доведено взаємозв'язки у сфері матеріальної культури слов'ян рубежу нашої ери до раннього середньовіччя і наступних століть. Це стосується й топографії та планування слов'янських поселень, які спостерігаємо за матеріалами зарубинецької, пізньозарубинецької, волино-подільської, київської, слов'янської частини черняхівської культур першої половини I тис. н. е. та празької, пеньківської, колочинської, райковецької, волинцевської культур другої половини I тис. н. е.

Залежно від племінних взаємовідносин, характеру господарства, а також природних умов кожного регіону, де проживало слов'янське населення, люди обирали для своїх осель у різні хронологічні періоди або важкодоступні місця, або відкриті місцевості, а найчастіше і те, і друге. Наприклад, усі ранньозарубинецькі поселення II—I ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї розміщені на важкодоступних останцях плато, високих мисах берегів Дніпра, Тясмина, Росі [1]. У I ст. до н. е., коли посилюється загроза з боку кочових сар-

[35] *Ключевский В. О.* Курс русской истории. — Москва, 1987. — Ч. 1, с. 122—124; *Артамонов М. И.* Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3, с. 274—275.

[1] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972, с. 62.

матів, зарубинці укріплюють свої поселення валами й ровами. Прикладом городищ ранньозарубинецького періоду є укріплене Канівське поселення, розташоване на мисовому останці правого берега Дніпра, що піднімається на 80 м вище рівня ріки. Схили останця, що носить назву Пилипенкової Гори, стрімкі й важкодоступні. На верхівці гори були споруджені земляні вали й рови в кілька ліній, що оточували поселення з усіх боків. Висота валів 1,2 м, ширина в основі 2,7 м. На валу, що укріплював верхівку гори, стояв дерев'яний частокіл.

На рубежі I ст. до н. е. — I ст. н. е., коли міжплемінні відносини стають стабільними, поряд з укріпленими поселеннями-городищами з'являються відкриті селища. Починаючи з I ст. і аж до VI ст. вони — єдиний тип слов'янських поселень. Для цього періоду археологія не знає слов'янських укріплених селищ.

Як відомо, слов'янські поселення цього періоду переважно займають лісостепові і південні лісові райони Східної Європи. Виходячи з потреб хліборобства і скотарства, які були основними галузями господарства слов'ян, поселення розташовувалися по берегах річок, струмків та озер, як правило, невисоко над рівнем води, на порівняно родючих і легких для обробітку землях, поруч із заплавними луками, придатними для випасу худоби. Якщо в перших століттях нової ери слов'янські поселення займали переважно крайні, нижні ділянки терас, то в наступні століття вони займають вже середню частину схилів. Крім підзолистих ґрунтів вже використовуються й чорноземи. Останнє насамперед відноситься до черняхівської та якоюсь мірою до київської культур. Їх носії, як і пізньозарубинецьке населення, не будували укріплених городищ, у всякому разі вони досі не виявлені.

Отже, понад чотири століття слов'яни не споруджували оборонних укріплень. Лише у другій половині VI—VII ст. знову з'являються укріплені поселення-городища, які починають відігравати значну роль у житті слов'янського суспільства. На відміну від ранньозарубинецьких, які виконували лише одну, захисну, функцію, це вже були племінні, тобто адміністративні, центри та осередки ремесла і торгівлі.

Найранішим слов'янським укріпленим поселенням в ранньому середньовіччі на території Європи є Зимнівське городище на Волині. Воно розташоване на високому останці корінного берега р. Луга, правої притоки Західного Бугу. Городище має дещо дугасто видовжену форму відповідно до обрисів самого останця. Його довжина — близько 135 м, найбільша ширина — 65 м, найменша — 14 м. Городище займає центральну частину мису, відділену від двох інших його частин глибокими перекопами. Мис піднімається над навколишньою долиною на 15—16 м. Його схили досить стрімкі й неприступні, а в похилих місцях укріплені ескарпами. Земляний вал з дерев'яними конструкціями у вигляді стіни, складеної з дерев'яних колод, закріплених попарними вертикальними стовпами, оточував городище з півночі, південного заходу і південного сходу. Укріплення завершувалися дерев'яним частоколом, дещо нахиленим у напільний бік.

Отже, вали Зимнівського городища, на відміну від суто земляних укріплень з частоколом ранньозарубинецьких укріплених поселень, в основі мали міцну дерев'яну стіну. З північно-східного боку Зимнівського городища знаходиться стрімкий неприступний схил, який, можливо, був укріплений лише частоколом, оскільки виразних слідів дерев'яних укріплень не виявлено. До укріплень з внутрішнього боку примикала довга дерев'яна споруда, яка, на думку автора розкопок В. В. Ауліха, була жит-

ловою. Конструктивно вона пов'язана з дерев'яною стіною укріплень[2]. Крім того, за даними автора розкопок, в систему укріплень входило й кілька (точного числа не названо) дерев'яних веж. Як бачимо, Зимнівське городище подібно до синхронного йому городища у Колочині у Верхньому Подніпров'ї мало вже досить фундаментальні укріплення, конструктивно пов'язані з житловими спорудами, що являли собою довгий дерев'яний будинок, поділений на кліті. Городище було політичним і культовим центром, можливо, резиденцією дулібських князів, а також значним ремісничим осередком. Воно було спалене аварами приблизно наприкінці VII ст. н. е.

Якщо у VI—VII ст. існують лише поодинокі слов'янські укріплені поселення-городища, які переважно були племінними центрами, то у VIII—X ст. вони з'являються на східнослов'янських землях від Подніпров'я до Карпат. Більшість з них поступово перетворюються на міста (Київ, Чернігів, Родень, Галич та ін.). Нерідко городища, які виникають у VIII—X ст., замикають регіони літописних племен. Городища зводилися не тільки на важкодоступних високих мисах та останцях, а й на підвищених місцях рівнин. Укріплювалися одним або цілою системою валів і ровів та ескарпами. Для укріплення валу застосовувалися дерев'яні конструкції у вигляді стіни або клітей. У тих випадках, коли кліті не були забутовані піском або глиною, їх використовували як господарські приміщення, а в деяких випадках як житла.

Форма городищ, як правило, повторює обриси останців та мисів, а на рівній місцевості вони мають переважно овальну або округлу форму.

Поруч з городищами виникають одночасні їм поселення — посади. Однак переважна кількість слов'янського населення цього часу проживала на відкритих поселеннях, розташованих у тих самих топографічних умовах або подібних до умов слов'янських селищ ранішого часу.

Характерною рисою, що відображає соціальні структури слов'янського суспільства, є групове, або гніздове, розташування слов'янських селищ. Нерідко до складу такої групи (гнізда), що складається з трьох — п'яти і більше поселень, розташованих у 3—5 км одне від одного, входить і городище, яке крім оборонних функцій виконує функції общинного центру.

Протягом I тис. н. е. городища і відкриті поселення мають різні системи планування та забудови. Їх розміри, які за часів зарубинецької культури не перевищують 0,5—1 га, а в середині та наприкінці I тис. н. е. сягають 3—5 га, потребують певних змін у плануванні забудови. Якщо на невеличких поселеннях, де стояло кілька жител, їх розташування могло бути безсистемним, то великі поселення і городища, як правило, мали системну групову забудову. В одних випадках і житла, і господарські споруди, складаючи певні групи, відділялись одні від одних вільною площею, в інших — житла і господарські споруди розташовувалися окремо. На поселеннях київської культури і деяких черняхівських поселеннях, як правило, кількість господарських ям в багато разів перевищує кількість жител. Крім того, на слов'янських поселеннях простежується певна структурована система забудови, що пов'язує житлові споруди, засвідчуючи споріднені зв'язки між прямими і бічними родичами великої сім'ї — верві [3].

[2] *Аулік В. В.* Зимнівське городище. — К., 1972, с. 4—29.

[3] *Баран Я. В.* Слов'янська община // Автореф. ... канд. істор. наук. — К., 1992, с. 5.

Крім групового планування, як на городищах, так і на відкритих поселеннях простежене рядове, вуличне планування. Біля жител споруджувалися господарські ями, які нерідко разом з житлом становили один господарський комплекс — двір. Останнє вказує на зародження нових соціальних структур з рисами, що характеризують перехід від родової до сусідської общини. На городищах, крім оборонних та житлових будівель, зводилися громадські та культові споруди.

Житла та господарські споруди. Одним із важливих елементів матеріальної і духовної культур людського суспільства є житло. Це особистий, освоєний людиною світ, що визначає її місце і роль у цьому світі. Тут людина почувала себе захищеною від зовнішнього, в принципі, чужого для неї світу, тут вона спочивала, знаходила притулок від негоди, тут реалізувалися її найголовніші життєві функції. Тому зрозуміло, що будівництво будинку, вибір місця і часу для будівництва був регламентований величезною кількістю спеціальних обрядів і ритуальних дій, в яких закріпився набутий попередніми поколіннями життєвий досвід. Житло як уособлення людського сприймання, як пам'ятка матеріальної культури має певну етнічну специфіку, оскільки відображає пристосування людського колективу до певного природного середовища, рівень і особливості його духовного розвитку [4]. Слов'янське житло відрізняється від жител сусідніх народів певними рисами. На жаль, археологія не може розшифрувати семантику житлового простору, їй доступні лише матеріальні рештки, які, без сумніву, містять в собі смислове значення, але не пояснюють його. Цього можна частково досягти, використовуючи етнографічні матеріали і зіставляючи їх з даними археології.

Основним будівельним матеріалом для жител давніх слов'ян, зрештою як і інших народів Європи, було дерево. Етнографічні дані дають підставу стверджувати, що традиція дозволяла вибирати для будівництва лише певну породу дерева визначеного віку. Без сумніву, існували певні способи вибору місця для будівництва житла після визначення меж майбутнього поселення. За етнографічними даними, які сягають у сиву давнину, відомо, що слов'яни ніколи не зводили будинок там, де колись пролягав шлях, або там, де були знайдені людські кістки, де звіром вбито худобу, де людина поранилася до крові. В Україні зафіксовані випадки, коли місце для будівництва домів на новому поселенні вибирали... корови. "Випускається худоба із загороди і залишається пастися до тих пір, поки не втомиться і не вляжеться, пережовуючи жвачку. Це місце, де худоба вляглася, і вважається найбільш сприятливим для будівництва хати". Етнографії відома значна кількість інших способів ворожіння при виборі конкретного місця для будівництва: посипання зерна, викладання на кутах каміння з полів, маніпуляції з водою, горщиком, вовною вівці тощо [5].

Щодо часу будівництва, то, виходячи з чисто практичних міркувань, можна сказати, що житло зводилося, ймовірно, в період від пізньої весни до ранньої осені, найімовірніше восени, коли закінчувалися польові роботи. Характерною рисою слов'янських жител є те, що вони заглиблювалися в землю на 30—80 см, а іноді й більше, доти, поки не упиралися в достатньо твердий материковий ґрунт. Будівництво напівземлянкових жител у середній лісостеповій смузі Південно-Східної Європи пояснюється особливостями природних умов. У цьому регіоні

[4] *Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Москва, 1983.

[5] *Там само.*

достатньо холодні зими і жарке літо. У заглибленому в ґрунт житлі взимку було затишно, воно було сховане від холодних вітрів, швидше нагрівалося і довше утримувало тепло, а влітку в ньому було прохолодно. Слов'яни вміли будувати також легкі наземні споруди, але використовували їх як сезонні будівлі, в теплу пору року.

Традиційною для окремих періодів розвитку слов'янської культури була форма жител. Найранішими є будівлі овальної форми. Конструктивно вони пов'язані зі стовпово-плетеною системою будівництва стін, коли вздовж них вкопувалися вертикальні стовпи, а між ними вплітались тонкі прути. Дерев'яний каркас обмазувався з обох боків глиною. Такі будинки властиві племенам пшеворської і частково зарубинецької культур. Деякі дослідники вважають, що заглиблені споруди овальної форми, виявлені на ряді поселень рубежу нової ери, були не житлами, а являли собою заглиблену частину більш просторого наземного житла. Дійсно, в жодному випадку в таких житлах і навколо стін не було виявлено стовпових ям.

Незрозумілим є сенс влаштування опалювальної споруди, як правило глиняної печі або вогнища, у спеціальній ніші у верхній частині житла. Тепло в такому разі виходило за межі котловану. Важко також пояснити, чому такі житла є напрочуд малими: їх площа не перевищує 9—12 м^2. При великих вільних площах і нетрудомісткій праці при спорудженні житла ці обмеження не зрозумілі. Тому логічно припустити, що заглиблена частина була лише основою житла. Над землею зводився дерев'яний каркас, який і визначав житловий простір. Ця гіпотеза отримала підтвердження на поселенні біля с. Линів на Волині. Тут виявлено житло, основу якого складало заглиблення овальної форми, площею близько 6 м^2 з глинобитним вогнищем посередині та приступкою-східцем в одній із сторін. Довкола котловану на відстані 0,2—0,4 м від його стін виявлено вісім стовпових ям, розташованих на відстані 0,8—1 м одна від одної. Вони й були основою стін цього житла.

У перших століттях нової ери розповсюджуються прямокутні й квадратні житла. Квадрат і прямокутник (чотирикутник) є більш довершеним способом впорядкувати простір порівняно з овалом. Така форма обумовлювалася застосуванням при будівництві досконаліших способів виведення стін — зрубного та каркасно-стовпового.

Прямокутні та квадратні житла характерніші для зарубинецької культури, прямокутні трапляються на пшеворських та зубрицьких поселеннях. Внаслідок зарубинецьких впливів у середовищі зубрицьких племен на Волині та Дністрі також набувають поширення квадратні споруди, становлячи у II ст. до 13 % виявлених жител [6].

Однією з найконсервативніших рис в житлобудівництві була орієнтація споруд кутами або стінами за сторонами світу. Лише в дуже рідких випадках при орієнтації керувалися не сторонами світу, а якимись іншими причинами, наприклад напрямом світла в даній місцевості.

Як же зводилися стіни? У вибраному котловані по кутах і посередині стін вбивалися товсті палі. Посередині коротких стін стовпи були товстішими і довшими, оскільки вони тримали основу даху. З обох боків у стовпах вирізалися вертикальні пази, куди вкладалися одна на одну дерев'яні колоди, затесані з обох боків до розмірів паза. Стіна нарощувалася до відповідної висоти, як встановлено, не вище 2,5 м. Потім починали зводити дах. Для цього до вищих

---

[6] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині II ст. до н. е. — IV ст. н. е. — К., 1992, с. 117.

стовпів, які стояли посередині коротких стін, кріпився сволок. До нього кріпилися верхні кінці крокв. Нижня частина крокв спиралася на боки стін. Після зведення дерев'яної частини утеплювали і впорядковували долівку. Судячи зі значної кількості глиняної обмазки, виявленої при зачистці жител, стіни обмазувалися глиною ззовні, а інколи й зсередини. Взимку стіни утеплювалися хмизом, соломою, опалим листям. Такі прийоми боротьби з холодом застосовують і сьогодні у поліських селах України та Білорусі. Двосхилий дах вкривався наявним матеріалом: хмизом, очеретом, соломою.

Археологічні дані підтверджуються історичними документами. Наведемо опис житла германців Тацітом: "Будують вони, не використовуючи ні каміння, ні черепини, все, що потрібно, вони зводять з дерева, майже не обробляючи його і не піклуючись про зовнішній вигляд будівлі і про те, щоб на нього було приємно дивитися. Зрештою деякі місця на ній (будівлі) вони з великою ретельністю обмазують землею також чистою і блискучою, що створювало враження, ніби то вони розписані кольоровими візерунками" [7].

Внутрішній інтер'єр давньослов'янських жител був просторим. Посередині долівки в невеликому заглибленні або, навпаки, на материковому підвищенні влаштовувалося вогнище, уздовж стін — дерев'яні лежанки. У західному регіоні для лежанки нерідко залишали материкові останці, які облицьовувалися дошками. Інколи у долівці в куті викопувалася підвальна яма, що зверху накривалася дошками. Підлога влітку вистелялася зіллям, взимку соломою або очеретом.

Вхід у житло розташовувався, як правило, з південної або східної світлої сторони, навпроти вогнища. Приміщення освітлювалося через дверний отвір. Для виходу диму і провітрювання у протилежній від входу стіні прорубували отвір із засувом. Якщо житло було глибшим за 30—40 см, всередину спускалися по дерев'яних сходинках. Дуже рідко сходинки вибиралися в земляній стіні та обшивалися деревом.

Для слов'ян другої половини I тис. н. е. найбільш характерними були невеликі квадратні житла-напівземлянки, зрубної або каркасно-стовпової конструкції. У кутку жител ставилася піч із глини або каменю. Вони були поширені на всіх слов'янських землях від Ельби на заході до Дону на сході [8]. Такий тип жител склався не відразу.

Далекими попередниками ранньосередньовічного слов'янського житла можна вважати будівлі милоградської, пшеворської та зарубинецької культур. Це здебільшого невеликі житла (12—20 м^2) із заглибленими котлованами прямокутної або овальної форми. Стіни, можливо, були суцільнодерев'яними, вздовж яких іноді вдається простежити кілька ям від вертикальних стовпів-опор. У лісостеповій частині Середнього Подніпров'я переважала каркасно-плетена конструкція, обмазана глиною. Опалювалися споруди критими вогнищами, розташованими посередині будівлі або ближче до стін.

Подальшого розвитку слов'янське житло набуло у першій половині I тис. н. е. Практично всі пізньозарубинецькі, зубрицькі та київські житла різняться прямокутними або квадратними котлованами з довжиною стін 3—4 м. Зрідка трапляються більш великі споруди, сліди згорілих дерев'яних конструкцій, які дозволяють встановити, що

[7] *Тацит Корнелий.* О происхождении германцев и местоположении Германии. — Л., 1976. — Т. 1, с. 360.

[8] *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972, с. 16—28; *Баран В. Д.* Пражская культура, с. 35—45.

стіни переважно були зрублені в "обло" або підтримувалися стовпами. Імовірно, напівквадратна форма котловану пояснюється саме необхідністю підборки однорідних колод для зрубу. Як відомо, ця риса надовго визначила основний розвиток східнослов'янського житла і збереглася, наприклад, у вигляді "избы".

У пізньозарубинецьких та київських житлах набули поширення стовпові ями у центрі будівлі [9]. Відомі вони і в зубрицькій культурі. Очевидно, при досить легкій конструкції стін був необхідний потужний центральний стовп, на який спирався двосхилий дах. Можливо, наявність центрального стовпа можна пояснити збереженням традицій милоградської культури: як відомо, багатьом деталям слов'янського житла надавалося магічного значення навіть після того, як ідеологічні уявлення змінилися.

Різні за типами відкриті вогнища також переважали протягом першої половини I тис. н. е., хоча у цей час з'являються й печі. У київській культурі інколи будувалися глиняні печі, черені яких, круглі або напівкруглі, підмазувалися глиною чи додатково вимощувалися кількома шарами череп'я (Роїще, Олександрівка 1, Верхньострижинське 3, Мена 5, Обухів). Такі печі нерідко виступали за межі заглибленої частини, а стіни, відповідно, ставилися навколо неї. На території Верхнього і Середнього Подністров'я, а інколи у Білорусі, у глибині лісової зони, трапляються печі-кам'янки (Черепин, Теремці, Сокіл, Гудок, Шатково) [10]. На відміну від вогнищ, печі найчастіше займали один з кутів житла, залишаючи вільною їх середину. Звичайно такі печі палили "по чорному" — дим виходив через двері або невелике вікно, просмоктувався через солом'яний дах.

До описуваного житлобудівництва близьким є житлобудівництво північно-західних черняхівських пам'яток типу Черепина [11]. Можливо, чіткі прямокутні форми напівземлянок з'являються тут як наслідок контактів з більш східними слов'янськими групуваннями, що й привело до появи тут зрубів. Житлобудівництво на території Північно-Західної України, як і у східному регіоні, характеризується широким діапазоном розмірів і різними пропорціями котлованів, конструкціями стін та типами опалювальних споруд. Зазначимо, що невеликі та глибокі землянки неправильної форми (Черепин, Ріпнів II, Бовшів II) могли залишитися від споруд, стіни яких зводилися навколо котловану. Вздовж стін нерідко знаходилися вирізані з материка довгі виступи-прилавки. У кількох випадках за опалювальні споруди правили глиняні печі примітивної конструкції. У деяких житлах печі ставилися в одному з кутів і відділялися від житлової частини глиняною перегородкою. Таку конструкцію відкрито в одному з жител на поселенні Підберізці на Львівщині [12]. Попіл з відкритого вогнища час від часу викидався на вулицю. Тому нерідко сліди вогнищ фіксуються лише за випаленими плямами на долівці. Особливий інтерес викликає поява на черняхівських пам'ятках Середнього Дністра IV—V ст. будівель, які практично не відрізнялися від провідного типу слов'янського житла другої половини I тис. н. е. Йдеться про прямокутну невелику напівземлянку з кубічною піччю-кам'янкою в куті (Теремці, Бакота).

---

[9] *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984, с. 10—14.

[10] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992, с. 34.

[11] *Баран В. Д.* Черняховская культура, с. 23—45.

[12] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія.., с. 42.

До того ж такі житла переважають у відповідних шарах зазначених пам'яток. Отже, тип слов'янського житла остаточно склався близько середини I тис. н. е. у Подністров'ї [13].

Протягом VI—VII ст. конструкція житла не зазнала суттєвих змін. Даний тип житлової будівлі широко розповсюджується на всьому Правобережжі Дніпра, Південному Побужжі, Придністров'ї та далі на захід. Лише в окремих випадках замість печей, складених з брил або плит, використовувалися глиняні печі або вогнища. На значній території Польщі будували наземні рублені житла над невеликими ночвоподібними ямами, що успадковано, мабуть, місцевими будівничими з римського часу. Розміри жител все більше стандартизуються, форма наближається до правильного квадрата, піч завжди ставиться в куті. Стабілізується не лише конструкція, а й інтер'єр житла. Особливо це помітно на матеріалах таких добре вивчених поселень, як Рашків II та III, Лука Каветчинська на Середньому Дністрі, Кодин I, II у верхів'ях Прута, Розтоки та Бжезно у районі Праги. На цих поселеннях празької культури розкопано загалом близько 250 жител. На думку чеських дослідників, вхід до житла завжди розташовувався навпроти гирла печі. По діагоналі від печі знаходився так званий передній ("червоний", "святий") кут. Відповідно місце для спання у вигляді нар або лежака займало простір збоку від печі. Таким чином, вся задня частина житла була зайнята піччю та нарами, а у передній залишався вільний простір для роботи. Тут могли стояти меблі — стіл, нерухомі лави уздовж стіни тощо. Біля печі був мисник, тримали харчі, інше начиння. Основні принципи внутрішнього планування слов'янського житла збереглися й у наш час, незважаючи на те, що змінилися його розміри, конструкція печі, з'явилися вікна.

Чеський археолог Й. Плейнерова реконструювала напівземлянку з каркасно-глинобитними стінами та солом'яним дахом. При цьому для рубання дров та обробки дерева використовувалися копії давніх слов'янських знарядь. У хаті жили постійно, готували їжу, працювали. Середня температура у житлі в зимові місяці коливалася у межах 13—18 °C [14].

Протягом VII—VIII ст. житла такого типу на слов'янських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя змінюють напівземлянки з центральним стовпом і відкритим вогнищем — традиційну спадщину київської культури.

Пізніше у слов'янському житлобудівництві на території Східної Європи, а також на значній частині середньоєвропейських земель розвивається і вдосконалюється схема, яка найбільш відповідала умовам життя та традиціям місцевих племен. Підкреслимо, що у житлах кінця VIII—IX ст. все частіше використовуються розколоті деревини (колоди) та каркасна конструкція з регулярно розташованих стовпів у кутках та посередині стін. Розміри печей збільшуються, вони стають товстостінними, що дозволяє краще акумулювати тепло. Склепіння печей на територіях, де виходи каменю трапляються рідко, складалося з яйцеподібних глиняних вальків. Нерідко печі вирізалися в лесовому останці у вигляді куба зі сторонами близько 1 м. Такі печі є найхарактернішими для Лівобережжя (волинцевська, роменська культури), і мають своїх попередників у Західному Побужжі. Інколи на печі встановлювали велику прямокут-

[13] *Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990, с. 219—226.

[14] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К., 1991, с. 107—108.

ну жаровню для просушування зерна [15]. У північній лісовій зоні в цей час поширюються наземні зрубні житла.

Поряд з житловими будівлями зводилися приміщення господарського призначення: комори, стайні, ремісничі майстерні тощо. Усі ці споруди, як і житла, опускалися в землю, але на незначну глибину. Вони мали в основі неправильну, близьку до квадратної, овальну або округлу форму, що свідчить про відсутність певних традицій. Форма господарської будівлі, очевидно, залежала від її призначення. Стіни жител каркасно-стовпові або стовпо-плетені. Судячи з розмірів стовпових ям, стіни господарських споруд були набагато легшими за житлові.

На усіх слов'янських селищах І тис. н. е. відомі погреби. Вони, як правило, глибші за інші будівлі господарського призначення. В них зберігалися зерно, посуд, знаряддя ремесла. У холодних ямах-погребах зберігалися продукти харчування.

На ряді селищ відкриті приміщення-хліви. Вони, як правило, прямокутної форми і великих розмірів (3—4 м завширшки, 5—7 м завдовжки). Підлога ледь заглиблена у землю, нерідко вони були наземними. У таких приміщеннях взимку утримували худобу.

Напівземлянки виробничого призначення пов'язані з обробкою заліза, бронзи, кістки, випалом посуду. Так, на зарубинецькому поселенні Пилипенкова Гора (Середнє Подніпров'я) в одному з таких приміщень відкрито велике вогнище з кам'яним черенем. На думку Є. В. Максимова, це була кузня[16].

У Почепі на Верхній Десні в подібних спорудах-кузнях знайдено залишки горен, уламки криці, шлаку, бронзоплавильні тиглі й залізні знаряддя праці, бронзові предмети, призначені для переплавлення. На поселенні Олександрівка 1 поблизу Чернігова виявлено майстерню київської культури, де виготовлялися напівфабрикати гребенів з рогів оленів та лосів [17].

На поселенні Гірка Полонка (Волинь) на безпечній відстані від житла виявлено майстерню для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин: одна з них, площею 4 м^2, була опущена в землю на 30 см, мала стіни і перекриття; друга — відкрита частина — була вогнищем, яке мало вигляд ями овальної форми діаметром 1,7 м з сильно обпаленими стінами та дном. Яма заповнена вугіллям, попелом, деформованими уламками посуду — очевидно, тими, що розвалилися під час випалу. Судячи з розмірів, майстерня задовольняла потреби всієї сільської общини. Можливо, випал посуду здійснювався одним з її членів — спеціалістом-гончарем.

Унікальну споруду господарсько-виробничого призначення кінця II ст. н. е. досліджено на поселенні Пасіки Зубрицькі неподалік від Львова. Це була велика будівля прямокутної форми площею 37 м^2, повністю заглиблена в землю на 1,47 м. У землянку вели східці, вирізані в одній із стін. Всередині споруда складалася з трьох, розділених материковими стінами, комор. Комори з'єднувалися між собою вузькими переходами. У стінах комор вирізані прилавки, майданчики, ями-погреби, ями-гнізда для закріплення глиняних корчаг із зерном. На кількох майданчиках лежали округлі камені від ротаційних жорен. Будівля була, очевидно, не тільки зерносховищем, а й місцем, де мешканці поселення

---

[15] *Славяне* Юго-Восточной Европы., с. 266—267.

[16] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.

[17] *Терпиловський Р. В., Шекун О. В.* Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996, с. 11.

молотили зерно. Ротаційні жорна, виявлені тут, є найранішими знахідками цього типу у слов'ян [18]. Подібні споруди, де зберігалося та перемелювалося зерно, виявлені також на поселеннях Сахнівка та Канів (VIII—IX ст.) [19].

До господарського комплексу житла входили також ями-погреби, які розміщувалися неподалік від стін житлових приміщень. Однак відомо чимало жител, особливо у I—II ст. н. е., де ями-погреби робилися всередині приміщення. Такі погреби становили в діаметрі від 0,5 до 1,6 м і сягали глибини до 2 м. У деяких ямах дно вимощувалося каменем, що виконувало функції дренажу. Досить частими є ями з випаленими дном і стінами. Форма ями дзвоноподібна або циліндрична.

Найчастіше над ямами влаштовувалося куренеподібне перекриття, інколи їх накривали дошками і завалювали землею або гноєм. Ями з вузьким отвором накривалися плетеними покришками, іноді обмазаними глиною, частіше випаленими. На це вказують етнографічні паралелі, а також знахідки в заповненні ям печини з відбитками плетеного каркаса.

Призначення ям-погребів неважко визначити: в них зберігалися продукти хліборобства, тваринництва, мисливства. Так, на дні кількох ям волино-подільських селищ виявлено цілі туші дикої кози, зайця, молодого оленя.

Ось що пише про призначення ям-погребів у германців Тацит: "У них прийнято також влаштовувати підземні ями, зверху яких вони накладають багато гною і які служать їм для зберігання харчових припасів, тому що погреби такого роду пом'якшують силу холоду і, крім того, якщо нападе ворог, все, що не сховане в краївки, пограбовується, тоді як про сховане і скрите під землею він або не знає, або не добереться до нього хоча б тому, що його необхідно шукати" [20]. Отже, крім суто утилітарного призначення, ями-погреби були ще й своєрідними схованками, де зберігалося основне багатство общини — їстівні припаси.

Говорячи про призначення ям-погребів, зауважимо, що для слов'янських поселень I—II ст. н. е. наявність таких ям характерна набагато більше, ніж для поселень інших синхронних культур. Ця традиція зародилася в середовищі племен зарубинецької культури, а в ранньоримський час поширилася на весь слов'янський люд між Дніпром і Віслою, доживши до раннього середньовіччя. Причому більшість з цих ям були зовсім невеликими: в діаметрі не перевищували 1 м і менше 1 м завглибшки.

Вогнища та печі, відкриті просто неба, були, мабуть, залишками літніх кухонь. Конструктивно черені складалися з кам'яної вимостки або кількох шарів череп'я, обмазаного глиною. Вогнища виявлено на пам'ятках I тис. н. е. Подністров'я, Волині та Верхнього Подністров'я, печі — на поселеннях цього самого часу Середнього Подніпров'я, Подесення та на сході Дніпровського Лівобережжя. Такі багатошарові черені, звичайно, є дуже цінними для археологів, оскільки містять значні серії посудин, які одночасно використовувалися місцевим населенням, тобто вони становлять "закриті" (від попадання більш пізніх речей) комплекси. Інколи за периметром черені можна простежити залишки склепіння або бортика [21].

---

[18] *Козак Д. Н.* Поселение у с. Пасеки Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках н. э. // ААК. — 1987. — Т. XXVI.

[19] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 275.

[20] *Тацит Корнелий.* Вказ. праця, с. 360.

[21] *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры.., с. 36—37.

Різновидом своєрідних споруд, призначених, можливо, для просушування зерна, були земляні печі у вигляді невеликих напівсферичних ям, стіни яких облицьовані череп'ям та обмазані глиною. Такі споруди поки що знайдені тільки на поселеннях I—III ст. у верхів'ях Псла, де вони, можливо, є локальною особливістю місцевих племен.

Порівняно рідко на слов'янських поселеннях трапляються наземні споруди з глиняною обмазкою стін, що зводилися над кількома, нерідко досить великими, ямами-сховищами. У них також переробляли сільськогосподарську продукцію, про що свідчать знахідки жорен та знарядь для вичинення шкір тощо (Улянівка, Роїще, Пасіки-Зубрицькі). Такі клуні є досить звичайними на пам'ятках зубрицької культури, північно-західних черняхівських поселеннях, на пізніх пам'ятках київської культури та на пам'ятках другої половини I тис. н. е. Східної Волині (Корчак, Тетерівка, Шумськ та ін.) і Подніпров'я.

Таким чином, протягом I тис. н. е. у слов'янському середовищі складається характерний тип житла — напівземлянка квадратної форми із стінами з дерев'яних колод та піччю у куті. Цей тип будівлі залишається основним і для наступного, давньоруського, періоду на території Південної Русі.

8.3. Прикладне мистецтво

Археологія має небагато даних щодо характеристики одягу давніх слов'ян. Оскільки протягом всього I тис. н. е. панував обряд трупоспалення, не завжди можна відновити, де саме і як кріпилися металеві деталі костюма (фібули, пряжки, нашивні бляшки, намистини), що трапляються на поселеннях або могильниках. Звичайно, можна припустити, що основні риси ранньослов'янського костюма були близькі до селянського одягу доби Київської Русі, для реконструкції якого є більше підстав, включаючи навіть його рештки та зображення. На думку етнографів, такі елементи традиційного східнослов'янського одягу, як чоловіча тунікоподібна сорочка, неширокі штани, жіноча сорочка з довгими рукавами, одяг типу плахти, постоли або порошні з суцільного шматка шкіри, сягають вельми віддалених часів. Звернемося, наприклад, до опису слов'янських воїнів VI ст. Прокопієм Кесарійським: "Вступаючи до січі, більшість з них йде на ворога із щитом та дротиками у руках, панцерів вони ніколи не надягають; інші не носять ані сорочок, ані плащів, а самі тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на битву з ворогом" [1]. Як бачимо, чоловічий одяг цього часу складався з сорочки, штанів і плаща. Досить схожий костюм носили на той час й інші "варварські" народи, наприклад балтські племена та германці.

Встановити, як саме носили такий одяг, допомагають знахідки фібул, якими застібалися кінці плащів-накидок та пряжок від шкіряних пасів. На відміну від германців, слов'яни здебільшого використовували фібулу, яку застібали на плечі або грудях. Парні фібули у трупоспаленнях рубежу нової ери та у складі скарбів першої половини I тис. н. е. трапляються рідко. Такі застібки нерідко змінювалися відповідно моді, тому їх можна використовувати як чіткий хронологічний індикатор.

[1] *Мишулин А. В.* Древние авторы в отрывках греко-римских и византийских писателей по V в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 237.

Саме на фібулах ґрунтуються хронологія та періодизація більшості європейських культур І тис. н. е.

На рубежі нової ери були поширені фібули так званої середньолатенської схеми. Етнографічною ознакою зарубинецької культури є окремий тип таких фібул із спинкою у вигляді вузького трикутника. Інші типи фібул поширені серед різних культур Центральної та Східної Європи, тобто мають інтеррегіональний характер. Наприклад, зі знахідок на зарубинецьких та пшеворських пам'ятках добре відомі фібули з рамочним та ажурним приймачем і лукоподібно вигнутою спинкою. Значно рідше трапляються так звані фібули бойїв, які, очевидно, потрапили до Східної Європи з території сучасних Чехії та Словаччини.

Наприкінці латенського та на початку римського періодів у зарубинецькій культурі розповсюджуються так звані воїнські фібули, конструкція яких дещо спрощується порівняно із застібками середньолатенської схеми. Центральноєвропейські типи фібул переважно знайдені у західних областях України, на пам'ятках пшеворської та наступної зубрицької культур. Найбільш характерними для ранньоримського часу є гостропрофільовані застібки типу 68 за класифікацією О. Альмгрена. Крім пшеворської та деякою мірою зарубинецької культур, такі знахідки поширені у даків та сарматів [2].

Досить численну групу серед пшеворських та пізньозарубинецьких пам'яток становлять очкові фібули, названі так за невеликими колами на ніжці. Їх основна кількість належить до другої половини І — початку II ст. н. е. До ще пізнішого часу, другої половини II ст., належать вироби середньоєвропейського, можливо дунайського, походження — профільовані фібули з гачком на голівці та довгим приймачем типу 84 за класифікацією О. Альмгрена.

Вірогідно, для скріплення плаща або ковдри використовували також підковоподібні застібки, які набули поширення переважно серед носіїв верхньодніпровської групи зарубинецької культури. Специфічним зарубинецьким типом прикрас були різноманітні бронзові булавки, серед яких найчастіше трапляються вироби із спіральною голівкою або із завершенням у вигляді петлі. Зарубинецькі племена також широко користувалися підвісками, виготовленими переважно з тонкої бронзової бляхи. Вони звичайно мали трапецієподібну форму і нерідко прикрашались карбованим орнаментом у вигляді опуклин, концентричних кіл, дужок тощо [3]. До речі, так само орнаментовані деякі фібули з трикутною спинкою. Найбільш складний орнамент демонструють застібки з відомого Жукинського скарбу та з Бобриці [4]. Іноді підвіски мали вигляд спіралей з тонкого бронзового дроту, бубонців тощо. Жіноче вбрання племен зарубинецької культури доповнювало намисто, до складу якого входили бронзові трубочки, спіральки та імпортні скляні намистини. Вони виготовлялися з однокольорового скла або прикрашалися зеленими, жовтими, червоними зиґзаґами або очками на блакитному тлі. Трапецієподібні пластинчасті підвіски, скріплені по кілька штук ланцюжками, вплітались в волосся або кріпилися до жіночого головного убору.

Значно рідше серед праслов'янських прикрас цього часу трапляються браслети, діадеми, металеві частини паса, що набули чималого поширення в сере-

[2] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 76—79.

[3] *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д1-19.

[4] *Максимов Є. В.* Актуальні питання вивчення зарубинецької культури // Археологія. — 1991. — № 4, рис. 2, 9.

довищі германських, фракійських культур та кочівників-сарматів. Знахідки цих категорій прикрас на пшеворських та зарубинецьких пам'ятках, звичайно, свідчать про наявність контактів з вищезгаданими етнокультурними групами [5].

Костюм ранньослов'янських племен у римський час набуває виразних етнографічних рис, що відрізняли його від одягу сусідніх народів. Поруч із залізними та бронзовими фібулами й пряжками провінційноримських типів, які були розповсюджені у Європі, на Подніпров'ї з'являється своєрідний тип прикрас та предметів особистого вбрання — так звані речі з виїмчастою емаллю. Ці вироби були поширені на значній території Східної Європи, але основні їх знахідки тяжіють саме до середнього Дніпра. Це масивні прикраси, орнаментовані наскрізними прорізями та гніздами для різнокольорової емалі (переважно червоної) геометричних обрисів. Хоча такі речі виникли не без певного західного впливу, слов'янські майстри зуміли надати їм власного стилю. Друга ювелірна школа існувала на той час у середовищі балтських племен у районі Мазовії.

До складу середньодніпрянського костюма II—IV ст. (очевидно, святкового або престижного) входили великі трикутні, перекладчасті та підковоподібні фібули, нагрудні ланцюги з великих плоских ланок, масивні браслети з поперечними ребрами, шийні гривни, різноманітні та пластинчасті підвіски (здебільшого у вигляді півмісяця), деталі намиста, пластинчасті головні вінці з карбованим орнаментом тощо [6].

Прикраси з виїмчастою емаллю виявлені на пізньозарубинецьких та київських поселеннях території України: Оболонь, Нові Безрадичі, Козаровичі, Бортничі, Хлепча (Середня Наддніпрянщина), Рябівка (схід Дніпровського Лівобережжя). Чимало подібних речей виявлено також на пам'ятках цього самого кола у Білорусі (Абідня, Тайманово, Червоний Бор, Дем'янки) та у Курській і Білгородській областях Росії (Картамишево 2, Бобрава 3, Шишіно 5, Головіно тощо). Крім того, виразні комплекси різноманітних категорій прикрас з емаллю походять зі скарбів, найвідомішими серед яких є Жукинський, Межигірський поблизу Києва та Борзнянський на Чернігівщині.

З появою у лісостепу населення черняхівської культури мода місцевих племен змінюється. Замість прикрас кола виїмчастих емалей населення київської культури IV ст. починає широко користуватись фібулами, пряжками та іншими прикрасами, які потрапляли до них через сусідню черняхівську культуру або виготовлялися місцевими майстрами за провінційноримськими взірцями. Саме населення черняхівської культури, крім германців-готів та аланів, до складу якого входили також слов'яни (особливо у північній та північно-східній частині черняхівського ареалу), мало значно ширший набір прикрас та деталей костюма. В цей час у Східній Європі існувало кілька типів фібул, у оформленні яких помітні етнографічні риси окремих етнокультурних груп. Найраніші черняхівські та київські застібки невеликі за розмірами і майже не мають декоративних деталей. Пізніші екземпляри IV — початку V ст. досить масивні й прикрашені різноманітними фасетками, гранями. Двощиткові черняхівські фібули нерідко виготовлені з срібла.

Деякі дослідники виділяють два головних стилі у розвитку черняхівської

---

[5] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 80—81.

[6] *Гороховский Е. Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья // Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988.

ювелірної справи. Спочатку в моді були центральноєвропейські за походженням прикраси "філігранного" стилю. Вони трапляються на черняхівських пам'ятках Молдови та Румунії і є властивими для так званих князівських поховань типу Лойна-Хаслебен. Такі прикраси (зокрема, фібули типу "монструозо"), як правило, виконані з коштовних металів. Проте вони непрактичні — їх деталі стирчали у різні боки, заважали під час руху, імовірно, швидко ламалися. Важко уявити повсякденне використання таких прикрас. Можливо, вони повинні були підкреслювати особливий статус їх володаря чи володарки.

У IV ст. у носіїв черняхівської культури мода змінюється. Зникають складні вироби філігранного стилю, доступні лише окремим представникам знаті, а натомість прикраси рядового населення стають складнішими, масивнішими, декоруються фасетками, в них відчувається потяг до вишуканості [7].

Така сама тенденція до зміни стилю помітна і на пряжках. Ранні черняхівські вироби мають досить просту форму, круглу або овальну рамку, пластинчастий язичок. Пізніші — масивні калачикоподібні язички мають грані, інколи — прямокутний виступ біля основи. Досить часто пряжки мають пластинчасті обойми, до яких заклепками кріпився кінець шкіряного ременя. Іноді останні прикрашалися бронзовими або срібними накладками. До пояса підвішувались ніж, точильний брусок, кресало, кістяний гребінь та інші особисті речі.

Серед інвентарю черняхівських могильників широко представлені різні прикраси. Найчастіше трапляються підвіски та намиста, рідше — сережки, скроневі кільця, браслети, гривни. Крім естетичних функцій, деякі прикраси виконували роль амулетів.

Підвіски звичайно вплітали у зачіску або кріпили до намиста. Вироби у вигляді мініатюрного відерця, на думку деяких дослідників, використовувались для ароматичних речовин. Прикраси у вигляді бронзових та срібних пластин прямокутної, круглої, місяцеподібної форми символізували сонце і місяць. Пластинчасті лунниці більших розмірів входили до складу скарбу з поселення київської культури Роїще біля Чернігова. П'ять таких підвісок з кільцями, можливо, належали до прикрас кінської збруї. Вірогідно, амулетами були й пірамідальні підвіски з оленячого рогу, орнаментовані звичайно циркульними колами. Дротяні скроневі кільця або сережки із зав'язаними кінцями іноді доповнювались скляними намистинами. Рідше трапляються скляні підвіски пазуроподібної форми.

Унікальною є бронзова фігурка лева з кільцем для підвішування з Черепина. У похованнях іноді знаходять підвіски-амулети з морських черепашок, ікл вепра, пазурів ведмедя, а також з римських монет [8].

Браслети у римський період звичайно виготовлялися з масивного бронзового дроту. Кінці їх потовщені або розклепані. Трапляються також екземпляри з бронзової тонкої бляхи, звичайно прикрашеної пуансонним орнаментом. Шийні гривни також виконані з круглого бронзового дроту, що має кінці у вигляді гачка та петлі.

Повні набори намист інколи знаходять під час розкопок могильників черняхівської культури. З поселень київської та зубрицької культур, а також селищ північно-західної черняхівської групи типу Черепин походять лише по-

[7] *Щербакова Т. А., Щукин М. Б.* О двух стилях в ювелирном искусстве черняховской культуры // Древности Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1991, с. 42—44, 49—51.

[8] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 167—168.

одинокі екземпляри, що не дають уявлення про весь асортимент. Скляні намистини різняться за кольором та формою. Трапляються також поліхромні вироби. Широкого поширення у черняхівській культурі набув сердолік, особливо намистини 14-гранної форми. Рідше трапляються вироби з бурштину, коралів, гірського кришталю, алебастру, фаянсу, бронзи. Виходячи із цих знахідок, переважна більшість намистин надходила до Східної Європи у вигляді імпорту.

Найпоширенішими предметами туалету за римських часів були гребені, що виготовлялися з оленячого рогу. Такі вироби іноді прикрашались гравірованим орнаментом із циркульних кіл або ліній. Здебільшого вони також походять з черняхівських поховань, хоча кілька десятків екземплярів (головним чином фрагментованих) знайдено під час розкопок поселень черняхівської, зубрицької та київської культур.

Разом із виходом слов'ян на історичну арену, усвідомленням ними своєї єдності та відмінності від оточуючих їх народів відбуваються й певні зміни в одязі. Для слов'янського вбрання цього періоду найхарактернішими стають так звані старожитності антів. Склад таких скарбів та окремі знахідки досить різноманітні, але для слов'янської культури VI—VIII ст. особливо показовими є пальчасті, антропо- та зооморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, гривни та деталі багатих поясних наборів.

Голівка пальчастої фібули виконана у вигляді розетки, прикрашеної п'ятьма паростками. Іноді замість них робилося півколо з фігурними отворами по зовнішньому краю. Видовжена ніжка завершувалася зображенням людської або звірячої голівки. Часом на тулубі виступають паростки у вигляді пташиних голівок.

У найпростіших зооморфних застібках верхня частина оформлена двома повернутими у різні боки звірячими або пташиними голівками. З Великої Андрусівки, Дежків і Таранцева походять фібули зі складним прорізним орнаментом. З бронзи також виготовлені дунайсько-візантійські та пластинчасті підв'язні фібули, що належать до простіших за своєю орнаментацією.

Підвіски, що кріпилися до головного убору, мають вигляд спіралі, виготовленої з тонкого дроту, або бронзових блях, гладких чи прикрашених пуансонним орнаментом. Браслети з потовщеними кінцями іноді орнаментовані насічками. Рідше трапляються браслети з відносно тонкого дроту, кінцівки яких оформлені у вигляді зміїних голівок. Унікальними знахідками є мідні антропо- та зооморфні фігурки.

Так звані геральдичні пояси належали до воїнського вбрання. Крім пряжок, до складу таких поясів входили різні накладні бляшки та наконечники, що прикрашали сам пояс і ремінці, що з нього звисали. Скарб таких срібних прикрас знайдено на поселенні пеньківської культури Вільховчик. Вважають, що такі наборні пояси залежно від кількості та характеру накладок вказували на певний соціальний статус їх власника або на його заслуги перед родичами.

Жіночий слов'янський костюм того часу доповнювали різні намиста, підвіски, сережки та спіральні скроневі кільця, які вплітались у волосся.

Виразні знахідки різних прикрас і предметів особистого вбрання походять з городищ Зимне та Пастирське, а також із численних скарбів кола "старожитностей антів", поширених переважно на Лівобережжі Дніпра, на терені пеньківської та колчинської культур [9]. Так, на зимнівському городищі знайдені залізні, бронзові та срібні пряжки, різні

[9] *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — Москва, 1996.

бляшки від поясних наборів, браслети, а також унікальні речі — шпильку з фігурною голівкою, срібну каблучку із скляною блакитною вставкою, різнокольорові скляні намистини тощо. Величезну кількість виробів з кольорових металів виявлено під час досліджень Пастирського городища. Серед них пальчасті, антропо- і зооморфні фібули, браслети, підвіски, сережки тощо.

Більшість із цих виробів знаходить прототипи у Подунав'ї та Криму, але і в цьому випадку місцеві ювеліри вносили у цей стиль свій доробок. На відміну від прикрас з виїмчастою емаллю, фібули кола "старожитностей антів" оздоблювались рельєфним литим орнаментом, на якому нерідко зображувалися гротескові звірячі, пташині або людські маски, їх поверхню додатково прикрашали карбуванням і гравіруванням у вигляді концентричних кіл та граток.

Слов'янські трупопокладення, в яких збереглися in situ деталі одягу, переважно трапляються в Середньому Подунав'ї. Однак кілька таких поховань відкрито і в Україні. Серед них особливо цікавим є поховання жінки з Мохнача на Харківщині. Хоча воно здійснене у катакомбі, що властиве кочовикам цього часу, вбрання належить до типових прикрас кола "старожитностей антів". Поховання супроводжувалося характерним біконічним горщиком пеньківської культури. У волосся жінки було вплетено пластинчасті вінчики-діадеми та скроневі кільця, до яких кріпилися різні підвіски, у тому числі з черепашок-каурі. На шиї знаходилося кілька бронзових гривен та намисто з великих бурштинових намистин. Кінці плаща скріплювалися парними пальчастими фібулами, а комір сорочки — широкопластинчастою підв'язаною фібулою. Сорочка чи плахта підперезана ременем з пряжкою. Обидві руки прикрашені браслетами з потовщеними кінцями. Як бачимо, це був костюм заможної жінки VII ст. південно-східної околиці слов'янського ареалу.

У реконструкції жіночого вбрання значне місце належить похованням на південному березі Криму, де знайдені окремі речі та їх комплекти, подібні до подніпровських. Зокрема, можна припустити, що в цей час пальчасті фібули переважно носили парами, пружиною донизу, скріплюючи якийсь одяг на плечах. Більшість підвісок кріпилася до нагрудних прикрас. Підвіски нерідко з'єднувалися ланцюжком або шнурком, на який нанизувалися бронзові трубки або спіралі. Вважається, що складні нагрудні прикраси виникли за взірцем престижних візантійських виробів, хоча не слід виключати вплив місцевої традиції (наприклад, речей кола виїмчастих емалей). Крім того, на формування слов'янського одягу Подніпров'я значний вплив справило східногерманське вбрання, а також кавказькі та степові запозичення [10].

VIII—X ст. — наступний щабель розвитку слов'янського ювелірного мистецтва. У цей час з'являються виготовлені слов'янськими майстрами більш тонкі та складні речі, у тому числі скроневі кільця, сережки, персні. В цей період поширюється вишуканий геометричний стиль, а також широко застосовується техніка зерні, запозичена зі Сходу.

Перелік прикрас VIII—IX ст. можна доповнити вишуканими виробами, що походять зі скарбів. Так, Харівський скарб, знайдений у волинцевській посудині, складався із золотих та срібних сережок, срібних плоских підвісок, срібних браслетів, шийної гривни, антропоморфних фібул, срібного лан-

[10] *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Указ. соч., с. 49—51.

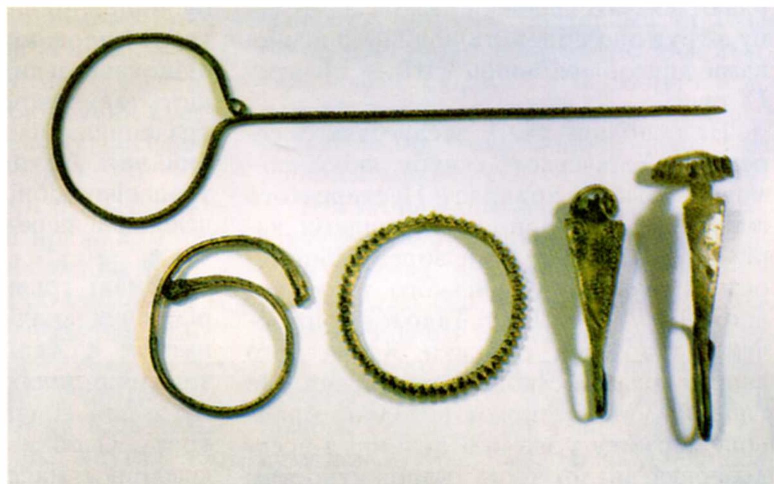

Фібули, шпильки і браслети зарубинецької культури (III ст. до н. е. — I ст. н. е., с-ще Пирогів на околиці Києва).

цюжка, деталей поясного набору. До більш пізнього періоду (IX—X ст.) належать два скарби: Новотроїцький та Полтавський 1905 р. До складу останнього входили срібні спіральні та семипроменеві браслети з розширеними кінцями, гривна з петлею та ножицеподібними кінцями. Скарб срібних речей, знайдений біля с. Фативиж на Сумщині (VIII—IX ст.), складався із сережок з видовженими підвісками біконічної форми та у вигляді фігурного щитка, прикрашених псевдозерню, пластинчастих браслетів, а також частини чоловічого поясного набору — прорізних бляшок та пряжки із зображенням лані, зайця, грифона. Характер прикрас поясного набору, виконаного у техніці лиття, їх орнаментальні та стилістичні особливості нагадують пізньоаварські пояси воїнів. Можливо, фативизькі пояси або привозилися з Подунав'я, або виготовлялися за такими зразками. Інші речі — зі скарбу місцевого походження.

Прикраси VII—IX ст. південної частини східнослов'янських племен поділяються на різні типи та категорії. Скроневі кільця — типові слов'янські жіночі прикраси пам'яток VIII—IX ст. трапляються ще у невеликій кількості. Проте вже у цей час з'являються прикраси, що набули подальшого розвитку в X—XII ст. та розповсюдження в курганних старожитностях окремих регіонів, пов'язаних із землями літописних племен. У VIII—IX ст. були поширені каблучкоподібні скроневі кільця (Волинцеве, Новотроїцьке). Складнішими є кільця волинського типу, широко розповсюджені у південних районах східнослов'янської території. У IX ст. з'являються п'яти- та семипроменеві скроневі прикраси, деякі з яких оформлені псевдозерню.

У середовищі сіверян значного поширення набули срібні спіральні скроневі кільця, знайдені у Кам'яному та Полтавському скарбах.

Сережки та лунниці у VIII—X ст. були важливою частиною жіночого вбрання. Їм притаманна особлива легкість та елегантність. Срібні овальні сережки з кулькою у верхній частині та блокоподібним пристроєм знизу для підвіски походять з Битиці, Новотроїцького та кількох інших пам'яток. Такі прикраси є характерними для різних народів Причорномор'я та Північного Кавказу. Серед пам'яток волинцевської, роменської та боршівської культур тра-

пляються литі сережки салтівського типу з грушоподібною та конічною підвісками другої половини VIII — початку IX ст. [11]

На особливу увагу заслуговують сережки з Харівського скарбу, які за схемою близькі до прикрас з Пастирського городища. Ймовірно, прототипами харівських сережок були зореподібні сережки середньодунайського типу, поширені у VII—VIII ст. Також не виключено, що деякі сережки Харівського скарбу візантійського походження. На городищі Монастирьок знайдено бронзову сережку у вигляді лунниці з псевдозерню, аналогічною старожитностям Великої Моравії IX ст.

Шийні прикраси складаються з намист та гривен. Арабський мандрівник Ібн Фадлан у X ст. писав про любов слов'янських жінок до різнокольорових намист. Серед знахідок на пам'ятках VIII—IX ст. переважають скляні намистини, які виготовлялися в майстернях Близького Сходу. Серед них лимоноподібні, сині та зелені зонні, з "очками" синього, білого, брунатного кольорів. До групи поліхромних намистин належать також смугасті кількох типів. Окрему групу становлять мозаїчні намиста. Іноді скляні намистини комбінувалися з намистинами, які виготовлялися з кришталю та сердоліку. Такі вироби набули поширення серед населення салтівської культури. Звичайно намиста доповнювались лунницями, бубонцями, монетоподібними та округлими прорізними підвісками.

Зразком складного декоративного мистецтва, де всі елементи були виконані у геометричному стилі, є підвіски у вигляді лунниць та зірок з Харівського скарбу. Деякі з них мають вигляд тонкого серпа-місяця, до якого усередині підвішене коло з опуклою поверхнею. Іншою складовою частиною намист були бубонці. Сферичні срібні або бронзові бубонці з проріззю та рельєфним пояском є типовими для салтівських та північнокавказьких старожитностей. Кількість таких виробів, але місцевого виготовлення, збільшується в давньоруський час. До намист також кріпились трапецієподібні підвіски, здавна розповсюджені серед слов'янського середовища.

Шийні гривни належать до досить рідкісних знахідок цього періоду. Винятком є Харівський скарб, в якому знайдено понад 10 гривен. Усі вони виготовлені зі срібного псевдокрученого дроту. Особливий інтерес з точки зору ювелірної майстерності становить порожниста гривна, що складається з чотирьох окремих частин, з'єднаних між собою. Кінці бронзової гривни, що входила до складу Новотроїцького скарбу, переходять у крилоподібні пластини, загнуті паралельно гривни. По краю лицьової поверхні нанесено орнамент у вигляді зигзагів.

Срібні та бронзові фібули, досить поширені протягом V—VII ст., у наступний період трапляються рідко. Винятком є шість срібних антропоморфних фібул, прикрашених зерню, із Харівського скарбу.

Серед браслетів виділяються кручені (Кам'яне), товстодротяні (Волинцеве, Новотроїцьке) та пластинчасті (Буки, Канів, Волинцеве, Новотроїцьке). Найпоширенішими були товстодротяні браслети з плоскими розширеними кінцями. Вони відомі за знахідками на волинцевських та роменських пам'ятках. Окрему групу складають пластинчасті браслети кількох типів.

Каблучки також були дротяні, кручені, пластинчасті, щиткові. Особливо широкий ареал поширення мають щит-

[11] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 298—299.

кові персні. Їх знахідки відомі від Волині (Шумськ) до Подоння (Титчиха). Каблучку зі вставкою з чотирма виступами, що утворюють рівнокінечний хрест, знайдено на Григорівському поселенні на Дністрі.

Рідкісними знахідками були такі деталі костюма, як поясні пряжки, бляшки, ґудзики тощо. Срібні бляшки, антропоморфні, з рослинним та зооморфним орнаментом, прикрашали чоловічі ремені. Подібні знахідки добре відомі за матеріалами салтівських могильників. Кілька пряжок знайдено на Канівському поселенні. Одна з них кругла або підковоподібна, ймовірно, використовувалась для скріплення кінців плаща. Рамки поясних пряжок цього часу здебільшого мають форму трапеції, гітари або ліри.

До предметів туалету належать невеликі металеві люстерка, дуже поширені серед кочового або напівкочового середовища, зокрема у носіїв салтівської культури. Мабуть, через болгарські та хозарські племена такі вироби потрапляли і до південних груп слов'ян Східної Європи. Наприклад, люстерко з рослинним рельєфним орнаментом у вигляді восьми лілей знайдено в Опішні. Інші люстерка слов'янських пам'яток цього часу мають більш скромний геометричний орнамент, що складався з радіальних та концентричних ліній (Сосниця, Новотроїцьке) [12].

Як бачимо, протягом I тис. н. е. стиль прикрас, якими користувались ранньослов'янські, а потім східнослов'янські племена, неодноразово змінюється. Розвиток ювелірної справи та декоративного мистецтва безпосередньо залежав від головних тенденцій, що домінували в той чи інший час на терені Євразії, насамперед у Центральній Європі, на Близькому Сході та Кавказі. В умовах активних контактів з різними етнокультурними групами (кельтами, балтами, германцями, аварами, болгарами та хозарами) поступово складався стиль, властивий саме східнослов'янським племенам. На його основі у наступний період розквітло високорозвинене мистецтво доби Київської Русі.

Посуд. Важливе місце у системі культури будь-якої етноісторичної спільноти має посуд, який використовувався у господарстві. Він має чіткі етнічні особливості, в ньому яскраво відображені естетичні смаки людей, рівень культурного розвитку, засвідчує традиції давніх суспільств. Традиційність у виготовленні посуду пояснюється певною системою оберегових звичаїв. Її свято дотримувалися, оскільки посуд призначався для найголовнішого в житті — зберігання та споживання їжі. Форма посуду, його орнаментація в будь-якій людській групі були надзвичайно стійкими і змінювалися тільки в періоди сильних етнічних зрушень [13]. Тому значення посуду полягає не лише в тому, що він є категорією культури, а й неоцінимим джерелом вивчення етнічних процесів, зв'язків між племенами.

Говорячи про традиційний посуд слов'янських племен, ми, природно, маємо на увазі лише глиняні вироби. Різноманітні дерев'яні миски, чарки, ступи, відра, діжі тощо, а також берестяні короби та інші посудини, що, безумовно, були у широкому використанні, за рідким винятком, не збереглися. Як свідчить етнографія, слов'янський керамічний комплекс характеризується наявністю кількох типів посудин для приготування їжі (насамперед горщиків, а також мисок, сковорідок тощо), що

[12] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 300.

[13] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К., 1991, с. 110.

Чорнолощений посуд і пряслиця зарубинецької культури (с-ще Пирогів на околиці Києва).

призначалися для зігрівання збоку у печі з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння інших народів, зокрема кочовиків степу, які користувалися казаном, підвішеним над вогнем.

Дійсно, протягом I тис. н. е. східнослов'янські племена мали досить стандартний набір посуду. До нього входили передусім різні ліпні горщикоподібні посудини, переважно не орнаментовані. Це були як великі посудини для зберігання припасів (корчаги), так і невеликі або середні за розмірами горщики для приготування їжі. Другою особливістю є наявність різноманітних дисків або сковорідок з бортиками. Ці вироби використовувалися також як покришки для горщиків. Таким чином, слов'янський комплекс кухонної кераміки складався переважно з горщиків для варіння та сковорідок для випікання прісних коржів або кислого хліба — основної їжі східних слов'ян.

На рубежі нашої ери східнослов'янське населення, крім зазначених типів тарних та кухонних посудин, застосовувало також кілька категорій столової кераміки, що призначалася для споживання готової їжі. Це різні за розмірами високі та низькі реберчасті миски, яйцеподібні та кулеподібні горщики, а також кухлі. Такий столовий посуд звичайно виготовлявся більш старанно. На нього витрачали багато часу, праці й естетичного смаку. Глиняна маса дбайливо відмулювалася, домішки дуже дрібно товклися. Щоб домішки рівномірно розподілялися у формовочній масі, її довго вимішували. Після формування поверхня загладжувалася, лощилася спеціальними інструментами. Для того щоб досягти глянсу, посудини випалювали без доступу кисню. Майстер з великим досвідом виготовляв дзвінкий, чорний або брунатний посуд з блискучою поверхнею, і довершеною симетрією. Подібний посуд набув у той час широкого розповсюдження в Середній Європі, насамперед у середовищі кельтських, фракійських, германських племен, і, як вважають, наслідував цінним

Чорнолощений посуд зарубинецької культури (с-ще Пирогів на околиці Києва).

металевим або гончарним античним виробам. Під впливом сусідів реберчаста чорнолискована столова кераміка поширюється і в ряді культур Східної Європи. У зарубинецькій культурі, наприклад, такий посуд становив 10—20 % керамічного комплексу [14].

Більшість середньодніпровської і дністро-волинської кераміки має потовщені й профільовані вінця, на відміну від Полісся і Верхнього Подніпров'я. Крім того, кожен реґіон мав певну кількість власних специфічних форм, пов'язаних із традиціями субстратних і сусідніх культур: у Подніпров'ї — з пізньоскіфською, гето-дакійською і милоградською, на Поліссі — з пізньопоморською, на Волині — з поморсько-кльошовою і пшеворською, на Дністрі — ще й з гето-дакійською.

Зрідка набір посуду рубежу нової ери доповнювали конічні кухлики на порожнистій ніжці, невеликі посудини типу чарок, келихів тощо. Цікавими є знахідки глиняних ложок на поселенні Пасіки-Зубрицькі (Західна Волинь) та ножа-ложкоріза для вирізування ложок з дерева на зарубинецькому поселенні Ходосівка біля Києва.

Давні слов'яни Подніпров'я, Подністров'я і Волині майже не орнаментували посуд. Основними прикрасами були пролощений жолобок під шийкою, плоскі наліпні валики або місяцеподібні наліпи на плічках, зрідка пролощені геометричні лінії по тулубу. На окремих горщиках та мисках є знаки у вигляді хреста або жолобка на денці.

Із занепадом латенської доби комплекс посуду слов'янських племен дещо збіднюється. Поступово виходять з ужитку чорнолисковані горщики та миски. Керамічний комплекс пам'яток зубрицьких та пізньозарубинецьких старожитностей демонструє процес зближення матеріальної культури, отже, й етнічну консолідацію слов'ян у I—II ст. н. е. [15]

---

[14] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 49—72.

[15] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія.., с. 104—131.

Набір посудин, якими користувалася одна сім'я, можна уявити за знахідками зі згорілого житла київської культури на поселенні Киреївка, розташованого на притоці Десни — Убеді. В одному з кутів будівлі знайдено скупчення перепалених фрагментів приблизно від 13 посудин, що, імовірно, впали з мисника. Серед них було три корчаги, три-чотири кухонних горщики, дві невеличкі посудинки, підлощена чарка та дві чорнолощені миски, а також два диски-коржівники [16]. Форма горщикоподібних посудин переважно банкоподібна або реберчаста (біконічна). Іноді керамічний комплекс київської культури доповнювали конічні кухлики, келихи, чарки та посудини з отворами — цідилки для виготовлення сиру. За матеріалами, що походять з поселення Линів на Волині, встановлено кількість і набір посуду зубрицьких племен. Підрахунки показали, що у житлі було 16—18 посудин. З них: до 10 горщиків, 4—5 мисок, 2—3 кухлики. Враховуючи, що в кожному житлі мешкало в середньому 4—5 осіб, доходимо висновку, що кількість горщиків удвічі перевищувала кількість мешканців житла. Це означає, що горщик мав багатофункціональне значення (використовувався для приготування їжі, для зберігання рідини та сипких продуктів). Кількість мисок, призначених для їжі, відповідала кількості членів сім'ї. Кухликів менше, ніж членів сім'ї, отже, вони були у спільному користуванні.

Крім горщиків та корчаг з яйцеподібним тулубом, лощених мисок, зрідка дисків, у зубрицькій та черняхівській культурах західного регіону були поширені невеликі груболіплені миски, кухлі та чарки. У більшій чи меншій кількості на слов'янських пам'ятках римського часу трапляється гончарний посуд місцевого (у північно-західній частині України) або імпортного (на території київської культури) виробництва. Цілком імовірно, що високоякісна черняхівська гончарна кераміка якоюсь мірою вплинула на припинення виробництва місцевого чорнолощеного посуду. Слов'яни користувалися гончарними кухонними горщиками та великими піфосами, різними мисками та вазами, невеликими келихами та глечиками, а також амфорами провінційноримських типів. Уламки скляних келихів знайдено тільки на слов'янських пам'ятках верхів'їв Дністра та Західного Бугу, а також Середнього Дністра [17].

У ранньоісторичних слов'ян керамічний комплекс ще більш спрощується. Спеціальний столовий посуд у VI—VII ст. майже повністю виходить з ужитку. Можливо, його частково замінюють дерев'яні або берестяні посудини. Східноєвропейські культури цього періоду майже не відрізняються за набором кераміки, до якого входять горщики та корчаги, диски та сковорідки з невисокими бортиками. Тільки у населення пеньківської культури деякого поширення набули груболіплені миски. Проте відмінності у формах горщикоподібних посудин лягли в основу виділення різних культурних груп із загалом однорідного культурно-історичного масиву. Так, для празької культури є характерними стрункі горщики з яйцеподібним тулубом і невисоким горлом. У пеньківській культурі переважають приземкуваті біконічні та опуклобокі горщики з короткою шийкою. Для колочинської культури є типовими тюльпаноподібні та банкоподібні горщики з майже невиділеною верхньою частиною. Разом з тим певні за-

---

[16] *Терпиловський Р. В., Абашина Н. С.* Вказ. праця, с. 142.

[17] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 138—160.

гальні керамічні форми зближують усі перелічені групи старожитностей та засвідчують їх загальну етнічну приналежність.

Починаючи з VII—VIII ст. форми горщиків дещо стандартизуються. Найбільше розповсюдження у цей час і наступний період (VIII—IX ст.) отримують посудини струнких пропорцій, широкогорлі з високими плічками, а також округлобокі з більш низькими плічками. Шийки горщиків прикрашені вдавленнями або насічкою. На захід від Дніпра, на пам'ятках типу Луки-Райковецької, обидві групи представлені приблизно порівну (відповідно 40 і 42 %). Дещо по-іншому виглядає керамічний комплекс на Лівобережжі Дніпра. Так, у волинцевській культурі переважають широкогорлі округлобокі посудини, а для роменського ліпного керамічного комплексу є характерними широкогорлі горщики з високими плічками і вузьким дном.

Інші форми ліпних горщиків (біконічні, тюльпаноподібні) знайдені в одиничних екземплярах. Так само одиницями представлені миски та банкоподібні кухлики. У сковорідок з'являється досить високий бортик, нерідко орнаментований вдавлюванням.

У цілому більшість форм східнослов'янських ліпних посудин VIII—IX ст. має місцеві корені в кераміці VI—VII ст. — празькій, пеньківській, колочинській і відбиває спадковість розвитку місцевої кераміки протягом значного періоду. В цей час використовується також привізна кераміка — гончарні горщики з вертикальною шийкою та глечики, прикрашені іноді наліпними валиками та прополощеними лініями. Такий посуд виготовлявся, наприклад, у гончарних майстернях, досліджених у балці Канцерці в Степовому Лівобережжі. Виготовляли цю типово північнокавказьку кераміку переважно алано-болгарські гончарі. Разом з тим гончарний посуд вироблявся та використовувався населенням волинцевської культури Дніпровського Лівобережжя. Поступово ліпна кераміка витісняється східнослов'янськими гончарними посудинами, що знаменувало перехід до культури Київської Русі [18].

8.4. Мова і початки писемності

Важливою частиною етногенезу, в тому числі й слов'янського, є глотогенез, тобто питання походження мови. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови "як загальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть". Кропітка праця великих колективів дослідників різних країн дозволила відтворити праслов'янську лексику, виділити найдавніший шар сучасних слов'янських мов. Нині праслов'янську мову за кількістю та певністю реконструйованих елементів можна порівняти з латинською по відношенню до романських. Успішно вирішено питання про зв'язки праслов'янської з іншими індоєвропейськими мовами, що дало можливість виділити слов'ян в окрему етнічну спільність серед індоєвропейських народів.

Разом з тим необхідно враховувати, що методи історико-діалектичного дослідження, які спираються виняткою на мовний матеріал (порівняльно-історичний, внутрішньореконструктивний тощо), надійно засвідчують послідовність певних явищ у часі ("що раніш від

[18] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян, с. 112—114.

чого") та залежність мов від діалектів ("що з чим пов'язано"), але вони не можуть вказати абсолютний час розвитку тих чи інших особливостей або конкретні географічні райони мовних контактів [1]. Тому послідовно дотримуючись принципів лінгвістичних досліджень, видатний вчений А. Мейє вважав за неможливе локалізувати загальнослов'янську мову в просторі та часі [2]. Тому суто лінгвістичні ідеї мовознавців XIX — першої половини XX ст., а також необхідність вивчення проблем глотогенезу, яку усвідомлював визначний російський історик та філолог О. О. Шахматов, поступово набувають нового змісту в зв'язку з успіхами археологічної науки, яка у повоєнні роки почала стрімко нагромаджувати матеріал.

Праслов'янська проблема, тобто проблема виникнення, розвитку та розпаду реконструйованої початкової єдності слов'янських діалектів перетворилася з мовної на етномовну, тобто у проблему виділення, розвитку та розпаду племінного союзу, що користувався системою реконструйованої праслов'янської мови. Оскільки методи порівняльно-історичного мовознавства не вказують прямо на абсолютну хронологію мовного розвитку та на географічні межі функціонування праслов'янської мови (якщо така система існувала реально, а не є набором реконструйованих ознак, що насправді існували не одночасно), робляться спроби їх вирішення за допомогою інших джерел, які краще піддаються хронологізації та локалізації. Таким чином, майже всі лінгвісти після другої світової війни, розробляючи проблеми слов'янського етногенезу, тією чи іншою мірою звертаються до археологічних матеріалів. З іншого боку, чимало археологів користуються висновками мовознавців, що дозволяє дати етнічне визначення "німим" археологічним пам'яткам.

Коротко підсумуємо основні результати глотогенічних досліджень. Встановлено, що слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної сім'ї, куди крім них входять балтські, германські, італійські (романські), кельтські, грецька, вірменська, албанська, індоіранська, а також фракійські, іллірійські, анатолійські та тохарські мови, що були поширені у давнину.

Розпад індоєвропейської мови, яка в свою чергу складалася з численних діалектів, пройшов певні етапи впродовж кількох тисячоліть. Перший період розпаду індоєвропейської спільноти пов'язаний з виділенням анатолійських та індоіранських мов (приблизно IV— III тис. до н. е.). Досить рано формуються також вірменська, грецька та фракійська мови. Проте більшість європейських мов трансформувалась у самостійні досить пізно: праіталійська мова виділилася приблизно на межі II—I тис. до н. е., прагерманська — у I тис. до н. е.

Слов'янська мова належить до числа наймолодших у індоєвропейській сім'ї. Видатні мовознавці М. Фасмер та Т. Лер-Сплавинський визначали час формування праслов'янської мови серединою I тис. до н. е., а деякі сучасні лінгвісти навіть рубежем або першими століттями нової ери. Порівняльно-історичне мовознавство встановило, що у період, коли праслов'янська мова виділяється з індоєвропейської і починає самостійно розвиватися, слов'яни мали мовні контакти з балтами, іранцями, германцями і, можливо, фракійцями й кельтами.

---

[1] *Хабургаев Г. А.* Становление русского языка. — Москва, 1980, с. 32, 33.

[2] *Мейе А.* Общеславянский язык. — Москва, 1951, с. 12, 13.

Найпомітнішими є зв'язки праслов'янської мови з балтськими. Дійсно, ці мови об'єднує винятково високий ступінь близькості. Відомий український вчений В. П. Петров вважав, що балтські мови зберегли чимало елементів як у формах, так і в лексиці, що колись були властиві слов'янській мові, але згодом зникли [3]. Підкреслимо, що праслов'яни підтримували особливо тісний контакт передусім із західною групою балтів. Балто-слов'янська мовна спільність охоплювала насамперед праслов'янську, пруську та ятвязьку мови. Цей факт мовознавці пояснюють по-різному. На думку, наприклад, О. М. Трубачова, праслов'янські та балтські мови з самого початку належали до різних груп індоєвропейських говірок, а зближення між ними відбулося, починаючи з доби раннього заліза, коли ці народи тривалий час жили поруч [4]. Інші вважають, що зв'язок цих мов мав генетичний характер, тобто праслов'янська мова сформувалася на основі одного з периферійних західнобалтських діалектів [5]. Найпоширенішою є концепція, згідно з якою існувала єдина мовна спільність, що зберегла на основній території свої особливості, властиві балтській мовній групі, а на південній або західній околиці, зазнавши певних змін, перетворилася на слов'янську.

Досить виразними є й слов'яно-іранські мовні зв'язки, хоча загальнослов'янські лексичні запозичення з іранської поодинокі. Значного іранського впливу зазнала переважно та частина слов'ян, яка мешкала у Середньому Подніпров'ї та Причорномор'ї, причому цей процес, очевидно, проходив вже після втрати скіфами панівного становища у Східній Європі. Власну точку зору висловив В. П. Петров, який вважав скіфську мову особливим мовним явищем, спорідненим з говірками суміжних мовних масивів: іранського на сході, фракійського на південному заході та балтського на північному заході. Таким чином, слід говорити про особливий індоєвропейський діалект мешканців Наддніпрянщини [6].

Значними були й слов'яно-германські мовні контакти. Немає жодних сумнівів стосовно того, що давні слов'яни запозичили чимало слів різних германських племен. Однак майже усі германізми у праслов'янській мові є не загальногерманськими, а діалектними. Тому вони можуть вказувати на відносно пізню слов'яно-германську мовну взаємодію, починаючи, можливо, лише з перших століть нової ери.

Менш виразно фіксуються контакти слов'ян з кельтами, фракійцями та іллірійцями — народами, що зійшли з історичної арени, не залишивши по собі значної мовної спадщини. Тому зіставлення особливостей цих мов з загальнослов'янською викликає значні труднощі. Прикладом може бути теорія походження слов'ян, яку розвиває відомий лінгвіст О. М. Трубачов. На підставі аналізу давньослов'янської мови, в якій дослідник виявив протоіталійські елементи, він зробив висновок, що за найдавніших часів слов'яни сусідили з протоіталіками десь у Подунав'ї, і лише міграція кельтів у середньодунайські землі змусила слов'ян переселитися в Прикарпаття і Повіслення, де й почалося зближення слов'ян з балтським субстратом [7]. Проте, як зазначив В. В. Се-

[3] *Петров В. П.* Скіфи. Мова і етнос. — К., 1968, с. 147.

[4] *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. — Москва, 1991, с. 29.

[5] *Топоров В. Н.* К проблеме балто-славянских языковых отношений // КСИС. — 1961. — Вып. 33—34, с. 213; *Лер-Сплавинский Т.* О северо-восточных окраинах праславянского языка // ВЯ. — 1964. — № 1, с. 136.

[6] *Петров В. П.* Вказ. праця.

[7] *Трубачев О. Н.* Вказ. праця, с. 16, 101.

дов, дані археології суперечать гіпотезі про дунайське походження слов'ян. У лінгвістичних побудовах, що стосуються цього питання, може йтися лише про якийсь середньодунайський діалект давньоєвропейської мови, носії якого після переселення на північ від Карпат взяли участь у формуванні давньослов'янської мови [8].

Праслов'янська мова еволюціонувала досить нерівномірно. На зміну спокійному розвитку приходили періоди бурхливих змін, що, ймовірно, були викликані більш активною взаємодією слов'ян із сусідніми етносами. Так, Ф. П. Філін запропонував розділити час існування праслов'янської мови на три етапи. Перший етап (до кінця I тис. до н. е.) відповідає початковій стадії формування праслов'янської мовної системи. У цей час слов'янська мова почала розвиватися самостійно, поступово виробляючи власну систему, відмінну від інших індоєвропейських мовних систем.

Наступний, середній, етап розвитку праслов'янської мови дослідник датує часом від кінця I тис. до н. е. до III—V ст. У цей час відбуваються істотні зміни у фонетиці слов'янської мови, еволюціонує її граматика, набуває розвитку діалектна диференціація. Очевидно, ці досить суттєві зміни були викликані взаємодією слов'ян з іншими етномовними групами.

На наш погляд, цей етап міг відповідати існуванню таких археологічних культур, як зарубинецька і пшеворська (II ст. до н. е. — I ст. н. е.), пізньозарубинецька та зубрицька (I ст. н. е.), київська та черняхівська (III—V ст. н. е.). Саме в цей час, як випливає з історико-археологічних даних, посилюються зв'язки слов'янських племен з сусідніми народами, у тому числі з готами та аланами — носіями східногерманських та іранських діалектів.

Пізній етап еволюції праслов'янської мови (V—VII ст. н. е.), за Ф. П. Філіним, збігається з початком широкого розселення слов'ян на теренах Європи, що привело до прискореного розвитку мови, а врешті-решт до розподілу єдиної мовної системи на окремі слов'янські мови. Єдність численних слов'янських говірок у цей час ще існувала, хоча вже з'явилися умови для формування в різних частинах слов'янського світу окремих мовних груп [9].

Подібна у загальних рисах періодизація розвитку праслов'янської мови запропонована також іншими лінгвістами, в тому числі Г. П. Півтораком [10], який, на відміну від Ф. П. Філіна, намагається пов'язати етапи мовного розвитку з археологічною періодизацією, залучивши низку археологічних культур з території України.

Таким чином, розпад праслов'янської мовної єдності обумовлювався тим, що окремі групи слов'янських племен, розселяючись на просторах Європи серед інших народів, втрачали зв'язки між собою. Проте, на думку сучасних мовознавців, праслов'янська спільнота існувала до VII ст. н. е., що засвідчує розповсюдження первісних ("безсуфіксних") слов'янських етнонімів (словени, северри, серби, хорвати, дуліби та ін.). З VIII ст. з'являються територіальні об'єднання з етнонімами на "-ане", а з IX ст. — найпізніші слов'янські назви на "-ічі", що відбивають поглинання слов'янами субстратних автохтонних угруповань.

[8] *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979.

[9] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — Москва—Ленинград, 1962, с. 99—110.

[10] *Півторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988.

Аналіз праслов'янської лексики і лексичної семантики дозволив дійти висновку, що між мовами ранньослов'янських народностей вже існували істотні розбіжності. Добре усвідомлюючи спільність свого походження, вони одночасно розуміли і не розуміли один одного. Їх мови за ступенем розбіжності були подібні до сучасних української, білоруської та російської мов, а не до сучасної говірки однієї мови. Іншими словами, після розпаду праслов'янської спільноти виникли споріднені, але самостійні й неповторні мови, а не діалекти однієї мови [11].

У нових районах розселення протягом другої половини І тис. н. е. слов'янські племена вступали в нові взаємовідносини, внаслідок чого активізувалися конвергентні мовні процеси, які стирали давні відмінності між діалектами, пов'язаними з різними праслов'янськими угрупованнями. Ці складні та різноспрямовані процеси раннього середньовіччя привели, зокрема, до того, що серед пізньопраслов'янських говірок починають виразно виділятися південна та північна групи, які у майбутньому трансформувалися в північні та південні слов'янські мови. Зв'язки з ними спостерігаються ще в одній, східній, групі, що згодом поділяється на українську, білоруську та російську мови [12].

Як бачимо, серед дослідників немає єдиної думки щодо характеру східнослов'янської мовної групи (або груп). Більш-менш чітко встановлені факти інтерпретуються по-різному. Мовознавці, які підтримують ідею існування давньоруської народності, вважають, що східнослов'янська мовна єдність була результатом мовної інтеграції, обумовленої процесом формування цієї народності. Інакше кажучи, спільність східнослов'янських мов на загальнослов'янському тлі — це відображення давньоруської мовної спільності. Лінгвісти, які відкидають можливість існування єдиної давньоруської народності та відповідно окремої мови (хоча б складеної з численних діалектів), наполягають на оформленні окремих східнослов'янських мов, насамперед української, безпосередньо після розпаду загальнослов'янської мовної спільності або дещо пізніше. Зокрема, Г. П. Півторак датує початок самостійного існування української мови ранньодавньоруським часом, рубежем XI і XII ст. [13] На нашу думку, кожній з цих концепцій бракує конкретних даних, а також досконаліших методик. Останнім часом використовується певна політична кон'юнктура, що переводить цю дискусію в іншу, ненаукову, площину.

Коротко зупинимось на інтерпретації мовознавцями найбільш загальної самоназви слов'янської спільноти, тому що етнонім є історичною категорією, як і сам етнос. Самоназва не була споконвічною і на різних етапах історії етноніма могла супроводжуватися частковими змінами фонетичного складу слова. Це фіксує зміни семантичних мотивувань та асоціацій. Найраніше найменування було типовим для первісності, коли народ фактично не мав власної назви, а використовував назви типу "ми", "свої", "наші", "люди (взагалі)". Так було задовго до того, як макроетнонім класичного типу (слов'яни) зафіксував норму самоідентифікації,

---

[11] *Филин Ф. П.* Проблемы исторической лексикологии русского языка (ранний период) // Славянское языкознание (докл. сов. дел. на IX Междун. съезде славистов). — Москва, 1983, с. 286.

[12] *Хабургаев Г. А.* Вказ. праця, с. 70—74, 81—83.

[13] *Півторак Г. П.* Походження української мови в контексті етногенезу українців // Матеріали до української етнології. — 1995. — Вип. 1 (4), с. 138.

що змінила вузький етнічний кругозір. "Своїх" об'єднувало насамперед взаєморозуміння мови, звідки йде більш пізня етимологія імені "слов'яни" — від "слить", "слову/сливу" у значенні "бути зрозумілими", тобто слов'яни — люди слова — своєї мови, ті, які говорять зрозуміло [14].

Щодо писемності у слов'ян до прийняття християнства та розповсюдження кирилиці даних дуже мало. Існує згадка давньоболгарського письменника, так званого чорноризця Храбра, що у слов'ян до Кирила та Мефодія (IX ст.) існували "черти і рези", за якими вони читали та ворожили. Однак, незважаючи на тривалі дискусії, вчені не дійшли єдиної думки стосовно того, про що конкретно йшла мова. Вірогідно, слов'яни у додержавний період, як і інші первісні народи, користувалися так званим піктографічним письмом, де кожне схематичне зображення означало ціле повідомлення. За археологічними матеріалами відомі не лише окремі знаки, а й їх групи, нанесені на пряслиця, глиняний посуд тощо. Наприклад, групу з шести знаків, серед яких є свастика, зиґзаґ, "дерево", "хвиля" тощо, вирізану на кістяному знарядді з поселення Хлопків I на Київщині, може бути датовано приблизно рубежем IV—V ст. н. е. [15] Проте значення таких символів, а тим більше їх груп, залишається нерозкритим, а більш-менш оригінальні гіпотези з приводу їх тлумачення — слабо аргументованими.

Можливо, слов'яни та їх сусіди протягом I тис. н. е. час від часу використовували грецькі або латинські літери, а також германське рунічне письмо (врешті-решт, також похідне від греко-римського алфавіту). Зокрема, грецькі літери, прокреслені на уламках посуду, відкрито на поселенні черняхівської культури Лепесівка на Волині [16]. Проникненню античних традицій у багатоетнічне середовище черняхівських племен, серед яких були й слов'яни, безумовно, сприяли широкі контакти з римськими провінціями по Дунаю та містами Північного Причорномор'я. Інтенсивність цих зв'язків досягає максимуму у II—IV ст. н. е.

Оригінальну ідею висловлено свого часу В. М. Даниленком. На його думку, деякі грецькі та латинські літери слов'яни використовували як зразок для власного письма. Підтвердження цьому дослідник вбачав у окремих символах, здебільшого нанесених наколами по сирій глині поодиноких пряслиць III—VII ст. Ця концепція, однак, не знайшла підтримки серед фахівців, а передчасна смерть не дозволила досліднику продовжити працювати в цьому напрямі. Таким чином, питання про слов'янську писемність язичницької доби залишається відкритим.

---

[14] *Иванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. — К., 1980, с. 14—18; *Трубачев О. Н.* Вказ. праця, с. 90.

[15] *Некрасова Г. М.* Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62, рис. 7, *15*.

[16] *Тиханова М. А.* Раскопки на поселении III—IV вв. н. э. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 2, с. 189—190, рис. 8.

8.5. Технічні досягнення

Хліборобство, металургія, ковальська справа, гончарство, зброя. На початку своєї історії слов'янські племена займали, як вже зазначалося, переважно лісові та лісостепові простори Східної Європи. На це вказує, зокрема, лексична специфіка слов'янської мови. Відмінною рисою праслов'янської мови — єдиної основи, з якої після середини I тис. н. е. сформувалися мови східних, західних слов'ян, — є велика кількість термінів для визначення озер, боліт, лісів. Разом з тим слов'янській мові не притаманні поняття, що змальовують гори, степи, поля. Різноманітні назви тварин і птахів, дерев та рослин помірної зони вказують на те, що у період існування слов'янства як певної етнічної одиниці їх прабатьківщина знаходилась осторонь від морів, гір, степів, у лісостеповій смузі помірної зони, багатій на озера та болота [1]. Слід враховувати, що первісні ліси (передовсім широколисті породи) вкривали за давнини майже увесь цей регіон, включаючи й лісостеп.

Слов'яни, як і інші народи, що знаходилися на додержавній стадії розвитку, спрямовували головні зусилля на виробництво продуктів харчування. Етнографічні та писемні дані прямо вказують на те, що основою господарства слов'янського населення було хліборобство. Протягом I тис. н. е. його форми розвивалися, вдосконалювалися, що зрештою привело до утворення орного землеробства Київської Русі, яке забезпечувало високий економічний потенціал східнослов'янського суспільства.

Про головні заняття слов'ян VI—VII ст. повідомляють і більш ранні джерела: "У них велика кількість різної худоби та плодів земних, що складені у купи, особливо проса та пшениці" (Маврикій). Із способом сільськогосподарського виробництва слов'ян, певно, можна пов'язати й особливості їх розселення, про що повідомляє Прокопій: "Живуть вони на великій відстані один від одного. І всі вони часто міняють місця проживання. Тому-то й землі їм треба займати багато". У нього ж знаходимо свідчення про стада худоби, які слов'яни захоплювали як воєнну здобич, та про приношення биків у жертву богові, творцю блискавок. Арабський автор X ст. Ібн Русте пише, що слов'яни — "народ, що пасе свиней, як ми овець", а "більша частина їх посівів — просо". Відповідно до цього джерела, робочої худоби у слов'ян було небагато. Інший арабський автор середини X ст. Ібрагім Ібн Якуб пише, що слов'яни засівають поле двічі на рік — влітку та навесні і збирають два врожаї [2].

Таким чином, немає сумнівів у тому, що хліборобство та скотарство у житті слов'ян другої половини I тис. н. е. відігравали провідну роль. Безперечно, ці важливі галузі мали своє коріння у період, який безпосередньо передував виникненню ранньосередньовічних слов'янських культур, тобто у першій половині I тис. н. е.

Як зазначалося, територія, яку займали слов'яни, з часом розширювалася. До середини I тис. н. е. слов'янський ареал охоплював переважно південну частину лісової зони та суміжні райони лісостепу від басейну Західного Бугу на заході до течії Сіверського Дінця на сході. Однак у VI—VII ст. у ході широкого розселення слов'янські племена поступово заселяють Подунав'я та Балканський півострів, Центральну Європу, південне узбережжя Балтики, середню

[1] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян, с. 122—123.

[2] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 363.

Бронзове окуття піхов меча (І ст. н. е., с. Гринів Львівської обл.).

частину лісової зони Східної Європи. Топографія поселень того часу свідчить, що слов'яни прагнули оселятися в звичних для них умовах, ближче до річок, струмків та озер, невисоко над рівнем води, неподалік від заплавних лугів. Тобто там, де, з одного боку, були придатні ділянки порівняно родючих і легких для обробітку ґрунтів по краях надзаплавних терас, а з другого — існувала надійна база для скотарства.

Більш конкретні свідоцтва про хліборобство у слов'ян І тис. н. е. можна отримати на підставі аналізу знахідок сільськогосподарських знарядь та зерен культурних злаків (переважно обвуглених) або їх відбитків на глині. Скотарство та промисли можна певною мірою охарактеризувати на підставі знахідок специфічних знарядь та численних залишків кісток тварин. Наявні матеріали в поєднанні з даними етнографії та результатами експериментів дозволяють висвітлити деякі питання харчових продуктів у слов'ян І тис. н. е.

Близько рубежу нашої ери у системі господарства відбуваються певні зміни. Довготривалі порівняно великі селища та городища, що займали переважно останці та миси високих корінних берегів рік, змінюють відносно невеликі селища, розташовані ближче до заплавних лугів — на краю першої надзаплавної тераси або на дюнах [3]. Такі переміщення загалом осілого населення, очевидно, свідчать про екстенсивну систему землеробства — перелог. Широкого розповсюдження набуває також підсіка як засіб розчищення земель під поле і як окрема система землеробства. На це, зокрема, вказує розповсюдження проса та ячменю, які потребують не

[3] *Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1991, с. 5—12.

засмічених бур'янами ґрунтів і дають найбільші врожаї на згарищах [4].

Поле обробляли і засівали доти, доки ґрунт залишався родючим. Потім його залишали. Незважаючи на необхідність частої зміни ділянок, такий спосіб ведення господарства був досить продуктивним, що є типовим для примітивних сільськогосподарських моделей. Підзольні чорноземи та сірі лісові ґрунти за наявності досить теплого і вологого літа, а також м'якої зими приносили непогані врожаї зернових. Така система хліборобства проіснувала до VI—VII ст. Напевно, кількість вільних земель, придатних для хліборобства, була досить значною, щоб отримувати багаті врожаї за мінімальної затрати сил.

Практика використання сільськогосподарських угідь до повного їх виснаження призводила до необхідності періодичних зрушень населення з постійних місць проживання і поступового освоєння нових територій (так звана хліборобська колонізація) [5].

Як бачимо, хліборобство цього періоду в лісовій зоні та у північному лісостепу мало застійний характер. Тільки у середині I тис. н. е. починається більш-менш систематичне застосування залізних наконечників на дерев'яних ралах. Оскільки орні знаряддя були низькопродуктивними, то для перелогової та вирубно-польової систем найкраще підходили легкі родючі ґрунти, а з зернових культур — просо, ячмінь, пшениця двозернянка та карликова, які добре ростуть навіть на погано обробленому, але чистому ґрунті. Серпи цього часу невеликі за розмірами і пристосовані переважно для обрізання колосків [6]. Кам'яні зернотерки поступово змінюють ручні ротаційні жорна, продуктивність яких набагато вища. Це свідчить не тільки про те, що хлібна їжа стає вагомішою у раціоні слов'ян, а й про зростання кількості продуктів. Можливо, крім хліба та коржів, давні слов'яни вживали у їжу різні каші, мочене або смажене зерно.

У слов'ян протягом всього I тис. н. е. в стаді переважала велика рогата худоба та свині. Волів могли використовувати як тяглову силу при орному землеробстві. Рідше трапляються кістки дрібної рогатої худоби та коня [7]. Такий склад стада свідчить про приселищний характер скотарства, коли череда паслася на заливних луках поблизу селища. При розкопках слов'янських поселень тільки в окремих випадках трапляються сліди огорож. Про те, що населення дбало про худобу, свідчить поява кіс-горбуш і тронок. Взимку худобу утримували у закритих від негоди місцях, годували сіном.

Найбільш динамічно розвивалося хліборобство черняхівської культури. Черняхівські племена, серед яких, напевно, були й слов'яни, зазнали сильного впливу агрокультури римських провінцій. Про це свідчить поширення нових засобів хліборобства, збагачення асортименту сільськогосподарських знарядь та культурних злаків. Однак на відміну від римських провінцій на території Східної Європи застосовували обмеже-

---

[4] *Пашкевич Г. А.* Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. — К., 1991.

[5] *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Ленинград, 1981. — С. 11—15; *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын-славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — Москва, 1984, с. 40—45.

[6] *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е. — К., 1974, с. 9—45.

[7] *Цалкин В. И.* Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке // МИА. — 1966. — № 135. — С. 55—70; *Белан Н. Г.* До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 29—37.

ний набір інструментів — тільки ті, що найбільш відповідали місцевим традиціям: здебільшого це були серпи та ручні млини, рідше — залізні наральники, коси, мотики тощо. Незважаючи на широкомасштабні дослідження черняхівських поселень, залізних наконечників до знарядь знайдено небагато, що свідчить про їх обмежене використання. Кілька знахідок чересел (плужних ножів) також не є доказом існування справжнього плугу, який міг би перегортати шар ґрунту. За даними етнографії, такі ножі застосовували у спеціальних знаряддях, що називалися "резаниця". Спочатку вони розрізали цілину, а згодом зорювали землю ралом, що було набагато легше та ефективніше [8]. Через черняхівські племена прогресивні способи обробітку землі, ряд знарядь та злаків поширилися серед слов'янського населення південної частини лісової зони.

Значні зміни у хліборобстві сталися на рубежі VII—VIII ст. У цей час на території Східної Європи, включаючи і лісову зону, поширився своєрідний слов'янський господарсько-побутовий комплекс, який включав наральники, більш досконалі серпи, коси, ручні млини тощо [9]. Причиною прогресивних змін, можливо, було скорочення резервів орної землі, необхідної для екстенсивних форм господарства. Нестача землі, в свою чергу, могла бути викликана зростанням кількості населення внаслідок високої продуктивності перелогового землеробства. Додатковим поштовхом став також вплив на глибинні області Подніпров'я та Подністров'я слов'янського населення Подунав'я та Балкан, обізнаного з прогресивнішими для того часу способами ведення господарства.

У VIII—X ст. під поля все частіше починають використовуватися не тільки легкі ґрунти надрічкових ділянок, а й більш важкі родючі чорноземи на плато. Скорочення строків перебування ділянок під паром приводить до двопільної системи. Можливо, у цей час починають використовувати добрива — гній, що підвищувало значення скотарства. Перехід до двопілля зафіксовано у писемних джерелах X ст. На його існування вказують також знахідки ярих та озимих сортів пшениці, жита, вівса та характерних озимих, бур'янів [10]. Таким чином, система хліборобства у VIII—X ст. набуває значного прогресу, порівняно з попереднім періодом.

Вдосконалюються землеробські знаряддя. Східні слов'яни починають застосовувати вдосконалені рала з відносно широкими наральниками та чересλом, що збільшувало глибину оранки. Зростає кількість серпів з асиметричним лезом та відігнутим руків'ям, близьких до сучасних. Значну кількість сільськогосподарських знарядь та інших речей знайдено у вигляді скарбів на поселеннях Макарів Острів на р. Тясмин та Битиця на р. Псел [11]. Такий інвентар суттєво підвищував продуктивність праці хлібороба.

Дещо змінюється й асортимент хлібних злаків. Все частіше трапляється голозерна пшениця, більш придатна до помолу, проте роль жита, проса, ячменю у харчуванні залишається вагомою.

---

[8] *Краснов Ю. А.* К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // КСИА. — 1971. — № 128, с. 3—11.

[9] *Минасян Р. С.* Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь и его появление в лесной зоне Восточной Европы // Автореф. дис... канд. ист. наук. — Ленинград, 1980, с. 16—18.

[10] *Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.* Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VII—X ст. // Археологія. — 1982. — № 41, с. 46—62.

[11] *Березовец Д. Т.* Поселение уличей на Тясмине // МИА. — 1963. — № 108, с. 183—185; *Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В.* Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища // Древние славяне и Русь. — К., 1989, с. 92—104.

Глиняні посудини, пряслиця і ложка зубрицької культури.

Відомі також горох, боби, ріпа тощо. На ряді городищ (Новотроїцьке, Монастирьок та ін.), які загинули на початку або в середині X ст. під навалою кочівників, знайдено велику кількість обвугленого зерна, що залишилося в спеціально влаштованих ямах-льохах [12]. Цілком можливо, що слов'яни вирощували й плодові дерева.

Як бачимо, хліборобство та скотарство (основа економіки східнослов'янського суспільства) наприкінці I тис. н. е. досягло значних успіхів, що відбилося в змінах, які сталися в сільськогосподарському виробництві, коли нова прогресивна техніка поєдналася із знаннями про природне відновлення родючості землі.

Залізоробне ремесло та металообробка були у слов'ян найрозвинутішими та передовими галузями виробництва, від яких значною мірою залежав рівень хліборобства, військової справи та ін.

Взагалі виплавлення заліза є трудомісткою працею в будь-які часи. Найважчою роботою було дуття, яке виконувалося міхами безперервно протягом кількох годин. Крім того, сиродутний процес вимагав знання багатьох технічних прийомів, досвіду та вміння. Загадкове перетворення руди на залізо, таємничі операції обробки металу, сміливе поводження з вогнем — все це ставило металурга-коваля в особливе становище у суспільстві. Виробничі секрети передавалися від батька до сина. У всіх народів світу металурги-ковалі вважалися незвичними людьми, чаклунами, чародіями.

Лісова та лісостепова зони Східної Європи сприяли розвиткові металургії. Тут розташовувалися великі лісові масиви, необхідні для виробництва деревного вугілля, а у річкових заплавах — поклади болотної руди. Зібрану руду "збагачували": промивали та витоплювали на вогнищах або у печах. Деревне вугілля отримували, спалюючи дрова у спеціальних ямах без доступу повітря. Велику групу таких споруд відкрито на поселенні I—II ст. у Лютежі, де на три житла припадає 15 печей і понад 300 ям для випалу вугілля [13]. Частіше

[12] *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74, с. 211—213.

[13] *Бидзиля В. И., Пачкова С. П.* Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160, с. 51—74.

Золота гривна з Бережанського скарбу (II—III ст.).

на поселеннях трапляються поодинокі вугільні ями. Іноді вугілля випалювали безпосередньо у лісі. Окремі сліди залізоробного виробництва у вигляді нечисленних горнів, шматків криці та шлаків досить поширені. Однак групи подібних об'єктів, які б свідчили про широкомасштабне виробництво чорного металу, трапляються набагато рідше. Власне з різними етапами розвитку слов'янської чорної металургії можна пов'язати лише кілька центрів: вже згадуваний Лютіж, дві пам'ятки у районі Умані, Гайворон VI— VII ст. на Південному Бузі та Григорівку VIII—IX ст. на середньому Дністрі. У Лютежі добувалася та збагачувалася руда, випалювалося вугілля та в кількох горнах вироблявся метал. Залізоробна майстерня у Гайвороні складалася з чотирьох агломераційних печей та 21 сиродутного горна [14].

Відомо, що досить примітивний сиродутний процес при порівняно високій температурі дозволяє отримувати залізо у вигляді губчастого коржа з домішками шлаків — криці. Для того, щоб підготувати залізо для наступної обробки, криці кілька разів проковувалися до ущільнення та вилучення шлаків. Через те, що великі напівфабрикати обробляти досить важко, криці вироблялися вагою 2—3 кг.

Основні типи залізоробних горнів у слов'ян додержавного періоду представлені стаціонарними наземними печами з системою шлаковипуску та повітряного дуття, які використовувалися для багаторазових плавлень, та горнами одноразового використання з котлованом-шлакозбірником і невеликою наземною шахтою. Такі печі завжди зосереджувалися групами по кілька десятків або сотень на металургійних майданчиках, тому що при повторному "варінні" заліза доводилося прибудовувати нове горно до тих, що вже відслугували. Саме до такого типу належать горна з Умані, що датуються першими століттями нової ери, тобто тим часом, коли існував найбільший Свентокшижський центр у Середній Європі. Проте така спеціалізація серед слов'янських общин була рідкістю. Невеликі розміри Лютізького, Гайворонівського та Григорівського центрів свідчать про те, що виробництвом чорного металу займалися малі колективи — одна або кілька сімей. Найімовірніше, такі роботи періодично здійснювалися тими самими ковалями-універсалами для забезпечення потреб у залізі племені або навіть союзу племен.

Хоча якість кричного заліза, з яким працювали слов'янські майстри, не була високою, воно повністю відповідало потребам у виготовленні основних знарядь праці, зброї, предметів побуту тощо. Сталь застосовували у меншій кількості, тому що її виробництво було набагато складнішим. З неї виготовляли

[14] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 377—381.

Скляні намистини з Бережанського скарбу (II–III ст.).

тільки якісні вироби, але це здебільшого були наварені леза або інші робочі частини. Якщо навіть у Давній Русі сталь використовували у 8—10 разів менше, ніж залізо, то ще рідше вона застосовувалася в додержавний період. Залізо перетворювали на цементовану сталь так: у вогнетривкий горщик-тигель клали залізо у вигляді невеликих напівфабрикатів (стрижнів, штаб), потім засипали дрібнопотовченим вугіллям, кісткою або рогом. Посудину закривали і тривалий час нагрівали. При температурі 900 °С вуглець з вугілля та кісток просякав залізо, перетворюючи його на залізовуглецевий сплав — сталь. Можливо, переробка заліза на цементовану сталь здійснювалася на черняхівському поселенні Іванківці, де знайдено чотири сиродутних горна, уламки тиглів, шматки шлаків, уламки кісток тощо. Недалеко від виробничого центру відкрито кам'яних ідолів. Зв'язок капища з виробництвом стає зрозумілим, якщо врахувати соціальний статус ранньослов'янського коваля як чаклуна та жерця Сварога [15].

Аж до VII—VIII ст. рівень ковальського ремесла у слов'янських племен був досить низький. Проте ковалі добре володіли пластичною обробкою металу в гарячому стані — вільним куванням. Вони використовували техніку цементації заготовок та готових виробів, а також їх гартування. Ковальське зварювання застосовувалося для поєднання деталей проковки. Масивні предмети робили, зварюючи кілька штабок металу в "пакетну" заготовку. Разом з тим сталь використовували дуже рідко, відсутні ознаки серійного виробництва, асортимент виробів становить близько 30 назв, включаючи знаряддя праці, предмети озброєння, побутові речі, деталі костюма, прикраси тощо. Ця ковальська продукція задовольняла насамперед потреби сільського господарства. Напевно, кожна община мала власного коваля, який сам забезпечував себе сировиною — кричним залізом. Спеціалізація була ще слабкою, отже, общинні ремісники самі виконували всю роботу, пов'язану із здобуттям та обробкою металів як чорних, так і кольорових. Продуктивність праці общинно-

---

[15] *Гопак В. Д.* Про виробничий характер черняхівського металургійного центру в с. Іванківці на Хмельниччині // Проблеми етнографії Поділля. Тез. доп. наук. конф. — Кам'янець-Подільський, 1986, с. 149—151.

го коваля залежала передусім від наявності замовлень на виготовлення або лагодження виробів [16].

З VI—VII ст. у слов'янських племен Східної Європи спостерігається деяке піднесення ремесел. Металургія відокремлюється від ковальської справи, з'являються невеликі виробничі центри. Напевно, торгівля залізними напівфабрикатами розвивалася швидше, ніж торгівля готовими виробами. Дев'ять заготовок у вигляді прямокутних стрижнів завдовжки близько 14 см знайдено на городищі Зимне. З VII—VIII ст. починається помітний прогрес у металообробці. Про це свідчить, наприклад, кузня з набором інструментів, яку розкопано на Пастирському городищі. До набору входили молот-кувалда, невелике ковадло, молоток-ручник, великі та малі ковальські кліщі, ножиці для різання металу, зубило. Поруч із кузнею виявлено також залишки горна та скупчення залізних шлаків [17]. У цілому слов'янська ковальська справа розвивалася під впливом поліетнічного населення Подунав'я та алано-болгарських племен салтівської культури, що входили до складу Хозарського каганату. На пам'ятках VIII—X ст. Середнього Подніпров'я та Лівобережжя з'являються складні за конструкцією речі, зварені із заліза та сталі, що визначило основний напрям розвитку металообробки у наступні століття. Поява нової технології сприяла подальшому підвищенню продуктивності праці, зростанню диференціації та спеціалізації виробництва, прогресу усієї економіки східнослов'янського суспільства.

Ковалі-універсали виготовляли, мабуть, прикраси та деталі одягу з кольорових металів: свинцево-олов'янистих сплавів, бронзи або латуні, рідше срібла. На слов'янській території майже не було промислових запасів кольорових металів. Напевно, сировина надходила до ювелірів у вигляді злитків, які привозили з Подунав'я та інших місць. Вторинною сировиною слугували також уламки речей з кольорового металу. На срібні прикраси здебільшого йшли монети (у першій половині I тис. н. е. — римські денарії, наприкінці I тис. н. е. — арабські дирхеми).

На поселенні VII ст. Великі Будки у верхів'ях Сули знайдено скарб, який належав майстру-ювеліру: дві фібули та багато дрібних бляшок із свинцево-олов'янистого сплаву, а також уламки срібних прикрас з позолотою [18].

Залишки ювелірного ремесла знайдено на поселеннях різних культур I тис. н. е. Це уламки ллячок, тиглів, ливарних формочок, шматків шлаків, напівфабрикати і, нарешті, самі ювелірні вироби. Іноді ці знахідки вдається пов'язати з окремим приміщенням. За майстерні нерідко правили звичайні житла, тому що для виплавлення кольорових металів у невеликій кількості не були потрібні спеціальні печі. Ця операція з успіхом виконувалася в ковальських горнах або звичайних хатніх вогнищах та печах. Наприклад, у одній з напівземлянок ранньослов'янського поселення Бернашівка на Середньому Дністрі знайдено 64 ливарні кам'яні формочки і керамічні ллячки. Можна припустити, що тут не тільки жили місцеві майстри, а й виготовлялися юве-

---

[16] *Вознесенская Г. А.* Техника кузнечного производства у восточных славян VII—X вв. // СА. — 1979. — № 2, с. 70—76; *Гопак В. Д.* Техника кузнечного дела у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА. — 1976. — № 32, с. 46—56.

[17] *Брайчевская А. Т.* Кузница на Пастырском городище // КСИА АН УССР. — 1980. — № 9, с. 99—103.

[18] *Горнова В. М.* Новый вклад антского времени из Среднего Поднепровья // АВ. — 1992. — № 1, с. 126—140.

Груболіпний посуд київської культури (III–V ст., сс. Улянівка і Киселівка Чернігівської обл.).

лірні прикраси [19]. Житло з трьома виробничими печами досліджено на поселенні Ріпнів II.

Шляхи розвитку ювелірного ремесла можна простежити на підставі огляду і порівняння його продукції, здебільше коштовностей. Взагалі знахідки речей з кольорових металів на поселеннях трапляються дуже рідко, частіше їх знаходять у похованнях (фібули, пряжки тощо), але найповніший асортимент ювелірних виробів дають скарби. На початку нової ери вони є рідкісним явищем і складаються з двох-трьох жіночих прикрас. Скарби речей з виїмчастою емаллю II—IV ст. трапляються частіше, до них входять різноманітні фібули, ланцюги, брошки, браслети тощо. Ще більше скарбів пов'язуються з культурами ранньосередньовічних слов'ян, зокрема пеньківською та колочинською. За своїм складом вони неоднорідні та містять як чоловічі, так і жіночі набори. Вони також різноманітні за своїм походженням. Їх витоки можна простежити в етнічних масивах, що входили до складу осілих та кочових ранньодержавних утворень. Про те, що пальчасті фібули, поясні гарнітури тощо переважно місцевого слов'янського походження, свідчать майстерні з напівфабрикатами та ливарними формами, відкриті на городищах Зимне, Пастирське та поселенні Бернашівка. До складу скарбів наступного періоду, VIII—X ст., входили золоті та срібні сережки, обручки, шийні гривни, антропо- та зооморфні фібули, пряжки, підвіски, скроневі кільця тощо [20].

Цей короткий перелік яскраво демонструє збільшення як кількості самих скарбів, так і їх асортименту, тобто певний прогрес у ювелірному виробництві. Якщо населення рубежу нової ери переважно виготовляло прикраси простим куванням з одного шматка дроту

[19] *Винокур І. С., Мегей В. П.* Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія. — 1992. — № 3, с. 82—95.

[20] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 214—219, 297—301.

(фібули, булавки, кільця тощо) або з мідної бляхи (підвіски), то з II ст. з'являються так звані варварські вироби геометричного стилю з виїмчастою емаллю.

Техніка виїмчастої емалі досить складна. Спочатку корпус виробу відливався з бронзи за восковою моделлю, причому для інкрустації емаллю залишали спеціальні виїмки, в які насипали порошок з товченої скляної маси червоного, жовтого та білого кольорів. Очевидно, для цього використовували намистини відповідних кольорів. До речі, найпопулярнішими у II—III ст. були так звані цеглинки, з яких отримували емаль червоного кольору. Після заповнення заглиблень виріб нагрівали, скляний порошок розплавлявся і вкривав виїмку рівномірним шаром.

Литво за восковою моделлю застосовувалося також майстрами у другій половині I тис. н. е. Можливо, у формах, знайдених в Бернашівці, відливали не прикраси з бронзи, а лише воскові моделі, які потім обмазувалися глиною. Далі віск витоплювали, а на його місце заливали розплавлений метал. Глиняна ливарна форма після кожного відливання ламалася, тому кожний наступний виріб виготовляли індивідуально. Для виготовлення масових серій речей робилася плоска однобічна формочка за допомогою відбитка в глині негатива готового виробу. Широко застосовувались орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку (скань), або з'єднаного в об'ємну композицію (філігрань), а також карбування за допомогою пуансонів та інших видів штампів, гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

У VIII—IX ст. формується нова художня культура, безпосередньо пов'язана з соціальною верхівкою, що складається в цей час у протиборстві з хозарською експансією. При виготовленні ювелірних прикрас для племінних князів та бояр або нижчих за статусом сільських старійшин найчастіше виготовляли срібні речі з зерню, традиція яких сягає аваро-балканських прототипів. Одяг дружинника, кінське спорядження, металевий посуд, зброя виготовлялися майстернями, в яких домінували традиції ісламських центрів. Ці елементи художньої обробки металу надходили у Подніпров'я, ймовірно, через Хозарію, угорців та інші степові етноси [21].

На рубежі та в перші століття нової ери у племен Східної Європи продовжував існувати спосіб ручного ліплення глиняного посуду. Виходячи з ретельності виготовлення та обробки поверхні столових посудин зарубинецької та пшеворської культур, можна висловити припущення, що вже виділилися майстри-керамісти, найімовірніше жінки, які забезпечували потреби групи сусідніх сімей, виготовляючи кераміку на замовлення [22]. Ще до впровадження справжнього гончарного верстата при виготовленні посуду користувались поворотною підставкою, що значно полегшувало роботу.

У середовищі нащадків зарубинецьких племен наприкінці I—II ст. гончарство зазнає певної архаїзації — широке розселення окремих патріархальних сімей змушувало їх обходитися власною продукцією, зрідка поповнюючи її привізною. Такий натуральний характер гончарства у слов'янських племен Східної Європи панував аж до VIII—IX ст. Ліпна кераміка виготовлялася переважно з використанням спірального або кільцевого наліпу глиняних стрічок або джгутів.

[21] *Орлов Р. С.* Художественная культура городов "Русской Земли" в IX—X вв. // Тр. V Междун. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2, с. 117—118.

[22] *Пачкова С. П.* Господарство.., с. 124—125.

Срібні фібули (IV—V ст., с. Суми-Сад Сумської обл.).

З III ст. н. е. населення Південно-Східної Європи починає широко застосовувати гончарне коло. Найбільшого розвитку ця галузь ремесла досягає у черняхівських племен і дещо меншого — у карпатських. До населення київської культури невелика кількість гончарного посуду надходила з черняхівських майстерень торговельним шляхом. Типологія східноєвропейської сіроглиняної кераміки та гончарних горнів вказує на їх причетність до єдиного провінційноримського стилю, поширеного серед романізованих народів Центральної та Західної Європи. Найближчими осередками цього стилю під час формування місцевої школи гончарства були причорноморські міста Ольвія й Тіра, а також ремісничі центри провінцій Нижнього Дунаю. Очевидно, спочатку керамічним виробництвом на території черняхівської культури займалися здебільшого вихідці з римських провінцій Подунав'я. Можна припустити, що майстри отримували за свої вироби платню у вигляді промислових виробів або продуктів сільського господарства, а потім вони самі або їхні довірені особи обмінювали цей натуральний продукт на ринках кордону Римської імперії — лімесі — на універсальну валюту того часу — срібні денарії. З розпадом Римської імперії такий обмін стає неможливим і товарне виробництво втрачає сенс. Внаслідок цього гончарні центри швидко занепадають[23].

За підрахунками О. О. Бобринського, майстер витрачав на виготовлення однієї посудини 8—10 хв, виробляючи щоденно до 80 посудин. Це могло забезпечити округу в радіусі десятків кілометрів. Відносну продуктивність окремих гончарних майстерень можна порівняти за внутрішнім об'ємом випалювальних горнів, що вміщували приблизно 25—150 горщиків[24].

Окремі групи населення черняхівської культури, а також племена культу-

[23] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян, с. 100.

[24] *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. — Москва, 1978, с. 26—33.

ри карпатських курганів користувалися гончарною керамікою набагато рідше, ніж, наприклад, племена сусідніх територій Молдови або Поділля. Проте на поселеннях із слов'янськими рисами на Верхньому та Середньому Дністрі гончарний посуд виготовлявся на місці: на поселенні Ріпнів II відкрито залишки гончарної майстерні.

Всього ж на терені України відомо близько 50 місцезнаходжень черняхівських гончарних майстерень, здебільшого горна [25]. Випалювали посуд у двокамерних горнах у відновному (редукційному) режимі при зменшеному доступі кисню, тому вироби набували кольори від світло-сірого до чорного.

У середині I тис. н. е. внаслідок розпаду Римської імперії та подій Великого переселення народів відбувається загальна варваризація населення Європи, в тому числі й на терені України. На найраніших селищах слов'янських культур V—VII ст. ще трапляються уламки гончарної кераміки черняхівського типу, пізніше вона зникає зовсім. Посуд ліпили вручну і випалювали в хатніх печах та вогнищах.

Відродження гончарного ремесла у Південно-Східній Європі пов'язане зі степовими народами — аланами та болгарами. Один з виробничих центрів VII — початку VIII ст. відкрито у балці Канцирка у Надпоріжжі. Тут розкопано залишки 12 майстерень, випалювальні горна, запаси сировини, житлові та господарські споруди. Майстерні спеціалізувалися переважно на виробництві великих глеків і корчаг, а також столового та кухонного посуду. На думку деяких дослідників, діяльність Пастирського та Канцирського ремісничих центрів, де, зокрема, вироблявся гончарний посуд, стала можливою завдяки входженню частини пеньківських племен до складу Великої Болгарії — ранньодержавного утворення кочових та осілих племен [26]. Майстерні салтівської культури, що належать до дещо пізнішого часу, відомі на Дону, Сіверському Дінці, біля гирла Дунаю. Одним із центрів гончарства, де виготовляли лощену кераміку волинцевської культури, який виник у слов'янському середовищі під впливом алано-болгарських племен салтівської культури, що входили до складу Хозарського каганату, було городище Битиця на Пслі [27].

Протягом IX—X ст. у південній частині слов'янського ареалу гончарний посуд поступово витісняє з обігу груболіпну кераміку. Наприклад, майстерні з залишками горщиків, прикрашених багаторядним орнаментом, що належать до культури Луки-Райковецької, досліджено біля с. Хрінівка на Південному Бузі. У X ст. якість гончарної продукції покращується, поступово вона набуває вигляду посуду, характерного для давньоруського типу.

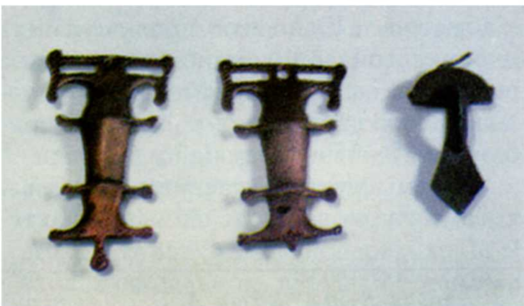

Фібули черняхівської культури (IV ст., Компанійці).

[25] *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — Москва, 1991, с. 68.

[26] *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — Москва, 1966, с. 145.

[27] *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992, с. 22—24.

Пряжки і фібула черняхівської культури (IV ст., с. Косанове Вінницької обл.).

З інших технічних досягнень, які використовувались у слов'янському суспільстві, був токарний верстат, добре відомий в античному світі, але на слов'янській території він з'явився тільки за часів черняхівської та київської культур. Зокрема, залізні різці або свердла з пероподібним лезом знайдені на поселеннях Бовшів II та Роїще. Поширення токарної продукції деякі дослідники пов'язують з відсутністю столового посуду в ранньослов'янських культурах другої половини I тис. н. е. На їхню думку, в цей час у масовому вжитку були виточені з дерева миски та кухлі. Токарний різець та виточені з м'якого каменю (мергелю) пряслиця знайдені, наприклад, на відомому городищі Зимне.

Ремісничого характеру набуло у пізньоримський час виробництво гребенів з рогу оленя, широко розповсюджених у черняхівській культурі. Такі гребені складалися з кількох пластин із зубцями, що з'єднувались з обох боків за допомогою металевих заклепок пластинчастими накладками. Виготовлення цих речей складалося з ряду операцій із застосуванням, крім сокир та ножів, спеціальних тонких пилок та свердел. Біля с. Велика Снітинка на Київщині досліджено майстерню з виготовлення гребенів, що діяла з кінця III до середини IV ст. Тут знайдено сотні пластин-напівфабрикатів, бронзовий дріт для заклепок, різне знаряддя, відходи рогу оленя [28]. На поселенні київської культури Олександрівка I біля Чернігова в одній з будівель також знайдено обрізки-напівфабрикати з рогу оленя та лося. Проте на відміну від попередньої майстерні тут виробничий процес не був доведений до кінця: зубці не пропилені, отвори не просвердлені. Можливо, складні операції виконував більш досвідчений майстер десь у іншому місці. У ранньому середньовіччі виробництво гребенів продовжувалося, однак такої масштабності вже не мало.

Високого рівня у другій чверті I тис. н. е. досягло також виробництво жорен для ручних млинів. Спеціалізувалися в

[28] *Магомедов Б. В.* Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992, с. 94—116.

цій галузі, зокрема, черняхівські племена, які жили біля сіл Жорнище та Лугова на Побужжі. На місці кратера доісторичного вулкана тут було створено два кар'єри, де давні гірники добували ефузивну туфоподібну породу. За технологічними якостями туфові жорна перевищували вироби з вапняку, пісковику та граніту [29]. Жорна з лугівського центру розходились по величезній території від Дністра до Сіверського Дінця.

Рівень розвитку слов'янського суспільства значною мірою характеризує

Кістяні гребені та підвіски черняхівської культури (IV ст., с. Коблеве Миколаївської обл.).

комплекс військового спорядження. Однак знахідки зброї на поселеннях і могильниках протягом всього I тис. н. е. трапляються дуже рідко. Дещо більше таких речей знайдено на могильниках пшеворської культури рубежу нової ери у Подністров'ї. Особливістю поховального ритуалу місцевих племен було те, що у могилу клали практично повний набір зброї, яка служила небіжчику при житті. Наприклад, у могильнику Гринів під Львовом предмети зброї знайдено в кількох похованнях воїнів. Здебільшого це наконечники списів або мечі. Найбагатше поховання містило довгий меч з майстерно виготовленими піхвами з ажурним бронзовим окуттям, щит із залізним умбоном, наконечник списа, два кинджали, ніж, шпору. Високий статус померлого підтверджується наявністю на обкладинці меча мотивів міфологічного сюжету [30].

У населення зарубинецької культури Подніпров'я зброя трапляється лише в окремих випадках. Зокрема, в Чаплинському могильнику знайдено кілька наконечників списів з довгим лезом, розширеною у нижній частині короткою втулкою. Іноді трапляються також наконечники стріл з черешком або втулкою для закріплення на древці та залізні або бронзові шпори. Усі пшеворські та зарубинецькі речі переважно належать до типів, широко розповсюджених серед германських племен пізньолатенського часу. Проте трапляються й предмети провінційноримського (мечі) або сарматського походження (стріли) [31].

---

[29] *Хавлюк П. І.* Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — № 34, с. 30—34.

[30] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984, с. 26—31.

[31] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.

Певні традиції використання наконечників списів і стріл, шпор зберігаються в II—IV ст. На пізньозарубинецьких та київських поселеннях трапляються знахідки цих предметів озброєння, виготовлених, ймовірно, місцевими ковалями за середньоєвропейськими зразками. Незважаючи на досить бідний вигляду матеріальної культури слов'янських племен цього часу, знахідки шпор з Нових Безрадичів, Бобриці, Гочева I, Попово-Лежачів 4 вказують на існування воїнів-вершників, які належали до племінної верхівки [32].

Дещо багатшим був набір зброї, яким користувалися племена черняхівської культури. На деяких поселеннях і окремих похованнях знайдені наконечники списів різних типів, короткі та довгі мечі, бойові сокири та ножі, умбони від щитів тощо. Майже всі види зброї, знайдені в ареалі черняхівської культури, належать до типів, поширених на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу [33]. Безумовно, слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської та черняхівської культур, було добре знайоме із озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним.

Після середини I тис. н. е., під час широкого розселення слов'ян на терені Балканського півострова та Центральної Європи, ранньоісторичні анти та склавіни зберігають традиційні типи зброї, насамперед спис та лук зі стрілами. Очевидно, використовувались також мечі, сокири, щити, але їх знахідки трапляються дуже рідко. На особливу увагу заслуговують матеріали городища Зимне, що загинуло десь у VII ст. під час навали ворогів. Тут зберігся in situ увесь комплекс матеріальної культури, в тому числі предмети озброєння. Зокрема, тут знайдено 36 наконечників стріл різних типів: з трилопасним, листоподібним, трикутним та двокрилим

Скляний келих черняхівської культури (IV ст., с. Ранжеве Одеської обл.).

пером, 17 наконечників списів і 3 наконечники дротиків, чекан та бойові сокири для близького бою.

VIII—IX ст. датуються численні знахідки зброї на городищі Битиця у Лівобережжі. До бойового та захисного обладунку воїна входили наконечники стріл, списів, дротиків-сулиць, кистень, булава, шабля, бойова сокира, кинджал, вудила та стремена, щит тощо. Ці предмети озброєння та кінського спорядження становлять комплекс зброї, якою користувалися племена салтівської культури, що входили до складу Хозарського каганату.

---

32 *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Вказ. праця, с. 65.

33 *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел...

Глеки черняхівської культури (IV ст., с. Косанове Вінницької обл., с. Жовнине Черкаської обл.).

Отже, протягом всього I тис. н. е. слов'янські племена були добре обізнані з головним технічним досягненням епохи. Вони широко використовували досвід середньоєвропейських майстрів, не тільки виготовляючи знаряддя праці, зброю, прикраси за готовими зразками, а й пристосовували до місцевих умов досягнення провінційноримської агрокультури, металообробки, гончарства тощо.

Значний крок уперед був зроблений слов'янськими хліборобами, ковалями, гончарами на рубежі VII—VIII ст., коли помітний прогрес охопив різні галузі суспільного виробництва. У наступні століття на цьому підґрунті закладаються економічний та технічний фундаменти своєрідної культури Київської Русі, що поєднала в собі західні та східні, північні та південні традиції.

8.6. Духовна культура давніх слов'ян

Вивченню духовної культури давньослов'янського суспільства присвячена величезна кількість літератури [1].

Говорячи про духовну культуру давніх слов'ян, ми маємо на увазі весь комплекс їх міфологічних уявлень, який у літературі отримав назву слов'янського язичництва.

На думку М. І. Костомарова, суть язичництва полягала в обожненні природи, визнанні мислячої сили за предметами та явищами довкілля, поклонінні сонцю, небу, воді та землі, вітру, деревам, птахам, каменям тощо, у різних байках, віруваннях, святах та звичаях, створених і впроваджених на підставі цього обожнення природи. "Релігійні уявлення слов'ян частково втілилися в формі ідолів, — пише історик, — але у них не було ні храмів, ні жерців. Вони мали досить неясні уявлення про людину після смерті, потойбічний світ вважався їм продовженням справжнього життя" [2].

[1] *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. — Москва, 1865—1869. Т. 1—3; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.

[2] *Костомаров В. И.* Исторические произведения. — К., 1990, с. 198—199.

Г. Ловмянський слідом за Л. Нідерле вважав, що основою слов'янського світогляду була демонологія, головним чином — культи предків і природи. "Давній слов'янин, — пише він, — жив серед світу духів, рівнозначних за силою та впливом. Вони оживляли та заповнювали рівномірно всю природу, яка їх оточувала. Людина почувала себе залежною від них, намагалася відвернути їх шкідливі дії та прихилити до себе" [3].

Святилища та ідоли. До найпомітніших археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, які значною мірою відображають духовний світогляд давніх слов'ян, відносяться святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень.

М. Грушевський вважав, що "релігійний світогляд нашого народу в предхристиянські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив та поблід старий культ предків, одначе і культ природи не вийшов з примітивних, слабо вироблених форм" [4]. М. Грушевський дотримувався точки зору, згідно з якою давньослов'янська міфологія була досить бідною, нечіткою, і не тільки через бідність наших відомостей, але через власну слабкість. "Судячи по всьому, — писав дослідник, — слов'янське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчості" [5].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання щодо наявності у слов'янських племен України I тис. н. е. культових споруд. Домінувала точка зору, згідно з якою слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом, "под овином, под рошением или у воды". Існування у слов'ян ритуальних будівель заперечував і Г. Ловмянський [6]. При цьому дослідник посилався на дані літопису, що, наприклад, Володимир зробив посад Перуну на узгір'ї, зовні теремного двору, що нібито само по собі вже відкидало можливість споруджувати будівлю або що.

Ваза черняхівської культури (IV ст., с. Войськове).

Добриня поставив "болван Перуна" над р. Волхов, просто неба.

На думку М. Грушевського, у давніх слов'ян, як і у інших індоєвропейських народів, "для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, де він вважав можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче". Тому, на його думку, слов'яни могли молитися на полі до неба, в лісі або біля води, приносити жертви таємним силам природи біля криниць і боліт, дерев або дерева [7].

Не відкидаючи наведених думок, що відображали реальні явища давнини, розглянемо й інші факти. Писемні дже-

[3] *Niderle L.* Zivot.., s. 277; *Łowmiański H.* Religia.., s. 30—67.
[4] *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1, с. 315.
[5] Там само, с. 315.
[6] *Łowmiański H.* Op. cit., s. 154.
[7] *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1, с. 125.

Миски черняхівської культури (III–IV ст., Середнє Подніпров'я).

рела, на нашу думку, також однозначно повідомляють про існування "храмов идольских", "капищ", "требищ". Про існування закритих храмів у слов'ян-язичників свідчить сага про Олава Трюгвасона. У ній йдеться, що Олав ніколи не шанував ідолів і завжди намагався так робити. І коли йому доводилося супроводжувати конунга до храму, то він ніколи не входив туди, а стояв зовні, біля дверей [8].

Про храми на Русі повідомляється і в "Пам'яті і похвалі" князю Володимиру Іакова Мніха, де пишеться, що князь "храми ідолські всюду розкопав і посік, а ідолів сокрушил" [9].

На жаль, археологічних підтверджень цих даних небагато, хоча кількість їх з року в рік збільшується. Особливо важливими відкриттями в галузі духовної культури слов'ян ознаменувалися останні десятиліття. Вони дозволяють не лише підтвердити наявність у слов'ян спеціальних місць для молінь, а й відтворити їх вигляд. Мова йде про дослідження у Києві Я. Є. Боровського, Б. О. Тимощука і І. П. Русанової на Буковині та Житомирщині, І. С. Винокура та І. П. Русанової на Поділлі, М. О. Тіханової та Д. Н. Козака на верхньому Дністрі та Західній Волині.

Однією з перших споруд слов'ян-язичників було відкрите у Києві святилище, досліджене В. В. Хвойкою 1908 р., і повністю вивчене Ф. Н. Мовчанівським у 1937 р. [10]

Київське капище, на думку Я. Є. Боровського, було великим культовим центром, можливо, полянського князівства. Датується воно, як вважає П. П. Толочко, V—VI ст. [11], хоча існує думка і про більш пізній час, зокрема VIII—X ст. [12] Від нього лишився кам'я-

---

[8] *Радаевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. — Москва, 1978, с. 34.

[9] *Козак Д. Н., Боровський Я. Є.* Святилища давніх слов'ян // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 99.

[10] *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913, с. 66; *Каргер М. К.* Древний Киев. — Москва: Ленинград, 1958, т. I, с. 110—111.

[11] *Толочко П. П.* Древний Киев. — К., 1983, с. 30.

[12] *Седов В. В.* Восточные славяне.., с. 263; *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья.., с. 66; *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 1, с. 105—112.

Мініатюрні посудини черняхівської культури (с. Косанове Вінницької обл. та ін.).

ний фундамент споруди, який складався з різних за розміром каменів сірого піщанику різноманітної конфігурації, подекуди з наскрізними отворами. Фундамент еліпсоподібної форми розмірами 4,2×3,5 м, з чотирьох боків було по одному чотирикутному виступу, орієнтованому за сторонами світу. Навколо будівлі, місцями, добре збереглася підлога, випалена з товстого шару білуватої глини, добре загладжена. Із західної сторони фундаменту стояв великий масивний стовп. Навколо нього виявлено велику кількість кісток та черепів тварин, переважно домашніх. В. В. Хвойка визначив будівлю як слов'янське язичницьке капище, а стовп — жертовником, на якому протягом тривалого часу здійснювалися жертвоприношення, на що вказують численні кістки тварин і прошарки глини, що чергувалися з прошарками попелу та вугілля. Останнє можна пояснити тим, що час від часу жертовник вирівнювався і вкривався новим шаром глини, що врешті-решт привело до утворення масивного стовпа.

Київське капище розглядалося й інтерпретувалося різними дослідниками як язичницький храм або святилище просто неба і пов'язувалося з культом Світовида або Перуна [13].

На думку Я. Є. Боровського, святилище із жертовником стояло просто неба і було пов'язане з культом дружинно-князівського бога Перуна, перед яким, за літописом, клялися Олег, Ігор та Святослав зі своєю дружиною [14]. Десь поблизу цього святилища знаходилося капище, де князь Володимир встановив ідолів, які зображували шістьох головних богів Русі: Перуна, Дажбога, Хорса, Стрибога, Симаргла і Мокоші.

У 1975 р. розкопками Київської археологічної експедиції уточнено місцезнаходження цього капища. Воно розташоване в самому центрі так званого города Володимира, поруч з літописним теремним двором і Боричевим узвозом. Тут відкриті фундаментні рови, вибрані у материковому ґрунті, засипані щебе-

[13] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси, с. 424; *Толочко П. П.* Древний Киев, с. 29; *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 2, с. 112.

[14] *Козак Д. Н., Боровський Я. Є.* Святилища давніх слов'ян, с. 9.

нем, іншим будівельним матеріалом, скріпленим глиняним розчином. Глибина залягання фундаменту капища сягала 1 м, що вказує на його важливе значення й розмір [15].

Вивчення конфігурацій фундаментів язичеського святилища дозволило дослідникам відтворити його вигляд. Воно мало прямокутну форму розмірами 7 × × 1,75 м, і було витягнуте по осі північ—південь з прилеглими до нього з півночі та півдня шістьма округленими симетричними виступами, на яких, на думку авторів дослідження, могли стояти шість літописних богів. На відстані 1 м на південь від споруди виявлено велику чашоподібну яму-жертовник з прошарками вугілля, попелу та перепаленої глини. Дослідження залишків ями дало можливість вченим стверджувати, що в ній горіло величезне багаття із дубових дров [16].

В ямі-святилищі знайдено велику кількість кісток тварин, переважно бика, свині, птиці та риб, що узгоджується з повідомленням літописів візантійських та арабських авторів про те, що біля капищ Перуна підтримувався незгасимий вогонь, причому палили дубові дрова, а в жертву приносили переважно бика, дикого кабана та півня. Кістки тварин у жертовнику були акуратно розрубані, тобто жертовних тварин ділили на частини навмисно. Тут знайдено також уламки кераміки X ст., а у верхньому шарі — бойову залізну сокиру — очевидно, символ Перуна. Цією сокирою, на думку Я. Є. Боровського, могли забивати жертовних тварин.

На південний захід від капища розташовувалась округла яма з каменями від трутів, розміщеними в певному порядку. Вона пов'язана, на думку дослідників, з обрядом ворожіння. Довкола культової споруди знайдені залишки ритуальних багать з перепаленими і обгорілими кістками, вугіллям, амулети та предмети язичницького богослужіння. Споруду було навмисно зруйновано. З літопису відомо, що це сталося у 988 р. На думку Я. Є. Боровського, це був язичницький храм з жертовником, порівняно великих розмірів.

Перш ніж ми перейдемо до опису інших, виявлених за останні десятиріччя, язичеських святилищ, розглянемо найтиповіші для них риси.

Топографічне розташування слов'янських святилищ залежало переважно від особливостей рельєфу. На північно-східних слов'янських землях вони влаштувалися, як правило, на пагорбах серед боліт; на території з гористим рельєфом — на верхівках підвищень, які панували над місцевістю (південно-західні слов'янські землі) [17]. Усі святилища мають приблизно однакову архітектуру: їх утворюють невеликі круглі або овальні майданчики з плоскою поверхнею, оточені ровом або валом, або тим й іншим [18]. Наявність валів довкола святилищ підтверджується літописними даними. Знищуючи язичницькі святині Володимир їх не тільки "посече", а й всюду "розкопа". У ровах або на валах знаходилися вогнища, а у центрі майдану — ідол. Вогнища були обов'язковими атрибутами святилищ. На думку В. В. Седова, вони насамперед були обов'язкові у культі Перуна: "Ему же яко богу жертву приношаху и огонь неугасимый за дубового древле непрестанно паляху" [19].

---

[15] *Толочко П. П., Боровський Я. Є.* Язичеське капище в "городі Володимира" // Нове в археології Києва. — К., 1979, с. 3—10.

[16] *Густинская* летопись // ПСРЛ Сиб., 1943, т. 2, с. 256; *Ибн-Фадлан* // "Записки". Памятники истории Киевского государства IX—XII вв. — Ленинград, 1936, с. 38.

[17] *Седов В. В.* Восточные славяне.., с. 262.

[18] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976, с. 82—91.

[19] ПСРЛ, т. 2, с. 207; *Седов В. В.* Славяне.., с. 261.

Посуд пеньківської культури (V–VII ст., с. Пеньківка Вінницької обл., с. Стецівка Черкаської обл.).

До одного з таких святилищ Б. О. Тимощук відносить Ржавинське городище в Чернівецькій області[20]. Воно розташоване на високому пагорбі, на околиці великого слов'янського селища IX—X ст., у центрі так званого добринівського гнізда поселень, біля чистих водних джерел. Городище складалося з двох паралельних рядів валів заввишки до 1,5 м, що оточували майдан діаметром 24 м. Під насипом внутрішнього валу, на давній поверхні лежав шар попелу, дрібного вугілля, каміння. Проте слідів вогнища не простежено. На думку Б. О. Тимощука, залишки вогнищ, що вже згасли, приносилися зі сторони, що, очевидно, засвідчує існування язичеського обряду очищення вогнем місця будування святині. На вершині внутрішнього валу розміщувався майдан, викладений камінням, на якому горіли жертовні вогні. Уздовж зовнішнього боку зовнішнього валу простягався майдан-виступ завширшки 1,5 м, підмазаний жовтою глиною. На ній виявлені залишки давніх вогнищ. Б. О. Тимощук висловив припущення, що тут окремими групами населення час від часу запалювалися вогні на честь богів. За зовнішнім валом проходили рови завширшки 5—6 м і завглибшки 1 м, на дні яких відкриті залишки вогнищ. У північній частині городища, між внутрішнім та зовнішнім валами, відкрите давнє джерело, обкладене кам'яними плитами. У південній частині городища, біля внутрішнього валу, виявлено кам'яний чотиригранний стовп заввишки 2,5 м із завуженим кінцем. На думку автора розкопок, це ідол, який стояв у центрі городища, звідки його і кинули у рів. Городище-святилище датується IX—X ст.

Подібне Ржавському і Горбівське городище-святилище на р. Прут, розташоване на високому мису над річкою. Центральний майдан діаметром 30 м був оточений кільцевим ровом, завширшки 2,2 м і заввишки 1,1 м. На плоскій вершині валу відкриті залишки вог-

[20] *Тимощук Б. О.* Слов'яни.., с. 85—88.

нища. З внутрішнього боку розміщувався майдан-виступ завширшки 3 м також із залишками вогнищ. Проте, на думку автора розкопок, тут вони не горіли, оскільки перепаленої землі під попелом та вугіллям не виявлено. Імовірно, залишки вогнищ зсипалися сюди з вершини валу. Городище датується IX—X ст.

Близькими до вищеописаних є городища-святилища в Рухотні, Кулешівцях на Дністрі, святилище Рода на горі Пластунка біля Києва [21], святилище жіночого божества на вершині Дівич-гори поблизу Трипілля [22], Берегині на Благовіщенській горі у Вжищі та ін.

Такі святилища обслуговували територію з кількома поселеннями. Можливо, це були племінні ритуальні місця — сакральні центри окремих племен [23]. Найважливішою ознакою таких племінних святилищ є їх ізольованість від поселень. На думку В. В. Седова, мешканці околишніх сіл збиралися сюди під час великих язичницьких свят і молінь, або ж у зв'язку із важливими для племені подіями.

Крім племінних святилищ, у східних слов'ян існували невеличкі ритуальні споруди, які зводилися на селищах або поблизу них. Тут, імовірно, відбувалися звичні моління і жертвоприношення. Такі общинні святилища відомі у слов'ян із сивої давнини. До них належить ритуальний жертовник, досліджений О. М. Приходнюком на слов'янському поселенні VI—VIII ст. біля с. Городок Хмельницької області [24].

Ритуальний майдан разом з трьома житлами відгороджувався від поселення яром. Жертовник, викладений плоским камінням, мав прямокутну форму розміром 2,3×1,5 м і був орієнтований за сторонами світу з незначним відхиленням довгої осі від лінії північ—південь. На каменях помітні сліди вогню. Біля східної сторони жертовника у ямі завглибшки 0,2 м відкрито вогнище діаметром 1,1 м. Дно ями випалене на 5—7 см. У ній виявлені перепалені кістки тварин, уламки кераміки, вугілля та попіл. Цікавим і своєрідним є слов'янське язичницьке святилище IX ст., досліджене І. П. Русановою у 1964 р. [25]

Святилище розміщене на одному із схилів невисокого правого берега р. Гнилоп'ять біля Житомира, на рівному, дещо похилому до річки майдані. З другого боку ріки розташовувалися кілька поселень VI—IX ст.

Це трохи заглиблена у пісок споруда, приблизно хрестоподібної форми, з чотирма виступами, орієнтована чітко за сторонами світу, розмірами 11×14,2 м. У центральній частині заглиблення в ямі діаметром 1 і 0,6 м завглибшки стояв великий стовп, закріплений каменями. На південь і північ від нього знаходилися менші стовпи, оточені невеликими ямками і рядом каміння. Невеличкі ями від стовпів утворюють півкола у західному виступі та на захід від центрального стовпа. Уся центральна частина заглиблення перед великим стовпом, де, очевидно, стояв ідол, зайнята велетенським вогнищем (товщина вугільного шару сягала 0,5 м). Вогнища виявлені також на південному та східному виступах, безпосередньо перед центральним стовпом.

У вогнищі південного виступу знайдено кістки бика. У північному виступі святилища, на материку, лежали великі, грубо оброблені камені, майже

[21] *Мезенцева Г. Г.* Давньоруське місто Родень. Княжа Гора. — К., 1968, с. 131.

[22] *Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русского средневековья // ВИ. — 1974. — № 1, с. 74.

[23] *Седов В. В.* Славяне.., с. 262.

[24] *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975, с. 89.

[25] *Русанова И. П.* Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура Древней Руси. — Москва, 1966, с. 233—237.

*Речі
з мартинівського скарбу
(VII ст.).*

правильної форми з плоскими рівними гранями, перепалені кістки півня і маленьке вістря стріли з кременю. І. П. Русанова припускає, що саме тут стояв жертовник. Вхід у святилище, на її думку, знаходився у південному виступі, по обидва боки якого попарно розташовані ями від невеличких стовпів. І. П. Русанова вважає, що тут стояла якась огорожа, що мала очищувальну силу. Споруда, на її думку, не мала перекриття. Вогнища горіли просто неба.

Значення кожного з виступів споруди, за І. П. Русановою, неоднакове. На північному та південному виступах приносили у жертву тварин. Причому, на відміну від південного, на північному виступі вогнище відсутнє. Основні знахідки виявлені у центральному вогнищі. На східному виступі палилися благовоння та здійснювалися возливання. На думку автора розкопок, це святилище присвячене Перуну — богу грому та блискавок. Проте виходячи з невеликих розмірів та скромних знахідок, цілком можливо, що святилище було присвячено певним місцевим богам. Б. О. Рибаков побачив у формі святилища антропоморфні риси. Він пише: "Окреслена голова, розкинуті у сторони жіночі груди, обрисовані стегна і внизу — ступні ніг. Наймасивніший стовп розташований на місці серця цієї гігантської фігури, розкинутої на березі ріки. У вогнищі знайдено кістки птиці та бика. Можливо, перед нами своєрідна форма жертвоприношення якомусь значному жіночому божеству — Мокоші, а можливо, богині смерті Бабі-Язі (поряд розташований могильник, а сама фігура повернута головою на північ, до царства мороку і смерті). Про жіночу суть божества свідчать і пряслиця для веретен, знайдені у цьому своєрідному святилищі" [26].

Фрагмент бронзового окуття піхов меча (I ст. н.е., с. Гринів Львівської обл.).

Розгляд слов'янських святилищ VI—XIII ст. засвідчує існування у слов'ян досить розвиненої та стійкої архітектури й атрибутики, що дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношення у слов'янських племен.

Тому значний інтерес становлять святилища, відомі на території України, більш раннього часу — починаючи з перших століть нової ери. Зрозуміло, що за панування патріархального ладу такі святилища не могли бути сталими. Вони призначалися для обслуговування не великого племені, а малої групи людей — однієї або кількох общин, і влаштовувалися безпосередньо на селищах або поблизу. Прикладом є невелике святилище, виявлене Д. Н. Козаком на поселенні зубрицької культури кінця I — середини II ст. н. е. біля с. Загаї на Волині [27]. Святилище розташоване у центрі селища. За формою воно нагадує тулуб людини і заглиблене у материк на 0,3 м, підлога рівна, міцно утрамбована. Розміри споруди 2,6×3,5 м. Орієнтована споруда ку-

[26] *Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение.., с. 14—15.

[27] *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині.., с. 43.

Реконструкція святилища з поселення зубрицької культури (с. Загаї Волинської обл.).

тами строго за сторонами світу, в центрі приміщення стояв жертовник у вигляді ями овальної форми розмірами 0,8×1,2 м і 0,32 м завглибшки від рівня підлоги. Стіни і дно ями обмазані глиною та обпалені. Яма заповнена вугіллям, попелом, дрібними перепаленими кістками і уламками кераміки. З північної та західної сторін жертовника розміщувалися три стовпові ями. Призначення стовпів незрозуміле. Можливо, вони відігравали якусь роль у ритуалі жертвоприношення.

У північно-західній короткій стіні споруди, навпроти жертовника, відкрито нішу округлої форми, дно якої зафіксовано на рівні підлоги. Діаметр ніші 1,2 м. На дні ніші, біля стіни, лежало висічене з каменю-пісковику підтрикутної форми антропоморфне зображення з обличчям старого чоловіка з густими бровами та довгою бородою. Зображення вміщене в коло і нагадує зображення на монетах. Схематично висічено голову, виділено плечі. Ширина каменя 0,35, висота 0,75 м.

Біля жертовника знайдено дві людські нижні щелепи. Одна з них належала чоловікові віком до 35 років, друга — жінці до 25 років (визначення С. П. Сегеди).

З іншого боку жертовника знайдено глиняну фігурку жінки з відбитими ногами та головою. На підлозі лежали уламки кераміки та кістки тварин. Імовірно, вони приносилися в жертву божеству, зображеному на камені. Найвірогідніше, це святилище пов'язане з культом предків.

Близьку за формою антропоморфну споруду відкрито С. П. Пачковою на поселенні останніх століть до нової ери біля с. Горошова на Середньому Дністрі із змішаними ясторфськими (германськими), поморсько-кльошовими та дакійськими елементами культури. Споруда мала підпрямокутну форму, вона заглиблена в землю майже на 0,4 м. Стіни орієнтовані строго за сторонами світу. Довжина споруди 4,4, ширина 4,2 м. У північно-західному куті відкрито яму

від стовпа, у центрі — яму овальної форми розмірами 1,8×1,3 м, завглибшки 0,2—0,3 м від рівня підлоги. На північному борту ями — рештки вогнища. У вогнищі та ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин та дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки. У західній стіні відкрито нішу, подібну до загаївської, завширшки 1,4 і завдовжки 1,2 м. Дно розміщувалося на рівні підлоги споруди. У заповненні об'єкта крім ліпної кераміки знайдено уламок бронзової пластини від якоїсь прикраси, шматочки сапропелітового браслета, уламок графітованої посудини.

Про культове призначення споруди свідчить передусім її антропоморфна, як у Загаях, форма. Це підтверджується й наявністю у привогнищевій ямі та на вогнищі, які слід розглядати як ритуальні, перепалених людських кісток, а також відносно великою кількістю речей. У ніші, як і у загаївському святилищі, знаходився, очевидно, ідол або інший предмет, якому поклонялися і приносили жертви мешканці поселення.

На селищі Горошева, крім вищеописаного святилища, знайдено: кам'яну вимостку, яку автор розкопок визначає як культову (ритуальний вівтар), кістяну пластину з солярними знаками, вогнищеві глиняні підставки з солярними символами [28]. Наведені дані можуть свідчити про те, що селище Горошеве було, ймовірно, невеликим культовим центром, де проводилися ритуальні обряди кількома рядовими общинами.

Велика кількість сакральних споруд відома в черняхівській культурі III—IV ст., зокрема, на території Середнього Подністров'я (Ставчани, Іванківці, Бакота), Волині (Лепесівка, Ягнятин), у Північному Причорномор'ї (Олександрівка).

Святилище у Ставчанах відкрите І. С. Винокуром і Г. М. Хотюном у 1963 р. [29] Воно розміщене на березі потічка, що впадає у р. Дністер і займає східну частину черняхівського селища. Основним атрибутом святилища був ідол, витесаний з місцевого вапняку, який зображав чоловіка з бородою і головним убором конічної форми. Волосся острижене до потилиці. З тильного боку добре передані спина і плечі. У нижній частині спини вибито зображення коня. В руках ідол тримає ріг. Висота ідола 1,9, ширина 0,32 м. На відстані 3 м від нього, навпроти, стояла конусоподібна кам'яна стела заввишки 1,2 і завширшки 0,24 м. На її лицьовій стороні, у верхній частині, вибито солярний знак діаметром 0,24 м. З чотирьох боків від ідола відкриті залишки вогнищ у вигляді скупчення перепаленого каміння, попелу, вугілля. В розкопі знайдено уламки посуду, кістки тварин. На думку І. С. Винокура, тут здійснювалися жертвоприношення. Солярний знак на конусоподібній стелі свідчить, що мешканці селища поклонялися і приносили жертви на честь сонця, яке уособлював собою ідол.

Кубок для пиття у вигляді рога в руках божества — атрибут більшості слов'янських ідолів; з ним пов'язана церемонія ворожіння про родючість майбутнього врожаю. Зображення коня символізує один із виявів божества. Священний кінь був оракулом для жерців храму Триглава у Штеттині і Святовида в Арконі [30].

Ще одне святилище III—IV ст. досліджене В. Й. Довженком і М. Ю. Брайчевським у с. Іванківці Хмельницької

[28] *Пачкова С. П.* Вказ. праця, с. 30.
[29] *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен. — К., 1972, с. 109—112.
[30] *Гуревич Ф. Д.* Збручский идол // МИА. — 1941. — № 6, с. 285.

області [31]. Тут, у західній частині черняхівського поселення, знайдено трьох ідолів, виготовлених з вапняку. Один з них стояв вертикально, другий лежав на рівні материка і був колись зсунутий зі свого місця, третій розбитий і закопаний у землю селянами.

Центром капища був триликий ідол. Це чотиригранний стовп заввишки близько 3 м, який завершувався скульптурним зображенням голови людини: чітко виражені очі, ніс, рот, волосся, вуха. На тулубі окреслені руки, ноги, якісь деталі одягу. Поверхня каменя нерівна, з вибоїнами. З півночі, сходу і заходу на відстані 17—20 м від ідола знаходилися три невеликі легкі будівлі з глинобитними стінами. Західна і східна будівля дещо менші північної. У перших двох розміщувалися вогнища-жертовники, у третьому вогнище відсутнє. Проте поряд з ним виявлено вимостку з плоского каменю, можливо, вівтаря. Між ідолом та будівлею розміщувалися ритуальні ями. На майдані перед ідолом розпалювалися вогнища, від яких залишилися невеликі заглиблення, заповнені вугіллям та попелом.

Залишки язичницького капища відкриті І. С. Винокуром у Бакоті [32]. У центрі капища розміщувалися спеціально принесені великі камені зі слідами обробки та дії вогню. Біля них лежав уламок підтесаного каменя прямокутної форми. На думку І. С. Винокура, це була нижня частина ідола. Навколо решток капища, на площі 25 м^2, виявлені жертовні ями з кістками тварин і уламками кераміки. Крім того, неподалік від основного ідола, у заглибленні, виявлено два людських черепи.

Святилища у Бакоті, Горошеві на Поділлі, так само як і у Загаях на Волині, підтверджують, що слов'яни у перших століттях нової ери приносили у жертву богам не лише тварин, а й людей. Останнє провокувалося, імовірно, надзвичайними, винятковими обставинами, в яких опинялася в той чи інший час община.

Посуд волинцевської культури (VIII–IX ст., с. Волинцеве Сумської обл.).

Середньодністровським святилищам III—IV ст. близьке святилище з Ягнятина Житомирської області [33], розміщене на правому березі р. Роставиця на східному схилі високого плато, над яким знаходився досить великий водоспад. На капищі знайдено п'ять великих уламків сірого граніту. Найбільший з них добре зберігся. Його поверхня оброблена дрібною оббивкою. Форма блоку в розрізі чотирикутна і нагадує люд-

[31] *Довженок В. И.* Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // КСИИМК. — 1952. — Вып. 43, с. 64; *Брайчевский М. Ю.* Древнеславянское святилище у с. Иванковцы на Днестре // Там само. — 1953. — Вып. 59, с. 45—53; *Брайчевский М. Ю., Довженок В. И.* Поселение и святилище в с. Иванковцы в Среднем Поднестровье // МИА. — 1967. — № 139, с. 238—262.

[32] *Винокур І. С.* Історія культури.., с. 112.

[33] *Малєєв Ю. В.* Язичиське капище на березі Роставиці // Вісник КДУ. — 1975. — № 17, с. 76—80.

ський силует. Нижня частина, що призначалася для вкопування в землю, оброблена неохайно. Тулуб чотиригранний, права сторона дещо опукла, спина рівна. Верхня частина виділена заглибленнями, що передають контури шиї, плеч і відділяють голову від тулуба. Руки не означені, округла голова непропорційно велика. Широке обличчя не деталізоване. У центральній частині лівої сторони голови був виступ і два заглиблення по краях. Можливо, вони передають обличчя та очі. Ще менш виразна права сторона голови, яка теж нагадує обличчя людини. Кінець стовпа загострений. Автор досліджень припускає тут наявність головного убору. Довжина статуї 1,68, ширина 0,57 м.

Ю. В. Малєєв вбачає стилістичну схожість ягнятинського ідола з антропоморфними ідолами Середнього Подністров'я, зокрема з іванківським. На його думку, ідол, який зберігся, стояв у центрі святилища, останні чотири, що збереглися погано і були менших розмірів, розміщувалися навколо нього, можливо, за сторонами світу.

Цікавий обрядовий пам'ятник-олтар III—IV ст. н. е. досліджено Б. В. Магомедовим у с. Олександрівка на р. Інгулець Миколаївської області [34]. Він розташовувався поруч із черняхівським городищем на території могильника. Олтар виглядав як кам'яна огорожа квадратної форми розмірами 1,6×1,8 м, складена з каміння в один ряд. Всередині огорожі — залишки вогнища, перепалена земля, уламки ліпної та гончарної кераміки, амфор.

Олтарі такої самої форми із залишками жертвоприношень відомі у Північному Причорномор'ї з I ст. н. е. На думку Б. В. Магомедова, звичай спорудження на місцях поховань жертовників, так званих есхар, занесений у Північне Причорномор'я з Греції, де він широко побутував на різних некрополях, починаючи з егейського часу. На вівтарях здійснювалися криваві та вогняні жертвоприношення, возливання вина, присвяченого хтонічним божествам. Ця пам'ятка, за автором дослідження, свідчить про глибоке проникнення античної культури у духовне життя "варварського" населення Північного Причорномор'я в III—IV ст. н. е.

Не менш цікавий сакральний пам'ятник досліджено М. О. Тіхановою на північній периферії черняхівської культури — вельбарсько-черняхівському поселенні біля с. Лепесівка [35] (Південна Волинь). Це наземна споруда розмірами 15,5 × 8 м, усередині якої — чотири вогнища. Ряд кострищ розміщено за межами будови — навколо неї. Неподалік від святилища відкрито також спеціальні вимостки, підмазані глиною. У вогнищах та біля них знайдені "хлібці" — імітація хлібних буханців з глини. Всередині будівлі, на підлозі, розчищено роздавлені й цілі посудини. Уламки великих посудин — піфосів — виявлено і біля споруди на подвір'ї. В одне з вогнищ, розміщених у будівлі, найбільш потужне і, очевидно, основне, що мало сім черенів, вмонтовано дві триручні вази на високих конічних піддонах. Судячи з наявності у вогнищах кількох черенів, вони функціонували тривалий час. Останнє, на думку І. С. Винокура, свідчить про те, що за святилищем доглядали спеціальні люди, можливо жерці, які утримували його у належному стані.

Важливим джерелом для вивчення міфології слов'ян є ідоли, які ставилися на святилищах, подібних ставчанському або ржавинському, доти, доки останні

[34] *Магомедов В. В.* Жертвенник-эсхара позднеримского времени на р. Ингулец / Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР // Тез. конф. молодых ученых. — К., 1981, с. 87, 88.

[35] *Тиханова М. А.* Раскопки поселения III—IV вв. н. э. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 2, с. 190.

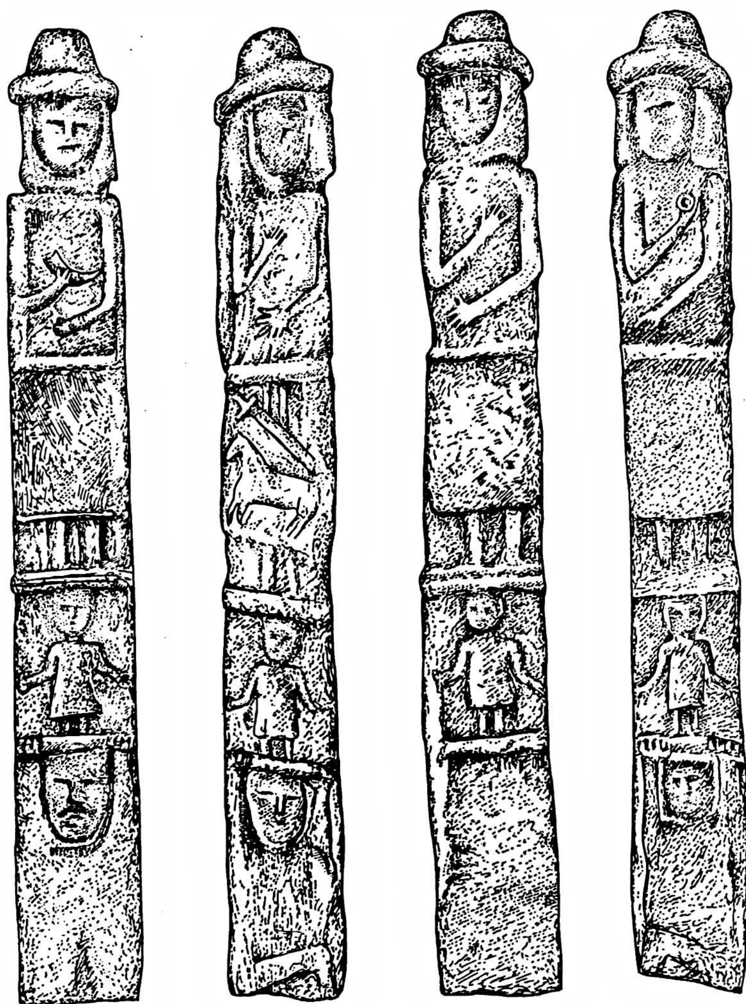

Збруцький ідол.

не були знищені. Ідоли виготовлялися переважно з дерева. Про це свідчать писемні джерела: "Не есть бози, но дерево" [36]. Перун, поставлений Володимиром Великим у Києві, теж був дерев'яним. Проте такі ідоли до наших днів не збереглися. До нашого часу дійшли тільки виконані з каменю.

Найвідомішим з них є так званий Збруцький ідол, виявлений у р. Збруч біля с. Личківці Тернопільської області у 1848 р. Існує величезна бібліографія, присвячена цій видатній пам'ятці духовної культури східного слов'янства. Тому ми пропонуємо лише короткий огляд пам'ятки з найбільш прийнятими в науці коментарями. Це чотиригранний стовп заввишки 2,67 м, розділений на три нерівні частини (пояси) по вертикалі. Верхня частина (160 см) заповнена чотирма фігурами божеств, увінчаних однією дзвоноподібною шапкою з відігнутими крисами. На лицьовій

[36] ПСРЛ, 1962, т. 1, с. 82.

стороні зображено жіноче божество. У правій руці воно тримає ріг, тонким кінцем донизу. Ліва рука зігнута у лікті та прилягає до середини живота. З-під довгого одягу виглядають ноги. На поясі фігури бічної грані зображено підвішену на двох ременях криву шаблю, під якою на одязі бога-воїна розміщено коня з головою, повернутою ліворуч. На третій грані стовпа жіноче божество тримає в руках кільце. Зображення людини на четвертій грані не має якихось ознак.

На середній частині стовпа (висота 40 см) чергуються зображення жінок і чоловіків. Біля лівого плеча жінки на одній з граней видно маленьку людську постать з розведеними руками. У нижній частині стовпа (заввишки 67 см) зображено вусату чоловічу постать з піднятими до голови руками, які нібито підтримують середній і верхній яруси.

Існує велика кількість гіпотез відносно розгадки або інтерпретації сюжету Збруцького ідола.

Антропоморфні образи ідола внутрішньо протиставлені один одному розмірами, атрибутами, порами. Найменш значимі тут персонажі середнього ярусу — люди в ритуальному хороводі. Величина ярусів підкреслює значимість не лише тих чи інших антропоморфних персонажів, а й частин простору.

Вертикальна композиція ідола чітко ієрархічна. Особливу стійкість вертикалі надає шапка, яка одночасно перетворює стелу на умовний образ фалоса, який символізує міфологічні уявлення про появу світу в результаті народження.

Ієрархічність системи образів пам'ятки свідомо підкреслена також позою нижнього персонажа, який стоїть на колінах і підтримує плечима верхній світ. Разом з тим стовпоподібна конструкція та ієрархічність окремих частин ідола підтверджують відповідність образу "світового дерева".

На нашу думку, найповніше і обґрунтованіше загальний космогонічний зміст ідола і зображень на кожній з чотирьох граней розшифровано Б. О. Рибаковим [37]. Витвір із Збруча, згідно з його інтерпретацією, символізує розподіл Всесвіту на небо — світ богів; землю — світ людей і підземний світ, таємничі мешканці якого тримають на собі землю. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості з рогом добробуту. Ліворуч від неї — бог-воїн з шаблею — Перун. Дві останні фігури із суворими очима, що підтверджує їх неземне походження, також належать до основних богів слов'ян. У середньому ярусі — земля з хороводом жінок та чоловіків, що взялися за руки. У нижньому ярусі — підземні боги.

Уява про триярусну будову світу є характерною для багатьох індоєвропейських народів і склалася ще за сивої давнини, про що мова буде йти далі. Спільна шапка, під якою знаходяться чотири небесні істоти, відображає, можливо, різні іпостасі єдиного вищого бога.

У 1984 р. І. П. Русанова і Б. О. Тимощук обстежили місце, де було знайдено ідола [38]. В результаті ними виявлено святилище, з яким пов'язаний ідол, розташоване в 5 км від с. Городниця Гусятинського району в лісі, на самому високому пагорбі під назвою Богіт. Слов'янське святилище, яке, на думку дослідників, датується X—XIII ст., займало найвищу частину скіфського городища. Відкрито залишки кам'яної вимостки біля ідола і окремо розташованого жертовника. Вимостка мала вигляд округлого підвищення діаметром 8, заввишки 0,5—0,6 м, оточеного вісьмома ночвоподібними культовими ямами

[37] *Рыбаков Б. А.* Искусство.., с. 75—79.

[38] *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Збручское святилище // Всесоюз. археол. конф. — Баку, 1985, с. 393—404.

завглибшки до 1 м. В ямах знайдено уламки кераміки, два поховання чоловіків віком 60 років, два поховання дітей у віці близько 2 років.

Жертовник мав форму кургану діаметром 5, заввишки 0,8 м і викладений каменем. У центрі жертовника знаходилася квадратна яма завглибшки 0,7 м, заповнена уламками кераміки, кам'яними плитами, кістками тварин, вугіллям. Тут виявлено і три скляні браслети. На валах, що оточували святилище, були влаштовані майданчики для ритуальних вогнищ. Біля капища відкриті три житла-напівземлянки і довгі наземні будівлі. Городище оточував ритуальний рів з плоским дном, викладеним кам'яними плитами. До комплексу входив також могильник, оточений земляним валом. Довкола городища розміщувалося п'ять селищ X—XIII ст.

Антропоморфні слов'янські язичницькі зображення виявлені Б. О. Тимощуком на давньоруських пам'ятках Буковини. Це двуликий ідол, знайдений біля с. Ярівка Чернівецької області на давньоруському могильнику, але не пов'язаному з ним. Це овальний у перетині, грубо отесаний стовп заввишки 1,7 м. На ньому схематично зображено людську постать з двома обличчями, повернутими в протилежні боки. Обличчя плоскі, овальні, трикутником виділені очі, лініями — широкий рот та контури обличчя. Одна голова у гостроконечному головному уборі, друга — зверху рівна. Імовірно, це чоловіче і жіноче божества. Верхня частина тулубів відділена від нижньої поясом. Дата не встановлена.

Традиція виготовлення кам'яних ідолів у Подністров'ї та на Волині має давні традиції. Найдавнішого серед відомих ідола, висіченого з каменю, виявлено, як згадувалося, на пам'ятці слов'ян-венедів кінця I—II ст. біля с. Загаїв. Пізніше їх знаходять на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї. Ідол, знайдений біля с. Калюс Хмельницької області, заввишки 2,3, завширшки 0,6 м і завтовшки 0,26 м. Його виготовлено з місцевого каменю-вапняку. Це зображення бородатого чоловіка з рогом добробуту в руках. Манера зображення аналогічна іванківському та ставчанському ідолам.

Подібні ідоли знайдені І. С. Винокуром також в селах Кремінна Хмельницької області, Блищанка Тернопільської області, Непоротів Чернівецької області, Козлів Вінницької області [39].

Фалічний ідол знайдено у похованні № 15 Райковецького могильника. Це грубо обтесаний кам'яний стовп завдовжки 0,9 м з округленим розширенням у верхній частині.

Антропоморфні фігури Середнього Подністров'я III—IV ст. за матеріалом, технікою та манерою виконання, семантикою зображень становлять, на думку І. С. Винокура, єдине ціле [40]. Усі вони у перетині квадратної або прямокутної форми. Спільними є й зовнішні ознаки. Зображення передають чоловічі бородаті постаті. Деякі з них тримають у руках ріг добробуту. Скульптури без рогу, за спостереженнями І. С. Винокура, вищі. Зображення з рогом — одноликі. І. С. Винокур робить висновок, що середньодніпровські кам'яні ідоли, знайдені на черняхівських пам'ятках, типологічно і генетично пов'язані зі Збруцьким ідолом (однаковий матеріал, з якого вони виготовлені, подібність манери виконання, ідентичність атрибутів). Тому ідоли Середнього Подністров'я II—IV ст., на думку І. С. Винокура, є прототипами Збруцького ідола.

Розгляд відомих на даний час місць ритуальних дій слов'ян та їхніх сусідів у I тис. н. е. дозволив, виходячи із со-

---

[39] *Винокур І. С.* Історія і культура.., с. 111.

[40] *Винокур И. С.* Языческие изваяния Среднего Поднестровья.., с. 140.

ціальної значущості, розділити їх на дві групи [41].

Першу становлять сакральні місця невеликих розмірів — святилища общинного користування. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього І тис. н. е. За морфологічними ознаками їх можна поділити на три типи.

1. *Святилища-житла* розміщувалися на селищах, мали перекриття і зовні нічим не вирізнялися серед житлових споруд. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, священний посуд) і жертовне вогнище. Це найрання форма святилищ. До них відносять святилища в Горошеві (останні століття до нової ери), Загаях (кінець I—II ст.), Лепесівці (III—IV ст.). Виходячи з того, що такі святилища виявлені на пам'ятках, в яких завжди знаходили матеріали германського походження (ясторфська, пшеворська, вельбарська культури), можна висловити припущення щодо їх західного походження. Проте недостатня вивченість селищ цих культур на терені Польщі не дозволяє зробити остаточні висновки.

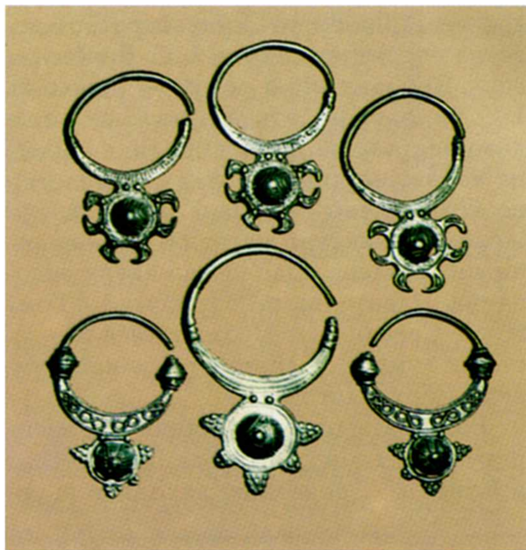

Срібні сережки з Харіського скарбу (VIII ст.).

2. *Святилища відкритого типу.* Вони розміщувалися на самих селищах (Іванківці, Ставчани) або поблизу них (Ягнятин, р. Гнилоп'ять на Житомирщині, Бакота). Головним атрибутом таких святилищ були один або кілька ідолів та комплекс ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертовників). Такі святилища є найпізніші на території України і з'явилися, імовірно, в результаті нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

3. *Святилища-жертовники* (требища), або олтарі, будувалися на поселеннях (Городок) або могильниках (Олександрівка). Складалися з майданчика, викладеного камінням — власне жертовника, і ями для вогнища. Будь-які ритуальні предмети відсутні. Очевидно, подібні споруди використовувалися для повсякденних жертвоприношень. Вони відомі на пам'ятках черняхівської культури Північного Причорномор'я, де виникли під впливом античної культури, і на ранньосередньовічних пам'ятках слов'ян.

Другу групу становлять городища-святилища IX—XII ст. (Київ, Ржавенці, Роденськ, Збручанськ, Горбівське). Їх характерними рисами є винятково вигідне розташування на місцевості, один або два ряди валів із спеціальними майданчиками для вогнищ, глибокі рови, ідол у центрі майдану. Такі святилища виникли у результаті тривалої еволюції міфологічних поглядів слов'ян, що засвідчує вищий ступінь розвитку язичницьких вірувань.

Наявність подібних язичницьких центрів зумовлює, на нашу думку, необхідність спеціальних служителів куль-

[41] *Седов В.В.* Славяне.., с. 261—263.

Реконструкція святилища з поселення черняхівської культури біля с. Іванківці на Поділлі.

ту — жерців, які б забезпечували виконання всіх ритуалів, пов'язаних із моліннями і жертвоприношеннями. Святилища будувалися головним богам: Перуну, Дажбогу, Сварогу, Хорсу або Велесу. Виходячи з даних, отриманих Б. О. Тимощуком, городища-святилища виникали, як правило, у центрі "гнізд" поселень, утворюючи, таким чином, сакральний центр великої території — племені або групи (союзу) племен.

Завершуючи розгляд однієї з важливих категорій пам'яток духовної культури слов'ян додержавного періоду, наведемо висновок М. Грушевського про те, що в цей час "русько-слов'янські боги дуже слабо оперсоніфікувалися і не втратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеорних явищ, елементів природи"... "це лише початки певної стадії поганського культу — шанування богів у формі антропоморфних образів, що ці ідоли бували тільки у більших центрах тодішнього життя, тим часом як народна маса могла зоставатися при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць" [42]. І справді, узагальнення даних про зображення слов'янських богів, починаючи з початку і до кінця I тис. н. е., показує їх надзвичайно слабку диференційованість, іншими словами, надто мало розвинену індивідуальність. Імовірно, це були тільки початки антропоморфізму.

Наведені вище археологічні матеріали свідчать, що ранньослов'янські племена вже на рубежі нової ери використовували святилища з антропоморфними богами, а в третій чверті I тис. н. е., в черняхівський період, цей культ, у всякому разі в Подністров'ї, набув особливого поширення.

Поклоніння силам природи. Загальноприйнятою є думка, що існували принаймні два етапи у розвитку язичництва. Натяки про це є у "Літопису Руському": "Після змішання мов люди розійшлися по землі і прийняли різні звичаї. Піддаючись науці нечистої сили, вони клали

[42] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1, с. 323—326.

треби гаям, лісам, озерам, криницям. Однак пізніше диявол увів людей в ще більший гріх: вони почали робити болванів дерев'яних і мідних, мармурових і золотих, віддавали їм шану, приводили синів своїх і дочок, вбиваючи їх перед ними, тобто приносячи в жертву" [43].

Отже, перш ніж слов'яни почали будувати спеціальні святилища, ставлячи там зображення персоніфікованих богів, вони поклонялися різноманітним силам. У писемних джерелах зазначається їх поклоніння горам, джерелам, гаям, окремим деревам, де, на їх думку, жили душі померлих. Так, митрополит Ян II (1080—1089) говорить про людей на Русі, які приносили жертви бісам, болотам і криницям [44].

Єпископ Кирило Туровський (XII ст.) у одній з проповідей висловлює радість з приводу того, що люди вже перестали вшановувати сонце, вогонь, джерела, дерева, а батьки не вбивають дітей на жертву богам.

У "Слові справжнього христолюбія" говориться, що деякі люди ще "до вогню моляться, називаючи його Сварожичем", а деякі "моляться під овеном до вогню".

У церковному статуті Володимира Великого, виданому в Новгороді у XIII ст., церква засуджує тих, хто молиться "під овеном, в гаю, горах або над водою".

Гора у міфологічних поглядах багатьох народів наділена багатою і глибокою символікою. Вона трактується як зосередження космічних сил, центр, в якому небо зливається із землею і підземним світом. Тому космічна гора нерідко є місцем проживання богів, зокрема богів неба. Саме тому сакральні споруди-святині зводилися на підвищеннях, де й славилися найвищі боги [45]. Можливо, саме тому могильники деяких слов'янських культур І тис. н. е. розташовані на найвищих точках місцевості.

Велику роль у міфологічних уявленнях слов'ян відігравала вода (річки, потічки, озера, джерела). Слов'янські святилища завжди розміщувалися поблизу води (Ржавинське, Ягнятинське та ін.). Обожнюючи воду, людина приписувала їй особливу животворність. Весняні й літні народні свята завжди супроводжувалися купанням або обливанням, що вказує на віру в животворну, очищувальну силу води. Звідси уявлення про "живу" та "мертву" воду, про воду "земну" та "небесну" [46]. Інша властивість води — спонукання родючості, запліднення. Тому давні слов'яни молилися воді та приносили їй жертви. Звичай кидання у воду дрібних монет, що існує й сьогодні, — відгук прадавніх жертвоприношень [47]. В основі цього обряду лежить віра у занурення в воду з метою регенерації плодоносних сил богів природи. Вода відігравала в культурі родючості основну роль як джерело всього життя [48]. К. Мошинський наводить приклади з етнографії слов'янських народів, коли вони відмовлялися рятувати потопаючого, розцінюючи це як жертву, яку взяв собі водний демон.

Однак найбільше слов'яни, як і інші давні народи, обожнювали вогонь, який пов'язувався із сонцем та блискавкою, що давали тепло та посилали дощ. Культ вогню у слов'ян — прадавній. Писемні джерела повідомляють, що люди здавна поклонялися Сварожичу — богу вогню, неба, сонця. Останнє в уявленні слов'ян є великим, божим вогнищем. З поховальних джерел відомо, що слов'яни вважали вогонь очищувальною силою.

---

43 *Літопис* руський (за Іпатіївським списком). Переклад Л. Махновця. — К., 1989.

44 *Łowmiański H.* Religia słowian, s. 137.

45 *Prahistoria* ziem Polskih, т. IX. — 1981. — s. 431.

46 *История* культуры Древней Руси, 1951, с. 62; *Винокур І. С.* Історія.., с. 104.

47 *Moszynski K.* Цит. праця, s. 510—512.

48 *Eliade M.* Traktat o historii i religii. — Warszawa, 1966, s. 200.

Велике значення у світогляді індоєвропейських народів, у тому числі й слов'ян, крім сонця мало обожнення місяця, землі-матінки, зірок, а також вітру.

У загальному культі природи у слов'ян найбільш широко був розповсюджений культ дерев, гаїв, священних тварин, про що свідчать дані порівняльної етнографії, лінгвістики, індоєвропейської міфології, а також археології. Відома символіка дерева життя та космічного дерева, яке сягає корінням підземного світу, а верхівкою — неба, а загальнослов'янське слово "гай" визначало лісовий простір, який огорожувався і оберігався, де відправлялися священні обряди, відбувалися моління, ворожіння, жертвоприношення. В жертву приносили їжу, речі, тварин (переважно биків, кабанів, овець).

Серед дерев для слов'ян найбільше значення мав, безперечно, дуб. Людей вражали його велич, міцність, тривалість життя. Як і липа, дуб вважався "чистим" деревом. Костянтин Багрянородний описує жертвоприношення купців-русів біля священного дуба на острові Хортиця на Дніпрі. Напевно тому, що в дуб найчастіше вдаряє блискавка, слов'яни вважали його перуновим деревом. Про зв'язок дуба з культом Перуна нам відомо з давньоруських літописів: "Ему же, яко богу, жертву приношаху и огонь неугасающий зо дубового деревья неустанно паляху". Яскравим підтвердженням поклоніння слов'ян дубу є археологічні дані. У 1909 та 1975 рр. з Десни та Дніпра (вище Києва) піднято два могутні стовбури дубів із всадженими у них кабанячими іклами. Ці знахідки вказують на тісний зв'язок культів священних дерев і звірів у давньослов'янській міфології. Розглянемо ці унікальні знахідки детальніше.

Перше дерево витягнули з Дніпра в гирлі Десни біля монастиря Пустинного Миколая, що дало підставу Я. Є. Боровському стверджувати про існування за часів язичництва священного гаю.

Стовбур завдовжки 16—20 м непоганої збереженості, дерева — не менш як 150 років. З одного боку стовбура, на тому місці, де розходилися гілки, міцно прикріплено чотири кабанячі щелепи, по дві поруч, одна над одною, що утворюють ніби квадрат. Така кропітка і трудомістка робота свідчить про важливість культових дій.

На думку Я. Є. Боровського, щелепи, які за результатами аналізу належали чотирьом молодим кабанам, були вставлені у священне дерево після якоїсь важливої жертовної церемонії. За щелепами, як за священним предметом, постійно наглядали, завдяки чому вони збереглися незіпсованими.

Другий священний дубовий стовбур знайдено під час зачищення фарватеру Дніпра дещо нижче гирла Десни. У стовбур було вставлено дев'ять кабанячих щелеп [49]. Дерево збереглося практично повністю, разом із корінням. Його висота становить 10 м, діаметр стовбура біля коріння — до 2 м. На висоті 6 м, перед розгалуженням стовбура, вбито кабанячі щелепи, у вигляді квадрата, сторони якого становили 34 см. На стовбурі виявлено залишки від дії вогню, можливо, обрядового вогнища.

Зазначимо, що радіовуглецевий аналіз дуба, знайденого у 1975 р., показав, що він припинив своє існування 1230 років тому. Отже, дуб міг функціонувати як святиня в VII—VIII ст., але враховуючи, що на ньому відсутні сліди навмисного знищення, доходимо висновку, що його було змито. Тому час його функціонування можна перенести у більш давню добу, що підтверджується хімічним аналізом щелеп кабана.

---

[49] *Ивакин Г. Ю.* Священный дуб языческих славян // СЭ. — 1979. — № 2, с. 106—115.

Як бачимо, в обох випадках в дубове дерево вбито щелепи вепря, одного з найсильніших представників місцевої фауни. Це узгоджується з даними етнографії стосовно того, що божеству присвячували насамперед голови тварин, їх зуби та щелепи, а під час жертовної трапези їх не можна було їсти [50].

Отримані дані підтверджують думку стосовно того, що кабан був одним з найшановніших слов'янами тварин. Варто згадати численні знахідки кабанячих кісток та ікол на поселеннях, городищах, в некрополях та курганах різних культур I тис. н. е. Амулети з кабанячих ікол слов'яни носили й після прийняття християнства, про що свідчить знайдене у Вжищі кабаняче ікло з написом "Господи, помози рабу своему Фоме" [51].

Вивчення обох знайдених біля Києва дубів вказує на існування об'єднаного культу дикого кабана з дубом. Обидва культи, як відомо, пов'язані з поклонінням наймогутнішому богу Русі — Перуну. Саме йому, безумовно, й були присвячені обидва дерева.

Важливим джерелом для вивчення язичницьких вірувань давніх народів є різноманітні предмети, кераміка та малюнки на них.

З церемонією ворожіння і магічними діями навколо хліба пов'язуються вироби з глини у вигляді "хлібців", знайдені на пам'ятках зарубинецької та черняхівської культур Південної Волині, Поділля й Середнього Подніпров'я (Переяслав-Хмельницький, Маркуші, Коростишів, Слободище, Голодовки та ін.) [52] та на пам'ятках вельбарської культури (Боратин, Пряжів, Лепесівка). Глиняні "хлібці" виявлені також на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Волині. Так, на слов'янських поселеннях біля с. Корчак, Ріпнів I і II у деяких житлах виявлено по одному-два таких предмети. Ще частіше вони трапляються в культурних шарах або невеликих ямках [53].

Це невеличкі глиняні повторення округлих буханців хліба. Найчастіше трапляються їх мініатюрні копії. У глину "хлібців" додавали рослинні домішки та злаки. У Лепесівці велику кількість "хлібців" знайдено в домі-святилищі. Один з "хлібців" з Корчака орнаментовано хрестом, витиснутим пальцем по сирій глині.

У багатьох хліборобських народів хліб був одним з найважливіших елементів обрядових відправ, що простежено в Україні та Білорусі аж до кінця XIX—початку XX ст. [54]

Певну міфологічну функцію виконували сакральні камені — символи міцності та вічного існування [55]. Культ каменя був поширений у ранньому середньовіччі в північно-західній частині східнослов'янського світу. За своїм походженням він не пов'язаний із слов'янським етносом і успадкований від автохтонного населення [56]. Такі камені мали ямки, жолобки та "сліди" ніг людини або тварини.

На думку В. П. Даркевича, у слов'ян такі камені були лише складовою частиною культу і використовувалися, імовірно, як жертовний олтар. Однією з таких пам'яток є камінь з Межигір'я Тернопільської області [57]. Це плоска кам'яна плита розмірами 4,6 × 2,5 м, що спи-

---

[50] *Козак Д. Н., Боровський Я. Є.* Святилища давніх слов'ян, с. 96—98.

[51] *Рыбаков Б. А.* Искусство древних славян, с. 180.

[52] *Винокур И. С.* Некоторые вопросы духовного развития черняховских племен // СА. — 1969. — № 1, с. 56.

[53] *Русанова И. П.* Славянские древности.., с. 17, табл. 3—6.

[54] *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях. — Харьков, 1885.

[55] *Даркевич В. П.* Символы небесных светил в орнаментике Киевской Руси // СА. — 1960. — № 4, с. 62, 63.

[56] *Седов В. В.* Славяне.., с. 264.

[57] *Винокур І. С.* Історія культури.., с. 113.

ралася на три менші камені. У одному з кутів плити вибито хрест розмірами 0,72 × 0,8 м. Від хреста до двох кінців плити відходили під незначним нахилом дві канавки-стоки. Імовірно, плиту використовували під час язичницьких жертвоприношень. Довкола каменя виявлено археологічний матеріал від часу раннього заліза до середньовіччя.

Ще однією пам'яткою такого самого типу є камінь, знайдений Н. М. Кравченко на поселенні Обухів III [58]. На трьох гранях великого гранітного валуна вибито різноманітні солярні знаки, рослинні візерунки, зображення людей та звірів. На думку автора досліджень, пам'ятка датується III—IV ст. і належить носіям київської культури.

Практично на кожній дослідженій пам'ятці I тис. н. е. знайдено прикраси з язичницькою символікою. Найцікавішими є амулети, які підвішувалися на шнурах, одягалися на шию або ж носилися в торбинках. Оберегами ставали предмети з металу, кістки, каменю, глини. Найпоширенішими є різноманітні підвіски з дірочками або вузликами. Вони добре відомі серед населення зарубинецької культури [59]. Підвіски мали пірамідальну, трапецієподібну, квадратну, округлу форми і нерідко прикрашалися крапками та лініями, що утворювали різноманітні візерунки. Характерними для зарубинецької культури є шумливі підвіски-амулети. З них складалися намиста, куди входили металеві дзвіночки, підвіски спіралеподібної форми, різноманітні кільця, ланцюжки. За уявленнями такі шумливі намиста повинні були відганяти злих духів не лише своїм виглядом, а й тим звуком, що видавався під час руху.

Поширеними серед племен Дністро-Дніпровського межиріччя I тис. н. е. були лунниці — амулети-підвіски, пов'язані з шануванням Місяця. Місяць, як і Сонце, — добре божество, супротивник і каратель будь-якої погані та зла. Ці властивості були перенесені на умовне зображення світила... Тому лунниці мали значення чудесних оберегів. Вони знайдені у зарубинецькій, черняхівській, київській культурах [60]. З цього приводу Б. О. Рибаков пише: "Якщо керуватися міфологією, то їх слід вважати приналежністю дівочого убору, оскільки й Селена, богиня Місяця, була покровителькою дівчат" [61]. У черняхівській культурі найпоширенішими були пірамідальні, дзвоно- та веретеноподібні підвіски. Їх пов'язували із сонячним божеством — покровителем хліборобства. Інколи вони підвішувалися разом з мушлями на одному шнурочку [62].

Як обереги нерідко використовували намиста з антропоморфними зображеннями (Черняхівський могильник). На думку І. С. Винокура, оберегами, можливо, були й фібули у вигляді птаха (тотем?), поширені на черняхівських пам'ятках Подністров'я. Досить часто слов'яни використовували для оберегів ікла та кістки хижих звірів, переважно ведмедя або кабана, які повинні були відганяти зло, оберігати від наврочення [63]. У системі міфологічних уявлень слов'ян ці обереги пов'язані з загальним культом природи, зокрема з поклонінням священним тваринам.

На думку деяких дослідників, роль оберегів могли відігравати деякі катего-

[58] *Кравченко Н. М.* Черняховские памятники Киевского Поднепровья // АО 1975. — 1976, с. 301.

[59] *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1977, табл. XXIX, *15*; *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. 19, табл. XV, *15*.

[60] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура..., табл. XXXII, *20*; *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры.., рис. 5—8.

[61] *Рыбаков Б. А.* Язычество.., с. 17.

[62] *Винокур І. С.* Історія та культура.., с. 137.

[63] *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях, с. 6.

рії залізних ножів. Їх використовували не за прямим призначенням, а лише для магічних функцій — знищення злих духів [64].

Є дані, що свідчать про використання племенами черняхівської культури черепів коней, яким поклонялися як атрибуту сонця. Так, на поселенні біля Ломоватого виявлено поховання кінських черепа і чотирьох ніг. На поселенні Журавці-Ольшанській у двох напівземлянках на долівці лежали кінські черепи, які, на думку Е. О. Симоновича, впали з одвірка [65].

На поселенні зубрицької культури I—II ст. н. е. у Підберезівцях біля одного з жител знайдено поховання собаки, що свідчить про певну роль цих тварин у світосприйманні давніх слов'ян.

Багатий та різноманітний матеріал для вивчення системи відношень давніх слов'ян до оточуючого світу дають зображення на кераміці, побутових та господарських предметах, що висвітлюють не лише естетичні уподобання наших предків, а й їх ідеологічні уявлення, пов'язані з хліборобським укладом життя. Вважалося, що сакральна символіка забезпечувала родючість ґрунту, високі врожаї, захищала від "злих сил" [66], оберігала людину від хвороби.

На багатьох пам'ятках I тис. н. е. знайдено уламки або цілі посудини із зображенням різноманітних солярних знаків та хрестів. Вони відомі в культурах лукашівській, зарубинецькій, пшеворській, черняхівській, карпатських курганів, у слов'янських старожитностях другої половини I тис. н. е.

Солярний знак у вигляді свастики є космогонічним символом. Він походить від рівнобічного хреста, вписаного у квадрат. Цей символ має зв'язок із сонцем та вогнем, визначаючи сторони в космосі, сторони світу, тісно пов'язаний за змістом із знаком хреста, але відрізняється від нього паростками, що відходять від кожного променя. Спочатку паростки символізували рух давнього пристрою для добування вогню, а потім еволюціонувалися в уявленні людей в рух сонця по небу [67].

Дуже давнім магічним знаком є хрест, утворений чотирма променями. Число чотири у слов'ян, на думку В. П. Даркевича, як і у більшості народів, було святим (чотири сторони світу, чотири пори року, чотири стихії). Збруцький ідол має чотири лики, а святилище-жертовник із Києва — чотири виступи. Спочатку хрест імітував найдавніше знаряддя для добування вогню, пізніше перетворився на універсальну емблему поєднання ідеї небесного вогню (Сонця) і вогню на землі. Як і вогонь, Сонце помирає й відроджується, рухаючись по небу. За давнини було поширене уявлення про небесне походження земного вогню, як вогню, подарованого людям небом. Хрест виступає язичницьким символом воскресіння та безсмертя, він здатний відлякувати будь-яку погань і має цілющі властивості.

Хрестоподібні зображення особливо часто наносилися на гончарну кераміку черняхівської культури. На думку І. С. Винокура, сітчастий орнамент, який досить поширений на дзвонах та горщиках, не що інше як система хрестів [68].

Ще одним знаком, що порівняно часто трапляється на побутових предме-

---

[64] *Зеленин Д. К.* Магические функции примитивных орудий. — Москва, 1931, с. 729.

[65] *Сымонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики // МИА. — 1964. — № 116, с. 334.

[66] *Винокур И. С.* Некоторые вопросы духовной культуры, с. 52.

[67] *Даркевич В. П.* Символы.., с. 59.

[68] *Винокур І. С.* Історія та культура.., с. 134, 136.

тах, є коло. Цей орнаментальний мотив особливо широко відомий у черняхівській культурі. Найчастіше він має вигляд циркульних кіл на гончарній кераміці, особливо на кухлях, призначених для ритуальних відправ (могильник у Рашківцях). Форма кола здавна пов'язувалася з формою Сонця. Широке застосування кільцевого орнаменту свідчить про особливе шанування Сонця черняхівцями. Нерідко такими колами прикрашалися складні кістяні гребені.

Особливий інтерес становить гребінь з 12 колами, що, можливо, відображають ідею 12 місяців. Цікавим також є гребінь з поховання № 54 на вівчарні колгоспу "Придніпровський". Він прикрашений зірками, виконаними пунктиром, які нібито передавали сяяння світила. Імовірно, предмети, пов'язані з піклуванням про волосся, повинні були мати значну кількість очищувальних та захисних знаків [69].

Одним з найпоширеніших орнаментальних мотивів на кераміці більшості культур України І тис. н. е. є зиґзаґ, або хвильовий орнамент, та похідні від нього візерунки. Він відомий на пам'ятках пшеворської культури, на черняхівській кераміці, посуді слов'ян VIII—XIII ст. Існує гіпотеза, що зиґзагоподібний орнамент є стилізованим зображенням змії, яка обожнювалася багатьма давніми народами.

На підставі етнографічних даних Л. Я. Штернберг дійшов висновку про взаємозв'язок хвилі та зиґзаґу з блискавкою, вогнем і водою — силами, що сприяють родючості. Хвилястий орнамент, виконаний в різноманітній техніці, прикрашає черняхівські гончарні посудини для зберігання харчових припасів, кухлики, миски, глеки — тобто ті посудини, які не ставилися на вогонь. На горщиках для приготування їжі вони трапляються дуже рідко. На думку Е. О. Симоновича, посуд з такими знаками повинен був охороняти воду та їжу, оберігати людину від хвороби, зміцнювати його сили.

Досить поширеними на гончарній кераміці черняхівської культури є сюжети, виконані фігурними штампами: зіркові розетки, концентрично вписані одне в одне циркульні кола. Кола оточувалися зубцями і пунктирними лініями. Такий орнамент наносили на кухлики, кістяні пірамідальні підвіски, гребені, пряслиця. Вони є ознаками сонця, місяця, зірок. Зубці та пунктири навколо кіл символізували життєдайні промені, що приносять на землю тепло і родючість, виконували очищувальні функції. На думку В. П. Даркевича, розетка — солярний символ, втілення ідеї про зв'язок життєдайних сонячних променів і рясного проростання рослин.

На слов'янських пам'ятках нерідко знаходять пряслиця з різноманітним орнаментом. Деякі дослідники схильні розглядати його як знаки власності. Однак, безсумнівно, ці знаки мають більш глибинний символічний зміст і виконують роль оберегів від "злих сил" при виготовленні одягу.

Описані вище знаки на предметах повсякденного побуту свідчать про утилітарність уявлень слов'янських племен І тис. н. е. Всі вони передають ідеї, пов'язані з господарським добробутом (родючість, захист врожаю, їжі, людини від "злих сил"). Однак є дані про те, що населення України І тис. н. е. прагнуло глибше розпізнати навколишній світ, адаптуватися до довкілля. Про це можуть свідчити черняхівські сакральні вироби з системою символічних знаків, знайдені в Ромашах та Лепесівці. Б. О. Рибаков інтерпретував їх як язичницькі календарі. У Лепесівці

---

[69] *Сымонович Э. А.* Орнаментация.., с. 342—344.

дві сакральні посудини виявлені всередині жертовника. Це великі вази, з трьома вухами-ручками і підвішеними до них кільцями. Плоский широкий вінчик однієї з ваз поділений на 12 секторів з різними малюнками у кожному. На думку Б. О. Рибакова, сектори символізують 12 місяців, що утворюють річний цикл. Самі посудини призначалися для новорічних ворожінь і заклинань, у них, можливо, зберігалася священна вода, з допомогою якої здійснювалися ворожіння про врожай [70].

Сакральна посудина з Ромашок — глечик, прикрашений двоярусним орнаментом [71]. У верхньому ярусі розміщені магічні знаки, а в нижньому — штамповані квадратики, що зображують окремі дні та календарно точно позначають числа найважливіших язичницьких свят на честь Ярила, Купала, Перуна [72].

Кілька сакральних посудин черняхівської культури із складною календарною символікою виявлено і вивчено І. С. Винокуром [73]. Дві з них знайдені у могильнику Раківці. Посудину з поховання № 4 виконано в формі кухля з плоским дном і округлим тулубом. Кухоль вміщено у триручну сакральну вазу і закрито зверху мискою. Орнамент розміщений двома ярусами. У кожному з них зображено чотири солярні знаки. Між ними дугоподібні та прямі лінії з різною кількістю знаків у кожному ряді.

Друга посудина також має форму кухля і орнамент, розміщений у двох ярусах. У першому, нижньому, ярусі зображено 14 знаків зірки, у другому — 6. Вони розміщені між дугоподібними лініями. Простір між ними вкритий відбитками гребінцевого штампа. Крім того, на обох ярусах зроблені трикутні вдавлювання. У верхньому ярусі їх налічується 36 — по 18 зверху і знизу, у нижньому — 24. На думку І. С. Винокура, обидві посудини слід розглядати догори дном. Округла сферична форма кубків символізує ідею неба, освітленого яскравими променями сонця. Солярні знаки — сонце, що посилає життєдайне тепло на землю і сприяє рясному врожаю. Цікавим є глек з черняхівського поховання в Гнатках. Орнамент розташовано на двох ярусах у верхній частині тулуба. У верхньому ряді спеціальним штампом нанесено сім рослинних символів-колосків. Між ними — шість солярних знаків. Нижній ярус заповнено солярними знаками і штриховими лініями, можливо, символом землі. Суть орнаментації, на думку І. С. Винокура, полягає в ідеї взаємозв'язку сонця, землі та рослинності. Аналогічна ідея закладена в орнаментації черняхівської посудини з с. Браги Хмельницької області, де поєднані солярні знаки із зображенням рослинності.

Якщо пам'ятки із знаковою символікою, простою і доступною за виконанням та виразністю, можна зустріти практично в кожній культурі, то зооморфні зображення, які несуть не менш важливу ідеологічну інформацію, трапляються дуже рідко. Це глиняні фігурки птиць із поселення зубрицької культури біля с. Велика Слобідка І Хмельницької області й поселення останніх століть до нової ери біля с. Горошова на Дністрі [74], зображення ведмедя на ручці вази з поселення зарубинецької культури біля с. Бабина Гора у Подніпров'ї [75], а також кістяна фігурка птиці з черняхівського поселення Слобідка на Волині [76]. Вед-

[70] *Рыбаков Б.А.* Язычество.., с. 71.

[71] *Брайчевський М. Ю.* Ромашки // МИА. — 1960. — № 82, с. 113.

[72] *Рыбаков Б. А.* Календарь.., с. 77—80.

[73] *Винокур И. С.* Некоторые вопросы.., с. 48—61.

[74] *Фонди* Кам'янець-Подільського педінституту.

[75] *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура.., табл. X, *2*.

[76] *Винокур І. С.* Старожитності східної Волині.., с. 86.

мідь, кінь, подібно до оленя в античній міфології, у слов'ян пов'язувалися із місячним культом родючості.

На велику увагу заслуговують зооморфні зображення на гончарній кераміці, зокрема черняхівської культури, зібрані Е. О. Симоновичем [77]. Зображення подекуди об'єднані в сцени з глибокою і складною символікою. Наприклад, сцена оранки на уламку кераміки, знайденої на поселенні біля с. Черепин [78].

Зображення вміщено у яруси. Верхній складається з косих пунктирів і хвилястих ліній, нанесених за допомогою штампа. У середньому ярусі розміщені зображення коней, які йдуть один за одним. Третій заповнений орнаментом у вигляді розетки — символом космічного порядку. Фігурка коня у другому ярусі повернута головою праворуч, голова піднята, морда опущена донизу, корпус — дещо назад. Передні ноги витягнуті вперед і поєднані, задні розставлені. Трикутничками передано гриву коня та траву. За конем зображено вертикальний брус. На думку М. Ю. Брайчевського, це соха або плуг, який складався з вертикальної частини — грядила і горизонтальної — полоза. Таким чином, у сюжеті можна вбачати сцену оранки.

Зображення коней є і на черепку з могильника Бережанка на Волині [79]. На ньому у двох ярусах відтиснуто фігурки коней, оточених зубчастими рамочками. Фігурки коней передані так, ніби вони присіли на задні ноги.

Не менш цікавою є композиція на глеку з Ромашок [80], що зображує якусь споруду. На думку Е. О. Симоновича, це копиця сіна, піднята на вертикальні стовпи, або місце для просушування хліба перед обмолотом — "овин" — священне місце для слов'ян. Коні, воли, оранка відігравали надзвичайно важливу роль у житті черняхівців-хліборобів. За цими рисунками добре простежується ідея зв'язку сонця, землі та родючості.

Ще один вид домашніх тварин зображено на триручній вазі з Неборчи IV (Північне Причорномор'я) [81]. Серед звичайного для черняхівської культури орнаменту, що складався з ромбів та трикутників, розміщено фриз, де заглибленими лініями зображено трьох тварин, що йдуть вервечкою праворуч. Четверта тварина — під ручкою вази. П'ята повернута головою ліворуч і знаходиться на деякій відстані від інших. Імовірно, тварини пасуться. У них короткі ноги і тупі морди, причому у однієї з них виділяються ікла. За справедливим визначенням Б. В. Магомедова і Е. О. Симоновича, це сцена випасу свиней.

Як бачимо, на ритуальних посудинах зображували тільки домашніх тварин (коня, вола, свиню). Безумовно, вони відігравали важливу роль у міфологічних поглядах слов'ян-черняхівців. В аграрних культах черняхівської культури значну роль відігравала й домашня птиця — півні та кури, чиї кістки, а також яєчну шкаралупу археологи нерідко знаходять у похованнях черняхівців. Ще за епохи бронзи птахи пов'язувалися із сонцем та солярним культом [82], тому нерідко вони ставали символом якогось божества. Так, загальновідомо, що у слов'ян півень був символом бога Перуна. У Стародавніх Греції та Римі богам світла

---

[77] *Сымонович Е. А.* Орнаментация.., с. 132—140.

[78] *Брайчевський М. Ю.* Зображення каменя з с. Гуслин в Середньому Пороссі // Археологія. — 1961. — Т. 1, с. 138.

[79] *Воляник В. К.* Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — Вип. 13, с. 75.

[80] *Сымонович У. Ф.* Орнаментация.., с. 134, 135.

[81] *Магомедов Б. В.* Каборга-IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979, с. 29.

[82] *Antoniewicz W.* Religia słowian // Religii swiata. — Warszawa, 1957, s. 325.

також приносили у жертву півня. У германській міфології ворона була птахом Одина — солярного бога і одночасно перепроводжувача душ померлих. У похованнях залишки птахів могли бути жертвоприношенням для забезпечення щасливого потойбічного життя.

Про важливу роль птахів в уявленні давнього населення України свідчать їхні зображення та фігурки. У цьому зв'язку викликає інтерес уламок черняхівської посудини з Кодима. На ньому зображено півнів, що ідуть один за одним вправо, а під ними зубчастим колесиком нанесено орнаментальний пояс у вигляді паралельних ліній [83]. Не менш чітким є зображення птаха на кістяній платівці з поселення в Ромаші Львівської області (вельбарська культура) [84]. Пунктирними лініями зображено істоту, що присіла. У неї прямокутний тулуб, заштрихований паралельними лініями, довга шия, вертикально поставлене на голові вухо і короткий хвіст. Вид птаха визначити важко.

Ще одне зображення птаха виявлено на слов'янському поселенні VII—IX ст. біля с. Рашків на Дністрі. Воно виконане крапками на денці невеликої глиняної сковорідки. Чітко виділяється довга, звужена до голови, шия і маленька голова, а також нібито розкриті крила. Птах нагадує голуба, але, найвірогідніше, в цьому зображенні, як і у малюнку птаха з Ромаша, синтезовано риси якоїсь міфологічної істоти (можливо, зображення тотема).

Аналіз археологічних предметів, пов'язаних із сакральною сферою, свідчить про те, що язичницькі вірування давніх слов'ян здебільшого мали утилітарну спрямованість. Основна ідея вірувань — господарський добробут і процвітання роду. Як показують матеріали черняхівської культури, її носії володіли повною сумою необхідних для успішного господарювання позитивних знань, що особливо виявлялося в умінні складати господарські календарі, які свідчать про існування знань стосовно руху більшості небесних світил, закономірностей розвитку природи тощо. Велику кількість етнографічного матеріалу про позитивний досвід слов'янських народів зібрав відомий польський дослідник К. Мошинський.

Важливе місце серед пам'яток міфології не лише на терені України, а й усієї Європи посідає обкладка піхов меча з могильника пшеворської культури Гринів Львівської області (поховання № 3). Пам'ятка датується 20—40-ми роками I ст. н. е. і дає можливість відновити міфологічне уявлення тогочасного населення України, пов'язане, безперечно, з культом предків та героїкою.

Піхви разом із мечем та іншою зброєю, характерною для цього часу, належали знатній людині, ймовірно, племінному вождю, або вождю групи племен Подністров'я. Піхви не мають аналогій в культурах Європи і виконані, очевидно, на індивідуальне замовлення [85].

Обкладка складалася з трьох частин: лицьової, тильної та нижньої. Лицьовий бік — комбінований: низ окутий бронзовою бляхою, так само, як і тильний, верх прикрашено карбованими бронзовими ажурними антропоморфними зображеннями. Довжина фрагмента — 21,7, ширина — 3,54 см. Зображення на ажурній обкладці розділені перегородками так, що композиція стає п'ятиярусною. Центральний ярус за розмірами

[83] *Сымонович Е. А.* Сюжетные изображения на черняховской керамике // СА. — 1983, № 4, с. 133.

[84] *Кропоткин В. В.* Раскопки поселения у с. Ромаши // АО. — 1974. — 1975, с. 295.

[85] *Kozak D. N.* Eine Bestatlung ous dem ersten nachehristen leich Jahrhundert am Oberlauf des Injester // Germania, 60—2, 1982, s. 533—545.

більший за інші. Він заповнений сценою священного шлюбу. У верхніх двох сценах зображені вовк (собака?), що роздирає жертву, і грифон, у нижніх — баран і воїн-вершник на коні в оточенні рослинних паростків [86].

Розкриваючи зміст зображень, Д. Н. Козак і Р. С. Орлов підкреслюють, що їх не можна розглядати як побутові або жанрові, а тільки як втілення певних міфологічних уявлень. Зміст композиції розшифровується за допомогою зіставлення сюжетів мистецтва тієї епохи з антропозооморфними сценами індоєвропейської міфології.

Центральну сцену священного шлюбу героя міфу побудовано відповідно до дуалістичної системи подвійних протиставлень ознак: лівий — жіночій, правий — чоловічій. Фігури оголені, підкреслені їх статеві ознаки, голови непропорційно великі. У чоловіка коротке волосся, у жінки довге, заплетене в косу. Виділені вуха, дугоподібні брови, прямий ніс, губи, коротке підборіддя. Чоловік без бороди та вусів.

Міфологічний час — це час першопредків і першодійств [87]. Центральним персонажем міфології завжди був так званий культурний герой, першопредок, завдання якого полягало у впорядкуванні світобудови, підкоренні сил хаосу, створенні космосу. Культурний герой виконував також функції родоначальника. Необхідною умовою для здійснення останньої функції був священний шлюб, який підтверджував надприродне походження першопредка.

У центральній сцені гринівської обкладки зображено, очевидно, космогонічний акт, який передає народження першопредка. Цілком зрозуміло, що все сказане щодо розгадування цієї сцени, як і наступних, є лише підґрунтям міфу. Його тіло, на жаль, недоступне для нашого пізнання, становили конкретні імена героїв, їхнє життя, подвиги тощо.

У верхній частині обкладки, над сценою священного шлюбу, розміщено грифона — крилату поліморфну істоту з головою грифа або орла. Голова грифона повернена праворуч.

Згідно з грецькою традицією грифон є істотою, присвяченою сонцю. Іноді він був атрибутом Аполлона [88]. У індоєвропейській міфологічній традиції грифон втілював у собі вогневу суть і пов'язувався з перебудовою Всесвіту, тобто космогенезом. Аналогічна роль відводиться грифону в космогонічних сюжетах на хорезмських посудинах [89].

Верхній ярус обкладки займає зображення хижака — вовка-собаки. Передньою лапою хижак притиснув птаха або рибу і торкається її мордою. Це не сцена роздирання. Вміщена тут картина лише підкреслює функцію зооморфного персонажа. У слов'янській міфології вовк ототожнювався з Велесом — богом худоби — і уособлював зооморфного суперника бога грози [90].

Нижче сцени священного шлюбу зображено барана, що їсть паростки, і антропоморфного воїна-героя на коні з щитом та списом. На круглому щиті добре виділяється умбон. Військова функція вершника-героя тісно пов'язана із забезпеченням родючості, що переда-

---

[86] *Козак Д. Н., Орлов Р. С.* Обкладка ножен меча из погребения № 3 в Гриневе // Новые памятники древней и средневековой культуры. — К., 1982, с. 104—114.

[87] *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа. — Москва, 1976, с. 173.

[88] *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. — Москва, 1957, с. 284.

[89] *Раппопорт Ю. А.* Космогонический сюжет на хорезмских сосудах // Передняя Азия в древности и средневековье. — Москва, 1977, с. 38—71.

[90] *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. — Москва, 1974, с. 31—75.

ється поєднанням зоо- та антропоморфних персонажів паростками.

Мотив боротьби бога-героя з силами хаосу з метою звільнення родючості землі й худоби — основний космогонічний аспект індоєвропейської міфологічної традиції.

Зв'язок образів вершника-героя і барана має аналогії в образі фракійського бога Хороса, в якому поєднуються військова і аграрна функції. Ця думка узгоджується з гіпотезою Ж. Дюмезіля стосовно індоєвропейської триєдиної системи міфологічних функцій — магічної та юридичної влади, військової сили, родючості.

Просторово окремі сюжети обкладки відповідно до форми піхов розташовані вертикально, що дозволяє співвіднести композицію з вертикальними моделями міфологічних систем. До них належить космічне дерево — універсальний знаковий комплекс [91]. Вертикальна модель становить основу скандинавської міфології. Це дерево Іггдрасіль, з яким пов'язана доля всього світу. Для світового дерева, як і для будь-якої вертикальної космічної моделі, є характерними диференціація і протиставлення верху та низу, життя і смерті, вальхали і царства мертвих, верхівки з орлом і коріння зі змією Нідхеггу [92]. Таким чином, семантика сюжетів обкладки дає уявлення про те, як пшеворські племена Подністров'я та Волині розуміли структуру впорядкованої світобудови: верхню частину композиції, зображення вовка і грифона, можна співвіднести з небом; з середнім рівнем світового дерева — проміжним між небесним та підземним — можна співвіднести барана, що їсть паростки цього дерева, подібно до того, як коза і олень у скандинавській міфології об'їдають гілки Іггдрасіля.

Як сторожа підземного світу слід, очевидно, розглядати героя-вершника, чия військова функція підтверджується військовими атрибутами — щитом, списом, конем. Кінь — активний помічник героя, символ його влади. Він мав важливе значення у давніх культурах, пов'язаних з небесними і, зокрема, сонячними богами [93].

Центральний сюжет обкладки — священний шлюб — відображає, імовірно, головний елемент структурної моделі світу — космогонічний акт, найбільш архаїчними носіями якого були небо-батько і земля-мати. У більш розвинутих міфологіях, як і в нашому випадку, в процесі космогенезу вже беруть участь боги-деміурги — міфологічні персонажі героїзованого типу.

Розглядаючи семантику піхов меча з Гринів, не можна не порівняти її з пам'яткою пізнього язичництва — Збруцьким ідолом. Їх об'єднує одна територія розміщення (Подністров'я), приналежність до однієї етнічної групи, хоча й на різних етапах соціально-економічного і культурного розвитку. Слід підкреслити також ідентичність структурної побудови сюжетів, вертикальне розміщення, поділ на три частини, що символізують верх — середину — низ (небо — земля — підземний світ). Це може свідчити про те, що, з одного боку, вже на рубежі нової ери у слов'янських племен України сформувалися певні, досить розвинені як для періоду язичництва погляди на космогенез, і, з другого —

[91] *Топоров В. Н.* О Структуре некоторых археологических текстов, соотносимых с концепцией "мирового дерева" // Тр. по знаковым системам. — 1971. — Вып. 5, с. 13.

[92] *Старшая Эдда.* Древнеисландские песни о богах и героях. — Москва: Ленинград, 1963, с. 31—57.

[93] *Кузьмин Е. Е.* Распространение коневодства и культ коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и средневековье. — Москва, 1977, с. 28—52.

про глибоке місцеве коріння такої визначної пам'ятки мистецтва і ідеології нашого народу, як Збруцький ідол.

Порівняльний аналіз двох пам'яток дає можливість простежити зміни, що сталися в світогляді слов'янського народу протягом І тис. н. е.

В основі світосприймання на рубежі нової ери лежало, як свідчать різноманітні джерела, уявлення про єдність природного і суспільного, колективного й індивідуального. В композиції обкладки піхов меча суспільне буття передається переважно зооморфними зображеннями. Поява чоловічого персонажа в зооморфній системі пов'язується із розвитком патріархату — вищою стадією розвитку первісного суспільства і передднем його остаточного розпаду[94].

Розглянемо зв'язок цієї пам'ятки з людиною, якій вона належала. У первісну епоху міфологічні зображення були приналежністю і цінністю колектива, як і родоплеменна територія, знаряддя праці тощо. Те, що меч із піхвами поклали в поховання, свідчить про те, що, незважаючи на особливу, символічну знаковість, ці предмети не були самі по собі об'єктами поклоніння. Вони належали конкретній людині, в даному випадку вождю, і виконували цілком утилітарну функцію — підтверджували його значення як носія сили родючості, життєздатності даної соціальної групи.

Щодо розуміння простору, то ми вже говорили про можливість зіставлення вертикальної композиції та рослинного орнаменту обкладки із "світовим деревом". Разом з тим, розгорнувши композицію згідно з тотожністю бінарних позицій міфологічного мислення ("ліво"—"право", "верх"—"низ" тощо), побачимо, що її зміст не змінюється, що може бути відображенням уявлень про існування якісно однорідних частин простору, в якому відбуваються події. У всякому разі ще не всі зображення обкладки чітко визначені у просторі: не можна відділити природне від надприродного.

Героїчна міфологія припинила своє існування разом із розпадом героїчної доби, що відповідало часу військової демократії. Разом з ними розпався цілісний міф про родоплемінну єдність, цілісність природи і суспільства та пов'язані з цим уявлення про людину та навколишній світ.

Ці зміни знайшли своє відображення у Збруцькому ідолі, зображення на якому вже повністю антропоморфні. Основна ідея міфології попереднього етапу — перетворення героєм хаосу на космос — чужа системі образів збруцької пам'ятки. Для того, щоб затвердити порядок людського світу, вже немає потреби протиставляти світові зооморфну єдність. Світ у новому розумінні вже не антропоморфний, він стає антропоцентричним.

Таким чином, зіставлення пам'яток, які немов би відкривають і закривають І тис. н. е. слов'янської історії, дозволяють говорити про значну еволюцію міфологічних уявлень їхнього світогляду. Ця еволюція полягає в переході від "наявного" міфологізму до "ідейно-теоретичної" міфології. Як етапи, що стоять на шляху цієї еволюції, слід розглядати общинне святилище венедів з антропоморфним ідолом у с. Загаї на Волині, племінні святилища з кам'яними ідолами черняхівського часу в Подністров'ї.

Питання щодо походження обкладки піхов меча з Гриніва остаточно не вирішено. Унікальність стилістичних особливостей зображень не дозволяє віднести її ні до кельтського, ні до гето-фракійського, ні до германського мистецтва. Однак необхідно зауважити, що в іконографії окремих образів, осо-

[94] *Лосев А. Ф.* Античная мифология.., с. 16.

бливо зооморфних, відчуваються традиції фракійського мистецтва, у антропоморфних — кельтського. Піхви виготовлені, ймовірно, на периферії провінційноримських впливів. Вони мають, вірогідно, місцеве, ще мало вивчене, точніше — невідоме поки що нам підґрунтя. Про це свідчить стилістична єдність усіх зображень, добре опрацьована іконографія. В ній використані вже відомі в мистецтві Європи образи, які добре узгоджуються із структурними елементами індоєвропейської міфології.

Поховальний обряд. Важливим джерелом для вивчення суті слов'янських вірувань та їх зміни протягом I тис. н. е. є поховальний обряд, добре вивчений в процесі досліджень могильників зарубинецької, пшеворської, київської та черняхівської культур, некрополів слов'ян раннього середньовіччя і давньоруського періоду[95]. На цю тему є чимало писемних звісток [96]. Усі ці джерела свідчать, що у слов'ян протягом I тис. н. е. панував звичай спалювати небіжчика з подальшим похованням залишків за місцем спалення. Тут не спостерігається зміна трупопокладень на кремацію та навпаки, що побутувало у германських та балтських племен задовго до прийняття християнства. Обряд спалення у слов'ян був тісно пов'язаний з вірою у священний вогонь, в культі якого вогнепоклонництво поєднувалося із вшануванням сонця. Згідно з віруваннями, вогонь очищав грішних померлих і, спалюючи, відкривав їм шлях до царства світла та вічного спокою. Через очищення вогнем небіжчик ставав недоступним для злих сил. Цю тезу підтверджує відоме оповідання Ібн Фадлана про похорон багатого руського купця в одному з надволзьких міст у 992 р. Після завершення похорону один з людей сказав Ібн Фадлану: "Ви, раби дурні, що кидаєте найдорожчого і найповажнішого у вас чоловіка у землю, де його їдять черви і хробаки; от ми палимо його за одну хвилину і він відразу вступає до раю".

Перш ніж розпочати конкретний опис поховальних звичаїв слов'ян на різних етепах їх культурного розвитку протягом I тис. н. е., наведемо опис арабських письменників Ібн Русте і Кардізі похорону звичайного слов'янина.

"Слов'яни, — пишуть ці письменники, — небіжчиків палять, жінки, на знак жалю, ріжуть собі ножем обличчя й руки; коли якась з жінок з особливої любові хоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і теж палять; другого дня після спалення небіжчика ідуть на вогнище, збирають попіл (кістки?), кладуть у посудину і ставлять на горбі. Після року тут збирається родина небіжчика, приносять багато кухлів меду, їдять, п'ють і потім розходяться". А ось як описує поховальний обряд у сіверян, радимичів, в'ятичів і кривичів "Повість...": "аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ і по сеху творяху кладу великую і възложатъ на кладу меретвеца, и съжигаху, и по семъ собравше кости, вложаху в сосуд малъ и поставляху на столпъ" [97].

Для давньослов'янських племен майже до кінця I тис. н. е. є характерними ґрунтові могильники із залишками кремації. Поля поховань тяжіють до річкових водоймищ і розташовуються поблизу поселень, займаючи, як правило, пануючу над місцевістю височину.

Те, що могильники відокремлюються від поселень, на думку дослідників, свідчить про оформлення так званого культу пращурів, що є характерним для більш пізніх патріархально-родових відносин [98] на відміну від ранніх форм ро-

[95] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., 1990.
[96] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1, с. 331—335.
[97] Там само, с. 333.
[98] *Токарев С. А.* Ранние формы религий, с. 253.

дового ладу, коли поховання здійснювалися на самих поселеннях, що відповідало "усвідомленню людьми постійного зв'язку колективів родичів живих і мертвих з певним місцем проживання [99].

Отже, зарубинці, як й інші слов'янські племена рубежу нової ери, основу суспільної структури яких складала окрема сім'я, вже мали той світоглядний рівень, при якому взаємозв'язок живих і мертвих родичів був не безпосередній, а здійснювався через культ пращурів, коли померлий ставав своєрідним медіумом між реальним і потойбічним світом. Розташування могильників на найвищих місцях можна пояснити усвідомленням вертикальної будови світу: гора—небо— житло богів, вода—низ — потойбіччя. Як і на обкладці піхов меча з Гриніва, взаємозв'язок цих понять виступає у поховальному обряді досить виразно. Померлий зорієнтовувався до верху—неба шляхом кремації і до низу—води самою могилою, що відповідало його ролі посередника між світом живих та богами, між соплемінниками та пращурами.

Поховання небіжчиків здійснювалося в ямах. Для поховального обряду племен зарубинецької культури рубежу нової ери (II ст. до н. е. — І ст. н. е.) є характерними два варіанти трупоспалення: перепалені кістки вміщувалися до посудини-урни або зсипалися на дно самої ями. Урнові поховання досить поширені у Середньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі та повністю відсутні у Верхньому Подніпров'ї.

Відома значна кількість урново-ямних поховань де частина кісток лежала в урні, а частина — біля неї, на дні ями.

Як правило, ніяких земляних насипів або інших споруд на поверхні поховань не простежується. Однак, імовірно, за часів функціонування могильника якісь позначення поховань існували, оскільки випадки порушення поховань один над одним дуже рідкі. Крім того, окремі поховання зберегли певні позначення. Так, на могильниках Велемичі І, Чаплин, Пирогово зафіксовано невелику кількість поховань із слідами невеликих стовпчиків, по одному в кожному випадку [100]. Поховання здійснювалися неглибоко, у верхній частині материкового шару, у видовжено-овальних ямах, рідше — округлих або овальних. Орієнтація ям, що мала, за свідченням етнографічних даних, важливе значення, неоднакова на різних територіях. Вона завжди визначалася місцем розташування могильника і залежала від напрямку берега річки або від орієнтації підвищення, на якому розміщувався могильник. У Середньому Подніпров'ї ями викопувалися перпендикулярно до річища ріки, на Прип'яті і Верхньому Подністров'ї — паралельно до берега, але здебільшого за широтною орієнтацією схід—захід.

Розташування могильників біля води, залежність орієнтації поховальних ям від берега річки свідчить про велике значення води у поховальному обряді слов'ян.

Вода в індоєвропейському світосприйнятті, в тому числі й слов'янському, має надзвичайно важливе і різнопланове значення [101]. Дуже цікавим є слов'янський епос про подорож до країни мертвих через вогняну ріку (море). Вода в міфологіях світу виступає в потрійній іпостасі: як первісний хаос, або праокеан; вода, яка очищує або оживляє; вода,

[99] *Антонова Е. Б.* Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. — Москва, 1990, с. 38; *Скиба А.* Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери. — К., 1992. — С. 25.

[100] *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура. — САИ.

[101] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. — Москва, 1991, с. 339, 340.

що приносить забуття. До кола уявлень про воду-забуття належить і відома за фольклором слов'янська "забудь-ріка", куди проводжали душі померлих [102]. Вказівка на вогняну ріку, можливо, пояснює спосіб переправлення померлого у потойбічність — спалення, що характерно для обряду зарубинецьких та інших слов'янських племен. Отже, орієнтація поховальних ям в даному випадку свідчить про напрям, шлях і межу, яку мусив подолати померлий. Імовірно, зовсім не випадково залишки кісток померлого розташувалися здебільшого в тій частині поховання, що була ближче до води [103].

Дотримання орієнтації схід—захід або іншої, можливо, вказує на те, де саме за уявленням слов'ян-зарубинців знаходився потойбічний світ. Хоча, як зазначає Л. Скиба, можна погодитися з тими дослідниками, на думку яких від людей доби первісності слід чекати більшої конкретизації уявлень про потойбіччя, коли суттєвими були не "абстрактні напрями, а конкретні орієнтири: навколишні гори, річки тощо, з якими могли б бути пов'язані й уявлення про місцезнаходження світу померлих" [104].

Як правило, в одному похованні ховали одного небіжчика. На Чаплинському могильнику у Верхньому Подніпров'ї та Велемичах І у Поліссі виявлені залишки парних поховань дорослої людини (чоловіка або жінки) і дитини [105]. У більшості випадків залишки перепалених кісток, перед тим як помістити в могилу, очищали від залишок вогнища, інколи їх клали у могилу з попелом, вугіллям, навіть залишками обгорілих колод.

Кількість кальцинових кісток, що клалися у поховання, різна, від кількох одиниць до кількох сотень, кістки дуже дрібні. Імовірно, кількість не регулювалася звичаєм, проте дослідниками з'ясовано, що інколи кістки в похованнях лежать у певному анатомічному порядку. У всякому разі кістки черепа, якщо вони є, найчастіше покладено зверху інших кісток, або окремо, невеликою купкою. Причому, за спостереженнями Л. Скиби, в таких випадках фіксується західна орієнтація кісток, тобто покладення головою на захід, що, на її думку, свідчить про те, що у свідомості зарубинців саме на заході розташовувався потойбічний світ, світ пращурів.

Антропологічне вивчення кісткових залишків могильників Полісся показало, що найбільша кількість поховань належала жінкам 20—40 років, а дитячих поховань мало. Натомість у Верхньому Подніпров'ї більшість поховань є дитячими [106].

Урни в зарубинецьких похованнях, як правило, не накривалися, а ставилися на дно. За урни правили різні горщики, рідше — кухлики, або миски. Інколи трапляються поховання із шматочками червоної вохри.

Для середньодніпровських зарубинецьких могильників типовий обряд покладання ритуальної м'ясної їжі. Це, переважно, перепалені та не перепалені кістки диких тварин і птиці. У кількох похованнях на могильниках Полісся серед кальцинованих людських кісток виявлено перепалені фаланги лап ведмедя.

Поховальний інвентар зарубинецьких могильників репрезентований глиняним посудом, прикрасами, подеку-

---

[102] *Еремина В. И.* Историко-этнографические истоки мотива "вода—чара" // Фольклор и этнография. — Ленинград, 1984, с. 198.

[103] *Скиба Л.* Вказ. праця, с. 38.

[104] *Антонова Е. В.* Обряды.., с. 111.

[105] *Поболь Л. Д.* Славянские древности Белоруссии. — Минск, 1971, ч. 1, с. 85; *Каспарова К. В.* Зарубинецкий могильник Велемичи I // АСГЭ. — 1972. — Вып. 14, с. 53—111.

[106] *Каспарова К. В.* Могильник и поселение.., с. 138.

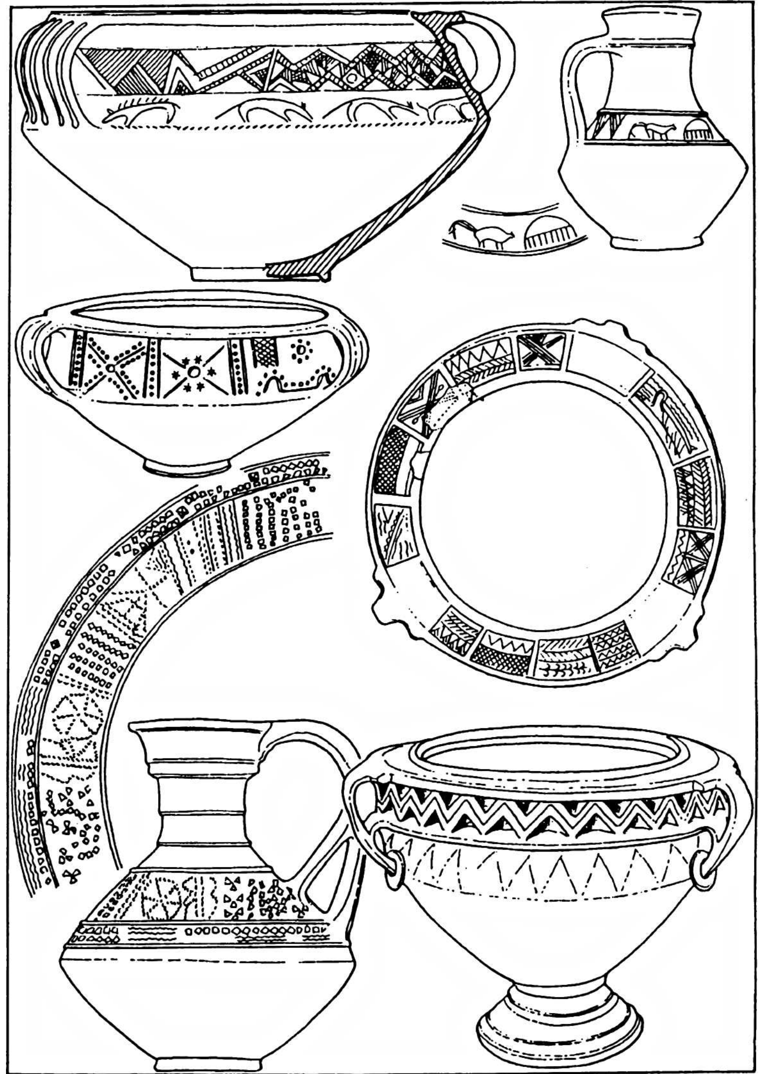

Ритуальні посудини черняхівської культури (III–IV ст.).

ди — предметами побуту і зброї. Трапляються й безінвентарні поховання. Поховальний інвентар, як правило, не має слідів перебування на поховальному вогнищі. Нематеріальні душі померлих супроводжували речі, якими вони користувалися за життя, або були останнім подарунком родичів. Отже, ритуал супроводі померлого поховальним інвентарем виконувався не лише поруч з поховальним вогнищем, а й біля могили.

Найбільш сталим компонентом у поховальному інвентарі є кераміка, причому практично в кожному похованні є три посудини: горщик, миска, кухоль. Ці посудини здебільшого спеціально виготовлені для ритуальних цілей. У деяких похованнях Середнього Подніпров'я та Полісся і масово у Верхньому Подніпров'ї трапляються дрібні уламки кераміки, деякі з них повторно опалені, тобто їх покладено разом із померлими

у багаття. Розбивання горщика над померлим пов'язане із магічним знищенням. К. Мошинський наводить ряд цікавих прикладів збереження цього обряду у різних народів ще до недавнього часу. Українці розбивали горщик на тому місці, де лежав небіжчик. Вірмени кидають услід винесеному небіжчику посудину, як за ворогом, і, розбиваючи її, кажуть: "Іди і не вертай" [107].

Прикраси, побутові речі й знаряддя праці лежали, як правило біля кісток, згруповано. Очевидно, їх клали в якусь шухлядку, можливо, загортали в шмат тканини.

Обряд спалювання померлих, пов'язаний з вірою в очищувальну силу вогню і наступним відходом душі до неба, виник на території України ще у другій половині II тис. до н. е. в середовищі племен пізньотрипільської культури і продовжував існувати у племен софіївського типу Середнього Подніпров'я (доба бронзи). Історично цей звичай утвердився в Європі наприкінці I тис. до н. е. серед носіїв лужицької культури, а через носіїв чорноліської культури [108] (X — перша половина V ст. до н. е.) і скіфів поширився по всій лісостеповій частині України. Із виникненням мілоградської культури і наступної за нею зарубинецької цей звичай стає тут пануючим.

На могильниках нерідко трапляються поховання без самого померлого, так звані кенотафи, що містять лише поховальний інвентар. Вони відомі у багатьох давніх народів. Вважається, що такі поховання люди здійснювали для своїх одноплемінників, які померли або загинули десь на стороні. Відправляючи всі прийняті ритуали, давні люди вважали, що цим вони забезпечують необхідні умови для пристойного потойбічного життя померлому [109].

Таким чином, поховальний обряд племен зарубинецької культури засвідчує наявність у них добре розвинених і складних анімістичних уявлень, тобто уявлень про душу. При цьому могильник виступав "містом померлих", сама могила — домом (домовиною) або житлом померлого, а кремація забезпечувала, як сказано у Ібн Фадлана "миттєвий відліт душі у потойбічний світ". Однак при цьому залишається незрозумілим, чому після спалення і наступного відліту душі родичі померлого збирають перепалені кістки, очищують їх, кладуть у могилу (житло) у певному порядку, супроводжуючи жертовною їжею і ритуальним інвентарем. Ця суперечність може бути розв'язана лише за умови визнання того факту, що в середовищі давніх слов'ян існувало уявлення про неодномірну структуру людської душі, тобто про існування в людини кількох душ, іншими словами, про кілька іпостасей людини після її смерті. Такі уявлення, за етнографічними даними, є характерними для багатьох народів за давнини [110].

Нещодавно цікаву гіпотезу щодо існування у слов'ян-носіїв зарубинецької культури кількох душ, за матеріалами Пирогівського могильника, висунула Л. Скиба. На її думку, обряд кремації при похованні решток спалення в спеціальному місці на могильнику спирався на вірування в душу небесну і душу тілесну: одна відлітала з димом до пращурів, інша залишалася в могилі, що ставала її житлом.

---

[107] *Moszynski K.* Op. cit., s. 290.

[108] *Никитина Г. Ф.* Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Москва, 1974, с. 5.

[109] *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян, с. 122.

[110] *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — Москва, 1978.

Відомо, що всі слов'яни, за етнографічним матеріалом, вірили в упиря. Ним міг стати будь-який небіжчик, при похованні якого не дотримувалися відповідних обрядів. Це наводить на думку, що за життя якась людина була недоброю, завдавала лиха живим. Племена пшеворської культури, щоб захистити себе від такої душі, встромляли в дно поховальної ями гострі речі (про що детальніше йтиме мова нижче). Л. Скиба припускає, що саме з цією метою, можливо, зарубинці клали в поховальну яму не всі перепалені кістки.

Імовірно, існував звичай годувати тілесну душу, для чого в поховання клали їжу у вигляді шматків м'яса худоби, птиці, питво.

Л. Скиба висунула також гіпотезу щодо існування у слов'ян-зарубинців уявлень про третю душу, яка уособлювала самого померлого (його тінь) і після певного часу перебування в могилі вирушала на захід до царства мертвих. Саме з цією душею пов'язувалася орієнтація і розташування поховальної ями, а також супровідний матеріал. Зрозуміло, що ця цікава гіпотеза заслуговує на увагу, але вимагає додаткових аргументів і детальнішого опрацювання.

Поховальний обряд носіїв пшеворської культури, які у І тис. до н. е. — І ст. н. е. проживали на території Західної України, мав ряд спільних і відмінних від вищеописаних рис поховальних звичаїв зарубинецьких племен. Пшеворські могильники, як і зарубинецькі, розташовані на гребенях схилів з водними джерелами (Лучка, Гринів, Звенигород). Певну роль у виборі місця для могильників відігравало природне обмеження території. Поховання здійснені в ямах без будь-яких конструкцій на поверхні, хоча, на думку польських дослідників, свого часу над похованнями зводилися невеликі насипи із землі, вибраної з ями. Крім насипів деякі поховання позначалися невеликими каменями [111].

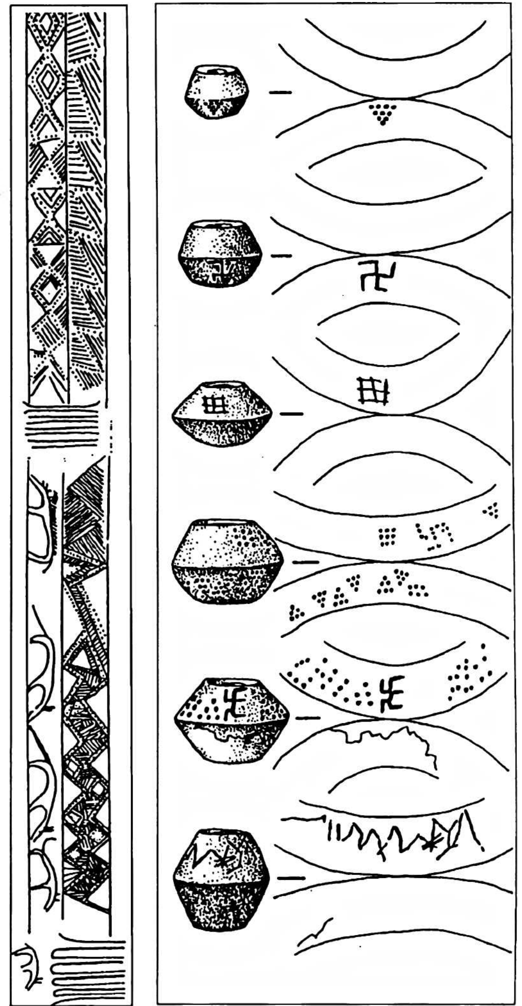

Ритуальні зображення на кераміці (III–IVст.) і знаки на пряслицях (VI–VII ст.).

Усі поховання здійснені за обрядом трупоспалень, що відбувався за межами могильника. Місць спалення людських останків на території поширення пше-

111 *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984, с. 13.

ворської культури відомо мало і виявлені вони випадково. Це прямокутні ями розмірами 3 × 4 м, дно деяких з них вимощено каменем. Ями заповнені вугіллям, попелом, фрагментами кераміки (битих горщиків) і кальцинованих кісток. На пшеворських могильниках Подністров'я траплялися лише урнові поховання, хоча на її основній території відомі й ямні. Людські останки після спалення старанно очищувалися від залишків вогнища, як і у зарубинецьких племен. Деякі дослідники припускають, що вони були навіть ретельно вимиті водою. Чисті кальциновані кістки складалися переважно в урну, хоча в деяких похованнях лежать і біля неї. Існує думка, що перед тим, як покласти в урну або біля неї кістки, їх загортали у шматок матерії або шкіри. Урни іноді накривалися умбоном, кам'яною плиткою, уламками ліпних посудин.

Важливим елементом поховального обряду племен пшеворської культури є супроводження поховань ритуальним інвентарем, склад якого дуже різноманітний і багатий. Більшість речей має сліди перебування у вогні. Характерною рисою поховального обряду є наявність у ямах дрібних уламків глиняного посуду. Переважна більшість черепків повторно перепалена і належить кільком посудинам (від трьох до восьми). Інколи в поховання клали цілі миски, кухлики, невеличкі горщики.

Специфічною особливістю обряду пшеворської культури є супроводження більшості поховань воїнів предметами зброї. Причому чим вищий ранг або соціальний статус воїна, тим більша кількість і престижніша зброя. В поховання рядових воїнів клали переважно спис, вершника — спис і шпори, більш поважним воїнам — ще щит і меч. Наприклад, у похованні знатного воїна, можливо, військового вождя, відкритого на могильнику в Гриніві, крім побутових предметів, виявлені предмети військового обладунку, меч і майстерно виготовлені піхви, оббиті бронзовою бляхою із карбованим міфологічним зоо- і антропоморфним сюжетом, щит, наконечник списа, два кинджали, ніж, шпору [112].

Звичай супроводжувати поховання воїнів зброєю виник під впливом кельтів у середовищі пшеворських племен, а через них і у зарубинецьких у пізньолатенський час як результат поширення якихось нових уявлень, насамперед у військовій сфері. Соціальний статус воїна в суспільстві різко зростає. Як відомо, це відбувається при переході від патріархально-родових відносин до військової демократії.

Від кельтського світу пшеворські племена перейняли також обряд навмисного псування зброї перед покладанням їх у поховальну яму. Псувалися насамперед мечі. Усі вони поламані на дві-три частини або обкручені навколо урни. Розламувалися або згиналися вдвоє також наконечники списів, держаки щитів, умбони, ножиці, ножі, навіть шпори. У кельтів цей звичай відображав їхні уявлення, що вимагали в разі смерті воїна умертвляли і його зброю, призначену служити йому в потойбічному світі. Спеціальне псування зброї слід трактувати, імовірно, як результат страху живих людей перед мертвими, бажанням "обеззброїти" померлого, звести до мінімуму його шкідливі дії проти живих [113].

Страхом живих перед мертвими можна пояснити також звичай пшеворських племен встромляти зброю або інші гострі предмети у дно поховальної ями чи в тіло померлого. Таку картину простежено в багатому похованні біля Гри-

[112] *Козак Д. Н.* Пшеворська культура.., с. 86, 87.

[113] *Никитина Г. Ф.* Погребальный обряд.., с. 61.

ніва, де у дно поховальної ями встромлені уламки меча. Напевно, так намагалися прив'язати душу померлого до могили, запобігти можливості покинути "новий дім" і зашкодити родичам. У зарубинецькій культурі це досягалося залишенням частини спалених решток на місці самого спалення.

Значні за масштабом історичні події середини I ст. н. е. у слов'янському світі (розгром сарматами зарубинців у Подніпров'ї, що спонукало до масової міграції населення з Полісся на Волинь і Поділля, одночасний рух пшеворських племен на схід, просування дакійців з Півдня у Подністров'я) дощенту зруйнували етнокультурну стабільність цього реґіону. Змінивши місця проживання, змішавшись з іншими групами населення, слов'яни змінили звичний спосіб життя, що призвело до порушення традицій матеріальної культури. Під впливом нових історичних і соціально-економічних умов неминуче трансформувалися й ідеологічні уявлення, що відбилося насамперед на поховальному обряді слов'ян першої половини I тис. н. е.

У всякому разі зникають класичні зарубинецькі могильники. До другої половини I—II ст. н. е. належать лише два невеликих могильника: Рахни у Південному Побужжі, та Гриневичі Велькі у Підляссі, де простежено симбіоз зарубинецьких і пшеворських рис поховальної обрядності. Інші поховальні пам'ятки зубрицьких і пізньозарубинецьких племен відсутні. Не знайдені вони і в слов'янських пам'ятках III—IV ст. і в ще пізніші часи у Верхньому Подністров'ї. Це може свідчити про панування серед слов'янського населення цього часу такої форми поховальної обрядності, яка не фіксується археологічними методами, що означає повну зміну їх ідеологічних уявлень порівняно з попереднім періодом. Цю думку підтверджують дані про поховальний обряд племен київської культури Середнього Подніпров'я і поселення II—V ст. — спадкоємців пізньозарубинецької культури I—II ст., отримані у 80-х роках [114].

Могильники київської культури невеликі, безкурганні. Продовжує панувати обряд трупоспалення поза могильниками. Невелика кількість кальцинованих кісток вміщувалася в неглибокі округлі ямки. Інколи серед кісток трапляються уламки повторно перепаленої кераміки, ще рідше — предмети одягу та прикраси (пряжки, фібули, намистини), знаряддя праці (ножі, пряслиця). Весь інвентар перепалений на вогні, змішаний з попелом та вугіллям.

В окремих похованнях виявлено кістки тварин без слідів перебування в багатті — можливо залишки поховальної їжі. У кількох похованнях кістки тварин перепалені та змішані з людськими.

Наведені дані дають підстави говорити про те, що київські племена в поховальному обряді вже не надавали такого значення останкам померлого, як зарубинці. Основні ритуали, мабуть, відбувалися під час підготовки до спалення і біля вогнища, а не поблизу могильної ями. У землю клали, так би мовити, лише символ спаленого небіжчика, який мав забезпечувати йому і відповідним жертвам та речам перехід до потойбічного світу: жменю кісток та вугілля, череп'я від посудин з їжею, кістки жертовних тварин. Дуже рідко у поховання клалася поховальна їжа та останні дари родичів. Такі випадки слід розглядати як рецидив минулих уявлень про життя людських душ після смерті. Одне з поховань на могильнику Нові Безрадичі поблизу Києва, можли-

---

114 *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья.., 1984.

115 *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловский Р. В.* Походження слов'ян, с. 123.

во, було "хатою мертвих". Це велика квадратна яма з порівняно багатим інвентарем [115].

Цілком можливо, що такий або ще простіший поховальний обряд із розсіюванням залишків кремації в певному місці чи їх зсипанням в землю панував серед більшості слов'янських племен наприкінці V—VI ст. Цей обряд, імовірно, означав різке послаблення культу предків, втрачення значення душі померлого як посередньої ланки між світом живих і мертвих. Основним уявленням людей стає зв'язок душі померлого через очисну силу вогню з раєм. Поняття іншої душі, яку повинні були символізувати останки померлого в "могилі-хаті" у "місті мертвих" — могильнику, мабуть, було вже втрачено, хоча його відлуння ще час від часу виявляються в формі останніх дарів. Згадаймо, що черняхівські племена Подністров'я в II—IV ст. будують вже великі відкриті племінні святилища (Ржавинці, Ставчани та ін.) з кам'яними ідолами-богами із солярними символами. Можливо, що саме боги, а не предки, ставали захисниками людей, забезпечували врожайність, плодючість худоби, процвітання роду.

Об'єктивною причиною такої зміни ідеологічних уявлень стала, на наш погляд, історична ситуація I—II ст., коли за умов масового переселення і перемішування велетенських мас людей урвалися зв'язки з територією предків, місцями перебування їх "душ", втратилися надії на їх захист тощо. Крім того, слід враховувати і вплив на слов'ян ідеології прийшлих племен, у тому числі германців, дакійців, сарматів. Ці впливи особливо позначилися на тій частині слов'ян, які жили черезсмужно або змішалася з чужинцями, зокрема в межах черняхівської культурної спільності на території Правобережжя. Як відомо, для черняхівських племен, різноетнічних за своїм складом, характерний біритуалізм поховального обряду, тобто співіснування трупопокладення і трупоспалення. При цьому інгумації становлять 60—70 % [116]. Відомі могильники, особливо у Північному Причорномор'ї, де обряд трупопокладення є єдиним, але одночасно поки що є невідомі могильники виняткове з трупоспаленнями.

Трупопокладення здійснювалися переважно в глибоких грунтових ямах, рідше в ямах з підбоями, заплічиками, а також в земляних склепах і супроводжувалися великою кількістю поховального інвентарю — цілих посудин з їжею, прикрас, предметів одягу, побутових виробів, ремісничого реманенту тощо. У наявності залишків тризни в обряді інгумації більшість дослідників справедливо вбачають скіфо-сарматські традиції. Щодо кремації, тут простежуються риси поховального обряду всіх тих народів, що проживали на терені України в другій чверті I тис. н. е. — традиції слов'янської зарубинецької культури, культури дакійців, пшеворської, вельбарської культур, германців.

Черняхівські племена спалювали померлих за межами цвинтарів. Один із "крематоріїв", мабуть стаціонарний, виявлено біля с. Вікно на Буковині [117]. Це кам'яний майданчик розмірами 2 × × 1,4 м, до якого впритул прилягала яма завглибшки 1,5 м. Автори дослідження вважають, що яма використовувалася для згрібання в неї залишків кремації з наступним перенесенням на цвинтар. Основну яму оточували чотири невеликі ямки, що мали якесь ритуальне значення.

---

[116] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 128.

[117] *Тимощук Б. О., Винокур И. С.* Памятники черняховской культуры.., с. 186—195.

Спалені кістки складалися в урну або у ямку з наступним похованням у могильнику. Крім горщиків кістки складали подекуди в шухлядки, загортали в шкіру, використовували інші місткості з органічних матеріалів, про наявність яких можна твердити за компактністю розташування кісток в похованні [118]. Інколи урни накривалися зверху, як у фракійців. Кальциновані кістки в урнах перемішані із залишками вогнища, поховальним інвентарем, уламками горщиків, подібно до пшеворської культури.

Поховальні ями різні за розмірами. Інколи поховання здійснювалися в великих ямах діаметром 1,5—2 м. У таких випадках залишки кремації розсипані по всій площі ями. На могильниках біля с. Башмачка і с. Войськове, досліджено чотири трупоспалення на місці, під курганами, подібно до культур карпатських курганів.

У третій чверті I тис. н. е. поховальний обряд ранньоісторичних слов'ян знову зазнає певних змін. Більшість могильників і поховань цього часу вже розташувалися в 0,5—1 км від селищ, займаючи підвищені або низинні ділянки місцевості. На території Волині поховання інколи здійснювалися на самих селищах (Корчак IX, Тетерівка) [119]. Могильники невеликі. Лише в колочинській культурі відомі некрополі з більш як 100 поховань.

Для всіх слов'ян раннього середньовіччя, як і в попередній час, типовим є обряд кремації на стороні з наступним похованням кальцинованих кісток в неглибоких круглих або овальних ямах, розташованих найчастіше в гумусному шарі. Тільки інколи поховання впущені у материк. Відомі урнові й безурнові поховання. Урни заповнені кальцинованими кістками із залишками вогнища — попелом, вугіллям. Подекуди кістки очищені. Для слов'янських поховань цього часу характерна бідність інвентарю. Лише іноді в них знаходять уламки кераміки, оплавлені намистини, пряжки, ножі. В окремих похованнях знайдено ритуальний посуд. Серед поховань корчакської культури на Волині (Баришівка, Суємці) виявлено по одному похованню, де урни накривалися плоским каменем або сковорідкою. Довкола урни в одному з поховань лежало 12 глиняних ритуальних "хлібців". Досить часто в колочинській культурі кальциновані кістки накривалися перевернутою урною. На могильнику № 3 пеньківської культури з Великої Андрусівки чотири кремаційні поховання здійснені у циліндричних ямах, перекритих ліпними посудинами. Цікаве ритуальне поховання виявлено на слов'янському поселенні Ханска II: людський череп, поряд з яким стояло вісім ліпних посудин [120].

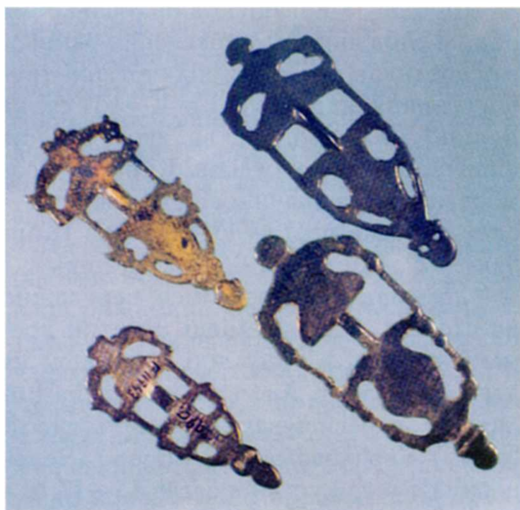

Фібули Середнього Подніпров'я (VI–VII ст.).

[118] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 130.

[119] *Русанова И. П.* Славянские древности.., с. 27.

[120] *Славяне* Юго-Восточной Европы.., с. 229.

Ще однією новацією в поховальному обряді слов'янського населення раннього середньовіччя стали підкурганні трупоспалення, які виникли у V—VII ст. на Волині, можливо, під впливом звичаїв північно-західних сусідів. Кургани розміщувалися на значній відстані від поселень групами по 10—15 в кожній (Корчак — 27, Миропіль — 30 курганів).

Спалення здійснювалися переважно на стороні, іноді на місці. Рештки кремації вміщені в урну або покладені на давній горизонт. Діаметр насипів на Волині не перевищував 4 м, при висоті 0,5 м. У Середньому Подніпров'ї (Чепоноси) діаметр курганів сягав 15—17 м, а у висоту 0,7 м. Кургани звичайно оточені рівчачками завширшки 1—1,5 м і завглибшки до 40 см. Рівчачки заповнені землею з вугіллям. На думку І. П. Русанової, це залишки поминальних багать, які влаштовувалися навколо насипу. У трьох випадках під насипом кургану збереглися сліди стовпової огорожі прямокутної форми [121].

Новий звичай поховань наприкінці І тис. н. е. широко розповсюдився на всі слов'янські землі і, набувши певних локальних відмінностей, проіснував понад 500 років.

Слов'янські божества. Організація культу. Аналіз археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що давні слов'яни мали досить розвинену і глибоку язичницьку міфологію і організовані форми культу. Економічною основою життя цих людей було хліборобство і тваринництво, що визначало характер язичницьких вірувань. Насамперед поклонялися богам, пов'язаним з аграрним культом. Особливе значення мало обожнення неба і небесних світил, що уособлювали вищі сили. З літописів відомі слов'янські божества сонця — Сварог, Дажбог, Хорс. Культ сонця втілювався у символічних знаках на кераміці, прикрасах, предметах культу, увійшов у поховальні ритуали.

На думку С. О. Токарєва, у слов'ян існував також культ богині Землі [122]. Богом худоби був Велес, він же, можливо, був богом багатства, а також мав відношення до обрядів, пов'язаних із збиранням врожаю. Певну роль у хліборобському культі відіграв Стрибог — бог вітру. Безпосередньо з аграрним культом пов'язаний Переплут-Симаргл — бог рослинності і родючої сили, захисник сім'я, рослин [123].

Давні слов'яни, як вже зазначалося, обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, заселяючи їх численними божками. Слов'янська демонологія досить розвинута. З літописних даних відомі ліщук, водяник, полудниці, русалки. Дуже поширеними були берегині, водяниці, упирі тощо. Усі ці міфологічні божества мали людиноподібний вигляд або виводилися з людської душі. Всі демони були антропоморфними істотами, але позбавленими власних імен, індивідуальних рис, виступаючи групами, чим відрізнялися від богів, які належали до найвищої сфери надприродного поганського світу [124].

К. Мошинський [125], який зібрав унікальний матеріал стосовно слов'янської демонології, поділяє демонів на кілька груп: домових і кровноспоріднених, тих, що походять від духів людей, померлих не своєю смертю, демонів долі, хвороб, смерті, зла тощо.

---

[121] *Русанова И. П.* Славянские древности.., с. 39.

[122] *Токарев С. А.* Религия древних славян, с. 229.

[123] *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Семаргл-Переплут // СА. — 1967. — № 2.

[124] *Łowmiański H.* Religia słowian, s. 148.

[125] *Moszynski K.* Kultura ludowa, s. 620—712.

Найпривабливішими були домові демони, тобто ті, що опікувалися домом, господарством, природою, які входили до сфери економічної діяльності людини. Це були домовики, хлівники, лісовики. Останні опікувалися звірями і існували у слов'ян, імовірно, ще з часів збиральництва. Домовик опікувався господарством, домівкою. Поступово частину його функцій виконували нові демони: обійстя, банник, польовик тощо.

Домовик, за уявленням слов'ян, мав вигляд невеликої на зріст, людини, схожої на діда, невидимої, яка живе біля печі або під стріхою. З ним необхідно добре поводитися, годувати, і тоді він допоможе родині, застереже від небезпеки тощо.

Усі демони були переважно невидимими, темного кольору, невеликі на зріст, з великою головою і довгим волоссям, замість шкіри — рогівка, вкрита густою шерстю, очі великі червоні, рідше зелені, іноді одне око посередині чола. Два ряди великих зубів та товсті губи доповнювали зовнішній вигляд демона.

Серед демонів, що походять від душ людей, померлих не своєю смертю, найпоширенішими були русалки — дівчата, які померли перед шлюбом, потонули або покінчили життя самогубством. Як правило, вони уявлялися красивими, нагими, з довгим розпущеним волоссям, прикрашеним вінком із квітів. Любили сміятися на різні голоси, плескати у долоні, танцювати під місячним сяйвом на галявинах і берегах озер та річок. Могли зваблювати перехожих, лоскотати їх до смерті.

Відомі також водяники, водні духи тих, хто втопився, лісовики (ті, хто загинув у лісі). Останні панують над звірами, можуть ввести людей в оману, відтворювати луну, говорити, сміятися. До цієї самої категорії належать вовкулаки й берегині. Причому упир, на думку К. Мошинського, має у слов'янських віруваннях двоїсте значення: дух померлої людини і оживлений труп. Друге значення, за К. Мошинським, "тхне безграничною дикістю" і виникло дуже рано. Щодо берегинь, то вони були водними істотами, спорідненими русалкам, віллам.

Серед інших демонів найпоширенішими у слов'янському світі були образи рожаниці. Це невидима жіноча істота, яка визначала долю людини від часу його народження до самої смерті. До демонів цього ж призначення К. Мошинський відносить і долю. Г. Ловм'янський вважає, що образ рожаниці тісно пов'язаний з образом роду (род і рожаниця); це пара демонів — чоловік та жінка, які відповідали за родючість (род) і щасливі пологи (рожаниця).

Простір між людьми та демонами заповнювали напівдемонічні істоти: відьми, вовкулаки. Від демонів вони відрізняються тим, що пов'язані з конкретними людьми або їх душами. Так, відьма — це певна особа, яка знаходиться серед живих, але знається з демонами, а вовкулак — оживаючий труп якоїсь конкретної особи.

Отже, простежується чітка ієрархія слов'янських божеств від напівдемонів, через демонів, які забезпечували порядок у господарстві та навколишній природі, до вищих богів, які впорядковували космос, забезпечуючи найвищу людську цінність — життя через забезпечення родючості землі й плодючості стада та процвітання і захист роду.

Східні слов'яни протягом І тис. н. е. пройшли кілька етапів соціального розвитку: I—VII ст. вони знаходилися на завершальній стадії розкладу первіснообщинного ладу, коли ще панувала первісна сусідська община, пізніше — етап формування класового суспільства і державних утворень. Ця ієрархія утворилася не відразу, а є результатом три-

валої еволюції всієї системи міфологічних поглядів, що, в свою чергу, пов'язано з розвитком суспільних відносин давньослов'янських племен.

Кожній з цих стадій відповідають своя міфологічна система і форми організації сакральних дій. На стадії існування патріархальнородового суспільства у слов'ян переважав, очевидно, сімейно-родовий культ у вигляді поклоніння предкам, силам природи. Для цього самого часу характерні й общинні культи, пов'язані насамперед з хліборобством як основою економічного розвитку слов'янського суспільства. Сакральними пам'ятками сімейно-родового і общинного характеру є рисунки на господарсько-побутових предметах, общинні святилища, жертовники, розташовані на селищах (Загаї, Іванківці).

Поряд з поклонінням силам природи, що мали невизначений аморфний вигляд, серед племен Південно-Східної Європи, в тому числі й у слов'ян, вже на рубежі нової ери почала формуватися система зооантропоморфних божеств. Виникнення такої системи передбачало чіткішу класифікацію міфологічних образів, визначення їх основних функцій. Ідоли черняхівської культури, імовірно, завершують ланку антропоморфізації міфологічних уявлень давніх слов'ян, і, можливо, є попередниками відомого "збруцького ідола".

На думку О. Ф. Лосєва, героїчний антропоморфний образ міфологічного персонажа є вищим етапом у розвитку міфологічних уявлень давніх народів.

Більш високому рівню суспільного розвитку слов'ян відповідали племінні і міжплемінні центри VIII—IX ст. Святилища — городища відомі на Буковині і у Середньому Подністров'ї. Культ предків, культ природи відступає на другий план перед поклонінням вищим сакральним божествам. З поширенням класового розшарування, на стадії переходу до державних форм правління, племінні і міжплемінні боги та культи трансформуються у державні. Як відомо, князь Володимир Святославич намагався здійснити таку реформу, влаштувавши на горі біля палацу капище, де поставив основних богів слов'янських племен і звелів приносити їх жертви. Цим він мав намір затвердити пантеон офіційних богів єдиного князівства для надання йому ідеологічної єдності.

Складним і дискусійним є питання щодо наявності та часу появи у слов'ян жерців. На думку С. О. Токарєва, ритуал родового культу виконувався, вірогідно, головами сімейних родів, а громадські — професійними виконавцями сакральних дій. Писемні джерела називають таких людей ведунами, волхвами, чародіями, кудесниками, віщунами, ворожбитами.

М. С. Грушевський, розглядаючи питання релігійного (міфологічного) світогляду у слов'ян, заперечує існування жерців у слов'янському суспільстві поганської доби [126]. При цьому він спирається на літописні дані про жертвоприношення богам, присягу Перуну, в яких немає жодної згадки про спеціальну верству жерців. Ця думка, як вважає М. С. Грушевський, підтверджується й загальним аналізом слов'янської міфології, нерозвиненої, із "слабо виробленими формами релігії та культури".

Щодо ритуальних дій, то їх від імені держави чи народу відправляв князь, або заступник громади, а приватні жертви та молитви кожен справляв за себе чи свою родину. Стосовно згадуваних у літописах волхвів-знахарів, волхвів-кудесників, то це були, на думку вченого,

[126] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1, с. 327—329.

"спеціалісти і порадники в усякого роду релігійних справах", знавці таємничих сил природи, посередники між нею і людьми. Прямі повідомлення писемних джерел щодо наявності касти жерців у слов'ян-язичників М. С. Грушевський вважає недостовірними. Такої самої думки дотримувався й В. В. Сєдов. Характеризуючи міфологію давніх слов'ян, він вважає, що родові, племінні і міжплемінні ритуали здійснювалися родовими і племінними старійшинами та князями [127].

Висловлені твердження суперечать писемним і вищенаведеним археологічним джерелам. Досить високий рівень організації міфологічних вірувань, що випливає з аналізу джерел, безумовно, передбачає досить ранню появу служителів культу — виконавців ритуальних дій, як це було у всіх індоєвропейських народів. У германців, наприклад, каста жерців була досить впливовою до періоду військової демократії. Військова діяльність, де основну роль відігравали чоловіки, привела до заміни жерців-чоловіків жінками.

У слов'ян, для яких військова діяльність до періоду раннього середньовіччя не мала особливого значення, волхви могли бути організовані, як вважає М. В. Попович, у замкнуте, впливове коло хранителів вірувань і духовної культури [128]. Свідченням цього є не лише багата термінологія з галузі магії та чародійств, а й прямі писемні дані. Йдеться про повідомлення Ібн Русте, що влада у царів русів обмежена, оскільки у них є знахарі, з яких окремі керують царем. Ібн Русте пише, зокрема: "У русинів є знахарі, що мають дуже великий вплив на князя, і що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути: знахар бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає поки задушиться, і каже: "от жертва богу" [129].

На думку Г. Ловмянського, жерці становили організовану суспільну групу, яка знала таємниці релігії, володіла особливостями відношення людей до надприродного світу і забезпечувала людям допомогу цього світу, виконуючи необхідні культові функції [130]. Однак Г. Ловмянський припускав, що остаточна ієрархія жерців складається на етапі формування держави. Від неї вони отримують матеріальну допомогу, якісь святині для керування релігійним життям певної територіальної чи суспільної групи. Проте слід зауважити, що згідно з археологічними джерелами общинні святилища існують у слов'ян вже в перші століття нової ери. Це спеціальні місця для молінь — жертвоприношень, за якими необхідно було доглядати, а також керувати ритуальними дійствами.

Г. Ловм'янський пише, що відповідником жерців у первіснообщинну або племінну добу була група чарівників, які спеціалізувалися з магії, керуючи одночасно релігійними обрядами. Причому багата термінологія з цієї сфери, яка має переважно загальнослов'янське забарвлення, може свідчити про ранній час виділення професійних знахарів або існування групи особливо обдарованих людей — носіїв магічної сили. Волхви користувалися великим авторитетом серед народу ще за давньоруських часів і були організаторами антихристиянських повстань.

Наявність касти жерців не виключає участі старійшин, вождів, князів у сакральних церемоніях. Напевно, їм нале-

---

[127] *Седов В. В.* Славяне.., с. 268.

[128] *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян. — К., 1985, с. 85, 86.

[129] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1, с. 327.

[130] *Łowmiański H.* Op. cit., s. 159, 160.

жала почесна першість у виконанні ритуальних дій, особливо найважливіших і найурочистіших. Вони були хранителями звичаїв і міфів. Підтверджують це матеріали з поховання вождя племен пшеворської культури у с. Гринева, початку І ст. н. е., серед яких ритуальні піхви меча із закодованою інформацією щодо походження роду. Про це свідчать і матеріали княжого кургану Чорна Могила, що датуються Х ст. Тут серед речей небіжчика також виявлено предмети культового призначення: бронзовий ідол, жертовний ніж, кістки для ворожіння [131].

Центральне місце в давніх культах відігравало жертвоприношення вищим і надприродним істотам, молитви, обітниці для здобуття їх прихильності. При цьому слов'янин виходив з того, що всі ці істоти (або предмети природи, або духи померлих, або вищі боги) мали людські властивості, вимагали, як і люди, їжі та напоїв, задоволення інших потреб, навіть у символічній формі. З другого боку, в основі цих ритуальних дій лежала людська вдячність цим істотам, а також розуміння неминучості відплати за добрі справи, бажання отримати гарантію на успішне розв'язання тієї чи іншої справи. Діяла формула: "Ти — мені, я — тобі. В центрі культу жертвоприношення знаходилася сама жертва ("жертви приносили озерам, криницям і гаям"). Жертвоприношення було рівнозначним відданню шани, честі. Жертвували обов'язково хорошими предметами, здоровими молодими тваринами (у найдавніші часи — первістками). Це були, як свідчать дані етнографії, кури, м'ясо, сир, масло, печиво, мед-пиво, яйце тощо [132].

Широко відоме повідомлення Прокопія про те, що слов'яни і анти у жертву приносили і найвищому богові, і нижчим "демонам" будь-яку худобу. Константин Багрянородний розповідає, що подорожні русини на Дніпровім Острові (о. Хортиця) під великим ритуальним дубом приносили жертву живими птицями, хлібом, м'ясом і тим, хто що мав. Ібн Фадлан згадує руських купців, які прибували до міста на торг і приносили ідолам усяку страву — хліб, м'ясо, молоко, цибулю, напої, і молили головного бога, щоб він послав їм добрий торг. Якщо торг іде важко — жертвоприношення повторюється, коли йде успішно, теж вважається обов'язком подякувати богові — забивається кілька штук худоби, частина роздається убогим, а решта приноситься ідолам; голови худоби настромлюються на закопані навколо палі [133].

На окрему увагу заслуговує питання стосовно людських жертвоприношень у слов'ян-язичників. Археологічні матеріали, зокрема розкопки святилищ І— Х ст., біля яких і всередині яких виявлені людські рештки, про що вказувалося вище, свідчать, що такі жертвоприношення існували. Інколи залишки людських кістяків знаходять і в житлових спорудах, ямах (поселення І—ІІ ст. н. е. зубрицької культури в Линеві). Збереглася також літописна згадка про те, що кияни приводять своїх синів і дочок на жертву богам. Лев Диякон розповідає, що русини в Доростолі, спалюючи своїх небіжчиків, "справляли жертви за мертвими і топили в Дунаю дітей та півнів, кидаючи в течію" [134].

Зрештою людські жертвоприношення широко практикувалися більшістю

---

[131] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян, с. 603, 604.

[132] *Łowmiański H.* Religia słowian, c. 161.

[133] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 1, с. 325.

[134] *Грушевський М. С.* Там же, с. 327.

індоєвропейських народів, у тому числі й безпосередніми сусідами слов'ян — германцями і балтами. Вбивали полонених як дяку за перемогу у битві з ворогом, приносили людські жертви під час аграрних обрядів.

Ф. К. Зеленін і А. К. Байбурін зібрали численний матеріал про так звану будівельну жертву, яка присвячувалася закладці будинку, дуже поширену у слов'янському світі [135]. Цікавим є зокрема уривок з однієї християнської хроніки, де пишеться про те, що розпочинаючи будувати дім, мають звичай класти під нього людське тіло, але за це настає покарання: "Хто покладе людину у фундамент, тому покарання буде 12 років церковного покаяння і 300 поклонів". Тут же рекомендується класти у фундамент замість людини кабана, бика чи цапа. У індоєвропейських текстах наводиться перелік ритуальних цінностей тварин — від півника до коня, а останньою називається людина [136].

Ще до кінця не з'ясоване питання, хто ж був верховним божеством слов'ян. На думку Б. О. Рибакова, до X ст. таким богом був Род. Він пише: "Християнському богові Саваофу протиставляється не Перун, а його стадіальний попередник, давній хліборобський бог Род, божество неба, блискавок, дощу, всієї природи, роду людського і, навіть, підземного світу" [137]. Перун — бог грому і блискавок — введений у язичеський пантеон, за Б. О. Рибаковим, лише у X ст. за часів Володимира Святославича [138]. В. В. Сєдов вважає, що Перун став загальнослов'янським богом грому і блискавок у другій половині I тис. н. е., а божество Род, панівна роль якого в міфологічному пантеоні слов'ян сягає глибокої давнини, став у цей час домашнім божеством, можливо, божеством сімейних общин. При цьому він спирається на повідомлення візантійського автора VI ст. Прокопія з Кесарії, який писав: "Вони, склавіни і анти, вважають, що один тільки бог творець блискавок і всіх інших тварин..." Однак у наведеному уривку не згадується ім'я самого божества. Ним, на думку В. В. Сєдова, міг бути і Род, і Перун, а, можливо, ще якесь божество [139].

І. С. Винокур підтримує думку Б. О. Рибакова і припускає, що більшість жертовників-капищ з ідолами, відомих у Середньому Подністров'ї, присвячені богові Роду. У другій половині I тис. н. е. Род у специфічній формі уособлювався в Збруцькому ідолі — Святовиді — верховному божестві, образ якого сформувався на пограниччі східно- і загальнослов'янських земель [140].

Своєрідне бачення цієї проблеми висловив С. О. Токарєв [141]. Він заперечує погляди попередніх дослідників щодо бога Рода як про верховне божество в дохристиянську епоху і вважає, що давні слов'яни ніколи не були об'єднані політично або економічно і не могли ма-

[135] *Зеленин Ф. К.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. — Москва: Ленинград, 1937; *Байбурин А. К.* Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. — Ленинград, 1981, с. 215—226.

[136] *Иванов В. В.* О последовательности животных в обрядовых фольклорных текстах // Проблемы слов, этнографии. — Ленинград, 1979, с. 150—157; *Попович М. В.* Вказ. праця, с. 48.

[137] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян, с. 603—607.

[138] *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян, с. 88.

[139] *Сєдов В. В.* Вказ. праця, с. 268.

[140] *Винокур І. С.* Історія та культура, с. 121.

[141] *Токарев С. А.* Вказ. праця, с. 224, 230, 231.

ти спільних богів і спільні культури. Імовірно, вважає дослідник, у кожного племені були власні боги і предмети покоління, а у кожного роду — свої. Проте С. Токарєв не заперечує, що деякі з племінних богів могли мати більшу популярність, стаючи міжплемінними божествами. На нашу думку, викладені вище археологічні й писемні матеріали підтверджують цю гіпотезу.

8.7. Сусіди слов'ян у III—IV ст.

У другій третині III — перших десятиріччях V ст. на території України, а також в Молдові та Румунії поширюються пам'ятки черняхівської культури. Їх старожитності вперше досліджені видатним українським археологом В. В. Хвойкою у 1899 р. на Київщині [1]. Черняхівська культура належить до кола провінційно-римських культур, що виникли вздовж європейських кордонів Римської імперії в результаті взаємодії варварських народів з античним світом.

Черняхівська культура мала складну етнічну структуру. Її ядром були готи — народ східногерманського походження. Під цим іменем виступали й окремі групи інших германських племен Центральної Європи — гепіди, вандали, ге́рули, тайфали, бургунди. Поселення і могильники з германськими типами жител, поховань, кераміки та інших речей трапляються на всьому просторі черняхівської культури від Нижнього Подунав'я та Прикарпаття до Східного Лівобережжя, від північної межі Українського Лісостепу до Чорного моря.

Помітну частину черняхівського населення складали мешканці степового півдня іранського походження — нащадки пізніх скіфів та сармато-алани. Перші з них мали еллінізовану культуру і здавна входили до сільського оточення міст Ольвія та Тіра. Групи кочових аланів у IV ст., які проникали із Приазов'я у Чорноморський степ (особливо в Буджак) і поступово осідали на черняхівських селищах, впевнено простежуються в причорноморській групі пам'яток і спорадично в інших регіонах. Історикам відомі численні приклади тісного спілкування аланів з готами. У них з'явився звичай брати германські імена; одним з регентів малолітнього остроготського короля Вітериха був аланський вождь Сафракс; готський історик Йордан мав змішане гото-аланське походження і теж пише про імператора Максиміна, батьками якого вважаються гот Мікка та аланська жінка Абаба. Можливо, міжплемінні шлюби були звичайним явищем.

У південно-західному регіоні черняхівської культури румунські дослідники виділяють ознаки фракійського (карпо-дакійського) етносу [2]. Слов'янське населення займало регіон верхів'їв Дністра та Західного Бугу, його старожитності простежуються також на окремих поселеннях Центральної та Східної України. Значна ж територія суцільного слов'янського розселення

[1] *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Поднепровье, с. 172—190. *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності; *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен ..., *Баран В. Д.* Черняхівська культура..., *Баран В. Д., Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

[2] У Румунії старожитності, аналогічні черняхівським, отримали назву "культура Синтана де Муреш" (*Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археология Румынии. — Москва, 1973, с. 263—271).

перебувала за межами черняхівської культури.

Народ готів ще до своєї появи на південному сході Європи мав досить складну етнічну історію. З ранніми готами пов'язують археологічні старожитності вельбарської культури, що існувала з рубежу нової ери в Польському Помор'ї та басейні Вісли. У ній поєднуються елементи ранішої місцевої оксивської культури та риси скандинавського походження. Пізніше вона поширюється на південний схід Польщі, заселений до того племенами пшеворської культури (яку значною мірою ототожнюють з вандалами). Наприкінці II — початку III ст. поселення і могильники вельбарського типу з'являються на північному заході України.

Пов'язані з готами історичні події відомі з праць готського письменника Йордана та римсько-візантійських авторів Амміана Марцелліна [3]. Історії та археології цього народу присвячена чимала література [4].

За легендою, наведеною Йорданом, народ готів прибув з острова Скандза, що навпроти р. Вістула (Вісла), до землі, названої Готіскандза (в Нижньому Повісленні). Разом із ним переселилося споріднене плем'я гепідів. Невдовзі готи підкорили сусідні племена ульмеругів і вандалів. Пізніше, "коли там виросла велика кількість люду", король Філімер повів військо разом із сім'ями на пошуки "зручних областей". Менш активна частина племені зупинилася на прикордонні скіфської землі Ойум — в місцевості, оточеній болотами. Можливо, йдеться про Західне Полісся. Решта готів, очолювана Філімером, після переможної війни з народом спалів (сарматським або слов'янським), просунулась далі "в крайню частину Скіфії, по сусідству з Понтійським (Чорним) морем".

Метою готських вождів стало пограбування та захоплення найближчих провінцій Римської імперії. Протягом 30—60-х років III ст. на Дунаї та Балканах, у Малій Азії відбуваються з перервами так звані готські або скіфські війни, в яких проти Риму виступали й інші варварські племена германського, іранського та фракійського походження — вандали, тайфали, герули, бастарни, алани, карпи та інші "скіфи" [5].

Крім цілого ряду сухопутних походів готи та їхні союзники здійснювали й морські експедиції з Боспору (Керченська протока) та гирла Тіраса (Дністра). За свідченням історика Зосіма, 269 р. у пониззі Дністра за допомогою полонених і місцевих купців варвари збудували 6 тис. кораблів. Від морських набігів страждали портові міста Кавказу та Малої Азії. Піратські флотилії проходили через Босфор у Середземне море (Амміан Марцеллін описує прохід 2 тис. кораблів) і нападали на грецькі міста, включаючи Афіни, грабували острови Кріт, Родос, Кіпр та ін.

Врешті-решт імператор Клавдій готський здобув перемогу, за що й отримав своє почесне прізвище. Однак ще у ході

---

[3] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарии Е. Ч. Скржинской. — Санкт-Петербург, 1997; *Аммиан Марцеллин.* История. Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни, т. 1—3. — К., 1906—1908.

[4] Наведемо лише окремі праці, де краще висвітлено час перебування ґотів у Східній Європі: *Wolfram H.* Die Goten. Von Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. — Muncheen, 1990; *Kazanski M.* Les Goths (Ier-VIIe siecles ap. J. — C.). — Paris, 1991; *Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема, с. 30—78; *Бірбрауер Ф.* Готи в I—VII ст. // Археологія. — 1995. — № 2, с. 32—51; *Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье, с. 227—263.

[5] *Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — Москва, 1954.

війни готи захопили міста Ольвію та Тіру, римляни змушені були залишити провінцію Дакію, скарбниця понесла колосальні збитки, включаючи періодичні виплати варварам стипендій та контрибуцій в срібних денаріях.

Під час війни, а можливо ще раніше, готи розмежувалися на два великі угруповання — західне (везеготи або тервінги) та східне (остроготи або грейтунги). Везеготи жили між Дністром та Дунаєм (практично на землях сучасних Румунії та Молдови). Остроготи володіли всіма більш східними та північними землями. Окреме готське угруповання перебувало на півдні Криму.

Протягом IV ст. готи неодноразово воювали з Римом. Константин I та його наступники змушені були укладати з готами союзи і наймати їх як федератів для охоронної служби на кордонах імперії. У складі римських військ готські загони брали участь у воєнних діях в Персії та Єгипті (кінець III ст.), в Греції (325 р.).

У міжплемінних війнах готам сприяла вдача. Близько 336 р. Король Геберіх переміг вандалів. Найбільше посилення готів-грейтунгів пов'язане з діяльністю короля Германаріха. У першій половині IV ст. йому вдалося силою зброї об'єднати східноготські та деякі інші племена у ранньодержавне утворення. У Йордана окремо згадується підкорення венетів-слов'ян, могутніх завдяки чисельності, але погано озброєних.

Після вторгнення в Східну Європу гунів і смерті короля в 375 р. "держава Германаріха" розпалася. Один з королів-наступників, Вітімир, намагався організувати опір, але загинув. Його угруповання, що займало, найімовірніше, лісостеп Лівобережної України, у 376 р. відійшло на Дунай. Вожді готів, що лишилися під владою гунів, були позбавлені права на самостійну зовнішньополітичну діяльність. З цим пов'язаний відомий епізод про похід Вінітарія проти слов'ян-антів та страту їхнього вождя Боза і старійшин. Гунський цар Баламбер не потерпів такої сваволі і виступив на боці антів разом з вірним йому іншим готським вождем Гезимундом.

Протягом першої половини V ст. готські угруповання відходять на Захід і розселяються на римських землях. Остроготи лишаються в залежності від гунів аж до поразки Аттили у 451 р. в битві на Каталунських полях в Шампані, де їм довелося виступити проти своїх сородичів везеготів та гепідів, які билися на боці Риму. Після тимчасового перебування на Середньому Дунаї остроготи на чолі з королем Теодоріхом у 493 р. створюють державу в Північній Італії. Вестготське королівство виникає спочатку на півдні Галлії, а пізніше в Іспанії. У цій міграційній хвилі опинилися і кочовики-алани. Їм не вдалося закріпитися ні в Галлії, ні в Іспанії і вони змушені були переправитися через Гібралтар у Північну Африку.

Скалки єдиного колись готського народу лишалися і на сході Європи. На Балканах у VI ст. "малі готи" вели життя гірських пастухів. На Кримському півострові присутність готського етносу в римський час археологічно простежується за знахідками окремих екземплярів посуду черняхівського типу, германських типів зброї та прикрас. В оточенні пізньоантичної, згодом візантійської культури самобутність народу помітна здебільшого в елементах національного вбрання [6]. В ранньому середньовіччі кримські готи займали "область Дорі" — гірські райони та південне узбережжя півострова, де залишили чудові

[6] *Пиоро И. С.* Крымская Готия. — К., 1990; *Айбабин А. И.* Население Крыма в середине III—IV вв. // МАИЭТ. — 1996. — 5, с. 290—303.

архітектурні пам'ятки — печерне місто Мангуп, Чуфут-Кале, Бакла. Вони зберегли етнічні риси та мову і після монгольської навали. Пізніше нащадки готів влилися до складу кримсько-татарського народу.

З черняхівською культурою пов'язані значні зрушення в життєвому укладі всіх народів Південно-Східної Європи. Рівень цивілізованості варварів зростав внаслідок тісного спілкування з місцевим населенням з оточення старих античних міст Північного Причорномор'я, а також завдяки притоку з провінцій полонених, серед яких було чимало кваліфікованих спеціалістів різних професій.

Прогресивні зміни торкнулися усіх галузей виробництва, яке набуло небаченого раніше масштабу. Завдяки широкому впровадженню залізного рала значно підвищилась ефективність сільського господарства. Ковальська продукція за якістю майже не поступалася виробам провінційних майстерень. У оформленні металевих деталей одягу (фібули, пряжки) на основі центральноєвропейських традицій виникають нові типи. Високого рівня досягло гончарне ремесло. В горнах провінційноримського типу випалювали високоякісний сіроглиняний посуд. Ремісничий спосіб організації праці, розрахований на масовий збут, поширився і на деревообробне виробництво (бондарна та токарна справи), а також на деякі види продукції: жорна для ручних млинів, гребінці з рогу оленя.

Територія України входила в сферу римської торгівлі. На кожному черняхівському поселенні знаходять уламки амфор, в яких з Малої Азії привозили вино та олію. З Близького Сходу та з Константинополя масово надходили скляні вироби — намиста та келихи. Сотнями налічуються скарби та окремі знахідки римських срібних монет. Транзитом через черняхівську територію товари надходили в глиб варварських земель — до слов'янських племен київської культури та в Прибалтику і Скандинавію.

На підставі археологічних джерел можна частково реконструювати матеріальну культуру та етнографічні особливості черняхівського населення. При цьому не завжди вдається легко встановити їх прямий зв'язок з провідними археологічними культурами, оскільки за умов суспільних зрушень і нівелюючого впливу римських провінцій зберігаються лише рештки старих племінних традицій, які трансформуються або й зовсім зникають.

Важливою складовою частиною народного побуту є житлобудівництво. На черняхівських поселеннях трапляються житла різних типів. Переважають каркасні наземні та заглиблені будівлі невеликої площі. На ряді селищ відкрито залишки так званих довгих будинків, або "штальхаус". Цей тип жител з давніх часів був традиційним для населення Північної Германії, Ютландії та Південної Скандинавії. Типовий "довгий будинок" мав розміри близько 16 × 8 м. Дах спирався на один або два ряди стовпів, стіни на дерев'яному каркасі обмазувалися глиною. Внутрішній простір поділявся на житлову частину і стійло для худоби. У житловій частині розташовувалося вогнище з обмазаним глиною черенем, на якому пекли хліб. Біля стін, як правило, знаходять тягарці від ткацького верстата.

На селищах реґіону Верхнього Дністра, що належали слов'янському населенню черняхівської культури, у IV ст. формується тип квадратних напівземлянок з піччю-кам'янкою в куті. Нащадки пізніх скіфів Північного Причорномор'я зводили кам'яні будинки з житловими та господарськими приміщеннями, до яких прилягали обмуровані загони для худоби. На двох поселеннях півдня

України відкрито залишки стаціонарних юрт. Вони належали кочовикам, що перейшли до осілого способу життя.

Поховальний обряд черняхівської культури біритуальний, тобто на могильниках співіснують трупоспалення і трупопокладення (інгумація). Перепалені кістки разом з металевими деталями одягу зсипали до посудин-урн, а найчастіше просто до ями. Понад 80 % небіжчиків, похованих за обрядом інгумації, покладено головою на північ; решту переважно зорієнтовано на захід. У більшості могил, незалежно від обряду, знаходять особисті речі померлих (одяг, прикраси, ножі, гребінці, дуже рідко зброю), а також обрядовий посуд, призначений для потойбічної трапези. Практично на всіх широко розкопаних некрополях трапляються окремі поховання представників родоплемінної верхівки. "Князівські" поховання звичайно робилися у глибоких та просторих (5—7 м^2) ямах з дерев'яними камерами. Хоча більшість таких могил пограбована ще за давнини, в них знаходять залишки багатого спорядження: срібні фібули та пряжки, іноді срібні шпори, скляні келихи, римський червонолаковий посуд, зрідка дрібні золоті речі.

Основні риси черняхівського поховального обряду (біритуалізм, північна орієнтація інгумацій, типи кремацій) походять з вельбарської культури. Деяка частина трупопокладень має риси пізньоскіфської та сармато-аланської традицій: західна орієнтація небіжчиків, поховання в ямах з перекриттям, у підбоях та катакомбах.

Переважаюча більшість черняхівського керамічного посуду виготовлена в ремісничих майстернях на гончарному колі. Основні типи горщиків, мисок, великих посудин для збереження зерна наслідують форми, поширені в європейських провінціях Риму. В той же час виробляються оригінальні типи глеків, ваз, келихів, притаманних лише черняхівській культурі. Деякі екземпляри прикрашено символічними, можливо, календарними, а також руноподібними знаками, зображеннями тварин, складними орнаментами. На думку дослідників, цей посуд мав ритуальне призначення.

Серед ліпленого від руки посуду значна частина має аналогії у германських культурах Центральної Європи. Цей вплив помітний і на певних типах кружальних посудин. На деяких пам'ятках виділено типи посуду, пов'язані з іншими культурними елементами: слов'янським (Верхнє Подністров'я, окремі поселення Центральної та Східної України), скіфо-сарматським (Причорномор'я), карподакійським (Подунав'я).

Одяг черняхівців в цілому мало відрізнявся від вбрання інших європейських варварів. Судячи з поховальних знахідок, верхнім одягом був лляний або виготовлений з вовни плащ, застібнутий фібулами. Пара фібул на плечах, з'єднаних шнурком, вважається етнографічною ознакою готського жіночого костюма. Довгу сорочку або сукню підперізували вузьким поясом з пряжкою, на якому нерідко висів невеликий ніж у шкіряному чохлі та гаман, де зберігали гребінець, голку в кістяному футлярі, амулети. Металеві та кістяні амулети-підвіски носили на шиї або вплітали у волосся. З історичних джерел відомо, що вільні чоловіки-готи, на відміну від залежних людей, носили довге волосся. Знайдено глиняну модель чобітка з візерунком, що імітує вишивку. Жінки прикрашали себе намистами зі скла, сердоліку, коралів, бурштину.

У IV ст. серед місцевої аристократії виникає мода на великі срібні фібули та пряжки. У складі відомого скарбу, відкритого біля с. Петроаса на південному схилі румунських Карпат, знайдені масивні золоті з коштовним камінням фібули у вигляді орлиних голів та золо-

ту шийну гривну з ручним написом: "Це є священна власність готів". Вважають, що ці речі королівського рангу було заховано наприкінці IV ст. Пізніше, у V—VI ст., серед готської знаті Іспанії, Італії та Криму поширюється єдиний тип жіночих прикрас — величезні (близько 20 см) срібні з золотом парні фібули та широкі пояси з такими ж великими, багато оздобленими пряжками із зображенням орлиної голови.

На черняхівських пам'ятках трапляються знахідки різних видів зброї: наконечники до дротиків, списів та стріл, мечі, кинджали, деталі щитів (умбони та держаки), бойові сокири, а також предмети спорядження вершника — вудила та шпори [7]. Більшість типів цих речей центральноєвропейського походження. Наявність озброєння, що використовується тільки для війни і вимагає оволодіння спеціальними навичками (мечі, щити, сокири), свідчить про існування суспільної верстви професійних воїнів. Основна частина війська (народне ополчення) озброювалася списами та кидальною зброєю — універсальними знаряддями мисливців і пастухів.

Рядових ополченців (плебс) та привілейованих досвідчених воїнів у готів розрізняють також античні автори. З таких дружинників складалися особливі загони при королях і вождях, від яких вони отримували зброю, коня та свою частку трофеїв. На час війни всі боєздатні готи повинні були збиратися в військо, яке за територіальними округами поділялося на сотні й тисячі. В цьому вбачають римський вплив; взагалі в готській мові серед слів, запозичених з латини, особливо багато військових термінів. Елементи римської військової системи, що впроваджувалися в ході переселень, війн та служби на боці федератів імперії, накладалися на традиційну для варварів систему народного ополчення [8]. Зберігалися давні звичаї воєнної демократії: якщо начальник на власний розсуд звільняв якогось воїна від походу, він повинен був внести штраф, що розподілявся серед воїнів даного формування.

На чолі головних готських угруповань у остроготів стояли королі з роду Амалів, а у везеготів — з роду Балтів. Проте і у IV ст., і дещо пізніше зберігався поділ на дрібніші племена, ватажків яких письмові джерела називають порізному: королями, вождями, старійшинами. Мали свій рід і верховні королі. Звичайно їхня влада була номінальною і зміцнювалася під час екстремальних періодів переселення та великих воєн. Тільки особистостям масштабу Германаріха вдавалося утримувати єдинодержавну владу відносно тривалий час.

Племінні вожді ("князі") вибиралися із знатних родів народними зібраннями, куди приходили готи із зброєю в руках, тобто право голосу мали лише вільні чоловіки-воїни. Збори племені вирішували також інші найважливіші питання: переселення, війни та миру тощо. Сільські збори вирішували внутрішні справи общини, в тому числі порядок землекористування; на них, мабуть, обирався місцевий голова. Тут же відбувався суд. Найважчим покаранням було вигнання з общини.

Вважають, що важливою частиною власності у готів були раби. Ними ставали полонені чужинці, яких інколи продавали у рабство, та вільні люди. Навряд чи працю залежних робітників широко використовували у господарстві, але як товар вони цінувалися високо. Работоргівля мала першорядне значен-

---

[7] *Магомедов Б. В., Левада М. Е.* Оружие черняховской культуры // МАИЭТ. — 1996. — № 5, с. 304—325.

[8] *Корсунский А. Р.* О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ. — 1965. — № 3, с. 73.

ня на торжищах вздовж римсько-готського кордону на Дунаї.

Про рівень духовної культури готів пізньоримського часу свідчить наявність у їхньому середовищі рунічної писемності, яка, напевно, використовувалася насамперед для магічних відправ. До її нечисленних пам'яток на сході Європи належать згадана вище гривна з Петроаського скарбу, напис з жіночим ім'ям на глиняному пряслиці з Лецкань (Румунська Молдова), наконечник списа із Сушична на Поліссі. З різних місць України походять посудини з руноподібними знаками. Знахідки значної кількості речей тих самих часів з рунічними написами відомі в Данії та сусідніх з нею землях.

Релігійні вірування готів відомі мало. Можливо, вони не дуже різнилися від вірувань інших германських племен, міфологія і пантеон богів яких добре відомі з різних джерел (щоправда, пізнішого часу). У римсько-візантійських авторів збереглися уривчасті відомості про існування у готів жерців та святилищ (у зв'язку з епізодом переправи останніх через Дунай), а також про звичай ритуального поїдання м'яса жертовних тварин.

У 341—348 рр. єпископ Вульфіла, незважаючи на протидію вождів, проповідував серед везеготів християнство за вченням Арія (у 381 р. це вчення було засуджене Вселенським собором як єресь). Вульфіла також розробив на латинській основі готську писемність (на зміну рунічній) і переклав нею Біблію. Цей переклад у нові часи ліг в основу вивчення готської мови, але основна маса везеготів дотримувалась поганської віри до 376 р., коли вони змушені були охреститися (знов у аріанській формі), щоб отримати дозвіл на заселення правого римського берега Нижнього Дунаю. Від них християнство поширилося поміж остроготів та гепідів, хоча на пізніх черняхівських пам'ятках свідчень існування християнського культу майже немає. З певними застереженнями до них можна віднести скляний медальйон із зображенням пророка Даниїла у рові із левами, знайдений на одному з могильників правого берега Прута.

Двостолітній відтинок східноєвропейської історії готів — це процес прилучення цього народу до основ середземноморської цивілізації. Випередивши в своєму розвитку більшість германських племен, готи невдовзі створили у Західній Європі сильні, хоча й недовговічні, держави.

У слов'янських культурах раннього середньовіччя залишилося небагато від надбань пізньоримського часу. Не всі вони можуть бути простежені археологічно. Лінгвісти виділяють цілий ряд давньослов'янських слів, які, цілком вірогідно, були запозичені з готської мови. Серед них терміни військового, господарського та загальнокультурного характеру: князь, полк, шолом, плуг, хліб, котел, лікар, буква, виноград, верблюд тощо [9]. У народній пам'яті на кілька століть лишилася важка згадка про загибель антського вождя та його товаришів: "...готьскыя красныя девы въспеша на брезе синему морю: звоня рускым златом, поютъ время Бусово..." ("Слово о полку Ігоревім").

[9] *Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье, с. 249.

КИЇВСЬКА РУСЬ

Розділ 9

Золота гривна (1903 р.)

У IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи — Русь. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо-античних часів. Через те, що центром нової східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі вона отримала назву Київська Русь.

Займаючи величезну територію — від Балтики і Льодового океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат, — Русь являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність.

Про могутню східнослов'янську державу заговорили в різних частинах Старого Світу. Відомості арабських авторів, свідчення скандинавських саг, французькі епічні твори змальовують Русь як велику країну, що посідала важливе місце в системі європейських політичних, економічних і культурних зв'язків. Аль-Масуді повідомляв, що руси "утворюють великий народ". Знаменита пісня про Роланда засвідчує участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Микита Хоніат зізнається, що "християнський руський" народ врятував Візантію від навали половців.

Одночасно з міжнародним визнанням на Русі зростало і зміцнювалося усвідомлення власної приналежності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий київський князь зображувався як візантійський імператор. Він і його попередники, за словами визначного церковно-політичного діяча Русі першої половини XI ст., Іларіона "не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владычѣствоваша, нѣ въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли" [1].

Київській Русі належить особливе місце в Східній Європі, аналогічне тому, яке займала імперія Карла Великого в історії Західної Європи. Завершення процесів формування держави позитивно позначилося на етнічному розвиткові східнослов'янських племен, які поступово складалися в єдину руську народність. В її основі лежали спільна те-

[1] *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia, časopis pro Slovanskou filologii. — 1963. Rok. XXXII. — Seš. 2, s. 164.

риторія, єдина мова, споріднена культура, відносно тісні економічні зв'язки. Впродовж усього періоду існування Київської Русі давньоруська етнокультурна спільність, яка стала етнічною основою українців, росіян і білорусів, розвивалася шляхом консолідації.

Велике історичне значення Київська Русь мала і для багатьох неслов'янських народів. Її досягнення в галузі суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку ставали надбанням литви, естів, латишів, карели, весі, мері, мороми, мордви, тюркських кочових племен Південноруських степів. Частина цих народів етнічно і політично інтегрувалась у склад Русі.

Існування Київської Русі охоплює період з IX по 40-і роки XIII ст. Політична форма держави на першому етапі розвитку (до 30-х років XII ст.) є ранньофеодальною монархією з елементами федералізму. В 30-ті роки XII ст. Русь вступила в період феодальної роздрібненості, що характеризувався подальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, кристалізацією окремих князівств. Видозмінюючи свою федеративну структуру, Київська Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Київській Русі присвячена велика наукова література. Вже в працях істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст. В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна, М. Ф. Берлинського, М. О. Максимовича та інших розгорнуто широку панораму розвитку Київської держави, яка мала переважно династичний характер, що визначав і основну схему історичного процесу на Русі. Згідно з названими істориками, Русь спочатку була єдиною державою, що забезпечувалася єдністю князівського роду, який спільно і у злагоді володів країною. Пізніше, у XII—XIII ст., принцип старшинства був порушений, що й призвело до нескінченних усобиць, які велися не за землі, а за саму ідею. М. М. Карамзін вважав, що Русь втратила свою силу вже після смерті Ярослава Мудрого.

"Давня Русь поховала з Ярославом свою могутність і благополуччя. Заснована єдиновладдям, вона втратила силу, блиск і громадянське щастя, будучи знову роздрібненою на малі області... Держава, яка за одне століття пройшла шлях від своєї колиски до величі, слабла і руйнувалася понад триста років" [2].

М. П. Погодін відзначав слов'янський звичай спільно володіти землею, а головну причину князівських усобиць вбачав у виділенні волостей, яке почалося ще на світанку давньоруської історія. "В установлених для XII—XIII ст. межах землі — волості існували вже в середині XI ст., на цей час вони склались територіально, причому збігалися із землями, що займали племена" [3].

Теорію уділів, які начебто постійно розділяли Русь, рішуче заперечив С. М. Соловйов. У передмові до першої книги "Історії Росії з найдавніших часів" він писав: "Не ділити, не дрібнити руську історію на окремі частини, періоди, але з'єднувати їх, стежити переважно за зв'язками явищ, за безпосередньою спадковістю форм; не розділяти засад, але розглядати їх у взаємодії, намагатися пояснити кожне явище з внутрішніх причин, перш ніж виділити із загального потоку подій і підпорядкувати зовнішньому впливу" [4].

---

[2] *Карамзин Н. М.* История государства Российского. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 2, с. 45.

[3] *Погодин М. П.* Исследования, замечания и лекции по русской истории. — Москва, 1850. — Т. 4, с. 328—330.

[4] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Москва, 1959. — Кн. 6, с. 55.

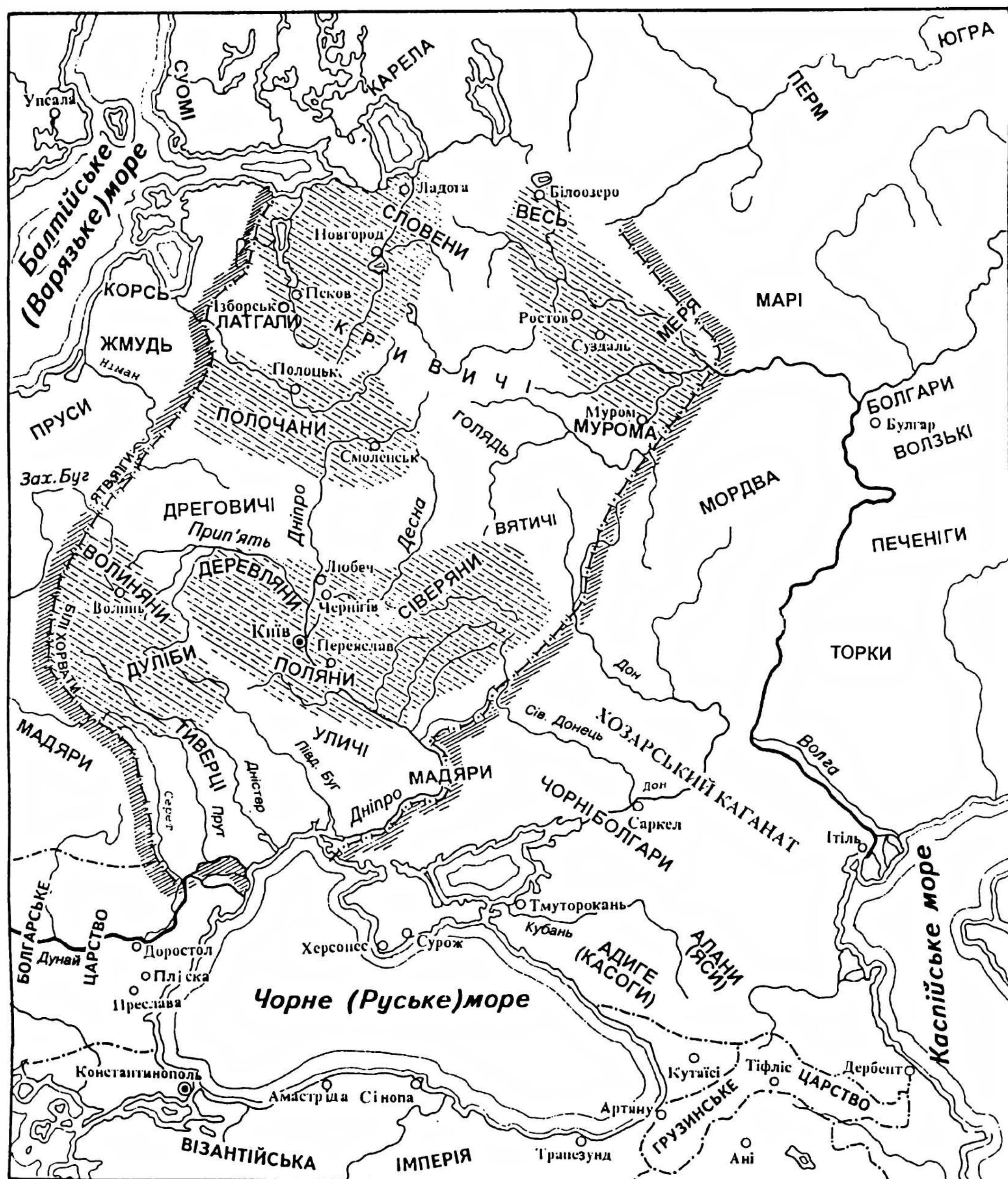

Розселення східнослов'янських літописних племен X ст.

Новий історичний метод С. М. Соловйова і створена ним чітка родова теорія справили значний вплив на вітчизняну історіографію другої половини XIX ст. Він помітний в працях навіть тих істориків, які відчували недоліки поглядів С. М. Соловйова і намагалися доповнити їх поняттям общинного побуту і вотчини.

М. І. Костомаров розглядав Русь як федерацію князівств, засновану на спільності походження, єдності мови, побуту, віри, князівського роду. "Корінний зачин руського державного ладу йшов двома шляхами: з одного боку, до складення руської землі в єдинодержавне тіло, а з іншого — до утворення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи кожне свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку і єдності... Русь йшла до федерації, і федерація була тою формою, яку вона почала набувати. Татарське завоювання зробило стрімкий оберт в її державному житті" [5].

Ідею єдності Русі підтримав В. Ключевський. Як і М. Костомаров, в історії Русі він вбачав боротьбу двох засад, які вели, з одного боку, до політичного дроблення, а з другого — до збереження її єдності. Круговерть князівських війн втягувала до своєї орбіти місцеве життя, місцеві інтереси земель-князівств, не даючи можливості відділитися. Вважаючи Русь XII ст. федерацією, заснованою на факті родинності правителів, історик не поділяв думку про цілковиту окремішність земель. У ній (Русі — *П. Т.*) діяли зв'язки, які з'єднували землі в одне ціле, але були вони не політичні, а племінні, економічні, соціальні й церковно-моральні [6].

М. Грушевський у своїй фундаментальній праці "Історія України-Руси" присвятив два томи власне Київській Русі. Використавши широке коло писемних джерел, він показав усю суперечливість її історичного розвою. Впродовж XII ст. високого рівня розвитку досягли економіка, культура, право, виплекані Києвом, але сам державний організм занепадав. Історик, на відміну від більшості дослідників, навіть часи Ярослава Мудрого відніс до періоду розкладу старої Київської держави. Процес цей протягнувся аж до монголо-татарської навали, мав "застої та перерви", коли окремим князям вдавалося відновлювати "давню державну систему, залежність давніх провінцій від Києва".

Перша стадія цього розкладу завершилася князюванням Мстислава Великого, після чого почався політичний занепад Києва. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М. Грушевський вважав 1169 р., рік взяття Києва військами Андрія Боголюбського, а фіналом — монголо-татарську навалу. "В сих напрямах агонія давньої Руської держави закінчилася вповні вже в середині XIII ст., але завдяки сформуванню в українсько-руських землях нового політичного центру, що притягнув до себе західну частину її земель (Галицько-Волинська держава), державне життя на Україні протяглося ще на століття довше" [7].

У XIX — початку XX ст. помітно зріс інтерес істориків до окремих земель — князівств Русі. Вийшли в світ монографії М. Грушевського, П. Голубовського, Д. Багалія, В. Андріяшева, в яких підсумовані окремі дослідження, зібрані джерела історії Галицької, Волинської, Київської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Полоцької та інших земель. Методологічно більшість із реґіональних історій були близькими до праць М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна, М. С. Грушевського й інших істориків,

[5] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 1, с. 21.

[6] *Ключевский В. О.* Курс русской истории. — Москва, 1955. — Т. 1, с. 200—202.

[7] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2, с. 1—2, 126—128.

Давньоруські князівства XII–XIII ст.

які дотримувались концепції прогресуючого політичного занепаду Київської Русі.

Дискусії з приводу державно-політичного розвитку Київської Русі тривають і в наш час. М. М. Покровський вважав, що Русь була типовою феодальною державою, політична структура якої впродовж X—XIII ст. не зазнала якихось кардинальних

змін [8]. Пізніше аналогічну думку висловив Д. С. Лихачов, згідно з яким усобиці давньоруських князів почалися відразу після смерті Володимира Святославича і тривали до монголо-татарської навали [9].

У працях Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова, В. Й. Довженка створена нова концепція історії Русі, розвиток якої визначався феодальною формаційною системою. Щодо державного устрою, то тут думки істориків розійшлися. Б. Д. Греков пов'язував розклад Київської Русі з економічним запустінням Середнього Подніпров'я, що спостерігається з середини XII ст. С. В. Юшков, крім економічного чинника, причиною розпаду єдиної держави вважав князівські усобиці, а також постійний тиск половецьких орд на її кордони. У 1169 р., коли війська Андрія Боголюбського взяли столицю Русі, Київська держава остаточно припинила своє існування [10]. М. М. Тихомиров, в цілому визнаючи процеси дроблення Київської Русі на окремі князівства, все ж підкреслював, що вона і у XII—XIII ст. продовжувала лишатися значною міжнародною силою на сході Європи [11].

Згідно з Б. О. Рибаковим, час з 1132 по 1241 рр. краще називати не періодом феодальної роздрібненості, а початковим етапом зрілого феодалізму, кристалізації самостійних князівств-королівств. Він не поділяє думку істориків, які стверджували економічний занепад Середнього Подніпров'я і Києва у XII—XIII ст. [12]

В. Й. Довженок підкреслював, що феодальні землі-князівства не являли собою чогось нового для Русі XII—XIII ст., а виникли з утворенням Київської держави і були її структурними одиницями. Єдність Русі, на його думку, трималась на міцних економічних зв'язках, єдності матеріальної і духовної культури, мови, віри, свідомості необхідності боротьби із зовнішніми ворогами, спільності законодавства [13].

На думку В. Т. Пашуто і Л. В. Черепніна, Давньоруська держава, політична система якої заснована на вагалітеті підвладної знаті та різних формах данини народів, проіснувала, видозмінюючи свою форму, до 30-х років XIII ст. [14]

З обґрунтуванням концепції єдності Русі та ролі Києва як економічного, культурного і політичного її центру аж до монголо-татарської навали виступав і автор цих рядків [15].

Крім названих, важливими у вивченні історії Київської Русі є праці В. Л. Яніна, Я. М. Щапова, І. Я. Фроянова, П. О. Раппопорта, А. М. Кирпичникова, М. Ф. Котляра, А. В. Кузи, Г. В. Штихова. Більшість із них характеризується широким залученням для висвітлення окремих земель і міст, питань економічного, суспільно-політичного, етнічного і культурного розвитку Русі писемних та археологічних джерел.

Впродовж тривалого часу основним джерелом вивчення історії Київської Русі були літописи. Надто довірливе ставлен-

[8] *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен. — Москва, 1923. — Т. 1, с. 98—100.

[9] *Лихачев Д. С.* Развитие русской литературы X—XI вв. — Ленинград, 1973, с. 55.

[10] *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. — Москва, 1949, с. 143.

[11] *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. — Москва, 1975, с. 28.

[12] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — Москва, 1982.

[13] *Довженок В. Й.* Про древньоруську державність у період феодальної роздробленості // Археологія, 1954. — Т. 10, с. 28—30.

[14] *Древнерусское* государство и его международное значение. — Москва, 1965, с. 7.

[15] *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980, с. 166—205.

ня до них нерідко призводило до дослідницьких втрат. Нині користуватися літописними матеріалами значно простіше, чому сприяла велика джерелознавча праця багатьох вчених: О. О. Шахматова, Д. С. Лихачова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова, А. М. Насонова, В. Л. Яніна, В. Т. Пашуто, А. Г. Кузьміна, П. П. Толочка, М. Ф. Котляра й ін. [16] Ця робота ще не завершена. Літописи є воістину невичерпним джерелом, що вимагає від кожного дослідника самостійного критичного аналізу й осмислення.

Основу давньоруського літописання становить "Повість минулих літ", укладена Нестором у Печерському монастирі близько 1110 р. Згодом вона зазнала редакції і доповнення у 1116 р. ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, а також у 1118 р. одним із прибічників Мстислава Володимировича, після чого в ній з'явився сильний норманський флер.

"Повість минулих літ" вміщено в Лаврентіївському та Іпатіївському літописних зводах. Лаврентіївський літопис зберігся в єдиному списку, написаному ченцем Лаврентієм 1377 р. Іпатіївський (від Іпатіївського монастиря під Костромою, звідки походить список) належить до початку XV ст. Він містить ряд зводів південноруського літописання, зокрема Київський 1198 р. і Галицько-Волинський XIII ст.

Близьким до Лаврентіївського є Радзивилівський літопис, який зберігся в "лицьовому" (ілюстрованому) списку XV ст., але був укладений на початку XIII ст.

Значний інтерес для вивчення Давньої Русі становлять літописні зводи XVI ст., зокрема Никонівський, Хлібниківський, а також "История Российская" В. М. Татищева, в якій широко використані літописні джерела, що не збереглися до наших днів. Дослідники встановили, що практично всі пізні зводи в розділі до монголо-татарської навали містять свідчення якогось південноруського літопису, але відмінного від Іпатіївського [17].

Багато важливих свідчень про історію Південної Русі і Києва є в Києво-Печерському патерику, в основі якого листування єпископа володимиро-суздальського Симона, колишнього ченця Печерського монастиря, з ченцем того самого монастиря Полікарпом [18]. У Патерику вміщено не тільки унікальні замальовки київського життя, що донесли до нас імена художника Аліпія, лікарів Агапіта і Вірменина, а й проводиться ідея уславлення Києво-Печерського монастиря як загальноруського релігійного центру. Незважаючи на історико-літературний жанр Патерика, він є повноцінним джерелом з історії Русі, що доведено О. О. Шахматовим, Д. І. Абрамовичем, А. Г. Кузьміним.

Ідейно близькими до літописів є літературні твори — "Слово про закон і благодать", "Повчання Володимира Мономаха", "Ходіння ігумена Даниїла", "Слово о полку Ігоревім" та ін. Вони, за незначними винятками, зазнали значно меншого впливу офіційної влади, але характеризувалися тією ж публіцистичною пристрасністю, пронизані тією ж

---

[16] *Шахматов А. А.* Разыскание о древнейших русских летописных сводах. — Санкт-Петербург, 1908; *Лихачев Д. С.* Повесть временных лет. — Москва; Ленинград, 1950. — Т. 2; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — Москва, 1963; *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. — Москва, 1977; *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К., 1994; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. — К., 1993.

[17] *Кузьмин А. Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. — Рязань, 1969, с. 55—57.

[18] *Патерик* Киевского Печерского монастыря. — Санкт-Петербург, 1911.

ідеєю державної й народної єдності Русі. За Руську землю, за князів своїх і за весь руський народ молився в далекому Ієрусалимі ігумен Даниїл [19]. Ще сильніше ідея єдності Руської землі прозвучала в геніальній поемі "Слово о полку Ігоревім". У "Золотому слові" великий київський князь Святослав закликає Всеволода Суздальського, Рюрика і Давида Смоленських, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславовича вступити "съзлатъ стремень за обиду сего времени, за землю Рускую".

Серед писемних джерел з історії Русі важливе місце посідає "Руська Правда" — звід юридичних законоположень, чинних по всій території держави. Початок їй поклала так звана "Правда Ярослава", розроблена Ярославом Мудрим у 1015—1016 рр. [20]

Тривалий час не мало гідної оцінки таке цікаве джерело давньоруської історії і культури, як мініатюри Радзивилівського літопису. Тільки після виходу відомих праць А. В. Арциховського, а також ґрунтовного джерелознавчого аналізу мініатюр Б. О. Рибакова стало очевидним, що "через готичні рами вікон мініатюр проступає світ тієї Русі, яка була близькою до "Слова о полку Ігоревім" [21].

Останнім часом джерелознавчий писемний фонд Давньої Русі значно поповнився. Йдеться про знамениті берестяні грамоти Новгорода, Старої Руси, Пскова, Твері, Звенигорода, графіті на стінах культових споруд Києва, Новгорода, Старої Ладоги та інших давньоруських міст [22].

Вирішення питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Київської Русі на сучасному етапі неможливе без залучення археологічних джерел. Незнання або ігнорування їх нерідко призводить до того, що в історичній науці повторюються висновки, зроблені ще у XIX ст., але вже давно спростовані археологією. Йдеться, зокрема, про відому теорію економічного занепаду Києва і запустіння Південної Русі у XII—XIII ст.

Багаторічні систематичні розкопки Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Вишгорода, Білгорода, Новгорода-Сіверського, Путивля, Звенигорода, Любеча, Пліснеська, Городська, Колодяжина, а також численних городищ і селищ свідчать, що всі вони аж до монголо-татарської навали розвивалися за висхідною лінією. Орди Чінгісхана і Батия перервали цей поступ, круто змінили долю Південної Русі, як і всіх давньоруських земель.

---

[19] *Янин В. Л.* Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и "Хождение игумена Даниила" // ТОДРЛ. — 1960. — Т. 16, с. 131.

[20] *Тихомиров М. Н.* Исследования о Русской Правде. — Москва; Ленинград, 1941; *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — Москва, 1965, с. 258—278.

[21] *Арциховский А. В.* Миниатюры Кенигсбергской (Радзивилловской) летописи // Изв. Гаимк. — 1932. — Т. 14. — Вып. 2; *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. — Москва, 1984; *Рыбаков Б. А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. — Москва, 1971.

[22] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1976; *Янин В. Л.*, *Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте. — Москва, 1986; *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. — Москва, 1978.

9.1. Мова

Мова — одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюється його знання про навколишній світ і про себе. До того ж вона — найголовніша з визначальних прикмет етнічної спільності, тому з'ясувати походження конкретного народу неможливо без дослідження історії його мови. При цьому мається на увазі мова як сукупність певної звукової, граматичної, лексичної та інших систем у їхніх територіальних виявах, а також наддіалектна (надтериторіальна) літературно-писемна мова. Літературно-писемна мова, як правило, хронологічно пізніша від розмовної (в її діалектних різновидах). Вона може вирости на грунті окремого діалекту, групи говорів чи бути запозиченою прямо або опосередковано від іншого генетично спорідненого або неспорідненого народу. Природно, обличчя етнічної спільності людей визначає мовна система її щоденного розмовного вжитку. Проте дуже важливу роль у житті народу відіграє й літературна мова — засіб спілкування, що охоплює весь етнічний терен або більшу частину його та є чинником, який консолідує етнос в одне ціле, виступає знаряддям творення єдиної духовної культури.

Слід підкреслити, що етнічна мова формує етнічну свідомість, а етнічна свідомість зумовлює усвідомлення конкретних територіальних мовних утворень як однієї мови. Оригінальна структура й етнічна свідомість, пов'язана з нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення — окремим народом.

Жодна говірка, говір, діалект, наріччя, мова не виникають раптово чи в якийсь короткий часовий проміжок. Вони є результатами тривалих творчих процесів, зумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками, які нерідко виступають разом.

Живе мовлення півдня Київської Русі. Сучасні слов'янські мови утворюють три виразні підгрупи — східнослов'янську, яку складають російська, українська, білоруська мови; західнослов'янську, котру утворюють польська з кашубською, верхньосерболужицька, нижньосерболужицька, чеська, словацька мови; південнослов'янську, в якій об'єднуються болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови. Вони характеризуються великою близькістю всіх рівнів їхніх структур унаслідок того, що слов'янські мови безпосередньо або через опосередковані ланки розвинулися з одного джерела — праслов'янської (спільнослов'янської) мови та в результаті успадкованих від неї спільних або подібних тенденцій розвитку. В свою чергу праслов'янська мова сформувалася на грунті праіндоєвропейської (спільноіндоєвропейської) [1], яка дала початок кільком групам мов, що утворюють так звану індоєвропейську сім'ю, в яку, крім слов'янської групи, входять кельтська, романська, германська, балтійська, індійська, іранська та інші групи, грецька, албанська та інші мови. Але мало в якій групі індоєвропейських мов спостерігається така близькість між її членами, як у слов'янській. Носії різних слов'янських мов на побутовому рівні і нині можуть загалом розуміти один одного без спеціальної підготовки або перекладача. Імовірно, з цим пов'язана наявність у них загальної самоназви (укр. *слов'яни*, рос. *славяне*, чес. *slovane*, пол. *slowianie*, серб. *слове-*

[1] *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-топологический анализ праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984, т. 1, с. 398—399, 415.

ни, болг. *славяни* і т. д.), адекватної етнічній самоназві, чого немає навіть у найближчих родичів слов'ян по мові — балтійців [2].

Ще навесні 1982 р. ми висловили думку про те, що етнонім slověne утворено від старожитнього найменування Дніпра — *Slova (пор. *Словута* — Дніпро) [3], тобто первісно slověne — це "люди, що живуть над Дніпром" (пор. *бужани, полочани, вісляни* тощо).

Фахівці вважають, що розпад праіндоєвропейської спільноти стався за часів бронзової доби, до поширення заліза [4], тобто приблизно наприкінці II — на початку I тис. нової ери. Праслов'янська єдність розпалася порівняно недавно — приблизно в IV—VI ст., тому перша збережена фіксація слов'янської системи на письмі IX ст. — старослов'янська мова, яка була результатом літературного опрацювання живого мовлення слов'ян околиці м. Солуня (суч. Салоніки в Греції), а згодом удосконалена на основі народної мови слов'ян Моравії та Паннонії, Македонії, Болгарії, відбиває стан, близький до пізнього праслов'янського [5]. Давньослов'янські мови були дуже близькі, тому деякі лінгвісти твердять, що "основні відмінності між слов'янськими мовами склалися відносно пізно, лише у XIV ст. н. е." [6] Однак це — гіперболізація [7]. Уже найдавніші слов'янські писемні мови — старослов'янська IX—X ст. і давньоруська X—XIII ст. — засвідчують помітні розбіжності на всіх рівнях системи, особливо лексичному, хоч зазначені мови мали багато спільного. Різні ділянки системи праслов'янської мови настільки успішно й переконливо реконструйовано, що спільнослов'янська мова постає не як гіпотетична побудова, а реальна система.

Найдавніші слов'янські пам'ятки, старожитні слов'янські запозичення в сусідніх мовах, факти сучасних слов'янських мов незаперечно вказують на те, що праслов'янська мова пізнього періоду свого функціонування розгалужувалася на кілька діалектних груп, адже праслов'яни були численним народом, розселеним на величезній території [8]. Можливо, її діалекти відповідали давнім племенам або їх угрупованням, але пізніші модифікації меж діалектних зон настільки змінили первісну картину, що фахівцям ще не вдалося реконструювати найдавнішу територіальну диференціацію праслов'янської мови. Для гіпотези про поділ слов'ян ще на прабатьківщині на прапівденне, празахідне і тому подібні угруповання, з яких розвинулись нинішні південні, західні та східні слов'яни, немає достатніх підстав. Нині із більшою-меншою ймовірністю можна говорити про дві діалектні праслов'янські зони — північну й південну з перехідною зоною між ними, але межі їх змінювалися, а це

[2] *Журавлев В. К.* Славянские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей / Современное состояние проблемы. — Москва, 1981, с. 64.

[3] *Німчук В.* Дніпро-Славута // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. — К., 1986, с. 10; *Німчук В.* Старожитнє ім'я Дніпра // Наука і культура. Україна. — 1990. — Вип. 24, с. 198—201.

[4] *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Вказ. праця, т. 2, с. 894.

[5] *Мейе А.* Общеславянский язык. — Москва, 1951, с. 7; *Журавлев В. К.* Вказ праця. — С. 64.

[6] *Журавлев В. К.* Вказ. праця. — С. 64.

[7] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — С. 29.

[8] *Журавлев В. К.* Вказ. праця. — С. 82; *Мельничук А. С.* Основные направления типологических исследований // Историческая типология славянских языков. — К., 1986. — С. 20—21.

зумовлювало нашарування одних ізоглос на інші. Лише приблизно з VII ст., очевидно, консолідувалися ранні західнослов'янська і східнослов'янська етномовні групи [9].

Східнослов'янський глотогенез привертав увагу багатьох істориків та філологів, і з цього питання існує значна наукова література [10]. Питання діалектної диференціації стародавнього східного слов'янства безпосередньо розглядається в працях М. Максимовича, О. Шахматова, С. Смаль-Стоцького, Т. Лер-Сплавинського, М. Трубецького, А. Кримського, Є. Тимченка, К. Німчинова, Л. Булаховського, А. Москаленка, О. Горбача, Ю. Шевельова, Ф. Філіна, Г. Хабургаєва, Г. Півторака, В. Німчука та інших, в яких безпосередньо досліджується східнослов'янський глотогенез [11].

До початку XX ст. у науці панівною була думка про те, що східнослов'янські мови розвинулися не прямо з праслов'янської, а опосередковано, через прасхіднослов'янський та давньоруський етапи. Найвиразніше її виклав і навів відповідні аргументи О. Шахматов, який у своїх останніх студіях виділяв два періоди в історії мови старожитніх східних слов'ян: 1) *спільноруський, або праруський*, що існував від виділення східних слов'ян із праслов'янської єдності до XI ст.; 2) *давньоруський* — до XIII ст., поки тривало спільне мовне життя східних слов'ян [12].

Періодизація й відповідна термінологія О. Шахматова були канонізовані за часів тоталітаризму й інтерпретувалися як єдино правильні. На хвилі боротьби за визнання української мови як окремої слов'янської та права на вільний розвиток її писемно-літературної норми на початку XX ст. з'явилися спроби обґрунтувати розвиток української мови безпосередньо на праслов'янській основі, без опосередковуючих ланок (етапів).

Думки про можливість розвитку української мови прямо з праслов'янської в Радянському Союзі голослівно, без аналізу, були анафемізовані, публічне визнання й поширення заборонене, а вчених, які поділяли ці погляди, називали "буржуазними націоналістами".

Першими проповідниками погляду на розвиток української мови безпосередньо з праслов'янської були С. Смаль-

---

[9] *Филин Ф. П.* Вказ. праця, с. 26—29.

[10] *Филин Ф. П.* Вказ. праця, с. 30—38; *Німчук В. В.* Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990, с. 195, 521—522; *Півторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-політичний нарис). — К., 1988, с. 259—275; *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993, с. 181—198.

[11] З фахових праць останніх років відзначимо: *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова / Дві статті про постання української мови. — К., 1994; *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993; *Півторак Г.* Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). — К., 1998; *Німчук В.* Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI—XVIII століть. — К., 1995, с. 69—83; *Німчук В.* Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. — 1997. — № 6, с. 3—14; 1998. — № 1, с. 3—12.

[12] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии / Под ред. И. В. Ягича. — Петроград, 1915. — Вып. 11. — Ч. 1, с. III—VI; *Шахматов О.* До питання про початок української мови // Україна, 1914. — Кн. 1, с. 7—19; *Шахматов О.* Короткий нарис історії української мови // *Шахматов О. О., Кримський А. Ю.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятків письменської староукраїнщини XI—XVIII ст. — К., 1922, с. 17—63.

Стоцький [13] і Є. Тимченко [14]. Історик мови К. Німчинов визнавав короткочасний період існування групи діалектів у складі пізньої праслов'янської мови, які слід визнати східнослов'янською прамовою (до V—VI ст.) [15]. Свого часу погляд С. Смаль-Стоцького викликав у славістиці жваву дискусію й заперечення [16]. Думку про відсутність прасхіднослов'янської мовної єдності на конкретному матеріалі прагне обґрунтувати Ю. Шевельов [17]. Але й аргументація цього видатного історика мови не розв'язує до кінця проблеми [18].

Східнослов'янським мовам притаманні важливі риси лінгвоструктур, що виразно окреслюють їх у колі інших слов'янських і дають підстави думати, що колись реально існувала прасхіднослов'янська мова. До спільносхіднослов'янських інновацій належать, зокрема, такі фонетичні явища, як перехід праслов'янських сполук *dj* → *dž* → *ž*; *tj*, *kt* → *č*; сполук *-or-*, *-ol-* між приголосними в *-oro-*, *-olo-*, початкового *je-* в *o-*; *ju-* в *u-*, деназалізація (втрата носового відтінку) носового голосного *ǫ*, що перейшов в *u*, та носового *ę*, який перейшов в *'a* та ін. Вони зафіксовані в найдавніших східнослов'янських пам'ятках X—XI ст. (пор. ст.-сл. *межда* — д.-східнослов'ян. *меджа*, *межа*; ст.-сл. *нощть* — д.-схсл. *ночь*; ст.-сл. *дъщти* — д.-схсл. *дъчи* "дочка"; ст.-сл. *градъ* — д.-схсл. *городъ*; ст.-сл. *младъ* — д.-схсл. *молодъ*; ст.-сл. *ѥзеро* — д.-схсл. *озеро*; ст.-сл. *ютро* — д.-схсл. *утро*; ст.-сл. *ржка* — д.-схсл. *роука*, тобто рука; ст.-сл. *пѧть* — д.-схсл. *пять* тощо; лексичні й лексико-семантичні новотвори, наприклад: *хомѣкъ* "хом'як", *рѣнь*, *почька* "нирка", *кроуживо*, *хорошии*, *сорокъ*, *девяносто* та ін. [19]

Проблемною залишається лише хронологія прасхіднослов'янського періоду й статус східнослов'янських говорів за сивої давнини:

1. Окремий протосхіднослов'янський діалект чи група говорів у складі праслов'янської мови, зокрема, в пізній період її розвитку — тобто в V—VI ст.

2. Відносно єдина східнослов'янська прамова, що виділилася після розгалуження ("розпаду") праслов'янської мови V—VI ст. й існувала у вигляді споріднених діалектів до IX—X ст.

Варто зазначити, що чимало істориків слов'янських мов, які належать до певних груп, також допускають існування відповідних прамов.

Польські дослідники в праслов'янській прамові виділяють групу західнослов'янських говірок, з якої вичленилася група чесько-лужицька та лехітська. З цієї групи розвинулися польська мова та наріччя заодерських слов'ян. Отже, вони не починають історії польської мови безпосередньо із праслов'янської [20].

---

13 *Smal-Stockyj von S., Gartner T.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — S. 471, 481—495; *Смаль-Стоцький С.* Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Зап. наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Праці філологічної секції. — 1925. — Т. 141—143, с. 1—42.

14 *Тимченко Є.* Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині // Україна. — 1924. — № 3, с. 3—9.

15 *Німчинов К.* Український язик у минулому й тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів українського язика. — Харків, 1925, с. 31—32.

16 *Німчук В.* Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. — 1997. — № 6. — С. 6.

17 *Шевельов Ю.* Вказ. праця, с. 10—15.

18 *Німчук В.* Періодизація..., с. 8—14.

19 *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — Москва; Ленинград, 1962, с. 223—290.

20 *Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński F., Urbańczyk S.* Grammatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa, 1965, s. 24—40; *Reczek J.* Pochodzenie języka polskiego // Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — Wrocław etc. — 1978, s. 246—248.

Фахівці також визнають існування за давнини західнослов'янської групи, з якої чеська мова виділилася протягом IX — початку XIV ст. [21]

Історики системи словацької мови звичайно підкреслюють її праслов'янське походження ("praslovanský pôvod slovenčiny"), основу цієї мови, і західнослов'янські явища в її структурі розглядаються в контексті праслов'янської мови. Відомий лінгвіст-історик Р. Крайчович виділяє дві епохи в формуванні словацької мови [22].

I. Перша, протягом якої поступово формувалася праслов'янська основа цієї мови (V—IX ст.) і завершилася важливими змінами в IX ст., коли завершилася фаза формування цієї мови як окремої слов'янської (поруч із чеською, польською тощо).

II. Друга (XI—XVI ст.), протягом якої внаслідок поступових змін у фонологічному, морфологічному та лексичному рівнях викристалізувалася система словацької мови в таких формах, яку знаємо в нинішніх говорах [23]. Він прямо пише: "Наша мова розвинулася із спільної праоснови, як і інші слов'янські мови" [24]. Учений визнає існування західного праслов'янського макродіалекту [25].

Чітку періодизацію розвитку сербської та хорватської мов (у його термінології — сербохорватської мови) опрацював видатний славіст О. Белич. Учений виділив три епохи в їхньому розвитку.

Перша епоха охоплює два періоди:

1) сербохорватська мова як частина праслов'янської;

2) як частина південнослов'янської спільної мови і як окрема група — сербо-хорватсько-словенська.

У другій епосі настає третій період, коли відбувається розвиток сербської та хорватської мов, формуються їх основні спільні особливості, але водночас іде поглиблення відмінностей між чакавськими і штокавськими говорами. Четвертий період (IX—XII ст.), коли поширюються однакові риси в обох основних групах говорів, незважаючи на те, що сербський і хорватський народи перебувають у своїх окремішніх державах. П'ятий період (XIII—XIV ст.), коли розвиваються нові спільні риси, але вони не охоплюють повністю обидві групи говорів [26].

Знаний сербський дослідник І. Попович також дійшов висновку, що південнослов'янська мовна єдність існувала [27].

Нині в науці найгостріші дискусії точаться навколо того, чи східнослов'янський мовний масив X—XIII ст. був діалектним розмаїттям одної мови — давньоруської, чи тут існували вже три мови — українська, білоруська та російська або навіть чотири — українська, білоруська, південноросійська й північноросійська (новгородська).

Цю проблему буде розв'язано, на нашу думку, лише тоді, коли буде остаточно з'ясовано, чи була в східних слов'ян X—XIII ст. свідомість єдиного етносу, чи такої не було. Нині можна висунути однаково вагомі аргументи і щодо пози-

---

[21] *Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J.* Historická mluvnice češtiny. — Praha, 1986, s. 421.

[22] *Krajčovič R.* Pôvod a vývin slovenského jazyka. — Bratislava, 1981, s. 9—21; *Krajčovič R.* Vývyn slovenského jazyka a dialektológia. — Bratislava, 1988, s. 9—20; *Krajčovič R.* Slovenčina a slovanské jazyky: Praslovanská geneza slovenčiny. — Bratislava, 1974, s. 13—52.

[23] *Krajčovič R.* Pôvod..., s. 5.

[24] *Krajčovič R.* Pri prameňoch slovenčiny (Eseje). — Martin, 1978, s. 27.

[25] *Krajčovič R.* Slovenčina a slovanské jazyky, s. 243.

[26] *Белић А.* Периодизациjа српскохрватског jезика // Jужнословенски филолог. — Београд, 1958. — Д. 23. — Кн. 1—4, с. 1—13.

[27] *Popović I.* Geschichte der serbokroatischen Sprache. — Wiesbaden, 1960, s. 20.

тивного, і щодо негативного розв'язання питання [28].

Дослідники глотогенезу хоч і по-різному інтерпретують і називають період X—XIII (XIV ст.) в історії української та інших східнослов'янських мов, проте майже всі виділяють його як окремий етап. Абсолютна більшість фахівців, починаючи з минулого століття і донині, незалежно від поглядів на мовну ситуацію в Київській Русі, визнають, що живе мовлення східного слов'янства характеризувалося діалектним розмаїттям, що говірки півдня держави, як і інших її частин, виділялися притаманними їм особливостями звукової, граматичної, лексичної систем.

Структурно одноманітної живої мови східних слов'ян в X—XIII ст. не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов із монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови немає підстав.

Пам'ятки писемності XI—XIII ст. засвідчують риси, притаманні лише українській мові, більшості її нинішніх говорів. Центром багатьох інновацій, очевидно, були говірки Київської землі. Деякі риси мовної системи говорів півдня Східної Славії, можливо, збереглися ще з праслов'янської доби (наприклад, тверді або напівтверді приголосні *д, т* та інші перед *е*).

Об'єднання східнослов'янських племен у Київській Русі сприяло поширенню інновацій у певних реґіонах держави, часто — на величезних обширах. Проте тільки одне єдине нове фонетичне явище охопило всю Східну Славію — занепад редукованих (дуже коротких) звуків *ь, ъ* у слабкій позиції та прояснення їх у звуки повної тривалості відповідно *е* (*дьнь → ден', д'ен'*) та *о* (*мъхъ → мох*). Процес розпочався на півдні Київської Русі наприкінці XI ст. і завершився в середині XII ст. На північних землях держави ця інновація фіксується вже у другій половині XIII ст.

Для того щоб з'ясувати процес формування найдавніших характерних рис української мови, стисло викладемо *основні* (а не всі!) особливості її системи, які задокументовані в писемності X—XIII ст. Вони дають уявлення про живе мовлення предків українців у зазначену добу. За браком місця приклади з пам'яток докладно не паспортизуємо і не покликаємося на дослідження інших авторів [29].

У ділянці фонетичної системи відзначимо такі риси живої мови півдня Русі:

1. Зміна *е* в *о* після історично м'яких приголосних перед споконвіку твердими приголосними, незалежно від наголосу в слові, зокрема після шиплячих приголосних, *ц* та *j* (*й*). Явище відбите в текстах від XI ст. (*чоловѣкъ* — Ізборник 1073 р., *жона* — Ізборник 1076 р.; пор. рос. *человек, жена*).

2. Перехід давнього звука, що позначався буквою ѣ і звучав, мабуть, як дифтонг *іе*, у звук *і*. Процес почався, напевне, в XI ст. і остаточно завершився в кінці XII — початку XIII ст. (въ *мироу* вино пиющихъ — Ізборник 1076 р., тобто "*в міру*").

3. Збіг приголосних *ы* та *и* в середньому (українському) *и* відбивається вже в текстах XI ст. (*риба* — Ізборник 1073 р., *просыти, съвѣтьныкъ* — Добрилове евангеліє 1164 р.). У Євсевієвому евангелії 1282 р. фіксується навіть *е* на місці ненаголошеного *и* — *да ж(е)вотъ имоуть* (коли тут не описка!).

Занепад редукованих голосних *ъ, ь* викликав ряд звукових змін на півдні Русі.

[28] *Німчук В. В.* Періодизація як напрямок..., с. 4—6.

[29] *Найдокладніше* цитується й аналізується фактичний матеріал із писемних пам'яток східних слов'ян XI—XIII ст. у названій вище монографії Ф. П. Філіна "Происхождение...".

4. Споконвічні *о, е,* подовжені після занепаду *ъ, ь,* імовірно, дифтонгізувалися, а згодом перейшли в монофтонги тільки в південних східнослов'янських говорах (дифтонгізація охопила й частину говірок південного ареалу майбутньої білоруської мови). Рефлекс довгого *о̄* — звук *у* в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. (*субутньи* — Типографське евангеліє № 6 XII—XIII ст.). Дифтонгізація довгого *е̄* в новозакритих складах виявляється через написання ѣ (т. зв. новий ѣ) на його місці в південних пам'ятках XII і наступних століть, а монофтонг *и* (тобто *і*) — відповідник етимологічного *е* в новозакритому складі — фіксується з XIII і наступних століть (*нестроинья* — Путенське єв.). Варто зазначити, що монофтонг *у* або *ӱ* (графічно *ю*) засвідчується на місці *е*, який раніше перейшов у *о* після м'яких перед споконвік твердими приголосними (*щюдръ* — Типографське евангеліє № 6 XII—XIII ст.; *иудѣюмъ* — Галицьке евангеліє близько 1266 р.).

5. Відпадіння початкового *jь* на південному заході відбите в пам'ятках з XIII ст. (не *мати* замість не *имать* в Євсевієвому евангелії 1283 р.).

6. Сполуки *ръ, лъ, рь, ль* на південному заході Русі дали рефлекси *ры* (*ри*), *лы* (*ли*) (*яблыко* — житіє Сави Освященого XIII ст.), а на півночі — *ро, ло* (*яблоко* — Пандекти Никона Чорногорця 1296 р.).

7. У південних і західних говорах Русі перед початковими *р, л,* якщо після них занепадав слабкий *ь*, розвинувся приставний голосний *і* (*и*); коли після них занепадав слабкий *ъ*, міг розвинутися приставний *о*. Це явище задокументовується з XIII ст. (праведнаго *Илва* "Льва" — Євсевієве евангеліє 1283 р.).

8. Редуковані *ы, і* дали на південному заході Русі рефлекс *ый, ий,* а на північному сході — *ой, ей,* що безсумнівними прикладами засвідчується з XI—XIII ст. (*кнѧзь великои* — Московське евангеліє 1339 р.).

Князь Ярополк і княгиня Ірина. Трірський псалтир (1078–1087 рр.).

Досить чітка диференціація спостерігалася в частині системи приголосних звуків (фонем).

9. Східнослов'янська мовна територія за вимовою спільнослов'янського звука *g* дуже рано поділилася на дві великі діалектні зони: південну — з фрикативним γ (згодом у частині говорів він перейшов у фарингальний h) та північну — з *g*. Хронологія переходу *g* в h точно не з'ясована. Можливо, процес *g* → h почався ще в спільнослов'янську добу. Випадки

написання *х* на місці *г* у південних пам'ятках XI ст. (*ходъ* замість *годъ* — Ізборник 1073 р.), мабуть, указують на тенденцію позначати буквою *х* фрикативний γ чи фарингальний h. У галицьких грамотах XIV—XV ст., написаних латинськими літерами, замість *g* вживається h.

Варто згадати, що після занепаду *ъ, ь* унаслідок одзвінчення *к* перед дзвінкими приголосними на півдні Русі знову з'являється фонема *g* (з XVII ст. позначається літерою *ґ*).

10. У південно-західних і західних говірках Русі праслов'янські сполуки **zdj, *zgj, *zg'* дали *ždž*, що на письмі, починаючи з XII ст., передавалося через *жч* (*дъжчь* "дощ" — Галицьке євангеліє 1144 р.).

11. На півдні, заході, північному заході Русі приголосний *в* вимовлявся як губно-губний звук *w*, що відбивається в написанні *у* на місці *в* й навпаки (*прауда* — Ізборник 1073 р.; *уздумалъ* — Смоленська грамота 1229 р.; *шгньмь невъгасающимь* — Євсевієве євангеліє 1283 р.). Але на більшості території давнього новгородського діалекту і на північному сході Русі (Ростово-Суздальщина) приголосний *в* вимовлявся як губно-зубний звук, тому в писемності з цих теренів немає чергування *у—в*.

12. У говорах на більшості давньоруської території виник протетичний (приставний) *в* (*w*), що засвідчують пам'ятки, починаючи з XII ст. (*вовьца* — Галицьке євангеліє 1266 р.), однак на північному сході та сході зазначене явище, очевидно, віддавна було нерегулярним. Припускається, що на південному заході східного слов'янства дуже давно розвинувся й протетичний *г* (h). За нашими спостереженнями, протетичний *г* фіксується з XV ст. (бито з *гарматъ* — 1494 р.; від італ. armata — військо).

Дивергенцію в давніх східнослов'янських говорах викликали явища, пов'язані з ствердінням й пом'якшенням приголосних.

13. У південних пам'ятках, починаючи з XII ст., засвідчується перехід *ы* в *и* після *г, к, х* у питомих слов'янських лексемах (*великий* — Юріївське євангеліє після 1119 р.). На початку XIII ст. процес переходу *гы, кы, хы → ги, ки, хи* спостерігається у верхів'ях Дніпра, а в другій половині XIII ст. — і в новгородському діалекті, і лише в XIII—XIV ст. він охоплює й північний схід Русі.

14. Приголосні перед *е, и* в давніх східнослов'янських говорах, можливо, були напівм'які. В південних говірках Русі відбувся процес ствердіння приголосних перед зазначеними звуками. Кирилична графіка не відбиває названого явища. Зате його можна датувати за допомогою відносної хронології. Ствердіння приголосних сталося до переходу ѣ в *і*, тобто до XI — кінця XIII ст., бо інакше на місці ѣ в українській мові був би звук *и*. Перед *е*, що розвинувся із сильного *ь*, приголосні в українській мові тверді, тоді як приголосні, після котрих занепадав слабкий *ь*, — м'які (*ден'*), отже, процес ствердіння напівм'яких приголосних відбувався одночасно з занепадом редукованих, тобто в XI—XII ст. У західних, північно-західних і південно-східних говорах Давньої Русі, навпаки, напівм'які приголосні перед *е, и* палаталізувалися — стали м'якими.

15. Ствердіння *р* відбивається вже південноруськими текстами XI—XII ст., західноруськими — з XIV ст. (*сътворoу* — Ізборник 1076 р.).

16. У південно-західних говірках території Київської Русі приблизно в XIII—XIV ст. (після ствердіння приголосних перед *е*) сталася повна асиміляція *j* до попереднього приголосного, внаслідок чого в більшості їх виникли

подвійні консонанти (*в безаконьньи* — Успенський збірник XII—XIII ст.). У частині південних говорів *j* злився з приголосним, а не асимілювався. Можливо, на це вказує написання *печалю и лестю* (Бучацьке євангеліє XIII ст.).

17. Губні напівм'які приголосні всередині слова перед приголосними стверділи в усіх східнослов'янських говорах, що засвідчують писемні тексти, починаючи з XII ст. (*нивъныхъ* — Добрилове євангеліє 1164 р.). У цей же час або трохи пізніше поширюється ствердіння кінцевих зубних приголосних на всьому південному заході Русі, а на півночі збереглися м'які (пор. укр. *голуб* та рос. *голубь*).

18. Приголосний *л* на місці колишніх сполук *ъл, ьл* між приголосними та в формах минулого часу (історично-активних дієприкметниках) чоловічого роду в українських та білоруських говорах і прилеглих до них говорах окраїн південно-західної території російської мови перейшов у *у* (*в*). У пам'ятках це явище фіксується від XIV ст. (наводнивъся и всю землю покрывъ и до насъ *пролиявъся* — список "Слова" митрополита Іларіона), але виникло воно, очевидно, раніше, в XIII ст.

Отже, приблизно до середини XIII ст. сформувалися основні звукові риси, які стають визначальними рисами сучасних східнослов'янських мов.

Диференційні риси спостерігаються і в морфологічній системі говірок давніх східних слов'ян, але вони не були такими численними, як фонетичні, причому південні говірки мали менше інновацій, ніж інші. Наприклад, в іменниковій відміні впадають в око такі диференційні риси:

19. Форми родового відмінка однини іменників жіночого роду іменників основ на *а* та основ на *ja* в спільносхіднослов'янській мові чітко розрізнялися. Перші мали флексію *-ы* (*жены*), другі — *-ѣ* (*землѣ*). Приблизно в XI ст. на деяких ареалах розпочався процес усунення різновидностей твердого і м'якого типів відмінювання, що виявилося в змішуванні флексій: *-ѣ* з'являється замість — *ы* у твердій групі (съ *высотѣ* — новгородська Мінея 1096 р.), а в м'якій замість *-ѣ* виступає корелят флексії *-ы* твердої групи — *-и* (*Еуфросинии* — новгородська Мінея 1097 р.). Виникла варіантність у формах родового відмінка. В північно-східних і західних областях узагальнення пішло в напрямку поширення флексій твердої групи на м'яку (пор. рос. *воды — земли*, білорус. *вады — зямлі*). Однак на півдні зберігалася давня різниця флексій твердої й м'якої груп (пор. укр. *води — землі* ← *землѣ*).

20. Розрізнялися також флексії іменників *-о-* (*столъ*) та *-jo-* основ (*конь*) у знахідному відмінку множини (*столы — конѣ*; *князѣ*). У називному множини в них було спільне закінчення *-и-* (*столи, кони*). Дуже рано почалася взаємодія відмінкових форм називного й знахідного, причому в північних та західних діалектах форми називного множини іменників *-jo-* основи почали витісняти закінчення знахідного (*князи* имамъ — житие Нифонта 1219 р.). На півдні Русі цей процес пішов у зворотному напряму — форми знахідного почали витісняти закінчення називного множини (*сторожѣ изъиманѣ* — "Повість минулих літ"). Ця риса стала характеризувати українську мову (*коні, сторожі конѣ, сторожѣ*).

21. Іменники давніх -й- основ мали в родовому відмінку флексію *-ови* (*сынови*), іменники *-о(jo)-* основ — закінчення *-у(-ю)* (*отьцю*). Але дуже рано вони почали взаємодіяти по всій території Русі. Особливо активним процес поширення флексій *-ови* (*-еви*) був у говірках півдня Русі, на що вказують писемні тексти XI—XIII ст. (наприклад, у графіті

Софії Київської флексія *-ови/-еви* є панівною). На півночі закінчення *-ови* виявилось маловживаним варіантом. Флексія *-у*(*-ю*) стала єдиним закінченням родового відмінка іменників чоловічого роду в російській та білоруській мовах. На півдні флексія *-ови*(*-еви*) (модифікована згодом у частині говорів в *-овѣ*, *-евѣ*, тобто *-ові*, *-еві*) була безперервно активною й донині характеризує українську морфологію.

22. У давнину перед флексією -ѣ приголосні *г, к, х* основ слів чергувалися із *з, ц, с* (праслов'янська спадщина) в давальному та місцевому відмінках іменників жіночого роду колишніх основ на *-а* (*руцѣ*) та місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду колишніх основ на *-о* (*о человѣцѣ, въ оцѣ*). Чергування зберігалося на південному заході держави. На північному сході Русі досить рано почався процес вирівнювання приголосних у кінці основ, тобто відновлення в них *г, к, х*: рабу своѥму *Дъмкѣ* (Новгородська Мінея 1096 р.).

23. На півдні Русі стійко зберігалися в XI—XIII ст. закінчення *-ою/-ею* в орудному відмінку однини іменників першої відміни (*водою, землею*) та прикметників (*бѣлою, синею*).

24. Стійко зберігалися на півдні Русі флексії кличного відмінку іменників (*жоно, земле, брате, коню, сыну* тощо).

25. У пам'ятках XI—XIII ст. півдня Русі стабільно фіксується флексія з кінцевим елементом -ѣ → *-і* у родовому відмінку однини прикметників та займенників жіночого роду (*тоѣ бѣлоѣ* → *тої білої*).

26. На півдні Русі в XI—XIII ст. добре зберігалися старовинні форми особових займенників у родовому (*мене, тебе, себе*) та давальному (*мьнѣ, тобѣ, собѣ* → *мені, тобі, собі*) відмінках однини. Нова форма *менѣ* задокументовується з XII ст.

Відмінності в морфології дієслова були, зокрема, такі:

27. Характерною рисою давньосхіднослов'янської морфології порівняно, наприклад, із старослов'янською, була флексія *-ть* (успадкована з праслов'янської мови) у третій особі однини й множини теперішнього й простого майбутнього часів (*идуть*), котра засвідчується пам'ятками з різних територій Київської Русі. Однак починаючи з XIII ст., у пам'ятках із Північної Русі засвідчується закінчення *-тъ* (*идутъ*), про походження якого висловлено кілька припущень, але загального пояснення немає.

28. Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують дієслівні форми без кінцевого *-т*(*-ть*), особливо у третій особі однини теперішнього і майбутнього часів (напр., *напише* — Остромирове євангеліє 1056—1057 рр.), унаслідок його відпадіння (існують й інші гіпотези про виникнення форм без *-т-*). Форми без *-т-* успадкували й зберегли українська та білоруська мови.

29. Загальнопоширеним закінченням дієслів першої особи множини теперішнього та майбутнього часів у мові давніх східних слов'ян було *-мъ*. Поруч із ним на територіях сучасних України, Білорусії, біля верхів'їв Дніпра, Західної Двини та Волги, на Новгородщині та Псковщині функціонував варіант *-мо*. На північно-західному ареалі засвідчується й флексія *-ме*. Усі варіанти (*-мь, -мо, -ме*) могли бути у праслов'янських діалектах, але це не доведено. Флексія *-мо* поруч із *-м* функціонує в більшості українських говорів. Варіант *-мо* є нині нормативним і характеризує українські форми дійсного способу порівняно з формами російської, білоруської та деяких інших слов'янських мов. Поодинокі форми на *-мо* в давньоруських текстах виступають в XI—XII ст. (*пьѥмо* — Ізборник 1073 р.).

30. На півдні Русі стійко зберігався кінцевий *-и* в неозначеній формі дієслова: *пити.*

Засвідчуються й особливості синтаксису.

31. Певну особливість синтаксису південних говірок Русі становило частіше, ніж в інших, вживання успадкованих праслов'янських сполучників, сполучних слів і часток *а, та, чи (чили, ци), бо, яко, коли.*

32. Яскравою рисою синтаксису на півдні Русі було вживання прийменника *до* в конструкціях на позначення адресата дії або об'єкта, куди спрямований рух. Очевидно, вони були успадковані з праслов'янської мови, але збереглися тільки на названому ареалі Київської Русі. Засвідчуються в багатьох південних пам'ятках, в тому числі в "Повченьї" Володимира Мономаха (*до Кыѥва... ѣздих ко ω[т]цю*), Київському, Галицько-Волинському літописах, Києво-Печерському патерику. Нині такі конструкції характеризують українську мову в колі східнослов'янських.

33. Праслов'янська темпоральна конструкція з прийменником *за* + іменник на позначення частин доби, пори року, світлових явищ та ін. у родовому відмінку активніше використовувалася в південних, ніж в інших говірках Русі: не точью *за живота...* сотвориша... но и по смерти єго ("Повість минулих літ").

34. Чимало відмінностей виявлено в словниковому складі південних говорів (специфічні лексеми південного регіону Київської Русі наводяться на с. 696). До них варто додати зафіксовані в Галицько-Волинському літописі слова: *гай, дѣлъ* — "вододільний хребет гори" (пор. укр. діал. *д'іл*, род. відм. — *д'іла*), *полонина.*

Необхідно зазначити, що діалектні відмінності існували й у словотворі давніх східних слов'ян.

35—36. Гадаємо, південний ареал мали успадковані з праслов'янської мови суфікси *-ощи* (ничить трава *жалощами* — "Слово о полку Ігоревім"; а кто *пакощами* порежеть конь — "Правда Руська") та суф. *-ава* (мѧтеж великъ и *стонава* и кличь — Київський літопис). Імовірно, в частині південних говірок Русі функціонував суфікс *-юкъ* (*-чюкъ*), за допомогою якого творилися іменники на позначення молодих осіб від назв занять, імен, прізвищ батьків (чи рідше — матерів).

Мовний макромасив півдня Русі X—XIII ст., безсумнівно, мав у своєму складі менші групи з локальними особливостями мовлення, але вони чи принаймні більшість їх, напевно, не мали кардинального значення. Вони ще чекають на своє виявлення. Можливо, що рефлексація *о, е* в новозакритих складах залежно від їх наголошеності — ненаголошеності десь із кінця XII ст. почала відділяти поліські говори від решти говорів. У XIII ст. засвідчується *'а → е*, характерний для деяких південно-західних українських діалектів (*всєкъ* замість *всѧкъ* — Євсевієве євангеліє 1283 р.). Діалектну роздрібненість, ймовірно, створювали вузьколокальні інновації не так у фонетиці й граматиці, як у лексиці й словотворі.

Отже, деякі особливі риси, що характеризують мову півдня Східної Славії, виникли ще в прасхіднослов'янський період, тобто до IX ст. — гортанний h, білабіальний *w* та деякі інші фонетичні, а також лексичні явища, які нині визначити важко. Сукупність основних визначальних рис, що характеризують лінгвосистему півдня Русі (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI—XII чи на початку XIII ст. Цю лінгвосистему, не беручи до уваги можливості існування окремого давньоруського — давньосхіднослов'янського ет-

носу, є всі підстави називати давньою руськоукраїнською (українськоруською) мовою. Академік Ю. Шевельов говори VI—VII ст., у яких припускаються елементи, що нині характеризують українську мову, називає протоукраїнською мовою, а відповідні діалекти від IX до кінця XIV ст. — староукраїнською [30].

9.2. Літературні мови Київської Русі

Як зазначалося, багато лінгвістів не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI—XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом.

Давньоруська писемно-літературна мова. Ми поділяємо погляди тих дослідників, які визнають наявність у давній Східній Славії двох писемно-літературних мов: 1) давньоруської, що сформувалася в Київській Русі на ґрунті живого мовлення при взаємодії із старослов'янською, і 2) принесеної з півдня Слов'янщини старослов'янської мови, яка під впливом місцевого мовлення набула виразних східнослов'янських рис, тобто старослов'янської мови давньоруської редакції.

Питання виникнення й формування давньоруської писемно-літературної мови та визначення її основи є об'єктом роздумів і конкретних досліджень вже понад 150 років. Проблема ставилася й розв'язувалася в руслі провідних історико-культурних ідей кожного конкретного часу, на рівні розвитку східнослов'янської лінґвістики, розглядалася в плані як ретроспективному, так і проспективному. Однак досі немає одностайної думки щодо мовної ситуації в Київській Русі в різні періоди її розвитку, монолінґвізму, білінґвізму чи диглосії в державі, ендоетнічності чи алоетнічності літературно-писемної мови східних слов'ян у X—XIII ст. Проблема походження літературної мови якнайтісніше пов'язана з проблемою часу виникнення писемності у східних слов'ян, адже однією з головних ознак літературної мови є її функціонування у фіксованому вигляді. Важливим атрибутом літературної мови є також її наддіалектний характер. Виразні елементи наддіалектного характеру мають твори усної народної творчості, насамперед епосу, пісенного фольклору. У давнину, дуже ймовірно, такий характер мали усні дипломатичні та юридичні формули, усні повідомлення, що передавалися через послів [1].

Протягом XIX і на початку XX ст. в науці аксіоматичною вважалася думка про те, що писемність у Східну Славію проникла тільки з християнством, а єдиною літературною мовою в Київській Русі була старослов'янська, перенесена разом із конфесійною літературною з Болгарського царства після офіційної християнізації держави (як відомо, кияни хрестилися в 988 р.). Дослідження східнослов'янських учених 40—80-х років XX ст. досить ґрунтовно заперечували аргументацію адептів цієї думки. Однак вона знову знаходить своїх прихильників, у тому числі й серед українських дослідників, які схильні трактувати давньоруську літературну мову як стильовий різновид старосло-

---

[30] *Shevelov J. G.* A Historical phonology of the Ukrainien Language. — Heidelberg, 1979, p. 748—752.

[1] *Німчук В. В.* Давньоруські печатки "дні-слово" // УІЖ. — 1991. — № 3 (360). — С. 34—42.

в'янської [2], з чим погодитися не можна. Такий погляд спричинений тим, що генетична близькість старослов'янської та давньоруської мов, субституція багатьох старослов'янських елементів східнослов'янськими і навпаки часом завуальовує справжнє обличчя цих мов. Про основні фонетичні особливості, що відрізняли старослов'янську мову від мовлення східних слов'ян, ми вже писали раніше.

У формуванні норми (узусу) давньоруської писемної мови старослов'янській (церковнослов'янській) мові належить важлива роль. По-перше, давньоруське письмо — це запозичене старослов'янське, правопис давньоруської мови склався під безпосереднім впливом старослов'янської норми. По-друге, для відносно молодої літературної мови старослов'янська з розвиненим словником, синтаксисом та фразеологією була зразком й органічним джерелом збагачення — адже йшлося про генетично споріднені мови. Крім цього, давньоруська писемна мова ще не мала в своєму складі явних архаїзмів — одного з засобів надання урочистого звучання висловлюваному (писаному). Старослов'янська ж до приходу на Русь мала двохсотлітню традицію, і деякі, колись спільнослов'янські лексичні і фразеологічні елементи її, можливо, сприймалися в Київській Русі як старовинні, тому використовувалися зі стилістичною метою.

Відносно унормована спільносхіднослов'янська суспільно-державна й юридична термінологія, яка вживається досить послідовно в усіх текстах, створених у старожитній державі, та вводиться більш чи менш послідовно навіть у старослов'янські конфесійні (у тому числі євангельські) тексти, свідчить про існування на землях східних слов'ян писемно-літературної традиції ще до офіційної християнізації.

До утворення Київської Русі могли існувати якісь писемні традиції в племінних центрах, але з об'єднанням східнослов'янських племен починає формуватися спільна для всіх її мешканців давньоруська писемно-літературна мова. Вирішальною умовою виникнення й формування давньоруської писемно-літературної мови було об'єднання всіх східнослов'янських племен у єдиній державі. Широкою матеріальною базою давньоруської літературної мови стало живе мовлення східних слов'ян X—XI ст., яке характеризувалося спільністю багатьох елементів фонетики, граматики, лексики й фразеології. Давньоруська писемно-літературна мова почала формуватися в добу, коли відмінності між східнослов'янськими діалектами в звуковій системі ще не були разючими — наприкінці X — початку XI ст.

Провідна роль Києва у формуванні ранньофеодальної держави і географічно центральне положення столиці сприяли виділенню старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови. Про південноруську, полянську основу мови Києва писав ще О. О. Шахматов. Учений висунув здогад про те, що у зв'язку із зосередженням у столиці Київської Русі носіїв різних діалектів у ній виробилася своєрідна спільна мова — *койне*, в якій відобразилися особливості й інших говорів. Це був говір панівних класів, відмінний від говору навколишнього сільського населення. На думку О. О. Шахматова, мовою освіченого прошарку киян — духівництва і книжників — ще з X ст. була давньоболгарська старослов'янська мова. Обидва різновиди мови Києва, за

[2] *Русанівський В. М.* Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. — 1997. — № 1, с. 3—4.

О. О. Шахматовим, переходили в інші центри Давньої Русі [3].

Думка про функціонування двох різних мов у живому спілкуванні Києва так і залишилася гіпотезою й не була підтримана істориками мови пізнішого часу, бо вона бездоказова. Крім панівних класів, у Києві жило трудове населення, яке становило абсолютну більшість мешканців. Не тільки в Києві, а й в інших центрах Русі можна припустити наявність соціальних діалектів, але знаряддям живого спілкування в цілому були місцеві територіальні діалекти [4], а також писемно-літературна мова.

Багато вчених прийняли ідею О. О. Шахматова про змішаний характер розмовної мови Києва, про старокиївське койне (київське койне часто визначають основою давньоруської писемно-літературної мови [5]). Але гіпотетичне (бо ніхто ще не навів елементарних доказів) твердження про те, що київське койне було сплавом різних діалектних рис, може стосуватися лише окремих елементів лексики та фразеології, а не фонетики й граматики.

Специфічна, не спільносхіднослов'янська, лексика та фразеологія пам'яток, створених у Києві, — типово південна, русько-українська (частково — південно-західна). У літописах та інших творах засвідчені такі русько-українські слова: *болонь* "оболонь, заплавна долина"; *вѣверица* "білка, вивірка"; *ирь* "(в)ирій"; *пуща, криница, рѣнь* "рінь, дрібне каміння"; *лимень, серенъ* "наст"; *ролья* "рілля"; *обиль* "зерно, врожай"; *лѣпъкъ* "ліпок, назва рослини"; *вълна* "вовна"; *вѣхъть* "віхоть"; *гробля* (*гребля*) "гребля, вал"; *луда* "рід верхнього одягу" (укр. діал. *лудіння*); *прабошньни* "рід взуття"; *трѣска* "тріска"; *цѣрь* "трут" (укр. діал. *чір, ціръ*); *лагодити* "робити приємність, потурати"; *огърнути, гърбъ* "пагорб"; *мутва* "каламутний вир"; *заря* "зарево, заграва"; *гълькъ* "глек"; *лыскарь* "кирка, заступ" (укр. діал. *рискаль*); (*и*)*зѣкръ* "світлоокий, блакитноокий, зіркатий" (пор. діал. *зікратий*); *попуснѣти* "збліднути (на обличчі), попісніти"; *пересьрдь* "досада, роздратування" (пор. *спересердя*); *безголовь* "безголів'я, біда"; *отъбѣгноути* "загубити, відбігнути (заст.)"; *пряжити* "прягти, пражити"; *поустити на воропъ* "зробити наскок, атаку"; *коваль* та багато ін. [6]

У київських пам'ятках фіксуються й деякі слова, що частіше виступають у текстах із півночі Русі: *берьковськъ* "міра ваги (10 пудів)", *ларь* "скринька, ларець (заст.)". Згадані іменники — північногерманського походження. Можливо, їх у Києві запозичено прямо від варягів або вони через новгородське посередництво потрапили в старокиївський говір, а з нього ці та інші терміни, запозичені з північних германських мов, поширились по всій Русі: *гридь* "охоронець князя, дружинник", *тивунъ, тиоунъ* "господарський управитель, нижчий суддя".

У свою чергу, південні слова чи південна семантика загальних лексем засвідчується на північно-східних давньоруських територіях, наприклад: *гълькъ* "глек"; *попухнѣти* "попісніти (на обличчі)"; *хабитися* "утриматися, стриматися, облишати, перестати"; *двоичи* "двічі" тощо.

---

[3] *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. — Петроград, 1916. — Ч. 1, с. 81—83.

[4] *Филин Ф. П.* Историк и судьбы русского литературного языка. — Москва, 1981, с. 235.

[5] *Иванов В. В.* История русского литературного языка // Русский язык: Энциклопедия. — Москва, 1979, с. 102.

[6] *Німчук В. В.* Лексика давньоруської мови // Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983, с. 29—163; *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992.

Немає достовірних фактів із пам'яток, які б свідчили про єдиний орфоепічний узус у писемно-літературних мовах Київської Русі. І все ж особливості літургійної орфоепії російської синодальної церкви до XVIII ст. (деякі характерні її риси збереглися до XX ст.), зокрема літургійна вимова російських старообрядців, де вживається фрикативний звук типу h, спостерігається тверда вимова приголосних перед *е* ← *е* (м'яка перед *е* ← ѣ) [7], очевидно, мають свої корені в орфоепії часів Київської Русі. Отже, вони свідчать про єдину норму вимови (читання) богослужебних текстів, певного впливу якої, мабуть, не уникло живе й літературне мовлення принаймні книжників і панівних верств. Характерно, що пам'ятки з півночі нинішньої Росії, які датуються початком XIV ст., засвідчують без початкового *г* слова *осподa, осподарыня, осподарь, осподинъ, оспожа* та інші [8], що є певною вказівкою на поширеність у вимові фрикативного *г* у попередній період. Безсторонній дослідник Бодуен де Куртене твердив, що вимова *г* як фрикативного звука поширилась із стольного Києва [9]. Орієнтація на літературну мову перешкоджала проникненню в писемність вузьколокальних діалектних рис.

Вироблений у X — початку XII ст. літературний узус зберігався й після того, як у живому мовленні різних територій Русі періоду феодальної роздрібненості з'явилися нові локальні диференційні явища. Особливо стійкою була норма в самому Києві, де вона сформувалася й де діяли висококваліфіковані книжники, тому в пам'ятках, що виникли тут, специфічні, говіркові, риси — явище рідкісне [10].

Проте єдність давньоруської літературної мови не розуміємо як моноліт, бо узус — це не кодекс, він дозволяє варіативність на всіх рівнях. Особливості фонетики, морфології, синтаксису, словника, фразеології живого мовлення давалися взнаки у писемній мові на різних територіях Русі. В міру нагромадження нових специфічних рис діалектів реґіонів Київської Русі йшов процес вироблення реґіональних варіантів давньоруської писемно-літературної мови. Найяскравішими, видається, були південний, який умовно називаємо русько-українським, та північний — руськословенський (новгородський). Наприклад, написання з так званим новим ѣ, що з'явився на місці *е* в новозакритому складі, майже поспіль характеризують тексти, створені на території сучасної України в другій половині XII—XIII ст., як і флексія *-ови (-еви)* іменників чоловічого роду в назвах осіб, конструкції з прийменником *до* на означення заходження всередину простору (приміщення, міста), про що вже йшлося вище.

Найдавнішими безсумнівно датованими і недвозначно тлумаченими давньоруськими писемними пам'ятками, відомими сьогодні, є написи (легенди) на золотих і срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича, карбованих наприкінці X (після 988 р.) й самому початку XI ст. (не пізніше 1015 р.), та на срібних монетах його синів Ярослава (карбовані в Новгороді до 1019 р.) і Святополка (карбовані в Києві між 1015—1019 рр.). Ці ко-

---

[7] *Успенский Б. А.* Архаическая система церковнославянского произношения: Из истории литург. произношения в России. — Москва, 1968, с. 97.

[8] *Словарь* русского языка XI—XVII вв. — Москва, 1987. — Вып. 13, с. 132—133.

[9] *Бодуэн де Куртенэ И.* Подробная программа лекций в 1876—1877 уч. год. — Казань; Варшава, 1878, с. 62.

[10] Пор.: *Ягич И. В.* Критические заметки по истории русского языка. — Санкт-Петербург, 1889, с. 5.

ротенькі тексти мають виняткове значення як документи про писемнолітературну мову Київської Русі у X — на початку XI ст.

На деяких золотниках читається (у написах є й помилки) *ъламиръ на столь* (лицевий бік) — *...съ христосъ* (зворотний), *владимир а се є злто* (лиц.), а на срібниках — *владимир на столѣ* (лиц.), *а се го срєбро*, або *се єго срєбро* (звор.). Святополкові срібні монети мають написи *стопльккъ* (!) *на стол, або* на *столѣ* (лиц.) — *а се єго серєбро*, або *срєбро* (звор.), Ярославові — *ꙗрославле сєрєбро* або *сърєбро* (звор.) [11]. Для історії літературної мови ці мінімальні тексти важливі тим, що тут відбивається взаємодія живої давньоруської мови (*столъ*, а не ст.-сл. *прѣстолъ; срєбро, сєрєбро* і лише в поодиноких випадках ст.-сл. форма *сърєбро*) і старослов'янської (неповноголосна форма *владимиръ*, написання *стопльклъ*, а не *стопълкъ*) вже в перші роки після офіційного введення християнства. І ця взаємодія виявляється протягом наступного часу.

Для вивчення літературно-мовної ситуації в Київській Русі першорядне значення мають пам'ятки, що збереглися в оригіналах X—XIII ст., а не в пізніших списках (особливо після XV ст.).

З погляду формування давньоруських орфографічних, граматичних і лексичних норм (узусу) варто звернути увагу на наші найдавніші датовані тексти XI ст., які дійшли в першоствореному вигляді (автографи), зокрема: післямови до Остромирового євангелія 1057 р., Ізборників 1073 р. і 1076 р., приписки на полях Новгородських служебних міней 1095—1097 рр., напис на Тмутороканському камені 1068 р. та графіті з прямими чи з великою імовірністю встановленими датами.

У текстах до останньої чверті XI ст. відчувається певний старослов'янський графіко-орфографічний вплив. Наприклад, у післямові диякона Григорія, який переписував Євангеліє для посадника Остромира, відчувається сильний вплив старослов'янської мови в орфографії, дещо в морфології — загалом правильне вживання букв на позначення носових голосних — *сѫщоу, порѫчи*; написання *ь* після *р* всередині слова, неповноголосна форма — *прѣдрьжѧщоу обѣ власти;* займенникова форма *тебѣ* замість *тобѣ*, але тут же автор усупереч старослов'янському узусу пише *оу*, *ю* замість великого юса — *пороучение, молю* і літерою ѧ позначає звук *а* — *прѣдрьжѧщоу* замість *дрьжащоу*, використовує повноголосні форми *володимира, новѣгородѣ*. У лексиці післямови специфічних південнослов'янізмів немає, зате трапляється місцеве значення лексеми праслов'янського походження *столъ* "трон, престол".

Оригінальна частина післямови (1—7 рядки; решта її вважається переписаною присвятою болгарському цареві Симеону) дяка Івана в Ізборнику 1073 р. — типова давньоруська, наприклад: "А коньць вьсѣмъ книгам, *оже* ти *собѣ* не *л'жбо*, то того и дроугоу не твори"; адже в ній засвідчуються східнослов'янські риси: *оже* замість *ѥже*;

[11] *Толстой И. И.* Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского: Нумизмат. опыт. — Санкт-Петербург, 1882, с. 3, 4, 31, 41, 47, 48, 61, 62. У текстах, бачимо, чимало помилок. Представники (нефахівці) всіх народів, звичайно, читають свої старожитні тексти на сучасний лад. У цитованих давніх русько-українських пам'ятках радимо вимовляти, зокрема, букву *ы* як *сучасну и*; літеру *и* — як *и* між приголосними та в кінці слова, як *і* — після голосних та *й*; букву ѣ — як *і* всередині та в кінці слова, як *ї* на початку слова та після голосної; тверді приголосні перед *е* та *и* (крім випадків, коли вони виступають після м'яких прикметникових основ).

собѣ замість *себѣ;* юс великий вжито неправильно замість *ю.*

У післямові дяка Івана до Ізборника 1076 р. також змішуються ѧ та ꙗ (книгы сиꙗ, *книжькы сиѧ),* великий юс не вживається (*роукою*). Тут фіксується здрібніла форма *книжька* замість *кънижица.* Однак автор вживає старослов'янські форми в родовому і знахідному відмінках імен жіночого роду з основами на *ĵ*: сиѧ, сиѧ зам. *сиѣ,* роусьскы *землѧ* замість *землѣ.* В обох післямовах Івана пишеться не *кънѧзь, кънигы,* а характерні для давньоруських пам'яток форми *кнѧзь, книгы — безъ* [12]. Розглянуті тексти, створені представниками духовенства, вміщені в книгах конфесійного чи переважно конфесійного змісту.

Світський напис на Тмутороканському камені 1068 р. представляє типову давньоруську орфографію: "... глѣбъ кнѧзь мѣрилъ м(о)[рє] по лєду ѡ[т] тъмутороканѧ до кърчєва... сѧжє[нь...]" [13] (слово *кнѧзь* написане без *ъ,* урбонім *кърчєвъ* — з *ъ* перед плавним; немає допоміжного дієслова в складі форми перфекта).

Та чи не найбільш раннім південноруським світським текстом, який вдається впевнено датувати, вважаємо напис на південній стіні зовні муру Спасо-Преображенського собору в Чернігові:

"мс͠цѧ априлѧ оу ві͠ днь обѣдалъ ильѧ п... ...го юрьѧ оу себе дом[а] ... м͠в [14] л[ѣта] [?] ..ль оу пир... зі мца м...дъ оу им[ѧ]..."

Графіто викарбуване так високо, що написати його, стоячи на землі, неможливо. Очевидно, воно зроблене в 1034 р. Під 1036 р. у "Повісті минулих літ" про церкву говориться: "Мьстиславъ... оумре. и положиша и [в церкви] оу с͠та(г) Сп͠са, юже [бѣ] самъ заложилъ бѣ бо въздано єю при немъ. взъвыше ꙗко на кони стоꙗще [руокю] досѧщи".

Давньоруська мова та її орфографія представлені й у графіті Софії Київської, наприклад: "мс͠цѧ декембрѧ въ д͠ съ[т]вориша миръ на желѧни свѧтопълкъ володимиръ и ольгъ" (кінець XI ст.) [15].

Отже, в збережених оригінальних текстах XI ст. давньоруська писемно-літературна мова виступає із власним відносно впорядкованим правописом.

У добре відомому найстарішому оригіналі повної грамоти — грамоті великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода (близько 1130 р.) давньоруська писемно-літературна мова виступає у повністю впорядкованій орфографії.

Давньоруська літературна мова мала широку сферу функціонування. Вона була мовою державною, адже нею велося діловодство в великокнязівській канцелярії та в канцеляріях удільних князів, нею писалися різного роду документи-грамоти: постановчі, дарчі, продажеві, купчі, духовні (заповітові), розподільчі та ін., велося міжкнязівське офіційне та приватне листування, робилися офіційні написи на речах. Безсумнівно, нею велося судочинство. Давньоруською мовою написане зведення законів Київської Русі — вже згадувана "Руська Правда" (з'явилася в XI ст., доповнена на початку XIII ст.). Варто зазначити, що, дослідивши найдавніший список (1282 р.) "Руської Правди", Ю. Ф. Карський зауважив, що "наша пам'ятка справляє враження твору, написаного чистою народною руською мовою". Дослідник справедливо зазна-

---

[12] *Львов А. С.* Лексика "Повести временных лет". — Москва, с. 206—207, 333—334.

[13] *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень. — Москва, 1979, с. 20—21.

[14] м͠в (?), тобто 6542=1034 р.

[15] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской. — К., 1976, табл. 7.

чив, що пізніші переписувачі (XV та інші століття) тексту пам'ятки заміняли давньоруські слова іншими, а найчастіше — поширеними церковнослов'янізмами [16]. С. П. Обнорський, грунтовно вивчивши коротку редакцію "Руської Правди", показав, що її первісний текст відбиває систему давньоруської літературної мови [17].

Уривок із "Руської Правди" показує нам літературну мову в давньому законодавстві:

"Оже придеть кръвавъ моуже на дворъ. или синь то видока кмоу не искати. нъ платиті кмоу продажю. г̃. [3] г(в)н. или не боудеть на немь знаменига. то привести кмоу видокъ. слово противоу слова. а кто боудеть началъ томоу платити. ξ̃. [60] коунъ. аче же и крьвавъ придеть. или боудеть самъ почалъ. а выстоупать послоуси. то то кмоу за платежь ωже и били. аже оударить мечемь. а не оутнеть на смрть. то г. [3] грвны. а самомоу гвна за раноу. оже лѣчебнок. потьнеть ли на смрть. то вира. или пьхнеть моужь моужа. любо к собѣ любо ω(т) себе. любо по лицю оударить. или жердью оударить, а видока два выведоуть. то г [3] грвны продаже..." [18]

Однак не тільки юридичні тексти та приватне листування писалися давньоруською літературною мовою. Нею велося центральне та реґіональні літописання. Найвидатнішими зразками літописного стилю давньоруської мови з півдня держави є "Повість минулих літ" — київське зведення початку XII ст. (перша редакція близько 1113 р., пов'язана з іменем Нестора, не збереглася; друга редакція належить ігуменові Видубицького монастиря в Києві й дійшла в складі Лаврентіївського літопису 1377 р.), Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст. (обидва збереглися в списку близько 1425 р. Іпатіївського літопису).

Між іншим після грунтовного вивчення кількох груп лексики "Повісті минулих літ" А. С. Львов дійшов висновку, що 2/3 лексичного складу пам'ятки — це давні східнослов'янські слова [19]. А. І. Генсьорський встановив, що мова волинської частини Галицько-Волинського літопису майже вільна від лексичних церковнослов'янізмів [20]. Типово давньоруський склад лексики й у Київському літописі.

Прикладом літописної мови XI ст. може бути уривок із "Повісті минулих літ", де оповідається про хрещення киян:

Володимеръ ... пріде Києву. іако приде повелѣ кумиры испровреща. ωвы ωсѣчи. а другиа ωгневи предати. Перуна же повелѣ привазати коневи къ хв[о]сту. и влещи с горы по Боричеву на Ручаи. ві̃. Мужа прістави тети жезльємь... влекому же єму по Ручаю къ (Д)нѣпру. плакахуса єго невѣрнии людьє єще бо не бахуу приіали с̃тго кр̃щньа. и привлекше вринуша и въ Днѣпръ. и пристави Володимеръ рекъ. аще кде пристанеть вы. то ω(т) берега. дондеже порогы проидеть. то тогда ωхабитеса єго. ωни же повелѣна іа створиша. іако пустиша. и проиде сквозѣ порогы. изверже и вѣтръ на рѣ[нь]. и ω(т)толѣ прослу Перунана Рѣнь ... наутри іа же изиде Володимеръ с попы ... на Дънѣпръ. и снидеса бе-щи-

[16] *Карский Е. Ф.* Русская Правда по древнейшему списку. Введ., текст, снимки, объяснен., указ. авторов и словарного состава. — Ленинград, 1930, с. 20, 21.

[17] *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — Москва, Ленинград, 1946, с. 30.

[18] *Карский Е. Ф.* Русская правда..., с. 32—33.

[19] *Львов А. С.* Лексика..., с. 352.

[20] *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. — К., 1961, с. 284.

сла людии. влѣзоша в воду и стаꙗху ѡвы до шиє. а друзии до персии. младии же [по перси] ѡ(т) берега. друзии же млади держаще. свершении же бродѧху. попове же стоꙗще млтвы творѧху... [21]

Уривок із Київського літопису дає уявлення про мовлення киян у XII ст. і літературну мову того часу:

"В то же веремѧ Изѧславъ посла Києвоу къ брату своемоу Володимироу. того бо бѧшеть ѡставилъ Изѧславъ в Киевѣ и къ митрополиту Климови. и къ Лазореви тысѧчкомоу. и ре(ч) имъ. созовите Киꙗны. на дворъ къ стѣи Софьи. ать мои посолъ молвить рѣчь мою к ни(м) и скажеть льсть Черниговськи(х) кнзии Киꙗно(м) же всимъ съшедши(м)сѧ ѡ(т) мала и до велика. к стѣи Софьи на дворъ. въставшем же имъ на вѣчи и ре(ч) имъ Изѧславль посолъ цѣловалъ вы. кнзь свои ꙗзъ бѧхъ вамъ. ꙗвилъ се доумалъ есмъ со бра(т)мъ своимъ Ростиславо(м) и съ Володимиромъ съ Изѧславомъ Двдвичема. поити на стрыꙗ своего на Гюргѧ. и васъ есмь [с] собою вабилъ. и вы мнѣ есте рекли не можемъ на Володимире племѧ роукы възнѧти на Гюргѧ но ѡже на Ѡлговичи хотѧ и с дѣтми иде(м) с тобою. се вы ꙗвлѧю. се Володи(ме)ръ Двдвичь. и Изѧславъ. и Всеволодичь Стославъ. емоу же азъ много добра створихъ цѣловали ко мнѣ кр(с)тъ ны(н)[ѣ] же цѣловали потаи мене. хр(с)тъ къ Стоcлаву Ѡлговичю. а къ Гюргеви сѧ послали а надо мною лесть оучини(ли) хотѣли мѧ бо ти любо оубити про Игорѧ но Бъ мѧ застоупилъ ... ны(н)[ѣ] же бра(т)е Киꙗне чего есте хотѣли чимъ ми сѧ есте ѡбѣчали. поидите по мнѣ к Чернигову. на Ѡлгови(ч) доспѣваите ѡ(т) мала и до велика. кто имѣеть конь. кто ли не имѣеть конѧ. а в лодьи. ти бо соуть не мене ѡдиного хотѣли оубити. но и ва(с) искоренити" [22].

Близько до літописного повіствування стоїть збережене у складі Лаврентіївського літопису "Поученьє" великого київського князя Володимира Мономаха, який добре володів пером. Мова його повчання дітям, оповідь про його ратні справи насичена типовими південними або південно-західними словами. Наприклад, у ньому єдиний раз у всій збереженій писемності XI—XIII ст. засвідчене слово *ирьи* "вирій": и сему сѧ *повидуємы* (треба: *подивуємы*) како птица н[е]б[е](с)ныя. изъ ирьꙗ иду(т) (пор. сучасні *сей — цей, подивуватися, (в)ирій)*.

Послухаймо голос Володимира Мономаха — його розповідь про полювання:

"А се тружахъсѧ. ловы дѣꙗ. понеже сѣдо(х) в Черниговѣ ... кромѣ нного лова. кромѣ Турова. иже со ѡцмь ловилъ ѥсмъ всѧкъ звѣрь. а се в Черниговѣ дѣꙗлъ ѥсмъ. конь дики(х) своима рукама свѧзалъ ѥсмь. въ пущах. і [10] и к. [20] живы(х) конь. а кромѣ того иже по Рови ѣздѧ ималъ ѥсмъ свима рукама тѣ же кони дикиѣ. тура мѧ в. [2] метала на розѣ(х) ис конемъ. ѡлень мѧ ѡдинъ болъ. а в. [2] лоси ѡдинъ ногами топталъ. а другыи рогома болъ. вепрь ми на бедрѣ мечь ѡ(т)ѧлъ медвѣдь ми у колѣна подъклада оукусилъ. лютыи звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры. и конь со мною поверже. и Бъ невредена мѧ соблюде. и с конѧ много пада(х). голову си разби(х) дважды. и руцѣ и нозѣ свои вереди(х). въ оуности своеи вереди(х) не блюда живота своѥго. ни щадѧ головы своеꙗ" [23].

[21] *Полное* собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 1: ПВЛ. — Изд. 2-ое. — Ленинград, 1926, с. 116—117.

[22] ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — Изд. 2-ое. — Санкт-Петербург, 1908, с. 347—348.

[23] ПСРЛ, т. 1, с. 251.

Давньоруською писемною мовою творилася художня література. Найвидатнішим її зразком є “Слово о полку Ігоревім” кінця XII ст., в кожному рядку якого відчувається живе мовлення півдня Русі: “съ заранїа до вечера, съ вечера до свѣта летять стрѣлы каленыя; гримлють сабли о шеломы; трещать копіа харалужныя, въ полѣ незнаемѣ среди земли Половецкыи. Чръна земля под копыты, костьми была посѣяна, а кровїю польяна; тугою взыдоша по Руской земли... Бишася день, бишася другый: третьяго дни къ полуднїю падоша стязи Игоревы ... Ту кроваваго вина недоста; ту пиръ докончаша храбріи Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Русскую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли приклонилось. Уже бо, братїе, невеселая година въстала...” [24].

Фактично давньоруською мовою творилася паломницька проза. Опис подорожі до Палестини ченця з Чернігівщини Данила, відомий під назвою “Житьѥ и хоженьѥ Данила Русьскыѩ земли игумена”, хоч і насичений старослов'янськими елементами, зокрема цитатами із Святого Письма, може бути прилічений до творів, скомпонованих саме цією мовою. Він насичений живомовною лексикою, синтаксичними конструкціями тощо.

“И *пригоди* ми богъ *налѣсти* в лаврѣ мужа свята и стара деньми, и книжна *вельми* ... и *тъи указа* ми *добрѣ* вся святаа та мѣста: и въ Иерусалимѣ и по всей земли той *поводи* мя, и *до* Тивермадъскаго моря *поводи* мя и *до* Фаворы, и *до* Назарефа, и *до* Хеврона, *до* Иордана, и по всѣмъ мѣстом *поводи* мя, и *потрудися* со мною любве ради” [25].

Старослов'янська (церковнослов'янська) мова. У церковній сфері, насамперед у богослужінні, в Русі XI—XIII ст. панівною була старослов'янська мова. Як відомо, творцем слов'янського письма (близько 863 р.) був Кирило (до постригу в ченці — Костянтин), а старослов'янської мови — Кирило та його брат Мефодій. Родом вони були з м. Солунь (Салоніки в Греції) і перші переклади богослужбових текстів здійснили з грецької на мову слов'ян околиць цього міста. Запрошені в 862—863 рр. до князівства Велика Моравія, вони продовжували тут перекладацьку роботу разом із своїми учнями. Згодом їхня діяльність поширилася й на Блатенське князівство в Паннонії. Старослов'янська мова тут увібрала в себе нові, місцеві, слов'янські елементи. По смерті Мефодія (885 р.) його учні змушені були покинути ці землі. Частина їх переселилася в Хорватію, частина — в Македонію. У Болгарському царстві старослов'янська мова зазнала розквіту, збагатилася лексично й граматично й набрала яскравого болгарського забарвлення, зокрема в фонетиці. У цій формі старослов'янська мова прийшла на Русь.

Цілком можливо, що конфесійну літературу старослов'янською мовою східнослов'янські християни мали і до офіційного введення нової віри. Серед них була й княгиня Ольга, яка виховувала свого онука, майбутнього хрестителя Русі великого князя Володимира Святославича. Після офіційного введення християнства як державної релігії в Київській Русі книги, необхідні для церковних відправ, обрядів, — Євангеліє, Апостол, Псалтир, Служебник, а також Мінея — поширюються повсюдно. Перші примірники цих старослов'янських книг на Русь привезено з Болгарського

[24] *Ироическая* пѣснь о походѣ на Половцовъ ... Игоря Святославича... — Москва, 1800, с. 16—18.

[25] *Житье* и хоженье Данила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси: XII век. — Москва, 1980, с. 26.

царства, яке переживало тоді добу свого піднесення. Імовірно, що з Болгарії та Македонії прийшла частина нижчого духівництва. Як уже зазначалося, старослов'янська мова була багатою, високорозвиненою, диференційованою у стильовому відношенні. Її було визнано в Європі поряд із латинською й грецькою як знаряддя духовної культури (вживання її санкціонував римський папа Адріан II та його наступники). Авторитет старослов'янської писемності був освячений іменами її творців — просвітителів Кирила та Мефодія. Вона вже мала понад столітню традицію. Старослов'янська мова була близькою й загалом зрозумілою східним слов'янам. Історичні обставини склалися так, що розквіт церковнослов'янської писемності на Русі розпочався за часів завоювання Болгарії Візантією і найбільшого розквіту Київської держави. Подібно до того як Болгарія прийняла естафету слов'янської писемності після вигнання з Моравії учнів Кирила й Мефодія, так і Київська Русь прийняла естафету розвитку слов'янської культури від Болгарії.

Перші канонічні старослов'янські тексти на Русі скрупульозно копіювалися, як видно з найдавніших пам'яток цього типу — Супрасльського збірника X — початку XI ст., Остромирового євангелія 1056—1057 рр., в яких трапляються лише поодинокі, мимовільні відхилення в бік розмовної мови східних слов'ян. Наприклад, в Остромировому євангелії регулярно вживається тільки *ъ* у закінченнях дієслів 3-ї особи теперішнього та простого майбутнього часів. Але вже в кінці XI ст. звуково-орфографічна система в таких книгах стала типово давньоруською — літерами *оу, ю* замінюються букви ѫ, ѭ; літери ѧ та ꙗ взаємозамінюються або вживаються замість ѩ; розрізняються сполуки *ьр, ър, ьл* та *ръ, рь, ль*, що спостерігається вже в Архангельському євангелії 1092 р. (щоправда,

Бучацьке євангеліє (XII ст.).

старослов'янські написання зустрічаються спорадично і в XII—XIII ст.). Отже, до кінця XI ст. цілком сформувалися правописна й звукова системи східнослов'янської редакції старослов'янської мови. Надто близька до східнослов'янської граматична система церковнослов'янської мови також поступово зазнавала змін під впливом давньоруської літературної мови та живого мовлення.

У лексиці старослов'янських канонічних текстів був великий відсоток слів, чужих живій мові східного сло-

в'янства, незрозумілих звичайному слухачеві (або читачеві). Витіснення таких елементів у канонічних книгах стає дуже помітним від початку XII до кінця XIII ст. Першопричиною зміни специфічних старослов'янських слів давньоруськими було прагнення зробити конфесійні тексти доступними для розуміння світського населення й нижчого духовенства. Цей процес був підготовлений як певною переорієнтацією правописно-фонетичної системи старослов'янської мови на східнослов'янську, частковим наближенням до живомовної практики специфічних елементів старослов'янської морфології (закінчення *-ъмь, -ьмь* замість *-омь, -ємь,* флексія *-ть* замість *-тъ* у дієсловах тощо), так і загальним розвитком культури Київської Русі, в тому числі й давньоруської писемної мови, зменшенням припливу книг із південнослов'янських земель. Культура Русі на початку XII ст. була на такому високому рівні, що її діячі наважувалися навіть на самостійний перерозподіл текстів богослужбових книг за відомим їм загальним принципом [26].

Крім того, давньоруські книжники помітили значні розходження в лексиці самих старослов'янських пам'яток. Окремі зміни в євангельський текст спорадично вносили переписувачі в різних культурних центрах, однак ширше введення живомовних лексичних елементів замість церковнослов'янських, точніше редагування канонічних текстів, було під силу тільки добрим знавцям грецької мови. Першу східнослов'янську редакцію євангельського тексту відбиває тип так званого Галицького євангелія 1144 р. У ній спостерігаються порівняно із старослов'янськими текстами часткові відмінності в перекладі (наприклад, *чєревьѥ* замість *сапогы* (пор. нинішнє *черевики*); сквозѣ *нивы* замість сѣаниıа; *възва* замість *пригласи; жизнь* замість *животъ* та ін.). Важливим є те, що в багатьох виправленнях ця редакція збігається з другою, представленою давньоруськими Мстиславовим, Юр'ївським та Добриловим євангеліями [27].

Перша редакція найближча до первісного старослов'янського тексту, а друга — давньоруська редакція, зберігаючи деякі риси, властиві найдавнішим старослов'янським спискам, чітко відрізняється від них особливостями перекладу, які проходять через увесь текст. У виправлювача (виправлювачів) старослов'янської редакції було дві мети: по-перше, зробити текст якомога зрозумілішим для давньоруського читача (слухача), по-друге, привести слов'янський текст у більшу відповідність із грецьким, уживаним тоді у Візантії. Для досягнення першої незрозумілі старослов'янські слова широко замінюються східнослов'янськими або новоутвореними на рідній основі; грецькі запозичення первісного тексту перекладаються слов'янськими лексемами. Такий самий характер мають виправлення старослов'янського перекладу Апостола й Псалтиря, причому списки Псалтиря з таким текстом збереглися з XI ст.

Г. Воскресенський слушно зазначив, що тотожність виправлень первісного тексту перекладу Євангелія, Апостола й Псалтиря показує, що редагування здійснені в одній й тій самій місцевості й в один час. Цю роботу виконала не одна особа, а ціла школа. Дослідник вважає, що цей осередок був не в Києві, бо такого вільного ставлення до старо-

[26] *Жуковская А. П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. — Москва, 1976, с. 353.

[27] *Воскресенский Г.* Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI—XVI вв. — Сергиев Посад, 1896, с. 191—196.

слов'янського тексту не можна очікувати від київських книжників — знавців старослов'янської мови. Автор допускає функціонування редакторської школи у Володимирі на Волині. Але така школа навряд чи існувала в XI ст. в невеликому удільному місті. На наш погляд, значна кількість пам'яток цієї редакції (лише Г. Воскресенський використав понад 55 списків) вказує на те, що вона була авторитетною і санкціонована найвищою ієрархією Русі. Очевидно, якийсь із київських митрополитів дав дозвіл переглянути канонічний слов'янський текст Євангелія, щоб узгодити його з грецьким, яким користувалися в Візантії в XI ст. При цьому старослов'янський текст наближено до живого мовлення східних слов'ян. Друга східнослов'янська редакція канонічних книг, імовірно, була здійснена в 70—80-х роках XI ст.

Звіряння слов'янського тексту з грецьким XI ст., сміливі виправлення й лексичні нововведення робили добрі знавці мови. Мабуть, таку роботу було довірено київському Печерському монастиреві. На Київ вказує виразно південне слово *гълькъ* в Євангеліях цієї редакції (*гльkъ;* за картами Атласу української мови, лексема *глек* тепер має суцільний ареал на Наддніпрянщині, в тому числі й навколо Києва; відома й на Волині).

Особливості східнослов'янських списків Євангелія порівняно з лексикою старослов'янських пам'яток яскраво показала Л. П. Жуковська. Дослідниця в невеликому уривку Євангелія (Матв., гл. XI—XV) за кількома давньоруськими списками виявила близько 300 різночитань порівняно з чотирма списками старослов'янських пам'яток (між старослов'янськими євангеліями К. Горалек виявив лише 17 різночитань) [28].

У зіставленнях Л. П. Жуковської привертають увагу такі лексичні опозиції старослов'янським: слово *власѧ*ница — старослов'янському врѣтище; *въ годъ* — въ врѣмѧ; *домъ* — храмъ; *доубъ* — дрѣво; *дѣвици* — отроковици; *жатєлємъ* — дѣлатєлємъ; *имѣниѥ* — съкровищє; *мєчьтъ* — призракъ; *нива* — сєло; *подолъцѣ* ризъ — въскрилии ризъ; *слоугомъ* — отрокомъ; *страна* — ѧзыкъ; *съборъ* — соньмищє; *въ тьмьници* — в оузилищи; *оубозии* — нищии; ꙗ*рьмъ* — иго; *дроугаго* — иного; *зълѣишь* — люштьшь; *льгъчаѥ* — отърадьнѣѥ; *съмысльныхъ* — разоумъныхъ; *того дѣлѧ* — сєго ради; *чьто* — чєсо; *въгнѣздити сѧ въ...* — витати на ...; *вълѣсти* (въ домъ) — вънити; *въскрича* — възъпи; *вѣсть* — знаѥть; *дивити сѧ* — чюдити сѧ та ін. Але нововведення пристосовані до фонетики старослов'янської мови (неповноголосся, *щ* відповідно до давньосхіднослов'янського *ч* та ін.).

Багато інших особливостей лексики другої східнослов'янської редакції виявляється при порівнянні Юр'ївського євангелія 1119—1128 рр. зі старослов'янськими (їх подаємо в орфографії Остромирового євангелія 1056—1057 рр. або Галицького євангелія 1144 рр.), наприклад: *бързо* — скоро; *дроугыи* — нѣкыи; *заꙗкливъ* — гоугнивъ, нѣмъ; *крина* — съпоудъ; *коурица* — кокошь; *околъ* — лѣха; *послоухъ* — съвѣдѣтєль; *посохъ* — дрєколъ, дрьколь; *прозывати* — нарицати; *пронырство* — лоукавьство; *соха* — дрьколь; *тѣскъ* — точило; *оутварѧти* — красити; *оутомити* — оумоучити та ін. [29]

[28] *Жуковская Л. П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология. — М., 1968, с. 214— 215.

[29] *Амфилохий* архимандрит. Древнеславяно-греко-русский словарь из Юрьевского евангелия 1118—28 года, сличенный с евангелиями в XI в., XII в. и 1270 года. — Москва, 1877, с. 5—39.

Звичайно, паралельно відбувався процес введення східнослов'янської лексики в старослов'янські пам'ятки неканонічних жанрів, але він не був таким активним. Причиною цього, мабуть, було те, що такі твори адресувалися тільки духовенству, а не мирянам. Наприклад, в Ізборнику 1073 р. виділяються такі типові східнослов'янські лексеми або характерні для східнослов'янських оригінальних пам'яток значення слів, як: слъньчьномоу *заходу; измъкнєши* ножь; *капоусты,* нє горить *крада* "купа дров" (укр. діал. *корода*), *краса; на... которы* "суперечка, сварка, розбрат" (укр. діал. *котора* "сварка, розбрат, образа"), *страждѧ*, акы полоньникъ "працювати", на *столѣ* посади "престол, трон" та ін.

Давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови формувалась не тільки шляхом введення живомовних елементів у старослов'янські тексти. Важливу роль у виробленні східнослов'янського узусу відігравали твори вітчизняних церковних письменників, зокрема слово "О законѣ и благодати" київського митрополита Іларіона, "Съказаниѥ чюдесъ... романа и д҃вда", "Житиѥ... Ѳеωдосиꙗ ... печерьскаго", написане Нестором, твори Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін. Давньоруська стихія в них посідає помітне місце. Окремі твори настільки насичені давньоруськими елементами, що їх мову можна трактувати як давньоруську літературну з сильним старослов'янським впливом ("Въпрашаниіє Кюриково..."). Деякі дослідники намагаються інтерпретувати навіть мову Іларіона як давньоруську [30].

Наведемо зразок старослов'янського тексту давньоруської редакції — уривок із Мстиславового євангелія початку XII ст.:

"Въ оно врѣмѧ. нача і҃съ оучити при мори. и събьра сѧ къ нѥмоу народъ многъ. ꙗко самомоу вълѣзъше въ корабль сѣдѣти въ мори и вьсь народъ при мори бѧаше на земли. и оучааше въ притъчахъ много. и г҃лааше имъ въ оучении своѥмь. слышите. се изиде сѣꙗи сѣꙗтъ и бысть сѣюща҆оумѫ ово паде на поути и придоша птицѣ и позобаша ѥ. а другоꙗ паде на камени. и ѥже не бѣаше землѧ многы. и абиѥ прозѧбе неимѣниꙗ дѣлѧ глоубины землѧ сълньцю же въшьдъшю погорѣ. и неимѣни ꙗ дѣлѧ корению посъше. а дроугоѥ паде въ тьрнии. и изиде тьрниѥ и подави ѥ и плода не дасть. а дроугоѥ паде на земли добрѣ. и даꙗше плодъ въсходѧ и растыи. приплоди трьми десѧтьми и шестью десятъ и сътъмь" [31].

При виробленні давньоруської редакції церковнослов'янської мови помітну роль відіграли переклади з грецької мови творів візантійських (житія, повісті, хроніки, устави) та інших письменників, здійснені в Київській Русі, переважно в Києві. Зразком таких перекладів є переклад хроніки Георгія Амартола, зроблений у столиці держави в XI ст. (зберігся у списку XIII—XIV ст.).

Жива мова Русі збагачувала виражальні й комунікативні можливості старослов'янської. Старослов'янську мову східнослов'янської редакції, особливо твори вітчизняних письменників XI—XIII і наступних століть, іноді називають слов'яноруською. Ось уривок із "Съказанія" про чудеса, пов'язані з мощами князів Бориса і Гліба, написаного XI ст. й збереженого у списку XII—XIII ст.:

---

[30] *Молдован А. М.* "Слово" Илариона в средневековом списке как лингвистический источник XI века // Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Москва, 1981, 24 с.

[31] *Апракос* Мстислава Великого (Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова), Под ред. Л. П. Жуковской. — Москва, 1983, с. 95—96.

"Володимиръ же иже и мономахъ нареченьныи. снъ Всеволожь. въ та времена ꙗко же рекохомъ. предрьжааше оубо переꙗславьскоую оболость и сь любъвь многоу имѣꙗше къ стыима. и много приношениѥ твориꙗше има. таче сице оумысли сътворити да ѡкоуѥть сребръмь и золотъмь стѣи рацѣ. чьстьною и стою хвоу мчнкоу. и пришьдъ нощь премѣри гроба расклепавъ же дъскы сребрьныꙗ и позолотивъ. и пакы тако же пришьдъ нощию и обложивъ окова чюдодѣинаꙗ и достохвальнаꙗ стаꙗ гроба страстотрьпьцю хвоу мчнкоу бориса и глѣба... и въставивъше на сани ... повезоша же преже бориса и съ нимъ и дꙗше володимиръ съ многъмь говениѥмь. и съ нимь митрополитъ и поповьство со свѣщами и кандилы. и идꙗхоу влекоуще оужи же великыими. тѣснꙗще сꙗ и гнетоуще вельможѣ и все болꙗрство. бꙗше же оустроѥнъ въръмь по обѣма сторонама. оудоу же волочахоу чьстьнѣи рацѣ. и не бꙗше льзѣ ни ити ни повлещи оть множьства людии. тъгда володимиръ повелѣ метати людьмь коунами же и скорою и паволокы. и оузьрѣвъше людиѥ тамо обратиша сꙗ а дроузии то оставивъше къ стыма ракама течахоу..." [32].

Отже, в Київській Русі співіснували, активно й плідно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, житія тощо), та давньоруська, що функціонувала в світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література). Ф. П. Філін запропонував таку схему літературного білінгвізму в Київській Русі: 1) церковнослов'янська мова двох типів: а) власне церковнослов'янська мова богослужбової та близької до неї літератури, б) слов'яноруська мова — мова оригінальних творів вітчизняних письменників; 2) давньоруська мова двох типів: а) мова ділового письменства й приватного листування, б) мова "повіствувальної" літератури (різних жанрів). Таку дихотомію вчений мотивує різним співвідношенням південнослов'янських і східнослов'янських елементів у типах старослов'янської і давньоруської мов [33]. Поділ давньоруської мови на два типи можливий, але не обов'язковий, тому що між мовою юридичних документів і мовою творів інших сфер немає докорінної відмінності.

Необхідно згадати, що існує спроба інтерпретувати мовну практику в Київській Русі не як літературно-писемний білінгвізм (двомовність), а як диглосію. Диглосія — мовна ситуація, за якої у суспільстві використовуються дві мови (або два варіанти однієї), що функціонують у різних сферах, зокрема їхні носії (користувачі) одну оцінюють як вищу, іншу — як нижчу. Деякі фахівці твердять, ніби в Київській Русі у вищих сферах вживано старослов'янську, а в нижчих — давньоруську літературну мову. Навколо цих тверджень на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві 1983 р. точилася широка дискусія. Проте спроби такої інтерпретації співвідношення старослов'янської та давньоруської мов у Київській Русі зазнали справедливої критики [34] й не поділяються більшістю лінгвістів-істориків.

Обидві літературні мови Русі X—XIII ст. — давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковно-

[32] *Успенский* сборник XII—XIII вв. (Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон). Под ред. С. И. Коткова. — Москва, 1971, с. 68, 70.

[33] *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы..., с. 259.

[34] *Мельничук А. С.* Обсуждение проблемы языковой ситуации в Киевской Руси на IX Международном съезде славистов // Известия АН СССР. — Серия лит. и яз. — 1984. — Т. 43. — № 2, с. 120—127.

слов'янська) східнослов'янської редакції — були могутніми знаряддями духовної культури й об'єднуючим чинником у державі.

Органічним продовженням південного (русько-українського) варіанту давньоруської літературної мови була українська писемно-літературна мова наступних століть. Своє продовження знайшов і південний варіант старослов'янської мови східнослов'янської редакції.

9.3. Мовознавство

Вітчизняне мовознавство — ровесник або майже ровесник східнослов'янської писемності, але інтерес до слова існував і за дописемних часів. Він виявлявся насамперед у прагненні з'ясувати походження слова (в першу чергу, звичайно, запозиченого або архаїчного). Особливо цікавило людей походження власних назв — найменувань географічних об'єктів (топонімів) та імен людей (антропонімів). Навколо багатьох таких слів, мотивація яких уже була незрозумілою або малозрозумілою, виникали легенди. Деякі старовинні пояснення топонімів залучали до своїх оповідей літописці. Один із перших наших філологів літописець Нестор, наприклад, у "Повісті минулих літ" занотовує: "сѣдꙗше Кии на горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ. а Щекъ сѣдѣꙗше на горѣ гдѣ же ныне Щековица. а Хоривъ на третьеи горѣ. ѡ[т] него же прозвасꙗ Хоревица. и створиша градъ во имꙗ брата своєго старѣишаго. и нарекоша имꙗ ємоу Києвъ" [1], [після перемоги, що її здобув юнак-русин над печеніжином київський князь] Володимеръ же радъ бывъ. заложи городъ... и нарече и Переꙗславль. зане переꙗ славу ѡтроко тъ".

Літописець Нестор використовує топоніми та фразеологізми як аргументи для своїх тверджень. Наприклад: Идоша *Угри* мимо Києвъ горою. *єже сꙗ зоветь н[ы]нѣ Оугорьскоє,* [за порогами Перуна викинуло з Дніпра на кам'янистий суходіл і місцина], ѡ[*т*]*-толѣ прослоу Пероунꙗна Рѣнь,* [Кий був справді князь, а не перевізник. Він зробив похід на Царгород, облюбував собі місце біля Дунаю, побудував городок і хотів залишитися тут, але] не даша єму ту блїзь живущии. єже и доныне наречють Ду[на]ици городище *Києвець* [по обрах не лишилося жодного потомка], *єсть притъча в Руси.* и до сего дне *погибоша аки ѡбрѣ,* [після облоги міста Родна військом київського князя Володимира Святославича, яку важко переносило населення] *єсть притча и до сего дне. бѣда аки в Роднѣ* [2].

З поширенням писемності, функціонуванням літературних мов перед книжниками виникали суто філологічні й лінгвістичні проблеми. Як зазначалося, незважаючи на генетичну близькість структур старослов'янської й давньоруської мов, вони мали велику кількість відмінних елементів у лексиці. Малозрозумілі та незрозумілі для непідготовленого читача слова (питомо слов'янські, в тому числі й архаїчні, та запозичені) в старослов'янських текстах давньоруські книжки пояснювали за допомогою глос — перекладів або тлумачень прямо в тексті (контекстуальні, внутрішньорядкові глоси), над пояснювальним словом (міжрядкові глоси) або на берегах (полях) книги (маргінальні, покрайні глоси). Подібним чином архаїчні, діалектні, запозичені слова пояснювалися в грецьких і старослов'янських

[1] ПВЛ, ч. 1, с. 9.

[2] ПВЛ, ч. 1, с. 9—10, 12, 25, 77, 117.

текстах. Власне давньоруське глосування як засіб пояснення слова запозичено із грецьких та старослов'янських зразків. Найпоширенішими в давньоруській практиці були контекстуальні глоси, що вводилися за допомогою слів та словосполук-індикаторів *рекъше, кже кстъ сказакмо* тощо.

Оригінальні покрайні (маргінальні) глоси знаходимо в одній із найдавніших наших книг —Ізборнику 1073 р. (кількість їх невелика — 13). Наприклад, до сполуки *съ ростомъ* дано глосу *съ лихвож*, до терѣсхомь — *ременьмъ. длгъмь* (в останньому слові той самий корінь, що й у нинішньому *одяг*), въ сасызѣ — *въ гърньци*, въздьржи сѧ отъ афродисии — ѡ (*т*) *многыхъ брашенъ*.

Контекстуальні глоси наявні в давньоруських перекладах із грецької мови і в оригінальних творах. Наприклад, порівняно багато глос виявляється в перекладеній в XI ст. в Києві хроніці Георгія Амартола. Найчисленнішими (близько 60) є глоси до залишених неперекладених грецьких слів: диалектікꙗ, **рєкше** *съвопросы;* стратигы, **рекше** *воэводы;* фиали, **рекше** *лоханю мороморѧноу*. Частина (близько 30) глос — це уточнення давньоруськими словами книжних (старослов'янських) слів, ужитих для перекладу, або навпаки — уточнення давньоруських слів книжними; є уточнення давньоруських елементів давньоруськими: четца ... **рекше** дьꙗчца; ѡдєжи, **рекше** ризѣ; до порома, **рекше** *до перевоза*.

Деякі глоси (близько 20) в перекладі книги Г. Амартола розкривають значення грецьких власних назв: землꙗ Месапотамиискаꙗ, **рекше** *межю рѣкама*; цар(с)твова Логокｖичь, **рекше** *заꙗчичь*; в Неаполіи, **рекше** *новъ горо(д)*. Давньоруський книжник переклав і деякі грецькі глоси, що їх зробив автор, тлумачачи значення негрецьких власних найменувань, переважно давньоєврейських: градъ Вавилонъ, **кжє кстъ** *размѣшеник*; Милхиседекъ **истолкукмъ** *ц(с)рь правдѣ*; Авелꙗ **иже наре(ч)тьсꙗ** *плачь*.

Глоси в грецьких і старослов'янських текстах, давньоруських перекладах стимулювали книжників Київської Русі до використання цього лінгвістичного засобу в оригінальних давньоруських творах. Наприклад, препозитивні й постпозитивні глоси є в "Повісті минулих літ": мць *груденъ*, **рекше** ноꙗбрь, Кумани. **рекше** *Половци*, постпозитивні в Київському та Галицько-Волинському літописах: тезоименьна ...Аннѣ... **ꙗже** и *бла[го](д)[а]ть* нарѣцаєтьсѥ, во колымагъ свои. **рекше** *во станъ*, Бѣла риксъ **рекъше** *король* Оугорьскыи, в "Хожениї" ігумена Данила: имя мѣсту тому Спудій, **иже ся протолкуеть** *тщаніе* Богородично.

Зустрічаються також глоси-пояснення слів, вжитих не в прямому значенні: Володимеръ [землю] взора и оумꙗгчи **рекше** *крщеньємъ просвѣтивъ*.

Пояснення слів за допомогою глос — глосографія (глосемографія) є несловниковою лексикографією. Вона сприяла виробленню давньоруського лексичного узусу. Зібрані окремо глоси утворюють словник-глосарій, що може існувати відірвано від тексту, до якого первісно глоси належали. Глосографія (глосемографія) підготувала ґрунт для наших перших словників. Відповідно до об'єктів глосемографічної праці, інтересів освічених людей у Київській Русі оформилися три головні типи словників: 1) словники-ономастикони; 2) словники символіки; 3) слов'яноруські словники.

Найпоширенішими були словники-ономастикони. Популярність їх обумовлена масовим розповсюдженням нових християнських імен людей та знайомством із значною кількістю біблійних топонімів. Значення християнських імен грецького походження в середовищі освічених людей були зрозумілі. У словниках-ономастиконах вони тлума-

чаться рідко, тут пояснюються здебільшого староєврейські антропоніми. Варто зазначити, що й у найдавніших збережених візантійських лексиконах також пояснюються біблійні назви.

Ономастичний напрям у давньоруській лексикографії представлений трьома словниками, що дійшли із XIII ст., але могли бути створені раніше:

1. "О именьхъ и глемыхъ жидовьскымь ıазыкъмь...", що налічує 169 словникових статей. Основна частина його — переклад із грецького ономастикона. Приклади: ıевга. т. *жизнь*; самсонъ. т. *слнце*.

2. "А се имена жидовьскаıа роусьскы тълкована", який об'єднує 38 глос. Крім біблійних власних назв, тут, як і в попередньому словнику, пояснено й деякі загальні назви, в тому числі старослов'янські. Наприклад: Авеселомъ. т. *оць мироу;* скоудѣль . т. *черепьк*.

3. "Рѣчь жидовськаго ıазыка. преложена на роускоую", який містить у списку XIII ст. 174 статті. В ньому об'єднано матеріали різнорідного (а може, й різночасового) походження. Крім тлумачень імен та деяких іншомовних слів: веньаминъ. *чадо болно;* иосифъ *преложение;* лома. *цвѣти*, в лексиконі вміщено також слов'янські глоси: тина. *грѧзь;* ковъ. *лесть* та ін.

У XI—XIII ст. в ходу були невеликі словнички, в яких тлумачилося алегоричне або символічне значення слова. До таких належить "Тлъкъ ѡ неразумны(х) словесе(х)", що зберігся в списку XVI—XVII ст.

Слов'яноруський напрямок давньої лексикографії репрезентує словник, що в списку XV ст. має заголовок "Тлъкованыє неудобь познаваıємомъ въ писаныхъ рѣчемъ" (налічує 29 статей). Основа його виникла як глосарій до твору Івана Ліствичника в Сербії. Доповнено словник на Русі. Приклади словникових статей: свѣне. *кромѣ;* тоуне. **рек(ъ)ше** *даромъ* [3].

До давньоруської епохи треба віднести створення невеликого глосарія на 17 реєстрованих слів — "Тол(ъ)кованїє языка половец(ъ)ко(г)[о] пер(ъ)вїє половец(ъ)ки. а опослѣ роускы", який зберігся в списках починаючи з XVI ст. Тут перекладено переважно назви предметів і явищ навколишнього світу. Приклади: тѧгри, *бъ;* каръ, *снѣгъ;* єт(ъ)мѧкъ, *хлѣбъ* [4].

Слід зауважити, що один із основних принципів лексикографічної організації словника — алфавітний порядок в розташуванні вокабул — у давнину ще не застосовувався (зрештою, невеликі обсяги словників цього й не вимагали), однак вже застосовуються засоби відділення пояснювальної частини за допомогою ремарки *т.* ("тълкуıєть сѧ") чи словесної вказівки над реєстровим ("жидовьскы") і перекладним або тлумачним ("роусьскы") стовпчиками.

Давньоруська лексикографія XI—XIII ст. була серед найбагатших у Європі.

Лексикографія — одна з науково-практичних чи практичних галузей старожитної лінгвістики. Друга її галузь — навчальні посібники з граматики. Однак такі праці в XI—XIII ст. в Київській Русі (як і в інших країнах Європи) навряд чи існували, бо потреби в нормативній граматиці тоді, очевидно, не було. Проте на Русі поза всяким сумнівом були відомі й вивчалися загальні граматичні трактати візантійців про вісім частин "слова" — мови.

Відомий давньоруський історик, письменник і мовознавець Нестор у Житії

---

[3] *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья. — Москва; Ленинград, 1963, с. 445; *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К., 1980, с. 21—27.

[4] *Симони П. К.* Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV—XVI столетий // Изв. Отделения русского языка и словесности АН. — 1908. — Т. 13. — Кн. 1, с. 185—193.

Феодосія Печерського зазначив, що тринадцятирічний юнак "изволи... дати ся на оучение бжственыхъ книгъ. єдиному ѿт оучитель іако же и створи. и въскорѣ извыче вся *граматикиа* и ꙗко же всѣмъ чюдити ся о премудрости и разумѣ дѣтища". Мабуть, тут ідеться саме про такий трактат візантійського походження.

До лінгвістичних трактатів, які знали й переписували в Київській Русі, належить і трактат "О письменехъ" ченця ("черноризця") Храбра — одного із слов'янських учнів або найраніших послідовників Кирила й Мефодія. У деяких пізніх східнослов'янських списках, у тому числі й надрукованому 1578—1580 рр. в Острозі, він має заголовок, що розкриває зміст праці Храбра — "Сказаніє. како состави стыи кирилъ философъ азъбуку, по языку словеньску. и книги преведе, ѡ(т) греческихъ на словеньскїй языкъ". Автор, обізнаний із грецькими трактатами про формування алфавіту еллінів, возвеличує "святого мужа" Кирила, що сам створив слов'янську азбуку. Він захищає право слов'ян на свою оригінальну писемність, дає відомості про те, що слов'яни до хрещення писали "чертами" й "різами", пробували записувати своє мовлення за допомогою латинських і грецьких літер, але недосконало, бо в слов'ян є звуки, відсутні в латинській і грецькій мовах. Трактат Храбра поширював філологічні знання й виховував патріотизм у мешканців Київської держави.

Освічені люди на Русі були обізнані також з філософсько-граматичними творами візантійських учених. Окремі праці такого типу містяться в Ізборнику Святослава 1073 р.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в контексті європейської лінгвістики мовознавство Русі XI—XIII ст. було на належному рівні.

9.4. Писемність. Освіта

Походження слов'янської та східнослов'янської писемності. Писемність є найважливішою складовою частиною культури будь-якого народу. Вона виникає тоді, коли в результаті соціально-економічного і культурного розвитку суспільства в ній з'являється потреба. Проблема походження слов'янської писемності досі остаточно не з'ясована. Причиною того є недостатність джерел і те, що існує дві слов'янські азбуки: кирилиця та глаголиця. Яка з них є давнішою і яку винайшов слов'янський просвітник Кирило — ось ті питання, що багато років хвилюють славістів у всьому світі.

Кирилиця — писемність, що відома за книжковими пам'ятками XI—XII ст. Її азбука складається з 43 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських. Накреслення літер (графіка) близьке грецькому, візантійському алфавітові. Кирилиця — складна творча переробка грецького алфавіту. До її складу увійшли 19 літер, зовсім не відомих грекам. Кирилиця — цілком оригінальна система слов'янської писемності. Накреслення її літер в подальшому стали графічною основою сучасної української, болгарської, російської, білоруської писемності.

На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петелек, з'єднаних між собою, що дуже утруднює оволодіння цією системою слов'янського письма. Азбука глаголиці складається з 39 літер. Більшість вчених гадає, що глаголицю винайшов Кирило для слов'ян Моравії та Паннонії, де разом зі своїм бра-

Амфора з написом "Мстиславова корчага" (30-ті — 40-ві рр. XI ст. — 20-ті рр. XII ст., Київ).

том Мефодієм він запроваджував церковні відправи слов'янською мовою. Незважаючи на графічну складність літер глаголиці, вона тривалий час вживалася в деяких південнослов'янських країнах.

На початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр у своєму творі "Про письмена" зробив першу спробу встановити етапи виникнення і розвитку слов'янської писемності: поки слов'яни були язичниками, вони не мали книг, а для лічби та ворожінь користувалися чертами і резами (тобто зарубками та різними позначками); коли ж вони стали християнами, то крім свого письма почали користуватися латинськими і грецькими літерами, і так писали ними довгі роки без упорядкування; потім Бог послав слов'янам Кирила, який винайшов для них азбуку [1]. Довгий час вчені гадали, що це була кирилиця, але зараз більшість дослідників вважають, що Кирило винайшов глаголицю. Вперше цю думку висловив чеський вчений П. І. Шафарик [2].

Стосовно походження кирилиці, то вона виникла поступово з протокириличної писемності, до якої у ході користування слов'янами додавалися все нові й нові слов'янські літери, необхідні для покращання передавання особливостей фонетики слов'янської мови. Ця гіпотеза була висунута в минулому столітті Вс. Міллером та І. І. Срезнєвським, а в наш час поглиблена й доповнена новими матеріалами болгарським вченим Є. Георгієвим. У тих місцях, де слов'яни проживали поруч з греками-візантійцями (Болгарія, Крим), вони згодом почали для свого письма вживати грецькі літери, як про це писав Чорноризець Храбр. Поступово до грецького алфавіту почали додавати слов'янські літери. Чорноризець Храбр у X ст. згадує у слов'янській азбуці вже 14 літер, а у книжкових пам'ятках XI ст. їх налічується 19. Саме це свідчить про еволюційний характер розвитку кирилиці. Її формування, на думку Є. Георгієва, відбувалося на всіх слов'янських територіях, у тому числі й на східнослов'янських. Вірогідно, про це свідчить азбука, виявлена у Софійському соборі в Києві [3], яка складається з 27 літер і в тому числі з чотирьох слов'янських "Б", "Ж", "Ш", "Щ", які насамперед необхідні для написання таких слів, як "Бог", "Боже", "Божий", "широта" тощо; оскільки у грецькому алфавіті не було відповідних літер "Б", "Ж", "Ш".

За правління болгарського царя Симеона (893—927 рр.) центром слов'янської писемності стало місто Преслав, де протокирилична писемність була остаточно впорядкована й стала тією кири-

[1] *Куев К. М.* Чорноризец Храбър. — София, 1967, с. 192.

[2] *Шафарик П. И.* О происхождении и родине глаголизма / Чтения в обществе истории и древностей российских. — Москва. — 1860. — Кн. IV. — Отд. III, с. 1—66.

[3] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи..., с. 12—23.

лицею, яка нам відома в рукописних книжках XI ст.

Значно складніша справа з походженням східнослов'янської писемності. Тривалий час її виникнення пов'язувалося з церковною реформою князя Володимира в 988 р. Але писемність на Русі з'явилася значно раніше, чому є переконливі докази. Її поява була пов'язана з культурним розвитком східних слов'ян та утворенням в середині IX ст. могутньої держави Київська Русь зі столицею — Києвом, під владою якого об'єдналися навколишні племена: поляни, древляни, сіверяни та ін.

Виникненню писемності у східних слов'ян сприяло два головних чинники: 1) поява держави; 2) проникнення здавна на східнослов'янські території християнства, яке було тісно пов'язане з використанням писемності для релігійних потреб. Писемність була конче необхідна державі для функціонування її інститутів: укладання договорів, діловодства, написання різних князівських грамот, оподаткування населення тощо. В свою чергу, християнство, основою якого була писана книга, також сприяло поширенню початків писемності. Християнізація східнослов'янських племен почалася у середині IV ст.[4] У цей час спостерігається пожвавлення місіонерської діяльності греків у Подніпров'ї, що підтверджується археологічними знахідками місцевої кераміки з позначками у вигляді хрестів. Підтверджується це і еволюцією поховального обряду [5].

Відповідно до повідомлень літописних джерел у 60-х роках IX ст. дніпровська Русь на чолі з київським князем Аскольдом вчинила військовий похід на Царград—Константинополь. Похід був невдалим, і з Візантією укладено мир, а частина військової дружини разом з князем прийняла християнство. На Русь було надіслано єпископа і навіть складено спрощену азбуку. Ці відомості під-

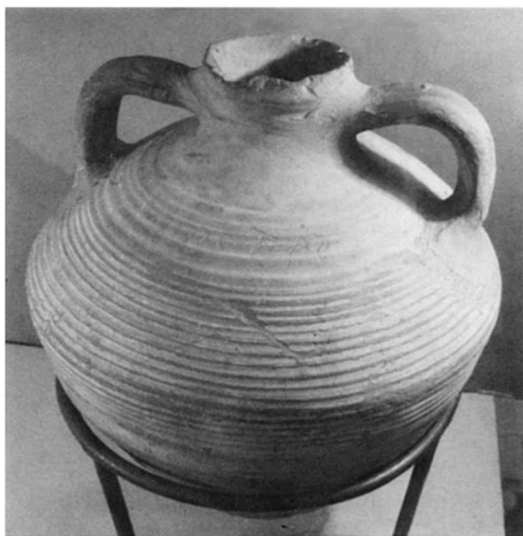

Амфора "Петрос" (30-ті — 40-ві рр. XI ст. — 20-ті рр. XII ст., Київ).

тверджуються "Окружним посланням" константинопольського патріарха Фотія та біографією візантійського імператора Василія Македонянина, написаною Константином Багрянородним [6].

Для проникнення писемності на Русь не останнє значення мали й торговельні зв'язки з різними країнами Заходу і Сходу, особливо з Візантією. Київські купці під час торгівлі знайомилися з грошовим обігом, початками арифметичних знань, мірами ваги тощо. В ті часи набула розповсюдження іонійська цифрова система, основою якої були літери грецького алфавіту, що з позначками — титлами — мали цифрове значення. Можливо, дехто з купців знав і звукове значення літер. Це могло бути доброю

---

[4] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1983, с. 17.

[5] *Симонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // Советская археология. — 1955. — Т. 24. — С. 310.

[6] *Regel W.* Analekta buzantine zusika. — Санкт-Петербург, 1891, с. 44—51.

основою для письма "без упорядкування" грецькими літерами.

Важливе значення для поширення християнства, отже, й писемності, мала діяльність київської княгині Ольги, її хрещення, подорож з посольством до Константинополя, урочисті прийоми та вшанування Константином Багрянородним, а по поверненні до Києва побудова церков св. Софії та, можливо, св. Миколая на Аскольдовій могилі. Незважаючи на те, що княгині не вдалося навернути до християнства свого сина Святослава, її діяльність переконливо свідчить про існування в середині X ст. в Києві церковної общини.

Найважливішим джерелом писемності язичницьких часів є договори Русі з греками 911, 944, 970 рр., Олега, Ігоря та Святослава. Сам факт існування договорів, зміст текстів яких зберігся в "Повісті минулих літ", говорить сам за себе і свідчить про потреби держави в писемності. Подібні документи, за традицією візантійської дипломатії, писалися в двох примірниках: грецькою мовою та мовою того народу, з яким укладався мир, тобто в нашому випадку слов'янською. Дослідник мови договорів С. П. Обнорський дійшов висновку, що договір 944 р. перекладено болгарином, отже, враховуючи, що в цей час у Болгарії вже існувала розвинута кирилиця, договір, імовірно, був написаний саме нею. У договорі багато свідчень про писемність. Так, йдеться про те, що посли та купці, які прямували до Візантії, повинні були вже мати не золоті та срібні печатки, як раніше, а писані грамоти від київського князя. Згадується й звичай писати грамоти-заповіти для тих, хто йде на військову службу. Частина послів Ігоря, як видно з договору, були християнами, які клялися дотримуватися умов договору не перед Перуном, а у церкві св. Іллі на Подолі у Києві.

Таким чином, договори з греками засвідчують досить жваве дипломатичне листування між Руссю та Візантією. Доповнюють вони й відомості про християнство у Києві, зокрема існування, крім згаданих вище церков, ще й соборного храму Іллі на Подолі. А це в свою чергу свідчить, що в середині X ст. у Києві добре знали не тільки князівські грамоти, а й богослужбові книги, оскільки для річної соборної служби необхідно було їх мати 26, а для парафіяльних церков — 8. Що це були за книги і якою мовою вони були писані — невідомо. Однак, найімовірніше, це була старослов'янська або грецька мова.

Епіграфічних пам'яток, що належать до язичницького часу, знайдено небагато. Найбільш відомим є напис, видряпаний на корчазі — господарській посудині, виявленій на гніздовському могильнику біля Смоленська [7]. Читається він "Гороухща" або "Горушна", тобто насіння гірчиці або паливо. Дехто вбачає в напису ім'я власника "Горух пса" [8]. Поруч з написом є літера N з числовим значенням — 50. Ця цифра вказує на вміст посудини або вагу товару.

Ще два фрагменти написів знайдено поблизу Києва у стародавньому місті Білгород і на Таманському півострові, де було місто Тмуторокань. Перший напис ім'я — "Ілля", а другий — БАТ — закінчення якогось слова [9].

Церковна реформа князя Володимира. У 988 р., за Володимира Святославича, християнська релігія в її православному варіанті стала державною.

---

[7] *Авдусин Д. А., Тихомиров М. Н.* Древнейшая русская надпись // Вестник АН СССР. — 1950. — Т. IV, с. 77.

[8] *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVII ст. — К., 1981, с. 9.

[9] *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X—XIV вв. // История, фольклор, искусство славянских народов. — V Международный съезд славистов. — Москва, 1963, с. 57.

Відкрилися нові можливості для подальшого розвитку києворуської культури, зокрема писемності. У дореформені часи писемність, як свідчить викладене, обслуговувала переважно потреби держави. Із введенням християнства як державної релігії сфера вживання писемності значно розширилася. Пожвавішали державні, торговельні та культурні зв'язки з навколишніми християнськими державами Європи.

У 977 р. в Києві було створено Руську, тобто київську, метрополію, а у великих містах — єпископії. Для функціонування церковного управління (ієрархії) потрібні були церкви, кадри духовенства та богослужбові книги. Для цього у Києві та інших містах було відкрито школи, куди брали дітей "нарочитої чаді". Переписування книжок стало важливою державною справою. За тих часів центром виготовлення книжок, вірогідно, був монастир св. Софії у Києві, згаданий у хроніці Тітмара Марзебурзького під 1018 р.

Розвиток писемності тісно пов'язаний з мовою. Разом з писцями, священиками, перекладачами з південнослов'янських країн на Русь надходили так звані кирило-мефодіївські переклади, написані старослов'янською мовою. Переписування їх місцевими писарями привело до появи книжок, писаних церковнослов'янською мовою, київської редакції [10]. Разом з тим у державній сфері та побуті продовжувала розвиватися писемність києворуською мовою, що поступово склалася задовго до введення християнства. Основою києворуської мови було *койне* — київська говірка, доповнена військовою, господарською, дипломатичною та юридичною термінологією. Ця мова поширилася по всій величезній території держави. Вона обслуговувала не тільки зовнішні відносини з іноземними країнами, а й повсякденне життя і спілкування. По суті, це була державна мова спілкування Київської Русі. Графічною основою писемності була досконала кирилична графіка, але відомим було й глаголичне письмо. Богослужбові книги писалися урочистим великим уставом, що було необхідне у зв'язку з читанням текстів у церквах. В державних документах вживалася та сама кирилична графіка. На жаль, від часів Володимира збереглося дуже мало епіграфічних пам'яток. Можна назвати лише написи-легенди на монетах — златниках та срібляниках Володимира та ще написи, знайдені у Новгороді на дерев'яному циліндрі, який вживався для опечатування мішків з даниною. На них написи, наприклад, "ємця гривни 3", і князівські знаки. Найраніший з написів відноситься до часів Володимира та Святополка, тобто до 970—980 рр.[11]

На златниках Володимира (монетах із золота) з одного боку зображено князя на троні та його родовий знак — тризуб та напис "Владимиръ на столѣ", а з іншого — Христоса з Євангелієм і напис "Ісусъ Христосъ". На інших екземплярах трапляється ще напис: "Владимир, а сє є злато" [12]. На срібних монетах — подібні написи, але зі згадкою вже срібла. Відомі монети із срібла Святополка Ярополковича з написом "Святополк на столи, а сє єго серебро". Приблизно у той самий час, коли Володимир карбував свої златники та срібляники у Києві, його син Ярослав Мудрий, який князював у Новгороді, також

[10] *Улуханов И. С.* О языке Древней Руси. — Москва, 1972, с. 11, 12.

[11] *Янин В. Л.* Археологический комментарий к Русской Правде // Новгородский сборник. — Москва, 1982, с. 138—155.

[12] *Сотникова М. П., Спасский И. Г.* Тысячелетие древнейших монет России // Сводный каталог русских монет X—XI вв. — Ленинград, 1983, с. 115—118.

розпочав карбувати срібні гроші з написом: "Ярославлє сърєбро", або "Ярославле срєбро".

Написи на монетах Володимира, Святополка і Ярослава дають дуже мало матеріалу для палеографічних спостережень, але важливим і безперечним є те, що вони написані кириличним письмом.

Розквіт київської писемної школи. Немає жодного сумніву щодо того, що поява, розвиток та поширення писемності у східних слов'ян значною мірою пов'язані з Києвом — столицею Київської держави. І це цілком закономірно. Адже Київ здавна був головним і найдавнішим містом східних слов'ян. У ньому сходилися економічні та культурні шляхи, з ним було пов'язано виникнення держави, введення християнської релігії, зберігалися племенні, а згодом державні святині. Саме Київ очолив племенний полянський союз, який поступово об'єднав усіх східних слов'ян.

За князювання Ярослава Мудрого у Києві розвиток писемної культури в Русі став державною справою, оскільки був тісно пов'язаний з поширенням в країні християнства. Саме це літописні джерела вважають найголовнішою заслугою київського князя і називають його "продовжувачем добрих справ Володимира". Ярослав Мудрий розпочав велике оборонне та церковне будівництво у Києві та інших містах Русі. Він розширив Верхнє місто і в його центрі наказав у 1017—1037 рр. збудувати величний кам'яний Софійський собор — Руську митрополію, яка стала одним з головних осередків київської писемної школи. Тут в 1037 р. було створено першу державну бібліотеку-книгосховище, її книгами забезпечувалися новозбудовані церкви по всій країні. При соборі існувала велика майстерня-скрипторій, де переписувалися та перекладалися з іноземних мов книги, продовжувалося київське літописання. Ось як у "Повісті минулих літ" говориться про цю важливу культурно-історичну подію: "И собра (Ярослав — *С. В.*) писцѣ многы и перекладаше от грекъ на словѣньскоє писмо. И списаша книгы многы... положи в святѣй Софьи церкви, юже созда самъ" [13].

У 30-х роках XI ст. при київській митрополії в оточенні князя виник гурток освічених людей — ерудитів. Найвидатнішою постаттю в ньому був письменник Іларіон, пізніше митрополит київський, наближена до Ярослава особа. Під впливом діячів гуртка розвиваються майже всі галузі києворуської культури. Написано перший оригінальний літературно-церковний твір "Слово про закон і благодать", автором якого був Іларіон.

Головна ідея твору — довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославича, а не під впливом та тиском іззовні. Автор називає Володимира "рівноапостольним" і вважає за необхідне прилучити його до сонму святих. Він порівнює його діяльність з діяльністю імператора Константина, за якого християнство стало державною релігією у Візантії. Людей Русі він називає "новими" і вважає, що саме їм належить майбутнє. Говорячи про культурний стан київського суспільства, він вже міг зазначити: "Ни къ невѣдущіимъ бо пишемъ, но прѣзлиха насышьемся сладости книжныа" [14]. Вихваляючи Володимира, Іларіон не забуває й княгиню Ольгу та Ярослава Мудрого, розповсюджувача християнства на Русі та будівника Софійського собору. Пе-

---

[13] ПВЛ, ч. 1, с. 102, 103.

[14] *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в., с. 141, 154.

реписування книжок, яке стало державною справою, невдовзі привело до нагромадження книг. За підрахунками дослідників, у бібліотеці при Софійському соборі налічувалося до 900 томів рукописних книг — вражаюча цифра для середньовіччя. Серед них були не тільки богослужбові, а й для повсякденного повчального читання. Поява книжкової писемності була вищим виявом розвитку писемної культури. На жаль, від усього книжкового багатства до нашого часу дійшли лічені екземпляри, що можна пояснити війнами, пожежами, князівськими усобицями. Найбільш відомими є: Реймське євангеліє, Остромирове євангеліє, два Ізборники 1073 та 1076 рр., Мстиславове євангеліє XII ст.

Найдавнішою книгою, що вийшла з київської майстерні при Софійському соборі, є Реймське євангеліє. Ця книга кишенькового формату призначена для особистого користування. Вона датується 40-ми роками XI ст. і зберігається в бібліотеці у Реймсі (Франція). Колись книга належала дочці Ярослава Мудрого — Анні Ярославні, яка, взявши шлюб з королем Генріхом І Капетінгом, привезла його до Франції. Найдавніша частина євангелія написана кириличним уставним письмом. Почерк дрібний, оздоблення книги скромне. За змістом тексту це місяцеслівна частина якогось євангелія [15]. Решта сторінок книги написана глаголицею в XIV ст. Кирилична частина тексту переписана з якогось старослов'янського оригіналу, але вже має деякі ознаки східнослов'янської редакції як у палеографічних, так і у лінгвістичних особливостях [16]. Певні ознаки свідчать на користь того, що книга виготовлена у Києві за князювання Ярослава Мудрого. На це вказує приналежність Євангелія Анні Ярославні. Для виготовлення подібної невеликої книги навряд чи потрібно було кудись звертатися і замовляти на стороні. Реймське євангеліє — найдавніша книга київської писемної школи.

Остромирове євангеліє 1056— 1057 рр. переписане на замовлення новгородського посадника Остромира — Йосипа за князювання у Києві Ізяслава Ярославича. Книга призначалася для Софійського собору в Новгороді. Євангеліє виконане на дуже високому рівні книжкової справи. Текст написано великим вишуканим уставним письмом. Деякі рядки написані розчиненим золотом. Винятково багатим є й художнє оформлення книги, прикрашеної малюнками євангелістів, заставками, великими ініціалами у зооморфному стилі. В кінці книги є приписка писаря — дяка Григорія, поставлена й дата написання. На підставі лінгвістичних особливостей (відсутність новгородського цокання та приписка Григорія) місцем виготовлення вважається Київ [17]. Навряд щоб десь, крім Києва, на Русі склалися за тих часів умови для подібного високоякісного виготовлення книги. Остромирове євангеліє стало зразком для написання та оздоблення таких богослужбових книг, як Мстиславове євангеліє або Ізборник 1073 р. Схожі й формат книг, організація тексту, орнаментальні мотиви, загальні для класичних заставок візантійського стилю [18]. Незвичайним є зобра-

[15] *Жуковская Л. П.* Реймское евангелие, история его изучения и текст. — Москва, 1978, с. 18.

[16] *Соболевский А. И.* Кириловская часть Реймского евангелия // Русский филологический вестник. — Т. XVIII. — Варшава, 1887, с. 144—150.

[17] *Волков И. Х.* О неновгородском происхождении дьяка Григория — писца Остромирова евангелия // ЖМНП, 1897. — № 12, с. 443—446.

[18] *Подобедова О. И.* Русские илюстрированные рукописи начальной поры в их зарубежных связях // Славянские культуры и Балканы. — София, 1978, с. 218.

ження символів євангелістів — янгола, орла, лева, які трапляються лише у Мстиславовому євангелії.

Ізборник 1073 р. — збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з старозавітної та новозавітної історії, а також філософії, поетики, догматики і деяких природних явлень Середньовіччя. Протографом Ізборника була книга, замовлена болгарським царем Симеоном на початку X ст. Київську копію зроблено за вказівкою синів Ярослава Мудрого — Святослава Ярославича, а можливо, й Ізяслава Ярославича. Книга великого формату, написана на пергаменті гарним уставним письмом. Текст прикрашено кольоровими заставками — фронтисписами і малюнками на берегах. Тут бачимо символи зодіака: стрільця, діву, рака, козерога тощо. Привертає увагу вихідна мініатюра, що зображує замовника книги Святослава Ярославича з княгинею та синами. Художнє оформлення книги не поступається Остромировому євангелію і має з ним деякі загальні риси. Хоч ізборник переписано з болгарського протографу, в ньому трапляються східнослов'янізми, що свідчить про працю місцевих писарів. Не викликає жодного сумніву, що книга була написана, безперечно, у Києві 1073 р., про що сповіщає приписка писаря Іоанна в кінці книги, присвячена Святославові.

Ізборник 1076 р. — невеликого формату, містить уривки з різних грецьких авторів. Відкриває Ізборник вислів якогось калугера-ченця на користь "почитанія книжъного". Найбільше місце в ньому займають Афанасієві відповіді, Стословець, Премудрість Ісусова сина Сірахова та ін. Переписав книгу "грішний Іоанн", про що свідчить його приписка. Однак він був не просто писарем, а редактором-упорядником, який намагався полегшити читачам розуміння складних філософських понять. Щодо джерел книги Іоанн зазначає: "избърано из мьногъ книгъ княжихъ". Тут, вірогідно, згадано бібліотеку Софійського собору. Частину творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з більш ранніх київських перекладів, зокрема з Ізборника 1073 р.[19] У кінці книги є дата її написання — 6584 р. (тобто 1076 р.) і зазначено, що це було князювання Святослава Ярославича — князя Руської землі, тобто Київщини. Саме завдяки цій приписці не виникає жодного сумніву, що Ізборник написано у Києві за часів Святослава Ярославича.

Ізборник 1076 р. є пам'яткою східнослов'янської редакції, його лексика насичена східнослов'янізмами. Писар книги — Іоанн, враховуючи його роботу над спрощенням стилістики та підбір текстів, безсумнівно, був дуже компетентним книжником-ерудитом, якого цілком доречно вважати письменником. Це була людина, яка до того ж досконало володіла мистецтвом виготовлення рукописної книги. Він не тільки мав вишуканий почерк, а й сам малював заставки та численні ініціали. Вірогідно, він був вихідцем з числа тих "писци многи", яких ще Ярослав залучав до переписування книжок у скрипторії Софійського собору.

Мстиславове євангеліє (рубіж XI—XII ст.) — велика художньо оздоблена книга, призначена для читання в церкві у святкові дні. Написана гарним, великим уставом, прикрашена кольоровими заставками, мініатюрами євангелістів, великими ініціалами. Книгу виго-

---

[19] *Мещерский Н. А.* Взаимоотношение Изборника 1073 г. с Изборником 1076 г. // Изборник Святослава 1073 г. — Москва, 1977, с. 85, 97.

товлено на замовлення князя Мстислава — сина Володимира Мономаха, в той час коли він був новгородським князем. Списав євангеліє Олекса Лазоревич, а писав золотом Жаден, возив його до Новгорода тіун Наслав, де виготовлено оправу із золота, срібла, перегородчастих емалей та коштовного каміння. Щодо місценаписання книги висловлювалися різні думки. Однак це не Новгород, тому що в ньому немає цокання, важливої прикмети новгородської говірки, а приписка Наслава свідчить, що всю справу з виготовлення євангелія було завершено у Києві. Та й так званий повний апракос євангелія, яким є Мстиславове, склався у Новгороді пізніше [20].

Писар євангелія — Олекса Лазоревич, вірогідно, син Лазоря, ігумена Видубицького монастиря, священика церкви Бориса і Гліба у Вишгороді, а пізніше, з 1105—1117 рр., — єпископа міста Переяслав [21]. Київське походження євангелія та Олекси підтверджує, на думку дослідників, фонетична система писаря, що ближча до сучасної системи української мови [22]. Наведені дані, а також близькість деяких рис художнього оздоблення до Остромирова євангелія, дають підстави вважати місцем написання Київ. Саме в ньому, починаючи від Володимира та Ярослава, значно раніше, ніж в інших містах Русі, склалися умови для виготовлення високоякісно переписаних та художньо оздоблених книжок.

Такі книжки здебільшого призначалися для церковного читання. Написані вони урочистим уставом, церковнослов'янською мовою. Однак у державних установах, діловодстві та побуті, починаючи з рубежу XI—XII ст., вживалася ділова, з трохи спрощеною графікою кирилична писемність києворуською мовою. Така ж писемність вживалася й у побуті. Нею здавна користувалися літописці. На жаль, оригінальних текстів літописів не дійшло до нашого часу.

Прикладом документів, що вийшли з князівської канцелярії, можуть бути Жалована грамота Мстислава Володимировича Юр'ївському монастирю у Новгороді, написана 1130 р. Грамоту написано кирилицею на пергаменті золотом, гарним уставом, щоправда, трохи дрібнішим, ніж у книжкових богослужбових пам'ятках. До грамоти на шнурі прикріплено срібну печатку із зображенням св. Федора — патрона князя.

Книжкові пам'ятки, переписані з болгарських та грецьких книг, не належать до оригінальної літератури, але вони свідчать про високий рівень перекладацької справи, переписування та художнього оздоблення книжок у XI—XII ст. Книги переписувалися майстрами своєї справи — професійними писарями. Тому судити про писемність народу лише на цій підставі важко. Значно більше в цьому відношенні дає вивчення епіграфічних знахідок — графіті та грамот на бересті.

Під час археологічних досліджень виявлено значну кількість ремісничих виробів: пряслиць, посудин-корчаг, ливарних формочок, цеглин, металевих чаш, на яких трапляються написи. Найчастіше це позначення власника речі. На пряслицях, наприклад, є написи: “Невесточ”, “Молодило”, “Янка вдала пряслень Жирці” та ін. Крім визначення власника, написи на корчагах сповіщають про вміст посудини. “Ярополче вино”, “Горохоуща”, а також цифрове позначення ваги або місткості посудини у вигляді окремо поставлених літер. На металевих виробах, зокрема чашах, тра-

[20] *Жуковская Л. П.* Князь Мстислав Володимирович и его апракос / Апракос Мстислава Великого. — Москва, 1983, с. 6.

[21] *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. — Москва, 1989, с. 139.

[22] *Жуковская Л. П.* Апракос Мстислава Великого. — Москва, 1989, с. 21.

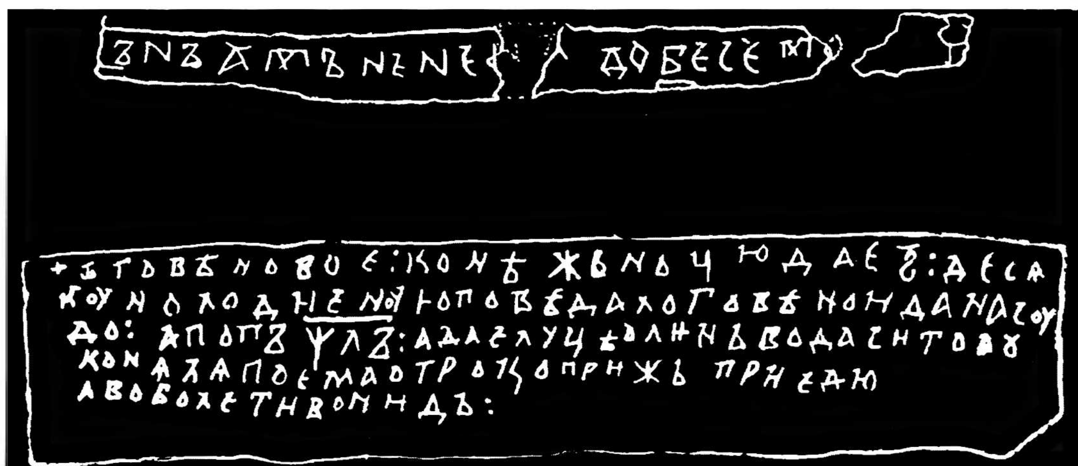

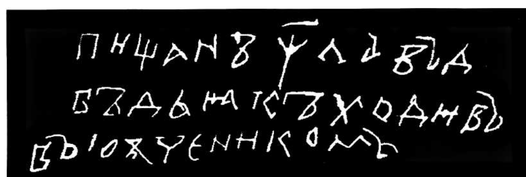

Перші грамоти на бересті (XII ст., Звенигород Галицький). Напис дяка Піщана (кінець XII ст., Київ, Софійський собор).

пляються написи їхніх власників, що свідчать про належність речі церкві або князеві. Найбільш відома чара з написом чернігівського князя Володимира Давидовича XII ст. Сучасною українською мовою напис читається так: “А се чара княжа Володимирова Давидовича. Хто з неї п’є, тому на здоров’я, хвалячи Бога і свого великого князя”.

Дуже важливим епіграфічним матеріалом є написи на бересті, вперше знайдені у Новгороді під час археологічних розкопок. Трапляються вони і в інших містах, де завдяки особливостям ґрунту добре зберігається деревина. Новгородські грамоти — це переписка городян, що стосується різних господарських та побутових справ. Вони переконливо свідчать про проникнення писемності в економічну сферу життя.

Берестяні грамоти знайдені на території України під час розкопок стародавнього міста Звенигород. Найбільша з грамот має п’ять рядків, її зміст приблизно такий:[23] “Від говенової (тобто дружини якогось Говена. — *С. В.*) до Нежнича. Дай 60 кун лодієвих. Сказав Говен і подав на суд, а піп записав. А дай Луці, якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока... і приїду, а то тобі в більше увійде”. Мова йде про борг в 60 кун, який Нежнич повинен віддати дружині, імовірно, померлого Говена, що подав позов до суду. Говенова погрожує, що якщо він не поверне гроші, то вона приїде сама, взявши князівського “отрока”, тобто слугу—свідка.

У Києві, на жаль, грамоти на бересті поки що не знайдені, що пояснюється особливостями київського ґрунту, в якому (особливо у Верхньому місті) погано зберігається деревина. Натомість у Києві виявлено значну кількість києворуських написів-графіті, зроблених

[23] *Свєшников І.* Звенигородські грамоти на бересті // “Дзвін”. — 1990. — № 6, с. 128.

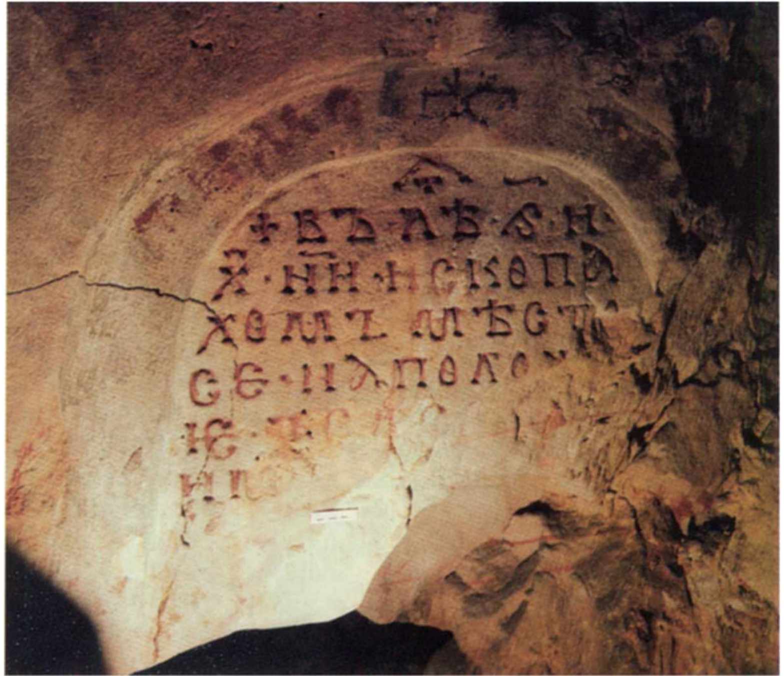

Напис на стіні Дальніх Печер (XII ст., Київ).

у давнину відвідувачами на архітектурних спорудах часів Київської Русі. Їх знайдено в Софійському соборі, на руїнах Успенського собору, печерах Києво-Печерської лаври, на стінах церкви Михаїла Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестові, Кирилівській церкві. Найбільше графіті відкрито в Софійському соборі — понад 400. Ми вже згадували, що стародавня азбука складалася з 27 літер, серед яких чотири слов'янські. Серед написів собору найбільше звернень до Бога про допомогу, написані за стандартною формулою "Господи, поможи рабу твоєму...", далі йде ім'я автора. Поминальні написи зроблено за іншим зразком "Місяця... дня приставився раб Божий...". Деякі відвідувачі собору зверталися в написах до святих, зображених на фресках, з проханням допомоги або просто писали свої імена: "Писав Іван", "Писав Матей". Особливо цікавими є написи, що перегукуються змістом із літописними повідомленнями. Наведемо кілька прикладів: "4 літа княжив Святослав". У напису йде мова про чотирьохлітнє князювання у Києві сина Ярослава Мудрого Святослава Ярославича (1073—1076 рр.). У іншому напису сповіщається про встановлення в Софійському соборі "раки" — саркофага великого київського князя Всеволода (Андрія) Ярославича, 17 квітня 1093 р. У давньому датованому напису повідомляється про грім або блискавку, що влучила в Софійський собор 3 березня 1054 р., в якому князя названо "царем нашим". Рівнозначним титулом "каган" називає Ярослава Іларіон у "Слові". Напис, що цілком подібний до літописних повідомлень, сповіщає про події на Русі на рубежі XI—XII ст.: "Місяця декембря (грудня) в 4-е сотвориша мир на Желяни: Святополк, Владимир и Ольг". Тут йдеться про князівські усобиці та укла-

дення миру між великим київським князем Святополком Ізяславичем, Володимиром Всеволодовичем Мономахом та Олегом Святославичем, в уроч. Желянь поблизу Києва.

Напис важливий не тільки своїм літописним змістом, а й особливостями виконання. Хоч він написаний кириличним уставним письмом, але воно вже значно відрізняється від урочистого книжного уставу. Всі літери у напису мають значний нахил праворуч, в них не помітно копіткого виписування кожного знака, добре відчувається швидкість, з якою було зроблено цей документальний запис. Все це вказує, що в надрах київської писемної школи на рубежі XI—XII ст. сформувалася ділова писемність, якою користувалися, мабуть, літописці та ділові люди: купці, збирачі податків, дрібні чиновники тощо. Написи, зроблені таким почерком, є й серед інших графіті. Головна мета цього вдосконалення полягала в прискоренні самого процесу письма.

У великому написі, що складається з 14 рядків, написаних чітким уставом XII ст., згадується якась Боянова земля. Мова йде про купівлю цієї землі княгинею Всеволода (Ольговича). Як свідки виступають "св. Софія" та попи, яких налічується 12 осіб. За Боянову землю княгиня дала 700 гривень соболевих, а одна десята частина цієї суми — 70 гривень — була внесена до собору як церковна десятина. Можливо, власником землі був славетний співець — Боян, згадуваний у "Слові о полку Ігоревім". Цей напис не тільки пам'ятка писемності, а й своєрідний юридичний документ, що свідчить про участь кліриків Софійського собору в подібних торговельних справах.

Серед інших епіграфічних знахідок у Києві слід згадати графіті з ближніх печер Києво-Печерської лаври, де виявлено великий за розмірами датований напис 1150 р.: "В лѣто 6658 (1150 р.) ископахом место се на положение (тела)...". Напис викарбувано біля входу до поховальної камери. На жаль, ім'я небіжчика не збереглося. Загальним виглядом, графікою та розмірами літер, напис нагадує відомий напис на Тмутороканському камені 1068 р. про те, що князь Гліб Святославич у цьому році міряв по льоду відстань від Керчі до Тмуторокані [24]. Графіті, подібні до київських, виявлені також у Чернігові і стародавньому Галичі.

Написи-графіті, таким чином, дають можливість судити про писемність народу. Вони, зокрема, свідчать не лише про значне розповсюдження грамотності, а й про деякі особливості київської говірки та її роль у формуванні сучасної української мови. Серед авторів графіті — представники різних верств населення Києва та інших міст Русі: Полоцька, Чернігова, Білгорода, Турова. Тут і представники княжої адміністрації, і писці-професіонали, і отроки, і літописці, і купці, і навіть князі — Святополк Ізяславич та Володимир Мономах.

Другим центром київської писемної школи трохи пізніше став Києво-Печерський монастир. Він виник у середині XI ст., його засновниками були Антоній, Феодосій та письменник Іларіон. Від самого початку монастир стає відомим як місце переписування богослужбових книг. Ченці переписували й виготовляли книги. Зокрема серед майна Святоші (Святослава Давидовича) згадуються саме книги. Багате зібрання книжок було і в монастирській бібліотеці. У "Житії Феодосія Печерського" розповідається про виготовлення книг: "великому Никону сьдящу и стоящу

[24] *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень. — Москва, 1979, с. 14—18.

книги" [25]. В іншому місці, вірогідно, про цього самого ченця, названого Ларіоном, пишеться таке: "Бьше бо книгам хитр писати и съи по вся дни и нощи писаше книги в келии блаженнаго". У цій справі брав участь також ігумен монастиря — Феодосій, який сидів поруч "прядущу вервіє, єже на потребу таковому дълу". На думку М. Д. Присьолкова, згаданий Никон — це письменник Іларіон, який після усунення його з митрополичої кафедри став ченцем Києво-Печерського монастиря, де він і продовжував свою діяльність у галузі церковної літератури та літописання [26].

В Печерському монастирі написано багато різних оригінальних творів. Насамперед це стосується літописання, яке поступово перейшло сюди з Софійського собору. Розквіт києворуського літописання в XII ст. тісно пов'язаний з монастирем. Тут творили багато відомих літописців, редакторів та переписувачів. Серед них величні постаті Никона, Іоанна та славетного Нестора — автора "Повісті минулих літ", що стала видатним досягненням не лише в галузі київського літописання, а й літератури. Нестор був автором й інших відомих творів: "Читання про Бориса і Гліба" та "Житія Феодосія Печерського".

Третім центром київської писемної школи був Михайлівський Видубицький монастир. Він був розташований поблизу Києва, в місцевості, яка здавна мала назву Видубичі. Це був "вотчий" монастир Всеволода Ярославича та його роду. У 1070 р. в монастирі закладено кам'яну церкву архістратига Михаїла. Поруч з монастирем, на придніпровських кручах, стояла заміська резиденція Всеволода Ярославича — "Красний двір".

Видубицький монастир, починаючи з князювання у Києві Володимира Мономаха (1113—1125 рр.) став одним із важливих центрів київської писемної школи, де продовжувалося київське літописання, переписувалися книжки, створювалися оригінальні літературні твори, існувала велика бібліотека. На початку XII ст. ігумен Видубицького монастиря Сильвестр піддав ретельному редагуванню "Повість минулих літ", висунувши на перший план діяльність Володимира Мономаха. Він вніс до літопису переказ про апостола Андрія та переказ про Василька Теребовльського. Наприкінці XII ст. ігуменом монастиря став Мойсей. Він був редактором, а можливо, і автором київського літописного зведення 1199 р. Мойсей відомий також як автор Похвального слова князю Рюрику Ростиславичу, проголошеного у зв'язку з будівництвом у 1198 р. підпірної стіни, що повинна була захистити церкву Михаїла від весняних повеней Дніпра. "Слово" Мойсея, текст якого зберігся в Іпатіївському літописі, свідчить, що він був досвідченим книжником-ерудитом, який добре володів ораторським літературним мистецтвом.

Отже, у Києві в XI—XII ст. існувало три осередки київської писемної школи: Софійський собор — Руська митрополія, Печерський та Видубицький монастирі. В них переписувалися та перекладалися книги з іноземних мов, з'явилися перші оригінальні твори, києворуське літописання, склалася його форма та ідейне спрямування. Вихованцями монастирів були високоосвічені літописці, письменники, церковні та державні діячі. Їхніми трудами писемність і література Київської Русі досягла дуже високого рівня, що не поступався досягненням західних країн. З Києва богослужбові книги, житія святих, твори

---

[25] *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. — К., 1991, с. 46, 49.

[26] *Приселков М. Д.* Митрополит Иларион в схиме Никон, борец за независимую русскую церковь. — СПб., 1911. — С. 188—201.

для повчального читання, церковно-публіцистична та історична література поширювалися по різних містах та землях Київської Русі, в чому й полягала значна заслуга Київської писемної школи.

Початкова та вища освіта. Про освіту у дохристиянські часи відомостей не збереглося. Проте, враховуючи потреби державних інститутів, можна висловити припущення, що навчання грамоти якоюсь мірою існувало і до реформи 988 р. Адже, згідно з договорами Русі з греками, хтось повинен був читати і писати князівські грамоти та заповіти вояків, які від'їжджали на службу до Візантії, вести записи податків тощо. Початково це могли бути вихідці з південнослов'янських країн. У середині X ст. у Києві вже функціонувала церковна община, яка мала свої церкви: Св. Іллі та Св. Миколая на Аскольдовій могилі. В них були церковні книги та люди, які вміли їх читати під час відправ. При храмах, вірогідно, існувало й індивідуальне навчання грамоти.

Після церковної реформи Володимира виникла потреба у навчанні та вихованні грамотних людей, для чого були запроваджені державні школи. Літопис повідомляє про відкриття шкіл у Києві, Новгороді. До школи у Києві приймали дітей заможних верств населення — "нарочитої чаді", а у Новгороді брали дітей старост та попів. Це, можливо, вказує на існування шкіл двох ступенів: для виховання вищих та нижчих служителів церкви. В школі навчали насамперед читання, а потім вже писання та рахування. У початкових школах елементарною наукою було читання. Навчання починалося з вивчення абетки, складів та читання по книгах Апостола та Псалтиря, які виконували роль підручників. Подібне навчання по складах підтверджується археологічними знахідками, зокрема шкільними вправами хлопчика Онфима, знайденими серед новгородських берестяних грамот. Більшість вихованців парафіяльних початкових шкіл навчалися лише читати, а подальші знання вони (попи, дяки) набували в своїй практичній діяльності перед висвяченням [27].

Щодо вищої освіти, то з цього приводу тривалий час точилися дискусії, хоч у літопису й згадується "книжне навчання". Церковний історик Є. Голубинський категорично заперечував думку, що в Київській Русі нібито існувала проста грамотність. Він гостро критикував В. Татищева, який у своїй "Історії" описував різні навчальні заклади при єпископіях, княжому дворі, князів-меценатів тощо. Татищев, наприклад, повідомляє, що у 1086 р. Ганна (Янка) Всеволодівна, ставши черницею Андріївського монастиря у Києві, заснувала при ньому школу для дівчат, де навчали грамоти, співів, шиття тощо. З твердженням Голубинського не згоден відомий український вчений М. С. Грушевський. На підставі аналізу Послання Климента Смолятича до пресвітера Фоми він переконливо довів, що на Русі дійсно існувала вища освіта. Климент Смолятич — дуже освічена, видатна людина, яку літопис називає "книжником" та "філософом", яких раніше не було в Русі. У своєму Посланні до Фоми він переконує того, що вища освіта для вищих ієрархів церкви є необхідною, посилаючись на духовних діячів Київської митрополії. Він спирається на авторитет античних філософів та письменників "от Омира, от Арістотеля і от Платона", а не на відомих отців християнської церкви. Люди, яких називає Климент, це ті, що здобули вищу освіту. Під останньою малися на увазі бого-

[27] *Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993. — Т.ІІ, с. 25—27, 30.

словсько-філософські дисципліни: богослов'я, філософія, риторика, граматика, співи та вивчення іноземних мов. Таку освіту можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі — у школах при єпископіях. Особливого значення у вищих школах надавалося вивченню іноземних мов. Серед них на першому місці, безсумнівно, була грецька мова, якою написані канонічні книги православної релігії і якою за тих часів та й значно пізніше нерідко велися церковні відправи. Саме тому володіння грецькою мовою було вкрай необхідне для вищих ієрархів церкви. Крім того, київські митрополити були переважно греками, більшість яких мали вищу візантійську освіту. В оточенні київського митрополита чимало людей мали добру освіту, про що й пише Климент. Деякі з них, можливо, були перекладачами та писарями тих "книг многи", про які згадує літопис 1037 р.

Друге місце за значенням, найімовірніше, посідала латинська або, як дехто гадає, варязька мова. Вивчення іноземних мов було необхідне не тільки духовним особам, а й світським, що добре усвідомлювалося за тих часів, про що свідчить вислів Володимира Мономаха в його "Повчанні дітям". Про свого батька Всеволода Ярославича він писав: "яко бо отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 язык, в томъ бо честь от инѣх земль»[28]. Вірогідно, це були грецька, латинська, німецька, угорська та половецька мови[29].

У Київській Русі дуже рано з'явилася іноземна перекладна література. Вже в XI ст. у скрипторії при Софійському соборі, а пізніше й інших місцях, слов'янською мовою перекладено відомі у всьому світі твори: "Хроніка" Георгія Амартола, "Історія іудейської війни" Йосифа Флавія, Хроніка Сінкела, "Житіє Василія Нового", "Християнська топографія" Козьми Індикоплова, "Житія Стефана Сурозького", "Александрія", "Пчела", "Повість про Акіра премудрого", "Шестоднев" Іоанна, екзарха болгарського, "Деівгеніеве діяніє", "Фізіолог", Пандекти Никона та ін. Ці твори мали виключне значення для поширення освіти та тогочасних наукових знань.

Як бачимо, в Київській Русі існувала вища освіта, яку отримали такі видатні діячі тих часів, як Іларіон, Феодосій Печерський, Нестор, Климент Смолятич, Кирило Туровський, Мойсей Видубицький, автор "Слова о полку Ігоревім", Ярослав Мудрий, його сини — Ізяслав, Святослав, Всеволод, онуки — Святополк та Володимир Мономах, Володимир Василькович та ін.

Крім початкових шкіл, утворених з ініціативи держави, існувало й приватне, індивідуальне, навчання. Ним займалися головним чином дяки при церквах та, можливо, ченці монастирів, при яких могли бути школи для дітей. Один з авторів давніх графіті на ім'я Піщан написав, наприклад, на стіні Софійського собору у Києві: "Піщан писав, ходивши до дяків учеником". Поступове поширення грамотності на Русі засвідчується й написами на різних ремісничих виробах, знайдених в Україні. Привертають увагу: напис на мечі "Коваль Людота", знайденому в с. Хвощоватому, на корчагах з Києва — "Мстиславова корчага", "Благодатніша повна корчага сія" та на згаданому пряслиці "Янка вдала праслень Жирці" та ін. Однак, безперечно, більш масовим матеріалом, що свідчить про проникнення грамотності у всі сфери жит-

[28] ПВЛ, ч. 1. с. 158.

[29] *Грушевський М.* Історія української літератури, с. 31.

тя, в тому числі й у побут, є берестяні грамоти та написи-графіті, знахідки яких вже налічуються сотнями.

У період феодальної роздрібненості Русі продовжувався подальший розвиток писемної культури: виникали нові провінційні центри, але всі вони, аж до татаро-монгольської навали, були під великим впливом блискучих досягнень київської писемної школи.

9.5. Літописання

Літописи Київської Русі є одним з найпримітніших історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, написаних латиною, вони викладені рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Саме цим і зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі. Літописи були надбанням не лише давньоруської книжної еліти, а й широкого загалу грамотного населення. Вони читалися й переписувалися впродовж кількох століть, завдяки чому дійшли до нашого часу.

Академік XVIII ст. Г. Міллер, вражений широтою літописної інформації та рівнем її систематизації, писав, що літописець Нестор та його послідовники створили систему руської історії, яка настільки повна, що жодна інша нація не може похвалитися таким скарбом.

Традиція літописання склалася в Києві у X ст., але згодом поширилася практично на всі райони Русі. Літописи писалися в Новгороді, Переяславі, на Волині, у Галичі, у Володимирі на Клязьмі, в інших удільних князівствах. Їхніми авторами були ченці, ігумени придворних монастирів, представники князівської адміністрації і навіть князі. Практично усі літописи в своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою "Повість минулих літ", де широко подані загальноруські історичні явища і події. Близько середини XII ст. відбувається розгалуження єдиного літописного стовбура на ряд хронік, головним змістом яких стає місцева історія.

І все ж літописання різних центрів Русі часів феодальної роздрібненості, незважаючи на відмінності у складі повідомлень і конкретній ідейній спрямованості, успадкувало від попереднього періоду загальноруські традиції, притаманні "Повісті минулих літ". В обласному літописанні, зокрема, набула розвитку головна ідея "Повісті", яку Б. Д. Греков визначив як гордість за своє минуле, занепокоєність майбутнім і заклик до захисту цілісності батьківщини [1].

Поступово окремі хронікальні записи, повісті, сказання, повчання об'єднувалися в літописні зводи — своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, неоднакові стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток їхніх упорядників. Останні не тільки редагували своїх попередників, а й доповнювали їхні повідомлення новими фактами, скорочували або й вилучали небажану інформацію, осучаснювали виклад згідно з існуючими політичними уподобаннями. Робота ця виконувалась переважно не з власної ініціативи книжників-ченців, а на замовлення князівської влади. Про це ми довідуємось, зокрема, із повідомлень Никонівського літопису: "Первии наши властодержцы без гнѣва повелѣвающе вся добрая и не добрая прилучившаяся... написывати" [2].

[1] *Греков Б. Д.* Первый труд по истории России // Ист. журн. — 1943. — № 11, 12, с. 66.

[2] ПСРЛ. (Никоновская летопись). —Т. 9.

З огляду на це неможливо чекати від давньоруських літописів незворушливої безпристрасності на зразок пушкінського Пимона. Їхні "правдиві сказання" залежали від міри "гніву" сюзерена, діяння якого належало занести на скрижалі історії, від власних політичних симпатій і бажання вплинути на перебіг подій, від рівня громадянського самоусвідомлення авторів.

Джерелознавчі можливості літописних матеріалів ускладнені ще й тим, що вони дійшли до нас не в своєму початковому вигляді, а в складі пізніших збірників. Останні являють собою переплетіння різних епох, політичних позицій і тенденцій, використання різних стилів літописання, літописів різних земель, які передають ті самі події з різних позицій. Необхідно також рахуватися з неминучими помилками пізніших переписувачів.

Історія вивчення літописів. Пошук літописних першоджерел, авторських канонічних текстів розпочався за часів В. М. Татищева і триває донині. Серед дослідників, які зробили найбільший внесок у вивчення давньоруських літописів, виділяються А. Шлецер, Г. Еверс, М. І. Костомаров, К. Н. Бестужев-Рюмін, О. О. Шахматов, М. Д. Присьолков, М. С. Грушевський, А. М. Насонов, М. М. Тихомиров, Н. К. Нікольський, Д. С. Лихачов, Б. О. Рибаков, А. Г. Кузьмін, В. Ю. Франчук, М. Ф. Котляр, П. П. Толочко та ін. Безперечною заслугою кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних дослідників давньоруського літописання було те, що воно постало перед нами не тільки як історична хроніка Русі IX—XIII ст., а й як одна із форм суспільної свідомості.

Встановлено, що збережений фонд літописів не вичерпує собою всієї повноти давньоруської історичної писемності. "Можна собі уявити, — писав М. І. Костомаров, — яка величезна кількість літописів була в нас, якщо в кожному монастирі вівся свій окремий літопис" [3]. Сказане змушує істориків з усією серйозністю ставитися до тих повідомлень пізніх літописних зводів, які не знаходять паралелей в уже відомому писемному фонді Русі. Джерелознавчий аналіз "Історії Російської" В. М. Татищева, здійснений М. М. Тихомировим, Б. О. Рибаковим, А. Г. Кузьміним й іншими істориками, показав, що він використав стародавні літописи, які не дійшли до нас. Близько 87 % усіх доповнень XII ст. запозичені з Розкольничого літопису, який являв собою повний, ще не підданий скороченню Київський літопис двох поколінь Мстиславичів, решта (13 %) взяті з Єропкинського, Хрущовського і невідомого Чернігово-Сіверського літописів [4]

Одними із найдавніших літописних зводів, в яких широко представлено південноруське літописання X—XIII ст., є Лаврентіївський, Іпатіївський і Радзивилівський.

Лаврентіївський літопис зберігся в єдиному списку, виготовленому під керівництвом ченця Лаврентія в 1377 р. для суздальсько-нижегородського князя Дмитрія Костянтиновича. Його виклад закінчується 1305 р., що, напевно, пов'язане з обсягом матеріалу, який утримувався в протографі, так званих книгах ветшаных. До Лаврентіївського літопису увійшли "Повість минулих літ" в редакції початку XII ст., "Повчання

[3] *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории. Ч. 1. Источники русской истории. — Санкт-Петербург, 1861.

[4] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — Москва, 1972, с. 184—276; *Рыбаков Б. А.* В. Н. Татищев и летописи XII в. // История СССР. — 1971. — № 1; *Кузьмин А. Г.* Об источниковедческой основе "Истории Российской" В. Н. Татищева // Вопросы истории. — 1969. — № 9, с. 214— 218.

Мономаха" і його послання до Олега Святославича, а також хроніка подій Північно-Східної Русі.

Спроби дослідників довести, що "Повчання Мономаха" було органічною частиною "Повісті минулих літ" і увійшло до неї на етапі третьої редакції 1118 р., переконливо спростував М. М. Воронін. Коли б це було справді так, слушно зауважив вчений, тоді "комплекс писань Мономаха був би не раз повторений в місцевих літописах". Оскільки цей випадок унікальний, то М. М. Воронін зробив логічний висновок, що "Повчання" тривалий час існувало поза літописом [5].

Близьким до Лаврентіївського є Радзивилівський літопис, відомий у двох списках XV ст.: Радзивилівський (з мініатюрами) і Московсько-Академічний. Радзивилівський літопис належав різним володільцям, народженим у Західній Русі. Як видно із приписки, він був подарований Станіславом Зеновичем князю Янушу Радзивилу, а в 1671 р. надійшов до Кенігсберзької бібліотеки від князя Богуслава Радзивила. О. О. Шахматов, М. Д. Присьолков і деякі інші дослідники пов'язували Радзивилівський літопис із Переяславським або Володимирським зводами, але той факт, що він доведений не до 1212 чи 1216 рр., як останні, а тільки до 1206, дозволяє припустити існування окремого зводу. Не виключено, що він має південноруське походження.

Іпатіївський літопис зберігся в кількох списках, із яких основними є власне Іпатіївський (близько 1425 р.) і Хлібниківський (XVI ст.). При текстологічному зіставленні списків помітно, що обидва мають спільний протограф, причому текст Хлібниківського в окремих місцях повніший.

Як встановив видавець Іпатіївського літопису 1843 р. Я. І. Бередников, він складається із "Повісті минулих літ", її продовження до 1200 р. і Галицько-Волинського зводу за XIII ст.[6] Пізніше В. Т. Пашуто виділив ще один літописний звід 1238 р. і його редакцію 1246 р., який був київського походження, але увійшов складовою частиною до літописання Данила Галицького і його наступних редакцій у Холмі та Володимирі [7].

З перших кроків вивчення літописів перед дослідниками постала проблема їх хронології. Помічено, що різні літописи по-різному датують ті самі події, причому різниця в датах сягала іноді одного-двох років. Намагання узгодити свідчення літописів і уточнити хронологію подій привели істориків до важливих висновків щодо існування різних систем літочислення на Русі. Окремі спостереження В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна та інших істориків не втратили свого значення й донині, але заслуга науково обґрунтованої системи хронології давньоруського літописання належить М. Г. Бережкову. Він довів, що східні слов'яни разом з християнством прийняли візантійську еру літочислення (5508 р. від створення світу), але зберегли свій одвічний початок року, який припадав не на вересень, як у Візантії, а на березень. Згідно з М. Г. Бережковим, існувало два варіанти хронології літописання: або березневий рік починався на півроку пізніше вересневого, або на півроку раніше. Останній отримав назву ультраберезневого [8].

---

[5] *Воронин Н. Н.* О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник. — Москва, 1962, с. 266.

[6] *ПСРЛ* (Ипатьевская летопись). — Санкт-Петербург, 1843. — Т. 2, с. VII—VIII.

[7] *Пашуто В. Т.* Образование литовского государства. — Москва, 1959, с. 13; *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — Москва, 1950, с. 17.

[8] *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. — Москва, 1963, с. 7—16.

Залежно від того, яким літочисленням користувався той чи інший літописець, визначалася і справжня дата подій. М. Г. Бережков показав, що до початку XII ст. перевага лишалася за березневим літочисленням; у XII і XIII ст. значного поширення набув ультраберезневий. Дослідник зазначив, що немає жодного літописного зводу, в якому вживався б лише один стиль літописання, хоч і не пояснив причини [9].

Згідно з дослідженнями Б. О. Рибакова, у IX ст. на Русі при визначенні точних дат користувалися не візантійською, а александрійською ерою (5500 р. від створення світу). Цей рахунок застосовувався в цей час у Болгарії, звідки він і поширився на Русь [10].

Початки київського літописання. Питання першопочатків давньоруського літописання належить до найскладніших і, по суті, остаточно не розв'язаних до наших днів.

М. А. Оболенський вважав за можливе датувати початковий київський літопис серединою X ст. і пов'язував його з діяльністю духівника княгині Ольги пресвітера Григорія [11]. І. І. Срезневський, О. М. Бодянський відносили походження річних записів на Русі до початку X ст.[12] І. Є. Забєлін запропонував ще ранішу дату, на що його наштовхнули літописні статті 864—867 рр. Никонівського літопису. "Вони містять у собі стільки достовірності, — писав І. Є. Забєлін, — що немає і найменших підстав відкидати їх глибоку давнину" [13]. Він вважав ці статті київськими за походженням і пов'язував їх появу з діяльністю грамотіїв-християн, які були в Києві уже у IX ст. Давні оригінальні записи потрапили до рук укладачів Никонівського літопису і були внесені до зведеного тексту.

Крім дослідницької інтуїції, здогад І. Є. Забєліна не був підкріплений переконливими аргументами, і про нього з часом просто забули. Нове життя цій продуктивній думці дав у наш час Б. О. Рибаков. Проаналізувавши панівну концепцію вітчизняної історії в літописах XV—XVI ст., згідно з якою варяг Рюрик оголошувався засновником правлячої династії на Русі, він зауважив, що комплекс статей про Аскольда є, по суті, антитезою цій офіційній точці зору. Отже, жодної мотивації для вигадування таких деталей із київського життя IX ст. в укладачів Никонівського зводу не могло бути, і не слід їх підозрювати у створенні легенди. Згідно із Б. О. Рибаковим, поява цих давніх записів мала більш прозаїчний характер і може пов'язуватися із археологічними пошуками московських істориків XVI ст. Адже саме їм історична наука зобов'язана виявленням "Житія Стефана Сурозького", "Житія Дмитра Солунського", "Бесід патріарха Фотія" [14].

Джерелознавчий аналіз загадкових записів IX ст. у Никонівському літописі, виконаний Б. О. Рибаковим, показав, що їхній історичний зміст не повинен викликати підозру пізнішого фальсифікату. В них розповідається про київських князів Аскольда і Діра, походи руських дружин на Візантію, на печенігів, про хрещення Русі. Ці дані не є чимось незвичайним, що не відомо іншим дже-

[9] *Бережков Н. Г.* Хронология..., с. 17.

[10] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — Москва, 1963, с. 165.

[11] *Оболенский М. А.* Несколько слов о первоначальной русской летописи. — Москва, 1870; *Оболенский М. А.* Исследования и заметки по русским и славянским древностям. — Санкт-Петербург, 1875.

[12] *Срезневский И. И.* Чтения о древнерусских летописях. — Санкт-Петербург, 1862, с. 31.

[13] *Забелин И. Е.* История русской жизни с древнейших времен. — Москва, 1876. — Ч. 1, с. 475—476.

[14] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи, с. 160—161.

релам. Із трьох датованих походів русів на Візантію один (860 р.), від якого почався відлік руської історії, докладно описаний в грецьких джерелах. Розповідь про похід Аскольда на візантійські володіння в Евксінопонті, датований у Никонівському літописі 874 р., на думку Б. О. Рибакова, також походить з якогось іноземного джерела. Своєрідним підтвердженням його історичності може бути розповідь "Повісті минулих літ" про похід русів на Константинополь, який відбувся "в 14 лето Михаила цесаря". За александрійською ерою, цей похід отримав дату 874 р., тобто ту, яка означена в Никонівському літописі. Щодо відсутності у відповідній статті "Повісті минулих літ" розповіді про хрещення Русі і направлення туди імператором Василієм архієрея, то вона цілком зрозуміла. У XI—XII ст. хрещення Русі пов'язувалося виключно з іменем Володимира Святославича, якого називали другим Костянтином, і все, що не вписувалося в цю канонічну духовну схему, не бралось до уваги. І це незважаючи на те, що факт хрещення Русі за часів імператорів Михаїла і Василія та патріарха Фотія (або патріарха Ігнатія) добре відомий у візантійських джерелах.

Ці й інші спостереження дали підстави Б. О. Рибакову вважати записи Никонівського літопису 867—889 рр. першим руським літописом князя Аскольда, який був розпочатий в рік хрещення русів [15]. Аскольдів літописець використав александрійсько-болгарський лік років від створення світу. Його інформація лаконічна, без будь-якої тенденційності. Особливу довіру до неї викликає стаття про вбивство Аскольдового сина: "В лѣто 6382. Убиен бысть от Болгар Осколдов сын" [16]. Звичайно, вигадувати такий факт нікому б не спало на думку.

Датування початків руського літописання другою половиною IX ст. і реконструкція Б. О. Рибаковим так званого літопису Аскольда викликали неоднозначну реакцію фахівців. Одні вважали за можливе прийняти цей висновок, інші поставилися до нього із значною пересторогою. Особливу позицію зайняв М. Ю. Брайчевський. Висновки Б. О. Рибакова здалися йому надто обережними, а можливості реконструкції "літопису Аскольда" не до кінця вичерпаними. Беручи до уваги цілком слушні зауваження дослідників літописання щодо тенденційності пізніших літописів і абсолютизувавши його, М. Ю. Брайчевський дійшов висновку, що вся початкова історія Русі була сфальсифікована публіцистами XI—XII ст. Причому йдеться не про можливість вилучення якоїсь частини інформації, що не узгоджувалась із варязькою концепцією походження Русі, а про свідоме перенесення подій IX ст. у X ст. і приписування всього зробленого Аскольдом князям-варягам: Олегу, Ігорю і навіть Володимиру. Отже, якщо всі ці дані повернути на "законне" місце, то, за М. Ю. Брайчевським, отримаємо повний текст "літопису Аскольда", а не скорочений, як у Никонівському зводі [17].

Реконструкція "літопису Аскольда", запропонована М. Ю. Брайчевським, на жаль, не має надійної системи документальних доказів і не може розглядатися навіть як гіпотеза. Сказане не означає, що обсяг інформації "літопису Аскольда" дійшов до нас у початковій повноті. Втрати тут не виключені, але без виявлення додаткових джерел, на що надії дуже мало, спроби їх компенсації лишатимуться за межами наукових шукань.

---

[15] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 172.

[16] ПСРЛ, т. 9, с. 9.

[17] *Брайчевский М. Ю.* О первых договорах Руси с греками // Сов. ежегодн. междун. права за 1978 г. — Москва, 1980, с. 264—284; *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989, с. 47.

Свого часу М. М. Тихомиров вважав, що питання про початки руського літописання має не лише історіографічне значення, а важливе насамперед для з'ясування достовірності історичних повідомлень про найдавніші часи Русі. При цьому необхідно враховувати, що літописні зводи були не початковою стадією літописання, а кінцевою, пов'язаною з систематизацією і узагальненням окремих повідомлень, сказань, повістей. До ідентичних записів або повістей X ст. дослідники відносили, зокрема, повідомлення про походи Олега на Царгород, вбивство Ігоря і помсту древлянам Ольги, про її хрещення в Царгороді, про походи Святослава на Дунай і міжусобиці його синів, про початкові роки князювання Володимира у Києві.

О. О. Шахматов датував найдавніший літописний звід 1037—1039 рр. Л. В. Черепнін заперечив це і вважав, що він міг бути укладений вже у 996 р. у Десятинній церкві і що до цього мав безпосередню причетність Анастас Корсунянин [18].

Висновок Л. В. Черепніна підтримав М. М. Тихомиров, правда, із суттєвими уточненнями, що початковий літописний звід датується 988 р., а його автор не пов'язаний з Десятинною церквою. У цьому зводі історик виділив два комплекси записів: "Сказання про руських князів X ст." і "Повість про початок Русі" [19]. Крім того, М. М. Тихомиров не вважав за можливе вносити до зводу усі повідомлення до 945 р. Найбільш обгрунтована гіпотеза про укладення Початкового літописного зводу наприкінці X ст. належить Б. О. Рибакову. З'ясовуючи питання про час і місце його виникнення, дослідник звернув увагу на незвичайну цензуру в літописному викладі подій кінця X — початку XI ст., яка охоплює 17 років князювання Володимира Святославича. Опис його діяльності у "Повісті минулих літ" переривається на 997 р. і відновлюється лише в 1013 р. На думку Б. О. Рибакова, це можна пояснити лише тим, що пізніші літописці справді мали окрему повість, яка завершувалася 996 р.[20]

Такому висновку певною мірою суперечить стаття 997 р., в якій розповідається про облогу Білгорода печенігами. Проте, якщо враховувати, що її підгрунтям є поетичний народний переказ про хитрість білгородців з кисільними колодязями, можна припустити її пізніше внесення до літопису.

На нашу думку, є достатньо підстав пов'язувати появу Початкового літописного зводу з подіями 996 р. Саме у цьому році відбулося освячення знаменитої Десятинної церкви у Києві, до якого й було підготовлене, на замовлення Володимира, перше історичне узагальнення життя Київської Русі впродовж 150 років. Щодо авторства цього твору, то, згідно з Б. О. Рибаковим, ним були Анастас Корсунянин, а також невідомий білгородський літописець, близький до Святослава Древлянського. Його начебто видають у творі симпатії до древлян і критичне ставлення до жадоби й підступності київських князів Ігоря, Ольги і Ярополка. Навряд чи це надійні підстави для припущення щодо існування літописання в Білгороді. По-перше, за нормами середньовічної моралі діяння названих князів не вважалися настільки гріховними, щоб літописцям спало на думку спеціально шукати їм виправдання. По-друге, коли б симпатії до древлян невідомого білгородського книжни-

[18] *Черепнин Л. В.* "Повесть временных лет", ее редакции и предшествующие ей летописные своды // Исторические записки. — 1948. — № 25.

[19] *Тихомиров М. Н.* Начало русской историографии // Русское летописание. — Москва, 1979, с. 46—66.

[20] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 175.

ка розходилися з київським поглядом, вони б неминуче були вилучені зі зводу. Адже створювався він під наглядом якщо не самого Володимира Святославича, то принаймні його найближчого помічника і дорадника Добрині.

Отже, якщо у літописному зводі 996 р. і простежується певна продревлянська позиція, то йде вона не від білгородського літописця, яким, на думку Б. О. Рибакова, міг бути єпископ Микита, а від Добрині, який походив із древлянського князівського роду.

Зважаючи на обсяг і характер інформації Початкового літопису, можна з усією впевненістю стверджувати його виняткове київське походження. При укладанні зводу були використані матеріали архіву великокнязівського двору, у тому числі й договори Русі з греками, поодинокі записи найважливіших подій, епічні сказання, річні записи, які робилися в церковних книгах при митрополичій кафедрі та церкви св. Іллі. Виділяється також комплекс болгаро-візантійських повідомлень.

Зведення таких різних джерел наклало певний відбиток на загальний характер Початкового літопису. Історичний матеріал в ньому неоднорідний, інформативна повнота річних записів нерівномірна, нерідко суперечлива. Це стосується хронології подій. На думку Б. О. Рибакова, хронологічна плутанина пов'язана із переведенням александрійського літочислення, яким користувалися в Х ст. в Болгарії, на руське (візантійське). Не виключено, що цілий ряд записів, які опинилися в руках київського літописця, взагалі не мали дат, і їхня хронологія була встановлена на підставі генеологічних розрахунків наприкінці Х ст.[21]

У цілому літописний звід 996 р. справляє враження повноцінної хроніки, в якій з використанням писемних документів і народних переказів відтворено широку картину історії Русі Х ст.

Літописання XI ст. Відомий дослідник давньоруського літописання О. О. Шахматов на початку ХХ ст. здійснив сміливу спробу відтворити історію складання "Повісті минулих літ". Головним завданням своєї знаменитої праці "Разыскания о древнейших русских летописных сводах" він вбачав не лише виділення окремих етапів літописання, а й реконструкцію текстів найдавніших зводів [22]. Згідно з ним, Київському зводу Никона 1073 р. передували Найдавніший Київський звід 1039 р. і Новгородський звід 1050 р. Дещо пізніше О. О. Шахматов виділив ще й так званий Початковий звід 1095 р.[23]

Запропонована схема руського літописання XI ст. викликала сумніви і неприйняття деякими відомими літописознавцями. Особливо це стосується Найдавнішого зводу 1039 р., який, врешті-решт, був відкинутий більшістю дослідників. Судячи з критичних зауважень М. К. Нікольського, Д. С. Лихачова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова й інших істориків, заперечення викликала не так сама ідея існування Софійського літописання, як його текстологічна реконструкція, запропонована О. О. Шахматовим. Д. С. Лихачова, зокрема, бентежили відсутність внутрішньої стилістичної єдності тексту зводу, наявність у ньому ідейної різноголосиці [24].

М. М. Присьолкову склад Найдавнішого зводу уявлявся іншим, ніж О. О. Шахматову, але його реальність він не піддавав сумніву. Згідно з істориком, звід 1037—1039 рр. являв собою щось на зразок доповідної записки,

---

[21] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 177.

[22] *Шахматов А. А.* Разыскания..., с. III—V.

[23] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет, с. XVI.

[24] *Лихачев Д. С.* Русские летописи..., с. 62—77.

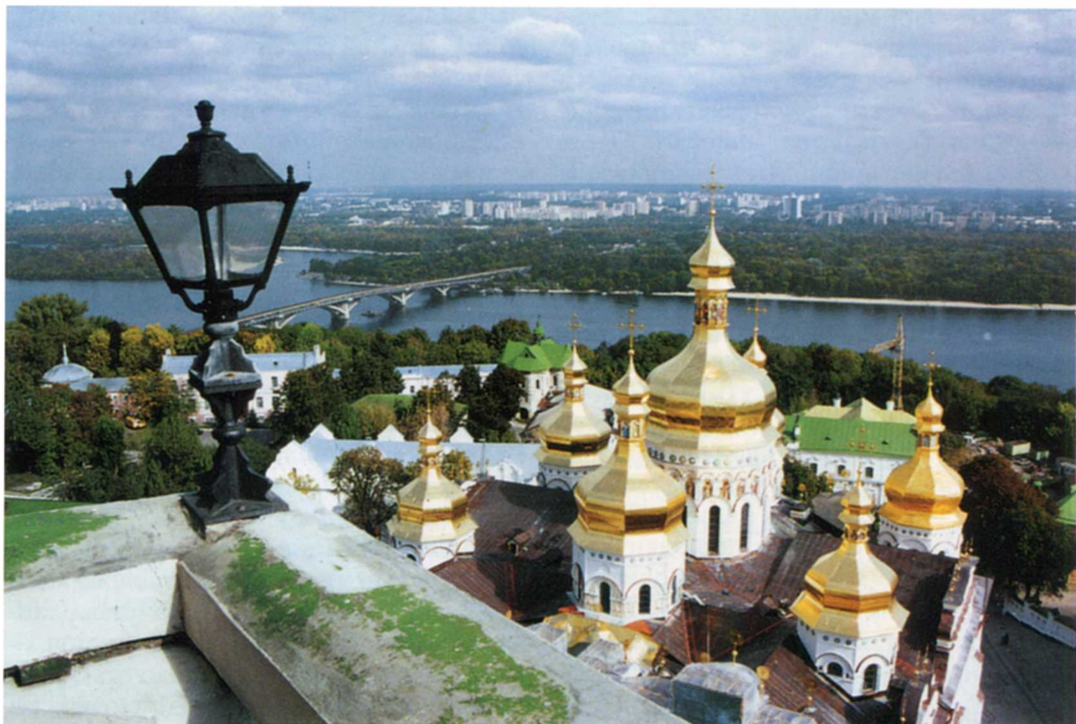

Києво-Печерська лавра. Загальний вигляд.

складеної київською митрополією, яка перебувала в руках греків, до Константинополя [25].

Гадаємо, що дружне несприйняття істориками висновку О. О. Шахматова про Найдавніший звід 1039 р., що особливо характерно для історіографії радянського періоду, несправедливе. Не може бути й найменшого сумніву щодо того, що після припинення літописання при Десятинній церкві, до чого міг спричинитися від'їзд Добрині до Новгорода і втеча з Києва Анастаса Корсунянина, воно знову розпочалося в митрополичій кафедрі Софії Київської. У світлі висновків щодо ранньої дати її побудови і освячення (1037 або близький до нього рік) ідея Софійського літописного зводу набуває переконливості [26]. Тут простежується історична паралель із Початковим зводом 996 р., який виник у зв'язку із завершенням і освяченням Десятинної церкви.

Уважне знайомство із літописною статтею 1037 р. переконує в тому, що вона є підсумком певного етапу державної діяльності Ярослава Мудрого. В ній вміщено похвалу князю за побудову великого міста, зведення і закладення християнських храмів, поширення християнства, книжної мудрості, заснування бібліотеки та інші добрі справи. Характерно, що всі наступні статті (1038—1054 рр.) містять менше інформації про життя і діяльність Ярослава, ніж одна стаття 1037 р. Як вважає Д. С. Лихачов, "перший руський історич-

[25] *Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. — Ленинград, 1940, с. 26—27.

[26] *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970, с. 93—102.

ний твір, створений при Ярославі Мудрому, розростаючись доповненнями, зробленими до нього у Печерському монастирі, стає поступово справжнім літописом" [27].

Близько середини XI ст. найбільшим центром літописання стає Києво-Печерський монастир. На відміну від попереднього періоду, для якого ми не маємо повної гарантії хронологічної ідентичності записів, історична писемність другої половини XI ст. позначена авторською присутністю і є, по суті, свідченням очевидців. Це добре видно як із змісту розповідей, який міг бути переданий тільки очевидцем подій, так і з конкретних посилань літописців на себе. Так, у статті 1051 р., де йдеться про заснування Печерського монастиря, говориться: "*К нему* (ігумену Феодосію — ***П. Т.***) *же и азъ придохъ худый и недостойный рабъ, и приять мя, лѣтъ ми сущю 17 от рожденья моего*". Розповідь 1065 р. про виловлення в річці Сітомля під Києвом утопленої дитини підтверджена власним свідченням її автора: "*Его же позоровахомъ до вечера, и пакы ввергоша и в воду*". У літописній статті 1091 р. про перепоховання праху Феодосія в Успенському соборі читаємо: "*Его же* (ігумена Печерського Іоанна — ***П. Т.***) *повелѣнью быхъ азъ грѣшный первое самовидець, еже скажю, не слухомъ бо слышавъ, но самъ о семь началникъ*". Коли в 1096 р. половці напали на Печерський монастир, то серед очевидців був і літописець: "*Намъ сущимъ по кѣльямъ почивающим по заутрени*". Під 1097 р. літописець повідомляє, що він перебуває у Володимирі разом із осліпленим князем Васильком і веде переговори із Давидом Ігоровичем: "*И мнѣ ту сущю, Володимери, въ едину нощь присла по мя князь Давыдъ. И придох к нему... и посадивъ мя и рече ми*" [28]. У продовженні статті автор повідомив і своє ім'я — Василій.

О. О. Шахматов, М. Д. Присьолков, Д. С. Ліхачов і ряд інших дослідників історичної писемності Русі переконливо виділили літописний звід 1073 р. і пов'язали його авторство з Никоном Печерським. Згідно з Б. О. Рибаковим, Никону належить основний текст статей 1037—1073 рр., але імовірніше, що він був автором комплексу повідомлень 1051—1073 рр. Адже саме стаття 1051 р., яка вперше позначена авторською присутністю, започатковує новий літописний стиль викладу. Характерно, що докладна розповідь про заснування Печерського монастиря прив'язана до 1051 р., коли руським митрополитом був поставлений пресвітер церкви св. Апостолів Іларіон. Навряд чи це є випадковим. Якщо погодитися із вірогідним припущенням М. Д. Присьолкова, що Никон і митрополит Іларіон — одна й та сама особа, то така прив'язка має логічне пояснення. Відійшовши від митрополитства і оселившись у Печерському монастирі під іменем Никона (цілком можливо, що воно йому було дане ще при першому постригу), він, звичайно, не міг не згадати своє поставлення в святій Софії. Весь комплекс статей 1051— 1073 рр. вражає своєю стилістичною єдністю, значним обсягом систематизованої інформації, чудовим знанням історичної топографії Києва і патріотичним ставленням до Руської землі. Ідейно літописний звід 1073 р., на думку М. Д. Присьолкова, надзвичайно близький до "Слова про закон і благодать" Іларіона.

Дослідники звернули увагу, що в київському літописі 1073 р. міститься значна кількість новгородських і тмутороканських відомостей. Щодо знання літописцем тмутороканських подій, то в

[27] *Лихачев Д. С.* Русские летописи..., с. 77.
[28] ПВЛ, ч. 1, с. 108—110, 138, 151, 174.

цьому нічого незвичайного немає. Відомо, що літописець Никон два роки (1064—1066) жив у Тмуторокані і, напевно, зібрав там відповідну історичну інформацію. У Новгороді Никон не був. Його новгородськими кореспондентами стали Ян Вишатич і його батько Вишата, який, згідно з повідомленням літописної статті 1064 р., прибув разом з Ростиславом Володимировичем до Тмуторокані, а також Гліб Святославич, нещодавній новгородський князь, якого Никон, на прохання жителів Тмуторокані, їздив до Чернігова запрошувати на тмутороканське князівство. Врешті, інформаторами Никона могли бути й інші новгородці, які постійно приїздили до Києва.

З іменем печерського ігумена Іоанна дослідники пов'язують комплекс статей 1074—1095 рр. О. О. Шахматов датував їх появу 1093—1096 рр. На користь цього свідчить, зокрема, літописна стаття 1093 р., яка водночас є епілогом історичного розвитку Русі впродовж усього XI ст. і своєрідною післямовою до літописного зводу. В ній відчутно звучать теми соціальної кризи в країні у другій половині XI ст., а також половецької небезпеки. Літописець явно симпатизує Всеволоду Ярославичу, який отримав великокнязівський стіл "*с правдою, а не с насилией*" і піклувався про всіх своїх підданих. Тяжку внутрішньополітичну ситуацію Русі в останні роки правління Всеволода він пояснює не його невмілим урядуванням, а надмірними претензіями та амбіціями удільних князів. Дістається від літописця і новим радникам князя, який на старості став "*любити смыслъ уных, свѣть творя с ними*".

Характеристика дій князя Святополка Ізяславича, який посів після смерті Всеволода (1093 р.) великокнязівський стіл, стримана, а стосовно його легковажного ставлення до половецької загрози — критична. Літописець докоряє князю за небажання радитися із "*мужами смыслеными*", що призвело до страшної поразки руських дружин на березі Стугни.

Одночасно з післямовою, як вважає Б. О. Рибаков, написана й передмова. Заслуга її текстологічного опрацювання належить О. О. Шахматову [29]. В ній після урочистого зачину і прославлення Києва, який отримав свою назву від імені князя, подібно до назви Рима, Антіохії, Селевкії й Александрії від цесарів, викладено політичну оцінку становища Руської землі. Літописець засуджує сучасні йому порядки — "*несытьство*" і "*насилие*" князівсько-боярської верхівки і протиставляє їй князів старих часів, які не воскладали на своїх жінок золотих обручів, не збирали багато добра, але "*расплодили*" землю Руську. Він закликає сучасних йому можновладців отямитись, не робити злих справ, не чинити насильства підданим, а в страху божому і правовір'ї шукати власне спасіння.

Літописець закінчує статтю 1093 р. повчанням Феодосія "Про казні божі". Слова його про половецький полон повні трагізму. Руські бранці "*стражюще, печални, мучими зимою оцеплями в алчи и в жажи, и в беде, опустиневше лици, почерневши телесы, незнаемии страною, языком испаленым, нази ходяще и боси, ногы имуще сбодени тѣрнием*".

Із посилань літописця на "*смысленых мужей*", склад яких визначається фразою "*Янь и прочии*", видно, що останній був не лише інформатором, а й ідейним натхненником ігумена Іоанна. При Всеволоді Ян був київським тисяцьким, після смерті останнього Ярославовича кар'єра його закінчилась. Свято-

[29] *Шахматов А. А.* Предисловие к Начальному киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. — 1909. — Т. XIII. — Кн. 1.

полк оточив себе новими "*несмисленными*" мужами, чого не міг сприйняти досвідчений воєвода.

Антисвятополкове спрямування літописного зводу 1093 р. дорого коштувало його автору. Ігумен Іоанн зазнав гонінь з боку Святополка, а згодом був висланий до Турова. Тільки заступництво Володимира Мономаха допомогло йому повернутися на ігуменство.

Складовою частиною літописання XI ст. була повість про осліплення Василька Ростиславича, вміщена в "Повісті минулих літ" під 1097 р. Її автор, тезка князя теребовльського, Василій, доніс до нащадків відомості про підступне злодійство. Його ініціатором став волинський князь Давид Ігорович, зацікавленим співучасником — великий київський князь Святополк. Пізніші його намагання відмежуватися від сподіяного і перекласти провину тільки на Давида, переконливо спростовуються свідченнями літописця Василія. В осліпленні брали участь "*Сновидъ Изечевичь, конюх Святополчь, и Дьмитръ, конюх Давыдовъ*", а також "*торчинъ, именем Беренди, овчюхъ Святополчь*".

Вина Святополка була цілком очевидною і для Василька. Про це свідчать його слова, виголошені перед битвою на Рожнівському полі з дружинами великого князя: "*Василко взвыси крестъ, глаголя, яко сего еси цѣловалъ, сеперьвѣе взялъ еси зракъ очью моею, а се нынѣ хощеши взяти душю мою. Да буди межи нами крестъ сь*"[30].

Документальні подробиці осліплення Василька, як і наступної волинської військової кампанії, програної Святополком, свідчать, що літописець був безпосереднім свідком цих подій і описав їх під свіжим враженням. О. О. Шахматов називав Василія галицьким попом і духівником князя Василька.

Крім літописання Києво-Печерського монастиря, в Києві у другій половині XI ст. існувала ще одна літописна традиція, сліди якої виявляються в статтях, де прихильно говориться про Ізяслава Ярославича і його старшого сина Ярополка. Посмертний панегірик високо атестує Ізяслава, який, незважаючи на кривди, заподіяні йому братами і киянами, ні на кого не тримав зла: "*Бѣ же Изяславъ мужь взоромъ красенъ и тѣломъ великъ, незлобивъ нравомъ, криваго ненавидя, любя правду. Не бѣ бо в немь лести, но простъ мужь умом, не воздая зла на зло*". Співчутливі нотки простежуються і в описі діянь Ярополка Ізяславича. Конфлікт його з дядьком Всеволодом Ярославичем пояснюється тим, що він послухався "*злых советник*". Убивця Ярополка отримує нищівну характеристику: "*И прободенъ бысть от проклятаго Нерадьця, от дьявола наученъ и от злыхъ человек*"[31].

Аналіз комплексу свідчень про Ізяслава та його сина Ярополка дозволив А. Г. Кузьміну висловити припущення, що вони були зроблені не в Печерському монастирі, а у Десятинній церкві [32].

Згідно зі схемою О. О. Шахматова, до єдиного давньоруського літописання увійшов Новгородський звід 1050 із доповненнями 1079 р. Висновок цей підтримали не всі дослідники, хоч наявність новгородської літописної традиції XI ст. ні в кого не викликала заперечення. Свого часу К. М. Бестужев-Рюмін висловив припущення, що більшість свідчень про Ярослава Мудрого походять із Новгорода. Для Б. О. Рибакова одним із переконливих доказів цього висновку є суперечливий характер оцінок Ярослава, а також наявність двох тенденцій в поглядах щодо походження

---

[30] ПВЛ, ч. 1, с. 173, 178.

[31] ПВЛ, ч. 1, с. 133, 134, 136.

[32] *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы..., с. 183—220.

Русі. Київські літописці центром Русі вважали Київ, а новгородські ставили на чільне місце Новгород. Нині ця давня суперечка літописців становить лише історіографічний інтерес, оскільки першість Києва у збиранні східнослов'янських земель в єдину державу засвідчена не лише вітчизняними, а й зарубіжними джерелами.

Текстологічний аналіз софійсько-новгородських літописних зводів переконує нас у тому, що в них міститься значно повніша інформація про часи Ярослава, ніж у "Повісті минулих літ". Причому, на думку Б. О. Рибакова, А. Г. Кузьміна та інших дослідників, є достатньо підстав вважати її не тільки незалежною від Початкового київського літопису, а й первинною. Це, зокрема, стосується опису конфлікту Ярослава і Брячислава у 1021 р., битви Ярослава і Мстислава біля Листвена 1024 р., походу Володимира Ярославича на Візантію 1043 р. тощо.

Новгородський літописний звід середини XI ст., який складався із окремих записів, що велися світськими і церковними книжниками, Б. О. Рибаков здогадно пов'язує з іменем посадника Остромира. Саме йому могла належати неприхильна характеристика Ярослава як помста за вбивство князем його батька Костянтина Добринича.

Порівняння політичних програм літописця і посадника Остромира, що є в Остромировому євангелії 1056—1057 рр., виявляє їх ідентичність. Остромирове євангеліє, як і літопис, говорить тільки про дві волості Русі — Київську і Новгородську, причому намагається урівняти їх значення. Спадкоємцем Ярослава у Києві лишався Ізяслав, Новгород після смерті Володимира перейшов до Остромира. Цією формулою, на думку Б. О. Рибакова, Остромир посмертно принижував Ярослава, неначе позбавляв його титулу "*самовластца во всей Руской земле*" [33].

Новгородські відомості впродовж другої половини XI ст. поступово вливалися в загальноруське літописання, збагачуючи його. Д. С. Лихачов схилявся до визнання винятково усних джерел інформування київських літописців — розповіді посадників Вишати і його сина Яна, але й не відкидав, що в Києві знали й якісь новгородські записи.

"Повість минулих літ". Яскравою пам'яткою давньоруського літописання кінця XI — початку XII ст. стала "Повість минулих літ", яка увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури. Особливо сильне враження справляє вступ до "Повісті минулих літ", де відтворено широку картину світової історії, показано місце слов'ян і Русі в системі тодішнього світу, стверджено прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємообумовленості історії всіх народів. Вражає широка ерудиція автора "Повісті...". Він постійно звертається не тільки до Біблії, яка була вищим авторитетом знань у середньовіччі, а й до численних візантійських хронік, зокрема "Хроніки" Георгія Амартола, від якої запозичена й перша частина заголовку, твору літописця патріарха Никифора, житія святих, притчі Соломона та ін.[34] До "Повісті минулих літ" увійшли всі попередні літописні зводи — 996, 1039, 1073, 1093—1096 рр., "Повість галичанина Василія" (1097), Ізборник Святослава, церковні повчання, усні перекази.

Отже, "Повість минулих літ" складається із поширеного вступу до сло-

---

[33] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 204, 205.

[34] *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола. — Петербург, 1920, т. 1, с. 9; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 217.

в'яно-руської історії, який, згідно з С. М. Соловйовим, М. І. Костомаровим, Б. О. Рибаковим та іншими дослідниками літописів, і був власне "Повістю...", і датованої хроніки, доведеної до 1110 р.

Автор цього незвичайного твору виявив себе не лише як старанний продовжувач справи своїх попередників, а й як історик. Це добре видно із заголовку "Повісті...", в якому поставлено дві важливі дослідницькі проблеми: "*Откуду есть пошла Руская земля*" і "*Кто въ Киевѣ нача первѣе княжити*" [35]. Характерно, що на відміну від багатьох своїх сучасників і наступників (у тому числі й деяких сучасних істориків), він прекрасно усвідомлював взаємозв'язок цих явищ, їх обумовленість внутрішнім розвитком східнослов'янського суспільства.

Не випадково виникнення Києва літописець пов'язує з діяльністю першого слов'янського князя Кия, влада якого поширювалась на Полянську землю, а дипломатичні зв'язки сягали Константинополя. Опонентів, які не погоджувались з князівським походженням Кия і називали його звичайним перевізником через Дніпро, літописець назвав "*не свѣдущими*", при цьому навів такі подробиці з життя Кия (візит до Царгорода і прийняття візантійським імператором), які неможливо віднести до вигаданих. Про це, зокрема, свідчить зізнання літописця в тому, що він не знає, при якому імператорі відвідав Кий Константинополь.

Вступ до "Повісті минулих літ" не має дат, але це зовсім не означає, що літописець не орієнтувався у відносній хронології історичних подій. Розповідь про князя Кия знаходиться в своєрідній хронологічній рамці: їй передує легенда про відвідання київських гір апостолом Андрієм, а за нею йде повідомлення про похід на Дунай болгар і білих угрів. Останні прийшли на слов'янські землі, згідно з уточненням літописця, при імператорі Іраклії (610—641). Свідчення "Повісті..." у поєднанні з іншими джерелами (писемними та археологічними) дозволили дійти висновку, що князювання Кия припадало, найімовірніше, на час правління імператора Юстиніана І.

Логічно пов'язане з переказом про Кия повідомлення про княжіння у полян, древлян, дреговичів, словен, кривичів, сіверян, від яких веде свій родовід руська державність і до появи якої не мають жодного відношення нормани, хозари або будь-які інші народи.

Концептуальною послідовністю характеризується опис літописцем знаменитого шляху "із Варяг у Греки". Саме така назва закріпилася за ним в історичній літературі, особливо навчальних посібниках, хоч належить вона не літописцю, а його редакторам і тлумачам. Насправді в "Повісті..." шлях описаний не з півночі на південь, а навпаки. Відправним його пунктом є не Варязька, а Грецька земля. Без пізнішої редакторської вставки слів "із Варяг у Греки" початок опису шляху виглядає логічним і послідовним: "*...Бе путь из Грек по Днепру*" [36].

Ми ще повернемося до проблеми редакторських втручань у "Повість...", але спочатку спробуємо відповісти на питання: хто був її автором? Незважаючи на усталену історіографічну традицію, згідно з якою "Повість..." пов'язується з іменем літописця Нестора, дослідників не залишають сумніви щодо істинності цього висновку. В літературі неодноразово висловлювалася думка стосовно авторської причетності до "Повісті..." літописця Сильвестра, ігумена Михайлівського Видубицького монастиря [37].

---

[35] ПВЛ, ч. 1, с. 9.

[36] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 224.

[37] *Казанский П.* Еще вопрос о Несторе // Временник общества истории и древностей Российских. — Москва, 1849. — Кн. 1, отд. 1, с. 23—30; *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории, с. 26—38; *Кузьмин А. Г.* Русские летописи, с. 125—137.

Суперечливі висновки щодо автора "Повісті минулих літ" зумовлені різноголоссям свідчень літописних зводів. У Хлібниківському списку Іпатіївського зводу в заголовку "Повісті..." вказується, що її автором є чернець Печерського монастиря Нестор. Літописця Нестора знає і Києво-Печерський патерик [38]. Його кілька разів згадує чернець Полікарп як автора "Літописця": "Иже написа летописец". Три списки з іменем Нестора були в руках В. М. Татищева: названий Хлібниківський, а також Розкольничий і Галицький. Щоправда, останній зберіг ім'я не лише Нестора, а й Сильвестра. У Лаврентіївському літописі імені Нестора немає, натомість після статті 1110 р. говориться, що "*игуменъ Сильвестръ святаго Михаила написах книгы си лѣтописець, надеяся от Бога милость прияти, при князи Володимерѣ княжащю ему Кіеве, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила в 6624*"[39]. Сильвестр як автор початкового літопису згадується в окремих зводах XV ст. північно-східної традиції.

Таким чином, літописання Північно-Східної Русі, яке стало продовженням переяславської літописної традиції, знало тільки Сильвестра, тоді як пізніша традиція Києво-Печерського монастиря вважала автором "Повісті минулих літ" Нестора.

Історики ще з часів В. М. Татищева так розв'язували важку проблему вибору: Нестор був автором "Повісті минулих літ", а Сильвестр її продовжувачем і редактором. Саме до такого висновку схилявся М. І. Костомаров, який вважав, що "Сильвестру можуть належати тільки найближчі до його часу відомості і розподіл за числами інших з деякими доповненнями. Справа Сильвестра є зведення окремих сказань. Цей Сильвестр вніс у свою працю Несторів літопис Києво-Печерського монастиря, який складав лише незначну частину всього літопису" [40].

Якщо б не існувало інших джерел для з'ясування питання авторства "Повісті минулих літ", напевно, компроміс щодо двох авторів задовольнив би усіх дослідників. Однак про літописця Нестора є й додаткові дані: йому належать "Житіє Феодосія" і "Читання про Бориса і Гліба". Як не дивно, саме ці твори й дали додаткові підстави для сумнівів щодо авторства Нестора "Повісті минулих літ". Дослідники звернули увагу, по-перше, на розбіжності в інформації статей "Повісті...", які подані від першої особи (1051, 1065, 1074, 1091), і житійних сказань, а по-друге, на те, що в житіях Нестор виступає менше як історик, а більше як письменник-агіограф.

Гадаємо, що висловлених сумнівів мало для відповідального висновку стосовно непричетності до "Повісті минулих літ" Нестора. Адже цілком зрозуміло, що він насамперед був укладачем хроніки, яка писалася до нього впродовж понад ста років різними людьми. Статті "Повісті..." від першої особи до 90-х років XI ст. належали не йому, а його попередникам. За таких умов розбіжності в інформації між "Повістю минулих літ" і житійними сказаннями цілком природні. Вони, як ми знаємо, існують в межах одного літописного зводу. Стосовно стильових відмінностей "Повісті минулих літ" і житійних сказань Нестора, то це зумовлено жанровими особливостями творів.

При вирішенні проблеми авторства "Повісті минулих літ" необхідно брати до уваги й те, що вона не дійшла до нас у первозданній редакції. В сучасній

[38] *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. — Санкт-Петербург, 1902 (Введение).

[39] ПСРЛ, стб. 286.

[40] *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории, ч. 1, с. 30.

літописній літературі переважає гіпотеза О. О. Шахматова, згідно з якою цей літописний твір за короткий час був підданий триразовій редакції: Несторовій у 1112—1113 рр., Сильвестровій у 1116 р. і невідомого автора у 1118—1119 рр. Останній, згідно з О. О. Шахматовим, був ченцем Києво-Печерського монастиря, духівником або близькою до Мстислава духовною особою. Новгородські і ладозькі сюжети в літописі вказують на те, що він певний час жив у Новгороді, а 1117 р. повернувся до Києва разом з Мстиславом Володимировичем [41]. Б. О. Рибаков не виключає можливості вчабати у третьому редакторі самого Мстислава.

З третьою редакцією "Повісті" дослідники пов'язують появу в ній проварязької тенденції, яка значно змінила зміст не лише Несторового вступу до історії Русі, а й окремих датованих записів. Насамперед це стосується "Сказання про грамоту слав'янську", штучно вміщену під 898 р. без зв'язку з попереднім і наступним літописним викладом. Слова "*отъ Варягъ бо прозвашася Русью*" виглядають незугарною вставкою, що дисонує із змістом всього "Сказання", в якому в кількох місцях наголошується на тотожності слов'ян і Русі, мови слов'янської і руської. Напевно, третьому редактору належать перейменування шляху "из Грек у Варяги" на шлях "из Варяг у Греки", легенда про Рюрика і його братів, твердження про те, що київські князі Аскольд і Дір були раніше воєводами Рюрика. Редакційні втручання в літопис Нестора — Сильвестра хоч і спотворили істинний зміст більшості статей, все ж не змогли знищити цінний історичний твір. На думку Б. О. Рибакова, якому належить ґрунтовний джерелознавчий аналіз "Повісті минулих літ", Володимир Мономах і його син програли змагання з Нестором стосовно найдавнішої історії Русі [42].

"Повчання Мономаха". Володимир Мономах не лише здійснював редакторський нагляд над київським літописанням другого десятиріччя XII ст., а й сам пробував сили у цьому жанрі. Йому належить унікальний літописний твір, виконаний у формі літопису-автобіографії, який увійшов в літературу під назвою "Повчання Мономаха своїм дітям" і хронологічно охоплює період від 1066 до 1117 рр. За змістом твір Мономаха поділяється на дві частини: власне повчання і книгу шляхів Мономаха — короткий літопис його князівських походів і перемог.

У власне "Повчанні" Володимир розмірковує над вічною проблемою добра і зла, праведника і грішника. Він закликає: "*Уклонися отъ зла, сотвори добро, взыщи мира и пожени, и живи в вѣкы вѣка*", і вірити у торжество справедливості: "*И еще мало — и не будеть грѣшника; взыщеть мѣста своего, и не обрящеть. Кротции же наслѣдять землю, насладяться на множьствѣ мира*"[43].

Звертання Мономаха з повчанням до дітей в ряді місць зливається з молитвами до Бога і Богородиці, в яких він прохає спасіння, порятунку від ворогів, людей, які творять беззаконня, живуть неправдою і підступництвом, від власної гордості та суєти мирської: "*О, Владычице Богородице! Отьими от убогаго серца моего гордость и буесть, да не възношюся суетою мира сего; в пустошнѣмь семь житьи научися, вѣрный человѣче, быта благочестию дѣлатель*". Повчання Мономаха не абстрактні, доброчесність дітей, на його думку, допоможе їм жити по справедливості, думати про бідних, сиріт і удовиць, не

[41] *Шахматов А. А.* Повесть временных лет.., с. XXXVII—XLI.

[42] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь.., с. 216.

[43] ПВЛ, ч. 1, с. 153.

дозволяти сильним зневажати людей. Мудрий князь наголошує на швидкоплинності земного життя і слави: "*Смертни есмы, днесь живы, а заутра в гробѣ; се все, что ны вдалъ, не наше, но твое, поручилъ ны еси на мало дний*" [44].

На взірець молодим князям Мономах ставить батька Всеволода, який, сидячи дома, вивчив п'ять іноземних мов, а також себе, який все життя провів у трудах і не покладався на посадників і бирічів ні у великих справах, ні у малих. Не забув він також відзначити і своє добре ставлення до бідних людей: "*Тоже и худаго смерда и убогыѣ вдовицѣ не далъ есмъ силнымъ обидѣти*" [45].

Отже, у своєму "Повчанні" Мономах змалював ідеальний образ мудрого і справедливого князя, яким бажав бачити не лише своїх синів, а й князів-васалів. В умовах постійних князівських чвар і міжусобиць звернення Мономаха було злободенним, але мети своєї не досягло. Ні за часів Мономаха, ні після них Русь не мала такого ідеально-справедливого правителя. Найбільше цьому літературному образу відповідав сам Мономах, але й він, як ми знаємо, не був позбавлений людських слабкостей і недоліків.

Б. О. Рибаков вважає, що початок "Повчання" і його кінцева частина написані одночасно близько 1099 р., і розглядає їх як своєрідну передвиборну програму князя-претендента на київський стіл [46]. З часів М. М. Карамзіна в літературі побутує також думка, що "Повчання" написане Мономахом у 1117 р. На підтвердження її дослідники наводили такі аргументи: перелік походів Мономаха доведений до 1117 р., Мстислава названо "дитям новгородським", а він переїхав до Білгорода у 1117 р., і нарешті сам характер твору з його "старечими інтонаціями".

Останній аргумент, на думку Б. О. Рибакова, можна не брати до уваги, оскільки навіть у разі визнання ранньої дати, Мономах на кінець XI ст. мав понад тридцятилітній князівський досвід і був уже дідом. Що стосується дати 1117 р. у переліку шляхів Мономаха, то вона підтверджує тільки те, що в цьому або близькому до нього році був завершений особистий літопис Мономаха, який не обов'язково повинен був збігатися в часі із власне повчанням.

Певна логіка в цих міркуваннях, звичайно, є, але її недостатньо для підважування пізньої дати. Особливо хибним є абстрагування від характеру твору, його стилю, інтонації. "Повчання" не просто моралізаторство пристарілого князя, а своєрідний політичний заповіт "цесаря" Руської землі, якому небайдужа майбутня доля держави. Невипадково його звернення до синів переростає ці вузькі межі й адресується, фактично, усім князям Русі. З висоти набутого досвіду мудрий Мономах дає поради князям, як краще урядувати, закликає їх не лінуватися і не передовіряти справи воєводам, завжди жити правдою й миром.

Звичайно, праці, подібні до "Повчання", не пишуться з будь-якого приводу і тим більше для досягнення якогось пропагандистського ефекту. Це, по суті, духівниця Мономаха. Вона могла бути написана, найімовірніше, у 1117 р. Термінове і, на перший погляд, мало зрозуміле переведення сина Мстислава із Новгорода до Білгорода знайде задовільне пояснення лише в тому разі, якщо припустити, що Мономах готувався передати йому великокнязівський стіл. Ми не знаємо, які обставини змусили Володимира вдатися до такого кроку, але не виключено, що це було нездужання. Думка про смерть проходить че-

[44] Там само, с. 155, 157.
[45] ПВЛ, ч. 1, с. 163.
[46] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 267—272.

рез усе його "Повчання": "*Днесь живи, а заутра в гробѣ*", "*смерти бо ся, дьти, не боячи*". У цьому змістовому ряді, можливо, знаходиться й фраза: "*Сѣдя на санехъ, промыслихъ в души своей и похвалихъ Бога, иже мя сихъ дневъ грѣшнаго допровади*"[47]. Її не слід розуміти буквально, це літературна метафора, образ наближення останнього земного шляху. Адже за давньоруським звичаєм князів перевозили до місця упокоєння на санях [48].

Напевно, у зв'язку із заповітом слід розглядати і літопис Мономаха. Готуючись до переходу в інший світ, великий київський князь підсумував у такий спосіб своє бурхливе життя. Звичайно, в обох випадках у нього могли бути якісь попередні особисті записи, але літературне і літописне оформлення вони дістали в 1117 р. Виникає питання, чому Мономах не продовжив свій літопис після 1117 р.? Але відповіді на це ми не маємо.

Перу Володимира Мономаха належить ще один прекрасний літературний твір, який у Лаврентіївському зводі є своєрідним продовженням "Повчання", але насправді був написаний значно раніше. Це лист чернігівському князю Олегу Святославичу 1096—1097 рр., одному з головних ініціаторів міжкнязівської усобиці на Русі. В ньому звучить тема братолюбства на благо Руської землі: "*Не хочу лиха, но добра хочю братьи и Русьскѣи земли*" [49]. Концептуально, а іноді й текстуально лист близький до "Повчання" і може розглядатися як його ідейний провісник.

Київське літописання XII ст. Безпосереднім продовжувачем "Повісті минулих літ" є Київський літописний звід кінця XII ст. В історичній літературі він датується по-різному: 1200 р. (М. Д. Присьолков), 1198—1199 рр. (О. О. Шахматов), 1198 р. (Б. О. Рибаков). Що стосується авторства зводу, то тут розходжень практично немає. Більшість істориків погодились з Д. І. Іловайським, що укладачем був ігумен Видубицького монастиря Мойсей [50].

Вже перші дослідники Київського літопису кінця XII ст. звернули увагу на його незвичайну складність. М. І. Костомаров зауважив, що він не міг бути написаний однією людиною, оскільки хронологічно охоплює час значно більший за тривалість життя і має відчутні ознаки різних авторів [51]. К. М. Бестужев-Рюмін розглядав Київський звід не як хроніку з послідовною роботою двох-трьох літописців, а як збірку окремих повістей і сказань, яких він нараховував шість[52]. М. Д. Присьолков вважав, що до Київського зводу увійшли: безперервний великокнязівський літопис XII ст., чернігівський літопис Святослава Олеговича, його синів від 1120 р. до 1198 р., єпископський літопис Переяслава-Руського (до 1175 р.), літопис Володимира Глібовича Переяславського (1176—1187) і сімейна хроніка Ростиславичів, написана Мойсеєм [53].

У цілому, думка про збірний характер Київського літописного зводу кінця XII ст. виявилася продуктивною, хоч його поділ на окремі літописні повісті та хроніки викликав серйозні дискусії. Сказане стосується місцевого приуро-

---

[47] ПВЛ, ч. 1, с. 163.

[48] Подібну думку висловлювали М. М. Карамзін, І. М. Івакін, але вона не знайшла підтримки в наступних дослідженнях "Повчання". Див.: *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі..., с. 35—39.

[49] ПВЛ, ч. 1, с. 165.

[50] *Иловайский Д. И.* История России. — Москва, 1876, т. 1, с. 100—167.

[51] *Костомаров Н. И.* Лекции..., с. 40.

[52] *Бестужев-Рюмин К. Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. — Санкт-Петербург, 1868, с. 78—115.

[53] *Приселков М. Д.* История русского летописания..., с. 47—55.

чення ряду творів та їх характеру. Свого часу М. І. Костомаров, К. М. Бестужев-Рюмін та інші дослідники літописів звернули увагу на наявність у Київському зводі розповідей, які могли походити з чернігівських, переяславських, новгород-сіверських, суздальських, новгородських, волинських, галицьких і смоленських записів. Спроби О. О. Шахматова, М. Д. Присьолкова виділити комплекс повідомлень некиївського походження привели до висновку, що підґрунтям до них стали Галицько-Волинський літопис, Чернігівський літопис Ольговичів, Переяславський і Володимиро-Суздальський літописи. Наступні літописознавці, не заперечуючи в принципі можливості використання у Київському зводі місцевого літописання, не виключали й інший шлях (усний) надходження інформації до київських літописців. Б. О. Рибаков помітив, що практично всі записи про події в Галицькій землі 70—80-х років XII ст., які є в Київському зводі, завжди пов'язані з приїздом на Русь когось із галичан: Ольги Юр'ївни — дочки Юрія Довгорукого, Володимира Ярославича, Олега "Настасича", Романа Мстиславича [54]. Використання усної інформації з окремих руських земель у Київському літописанні XII ст. не виключав свого часу і М. І. Костомаров [55].

Не може бути й найменшого сумніву в тому, що до Києва як столиці Русі стікалася широка інформація з усіх куточків Русі різними шляхами і в різній формі. Вона збиралась канцелярією великокнязівського двору, митрополичою кафедрою, Києво-Печерським монастирем, який був тісно пов'язаний з усіма землями, а також фамільними князівськими монастирями. Обізнаність київських літописців нерідко була повнішою, ніж удільних. Тому вважаємо цілком слушною думку А. М. Насонова, що не "переяславські зводи" лежать в основі Київського літописання XII ст., а навпаки, вони самі, якщо взагалі можна говорити про їх існування, базувалися на київському літописному матеріалі [56]. Те саме стосується літописання інших руських центрів: його залежність від київського загальноруського цілком очевидна. Не підтвердився і висновок Д. С. Лихачова щодо існування "чернігівського загальноруського літописного зводу Ігоря Святославича" як основи Київського літопису.

У фундаментальній джерелознавчій праці, присвяченій Київському літописанню XII ст., Б. О. Рибаков, спираючись на досягнення О. О. Шахматова, М. Д. Присьолкова, А. М. Насонова, Д. С. Лихачова та інших, відтворив достатньо повну і реалістичну картину складання Київського літопису кінця XII ст. Згідно з істориком, до нього увійшли:

1. Звід Києво-Печерського архімандрита Полікарпа 1170 р., який увібрав у себе князівський літопис Святослава Ольговича, фрагменти літописання Юрія Довгорукого і Андрія Боголюбського (до 1159 р.), літопис Петра Бориславича, так званий царський літопис Андрія і Гліба Юрійовичів (до 1170 р.).

2. Хроніка великого князя Святослава Всеволодовича до 1194 р.

3. Літописний звід великого київського князя Рюрика Ростиславича 1190—1196 рр. [57]

Отже, Київський літописний звід кінця XII ст., укладений Мойсеєм, є су-

---

[54] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — Москва, 1972, с. 12.

[55] *Костомаров Н. И.* Лекции..., с. 49.

[56] *Насонов А. Н.* Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому // Проблемы источниковедения. — Москва, т. VII, с. 481—483.

[57] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы.., с. 172—183.

купністю літописів, написаних різними авторами і для різних князів. Звідси походить ідейна і стильова розбіжність окремих частин літопису. На підставі цього порівняно легко впізнається приналежність літописців до оточення того чи іншого давньоруського князя. Літописці "Володимирового племені" симпатизують нащадкам Мономаха, нерідко підкреслюють їх доброчинність, описуючи негативні дії суперників. У свою чергу літописці чернігівських Ольговичів наголошують на особливих заслугах своїх князів. Звичайно, при укладанні окремих князівських літописів у великі зводи цілком можлива певна редакційна обробка тексту з позицій літописця-укладача. Про це, зокрема, свідчать змістові нелогічності, розриви викладу редакторськими вставками, суперечливість оцінок діяльності князів тощо. І все ж подібні втручання в тексти літописів були мінімальними і не приводили до втрати авторських особливостей.

Свого часу К. М. Бестужев-Рюмін звернув увагу на змістову і стильову цілісність основного тексту літопису Ізяслава Мстиславича. На його думку, він був написаний не лише сучасником великого київського князя, а й соратником [58]. І. М. Хрущов заперечив монографічний характер сказання про Ізяслава Мстиславича, але висловив припущення, що історія посольства Петра Бориславича до Володимира Галицького є уривком мемуарів самого Бориславича [59].

Тема літописця Петра Бориславича грунтовно опрацьована Б. О. Рибаковим. Він не лише переконливо довів слушність висновку щодо монографічної цілісності великокнязівського життєпису Ізяслава Мстиславича і його авторської належності Петру Бориславичу, а й показав оригінальний характер цього літопису. Останній складено на підставі не тільки авторських спостережень і нотацій, а й широкого використання матеріалів князівського архіву. На користь цього свідчить цитування літописцем грамот Ізяслава Мстиславича до своїх союзників і противників та їхніх грамот до нього. Б. О. Рибаков виділив у літописі Ізяслава Мстиславича 62 грамоти [60].

Висновок історика про використання Петром Бориславичем оригінальних князівських грамот при написанні літопису не був беззастережно підтриманий дослідниками. Багатьом він здавався недостатньо вмотивованим. Незвичною була сама думка про те, що кожний князь зберігав у своєму архіві дипломатичну переписку, отримані ним грамоти і копії надісланих різним адресатам. Раніше вважалося, що дипломатичні доручення в XI—XIII ст. передавалися через послів усно, а на сторінки літописів вони потрапляли у вільному переповіданні. Звичай "ссылаться речьми", а не грамотами, на думку Д. С. Лихачова, був досить стійким. І хоч він сягає ще дописемного періоду історії Русі, і пізніше, через кілька століть після поширення писемності, руські посли усно говорили доручені їм "рѣчи", не заносячи їх у грамоти [61].

Серед аргументів, які підтверджують оригінальність князівських грамот, як вважає Б. О. Рибаков, особливо важливим є спостереження за їхньою мовою. Таку роботу виконала В. Ю. Франчук.

---

58 *Бестужев-Рюмин К. Н.* О составе русских летописей.., с. 79.

59 *Хрущов И. П.* О древнерусских исторических повестях и сказаниях. — К., 1878, с. 176, 177, 181.

60 *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь, с. 316—336.

61 *Лихачев Д. С.* Русский посольский обычай XI—XIII ст. // Исторические записки. — 1976. — Т. 18, с. 47; *Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы. — Москва, Ленинград, 1952, с. 91—110.

Здійснивши системний лінгвістичний аналіз Київського літопису, вона переконливо довела існування на Русі у XII ст. дипломатичного листування. Хресні грамоти, послання і посольські промови мають своєрідну синтаксичну побудову, характерне використання мовних трафаретів, що засвідчує існування в XI—XII ст. стійкої традиції письмового оформлення князівських послань [62].

Глибоку давність і поширеність на Русі писемних актів переконливо підтверджує сфрагістичний матеріал. Так звані вислі печатки — князівські, митрополичі і єпископські — є звичайною і масовою категорією археологічних знахідок при розкопках давньоруських міст.

Крім літопису Ізяслава Мстиславича, що доведено Б. О. Рибаковим, перу Петра Бориславича належать поодинокі записи 1159—1176 рр., а також масив статей 1180—1196 рр. [63] Таке літописне довголіття київського боярина і дипломата здається малоймовірним, але воно знаходить своє обґрунтування і в працях В. Ю. Франчук. На її думку, факти мови підтверджують гіпотезу Б. О. Рибакова і свідчать про те, що Петру Бориславичу належить майже половина текстів Київського літопису [64].

Одночасно з Петром Бориславичем літописанням займався Полікарп. Свою літописну діяльність він розпочинав як секретар сіверського князя Святослава Ольговича, а завершував її у стінах Києво-Печерського монастиря як архімандрит, продовжуючи виявляти симпатії до новгород-сіверського князя. На думку дослідників, авторство Полікарпа встановлюється завдяки тому, що його ім'я нерідко трапляється на сторінках літопису наприкінці 60-х — початку 70-х років XII ст. До 1167 р. належить докладний запис розмови Полікарпа з великим князем Ростиславом Мстиславичем, у 1168 р. Полікарп брав участь у похованні Ярополка Ізяславича, у 1170 р., супроводжував тіло Володимира Андрійовича, а у 1171 р. зустрічав нового великого князя Романа Ростиславича.

М. І. Костомаров, розмірковуючи над тим, хто описав урочисте дійство перенесення тіла Володимира у 1170 р., дійшов висновку, що це був ігумен Андріївського монастиря в Києві Симеон. Підставою для цього послужили такі міркування: князь Гліб відрядив до Володимира двох ігуменів, Печерського Полікарпа і Андріївського Симеона, але оскільки про Полікарпа говориться в третій особі: "Игуменъ же, рече Поликарпъ", — автором розповіді повинен бути ігумен Симеон [65]. Не виключено, що тут ми маємо справу з якоюсь третьою особою. В умовах жорсткого суперництва князів за Київ і почергового володіння ним Мономаховичами і Ольговичами відображення цих політичних змагань могли виходити за межі дуелі двох літописців: боярина Петра Бориславича і Полікарпа.

Аналіз манери викладу подій у літописному зводі 1170 р. виявляє таку характерну особливість: присутність Полікарпа в усіх випадках зафіксована лише в третій особі. "*И посла Глѣбъ князь игумена святыя Богородица Печерськаго монастыря Поликарпа и Семеона игумена святаго Андрѣя до Вышгорода, веля има доправити Володимира до Кыева*". "*Молвеше бо Ростислав часто то слово к игумену Печерскому Поликарпу*". "*У великий пост въ всякую суботу и в неделю сажаше на обѣдѣ у себе 12 чѣрньца тратии на десять игу-*

[62] *Франчук В. Ю.* Киевская летопись. — К., 1986, с. 109—154.

[63] *Рыбаков Б. А.* Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". — Москва, 1991, с. 165—173.

[64] *Франчук В. Ю.* Вказ. праця, с. 15—53.

[65] *Костомаров М. И.* Лекции..., с. 40.

менъ Поликарпъ". "*И посла Мьстиславъ къ игумену Поликарпови и къ Даниловi попови своєму, веля има ѣхати къ брату Ярополку*" [66].

Б. О. Рибаков вважає, що, оскільки літописець жодного разу не говорить про своїх можливих інформаторів келійних розмов Полікарпа з князем, лишається визнати автором літопису самого Полікарпа, який у 1164 р. став ігуменом Києво-Печерського монастиря [67].

Звичайно, все це можна було б віднести на рахунок манери літописання Полікарпа, але фрази у статтях 1168 і 1171 рр. — "*мы же на передьнее възвратимся*" і "*веля има ехати*" — вказують на те, що свідчення про участь ігумена Печерського у подіях кінця 60-х — початку 70-х років XII ст. подані не ним. У повній стилістичній відповідності до наведених вище фраз звучить і стаття 1182 р., в якій ідеться про смерть Полікарпа: "*В то же лѣто преставися блажены аньхимандритъ игуменъ Печерськои именемь Поликарпъ месяца июня въ 24 день святоу мученику праздника Бориса и Глѣба. И спрятавше тѣло его, погребоша с конѣчными песньми, якоже самъ заповѣда*" [68].

Викладені вище міркування дають підстави припускати, що печерське літописання 60—80-х років XII ст. перебувало під безпосереднім наглядом Полікарпа, але велося іншою особою. За тієї величезної популярності печерського архімандрита, який не боявся вступати в конфлікт із самим митрополитом, ім'я його не могло не потрапити на сторінки літопису навіть і в тому випадку, якби він до нього не мав жодного відношення.

Складовою частиною Київського літописного зводу кінця XII ст. була "Повість про вбивство Андрія Боголюбського", авторство якої пов'язують з Кузьмищем Киянином. Деталізація історико-топографічних орієнтирів Боголюбова, а також намагання дати пояснення читачеві посиланнями на київські аналогії свідчать, що "Повість" у її Іпатіївському варіанті розраховано на київського читача [69]. Автор явно належав до близького оточення князя і був його прихильником. Він із захопленням описує усі добрі справи Боголюбського і рішуче засуджує боярську змову: "совет лукавый и пагубоубийственный". Докладна розповідь про вчинене злодійство і його дійових осіб, пограбування князівського палацу, виступи черні у Боголюбові та Володимирі завершується похвалою князю Андрію, якого названо божим угодником і прирівняно до князів Бориса і Гліба Володимировичів, які загинули мученицькою смертю.

Мова "Повісті", на думку Б. О. Рибакова, свідчить про південноруське походження автора, але не так київське, як чернігово-сіверське. Підставою для цього є характерне вживання займенників "та", "тот", а також заміна "въ" на "у", що характерно для чернігово-сіверського діалекту. Викладене не підтверджує найменування Кузьмища "Киянином", оскільки до приходу у Володимиро-Суздальську землю він, очевидно, якийсь час проживав у Києві.

Б. О. Рибаков вважає, що "Повість про вбивство Андрія Боголюбського" є не єдиним твором Кузьмища Киянина. Йому, ймовірно, належать лаконічні статті суздальського літописання 1155—1164 рр., в яких славиться діяльність князя Андрія, а також статті 1169—1170 рр., що стилістично близькі до "Повісті" [70].

За часів співправління в Києві князів Святослава Всеволодовича і Рюрика Ро-

---

[66] ПСРЛ, т. 2, стб. 529, 530, 539, 546.
[67] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 53.
[68] ПСРЛ, т. 2, стб. 626—627.
[69] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 79.
[70] Там само, с. 110—111.

стиславича хроніки їх життя і діяльності велися двома різними літописцями. У Київському зводі вони немовби злилися в один літопис, але уважне прочитання інформації видає її різне походження. Літописець Святослава Всеволодовича, прославляючи великого князя, водночас цікавиться справами усього клану чернігівських князів, повідомляє про їхні з'їзди. Свій літопис він, очевидно, вів у родовому гнізді чернігівських князів на Дорогожичах, де розташовувався "Новий" двір [71].

Суперництво князів цілком природно спричинилося і до змагання літописців. У той час як літописець Святослава намагався скрізь ставити на перше місце свого князя, що було близько до реальності, літописець Рюрика наголошував на тому, що саме його князь був господарем "Руської землі". Коли у 1194 р. Святослав Всеволодович помер і Рюрик лишився одновладним правителем у Києві, то літописець зазначив, що "*обрадовася вся Руская земля о княженьи Рюриковѣ: Киянѣ и крестьяни и поганиии, зане всихъ примаше с любовью*" [72]. Згідно з Б. О. Рибаковим, літописець Рюрика був воїном і воєводою, який прекрасно розумівся на всіх тонкощах військової справи. Його вирізняють гарна мова, ясність літературної форми, спокійний, майже епічний стиль, скрупульозність у деталях. Разом з тим він умів зберегти відносну незалежність суджень і не вдавався до надмірностей в оцінках [73].

У Київському зводі кінця XII ст. є чимало відомостей про галицькі справи: повідомлення про перебування при дворі Ярослава Осмомисла візантійського царевича Андроника, про конфлікт Ярослава із своїм сином Володимиром, про боротьбу за галицький стіл після смерті Осмомисла і утвердження в Галичі Володимира Ярославича.

Як гадає Б. О. Рибаков, джерелом галицьких відомостей був якийсь галичанин, людина книжна і церковна, який з'явився у 1189—1190 рр. у Києві і прожив у ньому близько року. За дорученням літописця Рюрика він описав низку галицьких, а також південноруських подій, зокрема похід Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Б. О. Рибаков висловив цікаве припущення, що автором галицьких доповнень у Київському зводі кінця XII ст. міг бути книжник Тимофій, який згадується в Галицькому літописі під 1205 р.: "*Бѣ бо Тимофѣи в Галичѣ премудръ книжникъ, отчество имѣя во градѣ Кыевѣ*" [74].

Надійних даних на підтвердження або заперечення цієї оригінальної думки немає. Слід тільки зауважити, що Київ наприкінці XII ст. мав широкі зв'язки з іншими давньоруськими містами, насамперед південноруськими, і це не виключає інших шляхів надходження до нього інформації про галицькі події 1164—1190 рр. Ярослав Осмомисл підтримував дружні стосунки з київськими князями Ростиславом Мстиславичем і Мстиславом Ізяславичем, а також неодноразово надсилав до Києва "галичьскую помощь". У 1170 р. до Києва прибув воєвода Ярослава Кснятин Сірославич на чолі з галицькими силами, які допомагали Мстиславу Ізяславичу повернути втрачений Київ. На півдні Русі, безсумнівно, і в Києві двічі побував непокірливий син Осмомисла Володимир (у 1174 і 1184—1185 рр.). Через Київ поверталася до Володимира на Клязьмі дружина Ярослава Ольга Юріївна. І нарешті гостем великого Київського князя Рюрика Ростиславича в Овручі у 1187 р. був Олег "Настасич",

[71] *Толочко П. П.* Древний Киев, с. 202—204.

[72] ПСРЛ, т. 2, стб. 681.

[73] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы.., с. 142—143.

[74] ПСРЛ, т. 2, стб. 722.

позашлюбний син Осмомисла. Якщо додати до цього регулярні церковні і торговельні зносини Києва і Галича, то стає зрозумілою непродуктивність пошуку єдиного інформатора комплексу галицьких відомостей у київському літописанні XII ст.

Київський звід кінця XII ст. завершується промовою ігумена Видубицького монастиря Мойсея, виголошеною з приводу закінчення будівництва підпірної стіни, що повинна була запобігти руйнуванню Михайлівської церкви. В Іпатіївському літописі вона вміщена під 1199 р., але, як встановлено М. Г. Бережковим, була проголошена 24 вересня 1198 р. [75] Звичайно, це не означає, що в цьому самому році був укладений і увесь звід, але той факт, що він завершується саме цією інформацією, а далі вже йде стаття з літопису Романа Мстиславича, вказує на дату, близьку до часу проголошення промови. Не випадково дослідники не виводили звід за межі XII ст.

Крім промови, що стала своєрідною похвалою великому князю Рюрику Ростиславичу за його добрі діла і добродійництво, Мойсею належать й інші записи зводу. Це насамперед три останні річні статті, які передують похвалі, а також ряд редакційних вставок, в яких помітно проступають симпатії літописця до князівського роду Ростислава Мстиславича. На думку Б. О. Рибакова, Мойсей був придворним літописцем Рюрика Ростиславича, кругозір якого обмежувався особистими справами свого князя, його сім'ї і святами у Києві та Білгороді. На підставі характерного некрологічного штампа "*приложися ко отцем своим и дедом своим, отдав общий долг, его же несть убежати всякому роженому*", — підміченого свого часу М. Д. Присьолковим, Б. О. Рибаков відніс до пера Мойсея близько десятка некрологів Ростиславичів 1167—1197 рр. [76] Звичайно, вони могли бути написані в рік смерті того чи іншого князя, але пізніше пройшли літературну обробку Мойсея. Перу Мойсея, очевидно, належать записи про князів Ростиславичів у 70—80-ті роки XII ст., зокрема Мстислава Мстиславича Удалого і його добрі справи на благо Новгородської землі, а також Давида і Рюрика Ростиславичів. Тих князів, які сиділи на великому київському столі, Мойсей назвав "царями". У Рюрика Ростиславича не лише справи, а й думки були царськими.

Мойсей-літописець залишив невелику спадщину, але вона позначена яскравою творчою індивідуальністю автора. Мова його надзвичайно образна, виклад збагачений історичними паралелями із священних писань. Вершиною літературної майстерності XII ст. стала пісня Мойсея на честь великого князя Рюрика Ростиславича: "*Отселѣ бо не на брезѣ ставше, но на стѣнѣ твоего создания, пою ти песнь побѣдную аки Мариамъ древле*" [77]. Фраза про "*державу самовласну*" (Рюрика — *П. Т.*), яка "*изваяная славою паче звѣздь небесныхъ, не токмо в Руских концехъ вѣдома, но и сущимъ в морѣ далече*", немовби перегукується зі знаменитим "Словом" митрополита Іларіона.

Чернігівське літописання у Київському зводі кінця XII ст. Бурхлива епоха феодальної роздрібненості Русі характеризувалася не лише міжкнязівськими усобицями, а й економічним та політичним зміцненням удільних князівств, розбудовою їх стольних міст. Явища, які відбувалися раніше тільки в Києві, поширювалися й на інші землі.

[75] *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. — Москва, 1963, с. 210.

[76] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 64, 65.

[77] ПСРЛ, т. 2, стб. 714.

До них, зокрема, належить і традиція літописання, яке у XII ст. набуває яскраво виражених світських рис. "Історики і поети, — писав у XII ст. Кирило Туровський, — тобто літописці і розповідачі, уважно прислухаються до війн і битв між монархами, щоб оспівати і возвеличити тих, хто безстрашно воював за свого царя, хто в бою не показував спину ворогам — тих прославити і віншувати похвалами" [78].

Буйне князівське плем'я чернігівських Ольговичів, які не задовольнялися роллю удільних володарів і постійно претендували на київський стіл, не обійдено увагою літописців. У Київському літописі події в Чернігівській землі XII ст. відображені достатньо повно, але чи було це заслугою лише київських хроністів, чи вони запозичили інформацію із чернігівського літописання, сказати важко.

М. Д. Присьолков вважав, що Київський звід укладено із київського великокнязівського літопису, чернігівського літопису Святослава Ольговича і Ігоря Святославича, а також літописів Переяслава Руського [79]. Д. С. Лихачов припускав існування чернігівського літописного зводу Ігоря, який начебто мав загальноруський характер. Ґрунтовний джерелознавчий аналіз Київського зводу дозволив Б. О. Рибакову дійти висновку, що в ньому помітні сліди чернігівського літописання, яке велося при дворах князів Всеволода, Святослава й Ігоря Ольговичів [80].

У комплексі відомостей про бурхливі події в Києві й Русі 1146—1154 рр. історик виділив 19 уривків із літопису Ольговичів, де прихильно описані чернігівські князі і скрупульозно перераховані збитки, заподіяні їхньому майну Ізяславом Мстиславичем. Звичайно, тільки людина, близька до князів Ольговичів, могла знати, що в їхніх заміських господарствах паслося 1000 коней і 3000 кобил-маток, у дворі працювало 700 чоловік челяді, в погребах було 500 берковців меду і 80 корчаг вина, а в пограбованій церкві забрано дві кадильниці, Євангеліє, книги та дзвони. Переможці, як відомо, не ведуть бухгалтерського обліку награбованого, оскільки це не в їхніх інтересах. Тут явно відчувається рука літописця Святослава. Ним міг бути, на думку Б. О. Рибакова, той "попин", якого Святослав посилав у 1146 р. з дипломатичною місією до Чернігова [81].

Сліди літописця Святослава Ольговича чітко простежуються в статті 1164 р. Іпатіївського літопису, що складається із різних авторських фрагментів. Після повідомлення про прибуття в Русь нового митрополита Іоанна і багаті подарунки Ростиславу Мстиславичу від візантійського імператора, без будь-якого логічного зв'язку, зовсім в іншій стилістичній манері і з половини речення продовжується розповідь про смерть Святослава Ольговича і викликані нею пристрасті довкола чернігівського столу. В літературному відношенні розповідь відверто слабка, виклад подій плутаний, але такий інформативний, що не лишає жодного сумніву в тому, що перед нами свідчення очевидця. Літописець відзначив такі деталі, як триденне приховування від князя Олега смерті його батька, клятву єпископа на вірність Олегу і відсилання грамоти Святославу Всеволодовичу з пропозицією зайняти чернігівський стіл, участь у переговорах між двоюрідними братами посла Івана Радославича тощо. Ідейно

[78] *Туровский Кирилл.* Слово о Никейском соборе // ТОДРЛ. — 1958, Т. XV, с. 344 (переклад автора).

[79] *Приселков М. Д.* История русского летописания..., с. 47—57.

[80] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь, с. 307.

[81] Там само, с. 310, 311.

літописець повністю на боці Олега, про що свідчить порівняння вчинку єпископа "*родом Грѣчина*!" — із зрадою Іуди: "*Се же сотвори злое преступление*" [82]. Утвердження на чернігівському столі Святослава Всеволодовича, яке начебто відбулося з доброї волі Олега, не викликало в літописця жодного ентузіазму.

Не виключено, що літописець Святослава після його смерті продовжував робити записи при дворі його сина Олега у Новгороді-Сіверському. На користь цього свідчать, зокрема, літописні статті 1165—1168 рр., в яких подається відносно повна хроніка життя сім'ї Олега Святославича. У 1165 р. він одружився з дочкою великого київського князя Ростислава Агаф'єю, у 1166 р. померла його мати. Під 1167 р. літописець докладно описує конфлікт Олега із Святославом Всеволодовичем Чернігівським, не забувши вказати, що під час військових подій Олег занедужав: "*Бѣ в то веремя несдравуя велми, яко не мощи ему на конь всѣсти*" [83]. Трохи нижче зазначається про народження у Олега сина, якому дали хрестильне ім'я Борис, а князівське Святослав. У статті 1168 р. розповідається про зустріч Олега і його дружини з Ростиславом Мстиславичем під Чичерськом і князівський обід на честь великого князя.

1168 р., напевно, закінчувалася діяльність літописця Святослава — Олега, оскільки таких прихильних описів князівських справ більше не спостерігається на сторінках Київського літописного зводу. Докладна розповідь про новий конфлікт Олега зі Святославом Чернігівським у 1176—1177 р., де наголошується на його поразках і спасінні втечею, безперечно, належала літописцю Святослава Всеволодовича.

Чернігово-сіверське походження має також велика повість про похід Ігоря Святославича на половців, вміщена під 1185 р. В ній з незвичайною скрупульозністю, характерною для очевидця, описані всі стадії підготовки і походу в степ, а також перебіг битв з половцями. Незважаючи на явну авантюрність задумки Ігоря, завідому її приреченість, що зрештою і сталося, літописець не шкодує добрих слів, щоб якнайкраще представити свого князя. Він сміливий і благородний, маючи можливість порятунку, не користується нею тому, що не хоче кинути у біді своїх воїв: "*Бо оже побѣгнемь утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будеть грѣхъ, сихъ выдавше поидемъ, но или умеремъ, или живи будемь на єдиномъ мѣстѣ*" [84]. Поранений Ігор, як і його брат Всеволод, хоробро б'ється з ворогом, а отримавши поразку, боляче переживає свою провину, яка неминуче обернеться горем землі Руській: "*Рече Игорь не достойно ми бяшеть жити, и се нынѣ вижю отмѣстье от Господа Бога моего, гдѣ нынѣ возлюбленый мой братъ, гдѣ нынѣ брата моего сынъ, гдѣ чадо рождения моего, гдѣ бояре думающеи, гдѣ мужи храборьствующеи*" [85].

Б. О. Рибаков здогадно пов'язує літописну повість 1185 р. про похід Ігоря із галицьким книжником Тимофієм. Робить це він на підставі аналізу слова "победа" у значенні "поразки", що трапляється начебто тільки у Галицькому літописі [86]. Аргумент не надто переконливий. Навіть якщо погодитися, що автором літописної повісті був Тимофій, то й тоді цю лексичну ознаку не можна вважати специфічно галицькою. Адже Тимофій киянин за походженням і свою

[82] ПСРЛ, т. 2, стб. 523.
[83] Там само, т. 2, стб. 526.
[84] Там само, стб. 641.
[85] Там само, т. 2, стб. 643.
[86] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 503.

книжну мудрість набув на берегах Дніпра, а не Дністра.

Гадаємо, що до літописної повісті про похід Ігоря Святославича на половців ні Тимофій, ні будь-який інший галичанин відношення не мають. Вона написана, якщо і не безпосереднім учасником походу, то принаймні людиною, яка отримала відомості з перших рук. Наявність у повісті великих фрагментів прямої мови Ігоря вказує на те, що, можливо, саме він і був інформатором літописця. Нічого спільного з галицьким літописанням не має і стилістика самої повісті. Вона відзначається ясністю і логічністю викладу, образністю літературного мислення автора: "*И все смятено плѣномъ, и скорбью тогда бывшюю, живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученицы святѣи*" [87]. Бояри у літописця "*думающеи*", мужі "*храборьствующии*", зброя "*многоцѣньная*". Церковна фразеологія видає в авторі духовну особу, можливо, духівника Ігоря Святославича. Наведені міркування не дають можливості приєднатися до висновку Б. О. Рибакова, що літописець "очевидно по молодості і невмінню" написав "досить нескладну повість" [88]. Звичайно, її не можна порівняти зі "Словом о полку Ігоревім", але вона, безперечно, є однією з кращих серед літописних повістей.

Київське літописання першої половини XIII ст. Продовженням Київського літописного зводу кінця XII ст. в Іпатіївському літописі є Галицько-Волинський літопис. Ця обставина, спричинена випадковістю, наявністю у руках укладача Іпатіївського списку саме такого літописного зводу, створює трохи викривлену картину південноруського літописання першої половини XIII ст. Вона наводить на думку, що з якихось причин київська літописна традиція перервалася і основними інформаторами про історичні події Південної Русі стали літописці Галичини і Волині. Тим часом це зовсім не відповідає історичній дійсності.

М. С. Грушевський свого часу наголошував на хибності такого погляду. "Літописання у Києві, — писав він, — продовжувалось у тих же напрямках, які зазначилися у XII ст., і хоч від XIII ст. не зосталося для нас такої місцевої збірки, яку маємо для XI ст., але в компіляціях північних, а почасти і в Галицько-Волинському літописі маємо деякі останки повістевої літератури, що служать безпосереднім продовженням писань XII ст." [89] До них М. С. Грушевський справедливо відносив записи у Суздальському літописі про міжусобицю Рюрика Ростиславича і Романа Мстиславича, вміщені під 1202— 1203 рр.

За характером і стилем викладу ці повідомлення нічим не відрізняються від київського літописання XII ст., а рівень поінформованості про почергове оволодіння Києвом Романом Мстиславичем (1202 р.) і Рюриком Ростиславичем (1203 р.) не лишає жодного сумніву в тому, що автором цих записів був киянин. Суздальського редактора видає посилання на те, що київський стіл був вручений Інгвару Ярославичу великим князем Всеволодом, щоправда, разом із Романом. Детальний перелік збитків, завданих Києву у 1203 р. і різко негативна оцінка цієї акції вказують на те, що літописець не належав до числа прибічників Рюрика і Ольговичів. "*И створися велико зло в Русстѣи земли, якого же зла не было от крещенья надъ Кыевомъ*" [90].

[87] ПСРЛ, т. 2, стб. 643.

[88] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 503.

[89] *Грушевський М. С.* Історія української літератури, т. 1, с. 69—71.

[90] ПСРЛ, т. 2, стб. 417.

Київські записи лежать в основі статей 1205, 1206, 1207, 1223 рр. Суздальського літопису. Вони або повністю присвячені подіям південноруської історії, переважно змаганням Рюрика Ростиславича зі Всеволодом Чермним за київський стіл, або становлять більшу частину повідомлень, до яких додані володимиро-суздальські сюжети. Цілком київською М. С. Грушевський вважав повість про перший прихід монголо-татар на Русь і нещасливу битву з ними руських дружин на річці Калка у 1223 р. [91] Це переконливо засвідчує не лише прокиївська позиція автора повісті, який на перше місце серед інших князів поставив Мстислава Київського, а й особлива увага до київських втрат. "*Глаголют бо тако яко Кыянъ одинѣх изгыбло на полку том 10 тысячь, и бысть плач и туга по Руси*" [92].

Повість про Калкську битву, згідно з М. С. Грушевським, стала останнім київським історичним твором передтатарської доби. Втрати, яких зазнав Київ у битві з татарами, на думку історика, виявились фатальними. Загинув цвіт київського лицарства разом із київським Мстиславом [93].

Звичайно, поразка руських князів на Калці і спустошливий похід монголо-татар по півдню Київської землі спричинилися до певної деморалізації життя в Південній Русі, але навряд чи можна вважати, що вони перервали і київську літописну традицію. Якісь записи у Києві впродовж 20—30-х років XIII ст., безсумнівно, велися. До цього висновку схиляють, зокрема, статті 1230—1231 рр. Лаврентіївського літопису, де поряд із володимиро-суздальськими докладно описані й південноруські, зокрема київські події. У статті 1230 р. це розповіді про наслідки землетрусу для Києво-Печерського монастиря, а також про незвичайне явище природи — вогняний стовп над річкою Либіддю, який кияни прийняли за провісника кінця світу. Літописна стаття 1231 р. повідомляє про поставлення Кирила єпископом Ростово-Суздальської землі з такою докладністю, яка для далекого володимирського літописця була б просто неможливою. У акті висвячення взяли участь митрополит Кирик, єпископ Порфирій Чернігівський і Олекса Полоцький, єпископи Білгородський і Юрійовський, ігумени Акіндін Печерський, Михайло Видубицький, Петро Спаський, Семен Андріївський, Корнил Федорівський, Афанасій Васильєвський, Семен Воскресенський, Климент Кирилівський. Літописець не забув назвати київського тисяцького Івана Славнича, перелічив князів, які брали участь у дійстві, повідомив про урочисту трапезу у Печерському монастирі, на яку зійшлося стільки людей, що "*их же не бѣ мощи ищести*" [94]. Підтвердженням висновку щодо існування київського літописання може бути і стаття 1240 р. в Іпатіївському літописі, де докладно описані оборона Києва від монголо-татар. Вчитайтеся в неї уважно і ви почуєте крізь ревіння верблюдів, іржання коней і скрипіння монголо-татарських возів тривожний голос киянина, свідка і учасника цих трагічних подій. Цілком можливо, що автором драматичної повісті про взяття столиці Русі монголами був один із київських книжників, якому вдалося пережити цю страшну катастрофу.

Згідно з М. Д. Присьолковим, В. Т. Пашутою, А. І. Генсьорським та іншими дослідниками південноруське походження

---

[91] *Грушевський М. С.* Історія української літератури, т. 1, с. 71.

[92] ПСРЛ, т. 2, стб. 446, 447.

[93] *Грушевський М. С.* Історія української літератури, т. 1, с. 75.

[94] ПСРЛ, т. 2, стб. 454—457.

має вся повість про "Побоїще Батиєве", яка складає частину київського літописання, доведеного до 1240—1246 рр.[95] В. Т. Пашуто виділив Київський літописний звід 1238 р., який зберігся не в чистому вигляді, а в новгородських і галицько-волинських переробках [96].

На думку М. Ф. Котляра, повість про "Побоїще Батиєве" увійшла до Літописця Данила Галицького у скомпонованому південноруським редактором вигляді, але складається із кількох частин, написаних у різних місцях Руської землі [97].

Галицько-Волинський літопис XIII ст. Прикінцева частина Іпатіївського літопису, що утримує повідомлення від початку до кінця 80-х років XIII ст., відома в літературі під назвою Галицько-Волинського літопису. Його аналізу присвячена значна кількість праць, але надзвичайна складність пам'ятки привертає увагу все нових і нових дослідників.

Свого часу М. І. Костомаров звернув увагу на нетрадиційний характер цього літопису. В ньому дуже рідко трапляється звичайний для раніших літописів хронологічний зачин статей: "*В лѣто... бысть*". Це дало йому підстави вважати, що перед нами не щорічна хроніка, а літературна повість, яка пізніше і досить невдало була поділена на роки [98]. Писалася вона різними людьми, але завжди сучасниками описуваних подій. В ряді місць (статті 1226 і 1242 рр.) літописці засвідчують свою присутність у описуваних подіях. Відсутність будь-якої церковної хроніки, традиційних для ранніх літописців молитовних звернень до Бога і євангельських сентенцій вказує на те, що автори не належали до духовного стану, а були світськими особами.

Галицько-Волинський літопис, як відзначив М. І. Костомаров, характеризується образністю мови, поетичністю стилю, але не відрізняється якістю і логічністю викладу. Горизонт літописців на сході обмежений кордонами Галичини і Волині; їх мало цікавлять справи київські і практично зовсім не цікавлять справи Північно-Східної Русі. Натомість досить часто і докладно вони описують події, які відбувалися в західних сусідів: угорців, поляків, пізніше литовців. Пояснюється це, очевидно, тим, що з послабленням централізуючого значення Києва і посиленням претензій до південно-західних руських земель з боку Польщі, Угорщини і Литви, Галицько-Волинська Русь все більше посідала становище самодостатньої політичної структури, зорієнтованої історичними обставинами на взаємодію з цими країнами.

На світанку вітчизняного літописезнавства продовження Київського зводу звичайно називалося Волинським літописом. М. І. Костомаров назвав його Галицько-Волинським, оскільки на першому плані в літописі описуються справи не волинські, а галицькі [99]. Пізніше збірний склад досліджуваного літопису ні в кого не викликав сумніву, суперечки точилися тільки з приводу його членування на окремі частини-повісті, їх хронології.

Л. В. Черепнін першу частину літопису назвав Літописцем Данила Галицького, який є своєрідною апологією діяльності Данила і присвячений історії Галицького князівства. Цей великий літературний твір, згідно з істориком,

---

[95] *Приселков М. Д.* История русского летописания..., с. 87—94; *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). — К., 1958, с. 18—19.

[96] *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — Москва, 1950, с. 22.

[97] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. — К., 1993, с. 73.

[98] *Костомаров Н. И.* Лекции..., с. 49.

[99] Там само, с. 47.

складався з трьох окремих частин: Початкової Галицької повісті книжника Тимофія, доведеної до 1211 р.; Другої Галицької повісті тисяцького Дем'яна, в якій ідеться про боротьбу Данила за галицький стіл впродовж 20—40-х років XIII ст.; Третьої повісті, створеної при кафедрі Холмського єпископа близько 1256—1257 рр. [100] При написанні літопису Данила Галицького, що добре показали Л. В. Черепнін, В. Т. Пашуто й інші дослідники, галицькі книжники використали візантійські джерела, зокрема хроніки Георгія Амартола та Малали, повість про зруйнування Єрусалима Йосифа Флавія, деякі вітчизняні літописні повісті негалицького походження, а також документи князівської канцелярії: донесення стольника Якова, двірського Андрія, печатника Кирила тощо.

Друга частина Галицько-Волинського літопису була названа М. І. Костомаровим справжнім Волинським літописом. Згідно з істориком, до нього належали історія володимирських єпископів, розповіді про Куремсину рать, війну з Болеславом і прихід на Русь орд Ногая і Телебуги, повість про Володимира Васильковича. Останню М. І. Костомаров вважав цілком самостійним твором, який пізніше був вставлений у літопис [101].

Аналогічний обсяг матеріалу відніс до продовження Галицького літопису М. С. Грушевський. Це повість про Куремсу і Бурундая, історія подій у Литві по смерті Міндовга, повість про Володимира Васильковича, оповідь про похід Ногая і Телебуги на Польщу і страшні спустошення довкола Володимира і Львова [102].

Ідея про повістевий характер обох частин Галицько-Волинського літопису, висловлена М. І. Костомаровим і М. С. Грушевським, знайшла подальший розвиток і обґрунтування в працях Л. В. Черепніна, В. Т. Пашуто, А. І. Генсьорського, М. Ф. Котляра. Між названими авторами є певні розбіжності щодо поділу літопису на окремі повісті, у їх датуванні, визначенні авторства, але принципових відмінностей в оцінці характеру твору немає. М. Ф. Котляр поділив літопис Данила Галицького на п'ять повістей: Початкову Галицьку повість про збирання Данилом Волинської вотчини; повість про повернення Данилом Галицьким столу; повість про "Побоїще Батиєве"; повість про боротьбу Данила проти ординського ярма [103]. В цілому такий поділ не викликає заперечень, але навряд чи є оптимальним. Певні застереження з'являються при визначенні джерельної основи повісті про збирання Данилом волинської вотчини (1219—1228 рр.). При уважному ознайомленні з цією частиною Галицького літопису неважко переконатися в тому, що в ньому звучать дві основні теми: Мстислава Удалого і Данила Галицького.

Свого часу Б. О. Рибаков висловив припущення, що частина Галицького літопису 1218—1228 рр. є нічим іншим, як князівським літописом Мстислава Удалого, написаним духівником Тимофієм. Одним з аргументів на користь цього був зміст статті 1226 р., де розповідається про підступність боярина Жирослава, який звів наклеп на свого князя, нібито той хотів видати галицьких бояр тестеві Котяну на розправу. Урочисте викриття боярина-наклепника за допомогою біблійних фраз, як вважає Б. О. Рибаков, повертає нас до "притч"

[100] *Черепнин Л. В.* Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. — 1941. — № 12, с. 230—252.

[101] *Костомаров Н. И.* Лекции..., с. 49, 50.

[102] *Грушевський М. С.* Історія української літератури, т. 1, с. 165—175.

[103] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст., с. 25—111.

мудрого книжника Тимофія 1205 р.[104] Важко сказати, якою мірою ототожнення книжника Тимофія 1205 р. і духівника Тимофія 1226 р. є правильним, але те, що автор яскравої викривальної промови-прокляття на адресу Жирослава був найближчим прихильником Мстислава Удалого, не викликає жодного сумніву. Від літописця Данила, який, напевно, знав про непрості стосунки свого князя із Мстиславом, чекати такої відвертої апології Мстиславу було неможливо.

Літописця Мстислава видає і стаття про смерть галицького князя в 1228 р.: "*Потомъ же Мьстиславъ Великый Удатный князь умре: жадящю бо ему видити сына своего Данила, Глебъ же Зеремеевичь убежден бысть завистью, не пустяше его; оному же (*Мстиславу — *П. Т.) хотящю поручити дом свой и дети в руце его (*Данила — *П. Т.): бе бо имея до него любовь велику во серце своемь*" [105].

На думку М. Ф. Котляра, ці слова належать літописцю Данила, який був реалістом, добре розумівся на хитромудрому плетиві тогочасної політики і, отже, написав їх, розраховуючи на сприйняття галицькими боярами [106]. Пояснення надто складне і сучасне. Адже перед нами не відкрите послання до галицького боярства, а заповіт вмираючого князя, який повідомляє свою останню волю і зовсім не заперечує права Данила на успадкування Галицького столу, яке, до речі, останньому ще довго довелося виборювати. Зауваження, що жаданій передсмертній зустрічі Мстислава з Данилом перешкодив галицький боярин Гліб Зеремійович, вказує на те, що автор статті добре знав позалаштункову боротьбу, що точилася довкола питання щодо успадкування галицького столу. Такою поінформованою людиною міг бути лише літописець Мстислава.

Аналіз статей Галицького літопису за 1218—1228 рр., з їх своєрідною подвійною експозицією, доводить, що перед нами не окрема і самостійна авторська повість про боротьбу Данила за батьківську спадщину, а поєднання двох літописів — Мстислава Удалого і Данила Галицького. Б. О. Рибаков пояснює збереження елементів літописання Мстислава у складі літопису Данила Галицького родинними зв'язками князів: Данило був одружений з дочкою Мстислава Анною [107]. Гадаємо, що і без цих зв'язків літописець Данила Галицького не відмовився б від використання додаткових джерел для свого літопису. Адже і друга частина Галицького літопису має такий самий збірний характер; крім власне галицької повісті про змагання Данила за Галич у ній використані повідомлення Київського літописного зводу 1238 р., а також усні перекази.

Відповідаючи на запитання, чому Галицько-Волинський літопис так явно відрізняється від інших давньоруських літописів, М. Ф. Котляр висловив слушну думку про те, що на Волині і Галичині у XII ст. не існувало традиційного літописання, натомість уже з середини XII ст. там почали створюватись історико-літературні повісті. Не можна тільки погодитися з тим, що галицьке походження має "докладна і драматична повість про перетрактації Володимира Володаревича з київським послом Петром Бориславичем та про смерть князя Ізяслава Мстиславича" [108]. Ці статті Київського зводу належать перу самого Петра Бориславича, свідка і учасника опи-

---

[104] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 163.

[105] ПСРЛ, т. 2.

[106] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст., с. 41.

[107] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы..., с. 163.

[108] *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст., с. 151.

суваних подій, і нічого спільного з галицькою традицією історико-літературної повісті не мають.

Поданий огляд давньоруського літописання X—XIII ст., зрозуміло, не вичерпує цього видатного явища вітчизняної історії та культури. Воно було незмірно масштабнішим. Адже до нас дійшли лише фрагменти історичної писемності Русі, більшість творів якої загинули за страшних часів монголо-татарської навали і наступних лихоліть. Всупереч відомому афоризмові: "рукописи не горять", мусимо констатувати сумну очевидність — все ж таки вони горять.

Найповніше збереглися чотири групи літописів: київська, галицько-волинська, новгородська і володимиро-суздальська. Їх аналіз дозволяє стверджувати наявність літописної традиції у Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі Руському, Галичі, Володимирі Волинському, Ростові, Суздалі, Володимирі на Клязьмі. Можна також припускати, що хронікальні записи велися в Смоленську, Пскові, Полоцьку, Новгороді-Сіверському, Рязані.

Незважаючи на фрагментарність, наявний літописний фонд достатньо повно відтворює історичне життя Київської Русі IX—XIII ст. на всьому її державному просторі — від київського півдня до новгородської півночі і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Особлива цінність цієї монументальної історії полягає в тому, що вона написана її сучасниками і дійовими особами. Створені ними літописні зводи і повісті різняться за стилем викладення, рівнем систематизації і відбором фактів, ідейною спрямованістю, але за сумою своїх свідчень відтворюють правдиву картину життя однієї з найбільших країн середньовіччя.

Характерною особливістю давньоруського обласного літописання був нерозривний його зв'язок із київською традицією історичної писемності, яка знайшла свій класичний вияв у "Повісті минулих літ". За київським зразком створювалися літописи у Новгороді, Переяславі Руському, Володимирі на Клязьмі, Володимирі Волинському, Галичі й інших містах. Традиція київського літописання розходилася із столиці Русі нерідко разом із мудрими книжниками. Літопис Переяслава Руського започаткував єпископ Сильвестр, який мав безпосередню причетність до редагування та, можливо, й написання ряду статей "Повісті...", у Володимирі на Клязьмі літописанням займалися вихідці з Києва — Кузьмище Киянин і єпископ Симон; одним із авторів Галицько-Волинського літопису був киянин Тимофій.

Свого часу О. О. Шахматов уявляв давньоруське літописання як єдине вікове дерево, окремі зводи якого, базуючись на київській літописній основі XI — початку XII ст., послідовно продовжували один одного. Сьогодні ми знаємо, що наявний літописний матеріал неадекватно відображає все розмаїття давньоруської літописної традиції X—XIII ст. і все ж таки шахматовський образ лишається найвдалішим визначенням суті цього історико-літературного явища.

Давньоруське літописання справді нагадує велетенське вікове дерево, коріння якого глибоко проросло в київський духовний ґрунт, а потужний стовбур розгалузився рясними гілками по усіх давньоруських землях.

9.6. Література

Важливим явищем культурного життя Київської Русі стала поява літератури: історичної, філософсько-публіцистичної, юридичної, художньої та церковної. Виникнення і розвиток давньоруської літератури тісно пов'язані з соціально-економічними, політичними та культурними успіхами Русі, поширенням писемності в усіх сферах суспільного життя.

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна народна творчість: обрядові пісні, перекази, замовляння, заклинання, епічні та ліричні пісні. Особливого поширення набули за давнини епічні пісні-билини, що виконувались під музику в речитативно-декламаційній формі.

Розвиток фольклору на Русі був тісно пов'язаний з віруваннями народу, які до введення християнства мали анімістично-магічний характер. Стійкість обрядів і поезії та пов'язаної з ними язичницької релігії міцно трималися в народних масах, незважаючи на вплив нової християнської релігії. Поступово старі традиції і обряди пристосувалися до церковних свят і обрядів, що призвело до виникнення двовір'я, тобто співіснування двох релігійних світоглядів народу.

Язичницька релігія створювала не тільки обряди, а й стала підґрунтям для створення поетичних форм обрядового фольклору, одним з найстаріших видів якого є міфи. Вони були поширені і за часів Київської Русі, про що свідчать їх уривки у писемній та усній передачі. Заклинання і замовляння виникли з віри первісної людини в чарівну силу слова. Залишки заклинань збереглися в Початковому літопису (у договорах русів з греками). До X ст. сформувався календарний обрядовий фольклор, пов'язаний ще за язичницьких часів з народними річними святами, і позакалендарний — приурочений до різних явищ побуту (весіль, похорон тощо), що досить міцно тримався в селянському побуті впродовж багатьох століть. Як словесне оформлення обрядів, пов'язаних із річним циклом хліборобських робіт, із чотирма порами року та іншими звичаями, побутувала звичаєво-обрядова поезія. Календарні пісні — високохудожні твори, їх образи, поетичні засоби вироблялися протягом багатьох століть. До прозових фольклорних жанрів Київської Русі належать казки, перекази, легенди, приказки, прислів'я та загадки [1].

Із зростанням Київської Русі, зростав у народі й інтерес до минулого, до подій та діячів давно минулих часів. Виникали згадані вже історичні перекази, що передавались усно і поширювались у формі героїчних билин. Билини — це епічні пісні, що відображають історичну долю Русі та присвячені історичним подіям з життя народу, захисту країни від ворогів, різним соціально-побутовим явищам. Зародились билини наприкінці першого тисячоліття в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та в інших містах і землях Русі. Відомі билини так званого Київського та Новгородського циклів. Серед них найранішими вважається билина про Святогора. Улюбленими героями билин Київського циклу (безпосередньо пов'язані зі славним градом Києвом та князем Володимиром) були воїни-богатирі: Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Ставр Го-

[1] *Никифоров А. Н.* Фольклор Киевской Руси // История русской литературы. — Москва; Ленинград, 1941, т. 1, с. 216—237; *Українська* народна поетична творчість. — К., 1965, с. 69—72, 85—126; *Мишанич О. В.* Народна словесність найдавнішого часу і Київської Русі // Історія української літератури. — К., 1967, т. 1, с. 33—47.

динович, Вольга. Найпопулярніший серед них Ілля Муромець — селянський син, узагальнений образ руського воїна-патріота, безкорисливого захисника руської землі, вдовиць і сиріт. Популярним героєм народного епосу — билин — був і орач Микула Селянинович, в образі якого оспівано працю і подвиг простої людини [2]. Самі герої здебільшого є реальними історичними особами, імена яких згадують у давніх літописах [3].

Билини тісно пов'язані з народною обрядовою піснею (звичаєм величання, з колядними і весільними обрядовими піснями), з казковими мотивами. Композиційно кожна билина поділяється на три частини: зачин, виклад і кінцівка. Поетика билин багата і різноманітна. Нерідко використовується гіпербола, характерні постійні епітети, порівняння, паралелізми, метафори. Ритм чіткий, вірш так званий билинний, який є різновидом тонічного вірша [4].

Творив і виконував билини власне народ. З його маси виділялися талановитіші співці-оповідачі. Пам'ять народна донесла до нас імена таких професійних митців, як Боян і Митуса. Пізніше носіями фольклору могли бути скоморохи.

Усна народна творчість мала великий вплив на давньоруську літературу, на її форму, мову та стиль. Особливо це позначилося на історичних творах найбільш ранньої літературної форми на Русі. Виникнення історичної літератури, зокрема літописання, тісно пов'язане з розвитком суспільної свідомості, інтересом до минулого своєї країни, намаганням визначити місце Русі серед інших країн і народів.

Літописання на Русі виникло рано. Вважається, що ще IX ст. за князя Аскольда в Києві велися літописні записи (так званий "Літопис Осколда") [5]. На основі заміток про діяння Володимира Святославича і його попередників, хрещення та побудову церкви Св. Богородиці складено перший літописний звід (996—997 рр.) [6]. При Софійському соборі у Києві написано звід (1037—1039 рр.), який закінчувався похвалою Ярославу Мудрому за його просвітницьку діяльність, за побудову града Києва, Софійського собору, Золотих воріт, монастирів Георгія та Ірини [7]. З 60-х років XI ст. літописання продовжувалося в Києво-Печерському монастирі, де ігуменом Никоном складено звід, в якому розповідається про хрещення Володимира в Корсуні (Херсонесі), про походи руських князів на греків, новгородський переказ про прикликання варягів [8]. Цей звід використав пізніше укладач так званого Початкового літопису (1093—1095 рр.), написання якого пов'язують з іменем ігумена Печерського монастиря Іоанна [9].

Такий довгий і складний шлях пройшло літописання Київської Русі [10], поки на початку XII ст. не було складено "Повісті минулих літ", найвидатнішого історичного твору середньовіччя. Автором-упорядником "Повісті..." був Не-

---

[2] *Былины* / В 2 т. — М., 1958; Былины. Киевский цикл. — К., 1982.

[3] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 39—154; *Мирзоев В. Г.* Былины и летописи; памятники русской исторической мысли. — Москва, 1978, с. 17—116.

[4] *Мишанич О. В.* Вказ. праця, с. 43—44.

[5] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 173; *Брайчевський М. Ю.* Літопис Аскольда // Київ. — 1988. — № 2, с. 146—170.

[6] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 188—192.

[7] *Шахматов А. А.* Разыскания, с. 423—440; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь, с. 193.

[8] *Лихачев Д. С.* Русские летописи..., с. 82.

[9] *Приселков М. Д.* История русского летописания, с. 34—38.

[10] *Про давньоруське* літописання як історико-культурне явище середньовіччя див. у попередньому параграфі.

стор, чернець Києво-Печерського монастиря. Над Несторовим зводом у 1116 р. працював ігумен Видубицького монастиря Сильвестр.

"Повість минулих літ" — це, власне, комплекс літописних праць, що склався у Києві між 1112—1119 рр., історико-художній епічний твір. Тут в єдине ціле об'єднано твори книжного і фольклорного походження різних жанрів. У "Повісті..." розповідається про виникнення східнослов'янської держави і її столиці Києва, про ратні подвиги русичів, народні заворушення, княжі міжусобиці. Увесь літопис просякнутий закликом до єднання князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів, засуджуються князівські чвари. До "Повісті ..." увійшли й оригінальні літературні твори: "Повчання" Володимира Мономаха і його лист до Олега Святославича, про осліплення Василька Теребовльського, перенесення мощів Феодосія, напад половців на Печерський монастир та про похід князя Святополка, разом з іншими князями, на половців у 1107 р. Використав Нестор чимало іноземних джерел, уривки з творів візантійських авторів ("Хроніки" Георгія Амартола, "Житія" Василя Нового, "Літопису вскоре" Никифора), біблійних книг. Увійшли до літопису і офіційні державні документи — договори Русі з греками. "Повість минулих літ" помітно вплинула на подальший розвиток давньоруської літератури і літописання. Зокрема цей вплив простежується у "Слові о полку Ігоревім", де чимало виразів і думок автора збігаються з літописними [11].

Розповіді про події наступних років (1111—1199 рр.), що відбуваються у Руській землі, складають Київський літопис, який увійшов до Київського зводу 1199 р. (укладач ігумен Видубицького монастиря Мойсей). До Київського літопису увійшли сімейна хроніка князя Рюрика Ростиславича, життєпис князя Ізяслава Мстиславича, чернігівський і переяславський літописи, розповідь про похід князя Ігоря Святославича на половців та ін. Закінчується звід похвалою Рюрику Ростиславичу і описом свята з нагоди завершення будівництва підпірної стіни церкви св. Михайла Видубицького монастиря і промовою Мойсея на честь цієї події. У Київському літопису виразно виділяються цикли оповідань про князів та окремі повісті. Оповідання оформляються іноді у вигляді промов і діалогів. Образи князів малюються загальними формулами, як і в "Повісті минулих літ".

Унікальною історико-літературною пам'яткою є Галицько-Волинський літопис, складений у XIII ст., що охоплює події на цих землях від 1202 до 1292 рр. До його складу увійшли різні документи (акти, грамоти), воєнні повісті, фрагменти з інших літописів, витяги з різних історичних творів. У літопису оспівуються подвиги Данила Галицького, прославляються його мужність і мудрість. Він — захисник рідної землі, дипломат і будівничий. Літопис подає, власне, воєнну повість з Данилом у центрі [12].

У XI—XII ст. Київська Русь стає відомою в усіх кінцях світу. Саме в цю бурхливу і знамениту добу і створюються оригінальні літературні твори. Серед них найвизначнішими є "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Послання" Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, "Повчання" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім", "Житіє і ходіння Данила" та ін.

Одним з найкращих, а можливо, й першим художньо-публіцистичним твором, створеним у київському культур-

---

[11] ПВЛ, ч. 1, с. 9—202.

[12] *Памятники* литературы Древней Руси. XIII век. — Москва, 1981, с. 564.

ному осередку, є "Слово про закон і благодать" Іларіона [13]. Це не тільки пам'ятка літератури, а й твір ораторського мистецтва. З його змісту випливає, що воно було виголошене перед представниками вищої київської знаті на чолі з Ярославом Мудрим у 1037—1051 рр., мабуть, у Софійському соборі у зв'язку з якоюсь святковою подією. Найімовірніше, це було свято на честь закінчення будівництва Софійського собору, тобто освячення храму.

"Слово про закон і благодать" має тричастинну побудову. Торкнувшись спочатку теми вселенського значення християнства, взаємозв'язків Старого та Нового заповітів, "закону" і "благодаті", автор послідовно розвиває основну ідею про рівноправність народів у духовному житті. Він доводить, що народу Русі не потрібна опіка Візантії, це новий народ, якому належить майбутнє. Далі, поступово звужуючи тему, автор переходить до другої частини "Слова" — руського християнства. Він особливо підкреслює, що Русь отримала християнство не від греків, які нібито просвітили "варварський народ", а за власним бажанням свого видатного діяча — "рівноапостольного" князя Володимира. Так автор переходить до третьої частини твору — похвали Володимиру Святославичу і продовжувачу його справ Ярославу Мудрому. Іларіон порівнює справи Володимира з діяннями візантійського імператора Константина і його матері Олени, за яких християнство стало державною релігією Візантії. На думку Іларіона, однакові діяння вимагають однакового шанування. Цим самим автор підготовляє ґрунт для канонізації Володимира, з ім'ям якого пов'язано введення християнства на Русі. У наявності місцевих "святих" він вбачає одну з умов незалежності і давньоруської церкви, що в період середньовіччя дорівнювало державному суверенітетові.

У похвалі "великому кагану" Володимиру патріотичний пафос Іларіона сягає найвищого напруження. Його патріотизм виявляється не тільки стосовно Руської землі, яка "*вѣдома и слышима есть всѣми четырми концы замли*", "*славного града Кыева... величеством сияюща*", а й до руських князів-язичників, попередників Володимира. Він називає Святослава та Ігоря — князів, які свого часу уславилися хоробрістю та мудрістю і яких пам'ятають і шанують дотепер [14].

Продовжувачем "славних" справ Володимира автор вважає Ярослава Мудрого і складає йому подяку за будівництво та оздоблення Софійського собору, оборонних споруд навколо Києва, зведення Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення: "*иже дом божій великый святый его премудрости създа.. всякою красотою украси, златом и серебром и каменіемь драгыим и сосуды честными, яже церкви дивна и славна всѣм окружним странам, яко же ина не обрящется во всемь полунощи земнѣмь от востока до запада и славный град твои Кыев величеством яко вѣнцем обложил*" [15].

"Слово про закон і благодать" Іларіона — видатний твір давньоруської літератури першої половини XI ст. У ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх галузях суспільного життя, прославляються її видатні та культурні діячі — Володимир, Ольга, Ярослав. "Слово" вийшло з культурного оточення Ярослава Мудрого, тому вплив ідей, що панували

[13] *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в., с. 152—175; *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. — К., 1984.

[14] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона, с. 91, 92, 97, 98.

[15] *Молдован А. М.* Вказ. праця, с. 97.

на той час в київському суспільстві, які автор проводить з великою наполегливістю, помітний не тільки в літературі XI ст. (в "Слові" та в найдавнішій частині "Повісті минулих літ"), а й у світському монументальному живопису — ктиторській фресці Софійського собору та розписах веж.

Вважається, що Іларіону належать ще кілька богословсько-догматичних творів — "Исповедание веры", "Молитва", "Слово к брату столпнику" та ін. [16] Напевно, Іларіон брав участь і в давньоруському літописанні [17].

У 1015 р. помер Володимир Святославич. У боротьбі за київський стіл загинули його сини Борис і Гліб, які не захотіли підняти руку на свого старшого брата — Святополка. Після тривалої боротьби київським князем став Ярослав — син Володимира і Рогніди. Намагання Ярослава канонізувати руських політичних діячів, що відомо із "Слова" Іларіона та інших джерел, закінчилися визнанням Візантією лише Бориса і Гліба, культ яких мав важливе державне та політичне значення на Русі, оскільки засуджував князівські чвари і стверджував принцип суворого підпорядкування молодших князів старшим. Ці принципи стали головним змістом написаного у 80-х роках XI ст. Нестором "Чтенія о житіи і о погубленіи...Бориса і Глѣба". У "Чтенії" детально розповідається про життя і загибель Бориса і Гліба, засуджується братовбивча війна між князями [18].

Приблизно до цього часу належить й інший твір Нестора — "Житие преподобнаго отьца нашего Феодосия игумена Печерського", написаний відповідно до вимог агіографічного жанру за певними традиційними правилами. У ньому міститься багато яскравих описів побуту Київської Русі, епізодів з монастирського життя, стосунків київського князя з монастирською владою тощо [19].

Через 100 років після загибелі Бориса і Гліба у 1150 р. написано "Сказаніе и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глѣба", де відтворено події і факти з їх життя [20]. Автор твору досі не встановлений. Це міг бути або Києво-печерський чернець Іаков Мних, або Лазар з Вишгорода. Обидва твори про Бориса і Гліба [21] набули на Русі значного поширення. Пізніше їх нерідко використовували давньоруські письменники в творах з військової тематики, на них посилалися як на приклад шанування старших.

У складі Лаврентіївського списку літопису під 1096 р. збереглося знамените "Поученье" Володимира Мономаха і його лист до Олега Святославича (Гориславича). Повчання, написане для дітей і для "інших, хто його почує", тобто звернене до дітей — спадкоємців державної влади. Така літературна форма — звернення батька до сина — не нова. Вона була добре відома і нею широко користувались у середньовічній літературі. Наприклад, в Ізборнику 1076 р. вміщено "Повчання до своїх синів" Ксенофонта та "Повчання до свого сина" Феодори.

---

[16] *Никольский Н. К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.). — Санкт-Петербург, 1906, с. 77—90; *Молдован А. М.* Вказ. праця, с. 5.

[17] *Лихачев Д. С.* Русские летописи ..., с. 66—70.

[18] *Еремин И. П.* Жития князей Бориса и Глеба // Еремин И. П. Лекции по древней русской литературе. — Ленинград, 1968, с. 21—23.

[19] *Житие* Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси. XI — начало XII века. — Москва, 1978, с. 304—391.

[20] *Еремин И. П.* Вказ. праця, с. 15—21.

[21] Видання текстів "Чтенія" і "Сказанія" див.: Жития св. мучеников Бориса и Глеба и службы им. Подготовил к печати Д. И. Абрамович. — Петербург, 1916; *Богуславський С. А.* Українсько-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. — К., 1928.

Автор "Повчання" — Володимир Мономах — був свідком значних соціальних конфліктів у Києві: народних повстань 1068 та 1113 р. Тому головним питанням, яке його хвилювало, був соціальний мир на Русі. Основна думка його твору — тривога про подальшу долю Русі, заклик до безкорисливого служіння батьківщині, до об'єднання князів через взаємні договори, зобов'язання для спільних походів на степ. Героєм Мономаха є ідеальний князь, захисник рідної землі. Водночас він і досвідчений господар, і зразковий сім'янин. Протиставляючи ідеального правителя князям, які дбають лише про особисте збагачення і прагнуть влади, автор наполегливо проводить ідею внутрішнього миру [22].

У 1096 р. на Русі спалахнула боротьба між Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом, з одного боку, і Олегом Святославичем — з другого. Під час бою з Олегом Святославичем було вбито сина Мономаха Мстислава, що стало приводом до листування між князями. Лист Володимира Мономаха до Олега є важливим зразком епістолярного жанру кінця XI ст. [23] На думку Д. С. Лихачова, лист до Олега є зразком високого рівня морального ідеалу і його присвячено тій самій темі, що й "Повчання": "за допомогою християнської моралі встановити нові політичні відносини між князями-"братами", відносини повної особистої поступливості один одному" [24].

Значний інтерес в історії давньоруської літератури становить ораторсько-учительна проза, видатними представниками якої у XII ст. є Климент Смолятич та Кирило Туровський. Климент Смолятич — другий після Іларіона митрополит з руських, поставлений Ізяславом Мстиславичем у 1147 р., був освіченою людиною. Літопис називає його книжником і філософом: "*бе бо черноризечь схимник, и бысть книжник и философ, так якоже в Рускои земли не бяшеть*" [25].

Климент Смолятич — автор кількох "слів", зокрема полемічного "Послання" до смоленського священика Фоми, в якому він спростовував нападки свого опонента. Твір Климента — зразок епістолярного жанру з яскраво вираженим ставленням до адресата, якого автор викриває в невігластві і з запалом відстоює своє право на титул "філософа". Неперевершений знавець "святого письма" Климент Смолятич обстоює його символічне тлумачення. У своєму творі він спирається не тільки на отців церкви, а й на Гомера, Аристотеля, Платона, що свідчить про обізнаність освічених людей Давньої Русі з творами видатних античних авторів [26]. Як зауважує В. І. Крекотень, "манерою тонкого тлумачення божественних писань Климент Смолятич найближчий до Кирила Туровського" [27], видатного майстра урочистого красномовства другої половини XII ст.

Кирило Туровський — відомий церковний діяч, єпископ у м. Турові — набув популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами. Із багатьох творів, що приписувались Туровському, йому, безумовно, належать "Притча о человеческой душе и о тѣле" (про сліпця і хромця), "К Василию игумену Печерському" (про безпечного ца-

[22] ПВЛ, ч. 1, с. 153—163.

[23] Там само, с. 163—166.

[24] *Лихачев Д. С.* Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. — Москва, 1979, с. 152.

[25] ПСРЛ, т. 2, стб. 340.

[26] *Послание* Климента Смолятича // Памятники литературы Древней Руси. XII век. — Москва, 1980, с. 282—289.

[27] *Крекотень В. І.* Ораторсько-учительна література // Історія української літератури у 8 т. — К., 1967. — Т. 1, с. 116.

ря і його мудрого радника), "Сказание о черноризцем чине" (тобто про чернечий стан), вісім похвальних "слів", присвячених уславлению християнських свят, близько 30 молитов і два канони [28]. Видатний автор урочистого красномовства Кирило володів високою письменницькою майстерністю. За дослідженням І. П. Єрьоміна, "Слова" Кирила Туровського — "твори риторичного мистецтва, дуже складного і тонкого, яке сягало святкових декламацій античних софістів". Основним художнім принципом стилістичної будови "Слів" Кирила, що підпорядковувало собі весь виклад, "є риторична амплікація", а "та чи інша" тема у нього завжди варіюється, розгортається доти, поки зміст її не буде повністю вичерпано [29]. Завершуються "Слова" зверненням до слухачів із закликом ще раз уславити свято, або героїв оповіді з похвалою їм або молитвою. Твори Кирила відзначаються натхненністю, поетичною схвильованістю [30]. В них чимало реалістичних рис, взятих з життя. Про це можна судити з притчі про людську душу і тіло (або про сліпця та хромця), що написана між 1160—1169 рр. Вона є гострим викривальним памфлетом проти ростовського єпископа Федора (Федорця), а можливо, і проти князя Андрія Боголюбського [31]. Притча про сліпця і хромця — єдиний твір Кирила, написаний ним "на злобу дня".

Кирило Туровський як письменник у давнину був дуже популярний. Його сучасники писали про нього: "Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси" [32].

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як паломництво, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів — Константинополя, афонських монастирів, Палестини. За переказом, до Афона подорожував Антоній, майбутній засновник Печерського монастиря, а у 1062 р. в Палестину подорожував ігумен Києво-Печерський Варлаам. На початку XII ст. і пізніше ходіння на прощу, тобто до Візантії та Палестини, до "святих місць" набули досить значного поширення, про що неодноразово згадується в літописах.

Одним з прочан, який відвідав "святі місця" між 1106—1108 рр., був ігумен Даниїл — виходець з Руської землі, можливо, з Чернігівщини. Свою подорож він розпочав з Константинополя, звідки морем плив до Яффи в Палестині, а потім з іншими прочанами йшов до Єрусалима. Тут він оселився в палестинському монастирі Св. Савви, де прожив 16 місяців. Даниїл не тільки оглядав легендарні пам'ятки біблійної історії, а й зробив ґрунтовний опис усього, що бачив, відтворивши топографію середньовічної Палестини, записав чимало легенд і апокрифічних сказань. Його твір — "Житье и хожденье Данила Руськыя земли игумена" [33] перейнятий ідеєю глибокого патріотизму, любові до рідної землі. Мандруючи далеко від батьківщини, Даниїл завжди відчував себе представником Русі [34].

"Житье и хожденье Данила..." — твір-путівник, написаний простою, зрозумілою мовою, без ораторських прикрас. У Даниїла чітка епічна розповідь,

---

[28] *Творогов О. В.* Кирилл // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV вв.). — Ленинград, 1987, с. 218, 219.

[29] *Еремин И. П.* Лекции.., с. 83.

[30] *Крекотень В. І.* Вказ. праця, с. 119.

[31] *Еремин И. П.* Лекции..., с. 88—90.

[32] *Еремин И. П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. — 1955. — Т. XI, с. 342.

[33] "*Хождение*" игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси XII века, с. 24—115.

[34] Там само, с. 106.

головна мета якої — дати точне уявлення про кожний предмет. Лише зрідка, у ліричних відступах, він говорить піднесено і прикрашено. Доступний для всіх верств населення, цей твір набув широкого поширення в Русі.

Шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є "Слово о полку Ігоревім" [35]. Оригінал пам'ятки до нашого часу не зберігся, а єдиний її список XVI ст. згорів під час пожежі Москви 1812 р.

"Слово" написане на півдні Русі. Хто був автором і де саме воно створювалося — невідомо. Ні в самому "Слові", ні в будь-яких інших історичних та літературних пам'ятках про автора даних немає. Основним джерелом уявлень про нього є тільки текст "Слова". На думку дослідників, автор був людиною з широким світоглядом, начитаний, добре обізнаний з історичною літературою свого часу, з пам'ятками книжної культури своєї епохи. Можливий учасник походу Ігоря Святославича, він належав до вищого класу тогочасного суспільства. Існує чимало припущень щодо походження автора "Слова" [36]. Найпереконливішою є версія Б. О. Рибакова, який пов'язує виникнення "Слова" з Києвом і вважає автором поеми київського боярина Петра Бориславича, відомого з літопису [37]. Варто враховувати і міркування Д. С. Лихачова щодо автора "Слова" як професійного поета-співця. Д. С. Лихачов пише: "за геніальністю автора "Слова" відчувається наявність традиційних форм професійної поезії, що не дійшла до нас" [38].

"Слово о полку Ігоревім" написане в тяжкий для Русі час — напад половців. У ньому в художній формі розповідається про трагічний епізод боротьби з кочовиками — невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. Мета походу — розгромити половців і "поискати града Тъмутороканя, а либо испити шеломомь Дону", тобто спробувати відвоювати старовинну вотчину Русі — Тмутороканське князівство або принаймні пробитися на Дон. Цей сміливий план з самого початку був приречений на невдачу через очевидну нерівність сил і тому, що план походу став відомий половцям. Перший день приніс перемогу русичам, але наступного дня половці, зібравшись із силами, оточили військо Ігоря. Три дні тривав кривавий бій. Руське військо зазнало жорстокої поразки. Ігор, його брат Всеволод, син Володимир і небіж Святослав Ольгович потрапили у полон. Розгром війська Ігоря засмутив усю Русь. Його поразку автор "Слова" пояснює не карою божою за гріхи князя, а відсутністю згуртованості та єдності князів. Поет добре розуміє, що князівські чвари призводять до занепаду Русі. Звертаючись до далекого минулого, він згадує князівські міжусобиці за Олега Святославича: "*Тогда при Олзѣ Гориславиче сѣяшется и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Даждьбожа внука; в княжих крамолах вѣци человѣкомь скратишась. Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, но часто врани граяхуть, трупия себѣ делѣче*". У його словах пересторога. Минулі битви принесли багато лиха та страждань, але такої кровопролитної поет не може пригадати. Порівнюючи сучасні події з

[35] "Слово о полку Игореве". — Москва; Ленинград, 1950.

[36] *Дмитриев Л. А.* Автор "Слова" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". — 1995, т. 1, с. 24—36.

[37] *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — Москва; Ленинград, 1972, с. 510—511; *Рыбаков Б. А.* Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". — Москва, 1991.

[38] *Лихачев Д. С.* Размышления об авторе "Слова о полку Игореве" // РЛ. — 1965. — № 3, с. 4—5.

минулими, автор бачить вихід із такого становища в єдності дій руських князів під керівництвом великого київського князя Святослава Всеволодовича. Звеличуючи, він називає його "Святослав грозный, великий киевский" і вкладає в його вуста "злато слово с слезами смѣшано" [39], заклик до об'єднання всіх сил Русі.

Літературні прийоми "Слова" багато в чому беруть свій початок у народній поезії: це велика задушевність, ліризм, тісний зв'язок людини з природою. Риси народної поезії особливо яскраво виявляються в відомому плачі Ярославни — дружини князя Ігоря. Вона звертається до вітру, сонця, Дніпра-Славутича, просить допомоги Ігорю в біді: "*Полечу, — рече, — зегзицею по Дунаеви, омочю бебрян рукав в Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавые его раны на жестоцѣмь его тѣлѣ*" [40].

З народною творчістю "Слово" споріднене усім своїм поетичним стилем. Постійні епітети поеми добре відомі з усної народної творчості. Відомі також і порівняння, вживання тавтологічних зворотів. Чимало в "Слові" і символічних образів, взятих із світу природи і вживані в народній поезії.

Одним з найважливіших персонажів "Слова" є природа. Дослідники давно вже відзначили спостережливість автора поеми і його глибоке знання природи, уособленої у "Слові" у вигляді слов'янських богів, кількість яких вражає. Язичницька стихія переповнює "Слово".

Чудовий знавець народної поезії, автор "Слова" щедро використовує язичницькі образи, джерела яких сягають давніх часів Київської Русі. Співець Боян є онуком Велеса, а вітри — Стрибожі онуки. Русичі — онуки сонячного бога Дажбога. Руська земля, хрещення якої відбулося наприкінці X ст., визначається як земля язичницького бога Трояна. Кілька разів згадується в поемі Сонце, його затемнення. Сонцю уподібнюються князь Ігор і Всеволод. До Сонця і Води, як народних божеств, звертається по допомогу Ярославна у своєму плачі-молінні [41].

Крім названих язичеських богів, обожнення сил природи, в "Слові" є й інші міфологічні персонажі (Діва-Обида). У текст пам'ятки вводяться і народні повір'я (у віщому сні Святослава), що відображали давні уявлення і прикмети. Все це вказує на міцність язичницьких уявлень "Слова", життєвість язичницької стихії серед народних мас і навіть у княжому середовищі. Епоха "Слова" характеризується як час, коли на Русі утворилося двовір'я, своєрідне співіснування двох релігійних світоглядів народу, що й відображено в геніальній поемі давньоруської літератури.

Побутує думка, що "Слово" — це повість-пісня. Обумовлюється вона тим, що вже в самому творі "Слово" тричі називається піснею [42]. З цього приводу М. С. Грушевський писав: "Я думаю, що "Слово о полку Ігоревім" спочатку співалось, так само як Боянові пісні, на взірець котрих воно складалось... Але текст, який маємо, явно перебитий прозаїчними місцями" [43]. На думку Л. Є. Махновця, це пояснювалося тим, що "Слово" співалося й частково, очевидно, промовлялося речитативом у супроводі музичного інструмента — гус-

---

[39] Слово о полку Игореве, с. 16, 18—20, 26—27.

[40] *Шарлемань Н. В.* Природа в "Слове о полку Игореве" // Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей. — Москва; Ленинград, 1950, с. 212—217.

[41] *Ржига В. Ф.* "Слово о полку Игореве" и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве. 800 лет. — Москва, 1986, с. 90—101.

[42] Слово о полку Игореве, с. 11—27.

[43] *Грушевський М. С.* Історія української літератури, т. 2, с. 188.

лів" (твір був розрахований на слухачів). І немає сумніву, що "Слово" є твором "однієї людини, і при цьому високоталановитої, освіченої, що блискуче знала історію, добре орієнтувалася в політиці сучасного, глибоко розуміла суть суспільних процесів свого часу, людини, яка віртуозно володіла засобами народної творчості" [44].

Так званий київський літописний звід 1199 р. також містить військові та світські повісті, серед яких особливо виділяється оповідь про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича [45].

Дослідники давнього літописання виділили як окрему частину Київського літопису сімейну хроніку князів Ростиславичів, в якій описується життя та політична діяльність великого київського князя Рюрика Ростиславича і його братів Святослава, Мстислава, Романа і Давида [46]. Власне, звід і закінчується зверненням до Рюрика, похвалою його державної і просвітньої діяльності у зв'язку з урочистим освяченням (24 вересня 1198 р.) величної споруди Видубицької стіни, зведеної завдяки піклуванню київського князя майстерним будівничим Петром Милоногом.

За описом Мойсея стіна була досить широкою і високою. Це була своєрідна дамба, призначена для захисту видубицьких схилів ("Отселѣ бо не на брезѣ ставше, но на стѣне твоего создания") [47]. Знаменита гідротехнічна споруда Київської Русі викликала у сучасників глибокий інтерес і захоплення. Кияни милувалися звідси природою задніпров'я, їм здавалося ніби вони летять у повітрі "яко аера достигше". На бенкеті, влаштованому з нагоди побудови стіни, ігумен Видубицького монастиря Мойсей виголошує похвальну промову, а текст її підносить Рюрикові як дар від себе і всієї братії: "По обычаю ти благому и нашея грубости писание прийми акы дар словесен". Текст промови увійшов до Київського літопису і становить високий зразок церковного ораторського мистецтва того часу [48].

Автор "Похвального слова" Мойсей (ігумен Видубицького монастиря з 1190 р.) своєю діяльністю відіграв неабияку роль у культурному житті Київської держави [49]. Та й сама промова, яка є, власне, пам'яткою урочистого красномовства, свідчить, що Мойсей був досить начитаним, освіченим і належав до ораторської школи, що продовжувала традицію Кирила Туровського. **Київський князь** Рюрик Ростиславич, до якого звернена промова Мойсея, був одним з наймогутніших володарів Русі. За літописом він є ініціатором кількох вдалих походів проти половців, відстоював інтереси Русі і був безмежно відданий мистецтву, будував церкви, монастирі та інші величні споруди, ревно піклувався про книгописання. Підкреслюючи мудрість князя і велич його діянь, літописець зазначає, що Рюрик був милосердним до всіх людей і щедрим до них, мав благовоління до церков і монастирів і "любовь несытну о зданьях". Звеличуючи князя, Мойсей так прославляє його діяння: "обрадувася вся Руская земля о княженье Рюрикове". Зазначимо, що тоді, коли писалася промова, Рюрик справді був

---

[44] *Махновець Л. Є.* У віках безсмертне // Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади та переспіви. — К., 1967, с. 17.

[45] ПСРЛ, т. 2, стб. 628—651.

[46] *Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв., с. 47—49; *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение, с. 181, 182; *Рыбаков Б. А.* "Слово о полку Игореве" и его современники, с. 171.

[47] ПСРЛ, т. 2, стб. 711.

[48] *Приселков М. Д.* Вказ. праця, с. 44—59; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь..., с. 306, 358.

[49] ПСРЛ, т. 2, спб. 711—715.

визначним просвітником і борцем за інтереси Русі і лише у 1203 р. він заради особистих інтересів поступається громадськими.

Співаючи переможну хвалу Рюрикові, промовець нагадував про могутність і міжнародне значення Київської держави. Ці думки перегукуються із знаменитими словами митрополита Іларіона про Русь часів Ярослава Мудрого (*"яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли"* [50]: *и держава самовластна, ко богу изваяная славою паче звезд небесных, не токмо в Рускых концех вѣдома, но и сущим в морѣ далече"* [51]. Недарма дослідники давньої писемності відзначали, що "Похвальне слово" Мойсея за ідейними якостями можна прирівняти до найкращих урочистих промов на Русі й у Візантії [52].

Між "Похвальним словом" і текстом інших частин Київського літопису є чимало спільного як у самій манері письма, так і в ідейному спрямуванні, розуміння завдань тогочасної доби (наприклад, спеціальна літописна похвала князю Рюрику). І промова, і літопис прославляють князів з дому Ростиславичів. Саме Рюрику Ростиславичу, його піклуванню зобов'язані ми складенням Київського літопису, "одного з найкращих, — як зауважив Д. С. Лихачов, — за своїми літературними якостями руських літописів [53].

Безумовно, людина, яка близько стояла до князя, його двірський літописець ігумен Видубицького монастиря Мойсей і був виконавцем важливого політичного завдання великого київського князя. Недарма ж бо і сам Мойсей в згаданій промові вважає Рюрика своїм провідником і співає йому "пѣснь побѣдную" [54].

До пам'яток оригінальної літератури Київської Русі належить і досі загадковий твір, відомий як "Слово" або "Моленіє" ("Посланіє") Данила Заточника [55]. Відомі дві основні редакції пам'ятки, яку в першій редакції називають "Слово Данила Заточника" (XII ст.), а в другій "Моленіє" (Посланіє) Данила Заточника (XII—XIII ст.). На сьогодні збереглося 19 списків XV—XVIII ст. [56]

Данило Заточник — ймовірний автор послання до князя Ярослава Володимировича (очевидно, Юрія Довгорукого). Близьке до "Слова" за текстом "Моленіє", що є його переробкою, це звернення до Ярослава Всеволодовича, князя Переяславського і Володимирського. "Слово" і "Моленіє", вірогідно, походять від ранішого тексту [57]. Вважається, що в центрі "Слова" — справжня подія, а його автор Данило належав до княжої дружини і був засланий за якусь провину на береги оз. Лача Новгородської землі. Про Данила Заточника — особу, дійсно ув'язнену на оз. Лача, повідомляє і літописець XIV ст. (Симеонівський літопис) [58].

"Слово" Данила Заточника цікаве своєю світськістю, яскраво виявленою авторською індивідуальністю й художністю, чим близьке до "Слова о полку Ігоревім", "Слова о погибелі Руської зем-

[50] *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона, с. 92.

[51] ПСРЛ, т. 2, стб. 713.

[52] *Голубинский Е.* История русской церкви. — Москва, 1880. — Т. 1. — Период 1, с. 693; *Бегунов Ю. К.* Речь Моисея Выдубицкого как памятник торжественного красноречия // ТОДРЛ. — 1974. — Т. 28, с. 60—76.

[53] *Лихачев Д. С.* Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. — Москва; Ленинград, 1950, с. 438.

[54] ПСРЛ, т. 2, стб. 714.

[55] *Зарубин Н. Н.* Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. — Ленинград, 1932, с. 4—119.

[56] *Зарубин Н. Н.* Вказ. праця, с. IV—XV.

[57] *Боровський Я. Є.* Про авторство "Слова" Данила Заточника // Українське літературознавство. — 1969. — Вип. VI, с. 89—92.

[58] *Зарубин Н. Н.* Вказ. праця, с. 4.

лі" та інших пам'яток. В основі "Слова" — ідея сильної княжої влади. Князь протиставляється тіунам і боярам, які гноблять і розорюють народ. У тексті чимало цитат з біблійних книг і збірників афоризмів, прислів'їв, приказок, влучних народних виразів. У "Моленії" чіткіше формулюються права і домагання дворян-милосників, їдко висміюється боярська знать і монастирське духівництво. Його автор — талановитий і оригінальний письменник, світський інтелігент. Пам'ятка була дуже популярною серед давньоруських читачів — протягом віків її переписували, переробляли і доповнювали [59].

На початку XIII ст. складено і оригінальний збірник легенд і житій — "Києво-Печерський патерик", куди увійшли житія святих, повчання, різні оповідання тощо [60]. У його основі лежать невеликі за обсягом легенди і перекази XI—XII ст. "Патерик" написано ченцями Києво-Печерського монастиря, які ставили собі мету показати та обґрунтувати першість свого монастиря серед інших на Русі. Головне місце у творі займають послання суздальського єпископа Симона до печерського ченця Полікарпа та ігумена Акіндіна. Останній твір вміщує особливо цікаві відомості. В ньому у вигляді переказів наводяться подробиці спорудження головної Печерської церкви Богородиці. Серед них: про Шимона, князя варязького, про зодчих, про живописців, зокрема про київського художника Алімпія, про лікаря Агапіта. У складі "Патерика" є кілька творів, написаних відомими давньоруськими літописцями. Так, Феодосію Печерському належать десять повчань-слів до братії. Тут є також твори Нестора "Читання про Бориса та Гліба", "Житіє Феодосія Печерського". Дослідники давньої літератури відзначали, що "казково-фантастичний світ "Патерика" поєднується з реаліями буденного київського життя XI—XIII ст. і "майже в кожній легенді є епізоди, в яких певною мірою відбито монастирський і позамонастирський побут" [61].

"Києво-Печерський патерик" упродовж століть залишався однією з найпопулярніших книг давньоруської літератури.

9.7. Релігія і церква

Викладення матеріалів з цього питання розпочнемо висловом Й. Хейзинга щодо релігійної ситуації у середньовічній Європі: "Життя було проникнуте релігією до такої міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним та духовним. І якщо, з одного боку, у святі миті все в повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне в повсякденному через неминуче змішання із буденним" [1]. Не було винятком і суспільство Київської Русі, ідеологія якого в своїй основі також мала релігійне світосприймання, а для всіх форм культури було характерним певне ставлення до системи релігійних цінностей.

Протягом кількох століть свого існування перша східнослов'янська держава послідовно дотримувалася двох основних релігійних систем — язичництва, а пізніше християнства. Перше з них сформувалося та розвивалося на авто-

---

[59] *Гудзий Н. К.* К какой социальной среде принадлежал Даниил Заточник // Сб. ст. к 40-летию ученой деятельности А. С. Орлова. — Ленинград, 1934, с. 477—485.

[60] *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик // Вступ. Текст. Примітки. — К., 1930.

[61] *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик // Репринтне видання. — К., 1991, с. 277.

[1] *Хейзинга Й.* Осень Средневековья. — Москва, 1988, с. 170.

Язичницькі кургани (XI–XII ст., с. Липове Чернігівської обл.).

хтонній основі і у IX—X ст. досягло свого апогею. Однак у ці самі століття поступово завойовувало свої позиції й християнство, яке поширилося на Русь з Візантії. Кінцевим результатом цього процесу на східноєвропейській території наприкінці I — початку II тис. н. е. стало входження Русі в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт, хоч на цьому шляху були і певні труднощі. Реконструкцію та вивчення цього явища духовної культури середньовічних слов'ян можна знайти на сторінках багатьох робіт Є. В. Аничкова, А. А. Котляревського, Є. Є. Голубинського, Б. О. Рибакова, Я. М. Щапова, М. Ю. Брайчевського та багатьох інших дослідників [2].

Перш ніж перейти до конкретного розгляду теми, коротко зупинимося на деяких теоретичних положеннях, що все частіше розглядаються в багатьох наукових виданнях. Це, в свою чергу, допоможе краще охарактеризувати та проаналізувати наявну історичну інформацію щодо релігійної ситуації в Київській Русі. Насамперед зазначимо, що кожна з релігій існує в системі "людина — суспільство — природа — культура", тому що віруючий завжди виступає конкретним представником суспільних відносин певного соціокультурного типу, а також будь-якої конкретної соціо-етнічної спільноти. Водночас слід враховувати, що в класо-

[2] Одна з останніх узагальнюючих праць: *О. Моця, В. Ричка.* Київська Русь: від язичництва до православ'я. — Київ, 1996.

вому (або стратифікованому) суспільстві культура етносу не є гомогенною. Вона представлена різними субкультурами, носії яких займають різне положення в даному соціальному організмі, можуть по-різному ставитися до сприйняття зовнішніх імпульсів та справляти різний за силою вплив на міру їх сприйняття культурою етносу в цілому [3]. Мова йде про доцільність вивчення двох культур в суспільствах класового рівня, виникнення яких було пов'язане із явищем соціальної стратифікації. Початок цієї диференціації дослідники відносять до періоду розкладу первісного ладу і зародження майнової та соціальної нерівності. Із виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з одного боку, "багатих", "великих", "сильних", "кращих" людей чи мужів, а з іншого — бідних общинників, які іноді не могли навіть прогодувати себе і близьких, почалось й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу. Далі ці процеси еволюціонували.

Згадані субкультури отримали назву елітарної (офіційної, міської, дружинної — останній термін стосується Київської Русі) та народної (фольклорної, сільської) культур. Важливість врахування цього чинника при розгляді проблеми духовності в середньовіччі відзначав М. М. Бахтін, який в одній зі своїх відомих праць писав: "Це особливого роду двосвітність, без врахування якої ні культурна свідомість середньовіччя, ні культура Відродження не можуть бути правильно зрозумілими" [4].

Державне язичництво. Ранні релігії класового суспільства були досить різноманітними, що пов'язано з особливостями розвитку тих чи інших народів. Кожна з релігій була взаємопов'язана із певною етнічною спільністю і становила невід'ємну частину її культури. На цьому етапі еволюції релігійна доктрина являла собою не самостійне явище, а була частиною етнічної спільності (в нашому випадку населення Київської Русі). Однак наявність досить виразної етнічної специфіки не зовсім виключає існування в усіх ранніх релігіях класового суспільства загальних рис. Всі вони були політеїстичними. І хоча один бог вважався найголовнішим, жодна з цих релігій не являла собою чітко вираженої структурної системи [5]. Таким було й східнослов'янське язичництво кінця І тис. н. е.

В одному з попередніх розділів вже описувалася релігія давніх слов'ян до державного періоду, тому ми розглянемо релігійну ситуацію за часів правління перших київських князів. У цей час на Русі існували не тільки примітивна забобонність села, а й державна язичницька релігія міста й соціальних верхів з розробленим космологічним епосом, з уявленнями про божественне походження великокнязівської влади, різноманітним ритуалом і розгалуженим станом жерців, які володіли таїнствами витончено розробленої символіки, а також різноманітних магічних дій. Обряди справлялися в спеціально збудованих святилищах, нерідко круглої форми, які складалися з двох концентричних валів (на них розпалювали багаття по колу). У внутрішньому колі ставились ідоли, звичайно дерев'яні, а також

---

[3] *Минкявичус Я. В.* Религия в этнической структуре общества // Вопросы философии. — 1976. — № 11, с. 109—110; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — Москва, 1989, с. 172.

[4] *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — Москва, 1990, с. 10.

[5] *Семенов Ю. И.* Эволюция религии: смена общественно-экономических формаций и культурная преемственность // Этнографические исследования развития культуры. — Москва, 1985, с. 226.

Керамічні писанки — уособлення сил відродження (XII–XIII ст., Воїнь).

горів жертовний вогонь, біля якого приносили дари божествам. Ця частина святилища називалась "капищем". Зовнішнє коло, мабуть, призначалося для споживання жертовної ритуальної їжі й називалось "требищем". За усіма ознаками язичництво IX—X ст. стало державною релігією Київської Русі [6].

Залишки таких святилищ відкриті археологами в різних місцях східнослов'янської території. Одне з них — за межами найдавнішого городища на Старокиївській горі — досліджене експедицією відділу археології Києва Інституту археології НАН України під керівництвом П. П. Толочка [7]. Виявлено рови від фундаментів споруди, засипані кам'яними фрагментами будівлі середини X ст. та брилами каміння. Підмурки святилища скріплені глиняним розчином. Його конфігурація близька до прямокутника із шістьма заокругленими симетричними виступами. На відстані 1 м розташовувався жертовник з прошарками вугілля, попелу, перепаленої глини, в якому знайдено багато кісток тварин, фрагментів ранньогончарної кераміки, бойову залізну сокиру — символ язичницького бога Перуна.

Це святилище є одним з матеріальних підтверджень першої релігійної реформи князя Володимира Святославича, яку він провів у 980 р. У "Повісті минулих літ" повідомляється, що київський князь: "*поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, — а голова його [була] срібна, а вус — золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами*" *.

На чолі пантеону стояв Перун — покровитель великого князя та його військової дружини, чим закріплявся принцип одновладдя. Перун уособлював грім і блискавки, тобто був грізним божеством, але водночас і мудрим богом із сивою (срібною) головою. Другим в пантеоні був Хорс — бог сонця і тепла. Інші божества також виконували певні функції: Дажбог — добробуту, забезпечення теплої та ясної погоди; Стрибог — холоду й негоди; Си-

---

[6] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси, с. 767, 773.

[7] *Толочко П. П., Боровський Я. Є.* Язичницьке капище в "городі" Володимира // Археологія Києва. — К., 1979.

* Тут і далі переклад літописних текстів *Л. Є. Махновця.*

маргл (крилатий пес) — охорони посівів і зерна; Мокош — заступництво різноманітних жіночих занять. З якихось причин не увійшли до пантеону Велес — "скотьий бог" та деякі інші божества. Однак, безсумнівно, великий князь київський релігійною язичницькою реформою хотів обіпертись на авторитет та популярність окремих богів з різних реґіонів Східної Європи для ідеологічної підтримки концентрації влади при формуванні східнослов'янської ранньофеодальної монархії.

Така зміна функцій божеств окремих племінних угруповань східних слов'ян має численні аналогії в багатьох народів світу на етапі формування у них класових структур. Як зазначав С. О. Токарєв, із перетворенням племінних богів на великі божества державного культу змінюються і їхні функції. Тепер боги охороняють недоторканність держави, захищають її від зовнішніх ворогів, підтримують внутрішній устрій, освячують владу князя — улюбленого сина богів або головного бога [8]. Задовго до утворення Київської Русі аналогічні явища відбувалися в Єгипті, Римі та інших країнах.

Якщо ж перейти від розгляду персоналій богів та їх функцій до реконструкції світосприймання наприкінці І тис. н. е., то слід зазначити, що провідну роль відіграють матеріали археологічних пам'яток, особливо підкурганних поховань. Розміри окремих комплексів та супровідний інвентар в похованнях IX—X ст. дозволяють із значною мірою вірогідності припустити, що у слов'ян, як і у скандинавів тих часів, побутували судження на зразок висловленого в "Сазі про Інглінгів": "Тоді вірили, що чим вище піднімається в повітря дим, тим вище займає на небі місце той, кого спалювали, і що він буде тим багатший, чим більше майна згорить разом з ним". Крім того, в уявленні слов'ян символічний будинок (і тільки він) був відправним пунктом для переселення небіжчика у подібний до реального "потойбічний світ". Підтвердженням цього є чернігівський курган X ст. Чорна Могила, насипаний за часів князювання у Києві Святослава Ігоровича. Курган досліджено Д. Я. Самоквасовим, а Б. О. Рибаков інтерпретував його як поховання місцевого князя (крім нього тут було поховано ще й підлітка та жінку). Під високим насипом по периметру 125 м і оточеним ровом завширшки 7 м виявлено залишки чотирикутного зрубу (вищезгаданий "будинок вмерлих"). Навколо лежали різноманітні речі: предмети озброєння і військового обладунку (шоломи, панцери, мечі, шабля, щит), кінське спорядження (сідло, стремена), побутові речі (ножі, бруски, ключі, замки, сокири, долота, горщики, залишки 12 дерев'яних відер, 10 серпів, залізний казан із кістками тварин, довгі ритуальні ножі, елементи одягу, прикраси, монети, турячі роги, прикрашені срібним карбуванням, численні злитки кольорових металів — залишки речей, що загинули у вогні й перетворилися на злитки. У ногах померлих були покладені туші биків та коней.

Реконструювати слов'янську модель Всесвіту можна, тільки використовуючи загальні для всіх індоєвропейців уявлення та вірування. Згідно з цією моделлю Космос являв собою три часовопросторових світи: нижній (підземний), середній (земний) і верхній (небесний). Така модель отримала назву "світового дерева", ця сама ідея відображена в Збруцькому ідолі.

Говорячи про триступеневий поділ Всесвіту, де жили різні божества, а також люди (в середньому з них), необхідно вра-

---

[8] *Мифы* народов мира. — Москва, 1980, т. 1, с. 178.

ховувати, що в міфології чітко простежується структура часу, коли все йде по раз і назавжди встановленому колу [9]. Тому будь-який об'єкт, в якийсь з моментів перебуваючи в одному з трьох "світів", через певний відтинок часу міг переміщуватися в інший, при цьому зовсім не обов'язковим було проходження "середнього світу".

Колоподібний просторово-часовий континуум був розірваний в християнському світосприйманні. "Дуалізм середньовічних уявлень, що різко розчленив світ на полярні пари протилежностей, групував ці протилежні одна одній категорії по вертикальній осі: небесне протистоїть земному, Бог — дияволу, господарю пекла, поняття верха поєднується з поняттям шляхетності, чистоти, доброти, тоді як поняття низу має відтінок нешляхетності, грубості, нечистоти, зла. Контраст матерії і духу, тіла і душі також утримує в собі антитезу низу і верху [10].

Дерев'яна церква Василія у Вишгороді — одна з перших у Київській Русі. Поховання князя Бориса (1015 р.), що здійснюється з елементами язичницького обряду у санях. Мініатюра Сильвестрівського збірника (друга половина XIV ст.).

Поширення християнства на Русі. Виникає питання, чому вже після восьмирічного функціонування язичницького пантеону в Києві князь Володимир Святославич переходить до нової релігійної доктрини?

Переважна кількість дослідників вбачає основну причину введення християнства на Русі в тому, що старі язичницькі вірування та ідеї, сформовані за

[9] *Ахундов М. Д.* Концепции пространства и времени, эволюция, перспективы. — Москва, 1982, с. 62.

[10] *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. — Москва, 1972, с. 64—66.

часів панування первіснообщинних відносин, вже не відповідали новим державним структурам. На їхню думку, саме для освячення експлуатації широких народних мас молодим класом феодалів і був необхідний новий Бог. Тому внаслідок всебічної оцінки різних релігійних систем верхівка давньоруського суспільства і обрала християнство за православною обрядовістю як найвигіднішу ідеологічну доктрину.

Безсумнівно, князю та його оточенню імпонувала ідея божественної влади візантійських василевсів та богообраності християнської імперії. Крім того, православні ієрархи, за певним винятком, не претендували на панування в суспільстві, на верховенство над світською владою. Такі взаємовідносини держави і церкви відповідали особливостям давньоруського суспільства на рубежі I—II тис. н. е., тому візантійське православ'я знайшло підтримку соціальної верхівки Київської Русі. Найважливішим внеском давньоруської церкви у становлення і укріплення ранньофеодальної державної організації було перенесення в Східну Європу пристосування та примирення в нових умовах класичних ідей давньосхідного та візантійського суспільства і держави щодо закономірності панування і покори серед людей, про божественне походження влади, про працю як прокляття, що лежить на людині з часів її вигнання з раю [11]. Християнство сприяло розвиткові духовності (норови, мораль тощо), знайомству з досягненнями культури інших європейських держав і народів, а також з античною спадщиною.

Однак, на наш погляд, теза про невідповідність навіть модернізованого язичництва класовим структурам не розкриває повною мірою причин заміни його на нову віру ще за життя князя Володимира. Адже в інших ранньокласових та рабовласницьких структурах численні старі боги (Зевс, Юпітер та інші) успішно справлялися з новими обов'язками опікування держави та її правителів.

Основу кардинальних змін в релігії на Русі 980—988 рр. слід вбачати у завершенні формування феодального розвитку східнослов'янського суспільства. Таку ситуацію досить чітко охарактеризував А. Я. Гуревич: "У феодальному суспільстві немає людей повністю незалежних. Селянин підлеглий господарю, але і феодал є васалом вищого сеньйора; власник — господар у своєму володінні, але воно було феодом, подарованим за службу і покору. Поєднання прав сеньйора і обов'язків васала є характерним для будь-якого члена феодальної ієрархії, аж до очолюючого її монарха — і він був чиїмось васалом: або він приніс присягу вірності імператору, папі, або вважався васалом Господа Бога. Володіння повним, остаточним суверенітетом цьому суспільству незнайоме. Тому член феодального суспільства завжди від когось залежав, хоча б лише номінально" [12].

У згадану феодальну епоху і космічний, і соціальний, і ідеологічний простори ієрархізуються. Всі відносини будуються по вертикалі, всі істоти розміщуються на різних рівнях досконалості залежно від близькості до божества, яке вище будь-якого космосу, вище будь-якої людини і світу. При такій вертикальній стратифікації на самому "верху" міг бути лише один Бог, чому повністю відповідало християнство. Підкреслимо, що вибір монотеїстичної

[11] *Щапов Я. Н.* Становление древнерусской государственности и церковь // Вопросы научного атеизма. — 1976. — Вып. 20, с. 159.

[12] *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры, с. 64, 176; *Лосев А. Ф.* В поисках смысла // Вопросы литературы. — 1985. — № 10, с. 228.

Хрещення князя Володимира Святославича за мініатюрою Радзивилівського літопису.

релігії східними слов'янами наприкінці І тис. н. е. підтверджує справедливу інтерпретацію Київської Русі як феодальної держави.

Ідеї християнства на територію Східної Європи почали проникати ще за римських часів, про що свідчать матеріали археологічних пам'яток Кримського півострова. На Русі знайомство з новою вірою відбулося у IX ст. після походу Аскольда і Діра на Константинополь. Патріарх Фотій у своєму окружному посланні повідомляв: "...так звані Росси й вони зараз змінили еллінське і нечестиве вчення, котре тримали до цього, на чисту та правдиву, християнську віру; замість недавнього, ворожого до нас нашестя і великого насильства з любов'ю поставили себе в чині підданих та друзів. І так запалила їх любов та ревність до віри, що вони прийняли єпископа і пастиря й вітали християнське богослужіння з особливою щирістю та старанням".

Цю першу згадку про хрещення якоїсь частини русів деякі дослідники розцінюють як повну перемогу нової релігії над східнослов'янським язичництвом, хоча можна говорити лише про поширення християнства в світ старих східнослов'янських богів, про знайомство певних груп населення з Ісусом і проникнення нових релігійних ідей на окремі слов'янські території, а також створення перших общин неофітів протягом IX—X ст. Про це свідчить інформація історичних джерел часів князю-

вання на Русі Ігоря, Ольги, Святослава. Зокрема, після підписання русько-візантійського договору 944 р. для його офіційного скріплення князь Ігор привів свою військову дружину до Перуна: "*І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі*". А після власного хрещення в Константинополі в 957 р.: "...Ольга часто [Святославові] говорила: "*Я, сину, Бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш Бога, то радуватися станеш*". Однак він не послухав її, говорячи: "*Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне! Вона тоді сказала йому: "Якщо ти хрестишся, — всі це саме вчинять". Так він не послухав матері і дотримувався поганських звичаїв*". У зв'язку з вищенаведеними свідченнями літописця можна погодитися з думкою Є. Є. Голубинського, що до офіційного введення наприкінці X ст. християнство на Русі було вірою приватною [13].

Прикраса кінської збруї з язичницького кургану Чернігова (середина X ст.).

Нові релігійні ідеї спочатку поширювалися тільки в окремих реґіонах. На південноруських землях це насамперед територія Середнього Придніпров'я. Сприйняття нової релігії населенням навколо Києва цілком зрозуміле. Адже тут розташовувався не тільки давній економічний та культурний центр Східної Європи, а й відбувалися найінтенсивніші міжплемінні та міжетнічні контакти, що сприяло проникненню нових релігійних ідей та поглядів. Сказане підтверджується й поховальними старожитностями перших століть існування Київської держави: саме на середньодніпровській території наприкінці I тис. н. е. з'являються перші підкурганні ямні трупопокладення, що відповідало одному з канонів християнства — ховати померлого в землі, а не на її поверхні за язичницькими звичаями.

До рубежу I—II тис. н. е. належать аналогічні ямні поховання на Західній Волині, тоді як на Східній Волині продовжували ховати за старими язичницькими звичаями. Ми не випадково акцентуємо увагу на поховальному обряді, бо саме він формувався під впливом ідеологічних традицій та інновацій і відображав зміни в духовному і релігійному житті суспільства. Тому, повертаючись до пам'яток на західноволинських землях, можна стверджувати, що за наявною інформацією різних історичних джерел дані щодо безпосереднього і єдиного впливу християнських ідей з Середнього Придніпров'я на ідеологію населення цього реґіону відсутні.

Намагаючись пояснити такий феномен, згадаймо думку О. Н. Насонова, що коли в прикарпатський реґіон з Подніпров'я прийшли руси, то тут вже іс-

[13] *Голубинский Е.* История русской церкви. — Москва, 1901, том 1, с. 63.

нували міста і місцеві феодали вже об'єднали прилеглі території. Такий ранній розвиток феодальних відносин в прикарпатській місцевості міг, як і в районі Києва, привести до пошуків нових ідеологічних доктрин для обґрунтування ситуації з розвитком суспільства, зокрема за допомогою християнства.

Відомо, що західноруські міста та їхні округи (Червенські гради, Перемишль) якоюсь мірою перебували у сфері інтересів Великоморавської, а потім Чеської держав. Про це, зокрема, свідчить "Чеська хроніка" Козьми Празького, в якій під 1086 р. при описі кордонів Празького єпископства згадуються річки Буг і Стир. Свого часу В. Д. Королюк висловив думку, що цей документ є проектом кордонів чеського архієпископства, яке збирався створити Болеслав II. Тому можна припустити й існування західного шляху проникнення християнства на землі східних слов'ян. Археологічними підтвердженнями цього є вже згадувані західноволинські ямні підкурганні поховання X—XI ст. Враховуючи те, що поховальний обряд відображає стосунки в реальному житті із запізненням на два-три покоління, можна говорити, що цей процес християнізації розпочався тут у IX—X ст., тобто з часів діяльності в Великій Моравії Кирила та Мефодія.

Проникнення християнських ідей з великоморавського реґіону на схід підтверджується й тим, що на Русі знали не тільки житіє В'ячеслава, а й деякі інші старослов'янські пам'ятки великоморавського або давньочеського походження. І. Франко, не посилаючись на першоджерело, наводить в одній із своїх наукових праць повідомлення про те, що в Червенських градах проживали два учні солунських братів — Наум і Горазд. Існують й інші матеріальні свідчення християнських впливів. Зокрема, деякі дослідники до кінця IX — початку

Прикраси з язичницьких курганів Чернігівської обл. (X ст.).

X ст. відносять будівництво в літописному Перемишлі білокам'яної церкви — ротондам з круглою алтарною абсидою. За будівельним планом вона повністю тотожна ротондам кінця IX ст. у Лівому Градці (Чехія) і Старому Місті в м. Угерське Градіште (Моравія). Тому навіть якщо датувати будівництво перемишльської ротонди пізнішим часом, то, однак, є всі підстави вбачати в ній, як і в аналогічних чеських і польських ротондах XI ст., відображення великоморавських традицій [14].

Розглянемо питання, яке ж саме християнство (візантійське чи римське) проникло на територію Східної Європи через Карпати, адже у X ст. Чехія вже остаточно переорієнтувалася на Рим. Саме тому висловлюється припущення щодо західного варіанту християнської

[14] *Франко І.* Найстаріші пам'ятки південноруського письменства / Зібрання творів в п'ятдесяти томах. — К., 1983, т. 40, с. 407; *Ісаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. — 1973. — № 1, с. 102.

релігії в Русі. Однак проти такої гіпотези висуваються серйозні контраргументи. Х. Ловмянський в одній із своїх праць навів досить цікавий історичний епізод: коли на початку 997 р. празький єпископ Войцех по дорозі з Угорщини в Гнєзно прибув до Кракова, що належав у той час до його єпархії, то побачив, що в церквах священики виконували відправу за православним обрядом. У цьому він вбачав утиск власних прав як глави єпископства. Ще більш обурило майбутнього польського святого те, що церковники в Кракові були поставлені із Болгарії, підвласній константинопольській патріархії. Справа дійшла до розправи над обрядом, але не за його слов'янство, а у зв'язку із забороненим послушанням східній церкві. Вчений припускав навіть наявність слов'янської єпископії у X ст. на території Малої Польщі. Це підтверджується й деякими археологічними та архітектурними даними з малопольської території.

Вважаємо цілком можливим, що у X ст., як і у IX, карпатський реґіон більш цікавив чеських зверхників у економічному, а не в ідеологічному плані. За такої ситуації Візантія могла суперничати з конкурентами на релігійній ниві і зберігати свій "плацдарм" на західній території Карпат аж до вищезгаданих подій кінця X ст. Тому можна висловити припущення, що протягом всього раннього періоду християнства в прикарпатський реґіон проникав переважно візантійський напрям, хоч не виключені й спроби Риму втрутитися в перебіг подій. З початку II тис. н. е., коли Карпати остаточно увійшли до складу Київської Русі, питання щодо пріоритету православ'я або католицтва остаточно вирішилося на користь першого. Посередньо це підтверджується і поховальними пам'ятками: якщо на території Польщі після введення католицтва кургани практично повністю зникають, то на Русі візантійське православ'я знайшло компроміс із язичництвом.

Слід також нагадати про контакти Риму з Києвом за часів княгині Ольги, після її повернення з Константинополя. Деякі письмові джерела повідомляють, що германський імператор Оттон I в своїй резиденції у Франкфурті-на-Майні прийняв посольство русів з їхнім проханням призначити на Русь єпископа і пресвітерів. У 961 р. місіонери на чолі з єпископом Адальбертом вирушили до нової пастви, але, як відомо, з цього нічого не вийшло.

Розглянемо події, що відбувалися під час офіційного введення православ'я в Києві та на інших східнослов'янських територіях. Але спершу зазначимо, що руси підійшли до згаданої акції одночасно з багатьма іншими народами Європи: у X ст. християнство прийняли в Польщі, Чехії та Угорщині, трохи раніше (у IX ст.) — у Великій Моравії, Болгарії, ще пізніше (у XI ст.) — в Данії, Швеції, Норвегії. Хрещенню передувала своєрідна експертиза кількох релігій, яку провели довірені особи Володимира Святославича.

Із самого початку був відхилений іудаїзм, а з магометанством, католицтвом та православ'ям знайомилися досить докладно. Літопис повідомляє, що після повернення посли доповіли великому князю київському: "*Ходили ми спершу в Болгари і подивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не бачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали*

ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевно бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях".

Однак прийняття християнства від візантійських світських і духовних зверхників, згідно із заведеною традицією, поставило б Русь у залежність від імперії. Володимир же бажав рівноправних взаємин, чого й домігся досить оригінальним способом. Як повідомляє літопис під 988 р.: "*пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняне в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: "Якщо ви не здастеся, — буду стояти хоч три роки"*.

Після взяття міста: "...*послав Володимир [послів] до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: "Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не отдасте за мене, то вчиню вашому городу [те], що сьому вчинив"*. В результаті переговорів з константинопольськими співправителями до Корсуня прибула принцеса Анна. Далі літопис повідомляє: "*А за Божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цариця [посла], кажучи: "Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього". І, це почувши, Володимир сказав: "Якщо буде се правда, — воістину велик Бог християнський". І повелів він охрестити себе. І тоді єпископ корсуньський з попами цесарициними, огласивши*

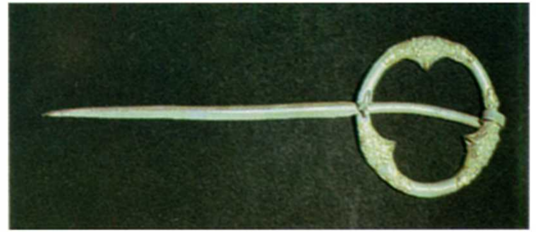

Фібула з поховання X ст. (Київ).

його, хрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він одразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: "Тепер узнав я бога істиного". А коли побачила це дружина його, — многі охрестилися.

Одруження з Анною, що настало за цим актом, повернення Корсуня (античного Херсонеса) — візантійської колонії в Криму — василевсам, допомога імперії в її боротьбі із заколотниками в провінціях дозволило Володимиру Святославичу стати на один рівень з могутнім сусідом. Все це не відповідало традиціям, дипломатії і релігійній політиці Константинополя, та саме таким нетрадиційним шляхом Русь увійшла в Європу як рівноправний партнер не тільки Візантії, а й інших могутніх держав того часу.

Повернувшись додому з молодою княгинею, корсуньськими церковнослужителями, святими мощами Климента і його учня Фіва, різноманітним убранням та трофеями, князь розпочав утверджувати нову віру, починаючи з Києва: "...*Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на річці багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде". І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись і говорили: "Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли". А назавтра вийшов Володимир з попа-*

ми цесарициними і корсуньськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони в воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили" — повідомляє літопис. Далі князь: "повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [наставляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах".

На Старокиївській горі було споруджено церкву Святої Богородиці, що на певний час стала кафедральним собором столиці. На її будівництво та утримання виділено десяту частину князівських прибутків — тому вона й отримала назву Десятинної. Настоятелем її став Анастас Корсунянин, який допоміг князеві хитрістю здобути візантійську твердиню в Криму. Разом з ним служили тут візантійські священики та виховувались церковнослужителі із числа місцевого населення. Релігійне життя Київської Русі вступило у нову епоху свого розвитку [15].

На думку Я. М. Щапова, з часів виникнення церковної організації на Русі внаслідок вищеописаних подій кінця X ст., протягом першого періоду її історії характерною формою забезпечення була державна, князівська, централізована десятина — відрахування на користь не лише кафедрального собору в Києві, а й самій церкві від податків та інших прибутків на князівський двір (зокрема судових, від вир та продажу). До останньої чверті XI ст. немає свідчень про те, що єпископським кафедрам, окремим церквам, першим монастирям належала земельна власність, яка робила б їх феодалами — іммуністами, економічно самостійними щодо князівської влади. Дані XI—XII ст. свідчать про те, що церква отримувала десятини від князівських податків і княжого суду. Це стосувалося не тільки до згаданих Десятинної та інших єпископських кафедр, а й до окремих міських та монастирських церков, наприклад, до церкви Бориса і Гліба у Вишгороді, церкви Богородиці Печерського монастиря. Отримувались певні прибутки й через церковний суд, якому держава передала деякі функції.

Другий період починається з рубежу XI—XII ст. до навали орд Батия в XIII ст. Для цього періоду є характерною церковна земельна власність, що вже виникла і швидко почала розростатися (хоч старі князівські пільги ще існують). Це призвело до перетворення організації християнського культу на привілейовану феодальну організацію. Передавання земель церковним установам поєднувалося із забороною передавання, в тому числі й їх перепродажу, іншим володарям. Така практика зберігала юридичну силу протягом тривалого часу, що значно розширювало церковну власність на землю.

Тому можна стверджувати, що структура давньоруської церкви на чолі з київським митрополитом досить чітко відповідала світській організації суспільства на чолі з князем, а її внутрішня еволюція також співвідносилась з етапами історичного розвитку східного слов'янства.

---

[15] *Введение* христианства на Руси. — Москва, 1987; *Запровадження* християнства на Русі. — К., 1988; *Русь* между Востоком и Западом: культура и общество, X—XVII вв. — Москва, 1991, ч. I, II, III; *Poppe A*. Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. — Warszawa, 1968.

Прикраси з багатих поховань скандинавів-язичників Шестовицького могильника (X ст.).

Спочатку на Русі існувала єдина загальнодержавна митрополія з невеликою кількістю єпископій, що відповідало єдиновладній формі правління і недостатній розвиненості суспільно-політичного життя на місцях. Та коли захиталася державна єдність, церковна організація відреагувала на нову реальність: за тріумвірату синів Ярослава Мудрого (Ізяслав — у Києві, Святослав — у Чернігові, Всеволод — у Переяславі), крім старої київської, з'явились ще дві нові митрополії — чернігівська та переяславська. Створення нових титулярних митрополій було санкціоноване візантійським патріархом. Вони були зліквідовані після зміни політичних умов, що викликали їх до життя, та смертю місцевих архієреїв — Неофіта у Чернігові та Єфрема в Переяславі Руському. Їх спадкоємці знову підпорядковувались київським митрополитам: вже за часів князювання Всеволода Ярославича церковне управління було в одних руках.

Пізніше, коли у XII—XIII ст. Русь увійшла в період феодальної роздрібненості, Київ залишався одним із головних символів єдності всіх земель, а кожний його новий володар із автономіста перетворювався на палкого прибічника доцентрових сил. Правобережжя Середнього Придніпров'я вважалося власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду. Відповідала такому перебігу подій і роль Києва як релігійного центру: адже доти, поки митрополія містилася тут, жодне з удільних князівств не могло вважатися повністю незалежною політичною структурою [16].

Затвердження константинопольською патріархією київської митрополії відразу після офіційного введення християнства в країні і будівництва кафедрального собору означало її внутрішню церковно-адміністративну самостійність та право на створення єпископських кафедр.

Наприкінці X—XI ст. лише на території південноруських земель з'явилися кафедри у Білгороді Київському, Чернігові, Переяславі, Володимирі Волинському, Тмуторокані, Турові, Юр'єві. Пізніше, у XII—XIII ст., в цьому самому регіоні Русі виникли єпископії в Галичі, Перемишлі, Угровську, Каневі. Тобто всі вони були створені у найважливіших адміністративних центрах держави.

Всього ж на початку II тис. н. е. на території Східної Європи було створе-

---

[16] *Толочко П. П.* Киев и Киевская..., с. 184—187.

но півтора десятка єпископських кафедр, з'явилося багато монастирів, безліч храмів і каплиць (за деякими даними — близько 10 тис. церков). Починаючи з початку XI ст. аж до 40-х років XIII ст. митрополича резиденція розташовувалась на території св. Софії у Києві. Досить незначна кількість єпископій відрізняла Русь від Візантії, де, наприклад, у IX ст. налічувалось 300 єпископій, а у XI ст. тільки митрополій було 80, та ще й 42 архієпископії.

Монастирі на Русі почали утворюватися разом з утвердженням нової віри — на початку II тис. н. е. Перші з них також з'явилися в Києві, а потім в інших містах та землях. Крім чоловічих засновувались й жіночі монастирі. Зокрема, у 1086 р. Всеволод Ярославич побудував у Києві Андріївський монастир, де прийняла постриг його донька Янка.

Крім пожалувань великих князів, монастирям відписували значні багатства члени різних князівських родин, що поступово створювало міцну матеріальну базу. Жертвували монастирям й інші верстви населення. Керували цим господарством ігумени (архімандрити), економи та келарі. Вибори ігуменів, часом непрості, значною мірою залежали від настрою монастирської братії, а іноді їх обирали навіть із представників білого духовенства.

Серед монастирів виділялися Києво-Печерський, Михайлівський, фамільні князівські та деякі інші. Особливо відомим був Києво-Печерський монастир, який був і школою для вищого духовенства: з його стін вийшли для наступної релігійної діяльності близько 50 єпископів, а також багато інших церковнослужителів. Серед них — Антоній, Феодосій, Никон, Стефан, Нестор Літописець, Симон. Останній, єпископ Володимирський і Суздальський, у своєму посланні до чорноризця Полікарпа, образно писав, що він би зміняв всю свою славу і владу, якби хоча б хворостиною стирчати за воротами або ж сміттям лежати в Печерському монастирі.

Згадане послання, життя і події у цьому монастирі описані в широко відомому "Києво-Печерському Патерику" — збірці оповідей, складених самими ченцями. Наявні матеріали дозволяють говорити про монастирські братії не лише як про співдружність однодумців. Кожний колектив складався із окремих особистостей з характерними для них симпатіями та антипатіями, різним соціальним походженням, з певними національними рисами. "Під чернечою рясою стукало людське серце, а під чернецькою відреченістю нерідко ховався темперамент політичного бійця, дотепного і яскравого публіциста" [17].

Чимало церковнослужителів, а пізніше і мирян, відправлялися на прощу до християнських святинь. Одне з них чернігівський ігумен Даниїл описав у спеціальному творі. У 1106—1107 рр. він відвідав Палестину, Єрусалим і поклонився Гробу Господньому. Король Болдуїн з пошаною прийняв прочанина із Русі і наказав чемно його провести до Гробу Господнього. Прочанин просив його: "...княже мой господине! молю ти ся Бога деля и князей деля руськых, повели ми, да быхи яз поставил свое кадило на гробе святом от всея Руськыя земли". Тобто між православними і католиками в місцях християнських святинь не виникало суперечок, а стосунки були мирними і чемними. Крім самого автора оповіді, в цей самий час у Єрусалимі перебувало багато киян та новгородців, про що повідомляє сам Даниїл.

---

[17] *Хорошев А. С.* Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.). — Москва, 1986, с. 41.

Золотий змійовик Володимира Мономаха (кінець XI — початок XII ст.).

Численні релігійні общини на Русі очолювали церковники, які ще з часів Володимира Святославича готувалися переважно із представників місцевого населення. Серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших країн Європи. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, які призначались патріаршим синодом в Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався в Києві за погодженням з великим князем. Переважно це були греки, крім Іларіона та Климента Смолятича, котрих світські зверхники — Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич — висунули на саму верхівку церковної ієрархії із східнослов'янського середовища. При першому із названих князів жодних проблем з цим не виникло. Як коротко повідомляє літописець під 1051 р.: "Поставив Ярослав Русина Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів". Але набагато складніше відбувалося поставлення Климента — частина єпископів почала вимагати, щоб він взяв благословення у патріарха. Із складної ситуації вихід знайшов чернігівський єпископ Онуфрій, який запропонував поставити нового митрополита вивезеною ще Володимиром Святославичем із Херсонеса — Корсуня — святинею — головою св. Климента, за прикладом греків, що ставили рукою св. Іоанна. Згода південноруських єпископів була отримана.

Серед ченців були греки, скандинави та деякі інші іноземці (вихідці з Вірменії, Угорщини, Сирії, кочовницького світу). Проте, як зазначалося, клір переважно був автохтонним.

Специфічні риси давньоруської релігійної свідомості. Під впливом місцевих традицій ортодоксальне християнство в Східній Європі певною мірою зазнало модифікації. У XII ст. краківський єпископ Матвій в листі до Бернарда Клервоського писав: "Не бажає згаданий народ (руси — *авт.*) ні з грецькою церквою, ні з латинською церквою бути одностайним, але, відрізняючись від тієї і від іншої, таїнства ні одної з них не розділяє" [18].

---

[18] *Щавелева Н. И.* Послание епископа Краковского Матвея Бернарду Клервоскому об "обращении русских" // Древнейшие государства на территории СССР. — Москва, 1976, с. 115.

Звичайно, мова йде насамперед про масову релігійну самосвідомість та спробу ідеологічного обгрунтування необхідності хрестового походу католиків на східнослов'янські землі. У вищих світських і особливо духовних колах, чернецьких колективах вплив Візантії був набагато сильнішим. Однак відмінності теж існували.

На думку Г. Подскальського, особливості теології Київської Русі виявлялись у відсутності традицій класичної античності, яка була доступна читачу переважно завдяки збірці афоризмів. Більш популярними стали інші твори — сказання, похвали, житія. Ще одна характерна риса постає з відмінностей політичної та культурної ситуацій, з чого виникало у протилежність "наднаціональної позиції" візантійців "підкреслено національне" забарвлення усіх сфер життя русів. Третьою особливістю, на думку дослідника, стала наявність "двовір'я". Фактично на Русі не було творів із раціоналістичною контраргументацією язичницьких вірувань. Інші особливості менш значні (квазі-автономічність багатьох творів тощо).

До сказаного про специфіку давньоруської церкви можна додати ще кілька фактів. Зокрема, аналіз джерел дозволяє говорити, що взаємовідносини константинопольського патріарха із новою паствою та кліром не завжди були чітко регламентовані за схемою: патріарх — митрополит — клір — миряни. Ми вже писали про несанкціоноване у Візантії поставлення Іларіона і Климента на митрополитів. З іншого боку, можна привести заповіт Феодосія, проголошений перед смертю князю Святославу: *"И се поручаю твоему благочестію святый сій монастырь Печерскый, дом святыя богородица, иже сама изволила създати, и да не обладаеть им ни архиепископ, ни инъ никто же от клирикъ Софейских"*. Це небажання підпорядковуватись апарату митрополита в Софії Київській якоюсь мірою можна доповнити "Словом о пришествіи мастеръ церковныхъ от Цараграда къ Онтонію и Феодосію", викладеному в тому ж Печерському Патерику. Згідно з ним, імператриця контактувала з монастирською братією безпосередньо, а не через митрополита, хоч останній також перебував тут. Наведена інформація незаперечно свідчить про можливість (і практику) прямих контактів конкретних храмів або монастирів із патріархією, обминаючи митрополита в певних ситуаціях або ж просто ігноруючи його й звертаючись до світської влади по допомогу та заступництво.

Ця думка підтверджується точкою зору таких відомих дослідників, як А. Поппе та Г. Подскальський, стосовно того, що приїжджі митрополити — греки — далеко не завжди були в змозі керувати складним процесом християнізації величезної за площею країни. В результаті провідна роль в цьому процесі перейшла до рук відносно численного, місцевого за походженням, чернецтва, які перебували скоріше під впливом афонських і студійських чернечих лідерів, ніж патріархії. До них прислухалася і переважна більшість приходського духовенства.

Після хрещення православні церковнослужителі почали знайомити паству з основами нових релігійних знань. Неофіти дізналися, що, крім Бога-Отця, Сина і Святого Духа, існують ще й архангели, ангели, серафими та херувими. Крім них, існували люди, які стали святими. Проте всі вони були прийшлими. Тому поступово почав створюватися культ східнослов'янських святих. Першими з них стали князі-мученики, яких вбили за наказом старшого брата Святополка, що сів на київському столі після смерті батька — Володимира Святославича 15 липня 1015 р. Як зазначає

О. С. Хорошев, державно-політичне значення культу Бориса і Гліба полягало в осудженні князівських чвар, в бажанні закріпити державну єдність Русі на підґрунті чіткого дотримання феодальних взаємовідносин між князями: усі князі — брати, але старші повинні захищати молодших і протегувати їм, а молодші — безумовно, підкорятися старшим. Поведінкою Бориса і Гліба, які не підняли руки на старшого брата навіть на захист власного життя, освячувалася ідея родового старшинства в системі князівської ієрархії; князі, котрі дотримувалися цього заповіту, ставали святими. Пізніше було канонізовано й інших представників князівського роду, зокрема Ольгу та Володимира.

Святими після смерті ставали і церковнослужителі. Серед них найбільш популярними були ігумени Печерського монастиря Антоній та Феодосій. Антоній після постриження на Афоні повернувся до Києва і заснував монастир, викопавши печеру; Феодосій, переборовши опір рідної матері, став ченцем, а згодом і визначним релігійним діячем. У перенесенні останків Феодосія з печерної келії до Успенського собору взяв участь Нестор Літописець, який власне і описав цю подію.

У перше століття після прийняття християнства тільки столиця держави Київ мала свій пантеон, причому йому було надано загальнодержавного значення. Пізніше, за часів феодальної роздрібненості XII—XIII ст., з'явилися місцеві святі і в окремих землях. Так, у Чернігові були канонізовані князь Ігор Ольгович та митрополит Костянтин. Перший, прийнявши постриг у Федорівському монастирі, був вбитий повсталими киянами у 1147 р., а другий заповів, щоб після смерті його тіло було викинуте за браму міста на розтерзання звірам (аналогічно смерті перших християнських мучеників у Римі).

Інформація писемних джерел щодо поширення православ'я з центру на інші землі і про певну модернізацію візантійських релігійних канонів та обрядів, а також створення нових святинь на Русі, підтверджується й археологічними даними. Зокрема, майже половина усіх досліджених на сьогодні на території південноруських земель залишків кам'яних храмів зосереджені саме в Києві. Кількість церковних споруд X—XI ст. майже дорівнює аналогічним будівлям XII—XIII ст. Така ж закономірність (правда, у скромнішому числовому вираженні) простежується в Переяславі Руському. У Чернігові до XI ст. належать два храми, а на територіях інших південноруських міст — по одному. Значно збільшується кількість храмів, зведених на півдні Русі у XII—XIII ст. Крім залишків кам'яних споруд в різних місцях виявлені речі культового вжитку — хороси, підсвічники, арки, що засвідчує тут розташування за середньовічних часів дерев'яних церков або каплиць. На Русі протягом кількох століть найбільше зводилося храмів на честь Богородиці, Матері Божої (церкви — Успенські, Різдвяні, Стрітенські, Введенські), хоч нерідко присвячувалися й певному небесному патрону князя-засновника.

Співвідношення місцевих традицій і вплив ортодоксального християнства в певних рисах простежується і в поховальних обрядах перших століть II тис. н. е. Зокрема, на Русі типовий для візантійського регіону звичай перезахоронення через певний час померлих простежено тільки у деяких монастирях Києва і Чернігова, а також у Василеві та його околицях на Дністрі. Східні слов'яни, в зв'язку із специфічним ставленням щодо небіжчиків, ховали їх раз і назавжди.

Певний вплив обрядовості з Візантії простежується в звичаї проживання або

поховання в печерах, кілька випадків якого зафіксовано на території Середнього Подніпров'я (Київ і його околиці, Чернігів, Монастирьок, Любеч), Середнього Подністров'я та Волині (Бакота, Лядава, Зимно, Нагоряни). Тому ні про яке засилля грецьким кліром східнослов'янських парафій не може бути й мови.

Орієнтування церкви на всіх рівнях насамперед на місцеве середовище сприяло тому, що духовенство було одним із поборників спокою та злагоди на Русі. Церкві навіть не важливо було знати, правим чи неправим був у конкретному випадку той чи інший світський феодал будь-якого рівня, що піднімав зброю на сусіда чи родича. Вона намагалася запобігати кровопролиттю, робила чимало для ліквідації протиріч, для злагоди і єдності князівських родин. Крім того, позиція митрополитів, єпископів і священиків визначалась тим становищем, яке займала церква в системі феодальної держави. Розуміючи, що в умовах політичної нестабільності і постійної міжкнязівської боротьби не будуть забезпечені земельні, фінансові та правові інтереси церкви, духовенство було зацікавлене у збереженні єдності Русі. Доцентрові тенденції церкви обумовлювалися також і її станом паралельної політичної структури в країні. Вона мала великі можливості щодо формування суспільної свідомості, розвитку культури, вироблені й поширені на певні життєві сфери церковної юрисдикції, у міжнародних зв'язках (насамперед з візантійською ойкуменою). Як інститут, що відав управлінням культу, церква володіла розгалуженою системою установ, які займалися літургічною та іншими формами діяльності, місіонерством, виконанням християнських таїнств, віросповіданням та релігійно-пропагандистською діяльністю. Саме це й мало відчутний вплив на розвиток в Київській Русі феодальної суспільної свідомості, писемності, літератури, культури взагалі в християнській релігійній формі. Одночасно церква завдавала значного удару по старій язичницькій культурі. Проте далеко від центрів її вплив значно слабшав [19].

Населення Київської Русі не могло відразу відмовитися від старих язичницьких вірувань і "одноголосно" сприйняти нову віру. В цьому ситуація не була оригінальною — подібні явища зафіксовані в західноєвропейських країнах та й у Візантії вже після ствердження нової державної релігії [20].

На території сучасної України одним з археологічних свідчень цього є комплекс пам'яток біля с. Ушівка поблизу Новгорода-Сіверського. Тут на курганному некрополі досліджені багаті поховання з прикрасами початку II тис. н. е. — тобто після введення християнства. В той же час тут немає жодного феодального граду або замку, жителі якого змогли б ховати своїх померлих з належним почтом та багатим супровідним інвентарем.

Пояснити цю ситуацію може розташування самої пам'ятки: поселення і могильник розташовані поблизу місця, де підземна річка виходить на поверхню і, утворюючи гарну, оточену деревами невелику затоку, на дні якої весь час м'яко коливається білий пісок, вливається в р. Ласка (притоку Десни). Саме тут тривалий час стояла каплиця і святкувалося свято Маковія. Зіставляючи наявну археологічну інформацію із літописним повідомленням про будівниц-

---

[19] *Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987, с. 197; *Введение* христианства на Руси, с. 134.

[20] *История* крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. — Москва, 1985, т. 1, с. 541; *Византийский* сатирический диалог. — Ленинград, 1986, с. 145, 146.

тво храмів на місці язичницьких святилищ, можна зі значною мірою вірогідності припустити, що у XI—XII ст., як і в раніші часи, населення шанувало це місце. Таке поклоніння, на думку Є. В. Аничкова, є однією з форм релігійної свідомості. До святилища на березі р. Ласки могли приходити на початку II тис. н. е. й прочани з більш віддалених місцевостей, зокрема багаті люди. Такий пункт сприяв і розвитку торгівлі, в тому числі й прикрасами, нетиповими для сільської місцевості. Деякі з них пізніше потрапляли у вищезгадані поховання.

Вірогідно, саме про запеклих язичників пише у XII ст. автор "Слова некоего христолюбца", в якому вірування багатьох його сучасників характеризуються так: "И верують въ Пероуна, и въ Хърса и въ Сима, и въ Рьгла, и въ Мокошь, и въ вилы, их же числом тридесяте сестрениць, глаголють окаянии невегласи, и мнять богинями, и тако кладоуть им требы и короваи имъ молять — коуры режють; и огневи егда же боудеть оу кого пиръ, тогда кладуть в ведра и въ чаше и пьють, веселящеся о идолехъ своихъ".

Контакти між язичництвом та православ'ям іноді простежуються навіть через століття. Як вдалося встановити В. П. Коваленку та Р. С. Орлову, царські ворота іконостаса чернігівського Борисоглібського собору справді були виготовлені (як свідчать перекази) із срібного язичницького ідола, якого, вірогідно, жерці закопали у землю при хрещенні чернігівців десь за часів Володимира Святославича. Самого ідола відлили з арабських дирхемів, а після його знахідки у пізньосередньовічні часи срібло використали для християнської святині.

Однак цікавішим у переплетенні язичницьких та християнських ідей у світогляді найширших народних мас і соціальної верхівки Київської Русі стало явище, що отримало назву "двовір'я".

Його місце в релігійних поглядах східних слов'ян на початку II тис. н. е. було таким значним, що деякі дослідники, зокрема Ф. Конт, вважають, що на Русі існувало три віри — християнство, язичництво та двовір'я. Звичайно, православні пастори не могли схвалювати такого синкретизму віровчень. У "Першому посланні апостола Павла до коринфян" говориться: "Бо не можете пити чаші Господньої та чаші демонської; не можете бути спільниками Господнього столу й столу демонського". Продовження цього твердження знаходимо в "Другому посланні" Павла: "Або яка згода поміж Божим храмом та ідолами?".

І все ж релігійний синкретизм знайшов відображення на обох рівнях давньоруської культури (як елітарної, так і народної), наклав певний відбиток на поведінку, критерії цінностей і практичний бік діяльності людей. Двовір'я не замикалось тільки в колі вірувань та обрядів, воно впливало і на розвиток філософсько-світоглядних ідей, включаючи етичну та естетичну свідомість, історичне мислення, уявлення про суспільство. Весь комплекс пам'яток матеріальної культури й писемності, усна традиція в зафіксованих найдавніших шарах, живопис свідчать про взаємодію та взаємопроникнення в культуру Русі кількох світоглядних шарів. І в пізніші часи навіть праведні християни іноді (свідомо чи несвідомо) дотримувалися принципу двовір'я: "Бога люби, але й чорта не гніви" [21].

На початку II тис. н. е., на рівні елітарної культури, в письмових джерелах це насамперед відбивається в тексті "Слова о полку Ігоревім", написаному

---

21 *Введение* христианства на Руси, с. 263; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. — Москва, 1991, с. 411.

через два століття після введення християнства. Тут згадуються старі божества (Велес, Стрибог, Хорс, Див та ін.), а також наводиться активне ставлення сил природи до різних етапів походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців в 1185 р. Не менш показовим є і "плач" дружини князя Ярославни, яка, щоб допомогти своєму чоловікові, звертається не до християнських святих, а до вітра-вітрила, Дніпра-Славути, "світлого і трисвітлого" сонця, а також діалог між полоненим князем та рікою Дінцем:

"Донец рече: "Княже Игорю! Не мало ти велічія, а Кончаку нелюбия, а Рускои земли веселія". Игор рече: "О Донче! Не мало ти величия, лелеявшу князя на влънах, стлавшу ему зелену траву на своих сребреных брезех, одевавшу его теплыми мъглами под сенію зелену древу; стревожоше его гоголем на воде, чайцами на струяхъ, чрьнядьми не ветрех".

Підтверджують існування двовір'я серед феодальної верхівки і вироби прикладного мистецтва. Серед них найбільш показовими є круглі амулети — змійовики, завезені із Візантії і популярні на Русі. На одному боці такого оберега було зображення Христа, Богородиці або якихось інших святих, а на другому — фігура чи сама голова з волоссям у вигляді змій (міфологічний мотив, генетично пов'язаний з античною Медузою Горгоною). На багатьох із виявлених в різних місцях екземплярах є грецькі написи-заклинання проти зображеного на них демона (вже не Горгони). Написи на змійовиках називають цього демона "істера" (точний переклад з грецької мови — "матка", давньоруський аналог — "дъна"), але значення його ширше: нутрощі, утроба, її хвороби та демон, що їх викликає. Можливо, це хвороботворний демон жіночої статі, який нерідко фігурує в апокрифічних текстах і пов'язаних з ними заклинань. Грецькі написи на частині цих амулетів засвідчують їх застосування у вищих соціальних прошарках суспільства Київської Русі [22].

Про популярність язичницьких мотивів серед представників "сильних світу цього" свідчать і жіночі прикраси: срібні двостулкові браслети-наручі та знамениті колти з емалями. Перші з них стягували довгі та широкі рукави сорочок, що одягались жінками перед ігрищами, але під час самих танців знімалися, другі — прикрашали головні убори. На браслетах нерідко викарбовувалися зображення танцюючих жінок, скоморохів, гуслярів, тобто все те, що засуджувалося церковниками як язичницьке. Колти нерідко прикрашалися зображеннями птахів-сиринів, "деревами життя" (символи будови Всесвіту). Проте слід зазначити, що у XII—XIII ст. у вищих колах ці речі носили вже не для демонстрації перед духовенством, а зображувані на них сюжети замінювалися на суто християнські [23]. Однак набагато більше свідчень про двовір'я утримується в народній культурі, про що писалося в деяких церковних творах.

Археологічне підтвердження двовір'я отримало, зокрема, під час робіт на сільському поселенні біля сучасного с. Автуничі на Чернігівщині, де серед численних категорій інвентарю виявлені предмети християнського культу — натільні хрестики, виготовлені з металу та перламутру, і навіть енколпіони. На одному з уламків горщика XII ст., виготовленого, безумовно, місцевим ремісником, вдалося прочитати части-

---

[22] *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Древнерусские амулеты-змеевики. — Москва, 1991, с. 32—39.

[23] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси, с. 560, 737.

Софія Київська. Саркофаг Ярослава Мудрого (середина XII ст.).

ну напису: “(Боже) поможи рабу своєму М...”. Однак на синхронному селищу цвинтарі небіжчиків ховали ще за старими звичаями під курганними насипами.

Серед археологічних пам'яток XI—XIII ст. саме поховальні старожитності є добрим прикладом релігійного синкретизму широких мас. Адже за християнськими канонами людина з цього світу до потойбічного повинна була йти з тим, з чим прийшла, тобто без нічого. Проте на некрополях початку II тис. н. е. нерідко досліджуються курганні поховання, де поруч з померлим покладено різноманітний супровідний інвентар. Це саме простежується і на багатьох безкурганних (тобто християнських) кладовищах: в похованнях знаходять кераміку та інші побутові речі, прикраси, елементи одягу. Найчастіше у XI—XII ст. трапляються комплекси із насипним курганом — символом язичництва в поховальній обрядовості, але саме поховання за обрядом інгумації вже проводиться в ямі, тобто вико-

нувалась одна з догм християнської релігії.

Ще одним підтвердженням запропонованої тези щодо синкретизму вірувань є наявність у культурних шарах багатьох давньоруських міст і сіл, які функціонували на початку II тис. н. е., амулетів-оберегів та символів християнської релігії. До останніх належать вже згадувані хрестики та енколпіони, а також іконки прямокутної або овальної форми, виготовлені з різного матеріалу, фігурні підвіски із зображенням святих. На півдні Русі найпопулярнішими були зображення Христа, Марії, Георгія, Миколая, Пантелеймона, Гавриїла. Трапляються вироби не тільки місцевого виробництва, а й імпортовані з Візантії та Скандинавії.

Різноманітні і язичницькі амулети. Серед них орнаментовані підвіски круглої форми — символи Сонця, так звані лунниці — символи Місяця, сокирки невеликих розмірів, виготовлені із заліза та кольорових металів — символи Перуна (його символами були ще й крем'яні знаряддя), шумлячі амулети-обереги, що своїм звуком повинні були відганяти злих духів. Крім того, відомі ключики мініатюрних розмірів — символи багатства, кістяні обереги (ікла кабана, ведмедя, так звані "стилі" зігнутої форми, пазурі хижаків), глиняні писанки, що мали очисну, відроджуючу силу тощо. Навіть деякі побутові предмети, наприклад ножі, потрапляючи в поховання, наділялися новими магічними якостями — вони відігравали роль супротивників злих сил.

Нерідко язичницькі та християнські амулети й символи знаходять разом в одному археологічному комплексі. Іноді протилежні, з ідеологічної точки зору, мотиви переплітаються в одному виробі (наприклад, хрест у колі або всередині лунниці).

Розглянуті матеріали дозволяють дійти певних висновків. Можна впевнено говорити, що на рубежі I та II тис. н. е. Київська Русь увійшла в християнський світ як рівноправний партнер і отримала від цієї акції значні та позитивні імпульси, що сприяли розвитку її культури в цілому. Однак в той же час давньоруська епоха стала епохою протистояння старої і нової релігійних систем, що привело до появи такого духовного феномена, як двовір'я. IX—XIII ст. стали перехідним етапом в розвитку християнства на терені сучасної України. Повне утвердження християнства розпочалося в другій половині XIII ст., коли в результаті внутрішнього духовного розвитку суспільства, а також глобальної для країни катастрофи — навали орд Батия і загибелі Київської держави — східні слов'яни повністю повертаються до християнства, а прадідівські божества стають переважно реліктами.

9.8. Право і законодавство Київської Русі

Найважливішим елементом будь-якої культури, найвищим показником рівня будь-якої цивілізації є її правова система. Повною мірою це стосується і давньоруського суспільства. Незважаючи на те, що вже понад два з половиною століття у світових і вітчизняних наукових колах точаться суперечки щодо витоків і характеру становлення держави і права Київської Русі, вийшли десятки монографічних праць і сотні статей на цю тему, у зазначеній проблемі все ще лишається чимало "білих плям". Ситуація ускладнюється ще й тим, що протя-

гом майже шести десятиліть у межах колишнього СРСР насаджувався стереотип, згідно з яким категорія "українське право" оголошувалася вимислом західних фальсифікаторів і націоналістів.

Першовитоки національної правової культури княжої доби дійшли до нас завдяки праці літописців і археографічним пошукам XVIII—XX ст. Йдеться насамперед про джерела правової культури Київської Русі, викладені Нестором, Сильвестром та іншими літописцями на початку XII ст. і збережені у Лаврентіївському, Іпатіївському та інших списках. Починаючи з XVIII ст. неодноразово видавалися й перевидавалися як складова частина текстів літописів [1], і у окремих публікаціях, у підготовці яких провідна роль належала юристам М. Владимирському-Буданову та С. Юшкову [2]. Слід віддати належне історикам В. Татищеву, М. Карамзіну, В. Крестиніну, М. Колачову, І. Болтіну, які першими відкрили і ввели до наукового обігу тексти "Руської Правди".

На межі XIX—XX ст. нові документи були виявлені П. Мрочеком-Дроздовським, В. Сергєєвичем, В. Бенешевичем і деякими іншими дослідниками [3]. Та все ж видання пам'яток правової культури Київської Русі М. Владимирським-Будановим (особливо договір з Візантією) та С. Юшковим (особливо текстів "Руської Правди") виявилися найповнішими та найдосконалішими і стали взірцем для публікацій цих документів [4]. До того ж вказані вище тексти "Руської Правди", підготовлені С. Юшковим, були не лише найповнішими за станом на 1935 р., а й першим їх відтворенням на сучасній українській мові.

Дослідженню пам'яток правової культури Київської держави присвячені численні праці російських і західних вчених. Великий внесок у концептуальну скарбницю досліджень найдавніших пам'яток києво-руської правової культури зробили українські історики права і юристи. Вони не лише ввели до обігу науково обґрунтовані тексти пам'яток, а й розв'язали ряд важливих спеціальних питань з української правової культури.

Слід зазначити, що понад 250 років з часу появи у науковому обігу найдав-

---

[1] *Нестор.* Русские летописи на древнеславянском языке. Сличенные, переведенные и объясненные А. Л. Шлецером / Пер. с нем. Д. Языкова. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1809; *Летописец* Переславля Суздальского XVI в. — Москва, 1801; ПСРЛ, 1889; Повесть временных лет, т. 1. — Петроград, 1916.

[2] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Хрестоматия по истории русского права. — Ярославль, 1871. — Вып. 1; К., 1876 (і наступні видання); *Руська* Правда (тексти на основі 7 списків і 5 редакцій склав і підготував до друку проф. С. Юшков), 1935. У Галичині текст Руської Правди вперше опублікував Кость Левицький.

[3] *Мрочек-Дроздовский П.* Исследования о Русской Правде. — Москва, 1881—1886. Вып. 1, 2, 3; *Мрочек-Дроздовский П.* Новое издание Русской Правды. — Москва, 1907; *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. — Санкт-Петербург, 1911; К тысячелетию договора Олега 911 г., ч. 1—11. — Москва, 1912; *Бенешевич В. Н.* Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого. — Петроград, 1914. Вып. 1; *Устав* святого великого князя Владимира о церковных судах и десятинах / Изд. имп. Археографической комиссии. — Петроград, 1915; Памятники древнерусского канонического права, ч. II, вып. 1. Русская историческая библиотека. — Петроград, 1920, т. XXXVI.

[4] *Памятники* истории Киевского государства IX—XII вв. Подг. к печ. Г. Е. Кочин. — Ленинград, 1936; Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. — Москва; Ленинград, 1940—1963; Памятники русского права. Выпуск первый / Под ред. С. Юшкова. — Москва, 1952; *Древнерусские* княжеские уставы XI—XV вв. — Москва, 1976; *Российское* законодательство X—XX вв. / В 9 томах /. Законодательство Древней Руси. Т. I / Под ред. О. И. Чистякова. — Москва, 1984.

ніших пам'яток української правової культури нагромаджено величезний обсяг матеріалу. Проте головні питання, скажімо, про витоки правових норм, залишаються відкритими. В Україні, якщо враховувати, що С. Юшков постійно в ній не жив, протягом останніх 65 років, тобто цілого покоління, не з'явилося жодного фахівця-правознавця, який зосередився б саме на давньоруському праві, а істориків-юристів взагалі у сучасній незалежній державі майже не залишилося. "Білими плямами" аргументовано можна вважати не лише проблеми походження норм розглядуваних пам'яток правової культури Київської Русі, а й питання про "варязько-візантійсько-монголо-слов'янське" юридичне спадкоємство в українських, польських, литовських, грецьких, болгарських, російських та інших системах права взагалі, про їх найглибший порівняльний аналіз, про нагромадження документального і концептуального (філософського, юридичного та історичного) потенціалу з історії вітчизняного права, про дійсно наукову періодизацію його еволюції, про характер взаємовпливу монархічних, аристократичних і демократичних елементів у праві Київської Русі, про форми і методи законодавчого процесу, про причинний взаємозв'язок законодавства русів та суму тих суспільних явищ, за яких воно започатковувалось, про самобутність українського права, про верв, собори, снеми, віча та їх генезис, про роль судових рішень у складанні перших пам'яток права Київської Русі, про суспільний устрій східних слов'ян та їхню державність до появи Київської Русі, про характер військової демократії на Наддніпрянщині і стрибок від первісності до феодалізму, про роль звичаєвого права у законодавстві Київської держави, про функції княжого владування та механізм княжого законодавства, про суть категорій "напівдержава", "дофеодальний період", "дофеодальна держава", "патріархально-феодальні стосунки", "напівпатріархально-напівфеодальні відносини", "передфеодальний період", "докласова держава" та інше, про слов'янізацію варягів та норманізацію слов'ян, про історичне "старшинство" давньоруського права порівняно з Київською державою тощо.

Навколо деяких із перелічених і багатьох інших проблем точилася гостра наукова дискусія, особливо у XIX — першій третині XX ст. Та вузькі межі параграфу, на жаль, не дають змоги хоча б побіжно проаналізувати навіть поширені точки зору. Нам залишається, спираючись переважно на тексти пам'яток, тобто на першоджерела українського права, та на інтелектуальну скарбницю думок попередніх дослідників, лише у найзагальніших рисах дати характеристику першовитоків вітчизняної правової культури, що дійшли до сучасника, і які можна штучно поділити на три групи: 1) договори Русі з Візантією; 2) "Руська Правда"; 3) княжі устави та уставні грамоти.

Східна Римська імперія виникла у IV ст. і розвинулась на Балканському півострові, у Малій Азії та південно-східній частині Середземномор'я. Тут мешкали не лише греки, а й сирійці, копти, вірмени та інші народи. Це була економічно розвинена рабовласницька держава з великою кількістю ремісничих і торговельних центрів, централізованим державним апаратом, досконалою податковою системою, високою правовою культурою, що ґрунтувалася на римському праві. Ця культура досить добре віддзеркалюється в завершеному у VI ст. при імператорі Юстиніані I кодексі церковного, кримінального, фінансового, цивільного права, який разом з інституціями та дігестами відомий в історії як кодифікація Юстиніана.

Однак до цього слов'яни вже неодноразово робили набіги на південних сусідів, а незадовго до смерті Юстиніана вони п'ять разів намагалися оволодіти Царгородом. Саме тоді й розпочалися перші дипломатичні контакти Кия з Візантією, тобто започаткувалась дипломатична практика українських пращурів. Справу Кия продовжили у другій половині IX ст. Аскольд і Дір, які двічі поверталися з переможних походів на Візантію з багатою здобиччю. У цей час імператор Василь I змушений був відбиватися не лише від слов'ян, а й арабів, лангобардів та інших завойовників, а Візантійська імперія дедалі більше знесилювалась. Саме тому є всі підстави погодитися з твердженням, що посольство русів у Царгороді з'явилося ще у 838—839 рр.

На сьогодні в науковому обігу існують чотири тексти договорів Київської держави з Візантією X ст. (907, 911, 944 та 971 рр.), які дійшли до нас не в оригіналах, які, мабуть, писалися у двох примірниках (на грецькій і давньоруській мові), а у складі "Повісті минулих літ", тобто копій, знятих літописцем з грецького оригіналу. Найдосконалішими вважаються тексти договорів, вміщених у Радзивилівському (друга половина XV ст.) та Лаврентіївському (1377 р.) літописах. Для їх реставрації В. Владимирський-Буданов та інші дослідники використовували також Троїцький, Іпатіївський (початок XV ст.), Московсько-Академічний (друга половина XV ст.), Хлєбниковський (середина XVI ст.) та інші списки. У візантійських джерелах тексти договорів не збереглися зовсім, що й дало підставу для численних суперечок щодо їх походження і достеменності.

Так, одні дослідники вважають, що договору 907 р. взагалі не було, інші визнають його окремішність, а наступну угоду 911 р. — доповненням і розвитком попередньої ухвали. Заслуговує на увагу і припущення щодо підписання багатьох актів додержавної Русі з Візантією протягом V—VIII ст. під час походів. Переважно це локальні договори про перемир'я, про долю полонених, про військову здобич, про торговельні стосунки [5], тексти яких до нас не дійшли, але більшість їхніх положень відтворено саме у наступних договорах, особливо датованих 907 і 911 рр., тобто "здобутими у боях" Олегом.

Головна риса договорів — це юридичне закріплення в стосунках Києва і Царгорода панування сили, тобто мілітарне мислення, що було на той час цілком природним. Виходячи з того, що у 907 р. відбувся переможний похід Олега на Царгород, саме тоді, напевно, і був підписаний прелемінарний мирний договір, достеменний текст якого для нащадків втрачено, але деякі його положення повторені в угоді 911 р.

Зміст "Олегових" угод свідчить про сталий державний устрій Київської Русі, очолюваної великим князем, який здійснював право зовнішніх стосунків, спираючись на верхівку з "світлих бояр", про прагнення Русі і Візантії до тривалих мирних взаємовідносин, про розмежування суспільства на багатих і бідних та їхнє різне правове становище, про високу оцінку візантійськими колами хоробрості й майстерності руських дружинників, які протягом IX—X ст. досить часто виступають на боці Царгорода у його війнах з Критом, лангобардами та іншими завойовниками, про досить високий рівень права успадкування на Київщині, що знало вже тоді не лише успадкування за звичаєм, а й за заповітом. Положення щодо доведення факту здійснення злочину (ст. 3 договору

[5] Патріарх Фотій зазначає і конкретну дату одного з таких договорів — 866—867 рр.

911 р.), покарання за удар мечем або застосування іншої зброї (ст. 5), вбивство злодія на місці злочину та заборони такого вбивства після того, як злодій опинився в руках постраждалого (ст. 6), недопущення самоуправства (ст. 7), повернення збіглої челяді (ст. 12) та утікачів-злочинців (ст. 14) відтворені у Короткій та Розширеній Правді, що свідчить про їх давньоруське походження.

Високий рівень правової культури і гуманізм укладачів розглядуваного документа віддзеркалюється, зокрема, у ст. 8, яка відкидала пануюче у Європі на той час "берегове право", тобто право на майно з розбитого чужоземного корабля, і встановлювала взаємні обов'язки русів та греків щодо надання допомоги постраждалим, — засвідчувала, що обидві сторони прагнули до безпеки міжнародних торговельних шляхів. Ст. 13 про гарантування отримання майна нащадками померлого іноземця, які проживали на його батьківщині, та заборону привласнювати це майно місцевій владі, взагалі "обігнала" західноєвропейське право майже на тисячу років і є найдавнішою нормою міжнародного приватного права.

Деякі автори, аналізуючи договори 907 і 911 рр., занадто прагнуть підкреслити, що зобов'язання греків перед Києвом були набагато вищими, ніж зворотні. Справа в тому, що до нас дійшов лише той текст, який вміщував саме такі зобов'язання, а ще один примірник, де віддзеркалювалися зобов'язання Русі щодо Візантії, залишився в Царгороді і втрачений, мабуть, назавжди. Тому проаналізувати їх, довести їх вірогідну ідентичність або можливу розбіжність, природньо, немає можливості.

Мирний договір діяв майже 30 років. Сталося так, що київський князь Ігор, як і його попередник Олег, вирушив з походом на Візантію за чотири роки до своєї смерті, тобто у 941 р. Про причини чергової війни ні давньоруські літописці, ні грецькі історики нічого не повідомляють. Можливо, це сталося після спроб Царгорода скасувати або порушити умови 911 р. Як би там не було, але руси зазнали поразки, і Ігор майже три роки готувався до нового походу. Однак воювати не довелося. Імператор Роман з дітьми Константином і Стефаном вислали назустріч Ігоревій дружині, яка влітку 944 р. вирушила на Царгород, грецьке посольство з вигідними для неї пропозиціями та даниною, після чого Ігор зі славою повернувся до Києва. Наприкінці того ж самого року був укладений черговий русько-візантійський мирний договір.

У його перших трьох статтях наголошується на непохитності миру Русі з Візантією, "поки сяє сонце і існує сам мир", на суворій карі щодо його порушників, на праві русів надсилати до Візантії будь-яку кількість кораблів з послами і купцями, на обов'язкові грецького уряду утримувати на свій кошт руських послів у Царгороді та постачати руських купців всім необхідним протягом шести місяців їх перебування у Візантії. Мабуть, у зв'язку з останнім ставали більш жорсткими, порівняно з 911 р., правила в'їзду до Візантії: раніше для цього вистачало однієї печатки, а тепер руси повинні були мати з собою спеціальну княжу грамоту, в якій поіменно перераховувалися всі гості. Без такого дозволу вони затримувалися, а в разі опору їх дозволялося навіть вбивати. Ст. 2 обмежувала обсяг торговельних операцій та свободу пересування руських послів і купців: жити вони могли лише у передмістях Царгорода, а у столицю заходили лише без зброї, не більше як 50 осіб і тільки у супроводі імператорського чиновника. Зимувати руським купцям у Візантії заборонялося. Цілком можливо, що такі заходи були викликані не досить чем-

ним ставленням русів до грецького населення, з вчиненням з їх боку кривди і бешкетів.

Стаття з договору 944 р. відтворювала відповідальність грецької сторони за приховування втікача-челядина з русів, а ст. 4 встановлювала нові норми у вигляді винагороди за повернення втікача-челядина з греків і вкраденого ним хазяйського майна. Ціна викупу полонених теж падала вдвічі, причому стосовно греків вона встановлювалася диференційовано (від п'яти до десяти золотників), а русів — єдина, та ще й найвища (десять золотників). Напевне, це пояснюється тим, що візантійці не нападали на територію Київської Русі, а могли захоплювати з числа русів лише полонених "найвищого ґатунку" — купців або княжих дружинників.

Обопільна дипломатична гнучкість сторін у договорі виявлялася ще й у тому, що Київщина відмовлялася від зазіхань на Херсонес, а Візантія зобов'язувалась надавати князю військову допомогу в приборканні херсонеситів (ст. 8). Про те, що греки боялися нових походів русів, є у ст. 10 договору, яка забороняла останнім під приводом захисту інтересів рибалок-херсонеситів зимувати у гирлі Дніпра та на узбережжі Дніпровського лиману. З іншого боку, вони розраховували на допомогу Русі у захисті своїх кримських володінь від нападу болгар, що є у ст. 11 і 15. Однак ці сподівання, як показала подальша практика, виявилися марними.

Розглядуваний документ, як і договір 911 р., вміщує правові норми щодо корабельних аварій (ст. 9), вбивства християнина або русина (ст. 13), завдання тілесних пошкоджень (ст. 14), але віднині самосуд над греками заборонявся (ст. 12).

Договір 944 р. вміщує чимало посилань як на руські, так і на грецькі звичаї, що вибиває ґрунт у прихильників його тлумачення як документа суто візантійського походження. Та найцікавішим є те, що ст. 6 договору згадує не лише про звичаї, а й про Устав, тобто писаний Закон руський, що діяв, на думку окремих дослідників, не лише у X, а й у IX, VIII і навіть у VII ст. [6]

Як і угода 911 р., договір 944 р. зберігав силу майже 30 років, незважаючи на те, що через рік після їх укладання руські князі поступалися троном своїм наступникам. Під час князювання Ольги русько-візантійські стосунки виявились найтеплішими, і лише за доби її сина Святослава та приходу до влади у Царгороді імператора Іоанна I Цимісхія спалахнула русько-візантійська війна, яка точилась переважно на території Болгарії. У квітні 971 р. 30-тисячне військо Святослава було оточене у Доростолі загонами Цимісхія, що набагато переважали його за кількістю. За такої несприятливої для "тавроскіфів" [7] ситуації 23 липня цього самого року з'явився черговий договір, за яким Святослав присягнув "мати мир і міцну дружбу з Іоанном до кінця світу" (ст. 1), ніколи не йти з війною ні на греків, ні на Корсунь, ні на болгар (ст. 2), завжди виступати союзником Візантії (ст. 3) і не порушувати досягнутої угоди (ст. 4).

Відверто кажучи, це була капітуляція русів, що пом'якшувалась можливістю безперешкодного повернення Святослава до Києва, але придунайські землі для давньоруської держави втрачались надовго. Розглядуваний документ складається лише з чотирьох невеличких статей [8], не вміщує юридичних

---

[6] *Мироненко О. М.* Українське державотворення: невитребуваний потенціал. — К., 1997, с. 207, 224—225, 277—282, 553—555.

[7] Так називали русів грецькі історики.

[8] Треба підкреслити, що нумерація статей договорів умовна, бо введена лише у XIX—XX ст. Загальновизнаною для договорів 911 і 944 рр. є нумерація М. Владимирського-Буданова, а для договору 971 р. — С. Юшкова та О. Зимина.

норм, які б збагачували ті чи інші правові інституції, і тому з точки зору юриспруденції набагато бідніший, ніж його попередники — 911 і 944 рр.

Звернемо увагу, що при публікації пам'яток руського права у 1952 р. за редакцією С. Юшкова договори з Візантією увійшли до цього видання, але через 32 роки його учні — автори згаданого вище збірника документів "Законодавство Давньої Русі", зовсім їх не врахували, мотивуючи це тим, що договори Русі з греками — міжнародно-правові документи, тобто вони є пам'ятками права, але не пам'ятками законодавства. З таким твердженням можна погодитися лише частково, тому що договори 911 і 944 рр. вміщують чимало кримінальних, цивільних, процесуальних норм, встановлюють відповідальність за вбивство, крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Як вже підкреслювалося, деякі з таких правових норм зафіксовані в Законі руському, а більшість відтворено у "Руській Правді".

Якщо припустити, що згадуваний вище Устав, або Закон руський, справді існував, то, вірогідно, він виник не внаслідок законодавчої діяльності київських князів, а був письмовим зведенням звичаєвого права русів, на основі якого здійснювалось судочинство, тобто прототипом "Руської Правди". Судячи з літописів, перші правотворчі спроби здійснювала Ольга у низці уставів та уроків, тобто фінансових та адміністративних розпоряджень, спрямованих проти повсталих древлян, на створення системи погостів, нормування повинностей, збирання данини, централізацію держави, низведення місцевих князів до рівня бояр або посадників великого князя, на охорону життя князівських дружинників тощо. Справу зміцнення юридичної бази князівства продовжив Володимир Великий з його Уставом про десятини, суди і людей церковних та Уставом земляним, де визначались основи державного устрою та правове становище дружинників. Володимир спочатку ввів смертну кару за вбивство і розбій, а потім, з метою поповнення княжої казни, знов повернувся до грошових штрафів за ці злочини. Однак, з одного боку, достеменні тексти таких правотворчих актів київських князів нам невідомі, а з іншого, вони, імовірно, стосувалися лише окремих казусів і тільки доповнювали звичаєве право.

Після смерті Володимира Великого спалахнула боротьба за київський стіл між його синами. Переможцем виявився Ярослав, який уклав юридичний збірник, що увійшов в історію під назвою "Правда Ярослава", або "Найдавніша Правда". В основі цієї кодифікації також лежить давньоруське звичаєве право. Умовно її можна поділити на чотири частини: 1) правові норми про вбивство (ст. 1); 2) правові норми про тілесні ушкодження (ст. 2—7); 3) правові норми про образу (ст. 8—10); 4) правові норми про порушення права власності (ст. 11—18). Однаково каралось і навмисне, і необережне вбивства. Звичай кривавої помсти залишився і при побитті людини, та, якщо постраждалий не мав такої змоги, винуватець повинен був сплатити йому як за образу, так і за лікування. Штраф у 3 гривні встановлювався за втрату пальця, 12 гривень — за удар батогом, жердиною, рогом, неоголеним мечем, 40 гривень — за відтинання руки або ноги.

Звернемо увагу, що образа гідності людини каралася досить жорстоко: скажімо, за висмикування частини вусів або бороди треба було сплачувати штраф учетверо більший, ніж за відсічення пальця. Інші статті "Правди Ярослава" регулювали порядок відшкодування постраждалим порушеного права власності на челядь, коней,

зброю, одяг та інше майно, його повернення господарю. Про високий рівень правової думки в Київській державі свідчить відмежування права власності від права володіння (ст. 13 і 14). Вільний громадянин міг отримати винагороду від хазяїна холопа, який його вдарив, або просто вбити цього холопа.

Як бачимо, "Найдавніша Правда" не розглядала питання щодо правового становища челяді і холопів, про спадкоємство, про земельну власність тощо. До нормотворчої діяльності Ярослава Мудрого належать не лише 18 проаналізованих статей, а й "Покон вірний" або "Урок про віри", укладений за доби княжіння Ярослава, але включений літописцями до "Короткої Правди" після тексту "Правди Ярославичів". "Покон вірний" ставить у законодавчі межі діяльність особливих посадових осіб — вірників, які призначалися князем для збирання на місцях податей у княжу скарбницю і виконання окремих судових функцій. Вірник повинен був перебувати у тій чи іншій місцевості не більше тижня, але утримуватись за рахунок її мешканців. Покон встановлював межі грошових відрахувань і харчового задоволення чиновників та їхніх помічників (отроків), тобто обмежував їхнє свавілля.

З іменем Ярослава більшість дослідників пов'язує і Урок мостникам, тобто установлення про побори на користь княжих службовців, які здійснювали будівництво і ремонт річкових мостів та міських мостових.

Прагнення Ярослава Мудрого до створення юридичного підгрунтя Київської держави продовжили після 1054 р. його три сини, які періодично збиралися на княжі з'їзди, де розглядали найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики та приймали нові законодавчі акти. Нормотворча діяльність Ізяслава, Всеволода і Святослава відбивається в першому Великому доповненні "Руської Правди", яке отримало назву "Правда Ярославичів", або "Устав Ярославичів". Значну роль у розробці цих правничих документів відіграли київський воєвода Коснячко Перенег (Печеніг), вишгородський посадник Микула Чудин та княжий радник Никифор (Микифор) Киянин.

"Правда Ярославичів" спрямована насамперед на охорону життя княжих чиновників, княжої власності і власності найвпливовіших посадових осіб Давньоруської держави. Найвищі штрафи (80 гривень) встановлювалися за вбивство дворецького, під'їзного, тіуна і старшого конюха, значно менші (12 гривень) — за вбивство старости, найменші (5 гривень) — за вбивство княжого рядовича. До юрисдикції князя поступово втягувалась і верв: якщо вбивцю не знаходили, то віру сплачувала саме верв, у якій було знайдено тіло загиблого. У разі, коли постраждалий скоював злочин, то його могли "вбити як собаку" без сплати віри. Ці норми зафіксовано у ст. 19—25 "Правди Ярославичів", тобто перші її сім статей запобігали посяганням на життя служилих людей.

Значним кроком у розвитку правової культури Київського князівства стали дві наступні статті, де встановлювалося покарання за вбивство смерда або холопа у 5 гривень та за вбивство раби-кормилиці або дядька-вихователя — 12 гривень.

"Правда Ярославичів" визначала відповідальність за крадіжку чи загибель княжого коня, корови, теляти, вівці залежно від якості і віку худоби (ст. 28, 31), підпалення княжої борті (ст. 32), нищення межових знаків (ст. 34), крадіжку княжого човна (ст. 35), сіна (ст. 39), собаки, яструба, сокола (ст. 37), голуба, лебедя (ст. 36) тощо. Досить високий рівень правової культури укладачів віддзеркалюється у ст. 31 і 40, де спостерігається їхнє розуміння співучасті у

скоєнні злочину, прагнення до встановлення персональної відповідальності кожного з його учасників, винагороди викривачам злочину. У ст. 33 законодавець забороняв без княжого дозволу мордувати не лише огнищанина, тіуна або мечника, а й смерда, а у ст. 38 — вбивства злодія вдень або тоді, коли його було зв'язано.

Однак найголовнішими досягненнями "Правди Ярославичів", з одного боку, було скасування кровної помсти і її заміна на грошові стягнення, а з іншого — спрямування віри або штрафу не до постраждалих, а до державної скарбниці.

Разом взяті "Правда Ярослава" ("Найдавніша Правда"), "Правда Ярославичів", "Покон вірний" і "Урок мостникам" складають "Коротку Правду", що втілює перший досвід уніфікації і систематизації правових норм давньоруської держави. Ця редакція збереглася всього у двох списках Новгородського літопису і літопису Молодшого ізводу — Академічному і Археографічному, складених приблизно в середині XV ст. Перший з них зберігається нині у Москві у бібліотеці РАН, а другий — у Санкт-Петербурзькому відділенні Інституту історії РАН. Ще 11 списків "Короткої Правди" підготовлялися вже у XVIII—XIX ст. У їх основу покладено названі вище Академічний та Археографічний тексти.

Однак існує ще й "Розширена редакція Руської Правди", яка дійшла до нас у 100 списках як у літописах, так і в "Мірилах Праведних", "Кормчих" та інших юридичних збірниках. Найдавніший з цих списків вміщений у "Синодальній Кормчій" 1282 р. (Державний Історичний музей у Москві), а найповніший — Троїцький список другої половини XIV ст. (Державна бібліотека Росії у Москві).

"Розширена Правда" — це видатна пам'ятка правової культури, дія якої поширювалась на всю територію давньоруських земель. Вона об'єднала вже систематизовані правові норми, що набули чинності за доби Ярослава і Ярославичів, і "Устава Володимира Мономаха", тобто складається з двох частин. Перша має назву "Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська", і вміщує 52 статті — більшість норм "Короткої Правди", доповнений у період з 1072 по 1113 р. Святославом, Ізяславом, Всеволодом та їхніми наступниками новими юридичними нормами зі сфер цивільного, кримінального і процесуального права. Друга частина називається "Устав Володимира Мономаха" і вміщує статті з 53 до 121.

Поява Уставу пов'язана з повстанням у 1113 р. міських низів Києва проти князівської адміністрації і лихварства. Це змусило боярство запросити князювати сина Всеволода Ярославовича — Володимира, який до цього вже княжив у Смоленську, Чернігові, у Переяславі, був відомий як організатор спільних походів князів проти половців, прагненням до "розумного правління", єдності і захисту інтересів руських земель, ліквідації князівських міжусобиць. Невдовзі всі ці погляди він виклав у посланні своїм дітям, яке увійшло в історію під назвою "Повчання Володимира Мономаха".

Перш ніж сісти на Київський стіл, Володимир як тонкий і досвідчений політик зібрав у приміській княжій садибі Берестові нараду, в якій взяли участь київський тисяцький Ратибор, білгородський тисяцький Прокопій, переяславський тисяцький Станіслав та бояри Нажир, Мирослав та Іванко Чудинович. Саме вони ухвалили низку компромісних рішень, вміщених у кількох перших статтях Уставу Володимира Мономаха. Зокрема, це стосується обмеження відсотків за борговими зобов'язаннями, поліпшення становища купців, ремісників та деяких інших положень, для яких притаманні значні поступки міським ни-

зам, закупам і смердам. Невипадково на нараду були запрошені три тисяцьких, які керували міськими ополченнями, торговцями і ремісниками. Цілком можливо, що у наступний період Устав доповнювався і переглядався не лише Володимиром Мономахом, а й чернігівським князем Всеволодом Ольговичем, володимирським князем Всеволодом Юрійовичем та деякими іншими державними і політичними діячами.

Умовно Устав Володимира Мономаха можна поділити на кілька частин: 1) норми, що регулюють питання боргових зобов'язань і кабальних відносин (ст. 53—66); 2) норми, що регулюють соціальні стосунки у вотчинах (ст. 67—73, 75—85); 3) норми, що регулюють питання спадкоємства (ст. 90—95, 98—106); 4) норми, що регулюють діяльність судово-адміністративного апарату, деяких інших посадових осіб і судочинство (ст. 74, 86—89, 96—97, 107—109); 5) норми, що регулюють правове становище холопства (ст. 110—121). Кожній статті розглянутої вище "Найдавнішої Правди" відповідає одна або кілька статей "Розширеної Правди": скажімо, ст. 1 — ст. 1, ст. 2. — ст. 29, ст. 3 — ст. 25, ст. 4 — ст. 23, ст. 5, 6 — ст. 27, ст. 7 — ст. 28, ст. 19 — ст. 1, 3, 12 тощо. Однак чимало статей "Розширеної Правди", навіть у першій її частині (ст. 1—52) у "Короткій Правді" не відображені, що свідчить про те, що вони, мабуть, є результатом законодавства більш пізнього часу. Зокрема, це стосується встановлення найвищої міри покарання — віддавання на поталу (поток і розграблєніє), дикої віри — віри за чужу провину (ст. 4—8), введення грошової кари за вбивство представника молодшої княжої дружини (ст. 11) або ремісника (ст. 15), звільнення від сплати віри (ст. 18—20), випробування залізом або водою (ст. 21—22), відповідальності хазяїна за крадіжку, здійснену холопом (ст. 46) та ін. Деякі статті "Короткої Правди" повторюються у другій частині "Розширеної Правди": про можливість вбити холопа, якщо останній вдарить вільного громадянина, або отримати за це від його хазяїна грошове відшкодування; про кару за висмикування вусів чи бороди; про порушення межових знаків; про підпалення княжої борті; про крадіжку птиці, сіна, човна; про заборону знущання над смердом без княжого дозволу.

"Розширена Правда" в цілому і Устав Володимира Мономаха зокрема набагато ширше регулювали коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут вже закладені не лише норми цивільного, процесуального і кримінального, а й сімейного, шлюбного, спадкоємного, опікунського та інших галузей права. Її непересічне значення полягає ще й в тому, що вона виконувала немовби "миротворчу" функцію між різними суспільними верствами в державі. Пом'якшувалося правове становище закупів, обмежувалося свавілля з боку їхніх хазяїв. Віднині закупам дозволялося вирушати на пошуки грошей для повернення боргу, оскаржувати дії свого хазяїна. Останній вже не мав права продати закупа у холопи, але за крадіжку або втечу від власника закуп все ж перетворювався на холопа. Закуп не повинен був відшкодовувати хазяйського коня, коли той загинув під час роботи на полі або був викрадений з хазяйської стайні.

Устав Володимира започаткував перші кроки щодо визначення правового статусу жінки. За її вбивство, як і раніше, сплачували лише половину віри у випадку, коли вона визнавалася винною, а за вбивство дружини, не винної перед чоловіком, накладалось повне покарання. Заборонялось також вбивати холопа "без вини". І взагалі статус холопа швидше наближався до статусу за-

лежного селянина, що свідчило про важливі суспільні зрушення в Київському князівстві.

Ще один різновид редакцій "Руської Правди", що дійшов до нашого сучасника, — "Скорочена Правда", обидва списки якої (Толстовський IV та Оболенський I) складено у середині XVII ст. і зберігаються у Петербурзі (перший — у Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна, другий — у Центральному державному архіві давніх актів). На думку більшості дослідників, ця пам'ятка виникла як результат значного скорочення тексту "Розширеної Правди" вже у XV (С. Юшков), а то й у XVI і навіть у XVII ст. (М. Максимейко).

Третя велика група пам'яток права і законодавства Давньоруської держави — це княжі устави і уставні грамоти. Найвидатніші з них — Устави Володимира Святославича і Ярослава Володимировича. Дослідники називають їх і церковними уставами, тому що вони призначалися переважно для встановлення правових основ взаємовідносин держави і церкви, світської і церковної влад, правового статусу духовенства і юрисдикції руської церкви.

Устав Володимира Великого з'явився у науковому обігу завдяки Г. Міллеру в 1775 р., але за "віком" він старший за "Найдавнішу Правду", тому що виник після хрещення Русі наприкінці X ст. Приблизно у 995—996 рр. Володимир видав грамоту, якою визнавав право церкви на застосування норм церковного законодавства, виділив десятину церкви Богородиці, чим і заклав основи церковної юрисдикції. Ще за життя Володимира разом із заснуванням єпископських кафедр грамоту було перероблено на ранній Устав, текст якого складався, доповнювався і розвивався протягом XI—XII ст. До нас дійшли понад 200 списків Уставу в семи редакціях, з яких найстарші (XII—XIII ст.) — Оленівська і Синодальна [9].

Розглядуваний документ фіксує факт хрещення Русі, віддзеркалює договірні відносини між княжою і церковною владою, визначає місце церковної організації у Київській державі, віддає їй десяту частину земель, надходжень від княжих торговельних, судових зборів і мита, врожаю та приплоду домашніх тварин і птиці, звільняє духовенство і підлеглих йому церковних людей (ігуменів, ігумень, попів, попадю, поповичів, ченців, дияконів, проскурників, пономарів, калік тощо) від світського судочинства, тобто надає їм судовий імунітет, забороняє княжим дітям, родичам і службовцям втручатись у церковні справи, встановлює обсяг юрисдикції церкви. Зокрема, до компетенції церковних судів віддавалися всі справи про розлучення, про порушення подружньої вірності, про викрадення дівчини або чужої дружини, про зґвалтування, про майнові спори між чоловіком і дружиною, про укладання шлюбних відносин між родичами та свояками, про чаклунство, про спадкоємство братів, про лайливу образу особистості, про церковні крадіжки, про розриття могил, нищення хрестів і навіть покусання один одного під час бійки або сварки. Міри покарання, як правило, в Уставі не визначались. Якщо та чи інша справа торкалась інтересів і церковних і княжих людей, то її розглядав спільний суд. Багато правових норм Уставу виходили з біблійних заповідей, Еклоги — візантійського законодавчого зводу VIII ст., "Закону Судного людем" — південнослов'янської переробки Еклоги, Прохірону — візантійського зводу законів IX ст., П'ятикнижжя

[9] Перша у вигляді Архангельського ізводу зберігається зараз у Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна, друга як додаток до Новгородської Синодальної кормчої — у Державному історичному музеї, м. Москва.

Мойсея та деяких інших пам'яток світової правової культури.

Устав князя Ярослава про церковні суди відкрито В. Крестиніним на чотири роки раніше за Устав Володимира. Згодом до наукового обігу було введено майже 60 списків Короткої редакції Уставу Ярослава, близько 20 списків його Розширеної редакції і ще понад два десятки Рум'янцевської, Тарнавської, Устюзької та Західноруської редакцій. Щодо Короткої редакції, то найповнішим вважається список першої чверті XVI ст. (Бібліотека РАН у Москві), а Розширеної редакції — список Основного ізводу першої половини XVI ст. (Бібліотека РАН у Санкт-Петербурзі) та список Іпатіївського ізводу того ж самого часу (Державний історичний музей в Москві).

Устав Ярослава Мудрого — це другий етап письмового оформлення правового становища давньоруської церкви. Складений він був великим князем і митрополитом Іларіоном між 1051 і 1054 рр. При цьому грецький номоканон, по суті, був відкинутий. Більш того, Устав у багатьох місцях суперечить візантійському церковному праву, віддає до компетенції церковної юрисдикції справи, які у Візантії належали світським судам, і навпаки, вводить типово руську систему покарань, тобто дуже схожий на "Руську Правду" і споріднюється з правовою системою Київської Русі, що складалася на той час.

Проголошуючи незалежність церковного і княжого судів і посилаючись на правонаступництво з Уставом Володимира, розглядувана пам'ятка правової культури Київської Русі вміщує систему правових норм, які регулюють порядок укладання шлюбу і шлюбних відносин, стосунків церковної влади з зовнішнім світом, відомчі серединні взаємовідносини у церкві, правовий статус її служителів, закріплює її привілеї.

Устав Ярослава Мудрого спрямований проти язичницьких шлюбних звичаїв викрадення дівчини з метою укладання шлюбу, передбачає суворі грошові покарання за зґвалтування жінок (залежно від станової групи: від 30 гривень за простолюдинів до 1,6 кг золота за аристократок-бояринь), забороняє розірвання шлюбу без провини з боку однієї з його сторін або самовільне припинення шлюбних стосунків, встановлює санкції за народження позашлюбної дитини, за позашлюбні статеві стосунки взагалі, за статеві стосунки у колі кровних родичів, духовної рідні, свояків з іновірцями, двоженство, блуд з черничкою, скотолозтво, побиття жінкою чоловіка, бійку між жінками, образу чужої жінки наклепом або побиттям, непідкорення батьківській волі тощо. Окремі статті Уставу вміщували вказівки на злочин дії ченців, попів та попівн (блуд, пияцтво, порушення меж своїх приходів при виконанні обрядів, зв'язок з іновірцями або відлученими від церкви, самовільний розстриг). Відлучення від церкви і прокляття загрожувало тому, хто втручатиметься в справи церковних судів. Вважалося злочином і підлягало церковному суду споживання кінського і ведмежого м'яса, а також м'яса задушених (а не зарізаних) тварин і птиць.

Аналіз процесу становлення і змісту пам'яток права і законодавства Київської Русі приводить до таких висновків і узагальнень.

Наші пращури взагалі, а батьки-засновники української державності зокрема, виявилися фундаторами, володарями і носіями найвищої правової культури, яка ґрунтувалася на первісних звичаях предків і поступово, разом із становленням держави, трансформувалась у норми звичаєвого права, а згодом і у систему правових норм, що складалася з санкціонованих державними структурами тих самих звичаїв. Спочатку діяла додержавна, усна форма звичаєвого права. Потім частина його норм форма-

лізувалась у письмовому вигляді, більшість з джерел якого для нащадків втрачено. Завдяки українським літописцям XI—XII ст. ми можемо вивчати скарбницю стародавньої національної правової думки, що віддзеркалюється у договорах Русі з Візантією, "Руській Правді", церковних уставах, княжих уставних грамотах та деяких інших першоджерелах.

Ці акти створювались на вітчизняному ґрунті і стали втіленням найвизначніших моральних традицій мешканців Наддніпрянщини — українсько-руських племен, їх державотворення, що у IX—XI ст. сприяли формуванню і ефективному розвитку великої державної системи — Київська Русь, найкращі підвалини якої згодом успадкував ще один значний державний комплекс на Галичині і Волині. Ці акти увібрали в себе найвищі досягнення світової правової думки, насамперед давньогрецького, римського, німецького і скандинавського права. Ці акти свідчать про впливовий міжнародний авторитет Київської Русі, її соціально-економічний і духовний рівень, у них започатковуються першовитоки міжнародного приватного права, а самі по собі норми русько-візантійських договорів набагато випереджають існуюче на той час західноєвропейське міжнародне право. Ці акти відображають глибину, динамічність і наступність національної правової думки: кожен з них усотував досягнення попереднього періоду і давав подальший поштовх розвитку правового мислення прийдешніх поколінь. Ці акти були безпосередньо взяті на озброєння і стали основними правовими джерелами у Володимиро-Суздальському, Московському, Новгородському, Псковському, Смоленському та інших російських князівствах, а згодом суттєво вплинули на еволюцію і кодифікацію права російської централізованої держави (Двинська, Білозерська уставні грамоти, Судебники тощо). Ці акти лягли в основу Литовських Статутів, багатьох правових систем і правових норм південних і західних слов'ян.

Глибоке знання змісту "Руської Правди" та інших пам'яток правової культури України, їх витоків, історії становлення має непересічне значення не лише у пізнавально-освітньому плані. Воно висвітлює процеси зміцнення Київської Русі, причини її занепаду, тобто дає уроки позитивного і негативного досвіду для врахування в сучасній розбудові національної державності України. Ось чому постає завдання невідкладного перевидання всіх текстів і юридичних документів Київської держави з науково-довідковим апаратом, вільним від ідеологічних нашарувань.

9.9. Наукові знання

Поширеною є думка, що середньовіччя становило собою провалля в розвитку позитивних знань; що природнича наука протягом тієї доби під тиском релігійної догматики занепала і не спромоглася створити щось варте уваги. Основні здобутки античної філософії забулися, а єдиним шляхом пізнання стало тлумачення та коментування церковної літератури (Біблія, твори отців церкви, агіографія тощо).

Однак це не відповідає істині. Наша країна мала досить розвинену і глибоко розроблену натурфілософію, а уявлення про реальний світ спиралося на науковий (переважно емпіричний) матеріалістичний ґрунт.

Основним джерелом знань про навколишній світ була життєва філософія суспільства. Розвиток сільського господарства вимагав ґрунтовного пізнання ботаніки, ґрунтознавства, метеорології. Тва-

ринництво передбачало оволодіння знаннями в галузі зоології. Мисливство і промисли знайомили наших предків з дикою флорою і фауною Східної Європи. Будівельне мистецтво не могло розвиватися хоча б без елементарного знайомства наших предків з геометрією та механікою. Ремесло (особливо такі його галузі, як металургія та склоробство) потребувало обізнаності з основами фізики та хімії. Необхідність боротьби з хворобами і травматизмом викликало зародження лікувальної медицини, хірургії, анатомії, фізіології. Далекі мандрівки розсували географічне та етнографічне видноколо Русі тощо.

Твердять, що нагромадження позитивних знань у Русі переплелося з фантастичними уявленнями, з вірою в існування казкових істот (грифонів, єдинорогів, сирен тощо), дивовижні якості деяких тварин, рослин, мінералів.

Погляд цей справедливий лише почасти. Не можна думати, що Русь була вільна від забобонів: обмеження реальних знань давалося взнаки. Проте скептична оцінка давньоруської натурфілософії здебільшого базується на нерозумінні. Так, популярна в нашій країні книга "Фізіолог" нерідко оцінюється як твір науково-природничий, в кожному разі претендує на це. Насправді це — збірка байок на морально-етичні теми. Завданням її було не ознайомлення читача з реальною природою, а проповідь певних етичних сентенцій. Кожна стаття книги присвячена якійсь тварині, але це не більш, як зовнішня оболонка, алегорія, що має суто умовний службовий характер.

Наприклад, про кита розповідається: він такий великий, що мандрівники пристають до нього, як до острова, виходять на нього, розпалюють багаття і варять їжу. Коли вогонь припече кита, він пірнає у море і потопляє корабель. А далі йде повчання: так буває з людиною, яка спирається на диявола — разом з ним вона занурюється в геєну вогненну.

Як бачимо, тварини у "Фізіологу" — це не частина реальної природи, а символи певних людських і моральних категорій. Шукати тут відбиття справжніх натурфілософських уявлень тієї доби так само безглуздо, як вважати, скажімо, байки Л. Глібова підручником з зоології лише на тій підставі, що дійовими особами в них виступають коти, собаки, ведмеді, мавпи та інші репрезентанти тваринного світу.

Київська Русь засвоїла знання, поширені у Візантії, які являли собою спадщину античної натурфілософії. Через Візантію вона знайомилася з творами Піфагора, Сократа, Платона, Філона, Демокріта, Арістотеля, Епікура та інших мислителів Давньої Греції та Риму. Уривки з тих творів входили до складу численних збірників під назвою "Пчела" і були головним джерелом для ознайомлення наших предків з науковими ідеями.

У Русі активно поширювалися натурфілософські твори і християнських авторів (Іоанна Дамаскина, Георгія Писида, Козьми Індикоплова та ін.). Ці твори являли собою поєднання наївно-матеріалістичних уявлень з релігійно-ідеалістичними. Викладені в них концепції, популярні у XI—XIII ст., виходили з визнання Бога як найвищої сили, яка створила Світ і править ним. Це — прямий наслідок панування християнської ідеології, спільної для всього європейського середньовіччя. Однак містичні уявлення переважали лише в сфері найзагальніших проблем світогляду. Коли ж справа торкалася конкретних питань, становище докорінно змінювалося; замість офіційної релігійної настанови на перший план висувалася реальна натура, з якою людині доводилося стикатися в повсякденній практичній діяльності.

Одним з найважливіших натурфілософських творів було “Уверіє” або “Слово про праву віру”, в основу якого покладено скорочену переробку праці візантійського філософа і богослова Іоанна Дамаскина (кінець VII—VIII ст.).

Важливе місце в давньоруській літературі належало так званим “Шестидневам” — саме вони були головними натурфілософськими творами того часу. Їх було кілька. Найбільшу популярність мали компендій, приписуваний Василію Великому (IV ст.), та “Шестиднев” Іоанна, екзарха болгарського (X ст.). Назва “Шестиднев” походить від шести днів творіння — за схемою біблійного оповідання (книга Буття, гл. 1).

Відповідно до цієї схеми, в перший день Бог створив небо і землю, у другий хляб (волога) відокремилася від тверді (неба), в третій — води відокремилися від суходолу і почалося “прозябання” землі — виник рослинний світ, в четвертий — створено небесні тіла і світила, в п’ятий — тварин, що живуть у воді, та птахів, в шостий — наземних тварин та людину, яка проголошена вінцем творіння. Таким чином, структура “Шестиднев” відповідала біблійній концепції походження світу, охоплюючи сюжетно всю природу — мертву та живу, аж до людини включно.

До популярних творів натурфілософського змісту належать “Християнська топографія” Козьми Індикоплова, “Похвала Богу” Георгія Писида та ін.

Математика. Коротко розглянемо конкретні науки, починаючи з математики, що дістала титул “науки наук”.

Англійський астроном А. Беррі відзначав, що незграбна латинська система числової символіки, де значення кожного знака не залежить від позиції, була стимулюючим чинником у розвитку математики. Читачеві, не знайомому з перевагами індійсько-арабської суто позиційної системи перед греко-римською, він радить помножити на себе число MDCCCXCVIII (1898) — рік видання його книги.

Однак особливих труднощів в цьому немає; слід тільки розбити запропоноване число на розряди: M/DCCC/XC/ VIII. Справжня складність римської системи полягає в тому, що кожний розряд зображується кількома знаками, а то й взагалі може бути пропущеним.

Система цифрової графіки, вживана в Русі, була зручнішою, тому що мала напівпозиційний характер. Кожний розряд позначався лише одним знаком. Від послідовної позиційної арабської системи вона різнилась триадністю: три розряди (одиниці, десятки та сотні) мали різні знаки для цифр; через кожні дві позиції вони повторювалися. Ось ця система:

1—а (аз)	10—і (десятичне)	100—р (рцы)
2—в (вєди)	11—к (како)	200—с (слово)
3—г (глаголь)	12—л (люди)	300—т (твердо)
4—д (добро)	40—м (мыслите)	400—у (ук)
5—є (єсть)	50—н (наш)	500—ф (ферт)
6 — (зєло)	60—χ (ксі)	600—х (хер)
7—з (земля)	70—о (он)	700—π (псі)
8—и (восьмеричне)	80—п (покой)	800—ω (омега)
9— (фіта)	90—ч (черв)	900—ц (цы)

Тисяча зображувалася знаком “а”; 2000 — “в” і тому подібне, іноді — з спеціальною позначкою (а), в якій, однак, не було особливої потреби.

При добре виробленій техніці обчислення проблема не така вже й важка.

Складнішою була ситуація, коли доводилося виходити за межі чотирьох арифметичних дій з цілими числами і шукати інші можливості. Наприклад, при оперуванні дробом або з несумованими величинами.

Математика в Київській Русі (як і в інших середньовічних країнах) мала переважно прикладний, ужитковий характер, і в цьому раз у раз стикалися з ситуаціями, що вимагали специфічних методів розв'язання. Так, однією з складних проблем давньоруської математики була проблема несумованості та ірраціональних величин. Наприклад, при хронологічних обчисленнях (вимір часу).

Людина ще віддавна усвідомила, що рух небесних тіл демонструє найдосконалішу систему періодичної повторюваності. Однак незалежні астрономічні цикли не збігаються в своїх параметрах, що й породжує суто математичні складності, наприклад, при вирахуванні Великодня.

Стародавня Русь знала і реально застосовувала різні принципи хронологічних обчислень: сонячні та місячні роки, індикти (п'ятнадцятирічні періоди, так зване Велике коло, Метонів цикл тощо).

До нас дійшов цікавий математичний трактат, присвячений цій проблемі. Його автором був філософ, математик та астроном Кирик Новгородець, що жив у XII ст. і брав безпосередню участь в тогочасних суспільних колізіях. Твір складається з 27 розділів, присвячених хронологічним сюжетам: у вступі (розділи 1—5) автор підраховує кількість років, місяців, тижнів, днів та годин, що минули від створення світу (5508 р. до Р.Х.); 6 розділ присвячений проблемі індикта, широко застосовуваного у Візантії; 7 розділ містить питання про так зване сонячне коло (період у 28 років, після якого кожний рік Юліанського календаря припадає на той самий день тижня); 8 розділ присвячений місячному колу (період у 19 років з аналогічною повторюваністю); 9 розділ трактує "віки світу" (тисячоліття); наступні чотири розділи (10—13) присвячені так званим поновленням від початку літочислення; в 14 розділі йдеться про високосність і визначається кількість високосних літ від початку світу до дня написання трактату; в 15 розділі мова йде про Велике коло (період у 532 роки), по завершенні якого місячні фази припадають на ті ж самі календарні дати і дні тижня; в 16—20 розділах вміщено підрахунки звичайних ("книжних") та місячних тижнів, днів, годин тощо; 21—27 розділи присвячені дробовим частинам години.

Твір Кирика демонструє, з одного боку, добрі знання давньоруських математиків античної спадщини, а з другого — їхню творчість. Автор трактату запропонував точність обчислень до "сімох дробових". Вважають, що ця ідея пов'язана з уточненням Метонового циклу. Дроби у Кирика становлять ряд: 1/5; 1/25; 1/125; х — "сьомі дробові". Отже, 1/78125 /5(7) = 78125. З такою самою точністю, на думку автора, можна обраховувати будь-які відтинки часу.

Проблема математичної несумарності давала себе взнаки і в інших сферах діяльності. Наприклад, в архітектурній геометрії відношення довжини кола до його радіуса (число) — так званий "золотий перекрій". Актуальною була й проблема мір та ваги, пов'язана з торгівлею, монетною системою, а крім того, і з побутовими сюжетами. Підробка еталонів вважалася за найтяжчий злочин і каралася смертю.

Фізика. Матеріальний (фізичний) світ втілює природу, яка оточує людину і є об'єктом пізнання, прагнення до якого подиктовані цілком реальними життєвими моментами. Найвищий гносеологічний рівень у галузі фізики наші предки запозичили з античності. Його теоретичне (натурфілософське) під-

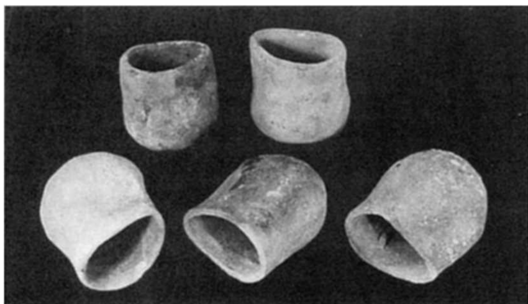

Алячки з майстерні (XII ст., Галич).

грунтя становило вчення про чотири елементи або стихії.

Це вчення було сформульоване грецькими мислителями ще в середині І тис. до н. е. Чотири елементи — це: земля, вода, повітря та вогонь. Неважко збагнути, що йдеться про агрегатні стани речовини: твердий, рідкий, газоподібний та плазму. Саме цим і визначалися чотири форми матерії, доступні людському розуму. Кожна стихія має свою характеристику. Так, земля — суха, холодна, важка (найважча), вогонь — легкий, а тому прагне вгору, уявлявся дискретним і втілювався в небесних світилах.

В одному з "Шестодневів" (приписаному Василю Великому) твердиться, що чотири складники — це: земля, вогонь, вода, повітря, які антична філософія визнавала "безначальними" (тобто вічними). Цей постулат християнська система не могла прийняти, тому що спиралася на біблійну концепцію створення світу. "Ніхто з єретичних (античних) мудрагелів, — продовжує автор трактату, — не зміг сказати: на початку Бог створив небо і землю. Кожна річ має початок, і тому не слід думати, що світ безначальний... Мойсей же сказав, що земля була насамперед, а не сказав, що створив Бог небо і землю. Після того Бог прирік: "да буде світло", то був вогонь — блискавка, сонце, місяць, зірки та вогненна сила в земних речах. Так виникли чотири стихії світу".

У античній філософії робилися спроби проголосити якусь із стихій головною і звести до неї три інші. Наприклад, Фалес вважав такою стихією воду, Анаксімен — повітря, Геракліт — вогонь. З цим пов'язана важлива думка щодо можливого переходу речовини з одного стану в інший: вода випаровується і стає повітрям; твердий лід тане і перетворюється на воду тощо.

У нашій країні було поширено вчення про світло як ідеальну форму матерії. Це є концепцією неоплатонізму, засвоєною в Київській Русі ще в середині XI ст. Видатний київський філософ Іларіон був неоплатоніком і застосовував цю концепцію при соціологічних побудовах.

На думку неоплатоніків, розвиток буття (в тому числі й суспільного) є еманацією — послідовним виливом світла на темряву. Природа світлового променя уявлялася в дискретній формі — проблема, що дуже гостро дискутувалася в фізиці новітніх часів — аж до початку XX ст. включно. Полеміка прибічників корпускулярної теорії (І. Ньютон, М. Планк та ін.) проти репрезентантів хвильової теорії (X. Гюйгенс, Ж. Френель, Т. Юнг та ін.) переконливо продемонструвала надзвичайну складність проблеми та неможливість однозначного її трактування. Потрібна була теорія додатковості Н. Бора, аби здолати оте діалектичне протиріччя: з'ясувалося, що світловий промінь є водночас і потоком корпускул (елементарних часток), і хвилею. Тому заслуговують на увагу геніальні передчуття стародавніх вчених, які, не маючи експериментальних даних сучасної фізики, поставили питання про світло як основу і втаємничений сенс буття.

Хімія. Середньовічне вчення про речовину здебільшого мало атомістичний характер. Немає сумніву, що метафізичний атомізм Демокріта — Епікура був

відомий давньоруським книжникам: тексти, що дійшли до нас, містять уривки з творів античних філософів, у тому числі й атомістів. Однак ця теорія принципово відрізнялася від сучасної ядерної науки. Атом був проголошений межею речовини; неподільною елементарною частkою, що визначає властивості кожного елемента, а водночас і його принципову відокремленість від будь-якого іншого елемента. Між різними категоріями атомів було зведено щось на взірець китайського муру. Думка про можливість перетворення одного елемента на інший рішуче заперечувалася. Як відомо, саме слово "атом" означає "неподільний".

Середньовічна наука засвоїла античний атомізм із значними застереженнями. З'явилася алхімія, що стояла на діалектичній платформі і припускала можливість переробки, скажімо, олова на золото. Над адептами алхімічної ідеї в новітні часи чимало глузували, але її принципова справедливість доведена сучасною наукою.

Реальні знання в галузі хімії середньовічне природознавство черпало з виробничої практики, пов'язаної з перетворенням одних категорій речовин на інші. Маємо на увазі розвиток металургії, склоробної промисловості тощо. Ця діяльність передбачала оволодіння даними щодо властивостей речовин, що застосовували в процесі переробки. Так було і в Київській Русі, яка мала добре розвинену промислову галузь.

Чорна металургія, наприклад, виготовляла предмети із сталі різного ґатунку. Археологічні дослідження свідчать, що у І тис. до н. е. поділ праці в сфері чорної металургії спричинився до появи поселень, мешканці яких тільки виплавляли якісну сталь. Отже, наші предки добре зналися на технічних прийомах для перетворення однієї речовини (скажімо, руди на метал) на молекулярному рівні. Мистецтво стопів (бронзи тощо) підтверджує це досить переконливо. Воно було засвоєне людством вже на зорі металевої ери (доба енеоліту).

Кістяні сільниці (XII—XIII ст., сс. Воїнська Цебля і Градєжськ (затоплені) Черкаської обл.).

Ще красномовнішим виглядає стан склоробної справи та так чи інакше пов'язаних з нею галузей. Йдеться про виготовлення кольорового скла та скляних мас, які застосовували в інших сферах виробництва (продукування намистин, скляних браслетів, посуду тощо), а також у будівництві (виготовлення полив'яних плиток, якими прикрашалися храми, палаци). Згадаймо й кольорові поливи та ангоби, якими вкривали глиняні посудини. Особливо високого рівня досягло мистецтво емалі та черні, про що сповіщав німецький письменник X ст. пресвітер Теофіл, автор трактату, присвяченого художньому ремеслу.

Ще складнішим було виготовлення смальти для декоративних мозаїк в давньоруських храмах. У Київській Русі існували спеціальні майстерні, відкриті, зокрема, у Києві, на території Печерського монастиря. Це виробництво відзначалось особливим багатством барв.

Кольорове нюансування було розроблене дуже глибоко, що давало можливість моделювати об'єм натури, її тримірність методом гри· світлотіні. Так, наприклад, мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору (XI—XII ст.) демонструють півтораста відтінків основних кольорів: понад 20 синього, стільки

ж жовтого, 15 зеленого, 10 рожевого. Гірше було з червоною барвою, порівняно дорогою і важкою в процесі виготовлення. Тому червоний ряд забезпечувався переважно за рахунок природної сировини — мінералів та цегляних камінців. Звичайно, для успішного оперування такою палітрою потрібні були належні барвники та відповідна технологія. Як бачимо, існувала добре розроблена технологія кольорового скла.

Так, для отримання зеленої смальти як головного барвника використовували оксид міді; він же з додаванням глини давав зелено-синій відтінок. Жовтий колір давала сірка; фіалковий — оксид марганцю тощо. Крім головних барвників, застосовували набагато складнішу рецептуру. Так, наприклад, до складу черні входили срібло, олово, мідь, сірка, поташ, бура, сіль.

Хімічні знання виявляються і в інших сферах діяльності, наприклад військовій. У Русі знали так званий грецький вогонь — легкозаймисту речовину, яку кидали в спеціальних сфероконічних посудинах — своєрідних запалювальних бомбах старожитності. Через половців наші предки познайомилися з порохом, винайденим китайцями, але використовували його із залякувальною метою; власне вогнепальна зброя з'явилася наприкінці XIII—XIV ст.

На жаль, хімія в середні віки нагромадила і прикрий досвід — виготовлення різного роду отрут та інших засобів нищення живого, про що наводяться реальні факти. У писемних джерелах — отруєння Юрія Довгорукого київськими боярами у 1157 р., його сина Гліба Юрійовича у 1171 р. тощо.

Астрономія. Почесне місце в системі позитивних знань Київської Русі належить астрономії — найбільш точній серед природничих наук. Термін "астрономія", однак, мав той зміст, який нині вкладається в поняття астрології (вчення про евентуальний вплив небесних тіл та пов'язаних з ними процесів на людське життя); і навпаки — сучасна астрономія звалася астрологією.

До нас дійшов спеціальний астрономічний трактат, вміщений в Ізборнику 1073 р.; отже, маємо не лише твір, а й автограф XI ст. Він являє собою оригінальну інтерпретацію Птолемеєвої системи. За цим трактатом у центрі Всесвіту знаходиться земля, довкола якої обертаються кілька небесних сфер (або просто небес). Перші з них — планетні, тобто пов'язані з рухомими тілами, які пересуваються кожне за своєю орбітою відносно нерухомого неба. Давньоруською мовою планети звалися "заблудницями" (від дієслів "блудити", "блукати"). Це точний переклад грецького терміна, яким користуємося й нині. Крім Сонця та Місяця (які теж вважалися "заблудницями"), було відомо ще п'ять планет; решту відкрито вже після винайдення телескопа.

Найближчою до Землі вважалася Луна (Місяць), потім Єрмій (Меркурій), Афродіта (Венера), Сонце, Арей (Марс), Дий або Зеус (Юпітер), Кронос (Сатурн). Як бачимо, всі назви є транскрипцією грецьких імен (Гермес, Афродіта, Арес, Зевс, Кронос). Рахували планети, однак, у протилежному напрямі — від периферії до центру. Першою вважався Кронос, а Луна — останньою (сьомою).

Восьмою сферою деякі автори (слідом за Птолемеєм) вважали нерухоме небо. Воно теж оберталося, але в напрямі, протилежному руху планетних сфер. Крім того, дехто виділяв ще дев'яту сферу — зодіакальну (саме їй присвячений астрономічний трактат 1073 р.).

Поняття еклептики було добре засвоєне давньоруськими натурфілософами. У текстах вона називається "зодійним колом", а її перетин з небесною сферою — зодією.

Зодіак, такий популярний в середньовічній астрології, дуже цікавив давньоруських вчених. Зодіакальне коло було розбите на 12 знаків — більш або менш рівних частин, позначених зодіакальними сузір'ями (зодіакальні тварини — "животи"). Першим знаком вважався Овен, до якого Сонце вступало у березні, далі йшли: Телець (або Юнець), Близнята (Близнеці, Блізничник), Рак, Лев, Діва, Терези (Вѣси), Скорпіон, Стрілець, Козеріг (Єгокер або Козельріг), Водолій, Риба. Було точно розраховано час, протягом якого Сонце проходить через кожний зодіакальний знак. У загальних курсах стверджувалося, що цей час приблизно дорівнює місяцю, але є упередженим терміном, насправді амплітуда коливань мала від 26 до 41 днів.

Давньоруська карта зоряного неба нам невідома, тому що не збереглося жодного опису, не говорячи вже про повний каталог зірок. Згадки про окремі сузір'я розкидані по різних текстах, в тому числі й таких, що не мали прямого відношення до астрономії. Найпопулярнішими були Плеяди (Власожельці, Волосині, або Баби), Оріон (Кружиліє, або Кружилиця), обидві Ведмедиці, а також Молочний Шлях (Чумацький Шлях). Птолемей, який використав матеріали своїх попередників (Гіпарха), нарахував у своєму атласі понад тисячу зірок. Скільки їх знали давньоруські вчені, невідомо.

У літературі існує погляд, що середньовічна наука (в тому числі й давньоруська) мала підкреслено книжний умоглядний характер і оперувала тільки відомостями, запозиченими з античних текстів. Тому фактологічний банк інформації аж до XVI ст. майже не збільшувався. Подібне уявлення, однак, не відповідає дійсності. Ми маємо ряд повідомлень щодо емпіричних даних. Йдеться про астрономічні феномени, обмежені в часі, про появу на зоряному небі нових тіл (комети), тобто про відомості, які давньоруські книжники не могли запозичити з візантійської літератури. Адже для того, щоб побачити нову зірку, якої раніше не було, і не тільки побачити, а й визначити її як нову, тобто відмежувати від усіх інших об'єктів нерухомого неба, необхідно досконально знати зоряний атлас: усі сузір'я та планети. І не просто їх знати, а й знати їхній рух. Звичайно, рядовий селянин, ремісник або простий городянин без спеціальної астрономічної підготовки навряд чи зміг би помітити появу на небосхилі нового об'єкта. Проте враження, яке подібні явища справляли на широку громадськість, переконливо свідчить, що такі астрономічні спостереження ставали загальним набутком.

Особливу увагу привертали комети із шлейфом, що в давньоруських текстах називали "хвостатими зірками" або "зорями-списами" ("копіями"). Їх неодноразове згадування в джерелах пояснюється, можливо, тим, що наявність шлейфа ототожнювала їх з добре знаними елементами зоряного неба.

Другою категорією астрономічних реалій, що ретельно фіксувалися давньоруськими книжниками, були сонячні та місячні затемнення. Їх природа була добре знана в Русі. Так, в "Християнській топографії" Козьми Індикоплова зазначено, що сонячні затемнення бувають тоді, коли Місяць стає поміж Землею і Сонцем, а місячні — коли Земля стає між Сонцем і Місяцем. Саме явище затемнення серед широкого загалу набувало значення лиховісної прикмети. Згадаємо славетне "Слово о полку Ігоревім", але там воно виходило за межі наукових уявлень і виступало радше як чисто літературний, навіть белетристичний прийом.

Астрономічні феномени, подібні до комет або затемнень (поряд з такими

явищами, як землетруси або падіння метеоритів), вважалися руйнівними, такими, що виходять за межі гносеологічного рівня і переходять на рівень онтологічний. Саме таким був стан тогочасної ідеології взагалі. І тим важливіше підкреслити, що серед освіченого загалу астрологічні тенденції зустрічали суто негативне сприйняття і розглядалися як вияв невігластва.

Космогонія. Будову Всесвіту київські вчені домонгольської доби уявляли собі по-різному. Почасти це пояснюється літературними традиціями. Здається, всі концепції були геоцентричними; в усякому разі, в нашому розпорядженні немає свідчень щодо наявності геліоцентричних ідей, хоча гіпотеза Арістарха Самоського та здогадка піфагорійців про рух Землі, ймовірно, були відомі і в нашій країні. Однак в середньовічній науці геліоцентризм почав набувати визнання лише у XIV ст. (паризький гурток оккамістів). На цей час Русь лежала в руїнах, спустошена ворожою навалою.

Ідея плоскої Землі не здобула визнання в Русі, хоча й була відома; зокрема цей погляд відбито в уже згадуваному творі Козьми Індикоплова. Панувало уявлення про сферичну форму Землі. Ця концепція (як і геліоцентризм) мала для давньоруських книжників глибокий філософський зміст і була пов'язана із загальним усвідомленням матеріального світу, зокрема з ученням про чотири елементи або стихії.

Антична космогонія, доводячи кулеподібну форму Землі, оперувала переважно індуктивними аргументами, що базувалися на емпіричних спостереженнях (форма земної тіні під час місячних затемнень, вигнутий характер земної поверхні, зокрема морської, різне підняття горизонту над зоряним небом під різними широтами тощо). Лише піфагорійці виходили з загальної тези про кулю як найдовершенішу форму тіла, не вкладаючи, втім, конкретного космогонічного змісту.

Давньоруська космогонія натомість базувалася на дедуктивній основі — на загальній натурфілософській системі. Як уже зазначалося, чотири елементи, з яких складається буття (земля, вода, повітря, вогонь), розташовувалися в просторі відповідно до своєї ваги. Вище всіх містився вогонь — за тогочасними уявленнями найлегша стихія; далі йшли повітря, вода і в самому низу найважча стихія — земля. В цьому була безперечна логіка й послідовність. Існування інших щільних тіл з великою масою не було відоме: Сонце, Місяць і п'ять знаних на той час планет, за уявленнями тогочасних вчених, становили найлегшу стихію — вогонь, і займали місце нагорі — вище за повітряну сферу. Земля була у центрі Всесвіту і саме тому мала форму кулі.

Мислителі, які дотримувалися ідеї про плоску Землю, заходили у глухий кут через проблему: а що лежить нижче найважчого елементу (землі). Як відповідь на це сакраментальне питання, від якого, за виразом одного із авторів, розум "приходить у сокрушеніє", з'явилося поняття просторового центру Всесвіту, тобто точки, до якої радіально звернена сила тяжіння.

Автор одного з натурфілософських трактатів писав, що існує така точка, яка звідусіль становить собою низ. Якщо рухатися від неї, то всюди буде верх. Цією точкою повинен бути центр Землі. Деякі природознавці, — читаємо в одному з "Шестодневів", — дотепно доводять, що Земля перебуває нерухомою, тому що зайняла середнє місце в світі і по усіх боках має рівну відстань країв, тобто є кулею.

Справді, сферична форма Землі в цьому випадку є єдино можливою, тому що сила тяжіння, що забезпечила Землі місце в центрі Всесвіту, неминуче зумо-

влює й концентрацію важкої речовини (земля і вода) довкола центру — з більш-менш рівномірним віддаленням від нього земної поверхні. Небесна сфера оточує Всесвіт і відповідно становить собою верх. Астрономічною інтерпретацією викладеної космогонічної ідеї була система Птоломея, короткий виклад якої наведено в низці давньоруських текстів.

Географія. Вченим Київської Русі були відомі три частини світу: Європа, Азія та Африка. Америка, хоча й була відкрита ще у IX—X ст. норманськими вікінгами, але не усвідомлювалася як окрема структурна частина земного суходолу. Зовсім невідомою була Австралія, та й Європа, Азія і Африка знані частково, центром ойкумени вважалася Надсередземноморщина.

"Повість минулих літ", як відомо, відкривалася великим "уступом", присвяченим опису ойкумени — випискою з "Хроніки" Георгія Амартола (IX ст.) і містив реєстр країн та народів, відомих тогочасним європейським авторам. В цьому реєстрі відсутнє населення Північної, Центральної та Західної Європи, в тому числі й слов'яни. Звичайно, київський книжник, який робив ту виписку, не міг обійти увагою самого себе і своїх родичів та компатріотів і змушений був шукати імовірних слов'ян серед згаданих етнонімів, яких і знайшов в області Наддунайщини. У грецькому оригіналі мова йде про нарців (норичів), що жили над Середнім Дунаєм.

Однак київський літописець не просто замінив одну назву на іншу, а супроводив її спеціальним поясненням: "нарци, яже суть словени". Звичайно, він добре знав, де саме проживали слов'яни (як і наступні хроністи), а разом із ними до літопису потрапили племена, що населяли північні та північно-східні землі і належали до балтської, германської, угро-фінської, самодійської етнічної сім'ї. До тексту Амартола додали спеціальний вступ, в якому згадувались русь, чудь, меря, мурома, весь, летьгола, перм, печера, ям, угри, литва та ін., а окремим додатком — варяги, свеї, нормани, ґоти, англи, волохи, римляни, німці, фряги та ін. Античним авторам вони були невідомі на відміну від давньоруських літописців.

Більш докладні свідчення в давньоруських текстах в ряді епізодів присвячені конкретним проблемам. Наприклад, дніпровський водний шлях не зовсім точно названий "шляхом з варяг в греки", а також інші важливі водні шляхи, спрямовані на захід (через річище Прип'яті), на схід (річище Волги) та на північ (через верхів'я Дніпра).

Важливу роль у висвітленні реальної картини світу відігравало безпосереднє, живе знайомство наших предків з далекими країнами. Нам відомі імена прочан, які ходили до Палестини і прилеглих земель. Деякі з них лишили описи мандрівок. Так, на початку XII ст. мандрівку до Палестини і прилеглих територій здійснив чернігівський ігумен Данило Паломник. Його твір, названий "Хожденіє", являє собою найдавніший путівник по передньосхідних країнах. Близько 1200 р. відбулася подорож до Царгорода знатного новгородця Добрині Ядрейковича, описана ним.

З географією тісно пов'язана і географічна наука. Давньоруських книжників цікавили звичаї чужих народів, їхній спосіб життя, вірування, родинні стосунки, обряди тощо. У "Повісті минулих літ", крім географічних відомостей, наведені й етнографічні, де описується побут різних етнічних груп, в тому числі й племен, просторово віддалених від Русі: сирійців, вавилонян, халдеїв, бактріан, індійців, британців тощо. Як бачимо, територіальне охоплення максимальне — від Індії на південному сході до Англії на заході.

Етнографічні відомості, подані київським літописцем, запозичені з візантійських джерел (у того ж Георгія Амартола). Посилання на них спеціально підкреслене в тексті. Та разом з цілком достовірними відомостями до літописного викладу потрапляли і фантастичні уявлення, що, врешті, є закономірним.

Біологія. Особливу увагу давньоруських натурфілософів, звичайно, привертала наука про живе, тобто органічну природу, з якою людина так чи інакше ототожнювала себе.

Феномен життя не був поставлений тогочасними вченими, та й наступні епохи — аж до XX ст. включно, не могли похвалитися особливими досягненнями в цій сфері. Лише теорія ентропії в наш час дозволила, нарешті, внести принципову ясність у цю проблему. Мертва природа характеризується зростанням ентропії, жива — розвивається в протилежному напрямі. Саме життя становить собою сукупність процесів, скерованих на зниження рівня ентропії, ускладнення буття, підвищення організації. Однак і на сьогодні залишається не з'ясованим сакраментальне питання про виникнення життя, — чому на певній стадії розвитку тенденція до деструкції та хаосу перестає діяти?

Для давньоруських книжників такої проблеми взагалі не існувало. Весь світ, в тому числі й жива природа, був створений Богом протягом шести днів у тому вигляді і з тими самими закономірностями, що існує і зараз. Тогочасна біологія могла мати переважно описовий характер. Головним джерелом знань залишалась сама природа, з якою людина постійно взаємодіяла. Наші предки — хлібороби й тваринники — нагромадили величезний досвід стосовно рослинного і тваринного світу.

Давньоруські хлібороби досконально знали свій виробничий цикл, подиктований змінами року. Вони мали точне уявлення, коли саме орати, коли сіяти, коли збирати врожай. Вони розуміли, яку роль у вегетації рослин (і яких саме) відіграють метеорологічні умови і вміли передбачати їх. У них були надійні методи для сприяння нормальному розвитку і росту рослин — угноєння, ретельність обробки ґрунтів, певні елементи селекції, щеплення дерев, сівозміна тощо.

Заняття сільським господарством було своєрідною академією. Воно забезпечувало ефективне його ведення від покоління до покоління аж до нашого століття.

Так само розвивалося й тваринництво. Давньоруське стадо складалося з великої і дрібної рогатої худоби, коня, свині, віслюка. Розводили різні види домашньої птиці (курей, гусей, качок, індиків тощо), а також утримували собаку й кота. Мисливство, рибальство і збиральництво також сприяли освоєнню природних ресурсів і знайомству з дикою флорою і фауною.

Однак давньоруським натурфілософам були відомі не лише ті рослини й тварини, з якими вони стикалися повсякчасно. У писемних джерелах, що дійшли до нас, а почасти й в оповідях згадуються рослини, що не ростуть в наших кліматичних умовах — пальми, смоковниці тощо, і тварини, які не живуть в Східній Європі — лев, крокодил, кит, верблюд, скорпіон, слон, носоріг, мавпа, тюлень тощо.

Цікавий випадок: в астрономічному трактаті 1073 р. (про який ішлося вище) є текст, присвячений зодіакам, а відтак — зодіакальним тваринам. Текст доповнено малюнками кожного знаку, в тому числі й скорпіона. Але автор рукопису ніколи не бачив його і не знав, який він має вигляд, але знав, що це якась подоба комахи. І серед відомих йому видів обрав ведмедика — найхимернішу комаху з числа тих, що живуть у наших краях.

Відомості про екзотичну флору і фауну давньоруські книжники запозичили з візантійських джерел. Так, один з "Шестодневів" (приписаний Василію Великому) має текст, поділений на дев'ять частин або розділів ("бесіди"). П'ята з них присвячена "прозябанню" землі (тобто описам рослин), сьома — організмам, що живуть у воді або в своїй життєдіяльності пов'язані з водоймищами (риби, плазуни, ракоподібні), восьма — птахам та іншим крилатим істотам, а у дев'ятій ідеться про наземних тварин.

В царині давньоруської флори і фауни теж не обійшлося без фантастичного елементу. Поряд з реальними тваринами, скажімо, у деяких текстах (переважно ненаукового значення), описуються єдинороги, дракони, кентаври, сирени, віщий птах Фенікс та ін.

Медицина. Важливий розділ біологічних знань становила медицина. Ця галузь у Київській Русі (як і у всьому середньовіччі) була добре розвинена, подекуди навіть краще за сучасну, так звану народну, медицину. Критика середньовічних лікарів з боку репрезентантів нової (ренесансної) науки необ'єктивна і несправедлива; вони не були такими невігласами, якими їх часом намагаються зобразити.

Лікар (знахар) був досить популярним в Стародавній Русі. "Льчці" (від "лікувати") існували в усіх більш-менш значних містах і мали тут фахову практику. Деяких ми знаємо завдяки свідченню писемних джерел. Так, маємо згадку про лікаря при дворі чернігівського князя Святослава Давидовича. Свої "льчці" були й у князів Володимира Мономаха, Юрія Довгорукого та ін. Власних медиків, напевно, мали і представники заможної суспільної верхівки міського населення. Однак переважна більшість "льчців" обслуговували широкий людський загал, незалежно від їхнього соціального стану. Серед них знаємо, наприклад, лікаря-вірменина (його ім'я, на жаль, не згадується в джерелах), що діяв у першій половині XII ст.

Монастирі також мали серед ченців медиків. Серед них назвемо лаврського ченця Даміана та найвидатнішого медика домонгольської Русі Агапіта, що жив наприкінці XI — в першій половині XII ст., який прийняв постриг в Печерському монастирі і діяв там до кінця життя, здобувши неабияку славу і популярність в народі.

На той час монастирі були своєрідними академіями, де концентрувалися основні кадри інтелігенції, в тому числі й медичні. Це було передбачено Студійським статутом, запровадженим у Київській Русі Феодосієм Печерським. Статут зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади, богодільні та інші доброчинні установи. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Процвітала й аптечна справа.

Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Народження дитини є дуже складним, важким і небезпечним процесом, тому й з'явилися баби-повитухи.

Існували і своєрідні хірурги, які лікували травми, якими нерідко супроводжувалися лови, а ще більше — збройні сутички.

Набагато складніше було лікувати внутрішні хвороби, особливо — інфекційні. Численні пошесті чуми, холери, віспи час від часу викошували цілі країни. Однак ці хвороби супроводжували людство до XIX ст. включно. Згадаймо жахливу пошесть чуми XIV ст., яскраво описану Дж. Боккаччо та іншими письменниками. Причини і чинники внутрішніх хвороб були незрозумілі для наших предків. Нездатність усвідомити справжню природу тієї чи іншої хвороби внутрішніх органів, недоступних для

безпосереднього сприймання, породжувала містичні уявлення про вплив потойбічних сил. Саме цим значною мірою можна пояснити тісний зв'язок стародавньої медицини з чернечим життям.

Якими ж засобами користувалася давньоруська медицина? Вона базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії, фітотерапії, фізіотерапії. Застосування перших двох засобів засвідчено джерелами. Зокрема, відзначено, що згаданий вище Агапіт зціляв хворих молитвою та "зелієм". Творячи над хворим молитву, лікар приводив психічний стан хворого до оптимальної форми, яка найкраще сприяла боротьбі враженого хворістю організму і цим забезпечувала його видужання. Ця традиція йде з дуже давніх часів, напевно, з кам'яного віку; її практикували жерці, волхви, шамани, чаклуни, відьми, шептухи та ін. Вони мали найбільший вплив на свідомість хворого, що й було запорукою покращання його психологічного стану. З утвердженням християнства і остаточного подолання язичництва стародавні заклинання, заговори та інші ритуальні дії були замінені на молитву та церковні обряди, що виконували ті ж функції. Однак залишився віковий досвід, який так чи інакше застосовувався на практиці.

Лікування "зелієм", тобто ліками рослинного походження, теж було поширене з найдавніших часів і в Київській Русі. Тогочасні лікарі володіли знаннями, нагромадженими протягом століть. Наші предки знали лікувальні властивості численних рослин і вміли успішно оперувати своїми знаннями. На жаль, і цей досвід значною мірою згубився в новітні часи внаслідок захоплення хіміотерапією, яка не так сприяє видужанню організму, як викликає побіжні процеси, у тому числі й шкідливі для здоров'я.

Третім найпоширенішим лікувальним чинником давніх епох була фізіотерапія — застосування різного роду процедур з тими або іншими наслідками. Це — різноманітні компреси й пов'язки, масаж, мастила й протирання, клістири, кровопускання, лазня тощо, які широко застосовувалися середньовічними лікарями.

У письмових джерелах (літописи, агіографічні твори тощо) знаходимо згадки про клінічні випадки, а подекуди й докладний опис, що дозволяє дослідникам поставити точний діагноз. Так, під 1076 р. в "Повісті минулих літ" описується смерть чернігівського князя Святослава Ярославича, що сталася під час операції по видаленню пухлини (певно, злоякісної). У Печерському патерику, в розділі, присвяченому славетному живописцю Алімпію (який, крім малярства, займався й лікуванням), описано випадок прокази, вилікуваної знаменитим ченцем. Згадки про хворих на проказу (трудоватих) знаходимо в ряді стародавніх текстів: у Лаврентіївському літопису під 1237 р., Ізборнику 1076 р., в Житії Феодосія Печерського та ін. У Галицько-Волинському літописі під 1288 р. описується тяжка хвороба волинського князя Володимира Васильковича (рак нижньої щелепи), що тривала чотири літа.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що наука в Київській Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя. Майже всі розділи тогочасної просвіти переживали піднесення; їхній рівень не відрізнявся від рівня візантійської культури, що відбивала найбільш прогресивні тенденції епохи. Перед давньоруською наукою відкривалися широкі перспективи подальшого поступу: перші паростки ренесансних ідей виникли ще в середині XII ст. Однак цей процес був нагло перерваний в середині XIII ст. жорстокою навалою, що надовго затримала науковий розвиток нашої країни.

9.10. Філософська думка

Становлення філософської думки українського народу відбувалося в межах духовної культури Київської Русі. Найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі, що є джерелом пізнання історії філософської думки нашого народу, датуються кінцем X — серединою XI ст.[1]

Суттєве значення для розвитку тогочасної філософської думки мало введення на Русі християнства. Завдяки цьому Київська Русь отримала можливість прилучитися до досягнень світової культури. Інтенсивні контакти з Візантією, Болгарією дають можливість використовувати як джерело філософської думки здобутки античної й візантійської філософії. Твори візантійської та болгарської літератури переважали в загальному фонді пам'яток світової культури того часу, які засвоювалися в процесі становлення і розвитку філософської думки Київської Русі. Однак вони не вичерпують всього фонду, який до певної міри включав і культурні здобутки народів Західної Європи та Сходу. Мабуть, безпосередньо з сирійської мови здійснюється переклад повісті про Акіра Премудрого. З давньоєврейської перекладається біблійна книга "Есфірь", "Йосипон" та ін. Здогадно з грузинської перекладено на Русі "Сказання про іверську царицю Динару". Були відомі й окремі церковні твори, княжі житія, створені представниками чеської культури, в яких викладалися й певні філософські ідеї.

Проте роль християнства не обмежується функцією простого ретранслятора на вітчизняний ґрунт здобутків світової культури. Адже різниця потенціалів вітчизняного, що здійснював перші кроки на шляху становлення філософської думки, та іноземного, засвоюваного, який спирався на майже тисячолітній досвід розвитку філософської культури, могла забезпечити творчий здобуток лише за наявності в києво-руській духовності певних могутніх стимулів, що спонукали б до напруженої інтелектуальної праці з осмислення складного теоретичного матеріалу. У створенні таких стимулів значна роль належить християнству, яке виступає своєрідним каталізатором процесу, що супроводжував засвоєння світових ідейних надбань у культурі Київської Русі.

Не лише священні тексти, а й світ в цілому сприймався як книга, що містить заповідану Богом істину, котру людина має збагнути. У такому розумінні культура, що розвивається під впливом християнства, неминуче набуває "книжного" характеру, спонукає до осягнення смислу "прихованого" в слові, стимулює до роздумів над словом, пошуку метафізичного, символічного його значення. Останнє, власне, й стимулює напружену інтелектуальну діяльність, спрямовану на осягнення глибинних філософських ідей, закладених в текстах, що разом з християнством прийшли на Русь.

Засвоєння ідей світової філософської думки відбувалося й на ґрунті власної, рідної вітчизняної культури, що спиралася на давні традиційні світоглядні уявлення східних слов'ян. В результаті взаємодії двох чинників: з одного боку, світової інтелектуальної традиції,

[1] На думку деяких дослідників, наприкінці X ст. була написана і включена до складу "Повісті минулих літ" "Промова філософа", де лаконічно відтворюється, відповідно до християнського віровчення, історія створення світу. В середині XI ст. створюється "Слово про закон і благодать" Іларіона, Ізборники Святослава 1073 та 1076 рр. та ряд інших пам'яток, насичених глибинним філософським змістом.

що ґрунтувалася на ідеях давньогрецьких мислителів, суттєво переосмислених візантійською християнською філософією, а з другого — вітчизняної культури, яка зберегла суттєве відображення міфологічних уявлень східних слов'ян, склалася оригінальна традиція української філософської думки, яка, починаючи з XI ст., впродовж віків визначає специфіку філософського мислення українського народу.

У межах києворуської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення — не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Якщо у західноєвропейській культурі здебільшого реалізується "платонівсько-аристотелівська" лінія філософії, яка відповідно до канонів наукового мислення прагне до істини, незалежної від людини і людства, то в києво-руській культурі переважає "александрійсько-біблійна", яка орієнтується не так на здобуття безсторонньої істини, як правди, що будується як драма людського життя. Усвідомлення недостатності, неповноти абстрактно-спекулятивного, замкненого на собі філософського умозріння — досить типова риса української ментальності. Саме тому в історії української культури логіко-технологічна філософська освіченість, вишуканий "гностицизм", категоріальна системотворчість не пускають глибокого коріння. Тут виробляється своєрідний тип філософствування, що вирізняється не об'єктом (ним завжди є всезагальне), а суб'єктом пізнання. "Любомудр"-філософ виступає як цілісний суб'єкт. Він мислить себе як факт в середині буття. Не обмежуючись осмисленням всезагального, як об'єктивно безособової дійсності, він переживає його як власну долю. До філософських висновків він приходить через пошук особистого сенсу життя. Саме тому в українській культурі склалася філософія, домінуючу тенденцію якої утворює екзистенціально-антропологічна редукція філософського знання, що розвивалася навколо обговорення проблем людини та людської історії.

Відповідно до цього в києворуській культурі виробляється розуміння філософії і філософа. Філософом вважався той, хто, спираючись на книжні знання, не просто здобув істину про сенс людського існування, а перетворив отриману істину на керівництво у власному житті. Філософія мислилась не тільки як теоретизування, а й як практична мораль.

Такому розумінню філософії відповідають й ті визначення, що функціонують у культурі Київської Русі. Серед найпоширеніших є перше в слов'янській літературі визначення філософії, вміщене в популярному на Русі "Пространному житії Костянтина — Кирила Філософа", складеному болгарським мислителем Климентом Охридським. Згідно з ним філософія визначалася як "Знання божиїх та людських речей, що навчає, як людина може наблизитись до Бога, як ділами своїми уподібнитись творцеві свому" [2]. Наведене визначення виявляє генетичну близькість з ще одним тлумаченням філософії, яке належить Іоанну Дамаскину і вміщене в перекладі його "Діалектики": "Філософія є пізнання сутнього, оскільки воно сутнє, тобто пізніше природи сутнього. І ще: філософія є пізнання речей Божиїх та людських, тобто видимих і невидимих. Далі, філософія є роздум про смерть, як самовільну, так і природну...Далі, філософія є уподібнення Богові... Філософія є мистецтво мистецтв і наука наук, бо філософія є початок будь-якого мистецтва... Далі, філософія є любов до мудрості: іс-

---

[2] *Охридски* Климент. Събрани съчинения. — София, 1979. — Ч.3, с. 91.

Діадема (XII ст., с. Сахнівка Черкаської обл.).

Фрагмент сахнівської діадеми (XII ст.).

тинна ж мудрість є Бог. А тому любов до Бога є істинна філософія" [3].

Визначення філософії в "Пространному житії Костянтина — Кирила Філософа" при всій властивій йому відповідності, витриманому в дусі християнізованого неоплатонізму визначенню, відрізняється специфічним акцентом на "діяльнісній" характеристиці філософії. Адже згідно з нею філософія передусім навчає людину, як вона може наблизитись до Бога "ділами своїми". Цей акцент є суттєвим для з'ясування специфіки розуміння філософії як "любомудрія", притаманного діячам культури Київської Русі.

Світ мудрості, світ Софії мислився як світ "преподібності", уподоблення нижчого вищому. Тому мудрість — це осягнення вищого, але не заради знання істини самої по собі, а в ім'я бутійного входження в світ значимих подій, вищих за життєві цінності. Мудрість — це не тільки та й не стільки знання істини, а насамперед "життя в істині". Вона не лише слово, а й діло. Це, як підкреслювалося в статтях Ізборника Святослава 1073 р., "мудростьное житие".

У співвідношенні "істинного слова" і "доброго діла", при всій повазі до першого, пріоритет надавався другому. Виходячи з такого розуміння філософії в межах києво-руської культури, розробляється онтологічна, гносеологічна проблематика, обґрунтовується розуміння єдності буття, погляд на закономірності історичного поступу.

Характер розв'язання онтологічних і натурфілософських проблем у києворуській культурі зумовлюється, зрештою, притаманним людині того часу уявленням про світ, в єдності з яким вона усвідомлює сенс власного буття. В основі його — властиве християнському світобаченню подвоєння картини світу — світ наявний і бажаний, належний, що перебуває за межами наявного. Світ бажаного виступає як Божественний, трансцендентний щодо людини і природи, а це приводить до суттєвої зміни, порівняно з міфологічним уявленням, онтологічного статусу природи. Створена з нічого природа позбавляється самодостатньої цінності. Погляд людини спрямовується через природу до трансцендентного, надприродного начала.

На цьому ґрунті в києворуській думці певне місце посідає негативне ставлення до природного "тварного" світу. Відображенням його є властиве монастирській літературі протиставлення світу земного як світу, де панує зло, світові Божому. "Никакоже пещиеся о плотнѣьм", "не имѣти надежа от земных никоея"[4] — вважалося сенсом життєвого подвигу засновника Києво-Печерського монастиря Св. Феодосія, про що описано у його "Житії". Проте переважала інша тенденція, яка, спираючись на переосмислену в патристиці неоплатоністську ідею "кеносису" (сходження потойбічного у сьогодення), обґрунтовує причетність світу земного до світу Божого. Світ земний зображується не як осередя "зла", "гріха", що протистоїть ідеальному, творящему й абсолютно доброму началу, а як співпричетний до добра, що з'єднує цей світ з його Творцем. Звідси притаманне численним пам'яткам давньоукраїнської культури захоплення багатоманітністю світу, прекрасного в своїй гармонії, який є гідним всемогутності й досконалості його творця. Саме цим настроєм пройняте "Повчання" Володимира Мономаха, де співається хвала творцю прекрасного земного

[3] *Антология* мировой философии / В 3 т. — Москва, 1969, т. 1, с. 622.

[4] Києво-Печерський Патерик. — К., 1930, с. 38, 63.

світу: "Иже кто не похвалить, не прославляеть силы твоея и твоих великых чудес и доброт, устроеных на семь свѣтѣ: како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣт, и земля на водах положена, Господи, твоим промыслом. Звѣрье разноличнии, и птица, и рыбы украшено твоим промыслом, Господи!"[5]. З ним ідейно співзвучний поширений на Київській Русі "Шестоднев" Іоанна, екзарха Болгарського, численні сторінки якого просякнуті щирим захопленням величчю Всесвіту, в якому "небо утворено звездами, солнцем же и месяцемъ, и землю злакъмъ и древомъ, и море рыбами въсечьсками исплънено, бисром же и златы рунесы пинъскыми"[6].

В межах такої тенденції певного розвитку отримують натурфілософські ідеї як грунт, де зароджуються паростки наукового способу пошуку знань про природу. Знання про будову Всесвіту містили вже згаданий "Шестоднев" Іоанна, екзарха Болгарського, Ізборник Святослава 1073 р., збірки "Пчела" тощо. Певного розвитку набувають вітчизняна географія, цікавою пам'яткою якої є "Ходіння" ігумена Даниїла; математика, що відображено, зокрема, в творчості визначного представника цієї науки Кирика (XII ст.); початки знань з фізіології, біології містили поширені на Русі збірки "Фізіологи", "Шестодневи", "Палея" тощо.

Однак у системі духовної культури Київської Русі існувала ще одна позиція, яка виявилася результатом "креолізації", накладення "моделі світу", розробленої в релігійно-міфологічному світорозумінні східних слов'ян, на християнську. Цю позицію в "Повісті минулих літ" відображає, зокрема, вміщена під 1071 р. "Оповідь про волхвів", де викладено версію про створення людини, яку розповідає волхв княжому дружиннику Яну Вишатичу: Бог мився у лазні, упрів, обтерся ганчіркою й скинув її з неба на землю. З цієї ганчірки диявол створив людину, а Бог втілив в неї душу. Опозиція "верху і низу", "добра і зла", що простежується в цій легенді, загалом притаманна і найдавнішим уявленням східних слов'ян, хоча конкретизація її до рівня "Бог-диявол" більше відповідає християнському світорозумінню. Привертає увагу й те, що в наведеній легенді образ Бога максимально натуралізований, "посейбічний". Бог в оповіданні волхва належить "цьому" світові, він позбавлений ознак супранатуральності, обов'язкових з точки зору християнського світорозуміння. Волхви знають лише один світ, у межах якого, хоча й на різних рівнях, діють і люди, і Бог, і диявол. Такий погляд дуже близький міфологічному світосприйняттю взагалі, відображення якого можна виявити в найдавніших східнослов'янських віруваннях. Ця сама позиція, як бачимо, реально існує і в духовній культурі Київської Русі, принаймні у XI ст.

Досить помітне місце в системі філософсько-світоглядних уявлень діячів Київської Русі посідає гносеологічна проблематика. Яскравим виявом теоретико-пізнавальних орієнтацій у культурі Київської Русі є, зокрема, властиве їй розуміння ролі книги, писаного слова, книжного вчення в житті людини. "Книжність" осмислюється як одна з найвищих чеснот людини, як запорука мудрості. Оспівуванню "книжного знання" присвячено чимало місць у "Повісті минулих літ". Книги уподібнюються річ-

[5] ПВЛ, ч. 1, с. 156.

[6] "*Шестодневъ*", составленный Иоанном, экзархом Болгарским // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Моск. ун-те. — Москва. — 1879. — Кн. 3. — Арк. 196.

кам, що "напаяюше вселеную". Так сказано в похвалі Ярославу Мудрому, який вшановується за те, що він "насѣя книжными словесы сердца вѣрных людии" землі Руської, діяв слідом за батьком своїм Володимиром, який цю землю "взора и умягчи" [7]. Писання книг уподібнюється до "впорядкування" Руської землі. Ця ж сама тема є центральною в спеціальній статті "Слово некоего калугера о четьи книг", що відкриває "Ізборник Святослава" 1076 р. та ін. У "Пролозі" до "Шестоднева" Іоанна, екзарха Болгарського, книжна мудрість як вища цінність, що забезпечує шлях до щастя, протиставляється "негідним" турботам про насичення плодами земними. На думку автора "Моління" Данила Заточника, припадаючи, як бджола до квітів, до книжної мудрості, людина збирає "сладость словесную и разум".

Культ Слова, книжності, зрештою, зумовлювався прагненням відшукати ту опосередковану суть, що забезпечувала б комунікацію між Божественним і земним, Божественним і людським. Саме така роль і відводиться Слову. З одного боку, в силу своєї конкретно-чуттєвої даності Слово мислиться як належне світові земному, а з іншого — виступає представником, знаком трансцендентного, позачасового, Божого. На цьому ґрунтується своєрідна гносеологічна позиція, що розглядає пізнання як витлумачення істини, проголошеної, але "сокровенної" в Слові. Сенс пізнавальної діяльності вбачається в отриманні нових, не знаних раніше істин. Істина, єдина і всеохоплююча, вважається давно проголошеною і викладеною у "богонатхненних" книгах. Проблема в тому, що текст, який містить істину, — таємничий і багатозначний. Адже одкровення, згідно з Біблією, є водночас і сокровенням. Тому пошук істини — у витлумаченні тексту з тим, щоб пробитися крізь товщу таємниць, загадок, символів до прихованого за ними істинного смислу. Способом такого пізнання є "Притча". Автор "Послання пресвітеру Фомі" Климент Смолятич пояснює, що є два способи пізнання трансцендентного — "благодатний", властивий лише святим і апостолам, яким Христос безпосередньо відкрив таємниці небесного царства і "приточний", доступний всім смертним, які реалізують його в акті "розумного" тлумачення "знамень" і "чудотворень". Акцентування ролі розуму в пізнавальній діяльності людини притаманне києворуській тенденції до інтелектуалізму, започаткованому в "Слові про закон і благодать" Іларіона і продовженому митрополитом Никифором, автором "Послання" Володимиру Мономаху, а у пізніший період репрезентованою творчістю Климента Смолятича, Кирила Туровського, автора "Моління" Данила Заточника та ін.

Акцентуючи на ролі розуму, давньоруські мислителі не заперечують і значення чуттів і волі в пізнавальній діяльності людини, спрямованої на спілкування з божественною істиною. У зв'язку з цим особливу увагу приділяють органу, завдяки якому стає можливим залучення людини до Божої істини. Таким органом вважалося серце. Якщо місце людини в світі розумілося як своєрідна точка перетину між світом благодаті, світла й безоднею темряви, то в самій людині центром зіткнення і взаємодії протиборствуючих сил вважається серце. Йому відводиться роль ланки, що зводить воєдино розум, чуття й волю людини.

Вшановуючи Володимира, Іларіон в "Слові про закон і благодать" підкреслює, що в серці князя "воссиял разум". Але серце, згідно з Іларіоном, пов'язане не лише з розумом, а й з волею, бажан-

[7] ПВЛ, ч. 1, с. 102.

ням. Введення християнства мислиться Іларіоном як акт, здійснений князем не лише завдяки тому, що у Володимира "воссиял разум в серце его", а й в результаті того, що Володимир "возжелал сердцем и возгорел духом", щоб він сам та його земля стала християнською. Серце — орган віри. У "Повчанні" Володимира Мономаха та численних інших пам'ятках києворуської писемності проходить заклик вірувати "всем сердцем и всею душою". Серце є центром, завдяки якому здійснюється прилучення до трансцендентного, сакрального, позаземного.

Акцентація ролі серця суттєва з огляду на подальші традиції розвитку української філософської думки, однією з характерних рис якої було зосередження уваги на розробці філософії серця (Г. Сковорода, П. Юркевич та ін.).

З цим пов'язаний і започаткований з XI ст. культ мовчання, яскраво репрезентований в агіографічній спадщині Нестора, в творчості Феодосія Печерського, а згодом розвинений в традиції ісихазму. Культ мовчання в києворуській культурі не протиставляється притаманній їй глибокій пошані до слова, він органічно поєднується з підкресленим логоцентризмом давньоруської думки. Показовою щодо цього є похвала Феодосію Печерському, з якою звертається до святого Нестор: "Радуйся, отче нашь и наставниче,... молчаньем възвышаяся, смѣреньем и украшаяся, в словесѣх книжных веселуяся" [8].

Мовчання тут мислиться як засіб відтінити глибину, принципово "непроголошену" сутність буття, сокровенну в слові. Останнє виступає тут в своїй сакральній функції засобу спілкування людини з таємничим світом трансцендентного. Воно сприймається як засіб інтимної, "сердечної" бесіди з Богом, яка може здійснюватися лише під час мовчазного спілкування. Інтенція мовчання в києворуській культурі виступає специфічним засобом ствердження культу слова.

Час становлення філософської думки в Україні пов'язаний зі значними зрушеннями в самосвідомості людини. Вона вже не дивиться на себе як на частину природного космосу, а усвідомлює себе як господаря природи, який не тільки завершує ряд природних витворів, а й стоїть над природним космосом, створеним згідно з Божественним задумом на послугу людині. Такий специфічний антропоцентризм зумовлює переважання в системі філософських поглядів діячів Київської Русі кола проблем, пов'язаного з усвідомленням сутності людини, сенсу її буття. Людині відводиться роль центральної ланки, що забезпечує комунікацію між Богом та створеним ним Світом.

Однією з головних, при з'ясуванні сутності людини, стає проблема співвідношення тіла й душі. Тіло як "природна" суть єднає людину з усією природою. Душа ж людини — нематеріальна. "Державною силою" людської душі вважається розум. Він не тільки володар душі, а й "цар" почуттів. Тому він пов'язує воєдино душу й тіло. Душа людини, яка, на відміну від природної плоті, створена "вздухновенною благодаттю", управляє тілом, "наче князь державою" — пояснює роль душі митрополит Никифор в "Посланні", адресованому князю Володимиру Мономаху.

Якщо плотське характеризує "зовнішнє" в людині, то душа — "внутрішня" суть її. Проте "зовнішнє" не індиферентне щодо "внутрішнього" в людині. Нерідко у пам'ятках давньоукраїнської культури "кріпость" тіла і "краса" тілесна розглядаються як свідчення й "душевної" досконалості людини. Проте така позиція не є єдиною. Їй протисто-

[8] ПВЛ, ч. 1, с. 140.

їть відмінний підхід, згідно з яким досконала, "красна" плоть розцінюється як негативне тіло, на якому яскравіше виявляється велич душі, що долає "спокуси" плоті. В цьому дусі митрополит Никифор підкреслює, що "рать в нас єсть многа, и противитися плоть духовна і дух плоти" [9]. Таку точку зору не варто тлумачити як свідчення протиставлення тіла й духу, як зла добру. Справа в тім, що в ранніх пам'ятках києворуської доби є різні семантичні наповнення термінів "тіло" і "плоть". Ізборник 1076 р., "Шестоднев" Іоанна, екзарха Болгарського і деякі інші твори вживають термін "тіло" в протиставленні не "душі", а "духу". Одночасно термін "плоть" розглядається в опозиції "душі". Якщо "плоть" і душа комплектують "тіло", то "дух" виявляється силою, автономною щодо "тіла". Тіло — це плоть, з'єднана з душею. Отже, душа вважається частиною тіла, яка з допомогою плоті втілюється в тілі. Протилежною до душі є не тіло, а плоть. Усі властиві людині вади виявляються пов'язаними не з "тілом", а з "плоттю". Зло — не в тілесному як такому, а в плоті, що зіпсована гріхопадінням. Причиною зла вважається не матерія, а воля. Звідси метою християнського спасіння є не звільнення душі від плоті, а передусім звільнення плоті від гріховності, очищення, виправлення її через "одушевлення".

Опозиція духу і тіла — не єдина, що зумовлює характер підходу до розуміння людини. Не менш складним для діячів тогочасної епохи виявляється поєднання індивідуально-особистісного і колективного, "соборного" начал, притаманних людині. З одного боку, стосовно Бога людина мислилась як індивід, що особисто відповідає за вчинене протягом земного життя. Однак такий принцип персоналізму суперечливо поєднується з принципом ієрархізму та корпоративності, з огляду на який осмислюється місце і роль людини в суспільному житті.

Цей, другий, принцип породжує певну приглушеність інтересу до індивідуально-особистісного в людині. Пам'ятки києворуської культури, що зображують події вітчизняної історії, позбавлені достатнього відтворення індивідуальності персонажів. І справа, звичайно, не в тому, що реальна вітчизняна історія не знала яскравих індивідуальностей, сильних характерів. Просто це питання не цікавило тих, хто доніс до нас свідчення про свою добу. Пануючий світогляд відводив кожній людині чітко визначене місце в соціальній структурі. Неформальна, не обмежена нормативними настановами поведінка не є характерною для середньовічного суспільства. Вона не становить для цього суспільства позитивної цінності і якщо й не засуджується, то принаймні ігнорується ним. Кожна людина повинна була діяти згідно з канонізованим сценарієм. Кордони особистості визначалися масштабом, який перевершував простір настільки, наскільки його займав індивід. І це індивідуальне начало поглиналося "колективною особою", де індивід виявлявся злитим з родом, сім'єю, землею, по якій він пересувається протягом життя тощо. Володимир Мономах у своєму "Повчанні" визначає масштаб особистого життя просторовою межею між Ческим лісом на заході, Волгою на сході, половецькими степами за Сулою, Хоролом і Доном на півдні, куди він добирався в походах, переїздах, під час полювання.

Сказане не означає абсолютної байдужості тогочасної культури до індивідуального начала у зображенні людини. Адже при розгляді співвідношення людини з Божественним передбачалося дотримання принципу особистої відпо-

[9] *Послание* Никифора митрополита Киевского к Великому князю Владимиру // Русские достопамятности. — Москва, 1815, с. 61—62.

відальності за все вчинене нею. Така тенденція сприяла появі в колі пам'яток києворуської писемності творів, де відбилося усвідомлення людиною своєї особистої гідності, неповторної індивідуальної суті. Яскравим прикладом є "Повчання" Володимира Мономаха, "Моління" Данила Заточника та ряд інших творів.

У контексті викладеного набуває великої ваги поняття "честі" і "слави" як найвищої ціннісної характеристики людини. Це відображено в "Руській правді", інших юридично-правових документах Київської Русі, в літописних пам'ятках. На понятті "честі" ґрунтується ідеальний образ князя, княжого дружинника в межах дружинної моралі, оспівуванню якої присвячено "Повчання" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім" та ін.

В основі дружинної етики лежить кодекс честі, що стверджує усвідомлення особистої гідності через неухильне наслідування ідеалу поведінки, прийнятої як норма у даному соціумі. Йдеться про самоствердження особистості, яка підноситься над недосконалістю оточуючого її світу. Моральною передусім вважається поведінка, що відповідає вимогам, які висуваються перед хоробрим витязем як зразком мужності і звитяги. Не випадково чи не найзначнішою якістю, що вирізняє з-поміж інших головні персонажі "Слова о полку Ігоревім" князів Ігоря та Всеволода, вважається "буйство", що означає не просто хоробрість, сміливість, відвагу, а включає в себе й такі ознаки, як шаленість, відвагу до нестями. Саме таким "нестямно хоробрим", відважним до самозабуття зображається в "Слові" Яр-Тур Всеволод під час битви з ворогами.

Для характеристики описаної моральної позиції суттєвим є піднесення до вищого статусу тих типів діяльності, які утворювали найбільші можливості для вияву позитивних якостей героя. В києворуській писемності це знаходить свій вираз в оспівуванні "мужъского дѣла", яким вважаються насамперед війна й полювання. Сенс власного життя Володимир Мономах вбачає в "путях" (походах) і "ловах" (мисливстві). Згідно з цим він у "Повчанні" так резюмує свою життєву позицію: "Смерти бо ся, дети, не боячись ни от рати, ни от звѣри, но мужъское дело творите, како вы Богъ подасть" [10]. Поєднання тут війни та мисливства є досить показовим. Адже ці сфери діяльності, з огляду на дружинну мораль, важливі не з огляду на кінцевий результат, а як "труд", під час якого гартуються, виявляються якості, необхідні для "мужъского дѣла".

Суттєву роль в етичних поглядах Київської Русі відіграє і розробка образу святого. Темі святості присвячувалися численні "Патерики", "Житія" святих, які утворюють самостійний шар у давньоруській літературі — "агіографію". Святому відводилась роль опосередковуючої ланки між земним світом людей і потойбічним, трансцендентним світом. Він є "обранцем" серед людей, але по суті належить не їм, а світу Божественному. Давньоукраїнська традиція, сприймаючи християнське розуміння святості, акцентує увагу на прагненні ствердити святе царство на землі і для людини. Образ святого у вітчизняній агіографії набуває характеру розповіді про тяжкий шлях, який проходить видатна особа до реалізації вищої життєвої мети — обожнення. Тим самим в культурі Київської Русі формується уявлення про святість як втілений моральний ідеал поведінки, особливу позицію, що розуміється як жертовність, яка надихається цінностями "не від світу цього", але здійснюється на землі. Кожний герой в пантеоні києворуських святих уособ-

[10] ПВЛ, ч. 1, с. 163.

любав певну рису, сукупність яких утворювала збірний образ морального ідеалу, що утверджувався впродовж віків у свідомості українського народу. Найважливішими серед них вважались мудрість, милосердя (з цими рисами передусім пов'язані образи св. Ольги та Володимира), подвиг страстотерпця, втілений в образах Бориса і Гліба, та смиренномудріє чи не найповніше представлене в образах києво-печерських святих, оспіваних у "Києво-Печерському патерику".

Інтерес до людини, сенсу людського життя займав значне місце в культурі Київської Русі. Значна увага приділяється історіософській проблематиці. Однією з провідних характеристик погляду на історію, притаманного діячам тієї доби, є властивий їм універсалізм, що конкретизується на різних рівнях. Передусім в ідеї богоданості князівської влади, яка осмислюється як об'єднуючий початок держави. По-друге, в прагненні включити історію кожного князівства в єдину історію землі Руської. По-третє, в уявленні про русичів як представників єдиної спільності слов'ян і включенні історії слов'ян до загальної історії християнського світу, яка ототожнюється з історією людства. Говорячи про події вітчизняної історії, давньоруський книжник ніколи не забував про рух історії в світових масштабах, співвідносячи з ними конкретні історичні явища, що були безпосереднім предметом його опису. Характерною щодо цього пам'яткою є "Повість минулих літ", що започатковує розгалужену традицію літописання на Русі.

Контекст, в який вписує літописець події сучасного йому життя, дійсно всесвітній. Безпосередньо діапазон реальної земної історії в "Повісті минулих літ" сягає хронологічно вглиб до V—VI ст. Географічно кордони літописної оповіді охоплюють землі від Британії на заході до брахманів Індії, "островницев" Індонезії і китайців, "иже живут на краю земли" на сході. Однак цим масштаби історичного контексту не вичерпуються. В нього включено й події "позачасової" священної історії, починаючи з шести днів творення Богом Світу, історії життя Адама і Єви, всесвітнього потопу, розподілу земель між синами Ноя — Симом, Хамом і Яфетом тощо.

Факти історичного життя рідної держави в літопису зображено наче "з височини пташиного польоту", на тлі історичного буття всього світу, що є однією з характерних особливостей погляду на історію києворуських книжників, тобто своєрідне "панорамне" бачення, "універсалізм" сприйняття історії, притаманний інтелектуалам Київської Русі. Не менш показовою є і найдавніша оригінальна пам'ятка писемності Київської Русі — "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона. Обґрунтовуючи погляди на закономірності розвитку історії, Іларіон вирізняє дві доби, що визначають прогресивний поступ людської історії: добу "Старого Заповіту", коли взаємовідносини між людьми будувалися на засадах рабства, безмежної покори, коли існував "Закон", й доби "Нового Заповіту", де панують свобода, істина, "Благодать". Ці дві доби послідовно змінюють одна одну в процесі історичного розвитку. Рух всесвітньої історії уявляється тут як процес поступового поширення християнства на всі народи світу.

Саме залучення Русі до християнського світу, на думку Іларіона, й знаменує настання нової доби, доби Благодаті, що починає панувати на просторах "землі Руської". З цим пов'язаний надзвичайно важливий для концепції Іларіона висновок про те, що все нове, молоде, те, що пізніше виникло в історії, набуває вищої цінності порівняно з по-

переднім, більш старим. “Лѣпо бѣ благодати и истинѣ на новы люди въсиати”, — підкреслює Іларіон, — не вливають бо по словеси господню, вина новааго оучениа благодтъна въ мѣхы ветхы... нъ ново оучение, новы мѣхы, новы языкы и обое съблюдется” [11].

Важливим є не лише апологія нового самого по собі, а те місце, яке Іларіон відводить сучасному йому новому на спрямованій в майбутнє лінії розвитку людської історії. Як відомо, традиційний християнський світогляд уявляє історію як рух, що здійснюється з Божої волі і спрямовується поза власні межі до вічності, де лише там уможливлюється остаточне здійснення історії. Саме таке бачення розвитку Іларіоном має на собі відбиток укоріненого в міфологічному світосприйнятті уявлення про Божественне як джерело порядку й гармонії на цьому, земному світі. Для нього сучасна йому земна історія виступає такою досконалою, що спонукає не в прийдешньому, а нинішньому дні вбачати здійснення мрії про ідеал. Погляд на історію, який розробляє Іларіон, не прагне змінити всі блага нинішнього світу на досягнення жаданого майбутнього. Сучасне тут наче зливається з майбутнім, “спасіння” вважається вже здійсненим в самому акті хрещення Русі, яке тлумачиться як “усиновлення” Богом людини: “Крещение же сыны своа прѣущаеть на вѣчную жизнь” [12], — пояснює Іларіон. Саме тому Іларіон майже не говорить про майбутнє, воно його не цікавить. Він зовсім не прагне звільнитися від сучасного.

Щоправда, у пізніший період, коли суперечності, властиві києворуському суспільству, стають більш відчутними, такий оптимізм щодо сучасного поступається місцем напруженому переживанню за майбутнє і світлому спогаду про минулий “золотий вік”, що ототожнювався з періодом, сучасником якого був Іларіон, і який він оспівував у своєму творі, присвяченому звеличенню “землі Руської” і народові, що живе на ній. З поглядом на історію щільно пов’язана патріотична ідея “землі Руської”, відчуття особистої причетності долі Вітчизни, що активно розроблялася в києворуській писемності. Мабуть, вперше ствердження величі і єдності “землі Руської” виявилося в “Слові про закон і благодать” Іларіона. Суттєвим в творі є не лише уявлення про цілісність усієї “землі Руської”, а й ствердження її величі: “Яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми концi земли” [13].

Традиційно центром Русі не лише у XI, а й у XII і XIII ст. визнавався Київ. Така інтерпретація визначає й інтерпретацію слова “Русь” у широкому розумінні як держави, центром якої, не лише адміністративним, а передусім духовним, вважався впродовж всієї історії Київської Русі Київ. Такою Русь виступає в свідомості ігумена Даниїла, який під час свого “хожения” до Палестини ставить свічку біля “гроба Господня” від “всея” Руської землі. Такою осмислює Русь автор “Слова о полку Ігоревім”, де воїни ведуть боротьбу за землю Руську, вбиті лягають у Руську землю і по всій Руській землі розходиться туга через поразку Ігоря з дружиною. Такою є і самосвідомість авторів “Києво-Печерського патерика”, який оспівує чорноризців монастиря, які “яко пресвѣтлаа свѣтила в Руской земли сиаху”. І навіть тоді, коли Київська Русь, роздроблена на багато князівств, впала під ударами орд Батия, автор “Слова про погибель Руської землі” відтворює картину Батьківщини, наче оглядаючи всю Руську землю з її центру, з пагорбів Києва.

[11] *Иларион.* Слово о законе и благодати, арк. 183а.

[12] Там само, арк. 169б.

[13] Там само, арк. 185а.

Тип філософствування, що складається в культурі Київської Русі, протягом наступних століть суттєво визначав своєрідність подальшого розвитку філософської думки українського народу.

Специфічні особливості філософської думки Київської Русі зумовлювались, зрештою, особливостями соціально-культурної ситуації, що характеризувала життя тогочасного суспільства.

Безумовно, як вже відзначалось, суттєва роль у розвитку філософської думки Київської Русі належала християнству. Однак процес сприйняття християнства відбувався на ґрунті культури, яка зберігала найдавніші релігійно-міфологічні уявлення східних слов'ян. Зустріч і реальна взаємодія християнської і давньої релігійно-міфологічної картини світу сприяла плюралізму різноманітних філософських позицій, кожна з яких певною мірою відбивала результат накладання християнських уявлень на модель світу, вироблену в культурі східних слов'ян у більш ранній період їхньої історії.

Будучи складовою частиною середньовічної культури з притаманним їй теїстичним забарвленням в цілому, києворуська думка спрямовується насамперед на обслуговування потреб, породжених суспільно-політичним життям тогочасної держави. Залишаючись теїстичною, вона навряд чи може бути визначена як теологічна. У ній не простежується однозначна замкненість на християнській доктрині.

Це зумовлює, крім усього іншого, тематичну спрямованість, де провідним виявляється інтерес до проблем, безпосередньо пов'язаних з філософсько-світоглядним обґрунтуванням політики. Саме тому стрижневим у філософських шуканнях києворуських книжників стають історіософські проблеми. Зрештою, характерною рисою філософської думки Київської Русі є й специфічне ставлення до моралі. Є підстави говорити про "етизацію" києворуської філософської думки. Йдеться не просто про переважне значення етичної проблематики в загальному колі філософських питань, які розробляються в культурі. У тогочасному філософському сприйнятті світу взагалі відсутні етично нейтральні сили і явища. Все в світі, що потрапляє до орбіти філософського осмислення, співвідноситься з космічним конфліктом добра і зла і виявляється включеним до світової історії спасіння.

Викладене дозволяє характеризувати філософську культуру Київської Русі як своєрідний синкретичний релігійно-філософсько-етичний комплекс, спрямований насамперед на осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя.

9.11. Музика. Театральні видовища

Музика складала невід'ємну частину культури Київської Русі. Умовно можна виділити три основні напрями тогочасного музичного життя — народну музику, професійну інструментальну музику і професійні церковні співи.

Народна музика за тих часів не записувалася (принаймні такі записи науці невідомі). Уявлення про неї черпаємо з літописів та інших писемних джерел, з давніх малюнків, зображень на ювелірних виробах тощо, але головне — на підставі окреслення архаїчних рис у фольклорі східних слов'ян, насамперед в українському фольклорі. Тому народну музику часів Київської Русі можна

Фрагмент чаші зі скарбу (XII ст., Чернігів).

відтворити лише у загальних і приблизних рисах. Зародилася музика ще за язичницьких часів, протягом тисячоліть зазнала певних змін і заховалася в сучасному слов'янському фольклорі. Тому виділити києворуський шар досить складно.

Найдавніші форми народної музики пов'язані з календарною обрядовістю, зі змінами в житті природи, трудовою діяльністю людини, хліборобським культом, скотарством. Це обряди, пов'язані із закликом весни, пробудженням природи, з літнім і зимовим сонцестоянням, осінніми польовими роботами, збиранням врожаю, весільні, поховальні обряди тощо. З введенням християнства обряди зазнали певного впливу, в них почали переважати християнські елементи і символи, утворився певний симбіоз язичницьких і християнських рис. Такими, зокрема, стали Різдвяні свята з колядками, щедрівками, Купальські свята та ін. Наспіви, що мають дуже давні корені, звучать і сьогодні в нашому бутті.

Літописи називають язичницькі обряди "Ігрища". Вони згадують, наприклад, про звичаї східнослов'янських племен радимичів, вятичів і сіверян: "І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок..." [1]. Подібні ігрища зображені на одній з мініатюр Радзивилівського літопису: це багатофігурна сцена, в центрі постать танцюристки, поруч троє музик, ще сім чоловік плещуть у долоні. Танцюристка у довгому підперезаному одязі з дуже довгими опущеними рукавами, які підкреслювали пластику рухів танцю. Подібні зображення жінок трапляються на

[1] *Літопис* руський / Перекл. Л. Махновця. — К., 1990, с. 9.

браслетах XI—XIII ст., що походять з князівських та боярських скарбів. Вважають, що це язичницькі русальні ритуальні танці на честь русалок, танці родючості, коли жінки немовби перетворювалися на русалок з довгими рукавами-крилами[2]. Поруч нерідко зображувалися музики-гуслярі.

У християнській літературі "ігрища" називають не інакше як "бісівськими", тому що вони справді пов'язані з дохристиянськими віруваннями. Боротьба християнської церкви з "ігрищами" була не боротьбою з народною музикою як такою, а з її язичницьким змістом як виразником культу. Відома розповідь про ченця Києво-Печерського монастиря Ісакія Затворника, якого спокушали біси, представлені як ансамбль музик, що грали на сопілках, бубнах, гуслях і танцювали[3]. Саме в таких ігрищах містилися зародки української народної музики (вокальної та інструментальної) і танцю.

Значне місце в культурі Київської Русі посідала епічна творчість. Це було літературно-музичне мистецтво — поезія виконувалась як музичний твір, в якому значну роль відігравав урочистий речитатив. Очевидно, саме так і звучало "Слово о полку Ігоревім". До таких творів належать також билини, що збереглися на східнослов'янській півночі, але своїми коренями сягають у часи Київської Русі. Сліди києворуського епосу можна знайти і в пізніших козацьких думах [4]. Музика розвивалася разом з поезією. Репертуар епічних поем складався в дружинних колах і згодом набув широкого розповсюдження. До створення епічних творів були причетні професіонали-поети і співці. До таких належав згадуваний Галицько-Волинським літописом під 1242 р. "славетний співак" Митуса, який колись із гордості не захотів служити князю Данилу [5], а також Боян зі "Слова о полку Ігоревім", який свої пісні супроводжував грою на струнному інструменті, ймовірно гуслях.

У текстах літописів і на мініатюрах, де зображено язичницькі ритуальні ігрища, постає певний перелік музичних інструментів: бубни, сопелі, гуслі та ін. Бубном називали круглий або конусоподібний барабан. На згаданій мініатюрі "Ігрища" видно, що інструмент висить через плече на ремені над лівим коліном музики; обидві руки вільні в рухах, у правій — спеціальний пристрій для удару по мембрані у вигляді палиці-ручки, на кінці якої висить кулька на ремінці. Сопелі — це дерев'яні духові інструменти (пізніші народні дудки-сопілки). В літописах згадуються насамперед як сигнальні інструменти сурми і роги (ймовірно, типу знаменитих рогів, знайдених в кургані Чорна Могила). На мініатюрі "Спокушання Ісакія" зображено біса з металевими тарілками — ударним інструментом.

Особливе місце серед інструментів посідали гуслі. Їх ще називали "псалтеріум" (псалтир) — від грецького "бряцати по струнах" [6]. Струни натягувались на резонаторний ящик прямокутної, трапецієподібної або трикутної форми. Залишки гуслів часів Київської Русі знайдені в Новгороді. Вони мали 5—6 струн і були прикрашені різьбленими зображеннями. На одному з інструментів на корпусі вирізане слово "Словнша" (тобто "соло-

[2] *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян, с. 436.

[3] *Літопис* руський, с. 117.

[4] *Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993, т. 1, с. 110—111.

[5] *Літопис* руський, с. 400.

[6] *Энциклопедический* музыкальный словарь. — Москва, 1966, с. 414.

вейко"), яке, ймовірно, було ім'ям-прізвиськом гусляра [7].

Гуслі — це інструмент широких виконавських можливостей і гра на них вимагала певного вміння. В "Слові о полку Ігоревім" є свідчення про деякі прийоми гри на цьому інструменті: Боян "...своя вещія пръсты на живая струны въскладаша, они же сами князем славу рокотаху". (До речі, "рокотання" — звучне перебирання струн — характерний прийом гри українських кобзарів-бандуристів). Очевидно, Боян тримав гуслі горизонтально на колінах і грав двома руками, як і біс-гусляр, якого зображено на мініатюрі "Спокушання Ісакія".

На підставі архаїчних рис в українському фольклорі можна припустити, що народна музика часів Київської Русі включала переважно невеликі наспіви обмеженого діапазону. Широко був вживаний речитатив. Танці мали чітку ритмічну побудову, про що яскраво свідчить зображення на мініатюрах музик, що б'ють у бубни й тарілки, а також людей-глядачів, які плещуть у долоні. Давні ігрища-обряди включали не тільки співи і танці, а й магічні дії, ряджения, елементи міміки, тобто виразні зародки театрального мистецтва.

До останнього часу незаперечним джерелом про народну музичну культуру Київської Русі вважалася відома фреска "Скоморохи", яка збереглася на стіні південної башти собору Св. Софії в Києві (XI ст.). Цю композицію неодноразово друкували у численних науково-популярних виданнях, де вона трактувалась як гурт народних місцевих музик і танцюристів. І тільки окремі дослідники зазначали, що інструменти, які зображені на фресці, не належать до народних [8], і що зображення не можна пов'язати зі східними слов'янами [9]. Більшість авторів давала

Браслет зі скарбу 1903 р. (XIII ст., Київ).

вільні необґрунтовані назви інструментам. Наприклад, у М. Закревського читаємо: "...здесь представлены музыканты, плясуны, шуты, фокусники. У музыкантов видны трубы, сопели, гусли, арфа, гитара, сурмы и тарелки" [10]. Тобто автор подає сім найменувань інструментів, з них три — у множині, хоча на фресці видно лише шість чоловік з інструментами. Причиною подібних непорозумінь було те, що всі, хто раніше писали про "Скоморохів", бачили не зображення XI ст., а олійний живопис XIX ст., яким було переписано фреску. Після розчищення фрески від олії відкрилися невідомі раніше деталі первісного малюнка, які дали можли-

[7] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси, с. 271—274.

[8] *Беляев В. М.* Музыка // История культуры Древней Руси. — Москва; Ленинград, 1951, т. 2, с. 499.

[9] *Баканурский А. Г.* К вопросу о первом изображении скоморохов на Руси // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. — К., 1991, с. 76—79.

[10] *Закревский Н.* Описание Киева. — Москва, 1868. — Т. 2, с. 815—816.

вість зробити науково обґрунтовану реконструкцію цієї композиції [11].

З 13 фігур, зображених на фресці, дві праворуч — акробати з жердиною — є своєрідною цирковою виставою. Решта 11 постатей — учасники великого музичного ансамблю. Ліву частину композиції займає переносний пневматичний орган: фасадом до глядача зображено типову візантійську шафу з органними трубами. Праворуч від неї — органіст-виконавець. Ліворуч — два помічники, які стоять на міхах і качають повітря в органні труби (зображено так звані "крокуючі міхи"). У верхньому ряду ліворуч — музикант, що грає на поперечній флейті, в центрі — музикант з металевими тарілками, праворуч — двоє музик з довгими сурмами. Нижче сурмачів — музикант, що грає на лютні. У нижньому ряду поруч з органістом зображені: музикант, що грає на музичних дзвонах (з нього художник XIX ст. зробив "Танцюриста з хусточкою"), музикант, що грав на маленьких парних барабанчиках (з нього зроблено "Танцюриста навприсядки") і праворуч — музикант, що грає на великій щипковій лірі, яка стоїть на підлозі між його ногами. Всі згадані музиканти грали, сидячи на лавах, танцюристів на фресці не було.

За різноманітністю і кількістю інструментів на фресці зображено один з найбільших ансамблів середньовіччя. Він відрізняється довершеністю, як на той час, інструментів (тут орган з ножними міхами, величезна ліра, флейта з вставним мундштуком). Щоб забезпечити злагоджене звучання такого ансамблю, виконавці повинні були бути професіоналами. Отже, це не мандрівні народні музики, а великий оркестр, який відбиває вище досягнення середньовічної музичної культури.

Останнім часом в науці висунуто переконливу гіпотезу, що фрески башт Київської Софії розповідають про прийом візантійським імператором Константином Багрянородним київської княгині Ольги під час її візиту до Константинополя у середині X ст. [12] Отже, згідно з сюжетом на фресці зображено придворний оркестр імператора, що грав на константинопольському іподромі під час прийому Ольги.

Однак попри безпосередній сюжет, фреска Софійського собору повною мірою відбиває і стан професійної інструментальної музики Київської Русі, яка відповідала вищим світовим досягненням того часу. Такі оркестри існували в Київській Русі, про що свідчать писемні джерела. Основні види інструментів, які бачимо на фресці (духові, струнні й "органні гласи"), згадуються в Києво-Печерському патерику при описанні придворного оркестру князя Святослава Ярославича: "...и яко вниде в храм, идеже князь седяй, и се виде многы играюще пред ним; овы гусленые гласы испущающим, и инем мусикейскыя писки гласящим, иныя же органныя"...[13] Подібні інструменти існували і у військовому оркестрі князя Святослава Всеволодовича [14]. Ще одно-

---

[11] *Высоцкий С. А., Тоцкая И. Ф.* Новое о фреске "Скоморохи" в Софии Киевской // Культура и искусство Древней Руси. — Ленинград, 1967, с. 50—57; *Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М.* Музыканты на фреске "Скоморохи" в Софии Киевской // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. — Москва, 1988, с. 143—155; *Тоцька І.* Музики на малюваннях Софії Київської // Пам'ятки України: історія та культура. — 1955. — № 1, с. 45—53.

[12] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989, с. 164—204.

[13] *Києво-Печерський* патерик (за ред. Д. Абрамовича). — К., 1931, с. 68.

[14] ПСРЛ (Тверський літопис під 1220 р.). — Т. XV, стб. 331.

го музиканта з інструментом, який нагадує скрипку, зображено в північній башті Софійського собору. Цей інструмент — ребек, поширений у середньовічній Європі [15].

З огляду на вищенаведене можна впевнено говорити про малодосліджений шар духовної культури Київської Русі — професійне інструментальне мистецтво. Цілком можливо, що на Русі за тих часів у професійних колах була відома чотирилінійна система нотації, яку упорядкував відомий італійський музикант, реформатор нотного письма монах Гвідо з Ареццо — сучасник Володимира Святославича і Ярослава Мудрого (дати життя — 990—1050 рр.)[16].

Таким чином, назва "Скоморохи" не відповідає дійсному змісту фрески Софійського собору. Вона не може використовуватись як джерело дослідження народної музики, тим більше — танців (нагадаємо, що танцюристів на фресці не було). Вона не є також свідченням про вертеп або театральну сцену, бо те незрозуміле олійне зображення, яке трактували саме так, насправді було органною шафою з трубами.

Щодо мистецтва скоморохів у Київській Русі, на нашу думку, то це питання потребує глибокого дослідження. Досі в науці остаточно не визначені етимологія самого терміну, походження і первинний зміст цього явища, його подальші трансформації, зокрема в києворуському суспільстві. Уява про скоморохів як носіїв розважального глумо-жартівливого мистецтва, які гуртувалися в бродячі мандрівні ватаги, формувалась на підставі відомих грамот, що з'являються в Московській Русі у XVI— XVII ст. [17] Вважаємо, що для беззастережного механічного переносу явища скоморства у такому тлумаченні на територію Київської Русі немає підстав. У літописі вперше слово "скоморохи" зустрічаємо під 1068 р. у "Поученні про кари божі": "...диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од Бога: трубами і скоморохами, і гуслями, і русаліями. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них,... а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх перебуває в церкві" [18]. Зазначимо, що тут скоморохи згадані як дійові особи великих ритуальних язичницьких ігрищ, які мають вплив на народ і є серйозним суперником християнської церкви. Насамперед це представники жрецтва, до професійних навичок яких входило володіння музичними інструментами, музично-драматичним театральним мистецтвом ("видовища діючі"), знання язичницького ритуалу у всій його повноті, а також неабиякі організаторські здібності, що дозволяли згуртувати людей навколо "ігрищ" за часів панування християнської церкви в державі. Характерно, що порівняно з Московською Руссю на території України у пізніші часи народне мистецтво представлене не глумцями-скоморохами, а невеликими інструментальними ансамблями — "троїстими музиками", мандрівними співаками-лірниками і кобзарями, які були носіями давніх традицій епічного мистецтва Київської Русі.

Невід'ємну і дуже вагому частину музичної культури Київської Русі становили християнські церковні співи, які стали відомі на Русі ще до офіційного хрещення і після введення християнства князем Володимиром набули значного розвитку і поширення.

---

[15] *Тоцька І.* Музики на малюваннях Софії Київської, с. 52.

[16] Там само, с. 53.

[17] *Белкин А. А.* Русские скоморохи. — Москва, 1975, с. 53—56.

[18] *Літопис* руський, с. 105.

Візантійська церква мала багатий обряд богослужіння, органічною складовою частиною якого були співи. Літопис розповідає, яке враження справила на послів князя Володимира святкова служба, яку справив для них константинопольський патріарх. Навіть підкреслено: "і співи,[й] хори влаштовували", від чого посли, "зачудовані бувши, висловили таке враження: "Нема на землі такого видовища або краси такої" [19].

На відміну від народної пісні, яка існувала винятково в усній традиції, церковні співи записувались. Це була невменна (тобто знакова) нотація, поширена у Візантії й інших країнах. На Русі ці знаки називали "крюками" або "знаменами", звідки й самі церковні співи Київської Русі, записані "крюками", дістали назву "знаменного співу". З XI—XIII ст. збереглося близько 80 крюкових рукописів [20]. Більшість "крюків" спільні із грецькими невмами, що викликано схожістю мелодії наспівів. Це було безлінійне письмо. Знаки ("крюки") — їх понад 70 — писали безпосередньо над текстом. "Крюки" не позначали точної висоти або тривалості звуку, за кожним з них стояли різноманітні значення (напрям руху мелодії, характер видобування звуку, емоційне забарвлення тощо). В цілому знаменна система нотації набула вигляду складного організму. Окремі знаки також мали певний зв'язок з християнською символікою, що надавало їм сакрального змісту.

Цікаві пояснення "крюків" знаходимо в московських теоретичних працях XVII ст., зокрема в О. Мезенця. Про значення окремих знаків сказано, наприклад, так: "Крюк простый (v) возгласити его мало выше строки. Мрачный (v̇) паки простого повыше. Светлый крюк (v̈) мрачного повыше. Стрела простая (ǁ) протягнути ни ниже строки, ни выше. Светлую стрелу (ǁ) подернути гласом вверх и дважды ступити поддерживаючи...Голубчик (୨): гаркнути из гортани". Знак "стаття" (‖) означав уповільнення руху мелодії і оспівування одного тону, знак "стопиця" (ʋ) означав речитативне виконання тексту на одній висоті в рівній тривалості. Знак "фіта" (θ) називали "тайнозамкненим" знаменем, яке означало не один-два звуки, а розвинуту мелодійну побудову [21]. З наведеного видно, що розшифрувати "крюкові" нотні знаки дуже складно, тим більше що більшість з них вже не вживалися в пізніші часи. А деякі найдавніші "крюкові" записи взагалі не піддаються розшифруванню.

Християнство принесло на Русь систему богослужбових жанрів, які склалися на той час в християнській гімнографії (кондаки, ірмоси, канони, тропарі тощо). Ці жанри витримали випробування протягом майже 2000 років і в більшості своїй дожили до нашого часу. На Русі сприйнято близько 70 візантійських жанрових різновидів, які переважно зберегли свої назви, призначення, місце в службах, духовний зміст [22]. Церковні співи були одноголосними, рух мелодії спокійний, урочистий, суворий. Метричного розподілу на такти (в сучасному розумінні) не було, метрику визначав сам текст.

В основі знаменних співів лежала музична система з восьми ладів (гласів) — так зване осьмогласіє. Ця система існувала у Візантії і була пов'язана з особливостями календаря. Рік почи-

---

[19] *Літопис* руський, с. 61.

[20] *Владышевская Т. Ф.* Музыка Древней Руси // Вагнер Г. К., Владышевская Т. Ф. Искусство Древней Руси. — Москва, 1993, ч. 2, с. 183.

[21] *Успенский Н.* Древнерусское певческое искусство. — Москва, 1965, с. 30—31.

[22] *Коляда Е. И.* Жанры древнерусской гимнографии: византийские связи и самобытные традиции // Резюме сообщений XVIII междунар. конгр. византинистов. — Москва, 1991. — Т. 1, с. 564.

нався з 1 вересня, тижні лічили від Великодня до Великодня. Вісім тижнів становили стовп, для кожного тижня стовпа були створені особливі співи, які виконувались у певному музичному ладу. Постійна зміна ладів вносила в церковну музику різноманітність і додавала певного естетичного забарвлення. Київська Русь запозичила з Візантії разом з християнством і її календар. Однак на Русі в процесі розвитку мистецтва церковного співу було створено оригінальне осьмогласіє, яке базувалося на місцевих традиціях. Нескладні мелодійні наспіви-погласиці визначились як мотиви певних гласів, на основі яких створювались мелодії на той або інший глас [23].

Мелодії давніх церковних співів вважались священними, отже, недоторканними. Однак поступово в Київській Русі розпочався процес пристосування грецьких норм до місцевих умов, взаємовплив візантійських співів і місцевої народної музики. Згодом це привело до певних змін знаменного розспіву і виникнення нових його різновидів, зокрема славетного Київського розспіву.

В XI ст. у Київській Русі починають складатися місцеві святкові служби: співоцький цикл свв. Борису і Глібу, Феодосію Печерському, служба на посвячення церкви Святого Георгія у Києві та ін. Особливою урочистістю відзначалася служба свв. Борису і Глібу. Первісний цикл Борисоглібських стихир становлять 23 співи, тоді як на дні багатьох грецьких святих припадало лише кілька співів. Отже, свято свв. Бориса і Гліба було надзвичайною подією в історії руського мистецтва співу [24].

В основі церковного мистецтва співів лежить читання на розспів, де інтонації визначаються типом тексту і жанром. Саме тут візантійський вплив був найменшим, розспівне читання — найбільш демократичним з усіх церковних музичних жанрів. Витоки так званого "літургійного речитативу" лежать у найдавніших культурах Іудеї, Греції, Єгипту [25]. Для такого просодійного читання на розспів священних книг у Візантії з кінця IX ст. складалася так звана еофонетична нотація, знаки якої наближені до невменної музичної нотації. Інтонація читання на розспів виходила з структури фрази. В основі лежав опорний домінуючий тон, який оспівувався суміжними тонами (в інтервалі секунди, найбільше — квінти). Більш розвиненою мелодійною побудовою позначалися лише закінчення певних уривків тексту. Знаки еофонетичної нотації збереглися в давніх службових книгах, зокрема Остромировому євангелії (1056—1057 рр.). Цікаво, що в подібних текстах крапка вживалася як еофонетичний, а не синтаксичний знак (наприклад, у григоріанському співі це був знак зниження мелодії) [26].

На Русі, як і у Візантії, також існувала кондакарна нотація, близька до невменної, але із вживанням додаткових особливих знаків. Цій нотації відповідав особливий стиль церковних співів, який відзначався пишністю, широким вживанням мелодійних прикрас, і здобув назву "калофонічного" ("прекраснозвучного"). Його розквіт припадає на

[23] *Успенский Н.* Древнерусское певческое искусство, с. 56, 57, 60.

[24] *Серегина Н. С.* Из истории русской гимнографии домонгольского периода (по материалам певческой книги "Стихирарь Минейный") // Музыкальная культура Средневековья. Теория. Практика. Традиция. — Ленинград, 1988, с. 62—67.

[25] *Владышевская Т. С.* К вопросу о роли византийских и национальных русских элементов в процессе возникновения древнерусского церковного пения // IX Междунар. съезд славистов (К., 1983). Докл. — Москва, 1983, (Отдельный оттиск), с. 6.

[26] Там само, с. 7, 10.

XII—XIII ст. [27] Для нового стилю застосовувались нові прийоми. Порушується давній принцип "склад-звук" (відповідність кожного звука конкретному складові). Окремі склади починають розспівувати на кількох звуках, з'являються складні мелодійні побудови. Через це слова тексту штучно розривалися вставними складами, які нічого не означали, а слугували для опори звуку співака. Ці вставні склади поділялися на дві основні групи, вживані на Русі: "аненайки" ("на", "не", "ні" тощо) і "хабуви" ("хо", "ха", "хі" тощо). Такі вставні склади трапляються в богослужбових текстах Київської Русі, зокрема хабуви — в кондаках свв. Борису і Глібу, що входять до складу Благовіщенського кондакаря. Вживання хабувів "хо-хохо" засвідчено в написах-графіті Київської Софії [28]. Хабуви були одним з засобів вокальної виразності "калофонічного" стилю і відбивали спосіб подавання звуку співаком — вигукування гортанних букв (згадаємо крюк "голубчик", що означав "гаркнути з гортані"). Хабуви спотворювали текст (наприклад, слово "Романе" передано "Рооо-ма-хаха-не-хе-хе-е-е") й згодом були заборонені церквою.

Мистецтва церковних співів і у Візантії, і на Русі навчали спеціальні вчителі, яких називали доместики (від латинського "начальник, поводир"). Доместики поєднували обов'язки співака-соліста, вчителя співу і диригента хору. Це були професійно підготовлені музиканти. Вони вивчали зі співаками увесь комплекс співів, необхідних для служб. Саме доместик здійснював "хірономію" — своєрідну жестикуляцію, з допомогою якої нагадував співакам рух мелодії і додержував ритм музичного твору. Доместик повинен був мати гарний голос, виконувати сольні співи. Кожний з двох хорів у великих церквах мав свого доместика [29]. Літопис зберіг ім'я доместика Стефана, який став ігуменом Києво-Печерського монастиря після смерті Феодосія Печерського. Відомим співаком був також грек Мануйло (Мануїл), що був єпископом Смоленським. У Києві, за літописом, за Десятинною церквою був "двір доместиків". Очевидно, Київ відразу став головним осередком, звідки "домественний спів" розповсюдився по всіх руських землях [30].

Церковні співи нерідко згадуються в літописі. Наприклад, убивці князя Бориса чули, що він "співав заутреню" ... "і скінчивши шестипсалміє...став він співати псалтир... Потім став він канон співати". Митрополит Іларіон у печерці за Берестовим "одспівував [церковні] часи і молився. Студійський устав, який було введено у Києво-Печерському монастирі, визначав, "як співати співи монастирські" тощо. В літописі разом з церковними співами згадуються плачі — жанр, який сягає глибин народної творчості. Це — яскравий приклад пристосування церковного мистецтва до традиційного народного. Наприклад, літопис розповідає, що коли померла княгиня Ольга, "плакав за нею син її, і внуки її, і всі люди плачем великим". На

[27] *Герцман Е.* Византийское музыкознание. — Ленинград, 1988, с. 142.

[28] *Тоцька І. Ф.* Графіті Софійського собору і музична культура Київської Русі // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI—XVIII століть. — К., 1995, с. 330—333; *Тоцька І.* Графіті Софійського собору і церковні співи часів Київської Русі // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тез. наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська". — К., 1996, с. 22—23.

[29] *Герцман Е.* Византийское музыкознание, с. 132—133.

[30] *Антонович Д.* Українська музика // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993, с. 413.

похороні Ярослава Мудрого "попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди..." [31] Наведений в літописі плач Гліба за отцем і братом є високий зразок вокально-поетичної лірики Київської Русі. Всі згадані "плачі" були музично-драматичними речитативними голосіннями, близькими до народних плачів.

Говорячи про музику Київської Русі, необхідно також зазначити, що на території держави жили окремі угрупування різних народів — половців, іудеїв, вірмен та інших, які мали власні храми, де звучали відповідні відправи. Ці невеликі струмочки музичної культури інших народів також влилися в загальну музичну культуру Київської Русі, для якої були притаманні: різноманітність змісту, звучання, жанрів, стилістики, форм і видів, яка відбивала загальносвітові музичні процеси.

Музика Київської Русі стала тим підґрунтям, на якому розвивалася подальша українська музика і яка вплинула на мистецтво східних слов'ян у цілому.

9.12. Архітектура: дерев'яна і кам'яна

З глибини віків від своїх предків, стародавніх русичів, успадкували українські майстри чудове мистецтво дерев'яних споруд, різьблення по каменю, мурування цегли. Тисячолітні традиції жили і живуть ще й до наших днів в українській народній архітектурі, а в мурованій вони змінюються відповідно до розвитку світової архітектури. Архітектори того часу, спираючись на національні традиції, зводили неповторні будови.

Блискучими сторінками світової архітектури стали творчі здобутки архітекторів Київської Русі: Десятинна церква та Софійський собор у Києві, Спаський собор та П'ятницька церква в Чернігові, Успенський собор та церква Пантелеймона в Галичі, церкви в Путивлі, Новгород-Сіверському, Білгороді та багато ін. Високого рівня досягло містобудівництво, будівництво князівських та боярських хоромів, оборонних споруд.

Розбудова міст в Київській Русі найактивніше проходить у другій половині I тис. н. е. Здебільшого міста розташовувалися на високих берегах річок. Укріплені центри міст розміщувались на домінуючих над навколишньою місцевістю пагорбах. Зручними для оборони були миси, що утворювалися при злитті річок, здебільшого саме на них і будувалися "дитинці", що становили ядро давньоруського міста.

Великі міста переважно складалися з трьох частин — "дитинця" ("Днешній град" або "Вишгород", "Гора"), "окольного граду" та околиць — "посади", "кінці". Дитинець — найстаріша частина міста, міська цитадель, укріплена стінами, валами й ровами. Особливо укріплювалася та сторона дитинця, яка не захищалася природними перепонами — річками, яругами. У дитинці розміщувалися княжі та боярські двори, які нерідко займали значну територію. Так, Великий княжий двір у Києві мав такі розміри, що на ньому, не враховуючи значну кількість житлових та господарських комплексів, можна було проводити кінні змагання.

У дитинці жили бояри та дружинники, численна князівська та боярська челядь і ремісники, які обслуговували

[31] Літопис руський. — С. 39, 77, 95, 97, 99.

Давньоруський Василів (Васильків Київської обл.). Городище X ст.

княжий двір та боярські хороми. На його території будувалися міський собор та єпископський двір, палацові церкви та монастирі. Розміри дитинця різні: від 10 га в найбільших містах (Київ, Переяслав) до 0,5—1 га в менш значних центрах. В останньому випадку дитинець наближався до феодального замку. Під час облоги міста ворогом дитинець ставав останнім сховищем городян.

Другу частину міста становив "окольний град", або "острог", іноді його ще називали "посад", яке було містом у власному розумінні слова. Воно здебільшого розташовувалося з напольного боку дитинця і також оточувалося укріпленнями іноді потужнішими за укріплення дитинця. Окольний град складався з кварталів простого люду, ремісників, торговельного майдану, подвір'я купців, численних церков та монастирів.

У міру того як зростало місто, до нього приєднувалися нові території, які також обносилися стінами й укріпленнями ("Третяк" в Чернігові тощо). "Окольний град" у великих містах сягав 50—100 га. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя — "сторона", які іноді називали "кінцями". Це ремісничі, іноді торговельні поселення, що часом займали велику територію й інколи мали власні укріплення. Такі передмістя заселялися здебільшого ремісниками певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі — біля виходу глини тощо. В передмісті жили певні етнічні групи — німці в Смоленську, євреї — в Києві.

Київ. Десятинна церква (реконструкція Ю. С. Асєєва).

Система планування міста переважно була лінійною, тобто вулиці йшли вздовж шляхів, струмків або річок. Такою, наприклад, була первісна забудова стародавнього Подолу в Києві. З часом кількість споруд збільшується і забудова стає лінійно-порядковою, тобто поміж вулицями виникають провулки, наприклад, забудова "міста Ярослава" у Києві.

У забудові давньоруського міста поряд з величними князівськими палацами та багатими дворами бояр і купців розташовувались невеликі садиби з одноповерховими, дво- і трикамерними будиночками простого люду. Звичайно, існували і більші та багатші будинки середніх прошарків — заможних ремісників, торговців тощо. Забудовувалося місто досить кучно, що властиво для всіх середньовічних міст, де кільце фортечних стін стискує територію міста. Проте в Київській Русі скученість була значно меншою за міста Західної Європи.

Міські будинки споруджувались з дерева, головним чином одноповерховими, хоча існували дво- та триповерхові споруди, переважно заможних городян. Житлові будівлі та господарські споруди розташовувалися в глибині садиби, яка від вулиці відгороджувалась парканом. Вздовж давньоруської вулиці з обох боків зводилися паркани з ворітьми, але на торговельних місцях розміщувалися крамниці та майстерні, що виходили на проїзди та торговельний майдан або до церкви.

Головною магістраллю здебільшого була дорога, що йшла від брами дитин-

ця до брами окольного града. Вулиці та майдани в низьких місцях, що підтоплювалися, нерідко замощувалися своєрідними тротуарами з дерев'яних колод або плетених з лози гатей. Із збільшенням землі над старими помостами намощувалися нові.

Археологічні дослідження дають достатньо даних про те, якими були житлові, господарські, виробничі та оборонні споруди в містах Київської Русі, а також характер та композиційні особливості міської забудови. Особливо багаті матеріали дали дослідження на київському Подолі, які проводилися в зв'язку з будівництвом лінії Київського метрополітену. З граничною повнотою вдалося простежити всі особливості дерев'яного будівництва, а також житлову архітектуру споруд київських ремісників, купецьких та боярських подвір'їв та хоромів. Як показали дослідження, дерев'яні споруди мали два типи. Перший — стояково-балкова система або фахверковий каркас, де колоди розташовувались вертикально. В цьому випадку довжина стіни практично могла бути необмеженою, а її висота обмежувалася довжиною колод. Однак цей спосіб, що практикувався народами Західної і Північної Європи (Швеція і Норвегія), мав недолік при висиханні деревини. Другий тип — зруб — горизонтальне укладання колод в стінах споруди. При цьому висота будівлі може бути довільною. Завдяки горизонтальному укладанню при висиханні колод не залишається щілин між ними, що дозволяє щільно проконопатити стіну. Основою таких споруд був чотирикутний зруб, який складається з вінців, зв'язаних в кутах врубками.

Техніка зведення зрубу була доведена до довершеності ще у IX—XI ст., про що свідчать чудові комплекси дерев'яних споруд, відкриті археологами в Києві та інших містах Київської Русі. Давньоруські теслярі широко застосовували дерево як будівельний матеріал, використовуючи його не тільки для будівництва храмів і житла, а й для фортифікаційних і містобудівних робіт. Так, розкопки "міста Ярослава" в Києві виявили виняткову за міцністю систему дерев'яних конструкцій валу, яка складалася з дубових зрубів, що прилягали один до одного. Конструкції у вигляді дерев'яних клітей виявлені в захисних валах й інших давньоруських міст.

У дерев'яному будівництві, як і в кам'яному, для спорудження будівлі креслився план. За планувальною структурою житла Київської Русі поділяються на три основні групи: однокамерний зруб або кліть (основна житлова частина); двокамерний зруб, що складається з більшого, наближеного до квадрату приміщення з піччю, і меншого — сіней; трикамерний зруб, який складається з ізби, сіней і кліті, що згодом отримала в Україні назву: "дві хати через сіни".

Особливе значення дерев'яне будівництво набуло в оборонних спорудах. За слов'янською традицією оборонні споруди, якими оточувались міста, складалися із земляних валів з дерев'яними стінами або у вигляді частоколу, або "столпія" — системи клітей з колодчастими парканами. Укріплення не тільки захищали давньоруські міста, а й своїми могутніми валами, проїзними вежами та стінами завершували ансамбль міста. Безумовно, при їх спорудженні зодчі ставили перед собою не тільки функціональні завдання, а й намагалися прикрасити їх, тому що вони були своєрідним обличчям міста. Саме такими й були Золоті ворота в Києві.

Давньоруські міські укріплення X—XIII ст. мали досить складну систему будівництва. Про побудову укріплень давньоруського міста говорили: "Град рубити". І дійсно, головною частиною міських укріплень були рублені

зруби — "городні", засипані землею. З обох боків зруби укріплювалися земляними укосами, які стримували розпір землі в нижніх частинах городень. Таким чином утворювалися великі земляні вали зі стрімкими схилами. Останні, в свою чергу, мали всередині субструкції для того, щоб тримати крутість. Верхні частини городень виступали над валом, тобто являли собою стіни міста. На них розташовувалися "заборола" — бойові майданчики з дерев'яними брустверами та щілинами для стрільби з лука. Про такі заборола літопис під 1097 р. пише: "Мстиславу же хотящо стрѣлити, внезапу ударен бысть под пазуху стрѣлою, на заборолѣх сквозѣ дску скважнею" [1].

Зверху заборола перекривалися дерев'яною покрівлею. Можливо, дерев'яні частини стін та заборола обмащувалися глиною, щоб запобігти пожежі під час штурму, а інколи й білилися.

Прикладом древньоруських оборонних укріплень, що добре збереглися до наших часів, є вали Білгорода — могутньої фортеці й значного міста поблизу Києва. Будівництво укріплень Білгорода датується 991 р. В ці часи за князювання Володимира Святославича будуються численні фортеці на кордонах давньоруської держави і створюються цілі системи оборони від степовиків "... и наче ставити городы до Деснѣ, и по Востри и по Трубежеви, и по Сулѣ и по Стугнѣ" [2]. Вали мали кілька ліній, довжина двох з них становила 120 км.

Особливістю валів Білгорода та інших фортечних укріплень часів Володимира (вали Переяслава-Хмельницького 992 р., городища в с. Зарічному на Стугні) було те, що зовнішній укіс утворювався кладкою з сирцевої цегли з дерев'яними конструкціями. У XI ст. зовнішні укоси валів укріплювалися дерев'яними зрубами, на кшталт укріплення Києва у 1037 р. за Ярослава Мудрого. Київ захищали фортеці — Вишгород з півночі, Білгород із заходу, Василев (Васильків) з півдня, та низка потужних застав вздовж Дніпра.

Отже, давньоруські укріплення робилися переважно з дерева і землі. В подальшому такий метод поширився в східних областях України та Подніпров'я, де не завжди можна було дістати каміння.

Найвизначнішим новим явищем в архітектурі Київської Русі було виникнення і подальший розвиток кам'яного монументального будівництва. У X ст. Київська Русь владно входить у процес світової архітектури і надалі розвивається в її контексті, не втрачаючи притаманних їй особливостей, що значно вирізняє її з-поміж архітектури інших країн Європи. Це стало можливим завдяки тому, що до X ст. Київська Русь вже мала сталі уявлення про красу архітектурних споруд, а її міста розбудовувалися за системою живописних композицій. Нова держава потребувала нових типів споруд — палаців та церков.

Високий для свого часу рівень виробничих сил давньоруської держави забезпечив розвиток будівельної техніки. Матеріальна база кам'яного монументального зодчества була підготовлена розвитком давньоруського ремісничого виробництва. Теслярську справу, виготовлення цегли та кераміки, видобуток та обробка металів, вапна тощо вже добре знали в Давній Русі. Будівельна справа набула форм окремого ремесла, навіть з'явилися ремісничі артілі будівельників.

Основними будівельними матеріалами кам'яного зодчества Київської Русі були цегла та необтесане каміння, що видобувалося або в місцевих каменярнях або привозилося по річках здалеку (Київ, Чернігів, Переяслав та ін.).

---

[1] ПВЛ, ч. 1, с. 180.
[2] ПВЛ, ч. 1, с. 83.

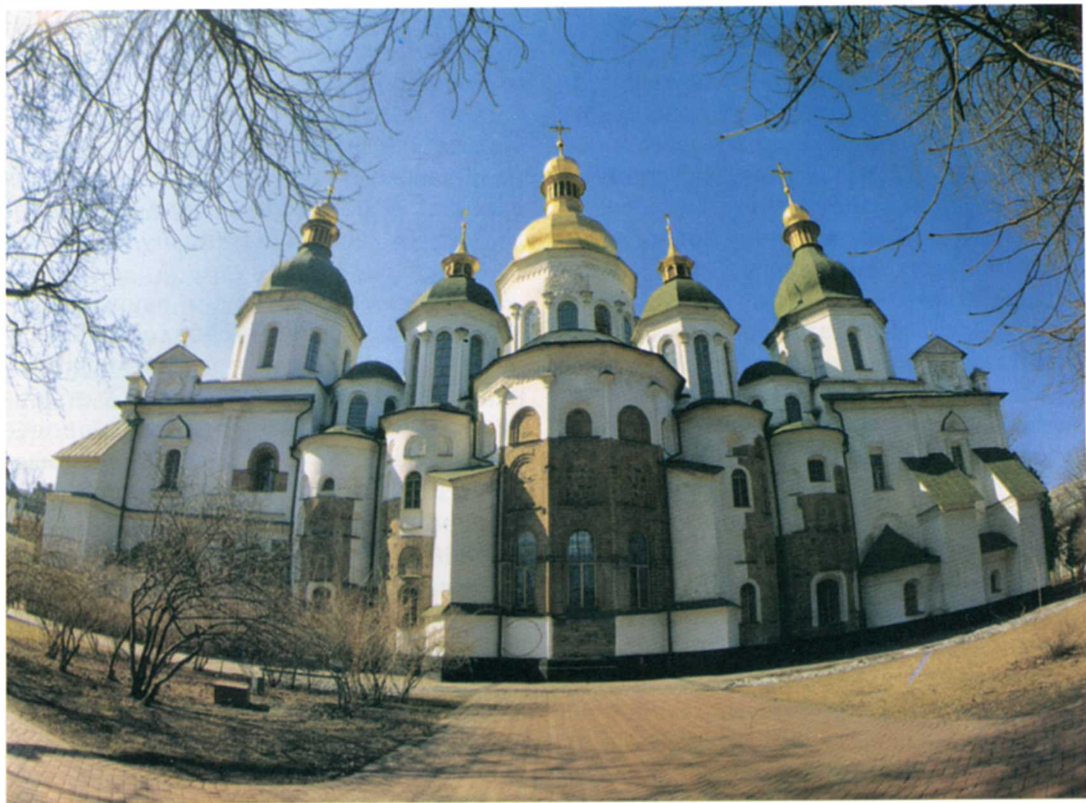

Софія Київська (1037 р.).

З каменю зводилися фундаменти, причому рови під них укріплювалися дерев'яними кілками, а нерідко під фундаменти закладали систему дерев'яних колод — "лежнів", заливаючи їх зверху розчином. Стіни споруджували змішаною кладкою: ряди цегли чергувалися з рядами каміння.

Винятково цікавим прийомом давньоруських зодчих є кладка з так званими утопленими рядами: ряди цегли трохи заглиблювалися через кожний ряд кладки, після чого поверхня між виступаючими рядами старанно тинькувалась. Цегла (так звана плінфа) була міцною і старанно випалювалась. Форма її залежала від характеру кладки, переважно наближеною до квадрата (22 × 28 × 3 см).

Основними конструкціями в давньоруському кам'яному будівництві були напівциркульні арки, коробові та баневі склепіння, які перекривали усі приміщення. Винятковий інтерес становлять конструкції підпірних арок — аркбутанів, що використані в Софійських соборах Києва та Новгорода і, можливо, в інших спорудах. Такі конструкції невідомі Візантії, а в західноєвропейському зодчестві з'явилися значно пізніше, що дає право вважати їх одним із досягнень давньоруських майстрів.

Як конструктивний та декоративний матеріал широко використовувався рожевий шифер (пірофілітовий сланець), що видобували в овруцьких кар'єрах і розвозили по всій Русі. З рожевого шиферу виготовляли карнизи для пере-

крить, плити для підлог, саркофагів, парапетів, передалтарних перегородок тощо. Для внутрішнього оздоблення нерідко застосовували привозний (можливо, з берегів Мармурового моря) мармур: колони, одвірки, капітелі тощо. У великій кількості використовували олов'яні листи для покрівель, скло, з якого в місцевих майстернях виготовляли круглі скельця для вікон та смальту (кубики різнокольорового скла) для мозаїчних робіт.

Про один з видів монументального кам'яного зодчества часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а саме — про будівництво кам'яних князівських палаців відомо небагато — жодна з цих будівель не збереглася до нашого часу. За літописом, кам'яні князівські палаци існували ще на початку X ст. Описуючи події 945 р., літопис зазначає: "Над горою двор теремний, бѣ бо ту терем камен" [3].

Біля Десятинної церкви археологічними дослідженнями відкриті залишки кількох споруд, які вважають рештками князівського палацу. На північний захід від церкви виявлено залишки споруди, що за технікою будівництва (відсутність цем'янки в розчині та цегли-плінфи в муруванні підмурків) збудовано раніше за Десятинну церкву. Повністю план дослідити не вдалося, хоча дослідники вважають, що за типом це була ротонда і визначали її як складову частину теремного палацу княгині Ольги. Безперечно, палацами були дві споруди з південного та західного боків Десятинної церкви. Південний мав в плані витягнутий вздовж прямокутник розмірами 45 × × 12,5 м, розділений на три приміщення: центральне, велике, могло бути "гридницею" часів Володимира Святославича. Фундаменти будівлі складені з бутового каміння (червоний кварцит) на вапняному розчині з домішкою товченої цегли цем'янки. Стіни зведені з цегли і каміння характерною для Київської Русі змішаною кладкою. Споруда мала два поверхи і була перекрита склепінням з цегли. Проліт склепіння (9 м) перевищує всі відомі прольоти склепінь у церковному зодчестві Київської Русі. Другий палац, розташований в кінці нинішнього Десятинного провулка, за розмірами був значно більший першого.

Фрагмент кладки Софії Київської (1037 р.).

Він стояв паралельно до західного фасаду Десятинної церкви, навпроти осі її входу. Всередині мав п'ятичасну структуру, лише центральна частина була квадратною, а бокові — витягнуті. Перед центральною частиною, що виходила до Десятинної церкви, була гале-

[3] ПВЛ, ч. 1, с. 40.

рея. Стіни були членовані плоскими пілястрами, всередині палац прикрашав фресковий розпис. Під час розкопок знайдено рештки різьблених мармурових та шиферних деталей. Напевно, палац був резиденцією Володимира Святославича, тобто головною цивільною спорудою держави.

На схід від Десятинної церкви також досліджено рештки кам'яної споруди, східна частина якої частково завалилася на Боричів (сучасний Андріївськії) узвіз. Можливо, що це був двір кліру Десятинної церкви або "двір доместиків", про що пише літопис.

Фундаменти палацової споруди XI ст., за планом дуже подібні до описаного вище палацу біля Десятинної церкви, відкриті біля Ірининської вулиці. Палац становив частину ансамблю церковних і палацових будов "міста Ярослава". Залишки кам'яних палацових споруд виявлені також в Чернігівському кремлі поблизу Спасо-Преображенського собору.

Першим християнським кам'яним храмом в Київській Русі була Десятинна церква, споруджена у 989—996 рр. Характер її мурування та пропорції плану, безперечно, підтверджують участь візантійських майстрів, про що свідчить літопис [4]. Десятинну церкву добудовано в XI ст., за часів Ярослава Мудрого, а зруйновано татарами у 1240 р. До наших днів споруда не дійшла. Однак завдяки археологічним дослідженням можна визначити її типологічні й конструктивні риси.

В основу плану церкви покладено канонічний для середньовізантійської архітектури хрестовобаневий тип тринавного триапсидного храму, оточеного з трьох боків галереями. У західній частині, вірогідно, були вежі зі сходами. Церква завершувалася, як можна гадати, сімома банями — п'ять над центральною частиною і дві над вежами. В центральному підбаневому просторі бокові сторони відгороджувались від бокових нефів триарочними аркадами, що спиралися на мармурові колони з капітелями візантійського типу. Широкими аркадами всередині храму відкривалися хори, призначені для князя та його оточення. Значна кількість мармурових деталей дали підставу називати її "мармуряною". До наших днів уціліли частини мозаїчної підлоги, викладеної з різнокольорових мармурів та інших коштовних порід каміння. Мозаїка і досі вражає барвистістю та красою свого рисунка. Розкопками виявлені також численні мармурові капітелі, уламки різьблених плит, фрагменти фрескового живопису. Є відомості про зовнішню отинькову (можливо, фрагментарну) та розписи.

Будівельну діяльність Володимира Святославича продовжував його син, тмутороканський (згодом — чернігівський) князь Мстислав. У 1020 р. Мстислав будує в Тмуторокані (сучасна Тамань на Кубані) Богородичну церкву. Як показали дослідження її підмурків, це був невеликий хрестовобаневий храм з вузеньким нартекстом. Всередині підпружні стовпи спиралися на мармурові колони, подібно, мабуть, до Десятинної церкви. Близько 1036 р. Мстислав, який став князем у Чернігові, будує там Спаський собор. Будівля собору тринефна, витягнута із заходу на схід. Особливістю собору є восьмистовпний тип плану і переміщеної, в зв'язку з цим, на геометричний центр, головної бані. Західна частина собору — нартекс — чітко відділена від центральної частини. З північного боку до нього прилягає могутня циліндрична вежа, в якій розташовані сходи, що ведуть на хори. З південного боку, як встановлено розкопками, було збудовано хрещальню, що являла собою маленьку триапсидну капличку.

[4] ПВЛ, ч. 1, с. 83, 85.

Золоті ворота у Києві (1037 р.). Реконструкція 1980-х років.

Таке чітке виділення нартексу з вежею та хрестильнею по боках стає характерним для київських храмів другої половини XI—XII ст. (собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, церква Спаса на Берестові в Києві та ін.).

Фасади будівлі завершуються напівциркульною закомарою в центрі, горизонтальними карнизами по боках. Просторовий хрест підкріплюють сильно підвищені склепіння над його відгалуженням. П'ять глав підносяться над основним об'ємом собору. Архітектурні форми собору стримані й урочисті. Його фасади розчленовані плоскими пілястрами на першому і профільовими на другому ярусах. Високі вікна членують площини стін між пілястрами. Декорацією площі стін були лише плоскі напівциркульні ніші й широкий меандровий фриз над вікнами другого ярусу.

Урочистий вигляд має собор і всередині. У композиційному рішенні всієї будови домінує поздовжня вісь, яка в середині підкреслюється тим, що бокові відгалуження архітектурно-просторового хреста відгороджені від центрального нефа аркадами, які спираються в нижньому ярусі на мармурові (обкладені цеглою в пізніші часи) колони, а у верхньому — на восьмигранні стовпи. Таке відгородження бокових відгалужень просторового хреста собору надає його внутрішньому просторові базилікального вигляду, при тому, що вся будова хрестовобанева, так само, як і Десятинна церква у Києві. Певно, саме Десятинна церква і стала зразком для будівлі Мстислава. Від давнього декоративного вбрання собору збереглися різьблені шиферні плити на хорах, що є цікавими зразками художнього різьблення в Київській Русі. Частково збереглися й фрагменти фрескового розпису храму.

За часів Ярослава Мудрого розпочинається другий стильовий етап архітектури Київської Русі. Після смерті Мстислава (1036 р.) він у 1037 р. розпочав будівництво в Києві "Града великого", до ансамблю якого входили Софійський собор, Золоті ворота, Георгіївський та Ірининський монастирі й інші кам'яні церкви. Так зване місто Ярослава охоплювало площу 80 га і майже у 10 разів перевищувало розміри київського дитинця. Забудова нового міста мала радіально-порядковий характер: вулиці сходилися до західної та східної брам, а головна магістраль йшла від Золотих воріт повз Софійський собор до кам'яних (Софійських) воріт "міста Володимира". Головні вулиці з'єднувались провулками.

"Місто Ярослава" було укріплене системою могутніх дерево-земляних стін заввишки до 14 м. Основою укріплень були дерев'яні зруби — "городні", засипані землею. Поверх городень йшли "забороли".

Оборонні стіни Києва досліджені розкопками 1952 р. на лінії між Лядськими й Золотими воротами, а також у 1984 р. в районі самих Лядських воріт. Кліті дубових зрубів були поставлені в ширину в дев'ять рядів. У місцях, що збереглися, дослідженнями з'ясована висота клітей — 6 м, у первісному ж вигляді вона, безумовно, була вищою. Розміри клітей — 3 × 3, 1,3 × 1,5 м. Зовнішній укіс валу також укріплено трьома рядами дубових клітей, засипаних землею. Такі укріплення існували й в інших містах Київської Русі.

До наших днів збереглися руїни київських Золотих воріт, збудованих Ярославом Мудрим у 1037 р. Дві паралельні стіни, складені з цегли й каміння, утворювали проїзд в земляному валу шириною 7,5 м, перекритий системою коробових склепінь. У 1982 р. над залишками воріт збудовано павільйон у вигляді можливої реконструкції первісного вигляду Золотих воріт з церквою Благовіщення над ними (С. О. Висоцький, Е. І. Лопушинська, М. В. Холостенко).

Залишки внутрішніх стін воріт розчленовані пілястрами і мають характерний для архітектури Київської Русі декор плоскими напівциркульними нішами. Із зовнішнього боку воріт видно відбитки колод від клітей валу. Поверх воріт розміщено бойовий майданчик для гарнізону та збудовано церкву Благовіщення, вхід до якої розташований був на вершині валів. Проїзна арка закривалася стулками воріт, які, можливо, були оббиті позолоченою міддю. Є відомості про те, що кам'яні ворота в системі земляних валів існували в укріпленнях Турова. Добре досліджені залишки кам'яних воріт Переяславського дитинця.

Дослідженнями відкриті кам'яні мури XI ст., що оточували Софійський собор. Будівництво кам'яних мурів навколо невеликих фортець, дитинців, монас-

тирів продовжується і в наступному періоді (дитинці у Переяславі й Володимирі на Клязьмі, мури Старої Ладоги, Печерського монастиря в Києві та ін.).

Найвидатнішою будовою Київської Русі, де напрочуд яскраво виявилися архітектурна майстерність давньоруських зодчих, є славнозвісний Софійський собор у Києві. Про точну дату його спорудження точилася дискусія серед дослідників. Київський літопис наводить дату 1037 р. [5], а новгородський відносить до

Церква Спаса на Берестові (кінець XI ст., Київ).

1017 р. [6], тобто коли Ярослав сів на київському столі. Пізніші новгородські літописи пишуть, що вже у 1037 р. будівництво Софійського собору завершено, що викликає заперечення, тому

[5] ПВЛ, ч. 1, с. 102.

[6] *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов, с. 180.

що будівельні роботи могли тривати не більше п'яти років, так само як і будівництво Софійського собору в Константинополі. До того ж Ярослав лише після смерті Мстислава стає "самовладцем", як про це пише літопис. Крім того, в Софійському соборі збереглися зображення дітей Ярослава, переважно дорослих, тоді як старший син Ярослава Володимир народився в 1020 р. Отже, можна все ж таки вважати правильнішою дату не новгородського, а київського літопису, тобто закладання Софії Київської у 1037 р.

До нашого часу Софійський собор дійшов з численними відбудовами та переробками (XVII, XVIII і XIX ст.). Однак, незважаючи на це, добре збереглися давні форми собору, що дало можливість дослідникам повністю визначити його первісний вигляд. Особливо важливі дослідження 1952—1954 рр., які дали чимало нових даних для реконструкції первісного вигляду собору. На відміну від Десятинної церкви, яка була князівським палацовим храмом, Софійський собор був "митрополією руською", головним собором держави, композиційним центром її столиці. У його архітектурі запрограмована ідея новаторства, як то було за Юстиніана при будівництві Софійського собору в Константинополі.

Перед зодчими постало складне завдання. Для того, щоб його розв'язати, зодчим бракувало прикладів вже існуючої у Візантії архітектури. Тому вони звертаються до місцевих традицій.

Композиційно собор займав центральну частину архітектурного ансамблю всього "міста Ярослава". Півколом із заходу його оточували монастирі Георгія, Ірини та церква невідомої назви, рештки якої виявлені розкопками 1911 р. у північно-західному куті Софійського подвір'я. Навколо собору ще у XI ст. збудовані міцні кам'яні стіни, які охоплювали своєрідний "дитинець" митрополії в Ярославовому місті. Верхи веж та бань Софійського собору здіймалися над містом і були видні здалеку з будь-яких під'їздів до Києва. До нього сходилися вулиці від чотирьох головних воріт міста.

У центрі Софійського собору лежить тип п'ятинефного хрестовобаневого храму. З трьох боків він оточений двома рядами галерей — двоповерховою внутрішньою і одноповерховою зовнішньою, на якій зроблено відкритий балкон — "гульбище". Згодом, десь у XII ст., над галереями надбудовано другий поверх. Із заходу до собору прибудовано дві масивні асиметрично поставлені вежі, в яких широкі сходи вели на другий поверх — "полаті". Такі вежі не характерні для візантійської архітектури, тому ми можемо вбачати певний зв'язок з традиціями романської архітектури Європи.

Композиція собору має чіткий об'ємний характер. Власне кажучи, він не має головного фасаду, але однаково урочисто сприймається з усіх боків. Дванадцять бань, пірамідально групуючись біля центральної, живописно завершують об'ємну композицію собору, підкреслюють наростання маси до центру. Це наростання підкреслюється також спадом напівциркульних кріплень над розгалуженнями архітектурного хреста. Цей прийом у подальшому стає важливою особливістю ряду напрямів у давньоруському зодчестві.

На відміну від статичних форм Спасо-Преображенського собору в Чернігові композиція Софії Київської динамічна, що підкреслюється на фасадах ритмом арок галерей першого й другого ярусів. З цим ритмом пов'язані закомари фасадів, арочні завершення бокових бань і завершення головної бані декоративними закомарами й напівциркульними нішами. Підбанник центральної бані декорований напівколонами, орнамен-

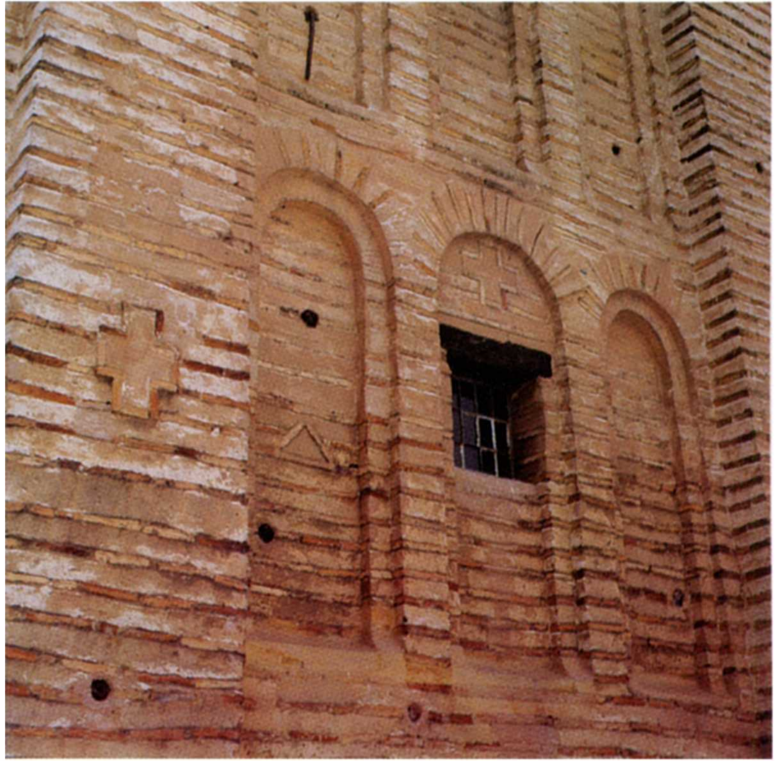

Церква Спаса на Берестові. Фрагмент кладки (Київ).

тами з цегли та широким меандровим фризом.

Стіни іззовні декоровані орнаментами з поставлених на ребро й втоплених в кладку цеглин (меандри, хрести, "перебрики" тощо). Широко використаний в декорі фасадів багатобарвний фресковий живопис, що заповнював ніші, вкривав стовпи й арки, а в деяких місцях підкреслював або імітував структуру змішаної кладки (новітні дослідження східного фасаду).

Урочистим і величним формам зовнішнього вигляду собору відповідає багате і парадне рішення внутрішнього простору. Залитий світлом, оздоблений золотими і багатоколірними мозаїками, простір центральної бані є центром композиції внутрішнього об'єму. З трьох боків до нього підходять короткі відгалуження просторового хреста, що закінчуються відкритими двоповерховими аркадами. Зі сходу до центрального простору прилягає оздоблена мозаїками центральна апсида, яка колись була відокремлена мармуровою передалтарною огорожею.

Навколо світлої центральної частини групуються численні перекриті баневим склепінням просторові частини бокових нефів, що утворились з рядів хрещатих у плані стовпів. Вони утворюють ряди поперечних і поздовжніх анфілад. На другому поверсі над боковими, трохи затемненими приміщеннями, розташовані просторі хори ("полаті"), багато оздоблені світлі приміщення, відкриті аркадами в середину храму. Вони призначалися для князя та його оточення.

Цікаве рішення двох бокових приміщень хорів: квадратні в плані, вони перекриті чотирма банями, що за допо-

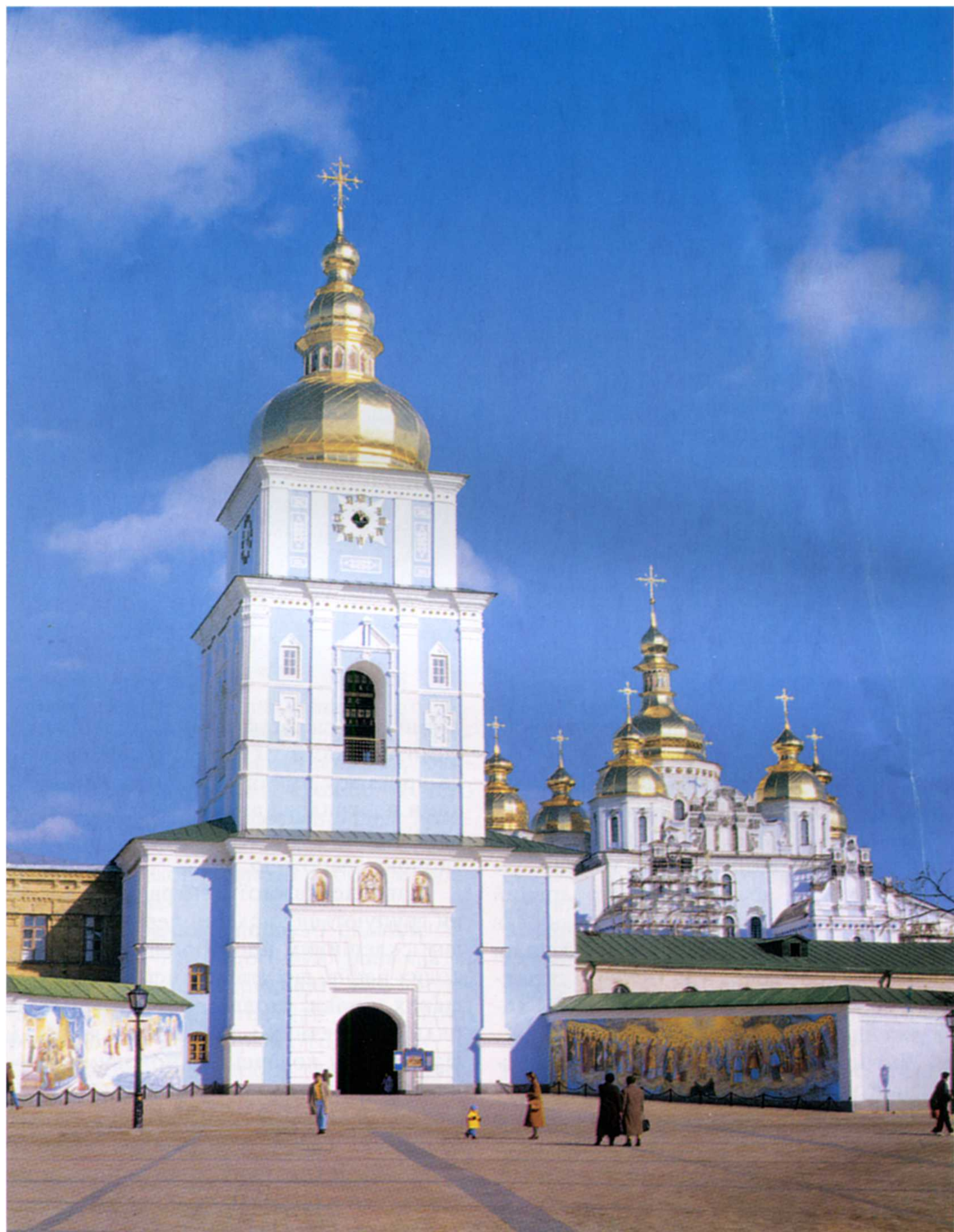

Михайлівський собор (Київ). Відновлення кінця 1990-х років.

могою системи зовнішніх склепінь та арок спираються на легкі пучкові стовпи, які стоять у центрі обох приміщень. Цей так званий палатний спосіб рішення внутрішнього простору в подальшому став характерним для всього цивільного будівництва.

Важливу роль в оформленні внутрішнього простору приділено мозаїкам та фресковому розпису, які багатокольоровою гамою вкривали склепіння, стінки, стовпи собору. Блискуче золоте тло, барвисті зображення і орнаменти мозаїк, м'які тони фрескового розпису з його глибоко темно-синіми фонами та світлою гамою колориту, що дуже виразно підкреслюють пластику стін, разом з мармуровими та шиферними різними деталями і різнокольоровим килимом мозаїчної підлоги справляли винятковий художній ефект. Майстерністю свого виконання, масштабами та силою художньої виразності мозаїки та фрески Софійського собору Києва є визначним явищем у світовому мистецтві.

Церкви княжих монастирів Георгія та Ірини, а також церкви XI ст. в садибі будинку на Стрілецькій вулиці у Києві відомі за археологічними дослідженнями. В літературі іноді вважають останню церкву Ірининською, однак є більше підстав вважати її церквою митрополичого двору. В планах вони схожі між собою: це хрестовобаневі тринефні споруди, оточені з трьох боків галереями. В плані церкви в Ірининському провулку досліджено в північно-західній частині муру вежі, де розміщувалися сходи на хори. Композиційно всі три споруди наближаються до центричної, як і в Софійському соборі. Завершувалися вони, як можна припустити, п'ятьма банями. Усі особливості будівельної техніки свідчать про те, що вони будувалися зодчими Софійського собору. Близька до цих храмів і архітектура останнього за часом храму стильового напряму часів Ярослава Мудрого — собору Дмитріївського монастиря, побудованого наприкінці 50-х років XI ст. князем Ізяславом Ярославичем.

Михайлівський монастир. Капітель колони (XII ст., Київ).

Київський Софійський собор стає зразком для двох видатних давньоруських будівель: Софійського собору в Полоцьку (1044—1066 рр.) та Софійського собору в Новгороді (1045—1052 рр.). Незважаючи на притаманні їм самобутні риси, в них чітко простежується київський прототип.

Саме спорудженням Софійського собору в Києві закінчується стильовий етап архітектури Київської Русі часів Ярослава Мудрого. Остаточно формується майстерність давньоруських зодчих, а Київ залишається головним центром архітектурної діяльності всієї держави. Зазначимо, що у X і особливо у XI ст. відбувається піднесення в архітектурі багатьох країн Європи і Азії. Саме за цих часів, як і в майбутньому, архітектура Київської Русі розвивалася в контексті світового архітектурного процесу.

Третій стильовий етап в розквіті архітектури Русі настає з 70-х років XI ст., коли в результаті князівських чвар підупадає влада київського князя, а разом з тим значно підсилюється вплив церкви, і особливо монастирів, які починають відігравати визначну

роль у розвитку культури, мистецтва і архітектури.

Основними типами церковної споруди стає шестистовпний (або чотиристовпний з нартексом) хрестовобаневий храм, увінчаний однією (центральною) банею. У будівельній техніці, яка до початку XII ст. по всій Русі переважно зберігала методи і прийоми розквіту Київської держави, поступово зростає використання місцевих будівельних матеріалів. У області Середнього Подніпров'я, наприклад, де поблизу великих міст не було виходів каменю, у кладці стін починає використовуватися цегла.

Змішаний спосіб поступово замінюється способом кладки утопленими рядами. У церкві Спаса на Берестові (кінець XI — початок XII ст.) цей спосіб остаточно витіснив змішаний. У архітектурі великих центрів Русі все більше виявляються місцеві риси, які згодом розвинуться в школах зодчества окремих областей Русі.

Першими спорудами другої половини XI ст., в яких ще проступали риси архітектури попередніх часів, були Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві і храм-мавзолей Бориса і Гліба у Вишгороді.

Михайлівський собор Видубицького монастиря закладено в 1070 р. Всеволодом Ярославичем в мальовничій місцевості на південній околиці Києва — Видубичах, де сходилися важливі дороги на південь та південний схід. Поруч був заміський князівський "Красний двір" — резиденція князів династії Мономаховичів. Княжий, придворний, характер монастиря наклав певний відбиток на архітектуру собору. Останній будувався тривалий час і був завершений лише у 1088 р. На сьогодні від Михайлівського собору збереглася лише його західна частина, а східна — у XV або XVI ст. обвалилася через зсуви берега.

Тип собору в основних рисах повторював тип Спаського собору в Чернігові. При незначній ширині споруда сильно витягнута у довжину. У плані собор мав восьмистовпну схему, причому головна баня, як і в Спаському соборі, розташовувалася в геометричному центрі будови. Надзвичайно широкий нартекс має з лівого боку круглу в плані вежу, де влаштовані сходи на хори. Вежа, на відміну від попередніх будов, стоїть не окремо, а неначе втиснута в товщу північної стіни нартексу і утворює на північному фасаді криволінійний виступ.

Як з'ясовано розкопками, з північно-східного боку до собору прилягала якась прямокутна в плані прибудова. Як завершувалася споруда, невідомо, тому що її верх не зберігся. Певно, завершувалася вона однією банею над центральною частиною і банею або шатром над вежею. Цікава є пластика фасадів собору двох-, трьох- та чотириуступчастих віконних прорізів.

Видатним храмом Київської Русі був Борисоглібський храм-мавзолей у Вишгороді під Києвом. Його будівництво тривало з 70-х років XI ст. і завершене лише у 1115 р. Собор зруйновано ще за стародавніх часів і археологічними дослідженнями виявлені лише фундаменти споруди. Це великого розміру храм, за планом близький до Видубицького собору і, як свідчать письмові джерела, завершувався однією главою. Як і Видубицький собор, його стіни складено в системі змішаного мурування, майже нічим не відрізнялося від мурування Софійського собору у Києві.

Заснований у 1051 р. Печерський монастир у Києві на подарованій князем Святославом землі біля княжого села Берестове розпочинає капітальне будівництво спорудженням у 1073 р. Успенського собору. За свідченням Печерського патерика, для будівництва запрошено майстрів з Візантії. До 1075 р.

Києво-Печерська лавра. Успенський собор XI ст. (після реконструкції).

складено підмурки, а у 1078 р. закінчено будівельні роботи. Будівництво тривало п'ять років, внутрішні розписи виконано трохи пізніше. У 1089 р. Успенський собор освячено. В розписах собору брав участь Алімпій, видатний художник Київської Русі. У наступні століття собор неодноразово відновлювався та перебудовувався, поки він у XVIII ст. не набув особливої форми українського бароко. У 1941 р. собор зруйновано.

Собор являв собою шестистовпний хрестовобаневий храм. Його архітектурне оформлення простіше і суворіше за Софійський собор. Композиція зовнішніх об'ємів являє собою паралелепіпед, що завершувався однією банею. Як і в Спаському соборі Чернігова, склепіння архітектурного хреста Успенського собору виділяються над об'ємом будівлі, що пожвавлює статичну композицію споруди. Зі сходу собор завершувався трьома гранчастими апсидами. У конструкції собору шість хрещатих у плані стовпів несуть на собі систему перекриття коробових склепінь.

У внутрішньому просторі собору чітко виділяється просторовий хрест. У західній частині і над нартексом розташовувалися хори, на які вели сходи з північного боку фасаду. Хори арками відкривалися всередину храму. Пізніше до північного боку нартексу прибудовано невелику Іоанно-Предтеченську хрещальню, що мала вигляд маленького чотиристовпного храму з трьома невеликими апсидами. Фасади собору розчленовані пілястрами, які точно відповідали членуванню плану. Прості і лаконічні площини фасадів завершувалися півколами закомар і були оздоблені широкою смугою меандрового фризу, подібно до Чернігівського Спаського собору.

Майстри будували Успенський собор за "божественною мірою" — 20 мір в ширину, 30 — у довжину і 50 — у висоту. В подальшому ця міра (2 : 3) стає характерною для багатьох споруд такого типу. Популярність Успенського собору була такою значною, що його вплив поширювався на давньоруське будівництво далеко за межами Подніпров'я.

З будівництвом собору оформилася печерська будівельна школа, яка в наступні часи збудувала кілька кам'яних споруд монастиря. Так, у 1082 р. печерські майстри будують поруч з собором Іоанно-Предтеченську хрещальню, а у 1106—1108 рр. трапезну палату з церквою, яку досліджено на південний захід від собору, невелику каплицю княгині Євпраксії біля західного фасаду собору.

Троїцька надбрамна церква, яка під пізнішими нашаруваннями добре зберегла свої первісні форми до наших часів, являє собою тип чотиристовпного хрестовобаневого храму в два поверхи. У нижньому — споруджені головні ворота до монастиря і приміщення для варти, на другому розташовано церкву за досить поширеним у давньоруському будівництві типом надбрамних церков. У плані вона квадратна і не має апсид. Її східний фасад з нішами в стіні виходить над проїздом воріт.

Майстри печерської архітектурної школи працювали не тільки в Печерському монастирі. У 1108 р. на замовлення князя Святополка Ізяславича вони будують собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. В 1113 р. собор було збудовано. Під пізнішими нашаруваннями добре збереглися стародавні первісні форми споруди, але у 1935 р. собор зруйновано в зв'язку з намірами будівництва помпезної урядової площі.

Як і Успенський собор, це був шестистовпний хрестовобаневий храм, увінчаний однією банею, у плані 2 : 3, із тризакомарними завершеннями фасадів. У нартексі з північного боку влаштовано вежу зі сходами на хори, а з південного — прибудовано невелику хрещальню, подібно до Чернігівського Спаса.

Інтер'єр Михайлівського собору, як і Печерський Успенський собор, розпи-

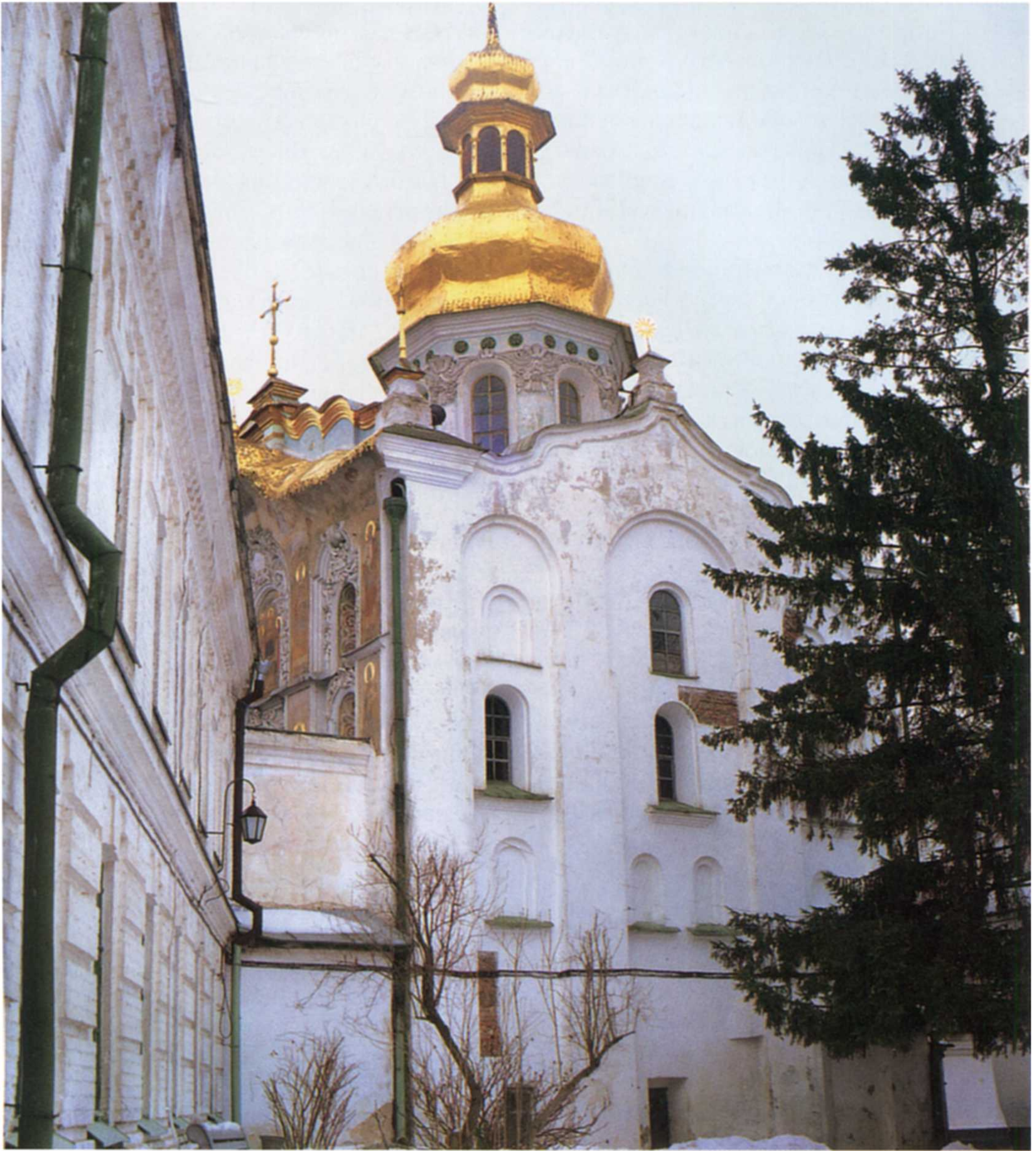

Троїцька надбрамна церква (XII ст., Київ).

сано фресками і оздоблено прекрасними мозаїками, у виконанні котрих, на думку дослідників, брав участь Алімпій.

Крім печерських майстрів, у другій половині XI — на початку XII ст. в Києві працювали й інші артілі. Техніка будівництва в них була ідентичною, різниця полягала в особливостях плану та деяких архітектурних формах. Наприкінці XI — на початку XII ст. печерський ігумен Стефан, за якого будувався Успенський собор, збудував на околиці

Києва біля ур. Клов монастир Влахернської Божої Матері. Це невеликий хрестовобаневий храм, оточений по боках галереями з кількома приміщеннями, а з західного боку, можливо, двома вежами та невеликим атріумом. Певно, зразком для нього була Десятинна церква, яка також присвячена Влахернській Божій Матері.

Невеликі шестистовпні в плані церкви типу Успенського собору Печерського монастиря досліджено в Києві на Копиревому кінці, в садибі київського Художнього інституту (можливо, собор Симеонового монастиря та в с. Зарубинці — літописний Заруб) над Дніпром. Стіни церкви в садибі Художнього інституту прикрашені характерними для другої половини XI ст. меандровими орнаментами.

Останньою за часом спорудою стильового напряму другої половини XI — початку XII ст., як можна вважати, була церква Спаса на Берестові. Церкву збудовано Володимиром Мономахом у 1113—1125 рр. Церква була палацовим храмом князівської резиденції в Берестові. В ній ховали князів династії Мономаховичів, зокрема у 1137 р. сина Володимира Мономаха, засновника Москви князя Юрія Довгорукого. З 1240 р. до XVII ст. церква стояла зруйнованою до того часу, коли архімандрит Петро Могила відбудував її західну частину, а фундаменти східної частини засипав землею.

Тип храму походить від типу Печерського собору, з тією різницею, що в широкому нартексі по боках розташовані вежі зі сходами на хори і хрещальня. Їхні об'єми ризалітами виходять на фасади. До виходів з трьох боків церкви прибудовані притвори, перекриті трилопасним склепінням. Це перше застосування конструкції, яка в подальшому відіграватиме велику роль у композиціях давньоруських церков.

Техніка мурування стін значно відрізняється від мурування XI ст. Каменя в стінах порівняно мало. Це вже не так змішане мурування, як мурування з утопленими рядами, тобто один ряд цегли утоплений між верхнім і нижнім, а іззовні затинькований, що імітує змішане мурування "opus mixtum". Фасади церкви Спаса на Берестові прикрашені широкими меандровими фризами та окрасами, виконаними з поставленої на ребро та утопленої цегли, що є характерним для споруд попередніх часів. В церкві збереглися фрагменти композицій давнього фрескового розпису. Спас на Берестові, як і Михайлівський собор Видубицького монастиря, є будівлею з багатьма індивідуальними особливостями, що притаманно для князівських споруд другої половини XI — початку XII ст.

Другою (після Київської) архітектурною школою, що склалася в Київській Русі у другій половині XI — на початку XII ст., була переяславська, де будуються численні кам'яні храми. Найвеличнішим з них був Михайлівський собор, інші — невеликі церкви переважно в князівських та боярських садибах та замках. Жодна з стародавніх споруд Переяслава до наших днів не дійшла, а від споруд переяславської школи частково збереглася лише Михайлівська божниця в Острі, що правила за капелу замку Володимира Мономаха.

Розквіт забудови давнього Переяслава припадає на кінець XI — початок XII ст., на часи князювання Володимира Мономаха і діяльність переяславського єпископа Єфрема, при якому, як згадує літопис під 1089 р., закінчено й освячено Михайлівську церкву, закладено церкву св. Феодора на міських воротах, церковні та інші будівлі [7], відкриті археологами і достатньо вивчені.

[7] ПВЛ, ч. 1, с. 137.

Кирилівська церква (XII ст., Київ).

Плани переяславських церков різноманітні, техніка їх спорудження близька до київських, але конструктивно переяславські майстри застосували прийом, не відомий у Києві — перекриття центральної частини за допомогою арок, що спиралися одна на одну, а також трилопатевих арок над фасадами і чверть циркульних склепінь над боковими навами.

Михайлівський собор — великий п'ятинефний хрестовобаневий храм з притворами. Головна баня спиралася на чотири могутні пілони. Інтер'єр — склад-

на композиція просторових одиниць. Стіни прикрашено мозаїками і фресковим розписом, що притаманно найбагатшим церквам Києва. Більшість церков Переяслава менші за розмірами, ніж київські. Для них не підходила хрестовобанева система: занадто малим би був центральний простір, який в переяславських церквах був не квадратним, а прямокутним, витягнутим по осі споруди. Перекривався він з південного та північного боків двома широкими арками, а зі сходу та заходу арками меншого діаметра, що спиралися на нижні частини широких арок, чим утворювався квадрат, на якому і споруджувалася баня.

В такий спосіб перекрито невелику (певно, Успенську) церкву на Княжому дворі (сучасний майдан Возз'єднання). Церква тринефна, триапсидна з чотирма хрещатими стовпами в центрі і вузьким нартексом.

Ще меншими були дві церковки в садибі по вул. Радянській та Спаській. Перша з них являла собою однонефний безстовпний храм розмірами 10 × 15,8 м з маленьким притвором. Друга, що, можливо, була усипальницею боярської садиби, одноапсидна, з двома квадратними стовпами у східній частині та нартексом. В середині храму та в нартексі виявлені численні поховання.

Винятковий інтерес становить споруда біля Михайлівської церкви, певно, єпископський палац, хоча дехто вважає, що це "строєніє баньное каменно" — велика двокамерна споруда з розкішно прикрашеним залом. Стіни і склепіння викладені різнокольоровою мозаїкою на золотому тлі, панелі вкривала інкрустація з так званої "флорентійської мозаїки" з різних порід мармуру. Колони прикрашали мармурові різьблені капітелі стилізованого коринфського ордера. Підлогу викладено з шиферних, інкрустованих мозаїкою плит. Єпископський двір огороджено міцною кам'яною стіною, яка підходила до кам'яних, так званих єпископських воріт. Від останніх залишилися стіни на висоту до 2 м і нижня частина прямокутної в плані вежі, де розташовувалися сходи до церкви Федора, що стояла над воротами. Безумовно, зразком для цієї споруди були Золоті ворота Києва.

Відомі дві будівлі тих часів, пов'язані з переяславською будівельною традицією: Юрієва божниця в м. Острі (давньому городку, побудованому Володимиром Мономахом у 1098 р.), "Летська божниця" Володимира Мономаха (1116 р.), незначні рештки якої досліджено в Бориспольі Київської області. Останню збудовано на місці загибелі князя Бориса. Однак рештки настільки незначні, що неможливо реконструювати її первісний вигляд.

Михайлівська церква (або Юрієва божниця) в Острі є єдиною пам'яткою переяславської архітектури, що частково збереглася до наших днів. Від церкви залишилися апсида та частина східного фасаду. План споруди відомий за археологічними дослідженнями. Це одноапсидна двостовпна церква. Підпружні арки спиралися на західні стовпи і на частини стіни апсиди. Вузенькі бокові нефи, певно, перекривалися чвертьциркульним перекриттям, подібно до притворів у церкві Спаса на Берестові в Києві. Перекриття Михайлівської божниці первісно могло бути таким, як у церквах Переяслава.

Божниця розташовувалася в укріпленнях Остра і, певно, була пристосована до оборони. В апсиді божниці зберігся фресковий розпис, близький до розписів київської художньої школи XII ст.

Третя після київської та переяславської архітектурна школа сформувалася на початку XII ст. в Новгороді. Тут у 1113 р. в центрі Ярославового дворища містився урядовий центр Новгорода, будується Миколо-Дворищенський со-

*Київ,
Контрактова площа,
розкопки 1972 р.
Південний кут
зрубу № 2.*

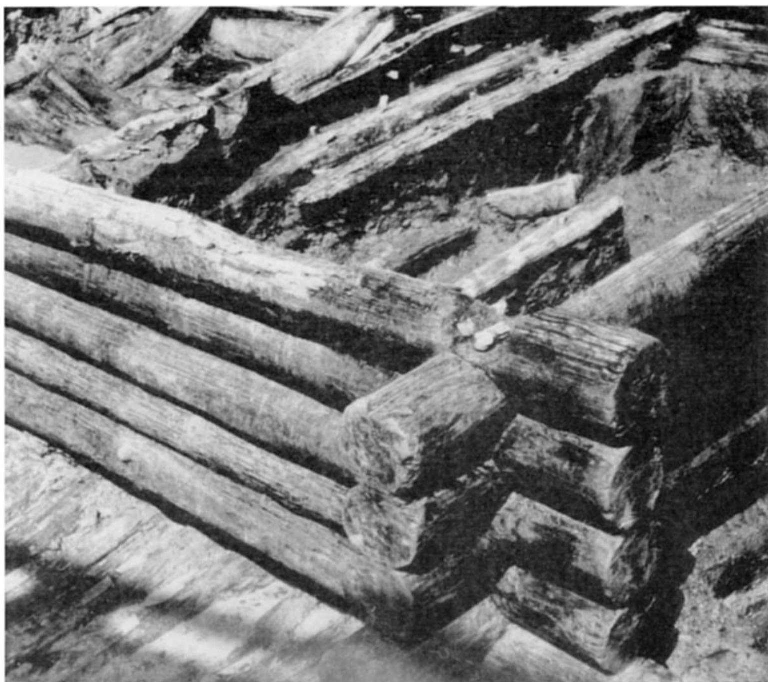

*Садиба 30-х років
XI ст. на Житньому
ринку з розкопок 1973 р.
За реконструкцією
П. П. Толочка.*

бор, в 1117 р. — собор Антонієвого монастиря, а у 1119—1127 рр. — собор Юріївського монастиря. За своїм типом вони близькі до київських споруд, де шестистовпні хрестовобаневі храми збудовані змішаною технікою мурування.

Говорячи про стильовий напрям в архітектурі Київської Русі другої половини XI — початку XII ст., слід підкреслити певне посилення візантійських традицій, які насамперед позначилися на композиції тринефних хрестовобаневих храмів, що викликано переважно функціональним, суто церковним призначенням споруд. Разом з тим головною особливістю даного періоду було те, що в ряді регіонів виникають місцеві архітектурні школи з притаманними їм конструктивними та художніми особливостями, що яскраво виявиться в наступному періоді розвитку архітектури Київської Русі.

Нові історичні умови, що настають з 30-х років XII ст., викликали істотні зміни в плануванні та забудові міст. Інтенсивно забудовуються столиці земель, які намагаються "перейняти славу" у Києва. Міста, що виникають як центри нових князівських або боярських вотчин, або "удільних" князівств, як правило, невеликі. Їх розміри обумовлювалися вузьким колом збуту продуктів ремісничого виробництва, а також невеликими розмірами "уділів", які були їхніми центрами.

У XII ст. Київська, Чернігівська і Переяславська землі становили ядро давньоруської держави. Київщина являла собою великокнязівський домен, що не міг бути закріплений у феодальне володіння окремих князівських династій. Тому київське боярство, яке володіло землями навколо Києва, відігравало значну роль в політичному житті і мало право будувати власні фортеці і замки. Чернігівщина, з підлеглими Чернігову Сіверською і Рязанською землями, являла собою досить міцне і стабільне "королівство Ольговичів", де діяв принцип васалітету, і тому боярство повністю залежало від князівської волі і не мало таких прав, як київське. Для Переяславщини, яка була форпостом від степовиків протягом XII ст., головна проблема полягала в оборонному будівництві. На Волині досить міцно затверджується династія Ізяславичів, але дрібні феодали там мали значно більше прав, ніж в Чернігові, тому розбудова їхніх "вотчин" нагадувала устрій Києва.

Істотні зміни в плануванні і забудові міст відбуваються в XII ст. Київ залишався столицею усієї Русі та загальноруським культурним центром. Останні дослідження довели необґрунтованість гіпотези щодо "занепаду" Києва, який начебто стався після його розгрому військами коаліції князів у 1167 р. Подібні розгроми Київ переживав неодноразово, що істотно не позначилося на його значенні як столиці Русі. У Києві в XII ст. відбувається інтенсивне зростання торговельних і ремісничих посадів, особливо Копиревого кінця і Подолу. Поруч з Києвом розташовувалися великі міста — столиці князівств — Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич. В них міцно осіли місцеві династії, а зовнішній вигляд резиденцій набував все більше столичного характеру.

Розбудовуються за тих часів і центри великих князівських "вотчин" (наприклад, Овруч), дрібних князівств (Путивль) та боярських володінь. У Київській землі, де літописи нараховують 44 міста і населених пунктів, на півночі існувало лише 11 міст, тоді як на півдні — безліч княжих і боярських осель, замків і стратегічних фортець, з яких складалася лінія оборони від степовиків.

На Росі, де проходила основна лінія оборони від степовиків, дослідники нараховують 13 фортець, що стояли на відстані кількох кілометрів одна від од-

Іллінська церква (початок XII ст., Чернігів).

ної. Крім Києва, великими містами Київщини були Вишгород, Білгород, Юр'їв та Торчеськ. Добре відоме планування стародавнього Вручая (Овруч), який з середини XII ст. був центром феодальних володінь князя Рюрика Ростиславича — типове, середнє за розмірами місто, з міцним князівським замком і досить великим посадом (близько 28 га), укріпленим стінами з дерев'яних городень і земляними валами.

Характерними для цих часів були особливого типу замки-центри невеликих феодальних володінь. За останні роки такі замки добре досліджені на Київській землі: Родень, Городеськ, Іван, який вважається замком київського боярина Івана Войтишича, Чудин (Щучинка), замок київських бояр Чудиних та ін. Цікаво, що прикордонні міста Київської землі (переважно на Пороссі) здебільшого мали гарнізони в 100 чоловік і нагадували пізніші українські козацькі городки з сотенним устроєм.

У Чернігівській землі (разом із Сіверщиною) відомо 54 міста, найбільшим з яких був Чернігів. Розбудова центрів Сіверської землі — Новгород-Сіверського, Путивля, Трубчевська, Рильська і Курська — інтенсивно відбувається лише з другої половини XII ст. Чернігівська волость, домен чернігівських князів, була заселена дуже густо, а сам Чернігів до середини XII ст. сягає розмірів Києва. Північна частина чернігівських володінь, вкрита густими лісами, була

слабо заселена. Типовим прикладом невеликого міста-центру "удільного" князівства Чернігівської землі є Вщиж на Десні, планування та забудова якого добре досліджені. Основне будівництво в місті відбувалося в середині XII ст. В цей час були зламані старі, невеликі за розмірами, дерев'яні укріплення і побудовані нові, що відповідали тогочасним вимогам військової техніки.

У Переяславській землі найбільшим містом був Переяслав. Інші 36 міст являли собою переважно замки, серед яких Любеч, Воїнь та інші були найбільшими за розмірами. Дуже своєрідним було місто Воїнь, в якому добре простежуються особливості містобудування Переяславської землі, де головною проблемою була оборона Посулля. У Воїні, розташованому в гирлі Сули, існувала гавань, де могли переховуватися кораблі. Вхід у гавань захищали міцні дерев'яні стіни з городень з вежами.

Волинська земля заселена рідше, ніж Подніпров'я, особливо в північній частині — Поліссі. Літопис згадує у XII ст. 34 волинські міста, з них 7 у Болховській землі, де виникають кілька дрібних феодальних князівств, і 11 міст в густо заселеній Погоринні. Найбільшим містом був Володимир-Волинський, який інтенсивно розбудовується з середини XII ст., коли стає столицею Волинського князівства. У другій половині XII ст. Володимир-Волинський вважався одним з найкращих міст Європи. Значними містами Волині були Лучеськ, Дорогобуж, Пересопниця. З численних невеликих міст добре вивчений Ізяслав, що являв собою центр сільськогосподарської округи та замок Колодяжин, який належав волинським князям.

З середини XII ст. інтенсивно забудовується Галицька земля. За князювання Ярослава Осмомисла розбудовується столиця — Галич. На великому пагорбі між річками Луква та Мозолів потік будується Успенський собор та інші церковні та палацові споруди. Навколо Галича виникають численні міста, найзначнішим з яких є Холм.

У 30-х роках XII ст. спостерігаються істотні зміни в давньоруській будівельній техніці. Характерною особливістю для мурованого будівництва у всіх давньоруських землях став перехід до техніки мурування з місцевих будівельних матеріалів. Так, розпочинається спорудження білокам'яних будівель у Володимиро-Суздальській та Галицькій землях. На Придніпров'ї, включаючи Смоленську землю і Волинь, де не завжди є виходи каменю, розвивається техніка цегляного будівництва без застосування каміння, що притаманно для попередніх часів.

Всі без винятку споруди за часів Володимира Мономаха в Києві, Смоленську, Борисполі, Ростові та інших містах, вимурувані технікою "opus mixtum" або імітували її (церква Спаса на Берестові). Першою, відомою нам за часом спорудою, збудованою в техніці порядового цегляного мурування ("opus isodos"), є церква Федорівського монастиря в київському дитинці, будівництво якого розпочалося в 1129 р. за правління Мстислава Володимировича. Мурування велося, як і в попередні часи, з великоформатної плінфи, яка стає за товщиною ще більшою. Розміри цегли в спорудах 30—40-х років XII ст. в Придніпровських землях найчастіше: 18—27×26—35×4,5 см.

Оскільки в муруванні за новою системою відсутні шари каміння, то правило перев'язки цегли стає обов'язковим. Здебільшого цеглу клали, перемежовуючи сторчкові й довжкові ряди. За характером таке мурування є близьким до системи, притаманної романській архітектурі, хоча її використовували візантійські і балканські майстри.

Розчин залишається таким самим, як і в попередні часи: вапно з домішкою

Київ, Контрактова площа, розкопки 1972 р. Дерев'яна зрубна конструкція Х ст.

товченої цегли — "цем'янки". Шви поміж шарами цегли акуратно підрізають. Іноді на фасадах застосовують тинькування (Чернігів), хоча численні окраси з цегли (Київ, Смоленськ) свідчать про те, що тинькування вживалося не завжди.

Новими конструкціями, що набувають розповсюдження на Русі з 30-х років XII ст., є хрещаті склепіння, якими здебільшого перекривають бокові приміщення першого поверху, що також вказує на близькість до романської будівельної техніки. Техніка мурування, особливо у чернігівських майстрів, стає віртуозною. Чернігівські, смоленські, гродненські і рязанські "плінфоделателі" на ребрах цегли ставили свої знаки у вигляді літер, геометричних фігур тощо.

Суворе дотримання традицій спостерігаємо і в типах та композиціях споруд. У будівництві культових споруд домінує установлений ще в Успенському соборі Печерського монастиря в Києві зразок: монастирський шестистовпний хрестовобаневий храм, з трьома апсидами, однією банею, без веж, але часом з численними прибудовами — каплицями. Поряд з шестистовпними спорудами набувають розповсюдження і спрощені чотиристовпні будівлі, особливо в другій половині XII ст. Зрідка трапляються безстовпні храми (Чернігів, Смоленськ, Переяслав). Отже, істотних змін в типах споруд, порівняно з попереднім періодом, не спостерігається, крім архітектури другої половини XI — початку

Борисоглібський собор (XII ст., Чернігів).

XII ст. На відміну від попередніх часів композиційно споруди стають більш статичними.

Істотні відміни, що відрізняють новий стильовий напрям від попереднього, простежуються в архітектурних формах і декорі фасадів. Замість плоских пілястр-лопаток фасади членуються пілястрами з напівколонами, що є найхарактернішою ознакою споруд 30—80-х років XII ст. в Київській, Смоленській, Чернігівській, Рязанській та Волинській землях.

За тих часів особливого значення для розвитку давньоруської архітектури набувають посилені зв'язки з країна-

ми Західної Європи, що позначалося на стильових рисах споруд. Якщо тип храму залишається канонічним хрестовобаневим, що диктується православними канонами, то у формах візантійські традиції зникають, а натомість з'являються романські риси, які в цей час домінують в архітектурі Європи. За словами академіка Б. О. Рибакова: "Русь у XII ст. була наче співавтором в створенні різноманітних форм романського стилю Європи і Кавказу". Найбільше вплив романської архітектури позначився на кам'яному будівництві Володимиро-Суздальської та Галицької земель, а також в різьблених білокам'яних капітелях і деталях фасадів чернігівських будівель XII ст. В спорудах Придніпровської архітектурної школи зникають меандрові орнаменти, характерні для храмів XI — першої чверті XII ст. Їх замінюють аркатурні фризи, що складаються з лекальних частин аркатури і перебрикового пояса. Ця форма, притаманна романській архітектурі, стає однією з ознак нового стильового напряму.

Близькими до форм романської архітектури є також перспективні портали, що поряд з декоративними нішами на фасаді прикрашаються фресковим живописом. Площину фасадів членують вузькі високі вікна з прямими відкосами. Трактування фасадів набуває графічних форм на відміну від живописного принципу стилю XI ст.

Суттєвими стають відміни і в інтер'єрах споруд, хоча тут "канон" Успенського собору Печерського монастиря діє більшою мірою. Виступи антів внутрішніх хрещатих в плані стовпів зменшуються, що згладжує диференціацію внутрішнього простору. Інтер'єр сприймається як єдиний простір, спокійно і рівномірно освітлений. Затемненою частиною залишається лише нартекс. Першою з відомих нам споруд стильового напряму 20—80-х років XII ст. був Собор Федорівського монастиря, збудований майстрами Мстислава Володимировича. Як відомо, Мстислав був онуком англійського короля Гарольда I і підтримував жваві стосунки із західними країнами. Собор до наших днів не зберігся, проте археологічними дослідженнями добре вивчено його архітектуру. Це був шестистовпний хрестовобаневий храм типу Успенського собору Печерського монастиря, побудований в техніці рівношарового цегляного мурування. Фасади розчленовано плоскими пілястрами, подібно до споруд попередніх часів.

Після закінчення будівництва Федорівського монастиря майстри князя Мстислава на його замовлення будують у 1132—1136 рр. в Києві на Подолі церкву Богородиці Пирогощі, де риси нового стильового напряму оформилися остаточно. За типом це порівняно невеликого розміру (14 × 19 м) шестистовпний хрестовобаневий храм з однією банею. Фасади церкви розчленовані пілястрами з півколонами, що є характерним для стильового напряму. Площини фасадів майже позбавлені декору. Як можна гадати, їх прикрашав лише аркатурний фриз під закомарами та над карнизом бані. Розпланування церкви було зроблено неточно, а цегла, з якої її побудовано, гіршої якості, ніж в княжих спорудах попередніх часів.

У 1144 р. майстри князя Всеволода Ольговича, можливо, ті, які будували церкву Богородиці Пирогощі, зводять церкву Георгія в Каневі, пізніше перейменовану на Успенський собор. Церква найкраще з усіх пам'яток Київської Русі зберегла свої первісні форми. Її лише отинькували і незначною мірою переробили в класичних формах на початку XX ст. Це шестистовпний хрестовобаневий храм, увінчаний однією банею. Фасади розчленовані пілястрами з

напівколонами, площини яких прикрашено декоративними напівциркульними нішами. Фасади і підбаневий простір оздоблені тонкими лізенами та аркатурним орнаментом. На триступеневих порталах збереглися залишки фресок. Хори розташовані над нартексом, куди ведуть сходи, зроблені в товщі західної стіни.

Найвідомішою пам'яткою архітектури XII ст. є Кирилівська церква в Києві, збудована в середині XII ст. Мономаховою онукою Марією Мстиславівною на спомин свого чоловіка — київського князя Всеволода Ольговича (помер 1146 р.). Церква була собором феодального "вотчого" монастиря, що належав чернігівській династії князів Ольговичів.

Під барочним одягом XVII—XVIII ст. Кирилівська церква добре зберегла свої первісні форми. За типом це шестистовпний хрестовобаневий храм, досить великого розміру (15 × × 20,5 м). В пропорціях плану застосовано ту саму систему ("20 мір в ширину і 30 мір в довжину"), що й в Успенському соборі Печерського монастиря. Будували церкву київські майстри (про що свідчить відсутність знаків на ребрах цегли, так само як і в церкві Богородиці Пирогощі), певно, не дуже високої кваліфікації. Цегла відформована та випалена гірше порівняно зі спорудами часів Мономаха.

Будівничі не спромоглися точно поставити підбанник на підпорні арки, тому баня церкви здається важкою і непропорційною щодо самої споруди. Вузенький аркатурний фриз під закомарами оперізував церкву, могутні півколони членують фасадні площини. Триступеневі перспективні портали прикрашені орнаментальним фресковим розписом. Нартекс церкви вузький, затемнений, з численними аркасоліями, де стояли саркофаги князів з династії Ольговичів, в тому числі й героя "Слова о полку Ігоревім" — Святослава Всеволодовича.

На другому поверсі з правого боку розташовані широкі й світлі, як і в Успенському соборі Печерського монастиря, хори з каплицею ігумена. Туди ведуть вузенькі сходи, розташовані в товщі північної стіни — вони замінили традиційні вежі з ґвинтовими сходами, притаманними для будівництва часів Володимира Мономаха. Навколо церкви — з південного, північного і, можливо, із західного боків у пізніші часи прибудовано каплички, певно, князівські або боярські усипальниці. Уславлена Кирилівська церква всесвітньовідомим фресковим розписом XII ст. та прекрасними творами М. О. Врубеля, виконаними під час реставрації церкви наприкінці XIX ст.

Певно, до третьої чверті XII ст. можна віднести невеликий чотиристовпний храм в Зарубському монастирі на Дніпрі, де містився важливий стратегічний пункт Київської землі. Храм мав півколони на фасадах, і, судячи з археологічних знахідок, деталі з лекальної цегли. Чотиристовпною була і Василівська церква в Києві, яку побудував на Старому дворі в київському дитинці у 1183 р. князь Святослав Всеволодович. Церкву зруйновано разом з Михайлівським Золотоверхим собором у 1935 р. Побудовано її з маломірної плінфи, що є характерним для наступного стилістичного напряму. При традиційній схемі фасадів з півколонами і витягнутою по осі композицією основного об'єму, архітектура церкви має істотні відміни, що наближує її до архітектури пізніших часів: пропорції значно стрункіші, фасади оздоблені візерунками з поставленої на ребро плінфи, віконні відкоси не прямі, а скошені. Самі півколони стрункіші і тонші за півколони попередніх споруд.

До архітектури Переяславської землі XII ст. можна віднести, за літописом, лише одну споруду — Іванівський монастир. Більше даних дають археологічні дослідження. Ще у XIX ст. досліджено фундаменти невеличкої безстовпної церкви під підлогою сучасного Успенського собору. Церкву вимуровано з великоформатної цегли (31 × 25 × 5 см), що свідчить про будівництво до 1170 р., але з характерною для XII ст. системою кладки "opus isodos". Бокові фасади прикрашені типовими для стилю, що ми розглядаємо, пілястрами з півколонами. В плані церква була однонефною з апсидою. Система перекриття, певно, така сама, що й в інших переяславських церквах кінця XI ст., тобто застосовано своєрідну систему різнорозмірних арок, що в подальшому відома в ряді споруд Пскова.

Другу переяславську споруду XII ст. відкрито в 1953 р. на стародавньому Окольному місті, там, де пізніше стояла Воскресенська церква. Це великий, типу Кирилівської церкви, шестистовпний хрестовобаневий храм, певно, монастирський, збудований з великоформатної плінфи технікою "opus isodos", типовою для Придніпров'я XII ст. На відміну від загальноприйнятої традиції, на лопатках фасадів не було півколон. Своєрідними виявилися західні стовпи: вони мали не хрещату, як звичайно, форму в плані, а восьмигранну. Для переяславської архітектури взагалі притаманна виняткова різноманітність типологічних рис — жодна переяславська споруда XI—XII ст. не схожа одна на одну.

З усіх Придніпровських земель у XII ст. найвища будівельна майстерність і найдосконаліша архітектура притаманна Чернігівській землі. Це пояснюється тим, що саме в період найбільшого розквіту феодалізму Чернігівське феодальне "королівство Ольговичів", зі ста-

Борисоглібський собор. Білокам'яне різьблення капітелів і портального каменя (XII ст., Чернігів).

більною системою васалітету, не тільки потребувало, а й мало можливість споруджувати будівлі, які б найкраще відповідали феодальним вимогам. Тому стиль, який ми розглядаємо, найповніше відобразився в чернігівських кам'яних спорудах.

Чернігівські князі, поряд зі смоленськими і волинськими, ведуть боротьбу за титул великого князя Київського, і неодноразово володіють ним. Сам Чернігів у XII ст. набуває столичних рис: забудовуються "Окольний град", "Третяк" і "Передгороддя", де поряд з ремісничими кварталами розбудовуються боярські садиби. У дитинці чернігівські князі будують церкви, хороми і кам'яні тереми. Чернігівські ремісники виробляли чудову і виняткова міцну цеглу, майстерно виготовляли керамічні будівельні деталі — кронштейни, дінця аркатур, полив'яні плити для підлог. У декорі споруд вони застосовували різьблені білокам'яні деталі. Під час досліджень деяких споруд XII ст. в замуровках знайдено численні різьблені капітелі, наріжні камені, фрагменти ківорію та передалтарних перегородок тощо. На жаль, в жодному випадку не вдалося точно визначити, з якої саме споруди походять ці деталі. Найбільше даних є про те, що білокам'яними деталями прикрашено Благовіщенську церкву 1186 р.

У Чернігові до наших днів збереглися три споруди стилю XII ст.: Борисоглібський і Успенський собори та Іллінська церква. На жаль, жодна з них не має зафіксованої літописом дати, і тому їх датування, з більшою або меншою мірою вірогідності, проводиться за стильовими ознаками та особливостями будівельної техніки. Інші дві споруди, які мають точні дати побудови — Михайлівська церква 1174 р. і Благовіщенська церква 1186 р., відомі з археологічних розкопок. Всі ці споруди збудовані типовим для XII ст. муруванням "opus isodos", лише останні дві з малоформатної цегли, а перші три — з широкоформатної, що свідчить про їх ранішу будову. Проте характерні лише для XII ст. конструкції (зокрема, хрестові склепіння) і особливо типові для стилю, який ми розглядаємо, форми (півколони на фасадах, аркатура, "перебрик" та ін.) аж ніяк не дають підстав віднести їх до попередніх часів, зокрема до часів Володимира Мономаха, для яких по всій Русі зафіксовано іншу будівельну техніку й інші форми споруд. Така думка підтверджується ще двома спорудами чернігівських майстрів у Рязані — Борисоглібським і Успенським соборами, які копіювали чернігівські, і більш-менш впевнено датуються серединою XII ст.

Виходячи із стилістичних особливостей, найстарішою спорудою нового стилю в Чернігові можна вважати маленьку Іллінську церкву на Болдиних горах. Тип її дуже рідкісний для Придніпровської архітектури: вона одноверха, безстовпна, з однією апсидою, майже квадратним в плані центральним приміщенням, невеликим нартексом, над яким розташовувались дерев'яні хори, та маленьким тамбуром перед входом. Південна і північна стіни прилягають до підпорних арок, що збільшує підбаневий простір і дає можливість поставити підбанник меншого діаметра, як вимагала композиція споруди. Такий тип і прийом перекриття був досить поширений у візантійській і балканській архітектурах X—XIII ст. З північного боку центральної частини церкви двері ведуть у комплекс печер, які, згідно з літописними даними, викопані Антонієм у 1063 р. У зв'язку з цим виникає думка, що церкву, найімовірніше, збудовано після канонізації Антонія, що сталося на початку XII ст.

Техніка будівництва церкви відрізняється від будівництва споруд Монома-

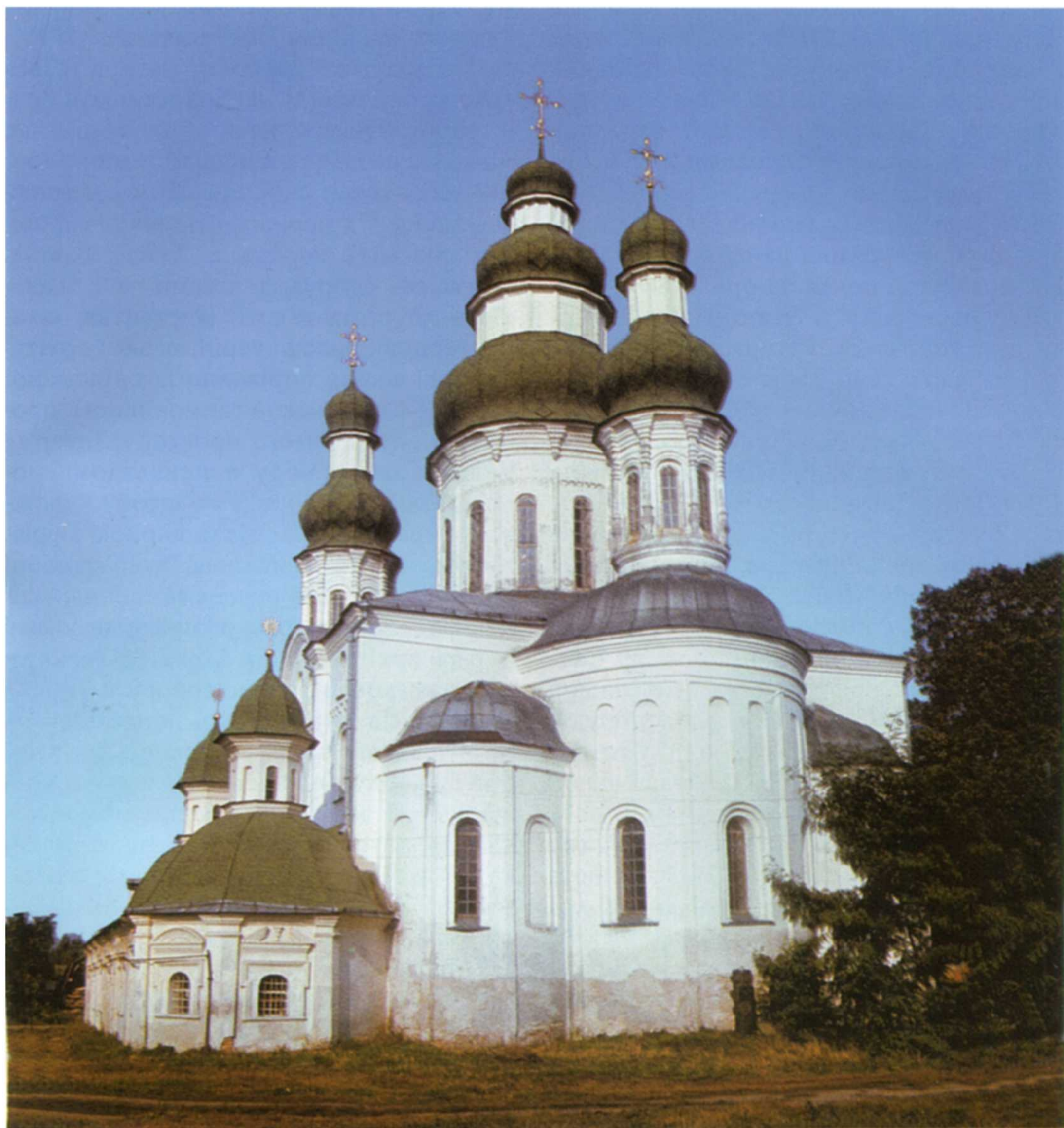

хової доби і є типовою для XII ст. Проте в архітектурних формах є риси, що відрізняють її від споруд середини XII ст. і вказують на більш ранній час її побудови. Церква не має напівколон на фасадах і, головне, у декорі підбанника напівколонки не доходять до самого верху — прийом, типовий для архітектури XI — початку XII ст.

Успенський собор Єлецького монастиря (початок XII ст., Чернігів).

На північній стіні церкви над пілястрою зберігся профільований карниз — явище рідке, тому що така форма майже ніде не збереглася в давніх спорудах, а тиньк оброблений під мурування.

Про час побудови другої споруди Чернігова стилю XII ст. — Успенського собору Єлецького монастиря — жодних вірогідних даних немає. Більшість дослідників відносять її до середини XII ст. у зв'язку з типовими для цього часу методами будівництва ("opus isodos", хрещаті склепіння), архітектурні форми (півколони на пілястрах фасадів, аркатурні пояси та орнаменти у вигляді "перебрику" і "городків"). Планово просторова структура, архітектурні форми аналогічні двом спорудам середини XII ст.: Кирилівської церкви в Києві і Успенського собору в Рязані (система пропорцій, притвори-тамбури, хрещальні з південного боку нартекса, абсолютно П-подібні хори, ідентична система рішення фасадів, розташування сходів у північній стіні тощо).

На відміну від Кирилівської церкви бокові апсиди Успенського собору Єлецького монастиря нижчі за центральну, що ускладнює композицію споруди. Верх підбанника прикрашений багатше, під аркатурним фризом розташований пояс орнаменту "городками" і, що найбільше відрізняє чернігівську пам'ятку від київської, виняткова майстерність побудови. Точність планування та досконалі пропорції, що наближаються до системи "золотого перетину", віртуозне мурування, чудова якість цегли і особливо керамічних деталей аркатури, в тому числі й кронштейнів, свідчать про роботу майстрів найвищої кваліфікації.

Південні та північні фасади Успенського собору членують пілястри з півколами, на західному фасаді півколон не було. Під закомарами на північному, західному і південному боках тонкою стрічкою проходить аркатурний фриз. Таким самим фризом і орнаментом "городками" прикрашено верх підбанника. Орнамент "городками" не відомий у давньоруській архітектурі, немає його і в інших спорудах цього стильового напряму. Проте він стане характерним для архітектури кінця XI — початку XII ст.

Існує думка, що собор завершувався трьома банями (М. В. Холостенко). Зовні собор був урочистим і ошатним, що підкреслюється досконалістю пропорцій всіх частин споруди. Цим він трохи відмінний від важких і масивних форм Кирилівської церкви в Києві. Взагалі ошатність споруд, так само як і близькість до романського мистецтва, є характерною рисою чернігівської архітектурної школи порівняно із київською.

Особливо вражає гармонійність пропорцій внутрішнього простору. Інтер'єр Успенського собору є прикладом емоційної сили пропорцій як засобу художньої виразності. Почуття спокою і врівноваженості, що викликає інтер'єр собору, підкреслюють рівне освітлення, м'який тон фрескового розпису, стримані окраси архітектурних форм. За характером фресковий розпис собору близький до розписів Кирилівської церкви.

У південному нефі Успенського собору відбудувана апсида маленької хрещальні. Її верх прикрашено мальовничим аркатурним фризом з перебриком та карнизною паличкою. Як вже зазначалося, подібні хрещальні відомі в Кирилівській церкві в Києві і Успенському соборі в Рязані.

Третя споруда Чернігова XII ст. — Борисоглібський собор. Дата його побудови також остаточно не з'ясована. За літературним джерелом другої половини XII ст. ("Слово про князів"), собор збудував князь Давид Святославич, що помер 1123 р. і був у ньому похований. Під сучасним собором виявлено рештки споруди кінця XI — початку XII ст., які вважають князівським теремом (М. В. Холостенко). На думку інших дослідників (В. А. Богусевич, М. К. Каргер), це рештки фундаментів первісного Борисоглібського собору на честь Давида Святославича, на місці якого у

Церква Богородиці Пирогощі (XII ст., Київ). Відновлення 1990-х років.

другій половині XII ст. збудовано собор, який дійшов до наших часів. Справді, форми Борисоглібського собору в порівнянні з собором Єлецького монастиря здаються більш сухими і шаблонними, що може свідчити про пізній період розвитку стилю.

Найближчі аналогії Борисоглібському собору в Чернігові є Борисоглібський собор Смядинського монастиря в Смоленську (початий будівництвом у 1145 р.) та Борисоглібський собор в Рязані (середина XII ст.). Це шестистовпні хрестовобаневі храми звичайного для тих часів типу з напівколонами на трьох

фасадах, рядом декоративних ніш (як і в Канівському соборі), аркатурними фризами під закомарами, триступеневими порталами і однією, трохи важкуватою, банею. Нартекс в Чернігівському храмі нечітко виділений: аркасолії, що розташовані в ньому, продовжуються далі в бокових нефах. Це викликано тим, що собор правив за усипальницю чернігівським князям. Згодом навколо храму збудовано притвори у вигляді галерей. В інтер'єрі збереглися залишки омфалію з прикрашених мозаїкою шиферних плит та підлог з майолікових плиток жовтого, зеленого та темно-вишневого кольорів.

Розкопана і досліджена Б. О. Рибаковим Михайлівська церква 1174 р. являла собою звичайний для тих часів шестистовпний хрестовобаневий храм, вимурований з малоформатної цегли, характерної для кінця XII ст. Набагато цікавішою є Благовіщенська церква, яку на Новому княжому дворі збудував у 1186 р. князь Святослав Всеволодович. Це великий шестистовпний храм, з трьох боків оточений галереями, можливо, двоповерховими. Пілястри із звичайними для стилю XII ст. напівколонами членували фасади, оздоблені аркатурними фризами. У декорі собору застосовано різьблені білокам'яні деталі (знайдено залишки різьблених колонок від фризу, подібного до володимиро-суздальської архітектури).

Незвичною для давньоруської архітектури є така художня особливість споруди: півколони складені зі світложовтої цегли, поле стін — з темно-червоної. Підлогу в бокових приміщеннях викладено з жовтих і зелених полив'яних плиток, а в центральній частині — з шиферних плит, інкрустованих різнобарвною мозаїкою. Зберігся омфалій — центральна частина підлоги, де в колі з мозаїки викладено чудове за рисунком та фарбами зображення павича.

Благовіщенський собор нагадував споруди часів розвитку Київської держави XI ст.: п'ятинефний план, великі розміри, багатство оформлення, певні риси живопису і, можливо, багатоповерхове завершення. Останнє належить до тих тенденцій, які стануть характерними для давньоруської культури та мистецтва кінця XII — першої половини XIII ст.: "звоніння в прадідову славу", як образно висловився автор "Слова о полку Ігоревім". Недарма собор будував головний герой "Слова" — Святослав Всеволодович.

Близькою до київської була й архітектура Волині XII ст. Можливо, там працювали майстри київської школи. Муроване будівництво у Володимирі-Волинському розпочалося з середини XII ст., тобто за часів правління Ізяслава Мстиславича. Певно, цим часом датуються руїни церкви передміського монастиря в уроч. Федорівщина, над річкою Луг. Це середнього розміру шестистовпний хрестовобаневий храм, з напівколонами на фасадах, подібний до Кирилівської церкви в Києві. У апсидах церкви в Федорівщині збереглися фрескові розписи з орнаментальними мотивами, близькими до розписів Кирилівської церкви в Києві і Смядинських храмів у Смоленську. Великоформатна цегла засвідчує дату будівництва раніше 1170 р.

Друга споруда Володимира-Волинського XII ст. — Успенський собор, збереглася до наших днів. Його побудував князь Мстислав Мстиславич в 1160 р. Зруйнований татарською навалою, собор відбудовано в XVII ст. в стилі західноєвропейського бароко. Згодом його також зруйнували, руїни відбудовано в первісному вигляді наприкінці XIX ст. за проектом А. В. Прахова та Г. І. Котова. Реставрація більш-менш правильно передає загальні риси споруди XII ст.: великий шестистовпний храм з напівколонами на фасадах,

П'ятницька церква (початок XII — кінець XIII ст., Чернігів).

аркатурними оздобленнями та однією банею. Архітектура подібна до Кирилівської церкви в Києві або Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові, лише пропорції плану Успенського собору у Володимирі-Волинському більш видовжені, а стіни трохи тонші.

Стильовий напрям придніпровської та волинської архітектури 30—80-х років XII ст. має чітко окреслені типологічні, конструктивні й художні риси. Панівним типом кам'яних споруд тих часів стала монастирська або князівська церква традиційного хрестовобаневого типу, з видовженою статичною композицією, трьома апсидами, здебільшого однією банею і прибудовами — притворами. Усі вони збудовані в однаковій техніці порядкового мурування ("opus isodos") із застосуванням хрестових, напівциркульних і баневих склепінь. Важкі, суворі, могутні форми стримано прикрашені тонкими лініями аркатурних фризів, перебриковими орнамента-

ми або поясами невеликих плоских ніш, з підкресленою графічністю фасадів.

Від стильових рис архітектури київської, переяславської, чернігівської та волинської земель майже нічим не відрізняється архітектура Смоленська і Рязані. Смоленські церкви середини та другої половини XII ст. різняться від київських лише деякими незначними конструктивними особливостями цегляного мурування та більшим поширенням типу чотиристовпних хрестовобаневих споруд.

Винятково важливою для подальшого розвитку української архітектури була архітектура стародавнього Галича. На території міста та його околиць виявлено 30 давніх споруд, і хоча тільки одна дійшла до наших часів, є всі підстави висвітлити загальну картину галицької архітектури.

Будівельна техніка Галича відрізнялася від техніки споруд Придніпров'я та Волині. Все мурування велося з точно обтесаних брил сірого дністровського вапняку. Така техніка наближала галицьку архітектуру до романської архітектури Заходу. У вапняний розчин не додавали товченої цегли, що також відрізняло галицьку будівельну техніку від придніпровської, де традиції цем'янкового розчину трималися довго.

Найбільшим храмом Галича був Успенський собор, збудований князем Ярославом Осмомислом в 1157 р. Це чотиристовпний храм з головною банею, поставленою в центрі споруди і, можливо, двома банями над нартексом. З трьох боків собор оточували галереї, чим він нагадував, як і Борисоглібський собор в Чернігові, споруди часів Ярослава Мудрого ("звоніння в прадідову славу"). Західний портал храму багато оздоблений різьбленими деталями, подібно до романських споруд. Численні фрагменти різьблених оздоб — капітелі колонки, уламки антаблементів тощо — свідчать про багато оздоблений скульптурою інтер'єр храму.

Неподалік від Успенського собору розташовувався двоповерховий князівський палац, з'єднаний переходом з палацовою Спаською церквою, що нагадує палац Андрія Боголюбського в Боголюбові під Володимиром на Клязьмі.

Більшість церков у Галичі та на його околицях не мають точної дати будівництва. У типологічному плані всі вони різноманітні — невеличка церква "під Дібровою" (можливо, Кирила і Мефодія) в плані нагадувала шестистовпну або чотиристовпну з розвиненою східною частиною, церква Спаса — чотиристовпну споруду, а церкви Благовіщення та Іллі — однонефні, Воскресіння — ротондальна чи чотириконфна тощо. При дослідженні цих споруд, крім численних різьблених деталей, знаходили різноманітні майолікові плитки з винятково цікавою орнаментикою (грифони, квіти, птахи), якими були прикрашені панелі в середині споруд.

Єдиною спорудою стародавнього Галича, що збереглася до наших днів, є церква Пантелеймона в селі Шевченкове під Галичем, де містився позаміський монастир. Побудову церкви відносять до 1200 р. на підставі графіті того часу на стіні. Проте немає сумніву, що її збудовано раніше, можливо, за часів Ярослава Осмомисла. Церква стоїть на пагорбі над Дністром. Збереглися: східна частина — три апсиди, стіни висотою до 5 м, два портали — західний та південний. Апсиди іззовні розчленовано тоненькими напівколонками з чудово прорисованими коринфськими капітелями. Перспективні портали також прикрашено коринфськими капітелями та багатим різьбленням з окантовими візерунками. Все різьблення романського стилю, а портали нагадують портали романських церков XII ст. Згідно з останніми дослідженнями (І. Р. Ратич), фасади церкви завершувалися не закомарами, як в Придніпров'ї, а фронтона-

ми з піднятою центральною частиною, що також було характерним для романської архітектури.

У с. Побережжя на Дністрі, де розташовувався Борисоглібський монастир, досліджено підмурки великого центричного чотириконфного храму, який всередині та іззовні також багато прикрашений різьбленими деталями. Знайдено капітелі стилізованого коринфського ордеру від порталів храму. Цікавий, вірогідно, також монастирський храм досліджено в с. Василів на Дністрі. Як і церква Пантелеймона — чотиристовпний храм з перспективним романським порталом. Як він завершувався — чи фронтонами, подібно до церкви Пантелеймона, чи закомарами, подібно до придніпровських та волинських церков — невідомо. Проте техніка будівництва типова для галицької, завершення храму, певно, було пофронтонне.

Стильовий напрям 20—80-х років XII ст., який можна назвати пророманським або еквівалентним романському стилю, позначився і на архітектурі інших регіонів Русі.

Зміни в стильовому напрямі архітектури Київської Русі настають у 90-х роках XII ст. Новий стильовий напрям виник як антипод попередньому, як готика до романського стилю. Причини його виникнення лежать в істотних змінах, що відбуваються в житті Київської Русі, нових віяннях ідеології суспільства, що позначилося на культурі, мистецтві й архітектурі. Саме в цей час в Європі набуває поширення новий архітектурний стиль — готика.

У містобудуванні кінця XII — початку XIII ст. виявляються такі особливості: у столичних містах бурхливо розвивається будівництво торговельних і ремісничих посадів; на торжищах споруджуються церкви, нерідко на честь покровительки торгівлі (П'ятниці) або патрона судноплавства (Миколаївські). У забудові династинців спостерігається характерне явище: міська сеньйорія захоплює князівські резиденції і витісняє їх на околиці міста, а старі князівські двори стають своєрідними міськими ратушами.

Другою характерною особливістю містобудування цих часів була розбудова маленьких столиць "удільних" князівств, переважно в Сіверській землі, де князі з династії Ольговичів, які міцно посіли свої "столи", копіювали Київ та Чернігів. Такими були Новгород-Сіверський, Путивль, Трубчевськ, Курськ, Рильськ. Собори цих міст здебільшого звалися Спаськими на взірець стольного Чернігова. Навколо таких міст існували княжі господарські двори, де іноді скупчувалося дуже багато майна, наприклад, на дворі князя Святослава Всеволодовича поблизу Путивля, села і загородні монастирі.

Основною рисою будівельної техніки кінця XII — першої половини XIII ст. є тенденція до раціоналізації будівельного виробництва, пошуків нових методів і конструктивних рішень. На відміну від повільного процесу розвитку інженерної думки, що притаманне для попередніх часів, поява нового відмічається майже в кожній кам'яній споруді.

Першим істотним нововведенням в будівельній техніці став перехід на мурування з малоформатної цегли — плінфи (середні розміри 27 × 19 × 5 см), що було зручніше, ніж стара великоформатна плінфа (середні розміри 30 × 27 × 4,5 см). Такий перехід помічено у 70—80-х роках XII ст. У XIII ст. починає розповсюджуватися брущата цегла, яка за характером і розмірами близька до цегли романоготських споруд (середні розміри 24,5 × 12 × 9 см). Надалі жолобчаста цегла стане характерною для будівництва України, Білорусі та Литви аж до XVII ст.

За технічними показниками якість цегли кінця XII — першої половини

XIII ст. поступається якості цегли-плінфи попереднього періоду, особливо плінфам роботи чернігівських майстрів першої половини XII ст. Це сталося тому, що замість каолінових глин почали застосовувати місцеві строкаті. Проте показник міцності цегли залишається досить високим — 60—100 кг/см ^{2}. Порівняно з попереднім часом значно збільшується асортимент лекальної цегли: крім наборів деталей для аркатури, виготовляють лекальну цеглу для профільованих пілястр, перспективних порталів, скошених віконних отворів тощо. Винятково цікаві і керамічні деталі для трилисткового профілю пілястр Спаського собору в Новгороді-Сіверському та для гуртів порталів собору Апостолів у Білгороді. Форми деталей дуже близькі до профілів готичної архітектури.

Загальною рисою для будівельної техніки Придніпров'я кінця XII — першої половини XIII ст. стала відмова від стрічкових фундаментів і спорудження внутрішніх стовпів на окремих основах. Це, певно, не сприяло статичній міцності споруд, однак значно скорочувало термін роботи і зменшувало витрати будівельних матеріалів. Таке стало можливим у зв'язку із зменшенням периметрів споруд і перенесенням значної частини розпору від бані та склепінь на зовнішні стіни.

Якщо в попередній період фундаменти мурувалися переважно з цегли та бутового каменю, то зараз основним матеріалом для фундаментів стає бутобетон з битої цегли та вапнякового з домішкою цем'янки розчину. В муруванні набуває поширення система "мурування скринями", коли забутовувалася внутрішня частина стіни. У початковому вигляді ми спостерігаємо її в церкві Василя в Овручі, в розвиненому — в П'ятницькій церкві у Чернігові. Таке мурування значно раціоналізувало процес будівництва. Фундаменти заглиблювали на 80—140 см, отже, цілком можливо, що майстри добре знали правила закладання фундаментів нижче рівня промерзання ґрунту.

Дуже істотною була нова система перекрить, при якій напівциркульним склепінням перекривалися тільки рамена архітектурного хреста. Бокові ж частини перекриваються склепінням формою в чверть кола і працюють як аркбутани, що передають зусилля на зовнішні стіни. Це дало можливість значно зменшити перетини внутрішніх стовпів і внести принципово нові риси в композицію споруд (трилопатеві завершення фасадів). Система підвищення підпружних арок стає характерною для нового стильового напряму, значно ускладнює характер перекриття і вимагає винятково високої кваліфікації будівничих. У зовнішніх стінах основний тягар переноситься на стовпи, що конструктивно і композиційно починають відігравати більшу роль, ніж у попередні часи. Всі потреби будівництва виконувалися місцевими майстрами — "плинфоделателями", "каменосечцами", "древоделями" тощо. Літописні відомості кінця XII ст. сповіщають, що майстри будівельники були і при князівських дворах, і при церковних, і перебували, певно, у феодальній залежності. Проте немає сумніву щодо існування артілей вільних майстрів, які складалися з кількох будівельних професій, під керівництвом висококваліфікованого архітектора. З літописів відомі імена таких архітекторів: Коров Якович і Петро Милоніг, які були не тільки вільними людьми, а й займали досить високі щаблі тогочасної соціальної ієрархії. Митці починають відігравати значну роль у громадському житті міста.

Наприкінці XII — першій половині XIII ст. значно скорочується термін будівництва. Якщо раніше будівництво тривало від трьох до п'яти будівельних сезонів (наприклад, церква Богородиці

Успенський собор (XII ст., Володимир-Волинський).

Пирогощі), то зараз споруду будують за один-два будівельні сезони.

Однією з основних ознак нового архітектурного напряму стала центрична ступінчаста композиція динамічного характеру, яка змінила статичні, витягнуті в плані монастирські споруди попередніх часів, побудовані за принципом хрестовобаневої системи. Таке повернення до композиції Київської Софії, що в подальшому замінена на композицію Успенського собору Печерського монастиря, означає якісно новий етап в розвитку давньоруської архітектури.

У архітектурі 30—80-х років XII ст. площини стін підкреслювалися орнаментом аркатури і перебрика, фасади членувалися напівколонами. Одноманітні завершення піварками — вікон, порталів, закомар, важкі, слабо розчле-

новані тоненькими пілястрами підбанники і могутні напівциліндри апсид — підсилювали враження статичності й урівноваженості композиції, яку в романській архітектурі великий французький скульптор Роден назвав "тяжким мовчанням".

У новому стилі кінця XII — першій половині XIII ст. фасади завершуються трилопасною лінією, чим підкреслюється динаміка ступінчастих композицій. Площини стін втрачають своє домінуюче значення, а основний акцент переноситься на профільовані пілястри, що рвучко злітають у гору снопами вертикальних ліній. Центром композиції фасадів стають перспективні, розвинутого профілю портали. Віконні отвори нерідко завершуються аркою, яка має форму не півкола, а чверть кола, що підсилює динаміку композиції, надає їй певну гостроту. Якщо в попередньому стилі основними елементами декору були аркатура і перебрик, то в новому стилі вони поступаються місцем численним сітчастим орнаментам, окрасам з цегли, поясам городків і меандрів, що були притаманні для XI ст. і зникають разом зі змішаною кладкою у 20-х роках XII ст.

На відміну од графічності попереднього стилю, новий стиль є більш живописним. Тут ми стикаємося з закономірністю чергувань живописного та графічного архітектурних стилів, що присутнє на багатьох етапах розвитку світової архітектури. Живописний характер архітектурного стилю кінця XII — першої половини XIII ст. підкреслюється яскравими кольоровими сполученнями червоного цегляного мурування, білих фонів декоративних ніш та елементами фрескового фасадного розпису. Винятковий інтерес становить декорування фасадів вставками кольорового каміння (Овруч) та різнобарвної майоліки (Білгород). Ця майстерно розроблена гродненськими архітекторами ще в першій половині XII ст. (Нижня церква в Гродно) система яскраво виявилася в фасадах Коложської церкви кінця XII ст. — однієї з характерних споруд нового стилістичного напряму.

У спорудах попередньої доби композиція інтер'єру будувалася по горизонталі — членування поверхів, лінії карнизів, ряди віконних отворів, регістри зображень. За таким принципом складалася "програма" розписів та послідовність циклів зображень. У інтер'єрах споруд кінця XII — першої половини XIII ст. підкреслено домінує вертикалізм. Обмежена площа центральної частини храму спрямовує погляд глядача вгору, де перед ним розкривається висота, що ілюзорно збільшується перепадами ступінчастих арок. Динамічний зліт конструкцій і форм, що спостерігається іззовні, продовжується в інтер'єрі і досягає апогею в центрі споруди, в перспективі, що йде вгору. В спорудах нового стилю є традиційними для давньоруської архітектури хрещаті в плані стовпи, які, до речі, відрізняли давньоруські споруди від візантійських і відігравали головну роль у диференціації внутрішнього простору. Стовпи замінюються восьмигранними, квадратними і, нарешті, круглими в плані. Тепер інтер'єр компонується за живописним принципом : у внутрішній простір храму включаються лоджії над притворами або відкриті отвори внутрішніх галерей. Рівномірне освітлення інтер'єру в спорудах попереднього стилю замінюється сильними контрастами світла і тіні.

Значні зміни спостерігаються і в стилі фрескового живопису. Однією з особливостей живопису цих часів була його світла гама кольорів. Набуває поширення біле або світло-жовте тло, рожеві, світло-зелені та блакитні тони в зображеннях. Цікавими є фрески із зо-

лотим тлом та позолотою окремих частин одягу на зображеннях в спорудах Білгорода та Овруча, які здебільшого теж відносять до ремінесцентних тенденцій — відродження ефекту мозаїк.

Як і в попередній період, підлогу прикрашали майолікою (собор Апостолів у Білгородці). У побудові композиції храму можна визначити два основних прийоми: храми без притворів (Овруч, Білгород, Київ, Чернігів, Володимир-Волинський) та з притворами (Новгород-Сіверський, Путивль) або із галереями (Вщиж). Такий поділ обумовлюється двома способами побудови ступінчастої композиції: в першому — вона досягалася підвищенням склепіння над раменами просторового хреста, в другому — різноманітним співвідношенням між висотним центральним об'ємом і меншими за висотою притворами. Перший принцип був характерний для споруд Київської, Чернігівської, Волинської та Гродненської земель (тобто південно-західних земель Русі), другий — для Сіверської, Смоленської, Рязанської, Володимиро-Суздальської земель та Новгорода (тобто північно-східних земель).

Нова композиційна ідея — додатковий об'єм між банею та основним об'ємом споруди — вперше застосована архітектором Іваном Белегицьким в середині XII ст. в соборі Спаського монастиря у Полоцьку. Четверик підбанника за допомогою трилопасних арок перетворено на додатковий об'єм, що надав споруді динамічної композиції.

Першою спорудою нового стильового напряму в Київській землі і, як можна гадати, однією з перших на Русі була церква Василя в Овручі, збудована близько 1190 р. князем Рюриком Ростиславичем. Церкву кілька разів руйнували і відбудовували. Востаннє її реставровано в первісному вигляді у 1907—1910 рр. за проектом О. В. Щусєва. Церква є чотиристовпним, триапсидним, одноглавим храмом з широко розставленими хрещатими в плані стовпами. Внутрішній простір храму без апсид точно вписується в квадрат. Характер розташування стовпів свідчить про намір будівничого створити центричну композицію, а незначні виступи лопаток (12—14 см) — розкрити внутрішній простір. Зовсім незвичними для типів споруд попереднього стильового напряму є дві круглі в плані вежі, що фланкують західний фасад. Вежі Овруцького храму, як можна вважати, повторюють споруди Ярославових часів і, зокрема, Київської Софії. Проте від останніх вони відрізняються і формами, і строго симетричним характером постановки. Можливо, вежі мали певні оборонні функції. Такий прийом в подальшому стане характерним для деяких кам'яних споруд України, Білорусі та Литви.

На рівні другого поверху в середині стін Овруцької споруди зроблені вузькі галереї. Походження галерей пов'язують з їхнім оборонним призначенням, тому що храм стояв перед в'їздом в замок і в разі нападу відігравав важливу стратегічну роль.

У композиції овруцької споруди підкреслено домінують вертикальні членування. Ритм вертикальних елементів на фасадах акцентований складним профілем пілястр і ледь приглушений на апсидах та вежах простішими профілями тяг. Профіль порталів розвинутий, близький до ранньоготичних і рішуче відрізняється від романських порталів попереднього стилю. Розміри віконних отворів та декоративних ніш значно зменшено в порівнянні з тими, які робили у 30—80-х роках XII ст. Останнє, безперечно, є наслідком запровадження нової системи пропорційного ладу, завдяки чому ілюзорно збільшується об'єм споруди.

Великого значення в художньому оформленні споруди відіграють числен-

ні вставки з рожевого овруцького каменю, яким декоровано фасади. Це нагадує прийом гродненських архітекторів з тією відміною, що в Овручі застосовано каміння лише одного кольору і воно не поліроване, як в Гродно. Немає сумніву, що автор овруцької споруди був знайомий з гродненськими будівлями.

Аналіз форм овруцького храму дає підстави зробити висновок, що споруда мала інше завершення, ніж зроблене О. В. Щусєвим. Характер розстановки стовпів та композиції фасадів, а також аналогії з найближчими до овруцького храму спорудами, свідчать про те, що церква Василя первісно мала уступчасті склепіння над раменами просторового хреста (як в П'ятницькій церкві Чернігова) і, можливо, розвинутий постамент під підбанником (як в Спаському соборі Єфросиніевого монастиря в Полоцьку). Однак деякі архітектурні риси церкви Василя в Овручі свідчать про те, що в ній ще не повністю виявився новий стилістичний напрям. Фасади собору завершуються не трилопасною, а тризакомарною формою, хоча й близькою за характером до тричасної. Крім того, стовпи овруцького храму хрещатої форми.

Від фрескового розпису в овруцькому храмі збереглися фрагменти, які не дають можливості повністю відновити їхній характер. За свідченням окремих авторів, ще у XIX ст. в деяких місцях фресок залишалася позолота.

На нашу думку, риси нового стилю повною мірою виявилися в соборі Апостолів у Білгороді. Храм збудовано князем Рюриком Ростиславичем у 1195—1197 рр. в своїй великокнязівській резиденції Білгороді під Києвом (на відміну від титула свого двуумвіра Святослава Всеволодовича — великого князя Київського, Рюрик звався великим князем Руським). Про білгородський храм поет і літописець Мойсей Видубицький писав: "Создание ей бывши... высотою же и величеством и прочим украшениемь всѣм в див одобренѣ по Приточнику глаголющему: вся добра возлюбленая моя порока нѣсть в тебе" [8].

Руїни собору Апостолів у Білгороді досліджувалися в 1904 р. В. В. Хвойкою. Проте розкопки не були завершені і архітектура споруди залишалася не з'ясованою. У 1966—1967 рр. собор було повторно розкопано і досліджено.

Це був великий (20 × 26 м), шестистовпний, єдиний серед усіх інших споруд нового стилю триапсидний храм з вузьким нартексом, який відокремлювався від центральної частини восьмигранними в плані стовпами. Східна пара стовпів — хрещаті в плані, широко розставлені, що свідчить про центричну композицію, яка виникає при системі перекриття з підвищеними підпружними арками і вузенькими боковими нефами. Останні найчастіше перекриваються не півциркульними, а чвертьциркульними склепіннями, а фасади мають трилопасну форму завершення. Собор не мав жодної прибудови або притвору.

Лопатки, що виходили на фасад, прикрашені профілями, а західні кути там, де в Овручі стоять вежі — цілим снопом вертикальних тяг. В. В. Хвойка прийняв круглі підмурки профільних тяг за низи круглих колон, що в подальшому неодноразово повторювалося в літературі. Дуже важливою для визначення форм порталів була знахідка лекального керамічного блоку, частини гурту, з яких складався портал. Він дуже схожий на ранньоготичні гурти (наприклад, костел в Сандомирі в Польщі). Розкопками виявлено частину підбанника від маленької бані, зведеної над боковими компартиментами над порталом. Підбанник іззовні був отинькова-

[8] ПСРЛ, т. 2, стб. 706.

ний та пофарбований в жовтий і червоний кольори. Собор Апостолів найімовірніше був трибаневим і, можливо, бокові бані стояли над пониженою західною частиною споруди.

Як вже зазначалося, в соборі Апостолів виявлено чимало особливих прийомів будівництва. Як і всі споруди нового стилю, його вимурувано з маломірної плінфи (середні розміри 19 × 28 × × 6 см). Дно фундаментних ровів викладене з уламків цегли, після чого викладали цілу цеглу на глиняному розчині. Фундаменти під внутрішні стовпи складені з цегли на розчині з піску. Стіни, стовпи і склепіння вимурувані на вапняному розчині, з домішкою цем'янки. Розкопки показали, що собор Апостолів проіснував недовго: він зазнав будівельної аварії, що сталося, можливо, через невдалі експерименти.

Цікавою в соборі Апостолів є різнобарвна майолікова підлога. Апсидна частина храму та центральна навколо омофалія, що являє собою чотирикутник з шиферних плит і який, певно, вкривався килимом, викладено з плиток, вкритих темно-зеленою і темно-вишневою з вкрапленням різнобарвних шматочків поливи. Підлогу бокових нефів і нартексу викладено з плиток жовтого, зеленого і вишневого кольорів, покладених по діагоналі в шахівницю.

Від фрескових розписів собору Апостолів збереглося небагато. Більшу його частину становили великомасштабні орнаменти, виконані яскравими фарбами на білому (або світло-жовтому) тлі. У апсидах фрескові розписи виконано на золотому тлі, в інших місцях фігурний розпис мав позолочені деталі. Позолота робилася листовим ("сусальним") золотом.

У 1910 р. В. В. Хвойка поруч з собором Апостолів виявив залишки кам'яної споруди, яку він назвав "малим храмом". Повторно її розкопано в 1968—1969 рр. Б. О. Рибаковим. Це квадратний у плані, з великою апсидою і чотирма стовпами храм, збудований у техніці кінця XII — першої половини XIII ст. Можливо, фасади церкви не були прикрашені профільовими пілястрами, тому що розкопками не виявлено лекальних цеглин від них. Опорні стовпи в "малому храмі" розставлені дуже широко, що поряд з вузькими боковими нефами може свідчити про трилопасне завершення фасадів та систему підвищених підпружних арок.

У Білгороді будували, напевно, київські архітектори, і, можливо, собор Апостолів споруджено Петром Милоногом. Кінець XII — перша половина XIII ст. був часом інтенсивного мурованого будівництва в Києві. Відомо, що наприкінці XII ст. печерський ігумен Василій будував кам'яні стіни навколо монастиря, в 1197 р. Рюрик Ростиславич спорудив церкву Василя на Новому Дворі, в 1199—1200 рр. Петро Милоніг будує стіну під Видубицьким монастирем, в 1215 р. князь Мстислав Мстиславич збудував Хрестовоздвиженську церкву там, де зараз стоїть Андріївська, а у 1228 р. домініканські ченці будують монастир з собором і конвентом.

Розкопками і спостереженнями різних часів у Києві виявлено кілька споруд, які за особливостями будівельної техніки можна віднести до розглядуваного нами періоду. З них найцікавішими є залишки двох цегляних будівель на Подолі, що їх дослідники намагалися атрибутувати як Турову та Новгородську божниці (обидві першої половини XII ст.), тоді як характер мурування, і особливо малоформатна плінфа, дають підстави вважати їх спорудами пізніших часів.

У 1947 р. М. К. Каргер, повторюючи розкопки П. А. Лашкарьова, дослідив за садибою Художнього інституту невелику церкву, що за типом, технікою му-

рування і формами, безперечно, належала до кінця XII — початку XIII ст. Як відомо, Новий княжий двір розташовувався на Копиревому кінці, тобто там, де зараз стоїть будинок Київського художнього інституту, тому є підстави для атрибутації розкопаної М. К. Каргером споруди як Василівської церкви на Новому дворі, збудованої князем Рюриком Ростиславичем в 1197 р. Вона являла собою чотиристовпний, з однією апсидою, майже квадратний в плані храм. Бокові апсиди вписувалися в товщу східної стіни. Фасади прикрашено профільованими пілястрами, такими як і в соборі Апостолів у Білгороді та церкві Василя в Овручі. Збудований храм з маломірної плінфи типовою технікою для кінця XII ст. Стовпи мали хрещату форму, але були розставлені широко, а бокові нефи вузькі, що свідчить про центричність композиції і, очевидно, трилопасну форму завершення фасадів. Відсутність пілястр на внутрішній поверхні стін може вказувати на те, що в перекритті застосовувались підвищені підпірні арки. За свідченням П. М. Лашкарьова, на фасадних поверхнях споруди виявлено залишки фрескового живопису.

На тому ж Копиревому кінці, в Нестерівському провулку, П. П. Толочком розкопано і досліджено невеличку споруду XIII ст., що, певно, являла собою капелу боярського або княжого двору. Вона безстовпна, однонефна, можливо, перекрита за допомогою системи ступінчастих арок. Винятковий інтерес становить техніка будівництва споруди. Фундаменти викладено з шарів трамбованого бутобетону та ґрунту, а в муруванні стін поряд із звичайною для тих часів малоформатною цеглою (20 × 27 × × 4—6 см) окремими шарами клалася брущата цегла розмірами 12 × 24,5 × × 9 см з характерними жолобками на поверхні. Це перший випадок, коли жолобчасту брущату цеглу знайдено в муруванні споруди домонгольських часів.

Близькою за планом та формами до Василівської церкви була церква Гнилецького монастиря в уроч. Церковщина в 15 км на південь від Києва. Її залишки досліджено в 1980 р. Церква майже квадратна в плані, чотиристовпна (східні стовпи хрещаті в плані, західні — круглі), одноапсидна, з вузенькими боковими нефами, що може свідчити про трилопасне завершення фасадів. Останні розчленовані профільованими пілястрами, а техніка спорудження типова для кінця XII — початку XIII ст. — малоформатна плінфа (23 × 18 × 4 см), відсутність стрічкових фундаментів. У товщі західної стіни розташовувались сходи на хори.

Цікавою спорудою кінця XII — початку XIII ст. є ротонда, залишки якої досліджено в 1975—1976 рр. в центрі київського дитинця, навпроти Десятинної церкви (по вул. Володимирській, 3). Діаметр ротонди дорівнював 20 м, стіни членували 16 пілястр, а в центрі стояв круглий стовп діаметром 3,2 м.

Фундаменти і стіни ротонди споруджені типовим для тих часів муруванням з бутобетону в фундаментах і малоформатної цегли-плінфи (28 × 20 × 5 см) в стінах та пілястрах. В муруванні стін та стовпа разом з плінфою використовувалася брущата цегла (25 × 12 × 8 см). Розміри пілястр в ширину 153 см і 70—80 см в товщину, їхні фундаменти були закладені на 20—30 см і глибше фундаментів стін, що засвідчує важливе конструктивне значення пілястр. Певно, на них спиралися або нервюри перекриття, у разі якщо тут застосовано нервюрну систему, або балки дерев'яного перекриття.

Функціональне призначення ротонди не з'ясоване. Про її нецерковне призначення свідчить відсутність апсидної ніші, розташування входу з північно-східного боку та відсутність церковних предметів і поховань при розкопках.

Певно, це був зал заввишки 9—10 м за палатною системою споруди. Висунуте припущення, що, можливо, це було громадське приміщення, призначене для "київської сеньйорії", тобто щось на зразок міської ратуші.

Яскраві пам'ятки стильового напряму, який ми розглядаємо, створили чернігівські майстри. Чернігівська архітектура кінця XII — першої половини XIII ст. представлена різноманітними спорудами, що дає можливість значно ширше простежити розвиток мурованого будівництва тих часів. Тут є і терем княжого палацу, і притвор столичного палацового собору, і церква торговельного посаду, і собор маленького "удільного" центру.

Прославленою пам'яткою Придніпров'я часів "Слова о полку Ігоревім" є П'ятницька церква в Чернігові. Рік її спорудження невідомий. Однак архітектура і техніка будівництва, безсумнівно, дають підставу датувати її кінцем XII — початком XIII ст. У XVII та XVIII ст. її було перебудовано, і вона отримала барочні "шати". У 1941—1943 рр. її зруйновано і, після багатьох років досліджень, відбудовано в первісному вигляді П. Д. Барановським.

Стояла П'ятницька церква на торжищі, неподалік від брами, що вела в Окольне місто. Саме тому виникає припущення щодо її будівництва торговельно-ремісничим чернігівським людом, можливо, торговельною або ремісничою корпорацією, як то було з будівництвом П'ятницької церкви в Новгороді, яку збудували у 1207 р. купці, що торгували із "заморськими" країнами. Цікаво, що як на Великому, так і на Малому торжищах в Смоленську теж стояли П'ятницькі церкви, побудовані в цей самий час.

П'ятницький храм в Чернігові — порівняно невеликого розміру, чотиристовпна, хрестовокупольна споруда (16 × 11,5 × 12 м), винятково струнких пропорцій з вишуканою і гармонійною композицією. Чотири восьмигранних в плані стовпи широко розставлені, бокові нефи вузенькі, стіни — товсті і несуть на собі основний тягар високої споруди. В товщі західної стіни розташовані сходи на хори, а в товщі північної і південної стін обхідні галереї (як і у Василівській церкві в Овручі). Основною конструктивною і композиційною особливістю споруди є уступчасті склепіння, що перекривають рамена середньохрестя. Зонт верхньої частини склепіння, піднімається над нижнім на 120 см. Іззовні видно лише три яруси арок, що виступами височать одна над одною. Арки мають трохи стрільчасту форму, що нагадує про готичну архітектуру, яка в цей час розвивається в Європі. Бокові нефи споруди перекриті чвертьциркульним склепінням, що відіграють деякою мірою роль аркбутанів, які частково переносять розпір від бані на підпружні арки та зовнішні стіни, які укріплено профільованими пілястрами.

Фасади П'ятницької церкви збудовані за принципом динамічного наростання складності елементів знизу вгору. Як відомо, цей класичний принцип композиції був характерний для античної архітектури і застосований будівничими Київської Софії. П'ятницька церква і здалеку, і зблизька сприймається у рвучкому пориві вгору, підсиленими вертикальними лініями профільованих пілястр, реґістрами вузеньких вікон та декоративними нішами, що зменшуються догори; їх рух підтримують лінії архівольтів трилопасних завершень фасадів. Легкий, високий підбанник, густо прорізаний віконними отворами і розчленований тонкими півколонами, завершується пілястрами, аркатурою і карнизом з перебрику. Як показав аналіз пропорцій, всі елементи архітектури

храму перебувають в гармонійному співвідношенні один з одним і майже точно відповідають правилу "золотого співвідношення".

Система масштабної шкали в П'ятницькій церкві значно відрізняється від системи масштабності попереднього архітектурного стилю, виробленого будівничими Успенського собору Печерського монастиря в Києві. Архітектор, який будував П'ятницьку церкву, створюючи власний художній твір, працював за методом, що нагадує прийоми будівничих Київської Софії. Саме вона, і ніякі інші споруди, найбільше привертає до себе увагу архітекторів часів "Слова о полку Ігоревім". Проте автор П'ятницької церкви нікого і нічого не копіює. На відміну від композиції Київської Софії, де ритмічну тему розвинуто в симфонію, в П'ятницькій церкві все побудовано, так би мовити, на одній мелодії. Вертикальні і криволінійні елементи, що домінують у композиції, урівноважуються горизонтальними ярусами другого поверху, декоративними невеликого розміру нішами та смугами викладених з цегли орнаментів з "городків", "перебрику" та меандру. Короткими, але енергійними горизонтальними штрихами карнизів зупиняється на різних рівнях вертикальний біг профільованих пілястр. Цікавим елементом композиції фасадів є широкі нерозчленовані північно-західний і південно-західний пілони, що ілюзорно обважнюють західний фасад, урівноважуючи його з масивом апсидних виступів. Останні завершуються поясами сітчастого (з цегли) орнаменту. Сітчасті орнаменти застосовані також в тімпанах в чвертькола закомарах східного і західного фасадів.

Важливу роль у архітектурі споруди відігрaв колір. Червона цегла контрастувала з білим тлом ніш, що разом із сріблястим кольором свинцевої покрівлі створювали своєрідну святкову гаму.

Інтер'єр П'ятницької церкви також справляє неабияке враження. Відкриті вгору конструкції ступінчастих арок ілюзорно підвищують висоту вежеподібного простору. Нерівномірність освітлення створює сильний контраст — гру світла і тіні. Як і в соборі Апостолів у Білгороді, фрески П'ятницької церкви виконані в малояскравих тонах. В розписах щедро вжито орнаменти. Підлогу викладено з кольорових полив'яних плит, як і в соборі Апостолів у Білгороді. На думку дослідника і реставратора П'ятницької церкви П. Д. Барановського, її будівничим міг бути Петро Милоніг.

Крім П'ятницької церкви, в Чернігові існувало ще кілька споруд, залишки яких виявлені в різні часи, наприклад, західна галерея Борисоглібського собору, прибудована або перебудована за цих часів. Портал галереї, що правив за головний вхід в собор, обрамований профілем, типовим для придніпровських ("м'яких") профілів кінця XII — початку XIII ст.

До цього стильового напряму в Чернігові належить так званий терем з проїздом. Цей надворітний терем, тип якого був досить поширений в давньоруській, а згодом російській архітектурі (наприклад, Крутицький терем в Москві), входив до ансамблю князівського двору. Побудований в техніці, характерній для кінця XII ст., він мав, як показали дослідження В. А. Богусевича, незрозумілі на перший погляд напівколони в проїзді біля входу. Якщо згадати, що такі "напівколони" являли собою підмурки профільових тяг в Білгородському соборі, то можна уявити такий само профільований портал, який обрамлював вхід. Деякі інші споруди Чернігова, від яких знайдено лише розвали цегли, характерної за розмірами, характером виготовлення та знаками на цеглі тих часів, належали теж до цього стилю.

До Чернігівської школи архітектури можна віднести і церкву “столиці” маленького “удільного” князівства, що загубилося в лісах північної частини чернігівських володінь — Вщижа на Десні. Правда, за особливостями архітектури вона більш тяжіє до архітектури Сіверської землі, яку, власне, також важко відокремити від чернігівської, що обумовлюється її васальною залежністю від чернігівського князя і єпископа.

Церкву Вщижа вперше розкопано в 1840—1844 pp., а досліджено Б. О. Рибаковим у 1948—1949 pp. В плані це невеликий триапсидний храм, з чотирма стовпами, з яких східні — квадратні, а західні — круглі. Фасади церкви розчленовані багатоуступчастими профільованими пілястрами. Вони відрізняються від Придніпровських і складаються з численних маленьких прямокутних виступів, що нагадують смоленські профілі. З трьох боків центральної частини храму йшли галереї. Широко розставлені стовпи і вузенькі бокові нефи дають підставу вважати, що тут застосовано центричну композицію і трилопасне завершення фасадів. Галереї та профілі пілястрів вказують на смоленську школу, де відомо кілька церков такого типу. Б. О. Рибаков висловлював думку про те, що Вщизька церква могла мати назву Спаської. Це підтверджується і традицією, за якою собори невеличких “удільних” центрів називалися так само, як і кафедральний собор Чернігова.

Розглядаючи майже трьохсотрічний період розвитку архітектури Київської Русі, ми визначили п'ять стильових етапів. Перший — кінець X — 30-і роки XI ст., коли під впливом візантійської будівельної техніки і архітектури зароджується і починає свій розвиток кам'яна монументальна архітектура. В спорудах цього часу є певні особливості, що виникли під впливом потреб замовника та місцевих особливостей, подібно до інших країн, де будували візантійські майстри. Це часи будівельної діяльності Володимира Святославича в Києві та його сина Мстислава у Чернігові.

Другий етап — 30—50-і роки XI ст., часи Ярослава Мудрого. В головних містах Київської Русі проводяться великі будівельні роботи, розширюється територія міст, зводяться міцні укріплення, створюються ансамблі князівських центрів, будуються палаци, гридниці в Києві, Новгороді, Полоцьку, будуються великі собори. Для всіх областей Давньої Русі Київ є взірцем, хоча у будовах Новгорода і Полоцька існують риси, які свідчать про місцеві традиції. Головною особливістю споруд стає об'ємно-просторовий центричний характер їх композицій, багатоповерхове завершення, тобто риси, що обумовили органічний взаємозв'язок між ансамблем та історично складеною забудовою міста.

Третій етап — друга половина XI — початок XII ст., коли вже викристалізовується тип храму, який найбільше відповідає потребам і канонам православної церкви, та починають оформлятися місцеві архітектурні школи з притаманними їм особливостями, зокрема в переяславському і новгородському будівництві. Проте могутня київська школа ще має великий вплив на інші міста. І ще довго будуть будувати по різних землях Русі церкви на взірець Успенського собору Київського Печерського монастиря.

При всіх технічних і художніх особливостях архітектура Київської Русі в ці часи відчуває вплив традицій середньовізантійської архітектури, так само як і інші країни Східної Європі.

Четвертий етап — архітектура 20—80-х років XII ст. У ці часи остаточно формуються місцеві архітектурні школи, в техніці споруджень і в характері архітектурних форм простежується певний відхід від візантійських традицій,

які продовжують діяти в канонічній і загальноприйнятій церквою хрестовобаневій системі. Натомість Русь входить в орбіту стадіального для тих часів романського архітектурного стилю, що виявляється і в техніці споруд, і в характері архітектурних форм та їх декору.

П'ятий стильовий етап — кінець XII — 30-ті роки XIII ст. Його подальший розвиток було обірвано монголо-татарською навалою. Цей етап становить найбільший інтерес, оскільки в ньому ми бачимо риси, які в подальшому відіграють істотну роль у розвитку української архітектури. По-перше, це стосується композиції споруд, в яких зодчі знову звертаються до традицій, що йдуть від народних джерел. Пізніше ці традиції відіграють істотну роль у формуванні національних рис української ренесансної та барокової архітектури.

Значну роль у складанні певних рис архітектури кінця XII — початку XIII ст. відіграють потреби нових замовників — міського населення, яке з ростом ремісничого виробництва і торгівлі все більше починає впливати на життя. Церква стає не тільки храмом, а й окрасою міста. Інтенсивно розвивається будівельна техніка, виникають нові конструктивні прийоми. Все це нагадує ті умови, за яких в Західній Європі виникла готична архітектура, і, безперечно, архітектура Київської Русі цього часу є еквівалентною готичній архітектурі, так само як архітектура попереднього етапу — романській.

Як бачимо, архітектура Київської Русі, не гублячи власних традицій та індивідуальних рис, відповідає світовому архітектурному процесу і розвивається в його контексті.

9.13. Монументальне мистецтво, іконопис, книжкова мініатюра

Ментальність українського народу формувалася століттями не лише природним, а й тим культурним середовищем, яке він творив власною діяльністю. Відомий археолог В.В. Хвойка писав, що те вогнище цивілізації, яке запалили на берегах Дніпра наші далекі пращури, ніколи не згасало [1]. Часом воно розгоралося яскравим полум'ям, а інколи тільки жевріло, зберігаючи незгаслим жар традиції. Світосприймання й світовідчуття народу не могли не виявитися в мистецькій творчості. На нього вплинули й специфічні обставини життя, і тут слід зазначити, що в нас не було рабства як кодифікованого інституту, що розбещував людей. Незважаючи на те, що з Візантії ми прийняли віру й мистецтво, ми не прийняли візантійської спадщини, яка перейшла до неї з рабовласництва з досконало розробленими прийомами тортур та каліцтва людей. У нас — відраза до цього. Візантійський імператор, прозваний болгаробойцем, осліпив ні в чому не винних 100 тис. полонених. У нас осліплення лише одного князя Василька Теребовльського в 1097 р. було затавроване як нечуваний злочин.

Візантійці з презирством ставилися до іновірців, особливо "поган", у нас, навпаки, про них кажуть — "наші погани". У Візантії від рабства залишився звичай калічити людей, відрубуючи руки, ноги, вириваючи язики, висічувати носи — ринкопія. Жорстокості наш народ навчали загарбники, нападники, чу-

[1] *Хвойка В. В.* Древние обитатели Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

жі — наймані вбивці Бориса й Гліба та виконавці осліплення князя Василька Теребовльського.

Створені на Русі за цієї доби всі види мистецтва вирізняються серед інших шкіл світового мистецтва тим, що загальнолюдські морально-етичні ідеали та естетичні уподобання втілюються дуже своєрідно. Радісне й піднесене почуття "народу нового", який причастився до віри Христової, знайшло свій вияв у архітектурі й образотворчому мистецтві.

Якщо у Візантії перед мистецтвом на першому місці стояло завдання уславлювати імператора, то на Русі на перший план висувалася благостна роль нової віри, уславлення історичного покликання Київської Русі, його народу, який "уже зо всіма народами славить Христа". Це змушувало митців застосовувати такі засоби, які б підсилювали монументальність, велич та епічний пафос їхніх творінь і відповідали б великим історичним звершенням.

Протягом століть у візантійському мистецтві виробився певний стиль в іконографії, що відповідав суспільним попитам Київської Русі. Чітка і якісна, побудована на ієрархічних засадах планово-просторова структура хрестовобаневого типу храму, що досягла завершення в IX—X ст., не тільки відповідала культовим призначенням, а й уявленням про піднесено-прекрасне, вироблене естетичними уподобаннями нашого народу. Особливо тішили храми, в яких втілювалося висотне розкриття внутрішнього простору. Застосований в Русі, він отримав значні зміни, насамперед у пропорційній побудові, що надали нашим храмам ті відмінні риси, які вирізняють київські споруди од візантійських.

У Візантії в розглядуваний час набули поширення невеликі храми "на восьми опорах" із застосуванням в підбаневих опорах мармурових колон. Ордерні закони їх побудови накладали обмеження на розгортання вертикальних розмірів споруд. В Києві, навпаки, колони відсутні, а цегляне мурування не ставило цьому перешкод [2].

На зовнішній вигляд київських храмів вплинула власна архітектурна естетика, виплекана століттями дерев'яним будівництвом, в якому розроблялися і структури, що об'єднували в плані окремі зруби-кліті, перекриті зімкненим рубленим склепінням, які іззовні та всередині мали вигляд пірамідального верха. Тип центричного храму "вписаного хреста" відкривав широкі можливості розширення та вінчання різною кількістю бань-верхів. При тринавному варіанті, в місці перетину головних подовжньої та поперечної нав, завжди вдвічі ширших за бічні, утворюється дев'ять дільниць — п'ять більших навхрест та чотири менших між раменами. Всі квадратні дільниці, числом п'ять, легко увінчати п'ятьма банями на вітрильниках. Такою була перша мурована Десятинна церква, збудована після офіційного впровадження християнства. Цей тип хреста в нас адаптували до місцевих умов тим, що з трьох боків, крім східного, додали двоповерхові галереї, де можна було розмістити приміщення не культового призначення — скрипторій, бібліотеку, школу для "нарочитої чаді" та іконописну майстерню. Зміни в структурі храму й вимоги часу неодмінно змушували адаптувати систему декору. Якщо стіни візантійських храмів облицьовували мармуром, а мозаїками й фресками оздоблювали лише склепіння бані та конхи, то в Києві, де не було покла-

[2] *Логвин Н. Г.* Монументальная архитектура Киева X — перв. четверти XII века / Автореф. ... канд. архитектуры. — К., 1989, с. 14—17.

дів мармуру і його завозили здалеку, що коштувало дуже дорого, не тільки склепіння та бані, а й стіни та анти опор оздоблювали мозаїками і фресками, що розширювало можливості втілення ідейно-мистецького задуму і надавало інтер'єрам храмів Київської Русі зовсім іншого вигляду.

Монументальне мистецтво на Русі з'являється з проникненням в середовище нашого народу християнської релігії. Найбільш точні відомості щодо киян-християн, охрещених разом з князем Аскольдом [3], належать до IX ст. А це означало, що Русь мала власну церковну організацію. Для культових відправ необхідні були церкви, для поклоніння — ікони, а для проведення відправ — книги, відповідно ілюстровані.

Візантійське мистецтво пережило велику кризу, пов'язану з іконоборством. Русь увійшла в спільний творчий процес вже після того, як її було подолано. Швидким темпом формується християнське мистецтво. Угода князя Ігоря з греками незаперечно свідчить про успіхи християнізації в Києві, де вже існувала громада неофітів, а відправи відбувалися слов'янською мовою [4]. Після підписання угоди з греками 912 р. "цесар же Леон, вшанувавши послів руських дарами — золотом і паволоками, і фофудіями, — приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні — вінець і гвоздіє, і багряницю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру, і тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою" [5].

З угоди 944 р. дізнаємося, що в Києві проживало чимало християн, які присягалися "в церкві Іллі, що над Ручаєм, кінець Пасинчі бесіди й хозар". Наявність соборного, інакше кажучи, кафедрального, храму, свідчить про існування ікон та богослужбових книг. Крім соборної церкви Іллі, в джерелах називаються церкви Миколая (на могилі Аскольда) та Софії, збудованої в 952 р. княгинею Ольгою [6].

Підкреслимо, що Київська Русь приєдналася до світового культурного процесу християнізації у IX—X ст. саме тоді, коли у Візантії запанували іконошанувальники і мистецтво почало розвиватися швидким темпом: створені численні мозаїчні та фрескові ансамблі, досягли високого рівня іконопис та оздоблення рукописів численними мініатюрами — невичерпним джерелом при доборі тем і сюжетів мозаїк, фресок та житійних ікон. Протягом тривалого спілкування з християнським світом наші пращури добре засвоїли нові естетичні вияви і вже були підготовлені до сприйняття досконалого візантійського мистецтва.

Вирішальну роль у виборі віри відіграв естетичний момент, тому що коли наші посли "прийшли в Німці і бачили, як вони службу правили, а краси не побачили ніякої", а коли прийшли "в Греки" і перебували в храмі, то "не знали, чи ми на небі були, чи на землі, бо нема на землі видовища такого або краси такої" [7].

Утвердження нової віри в "людях нових" сприяло бурхливому розвитку всіх видів мистецтва, насамперед культової архітектури. Однак враження від уро-

[3] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1988, с. 37—67.

[4] *Голубинский Е. Е.* История русской церкви / Т. 1. — Перв. половина тома. — Москва, 1901, с. 166.

[5] *Літопис* руський. — К., 1989, с. 22.

[6] *Логвин Г. Н.* К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры. Новые открытия. — Москва, 1977, с. 179.

[7] *Літопис* руський, с. 61.

Фреска Кирилівської церкви в Києві (XII ст.). Св. Кирило вчить у соборі.

чистого висотно розкритого простору собору Святої Софії в Константинополі вплинуло на свідомість наших предків, що виявилося в своєрідному рішенні композиції храмів центричного типу, починаючи з Десятинної церкви й закінчуючи Троїцьким собором в Новоселиці (сучасний Новомосковськ).

Піднесення Київської Русі збіглося із великим піднесенням світової культури, архітектури, малярства у Франції, Південно-Західній Німеччині, Ломбардії, Північній Італії, які стали "вкриватися мережею великих білокам'яних храмів, тією білою шатою церков", як пише французький хроніст Рауль Грабер. "Але було дві Європи, одна пов'язана з традицією мурованої архітектури Риму й середземноморських цивілізацій, а друга європейська цивілізація пов'язана з автохтонною дерев'яною архітектурою, ... безписемною, але такою ж давньою".

Експансія традиції давньої середземноморської цивілізації тріумфально

йшла по Європі, а наприкінці X ст. досягла берегів Дніпра, і "білі шати храмів" стали вкривати неосяжні простори Східної Європи. В цьому тріумфальному рухові Київській Русі належить провідне місце. Німеччина, Польща, Чехія, скандинавські країни могли протиставити великим храмам Києва лише маленькі ротонди або скромні базиліки важких примітивних форм без склепінь. Ні за технічним, ні за мистецьким рівнем вони не можуть йти в жодне порівняння з архітектурою Києва. Якщо північноєвропейські базиліки без склепінь пов'язані з Королінгським будівництвом, то замовники Софійських соборів у Києві, Новгороді й Полоцьку брали за взірець Софійський собор Константинополя [8].

Здавалося б, що Русь, перебуваючи в центрі схрещення різноманітних культурних традицій Сходу й Заходу, Скандинавії й Кавказу, повинна була б захлинутися в цій зливі впливів, загубити своє місце, не створити власної самобутньої культури. Однак сталося навпаки — твори мистецтва різних народів, опиняючись в Києві (візантійські ікони, вироби золотарства, тканини, арабське срібло, китайські тканини, сирійські вироби, єгипетський посуд, франкські мечі), ставали не тільки предметами споживання, а й надихали київських майстрів, стимулювали їхню мистецьку творчість [9], яка, з одного боку, пов'язана з усім тодішнім культурним світом, а з другого — несе на собі карб творця-українця. Мистецький геній нашого народу у власному горнилі перетопив на єдиний сплав автохтонні й іноземні прийоми і форми. Ось чому, незважаючи на те, що в Києві ми не зустрінемо чогось докорінно відмінного від Візантії, все те, що створено митцями, несе на собі яскравий карб індивідуальної неповторності й своєрідності. Прибулим майстрам доводилося рахуватися зі смаками замовців київської еліти й князів, які "мали власну думку про те, якими повинні бути дорогі й коштовні столичні споруди" [10].

У житії князів Бориса й Гліба повідомляється, що Мироніг Вишгородський порадив Ярославу Мудрому збудувати над домовинами мучеників нову церкву, яку й спорудили "велику, що мала п'ять верхів, і списали всю й приоздобили її з усією красою" [11]. Підкреслимо, що її розписано. Муровані храми розписували фресками, а звичай розписувати дерев'яні храми наслідував їм і, крім того, мав власні автохтонні традиції. Археологічними матеріалами підтверджено, що дерев'яні споруди обмазувалися, білилися і часом розписувалися. Саме автохтонними естетичними смаками й можна пояснити те, що в Києві вперше в оздобленні храмів поєднано мозаїку з фресками, чого у Візантії тих часів немає.

Літопис свідчить, що для будівництва й оздоблення Десятинної церкви князь Володимир залучив візантійських майстрів. Замовники — князь та митрополит — обрали тип хрестовобаневого храму "вписаного хреста" розміром 35 × 13 м, або близько 1500 м^2 загальної площі. Неможливо, щоб таку величезну за обсягом роботу виконали тільки заїжджі майстри без допомоги місцевих сил.

Археологічними дослідженнями встановлено, що раніше од Десятинної церк-

[8] *Грабарь А.* Крещение Руси в истории искусства // Владимирский сборник. — Владимир, 1938, с. 79—85.

[9] *Греков Б. Д.* Избранные труды / В 2 т. — Москва, 1958—1959, **2**, с. 30.

[10] *Греков Б. Д.* Избранные труды, т. 2, с. 317, 318.

[11] *Жития* святых мучеников Бориса и Глеба и службы им // Памятники древнерусской литературы. — Петроград, 1916. — Вып. 2.

ви в Києві споруджено принаймні два палаци — один "над горою ... терем кам'яний", а другий Святослава, в який, як в отчий, увійшов князь Володимир, перемігши Ярополка [12]. Палаци оздоблено мозаїками і фресками [13], що засвідчує існування в Києві будівничих та митців. Серед них, безумовно, крім запрошених з Візантії або Херсонеса, були й місцеві, які вчилися в них, або ті, що "служать у Греках" — як довідуємося з угоди Олега з греками у 912 р. [14] Вчені цілком слушно дійшли висновку, що побудова й опорядження мозаїками та фресками такого великого храму, як Десятинна церква, поклала початок місцевій архітектурно-мистецькій творчості [15].

Християнізація викликала потребу в будівничих та митцях, яка не могла бути задоволена лише приїжджими майстрами. Ні в кого не виникає сумніву стосовно того, що нашими вчителями були греки, але після засвоєння техніки мурування, виготовлення смальти для мозаїк наступає етап творчого освоєння набутого досвіду, адаптації й змін відповідно до місцевих умов.

Від Десятинної церкви до нас дійшли підвалини, а від оздоблення — фрагменти архітектурних деталей фрескових орнаментів та двох облич [16]. Проте вони такі характерні й виразні, що дали підставу, оперту на аналіз особливостей моделювання форми малюнка очей, впевнено вказати на зв'язок з елліністичним малярством, зокрема з портретами з поховань у Фаюмському оазисі в Єгипті [17].

Майстер, який виконав ці фрагменти, своєрідно й виразно малює очі широко відкритими й спрямованими перед себе. Їм притаманний особливий характер окреслення, його не можна переплутати ні з яким іншим: лінії брів стрімко опускаються до зовнішніх країв очей, ритмічно переходять і зливаються з лініями верхньої та нижньої повік. Другою характерною рисою є ліроподібна зморшка між бровами [18], що дало можливість фрескістові створити образ святого, наділеного енергією й експресією, та надати йому рис величі й сили. Саме ці риси справили таке велике враження на сучасників та майстрів, що після опорядження Десятинної церкви через 20—25 років виконали оздоблення Софійського собору в Києві у цій самій манері.

Зазначені особливості малюнка очей є ключем до атрибутації інших малярських творів, так само як і особливості накреслень літер є дороговказом для палеографа при атрибутації пам'яток письма. Отже, розглянуті особливості окреслення очей несуть стільки ж мистецької інформації, як і славнозвісна ікона Вишгородської Володимирської Божої Матері, за якою судять про мистецький рівень малярства XI—XII ст.

Сучасники називали Десятинну церкву мармуровою. Напевно, за візантійським звичаєм, стіни мали мармурове обличкування, а знахідки мозаїчної смальти та фрескових уламків свідчать про те, що в ній вперше поєдналося мозаїчне і фрескове малярство. Архітектура й малярство Десятинної церкви

---

[12] ПВЛ, ч. 1, с. 68; 90.

[13] *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)..., с. 67.

[14] *Літопис* руський, с. 21.

[15] *Толстой Н. Н., Кондаков Н. П.* Русские древности. — 1891. — Вып. IV, с. 131; *Логвин Г. Н.* Монументальная архитектура Киева X—XI вв., с. 177.

[16] *Каргер М. К.* Древний Киев. — Москва; Ленинград, 1961, т. 2, табл. XI, XII, XIII.

[17] *Сычев Н. П.* Искусство Средневековой Руси. — Ленинград, 1929; Фаюмский портрет. — Москва, 1965.

[18] *Каргер М. К.* Древний Киев, т. 2, табл. XI; *Логвин Г. Н.* Киев / 3 изд. — Москва, 1982, с. 28, 29, рис. 6.

мали вирішальний вплив на подальший розвиток церковного будівництва та їх оздоблення, що підтверджує Софійський собор, збудований, як тепер остаточно доведено, між 1017 і 1031 рр. [19] Всі дотеперішні погляди щодо кількох етапів його спорудження та пізнє датування мають лише археографічний інтерес, оскільки вони не підтвердилися дослідженнями останнього часу.

Як греки, так і київські майстри пристосовували запозичений тип храму та малярське оздоблення до конкретних умов, вносили певні корективи. Це добре видно при порівнянні Десятинної церкви й Софійського собору з храмовою архітектурою Візантії X—XI ст. Відміни в їхній планово-просторовій структурі обумовлювали різницю в системі декору. Візантійські храми менших розмірів й іншого пропорційного ладу, в них бані й шиї нижчі, що викликано застосуванням в конструкціях підпорних арок, колон, ордерні закони яких обмежували висотні параметри храму [20]. В Києві середхрестя утворено стінами рамен і прорізане арочними отворами, що не обмежувало висотні розміри храму. Так, наприклад, висота бані до зеніту в церкві Календер (IX ст.) в Константинополі дорівнює 19 м, в церкві Мірелейон (930 р.) — 11,5 м, а в Софійському соборі — 29 м. Якщо в Болгарії в цей час споруджують базиліки, то в Києві виняткове хрестовобаневі храми. У Візантії набули поширення храми з банями на восьми опорах, де баня покоїться на системі тромпів, а в Києві бані спиралися на вітрильники. У Візантії стіни храмів облицьовували мармуром, а мозаїками і фресками оздоблювали лише склепіння, бані й тромпи. В Києві, навпаки, мозаїками і фресками оздоблювали стіни.

Ясна, логічна й цілісна система декору хрестовобаневих храмів склалася у візантійському мистецтві не відразу. Для цього знадобилося кілька століть. Еволюція йшла в напрямі відмови від переобтяженості, багатослів'я композицій, нехтування зайвими подробицями, що добре помітно в оздобленні церкви Санта Марія Маджоре (432—440 рр.) в Римі, в православному баптистерії (середина V ст.), в аріанському баптистерії (кінець V — початок VI ст.) в Равені [21]. Одночасно відбувалося й мистецьке довершення всіх засобів і їх підкорення головній ідеї — якомога скупішими засобами висловити головне — священний зміст зображеного, його надособисті прикмети. Тому зображення святих схожі на людей в чуттєвій переконливості й разом з тим підкреслюють їхню надособистісну суть, їхню святість. Якщо в мозаїках церкви Сан Вітале в Равені помітно, як митці ще вагаються між елліністичними прийомами в передаванні зображень і прагнуть позбутися зайвих подробиць, якщо у викладанні нерегулярних за формою смальт ще помітні відголоски античного реалізму [22], то вже в мозаїці Божої Матері з дитям (перша половина XII ст.) в церкві Панагії Ангелоктисти на Кіпрі манера викладання смальт набула канону в регулярності, в підкресленні надособистого, знайдено рівновагу між пластичною формою й ідейним змістом [23]. Але досягнуто її на дов-

[19] *Толочко П. П.* До історії будівництва города Ярослава та Софії Київської // Археологія. — 1969. — Т. 22; *Висоцький С. О.* Графіті та час побудови Софії Київської // Стародавній Київ. — К., 1975; *Логвин Г. Н.* К истории сооружения Софийского собора в Киеве.

[20] *Логвин Г. Н.* К истории сооружения Софийского собора в Киеве, с. 13, 15.

[21] *Grabar Andre.* L'age d'or Iusrinien. — Callimard, 1966, табл. 170—173.

[22] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи, табл. 45, 46.

[23] Там само, с. 62—64, табл. 45, 46.

Софія Київська. Оранта (1037 р.).

гому шляху шукань та кризи, викликаної пануванням іконоборців. Одночасно вона сприяла пошуку засобів більш глибокого філософського обґрунтування позицій іконошанувальників.

Еволюція відбувалася через подолання примітивності й пластичної недосконалості зображень у катакомбах (VI ст.). Відбувається звернення до мистецьких засобів античного малярства, яке відтепер поставлене на службу панівної дер-

жавної релігії. У цей час створено всесвітньо відомі малярські шедеври, такі як ікони апостола Петра та Вседержителя (VI—VII ст.) в монастирі Св. Катерини на Синаї [24]. Для них є характерним реалістичність і пластичність обличчя святого в чуттєвому виразі й переконливості. Митець малярськими засобами досягає в зображенні апостола Петра скульптурної виразності. Те саме спостерігаємо й в іконі Вседержителя, обличчя якого енергійно "писалося" фарбою упевненим пензлем. Це один з прототипів Христа Вседержителя, що став іконографічним взірцем для митців наступних епох. Зміни іконографічного типу полягали лише у відмові від чуттєво-переконливої форми портрета до намагання передати його "іконність". Це добре помітно в іконографії синайського Вседержителя константинопольського походження з характерною могутньою поставою голови, пишним волоссям, добре окресленими вилицями та надбровними дугами й ліроподібною зморшкою між бровами, жестами рук — ліва тримає закрите Євангеліє, а права — благословляє. Ці ознаки залишаються незмінними. Порівняння синайських ікон з мозаїками Вседержителя та апостола Петра з Софійського собору в Києві показують ту дистанцію, яку пройшло малярство від "портрета" святого до його "ікони". Разом з тим воно свідчить про те, що серед шкіл візантійського мистецтва, таких як Равенська, Константинопольська, Міланська, Римська та Неаполітанська [25], на кін світового мистецтва у X—XI ст. виходить Київська із властивими лише їй особливостями. В архітектурі це виявилося в оригінальному ладові пропорцій та в планово-просторовій структурі, в поєднанні традицій хрестовобаневих храмів та дерев'яної автохтонної архітектури, з притаманним для неї завершенням кожної дільниці банею. Освоєння модернізованої візантійцями римської техніки змішаного мурування та склепінчастих бань, модифікованих в Києві під впливом ірано-сирійських традицій, коли бані мурували без допомоги кружаль, а шляхом послідовного напуску рядів цегли, покладених горизонтально, тобто як в безрозпірних склепіннях. Так вимуровано в Софійському соборі не тільки бані, а й склепіння. Разом з тим слід підкреслити, що завершення кожної ділянки в плані банями на вітрильниках як під хорами, так і на другому ярусі на хорах внутрішньої галереї відповідало нормам автохтонної архітектурної естетики [26].

Ще більші можливості для монументально-декоративного оздоблення мав цей тип храму в п'ятинавному варіанті: Софійські собори в Києві, Новгороді та Полоцьку. З них найкраще зберіг монументально-декоративне оздоблення, хоч і не повністю, собор в Києві. Він має унікальну п'ятинавну структуру, оточену з трьох боків, крім східного, внутрішніми двоповерховими та зовнішніми одноповерховими галереями, з двома сходовими вежами, увінчаний 25 верхами — 13 на п'ятинавному об'ємі та 12 без ший тільки на вітрильниках, на квадратних в плані приміщеннях другого поверху внутрішніх галерей.

Така особливість Софійського собору обумовила більш складну й ширшу програму монументального декору порівняно з іншими храмами. Три вівтарі присвячені головному престолу, а бічні — неодмінним жертовнику та дияконнику, а додаткові бічні влаштовані

[24] *Weitzmann K.* The icons. Volume one. — Princeton, 1976, табл. V—VI.

[25] *Логвин Г. Н.* Початковий період давньоруської архітектури // Мистецтво і сучасність. Збірник наукових праць. — К., 1980, с. 121—127.

[26] *Логвин Г. Н.* Там само, с. 1—17.

Богоматір Велика Панагія (Ярославська Оранта). Кінець XI — початок XII ст.

за місцевою ініціативою. З півночі доданий приділ присвячено св. Георгію (Юрію). Права сторона від головного вівтаря вища за ліву. Цим Ярослав Мудрий хотів особливо вшанувати свого тезоіменного патрона, чиє ім'я він носив у хрещенні. У фрескових сюжетах цього приділу наголос зроблено на мужності й стійкості, відданості вірі, що було особливо актуальним за тих часів на Русі, яка щойно з усіма народами християнськими стала славити ім'я Христо-

Софія Київська. Іоанн Златоуст (1037 р.).

ве. На військовому звитяжстві святого Георгія (Юрія) не наголошено тому, що симетричний з півдня приділ присвячено архангелу Михаїлу, архістратигу, "вождю господнього війська", який за наказом Божим скинув Сатанаїла з неба, вигнав за переступ Божого слова з Раю Адама і Єву, за гріхи знищив Содом і Гоморру, допомагав Ісусу Навину здобути вороже місто Ієрихон. Крім того, він символізував Христа, сина Божого, був захисником та гербом Києва, охоронцем душ людських, патроном княжих вояків, що з "поганими мали раті безпрестанні".

У середхресті, в найголовнішій частині храму, крім христологічних сюжетів, в західному рамені, на південній, північній та західній стінах написано ктиторську фреску довжиною 16 м, висотою 2,6 м — рідкісні розміри в настінному малярстві. Тривалий час точиться суперечка стосовно того, хто ж там зображений. Але оскільки найголовніша частина цього великого триптиху — західна стіна — знищена ще в 1635 р., а від зображень на північній стіні лишилися дуже пошкоджена одна постать, а друга фрагментарна, на південній стіні — чотири постаті, які так понівечені неодноразовими "поновленнями" та "реставраціями", що ідентифікувати написаних там персонажів немає ніякої можливості. Зазначимо тільки, що ктиторська фреска за імпозантним виглядом і за кількістю персонажів є рідкісною. Її перевершує тільки мозаїчна композиція "Імператор Юстиніан та імператриця Феодора" з почтом (VI ст.) в церкві Сан Вітале в Равенні [27], на якій зображено 12 осіб, тоді як на київській композиції могло бути 15—17 осіб. Крім того, наголос в обох ктиторських зображеннях неоднаковий: в Равенні підкреслено благодійність імператорського подружжя до церкви (золоті чаші в руках), тоді як в Києві наголошено на адорації ктиторів, освяченні влади князів, що правлять "не в худі та невідомій землі, але в руській, яка відома й славна усім чотирьом кінцям землі".

У доборі сюжетів оздоблення середхрестя храму чільне місце в бані відведено мозаїці Вседержителя з чотирма архангелами на схилах як почту Царя Небесного та 12 апостолам в простінках між вікнами навколо Христа, що мав 12 патріархів навколо праотця Якова, або 12 знаків зодіаку навколо Сонця як центру. Зміст мозаїк розкриває "Слово про закон і благодать" Іларіона: "Ми,

---

[27] *Grabar A.* L'age d'or Iusrinien, рис. 171, 172.

люди Твої, Тебе шукаємо, до Тебе припадаємо, на Твоє милосердя сподіваємося. Твої бо єсьмо, Твоє сотворіння, Твоїх рук діло... І допоки стоїть світ, не наводь на нас напасті спокус, не давай нас у руки чужинців! Хай не прозветься город Твій городом полоненим і стадо Твоє забродами в землі не своїй" [28].

Для тих часів було звичним збирати, немов квіти у віночок, цитати з різних "книг княжих", які в новому контексті набували нового значення. Те саме відбувалося при доборі іконографічних зразків для мозаїк і фресок. Тому в Києві, в новому контексті, вони створювали нову ідейномистецьку цілісність, пов'язану з ідеєю захисту держави Вседержителем, а столиця Київ, подібно до священного града Єрусалима, теж ставала богоохороняємою. Іларіон пише: "Як архангел цілування дасть Дівиці — радуйся Благовірная, Господь з тобою, так буде й граду цьому (Києву. — *Г.Л.*), радуйся благовірний граде, Господь з тобою". Тісно пов'язана із сакральним змістом і мозаїка "Благовіщення", яка ілюструє наведені слова. Північна, східна та південна підпорні арки оздоблені мозаїками, а західна — фресками "Сорока севастійських мучеників", звитяжством яких утверджувалося християнство. В арках, в замках збереглися мозаїки Богоматері та Христа Первосвященика, "що засів на небесах по правиці престолу вічності" (ап. Павло, послання до євреїв, гл. 8:1), що передають апокрифічні перекази про обрання Христа в священики Єрусалимського храму. У вітрильниках вміщені мозаїки чотирьох євангелістів (збереглися постать Марка та нижня частина фігури Іоанна).

В оздобленні візантійських храмів зображення Богоматері відігравало важливу роль, але в Києві воно набуло своєрідної інтерпретації. Зображуючи Богоматір з дитям на колінах та з архангелами по боках, як в церкві Панагії Ангелоктисти (VIII ст.) на Кіпрі, або з імператорами Юстиніаном і Константином по боках, в першому випадку наголошувалося, що Марія є мати Божа, а в другому — підкреслювалася побожність і доброчинні діяння імператорів [29]. У Києві акцент перенесено на Богоматір-Оранту — Софію-Премудрість Божу як охоронницю Києва й держави, як "нерушиму стіну, захисницю градів і весей".

Архітектурний фронтиспіс Ізборника 1073 р.

[28] *Іларіон Київський.* Слово про закон і благодать // Київ. — 1988. — № 8, с. 132—138.

[29] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи. — Москва, 1986, рис. 45, 46, 135—137.

Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр. Мініатюра.

З мистецького погляду мозаїка Богоматері-Оранти в Софійському соборі є найдовершенішим твором візантійського мистецтва. Біля неї немає ні архангелів, ні князів-ктиторів. Вона стоїть одна з піднесеними руками в молитві за Русь. В консі апсиди вона виглядає як коштовна пурпурово-синя перлина в золотій мушлі, яка завжди сяє м'яким божественним світлом.

Склепіння конхи з Орантою в зеніті опущено на півтора метра нижче склепіння східного рамена середхрестя, завдяки чому утворено серпоподібну площину, на якій в трьох медальйонах вміщено мозаїку "Моління": в середньому — Вседержитель у фас, а в бокових Богоматір та Іван Предтеча в позі адорації. Мозаїка символізувала як останній суд, так і моління й заступництво за людей.

Нижче Богоматері-Оранти вміщено мозаїку "Причастя", яка в символічній формі інтерпретує останню вечерю Христа з учнями, коли він переломив хліб і, подаючи його апостолам, сказав: "прийміть, споживайте, це — тіло моє", а подаючи чашу з вином, промовив: "пийте з неї всі, бо це кров моя Нового Заповіту, яка за багатьох проливається на відпущення гріхів". В Євангеліє від Луки додав слова — "це чиніть на спогад про мене". Під час літургії причастя повторюється щодня, тож всі віруючі, перебуваючи в храмі на літургії, ставали причетними й учасниками Христового причастя.

Під "Причастям", в простінках, розташовані мозаїки святих, імовірно, апостолів Петра й Павла (не збереглися), архідиякона Степана, забитого камінням фанатичним натовпом, та Лаврентія. На північній стіні є мозаїки святителів Миколая, Григорія Богослова, Климента папи Римського та Єпіфанія. Останніх двох особливо шанували в Києві, першого за премудрість, а другого як патрона Русі, мощі якого Володимир вивіз з Херсонеса. На південній стіні зображено святителів — Василія Великого, Івана Золотоуста, Григорія Ниського — трьох найвидатніших святих отців церкви, яких називали "великими кападокійцями", та Григорія Чудотворця, що уславився доброзичливістю і чудотворенням. Імпозантні фронтальні пози святительського чину, мов каріатиди, підтримують верхні зображення.

На склепіннях рамен середхрестя, імовірно, було зображено сюжети христологічного циклу, тому що на щоковій стіні північного рамена збереглися сцени — "Христос перед Пилатом" та "Зречення Петра". Нижче під ним — "Зішестя до пекла" та "Явлення Христа жонам-мироносицям" по воскресінні. У "Зішесті до пекла" зображено царів

Давида та його сина Соломона. Давид в молитві просив Бога "не позоставиш Ти в пеклі моєї душі". І це здійснив Христос по воскресінні. Вони нагадували віруючим — "бо хто увірує, буде спасенний", запорукою цьому є зішестя Христа до пекла, перемога над нечистим і виведення праведників.

На щоковій стіні південного рамена, вгорі, вміщено фреску "Розп'яття", а нижче три сцени, тісно пов'язані між собою змістом. "Увірування Хоми" відбиває такий епізод. Коли Христос вперше з'явився перед учнями, то Хоми не було. І коли йому сказали, що бачили воскреслого Христа, то він промовив — "доки не побачу рану від цвяха і не вложу пальця до цвяшної рани, і своєї руки не вкладу до боку Його — не ввірую". Фреска нагадувала нещодавні епізоди хрещення Київської Русі Володимиром, який "не бачив єси Христа, не ходив єси з ним, а став учнем його! Інші, бачивши його, не увірували, ти ж, не бачивши, увірував" [30]. Епізод "Зішестя Святого Духа на апостолів" ілюструє слова з "Діянь апостолів": "І коли почався день П'ятидесятниці ... нагло зчинився шум з неба, ніби буря раптова зірвалася ... язики немов огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнилися Духом Святим і почали говорити іншими мовами", бо в "церкві слід говорити мовою народу".

Жертовник, як гадають, присвячений апостолам Петру і Павлу, що цілком імовірно, тому що на антах дільниці біля середхрестя навпроти один одного зображено названих апостолів. З фресок у вівтарі збереглися лише епізоди — "Апостол Петро в домі сотника Корнилія", "Хрещення доньки сотника" та "Проповідь апостола Петра", коли він сказав: "не дивиться Бог на обличчя, але на кожного, хто приємний Йому й чинить правду", і коли він говорив, то "злинув Святий Дух на всіх, хто слухав

Трірський Псалтир. Мініатюра "Різдво Христове". 1078—1087 pp.

ці слова. Всі здивувалися, що дар Духа Святого зійшов також і на поган ... отож і поганам дав благословіння ... бо кожний, хто покличе Господнє ім'я, той спасеться". Це було на Русі дуже актуальним для утвердження віри і серед "наших поганих", а не тільки в "людях нових".

Важливі біблійні та євангельські сюжети винесені на хори тому, що для багатофігурних композицій на стінах було доволі площі. На південній ділянці написано "Зустріч Авраамом Господа в іпостасях трьох ангелів", а поруч "Жертвоприношення Авраама" — прообраз Христа, що підкорився волі Того, Хто послав, як Ісаак волі батька. Символічний зміст має фреска "Перетворення води на вино" на весіллі в Кані Галілей-

[30] *Іларіон Київський.* Вказ. праця, с. 134.

ській як перше чудо, створене Господом. Над нею розташована "Вечеря у Віфанії в домі Лазаря", якого Христос воскресив. Як бачимо, вино є символом крові Христової, пролитої за всіх "на відпущення гріхів", і що запорукою воскресіння й життя вічного для всіх буде так, "як Він воскресив Лазаря", по якому "як людина просльозився" [31], так буде й кожному, "хто увірує в Нього".

На північній ділянці хор, навпроти написано "Таємну вечерю" та дві невідомі сцени. В західній ділянці написано "Гостину Авраама", що є продовженням "Зустрічі Господа в іпостасях трьох ангелів". Авраам та Сара прислужують трьом ангелам, що сидять за трапезою. Поруч розташована також великого розміру (3,5×2,6 м) картина "Три юнаки у вогняній печі" — Шедрах, Мешаг та Аведнего. Коли цар Навуходоносор поставив нового ідола, то звелів усім своїм підданим вклонятися, а хто не вклоняється йому, буде кинутий до середини палаючої печі. Однак іудейські юнаки не вклонилися золотому болванові, і їх привели до царя, який сказав, що як вони не поклоняться, то їх вкинуть у піч — "і хто той Бог, що врятує Вас від моїх рук?". Юнаки відмовилися виконати наказ царя і були вкинуті в піч, але з'явився архангел і уберіг їх. Отже, фреска в образах промовляла до віруючих, що той, хто надіється на Бога, буде врятований.

Дві сходові вежі розписані на теми епізодів подорожі княгині Ольги до Царгорода та прийом її імператором Константином Багрянородним [32]. Остання сцена займає велику площу (більше 70 м) в обох вежах. Відвідини княгинею Ольгою Царгорода набули широкого розголосу. У Радзивилівському літописі цій події присвячено три мініатюри, а у візантійського хроніста Іоанна Скиліци — одна. У північній вежі зображено епізоди прийому в палаці, сцени — "Боротьба ряджених", "Полювання на ведмедя", різні птахи й звірі, мисливці й музики. У південній вежі зображено епізоди візиту княгині Ольги — "Відвідин іподрому", де княгиня спостерігає за змаганнями колісниць, іграми та забавами.

Система монументально-декоративного оздоблення собору не тільки зрозуміла й глибока за ідейно-сакральним змістом, а й органічно поєднана із архітектурою. Це свідчить про те, що сам храм та його оздоблення розроблялися будівничими та митцями разом, тому що якби храм прикрашався пізніше, після його побудови, то такої цілісності синтезу мистецтв не було б. Як автор-будівничий, так і автор-митець були добре обізнані з місцевими умовами й замовцями, про що свідчить аналіз архітектури та монументального малярства: наявність мореного каменю з житомирського та київського Полісся, застосування мармурів та вапняків з родовищ, відомих на Україні, а також виготовлення смальти в Києві [33]. Крім того, найвірогідніше, будували храм греки або місцеві майстри, які пройшли добре професійне навчання на будівництві й опорядженні Десятинної церкви.

Обрана система монументально-декоративного оздоблення давала можливість викарбовувати в підсвідомості людей в найбільш імперативній формі — образах мистецтва, патронат над Києвом, Руссю та її народом Вседержителя та його еманації — Премудрості, що гарантує безпеку й порядок в дер-

---

[31] *Іларіон Київський.* Вказ. праця, с. 130.

[32] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989, разд. V.

[33] *Левицкая В. И.* О некоторых вопросах производства набора мозаик Софии Киевской // Византийский временник. — 1959. — Т. XV, с. 110—120.

жаві, подібний до небесної. Премудрість—Софія—Богоматір—Оранта символізувала непохитність Київської Русі перед зовнішньою небезпекою як одвічний дійовий охоронець. Разом з тим різні сюжети біблійного та христологічного циклу давали можливість засвідчення харизматизму київських князів. Іконографія й зміст декору, застосованого в Софійському соборі, увібрали в себе весь тисячолітній досвід втілення в мистецтві образів Старого та Нового Заповітів, донесла їх зміст до віруючих. Крім того, вони увібрали в себе суголосні народно-поетичні уявлення, біблійні, євангельські та апокрифічні передання. Вони були спрямовані не тільки на утвердження християнства і на освячення княжої династії, а й на віру в покровительство і найвищу санкцію Вседержителя, його єднання з народом Русі.

Тематика мистецького оздоблення демонструє багатство й розмаїття жанрів [34]: у "Вседержителі", "Моліннї" й "Причасті" — символіко-догматичний; в розписах вівтарів — легендарно-історичний; в поодиноких іпостасях — персональний; ктиторський — в фресці західного рамена середхрестя; в вежах — історичний та святково-розважальний. Жанри християнської іконографії викристалізовувалися в міру утвердження християнства.

Оскільки не всі віруючі були письменні, то отці церкви дійшли висновку — "щоб деякі славні подвиги святих були намальовані на іконах для нагадування" [35]. Вже в ранньому християнстві почали вироблятися певні усталені іконографічні сюжети, прообрази для ікон Вседержителя, Богоматері, євангелістів, пророків, апостолів, святителів, мучеників та мучениць. Оскільки людина створена за образом і подобою Божою, а взірцем для людини є Господь — прекрасний, як сама досконалість, то його зображення повинне бути саме таким. Усі персонажі мозаїк та фресок Софійського собору є взірцем органічної єдності духовної й тілесної краси. Розвиток мистецтва в Київській Русі після офіційного впровадження християнства отримав могутній імпульс. Якщо раніше мистецтво мало переважно декоративно-ужитковий характер, то тепер в центрі уваги стає людина, Богоматір та її вчоловічений Син Вседержитель і цілий сонм святих, епізоди біблійної та євангельської історії [36], що безмежно розши-

Галицьке Євангеліє. Початок XIII ст. Євангеліст Марко.

[34] *Вагнер В. Г.* Проблема жанров в древнерусском искусстве. — Москва, 1976, с. 22—27, 79—91, 112—122.

[35] *Дамаскин Иоанн.* Полное собрание творений. — Санкт-Петербург, 1913, т. 1, с. 321.

[36] *Логвин Г. Н.* Украинское искусство X—XVIII вв. — Москва, 1963, с. 8—9.

рювало обрії мистецтва і поглиблювало його роль у формуванні ментальності українців.

Про високий рівень митців Київської Русі свідчать мозаїки й фрески Софійського собору, ікона Георгія з Успенського собору Московського Кремля та мініатюри євангелістів й оздоблення Остромирового євангелія. І хоч ці пам'ятки наші митці творили на загальних естетичних засадах візантійського мистецтва, однак адаптували його відповідно до естетичних уподобань як своїх замовців, так і власних. І хоча для написання Вседержителя в зеніті бані зразком стала ікона Вседержителя (VI ст.) з монастиря святої Катерини на Синаї [37], місцеві майстри внесли в його іконографію інші акценти. Якщо в синайському Вседержителеві увагу зосереджено на зображенні самого Христа, то в софійській мозаїці втілено божественну суть Вседержителя, його надособисту велич, він не схожий на жодний такий образ [38] візантійського мистецтва. В Софійському соборі в зображенні сконцентровані досягнення елліністичного, ранньохристиянського і доби розквіту візантійського мистецтва. Саме цим синтезом традицій найвищого рівня й пояснюється сила образу, мистецька довершеність і переконливість та його емоційний вплив. Досягнуто це не лише малюнком, а й малярським виконанням, побудованим на зіставленні сяючого золотого тла та пурпурних і синіх кольорів, багатих на тональні градації, посилених контрастом яскраво-цинобрової шати на євангелії та клавів на хітоні.

Сильний декоративний акорд постатей архангелів на схилах бані підтримував піднесене колористичне розв'язання мозаїки Вседержителя. Мозаїки апостолів світліших кольорів в простінках шиї бані підкорені виявленню інтенсивності колористичного ладу Вседержителя та архангелів. Більшість зображень у зенітах бань візантійських храмів переобтяжені подробицями, наприклад, композиція в бані православного баптистерію (430—458 рр.) та в аріанському баптистерії (500 р.) в Равені.

Стосовно зв'язку композиції Вседержителя в Софійському соборі з архітектурою, то вона розв'язана бездоганно. Мозаїка вміщена в межах скуфії бані, а схили зайняті чотирма постатями архангелів на певному інтервалі один від одного, так що між їхніми крилами, контури яких зовні радіально окреслені, сяє золотий хрест тла.

Однак найголовніший сакральний зміст та мистецьке виконання зосереджені в центральній апсиді — мозаїці Богоматері Оранти, перед якою поступаються всі відомі візантійські зображення Богоматері. Так, наприклад, мозаїка Богоматері в церкві Богоматері Ангелоктисти (VIII ст.) на Кіпрі, де вона зображена з дитям на руках і з почтом архангелів Михаїла та Гавриїла, — переобтяжена, постатям тісно, вони заважають ясності ідейно-образного змісту. Це саме спостерігаємо й в зображенні Богоматері з дитям на руках та імператорами Юстиніаном та Константином (друга половина XI ст.) по боках, на мозаїці в південному вестибюлі Софійського собору в Константинополі. В мозаїці Богоматері (707 р.) в церкві Успіння в Нікеї композиція не узгоджена з простором конхи, її надміру видовжена постать губиться [39].

Київська Оранта за колоритом і малюнком належить до найвищих досягнень монументального мистецтва візантійського стилю, його київської малярської школи. Пропорції Богоматері Оранти бездоганно дотримані, а силует

[37] *Weitzmann K.* The icons, табл. 1.

[38] *Лазарев В. И.* Мозаики и фрески Софии Киевской. — Москва, 1960, с. 78.

[39] *Лазарев В. И.* История византийской живописи, рис. 35, 45, 81.

гармонійно ув'язано з простором конхи; вона не губиться в ньому, як мозаїка Богоматері в Нікеї. Софійська мозаїка читається й сприймається ясно тому, що золоте тло завжди м'яко рефлектує. Вона сприймається не плоско, а начебто перебуває перед золотим тлом конхи, ніби ширяє в ньому, звідки б на неї не дивитися. Якщо в згаданих візантійських мозаїках Богоматері увагу приділено як матері Господа та уславленні щедрот і побожності імператорів, то в Києві поза Оранти набуває глибокого символічного змісту. В контексті монументального оздоблення, його сакрально-літургійного змісту вона уособлює Премудрість Божу, є правителькою, світовлаштувальницею, молебницею й покровителькою держави, столиці вірних "людей нових". Саме в зображенні Богоматері Оранти зайві будь-які інші атрибути й подробиці, не потрібні ні архангели, ні ктитори. Вона стоїть одна непохитна у вічності з молитовно піднесеними руками, як "стіна нерушима держави".

З таким розумінням образу, його лаконізмом й кришталевою прозорістю поєднано адекватне колористичне розв'язання — золото, пурпур мафорія і дивної краси небесний, аж темно-синій колір туніки.

Становлення образу Оранти відбувалося протягом тривалого часу. Вперше він з'являється в IV ст. в катакомбах Св. Присцили й святого Калікста в Римі [40]. Він увібрав в себе тисячолітні уявлення людини про Дів-Матерів, викликав в Русі глибокі асоціації з автохтонною Матір'ю Богинею-Берегинею та античною Богинею Афіною Паладою, мудрою володаркою, чистою і непорочною, заступницею смертних. Ніжний овал її обличчя, прямий ніс та невеликий рот, проникливий погляд великих очей, словом, увесь лад образу в Софійському соборі наближує її до "суто грецького типу богині Діви Афіни" [41].

З образом Христа-Первосвященика пов'язана мозаїка у вхідній арці, "що засів на небесах, по правиці престолу вічності". Мозаїка первосвященика Аарона тісно пов'язана з "Благовіщенням", "Молінням" та причастям, де Христос повторений двічі [42]. У "Молінні" особливо чарівне, огорнуте темно-синім омофором, бліде і схилене в бік Христа обличчя Богоматері виконане з прецезійною майстерністю і належить до одних з найкращих мозаїчних образів у візантійському мистецтві.

Постать архангела Гавриїла в "Благовіщенні" виконана в світлих тонах, тому що він приніс благу вість, а Марія як цариця небесна і Божа Мати зображена на золотому тлі в темно-синьому омофорі й синій туніці, що здалеку виділяється тоном. Її намальовано фронтально, в лівій руці вона тримає нитку червоної вовни, а в правій — веретено з намотаною пряжею. Червона нитка символізувала "прядіння" плоті Ісуса Христа в утробі Марії. Золоте тло, синя туніка й темно-синій омофор, червоні чобітки й поцяцьковане підніжжя є однією з найдосконаліших мозаїк Софійського собору.

Велика, на всю апсиду, композиція "Причастя" в символічній редакції є своєрідним триптихом, де в середній частині вміщено престол з двічі повтореними постатями Христа та ангела. З кожного боку до них підходять по шість апостолів. Ймовірно, на вимогу митця будівничий вимурував стіни апсиди не

---

[40] *Айналов Д. В., Редин Е. Н.* Киево-Софийский собор. Исследование древнейшей мозаичной и фресковой живописи. — Санкт-Петербург, 1889, с. 47—49; *Кирпичников А.* Деисус на Востоке и Западе и его литературные параллели // ЖМНП. — 1893, с. 20—25.

[41] *Кондаков Н. П.* Иконография Богоматери. — Петроград, 1915, т. 2, с. 71—72.

[42] *Логвин Г. Н.* Софія Київська. — К., 1971, рис. 38—40, 45—48, 51, 52.

за циркулем накресленого півкола в плані, а двічі трохи його зламав, чим утворив три відтинки стіни з майже рівною поверхнею — в центрі та з боків. Стрімкий злам стіни, що був невигідний для зображення постаті, припадає на інтервал між Христом та апостолами, які підходять з обох боків. Оскільки причастя в літургії повторюється щодня і було необхідно підкреслити його вічність, позачасовість, то апостоли зображені на абстрактному золотому тлі, в однакових позах, з чітко виявленим ритмом малюнка поз апостолів, їхніх рук, ніг, німбів. Світлі одежі апостолів виконані з теплих рожевих, сіро-білих, блакитно-бляклих смальт великої тональної градації кожного кольору.

Під "Причастям" розташовується святительський чин. Обличчя кожного з них має виразні портретні риси. Виконані вони з майстерністю й тонким колористичним смаком. Краса й високий мистецький рівень мозаїк Софійського собору досягнуто не тільки високою культурою малюнка й колористичною вишуканістю, а й мистецькими можливостями. Основних кольорів вжито небагато, але найрізноманітніших тональних відтінків. Так, смальти синього кольору мають 21 відтінок; зеленого — 23; брунатного — 25; червоного — 19.

Перебуваючи в середхресті в будьяку пору року або дня, в ясний або хмарний день, вдень або ввечері, віруючі завжди сприймали насамперед величну постать Богоматері в молитовній позі Оранти, в пурпурному омофорі й синій туніці на золотому тлі конхи, яке завжди рефлектує світло. Оранта є центром оздоблення не тільки апсиди й середхрестя, а й всього храму. Той, хто хоч один раз бачив Богоматір Оранту Софійського собору, ніколи її не забуде. Вона є вершиною не тільки монументального мистецтва київської школи, а й візантійського.

Система декору Софійського собору виконана у двох техніках — мозаїки й фрески. Поза сумнівом, зразком для малярства стало оздоблення константинопольських храмів, насамперед церкви Теотокос Фарос[43]. Однак декор, властивий візантійським церквам, в Києві перетлумачений згідно з волею замовців і набув нового змісту, про що свідчить "Слово про Закон і Благодать" Іларіона.

Щокові стіни рамен середхрестя, окрім східного, мають однакове архітектурно-конструктивне розв'язання — потрійні арки одна над другою. Між ярусами арки та в завершенні над ними утворювалися великі площини стін, на яких добре розміщувалися багатофігурні сцени. В північному рамені, вгорі, написано "Христос перед Пилатом" та "Зречення апостола Петра", а нижче — "Зішестя Христа до пекла" та "Явлення Христа жонам-мироносицям". В південному рамені — "Розп'яття", а нижче "Увірування Хоми" та "Розіслання апостолів". На західній стіні цього рамена вміщено фреску "Зішестя Святого Духа на апостолів". Серед цих композицій "Увірування Хоми" привертало увагу ще й тим, що воно перегукувалося з прийняттям християнства за Володимира. Колорит фресок середхрестя суголосний світлому тону "Причастя" та "Святительському чину", побудований на обмеженій колористичній палітрі — ніжно-блакитних, блідорожевих, бякло-зелених та вохристих тонів, але віртуозно виконаних в різноманітних і вишуканих зіставленнях, що й надає фрескам колористичної виразності й об'єднує їх зі світлими барвами мозаїк. Композиція фрески "Розіслання апостолів" є ілюстрацією слів Вчителя — "йдучи, научіте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх берегти все те, що за-

[43] *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской, с. 26, 62.

повідав Я вам". Відтоді "благодать і істина всю землю сповнили, віра на всі народи поширилась і на наш народ руський... Тоді почав морок ідольський од нас одходити і зорі благовір'я з'явилися, тоді пітьма богослужіння погибла і слово євангельське землю нашу осяяло" [44].

Євангельські канонічні сюжети в Софійському соборі набули нового й сильнішого звучання, заговорили "по-іншому в конкретній історичній" ситуації. В оздобленні собору надано великого значення тим сюжетам, що утверджували християнство, зміцнювали віру в "нових людях", вводили Русь в коло цивілізованих християнських народів. "Тепер вже й ми з усіма християнами славимо святую Трійцю", — говорить Іларіон.

Західне рамено середхрестя архітектурно-конструктивно розв'язано як і попередні, однак відрізняється за ідейно-смисловим змістом. Розміщені там сцени виникли за місцевою ініціативою. На північній, південній та західній стінах було намальовано велику ктиторську фреску, але у 1635 р. західна стіна обвалилася, а разом з нею — найважливіша центральна частина. Уцілілі фрагменти постатей на північній стіні так спотворені реставрацією й неодноразовими поновленнями і понищені часом, що атрибутувати кожного з персонажів неможливо. Тому кожна реконструкція має право на існування.

Усі дотеперішні реконструкції не мали нових даних, здобутих останнім часом. Маємо на увазі клейма княжих тризубів на денцях амфор, які дали підставу авторам твердити, що в спорудженні Софійського собору брали участь князі головних земель Київської Русі [45], а оскільки князі тих земель сприймали Русь як спільний домен, то могли претендувати на своє зображення в ктиторській композиції.

Розписи Петропавлівського вівтаря в чуттєво прекрасних образах вкарбовували в свідомість і підсвідомість "людей нових", заповіді божі — "хто охреститься, спасенний буде". Якщо зображення літургійного змісту та сонму святих повторювали візантійську канонічну іконографію, де митець був обмежений в творчих виявах, то, зображуючи реальних людей, він мав повну можливість реалізувати власне уявлення про прекрасне. Таким був майстер, який намалював сотника Корнилія на фресці в Петропавлівському вівтарі. Подібної вражаючої виразності обличчя годі шукати в світовому мистецтві того часу.

В системі малярського оздоблення Софійського собору важливе місце посідають розписи вівтаря Якима й Ганни, батьків Богоматері. На підборі окремих сюжетів та їх змістові помітно сильний вплив фольклорних переказів та введення життєвих подробиць у тодішньому розумінні, що й надало цим фрескам опоетизованості повсякденності: зворушлива "Зустріч Якима і Ганни", "Відвідини Марією Єлизавети", або милі подробиці в "Різдві Марії" [46].

Всі, хто писав про малярське оздоблення Софійського собору, дійшли висновку, що майстрів-виконавців було вісім [47]. На жаль, жоден з дослідників не був професійним художником — не звертав уваги на особливості виконання малюнка обличчя, як окреслені очі, брови, ніс, уста, що дуже важливо для визначення "почерку" митців, подібно до характеру накреслення літер для палеографа.

Досліджуючи протягом сорока років мозаїки та фрески Софійського собору,

---

[44] *Іларіон Київський.* Вказ. праця, с. 131, 134.

[45] *Стависский В., Бобровский Т.* Знаки на амфорах Софийского Собора в Киеве // СА. — 1986. — 6. — С. 249—255.

[46] *Логвин Г. Н.* Софія Київська, рис. 156, 157, 158, 168.

[47] *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской, с. 153.

спираючись на професійну архітектурну та мистецьку підготовку, ми переконалися в тому, що вражаюча єдність стилю і особливість окремих зображень, обумовлена тим, що архітектуру храму й програму малярського оздоблення (під наглядом замовців), розробляли разом будівничий та митець — автори нашої пам'ятки. Саме цим пояснюється тонке поєднання архітектури храму й малярського декору. Для того, щоб виконати таку величезну кількість мозаїчних та фрескових постатей (понад 1,5 тис.), було необхідно спочатку розробити іконографію та колористичне рішення кожного персонажа. Індивідуальні риси мозаїк та фресок обумовлювалися виконавцями. Деякі з них були авторами, а деякі помічниками, укладачами смальт. Якщо виконання мозаїк, як і фресок, починалося з накреслення по сирому тиньку графії, то в подальшому мозаїку спочатку викладали рядками по окресленому, що виконувалося самим майстром, а площини між викладеним — учень або помічник. У фресках, навпаки, окреслення або письмо робив провідний митець. Подібний прийом простежується в усіх без винятку мозаїках та фресках.

На підставі аналізу мозаїк та фресок ми дійшли висновку, що "почерки" окремих мозаїстів простежуються й серед виконавців фресок. Поряд з тим особливості індивідуальних манер письма фресок серед збережених мозаїк не виявлено. Серед мозаїчних зображень нами визначено не 8, а 11 та ще найменше 15 серед фрескістів. Отже, артіль складалася мінімум з 26 майстрів, не враховуючи учнів та помічників.

Провідним майстром, автором-митцем усього малярського оздоблення Софійського собору в Києві, в чому ми твердо переконані, був виконавець Вседержителя, тому що тільки він, отримавши благословіння митрополита, міг розпочати цю найголовнішу мозаїку храму. Найхарактернішою рисою його "почерку" є особливий малюнок очей, брів, носа й вуст, про що ми писали, аналізуючи фрагменти фресок Десятинної церкви. Вище піднята права брова й ледь скошені очі надають неповторного й характерного виразу його обличчю. Майстру притаманне колористичне декоративне чуття, про що свідчить аранжування кольорів пурпурного гіматію, синьої туніки з червоними клавами, шати Євангелія на золотому тлі. Він, як справжній великий митець, опускає всі подробиці, що підсилює зображення Вседержителя. За іконографічним типом найближчим до нього є Вседержитель (VI ст.) з монастиря святої Катерини на Синаї [48]. Рука майстра впізнається в зображенні первосвященика Аарона, святителів Василія Великого, Єпіфанія Кіпрського, а серед фресок — апостола Петра, святих Сила, Мелітона, Фоки, Єлентоса.

Виконавцю архангела Гавриїла, вміщеного на схилі бані, належать й інші мозаїки. Для нього притаманна легка й невимушена манера окреслень овалів облич. За натурою він лірик. Саме тому йому було доручено виконувати обличчя жіночі, юнаків та архангелів. Цим майстром виконана і фреска св. Георгія в однойменному вівтарі Софійського собору. Їй ідентична ікона Георгія з Успенського собору Московського Кремля, імовірно, вивезена ще у XIV ст. під час перенесення митрополичої резиденції з Києва до Володимира Суздальського. Обидва обличчя написано у візантійській манері, тобто їхні голови точно вписуються в "ідеально проведене з центру коло" [49]. Йому ж належать фрески святих Юхимії, Василини, Христини й

[48] *Weitzmann Kurt.* The icons, табл. 1.

[49] *Бибиков В. В.* Малая история византийской эстетики. — К., 1991, с. 228.

Мокрини. Справжнім шедевром цього майстра є мозаїка Богоматері Оранти. Малюнок її обличчя позначений тими самими прикметами, що й голова архангела Гавриїла. Колористичний талант, вишукане композиційне чуття майстра найповніше втілені в образі Оранти.

Рука майстра Христа Первосвященика, крім цієї мозаїки, впізнається в зображенні архідиякона Лаврентія в святительському чині головного вівтаря.

Майстрові Богоматері в замку західної підпорної арки серед мозаїк сорока севастійських мучеників належать — святі Акакій, Олександр, Валерій, Северіан та Єкдикій. Для його персонажів характерні вирячені очі, дуже тоненькі носи з маленькими ніздрями, невеликі роти та невправно намальовані обличчя, але колористично його твори досконалі. До нього близький виконавець мозаїки євангеліста Марка у південно-західному вітрильнику.

Персонажі майстра мученика Леонтія мають характерні з широкими вилицями овали облич, помірні очі й носи, маленькі вуса й рідкі бороди. Такі самі прикмети мають мозаїки мучеників Астія, Миколая, Лісімаха та Гаійя.

Майстрові "Моління" в цій композиції належать Вседержитель та Іоанн Предтеча. Для його манери характерне енергійне обведення рядком чорних смальт лоба, скронь, вух і, опускаючись по шиї, окреслення коміра туніки. Так само зображені й севастійські мученики Вівіан, Приск та Ангій.

Майстер "Благовіщення" — один з найобдарованіших. Ним виконано мозаїки архангела Гавриїла та Богоматір. Для персонажів типові овали облич з повними щоками. Викладена ним Богоматір в медальйоні "Моління" дзеркально повторює лик Богоматері з "Благовіщення".

Для почерку майстра Христа в "Причасті" характерні зморшки на лобі у вигляді двох трикутничків — одне над одним. Голови обох постатей Христа віддзеркалюють одна одну. Різняться вони лише тим, що кубики смальт викладені різними виконавцями. Цим самим майстром зроблені мозаїки апостолів Павла, Матвія, Марка, Андрія, а в святительському чині Григорій Чудотворець, Іван Золотоуст та Григорій Ниський. Серед севастійських мучеників — Іоанн та Худіон.

Майстер апостола Луки з "Причастя" виконав також мозаїки апостола Пилипа й янгола біля Христа в "Причасті хлібом", а в святительському чині Климента — папу Римського, Миколая та архідиякона Степана. Обидва янголи в "Причасті" дзеркально повторюють обличчя. Якщо окреслення обох облич виконано за однією графією і одним автором, то укладачі смальт були різні, що й надало зображенням індивідуальних рис. Так само виконано й обличчя апостола Хоми, що дзеркально повторює обличчя янгола, крім зачіски.

Досі ніхто з дослідників Софійського собору не намагався визначити серед виконавців фресок манери окремих майстрів. Завдяки пильному й тривалому вивченню фресок в добре збережених композиціях, окремих постатях та погруддях нам вдалося виділити чимало майстрів, які мають чітко визначені прикмети індивідуального "почерку".

Манера майстра сотника Корнилія найрельєфніше простежується у фресці "Апостол Петро в домі сотника Корнилія". Йому належать фрески — "Проповідь Петра", "Хрещення Петром доньки сотника Корнилія", в середхресті — "Зречення Петра", а в Георгієвському вівтарі — "Допит Георгія імператором". На хорах йому належить "Зустріч Авраамом Господа в іпостасі трьох янголів".

Яскравою індивідуальністю є майстер фрески св. Віктора. Можливо, учень або талановитий помічник майстра сот-

ника Корнилія. Його персонажам притаманні великі й надміру булькаті очі, дуже велика райдужна оболонка, з ледь помітними в куточках зіниці білими рисочками, маленькі вуста з доволі повною нижньою губою. Ним виконані фрески св. Єрмила, Домна, Филиппола та янгола на південному схилі північно-західної бані на південних хорах.

Майстер "Різдва Марії" виконав також "Благовіщення за пряжею" у вівтарі Якима і Ганни. Для облич його персонажів характерні овали з повними щоками, виділені дуги брів й маленькі роти, які майстерно й легко окреслені пензлем.

Майстер фрески "Введення Марії в храм" виконав також "Вручення Марією священикові завіси для храму" та "Заручини Марії". Він вміло будує багатофігурні епізоди.

Майстер "Відвідин Марією Єлизавети" володіє артистичним почерком, легко й впевнено малює пензлем одухотворені обличчя своїх персонажів або в подружній цнотливій ніжності, як в "Зустрічі Якима й Ганни біля Золотих воріт", або в стані побожності в "Молитві Ганни", або в пильній увазі, як в "Благовіщенні Марії біля колодязя". Обличчя Марії та Єлизавети дзеркально повторюють однé óдне, лише ледь помітними відхиленнями в малюнку він досягає виразності та індивідуальності кожного обличчя.

Майстром святителів Георгієвського вівтаря виконано, імовірно з помічником, шість постатей святителів. Індивідуальність кожному святителеві він надає тим, що вміло варіює тими чи іншими деталями, змінюючи пропорції окремих частин обличчя, зачісок або борід.

Майстер архангела Михаїла в консі одноіменного приділу вирізняється широким письмом, але більше його ніде не спостерігаємо.

Майстер святителів Михайлівського вівтаря належав до провідних творців, про що свідчить його виконання, крім святительського чину, "Розіслання апостолів" та "Увірування Хоми" в південному рамені середхрестя. Майстер "Явлення архангела Михаїла Ісусу Навину" виконав інші фрески в приділі, якому дав своє ім'я. Він зумів переконливо передати семітські риси персонажів.

Майстер віщуна Варлаама у Михайлівському приділі виконав ще й "Боротьбу праотця Якова з Господом в іпостасі архангела Михаїла", "Явлення архангела Михаїла пророку Захарії". Йому притаманне широке й енергійне письмо, лаконічні композиції та виразний типаж.

Дуже важливі з мистецького та історичного погляду фрески розміщені у вежах. На жаль, вони найбільше понівечені під час запустіння храму наприкінці XVI — початку XVII ст. та від втручання неперевірених методів реставрації у 1934—1939 рр. Найбільшим досягненням нашої науки є атрибутація головних сюжетів, присвячених відвідинам Константинополя княгинею Ольгою [50].

Майстрові тілоохоронців імператора належить цикл композицій — "Прийом княгині Ольги", імовірно, він був помічником або учнем майстра сотника Корнилія. Майстер "Боротьби ряджених" виконав також "Полювання на ведмедя". В його фресках помітно відбилися риси етнічних місцевих типів і певні реалії тодішнього життя киян — полювання, забави.

Майстер "Глядачів видовища" першим у мистецтві Києва насмілився зображувати людину не в етикетних позах, в ієротичній нерухомості, не ритуально, а життєво, вільно й переконливо, в найрізноманітніших поворотах та ракурсах. Сюжет "Іподрому" обіймає цілий цикл зображень. Майстром написа-

---

[50] *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве, с. 193—264.

ні імператор Константин VII, княгиня Ольга та інші в посольській та гостевих ложах. Для його персонажів характерні обличчя з розвинутими щелепами, доволі масивними носами, великими вустами з товстими губами.

Майстрові циклу фресок "Епізоди забав" належать "Скоморохи", "Акробати", серед яких постаті зі свинячим стегном та міхоноша. Манера майстра близька до виконавця епізодів, пов'язаних з Ісусом Навином. Майстер епізодів "Полювання" виконав, імовірно, всі сюжети з цієї тематики в обох вежах, тому що вправно й переконливо малює полювання на вепрів, ведмедів, вовків, зайців та різних птахів.

Отже, підсумовуючи викладене, можна сказати, що в Софійському соборі головною ідеєю є тріумф християнства на Русі, що переконливо довів Іларіон: "Христос переміг! Христос подолав і Христос воцарився! Христос прославився! Великий єси, Господи, і чудесні діла твої, Боже наш! Слава Тобі!" [51]

Разом з тріумфом православ'я уславлюється й держава "народів нових", їхні князі й столиця — Київ, що знайшло свій вияв як в архітектурі, мистецькому оздобленні, так і в унікальному ктиторському портреті та розписах веж, присвячених княгині Ользі — "мудрійшої серед людей — як зорі перед світом".

Естетичні засади київської архітектурно-мистецької школи справили значний вплив на формування новгородської та полоцької шкіл, що помітно в планово-просторовій структурі соборів Софії в Новгороді та Полоцьку, а також в стилі фрескового малярства пророків в простінках головної бані Софійського собору в Новгороді (1045—1050 рр.), які за стилем пов'язані з малярським оздобленням Софійського собору в Києві. Саме близькістю дати опорядження новгородської пам'ятки до київської пояснюється монументальність та риси трактування форми засобами малярства [52], особливо обличчя, укладання складок одягу. Система декору новгородської пам'ятки дуже близька київській. На думку дослідників, в бані зображено Вседержителя, але в простінках замість євангелістів 12 малих пророків, натомість в апсиді, так само як і в Києві, — Оранту та "Причастя" і святительський чин.

Уцілілі фрагменти розписів Спаського собору в Чернігові (1034—1042 рр.) [53] теж свідчать про їхній стилістичний зв'язок з малярством Софійського собору в Києві. На одному з фрагментів зображено св. Теклю (на жаль, не зберігся. Гарна копія виконана у 1925 р., але вона передає лише загально червоний колорит, який фреска отримала після пожежі у 1735 р., а не той, яким її виконано: білильне вохріння та оливково-зелені тіні). Малюнок обличчя, окреслення очей, вуст, носа та підборіддя гарного овалу обличчя викликає асоціації з багатьма жіночими фресками Софійського собору в Києві. Навіть омофор намальовано так само, як і у більшості мучениць.

Високий мистецький рівень небагатьох ікон першої половини XI ст. можна пояснити тим, що їх виконували ті самі митці, що клали мозаїку та писали фрески в київських храмах. Серед цих творів назвемо згадану ікону Георгія (1040 р.) (174×132 см) з Успенського собору Московського Кремля, ікону Георгія в зріст (230 × 142 см) з Юрієвого монастиря та ікону Петра і Павла (236 × 147 см) з Софійського собору в Новгороді. Їхні малярські прикмети — монументальний стиль і білильне вохріння, розміри, ідентичні розмірам постатей мозаїк і фресок Софійського

---

[51] *Іларіон Київський.* Вказ. праця, с. 134.

[52] *История* русского искусства. — Москва, 1954. — Т. 2, с. 74—76.

[53] *Логвин Г. Н.* Спасский собор в Чернигове // История СССР. — 1969, № 6. — С. 193—198.

собору (235 см), — вказують на те, що вони є творами київської школи. Обгрунтування їх новгородського походження тим, що там вдосталь було лісу для виготовлення дощок для ікон, сприймається як курйоз [54]. Відсутність у Новгороді малярських традицій, що походили б від цих "новгородських" ікон, пояснюється тим, що вони виготовлені в Києві, а традиція київської школи тягнеться до XIII ст., про що свідчить ікона Богоматері Печерської (Свенської) (1288 р.).

Якщо мозаїки й фрески втілювали тріумф християнства, то ікони насамперед були поклонними. Ним молилися, в них сподівалися знайти зцілення й допомогу в житті. Великі розміри названих ікон добре узгоджувалися з монументальним мозаїчним та фресковим малярством київських храмів.

Ікони як специфічний вид релігійного малярства виникли дуже давно, і найраніші збережені твори належать до VI ст. Намальовані на іконі святі сприймалися тодішніми віруючими як перебування шанованих святих серед вірних "тут і тепер". Ікони київської школи виконані в той період розвитку стилю візантійського мистецтва, коли воно успішно позбулося неістотних подробиць, а зосередило головну увагу на виявленні в образі святого не плинних прикмет смертного, а позачасових надособистих рис. Ікона підносила святого, зображеного на ній, над повсякденністю, підкреслювала його харизматичність.

За уявленнями віруючих, освячена ікона не замінює святого, а свідчить про його присутність і як прототип і первовзір має властивості благодаті, захищає й оздоровлює.

Сумнівів у тому, що ікона Георгія (Юрія) з Московського Кремля була храмовою, немає. У XI ст. існував лише один храм, названий на честь цього святого, побудований в Києві на замовлення Ярослава Мудрого і освячений у 1051 р. Другий собор (Святого Георгія) збудовано в Новгороді й освячено, згідно з недостовірною звісткою, у 1140 р. Саме з цього монастиря походить ікона святого на весь зріст. Стилем, малярськими прийомами, всім ладом образу вони свідчать про спільність малярського напряму, а ікона св. Георгія з Московського Кремля ідентична мозаїчним та фресковим зображенням Софійського собору в Києві. Св. Георгія (Юрія) на останній іконі, як і київські мозаїки, написано на золотому тлі, на якому вимальовується монументальна постать святого з мечем, затиснутим в лівій руці й списом в правій. Червоний плащ та військові обладунки відповідають колористичному ладові образу, який вражав світлим обличчям, широко відкритими очима й загальною героїкою. Він був патроном князя Ярослава (Георгія) Мудрого, утверджував його харизматичну леґітимність. Прекрасне юне обличчя Георгія пашіло молодечою відвагою й силою юності. Юні княжі вояки, молячись йому, набиралися непохитної віри, звитяги й готовності "покласти життя за віру, за други своя". Ярослав Мудрий, як і візантійські імператори, дуже шанував св. Георгія, зображення якого вміщував на власних печатках.

Глибокий карб київська малярська школа відбила й на оздобленні рукописів — мініатюри, орнаменти й заставки. Видатним витвором цього виду малярства є Остромирове євангеліє, почате 21 жовтня 1056 р. й закінчене 12 травня 1057 р. дяком Григорієм. У манускрипті вміщено мініатюри євангелістів Марка, Луки та Іоанна, для Матвія лишився вільний аркуш, не заповнений мініатюрою з невідомих причин [55]. Крім мініатюр, євангеліє розкішно оздоблено ве-

[54] *Лазарев В. М.* Новгородская иконопись. — Москва, 1969, с. 6.

[55] *Логвин Г. Н.* З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст. — К., 1974, с. 58.

ликою заставкою, 17 малими заставками та 207 ініціалами.

Мініатюри виконані двома майстрами — одному належить мініатюра євангеліста Іоанна з Прохором, другому — євангелістів Марка та Луки. Перший майстер фрескіст за малярською манерою: його широке письмо і колористичне розв'язання ідентичне письму фресок Софійського собору в Києві. Постаті добре вкомпоновані в рамку у формі квадрифолія, а колорит добірною гамою вишнево-червоних, рожевих, жовтогарячих та світло-вохристих барв гармонійно поєднано з теплим тоном золотого тла. Малярські особливості письма обличчя Прохора мають прямі аналогії у фресках Софійського собору. В завершенні рамки розміщене унікальне зображення леопарда, голова якого так повернута в ракурсі, що складається враження, ніби він спостерігає за сценою, намальованою в квадрифолії.

На іншій мініатюрі намальовано апостола Луку, так само закомпонованого в квадрифолій, а регулярно покладені золоті штрихи нагадують емальєрну техніку золотарських виробів. Отже, навіть поодинока пам'ятка, якою є Остромирове євангеліє, свідчить про розмаїття мистецьких напрямів, яке ми перед тим бачили не тільки в мозаїках та фресках або іконах, а й в мініатюрах. Вплив емальєрного мистецтва помітний також в заставках та ініціалах. Яскраві червоні, сині, зелені барви вибагливих ініціалів та заставок обведені золотом. Витонченість малярської техніки, висока довершеність мініатюр та ініціалів ставлять Остромирове євангеліє в один ряд зі світовими шедеврами мініатюр XI ст.

Вже в малярстві Софійського собору в Києві зароджується легендарно-історичний жанр того напряму, який давав митцеві простір для вільного тлумачення сюжетів, віддаючи перевагу такій трактовці образу, яка б найбільше відповідала світовідчуттю, естетичним смакам та морально-етичним ідеалам суспільства. Ця трактовка з великою й небувалою у середньовічному мистецтві майстерністю втілена у творчості майстра сотника Корнилія в Петропавлівському вівтарі Софійського собору. Його творчості притаманний відхід від традицій канонічних образів візантійського мистецтва в бік більшої життєвості, експресії, намаганні передати психологічний стан зображеного персонажа. Подібний підхід в малярстві був не випадковим, а відбивав істотні зміни в ментальності українців.

Такі зрушення в мистецтві та світобаченні суспільства відбилися насамперед в архітектурі: з'являється все більше малих храмів — каплиць, хрещалень, усипальниць, покликаних задовольнити особисті прагнення й смаки. Вони, в свою чергу, вплинули на зміну всієї образної мови малярства, пов'язаного з архітектурою, яке поступово втрачає риси ієратизму та надособистої величі й стає ближчим до інтимних почуттів людини. Цей зсув в морально-етичних ідеалах суспільства з великою силою й переконливістю зафіксовано в "Повісті минулих літ", в оповіді попа Василя про осліплення в 1097 р. князя Василька Теребовльського. Оповідач вміло поєднує всі мистецькі засоби — окреслення загальної картини події й вмілого вплетення в неї деталей, покликаних затаврувати нечуваний злочин, викликати співчуття до людини, жорстоко покаліченої. Разом з тим в оповіді виразно видно позицію митця — оповідача, що розглядає людину як священну в морально-етичному плані. Отже, можна твердити, що у XI ст. в Києві зароджується той напрям в мистецтві, який в центр своєї уваги, поряд з втіленням святості та ієратизму, бере суто людську сутність — викликати співчуття до неї, а з тим і любов.

Якщо порівняти малярську спадщину Київської Русі другої половини XI —

початку XII ст. з тим, що відомо нам з творів візантійського стилю цієї доби, то ми переконаємося, що київські митці не поступалися рівню інших малярських шкіл. В їхніх творах гармонійно поєднані надбання величного монументального мистецтва попередників з новим баченням світу, глибшим зв'язком мистецтва зі змінами в суспільних естетичних та морально-етичних царинах, виразніші малярські засоби як в композиції, так і у формі й наданні образам ліричного відтінку.

З ростом окремих центрів, з укоріненням християнства великого поширення набуває церковне будівництво, що сприяло включенню в мистецький процес все більшого кола митців не тільки столичних, а й місцевих, чим і пояснюється розмаїття мистецьких малярських творів. Уявлення про них дають промовисті шедеври, які в невеликій кількості дійшли до нашого часу.

Джерела нашого іконопису сягають значно глибше державного впровадження християнства у 988 р. Найбільший імпульс він отримав саме після спорудження й оздоблення мозаїками та фресками Десятинної церкви, а особливо після освячення Софійського собору [56], мозаїки й фрески якого дають уявлення про мистецький рівень творчості в іконописі та малярстві мініатюр численних кодексів, які за розпорядженням Ярослава Мудрого були виготовлені й склали першу бібліотеку.

Значні зміни відбуваються й в суспільній свідомості. Володимир Мономах в "Повчанні" писав, що прощення гріхів і спасіння не здобути — "ні затворництвом, ні монашеством, ні голодуванням ... але й малими ділами можна отримати милість божу". Саме цим пояснюється відсутність у вітчизняних творах апології аскетизму й зреченості світу. Останнє є в "Патерику", що цілком зрозуміло, тому що він виник у чернечому середовищі. Більш того, в "Повчанні" Володимира Мономаха є здивування й благоговіння перед красою життя і тому дивуємося, "як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі як, і тьма і світ? І земля на водах покладена, Господи, твоїм промислом ... І сьому чуду ми дивуємося, як із землі сотворив Ти людину, які різноманітні образи людських лиць! Якщо б і весь світ зібрати докупи — не всі на одну подобу, а кожен за своїм образом лиця" [57]. У "Повчанні" особливий наголос ставиться на морально-етичному імперативі — "Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його" [58]. Ці гуманістичні думки не могли не відбитися в мистецтві, й саме їх спостерігаємо в цю добу. Тому в зображенні святих почали більше підкреслювати їхню не надособистісність, а людську суть. Саме це і є визначальною прикметою творів мистецтва другої половини XI — першої чверті XII ст.

Морально-етичний імператив Мономаха, як і його доробок та ідейно-образне спрямування, були співзвучні західноєвропейським гуманістам доби Передвідродження [59]. Ці зміни вже помітно в оздобленні мономахової божниці (1097 р.) в Острі. Невеликі розміри споруди диктували й відносно менші розміри постатей. Вони вдвічі менші за софійські, що вимагало й іншого виконання. В апсиді на синьому тлі написано Богоматір Оранту в пурпурному омофорі й темно-синій туніці по червоному підмальовку, що надає техніці помітного темно-фіолетового відтінку. З боків Богоматері намальовані архангели Михаїл та Гавриїл. Нижче Оранти — "Причастя" в символічній редакції. Хла-

---

[56] *Лазарев В. Н.* Русская средневековая живопись, с. 8.

[57] *Літопис* руський, с. 456.

[58] *Там само*, с. 457.

[59] *Замлеев А. Ф.* Философская мысль, с. 125.

миди в архангелів оздоблені шиттям, яке нагадує плахту й орнамент на фресці цариці Олени в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові [60]. Майстер застосовує сполучення яскравих свіжих червоних, синіх та зелених барв. Орнаменти, як і в Софійському соборі, відіграють велику роль у системі декору, що, безперечно, перебуває під впливом народних естетичних смаків. Нижче "Причастя" згідно з традицією київських творів написано святительський чин на синьому тлі.

Не збереглося ні мозаїк, ні фресок Дмитрівського собору (1054—1068), Успенської церкви Печерського монастиря (1075—1078, освячення 1089 р.), Михайлівського собору Видубицького монастиря (1070—1088), крім нерозкритих фрагментів фресок в притворі останнього храму. Але уцілілі ікони Дмитра Солунського (1069—1073), Богоматері Великої Панагії (не раніше 1075 і не пізніше 1093) і мініатюри Ізборника (1073) та псалтиря Гертруди (1078—1087) дають уявлення про рівень мистецької творчості того часу, а також про напрям стилістичної еволюції. Він виявився в більшій увазі до виявлення індивідуальних рис та подробиць, які надають виразності окремим персонажам. Це, в свою чергу, змушувало приділяти увагу пластичній малярській достовірності, посилювало певний психологічний відтінок внутрішнього стану людини.

Першим твором іконопису другої половини XI ст. слід назвати ікону Дмитра Солунського, яка, безперечно, є твором київської школи і була храмовою іконою в однойменному соборі святого. Вона написана на замовлення великого київського князя Ізяслава Ярославича в 1069—1073 рр., коли він відстоював своє право на великокнязівський стіл. Саме тому святий на іконі зображений з напівоголеним мечем, символом вручення влади. Відзначені нами орнаменти в оздобленні Софійського собору та Остромирового євангелія присутні й в іконі Дмитра Солунського.

Обличчя написано типовою технікою малярства XI ст. по зеленуватому санкирю, з білильним вохрінням та червоним окресленням циноброю вуст, повік, носа [61]. Але найголовнішою прикметою, що дає підставу віднести цю ікону до творів київської школи, є характер малюнка очей, брів, вуст, повік, притаманний усім без винятку мозаїкам і фрескам Софійського собору. Це найголовніша прикмета усіх творів цієї школи. Ніде в XII ст. цієї манери й технології письма ми не спостерігаємо. Такі ікони не могли бути виготовлені ні в Новгороді, ні у Володимирі Суздальському, тому що там не було таких традицій, вони могли виникнути лише в Києві. На північ вони потрапили у зв'язку з переносом митрополичої резиденції з Києва до Володимира.

Хронологічно близькі іконі Дмитра Солунського є мініатюри Ізборника 1073 р., виготовленого на замовлення Ізяслава-Дмитра, якого з княжіння в Києві прогнав рідний брат Святослав Ярославич, захопивши як трофей сам кодекс і наказавши вшити туди аркуш пергамену та намалювати свою родину. Другий кодекс належав дружині Ізяслава-Дмитра, польській принцесі Гертруді, про що йтиметься далі.

Ізборник 1073 р. є розкішно оздобленим кодексом з п'ятьма мініатюрами. Фронтиспіс із мініатюрою майже повністю осипався, чотири інші мініатюри мають зображення святих, тексти яких зібрані тут, закомпоновані у великі, на увесь аркуш, храми [62]. Головним є не

---

[60] *Логвин Г. Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — Москва, 1980, с. 92—93, рис. 39.

[61] *Антонова В. М., Мнева Е. Н.* Каталог древнерусской живописи XI—нач. XVIII вв. — Москва, 1963, с. 52.

[62] *Свирин А. Н.* Искусство книги Древней Руси XI—XVII вв. — Москва, 1964, с. 177.

маленькі фігурки святих в арках, а розкішний орнаментальний килим. Перша титульна заставка має велику раму, утворену колами з квітами, а згори, знизу й з боків намальовані в райдужних кольорах різні пташки та павичі — символи безсмертя. Друга заставка до "Феодорових повчань" — квадратної форми, суцільно вкрита орнаментом з примхливо поєднаних геометричних та рослинних форм. У колі, в центрі заставки, написано "Слово Феодорита". Над нею левенята, а з боків пташки.

Справжню феєрію барвистих композицій мають фронтиспіси. На першому митець в ортогоналі намалював трибаневий, з трьома закомарами п'ятиверхий хрестовобанний храм. В арці на ширину середньої нави храму намальовано сім постатей святих авторів. Уся заставка вкрита геометричним та рослинним орнаментом, що мають аналогії в орнаментах Софійського собору та Остромировому євангелії.

Другий фронтиспіс має форму квадрата, завершеного півколом. Низ, ледь ширший третини всього храму, займає невеличка арка з постатями святих — спереду сім, а позаду, в другому ряду, видно верхи голів. У півколисте завершення вмонтовані різного розміру кола та півкола. Такі самі мотиви є й навколо арки з святителями. Мотиви орнаментів викликають асоціації з уже згаданими пам'ятками київського малярства, але тут вони вжиті так щедро, що не залишають незаповненим жодного місця. В завершенні, внизу та з боків, намальовані павичі, але іншої іконографії. Близький до цього фронтиспису, що близький до попереднього, є однобаневий храм, а в орнаментації — геометричні елементи. Внизу та на бічних заплечиках храму намальовано щось схоже на квіти, а на них пташки, у завершенні пташки, схожі на павичів [63].

Третій фронтиспіс подібний до першого, тому що в завершенні має так само три бані, але вони легші за перший, а павичі мають розпушені хвости, що звисають донизу і сягають бічних нав храму. Арки й береги фронтиспису обрамлені серцеподібними лініями з трилисником всередині. Святителі в арці намальовані так, що їхні голови утворюють два яруси. Вибагливі орнаментальні композиції майстер будує на примхливій комбінації кіл, півкіл, трикутників, ромбів та рослинних елементів, варіюючи їх розміри, чим досягає великого розмаїття, візерункового й колористичного багатства.

Еволюція мистецтва другої половини XI ст. полягала в намаганні переконливо передати портретну ідентичність як вияв зрослої самосвідомості людини, а також тих змін, що відбувалися в світовому мистецтві. Це добре простежується на мініатюрах кодексів, зокрема в псалтирі Гертруди (1078—1087 рр.). Псалтир виконано на замовлення єпископа Тріра Егберта наприкінці X ст. У Києві в нього були додані ще п'ять мініатюр, які за стилем значно відрізняються від мініатюр X ст. (надзвичайно архаїчних і незрівнянно слабших за малярським виконанням, незграбних і примітивних). Це "Різдво Христове", "Розп'яття", "Богоматір Печерська", "Коронування Ярополка-Петра та його дружини Ірини-Кунігунди" та "Молитва Гертруди" [64]. Мініатюри виконані різними майстрами [65]: "Молитву Гертруди" виконав майстер найбільше романізований, другий написав "Богоматір Печерську", поза сумнівом, кваліфікований мозаїст, про що свідчить щедре застосування золотих штрихів асистів, що нагадують київські мозаїки, а "Різдво",

[63] *Свирин А. Н.* Искусство книги ..., рис. на с. 177.

[64] *Логвин Г. Н.* З глибин ..., с. 86—90, рис. VI, VII, VIII.

[65] *Свирин А. Н.* Искусство книги ..., с. 59.

"Розп'яття" та "Коронування Ярополка" — третій. Для нього характерне, як і для майстра фронтиспісів Ізборника 1073 р., прагнення перетворити фронтиспіс на суцільне орнаментальне мереживо. На золотому тлі квіти, як і в Софійських мозаїках та на мініатюрах Остромирового євангелія, мають п'ять пелюстків, намальованих замкненими або незамкненими колами. Такий мотив країв лотосів зберігся в українському народному орнаменті, зокрема у вишивці. Спільність стилю, колористичний лад та композиційні уподобання майстрів цих кодексів дозволяють зробити висновок, що Ізборник 1073 р., як і київські мініатюри Псалтиря Гертруди, походять з одного скрипторія і, на нашу думку, саме з Дмитрівсько-Ізяславової фундації монастиря в Києві. Так само як і в Ізборнику, "Різдво" в Псалтирі Гертруди займає невеликий прямокутник, що губиться серед суцільного килимового орнаменту, який в силуеті, в ортогоналі, повинен зображати тринавний п'ятибаневий храм. "Різдво" займає середину мініатюри в формі квадрифолія, як то полюбляли мініатюристи Остромирового євангелія. На рогах квадрифолія в колах намальовані чотири євангелісти, а рамка має суцільно нанизані кола з хрещатими квіточками.

"Коронування Ярополка" проливає світло як на історію її виникнення, так і на символічний зміст мініатюри, яка надавала харизматичності княжому подружжю та освячувала їх леґітимність на великокнязівський стіл. Однак Ярополк загинув від руки найманого вбивці у грудні 1087 р. [66]

"Коронування Ярополка" — одна з найрозкішніших мініатюр Кодексу. Вона має золоте тло, на якому яскраво вималювані постаті Вседержителя, Ярополка та Ірини, яких до Христа підводять інші святі патрони. Над головами княжого подружжя Христос тримає вінці. Документально й точно митець передає край плащів-корзно, оздоблених золотим гаптуванням та перлами, перемітку з діадемою на Ірині, але особливо переконливо намальовані обличчя князя й княгині. Поза сумнівом, це найвірогідніші портрети того часу. Ярополка зображено молодим, з невеликими, опущеними донизу вусами й маленькою борідкою. Над невисоким чолом нависає рівненько підстрижений чуб. У Ірини прегарний овал обличчя, доволі повний в щоках, рівний ніс, маленький рот з пухленькою нижньою губою та великі карі очі, що доповнюють чарівний образ молодої жінки. Своєю переконливістю зображення Ярополка та Ірини стоять на рівні кращих зразків портретного малярства у візантійському мистецтві XI—XII ст.

Піднесення в усіх галузях як матеріальної, так і духовної культури спостерігається від самого початку XI ст. і триває до середини XII ст. Саме у цей час на Русі зростає виробництво, міцніють міста — Чернігів, Переяслав, Володимир, Галич, Перемишль. Якщо раніше в Європі прагнули наслідувати Христа або в ролі мученика, ченця чи святого, то у XI—XII ст. — світським героєм. Те саме спостерігаємо і в літописах, де на противагу "Патерику" з його апологією аскетизму, високо шануються князі та воїни і пам'ятають славного "Святослава", "Старого Ігоря" і всіх князів, що "князювали на худій землі, але славній у всіх країнах". Отже, як в Європі, так і на Русі на межі XI і XII ст. означені зміни розчищали й підготовляли ґрунт для носіїв ідей Передвідродження й Відродження. Це помітно вже в образах майстра Корнилія в Софійському соборі. Однак цей шлях в нас виявився, в силу особливих геополітичних обставин, тяжким, звивистим і тривалим.

---

[66] *Літопис* руський, с. 126.

Репрезентативним і досконалим малярським твором останньої чверті XI ст. є ікона Богоматері Великої Панагії, себто Найсвятішої, що нині зберігається в Третьяковській галереї в Москві. Ікону датували хто як хотів, не завдаючи собі особливих клопотів. Однак ті, хто сумлінно дослідили її, дійшли висновку, що вона пов'язана з Києвом і, мабуть, є іконою легенди Патерика й пов'язується з ім'ям Алімпія [67]. Для малярського прийому ікони характерне білильне вохріння, малюнок брів, очей, вуст, носа, підборіддя та скошені очі, які ми відзначали як типові риси софійських мозаїк та фресок, зокрема в мозаїці Пантократора в головній бані. Особливо вишукано окреслено дзвіноподібний силует постаті, з маленькими кистями рук та добре знайдена колористична гармонія темно-зеленої туніки й вишнево-червоного омофора з широкими золотими смугами-асистами, подібно до мозаїк, та золотим тлом. Мотив орнаменту на червоному підніжжі, тритональна градація кожного кольору — притаманні мозаїкам Михайлівського Золотоверхого монастиря. На підставі оповіді з житія Алімпія в "Патерику" доходимо висновку, що ікону виготовлено за князювання Всеволода Ярославича (1073—1093). Слава про талант Алімпія була така гучна, що один замовець говорив: "аще и десятижды въпросит, то дам ... токмо хочу дѣла руку его». У домовій церкві замовця трапилася пожежа, церква згоріла, а ікони Алімпія вціліли. Тоді Мономах (княжив у 1113—1125 рр.) взяв "єдину икону, святую Богородицю, и посла в град Ростов ... аз самовидець бых ... се при мнѣ сотворися" [68] — пише преподобний Нестор. Так цей твір опинився на півночі. Образ Богоматері з гарно окресленим овалом обличчя, ніжнорожевим рум'янцем, припухлими вустами маленького рота чарують дівочою непорочною красою і є одним з неповторних образів юної Богоматері в світовому мистецтві.

Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору (1108—1113) становлять новий важливий етап в розвитку мистецтва другої половини XI — першої чверті XII ст. У 1934 р. собор було злочинно зруйновано під час тоталітарного терору. Під час руйнування зняті мозаїки "Причастя", апостола Фадея, архідиякона Степана, святого Дмитрія Солунського та фрески — "Благовіщення", св. Миколая, пророка Захарії й фрагменти мозаїчних та фрескових орнаментів. Система декору мала спільні риси з оздобленням Софійського собору: в консі апсиди — мозаїка Богоматері Оранти, нижче — "Причастя", а під ним святительський чин, в бані — погруддя Вседержителя. Передолтарна огорожа мала плити з мозаїчною інкрустацією. На стінах віми були мозаїчні зображення восьми апостолів, на антах, в середині вівтарної арки, Фадей, ліворуч — мозаїка Дмитрія Солунського, навпроти нього — архідиякон Степан. На антах цієї арки, в бік середхрестя, як і в Софійському соборі, було фрескове "Благовіщення" [69].

Стиль мозаїки "Причастя" свідчить про великі зміни, що сталися в поглядах на людину. Хоча "Причастя" наслідує символічну редакцію, однак стилем воно істотно відрізняється від Софійського. Насамперед апостоли своєрідно розташовані і не утворюють одноманітного руху, навпаки, вони вільно згруповані, тому німби відсутні, інакше вони б

[67] *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. — К., 1930, с. 172—178; *Антонова В. М., Мнева Е. Н.* Вказ. праця, с. 51—53.

[68] *Абрамович Д.* Вказ. праця, с. 176—177.

[69] *Алеппский Павел.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в середине XVII века. — Москва, 1897. — Вып. 2, с. 73.

заважали композиції. Крім того, це натякало на те, що святим духом вони виповнилися тільки після причастя. Кожний апостол наділений власним індивідуальним жестом, неповторним поворотом голови. Якщо в "Причасті хлібом" апостол Петро стоїть, схиливши голову і склавши руки, як і в Софійському "Причасті", то наступний за ним апостол Іоанн простягнув руки так, що ліва трохи вище правої. Третій за ним апостол Лука, хоча руки його й простягнуті в бік Христа, повернув голову в бік останніх двох апостолів, ніби запрошуючи їх наслідувати його. Останні два апостоли — Яків та Хома, схилили голови один до одного, начебто в тихій розмові. Таке саме вільне розташування апостолів спостерігаємо й на південній стіні апсиди, де вміщено "Причастя вином". Якщо апостол Павло, який підходить першим, дуже нагнувся й звернув вгору погляд на Христа, який подає йому чашу з вином, то Матвій, який простує за ним, стоїть майже прямо, простягши широко розведені руки. Третій апостол Марко, як і апостол Лука в причасті хлібом, звертається до апостола Андрія, Симона й Пилипа, наче запрошуючи їх наслідувати його. Два останні апостоли — Симон та Пилип — намальовані інакше, ніж в такій самій позиції апостоли в причасті хлібом.

Істотні зміни є не тільки в композиції, а й в малюнку, пропорціях та колориті. Якщо в софійському "Причасті" постаті апостолів мають класичні пропорції (голова співвідноситься до висоти постаті, як 1:7), то в михайлівських мозаїках вони видовжені, а голова співвідноситься до висоти постаті, як 1:9 і навіть як 1:10. Оскільки композиція "Причастя", малюнок та силует постатей мають інші характери, ніж в софійських мозаїках, то інакше побудовано й колористичне розв'язання. Якщо в софійських апостолів форма передана шляхом поступових тональних переходів, що сягає традицій елліністичного малярства, то в михайлівських мозаїках колорит побудовано на декоративних засадах. Який би колір митець не вживав, він буде лише в трьох тональних градаціях, незалежно від того, чи це буде білий стихар на архідияконові Степані, чи пурпурний гіматій або зелена туніка на апостолі Павлові, головною відзнакою митців михайлівських мозаїк є прагнення сильніше передати індивідуальність кожного персонажа, навіть безплотним архангелам надають яскравих рис індивідуальної неповторності. Досить порівняти архангела зліва з архангелом праворуч престолу, щоб переконатися в цьому [70].

Особливо неповторне обличчя архангела праворуч від престолу. Вражають ледь похилена на праве плече голова, великі мигдалеподібні очі, невеликий, ледь вигнутий ніс, маленькі вуста й м'яко окреслене підборіддя; чепурно прибране волосся з маленькою діадемою доповнює один з найбільш ліричних образів архангела. Разючою аналогією до цього мозаїчного образу є ікона архангела, так звана "Золоті Волоси" [71], намальована за одним взірцем, але в дзеркальному повороті. Отже, цю ікону слід датувати часом, близьким до мозаїк. Тут у святого також мигдалеподібні очі, такий самий глибокий погляд очей, зосереджених на собі, малюнок очей, носа, рота та похиленої голови, а золоті штрихи-асисти на волоссі відіграють ту саму роль, що й в мозаїках. Михайлівські мозаїки належать до того етапу розвитку візантійського мистецтва, коли воно починає відходити від монумен-

[70] *Лазарев В. Н.* Михайловские мозаики, табл. 4а; 4в; 7, *14*.

[71] *Логвин Г. Н., Міляєва Л., Свенцицька В.* Український середньовічний живопис. — К., 1976, с. 6, табл. V.

тальної величавості, прекрасної, але холодної в своїй надособистісності, представленої мозаїками церкви Успіння (1063—1067) в Нікеї, церкви Успіння (друга половина XI ст.) у Дафні [72]. Порівняно з ними в Михайлівських мозаїках як в композиції, так і в малюнку постатей більше експресії, тонше виявлена індивідуальність кожного персонажа, в колориті більша декоративність, що вказує на власне естетичне розуміння майстром розв'язання завдань, поставлених перед митцями. Михайлівський собор був останньою спорудою в Києві, де вжито мозаїку. Цей дорогий вид малярства був не під силу розпорошеним і ослабленим князівствам. Усі храми, які споруджувалися після нього, оздоблювалися тільки фресками.

Інший напрям в розвитку мистецтва Київської Русі становить нещодавно відкрита фреска "Третє явлення Христа по воскресінні на Тиверіадському морі" в храмі Спаса на Берестові (кінець XI—початок XII ст.). Імовірніше її слід датувати часом княжіння Володимира Мономаха (1113—1125). Храм належить до типу тринавних п'ятибаневих храмів, варіанта вписаного хреста. Його особливістю є те, що він мав притвор, який виступав невеликими ризалітами, в південній ділянці якого є сходова вежа, а у північній — хрестильня. Другою особливістю є переважання вертикальних розмірів, тому що зеніт склепіння хорів на 3,5 м вищий, ніж у Софійському соборі. У 1240 р. храм було дуже зруйновано, а вцілілі рештки — притвор, хрещальня, південне приміщення — перетворено на каплицю і у XIV—XV ст. побілено. 1644 р. Петро Могила відновив храм та звелів розписати його. 1969—1970 рр. під шаром штукатурки могилянських часів виявлено добре збережену фреску кінця XI—початку XII ст.

На фресці (16 м) у човні намальовано апостолів — Івана, Хому, Якова та Нафанаїла з Кани Галілейської. У воді до берега, де стоїть Христос, пливе апостол Петро. Композиція фрески й кількість персонажів зображені відповідно до євангелія від Іоанна [73]. Усі апостоли, крім Петра, юні, безбороді і в іконографії наслідують якийсь ранній зразок. Як і в михайлівській мозаїці, німб є тільки в Христа. Постаті, як і в Софійському соборі в мозаїках та фресках, мають висоту 2,30 м. Кожний апостол намальований в природній позі, має прикмети жанру, але разом з тим поєднує в собі піднесене трактування сцени й поезію буденної праці. На фресці — просторе блакитне небо. Легкість і прозорість усієї композиції посилюється світло-вохристими тонами письма.

У візантійському мистецтві немає жодного твору, чи то мозаїки, чи то фрески або мініатюри рукописів, де б так природно й невимушено були згруповані та переконливо передані пози, ракурси й жести персонажів. Такому естетичному сприйняттю світу відповідає й малярське письмо, невимушене, експресивне, без попередньої графії, яка є лише в окресленні німба Христа. Сміливе артистичне письмо засвідчує значну особистість автора. Обличчя Христа відзначено високоінтелектуальним піднесеним виглядом, аналогії якому є лише в пам'ятках малярства VI—VII ст., як і в іконі Вседержителя (VI ст.) з монастиря святої Катерини на Синаї [74]. Голова апостола Петра написана сміливо й впевнено, тому що пензель художника одночасно малює й "ліпить" форму, твердо її конструюючи. Так митці розуміли завдання й пластич-

---

[72] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи, табл. 264—272, 274—283.

[73] *Логвин Г. Н.* Возрожденные фрески XII в. // Искусство. — 1971. — № 8, с. 64—68.

[74] *Weitzmann K.* The icons, табл. 1а.

ні засоби лише на світанку італійського Відродження.

Майстер берестовської фрески продовжує ту ж стилістичну лінію розвитку малярства київської школи, яку розпочав майстер сотника Корнилія. В малярських особливостях цієї фрески, а особливо в обличчях, помітна особистість митця, що є провістком індивідуалізації малярських прийомів, засвідчує піднесення самосвідомості, особистості людини.

Разом з тим фреска красномовно засвідчує, що митець гармонійно поєднує духовні й земні цінності, прагнучи "спуститися з небес" на грішну землю. В майбутньому такий прийом стане прощанням із середньовічним мистецтвом [75]. Мистецькі образи другої половини XI — першої чверті XII ст. (ікона Богоматері Великої Панагії Алімпія, мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору, фреска Спаса на Берестові) є не надособистісними, а людяними. Це свідчить про те, що київська мистецька школа, зародившись у лоні візантійського малярства, швидко опанувала його засобами мистецької виразності, і, поряд з іншими школами, стала визначним і оригінальним самобутнім явищем в світовому мистецтві.

До цієї доби в Київській Русі належать ікони, безсумнівно, пов'язані з київською школою або безпосередньо виконані її майстрами. До них належать "Спас нерукотворний" з прославленням хреста на звороті та "Устюзьке Благовіщення" [76]. Для всіх них є притаманним епічна піднесеність, монументальність та гармонійність врівноваженості. Ікона "Спаса нерукотворного" пов'язана з окремими мозаїками Софійського собору у Києві, в чому можна переконатися, порівнюючи її з мозаїкою первосвященика Аарона. В них один лад піднесеності, однаково намальовані очі, розльотисті брови та гордий скошений погляд. В "Устюзькому Благовіщенні", як і в Софійських постатях, малярськими засобами передані вагомість та переконливість, наснажені спокоєм, гармонією й рівновагою. Про те, що іконопис на Русі постійно контактував з константинопольським малярством, засвідчує ікона Вишгородської, пізніше отриманої назву Володимирської, Богоматері, привезеної з Візантії у 1132 р., а у 1155 р. вивезеної Андрієм Боголюбським до Володимира Суздальського [77].

Про розмаїття мистецького життя Київської Русі свідчить також різьблення по каменю. Збереглися чотири рельєфи: на двох зображені св. Юрій Кападокійський та Федір Стратилат, а на двох других — св. Дмитрій та Нестор. Знайдені вони на території Дмитрівського монастиря. Два інших знайдені вмурованими в стіни друкарні Печерського монастиря. На одному з них зображено, на думку деяких дослідників, Самсона, на думку інших — Геракла, який бореться з левом, на іншому — царевича Ізмаїла або Кібелу — матір богів [78].

Вершники перших двох рельєфів сидять на міцних невеликих степових конях. Як святі, так і коні вирізьблені таким прийомом, який скоріше нагадує різьблення, характерне для дерева. Плити виготовлені для оздоблення Дмитрівського собору, освяченого в 1062 р., на що вказує їхній стиль, ідейно-символічний зміст, який відповідав прагненням замовця, князя Ізяслава-Дмитра, подолати своїх ворогів так само, як і його патрон.

[75] *Гофф Жан ле.* С небес на землю // Одисей, 1990, с. 43.

[76] *Логвин Г., Міляєва Л., Свєнцицька В.* Український середньовічний живопис, табл. VI, IV.

[77] *Літопис* руський, с. 266—267.

[78] *Історія* українського мистецтва, т. 1, с. 357, 358, рис. 182—185.

Більш архаїчним, типовим для наївного мистецтва, є стиль лаврських рельєфів. Він ще більш площинний, ніж перші дві пам'ятки. Майстри як дмитрівських, так і лаврських рельєфів засвідчили добру композиційну вправність, вдало розмістивши персонажів у прямокутний формат плит.

Подібне композиційне чуття і майстерність помічаємо також у виробах золотарства. Емальєрні прикраси ужиткового мистецтва київських ремісників славилися далеко за межами Київської Русі, про що свідчать численні колти або славнозвісна золота діадема з перегородчастою емаллю із Сахнівського скарбу (XI—XII ст.) [79]. В мотивах орнаментів поряд з рослинними та геометричними елементами є зображення казкових птахів з жіночими голівками або святих, так само як у "Молінні" на золотій гривні, знайденій в с. Кам'яний Брід (XII ст.) на Житомирщині. Високого рівня досягло виготовлення шат на євангеліях, як можна бачити на фрагментах шати, знайденої в Щучинці на Дніпрі (XI ст.), або пластинчастих браслетів, знайдених на Львівщині та Івано-Франківщині [80].

Загальний високий естетичний рівень, монументальність та артистизм відкарбувалися на усіх виробах декоративно-ужиткового мистецтва, в тому числі й на "малярстві голкою", тобто на гаптуванні. Знайдені зразки гаптування у Софійському соборі в Києві несуть на собі вплив не тільки іконографії, а й стилю, в якому вигаптувана, імовірно на оплеччі, Оранта з ангелами по боках [81]. Крім того, знайдені фрагменти гаптування святителів у повний зріст, в світлих кольорах, що нагадують палітру мозаїк та фресок Софійського собору. Високий рівень гаптування пояснюється не тільки майстерністю гаптувальниці, а й тим, що малюнок на полотні виконував митець високої кваліфікації.

З середини XII ст. в розвитку мистецтва відбуваються зміни, насамперед в архітектурі, де помічаємо формування окрім Київської Чернігівської, Переяславської, Галицької, Волинської та Перемишльської шкіл, що впливало на системи монументального малярського декору, а відтак і на іконопис та мініатюри рукописів. На жаль, від малярських витворів XII—XIII ст. перед монгольською навалою майже нічого не збереглося, залишилося більше архітектурних пам'яток. Цілком природно, що у пам'ятках цього часу знайшли свій вияв регіональні особливості творчих спрямувань митців.

Знахідки фрагментів фресок, виконаних на золотому тлі, як в церкві Святих Апостолів (1197 р.) та в церкві Святого Василія (кінець XII—початок XIII ст.) в Овручі, свідчать про оригінальність малярського рішення, яке ще перебувало під гіпнотичним впливом великого монументального мистецтва Києва XI— XII ст.

Ширше уявлення про монументальне мистецтво цього часу дає дуже пошкоджений у XIX ст. псевдонауковою реставрацією розпис Кирилівської церкви (50—70-ті роки XII ст.) в Києві [82]. Особливість системи декору храму обумовлювалася не тільки вимогами замовців, а й особливістю структури інтер'єру, тому що всі складові частини споруди в плані (апсида, віма, підбаневий простір та нартекс) не квадратні, а прямокутні й довшою стороною орієнтовані перпен-

[79] *Історія* українського мистецтва, т. 1, с. 357, 358.

[80] *Там само,* рис. 297, 316, 318.

[81] *Новицкая М. А.* Вышивка золотом с изображением фигур, найденных при раскопках Софии Киевской // София Киевская. Материалы исследования. — К., 1973, с. 62—67.

[82] *Логвин Г. Н.* Киев / 3 изд. — Москва, 1982, с. 96—105.

дикулярно поздовжній осі храму, завдяки чому вони стиснуті в напрямі центральної бані. Отже, найбільші площини стін, придатні для великих композицій, розташовані на південній та північній стінах церкви в середній частині. На них розміщені великі композиції в фольклорній редакції: на південній стіні "Різдво", а на північній "Успіння Богоматері".

За київською традицією в апсиді вміщено Богоматір Оранту, під нею "Причастя", а ще нижче — "Поклоніння Офірі", під яким — регістр круглих медальйонів з вписаними в них святими. На антах вівтарної арки, крім традиційного "Благовіщення", вміщено "Стрітення" та апостолів Петра і Павла. Фольклорні перекази змусили митців внести чимало нового в композицію "Успіння Богоматері", яке поєднує в собі казкове й звичайне, тому що янголи несуть на хмарах апостолів на похорон Богоматері, але усопшої на ложі немає, залишилися лише квіти.

Фреску "Різдво Христове" розкадровано на багато епізодів — забави з дитям-Христом, приїзд та від'їзд волхвів з дарами, втеча до Єгипту. В нартексі — "Останній суд", від якого збереглися кілька фрагментів, серед них найкращі — "Ангел, що звиває небо в сувій за непотрібністю".

Як храму, так і малярству Кирилівської церкви притаманна монументальність. Зазначимо, що постаті в північному та головному вівтарі, в "Благовіщенні", "Стрітенні" та поодинокі постаті на антах в середхресті мають три регістри, тоді як в Софійському соборі — чотири, а висоту 3,5 м — тоді як в софійських мозаїках та фресках 2,35—2,40 м.

Артіль, що виконувала фрески Кирилівської церкви, безумовно, київська, про що переконливо свідчить експресивна манера, широке письмо. На жаль, не всі фрески вціліли, а ті, що збереглися, дуже пошкоджені при відновленні храму в 1881—1884 рр., коли верхній шар фрески майже всюди був повністю знищений. Саме тому немає можливості виявити індивідуальні почерки майстрів та їхню кількість. Однак у тих фресках, що зберегли прикмети письма, можна умовно виділити шість майстрів. Єдність стилю фресок обумовлена, як і в Софійському соборі, тим, що програму й зразки виготовляв провідний митець, і не тільки для загальної системи оздоблення, а й визначав місце для намалювання сюжетів та іконографію і колорит.

Первісно інтер'єр виглядав більш гармонійним, тому що на синьому тлі гарно виглядали світло-рожеві, світло-вохристі, сіро-блакитні та світло-зелені постаті. Це свідчить про те, що виконавці кирилівських фресок не позбулися впливу монументальних малярських засад своїх попередників, але в той же час вони їх розвинули й надали постатям могутньої форми, трохи грубуватої, проте наділеної значною енергією виразу, якому немає рівних в жодній школі візантійського стилю.

Серед кирилівських фрескістів виділяється провідний майстер — автор всього малярського оздоблення церкви. Ним виконані Богоматір Оранта та "Причастя" в головній апсиді, а на хорах, в каплиці ігумена, — "Архангел Михаїл, який веде маленького Івана Предтечу в пустелю". Його манері притаманна особлива вишуканість і майстерність в передаванні гри складок гіматія й хітона. Їхня ритміка, легкий рух, світло-рожевий, біло-блакитнуватий кольори надають постатям серпанкової прозорості, відчуття неземної краси, які нібито пливуть у повітрі. Замилування цього митця в лінійній грі й ритміці складок засвідчує його наслідування стилістичного напряму в мистецтві XII ст., що нами відзначено в творчості митців мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору.

Другому майстрові належить постать святого Бориса на південному анті південно-західного опорного стовпа середхрестя. Для мистецького почерку виконавця характерне білильне вохріння, властиве малярству XI ст. і відзначене для фресок Софійського собору в Києві, ікони Георгія з Успенського собору Московського Кремля та Богоматері Великої Панагії пензля Алімпія. Подібно до них кирилівський майстер так само малює брови, очі, ніс, вуста та червоне окреслення, що засвідчує стійку традицію київської малярської школи.

Розписи північного вівтаря-жертовника належать третьому майстрові з гострим почуттям монументальності. Його фронтально намальовані постаті ніби розпластані на площині, а одяг, що спадає великими складками, енергійно й рішуче окреслений та широко написаний. Йому також належать постаті святителів у головному вівтарі. Інший, четвертий, майстер написав постаті архідияконів. Стихарі й туніки він пише білилами, а форму передав тільки окресленням складок, як і в малюнку, лише циноброю або брунатно-червоною фарбою. Почерк майстра, який брав участь у розписах південної нави, помітно у фресках вівтаря дияконника, що становлять цикл життя св. Кирила Александрійського.

Для виявлення об'ємності форми він енергійно кладе пробіли. Однак його почерк вирізняється й тим, що значну увагу він приділяє подробицям та різним аксесуарам, замилуванням в орнаментації одягу імператора, що наслідує прикмети київської школи (орнаментація Софійського собору та Михайлівські мозаїки і фрески). В стилі кирилівських фресок найсильніше виявився народний вплив — кремезність постатей, не так артистичне, витончене, як тверде енергійне письмо.

Цей напрям у розвитку мистецтва помітно не тільки в розглянутих фресках, а й малярстві мініатюр, наприклад, мініатюри чотирьох євангелістів у відомому Добриловому євангелії (1164 р.) [83]. Майстер схильний до стислості виразу, скупості колористичного розв'язання, притаманного скоріше фресковому малярству, ніж мініатюрам, та зміні пропорційного ладу фігур, які стають укороченими, більш кремезними і виразнішими та дохідливішими читачам. Мініатюри Добрилова євангелія виписані сміливо, енергійно, форми трактовані широко й узагальнено, що надає їм значної конструктивної злагодженості. Схильність цього майстра до кремезності, присадкуватих пропорцій виявляється в усьому, що б він не малював — чи постаті євангелістів, фронтиспіси у формі храмів, увінчаних банями, пюпітри, столики, чи пташок — все наділене тими самими рисами. Його малярська манера належить до напряму в мистецтві, репрезентованого "Третім явленням Христа по воскресінні на Тіверіадському морі" в церкві Спаса на Берестові в Києві.

Нечисленні пам'ятки білокам'яного різьблення також свідчать про проникнення в українське мистецтво стилістичних рис романського мистецтва та тератологічних орнаментів. Більш пощастило дрібним витворам, зразком чого можуть служити мініатюрні іконки (наприклад, "Увірування Хоми"), знайдені в Каневі та Києві [84], справжні шедеври мистецтва з тонкою деталізацією та чудовою композицією.

Тератологічні мотиви найкраще виконані в білокам'яному різьбленні капітелей чернігівських храмів та в рельєфах грифонів з галицьких храмів і орнаментальному оздобленні порталів та капітелей церкви Пантелеймона в с. Шевченкове біля сучасного Галича.

---

[83] *Логвин Г. Н.* З глибин, с. 98—104, рис. XI.

[84] *Логвин Г. Н.* Украинское искусство X—XVIII вв., с. 61, рис. 31.

Чернігівська малярська школа представлена дуже пошкодженими фресками "Страшного суду", "Воздвиження хреста", "Трьох отроків у вогненній печі". Яскравими індивідуальними рисами наділені обличчя праведників, які ідуть в рай. Досі аналогій цим фрескам не знайдено, такі вони оригінальні й самобутні. Майстер добре малює великі типово українські етнічні обличчя: круті опуклі лоби, міцні щелепи, великі очі [85]. Письмо відзначається впевненістю та виразністю, а в пропорційному ладі помічаємо ті ж самі риси, що й в мініатюрах Добрилового євангелія. Тому можна дійти висновку, що народно-поетичні уявлення та естетичні уподобання все більше впливають на загальну еволюцію мистецтва.

Фрагменти фрески "Воздвиження" привертають увагу вправним малюнком та тонкою індивідуальною характеристикою княгині Ольги. На тлі яскравого жовтого німбу добре виділяються її гарне обличчя, вписане в абрис гармонійного овалу. Митець майстерно передає її принадну жіночність, струнку постать, огорнуту тунікою, що щедро орнаментована "шахівницею", яка нагадує українські плахти, в кліточки якої вміщені візерункові хрестики, невеликі квіточки та малесенькі кола. Колорит фрески чудово пасує піднесеному й урочистому ладу інтер'єру.

Здрібнення княжо-боярської еліти, а потім майже повне її винищення під час татаро-монгольської навали, призводить до зникнення щедрих замовців. Однак "святе місце пусте не буває" – роль меценатів та замовців відіграють міські та сільські громади парафіян. Тепер їх матеріальні можливості й морально-етичні ідеали та естетичні уподобання тривалий час будуть визначати стилістичну еволюцію й ідейно-образотворчий зміст мистецтва, характерними ознаками якого стають зникнення традицій великого мистецтва XI–XII ст. і поява нового, в яке вкарбовується ментальність українського народу на новому історичному зламі в його тяжкому і тернистому шляху збереження власної національної ідентичності, що живилася спогадами й традиціями свого минулого.

9.14. Прикладне мистецтво: церковне і народне

Прикладне мистецтво слов'янських племен періоду формування держави Київська Русь характеризувалося глибоким прагматизмом мислення, утилітарністю і не було схоже на сучасне декоративне оформлення речей. Середньовічний майстер створював форму і орнамент речей, які набували символіки відповідно до ритуальної цінності і зразка. Відомо, що екстровертна форма моральної свідомості середньовіччя поєднувала художню символіку з матеріальною цінністю. Значну силу мали архетипові образи і підсвідоме. Саме тому символіка творів прикладного мистецтва тісно пов'язана з комунікативними і релігійними функціями, які доповнювалися соціальними, економічними, політичними. Прикраси визначали соціальний статус особи у становій ієрархії, мали сакральне і престижне значення. Визначне місце посідали твори мистецтва в системі уявлень про честь і славу. Вони поєднували в собі духовну цінність з релігійно-етичними мотиваціями.

---

[85] *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль, с. 90—93, рис. 39, 40.

У процесі формування державної території у IX—XI ст. виникали і нові форми організації, концентрації ремісничого виробництва, відмінні від ранньослов'янської доби. Розвиток художніх ремесел в Середньому Подніпров'ї відбувався переважно в містах — старих племінних центрах ("посадське"), в межах феодальних садиб ("помісно-вотчинне"), а після 988 р. — у монастирях, церковних садибах, у тому числі й єпископських ("церковно-монастирське") [1]. Впорядкування отримання данини, що сприймається або як феодальна рента, або як форма зовнішньої експлуатації за типом контрибуції (колективний характер панування однієї етнополітичної спільності над іншою), або як внутрішній податок, встановлений державою, висуває на перше місце в розвитку прикладного мистецтва міста, які брали участь у перерозподілі данини. Саме в них формується нова княжа адміністрація, посилюється процес консолідації панівної верхівки, у тому числі місцевої племінної, виникають нові типи прикрас не тільки воїнів-дружинників, а й "примучених" ними племен [2].

"Полюддя" — невід'ємна і суттєва риса соціально-політичного устрою Київської Русі, "кружляння", за Константином Багрянородним, мало і ритуально-магічний, і соціальний аспект, і свідчить не лише про численні функції князів[3]. Сакральний зміст такої форми спілкування князя і його дружини з одноплемінниками, коли до складу дарів входив одяг і, можливо, спорядження воїнів-дружинників (за Ібн Русте), сприяв розвитку ремесел на далекій периферії. Як би ми не називали "прибутки" від київських володінь перших Рюриковичів, вони, за влучним визначенням П. П. Толочка, "стікались у міста і матеріалізувались там в князівських палацах, храмах, предметах розкоші, озброєнні дружини", зосереджувалися в князівських садибах [4].

Формування нового замовника — князівсько-дружинної верхівки, купецтва, сільської адміністрації ("старост") — сприяло розвитку прикладного мистецтва, почесне місце в якому посідає художня металообробка. Встановлення верховної власності на землю колишніх племінних об'єднань з боку представників династії Рюриковичів мало вирішальне значення для формування нового замовника ремісничої продукції. Вотчинна система орієнтувалася на використання в господарстві залежного ремісничого населення. Вотчинні ремісники мешкали на території феодальних садиб, працювали в майстернях і, як вважають, виготовляли продукцію із матеріалів замовників. Під час розкопок міст Київської Русі ремісничі майстерні (ювелірів, склоробів, ковалів, гончарів) знаходять в складних житлово-господарських комплексах садиб. Знахідки свідчать про концентрацію сировини та ремісничих виробів у дворах феодалів, що відповідає літописному опису двору Ігоря Ольговича, де було чимало "тяжкого товара всякого до железа и до меди".

Розвиток багатьох видів прикладного мистецтва був неможливий без експорту сировини: міді та її сплавів, олова, свинцю тощо. Величезне значення мали й срібні арабські дирхеми, які потрапляли в Дніпровський регіон у 70—

[1] *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996, с. 178—187.

[2] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989, с. 99—119; *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Ленинград, 1983, с. 28; *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество у восточных славян. — Санкт-Петербург, 1996, с. 363— 484.

[3] *Кобищанов Ю. М.* Полюдье и его трансформация при переходе от раннего к развитому феодальному государству // От доклассовых обществ к раннеклассовому. — Москва, 1987, с. 136—146.

[4] *Толочко П.* Київська Русь, с. 164.

80-х роках VIII ст. Тепер можна вважати доведеним масове виробництво прикрас як дружинних, так і сільських "племінних", саме з монетного срібла.

Якість продукції була досить високою, і за складністю технології, передачі традицій вона не поступалася виробництву Візантії, країн Сходу і Заходу. На розвиток прикладного мистецтва значний вплив мало знайомство місцевих майстрів з художнім імпортом, а також виготовлення різних прикрас, скляного посуду, архітектурно-декоративних плиток, ливарних форм, скульптурного декору храмів тощо ремісниками-переселенцями, вихідцями з Хозарії, Волзької Булгарії, Візантії, можливо, Хорезму, Великої Моравії, земель самої Русі.

Запровадження християнства на Русі сприяло розвиткові прикладного мистецтва, що призвело до масового виробництва речей християнського культу — хрестів, іконок, медальйонів. Безумовно, ці твори мистецтва правильніше віднести до дрібної пластики, ніж до прикладного мистецтва з обов'язковою для них біфункціональністю — поєднанням і органічною сполукою утилітарної і естетичної функцій. Запозичені з Візантії образи і декор набувають місцевого забарвлення, і поступово формується нова, християнська і світська, іконографія творів мистецтва.

Історія вивчення прикладного мистецтва. Пам'ятки прикладного мистецтва, які є джерелом вивчення художніх образів доби і шляхів розвитку середньовічної культури, привернули увагу дослідників ще до кінця XIX ст. На цей час вже сформувались зібрання художнього металу в Ермітажі, Державному історичному музеї у Москві, приватних колекціях Києва, насамперед Ханенків, Церковно-археологічного музею, Київського художньо-промислового і наукового музею. Велике значення для вивчення пам'яток християнського

Пірофілітові ливарні форми (середина X ст., Київ).

мистецтва мали збірки В. Тарновського, К. Болсуновського, Б. Жука, М. Леопардова, М. Чернєва та інших, музейні збірки Львова, Чернігова, Полтави, Київського університету, Київських вищих жіночих курсів тощо.

Однією з перших, присвячених прикладному мистецтву Русі, була праця І. Забєліна, де подано аналіз ювелірних виробів з Оружейної палати. Високим рівнем дослідження вирізняються праці Н. П. Кондакова [5], в яких запропоновані атрибуція і датування пам'яток, зроблено спроби пояснити соціологічно деякі особливості розвитку ремесла. Заслугою дослідника є комплексний метод підходу до матеріалу, аналіз різних категорій виробів за типами, а також за більш глибоким спорідненням — за стилем. Велика ерудиція Н. П. Кондакова дозволила йому зробити висновки, що випередили час. Так, до місцевої продукції він відніс окуття ритонів з Чорної Могили і довів

[5] *Кондаков Н. П.* Русские клады. — Санкт-Петербург, 1896; *Толстой И.* и *Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства // Санкт-Петербург, 1897. — Вып. V.

Срібник Володимира Святославича (рубіж X–XI ст.).

давньоруське походження "найвитонченіших виробництв" — перегородчастої емалі на золоті.

Зазначимо, що 2-й том "Русские клады" так і не побачив світ, але його таблиці-ілюстрації були видані разом з текстом А. С. Гущина [6]. Текст видання відбиває нові вимоги епохи — автор ставить на меті завдання розмежувати вироби, що відповідають "потребам панівного класу феодалів" і "широкого споживача". Попри все — застосування соціологічної термінології типу "феодальний лад", "феодальна культура", "феодальний убор", "феодальна знать" тощо, А. С. Гущину не вдалося переконливо співвіднести прикраси зі скарбів з конкретними групами населення Русі, з центрами ремесла.

Соціологічний напрям у вивченні ремесла, у тому числі й художнього, у 30-ті роки відстоював Т. М. Мовчанівський у праці "Добування і техніка обробки металів в Київській Русі", що спиралася переважно на матеріали археологічних досліджень Райковецького городища, Києва, Вишгорода [7]. Дослідження залишилося неопублікованим, але використане іншими авторами, наприклад М. К. Каргером.

Фундаментальна праця Б. О. Рибакова "Ремесло Древней Руси", а також праці, присвячені прикладному мистецтву слов'ян і Русі IX—XIII ст., розкривають увесь спектр вивчення міського і сільського ремесла, технології виробництва металевих прикрас, виробів зі скла, кістки, кераміки, кам'яних ливарних формочок тощо. Б.О. Рибаков визначив центри виробництва окремих категорій прикрас, наприклад пластинчастих браслетів: Київ, Галич, Володимир на Клязьмі. В працях 60—80-х років Б. О. Рибаков багато уваги приділяв семантиці зображень, у тому числі сюжетам і мотивам на браслетах, колтах, кістяних виробах, діадемах, змійовиках та інших виробах [8]. За його висновком, розквіт художніх ре-

[6] *Гущин А. С.* Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв. — Ленинград, 1936.

[7] *Науковий* архів Інституту археології НАНУ, фонд № 15.

[8] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. — Москва, 1948; *Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11; *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство и скульптура // История культуры древней Руси. — Москва, 1951, т. II; *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Симаргл-Переплут // СА. — 1967. — № 2, с. 96—103; *Рыбаков Б. А.* Языческая символика древнерусских украшений // Тезисы докл. сов. дел. на I Междунар. конгр. славян. археологии. — Москва, 1965, с. 64—73; *Рибаков Б. О.* Київські колти і віли-русалки // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969, с. 29—103; *Рыбаков Б. А.* Славянский весенний праздник // Новое в советской археологии. — Москва, 1965, с. 254—257; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Москва, 1981; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. — Москва, 1987.

месел припадає на середину XII ст. і триває до монголо-татарської навали. У працях 40—50-х років Б. О. Рибаков більше уваги приділив прийомам художньої обробки речей з курганних комплексів, скарбів, кількісному і якісному складу ремісничих професій в містах Русі. Особливу увагу приділено такому прийому ювелірів, як лиття в глиняних і кам'яних формочках.

У монографічному дослідженні Г. Ф. Корзухіної "Русские клады" ґрунтовно розглянуто склад скарбів, розподіл за хронологічними групами. Після цієї праці скарби Київської Русі отримали статус повноцінного історичного джерела [9]. Більшість висновків праці зберігають свою цінність і нині. Серед них твердження про формування стилістично єдиного убору племінної знаті з зерні, пов'язаного з територією Волині й Гнєздова, якому протистояв "суворий чоловічий убор" з кутого золота в Києві [10]; про творення за часів Ярослава Мудрого у XI ст. в Середньому Подніпров'ї парадного убору із золотих прикрас, нерідко з перегородчастою емаллю; про стилістичну єдність убору XII—XIII ст., прикрашеного срібними черненими прикрасами. Дослідниця приділила увагу й орнаментальному декору давньоруської зброї [11]. Спеціальна праця присвячена наконечнику піхов з поховання в садибі Десятинної церкви 1939 р. Наведені нею аналогії 106 наконечникам та їх класифікація для Східної Європи дозволили виділити типи, характерні для Середнього Подніпров'я. До історії декору давньоруської зброї Г. Ф. Корзухіна повернулася в статті "Ладозька сокира". А. М. Кирпичников продовжив дослідження зброї. Вчений дійшов висновку, що південноруські майстри відігравали певну роль у загальноєвропейському процесі стилістичного розвитку декору. Такі видатні витвори мистецтва, як мечі з Києва і Карабчиєва з характерним сполученням "загальнослов'янського" плетива зі східною пальметою, віднесені до виробів однієї майстерні [12].

Цікаві спостереження щодо оздоблень спорядження вершника і кінської збруї зробив Д. І. Бліфельд. Знахідку ливарної форми в могильнику біля с. Табаївки він відніс до поховання ювеліра X ст., а деякі прикраси з чернігівських могильників (Чернігів, Шестовиця, Табаївка) до "чернігівського типу" [13].

З кінця 60-х — початку 70-х років значно зросла фактологічна база вивчення художнього ремесла. Нові свідоцтва про розвиток ювелірного, склоробного, кісткорізного, деревообробного виробництв узагальнені в працях, присвячених давньому Києву [14]. Важливе місце для історії становлення мистецтва Русі посідають знахідки ливарних форм на Подолі. Вони виготовлені з овруцького пірофіліту у другій половині X ст. майстром східного походження, про що свідчить арабський напис на торцевому боці однієї з форм: "Благословеніє ...". Призначалися вони для виготовлення дружинних поясних та збруйних прикрас [15].

Витвори південноруського ремесла поширювалися в північно-західні й північно-східні землі Русі. Ці знахідки

[9] *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — Москва; Ленинград, 1954.

[10] *Вказ.* праця, с. 65.

[11] *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия XI века // СА. — 1950. — Вып. 13, с. 63—94; *Корзухина Г. Ф.* Ладожский топорик // Культура Древней Руси. — Москва, 1966, с. 89—96.

[12] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие // САИ. — 1966. — ЕІ—36.

[13] *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 50; *Бліфельд Д. І.* До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст. // Археологія. — 1954. — Т. IX, с. 30—41.

[14] *Новое* в археологии Киева. — К., 1981.

[15] *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст. // Археологія. — 1983. — № 42, с. 28—40.

Прикраси з дружинного поховання (середина X ст., Київ).

вивчені співробітниками Державного історичного музею у Москві, значна кількість праць яких присвячена окремим категоріям ювелірних виробів: хрестам з виїмчастою емаллю київського виробництва, скроневим кільцям, хрестоподібним підвіскам, а також типологічній класифікації прикрас сільського населення [16]. Чимало витворів давньоруського ремесла надходило до фінських племен, у країни Балтії. Численні хрести-енколпіони київського виробництва потрапили у другій половині XIII ст. на територію Золотої Орди [17].

Язичницька культура Русі у X ст. зустрілася з християнством, і масштаб впливу візантійської культури на слов'ян був визнаний рівнем діалогу між культурами [18]. Важливим джерелом такого впливу було візантійське місто Херсонес [19], де у IX—XI ст. існував значний центр з виготовлення прикрас для спорядження вершника і бойового коня, на продукції якого помітний вплив ремесел країн ісламу і Візантії. Деякі типи прикрас виготовлялися виняткової для Русі, про що свідчать знахідки кінської упряжі [20]. В центрах Північної Русі, вздовж Дніпровського шляху, знайдені скандинавські прикраси і аму-

[16] *Мальм В. А.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. — Москва, 1968, с. 113—117; *Соловьева Г. Ф.* Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. — Москва, 1978, с. 171—178; *Недошивина Н. Г.* Об одном типе крестовидных привесок Древней Руси // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Тр. ГИМ. — 1990. — Вып. 74, с. 102—106.

[17] *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — 134 с.

[18] *Орлов Р. С.* Византия и Русь. Проблема диалога культур // Южная Русь и Византия. — К., 1991, с. 157—166.

[19] *Богданова Н. М.* Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — Москва, 1991, с. 8—172.

[20] *Орлов Р. С.* Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія. — 1984. — №47, с. 24—44.

Прикраси з дружинного поховання (X ст., Київ).

лети, сюжети яких відтворюють скандинавську міфологію [21].

Вплив Скандинавії на художню культуру Русі мав своєрідний "капілярний" характер і, за виразом П. Паульсена, знахідки засвідчують "міцну гегемонію Київської держави" [22].

Мистецтво дружинної Русі, яке використовувало типи прикрас з Причорномор'я, стало відомим завдяки праці А. М. Кирпичникова, який звернув увагу на комплекс поховання з садиби Трубецького в Києві, розкопаного С. С. Гамченком у 1926 р. [23] Подальше вивчення техніко-стилістичних особливостей цих прикрас дозволило датувати їх 50—70-ми роками X ст. Складна технологія виробництва аналогічних прикрас із застосуванням лиття, карбування, позолочення, інкрустації тощо, металургійні традиції свідчать про функціонування постійно діючих майстерень при князівському господарстві [24]. Знахідка аналогічного комплексу прикрас у Києві у 1988 р., а також інших матеріалів з Києва розширює уявлення про асортимент продукції київських ювелірів, вказує на їхні зв'язки з Болгарією і Візантією [25].

Аналіз прикрас дружинників з курганів Києва і Чернігівщини дозволив виділити школи художньої металообробки Середнього Подніпров'я, на які особливий вплив мали східні традиції ісламської торевтики, що за часом передували

[21] *Новикова Г. Л.* Скандинавские амулеты из Гнездова // Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города). — Москва, 1991, с. 175—199.

[22] *Paulsen P.* Schwertortbander der Wikingerzeit. — Stutigart, 1953, s. 141, abb. II, 49, 50.

[23] *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — 1973. — Е1-36.

[24] *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст., с. 28—40.

[25] *Боровський Я. Є., Калюк О. П.* Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993, с. 3—42; *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ. — К., 1991.

традиції візантійсько-східносередземноморського мистецтва у XI ст. [26]

В останні роки атрибутовано давно відомі пам'ятки дружинного мистецтва, які визначено як імпорт або як "речі-гібриди", в оздобленні яких бачимо змішування мотивів, характерних для різних культур, за якими вбачають і "семантичні контакти" між різними етнокультурними традиціями. Свого часу "речі-гібриди" привернули увагу Т. Арне, П. Паульсена, Х. Арбмана, П. Лундстрема, Б. Рибакова, Г. Корзухіної. Великого значення "гібридизації" надають А. М. Кирпичников, І. В. Дубов, Г. С. Лєбєдєв, вона розглядається ними як особлива якісна характеристика ранньофеодальної культури панівного класу [27]. Однак "речі-гібриди", нечисленні і для Середнього Подніпров'я, взагалі не є характерними. Можливо, більш слушна думка тих дослідників, які розглядають їх появу через культурну, але не етнічну "метисацію", а збут не був розрахований на асимільованих скандинавів [28].

Локальні центри виробництва пам'яток прикладного мистецтва розглянуті в працях А. М. Кирпичникова, В. П. Даркевича, Б. І. Маршака. Досконала методика дослідження, що враховувала типи виробів, технологію виготовлення, стилістичні та іконографічні ознаки, дозволила виділити візантійські, західноєвропейські, східні, середньоазіатські вироби, знайдені в Східній Європі, у тому числі й на давньоруських землях. Особливий інтерес становлять праці, де розглядаються пам'ятки мистецтва, що стали зразками для місцевого ремесла: торевтика хрестоносців, срібло Леванта і Північного Причорномор'я, сирійсько-палестинські енеколпіони [29].

Після запровадження християнства в Київській Русі виникла гостра потреба в засвоєнні візантійських художніх форм, що і сприяло створенню візантійсько-руської мистецької традиції. Вивчення візантійських зразків і місцевих реплік було започатковано Н. Кондаковим, Д. Айналовим, В. Н. Лазарєвим, М. Макаренко, продовжене з другої половини 70-х років В. Пуцко [30]. Найважливіші розробки присвячені хрестам-енколпіонам, торевтиці, кам'яній пластиці тощо. Вивчалися й речі церковного вжитку: начиння, ікони, так звані корсунські ворота, які пов'язуються з "корсунською" легендою про хрещення князя Володимира Святославича [31].

---

[26] *Орлов Р. С.* Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — Москва, 1984, с. 32—52.

[27] *Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. — Москва, 1986, с. 189—297; *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. — Ленинград, 1985.

[28] *Жарнов Ю.* Женские скандинавские погребения в Гнездове // Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города). — Москва, 1991, с. 200—222.

[29] *Даркевич В. П.* Светское искусство Византии. — Москва, 1975; *Даркевич В. П.* Художественный металл Востока VIII— XIII вв. — Москва, 1976; *Маршак М. И.* Серебряные сосуды X—XI вв., их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии // Искусство и археология Ирана. II Всесоюз. Конф. — Москва, 1976, с. 161—162; *Маршак Б. И.* К вопросу о торевтике крестоносцев // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. — Ленинград, 1985, с. 134—151; *Крамаровский М. Г.* Серебро Леванта и художественный металл Северного Причерноморья XIII—XV вв. (по материалам Крыма и Кавказа) // Там само, с. 152—180; *Залесская В. Н.* Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII веках // Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — Ленинград, 1988, с. 93—104.

[30] *Пуцко В. Г.* Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. — 1991. — № 1, с. 26—41.

[31] *Корзухина Г. Ф.* О памятниках "корсунского дела" на Руси (по материалам медного литья) // ВВ. — 1959. — Т. XIV, с. 129—137.

Чимала заслуга в дослідженні емальєрної справи, черневих прикрас і окремих етапів їх розвитку належить Т. І. Макаровій [32]. Сюжети на виробах з перегородчастої емалі добре вивчені Г. Н. Бочаровим, який також розглянув і візантійські прототипи давньоруських виробів [33]. Він окремо проаналізував вплив мистецтва Хозарії на розвиток наремінної гарнітури Русі. Нами разом з В. Я. Петрухіним розглянуто декор степового або "тюркසько-іранского" походження, у тому числі й шедевра мистецтва X ст. — окуття ритонів з Чорної Могили [34].

Вивчення пам'яток прикладного мистецтва Київської Русі неможливе без джерелознавчої бази Новгорода, особливо праць з хронології побутування окремих типів прикрас, зразків християнського мистецтва. Новгородське різьблення по дереву є не тільки прямою аналогією до виробів з Києва і Звенигорода, а й джерелом вивчення іконографії південноруських пам'яток [35]. Майже не вивченим залишається процес міграції (переміщення) майстрів і артілей, але дослідники звернули увагу на ливарні форми, залишені майстром на ім'я Макосимів у Києві і Серенську [36].

Проте не всі дослідження з історії мистецтва, в яких атрибутуються археологічні знахідки, відзначаються точністю і повнотою. Так, за Г. Н. Бочаровим ритони з Чорної Могили віднесені до угорського мистецтва, хоча І. Ерделі ще в 1960 р. дійшов висновку щодо їх місцевого (давньоруського) виробництва [37]. Досить ненадійними є висновки дослідників стосовно жанрової структури давньоруського мистецтва, естетики Проторенесансу, "декосмологізації" давньоруської символіки в працях Г. К. Вагнера [38]. Важко погодитися з В. М. Василенко стосовно "місцевого вигляду" фігур тварин і людей на окутті ритона з Чорної Могили, стилістичного зв'язку останнього з фібулами русів, візантійського походження прикрас з Гнєздова, походження убору із золотими і срібними колтами з тринамистиновими скроневими кільцями від народних уборів тощо [39].

У другій половині XIX ст. розпочалося вивчення технології виготовлення прикрас. Після праць Б. О. Рибакова, Н. В. Риндиної, Г. Ф. Корзухіної, А. А. Коновалова, Т. А. Пушкіної, Р. С. Орлова за останні десять років з'явилося чимало праць, огляд яких зроблено Н. В. Єніосовою та Т. Г. Сарачевою за такими напрямами: методи досліджень, письмові джерела, сировинна база, інструментарій, технологія виробництва, організаційно-соціологічний ас-

---

32 *Макарова Т. И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. — Москва, 1975; *Макарова Т. И.* Черневое дело Древней Руси. — Москва, 1986.

33 *Бочаров Г. Н.* Русские сюжетно-орнаментные изделия с перегородчатой эмалью // Средневековое искусство. Русь. Грузия. — Москва, 1978, с. 237— 250.

34 *Макарова Т. И., Плетнева С. А.* Пояс знатного воина из Саркела // СА. — 1983. — № 2, с. 62—87; *Орлов Р. С.* Развитие ювелирного ремесла Чернигова и его округи в X веке // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX—XIII вв." — Чернигов, 1985, с. 52—55; *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков. — Смоленск; Москва, 1995, с. 170—194.

35 *Седова М. В.* Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). — Москва, 1981.

36 *Медынцева А. А.* О литейных формочках с надписями Максима // Древняя Русь и славяне. — Москва, 1978, с. 378—382.

37 *Бочаров Г. Н.* Художественный металл Древней Руси X — начала XIII вв. — Москва, 1984, с. 12.

38 *Вагнер Г. К.* О декосмологизации древнерусской символики // Культурное наследие древней Руси. — Москва, 1976, с. 225—229.

39 *Василенко В. М.* Русское прикладное искусство. — Москва, 1977.

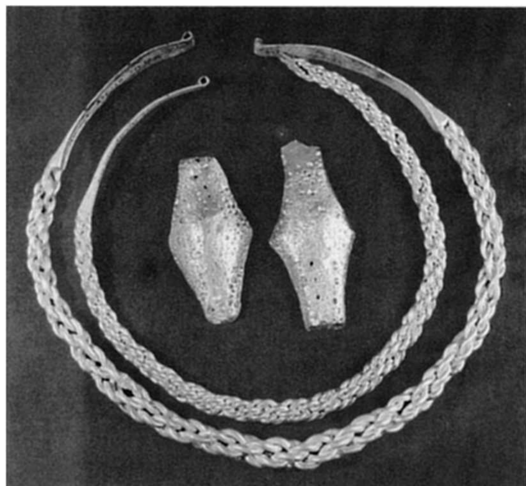

Монетні та шийні срібні гривни.

пект вивчення ювелірної справи [40]. На відміну від Новгорода, в містах Південної Русі не знайдено таких важливих категорій пам'яток прикладного мистецтва, як посуд і деталі інтер'єру з дерева. Проте вивчення окремих елементів оздоблення жител за археологічними даними та зображеннями на мініатюрах рукописів дозволили М. С. Сергєєвій висловити цікаві думки щодо меблів як традиційних, так і більш комфортних, багато декорованих, запозичених з Візантії та Західної Європи [41].

Недостатньо розроблена тема давньоруського костюма і ткацтва, оздоблення тканин (вишивка, гаптування). Свого часу на перспективності розробок такого напряму наголошував П. П. Толочко [42]. До нашого часу залишаються унікальними дослідження М. О. Новицької давньоруського гаптування, відомого з матеріалів розкопок 80-х років XIX ст., та вивчена нами давньоруська вишивка з розкопок на Київщині 1917 р. Крім того, в працях співробітників з історії костюма і ткацтва Державного історичного музею (Москва) М. Фехнер, Н. Климової, В. Левашової та інших містяться розробки матеріалів і з України.

Виробництву художніх виробів зі скла (мозаїка, посуд, браслети), яке існувало на Русі з початку XI ст., присвячені численні статті й монографії [43]. Технологію склвиробництва перейнято від візантійців, і вже за часів Ярослава Мудрого київські майстри почали виготовляти свинцево-кремнеземне скло. Звичайно місцевим майстрам легше було засвоювати простіші рецепти скломаси, але на Русі працювали також і грецькі майстри, завозилася сировина і деякі категорії виробів місцевого походження, традиційно віднесені до візантійського виробництва.

Каменерізне мистецтво, у тому числі й архітектурні деталі, за композицією і мотивами мають багато спільного з ливарними формочками для імітаційних прикрас, на що звернув увагу Б. О. Рибаков. Особливо близькі до ливарних формочок образи чернігівської скульптури [44]. Дрібну пластику з каменю, переважно з християнськими сюжетами, досконало вивчено Т. В. Ніколаєвою [45].

[40] *Ениосова Н. В., Сарачева Т. Г.* Средневековое ювелирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения // Древности Евразии. — Москва, 1997, с. 286—315.

[41] *Сергєєва М. С.* До реконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. — 1994. — № 1, с. 48—59.

[42] *Толочко П. П.* Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі // Археологія. — 1963. — Т. XV, с. 145—164.

[43] *Безбородов М. А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956; *Щапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси. — Москва, 1972.

[44] *Орлов Р. С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990, с. 28—34.

[45] *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. — Москва, 1983.

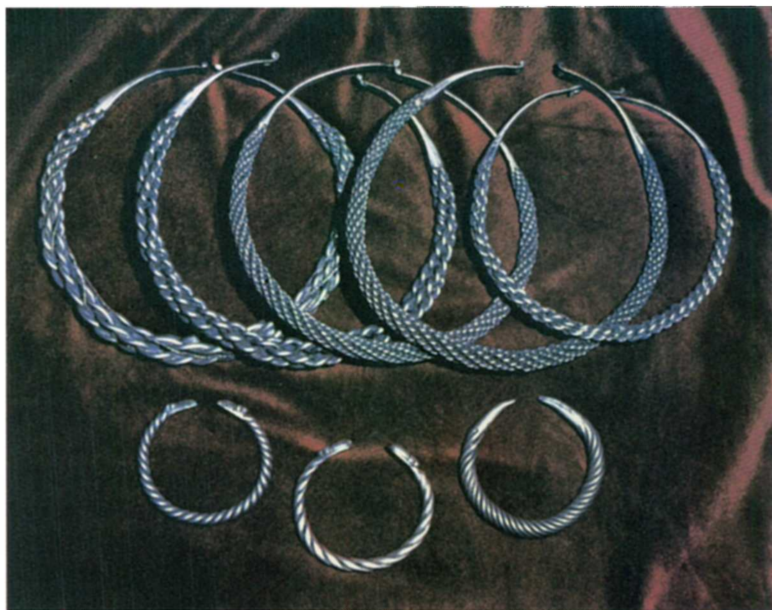

Гривни та браслети зі скарбу (XI ст., с. Городище Волинської обл.).

Важливому питанню структури і організації ремісничого виробництва присвячено чимало досліджень [46]. Художня обробка металу, скла, кістки, каменю, дерева розвивалася в селі, в церковно-монастирських і помісничо-вотчинних господарствах. В містах існували посадські і вотчинні майстерні. У 1985 р. Б. О. Колчин нарахував понад 120 майстерень з обробки кольорових металів у 60 містах та інших пунктах, з яких виразно виділяються квартали майстерень у Вишгороді й Новогрудці, виробничий комплекс поселення Городок на Ловаті, матеріали якого опубліковані В. М. Горюновою, і майстерні Старої Ладоги (О. І. Давидан, Є. А. Рябінін). Маловивченим залишається питання про майстрів-мандрівників, з якими, можливо, пов'язаний феномен "масового виробництва" зі специфічною технікою копіювання речей. Найдосконаліші речі вироблялися в князівських (вотчинних) майстернях, початок функціонування яких можна віднести до середини X ст.

Чимало праць мистецтвознавців і археологів присвячено семантиці образів пам'яток прикладного мистецтва. За традицією, започаткованою Б. О. Рибаковим, середньовічна символіка нерідко сприймається без врахування християнської символіки чи архетипів підсвідомості, іноді як винятково язичницька, що у дійсності не відповідає сучасному рівню аналізу.

Походження давньоруського прикладного мистецтва. Пам'ятки прикладного мистецтва східних слов'ян і Русі язичницької доби відомі з другої половини XIX ст. завдяки широким археологічним дослідженням дружинних курганів, знахідок скарбів прикрас. Джерелознавча база пізніше розширилася за рахунок сільських могильників, культурного шару давньоруських міст, особливо Києва, Чернігова, Галича, Райковецького городища та ін. Ці пам'ятки майже століття вивчаються за методом конкретно-історичних досліджень, серед яких почесне місце по-

[46] *Еңиосова Н. В., Сарачева Т. Г.* Вказ. праця.

сідають стилістичний аналіз, семіотика функції речей, їх образний зміст.

Зазначимо, що поняття повсякденності, речового світу середньовічної людини, пов'язані з проблемою історичного синтезу, охоплюють усе життєве середовище людини, єдність символічного і практичного статусу речей [47]. Вивчення середньовічної ментальності привело дослідників до висновку, що міф, ритуал, костюм, житло, економічні й соціальні інститути суспільства тощо становлять єдину семіотичну систему. Речі, які традиційно відносяться до прикладного мистецтва — прикраси, амулети, вишивки і тому подібне мають високий семіотичний зміст з нечітким розподіленням на "духовне" і "матеріальне" [48].

Зважаючи на сказане, стає зрозумілим, що термін "прикладне", або "вжиткове", мистецтво Русі є дуже нечітким, який майже не визначає дійсний статус речей. Справді, до якого виду мистецтва можна віднести різьблені деталі дерев'яних споруд Києва X ст. або чернігівське різьблення по каменю XII ст. — до архітектури чи прикладного мистецтва? Так само стосовно творів релігійного мистецтва — хрестів-енколпіонів, образків, іконок, підвісок тощо [49].

Період язичницької Русі — епоха панування прикладного мистецтва або художнього ремесла, як його називають археологи, підкреслюючи особливу естетичну функцію створених речей. Проблеми духовної культури Русі були предметом дослідження вчених, які, за виразом Л. П. Карсавіна, "Вміли жити в минулому", тобто були дійсно істориками мистецтва [50]. Одним із таких істориків був Н. П. Кондаков, який першим опублікував і розпочав вивчення видатних пам'яток мистецтва: скарбів, ритонів з Чорної Могили. Аналіз пам'яток виконано комплексно, а категорії виробів виділені не за типами, а за найважливішою ознакою подібності — стилем. Висновки Н. П. Кондакова щодо "злиття давнього грекосхідного звіриного стилю й нового арабського" в декорі ритонів з Чорної Могили, а також давньоруського походження перегородчастої емалі зі скарбів XII ст. можна вважати такими, що випередили час [51].

На жаль, мистецтво язичницької доби не привернуло належної уваги дослідників. Краще вивчено мистецтво XI—XIII ст., видані Зводи виробів з емалі, черні, східного і західного художнього імпорту, кам'яної пластики.

Найвідоміша концепція розвитку прикладного мистецтва слов'ян і Київської Русі належить Б. О. Рибакову. Вона будується переважно на автохтоністських уявленнях щодо походження слов'ян і не враховує складність етнічних процесів в Середньому Подніпров'ї, належність пам'яток групам тюркського, угорського, іранського етносів.

Концепція розвитку слов'янського мистецтва від "простого до складного", що склалась у вітчизняній історіографії, має трохи спрощений характер. Вона не враховує зміни стилю прикрас на значній території, процес складання художніх шкіл попереднього періоду.

---

47 *Ястребицкая А. Л.* Повседневность и материальная культура Средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей. Человек в истории. — Москва, 1991, с. 84; *Антонова Е. В.* Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. — Москва, 1984, с. 49.

48 *Байбурин А. К.* Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Ленинград, 1989, с. 63—88.

49 *Орлов Р. С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990, с. 28—34.

50 *Карсавин Л. П.* Философия истории. — Санкт-Петербург, 1993, с. 102.

51 *Толстой Н., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства. — Санкт-Петербург, 1897. — Вып. 5, с. 67.

Як ми вже писали, походження прикрас давньоруського костюма добре розглянуто у відомій праці Г. Ф. Корзухіної. Пов'язуючи розвиток виробництва прикрас із соціальними особливостями костюма замовника, дослідниця поглибила свій аналіз до рівня, якого досягнув Б. О. Романов, тобто вивчення ментальностей середньовічної Русі [52]. На відміну від інших дослідників, Г. Ф. Корзухіна пов'язувала з Києвом X ст. "суворий чоловічий убір" з кутого золота, а тонкі й легкі, складні за технологією прикраси з зерні — з Волинню. Останні виділені нею в єдиний за стилем набір прикрас племінної знаті. Працю Г. Ф. Корзухіної з вивчення декору давньоруської зброї продовжив А. М. Кирпичников, який обґрунтовано включив південноруські збройні майстерні в загальноєвропейський процес стилеутворення. Достатньо згадати руків'я мечів з Києва і Карабчиїва, де в один декор поєднані слов'янське плетиво, східна пальметка, рослинні мотиви і техніка черні. Заслугою А. М. Кирпичникова є те, що він звернув увагу на спорядження вершника і коня давньоруських воїнів з князівського оточення — основних замовників нового мистецтва. Частину з цих прикрас виготовлено візантійськими майстрами, на що вказують їх техніко-стилістичні особливості, тяжіння знахідок до Північного Причорномор'я [53].

Таким чином, походження прикладного мистецтва — тема недостатньо вивчена, що свідчить про неуважність мистецтвознавців до археологічних джерел, особливо до стилістичних ознак речей язичницької доби IX—X ст. Цей період характеризується складною етнополітичною ситуацією в Середньому Подніпров'ї — в "Руській землі", яка, на думку О. М. Насонова, була союзом найдавніших міст — Києва, Чернігова, Переяслава. Євразійний характер дружинної культури яскраво виявив себе в ювелірному ремеслі, в "речах-гібридах", в переробці скандинавських, угорських, великоморавських, ісламських мотивів. Інтенсивні зовнішні зв'язки завдяки Дніпровському шляху, який поєднав Київ з цивілізацією Середземномор'я, привів до появи значної кількості дружинних прикрас — виробів Причорноморського центру металообробки.

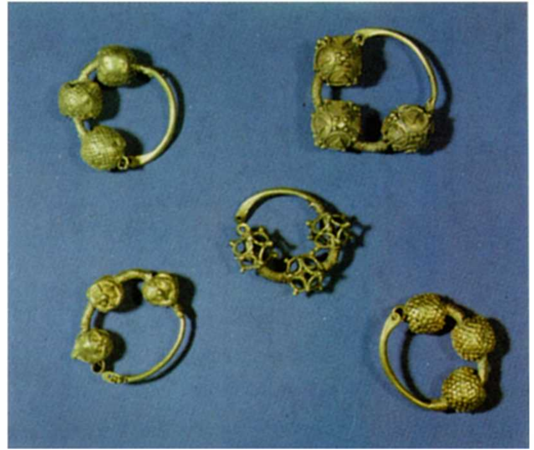

Скроневі кільця (XIII ст., Київ).

Масштаб впливу візантійського мистецтва на образи давньоруського художнього ремесла визначався рівнем діалогу культур. Язичницька традиція Русі у X ст. зіткнулася з християнством: по Дніпру здійснювалися зв'язки жителів Херсона з печенігами і Руссю, описані Константином Багрянородним [54]. В умовах активного контакту культур виникає значна кількість конверційних прикрас. Саме тому в похованнях IX ст. Причорномор'я знайдені металеві прикраси тих самих типів, що й в Паннонії і на Південному Уралі.

[52] *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси. — Москва; Ленинград, 1966.

[53] *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника ...

[54] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — Москва, 1991, с. 41.

У X ст. картина зв'язків Причорномор'я з сусідніми територіями ускладнюється, але деякі знайдені комплекси демонструють орієнтацію на зразки східної торевтики, зокрема посуду (Трапівка, Булгакове). Кожний з наборів складається з кількох типів прикрас, виготовлених у складній техніці з використанням багатьох прийомів обробки металу: лиття, гравірування, тушировки, чернення, інкрустації, золочення [55].

У прикрас східної традиції переважають гладке поліроване тло і опукла поверхня, краплеподібні і кулеподібні виступи, в чому ми вбачаємо особливу архітектоніку кожної речі. Тому показовою є решма (Булгакове) звичайної листоподібної форми з опуклістю посередині. Наведені аналогії, а також середньоазіатське походження цих мотивів датують дану групу прикрас з Причорномор'я IX—X ст. Деякі деталі прикрас східної орієнтації (кулеподібні й краплеподібні виступи на квадратних і ромбічних бляшках) нагадують речі з саркельського скарбу і наконечник з київського набору ливарних формочок другої половини X ст. Останні вказують, що поширення середньоазіатських мотивів відбувалося з потоком дирхемів азіатського карбування через Ітіль і вверх по Волзі через Волзьку Булгарію. Так, крім куфічного напису на ливарних формочках з Києва, є характерні для Булгарії прикраси з "пальметкою", типи яких знайдені в Шпильовському скарбі і на городищі Виползове на Десні.

На речах чернігівського походження зовсім відсутні ознаки, характерні для угорського металу — штрихування бордюру центральної пелюстки, бордюр на бокових і нижніх пелюстках, одинарна дужка біля основи пелюсток. На деяких бляшках з Табаївки хвилеподібний мотив напівпальмет вказує на вплив мистецтва Ірану, а бляшки у вигляді ромбоподібних фігур нагадують давньоугорські речі. Пуансонне тло, елемент декору у вигляді риски з кільцем, мотиви з дроту, серцеподібні, трипелюсткові, квадратні, бляхи-петлі з рослинним візерунком — все це об'єднує давньоруські прикраси з типами речей дружинного вжитку на величезній території, аж до Скандинавії. Специфіка таких прикрас, які датуються переважно X ст., визначається певними технологічними прийомами виготовлення (лиття, нанесення пуансонного тла карбом, інкрустація срібним дротом виробів з міді або бронзи), у тому числі рецептурою сплавів [56].

Іншу стилістичну традицію визначають багаті, срібні із позолотою і черню, наконечник піхов з садиби Десятинної церкви першої половини XI ст., шабельні перехрестя з Гочева і Княжої Гори, наконечники з Городця на Волині. Канелюроване тло, рослинні стеблини, що переплітаються, меандр та інші мотиви наближують цю групу прикрас до причорноморських комплексів з Новокам'янки, Каланчака, Першокостянтинівки, Сарайли-Кият. Рельєфне джгутове плетіння, кола з вписаними пальметками, кільця на бордюрах медальйонів надають прикрасам яскравих рис візантійської або східносередземноморської орнаментики, яку можна бачити і на плитах Софії Київської. Всі ці набори визначає стилістична витриманість, орієнтація на візантійський стиль і його відповідність принципам декору металу. Так, графічний характер зображення на перегородчастих емалях формується на мерехтливому тлі позолоти, створюючи контраст між рисками черні — подібно до тла візантійської мозаїки.

[55] *Орлов Р. С.* Північнопричорноморський центр ..., с. 24—46.

[56] *Орлов Р. С.* Південноруський центр художньої металообробки X ст. // Археологія. — 1983. — № 44, с. 29—47.

Оковка ритона з кургану Чорна Могила (середина X ст.).

Так само гравірувальний рисунок і штриховане тло у XI ст. витіснили домінуючі до цього рельєф і розпис візантійської полив'яної кераміки X ст.

Можливо, до такої художньої традиції можна віднести шаблю з Відня і один з ритонів Чорної Могили. Ці пам'ятки разом з великою листоподібною бляхою з Табаївки займають проміжне місце між двома традиціями, а в їх декорі своєрідно поєднуються риси причорноморської та ісламської торевтики.

З Причорномор'я походить невелика група прикрас із решм і наконечників (Котовка, Кам'янка), з бордюром у вигляді стрічкового плетіння, меандру. На кам'янській решмі ремінно-стрічкове плетіння подібне до наконечника з садиби Десятинної церкви, перехрестя з Княжої Гори та деяких наконечників з Подніпров'я. Доцільність виділення цієї групи прикрас в окрему, а за ознаками декору до давньоруської, підтвердилося у 1990 р. після знахідки подібного виробу у Вишгороді. Зазначимо, що датування групи другою половиною X — першою половиною XI ст. підтверджується і датуванням браслета-наруча з плетивом і черненням з Білої Вежі.

Найпоширенішим типом ювелірного виробництва є ґудзики з поховань X ст., яких знайдено кілька сот. Відомі ливарні форми для них, виявлені у Києві. Виготовлялися вони переважно з багато-

компонентних сплавів типу мідь — свинець — цинк — олово і рідко зі срібла. Прикрашені рубчиками, іноді зерню. Прототипи виробів відомі в Коринфі та в Болгарії.

Як бачимо, техніко-стилістичний аналіз свідчить про стале співвідношення між типом прикрас, їх хімічним складом, орнаментальним декором, технікою виконання і напрямом зовнішніх зв'язків населення окремих частин Києво-Руської землі. Всі ці особливості формувалися в районі перших і найдавніших міст, князівських сіл, військових таборів зразка Шестовиці.

Процес складання нового виду прикладного мистецтва не можна розглядати без традиційного для слов'ян убору племінної верхівки. Як відомо з досліджень Г. Ф. Корзухіної і Т. І. Макарової, в Середньому Подніпров'ї формується своєрідна школа емальєрного ремесла, а пізніше розквітає "срібний" з черню убір князівсько-боярської верхівки. Деякі типи прикрас мають прототипи серед виробів з емалі (колти, медальйони), але більшість переходить в убір

Ливарні форми (XIII ст., Київ).

XII—XIII ст. з X ст. (гривни, браслети, намисто).

Про волинську традицію зерневих прикрас свого часу писала Г. Ф. Корзухіна, пов'язавши їх походження з Чехією і Польщею. В наш час, після знахідок прикрас великоморавської традиції як на території Моравії, так і в Подніпров'ї, слов'янське, подунайське походження найранішого убору стає очевидним. Великоморавська традиція чітко простежується в підвісках з Києва і Монастирська; слов'яно-аварська — скарбах типу Хар'ївського. Найцікавішою є знахідка ливарної форми для виробництва скроневої підвіски зі Старокиївської гори у 1981 р. Вона є місцевою інтерпретацією візантійсько-дунайського типу прикраси, аналогію якої знаходимо в Стара-Коуржим у IX ст. Знахідки зернених прикрас волинської традиції відносять до тиверців, а В. В. Сєдов вважає зернені намистини етновизначальною рисою дреговичів. Знахідки виробів у скарбах Побужжя, ливарного браку в Подесенні, свідчать про поширення прикрас волинської традиції на територіях різних племен.

Відмінною рисою волинських скарбів є значна кількість шийних гривен і браслетів на Волині й Київщині. Аналогічні речі знайдені в скарбах Бужиськї, Бегені, Кікового, Миронівки, Ісковщини та ін. [57] Для виявлення стилістичної традиції велике значення мають діагностичні ознаки: замки гривен з двох гачків X—XI ст. і двох трубочок кінця XI—XII ст., мигдалеподібні наконечники браслетів, мотиви черневого орнаменту.

[57] *Орлов Р. С.* Происхождение древнерусского прикладного искусства // Тез. доп. укр. дел. на VI Міжнар. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996, с. 94—97.

Реберчасте тло, як вже зазначалося, відповідає графічному характеру візантійських металевих виробів XI ст., риси декору яких позначилися на причорноморських прикрасах. Такий прийом оздоблення трапляється на браслетах Ісковщини, Торговиці, Городища [58]. Не менш важливою ознакою є мотив напівпальмети, дуже поширений на Сході і в Візантії, реалістичну форму якої на браслетах з Волині змінює схематизований мотив. "Геометризація" мотивів простежується на шаблі XII—XIII ст. із Хмельницької області, аналогією яким є орнаменти ікони "Благовіщення Устюзьке" XII ст. Простежити традицію орнаментального декору Волині допомагає комплекс наремінних прикрас з розкопок Ф. Р. Штейгеля біля Городця. На них є мотиви напівпальмет, краплеподібні виступи, аналогічні до багатого декору наконечника піхов першої половини XI ст. з садиби Десятинної церкви, наремінних прикрас з Північного Причорномор'я (Булгакове, Мирне).

Ливарна форма (XII–XIII ст., с. Колодяжне Житомирської обл.).

Волинська реміснича традиція або художня школа хвилею рознеслася по всіх землях Русі після Любецького з'їзду 1097 р. Саме тоді виразно оформилася нова художня система із семантикою образів в прикладному мистецтві — створення нового стилістичного витриманого убору. Розвиток волинської традиції, можливо, був пов'язаний з переселенням частини майстрів у міста Середнього Подніпров'я. Саме з цією школою можна пов'язати розвиток "каролінгського" або "старохорватського" плетива, спільного як для болгарських рукописів X ст., так і для чернігівської скульптури XII ст.

Як бачимо, волинський стилістичний напрям ще до XII ст. подужав східні традиції причорноморських і подніпровських майстерень, пов'язаних з майстрами ісламського походження. З іншого боку, волинсько-великоморавські впливи принесли в Подніпров'я типи і мотиви прикрас слов'яно-аварської дунайської традиції VI—VIII ст. На першому періоді розвитку досить химерне сплетіння візантійських, дунайських, східних, скандинавських типів речей і декору після створення "гібридів" у X ст., в XI ст. змінилося на шлях спокійної переробки типів візантійського і слов'янського вбрання.

Кожен з видів прикладного мистецтва пройшов свій шлях. Так, картина скловиробництва трохи інша: наприкінці X ст. у Києві виникає виробництво, в якому більшість техніко-стилістичних

[58] *Кучінко М. М., Орлов Р. С.* Городищенський скарб з Волині // Археологія. — 1989. — № 2, с. 96—106.

прийомів перейнято від грецьких майстрів. Це пов'язано з храмовим будівництвом, внаслідок якого розпочався видобуток пірофіліту біля Овруча, з якого в XI ст. майстри-ювеліри виготовляють хрести-енколпіони, медальйони із зображенням святих, образки, ливарні форми. З довізного і місцевого бурштину виготовляють намиста, хрести, оправи ікон.

Досі майже не визначені стилістичні особливості розвитку давньоруського глиняного посуду, за винятком деяких типів полив'яного. Проте окреслилися шляхи походження мистецтва язичницької доби, які збігаються із загальносвітовими змінами моди від орієнтації на ісламське мистецтво через візантійські зразки до створення власної художньої системи. Найпривабливішими зразками є традиційні прикраси дунайських слов'ян, які створили свій стиль на кілька століть раніше придніпровських.

Племінні прикраси. Соціально-економічний розвиток Давньоруської держави у IX—XI ст. сприяв формуванню різних груп панівної верхівки і, разом з нею, художньої культури, що задовольняла претензії феодальної знаті на авторитет в ієрархії. Деякі категорії прикрас місцевої знаті (бояр, старост, старійшин): головні вінці, кільця, браслети, гривни, шийні підвіски, на думку більшості дослідників, є ознакою території племен або племінних князівств. Так, семилопатеві скроневі кільця звичайно пов'язують з регіоном в'ятичів, семипроменеві — з регіоном радимичів, перстенеподібні зі зв'язаними кінцями — з кривичами, спіральні і особливого типу семипроменеві — з сіверянами. Якщо в одному курганному могильнику знаходять прикраси різних "племен", то пам'ятку (поселення і могильник) відносять до "загальнодержавних", "різноплемінних". Саме такими були перші міські центри і дружинні табори на кордонах державної території у X—XII ст. (Жовнин, Гочеве, Леплява).

На території Середнього Подніпров'я поблизу Києва, Чернігова, Переяслава у IX—X ст. поширюються салтовські типи металевих прикрас, гончарний посуд волинцевського типу (з VIII ст.), що відбиває зв'язок Руської землі з Хозарським каганатом. Пізніше, у другій половині X—XI ст. на території найдавнішого "трикутника" (Києва, Чернігова, Переяслава), прикраси місцевих племінних типів невідомі [59]. І. П. Русанова, підкреслюючи рідкісність знахідок прикрас, пояснювала цей факт близькістю населення Київщини ("полян") до населення західних областей (деревлян, волинян). В. О. Петрашенко, проаналізувавши так звані полянські жіночі прикраси, також дійшла висновку про неможливість визначення за їхньою допомогою

Фрагмент кістяного руків'я (XII ст., с. Звенигород Львівської обл.).

[59] *Русанова И. П.* Курганы полян // САИ. — 1966. — Вып. Е1—24.

Пояс-ланцюг (XII ст., Чернігів).

етнічної належності населення території літописних полян [60].

Розглянемо променеві кільця, що входили до костюма племен Лівобережжя. Найраніші з них — п'ятипроменеві, походять з аваро-слов'янських старожитностей. Найраніший варіант таких кілець IX ст. з Новотроїцького городища — спрощене наслідування великоморавських виробів [61]. Інші варіанти датовані IX—X ст. Одночасно відомі варіанти семипроменевих кілець. Ареал поширення кілець IX—X ст. охоплює сіверян (Новотроїцьке), дреговичів (Хотомель), кривичів (Гніздове), вони знайдені в Зарайському скарбі і в Титчисі, тобто на території в'ятичів і донських слов'ян.

Більш пізні кільця (кінець X — початок XII ст.) з кулькою на кінцях майже повністю збігаються з кордонами розселення радимичів. Деякі типи семипроменевих кілець знайдені на сіверянській території, але в пунктах загальнодержавного значення (Трубачевську, Ніцасі, Гочеві). Тобто перша поява скроневих кілець (променевих) не відбиває ареал розселення радимичів.

В XI — початку XII ст. з'являються семипроменеві скроневі кільця у в'ятичів, що розвивають форму променевих. В'ятицькі семилопатеві і деякі типи п'ятилопатевих продовжують змінюватися і в XIII—XIV ст. [62] Таким чином, масове поширення етновизначеної прикраси у

[60] *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України. — К., 1994, с. 181—187.

[61] *Соловьева Г. Ф.* Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. — Москва, 1978, с. 171—178; *Шинаков Е. А.* Классификация и культурная атрибутация лучевых височных колец // СА. — 1980. — Вып. 3, с. 110.

[62] *Левашева В. П.* Височные кольца // Тр. ГИМ. — 1967. — Вып. 43, с. 7—54.

в'ятичів відбувається після встановлення данини Києвом при Володимирі Святославичі у 981 р.

S-подібні дротові кільця були дуже поширені у західних слов'ян і менше у східних. За даними І. П. Русанової, на полянській території S-подібні кільця знайдені у п'яти могильниках Правобережжя і відсутні на Лівобережжі. Проте такі кільця відомі у деревлян, сіверян, у верхів'ях Істри і Клязьми, де їх кількість, поряд зі звичайними типами, сягає 17—20 % [63]. Немає підстав для датування їх поширення в східнослов'янських землях раніше другої половини X ст. Наведені факти, поряд з поступовим збільшенням їх кількості на захід, не дозволяють вважати їх племінними прикрасами. Таким чином, знахідки S-подібних кілець засвідчують існування культурних зв'язків між східними і західними слов'янами. У Середньому і Верхньому Придніпров'ї поширюються великоморавські (IX ст.) й візантійсько-балканські типи підвісок [64]. В. О. Петрашенко, аналізуючи прикраси так званої полянської території, також дійшла висновку, що племінні прикраси не виділяються, але вважає, що поляни не тотожні русам, а існували як окреме плем'я [65]. На нашу думку, "поляни" Нестора — це конструкція, яка необхідна для зв'язку "ляхов", "полян" і "русі", виникла при перекладі "Сказанія о преложенії книг на словенську мову" [66].

Територія кривичів вимежовується на підставі знахідок браслетоподібних скроневих кілець із заступаючими кінцями і пластинчастих конькових підвісок, так само як територія новгородських словенів на підставі ромбощиткових XI—XIV ст. [67]

Наведені дані вказують на те, що типи прикрас, відомі як етновизначальні племінні, є масовими для тієї чи іншої території не раніше другої половини X ст. Для того щоб пояснити це явище, необхідно звернути увагу, по-перше, на попередню епоху — IX — першу половину X ст., коли почалося формування державної території Київської Русі у вузькому розумінні цього слова. О. М. Насонов відніс до основних явищ у процесі створення "Руської землі" підкорення земель полян, західних сіверян і радимичів, тобто племен, які до того входили в коло інтересів (данина) Хозарського каганату. Державна система формувалася як союз трьох головних міст: Києва, Чернігова, Переяслава, яка оформилася ще до середини IX ст.

Найдавніші міста — Київ, Чернігів, Переяславль були центрами формування державної території "Русі" або "Руської землі", як її розуміли О. М. Насонов і Б. О. Рибаков [68]. Саме тут, на їхню думку, вже в другій половині IX ст. формувалася державна податкова система і перерозподілявся додатковий продукт, стимулюючий розвиток ремесла в князівському господарстві.

Давньоруські міста в процесі формування території розташовувалися на кордонах племінних земель, що відо-

---

[63] *Там само*, с. 18.

[64] *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст., с. 30.

[65] *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян, с. 181—187.

[66] *Орлов Р. С.* Художественная культура городов "Русской земли" в IX—X вв. // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2, с. 116.

[67] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—VIII вв. // Археология СССР. — М., 1982, с. 158, 163.

[68] *Насонов А. Н.* "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. — Москва, 1951; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — Москва, 1982.

Вставка до колта і золоте скроневе кільце (XII ст., Галич).

бражає поширення влади з Придніпров'я на периферію. Справді, на захід від Києва на кордоні з древлянами були Вишгород і Білгород, на південь від нього — Пересечин, місто уличів. Ця прикордонна територія і стала ядром "Руської землі" IX ст.

Більшість дослідників відносять до другої половини XI — початку XII ст. пожвавлення сепаратистських тенденцій і тимчасове пожвавлення старих племінних традицій. Саме цим часом і датується формування етновизначальних прикрас на колишніх племінних територіях, які не завжди збігаються з кордонами князівств [69].

Пам'ятки християнського мистецтва. Культурні й релігійні зв'язки Русі з Візантією з кінця X ст. набули такого інтенсивного характеру, що у XIX ст. давньоруське мистецтво розглядалося як складова частина візантійського. Корекція поглядів перших дослідників, у тому числі Н. П. Кондакова, проведена Г. Ф. Корзухіною, яка не тільки довела місцеве походження частини хрестів-енколпіонів, іконок, а й визначила величезний обсяг імпорту церковного начиння: літургічного посуду, світильників (хоросів), панікадил, кацей тощо. Завдяки працям Г. Ф. Корзухіної, А. В. Банк, В. Н. Залеської, В. П. Даркевича на землях Русі визначено специфічний "корсунський" імпорт малоазійського і сирійського походження [70].

В. Н. Залеська в своїх дослідженнях розглядає інтенсивні зв'язки Херсонеса з Сирією, звідки у X—XI ст., з так званих мелькитських релігійних центрів, хрести-енколпіони з гравіруванням і доіконоборчеських типів потрапляли в Крим та на Русь [71], чому сприяло прочанство. З Києва походить і великий дискос із зображенням Христа-Пантократора серед кипарисів і літургічним грецьким написом. До початку XI ст. належить і відомий хрест Марка Печерника з Києво-Печерського монастиря із зображенням Христа серед дванадцяти апостолів та святими Федором і Георгієм, а також великий хрест з круглими меда-

---

[69] *Орлов Р. С.* Школы художественной обработки "Русской земли" и племенные украшения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987, с. 228— 242.

[70] *Корзухина Г. Ф.* О памятниках "корсунского дела" на Руси (по материалам медного литья) // ВВ. — 1959. — Т. XIV, с. 129—137.

[71] *Залесская В. Н.* Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII вв. // Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV—XVI вв. — Ленинград, 1988, с. 93—104.

льйонами з погрудними зображеннями архангела Михаїла і святих воїнів [72]. Хрест-енколпіон із зображенням Розп'яття і Богоматері знайдено в уроч. Ланок біля с. Хмельниця на Чернігівщині, а мідну лампаду в київському "житлі художника".

Втілення образу хреста в середньовіччі може бути не пов'язаним з християнством, і подвійна природа хреста, з одного боку, як основної християнської святині, а з другого — як давній язичницький символ, неодноразово відмічалися дослідниками під час розкопок давніх поховань. Навіть поширення найпростіших типів хрестів пов'язується з поширенням християнського обряду. Хрестоподібні підвіски з тонкого срібного листа, відомі в Києві, Гніздові, Тимерові, в курганах Володимирської області, які на підставі інших знахідок датуються другою половиною X — початком XI ст. Особливо цікаві знахідки з Києва, що мають скандинавські аналогії (Бірка) і знайдені в скандинавському жіночому похованні [73] є свідченням першого етапу поширення християнства.

Ще одна численна група натільних хрестів — "хрестики скандинавського типу" — у вигляді рівнокінцевого хреста з рельєфним орнаментом, розширені кінці якого прикрашені трьома перлинами ("дисками"), а в центрі — концентричні кола або хрест. М. В. Фехнер довела їх давньоруське походження, а на думку Е.Ківікоскі, вони є візантійськими прототипами [74].

Більш цікавою є група хрестів з так званим грубим зображенням Христа, що виготовлялися найчастіше із срібла, зрідка з бронзи. На лицьовому боці — зображення розп'ятого Христа, одягненого в хітон з перев'яззю, з великими кистями рук, зі спіралеподібними мотивами на зап'ястях. На зворотному боці — іноді зображення Діви Марії. В Подніпров'ї такі хрести знайдені на Княжій Горі і на городищі біля с. Заріччя на Стугні, що ототожнюється з літописним Новгородом Малим. Поширення цього типу хрестів пов'язане не з візантійськими зразками енколпіонів, а з Великою Моравією IX ст. У XI—XII ст. хрести із зображенням "грубого" Христа у великій кількості виготовляються давньоруськими ремісниками і з Русі потрапляють до Подунав'я і Скандинавії [75].

До київського виробництва належать і хрести з жовтою виїмчастою емаллю. Відомо чотири типи: трилопатекінцеві, овальнокінцеві, з кінцями, прикрашеними пальметками, прямокутнокінцеві. Київські ювеліри переважно виготовляли (починаючи з XI ст.) трилопатекінцеві хрестики, а на XII ст. припадає розквіт їх виробництва [76].

Серед пам'яток давньоруського мідного лиття перше місце, безперечно, посідають знахідки енколпіонів хрестів-мощовиків, що складаються з двох стулок. Дослідження Б. О. Рибакова і Г. Ф. Корзухіної дали чимало важливих спостережень щодо центрів виробництва і датування виробів [77]. Викладене Г. Ф. Корзухіною підтверджено працями В. Г. Пуцка. Давньоруські майстри

---

[72] *Пуцко В.* Византийский художественный импорт в Древнем Киеве // Slavia Antiqva. — 1984. — Т. XXIX, s. 137—139.

[73] *Недошивина Н. Г.* Средневековые крестовидные подвески из листового серебра // СА. — 1983. — № 4, с. 222—225.

[74] *Фехнер М. В.* Крестовидные подвески "скандинавского" типа // Славяне и Русь. — Москва, 1968, с. 210—214.

[75] *Седов В. В.* Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. — Москва, 1988, с. 63—67.

[76] *Мальм В. А.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. — Москва, 1968, с. 113—117.

[77] *Корзухина Г. Ф.* О памятниках ..., с. 133.

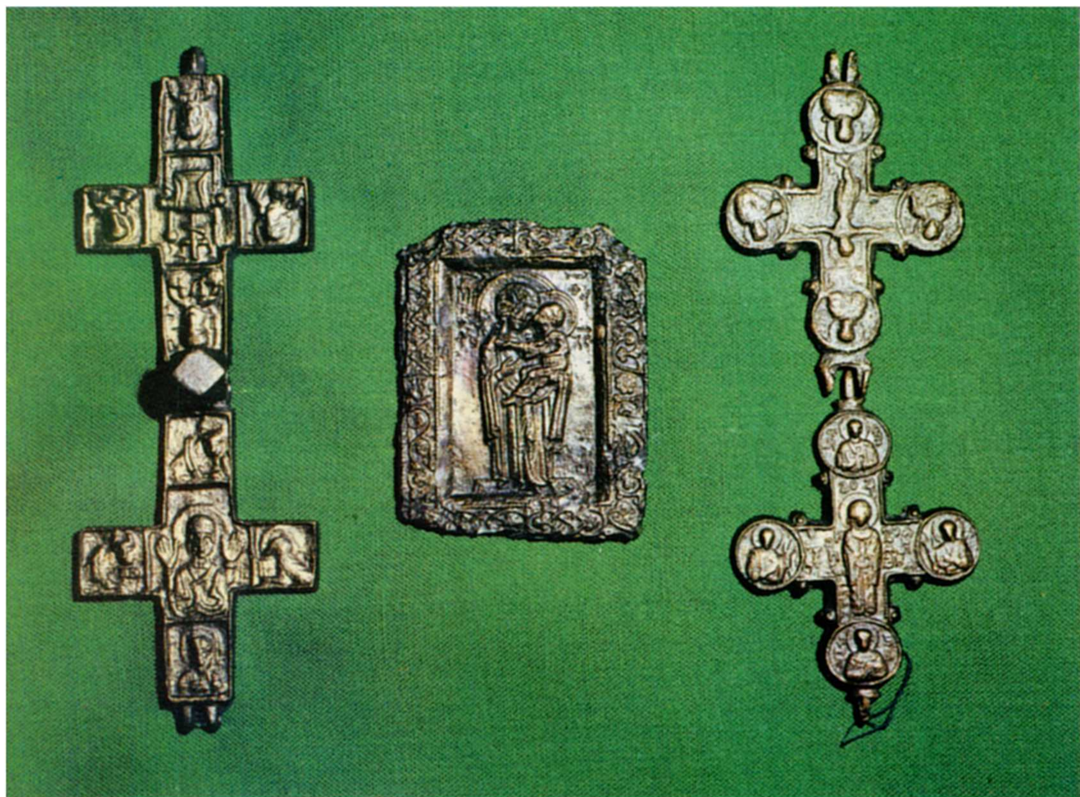

Хрести-енколпіони та іконка (XII–XIII ст., Галич).

поступово йшли до сплощення і гравірування рельєфних зображень. Спочатку були замінені рельєфи на кінцях хреста (друга чверть XII ст.), а потім центральна рельєфна фігура замінилася на площинне зображення, що виконувалося черню і гравіруванням.

Із заміною наприкінці XII — початку XIII ст. глиняних ливарних форм на кам'яні, почали виготовлятися енколпіони з дрібними рельєфними фігурками, які не потребували індивідуальної обробки. Триває виробництво ранніх типів енколпіонів, відбитих зі зразків XI ст. Часом нечіткі відливки вже пророблені різцем.

Найранішими київськими енколпіонами є прямі, з ледь розширеними кінцями [78]. На лицьовій стулці зображено Розп'яття з погруддями передстоячих Богоматері і Іоанна Богослова, на зворотній — Христос-Пантократор і погруддя трьох святих. Голова розп'ятого Христа трохи збільшена, розпростерті руки упираються в фігури передстоячих, між якими вміщено монограму НС ХС. Фігура стоячого Христа видовжених пропорцій, благословляюча рука перед грудьми, ліва — притискує до грудей кодекс. Зверху — погрудне зображення св. Георгія — небесного по-

[78] *Пуцко В. Г.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Тр. V междунар. конгр. слав. археологии. — Москва, 1987. — Т. III, с. 62—75.

кровителя Ярослава Мудрого. Цей факт, а також стилістична подібність до двобічної іконки із зображенням тронного Христа-Пантократора і архангела Михаїла з пророком Авакумом, датують енколпіони цього типу другою чвертю XI ст.

Інший тип енколпіона — з округлими кінцями з виступами. На лицьовому боці — розп'ятий Христос без хресного древа з монограмою, погруддям Богоматері, а на зворотному — Богоматір з дитиною на лівій руці. Зображення Богоматері Перівлепти стає особливо популярним у Візантії після 1030 р. За В. Г. Пуцко, іконографічні і стилістичні ознаки дозволяють поставити цей енколпіон між згаданою вище іконкою (путьовою) і золотим змійовиком Володимира Мономаха — так званою Чернігівською гривнею, тобто датувати третьою чвертю XI ст. З кінця XI — початку XII ст. поширюються рельєфно-черневі енколпіони, кількість яких зростає до кінця XII ст. До рубежу XII—XIII ст. належить рідкісний енколпіон із зображенням Богоматері Десятинної.

Фрагмент візантійської кацеї (XII — XIII ст., Чернігівська обл.).

Останнім часом дослідники знову звернулися до таких "класичних" збірок, як збірка Національного музею історії України (Київ) і Чернігівського історичного музею (колишня приватна колекція В. В. Тарновського). З колекції, що зберігається в музеї історії Києва, привернули увагу дослідників не тільки матеріали з надходжень XIX ст., або з розкопок В. В. Хвойки, а й нові надходження [79]. До першої чверті XIII ст. віднесено хрест-енколпіон у вигляді квадрифолія із Замкової гори. Рідкісна іконографія у рельєфі передає Розп'яття з фігурами передстоячих Богоматері та Іоанна Богослова. З розкопок церкви Богородиці Пирогощі походить хрест із зображенням Христа Пантократора, доповнене погруддями Богоматері й Іоанна Предтечі. На іншому хресті фігура Христа Пантократора доповнена медальйонами з контурними погруддями архангела Михаїла, апостолів Петра і Павла.

Унікальна колекція першокласних енколпіонів з Княжої Гори досить повно характеризує київську металопластику XI—XIII ст. [80] Серед найраніших хрестів слід назвати стулку з рельєфом Розп'яття і погрудними зображеннями Богоматері та Іоанна Богослова. Епіграфічні ознаки слов'янського напису НСЪ ХСЪ вказують на середину XI ст. На іншому хресті першої половини XI ст. зображені Етимасії й євангелісти, Богоматір Оранта і символи євангеліс-

[79] *Пекарська Л. В., Пуцко В. Г.* Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія. — 1989. — № 3, с. 84—94.

[80] *Коваленко В., Пуцко В.* Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей Горы // Byzantinoslavica. Praha. — 1993. — Roč. LIV, s. 300—309.

тів. Найкращі екземпляри, що походять з Княжої Гори і старого Галича, представлені у Національному музеї історії України. Виразна колекція хрестів перших десятиліть XIII ст., коли було налагоджено виробництво в кам'яних формах з так званими дзеркальними відображеннями і написами [81]. Хрест-енколпіон з Розп'яттям і Іоанном Богословом з чудовим моделюванням видовженої фігури, правильними рисами обличчя, живописними складками одягу дослідники пов'язують з міграцією майстрів із захопленого хрестоносцями у 1204 р. Константинополя.

До найоригінальніших енколпіонів можна віднести вироби із зображеннями святих Бориса і Гліба, тобто місцевого походження, виконані з деякою "романською" грубістю. М. Х. Алешковський, вивчаючи іконографію цих енколпіонів, дійшов висновку, що давньоруський майстер наслідував композицію ікони, що не збереглася і на якій були зображені Христос і Борис та Гліб [82]. Святі тримали мученицькі вінці, приймали їх з рук Христа на зразок мініатюри сильвестрівського збірника XIV ст. На лицьовому боці енколпіонів зображено Гліба, а на зворотному — Бориса, що не було випадковістю: переважно вшановували Гліба, що збереглося в літературних пам'ятках і в назвах храмів — Глібоборисівські. На давніших енколпіонах фігури князів зроблені в низькому рельєфі з ретельно виконаними деталями. На пізніших — скульптурні фігури виконані у високому рельєфі з пробленими різцем деталями одягу. На рельєфо-черневих енколпіонах всі деталі фігур окреслені різцем, що збігається з перетворенням глібо-борисівського культу на культ Бориса і Гліба, а майстри починають вирізати ім'я Бориса біля фігури, що належала Глібу. Важливу роль у перетворенні культу цілителів на культ воїнів-заступників виконав Володимир Мономах, в сім'ї якого більше шанувався Борис. Появу перших глібоборисівських енколпіонів датують часом правління Святослава Ярославича в Києві (1073—1077 рр.), тобто одразу після їх канонізації у Вишгороді в 1072 р.

Панікадило (XII–XIII ст., Воїнь).

Розвиток теми військового заступництва сприяв виникненню іконографічного та композиційного типів кінних Бориса і Гліба на іконках. За іконографічну основу були взяті зображення святих воїнів — Георгія і Димитрія. Найдавніша мідна іконка домонгольського часу походить із збірки Б. І. і В. М. Ханенків, але розвиток даної композиції припадає вже на XV—XVII ст. [83]

---

[81] *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси ..., с. 462, 527—528, рис. 123.

[82] *Алешковский М. Х.* Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1250 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — Москва, 1972, с. 104—125.

[83] *Тищенко О. Р.* Дрібна пластика із зображенням Бориса і Гліба // Археологія. — 1984. — № 46, с. 44—56.

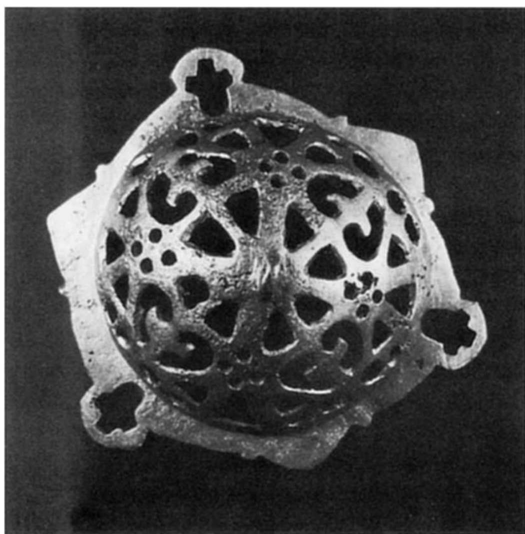

Кришка кацеї (XII ст., Галич).

Художнє лиття відоме і за знахідками деталей хоросів, а також за відомим шедевром — бронзовими арками з Вщижа, з їх складним плетивом, фігурами птахів та ім'ям майстра Костянтина. Численними є й медальйони, серед яких виділяється досконалістю виріб з національного історичного музею в Києві із зображенням Богоматері з дитиною.

До однієї з найцікавіших категорій виробів давньоруських майстрів належать амулети-змійовики. Вони є досить частою знахідкою при розкопках давньоруських міст і городищ. На лицьовому боці змійовиків — християнське зображення, а на зворотному — відповідна зміїна композиція. Для території Південної Русі характерні зображення на лицьовому боці архангела Михаїла, Богоматері Розчулення, Феодора Стратилата, Козьми і Даміана. Останні типові для України, що відповідає поширенню фольклорного Козьмо-Даміанівського циклу. В XIII ст. на Південній Русі поширюються змійовики із зображенням Бориса і Гліба [84].

Змієподібна композиція, як і сам тип амулета-змійовика, мають візантійські джерела. В основі всіх різновидів змієподібної композиції — голова Горгони Медузи, наділена демонічними рисами. Однак трапляються зображення людини з двома змієподібними тулубами, що нагадує образ сирени. Змієподібна композиція супроводжується написом грецькою мовою — замовлення, в якому демон називається "істерою" або давньоруською "дъна", тобто викликаючий різні хвороби.

Сполучення християнського і язичницького мотивів відображає ідею боротьби зі злом того чи іншого популярного святого, насамперед архангела Михаїла. До таких змійовиків належить і найбільш відомий, знайдений під Черніговом у 1821 р. На лицьовому боці золотого змійовика рельєфом зображений архангел Михаїл зі сферою і лабарумом, крила мають розподіл на пір'я; він одягнутий в стихар з епітрахіллю і орарем. Навколо фігури кільцевий оборонний напис, в перекладі з грецької: "Свят, свят, свят. Господь Саваоф, сповни небо і землю". На зворотному боці жіноча голова і частина тулуба з грудьми, від яких розходяться дві пари змій з вухами і ощереними пащами. Друга пара змій відходить від верха голови. Навколо грецькою мовою закляття і слов'янський напис, що закликає Господа допомогти "рабу свойому Василію". За епіграфічними ознаками і місцем знахідки змійовик пов'язується з Володимиром Мономахом, який був чернігівським князем до 1095 р. і при хрещенні отримав ім'я Василій.

Другий золотий змійовик знайдено в межах давнього Білгорода 1877 року.

[84] *Николаева Т. В.*, *Чернецов А. В.* Древнерусские амулеты-змеевики. — Москва, 1991, с. 30—38.

Він виготовлений у тій самій майстерні, що й змійовик Володимира Мономаха. Цікавий аналіз зображення Богородиці на лицьовому боці білгородського змійовика. Зіставлення його з Холмською іконою Богородиці, що потрапила з київського Вотчого монастиря Святого Федора, вказує на те, що змійовик був родинною реліквією князя Мстислава Володимировича. У Білгороді Мстислав перебував з 1117 по 1125 рр. [85]

Образи християнського мистецтва прикрашали оклади ікон, богослужбових книг, ставротеки, посуд з різниць тощо. До витворів київських майстрів належить так звана архангельська ставротека, виконана в стилістичній традиції східнохристиянського мистецтва. Можливо, іконографія св. Климента повторювала зображення св. Климента в Десятинній церкві [86]. Чудово виконаним окладом книги є платівка з літописного Чучина, знайдена під час розкопок у 1964 р. На ній зображено св. Василія Великого, на що вказують і фрагменти напису. Св. Василій стоїть в урочистій позі, тримаючи лівою рукою книгу, у нього довга борода і вуса, глибоко посаджені очі, різко окреслені надбровні дуги. Напис грецькою мовою праворуч зберігся повністю: монограма А (тобто АГОС) ВАСІ, ліворуч — тільки дві букви — ОС [87].

З Переяславського скарбу 1912 р. походить срібний карбований медальйон від окладу обрамлення великої ікони. На ньому зображено погруддя св. Миколая і супроводжувальний напис: ΟΔ (ΥΙΟς) ΝΙΚΟΛΑΟς [88]. Погруддя святого обрамлене несправжньою карбованою зерню. Складні фелони передані опуклими лініями, омофор прикрашають хрести з чотирьох намистин. Іконографічне зображення характерне для візантійського мистецтва: фронтальна фігура, єпископське вбрання, благословляюча права рука, кодекс євангелія в лівій. Типологічно близькі ранньохристиянським медальйони зі святими на обрамленні ікон з'являються у Візантії в македонську добу. Такі твори металопластики, дуже близькі візантійським, створювали в цей час і київські майстри.

Панікадило з "житла художника" (XIII ст., Київ).

До видатних пам'яток християнського мистецтва належать Малий і Великий сіони з ризниці Софійського собору в Новгороді. На думку В. Г. Пуцко, Малий сіон — константинопольського походження і виготовлений в середині

[85] *Пуцко В. Г.* Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. — К., 1994, с. 193—198.

[86] *Медынцева А. А.* Архангельская ставротека и культ Климента на Руси // СА. — 1991. — № 3, с. 56—68.

[87] *Гончаров В. К.* Художні ремесла // Історія українського мистецтва. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К., 1966. — Т. 1, с. 376—377.

[88] *Пуцко В. Г.* Переяславский клад 1912 г. // КСИА. — 1993. — Вып. 208, с. 90—92.

Бронзовий водолій західноєвропейської роботи (XII ст., Чернігів).

XI ст., він став зразком для Великого сіону, виготовленого в Києві між 1113 і 1125 рр. на замовлення Володимира Мономаха. І. А. Стерлігова заперечує київське походження Великого сіону і вважає, що його виготовлено у Новгороді в 10—20-х роках XII ст. [89] Видатний зразок літургійного посуду являє собою високе спорудження у вигляді храму-ротонди (74 см) — стилізовану модель церкви в Єрусалимі, через це їх іноді називають "Єрусалимами". Шість колон, що спираються на таріль-піддон, підтримують сферичну баню, що покоїться на високих арках. Знизу на піддоні вигравірувано розквітаючий хрест, на стулкових дверцятах між колонами викарбувані фігури апостолів. Баню сіону прикрашають медальйони з погрудними зображеннями деісусного чину: Ісуса Христа, Богоматері, Іоанна Предтечі, архангелів Михаїла і Гавриїла та св. Василія Великого. Поруч — давньоруські колончасті написи. Зображення св. Василія Великого нагадує патрональне зображення на змійовику — "чернігівській гривні".

Великий сіон виконано в складній техніці високорельєфного карбування з наступною розробкою рельєфів і тла гравіруванням, черню [90]. Дослідники підкреслюють майстерність пластичної розробки фігур святих, наділених індивідуальними рисами, а також характерну для Візантії XI ст. лінійну розробку обличчя і одягу, слов'янський характер плетива, що нагадує деякі пам'ятки X ст.

В ужитку заможних верств населення Київської Русі було досить багато церковного начиння, світського та церковного за призначенням посуду західноєвропейського, візантійського і східного походження. На сьогодні краще вивчено імпорт західного походження. Це насамперед бронзові водолії у вигляді дракона (Галич), барана (Київ), лева і кентавра (Чернігів) [91]. Іншою значною категорією виробів є свічники з рослинними або зооморфними мотивами, іноді з виїмчастою емаллю. Як правило, всі ці речі відлиті з бронзи, нерідко з приклепаними деталями, і походять з майстерень Франції, Німеччини, особливо з області Мааса — нижнього Рейну. Унікальну золоту кришку дарохранильниці знайдено у багатій садибі Чернігова, яка загинула у 1239 р. Серед рослинних пагонів у високім рельєфі зображено немейського лева і четвертий подвиг Геракла — чоловік з булавою замахується на оленя, що вказує на сюжет полонення керинейської лані. Більша частина знахідок датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст.

[89] *Пуцко В. Г.* Искусство Киевской Руси в общеевропейском культурном процессе // Литература и искусство в системе культуры. — Москва, 1988, с. 268; *Стерлигова И. А.* Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. — Москва, 1994, с. 55, прим. 9.

[90] *Бочаров Г. Н.* Художественный металл Древней Руси. — М., 1984, с. 200, 226, 235.

[91] *Даркевич В. П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). — Москва, 1966. — 148 с.

До Київської Русі потрапляли срібні й бронзові чаші, наприклад чаша з янголами, знайдена у 1892 р. на вул. Трьохсвятительській у Києві, або срібна чаша зі скарбу, знайденого в садибі Чайковського в Києві з латинським написом: + UI REFICIS. VENTREM. PAUPERIS. ESTO. MEMOR (+), тобто "підживлюючий чрево, пам'ятай про бідняка". Чашу виготовлено у Південній Італії. На іншій чаші з цього самого скарбу (виготовлена в Аахене або Кельні), що являє нижню частину також дарохранильниці, зберігся напис: КЪNѦЖѦ і СПАСОВА[92]. Цікаво, що у чернігівському скарбі 1985 р. на срібній чаші, подібній до першої, з латинським написом і яку автор знахідки інтерпретує як дарохранильницю, теж є напис: КХNѦЖѦ ГЮРЬЕВѦ. Чаша належала герою "Слова о полку Ігоревім" Ігорю Святославичу. Інша чаша візантійського походження, на медальйонах якої зображені і св. Миколай, і святі воїни, належала князю Святославу Ярославичу [93].

Останнім часом з'явилися публікації, присвячені візантійському церковному начинню, що походять з міст Київської Русі — бронзові кацеї (кадильниці) з Чернігова та "Ізяславля" (с. Городище Щепетівського району) [94]. Кацея з "Ізяславля" має на ручці погрудне зображення Христа Пантократора, яке за іконографічними і стилістичними ознаками належить пізньокомніновському періоду (друга половина XII ст.).

Перегородчасті емалі. В монографічному дослідженні про давньоруські скарби Г. Ф. Корзухіна зазначила, що протягом усієї домонгольської доби співіснували дві групи прикрас князівсько-боярської верхівки. До першої відносять гривни, браслети, скроневі кільця, куті з дроту і виготовлені зі срібла або золота. Це традиційні прикраси, які наприкінці X — початку XI ст. змінюють колти, наручні, очелії, колодки, майстерно виготовлені міськими майстрами. За часів Ярослава Мудрого ці групи прикрас співіснують, але у другій половині XI ст. фіксується стилістично єдиний убір із золотих речей, багато прикрашених перегородчастою емаллю, коштовним камінням, перлинами, сканню, що майже не змінювався до татаро-монгольської навали. З'являються і нові типи прикрас: колти, медальйони, ланцюжки з бляшок на шарнірах, колодки тощо. Поступово змінюється і технологія виготовлення — від перегородчастої емалі на золоті майстри переходять до прикрас із срібла, декорованих черню.

Чаша зі скарбу 1957 р. (XII ст.,Чернігів).

[92] *Корзухина Г. Ф.* Серебряная чаша из Киева с надписями XII в. // СА. — 1951. — № 15, с. 64—81.

[93] *Коваленко В. П.* Чаша князя Ігоря // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998, с. 142—151.

[94] *Банк А. В., Залесская В. Н.* Кацея XII века из Изяславля // У истоков русской культуры XII—XVII веков. — Санкт-Петербург, 1995, с. 80—87.

Хрест-енколпіон (XIII ст., Київ).

Подальші дослідження емалей трохи змінили уявлення про розвиток цього виду мистецтва: емальєрна справа у XII ст. виходить за межі Київської землі. Виникають окремі школи в Рязані, Володимирі, Новгороді, можливо, в Галичі [95].

Греко-давньоруський склад перших київських мозаїчних майстерень доведений не тільки стилістичним аналізом мозаїк Софії Київської, а й специфічним хімічним складом скла. Початок скловиробництва пов'язаний з грецькими майстрами. Можливо, першу емаль для київських мозаїк і емалей варили ті самі майстри за часів Ярослава Мудрого. Умови для виникнення єдиної художньої школи виробів з емалі могли бути створені тільки в княжому господарстві. Тому Б. О. Рибаков і Т. І. Макарова справедливо наголошують на вотчинному характері майстерень, їх належності князям або монастирям.

Найхарактернішим виробом давньоруських майстрів емальєрної справи є колти — типова деталь головного убору. В скарбах їх знаходять парними, іноді вони мають перлинну обнизь, на лицьовому боці — зображення птахів, сиринів, грифонів, пагонів, святих, а на зворотному — трикутників, розеток, пагонів, рогоподібних фігур та інші рослинно-геометричні мотиви. Цікавими є колти зі скарбу 1887 р. з Києва з огорожі Михайлівського монастиря. Фігури сиринів — птахів з жіночими голівками — гармонійно розміщені на золотому тлі, так само гармонійно розташована і композиція з пагону, рогів і трикутника на зворотному боці. Крила і хвіст сиринів розділені смужками емалі червоного і синього кольорів, а смуга з червоної емалі облямовує все тіло птаха. Композиція на зворотному боці складається з чотиричастинного пагона, вписаного в квадрифолій, а потім в коло. У роги вписані пагони лози з окремих пелюсток. Кольорова гама, побудована на сполученні червоного, синього, світло-зеленого і білого тонів, доповнені чорним і рожевим тонами.

З цієї ювелірної майстерні походить майже ідентична пара колтів зі скарбу 1880 р. з Києва на Великій Житомирській вулиці. Досить близькі і колти з київського скарбу 1885 р. та скарбу 1900 р. із Сахнівки.

Найскладнішою є орнаментація колтів з Миропільського скарбу 1938 р., на яких зображення сиринів займають майже все поле. Декор побудовано на дрібному членуванні, на сполученні ко-

[95] *Корзухина Г. Ф.* Русские клады, с. 68.

Колти (XII ст., с. Миропіль Житомирської обл.).

Колти (XII–XIII ст., Київ).

мірок, перегородок, кринів. Це витвір видатного майстра.

Візантійський вплив на давньорусьских майстрів дослідники вбачають у колті з Княжої гори зі скарбу 1896 р. На одному боці зображено птаха у геральдичній позі, а на другому — павича з розпростертими крилами, що притаманне візантійському мистецтву. Розробка найменших деталей виконана дуже досконало, що видає руку майстра-грека, який виготовляв зразки для місцевих майстрів.

Серед колтів з птахами привертає увагу колт із зображенням людської голівки, яку Н. П. Кондаков вважав жіночою. Г. М. Бочаров звернув увагу на головний убір — вінець-стемму, що прикрашали голову імператорів, в тому числі у сцені вознесіння Александра Македонського на небо. Наведено й переконливі аналогії до зображення на колті — композиції на емалевих медальйонах рубежу XI—XII ст. з Венеції. На одному колті, як і на київському, в колі зображено людську голівку у вінці і два грифони. На другому — птахи навколо будинку. Ця аналогія свідчить про спрощену редакцію відомого сюжету вознесіння Александра Македонського, яку і виконав київський майстер, але орієнтуючись на подібне зображення на ме-

Іконка із зображенням св. Василія (XII–XIII ст., Чучин, нині с. Балико-Щучинка Київської обл.).

дальйоні з Венеції [96]. Голівку людини зі стеммою зображено й на колті з багатопроменевою каймою з київського скарбу 1949 р. Колти прикрашені перлиновою обниззю.

З Києва і Чернігова походять парні колти із зображенням св. Димитрія і Георгія. Святі одягнуті в плащі з серцеподібними мотивами, в сагіях навіть показані фібули у вигляді маленьких кіл, а тавлії орнаментовані вишивкою. Майстерно виконано розподіл деталей, їх пістряве розмалювання, що вказує на зв'язок з колтами Миропільського скарбу. Стилістична подібність або, навпаки, різноманітність емалевих виробів може свідчити не лише про кількість майстерень, а й про поступові зміни в межах однієї майстерні іконографії.

Стилістично до колтів примикають рясни — парні ланцюжки з круглих або квадрифолійних бляшок. На ряснах зображені птахи, крини, древа, розетки і геометричні мотиви — так звані городки. Саме так прикрашено пару рясен — кожна з десяти бляшок — з городища Дівич-Гора біля Сахнівки.

До найцінніших виробів належать князівські регалії — діадеми [97]. В їх підґрунті — візантійські діадеми, з яких збереглися так звана корона Костянтина Мономаха, корона Стефана (Гейзе), тобто варіанти обруча-стемми. Всього на території Давньої Русі знайдено деталі 11 діадем, серед яких повністю збереглися золоті убори з Києва (скарб 1898 р.) і Сахнівки (скарб 1900 р.). В останньому знайдені і барми, тобто повний набір князівських регалій.

Золота діадема з Сахнівки нараховує сім кілеподібних кіотців, кожен з яких складається з двох пластин загальної довжини 35 см. Крім того, є бокові трапецієподібні платівки з петлями, арки кіотців завершують перлини. На центральному кіоті зображено Александра Македонського з інсигніями: короною, маніакієм, лором і подвоєним лабарумом. Два парних кіотця заповнені композицією, центральну частину якої займає коло з кринами і розеткою, що повторюється на інших кіотцях з невеликими змінами. Орнаментація діадеми досить близька колтам з рослинними мотивами, що дозволяє віднести виріб до однієї майстерні. В розподілі деталей ми бачимо знайомі за колтами елементи: крини, сердечка, кола, городки, пагони. До кольорової гами додані бірюзова і жовта емаль. Дослідники називають найближчу аналогію — мідну чашу

[96] *Бочаров Г. Н.* Художественный металл ..., с. 47.

[97] *Толочко П. П.* Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі // Археологія. — 1963. — Т. XV, с. 145.

з Інсбрука першої половини XII ст., і датують сахнівську діадему в межах XII ст. Сцена вознесіння Александра Македонського на небо у кошику з грифонами відповідає версії середньовічного роману "Александрія" у перекладі X ст. [98]

У сахнівському скарбі 1900 р. знайдені барми — чотири медальйони зі вставками-щитками з емаллю у багатій оправі з перлинами, каймою із золотих напівсфер і коштовним камінням. На вставних щитках — поясне зображення Христа Вседержителя, Богоматері, Іоанна Предтечі і архангела. Зображення і оправа стилістично єдині і виготовлені в одній майстерні.

Сцена вознесіння Александра символізувала ідею апофеозу властителів Русі, тобто ідею сили і знатності. Таким же апотропеїчним зображенням є діадема з Деісусом з Києва. Як і сахнівська, вона складається з семи кілеподібних кіотців, завершених перлинами, знизу — з підвісками з квадрифолійними бляшками з емаллю і краплеподібними золотими пронизями. Деісус зображений в повний зріст: ліворуч за Христом — Богоматір, архангел Гавриїл і апостол Петро, праворуч — Іоанн Предтеча, архангел Михаїл і апостол Павло. З великою майстерністю викладено перегородки і тони емалі: синій, попелястий, бірюзовий, червоний, пурпурний, білий, тілесний — жовтуватий.

На бокових трапецієподібних платівках зображено людську голівку в короні й підвісках, на думку Т. І. Макарова, жіночу, подібну до зображень на колтах. Однак є всі підстави вважати зображення спрощеним варіантом сцени вознесіння Александра Македонського.

Визначною пам'яткою давньоруського мистецтва є "цата", або "гривна", зі скарбу 1903 р. біля с. Кам'яний Брід, що загинула під час другої світової війни. Її виготовлено з кутої золотої пластини з вставками з емалі. На дев'яти круглих

Іконка XIII ст. із зображенням архангела Михаїла (с. Кам'яне Сумської обл.).

щитках зображено Деісуса зі святими Борисом і Глібом. Останні у плащахкорзнах, застебнутих фібулами, в правій руці кожного — хрест. Реалістично передані князівські шапки червоного кольору. Всі зображення характеризуються високою якістю виконання і чудовим знанням іконографії. Монограми святих дозволяють віднести дату до першої половини XII ст.

З київської майстерні походить ще одна видатна пам'ятка — напрестольний хрест Єфросинії Полоцької, згідно з написами, виготовлений Лазарем Богшею в 1161 р. На лицьовому боці хреста збереглося 11 пластин з трьома центральними фігурами: Христом, Богома-

[98] *Макарова Т. И.* Вказ. праця, с. 46; *Даркевич В. П.* Светское искусство Византии. — Москва, 1975, с. 158.

тір'ю та Іоанном Предтечею. На нижньому стволі хреста збереглися зображення патрональних святих замовника: княжни Єфросинії, її батька Георгія, матері Софії. На зворотному боці — теж зображено святих, серед яких найкраще — Іоанна Хризостома. Образи хреста характеризуються багатством ракурсів, свободою жестів, геометрично строгою або більш живописною манерою розташування перегородок і комбінації окремих елементів.

Серед перегородчастих емалей є невелика група хрестів-енколпіонів, на яких емаль нанесена на мідний сплав. Найвідомішим серед них є так званий хрест Симеона, одну частину якого знайдено в Білій Церкві, а другу — в Мотовилівці. Вся поверхня зайнята лотком, в якому вміщено п'ять медальйонів, в центральному — зображення Христа. Написи зроблені у вигляді інкрустації на білому тлі. На звороті — св. Симеон, Анастасія, Олена, Козьма і Дем'ян, що свідчить про патрональний характер хреста і його індивідуальне замовлення.

У другій половині XII ст. вироби з емалями поступово змінюють ті самі категорії прикрас, але декоровані черню по сріблу. Можливо, це пояснюється тим фактом, що давньоруські князівства не мали можливостей Києва, або пов'язане з процесом "демократизації" прикладного мистецтва — поширенням прикрас серед менш заможних верств населення.

Чернева справа. Перші вироби з черні на Русі пов'язані з виробництвом предметів воїнського спорядження. Рубежем X—XI ст. датується київський меч з бронзовим руків'ям з черневим візерунком: пелюстки на руків'ї і подвоєний ряд пальметок в петльоподібному плетінні на перехресті. До першої половини XI ст. належить відомий меч з Карабчиїва (з-під Кам'янця-Подільського) з рослинним орнаментом з варіацій крину, лози. На руків'ї деревоподібна композиція з гравіруванням на черневому тлі, на перехресті — лоза, пагони якої заповнені черню. Подібна орнаментація візантійського походження, що склалася у X—XI ст., її варіант відомий серед орнаментів Софії Київської [99].

Значну кількість прикрас становлять збруйні й поясні набори північнопричорноморського походження з Гаївки, Ново-Кам'янки, Сарайли-Кият та ін. Орнамент відтворює джгутове плетіння, пальметки, медальйони, пагони, він виконаний черню на полірованому або канельованому тлі і має аналогії серед пам'яток мистецтва візантійського кола. Ще ближче до давньоруських пам'яток — решми з Кам'янки та Вишгорода з характерним ремінно-стрічковим плетивом. Окремо слід назвати наконечник піхов меча 1939 р. з садиби Десятинної церкви у Києві з ажурним плетивом, що нагадує стрічковий декор так званої шаблі Карла Великого з Відня [100]. Датування речей не виходить за межі X — першої половини XI ст.

До середини X ст. відносять шедеври князівсько-дружинного мистецтва — ритони з турячих рогів з кургану Чорна Могила в Чернігові. Черню прикрашені накладні пластини і композиція верхнього краю окуття, що відтворюють мотиви рослинного походження — крини. Вони нагадують орнамент поясних бляшок X ст. з Русі, Угорщини, хоча виконані схематичніше. Зображення на срібному окутті, за Б. О. Рибаковим, ілюструють сюжет місцевого епосу. Останнім часом дослідники підкреслюють "гібридний" характер пам'ятки, тобто

[99] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX—XIII вв. // САИ. — Е1-36. — 1966, с. 36.

[100] *Орлов Р. С.* Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія. — 1984. — № 47, с. 24—44.

*Чернігівський скарб 1985 р.
(кінець XII – початок XIII ст.).*

*Фрагмент чаші
зі скарбу 1985 р. (Чернігів).*

сполучення східних і скандинавських рис. У головному сюжеті окуття (чудовиська, птахи, люди) вбачають скандинавський міф — гибель богів або ієрархічно організований світ.

Значну колекцію виробів з черні становлять дротові срібні браслети. Їх наконечники прикрашені тонким орнаментом з двох напівкринів, виконаних гравіруванням, а заглиблення заповнене черню. Наконечники інших браслетів завершує краплеподібна або мигдалеподібна фігура з паростками-кринами, також прикрашеними черню. Один з найкращих браслетів знайдено в с. Пилява на Київщині.

Наймасовішою черненою прикрасою були персні (каблучки), які за формою щитка поділяються на чотири типи: прямокутні, круглі, шестикутні, квадрифольні. Особливо цікаві персні з князівськими знаками, ливарну форму для яких знайдено В. В. Хвойкою при розкопках князівського палацу в Києві [101]. Найвідоміший в літературі перстень походить зі збірки Національного історичного музею України, княжий знак на якому ототожнено зі знаком онука Ярослава Мудрого — Святополка Ізяславича, який помер у 1113 р. Є персні, на яких знаки Рюриковичів сполучені з рослинними мотивами, з краплеподібними виступами на щитку. Знаком власності були й персні з зображенням геральдичного звіра, можливо гепарда, птахів і крилатих звірів.

Перелічені вище окремі категорії прикрас з черню не дають повної картини давньоруського убору другої половини XII—XIII ст., коли, за Г. Ф. Корзухіною, остаточно сформувався четвертий убір зі срібла і черні, але який орієнтувався на нові типи прикрас: колти, діадеми, медальйони тощо.

Походження срібних колтів нового — четвертого убору з черню роз'яснює знахідка золотих колтів з вигравіруваними птахами обабіч дерева, заповненими черню. Це нові колти, розраховані на контраст золотого тла по черні, але традиційної форми, з перлиновою обниззю.

Срібні колти мають обнизь з кульок, ажурну скану або багатопроменеву оправу. Різноманітні сюжети поділяють колти на типи. Серед них виділяються зразки із зображенням грифонів, центральною віссю яких є сплетені хвости — композиція близька до зображень на візантійських чашах XII ст. Можливо, ці колти були виготовлені на Русі грецьким майстром. Серед колтів виділяються вироби Святозерського скарбу, на яких хвіст фантастичного звіра перетворюється на плетиво, що нагадує Сенмувра на зразках з київського скарбу 1903 р. Колти із зображенням фантастичного звіра пов'язують з чернігівськими майстернями. Серед них є парні композиції на зразок Льговського скарбу. Значна кількість колтів (рязанський скарб 1887 р., Княжа Гора, Сахнівка 1900 р., Болохівський скарб тощо) має зображення птахів, іноді парних, навколо древа (Ізяславські скарби), зрідка птахів-сиринів [102].

Серед колтів виділяються зразки, що наслідують золоті променеві колти, прикрашені перегородчастою емаллю. Срібні колти підвішувалися на тиснених колодках — своєрідне наслідування рясн.

Двостулкові браслети-обручі, які Б. О. Рибаков назвав "срібним фольклором" за зв'язок зображень з язичницькими святами і обрядовістю, з'являються з другої половини XII ст. Вони не мають місцевих коренів, проте їх генеза очевидна при зіставленні з візантійськими зразками з Лувру, галереї Уолтерс

[101] *Макарова Т. И.* Вказ. праця, с. 42.
[102] *Там само, с. 54.*

у Балтиморі, Лондонського музею [103]. Давньоруські вироби мають візантійські прототипи, проте порівняно з ними більш розвинулися в своєрідний декор — гравірування з черню.

Б. О. Рибаков свого часу поділив усі браслети на три типологічні групи залежно від місця знахідки і характеру декору: київську, галицьку, володимирську. Т. І. Макарова, проаналізувавши 38 браслетів з давньоруських скарбів, класифікувала їх за видами, типами, підтипами і стилістичними варіантами, що дозволило виділити кілька майстерень браслетів ручної виколотки, а також місця виготовлення тиснених обручів. Стилістичний аналіз дозволив виділити продукцію трьох київських майстрів, одного рязанського, галицької і володимирської майстерень, де браслети виготовлені способом лиття.

Особливий інтерес становлять браслети з так званими русальними сюжетами. До них належить екземпляр зі скарбу 1903 р. в огорожі Михайлівського монастиря в Києві. За композиційним рішенням він одноярусний, кожна стулка розділена трьома арками. На одній стулці під аркою зображена танцюристка у вишитій сорочці з довгими рукавами. В центральній арці — геральдично розпластаний птах — орел, символ влади, характерний для давньоруського і візантійського мистецтва. Поруч під аркою — гусляр з ковпаком на голові, який перебирає струни.

На другій стулці ліворуч зображено фантастичну істоту — дракона з пташиною головою, праворуч — воїна з мечем і щитом. Посередині в арці також геральдичний орел. Мотиви на обох стулках відповідають темі придворних свят і мають апотропеїчний характер [104]. У східній ремісничій традиції виконано київський браслет з колекції Британського музею, на якому в одноярусній композиції зображені птахи навколо дерев.

Браслет зі скарбу кінця XIII ст. (с. Городище Хмельницької обл.).

Цікавим є обруч з так званого Болохівського скарбу. Відсутність симетрії серед зображень на стулках різко виділяє його серед інших обручів, можливо, він виготовлений провінційним майстром. На одній стулці зображено сцену бенкету: жінка, яка лівою рукою подає ріг чоловіку, що сидить навпроти неї. На другій стулці — інтер'єр зали, де колони мають капітелі у вигляді личин. Під арками птахи, окремо звір і чоловік з стоячим на передніх лапах перед ним звірем. Архітектурне обрамлення у вигляді колон з капітелями і подіумами наводить на думку, що події відбуваються в приміщенні палацу. Можливо, сюжети цього браслета відповідають одному з епізодів середньовічного роману "Александрія", саме тому, де Александр перебуває в палаці ефіопської цариці Кандаки [105].

---

[103] *Даркевич В. П.* Вказ. праця, с. 274.

[104] *Бочаров Г. Н.* Вказ. праця, с. 89; *Орлов Р. С.* Символіка зображень на київському браслеті-наручні // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976, с. 167.

[105] *Орлов Р. С.* Язычество в княжеской идеологии Руси // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990, с. 110.

Браслет з київського скарбу 1893 р. відносять до шедеврів ювелірного мистецтва: вишукана форма кіотців з плічками, рифлені шарніри, витончені й довершені живописні зображення птахів і грифонів. Голівки птахів повернуті назад, що надає їм динамічності. Вільне тло заповнене рослинними пагонами з кринами. Цікаво використано черню: срібні грифони на темному тлі, а тіла птахів заштриховані черневими смужками. Вдало застосоване гравірування, що викликає тонку гру світлотіні.

Високою якістю відрізняються обручі скарбів із Старої Рязані, з оригінальним розподілом на нижні і верхні яруси, один з яких містить "русальні" сюжети: танцюристки, гусляра, музики, на інших — зображення фантастичних істот.

Стилістично близькі київським браслети з Тверського скарбу 1906 р., один з яких належить до найкращих зразків так званих русальних. Досить складна композиція послідовно зображує жінку з келихом, жінку з фантастичною істотою (Симарглом-Переплутом, за Б. О. Рибаковим), танцюриста, жінку з келихом, кентавра, дерево життя, звіра. В нижньому ярусі в клеймах мотиви плетива і лози. Виготовлено браслет у тій самій київській майстерні, де й браслет зі скарбу 1906 р. в м. Києві (садиба Раковського).

Стилістично пов'язані між собою браслети з Литви, з с. Демидова Львівської області, зі скарбу Войнешти, що демонструють останній етап виготовлення браслетів в Галицькій землі XIV—XV ст. в техніці тиснення. Проте ще більш спрощеними є браслети з с. Стара Буда на Київщині, на яких залишилися тільки прості плетива.

Окремо слід назвати браслети, що відливалися зі свинцю, олова, білону, бронзи у формі. Більшість з них походить з Новгорода. Проте вишукані за рисунком форми для лиття таких браслетів найдені в садибі Десятинної церкви у Києві. Вони одноярусні, з зображенням птахів-сиринів на одній стулці і вовків або собак на другій. Тло повністю заповнене ремінно-стрічковим плетивом.

Одну з категорій виробів з черні становлять медальйони нагрудних прикрас, виготовлені двома способами: з центральною вставкою і з цільної пластини. До першого типу належить медальйон із зображенням Богоматері Знамення з київського скарбу 1939 р. на черневому тлі. Тим самим майстром виготовлено медальйон із зображенням архангела з розпростертими крилами, жезлом і сферою. До скарбів Старої Рязані належать медальйони із зображеннями св. Гліба, з шестикінцевим хрестом. Більш складний малюнок цих сюжетів можна бачити на актових свинцевих печатках.

На думку дослідників, виготовлення медальйонів розпочалося в Києві, а потім продовжилося в Рязані та Північно-Східній Русі [106]. Головним центром

Керамічна плитка з Білгородки. Зразок підглазурного розпису.

[106] *Макарова Т. И.* Вказ. праця, с. 120.

Посуд з поховань Шестовицького могильника (X ст.).

черневої справи був Київ, де знайдено третину усіх прикрас. У найбільш багатих речах відчувається виготовлення на замовлення у вотчинних майстернях. Стилістичні особливості медальйонів засвідчують їх виготовлення в одному центрі одним або двома поколіннями майстрів і пов'язаних з київськими традиціями черневої справи. Майстерні срібників працювали в Галицькій землі, і їх продукція мала резонанс навіть в сусідніх державах.

Унікальною пам'яткою ювелірного мистецтва є чернігівська срібна чаша. З приводу виробництва цієї чаші виникла дискусія, підсумок якій зроблено В. П. Даркевичем. Він відніс її до кола речей візантійського походження, а виробництво пов'язав з ювелірними майстернями Константинополя [107]. На денці чаші карбуванням зображено чоловіка, який грає на арфі, і жінку-танцюристку. В. П. Даркевич вважає, що це ілюстрація до одного з епізодів візантійської поеми "Дигеніс Акріт". Проте чернігівська чаша стилістично значно відрізняється від практично аналогічної за тематикою зображень так званої вільгортської чаші, візантійського або вірмено-кілікійського походження. Чернігівська чаша може бути місцевою реплікою на чашу зразка вільгортської, на що вказують деякі деталі: комір одягу жінки на чернігівській чаші в порівнянні з візантійським зразком замінено на плетену з дроту гривну. На зовнішній поверхні чаші, в медальйонах в складному плетиві, що відображає восьмикутні зірки, вміщені зображення левів, птахів, грифонів, вершників зі списами і луками, сиринів.

Більшість пам'яток давньоруського ремесла анонімні, і тому не можна не

[107] *Даркевич В. П.* Вказ. праця, с. 132—139.

згадати заздравну чашу чернігівського князя Володимира Давидовича, виготовлення якої відносять до 1139 р. — коли князь зайняв чернігівський престол. Вважається, що за формою чаша нагадує дерев'яні чаші X—XI ст., а напис нагадує орнаментальне плетиво, чому сприяє канфарне тло.

Особливу групу виробів давньоруських майстрів складають ливарні форми. Асортимент речей, що відливався у формах, різноманітний: ґудзики, персні, енколпіони, скроневі підвіски, колти тощо. Для лиття використовувалася імітаційна техніка. Найбільше ливарних формочок походить з відомої схованки під Десятинною церквою, куди вони потрапили 1240 року. Серед 19 формочок частина призначалася для відливання тринамистинних підвісок, колтів із зображенням барса (?). Одна з найцікавіших імітаційних формочок передає іконографію звіра, схожого на грифона. Єдиною відмінністю є не пташина, а собача голова істоти. Проте левоголові грифони досить часто трапляються в мистецтві Середземномор'я. Цікаво, що найближчою аналогією київському зображенню грифона є ливарна формочка з Серенська, яка відрізняється лише незначними деталями. Формочку знайдено в будівлі, зруйнованій під час монголо-татарської навали, тобто ці формочки потрапили у землю майже в один час і розділені сотнями кілометрів. Широко відомий автограф майстра-ювеліра на київській формочці для відлиття тринамистинних скроневих кілець "МАКОСНМОВ" походить з садиби Петровського. Сама формочка складає єдиний комплекс з формочками зі схованки під Десятинною церквою. Житло-майстерню виявлено в 1948 р., можливо, саме в ній і жив Максим. З Серенська походять ще дві формочки з написами МАКОСНМОВЕ и МАСИ. Фахівці відносять всі три формочки за палеографічними особливостями до руки одного майстра, що свідчить про постійні контакти майстрів Києва і Серенська [108].

Різьблення по каменю набуло поширення не тільки в містах, а й серед сільських ремісників. Особливого поширення різьблення прясел для веретен, хрестиків, образків тощо набуло в місцях родовищ пірофілітового сланцю — в районі Овруцького кряжу. За деякими даними, тут, біля сіл Покалів, Веледники, Норинськ та ін. існували великі спеціалізовані майстерні. Імовірно, що звідси до міст везли і великі пірофілітові плити для храмового будівництва, в якому вони заміняли мармур.

Значною категорією знахідок є дрібна пластика з кістки, дерева, глини, каменю. Найчисленнішу і краще збережену групу становлять кам'яні іконки. Звичай носити їх на грудях або в складі намиста прийшов на Русь з Візантії. На відміну від візантійських, вирізьблених з коштовних порід (сапфіру, халцедону, яшми і смарагдів) каміння, на Русі кам'яні іконки різали з місцевих м'яких порід: сланцю, пісковику, мергелів.

Т. В. Ніколаєва відзначила, що, незважаючи на дешевий матеріал, кам'яні іконки не були масовою продукцією, а виготовлялися на замовлення і вже потім оправлялися золотом або сріблом [109].

Вироби кам'яної пластики поділяються на значні групи за місцями виготовлення. Найцікавішою є південноруська група з двома центрами — Херсонесом і Києвом. З першого походять зразки візантійської пластики (іконографія, прийоми обробки), яка стала взірцем для руських майстрів. Чимало таких виробів знайдено на Княжій Горі, у Любечі, Вщижеві, Ізяславлі, Старому Галичі.

---

108 *Медынцева А. А.* О литейных формочках с надписями Максима, с. 378—382.

109 *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв., с. 5.

Одну з найбільш архаїчних іконок виявлено в Тмуторокані, на ній зображено св. Гліба у вигляді пішого воїна, одягнутого в корзно і княжу шапку. Присадкувата фігура, примітивне трактування одягу, велика голова — стилістично наближує іконку до зображення княжої сім'ї на мініатюрі Ізборника 1073 р. На тлі різьблені колончасті написи ДАВЫДъ / ГлъБУ. Іконка — один з ранніх виявів (XI ст.) вишгородського культу Гліба.

До київської групи належать іконки із зображенням Христа, св. Миколи, св. Симеона Стовпника, Богоматері Розлученої, Гроба Господнього. На останній зображено однобаневий кувуклій в храмі Гроба Господнього, а ліворуч в куті — три жінки. Такі іконки мали зцілювати від хвороб.

Надзвичайною є іконка Упевнення апостола Фоми (Княжа Гора). Форма фігур передана майже античним драпіруванням, ретельно пророблено світлотіневий ефект м'яко спадаючих складок. Моделлю для іконки був пам'ятник столичного візантійського мистецтва македонського часу, а майстром, можливо, грек, що працював разом з іншими грецькими майстрами — мозаїстами і фрескістами на Київщині в XI ст. Досить близьким до візантійських зразків є фрагмент ікони XI ст. із зображенням Розп'яття, який за стилем близький до рельєфів Дмитрівського і Михайлівського монастирів у Києві.

До видатних пам'яток мистецтва можна віднести іконку із зображенням святих Бориса і Гліба першої третини XIII ст. зі Старої Рязані. Деякі риси, а також можливий візантійський зразок, свідчать про південноруське виробництво. Святі представлені мучениками і пішими воїнами: кожен у правиці тримає хрест, а в лівій — меч у піхвах. Детально пророблено одяг — каптани і корзна, порти і чоботи, на головах — конусоподібні шапки. Обличчя святих теж пророблені і мають індивідуальні риси.

Деякі західні риси в іконографії простежуються в зображеннях св. Миколи з Галича й Ізяславля. З останнього походить значна колекція кам'яної пластики досить примітивного рівня, виготовленої місцевими ремісниками, за винятком іконки із зображенням св. Іллі.

Вироби з кістки, на відміну від кам'яної пластики, належать до масових знахідок під час розкопок міст і сільських поселень. Переважно це речі побутового призначення: руків'я ножів, гребінці, ґудзики, накладки від луків, сідел, сагайдаків тощо. Трапляються і більш рідкісні речі: шахматні фігури, шашки, натільні хрести, іконки. Більшість побутових речей прикрашено площинною різьбою, а об'ємні речі виготовлялися за допомогою токарного верстата. Найпоширенішим видом орнаментації був так званий циркульний орнамент, що складався з концентричних кіл з крапкою посередині, а також різні види геометричного орнаменту з навскісних штрихів, паралельних ліній. Ці види орнаментації відомі на наймасовіших виробах — гребінцях, і можуть вважатися традиційними, коріння яких сягають ранньослов'янської епохи.

У X ст. у косторізному ремеслі з'являються різкі зміни, що пов'язано з формуванням міської і дружинної культури. Так, облямівки луки сідла з кургану № 42 (за Д. І. Бліфельдом) Шестовицького могильника, багато прикрашені плоскорельєфним різьбленням північноєвропейського стилю Єллінг, і відтворюють мотив Великого звіра [110]. З інших курганів Шестовиці походять кістяні пластини від лука "хозаро-мадярського" зразка з орнаментацією у вигляді рослинних пагонів. На інших пам'ятках

---

[110] *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці, с. 138—141, рис. 21.

з Середнього Подніпров'я знайдено зразки плетива "каролінгського" зразка, серед яких найвідомішою є ручка від дзеркала. Відома серія орнаментованих наконечників — спилів рогу із закінченням у вигляді голови звіра, можливо, ритуального призначення.

Таким чином, вивчення орнаментації масових виробів з кістки свідчить про співіснування в X—XIII ст. кількох художніх стилів, умовно названих нами "північноєвропейським", "хозаро-мадярським", "каролінгським", "геометричним" або "традиційним".

З масових побутових речей найкраще вивчені гребінці, класифікацію яких розроблено на основі матеріалів з Новгорода Великого і Старої Ладоги IX—XIV ст. Найбільш давнім типом гребінців є однобічні, набірні, складені з кількох пластин, з'єднаних штифтами, інколи з кістяними футлярами. І гребінці, і футляри прикрашені простим геометричним орнаментом. З кінця X — до кінця XIV ст. поширюються двобічні гребені, з найхарактернішим видом орнаментації — циркульним.

Дослідження М. С. Сергєєвої дозволили скоригувати прийоми і види орнаментації Подніпров'я з іншими регіонами Русі [111]. Так, техніка рельєфного різьблення у вигляді накладки з чотирипелюстковими розетками з Київського Подолу не застосовувалася в масових виробах. І, навпаки, контурне різьблення з геометричними орнаментальними мотивами і плетивом використовувалося для речей масового вжитку: накладок, гребенів, руків'їв ножів, шахових фігурок, ґудзиків тощо. Різні види плетива більш характерні для поодиноких виробів: ложок, псалій. Залишається майже не з'ясованим питання про використання давньоруськими ремісниками рослинних мотивів, можливо, більш характерних для мистецтва печенігів і половців. Подібні прийоми і види орнаментації кістки притаманні й галицько-волинським землям Русі [112].

До рідкісних виробів майстрів-косторізів належать хрести й іконки. Наприклад, іконка з Чернігова із зображенням погруддя Христа Еммануїла XII ст. З Плісенська походить кришка шкатулки із зображенням воїна на верхньому майданчику замкової вежі. В цих виробах фахівці вбачають візантійські і західноєвропейські традиції. Посереднім наслідком знайомства киян XI ст. з візантійськими кістяними ларцями є відомі монументальні рельєфи із зображенням Діоніса й Геракла, що походять з Києво-Печерського монастиря.

До найчисленніших виробів давньоруських майстрів слід віднести посуд та вироби з глини. Звичайний посуд формували на гончарному полі і прикрашали гравірованим орнаментом у вигляді паралельних та хвилястих ліній, зиґзаґів, так званими защипами, відбитками різних штампів, жовтою або зеленою поливою. Крім горщиків, виготовлялися кухлі, глеки, ковші, корчажки двох основних типів — київського і волинського. З глини виготовлялися фігурки птахів і тварин, навіть озброєних кіннотників, з яких унікальною є зображення бородатого і в шапці чоловіка на бочці, знайденій в Ізяславлі. Поширені полив'яні глиняні яйця — писанки, пустотілі всередині і звичайно прикрашені орнаментом у вигляді дужок [113]. За застарілими даними (на середину 60-х років), писанки знайдено в 20 пунктах Київської Русі і за якістю поливи поділено на

[111] *Сергеева М. С.* Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X—XIII веках // Вопросы истории славян. — 1998. — Вып. 12, с. 83—95.

[112] *Михайлова Р. Д.* Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі. — К., 1991.

[113] *Кучера М. П.* Керамика // Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды. — К., 1986. — Т. 3, с. 446— 455.

Кістяні вироби (XII–XIII ст., Воїнь).

дві групи: з буро-чорною, з металевими блискітками і з брунатною або зеленою (жовтою) без блискіток. Розписані вони звичайно жовтою або зеленою поливою у вигляді дужок, смуги або безладних смужок. Типологія, запропонована Т. І. Макаровою, вимагає й уточнення, тому що дослідниця виділила тільки два центри виготовлення — Київ і Новгород — Рязань [114]. Очевидно, виробництво писанок виникло як побічне при виготовленні архітектурно-декоративної кераміки — плиток для підлоги, і за межами вказаних центрів.

Давньоруські майстри виготовляли полив'яні декоративні плитки для підлог храмів і палаців. Плити мали різну форму, але найчастіше були квадратними, прямокутними, трикутними. Лицьова поверхня звичайно вкривалася брунатною, зеленою, жовтою або синьою поливою. На основному тлі робився геометричний, у вигляді дужок, або рослинний орнамент. Мотиви прості: хвилясті лінії, петлі і кільця — стилізовані рослинні форми. Найяскравіші зразки плиток знайдено в Білгороді, а залишки їх виробництва зафіксовані у Вишгороді, Білгороді, Василеві на Дністрі.

Цікаві декоративні керамічні плитки походять з Галицької землі. Знайдені вони неподалік від Успенського собору, на території так званого Золотого Току Я. Пастернаком, В. К. Гончаровим і М. К. Каргером. На відміну від більшості давньоруських, ці плитки виконані в невисокому рельєфі і віднесені дослідниками до двох основних типів: з рамкою навколо зображення і без рамки або обрамлення. На рельєфних плитах I типу зображені грифони, прямокутна сітка, "ялинка", рослинні мотиви. На плитках II типу — переважно зображення русалки, орла в геральдичній позі, птахів, грифонів, барсів (?). Набори галицьких плиток унікальні, хоча рельєфні плитки відомі у Василеві на Дністрі. Плитки з рельєфним орнаментом (так званий вавельський тип), характерні для романського мистецтва, знайдені в Чехії та Кракові. Таким чином, галицькі плитки, що датуються в межах 50-х років XII ст. (I тип) і другою половиною

[114] *Макарова Т. И.* О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. — Москва, 1966, с. 141—145.

XII — першою половиною XIII ст. (II тип) є яскравим прикладом переробки романської спадщини [115].

Пояснення потребує той факт, що з середини — кінця X ст. давньоруські гончарі починають ставити на денцях горщиків клейма у вигляді солярних або знаків Рюриковичів. Подібні знаки з'являються і на будівельній кераміці — плінфі. Існує кілька точок зору щодо призначення клейм: 1) знак власності; 2) особисті знаки майстрів; 3) магічні знаки. Можливо, клейма ставилися з метою тарифікації і стандартизації продукції гончарів в умовах виникнення єдиної державної системи мір, тобто з метою державного контролю за стандартами [116].

З давньоруських літописів відомо, що різні види тканин типу шовку, літописних "паволок", були важливим товаром русько-грецької торгівлі вже у X ст. Проте місцевою вишивкою прикрашалися не лише місцеві, лляні і вовняні, а й довізні шовкові тканини. У XII—XIII ст. шовкові тканини надходили через руські землі у Західну Європу і тому отримали назву "руських". Знахідки шовку згруповані по басейну Дніпра, а літописи називають найбільш поширені види тканин візантійського виробництва: "фофуддя", "оловир грецький", "оксамит", що використовувалися в князівсько-боярському середовищі і церковному облаченні. Це тканини складного саржевого плетення, з поліхромними тканими мотивами кіл з перлинами, розетками, еліпсоподібними фігурами, трикутниками, грифонами тощо. З рядових сільських курганних поховань походять смужки гладкого безвізерункового шовку червоного кольору, іноді з золотою вишивкою, якою обшивали комір і вилоги рукавів верхнього одягу.

Прикладом місцевої вишивки по шовку шовковими нитками є орнаментальна шовкова смужка з поховання в Київській області. З наявних елементів реконструюється орнамент, що складається з геральдичних композицій, що повторюються. Кожна являє собою три арочки, в крайніх — зображення птахів, що спрямовані головами до центральної, з напівфігурою людини. Основна композиція трохи нагадує орнаментацію стулок наручня з Молотівського скарбу, про що свідчить і специфічний стилістичний прийом — оздоблення короткими рисками тулуба птахів, людей, аркади і рамки навколо. Датується вишивка XII ст. [117]

Досить поширеною була і золотна вишивка, яка прикрашала речі церковного призначення і костюми князівсько-боярської верхівки [118]. Зразки золотої вишивки або гаптування знайдені в Києві, Чернігові, Білгороді, Галичі, на Княжій Горі, літописному Юр'єві на Росі. Це головні пов'язки, обшивки коміра, нагрудні вставки, вилоги з різноманітними мотивами кіл, розеток, сітки ромбів, кринів. Більша частина гаптування виконана в техніці "в прокол", а деякі — "в прикріп".

У похованні вівтарної частини Апостольського бічного вівтаря Софії Київської виявлено цікаву композицію: "Оранта з янголами". Крім того, з цього самого поховання походять ще кілька композицій: "Святі у фронтальних позах" з написом АГІОС, "фігури святительського чину", "Священне древо" — виконані в техніці "в прокол". Фрагмен-

[115] *Малевская М. В., Раппопорт П. А.* Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska Archeologia, 1978. — XXVI. — I, с. 87—97.

[116] *Орлов Р. С.* Правда руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994, с. 165—173.

[117] *Орлов Р. С.* Давньоруська вишивка XII ст., с. 41—50.

[118] *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі // Археологія. — 1965. — Т. XVIII, с. 88— 99.

ти гаптування, на думку М. О. Новицької, слід датувати XII ст.[119]

В похованні Білгородського могильника золотна вишивка прикрашала шовкову тясьму вздовж краю поли одягу. Мотив візерунка — плетиво, зроблене технікою "в прикріп". Проте більшість населення Русі використовувала золототкані стрічки, якими обшивали комір і вилоги, а також у якості начільних пов'язок — вінця. Можливо, що, крім шовку візантійського походження, в X ст. на Русі використовували тканини іранського (Чорна Могила) або середньоазіатського походження. Частина шовку з введенням золотих ниток іспанського походження. Таким чином, можна впевнено твердити, що шовк використовували усі групи населення Русі [120].

Давньоруська школа скловиробництва, на початку своєї історії пов'язана з візантійською, дуже швидко розвинулася і на початку XI ст. існує вже самостійно [121]. Проте Русь зберегла візантійську спадщину в номенклатурі виробів: смальті й посуді, намистинах і браслетах, ґудзиках, перснях, віконницях тощо.

Склад давньоруського і візантійського скла різний: перші свинцево-кремнеземні й калієво-свинцево-кремнеземні, а другі — натрієво-кальцієво(магнієво)-кремнеземні або натрієво-калієво-кальцієво(магнієво)-кремнеземні. Тобто давньоруське скло зварене з піску й сурику або з піску в суміші з поташем і суриком. Скло мозаїк Софії Київської, Борисоглібської церкви в Чернігові, Михайлівського собору в Переяславі — свинцево-кремнеземне. Греки навчили руських майстрів варити найпростіше скло. В першій третині XI ст. вже відомий склад з піску, сурику з додаванням поташу у співвідношенні 1 : 1,5; 1 : 1. Саме так варили скло у візантійській майстерні Києво-Печерського монастиря. Таким чином, рецептура давньоруського скловиробництва зобов'язана своїм походженням досвіду греків.

Швидке передавання досвіду від греків до руських майстрів якоюсь мірою зобов'язане широким поширенням скляних прикрас в Середньому Подніпров'ї у VIII—IX ст. Це бісер жовтого кольору, багатокольорові намистини, посріблені або зелені пронизки, несправжньозолочені пронизки тощо. Основна кількість намистин надходила з майстерень Сирії та Єгипту, а незначна — з Візантії. За матеріалами з розкопок давньоруських міст відомо, що намистини місцевого виробництва і простої рецептури — жовті й зелені — з'являються на рубежі X—XI ст. і до XII ст. поширюються по всій території Київської Русі. У середині XI ст. з'являються місцеві намистини несправжньозолочені, а намистини з темного скла з пластичним візерунком вироблялися греками в місцевих майстернях.

У XI ст. починається виготовлення перснів бірюзового, фіолетового, синього, зеленого, брунатного кольорів. Наймасовішими знахідками під час розкопок є скляні браслети шести основних відтінків: фіолетового, бірюзового, блакитного, жовтого, зеленого і брунатного. Досить різноманітні і форми: гладкі, кручені, плоско-опуклі, рубчасті, виті, трикутні тощо. Розписані іншими фарбами браслети, як правило, є довізними з Причорномор'я або Візантії. В XII ст., на думку Ю. Л. Щапової, майстерні з виготовлення браслетів виникають у Любечі, Новгороді, Смоленську, Полоцьку, Старій Рязані. Навіть у невеликих містах — Райках і Колодяжині — функ-

[119] *Новицька М. О.* Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями // Археологія. — 1970. — Т. XXIV, с. 88—99.

[120] *Орлов Р. С.* Деревообрабатывающее, косторезное и другие ремесла // Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 3. — с. 442.

[121] *Щапова Ю. Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — Москва, 1983, с. 183.

ціонують майстерні для ремонту скляних виробів.

У першій половині XI ст. в Києві виникає виробництво скляного посуду — гостродонних келихів з рівними або рифленими стінками. Декор складався з нитей бірюзового, зеленого або жовтого кольорів. У другій половині XII ст. в Києві виготовлялися келихи з опуклими ребрами шляхом видування у форму. До середини XII ст. належить основний тип посуду — келихи з піддоном, прототипом яких також є візантійські вироби. Вони видувалися з прозорого, ледь жовтуватого скла. Одночасно виникають й інші типи посуду: колби, чарки, тарілки. В цей час широкого поширення набули круглі віконниці, що використовувалися, мабуть, не лише в храмах, а й в палацах, боярських садибах.

Уявлення про побутування в давньоруському Києві візантійського посуду дає знахідка сферичної чаші в уроч. Гончарі й Кожум'яки. Чашу виготовлено зі скла молочного кольору із золотим розписом і червоною емаллю, що відтворює орнаментальні смуги з хвилеподібним мотивом, медальйоном, обабіч якого — рослинні гілки і птахи, можливо, соколи. Найближчою аналогією виробу є скляні чаші з Новогрудка (Білоруське Понеманнє), куди вони потрапляли з Візантії, можливо, через Київ. Місце виготовлення чаші — Коринф або сирійські провінції Візантійської імперії, звідки наприкінці XII — початку XIII ст. і вивозилися на Русь унікальні скляні посудини [122]. Не викликає сумніву, що подібний посуд був зразком для наслідування місцевих майстрів-склоробів. Про це свідчить знахідка на території Києво-Печерського монастиря скляних посудин з місцевої сировини, але формою вони подібні до візантійського посуду.

Прикладне мистецтво Київської Русі розвивалося на самобутній основі і шляхом засвоєння досягнень художнього ремесла Візантії, східних сусідів, у тому числі народів Степу, Волзької Булгарії, Романської Європи. Розвиток прикладного мистецтва після 40-х років XIII ст. загальмувався, але повністю не припинився.

9.15. Житло

Житловий будинок можна розглядати не лише як суто архітектурну споруду, а й як побутовий комплекс, частину побутової культури. З цих позицій житло характеризує насамперед його інтер'єр. Як середовище, що постійно оточувало людину, житловий інтер'єр неминуче віддзеркалював основні риси її повсякденного життя.

Дані про інтер'єр давньоруського житла містять різні типи джерел: археологічні, графічні, писемні, деякою мірою фольклорні (билини). Кожне з них висвітлює певний бік внутрішньої будови та облаштування оселі.

Першорядне значення для реконструкції стародавнього житла мають археологічні матеріали, які є відображенням об'єктивної реальності, що існувала у минулому. За десятиліття розкопок стародавніх поселень та міст Давньої Русі отримано чимало даних. Особливе місце посідає Київ, де на цей час виявлено понад 500 будівель, значна кількість з яких — житлові. Принципове значення має дослідження Київського Подолу, де збереглося чимало речей з дерева, в тому числі деталей інтер'єру. Житлові будівлі виявлені також в інших

---

122 *Івакін Г. Ю.* Нова знахідка візантійського скла у Києві // Археологія. — 1991. — № 2, с. 142—145.

містах: Чернігові, Любечі, Галичі, Звенигороді, Городську тощо, у невеликих містах-фортецях: Воїні, Іван-Горі, Колодяжині, Чучині, на Райковецькому городищі тощо. Житла давньоруських часів відкрито також у ряді сільських поселень: Григорівка, Бучак, Пекарі та ін. Загалом стан збереження переважної кількості виявлених будівель, як правило, дуже поганий, але в деяких випадках, зокрема в будівлях, що загинули від пожежі і не відновлювалися, виявлено первісний стан розміщення меблів та хатнього начиння.

До графічних джерел слід насамперед віднести мініатюри ілюстрованих літописів: Радзивилівського літопису (XV ст.) та Сильвестрівського списку "Житія Бориса і Гліба" (XIV ст.), які, незважаючи на більш пізнє походження, здебільшого мають давньоруські графічні прототипи. Зображення меблів є також на двостулкових срібних наручнях, у невеликій кількості — в пам'ятках монументального живопису (мозаїки Софії Київської, фрески Кирилівської церкви у Києві).

Про лексику, що вживалася стосовно деталей інтер'єру, дають уявлення писемні пам'ятки, передусім автентичні (неперекладні), де нерідко фігурують побутові реалії. Це твори церковно-повчальної та житійної літератури місцевого походження, близьке до них за жанровою стилістикою "Моління" Данила Заточника, а також такі пам'ятки, як "Слово о полку Ігоревім", літописи, юридичні документи.

Слід згадати таку специфічну категорію джерел, як билини. Вони відомі нам лише у пізніх редакціях, але їх підґрунтя сягає давньоруських часів. Враховуючи наявність у билинах різних шарів (від давньоруських до XVII—XVIII ст.), їхньою основною позитивною рисою як джерела є не так опис конкретних деталей інтер'єру, як їх оцінка, яка значною мірою спирається на традиційне світосприйняття. Билини можуть свідчити про місце тієї чи іншої реалії в житті середньовічного населення і ставлення до неї.

Отже, кожен вид джерел несе частку інформації і розкриває проблему зі свого боку, тому єдиним продуктивним підходом до них може бути лише застосування всіх джерел у комплексі.

Наявні дані дозволяють досить докладно відновити хатнє облаштування давньоруської доби. Розкопки багатьох поселень свідчать про те, що основу умеблювання рядового давньоруського житла складали так звані нерухомі меблі, тобто такі, що мали постійне місце в оселі і конструктивно пов'язувалися зі стінами будівлі, або мали вкопані в долівку ніжки. Будівлі із залишками невеличких стовпових ямок, що їх могли залишити ніжки таких меблів, фіксуються майже на всіх давньоруських поселеннях. У Чучині та на городищі Іван-Гора виявлено дошки від лав завширшки близько 30—40 см, до 5 см завтовшки [1]. В таких випадках можна реконструювати лави простішої конструкції — дошки-сидіння на ніжках. Лава могла також просто ставитися на долівку, її сидіння закріплювалось між вінцями зрубу. Таку лаву виявлено на Райковецькому городищі: тесана дошка завдовжки 145 см, заввишки 30 см, спиралася краєм на поперечну балку зрубу. Знизу її підтримувала інша дошка [2].

---

[1] *Гончаров В. К.* Отчет о произведенных в 1964 году археологических раскопках древнерусского городища Иван-Гора в г. Ржищеве // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1964/2а. — С. 10; *Довженок В. И.* Древнерусские городища на Среднем Днепре // СА. — № 4. — 1967, с. 267; *Довженок В. И.* Отчет Каневской древнерусской экспедиции за 1964 год // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1961—65/2, с. 6—7.

[2] *Мовчанівський Т. М.* Райковецьке феодальне городище // НА ІА НАНУ. — Авт. Фонд. — № 11, с. 76.

Археологічні матеріали дозволяють відновити тільки меблі досить примітивної конструкції, що складалися з дошки-сидіння та опори для неї. Проте всі графічні зображення лав дають їх ускладнений тип, який можна розглядати як виріб розвинутого ремесла. В основі конструкції, як її можна реконструювати, лежить рама з брусів або дощок, яка її зміцнює. На раму покладене сидіння. До рами кріпилися ніжки, звичайно прямокутні в перетині, іноді різьблені. За відомою столярною практикою всі деталі з'єднувалися за допомогою пазів або дерев'яних тиблів. Такі лави, напевно, були притаманні заможному житлу.

Поширення цього типу меблів у середньовічному житлі відобразили давньоруські билини, де інтер'єр навіть князівських палат складається переважно зі столів та лав [3].

Писемні джерела дають два терміни для цього типу меблів. У "Ходінні" ігумена Даниїла фігурує "лавица" [4], літопис під 1230 р. згадує "скамьї". З них "лавица" (лава) є загальнослов'янським словом [5], "скамья" — візантійського походження. Характерно, що останній термін пов'язаний з умеблюванням Києво-Печерського монастиря, орієнтованого, як і церква взагалі, на візантійську культуру.

Близькими до лав за типом є лежанки, які відрізнялися від перших шириною і робилися з кількох дощок. Знахідки лежанок у Чучині дозволяють відновити їх конструкцію і вигляд. Настил з соснових дощок, скріплених поперечками, встановлювався на стовпах-ніжках, вкопаних у ґрунт. Іноді ніжок чотири. Якщо на них спирався настил, вони давали стійку опору для нього і дозволяли не сполучати його зі стіною конструктивно: він лише щільно прилягав однією стороною до печі, іншою — до протилежної стіни. В одному випадку у Чучинському житлі зафіксовано дошки від настилу, що впритул підходив до стіни, але не сполучався з нею [6]. Чотири ніжки від лежанки виявлено також в одному з жител Колодяжина [7]. Можливий інший варіант реконструкції: настил одним краєм міг спиратися на лаву, що стояла уздовж перпендикулярної стіни (варіант, відомий за етнографічними паралелями). Стовпчики біля протилежної від печі стіни у даному випадку можна розглядати як ніжки самої лави.

Залишки деревини від лежанок зафіксовано у Чучині, Іван-Горі, Монастирську та ін. Вони засвідчують характерний напрям дощок — поздовжній — від печі до протилежної стіни. Спосіб укладки дощок впоперек, реконструйований за даними міських житлових будівель [8], у південноруських житлах не простежується.

Висота лежанки визначалася висотою давньоруської печі, яка становила 0,6—0,8 м. Зв'язок з піччю передбачає, що лежанка не могла перевищувати її висоту. Саме на рівні печі й виявлено сліди дерев'яних конструкцій, здогадно від лежанки, в одному з жител у Місті Ярослава у Києві [9]. Достовірних даних про двоярусні лежанки для нашої території поки що немає.

На багатьох давньоруських поселеннях у Києві, Чернігові, Вишгороді, Бєлгороді відкрито земляні нари, аналогіч-

---

[3] *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь. — Москва, 1969, с. 188, 189.

[4] *Житье* и хожденье Данила, с. 18.

[5] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — Москва, 1986. — Т. 2, с. 444.

[6] *Довженок В. И.* Отчет Каневской древнерусской экспедиции ..., с. 7.

[7] *Юра Р. О.* Древний Колодяжин // АП. — 1962. — Т. 12, рис. 22.

[8] *Русов П. А.* Новые данные о жилых постройках Минска XII—XIII вв. // Тр. V Междунар. Конгр. археол.-славистов. — К., 1988. — Т. 2, рис. 2.

[9] *Боровський Я. Є.* Звіт про археологічні розкопки в городі Ярослава (вул. Поліни Осипенко, 9) в 1982 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1982/34 в., с. 6.

ні за функціями дерев'яним лежанкам. Такі нари вирізалися в материковому лесі, рідше спеціально споруджувалися з глини. Висота лежанок від 0,2 до 0,8 м, частіше 0,4—0,5 м. У Чернігові, Плісненську, Іван-Горі зафіксовано сліди дерев'яної обшивки глинобитного останця [10]. Незважаючи на порівняну рідкість залишків дерева, міркування практичної доцільності дозволяють припустити обов'язковість дерев'яних конструкцій для всіх споруд цього типу.

Найбільшого поширення земляні лежанки набули в Середній Наддніпрянщині, тоді як на захід та схід від цієї території вони трапляються значно рідше, а для північних територій зовсім не характерні. Проте цілком імовірно, що там, де земляні нари виявлені в невеликій кількості, реально їх могло бути більше. Будівлі із заглибленою в ґрунт нижньою частиною, але із заглибленням не по всій площі, фактично мали таке саме облаштування. За лежанку правила наземна частина — простір між краєм котлована і стіною.

Лави і лежанки були багатофункціональними меблями — на них спали, сиділи, виконували різні господарські роботи. Інші меблі — столи, стільці, крісла, ліжка тощо — мали більш обмежені функції.

На цей час ми не маємо археологічних даних, які вказували б на наявність столів у рядових давньоруських оселях, хоча загалом цілком можливе їх використання. У деяких будівлях боршевської культури в Подонні фіксуються групи з довгою стороною з 4—6 стовпових ямок, що своїм розміщенням створюють прямокутник з довгою стороною близько 1 і короткою від 0,5—0,6 до 1 м. Їх вважають залишками ніжок пристроїв, подібних до столів [11], тобто можна говорити про обізнаність слов'ян вже у VIII—X ст. з меблями цього типу. Вигляд суто давньоруських столів відомий тільки з книжкових ілюстрацій, які репрезентують хоромні меблі. Столи, зображені на мініатюрах, є складними столярними виробами. Вони мають масивну раму-підстілля і товсті, прямокутні в перетині ніжки, іноді оздоблені різьбою, тобто їх конструкція аналогічна лавам.

Серед меблів для сидіння, за зображеннями у Радзивилівському літописі, Сильвестрівському списку "Житія Бориса та Гліба", давньоруських Євангеліях (Остромировому та Мстиславовому) можна виділити крісла з високими спинками і стільці без спинок, останні — частіше з перехрещеними ніжками. Зображення крісел мають західноєвропейські паралелі, серед яких відомі не тільки зображення, а й збережені реальні речі. Серед західноєвропейської знаті крісло мало соціально-престижну значимість і не побутувало в рядових оселях [12]. Аналогії цьому можна знайти також у Росії XVII ст., де кріслом користувалися лише особи царської родини і патріарх [13]. Зображення давньоруських крісел (всі вони пов'язані з побутом світської та духовної знаті) дозволяє припустити саме таке ставлення до цьо-

[10] *Богусевич А. В.* Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АП. — 1955. — Т. 5, с. 8; *Старчук І. Д.* Розкопки городища Плісненська в 1947— 1948 рр. // АП. — 1952. — Т. 3, с. 382; *Гончаров В. К.* Вказ. праця, с. 6.

[11] *Ефименко П. П., Третьяков П. Н.* Древнерусские поселения на Дону // МИА. — 1948. — Т. 8, с. 30, 31, 62, 78; *Москаленко А. Н.* Городище Титчиха. — Воронеж, 1965, с. 183, 215.

[12] *Aronson J.* The Encyclopedia of Furniture. — London, Batsford, 1966, p. 83, 246; *Hinz S.* Innenraum und Möbel. — Berlin, 1980, s. 16.

[13] *Забелин И.* Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. — Москва, 1895, с. 207, 208.

го виду меблів і в Київській Русі. Умеблювання бенкетної зали в давньоруських билинах, що складається зі столів та лав, серед яких єдиним кріслом є князівський "золот стол" [14], безперечно, відображає традиційний погляд на цей вид меблів. Стільці з перехрещеними ніжками є повною аналогією до так званих курульних крісел — античної спадщини середньовічної Європи. Вони також мали соціально-престижну значущість і не вживались у побуті рядового населення.

У рядовому житлі могли побутувати інші види меблів такого типу: невеликі стільці та ослони простішої конструкції, іноді просто дерев'яні колоди, оброблені з одного боку, з ніжками з природних суків, що залишалися з іншого боку. Їх існування підтверджують аналогічні речі, виявлені в середньовічному Новгороді [15]. Простіша конструкція дозволяє вбачати в них досить архаїчний пристрій.

Меблі для сидіння мали назву "столець". Термін відомий з XI ст. в Синайському патерику, а під 1152 р. — в Іпатіївському літописі.

На мініатюрах Радзивилівського літопису, крім звичайних, є зображення спеціальних спальних лав. У писемних пам'ятках вони називаються "одрь" або "ложе", їх, як правило, зображували з піднесеним узголів'ям і застеленими довгими ковдрами. Такі лави замінювали ліжко навіть у князівському побуті.

Власне ліжко ("кровать") з'являється у писемних текстах тільки один раз — в "Слові о полку Ігоревім", де його згадує князь Святослав ("Одѣвахъте мя, рече, чръною паполомою на кроватѣ тисовѣ"). Зображено ліжко й на одній з мініатюр Радзивилівського літопису (арк. 74). За виглядом воно не відрізняється від аналогічних західноєвропейських меблів. У Радзивилівському літописі ліжко зображене у незвичному ракурсі, що дозволяє говорити про обізнаність автора малюнка з реальною річчю, а не тільки з якимось іноземним графічним прототипом. Проте ліжко взагалі було маловживаною річчю. Його використовували переважно в князівському побуті, причому, вірогідно, не завжди.

Розповсюдженими меблями для зберігання речей, судячи з археологічних даних, були скрині, які у Київській Русі називали "ларь". Залізні деталі від них (замки, ручки, ключі, у тому числі невеличкі — від маленьких скриньок) є досить масовою категорією знахідок на давньоруських поселеннях. Невеличка скринька на мініатюрі Радзивилівського літопису має вигляд простого ящичка з плоским віком. Великі скрині виготовлялися за допомогою звичайної ящикової в'язки, її простіший варіант — дошки, збиті під прямим кутом дерев'яними тиблями. Стінки і дно невеликих скринь складалися з окремих дощок, великих — кожна частина з кількох дощок. У великому ларі для зерна, знайденому в Києві, дно дорівнювало 1,6 × 1,6 м² і зроблено з кількох різношироких колод, скріплених поперечкою [16]. Для міцності стіни могли скріплюватись ще й залізним окуттям. Дно скрині з'єднувалося зі стінками за допомогою пазів у нижній частині останніх. Аналогії для давньоруських скринь можна знайти у Скандинавії, де збереглися в невеликій кількості реальні середньовічні речі [17].

---

[14] *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь, с. 188—194.

[15] *Колчин В. А.* Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. — 1968. — Вып. Е I—55, с. 82.

[16] *Каргер М. К.* Древний Киев, с. 334.

[17] *Кульчицький Ю. В.* Меблі первісної Європи. — Львів, 1946 // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 175, с. 57; *Appuhn H.* Einige Möbel aus der Zeit um 1200 // Zur lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der mittelalter Archäologie — Köln, 1986, abb. 13, 14.

Суто дерев'яні довбані ємності типу пізнішої бодні, можливо, також застосовувались у побуті, принаймні їх дуже простий архаїчний вигляд і конструкція дають підстави говорити про це, але вони невідомі в давньоруських джерелах.

Всі розглянуті типи меблів створювали нижній ярус улаштування житла. На другому поверсі розміщувалися полиці для речей хатнього вжитку. Вони, як і нерухомі лави і лежанки, належали до конструкції будівлі. Верхні частини стін давньоруських будівель неможливо вивчати археологічно, тому що вони не зберігаються, але про побутування полиць свідчить характер розташування посуду в житлах, що загинули під час пожежі.

Залишки дошки, здогадно від полиці, знайдено в Чучині [18]. Дошка 225 см завдовжки, 50 см завширшки і 5 см завтовшки, не займала всієї довжини стіни, розташовувалась поруч зі входом. На ній стояли чотири горщики. Порівняно добра збереженість останніх свідчить про те, що вони не падали з висоти, отже, полиця розміщувалась невисоко над підлогою, ймовірно, на висоті лави. Тоді над нею могла розміщуватися ще одна полиця. Місце розташування згаданого пристрою цілком відповідає тому, що є характерним для пізніших українських мисників — збоку від дверей.

Судячи з дерева залишків меблів, яке вдалося визначити, облаштовувались рядові житла переважно виробами з сосни. Сосна в Київській Русі відома як основний будівельний матеріал; її застосування для виготовлення пов'язаних з будівлею конструктивно нерухомих меблів є цілком доцільним. Іноді використовували і дуб. Більш складні столярні меблі, особливо з різьбленим декором, могли виготовлятися з інших порід дерева: так, декоративні балясини — різьблена з Києва і токарна з Чучина, — які здогадно можна пов'язати з оздобленням деталей інтер'єру, були з кленового дерева [19]. За новгородськими даними, значна частка різьблених деталей інтер'єру вироблялась з липи [20]. У Південній Русі меблі з липи поки що не виявлені, проте у джерелах XVI ст. згадуються меблі з клена і липи, тому немає підстав заперечувати їх для більш раннього часу. Можливо, їх відсутність серед археологічного матеріалу пояснюється поганою збереженістю дерева X—XIII ст. на півдні.

За наявними даними, особливо зображеннями, давньоруські меблі здаються масивними і грубими. Ця риса у середньовіччі є загальноєвропейською. Вона зумовлена недосконалістю конструкції меблів того часу. Проте значна їх частина як в Західній Європі, так і на Русі була оздоблена, що надавало меблям своєрідної витонченості. На мініатюрах Радзивилівського літопису, Сильвестрівського списку "Житія Бориса та Гліба", в монументальному живопису є приклади характерного оздоблення: токарні та різьблені балясини та кульки, різьблені ніжки, арочні лиштви, що облямовували краї лав та крісел. Зубчасті лиштви, близькі за виглядом до арочних, зображені на двох мініатюрах Сильвестрівського збірника (арк. 148, 150). Прямі аналогії їм відомі серед оздоблення готичних меблів XIV ст. [21], тому їх слід датувати цим самим часом і вважати за інновацію в традиційному

[18] *Довженок В. И.* Отчет Каневской древнерусской экспедиции ..., с. 7.

[19] *Сергеева М. С.* К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья // Тр. VI Междунар. Конгр. слав. археологии / Новгород. 26—31 августа 1996 г. — Москва, 1997, с. 343, 344.

[20] *Колчин Б. А.* Новгородские древности. Резное дерево // САИ. — 1971. — Вып. Е1 — 55, с. 7.

[21] *Hinz S.* Op. cit, abb. 60.

зображенні умеблювання, синхронну самій пам'ятці. Подібні інновації є також серед зображень меблів у Радзивилівському літописі — насамперед великі монументальні крісла з вигадливими прикрасами, поширеними у XIV—XV ст.

З писемних джерел відоме оздоблення меблів кісткою. "Одрь слоновь" (тобто оздоблений платівками з слонової кістки) згадується у "Слові про багатого та убогого" списку XII ст. як показник розкоші [22]. Різноманітні за орнаментацією кістяні різьблені платівки як місцевої роботи, так і довізні, що за розмірами, ймовірно, служили накладками невеличких скриньок, зрідка трапляються серед археологічних матеріалів з деяких давньоруських міст (зокрема Смоленська, Новогрудка, Пліснеська, Києва, Чучина тощо [23]).

Загалом, говорячи про давньоруські меблі, зазначимо, що їх асортимент був небагатим і обмежувався переважно необхідними речами: лавами та лежанками, столом (можливо, не в усіх оселях), скринями, полицями для хатнього начиння. Як допоміжні меблі могли застосовуватися невеличкі ослінчики та стільці. Такий склад меблів був характерним не тільки для рядового, а й заможного житла. Крісла та стільці різних типів столярної роботи — деталь винятково хоромного умеблювання, де вони також не домінували. Отже, інтер'єр будь-якого давньоруського житла мав однаковий вигляд, а рядові та заможні оселі переважно різнилися якістю умеблювання.

При поліфункціональності житла з нерозділеним житлово-господарським простором у житловому приміщенні, крім меблів, зосереджувалися побутові речі різного призначення, які й визначали інтер'єр побутово-культурного комплексу зі всіма особливостями, притаманними певному часу та регіону. Це були як суто господарські речі — посуд, знаряддя праці, так і ті, що забезпечували комфортність життя та прикрашали житло, насамперед тканини. У житлі зберігалися і культові предмети.

Невід'ємною частиною житла був посуд, який складався з керамічних та дерев'яних посудин. Значно менше використовувався скляний та металевий посуд.

Більшість кухонного посуду стояла на полицях і займала верхній ярус житлового простору. Іноді керамічні горщики розміщувалися на печі, а при наявності закутка за піччю — в ньому. Під час археологічних досліджень кераміку нерідко знаходять перед піччю на долівці, але, найімовірніше, вони тут стояли тимчасово, виходячи з господарських потреб.

Посуд мав в оселі суто утилітарне призначення. Декоративний посуд, поширений пізніше, у давньоруські часи, нечисленний і його не можна вважати характерним оздоблювальним елементом інтер'єру.

Важливим утилітарним і оздоблювальним елементом інтер'єру були тканини. Згідно з наявними даними (писемні згадки, графічні зображення) їх можна поділити на кілька груп: постільне

[22] *Срезневский И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — Санкт-Петербург, 1866, с. 30.

[23] *Асташова Н. И.* К вопросу о южных торговых связях домонгольского Смоленска // Тр. ГИМ. — 1980. — Вып. 51, рис. 2; *Гуревич Р. Д.* Древний Новогрудок. — Ленинград, 1981, рис. 85, 5; *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ // АП. — 1962. — Т. 12, рис. 18, *3*; *Сергеева М. С.* Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X—XIII веках // Вопросы истории славян. — 1998. — Вып. 12, рис. 1, *3*, *4*, *9*; *Зоценко В. М., Брайчевська О. А.* Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993, рис. 22, *2*.

вбрання, тканини для столу (скатертини), різні типи завіс та запон, дрібні ткані речі утилітарного призначення. Особливу групу складають килими.

Для традиційного зображення постелі є характерною довга до підлоги ковдра, нерідко оздоблена каймою, та високе узголів'я. В писемних пам'ятках, починаючи з XI—XII ст., трапляється як загальна назва "постель", так і терміни, що визначають її складові частини, серед яких є основні предмети постільного набору: "зьголовье" ("изголовіє", "узголовье", "возголовье" — подушка, узголів'я), "одѣяло" (ковдра), "перина", "паполома" (покривало), щоправда, останній термін згадується лише у зв'язку з поховальним ритуалом і, можливо, мав суто ритуальне значення. За номенклатурою, судячи з писемних джерел, постіль різних верств населення відрізнялася лише якістю тканин. Постіль заможних верств населення була з дорогих тканин: вже згаданий вище "одрь слоновь" у "Слові про багатого та убогого" — "настьлан перінь паволочитыхъ". "Паволочито" узголів'я згадує Данило Заточник у відомому "Молінні" як атрибут знатної людини, в протилежність "соломы наткано", що його використовує бідний [24]. У нього ж фігурує "соболья" ковдра [25]. Згадка "сукняного" "одѣвала" в "Пандектах Никона Черногорця" є ознакою бідності.

Постіль з дорогих імпортних тканин не могла бути поширеним явищем через їх високу ціну. Ймовірно, для рядового житла їх виробляли з домотканих тканин, що підтверджується поширеністю ткацтва як домашнього ремесла серед усіх верств населення.

Серед тканих речей, що використовувалися в побуті, відомі скатертини. "Скатерти" уперше згадуються в Уставній грамоті князя Ростислава 1150 р., але в додатку, список якого датується XVI ст. [26] Отже, давність терміна викликає деякий сумнів, хоча сама річ добре відома за давньоруських часів. Скатертини неодноразово зображені на мініатюрах ілюстрованих рукописів. Тут вони, як правило, вкривають стіл повністю, до підлоги, нерідко із декоративною, іноді візерунковою каймою внизу. Переважно це стосується бенкетних столів. Обов'язкове застелення бенкетних столів у Західній Європі було викликане, як вважає Т. М. Соколова, тим, що вони мали простий грубий вигляд дощок на козлах [27]. Це саме можна твердити й про давньоруські бенкетні столи. Згадаймо, що, за даними східнослов'янської етнографії, скатертина несла в собі ще й сакральне навантаження, її застеляли тільки в урочисті ритуальні моменти [28]. Такими за своєю суттю були князівські учти, а також деякі церковні обряди (християнська традиція). Саме так зображені столи, застелені скатертинами. В Радзивилівському літописі є зображення столів без скатертин або застелених короткою тканиною. Останнє наводить на думку, що за давньоруських часів скатертина не була обов'язковим атрибутом інтер'єру.

Всі згадки завіс у писемних текстах ("запона", "опона" — за давньоруською термінологією) та їх графічні зображення пов'язані тільки з побутом світ-

---

[24] *Зарубин Н. Н.* Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам, с. 15—21.

[25] *Лукина Г. Н.* Предметно-бытовая лексика древнерусского языка. — Москва, 1990, с. 79.

[26] *Уставная* грамота князя Ростислава 1150 г. // Смоленские грамоты XI—XIV веков. — Москва, 1963, с. 75—80.

[27] *Соколова Т. М.* Очерки по истории художественной мебели XV—XIX веков. — Ленинград, 1967, с. 8.

[28] *Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Ленинград, 1983, с. 155.

ської та церковної знаті. Зображення запон не виходить за межі загальноприйнятого канону. Отже, можна припустити, що в давньоруські часи вони не мали поширення в рядових житлах (невелика площа, незручність при господарських роботах), тому немає підстав розглядати їх як деталь традиційного житлового інтер'єру.

У рядовому житлі, де кухня розміщувалась у житловому приміщенні, побутувало різне допоміжне ткане начиння. Клаптики тканин іноді фіксуються в давньоруських будівлях. Чимало їх знайдено в Райках [29], нерідко серед розсипаного зерна або борошна. Імовірно, що це могли бути невеликі торбинки (зерна й тканин завжди небагато). Проте часте знаходження тут залишків дерев'яної або плетеної тари дає підстави припускати, що саме її в більшості випадків накривали тканинами. У Галичі також знайдено тканину поруч покришки від бочки [30]. Призначення таких тканин було суто побутовим, без будь-якого прагнення прикрасити житло. Найімовірніше, з цією метою використовували залишки старих тканин.

З X ст. в давньоруських літописах згадуються килими, особливо у зв'язку з князівським поховальним обрядом і церемоніальними подіями. У давньоруські часи для них застосовували єдиний термін — "ковер".

Відсутність розвинутої термінології, випадковість згадок килимів змушують нас погодитись з тим, що власне "ковер" був маловживаною річчю. Ймовірно, це речі східного або візантійського походження. Про обізнаність з візантійським домашнім килимарством свідчить його згадка у руському варіанті Житія Миколая Мирлікійського [31]. Однак можливе застосування в рядових оселях тканих покривал місцевого виробництва, близьких за функціями до килимів. Побіжно на це вказує використання сукконних тканин — основи килимарства. З XI ст. "сукняні" тканини відомі з перекладних текстів [32]. Проте в перекладах завжди застосовувалась місцева термінологія, що засвідчує виготовлення сукна на Русі.

За писемними даними, така тканина, так само як і деякі інші категорії тканих речей (полотно, запона, покривало тощо), могла називатися понявою [33]. Різниця в термінології свідчить, що справжні килими відрізнялися від простих речей домашнього виготовлення з подібними функціями. Залишки плетіння з рогози, виявлені на Райковецькому городищі [34], дають підстави припускати, що килими могли замінюватися плетеними матами.

У літопису під 1100 р. зустріч князів проходить "сидячи на одином ковре". Це опосередковано свідчить про те, що одним з типів килимових виробів, що побутували в Київській Русі, були килими-полавочники, тобто такі, якими вкривали лави. Термін "полавочник", як і "скатерти", уперше з'являється в Додатку до Уставу князя Ростислава 1150 р. за редакцією XVI ст., тому не може бути впевнено зарахований до давньору-

---

[29] *Мовчанівський Т. М.* Вказ. праця, с. 67—69, 77—81, 94.

[30] *Каргер М. К.* Отчет о раскопках Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1957/27а, с. 14.

[31] *Житие* и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему. Исследование двух памятников древнерусской письменности XI наместника Троице-Сергиевой Лавры, архимандрита Леонида. — Санкт-Петербург, 1881, с. 79—91.

[32] *Синайский* Патерик. — Москва, 1967, л. 60, об. 61.

[33] *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка, с. 1185, 1186.

[34] *Гончаров В. К.* Райковецкое городище, табл. XXIX, *15*.

ських. Проте це не заперечує існування самої реалії, яка, як і взагалі килим в багатьох випадках, могла мати, говорячи словами О. С. Львова, "ритуально-процесуальне" призначення [35].

Враховуючи, що житло було не тільки важливим елементом культури життєзабезпечення, а й об'єктом уявлень, пов'язаних із загальним світоглядом стародавніх, слід звернути увагу на те, що ці уявлення обов'язково мусили відбиватися на інтер'єрі та його окремих частинах. У кожному житлі існували спеціальні місця, де проводилися хатні ритуали та свята. У традиційній слов'янській оселі це — покуття ("красний" кут), розташоване по діагоналі від печі. Ідея такого кута, роль діагоналі взагалі є досить давньою. Крім слов'ян, вона простежується в культурі багатьох народів: скандинавів, угро-фінів та ін.[36] Проте конкретно вигляд давньоруського "красного кута" дохристиянських часів не відновлюється. Можна лише говорити, що в невеликому за площею стародавньому житлі цей найвіддаленіший від господарської зони, пов'язаної з піччю, кут брав на себе навантаження парадної частини оселі взагалі.

Формування вигляду покуття, характерного для традиційного житла східнослов'янських народів: "покутня лава", стіл, ікони над ним, складалося поступово. Проникнення ікон у світські оселі, як і взагалі утвердження християнства на побутовому рівні, слід відносити до XI—XII ст. Саме з цього часу поширюються натільні хрестики та кам'яні іконки, що замінюють язичницькі амулети. Однак здобуття іконою постійного місця в оселі, ймовірно, було досить тривалим процесом, який не охопив відразу всі верстви населення. Згадка домашніх ікон ("в клѣти") [37] відноситься до XII ст., але вона стосується священиків та їхнього побуту. Ікони, які малював на замовлення світських осіб художник Києво-Печерського монастиря Алімпій, призначалися для принесення в храм, де їм і поклонялися [38]. Звичай поклонятися в церкві лише "своїм" іконам підтверджується згадками XVII ст. [39], щоправда, це не виключає існування і домашніх ікон, які поступово витісняли язичницьких богів — охоронців оселі.

Вигляд давньоруських ікон можна відновити за новгородськими аналогіями. Відомі екземпляри, знайдені на садибі Олисея Гречанина, невеликі за розмірами (заввишки 5—8 см і завширшки від 5 до 8—10 см) і репрезентували дві основні форми: з прямокутною рамкою та рамкою з напівкруглим верхом і невеличкими плічками [40]. Такі ікони, явно вже домашні, прикрашалися металевими окладами, а взагалі оклади для ікон згадуються з XI ст. (вперше — в "Житії Феодосія Печерського" [41]). Щодо святкового оздоблення ікон рушниками, ця традиція, очевидно, сформувалася досить пізно. У деяких давньоруських текстах згадуються ритуальні рушники ("убруси"). Так, в Житії Костянтина Муромського язичники "дуплинам дре-

---

[35] *Львов А. С.* Лексика "Повести временных лет". — Москва, 1975, с. 76, 77.

[36] *Байбурин А. К.* Вказ. праця, с. 129; Ränk G. Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nord-Osteuropas und Nordasiens // Folklore Fellows Communications. — Vol. LVII. — 1949. — № 137.

[37] *Вопросы* Саввы, священника новгородского, епископу Нифонту // Памятники древнерусского канонического права. — Ч. 1. — Памятники XI—XV вв. — Санкт-Петербург, 1880, с. 4.

[38] *Києво-*Печерський Патерик, с. 177, 178.

[39] *Успенский Б. А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. — Москва, 1982, с. 182, 183.

[40] *Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л.* Усадьба новгородского художника XII в. — Москва, 1981, с. 116—120.

[41] *Києво-*Печерський Патерик, с. 53.

вяным ветви убрусцем обвешивающе, и сим покланяющеся" [42]. Сполучення рушників з християнською домашньою атрибутикою могло статися тільки з витісненням первісних вірувань у чистому вигляді з побуту і злиттям їх з християнством, тобто в період від XII до XIV ст.

Імовірно, що саме у XII—XIII ст. за парадним кутом закріплюється й стіл. У ранішому слов'янському житлі, якщо виходити з розміщення пристроїв, які здогадно інтерпретують як столи в боршевських будівлях, стіл не пов'язується з цією частиною оселі. З іншого боку, спільність у всіх східнослов'янських культурах ознак покуття як "святого кута" взагалі й уявлення про стіл як його невід'ємну частину засвідчує, що остаточно весь комплекс складається ще до розпаду Русі.

Наявні дані дозволяють реконструювати інтер'єр рядового давньоруського житла як єдиний житлово-господарський комплекс. Прагнення доцільного використання відносно невеликої площі сприяло відокремленню функціональних зон: кухонної і робочої (ближча до двері), спальної (лежанка за піччю), парадної (покуття), місця для зберігання речей (полиці другого ярусу). Зрозуміло, чіткої межі між ними не було, але це дозволяло виділити для кожної категорії речей конкретне місце в оселі відповідно до її призначення. Меблі були досить простими і розміщувалися по периметру житла, залишаючи вільним центр.

Менш впевнено реконструюється хоромний інтер'єр. Загалом йому притаманна відсутність суто господарчих речей, більш досконале облаштування, наявність предметів розкоші. При цьому основні складові елементи інтер'єру давньоруського житла взагалі (як рядового, так і заможного) орієнтовані на розвиток місцевих традицій. Імпортні та зроблені за іноземними зразками меблі та начиння використовувались переважно в оселях духовної та світської знаті. Перші повністю були пов'язані з візантійською культурою, другі — орієнтувалися на сприйняття її цінностей, насамперед соціально-престижного плану. Відзначимо, що у побуті іноземний вплив відчувався тільки у запозиченні окремих речей, здебільшого престижних: окремих типів меблів, тканин, посуду тощо. Загалом побутова матеріальна культура зберігає досить традиційний вигляд. Поширеними залишаються лави, скрині. Меблі суттєво відрізняються за якістю від тих, що використовувалися в народному побуті, але за типологією це ті ж самі речі.

Отже, можна впевнено твердити, що базою, на якій формувався давньоруський інтер'єр, була традиційна матеріальна культура східних слов'ян. Поштовх до її вдосконалення надав, передусім, розвиток місцевого ремесла, особливо міського, а також тісні контакти з навколишнім культурним середовищем. Загалом давньоруський період був певним етапом у становленні житлового інтер'єру східнослов'янських народів, у тому числі й в Україні.

---

[42] *Карамзин Н. М.* История государства Российского, т. 1, с. 229.

9.16. Одяг

Джерелознавчу базу для вивчення давньоруського костюма становлять три групи джерел: археологічні, писемні та образотворчі. До першої, найважливішої, належать оригінальні залишки костюма, знайдені в похованнях, які мають чітко фіксоване первісне розташування і дозволяють документально реконструювати складові частини костюма та визначити їх крій.

За фрагментами костюмів, знайдених у культурному шарі міст і селищ та у складі скарбів, вдається простежити певні традиції, притаманні певним групам населення. У складі скарбів костюм представлений переважно прикрасами із золота та срібла, якими користувалися протягом тривалого часу і які передавалися із покоління в покоління.

До другої групи джерел належать давньоруські літописи, літературні твори, берестяні грамоти та нотатки іноземців, де описані побут і деякою мірою костюми місцевих жителів. Писемні джерела дають загальні відомості про конкретні види одягу, взуття, головних уборів та прикрас, матеріал, з якого їх виготовляли, колір, якість та оздоблення. Ці свідчення дуже лаконічні і розпорошені, бо ні костюм в цілому, ні його складові частини не були предметом спеціальної уваги літописців. Про них, як правило, йдеться побіжно, коли описуються якісь важливі події.

Суттєвим джерелом є також твори монументального та декоративного мистецтва, мініатюри, іконопис, нумізматичні та сфрагістичні матеріали. У фрескових розписах давньоруських храмів трапляються зображення князів, одягнутих у місцеві костюми. Зображення костюмів різних верств міського і сільського населення є також у творах давньоруської мініатюри, на монетах і актових печатках. На деяких чоловічих і жіночих прикрасах та побутових предметах і дитячих іграшках нерідко трапляються зображення музик, воїнів і городян, вбраних у характерні костюми. Саме на підставі перелічених джерел вдається реконструювати чоловічі й жіночі костюми X—XI ст.

Переважна більшість мешканців давньоруських міст і сіл носили одяг, взуття і головні убори, виготовлені із місцевих матеріалів — льону, конопель, шкіри, хутра. Одяг шили із лляних, конопляних та вовняних тканин, які ткали у кожній оселі. У "Повісті минулих літ" під 980 р. [1] наводиться повчальний опис доброї дружини і господарки в домі, яка, взявши вовну і льон, своїми руками спряде їх і витче з них тканину, яка піде на пошиття одягу домочадцям — "вси свои одени будут". Лляні тканини були двох ґатунків — тонкі (частини) [2] і грубі (толстини) [3].

Частини, виткані руками жінок, особливо знатного роду, дуже цінувалися і ними нерідко обдаровували послів і купців від імені господині дому. З частини шили нижній та верхній літній одяг переважно заможні люди. Селяни та незаможні міщани для виготовлення буденного одягу широко використовували толстину та ряднину — грубі тканини із льону та конопель. Товста вовняна тканина із грубої, погано вичесаної вовни називалася "власяниця", або "вотола", і використовувалася для пошиття однойменного одягу простолюду [4].

Для пошиття зимового одягу більш заможні використовували "сукно свиточноє", яке являло собою тканину,

[1] ПВЛ, ч. 1, с. 37.

[2] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, с. 1475.

[3] ПВЛ, ч. 1, с. 25.

[4] *Києво*-Печерський патерик, с. 136, 185.

зіткану із спрядених з добре вичесаної вовни ниток, звитих удвоє. Місцева суконна тканина ("орниця") йшла на пошиття верхніх чоловічих сорочок та жіночих свит [5].

Результати дослідження археологічних залишків тканин місцевого виробництва показують, що для них було характерним просте полотняне переплетення та натуральний колір сировини. Переважна більшість тканин була однотонною, але трапляються знахідки і кольорового візерунчастого ткання (нитки основи двоколірні, а піткання однотонні, або ж навпаки). Як правило, вони виткані із вовни натуральних кольорів, але трапляються фрагменти із пофарбованих ниток. Ширина полотнищ дорівнювала 40—60 см.

У побуті князів, бояр, багатих дружинників та городян широко використовувалися шовкові тканини візантійського виробництва — паволоки. Високо цінувався не тільки шовк, а й вбрання з нього. Про це свідчить, наприклад, відповідна стаття угоди Русі з Греками під 945 р., яка передбачала значний штраф сріблом за бійку або вбивство раба, скоєне руським купцем. Однак якщо він не може заплатити цю суму в монетах, то повинен зняти з себе "ті самі порти, в них же ходить" і віддати у вигляді штрафу [6]. Очевидно, одяг купця був шовковий, тому що розмір штрафу у срібних монетах дорівнював вартості шовку, необхідного для пошиття чоловічого одягу — натільної та верхньої сорочки і штанів.

Шовк, завдяки його протипаразитарним властивостям, цінувався в Європі на вагу золота і саме цим пояснюється наполегливе прагнення давньоруських купців та князів мати такий дорогий і гігієнічний одяг, згадки про який часто трапляються на сторінках давньоруських літописів.

Вивчення археологічних залишків шовкових тканин показує, що візантійські паволоки були однотонним, гладеньким шовком. Оксамит, теж нерідко згадуваний у літописах, був поліхромною візерунчастою тканиною складного саржевого переплетення, при тканні якої не застосовувалися золоті нитки піткання. Орнамент на оксамиті був великого розміру і зображував, як правило, геральдичних тварин і птахів (орлів, павичів, левів, слонів), а також поєднання елементів геометричного та рослинного орнаменту у вигляді кіл, розеток, зірок, хрестів, кринів [7]. Як правило, нитки основи в оксамиті були пурпурового кольору, а орнаментальний малюнок утворювали жовті або сині нитки піткання. З оксамиту шили багатий світський одяг та церковне вбрання. "Оловір грецький" являв собою однотонний шовк червоного кольору [8].

Для оздоблення багатого одягу використовували шовкові золототкані стрічки шириною 2—4 см (нитки основи — шовк, а піткання — золото). Стрічки названі у літописах "кроуживи златиє". Вони також надходили у давньоруські міста і села із Візантії, де при імператорському дворі існувала спеціалізована майстерня для їх виготовлення [9].

Теплий зимовий одяг шили з хутра білки, куниці, горностая, лисиці, ведмедя, вівці, кози. Взуття виготовляли із шкіри великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз.

---

[5] *Брайчевська О. А.* Давньоруський чоловічий костюм X—XIII ст. (за археологічними, писемними та образотворчими джерелами) // Дис. на здобуття вч. ступ. канд. іст. наук. — К., 1993, НА ІА НАН України. — С. 45.

[6] ПВЛ, ч. 1, с. 27.

[7] *Чекалова А. А.* Быт и нравы // Культура Византии (вторая половина XI—XII вв.). — Москва, 1988, с. 571—616.

[8] ПСРЛ, т. 2, стб. 814, 914.

[9] *Geijer A.* Die Textilfunde aus den Graben. — Birka: III. — Uppsala, 1938; *Müller-Christensen S.* Liturgische Gewander mit dem Name des heilingen Ulrich. Jubiläumsschrift Augusta 955—1955. — Ausburg, 1955, s. 52—70.

Одяг князів і бояр майже завжди згадується в літописах як "порти дорогии", "очервлена и багряна оденья, вси женчюгом иссаждени", тоді як вбранням селян та міського простолюду названі "портища", "рубища" та "худии руби". Що являли собою "худии руби" пояснено у Повісті Кирила Туровського, де говориться, що "се бес притчи слово именуєть: власяница, сукняная одежда и от козьих шкур облаченьє" [10].

До складу костюмів усіх верств давньоруського суспільства входила сорочка, яку носили як смерд, так і князь. Чоловічі й жіночі сорочки у давньоруський час не відігравали ролі виключно білизни. В теплу пору року вони були одночасно і верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими, до колін. Існувало два способи носити сорочку — "навипуск", підперезавши поясом, та заправленою у поясний одяг.

Жіночі сорочки завжди були довгими і навіть влітку обов'язково поєднувалися або з поясним одягом (поневою), або з верхнім платтям.

Виріз горловини, рукави та нижня частина подолу чоловічих і жіночих святкових сорочок прикрашалися вишивкою або шовковою облямівкою переважно червоного кольору.

Про крій давньоруських сорочок писемних свідчень немає, але вивчення археологічних залишків цього одягу та його зображень у творах мистецтва та на побутових предметах свідчить, що чоловічі й жіночі сорочки у X—XIII ст. мали тунікоподібний крій.

Існували два різновиди цього крою. Перший, простіший, полягав у тому, що дві пілки полотна зшиваються між собою так, що з'єднувальні шви проходять посередині тулуба та по боках. Не зшитими залишаються лише отвори для голови та рук. Рукави сорочки мали форму видовженого прямокутника. Якщо ширина пілок полотна була невеликою (40 см), то в бічні шви вшивалися ще дві пілки полотна, які не доходили до рівня плечей саме на ширину рукавів.

Залишки таких сорочок у вигляді рядків з 2—6 металевих маленьких ґудзиків з вушками, що лежать вздовж шийних хребців, знайдені в окремих чоловічих і жіночих похованнях стародавнього Києва, Чернігова, курганних могильниках біля сучасного міста Седнева, с. Шестовиці Чернігівської області та в ряді інших поховань [11]. Три бронзових ґудзики з вушками, пришиті до лляної тканини, знайдені біля шиї похованого в одному із курганів біля с. Мініни Київської області [12].

Другий, складніший різновид тунікоподібного крою сорочок характерний тим, що в одній пілці полотна прорізається округлий або квадратний отвір для голови. У бічні шви вшиваються ще два полотнища, верхні краї яких не доходять до згину на плечах першої пілки. Рукави у цьому випадку пришиваються не до бічних полотнищ, а до середнього. В сорочках такого крою зображені чоловіки і жінки, учасники русальних ігрищ на пластинчастих браслетах із Тверського (1906 р.), Михайлівського (Київ, 1903 р.) [13] скарбів та на браслеті із колекції Московського історичного музею [14].

У такого ж крою сорочки одягнені "цесар" на фресці Кирилівської церкви, селянин, прочанин та грішник на мініа-

[10] *Калайдович К.* Памятники российской словесности. — М., 1821, с. 118.

[11] *Каргер М. К.* Древний Киев, с. 134—229; *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. — Москва, 1908; *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.

[12] *Антонович В. Б.* Раскопки в стране древлян // МАР. — 1883. — № 11. — с. 78.

[13] *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Симаргл-Переплут, с. 91—116.

[14] *Рыбаков Б. А.* Русское прикладное искусство X—XIII вв., с. 112, 113.

тюрах Типографського уставу [15] і деякі персонажі на мініатюрах Радзивилівського літопису.

Своєрідний варіант другого різновиду тунікоподібної сорочки представлений знахідкою великого фрагмента цього одягу біля с. Городище Хмельницької області [16]. Це коротка, лише до колін, шовкова чоловіча сорочка з квадратним вирізом горловини, довгими рукавами та відрізним, ледь призбираним по лінії талії подолом. Виріз горловини обшито декоративною каймою. Таку саму декоративну шовкову стрічку нашито на з'єднувальні шви, за допомогою яких до сорочки пришиті рукави. Схожий крій мають і сорочки, в які одягнуті чоловіки-музики на срібному пластинчастому браслеті із с. Городище Хмельницької області [17] та на деяких фрескових розписах XII ст., де зображені святі воїни. Порівняння фрагментів цієї сорочки із зображенням сорочок, що одягнені під обладунки святих воїнів у Кирилівській церкві, доводить їх ідентичність. Крім сорочок з округлим або квадратним вирізом горловини відомі, правда, в поодиноких випадках, чоловічі й жіночі сорочки із стоячим комірцем "під шийку". Цупкою основою для таких комірів служила смужка лубу завширшки 3—4 см, яка обшивалася шовком, прикрашеним гаптуванням або позументною стрічкою. Такий комір іззаду застібався на 3—5 маленьких ґудзиків з вушком. Залишки сорочок із такими комірами знайдені переважно в жіночих похованнях. Чоловіча сорочка з таким коміром зображена на браслеті із Старорязанського скарбу 1966 р.

У багатому чоловічому костюмі, крім нижньої сорочки, існувало два різновиди верхньої — коротка (до колін) і довга (до середини гомілки або кісточки). Короткі верхні сорочки мали глибокий (30 см) розріз на грудях. Залишки таких сорочок у вигляді рядка маленьких бронзових ґудзиків, на які застібався розріз, збереглися в чоловічих похованнях дружинних могильників Києва, Чернігова, Седнева. В одному із курганів Шестовицького могильника ґудзики пришиті до шовкової лямівки.

Про парчевий каптан із великою кількістю ґудзиків, який був верхнім одягом руського купця поверх нижньої сорочки, згадує Ібн Фадлан [18]. Багато оздоблена коротка верхня сорочка із червоної тканини з глибоким, обшитим шовком розрізом на грудях та вирізом горловини зображена в костюмі цесаря у фресковому розписі південної апсиди Кирилівської церкви.

У довгі верхні сорочки, які іноді називають "основним одягом", одягнені князі та феодали на більшості давньоруських фресок, мініатюр, ікон. Тканина цих сорочок завжди червоного, синього або зеленого кольорів, іноді прикрашена елементами рослинного або геометричного орнаменту. По вирізу горловини, на рукавах та по подолу вони обшиті широкими смугами шовку.

Княгині, боярині та багаті городянки поверх сорочок також носили довгий верхній одяг тунікоподібного крою з ширшими, ніж у сорочок, рукавами. Він не має конкретної назви в писемних

---

[15] *Вздорнов Г. И.* Рисунки на полях типографского устава / Древнерусское искусство. Рукописная книга. — Москва, 1972, с. 70—80.

[16] *Каргер М. К.* Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. // Тез. докл. сов. дел. на I Междунар. конгр. славян. археологии в Варшаве. — Москва, 1965, с. 39—41.

[17] *Брайчевская Е. А.* О содержании изображений на браслете из клада у с. Городище Хмельницкой области // СА. — 1988. — № 2, с. 185—193.

[18] *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956, с. 141.

джерелах і в науковій літературі з історії давньоруського костюма отримав назву "основного одягу" або "верхнє плаття". Округлий виріз горловини платтів, рукави та поділ обшивалися широкими смугами шовку або вишивалися. У такому верхньому одязі зображено княгиню Ольгу у фресковому розписі південної вежі Софії Київської, на ряді мініатюр Радзивилівського літопису та дружину князя Святослава на мініатюрі "Ізборника" Святослава.

У жіночих костюмах міського простолюду та селян існували так звані святково-ритуальні сорочки, які мали дуже довгі, прикрашені вишивкою у вигляді струменів води, рукави, які інколи зображені на браслетах-наручнях.

Жительки сіл та рядові городянки поверх сорочки надягали поясний одяг, відомий із письмових джерел під назвою "понява". Археологічні залишки цього виду поясного одягу не виявлені, але є його зображення на срібних браслетах із Михайлівського (1903 р., Київ), Старорязанського (1966 р.) скарбів та із колекції Історичного музею (Москва). Понява являла собою один або два не зшитих відрізів вовняної або лляної тканини, якими обгортали нижню частину стану, укріплюючи їх шнурком на талії. Тканина для поняв була орнаментована, про що свідчить зображення поняви на браслетах-наручнях, де майстри-ювеліри намагалися передати певну фактуру і орнамент. Понява була коротшою за сорочку і її поли розходилися спереду, що давало можливість показати вишивку або облямівку нижнього краю сорочки.

Поясним чоловічим одягом усіх верств населення були досить вузькі, облягаючі штани, які носили заправленими у чоботи. У них зображені селяни, городяни та князі на мініатюрах Радзивилівського літопису та Типографського уставу, "цесар" на фресці Кирилівської церкви та учасники русалій на браслетах-наручнях.

Теплим верхнім одягом, який носили чоловіки і жінки усіх верств давньоруського населення, були кожух і свита. Що являв собою у давньоруську добу кожух, визначено в Студійському уставі XI ст.: "от кож устроенные ризы и мантиѣ, яже кожюхы ѣсть нарицяти обычай" [19]. Кожух згадується в літописах, пам'ятках давньоруської літератури, берестяних грамотах. В "Слові о полку Ігоревім" говориться, що воїни Ігоря Святославича кожухами мостили собі шлях по болотах і "грязивих" місцях [20]. Кожух як одяг городян неодноразово згадується у берестяних грамотах Новгорода [21], а як одяг князів — у Іпатіївському літописі. Галицько-Волинський князь Данило Романович заради зустрічі із угорським королем убрався в "кожюх же оловира грѣцкого и кроуживи златими плоскоми ошит ..." [22].

Різні верстви населення шили кожухи з хутра різної якості й ціни. Князі, бояри, багаті дружинники та купці ходили в кожухах із білки, горностая, куниці, а міський простолюд та селяни — із ведмедя, овчини та козячих шкур. Зовнішній вигляд давньоруського кожуха показано на мініатюрі "Ізборника" Святослава — в нього вдягнений найменший із княжичів [23]. Судячи з малюнка, кожух також мав тунікоподібний крій, округлий виріз горловини, прямі рукави та глибокий розріз на гру-

---

[19] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, с. 1246.

[20] *Слово* о полку Игореве, с. 13.

[21] *Арциховский А. В., Борковский И. В.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). — Москва, 1958, с. 19.

[22] ПСРЛ, т. 2, стб. 814.

[23] *Кондаков Н. П.* Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. — Санкт-Петербург, 1906, с. 42.

дях, який, однак, сягав тільки лінії талії і застібався на металеві бляшки-застібки та великі кістяні ґудзики. По вирізу горловини, на рукавах та по нижньому краю подолу кожух обшивали смугами хутра, ворсом назовні. Це підтверджується не тільки зображеннями кожуха у пам'ятках мистецтва, а й його залишками у похованнях, де шар напівзотлілої овчини, яким бувають обгорнуті кістяки похованих, потовщений біля шиї, на грудях та біля кистей рук. Кожух обов'язково підперізувався. У простолюдинів це був вузький шкіряний ремінець, а у князів та феодалів — шкіряний пояс, прикрашений вишуканим набором поясних бляшок із золота або срібла.

Свита — верхній теплий одяг, пошитий із товстих вовняних або суконних тканин. Вона теж неодноразово згадується в писемних джерелах у переліку вбрання як багатих, так і незаможних людей. В свиту одягнений київський князь Ігор Ольгович, якого вбили розлючені кияни у 1147 р., попередньо знявши її з нього. Свита згадується і в складі костюмів городян. Суконна свита названа і в листі новгородця Лазаря [24]; свої свити віддали у заставу лихварю новгородці Гришка і Коста [25].

Різні верстви населення шили свити із різних за якістю матеріалів. Багаті люди шили свити зі спеціальних вовняних тканин, які називалися "свиточним сукном" і були натурального, світлого кольору. Міський простолюд та селяни шили свити із грубих матерій, витканих із погано вичесаної вовни. Така свита "власяна, остра на тѣлѣ" згадується у Києво-Печерському патерику [26]. Як і всі інші види верхнього одягу чоловіків та жінок, свити підперізувалися поясами.

Залишки верхнього одягу, який можна ототожнювати із давньоруською свитою, знайдено у 1978 р. під час розкопок давньоруського Вітебська (територія сучасної Бєларусі).

Верхнім одягом чоловіків і жінок був також плащ. У літописах він найчастіше згадується як вид верхнього одягу князів та бояр. Давньоруські плащі являли собою прямокутне або квадратне полотнище, розмірами 1—1,5 × 1,5—2 м, зшите із кількох пілок тканини. Плащі накидали на плечі і застібали на правому плечі застібкою-фібулою або просто зав'язували. Вони закривали тільки половину верхньої частини тулуба, залишаючи вільною праву руку.

У князівсько-феодальному побуті існувало кілька різновидів плаща: корзно, луда, мятль, скут [27]. Відрізнялися вони один від одного функціональним призначенням, матеріалом, оздобленням. Найбагатшими і найбільш розкішно прикрашеними були корзно і луда, які в писемних джерелах згадуються тільки як одяг князів. Корзно шили із кольорових вовняних тканин найвищої якості. Краї таких плащів обшивалися золототканими позументними стрічками, смугами дорогого хутра (іноді мали хутряну підкладку із куниці, соболя, білки), а поли — золотою вишивкою, нашивними орнаментованими бляшками із золота та срібла. В багато декорованих корзнах червоного, синього та зеленого кольорів зображено давньоруських князів та бояр на ряді ікон, мініатюр, фресок. У літописах є згадки, що померлих князів накривали теж плащем-корзном.

Лудою називали легкий плащ із світлого, тканого золотом шовку, який,

[24] *Арциховский А. В., Янин В. Л.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962—1976 гг.), с. 108.

[25] *Арциховский А. В., Борковский И. В.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.), с. 17—19.

[26] *Києво*-Печерський патерик, с. 46.

[27] ПВЛ, ч. 1, с. 95, 100, 126; ПСРЛ, т. 2, стб. 351—464.

виблискуючи на сонці, створював сліпучу білизну, блиск, від чого й походить назва "луда". Конструктивно корзно і луда не відрізнялися. Різниця полягала лише в якості тканини та системі декору.

Повсякденними, більш скромними плащами були скут і мятль, які шили із вовняних тканин сірого, брунатного, а в окремих випадках і чорного кольорів. Про це свідчить повідомлення Іпатіївського літопису, що в чорні мятлі були одягнені син, слуги та дружинники померлого галицького князя Володимира Васильковича [28].

Городяни та селяни теж носили плащі-мятлі, виготовлені із грубих вовняних тканин, які теж високо цінувалися, про що свідчить розмір штрафу (3 гривні), якщо хтось розірве його чи вкраде [29]. Як плащ бідноти у Києво-Печерському патерику названо вотолу. Її згадано як одяг злодія, який заліз у монастирський сад за яблуками і, падаючи з дерева, зачепився нею за гілки. Плащ-вотолу, виготовлену із погано вичесаної вовни, належало знімати, входячи до церкви та отримуючи причастя [30].

Серед археологічних матеріалів залишки плащів представлені знахідками кільцеподібних фібул як у дружинних, так і в міських та сільських некрополях. Лише в одному випадку фрагменти князівського плаща у вигляді зітлілої тканини знайдені в одному із князівських поховань у Десятинній церкві [31].

Обов'язковою та функціонально необхідною складовою частиною у давньоруських чоловічих костюмах були пояси. Їх відсутність, особливо у середовищі феодалів, сприймалася вкрай негативно. В "Повісті минулих літ", наприклад, говориться, що на послів князя Володимира дуже неприємне враження справив той факт, що мусульмани навіть в своїх храмах стоять без поясів. Поясами підперізували як сорочки, так і верхній одяг.

Князівський пояс та пояс знатного дружинника був своєрідним символом його відваги й багатства. Пояси були частиною князівських скарбів і передавалися у спадок. Так, галицько-волинський князь Володимир Василькович, коли тяжко хворів, почав роздавати свої скарби, в тому числі власні золоті пояси та пояси свого батька [32]. Однак конкретних даних про зовнішній вигляд та конструкцію поясів князів і дружинників в писемних джерелах немає.

В археологічних матеріалах найчастіше трапляються залишки поясів багатих дружинників. Як і більшість складових частин давньоруського костюма, жоден пояс того часу повністю не зберігся. Як правило, від них залишаються металеві бляшки-накладки, пряжки, наконечники, кільця, а також невеликі фрагменти шкіри з прикріпленими до них бронзовими та срібними бляшками. Накладки і наконечники поясів переважно прикрашені рельєфним рослинним орнаментом. Відомі також знахідки ювелірних формочок для відливки поясних бляшок.

Залишки поясів знайдені в дружинних курганах Києва, Чернігова, Шестовиці, Табаївки, Гніздова, Седнева. На мініатюрі "Ізборника" Святослава та на іконах Бориса і Гліба є схематичне зображення загального вигляду давньоруського чоловічого пояса. Пояси давньоруських дружинників мали різноманітне декоративне оздоблення і конструкцію.

До поясів кріпилася як зброя, так і інші необхідні речі — кресало, кремінь,

---

[28] ПСРЛ, т. 2, стб. 591.

[29] *Грамоты* Великого Новгорода и Пскова. — Москва; Ленинград, 1949, с. 55.

[30] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, с. 308.

[31] *Каргер М. К.* Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви, с. 12—20.

[32] ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 914.

ніж, точильний брусок, гребінець. Нерідко ці речі носили в шкіряній сумці, яка теж кріпилася до пояса. Сумки, як і пояси, прикрашалися бронзовими або срібними орнаментованими бляшками. Фрагменти шкіряних сумок, розмірами 18 × 20 см, прикрашених бляшками-накладками, знайдені в дружинних похованнях Києва, Китаєва, Чернігова, Шестовиці, Табаївки, Клонова, Нового Білоуса [33].

Пояси простого люду являли собою звичайні шкіряні ремінці, які застібалися на маленьку пряжку ліроподібної форми. Для підперізування використовувались також конопляні шнури або ж спеціально виткані із льону або вовни вузькі пояси.

Жіночі костюми теж доповнювалися поясами. Про це свідчить ряд зображень жіночих костюмів у творах давньоруської мініатюри, але залишки металевого декору від поясів у жіночих похованнях жодного разу не знайдено. Це свідчить про те, що жіночий пояс являв собою вовняний або шовковий шнур, а не шкіряний ремінець.

Із усіх складових частин давньоруського костюма найкраще вивчене взуття: цілі вироби, значні фрагменти та окремі деталі знайдені у великій кількості під час розкопок давньоруських міст. Значно рідше залишки взуття знаходять на сільських поселеннях та у похованнях. Відомо також чимало зображень взуття в пам'ятках мистецтва, а в писемних джерелах є згадки про його колір і декор.

Чоловіки і жінки на Русі у X—XIII ст. носили чоботи, черевики, туфлі, поршні, личаки. Взуттям чоловіків були переважно чоботи та черевики, а жінок та дітей — черевики і туфлі.

Для князів і бояр чоботи і черевики шили із добре вичиненої кольорової шкіри і вишивали кольоровими вовняними і золотими нитками, дрібними перлами, бронзовими ґудзиками та дротом. Зелені чоботи, вишиті золотими нитками, які носив князь Данило Галицький, згадані у Іпатіївському літописі [34], а червоні чоботи бояр та їх слуг — у "Слові" Данила Заточника [35]. Чоботи як взуття чоловіків-городян згадуються і в новгородських берестяних грамотах.

До недавнього часу шкіряне взуття переважно було відоме тільки у північно-західному та північно-східному регіонах давньоруських земель, де в умовах вологого ґрунту вироби зі шкіри добре зберігаються. Свого часу це стало навіть причиною появи твердження, що у костюмах населення південних та південно-західних територій Русі шкіряне взуття було або взагалі відсутнє, або поширене у незначній кількості. Така точка зору ґрунтувалася на тому, що під час розкопок міст на зазначених територіях, навіть у такому великому центрі, як Київ, воно практично не знайдене. Спростовано цю гіпотезу лише в останні десятиліття, коли під час розкопок стародавнього Звенигорода Галицького знайдено велику кількість фрагментів шкіряного взуття [36], яке за матеріалом, кроєм і декоративним оздобленням нічим не відрізнялося від матеріалів Новгорода, Пскова, Мінська, Вітебська, Твері та інших міст. Наявність шкіряного взуття в Звенигороді Галицькому не було винятком для південноруських міст. Винятковими тут були лише умови для його зберігання — твердий торф'янистий чорнозем, який у поєднанні з підвищеною вологістю добре консервував шкіру.

---

[33] *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель в IX—XIII вв. — К., 1990, с. 51.

[34] ПСРЛ, т. 2, стб. 814.

[35] *Слово* Даниила Заточника по редакциям XII и конца XIII вв., с. 60.

[36] *Свєшников І. К., Брайчевська О. А.* Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького // Археологія. — 1990. — Вип. 3, с. 122—129.

Давньоруські чоботи були детальнокроєними, з твердими або м'якими закаблуками, суцільнокроєними голівками, з високими фігурними або низькими прямими халявами. У чоботи такого крою взуті музиканти на ряді срібних браслетів-наручнів, "цесар" на одній із фресок Кирилівської церкви та акробат на графічному рисунку на стіні Софії Київської.

М'яким взуттям, яке носили переважно в теплу пору року, були детальнокроєні черевики різних варіантів крою. Черевики виготовлялися із черевної частини шкур рогатої худоби. В холодну пору року їх утеплювали устілками із повсті, в'язаними шкарпетками, онучами.

Виключно жіночим, причому святковим видом взуття, були шкіряні детальнокроєні туфлі з м'якої шкіри, вишиті вишуканим рослинним або геометричним орнаментом.

Селяни та міський простолюд у теплу пору року носили також личаки та шкіряні поршні. Личаки плели із лубу або вузьких смужок шкіри. Поршні — м'яке взуття, яке шили із шкіряної заготівки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та на п'ятці. До ніг поршні і личаки поверх онуч кріпилися конопляними шнурами.

Складовою частиною чоловічого і жіночого костюма був головний убір. В писемних джерелах є два терміни для його позначення — "клобук" і "шапка". Головні убори князів та бояр названі у літописах клобуками. Клобук як світський головний убір згадується в найдавнішому списку "Сказання про Бориса і Гліба" [37]. На батьківському місці в клобуці сидів Ярослав Володимирович Галицький під час зустрічі із Петром Бориславичем, послом київського князя Ізяслава Мстиславича [38].

Вивчення знахідок головних уборів та їх зображень на монетах, актових печатках, фресках, іконах і мініатюрах, виробах дрібної пластики дозволяє стверджувати, що різні назви головних уборів зумовлювалися як відмінностями у їх конструкції, якості матеріалів, із яких їх виготовляли, так і соціальним статусом власника. Клобук, судячи із зображень на фресках та мініатюрах, являв собою хутряну шапку з високим наголовком, нижня частина якого обшивалася хутром. Наголовок міг бути зшитий із цупких золототканих шовкових тканин, іноді різного кольору. Такі головні убори зображені на головах князів Бориса і Гліба на давньоруських іконах. Наголовок клобуків міг бути зшитий як із трьох-чотирьох, так і з шести-восьми частин. Залишки обгорілого князівського клобука з наголовком із шовкової тканини знайдено в насипі відомого князівського кургану Чорна Могила. Хутряні клобуки у вигляді решток зітлілого хутра завтовшки 4 см виявлені в курганах біля с. Мініни Київської області. Відомі також хутряні чоловічі шапки з навушниками.

На золотих та срібних монетах князя Володимира і на окремих князівських актових печатках князівські шапки прикрашені перлинними підвісками-перпендулами, які були обов'язковою прикрасою корон візантійських імператорів. Поява зображення цієї прикраси, що символізувала імператорську владу, пов'язана не з існуванням такої регалії в дійсності, а із символічним декларуванням своєї рівності з візантійськими імператорами.

Суттєві дані про головні убори представників дружинно-феодальної знаті дало вивчення виробів дрібної пластики — глиняних іграшок, що зображують кінних воїнів-дружинників. Фрагменти

[37] *Абрамович Д.* Жития св. мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Санкт-Петербург, 1916, с. 56.

[38] ПСРЛ. — Т. 2, стб. 464.

таких виробів знайдені у складі речових комплексів із розкопок стародавнього Києва, Вишгорода, Воїня, Галича [39]. Усі знайдені іграшкові вершники мають головний убір з високим наголовком та опушкою по нижньому краю у вигляді рельєфного валика. Наголовки, судячи із зображень, зшиті з чотирьох частин. Місця швів позначені або рельєфними валиками, або прокресленими лініями. Багаті феодали і дружинники шили шапки із дорогих матеріалів: хутра соболів, куниць, шовку. Останнє підтверджується свідченням арабського автора X ст. Ібн Фадлана, який писав, що на голову мертвому "русу" одягли "шапку із парчі, соболину".

Чоловічі головні убори городян та селян названі в новгородських берестяних грамотах шапками. Їх конструкція та матеріал, із якого вони виготовлені, відомі за поодинокими знахідками самих шапок та їх зображеннях на керамічних іграшках. Вони шилися з повсті. Таку цілу шапку знайдено під час розкопок стародавнього Берестя [40]. Вона мала конічну форму, її нижній край із широким закотом щільно прилягав до наголовка. Шапки також плели із вовни, про що свідчить повідомлення Києво-Печерського патерика.

Про жіночі головні убори, порівняно з чоловічими, відомо дуже мало. Головними уборами заміжніх жінок були повой і убрус. Повой названо у духівниці дружини князя Гліба Всеславича, а убрус — в деяких уставних грамотах.

Серед археологічних матеріалів залишки повоя і убруса не виявлені, але їх зображення відомі у мініатюрах та фрескових розписах. У пової зображено княгиню Ольгу на мініатюрах Радзивилівського літопису та у фресковому розписі південної вежі Софії Київської. Убруси зображено на головах княгинь на мініатюрі "Ізборника" Святослава та Трірського псалтиря. Пової і убруси виготовляли із одноколірних тонких лляних або вовняних тканин та шовку.

Повой являв собою головне покривало, яке за розмірами нагадувало сучасну хустку, а убрус — довгий рушник, яким обгортали голову. Під час святкових виходів княгинь до храмів поверх повоя одягали діадеми, відомі із скарбів, або ж обруч із золота, який неодноразово зображений на мініатюрах Радзивилівського літопису на голові у княгині Ольги.

У холодну пору року убрус доповнювався хутряною (бояринi і княгині), або ж повстяною (городянки і селянки) шапками.

Незаміжні дівчата в теплу пору року ходили з непокритими головами, з розпущеним або заплетеним у коси волоссям, яке притримував вінок — "очельє". Він являв собою кольорову шовкову або золототкану стрічку, яка зав'язувалась на потилиці. Іноді основу очелья робили із смужки лубу або шкіри і обшивали шовком. Із матеріалів поховань відомі також очелья у вигляді срібного обруча. Очелья прикрашали характерними для певних територій скроневими кільцями та колтами.

Невід'ємною частиною чоловічих і жіночих костюмів були прикраси. Найхарактернішими чоловічими прикрасами були фібули-сустуги, шийні гривни, ланцюжки-чепи та персні, які майже завжди доповнювали костюми князів,

[39] *Брайчевська О. А.* Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару "Чернігів і його округа в IX—XIII ст.". Чернігів, 15 травня 1990 р. — Чернігів, 1993, с. 112—117, рис. 2.

[40] *Лысенко П. Ф.* Берестье. — Минск, 1985, с. 374.

бояр, багатих городян і купців. Вперше застібки для плащів (сустуги) як найпримітніша частина костюма древлянських послів до княгині Ольги згадані у "Повісті минулих літ".

Найпоширенішою чоловічою прикрасою була гривна. Її носили князі і бояри, нею нагороджували вірних слуг і дружинників. У "Повісті минулих літ" згадана, наприклад, золота шийна гривна отрока Георгія, яку йому подарував князь Борис [41]. Чоловічі прикраси ("хрест с чепьми") згадані і в Іпатіївському літописі. Шийні чоловічі прикраси символізували знатність та заможність, їх носили одночасно по кілька штук. "Главу его сосекоша, трои чепи сняше золоти" — свідчить літописець, описуючи вбивство перемишльського воєводи Михалка Скули [42].

Шийні гривни жертвували монастирям та чіпляли до ікон. У Києво-Печерському патерику відзначено, що ростовський тисяцький Георгій Шимонович пожертвував Печерському монастирю шийну гривну, яку носив сам. А волинський князь Володимир Василькович, будучи тяжко хворим, замовлену ним ікону св. Георгія теж прикрасив золотою гривною.

Шийні гривни із золота і срібла та довгі шийні ланцюги-чепи є приналежністю давньоруських скарбів. Князі та феодали носили також масивні золоті та срібні персні-печатки з родовими гербовими знаками. Шість таких перснів були у складі скарбу, знайденого у 1975 р. біля с. Городище Хмельницької області [43].

У князівсько-феодальному побуті існував звичай носити сережку в одному вусі. Зокрема, про це пише візантійський історик Лев Диякон, описуючи костюм князя Святослава [44]. Із давньоруських скарбів відомі також золоті князівські діадеми і барми, які були атрибутами влади і одягались лише для

Ізборник 1073 р. Зображення князівської сім'ї в одязі, характерному для верхівки суспільства.

певних подій: шлюбних церемоній, святкових виходів до храму, прийомів послів тощо.

У чоловічих костюмах городян та селян шийні гривни, ланцюжки та масивні персні були відсутні. Натомість у їхньому середовищі набули популярності невеликі фібули та персні із кольорових сплавів.

Жіночими прикрасами були скроневі кільця, шийні гривни, намиста з різного роду підвісками, сережки, колти, персні

[41] ПВЛ, ч. 1, с. 41.

[42] ПСРЛ, т. 2, стб. 352, 733.

[43] *Якубовський В. І.* Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — Вип. 16, с. 87—104.

[44] *Диакон* Лев. История. — Москва, 1988, с. 82.

й каблучки та різноманітні браслети, широко представлені як у складі скарбів, так і в матеріалах поховань. Прикраси для заможних та знатних жінок виготовляли із золота та срібла, а для простих селянок та городянок — із кольорових сплавів та скла. Велику кількість різнокольорових скляних браслетів, каблучок та намиста знайдено під час розкопок міст. У матеріалах селищ скляних прикрас значно менше — переважають вироби з металу.

Багаті жінки мали по кілька комплектів прикрас, які одягали з нагоди відповідних подій та свят. Набір прикрас із золота одягали для виходів до церкви у великі свята, на урочисті прийоми і бенкети в князівських хоромах.

Срібні скроневі кільця, сережки, персні, намиста носили щоденно, а йдучи на народні свята, одягали ще й срібні пластинчасті браслети-наручні, які притримували довгі рукави святково-ритуальних сорочок.

Рядові жительки давньоруських міст обмежувалися лише одним комплектом срібних або бронзових прикрас. Набір срібних прикрас киянки, який складався із чотирьох круглих дротових скроневих кілець, двох сережок київського типу, персня та намиста із великих, прикрашених зерню намистин і підвіски-лунниці, знайдено у жіночому похованні біля Золотих воріт [45].

У холодні пори року чоловічі та жіночі костюми доповнювали рукавиці. Їх плели з вовни або шили зі шкіри. Шкіряні рукавиці як платня, яку належало дати "тіуну на волоці", названі у Смоленській грамоті 1229 р. Рукавиці зі шкіри знайдено під час розкопок стародавнього Мінська, а виплетені в техніці голкового плетіння із вовни — у Вітебську та Бересті. Про прядіння вовни для виплетення рукавиць повідомляє Києво-Печерський патерик.

Давньоруські чоловічі та жіночі костюми мали чітко виражений становий характер і відповідали певному соціальному статусу їх власників. Відмінність між костюмами різних верств давньоруського суспільства виявлялася через якість матеріалів, із яких їх виготовляли, та наявність або відсутність певних видів одягу та прикрас. Це зумовлювалося виникненням потреби у певних комплектах костюма, які підкреслювали належність особи певному суспільному середовищу.

Починаючи з кінця X—початку XI ст., складається князівський чоловічий церемоніальний костюм, до складу якого входили довга верхня сорочка, плащ-корзно, штани та червоні чоботи. Доповнювала його шапка із хутряною опушкою, діадема та барми. До церемоніального костюма іноді входило також візантійське вбрання — "дивитисії", "скарамангії" та "хламиди", які давньоруські князі, починаючи з Володимира Святославича, отримували як подарунки від візантійських імператорів. Наявні джерела також свідчать, що всі види давньоруського чоловічого і жіночого одягу були нерозпашними.

---

[45] *Боровський Я. Є., Архипова Є. І.* Дослідження міста Ярослава 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. — К., 1993, с. 207, 208.

Розділ 10

КУЛЬТУРА середньовічних кочівників

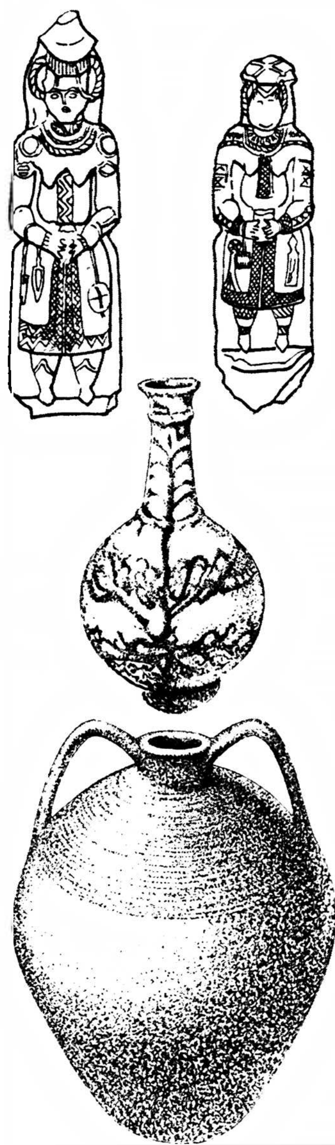

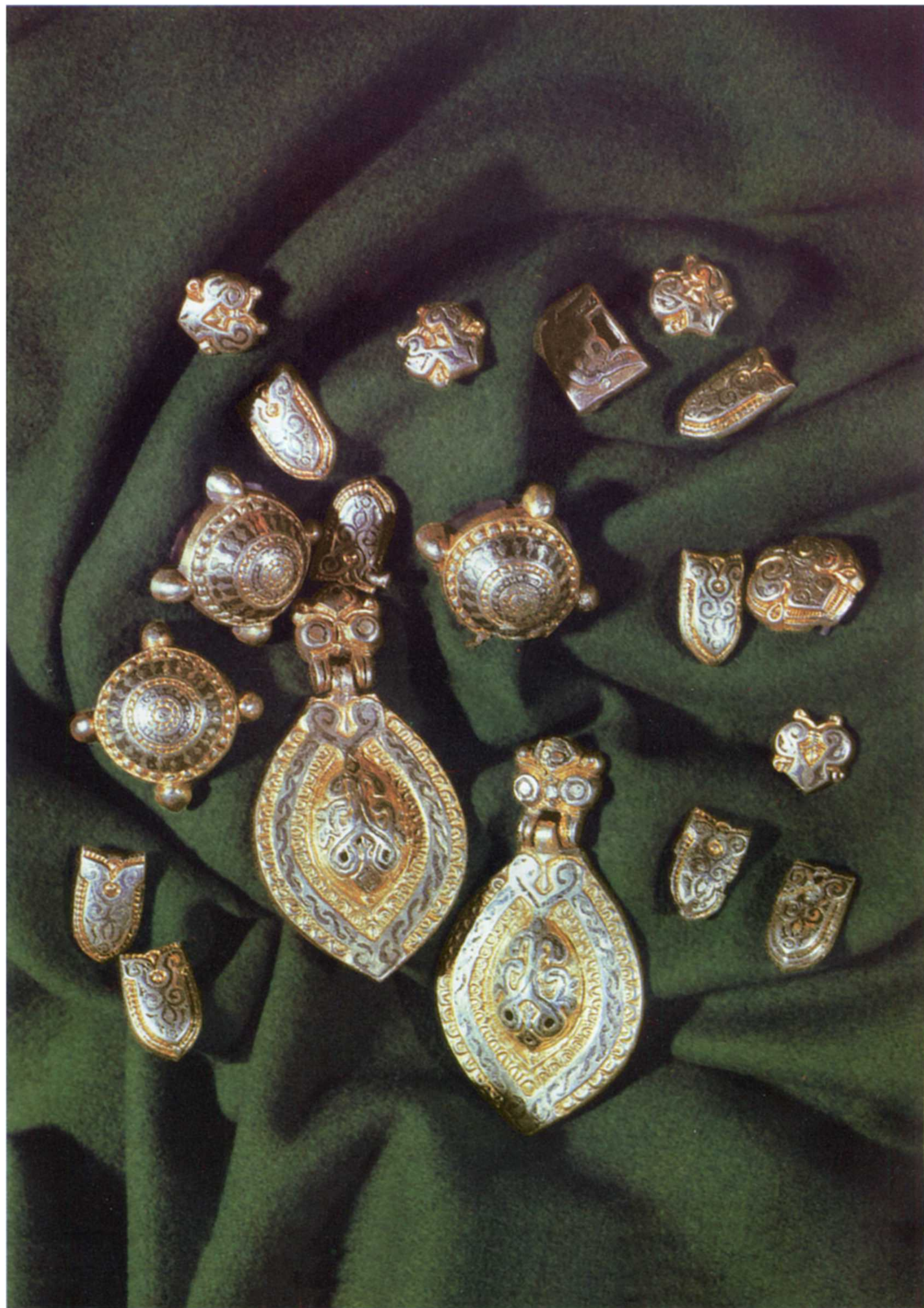

Прикраси кінського спорядження з печенізького поховання (XI ст., Херсонська обл.).

10.1. Культура неслов'янських народів України IV—VIII ст.

В 370-х роках у Східній Європі, у т. ч. на більшій частині території України, відбулися значні зміни етнічного складу населення внаслідок нашестя гунів. Звичайно, і до гунів відбувалися зміни населення, особливо у Північному Причорномор'ї (скіфи, сармати, готи), але "варварські" племена стримувалися Римською імперією. Політична криза II—III ст. призвела до поступової заміни на території України іраномовного населення, германців, в першу чергу готів, на різні групи тюркського та угорського етносів, а потім і слов'ян.

Через обставини Великого переселення народів інтерес до культури гунів та їх послідовників посилюється впродовж останніх десятиліть, незважаючи на недостатню базу археологічних джерел. Історіографія питання на початку 80-х років XX ст. була розглянута в працях І. П. Засецької, А. К. Амброза, С. О. Плетньової, в Україні — в працях А. Т. Сміленко, А. І. Айбабіна, Р. С. Орлова та інших[1]. В 90-х роках було перевидано монографічні дослідження Л. М. Гумільова по тематиці народів степу, в першу чергу тюркського етносу. Нарешті в Москві та Єрусалимі побачила світ важлива для історії взаємовідносин Русі і Хозарського каганату книга Нормана Голба й Омеляна Пріцака з публікацією хозарсько-єврейських документів X ст. Хозарській державі присвячена книга А. П. Новосельцева, Хозарії та хозарській фортеці Саркелу — дослідження С. О. Плетньової[2].

В українській історіографії визначилися позитивні тенденції у вивченні культури неслов'янських народів, в першу чергу завдяки видавничій діяльності Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, де публікуються архівні матеріали А. К. Амброза, Г. Ф. Корзухіної, дослідження з хронології пам'яток Криму А. І. Айбабіна та інших. Проблеми зв'язків слов'ян та степового населення VII—VIII ст. у 90-ті роки успішно вивчали, в т. ч. на основі скарбів старо-

[1] *Степи* Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981; *Орлов Р. С.* Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.

[2] *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. — М.; Иерусалим, 1997. — 240 с.; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — 264 с.; *Плетнева С. А.* Саркел и "шелковый" путь. — Воронеж, 1996. — 168 с.; *Плетнева С. А.* Очерки хазарской археологии. — М.; Иерусалим, 2000. — 240 с.

житностей антів — однієї з груп слов'янського населення Середнього Подніпров'я, О. М. Приходнюк, І. О. Гавритухін, О. М. Обломський, О. А. Щеглов. З'явилися і нові публікації поховань аварсько-протоболгарського типу, виділені в окремий сивашівський тип (за найбільш багатим похованням поблизу Сиваша) [3].

З новітніх досліджень неслов'янського етносу можна згадати дослідження О. Б. Бубенок іраномовних аланів-асів (ясів), дослідження О. І. Айбабіна дуже складного багатоетнічного населення Криму і особливо дослідження П. П. Толочка взаємовідносин кочових народів: аварів, болгар, угорців, хозар, печенігів, половців і монголо-татар зі східними слов'янами. Останнє дослідження цікаве й тим, що вводить в науковий обіг деякі комплекси поховальних пам'яток зі степу VI—XII ст., які були маловідомі [4].

І все ж для вивчення старожитностей різноетнічного населення України ранньосередньовічної епохи не вистачає глибоких і зразкових досліджень, таких, як дослідження І. П. Засецької, присвячене культурі кочівників південноруських степів гунської епохи, або як детальніші публікації класичних комплексів типу Харівського скарбу О. М. Приходнюка і В. М. Хардаєва [5]. Особливо відзначимо зразкове видання Перещепинського скарбу або комплексу 1912 р. з використанням спеціальних методів дослідження колективом Державного Ермітажу (під патронажем Президента Республіки Татарстан М. Ш. Шаймієва), яке значно доповнює більш ранню публікацію німецького дослідника І. Вернера [6].

У 90-ті роки XX ст. вийшли друком російські видання творів як давніх, так і сучасних істориків. Це оригінальне видання Константина Багрянородного, перевидання в серії "Византийская библиотека" Йордана "Гетіки", творів Прокопія Кесарійського, грецької агіографії, історії Візантії Ю. А. Кулаковського, Ф. І. Успенського, О. О. Васильєва, професора сера Димитрія Оболенського, П. К. Коковцова ("Еврейско-хазарская переписка"), Г. Г. Літавріна ("Византия и славяне") та багато інших.

Одна з перших згадок про гунів — на мапі Птолемея II ст., яке В. В. Латишев вважав найдавнішим для Східної Європи. Вважається, що перші проникнення центральноазіатських племен (тюркомовних) пов'язані з поразкою "хунну" від сянбинських і тай-

---

[3] Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. I—V. — Симферополь: Таврия, 1990—1996; *Приходнюк О. М.* Археологические данные о связях славян и степного населения в VII—VIII вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V, с. 114—125; *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — 296 с.; *Орлов Р. С., Рассамакин Ю. Я.* Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996, с. 102—116.

[4] *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — К., 1997. — 224 с.; *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.; *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — 200 с.

[5] *Засецкая И. П.* Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — Санкт-Петербург, 1994. — 224 с.; *Приходнюк О. М., Хардаев В. М.* Харивский клад // Archaeoslavica. — 1998. — № 3. — S. 243—278.

[6] *Werner J.* Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. — München, 1984. — 48 S. 32 Taf.; *Залесская В. Н., Львова З. А., Маршак Б. И. и др.* Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. — Санкт-Петербург, 1997. — 336 с.; *Залесская В. Н., Львова З. А., Маршак Б. И., Теляшов Р. Х.* Сокровища хана Кубрата. Каталог выставки. — Санкт-Петербург, 1997. — 136 с.

Медальйон і сережки з Глодоського скарбу (VII ст., с. Глодоси Кіровоградської обл.).

ських військ у І ст. н. е., яке поки що не залишило наслідків — чужинці були асимільовані сарматами.

Перші певні свідчення належать римському автору — Амміану Марцелліну, який пише, що за імператора Валенті (364—378 рр.) "неприборканий народ, що палає невгамовною жагою до знищення чужої власності, просуваючись серед розбою і різних сусідніх народів, дійшов до землі Аланів, колишніх Масагетів" [7]. Алани займали величезний простір навколо Танаїса, на північ від Меотіди і Танаїса та передгір'я Кавказу. Частково перебивши, частково приєднавши аланів, гуни пройшли у Північне Причорномор'я. Частина їх переправилася у Крим через Керченську протоку — Кіммерійський Боспор згідно поетичній легенді, що описана у V ст. Созоменом, за ланню, оленем або биком. Значна частина столиці Боспорського царства Пантікапея, як й інших міст, була зруйнована.

Амміан Марцеллін та інші автори досить докладно описували поразку остготів Подніпров'я на чолі з королем Германаріхом від гунів близько 376 р. Частина варварських племен везіготів і сармато-аланів перейшла Дунай і почала розселятися у провінціях Мезії та Фракії. У 378 р. в битві при Андріанополі загинув римський імператор Валент, який намагався стримати натиск нових переселенців. Історики, письменники, поети були під впливом грандіозності подій, що змінили долі народів та Римської імперії, тим більш, що за зовнішністю гуни належали до монголоїдної раси. Гуни не знали землеробства навіть у примітивній формі, що дозволило С. О. Плетньовій зробити висновок про їх перебування на першій стадії таборного кочування [8].

Період завоювання Північного Причорномор'я слабо представлений археологічними пам'ятками. У 378—445 рр. в

[7] *Латышев В. В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Санкт-Петербург, 1904. — Т. 2. — Вып. 2, с. 339.

[8] *Плетнева С. А.* Кочевники Средневековья. — М., 1982. — С. 18.

період заснування гунського племінного союзу спостерігається деяка стабілізація політичної та економічної ситуації, відновлюється життя на поселеннях так званої черняхівської культури, деяких міст Криму. Центр об'єднання знаходився в степу Північного Причорномор'я, куди, за свідченням Йордана, до гунського вождя Донати в 412 р. було направлено посольство Східної Римської імперії. Приск Понтійський (432 р.) згадує назву деяких племен: ітимарів, тонсурів, амілзурів та ін., а Йордан — алцидзурів, альціагірів, хунугурів, вірогідніше за все тюркського походження.

Після завоювання Панонії властителем гунського племінного союзу став вождь Аттила (445 р.). Найважливіша битва з римлянами відбулася на Каталунських полях у 451 р. У 454 р. Аттила помер і гунський союз розпався. Широко відомий опис ставки Аттили (448 р.) Приском Понтійським, який був послом римлян. Йордан детально описав його поховальний обряд: три труни із золота, срібла та заліза, які були прикрашені дорогоцінною зброєю, фаларами, камінням та іншими прикрасами з убранства палацу.

У другій половині V ст. наймогутнішим племенем гунського походження були акацири, яких витіснили сарагури, уроги та оногури. Прокопій Кесарійський і Агафій Мірінейський (автори епохи Юстиніана I (527—565 рр.)) потомками гунів називають утигурів на східному узбережжі Меотіди, кутригурів — на західному, а також ультидзурів.

Комплекси гунської епохи IV—V ст. були виділені І. П. Засецькою в окрему групу пам'яток, яких у 1978 р. налічувалося близько 15. Поступово кількість їх зростає. У 1992 р. О. І. Айбабін налічує 8 кримських поховань і знахідку центральноазіатського котла "гунського типу" в Неаполі Скіфському[9]. Інші котли походять з Мелітополя, де був знайдений ковальсько-ливарний інвентар, інструментарій та відходи виробництва, а в гроті "Колдуна" Кам'яної Могили — поховання кінця IV — першої половини V ст.[10]

У культурі доби Великого переселення народів, або "гунській археології", є багато нез'ясованих питань. Це, в першу чергу, хронологія комплексів, які донедавна датувалися кінцем IV—V ст., але А. К. Амброзом були віднесені до VI—VII ст. Дискусія триває і з приводу походження виробів поліхромного стилю, основою якого можна вважати або місцеву готську і сармато-аланську, або чужинську гунську традицію. Недостатньо вивчено центри виробництва виробів. Обмеженість даних для з'ясування ритуалу поховань у цю епоху пояснюється випадковістю знахідок поховань, які до того ж виявляються зруйнованими. Але деякі висновки зроблені.

На думку І. П. Засецької, поховання за обрядом поділяються на три групи: I — поховальні пам'ятки зі спаленням або з культом вогню, II — трупопокладення під курганним насипом з конем або без нього, III — трупопокладення без насипу з конем або без нього. Найчисленнішою є перша група — зі спаленням. У вогнищі знаходять кістки жертовних тварин, посуд.

Найвідомішим є спалення під кам'яними викладками біля с. Новогригоріївка (колишня Єкатеринославська губернія, нині територія Запоріжжя), які досліджував 1884 р. Д. Я. Самоквасов. Під кам'яними викладками були зброя, палені кістки людей, тварин, прикраси, посуд

---

[9] *Айбабин А. И.* Погребения кочевнической знати в Крыму конца IV—VI вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. 3, с. 206— 211.

[10] *Михайлов Б. Д.* Погребение гуннского времени на Каменной Могиле в Северной Таврии // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. 3, с. 109—111.

Ювелірні прикраси з поховання VII ст. біля с. Виноградне Запорізької обл.

від тризни тощо. Щось подібне до цього дослідили у 1967 р. В. Ф. Пешанов та Д. Я. Телегін в урочищі Макартет Запорізької області.

Обряд трупопокладення в прямокутних ямах з досить багатим інвентарем походить від кам'яних склепів римського часу в Криму: біля с. Марфівка і в Беляусі. Головне в обряді — це тюркський звичай захоронення шкіри коня, а зафіксована різноманітність відображає етнокультурні традиції різних за походженням племен гунського союзу [11].

У войовничих степових кочівників була різноманітна зброя. В першу чергу, це двосічні мечі різних типів. Серед них є такі, що наслідують сарматські, з ромбоподібним перехрестям, можливо, центральноазіатського походження; їх поява пов'язана з гунським нашестям. Є й довгі мечі з прямокутним перехрестям, прикрашеним інкрустацією гунської епохи, що були прототипом мечей в культурі часів Меровінгів — першої королівської династії Франкської держави. Деякі мечі мали не тільки металеве кулясте або напівсферичне наверш-шя,а й з халцедону, бурштину або пасти з золотою інкрустацією; дерев'яні піхви були вкриті золотим листом, вставками гранату у напаяних гніздах.

Багато були прикрашені й піхви деяких кинджалів: накладками, зерню, філігранню, вставками бурштину, золотими листами з лускатим орнаментом.

У гунську епоху пануючою формою лука стає складноскладена, так званого гунського типу, про що свідчать кістяні обкладки середніх і кінцевих частин лука. Їм відповідали залізні великі ромбоподібні, лавролистові, ступінчасті або ярусні й тригранні наконечники стріл. Поява, а потім і зникнення таких наконечників збігається з експансією гунів.

Кінське спорядження у пам'ятках гунської епохи різноманітне, але найтиповішими для кочівників є вуздечкові набори з накладок, бляшок, ромбоподібних блях, наконечників в характерній техніці з бронзових пластин, обтягнутих електровим тонким листом з ко-

[11] *Засецкая И. П.* Вказ. праця, с. 22—23.

льоровими вставками у вигляді стрічок з гніздами. До гунської епохи належить і поширення сідла жорсткої конструкції, свідченням чого є обкладки ленчиків та передньої луки сідла, стрічки по краю. Деталі сідла нової для Європи конструкції походять з с. Новогригорівка (поблизу Мелітополя). Це підтрикутні золоті пластини з лускатим орнаментом. Найраніші зразки таких седел походять з Ноїн-Улінського могильника гунів Північної Монголії, а розкішні золоті обкладки двох лук сідла з согдійськими пальметками — із Перещепинського комплексу (пам'ятка VII ст.).

В історії мистецтва гунської доби найзначніше явище — ювелірні вироби поліхромного стилю, орнаментовані вставками з кольорового скла та напівдорогоцінних каменів. Серед них на першому місці — прикраси головного убору — діадеми. Вони були знайдені на території від Казахстану до Угорщини. За конструкцією діадеми поділяються на одночасні та тричасні, вінці й напіввінці. Показовими є діадеми із с. Марфівка поблизу Керчі та с. Березівка Одеської області зі вставками-кабошонами круглої, овальної та мигдалеподібної форми. Марфівська інкрустована сердоліком, інші — альмандином та гранатом. Марфівська діадема має композицію трикутників із зерні, розташованих між гніздами. Діадеми з Мелітополя та Старої Ігрені мають фігурний фриз з мотивів, розташованих окремо. Трапляються й плоскі вставки в гніздах та штампований орнамент із рубчиків.

Основа діадем бронзова, а зверху вони обтягнуті золотим листом. Діадеми функціонально поєднані, мають один принцип декору — суцільне покриття рядом вставок. На керченській діадемі зображено сюжет "древа життя" з головками птахів. Стилізований аналогічний сюжет на виробі із Старої Ігрені. Подібні сюжети трапляються і на колтах.

Відомі також кулони, сережки, персні, наконечники гривен та поясів. Виготовлялися прикраси в різних майстернях на великій території, у т. ч. на Боспорі місцевими майстрами з характерним золотим тлом і червоними камінцями у гніздах.

У культурі кочівників гунського часу широко використовувалися як деталі костюма браслети, гривни, пряжки, дзеркала (у т. ч. китайські).

Після розпаду гунського об'єднання Аттили основна частина гунської орди повернулася в Північне Причорномор'я, де на південь від численних антів (слов'янського об'єднання) джерела (Прокопій Кесарійський) згадують утигурів та кутригурів. Ці племена згадує й інший історик VI ст. — Агафій. У хроніці Захарія Ритора в передкавказькому степу серед народів називаються оногури, кутригури, болгари, хозари, авари, сабіри, сарагури. Йордан називає на заході від Меотиди альціагірів. Це дозволяє припустити, що тих же кутригурів різні автори називали по-різному.

У назвах племен кутригури, утигури, сарагури друга частина має угро-фінський етнонім "у/г/ри". Етнонім "булгари" в другій частині також відображає первісний зв'язок з уграми, а в першій відповідає тюркському "булга", тобто змішувати. Це дає підставу вважати, що ці племена були повністю або частково тюркизованими уграми. Проте в історії Болгарського племінного об'єднання багато чого не з'ясовано. Так, Велику Булгарію I половини VII ст. (за Феофаном і Никифором) звичайно локалізують в Західному Передкавказзі, але невідомо, де проходив західний кордон [12].

---

[12] *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. — М., 1980. — С. 60.

Персні з монограмами (VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото.

Фрагменти намиста (середина VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото.

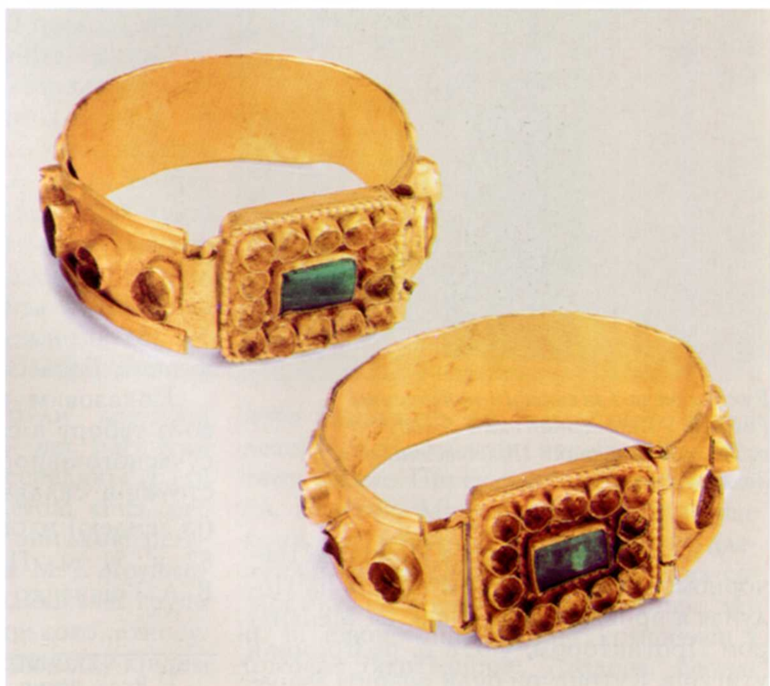

Парні браслети із вставками на щитку (середина VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото, смарагди.

Руків'я меча з кільцевим навершшям (VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото, скло.

У 50—60-ті роки через Північне Причорномор'я під натиском тюрків на Подунав'я прийшли авари, які, за Менандром Протиктором, у 558 р. розгромили утигурів. Кутригури були розбиті аварами до 565 р. Їх військові загони служили кагану Баяну у 60—80-х рр. VI ст., коли ставка кагана знаходилася у межиріччі Дунаю та Тиси. У цей же час в степу утвердилася гегемонія Тюркського (з центром на Алтаї), а з 588 р. Західнотюркського каганату. У першій третині VII ст. правитель Великої Булгарії Куврат (або Кубрат) залежав від хакана аварів. Після 630 р. він підняв повстання проти аварів і переміг [13].

У період відомої візантійсько-перської війни авари, болгари та слов'яни уклали договір з Хосровом і в 626 р. взяли в облогу Константинополь. У відповідь Іраклій разом з хозарами спустошує Закавказзя з 40-тисячною кіннотою на чолі із Шатом, сином Джебу хакана. Фактична незалежність хозар від Західнотюркського каганату свідчить про довгий процес становлення нової держави — з 620-х до 670-х років, який завершився після смерті Куврата і переселення булгар Аспаруха за Дунай та встановлення гегемонії хозар у степових районах Східної Європи.

Складні етнічні процеси періоду розпаду гунського об'єднання та становлення Хозарського каганату призвели до суперечливих характеристик цих культурних явищ. Але поступово накопичується матеріал, переважно з поховальних пам'яток, на тлі якого стають очевиднішими функціональне призначення та датування класичних комплексів цієї доби: так званих скарбів з Малого Перещепина, Вознесенки, Глодос.

Показовим є трактування військового табору в с. Вознесенка (територія сучасного Запоріжжя). Відомо, що конструкція складалася з кам'яного валу (із землею) площею 62 × 31 м, з валами 82 × 51 м. Перший його дослідник В. А. Грінченко називав це штабом вій-

[13] *Вказ. праця,* с. 161.

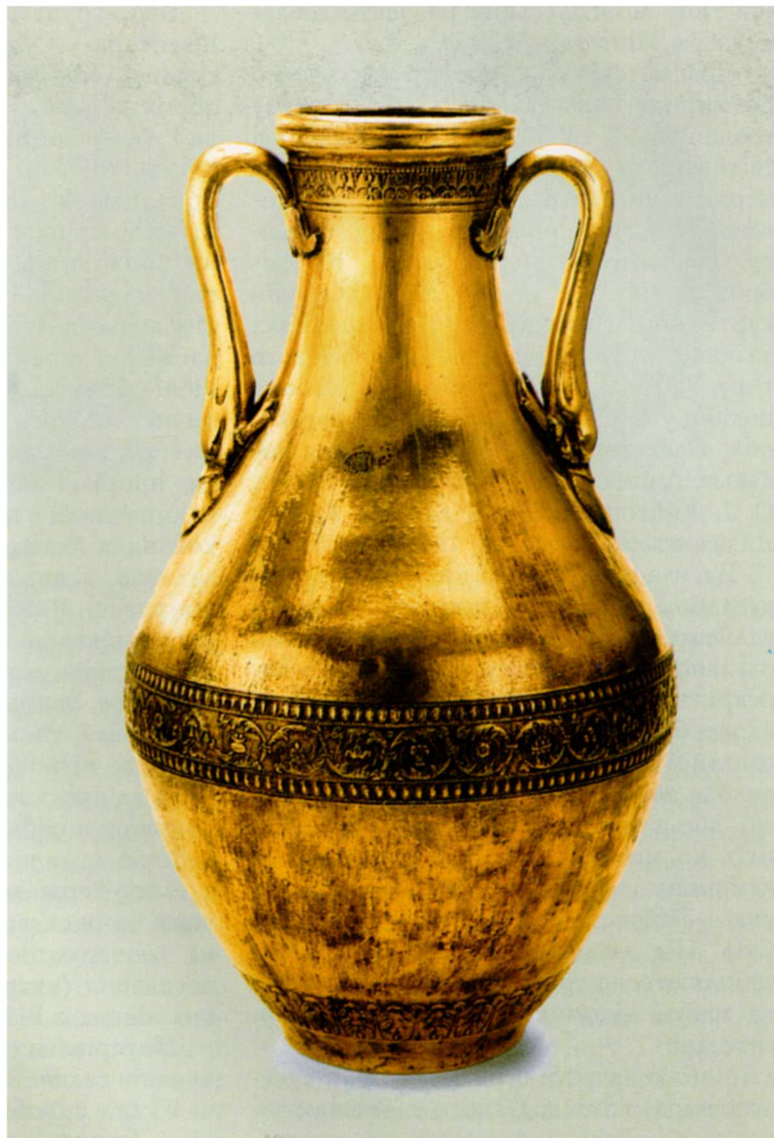

Амфора (перша половина VI ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Срібло, позолота.

ськового загону, де були поховані воєначальник та воїни, які загинули внаслідок катастрофи. Всередині огради у двох ямах знайдено деталі кінського спорядження, зброю та військові регалії — фігурки лева і орла. М. І. Артамонов вважав комплекс залишками групи воїнів або вождя тюркського етносу. А. Т. Сміленко датувала знахідку кінцем VII — початком VIII ст., вказувала на його близькість до Глодоського комплексу і до пам'яток перещепинського типу (Мале Перещепине, Нові Санжари, Келегея, Макухівка) і вважала, що комплекс є похованням місцевих племен болгар та слов'ян, переможених хозарами. Останню інтерпретацію дав А. К. Амброз, який відніс комплекси у с. Мале Перещепине, Глодоси, Вознесенка до каганських поминальних хра-

мів типу монгольських на честь Кюль-Тегіна в Монголії 732 р. [14]

Нові матеріали останніх років суттєво розширили наші уявлення про культуру кочівників VI—VII ст. Особливо важливі свідоцтва одержано про поховальний обряд, деталі якого були відомі за похованнями в Анкермані, Великому Токмаку, Рисовому (група IV за А. К. Амброзом). У 1985 р. у "Етнокультурній карті" наведено дані по 23 похованнях зазначеного часу так зв. сивашівського типу. У 1996 р. О. М. Приходнюк називає подібні у с. Осипівка Дніпропетровської обл., Олександрівка Луганської обл., Волоське Дніпропетровської обл.; у 1999 р. О. І. Айбабін наводить дані по Криму: Айвазовське, Богачівка, Ізобільне.

Населення степової зони використовувало переважно дві конструкції поховального спорудження: 1) ґрунтові ями овальної або прямокутної форми з перекриттям на заплечиках; 2) підбій, дно якого було нижче за дно вхідної ями овальної форми. Перекриття виготовлялося або з кам'яних плит (Нова Одеса), або з дерева (Сиваське, Сивашівка). Вхід до могили закритий деревом або камінним закладом. Орієнтація похованих — найчастіше головою на Північний Схід. Під людиною на дні ями зрідка трапляються каркасні носилки або ложе на зразок відомих у V—VII ст. у Киргизстані.

Майже завжди в могилах було чучело (шкіра) коня, від якого залишали череп та кінцівки, — характерний тюркський звичай. Його розміщували на дерев'яному перекритті могили або у вхідній ямі перед підбоєм. Зрідка трапляються поховання всього коня. Частина поховань має тільки горщик (кухоль, глечик) біля голови, одну-дві пряжки, поясний наконечник, ніж, зрідка буси, зброю. Дуже рідко в цих похованнях є поясний набір і завжди відсутнє м'ясо (тобто кістки) від жертовних тварин.

Інша група вирізняється багатством інвентарю (Сиваське, Портове, Виноградне, Костогризове). Тут вже є і зброя — палаші з піхвами у вигляді букви Р так званого перещепинського типу, деталі кінської збруї. Значно багатше представлені деталі костюма: поясний набір із срібла, прикраси взуття, вудила, трилопатеві наконечники стріл, кістяні обкладки луків, берестяні колчани. Показові костилькові (або Т-подібні) застібки, характерні квадратні та В-подібні пряжки. Частіше такі "геральдичні" поясні гарнітури виготовлено литтям, вони мають серцеподібні обриси, прорізні мотиви орнаменту, великі наконечники з двох пластин. Іноді у похованнях знаходимо прояв того ж стилю, що залишив в Перещепинському комплексі Р-подібні портупейні петлі, які прикрашені зерню, фігурами із зерні та скляними вставками в гніздах (с. Виноградне Запорізької обл.). На думку Ч. Балінта, такий прийом використовувався не пізніше другої третини VII ст. Така єдність стилістики має дві основні причини: подібність поясних і збруйних наборів та їх швидкі змінення пов'язані з долею державних об'єднань, а можливість користування багатими наборами — з участю болгарського в основі населення (кутригурів та ін.) в аварських війнах з Візантією [15].

Матеріальна і художня культура степовиків зазнала суттєвих змін у середині VI ст., що збігається з часом гегемонії І Тюркського каганату (роду Ашина). Після тривалої війни з державою ефталітів тюрки підійшли під самий Дербент, і, як писав арабський історик Та-

[14] *Амброз А. К.* О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982, с. 204—222.

[15] *Распопова В. И.* Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980, с. 108.

Чаша сасанідська з космологічними сюжетами (V—VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Срібло.

барі в "Історії пророків і царів", до 565 р. підкорили болгар, хозар, аланів, утригурів; авари втекли від такого нашестя. Ці події не могли не сприяти поширенню в кінці VI—VII ст. однакових типів прикрас.

Дослідники доходять висновку про існування в районі Нових Санжар однієї із ставок верхівки кочового об'єднання через три компактних комплекси (Макухівка, Мале Перещепине, Нові Санжари) і пов'язують їх з реаліями Великої Болгарії [16]. Після останнього дослідження Перещепинського комплексу, який вважають похованням, кенотафом або жертвою (одним із аргументів служить аналогічний комплекс в дюнах у Кунбабони (Угорщина)), з'ясувався його складний за походженням набір посуду, прикрас та зброї — всього VI груп речей. На перснях є монограми "Бат Орханы патрикия", "Куврат" і "Кувратa патрикия", тобто кагана Куврата; трапляються золоті речі аварських типів. Це дозволяє припустити, що частина скарбу належала Куврату або його нащадку. Є й сасанідське золото, яке потрапило, мабуть, після розграбування царської резиденції Хосрова у 628 р. — золотий глечик і чаша вагою 4400 г. Трапляються також речі з техніко-стилістичними ознаками Глодос (меч), які поширювалися за доби І Тюркського каганату. Золоті кубки вказують на найпізніший час через тюрксько-согдійські паралелі. Поховальний обряд нагадує аварський. Дослідники доходять висновку, що Перещепинський комплекс молодший за Глодоси і його можна датувати останньою чвертю VII ст., коли в Подніпров'ї ще жили і вмирали вожді кочівників більш раннього (дохозарського — ?) часу [16].

Комплексів часів хозарської експансії кінця VII — першої половини VIII ст. виявлено небагато. Серед окремих поховань заслуговує на увагу комплекс с. Ясинове (Миколаївська обл.), де знайдено зруйноване поховання вер-

[16] *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Вказ. праця, с. 145.

шника і коня[17]. В Ермітажі збереглися уламки дволезового меча, персні, сережки і золоті деталі поясного набору з характерною согдійською пальметкою. За знахідками поховання датується першою половиною VIII ст. О. І. Айбабін відносить до хозарського часу — початку VIII ст. комплекс поховання вершника з конем з с. Портове.

Як відомо, Хозарський каганат був втягнутий у довгу війну з арабами, яка тільки в 737 р. завершилася мирною угодою. За цей час частина болгарських племен з аланами відійшли в лісостепові райони Лівобережжя і в степи Приазов'я. Почався перехід до нового способу господарювання і формування нової культури — салтівської. Вона отримала назву від археологічного комплексу поблизу с. Верхній Салтів, де перші катакомби — поховальні споруди — було досліджено у 1901 р. У 1959 р. відкрито велике селище і пов'язаний з ним могильник на площі 120 га. У південно-східній частині знаходилася міцна фортеця з кам'яною цитаделлю. Стіна цитаделі завширшки 4 м з кам'яного панцирю.

Могильники поділяються на два типи. Катакомбний могильник має довгий дромос. У кожній з катакомб ховали від одного до шести небіжчиків, а інвентар становив особисті речі померлого: прикраси, деталі одягу, рідше зброя — шаблі, бойові сокири, кістені, списи, стріли, або знаряддя праці — мотики, кирки. Від ритуальної їжі залишилися кістки, глиняні горщики. Трапляються й поховання коня і досить часто — кінської збруї.

Ґрунтовий могильник не має ознак, але на відміну від катакомбного тут більше вершників із кінською збруєю, прикрашеною срібними бляшками.

Така культура, яку іноді називають культурою Хозарського каганату, має чотири основні локальні варіанти. Перший — лісостеповий, займає територію верхоріч Сіверського Дінця, Оскола та Дону. Це великі поселення навколо городищ, часто на місці давніх скіфських, іноді з білокам'яними стінами, складеними без фундаментів і без розчину, зазвичай з двох кам'яних щитів або панцирів з засипкою. Головний тип поховань — катакомбні з дромосом і купольною поховальною камерою. До цього населення, в основі аланського, що прийшло під натиском арабських військ з Північного Кавказу, у другій половині IX ст. приєдналися групи угорського походження [18].

Другий варіант салтівської культури поширений у степах Подоння у вигляді великих відкритих поселень з великою кількістю тарної кераміки і залишків виноградарства. Саме тут поселення захищали кілька великих фортець-містечок, серед яких і відомий Саркел. Поховальний обряд дуже простий, характерний для болгар: поховання на спині в простих ямах, іноді облицьованих дошками, посуд із залишками м'яса.

Третій, або приазовський, варіант дуже близький до другого, проте житла побудовані із сирцевої кладки на кам'яних цоколях. Стіни городищ складені із каменю в "ялинку" — спосіб, дуже поширений у VIII ст.

Четвертий, або кримський, варіант характеризується місцевими кримськими впливами в архітектурі, де стіни споруджені з каменю. На території басейну Сіверського Дінця досліджено поселення Жовтневе, Нетайлівське, Новолимарівка, Подгаївка, Рогалік тощо [19]. Ці дослідження склали уявлення про систему планування та етапи заселення.

---

[17] *Айбабин А. И.* Погребение хазарского воина // СА. — 1985. — Вып. 3, с. 191—205.

[18] *Плетнева С. А.* Хазары. — М., 1986, с. 41—46.

[19] *Березовец Д. Т., Пахоменко О. В.* Салтовская культура // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1986. — Т. 3. — С. 217.

Облицювання дерев'яної посудини (VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото.

Наконечники ременів для кінської збруї (VII ст., Перещепинський скарб, с. Мале Перещепине Полтавської обл.). Золото, скло, перегородчаста емаль.

Житла салтівської культури, поширені на величезній території каганату, поділяються на три групи: юрти, напівземлянки, наземні. Юрти відомі з поселень степу Приазов'я та Подоння, напівземлянки характерні для лісостепу, наземні (на кам'яному цоколі) відомі в Приазов'ї та Криму.

Серед матеріалів салтівської культури виявлено цікавий обряд поховання в Нетайлівському могильнику, для якого характерна своєрідна риса: відсутність скелетів в анатомічному порядку. Обряд руйнації скелетів небіжчиків обумовлений страхом перед покійником.

На пам'ятках салтівської культури знайдено велику кількість посуду: кухонного, столового і тарного. Більша частина посуду виготовлена на гончарному крузі, проте використовувалась і ліпна кераміка: звичайна форма горщиків, що прикрашені лінійним орнаментом, який суцільно вкриває поверхню, а також рифлення, відбитки штампу. Серед столової кераміки переважна більшість — це глечики, кухлі, миски, і навіть ойнохой, орнаментовані кубушки. Серед тарної кераміки перше місце посідають піфоси і амфори кримського або малоазійського виробництва.

Недалеко від м. Запоріжжя в балці Канцерка було досліджено 18 горнів двоярусної конструкції (VIII ст.), де випалювалися триручні глеки, одноручні кулясті глеки, глеки з роздутим тулубом і великі піфосоподібні посудини, орнаментовані пружками та лискованими лініями. Подібні горни були відкриті на Полтавщині поблизу с. Мачухи.

Значне місце належить виробам із заліза, знаряддям землеробства, для обробки дерева, рибних промислів, різні пряслиця, вироби з кістки. Зброя походить, в основному, з могильників, як і прикраси, амулети. Господарство алано-болгарського населення каганату базувалося на розвинених землеробстві

Псевдопряжки (VII ст., хутір Келегея Херсонської обл.). Золото, турмалін.

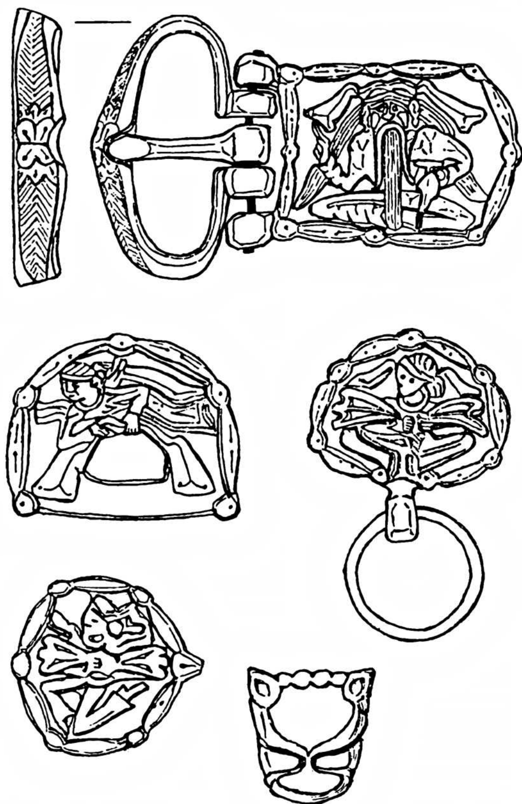

Поясні срібні з позолотою пряжки і різні типи бляшок з поховання другої половини IX ст. воїна-мадяра біля с. Суботиця Кіровоградської обл.

та скотарстві, була поширена і торгівля з Кавказом та країнами Сходу. Монети, переважно дирхеми, одночасно служили прикрасами і були знайдені переважно в могильниках.

На прикладі салтівських поселень спостерігаються різні форми кочування та їх перехід. Плідними були археологічні розвідки К. І. Красильникова в басейні Сіверського Дінця, де відкрито сотні великих (до 1—1,5 км) і малих (200—300 м) стійбищ — залишків поселень майже без культурного шару. Це місця проживання населення, що було вже на другій стадії кочування. В першій половині VIII ст. болгари рівномірно розселяються вздовж лівих приток Сіверського Дінця, в зимівники у широких заплавах річок. Наступна стадія — перенесення стійбищ з заплав на першу надзаплавну терасу при плануванні поселень "по колу" [20]. Дуже цікава кераміка — ліпні яйцеподібні і приземкуваті горщики з крихкого тіста із домішками трави. На надзаплавних поселеннях з'являються гончарний посуд і котли з "внутрішніми вушками".

Болгарське населення Хозарського каганату до IX ст. значною мірою вже втратило елементи кочівництва; і найголовніший з них — культ коней та вершників. Мова населення Волзької Булгарії, незважаючи на перевагу місцевого населення (угро- і фіномовного), була тюркською, а документи складалися арабською мовою. Однак у IX ст. на території Волзької Булгарії виділяється культура місцевого населення з культом вершників. Дослідники пов'язують її з угорцями, які прийшли, мабуть, під тиском болгар на початку IX ст., або, як їх називає давньоруський

[20] *Красильников К. И.* Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. — 1991. — 4.

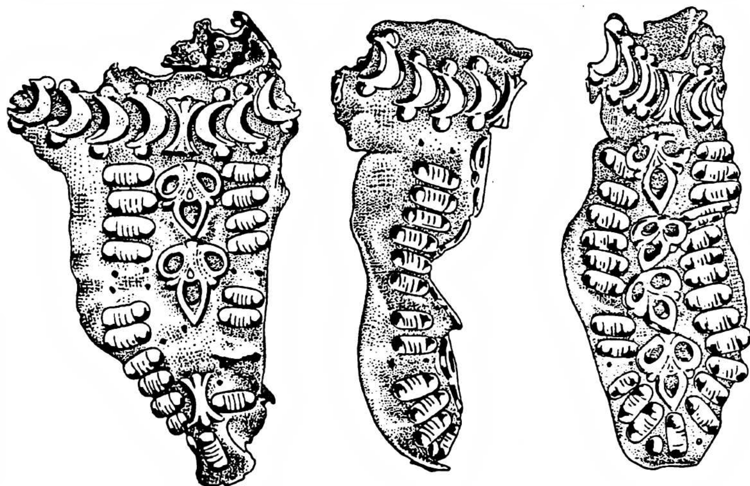

Бронзові прикраси шкіряного взуття з поховання печеніжки останньої чверті IX ст. біля с. Антонів Миколаївської обл.

літопис, "угри чорні". Археологічно помітні сліди угорців у східноєвропейському степу не трапляються за винятком кількох окремих поховань. Це свідчить, що угорці знаходилися на першій стадії кочування. Константин Багрянородний наводить свідоцтва, за якими угорці проживали в місцевості поблизу Хозарії під назвою Леведія [21]. Їх налічувалось сім родів на чолі з воєводою Леведієм. Хозарський уряд нацькував на угорців печенігів, які вигнали угорців з річки Хінгілус на захід в місцевість Ателькузу, де протікало п'ять великих річок — Серет, Прут, Дністер, Буг та Дніпро. Невдовзі угорці зазнали від печенігів поразки і спрямували свою експансію далі на захід — у Панонію. В 898 р. угорців згадує давньоруський літописець: "Ідоща Оугре мимо Киев горою... и пришедше к Днепру сташа вежами беща бо ходаще тако и Половци..." Таким чином, підтверджується перша таборна стадія кочування [22].

Цікаво, що саме в Ателькузу втекли кабари — три роди хозар. Для боротьби на західних рубежах хозари шукали союзників, тому до влади серед угорців прийшов їх ставленик — Арпад. У цей час на хозарський степ наступали нові орди кочівників — печеніги. Каган Хануклі наприкінці IX ст. уклав з гузами, які жили в приуральському степу, союз, спрямований проти печенігів. Гузи вигнали печенігів з їх країни. Але на початку X ст., за свідоцтвами Константина Багрянородного, печеніги спустошили землі угорців, зруйнували їх стійбища, і угорці змушені були відійти з Ателькузи у Панонію. Так, зкопані в 30-х рр. XX ст. угорські могили на території Галича Я. Пастернак зв'язав з періодом переходу угорців у 898 р. на територію Панонії.

Майже не знайдено давньоугорських поховань. Одне з них виявлено біля с. Манвелівка Дніпропетровської обл. Поховання було зруйновано, але у 1973 р. знайдені кістки чоловіка та коня, залишки панцира, кольчуги. Особливо цікаві з огляду на етнічне походження кочівника срібні маски і чаша, шабля, шолом IX—X ст., що мають аналогії у давніх угорців Середнього Поволжя та Південного Уралу.

---

[21] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — М., 1991, с. 158—161.

[22] *Плетнева С. А.* Кочевники средневековья. — М., 1982. — С. 29.

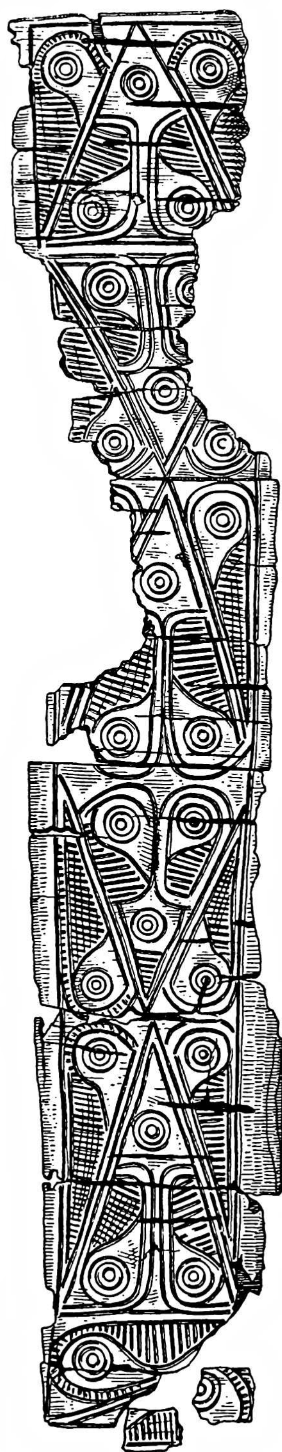

Берестяні піхви меча з поховання печеніга останньої чверті IX ст. біля с. Яблуня Миколаївської обл.

Випадковою є знахідка 1983 р. зруйнованого поховання у с. Суботиця Кіровоградської обл. На цьому місці у розкопі в 1985—1986 рр. знайдено ще два давньоугорські поховання. В одному виявлено розкішний срібний збруйний набір прикрас з бляшок-трійчаток, інший має аналогії у Велико-Тіганському могильнику і Нагисентміклошському скарбі (Угорщина). Унікальнішою знахідкою в цьому комплексі є поясний набір воїна, де на пряжці зображено довгобородого старця, а на бляшках — молодого персонажа невідомої нам східної легенди [23].

У 1985 р. в с. Твердохліби на Полтавщині у похованні воїна-угорця знайдено також розкішний срібний поясний набір з бляшок кількох типів, що мають паралелі в Башкортостані [24]. У зруйнованому похованні поблизу с. Коробчино Дніпропетровської обл. (знайдені окремі кістки людини і коня) у складі поховального інвентарю були залізні стремена, шабля, наконечники стріл, глечик салтівської культури, які вказують на час поховання — X ст. До шедеврів середньовічної торевтики, що мають аналогії на Сході, належать дві срібні чаші: менша із фризом позолоченого рослинного орнаменту і друга чаша плескатої форми зі складним рослинно-геометричним візерунком на дні. З поховання походять два браслети: золотий пластинчастий із сердоліковими вставками на кінцях та срібний, круглий в перетині. Подібні золоті браслети були у використанні населення Поволжя. Найчис-

[23] *Бокий Н. М., Плетнева С. А.* Захоронение семьи воина-кочевника X века в бассейне Ингула. // СА. — 1988. — Вып. 2, с. 99—115.

[24] *Приймак В. В., Супруненко А. Б.* Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко А. Б. Курганы Нижнего Поворсклья. —М.; Полтава, 1994. — С.81—85.

ленніша група прикрас — пластини з золотої фольги для колчана і одягу. [25] Такі поховальні комплекси ілюструють рух угорців під натиском печенігів з Леведії в Ателькузу.

Через короткий час територія розселення печенігів значно розширилась і стала набагато більшою за Ателькузу, що займала Правобережжя Дніпра. Етап проникнення печенігів на цю територію виразно фіксується похованнями останньої чверті IX ст. з Миколаївської обл. з характерними для Південного Уралу, Поволжя і Угорщини прикрасами одягу, наприклад з с. Антонівка Миколаївської обл., Ковпаківка Дніпропетровської обл. З с. Яблуня Миколаївської обл. походять берестяні піхви меча з давньоугорським орнаментом із серцеподібних фігур з трипелюсткою і пагонами [26]. За свідоцтвами Константина Багрянородного відомо, що степ в середині X ст. був зайнятий печенігами. У вогні пожарищ печенізького нашестя загинули Фанагорія, поселення на Боспорі і, мабуть, всі кримські степові болгаро-хозарські поселення. Ослаблення Хозарського каганату стало помітним після перемоги Святослава, особливо після зайняття Саркела—Білої Вежі та Ітіля. Останні данники хозар — в'ятичі сплачували данину Києву, але степ був відкритий печенігам.

До середини X ст. Хозарський каганат тримав таманські та східнокримські порти під своєю владою, оскільки через них йшла торгівля з багатими країнами Передньої Азії й Візантією. Економіка каганату в цей останній період базувалася на міжнародних торгових зв'язках, і її правителі жили з подачок торгового капіталу. Велика державна спільність поступово розвалювалася, міста та поселення перетворювалися на попелища під нищівними ударами печенігів, русів, гузів, а після 1083 р., коли Олег Святославич "иссече хозар" в Тмуторокані, вони вже не згадуються у писемних джерелах.

Після розгрому Святославом хозар у 965 р. почалася третя хвиля просування печенігів у Причорноморські степи. В 968 р. стався перший напад печенігів на Київ, коли "придоша Печенизи първое на Рускую землю..." Період з другої половини X ст. до середини XI ст. характеризується найбільшою експансією печенігів на Русь. Проте з середини XI ст. союз печенігів і торків перестав існувати як реальна політична сила. Значна частина їх просунулася до кордонів з Візантією, до Угорщини; залишки цих племен розселилися у Поросі, у верхів'ях Південного Бугу та у притоках Тясмина і Синюхи. Кочівники, які жили у межах Київської землі, використовувалися князями як військова сила — легка кіннота. Лише за княжіння Володимира Святославича боротьба з печенігами стала державним завданням Русі [27]. На рубежі I та II тис. становище на півдні Русі нормалізувалося, чому значною мірою сприяло будівництво велетенських застав — Змієвих валів. Після перенесення кордону на Рось за княжіння Ярослава у 1032 р. ставлення до печенігів змінилося на васальне. Деяке уявлення про культуру печенігів раннього періоду дають поховання в Херсонській області.

[25] *Чурилова Л. В.* Комплекс предметів з середньовічного поховання поблизу с. Коробчино Криничанського району Дніпропетровської області // Науково-практ. семінар "Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р. : Тез. доп. та повідомлень. — Вінниця, 1990. — С. 84—85.

[26] *Орлов Р. С.* Про час появи печенігів на території України // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. — Київ; Львів, 1999. — С. 174—185.

[27] *Толочко П.П.* Київська Русь і кочовики південноруських степів у X—XIII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994, с. 80—84.

10.2. Печеніги, торки, половці на кордонах Київської Русі

Південні кордони Київської Русі межували з Великим степом, заселеним войовничими племенами тюркомовних кочівників, доля яких була тісно пов'язана з долями народів Київської Русі, Угорщини, Болгарії, Візантії, Єгипту, народами Передкавказзя та Закавказзя. Саме культури Київської Русі та оточуючих її степових народів, що мешкали на території сучасної України, лягли в основу української культури, стали її складовим елементом [1, 2].

Печеніги. У X—XIII ст. східноєвропейські степи стали ареною дій кочівників. Велика посуха, що перетворила степову зону Азії на пустелю, примусила кочівників просуватися на захід в пошуках нових пасовищ [3].

До середини IX ст. печеніги жили у заволзьких степах і були частиною племінного об'єднання тюрок-огузів [4]. Згодом під тиском гузів печеніги були вимушені перетнути Волгу й заглибитися в східноєвропейські степи.

Розбивши угорців, печеніги стали повними господарями величезної території. За повідомленням Константина Багрянородного, на середину X ст. територія печенігів поширювалася від нижньої течії Дунаю, навпроти Сілістрії, до міста Саркела на Дону [5]. Печеніги почали відігравати досить помітну роль в історії Візантії й народів Центральної та Східної Європи. Їх могутність була такою, що народи сусідніх з ними територій не могли ні воювати, ні торгувати, якщо не були з ними в мирі [6].

Перші згадки руських літописів про печенігів датуються до 915 р.: "Придоша печенези первое на Рускую землю и створиша мир с Игорем, идоше к Дунаю" [7]. У 968 р. напад печенігів був спровокований втручанням Візантії, яка активно використовувала їх у своїх зовнішньополітичних інтригах. Знаходячись на Дунаї, Святослав взяв участь у візантійській міжусобиці, намагаючись посадити на візантійський престол Калокіра. Тому імператор задля послаблення сили наступаючих об'єднаних військ Святослава і Калокіра спонукає печенігів до нападу на Київ, вирішивши в такий спосіб свої внутрішні політичні проблеми [8]. Пе-

---

[1] *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва, 1966; Общественный строй Золотой Орды. — Москва, 1973; *Плетнева С. А.* Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях. — МИА. — 1958. — № 62; *Плетнева С. А.* Древности черных клобуков // САИ. — Е1—19. — 1973; *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния // САИ. — Е4—2. — 1974; *Плетнева С. А.* Кочевники средневековья. — Москва, 1982; *Плетнева С. А.* Половцы. — Москва, 1990.

[2] *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., Абрис, 1999. — 200 с.; *Добролюбский А. О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986; *Гераськова Л.С.* Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К., 1991.

[3] *Гумилев Л. Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в древности // Вестн. ЛГУ. — 1966. — № 6; *Гумилев Л. Н.* Гетерохронность увлажнения Азии в средние века // Там же. — 1966. — № 18; *Гумилев Л. Н.* Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СССР. — 1967. — № 1.

[4] *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники. — Москва, 1964, с. 177; *Константин Багрянородний.* Об управлении империей. — Москва, 1989, с. 155.

[5] *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 157.

[6] *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 30, 37, 41.

[7] ПСРЛ. — II. — Москва, 1962, с. 32.

[8] *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и великая степь. — Москва, 1992, с. 232—233.

ченіги взяли в облогу Київ, але місто було врятоване воєводою Претичем, дружину якого кочівники прийняли за військо Святослава.

Візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму повчанні до сина, яке він назвав "Про управління державою", пише, "що василевс використає силу цього народу (печенігів. — *Л. Г.*) проти них (русів, угорців. — *Л. Г.*), коли вони рушать на ромеїв" [9].

Розпочата війна з печенігами тривала до 997 р. В результаті Русь змушена була зміцнювати кордони лісостепу валами та містами. "И нача ставити (Володимир. — *Л. Г.*) городы по Десне, и по Востри, по Трубешеви, и по Суле и по Стугне..." [10].

Останній з описаних літописом нападів на Русь печеніги здійснили у 1036 р. Вони взяли в облогу Київ. Битва відбулася на місці, де пізніше було закладено собор Св. Софії. "И бе сеча зла и одва одолев к вечеру Ярослав. И побегоша печенези розно и не ведахуся камо бежаче и овии бегающе топяху в Ситомле, инеи же во инех реках и тако погибоша, а прок их прибегоша и до сего дня" [11].

Зазнавши поразки від Київської Русі, вони почали тероризувати Візантію і протягом 40 років наганяли на неї жах. Це докладно описано дочкою візантійського імператора Олексія Комніна — Анною [12]. Тиск печенізьких орд на чолі з ханом Тиханом був таким, що у 1051 р. візантійський імператор міг бачити передові загони печенігів зі стін Константинополя.

З 1087 по 1091 рр. військові зіткнення печенігів з Візантією перетворилися на постійну війну, в результаті якої візантійці зазнали кілька великих поразок. Ситуація склалася настільки критична, що Олексій Комнін був змушений звернутися по допомогу до всіх християнських країн Західної Європи, пообіцявши натомість багатства візантійської казни та храмів. У 1091 р. на допомогу прийшли половецькі хани Боняк і Тугоркан. Спільними зусиллями візантійсько-половецьких військ 29 квітня 1091 р. печеніги були вщент розбиті. Описуючи цю згубну для кочовиків битву, Анна Комніна зазначає, що в той день відбулося щось незвичайне: загинув цілий народ разом з жінками та дітьми, народ, чисельність якого становила не 10 тис. осіб, а виражалася величезними цифрами [13].

Торки. На початку XI ст. на місцях проживання печенігів у східноєвропейських степах з'являється нова хвиля кочівників — "торки" давньоруських літописів, "узи" — візантійських хронік або "огузи" (гузи) творів східних авторів. До цього гузи займали величезні території степів Північного Туркменістану та Південно-Західного Казахстану, у зв'язку з чим цей край отримав назву "Гузькі степи" ("Дешт-і-гуззан"). У X ст. в огузьких племенах стався розкол, причину якого деякі дослідники вбачають у прийнятті ісламу частиною огузів [14].

Огузький хан Сельджук, який перебував на службі у хозарського кагана і втік від нього, очолив групу огузів, що відокремилася, прийняв іслам і став засновником династії Сельджукідів. Його сепаратистські дії призвели до того, що огузи поділилися на два угруповання: північне (янгикентське) та південне (сельджуцьке). Північне угруповання східні автори почали називати огузами, а південне — туркменами [15].

---

[9] *Константин Багрянородний К.* Вказ. праця, с. 39.

[10] ПСРЛ. — II, с. 106.

[11] ПСРЛ. — II, с. 138, 139.

[12] *Комнина Анна.* Алексиада. — Москва, 1965.

[13] *Комнина Анна.* Вказ. праця, с. 237.

[14] *Артамонов М. И.* История хазар. — Ленинград, 1962, с. 420.

[15] *История* Туркменской ССР. — Т. 1. — Кн. 1. — Ашхабад, 1957, с. 244; *Гордлевский В. А.* Государство сельджуков Малой Азии. — Избр. соч. — Т. 1. — Москва, 1960.

Гузи південного угруповання, захопивши Передню Азію, утворили державу сельджуків. Гузи північного — рушили в степи Східної Європи та стали відомі нам за руськими літописами під назвою "торки". Вперше вони згадуються в давньоруських літописах під 985 р., коли виступають союзниками Володимира Святославича під час його походу на Волзьку Булгарію [16].

Під тиском половців, які просувалися на схід, частина торків наблизилася до кордонів Русі, що змусило князя Переяславського Всеволода у 1055 р. йти "на торкы зиме воиною и победи торкы" [17]. Саме в цьому році на кордонах Русі з'являються й половці, які, певно, переслідували орди торків. Останні намагалися закріпитися на кордонах Русі, однак у 1060 р. русичі завдали їм такої нищівної поразки, що торки в пошуках території вимушені були просуватися далі за Дунай. У 1064 р. вони спробували закріпитися у Фракії, але хвороби й суперництво їхніх заклятих ворогів — печенігів примусили торків повернутися і просити притулку у київського князя [18].

На цьому історія торків як самостійного народу східноєвропейських степів закінчується. Вони розпорошуються по територіях своїх більш могутніх сусідів. Одна з груп осіла у Візантії й у 1071 р. в складі візантійських військ взяла участь у битві біля Манцикерта (Вірменія) [19].

Частина торків разом із печенігами увійшла до складу половецьких орд. Друга частина осіла на південних кордонах Русі й стала відданими союзниками київських князів ("своїми поганими"), перетворившись у середині XII ст. на союз Чорних Клобуків, який увібрав у себе залишки розтрощених орд печенігів і торків. Вони осіли в Пороссі, де мали кілька своїх містечок — Торчеськ, Дверен та ін. Ставши васалами київських князів, торки охороняли південні кордони Русі, брали активну участь у міжусобицях на боці київських князів.

Половці. Одночасно з торками на історичній арені з'являються половці давньоруських літописів — народ, що залишив глибокий слід в історії не лише Київської Русі, а й інших держав Східної і Південно-Західної Європи, Африки, Малої Азії. Західні джерела називали їх "кумани", "комани", східні — "кипчаки". У X ст. вони входили до складу кімакського племінного союзу, що проживав у верхній течії р. Іртиш [20].

На межі X—XI ст. кипчаки відокремлюються від кімакського каганату і з'являються на історичній арені як самостійна політична сила. Вже в середині XI ст. степи, що раніше мали назву "Дешт-і-гуззан", стали називатися Кипчацьким степом — "Дешт-і-кипчак" [21].

Вперше в полі зору давньоруського літопису половці опинилися у 1055 р., коли вони на чолі з ханом Блушем уклали мир з Руссю [22], а вже 1061 р. "придоша половци первое на Руськую землю воевати... Се бысть первое зло на Руськую землю от поганых безбожных враг" [23].

Перші зіткнення з половцями для русичів закінчилися невдачею. Однак кочівники після цього не нападали на Русь майже 20 років. Після такого тривалого терміну перемир'я розпочалася велика русько-половецька війна 1093—1117 рр. Дізнавшись про смерть великого князя

---

16 ПСРЛ. — II, с. 71.

17 ПСРЛ. — II, с. 151.

18 *Василевский В. В.* Византия и печенеги // Труды. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1908, с. 26.

19 *Moravcsik G.* Byzantinoturcica. — II (Sprachreste der Turkervolker in den byzantinischen (Quellen). — Berlin, 1958. — S. 90.

20 МИТТ. — Москва: Ленинград, 1939, с. 211.

21 *Бартольд В. В.* Кипчаки. — Соч. — Москва. — Т. 5, с. 550.

22 ПСРЛ. — II, с. 151.

23 ПСРЛ. — II, с. 152.

Всеволода, половці прийшли укладати договір з Руссю. Однак наступник Всеволода князь Святополк Ізяславич відмовився від миру з половцями і останні взяли в облогу Торчеськ. Запропонованої після нього угоди з боку Святополка не прийняли вже половці. Лише у наступному 1094 р. Святополку вдалося укласти з ними мир, одружившись з дочкою хана Тугоркана. Однак вже у 1095 р. руські князі оголосили війну половцям, вбивши послів Ітларя й Кітана, які прийшли до Володимира Мономаха з мирною місією. У відповідь половці кілька разів нападали на Русь, стаючи для неї головною проблемою. Події довели, що в степу з'явився сильний супротивник і необхідно виробити політику взаємовідносин з ним. У 1103 р. відбувся славнозвісний з'їзд руських князів біля Долобського озера, на якому обговорювалися питання взаємовідносин Русі з половцями. Володимир Мономах запропонував об'єднати зусилля дружин всієї Руської землі і перейти від оборони до активного наступу на кочівників.

У 1103, 1111 рр. відбулися походи, в яких брали участь усі руські князі, крім Олега, князя Чернігівського, який дотримувався політики мирних стосунків з кочівниками. Це були перші наступальні дії Русі на Кипчацький степ, що закінчилося розгромом половців і взяттям трьох половецьких міст-зимовищ: Сугріва, Балина, Шаруканя. Половці вперше понесли значні втрати і зазнали поразки на власній землі.

Військовий тиск Русі на них Володимир Мономах завершив укладанням династичних шлюбів, оженивши свого сина Георгія (в майбутньому Юрія Долгорукого) на "Епиониной дочери", а сина Андрія — на онуці Тугоркана [24].

Розпочинається новий період русько-половецьких відносин, що характеризується участю половців у міжусобній боротьбі руських князів. Розділившись на два ворогуючих табори — Мономаховичів і Ольговичів — князі вели непримиренну боротьбу один з одним. На боці Мономаховичів виступали "свої погані" — Чорні Клобуки. Ольговичі спиралися на східних половців, з якими нерідко родичалися, мали своїх "оуєв" у степах.

Розгром половців Володимиром Мономахом у 1103—1116 рр. привів до відходу окремих орд на чолі з ханом Атраком ("Отроком" руських літописів) до Північного Кавказу, де вони стали однією з найбільших держав цього регіону. У грузинських джерелах вони фігурують як "Великая Кипчакія" [25]. Одруження грузинського царя Давида Будівника з дочкою Атрака свідчить на користь того, що Давид вважав Атрака рівним собі [26]. Частина половців на його запрошення у 1118—1120 рр. переселилася до Грузії й склала його особисту гвардію [27], частина осіла у приморському Дагестані [28].

Після смерті Володимира Мономаха брат Атрака Сигран (онук хана Шарукана) відправив до нього гінця, щоб умовити його повернутися на батьківщину. Поетична розповідь про це збереглася в літопису [29]. Атрак повернувся в донецькі степи, де в нього народився син — відомий хан Кончак.

У другій половині XII ст. ситуація в степу змінюється. У половецькому суспільстві відбуваються процеси консолідації племен, розбитих Мономахом на

---

[24] ПСРЛ. — II, с. 259, 285.

[25] *Каучшвили С.* Картліс Цховреба ("Життя Грузії", звід історичних творів XI, XII ст.). — Тбилиси, 1954, с. 17; *Анчабадзе Э. В.* Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI—XII вв. — Нальчик, 1960, с. 123.

[26] *Анчабадзе Э.* Вказ. праця, с. 123.

[27] *Анчабадзе Э.*, с. 117, 119; *Лордкипанидзе М. Д.* История Грузии XI — начала XIII вв. — Тбилиси, 1974, с. 97.

[28] *Анчабадзе Э.* Вказ. праця, с. 118.

[29] ПСРЛ. — II, с. 716.

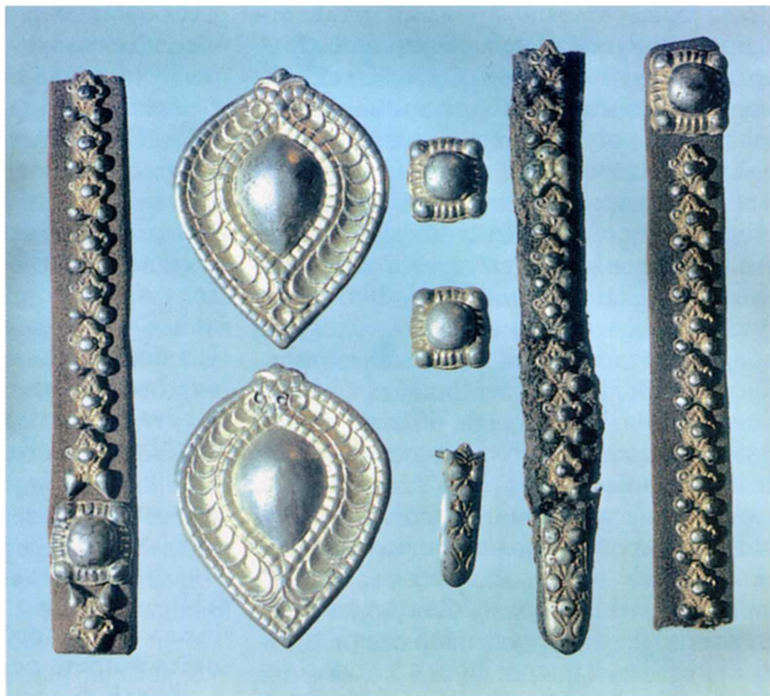

Прикраси кінського спорядження з печенізького поховання (XI ст., с. Булгакове Миколаївської обл.).

початку століття. Посилюється східне угруповання половців, центр якого знаходився в середній течії р. Сіверський Донець. Стабілізується розташування половців у степу, визначаються місця розселення різних орд.

Локалізація кочовищ окремих половецьких угруповань завжди базувалася на літописних даних про напрямки походів русичів у степ. Дослідження половецької скульптури дозволили внести уточнення в ці відомості [30]. Аналіз половецької скульптури довів, що половці ділилися на два великих союзи: придніпровський і донецький. Ці об'єднання відповідають традиційному поділу кочівників на два крила і можуть бути зіставлені з Чорною і Білою Куманіями, які згадує Ідрісі [31].

Серед донецьких половців з'являється яскрава особистість, хан Кончак, син Атрака, онук "великого хана" Шарукана, який об'єднує всі половецькі землі. Розпочинається четвертий період русько-половецьких відносин, що характеризується намаганням половців відстояти незалежність і подальшим зближенням двох народів.

У боротьбі з русичами загинув старий ворог київських князів хан Боняк. Ініціатива в степу перейшла до голови донецьких половців — хана Кончака, який вперше з'являється на сторінках літопису як союзник Гліба Юрійовича у його битві за Київ 1172 р. Розпочалася нова двадцятирічна русько-половецька війна, явна перевага в якій була за русичами.

Об'єднавшись з ханом придніпровських половців Кобяком, Кончак здійснив ряд нападів на Русь, взявши участь у бо-

[30] *Гераськова Л. С.* Вказ. праця, с. 23—31.

[31] *Рыбаков Б. А.* Русские земли по карте Идриси 1154 г. // КСИИМК. — 1952. — Вып. XLIII; *Гераськова Л. С.* Вказ. праця. — 1991.

Поясні срібні прикраси (X ст., с. Трапівка Одеської обл.).

ротьбі Ольговичів з Мономаховичами. У 1180 р. він разом з Ігорем Святославичем (майбутнім героєм "Слова о полку Ігоревім"), який очолив половецьке військо, виборював Київ для його брата. Однак військова фортуна зрадила Ольговичам, і Ігор разом з Кончаком "въскочивша в лодью бежа на Городец к Чернигову" [32].

Трьома роками пізніше Ольговичі, яким половці допомогли здобути київський стіл, вже воюють проти своїх колишніх союзників. У 1183 р. організовано серію походів у степ, під час яких загинуло багато половецьких князів. Потрапив у полон і хан Кобяк "и падеся Кобяк в граде Кыеве в гридници Святъславли" [33].

1185 р. русичі організовують нові походи на половців. Один з них, підготовлений Ігорем Святославичем, який спішив випередити інших князів й отримати найбагатшу здобич, закінчився нищівною поразкою руських військ.

Цій події присвячений один з найпоетичніших творів давньоруської літератури — "Слово о полку Ігоревім". Після розгрому Ігоря половці практично перестали нападати на Русь, обмежуючись участю в міжусобній боротьбі галицьких князів.

Татаро-монгольську навалу половці сприйняли як спільне з русичами велике лихо й виступили разом з ними проти спільного ворога. Однак, як відомо, у битві на р. Калка об'єднані русько-половецькі війська зазнали нищівної поразки. Проте на цьому історія половців не завершується. Значна їх кількість переселяється в Угорщину і Болгарію. Наймасовішим це переселення стає після навали Батия на Русь і Кипчакію. У 1237 р. в Угорщину приходять орди,

[32] ПСРЛ. — II, с. 623.

[33] *Сумароков Г. В.* Кто есть кто в "Слове о полку Игореве". — Москва, 1983, с. 122.

очолювані відомим ханом Котяном (40 тис. чоловік), які залишили помітний слід в її історії

Половці стали опорою місцевих королів у їхній боротьбі з місцевою аристократією. Син короля Бели IV Стефан одружився з однією з дочок Кортяна.

Ладислав IV (Ладислав –Половець) — син Стефана й половчанки засвоїв половецькі звичаї та культуру. За його часів вплив половців настільки зріс, що сам Папа, загрожуючи анафемою, примусив Ладислава у 1279 р. прийняти конституцію про права й обов'язки половців, якою кочівники зобов'язувалися змінити спосіб життя, осісти на землю, не жити в наметах, не поклонятися ідолам і обов'язково хреститися. Однак половці ще довго не могли повністю відмовитися від кочового способу життя і лише на початку XV ст. перетворилися на осілих землеробів [34].

У Болгарію половці почали проникати ще до монгольської навали. У 70-ті роки XII ст. два брати-половці Асен і Петро за підтримки половецьких і болгарських військ підняли повстання проти візантійського володарювання. Асен став царем Болгарії [35]. Як і в Угорщині, половці почали відігравати значну роль у житті Болгарії та якийсь час зберігали свої звичаї. На користь останнього свідчать типово половецькі кам'яні зображення, знайдені у Північно-Східній Болгарії.

Навала монголів негативно вплинула на половецький етнос. Частина половців була переселена у далекі монгольські степи, частина — на Середнє Поволжя у Волзьку Болгарію, а частина — на Нижнє Поволжя. Основна частина половців залишилася все ж таки на місцях свого проживання, хоча їх і витісняли монголи, що тут оселилися. Політика монголів, спрямована на знищення половецької аристократії та заміну її монгольською, призвела до того, що у половців зникає традиція зводити статуї — їх не було кому присвячувати.

Розгром монголами половців призвів до масової появи половецьких рабів на східних ринках. У мусульманських країнах тюрки-раби (мамлюки), які славилися своєю військовою хоробрістю, дуже цінилися і нерідко ставали особистими гвардійцями султанів. У Єгипті дуже швидко мамлюки-половці заснували власну династію, яка існувала до 1811 р. [36] Часи правління мамлюків відзначені піднесенням економіки і культури Єгипту.

Половецьке населення, що залишилось у східноєвропейських степах, поступово асимілювало монголів, які прийшли. Вже у Золотій Орді вживали державну кипчацьку мову. Населення Волзької Болгарії користується половецькою мовою і нині.

Асиміляція половцями монголів виразно відображена в праці арабського дослідника Ал-Омарі, який зазначав, що "у давнину ця держава (Золота Орда — *Л. Г.*) була державою кипчаків, але, коли ними заволоділи татари, кипчаки зробилися їх підданими. Потім вони (татари) змішалися й породичалися з ними (кипчаками), й земля отримала гору над природними й расовими якостями їх (татар), всі вони стали точно кипчаки, нібито від одного (з ними) роду, від того, що монголи (й татари) оселилися на землі кипчаків, одружувалися з ними й залишалися жити на землі їх (кипчаків)" [37].

---

[34] *Голубовский П.* Половцы в Венгрии // Университетские известия. — Декабрь, год XXIX. — К., 1889. — № 12.

[35] *Златарски В.* История на Българската държава през средните векове. — София. — Т. 2. — 1972, с. 430—480.

[36] *Босворт К. Э.* Мусульманские династии. — Москва, 1971, с. 99—103.

[37] *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 1, с. 235.

10.3. Економіка і соціальний лад

Кочівництво як спосіб виробництва характеризується застійністю форм господарювання. "В умовах кочового екстенсивного скотарства можливостей для варіацій його форм або радикального вдосконалення чи перебудови самого господарства не було. В однакових природних умовах однієї пори року кочувати можна було лише цілком визначено" [1].

Дослідники вирізняють три засоби ведення кочового господарства: табірний (кочовий), напівкочовий, напівосілий [2]. Кочовий, або табірний, спосіб ведення господарства характеризується постійними перекочовуваннями з місця на місце всього населення зі стадами, майном, без будь-яких тривалих зупинок. Такий спосіб цілорічного кочування був специфічним явищем, пов'язаним з епохою війн і переселенням народів [3]. Кочівники, які з'явилися в східноєвропейських степах у X—XIII ст., на момент завоювання цієї території вели кочовий спосіб життя. Через " табірний" період пройшли і печеніги, і торки, і половці. Однак інформації щодо цього періоду їх життя практично немає. Для осілих народів вони в цей момент невловимі.

Щодо археологічних свідчень, то під час невпорядкованого пересування населення без тривалих зупинок померлих ховали будь-де по степу, не утворюючи могильників, а сліди короткочасних стоянок не збереглися [4].

Із завоюванням нової території кочівники поступово переходили до напівкочового способу ведення господарства, при якому кочування відбуваєтьсґ з весни до осені за чітко закріпленими маршрутами. За кожною кочовою групою закріплювалися певні весняні, літні та осінні пасовища. Рубрук, який здійснив у 1253—1255 рр. подорож по південноукраїнських степах, так описує цей спосіб ведення господарства: "...кожен начальник знає, дивлячись по тому, чи має він під своєю владою більшу чи меншу кількість людей, кордони своїх пасовищ, а також де він має пасти стада взимку, влітку, навесні й восени" [5].

Зиму населення проводить на тимчасових поселеннях-зимниках. Скотарство для цього способу ведення господарства, як і для табірного, залишається головним. Хліборобством займається незначна частина населення як допоміжною, не дуже обтяжливою справою. Впорядкування кочових маршрутів за умов впровадження напівкочового способу ведення господарства привело до появи могильників, а також сезонних стоянок-зимників по берегах річок [6]. Для кочівників східноєвропейських степів напівкочовий спосіб ведення господарства був основним.

У середині X ст. печеніги вели напівкочовий спосіб життя, про що свідчить повідомлення Константина Багрянородного про їх весняні кочування з Лівобережжя Дніпра до берегів Чорного моря й дунайських рівнин 7. Наприкінці XI ст.

---

[1] *Марков Г. Е.* Кочевники Азии. — Москва, 1976, с. 285.

[2] *Руденко С. И.* К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Геогр. Общ. СССР. — Материалы по этногр. — Ленинград, 1961. — Вып. 1, с. 12; *Марков Г. Е.* Вказ. праця, с. 278—288; *Плетнева С. А.* Вказ. праця, 1982.

[3] *Марков Г. Е.* Вказ. праця, с. 278—288.

[4] *Плетнева С. А.* Вказ. праця, с. 145.

[5] *Рубрук Гильом де.* Путешествие в восточные страны // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — Москва, 1957, с. 91.

[6] *Плетнева С. А.* Вказ. праця, с. 145.

[7] *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 45.

вони поступово переходять до напівосілого й осілого способу життя [8].

Час самостійного існування в східноєвропейських степах торків був таким незначним, що їхня історія фактично злилася з половецькою. З появою у степах половців частина торків почала осідати на кордонах Русі. Вже у 1093 р. руський літопис згадує містечко Торчеськ, який захопили половці. Однак повідомлення літопису про Чорних Клобуків, які мали вежі, стада, свідчить на користь того, що у містах осіла найбідніша частина населення, а основна маса торків й печенігів, які до них приєдналися, продовжувала вести напівкочовий спосіб життя [9].

Такий самий спосіб життя наприкінці XI ст. вели і половці. Перший похід руських князів у степ 1103 р. свідчить на користь того, що їм було відомо місцезнаходження половців. Літопис точно фіксує дату, хоча похід, вочевидь, відбувся дещо раніше. У половців з'являються постійні зимники, стійбища-містечка. Літопис називає нам деякі з них: Сугрів, Балин, Шарукань.

Головною діяльністю кочівників було розведення різних видів свійських тварин. Повідомлення письмових джерел свідчать, що склад стада у різних кочових народів, які проживали в однакових або схожих умовах, також був подібним [10]. Усі вони займалися розведенням овець і коней. Наявність коней у стаді зумовлювалася багатьма причинами. З одного боку, кінь був засобом пересування, а з другого — коня можна було утримувати цілий рік на паші, оскільки взимку він міг копитами розбивати лід, що давало можливість іншим тваринам діставати корм.

Важливе значення в кочовому господарстві мало мисливство — другий основний різновид діяльності. Окрім того, що воно давало додаткове м'ясне харчування, мисливство виконувало роль тренувальних маневрів, на яких відпрацьовувалися дії, необхідні кочівникам у бою. Почали розвиватися домашні ремесла, пов'язані з кочовим побутом.

Набуло широкого розповсюдження виробництво повсті, з якої робилися покриття для юрт, скринь, ліжок. З повсті виробляли плащі, чепраки і капелюхи від дощу [11]. Значення повсті у житті кочівників важко переоцінити. Техніка виготовлення повсті, так само як і вичинення й обробка шкіри, збереглася в первісних формах у населення, яке й досі займається скотарством.

Займалися кочівники й обробкою дерева, з якого виготовлялися сідла, луки, остови юрт. Чимале значення мало ковальське ремесло, що забезпечувало всі потреби військово-кочового побуту.

У кочівників існував чіткий розподіл праці на "чоловічу" та "жіночу". Чоловіки робили луки й стріли, виготовляли кінську збрую, будували юрти й вози, стерегли коней. Обов'язки жінок полягали в тому, щоб "правити возами, ставити на них житла й знімати їх, доїти корів, робити масло, виготовляти шкіри та зшивати їх" [12].

Для потреб культу великого розвитку набуло ремесло різьблення по каменю. Основна частина скульптурних зображень, що збереглася, вирізьблена з каменю, хоча нечисленні знахідки дерев'яних зображень свідчать на користь того, що деревообробне ремесло використовувалося кочівниками не ли-

---

[8] *Комнина Анна.* Вказ. праця, с. 201.

[9] ПСРЛ. — II, с. 427, 428.

[10] *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 37; *Ковалевский А. П.* Книга Ахмед-ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956, с. 130; ПСРЛ. — II, с. 225.

[11] *Рубрук Гильом де.* Вказ. праця, с. 99.

[12] Там само, с. 100—101.

ше для виготовлення жител, посуду і деталей кінського спорядження.

Торки виготовляли статуї відповідно до давньогрецької традиції з природних блоків каменю, знайдених випадково. Оброблялися вони традиційним способом — так званою точечною технікою.

Наприкінці XII — початку XIII ст. у середовищі половців виникає нова техніка обробки каменю, якої до них не знав жодний тюркомовний народ. Сліди знарядь на статуях свідчать на користь використання давніми майстрами професійного набору інструментів скульптора, що застосовується й нині [13]. Найпізніші статуї виготовлені половецькими майстрами з блоків каменю, добутого в каменоломнях.

Необхідні продукти хліборобства кочівники отримували шляхом торгівлі, обміну, а також пограбуваннями та набігами.

Печеніги вже у X ст. були посередниками в торгівлі між Візантією, Руссю, Хозарією та іншими сусідніми державами [14]. Незважаючи на войовничість, кочівники ставилися до купців доброзичливо, хоча й не безкоштовно. Про протегування торків-гузів мусульманським купцям, які перетинали їх території, повідомляє Ібн Фадлан: “Й не може жоден мусульманин проїхати крізь їхню державу без того, щоб не зробити кого-небудь з них другом, в якого він зупиняється... І якщо людина з їх числа (з мусульман) схоче здійснити переїзд, а в нього залишаться деякі з його верблюдів чи коней або він має потребу в грошах, то він залишає тварин у свого друга-тюрка, бере його верблюдів, його коней і те, що йому потрібно, і відправляється” [15].

Наведений уривок свідчить про значну роль кочівників у торгівлі хліборобських країн, що стало взаємодоповненням двох засобів виробництва: осілого хліборобського та кочового скотарського.

Половці тримали під своїм контролем міста Криму, що були значними центрами транзитної торгівлі [16]. Про жваву торгівлю половців з південними країнами повідомляє Ібн ал-Асир: “Це місто Кипчаків (Судак. — *Л. Г.*), з якого вони отримують свої товари, тому що місто знаходиться на березі Хозарського моря й до нього причалюють кораблі з одягом; останній продається і купуються дівчата та невільники, буртаські міхи, бобри, білки й інші предмети, що знаходяться в землі їх” [17].

Археологічні дані свідчать, що з південних країн у степ потрапляли предмети розкоші: парча, шовк, золоті речі. З Русі у степ потрапляли шиферні пряслиця, гончарні вироби, зброя. Товарно-грошові відносини у кочівників були недостатньо розвинутими, про що свідчать поодинокі знахідки монет у похованнях. Грошовою одиницею була худоба — головне багатство кочівника. На худобу вимінювали всі необхідні в кочовому господарстві товари. Приватна власність на худобу створювала умови для появи майнової нерівності, а нестабільні умови ведення кочового господарства посилювали майнове розшарування самого суспільства. Втрата худоби призводила до розорення.

На користь майнової диференціації свідчать поховання кочівників, серед яких виокремлюються поховання важкоозброєних воїнів у супроводі багатого інвентарю, жіночі поховання із залишками розкішного шовкового та парчового одягу, золотих прикрас, по-

[13] *Гераськова Л.* Вказ. праця.

[14] *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 41.

[15] *Ковалевский А. П.* Вказ. праця, с. 126—127.

[16] *Рубрук Гильом де.* Вказ. праця, с. 90.

[17] *Тизенгаузен В. Г.* Вказ. праця, т. 1, с. 26.

Прикраси кінського спорядження з печенізького поховання (XI ст., с. Новокам'янка Херсонської обл.).

ховання кочівників середнього прошарку і безінвентарні поховання найбідніших скотарів [18].

Писемні джерела також засвідчують майнову диференціацію кочівників. Ібн Фадлан пише: "...я бачив серед гузів таких, котрі володіли десятьма тисячами коней й ста тисячами голів овець" [19].

Окрім майнової, кочове суспільство характеризувалося й значною соціальною диференціацією. Верхівка суспільства складалася з ватажків та членів їх сімей, а також найбільш заможних скотарів. Середній, найчисленніший прошарок складався з сімей, що вели самостійне господарство. Саме цей прошарок становив кістяк війська кочівників. Самостійні в господарському відношенні сім'ї були головною силою племені, що відстоювала його свободу і незалежність. Тому кочове суспільство було відносно стабільним доти, доки більшість його складали самостійні в господарському відношенні сім'ї середньої заможності [20].

Специфіка кочового господарства зумовила й особливості соціальної структури суспільства. Інформацію щодо

[18] *Федоров-Давыдов Г. А.* Вказ. праця, с. 200.

[19] *Ковалевский А. П.* Вказ. праця, с. 130.

[20] *Марков Г. Е.* Вказ. праця, 1976, с. 299—300.

суспільного ладу печенігів надають писемні джерела X—XI ст. Печеніги мали чітку родоплемінну структуру, що складалася з восьми племен, в кожне з яких входило п'ять родів. На чолі племені стояв "великий князь" (архонт). Роди очолювалися "меншими князями" (архонтами нижчого ґатунку) [21].

Константин Багрянородний повідомляє про виборність верховної влади печенігів. Після смерті вождя плем'я обирало собі нового князя з побічної гілки того самого роду, тобто влада переходила не до сина, а до одного з двоюрідних братів померлого [22]. Печеніги мали також народні збори, розповідь про які наводить єпископ Бруно, котрий здійснив місіонерську поїздку до печенігів у 1008—1009 рр. Він розповідає, що після прибуття в степ його схопили й провели "у головний стан печенігів" де він очікував вирішення своєї долі доти, "доки весь народ, оповіщений посланцями, не збереться на раду" [23]. Керувала справами роду родова аристократія, з числа якої обиралися посадові особи: сотники, десятники тощо [24]. У X ст. суспільний лад печенігів мав усі атрибути військової демократії: обраних воєначальників-князів, народні збори, раду аристократії.

У XI ст. у печенізькому суспільстві з'являються паростки ранньофеодальної держави. Письмові джерела повідомляють про появу в них спадкової влади [25]. Виникають характерні міжусобні конфлікти між князями. Одну з них, боротьбу Тирака з Кегеном, описують візантійські джерела [26].

Відповідний до печенізького соціальний устрій мали торки і половці. Про раду старійшин у торків-гузів X ст. повідомляє Ібн Фадлан [27]. Він же повідомляє і про народні збори гузів: "Справи їх вирішуються радою між ними. Однак, коли вони зійдуться на чомусь й вирішаться на це, приходить потім найнікчемніший з них й найжалюгідніший та відміняє те, на чому вони вже зійшлися" [28].

Утворивши союз Чорних Клобуків, торки зберегли родоплемінний поділ. Літопис згадує не лише торків і печенігів, а й берендеїв, коуїв, турпеїв, каєпичей, бастієв. Племена мали своїх ханів, які були у васальній залежності від руських князів. Була у Чорних Клобуків і родова аристократія, яку руський літописець називає "лепшими мужьями" [29].

Про половців нам відомо, що їх суспільство, як у торків і печенігів, було соціально стратифіковане. Найвищий щабель займали "лепшие князья" та "князья". Голів багатих сімей руські літописи називають "лучшими мужьями" й "господичами". У письмових джерелах є також дані про існування в половців категорії соціально принижених людей: рабів, челяді. "Ополонишася Ростислав и чернии клобеце... челядью и колодник много изимаша, княжичевых и добрыи мужи имаша и колодники и кони и скота и челядь и всякого полона и не бе числа" [30].

Цікаву інформацію містить "Сказание о пленном половчине" [31]. З легенди

[21]. *Константин Багрянородний.* Вказ. праця, с. 155.

[22] *Константин Багряноррдний.* Там само, с. 155.

[23] *Памятники* истории Киевского государства. — Ленинград, 1936, с. 76.

[24] *Куник А.* О тюркских печенегах и половцах по мадьярским источникам // ЗАН. — 1855. — Т. 3. — Вып. 5, с 733.

[25] *"Geographie d' Abulfeda"*. — II. — Trad. Par M. Reinaud. — Paris, 1848. — P 293.

[26] *Василевський В. В.* Вказ праця, с. 9.

[27] *Ковалевський А. П.* Вказ. праця, с 129.

[28] Там само, с. 125.

[29] ПСРЛ. — II, с. 676.

[30] ПСРЛ. — II, с 677, 678.

[31] *Памятники* старинной русской литературы. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 1, с. 73—74.

зрозуміло, що серед половців вже існували відокремлені господарства, оскільки ані плем'я, ані рід не потурбувалися надіслати викуп за багатого полоненого половчанина. За цим джерелом, половці, як і інші кочівники, мали раду аристократії, "з'їзди" половецьких князів.

Наприкінці XII ст. хан Кончак зробив спробу об'єднати всіх половців в одну державу й передати владу, всупереч існуючій традиції, своєму синові Юрію, якого літопис називає "болиишие всих половец"[32]. Однак об'єднання, створене Кончаком, не було повноцінною державою, тому що не мало ані управлінського апарату, ані податкової системи. Це був лише зародок держави.

З X по XIII ст. кочівники в степах Європи пройшли стадії розвитку від військової демократії до створення ранньофеодальної держави. Особливістю таких держав було те, що класова суть кочового суспільства приховувалась під флером общинно-родових та племінних відносин.

10.4. Релігія та монументальна скульптура

Відомості стосовно світогляду середньовічних кочівників українських степів практично не збереглися. Реконструювати деякі елементи їх світогляду можна, спираючись на відомості про тюркомовні народи ранішого часу, зіставляючи їх з відомостями XIX—XX ст. щодо світогляду тюркомовних народів азіатських степів — нащадків давньої культури азійських кочівників.

Основою язичницького світогляду кочових тюркомовних племен був шаманізм, що зберігся до наших днів, незважаючи на прийняття ними ісламу і буддизму. Шаманським космогоніям притаманний тричленний поділ всесвіту на верхній, середній та нижній.

За давньотюркськими рунічними і согдомовними пам'ятками VI—X ст. реконструюються космогонічні уявлення кочівників. Всесвіт поділяється ними на три світи: верхній, нижній та середній. Спочатку були створені "блакитне небо" (верхній "небесний" світ) та "бура земля" (нижній "підземний" світ). Потім виникли "сини людські" (світ середній, реальний). Земля бачилася простором, обмеженим з чотирьох боків і з чотирма кутами. Особливо шанувалося народження сонця[1].

Верховним божеством верхнього світу був Тенгрі (небо). Уявлення про Тенгрі ґрунтувалося на анімістичних віруваннях про небесного духа-господаря. Тенгрі виступає як чоловіча основа, доброчинний, всезнаючий бог, який "розподіляє строки життя" людей, дарує каганам владу і надає їх народові, вирішує державні та військові справи, карає тих, хто грішив проти кагана. У міфології північнокавказьких хозар він виступає як "величезний герой", "дикий ісполін", якому приносили в жертву коней й присвячували високі дерева[2].

Богинею, яка уособлювала жіночу земну основу й родючість, була Умай. Вона протегувала воїнам та дружині кагана. У напису на поховальній давньотюркській стелі XIII ст. каган порівнюється з Тенгрі-ханом, а його дружина (Катун) — з богинею Умай, з чого дослідники зробили висновок про існування міфу про божественне подружжя Тенгрі та Умай, земним втіленням якого є каган та його дружина.

[32] ПСРЛ. — II, с. 740.

[1] *Мифы* народов мира. — Т. 2. — Москва, 1982; *Традиционное* мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. — Новосибирск, 1988.

[2] *История* агван Моисея Кагантакваци, писателя X в. — Санкт-Петербург, 1861, с. 193.

Оскільки каган вважався втіленням божества, він був обдарований надприродними здібностями: владою над погодою, таємним знанням, вмінням ворожити. У родовому суспільстві не було поділу на суто "світських" і суто "ритуальних" діячів. Правитель народу з потестарними функціями виконував функції жрецькі, виступаючи головним шаманом. Про це свідчить розповідь Іпатіївського літопису про ворожіння Боняка. Під час походу на угорців у 1097 р. Боняк, бажаючи дізнатися про результат майбутньої битви, опівночі "отъеха от рати и поча выти волчьски и отвыся ему волк и начаша мнози волци выти" [3]. Почуте ним у відповідь вовче завивання було ознакою поразки ворога.

За допомогою чарівного каменя "яда" каган міг керувати погодою, викликати дощ, посуху, лікувати людей. Збереглася легенда, яка розповідає, як огузи, обдуривши хозар і карлуків, заволоділи каменем "яда" [4].

Чільну роль у кочових тюрко-монгольських народів до їх переходу в іслам і буддизм відігравав культ предків. "Часова вертикаль "нащадки — предки" пронизує всі вірування саяно-алтайських тюрків. Це більше, ніж "культ предків". Це спосіб усвідомлення свого місця у просторово-часових та причинно-наслідкових координатах світу" [5]. Безперервна єдність предків померлих та живих нащадків була гарантією існування роду.

Пам'ять про померлих передавалася з покоління в покоління. Померлі вважалися повноважними представниками тих, хто живе в іншому світі, населеному божествами і духами. Відхід до "істинної землі" не був ознакою розриву родинних відносин. Нащадки прагнули близькості з предками, підтримання стосунків, в яких, як вважалося, були однаково зацікавлені й померлі, й ті, що залишилися на землі [6].

Поясний набір з поховання печеніга (X–XI ст., Херсонська обл.).

З культом предків дослідники пов'язують обряд встановлення скульптурних зображень, широко представлених на території причорноморських степів. У науковій літературі точиться гаряча дискусія щодо культурної належності цих пам'яток. Опис, поданий Рубруком [7], схилив деяких дослідників до думки, що скульптури залишені половцями [8]. Однак останніми дослідженнями доведено, що звичай виготовлення статуй існував не лише у половців, а й у інших тюркомовних кочівників причорноморських степів X—XIII ст. [9]

Як правило, статуї встановлювалися в святилищах, розташованих на підви-

[3] ПСРЛ. — II, с. 245.

[4] *Бартольд В. В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию. — Москва, с. 108.

[5] *Традиционное* мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. — Новосибирск, 1990, с. 30.

[6] *Там само*, с. 31.

[7] *Рубрук*. Вказ. праця, с. 102.

[8] *Веселовский Н. И.* Современное состояние вопроса о "каменных бабах" или "балбалах" // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. XXXII; *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния; *Плетнева С. А.* Половцы.

[9] *Гераськова Л. С.* Вказ. праця.

Половецьке скроневе кільце (XIII ст.).

щених місцях: насипах курганів чи природних пагорбах. Святилища являли собою кам'яні чотирикутні майданчики, оточені невисокими кам'яними мурами. Всередині огорожі встановлювалися зображення чоловіка й жінки, орієнтовані обличчям на схід. Перед скульптурами викопувалося невелике заглиблення для жертвоприношення. Кожен кочівник, який проходив повз святилище, приносив жертву духам предків.

Поетичну картину поклоніння половців статуям дав Нізамі. Одружений з половчанкою, він добре знав їхні традиції:

"*И приходят кыпчаков сюда племена,*
И пред идолом гнётся кыпчака спина,
Пеший путник придёт или явится конный, —
Покоряет любого кумир их исконный.
Всадник медлит пред ним, и, коня придержав,
Он стрелу, наклоняясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставить овцу перед идолом надо... [10].

Обряд виготовлення статуй у тюркомовних народів бере витоки ще з VI ст., з часів їх перебування в азійських степах. Потрапивши в причорноморські степи, кочівники принесли з собою і звичай зводити статуї померлих. Однак на відміну від своїх азійських родичів, які віддавали перевагу чоловічим зображенням, європейські кочівники чимале місце відводили й зображенням жінок.

Існування у печенігів обряду встановлення статуй ще досить гіпотетично. З ними можна пов'язувати поясні та антропоморфні чоловічі зображення, які за стилем виконання близькі до азійських статуй.

Статуї торків являють собою поясні або "гермоподібні" [11] зображення чоловіків та жінок. У більш пізніх зразках статуй каменерізи моделюють стовп у вигляді тулуба, вочевидь наслідуючи античних майстрів й демонструючи таким чином своє знайомство з античною скульптурою. На відміну від половців, торчеські майстри не зображали посудин на статуях, а ставили позначки у вигляді хрестів, ромбів, квадратів.

Найбільш розвинутою за характером зображення та моделюванням форм і технікою виконання була половецька скульптура. Половецькі майстри зображували чоловіків та жінок сидячими та стоячими, в руках на рівні живота вони тримали ритуальну посудину. Чоловіки зображувалися в повному військовому оздобленні. Вони вдягнені у каптани, перепоясані на грудях системою підтримуючих ремінців, скріплених на місцях схрещення металевими або шкіряними бляхами. Взуті у м'які шкіряні чоботи, халяви яких кріпляться до пояса завдяки системі ремінців. До пояса підвішувалися шаблі, луки, сагайдаки зі стрілами, ножі, кресала. На голови одягали сферичні або сфероконічні шоломи.

На жіночих статуях зображувалися багато прикрашені каптани, гривни,

---

[10] *Низами.* Пять поэм. Искендер-намэ / Пер. К. Липскерова. — Москва, 1968, с. 657.

[11] "Гермоподібними" зображеннями ми називаємо статуї, виготовлені у вигляді стовпа з головою, подібного до античних герм.

намиста, сережки. Головні убори половчанок були дуже складними і пишними. До пояса половчанок підвішувалися дзеркальця, ножі, гребінці та інші предмети.

Однак найцікавіше у жіночих статуях передано груди. З цього приводу серед дослідників точилася дискусія. Одні стверджували, що половчанки зображувалися з оголеним торсом, інші доводили, що жінки були одягненими, посилаючись на зображення пелерини, що вкриває плечі на деяких статуях.

Зараз можна стверджувати, що жінок зображували вдягненими. Детально вирізьблені груди мали підкреслити не оголеність, а ритуальне зображення цієї частини тіла.

Описаний обряд створення святилищ у половців добре вписується в структуру загальнотюркського світогляду. Обличчям статуї були орієнтовані на схід, у бік сходу сонця. Форма половецьких святилищ визначена символікою замкненого чотирикутного простору — семантичного центру всесвіту. Зображення померлих правителів та їхніх дружин були іпостасями найвищих світлих божеств Тенгрі та Умай.

Якщо жіночі статуї втілювали в собі образ богині Умай, то стає зрозумілим зображення оголених жіночих персів. В образі богині родючості особливо акцентувалися риси, що вказували на її материнську природу.

Показова в цьому розумінні характеристика богині родючості якутського героїчного епосу:

Прямодушная, чей кроток нрав,
Чья мысль, как мир, широка,
Чьи щедры грудные соски,
Как кумысные кожаные мешки [12].

Молоко в середовищі тюркомовних народів є носієм якісних характеристик верхнього світу. Воно символізує справжність, сакральну чистоту. Традиційно

Золочений залізний шолом з поховання половецького хана (XIII ст., Чингульський курган).

верховним божествам призначалися молочні продукти. Для обрядової практики очищувальні функції молочних продуктів універсальні. Горщики, що вміщували освячений напій, опосередковували контакт людської спільноти із світлими божествами [13].

Таким чином, посудини на статуях можна розглядати як вмістилище священного напою — айрану, присвяченого вищим світлим божествам та символізуючого ідею добробуту. Зображуючи такий посуд на статуях, половці просили і стверджували добробут для себе на землі.

Активні взаємовідносини кочівників із християнською Візантією та Київською Руссю сприяли проникненню елементів християнського світогляду в ко-

---

[12] *Нюргун Боотур Стремительный;* Якутский героический эпос олонхо. — Якутск, 1975, с. 16.

[13] *Традиционное* мировоззрение. — Москва, 1988. — С. 123.

чове середовище. Особливо активна християнізація розпочалася в XII ст. під безпосереднім впливом християнського центру Русі — Києво-Печерського монастиря, про що знаходимо повідомлення в оповідях печерських ченців: "Жития черноризца Никона" та "Сказание о пленном половчине". Кочівники приймають християнство цілими родами. Напередодні битви з монголами "великый князь Половецкый крестися Басты", передавши таким чином свій народ під захист християнської держави [14]. І навіть син могутнього половецького князя хана Кончака, судячи з його імені (Юрій), був охрещений.

Однак це не означає, що кочівники, які охрестилися, відразу відмовилися від своїх язичницьких обрядів і повністю сприйняли християнські догми та обрядовість.

У половців таке двовірство виявлялося в появі дуже своєрідних статуй. До нас дійшло різьблене зображення жінки з дитиною, знайдене в с. Чернухіно Луганської області. Це цікава і поки що унікальна пам'ятка.

Жінку зображено відповідно усім половецьким канонам. На голові — розкішний, типово половецький, капелюх з "рогами", рукави каптана прикрашені фестонами. Груди, відповідно до традиції, зображені оголеними. У руках жінка тримає посудину. На животі зображено дитину, що пригорнулася до її грудей. Жінка не підтримує її руками, тому що в руках, за традицією, тримає ритуальну посудину.

Уявлення про існування душі людини визначали особливості поховального культу кочових народів. Для поховального культу всіх народів, і кочівники тут не були винятком, характерна віра у потойбічне життя. Спосіб життя душ у потойбічному світі нагадував земний. Душі мали ті самі потреби, що й живі люди. Тому у поховання клали ті самі речі, якими користувався небіжчик за життя.

Уявлення про поховальний культ кочівників дає повідомлення Ібн Фадлана, який описував похорон торка: "А якщо помре людина з їх числа, то для нього вириють велику яму у вигляді будинку, візьмуть його, вдягнуть на нього каптан, його пасок, його лук... й покладуть в його руку дерев'яний кубок з набізом, залишать перед ним дерев'яну посудину з набізом, принесуть все, що він має, й покладуть з ним в цьому будинку. Потім посадять його в ньому, й будинок над ним покриють настилом і покладуть понад ним дещо на зразок куполу з глини. Потім візьмуть його коней та залежно від їх кількості вб'ють з них сто голів, чи двісті голів, чи одну голову, та з'їдять їх м'ясо, окрім голови, ніг, шкіри та хвоста. ... вони розтягують все це на дерев'яних спорудах й кажуть: "Це його коні, на яких він поїде до раю" [15].

Археологічні дослідження доводять подібність описаного поховального обряду торків до обрядів інших кочових народів степів Східної Європи того самого часу: печенігів і половців. Усі вони ховали небіжчиків з конем і зброєю. Відмінність простежувалася в орієнтації померлого, а також у похованні разом з ним цілої туші коня або його опудала.

Померлого ховали в його найкращому одязі, повному військовому обладунку. Наочну уяву про це дає поховання половецького хана, знайдене у Чингульському кургані Запорізької області [16]. Небіжчик був вдягнений у шовковий каптан візантійської роботи, прикрашений золотим шитвом. Поряд з ним лежали шабля, шолом, панцир та

[14] ПСРЛ. — II, с. 742.

[15] *Ковалевский А. И.* Вказ. праця, с. 128.

[16] *Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. А.* Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. — 1986. — № 53, с. 14—56.

багато інших предметів захисного та наступального озброєння. Разом з ним поклали срібний із позолотою та керамічний посуд, ювелірні вироби із золота та срібла зі вставками з коштовного каміння й значну кількість побутових речей. Навколо поховальної ями лежали загнуздані та осідлані коні [17].

Зі шкур коней, яких приносили в жертву, робили опудала й виставляли у капищах на високих жердинах. Про це повідомляє той самий автор, розповідаючи про руйнування язичницьких капищ під час прийняття християнства савирами [18].

Звичай принесення в жертву померлим коней серед половців зафіксований і Рубруком, який писав: "Я бачив одного нещодавно померлого, біля якого вони повісили на високих жердинах 16 шкур коней, по чотири з кожної із сторін світу; поставили перед ним для пиття кумис; для їжі — м'ясо, хоча й казали про нього, що він був охрещений" [19].

Цей звичай зберігся в середовищі тюркомовних кочівників до сьогодні.

10.5. Побут та прикладне мистецтво

Кочовий спосіб життя степових народів відбився на їхньому побуті, звичаях, ремеслах. Кочівники жили в юртах з повсті, які встановлювали на возах.

Класичний опис кочівницької юрти дав Карпіні: "Юрти вони мають округлі, виготовлені подібно до намету й зроблені з прута та тонких гілок. Вгорі ж, всередині юрти, є округле вікно, звідки падає світло, а також для виходу диму, тому що всередині в них завжди розкладене вогнище. Стіни ж й дах криті повстю, двері зроблені також з повсті. Деякі юрти великі, а деякі невеликі, відповідно добробуту та злиденності людей. Деякі швидко розбираються й лагодяться та перевозяться на в'ючних тваринах, інші не можуть розбиратися, але перевозяться на возах" [1].

Повстяні частини юрти багато прикрашалися різними зображеннями, які виконувалися в техніці аплікації ("саме вони зшивають повсть чи щось інше, складаючи виноградні лози та дерева, птахів та звірів"). Повсть фарбувалася: "частіше ж просякають також повсть вапняною білою землею й порошком з кісток, щоб вона сяяла яскравіше". Чорну повсть "вони прикрашають красивим й різноманітним живописом". Щоб повсть не змокала від дощу, її насичували салом або овечим молоком [2].

Вози половців, судячи з мініатюр Радзивилівського літопису, ставилися на два або чотири колеса. Як тяглову силу використовували коней або верблюдів. Погонич сідав верхи на одного з коней, що тягли воза, й правив за допомогою довгого батога або жердини. Переважна більшість кочівників пересувалася степом верхи на конях або на верблюдах.

Річки також не були серйозною перешкодою для кочівників. Вони легко їх перетинали, використовуючи для цього шкіряні мішки, які натоптувалися речами та одягом. Люди сідали на мішки по кілька чоловік і, використовуючи жер-

[17] Висловлюємо вдячність автору розкопок В. В. Отрощенку за надану можливість використати зображення знахідок з поховання.

[18] История агван.., с. 206.

[19] *Рубрук.* Вказ. праця, с. 102.

[1] *Карпини Джованни дель Плано.* История монголов // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — Ред., вступ. статья и примеч. Н. П. Шастиной. — Москва, 1957, с. 6—7.

[2] *Рубрук.* Вказ. праця, с. 99.

дини як весла, переправлялися на інший бік, а коні пливли поруч [3].

Основними продуктами харчування кочівників були молоко та м'ясо. Спосіб приготування м'яса описав Петах'я, який проїздив у XII ст. половецьким степом: "Вони кладуть шматки м'яса під сідло коня, на якому їдуть, й потім поганяють його, доки він не зіпріє. М'ясо робиться теплим й вони їдять його" [4]. На зиму кочівники сушили м'ясо, "розрізаючи його на тонкі шматки й підвішуючи на сонці й на вітрі, й ці шматки одразу ж сохнуть без солі, не розповсюджуючи ніякого смороду" [5].

Влітку кочівники харчувалися переважно молоком, з якого робили сири, масло, заготовляючи їх і на зиму. З кобилячого молока виготовляли кумис. Молоко відігравало величезну роль у житті кочівників. Воно вважалося священним напоєм і використовувалося під час різних обрядів. Гардизі описує обряд клятви на молоці: "...мідна посудина, що має форму людського обличчя, наповнюється молоком; мандрівник та його супутник п'ють з нього, й після цього ніколи не буває зради" [6].

Золотий ланцюг-гривна з поховання половецького хана (XIII ст., Чингульський курган).

Одяг кочівники, в основному, виробляли зі шкір свійських або впольованих тварин. Найкраще уявленню про одяг половців дають кам'яні скульптури, на яких нерідко збереглися деталі одягу. Як правило, зображувані вдягнені у довгий, до колін, каптан, підперезаний паском. Поли каптана могли бути заправлені в шаровари. Характерною деталлю половецького костюма були поперечні нашивки на передпліччі каптанів, як правило, багато орнаментовані. Нашивки на рукавах половецьких каптанів, певно, імітують візантійські клави, які робилися з розкішної яскравої тканини і були своєрідною ознакою візантійських вельмож та воїнів [7].

Обов'язковою деталлю одягу був пасок. До нього кріпилися різні необхідні у побуті та на війні речі: ножі, шаблі, сагайдаки, гребінці, дзеркальця. Паски робилися зі шкіри й багато прикрашалися різноманітними нашивними срібними та бронзовими бляшками. Залишки таких прикрас виявлені в похованнях кочівників. Звичай носити на паску набір з ножа, бритви, шила, кресала зберігався у кочівників до XIX ст. [8]

Жіночий одяг, судячи із зображень, відрізнявся від чоловічого лише головними уборами та набором прикрас. Чоловіки носили капелюхи типу "башлик", хоча основна частина чоловічих зобра-

[3] *Ковалевский А. П.* — С. 130.

[4] *Марголин П. В.* Три еврейских путешественника XI—XII вв. — Санкт-Петербург, 1881, с. 3.

[5] *Рубрук.* Вказ. праця, с. 95, 96.

[6] *Бартольд В. В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию, с. 106—107.

[7] *Кондаков Н. П.* История и памятники византийской эмали. — Санкт-Петербург, 1892.

[8] *Антипина К. И.* Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. — Фрунзе, 1962, с. 321.

Візантійська чаша (XIII ст., Чингульський курган).

жень представлена в шоломах. Капелюхи половчанок мали дуже складну конструкцію, що складалася з багатьох деталей: сам капелюх, прикраси на ньому, зачіска. Нерідко важко відокремити одну частину від іншої. Капелюхи, як правило, мали високий наголовок і товсті широкі криси. Під капелюх вдягався маленький капелюшок, що щільно облягав голову. Чоло половчанок облямовувалося стрічками, подекуди багато прикрашеними. Ззаду на спину спускалися одна, дві чи три лопаті. Одна з них була кінцівкою тканини, що покривала потилицю, дві інші — мішечками для кіс — чач-кап, в які укладалися коси жінок. Звичай ховати коси в чач-кап зберігався в багатьох кочових народів донедавна. Дві коси — обов'язкова зачіска заміжньої жінки. Коси ховалися в чач-кап після народження першої дитини [9]. Дуже специфічною деталлю головного убору половчанок були так звані роги. Вони являли собою повстяні валики, обшиті опуклими штампованими срібними напівкільцями. Роги кріпилися до капелюха симетрично з обох боків, одним кінцем — до потиличної його частини (див. с. 1031). Залишки таких рогоподібних прикрас неодноразово знаходили у похованнях.

З прикрас найпоширенішими були круглі кільчасті сережки, зроблені з золота, срібла або бронзи. Дуже виразні срібні сережки з напускною дутою біконічною нанизкою, іноді прикрашеною променевими паростками. Такі сережки нерідко прикрашалися в техніці зерні або скані. Це типово кочівницькі вироби.

Користувалися половчанки і дзеркалами, які робилися у вигляді срібних дисків з потовщенням по краях. Один бік диска полірувався і виконував функції дзеркала, другий — прикрашався різноманітним орнаментом, хоча міг лишатися й гладеньким. Орнаменти були у вигляді концентричних кіл, овалів, дуг. Відомі дзеркала із зображенням тварин.

---

[9] *Антипина К. И.* Вказ. праця, с. 249, 259.

Алабастр з поховання половецького хана (XIII ст., Чингульський курган).

Про зачіску і зовнішній вигляд кочівників дають уявлення письмові джерела і різьблені зображення. Про печенігів Ібн Фадлан пише, що "...вони темні брюнети з повністю поголеними бородами" [10]. Торки також не носили бороди, про що ми дізнаємося від того самого автора: "Всі торки вискубують свої бороди, окрім вусів". Описуючи зовнішній вигляд начальника огузького війська, Ібн Фадлан здивовано повідомляє: "І ось він повискубував всю свою бороду й вуса і лишився, як євнух" [11].

Половці носили лише вуса, а бороду, подібно до печенігів й огузів, імовірно, вискубували.

Зачіски печенігів і торків нам невідомі. А от половецькі чоловіки носили коси. Найбільш розповсюдженими були три коси. Зрідка на статуях є зображення з однією або двома косами. Три коси нерідко плели в одну, яка спускалася до середини спини.

Суворі умови життя формували певні звичаї та форми поведінки кочівників у побуті. Невибагливість і витривалість були абсолютно необхідні для ведення кочового господарства і значно посилювали могутність кочівників під час військових походів. Карпіні з подивом зазначає, що кочівники можуть голодувати день чи два й не висловлювати якогось нетерпіння, "але п'ють та грають, ніби добре поїли. Під час їзди верхи вони зносять великий холод, іноді також терплять й надмірну спеку" [12]. Жінки нарівні з чоловіками володіли навичками верхової їзди, зброєю, брали участь у військових діях. "Дівчата та жінки їздять верхи й вправно скачуть верхи, як чоловіки. Ми також бачили, як вони носили сагайдаки й луки" [13]. На половецьких статуях ми зустрічаємо зображення жінок-воїнів у повному військовому обладунку.

У середовищі кочових народів крадіжки траплялися зрідка, оскільки суворо каралися. Ібн Баттута писав про кипчаків: "Їхня худоба не має пастухів, ані вартівників внаслідок суворості постанов їхніх за крадіжку. Постанова ж їх по цій частині така, що той, в кого знайдуть вкраденого коня, зобов'язаний повернути його господарю, і разом з тим дати йому 9 таких самих (коней), а якщо він неспроможний зробити це, то відбирають в нього за це дітей, якщо ж він не має дітей, то його зарізують, як зарізується вівця" [14].

---

[10] *Ковалевский А. П.* Вказ. праця, с. 130.
[11] Там само, с. 128, 129.
[12] *Карпини.* Вказ. праця, с. 34.
[13] Там само, с. 36.
[14] *Тизенгаузен В. Г.* Вказ. праця, с. 282— 283.

10.6. Військове мистецтво кочівників

Кочівники були досконалими воїнами та вершниками. Цьому мистецтву вони навчалися з дитячих років. Вони володіли досконалою для свого часу зброєю, постійно покращувати яку змушував військово-кочовий спосіб життя.

Для дальнього бою кочівники використовували луки й стріли — універсальну зброю, що застосовувалася як для полювання, так і для бою. Луки виготовлялися з деревини. Задля надання більшої жорсткості у місцях найбільших навантажень луки укріплювалися серединними і кінцевими кістяними накладками [1]. Стріли були загального призначення, що використовувалися як під час бою, так і під час полювання, і спеціалізованими. Останні з масивними призматичними вістрями призначалися для пробивання панцирів і кольчуг. Носили стріли в сагайдаках, що виготовлялися зі шкіри або берести й підвішувалися до паску на кістяних завісах.

Зі зброї ближнього бою у середньовічних кочівників головною була шабля, що призначалася для рублячого удару. Шабля була легкою й мала, на відміну від меча, загострений клинок лише з одного боку. Шабля давала кочівникам значну перевагу в бою порівняно з мечем завдяки своїй легкості й маневреності. Тому пізніше вона була широко запозичена іншими народами.

Із засобів захисту кочівники, як і русичі, використовували кольчуги, панцирі, шоломи. Кольчуги являли собою довгу сорочку з рукавами до середини передпліч, сплетену із залізних кілець. Щоб кольчуга не ковзала по тілу, її закріплювали за допомогою системи ремінців, з'єднаних двома нагрудними бляхами й однією бляхою на спині. Така система кріплення добре простежується на кам'яних зображеннях половців. Бляхи робилися з повсті й вкривалися металевою пластиною, інколи їх робили зі шкіри.

Панцир кочівники використовували рідше за кольчугу. Екземпляри, що дійшли до нас, доводять подібність кольчуг і панцирів до давньоруських. Панцир являв собою обладунок у вигляді безрукавної сорочки, зробленої з невеличких залізних пластин, скріплених тасьмою або ремінцями.

Нерідко в похованнях кочівників знаходять шоломи. Судячи із зображень на кам'яних скульптурах, найпоширенішими були шоломи сферичної форми й склепані з чотирьох листів заліза. Край шолома окантовувався обручем. Такі шоломи побутували як у Візантії, так і у Західній Європі.

Кінська збруя кочівників представлена стременами, вудилами, сідлами, підпружними пряжками. У X ст. стремена мали напівокруглу підніжку, призначену для взуття з м'якою підошвою. У XI ст. їх змінюють стремена з вузькою сплощеною підніжкою. Це свідчить про появу у кочівників взуття з жорсткою підошвою, що надавало вершнику можливість впевненіше триматися в сідлі.

З вудил найбільш ранніми є односкладні без перегину. Вони вироблялися з одного залізного дроту, на обох кінцях якого було по парі нерухомих кілець. Слід зазначити, що вудила без перегину призначалися для жорсткого контролю за конем. Такий контроль був особливо необхідний під час активних військових дій, тому що давав змогу вершнику тримати коня в покорі під час бою. Пізніше з'являються вудила двоскладні, зроблені з двох залізних стрижнів, з'єднаних між собою рухомо. Вудила з перегином (двоскладні) не

---

[1] *Федоров-Давыдов Г. А.* Вказ. праця, с. 25.

Срібна з позолотою посудина з поховання половецького хана (XIII ст., Чингульський курган).

так жорстко контролюють коня. Їх розповсюдження у пізніші часи може свідчити про зниження військової активності кочівників, пов'язане з переходом їх до напівкочового або напівосілого способу життя.

Сідла в похованнях збереглися погано. Зазвичай від них лишаються сліди шкіри, дерев'яної основи та кістяні накладки з циркульним орнаментом або плетеним різьбленим паском. Відомі залишки сідел, прикрашених срібним тисненим окуттям або ажурними бляхами, опуклими в центрі [2].

Армія у кочівників як у період військової демократії, так і пізніше (під час феодалізації суспільства) не існувала окремо. Військом був увесь озброєний народ, і участь у "війську була правом і обов'язком всіх вільних" [3]. Тому кочівницьке військо було значно чисельнішим за дружини хліборобських народів. Військо складалося з легкої та важкої кінноти. Легку кінноту складали воїни-стрільці. Важка кіннота була оснащена (окрім обов'язкових лука та стріл) шаблями й списами.

Головними особливостями військової тактики кочівників були швидкість та маневреність. Наявність великої кількості коней дозволяла їм постійно мати під собою свіжого коня, про що писав Карпіні: "Татари на того коня, на якому їздять один день, не сідають після того три чи чотири дні; ...внаслідок того, що вони мають велику кількість коней, вони не турбуються про те, чи не стомилися їхні коні" [4].

Свіжі коні надавали можливість здійснювати блискавичні напади. Яскраву характеристику цьому дав візантійський оратор XII ст. Євстафій Солунський: "В одну мить Половець близько, та ось вже немає його. Зробив наїзд та стрімголов, з повними руками, коли хапає за повід, спонукає коня ногами і бичем, вихором несеться далі, нібито бажає обігнати швидку птицю. Його ще не встигли побачити, а він вже зник з очей" [5].

Кочівники чудово розуміли переваги своєї швидкості й маневреності, тому віддавали перевагу дальньому бою за допомогою лука та стріл [6].

---

[2] *Федоров-Давыдов Г. А.* Вказ. праця, с. 21.

[3] *Греков В. Д.* Киевская Русь. — Москва, 1949, с. 347.

[4] *Карпини.* Вказ. праця, с. 63.

[5] *Успенский Л.* Образование второго Болгарского Царства. — Одесса, 1879, с. 163—164.

[6] *Карпини.* Вказ. праця, с. 53.

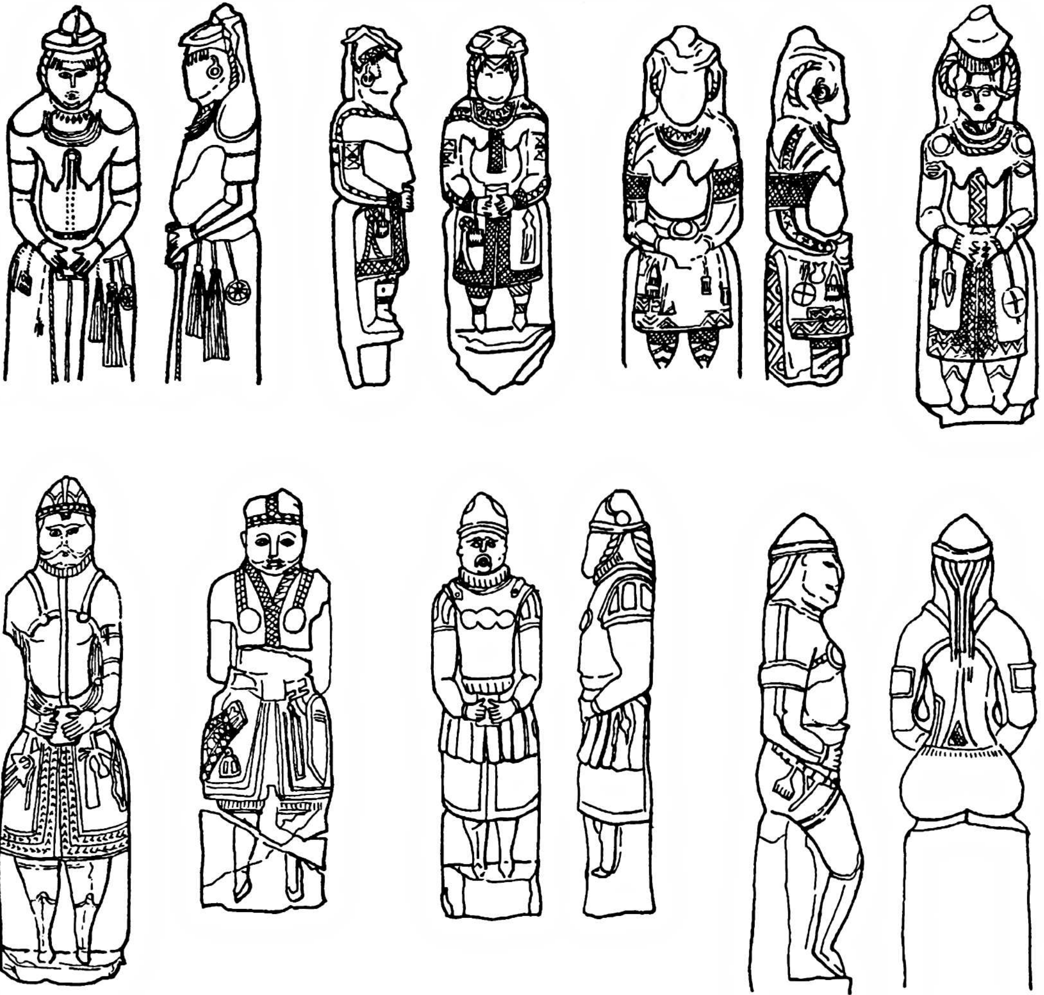

Спосіб ведення самого бою також мав свої характерні особливості, які неодноразово відзначалися авторами того часу. Анна Комніна, описуючи тактику ведення бою турками-сельджуками, підкреслює: "...правий, лівий фланги та центр турецького строю розташовані на визначеній відстані один від одного, й фаланги стоять нібито розірвано. Якщо ворог нападає на правий чи лівий фланг, на нього спрямовується центр та частина строю, розташованого за ним, й вони, як ураган, змітають супротивників" [7].

Половецькі статуї.

Однією з особливостей військової тактики кочівників було влаштування засідок на ворога й удавана втеча. Цими засобами активно користувалися печеніги, про що був прекрасно поінформований Олексій Комнін, який врахував це під час бою [8]. Користувалися цим і половці. Руський літописець зберіг для

[7] *Комнина Анна.* Вказ. праця, с. 406.
[8] Там само, с. 227.

нас розповідь про битву Боняка з Угорцями на р. Вягрі у 1097 р. Боняк поділив своє військо на три полки, один з яких на чолі з молодим князем Алтунопою був посланий на угорців. "Алтунопа же пригна к первому заступу и стреливше побегу перед Угра, Угры же погнаху по них, мьняху Боняка бежащя". В цей момент із засідки з'явилися полки Боняка й кинулися на супротивника. Алтунопа, розвернувши свій полк, включився у добивання ворога й "гна по них два дни секущи" [9]. У такий спосіб перемагали й інші кочові народи.

Виробили кочівники й свій специфічний табірний спосіб оборони. Вози, криті бичими шкірами, ставилися в коло. На вози садовили старих, жінок, дітей. Між возами робили проходи, з яких під час бою вискакували вершники. Завдавши неочікуваного удару супротивнику, вони так само стрімко ховалися всередині кола. Табірний спосіб захисту був настільки важливим для кочівників, що коли вони були без возів, то воліли не встрявати у прямий бій, оскільки "якщо вершники наважаться на бій без возів, то ...їм буде завдано поразки" [10]. Такий спосіб оборони був добре відомий всім кочівникам і, запозичений козаками, проіснував до XVI ст. [11]

Укріплені міста кочівники брати не вміли. Вони просто оточували місто й чекали, коли жителі, які були в облозі, почнуть страждати від нестачі їжі, води й самі здадуть місто. Саме таку тактику застосували печеніги під час облоги Білограда, яскраво описаної давньоруським літописцем. Так само брали міста й половці, що добре описано в Іпатіївському літописі про облогу Торчеська у 1093 р. Обложивши Торчеськ, половці "начаша налегати отоимати воду. Изнемогати начаша оу городе людье жажою водною, гладом и прислаша Торьци к Святополку глаголяще аще не пришлеш брашна предатися имам" [12].

Військове мистецтво кочівників мало великий вплив на розвиток військової справи Київської Русі та інших народів. Воно настільки вразило європейців, що одним із завдань Карпіні, якого направлено з місією до монголів, було досконале вивчення військового мистецтва кочовиків, щоб протистояти йому.

Необхідність оборони своїх кордонів змушувала русичів запозичувати у кочівників їхню зброю і методи війни. На південних кордонах військо русичів почало укріплюватися кінними загонами. Запозичили русичі у кочівників і шаблю, хоча меч був витіснений лише у XVI ст. Запорозьке козацтво багато в чому використовувало досягнення військового мистецтва кочівників.

---

[9] ПСРЛ. — II, с. 246—247.

[10] *Комнина Анна*. Вказ. праця, с. 208.

[11] *Голубовский П.* С какого времени можно проследить на юге России способ защиты табором. — Тр. XII. Арх. съезда. — Москва, 1902. — Т. II.

[12] ПСРЛ. — Т. II, с. 212.

10.7. Кочівники і Київська Русь

Взаємовідносини Київської Русі й степових кочівників постійно привертали увагу українських та російських вчених. У науці склалися дві протилежні точки зору. Відповідно до першої лицарська Русь та хвилюючий недобрий степ, що розлився безмежним морем від "Волги до Дунаю" [1] були споконвічними антагоністами. Прихильники цієї точки зору вважали, що кочівники лягли важким тягарем на економіку Давньої Русі, гальмуючи її розвиток [2].

Прихильники протилежної точки зору підкреслювали, що взаємовідносини Русі й кочівників складалися не лише з військових сутичок, але між ними існував інтенсивний товарообмін [3].

Аналіз Іпатіївського літопису за період з 1055 по 1237 р. (182 роки) свідчить, що половці здійснили 35 нападів, тобто у середньому один напад у вісім років. Причому пограбуванню піддавалася не вся територія держави, а лише її степові околиці. Зазначимо, що за такої інтенсивності нападів кочівників на Русь важко говорити про серйозну загрозу економіці держави з їхнього боку.

Якщо проаналізувати військові дії, то виявиться, що вони пов'язані здебільшого з міжусобними війнами на Русі, де половці виступали як союзники тих чи інших князів. З 57 спільних русько-половецьких походів 53 пов'язані з міжусобною боротьбою давньоруських князів, в яких половці енергійно захищали інтереси близьких їм князів. В. Т. Пашуто підрахував, що, незважаючи на ворожнечу руських князів, половецькі напади зачепили лише 1/15 території Русі [4], тоді як руські походи сягали Дону і Дунаю.

Аналіз свідчень давньоруських літописів показує, що русичі дуже швидко зупинили набіги-пограбування половців. Вже з другої половини XI ст. напади носять характер ударів у відповідь на напади русичів або участь у їхніх міжусобних війнах. У тих випадках, коли половці здійснюють напади на Русь, виявляється, що вони зводять рахунки зі своїми ворогами-торками. Неодноразово у літопису прямо вказується на мету нападу: "Возьмем торкы их". Коли ж літописець не каже прямо, то про це свідчать напрями ударів, зосереджені на район Поросся, тобто місця проживання торків.

Щодо успішності боротьби з половцями, то після трьох поразок, пережитих русичами у 1061, 1068 й 1093 р., руські дружини фактично серйозних по-

---

[1] *Рыбаков Б. А.* "Слово о полку Игореве" и его современники. — Москва, 1971, с. 8.

[2] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — Санкт-Петербург, 1903, с. 112; *Татищев В. Н.* История Российская. — Кн. 1. — М.: Л., 1962, с. 271—274; *Карамзин Н. М.* История Государства Российского. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1892, с. 159; Т. 2. — С. 46—47; *Соловьев С. И.* История России. — Кн. 1. — Т. 2. — Москва, 1960, с. 647; *Ключевский В. О.* Курс русской истории. Сочинения в 9 т. — Т. 1. — Ч. 1. — Москва, 1987, с. 68—84.

[3] *Якубовский А. Ю.* Феодальное общество Средней Азии и ее торговля с Восточной Европой в X—XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. — 1932. — Вып. 3. — Ч. 1. — С. 24; *Пархоменко В.* Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. — Т. 2. — 1940; *Греков Б. Д.* Киевская Русь; *Гордлевский В. А.* Что такое "босый волк" / Избр. Соч. — Москва, 1961. — Сб. 3, с. 487; *Белявский В. А.* По поводу "извечного антагонизма" между земледельческим и скотоводческим населением Восточной Европы // Славяно-русская этнография. — Ленинград, 1973, с. 101—108; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь. — Москва, 1962, с. 484—489.

[4] *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. — Москва, 1968, с. 213.

Поясні застібки з поховання половецького хана (XIII ст., Чингульський курган).

разок, виключаючи розгром 1185 р., більше не зазнавали. Одна лише звістка про похід русичів у степ примушувала половців тікати, не приймаючи бою.

Між половцями й русичами було укладено 14 мирних угод. З вини половців мирні угоди порушувались двічі й обидва рази тягнули за собою серію нищівних для половців ударів русичів. Останні ж дозволили собі шість разів порушити мирні угоди, тобто необхідно визнати, що не половці завойовували Русь, а навпаки, Русь завойовувала половців.

У XIII ст. половці відігравали значну роль у внутрішньополітичному житті Київської Русі. Показовими є відносини галицького князя Данила Романовича і хана Котяна, якого Данило, прохаючи про допомогу в боротьбі за Галицьке князівство, називає батьком: "Павла своего посла по Котянови река отче измяти воину сю, прими мя в любовь себе" [5].

Багато києворуських князів завдяки династичним шлюбам були у родинних стосунках з половецькими князями. Саме в Половецькому степу знаходили собі притулок опальні руські князі. Тому, певно, має рацію Л. М. Гумільов, коли каже: "По суті справи, у XII—XIII ст. половецька земля (Дешт-і-кипчак) та Київська Русь складали одну поліцентричну державу" [6].

Намагаючись довести шкоду, що її завдавали кочівники землеробам, дослідники посилаються на те, що вони порушували торговельні зв'язки землеробської країни, грабували купецькі каравани. Однак світовий досвід свідчить, що кочові народи зацікавлені у транзитній торгівлі не менш землеробських, оскільки, отримуючи мито з купців, дістають собі необхідні товари. Кочівники східноєвропейських степів не були винятком. Як і всі кочівники світу, вони без перешкод пропускали через свою територію купців, які сплачували за це мито.

Підтвердженням є цікаве повідомлення Іпатіївського літопису, де розповідається про те, що у 1184 р. Кончак вирушив на Русь, сподіваючись помститися за смерть Кобяка. Руські князі, які вийшли йому назустріч, "устретоста гости идущь противу себе ис Половець и поведеша им, яко половци стоять на Хороле" [7]. З цього повідомлення видно, що навіть у випадку кровної помсти, яка є для всіх народів найжорстокішою ворожнечею, половці не чіпали купців, які йшли через їх землі торгувати до ру-

[5] ПСРЛ. — II, с. 753.

[6] *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь, с. 327.

[7] ПСРЛ. — II, с. 635.

сичів, хоча саме ці купці й повідомили руським дружинам, де знаходиться Кончак, що дозволило несподівано напасти на нього й завдати йому поразки.

Із загостренням боротьби транзитна торгівля зазнавала збитків. Так було з половцями, які у 1167 р. заради помсти русичам пограбували купецькі каравани. Однак після 1170 р. ситуація нормалізувалася. Те саме відбувалося й після приходу монголів у Причорноморські степи. Під час військових дій торговельні шляхи порушувалися, однак незабаром транзитна торгівля відновлювалась.

Ібн ель-Атір повідомляє, що за часів половців велася різноманітна торгівля, яка на деякий час перервалася через татарську навалу. "Коли прийшли татари, шляхи порушились, то не отримували ніяких товарів: ані чорнобурих лисиць, ані бобрів, ані білок, що відправлялися з тих країн; коли ж татари пішли, то шлях знову відкрився і стали відправляти товари, як і раніше" [8]. З цього повідомлення видно, що торговельні шляхи переривалися ненадовго, лише під час навал. Коли ж ситуація стабілізувалася, шляхи знов функціонували, і жодні військові дії місцевого значення їх не порушували.

У літературі довгий час степовик-кочівник зображувався як дикий, хижий, підступний та жорстокий ворог. При цьому посилалися на повідомлення літописців, які яскраво описували шкоду, що завдавали кочівники руській землі. Однак писемні джерела завжди тенденційні, оскільки відображають, як правило, політичні інтереси тієї соціальної групи, на замовлення якої вони складаються.

Ті самі кочівники в різних джерелах описуються по-різному. З одного боку, це "тупий та жалюгідний народ, який не має ані прихильності до жодної віри, ані проникливості розуму ..." [9] З другого — той самий автор (ал'Омарі) дає опис Дешт-і-кипчака як батьківщини племен, від яких пішли деякі султани-мамлюки: "Тюрки цих країн... (один) з кращих родів тюркських за своєю сумлінністю, хоробрістю, уникненням омани, досконалістю своїх станів, красою своїх фігур та шляхетністю свого характеру... З них були світочі государевої ради, голови Зборів, головуючі війська ті вельможі землі його (Єгипту)" [10].

Щодо жорстокості кочівників, то осілі народи у війні виявляли не меншу жорстокість. Так, візантійці, завдавши нищівної поразки печенігам у 1091 р., взяли в полон 30 тис. осіб, у тому числі жінок, старих та дітей, і протягом од-

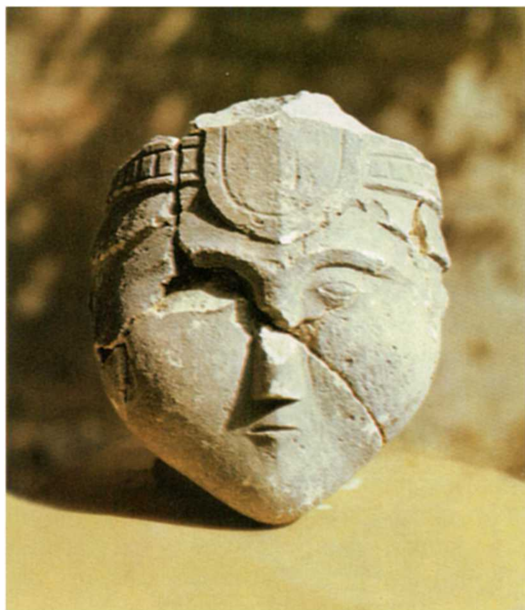

Голова половецької статуї.

[8] *Выписки* из Ибн эль-Атира о первом нашествии татар на кавказские и черноморские страны с 1220 по 1224 гг. // УЗИАН. — 1854. — Т. 2. — С. 662.

[9] *Тизенгаузен В. Г.* Вказ. праця, с. 232.

[10] Там само.

нієї ночі усіх їх вирізали. Ця акція нажахала половців, і вони якнайшвидше відступили від візантійських військ [11]. Не менш жорстокими були й русичі, коли під час своїх міжусобиць грабували, палили та знищували своїх одноплемінників.

З усього вищенаведеного випливає, що стосунки між кочівниками і Київською Руссю не могли бути тільки ворожими. Обидві культури, і осіла, і кочова, мали одна в одній потребу і не могли постійно воювати.

Пограбування осілих хліборобських народів було одним із способів ведення кочівницького господарства. Це відомий факт. Пограбування притаманне всім кочовим народам світу, однак не є єдиним джерелом доходів кочових народів. Вузькоспрямованість кочівницького господарства, пов'язаного зі скотарством і обробкою його продуктів, зумовлювала потребу в продуктах хліборобства. Хлібороби, в свою чергу, мали потребу в продуктах скотарського господарства. Тому військові дії та пограбування повинні були неминуче змінюватися мирними взаємовідносинами, даючи можливість обом культурам, і скотарській, і хліборобській, вести нормальний товарообмін.

Те, що відбувалося в південноруських степах, було (за виразом Л. М. Гумільова) боротьбою двох суперетносів, причому боротьбою нерівною. Степовий суперетнос, як свідчить історія, не міг суперничати з хліборобським. Кочовий спосіб виробництва, екстенсивний за своєю природою, неминуче йшов до самовичерпання.

Інтенсифікація кочового способу виробництва приводила до осідання кочівників на землю, інтеграції їх із хліборобськими культурами, налагодження мирних економічних відносин.

Русь XI—XII ст. відігравала велику роль в осіданні печенігів і торків. Руські князі, як правильно визначила С. О. Плетньова, намагалися поставити і половців, як перед тим печенігів і торків, у васальну залежність. Однак половці виявилися наймiцнішим етносом з тих, що з'являлися на кордонах Русі в той час. Хоча Русі не вдалося домогтися васальної залежності половців, вона тим не менш мала значний вплив на половецький етнос завдяки союзницьким стосункам, династичним шлюбам, що забезпечували періоди мирних контактів кочівників із землеробами.

Після завоювання степів монголами печеніги, торки, половці разом з прийшлим монгольським населенням, а також зі слов'янським населенням степу стали тим підґрунтям, на якому згодом сформувався новий етнос, який постійно вбирав у себе нові прийшлі сюди етнічні групи населення, переплавляючи елементи багатьох культур у нову своєрідну культуру.

---

[11] *Комнина Анна.* Вказ. праця, с. 238.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ КРИМ

Розділ 11

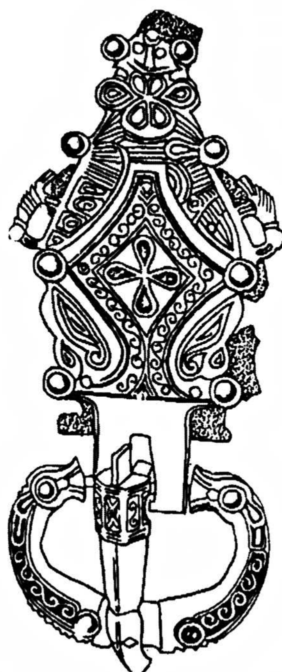

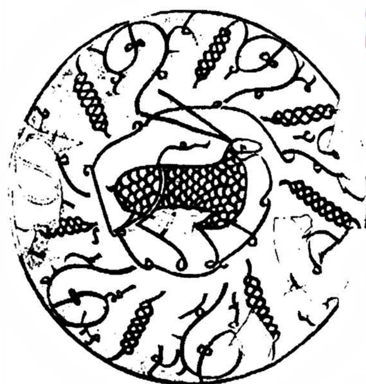

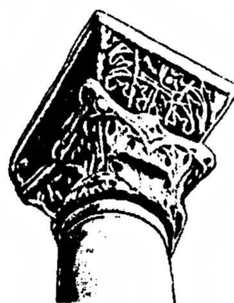

Срібна орлиноголова пряжка зі склепу 420 Скалистинського могильника (друга половина VI ст., АР Крим).

11.1. Таврика в епоху середньовіччя (V—XV ст.)

Географічне положення Криму багато в чому визначало долю народів, що населяли його в різні часи. Із зростанням міжнародної торгівлі між Сходом та Заходом, яка йшла через Чорне море, посилювалася й військово-стратегічна значимість суходільних та водних шляхів півострова. Держава, що володіла узбережжям Криму, мала з цього значний економічний та політичний зиск. Тому протягом V—XV ст. Таврика постійно притягувала інтерес припонтійських держав: Візантії, Хозарського каганату, Київської Русі, Трапезундської імперії, Золотої Орди, Генуї, Венеції, Молдови та Османської імперії.

Історію середньовічної Таврики V—XV ст. можна умовно поділити на п'ять основних періодів, кожному з яких притаманна та чи інша політична тенденція, зумовлена розстановкою сил у причорноморському регіоні. Для першого періоду (друга половина V — перша половина VI ст.) є характерним прагнення Візантії закріпитися в гірській частині півострова та на узбережжі. У другій половині VI — першій половині X ст. (другий період) у зв'язку з включенням Таврики до складу Хозарського каганату влада Візантії значно слабшає, а часом стає номінальною. Однак уже в другій половині X — першій половині XIII ст. (третій період) над узбережною частиною панує Візантія, а після 1204 р. — Трапезундська імперія. Понад століття (кінець X—XI ст.) східна частина півострова знаходилась під протекторатом Київської Русі. У четвертому періоді (друга половина XIII — перша половина XIV ст.) Таврика перебувала під військово-політичним контролем Золотої Орди. Водночас у постійному протиборстві формувалися колонії двох торговельних республік — Генуї та Венеції. У Криму, як і у всьому басейні Чорного моря, більш міцні позиції спромоглася завоювати Генуя. П'ятий період — 60-ті роки XIV ст. — 70-ті роки XV ст. — характеризується послабленням і розпадом Золотої Орди і зміцненням військово-політичних умов у регіоні. Понад століття точилася боротьба народів Східного Середземномор'я і Причорномор'я з турецькою агресією, яку їм так і не вдалося зупинити.

Підкреслимо, що для всього періоду середньовічної історії Криму є характерним цілковите володарювання в степовій частині півострова кочових народів: гунів, тюркутів, хозаро-болгар, печенігів, половців, монголів. Родючі гірські долини та узбережні території в цей час займало досить строкате за етнічним складом хліборобське осіле населення, що знаходилось під сильним культурним впливом Риму, а пізніше — Візантії, Генуї та Золотої Орди.

Незважаючи на те, що середньовічні пам'ятки Криму привертають увагу вчених вже понад 200 років, у їх історії залишається багато білих плям. Писемні джерела досить бідно і нерівномірно висвітлюють історію Таврики. Тому особливої значимості набувають археологічні дослідження, зокрема праці за останніх років, які дають принципово новий матеріал[1].

Етнополітичні процеси, які відбувалися в Північному Причорномор'ї в III—V ст. н. е., значною мірою торкалися і Криму. Писемні джерела свідчать про те, що у Північно-Причорноморський регіон проникають різні германські племена[2]. У більшості випадків джерела позначають готів, які очолили союз племен, що став наймогутнішим за часів короля Германаріха наприкінці IV ст. н. е. Окрім готів, у Північне Причорномор'я проникали й інші варварські племена північного та західного походження.

Певно, на заключній фазі "скіфських" ("готських") війн (наприкінці 60-х — початку 70-х років III ст. н. е.) в Криму осідають племена готського союзу — германці та сармати-алани. Цей процес добре простежується в матеріалах розкопок могильників і поселень Гірського і Передгірського Криму, а також в окремих знахідках скарбів. Поселень другої половини III—V ст. на території Криму виявлено вкрай мало. Культурні шари цього часу відкрито при розкопках Баклі[3], Мангупа, Гурзуфської фортеці та деяких інших пам'яток Гірського Криму. В Алуштинській долині виявлено шість відкритих поселень другої половини III — першої половини V ст. н. е.[4]

Тому значну частину інформації про час проникнення, етнічний склад племен готського союзу, території їх початкового розселення в Криму дають саме дослідження могильників і насамперед некрополів з трупоспаленнями другої половини III — першої половини V ст. н. е. Це передусім могильники в долині р. Чорна та на Гераклейському півострові, в долині річок Бельбек, Чатирдаг, Харакс та ін. Водночас із трупоспаленнями у другій половині III—IV ст. в Криму з'являються нові могильники, в яких поховання здійснювалися в склепах, підбійних і різнотипних ямних могилах, характерних для сармато-аланів[5] (Інкерман, Озерне, Заморське, Лучисте, Дружне, Зарічне, Перевальне, Мангуп та ін.).

З другої половини V ст. обряд кремації зникає, що можна пов'язати з поширенням у середовищі "готів" християнства і запозиченням у сусідніх сарматоаланів більш прийнятного для християнської релігії поховального обряду.

---

[1] *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. — Ленинград, 1964; *Баранов И. А.* Памятники раннесредневекового Крыма // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. III, с. 231—248; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990; *Домбровский О. И.* Средневековый Крым X—XV вв. // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. III, с. 518—548; *Богданова Н. М.* Херсон в V—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — Москва, 1991, с. 8—164; *Фирсов Л. В.* Иссары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990; *Романчук А. И.* Херсонес XII—XIV вв.: Ист. топография. — Красноярск, 1986; *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. — К., 1991 и др.

[2] *Кулаковский Ю.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. — К., 1899, с. 17—18; *Васильев А. А.* Готы в Крыму // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — Ч. 1, с. 1—2.

[3] *Талис Д. Л.* Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Москва, 1982, с. 55, 56.

[4] *Мыц В. Л.* Могильник III—V вв. н. э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической истории Крыма. — К., 1987, с. 161.

[5] *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII в. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма. — К., 1987, с. 193.

Поява в Причорномор'ї гунів і розгром ними союзу германських племен у 70-х роках IV ст.[6] призвели в подальшому до значних міграцій варварського населення (в тому числі й готів) у Подунав'я та Крим.

Прагнучи взяти під контроль процес міграцій, Феодосій I та його сини Аркадій і Гоннорій починають розселяти "варварів" як федератів на східних кордонах імперії. В руслі цієї політики відбувалося й розміщення "готів" у Таврицi. Про це свідчить не лише топографія пам'яток (поблизу Херсонеса в долині р. Чорна знаходиться переважна більшість некрополів з трупоспаленнями), а й окремі знахідки. Наприклад, Ай-Тодорський скарб монет IV — початку V ст. з наслідуванням "променевого типу" пов'язаний з хвилею міграцій якоїсь групи варварського населення Центральної Європи в Таврику, що відбулася на початку V ст. або протягом перших двох його десятиліть [7].

У другій половині V ст. частина готів-трапезитів залишає Таврику. Після укладення союзу з гунами-утигурами вони переселяються на Таманський півострів [8]. Слід зазначити, що саме в цей час переривається функціонування могильників Ай-Тодор та Чатирдаг.

У VI ст. за часів імператора Юстиніана I готи виступають як федерати імперії. У цей час на Боспорі знаходились військові загони під проводом готів Годили та Вадурія [9].

У Південно-Західному Криму за розпорядженням Юстиніана I для захисту готів-федератів, які там проживали і кількість яких дорівнювала 3 тис. бійців, будуються "довгі стіни" [10]. Археологічні матеріали з могильників Криму доводять, що у VI—VII ст. готи, які населяли Таврику, зберігали культурні зв'язки з іншими германцями, що мешкали у Центральній Європі [11], звідки на Боспор потрапляли гепідські та остготські пряжки.

На кінець VII ст. процес асиміляції готів сармато-аланами, певно, завершується, тому що з цього часу знахідки з некрополів свідчать про відсутність будь-якого етнокультурного "готського" компоненту у похованнях Гірського Криму, Південнобережжя і Боспору [12].

Ще у II—III ст. римляни розглядали узбережні та гірські території Криму як свої, намагаючись убезпечити їх від вторгнення кочівників, створюючи опорні пункти, розміщуючи загони легіонерів у Херсонесі, Сімболоні (Балаклава), Хараксі, Алма-Кермені, Усть-Альмі, Трапезунді (район Алушти), Боспорі. Спадкоємиця Риму Візантія продовжила закріплення своїх володінь у Тавриці. Посилення у V—VI ст. тиску на кордони імперії варварських племен призвело до втрати візантійською армією стратегічної ініціативи. Це змусило уряд спрямувати значні зусилля на будівництво оборонних споруд. У першу чергу візантійці намагалися укріпити старі міські центри. Такими в Тавриці були Херсонес і Боспор. Однак потребували захисту і великі території Передгірського та Гірського Криму, де прожи-

---

[6] *Піффо І. С.* Гунська навала і Крим // ВКУ. — Сер. Історії. — 1976. — № 18, с. 92.

[7] *Сидоренко В. А.* К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — началаV вв. с подражаниями "лучистого типа" // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987, с. 135.

[8] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — Москва, 1960, с. 204, 205.

[9] *Кулаковский Ю.* Керченская христианская катакомба 491 года // МАР. — 1891. — Вып. 6, с. 27.

[10] *Прокопий Кесарийский.* О постройках // ВДИ. — 1932. — №4, с. 249, 250.

[11] *Амброз А. К.* Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА. — 1986. — Вып. 113, с. 10—23.

[12] *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. н. э., с. 194.

вало хліборобське населення (піддані імперії або її союзники—федерати). Вже за часів правління імператора Юстиніана I (527—565) у Південно-Західному Криму, як вже зазначалося, була створена система "довгих стін", які закривали проходи (клісури) до гірських долин, заселених гото-аланами. Реальні залишки цих стін ще наприкінці XVIII ст. були помітні в Інкерманській долині в гирлі р. Чорна біля фортеці Каламіта [13].

Таку саму стіну відкрито у 1979 р. під Ескі-Керменом, а у 1984 р.— поблизу Мангупа в балці Каралез [14]. Відкриті під Мангупом залишки довгих стін вимуровані в техніці квадрової кладки. Вони закривали проходи в долини у найвужчих місцях. Водночас з довгими стінами на південному березі будуються два невеликі вартові укріплення — Алустон і Горзувіта. Звідси здійснювався контроль за каботажним плаванням і населенням навколишніх місць. Це були опорні пункти імперії на узбережжі на випадок військових дій.

Довгі стіни, побудовані в середині VI ст. для захисту осілого населення гірських долин, створювали для мешканців тактичну перевагу, позбавляючи кочівників можливості раптового нападу. Для закріплення стратегічного панування наприкінці VI — початку VII ст. поряд з довгими стінами будуються фортеці, які могли брати під свій захист мирне населення та військові підрозділи у випадку відступу від стін або прориву супротивника на якійсь ділянці опору. Будівництво таких фортець позбавляло супротивника можливості розвивати успіх навіть у випадку захоплення клісур. Крім того, на узбережжі будується ще один укріплений порт — Сугдея. Як бачимо, візантійською адміністрацією Таврики у VI ст. у два етапи створюється складна система охорони кордонів, орієнтована у найбільш небезпечному напрямку — з боку степу. Вона складається з довгих стін, які перекривали гірські проходи, і низки опорних пунктів — фортець, розташованих у безпосередній близькості від клісур (Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сюйрен, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Бакла).

Окрім будівництва фортець, візантійська адміністрація починає насаджувати серед місцевого "варварського" населення християнство. Формування християнської ідеології у мешканців Таврики відбувалося під сильним впливом та через культурні зв'язки з Херсонесом — місцем шанування багатьох християнських святинь. Будівництво культових споруд на території фортець велося, імовірно, за участю візантійських майстрів. Окрім Херсонеса, ранньосередньовічні храми VI—VII ст. відкриті на Мангупі, Баклі, Гурзуфі, Боспорі. З IV ст. у Тавриці існує дві єпархії — херсонська і боспорська. До початку VII ст. засновуються готська та сугдейська єпархії.

У другій половині — наприкінці VII ст. візантійські гарнізони та федерати залишають частину фортець Таврики. Археологічні дослідження фіксують припинення життя на Алустоні, в Гурзуфі, Мангупі, Баклі, Каламіті. Причини цього, мабуть, слід шукати у зміні військово-політичного становища у Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, складному економічному і політичному положенні самої Візантії в цей період. Епідемія чуми, довготривалі війни з арабами призвели до виснаження людських ресурсів імперії. Практично всі сили та засоби було спрямовано

---

[13] *Pallas P. S.* Bemercungen auf einer Ruise in die sudlichen stattalteres haften des Russicher Reicha in der Jahren 1793 und 1794. — Leipzig, 1801. — Bd. 2, S. 203.

[14] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв., с. 69; *Сидоренко В. А.* "Готы" области Дори Прокопия Кесарийского и "длинные стены" в Крыму // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. — Симферополь, 1991. — Вып. II, с. 114.

на організацію оборони східних кордонів і столиці. Чисельність армії значно зменшилася, і вона значною мірою децентралізувалася [15].

Після розпаду близько середини VII ст. оногурської конфедерації під владу Хозарського каганату підпадає частина Східного Криму, включаючи і Боспор. Поява на північно-західних кордонах імперії нової міцної держави — Хозарського каганату — змушує Візантію вжити значних дипломатичних зусиль, щоб зупинити просування хозар углиб півострова [16].

До 30-х років VIII ст. хозаро-візантійські стосунки в Тавриці мали відносно мирний характер, якщо не зважати на ексцес 711—712 pp. під час правління Юстиніана II, коли хозари виступили проти імперії на захист населення Гірського Криму та Херсонеса [17].

У другій половині VII ст. у Таврику переселяються з Приазов'я та Північного Кавказу носії так званої салтово-маяцької культури (болгари та алани). На середину VIII ст. вони заселили Керченський півострів, північно-західне та південно-східне узбережжя Таврики, а також частину Гірського Криму. У другій половині VIII ст. ці поселення були зруйновані, можливо, хозарами. З другої половини VII по X ст. відбувається інтенсивна інфільтрація болгар та аланів у глибинні райони Гірського Криму. Пам'ятки з характерним для салтово-маяцької культури матеріалом відкриті під час розкопок у Більбекській долині, Ласпі, Партеніті, Алушті, Фуні, Мангупі, Судаку, Баклі та ін. Частина болгар, які осіли в районах Гірського Криму та на узбережжі, приймає християнство [18], про що свідчить поява склепів візантійського типу, в яких салтовці ховали своїх небіжчиків, та будівництво християнських храмів, відкритих на Кордон-Обі, у Георгієвському, Пташкіно, Тепсені, біля с. Поворотне [19] та в Алушті.

У першій половині VIII ст. у зв'язку з масовою міграцією малоазійських греків з Візантії у період іконоборства на узбережжі Таврики виникає кілька десятків нових поселень, на яких зводяться храми та монастирі. Водночас широкого розвитку в районах Гірського Криму набуває виробництво будівельної й тарної кераміки. У наш час розкопками й розвідками відкрито понад 25 таких виробничо-гончарних комплексів, деякі з них функціонували протягом VIII—X ст.

У VIII—X ст. кількість населення в Тавриці значно збільшується. На Південнобережжі та в Гірському Криму виникають печерні монастирі, а на великих поселеннях починається храмове будівництво. Приблизно на межі IX—X ст. у Східному Криму з'явилась нова єпархія, центром якої стало місто Фулли.

З посиленням влади хозар (VIII—IX ст.) у Криму й стабілізацією військово-політичного становища в регіоні перевивається функціонування візантій-

[15] *Teall J.* The drein of the Byzantine Impire // DOP. — 1959; n. 13, p. 110, 111.

[16] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья..., с. 146, 148.

[17] *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. — Москва, 1980, с. 63—67.

[18] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.., с. 129—138.

[19] *Гадло А. В.* К истории Восточной Таврики VIII—X вв. // Античные традиции и византийские реалии. — Свердловск, 1980, с. 137—139, рис. 4, 5; *Баранов И. А.* Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма // Плиска-Преслав. — София, 1981. — Т. 2, с. 69, рис. 9; *Романчук А. И.* Раскопки сельского населения в низовьях реки Бельбек // АДСП. — 1976, с. 10—19, рис. 2; *Бабенчиков В. П.* Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма. — Москва, 1957, с. 101—110, рис. 4.

ської системи оборони, тому що візантійці вивели свої гарнізони з фортець, а гірські проходи, певно, вже не охоронялися хозарами. Загарбання клісур у 787 р. повсталими прибічниками Іоанна Готського й правителя Доросу було тимчасовим і незабаром хозари поновили контроль над Гірським Кримом [20].

Певно, наприкінці VIII ст. (після придушення повстання Іоанна Готського) хозари починають вводити свої гарнізони у напівзруйновані на той час візантійські фортеці, відбудовуючи їх або зводячи наново. Залишки будівельної діяльності хозарського панування в Тавриці виявлені на Мангупі, Алустоні, Киз-Кермені, Судаку [21] й на інших пам'ятках Криму.

В останній чверті IX ст. (близько 885 р.) у Причорноморських степах з'являються загони печенігів, які під натиском гунів просуваються на захід, займаючи землі Хозарського каганату. Одна гілка печенізьких орд уклинилася між Таврикою й основною територією Хозарії, перервавши зв'язок останньої з візантійськими містами Криму, завдаючи тим самим економіці каганату сильного удару [22]. Незважаючи на всі зусилля, до яких вдавалися хозари, щоб витіснити печенігів, останні не лише змогли зберегти завойовані позиції, а й просунутися далі на захід. За словами Константина Багрянородного, на середину X ст. "Пачінакія (Печенігія. — *В. М.*) займає всю землю до Русі, Боспору, Херсона, Сарата, Бурата й тридцяти країв" [23]. Поступово в хозарсько-печенізький конфлікт втягуються Візантія та Київська Русь (що переслідують свої військово-політичні та економічні цілі).

Одним із основних напрямків в політиці Візантії в районах Північного Причорномор'я протягом IX—XI ст. було прагнення перешкодити закріпленню на берегах Понту Київської Русі, яка намагалася заволодіти там ключовими позиціями економічного й стратегічного характеру [24].

Київські князі вели наступ у трьох основних напрямках: південно-західному (Подунав'я та Балкани); південному (Таврика); південно-східному (Подоння та Таманський півострів). Тому всі зусилля візантійської дипломатії спрямовувалися на те, щоб "жити з печенігами у мирі" й зіштовхувати їх із Руссю, Хозарією та Болгарією. Київські князі дотримувалися такої самої тактики, використовуючи печенігів у боротьбі з хозарами й здійснюючи тиск на Візантію. Скориставшись походами "русів" під проводом князя Хельга на Тамань у 932 р., Візантія відновила свою владу в Тавриці. Роман I (920—944) направив у Крим військо, яке захопило Климати [25]. Однак у 933—934 рр. торки, які проживали на захід від Аланії, завдали візантійцям поразки біля фортеці Вілендар [26].

У 935 р. союзники хозар — чорні булгари — під проводом Пейсаха здійснили спустошувальний похід у Таврику. За Кембриджським документом, вже близько 940 р. руси не без впливу Візан-

[20] *Баранов И. А.* О восстании Иоанна Готского. — К., 1974, с. 151—161.

[21] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.., с. 54—68.

[22] *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 162, с. 213.

[23] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей (пер. и коммент. Г. Г. Литаврина) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — Москва, 1982, с. 301—342.

[24] *Талис Д. Л.* Из истории русско-корсунских отношений в IX—X вв. // ВВ. — 1958. — Т. 14, с. 107.

[25] *Mosin V.* Les Khazares et les Byzantins. D'Apres L, anongme Cambridge // Byzantion. — 1931. — 6.

[26] *Брун Ф.* О разных названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках. — Одесса, 1877, с. 18.

тії напали на хозар в районі Боспору й захопили фортецю Самкерц [27].

Похід Святослава на Саркел у 965 р. остаточно підірвав могутність Хозарського каганату. Лише після цього Таврика, певно, позбавляється хозарської небезпеки.

Особливо відчутними для панування Візантії у Північному Причорномор'ї стали удари, завдані Руссю наприкінці X ст. Скориставшись тимчасовим послабленням Візантії, сили якої були виснажені безперервними війнами з арабами, болгарами та міжусобицями, Володимир Святославич здійснив у 988—989 рр. похід на Таврику і після тривалої облоги захопив Херсонес. Такі рішучі дії руського князя змусили візантійського імператора Василія II (976—1025) виконати обіцянки, які він дав раніше. Охрестившись у Херсонесі, Володимир одружився з сестрою імператора Ганною. Залишивши Херсонес, Володимир посадив у Тмуторокані свого сина Мстислава, завдяки чому економічне і політичне становище Русі у Північному Причорномор'ї залишалося досить стійким до кінця XI ст.

У другій половині X — на початку XI ст. візантійським імператорам, які спиралась на фемні війська, вдалося добитися воєнних успіхів на сході та північному заході й значно розширити свої володіння [28]. Система фем набула свого повного розвитку до X ст.[29]

Формування фемної системи в Тавриці, певно, ускладнювалося військово-політичною нестабільністю, викликаною наприкінці IX—X ст. хозаро-візантійськими війнами й проникненням на півострів печенігів. Фема Херсона, що вперше згадується в "Тактиконі Філотея" (899 р.), була частиною військово-адміністративного устрою імперії [30].

У другій половині X ст. в адміністративному устрої Візантії відбулися зміни: старі феми були поділені на кілька десятків дрібних стратигій, особливо у прикордонних областях, територія яких не перевищувала одного міста або маленького району. Це саме відбувається у Тавриці, яка була північно-східним форпостом імперії. У 70-ті роки X ст. Візантія докладає нових зусиль для встановлення контролю над Північним Причорномор'ям. Згідно з "Тактиконом Ікономідеса" (971—975), крім феми Херсона, що вже існувала в Тавриці, додатково створюються ще дві нові феми: Боспора та Понту Евксінського на чолі зі стратигами [31].

Клімати Готії в цей час, певно, входили до складу феми Херсона. У створенні трьох фем на відносно невеликій території Кримського півострова виявились дві тенденції в політиці Візантії: 1) зміцнення позицій на берегах Понту; 2) дроблення старих фем на дрібні, які в свою чергу поділялися на турми, друнги та банди. Імператор Цимісхій, створюючи дві нові феми на північному узбережжі Понту, намагався запобігти посиленню Русі на Тамані та у Східній Тавриці (цьому мала запобігти фема Боспора), а також обмежити можливі військові дії русів на морі, контролюючи чорноморську торгівлю.

До 60-х років X ст. Хозарський каганат під ударами печенігів, Візантії та Київської Русі втрачає військово-політичне панування в Тавриці. Протягом X—XII ст. в Криму точиться боротьба між печенігами та половцями, Візантією та Руссю. У цей час Візантія зберігала своє панування переважно у Південному Криму, а Русь закріпилася в Східній Тавриці,

---

[27] *Коковцев П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. — Ленинград, 1932, с. 118.

[28] *Ostrogorsky G.* Geschichte des Byzantinischen Staates. — München, 1952, S. 64—77.

[29] *Oikonomides N.* Les listes de preseance Byzantines des IX et X siecles. — Paris, 1972, p. 101—105.

[30] Там само.

[31] Там само.

створивши тут Тмутороканське князівство. Контроль над районами Гірського Криму Візантії вдалося зберегти завдяки створеній тут низці укріплених пунктів, що з часом перетворилися на міста.

Довготривала нестабільність військово-політичної обстановки й відсутність, часом, реальної влади над більшою частиною Таврики, розрізненість сільських общин, які були змушені самостійно упродовж цілого ряду століть (особливо у X—XIII ст.) вести безперервну боротьбу з кочівниками (печенігами, половцями, монголами), призвели до посилення військового прошарку місцевого населення, зміцнення влади військових вождів і поступової зміни родоплемінних відносин на феодальні. В умовах Гірського Криму цей процес відбувався дуже повільно.

Сільські поселення Таврики, розташовані в лісистих горах, були економічно незалежні від Херсона, тому що кожна община забезпечувала себе всім необхідним. Економічний зв'язок з Херсонесом виявлявся в стягуванні з них податків. Таке становище було характерним не лише для Криму, а й для інших віддалених від Константинополя районів імперії (особливо гірських). Господарська незалежність неминуче приводить до політичної самостійності, розвитку відцентрових тенденцій, що врешті-решт вплинуло на створення в XIV ст. (після послаблення Херсона) феодального "князівства" (архонтії) у Гірському Криму. Всі економічні та політичні передумови для цього склалися ще у XII—XIII ст.

Підкреслимо, що економічна самостійність населення міст, фортець і поселень Таврики, яке вело напівнатуральне господарство протягом XI— XIII ст., посилювалася. Це призвело до того, що коли Херсон у XII ст. починає втрачати провідну роль у посередницькій торгівлі (її займає Сугдея), він досить швидко перетворюється на аграрне місто. На користь того, що його населення вело напівнатуральне господарство, красномовно свідчать знахідки з шарів XII—XIII ст. Така сама доля спіткала й торговельного суперника Херсона — Сугдею, яка у XII ст. після татарських навал і захоплення генуезцями перетворюється на сільськогосподарський центр округи.

Торговельно-економічна орієнтація на Херсон у XIII—XV ст. змінюється орієнтацією на міста Східного Криму (Сугдею, Солхат і Кафу). У XIV—XV ст. економіка узбережних міст і поселень Таврики потрапляє під вплив генуезької колонії, яка створила на узбережжі низку торговельних факторій. Цей процес відбився не лише в побутових речах матеріальної культури (кераміці, прикрасах), а й в грошовому обігу. Якщо в шарах VI—XIII ст. знайдені майже виключно херсоно-візантійські монети та монети держав Малої Азії, то у XIV—XV ст. це вже знахідки переважно монет золотоординських міст і Кафи.

Децентралізація Візантії у XI—XII ст. приводить до створення на східних кордонах незалежних або напівзалежних феодальних держав. Посилення сепаратистських тенденцій, що базувалися на повній економічній незалежності від центральної влади, вже наприкінці XI — першій половині XII ст. сприяло створенню напівзалежного феодального князівства на території колишньої візантійської феми Халдея, яке очолювала династія Таврів-Таронітів [32].

Успішна боротьба із зовнішньою загрозою сприяла великій популярності цього греко-вірменського роду, який користувався підтримкою різних соціальних прошарків. Ф. А. Браун ще наприкінці XIX ст. висловив припущення, що константинопольські імператори,

[32] *Карпов С. П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв. — Москва, 1981, с. 5.

скориставшись результатами визвольної боротьби у Малій Азії, яку вели таври проти сельджуків, не захотіли миритися з їх незалежною політикою, і у 1130 р. вислали Костянтина Гавраса з Трапезунду до Херсона як топарха [33]. Однак це й досі не підтверджено будь-якими джерелами [34].

Можливо, з XII ст. встановлюється тісний політичний зв'язок між Таврикою і Трапезундом, хоча економічні та інші зв'язки Південного Понту і Криму не переривалися з античних часів. Після утворення у 1204 р. Трапезундської імперії Херсон і Готські Климати увійшли до складу держави Великих Комнінів [35], що продовжувалося до завоювання Криму монголами. Залежність Таврики від Трапезунду виявилася, імовірно, у щорічній сплаті податків і наданні необхідних допоміжних загонів [36].

У подальшому (особливо у XV ст.) відносини між Трапезундською імперією і князівством Феодоро, яке сформувалося на землях колишніх візантійських володінь у Тавриці XIV ст., були союзницькими. Вже перші трапезундські імператори Олексій I (1204—1222) та його брат полководець Давид прийняли титул Великих Комнінів і підписувалися: "Вірний во Христі Бог, цар імператор всього Сходу, Іверів (грузинів. — *В. М.*) і Замор'я (тобто кримських володінь)" [37].

Важливість зв'язку Трапезунду з Таврикою ще у домонгольський період підкреслювалася в ряді писемних джерел. Так, арабський географ XIV ст. ал-Умарі, який користувався більш ранніми свідоцтвами генуезьких джерел, повідомляє, що через Трапезунд проходили торговельні шляхи "провінції Крим, Кипчацького степу до інших територій півночі" [38].

До XII ст. основним торговельним портом був Херсонес, але вже до XIII ст. він поступається Сугдеї, яка протягом XII—XIII ст. перетворилася на найбільший торговельно-аграрний і ремісничий центр півострова. На узбережжі Таврики розташовувались невеликі міста (Алушта, Партеніт, Гурзуф, Алупка та ін.), які торгували з іншими центрами Причорномор'я.

Перша чверть XIII ст. позначилася появою у Східноєвропейських степах монголів. Саме монгольські завоювання XIII ст. визначили історію народів Євразії майже на три століття. Монголо-татари здійснювали напади на Крим ще з часів своєї першої появи у Причорноморських степах. Спочатку їхні удари були спрямовані на райони Східної Таврики і насамперед Судак, який зазнавав розгромів у 1223, 1238, 1249 рр.[39]

На початку 1243 р. монголи на чолі з Бату повертаються з походу в Західну Європу і розміщуються в Причорноморських та Прикаспійських степах [40]. На цей час вони вже володіли Степовим Кримом. Населення Таврики з укріпленими містами, фортецями, монастирями і сільськими поселеннями зберігало автономію, сплачуючи мон-

[33] *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV ст.) // МИА. — 1950. — № 17, с. 30.

[34] *Braun F.* Die letzen Schiksale der Krimgoten // Jahresberichte der Reform. Kirchenshale F. — 1889—1890. — SPb., 1890, S. 44.

[35] *Карпов С. П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв..., с. 9.

[36] Там само.

[37] *Безобрадов Н. В.* Трапезунд, его святыни и древности. — Петербург, 1916, с. 6.

[38] *Карпов С. П.* Вказ. праця, с. 24. — Прим. 41.

[39] *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес..., с. 33.

[40] *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — Москва, 1985, с. 26—27.

голам данину, про що повідомляє В. Рубрук (1253) [41].

Таким чином, населення Гірського Криму потрапляє в залежність від монголо-татар між 1243 та 1253 рр.

Походи монголів у гірські райони Криму відбувалися й у другій половині XIII ст. Згадка про одну з таких навал збереглася на сторінках грецького синаксаря із Судака від 28 травня 1278 р.[42]

Однак найзначнішим за своїм катастрофічним наслідком вважається похід на Крим Ногая (1299 р.). Криза, зумовлена сепаратизмом Ногая наприкінці XIII ст., позначилась і на містах Криму. Поразка Токти дозволила Ногаю захопити на короткий час і його кримський улус. У Таврику для збирання данини Ногай відправив свого онука Актджу, якого вбито у Кафі у 1298—1299 рр. За повідомленням арабського історика Рукнеддіна Бейбарса, Ногай, дізнавшись про це, відправив у Крим величезне військо, яке розгромило місто, знищило значну кількість кримчан, взяло у полон мусульманських, аланських і франкських купців, захопило їх майно, пограбувало Сарукерман (Херсон. — *В. М.*), Кирк-Ер, Керч [43].

Під час битви, що відбувалася в 1300 р. між Ногаєм і Токтою, військо Ногая було розбите, а сам він загинув. Таврика знов перейшла до Токти (1290—1312).

Саме до 1299 р. більшість дослідників відносять сліди пожеж на Баклі, Тепе-Кермені, Чуфут-Кале, Сюйрені, Ескі-Кермені, Херсонесі [44].

Після цього розгрому деякі міста та фортеці вже не відбудовуються. Життя на них, якщо не відразу, то поступово згасає (Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Сюйрен, Ісар-Кая та ін.). Проте матеріали останніх років з розкопок Бакли, Алустона, Херсонеса дозволяють внести деякі корективи в цей традиційний погляд. Знахідки свідчать, що час побутування монет з нижніх шарів Бакли, Алушти, Херсонеса і Ескі-Кермена не виходить за межі 60—70-х років XIII ст. Отже, ці міста і фортеці були зруйновані не у 1299 р. (монети 80—90-х років XIII ст. на їх території не знайдені), а можливо, у 60—70-х роках XIII ст. Не слід виключати й того, що Таврику піддавали розгрому і у 60—70-ті роки, і наприкінці XIII ст., тобто двічі.

Походи монголів на міста Таврики призвели до їх поступового занепаду, зменшення чисельності населення. Вже на початку XIV ст. запустівають Судак, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен, Херсон, а Кирк-Ер (Чуфут-Кале) перетворюється на центр бейліка (вотчинне володіння бея). Таким чином, наприкінці XIII ст. монголи захопили частину передгірського і Гірського Криму (в районі сучасного Бахчисарая). Раніше тут розташовувалися три візантійські фортеці, зруйновані монголами під час навал у другій половині XIII ст.: Бакла, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен (Кирк-Ер). Населення цього району було аланським. На початку XIV ст. тут виникає бейлік роду Яшкавських-Сулешевих, який являє собою невелике напівзалежне князівство з центром у Кирк-Ері, вперше згадане Абульфедою в 1321 р.[45]

---

[41] *Рубрук Вилхелм.* Пътуване из източните страни през 1253 г. (Увод, превод и бележки от М. Петрова) // Цвори за Българската история. — Кн. XXIV. — София. — 1981, с. 197.

[42] *Антонин.* Заметки XII—XIII вв., относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // ЗООИД. — 1863. — Т. V. — № 126, с. 614.

[43] *Тиденгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 1, с. 112.

[44] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63, с. 232, 233.

[45] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под главенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — Санкт-Петербург, 1887, с. 102.

Протягом XIV ст. у Степовому Криму формуються бейліки інших знатних татарських родів — Баринов, Ширинов, Аргинов. Це явище показує, що на території Криму відбувається процес децентралізації, дроблення, характерний для держав Джучидів цього часу. У 60-х роках XIV ст. Кирк-Єром правив князь Хагибей [46], а наприкінці XIV (при Едигеї й Тактамиші) — початку XV ст. — ставленики Едигея, які отримали тарханний ярлик від Тимур-Кутлуга, влада якого не поширювалась за межі Криму, незважаючи на те, що його оголосили золотоординським ханом [47].

Після смерті Бирзибека (1359) в Золотій Орді починається період внутрішнього хаосу і феодальних міжусобиць (60—70-ті роки XIV ст.).

У 40-х роках XIV ст. у Криму активізує свою діяльність генуезька колонія. Близько 1345 р. генуезці захопили м. Чембало, "гордих, безпечних та незгодних між собою" грецьких князів [48]. Проте, розпочавши будувати тут фортеці, генуезці зазнали невдачі. Загін монголів, що прибув у місто, зруйнував зведені стіни, а мешканці Чембало врятувались, тікаючи в гори [49]. У 1365 р. генуезці захопили Солдайю з 18 поселеннями, які до цього належали монголам.

Послабленням Золотої Орди негайно скористалися сусідні держави. У 1361—1362 рр. розпочинається будівництво кріпосних стін Мангупа, яке продовжується приблизно до 1380 р. Про це свідчать написи, знайдені на городищі в різні роки розкопок [50].

Будівельні заходи феодоритів у 60—80-х роках XIV ст. не обмежуються лише зведенням стін на Мангупі. Саме в цей час у Гірському Криму будується ціла низка невеликих фортець, які начебто обмежують володіння Феодоро, допомагаючи позначити кордони. На сході це Фуна, Басман, Яман-Там, Керменчик, а на захід і південний захід від Мангупа — Черкес-Кермен, Камара, Чоргунський ісар, Сарджик, Кокія-Ісар та ін.

У XIV ст. на території Готії відбувався складний процес консолідації місцевих соціально-політичних сил, формування феодальної держави. Окрім внутрішніх умов цьому сприяли й зовнішні чинники. Під час правління ханів Токти (1230—1312), Узбека (1312—1342) і Джанібека (1342—1357) монголи здійснюють напади на міста та поселення Східного Криму: у 1308 р. спалена Кафа, у 1322 Судак пограбовано Толак-Теміром, а у 1327 — Агадж-башли-беком [51]. Постійна загроза нападу кочівників змушувала мешканців Судака та його околиць залишати обжиті ними місця і перебиратися на територію Готської єпархії.

Участь володарів Мангупа у походах правителів Криму — Солхата 60—90-х років XIV ст. вказує, з одного боку, на їхню залежність від Золотої Орди, а з другого — на досить тісні, подекуди дружні відносини. Деяка стабілізація військово-політичного становища, що склалася в районах Гірського Криму в першій половині XIV ст., сприяла збільшенню населення на цій території. Таким чином, у XIV ст. в Південно-Західному Криму та на Південнобережжі

[46] *Малицкий Н. В.* Заметки по эпиграфике Мангупа // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 71, с. 11—13.

[47] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под главенством Оттоманской Порты до начала XVIII в..., с. 169.

[48] *Броневский М.* Описание Татарии (Tartariae descriptio) // ЗООИД. — 1867. — Т. VI, с. 347.

[49] *Броневский М.* Вказ. праця, с. 347; *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым..., с. 120.

[50] *Малицкий Н. В.* Заметки по эпиграфике Мангупа..., с. 5—6, 9—11; *Мыц В. Л.* Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма. XIV—XV вв. // Византийская Таврика. — К., 1991, с. 180—186.

[51] *Антонин.* Заметки XII—XIII века.., № 103, 187; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство.., с. 36.

набуває розвитку інша тенденція, відмінна від положення, що склалося в цьому реґіоні у другій половині XIII ст., коли майже всі великі міста й укріплення були зруйновані.

Писемні джерела другої половини XIV ст. зображають готську єпархію як одну з найквітучих. Навколо Мангупа об'єднуються колишні візантійські володіння в Тавриці. Справа доходить до того, що митрополити Херсонський і Сугдейський звертаються по допомогу до константинопольського патріарха з проханням виступити в ролі третейського судді у суперечках стосовно приходів, захоплених готським митрополитом. Причому боротьба за приходи, точніше боротьба за право збору канонікона, була тривалою. За актами константинопольського патріарха, вона спалахнула у 1317 р. й тривала до 1396 р. [52].

Досить суттєвим зовнішнім чинником, що стимулював консолідацію колишніх візантійських володінь у Тавриці навколо Мангупа, була зросла у XIV ст. активність генуезької колонії. Генуезці захоплюють території з місцевим, переважно тюркомовним населенням і на узбережжі Криму засновують низку торговельних станцій і факторій. Загроза бути повністю підпорядкованими колонії певною мірою змусила місцевих феодалів об'єднатися для спільної боротьби з генуезцями. Для опору генуезькій експансії й призначалися фортеці, побудовані на узбережжі у другій половині — наприкінці XIV ст. Однак основна боротьба між феодоритами і генуезцями за володіння узбережними районами Готії розгортається у першій чверті XV ст. і практично не зупиняється до кінця 40-х років XV ст.

Дані писемних джерел щодо соціальної структури (та її організації) населення Таврики XI—XIV ст. досить бідні. Тому це питання й досі залишається практично недослідженим.

Адміністративний устрій феодальних держав деякою мірою відображає соціальну структуру суспільства. На думку О. І. Домбровського, процес виникнення і розвитку феодальних відносин у середньовічному Криму був складним; у ньому можна виділяти три основні тенденції: 1) внутрішню феодалізацію місцевого населення — як закономірний результат його розвитку; 2) укорінення в місцевому середовищі привнесених іззовні (спочатку візантійськими, а потім італійськими носіями) вже готових форм феодальної власності, способу виробництва і виробничих відносин; 3) збереження відсталих соціальних відносин у середовищі кочових народів, що потрапляли в Крим. Усі ці явища ніколи не існували ізольовано, а діяли і розвивались одночасно, хоча кожне й мало свої райони і час оптимального виявлення [53].

Названі тенденції отримали своє достатньо повне завершення наприкінці XIV — початку XV ст., коли на півострові сформувалося три феодальні державні угруповання: 1) князівство Феодоро; 2) кримське ханство; 3) генуезька колонія зі столицею у Кафі. Якщо два перших були достатньо автономними, то в третьому тільки почали розвиватися тенденції щодо відділення від метрополії, які не встигли виявитися повною мірою через турецьку навалу. Для кожного з цих невеликих державних утворень були характерні власний адміністративний устрій і соціальна

[52] *Антоний.* Древние акты Константинопольского патриарха, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — 1867. — Т. VI, с. 445—473; *Бертье-Делагард А. Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. — 1920. — № 57, с. 131, 132.

[53] *Домбровский О. И.* Предисловие // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968, с. 5.

структура, сформована на ґрунті попередніх державних інституцій влади і традицій.

У XIV—XV ст. на території Криму виникають передумови для формування четвертої економічної та політичної сили, основу якої становлять численні вірмени-колоністи, які швидко займають провідне місце в торгівлі та ремісничому виробництві, витісняючи генуезців. Однак тенденція до політичного об'єднання вірменської колонії в Криму була перервана турецьким завоюванням півострова у 1475 р.

11.2. Культура міського та сільського населення ранньосередньовічної Таврики

Кримський півострів, званий в ранньосередньовічну епоху Таврикою, знаходився завдяки своєму географічному положенню в сфері геополітичних інтересів Русі, Приазовської Булгарії, Хозарії, Візантії і навіть Арабського халіфату. Виступаючи як міст між сходом і заходом, Таврика відігравала помітну роль в історії та культурі ранньофеодальних держав Південно-Східної Європи. На її території відомо близько 350 ранньосередньовічних пам'яток, більша частина яких належить провінційно-візантійській культурі, що склалася внаслідок синтезу поліетнічних культур кримсько-візантійських міст (спадкоємців античності) і місцевих хліборобських племен і народів, які пережили криваві катаклізми доби Великого переселення народів.

Серед останніх були не тільки місцеві племена, предки яких входили до складу Скіфії та Боспорської держави, а й прийшлі кочові народи, які оселялися в Тавриці протягом всієї ранньосередньовічної доби.

Розпочався цей процес завдяки вторгненню дружин готського племінного союзу, що склався в Північному Причорномор'ї в середині III ст. З їх походами хронологічно збігається руйнування більшості укріплень і майже всіх поселень європейської частини Боспору, пізньоантичних городищ і поселень південно-західної Таврики, поселень хори Херсонеса, римського військового поста в Хараксі та інших пам'яток пізньоримського часу. Осідання нових етнічних груп привело до істотних культурних змін на Кримському півострові. Насамперед це знайшло відображення в обрядах і поховальному інвентарі пам'яток початкового етапу доби Великого переселення народів.

Пам'ятки другої половини III—IV ст. Навали готів пережили тільки Боспор і Херсонес, які були на той час носіями античних традицій. Їх культура не відрізнялася від попередньої у зв'язку із стабільністю основного міського населення. Сільські поселення, пов'язані з новими етнічними групами, в Тавриці невідомі. Можливо, це пов'язано з напіввійськовим способом життя нових мешканців півострова, яке використовувало його як базу для походів на Причорномор'я. Їх пам'ятки представлені лише святилищами на скельних кручах Південного узбережжя (скелі Алігори в Партеніті, Пахкал-Кая поблизу Алушти, окремі скелі поблизу с. Міжгір'я і Дачне в районі Судака), а також могильниками цього часу, більша частина яких припиняє існування після гунського вторгнення 375 р. Вони розташовані в долинах річок південно-західного Передгір'я і внутрішнього пасма Кримських гір (Інкерман, Чорноріччя, радгосп-10, Алма-Кермен, Бельбек, Озерне), в межигір'ї центральної частини Головного пасма (Перевальне, Нейзац,

Чуюнча), на південному і південно-східному узбережжі Таврики (Кизил-Таш, Чатирдаг, Алушта, Ялта, Харакс, Тарк-таш, Привітне), а також на Керченському півострові (Заморське і Боспор).

Скельні святилища однотипні. Як ритуальні майданчики використовувалися сплощені вершини скель, де виявлені залишки вогнищ, різноманітна кераміка, предмети з металів і скла. До ритуального майданчика капища, розташованого на окремій скелі в центрі долини поблизу с. Міжгір'я, вела вузька дорога, укріплена кам'яними крепідами. У тріщині під ритуальним майданчиком виявлено потужний шар амфор інкерманського типу і типу "харакс", що датуються III—IV ст., а також скупчення обпалених кісток тварин, вугілля і попелу від вогнищ.

Найповніше вивчене святилище в Партенітській долині на скелі Алігори 1[1]. Досліджена площа становила 76 м^2. Розкоп зайняв всю територію невеликої сідловини, що розділяє дві вершини цієї скелі, а також ділянку на південному її схилі. Культурний шар незначний і становив 0—0,3 м. Частину шару знищено грабіжницькими розкопками. Саме тут знайдено значну кількість монет. Серед матеріалів святилища переважає кераміка. Серед гончарної домінують дві основні групи: червонолакові глеки на кільцевому піддоні та амфори з червоної й білої глини (типу мірмекійських з воронкоподібною шийкою типу D і F (за класифікацією Д. Б. Шелова), що датуються III—IV ст.). Ліпна кераміка представлена плоскодонними сіроглиняними посудинами, іноді прикрашеними кільцевими вдавленнями. Цікавою є посудина з біконічним корпусом, підциліндричною шийкою і двома невеликими квадратними у перетині ручками. Корпус прикрашено горизонтально розташованими в кілька рядів прямими і хвилеподібними наліпними валиками з косими насічками. У шарі також знайдено близько 20 ліпних вотивних посудин ковпачкоподібної форми ("сільниці"), які рідко трапляються на пам'ятках Таврики I—III ст. Загалом в комплексі ліпної кераміки виразно простежуються сармато-аланські та германські риси [2].

Особливу і досить численну групу знахідок на пам'ятці репрезентують фрагменти понад 100 скляних посудин, виготовлених із зеленуватого або брудно-жовтого прозорого скла. Більшість з них — склянки з ледь увігнутим або округлим дном на кільцевому піддоні, а також високі воронкоподібні келихи. Деякі посудини орнаментовані шліфованими лініями, овалами або накладними рельєфними нитками. Усі скляні посудини (як і кераміка) розбиті під час тризни, а деякі з них оплавилися у вогнищах.

Святилище надійно датується знахідками римських монет, найраніша з яких належить до 201 р. (Септімій Север), пізні — 299—300 рр. (Феофорс) і не пізніше 305 р. (Діоклетіан).

Могильники другої половини III—IV ст. представлені трьома типами. Перший — це триобрядові ґрунтові некрополі, що складалися із земляних або вирубаних у скелі склепів, підбійних могил і простих ґрунтових ям. У могильнику Нейзац на р. Зуя на стіні вирубаного в скелі склепу було вирізано тамгу у вигляді якоря, що має аналоги серед так званих сарматських знаків і більш пізніх тюркських тамг.

Найкраще вивчено могильник біля с. Дружне Сімферопольського р-ну, розкопки якого велися з 1990 по 1994 рр. На площі майже 7000 м^2 відкрито 86 поховальних споруд, серед

[1] *Мыц В. Л., Жук С. М., Лысенко А. В., Татарцев С. В., Тесленко И. Б.* Об охранных работах в Партените // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. — Симферополь, 1997, с. 202—204.

[2] Там само, с. 203.

них 25 склепів, 32 підбійних та 15 ґрунтових поховань. У останніх 14 виявлено виключно поховання коней [3].

Склепи однотипні і складаються з вхідної ями прямокутної форми, трапецієподібних дромосу і поховальної камери з напівкруглим склепінням. У центрі задньої стінки поховальної камери на висоті 0,7 м від підлоги вирубано нішу. У стінах дромосів деяких склепів зроблені підбої з кам'яними заставами. Склепи використовувалися як сімейні усипальниці для поховання 6—8 осіб. Небіжчиків ховали на спині у витягнутому положенні, з орієнтацією на північний схід. Поховальний інвентар різноманітний: скляні посудини, прикраси, зброя, знаряддя праці. Більшість керамічних знахідок становлять сіроглиняні ліпні посудини, типові для пізньоскіфського часу. У склепі 87 виявлені великі триручні посудини, що за формою і врізною орнаментацією нагадують черняхівські вази. Місця приліплення ручок прикрашені рельєфними валиками — специфічний прийом, який неодноразово відмічався в с. Дружне, а ручки однієї з посудин закінчуються зооморфними наліпами. Останнє характерне для пізньосарматських пам'яток, але абсолютно не типове для черняхівських. Складається враження, що ці посудини були виготовлені місцевими майстрами за черняхівськими зразками, тобто маємо приклад культурного синкретизму, що виявляється в багатьох рисах поховального обряду та інвентарю могильників типу Дружне—Нейзац.

Гончарний столовий посуд становить 25 % керамічного комплексу. Переважають червонолакові миски, чаші, тарелі та глеки. Цікавим є келих з так званими очками, характерний для черняхівської культури. Він датується початком IV ст.[4]

Загалом поховальний інвентар і конструкція склепів дозволяють пов'язати їх з аланами. Однак серед матеріалів могильника Дружне простежені й північно-західні впливи, що виявилося в прикрасах і деталях одягу. Це вигнуті підв'язні та військові фібули, бурштинові грибоподібні підвіски, відеркоподібні підвіски зі срібла і бронзи, різноманітні типи пряжок, характерних для черняхівської, пшеворської та вельбарської культур, де вони пов'язуються з германцями.

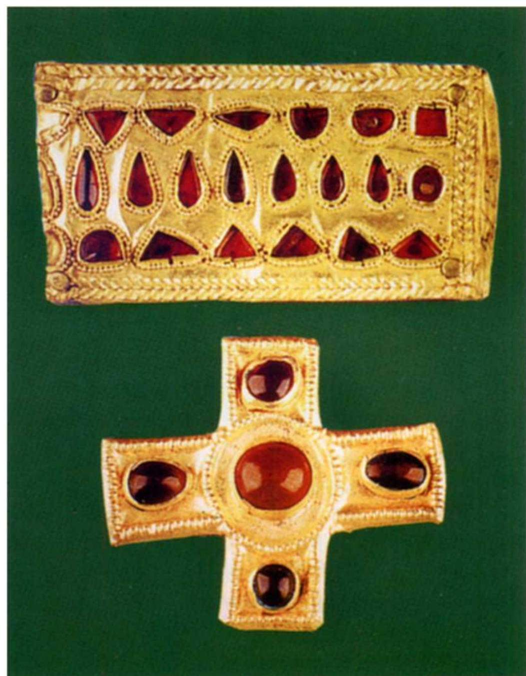

Накладки вуздечкові (IV–V ст., Красногвардійський р-н, АР Крим). Золото, сердолік.

Підбійні поховання являють собою прямокутну в плані вхідну яму з виру-

[3] *Храпунов И. Н.* Погребение середины III в. из могильника у с. Дружное // МАИЭТ. — 1994. — Вып. IV, с. 529—544; *Храпунов И. Н., Мульд С. А.* Завершение могильника у с. Дружное // АИСК, 1994. — Симферополь, 1997, с. 256—262.

[4] *Ekholm G.* Nagra romerska glasbagare i norska fund // Bergens Museum Arbok 1936. — Historisk — antikvariska. — № 3.

Двопластинчасті фібули кримських готів (V ст., с. Скалисте, АР Крим).

баними в її довгих бортах одним або двома підбоями, закладеними кам'яними плитами. Переважає північно-східна орієнтація кістяків. Поховальний інвентар за складом не відрізняється від склепів. Найбагатший інвентар знайдено в підбійному похованні № 24. На відміну від інших поховання здійснено головою на захід, а під кістяком зроблено органічну підсипку. У похованні знайдено дерев'яну, окуту бронзовими пластинами, скриньку, в якій лежали три срібні монети середини III ст. і бронзове кільце. На черепі померлого дві золоті сережки, прикрашені сердоліками, на шиї — намисто з гагатових, бурштинових і пастових бус, а на лівому передпліччі — срібна фібула з надітим на неї срібним кільцем. На променевих кістках зап'ясть знаходилися пластинчасті браслети з шарнірними щитками, плаковані золотою фольгою і прикрашені сердоліками. У районі таза лежав залізний ніж з дерев'яною ручкою і срібним навершшям. Судячи з залишків дерева, ніж лежав у дерев'яному футлярі червоного кольору, окутий трьома срібними обоймами, що кріпилися до срібної пластини з петлею для підвішування.

Такі підбійні могили є одним з характерних елементів пізньосарматської археологічної культури. Вони відкриті на некрополях античних міст і сільських поселень Північного Причорномор'я, пізніх скіфів у Криму, в синхронних Дружненському, Інкерманському і Чорноріченському некрополях.

Другий тип могильників представлено невеликими, до 1 м заввишки, курганами з кам'яним насипом і похованнями, здійсненими за обрядом кремації в кам'яних урнах. Такі кургани виявлені в уроч. Чуюнча на р. Зуя і мають найближчі аналогії в Польському Помор'ї, на Готланді та Ойланді. Серед дрібних фрагментів сильно обвуглених людських кісток виявлені червонолакові миски III—IV ст., фрагменти сіроглиняних ліпних грубих горщиків, а також прикраси, що раніше не траплялися в Криму, але мають прямі аналоги в Північній Європі — плоскі браслети, прикрашені пуансоном у вигляді геометричних ліній і крапок, а також дротяні персні та скроневі кільця зі спіралями. Такі кургани з кремацією пов'язуються Е. Кмечинським і У. Дмиховською з етнічними готами, які мігрували з островів шведської Балтики на її південне узбережжя і брали участь у складі готських дружин в походах на античні міста Причорномор'я.

Третя група — біритуальні могильники, де, крім кремацій в ямах, кам'яних урнах, амфорах, ліпних сіроглиняних горщиках і столових гончарних сіроглиняних посудинах, виявлені трупоположення в плитових і ґрунтових могилах. На південнобережних могильниках переважали трупоспалення (у Чатирдазі — 100 %, а в Хараксі — 87,7 %). У Південно-Західній Тавриці вони становили менше половини усіх могил (у Чорноріччі — 45 %, Бельбеці — 13, Інкермані — 6 %). В одному з чатирдазьких трупоспалень знайдено: ритуально зігнутий меч, два наконечники до списів, ніж, серп, червонолакові посудини. В іншому

Пряжки з гото-аланських поховань (V–VII ст., с. Скалисте, АР Крим).

похованні виявлено бронзові браслети, залізний умбон від щита, серп, двосічну бойову сокирку, наконечник до списа. Склад інвентарю чатирдазького могильника свідчить про його дружинну приналежність. Північноєвропейське походження могильників цієї групи підтверджується і поширенням в них речей германського кола: фібул, двопластинчастих пряжок, підвісок у вигляді молоточків Тора і характерної зброї — щитів із залізними склепінчастоподібними умбонами, двосічних бойових сокир і мечів кельтського типу. Найяскравішим прикладом германської торевтики є велика срібна двопластинчаста пряжка з позолотою, щиток якої прикрашено чорненим кінським триквестром і солярними символами, а язичок — бородатою чоловічою фігурою [5].

Германці першого періоду Великого переселення народів не мали істотного впливу на формування культурної спільності Таврики. Значна частина готських дружин (в тому числі й сарматоаланів, що входили до їх складу), за повідомленнями сучасників, залишила Таврику наприкінці III—IV ст. Незначна частина готів, звана Прокопієм Кессарійським тетракситами, осіла в європейській частині Боспора. Вони вчинили організований опір гунам, які переправилися через Боспор Кіммерійський убрід та вдерлися в Таврику в 375 р. За домовленістю з гунами тетракситі рушили з Криму на Тамань і в район Новоросійської бухти. Згідно з повідомленням Агафія, таманські готи, які складалися з трьох общин (пор.: тетракситі в тому ж значенні три общини) і як федерати Візантії у VI ст. захищали північні кордони імперії від вторгнення оногуро-кутригурських загонів, що раніше складали кістяк гунської орди. З цими готами пов'язана федератська фортеця поблизу Іллічівської переправи через Боспор (Іллічівське городище) і нижній горизонт могильника Дюрсо поблизу Новоросійська. Ми вважаємо, що в таманських тетракситах можна вбачати мешканців країни Дорі, локалізація якої понад сто років викликає запеклі суперечки, але не має в Криму жодних археологічних реалій. Перші достовірні відомості про появу нової хвилі готів у Тавриці датуються лише кінцем VII ст. (хроніки Феофана і Никифора). Найімовірніше, ця міграція була пов'язана з хозаро-болгарськими війнами і розгромом приазовських фортець, що чітко простежується за матеріалами Іллічівського городища. Як би там не було, назва

[5] *Баранов И. А.* Раннесредневековая пряжка из Ялты // СА. — 1975. — № 1, с. 271—275.

Готія в застосуванні до Південної Таврики з'являється в писемних джерелах не раніше кінця VII ст.

Пам'ятки кінця IV—V ст. представлені впускними похованнями кочівників у курганах рівнинної частини півострова (Беляус, Бабенкове, Усть-Альма, в радгоспі ім. Калініна, біля підніжжя гори Коклюк, поблизу с. Миролюбівка та Феодосії). Речі гунського поліхромного стилю, зброя, скляні посудини і кераміка, як правило, походять зі зруйнованих і пограбованих поховань. Обряд поховання повністю простежено лише в двох похованнях на городищі Беляус та у повторно використаному пізньоскіфському склепі некрополя Усть-Альма. Комплекси останньої чверті, що надійно датуються IV ст., в Тавриці, а також в степових районах Північного Причорномор'я і Приазов'я відсутні. Це пояснюється нетривалим перебуванням тут гунів Аттили на першому етапі, коли вони "подібно якомусь вихору народів" [6] промайнули через причорноморські степи, пішовши потім з розорених ними районів Таврики на захід.

Звичайно, в ході вторгнення вони зазнали втрат і залишили після себе поодинокі безкурганні поховання. Єдиною відомою у цей час пам'яткою кінця IV ст. можна вважати могили з трупоспаленнями, виявлені в 1884 р. Д. Я. Самоквасовим біля с. Новогригорівка колишньої Катеринославської губ. (нині Запорізької області) [7]. Однак пов'язувати їх з етнічними гунами, як вважають деякі дослідники [8], можна лише з великою натяжкою. Найімовірніше, вони залишені місцевим населенням лісостепу, втягнутим гунами в свої походи, яке зберегло традиційний поховальний обряд, що простежується в черняхівських старожитностях. На думку А. П. Смирнова, в Європі взагалі відсутні пам'ятки етнічних гунів, що пояснюється їх асиміляцією під час Великого переселення [9].

Збереглися лише окремі деталі гунського поховального обряду, притаманні похованням Сибіру і Далекого Сходу. До них А. П. Смирнов відносить дерев'яну фігурку, обтягнуту золотою фольгою. Подібні фігурки, що мають сакральне значення, виявлені в Європі лише в кримських похованнях на городищі Беляус [10] і в могильнику Усть-Альма (розкопки О. Є. Пуздровського і Ю. П. Зайцева, 1997 р.).

Однак через їх поодинокість вони не мають вирішального значення в етнокультурному визначенні комплексів. Інші знахідки з характерними прикрасами так званого гунського поліхромного стилю, поширеного на величезній території євразійських степів, випадкові й пов'язані, як правило, зі "скарбами" і окремими зруйнованими похованнями. У Північно-Причорноморському регіоні вони виявлені в Кизлярській балці поблизу Мелітополя, біля с. Стара Ігрень на Лівобережжі Дніпра, поблизу с. Антонівка Одеської обл., с. Новоіванівка Запорізької обл. поблизу м. Алешки Херсонської обл. (уроч. Кучугури, хут. Саги, с. Раденськ), на правому березі Тігульського лиману [11].

Могильних ям у жодному випадку не виявлено. Залишки кістяків наявні лише

---

[6] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. Getica. Вступ. слово, пер. и ком. Е. Ч. Скржинской. — Москва, 1960, с. 91.

[7] *Самоквасов Д. Я.* Могилы Русской земли. — Москва, 1908, с. 135, 136.

[8] *Засецкая И. П.* Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — Санкт-Петербург, 1994, с. 14, 15.

[9] *Смирнов К. Ф.* Археологические статьи в трудах Саратовского областного музея краеведения // СА. — 1962. — № 4, с. 270.

[10] *История* СССР с древнейших времен до наших дней. — Москва, 1966. — Т. 1, с. 325.

[11] *Дашевская О. Д.* Погребение гуннского времени в Черноморском р-не Крыма // Древности Восточной Европы. — МИА. — 1969, № 169, с. 566, рис. 3, *2*.

в похованнях біля сіл Антонівка та Новоіванівка. В обох випадках поховання впущені на глибину 2,5 м. Небіжчики лежали на спині з витягнутими кінцівками і орієнтовані на північ [12].

Крім того, в зруйнованому похованні біля с. Дмитрівка на глибині 2,5 м поруч з людським і кінським кістяками лежав двосічний меч з перехрестям, інкрустований напівкоштовним камінням [13].

Нечисленні знахідки гунського часу і в Криму. У 1926 р. біля с. Марфівка поблизу Керчі Ю. Ю. Марті в насипу невеликого кургану розкопав зруйноване поховання в кам'яній гробниці, орієнтоване на захід [14]. Тут знайдені золоті прикраси гунського поліхромного стилю, інкрустовані альмандинами і сердоліком, серед яких виділяються масивні скроневі підвіски з припаяними до щитка циліндричними трубочками. Поховання датується за знахідкою склянки із скла з синіми краплями (варіант I—E) кінцем IV—V ст. [15]

Інше аналогічне поховання виявлене в зруйнованому кургані біля підніжжя гори Коклюк поблизу Феодосії у 1957 р.[16] Тут знайдено дві золоті трапецієподібні збруйні підвіски, три хрестоподібні і дві прямокутні бляхи від збруї. Крім того, в радгоспі ім. Калініна в Північному Криму в зруйнованому кургані виявлені золотий фрагмент облямівки луки сідла, дев'ять прямокутних, хрестоподібна і дві у вигляді сполучених між собою трьох медальйонів, золоті збруйні облямівки, інкрустовані альмандинами. Тут також знайдено дві трапецієподібні прикраси, два уламки шийної гривни і три наконечники пояса, а також трилопасні наконечники стріл, бронзову пряжку з багатогранною в перетині рамкою, напівсферичний казан та уламки палаша і двосічного меча з поліхромними облямівками піхов і бурштиновим навершшям наруків'я.

Усі перелічені комплекси речей об'єднують золоті прикраси в гунському поліхромному стилі. Однак обряд поховання, як вже зазначалося, повною мірою простежується лише в трьох могилах. Як приклад розглянемо поховання № 1, впущене під підлогу античного кам'яного склепу. Ґрунтову могилу завдовжки 1,74 м, завширшки 0,42 і завглибшки 0,86 м вирито в глинистому материку і перекрито зверху кам'яними плитами. Кістяк підлітка 13—14 років, орієнтований головою суворо на північ, лежав на спині з витягнутими кінцівками. Череп має ознаки монголоїдності і штучну потиличну деформацію. Поховальний інвентар досить численний. Під головою ліворуч лежала золота сережка у формі лунниці із срібною дужкою, прикрашена дрібною зернею і пастовими вставками білого і синього кольорів. На тазі лежала масивна поясна пряжка з рухомим овальним кільцем і прямокутним щитком, прикрашеним облямівкою з тонкої золотої пластини і орнаментом у вигляді ялинки, золотою пластиною зі спіралями та інкрустацією сріблом по сріблу. Біля правого коліна померлого виявлено золоту облямівку від дерев'яної фігурки мула або коня, а на правій гомілці та лівій стопі — дві срібні пряжки з прямокутним щитком і рухомим округлим кільцем і язичком. Ще дві срібні пряжки з трапецієподібним і круглим щитками знайдені в ногах. Тут та-

---

[12] *Засецкая И. П.* Культура кочевников..., табл. 4—17.

[13] Там само, с. 167—171, табл. 8—14.

[14] *Марти Ю. Ю.* Сто лет Керченского музея. — Керчь, 1926.

[15] *Айбабин А. И.* Погребения кочевнической знати в Крыму конца IV—V вв. // МАИЭТ. — 1993. — Т. III, с. 206, рис. 29.

[16] *Засецкая И. П.* Полихромные украшения гуннского времени из погребений Нижнего Поволжья // АСГЭ. — 1968. — № 12, с.46.

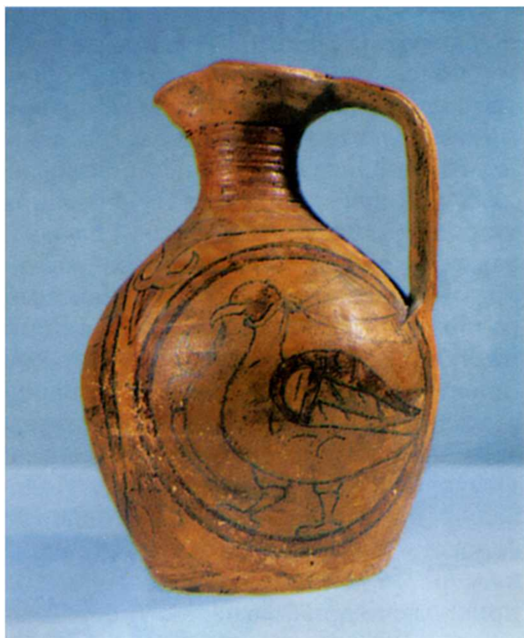

Глек-ойнохоя з розписом (IX ст., с. Скалисте, АР Крим).

кож виявлено три срібні поясні наконечники, два з яких плаковані золотою фольгою. Кінська упряж представлена чотирма срібними бляшками з отвором у центрі та прямокутними дужками для ременя, великим чотирикутним дзвіночком і двоскладовими залізними вудилами з Г-подібними псаліями. О. Д. Дашевська датує цей комплекс кінцем IV — початком V ст. [17], А. К. Амброз і О. І. Айбабін — першою половиною V ст. [18]

Друге беляуське поховання синхронне першому і здійснене за аналогічним обрядом. У кургані біля с. Ізобільне контури могильної ями не простежені. Поховання виявлене в полі кургану. Кістяк підлітка лежав на спині у витягнутому положенні, орієнтований на схід, а поховання в Марфівці впущене у скіфську гробницю і орієнтоване на захід.

Найбільшу кількість поліхромних прикрас виявлено в унікальному похованні кінця IV — початку V ст. біля с. Миролюбівка Красногвардійського району [19].

У ґрунтовій могилі, впущеній в полу кургану, відкрите поховання гунського вождя з конем. Про знатність померлого свідчать масивна золота гривна, одягнута на шию, а також золота діадема, інкрустована альмандинами, що вінчала лоб. Пояс складався із золотої пряжки, інкрустованої альмандинами, а також із численних бляшок, виготовлених в такій самій техніці. Одяг гуна і збруя його коня були розшиті бляшками з пуансонним орнаментом та інкрустацією альмандинами. У похованні виявлено довгий залізний меч, піхви і руків'я якого прикрашали золоті пластини, а також сагайдак зі стрілами і лук. У бронзовому казані гунського типу — залишки жертовної їжі.

Вторгнувшись у Таврику, гуни винищили велику частину її населення, а тих, хто залишився в живих, погнали до Центральної Європи. Розгрому уник лише Херсонес, ділова і культурна активність якого завмерла майже на сторіччя. Саме з цими подіями можна пов'язати появу боспорських ювелірів у V ст. на Дунаї та в Італії [20].

Населення пізньоскіфських центрів передгір'їв, яке уникло розгрому, було змушене переселитися в гірські важкодоступні для кочівників райони, де, асимілювавшись з жителями Кримської Таврії, вони створили невелику, але

---

[17] *Дашевская О. Д.* Погребение гуннского времени..., с. 60.

[18] *Айбабин А. И.* Погребения кочевнической знати..., с. 207.

[19] *Черепанова Е. Н., Щепинский А. А.* Там, где пройдет Северо-Крымский. — Симферополь, 1966, с. 83.

[20] *Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. — 1971. — № 2, с. 104.

Скляний посуд (VI–VIII ст., с. Скалисте, АР Крим).

своєрідну культуру. Певно, саме ця група стала відома у Візантії як тавроскіфи.

Поселення IV—V ст. у Гірській Тавриці, які можна пов'язати з тавроскіфами, нечисленні. Вони розташовані компактною групою в центральній частині гірського масиву. Три невеликих за площею селища (не більше 1 га) розташовані на західних відрогах Долгоруківської яйли: в гирлі Малинової балки і в уроч. Ені-Сала поблизу с. Перевальне, а також біля джерел р. Малий Салгір. До цього самого часу належать і комплекси в печерах Головного і Внутрішнього пасма Кримських гір: садиба на туфовому майданчику перед печерою Кизил-Коба поблизу с. Перевальне та винний склад з великою кількістю амфор в одній з її печер [21], а також верхній горизонт печери Ман на горі Південна Демерджі, печера Зміїна поблизу Сімферополя і гроти в урвищах скельного масиву Орта-Кая в балці Ашлама-Дере в Бахчисараї.

У Кизил-Кобі знайдено садибу знатного скіфа, який, найвірогідніше, рятуючись від гунської навали, приніс у цю дику місцевість культурні традиції скіфської аристократії. Його будинок був складений з буту і мав правильне планування, а стіни прикрашені яскраво-червоною розписною штукатуркою італійського типу. У житлі виявлені фрагменти пізньоримських скляних та червонолакових столових посудин, амфори типу "Суджа" та з воронкоподібною шийкою, а також характерний для пізніх скіфів і сармато-аланів ліпний кухонний посуд із зооморфними ручками і наліпними волютами. Ще яскравішу

[21] *Домбровский О. И.* Пещеры в урочище Кизил-Коба в позднеантичное время // Тр. компл. карстовой экспедиции. — К., 1963, с. 152—154.

картину трансформації гірськотаврської та передгірно-степової пізньоскіфської та сарматської культур простежено в гротах Орта-Каї. Тут уперше в Криму виявлено чорнолощені столові посудини пізньотаврського типу, декоровані наліпним сармато-аланським орнаментом. Імовірно, тут ми стикаємося з процесом формування нової етнокультурної спільності, що внаслідок різних причин залишився незавершеним.

Гунське вторгнення вплинуло на господарство населення, яке проживало на північних схилах Головного гірського пасма. Орне хліборобство передгір'їв і степу в післягунську епоху змінюється відгонним скотарством, орієнтованим на сезонні випаси на яйлах (що в подальшому стало основою господарської діяльності кримських аланів), а також єдине можливе в гірських умовах садівництво і виноградарство. Судячи з кизил-кобинського сховища, виноградарство та виноробство з цього часу набувають товарного характеру і стають однією з основних відтворюючих галузей виробництва.

Наприкінці IV ст. гуни, яких підганяв голод, що розпочався в розореній ними та знелюдненій Скіфії (Приск Понтійський), пішли до Центральної Європи, де започаткували нову культуру тюркської Панонії, яка врешті-решт сформувалася в культуру першого аварського каганату. Нова епоха в історії Таврики розпочинається з 453 р., коли в битві на р. Недао в Панонії повсталі гепіди завдали нищівного розгрому гунській орді. Старший син Аттили Елак загинув у бою, а його брати втекли до північнопонтійських та приазовських степів. Переділ володінь, що настав внаслідок розпаду "степової імперії", призвів до масових переміщень кочових і напівкочових народів, які раніше входили до гунського союзу. Цей процес спричинив корінні зміни в етнокультурній ситуації у регіоні й мав прямий вплив на формування тюркської культурної спільності в Тавриці. Першими повернулися в Малу Скіфію за угодою з візантійською адміністрацією "скири, сагадарії та частина аланів зі своїм вождем Кондаком" [22].

З їх появою, найімовірніше, пов'язане виникнення в Південно-Західній Тавриці в середині V ст. поселень, укріплень і синхронних їм триобрядових могильників, типологічно близьких до поховальних споруд пізньоскіфських некрополів.

Пам'ятки середини V—VII ст. розташовані компактною групою у Байдарській долині та у горах між ріками Альма і Чорна, а також на південному узбережжі Таврики. Н. І. Репніков, Є. В. Веймарн, А. Л. Якобсон, О. І. Домбровський та інші дослідники, які їх вивчали, підкреслювали синхронність поселень і укріплень могильникам, вбачаючи в них етнокультурну спільність. Пов'язуючи повідомлення Іордана з появою в середині V ст. у Південно-Західній Тавриці нових пам'яток, можна констатувати, що чільне місце в цій спільності посідали алани. Про причини їх розселення саме в цьому районі, що прикриває з боку степів візантійський Херсон, повідомляється в так званому посланні єпископа Федора (XIII ст.): "Поблизу Херсона живут аланы не столько же по своей воле, сколько по желанию херсонцев, словно некое огораждение и охрана" [23].

Вочевидь, алани і нащадки сарматів виступали тут в ролі прикордонних воїнів-акритів, що узгоджується з повідомленнями Іордана.

---

[22] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — С. 119.

[23] *Кулаковский Ю.* "Аланское послание" епископа Федора // ЗООИД. — 1898. — Вып. 22, с. 17.

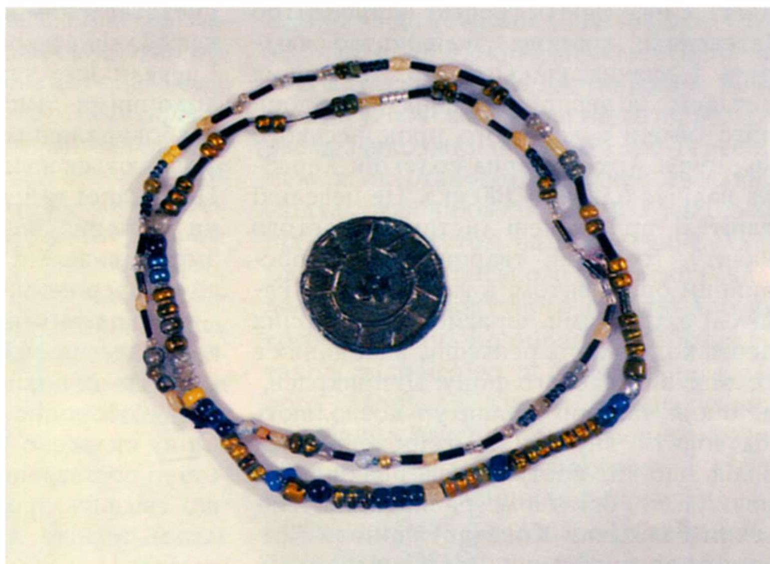

Намиста і люстерко (VI–VII ст., с. Скалисте, АР Крим).

Виходячи із викладеного, можна зрозуміти причини заселення аланами південного узбережжя Криму не в середині V ст., як у Південно-Західній Тавриці, а лише у другій половині VI ст. Про це свідчить хронологія найбільш повно вивченого могильника Сук-Су в Гурзуфі, а також аналогічних триобрядових некрополів у Лучистому, Сімеїзі та ін. Топографічно південнобережні могильники розташовані в безпосередній близькості від зведених у другій половині VI ст. візантійських фортець Алустон, Горзувіт, а також Херсона (могильник "Цукрова голівка") і на території Боспора (некрополь на вул. Госпітальній). Два останніх міста, найбільші на півострові в післягунську епоху, були форпостами імперії на північному узбережжі Понту і центрами православ'я. Саме в цей час у Херсоні починається будівництво великих візантійських тринефних базилік, а також оновлюються оборонні споруди. Ці роботи були розпочаті за часів імператора Зенона і продовжувалися пізніше [24].

Міське планування Херсона і Боспора V—VI ст. простежується погано через більш пізні перепланування. Однак можна стверджувати, якщо ранньовізантійський Херсон майже не відрізнявся за розмірами від пізньоантичного міста, то візантійський центр Боспора перемістився в район торговельної площі, де було зведено базиліку, пізніше перекриту храмом Іоанна Предтечі. У Херсоні в цей час з'являються численні рибозасолювані ванни і цистерни для питної води. Археологічний матеріал з їх заповнення представлений ранньовізантійським керамічним імпортом із західнопонтійського та середземноморського узбережжя, фрагментами червонолакових тарель, прикрашених рельєфними зображеннями Доброго Пастиря, риб та інших біблійних персонажів, а також предметами церковного побуту. До цього самого часу належить невелика колекція ранньохристиянських надгробків з Херсона та Боспора,

[24] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63, с. 21—22.

деякі з них мають грецькі написи. Про інтенсивне храмове будівництво свідчить і значна кількість архітектурних деталей. За небагатьма винятками вони виготовлені з довізного проконеського мармуру. Архітектурна колекція Херсона налічує близько 900 екз. Це невеликі капітелі, прикрашені листям зубчастого аканту, головами тварин, птахів, рослинним орнаментом, а також кубові капітелі з хрестами, фрагменти вівтарних перешкод і різних рельєфів, виконаних в техніці виїмчастого фону. Ці прикраси, а також уламки скульптур дозволяють відтворити внутрішнє оздоблення базилік, що не поступалися розкішшю і розмірами багатьом ранньохристиянським базилікам Константинополя і великих візантійських міст метрополії, Греції і островів Середземномор'я. Боспор і Херсон, виступаючи провідниками столичної візантійської моди в Тавриці, безпосередньо вплинули на культуру кримських аланів і родинних їм племен, в яких вбачають акритів і федератів імперії.

Поселення Південно-Західної Таврики середини V—VI ст. становили єдиний комплекс з синхронними їм триобрядовими могильниками. У цей час виникають невеликі садиби на важкодоступних скелястих масивах Бурун-Кая поблизу с. Баштанівка, а також на укріплених селищах біля підніжжя скелі Бурун-Кая (так зване поселення на глинищі в заплаві р. Кача), на плато Бакли і Мангупа. Цим самим часом датується і найбільш ранній матеріал з природних гротів мису Ай-Тодор, а також візантійський керамічний імпорт (тара, червоноглиняний і червонолаковий столовий посуд) із траншей під штучними гротами Челтер-Коби поблизу с. Мале-Садове (кол. Сюйрен). Керамічний комплекс цих пам'яток представлений фрагментами амфор типу "Суджа", світлоглиняними гостродонними амфорами з веретеноподібним корпусом, широко представленими (крім Криму) в комплексах Іллічівського городища на Тамані, і невеликими червоноглиняними округлодонними амфорами-корчажками зі слабовираженими рівчачками. Останні з'являються в шарах IV ст. у Фанагорії і Пантікапеї та існують у V ст.[25] Залишки гончарної печі з виробництва таких амфор виявлені у 1974 р. в уроч. Бітак та Сімферополі.

Укріплення на скелі Бурун-Кая розташоване на видовженій кручі, захищеній з трьох боків урвищами, а з підлогової — оборонною стіною завтовшки 3 м. Стіну складено "всуху" з різновеликого буту і поставлено на ґрунт без підмурка, що свідчить про низький рівень будівельної техніки аланів. Культурний шар всередині городища не перевищує 0,3 м і слабо насичений знахідками. Це підтверджує думку про те, що його використовували як сховище. Будівельних залишків на городищі не виявлено, однак на пов'язаному з ним селищі відкриті залишки землянки завдовжки 4 м і господарські ями грушоподібної форми. Залишки іншої споруди з тарілкоподібним вогнищем виявлені в гроті під Сюйренською фортецею. Матеріалів, які могли б характеризувати осілу господарську діяльність, на пам'ятках цієї групи отримати не вдалося. Створюється враження, що поселення і укріплення V—VI ст. мали тимчасовий характер.

Близько середини VI ст. обстановка в Тавриці стабілізується, що пояснюється включенням Боспору Кіммерійського і міст по обох його берегах до складу Візантійської імперії і припиненням гунських навал. Для VI — першої половини VII ст. характерна повна відсутність укріплень у Південно-Західній Тавриці. Припущення, що неодноразово висловлювалися, про існування оборонних стін

[25] *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83, с. 120, тип 98.

V—VI ст. на Ескі-Кермені, Мангупі, Каламіті та Пампук-Кає [26], так і не були обґрунтовані археологічними матеріалами з розкопок останніх двох десятиріч і базуються на випадковій, а нерідко депаспортизованій кераміці, не пов'язаній зі стратиграфією городищ, яка походить, на нашу думку, з шарів неукріплених поселень [27].

Поселення VI—VII ст. Південно-Західної Таврики неукріплені. Крім селищ, що функціонували протягом першої половини VI ст., у другій половині VI ст. виникають нові поселення в Байдарській долині (Ой-Дмитро, Бага та ін.), в Келен-Балці, на Гераклейському півострові поблизу Херсона, під Загантійською скелею в Інкермані, біля с. Велике Садове та ін. Вони датуються на підставі численних знахідок західнопонтійських амфор з хвилястим широким рифленням та складнопрофільованими перекрученими ручками [28]. Разом з ними звичайно знаходять амфори-корчаги з циліндричним корпусом і гострим дном палестинського виробництва [29], що датуються кінцем VI — першою половиною VII ст.

Цим самим часом можна датувати і гончарні червоноглиняні глеки з двома ручками, а також ойнохої з високим циліндричним горлом, розписані інколи по плечиках білою фарбою. Їх датування встановлюється на підставі закритих комплексів могильників Суук-Су, Скалисте, Чуфут-Кале і Боспора, а також жител Іллічівського городища, що дали найбільшу в Північному Причорномор'ї колекцію візантійської імпортної тари і столового посуду.

Поселення VI—VII вв. вивчені погано. Як правило, вони являють собою частини культурного шару, зіпсованого більш пізніми перекопами, як це спостерігається на Мангупі й Ескі-Кермені. Закриті комплекси виявлені тільки на поселенні під Загайтанською скелею в Інкермані [30].

Тут відомо понад 10 садиб VI—VII ст., одна з яких датується бронзовою литою монетою Юстиніана I. Вони розташувалися ярусами на чотирьох терасах завдовжки близько 1 км. Тераси в межах кварталу розділялися вузькими східчастими провулками, що виходили під прямим кутом на поперечні вулиці. Садиби Загайтанського поселення складалися з прямокутного в плані житлового будинку, розмірами 6,5×7,0 м, а також відкритого з боку вулиці великого двору, в якому розміщувалися вирубані в материковому вапняку тарапани для чавлення винограду і піфосоподібні сокозбірники та сховища для зерна, що закривалися кам'яними покришками. У дворі однієї з садиб відкрито великий млин: парні жорна діаметром близько 2 м, що приводилися в дію тягловою силою. Поява таких садибних господарств свідчить про остаточно осілий спосіб життя і товарний характер сільського господарства, чому сприяла близькість ринку Херсона.

Стіни будинків VI—VII ст. складені на глині з блоків пиленого вапняку і поставлені у вирубані в скелі "ліжка". Будинки двоповерхові. Перший поверх, частково вирубаний в скелі, використо-

---

26 *Веймарн Є. В.* Археологічні роботи в районі Інкермана // АП. — 1963. — Т. 18, с. 81; *Якобсон А. А.* Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // МИА. — 1970. — № 168, с. 18; *Герцен А. Г.* Крепостной ансамбль Мангупа // МАИЭТ. — 1990. — Вып. I, с. 89—173.

27 *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990, с. 59.

28 *Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута А. П. и др.* Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. — 1971. — Вып. 7. — Тип 2.

29 *Riley J. F.* The Pottery from the First Session of Excavation in Caesaria Hippodrome// Basor. — Manchester, 1975, p. 26—29.

30 *Веймарн Є. В.* Археологічні..., с. 63.

вувався під хлів. У ньому були прив'язі для худоби, ясла, видовбані з каменю поїлки тощо. Другий поверх — жилий, там влаштовувалося глинобитне вогнище. За конструктивними особливостями споруд і плануванням Загайтанське поселення нагадує аули високогірного Кавказу і пізньосередньовічні села татів Гірського Криму.

З кінця VI ст. у складі кераміки поселень і некрополя починає переважати гончарний посуд, що свідчить на користь візантинізації населення. У цей час набувають значного поширення тонкостінні горщики-каструлі банкоподібної форми і глибокі миски-макітри візантійського типу, відомі до цього часу лише в Херсоні та Боспорі. Значно розширився асортимент імпортної кераміки. Нарівні з названими вище типами посуду в цей час з'являються жолобчасті амфори з гулькою на гострому дні і опуклим корпусом, в яких можна вбачати розвиток тари типу "Каракс-Суджа", самоські амфори з перехопленням, піфоси. З середини VII ст. раніше відомі типи глеків і червонолакового посуду повністю витісняються керамікою візантійського кола — розписними червоноглиняними ойнохоями баклинського типу і технологічно близьким їм столовим посудом (тарілками, мисками, келихами), а на зміну тонкостінним сіроглиняним кухонним каструлям приходять кухонні кулясті та яйцеподібні горщики, виготовлені з такої самої глини за тією ж технологією. Судячи зі знахідок, у портовій частині Сугдеї така кераміка з VIII ст. формувалася на важких ножних гончарних кругах діаметром до 0,5 м, виготовлених з дрібнозернистого піщанику, і випалювалася у великих двоярусних печах разом із причорноморськими амфорами. Горно, завантажене горщиками цього типу, виявлено поблизу с. Поворотне.

З поселеннями другої половини V—VII ст. пов'язані синхронні їм могильники Скалисте, Сахарна голівка, Ескі-Кермен, Інкерман, Чуфут-Кале та ін. Поховання другої половини V — першої половини VI ст. виявлені в некрополі Скалисте і на Сахарній голівці. Інші могильники цієї групи виникають у VI ст. і функціонують до кінця IX ст., що свідчить про незмінність основної частини населення Південної Таврики протягом п'яти сторіч.

Вивчення триобрядових могильників Південної Таврики тривають майже сторіччя. Розбіжності, що виникали у дослідників, торкалися не лише хронології комплексів, пов'язаної з поступовим вдосконаленням методик, а й етнокультурних визначень.

Н. І. Репніков відповідно до історичної традиції його часу вважав усі могильники "області кримських готів", тобто історичної Готії, германцями [31]. Він поділив розкопаний ним у 1903— 1905 рр. могильник Суук-Су на два горизонти й датував їх V—VII ст. та VIII— XI ст. А. Герцен, І. Вернер, Д. Чалань, В. К. Пудовін звузили датування нижнього шару Суук-Су до другої половини VI — першої половини VII ст. А. К. Амброз вперше за час вивчення кримських могильників зробив кореляцію комплексів і на Суук-Су виокремив шість хронологічних періодів. У повоєнні роки виникає інтерес до носіїв археологічної культури, представленої могильниками типу Суук-Су. А. Л. Якобсон і Є. В. Веймарн вважали їх сарматами [32], В. В. Кропоткін — гото-аланами [33] або аланами з незначною домішкою герман-

---

[31] *Репников Н. И.* Некоторые могильники области крымских готов // ИАК. — 1906. — Вып. 19.

[32] *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. — Ленинград, 1964, с. 14.

[33] *Кропоткин В. В.* Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос локализации города Фуллы) // СА. — 1958. — № 3, с. 207—212.

ського етносу, починаючи з середини VII ст. [34]

На нашу думку, інфільтрація германців у аланське середовище сталася в середині VII ст. після розгрому хозарами Оногурської конфедерації, на території якої до цього часу розташовувалися поселення і фортеці готів-тетракситів [35].

Могильники типу Суук-Су складаються з ґрунтових склепів, підбійних та ґрунтових могил. Серед типів поховальних споруд переважали склепи, що свідчить про домінуюче положення в цій етнокультурній спільності аланів. У могильнику біля с. Скалисте, розкопаному Є. В. Веймарном у 1959—1961 рр., з 848 поховальних споруд зафіксовано лише 37 підбійних та 8 грунтових поховань. Склепи являли собою прямокутну поховальну камеру зі склепінчастою стелею. До них вів трапецієподібний дромос. Розміри камер коливаються від 2,5×2,0 до 2,6×3,0 м при довжині дромосу від 2,0 до 4,5 м. Вхідний отвір у склеп закривався кам'яною плитою. У західній стіні багатьох склепів вирубано нішу, куди ставилися глеки з вином (аналізи засвідчили наявність винного каменю) і склянки зі скла або чарки. Померлі орієнтовані на південний схід. Переважна більшість поховань здійснена в колодах, що ставилися на плоскі плити. В одному із склепів могильника біля підніжжя городища Бакла в стінах були зроблені підбої, і колоди з небіжчиками ставилися в них на черепицях-керамідах. Померлих клали на спині з випростаними ногами; положення рук нестійке. Склепи були сімейними усипальницями і поховані в них, як правило, лежали ярусами. На жаль, повністю опубліковані лише речові комплекси Скалистинського могильника і відсутній аналіз поховального обряду [36], а лише спираючись на останній, можна дати етнокультурну реконструкцію суспільства.

Однак навіть неповна публікація матеріалів Скалистинського могильника дозволяє вбачати спадкоємність між населенням могильників пізньоскіфського часу і некрополів типу Дружне та етнічними групами, які повернулися в Таврику після розпаду гунської держави. Передусім спадкоємність культур спостерігається в ліпному сіро- і чорноглиняному посуді, представленому в поховальному інвентарі Суук-Су і Скалистого мисками і глеками із сплощеними ручками, що мають витоки в гончарстві попередньої епохи. У першій половині VII ст. ліпний посуд у поховальному інвентарі могильників повністю витісняється гончарним — глеками з червоної або червоно-брунатної глини, формованими на ножному крузі. З другої половини VII ст. цей посуд як в могильниках, так і на поселеннях поступається місцем розписним ойнохоям баклинського типу. Особливий інтерес викликають боспорські глеки VII ст. з портретами бородатих чоловіків, стилістично близьких фаюмським портретам, а також ойнохоя баклинського типу зі Скалистого, прикрашена медальйонами із зображенням птаха зі стрічкою на шиї, образотворчий стиль якої вводить нас в коло сасанідо-візантійських пам'яток. Поховальний інвентар у склепах численний і різноманітний. Чоловічі поховання супроводжувалися набірними поясами, іноді — двосічними мечами, кинджалами, щитами, тюркськими складними важкими луками і кінським убором. Для жіночих поховань VI—VII ст. характерні широкі (до 6—7 см) пояси з литими срібними пряжками, прикрашеними гравіруванням, пу-

[34] Там само, с. 207—212.

[35] *Баранов И. А.* Памятники средневекового Крыма // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3, с. 238.

[36] *Веймарн Е. В., Айбабин А. И.* Скалистинский могильник. — Киев, 1991.

ансоном і позолотою, а також стилізованими антропо- і зооморфними прикрасами. Соколиноголові пряжки, що пов'язуються деякими вітчизняними і усіма західноєвропейськими дослідниками з готами, є культурним індикатором германізації кримських аланів. Окрім цього, до тієї самої групи прикрас належать і двопластинчасті фібули. Широко представлений в могильниках типу Суук-Су — Скалисте жіночий одяг, який склався, за А. К. Амброзом, в гото-гепидському середовищі на Середньому Дунаї і був сприйнятий племенами, що входили до гунського союзу. Близько середини V ст. в Таврику він був занесений аланами "скиррами і сагадаріями". Разом із костюмом на півострів потрапляють і деякі інші типи поясних прикрас, пальчасті фібули, декоровані кербшнітним різьбленням, застібки у формі цикади тощо[37].

Протягом другої половини VI—VII ст. дунайські елементи в матеріальній культурі Таврики, принесені аланами з Панонії, видозмінюються і частково зникають. Вони витісняються виробами місцевих майстрів, ремесло яких розвивалося під впливом провінційновізантійських центрів (Херсон, Алустон, Горзувіт і Сугдея), а також власне візантійською торевтикою, що імпортувалася в Крим з міст Малої Азії та Балкан. Так, у VII ст. в некрополях Південної Таврики набувають поширення пряжки з хрестом і левом, виготовлені в місцевих майстернях, які наслідують візантійські та сасанідські. З другої половини VII ст. візантійська торевтика неподільно панує в некрополях Південнобережного і Південно-Західного Криму: стають типовими поясні набори геральдичного типу, пряжки з портретами, колти з павичами, пряжки типу "сіракузи" і "коринф", пряжки з хрестоподібними щитками тощо. До кінця VII ст. починає візантинізуватися і поховальний обряд, що пов'язано з християнізацією населення кримської Готії. У цей час з'являються поховання із західною орієнтацією, а інвентар біднішає та уніфікується. Це натільні хрести з кінцями, що розширюються, християнські амулети з греко-візантійськими святими (наприклад, амулети зі св. Георгієм і Мінною, знайдені в склепах Ескі-Кермена). У могильниках Скалисте, Чуфут-Кале і Суук-Су в склепах другої половини VII ст. з'являються антропоморфні надгробки з хрестами і у вигляді хрестів.

Одночасно з пам'ятками місцевого населення у VI—VII ст. на південному узбережжі Криму з'являються візантійські форпости, які призначалися для охорони каботажного плавання. Перші дві фортеці — Алустон і Горзувіт — зведені імператором Юстиніаном I (527—565). Відомості про їх спорудження є в трактаті Прокопія Кесарійського "Про споруди"[38].

Обидві фортеці використовувалися до XVIII ст. Ранньосередньовічні оборонні споруди були перекриті кладкою більш пізнього часу. Археологічне вивчення Горзувіта здійснене у 1963—1967 рр. О. І. Домбровським[39]; розкопки Алустона розпочаті у 1981 р. В. А. Сидоренко, а з 1984 р. планомірно продовжуються В. Л. Мицом[40].

Гурзуфська фортеця розташована на верхівці скелястої кручі Дженевез-Кая, що панує над бухтою, придатною для стоянки кораблів. Розкопками виявлено оборонну стіну завтовшки 4 м і прямоку-

---

[37] *Айбабин А. И.* Погребения второй половины V — первой половины VI вв. в Крыму// КСИА. — 1979. — Вып. 158.

[38] *Мыц В. Л.* Алустон в VI—VII вв. // Византия и средневековый Крым. — Античная древность и средние века. — Барнаул, 1992, с. 170—179.

[39] *Домбровский О. И.* Средневековые поселения и "исары" Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика. — К., 1974, с. 7—13.

[40] *Мыц В. Л.* Алустон в IV—VII вв.

тну вежу. З північного сходу до цитаделі примикала стіна зовнішнього поясу оборони. Над цитаделлю на верхівці скелі розташовувались ранньосередньовічна однонефна невеличка церква і цистерна для води, складена на цементному розчині, а перед вхідною брамою в цитадель — велика тринефна візантійська базиліка.

З фортецею в Гурзуфі пов'язані два поселення VI—VII ст. в уроч. Суук-Су і Артеці, а також триобрядові могильники Суук-Су і Тоха-да-хир, залишені аланами. У другій половині VII ст. в уроч. Суук-Су поруч з триобрядовим могильником виникає плитовий, що помилково вважався верхнім горизонтом більш раннього. У плитових похованнях виявлено винятково візантійський матеріал — пряжки типу "коринф", геральдичний поясний гарнітур тощо. Появу плитових поховань можна пов'язати з візантійським гарнізоном фортеці, введеним у Горзувіт з Малої Азії, який складався з материкових греків.

Алуштинське укріплення зведене на окремій височині і являє собою неправильний п'ятикутник [41]. Розкопки показали, що культурне нашарування складалося з шести горизонтів, яким відповідали шість будівельних періодів. До епохи Юстиніана І належить нижній горизонт. У цей час площа фортеці становила близько 0,25 га. Первинна оборонна стіна простежується в довжину на 35 м. Її складено з великих каменів з дотриманням горизонтальної порядової кладки завтовшки 2,8 м. З внутрішнього боку до оборонної стіни цитаделі прибудовано казарму або приміщення для варти розмірами 13,2×3,75 м. Стіни казарми складені з буту на глині з додаванням вапна. Підлоги приміщень і стіни вкриті вапняною обмазкою. Будівництво приморських фортець для охорони каботажного плавання, розпочате Юстиніаном І, припинилося в епоху нестабільності в імперії, за часів його перших спадкоємців, і знову відновилося лише в середині VII ст. Цим часом датується зведення цитаделі й приморських споруд Сугдеї, заснованої приазовськими сугдами, що прийшли у Таврику з розгромленої хозарами Нижньої Сугдеї в дельті Кубані. Фортеця тоді ж увійшла до складу Візантійської імперії, а сугди, які її заснували, візантинізувалися і вже до кінця VII ст. повністю втратили попередні культурні традиції.

На ранньовізантійському етапі Сугдея являла собою рядову приморську фортецю із замком на верхівці скелі. У 1985 р. на майданчику перед замком розкопано невеликий плитовий могильник візантійського типу, що датується за знахідкою срібної бляшки-трійчатки з пуансоном другою половиною VII ст. Стіни ранньосередньовічного замку були перебудовані у XII—XIII ст. Від оборонної системи VII ст. збереглася лише велика вежа на краю скелі, відкрита у 1995 р. Стіна завтовшки 2,5 м складена на цементному розчині і облямована із зовнішнього боку вапняковими блоками, а всередині — декоративною "ялинкою". Типологічно близьку вежу (Приморське укріплення) дослідив М. А. Фронджуло у 1964—1966 рр. у портовій слободі. Остання з напільної частини була захищена огорожею завтовшки 1,1 м. Розміри приморського укріплення 11,65 × × 12,8 м. Вежа прямокутної форми, і її перший поверх, найвірогідніше, використовувався як цистерна для води [42].

---

[41] *Мыц В. А.* Укрепления Таврики V—XV вв. — К., 1991, с. 256, рис. 1.

[42] *Баранов И. А.* Сугдея в VII—XIII вв. (к проблеме формирования средневекового города) // Тр. V Междунар. конгр. слав. археологии. — Москва, 1987. — Вып. 2а, с. 20—25; *Баранов И. А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XIV веках. — Ростов-на-Дону, 1989, с. 46, 47, рис. 2.

У затопленій частині порту Сугдеї відкриті залишки ювелірних майстерень, де виготовляли прикраси і поясну гарнітуру візантійського рівня, а на березі — візантійську митницю. У морі під митницею виявлено понад 300 візантійських свинцевих печаток-моліводовулів, найраніша з яких з ім'ям Киріака і зображенням імператора на повний зріст датується 696—697 рр.[43]

Ранньовізантійський період історії Сугдеї завершився у другій чверті VIII ст., коли місто було захоплене хозарами і перетворилося на ставку хозарського тархана. Візантійські споруди в портовій частині були повністю знищені, а на їх руїнах споруджені будинки хозаро-болгарського гарнізону.

Візантійські пам'ятки VIII—X ст. більш численні. Візантинізація Таврики різко посилилася з другої чверті VIII ст. у зв'язку з масовою еміграцією малоазійських греків з Візантії в період іконоборського гоніння. У цей час з'являються плитові могильники в Ласпі, Бекетові, Гурзуфі, Гугуші, Партеніті, Алушті, Семидвір'ї, Судаку, Щебетівці, Таборові, Коктебелі, Нанікові та інших місцях. Поховання в них здійснені за християнським обрядом: у випростаному стані на спині з орієнтацією на захід. У ряді поховань знайдені натільні хрестики. Плитові поховання датуються монетами іконоборських імператорів (Тепсень), пряжками типу "сіракузи" (Сук-Су, Семидвір'є), будівельним написом храму Апостолів у Партеніті, візантійськими пряжками VIII ст. у Судаку. Антропологічні матеріали з плитових поховань VIII—IX ст. свідчать про належність населення, яке їх залишило, до середземноморського типу, що докорінно відрізняється від антропологічного типу некрополя Скалисте [44].

По всій території південного узбережжя Криму майже одночасно з плитовими могильниками виникають сільські поселення й укріплені монастирі. У цей час тут відомо понад 50 поселень провінційновізантійської культури, що датуються VIII—X ст. [45]

Їх хронологія базується на масових знахідках округлодонних червоноглиняних амфор причорноморського типу VIII—IX ст. і візантійського імпортного білоглиняного полив'яного посуду другої половини IX—X ст. Амфори випалювалися в двоярусних гончарних печах, що набули поширення в Тавриці за іконоборської доби. Вони виявлені в Ласпі, Місхорі, Лівадії, Ялті, Сотері, Канакській балці, Чабан-Куле, Морському, Новому Світі, Судаку і Лісовому [46].

Разом із амфорами випалювалися розписні глеки-ойнохої баклинського типу, фляги, невеликі плоскодонні піфоси, столові посудини, а також згадані вище тонкостінні сіро- і червоно-глиняні горщики та будівельна кераміка.

З середини IX ст. на цих поселеннях поширюються амфори жовтогарячого кольору з кулеподібним корпусом і клеймами імператорських майстерень Константинополя, клеймовані амфори з віночком у вигляді "відкладного комірця" і високогорлі глеки із стрічковими ручками, що виготовлялися в Тамані. Разом з високогорлими глеками у тих самих комплексах Східної Таврики з'являються округлодонні жолобчасті кор-

[43] *Шандровская В. С.* Таможенная служба в Сугдее в VII—X вв. // АДСВ. — 1995. — Вып. 18, с. 119—123.

[44] *Соколова И. В.* 1985.

[45] *Баранов И. А.* Некоторые итоги изучения тюрко-болгарской культуры в Крыму // Плиска-Преслав. — 1981. — Вып. 2, с. 58.

[46] *Баранов И. А.* Раннесредневековая гончарная печь в уроч. Суат близ Ялты // Социальное развитие Византии. Античная древность и средние века. — Свердловск, 1979, с. 112—118.

чажки з червоно-брунатної глини з піроксенами фанагорійського типу. Так, поселення Хаспіо і Ласпі, Артекське селище на верхівці гір Аюдаг, Кастель, Урага, а також на березі коктебельського і щебетівського водосховищ займають площу до 25 га, де зведено від 30 до 100 кам'яних будинків. Усі поселення з напільного боку обнесені огорожами завтовшки до 3 м, що мали оборонне значення. Впорядковане планування на поселеннях відсутнє. Найяскравішою пам'яткою цього типу є Аюдаг. Тут на верхівці залісеної гори, що заросла лісом, у важкодоступних ущелинах, що уриваються в бік моря, відкрито чотири великих поселення, підходи до яких захищалися чотирма поясами оборонних стін, складених насухо з великого буту. Стіни неправильної форми і при висоті 4—5 м спиралися основою безпосередньо на грунт. На поселеннях Аюдага виявлено близько 30 будинків двох типів: однокамерних розміром 3×4 м і великих п'ятистінок, розміри яких вдвічі перевищували однокамерні. Висота стін деяких будинків сягала 2 м. Однокамерні житла VIII—IX ст. крім Аюдага відомі на березі Партенітської бухти, у Ласпі на поселенні Хаспіо, на скелі "Крило лебедя" в Сімеїзі, на мису Плака; двокамерні — на мису Трійці, хребті Урага, горі Кастель та ін. Особливо цікавим є тепсенський комплекс, що складається з двох приміщень (4,8×4,0 і 8×4 м) і огороженого двору. У кожному з приміщень на глинобитній долівці виявлені вогнища з округлими сланцевими черенями, а в кутку великого приміщення — печі-кам'янки. Будинок був вкритий черепицею, а стіни оштукатурені та прикрашені двосхідчастими кам'яними карнизами. У вікна житла було вставлене скло [47]. Цей будинок, імовірно, належав заможному грекові або настоятелеві тепсенського монастиря.

У центрі всіх поселень стояв храм. Найхарактернішим типом сільської церкви була невелика за площею і видовжена в плані однонефна базиліка з кроквяним дахом і циркульною, рідше еліпсоподібною апсидою. Прикладом може бути візантійський храм першої половини VIII ст. на горбі Кордон-Оба [48].

Аналогічні храми розкопані на горі Ільяс-Кая і на поселенні Хаспіо в Форосі, Сімеїзі, у Верхній та Нижній Ореанді, на горі Ай-Тодор в Малому Маяку, на горі Перчем і у портовій частині Судакської фортеці. Близькі за типом і розмірами базиліки набули поширення в ранньовізантійську добу в Сирії, Палестині і Кіллікійській Вірменії. В іконоборську добу вони проникають разом з іконошанувальниками до Південної Таврики і до пізнього середньовіччя стають основним типом сільського храму.

Одночасно з сільськими каплицями за іконоборської доби виникають тринефні та триапсидні базиліки значно більших розмірів. Найбільшу з них (37×21 м) розкопано на Тепсені [49].

Базиліку споруджено з вапнякових квадрів розміром 1,5×0,85×0,25 м, укладених на плоскі плити підмурка "лоґомі тичком". Нефи храму розділялися масивними прямокутними стовпами, а у його західній частині — нартекс. Судячи з монет, знайдених у плитових похованнях всередині храму, його було споруджено в першій чверті — середині VIII ст. і майже відразу зруйновано хозарами [50].

---

[47] *Бабенчиков В. П.* Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма. — Москва, 1958, с. 96—98.

[48] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья..., с. 134—135.

[49] *Бабенчиков В. П.* Итоги исследования..., с. 101.

[50] *Баранов И. А.* Некоторые итоги.., с. 57.

В. В. Кропоткін ідентифікує монастир на Тепсені з Фулламі, який у X ст. був центром єпархії Хотзіров, а трохи пізніше — центром Фульської єпархії [51].

Тепсенська базиліка за плануванням і будівельними прийомами нагадує менший, але багатше декорований храм в Партеніті — знаменитий храм св. Апостолів, збудований близько середини VIII ст. єпископом Іоанном Готським як кафедрала Готської єпархії [52]. Розміри храму 17×12 м. Подібно до Тепсенської, Партенітська базиліка поділена на нефи аркадами, що спиралися на квадратні в плані стовпи, а у її західній частині розташовувався невеликий нартекс. З трьох боків базиліку оточувала крита галерея.

Найбільшу з відомих в Криму триапсидних базилік відкрито 1978 р. в Судаку [53]. Розкопано лише частину центрального нефа і апсиди, відстань між плечима яких становить 12 м. Розміри базиліки, її датування дозволяють локалізувати тут легендарний кафедральний собор Святої Софії Сурозької, зведений першим єпископом Сугдеї Стефаном.

Діяльність чернечої іміграції за іконоборської доби з Південного узбережжя Таврики поширилася й на її гірські райони. У VIII—IX ст. тут виникають печерні монастирі, візантійська архітектурна традиція яких простежується в плануванні печерних церков, чернечих келій, трапезних та печерних господарських споруд. Печерні монастирі Гірської Таврики (Бакла, Качі-Кальон, Челтер-Коба, Шулдан, Челтер і Загайтанський) виникли на місці поселень і печерних комплексів VI—VII ст. Як показали розкопки на схилі монастиря Челтер-Коба і Загайтанського комплексу, ченці у VIII ст. нерідко використовували вирубані в скелі господарські й житлові приміщення колишніх поселень.

Планомірне вивчення штучних печер, що входили у комплекси так званих печерних міст Криму, було розпочате наприкінці XIX ст. А. Л. Бертьє-Делагардом, який довів їх різнотипність та різночасовість. Він виділив з великої групи пам'яток печерні монастирі, які Ю. А. Кулаковський пов'язував з чернечою еміграцією з Малої Азії за доби іконоборства. У цьому напрямі розвідувальні розкопки велися Н. І. Репніковим, В. П. Бабенчиковим, Є. В. Веймарном та ін. Розвідки дозволили поставити питання про складність печерних монастирів, в яких власне печерні споруди відігравали далеко не провідну роль. Найбільшою з таких пам'яток є Качі-Кальон, де простежено кілька ярусів печерних споруд, захищених з напільного боку могутньою оборонною стіною. У Качі-Кальоні відкрито п'ять печерних церков і три наземні. У підлогах деяких храмів вирубані гробниці, а залишки візантійського плитового могильника знайдені на схилі під печерними спорудами [54].

Господарський комплекс монастиря включав в себе печери для розміщення худоби і найбільший в Тавриці виноробний комплекс, що складався з 120 винодавилень — тарапанів, в яких одночасно можна було переробляти понад 250 т винограду. Сліди скотарського господарства виявлені в печерах Челтер-Коби (прив'язі для худоби, ясла, поїлки тощо). Як бачимо, кримські печерні мо-

---

[51] *Кропоткин В. В.* Из истории средневекового Крыма..., с. 207.

[52] *Репников Н. В.* Партенитская базилика // ИАК. — 1909. — Вып. 19.

[53] *Баранов И. А.* Памятники раннесредневекового Крыма, с. 243.

[54] *Репников Н. В.* Городище Качи-Кальон. Материалы по археологии Эски-Керменской экспедиции // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 117, с. 102—113.

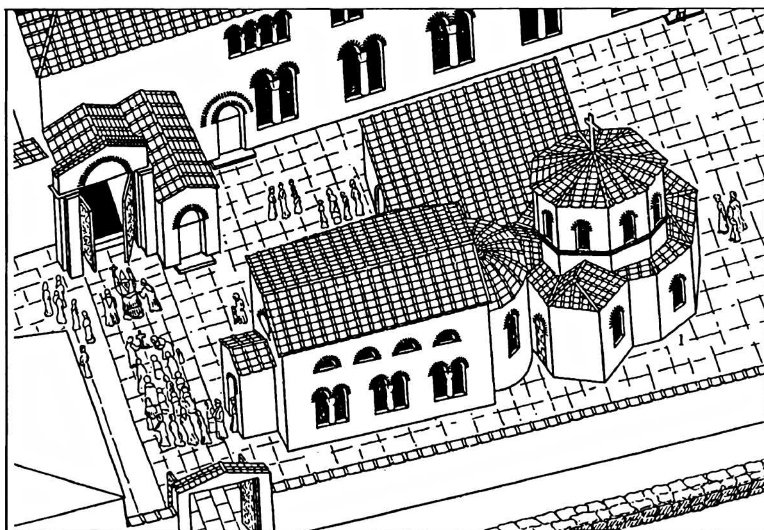

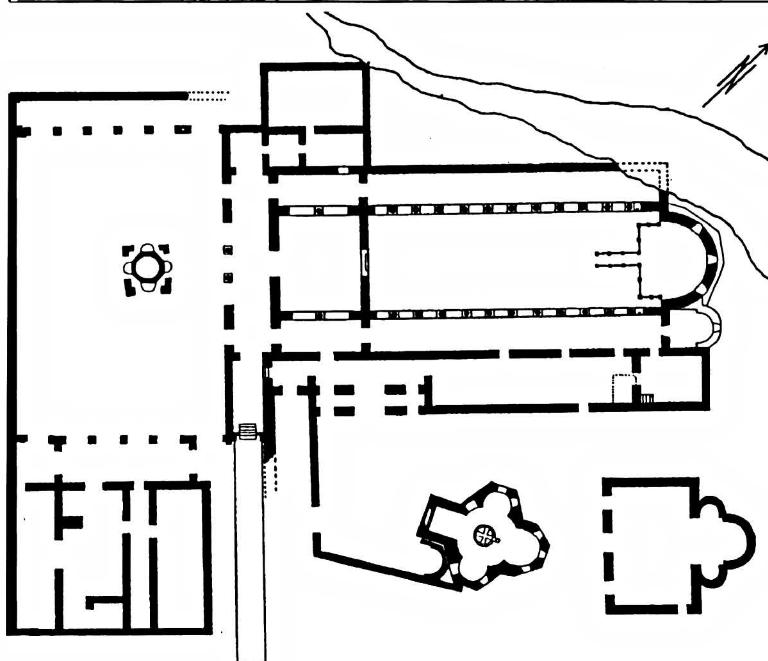

Комплекс Уварівської базиліки (Херсонес).

настирі були не тільки культурно-теологічними центрами, з появою яких завершується християнізація населення Гірського Криму, а й великими економічно рентабельними господарствами, заснованими на візантійській агротехніці. З малоазійською імміграцією, найвірогідніше, і було пов'язане економічне піднесення в Південній Тавриці.

Хозаро-болгарські пам'ятки VII—X ст. відкриті на Керченському півострові, в центральній частині Гірського Криму, а також на південно-східному і північно-західному узбережжі Таври-

ки. І. І. Ляпушкін відніс ці пам'ятки до салтово-маяцької культури, А. В. Гадло довів тюрко-кочівницьку природу її носіїв, а С. А. Плєтньова виділила їх у самостійний варіант салтово-маяцької культури. У наш час у зв'язку з розширенням джерелознавчої бази для характеристики культури дослідники майже одностайно дійшли висновку, що необхідно відмовитися від терміну салтово-маяцька культура, а визначальною ознакою зробити її етнічну приналежність.

У цей час в Тавриці відомо понад 200 різнотипних пам'яток ранньотюркської культури (стоянок, аулів, поселень, укріплень, ґрунтових некрополів і окремих впускних поховань у курганах кримського степу). Їх поява у Тавриці повністю пов'язана з політикою Хозарського каганату, що відігравав у долях населення півострова ту саму роль, що й Візантійська імперія. Більшість поселень загинула внаслідок військових дій і на них простежуються сліди пожеж і руйнування. Планомірні розкопки проводилися на 24 поселеннях, 8 ґрунтових могильниках і на найбільших хозаро-болгарських укріпленнях. На них вивчено близько 200 житлових і господарських споруд, понад 50 господарських ям і близько 300 ґрунтових і підбійних поховань, 6 хозарських кам'яних склепів з коробовим перекриттям.

Археологічні матеріали дозволяють виділити три періоди культури тюркомовних народів середини VII—Х ст. в Криму: період осідання кочівників; початковий етап формування протоболгарської хліборобської культури і етап хозаро-болгарської культури в межах хозарської державності. Їх хронологізація зроблена на основі надійно датованих комплексів з геральдичною поясною гарнітурою і керамікою пастирсько-пеньківського кола, а також з амфорами західнопонтійського і місцевого виробництва, високогорлих глеків, розписних дворучних глеків і ойнохоїв баклинського типу. Останній період також представлений салтівською торевтикою: поясними наборами, копоушками, перснями з чотирма лапками і жуковиною із синього скла, сережками, підвісками у вигляді "самоварчиків", медальйонами тощо. Ці матеріали дозволили розділити ранньоболгарські і хозарські поселення та городища на три основні групи, що відповідають трьом періодам існування хозаро-болгарської культури в Криму.

Пам'ятки першого періоду представлені впускними похованнями кочівників часу розгрому Великої Болгарії в Приазов'ї. Нами облічено 19 закритих комплексів з поховальним інвентарем, що надійно датується, і декілька десятків безінвентарних поховань, але з тим самим обрядом. По одній могилі розкопано поблизу візантійського Херсона і біля с. Айвазовське ("Сахарна голівка" і Артматлук), а інші розкопані в степу (Сари-Булат, Мамай, Рисове, Богачівка, Істочне, Наташине, Рясне, Відкрите, Григорівка, Донузлав). Вони датовані однотипними поясами геральдичного типу, а також В-подібними і візантійськими пряжками та прикрасами цього самого часу. Більш ранні поховання постгунської доби нам невідомі. Напрошується висновок, що тюрки, які залишили ці поховання, потрапили до Таврики і кочували в її степах відразу після розпаду Приазовської Болгарії. Саме ці кочівники під впливом соціально-економічних і фізико-географічних умов перейшли в Криму до осілості. Таким чином, період переходу кочівників до осілості може датуватися кількома десятиріччями — з моменту їх появи на півострові після 658 р. до виникнення осіло-хліборобських поселень у другій половині VII ст.

Стоянки кочівників VII ст. виявлені в районі Зовнішнього пасма Кримських гір на лівому березі р. Бештерек і в уроч. Бітак у Сімферополі. Стоянка на Бештереку складалася з 12 підквадратних в плані споруд площею близько 150 м^2. Крім того, дві юрти виявлено на руїнах античної фортеці Ілурат, а одну — на горбі Кордон-Оба. Стоянки незначні за розмірами й існували на початковому етапі седентаризації. На Бештереку в стійбищі проживало 12 сімей, чисельністю 90—96 чоловік [55].

Воно належало сім'ї розширеного типу — основному осередку кочівників. Такі об'єднання утворювали окремий табір, що називався аїл, або аул. Останній є найхарактернішим типом сільського неукріпленого поселення кочових та напівкочових народів Євразії в період седентаризації. Пам'ятки перехідного періоду в Криму нечисленні. Їх переважну більшість виявлено в горах і передгір'ях Центрального Криму. Однак окремі селища цього часу відомі й у Південно-Західній Тавриці в долинах рік Чорна, Бодрак, Кача, Альма і Бельбек. Найтиповішою пам'яткою цієї групи є Тау-Кипчак — єдине у Південно-Східній Європі майже повністю вивчене ранньоболгарське поселення другого періоду. Тут на площі близько 100 га виявлено 24 напівземлянки і 10 наземних будинків з кам'яними стінами. Споруди розташовувалися п'ятьма "кущами", що складалися з однотипних споруд, які групувалися по дві-три разом. У кожній групі лише один будинок мав у кутку тарілкоподібне вогнище, діаметром близько 1 м, тобто був житловим; безвогнищеві споруди мали господарське призначення. Таким чином, в Тау-Кипчаку мешкало близько 25 сімей, тобто в аулі налічувалося близько 175—200 осіб. При цьому чисельність кожної великої сім'ї становила майже 70 осіб, що близько за складом населенню стоянки на Бештереку.

Всередині кожного з двох великих "кущів" поселення серед стандартних за площею напівземлянок вирізняється одна більш значна. Інші споруди групувалися навколо них. Таке планування відображає великосімейний принцип структури аулу. Стратиграфія Тау-Кипчака, нижнього горизонту Героївки і Мелового дозволили поточнити існуючу класифікацію споруд так званої салтово-маяцької культури. Їх еволюція пройшла три етапи: від напівземлянок до наземних однокамерних будинків з кам'яними стінами "в ялинку", а від них — до двокамерних споруд. Перший тип житла з'явився в тюрко-болгар Таврики близько середини VII ст.; два інших — сформувалися в процесі седентаризації вже у VIII ст. Всі три типи жител співіснували на останньому етапі існування поселення. Перехід від напівземлянки до наземних будинків пов'язаний з впливом усталеної традиції кам'яного будівництва візантійських поселень Південної Таврики. Однак пережитки кочового устрою збереглися до середини VIII ст. До них належать планування перших кам'яних будинків, які в деталях повторюють напівземлянку із заглибленою у ґрунт підлогою і закругленими кутами, що пов'язане з невмінням будівників перев'язувати кути споруд, а також повсюдне поширення тарілкоподібних вогнищ без обкладок і розподіл будівлі на господарську та житлову частини з окремими входами, характерними для тюрків. Крім того, в болгарських садибах першого періоду седентаризації відсутнє типове для візантійських будинків огороджене подвір'я. Його початки з'являються лише на останньому етапі існування Тау-Кипчака і пов'язані з посиленням госпо-

[55] *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья..., с. 37.

Херсонес.

дарського значення парної сім'ї в межах родової общини. Докорінно відрізнялися й будівельні прийоми: саме з приходом ранніх болгар та винятково на їх поселеннях в Тавриці набуває поширення техніка кладки "в ялинку" насухо. У Крим цей прийом проник, найвірогідніше, з Північного Кавказу і Північно-Східного Приазов'я. У цій техніці зведені цоколі жител на Верхньосирюртівському городищі в Дагестані, а також більшість протоболгарських споруд в Фанагорії, Тмуторокані, Петреє і Кепах. Цікаво, що у Фанагорії кладка "в ялинку" насухо в будинках із салтівською керамікою відома вже у VII ст. [56], тобто тоді, коли Фанагорія стала столицею протоболгарської конфедерації.

Керамічний комплекс поселень цієї групи складався з незначної кількості місцевих та імпортних амфор, глеків кримського виробництва, сіроглиняних лощених грушоподібних глеків аланського типу, а також сіроглиняного кухонного посуду, типового для всіх салтово-маяцьких поселень Подоння і Приазов'я. Незначну групу складає ліпна і столова кераміка пастирсько-пеньківського кола, виявлена в похованнях кочівників і в язичницькому капищі другої половини VII ст. у Судацькій фортеці. Привнесені в Таврику при міграції ліпні горщики пеньківського типу, сіроглиняні горщики, прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом графіті, а також грушоподібні лощені глеки до кінця VII ст. повністю витісняються кухонною керамікою, виготовленою на ручному крузі, та провінційновізантійським столовим посудом, сформованим на швидкому ніжно-

[56] *Долгоруков В. С.* Исследование береговой части Фанагории в 1971—1972 гг. // КСИА. — 1975. — № 143, с. 54—59.

Оборонні споруди Херсонеса.

му крузі. Сіроглиняні горщики, судячи із залишків печі, виготовлялися в кожному болгарському аулі. Вони мають яйцеподібний корпус з невеликим, але сильно відігнутим вінчиком. Плічка горщиків прикрашалися гребінчастим, лінійним, лінійно-хвильовим і хвилястим орнаментами.

У житлах поселень цієї групи знайдено велику кількість хліборобських знарядь: наральників, серпів, мотичок, жорен, кам'яних ступ для обробки проса. Серед знахідок зерна переважають полба, просо, жито. Стратиграфічні спостереження в Тау-Кипчаку дозволили дійти висновку, що оранка землі проводилась важким плугом з попереднім випалюванням лісу. Система хліборобства була двопільною. Отриманого зерна вистачало не тільки для потреб жителів аулу, а й не менше як 100 т залишалося для продажу. За такої врожайності болгарські поселення середини VII — першої половини VIII ст. могли давати не менше 3 тис. т надмірного хліба, що надходив, найвірогідніше, на візантійські ринки. Тваринництво відігравало допоміжну роль. Стадо складалося з дрібної рогатої худоби (кози і вівці), а також з корів і свиней. Знахідки останніх свідчать про значну осілість населення Тау-Кипчака.

Болгарські поселення другої половини VIII—X ст. становлять переважну більшість у Криму. З більш ніж 120 поселень 85 належать до цього періоду, а 14 з них розкопані. На відміну від поселень попереднього періоду, вони виникали в прибережній зоні Східного і Північно-Західного Криму, на Південному березі і в горах Південно-Західної Таврики поблизу візантійського Херсона. За площею вони близькі поселенням першого періоду (80—100 га), а за типом — до тих самих аулів. Регулярність

в плануванні не простежується. Їх споруди можна поділити на чотири типи: напівземлянки, однокамерні наземні житла з кам'яними стінами, складеними "в ялинку" всуху, дома-п'ятистінки і садиби з огородженими дворами і господарськими службами. Перші три типи жител послідовно змінюють один одний, а будинки третього і четвертого типів співіснували у IX—X ст.

Як і на поселеннях попереднього етапу, початковим типом житла була напівземлянка з відкритим вогнищем. Аналогічно розвиваються і споруди. Відмінність полягає лише в більш швидкому переході до нових типів житла. Цей процес зайняв у болгар другої міграційної "хвилі" удвічі менше часу, ніж у болгар першої. Останнє було наслідком прямих контактів тюрків Таврики з грекомалоазіатським населенням, масовий приплив якого збігся із завоюванням хозарами Таврики. З малоазіатськими впливами можна пов'язати поширення домів-п'ятистінок з огородженим подвір'ям. Через півсторіччя після другої групи болгар і хозар в Криму такі споруди з'являлися і на їхніх поселеннях на Боспорі (Тірітака, Ілурат, Опук) і Тамані (Тмуторокань, Фанагорія), де з другої половини IX ст. стають основним типом житла. Саме з цього часу на Кордон-Обі та у Тірітаці починають зводити садиби з огородженим подвір'ям і господарськими службами. Як і візантійські будинки, болгарські п'ятистінки повністю викладені з тесаного каменю, мають два приміщення під одним дахом, чітке прямокутне планування і засклені вікна. Однак і ці будівлі зведені за тим самим принципом, що й болгарські споруди більш раннього часу: їх стіни складені всуху "в ялинку" і поставлені на ґрунт без підмурівків, а підлоги впущені у ґрунт. Стіни болгарських п'ятистінок не перев'язані в кутах, а дахи перекриті не черепицею, а соломою і землею. Кочівницькі пережитки виявилися і в способі розподілу будівлі на житлову і господарську частини: обидва приміщення мали окремі входи з подвір'я, а саме житло, в якому знаходилася піч, було невеликим. Більше приміщення використовувалося для господарських потреб і зимового утримання худоби. Як бачимо, запозичення візантійського будівництва носило чисто зовнішній характер.

Як і в перший період, керамічний комплекс болгар другої групи складався з причорноморських амфор, які купували на візантійських базарах, піфосів і столового посуду, сформованого на швидкому крузі, а кухонна кераміка, прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом, була власного виробництва і формувалася на ручному крузі. Кам'яні гончарні круги відкриті в салтівському горизонті кварталу I і в болгарських житлах портової частини Сугдеї, а також на поселенні біля с. Героївка. Печі для випалу з салтівським кухонним посудом розкопані в Новому Світі, Чабан-Куле, Новокленовці, Поворотному і на Радіогорці в Севастополі. З поширенням нової для протоболгар технології випалу і формування кераміки їхнє гончарне ремесло виділилося в самостійну галузь виробництва. Однак картографування клейм на днищах салтівських посудин дозволяє дійти висновку, що збут такої кераміки здійснювався на місці. Імовірно, як і на салтівських поселеннях Подоння і Приазов'я, в Тавриці гончарні майстерні функціонували в кожному аулі.

Особливий інтерес становить велика колекція кухонного і столового ангобованого тонкостінного посуду, сформованого на швидкому крузі. Вона виявлена в хозарських ритуально-поминальних комплексах Сугдеї та Алустона, а також трапляється в Партеніті. Горщики мають широке горло з краплеподібними і довгастими складнопрофільованими вінцями та рельєфними

валиками на шийці, а також кулеподібний корпус і плоске, іноді лінзоподібне денце. Деякі посудини суцільно рифлені з широкою смугою лощіння біля днища. Ручки стрічкові, прикріплені до горла і днища. Разом трапляються вузькогорлі червоноглиняні глеки з гостроребёрчастим валиком на горлі і кулеподібним корпусом. Вони випалювалися в Судаку разом з червоноглиняним посудом, вкритим прозорою жовтою поливою і прикрашеним врізним ялинкоподібним, коленим і геометричним орнаментами. На кухонних ангобованих посудинах трапляються краплі тієї самої поливи, що свідчить про одночасність їх формування і випалу. Всі три групи посудин невідомі ні в Криму, ні на сусідніх регіонах, ні на візантійських та салтівських пам'ятках. У Сугдеї та Алустоні їх знайдено разом із жовтолощеною керамікою північнокавказького типу. Вони датуються за візантійськими монетами і торевтикою серединою IX— X ст. Типологічно і технологічно близькі посудини відомі в ранньосередньовічних містах Північно-Східного Кавказу і Прикаспію — районах формування хозарської культури й державності. Її появу ми пов'язуємо з етнічними хозарами, культура яких була відмінною як від салтівської, так і від візантійської і сягає корінням міської культури Кавказької Албанії. Таким чином, є всі підстави говорити про дві тюркські культури Кримської Хозарії — степової салтово-маяцької у протоболгар і міської — у хозар.

У хозарський період майже не змінився і господарський уклад. Виробництво зерна, як і раніше, мало переважаюче значення. Однак м'які та полб'яні сорти пшениці з другої половини VIII ст. змінює тверда, яка потрапила на територію Хозарського каганату з Середнього Сходу в період хозаро-арабських війн. Крім того, під впливом місцевого населення і малоазійських греків болгари починають розводити виноград, про що свідчить знахідка виноградного плантажу на Кордон-Обі, а також ножів для збирання винограду на цьому самому поселенні та на Фуні поблизу Алушти. У VIII—IX ст. у Солхаті, на Тепсені, Баклі та Кордон-Обі у протоболгар з'являється залізоробне та ювелірне виробництво. Салтівськими майстрами виготовлялися пряжки, бляшки та наконечники до поясів салтівського типу, лунниці, медальйони, наконечники до піхов мечів тощо. Масове виробництво прикрас на болгарських поселеннях призвело до поширення салтівської моди серед населення Південнобережної та Гірської Таврики, а також у візантійському Херсоні. Салтівська торевтика з'являється в аланських склепах Скалистого, Чуфут-Кале і Ескі-Кермена, а також у візантійських плитових могильниках верхнього шару Суук-Су, Судака, Баклі і Тірітаки. Вплив болгар позначився і на гончарному виробництві сусідів. У IX—X ст. на візантійських поселеннях Південного берега Криму і в Херсоні з'являються тонкостінні сіроглиняні кухлі, горщики і глеки, декоровані хвилястим і гребінчастим орнаментом у болгарських традиціях.

Ранньоболгарська культура зникла близько середини X ст. внаслідок кровопролитних хозаро-візантійських війн, що розпочалися після розгрому Святославом Хозарського каганату. Посилення в гірських і прибережних районах Таврики і створення після падіння Хозарії феми Херсона, що включала райони Готії і феми Понту Евксінського з центром у Сугдеї сприяло посиленню контактів нечисленних тюрків, які залишилися, з аланським і грецьким населенням. З цього часу починає формуватися єдина етнокультурна спільність Таврики, яка отримала назву "кримські греки".

11.3. Архітектура, мозаїки та монументальний живопис

Середньовічні архітектура та монументальне мистецтво Криму відобразили все різноманіття історичних та культурних процесів, які відбувалися в його житті майже тисячу років. Виділяються два етапи: VI — початок XIII ст. та XIII—XV ст. Перший з них пов'язаний з входженням Таврики до складу Візантійської імперії. Найважливішим політичним, релігійним та культурним центром півострова, а також головним провідником традицій візантійської культури в Криму був Херсон. Другий етап за часом збігається з послабленням позицій Візантії й появою в Тавриці феодальних утворень. У поствізантійський період, із згасанням колишньої величі Херсона, його функції переходять до регіональних центрів, з яких у XIV ст. виділяється східний (Кафа—Солхат—Солдайя), а дещо пізніше, на початку XV ст., — південно-західний (Мангуп). При цьому якщо перший увібрав в себе все розмаїття культур різних етнічних груп, то другий в цілому зберігає візантійську основу.

Чільне місце у будівництві Таврики займала культова архітектура трьох основних конфесій: християнської, де, крім православної, були представлені католицизм та вірмено-григоріанська церква, ісламською та іудаїстською (що складалася з общин, які молилися за трьома ритуалами). На жаль, не всі напрями середньовічного будівництва Криму можна простежити. Так, перебування на півострові генуезців вилилося в грандіозне фортифікаційне будівництво, але майже невідома їх цивільна та культова архітектура. Настільки ж поганою є збереженість пам'яток й інших етнічних груп, які різною мірою вплинули на становлення кримського середньовічного будівництва.

Більш-менш визначено можна судити про візантійську церковну архітектуру, яка з піднесенням культового будівництва у ранг державної політики зайняла ключові позиції в житті суспільства. Проникнення та утвердження християнської ідеології в Криму було складним та тривалим процесом, що завершився приблизно до X ст. Про збереження пережитків язичництва в Херсоні, найбільшому культурному та релігійному центрі Північного Причорномор'я, писемні джерела повідомляють до XIII ст. Почасти тому основним архітектурним типом церковної споруди в будівництві Таврики протягом всього середньовіччя є базиліка. Вона мала об'ємно-планову структуру, що давало можливість викладати вчення Христа новонаверненим.

У наш час на території Криму відомо близько 30 базилік [1]. Дата найбільш ран-

[1] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры // МИА. — 1959. — № 63, с. 152— 197; *Беляев С. А.* Базилики Херсонеса (итоги, проблемы и задачи их изучения) // ВВ. — 1989. — Т. 50, с. 171—181; *Лосицький Ю. Г.* Про візантійські базиліки Херсонеса // Археологія. — 1991. — № 2, с. 83—98; *Якобсон А. Л.* Из истории средневековой архитектуры в Крыму. II, Мангупская базилика // СА. — 1940. — Т. 6, с. 205—226; *Тиханова М. А.* Базилика // МИА. — 1953. — № 34, с. 334—389; *Веймарн Е. В., Лобода И. И., Пиоро И. С., Чореф М. Я.* Археологические исследования столицы княжества Феодоро // ФТ. — 1974, с. 130—134; *Шмит Ф. И.* Эски-Керменская базилика // ААИК. — 1988, с. 36—59; *Домбровский О. И.* Средневековые памятники Бойки // АИСК. — 1968, с. 87—91; *Якобсон А. Л.* Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // МИА. — 1970. — № 168, с. 121—132; *Репников Н. И.* Партенитская базилика // ИАК. — 1909. — Вып. 32, с. 91—140; *Бабенчиков В. П.* Итоги исследования средне-

ньої з них не виходить за межі VI—VII ст., основна ж частина пам'яток виникла або була перебудована у IX—X ст. Проміжне становище займають Партенітська та Мала Тепсенська базиліки, що датуються VIII ст. Відомі також й більш пізні будівлі: у XII— XIII ст. зведено базилікальний храм в цитаделі Алустона, а на початку XV ст. повністю реконструйована Мангупська базиліка.

Найчисленнішу групу складають базиліки Херсона. В цілому вони достатньо однорідні, належать до елліністичного типу, близькі до константинопольської архітектурної школи. Усі будівлі тринефні, одноапсидні, з нарфіком. Деякі з них мали також екзонартекс. Судячи з товщини стін й ширини прольотів, перекриття будівель були кроквяними. Склепінчасті базиліки у Херсоні невідомі. Головний вхід у храм знаходився в західній частині споруди — на її центральній осі. Окремі споруди мали входи проти кожного з нефів, при цьому середній завжди був ширшим й, орієнтовно, вищим за бокові. У більшості випадків характерною особливістю херсонеських базилік був скорочений наос. Поділ внутрішнього простору храму на нефи виконувався за допомогою арочних колонад з 6 + 1 проміжними опорами. Однак на окремих пам'ятках з видовженими пропорціями кількість колон в аркадах сягала 9—11. Подібно до основного об'єму нарфік також складався з трьох частин або являв собою одне приміщення. Кожний з нефів сполучався з нартексом за допомогою самостійного входу. Зі східного боку наос завершувався великою напівокруглою апсидою, зовнішні обриси якої могли повторювати її внутрішній абрис чи набувати гранчастої форми. План останніх становив половину правильного шестикутника, або октогона.

Декларована вище однотипність споруд досить відносна, оскільки кожна з них, без сумніву, була наділена індивідуальними рисами, що надавали храмам неповторних обрисів. Так, базиліка Крузо [2] мала дуже короткий наос та триоконхову апсиду. Західна базиліка, навпаки, вирізнялася видовженими пропорціями, а її вівтарній ніші передувала ділянка з проходами до пастофорій. Двоярусною з хорами над боковими нефами могла бути базиліка на холмі. Назва ще одного храму — "Базиліка в базиліці" — говорить сама за себе. Після перебудови у X ст. він зменшився до розмірів центрального нефа, але при цьому зберіг характерну для даного типу споруд архітектоніку.

Найбільш представницьким храмом Херсона, безумовно, була Уваровська базиліка. Вона входила до великого культового комплексу, на огороженій території якого знаходились також великий прямокутний атріум з фіалом, кілька храмів, баптистерій і, можливо, будинок священика. Комплекс займав площу двох міських кварталів і був тісно пов'язаний з іншою забудовою. Одна з основних вулиць міста вела безпосередньо до екзонартексу базиліки, звідки вліво трипрольотним портиком відкривався атріум, а вправо — широкий вхід вів у нарфік і потім до центрального нефа. Виходячи з розмірів, розташування та архітектоніки, Уваровська базиліка, без сумніву, була кафедральним храмом. Разом із складом та плануванням інших будівель його можна віднести до категорії єпископських центрів (кварталів), які за межами Криму відомі у багатьох візантійських містах. Тому особливого значення набуває одна з його споруд — баптистерій, яка цікава ще

векового поселения на холме Тепсень // ИАСК. — 1958, с. 101—110; *Гайдукевич В. Ф.* Памятники раннего средневековья в Тиритаке // СА. — 1940. — Т. 6, с. 190—204.

[2] У тексті подані традиційні (такі, що історично склалися) назви храмів Херсонеса.

й тим, що саме в ній могло відбуватися хрещення князя Володимира [3].

Баптистерій являв собою структурно та композиційно відокремлену від базиліки, до того ж явно ранішу за часом щодо основного храму комплексу, споруду центричного типу. Внутрішній простір хрещальні круглий, триконховий з прямокутним у плані входом. Зовнішні екседри мали форму граней. Будівля була перекрита банею на вітрилах. У центрі храму знаходилася кругла хрестильниця, вирубана у скельній основі підлоги, на дні якої зображено рельєфний хрест. Стіни баптистерія зсередини були облицьовані різнокольоровим мармуром й розписані фресками, а поверхня конхи й бані прикрашені мозаїкою, можливо, із зображенням зоряного неба.

Усі херсонські базиліки були розташовані на найкрасивіших та підвищених ділянках міської території. Характерним для них також є розміщення уздовж берегової лінії, що дозволяло надати місту виразного архітектурного обрису з боку моря. У містобудівній архітектурі базиліки, як правило, займали ключові позиції й в інших реґіонах середньовічного Криму.

У церковній архітектурі Херсона, за винятком малих апсидних храмів, прямокутних у плані, базиліки кількісно переважали. Таке саме співвідношення зберігається і в інших місцях Таврики, але через невеликі розміри селищ у більшості випадків вони представлені лише поодинокими спорудами, кожна з яких мала свій неповторний обрис та притаманні лише їй архітектурно-конструктивні особливості. Найхарактернішими рисами базилік реґіонів були їх невеликі розміри, триапсидні композиції, відсутність екзонартексу, використання склепінчастого перекриття нарівні з кроквяним. Деякій різноманітності архітектурних рішень будівель, можливо, сприяв викликаний іконоборськими процесами приплив до Криму вже християнізованого населення, яке походило з районів із сталими культурними та будівельними традиціями. У всякому разі, на відміну від достатньо консервативної архітектоніки херсонських базилік, такі самі споруди за межами міста були не лише близькими до столичних, а й мали малоазійські та балканські впливи.

Архітектурна виразність зовнішнього вигляду базилік досягалася, головним чином, характерними для цього типу будівель монументальними формами. Аскетичну суворість фасадів деякою мірою пожвавлювали лише ритмічно розташовані вікна нефів, а в окремих випадках — колонні портики екзонартексу. Винятком, мабуть, є побудована у XII—XIII ст. вівтарна частина Ескі-Керменської базиліки, апсида якої ззовні розчленована багатоступінчастими нішами.

Базиліки переважно прикрашалися зсередини. Виходячи з матеріалів розкопок, найважливішими архітектурно-художніми елементами їх інтер'єрів були різьблений кам'яний декор, фресковий розпис та мозаїки. Найбільш багато та витончено, безумовно, прикрашені церкви Херсона, храми реґіонів виглядали скромніше. За декоративною розробкою внутрішнього простору базиліки Таврики достатньо відрізняються одна від одної ступенем насичення декором та розмаїттям його форм. У цьому плані особливо показові мозаїчні підлоги, які відомі майже у всіх херсонських базиліках, тоді як за межами міста їх залишки знайдено лише на Мангупі, а в інших випадках підлогу вкривали кам'яною чи плінфовою вимосткою або просто вирівнювали поверхню.

Деяке уявлення про стильові та художні особливості прикрашення базилік дають знайдені під час розкопок

[3] *Беляев С. А.* Где крестился князь Владимир? // ПК, 1988 г. — 1989, с. 531—540.

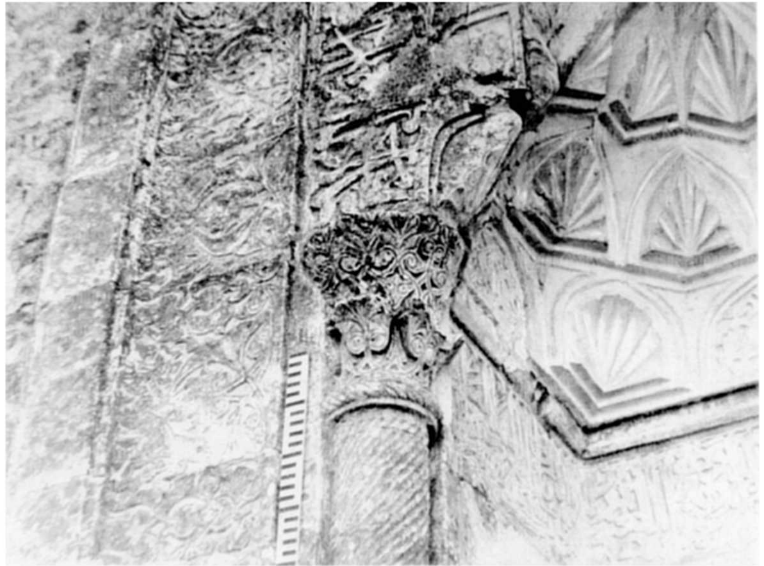

Портал мечеті Узбека (Старий Крим).

розрізнені архітектурні деталі з білого з сіро-блакитними прожилками мармуру — капітелі, колони, бази, карнізи, наличники, плитки, огорожі [4]. За поодинокими винятками вони виготовлені візантійськими ремісниками-різьбярами по каменю і входять у широке коло декоративних мармурів, що прикрашали будівлі багатьох міст імперії, з якими їх пов'язує не лише стилістична тотожність, а й одне місце видобутку. Ці архітектурні деталі було виготовлено безпосередньо у майстернях імператорських каменярень на о. Проконнес у Пропонтиді, а потім доставлено у Крим вже готовими або у вигляді заготівок. Серед виробів з проконнеського мармуру подекуди трапляються витвори місцевих майстрів. Вони грубіші за довізні, а матеріалом для їх виготовлення, як правило, є уламки античних архітектурних деталей та саркофагів.

Особливою вишуканістю та витонченим різьбленням вирізняються капітелі. Найраніші з них належать до феодосіанського типу. Поряд із класичною формою V ст., що зберігає тектоніку та основні елементи декору римського композита, у передвівтарних перегорожах та ківоріях використовувався скорочений варіант капітелі — з одним ярусом листя, а окремі вироби VI ст. ускладнені зображенням тварин — головами баранів та фігурами орлів. Хронологічно з ними збігається відносно велика група візантійсько-коринфських капітелей та імпостів, прикрашених листям аканту, волютами, хрестами та монограмами.

Мармурові архітектурні деталі, якими прикрашали базиліки, нерідко різняться за стилем й не завжди одночасні

[4] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес, с. 130—152; *Домбровский О. И.* Херсонесская коллекция средневековых архитектурных деталей // СХМ. — 1963. — Т. 2, с. 76—85; *Беляев С. А.* Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса (К вопросу об интерьере херсонесских базилик) // ВВ. — 1987. — Т. 48, с. 142—152; *Bortoli-Kazanski A.* La repartition do marbre de proconnese en Crimee a l'epoque paleochretienne // Geographica byzantina. — Paris, p. 55—65.

будівлі. У IX—X ст. їх змінюють місцеві вироби з вапняку.

У культових комплексах біля західної та східної базилік виокремлюються два хрестоподібні у плані мавзолеї [5]. Аналогічну споруду, але дещо більшого розміру, зведено на некрополі за межами міських стін. Близьку архітектоніку мали також дві церкви Херсона — Храм із ковчегом та Храм під собором, що відрізнялись від вказаних мартиріїв переважно напівокруглими обрисами. Точне датування будівель здійснити важко.

Дуже цікаву, невідому на інших пам'ятках, планову схему має Заміський хрестоподібний храм, судячи з матеріалів розкопок, побудований не раніше X ст. Його основу становив рівнобічний хрест, гілки якого дорівнювали підбаневому квадрату. Мартирій мав чотири рівноцінних входи, розташовані у щокових стінах за осями будівлі. Гілки хреста, можливо, перекривалися склепіннями, а центральну частину будівлі завершувала баня. По кутах средохрестя стояли колони.

Пізніше мавзолей реконструюється та перетворюється на церкву. У східній гілці будівлі після закладання входу з'явився вівтарний майданчик з престолом й синтропом, а ззовні до неї по боках були добудовані пастофорії. Підлога храму була прикрашена чудовою за колоритом та орнаментикою мозаїкою.

Деяке уявлення про первісне оздоблення хрестоподібних будівель дає велика група фрагментованих ранньовізантійських мармурових рельєфів з так званим виїмчастим фоном [6]. Усі вони знайдені під час розкопок вказаних споруд та, певно, використовувалися як декоративні панелі для облицювання стін. Характерною особливістю рельєфів є вирізьблений на глибину міліметрів малюнок, поле якого заповнювалось кольоровим стуком. Тематика сюжетів різноманітна: від абстрактної християнської символіки (на деяких плитах частково збереглися зображення риб, лані, гранатових дерев, виноградної лози) до більш складних, багатофігурних житійних сцен — "Христос та св. Фока — покровитель садівників", "Анахорет Герасим та лев". Остання є унікальною, оскільки це єдине відоме зображення такого епізоду з житія св. Герасима у візантійському мистецтві.

Мартирієм, безумовно, був й чотириапсидний храм VII ст., зведений у південно-західній частині херсонеського городища поблизу головної брами [7]. Він являв собою тетраконх з рівними за розміром півколами. У місцях з'єднання екседр виділяються потужні пілони, що колись підтримували баню. Вхід у храм розташовувався із заходу. Вівтаря будівля не мала. Підлога була прикрашена мозаїкою. На одному з її фрагментів частково збереглося зображення павича, голуба та орла з розпущеними крилами, обвитими виноградними лозами.

---

[5] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес, с. 197—207; *Бартье-Делагард А. Л.* О Херсонесе // ИАК. — 1907. — Вып. 21, с. 1—70; *Лосицкий Ю. Г.* Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса // ААИК. — 1988, с. 27—36; *Рудаков В. Е.* Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X—XIII вв. // АДСВ. — 1984, с. 35—57; *Мыц В. Л.* Крестообразный храм Мангупа // СА. — 1990. — Т. 1, с. 224—242; *Романчук А. И.* Западный загородный храм Херсонеса //ВВ. — 1990. — Т. 51, с. 165—171; *Лосицкий Ю. Г.* Западный загородный храм: архитектурная реконструкция // Там же, с. 172—173; *Домбровский О. И.* Архитектурно-археологическое исследование Загородного крестообразного храма Херсонеса // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III, с. 289—319.

[6] *Залесская В. Н.* О двух сюжетах херсонесских рельефов с "выемчатым" фоном // Сообщения ГЭ. — 1976. — Т. 41, с. 35—38.

[7] *Кутайсов В. А.* Четырехапсидный храм Херсонеса // СА. — 1982. — Т. 1, с. 155—169.

Церква Іоанна Предтечі (Керч).

Мартирій зведений над руїнами вапновипалювальної печі, яка згадується в оповіді про диво, яке створив єпископ Капітон під час охрещення херсонеситів.

На межі IX—X ст. у Тавриці будують не менш як три храми з планом у вигляді рівнобічного хреста. Два з них, Західний заміський храм Херсона та Заміський хрестоподібний храм Бакли, незважаючи на відстань, що їх поділяє, абсолютно ідентичні. У цілому вони наслідують архітектоніку церков із заокругленою східною гілкою, але мають менші розміри та характерне фланкування вівтарної ніші виступами стін.

Третій храм розташовується під Мангупом. Від інших споруд він відрізняється більш компактною композицією плану, що також мав вигляд грецького хреста з рівною, але дещо скороченою довжиною гілок, з трьома входами у щокових стінах та напівкруглою абсидою зі східного боку. Церкву побудовано наприкінці IX ст. на честь св. Феодота (Акгірського?). Наявність на Кавказі та Балканах точних аналогів та їх добра збереженість дозволяють частково відтворити вигляд храму. Він міг мати збільшені пропорції об'ємів з нерозчленованими поверхнями стін, прорізаними лише вузькими отворами вікон та дверей. Баня на високому круглому барабані понад средохрестям та зводи гілок були вкриті черепицею. Підлога вимощена плінфою, а у декорі

інтер'єру використовувався різьблений вапняк.

Після X ст. банні композиції Таврики збагатилися двома новими варіантами планових схем, що мали вигляд вписаного хреста з майже повністю ізольованими кутовими об'ємами, та чотириопорними будівлями простого типу [8]. За поодинокими винятками, переважають триапсидні храми з нартексом. Зовнішні обриси апсид напівокруглі або гранчасті, складають частину правильного дванадцятикутника. Дещо інший східний фасад церкви у Лаках. Її середня апсида ззовні була п'ятигранною, а бокові — напівокруглими. У багатьох храмах простежується бажання прикрасити та тонко розчленувати площини фасадів.

Деяке уявлення щодо архітектоніки та оздоблення цієї групи культових споруд дає єдиний майже повністю збережений храм Св. Іоанна Предтечі в Керчі, який датується другою половиною XIII — початком XIV ст. Він триапсидний, з нартексом, належить до простого типу хрестовобаневих будівель на чотирьох колонах. Церква справляє сильне враження завдяки своїй дивно гармонійній та врівноваженій композиції, а також струнким пропорціям з чітким виділенням основних об'ємів. Пластична розробка фасаду має триярусну структуру. Поверхні стін розчленовані багатосхідчастими нішами з арочним завершенням. Декоративний ефект зовнішнього оздоблення досягався засобами самої кладки, в якій чергуються чотирирядні пояси, складені з блоків вапняку та плінфи. Остання використовувалася також для викладки арок над отворами та нішами. Тимпани великих ніш бокових фасадів мали сітчастий малюнок, що утворювався ромбоподібними блоками каменю. Вікна вузькі, одинарні, можливо, забрані декоративними кам'яними ґратами. Барабан шістнадцятигранний, високий, прикрашений віконними прорізами та напівокруглими нішами з конхами, що чергувалися. Покрівля черепична. Не менш вишуканим, певно, було й внутрішнє оздоблення храму. Інтер'єр зберіг лише окремі сліди колишньої величі. Для опори центральної частини перекриття використовувалися стрункі мармурові колони з візантійсько-коринфськими капітелями. Підлога була вимощена плитами червонуватого піщанику, а стіни прикрашав фресковий розпис.

Завершуючи короткий огляд основних архітектурних форм візантійського церковного будівництва Таврики, зупинимося на одному із специфічних виявів її будівельної культури. Унікальні природні особливості Південно-Західного Криму створили ідеальні умови для появи в цьому регіоні численних та різноманітних за призначенням печерних споруд [9]. Найдавніші з них належать до VI—VII ст. Найвищий розквіт скельної архітектури припадає на X—XV ст. У цей час виникає основна кількість печерних храмів та монастирів. Вирубані у скелі церкви багато в чому повторюють наземні форми. У цьому відношенні показовим є храм Св. Климента в Інкермані, що повністю відтворював архітектоніку тринефної склепінчастої базиліки. Однак здебільшого культові печерні споруди, які вражають своїм розмаїт-

[8] *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // МИА. — 1950. — № 17, с. 229—252; *Романчук А. И., Лосицкий Ю. Г.* Квартал XIII—XIV вв. (опыт социальной реконструкции) // АДСВ. — 1985, с. 115—122; *Макарова Т. И.* Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи // СА. — 1982. — № 4, с. 91—106.

[9] *Могарычев Ю. М.* Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма // Проблемы истории "пещерных городов" в Крыму. — Симферополь, 1992, с. 5—132.

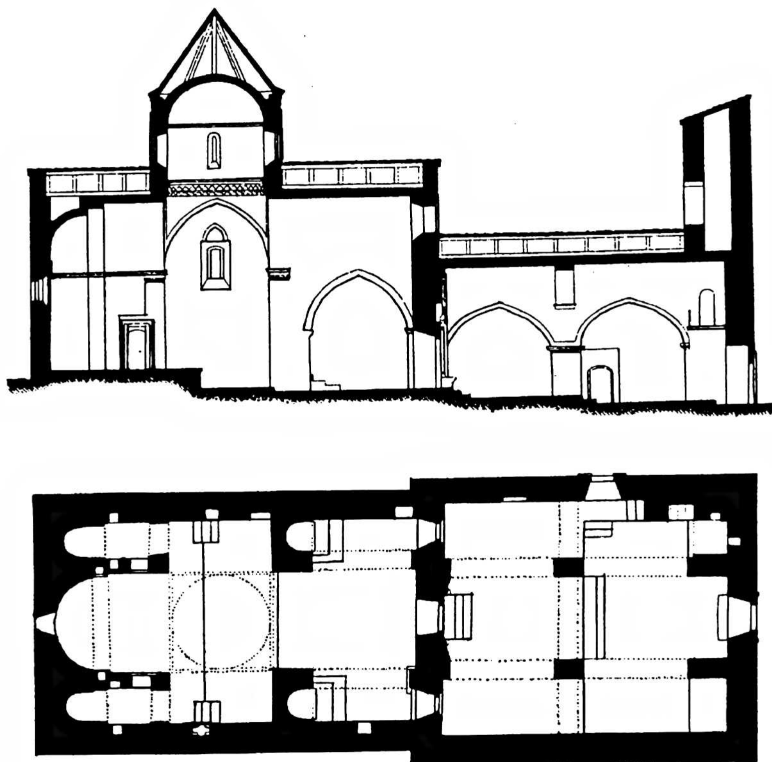

Церква монастиря Сурб-Хач.

тям та багатством архітектурних рішень, є унікальними.

Одну з найяскравіших сторінок в історію будівництва Таврики, безумовно, було вписано вірменськими майстрами. Про місце, яке займала вірменська діаспора у житті Криму, досить переконливо свідчить одна з його середньовічних назв — Armenia maritima. Найчисленнішою вірменська колонія була у східній частині півострова. Саме тут, у головних містах реґіону — Кафі, Солхаті, Солдайї та їх околицях, збереглися основні пам'ятки вірменського будівництва [10].

Вірменські общини в Тавриці мали свою церковну організацію на чолі з єпископом, свої храми, кілька монастирів. Судячи з епіграфічних даних та наративних джерел, ними було побудовано понад 100 церков, але на сьогодні відомі лише поодинокі споруди.

Особливо славився та шанувався чернечий монастир Сурб-Хач біля Солхата. У сучасному стані він являє собою пізньосередньовічний комплекс, що виник навколо храму 1338 р. на місці зруйнованих первісних будівель. У дещо спрощеній редакції монастирська церква відтво-

[10] *Якобсон А. Л.* Армянская средневековая архитектура в Крыму // ВВ. — 1956. — Т. 8, с. 166—191; *Корхмазян Э. М.* Армянская миниатюра Крыма (XIV—XVII вв.). — Ереван, 1978, с. 6—20, 95—112; *Якобсон А. Л.* Армянский монастырь XIV века близ Белогорска в Крыму // ИФЖ. — 1964. — № 4, с. 230—235; *Домбровский О. И., Сидоренко В. А.* Солхат и Сурб-Хач. — Симферополь, 1978, с. 109—115; *Халпахчьян О. Х.* Архитектура родников крымских армян // АН. — 1990. — № 37, с. 234—248; *Халпахчьян О. Х.* Архитектура притворов армянских храмов Крыма // Проблемы истории. — 1991. — Вып. 2, с. 50—52.

рює тип хрестовобаневої будівлі з боковими вівтарями по чотирьох кутах. Вхід із заходу — з гавіту. Іззовні споруда мала суворі та монументальні форми. Тектоніка внутрішнього простору ззовні майже не простежується. Апсида з товщі стіни не виступала, що, до речі, для культової архітектури кримських вірмен є скоріше винятком, ніж правилом. Хорани також ніяк не виділяються, а гілки хреста набули вигляду трикутних щипців. Покрівля храму двосхила по стрільчастих зводах, средохрестя увінчувала баня на дванадцятигранному барабані. Будівля була вкрита кам'яною черепицею.

Майже без змін таку саму об'ємну композицію повторює церква св. Іоанна Предтечі (1348 р.) у Кафі, збудована, однак, за типом баневої зали.

Своєрідне та незвичне для будівництва Вірменії трактування архітектурних форм має храм Св. Гавриїла та Михайла у Кафі, зведений у 1408 р. Його планова та просторова структури складаються з двох основних частин — базилікального об'єму наосу та увінчаного банею високого, але дуже вузького тридільного трансепту. Вхід із заходу. Зі східного боку храм завершувався трьома низькими апсидами, що виступали з товщі стіни. Зовнішні обриси центральної апсиди напівокруглі, бокових — прямі, зі зрізаними кутами. Будівля має вигляд монолітного, багатосходинкового об'єму з нерозчленованою поверхнею стін. Фасади майже повністю позбавлені вікон та будь-якого декорування. Як це не парадоксально, але в цьому вірменському храмі немає жодної власне вірменської риси, що, можливо, обумовлювалося його конфесійною приналежністю. Судячи з характерних для генуезької архітектури форм та розташування будівлі в межах міста, храм міг бути католицькою церквою вірменської общини.

Проникнення будівельних традицій західноєвропейської архітектури у вірменське будівництво досить чітко простежується в храмі Св. Спасителя, що входив у комплекс монастиря біля Бахчиелі. Церква являє собою прямокутну в плані споруду під двосхилою кам'яною покрівлею, оточену суцільним парапетом з жолобами. У західній частині будівлі з трьох боків у храм вели облямовані порталами входи. Вівтар з вімою повністю приховані всередині будівлі, але від східної стіни їх відокремлював вузький прохід, що з'єднував приміщення в кутах церкви, які примикали до апсиди. Вхід у коридор розташовувався в центрі вівтарного напівкола. Своєрідною є конструкція перекриття наосу. Підпружними арками на кронштейнах він поділявся на три нерівні частини, з яких середня, квадратна, завершувалася хрестовим склепінням з гуртами, бокові — стрілчастими склепіннями. Головною особливістю храму були численні рельєфи на євангельські теми, розміщені на стіні по боках від апсиди. Іконографія деяких зображень є характерною для західноєвропейського мистецтва.

Скульптурний декор звичайний для інших пам'яток вірменського будівництва в Криму. Рельєфна композиція представлена у консі вівтарної ніші храму св. Іоанна Предтечі в Кафі. Понад невеличким вікном розміщене погрудне зображення Христа, по боках від якого, трохи нижче, розташовані фігури апостолів. Передаючи сцену євхаристії, майстер наділив діючих осіб індивідуальними рисами та невимушеними позами людей, які ведуть жваву бесіду. Іконографічні типи апостолів з піднятою для благословіння правицею та сувоєм у другій руці характерні для вірменського мистецтва цього часу. Композицію доповнювали ще два рельєфи на східній стіні, фланкуючи вівтарне напівколо. З південного боку розташоване зображення св. Іоанна Хрестителя в омофорі, а з північного — св. Георгія у хитоні,

що розвівається, та піднятою лівою рукою. Обидві фігури представлені у повний зріст, їхні голови з німбами ледь повернуті до вівтаря.

Окремі скульптурні композиції трапляються в оздобленні інтер'єрів й інших храмів. Однак основне місце у декорі внутрішнього простору займало високохудожнє вірмено-малоазійського стилю різьблення по каменю, що прикрашало найважливіші архітектурно-конструктивні елементи споруди. Деяку живописність поверхні стін надавали численні, різноманітні за орнаментикою та розмірами хачкари. Деякі храми розписувалися фресками.

З вірменською культурою у Криму пов'язані єдині, що збереглися до сьогодення, витвори середньовічного різьблення по дереву. Це двоє двостулкових дверей 1330 та 1371 рр. від церкви Св. Сергія у Кафі [11]. Їх лицьові поверхні прикрашені пишним рослинним орнаментом, вміщеним у восьмиконечні зірки та хрести, що чергуються. Збереглося ім'я майстра других дверей — Шкофоршах.

Вірменське будівництво в Тавриці мало специфічно кримські, провінційні обриси. Інколи це настільки очевидно, що встановити наявність в архітектурних формах вірменського коріння вдається лише після доскіпливих досліджень. У цьому відношенні показовою будівельною культурою є Південно-Західний Крим, де вірменські общини були не такими численними, як у східній частині півострова, але їхній вплив відчутний по всьому регіону.

Особливе місце традиції вірменської архітектури посіли в будівництві одного з найбільших феодальних утворень Таврики — князівстві Феодоро. Досить наочно про це свідчать пам'ятки його східного форпосту — замку Фуна. На середину XV ст. володарем цих територій був Дербі-Бюерді, чиє ім'я, безумовно, є вірменським — Тер бей Бердос. Певно, саме він у 1459 р. провів реконструкцію укріплення, під час якої з'явилася культова споруда з незвичною архітектонікою [12]. Це унікальна споруда, що поєднує в собі функції надбрамної церкви та двоярусного храму-усипальниці. Нижній поверх був проїзним, з гробницею у південній стіні. Верхній — мав у плані вигляд сплющеного хреста, бокові гілки якого утворені нішами у поздовжніх стінах. Апсида напівокругла, плечей не мала. Храм був перекритий стрілчастим зводом з двосхилим кам'яним дахом. Вхід у церкву — з півдня, прикрашався різьбленою архітравною плитою. Поверхи між собою не сполучалися. Нижній ярус мав два входи з півночі та велике, облямоване восьмигранними колонами із сталактитовими капітелями, вікно із заходу. У декорі стін будівлі використані характерні для вірменського мистецтва орнаментика та архітектурні форми. Зсередини церква була розписаною.

Не менш цікавою є інша культова будівля Фуни, що розташовувалася на території некрополя XIV—XV ст. У плані вона була прямокутною з двома рівнозначними напівокруглими апсидами зі сходу [13]. Вхід у церкву — з півдня, розташований у західній частині будівлі. Двоапсидні храми відомі у середньовічному Криму та, як правило, є результатом необхідності розширення церкви. Будівля некрополя спочатку була дво-

---

[11] *Корхмазян Э. М.* Армянская миниатюра Крыма, с. 109—110; *Халпахчьян О. Х.* Резное дерево Армении // АП. — 1984. — № 32, с. 140.

[12] *Кирилко В. П.* Надвратная церковь средневекового укрепления Фуна. Датировка и атрибуция // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада XII—XVI вв. — Ростов-на-Дону. — 1989, с. 62—73.

[13] *Айбабина Е. А.* Двухапсидный храм близ крепости Фуна // Византийская Таврика. — К., 1991, с. 194—205.

апсидною й належала, можливо, до одного з найпоширеніших у Вірменії типів храмів-усипальниць.

Поодинокі свідчення щодо наявності вірменської культури в регіоні констатують передусім недостатню її вивченість, дозволяючи припустити, що вплив цієї культури був набагато вагомішим та різноманітнішим, ніж це відомо на сьогодні. Проникнення вірменських будівельних традицій в архітектуру князівства виявилося не лише в орнаментальних мотивах "сельджуцького стилю" та окремих конструктивних елементах, а й у безпосередньому використанні оригінальних архітектурних форм. До них можна віднести октагональний храм Мангупа — унікальну культову споруду середньовічного Криму [14].

Основою його планової композиції є дещо витягнутий восьмигранник. Внутрішній простір церкви вирішений у вигляді рівнобічного хреста з напівокруглою східною гілкою. Вхід у будівлю розташований із заходу. Близькість плану та окремих архітектурно-конструктивних елементів, що збереглися, до вірменських аналогій дозволяє вбачати в мангупському октагоні саме вірменську будівлю, що орієнтовно мала характерні для будівництва Вірменії форми.

Можливо, з вірменським корінням кримської середньовічної культури пов'язана поява у XIV—XV ст. на Мангупі ще однієї унікальної споруди — княжого палацу [15]. Судячи із залишків, що збереглися, будівля мала вишуканий вигляд, чітко акцентований головний фасад, майже відтворюючи об'ємно-планову структуру ранньосередньовічних сирійських базилік з вежами по краях нартексу.

Вірменські майстри, які споконвічно славилися як умілі каменотеси, безсумнівно, зробили свій внесок й у мусульманську архітектуру Таврики. Тим більше, що вірменська колонія Солхата, яка була столицею кримського улусу Золотої Орди, за чисельністю й значенням поступалася лише кафській. Починаючи з 50-х років XIV ст., місто перетворюється на великий культурний центр вірменської діаспори у Криму. У наш час від колишньої величі й пишноти золотоординської культури Таврики лишилися тільки поодинокі, майже повністю зруйновані пам'ятки, з яких лише руїни медресе й мечеті Солхата досі зберігають особливу чарівність [16].

Будівля вищого учбового духовного закладу, заснованого та побудованого на кошти дружини правителя міста Іджі-бек Хатун у 1332—1333 рр., знаходилась у центральній частині Солхата. Медресе, у плані квадратне, мало вимощений плитами внутрішній двір, навколо якого розташовувалися приміщення. Вхід зі сходу. Зовні він був виділений монументальним порталом сельджуцького типу, до якого з двору прилягала розчленована нішами екседра. Медресе мало три айвани. Один з них розташовувався на осі входу до західної частини будівлі, два інших — біля північної та південної стін у східній частині будівлі. Поміж ними розміщувалися худжри. Двір по периметру був облямований арочною колонадою,

[14] *Браун Ф. А.* Раскопки, произведенные на Мангупе летом 1890 г. // ОАК за 1890 г. — Санкт-Петербург, 1893, с. 16—19.

[15] *Якобсон А. Л.* Дворец // МИА. — 1953. — № 34, с. 390—418; *Суров Е. Г.* Раскопки дворца XV в. на плато Мангупа в Крыму // КСИА. — 1972. — Вып. 129, с. 96—99.

[16] *Засыпкин Б. Н.* Памятники архитектуры крымских татар // Крым. — Москва, 1927, с. 113—168; *Башкиров А. С.* Художественные памятники Солхата // Там само, с. 122—144; *Башкирова А. С.* Сельджукизм в древнем татарском искусстве // Там само, 1926, с. 108—125; *Крамаровский М. Г.* Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII—XIV вв. // Итоги работ археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. — Ленинград, 1989, с. 141—157.

що поєднувала краї ексед. Опори аркади — восьмигранні, із сталактитовими базами й капітелями, кути галерей підтримувалися квадратними у розрізі стовпами. До західного айвану з двох боків прилягали великі приміщення для занять у холодну пору року. В одному з них, північному, пізніше було влаштоване дюрбе засновниці медресе. У декоруванні мавзолею використовувалися майолікові кахлі, прикрашені арабесками у вигляді зірок, оплетених лілієподібними паростками. Усі приміщення, галереї та еседри будівлі перекриті стрільчастими склепіннями. Зовні форми будівлі монументальні, нечленовані, зі східчастим силуетом фасаду. Гладенькі поверхні стін пожвавлювалися лише жолобами й ритмічно розташованими щілястими вікнами худжр та коридорів. Головний та палацовий фасади прикрашені складнопрофільованими тягами, але все багатство декору, безумовно, концентрувалося в опорядженні порталу, який на сьогодні майже втрачений.

Наприкінці XV — початку XVI ст. до північної стіни медресе по осі бокових айванів було добудовано мечеть, яка засвідчує новий етап у будівництві Криму. Однак під час її зведення вдруге використовувалися окремі архітектурні деталі від інших, раніших, будівель міста [17]. Вхід у будівлю прикрашався різним порталом з арабським написом, що повідомляє про дату будівництва (714 р. хіджри, чи 1314—1315 рр.), а також імена хана Узбека і, орієнтовно, архітектора Абдул-Азіза аль-Ирбілі. Вхідна ніша порталу прикрашена оброблеными під джгут колонками з витонченими двоярусними капітелями, кругла основа яких вкрита переплетеними тонкими розводами лілієподібної рослини з п'ятипелюстковим листям. Зверху вона завершувалася сталактитовим напівсклепінням, частково прикрашеним ще до встановлення на новому місці, але потім доповненим стрільчастою аркою. Лицьова поверхня порталу на збережених ділянках прикрашена рослинним орнаментом та арабською в'яззю. Безумовно, XIV ст. датується і міхраб даної мечеті. У загальних формах та за схемою декорування він багато в чому повторює портал. Ніша міхрабу подвійна. Кожен з її виступів завершувався сталактитовою конхою стрільчастого профілю, які по краях підтримувалися колонами з двоярусними капітелями. По зовнішньому контуру міхраб облямований П-подібною рамкою, прикрашеною арабською в'яззю та рослинним плетінням. Так само виконані й інші ділянки лицьової поверхні. Орнаментика порталу та міхрабу малоазійського походження.

У мусульманській архітектурі Криму XIII—XV ст. представлені мечеті двох типів — базилікальні та баневі. Внутрішній простір перших поділявся на три нефи стрільчастими аркадами, які спиралися на восьмигранні колони з сталактитовими базами та капітелями. Перекриття будівлі, можливо, було кроквяним на два схили. До базилікальних будівель Солхата належить мечеть Бейбарса. Прикладом споруд другого типу є Куршум-Джамі. Квадратна у плані зала мечеті перекривалася масивною банею на тромпах потрійної пірамідальної форми. Прилягаючий до нього з півночі притвор завершувався стрільчастим склепінням по краях та невеликою банею перед входом. Подібна конструкція, але з п'ятикратним членуванням тромпів відома також у мечеті Судаць-

[17] *Кирилко В. П.* К вопросу о времени строительства так называемой мечети Узбека в г. Старом Крыму // Проблемы истории Крыма. — 1991. — Вып. 2, с. 32—34.

кої фортеці [18]. Для будівель обох видів характерний прямокутний план з південною орієнтацією. Вхід у будівлю, як правило, розташовувався з півночі й виділявся монументальним порталом сельджуцького типу. Міхраб встановлювався за віссю центрального входу на південній стіні. Мінарети золотоординських мечетей Таврики вбудовані. Їх монолітні підмурки займали західний або східний кут будівлі. Вікна головного входу фасаду розміщувалися по боках від входу в один або два яруси. Можливо, внутрішній простір освітлювався й від міхрабу. Рідкісну архітектоніку мав портал мечеті Бейбарса, понад входом якого знаходилось невелике віконце. Оздоблювалися мечеті переважно висохудожнім різьбленням по каменю. Архітектурні форми будівель та їх декорування свідчать про зв'язок Солхата з Анатолією.

Уявлення про середньовічну культуру та, зокрема, будівництво Таврики не може бути повним без розгляду її монументального мистецтва. Одним з найяскравіших елементів декоративного оздоблення споруд, безумовно, є мозаїчна підлога. Її залишки різного ступеню збереженості відкриті у багатьох храмах Херсона [19]. За межами міста мозаїка відома лише у трьох місцях: на Мангупі [20], у Ласпі [21] та Панеа [22]. Сюжети та орнаментальні мотиви кримських мозаїк звичайні для пізньоантичного та ранньовізантійського монументального мистецтва. Однак маючи майже повну стилістичну подібність, вони різняться ширшими хронологічними межами, що охоплюють IV—XII ст. За поодинокими винятками їх точне датування через відсутність достатньо переконливих відправних точок ускладнюється.

Малюнок підлоги більшості храмів викладався з дрібних кам'яних кубиків в техніці opus tesselatum. Для мозаїчного покриття використовувався переважно матеріал природного походження. Тессери виготовляли з білого проконнеського мармуру, жовтого вапняку, чорного балаклавського піщанику. У мозаїці мангупської базиліки використовувався жовтий мармур. Звичним було застосування фрагментів кераміки. Особливий колорит мозаїчним покриттям надавали червоно-брунатні мармуроподібні вапняки. Смальта використовувалася зрідка, головним чином у вигляді невеликих синіх та зелених вкраплень у пір'ї павичів. У цілому, незважаючи на обмежену кількість використаних матеріалів, їх кольоровій гамі притаманні не лише насиченість і чистота кольорів, а й розмаїття та багатство відтінків, що дозволяло досягати витонченого моделювання зображень.

Схема розташування мозаїчного оздоблення в храмі та вибір орнаментальних мотивів обумовлювалися не лише вимогами літургії, а й архітектонікою самої споруди. У базиліках мозаїки вкривали, головним чином, підлоги бокових нефів та нартексу. Центральний неф та солея викладалися мармуровими або вапняковими плитами. Винятком є базиліка 1889 р. У ній мозаїчна підлога вкривала всі три нефи, а також нарфік та північну прибудову. Невеликі мозаїч-

[18] *Опочинская А. И.* Судакская крепость // АН. — 1986. — № 34, с. 261—264.

[19] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес, с. 222—247; *Беляев С. А.* Вновь найденная ранневизантийская мозаика из Херсонеса // ВВ. — 1979. — Т. 40, с. 114—126.

[20] *Тиханова М. А.* Базилика, с. 348, 349, 357, 381, 382; *Бармина М. И., Шилюк Н. Ф.* Исследования Мангупской базилики // АО 1975 г. — 1976, с. 301, 302.

[21] *Паршина Е. А., Мыц В. Л.* Исследования в ур. Ласпи // АО 1977 г. — 1978, с. 368, 369.

[22] *Домбровский О. И.* Средневековые поселения и "Исары" Крымского Южнобережья // ФТ. — 1974, с. 29.

ні вставки по боках солеї мала західна базиліка та, можливо, базиліка 1932 р. Реконструкція малюнка підлоги середнього нефу базиліки 1889 р., що єдиний з числа відомих мав мозаїчне покриття, через погану збереженість ускладнена. Можливо, він складався з двох, розташованих послідовно, великих прямокутних композицій, облямованих по зовнішньому контуру широким бордюром. У видовжених просторах бокових нефів та нартексу храмів поверхня підлоги зазвичай розділяється на квадрати та прямокутники, окреслені однією або кількома рамками. При цьому орнаментальні мотиви, що їх заповнюють, можуть не тільки підкреслювати єдність художнього задуму на всій площині покриття, а й протистояти одне одному.

Інших композиційних рішень потребувала планова схема будівель з нерозчленованим внутрішнім простором. Для цього типу культових споруд є показовою дивна за красою мозаїка Заміського хрестоподібного храму Херсона, рідкісна збереженість якої дозволяє відновити не лише окремі елементи декору, а й усю орнаментику підлоги в цілому.

Східна гілка будівлі зайнята вівтарним майданчиком. Мозаїка вкривала всю іншу поверхню підлоги, перетворюючи її таким чином на великий кам'яний килим. По периметру поверхня облямована широким бордюром, прикрашеним зображенням виноградної лози з чередуванням грона та листя. Зображення не переривається. Лоза тягнеться з двох кратерів, зображених по кутах вівтарного майданчика. Усередині мозаїчна картина складається з чотирьох сюжетів, поділених між собою вузькими смугами рамок.

Більшу частину підлоги, його західну гілку та підбаневий простір, займає сітчастий орнамент килимового типу. Він утворений переплетенням ромбоподібних та трикутних фігур зі скругленими боками та кутами, візерунок якого створює ілюзію безперервно переплетених кілець. Медальйон орнаменту заповнений дрібними зображеннями різноманітних тварин, птахів, плодів, квітів, листя, священних посудин. На фоні плетіння під банею розміщене велике квадратне полотно з канфаром та павичами.

У цій частині мозаїки, що розташована на головній осі храму (вхід—вівтар), ясність композиційної побудови та чіткість ідеї сягнули максимальної виразності. Витоки сітчастого орнаменту у вигляді переплетених кілець зходять до зображення древа життя, а представники фауни та флори, що його заповнюють, уособлюють розмаїття світу, гармонію та красу біблійного райського саду. Кожний елемент декорації підлоги в очах християн, безумовно, мав визначену міру сакральної цінності, ступінь якої зростала з наближенням до вівтаря. Тому є логічним, що увінчує композицію у підбаневому просторі, на перехресті всіх осей храму, сцена причастя.

Її іконографія традиційна — два павичі, що стоять один проти одного по боках чаші з вином. У центрі панно розташований великий канельований канфар на високій ніжці з двосходинковою основою. Посудина вишуканої форми з витонченими пропорціями. Джерело світла, що визначало його світлотіньове моделювання, співвідноситься з вівтарем. З канфара симетрично виростають дві виноградні лози з гронами та листям. Лінії витончені, звиваючись, вони рівномірно заповнюють простір верхньої частини квадрата. На рівні вінчика посудини на двох лозах сидять маленькі пташки, по одній з кожного боку. Павичі розташовані у нижній частині панно,

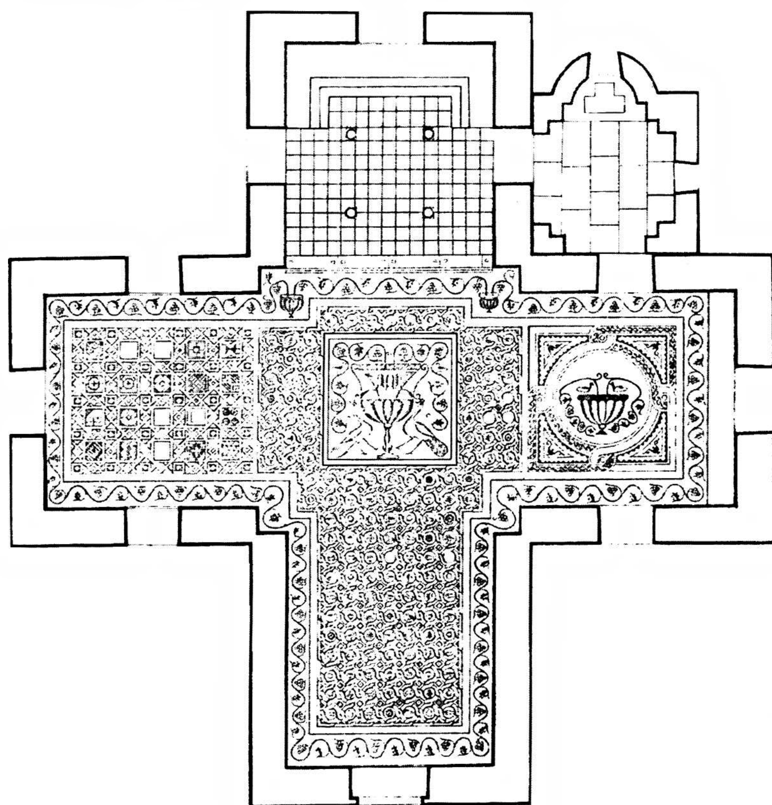

Мозаїчна підлога Заміського хрестоподібного храму (X ст., Херсонес).

під виноградом. Їхні пози сповнені величі та царської гідності. Голови пташок високо підняті й майже торкаються дзьобами тулуба канфара, шиї граціозно вигнуті, хвіст та крила складені. Особливого значення набуває діагональне розташування павичів на полі квадрата, яке поряд з абрисами їхніх фігур, які здебільшого повторюють абрис посудини, дозволили досягти максимальної композиційної єдності та гармонійного поєднання всіх елементів панно. Зображення таїнства відрізняється вишуканістю та емоційністю.

Підлога південної гілки храму прикрашена великим квадратом із вписаним колом, контури якого створені переплетенням чотирьох стрільчастих трикутників із округленими гіпотенузами. Всередині цієї своєрідної рамки вміщено червоний гранчастий кратер з двома птицями, що сидять зверху по краях, та виноградними лозами, що звисають по обидва боки.

Північна ділянка підлоги вкрита геометричним орнаментом килимового типу. Його малюнок складений з розташованих у шаховому порядку малих та великих квадратів, які облямовані прямокутними ромбами. Усі фігури контурні й однокольорові, нерідко вони перехрещуються та зливаються в єдиний візерунок. Внутрішні простори квадратів заповнені неповторними геометричними та орнаментальними мотивами.

Мозаїка Заміського хрестоподібного храму — одна з найдосконаліших серед візантійських пам'яток Херсона. За насиченістю композиції та символічною

заповненістю зображень, художньою виразністю і взаємною обумовленістю окремих елементів, витонченістю малюнка та майстерністю виконання вона не має собі рівних серед монументального мистецтва Таврики.

Збереженість мозаїчних підлог інших храмів погана, тому робити будь-які висновки щодо їхньої тематики складно. Більш-менш визначено можна говорити лише про найвживаніший сюжет християнської іконографії — таїнство євхаристії. Павичі, що стоять один навпроти одного біля чаші з вином, втілювали в собі відому, близьку серцю кожного віруючого надію у відродження та безсмертя душі. Про жертву, принесену для прощення людських гріхів, нагадують також численні зображення винограду та різноманітних священних посудин.

З більшою виразністю й майстерністю сцена причастя виконана на мозаїчній підлозі храму X ст. у Панеа, від якої, на жаль, збереглася лише центральна частина композиції. Павичі розташовані по боках канфара в оточенні пагонів лози, грон винограду, різноманітних квітів, птиць. Їхні пози сповнені експресії та життєдайної сили. Дещо асиметричне розташування фігур поряд з вишуканим колоритом панно надають покриттю неабияку мальовничість. Судячи з використаних під час викладання підлоги матеріалів, мозаїка, певно, була виконана херсонським майстром, що прибув до Панеа з усіма необхідними заготовками.

Безумовно, окрім теми євхаристії існували й інші сюжетні композиції, але через вкрай погану збереженість більшості пам'яток вони не відомі. Можливо, з тієї самої причини на підлогах храмів Таврики не відомі зображення людини та святих, що прикрашають мозаїки багатьох реґіонів Візантії.

Більш-менш добре представлений тваринний та рослинний світи. Їх високохудожні зображення свідчать про тонке спостереження виконавця за живою природою. З великою майстерністю передаються не лише анатомічна будова й колір, а й найхарактерніші особливості тіла та його найдрібніші деталі. Навіть тоді, коли фігури мініатюрні або сильно стилізовані, більшість тварин можна впізнати.

Фауна кримських мозаїк багата та різноманітна. В оздобленні підлоги переважають зображення птахів, серед яких особливе місце належить павичу. Ще за часів античності він був втіленням безсмертя та вічності. У християнському мистецтві його семантика значно збагатилася й розширилася, перетворивши його на один з найважливіших сакральних символів середньовіччя. Нерідко супутниками павича у сюжетних композиціях є куріпки, голуби, орел. Крім конкретних персонажів зображували різноманітних дрібних пташок, точне визначення виду яких іноді ускладнене. Вони з великою любов'ю розміщуються серед кручених рослин або заповнюють медальйони плетінок, можливо, уособлюючи успадковані християнством античні уявлення про птахів як образ душі людини.

Дуже поодинокі зображення риб — відомо лише шість маленьких, розрізнених зображень, які прикрашали орнаментальний килим західної гілки Заміського хрестоподібного храму. Там же збереглися й кілька повних виразності та чарівності маленьких постатей левів або барсів з піднятими хвостами, коня, овець та, можливо, корови.

У мозаїці Заміського хрестоподібного храму майстер, старанно передаючи розмаїття та красу біблійного райського саду, значну увагу приділив рослинному світу. Частину медальйонів плетінки прикрашено зображенням дерев, квітів, грон та листя, плодів гранату та груші. Незважаючи на деяку стилізацію, їхні форми близькі до природних і

Фрагмент мозаїчної підлоги Заміського хрестоподібного храму (Херсонес).

дуже мальовничі. Фруктову палітру херсонеських мозаїк доповнюють не менш вишукані червонобокі яблука, розкидані по полю панно з павичем з північної прибудови базиліки 1889 р.

Одним з найпоширеніших рослинних мотивів, безумовно, є виноградна лоза — головний атрибут християнської релігії та самого Христа. За ступенем використання їй не поступається лише плющ, зображення якого — хвиляста лінія з маленькими серцеподібними листочками — відомо майже у всіх базиліках Херсона, де воно, як правило, прикрашає бордюри уздовж стін.

Чільне місце в оздобленні мозаїчних підлог посідає геометрична тема, що помітно переважає усі інші орнаментальні мотиви. Її застосовують не лише як рамки або розподільчі смуги при побудові композиції, але нерідко вона утворює самостійний декор, що вкриває значні ділянки поверхні підлоги. У цьому плані показовою є мозаїка Заміського хрестоподібного храму, багатство та розмаїття візерунків якого перетворили його на своєрідну енциклопедію мозаїчного мистецтва середньовічного Криму. Лусочки, зиґзаґоподібні смуги, різної форми плетінки й хрести, кола, що перетинають одне одне, сітки квадратів —

це лише короткий перелік основних елементів її геометричного декору, який використовувався і при оздобленні підлог інших пам'яток.

Один з них, мотив перехрещуваних кіл, заслуговує на особливу увагу, оскільки може бути віднесений до числа найпоширеніших. За поодинокими винятками цей геометричний візерунок вкриває підлоги бокових нефів і нартексу майже всіх базилік Херсона. Відомий він також і на Мангупі. Його малюнок дуже простий. Перехрещення кіл утворювало чотирилистники, а багаторазове повторення рапорта перетворювало мозаїку на безкінечний мальовничий килим.

Геометрична тема, певно, переважала й у невеликій групі мозаїчних підлог X ст., виконаних у техніці opus sectile. Ці пам'ятки поодинокі та, як правило, дуже поганої збереженості. Більш-менш визначено можна судити про оздоблення шестистовпного храму Херсона [23]. Його підлога у центральній частині будівлі була прикрашена трьома послідовно розташованими квадратами з омфаліями. Як орнаментальне заповнення поля та фігур композиції використано традиційні геометричні мотиви: зиґзаґи, ланцюжки трикутників, перехрещені кола, шахові клітини.

В інкрустаційній техніці, але лише однокольоровим (?), білим та білим з сіро-блакитними прожилками мармуром викладалася підлога апсид деяких базилік Херсона. Малюнок покриття реконструюється у вигляді рівнобічного, з розширеними кінцями хреста у колі [24].

Закінчуючи короткий огляд мозаїчних підлог, зазначимо, що у більшості випадків кольорові співвідношення окремих елементів орнаментики не наводилися навмисно, оскільки навіть при повній тотожності малюнка припускалися різноманітні комбінації кольору, аналіз яких потребує більш глибокого розгляду.

Важливе місце у декорі внутрішнього простору церковних споруд займав фресковий розпис. За вкрай фрагментованими пам'ятками монументального живопису середньовічного Криму простежити його загальний розвиток нелегко, тим більш, що, крім втрати ранньохристиянських храмів, не збереглося жодної вцілілої базилікальної будівлі. Останні, безумовно, мали відмінний від інших культових споруд розпис, зміст якого переважно визначався вимогами літургійного порядку та особливостями архітектоніки. Деяке уявлення про оздоблення цієї групи церков дають залишки ранньосередньовічних фресок, знайдених під час розкопок базиліки 1935 р. [25] Хоча не виключена можливість того, що вони могли прикрашати й синагогу, яка передувала базиліці на цьому самому місці.

Розпис стін храму відтворював мармурове облицювання, вміло наповнюючи інтер'єр архітектурними імітаціями. При цьому він вдало поєднувалося з ліпним декором. Так, передаючи брекчієподібне фарбування, цоколі по штукатурці були поділені жолобками під руст. Більш складним був декоративний антаблемент. Він завершувався високим гіпсовим карнизом класичного профілю з пальметами, овами, "су-

[23] *Якобсон А. Л.* Мозаичный пол X в. в Херсонесе (Херсоне) // ПК 1982 г. — 1984, с. 504—512.

[24] *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 году // ИАК. — 1902. — Вып. 4, с. 60, 61.

[25] Цікаву та переважно переконливу реконструкцію цього розпису здійснив О. І. Домбровський. Див.: *Домбровский О. И.* Фрески южного нефа Херсонесской базилики 1935 года // ХС. — 1959. — Вып. 5, с. 207—228.

хариками" та намистом. Його архітрав також був рельєфним, являючи собою гурт з п'яти валиків, що ледь виступали із стіни. Фриз антаблемента плоский, прикрашений малюнком перехрещених об'ємних меандрів. Особливої виразності та урочистості оздобленню будівлі, крім архітектурних мотивів, надавали барвисті зображення павичів та фазанів у обрамленні гірлянд з пальмових гілок та стрічок. Декорація інтер'єру багато в чому наслідує елліністичні художні традиції.

Значно краще представлений монументальний живопис XIII—XV ст. [26] Усі фрески цього часу, що відносно добре збереглися, розташовані за межами Херсона, у храмах фортець, печерних монастирів та поселень Південно-Західного Криму, а також приморських міст та деяких вірменських монастирів східної частини півострова. У більшості випадків внаслідок непоправних втрат повна схема розміщення розпису в інтер'єрі реконструкції не піддається.

У той час як тематика фресок диктувалася вимогами літургії та частково побажаннями замовника, їх розташування багато в чому обумовлювалося об'ємно-плановою структурою будівель. При цьому особливого значення набували не стільки характерні риси особливого архітектурного типу храму, скільки особливості конкретної споруди. З максимальною виразністю залежність іконографічних зображень від архітектоніки інтер'єру виявляється в розписі печерних церков. Незважаючи на незначні розміри внутрішнього простору храму, фресками були вкриті лише архітектурно виокремлені зони, а значні ділянки поверхні стін та плафона при цьому залишалися без розпису.

У монументальному живописі Таврики утворилася особлива, максимально адаптована до місцевих умов редакція храмового розпису. Декоративний простір церковного інтер'єру будується на композиційному та змістовному зіставленні окремих тем та образів. У іконографіці перевага надається зображенням святих та найвиразнішим сценам, які належать переважно до святкового циклу, що дозволяє перетворити розпис на систему, не перевантажену другорядними деталями. Багатоярусні композиції поодинокі, у більшості випадків кількість реґістрів зводиться до мінімуму. Пропорційні людині постаті фресок надавали інтер'єру храмів камерного характеру та деякої ірреальності, а їхнє розташування майже на одному рівні з підлогою сприяло природному залученню віруючих у світ священних образів.

Ключові позиції в ієрархії церковного простору належать деісусу — зображенню Христа з Марією та Іоанном Хрестителем по боках. У всіх відомих випадках він розміщений у консі апсиди. У найдавніших фресках деісус репродукується в одній з архаїчних редакцій у вигляді трьох поясних фігур. Згодом, у XIV—XV ст., у його зображеннях починають переважати складні символічні трактування. Деісус перетворюється на багатофігурні композиції, в яких Христос наділяється величчю та набуває вигляду суворого владики у багатому вбранні, що сидить на троні в оточенні небесного воїнства. Не менш важливим елементом іконо-

[26] *Домбровский О. И.* Фрески средневекового Крыма. — К., 1966, 110 с. На жаль, змушені констатувати, що стан більшості пам'яток до теперішнього часу значно погіршився, у зв'язку із чим дослідження О. І. Домбровського з архівними фотокартками та факсимільними копіями фресок, зроблені ним, перетворюються на основне джерело з вивчення монументального живопису Таврики.

графічної схеми храмового розпису середньовічного Криму є сцена євхаристії, яка розміщена в апсиді, під деісусом. Залучення віруючих до покутування традиційно передавалося символічним зображенням чаші або інших предметів церковного вжитку, безпосередньо пов'язаних з проведенням обряду таїнства, та отців церкви, які стоять по боках від престолу в молитовних позах. Більш цікавою, але у такій самій архаїчній редакції, є фреска храму Св. Стефана у Кафі, на якій замість символів причастя зображені дзеркально розташовані ідентичні багатофігурні сцени "надання хліба та вина" Христом.

Окремі персонажі розпису культових споруд Таврики наділені індивідуальними рисами і, певно, уособлювали конкретних людей. Так, зображення правителів Феодоро ще до недавнього часу були у церкві заміського печерного монастиря Мангупа. А у храмі Донаторів біля Ескі-Кермена почесне місце відводилось груповому портрету княжої сім'ї. Від фрески останнього частково збереглися чоловіча та жіноча фігури у досить скромному вбранні, які стоять по обидва боки від Христа. Поряд з ними, ліворуч, є зображення дівчинки, за припущенням, їхньої померлої доньки. На відміну від батьків вона вдягнена більш вишукано та багато. Голову дівчинки увінчував високий гострий кокошник, прикрашений камінням та візерунчастим шитвом, у вухах — сережки з тонкого золотого дроту. Портрет відзначається легкістю виконання та мальовничим моделюванням форм з майже невловимою контурною лінією.

Виключні за емоційною глибиною та ніжністю два жіночі образи з церковного розпису Таврики. Один з них — дружина князя на фресці храму Донаторів. На портреті зображена молода вродлива жінка з м'яким ніжним овалом обличчя. Її голова та плечі вкриті темнопурпурною хусткою. Оливковий плащ спереду ледь розкритий рухом зігнутої у лікті правої руки. Під ним проглядає блакитний нижній одяг та золотистий, витончено вирізаний вилог рукава. Портрет викликає дивне почуття. Незважаючи на майже повністю втрачене зображення верхньої частини обличчя, відчувається погляд жінки. Душевний біль та незрозуміла збентеженість виявляються у всьому: у позі, русі руки, повороті голови, зборках одягу.

Не менш вражає зображення Марії у "Знаменні", що увінчувало плафон Заміського храму печерного монастиря Мангупа. Її фігура у темно-пурпурному одязі з піднятими руками силуетно вимальовується на червоно-вишневому фоні медальйона. Обличчя Марії засмагле, ледь видовжене, з суворими рисами. Слабко освітлене, воно сильно контрастує з яскравим жовто-золотистим німбом. Незвично прикриті повіками, опущені долу очі. Задумливо-сумний вираз обличчя Богоматері наповнений величною одухотвореністю та примиренністю з неминучою долею її сина. Зображення Марії піднімається до класичних зразків палеологівського стилю, але багато в чому виявляє ренесансні риси.

Однією з найвитонченіших за композицією та виконанням, безумовно, є фреска Храму трьох вершників — пам'ятка не лише унікальна, а й показова для монументального мистецтва середньовічного Криму. Фреска розташована у невеликій церкві, вирубаній всередині кам'яної брили, що колись відвалилася від скельного масиву Ескі-Кермен. Фреску вміщено на північній стіні у своєрідній округлій ніші з лавою. Цікаво, що іншого розпису у храмі, в тому числі й у огородженій кам'яним парапетом великій вівтарній частині, не було.

На фресці, що дала умовну назву храму, зображені три вершники, які галопують праворуч, — три молоді святі воїни на конях. Усі вони у лускатому обладунку, в плащах, що майорять, зі щитами за спиною та списами у правій руці. Спорядження вершників, яке характерне для легкої візантійської кінноти, детально та старанно пророблене. Середній вершник вражає списом дракона. Списи двох інших спрямовані вістрями вгору. На крупі переднього коня за спиною вершника зображено маленьку постать людини. Постави вершників сповнені величі та гідності, а плащі, що майорять, натягнуті стремена, постава ніг коней передають стрімкий рух. В одязі воїнів, обладунку та спорядженні, масті коней поєднані радісні світлі фарби.

У центрі композиції, безумовно, знаходиться св. Георгій, який здійснює один з найбільш шанованих подвигів чудесного заступництва — позбавлення від дракона. Неодноразові спроби атрибутувати двох інших вершників вилилися у цікаві, але не безсумнівні версії. Вважається, наприклад, що св. Георгія супроводжують св. Феодор Стратилат та св. Феодор Тирон із врятованою матір'ю [27]. Зображення святих воїнів співвідносяться також із загиблими у бою та, можливо, похованими у даному мартирії місцевими героями [28]. Ще в одній з гіпотез вся композиція розглядається як потрійний портрет св. Георгія [29]. Не все у питаннях, пов'язаних з інтерпретацією пам'ятки, можна вважати до кінця вирішеним, однак меморіальний характер храму не викликає сумніву. Настільки ж природні для цього часу і складні символічні трактування тем розпису, особливо вишуканість монументального живопису XIV ст. [30] Тому кожна із наведених версій має право на існування.

На нашу думку, в розписі храму максимальної виразності набула ідея небесного заступництва, яка за часів постійних війн і військових конфліктів перетворилася на культ святих воїнів — мужніх та надійних захисників від будь-яких ворогів. Одним з найшанованіших та улюблених героїв, безумовно, був св. Георгій, який вшановувався не лише вищою знаттю та воїнством, а передусім, широкими верствами населення. Про ступінь поваги до святого свідчать численні храми, патроном яких він був. Із загальної кількості церков середньовічного Криму вони становили близько половини. Відомо також, що частина з них мала фрески або рельєфи із зображенням св. Георгія у вигляді вершника. Не менш частими були також храми, побудовані в ім'я св. Феодора Стратилата, св. Феодора Тирона та св. Димитрія, а зображення святих воїнів у повному бойовому обладунку присутні майже на всіх фресках церков Південно-Західного Криму, що збереглися. На пам'ятках східної частини півострова ця тема відсутня.

З історією монументального живопису Таврики нерозривно пов'язана творчість одного з великих майстрів середньовіччя — Феофана Грека [31]. Перебування художника у Кафі засвідчено

[27] *Мальгин А. В., Мальгина М. Р.* К вопросу об интерпретации фрески "Храма трех всадников" в Эски-Кермене // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1993. — № 2, с. 5, 6.

[28] *Домбровский О. И.* Фрески средневекового Крыма, с. 36.

[29] *Овчинникова Е. С.* Вновь открытый памятник станковой живописи из собрания Государственного исторического музея // ВВ. — 1976. — Т. 37, с. 230—233.

[30] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи. — Москва, 1986, с. 169, 170.

[31] *Вздорнов Г. И.* Феофан Грек. Творческое наследие. — М., 1983. — С. 253—255.

його сучасником та другом, московським письменником Єпіфанієм Премудрим. Спроби пошуку виконаних ним фресок здійснювалися неодноразово, але, на жаль, поки що не увінчалися успіхом. Серед пам'яток півострова, що збереглися, найбільша вірогідність приналежності руці майстра сильно фрагментованих залишків розпису кафінського храму Св. Іоанна Предтечі. Руці Феофана Грека притаманний яскраво виражений стиль, з яким за манерою письма, асиметричністю форм й типом обличчя частково співвідноситься зображення безіменного святого на північному стовпі передвівтарної арки у церкві Св. Іоанна Предтечі у Керчі. Однак будь-яких даних щодо перебування художника в цьому місті немає.

Про інших майстрів, які прикрашали храми Таврики, про методи та особливості їхньої роботи, про характер запозичень та впливів майже нічого не відомо. Техніка розпису стін була традиційною. Фрески виконувалися мінеральними фарбами по сирій штукатурці з наступними пастозними прописками темперой по підсохлій поверхні. Попереднє графління композиції помічено лише на одній пам'ятці у храмі Св. Іоанна Предтечі у с. Верхоріччя. Стилістичний аналіз фресок утруднений через крайню фрагментарність розписів, що збереглися. Основою монументального живопису Таврики були традиції сучасного їй візантійського мистецтва. Однак її іконографія має чимало архаїчних ознак, поява яких почасти обумовлювалася пізнім утвердженням християнства в Криму. На ряді пам'яток простежуються як прямі, так і опосередковані впливи культур Малої Азії, Закавказзя та Західної Європи. Через віддаленість регіону від основних художніх центрів середньовічного світу іконографія фресок, мабуть, визначалася розпорядженнями ерміній, які могли залучати як зразки мініатюри рукописів та твори декоративно-прикладного мистецтва. За поодинокими винятками церковні розписи Таврики виконувалися, безумовно, місцевими майстрами. Судячи з пам'яток, що збереглися, середньовічний Крим не був позбавлений яскравих творчих художників, які надавали храмам та їх оздобленню неповторності та самобутності.

11.4. Фортифікація і військова справа

Історії розвитку фортифікації середньовічного Криму присвячена численна наукова література, але в ній переважно висвітлюються окремі укріплення або групи пам'яток [1]. На сьогодні на території Південно-Західного, Південного та Південно-Східного Криму відомо понад 90 фортець. Ми розглянемо історію розвитку оборонного будівництва Таврики протягом всього періоду середньовіччя (VI—XV ст.): планування оборонних споруд і внутрішню забудову території фортець; форму веж та стін, їхню роль у захисті фортець; брами, потерни, мости, рови, машикулі; конструкцію стін та техніку кладки; склад будівельних розчинів; типологію укріплень тощо.

Планування оборонних споруд середньовічної Таврики практично завжди відповідає природному рельєфу місцевості й складається з одинарної, подвійної або потрійної ліній стін, посилених вежами або без них. Будівельники фор-

[1] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. — К., 1991, с. 7—22.

тець Криму прагнули максимально використати важкодоступність окремих гірських масивів, узбережних скельних виступів, пристосувавши їх до умов оборони, влаштовуючи куртини, бойові майданчики, вежі тощо. Для кримської фортифікації укріплення з повним периметром стін є поодинокі. Це міста Херсон, Кафа, Солхат, Боспор; невеличкі приморські укріплення: Кордон-Оба, Алустон, Кале-Поті; сільські городища: Асаране-Бурун, Чарка-Каяси, Ласпінське, Бойкинське, Чатирдагське, Урага, Кільцеподібне на Аюдазі. У всіх цих випадках захисні властивості місцевості були недостатніми і тому стінами обносили усе узвишшя, на якому розташовувалася фортеця.

Подвійну лінію стін мали відносно великі та малі міста-фортеці: Херсон, Кафа, Судак, Чуфут-Кале, Алустон, Тепе-Кермен, Гурзуф. Потрійну систему оборонних стін мали міста: Мангуп, Чембало, Солхат(?); замки — Сандик-Кая, Сююрю-Кая. Наведені приклади свідчать, що складна система фортифікаційних споруд є характерною для міст і лише інколи — для замків. Майже у всіх містах розташовувалися цитаделі, що за своїм устроєм нагадували феодальні замки, в яких жили правителі міст чи районів. На Мангупі це цитадель та княжий палац, у Чембало, Алустоні, Солдайї, Кафі — цитаделі, де мешкала аристократична частина населення. Можливо, саме у цитаделі Солхата розташовувався палац намісника Золотої Орди, а у подальшому хана.

Наведені приклади показують, що планування оборонних споруд міст деякою мірою відбивало їх соціальну структуру. У кожному місті існував добре захищений привілейований район, в якому мешкала аристократична частина населення, зберігалися скарбниця, харчі, зброя.

Цитаделі, як правило, займали підвищену й важкодоступну частину, відділену від іншої території міста стінами й вежами, що охоронялися гарнізонами, які в них постійно перебували. У деяких випадках цитадель була найдавнішою частиною, з якої починався розвиток міст (Кафа, Чембало, Алустон, Гурзуф, Солдайя та ін.). Іноді виділення цитаделі із загальноміської забудови відбувалося вже при формуванні феодального міста. Яскравим прикладом є система оборони Мангупа, де поступово виособлюється "верхнє місто" (60— 80-ті роки XIV ст.), а на початку XV ст. зводиться замок на мису Тешклі-Бурун. Формування Мангупа як феодального міста й столиці невеликого князівства завершується переважно за часів правління князя Олексія Старшого (1411—1446), коли він побудував палац (1425) і цитадель (між 1425 та 1446 рр.) [2].

Дослідження останніх десятиріч показують, що багато фортець були досить щільно забудовані і в них практично не лишалося вільного місця, причому житлова забудова займала близько 70 % усієї захищеної стінами території. Інші 30 % припадають на вулиці, площі та культові будівлі, які нерідко архітектурно домінували. На перший погляд забудова більшості пам'яток здається хаотичною (чітке регулярне планування мав лише середньовічний Херсон, який успадкував її від античної доби). Планування забудови, певно, залежало від характеру укріплень і значною мірою від рельєфу підвищень, на яких вони будувалися. Деякі невеликі укріплення (переважно приморські фортеці та фортеці глибинних гірських районів — Каламіта, Чембало, Алустон, Гурзуф, Сюйрен, Бакла) мали щільну забу-

[2] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики..., с. 26.

дову з вулицями та провулками, подібну до планування середньовічних міст (Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Мангуп, Солдайя, Кафа, Солхат). За стінами цих фортець розташовувались великі передмістя (посади) з менш щільною забудовою, але теж подібною до міської. Така схема (укріплене ядро та незахищене стінами поселення, що майже впритул прилягає до нього) є характерною для "малих" міст Гірського Криму XII— XV ст.

Вежі та стіни є основними елементами оборони фортець. Допоміжну роль у деяких випадках відігравали бойові майданчики, розміщені на скельних виступах підвищень і включених в систему оборони укріплень. У захисті "печерних" міст велике значення надавалося казематам, вирубаним уздовж круч, які замінювали собою вежі та куртини. Вежі завжди зводили на найвідповідальніших ділянках оборони, і вони виконували багатопланову функцію: з них вели фланговий та фронтальний обстріл, ліквідуючи "мертвий" простір перед куртинами, забезпечували захист брами і потерн, у них зберігали зброю, спорядження, харчі, запас води, на них несли дозорну службу. Інколи вежі використовували як житло. На найпотужніших вежах або в них, встановлювали метальні машини (балісти), а з розвитком артилерії — гармати.

Ранньосередньовічні вежі візантійських фортець збереглися погано. Їхні руїни виявлено під час розкопок Херсона, Каламіти, Ескі-Кермена, Мангупа, Баклі. У більшості випадків вони прямокутні, квадратні або круглі в плані і є характерними для візантійської фортифікації та болгарської (VI—X ст.), що їй наслідувала [3]. Найбільша ранньосередньовічна вежа (Зенона) розташована на південно-східному фланзі оборони Херсонеса. У X ст. її діаметр сягав 23 м [4]. Одна з найбільших веж ранньовізантійського часу (VI—VII ст.) у Каламіті розташовувалася на місці стику куртин, де у наш час помітні підрубки та "постілі" для встановлення квадрів (збереглася лише південно-західна стіна із входом). Розміри вежі 13×14 м при товщині стін 2,3 м. Вона, певно, прикривала розташовану з південного заходу браму (розкопки В. Ф. Филипенка 1985 р.). На Баклі дослідженнями Д. Л. Таліса виявлено залишки прямокутних веж 7,5×6 м, складених із квадрів на вапняковому розчині. Відстань між ними становила 25 м [5]. Єдина вежа VI—VII ст. із сюйренського укріплення, що добре збереглася, сягає у висоту 10 м і стоїть на підвищеній частині мису Кулле-Бурун. Її діаметр 8 м, а до неї під кутом 132° сходяться дві куртини. Вона займала чільне місце в обороні та фланкувала браму і потерну, розташовані по її боках.

У період розвиненого середньовіччя форми веж стають різноманітнішими. До прямокутних, квадратних та круглих додаються трапецієподібні, напівкруглі або U-подібні, шести- та дванадцятигранні, еліпсоподібні у плані. Зовнішня форма веж не завжди збігається з внутрішнім плануванням. Еліпсоподібні, наприклад, найчастіше мали всередині форму чотирикутника (№ 4 та 5

[3] *Рашев Р.* Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI вв.). — Варна, 1982, с. 148—150, табл. IV, *1, 4*; *Овчаров Д.* Византийски и български крепости V—X век. — София. — 1982, с. 44—49.

[4] *Гриневич К. Э.* Стены Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. — 1927. — Вып. 2, с. 45—71.

[5] *Талис Д. Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Москва, 1974, с. 100—101.

з Чембало), а дванадцятигранна вежа у Чоргуні (нині Чорноріченське) — круглу. Основною формою веж у всі періоди залишається прямокутна як найбільш проста при будівництві.

За своїм розташуванням (і, відповідно, за призначенням) вежі поділяються на кутові, міжстінні, вільно стоячі, надбрамні. Вільно стоячі вежі у фортечному будівництві Таврики трапляються рідко й відомі лише на шести пам'ятках. За 110 м на північний захід від брами фортеці Каламіта розташовувалась окрема вежа (XV ст.), крізь яку проходив шлях до укріплення. Завершувалася вона відкритим бойовим майданчиком із зубчастим парапетом на консолях. Нині її місцезнаходження визначається за слідами вирубок у скелі. Вежа є на планах Інкермана (Каламіти) 1773 та 1783 рр. і зображена на малюнку поручика П. Грінеталя 1786 р. [6] Після 1786 р. її було розібрано повністю.

Напроти входу в фортецю Гелін-Кая (Кизил-Таш) XIII ст. на відстані 16 м від оборонної стіни стояла прямокутна вежа, що займала важливе місце у системі захисту укріплення. Обидві описані вежі (Каламіти та Гелін-Кая) призначалися для контролю підходів до брами фортеці й слугували для них додатковим прикриттям. Окремо розташована вежа Чобан-Куле (друга половина — остання чверть XV ст.) була донжоном генуезького замку братів Гуаско. Вежа була багатоярусною. У підвалі розміщувався басейн для питної води та підпіл, на другому поверсі — комин, бійниця з камерою, внутрішні сходи, що вели на третій поверх. Товщина стін на рівні другого поверху становить 1,8—4,45 м.

Чонгурська вежа може слугувати прикладом укріплення, що поєднує в собі донжон та сторожову фортецю, побудовану італійськими фортифікаторами близько середини XV ст. біля переправи через р. Чорна. Із зовнішнього боку вона дванадцятигранна, із середини — кругла [7]. Вежа триповерхова з відкритим бойовим майданчиком вгорі, огородженим парапетом на кам'яних кронштейнах з машикулями. На рівні цоколя знаходиться цистерна для води. На першому та другому поверхах було влаштовано дві амбразури. На третьому — шість вікон-бійниць, ніші для шаф, комин. Внутрішньостінні гвинтові сходи виводили на верхній майданчик. Третій поверх було перекрито стрільчастою банею, викладеною з плінфи.

До цієї самої групи можна віднести Дозорну вежу Судацької фортеці (VI—VIII, XIV—XV ст.) й вежу XIII ст. укріплення Ай-Тодор (біля с. Малий Маяк). Дозорна вежа має неправильну (полігональну) у плані форму розмірами 13,25 × 8,10 м. Вона була двоповерховою та правила, певно, за маяк [8] або зерносховище, про що писав у XVI ст. Евлія Челебі [9]. До зведення монастирської церкви на верхівці г. Ай-Тодор у XIII ст. стояла сторожова вежа.

Веж, які споруджувались над входом у фортецю, збереглося небагато. Їхні руїни відомі на восьми середньовічних укріпленнях Таврики. Найдавнішою з них (VI ст.) можна вважати брамову вежу Мангупа, розташовану у верхів'ї балки Капу-Дере, що викладена з квадрів на цем'янковому розчині (донині збереглися нижні ряди підвалин). Після числен-

[6] *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — К., 1914, с. 53.

[7] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики, с. 40, 137, 138, рис. 15.

[8] *Опочинская А. И.* Судакская крепость // Архитектурное наследство. — 1986. — № 34, с. 259—260, рис. 7.

[9] *Księga* podorozy Ewliji Czelebięgo (Wybor). — Warszawa, 1969, s. 311—312.

них ремонтів та перебудов вона проіснувала майже тисячу років (VI—XVI ст.). Від брамової вежі Ескі-Кермена на сьогодні збереглися тільки вирубані у скелі "постілі", що дають уявлення про її розміри та планування. Побудована, певно, як і вся система оборони фортеці, у VI — першій половині VII ст. і проіснувала до кінця XIII ст. Заввишки вежа сягала 6,5—7 м (з парапетом та мерлонами) [10]. Арочне перекриття брами [11] існувало до кінця XVIII ст. За вирубками у скелі чітко фіксуються основні параметри головного входу в фортецю: ширина брами становила 2,7—3,0 м, висота — близько 4 м.

Усі інші вежі більш пізнього походження і датуються XIII—XV ст. Вони належать здебільшого до типу "брама-вежа" із спрощеним та складним планом. Спрощені брами складалися зі звичайних виступаючих назовні стін веж з брамовими проїздами. Вежі найчастіше прямокутні у плані (Кермен-Кая, Чуфут-Кале, Киз-Куле). Від надбрамної вежі Кермен-Кая (XIII— XIV ст.) збереглися лише підвалини, досліджені у 1962 р. О. І. Домбровським [12]. Розміри в'їзної вежі 6 × 8 м, ширина брами 2,7 м. Надбрамові вежі Фуни, Каламіти, Киз-Куле, Чуфут-Кале збереглися досить добре для того, щоб скласти повне уявлення про їх влаштування.

Розміри в'їзної вежі Киз-Куле (кінець XIV—XV ст.) 6,30 × 6,35 м, товщина стін 1,2 м, збереглася на висоту 7,8 м. У південній та північній стінах розташовані дві стрільчасті арки різної ширини та висоти. У п'ятах арок збереглися гнізда, в яких оберталися стулки брами. Верх башти зруйновано. Настил бойового майданчика знаходився на висоті 6,8 м від підвалин (про це свідчать пази на внутрішній поверхні стін). Скоріш за все, вежа мала шатрове покриття, встановлене на парапеті з вікноподібними бійницями. Висота всієї конструкції не перевищувала, певно, 6 м. При такому завершенні верхньої частини вежа Киз-Куле мала висоту 13—13,5 м.

Браму в "Середній" стіні фортеці Чуфут-Кале (Кирк-Ер) зведено, мабуть, у XI—XIII ст., а у XIV ст. перебудовано (вже після заволодіння фортецею татарами). Вона розташована приблизно в центральній частині стіни. Прибрамний виступ (епікампій) слугував позицією для флангового обстрілу. Понад брамою розміщувався відкритий бойовий майданчик 5 × 5 м. Загальна висота брами з парапетом та мерлонами сягала 10 м [13].

В'їзна вежа Каламіти (побудована, мабуть, у 1427 р.) спочатку була прямокутною. Висоту первісної арки визначити важко, тому що її зруйновано ще у 1434—1441 рр. Під час перебудови фортеці, здійсненої генуезцями у 30—40-ві роки XV ст., вона досягла розмірів 10,6 × 13 м за рахунок винесення в напільний бік. У плані вона мала U-подібну форму. Брамовий проріз стає вужчим та нижчим: ширина 3,1, висота 3 м (реставрація брами 1905 р., певно, майже не вплинула на її розміри). Із зовнішнього боку над брамою на висоті 5,8 м влаштовується галерея з машикулями, що спиралася на кам'яні кронштейни й була захищена з напільного боку парапетом із зубцями. Завершував вежу відкритий бойовий май-

[10] *Веймарн Е. В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена (Опыт реконструкции) // История и археология средневекового Крыма. — К., 1958, с. 19—21, рис. 3, *12*; 4, *6*, *8*.

[11] *Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Таврику. — Санкт-Петербург, 1803. — Ч. 1, с. 48.

[12] *Иванов В. И., Дублянский В. Н., Домбровский О. И.* Басманские пещеры в Горном Крыму // Крымское государственное заповедно-охотничье хозяйство (50 лет). — Симферополь, 1963, с. 30—32, рис. 4.

[13] *Веймарн Е. В.* О двух нелепых вопросах средневековья Юго-Западного Крыма // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968, с. 56.

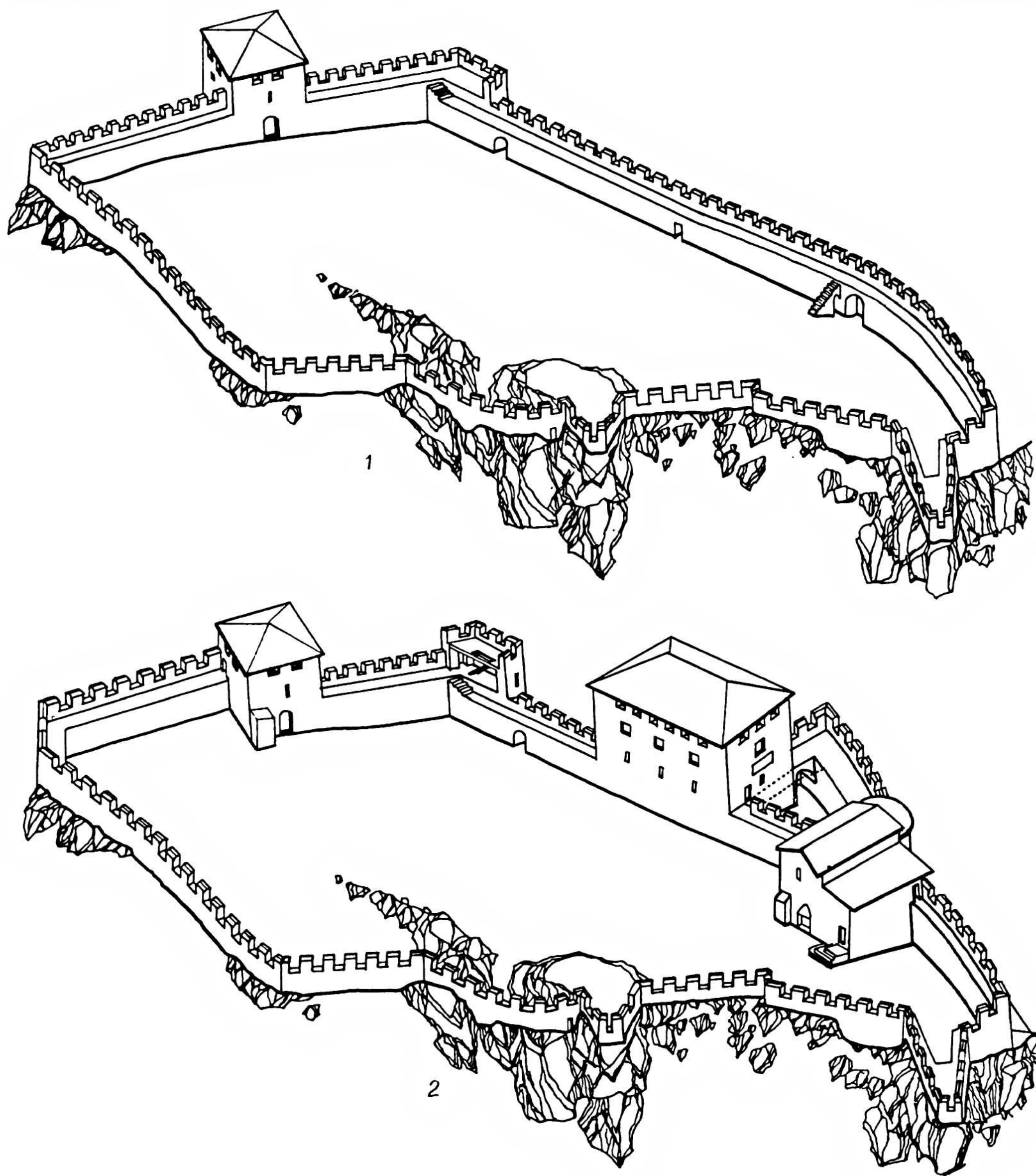

данчик з мерлонами, розташований на висоті 10—11 м від підвалин (загальна висота вежі становила близько 13 м).

Фортеця Фуна у першій половині XV ст. (1) і після реконструкції у 1459 р. (2).

Надбрамову вежу Фуни побудовано у першій чверті XV ст. Вхід у фортецю XIV ст. на цій ділянці не був захищеним. Його перекривало циліндричне склепіння заввишки 2,75, завширшки 1,9 м. Для прикриття цього входу на початку XV ст. споруджено U-подібну вежу. Прохід перекривався напівкруглою аркою, лицьову поверхню якої складено із старанно обтесаних блоків вапнякового туфу.

Бійниця належить до розтрубного типу й встановлена під кутом 10 ° до осі вежі; спрямована на північний схід, що забезпечувало обстріл обширного простору еспланади. Вежа була двоярусною, відкритого типу з бойовим майданчиком, захищеним парапетом з мерлонами. Брамові конструкції були зовнішні, двокрилі. У камінні порогу, що прилягало до вежі іззовні, збереглися гнізда для осі стулок брами. Під час реконструкції фортеці Фуна 1459 р. надбрамну вежу було перебудовано на вівтарну частину храму і вона втратила свої колишні функції [14]. Вхід в укріплення Фуна було ще більше ускладнено: до східної куртини добудовується велика вежа-донжон, а між брамою та південно-східним кутом донжона зводиться стіна. Як бачимо, на Фуні було створено складну систему захисту брами фортеці, що не мала аналогів у кримській фортифікації XIV— XV ст. Подібні системи входів набули поширення в оборонному будівництві середньовічної Болгарії (XIII— XIV ст.) та відомі в укріпленні Баба Вида, палацевому ансамблі Царевграда Тирнова, у фортеці Рам [15]. Подібні за плануванням вхідні будови відомі у Порхівській (зведена у 1387 р. та перебудована у 1430 р.), Ізборській, Острозькій, Псковській фортецях і отримали в російській фортифікації назву “захаби” [16].

Кутові вежі мали особливо важливе значення в організації оборони фортець, тому що надавали більші можливості для спостерігання за супротивником та обстрілу передпільного простору. В Криму кутові вежі мали в плані круглу, трапецієподібну, прямокутну, шестигранну форми. Круглі кутові вежі порівняно поодинокі та відомі на чотирьох фортецях V—X ст. (Херсонес — вежа Зенона) й XV ст. (Ашага-Куле, фортеці Алустон, Рускофіль-Кале, дві невеликі вежі замку Чобан-Куле). Прямокутні та квадратні кутові вежі на середньовічних укріпленнях Таврики трапляються частіше і відомі у фортеці Ісар-Кая біля гірського проходу Шайтан-Мердвен (XIII ст.), Камара (XIII—XIV ст.), Бакла (VI—X ст.), а також у фортецях XIII—XV ст. Качі-Кальон, Кермен-Кая, Керменчик, Сандик-Кая, Кале-Поті та ін. Деякі кутові вежі XII—XV ст., що мають в плані, як правило, трапецієподібну форму, являють собою не лише у підмурку, а й на рівні верхнього поверху монолітну конструкцію (Ісар-Кая, Фуна, Сююрю-Кая, Лімена-Кале). У цьому випадку вежі разом із стіною утворюють блок, який здатний встояти проти ударів тарана, а також обстрілу метальними снарядами (навіть гарматними ядрами). Кутові вежі неправильної прямокутної форми поодинокі. Одна така вежа відома на укріпленні Кала-Фатлар.

Унікальною для Криму є шестигранна вежа Чатал-Куле (“рогата”) Алуштинської фортеці (XV ст.). Шести- та восьмигранні кутові й окремо розташовані вежі характерні для фортифікації розвиненого середньовіччя, хоча трапляються і в ранньому середньовіччі (Константинополь) [17]. О. Шуазі вважав, що найчастіше восьмигранні вежі будувалися в Італії, звідки вони, певно, роз-

[14] *Кирилко В. П., Мыц В. Л.* Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро // Византийская Таврика. — К., 1991, с. 159—160.

[15] *Харбова Ч.* Обранителни сържения в българскато средневековие. — София, 1981, с. 73.

[16] *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X—XV вв. // МИА. — 1961. — № 105, с. 151—152.

[17] *Дереко А.* Средневековни градови у Србиј, Црноj Гориj и Македониjи. — Београд, 1950, с. 134, рис. 127, 128; *Харбова Ч.* Обранительни сържения.., с. 73.

повсюдилися на Балкани та проникли до Криму [18].

Більшість веж в укріпленнях середньовічної Таврики встановлювалась поміж стін. Міжстіння вежі круглі, квадратні, напівокруглі або U-подібні, але у всі періоди переважали прямокутні в плані вежі. Інколи їх кількість сягала кількох десятків (особливо в таких великих містах, як Херсон, Мангуп, Солдайя, Солхат, Кафа). Міжстінні вежі мали багатопланове функціональне призначення. В них зберігали харчі, зброю, вони забезпечували прикриття брами, потерн, фланговий та фронтальний обстріл. Особливо широкого розповсюдження у XIV—XV ст. набули вежі з відкритим тильним боком (горжою), які відомі на Мангупі, Каламіті, Чембало, Сандик-Кая, Алушті (вежа Орта-Куле), Солдайя, Кафі, Солхаті. Тристінні вежі Каламіти, добудовані до вже існуючих куртин, невеликі за розміром (ширина 6,5 м), виступають за лінію стіни на 3,5—6 м. Товщина стін таких веж невелика — 1,1—1,2 м. Вони були триповерховими з відкритим верхнім бойовим майданчиком і сягали у висоту 12—13 м. Інколи міжстінні вежі мали великі розміри. Наприклад, вежа Орта-Куле (побудована генуезцями у 60-х роках XV ст.) алуштинської фортеці або вежі-донжони замку Фуна та цитаделі Мангупа.

Відстань між вежами на укріпленнях середньовічної Таврики не завжди чітко витримувалась, тому що їх зводили лише на особливо небезпечних ділянках оборони, які передусім могли бути атаковані супротивником. В Алушті, наприклад, відстані між генуезькими вежами XV ст. Чатал-Куле, Орта-Куле та Ашага-Куле 70—75 м, а по західній (тривалість 135 м) та південній (125 м) лініям стін вежі взагалі відсутні, певно, через значну крутість схилів. У фортеці Фуна на східній та західній ділянках оборони завдовжки 114 м у 1459 р. було встановлено чотири вежі, відстань між якими становить 8,16—16,7 м. Такої щільності розташування веж не має жодне укріплення Криму. В середньому ж відстань між вежами наближається до канонічної — 35—40 м [19].

Для общинних городищ (укріплених сільських поселень) будівництво веж не характерно. Винятком є лише три укріплення: Киз-Кермен, Пампук-Кая та кільцеподібне городище на Аюдазі, характер якого не зовсім ясний і протягом останніх десятиріч викликав чимало суперечок між вченими. На Киз-Кермені (довжина стіни, що перегороджує мис, 125 м) є лише дві невеликі напівокруглі вежі, що прилягають до куртини й виступають за лінію стіни на 2,55 м. Відстань між вежами 24 м (вони зміщені ближче до західного урвища; перша вежа знаходиться в 31 м від нього). Якщо припустити, що вежі рівномірно розташовувались уздовж всієї стіни, то повинно бути, якнайменше, ще дві вежі. Однак їх залишків не виявлено під час розкопок [20]. Таку саму напівокруглу вежу IX—X ст. виявлено під час досліджень фортеці Пампук-Кая у 1980 р. Оборонні споруди Киз-Кермена та Пампук-Кая досить близькі за своєю архітектонікою до хозарських укріплень Таврики IX—X ст. і, певно, можуть бути віднесені до групи пам'яток, що пов'язуються з носіями салтово-маяцької культури Криму.

Під час будівництва деяких середньовічних міст та укріплень Криму перед фортечними стінами споруджувалися рови та насипалися вали. Їх залишки збереглися у Кафі (тут рів додатко-

[18] *Шуази О.* История архитектуры. — Москва, 1937. — Т. 2, с. 537.

[19] *Шуази О.* Вказ. праця, с. 516.

[20] *Белый А. В.* Работы Бахчисарайского музея // АО 1980—1981, с. 229—230.

во обкладено камінням), Солдайї. Ровом був, певно, оточений Солхат (загальний периметр сягав 16 км). У Каламіті виявлено рів ранньосередньовічного походження (VI ст.). Його вирубано у скелі на місці вибірки каміння для зведення ранньовізантійської фортеці [21]. Перед "Середньою" стіною Чуфут-Кале також викопано три рови завглибшки 2 м завширшки близько 4 м, які, очевидно, наповнювалися водою [22]. Рови Чуфут-Кале не створюють серйозних перешкод під час штурму фортеці і, певно, являють собою залишки каменярень.

Для переважної більшості укріплень Таврики спорудження ровів не є характерним. Це пояснюється, з одного боку, тим, що найчастіше вони не були потрібні, а з другого — спорудження їх у гірських умовах технічно ускладнювалось через міцність деяких гірських порід. Оборонні рови відомі лише на Бойці та Саримамбаш-Кермені. На Бойці рів перетинав перешийок, що з'єднував гірський масив з яйлою [23]. Залишки рову та валу простежені тут впродовж 50 м. Сучасна ширина рову 8—10 м, глибина 1,5—2 м. Спорудження рову перед стіною укріплення Сарімамбаш-Кермен було викликано його розташуванням на краю відносно рівного плато, що забезпечувало вільний підхід до городища під час штурму. Тому перед куртиною вирили рів, глибина якого у наш час 0,7—1, а ширина 4,5—5 м (загальна довжина 327 м).

Зведення мостів біля стін фортець на середньовічних укріпленнях Криму є великою рідкістю. Мости через рів у Кафі були стаціонарними й не піднімалися. Підйомні містки споруджувалися лише біля входів у вежі-донжони (Консульський замок у Солдайї, вежа Св. Миколая в Чембалі, донжон замку братів Гуаско, укріплення Чобан-Куле). Перед вежею Киз-Куле також знаходився дерев'яний міст, який спирався на товсті колоди і ніколи не піднімався. Жодних пристосувань для підйому цього моста в стінах вежі не виявлено. В Європі підйомні мости з'являються не раніше XIII ст. і набувають значного поширення у XIV—XV ст. [24] У Криму система підйомних мостів застосовувалась лише генуезцями в укріпленнях кінця XIV — початку XV ст. [25]

Для більшості фортець Таврики є характерним відносно простий устрій брам у вигляді прорізів (ширші брами поодинокі). Іноді вони фланкуються вежами. При цьому їх споруджували відповідно до фортифікаційних канонів праворуч від веж, щоб обстрілювати супротивника, який наближався з незахищеного боку [26]. Однак вже у ранньому середньовіччі залежно від конкретних умов місцевості будівничі змушені були відступати від цього правила. Прикладом може бути будівництво брами Сюйренської фортеці, розташованої ліворуч від вежі та майже впритул до неї (праворуч від вежі знаходилася потерна). Брама Сюйреня завширшки 3,2 м дозволяла підійти до фортеці лише по вузькому скельному проходу (3,5 м).

Важливу роль в організації оборони фортець відігравали потерни (невеликі брами), призначені, в основному, для вилазок. Їх намагалися споруджувати у

---

[21] *Веймарн Е. В.* О времени возникновения ранневизантийской крепости Каламита // История и археология средневекового Крыма. — К., 1958, с. 62.

[22] *Веймарн Е. В.* О двух нелепых вопросах средневековья Юго-Западного Крыма..., с. 49—52.

[23] *Домбровский О. И.* Средневековые памятники Бойки // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968, с. 83.

[24] *Шуази О.* История архитектуры, с. 528.

[25] *Księga* podrozy Ewliji Czelebięgo (Wybor). — Warszawa, 1969. — 447 s.

[26] *Витрувий.* Десять книг об архитектуре, с. 35.

прихованих місцях, що не проглядалися з боку атакуючих. Тому потерни влаштовували у вежах або біля них, рідше на рівних ділянках куртин, а найчастіше у місцях, де стіни вигиналися. З кримських пам'яток VI—XV ст. потерни відкрито практично на всіх укріпленнях, де велися розкопки: вони відомі у великій кількості в Херсоні [27], Ескі-Кермені [28], Мангупі, Сюйрені, Чуфут-Кале [29], Чембоfavicon, Киз-Кермені, Фуні, Алушті, Солдайї та ін. У цитаделі Мангупа влаштовано дві потерни: одна у північній стіні донжона, безпосередньо біля брами, друга — на південній ділянці куртини. На Баклі для організації вилазок у скелі був прорубаний тунель, крізь який попід стіною можна було вийти за межі фортеці [30]. Крізь потерну у східній стіні Каламіти можна було потрапити у рів, що дозволяло потай вийти за межі фортеці та завдати несподіваного флангового удару супротивнику. На Кермен-Каї потерна влаштована між вежею та урвищем. На Фуні потерна споруджується у 1459 р. між донжоном та кутовою вежею. До 1475 р., коли замок було захоплено та зруйновано турками, потерна кілька разів перебудовувалась.

На деяких укріпленнях Криму XIV—XV ст. зафіксовано наявність галерей з навісними бійницями — машикулями. Усі вони однотипні та розміщувалися на виступах, а не на арках [31]. Машикулі на кам'яних кронштейнах були влаштовані на особливо важливих вежах у Кафі (вежа Св. Костянтина [32], Джованні ді Скаффа, Св. Фоми, Доковій), Судаку (донжон консульського замку Санта Кроче, брамова, що складалася з двох веж, Якобо Торсело та Бернабо ді Франко ді Пагано [33]), Алушті (Читал-Куле, Орта-Куле), Чобан-Куле, Чембало (донжон у замку Св. Миколая, Св. Георгія та кутова № 5), Чоргунській вежі та двох вежах у Каламіті (Воротна та Проїзна) — усього на 16 пам'ятках.

Машикулі архітектурно завершували донжони, брамові вежі та вежі, в яких зберігалися зброя, харчі, запаси води. Ці укріплення, спираючись на писемні джерела, пов'язують із будівничою діяльністю генуезців. Деякі вежі генуезьких фортець масивні та високі, іноді до 20—25 м. Найчастіше вони завершувалися двома-трьома арками, які мали не лише декоративний характер, а й дозволяли збільшити винос кронштейнів, що виступали від поверхні стін не більш як на 0,7—1 м. Інколи вони мали профіль, подібний до "гуська" (наприклад, Чоргунська вежа). Складені кронштейни збереглися до нашого часу на трьох пам'ятках: вежі Св. Костянтина (Кафа), Якобо Торсело та Бернабо ді Франко ді Пагано (Солдайя). Наявність на вежах архітектурних поясів дає уявлення про те, як кріпився кам'яний парапет на кронштейнах. Для цього з кронштейна на кронштейн перекидалися арки, на яких надбудовувався парапет та мерлони [34]. У двох відомих нам випадках галереї з машикулями займають не верхню, а середню частину веж.

[27] *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63, рис. 26.

[28] *Веймарн Е. В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена..., рис. 3, *8, 7, 11*.

[29] *Веймарн Е. В.* О двух неясных вопросах средневековья..., рис. 7, *7*.

[30] *Талис Д. Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма..., с. 100.

[31] *Леврон Ж.* Лучшие произведения французских архитекторов прошлого. — Москва, 1968, с. 28—29.

[32] *Айбабина Е. А.* Оборонительные сооружения Кафы (по материалам археологических раскопок) // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988, с. 76.

[33] *Опочинская А. И.* Судакская крепость... — С. 253—256. — Рис. 4, 5.

[34] [*Viollet-le-Duc E.*] Die tionnaire — de l'architectycture Francase du XI-e au XVI-e siecle par E. Viollet-le-Duc, architecte. — Paris, 1875. — Vol. 6, p. 201, ris. 4.

Це брамова вежа в Каламіті та вежа Св. Костянтина у Феодосії.

Іноді про наявність машикулів на тих чи інших вежах (навіть за умови, що не збереглися кронштейни або архітектурні пояси) свідчить наявність відкосів-талусів, на яких стоять самі вежі. Талуси надавали вежам більшу стійкість, а також призначалися для рикошетування снарядів, що скидалися на атакуючих через машикулі [35]. На кримських пам'ятках кам'яні відкоси відомі на круглій вежі Чембало (замок Св. Миколая), вежі консульського замку Санта Кроче та вежі Бернабо ді Франко ді Пагано в Солдайї, вежах Св. Фоми та Св. Костянтина у Кафі, вежі Орта-Куле в Алушті (талус перебудовувався під час реставрації вежі у XIX ст.).

Епіграфічні матеріали дозволяють достатньо чітко визначити час будівництва веж з машикулями деяких середньовічних пам'яток Таврики [36]. До найраніших будівель з машикулями належить вежа Джованні ді Скаффа (1342 р.), а до найпізніших — вежа Св. Костянтина (1467 р. — час останньої перебудови та ремонту, хоча, на думку М. Балара, її споруджено на початку XV ст. [37]). Генуезці реконструювали Каламіту, певно, протягом 10—12 років: заволодівши фортецею у 1434 р., вони (після укладення угоди у 1441 р. про "мир" між Генуєю та Венецією, Кафою та Мангупом) повинні були її повернути або у 1446 р., коли трапезундський флот (13 галер) деспота Давида під час походу на Кафу використовував гавань Каламіти як базу [38]. До цього ж часу, певно, слід відносити й будівництво генуезцями Чоргунської вежі (1434—1441). Таким чином, узбережні укріплення Криму (Каламіта, Чембало, Чоргунська вежа, Алушта, Чобан-Куле, Солдайя, Кафа) є пам'ятками західноєвропейського фортифікаційного будівництва XIV—XV ст.

Кожному етапові будівництва фортець у Тавриці відповідає певна техніка кладки й конструкція стін. Ранньовізантійська фортифікація VI—X ст. значно відрізняється від оборонних споруд XII—XV ст. На першому етапі лицьові панцирі стін та веж зводяться переважно з тесаних блоків (квадрів) з внутрішньою забутовкою і заливкою вапняковим розчином (opus caementicum) [39]. Основну роль у конструкції відіграють панцирі. Квадрова кладка (opus qudratum) застосовувалася під час зведення стін фортець Південно-Західного та Східного Криму: Херсона, Ескі-Кермена, Каламіти, Мангупа, Сюйрені, Тепе-Кермена, Чуфут-Кале, Бакли, Сугдеї, Боспора. У всіх випадках використовувався місцевий будівельний матеріал. Винятками в групі ранньовізантійських фортець є Алустон та Гурзуф, стіни яких у VI ст. викладені з буту з обтесаним лицьовим боком. Куртину Алустона (VI ст.), відкриту розкопками 1987 р., на відстані 35 м викладено з великого каміння. Під час її спорудження в підмурку стіни створено платформу-фундамент (або субструкцію) [40] завширшки

---

[35] *Viollet-le-Duc E.* Die tionnaire raisonne — de l'architectycture, p. 207, ris. 10; *Леврон Ж.* Лучшие произведения французских архитекторов..., с. 28.

[36] *Скржинская Е. Ч.* Новые эпиграфические памятники средневекового Крыма // Археологические исследования средневекового Крыма. — Москва, 1958, с. 166—175.

[37] *Balard M.* Continuite ou changement d'un pausage urbain? Caffa Genoise et Ottomane // Le Paysage urbain au Moyen Age. — Lion, 1981, p. 87.

[38] *Карпов С. П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв. — Москва, 1981, с. 113.

[39] *Вачева К.* За терминологията на строителните техники пред античноста // Археология. — София. — 1979. — № 1. — С. 2—3.

[40] *Овчаров Д.* Византийски и български крепости... — С. 34.

3—3,3 м, на яку встановлювали куртину. Стіну викладено на вапняковому розчині з додаванням морського піску крупної фракції. Архітектоніка оборонних споруд Алустона відповідала канонам фортифікації того часу. Відповідно до "Тактики" анонімного візантійця VI ст. середня товщина куртини повинна була становити 5 ліктів (близько 2,3 м), а висота — 20 ліктів (9,5 м) [41]. Якщо дотримуватись цих розрахунків, то товщина стіни Алустона становить 6 ліктів (2,8 м), висота — 22 ліктя (близько 10,5 м).

Незважаючи на загальну конструктивну подібність оборонних стін фортець VI—IX ст. Південно-Західного Криму, квадрова кладка репрезентована кількома варіантами: тришарова дволицьова; двошарова дволицьова; двошарова однолицьова. Переважно використовувалася кладка, що складалася з двох рядів облицювання з забутовкою між ними [42]. Стіни облицьовувалися вапняковими блоками, викладеними з дотриманням рядів. Забутовка складалася з щебеню або грубо колотого каміння, скріпленого вапняково-піщаним (або суто вапняним) розчином, наприклад, на Ескі-Кермені та Баклі [43]. Кладка ложкотичкова постелиста або орфостатна та тичкова орфостатна. Чергування квадрів ложком та тичком простежується на окремих ділянках стін фортець Мангупа (Капу-Дере), Сюйрені, Чуфут-Кале (перший будівельний період).

Висота стін та їхня товщина на кожному укріпленні залежали від конкретних умов місцевості. Ширина ранньовізантійських куртин неоднакова навіть на одній пам'ятці. На Мангупі вона становить 1,7—3,5 м [44], Ескі-Кермені — 1,7—3 м, Сюйрені — 2,5 м, Чуфут-Кале — 4,5 м [45]. Про висоту стін найчастіше можна здогадуватися, тому що бойові майданчики ранньосередньовічних куртин збереглися лише на Ескі-Кермені та Сюйрені, де вони відповідно розташовувалися на висоті 2,8—3,2 м (Ескі-Кермен) [46] та 3,8—4,5 м (Сюйрен).

Оборонні споруди сільських (іноді й міських) общин Таврики IX—X ст. різко контрастують з фортифікацією візантійських фортець VI—X ст. Їхні стіни у більшості випадків викладені з буту на глині або всуху. Ця техніка кладки походить, певно, від місцевої традиції глибокої давнини й нагадує сховища перших століть нашої ери. Складається враження, що будівельники зводили ці оборонні споруди поспіх, на мізерні кошти й при безпосередньому наближенні небезпеки наприкінці IX — початку X ст.

У період розвиненого середньовіччя, коли на території Гірського Криму на межі XII—XIII ст. розгортається новий етап будівництва фортець, стіни укріплень зводяться з буту на вапняково-піщаному розчині. Панцирне кам'яне облицювання має навантаження розпору. Облицювання та забутовка щільно пов'язані та практично неподільні. Кладка робиться без суворого дотримання горизонтальності рядів. Бутова система кладки на вапняково-піщаному розчині в цей період переважає і отримує широке розповсюдження в районах Чорного та Середземного морів. Щіль-

---

[41] *Велков В.* Градът в Тракия и Дакия презкъсната античност: исторически извори за крепостните кули с издаден остър ръб // ИАЧ. — 1959. — 24, с. 177.

[42] *Талис Д. Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма..., с. 92.

[43] *Веймарн Е. В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена..., с. 9; *Талис Д. Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма..., с. 99.

[44] *Талис Д. Л.* Вказ. праця, с. 92; *Герцен А. Г.* Крепостной ансамбль Мангупа // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1, с. 112.

[45] *Веймарн Е. В.* О двух неясных вопросах средневековья Юго-Западного Крыма..., с. 55.

[46] *Веймарн Е. В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена..., с. 27—29.

но отесане каміння використовується лише під час оформлення кутів, відкосів, амбразур, веж, сходів тощо. Куртини стають більш тонкими та високими. Щоб надати стінам та вежам стійкості, їх облицювання викладається під кутом 80—85 °. Тому в верхній частині стіни сильно звужуються. Під час розкопок біля захисних стін XIII—XV ст. передусім знаходять обпалені дерев'яні конструкції від ходової частини.

Суттєвою деталлю стін та веж фортець XII—XV ст. є використання під час будівництва дерев'яних брусів і колод, скріплених між собою, що утворюють рами. Якщо у ранньому середньовіччі деревина використовувалась вкрай рідко й майже винятково для міжповерхового перекриття веж та сходів, то у XII—XV ст. широко застосовуються сантрачні системи, які відігравали роль прихованих кріпильних внутрішніх поясів [47].

Під час вивчення середньовічних оборонних споруд особливого значення поряд із дослідженням їхніх конструктивних особливостей набуває характеристика будівельних розчинів — ступінь випалення вапняку, відсотковий склад та якість наповнювачів (піску, глини, щебінки, товченої кераміки тощо). Знання складу розчину дає можливість визначити належність пам'ятки до тієї чи іншої будівельної школи, а також до певного будівельного періоду.

Будівельні розчини, які використовувалися при зведенні фортець, можна поділити на три типи: вапняковий, глиняний, комбінований (кладка панцирів виконувалася з вапняку, а забутовка між ними закріплювалася глиняним розчином або чергувалася укладка ярусів, викладених на вапняку, з ярусами, викладеними на глині). Комбінований розчин застосовувався, певно, з метою економії вапна, якого під час спорудження фортеці потрібно було багато. За підрахунками Л. В. Фірсова, зв'язуючий розчин на середньовічному укріпленні Алупка—Ісра становив 1/8 частину всього об'єму кладки стіни [48]. Окрім міркувань економічного порядку (брак коштів для зведення оборонних споруд на вапняковому розчині), можна назвати й інші причини, що змушували робити кладку на глині або насухо. Це передусім терміновість будівництва кріпосних стін, викликана наближенням небезпеки.

Фортечні стіни більшості середньовічних укріплень Таврики викладені з використанням вапняково-піщаного розчину. Цем'янковий розчин використовувався рідко. На цем'янці викладені ранньосередньовічні стіни Херсона, Мангупа, другий поверх Сюйренської вежі, куртини ранньовізантійської Сугдеї та Боспора. Приблизно 30 укріплень, тобто 1/3 відомих на сьогодні пам'яток Гірського Криму (так звані нари), мають кладку насухо або на глині.

Критеріями функціональної типологізації фортець можуть бути система та конструкція оборонних стін, веж тощо; характер внутрішньої забудови фортець, соціально-історична значимість укріплень в оточенні синхронних сільських поселень [49].

У будівництві фортець Таврики брали участь різні соціально-політичні та економічні сили, що накладало певний відбиток на характер та зовнішній вигляд укріплень: візантійська адміністрація, сільські общини та монастирі, світські феодали, володарі Феодоро, Генуезької колонії та італійські сеньйори.

---

[47] *Харбова Ч.* Обранительни сържения в българската средновековие..., с. 110—111, рис. 45, 6—е.

[48] *Фирсов Л. В.* Средневековое укрепленное поселение на Крестовой горе близ Алупки // ЗОАО. — 1967. — Вып. 2 (35), с. 223.

[49] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв..., с. 64.

Нерідко зовнішній вигляд укріплень залежав від того, якими людськими, матеріальними ресурсами та технічними можливостями, військово-теоретичними знаннями та практичними навичками володіли соціальні прошарки або класи феодального суспільства, що будували фортецю.

Вирізнення різних типів пам'яток періоду розвинутого середньовіччя ускладнюється, тому що в Криму у XII—XV ст. існують такі різновиди укріплень: міста, візантійські фортеці, укріплені монастирі, городища сільських общин, загороджувальні стіни у гірських проходах та на перевалах, укріплені типи замків в узбережних та гірських районах.

Середньовічні міста Криму добре укріплені та мають багатовікову історію (Херсон, Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Судак, Кафа, Солхат, Корчів-Боспор). Херсон та Боспор наслідували від античної епохи міську структуру планування, а також оборонні споруди, які вже у період раннього середньовіччя піддавалися суттєвій реконструкції [50]. Історична роль та значимість міст Таврики була різною. За розмірами та чисельністю населення їх умовно можна поділити на великі, середні та малі. До групи великих слід віднести міста-фортеці з населенням 3—5 тис. осіб (у Херсоні та Судаку в період їх розквіту кількість населення була, певно, більшою); до середніх — міста з населенням 2—3 тис. осіб (Чуфут-Кале, Мангуп, Ескі-Кермен); до малих — пункти, населення яких разом з мешканцями передмістя не перевищувало 1— 2 тис. осіб (Сюйрен, Тепе-Кермен, Бакла, Гурзуф, Алушта).

Частина міст Південної Таврики виникла з ранньовізантійських фортець VI—VII ст. Це Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сюйрен, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Бакла, Гурзуф, Алустон, Судак, де збереглися ранньосередньовічні фортифікаційні споруди до XIII ст. Протягом VI—XIII ст. фортечні стіни та вежі міст неодноразово ремонтувалися, що змінювало їхній вигляд, але планування майже завжди залишалося попереднім.

Міста Таврики відігравали важливу соціально-історичну роль у житті краю. Вони були політичними, господарськими, адміністративними, військовими, релігійними та культурними центрами. Серед них провідна роль до XIII ст. належала Херсону. У містах розміщувалися візантійські гарнізони та адміністрація. Вони слугували опорними пунктами імперії на території півострова протягом VI—XIII ст. (до 1204 р.). Основою економіки населення міст було сільське господарство, ремесло та торгівля. Можливо, тільки Херсон знаходився у сильній залежності від торговельної кон'юнктури. Інші міста Криму мали певну економічну незалежність.

Укріплені монастирі IX—XV ст. виділяються домінуючим положенням храму серед інших будівель [51]. На Південнобережжі до цієї групи пам'яток належать Ільяс-Кая, Панеа, св. Іоанна (?), Ай-Тодор (біля с. Малий Маяк), Пахкал-Кая та, певно, Ай-Тодор біля Ластівкового гнізда. У Південно-Західному Криму до цього типу городищ можна віднести лише Пампук-Кая та Качі-Кальон (XIV—XV ст.). Найбільш ранні укріплені монастирі виникають на межі IX—X ст., деякі з них існують до кінця XV ст.

Городища сільських общин Гірского Криму (общин Готії писемних джерел) поділяються на поселення, обнесені стінами, укріплені загони для худоби,

---

[50] *Прокопий* из Кессарии. Трактат "О постройках" // ВДИ. — 1939. — № 1, с. 249—250.

[51] *Домбровский О. И.* Средневековые поселения и "исары" Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 45.

сховища, сторожові пости. На території укріплених сільських поселень та сторожових постів розміщувалися житлові та господарські будівлі X—XIII ст. Іноді під захистом оборонних стін знаходились й невеликі церкви. У XIII ст. городища общинників на території Гірського Криму майже повсюдно зникають.

Найчисленнішою групою фортець Південної Таврики є феодальні замки. Вони з'являються на межі XII—XIII ст. і знаменують собою перехід до розвиненого середньовіччя на території Гірського Криму. Основну роль в організації оборони відіграють вежі-донжони, які не характерні для общинних городищ. Внутрішньофортечну територію замків займають житлові та господарські будівлі слуг феодалів та дружинників. Тут же знаходяться невеличкі храми-каплиці, в яких нерідко влаштовують родинні усипальниці. Замки поділяються на дві основні хронологічні групи: пам'ятки кінця XII—XIII ст. та укріплення кінця XIV—70-х років XV ст. Замки XIV—XV ст. мають більш складну систему оборони (наприклад, замок біля селища Фуна). Замки поділяються на державні та приватні. В XII—XIII ст. у Тавриці будує замки провінційно-візантійська знать, що отримала у володіння земельні наділи — пронії. Окрім приватних замків проніатів, у 60-ті роки XIV ст. фортеці збудовують князі (архонти) Феодоро, які намагалися укріпити кордони володінь. Замки мангупських князів поєднують у собі риси приватних та державних фортець, що несли вартову службу на кордонах князівства. Укріплення Комуни Генуї в Тавриці на початковому етапі колонізації також є державними замками. З другої половини XV ст., коли вся колоніальна система генуезців на Чорному морі переживає гостру кризу, починають споруджувати або купувати у Комуни (правління банку Св. Георгія) замки приватні особи — італійські сеньйори (наприклад, замок братів Гуаско у селищі Тасілії).

Окрім перелічених різновидів оборонних споруд, у Тавриці IX—XIII ст. існували загороджувальні стіни, що закривали проходи в окремі гірські долини та урочища: на Карабі-яйлі, між північною та південною Демерджі, біля підніжжя Еклізі-Буруна, на перевалах між урвищами Південнобережної яйли — Байдарському, Бузлукському, Тарпанбаїрському [52]. Залишки таких стін відомі між Сююрю-Кая та Седам-Кая, біля печери Данільча-Каба та ін. Перевал з Байдарської долини в уроч. Кокія захищала стіна, про яку згадував П. І. Кеппен [53]. Усі ці загороджувальні стіни викладені з буту насухо. В них можна вбачати сліди будівельної діяльності сільських общин, що намагалися створити колективну систему оборони від нападів кочівників у IX—XIII ст.[54]

Наведений матеріал доводить, що у VI—XV ст. у Тавриці (у південній гірській частині та на узбережжі) існували три основні школи оборонного будівництва, які суттєво різнилися за архітектурою. Перша — провінційно-візантійська школа, що успадкувала принципи фортифікації попереднього часу. Ранньовізантійська фортифікація (VI—X ст.) значною мірою відрізнялася від фортифікації XII—XV ст. Якщо на першому етапі лицьові панцирі стін та веж переважно зводяться з тесаних блоків, то на другому етапі (у пізньовізантійсь-

---

[52] *Домбровский О. И.* Средневековый Крым X—XV вв. // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3, с. 533.

[53] *Кеппен П. И.* О древностях южного берега и гор Таврических // Крымский сборник. — Санкт-Петербург, 1837, с. 57.

[54] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв..., с. 67.

кий період) використовується лише бутова кладка. Друга — місцева будівельна школа (представлена пам'ятками IX—XIII ст.). Оборонні споруди сільських общин різко контрастують з фортифікацією візантійських фортець. Їхні стіни викладені з буту на глині або насухо. Ця техніка кладки походить, певно, з місцевої традиції та нагадує сховища перших століть нашої ери та фортеці Хозарського каганату. Третя — північноіталійська (генуезька), якій притаманна наявність аркатурних поясів та арочних карнизів з машикулями, що завершує донжони та брамові вежі. Активне будівництво фортець генуезці розпочинають з 40-х років XIV ст. і продовжують до 70-х років XV ст.

Для середньовічної історії Криму є характерним володарювання в степовій частині півострова кочових народів: гунів, болгар, хозар, угрів, печенігів, половців, татаро-монголів. Родючі гірські долини та узбережні території займало землеробське осіле населення, досить строкате за своїм етнічним складом, яке знаходилося під сильним культурним впливом Риму, а потім Візантії. Народи Гірського Криму в епоху середньовіччя змушені були протягом кількох століть вести боротьбу з кочівниками, які постійно нападали на півострів, та іншими народами, які намагалися закріпитися в узбережних районах. Це потребувало не лише створення довготривалих фортифікаційних споруд, а й постійного вдосконалення зброї, стратегії та тактики оборони. Однак якщо питанням вивчення військової справи кочових народів, які проживали в середньовіччі у південноукраїнських та кримських степах, присвячено значну наукову літературу [55], то питання озброєння осілого землеробського населення Криму спеціально не досліджувалося.

Основною опорою Візантії в Криму у VI ст. були готи-федерати, які виставляли на вимогу імператора 3000 воїнів [56]. Цілком імовірно, що це була лише частина боєздатного населення. Про озброєння "готів" (гото-аланів) дають уявлення матеріали розкопок пізньоантичних та ранньосередньовічних некрополів Інкерманської долини [57], Харакса, Дружного, Лучистого та ін. Наприклад, під час дослідження могильника III—V ст., залишеного готами-трапезитами на південному схилі м. Чатирдаг в Алуштинській долині, відкрито кілька поховань зі зброєю. Ці знахідки дозволяють говорити про те, що військо "готів" складалося з піхоти та кінноти. Піхотинці були озброєні короткими мечами (довжина леза до 50 см), списами, дротиками, піллумами, кинджалами та вузьколезовими сокирами. Захисне озброєння складалося зі щитів із залізними шоломоподібними умбонами і, певно, легкого шкіряного панцира. Озброєння вершника складалося з довгого меча (довжина леза 70—90 см), важкого списа з мечоподібним лезом, легкого списа або дротика та кинджала. Можна твердити, що до VI ст. у складі озброєння готів не відбулося суттєвих змін.

У Скалистинському могильнику кінця IV—IX ст., залишеному алано-готами [58], з досліджених 827 поховальних споруд предмети озброєння знайдені приблизно в 30, що становить 3,6 % за-

---

[55] *Плетнева С. А.* Печенеги, турки, половцы в Южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 61, с. 151—226; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990, с. 113—124.

[56] *Прокопий* из Кессарии. Трактат "О постройках"..., с. 249, 250.

[57] *Веймарн Є. В.* Археологічні роботи в районі Інкермана // АПУ. — 1963. — Вип. 13, с. 5—17, рис. 3, *6*.

[58] *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV — первой половины VII вв. // Материалы к этнической истории Крыма. — К., 1987, с. 193—194.

гальної кількості [59]. Тут знайдені вістря до стріл різних типів (у тому числі й трилопатеві другої половини VII—VIII ст. ідентичні пізньосарматським [60]), кістяні обкладки від складних луків (виявлені у двох склепах другої половини VI—VII ст. та першої половини VIII ст. [61]). Особливо багато уламків мечів, палашів та кинджалів; мечі переважно короткі (довжина леза 30,5—48 см, ширина — 4—5 см). Двосічні мечі та довгі кинджали з Скалистого ідентичні пізньоантичним (III—V ст.) у Південно-Західному Криму [62], Південнобережжі [63] та на Боспорі [64]. Лише в одному похованні знайдено втулку вістря до списа [65].

Після IX ст. основним джерелом з військової справи є матеріали розкопок городищ, предмети ужиткового мистецтва, свідчення письмових джерел тощо.

У X ст. у Візантії набула повного розвитку система фем [66]. Фема Херсона, позначена вперше в Тактиконі Філотея (899 р.), була частиною військово-адміністративного апарату імперії [67]. У другій половині X ст. в адміністративному устрої Візантії сталися зміни. Старі феми поділено на кілька десятків дрібних стратигій, особливо у прикордонних областях, що територіально не перевищували одного міста або маленького району [68]. Цей процес зачепив і Таврику, яка у X—XIII ст. була східним форпостом імперії. Розташовані тут візантійські фортеці правили за військово-адміністративні центри невеликих гірських районів, що називалися кліматами і входили до феми Херсона. На чолі гарнізонів стояли стратиги. У 70-ті роки X ст. у Тавриці розташовувалися вже три феми: Херсона, Боспора та Понту Евксінського. Остання, безумовно, була військово-морською фемою. Місцем її базування, на думку І. А. Баранова, був Судак.

Чисельність фемного суходольного війська в Криму можна лише уявити. У військовому трактаті IX—X ст. "Тактики Льва" чисельність кінного війська однієї феми позначається 4 тис. вершників [69]. При цьому фемне військо середньої чисельності (4 тис. осіб) потребувало такого складу архонтів (командирів різних рангів): 2 турмаха, 4 друнгарія, 20 комітів, 40 кентархів, 80 петтеконтархів, 400 декархів, 800 пентархів, тобто 1346 архонтів [70]. За різновидами озброєння фемне військо поділялося на загони: важка кіннота — катафракти (воїни, вдягнені у панцирі, озброєні довгими списами, мечами, щитами, палицями); легка кіннота (списи, щити, луки); важка піхота (панцирі, щити, мечі); легка піхота (луки, списи, пра-

---

[59] *Веймарн Е. В., Айбабин А. И.* Скалистинский могильник. — К., 1993, с. 180—182.

[60] *Хазанов А. М.* Очерки военного дела сарматов. — Москва, 1971, с. 40—41, табл. XXI, *22—28*; XXII, *1—10*.

[61] *Веймарн Е. В., Айбабин А. И.* Вказ. праця, с. 180, рис. 80, *29*; 98, *1—6*.

[62] *Веймарн Є. В.* Археологічні роботи в районі Інкермана..., рис. 8, *5—8*; *Лобода И. И.* Раскопки могильника Озерное III в. 1963—1965 гг. // СА. — 1977. — № 4, рис. 1, *4, 10*; 6, *12, 13*.

[63] *Мыц В. Л.* Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической истории Крыма. — К., 1987, с. 160, рис. 5.

[64] *Сокольский Н. И.* Боспорские мечи // МИА. — 1954. — № 33, рис. 5, *3*; табл. V, *2, 5*; VI, *1—3*; VIII, *2*; IX.

[65] *Веймарн Е. В., Айбабин А. И.* Скалистинский могильник..., с. 180, рис. 84, *12*.

[66] *Острогорский Г. А.* Постанок тема Халдия и Пелопонез // Радова. — Београд. — 1952. — Кн. 21, с. 64—77.

[67] *Oikonomides N.* Les listes de presiance Byzantines des IX et X siecles. — Paris, 1972. — 403 p.

[68] Ibid. — P. 345.

[69] История Льва Диакона Калойского. — Санкт-Петербург, 1820, XVIII, *143*.

[70] *Кучма В. В.* Из истории византийского военного искусства на рубеже IX—X вв. (структура и численность армейских подразделений) // АДСВ. — 1975. — № 12, с. 82.

щі) та ін. У X—XII ст. зростає роль кінного війська. Катафракти є основною ударною силою, яка використовується візантійцями у боротьбі з кочівниками — хозарами, печенігами, половцями, сельджуками. Найпоширенішою одиницею кінного війська була тагма (банда). Середня чисельність її становила 300 вершників (мінімальна — 200, максимальна — 400). Очолював тагму архонт у званні коміта [71]. Піхотні підрозділи також складалися з тагм чисельністю не більше 256 осіб [72].

Деяке уявлення про чисельність гарнізону Херсона у X ст., що розміщувався у цитаделі міста, можна скласти за відомостями Константина Багрянородного, який пише, що у випадку повстання мешканців цього міста-фортеці "стратиг повинен ... відмінити 10 літр, що видаються фортеці Херсон з казни, дві [літри] пакта, а потім стратиг піде з Херсона в іншу фортецю й влаштується там" [73]. Мова йде, певно, про суми, що видавалися на оплату утримання гарнізону фортеці (10 літр). За умови, що один літр золотом становив у X ст. 72 номісми, гарнізону Херсона щорічно виплачувалося 720 номісм. Якщо умовно дорівняти платню одного воїна до заробітної платні сільгоспробітника, який отримував за рік до 3 номісм [74], то з'ясується, що на 720 номісм можна було утримувати загін у 240 осіб. Це число близьке до однієї тагми піхоти, кінноти або баллістаріїв (загін баллістаріїв, який набирався з місцевих жителів, у IV ст. досягав 500 осіб і оплачувався з імперської скарбниці). Ця кількість близька до однієї тагми піхоти або кінноти. Як зазначалося вище, таку тагму очолював архонт у званні коміта.

Чисельність фортець у X ст. й будівництво нових загороджувальних стін на перевалах головного пасма деякою мірою можуть вказувати на збільшення армійських підрозділів у Тавриці. Чимало сільських укріплених поселень виникає на стратегічно важливих шляхах та біля гірських перевалів. Підрозділом стратіотів, що несли караульну службу біля клісур, командував клісуарх [75].

Візантійській армії була притаманна консервативність, і упродовж X—XII ст. вона практично не зазнала будь-яких значних змін у структурі та озброєнні. Це підтверджується й матеріалами розкопок візантійських фортець Криму, де у шарах цього часу знайдені практично однотипні вістря до стріл, списи, навершшя піхов від мечів, кистені, булави, сокири, панцирні пластини та інші предмети озброєння (Херсон, Ескі-Кермен, Алустон, Сугдея та ін.). Судячи з зображень на іконах та фресках X—XIII ст. із середньовічного Криму, озброєння та обладунок провінційного війська мало чим відрізнялися від озброєння воїнів столичних районів імперії. На фресках храмів Гірського Криму XII—XIII ст. нерідко зображували святих воїнів — захисників вітчизни та віри [76]. Проте окрім ідеї та пропаганди захисту вітчизни від зовнішніх ворогів ці фрески достатньо повно передають озброєння та спорядження того часу. Особливо інформативними в цьому відношенні є фрески храмів Успіння та Трьох вершників Ескі-Кермена. На північно-східній

---

[71] Там само, с. 80.

[72] История Льва Диакона..., IV, *62*.

[73] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей (Пер. и коммент. Г. Г. Литаврина) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — Москва, 1982, с. 320, 53.

[74] *Цанкова-Пекова Г.* Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством // ВВ. — 1961. — Т. 19, с. 15.

[75] *Константин Багрянородный.* Об управлении империей..., с. 322.

[76] *Домбровский О. И.* Фрески средневекового Крыма. — К., 1966, с. 42.

стіні храмів Успіння разом з іншими святими зображено святого воїна. Він стоїть у повний зріст, але добре збереглася лише верхня частина. Воїн спирається на спис; щит овальної форми розміщено за спиною. Спис короткий (не набагато перевищує зріст людини — тобто близько 2 м) з листоподібним вістрям. На лівому боці, певно, знаходився меч (зображення погано збереглося й видно лише портупею). Воїн вдягнений у лускатий обладунок, який майже повністю закриває верхній одяг та плащ. Талію підперезано широким орнаментованим поясом [77]. Розпис храму Успіння за іконографією належить до XIII—XIV ст.

На фресці у церкві Трьох вершників (XII — початок XIII ст.) зображені три святих воїни на конях [78]. Вони озброєні списами. Поверх туніки надягнуто панцирі: у лівого та середнього — лускатий обладунок, у правого — пластинчастий. Панцирі без рукав та подолу, прикривають лише груди та живіт. Зверху на них вдягнені плащі, скріплені фібулами біля правого плеча. Щити на спеціальних ремінцях закинуті за спину, що дозволяє воїнам вільно управляти конем лівою рукою, а правою тримати спис. У лівого вершника щит круглий, у центрального (св. Георгій) — трикутний, у правого — овальної форми.

Епізоди, пов'язані з героїчним епосом, міцно увійшли у побут середньовічного населення Криму, що знайшло відображення на керамічних предметах — полив'яних тарелях та черепиці. На останній, як правило, зображені озброєні вершники (кочівники). Озброєння складається із списа, лука, шаблі. Шоломи та обладунок передані схематично [79]. На деяких полив'яних тарелях XII—XIII ст. з Херсона зображені кінні та піші воїни, що б'ються з драконами та левами, які, певно, символізували зло [80]. Незважаючи на подібність техніки та стилю виконання малюнка, вершники суттєво різняться за способом завдання удару списом. Один, наприклад, завдає колючий удар, піднявши руку із списом вгору, а воїн на іншому зображенні завдає таранно-колючий удар. При цьому він спирається випрямленими ногами у стремена, рука та спис притиснуті до стегна. Подібний засіб нанесення удару отримав широке розповсюдження з другої половини XII ст., що було викликано розвитком захисного спорядження воїнів [81]. Показовим є зображення св. Георгія на плиті, знайденій в укріпленні Фуна (XV ст.) [82].

Суттєві зміни у формуванні війська у візантійських провінціях відбуваються лише наприкінці XII ст., коли стратіотські ополчення змінюють воїнські формування проніатів. Дрібні та середньої руки феодали, отримавши від імператора землі, повинні були постачати (відповідно до розмірів наділів) озброєних воїнів. Заможні проніати у своїх володіннях відбудовують укріплення, що нагадують феодальні замки лицарів, забезпечують контроль та охорону дорученої їм території. По суті, у XII ст. намічається перехід до феодального війська, коли вже не держава веде набір воїнів та забезпечує їх всім необхідним, а земельні власники. У Тавриці процес

[77] Там само, с. 45—49, рис. 21.

[78] Там само, с. 36.

[79] *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 152, рис. 16, *25—29*; 33 — *36*, *40*.

[80] Там само, с. 121, 126, рис. 75; *Даниленко В. Н.* Из истории прикладного искусства средневекового Херсонеса // Византийская Таврика. — К., 1991, рис. 2, *1—4*.

[81] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие (доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв.) // САИ. — 1971. — Е1—36, с. 68.

[82] *Кирилко В. П., Мыц В. Л.* Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро..., с. 158—159, рис. 5.

заміни стратіотського ополчення феодальним військом, певно, був повільнішим, ніж у центральних областях імперії. Про це свідчать матеріали археологічних досліджень: протягом кінця XII — першої половини XIII ст. поряд з укріпленнями замкового типу існують захищені стінами сільські поселення стратіотів. Тим більше, що до кінця XIV ст. основна загроза походила з боку степу.

Самі кочівники кримських степів X—XII ст. (печеніги та прийшлі їм на зміну в середині XI ст. половці) не застосовували метальних засобів під час організації походів у гірські райони. У цей час (X—XII ст.) переважав бій на відкритій місцевості. Стіни на гірських перевалах, що охоронялися загонами стратіотів, якщо й не повністю, то тимчасово затримували вторгнення в гірські долини кочівників, не даючи їм можливості зненацька напасти на мешканців долин (про часті озброєні сутички на перевалах Головного пасма свідчать знахідки біля загороджувальних стін бойових сокир та вістря до стріл). Навряд чи кочівники здійснювали тривалі облоги гірських фортець. Захопити їх вони могли лише зненацька. Громіздкі камнемети також були малоефективними проти рухомих загонів кочівників. Тому в шарах X—XII ст. знаходять, як правило, лише "ядра" від пращі.

На межі XII—XIII ст. тиск кочівників на населення Гірського Криму зростає. Певно, в цей час тактика захоплення укріплень раптовим набігом або облогою замінюється на безпосередній штурм із застосуванням різноманітних технічних засобів (камнеметів, таранів, станкових луків, "живого" вогню). Є підстави вважати, що тактика бою кочівників (половців) наприкінці XII ст. також змінюється. Якщо раніше вона будувалася практично на використанні лука, шаблі та списа, то тепер використовують різноманітні облогові машини, які могли бути запозичені кочівниками у середньоазіатських країнах [83]. Незважаючи на те, що у період, який розглядається, основним військовим супротивником населення середньовічної Таврики лишалися кочівники, не варто виключати й можливість виникнення внутрішніх міжусобних війн, під час яких могли бути зруйновані окремі фортеці.

Ібн ал-Бібі у своїй розповіді про похід малоазійських турків на Судак у 1217 р. зазначає, що мешканці кримських міст та фортець вже володіли різноманітними метальними знаряддями. Відбиваючи здійснений турками-сельджуками штурм фортеці, жителі Судака "билися нафтою, серхами, стрілами та камінням" [84]. Під "нафтою" слід, певно, розуміти застосування "живого", або "грецького", вогню, який кидали за допомогою ручних вогнеметів-сифонів [85] чи самострілів, що кидали посудини чи списи з вогнем ("шершири"). Серхами називалися великі станкові луки, поширені у Європі у XII—XIII ст. під впливом китайської військової техніки [86]. Показовим є те, що туркам-сельджукам не вдалося захопити Судак прямим штурмом. Місто було здане після того, як полководець Хусам-ад-Дінамір "заманив удаваною поразкою війська супротивника далі від міста, а потім погнав їх до міста й розбив" [87]. Під час

---

[83] Густынская летопись // ПСРЛ, 1843, т. 2, с. 634, 635.

[84] *Якубовский А. Ю.* Рассказ Ибн ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак // ВВ. — 1928. — Т. 25, с. 57.

[85] *Арендт В. В.* Греческий огонь // Тр. Ин-та истории науки и техники. — 1936. — Вып. 9, с. 171—173, 202.

[86] *Huuri R.* Geschichte des mittelalterlichen Geschutzwesenaus ori entalichen Quellen // Studia Orientalia. — Helsingfarsiae. — 1941. — № 9 (3). — 261 S.

[87] *Якубовський А. Ю.* Вказ. праця, с. 57.

цієї битви мешканці міста ввели у бій піхоту та кінноту, але зазнали поразки у відкритому бою.

Наприкінці XIII ст. монголи захопили частину Передгірського та Гірського Криму (район сучасного Бахчисарая). Розташовані тут міста та фортеці були зруйновані. Створена Візантією у VI—XII ст. система оборони після загибелі цих міст та фортець перестає функціонувати. У деяких містах, в яких життя ще існувало, монголи зруйнували оборонні споруди (Ескі-Кермен, Алушта, Судак та ін.). Із втратою оборонних стін мешканці міст стають практично беззахисними перед постійною небезпекою. Самі монголи, почуваючи себе досить впевнено у відкритому бою, не споруджували будь-яких фортифікаційних споруд для захисту своїх поселень та міст. Лише у 60—70-ті роки XIV ст. у складних умовах міжусобної війни монгольські феодали починають укріпляти стінами та валами міста та фортеці типу феодальних замків. Саме в цей час створюються оборонні споруди столиці Кримського улусу — Солхата [88]. Значне послаблення, а потім й розпад Кримського улусу дозволив генуезцям і володарям Феодоро розпочати широкомасштабне будівництво фортець та замків.

Про озброєння та склад військових формувань князівства Феодоро та їх чисельність у 60—70-ті роки XV ст. ми маємо досить бідні відомості. Для розрахунку чисельності війська князя Мангупа можна використати лише непрямі дані. Наприклад, відповідно до венеціанського джерела у 1475 р. володарю Феодоро були підвласні 30 тис. будівель [89] (у такому випадку загальна кількість населення князівства могла становити 150—180 тис. осіб). Звичайно від п'яти-шести господарств виставлявся один воїн. У такому разі мангупський князь міг зібрати максимальну кількість воїнів 5—6 тис. (3—3,5 % від загальної кількості населення). Ця цифра є порівнянною з іншими даними, що наводять джерела XV ст., описуючи військові дії в Криму. Наприклад, 4 червня 1434 р. генуезці біля Чембало висадили десант у 6 тис. солдатів. У битві 22 червня 1434 р., що відбулася по дорозі у Солхат, з боку татар взяло участь 5 тис. вершників, а з боку генуезців — 8 тис. кінноти та піхоти [90]. 14 липня 1454 р. після нападу на Кафу турецької ескадри Хаджи-Гирей підійшов до стін міста з 6 тис. вершників. У 1476 р. для походу у Молдавію Менглі-Гирей зібрав максимально можливу кількість воїнів —12 тис. [91] Як бачимо, у Криму всі три основні військово-політичні сили (колонія Генуї, Кримське ханство та князівство Феодоро) мали приблизно рівні сили. Однак якщо Кафа й могла розраховувати на військову допомогу з боку метрополії, то татарам і феодоритам практично не було на кого спиратися. Цим деякою мірою пояснюється об'єднання сил Феодоро та Кримського ханства, яке призвело до того, що між 1434 та 1475 pp. генуезці намагалися уникати прямих воєнних сутичок з обома сторонами і особливо з татарами, яким вони після розгрому 1434 р. сплачували данину у 600 соммів. Якби у 1475 р. генуезці, татари та феодорити об'єднали свої зусилля, то вони могли б дати гідний опір туркам, які висадили біля Кафи десант у 24 тис. воїнів. Але татари на чолі з Емінеком

---

[88] *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики..., с. 74.

[89] *Колли Л. П.* Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. — 1911. — Вып. 45, с. 17.

[90] *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей-хан и его политика // ИТУАК. — 1913. — Вып. 50. — С. 118—119.

[91] *Гонца Г. В.* Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV — первой четверти XVI вв. — Кишинев, 1984, с. 22.

перейшли на бік турків, а генуезці поспішили здати місто на милість переможця. Навіть маючи чисельну перевагу в силі, турки майже шість місяців вели військові дії на території Гірського Криму, втративши при цьому значну частину своєї армії. Про чисельність захисників Мангупа, який турки хитрістю змогли взяти лише у грудні 1475 р., джерела не повідомляють нічого. Однак відомо, що турки після загарбання міста захопили у полон 15 тис. осіб [92]. Якщо з цієї кількості хоча б приблизно 1/5 або 1/6 частина була боєздатною, тоді кількість захисників Мангупа могла становити 2,5—3 тис. осіб.

Поданий матеріал свідчить, що фортифікація та військова справа населення Гірського Криму залежали від розвитку тактики захоплення фортець та організації їх оборони. До кінця XII ст. тактика оборони укріплень будувалася на організації масової оборони від кочівників, які не мали облогових знарядь і не застосовували тактику прямого штурму. У XIII ст. з появою татаро-монголів, озброєних різноманітними знаряддями, які застосовували тактику прямого штурму фортець, змінюються тактика захисту та фортифікаційні споруди, розраховані тепер на організацію активної оборони з широким використанням кидальних машин. У другій половині XIV — першій половині XV ст. у Криму створюються найкращі зразки довогнепальної фортифікації. Період вогнепальної доби настає в Криму в другій половині XV ст., коли розпочинається перебудова деяких фортець з метою пристосувати їх до умов використання вогнепальної зброї, хоча вперше гармати під час штурму фортеці було використано ще у 30-ті роки XV ст. (штурм генуезцями Чембало у 1434 р.). У даному випадку можна говорити про деяке запізнення вдосконалення фортифікації щодо розвитку нової тактики штурму фортець.

З кінця XIV ст. спостерігається загальний процес посилення міцності укріплень, який продовжується і в подальшому. Зростає товщина стін та веж, споруджуються бійниці “підошовного бою” й бійниці з нішами, збільшується кількість веж з боку штурму, вдосконалюється захист входів (споруджуються захаби). Однак всі ці нововведення були незначними на загальному тлі технічної відсталості районів Гірського Криму порівняно із загальноєвропейською фортифікацією. У фортецях князівства Феодоро гармати не застосовувалися взагалі, а до 1475 р. використовувалися пристосування для кидання каміння. Навіть генуезці, які на морі вміли користуватися значними вогневими засобами, дуже повільно нарощували артилерійську могутність своїх фортець. Все це було однією з причин швидкого та легкого завоювання Криму турками у 1475 р.

---

[92] *Vasiliev A. A.* The goths in the Crimea. — Cambridge, Massachusettes, 1936. — 293 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

B.S.P.F. — Bulletin Scientifique Paléolithique Français
OSPE — Inscriptiones antiquae orae septenrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
JPEK — Jahrbuch für prahistorische und ethnographische Kunst
ZKP — Zeitschrift für klassisches Philologie
АА — Археологический альманах
АВ — Археологический вестник
АГСП — Античные города Северного Причерноморья (1955)
АГСП — Античные государства Северного Причерноморья (1984)
АДЖ — Античная декоративная живопись
АДСВ — Античная древность и средние века
АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АПВЗ — Археологія Прикарпаття, Волині та Закарпаття
АПУ — Археологічні пам'ятки України
АС — Археологический сборник
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АСХ — Античная скульптура Херсонеса
БКПИЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода
Бюл. МОИП — Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВВ — Византийский временник
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ВКУ — Вісник Київського Державного університету
ВЛГУ — Вестник Ленинградского Государственного университета
ВХГУ — Вестник Харьковского Государственного университета
ВХУ — Вісник Харківського університету
ГИМ — Государственный исторический музей
ДБК — Древности Боспора Киммерийского
ДОЗССП — Древние общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.
ЕМРИА — Ежегодник музея религии и атеизма
ЕУ — Енциклопедія України
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗАН — Записки Академии наук, СПб
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества исследователей древности
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
ИАК — Известия Императорской Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИИМК — Институт истории материальной культуры

ИОРЯС — Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР
ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры
ИРОМК — Известия Ростовского областного музея культуры
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КАМ — Культура античного мира
КБН — Корпус боспорских надписей
КСИА — Краткие сообщения Института археологии
КСИА АН — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСИС — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР
ЛГУ — Ленинградский Государственный университет
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАО — Московское археологическое общество
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НАІАНАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НАНУ — Національна академія наук України
НО — Надписи Ольвии
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчеты Императорской Археологической комиссии
ПАВ — Петербургский археологический вестник
ПАК — Проблемы археологии Крыма
ПВЛ — Повесть временных лет
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
ПССА — Проблемы скифо-сарматской археологии
РА — Российская археология
РАН — Российская Академия наук
РЛ — Русская литература
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
САЭ — Сборник антропологии и этнографии
СГМИИ — Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
ССЗСИНЕ — Скифо-сарматский звериный стиль в искусстве народов Евразии
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
СЭ — Советская этнография
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы Института литературы (Пушкинский дом) АН СССР
УЗЛГУ — Ученые записки Ленинградского Государственного университета
УІЖ — Український історичний журнал
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
Хсб — Херсонский сборник

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Наукове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ 1

Історія культури давнього населення України

АСЄЄВ Юрій Сергійович,
БАРАН Володимир Данилович,
БАРАНОВ Ігор Авенірович та ін.

Київ, видавництво "Наукова думка", 2001

Кольорові слайди і чорно-білі фотографії — *Р. С. Орлов*,
архів Інституту археології НАН України,
архів видавництва "Наукова думка"

Редактори *Л. Л. Ващенко, Н. С. Колосок*
Редактор-координатор *А. Я. Бельдій*
Оформлення *Р. К. Пахолюка*
Художній редактор *Р. І. Калиш*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *Л. М. Козленко, Л. Г. Бузіашвілі*
Оператори *Н. С. Борисова, В. Г. Каменькович,*
М. А. Кравченко, О. І. Фуженко
Комп'ютерна верстка *Л. І. Прокопчук*

Здано до набору 26.03.99. Підп. до друку 06.03.2001.
Формат 70×100/16. Папір офс. № 1. Гарн. "Мысль".
Друк офс. Ум. друк. арк. 92,3. Ум. фарбо-відб. 328,91.
Обл.-вид. арк. 98,02. Тираж 5000 прим. Зам. 0-326.

Видавництво "Наукова думка"
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське АТ "Книга"
04655 Київ 53, вул. Артема, 25